

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

95

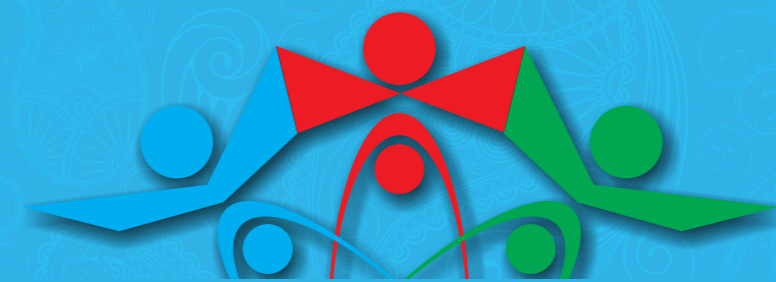
Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF **YOUNG RESEARCHERS**

2nd
Book

PROCEEDINGS

PROCEEDINGS

2nd
Book

- 1 Philological Sciences
- 2 Law Sciences
- 3 Historical Sciences

www.beu.edu.az
www.yric.az

Baku Engineering University

27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

www.yric.az

*"Cəmiyyətin tərəqqisi
bir çox cəhətdən indi gənclərimizə
nəyi və necə öyrətməyimizdən
asılı olacaqdır".*

Heydər Əliyev

Ümummilli Lider

*Our societal progress is
in a much wider sense up to
what we teach and how
we teach our youth.*

Heydar Aliyev

Nationwide Leader of Azerbaijan

*"Mənim gənclərə xüsusi
münasibətim var, mənim ürəyim sizinlədir.
Siz bütün işlərdə mənə arxalana bilərsiniz.
Mən də sizə arxalanıram".*

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

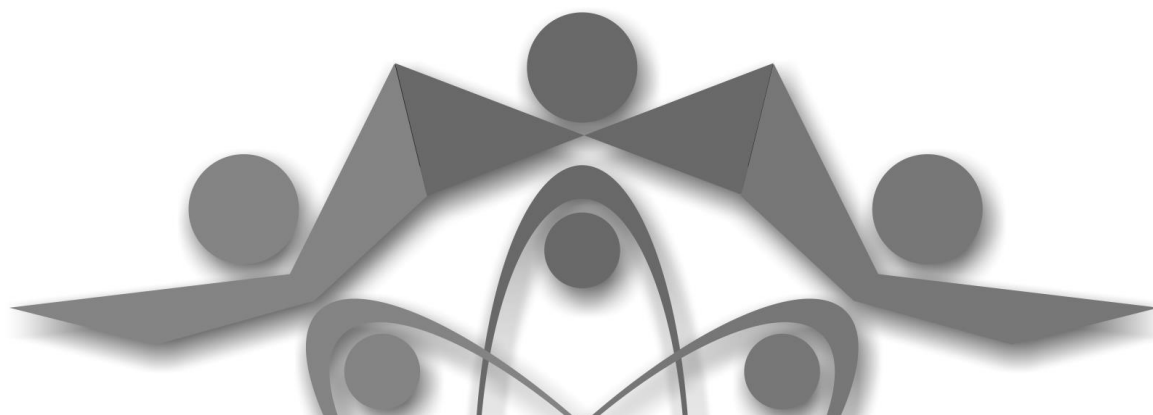

*I hold a special attitude
towards the youth. You are always
in my soul. You can rely on me.
I count on you, too!*

Ilham Aliyev

The president of Azerbaijan Republic

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

**II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS**

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

Proceedings

- BOOK 2 -

Philological Sciences

Law Sciences

Historical Sciences

**27-28 April 2018
Baku, Azerbaijan**

CONFERENCE COMMITTEES

CONFERENCE CHAIRS

Chair:

Professor Havar Mammadov

*Rector,
Baku Engineering University*

Deputy Chairman:

Ph.D Elchin Suleymanov

Baku Engineering University

GENERAL CHAIR

Assoc. Prof. Babak Abbasov

Baku Engineering University, Azerbaijan

SCIENTIFIC COMMITTEE

AMEA m.ü. Vəli Hüseynov, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
AMEA m.ü. Prof. E. Quliyev Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
AMEA m.ü. Prof. E. Qurbanov, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. Niftalı Qocayev, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. Həmzağa Orucov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Dr. Reşat KARCIOĞLU Atatürk Universiteti, Türkiyə
Prof. Əjdər Ağayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Akif Hüseynli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Alp Malazgirt, SolBridge International School of Business, Korea
Prof. James F. Rinehart, Troy University, USA
Prof. Manouchehr Mokhtari, University of Maryland, USA
Prof. Eldar Məsimov, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. Eldar Qocayev, Azərbaycan Texniki University
Prof. H. Orucov, Azərbaycan Texniki University
Prof. Məmmədəli Ramazanlı, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. Mınaxanum Nuriyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. Xəlil İsmayilov, Bakı Ali Neft Məktəbi
Prof. H. Zərbəliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. N. Əhmədov Fizika Problemləri İnstitutu
Prof. Larisa İsmaylova, Fizika Problemləri İnstitutu

Prof. F. Rüstəmov Fizika Problemləri İnstitutu
Prof. İzzət Əfəndiyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. R. Cəfərov Bakı Dövlət Universiteti
Prof. S. Allahverdiyev Rusiya EA, Moskva
Prof. A.K. Şayıman, Московский Государственный Унив
Prof. T. Bırşteyn, Rusiya EA, Sankt- Peterburq
Prof. Nadir Alışov Ukraina EA, Kiev
Prof. M. Qorbaçuk Ukraina EA, Kiev
Prof. V. Musayev Azərbaycan Texniki Universiteti
Prof. Ə. Abdinov, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. M. Mahmudov, Azərbaycan Texniki Universiteti
Prof. E. Məmmədov, Azərbaycan Texniki Universiteti
Prof. R. Əlizadə, Azərbaycan Texniki Universiteti
Prof. Şahin Xəlilli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Prof. V. Nəsirov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Prof. E. Eyvazov, Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti
Prof. Y. Nurullayev, Fizika Problemləri İnstitutu
Prof. İ. Əliyev, Bakı Dövlət Universiteti
Prof. Fərhad Rəhmanov Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Elm. Dr. Təranə Hacıyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Havar Məmmədov - Sədr
Dos. Elçin Süleymanov - Sədr müavini
Dos. Babək Abbasov - Məsul katib
Dos. Azər İmamquliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Bayram Hüseynzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yavər Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Nəsimi Kamalov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Yaşar Etibarlı, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. İslam Hüseynov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rauf Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Ətrabə Gül, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Kənan Bəşirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Baba Qasimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rakib Əfəndiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Cəmil Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Emin Ağayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Hümbət Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Seyran Qayıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Yusif Abdullayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Ədalət İbadov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dos. Firudin Sultanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Bilal Dədəyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Yadullah Babayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Təyyar Mustafayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Murad İsgəndərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Naqif Nəbiyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Nurlana Hüseynova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Anar Rüstəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Gülşən Ağayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Gülnarə Hakverdiyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. N. Dərvişov, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Rəna Abbaslı, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Svetlana Demühəmmədova, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. T. Quliyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Nərminə Əliyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Ceyhun Mahmudlu, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Hüseyn Mürzəyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Lalə Vəliyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Lalə Hacıyeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Zahid Hacıyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Mübariz Yolçuyev, Bakı Dövlət Universiteti
Dos. Uğurlu Nadirov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Səriyyə Gündoğdu, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rəşad Səlimov, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Dos. Pərviz Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Mayıs Əzizov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Həzi Eynalov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Samir Quliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Elnur Kazımlı, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Anar Rza, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dos. Rasim Abutalıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Pərviz Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Vüqar Muradov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Xanlar Heydərov, Bakı Mühəndislik Universiteti

Dr. Razim Bayramov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Həzi Qasimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Ülkar Ağayeva, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Hüseyn Xəlilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. M. Məmmədov, Bakı Dövlət Universiteti
Dr. Niyaməddin Haşimov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Şölə İsayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Fərhad Şirzadov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Venera Süleymanova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Ziyafət Hüseynova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Zəminə Ziyayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Anar Rza, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Zabitə Teymurlu, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Sədrəddin Hüseyn, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Rasim Abutalıbov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Adil Aminov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Elmar İmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Heydar Eminli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Natiq Adilov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Dr. Fizuli Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Mənsur Məhərrəmov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Etibar Seyidzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Əli Həsənov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Elvin Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cavanşir Salmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xəyyam Məsiyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aynurə Başirova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yusif Yusifov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cavid Misirli, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xatirə Yusifova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Rüfət Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Sevil İmanova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Nərgiz Nəhmətova, Bakı Mühəndislik Universiteti

İŞÇİ HEYƏTİ

Dr. Babək Abbasov, Sədr
Şəfəq Əlizadə, Sədr müvəni
Ülvi Babayev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Yegzar Cəfərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aysel Talibova, Bakı Mühəndislik Universiteti
Xanum Fətullayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Aygün Qaracayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Sevinc Məhərrəmovna, Bakı Mühəndislik Universiteti
Afaq Rzaeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Süheyla Bəhlulzadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Turanə Abdullayeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Şahla Əlibəyova, Bakı Mühəndislik Universiteti

Günay Vəliyeva, Bakı Mühəndislik Universiteti
Kamil Əhmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cavanşir Salmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Orxan Hüseynov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Etibar Qəhrəmanov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Ləman Abdullazadə, Bakı Mühəndislik Universiteti
Şəhriyar Əliyev, Bakı Mühəndislik Universiteti
Səid Bağırov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Ağamir Əsgərov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Cahid Məmmədov, Bakı Mühəndislik Universiteti
Hikmət Axundov, Bakı Mühəndislik Universiteti

DESIGN

İlham ALIYEV

All rights reserved.

Copyright © Baku Engineering University, 2018

Address: Khirdalan city, Hasan Aliyev Street 120, AZ0102, Absheron - Baku / Azerbaijan

Tel: (+99412) 349 99 66/67, Fax: (+99412) 349 99 90

e-mail: info@beu.edu.az, elmishobe@beu.edu.az

www.beu.edu.az, www.yric.az

TABLE OF CONTENTS

SECTION IV. PHILOLOGICAL SCIENCES	937
PHILOLOGY	939
AZƏRBAYCAN DİLİ	940
NAXÇIVAN DİALEKTİNDƏ İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR <i>Aynurə MƏMMƏDOVA</i>	940
"İŞİQ" (1911-1912) QƏZETİNİN DİLİNDƏ TERMİNLƏR <i>Elnurə RZAYEVA</i>	943
MOLLA PƏNAH VAQIFIN DİLİNDƏ QRAMMATİK ARXAİZMLƏR <i>İlkin ABBASOV</i>	946
SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ HAQQINDA <i>Məsmə İSMAYILOVA</i>	950
MORFOLOJİ TİPOLOGİYA BAXIMINDAN DİL TİPLƏRİNDƏ QARIŞIQ MÜNASİBƏTLƏR <i>Ayşən HÜSEYNOVA</i>	951
M. ŞƏHRİYARIN "HEYDƏRBABAYA SALAM" POEMASINDA GEYİMLƏ BAĞLI ETNOQRAFİK DİL ELEMENTLƏRİ <i>Səbinə VƏLİYEVA</i>	954
SATİRİK ƏSƏRLƏRDƏ ŞƏXS ADLARI <i>Səbinə CABBARLI</i>	957
QAZI BÜRHANƏDDİNİN "DİVAN"INDA QƏDİM TÜRK MƏNŞƏLİ RÜTBƏ VƏ VƏZİFƏ ADLARI <i>Fatimə İSMAYILOVA</i>	959
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSİRLİK HALIN BƏRABƏRHÜQUQLU NORMALARI <i>Mətanət MAHMUDOVA</i>	961
ZAMAN KOQNİTİV KATEQORİYA KİMİ <i>Fərid İBRAHİMLİ</i>	965
"ŞƏKİ" TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI <i>İradə İSRAFİLOVA</i>	969
TÜRKİYE TÜRKÇƏSİ VE AZERBAIJAN TÜRKÇƏSİNDE ZARFIN KARŞILAŞTIRILMASI <i>Nevra EKİNCİ</i>	973
MÜASİR TƏLİMDƏ STRATEGİYALI OXUDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ <i>Aytən ƏHMƏDOVA</i>	976
ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ƏCNƏBİ DİLƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR <i>Şahla NAĞİYEVA</i>	978
AZERBAIJAN VE TÜRKİYE TÜRKÇƏSİNDE İSMİ BİRLEŞMELERİN KARŞILAŞTIRILMASI <i>Sema ŞAHİN</i>	980
"OMAROĞLUNUN QAYITMASI" HEKAYƏSİNDƏ DİALEKTİZM <i>Rəşidə QULİYEVA</i>	983
KASIM BEY ZAKİR'İN ŞİİRLERİNİN DİLİ VE ÜSLUBU <i>Hatice ASLAN</i>	985
XALQIN QƏDİM MİFOLOGİYASI VƏ TOTEMİK ETNONİMLƏR <i>Sevinc ƏSƏDOVA</i>	988

TÜRKMƏN DİLİNDƏ UZUN SAİTLƏR	
<i>Zabitə M. TEYMURLU</i>	990
NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ŞƏRUR RAYONUNDAKI BƏZİ ORONİMLƏRİN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ	
<i>Aysel EMİNOVA</i>	993
AŞIQ ŞEİRLƏRİNDƏ PARALEL SİNTAKTİK STRUKTURLARIN ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ	
<i>Təranə HACIYEVA</i>	996
BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAİTLƏR VƏ SAMİTLƏR SİSTEMİ	
<i>Pərvin EYVAZOV, Aynur RZAYEVA</i>	999
HEYVAN KOMPONENTLİ FİTONİMLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI	
<i>Nübar ABASOVA</i>	1002
“DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI POVESTİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ”	
<i>Ayan ƏLƏKBƏRLİ, Təzəgül MƏMMƏDOVA</i>	1005
QANTƏMİRİN SATİRİK ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI	
<i>Mətanət AĞASIYEVA</i>	1009
FOLKLOR ONOMASTİKASINDA AĞ VƏ QARA RƏNGLƏRİN SEMANTİKASI	
<i>Ayişə HACIYEVA</i>	1011
“DİVANI LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İSMİN KƏMİYYƏT KATEQORİYASI	
<i>Səbinə AĞASIYEVA</i>	1014
AĞDAMIN BƏZİ QƏDİM TOPONİMLƏRİ	
<i>Aynurə ƏLİYEVA</i>	1016
HOCA AHMED YESEVİ ŞİRLERİNDE BAZI ESKİ TÜRK KELİMELƏRİNİN BATI AZERBAJYAN AĞIZLARINDA İZLERİ	
<i>Elvan CAFAROV</i>	1019
İBTİDAİ SİNİFDƏ ANA DİLİ TƏDRİSİNİN SƏMRƏLİLİYİNİ YÜKSƏLTMƏ YOLLARI	
<i>Nigar ASLANOVA</i>	1023
QÜTB XARƏZMİN (ÖZBƏK ŞAİRİ) “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Sərxan ƏKBƏROV</i>	1025
ORXON ABİDƏLƏRİ VƏ “İRK BİTİG” ÜÇÜN ORTAQ OLAN DÜZƏLTMƏ SİFƏTLƏR	
<i>Aysel ƏHMƏDOVA</i>	1029
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN KOMEDİYALARININ DİLİNDƏ TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>İlkin QULUSOY</i>	1033
TÜRKİYE TÜRKÇƏSİNDE ATASÖZLERİNİN GENEL ÖZƏLLİKLƏRİ	
<i>Merve KÜLAK</i>	1036
KOPENHAG DİLBİLİM ÇEVRESİ OKULU’NUN “GLOSEMATİK” DÜŞÜNCE YAPISI ÜZERİNE	
<i>Hatice ÇİFTCİ</i>	1039
NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ	
<i>Nuray ƏLİYEVA</i>	1042
ALBAN VƏ İBERLƏRDƏ TEONİM KİMİ İŞLƏNMİŞ KOSMONİMLƏR	
<i>Aynur İMANOVA</i>	1045
İNFORMATİKA KONSEPTOLOJİ SAHƏNİN VƏ İNFORMATİKAYA DAİR TERMİNOLOGİYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ (AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLİ MATERIALI ƏSASINDA)	
<i>Xədicə ABDULLAYEVA</i>	1047

"AİLƏ" KONSEPTİNİN AZƏRBAYCAN,İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİ KONSEPTOSFERASINDA METOFORİKLƏŞMƏSİ	
<i>Sevinc ƏHMƏDOVA</i>	1051
"SONUNCU ÖLƏN ÜMİDLƏRDİR" (VARİS) ROMANINDA SOMATİZMLƏR	
<i>İlahə ABASOVA</i>	1055
DİLÇİLİKDƏ SİNTAQM PROBLEMI	
<i>Gülgün MİRZƏYEVA</i>	1058
MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRI-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASINA ƏSASLANARAQ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI	
<i>Elvira RƏCƏBOVA</i>	1061
TƏHSİLDƏ TEXNOLOJİ YENİLİKLƏR VƏ ONLARIN İSTİFADƏSİ	
<i>Günəl HÜSEYNOVA</i>	1064
DİL VƏ ŞÜURUN PARALİNGVİSTİK PROBLEMLƏRİ	
<i>Fidan BAXŞIYEVA</i>	1067
"MÜQƏDDƏS OCAQ" (V. BABANLI) ROMANINDA FRAZEMLƏR	
<i>Fidan BAXŞIYEVA</i>	1069
SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İSTİFADƏÇİ ADLARI – NİKNEYM ("NICKNAME")	
<i>Mükəfət ƏLİYEVƏ</i>	1073
XALQIMIZIN VARLIĞINI YAŞADAN ANA DİLİ	
<i>Pünhan MUSAYEVƏ</i>	1076
NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FONETİK DERİVASIYA	
<i>Zülfıyyə İSMAYIL</i>	1079
AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA TÜRKiYƏ TÜRKCƏSİ	
<i>Aytac HƏSƏNOVA</i>	1081
BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ XÜSUSİ ADLARIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Zemfıra ABBASOVA</i>	1084
TÜRK DİLLƏRİNDƏ ÜST GEYİM ADLARI	
<i>Subeybat Ə. TAHİR</i>	1086
İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ XIZIR MİFİK LƏQƏBİ	
<i>Aynurə BAĞIROVA</i>	1089
TÜRKiYƏ TÜRKCƏSİ İLE AZERBAYCAN TÜRKCƏSİNDEKİ ATASÖZLERİNİN CÜMLE YAPISINA GÖRE İNCELENMESİ	
<i>Gülnisa USUBOVA</i>	1091
MUSTAFA ZƏRİRİN "YÜZ HƏDİS, YÜZ HEKAYƏ" ƏSƏRİNDƏ FONETİK ARXAİZMLƏR	
<i>Rəxşanə BABAZADƏ</i>	1095
AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ QOŞA SÖZLƏRLƏ BAĞLI FİKİRLƏR	
<i>Böyükxanım EMINLI, Yunus ZEYNALOV</i>	1098
DURĞU İŞARƏLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İTERAKTİV YOLLARLA TƏDRİSİ	
<i>Fərəh EDİLXANOVA</i>	1099
ANTROPONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI: SİNTAKTİK ÜSULLA YARANAN ANTROPONİMLƏR	
<i>Fatimə FƏRƏC-ZADƏ</i>	1101
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏR VƏ ONLARIN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİNİN YERİ	
<i>Mehri SƏMƏDOVA</i>	1105

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE –An EKİNİN BİR YAPIM EKİ OLARAK İŞLEVLERİ	
<i>Nesrin BAYRAKTAR ERTEN</i>	1108
BİR DAHA ƏLİNCƏ TOPONİMİ HAQQINDA	
<i>İslam HÜSEYNOV</i>	1115
S.OĞUZUN HEKAYƏLƏRİNDƏ LEKSİK DİALEKTİZMLƏRİN OMONİMLİK VƏ SİNONİMLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>İlhamə HƏSƏNOVA</i>	1118
“RƏHBƏR” JURNALINDA İSMİN QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ OXUNUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Kənan BƏŞİROV</i>	1121
EKSPRESSİVLİYİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ	
<i>Əliyeva Lətafət Mehman</i>	1125
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI	1129
VAQİF ASLANIN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK PROBLEMİ	
<i>Mətanət Eldar qızı MUSTAFAYEVA</i>	1129
SÜLEYMAN RƏHİMOVUN “MƏHTABAN” TARİXİ POVESTİNDƏ SOSIAL-SİYASİ GERÇƏKLİKLƏRİN ƏDƏBİ İNİKASI	
<i>Əli HƏŞİMOV</i>	1133
OĞUZNAMƏLƏRDƏ ADI ÇƏKİLƏN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ ADLAR	
<i>Əkrəm HÜSEYNZADƏ</i>	1135
MÜASİR NƏSR	
<i>Arzu İMANQULİYEVA</i>	1138
İSTİKLAL ŞAİRİ AHMET CEVAT VE TÜRKÇÜLÜK	
<i>Neriman KİRMAN</i>	1140
AZƏRBAYDЖАНСКИЕ ПИСАТЕЛИ – БИЛИНГВИСТЫ	
<i>Абдуллаев РАМИЛЬ</i>	1141
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ƏDƏBİ PUBLİSİSTİKASI VƏ BƏDİİ YARADICILIĞI	
<i>Mətanət Eldar qızı MUSTAFAYEVA</i>	1144
ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN “MOZALANBƏYİ SƏYAHƏTNAMƏSİ”NDƏ GƏNCƏ HƏYATI	
<i>Səba NAMAZOVA</i>	1147
FÜZULİNİN “SÖHBƏTÜL-ƏSMAR” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ HAQQINDA	
<i>Pəri HƏSƏNLİ</i>	1151
TÜRK DÜNYASININ CESUR KLEMİ SABİR’İN “FAHRİYE” ŞİİRİ ÜZƏRİNƏ	
<i>Mehmet Cengizhan BAYRAKTAR</i>	1153
SƏMƏD VURĞUNUN AYGÜN POEMASINDA AİLƏ VƏ SƏNƏT MƏSƏLƏSİ	
<i>Ülvi MİKAYİLOV</i>	1155
XƏLİL RZA ULUTÜRK YARADICILIĞI	
<i>Aişə Zahid qızı QULİYEVA</i>	1158
ELÇİNİN “QATAR. PIKASSO. LATUR. 1968” HEKAYƏSİNDƏ SƏNƏTLƏRƏRASI ƏLAQƏ	
<i>Ülvi BABAYEV, Elnurə TARVERDİYEVA</i>	1159
MÖVLÜD SÜLEYMANLININ CƏVİZ QURDU, SES VƏ GÖÇ ROMANLARINDAKİ İNSAN CƏMİYYET PROBLEMLƏRİ	
<i>İrem Sultan ALVER</i>	1162
“QƏTL GÜNÜ” ROMANI-ƏKS QÜTB OBRAZLAR TİMSALINDA	
<i>Nərmin MURADOVA</i>	1164

MİLLİ ŞAİRİMİZ VƏ MİLLİ ŞEİRİMİZ	
<i>Zümrüd Malik qızı MƏHƏRRƏMOVA</i>	1166
HÂCE MUHAMMED LUTFİ ŞİİRLERİNDE MUHARREMİYE	
<i>Lale ŞABANOBA</i>	1169
BÖYÜK TURAN ŞAİRİ HÜSEYN CAVİDİN BƏDİİ İRSİ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA	
<i>Könül MƏHƏRRƏMOVA</i>	1171
SABİR ƏHMƏDLİNİN “KEF” ROMANI HAQQINDA DEYİLƏNLƏR VƏ ROMANIN BİZƏ DEDİYİ SÖZLƏR	
<i>Şalalə ƏSƏDOVA</i>	1174
QRD ARXETİPİNİN ƏDƏBİ MƏTN YADDAŞI	
<i>Günəl ƏHMƏDOVA</i>	1177
HUN-AZƏRBAYCAN MİFOLOJİ ƏLAQƏLƏRİNDƏN BƏHS EDƏN TƏDQIQATLAR	
<i>Emin Famil oğlu AĞAYEV</i>	1179
SUFİZM VƏ SÜRREALİZM VƏ ONLARIN RAMİZ RÖVŞƏN POEZİYASINDA VƏHDƏTİ	
<i>Ərkinaz RƏSULZADƏ</i>	1181
MƏSUD ƏLİOĞLUNUN TEATRLA BAĞLI GÖRÜŞLƏRİ	
<i>Nurlanə MƏMMƏDOVA</i>	1184
ELÇİNİN DRAMLARINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏR	
<i>Gülınar İlham qızı RƏHİMOVA</i>	1187
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ XRONOTOP	
<i>Gülınar OSMANOVA</i>	1189
AZƏRBAYCAN KUKLA OYUNLARININ TARİXİ VƏ TƏSNİFİ	
<i>Aytac ABBASOVA</i>	1192
NƏRİMAN NƏRİMOVUN DRAMLARINDA MƏDƏNİ GERİLİK VƏ CAHİLLİK PROBLEMI	
<i>Rəhiməxanım MÜRVƏTOVA</i>	1195
İSİ MƏLİKZADƏNİN “QUYU” POVESTİNDƏ OBRAZLARIN TƏHLİLİ	
<i>Hürü İSMAYILOVA</i>	1197
İSİ MƏLİKZADƏNİN “DƏDƏ PALID” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ	
<i>İmamə İSMAYILOVA</i>	1199
BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ “HİDAYƏTÜL-İXVAN” ƏSƏRİ	
<i>Çınarə RZAYEVA</i>	1201
CƏFƏR CABBARLININ VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA BABƏK HƏRƏKATININ BƏDİİ TƏQDİMATI	
<i>Elza MƏMMƏDOVA</i>	1203
FUAD KÖPRÜLÜ TƏDQIQATLARINDA KLASSİK ƏDƏBİ NÜMUNƏLƏRİN AŞIQ ŞEİRİNƏ TƏSİRİ	
<i>Famil MƏDƏTOV</i>	1205
REPRESSİYANIN GENEZİSİ VƏ BAŞVERMƏ SƏBƏBLƏRİ	
<i>Mehman HƏSƏN</i>	1207
TƏSƏVVÜFDƏ İLKİN VƏTƏN ANLAYIŞI	
<i>Nərminə Azad qızı FAZİLOVA</i>	1209
XORTDANIN CƏHƏNNƏM MƏKTUBLARINDA MƏNFİ TIPLƏR CƏMIYYƏTİ	
<i>Sevda Adil qızı BABAYEVA</i>	1211
M. FÜZULİNİN “ LEYLİ VƏ MƏCNUN “ POEMASINDA MƏCNUNUN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜ (TƏSƏVVUF, MƏNƏVİ TƏKAMÜL, HƏQİQİ VƏ MƏCAZİ EŞQ, NƏFS, MEY)	
<i>Kamilə QƏDİMLİ</i>	1214

İSİ MƏLİKZADƏ “DƏDƏ PALID” POVESTİNDƏ MƏNƏVİ AŞINMA PROBLEMI	
<i>Mələhət Saleh qızı HÜSEYNOVA</i>	1216
İ.MUSABƏYOVUN MAARİFÇİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ İSLAM ƏXLAQININ YERİ (“XOŞBƏXTLƏR” POVESTİ ƏSASINDA)	
<i>Məhrux DÖVLƏTZADƏ</i>	1218
HÜSEYN ABBASZADƏNİN “RƏFİQƏ” HEKAYƏSİNDƏ QADIN AZADLIĞI PROBLEMI	
<i>Aygün HEYDƏROVA</i>	1221
AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA QADIN XARAKTERLƏR VƏ GÖYÇƏK FATMA NAĞİLİNİN TƏHLİLİ	
<i>Yağmur KENÇ</i>	1224
ZEYNAL XƏLİLİN DRAMATURJİ İRSİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ İDEALI	
<i>Əlimuxtar Həsən oğlu MUXTAROV</i>	1226
AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNDƏ MİLLİ İSTİQLAL DÜŞÜNCƏSİ VƏ MÜSTƏQİLLİK İDEYASI	
<i>Ramiz QASIMOV</i>	1227
QANLI YANVAR FACİƏSİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA	
<i>Aygün ORUCOVA</i>	1230
ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ PROBLEMINİN ELMI-PEDAJOJİ VƏ METODİK ƏDƏBİYYATDA TƏHLİLİ	
<i>Nərgiz Nazim qızı ƏLİZADƏ</i>	1235
İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRİNDƏ “KOLLU KOXA” XARAKTERİ	
<i>Nurana VƏLİYEVA</i>	1237
28 MAY 1919-CU İLDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN BİRİNCİ İLDÖNÜMÜNDƏ NƏŞR OLUNMUŞ “ÖVRAQI-NƏFİSƏ” MƏCMUƏSİNİN ÜÇÜNCÜ SAYINDAKI ŞEİRLƏR HAQQINDA	
<i>Seyran QAYIBOV</i>	1238
FÜYUZAT JURNALINDA MAARİFÇİLİK ANLAYIŞINA DAİR	
<i>Zəminə ZIYAYEVA</i>	1242
NAĞİLYARATMA PROSESİNDƏ KONTAMİNASİYALARIN ROLU	
<i>Dürnisə SƏFƏROVA</i>	1245
KLASSİK YAZILI ABİDƏLƏRİN NƏŞRƏ HAZIRLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Nübar ŞÜKÜROVA</i>	1247
KAMAL TALIBZADƏNİN “XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİ (1905-1917-Cİ İLLƏR)” MONOQRAFİYASI	
<i>Nizami Qüdrət oğlu HÜSEYNOV</i>	1250
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ƏDƏBİ PUBLİSİSTİKASI VƏ BƏDİİ YARADICILIĞI	
<i>Mətanət Eldar qızı MUSTAFAYEVA</i>	1252
DÜNYA ƏDƏBİYYATI	1255
KÖRÖĞLÜ ANLATILARININ ÇAĞDAŞ EDEBİYATA YANSIMASI	
<i>Siddika Dilek YALÇIN ÇELİK</i>	1255
Gİ DE MOPASSİNİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ	
<i>Leyla RAMAZANOVA</i>	1258
MEHMET AKİF ERSOYUN ƏDƏBİ-İDEOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ	
<i>Səriyyə GÜNDÖĞDÜ, Adilə SADIXOVA</i>	1260
İNSANIN DAXİLİ DÜNYASI VƏ SEVGİ PROBLEMI (ÇİNGİZ AYTMATOVUN “CƏMİLƏ” ƏSƏRİ ƏSASINDA)	
<i>Nizami HÜSEYNOV</i>	1263

YUSUF HAS HACİP'İN "KUTADGU BİLİG" ADLI ESERİNDE ÇOCUK EĞİTİMİ VE BABA-ÇOCUK İLİŞKİLERİ	
<i>Hacı DAĞLI</i>	1266
AZƏRBAYCAN SERBEST ŞİİRİNDE VE ŞAİRLƏRİ ÜZƏRİNDE NÂZİM HİKMET ETKİSİ	
<i>Ramil AHMEDOV</i>	1268
MƏTİN KAÇANIN "AĞIR ROMAN" ƏSƏRİNDƏ POSTMODERN STRUKTUR ESTETİKASI	
<i>Sıddıka Dilek YALÇIN ÇELİK, Ülvi BABAYEV</i>	1272
BEYAZ GEMİ VE TELEGRAM ESERLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI	
<i>Hatice ÇİFTÇİ</i>	1276
YAPON ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ HARUKİ MURAKAMİNİN HƏYATI VƏ DÖVRÜ	
<i>Gülnar YUNUSOVA</i>	1279
Q.E. LESSİNG VƏ ONUN "MÜDRİK NATAN" MƏNZUM DRAMININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ FƏRDİ VƏ MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ PROBLEMI	
<i>Leyla HƏSƏNZADƏ</i>	1282
DÜNYAYA KOMETA İLƏ GƏLİB, KOMETA İLƏ GEDƏN ƏDİB	
<i>Gülnur HAXVERDİYEVA</i>	1284
ƏKBƏR ŞAH DÖVRÜNDƏ HİNDİSTANDA FARS DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFI	
<i>Eldost İBRAHİMOV</i>	1287
SƏNƏDLİ ƏDƏBİYYATDA MƏKTUBLAR	
<i>Əlizadə KÖNÜL</i>	1288
YUNİS İMRƏ POEZİYASI VƏ TƏSƏVVÜF	
<i>Ülkər BAXŞIYEVA</i>	1290
V. İRVİNQİN "ƏLHƏMRA" ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ MOTİVLƏRİ	
<i>Lalə HƏSƏNLİ</i>	1293
"QİRAƏTÇİ" ROMANINDA SEVGİ KOMPLEKSİ	
<i>Ləman MƏMMƏDOVA</i>	1296
NAZAN BEKİROĞLU'NUN DENEMELƏRİ	
<i>İsmayıl HACİZADƏ</i>	1298
ƏBDÜLHÜSEYN NUŞİNİN MÜASİR FARS NƏSRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU	
<i>Şahin YUSİFLİ</i>	1300
TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ELİF ŞAFAKIN ROMANLARI	
<i>Orxan TALİBZADƏ</i>	1303
"GİLQAMEŞ" EPİK DASTANI: DÜNYANIN İLK YAZILI ABİDƏSİ İNGİLİS DİLİNDƏ	
<i>Şahin XƏLİLLİ</i>	1306
CON RONALD RUEL TOLKİNİN MİFOLOGİYASI VƏ ONUN SON DÖVR İNGİLİS ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ MƏSƏLƏSİ	
<i>Zəhra XANKİŞİYEVA</i>	1308
BRİTANIYA ƏDƏBİYYATINDA ZƏRDÜŞTLÜK VƏ ONUN GENETİK ƏLAQƏLƏRİNƏ NƏZƏR	
<i>Leyla ŞƏRİFOVA</i>	1310
Q.Q. MARKEZİN "LABİRİNTİNDƏKİ GENERAL" ƏSƏRİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİKLƏR VƏ GENERAL SİMON XARAKTERİ	
<i>Aysel TALİBOVA</i>	1312
ŞEKSPİR ƏSƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ TARİXİ	
<i>Könül TAĞİZADƏ</i>	1315

“DA VINÇİ ŞİFRƏSİ” ROMANINDA POSTMODERN STRUKTUR VƏ SİMVOLİZM	
<i>Yeqzar CƏFƏRLİ</i>	1319
MARQARET ETVUD YARADICILIĞINA OLAN TƏSİRLƏRİN ANALİZİ	
<i>Türkan ƏLİYEVƏ</i>	1321
HERMAN HESSENİN “YALQUZAQ” ROMANINDA HARRİ HALLER XARAKTERİ	
<i>Lamiyyə ABBASƏLİYEVƏ</i>	1323
ƏZİZ NESİN YARADICILIĞINDA AVTOBİOQRAFİK ÜNSÜRLƏR	
<i>Maya AXUNDOVA</i>	1325
XX ƏSR QƏRB TEATRINDA BREXTİN MODERN KONSEPSİYASI - EPİK TEATR	
<i>Səmə MƏMMƏDZADƏ</i>	1327
HALİDE EDİP ADIVAR EDEBİ ŞAHSİYƏTİ VE TANİN	
<i>Nüşabə MƏMMƏDLİ</i>	1329
ORXAN PAMUKUN “QAR” ROMANINDA QARIN SİMVOLİKASI	
<i>Aytan RƏŞİDLİ</i>	1331
MODERNİZM FƏLSƏFƏSİ	
<i>Dilərə ƏLİYEVƏ</i>	1334
ALBER KAMYUNUN “YAD” ƏSƏRİNDƏ MERSO XARAKTERİ	
<i>Elvin ƏSKƏROV, Nərmin FƏRMANOVA</i>	1336
“MƏNİ ƏSLA TƏRKETMƏ” ROMANINDA HƏYAT, İNSAN ARZULARI VƏ UÇURUM MƏSƏLƏSİ	
<i>Ayşən QƏHRƏMANOVA</i>	1338
TÜRK ƏDƏBİYYATI YENİ JANRIN ASTANASINDA	
<i>Xanım ABDULLAYEVƏ</i>	1341
ÇARLZ DİKKENSİN “İKİ ŞƏHƏRİN HEKAYƏTİ” ROMANINDA LİRİK PSIXOLOJİ OVQAT	
<i>Vəfa Bəşirli</i>	1344
İNGİLİS DİLİ	1347
A STUDY OF SECOND LANGUAGE MOTIVATION AMONG UNDERGRADUATES IN BAKU	
<i>Almaz MIRZAYEVƏ</i>	1347
APHASIA: TYPES, CAUSES AND TREATMENTS	
<i>Khayala HASANLI</i>	1349
AMERICA AND EUROPE IN “DAISY MILLER” BY HENRY JAMES	
<i>Asmar OSMANLI</i>	1351
PSYCHOLOGICAL REALISM IN “THE PORTRAIT OF A LADY” BY HENRY JAMES	
<i>Asmar OSMANLI</i>	1353
LEARNER DIFFICULTIES IN L2 WRITING ACQUISITION	
<i>Aydın ƏLİYEV\ Leyla AXUNDOVA</i>	1355
“ROMEO AND JULIET” OR “LAYLA AND MAJNUN”?	
<i>Ayşən MƏMMƏDOVA\ Lələ HACIZADƏ</i>	1356
DREISER AND LITERATURE OF THE USA	
<i>Aytaj AZADALI</i>	1357
THE PROBLEM OF A HUMAN BEING IN J. STEINBECK’S NOVELS “THE GRAPES OF WRATH” AND “THE WINTER OF OUR DISCONTENT”	
<i>Aytan İBRAHİMOVA</i>	1359
LOVE IN THE STORIES OF E. HEMINGWAY	
<i>Aytan İBRAHİMOVA</i>	1361

COMMON ERRORS IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION	
<i>Ayten SULEYMANOVA, Rahima GASIMOVA</i>	1362
STAGES IN FIRST LANGUAGE ACQUISITION	
<i>Aytən ƏHMƏDOVA\Aygün YUNUSZADƏ</i>	1363
NATURALISM IN THE NOVELS OF THEODORE DREISER	
<i>Azadali AYTAJ</i>	1365
"CONSERVATOR" SWIFT and "REFORMER" DEFOE	
<i>Durdana AMRAHZADA</i>	1367
THE SOCIAL UTOPIA OF "ROBINSON CRUSOE"	
<i>Durdana AMRAHZADA</i>	1369
ANJELA KARTERİN YARADICILIĞINDA ROMANIN POETİK JANRI	
<i>Afaq EMİNLİ</i>	1370
WOMAN AND FEMINISM IN VICTORIAN LITERATURE	
<i>Fidan RÜSTƏMOVA</i>	1373
WHITMAN'S PSYCHOLOGICAL DISPOSITION IN "SONG OF MYSELF"	
<i>Gasimova NURANA</i>	1376
DESCRIBING FINANCIAL AND MORAL COLLAPSE BY THE 20TH AMERICAN CENTURY WRITERS	
<i>Ilaha MAMMADQASIMOVA</i>	1377
INFLUENCE OF GENDER AND AGE IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION	
<i>Aygun ABBASOVA, Laman PANAHLI</i>	1379
İNGİLİS DİLİ NƏ DƏRƏCƏDƏ QLOBALDIR?	
<i>Elmira CAHANGİRLİ</i>	1380
İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK SİNONİMLİYİN ZAMAN KATEQORİYASINDA TƏZAHÜRÜ	
<i>Natavan BAXŞƏLİYEVƏ</i>	1382
WRITING STYLE OF J.K. ROWLING IN HARRY POTTER SERIES	
<i>Jala MAMMADALIYEVƏ</i>	1385
CREATING ANOTHER WORLD IN FANTASY NOVELS	
<i>Jala MAMMADALIYEVƏ</i>	1386
F.SCOTT FİTZGERALD AS A MODERNİST WRİTER	
<i>Khadija RZAYEVƏ</i>	1388
DANIŞIQ AKTLARININ TANINMASI YOLLARI	
<i>Günay QARAYEVƏ</i>	1391
ARCHETYPES AND THEIR ROLES IN LITERATURE	
<i>Lala HAMİDLİ</i>	1393
THE REPRESENTATION OF WATER ARCHETYPE IN DIFFERENT CULTURES	
<i>Lala HAMİDLİ</i>	1396
THOMAS STEARNS ELIOT AS A POET	
<i>Mahnura ALIYEVƏ</i>	1398
THE STYLISTIC FEATURES OF THOMAS STEARNS ELİOT'S POEMS	
<i>Mahnura ALIYEVƏ</i>	1400
CORC QORDON BAYRONUN "GAVUR" POEMASINDA BƏZİ ÜSLUBİ MƏQAMLAR	
<i>Minayə MƏMMƏDOVƏ</i>	1402
E.BRONTE YARADICILIĞINDA MÜBARİZ QADIN OBRAZI	
<i>Şəbnəm MƏMMƏDOVƏ</i>	1403
İNGİLİS DİLİNDƏ XƏBƏRİN XÜSUSİ NÖVÜ OLAN İKİLİ XƏBƏR MƏFHUMUNUN TƏHLİLİ	
<i>Turanə MƏMMƏDOVƏ</i>	1405

YAZI SOSIAL ÜNSİYYƏT NÖVÜ KİMİ	
<i>Nahidə İMANOVA</i>	1406
İNGİLİS UŞAQ OYUNLARINA AİD TƏDQİQATLAR	
<i>Nigar AĞAYEVA</i>	1408
AKADEMİK DİSKURS İNSTİTUSİON DİSKURS ÇƏRÇİVƏSİNDƏ	
<i>Nigar HƏMİDOVA</i>	1411
THE UNCONSCIOUS ACQUISITION OF MORPHOLOGY AND SYNTAX DURING CHILDHOOD	
<i>Rana FARAJOVA\ Melake YUSIFLI</i>	1413
CHARACTERISTICS OF FANTASY IN "THE LION THE WITCH AND THE WARDROBE" BY C. S. LEWIS	
<i>Sevda GAFAROVA</i>	1414
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SİNTAQMƏTİK VƏ PARADİQMƏTİK ƏLAQƏLƏR	
<i>Saidə MEHDİYEVA</i>	1417
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÜN YARANMASI VƏ SÖZ DÜZƏLTMƏ İMKANLARI	
<i>Saidə ORUCOVA</i>	1419
BEING A WOMAN IN VICTORIAN SOCIETY	
<i>Şəmşiyeva QIZDARXAN</i>	1421
PERFORMATİV KONSTRUKSİYALAR CÜMLƏ NÖVLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	
<i>Tamerlan ŞAHBAZLI</i>	1424
THE ROLE OF GESTURES AND SIGNS IN LANGUAGE	
<i>Shura GOZALOVA</i>	1425
THE STATUS OF MULTILINGUALISM IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION	
<i>Zulfiyyə MAMMADKARIMOVA</i>	1427
BRIEF HISTORY OF AUTOBIOGRAPHY	
<i>Vusala GULAMOVA</i>	1429
AUTHORS AND READERS OF AUTOBIOGRAPHICAL WRITINGS	
<i>Vusala GULAMOVA</i>	1431
THE IMPORTANCE OF INFORMATION AND COMMUNICATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE	
<i>Aydin ALIYEV, Tukazban KAMILOVA</i>	1433
PSİCHOLOGY AND PEDAGOGY	1435
PSİXOLOGİYA	1436
FEATURES OF DIVORCE IN THE MODERN AZERBAIJANI SOCIETY	
<i>Sevinj MAHARRAMOVA</i>	1436
BÖYÜK MƏKTƏB YAŞI DÖVRÜNDƏ EMOSİONAL SFERADAKI DƏYİŞİKLİKLƏR	
<i>ORUCOVA Aytən Vahid qızı</i>	1439
ƏN GENİŞ YAYILMIŞ XRONİKİ SOMATİK XƏSTƏLİKLƏRDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN UŞAQLARIN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONUN HƏYAT KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ	
<i>A.X.XUDANLI</i>	1441
HƏYATDAN KEÇƏN CAZİBƏ QÜVVƏSİ	
<i>Hilal RÜSTƏMOVA</i>	1443
İNTİHARIN GÖRÜNMEYƏN ÜZÜ	
<i>Rumiyyə MƏMMƏDOVA</i>	1445
İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİ PROBLEMİNİN PSİXOLOJİ BAXIMDAN NƏZƏRİ ANALİZİ	
<i>Zəkiyyə Namiq qızı HÜSEYNOVA</i>	1448

MİSTİK KƏŞF SUFİZMİN VƏHDƏTİ-VÜCUD TƏLİMİNDƏ ƏSAS QNOSEOLOJİ PROBLEM KİMİ	
<i>Zaur Firidun oğlu RƏŞİDOV</i>	1450
PSIXOLOJİ BÖHRAN	
<i>ƏLİYEVƏ Mətanət Valeh qızı</i>	1452
ŞƏXSİYYƏTİN DAVRANIŞ VƏ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASINDA HİSSLƏRİN ROLU	
<i>Təranə ABDULLAYEVA</i>	1454
UŞAQ VƏ DİN	
<i>Gülçöhrə HƏMİDOVA</i>	1456
VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN PSIXİ SAĞLAMLIQLARININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ	
<i>M.A. Nərmin OSMANLI, Ph.D. Maarif MƏMMƏDOV, M.A. Anar BABAYEV</i>	1459
XOŞBƏXT AİLƏ, XOŞBƏXT CƏMİYYƏT DEMƏKDİR	
<i>Elburus Əkbər oğlu MIRZƏYEV</i>	1462
EMPATIYANIN CƏMİYYƏTDƏ ROLU	
<i>Sevinc CƏFƏROVA</i>	1464
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>CƏBİZADƏ Tahirə</i>	1468
İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏHSİLİ İLƏ BAĞLI DÜNYA TƏCRÜBƏSİ	
<i>Mətləb BAYRAMOV</i>	1469
MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN YENİYETMƏLƏR ARASINDA NEVROTİK POZULMALARIN FORMALAŞMASINDA ROLU	
<i>İGİDOVA Emiliya Şahrudın qızı</i>	1472
MUSIQI VƏ PSIXOLOGİYA	
<i>DADAŞOV Mirlazım</i>	1475
QADINLARA QARŞI DISKRİMİNASIYASININ ƏSL SƏBƏBKARI	
<i>PIRƏLİYEVƏ Elnurə</i>	1477
UĞURA APARAN YOLDAKI UĞURSUZLUQLAR	
<i>Ləman ƏLİYEVƏ</i>	1479
UŞAQ AQRƏSSİVLİYİNİN YARANMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Hüseyn Ədalət oğlu XƏLİLOV</i>	1480
WHO IS GUILTY?	
<i>Sevinj ALİEVƏ</i>	1482
YAŞAMAQ İNTİHARA QALIB GƏLMƏKDİR	
<i>Aynurə ƏSKƏROVA, Jalə MIRZƏYEVƏ</i>	1483
ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>RAMAZANOVA Kəmalə Şaban Qızı</i>	1485
PEDAQOQİKA	1489
ŞAĞİRDƏLƏRİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ LAYİHƏLƏR METODUNUN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Könül MOLLAYEVA</i>	1489
MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASI VƏ PEDAQOJİ LİDERLİK	
<i>Dos. Cəmil MƏMMƏDOV</i>	1491
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜXTƏLİF METODLARLA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ	
<i>Gülnar İBRAHİMOVA</i>	1492

İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİL PROSESİNDƏ TƏTBİQİ	
<i>İSGƏNDƏROVA İlahə Həmzə qızı</i>	1493
TƏLƏBƏ MUXTARIYYƏTİ VƏ ÖYRƏNMƏ MOTİVASIYASI	
<i>Elmir QURBANOV</i>	1495
N.HƏSƏNZADƏNİN “KİMİN SUALI VAR?” POEMASINDA	
MİLLİ ŞÜUR VƏ MƏNƏVİYYAT TƏRBIYƏSİ	
<i>Ülviyyə BƏŞİRLİ</i>	1497
TƏHSİLƏNLƏRİN ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ İNKİŞAFINDA	
MÜASİR TƏHSİL TEXNOLOGİYALARININ ÜSTÜNLÜYÜ	
<i>Vidadi CAHANGİROV, Ramid HÜSEYNOV</i>	1500
ALİ HƏRBI TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KURSANTLARIN	
ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ FORMALAŞMASININ VACİBLİYİ	
<i>Vidadi CAHANGİROV, Ramid HÜSEYNOV</i>	1502
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ	
<i>HÜSEYNOVA Nilufər</i>	1505
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ “EV TAPŞIRIQ” LARINA YENİ YANAŞMA	
<i>Könül Etibar qızı MƏMMƏDOVA</i>	1507
AZƏRBAYCANDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ	
<i>ƏLİYEVƏ Dürdanə</i>	1509
PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN MAHIYYƏTİ, MƏZMUNU	
VƏ TƏLİM PROSESİNDƏ ONLARDAN İSTİFADƏ	
<i>Gülşən MEHDİZADƏ</i>	1511
MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLİN ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ	
<i>Aygül ABDULLAYEVA</i>	1515
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN TƏRBIYƏ İŞİNİN	
TƏŞKİLİNDƏ MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN ROLU	
<i>Fəridə MƏMMƏDZADƏ</i>	1517
PROFESSOR Z.QARALOV “TƏHSİL SİSTEMİ: ONU NECƏ İDARƏ ETMƏLİ”	
<i>Samirə MƏMMƏDOVA</i>	1520
MƏKTƏBLİLƏR ÜÇÜN EKSKURSIYALAR VƏ ONLARIN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>MEHDİZADƏ Nigar</i>	1522
PEDAQOJİ USTALIĞIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ	
<i>RAMAZANOVA Kəmalə</i>	1524
KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM VƏ TƏRBIYƏSİNDƏ	
CƏZA VƏ MÜKAFATLANDIRMANIN ROLU	
<i>RAMAZANOVA Kəmalə</i>	1527
MÜƏLLİM VƏ ŞAĞİRD MÜNƏSİBƏTLƏRİ PEDAQOJİ PROSESİNDƏ BAŞLICA AMİLDİR	
<i>Elmira MƏHƏRRƏMOVA Məhərrəm qızı</i>	1529
“MÜASİR PEDAQOJİ YANAŞMALAR VƏ STEM”	
<i>Aliyə ƏHMƏDOVA Fərman qızı</i>	1533
TƏHSİLİN İNKİŞAFINA OLAN TƏSİRLƏR ŞƏXSLƏR FONUNDA	
<i>Arzu NƏSİRLİ</i>	1536
TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ QƏRAR QƏBUL ETMƏK VƏ PROBLEMLƏRİN	
HƏLLİ PROSEDURLARINDA MƏKTƏB DİREKTORLARININ ROLU	
<i>Abdulxaliq Qafar oğlu MƏMMƏDLİ</i>	1539
MARKETİNQ TƏHSİLDƏ	
<i>ELYASOVA Nərmin</i>	1543

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏDRİS PROSESİNİN İDARƏSİNİN TƏŞKİLİ	
<i>HƏMİDOVA Kunzala</i>	1545
OYUNLAR VASİTƏSİLƏ UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLANMASI	
<i>MƏMMƏDOVA Yeganə Xanoğlan qızı</i>	1547
PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI ZAMANI LİDERLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ DAİR	
<i>Şahverən KAZIMOV</i>	1550
FİZİKİ VƏ PSIXOLOJİ MƏHDUDİYYƏTİ OLAN UŞAQLARIN TƏRBIYƏSİNDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR XÜSUSİ TƏHSİLİN ROLU	
<i>Aytən EYNALOVA</i>	1552
TƏHSİL MENECERLƏRİNİN HAZIRLIĞINDA İKT-NİN TƏTBİQ İMKANLARI	
<i>QURBANOVA Mətanət</i>	1555
2006 və 2009-cu İLDƏ KEÇİRİLƏN PİSA BEYNƏLXALQ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA	
<i>Günay QULİYEVA</i>	1558
TƏLİM PROSESİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN FƏALLIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN İMKAN VƏ YOLLARI	
<i>ƏLİYEVA Vüsalə Sərdar qızı</i>	1560
SAĞLAM TƏHSİL TEXNOLOGİYALARI VƏ ONUN TƏLİM PROSESİNDƏ ROLU	
<i>Dos.Cəmil MƏMMƏDOV, Əfsanə QUBADLI</i>	1563
YUXARI SİNİF ŞAĞİRDƏRİNİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZƏRURİLİYİ	
<i>Könül MOLLAYEVA Rəşid qızı</i>	1566
MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA NAĞİL MÜHÜM VASİTƏ KİMİ	
<i>ƏLİYEVA Sədaqət Ağarəhim qızı</i>	1568
TRANSLATION	1571
TƏRCÜMƏ İXTİSASINDA FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Natiq ADİLOV</i>	1572
MEDICAL TRANSLATOR VS MEDICAL PROFESSIONAL IN MEDICAL TRANSLATION	
<i>Sevda HÜSEYNOVA</i>	1573
“AL-TIBYAN” BY SHEIKH TUSI WITH A REVIEW OF PHILOLOGICAL AND THEOLOGICAL METHOD	
<i>Nuru İMANOV</i>	1574
İDİOMLARIN TƏRCÜMƏÇİ ÜÇÜN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR	
<i>İlyas MƏMMƏDOV</i>	1576
TİBBİ TƏRCÜMƏNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Sevda HÜSEYNOVA</i>	1577
MƏDƏNİ KİMLİYİN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏKİ ROLU	
<i>Şərqiyyə ŞEYX-ZADƏ</i>	1577
HOW NEWLY TRANSFORMED WORDS AND PHRASES AFFECT LANGUAGE, CULTURE AND SOCIETY	
<i>Aysel SOLTANOVA</i>	1579
MACHINE TRANSLATION PROCESS: TRANSLATION PLATFORMS CANNOT REPLACE HUMAN TRANSLATION	
<i>Məltəm AKMAN</i>	1583

CEK LONDONUN "MARTİN İDEN" ƏSƏRİNDƏ XÜSUSİ ADLARIN TƏRCÜMƏSİNİN ADEKVATLIĞI	
<i>Əminə İBRAHİMOVA</i>	1585
TƏRCÜMƏDƏ ORİJİNALA SADİQLİK PRİNSİPİ	
<i>Əminə İBRAHİMOVA</i>	1586
BEYNƏLXALQ MÜNƏSİBƏTLƏR SFERASINDA TƏRCÜMƏNİN ROLU	
<i>Ülvi OCAQLI</i>	1587
HÜQUQİ TƏRCÜMƏ	
<i>Təhminə HƏSƏNOVA</i>	1589
İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏXS ADLARININ ÜMUMİLƏŞƏRƏK SİFƏTƏ ÇEVRİLMƏSİ PROSESİ VƏ BUNUN TARİXİ-FƏLSƏFİ ƏSƏRLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Xanım FƏTULLAYEVA</i>	1590
İNGİLİS DİLİNDƏN YAZILI VƏ ŞİFAHİ TƏRCÜMƏ ZAMANI DURĞU İŞARƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Gülnar ƏSGƏROVA</i>	1592
PLURALINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN SOCIOLINGUISTIC STUDIES	
<i>Targul ALIZADE</i>	1593
ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ	
<i>Aygün ÖMƏROVA</i>	1595
İCTİMAİ-SİYASİ TERMIÑOLOGİYADA KOLORİSTİVLİK XÜSUSİYYƏTİN SEMANTİK QRUPLARININ TƏHLİLİ (FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN İCTİMAİ-SİYASİ TERMIÑLƏRİ ƏSASINDA)	
<i>Sevil ADİGÖZƏLOVA</i>	1597
TƏRCÜMƏŞÜNƏSLİĞİN GƏLƏCƏYİNDƏ İNSAN VƏ MAŞINLARIN MÜŞTƏRƏK ROLU	
<i>Əlibala DÜNYAMALIYEV</i>	1598
TRANSLATORS VS AI	
<i>Fidan CÜMŞÜDOVA</i>	1599
TRANSLATION	
<i>Pünhan MUSAYEVA</i>	1600
TRANSLATORS-CODE BRAKERS IN BATTLE FIELD	
<i>Elvin ABBASOV</i>	1601
TƏRCÜMƏÇİ LÜĞƏT DEYİL, İNSANDIR	
<i>Rumiya MƏMMƏDOVA</i>	1603
TƏRCÜMƏ TƏDRİSİNDƏ XARİCİ DİLİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODLARININ ANALİZİ	
<i>Xanım FƏTULLAYEVA</i>	1605
BİR DİL - BİR İNSAN	
<i>Kamran ƏSGƏRZADƏ</i>	1608
BÖYÜK RƏQABƏT-MAŞIN TƏRCÜMƏSİ YOXSA İNSAN TƏRCÜMƏSİ	
<i>Elvin ABBASOV</i>	1609
MODERN TECHNOLOGIES AVAILABLE IN EDUCATION	
<i>Kənan MAHMUDOV</i>	1611
ŞƏXS ADLARININ TƏRCÜMƏSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR	
<i>Səidə ƏHMƏDLİ</i>	1612
FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ ROLU	
<i>Aysel SOLTANOVA</i>	1613
ABREVIATURALAR VƏ QISALTMALAR	
<i>Aygün ÖMƏROVA</i>	1614
ОШИБКИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ	
<i>Cəmilə HƏBİBOVA</i>	1615

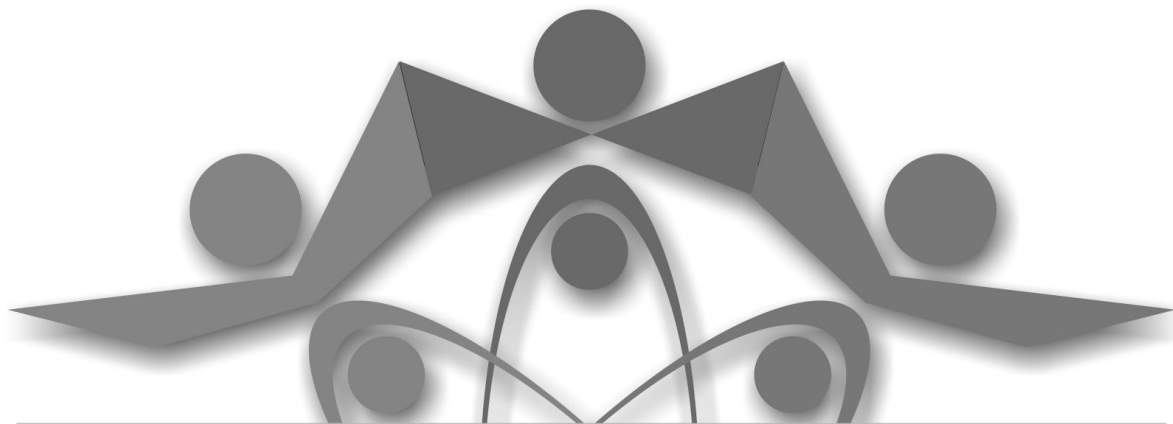
SECTION V. LAW AND HISTORY	1619
LAW	1621
PREYUDİSİYA VƏ HƏQİQƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PRİNSİPİ	
<i>Nüsrət QULİYEV .....</i>	<i>1622</i>
AQRESSİVLİYİN, QƏDDARLIĞIN VƏ TERRORÇULUĞUN QARŞISININ ALINMASINDA ƏLYAZMA MƏTNLƏRİN İCRAÇISININ PSİXOFİZİOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASININ ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Emin ƏLİYEV .....</i>	<i>1623</i>
PALLİATİV YARDIMIN BİOETİK VƏ TİBBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
<i>Banu QARAYEVA .....</i>	<i>1628</i>
TRAFİK KAZALARINDA ZARAR GÖRENLERİN ZORUNLU SORUMLULUK SİGORTACISINA KARŞI DOĞRUDAN DOĞRUVA DAVA HAKKINA İLİŞKİN GÖRÜŞLER VE KONUNUN MUKAYESELİ HUKUKTA DÜZENLENMESİ	
<i>Faik BİRİŞİK, Doç. Dr Mübariz YOLÇIYEV .....</i>	<i>1631</i>
TÜRK HUKUKUNDA ZARAR GÖRENLERİN ZORUNLU SORUMLULUK SİGORTACISINA KARŞI DOĞRUDAN DOĞRUVA DAVA AÇMADAN ÖNCE İLGİLİ SİGORTACIYA YAZILI BAŞVURU YAPMA ŞARTININ DEĞERLENDİRİLMƏSİ	
<i>Faik BİRİŞİK, Doç. Dr Mübariz YOLÇIYEV .....</i>	<i>1635</i>
SİLAHLI MÜNAQİŞƏLƏR ZAMANI UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ	
<i>DƏMİRƏYLİ Tahirə .....</i>	<i>1639</i>
ИНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТСКОГО КОНТРОЛЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	
<i>БАБАХАНОВА Мехрибан Эльдар кызы .....</i>	<i>1643</i>
INTERNATIONAL ANTI-MONEY LAUNDERING (AML) REGIME OF HEDGE FUND	
<i>Sevinc NOVRUZOVA .....</i>	<i>1646</i>
HISTORY	1649
ZAMANIN QÜDRƏTLİ ÖVLADI-HEYDƏR ƏLİYEV	
<i>Könül MOLLAYEVA .....</i>	<i>1650</i>
XIX ƏSRİN ORTALARINDA BAKIDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN İBTİDAİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ	
<i>Şölə İSAYEVA .....</i>	<i>1652</i>
MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN GERÇƏKLİYİNDƏ YERİ VƏ ROLU	
<i>Sevinc QULIYEVA .....</i>	<i>1658</i>
DÜNYA GÖZÜYLƏ ŞEKİ	
<i>Elnurə ŞÜKÜR .....</i>	<i>1659</i>
İSTANBULUN OSMANLI TÜRKLƏRİ TƏRƏFİNDƏN FƏTHİ VƏ ARALIQ DƏNİZİ TİCARƏTİ	
<i>Yeganə ÇAĞLAYAN, Erhan ÇAĞLAYAN .....</i>	<i>1662</i>
“NEFTYANOYE DELO” QƏZETİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ	
<i>İlqar HACIYEV .....</i>	<i>1664</i>
İMPERATOR RUS TEXNİKİ CƏMİYYƏTİNİN BAKI ŞÖBƏSİNİN MƏDƏNİ-MAARİF SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR	
<i>İlqar HACIYEV .....</i>	<i>1666</i>
HOCALI KATLIAMININ EKONOMİ-POLİTİK AÇIDAN TAHLİLİ	
<i>Terane RÜSTEMOVA .....</i>	<i>1668</i>
PORTUQALİYANIN İRAN KÖRFƏZİ BÖLGƏSİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏ İŞGALLARI VƏ SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ	
<i>Yeganə ÇAĞLAYAN .....</i>	<i>1669</i>

İSLAMDA MUSIQİNİN YARANMA VƏ İNKİŞAF TARİXİ	
<i>Dilbər HÜSEYNOVA</i>	1671
QƏHRƏMAN MEHDI HÜSEYNZADƏNİN OBRAZI YADDAŞLARDA VƏ SƏNƏTDƏ	
<i>Gülsəba HƏSƏNOVA</i>	1674
XX ƏSRİN SONU—XXI ƏSRİN ƏNVƏLLƏRİNDƏ QUBA-XAÇMAZ REGIONUNUN SOSIAL- İQTİSADI VƏZİYYƏTİNİ YAXŞILAŞDIRMAĞA YÖNƏLMİŞ TƏDBİRLƏR	
<i>Əfşan NƏRİMANLI</i>	1677
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNDƏ SEÇKİ PROSESİ VƏ PARLAMENT ÜZVLƏRİNİN SEÇİLMƏSİ	
<i>Nurlanə MƏLİKLİ</i>	1680
ETNİK İDENTİKLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN FORMALAŞMASININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR	
<i>Fatma QƏNİYEVA</i>	1682
KUR'AN'DA PETROL BİLGİLERİ	
<i>Terane RÜSTEMOVA</i>	1685
“XAÇ YÜRÜŞLƏRİNƏ YARDIM” ADIYLA BURAXILAN VERGİ INDULGENSIYALARI	
<i>Günay HEYDƏRLİ</i>	1686
AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ VƏ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	
<i>Sahibə MUSAYEVA</i>	1689
EVLİYA ÇƏLƏBİNİN «SƏYAHƏTNAMƏ» ƏSƏRİ XVII ƏSR AZƏRBAYCAN TARİXİNİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ	
<i>Kəmalə NURİYEVA</i>	1691
PAKİSTANDA YAŞAYAN TÜRK MƏNŞƏLİ TAYFALAR	
<i>Aytən RAFİXANOVA</i>	1694
MULTİKULTURAL ÖLKƏLƏRDƏ TOLERANT MÜNASİBƏTLƏRİN ÇƏTİN PROSESLƏRİ	
<i>Günəl BAXIŞOVA</i>	1696
ARŞİV BELGELƏRİ VE BİLİMSƏL KAYNAKLAR BAZINDA GENÇE HANLIĞI TARİHİNİN ÖĞRENİLMƏSİ	
<i>Elnur HƏSƏNOV</i>	1699
1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA	
<i>Şəfa MÖVSÜMOV</i>	1701
OSMANLI İMPERİYASI DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ KİLSƏSİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ İNGİLTƏRƏ	
<i>Bədirə KƏRİMOVA</i>	1704
AMEA MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNDA MÜHAFİZƏ OLUNAN “GÜLÜSTANI-İRƏM” TARİXİ ƏLYAZMASININ MULTİDİSİPLİNAR ƏHƏMİYYƏTİ	
<i>Zəhra QƏNİYEVA</i>	1708
SƏFƏVİLİYİN TƏBLİĞAT ÜSULLARI	
<i>Günəl RƏHİMLİ</i>	1710
FRANSA İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ	
<i>Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA</i>	1712
AXC DÖVRÜNDƏ QADINLARIN FƏALİYYƏTİ	
<i>Xəyalə AĞAYEVA</i>	1715
MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ QARANLIQ SƏHİFƏSİ	
<i>Aybəniz MƏMMƏDOVA</i>	1716
BABAK WASN'T AGAINST ISLAM	
<i>Əli MƏMMƏDOV</i>	1718

ABŞ-IN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ XƏZƏR AMİLİ	
<i>Aygün MƏMMƏDOVA</i>	1719
BƏRDƏ ŞƏHƏRİNDƏN AŞKAR EDİLMİŞ ŞÜŞƏ-PARFUMERİYA QABLARI	
<i>Aytən ƏSƏDOVA</i>	1722
АДР КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	
<i>Ламия КАФАР-ЗАДЕ</i>	1724
ƏLAVƏLƏR	1727
DİAQNOSTİK QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNDƏ ROLU	
<i>Şahnaz ƏLİYEVƏ</i>	1727
MƏTNİN TEMATİK PROQRESSİYASI	
<i>Xəyalə İSAYEVƏ</i>	1728

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

---

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

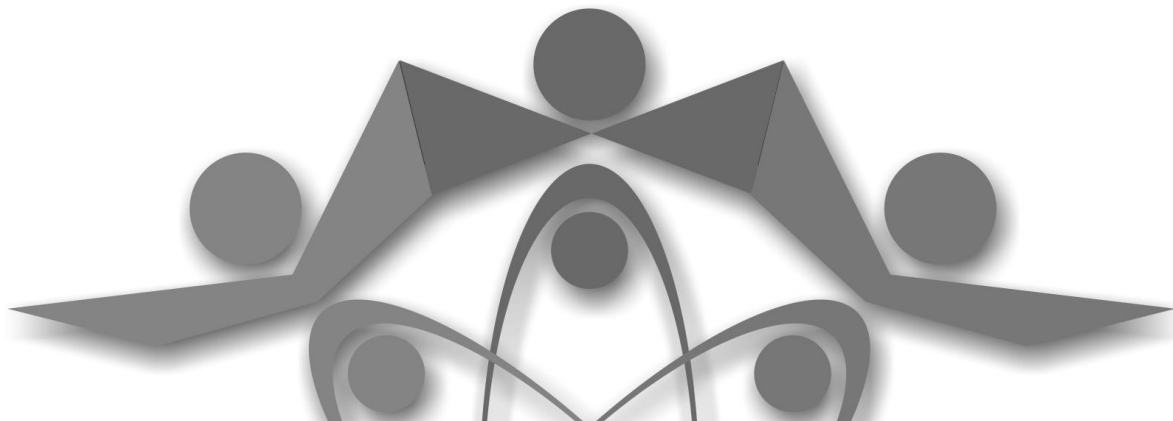
Psychology

Translation

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

---

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Philology

AZƏRBAYCAN DİLİ

NAXÇIVAN DİALEKTİNDƏ İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Aynurə MƏMMƏDOVA

AMEA M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
ayka301@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan xalqı ta qədimdən qonşu xalqlarla daim ünsiyyətdə olmuş, məhz buna görə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı fars və ərəb mənşəli sözlərin də mövcud olması tamamilə qanunauyğundur.

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibi, buraya fars dilindən keçən sözlər tədqiq olunmuş və göstərilmişdir ki, bu sözlər dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmayaraq, yalnız şivələrdə mövcuddur və həmin şivənin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq təhrif olunmuş şəkildə işlədilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, dialekt sözlər, fars mənşəli sözlər, lüğət fondu, arxaizmlər.

РЕЗЮМЕ

С давних времен у азербайджанского народа всегда были отношения с соседними странами, поэтому, помимо турецких слов, существование слов персидского и арабского происхождения в азербайджанском словаре является вполне естественным процессом.

Словарная структура нахчыванского диалекта азербайджанского языка, слова, перешедшие в него из персидского языка, исследованы в статье, и показано, что эти слова не были включены в лексическую структуру языка; они используются только в диалектах в искаженной форме, что соответствует закономерностям данного диалекта.

Ключевое слово: Нахчыван, диалектология, слова персидского происхождения, словарный фонд, архаизмы.

SUMMARY

WORDS OF PERSIAN ORIGIN USED IN THE DIALECT OF NAKHCHIVAN

Since old times, the Azerbaijani people have always had relations with neighboring countries, that's why, besides the Turkish words, the existence of the words of Persian and Arabic origin in the Azerbaijani vocabulary is a quite natural process.

The dictionary structure of the Nakhchivan dialect of the Azerbaijan language, the words which have passed into it from Persian investigated in the paper, and it is shown that these words haven't been included into lexical structure of language; they are used only in dialects in distorted form, corresponding to the regularities of the given dialect.

Keyword: Nakhchivan, dialectology, the words of persian origin, dictionary fund, archaisms.

Cəmiyyətdən kənar heç bir dil olmadığı kimi, dilsiz də cəmiyyət yoxdur. Hər bir xalqın dili özünəməxsus inkişaf və formal əlamətlərə malik olur. Bu baxımdan da müəyyən bir xalqın dilini, həmin xalqın inkişaf tarixi ilə əlaqədar öyrənmək, tədqiq etmək zəruridir.

Dilimiz türk sistemli dillər ailəsinə mənsub olsa da, başqa dillərdən çoxlu miqdarda sözlər keçmişdir ki, bu dillərdən biri fars dilidir. Lakin bəzi fars sözünün demək olar ki, əksəriyyəti dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ilə məhdudlaşmış, ədəbi dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmamışdır.

Bildiyimiz kimi ilk dialektoloji lüğət 1958-ci ildə AMEA-nın keçmiş Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsi tərəfindən bir cildlik Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti hazırlanmışdır. Bu iş 1964-cü ildə Rəsul Rüstəmov və Məmmədəğa Şirəliyevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuşdur. Lakin lüğət dialekt və şivələrimizdəki bütün sözləri əhatə edə bilməmişdir. Burada Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri dörd qrupa bölünmüşdür: 1) Şərq qrupu (Bakı, Quba, Şamaxı dialektləri və Lənkəran və Muğan şivələri), 2) Qərb qrupu (Gəncə, Qazax, Qarabağ dialektləri və Ayrım şivəsi) 3) Şimal qrupu (Şəki dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi) 4) Cənub qrupu (Naxçıvan və Ordubad dialektləri). (1,310)

Elbrus Əzizov isə əsas dialektləri fiziki-coğrafi amil çərçivəsində üç başlıca regionda- Naxçıvan daxil olmaqla Arazın sol sahili hissəsindən və Muğandan cənubda (cənub ləhcəsi), Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin qərb və cənub-qərb hissəsində (qərb ləhcəsi və ya orta ləhcə) və Kürdən şimala olan ərazinin şimal-şərq hissəsində (şimal-şərq ləhcəsi) formalaşdığını göstərir. Cənub ləhcəsinə Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan və Lənkəran regionlarını, qərb ləhcəsinə (orta ləhcə) Qarabağ, Qazax-Borçalı, Ayrım, şimal-şərq ləhcəsinə Şamaxı- Bakı, Quba, Dərbənd ərazilərini aid etmişdir. (2,289)

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisini əhatə etməklə Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupunu özündə

birləşdirir. Burada iki dialekt - Naxçıvan və Ordubad, üç şivə - Culfa, Şərur və Şahbuz şivələri mövcuddur. Naxçıvan dialekti geniş bir ərazini əhatə edir və rəngarəng şivə xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də şivənin lüğət tərkibində fars sözlərinin işlənməsidir. Belə ki, regionun əlverişli coğrafi şəraiti qədimdə buranın ticarət mərkəzi olması fars dilindən dialekt və şivələrimizə sözlər keçməsinə şərait yaratmışdır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində qarşılaşdığımız leksik vahidlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Lakin bu sözlər içərisində ərəb, fars sözlərinə də təsadüf olunur ki, onlardan bəzilərinin şərhini vermək yerinə düşər. Qeyd etmək lazımdır ki, verilən nümunələr Məmməd Əhmədovun hazırladığı “Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri” kitabı əsasında toplanmışdır.

Badkeş-bad sözü fars mənşəli olub külək, yel; kəşidən-çəkmək-hərfi mənası “yelçəkən deməkdir. Naxçıvan dialektində həcəmət vaxtı qan sormağ üçün buynuzdan qayrılmış alət. (3,12)

Bazburtlu- farsca baz- şahin quşu, burt/bordən- aparmaq. Özünü “şahin quşu” kimi aparmaq, lovğa,qabağından yeməyən.(3,12)

Balaxana- Nehrəm ləhcəsində yuxarı mərtəbədə olan mətbəx. Farsca bala-hündür yer, xanə-ev mənasını ifadə edir.(3,13)

Qaşbənd- başa bağlanan ləçək. Həmçinin qaşbənd formasındada işlənir. Bu sözdə bənd ifadəsi farsca bağlamaq mənasını ifadə edir.(3,25)

Qələmkar- yorğan üzərinə çəkilən parça. (3,24)

Dadaş- Əsasən Cənubi Azərbaycan regionuna aid ifadədir. 1)böyük qardaş 2)ata, dədə (3,29)

Dadibidad- fəryad etmə (3,29)

Darkeş- dar yer, darısqal yer. Culfa dialektində Arazdan adamların su gətirdiyi yeri bu cür adlandırırlar.

Dəm- fars mənşəli söz olub, 1)yetişmə 2)nəfəs 3)an (elə bu dəmdə) 4)boş-boşuna danışan adam(dəm vurmaq) 5) hallı

Dərbəçə (farsca dər-qapı, bəçə- xırda)-kiçik qapı- Naxçıvan dialektində iki həyət arasında açılan kiçik qapı mənasında işlənir.

Dəsgirə-farsca dəs/dəst-gir/gereftən (tutmaq) felinin kökü-əldə tutlan mənasını bildirir.Ordubad dialektində zənbil, səbət sözünü ifadə edir.

Dəstərxan-farsca dəst-əl, xan-süfrə deməkdir. Naxçıvan dialektində balaca əl süfrəsi mənasını bildirir.

Dəxildar- farsca dəxil/daxıl, dar/daştən felinin kökü-saxlamaq deməkdir. Naxçıvan dialektində kassir sözünü ifadə edir.

Dübəndi- farsca dü/də-iki, bənd/bəndən-bağlamaq sözündən olub, iki tərəfdən qaytanla bağlanan güst

Dümbridə- farsca dom-quyruq, bəridə/boridə-kəsilmiş deməkdir. Naxçıvanda 1)yaramaz 2)gödək,eybəcər mənasında işlənir. (3,38)

Zir- fars mənşəli söz olub, alt mənasını ifadə edir. Naxçıvan dialektində nəlbəki sözünü bildirir.

Kəfgir-farsca kəf-köptük, gir/gereftən-tutmaq. Xörəyin kəfini yığmaq üçün istifadə edilən qaşığı növü.

Kirdar- sözü fars dilində “əməl”, “rəftar” mənasını bildirsədə, Azərbaycan dilinin dialekt leksikonunda, həmçinin klassik ədəbiyyatda “güc”, “qüvvə” mənasında işlənir. Bu sözə “səbir, hövsələ” mənasında Ordubad dialektində rast gəlmək mümkündür. (4,255). Dahı klassiklərdən olan Füzuli də bu sözdən geniş istifadə etmişdir.

Kirdarını görmədi münasib,

Nəzr etdi ki, gər olursa qalib (5,287).

Kündəgir- farsca күндə - girdələnmiş xəmir parçası, gir/gereftən-tutmaq deməkdir. Naxçıvan dialektində çörəkxanada xəmiri күндələyən adam mənasını bildirir.

Kütah- qısa. Naxçıvan dialektində söhbəti qısa kəs mənasında işlənir. (Kutah elə)

Gəllədar- gəllə-sürü, dar/daştən-saxlamaq. Nehrəm dialektində maldar sözünü ifadə edir.

Gir- güc, qüvvə. Naxçıvan dialektində gücdən düşmək sözünü ifadə etmək üçün işlənir.

Güvara- Dialektde yaxşı nəticə verən, uğur mənasında işlənsə də, orijinal mənası fars dilində 1) dadlı, 2)asan həzm olunan yemək deməkdir.

Güdaza vermək-Naxçıvan dialektində “girə vermək”, “satmaq” mənasında işlənir. Əsl mənası “əridilmə” olan bu söz, Azərbaycan ədəbi dili üçün bu anlamda köhnəlmiş sayılır. “Güdaza vermək” ifadəsi hal-hazırda işlənməkdədir.

Gülab-fars dilində gül suyu deməkdir. Naxçıvan dialektində əkinə verilən ikinci su mənasında işlənir.

Güləfşan-Gülab qabı.(fars dilində gül səpən deməkdir)

Məzə- “dad”, “ləzzət” mənasını bildirən bu söz köhnəlmiş sözlər sırasına daxil olsada, Naxçıvan dialektində “əyləncə”; “gülünc” mənasında işlədilir.

Narbənd-Naxçıvanda bu söz qarağacın bir növünü bildirmək üçün işlədilir. Fars dilində isə bu söz narvənd formasında işlədilir.

Nimtən- farsca nim-yarı,tən isə bədən deməkdir. Naxçıvanda cılıqqqa adlı geyim növünü bildirir.

Növrəs-farsca təzə yetişən meyvə; cavan mənasını bildirir. Naxçıvanda tez yetişən üzüm növünü bildirir.

Pak-farsca təmiz deməkdir. Şərur dialektində qorxu, çəkilmə mənasında işlənir.

Palanduz-palantikən.

Peyvəst/peyvəs. Fars dilində 1) bitişik, 2)daimi deməkdir. Maxta şivəsində calaq etmək mənasında istifadə edilir.

Peyda olmaq- farsca 1)zahir, mövcud olan, 2)zühur etmiş. Naxçıvan dialektində görünmək, meydana çıxmaq mənasında işlənir.

Peydərpey- sözü Azərbaycan ədəbi dilində öz işləkliyini tamamilə itirsədə, Naxçıvan dialektində əsl mənasında “dalbadal” məfhumu kimi başa düşülür.

Peşin- fars mənşəli olub qabaqcadan verilən pul, irəlicədən əmələ gələn mənasını bildirir.

Pəşmək- fars dilinə məxsus söz olub tel-tel qənnadı növünü bildirir. Naxçıvan dialektindədə bu mənada, həm də bir çəngə yun mənasında işlənir.

Sədafərin-afərin, alqış. Naxçıvanda var ol, yaşa mənasında işlənir.

Sərab- farsca 1)bulaq, çeşmə və çayın başlanğıcı 2)ilgim 3)məcəzi mənada puç ümid. Naxçıvanda əkinə verilən üçüncü su mənasında işlənir.

Sərpah-başdan ayağa. Naxçıvan dialektində ayaq üstə duran adam mənasını bildirir.

Sərpuş-fars dilində baş örtüyü, 2)bir qabın üstünə örtülən və ya qoyulan ikinci qab. Naxçıvan dialektində cilovun üstünə qoyulan mis qapaq mənasında işlənir.

Tar-qaranlıq. Naxçıvan dialektində toyuq yatan ağac, toyuq hini mənasında işlənir.

Tənikar-fars dilində lehim deməkdir. Naxçıvanda ağ duz sözünü ifadə edir.

Fərş-fars dilində 1)döşəmə 2)yer üzü 3)döşənəcək yer. Naxçıvan dialektində palaz mənasını bildirir.

Xəzani-Naxçıvan dialektində üzüm növünü bildirir. Fars dilində saralıb solma vaxtı, payız-xəzan deməkdir.

Xəndan olma-fars dilində 1)tamam açılmış gül 2) şad deməkdir. Naxçıvan dialektində gül ləçəklərinin tökülməsi mənasını verir.

Xubunca-farsca yaxşı deməkdir. Dialektde lazımınca mənasını ifadə edir.

Xudru- fars dilində özü yeriyən mənasını bildirir. Nəhrəm dialektində özbaşına hərəkət edən adam mənasında işlənir.

Xuygir-fars dilində xuy- xasiyyət, gir/gereftən-tutmaq. Naxçıvan dialektində vəhşi at sözünü ifadə etmək üçün işlədilir. Xuygir at.

Xünək-sərin

Xüşgə-fars dilində xüşk/quru deməkdir. Naxçıvan dialektində yabanı bitki mənasında işlənir.

Həmsaz- uyğun

Həmxana-kirayənişin, qonşu. Naxçıvan dialektində kirakeş mənasında işlənir.

Çaşni-fars dilində bir şeyin dadına baxmaq üçün alınan nümunə mənasını bildirir. Naxçıvan dialektinin Cəhri şivəsində bu söz xarlanmış doşab deməkdir.

Çinədan-fars dilində quşlarda həzm cihazı. Naxçıvan dialektində dənlik deməkdir.

Cavanəzən- yaxşı xasiyyətli qadın. Naxçıvanda cavan qadın mənasında işlənir.

Camadar-farsca camə-paltar, dar/daştən-saxlamaq. Naxçıvan dialektində hamamda paltarları saxlayan qadın və ya kişi deməkdir.

Cəng- “müharibə” mənasını ifadə edən bu söz, dilimizdə köhnəlsədə hal-hazırda Naxçıvan dialektində pas nəticəsində mis qabın aldığı göy rəng mənasını ifadə edir.

Şabacı/şabacı- şah/şəh-fars mənşəli olub padşah deməkdir. Naxçıvan dialektində böyük qardaşın arvadı deməkdir.

Şəbküləh-şəb-gecə, küləh-papaq. Dialektə gecə başa qoyulan papaq mənasını bildir. Gecə papağı.

Şəbpərə-fars mənşəli olub dialektə də yarasa mənasında işlənir.

Beləliklə araşdırmamız onu göstərir ki, Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən fars sözləri mövcud olduğu dövrlərin leksik xüsusiyyətlərini canlı şəkildə qoruyub mühafizə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Buludxan Xəlilov-Müasir Azərbaycan dilinin leksikoogiyası. Bakı 2008, 442səh
2. Elbrus Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı 1999, 354 s.
3. Məmməd Əhmədov. Naxçıvan şivələrinin lüğəti Atalar sözləri. 1997, 172 s
4. Axundov A., Q.Ş.Kazımov., S.M.Behbudov. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı : Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
5. Babayeva A. Məhəmməd Füzuli "Leyli və Məcnun". Elmi-tənqidi mətn, Bakı:Şərq-Qərb, 1996, 568 s.

"İŞIQ" (1911-1912) QƏZETİNİN DİLİNDƏ TERMİNLƏR

Elnurə RZAYEVA

Azərbaycan Televiziya və Radio QSC
elnure_rza@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının tarixinə milliyyətə özünə dönüş və oyanış dövrü olaraq daxil olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın mədəni həyatında maarifçilik və xeyriyyəçilik hərəkatları baş qaldırmışdır. Elə o dövrdən etibarən milli maarifçilik tariximizdə silinməz bir iz qoyan mədəni-maarif cəmiyyətləri fəaliyyətə başlamış və inkar edilməz xidmətlər göstərmişdir.

Siyasi çətinliklər Azərbaycan ziyalılarının və xeyriyyəçilərinin milli əzmini qıra bilmədi. Və elə bunun nəticəsində Şimali və Cənubi Azərbaycanda kitabxanalar, məktəblər açıldı, teatrlar fəaliyyətə başladı. Bir sıra məcmuə və qəzetlər işıq üzü gördü.

Eyni zamanda, məktəblərdə proqram və müəllim kadrları güclənməyə başladı. Əlbəttə ki, bütün bunların həyata keçməyində ilk Müsəlman Xeyriyyə cəmiyyəti olaraq tanınan "Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti"nin fəaliyyətini xüsusi ilə qeyd etməliyik. Bu cəmiyyət eyni zamanda özündən sonra yaranacaq bir sıra maarif-xeyriyyə cəmiyyətlərinin təməlini atmışdı.

Cəmiyyətin məqsədi, Bakı və ətraf rayonlarda yaşayan müsəlmanlar, xüsusən də qızlar arasında elm və maarifi yaymaq, onları elmə cəlb etmək idi. Bütün bu xeyriyyəçilik hərəkatlarının arxasında əlbəttə ki, digər Azərbaycan ziyalıları ilə yan-yanı Azərbaycanın xeyriyyəçisi, Azərbaycan övladlarının atası olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev dururdu.

Artıq mətbuatda da qadın azadlığı önə çəkilmiş və bununla əlaqədar bir sıra fikirlər dərc olunmağa başlamışdır.

Bütün çətinliklərə rəğmən, Azərbaycanın ziyalı qadınları öz səslərini cahillik içində yaşayan, hələ də cəfəng inanclara inanan, qadının sadəcə yemək bişirib, uşaq baxmaqdan ibarət bir məflum olduğuna inanmaq məcburiyyətində qalan bacılarına çatdırmaq üçün əllərindən gələnlə hər şeyi etməyə hazır idilər. Bu mövzular ilə əlaqədar dövrün bir sıra mətbu orqanlarında odlu-alovlu məqalələr nəşr etdirir, qadınları azadlığa, öz haqq və hüquqlarına tanımağa səsləyirdilər. Bu yazıların dərc olunması, sırf qadınlar haqqında, qadınlara səslənən, qadınlara aid olan bir mətbu orqanına ehtiyacın olduğunu hiss edən bəsirətli xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev xeyir-duası və maliyyə dəstəyi ilə 1911-ci ildə "İşiq" adlı bir qəzet təsis edir. Və bununla da Azərbaycan tarixində bir ilkə imza atılır. Azərbaycanın ilk qadın qəzeti...

Bu məqalə "İşiq" qəzetinin dilində işlədilmiş terminlər haqqında aparılan araşdırma nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

Qeyd edək ki, hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində terminlərin yaranması prosesi əsasən iki istiqamətdə gedir. Bunlardan biri dilin lüğət tərkibindən istifadə etmək, ikincisi isə elmi terminlərin alınmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlər dilin xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

Terminologiya dilimizin qrammatikasına dair ən çox tədqiq olunmuş sahələrdən biridir. İstər qrammatik, istərsə də leksikoqrafik baxımdan ən çox araşdırılan, ortaq türk ədəbi dili üçün ümumi terminoloji bazaların yaranmasında terminoloji tədqiqatların xüsusi rolu var. Tarixilik baxımından araşdırılan əsərlərə nəzər yetirdikdə ümumtürk arealının ümumi termin bazasının olduğunun şahidi oluruq.

Dilimizdə terminlərdən bəhs edənlər A.Bakıxanov, ya da M.F.Axundovun əsərlərindən örnək göstərməklə bu sahədəki tədqiqləri hələ keçən əsrin ortalarına aid edirlər. Doğrudur, hələ keçən əsrdən, xüsusilə də M.F.Axundzadə və H.Zərdabi bu işlə məşğul olmağa başlasalar da, terminlər məsələsi ilə ciddi və elmi təşkilati şəkildə XX əsrin əvvəllərində məşğul olmuşlar. XX əsrin əvvəllərindən, xüsusilə, 1905-ci ildən sonra Azərbaycanda mətbu əsərlərin artması istər-istəməz ictimai-siyasi terminologiyamızın formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Doğrudur, bu dövrdə siyasi və ədəbi cərəyanlar öz amallarına uyğun da termin yaradır və ya mənimsəyirdilər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində termin qatı, terminoloji vahidlər layı yaranırdı. Milli-türk, rus-Avropa və ərəb-fars qollarına ayrılan ədəbi və siyasi cərəyanlar bir-birinə qarşı da ciddi mübarizə aparırdılar

Müxtəlif terminoloji sistemlərin lüğət tərkibində alınmalar üstünlük təşkil edir. Alınmalar müxtəlif yollarla Azərbaycan dilinin terminoloji lüğətinə daxil olur.

1. Heç bir fonetik, leksik, qrammatik dəyişikliklərə uğramadan.

2. Müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq. Alınma terminlər müxtəlif elmi terminologiyaların əhatə dairəsinin genişlənməsində və inkişafında əsas rol oynayır.

Hər bir dilin lüğət tərkibinin əsas hissələrini təşkil edən terminoloji qat yalnız alınma sözlər hesabına deyil, milli terminlərin yaradılması hesabına da genişləndirilir. Bunun üçün Azərbaycan dilinin geniş funksionallığı vardır. Alınma terminlər dili gəldikdən sonra onunla paralel qarşılığı da yaranır.

Mətbuat elə bir orqandır ki, ictimai, siyasi və elmi terminologiyayı mütləq özündə əks etdirir.

Bizim tədqiq etdiyimiz dövr, yəni "İşıq" qəzetinin nəşr tarixi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etdiyi üçün məhz bu dövrün terminoloji nümunələri üzərində işləyəcəyik.

Bu dövrdə meydana gələn terminoloji leksikanı yaranma mənbəyinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Ümümxalq dili əsasında meydana gələn terminlər;

2. Ərəb-fars mənşəli sözlər əsasında yaranan terminlər;

3. Rus-Avropa mənşəli terminlər.

"İşıq" qəzetində canlı xalq dilindən və onun ayrı-ayrı dialektlərindən geniş istifadə edilirdi. Və bunun nəticəsi olaraq bir çox sözlər məhdud məhəlli çərçivədən çıxıb mətbuata daxil edilməklə ümümxalq dili yaranmışdır.

Ərəb-fars mənşəli sözlər əsasında yaranan terminlər "İşıq" qəzetində çoxluq təşkil edir. Ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmasına, tez-tez səhifələrində buna dair xəbərdarlıq etməsinə rəğmən, qəzet yazıçıları ərəb-fars mənşəli sözlərdən istifadə etmiş və bu qisimdən terminlərin təkmilləşməsinə bir baxıma şərait yaradılmışdır.

Zəvati-möhtərəmə, məccanən, məbəd, bilmərrə, məsturəlik, hüquqi-nisvan, Zati-aliyə, təqəddümi-insaniyyət, rahi-tərəqqi, ümməti-islamiyyə və s.

"İşıq" qəzetində işlədilən Rus-Avropa mənşəli terminlər də kifayət qədər çoxluq təşkil edir. Belə ki, istər xaricdə oxuyanlar, istərsə də xalqın rus dilli kəsimi qəzetə göndərdiyi məktub və yazılarında rus mənşəli sözlər işlətmişlər.

sud, sudya, daça, qoroda naçalnik, advokat, istatya və s.

Sabahdan axşama kimi sudlarda və qeyri divanxanalarda avara-avara gəzən kimdir? Bizim qardaşlarımız.

"İşıq" qəzetinin dilində işlənən terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Tibb terminləri: Bildiyimiz kimi "İşıq" qəzetinin demək olar ki, hər sayında tibb, təbabətə həsr edilən məqalələr, məsləhətli yazılar dərc olunmuşdur. Hətta xüsusi olaraq Əminə xanım Batrışına isimli yazıçı "İşıq" qəzetində tibb və səhiyyəyə dair maraqlı və faydalı yazılarla çıxış etmişdir. Ondan əlavə "İşıq"ın redaktoru Xədicə Əlibəyova da öz tibbi biliklərini oxucuları ilə bölüşmüşdür. "İşıq"ın səhifələrində yeni doğulan körpəyə qulluqdan tutmuş, müəyyən xəstəliklərə qədər ətraflı və yararlı bilgiler "Təbabətə dair" başlığı altında yer almaqdadır. Elə bu səbəblədir ki, "İşıq" qəzetində tibbi terminlərin sayı çoxdur.

maddeyi-məraz, mizanül hərarət (termometri) titrətmə, qızdırma, ishal, yatalaq, qızılca, yel, məraz və s.

Rütubətli evin mərazə səbəb olmağına heç kəsin şübhəsi olmasın.

Uşağı əmizdirən kimi onu çimzirdirmək yaxşı deyil. Və bəlkə maddeyi-mərazdır.

2) İqtisadi və ticari terminlər: "İşıq" qəzetini mövzularına görə incələdiyimiz zaman onun iqtisadiyyat bölməsi də diqqəti çəkmişdir. Belə ki, "İşıq" qəzetinin müəyyən saylarında iqtisadi xəbərlər başlığı yer almaqdadır. Burada şəhər tiyatr və köşklərində olan bilet və qəzet satışları ilə əlaqəli elanlar, iş elanlar, iane toplanışları elanları verilmişdir. Bundan əlavə ticarət xüsusən dəniz ticarəti haqqında yayımlanan bəzi məqalələr əsasında da bir çox ticari terminlərin meydana çıxdığı bəlli olmuşdur.

teatr, məccanən, tamojna, gömrük, ianə, ixrac, idxal, mədaxil, məxaric və s.

Böylə ianələr topladıqca xəzinəyə verilib qəbz alınacaq və ianə edənlərin adları qəzetimizdə dərc olunacaq.

3) Hərb, ordu, savaş terminləri: "İşıq" qəzetində rastladığımız digər terminlər hərblə bağlıdır. Belə ki, qadın qəzeti olmağına və mövzu etibarı ilə müharibələrdən uzaq durmağına baxmayaraq qəzetin bəzi nömrələrində "Teleqraf" başlığı altında Türkiyə-İtaliya müharibəsinin gedişatı haqqında məlumatlar verilmişdir. Beləcə, bəzi hərb terminlərinin işlədilməsi baxımından dilin terminologiyasına bəzi sözlər bəxş etmişdir.

Xariciyyə naziri, sədrəzam, qoşun, dava gəmisini, şühədə, basqıntılıq, Paşa, vəliəhd, ezam olmaq, boykotaj, əsir, top, plemiyot, tüfəng, patron, yaraq, sursat və s.

Müsəlmanlar sədrəzam həzrətlərinə xüsusi bir teleqraf çəkib şərəfi şunu islamıyyəti muhəfizə etməsini rica eyləmişlər.

Tripolidə ali dərəcədə silahlanmış 20.000 osmanlı qoşunu varki hər dəqiqə hazırlaşırılar şəhid olmağa.

4) Dini terminlər: "İşıq" qəzeti cahilliyə, elmsizliyə qarşı çıxsada, heç vaxt şəriyyətdən qanunlarından kənara çıxmamışdır. Əksinə, xanımları, elmi, savadlı, tərbiyəli olmağa səsləmiş və bunu şəriyyətdən qanunları çərçivəsində etməyi tövsiyyə etmişdir. Qəzetdə bir çox dini mövzulara toxunulduğu üçün dini terminlərin də qəzetin dilinə daxil olması qaçınılmaz olmuşdur.

cihad, namaz, ibadətqah, fətva, şəriyyətdən, şəriəti-islamıyyətdən, şəriəti-Məhəmmədiyyə və s.

5) Hüquqi terminlər: "İşıq" qəzetində xüsusi olaraq qadınların və ümumiyyətlə xalqın hüquqlarının qorunması haqqında ətraflı məqalələr yazılmış, cəmiyyətin öz haqq və hüquqlarını bilməsi üçün bilgiləndirici məlumatlar yerləşdirilmiş. Bu işlə xüsusi olaraq, Xədicə xanımın həyat yoldaşı, qəzetin ərsəyə gəlməsində bilavasitə əməyi olan, hüquqşünas Mustafa bəy Əlibəyov məşğul olmuşdur. Bu səbəblə də qəzetin dilində bir çox hüquqi terminlərin işlənməsi təbiiyədir.

hüquqi-nisvan, hüquqi-müslimə, məhkəmə, sud, hakim, divanxana, dustaq, yurist və s.

O zaman cümlə tövsiyyə etdi ki, fərzlərdən birincisi hüquqi – müslimdir.

Lakin bu məclisdə insanı ən çox fərəhnək və xoşbəxt edən orada bir çox darülfünun qurtarmış mühəndis, təbib, yurist müsəlman cavanlarının mövcud olması idi ki, biz müsəlmanların ümdə xoşbəxt olmağının yeganə səbəbidir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində terminologiyamızın sistemli yaranması və milli dilin termin yaradıcılığında əsas mənbə rolunu oynaması mərhələsidir.

"İşıq" qəzetinin dilində işlənen terminlər həm mənbə, həm də mövzu baxımından müxtəlifdir.

Ədəbi dilin terminoloji sahəsinə mənsub sözlərin XX əsrin əvvəllərində elmi dil vahidlərinə çevrilməsində bədi üslubun əhəmiyyətli rolu olmuşdu.

XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən XX əsrin birinci rübünə qədərki dövrdə əvvəlki dövrlərə nisbətən termin yaradıcılığı daha məhsuldar olmuşdur. İctimai - iqtisadi və mədəni həyatın müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq rus dilindən alınan, eləcə də beynəlmiləl terminlərdən daha çox istifadə olunmuşdur.

Termin yaradıcılığı prosesində həm ədəbi dildən, həm də dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrinə başlaaraq yeni - yeni milli terminlərin meydana gəlməsində dialekt sözlərdən istifadəyə üstünlük verilmişdir. Lakin o dövrün terminologiyaya sahəsində bir sıra nöqsanlar olmuşdur. Belə ki, ərəb-fars mənşəli terminlərin rus və Avropa dillərindən alınan terminlərlə əvəzlənməsi prosesi güclənmişdir. Bu isə uzun müddət terminologiyamızın lüğət tərkibinin qeyri-sabitliyinə və paralel terminlərin işlənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan dilində terminlərin yaranması üçün əsas mənbə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən götürülürdü. "İşiq" qəzetində işlənən terminlər həmin dövrün terminologiyasının ümumi mənasını yaradırdı. "İşiq" qəzetində hüquq, təbabət, tarix, iqtisadiyyatla bağlı işlənən terminlərin əksəriyyəti həmin dövr terminologiyasının, ümumiyyətlə, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Günümüzdə azacıq semantik, fonetik dəyişiklikliyə uğrasa da, tarixən mövcud olmuş ərəb-fars mənşəli terminlərin bir qismi işlədilməkdədir. Alınma terminlərin geniş işlənməsi zamanə milli qrammatik, fonetik normaya uyğunlaşması prosesi həmin dövrdə də müşahidə edilir. Müəyyən elm sahəsi ilə bağlı terminlərin yalnız həmin termin sahəsində işlədilməsi çərçivəsindən çıxıb daha da genişlənməsi prosesi XX əsrin ədəbiyyatında da açıq aşkar hiss olunur.

"İşiq" qəzetində işlənən terminlərin mənbələrinin genişlənməsi, ərəb-fars mənşəli sözlərlə yanaşı, rus-Avropa mənşəli terminlərin də fəal şəkildə istifadəsi həmin dövr üçün xarakterik idi.

Xalq danışığı dilindən alınan milli mənşəli terminlərin də tədricən yeni anlayışı ifadə edən alınma terminlərlə əvəz olunması bir tərəfdən həmin dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı olsa da, digər tərəfdən Avropa və rus dillərinə olan maraqdan doğurdu.

"İşiq" qəzetində işlənən terminlər bir neçə yollar dilimizə daxil olmuşdur. Rus, Avropa, Türk alim və ədiblərinin əsərləri vasitəsi ilə, mədəniyyətin, mətbuatın, teatrın, maarifin inkişafı ilə, iqtisadi həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı. Birincivəsətə ilə dilimə keçən və həmçinin "İşiq" qəzetinin dilində də istifadə edilən, spirt, fotoqraf, tamaşa, teleqraf, teatr, student, tiraj, dram, universitet kimi terminlər mədəniyyətin, mətbuatın, teatrın, maarifin inkişafı ilə bağlı meydana gəlmişdir. Bu terminlərin bəziləri fonetik tərkibi nisbətən dəyişilərək danışığı dilində də işlənirdi. Digər bir vasitə ilə dilimizə keçən və həmçinin "İşiq"-in lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözlər yalnız iqtisadiyyatla bağlı elmi əsərlərdə, həm də xalq danışığı dilində də işlənirdi.

"İşiq"-in dilində işlənən terminlərin yaranma mənbəyini ərəb, fars, türk dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa dilləri də bu mənbələr sırasına daxil olmuşdur. Əlbəttə, terminlərin yaranma mənbəyinin artması dövrün, şəriətin qarşıya çıxardığı yeni tələblərdən irəli gəlmiş, elmi bu tələblərə uyğun qurmaq, yeni məfhumları ifadə etmək ehtiyacından doğulmuşdur.

Dilimizin saflığının, təmizliyinin qorunması yolunda "İşiq" qəzetinin çox mühim rolu vardır.

"Qəzetimizə xəbər və məqalə yazanlardan razılıq edib artıq dərəcə təvəqqe eləyirik ki, yazıları mümkün olduğu qədər öz ana dilimizdə yazıb, ərəb, fars, osmanlı lüğətləri işlətməsinlər. Çünki oxucularımızın çoxu qəzetimizin dilindən şikayət edirlər. Ana dilində yazılmayan məqalələr hərgiz dərc olunmayacaqdır!"

"Qəzetdən ixtar" bölməsində demək olar ki, hər sayıda bu xəbərdarlığın yer alması da bunun əyani sübutudur.

"İşiq" qəzeti 2 ilə yaxın bir dövr ərzində dilin saflığını müxtəlif yad təsirlərdən qorumaq üçün əhəmiyyətli işlər görmüşdür. Bacardıqca daha aydın, başa düşülən, ümumişlək olan, milli dilin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşan sözlərdən istifadəyə çalışıb alınma terminlərə də ehtiyatla yanaşmış, onların xalq arasında daha tez anlaşılmasını işlətməyə cəhd etmişdir.

MOLLA PƏNAH VAQİFİN DİLİNDƏ QRAMMATİK ARXAİZMLƏR

İlkin ABBASOV

Gəncə Dövlət Universiteti
aabbasovilkin@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Arxaizmlər, tipologiya, folklor, nitq hissələri

Məqalədə Molla Pənah Vaqifin dilində işlənmiş şəkildələr, köhnəlmiş sözlərdən olunur. Şairin əsas yaradıcılığı qoşma, gəraylı və digər xalq yaradıcılığı janrındakı əsərlərdən ibarətdir. Əsərlərinin dili klassik dövr nümunələrinin dilindən kəskin şəkildə asanlıqla fərqlənir. Şairin dilində elə düzəltmə sözlərə rast gəlmək olur ki, həmin sözlərə məxsus derivatoloji qaydalar müasir sözyaratmada işlək deyildir.

Molla Pənah Vaqif ədəbi bədii dilin milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi. Onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq apırcı mövqeyə keçdi. Bundan sonra ədəbi bədii dilin perspektivlərini, bir qayda olaraq, folklor üslubu müəyyən etdi. Molla Pənah Vaqifin klassik janrdakı əsərlərinin dili klassik üslubun göstəricisi deyil. Bu dil müəyyən arxaik cəhətlərinə

baxmayaq milli ədəbi-bədii təfəkkür faktıdır. Vaqif klassik və folklor janrlarda yazıb yaratmış, lakin həmin janr tipologiyalarının hər ikisində adətən eyni dil üslub tipologiyası nümayiş etdirmişdir. Janr müxtəlifliyinin bu cür dil üslub inteqrasiyası ədəbi bədii dilin milliləşməsi dövrünün mühüm əlamətlərindən biridir ki, həmin işi XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqif yekunlaşdırır.

Şairin dilinin tarixi kefiyyəti daha çox onun qoşma janrındakı əsərlərində təzahür edir. Firudun bəy köçəriliyinin vaxtiylə qeyd etmişdir: “ Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir o qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilməmiş kəlamlardır ki, nə qədər cövhərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəssir və məsrur olar. [2. 178] Təxminən yarım əsr ərzində (XVIII əsrin II yarısı) ardıcıl müdafiə etdiyi dil üslub dil üslub tipologiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün görkəmli nümaindələrini yetirdi. XX əsrin əvvəllərində isə Molla Pənah Vaqifin dil üslubu milli təfəkkürün göstəricisi kimi nəzəri olaraq tədqiqatə cəlb edildi.

Müasir Azərbaycan dilinə əsaslandıqda hər hansı sözün, qrammatik formanın köhnəliyini, bütövlükdə dil üçün fəaliyyətdən qaldığını görürük. Haqqında danışılan mərhələdə köməkçi sözlərin sonrakı mərhələdə arxaikləşmiş bir sıra formaları işlənmişdir. *Cilayın, ucundan, ilən, vəli, gərçi, lacəram*, və s. bu formalar dövrün qrammatik normasını müəyyən edir.

Qoşma

Cilayın qoşması XIV-XVIII əsr abidələrinin dilində eləcə də Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında *kimi* qoşmasının sinonimi kimi işlənmişdir.

Iran ilə Turan, Hələbü, məkkə, Mədinə

Bunlarda belə sən *cilayın* can ələ düşməz. [6.172]

İlən qoşması

Molla Pənah Vaqif dilində işlənmiş *ilən* qoşması iki əşyanın birlikdə alınmasını, ya da müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsilə icra edildiyini və müşayiət olunduğunu bildirir.

Ey süsən, al zənəxandanlım

Qurban olsun lalə, gül *ilən* sənə. [6.27]

Bu qoşma müxtəlif dövrlərdə fərqli formalarda işlədilmişdir. Məsələn, Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də eləcə də daha sonralar XIII-XV ərs yazılı abidələrinin dilində birlə formasında işlədilmişdir. İmadəddin Nəsiminin dilində işlənmiş eyni mənəni ifadə edən birlə qoşması iki tərkib hissədən əmələ gəlmişdir.

Nəzar səcdə qılır tuti *birlə* qəndü nəbat. [4.184]

Yəni say bildirən bir sözünün fel düzəldən *-lə* şəkilçisi və qədim feli bağlama şəkilçisi n ünsürü ilə birləşməsindən düzəlmişdir. Vaxtilə birlikdə, vəhdətdə demək imiş. Lakin sonralar tədricən inkişaf edərək, müstəqil bir sözə köməkçi bir sözə keçib, qoşma məzmunu kəsb etmişdir. Əvvəlki mənəndən əlavə ikinci bir mənə almışdır. Başqa sözlə desək, birlən, birlə, bilə qoşmaları iki əşyanın birlikdə alınmasını, ya da müəyyən bir işin, hərəkətin müəyyən bir əşya vasitəsilə icra edildiyini və müşayiət olunduğunu bildirir. Bir sözü türk dillərində polisemantik mənəyə malikdir və müxtəlif şəkilçilərlə müxtəlif mənələr ifadə edir. Ehtimal ki, bir sözü say mənəsini ifadə etməkdən əlavə qədim dövrlərdə türk qəbilələrinin dilində komitativlik mənəsi də ifadə etmişdir. Bu mənə, məsələn, qırğız dilindəki birqələş *birqələş*, birqələ *birləşdir*, bitik *birləş* sözlərində, Azərbaycan dilindəki birgə, bitləşmə, birlik, birik, birlikdə və s. sözlərdə indidə özünü göstərir. Əvvəllər birlən, birlə qoşması yalnız komitativ mənə ifadə etmişdir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də bu həmin qoşmanın ifadə etdiyi yeganə mənədir. Digər mənələrin (alət, səbəb, zaman, məkan mənələrinin yaranması sonrakı dövrlərin məhsuludur. Güman etmək olar ki, birlə qoşmasında işlənən *-lə* şəkilçisi müstəqil feldən yaranmışdır. Bu fel ya bol «ol» sözü, ya da elə sözü ola bilər; bunu nəzərə aldıqda, birlə qoşmasının inkişaf yolunu belə təsəvvür etmək olar. Birlə> birlə> birlə Bu qoşma qədim türk yazılı abidələrinin dilində artıq birlə şəklində işlənir; məsələn: İnim Kültigin birlə sözləşdimiz “Kiçik qardaşım Kültiginilə məsləhətləşdim” Eçim kağan birlə ilgerü Yaşıl ağüz Şantul yazıka təgi sülədimiz (KT). «Əmim xaqan ilə şərçə Yaşıl çay Şandun düzünə təkə qoşun çəkdik.

H. Həsənov bu qoşmanı leksik – fonetik arxaizimlərə daxil edir. [3.157]

Bu qoşma Məhəmməd Füzulinin dilində həm *ilən*, həm də *ilə* variantlarında işlədilmişdir.

Çox baxdığına qəmzə *ilən* bağrın əzərsən,

Hər kimə ki, baxmazsan onunla nəzərin var.[5.118]

Peykanları ilə doldurur çeşmi-pürabım,

Ey bəhr, saqınma, sənəncə ancaq gövhərin var.[5.118]

Ümumən birgəlik qoşmasının iştirak etdiyi mətnlərdə fonetik normativlik baxımdan ilə variantı tam üstünlük təşkil edir. Demək olar ki, ilə variantı yalnız normal “ədəbi dil” vahidirsə *ilən* variantı yazı dilində xalq ədəbi dili tipini təmsil edir. İlə qoşmasına müasir dilimizdə təsadüf olunmur.

Bu gün Azərbaycan dilində arxaikləşmiş sahə məzmunlu içrə qoşmasına Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında və XVIII-XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində geniş şəkildə təsadüf olunur və bu hal şəirdə, xüsusilə qəzəl janrında olan əsərlərdə daha çox müşahidə olunur.

Qarabağ içrə bir şair kəlimə Allah musadır,
Cavanşir içrə bir mövzunun bayati dəsti-beyzadır. [6.152]

vəli bağlayıcısı.

Müasir dilimizdə *ancaq* bağlayıcısının mənə vəzifəsini ifadə edən fars dilindən alınmış *vəli* bağlayıcısı XIV əsrdən bəri dildə işlək olmuş və qarşılaşdırma bağlayıcısı vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Bu bağlayıcı Molla Pənah Vaqif və həmin dövrün eləcə də XIV-XVII əsrin başqa şairlərinin dilində də işlənmişdir. Klassik şeir üslubunda *ancaq* məhdudlaşdırıcı ədatının sinonimi kimi də çıxış edir. [1. 427] *Vəli* bağlayıcısı müasir dilimiz üçün arxaikləşmişdir.

Öz xoşumla mən əsiri qəmzə olmazdım, vəli
Səhrə saldı ol xumar gözlər məni cadu kimi. [6. 149]

əgər-əgər bağlayıcısı.

Molla Pənah Vaqifin dilində XVIII əsrin dilində arxaikləşməkdə olan *əgər-əgər* bağlayıcısına təsadüf olunur. Fars dilindən dilimizə keçmiş bu bağlayıcı şərt budaq cümlələrində iştirak edərək, həm *istər* bağlayıcısının sinonimi kimi, həm də şərt mənasında işlənir. Bu bağlayıcı həm yazıda, həm də şifahi nitqdə geniş işlənmişdir. lakin müasir dilimizdə bu forma tamamiylə arxaikləşmişdir.

Vədə günün atın, qoyunun, malın,
əgər doğmaz, *əgər* doğar ağlarsan. [6. 229]

Vaqifin yaradıcılığında təsadüf olunan fars dilindən alınmış güzəşt bidirən *gərçə, əgərçə* bağlayıcıları XIV əsrdən dilimizdə işlənməyə başlamış, XVIII əsrdən sonra öz işləkliyini itirmişdir.

Gərçi, ey xızır bulubsan şərəfi-feyzi-əzəl,
Verməyibdir könülasayışı amma sənə əl. [6. 197]

Ziyyayi-şəms tək getdi, məni bəhr eylədi hala,
əgərçi qəddimi devrani-filmazi hilal etdi. [6.148]

Lacərəm-yəqin, sözsüz mənasında olan ərəb dilindən alınmış modal sözdür.

Bu söz müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş, istifadədən qalmışdır, lakin abidələrin dilində, xüsusən, Məhəmməd Füzulinin, İmadəddin Nəsiminin dilində eləcə də Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığında fəal işlənmişdir.

Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim. [6.185]

Ucundan qoşması

Molla Pənah Vaqifin əsərlərində işlədilmiş Səbəb-məqsəd bildirən *ucundan* qoşması çün, ötrü, görə qoşmaları ilə XIX əsr yazılarında da paralel şəkildə işlənərək bir məzmunu xidmət etdiklərindən sinonimlik kəsb edir və *ucundan* qoşması nisbətən az işlənərək dildə arxaikləşmişdir.

Siyah telli bir sənəmin ucundan
Badə getdi din-imanlar əfəndi. [6.40]

Vaqifin dilində elə düzəltmə sözlərə rast gəlmək olur ki, həmin sözlərə məxsus derivatoloji qaydalar müasir sözyaratmada fəal, işlək deyildir. Belə düzəltmə sözlərə və onların tərkibində işlənən şəkilçilərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

-*Uş* şəkilçisi:

-*Uş* şəkilçisi ilə *qoxu* sözündən *qoxuşmaq* sözü düzəldilir.

Zülfündən qoxuşar güli-reyhanlar

Qurban hər meyinə yuzmin cavanlar [6.13]

-*Rək* şəkilçisi:

Bu şəkilçi ilə *böyük* sözündən *böyükrək* ((bir az böyük) sözü düzəlir.

Ya on üç, ya on dörd, on beş yaşında

Ondan nə *böyükrək* nə uşaq ola [6.14]

-İş şəkilçisi:

Bu şəkilçi ilə *tanı* sözündən *tanışmaq* (söhbətləşmək) *yan* sözündən *yanışmaq* (yanmaq), *qon* sözündən *qonuşmaq* (söhbətləşmək), *sarı* sözündən *sarışmaq*, *tut* sözündən *tutuşmaq* (tutmaq) sözü düzəlir:

Xeyli müddət ayrılmışq yar ilən

Gördük amma *tanışmadıq* ayrıldıq. [6.19]

Bu şəkilçi ilə *yaş* (gizlin) sözündən *yaşınmaq* (gizlənmək) sözü düzəlir:

Vaqif, bir kimsə ki, bizdən *yaşına*

Yəqin bil ki, bizlən olmaz aşına. [6.22]

-Ət şəkilçisi:

Bu şəkilçi vasitəsi ilə *göz* sözündən *gözət* (gözlə) sözü düzəlir:

Baxıb camalına qürur eyləmə

Sən də bir yol-əkran *gözət* sevgilim! [6.64]

-İci şəkilçisi:

-İci şəkilçisi ilə *geyici* (geyinən), *deyici* (deyən), *yeyici* (yeyən) sözləri düşəlir:

Sən qəddinə yaşıl-allar *geyici*

Vaqif dəxi sənə qəzəl *deyici*

Şükr Allaha, deyil *adamyeyici*

Nolur gəlsən bizə, qurban olduğum. [6.69]

-In şəkilçisi:

-In şəkilçisi ilə *yaş* (gizlin) sözündən *yaşın* (gizlətmək) sözü düzəlir:

Vaqif, bir kimsə ki, bizdən yaşına,

Yəqin bil ki, bizdən olmaz aşına. [6.22]

7. *Sözdəyişdirici şəkilçilər:*

-İban (feli bağlama) *şəkilçisi:*

Sallanıban kəklik kimi səkəndə

Oxşarsan yaşılbaş sonaya, Zeynəb. [6.17]

-Məm (inkar) *şəkilçisi:*

Bilməm kimə deyim dərdim neçəsi

Yuxu məni aldı gələn gecəsi. [6.20]

-Mən (inkar) *şəkilçisi:*

Mələkdən də səni billəm ziyada

Yay *etmənam* heç insanı mən sənə. [6.28]

-İyin (yiyəlik hal) *şəkilçisi:*

Ləbiyin ləzzətin bənzətədi qəndə

Dəhanımı şəndü şəkkər eylədi. [6.38]

-Gilən (ikinci şəxs tək əmr) *şəkilçisi:*

Ey gözəllər şahı, kərəm et mana

Baxmagilən hərgiz əğyardan yana. [6.38]

-N (təsirlik hal) *variantı:*

Mənim meylim yoxdur sultandan, xandan

Yarımin *arzusun* saxlaram candan. [6.40]

-Mənəm (inkar) *şəkilçisi:*

Vaqif deyir, doymaz sevən sevəndən

Ta ölüncə əl *götürmənam* səndən. [6.55]

-Ginən (inkar) *şəkilçisi:*

Deməginən Molla Pənah qocadır,

Səni tamam yesəm doymanam, gəlin. [6.82]

-Alım (birinci şəxs cəm) *şəkilçisi:*

Həmişə bu idi fikrim, xəyalım,

İkimiz bir yerdə həmdəm olalım. [6.90]

-Usu (ikiqat mənsubiyyət) *şəkilçisi:*

Sənə heyran olub xalqın *çoxusu*

Görənlərin kəsilibdir yuxusu [6.103]

-*Ui* (təsirlik hal) *şəkilçisi*:

Kəbəyi-kutini görən kimsənə
Nə zaman *qibləyi* ziyarət eylər? [6.104]

-*Nam* (-*aram* qeyri-qəti zaman) *şəkilçisi*:

Mən ha səni nuri-ilahi sanam
Cəmalının şöləsinə *dolannam*
Atəşinə mərdü mərdanə *yannam*
Bu xasiyyət mənə pərvanədir. [6.110]

Tədqiqatda tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Nəticə

Tarixən də köməkçi nitq hissələri eyni vəzifəni yerinə yetirmiş və fəal işləklilik dairəsinə malik olmuşlar. Vaxtı ilə müstəqil nitq hissəsi kimi işlənən bu sözləri tədrisən köməkçi funksiyası qazanmış, bəzən də onların həmin sözlərin şəkilçiləşməyə doğru inkişaf etdiyini də müşahidə etmək olur. Dildə mövcud olan köməkçi nitq hissələrinin müstəqil lüğəvi mənası yoxdur. Onlar ancaq söz birləşməsi və cümlə daxilində müəyyən qrammatik məna qazanaraq sözlər arasında müxtəlif tipli əlaqələri (və məna çalarlığı) yaradır. Bu prosesi izləmək ana dilinin bu gününü aydın dərk etməyə, onun sabahını proqnozlaşdırmağa yardımçı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi 4 cildə I cild. Bakı 2007. 478 səh
2. F. Köçəri Azərbaycan Ədəbiyyatı 1 cild.
3. H. Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı 1988.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı 2004
5. Məhəmməd Füzuli Əsərləri 6 cildə I cild “Şərq Qərb” bakı 2005.
6. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. “Şərq-Qərb” Bakı 2004
7. N. Cəfərov Füzulidən Vaqifə qədər (monoqrqfiya), Bakı, 1991

SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ HAQQINDA

Məsmə İSMAYILOVA

ADPU
AZƏRBAYCAN

Frazeologiyanın ən vacib, mühüm problemlərindən biri və başlıcası sabitlik məsələsidir.

Frazeoloji birləşmələrin uzun müddət sabit olması məsələnin həm formal, həm də stilistik və məna planından da təyin olunması mübahisə doğurmuşdur.

Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif transformasiyalarına və sabit söz birləşmələrinə stilistlər və müxtəlif müəlliflər fərqli münasibətlər bəsləmiş və fikirlər söyləmişlər.

Frazeoloji birləşmələrin fərqləndirici cəhətini, onun sabit olmasını tədqiqatçılar müxtəlif formada təyin etmişlər. Əksər linqvistlər onun komponentlərinin sabitliyini araşdırır və onların ardıcıl işlədilməsinə istinad edirlər.

Akademik V.V. Vinqradov məhz frazeologiyanın təsnifatını işləmiş, onların sabitlik dərəcəsinə xüsusi fikir vermiş və başa düşülməsinə dialektik xarakter vermişdir. O qeyd etmişdir ki, nitq fəaliyyətində, həmçinin fərdi üslubda sözün və frazanın sərhədi xüsusilə qeyri-müəyyəndir. Bu fikirlərə qarşı uzun müddət dilçilik aləmində biganəlik hökm sürmüşdür. Bu məsələlərin ətraflı, diqqətlə öyrənilməsinə, sonradan obyektiv və dialektik cəhətdən araşdırılmasına və sabit söz birləşmələrinin mühüm cəhətlərinin tam dərk olunmasına xeyli vaxt sərf edilmişdir. Belə funksional tipli tədqiqat işləri sırasında A.M.Babkinin də araşdırmaları xüsusi yer tutur. Orada göstərilir ki, frazeoloji birləşmənin fəal surətdə hərəkət etməsi məsələsi, sadəcə əbədi novotorluq deyil, onların məlum çevikliyi və dialektik xarakterə malik olaraq canlı işlədilməsi tamamilə qanunauyğun haldır. Frazeoloji variantlara həsr olunmuş bir çox digər əsərlərdə də belə bir nəticəyə gəlinir.

Frazeologiyanın funksional sinxron öyrənilməsi göstərir ki, lüğət fondunun bu hissəsinin əsas səciyyələrindən biri variantlıq məsələsidir. Frazeologiyada sabitlik və variantlıq problemi həm tarixi, həm də sinxron bir problemdir. Bu iki bir-birinin əksi olan, həm də əlaqəli olan xarakterik xüsusiyyət frazeologiyanın fəaliyyətini və daimi inkişafını təmin edir.

Lakin bəzi tədqiqatçılar frazeoloji birləşmənin sabitliyini arxaik adlandırır (məs. bare headed, bare food). Hətta belə hallarda frazeoloji birləşmələrin konversiyası və sabitləşməsi məsələsi dil faktları ilə təsdiq olunmamışdır. Arxaik frazeoloji birləşmələrin xırdalılıqlarla təhlili göstərir ki, onların sürətlə genişlənmə dairəsi vardır. Onlardan bəziləri doğrudan da nələrsə birləşərək istifadədən çıxır.

Bu qəbildən olan “at the ends of the world”- ifadəsini göstərmək olar. Həmin ifadənin ədəbi dildə istifadə olunmasını biz həm morfoloji, həm də leksik cəhətdən işlədilməsini müşahidə edə bilərik.

Məs.: *at the end of the world (or at the ends of the earth) –far off.*

“You are too tired” he said in his most chilling manner/

“If you had let me know that you wanted to speak to me I would have called on you” seeing that he evidently wished her at the end of the earth. Gemma hastened to state her business.

Frazeoloji vahidlərin sahəsi nə qədər genişdirsə, onların dəyişmə imkanları daha geniş olur. Konkret misaldan gördüyümüz kimi, həqiqətən variasiyaya bütün dil - yəni fonetika, sözdüzlətmə, paradigmatik, leksik, struktur-sintaktik və semantik sahələr məruz qalır. Bu dəyişmənin ümumi həlli vacib olan məsələlərdəndir.

Əksər frazeoloji birləşmələrin geniş miqyasda dəyişməsini etiraf edərək, qeyd etmək lazımdır ki, sabitliyin araşdırılmasına sinxrom yanaşma metodundan istifadə edilməsi daha düzgün olardı. Əgər ədəbi norma nöqtəyi-nəzərindən yanaşsaq, məs.: “*at the ends of the world*” ifadəsi həqiqətən demək olar ki, dəyişmiş və (xüsusilə *at the ends of the earth –far off*) frazeoloji variant deyil, frazeoloji sinonimdir.

Frazeologiyanın problemlərinin sərbəst və hərtərəfli işlənməsinə dair akademik V.V.Vinoqradovun əsərlərinin nəşr olunması əhəmiyyətli stimül rolunu oynamışdır. Vinoqradovun rus dilinin frazeologiyası haqqında apardığı tədqiqatlar bu qəbildəndir. Son zamanlara qədər ingilis dilinin frazeologiyasına dair heç bir tədqiqat onun konsepsiyasından kənara çıxmamışdır.

Akademik V.V.Vinoqradovun frazeologiya haqqında yaratdığı nəzəriyyə Ş.Ballinin sabit söz birləşmələri haqqındakı fikirləri və ya transformasiya hadisəsi üst-üstə düşür. Ş.Balli frazeoloji birləşmələri əsasən iki növə bölmüşdü: “frazeoloji birlik” və “frazeoloji cərgə”.

Tədqiqatçılar sabit birləşmələrin bir qismini frazeoloji birləşmələr adlandırmış və bununla əlaqədar olaraq frazeologiyaya müvafiq tərif vermişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş.Balli “frazeoloji birləşmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir: 1) sözlərin ayrı yazılması; 2) onların müəyyən sabit sırada olması və komponentlər arasına başqa sözün daxil edilə bilməməsi; 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz olunma bilməməsi.

Lakin o, frazeoloji birləşmənin xüsusilə frazeoloji qrupun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsi hallarına yol verildiyini də göstərir. Əlbəttə, frazeoloji birləşmələrdən belə halların faktiki mövcudluğu danılmaz həqiqətdir. Ancaq fikrimizcə, həmin halda da mənalar tamamilə üst-üstə düşür, məs. *to win a victory –to gain a victory* lakin *to get a victory*-ni həmin anlamda işlətmək mümkün olmadığı kimi, birinci iki frazeoloji birləşməni də tam şəkildə həmişə eyni məqamda işlətmək düzgün deyil, çünki onlar hansısa bir çalarlığına və mənə komponentlərinə görə ən azı bir fərqləndirici əlamətlə bir-birindən fərqlidir.

MORFOLOJİ TIPOLOGİYA BAXIMINDAN DİL TIPLƏRİNDƏ QARIŞIQ MÜNASİBƏTLƏR

Ayşən HÜSEYNOVA

Gəncə Dövlət Universiteti

h_aysen@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Linqvistik tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranıb və onun pilləli tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakteroloji tipologiya, determinantiv tipologiya kimi müxtəlif istiqamətləri formalaşmışdır. Morfoloji tipologiya baxımından fərqləndirilən dil tiplərində qarışıq münasibətlərin özünü göstərməsi bu tipologiyanın çatışmazlığı kimi qəbul edilməməlidir. Konseptual tip dil tiplərinin dəyişməyən, sabitliyini qoruyan, yanaşı mövcud olan əlamətlərinin məcmusu, sintezin dərəcəsi dillərin texnikası ilə bağlı qarışıq münasibətlər isə dildə tipin əlaməti kimi qəbul edilməlidir.

Açar sözlər: tipologiya, izolyasiya, aqlütinasiya, fuziya, simvollaşma, analitizm, sintetizm, polisintetizm

Ключевые слова: типология, изоляция, агглютинация, фузия, символизация, аналитизм, синтетизм, полисинтетизм

Key words: typology, isolation, agglutination, fusion, symbolism, analytizm, synthetizm, polysynthetizm

Linqvistik tipologiyanın tarixi tipoloji təsniflərdən başlayır. Dillərin ilk tipoloji təsnifi F.Şlegelin “Hindlilərin dili və müdrikiyi” (1809) əsərində verilir. Burada dünya dilləri iki tipə ayrılıb: 1) şəkilçili dillər; 2) fleksiya dillər. Bir qədər sonra onun qardaşı A.Şlegel “Provonsal dili və ədəbiyyatı haqqında qeydlər” (1818) əsərində bu təsnifi bir qədər dəqiqləşdirir və üç tip fərqləndirir: 1) qrammatik strukturu olmayan dillər; 2) şəkilçili dillər; 3) flektiv dillər (1, 45; 2, 24; 9, 6-7).

Dillərin tipoloji təsnifinin nəzəri əsaslarının yaradılması alman alimi V.Humboldtun adı ilə bağlıdır. V.Humboldt dillərin tipologiyasının yaradılmasını linqvistik araşdırmaların əsas məsələsi kimi qəbul edir, dillərin tipoloji təsnifini verir və dörd tipə ayırır: 1) təcrid (izolyasiya) olunan dillər; 2) aqlütinativ dillər; 3) flektiv dillər; 4) inkorporlaşan dillər (2, 25). Bir qədər sonra ümumi dilçilikdə naturalizm cərəyanının banisi sayılan A.Şlayxer “Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası kompendiumu” (1861-1862) əsərində dillərin morfoloji quruluşu, kök, köməkçi söz, suffiks, infiks və prefiksin münasibəti, müntəzəm variasiyalar əsasında üç dil tipi ayırır: 1) təcrid olunan dillər; 2) aqlütinativ dillər; 3) flektiv dillər. Bu görkəmli tədqiqatçı dil tiplərini sadəlikdən, bəsitlikdən mürəkkəbliyə, kamilliyə doğru inkişafın üç mərhələsi kimi qəbul etmişdir (1, 6; 2, 36; 9, 7-8). XIX əsrdə H.Ştayntal, M.Miller, F.Misteli, F.Fortunatov kimi tədqiqatçılar öz təsniflərini vermişlər.

XX əsr tipologiyanın yeni istiqamətlərinin yaranması dövrü kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə dilçilik elminin ümumi inkişafı fonunda tipoloji dilçilik də sürətlə inkişaf edir, pilləli tipologiya, kvantitativ tipologiya, xarakteroloji tipologiya, determinativ tipologiya formalaşır.

Linqvistik tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranıb, dillərin tipoloji təsnifi morfolojiya, xüsusən də sözün morfoloji quruluşu əsasında aparılıb. Bu məsələyə münasibətini bildirən, dillərin tipoloji təsnifini verməyin çətinlikləri üzərində dayanan C.Qrinberq yazır ki, ənənəvi dilçilikdə tipoloji təsnif üçün “instinktiv olaraq dillərin hərtərəfli ümumi xarakteristikasını vermək üçün böyük əhəmiyyət daşıyan sözün morfoloji quruluşu tapılmışdır” (4, 64). Ənənəvi morfoloji tipologiya bəzən morfolojiyanın sərhədlərindən çıxır. A.Şlegel flektiv dilləri, A.Şlayxer isə həm flektiv, həm də aqlütinativ dilləri analitik və sintetik olmaqla iki qrupa ayırmışdır. V. Humboldt öz təsnifində həm sözün, həm də cümlənin strukturunu nəzərə alır. H.Ştayntal dillərin təsnifinin əsasına forma anlayışını qoyur və bu zaman həm sözün, həm də cümlənin formasını nəzərdə tutur.

Tipoloji dilçilikdə dilin bütün yaruslarını əhatə etmək cəhdləri olmuş, fonetik – fonoloji, leksik-semantik, sintaktik tipologiyalar formalaşmış, dili bir bütöv halında əhatə edən sistemli tipologiyanın yaradılmasının zəruriliyi fikri formalaşmışdır. Sintaktik tipologiyanın yaranması ilə tipologiyanın əsasına cümlə strukturu çıxarılır, təsnifin əsası kimi, sözün morfoloji quruluşunu cümlə quruluşu əvəz edir. Sintaktik tipologiyanın davamı kimi yaranan kontensiv tipologiyada cümlə strukturunun formalaşmasına xidmət edən leksik-morfoloji və sintaktik vasitələr vəhdətdə götürülür. Bütövlükdə, kontensiv tipologiya semantik determinantlı, morfo-sintaktik yönlü tipologiya kimi qəbul edilir (6, 84-130).

Dillərin qrammatikası özündə morfolojiya və sintaksisi birləşdirir. Belə bir fikir var ki, morfoloji formalar donmuş sintaktik formalardır. Əvvəllər sintaksisdə və leksikada olmayan heç bir şey morfolojiyada da ola bilməz. Morfoloji elementlərin və kateqoriyaların tarixi sintaktik sərhədin qarışmasının tarixidir, sintaksisin morfolojiyada çevrilməsinin tarixidir. Bu qarışma fasiləsizdir. Morfoloji qateqoriyalarda daim münasibətlərin dəyişməsi gedir, bu dəyişmələrin impulsu, təkanı sintaksisdən gəlir (1, 20). Linqvistik tipologiya bəzən morfoloji tipologiya kimi qəbul edilmişdir. Dilin morfolojiyasının özünəməxsus tədqiqat obyektini, əhatə dairəsi olsa da, morfoloji formalar bir çox hallarda sintaktik münasibətlərə xidmət edir. Buna görə ənənəvi morfoloji tipologiya bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayır. Hətta belə deyə bilərik ki, tipologiyanın yeni istiqamətləri, bir çox hallarda, ənənəvi tipoloji dilçiliyin üzərində qurulmuş, onun inkişafına, konkretləşməsinə, dəqiqləşməsinə xidmət etmişdir. Bu fikir dilçilikdə qəbul edilməkdədir. C.Qrinberq göstərir ki, E.Sepirin təsnifi ənənəvi tipologiyanın dəyişilmiş şəkildə davamıdır (4, 64). Bu tədqiqatçı özünün yaratdığı kvantitativ tipologiyanın E.Sepirin təsnifinə əsaslandığını, onun qismən dəyişilmiş şəkli olduğunu etiraf edir (4, 74).

Dilçilikdə belə bir fikir var ki, morfoloji tipologiya baxımından təmiz dil tipi yoxdur. Həqiqətən də, morfoloji tipologiya baxımından fərqləndirilən dil tiplərində bu və ya başqa tipin əlamətləri müşahidə edilir. Türk dilləri aqlütinativ dillərdəndir. Lakin ayrı-ayrı hallarda tədqiqatçılar bu dillərdə flektiv dillərin xüsusiyyətlərini axtarmışlar (3, 117). V.Kotviçin fikrinə görə, “aqlütinativ quruluşlu

Altay dilləri müasir vəziyyətində bir tərəfdən Uzaq Şərqi analitik, başqa bir tərəfdən isə flektiv quruluşlu hind-Avropa dillərinin bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır” (8, 30). Bəzi tədqiqatçılar türk dillərindəki ad-feil sinkretikliyi aqlütinativ quruluşa qədərki mərhələ ilə bağlayırlar (5, 147). Ayrıca mənbələrdə türk dillərində şəkilçilərin törəməsində fuziyanın aparıcı rola malik olması qənaəti əldə edilmişdir (7, 108-120). Bu və bu kimi hallar morfoloji tipologiyanın çatışmazlığı kimi qəbul edilməməlidir. Dilçilikdə belə bir fikir olsa da, dil tipləri arasındakı qarışıq münasibətlər məsələsinə morfoloji tipologiyanın yeni istiqamətlərində aydınlıq gətirilir. Bu baxımdan E.Sepirin təsnifinə diqqət yetirək. Sepir dillərin hansısa bir əlamət əsasında təsnifinə qarşı çıxır, təsnifin müxtəlif əlamətlər əsasında aparılmasının zəruriliyi üzərində dayanır. O, dillərin təsnifinin əsasına aşağıdakıları çıxarır:

- 1) Dildə əsas anlayışların ifadəsi;
- 2) Dillərin texnikası;
- 3) Dildə sintezin dərəcəsi.

E.Sepir konseptual tipi zaman ərzində dəyişməyən, sabitliyini qoruyan əlamətlərin məcmusu kimi qəbul edir (10, 114).

Dillərin texnikası dedikdə izolyasiya, aqlütinasiya, fuziya və simvollaşma nəzərdə tutulur. Dil tipinin texnikası qismən dəyişə, yəni qarışıq münasibətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Türk dilləri aqlütinasiya texnikasına malik olan dillərdir. Lakin bu dillərdə qismən izolyasiya və fuziya da özünü göstərir. İngilis dili fuziya və simvollaşma texnikasına malikdir. Bu dildə izolyasiya və qismən də aqlütinasiya özünü göstərir.

Sintezin dərəcəsinə görə dillər analitik, sintetik və polisintetik dillərə ayrılır. Dildə ən çox dəyişən sintezin dərəcəsidir. Dil, hətta öz tipini dəyişmədən, sintetik dildən analitik dilə çevrilə bilər. Sanskrit dili sintetik dil olub. Avropanın yeni ingilis, fransız dilləri artıq analitik dillərdir. Dil tiplərindəki qarışıq münasibətlər tipologiyanın yeni istiqamətlərində özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Bu baxımdan C.Qrinberqin kvantitativ tipologiyası daha xarakterikdir. Bu tipologiyada aşağıdakı tipoloji indekslər müəyyənləşdirilir: sintezin indeksi, aqlütinasiyanın indeksi, sözdəyişmənin indeksi, prefikslərin indeksi, təmiz sözdəyişmənin indeksi, uzlaşmanın indeksi (4, 79-80). Tədqiqatçı göstərir ki, bu indekslər bütün dillərə tətbiq edilə bilər. Maraqlıdır ki, ayrı-ayrı dillərin bu baxımdan öyrənilməsi həmin dillərdə indekslərin dərəcəsini əyani şəkildə göstərir (4, 91). C.Qrinberqin təsnifinin özünəməxsusluğu ondadır ki, burada E.Sepirin təsnifatı əsas götürülsə də, “onlar rəqəmlərlə, statistik hesablamalarla əsaslandırılır” (2, 50). Kvantitativ tipologiyada dillər bir bütöv halında deyil, ayrıca xüsusiyyətləri üzrə müqayisə edilir və bu xüsusiyyətlər indeksləşdirilir. On indeksin daxil olduğu beş əsas tipoloji parametrlər tədqiq edilən dilin məxsusi keyfiyyətlərini əyani şəkildə üzə çıxarır. Kvantitativ tipologiya daha çox sintaqmatikaya əsaslanır, bu və ya digər indeksin mətndəki işlənmə tezliyini üzə çıxarır.

Müasir dilçilikdə xarakteroloji tipologiyadan da geniş istifadə olunur. Bu tipologiya konkret dil üçün səciyyəvi olan müxtəlif əlamətləri əhatə edə bilməsinə görə fərqlənir. Xarakteroloji tipologiyada konkret dilin, yaxud da dillər qrupunun tipoloji əlamətlərini bir bütöv halında görməyə, dildə xüsusi tiplər sistemi əsasında dilin ümumi tipini müəyyənləşdirməyə, təbii dilin mahiyyətini aşkar etməyə imkan verir.

Müasir tipologiyada əsas rus dilçisi Q.P.Melnikov tərəfindən qoyulan determinantiv tipologiyadan da geniş istifadə olunur. Bu tipologiya baxımından dörd dil tipi fərqləndirilir və tipin ayrıca determinantı xarakterizə olunur.

Müasir dilçilikdə dil tipi və dildə tip anlayışları fərqləndirilir (2, 10). Bu baxımdan konseptual tip dil tipi kimi, qarışıq münasibətlər isə dildə tipin əlamətləri kimi qəbul edilə bilər.

Nəticə: Linqvistik tipologiya morfoloji tipologiya kimi yaranıb. Müasir tipologiyanın ən yeni istiqamətləri də, əsasən, morfoloji tipologiyanın dəqiqləşdirilməsinə, konkretləşdirilməsinə xidmət edib. Belə bir fikir var ki, morfoloji formalar donmuş sintaktik formalar, leksika və sintaksisdə olmayan heç bir şey morfolojiyada ola bilməz. Lakin bir sıra hallarda tədqiqatçılar morfoloji tipologiya baxımından dil tipinin olmadığını göstərir və bunu bu tipologiyanın çatışmazlığı kimi qiymətləndirirlər. “Morfoloji tipologiya baxımından dil tiplərində qarışıq münasibətlər” adlı məqalədə bu məsələnin problem cəhətləri öyrənilir. Tipologiyanın yeni istiqamətləri, xüsusən də pilləli tipologiya əsasında dildəki tipoloji cəhətdən qarışıq münasibətlərin mövcudluğunun səbəbləri aydınlaşdırılır. Dillərin mürəkkəbliyi, çoxcəhədliyi, quruluşca rəngarəngliyi onlar arasında allomorfizm və izomorfizmin müxtəlif çalarlarını üzə çıxarır. Məqalədə belə bir fikir əsaslandırılır ki,

konseptual dil tipi öz sabitliyini qoruyub saxlayır, dildə daha çox dəyişən sintezin dərəcəsi və qismən də dillərin texnikasıdır. Bu baxımdan qarışıq münasibətlər dil tipinin deyil, dildə tipin əlamətləri kimi qəbul edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov M.T. Linqvistik tipologiya. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2015
2. Rəcəbli Ə.Ə. Tipoloji dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2010
3. Боровков А.К. Агглютинация и флексия в тюркских языках // Памяти академика Льва Владимировича Щербы (1880-1944), Л, 1951
4. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике, М., изд-во иностранной литературы, 1963
5. Кайдаров А.Г. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата: Наука, 1986
6. Климов Г.А. Принципы континентальной типологии, М., Наука, 1983
7. Кононов А.Н. О фузии в тюркской языках // Структура и история тюркских языках, М., Наука, 1971
8. Котвич В. Исследование по алтайским языкам, М.: 1962
9. Кузнецов П.С. Морфологическая классификация языков. М., Изд-во Московская Университета, 1954
10. Сепир Э. Язык. Введение в изучение речи, Государственное социально – экономическое издательство, М – Л, 1934

M. ŞƏHRİYARIN "HEYDƏRBABAYA SALAM" POEMASINDA GEYİMLƏ BAĞLI ETNOQRAFİK DİL ELEMENTLƏRİ

Səbinə VƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
nasibali2011@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: ədəbi dil, bədii üslub, etnoqrafizm, geyim adları

Key words: literary language, artistic style, ethnography, name dress

Ключевые слова: литературный язык, художественный стиль, этнография, имена одежды

XÜLASƏ

Ədəbiyyatın inkişafı, ədəbi janrların təkamülü, zamanla formalaşması daim ədəbi dilə öz təsirini göstərmişdir. Bu proses son nəticədə ədəbi dilin xəlgiləşməsinə, onun ifadə etmə qabiliyyətinin güclənməsinə aparıb çıxartmışdır. Ədəbi dil prosesini humanitar elmlərin, o cümlədən dilçiliyin müasir tələbləri səviyyəsində qavramaq, öyrənmək, doğru-düzgün qiymətləndirmək üçün şair və yazıçıların dilini tarixi inkişaf və dəyişiklik əsasında öyrənməyə, tədqiq etməyə həmişə ciddi ehtiyac duyulur. Bu cəhətdən bədii əsərlərin dilinin tarixi aspektdən araşdırılması ədəbi dilin öyrənilməsi ilə yanaşı, onun (yəni, dilin) hansı dəyişmələrdən keçməsinin öyrənilməsində mühüm mərhələ təşkil edir. Bu məsələnin bütün dövrlər üçün aktualıq kəsb etməsi onun həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik baxımından tədqiqini zəruri etmişdir.

Tədqiqat metodu: Bu məqalədə təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin bədii üslub əsasında öyrənilməsi onun bədii dil sahəsindəki nailiyyətləri bəzində müəyyən təsəvvür əldə etməklə nəticələnir. Bu məsələ ədəbi proseslə ədəbi dilin sıx əlaqəsi zəminində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilini bədii üslub əsasında öyrənilməsi olduqca böyük önəm kəsb edən məsələlərdəndir. Bədii üslubda istifadə olunan etnoqrafizmlərin öyrənilməsi bizim ədəbi dilimizi yaxşı bilməyimizə, eyni zamanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişafını izləməyə, bununla bərabər dilin leksik qatında baş verən hər bir hadisə ilə yaxından tanış olmağa yardımçı olur. Etnoqrafik leksikanın tədqiq etməklə xalqın həyat tərzini, onun yaşantısını, məişəti, eyni zamanda dünyagörüşü ilə tanış olur və məlumat əldə edirik. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikasını bədii üslub əsasında araşdırılması da məhz bu qəbildəndir.

Əsərlərin sınağından çıxmış, hər cür amansız təsirlərə, məhrumiyyətlərə duruş gətirmiş ana dilimizi cılalaya-cılalaya, öz dadı-tamı və təmizliyi ilə yaşatmaq hər bir söz ustasının müqəddəs borcudur. Bu bir həqiqətdir ki, xalq ifadə tərzini bilmədən, xalqı öyrənmədən dili özünəməxsus dogma nəfəsi ilə yaşatmaq mümkün deyildir. "Öz gözüne" alınma sözləri qatan, çox vaxt dəyişikliyə məruz qalan ədəbi dil üçün təmizləyici nəfəs, əlbəttə ki, xalq dilidir. Ədəbi dili xalq ifadə tərzini, xalq ruhu ilə isidən sənətkarlar yaradıcılıqda həmişə qazanmış olur.

Bu baxımdan da canlı xalq dilini yetincə bilən, elin adət-ənənəsinə bağlı olan hər bir sənətkar-yazıçı ümumxalq dilindən aldığı müxtəlif söz və ifadələrlə ədəbi dili zənginləşdirmişdir. Yazıçılar mütləq xalq dilinin zəngin söz xəzinəsini bilməli və buradan ən dəqiq, səlis söz və ifadələri seçib işlətməklə milli koloriti yaratmağa xidmət etməlidir. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın dili hər zaman

ənənəyə daha çox bağlı olmuş, milli dil xüsusiyyətlərini mənimsəmiş və inkişaf etdirmişdir. Belə sənətkarlardan biri də Məmməd Hüseyin Şəhriyar olmuşdur.

Zəngin yaradıcılıq irsi olan Şəhriyar dünya aləminə “Heydərbabaya salam” poeması ilə yaddaşlarda iz salıb. Əsər xalqın arzu və istəklərini, onun keçmişini, bu gününü, dərd və ehtiyaclarını, adət və ənənələrinin, dünyagörüşünün bədii salnaməsidir. «Heydərbabaya salam» poemasının mövzusu xalqın həyatından götürüldüyü kimi, onun ideyasını da xalq və vətən problemi təşkil etmişdir. Və bu problem xalqın ana dilində, canlı xalq danışığı dilinin fonunda tərənnüm olunmuşdur. (3, 7)

Şəhriyar poemada xalqın həyatına, yaşayışına, məişətinə dair ən xırda detala da tipik əhvalat səviyyəsində yanaşmış və poemada da xalqın milli-spesifik varlığının ifadəsi geniş əks etdirmişdir. Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poemasının dili Azərbaycan xalqının adi məişət tərzindən tutmuş ən ali fəlsəfi düşüncələri fonunda tipik Azərbaycan xarakterini, psixologiya və milli xüsusiyyətlərini yüksək bədii tərənnüm nümayiş etdirən bir əsərdir.

«Heydərbabaya salam» poemasının dilinin tam mənası ilə xalqımızın milli koloriti özündə əks etdirmişdir. Əsərin dili danışığı dil normalarının üstünlüyü ilə diqqəti cəlb etsə də, ədəbi dil normaları da qorunub saxlanılmışdır. Bədii dilə məxsus olan leksik-üslubi vasitələrin- etnoqrafizmlərin işlənməsi də onu xalq ruhuna yaxınlaşdırmışdır.

M.Şəhriyarın dilində işlənən etnoqrafik leksika daha çox folklor fondu vasitəsi ilə meydana çıxır. Etnoqrafik elementlər onun yaradıcılığının özülünü təşkil edərək, daha çox milli təfəkkür hadisəsi və faktı kimi diqqəti cəlb edir.

M.Şəhriyar xalqımızın adət və ənənələrinə, məişətinə, milli xüsusiyyətlərinə bütün incəliklərinə qədər bələd olan sənətkardır. Yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq bir daha onu sübut edir ki, şairin əsərlərində etnoqrafiya məsələləri geniş yer tutur. Və burada şair heç bir səthiliyə yol vermədən konkret təsvirə üstünlük verir. Bu da özlüyündə onun sənətində milli koloriti dərinləşdirir, həyatı əhəmiyyətini artırır.

Əsər xalqın həyat və məişətinin müxtəlif sahələrini araşdırmaq dil üçün zəngin etnoqrafik dil materialı verir. Geyimlərin öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. Ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlməsi uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan o xalqın etnogenezi probleminin öyrənilməsində də vacib mənbələrdən biri hesab olunur. “Digər bir tarixi mənbələrlə bərabər, geyimlərə aid olan materiallar da hər bir xalqın mədəni-tarixi əlaqələrinin, milli xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə və etnogenezi probleminin həllinə cəlb oluna bilər”. [1]

Geyimləri xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin çox çətin və uzun çəkən inkişaf gedişi nəticəsində yaranır. “Heydərbabaya salam” poemasının dilində təsadüf olunan geyimlər mənşə baxımından əsl Azərbaycan sözləri olmasa da, XX əsrin 50-60-cı illərində xalqın geniş istifadə etdiyi etnoqrafizmlərdir.

Ləbbadə - sıyrıqlı və astarlı, yaxası açıq, bel hissədə bağ ilə bağlanan kişi üst geyimidir. Beldən bir qədər aşağıda yan tərəflərdən qısa çapıqlı ləbbadələrin qolu dirsəyə qədər olub, qoltuq yeri açıq bilinirmiş. Ləbbadə tirmə, məxmər və zərli parçalardan tikilib, yaxası, qolunun ağzı və ətəyi zərif baftalarla (güləbətın, ipək saplardan toxunmuş qaytanla) bəzədilmiş.

Ləbbadə mənşəcə ərəb sözü olub, köhnəlmiş söz olan “aba” ilə sinonimlik təşkil edir. Aba – müsəlman ruhanilərinin və mömin adamların üstəndən geydikləri qolsuz və ya gödəkqollu, yaxası açıq uzun kişi paltarıdır. Ləbbadə eyni zamanda çiyinüstü üst gödəkçəsi də sayılmış.

Gəncəbasar, Şirvan, Bakı, Qərb bölgəsi və Şəki, Zaqatala, Şuşa rayonu hüduqlarında **qadın üst geyimi** şəklində geniş yayılmış ləbbadə **lavada// labada şəklində rast gəlinir**. Qısaqollu, üzəri qaytan və bafta ilə işlənmiş qadın paltarı Zaqatala, Şəkiddə, sırınmış pencək, sıyrıqlı mənalarında isə Quba dialektində işlənməkdədir. **Məs.: Labadanı** gavar bu yoxunnarda almısan (2, 320-324).

Şəhriyar “ləbbadə”ni kişi üst geyimi mənasında işlətməmişdir.

Şeyxəlislam münacatı deyərdi,

Məşədrəhim **ləbbadəni** geyərdi. (3, 15)

Corab - milli geyim dəstinin sonuncu elementi olub, qış aylarında ayaq geyimləri içərisində yundan toxunan ənənəvi geyim növüdür. Mənşəcə fars sözü olan cəvreb/cevreb ərəb dilinə cəreb, türk dillərində isə corab formasındadır.

Bayram idi, gecəqışı oxurdu,
Adaxlı qız bəy **corabın** toxurdu . (3, 17)

Şal - qadın baş geyimi olub, yundan və s.-dən toxunmuş böyük baş örtüyüdür. Şal eyni zamanda nazik, yumşaq yun parça mənasında da işlənməkdədir. Məs.: Güllü arvad sumaqı şaldan genbol qırmızı tuman, yaxası və qolunun ağzı baftalı uzun arxalıq geymişdi. Ə.Əbülhəsən.

Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy **şalina** bayramlığın bağlamaq (3, 17).

Şal istədim mən də, evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım. (3, 17)

Mənşəcə fars sözü olan şal, dünyanın müxtəlif xalqları, alman, fransız, ingilis, ruslar və digərləri tərəfindən də eyni səslənir. Əl və maşın tərəfindən toxunan iri qadın baş geyimi olan şal XIX əsrdə Vladimir Dalinin lüğətində “uzun ingilis çiyininə atılan örtük” kimi təsvir edilmişdir. Həmin lüğətdə türk şallarının da böyük dəbdə olduğu vurğulanır. İlk şallar XV əsrdə Kəşmirdə paşmin adlı parçadan hazırlanmış, dördkünc formasında olan bu şallar üçbucaq kimi bükülüb nəinki başı, hətta tamamilə beli örtürmüş. Fransada kaşmir şallar Napoleonun Misir yürüşündən sonra (1798-1799) meydana çıxıbdır. Onun birinci arvadı Jozefina Baqarnenin 400-ə qədər şalı olub. Həmin şalların hər birini qızıl üzüyün içərisindən belə keçirmək olurmuş. O, şalları paltar və yorğan üzərinə ötrük, hətta itinə belə yataq yeri kimi istifadə edirmiş.

Daha sonra Fransada müxtəlif materiallardan şallar hazırlanmağa başlamışdır. Həmin ərəfədə şallar yeni modellərin: örtük və ensiz şərflərin yaranmasında əsas olmuşdur. Enli örtüklər və ensiz şərflər qış üçün, çəkisi olmayan şallar isə bəzək aksesuarı kimi istifadə edilirmiş. Ən dəyərli və bahalı şallar döymə şallar hesab olunur ki, bu cür əl ilə toxunan bir döymə şalının hazırlanması çox vaxt tələb edir, məsələn, 280x105 sm ölçülü şal üçün 2000 saatdan çox vaxt tələb olunur.

Şal - Şəki dialektində üstünə tut çırpmaq üçün xüsusi tikilib hazırlanmış iri parçadır. Tutu şala sirkəliyerix bəhməz qayırır (1, 455).

Mövsümdən asılı olaraq istifadə olunan qadın baş şalı kустar üsulla yerli karxanalarda toxunurdu. Kvadratşkilli toxunan şalların kənarları, adətən, saçaqlı olurdu. Mənbələrin birində XIX yüzilliyin 80-ci illərində Qazax qəzasında 500 ədəd qədər yun şal toxunduğu qeyd olunur. (2, 88) Onu soyuq havalardan evdən çıxarkən başa örtürdülər. Bundan başqa dağ kəndlərində yaşayan əhaliyə dəvə yunudan toxunmuş baş şalı da yaxşı tanış idi. Lakin o, bəhə qiymətləndirildiyindən geniş yayılmamışdı. Azərbaycanda istehsal olunmayan belə baş şalını bazarlarla sıx əlaqə saxlayan varlıların qadınları örtürdü.

Nəticə: Etnoqrafik leksika ədəbiyyatımızda həm nominativ mənada, həm də üslubi fakt kimi işlənməmişdir. Bədi dilimizin lüğətində ən zəngin və milli sözlər kimi özünü göstərmiş, bu proses indi də davam etdirilir. M.Şəhriyarın nəzərdən keçirilən əsərinin məzmun və bədi dil xüsusiyyətlərindən çıxış edərək, bütünlükdə onun yaradıcılığını sənətdə xəlqiliyin, doğma dilinə bağlılığın parlaq nümunəsi kimi qiymətləndirmək olar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Şəhriyar M. Gəldim sizi görməyə. Bakı, 1992.
4. az.wikipedia.org
5. Mustafayev A. Azərbaycan maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Universiteti, 2006.

SATİRİK ƏSƏRLƏRDƏ ŞƏXS ADLARI

Səbinə CABBARLI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aynure84@box.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Həyatda adların mənası ilə onun daşıyıcısı arasında heç bir əlaqə olmasa da, bədii ədəbiyyatda şəxs adları, adətən, personajların təbiəti ilə əlaqədar olur. Satirik əsərlərdə komik effekt yaratmaq üçün bir çox vasitələrlə yanaşı, şəxs adlarından da istifadə edilmişdir. Tezisdə də satirik əsərlərdəki təbii və sənətkarlar tərəfindən uydurulmuş şəxs adlarından bəhs edilir. Uydurma adlar obrazın xarakterinə, xarici görünüşünə, peşəsinə və dünyagörüşünə uyğun verilir. Sənətkarların yaratdığı bu cür adlar obrazı daha da yaddaqalan və canlı edir.

Açar sözlər: onomastika, satirik əsərlər, obraz, şəxs adları, komik effekt

Bədii əsərdə ideyanı daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə olunan üslubi vasitələrdən biri də şəxs adlarıdır. Bədii ədəbiyyatda sənətkarlar obrazın adını onun xarakteri, əsərdə oynadığı rol və daşdığı funksiya ilə əlaqələndirirlər. Həmin obraza elə ad axtarıb tapırlar ki, o, obrazın səciyyəsi ilə tam uyğun gəlmiş olur. Obraza ad tapmaq çox məsuliyyətli və həlledici xüsusiyyətə malikdir. Adın obrazın xarakterinə uyğun gəlməsi obrazın xarakter xüsusiyyətlərinin və əsərin əsas ideyasının asan başa düşülməsinə kömək edir.

Beləliklə, şəxs adları satirik əsərlərin lüğət tərkibini səciyyələndirən söz qruplarından, satirik ifadə vasitələrindən biridir. Gülüş doğurmaq, komik effekt yaratmaq üçün bir çox vasitələrlə yanaşı şəxs adlarından da geniş istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, satira dünya ədəbiyyatının ən qədim janrlardan biridir. Satiranın əsas məqsədi təkcə güldürmək deyil, eyni zamanda bu gülüş vasitəsilə tənqid obyektini qamçılamaq, mənfi cəhətləri tənqid atəşinə tutmaqdır. “Əsl satira hissələrin tufanı və və alovlu sözün qüdrəti ilə nəfəs alır” [1, s.90].

“Satirik əsərlərin özünəməxsus lüğəti vardır. Dilin lüğət tərkibindəki sözlərin bu və ya digər şəkildə işlədilməsi komizmin əsas məğzini təşkil edir. Satirik əsərlərdə komik effekt yaratmaq üçün mübaligə və onun kiçiltmə növündən, atalar sözü və məsəllərdən, həmçinin şəxs adlarından da istifadə edilir. Şəxs adları satirik əsərlərin lüğət tərkibini səciyyələndirən söz qruplarından, satirik ifadə vasitələrindən biridir” [2, s.330].

Tofiq Hacıyev də satirik üslubdakı xüsusi isimləri iki qismə ayırır. Onun fikrincə birinci qismə klassik ədəbiyyatda işlənmiş adlar daxildir. Bunlar əfsanəvi-mifoloji surətlər və ya müəyyən insan keyfiyyətlərini təmsil edən ümumiləşdirilmiş tarixi şəxsiyyətlərdir. İkinci qismə isə T.Hacıyev klassik lirik üslubda ya tamamilə təsadüf olunmayan, ya da nadir hallarda rast gəlmək mümkün olan adları daxil edir [3, s.73].

Beləliklə, satirik əsərlərdəki şəxs adlarını iki qrupa ayırmaq olar:

1. Ümumxalq dilində işlənən təbii adlar;

2. Satirik tipi xarakterizə edən, komik effekt yaradan, sənətkarlar tərəfindən yaradılan uydurma adlar [4, s.84].

Satirik əsərlərdə sənətkarın satira atəşinə tutduğu obrazın daxili aləmi onun adında öz əksini tapır. Bəzən isə müəllif adları özü yaradır. Yazıçı tərəfindən uydurulmuş adlar obrazın xarakterinə, xarici görünüşünə, fiziki qüsurlarına, başqalarına qarşı münasibətinə və dünyagörüşünə uyğun olaraq verilir.

Bəzi hallarda satira ustalarımız gündəlik həyatda hər an rast gəlinən adları elə yüksək sənətkarlıqla, həyatı cizgilərlə verirlər ki, onlar böyük ümumiləşdirmə xüsusiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Sabirin satiralarında tipik Azərbaycan adları olan Fatma, Tükəzban daha çox avam, zavallı müsəlman qadınlarının timsalına çevrilən adlar kimi verilmişdir. Məsələn, “Bədbəxt Tükəzbanları neylərdin ilahi?”, “Neyləyirik Fatma, Tükəzbanları”.

Həmçinin Ə.Haqverdiyev Xansənəm, Fatmanisə, Gülxanım, Pərinisə, Cahanbanu; C.Məmmədqu-luzadə isə felyetonlarında Nurcahan, Pəricahan, Hürinisə və b. adların leksik mənası və forması ilə onların daşıyıcılarının dünyagörüşü, mədəniyyətləri arasındakı təzad acı bir gülüş doğurur.

Satirik əsərlərdə yazıçı tərəfindən yaradılan adlar obrazın xarakterinə, xarici görünüşünə, başqalarına münasibətinə və ya dünyagörüşünə uyğunlaşdırılır.

Aydın Paşayev haqlı olaraq yazır: “Uydurma adlar yazıçının özü tərəfindən düzəldilmiş olsa da, süni xarakterə malik olmur, məhz surətin xarakterinin müəyyənləşdirilməsində oxucunun istiqamətini təmin edir, ekspressiv-emosional xarakter daşıyır” .

Bədii əsərlərdə işlənən uydurma adlar öz məzmun və mənasına görə qədim türk adlarına bənzəyir. Şəxsin özü, xarici görünüşü, peşəsi, ictimai həyatdakı mövqeyini özündə əks etdirən Bilgə xaqan, Qapağan xaqan, Qaraca Çoban, Halaypozan və s. adlar bədii əsərlərdə işlənən və obrazın əsərdə daşdığı funksiyaya uyğunlaşdırılan Kəmfürsətov, Anket Anketov, Mindilli, Əli Əyriyə, Vergüləğa Nöqtələrov, Qudurğanov, Qonaqqulu və s. kimi obraz adları şəxsi (obraz) adlandırmaqdan əlavə onun haqqında müəyyən məlumat da verir. Ancaq birincilər real, ikincilər isə uydurma adlardır. Bu qrupların hər ikisi adlandırma funksiyasına görə ləqəblərə çox yaxındır. Elə buna görə də bəzən uydurma adlarla ləqəbləri bir-birindən fərqləndirmək çox çətin olur. Məsələn, görkəmli yazıçımız İlyas Əfəndiyev “Söyüdlü arx” romanında iki tüfeyli gənci İmi və Cimi adı ilə təqdim edir. Bəlkə də mənfi surət olduqları üçün əsərin sonuna qədər əsl adları bilinməyən bu gəncləri öz həqiqi əsl adları da olmuşdur. Oxucu bu antroponimlərin əsl ad, yoxsa ləqəb olmasını müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.

Seyfəddin Dağlı “Rüşvətdar” hekayəsində Rüşvətdarın atasının, oğlunun adlarını qeyd edir. Lakin qəsdən onun əsl adını bildirmir: “Mən Əlimməmmədin atasının və Məmmədəlinin oğlunun təzə adını evdə anamla oğluma da dedim. İndi məhəllədə hamı onu bu adla çağırır: “Rüşvətdar”.

Yazılı ədəbiyyatda xüsusi adlardan komik vasitə kimi geniş istifadə edilir. Ə.Hqverdiyev mənasız tamaşanın aktyorunu Qudurğanov adlandırdığı kimi, Mir Cəlal da ifşa etdiyi tiplərdən birini Keçiyev, insanları sənəd və anketlərlə qiymətləndirən tipi Anket Anketov, insanların iclas üçün yaranmış olduğunu güman edən İclas qurusu, zahiri və daxili çox çirkin olan “mərkəz adamını” Əntəzadə, S.Rəhman yeni quruluşa və yoxsul kəndlilərə qarşı çıxıb, varlı İman kişiyyə qulluq göstərən kəndli surətini qəsdən Anasoğlu (anasının oğlu), həmçinin S.Rəhman ictimai fəaliyyətində də şəxsi işlərində olduğu kimi, eyni dərəcədə yalançı olduğuna görə Mindilli; Seyfəddin Dağlı qonaqlıq düşgünlüyünə, həm də özgələri qonaq eləmək şövqü yox, özünün qonaq olmaq ehtirasına görə Qonaqqulu adlandırmışdır.

Satirik əsərlərdə bəzən şəxs adlarının əzizləmə və kiçiltmə çalarlarından da istifadə edilir. “Kiçiltmə və zəizləmə adlar şəxsin rəsmi adı deyildir, şəxs adının müxtəlif şəkildə ixtisar olunmuş, fonetik dəyişikliyə uğramış, müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etmiş və özündə mənə yaradılmış formasıdır” [5, s.89]. Şəxsi münasibətdən asılı olaraq ad müxtəlif şəkildə ixtisar oluna bilər. Belə ki, M.Ə.Sabir satiralarında obrazın mənfi cəhətlərini nəzərə çarpdırmaq üçün adın fonetik cəhətdən təhrif olunmuş formasından istifadə etmişdir. Məmmədəli şaha həsr etdiyi bütün satiralarında onun adını Məmdəli, Məndəli və Mədəli şəklində işlətməmişdir. Məsələn, “iranlı deyil, cümlə bilir Məndəliyəm mən, Gürgani-cəfavü sitəmin cəngəliyəm mən; Yansın iranlıların arxası, yandı ciyərim. O yetim Məmmədəlidən var yenə bir pis xəbərim. Başına cəm eləyib hər biri bir xeyli sipah, Ki nə var? Məmdəli düş təxtdən, olma bizə şah”.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adlarda kiçiltmə mənası yaradan -cıq şəkilçisi sonrakı dövrlərdə əzizləmə-oxşama mənası da kəsb etmiş və müasir dövrdə -çiyim, -can şəklində həm bədii ədəbiyyatda, həm də danışıq dilində işlənərkəndir [5, s.92]. Seyfəddin Dağlının “Mənziliniz mübarək” əsərində Ağadəyi öz həyat yoldaşı Kəklik xanımı əzizləmək üçün ona Kəklikcan deyir: “Elə bil o qumral saçlarına, qələm qaşlarına və xüsusən bu kotik şubana tikilib təzə şlyapan, Kəklikcan!” [6, s.33].

Eyni zamanda görkəmli sənətkarımız Seyfəddin Dağlı bəzi əsərlərində sanki öz uşaqlarını əsl adları ilə yox, qondarma adlarla çağıraraq tənqid atəşinə tutur. Yazıcının “Adam yalan danışmaz” hekayəsində təsvir olunan ailədə ər, arvadı Tükəzbanı-Dezdemonu, arvad isə əri İsgəndəri-Kiska adlandırır. Onlar övladları Hüseyini isə Qusya deyər çağırırlar. Təsədüfi deyildir ki, beş yaşlı Hüseyin itərkən milisə düşdüyü zaman ata-anasının və özünün əsal adını bilmir. Buna görə də milis onun valideynlərini tapmaqda çətinlik çəkir.

Yazıcının “Tərəkmə oyna, qızım” hekayəsində də valideynlər öz övladları Firəngizi-Fifa deyər çağırırlar [5, s.46].

Bununla yanaşı, sənətkarın “İpək gül” adlı əsərində də Ədiləni ata-anası Edilya deyər çağırırdı: “Ədilə (ata-anası onu Edilya çağırırdı) institutda mənimlə bir sinifdə oxuyurdu” [7, s.99].

Beləliklə, faktlar göstərir ki, satirik sənətkarlarımızın yaratdığı adlar obrazı real, canlı və yaddaqalan edir. Bu surətlər özlərinin xarakterlərindən, fəaliyyətlərindən əlavə bir də adları ilə məşhurdur.

ƏDƏBİYYAT

1. T.Hacıyev. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Maarif. Bakı.1979.
2. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti. Oçerklər. Bakı.1970.
3. T.Hacıyev. Satira dili. ADU. Bakı.1975.
4. Q.Mustafayeva. Adların üslubi imkanları. Bakı, 1930.
5. A.Paşa. Azərbaycan şəxs adları. "Maarif", Bakı, 1996.
6. Seyfəddin Dağlı. Mənziliniz mübarək. "Yazıçı", Bakı, 1981.
7. Seyfəddin Dağlı. İpək gül. Bakı,1968.

QAZI BÜRHANƏDDİNİN "DİVAN"INDA QƏDİM TÜRK MƏNŞƏLİ
RÜTBƏ VƏ VƏZİFƏ ADLARI

Fatimə İSMAYILOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tezisdə görkəmli sənətkarımız Qazi Bürhanəddinin "Divan"ında işlənmiş qədim türk mənşəli titullardan bəhs edilir. Bildiyimiz kimi, titullar bütün sinifli cəmiyyətlərdə mövcud olmuşdur. Bəşəriyyət tarixində siniflər təbəqələşməyə başladığı dövrdən hakim sinfin nümayəndələri çoxluq təşkil edən zəhmətkeş kütlələrdən adlarına görə də fərqlənmək üçün əlavə adlardan-titullardan istifadə etmişlər. Məhz buna görə də Azərbaycan dilində titullardan geniş istifadə edilmişdir. Belə ki, görkəmli sənətkarımız Qazi Bürhanəddin "Divan"ında yaratdığı titullarla Azərbaycan anadilli ədəbiyyatının köklərinin, milli ənənələrinin çox qədim olduğunu bir daha sübut edir.

Açar sözlər: Qazi Bürhanəddin, türk mənşəli titullar, xan, xaqan, sultan

Anadilli şeirin ilk böyük nümayəndəsi olan Qazi Bürhanəddin XIV əsrdə yazıb-yaradaraq dilimizi şeir, sənət dili kimi yeni bir zirvəyə yüksəltmişdir. Sənətkar Azərbaycan divan ədəbiyyatının özülünü qoymuş və klassik poeziyanın ilkin gözəl nümunələrini yaratmışdır. Onun yaradıcılığı İzzəddin Həsənoğludan sonra mədəniyyət tariximizdə yeni bir əlamətdar hadisə kimi də qəbul edilə bilər.

Q.Bürhanəddin Yusif Balasaqunlu, Yunis Əmrə, Əhməd Yəsəvi poeziyasından ilham almışdır. Bu da bir daha təsdiq edir ki, Azərbaycan anadilli ədəbiyyatının kökləri, milli ənənələri çox qədimdir.

Böyük sənətkarın qələmə aldığı şeirlərində ərəb və fars sözləri ya çox azdır, ya da heç yoxdur. Qədim Azərbaycan (ümumtürk) sözləri isə geniş işlənmişdir ki, bunlardan bir qismi də rütbə və vəzifə anlayışları ifadə edən sözlərdir.

Xan

Sultan dedilər könülə təndə,
Sultanlara ulu xanı görsən [1, s.129].

Gəldi xəyali könlümə, özini buldu xanədə,
Muşdılıq oldu könülə, qul xana irdi, şükr ana! [1, s.133].

Qəzəllərdən gətirdiyimiz nümunələrdə xan, sultan titulu ilə paralel işlənmişdir. Əslində isə burada **xan** sözü həqiqi mənasını, yəni ölkə başçısı deyil, eşqin sultanı, qəlbin hökmdarı mənasını ifadə edir. Xan sözünün həqiqi, tarixi mənasına gəldikdə isə, bu titullar türk xalqlarında, o cümlədən Azərbaycan ictimai həyatında qədim dövrlərdən mövcuddur. Orta əsrlərdə Şərqdə feodalların adlarının sonuna əlavə edilirdi. Türk tayfa başçıları, monqol sərkərdələri Xan adlanırdı. A.Bakıxanov "xan" titullarının monqol sözü olduğunu və fars dilinə monqol dilindən keçdiyini qeyd etmişdir. "İlk dəfə "xan" sözünə Orxon abidələrindən Tonyukuk kitabəsində rast gəlinmişdir. Göytürk, uyğur, xəzər, avar və b. dövlət başqanlarına "xaqan" (kağan) deyildiyi halda, bulqar dövlət başqanları daha çox "xan" (han) titullarından istifadə edirdi. Hətta Əbül Qazi xanın "Türkmən şəcərəsi" əsərində Amulcaxan, Baku - Dib xan, Qur xan, Göy xan, Alınca xan, Moqol xan, Qara xan, Kır xan, Ur xan, Oğuz xan, Gün xan, Ay xan, Ulduz xan, Dağ xan, Dəniz xan, Çingiz xan və s. kimi xan adlarına təsadüf olunur. "Xan" titullarının "Drevnetürkskiy slovar"da "hökmdar, stol örtüyü" və s. mənələrdə işləndiyi də qeyd edilir.

Lakin XI əsrin görkəmli dilçi alimi Mahmud Kaşğari "Divani-lügəti-it türk" əsərində xan sözünü belə izah edir: "Xan:Türklərin ən böyük başbuğu Afrasyab oğullarına da "xan" denir. Afrasyab "xakan"dır. Bu adın verilməsində uzunca tarixsel bir hikayə vardır" [2, s.247].

Qədim türk lüğətlərində xan sözünün mənşəyi izah edilərkən Mahmud Kaşğariyə istinad edilmişdir:

- 1) Xan - xan, hökmdar, hakim,
- 2) Qan - xan, hökmdar, hakim, padşah, amir, başçı,
Qan - şəxs adlarının komponenti [3, s.636, 417].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “hökmdar” mənasını ifadə edən xan titulu Orxan-Yenisey abidələrində “ata” mənasını ifadə etmişdir [4, s.72].

Əlisa Şükürlü də Kan sözünün qədim türk yazılı abidələrində “ata” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir [5, s.311].

“Azərbaycan Sovet Ensiklopediya”sında xan sözü haqqında yazılır: “Xan (türk dillərində xaqan, xakan, kaqan-hakim, monarx)-orta əsrlərdə şərqdə feodalların adlarının sonuna əlavə edilən titul. Türk tayfa başçıları, monqol sərkərdələri xan adlanırdı. Monqol istilasından sonra Azərbaycanda rais, əmir sözlərini xan sözü əvəz etdi. Orta Asiyada, Azərbaycanda (xanlıqlar dövründə) hökmdar mənasında işlədilir” [6, s.47].

“Xan” istilahi Səfəvilər hakimiyyətinin ilk dövrlərində mövcud olsa da, o, titul kimi işlənmirdi. Xan titulu XVI əsrin ikinci yarısından təsis edilən və bu vəzifəyə təyin edilən bəylərbəylərə şahın fərmanı ilə verilirdi. Bu titulun verilməsi müvəqqəti xarakter daşıyırdı, bir dəfə verildikdən sonra bu titul sahibinin mənsub olduğu tayfa həmin titulun sahibi olaraq nəsilən nəslə ötürür və irsən onun sahibi olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, məmləkətin idarəçiliyində xüsusi rola və səlahiyyətə malik olan əmirlər özü də təyin olunduğu vəzifədən asılı olaraq, status baxımından 4 yerə bölünürdü: 1.Valilər; 2.Bəylərbəylər; 3.Xanlar; 4.Sultanlar. Valilər bəylərbəylərə, bəylərbəylər xanlara, xanlar isə sultanlara nisbətən daha geniş səlahiyyətə və nüfuza malik idilər [7, s.95-96].

Çox maraqlıdır ki, fars dilində də a) süfrə, xonça; b) oxuyan, oxuyucu; c) karvansara mənə çalarını özündə birləşdirən xan sözü mövcuddur [8, s.684].

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, “Kitabi Dədə Qorqud”da işlənən xan sözünün fars dilində mövcud olan xanla heç bir əlaqəsi yoxdur. Güman etmək olar ki, mənşəyi etibarilə qədim türk sözü olan xan leksemi hələ Səfəvilər dövründən əvvəl fars dilində işlənərkəndədir [9, s.289-290].

A.Paşayevin fikrincə, “yer üzünü idarə edən” “xan”la insan orqanizmini idarə edən “qan” sözü arasında sıx əlaqə vardır. Fars dilində isə qana “xun” deyilir. Yəqin ki, “xun” və “xan” sözləri “qan”ın fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır [10, s.180].

“Şəxs adları lüğəti”ndə də qeyd edilmişdir: “Xan-“kaan”, “kağan”dan yaranmışdır. Xaqan sözünün qısaldılmış biçimidir. “Kağatur”, “hakan”, “Xaqan” biçimlərində də işlənmişdir. Çin, monqol, hind, türk və başqa dövlət başçılarına verilən ünvan (titul, ad) olmuşdur. İmperator, kral, şahinşah, hökmdar anlamlarında işlənilir. Sonralar Azərbaycan xanlıqlara bölündükdə, həmin xanlıqların başında da xanlar dururdu...” [11, s.188].

“Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti”ndə xan sözünün bir sıra mənə çaları verilmişdir: “Xan(türk)-hökmdar, hakim; titul; arı pətəyi; ailə; ev əşyaları; mehmanxana; yumşaq dəri növü; birja; bazar; stansiya” [12, s.74].

Beləliklə, tədqiqatlardan da görüldüyü kimi, xan titulu türk mənşəli olub, hal-hazırda arxaıqlaşmışdır.

Kağan (xaqan)

Ər yigit qayda ürkər ürkülərdən?

Yaxçı at bəlinləməz ilkülərdən.

Düşmənlər bizdə bolsa ditrəşsünlər.

Qağan aslan qaypınmaz dilkülərdən [1, s.686].

Ölkə başçısı rütbəsini ifadə edən **Kağan** sözü divanda görüldüyü kimi, müəyyən səs müvaziliyi ilə, yəni **Qağan** kimi işlənmişdir.

Bu sözə Musa Kağankatlunun (Qalakətlinin) “Alban tarixi” əsərində təsadüf edilir. Alban tarixçisi Xəzər xaqanlığında yüksək rütbələrin və onları icra edənlərin funksiyasını belə izah edirdi: Xaqan ölkənin başçısı olaraq birinci şəxs, Cabğu Şimal (Xəzər) xaqanından sonra ikinci şəxs, şad isə Aranın valisi idi [13, s.54].

L.N.Qumilyov qeyd edir ki, Avropanın cənub şərq düzənlikləri VII əsrin 20-ci illərində türklərə tabe idi. Buranın valisi xanın kiçik qardaşı idi. O, “Cabğu-Xaqan” titulu daşıyırdı, xanın oğlu həmin

valinin yanında “Şad” titulu ilə sərkində idi [14, s.150]. V.Qukasyan Q.Dörfərə istinadən yazır ki, şərqi Türk xaqanlığında xaqandan sonra bir vitse xaqan və dörd kiçik xaqan, yəni iki şad və iki yabğu gəlirdi. Ayrı-ayrı vilayətlərin valisi olan bu kiçik xaqanlar ya xaqanın oğlanları, yaxud da qardaşları olurdu. Deməli, böyük (Şərq) türk xaqanlığının ierarxiyası altı nəfərdən ibarət imiş. Kiçik xaqanlar (məs. Xəzər xaqanlığı) isə üç nəfərdən-xaqandan, yabğudan və şaddan ibarət olmuş [15, s.54].

Qazi Bürhanəddin “Divan”ında qədim türk mənşəli rütbə, vəzifə bildirən sözlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Beləliklə, tədqiqatlardan da görüldüyü kimi, xan titulu türk mənşəli olub, hal-hazırda arxaikləşmişdir. Bu söz yalnız tarixi mənbələrdə və yazılı ədəbi əsərlərdə titul kimi işlənmişdir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, da əsərlərində Qazi Bürhanəddin də xan, xaqan sözünü yüksək sənətkarlıqla titul kimi işlətməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Q.Bürhanəddin. Divan. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2005
2. Kaşğarlı M. Divanü lügət-it türk.Tercümesi, c. 3, Ankara: Aladdin Kiral Basimevi, 1939
3. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969
4. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. I hissə, Bakı:APİ nəşri, 1979
5. Şükürlü Ə. C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı:Maarif, 1993
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə, X c., Bakı:ASE-nin Baş redaksiyası, 1987
7. Cəfəri N.H. Səfəvilər dövründə yerli hakimiyyət və idarə orqanları. Bakı:Bakı Universitetinin xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, 2000, №1
8. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı:Az. SSR EA nəşr-tı, 1966
9. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı:Elm, 1962
10. Paşayev A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı:Maarif, 1997
11. Aydın Abi Aydın. Şəxs adları lüğəti. Bakı: Çıraq, 2002
12. Həsənov H. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. Bakı:Mütərcim, 2002
13. V.Qukasyan, V.Aslanov. İssledovaniya po istorii azərbaydjanskoqo yazıka dopismennoqo perioda. B., izd. Elm, 1986
14. L.N.Qumilev. Drevnie tyurki. M., izd. Nauka, 1967
15. Azərbaycan tarixi. II c. Bakı, Elm, 1998.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏSİRLİK HALIN BƏRABƏRHÜQUQLU NORMALARI

Mətanət MAHMUDOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
metanet.mahmudova.76@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyaların böyük əksəriyyətində yazı və nitq üçün bərabərhüquqlu normalardan istifadə edilir. Norma sabitliyi əsasında dildəki qaydaların sabitliyinin qorunması, ifadələrin aydın, məntiqli və ardıcıl olması təmin olunur. Tədqiqat işində ismin təsirlik halının formalaşmasının və dilimizdə normallaşmasının tarixi məqamları göstərilir və müasir Azərbaycan dilində təsirlik halın bərabərhüquqlu normaları nümunələrdə əks olunur.

Açar sözlər: norma, kateqoriya, sabitlik, nitq, isim, təsirlik hal.

Müstəqillik dövlətçilik mərhələsində, informasiya texnologiyalarının cəmiyyət həyatındakı rolu artdıqca dilin daha intensiv işlənməsinə böyük zərurət yaranır. Odur ki, dilin kütləviləşməsinin bazasını təşkil edən norma vəhdəti bərabərində düşünməyin artıq çoxdan vaxtı çatmışdır. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin imzaladığı “Ana dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi” haqqında fərmanın dildə normalaşma yaradılması baxımından çox böyük tarixi əhəmiyyəti var. Yazılı və şifahi dil arasında norma vəhdəti yaradılmasında qrammatik vasitələr, onların yazılışı və deyilişi arasında əlaqə və münasibətlər basılıca yer tutur (8, s.7).

Bərabərhüquqlu normalar ismin bütün qrammatik kateqoriyalarında mövcuddur. Qrammatik kateqoriyalarda bərabərhüquqlu normaların inkişafı bir tərəfdən yazı və nitqin yaxınlaşmasına, uyushmasına, standartlaşmasına və sabitləşməsinə xidmət edir, digər tərəfdən natiqlik sənətinin formalaşmasının təməlini yaradır.

İsmin hallarının formalaşmasının və müasir dilimizdə normallaşmasının özünəməxsus tarixi məqamları mövcuddur. Aydın ki, tarixin keçmiş dövrlərinə aid şifahi nitqi canlandıran dil

nümunələri hazırda mövcud deyildir. Ancaq yazılı mənbələrdə halların ifadə vasitələri ilə bağlı nümunələr saxlanılır. Həmin nümunələr hər bir sənətkarın fərdi üslubunu canlandırmış olsa da belə, onlarda danışq dilinə məxsus elementlər saxlanılır.

Hal kateqoriyasının adlıq halında şəkilçi iştirak etmir. Ona görə də adlıq halın qrammatik əlamətinin qrammatik normaya münasibəti barədə bəhs edilmir. Yerdə qalan hallarda qrammatik şəkilçilər işlədilir. Qrammatik şəkilçilərin işləndiyi məqamda sözün kök-şəkilçi mövqeyinə aid müvafiq hadisələrin baş verməsi müşahidə edilir. Baş verən hadisələr söz kökü sonunun və şəkilçi başlanğıcının sait və ya samitlə ifadə olunması ilə bağlı olur.

İsmin təsirlik halı üzərində təsir icra olunan əşyanı bildirdiyi üçün cümlənin yalnız feli xəbəri ilə bağlı olması, morfoloji əlamətinin samitlə bitən sözlərdə *-i(-i,-u,-ü)*, saitlə bitən sözlərdə *-ni(-ni, -nu,-nü,)* istisna hallarda isə *-yu,-yi* ilə ifadə edilməsi, məkani hallar içərisində qeyri-müəyyənlik bildirən yeganə hal olması, yalnız təsirli fellərlə qrammatik əlaqə yaratması, qoşmalarla idarə əlaqəsinə girə bilməməsi qrammatik normadır (3,s.50). Bu normalar hə yazılı, həm şifahi nitqə aiddir. Bəzi hallarda yerli nitq areallarında təsirlik hal şəkilçilərinin işlədilməsində ümumi norma ilə uyğun olmayan məqamlara da rast gəlmək olur. Vahid normadan kənara çıxma halları başlıca olaraq, bir saitlə ifadə olunan şəkilçilərin işlədilməsində yox, tərkibi geniş olan şəkilçilərdə rast gəlmək olur (8, s.18). Təsirlik halın müasir ədəbi dilimizdə normallaşması bir çox mərhələlərdən keçmişdir ki, hal- hazırda da qədim formaların izləri dialekt və şivələrimizdə işlənərək lokal normallıq təşkil edir.

Sözlərin təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməsi müəyyən tələb daxilində reallaşır. Ümumi isimlərin əksər hissəsi müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halda işləyə bilər: *qapı açmaq-qarını açmaq, saç darmaq-saçı darmaq, kitab oxumaq- kitabı oxumaq, qab yumaq-qabı yumaq* və s. Təsirlik halın müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi danışanın məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, hal şəkilçisinin iştirakı olmadan yaranan birləşmələrdə ümumilik, digər vəziyyətdə isə konkretlik müşahidə olunur. Bu xüsusiyyətlərinə görə asılı tərəfi ümumi isimlərlə ifadə olunan feli birləşmələrdə birinci tərəf həm qeyri-müəyyənlik, həm də müəyyənlik (*pul vermək-pulu vermək, dərs öyrənmək-dərsi öyrənmək, gül dərmək-gülü dərmək* və s.) bildirir. Bəzi məqamlarda isə ümumi isimlər təsirlik hal şəkilçisi ilə işləyə bilmir. *Atanı çağırmaq, qonşunu çağırmaq* birləşmələrini təsirlik hal şəkilçisiz (*ata çağırmaq, qonşu çağırmaq*) işlətmək olur. Belə isimlər canlı məfhum bildirdiyindən xüsusi isimlərə oxşayır və adətən onlar kimi müəyyən təsirlik halda işlənir. Çox az hallarda onları qeyri-müəyyən təsirlik halda işlətmək olur: *həkimini çağırmaq-həkim çağırmaq; aşığı çağırmaq-aşıq çağırmaq (toya), qonağı çağırmaq- qonaq çağırmaq* və s. Təsirlik halın daimi müəyyənlik bildirməsi şəxs əvəzlilikləri və xüsusi isimlərdə müşahidə olunur. Bu həmin sözlərin konkret mənə daşmasından irəli gəlir. Təbii tətəfi yalnız təsirlik hal şəkilçisi ilə işləyən sözlər (*səni görmək, onları dinləmək, Nadiri çağırmaq, Gülləri öyrətmək* və s.) hal şəkilçisinin iştirakı olmadan təsirli feillərlə idarə əlaqəsinə girə bilmir və bu, qrammatik normadır. Göründüyü kimi, həmin şəxs əvəzlilikləri və xüsusi isimləri şəkilçisiz işlətdikdə (*sən görmək, onlar dinləmək, Nadir çağırmaq, Güllər öyrətmək*) morfoloji çatışmazlıq yaranır ki, bu da norma pozulması hesab olunur. M.Yusifov belə sözlərin qeyri-müəyyən variantının olmadığını və şəkilçinin işlənməsinin səbəbini həmin sözlərin konkret mənə bildirməsindən irəli gəldiyini qeyd edir (9,s.88).

Bəzi sözlər frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi işlənərək həmişə qeyri-müəyyən təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənir: *söz vermək, baş qoşmaq, göz yetirmək* və s. Bu birləşmələrin intensiv işlənməsi onlar arasında qrammatik bağlılığı gücləndirmiş və bu da təsirlik hal şəkilçisinin ixtisarına səbəb olmuşdur. Belə sintaktik tərkiblər dildə bu və ya digər şəkildə fəal işlənmiş, insanlar tərəfindən bu formada qəbul edilmiş, sabitləşmiş və normaya çevrilmişdir. Sabit birləşmələr adlanan belə tərkiblərdə şəkilçini bərpa etmək mümkün olmur. Yaranan belə birləşmələrin az qismini həm həqiqi, həm məcazi (*əl tutmaq-əli tutmaq, əl qaldırmaq-əli qaldırmaq, bel bağlamaq-beli bağlamaq*) , əksəriyyətini isə yalnız məcazi mənada işlətmək olur: *xəbər tutmaq, söz atmaq, nəzər salmaq* və s. Bu bağlılığın daha da güclənməsi mürəkkəb sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sözlərin də tərkibində qeyri-müəyyən təsirlik halın işlənməsini görürük: *dilbilməz, qabyuyan, paltaryuyan, atçəkən, evyılan, sözgəzdən* və s.

Təsirlik hal şəkilçisinin digər qrammatik şəkilçilərdən (mənsubiyyət və cəm) sonra işlənməsində də normallıq özünü göstərir. Mənsubiyyət şəkilçilərinin iştirakı ilə yaranan söz birləşmələrinin hansı şəxsə aid olmasından və təbii tərəfinin müəyyən və ya qeyri-müəyyən ziyəlik halda işlənməsindən asılı olaraq təsirlik hal şəkilçisi qəbul etmə imkanları da dəyişir. Birinci və ikinci şəxsin tək və cəminə

məxsus mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin təsirlik hal şəkilçisi qəbul etməsi qrammatik normadır: *Məni halal adam tanımasaydılar, haçandan əldən çıxan saat-sapoşqamı gətirib cağbacağ özümə verərdilərmimi?* Müasir dilimizdə bəzi hallarda mənsubiyyət şəkilçili sözlərin qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənməsinə rast gəlinir ki bu, qrammatik yox, üslubi normallıqdır.

Mənsubiyyət şəkilçili sözlərin təsirlik halda işlənməsində də normallıq mövcuddur. Belə ki, belə sözlər fellərlə yalnız təsirlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə idarə əlaqəsinə girir: *Çantamı götürdüm; Səsinizi eşitdim; Sözlərini unutdu* cümlələrindəki mənsubiyyət şəkilçili sözləri qeyri-müəyyən təsirlik halda işlətmək mümkün deyil. Mənsubiyyət şəkilçili sözlər ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin əsas tərəfi kimi çıxış etdikdə isə fərqli məqamlar üzə çıxır. Belə ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin yalnız təsirlik hal şəkilçisinin iştirakı ilə təsirli fellərlə idarə əlaqəsinə girməsi qrammatik normadır: *Sənin təmiz adını könlümdə bir oğul kimi bəsləyəcəyəm. Ürəyimə dağ çəkən küssələrini isə polad kimi bir nifrət zərbəsi edib düşmənlərin başına çalacağam* (6,s.220). İkinci növ təyini birləşmələri isə hər iki formada təsirli fellərlə əlaqəyə girir və bu, ümumilik və ya konkretliyin tələbi kimi meydana çıxır: *Uşaq arabası aldı; Uşaq arabasını aldı..*

Qədim türk abidələrinin dilində mənsubiyyət şəkilçisindən sonra təsirlik hal şəkilçisinin işlənməməsi müşahidə olunur: *ol atın torpaqqa ağnattı- o atını torpaqda ağnatdı; bir qarı öküzüg belin biçə qomurşğa- bir böyük öküzün belini qarışqa didmiş; ol anın alımın ötədi- o onun borcunu ödədi* (1, s.22,98, 35); *Bu Əzrayil ol yigidin, canın aldı; Qarşum alıb nə bögrərsən? Varmazuz, kökümüz kəsər, həpümüz qırar; Qanlı kafər əlindən qartaşcuğun tartub aldı* (5,s.79,47,111,115). Qədim türk abidələrinin dilində müşahidə olunan bu faktlarını konkretlik adlandırmaq olmaz. Tarixi qaynaqlarda belə formaların işlək olması həmin dövrlərdə dilimizin formalaşma mərhələsində olması ilə bağlıdır. Müasir qrammatikamızda bu, norma pozulmasıdır.

Klassik ədəbiyyatımızda da təkrarlanan bu cür faktları norma pozulması adlandırmaq düzgün deyil. Füzuli dilində mənsubiyyət şəkilçili sözləri sıfır morfemlə işlənməsinin intensiv olduğunu bildiren T.Hacıyev yazır: "Maraqlıdır ki, bu paralellikdə də qeyri-müəyyənlik semantikasi işləkdir və həm də bir neçə dəfə artıq işləkdir. Doğrudur, burada Füzuli dilinin bədii semantikasının, ümumilik ifadəsinə meylinin rolu var. Ancaq bu işlənmə tezliyi ilə həmin formanın canlı xalq dilindəki təzahürü arasında harmoniya özünü göstərir. Deyək ki, xalq ünsiyyət dilində "onun əlin sıxdım" forması "onun əlini sıxdım" formasından daha işləkdir.... Deməli, bu forma bilavasitə ədəbi dilə məxsusdur, fəlsəfi düşüncənin, psixoloji yaşayışın ümumiləşdirilməsi üçün ondan istifadə edilmişdir" (2,s. 324).

Çəkməyən eşqin bəlasın, görməyən hicrin qəmin,
Dərdi dərmansızdır anın, çarə yox dərmanına (4,s.19).
Şərbətin acı firqətin nuş edərəm şəkər kimi,
Canımı dutmuşam qəmin qarşısına sipər kimi (4,s.100).

Bu nümunələr klassikamızda mənsubiyyət şəkilçili sözlərin bir qayda olaraq qeyri-müəyyən təsirlik halda işlənməsi anlamına gəlmir. Şairin yaradıcılığı boyu hər iki formanın paralel işlənməsi müşahidə olunur:

Xəstə Nəsimi, yarın əhvalını heç sormaz,
Sormağına çün gəlməz, bari hələ yasına (4,s.18).

Xətayi yaradıcılığında da belə birləşmədə təsirlik hal şəkilçisinin ixtisarının müşahidə olunması bunun klassikamızda norma olduğunu sübut edir:

Qul gərək tanıda öz doğruluğun həq yoluna
Etiqaddan azmaya, gər bayü gər qəllaş ola (7, s.35).
Bilməz idim xətti-rüxsarın sifətin söyləmək,
Fitnə çeşmin qəmzəsi öyrətdi ilhami mana (7, s.31).

Cəm şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin təsirlik hal şəkilçisi ilə işlənməsində normallıq mövcuddur. Ədəbi dilimizdə cəm şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin müəyyən təsirlik halda işlənməsi qrammatik normadır: *Ana uşaqları çağırdı; O, çiçəkləri suladı* və s. Bu sözləri qeyri-müəyyən təsirlik halda işlətmək mümkün deyil (*Ana uşaqlar çağırdı; O, çiçəklər suladı*). Cəm şəkilçili sözlər üslubi məqsədlə təsirlik halda işlənə bilər və əsasən şühudi keçmiş zaman şəkilçisi qəbul etmiş fellərlə idarə əlaqəsində olur: *Onların çoxu buna oxşar hadisələr görmüş, eşitmişdi; Mən dünyada çox tamaşalar görmüşəm, özümə görə az-çox ləzzət çəkmişəm* (6,s.15). Bu, müasir dilimizdə üslubi normallıq təşkil edir.

Qrammatik şəkilçilərin işləndiyi məqamda sözün kök-şəkilçi mövqeyinə aid müvafiq hadisələrin baş verməsi müşahidə edilir. Baş verən hadisələr söz kökü sonunun və şəkilçi başlanğıcının sait və ya

samitlə ifadə olunması ilə bağlı olur. Müasir Azərbaycan dilində təsirlik halın bərabərhüquqlu normaları aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi sabitləşmişdir:

Sonu saitlə bitən sözlərdə norma. Sonu samitlə bitən sözlərə təsirlik hal şəkilçisi əlavə olunduqda sözün kök-şəkilçi tərkibində nitqə görə fərq yaranmır: *yara-yaranı, hava-havanı, qapı-qapını, dayı-dayını, dəri-dərini, keç-i-keçini, dərə-dərəni, quzu-quzunu, dolu-dolunu, arzu-arzunu, körpü-körpünü, sürü-sürünü, su-suyu.*

Sonu samitlə bitən sözlərdə norma. Sonu samitlə bitən sözlərin norması söz sonundakı samitin xarakteri ilə müəyyənləşir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Sonu **h** samiti ilə bitən sözlərdə: *şeh-şehi, meh-mehi, təsbəh-təsbəhi.*

Sonu **ğ** samiti ilə bitən sözlərdə: *yağ-yağı, bağ-bağı, dağ-dağı.*

Sonu **x** samiti ilə bitən sözlərdə: *tox-toxu, çarx-çarxı, qax-qaxı.*

Sonu **k** samiti ilə bitən sözlərdə: *dik-diki, lək-ləki, tək-təki.*

Sonu **y** samiti ilə bitən sözlərdə: *göy-göyü, saray-sarayı, haray-harayı.*

Sonu **t** samiti ilə bitən sözlərdə: *at-atı, həyat-həyatı, taxt-taxtı.*

Sonu **d** samiti ilə bitən sözlərdə: *bulud-buludu, öyüd-öyüdü, keçid-keçidi.*

Sonu **ç** samiti ilə bitən sözlərdə: *qoç-qoçu, saç-saçı, iç-içi*

Sonu **c** samiti ilə bitən sözlərdə: *bürc-bürücü, bərc-bərcü, büriinc-bürüncü.*

Sonu **s** samiti ilə bitən sözlərdə: *həvəs-həvəsi, səs-səsi, giləs-giləsi.*

Sonu **z** samiti ilə bitən sözlərdə: *göz-gözü, diz-dizi, ayaz-ayazı.*

Sonu **ş** samiti ilə bitən sözlərdə: *qış-qışı, qardaş-qardaşı, sirdaş-sirdaşı.*

Sonu **j** samiti ilə bitən sözlərdə: *qaraj-qarajı, drenaj-drenajı.*

Sonu **r** samiti ilə bitən sözlərdə: *buxar-buxarı, diyar-diyarı, hünər-hünəri.*

Sonu **n** samiti ilə bitən sözlərdə: *can-canı, dövrən-dövrəni, dərman-dərmanı* Sonu **l** samiti ilə bitən sözlərdə: *xəyal-xəyali, maral-maralı, çuval-çuvalı*

Sonu **p** samiti ilə bitən sözlərdə: *qrup-qrupu, turp-turpu*

Sonu **b** samiti ilə bitən sözlərdə: *kitab-kitabı, şərab-şərabı, mehrab-mehrabı.*

Sonu **f** samiti ilə bitən sözlərdə: *şəraf-şərafı, arif-arifi.*

Sonu **v** samiti ilə bitən sözlərdə: *sərv-sərvi, bütöv-bütövü, qırov-qırovu*

Sonu **m** samiti ilə bitən sözlərdə: *kim-kimi, qurum-qurumu.*

İsmin təsirlik halındakı bərabərhüquqlu normaların təhlili göstərir ki, sözün kök-şəkilçi hissəsində qarşılaşan səslərin tələffüzdə uyuşması bərabərhüquqlu normaların baş verməsinə səbəb olur. Bu qarşılaşmada o səslər keyfiyyətcə sabit qalır ki, onlar da sait-samit, ya samit-sait fonemlərdən ibarət olsun və ya həm novlu, həm də yumşaq tələffüzlü səslərin yanaşı işlənməsi ilə reallaşsın.

Göründüyü kimi, təsirlik hal şəkilçilərinin işlədilməsi həm tarixi materiallarda, həm də yerli nitq areallarında sabit olmamışdır. Çünki bu formanın tarixən müvafiq qaydalara uyğun ifadəsinin tənzim olunmasında vahid mexanizm mövcud olmamışdır. Buna görə də ifadə tərzində pərakəndəlik üstünlük təşkil etmişdir. Müasir dövrdə təsirlik hal şəkilçilərinin vahid və sabit norma əsasında işlənməsi yazılı və şifahi nitqin intensiv işlənərək hüquq bərabərliyi qazana bildiyini göstərir (8, s.21).

ƏDƏBİYYAT

1. Древнетюркский словарь. Ленинград : Наука, 1969, 676 с.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279s.
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004. 336 s.
5. "Kitabi Dədə Qorqud" Tərtib edən: Zeynalov F., Əlizadə S. Bakı: Yazıçı, 1988, 266 s.
6. Paşayev M.C. "Bir gəncin manifesti" Bakı: Yazıçı, 1984, 223 s.
7. Şah İsmayıl Xətayi. "Keçmə namərd körpüsündən". Şeirlər və poemalar. Bakı: Yazıçı, 1988, 344 s.
8. Yusifov M. Dövlət dili və norma. Bakı, 2005, 121 s.
9. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: Mütərcim, 1998, 214 s.

ZAMAN KOQNİTİV KATEQORİYA KİMİ

Fərid İBRAHİMLİ

Gəncə Dövlət Universiteti
feridibrahimoglu@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə zamanın koqnitiv kateqoriya kimi dərki və ifadə imkanlarından bəhs edir. Koqnitiv kateqoriyalar haqqında nəzəriyyələr müxtəlif elm sahələrini əhatə edir. Varlığın mövcudluq formalarından biri, məkanla yanaşı, zamandır. Həmçinin bir sıra elm sahələrində, o cümlədən, təbiət elmlərində elmi kəşf - yaradıcılıq prosesinin nüvəsini təşkil edən ümumi zaman məfhumunun fəlsəfi dərkinin şüurda keçdiyi yolları dilçilik və psixologiyanın ümumi tədqiqat predmetinə çevirilmişdir.

Tədqiqatın predmeti bədii mətnə zamanın öyrənilməsinin elmi-nəzəri məsələləri, poetik dildə zaman bədii konseptinin əsas təqdimat vasitələrini təhlil etməkdir. Bədii düşüncədə zamanın öyrənilməsi tədqiqat üçün əlverişli imkanlar yaradır. Obrazlı dil, zəngin məcazlar sistemi zamanın ifadəsində də özünü göstərir.

Zamanın koqnitiv kateqoriya kimi dərki zamanın fəlsəfi dərkindən başlayır. Zamanın dil qatında ifadə vasitələri isə onun linqvistik istiqamətdə tədqiqatına şərait yaradır. Buradan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, zamanın koqnitiv kateqoriya kimi tədqiqatı daha ümumi məsələ olub, özündə zamanın fəlsəfi və linqvistik istiqamətdə tədqiqatını cəmləşdirir.

Açar sözlər: zaman, koqnitiv, konsept, poeziya, ifadə vasitələri, kateqoriya

Key words: time, cognitive, concept, poetry, means of expression, category

Ключевые слова: время, познавательная, концепция, поэзия, средства выражения, категория

Müasir dövrdə koqnitiv məsələlər bir sıra elm sahələrinin tədqiqat predmetini təşkil edir. Son dövrlərdə psixologiyanın və linqvistikanın tədqiqat obyektini hesab edilən koqnitiv prosesinin nəzəri məsələləri bir-birilə əlaqəli şəkildə tədqiqata cəlb edilir. “İnsanlar arasında bütün rabitə mübadiləsi, hislər, fikirlər dil vasitəsilə baş verir. Ünsiyyətin jest və mimika kimi digər vasitələri ünsiyyəti zənginləşdirmək üçün istifadə edilə bilər. Misal üçün, baxışlar çox məqsədə xidmət edir, bəzən ölümcül, bəzən cazibədar olur. Əllə salamaşmaq, sarılmaq kimi əlaqələr də ünsiyyət qura biləcək vasitələrdəndir. Psixolinqvistika insan düşüncəsinin fəaliyyəti istiqamətində dilimizin psixologiyasını öyrənir. Psixolinqvistika həm dil anlayışını, həm də dildən istifadəni öyrənir.” [6, s.360] Koqnitiv istiqamətdə sözün semantik yükünün kateqoriyalaşdırılması vacib şərtədir. Koqnitiv kateqoriyalar haqqında mövcud nəzəriyyələr müxtəlif elm sahələrini əhatə edir.

Varlığın mövcudluq formalarından biri, məkanla yanaşı, zamandır. Həmçinin bir sıra elm sahələrində, o cümlədən, təbiət elmlərində elmi kəşf - yaradıcılıq prosesinin nüvəsini təşkil edən ümumi zaman məfhumunun fəlsəfi dərkinin şüurda keçdiyi yolları dilçilik və psixologiyanın ümumi tədqiqat predmetinə çevirilmişdir. “Zaman” anlayışı müxtəlif dillərdə müxtəlif konseptual məzmunla malik olur, bu anlayışın ifadəsini tapmadığı dil yoxdur. Zaman konseptinin əsas koqnitiv əlaməti hadisələrin həmzaman olmasını bildirməkdir. Yəni əşyaların, yaxud hadisələrin, bir-birilə bağlılığı və qarşılıqlı mövcudluğu zaman fonunda reallaşır. Zaman konseptinin bu koqnitiv əlaməti müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edir.

Zamanın əsas koqnitiv strukturu şüurda bir neçə istiqamətdə mövcud olur. Vyvyan Evans və Melanie Green zaman hərəkətinin üç modelini göstərmiş, zaman strukturunu iki istiqamətdə - şəxsəsaslı model və zamanəsaslı model adlandırmışdılar. Şəxs əsaslı modeldə iki istiqamətli hərəkətli zaman və hərəkətli şəxs modellərini göstərmişdir. Zaman əsaslı modeldə isə zaman ardıcılığı modelini göstərmişdir. [8, s.84] Müəlliflər bu bölgədə izah etməyə çalışmışlar ki, zaman qavrayışı materiyanın ümumi xassəsi olmaqla yanaşı, insan təfəkkürü vasitəsilə zamanın vahidlərə bölünməsi yolu ilə dildə yeni məfhumların meydana çıxması ilə müxtəlif semantik yüklü söz və ifadələr daim yaranmaqdadır.

Əslində, müəlliflər zamanın koqnitiv kateqoriya kimi qavrayışında zamanın ətraf aləmin hərəkətlər ardıcılığı kimi təbiətdə mövcud olduğunu, hərəkəti müşahidədən əvvəl olmuşların və sonra olacaqların qavrayışında məfhumla çevrilməsi prosesini zamanın koqnitiv kateqoriya kimi dərki hesab etmişlər. “Məlum olduğu üzrə, obyektiv aləmdə mövcud olan cisim və hadisələrin insan şüurunda inikasına, surətinə məfhum deyilir. Lakin məfhum gerçəkliyin sadəcə inikası deyil. Obyektiv gerçəklik insan beynində o zaman məfhumla çevrilir, daha doğrusu, o zaman məfhum olur ki, o, sözlə ifadə olunur. Təfəkkürün vahidi olan məfhum dilin vahidi olan söz əsasında mümkün olur.” [1, s.85]

Koqnitiv orqanlar olan beyin, görmə, sinir sistemi və ümumilikdə insanın ətraf mühiti dərək etmək üçün çalışan bütün orqanları koqnitiv kateqoriyaları dərək etməyə səy göstərir. Dildə mövcud olan

semantik sistem zaman və məkan həddlərində dərk edilir. İstənilən semantik yük (söz) məkan və zamanın qarşılıqlı əlaqəsi fonunda qavranılır. Burada *semantik yük* ifadəsi təsviri xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, zaman və məkandan xaric olan heç bir şey şüurda inikas edə bilmir. Deməli, zaman da məkan kimi koqnitiv kateqoriya olaraq, özündə dil sisteminin bütün semantik yükünü, məfhumlarını cəmləşdirir.

Poeziya xalq düşüncəsinin ifadəsi olaraq həmin düşüncənin bütün sahələrini əhatə edir. Burada həm konkret hadisələr, həm də mücərrəd fəlsəfi anlayışlar əks olunur. Əlbəttə, milli təfəkkürdən və ətraf mühətdən asılı olaraq poeziyada “zaman” konseptinin müxtəlif təzahür formaları müşahidə oluna bilər. Koqnitiv sistemdə zaman bildirən söz və ifadələrin yaranma və zamanın dərk edilmə imkanları bədii mətnlərdə daha əlverişli tədqiqat imkanları yaradır. Bədii fikir çoxşaxəli olduğundan onun struktur semantikasında xalqın tarixi-etnik dünyagörüşü, fərdin ətraf aləmə baxışı və poetik sözün mətn konstruksiyasında yaratdığı ifadə imkanları öz əksini tapır. Sadalanan üç tərəfin eyni anda mövcud olması dilin koqnitiv elementlərinin təzahür etməsi üçün şərait yaradır. “Dil mexanizmi elə qurulmuşdur ki, müstəqil adlandırma, birbaşa işarələnmə vasitələri ilə yanaşı, dolaylı deyim formalarının, obrazlı-perifrazistik ifadə şəkillərinin də bütöv bir sistemi “aktiv fəalliyət”ə cəlb olunur. Dilin bədii-poetik strukturu, onun heyvətli zənginlik və rəngarəngliyi məhz belə çoxqatlı, çoxşaxəli əlaqə və təsir vasitələrinin mürəkkəb sintezindən yaranır.” [7, s.101]

Zaman məfhumunu ifadə edən söz və ifadələrin poetik mənşəsi bədii mətnin sintaktik və semantik sistemində özünü göstərməklə yanaşı, bədii-fəlsəfi dünyagörüşdə zaman anlayışının şüurda inikası prosesi zamanın koqnitiv kateqoriya kimi dərkində xalq təfəkkürünün ümumi koqnitiv əlamətlərini ortaya qoyur.

Zaman bildirən söz və ifadələrin semantikasi mətn daxilində zamanın konseptual strukturunu təşkil edir. Başqa sözlə, semantik struktur ümumi konseptin – anlayışın tərkib hissəsini özündə əks etdirir. “Semantik struktur konseptlə eyni məzmunu ifadə etmir. Belə ki, koqnitiv dilçilər sözlər ilə əlaqəli mənaları bölünməz bir tam hesab edirlər. Axı biz düşüncələrimiz və hislərimizin köməyi ilə vahid semantik məfhum olan “tük”ü ağzımızın üstü burnumuzun altında olanda “bığ” (a moustache) adlandırırıq. Orada yetişən “tük”ün “bığ” kimi adlandırılması vahid bir konsepsiya – anlayış təşkil edir.” [8, s.159] Ancaq konsept anlayışın eynisi deyil, anlayışa nisbətən daha geniş məfhumdur. Əslində yuxarıdakı nümunə də anlayışın sərhədindən tamamilə uzaq olub, geniş mənada konsept məsələsinə aydınlıq gətirir. Müəllifin fikrindən çıxış edərək, aydınlıq gətirmək olar ki, o anlayışlar konsept hesab olunur ki, obrazlı, hissi-emosional adlandırma anlayışın mərkəzində dayansın. Yuxarıdakı nümunədə “tük” – anlayışına bağlı olan, lakin hissi-idraki qavrayışın məntiqi yekunu olaraq, “bığ” konsepti yaranır. Müəllifin fikrindən çıxış edərək “zaman” anlayışının konseptual mənşəsinə diqqət yetirsək, görürük ki, “zaman”ın ifadə vasitələri də mətn daxilində eyni məzmunlu konsept təşkil edir. “Zaman” kateqoriyası konsept anlayışının məntiqi sərhədlərinə uyğun olaraq, hissi-idraki, obrazlı duyğu və düşüncənin məhsulu kimi bədii mətnlərdə, xüsusilə poeziyada özünü daha aydın göstərir.

Tədqiqatımızı bədii mətnlər üzərinə yönəltəndə, bu zaman məfhumlarının şüurda inikasında xalq təfəkkürünün təsiri, sözün poetik imkanlarının doğurduğu semantik müxtəliflik diqqət çəkməyə bilməz. Poetik dildə qısamüddətli zaman kəsiklərinin ifadəsi (*an, ləhzə, qırpım* və s.), günün hissələrinin ifadəsi (*səhər, gündüz, axşam, gecə*), fəsilələrin ifadəsi (*yaz, yay, payız, qış*), zamanın ölçü vahidlərinin ifadəsi (*saat, ay, il, qərində, əsr*), qeyri-müəyyən zaman kəsiklərinin ifadəsi (*dövr, əyyam, zamanə, əbədiyyət* və s.) bədii mətnlərdə zaman bildirən söz və ifadələrin konseptual xəritəsini formalaşdırır.

Mətn daxilində zaman konseptinin ifadəsi morfoloji, sintaktik strukturlarda, leksik-semantik sistemdə özünü göstərir. Həmçinin hər üç istiqamət vəhdət təşkil edərək mətnlərdə zamanın ifadəsinin ümumi konseptual sxemini təşkil edir.

Öz sivrü ucuyla bu lələk qələm,

Dəldi sinəsini Azərbaycanın.

Başını qaldırdı,

Ancaq dəmbədəm

Kəsdilər səsini Azərbaycanın. [3, s.76]

60-cı illər poeziyasında yeni hadisə sayılan B.Vahabzadənin “Gülüstən” poeməsindən gətirilmiş nümunədə tarixi hadisədən bəhs edən şair mətnin morfoloji strukturunu keçmiş zaman üzərində

formalaşdırmışdır. Zamanın formal əlaməti kimi burada –dı⁴ qrammatik ünsürü mətnin ümumi məzmununu keçmiş zamana bağlayır. Daha diqqətçəkən məqam isə leksik səviyyədə zaman məzmununu ifadə edən “dəmbədəm” sözündən istifadədir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *saatbasaat, anbaan, hər ləhzə, hər dəqiqə, hər vaxt, daim, getdikcə* sözləri ilə mənası açıqlanan [2, s.580] *dəmbədəm* zaman zərfinin seçilməsi bəndin ahəngdarlığını daha da artırmışdır. Sözü fonetik tərkibində [d], [b], [m] samitləri müxtəlif sözlərdə işlənərək, bəndin ümumi fonetik sistemi ilə səsleşməsi nəticəsində fonetik səviyyədə obrazlılıq yaratmışdır.

B. Vahabzadənin 1966-cı ildə yazdığı “Təzadlar” poeması isə başdan-başa zamanın bədii-fəlsəfi estetikası ilə cilalanmışdır. Zaman ətrafında fəlsəfi mühakimələr B.Vahabzadə poeziyasında xüsusi bir xətt təşkil edir.

Dolandım
səhər-axşam
Başına dünyamızın.
Gördüm:
Günün,
Zamanın
Əməlləri
Yaraşmır
Yaşına dünyamızın.
Çox qocadır ərzimiz
Ancaq,
Başqadır bizim
Ərzimizə ərzimiz.
Tarixdən də qocadır,
Zamandan da qocadır,
Ancaq qocaman deyil,
Onu belə qocaldan
Vaxt deyil,
Zaman deyil.
Bir kainat əks olur
Bəzən bircə qətrədə.
Bir damlada,
gilədə.
O, necə qocadır ki,
Dərək edə bilməmişdir
Öz-özünü
hələ də. [3, s.118-119]

Yuxarıdakı nümunədə *səhər-axşam, hələ* kimi birbaşa zaman ifadə edən sözlər özündə zamanın fəlsəfi dərkinə cəmləşdirən *gün, zaman, yaş, qoca, tarix, vaxt* kimi zaman ifadə etməyən, yaxud birbaşa zaman ifadə etməyən sözlərlə əlaqələndərək, şairin həyatı müşahidələrini zaman konsepti çərçivəsində aparılan fəlsəfi mühakimələrdə ümumiləşdirir. *Zaman, vaxt, gün* kimi semantik vahidlər isə bədii obraz səviyyəsinə yüksələrək, leksik səviyyədə obrazlılıq özünü göstərmişdir. Obrazlılıq daha çox özünü metaforaların yaranmasında göstərir. Bu da əslində həmin semantik vahidlərin bədii mühakimələrin mərkəzində dayanaraq obraza çevirilməsi ilə bağlıdır. “Günün, zamanın əməlləri yaraşmır”, “onu belə qocaldan vaxt deyil, zaman deyil” kimi ifadələrlə yaranmış metaforalar fikrin ifadəsində zaman konseptinin xətlərini daha da qalınlaşdırmışdır.

Məmməd Arazın “Professor Gülə Məktub” şeirindən verilmiş parçada isə həm morfoloji-sintaktik strukturda, həm də leksik-semantik qatda bədii qavrayışın məntiqi yekunu kimi ortaya çıxmışdır.

Daha dozmür, uçuram
Əsrimin indisinə.
Xəzər kimi hayqırır
indi sinəm;
Xəzəri qorumağa
Silah istəyir,

Yunan əsətirindən
Allah istəyir,
Dənizlər Allahı!
Yox, professor, sabahı
Sabah bu gün qorumalıyıq!
Sabahın bu günkü kefindən
qorunmalıyıq!
Bu gün çürüyən toxum
Sabah bərəkət olmur!
Qənaət olmayanda,
Bərəkət sərvət olmur...
Biz bağların barını
Ömürlük dərsək,
Gələcək nəsilə
Quru ağac versək,
Adımızı, ruhumuzu
Çəkərlər dara.
Sümüyümüzü yığıb
Qoyarlar toplara... [4, s.67]

Morfoloji-sintaktik konstruksiyada ifadə olunan indiki zaman konsepti (*dözmür, uçur, hayqırır, istəyir, bərəkət olmur, sərvət olmur*) leksik-semantik qatda ifadə olunan indiki zaman konsepti ilə (*indi, bugün*) qarşılaşdırılması ilə ifadə edilən fikir estetik biçimdə cilalanmışdır. Şair eyni üsulla morfoloji-sintaktik konstruksiyada ifadə olunan gələcək zaman konseptini (*qorumalıyıq, qorunmalıyıq, dərsək, versək, dara çəkərlər, toplara qoyarlar*) leksik-semantik qatda ifadə olunan gələcək zaman konsepti ifadə edən *sabah* sözünün misralarda təkrarı ilə ifadə etmək istədiyi fikri emosional tərzdə biçimləndirmişdir. Zaman konseptinin leksik-semantik yükü ilə cilalanmış *ömürlük* sözü *həmişəlik* mənasında işlənərək, bir insan ömrünə bərabər vahid zaman anlayışı yaradır. Göründüyü kimi, zamanın bu cür uyğunlaşdırılması, zamandan istifadənin sadalanan üsulları misralarda estetik, emosional-ekspressiv zaman harmoniyası yaratmışdır.

Bədii düşüncədə zamanın öyrənilməsi tədqiqat üçün əlverişli imkanlar yaradır. obrazlı dil, zəngin məcazlar sistemi zamanın ifadəsində də özünü göstərir.

“Dilşünasların və filosofların metod və üsulları çoxdur. Bu fənləri kəskin ayırmaq yox, bir-birini tamamlayan tərəflərini nəzərə almalıyıq. İkisi arasında mübadilə imkanlarını sübut etmək üçün bir neçə nümunə göstərə bilərik. “Kitab dilçiliyi və Fəlsəfə bu günə qədər davam edir, struktur dilçilik analitik fəlsəfəni yeni bir texnika ilə təmin edir. Hal-hazırda gedən inkişaf bu xəttin təbii davamıdır.” (Zeno Vendler). J. L. Austinə görə adi dil filosofları vasitəsilə elmi tədqiqatlara verilən töhfə şübhəlidir: “Dilçiliyin fəlsəfə halına gətirdiyi xətlər boyunca fəlsəfə aparıcı rola malikdir. Hesab edirəm ki, fəlsəfə dilçiliyin müəyyən konsepsiyalarından istifadə edərək, ortaya çıxan problemlərin analitik araşdırılmasında aparıcı rola malikdir.” [5, s.143]

Qavrayışın məfhumə çevirilməsi prosesində zamanın konseptual dərki elmi yaradıcılıqda da ayrıca bir istiqamət təşkil edir. Elmi yaradıcılıq prosesində zamanın linqvistik məzmunundan daha çox, zamanın fəlsəfi məzmununun dərki aparıcı rola malikdir. Əslində zamanın koqnitiv kateqoriya kimi dərki zamanın fəlsəfi dərkindən başlayır. Zamanın dil qatında ifadə vasitələri isə onun linqvistik istiqamətdə tədqiqatına şərait yaradır. Buradan belə bir qənaətə gələ bilərik ki, zamanın koqnitiv kateqoriya kimi tədqiqatı daha ümumi məsələ olub, özündə zamanın fəlsəfi və linqvistik istiqamətdə tədqiqatını cəmləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-qərb, 2006, 278 s.
2. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c., Bakı: Şərq-qərb, 2006, 740 s.
3. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 321 s.
4. Məmməd A. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004, 224 s.
5. Chomsky N. Language and Mind. Cambridge University Press, 2002, 209 p.
6. Robert J. S., Karin S. Cognitive Psychology, sixth edition, 609 p. www.cengage.com/highered
7. Abdullayev S. Dil və bədii qavrayış. Bakı: yazıçı, 1984, 167 s.
8. Evans V. and Green Melanie. Cognitive Linguistics. Edinburgh University Press Ltd, 2006, 851 p.

“ŞƏKİ” TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI

İradə İSRAFİLOVA
iisrafilova@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində olan sözlər hamısı birdən yaranmayıb. Bugün bir çox sözlər müxtəlif dillərdə geniş istifadə olunsa da, əslində bu sözlərin öz mənşələri var. Dilimizdə zaman keçdikcə bəzi sözlər dəyişdikdən sonra yeni mənə daşıyaraq istifadə olunmağa başlayıb. Hal-hazırda mənəsi bilinməyən və ya heç yada düşülməyən sözlər vardır. Cəmiyyətdə istifadə olunan sözlərin mənəsini öyrənmək üçün bir çox tədqiqatçılar çalışmışlar və sözlərin mənşəyinə uyğun lüğətlər tərtib etmişlər.

Sözlərin mənəsini, mənşəyini öyrənən dilçilik sahəsi *etimologiya* adlanır. Cəmiyyətin ictimai iqtisadi təcrübəsi olub, dərk etmənin mənbəyi, hipotez və nəzəriyyənin həqiqilik meyarıdır. Etimologiyada sözlər və ya dil vahidləri qohum, yaxud qonşu dillərin oxşar vahidləri ilə tutuşdurulur. (№1.)

Açar sözlər: etimologiya, toponimlər, Şəki

SUMMARY

All the words in Azerbaijani language were not formed at once. Although, today many words have been used widely in different languages, in fact these words have their own origins. In our language, some of the words changed over time and then began to be used with new meanings. Currently there are some words which have unknown meanings or they have never been remembered. To learn the meaning of words used in the community, many researchers have done studies and arranged dictionaries in accordance with the origin of words.

Etymology is the field of linguistics which learns the meaning and the origin of the words. It is social-economic experience of the society and the source of understanding, the reality criterion of hypothesis and theory. Etymology compares words of language units with similar units of related or neighboring languages.

Key words: etymology, toponyms, Shaki.

Etimologiya sözü yunan mənşəli **etymon** “həqiqət” və **loqos** “söz, təlim” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu termin iki mənada başa düşülür: a) sözlərin mənşəyi mənəsində, b) sözlərin mənşəyini öyrənən, tədqiq edən elm mənəsində. (№2, səh.204)

Etimoloji araşdırmalar olduqca çətin və mürəkkəbdir. Ona görə də etimoloqun qarşısında duran əsas vəzifələr sırasında sözün “tərcümeyi-halını bərpa etmək, müxtəlif dövrlərdə fonetik və mənə cəhətdən uğradığı dəyişiklikləri üzə çıxarmaqdır. Sözün etimoloji izahında etimoloq onun (sözün) mənəsinə, formasına, fonetik və mənə dəyişikliklərinə xüsusi diqqət yönəltməlidir. Belə olduqda etimoloji izah inandırıcı, əsaslı ola bilər.

Etimologiyada dilin lüğət tərkibindəki bütün sözlər araşdırılır, tədqiq olunmur. Yalnız etimologiyası məlum olmayan sözlər öyrənilir. Yəni mənəsi məlum olan sözlərlə leksikologiyaya məşğul olur. Mənəsi məlum olmayan sözləri isə etimologiyaya araşdırır.

Dilin inkişafı ilə bağlı olaraq sözün ilkin mənəsi onun sonrakı mənəsi ilə uyğun gəlməyə bilər. Bu zaman sözün ilkin mənəsi unudulur. Çoxmənalılığın yaranması ilkin mənənin aydınlaşmasına maneçilik törədir.

Sözün etimologiyasını öyrənən etimoloq aşağıdakıları mütləq bilməlidir:

- Sözün qohum dillərin sözü ilə tutuşdurmağı, müqayisə etməyi bacarmalıdır;
- Sözlərin müqayisəsi mənsub olduğu dilin fonetik qanunlarına uyğun aparılmalıdır;
- Sözün etimologiyasını düzgün izah etmək üçün həmin sözün mənsub olduğu dilin tarixini dərinlən bilmək lazımdır;
- Hansı xalqın dilinin etimologiyası öyrənilirsə, həmin xalqın adət-ənənəsinə, məişətinə, tarixinə hərtərəfli bələd olmaq vacibdir.

Sözlərin etimoloji izahının elmi əsaslar üzərində aparılması elmi etimologiyanın əsas tələbidir. Elmi etimologiyadan başqa, xalq etimologiyası da vardır. Xalq etimologiyası xalqın hafizəsinə, yaddaşına, biliyinə əsaslanmaqla aparılan etimologiyadır. Burada bəzən ehtimallar, təhriflər də az olmur. Xalq etimologiyasında forması, mənəsi bizə yaxşı tanış olmayan sözlər təhrif olunur, bu da nəticə etibarilə tamamilə təsadüfi olan bir izahata gətirib çıxarır. Xalq etimologiyası çox vaxt məntiqsizliyə, cəfəngiyyəyə meydan açır. Etimologiyanın bu növü təsadüfi oxşarlıq, səs uyğunluğu, anlaşılmayan hər hansı bir sözün təhrif yolu ilə mənalandırılması nəticəsində yaranır (№2, səh.204-205).

Bugün bir çox sözlər müxtəlif dillərdə geniş istifadə olunurlar. Amma bu sözlərin öz mənşələri var, hansısa ölkələrdən gəlib çatıblar. Məsələn, ingilis sözü “television”-televizor yunan dilində “tele video”-“uzağı görürəm” mənəsindədir. Televizor isə hamıya məlum olan şeylərdəndir. Bəs dil mənşəyinin bizim həyatlarımıza nə kimi təsiri var?

Etimologiya nəinki elm və texnika nailiyyətlərində, həmçinin tarixi və coğrafi adlar və sözlərdə özünü büruzə verir. Düşünürəm ki, etimologiyanın ən maraqlı və tarixi mənbələri şəhər və ölkələrə aiddir. Hər bir şəhərin adının mənşəyi barədə çox danışmaq olar. Burada bir neçə şəhərlərin ad mənşəyini göstərə bilirik.

Hər bir şəhərin özünün mənbəyi var. Və bu adların mənşəyinə dair şəhərin tarixinin öyrənilməsi mümkün ola bilər. Buna görə də tarixin öyrənilməsi zamanı etimologiyanın çox böyük əhəmiyyəti var.

Amma etimologiya təkcə şəhərlərdən bəhs etmir, incəsənətə də aidiyyəti var. “Latın atalar sözləri və deyimləri” adlı bir kitab var. Əslində balaca kitabçadır, amma içində çoxlu maraqlı məlumat var. Bu kitabda bir deyimə rast gəldim: “Avis rara” tərcümədə “nadir hallarda rast gəlinən quş” deməkdir. Təfsirdə nadir hallarda rast gəlinən əşyaya belə deyilir. Avis-“a bird” ingiliscə “quş” sözünə bir qədər oxşayır, bundan da çox “rara” sözü yenə də ingilis sözü “rare” nadir sözünə uyğunlaşır.

Etimologiya özü sözlərin mənşəyi üzrə bir elm olaraq, çox böyük fayda daşıyır. Onun misalları saysız-hesabsızdır və coğrafiyaşünas, tarixçi, filoloq və bir çox başqa elmləri öyrənənlər üçün faydalıdır (№3).

Sözü mənşəyinə görə təhlil etmək (yəni etimoloji təhlil) onun yarandığı zaman (tarixin müəyyən mərhələsində malik olduğu tərkibi (kökü, şəkilçini) meydana çıxarmağa xidmət edir. Bu, sözün indiki strukturunu da müəyyən etmək üçün vacibdir (№10, səh.85).

Şəki Azərbaycanda inzibati rayondur. Respublikanın şimal-qərbində yerləşir. Rayonun şimal hissəsi Baş Qafqaz silsiləsinin cənub yamacında, cənub hissəsi Bozdağ yaylasında, mərkəzi hissəsi Əyriçay vadisində yerləşir. Rayonun ərazisindən Əyriçay axır və ona sağ tərəfdən Kiş, Şin və b. çaylar tökülür. Mərkəzi Şəki şəhəridir. Rayon və onun mərkəzi 1968-ci ilədək Nuxa adlanmışdır. Azərbaycanda şəhər eyniadlı rayonun mərkəzidir. Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindəndir. Şəhər əvvəllər Kiş çayı vadisində yerləşirdi. 1772-ci ildə güclü sel Şəkini dağıtdıqdan sonra əhali Nuxa adlanan indiki əraziyə köçmüşdür. Şəhərin adı e.ə. Azərbaycana gəlib burada məskunlaşmış *sak/sak* və ya *saka/şaka* tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfanın indiki Gəncə-Qazax zonasında məskunlaşdığı ərazi antik mənbələrdə Sakasena, erməni mənbələrində isə Şakaşen kimi qeyd olunub. Bəzi tədqiqatçılara görə, *saka/şaka* tayfası İrandilli olmuşdur. Lakin son tədqiqatlar onların türkdilli olduğunu göstərir. Bunu türkdilli qazaxlarda *şaqa*, özbəklərdə *şakay/şekey*, qırğızlarda *sake/saka*, türkmənlərdə *şaklar* tayfalarının mövcudluğu da sübut edir. Yakutlar bu gün də özlərini *saxa* adlandırırlar. Məndər hələ 568-ci ildə yazmışdır ki, türklər qədimdə *saka* adlanırdılar. Türkiyə, Tatarıstan, Ermənistan ərazisində Şəki adlı yaşayış məntəqələri mövcuddur. Şəki rayonunun Suçma kəndi 1968-ci ildə Ermənistan ərazisindəki Gülüdüzü, Qavuşuq, Ələyəz, Qabaqlı, Gədikvəng, Cabut, Köçbəy, Teri və Gomur kəndlərindən ermənilərin zorla köçürdüyü azərbaycanlılar Şəki üzümçülük sovxozunun birinci şöbəsi yanında salmış və Şəki adlandırmışlar (№4, səh.211-212)

Sözün qədim forması *Şakaşen* kimidir. Görünür, “sakların şənliyi” (abad etdikləri yer) demək olub (Bəşir Əhmədov. Etimologiya lüğəti) (№5).

Kiş çayının sol sahilində yerləşən Şəki şəhəri 1772-ci ildə baş verən palçıq vulkanından sonra yerini dəyişərək indiki yerləşdiyi ərazidə yerləşir. Nuxa kəndinin yaxınlığında yerləşən Şəki şəhəri uzun müddət, yəni 1960-cı illərə qədər Nuxa kimi adlandırılmış, yalnız 1960-dan sonra öz əvvəlki adını bərpa edərək Sak tayfalarının adıyla bağlı Şəki adını yenidən özünə qaytarmışdır (№6).

Toponim kimmerlərin tərkibində gələn sak əsasında əmələ gəlmişdir. Şəki *sak//saka* etnoniminin fonetik variantıdır (№7, səh.322).

Q.Qeybullayev *saka* türk etnoniminin həm də *şaka* formasında olduğunu göstərir. Etnotoponimdir. Quruluşca sadə toponimdir (№7, səh.322).

Azərbaycanın şimal torpaqlarında hələ Miladdan əvvəl VI yüzillikdə maskutlar məskun idilər. Məlumdur ki, maskutlar-saklar da adlanırdılar. Sakların bu ərazidə çarlıq yaratmaları tarix ədəbiyyatında mübahisə doğurmur. Onların yaratdıqları çarlığın Sakasenanın yaxud Şakaşeninin ərazisi görkəmli mütəxəssis, alim İ.M.Dyakonovun fikrincə, şimalda Kür çayının sağ axarından tutmuş, indiki Gəncə və Qazaxdan cənubda Urmu gölünün sahillərinə qədər uzanırdı. Bu dövlətin adını indi də Şəki toponimi qoruyub saxlamaqdadır. Bu şəhər Şakaşena adlanmış, illər bir-birini, yüz illiklər yüz illikləri əvəz etdikcə, baş verən transformasiya nəticəsində Şakaşena toponimi Şəki şəklini almışdır (№8).

Belə ki Şəki rayonu vaxtilə Nuxa kimi də adlandırılıb. Bu da onun əhatə etdiyi coğrafi ərazidən asılı olub. Belə ki görkəmli tarixçi Ptolomey Kürə tökülən çaylardan birinin Alazan olduğunu qeyd edir. Doğrudur, o, çayın adını çəkmir, lakin onun coğrafi mövqeyini İberiya sahillərində olduğunu qeyd edir ki, bu da həmin çayın Alazan olmasına şübhə yeri qoymur. Ptolomey bu çay boyu 5 yaşayış ərazisinin adını çəkir: Toqada, Bakriya, Sanva, Diqlana, Niqa. Onlardan hansının kənd, hansının şəhər olması barədə fikir yürütmək çətindir. Lakin bəziləri hesab edirlər ki, Ptolomeyin Niqa adlandırdığı yer məhz Nuxadır. Ptolomey bu yaşayış məntəqələrini İberiya ilə Alazan arasında yerləşdirir. Nuxa isə bir qədər bu ərazidən uzaqdır. Onda Nuxa, əlbəttə, şəhər deyildi, kənd idi. Ərəb müəlliflərinin əsərlərində isə biz Nuxanın adına X yüzillikdən rast gəlirik. Deməli, bu yaşayış yerinin antik dövrdə də mövcud olmasını söyləmək olmaz. Lakin Nuxa Şəki yaxınlığında yaşayış yeri olmuşdur. Şəki isə Ptolomeyin qeyd etdiyi coğrafi koordinatdan xeyli uzaqdır. Nuxanın Şəki yaxınlığında olmasını bir çox qaynaqlar təsdiq edir. O da məlumdur ki, 1772-ci ildə fəlakətə uğradıqdan, Kiş çayının coşqun daşqınları onu tamamilə yer üzündən sildikdən sonra Şəkinin sağ qalmış əhalisi şəhərin lap yaxınlığında olan Nuxada sığınacaq tapmışlar. Şəhər hələ fəlakətə uğramamışdan qabaq 1764-cü ildə Şəki xanlarının burada-dağların ətəklərində olan Nuxada “Xan sarayı”nı tikdirməyə başlamaları da Nuxanın Şəkinin lap yaxınlığında olmasına sübutdur (№8).

Sakaların türk mənşəli olduqlarını müxtəlif türk xalqlarının tərkibində sak (saka, şaka) etnonimini daşıyan tayfaların mövcud olması da göstərir. Hələ 600-603-cü illərdə Altayda tuvalarda bir tayfa Səkyə (“y” səsi danışmada əlavə olunmadır), hazırda qazaxlarda *Şaqa*, *Şaxtı* (*şak* etnonimindən və *-tı (-lı)* şəkilçisindən), özbəklərdə *Şakay* və *Şəkey*, qırğızlarda *Sake* və *Saka*, türkmənlərdə *Şaklar* və *Sakar* (sak etnonimindən və ər-“kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözündən), noqaylarda *Şaukay*, xakaslarda *Sakay* və *Saqay*, Altay türklərində *Sakait* (*saka* və cəm bildirən *-it* şəkilçisindən) və *Saqal* (*sak* etnonimindən və *el – “tayfa”* sözündən və s.). Bundan əlavə, yakuqların etnik adının Saxa (“Saka”nın fonetik forması), Xakas etnoniminin *Sakas* (*Sak* etnonimindən və *-as* şəkilçisindən, məsələn çuvaş, türkəş, kulas türk etnonimlərində olduğu kimi) adından ibarət olması da nəzərə alınmalıdır (№9, səh.116-117).

Sakların türk mənşəli olduğunu göstərən üçüncü fakt-Tatarıstanda, Azərbaycanda, İranda və Türkiyədə Şəki adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olmasıdır. İndi Ermənistana aid olan Sisyan rayonunda keçmişdə azərbaycanlıların yaşadıkları bir kənd də Şəki adlanırdı. Həmin Şəki Alban əyaləti Sisakanın mərkəzi kimi VIII əsrdən məlum olan Şəki qalasının adı ilə bağlı idi (№9, səh.117).

Strabon (I əsr) Atropatena ərazisində Sakasena adlı əyalətin adını qeyd edir. Bu ad saka etnonimindən və türkcə mənsubiyyət bildirən *sin* (çin, şin) şəkilçisindən ibarətdir. Həmin Sakasena (əslində Sakaşın) Astaraya rayonunun ərazisində Sakaşon və Sakşon toponimlərində indiyədək qalmışdır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu Sakaşın talışların əcdadları olan kadusların ərazisində yerləşirdi (№9, səh.118).

Şakaşen, Şəki V-VII əsr mənbələrində Albaniyada mahal, şəhər və qala adları kimi qeyd olunur. Burada həmin tayfalar barədə danışmaq imkanımız yoxdur, təkcə onu deyək ki, göstərilən tayfaların hamısı türkdilli tayfalar kimi orta əsrlərdə və hətta indi də türkdilli tayfalar kimi orta əsrlərdə və hətta indi də Şimali Qafqaz, Volqaboyu, Orta Asiya, Qazaxıstan və Antalyada məlumdur (№11, səh.12).

Azərbaycanda bir sıra dağ və təpə adlarında fonetik dəyişikliyə uğramış, “tavur” sözü iştirak edir: Toradağ (Şəki rayonu), Tövrətəpə (Xanlar rayonu), Tovradağ (Qəbələ rayonu), Tavradağ (Naxçıvan), Dağradağ (Xanlar və Gədəbəy rayonları), Teyrətəpə (Qazax rayonu), Toradi (Astaraya rayonu), Davralı (Daşkəsən rayonu) və b (№11, səh.38).

Saklar (əslində bu qədim etnonim saka və ya şakadır) assur mənbələrində eradan əvvəl VII əsrdən məlumdur. Orada göstərilir ki, Midiyada (tədqiqatçılara görə Mannada) Saka adlı əyalət vardı (№11, səh.68).

Sakların bir hissəsi Kürdən şimalda, Azərbaycanın şimal-qərb zonasında məskunlaşmışdı və Şəki toponimi onların adını indiyədək saxlayır. Azərbaycanın şimal-şərqində Şəki, ərəb mənbələrində Babək üsyanı (816-831) ilə əlaqədar olaraq Syunidə qeyd olunan Şəki qalası, Ermənistanın Sisyan rayon ərazisindəki azərbaycanlı Şəki kəndi, Albaniyanın qədim əyaləti olmuş Sisakan (sonrakı Zəngəzur və Göyçə mahalları, indiki Naxçıvanın onlarla həmsərhəd rayonları) toponimləri göstərir ki, hər halda saklar bu ərazilərdə məskun idilər. Demək, sakların müəyyən hissəsi indiki Ermənistan ərazisində yaşayırdılar (№11, səh.70).

Tatarıstanda iki Şəki, Azərbaycanda Şəki, Ermənistanın Sisyan rayonunda keçmiş azərbaycanlı kəndi Şəki (məşhur ədəbiyyatşünas alim Əziz Şərifin doğulduğu kənd), İranda Şakabad yaşayış məntəqələri vardır ki, əhalisinin hamısı türkdillidir (№11, səh.72).

Qeyd edilməlidir ki, keçən əsrdə Qars əyalətinin (indi Türkiyəyə məxsusdur) Ərdahan dairəsində Şəki adlı bir kənd və bir kənd xarabalığı vardı (№11, səh.72).

1920-ci il may ayının 5-də Şəkidə sovet hakimiyyəti quruldu. 1930-cu ildə Azərbaycan SSR-in inzibati ərazi bölgüsündə dəyişiklik edildi və Nuxa rayonu təşkil edildi. 1963-cü il yanvarın 4-də Nuxa rayonu ləğv edilərək ərazisi Vartaşen (indiki Oğuz) rayonuna verildi və respublika təbəçiliyində Nuxa şəhəri yaradıldı. 1965-ci ildən yenidən müstəqil Nuxa rayonu təşkil edildi və 1968-ci ildən etibarən rayonun və şəhərin adı Şəki adlandırıldı (№12).

Orta əsrlərə aid mənbələrdə Şəkinin adı Şəki, Şəka, Şakki və s. kimi adlandırılmışdır. 18-ci əsrin ortalarında Şəki şəhərinin yaxınlığındakı Nuxa şəhəri Şəki xanlığının mərkəzi olduğdan sonra köhnə Şəki şəhəri tarix səhnəsindən silinib getdi (№13).

Qədim müəlliflərdən Ptolomey Alban şəhərləri içərisində “Niqa” adlı yaşayış məntəqəsinin olduğunu qeyd edib. Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığına görə Nuxa şəhəri yerləşdiyi ərazinin vəziyyətinə görə həmin Naxiya və Naciya şəhəridir ki, qədim tarixlərdə Şirvan şəhərlərindən sayılırdı. A.Y.Krımski də Niqanın sonrakı Nuxa olması mülahizəsinə şərik çıxır. Lakin XIX əsrin başlanğıcında həmin mülahizənin əleyhdarları var idi. Akademik V.Dorn belə hesab edirdi ki, Niqa İberiya ilə Alazan arasında olan sahədə yerləşirdi və onu Nuxa ilə eyniləşdirmək olmaz. “Nuxa” sözünün antik dövrdən bəlli olan Niqa məskəni ilə bağlılığı hələ mübahisəli bir məsələdir. Mülahizələr var ki, “Şəki” adı eramızdan əvvəl VII əsrdə Qara dənizin şimal sahillərində Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza, oradan da kiçik Asiyaya hərəkət edən Sak tayfalarının adı ilə bağlıdır. Onlar Cənubi Qafqazda ən yaxşı torpaqları tutaraq bu yerlərə Sakasena adını verdilər. Sakların məskunlaşdığı ərazilərdən biri də Şəki idi (№13).

“Şəki” toponiminin xalq etimologiyası

Şəki sözü “səki” sözündən götürülüb. “Səki” sözü Şəki ləhcəsində *eyvan*, *balkon* deməkdir. Şəki şəhəri dağların qoynunda səki kimi yerləşdiyinə görə, əvvəllər Şəkiyə Səki deyiblər. Vaxt keçdikdən sonra sosializm yarananda Səki loru dildə alınır deyə, Səkinin adını dəyişib Nuxa qoyublar. Neçə illər Nuxa adı ilə fəaliyyət göstərmiş Nuxa balaca qəsəbə kimi olub, şəhər adı almayıb. Səki, yəni Nuxa böyüyüb şəhər boyda olub. Bundan sonra buraya şəhər statusu verildə onun adını dəyişib Səki yox, Şəki ediblər. Beləliklə, Şəki şəhəri, Şəki rayonu yaranıb.

Nəticə: Şəki toponiminin kökləri daha qədimlərə-eramızdan əvvəllərə dayanır. Buradan aydın olur ki, Şəki sözü e.ə VII əsrlərdə yaşamış Sak tayfalarının adından gəlir. Zaman keçdikcə bu tayfaların adı dəyişikliyə məruz qalmış və Sak adına bənzər bir çox adlar yaranmışdır. Bunlardan biri də Şəki olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://az.wikipedia.org/wiki/Etimologiya> (29.XI.2016) ;
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı; “Nurlan” nəşriyyatı, 2008, 442 səh ;
3. <http://deyerler.org/111657-etdmologdya-nzhddr-vzh-onun-neczh-tzhshdrzhhd-vare.html> (29.XI.2016) ;
4. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 304 səh ;
5. <http://www.azleks.az/online-dictionary/%C5%9F%C9%99ki> (29.XI.2016) ;
6. <http://qadinlar.biz/azerbaycan/26600-seki-haqqinda-melumat.html> (29.XI.2016) ;
7. İbrahim Bayramov. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Elm”. 2002, 346 səh;
8. http://www.musigi-dunya.az/new/read_magazine.asp?id=252 (03.XII.2016);
9. Qiyasəddin Qeybullayev. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, “Azərənşər”. 1994, 248 səh;
10. Şaban Qaralov. Azərbaycan dili. Bakı, “Nasir” nəşriyyatı. 2005, 234 səh;
11. Qiyasəddin Qeybullayev. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı. “Azərənşər”. 1992, 140 səh;
12. <http://www.belediyye.sheki.org/shekihaqqinda#TOC-ki-rayonu-haqq-nda-mumi-m-lumat> ;
13. <http://www.belediyye.sheki.org/shekihaqqinda#TOC-Etimologiyas-> .

TÜRKİYE TÜRKÇESİ VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE ZARFIN KARŞILAŞTIRILMASI

Nevra EKİNCİ
Kafkas Üniversitesi
ekincinevra3614@gmail.com
TÜRKİYE

ÖZET

Son zamanlarda dillerin gramerini karşılaştırma konusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Biz burada zarfın hem Türkiye Türkçesinde hem de Azerbaycan Türkçesinde kelime türü olarak kullanımı üzerinde duracağız. Zarf konusu çok sıkça ele alınan bir konu olmamakla birlikte genellikle sadece tek bir kavram üzerinden karşılaştırılması yapılmıştır. Bakıldığı zaman zarf konusu aslında çok kolay gibi gözükse ancak açıklaması karmaşık olan bir konudur. Türkiye Türkçesinde zarf konusu üzerinde durulduğu zaman yazarların bazıları zarfı çok geniş bir şekilde ele alırken bazıları kısa ve net bir şekilde ele almıştır. Azerbaycan Türkçesinde ise zarf konusu yine aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Türkçede kelime türleri çok karmaşık bir yapı taşır.

Türkiye Türkçesinde zarfları genelde 5 başlık altında ele almıştır. Bunları da tabii ki kendi içerisinde alt dallarına ayırmışlardır. Azerbaycan Türkçesinde ise 4 başlık altına ele alırlar fakat bunları da yine kendi içlerinde alt başlıklara ayırarak açıklamışlardır.

Biz makalemizde Azerbaycan ve Türk Dilbilgisi kitaplarında zarfın kelime türü olarak kullanımını ele alıp konuyla ilgili görüşlerimizi sunacağız.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Zarf, Karşılaştırma

Giriş: Azerbaycan Türkçesinde zarfın kelime türü olarak kullanımı ile ilgili Gazanfer Kazımov (2010), Buludxan Xelilov (2016), Gülaré Abdulleyeva (2013) ve başkaları, Türkiye Türkçesinde zarfın kelime türü olarak kullanımı ile ilgili Zeynep Korkmaz (2009), Talat Ülker (2007), Tahir Nejat Gencan (Gencan, 1971), Haydar Ediskun (2004), Muharrem Ergin (2004) vb. yazarların çalışmaları vardır.

Türkiye’de bakıldığı zaman zarf konusunu en ayrıntılı bir şekilde ele alanlar Muharrem Ergin ve Zeynep Korkmaz’dır. Azerbaycan’da ise G. Kazımov, M. Hüseyinzade ve G. Abdullayeva geniş bir şekilde ele almıştır ki, araştırmamızda da daha çok şu bilim adamların görüşlerinden yararlanacağız.

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde zarf kavramı üzerine temel görüşler

Talat Ülker “Türk Dili” adlı kitabında zarfı şöyle tanımlamıştır: “Yer, zaman, miktar ve durum isimleridir. Zarflar yapılan işin yapılış ortamını, biçimini, durumunu, zamanını, sebebini, miktarını belirlerler. Fiillerin, fiilimsilerin, sıfatların ve kendi türünden başka kelimelerin önüne gelerek onların manalarını kuvvetlendiren ya da sınırlayan isim soylu kelimelere zarf diyoruz”. (5, s:270.)

Zeynep Korkmaz ise şöyle yazar: “Zarflar fiillerden, sıfatlardan, sıfat fiillerden ve zarf niteliğindeki sözlerden önce gelerek onları zaman, yer, yön, nitelik, durum, azlık-çokluk bildirme, pekiştirme ve sorma gibi çeşitli yollardan etkileyip değiştirerek anlamlarını daha belirgin duruma getiren sözlerdir.” (8, s: 451)

Muharrem Ergin’e göre, “Zarflar zaman, yer, hal ve miktar isimleridir. Zarf kelime gruplarında sıfatın, fiilin veya başka bir zarfın manasını değiştiren isimlere verdiğimiz addır.”(5, s: 258.)

Tahir Nejat’a göre “Sıfatların, eylemlerin ya da görevce kendine benzeyen sözcüklerin anlamlarını berkiten ya da kısip sınırlayan sözcüklere zarf (belirteç)” denir. (7, s: 337.)

Gazanfer Kazımov zarfı şöyle açıklar: “Zarflar hareketin ve ya elametini bildiren sözlerle denir. Hareketin elameti dediğimizde zarfların şahslı fiillerle, masdar ve feli bağlama ile elametini bildiren sözlerle denir. Hareketin elameti dediğimizde zarfların, sıfat, feli sıfat ve zarflarla alakası ele alınır”. (9, s:313.)

Gülnare Abdulleyeva “Müasir Azerbaycan Dili” kitabında zarfı şu şekilde açıklar: “Esas kelime türlerinden olan fiil grubuna dahil olan zarf hareketin veya elametini bildirir. Zarflar esasen fiillerle bağlı olup fiillerle birlikte işlense de bazen sıfat, sıfat fiil ve zarflarla da kullanılarak işin izah edicisi konumunda karşımıza çıkar.” Yazara göre, zarfın özelliklerinden biri de şudur ki herhangi bir sözün zarf olduğunu yalnız cümle içerisindeki kullanımına göre anlamak gerekir çünkü dilde kullanılan bazı sözler ikili özelliğe sahip olur hem sıfat gibi hem de zarf gibi kullanılır. Örneğin; Güzelyaxşı, qeşenq, ağıllı, pis, berk vs. bu sözlere örnek olarak gösterilebilir. (1, s:87)

İ. Guliyev Azerbaycan dilbilgisinde sıfatla zarfın karıştırıldığını, bunu önlemek için zarfın soruları arasından nasıl? Sorusunu çıkarmayı ve çift özelliğine göre zarfı yarım özgür kelime türü olarak ele almayı önermiştir. (8, s: 80-83)

Türkiye Türkçesinde Zarfın Yapıları

Basit (yalın) Zarflar: Basit zarflar hem Türkiye Türkçesi hem de Azerbaycan Türkçesinde tek bir kökten oluşan ve herhangi bir ek almayan zarflardır. “ ancak, , artık, asla, aynen, bazı, bazı bazı, belki, beraber” gibi örnekler verilebilir.

Türemiş Zarflar: Türkiye Türkçesinde türemiş zarflar iki yolla oluşur; 1. Addan ad çekim ekiyle türeyen zarflar; 2. Fiilden türemiş zarflar olarak, iki başlıkta incelenir. (8, s:457-458)

Birleşik Zarflar. Birleşik zarfları şu şekilde gruplandırabiliriz; İki sade sözün tekrarı ile oluşan birleşik zarflar: “ tez-tez, parça parça, acele acele, adım adım, köy köy vb.”

Azerbaycan Türkçesinde Zarfın Yapıları (kuruluşça türleri)

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisi kitaplarında ise zarfları yapıları bakımından 3 bölüme ayırmışlardır. Bunlar sade, düzeltme ve mürekkebe olarak adlandırılmıştır.

Sade Zarflar: Tek bir kökten oluşan ve herhangi bir çekim eki almayan zarflardır. Örneğin; derhal

Düzeltilme Zarflar: Düzeltilme zarflar dilde işlenişlerine göre iki yere ayrılır. 1. Morfoloji yolla oluşan zarflar, 2. Mürekkebe yolla oluşan zarflar

Mürekkebe Zarflar: Mürekkebe zarflar çeşitli yollarla oluşur.

✓ Sade sözlerin tekrarı ile; Biri ve ya her ikisi yapım eki kabul etmiş sözlerin tekrarı ile; Zıt ve ya yakın manalı sözlerin birlikte işlenmesi ile; Yönlük halde kullanılan bir sayına diğer sayın koşulması ile; -ba bitişiricisi ile oluşur. (6, s:44-45-46.)

Zarfların yapısı Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde geniş bir şekilde ele alınmıştır. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde zarfların yapısı Türkiye Türkçesi dilbilgisinden farklı olarak 3 kısımda incelenmiştir. Fakat kullanılış biçimleri Türkiye Türkçesindeki zarfla benzerlik göstermektedir.

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde zarfın bölümleri ve kullanılış şekilleri

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde zarfın bölümleri genellikle aynı özellikleri içermektedir. Şimdi aşağıda bunların bölümlerini ve aralarındaki benzerlik ve farkları ele alacağız.

1. Durum Zarfları

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde durum zarfı şu şekilde tanımlanmıştır. “Bir oluş ve kılışın niteliğini, nasıl yapıldığını, ne durumda olduğunu bildiren zarflardır”. Bu zarflarda kendi içlerinde A. Nitelik bildirme zarfları, B. Durum bildirme zarfları olarak iki alt gruba ayrılır.

Nitelik bildirme zarfları: Kısaca nitelik zarfları olarak da adlandırabileceğimiz bu zarflar, bir hareketin oluşma biçimini ve niteliğini bildiren zarflardır. Nitelik zarfları **nasıl? , ne suretle? , ne biçimde?** Sorularına karşılık oluşturan zarflardır. Örneğin; Birden tavanı kaplayan gölgesiyle gerindi; Baba İstasyon bütün bütüne aptallaşmıştı.

Durum bildirme zarfları: Durum zarfları, fiildeki oluş ve kılışın durumunu belirten zarflardır. Bir oluş ve kılışın durumu, kendisine eklenen zarfın anlamı ile bağlantılı olduğundan, bu grupta yer alan zarflar, işlev bakımından hayli çeşitlidir. Durumda benzerlik, beraberlik, dilek, hatırlatma, karşılaştırma, kesinlik, pekiştirme, tahmin, tekrarlama, sebep, sınırlama, süreklilik gösterme, şüphe bildirme, yanıt verme gibi türlü işlevler yüklenmiştir. (10, s:500-501-502.)

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde durum zarfları “terz zarfları” adı altında ele alınmıştır. Terz zarfları işin, hareketin oluş şeklini hareketin ve elmetin keyfiyetini bildirir, **nece? , ne cür? , ne halde? , ne terzde? , ne veziyette?** Sorularına cevap verir. Terz zarfları kuruluşça sade, düzeltme ve mürekkebe olarak üç kısma ayrılır.(1, s:88.)

2. Zaman Zarfları

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde zaman zarfları ele alınırken zaman kavramı üzerinde durulmuştur.

Zaman zarfları şu şekilde tanımlanmıştır: Bir oluş ve kılışın zaman içindeki yerini bildiren, daha açık bir anlatımla fiillerin, sıfat-fiillerin ve zarf-fiillerin anlamlarını zaman açısından belirleyen, sınırlandırılan veya kesinleştiren sözlerdir. Bu zarflar **ne zaman? ne vakit?** sorularına karşılık oluşturur. Başlıca zaman zarfları şunlardır: “**akşam, akşama, akşamları, akşama doğru, akşamleyin, akşamüstü, akşam vakti, artık, ara sıra, baştan, bazen, bildir, birdenbire, birazdan vb.**” (10, s: 496.)

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde zaman zarfları işin hareketin yapılaş zamanını bildirir ve **ne zaman? , ne vaxt? , haçan?** suallarına cevap verir. Azerbaycan Türkçesinde zaman zarfları kuruluşça sade, düzeltme ve mürekkebe olur. (1, s:89.)

3. Yer ve Yön Zarfları

Türkiye Türkçesinde yer ve yön zarfları “Fiillerin ve fiilimsilerin anlamlarını yer ve yön bakımından belirleyen zarflardır. “-yukarı, -aşağı, -dışarı, -ileri” kelimeleri yer ve yön zarflarıdır. Yer ve yön anlamlı kelimeler çekim eki almış durumlarında zarf olmazlar. Örneğin “İçeri girdim.”

cümlesinde ki “içeri” kelimesi belli bir mekanı değil girmenin yönünü gösterdiği için zarftır. Ancak bu ifade “içeriye girdim.” şeklinde olmuş olsaydı bu ifadede ki “içeri” kelimesi yönelme takısı alınca bir eylemin yönünü değil, gerçekleştirileceği mekanı anlatır olmuştur. Bu yüzden zarf olarak adlandırılmazlar.(11, s: 273-274.)

Azerbaycan Türkçesinde yer ve yön zarfları “işin icra olduğu yeri bildirir. Hara? , haraya?, haradan? sorularına cevap verir. Yer zarfları kuruluşça sade, düzeltme ve mürekkebe olur.” Azerbaycan Türkçesinde *aşağı, yukarı, ileri, geri, buraya, oraya, sağa, sola* sözleri yer zarflardır.(9, s:327.)

4. Miktar Zarfları

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde miktar zarfları en kısa tanımıyla şu şekilde tanımlanmıştır: “Fiillerin, fiilimsilerin, sıfatların ve diğer türlerdeki zarfların anlamlarını azlık-çokluk bakımından belirleyen zarflardır. Miktar zarfları anlam ve işlevleri bakımından dört gruba ayrılabilir;

a) Eşitlik derecesi gösterenler: “-ca” eşitlik ekiyle yapılır; **b)** Üstünlük derecesi gösterenler: “daha” kelimesi ile yapılır; **c)**En üstünlük derecesi gösterenler: “en” sözü ile yapılır; **d)** Aşırılık derecesi gösterenler: “bir azıcık, biraz, azıcık, çok, çokça, çok fazla” gibi kelimelerle yapılır. (10, s: 518,519,520,521.)

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde miktar zarfları ise şöyle tanımlanmıştır: “Miktar zarfları hareketin miktarını, işin derecesini bildirir. Miktar zarfları neçe? , ne qeder? , ne derece? sorularına cevap verir.

Miktar zarfları kuruluşça sade, düzeltme ve mürekkebe olur.(1, s:91.)

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinden farklı olarak gerçekleştirme, dilek, kesinlik zarfları da yaygın olmamakla beraber kullanılmaktadır.

Sonuç: Zarf kavramıyla ilgili yapılan tanımlardan yola çıkarak her iki dildeki zarfların özelliklerini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz;

Türkiye Türkçesi dilbilgisinde zarf sayılacak kelimeler oldukça azdır. Zarflar genellikle ad, sıfat, zamir gibi diğer kelime sınıflarından alınan sözlerden oluşmuştur. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde de kelime sınıflarından alınan sözlerden oluşmuştur.

Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde zarflar 5 başlıkta (zaman, yer-yön, durum, miktar ve soru zarfları) ele alınırken Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisinde ise 4 başlık (zaman, yer-yön, tarz ve miktar zarfı) adı altında incelenmektedir.

Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde bazı zarflar bazen iki özelliği birlikte bulundurulur. Cümlede hem sıfat hem de zarf olarak kullanılır. Bu yüzden zarfları ayırt etmek için onların sintaktik özelliğine bakmak gerekir

Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi dilbilgisi grameri birbirine yakınlık göstermektedir. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisi isterse de Türkiye Türkçesi dilbilgisinde genellikle yabancı dillerin etkisi olduğu görülmektedir. Özellikle yabancı sözcüklerin kullanımında bunu net bir şekilde görebiliriz. Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında zarf konusunun sadece bazı kitaplarda geniş bir şekilde ele alındığını bunun dışında diğer kitaplarda sadece yüzeysel olarak işlendiği görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi dilbilgisi kitaplarında da bu durum yine söz konusudur. Zarf konusu bakıldığı zaman çok basit görünen bir konu olsa da incelendikçe çeşitli zorlukları görülmektedir. Bunun için zarf üzerine çeşitli çalışmalar yapılması hem daha anlaşılır olmasını hem de daha iyi bir düzene oturmasını sağlayacaktır. Bunun için dilbilgisi kitaplarının tekrardan gözden geçirilmesi ve zarf konusunun derinlemesine incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

1. ABDULLEYEVA, G, Müasir Azerbaycan Dili (Morfologiya- Sintaksis), 2. Hisse, Bakı, 2013.
2. BUDAGOVA, Z, Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya, 2. Hisse, Bakı, 1980.
3. EDİSKUN, H, Türk Dilbilgisi, 9. Basım, İstanbul, 2004.
4. ELİYEV, K, Azerbaycan Dili, Bakı, 2011.
5. ERGİN, M, Türk Dilbilgisi, Bayrak Yayınları, İstanbul, 2004.
6. GANIYEVA, J, Tağıyev Oxuları, Bakı, 2011
7. GENCAN, T.N, Dilbilgisi, TDK Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1971.
8. GULİYEV, İ. Azerbaycan dili derslerinde esas nitg hisselerinin tedrisi meseleleri (Yeni bakış ve teklifler) // Ali mekteplerde dilcilik üzere dersliklerin dili (Respublika elmi konfransının Materialları), Elm ve Tehsil, 2011, s. 80-83
9. KAZIMOV, Q. Ş, Müasir Azerbaycan Dili Morfologiya, Bakı, 2010.
10. KORKMAZ, Z, Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi, TDK Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 2009.
11. ÜLKER, T, Türk Dili, Gündüzevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2007.

MÜASİR TƏLİMDƏ STRATEGİYALI OXUDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Aytən ƏHMƏDOVA
Gəncə Dövlət Universiteti
83-aytan@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə strategiya ilə oxumağın yolları araşdırılmış və müəyyən nəticələr əldə olunmuşdur. Strategiyalı oxu şagirdlərin öz oxu fəaliyyətini təşkil və idarə edir, bu zaman şagird bilir ki, o, mətn daxilində hansı sualları cavablandırmalıdır, oxunun planı necə qurulmalıdır, uğura nail olmaq üçün nə etməlidir. Strategiyalı oxucular oxu zamanı strategiyaları düşünərək istifadə edirlər. Mətnin hər hansı hissəsini dərk etməyən şagird, bildiyi oxu strategiyalarını tətbiq edərək həmin hissənin dərk edilməsinə nail olur.

Açar sözlər: müasir tədris, şagird, strategiyalı oxu

Giriş: Ümummillə lider Heydər Əliyev demişdir: "Təhsil millətin gələcəyidir". Son illər Respublikada qloballaşma şəraitində gedən intensiv inkişaf təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərmişdir. Bu sahədə addımlar atılmış, sərəncam və fərmanlar verilmiş, qərarlar qəbul olunmuşdur. Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya respublikamızda da təlim – tədris prosesinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Müasir dövüdə şagirdlərin ecazkar kitab dünyasına cəlb etmək günümüzün aktual problemlərindən biridir. Lakin onların oxuya olan maraq və məhəbbəti, demək olar ki, bir qədər zəifdir. Bəs şagirdlərimizin oxu vərdişlərini necə yüksəltmək olar?. Bu suala cavab tapmaq üçün məqalədə strategiyalı oxunun əhəmiyyətini araşdırmağa çalışdıq.

Strategiyalı oxu haqqında

Strategiyalı oxuya nail olmaq üçün şagirdləri davamlı şəkildə oxu ilə məşğul edib, onları kitabxanaya göndərmək olmaz. Müəllimlər bir məsələni qəbul etməlidirlər ki, şagirdlərə oxu vərdişlərini aşılamaq təkə Ana dili müəllimlərinin vəzifəsi deyil, hər bir fənn müəllimi öz fənni üzrə mətnlərin oxu texnikasını şagirdlərə öyrətməlidir. Müəllim inandırmalıdır ki, strategiyalı oxu təkə fənnin daha yaxşı təliminə xidmət göstərməyəcək, həm də onların həyatda uğura nail olmalarını təmin edəcəkdir. Hamının oxu təlimi haqqında müəyyən təsəvvürü və xatirələri vardır. Hərflərdən hecalar, hecalardan sözlər tərtib edərək oxuduğu birhecalı, ikihecalı ilk sözləri çoxları xatırlayır: ana, ata, tut, Tutu, at, baba və s.

Doğrudan da, oxudan kənar təlimi təsəvvür etmək mümkün deyil. Odur ki, müasir dövüdə müvafiq strategiyalar, metod və üsullardan istifadə etmək və mətnin oxusunun düzgün təşkilinə şərait yaradılır. Şagird fəaliyyətinin məhsuldarlığının artırılması və oxu üzrə təlim nəticələrinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar yaradılır. Anlayaraq, dərk edərək, təşkil edilmiş oxuya cəlb edilməklə şagirdlərin strategiyalı oxusu təşkil edilir. Strategiyalı oxucular oxu zamanı strategiyaları düşünərək istifadə edirlər. Mətnin hər hansı hissəsini dərk etməyən şagird, bildiyi oxu strategiyalarını tətbiq edərək həmin hissənin dərk edilməsinə nail olur. Məsələn "Ucadan düşünmək" strategiyası mürəkkəb mətnlərin məzmununun dərk etməsində şagirdlərə çox faydalıdır. Şagirdlər "Oxudan əvvəl mülahizələr yürütdüm", "Oxu zamanı özümə suallar verdim", "Mətnin hissələri arasında əlaqə yaratdım" kimi fikirləri onların yüksək idraki bacarıqlarından istifadə etdiklərindən xəbər verir. Ümumiləşdirmək, sual vermək, mətndən nəticə çıxarmaq və yekunlaşdırmaq kimi bacarıqlar metakognitiv bacarıqlardır. Şagirdlər metakognitiv bacarıqları nə qədər çox istifadə edirlərsə, o qədər tez təlim materiallarını mənimsəyirlər.

Gəncə şəhəri Mehdi Mehdiyə adına 4 saylı və Mir Cəlal Paşayev adına 39 saylı tam orta məktəblərdə strategiyalı oxu ilə bağlı apardığımız araşdırmalardan məlum oldu ki, oxuya müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Bir qrup müəllimlər hesab edirlər ki, strategiyalı oxu – mətni düşünüb oxumaqdır. Məktəblərin digər qrup müəllimləri düşünür ki, strategiyalı oxu şagirdə daha mükəmməl şəkildə düşünməyi öyrədən oxudur. Üçüncü qrupun nümayəndələri isə hesab edirlər ki, strategiyalı oxu təhsilin məqsədidir, yəni oxu təlimə, tətbiqə və təhlilə aparan əsas yoldur. Bununla oxucular çevik düşünmək, sual vermək, keçmiş biliklərə əsaslanan yeni biliklər əldə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, nəticədə fikri dəqiq müəyyənləşdirmək və onlardan həyati problemlərin həllində istifadə etmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər.

Təhsildə şagirdyönümlülük strategiyalı oxunun inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Strategiyalı oxunun inkişafı o deməkdir ki, şagirdlər zehinlərində ilkin düşüncələrini təlimlə əlaqələndirməyi öyrənməlidirlər. Oxu strategiyaları oxunun təşkili, idarə etməsi və nəticənin qiymətləndirilməsi ilə yekunlaşır. Məzmun əldə edilən qənaətlərin müxtəlif həyat problemlərinin həllində istifadəsi bu prosesin davamı olub, şagird dünyagörüşünün genişlənməsinə və oxunun əhəmiyyətinin dərk edilməsinə xidmət edir.[2, 43].

Hər fənn üzrə oxunun özünəməxsus cəhətləri vardır. Buna görə də, şagirdlərə ilk olaraq fənlər üzrə materialları oxumağın yolları öyrədilməlidir. Müəllimlər şagirdlərə sadəcə: "Kitablarınızı açın və mətni oxuyun!" deməməlidir. Əksinə, onları oxudan əvvəl, oxu zamanı və oxudan sonra mühüm təlim strategiyalarının tətbiqinə istiqamətləndirməlidir. Mehdi Mehdiyad adına 4 sayılı tam orta məktəbdə strategiyalı oxunu tətbiq etmək üçün 5^b sinfində (Azərbaycan bölməsi) dərs təşkil etdik. Mövzu 5-ci sinfin Azərbaycan dili dərslərində verilmiş "Bilirdim ki, gələcəksən" mətni üzərində iş idi [1,80-81]. Mətni şagirdlərə strategiya ilə oxutmamışdan əvvəl onlara aşağıdakı açar sözləri təqdim edirik: Etibar, sədaqət, dostluq, hörmət, fədakarlıq. Bu açar sözlər mövzu və ideyanı aydınlaşdırmağa xidmət edir.

Mətnin qısa məzmunu:

Qarabağ uğrunda gedən qanlı döyüşlərdən biri idi. Mənfur düşmən güllə-mərmiyə qənaət etmirdi. Aramsız yağan güllə yağışı əsgərlərimizə bir an belə olsun başlarını səngərdən çıxarmağa imkan vermirdi. Yaxın dost olan Abbas və Rəhim özlərinin uşaqlıq xatirələrini danışdılar. Ən çətin zamanlarda belə Abbasın Rəhimə necə kömək etdiyini dostlar öz aralarında söhbət edirdilər.

Güllə yağışı səngimək bilmirdi. Ermənilər nəyin bahasına olursa olsun bu kəndi ələ keçirmək istəyirdilər. Buna dözməyən Rəhim səngərdən çıxaraq əlindəki qumbaranı sıxıb qeyzlə dedi:

-Alçaqlar, deyəsən, əl çəkməyəcəklər. Elə bu zaman düşmən gülləsi Rəhimin kürəyini dəşik-dəşik etdi. O yıxıldı. Bunu görən Abbas səngərdən çıxmaq istəyəndə komandiri dedi:

-Dəyməz. O güllələrdən heç kim sağ çıxmaz. Yəqin ki, ölübdür. Artıq ona heç cür kömək edə bilməzsən. Özünü təhlükəyə atma!

Ancaq Abbas onun sözünü dinləmədi. Səngərdən çölə atıldı. Güllə yağışının davam etməsinə baxmayaraq, Abbas özünü Rəhimə çatdırıb onun başını qaldırdı və üzünə baxdı. Sonra dostunu qucağına alaraq qaça-qaça səngərə qayıtdı. Komandiri onu yenidən məzəmmətləyir və deyir ki, sənə demişdim, axı, oraya getməyinə dəyməzdi. Onu xilas edə bilməyəcəksən. Əksinə, əbəs yerə həyatını təhlükəyə atdın. Abbas isə dostu Rəhimin son sözlərini eşitdiyi üçün az da olsa, mənəvi rahatlıq tapmağa çalışırdı. Rəhimin son sözləri belə oldu: "Bilirdim ki, gələcəksən"...

Məndəki hadisələrin necə cərəyan edəcəyi haqqında şagirdlərə proqnoz vermələri üçün müraciət edirik. Şagirdlər mətnin adına və təsvir olunmuş şəkildə baxaraq ilkin proqnozlarını verirlər: "Məndə müharibədən bəhs ediləcək", "Dostluqdan danışla bilər", "Qəhrəmanlıqdan danışla bilər" və s. verilən proqnozları lövhəyə yazırıq. Daha sonra mətni üç hissəyə bölürük: 1.Giriş. 2.Əsas hissə. 3.Nəticə. Hər bir hissəyə ad verməyi şagirdlərə tapşırıq. Sonra mətni şagirdlərə fasilələrlə ucadan (strateji oxu ilə) oxuduruq. Bu zaman şagirdlərə mətn daxilində rast gəldikləri çətin sözlərin mənasını lüğətin köməyi ilə aydınlaşdırmağı və sözlərin həqiqi və məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirməyi tapşırıq. Eyni zamanda məndə deyilişi və yazılışı fərqlənən sözlərin orfoepik normalara uyğun oxunmasına nəzarət edirik. Dərsləkdə məndəxili suallar verilən hissələrdə oxu dayandırılır və oxu prosesində yol verilmiş səhvlər şagirdlər tərəfindən düzəldilir. Oxu davam etdiyi müddətdə şagirdlərə aşağıdakı suallarla müraciət edirik:

1 .Oxuduğunuz hissəyə əsasən Abbasla Rəhimin xarakteri haqqında nə deyə bilərsiniz?

Şagirdlər obrazların danışdıqlarından və hərəkətlərindən çıxış edərək onları səciyyələndirirlər. Bu yolla şagirdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışırıq.

Mətnin ikinci hissəsini oxuduqdan sonra oxu prosesi dayandırılır və onlara aşağıdakı sual verilir:

2. Dostların xarakteri və münasibətləri haqqında fikirlərinizə nə əlavə edərdiniz?

Birinci sualın davamı olaraq şagirdlər mətnin hər bir hissəsinə əsasən obrazın yeni xarakterik cəhətlərini aşkar edirlər. Bu zaman şagirdlər öz fikirlərini məndən misallar gətirməklə əsaslandırırırlar. Daha sonra oxu prosesini yönləndirmək üçün digər bir sualla şagirdlərə müraciət edirik:

3.Sizcə, Abbas bu vəziyyətdə nə edəcək? Hadisələrin davamını təxmin edin.

Şagirdlər mətnin necə bitəcəyini təxmin edirlər. Mətnin oxusu bitdikdən sonra əvvəldə verilmiş proqnozlarla müqayisə olunur. Şagirdlərə müraciət edirik:

"Oxuduğunuz bu mətnin qısa məzmununu bir neçə cümlə ilə kim danışa bilər?". " Kim mətnin məzmununu geniş yaradıcı şəkildə əlavələr etməklə nəql edə bilər?". Şagirdlərin fikirləri dinlənir. Beləliklə, sinfdə təşkil etdiyimiz strateji oxu özünü doğruldur. Şagirdlər həm oxu qaydalarına riayət edirlər, həm də oxu prosesində buraxdıqları səhvlər üzərində iş aparırlar. Eyni zamanda mətni yaradıcı şəkildə genişləndirə bilirlər. Demək olar ki, bütün sinif mətni strateji oxu ilə mənimsəyir.

Strategiyalı oxu ilə bağlı apardığımız təcrübədən belə nəticəyə gəlirik ki, strategiyalı oxu şagirdlərin öz oxu fəaliyyətini təşkil və idarə edir, bu zaman şagird bilir ki, o, mətn daxilində hansı sualları cavablandırmalıdır, oxunun planı necə qurulmalıdır, uğura nail olmaq üçün nə etməlidir. Strategiyalı oxu materiallar əsasında oxunun təşkil olunması, idarə edilməsi və nəticənin qiymətləndirilməsi mərhələlərindən sonra məzmunun əldə edilən qənaətlərin müxtəlif həyati problem və tapşırıqların həllində istifadə edilməsinə və şagirdin dünyagörüşünün zənginləşdirilməsinə xidmət edən vasitə kimi dəyərləndirilir.

Fikrimizcə, strategiyalı oxunun bir əhəmiyyəti də odur ki, şagird sözün orfoqrafik və orfoepik normaya uyğun yazılmasına və tələffüzünə yiyələnə bilər.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlirik ki, strategiyalı oxu verilmiş materiallar üzərində praktik şəkildə düşünüb, dərk etmə mühiti yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. R.İsmayilov, D.Cəfərova, G.Xuduyeva, X.Qasımov "Azərbaycan dili"(dərslik), Altun kitab, Bakı, 2016.
2. "Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim", ARTN, Məddəd təşkilatı, Bakı, 2014.

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRİN ƏCNƏBİ DİLƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

Şəhla NAĞIYEVA

Gəncə şəhəri 4 sayılı orta məktəb
83-aytan@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilində işlənən atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində yaranan bir sıra çətinliklər araşdırılmışdır. Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində məna dəqiqliyinə, bədiliyyə, ifadənin məcaziliyinə, emosional ifadəliliyinə və ritmik təşkilinə aid olan bir sıra tələblər irəli sürülür. Atalar sözləri və məsəllərin maddi mənasını, onların xarakterini və aforistik mahiyyətini saxlayaraq dəqiq tərcümə olunmalıdır. Atalar sözləri və məsəllərin ilkin formasının ayrı-ayrı tərkib hissələrinin dəyişdirilməsi yolu ilə tərcümə edilməsi daha məqsəduyğundur.

Açar sözlər: əcnəbi dil, tərcümə, atalar sözləri, məsəllər

Giriş: İngilis dilində işlənən atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində yaranan bir sıra çətinliklər tərcüməçilərin həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Frazeoloji birləşmələri geniş mənada götürən müəlliflərin əsərlərində dilin frazeoloji birləşmələri həm də onun sabit söz birləşmələri hesab edilməklə bu iki terminlə nəzərdə tutulan anlayışlar eyniləşdirilir. Frazeologiyayı dar mənada götürən müəlliflərin əsərlərində isə frazeologiya adı ilə dildəki söz birləşmələrinin hamısı yox, müəyyən qismi nəzərdə tutulur [1, 53].

Türk dillərində sabit söz birləşmələri haqqında əsərin müəllifi S.N.Muratov mürəkkəb sözləri, tapmacaları və başqa ifadələri dilin sabit söz birləşmələri sırasına daxil edir. O belə fikirləşir ki, sabit söz birləşmələrinin əhatə dairəsi birinci qruplardakılardan daha geniş miqyas alır. Bununla belə, S.N. Muratov sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeoloji vahid hesab etmir. Onun təbircə, frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir [2].

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi

İngilis dilində işlənən atalar sözü və məsəllərin bir qismi mənaca və quruluşca dəyişdirilərək dil səviyyəsinə salınmışdır. Buna görə də bunlar ingilis dilinin frazeoloji sisteminin zənginləşməsi mənbələrindən biri hesab edilməlidir [3, 17].

Atalar sözü və məsəllər xalqın həyat tərzi, adət-ənənəsini, fikrini, düşüncəsini obrazlı şəkildə ifadə edən bütöv sintaktik vahidlərdir. Onlar mənalara və strukturlarına görə predikativ seçiciyədir, cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmir, kommunikasiya vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Atalar sözləri və zərbi məsəlləri məzmununa və funksiyalarına görə frazeologizmlərin təbiətinə uyğun gəlir. Onlar struktur və məzmunca muxtariyyət təşkil edir, mənaca tam sabitləşmiş, məcazlaşmamışdır, bitmiş bir fikir ifadə edir, bitkin intonasiyaya malikdir.

Araşdırmalar göstərir ki, ingilis dilində atalar sözləri və məsəllərin təxminən iki yüzünün Azərbaycan dilində ekvivalenti vardır. Onların frazeoloji vahidlə fərqi ondadır ki, atalar sözü bir mülahizəni,

frazeoloji birləşmə isə bir məfhumu, bir anlayışı ifadə edir. Mahiyyət etibarilə zərbi-məsəllər həmişə müstəqil mənalı olur. Genetik cəhətdən onlar frazeoloji birləşmələrə uyğun gəlmir, lakin özlərində atalar sözünün əlamətini gəzdirə bilir və atalar sözünə çevrilə bilir. Frazeoloji birləşmələrin zərbi-məsələ çevrilməsi haqqında Q.L.Permyakov yazır ki, frazeoloji vahidin məntiqi olmadığı halda atalar sözləri və məsəllərin məntiqi mətni vardır.[4, 32]. Məsələn, *a clean hand* (təmiz ad) frazeoloji birləşmədir, məntiqi mətni yoxdur, lakin *a clean hand wants no washing* (təmiz ada zaval yoxdur) atalar sözüdür, onun məntiqi mətni vardır, yəni o, müəyyən hadisəni, vəziyyəti izah edir; məsələn:

Yesterday is but today's memory and tomorrow is today's dream (Kohlil Gibron) – Dünən bugünkü yaddaşdır, sabah isə bugünkü arzudur; *You can learn many things from children, how much patience you have, for instance* (Franklin P. Jones) – Nə qədər səbrin çatırsa, uşaqlardan çox şey öyrənə bilərsən; *Without the threat of death, there's no reason to live at all* – ölüm qorxusu olmasa, yaşamağa heç nə səbəb olmaz (Brain Wamer).

Danışıq zamanı işlədilən aforizmlər, dilin frazeoloji fonduna daxil olmur, ona görə ki, onların məzmunu komponentlərin mənasından irəli gəlir. Lakin bir sıra aforizmlər də var ki, onlar məcaralaşaraq, ümumi bir məna kəsb edir, onların mənalari tərkibdə olan komponentlərin orijinal mənasından uzaqlaşır. Bu zaman artıq həmin aforizm frazeologizmə çevrilir. Məsələn, *Drive slow and enjoy scenery* (Doug Horton) (yavaş-yavaş sür, həyat mənzərəsindən həzz al); *Dying is very dull, dreary affair. And my advice to you is to have nothing whatever to do with it* W.Somerset Maugham (Ölüm darıxdırıcı və sönük bir işdir. Məsləhətim budur ki, onunla mübarizə etmə); *Every time a baby is born, so is a grandmother* (hər dəfə körpə ilə bərabər nənə də yenidən doğulur) və s.

Atalar sözləri və zərbi məsəllər, bildiyimiz kimi müəyyən situasiya daxilində müxtəlif nəsihətlər şəklində işlədilir. Bunlar danışıqda istifadə xüsusiyyətinə görə aforizmlərə yaxındır. Məsələn, *A baby is God's opinion, that the world should go on* (Carl Sandburg) – Körpə Allahın verdiyi bəxşışdir ki, dünya davam etsin; *A single death is a tragedy, a million deaths is statistics* (Josef Stalin) – Bir nəfərin ölümü faciədir, milyonlarla ölüm isə statistikadır.

Atalar sözləri və məsəllər həm ingilis, həm də Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin yaranmasında əsas rol oynayır. Bununla bərabər hər bir dilin özünün leksik-qrammatik quruluşu olduğundan onlar arasında bir sıra fərqlər də mövcuddur. Bu cəhətdən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Azərbaycan dilində genealoji variantı olanlar: *No smoke without fire* – Od yanmasa tüstü çıxmaz; *No pain, no gain* – zəhmət çəkməsən barını görməzsən; *One swallow can not make spring* - bir güllə bahar olmaz və s.

İngilis dilində işlənərək, Azərbaycan dilində ancaq ekvivalenti ilə anlaşılan atalar sözləri və zərbi məsəllərinə aid bir sıra misallar mövcuddur – *One's eyes are bigger than one's belly* – qarnı doydu, gözü doymadı; *an empty hand is no lure for a hawk* - quru palçıq divara yapışmaz; *many hands make light work* – tək əldən səs çıxmaz.

Atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində məna dəqiqliyinə, bədiiliyə, ifadənin məcaziliyinə, emosional ifadəliliyinə və ritmik təşkilinə aid olan bir sıra tələblər irəli sürülür. K.Sadıqova belə hesab edir ki, sosial-iqtisadi mətnlərin tərcüməçiləri atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsində üç prinsipə əmələməlidirlər: 1) atalar sözləri və məsəllərin maddi mənasını, onların xarakterini və aforistik mahiyyətini saxlayaraq dəqiq tərcümə olunması; 2) atalar sözləri və məsəllərin ilkin formasının ayrı-ayrı tərkib hissələrinin dəyişdirilməsi yolu ilə tərcümə edilməsi; 3) tərcümədə fərqli mənalı atalar sözləri və məsəllərin tərcüməsi [5, 161].

Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözləri və frazeoloji vahidlərin ekvivalentliyi həmişə mübahisəli məsələlərdən olmuşdur. Belə ki, tərcümə zamanı obyekt dildə tərcümə olunan dildəkinə oxşar frazeoloji birləşmələr və atalar sözlərinin seçilməsinin zəruriliyi barədə xeyli fikirlər mövcuddur. Bu problemin həlli ümumdil xarakteri daşıyır. Belə ki, ingilis dilinin atalar sözləri və məsəllərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən, adekvatlıq problemi daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn, *The pot calls the kettle black* - kor kora kor deməsə, bağı çatlar; *as you sow you will mow* - nə əkərsən, onu biçərsən; *man may meet, but mountains never-* dağ dağa rast gəlməz, insan insana rast gələr; *no pain no gain* - zəhmət çəkməsən, barın görməzsən; *Easy come, easy go* - Haynan gələn, vaynan gedər və s.

Bu kimi atalar sözləri Azərbaycan dilinə öz ekvivalentləri ilə tərcümə olunur. Verilən atalar sözlərindəki tərcümədə ifadəlilik, emosionallıq, semantik yük qorunub saxlanmışdır. Onları adekvat tərcümənin ideal nümunələri hesab etmək olar. Azərbaycan dilindəki faktların tərcüməsində mənbə dilin daşıyıcılarının spesifik milli xüsusiyyətləri ilə bağlı leksik vahidlər kifayət qədər düzgün

aparılmışdır. Bunu Abbas Abbasovun müəllifi olduğu ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə, ingiliscə-rusca, rusca ingiliscə atalar sözləri və zərb-məsəllər lüğətləri sübut edir.

A.Fyodorov yazır ki, atalar sözü bütöv mənaya malik olur, struktur cəhətdən cümlə kimi təşkil olunur və cümlə sistemindən təkə strukturca yox, həm də mənaca fərqli olur. Atalar sözləri mənaca ikiplanlıdır; bir tərəfdən, o həqiqi mənə daşıyır (sözlər həqiqi mənə ifadə edir), digər tərəfdən isə məcazi mənə, yəni sözlərin mənasına uyğun olmayan bir mənə daşıyır. Məsələn, *Choose between two evils the least.//Leave well enough alone* - zərərin yarısından qayıtmaq da faydadır. *He knows best what is good that has endured evil.//No such good luck had not bad much helped.//Nothing is so bad, as not to be good for something* - pisi görməsən, yaxşının qədrini bilməzsən.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin tərcüməsində aşağıdakı əsas prinsipə əsaslanılmalıdır:

1) atalar sözlərinin və zərbi-məsəllərin tərcüməsində onların formasına və məzmununa diqqət yetirərək tərcümə etmək

2) tərcümə zamanı atalar sözləri və zərbi-məsəllərin əvəzinə mənaca onlara uyğun olan leksik-semantik törəmələrdən istifadə etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Bakı, 1978, 174 səh
2. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках», М., ИВЛ, 1961, 129 с.
3. Hacıyeva A.H., Nəcəfov E.B., Jafarov A.M., English Phraseology, Baku, 2009, 228 p
4. Пермьяков Г.Л. От поговорки до сказки, М., Наука, 1970, с. 32-49.
5. Sadiqov K. İdiomların, aforizmlərin, atalar sözləri və məsəllərin qazax dilinə tərcüməsi Rus dilindən Orta Asiya, Qazaxıstan və Azərbaycan dilinə ədəbiyyatın tərcüməsi üzrə regional müşavirəni materialları, Kazqosizdat, 1960, səh. 161-178.

AZƏRBAYCAN VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE İSMİ BİRLEŞMELERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Sema ŞAHİN

Kafkas Üniversitesi

sema_sahin_555@hotmail.com

TÜRKİYE

ÖZET

Her dilin kendine has sözdizimsel özelliklerinin bulunduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu bakımdan Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin de aralarında hem bulunduğu coğrafya hem de kullanılan dillerin kullanım alanları bakımından belirgin farklılıkları bulunmaktadır.

Bu çalışmada çeşitli kaynaklardan yararlanarak her iki dil grubundaki isim unsurlarının yapısal özelliklerinin karşılaştırılması yapılmıştır.

Anahtar sözcükler: Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, isim, yapısal özellikler.

Giriş: Kelime grubu söz dizimi öğeleri içerisinde bulunan ve cümlede anlamsal ilişkilerin ortaya çıkmasının yanı sıra yapısında birçok kelime barındıran ve bu kelimelerin bir bütün olarak cümle içerisinde tek bir unsur gibi etkin bir şekilde yer aldığı cümleleri ifade etmektedir.

Azerbaycan Türkçesi dilbilgisinde kelime grupları ile ilgili tanımlama şu şekildedir: “*Kelime grupları ikiveya daha fazla bağımsız sözcüğün anlama ve gramatik açıdan birleşmesi esasında şekillenen sentaktik unsurdur*”¹

Türkiye Türkçesinde dilbilgisinde kelime grupları “*Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğu*”² şeklinde tanımlanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde İsmi Birleşmelerle ilgili, dilbilgisi kitaplarındaki tanımlamalar şöyledir: “*Esas sözü adlarla veya subsitantivleşmiş her hansı bir sözle ifade olunan birleşmelerdir.*

¹ Kazımov, G. Müasir Azərbaycan dili, s.

² Zeynep Korkmaz, **Gramer Terimleri Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara 2003.

*Bunlar ikiye ayrılır: teyini söz birleşmeleri, teyini söz birleşmelerine dahil olmayan ismi birleşmeler”.*³
*“Esas terefi adlardan (isim, sıfat, say ve evezliklerden) ibaret olan birleşmelere ismi birleşmeler deyilir”.*⁴

Asıl tarafı adlardan ibaret olan ismi birleşmelerin bir kısmı substantiv (isim), bir kısmı ise atributiv (sembolik) model esasında kurulmaktadır. Buna bağılı olarak ismi birleşmeleri esas itibariyle iki ana gruba ayrılabiliriz.

Azerbaycan Türkçesinde ismi birleşmeler kendi aralarında tabelilik alakalarına göre dört türe ayrılmaktadır:

1.Yanaşma akalalı ismi birleşmeler: İsmi birleşmelerin bu modelinde asılı (bağılı) taraf, esas (bağlanan) tarafa yaklaşmakta ve bağılı taraf düşerek farklı ekler alabilme, değişikliğe uğrama imkanlarından uzaklaşmaktadır. Ancak esas taraf hal ve aitlik şekilcileri kabul ederek değişebilir; örn.: *şehli otlar, yahşı insanlar, maraqlı ehvalatlar* vs.

2. Uzlaşma akalalı ismi birleşmeler: Bu gruba dahil olan birleşmelerin asılı (bağılı) tarafı sıfatlardan, esas tarafı ise III. şahıs aitlik şekilcisi isimlerden ibaret olur ve bu sebeple birleşme atributiv özellik taşımaktadır; örn.: *gözleri yaşlı, cibi boş, ağzlı açık* vs.

3. İdare (akalalı) ismi birleşmeler: İsmi birleşmelerin bu grubunda esas taraf asıl taraf için üç adet hal şekilcisi yardımıyla şekillenmektedir. Bu hal şekilcileri; yönlük (-a/-e), yerlik (-da/-de) ve çıkışlık (-dan/-den) hal eklerini alır. Bu tür birleşmelerin de tarafları birlikteyken bir unsur oluşturmaktadır. Ayrıca esas tarafı isimle, sıfatla, sayılarla ifade edilmektedir; örn.: elinde süpürge, gözlerde ışık, vatana bağılı vs.

4. Karşılıklı tabelilik (bağılılık) ilişkisinde olan ismi birleşmeler: Yukarıda mevcut olan birleşme bölümlerinden farklı olarak, bu tür birleşmelerin tarafları karşılıklı bağılılık esasında ilişkilendir. Bağılılık usullerine göre bunları iki tipe ayırmak mümkündür:

I Tip: Yanaşma ve uzlaşma akalalı isim birleşmelerini kapsamaktadır. Burada yer alan esas durum; cümle içerisinde birinci tarafın qeyri-müeyyen(belgisiz) yiyelik halde oluşu ve ikinci tarafa yaklaşmasıdır. Aynı zaman dahilinde de karşılık esasına uygunluğu açısından birinci taraf III. Şahıslı olduğundan ikinci taraf III. Şahsın aitlik ekini kabul ederek birinci taraftan uzaklaşmaktadır;

II Tip: Bu birleşmede yer alan esas faktör, birleşmelerin birinci tarafının yiyelik eki, ikinci tarafının ise aitlik eki olarak oluşturulmasıdır. Böylece birinci taraf ikinciye idare, ikinci taraf ise birinci tarafa uzlaşma yolu ile karşılıklı olarak bağılı olmaktadır. Bu tip birleşmenin ana kuralı ise esas tarafın aitlik eki alan ikinci taraf kabul edilmesidir.

İlkin Guliyev, şu tasnifle ilgili şöyle yazmaktadır: “Bu tasnifin iyi yönü her hangi bir sözcük öbeğinin kenarda kalmaması ve bu gruplardan birine dahil olabilesidir.”⁵

Yukarıda yer alan türler ve tipler dışında Azerbaycan Türkçesinde ismi birleşmeler kavramı aslen “birinci, ikinci ve üçüncü növ teyini söz birleşmeleri”ni esas almaktadır. Bahsi geçen tanımlamalarda kastedilen esas unsuru belirtecek olursak növrler dahilinde yer alan söz birleşmeleri hem hacimce hem de anlayış açısını net ifade edebilme imkanlarına göre pek başarılı bulunamamaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde ismi birleşmeler Türkiye Türkçesi dilbilgisi kitaplarında **ad (isim) tamlamaları, sıfat tamlamaları ve kısaltma grupları** içinde ele alınmaktadır.

Türkiye Türkçesinde **isim tamlamaları** “*İyelik ekli bir isim unsurunun, iyeliğin işaret ettiği bir başka isim unsuruyla kurduğu kelime grubudur. Bu kelime grubunda iki isim unsuru aitlik, içinde bulunma, sınırlandırma, belirtme vb. anlam ilgileri çerçevesinde birbirine bağlanır*”.⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Örn.: *okul yolu, masa üstü, kapının kolu* vs. Türkiye Türkçesinde ad tamlamaları *belirtili ad tamlamaları (okulun müdürü, kitabın sayfası) ve belirtisiz ad tamlamaları (okul müdürü, kitap sayfası)* olmak üzere ikiye ayrılır.

Türkiye Türkçesinde “**sıfat tamlamaları, adları nitelemek veya belirtmek amacıyla ad ve onabağılı sıfatın, tamlama dizilişinde oluşturdukları kelime grubudur**”.⁷ Burada sıfat daima isimden önce gelmektedir; örn: *güzel kız, yetenekli insan, koşan at* vs.

³ Y.Seyidov, a.g.e., 46.

⁴ Q.Ş. Kazımov, a.g.e., 43.

⁵ İ., Guliyev, *Azerbaycan Ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine*, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı, Romanya, 25-28 Eylül, 2017, s.488-496, s.492.

⁶ L. Karahan, a.g.e., s.40.

⁷ Korkmaz, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, 1992, s.180

Türkiye Türkçesinde **kısaltma grupları** “içerisinde iki adet isim bulunan ve genellikle sözcüklerin yıpranması sonucu oluşmuş kalıp kelimeleri ifade etmektedir;⁸ ayrıca isnat, genitif, datif, lokatif, ablatif gurupları da kısaltma grupları içerisinde yer almaktadır”; örn.: *başı dertli, evi yıkık, elinde kalem, suratı asık* vs.

Sonuç

1. Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları ve ismi birleşmelerin tanımlamaları birbirinden farklıdır. Kelime grupları söz dizimini meydana getiren ve bağıllık derecesinde cümlelerin grammatik anlamlarını ifade eden gruplar olarak tanımlanmaktadır.

2. Türkiye Türkçesinde kelime grupları sözcüklerin anlam ilişkisiyle bir araya gelip, bir nesneyi ya da bir hareketi bildiren kelime topluluğu olarak belirtilmektedir. İsim grubu için mevcut ek tanımlaması bulunmamakla birlikte söz kökünün isim soylu olması gerekmektedir.

3. Türkiye Türkçesinde isim grupları belirlenirken içerisinde isim unsuru bulunan; sıfat tamlaması, iyelik eki ve isim tamlaması, birleşik isim, isnat, kısaltma gruplarından da yararlanılmaktadır.

4. Her iki dil grubunda da yer alan isim birliklerinin kullanım alanları aynıdır. Fakat gerek yer alan tanımlamalar ve anlamsal konu bazı genişliği gerekse sıralama bazında isim birleşmeleri Azerbaycan Türkçesinde **söz birleşmelerinin esas terefe göre tasnifi**, Türkiye Türkçesinde ise **kelime grupları** adı altında yer alan kavram farklılık arz etmektedir.

5. Azerbaycan Türkçesindeki tanımlamalar daha geniş çaplı ifadelerle tasvir edilirken, Türkiye Türkçesinde bu durum daha genel bir çerçevede işlenmektedir.

6. Her iki dil grubunda da adlandırmalar benzerlik göstermekle birlikte karşımıza çıkan sözcük türü ifadeleri şu şekildedir: Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisinde: ismi birleşmeler, tayıni söz birleşmeleri; Türkiye Türkçesinde ad tamlamaları, sıfat tamlamaları, kısaltma grupları.

7. Azerbaycan Türkçesinde ismi birleşmeler grubu kendi içerisinde **yanaşma, uzlaşma, idare ve qarşılıqlı tabelilik ilişkisinde olan ismi birleşmeler** şeklinde türlere ayrılmaktayken, Türkiye Türkçesinde bu husustan bahsetmek mümkün değildir.

8. Azerbaycan Türkçesi söz dizimi kaynaklarında yer alan terim tanımlamaları genelden özele alt başlıklar altında yer almaktayken, Türkiye Türkçesinde bu durum genele indirgenmiştir.

9. Türk dilinde kısaltma grupları gibi verilen söz grupları Azerbaycan dilinde ismi birleşme kabul edilir; böyle ki tamlayıcı hal eki almış söz birleşmeleri idare alakalı söz birleşmeleri; tamlayıcı iyelik eki almış söz birleşmeleri ise uzlaşma alakalı söz birleşmeleri adı altında öğrenilir ve Türkçedeki **ucu sivri, saçt uzun, akli kısa** gibi birleşmeler uzlaşma alakalı söz birleşmeleri; **aslına uygun, cana yakın, yükte hafif, pahada ağır** gibi birleşmeler ise idare alakalı söz birleşmeleri olarak görülmektedir.⁹

KAYNAKÇA

1. ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2013.
2. GULİYEV, İlkin. (2015) *Türk Ve Azerbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine*, **International Journal Of Languages' Education And Teaching**, ISSN: 2198 – 4999, Mannheim– GERMANY, UDES.
3. GULİYEV, İlkin. (2017) *Azerbaycan Ve Türkiye Türkçesi Dilbilgisinde Dilin Sözdizimsel Yapısının Öğrenilmesi Üzerine*, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildiriler Kitabı, Romanya, 25-28 Eylül, 2017, s.488-496
4. KARAHAN, Leyla, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
5. KAZIMOV, G.Ş., *Müasir Azerbaycan Dili Sintaksis*, Bakı 2007.
6. KORKMAZ, Zeynep, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 2003.
7. SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati, *Ve Çanakale Geldiler 1*, Akren Yay., 2. Baskı, İstanbul 1990.
8. SEYİDOV Yusuf - ABDULAYEV Elövset - HESENOV Ağamalı, *Müasir Azerbaycan Dili*, Bakı 2007.
9. TOPALOĞLU, A., *Dil Bilgisi Terimler Sözlüğü*, Ötüken Yay., İstanbul 1989.

⁸ Ergin, ..

⁹ İ., Guliyev, *Türk Ve Azerbaycan Dilbilgisinde Ad Tamlamalarının Araştırılması Üzerine*, **International Journal Of Languages' Education And Teaching**, ISSN: 2198 – 4999, Mannheim – GERMANY, UDES 2015 P. 1453-1465. s.1463

“OMAROĞLUNUN QAYITMASI” HEKAYƏSİNDƏ DİALEKTİZM

Rəşidə QULİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

residequliyeva19@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hərflər sözləri, sözlər cümlələri yaradır. Dil kimi ədəbiyyat da sözlərin köməyiylə yaranan böyük mənəvi dəyərdir. Bir sözlə dilin təşəbbüsü ilə ədəbiyyat, ədəbiyyatın təşəbbüsü ilə dil yarana bilər. Buna görə də hər bir ədəbiyyat növündə dil hadisəsinə rast gəlmək mümkündür. Eyni zaman ədəbiyyatda hər bir müəllifin dili, əsərlərində işlətdiyi yeni sözlər və ifadələr dilin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Dil ədəbi dilin, ədəbi dildə dilin köməyi ilə inkişaf edir. Dilimizin ayrı-ayrı şivələrində işlənən və ancaq onlara məxsus olan sözlərə dialektizmlər deyilir. Dialekt termini Yunan sözü olan “dialektos” sözündən olub, “danışq, şivə” deməkdir. Dialekt anlayışı dilçilikdə dilin məhdud işlənən növü, variantı kimi nəzərdə tutulub. Dialekt sözlərin bir qisminin ədəbi dildə qarşılığı var. Çünki vaxtilə dilimizdə işlənmiş sözlərin bir qismi sonralar arxaikləşərək keçib dialekt və şivələrdə yaşayır. Dialekt sözlər dilimizdə ümumişlək sözlər sırasına daxil edilməsə də, hər zaman dilimizdəki fəal sözlər qədər əhəmiyyətli sayıla bilər. Şivə və dialektlər ədəbi dilimizin leksikasını zənginləşdirir. Dialekt və şivə sözləri əsasən məişət üslubunda işlənir. Dilçilik ədəbiyyatında dialektizmlər qeyri-ədəbi dil üsulları hesab olunur. Bədiü üslubda işlədilən dialektlər isə fərdiləşmək, hadisələri təbii, inandırıcı təsvir etmək üçün obrazın dilindən verilir. Bədiü əsərdəki obrazın dialekt mənsubiyyətini qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün leksik dialektizmlərdən istifadə olunur. Hətta bədiü ədəbiyyatda əsərlərin dilində işlənib sonradan dilin tərkibinə dialekt söz kimi daxil olan sözlər də vardır. Bədiü ədəbiyyatın hekayə, povest, roman və.s növlərində də obrazların dilindən verilən dialekt sözlərin işlədildiyini görmək mümkündür. Vaqif Nəsinin “Omaroğlunun qayıtması” hekayəsində müxtəlif bölgələrə aid olan dialektlər bədiü əsərin dilində ağırlıq təşkil edir.

Açar sözlər: Vaqif Nəsin, Omaroğlunun qayıtması, dil, dialektizm.

Hekayənin ilk başlanğıcında işlənən: “Elə bil atalarını söymüşdü bu cıy-cıy poçtalyon.” {3, s.230} cümləsində işlədilən “cıy-cıy” dialekti daha çox Qazax bölgəsində təsadüf olunur. {5, s.78} Bir cüce nəyisə dəşib çıxarmağa çalışarkən bu səsi çıxardır və o zaman o səs belə ifadə olunur. Hekayənin davamında isə demək olarki hər cümlədə dialektlərə rast gəlinir. Məsələn: “-Bə nə, gedim gəlməyim, itkin Qafar qağamın əziz canı üçün düz bir saat danışdıq.” {3, s.230} “Qağa və ya qaqa” kimi işlənən bu dialektə Lənkəran, Məgri bölgələrində işlənir. Lənkəranda “qüvvətli qardaş”, Məgri də isə “igid” mənasını ifadə edir. Əslində mənə baxımından eyni sözü ifadə etsələrdə, Məgridə bu söz ümumi hərkəsə verilə biləcək ad, Lənkəranda isə yalnız doğma qardaşa verilən addır. {5, s.274} “Cıncırımı çıxara bilmədim.” {3, s.230} Cəlilabad dialektində işlənən “cıncır” ifadəsi “səs” mənasında ifadə edərək “Səsimi çıxara bilmədim.” mənasını qazanır. {5, s.77} “-Məmmərzə hamıdan kişi çıxdı, gənə sağ olsun.” {3, s.230} “Gənə “: Füzuli, Qazax, Şəmkir, Tovuz” bölgələrində “yənə” sözü kimi işlədilir. {5, s.178} “Özüm dedi şənliyə gələcəyəm.” {3, s.230} “Şenlik”: Ağdərə, Bolnisi, Borçalı, Böyük Qarakilsə, Gəncə, Goranboy, Hamamlı, Xanlar, Oğuz bölgələrində “kəndin bir hissəsi, məhəllə” sözlərini ifadə edən dialekt kimi işlənir. {5, s.459} “Maşını birbaşa Məmmərzə kişinin doqqazına sürdü.” {3, s.230} “Doqqaz”: Bərdə, Gədəbəy, Göyçay, Kəlbəcər, Salyanda “küçə qapısı, həyət qapısı” mənasını ifadə edir. {5, s.139} “Şişləri gətirib fətirlə cəmə sıyırdı, özü də bardaş qurdu.” {3, s.231} “Fətir” cənub dialektlərində “sulənmiş lavaşa” verilən addır. {4, s.188} Ancaq bu söz dialektlərdə işlənməsinə baxmayaraq Diaktoloji lüğətdə yer almır. “Cəmə” isə arxaik sözdür. Fars dilindən alınma sözdür. “Cam” sözününəndir. Fonetik dəyişiklik edilərək şivəyə uyğunlaşdırılaraq müəllif tərəfindən “Cəm” kimi işlədilib. “Çappa stəkanları doldurdu.” {3, s.232} “Çappa” Salyan dialektində “qalın” sözünün dialekti kimi işlənir. {5, s.89} Bu da böyük və bərk, suyu sərin saxlayan stəkana deyilir. “-Sonrada öynə ilə ürəyin nə istəsə.” {3, s.232} “Öynə” sözünə iki fərqli mənə ifadə edən dialektlərdə rast gəlinir. Semantik dialektlərə az da olsa, dialekt və şivələrdə rast gəlmək olar. {2, s.99} “Öynə” sözü də semantik dialekt sözlərdən biridir. 1. Beyləqan, Borçalı, Cəbrayıl bölgələrində: “bir dəfə” deməkdir. 2. Gədəbəy, Gəncə, Qazax, Lənkəran bölgələrində isə: “günorta yeməyi.” sözünün dialekt formasını ifadə edir. {5, s.390} Ancaq bu cümlədə “öynə” günorta yeməyi mənasını ifadə edir. “Quru dərədən içimdə başlayıb indi qov kimi tüstülənən bu yangını...” {3, s.232} “Qov” sözü də eynilə iki cür dialektde görünür. Qax dialektində “taxıl tökmək üçün ovulmuş taxta qutu kimi, Qazax dilaktində isə bəzi ağaclarda ur kimi çıxan və xüsusi üsulla qurudulub hazırlandıqdan sonra, polad parçasının çaxmaq daşına çaxılmasından hasil olan qıgılıcında alışan pambığa oxşar yumşaq maddəyə verilən addır. {5, s.311} Buradada o həmin bu maddəni stat gətirərək necə yandığını ifadə etmək üçün biraz onu qüvvətləndirib. “-“Deyirəm, saba birinci banda bir atlanaq sənənlə, dağa-daşa

baş çəkmək istəyirəm.” {3, s.233} Banda”: Astana, Biləsuvar, Cəlilabad, Göyçay, Masallı bölgələrində : “Çardağ” mənasını, Cəlilabad, Masallı, Yardımlı bölgələrində isə : “Arabının yan tərəfi” mənasını verir. Salyan: “Baca damında açılan nəfəslik” kimi işlədilir. { 5, s.39} Burada cümlənin mənasına əsasən arabaya işarə edildiyini yəqin etmək olar. “ Hər şənliyə gələndə bir-iki dəfə çərtməsə, olmazdı onu.” {3, s.234} “Çərtmək” Cəbrayıl, Şuşa bölgələrində “yonmaq” deməkdir. {5, s.97} Burada “yonmaq” sözü cümləni tamamlandır. Yonmağı “ söz çətdirməyə və ya da atmaca atmaq, incitmək” sözləri ilə əvəz etsək daha doğru olar. Bu cümlədə də Omaroğluna söz atmaq, incitmək mənasına gətirib çıxarır. “ Omaroğlu dıydıx deyil.” {3, s.236} “Dıydıx”- Ağbaba, Bolnisi, Şuşa, Tovuz, Çənberək bölgələrində “Sadələvh, hər deyilənə inanan birinə deyilir.” {5, s.132} “Sonrası üçün artıq yer əkmək istəyirəm, bir az tütün yerindən, xeyli də xam, dəmyə yerdən.” {3, s.237} “Dəmyə”- Bakı dialektində “həlimi süzülməmiş plov” mənasını ifadə edir ki bu da tam bişməmiş deməkdir. {5, s.125} Ancaq burda “dəmyə” sözü işlədilməmiş, təzə sözü ilə əvəz oluna bilər. “Səninki alapaça atlardı, bilirəm.” {3, s.236} “Alapaça”- Ağdaş dialektində “paçasının arası ağ olan atlara deyilir.” {5, s.20} “Başladı işini ehtiyatlı tutmağa yaxa əl verməməyə.” {3, s. 237} “Yaxa” -Biləsuvar dialektində “tərəf” sözünü ifadə edir. Amma burada işlədilən “yaxa” səhv buraxmamağa və yaxud da kimdənsə nəyisə gizlədəndə ehtiyatlı iş görməyə verilən ad kimi ifadə olunur. {5, s.537} Ancaq “Dialektizm” lüğətində bu sözə rast gəlinmir. ”– Demək, heç məni gözləmədi o suyuq Badamın qızı.” {3, s.238} “Suyuq”- Basarkeçən, Borçalı, Qazax dialektlərində “acgöz, qarınqulu” deməkdir. {5, s.448} “- Danışım gəlsin, cilingilə.” { 3, s.238} “Ciji” - Ağcabədi, Gədəbəy, Daşkəsən, Kanvamsaray, Şəmkir dialektlərində “Ana” deməkdir. { 5, s.78} “Obaşdan içməyə başlamışdı.” {3, s.239} “Obaş”- Cəbrayıl, Gəncə, Şamaxı, Zaqatala, Gədəbəy zonalarında işlədilir “ tezdən, sübhdən” deməkdir. {5, s.379} “– Bizim aqronomun atası, gəlib gap eləməyə.” {3, s.239} “Gap” - Ağcabədi, Qazax Füzuli bölgələrində “söhbət eləmək” mənasını ifadə edir. {5, s.174} “Birdən səs gəldi dirrik tərəfdən.” {3, s.239} “Dirrik” - Gəncə, Şəmkir dialektlərində “yaşayış yeri, dolanacaq yeri, bağ-bağat ədikləri yer”ə verilən addır. {5, s.136} ”Xeyir-duasını buradaca alıb, yolunu çəpərləmək istəyirlər. “ {3, s.239} “Çəpər”- cənub dialektlərində işlənilib, “çubuqdan horülmüş qapı” ya deyilir. { 5, s.96} “Ağırdı dana onun üçündə” { 3, s.240} “Dayna , dana” ədat olub “da ,də” kimi Goranboy, Qazax, Qubadlı bölgələrində işlədilir. { 5, s.114} Ancaq “dayna” artıq dialekt kimi yox şivə kimi dəyər qazanıb. “ Omaroğlu qızın düz qənşərində durub gözlərinə baxdı”. {3, s.241} “ Qənşər” – Ağsu , Ucar dialektlərin “əvvəlində, qarşısında” sözünü ifadə edir. { 5, s.293} “ Bu Məmmərzə kişidə qalmış saxlancın ən qiymətli idi.” {3, s.241} “ Saxlanc” – Gəncə dialektində “ ehtiyat üçün saxlanılan məfhuma” verilən addır. {5, 415} Bundan əlavə olaraq hekayənin dilində olan bəzi sözlər var ki, həmin sözlər vaxtilə dialekt sözlər olub, hal-hazırda çox az insan tərəfindən bölgələrdə işlədilir. İşlədilmə dərəcəsi az olduğu üçün “ Dialektoloji” lüğətdə yer almır. Bu sözlərə misal olaraq “Gəda”-sözünü vermək olar. “Gəda” fars dilindən keçən köhnəlmiş sözdür. Yoxsul, aşağı təbəqədən olan adamlara verilən addır. { 4, s.227} Eyni zamanda “sırıq” şimal bölgələrində paltara, yorğana atılan iri, möhkəm mənasını verir.”Həndər” sözü ətraf, yan-yörə mənasını ifadə edir. Hekayənin dilində dialektlərdən əlavə olaraq köhnəlmiş sözlər olaraq : “ aqronom, naqan, ” sözləri işlənmişdir. Hekayənin dilində bundan əlavə olaraq fonetik dəyişiklik edilərək işlədilən varvarizmlər də işlənmişdir : “ sestralıq, doxdur, rumkiy”. Məişət sözləri olub fonetik dəyişikliyə məruz qalan sözlər : “ şikillik, xaylaq, yorğasını, dərdin-alem, rəngi-rüfü, sərrest,” də işlənmişdir. Bu sözlər şivə ilə ifadə olunaraq əsərin dilinin daha doğma, daha kalorikli etmək üçün bu cür verilib. Ona görə də hekayə təbii və kənd həyatını təsvirini sözlərlə verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Səlim.Cəfərov. Azərbaycan dilinin leksikası.
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası.
3. Azərbaycan nəsr antologiyası. Vaqif Nəsimi.Omaroğlunun qayıtməsi.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti.

KASIM BEY ZAKİR'İN ŞİİRLERİNİN DİLİ VE ÜSLUBU

Hatice ASLAN
Kafkas Üniversitesi
haticeaslan8027@gmail.com
TÜRKİYE

ÖZET

Bu çalışmada Kasım Bey Zakir' in eserlerinin dil ve üslubu incelenmiştir. Kasım Bey Zakir' in eserlerini kaleme alırken ana dilinden ne ölçüde faydalandığı, başka dillerden alıntı yapıp yapmadığı, ağırlıklı olarak hangi tarzda eserler kaleme aldığı üzerinde durulmuştur. Onun, dönem sanatçılarından hangi ölçüde istifade ettiği ya da dönem sanatçıların hangi ölçüde etkilediği de üzerinde durduğumuz konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Kasım Bey Zakir, 19. yüzyıl, şiir dili, satıra

Giriş: 19. asrın ilk yıllarındaki siyasi ve sosyal alandaki hareketlilik edebiyatta da kendini göstermiştir. Özellikle ise 19. asrın son çeyreğinde Azerbaycan Edebiyatı en hareketli dönemini yaşamıştır. Bu dönem edebiyatı kendinden önceki dönemden çeşit ve tür bakımından oldukça farklıdır. Dönemde hemen hemen her şair ve yazar kendi ana dili ile birlikte Farsça'dan da çoğunluklu olarak faydalanmayı bırakmamışlardır.

19. asırda şiir oldukça önemli bir yere sahiptir. Halk edebiyatı bu yüzyılda en parlak dönemlerini yaşamıştır. Diyebiliriz ki bu dönem edebiyatında lirik kaynaklı şiirler oldukça fazladır. Bunun yanı sıra realistiğin etkisi ile de dönem şiirlerinde karşılaşmaktayız. Kasım Bey, Azerbaycan'ın 19. yüzyıl sosyal satirasının kurucusu sayılmaktadır. Zakir'in hayatını yaşadığı dönemden ve etkilendiği şahıslardan ayrı olarak ele almak imkânsızdır

Kasım Bey Zakir şiirlerini hem hece hem de aruz vezninde kaleme almıştır. Hece vezninde yazdığı şiirlerin dili sadedir. Aruz vezninde kaleme aldığı şiirlerinin dili ise daha karışıktır. Kasım Bey Zakir'in yazdığı satirik tarzdaki şiirleri oldukça dikkat çekmiştir. O satirik şiirlerinde halka zulmedenlerin adını anmaktan çekinmemiştir. Hüseyin Han'a yazdığı:

Var özgə vilayətdə də tək-tək köpək oğlu,
Hədsizdi bu viranədə, bişək, köpək oğlu.

Şiiri bunlardan yalnızca birine örnektir.

Halkın gözünü açmak ve içinde buldukları duruma dikkatlerini çekmeyi başarabilmek amacıyla kalemini oldukça güçlü tutmuştur.

Halkın aydınlanması, eğitim görmesi onun temennisidir ve çalışmalarında bunu esas almıştır. 19. yüzyılda halk şiirinin temsilcisidir. Kendi diline önem vermiş ve onu yüceltmıştır. Şiirlerinde halk dilini kullanması da halkına ve diline verdiği önemin göstergesidir. Azerbaycan dilinin yanı sıra şiirlerinde Fars dilinden de istifade etmiştir. O şiir dilinde zıt anlamlı sözcüklerden de faydalanmıştır. M. F. Ahundzade onun külliyyatını ilk defa bir kitap halinde toparlamış, şiirlerinin özelliklerini de bu kitabın önsözünde yazmıştır. Fakat bu kitap birtakım sebepler yüzünden yayımlanamamıştır.

Zakir'in şiir dili oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir. Onun lirik yapıdaki şiirleri birkaç türe ayrılmaktadır. Aşk, sosyal ve satirik yapıda şiirleri bulunmaktadır. Satirik şiir yazmaya başladığı tarih tam olarak bilinmemektedir. Onun satirasındaki esas eleştirdiği kitle: Çarizmin sömürgeci kuralları, sahtekâr din âlimleri, rüşvet yiyen hâkimler vb. adaletsizliklerdir. Dini kendi çıkarlarına göre kullanan din adamları, açgözlü ikiyüzlü hocalar Zakir'in satiralarından nasibini almışlardır. Zakir, onlardan nefret duygusu ile bahsetmiştir.

K. Zakirin satirası kendinden öncekilerin mücadelecî ruhu ve silindeki sadeliği ile seçilmektedir. Buradaki anlamlı gülüş ve kinaye oldukça güçlüdür. İctimai konulu eserlerinde bunlar daha da tutarlıdır. F. Köçerli şairin yaratıcılığındaki yeniliği geçen yüzyılın ilk yıllarında görmüş ve onu yeni bir meyil gibi değerlendirmiştir. E. Mirehmedov ise Zakir'i satirayı kuvvetlendiren sanatkârlardan biri olarak saymıştır. Bu da onun satira yönünden M. F. Ahundzade'ye yakınlaşması, satirik eserler yazan şairlere örnek olması demektir. Mirze Baxış Nadım'i, Baba Bey Şakir' i, Kazım Ağa Salik' i, kendi ustası sayan Zakir çoğunun satirik şiirler yazmasını sağlamıştır. (Babayev, 2015: 25)

Zakir'in satirasından herkes nasibini almıştır. Hangi gruptan olursa olsun; ruhban, çar memuru, bey vs. hiç farketmeksizin halka zulüm ile gelenleri, düzenbazları, yalancıları ifşa etmekten çekinmemiştir. Onun aydınlanma hareketi dostu M. F. Ahundzade tarafından devam ettirilmiştir. M. F. Ahundzade'ye yazdığı manzum mektuplarında 19. yüzyıl Azerbaycan'ının bazı eksikliklerini eleştirmiştir:

“Xəbər alsan bu vilanın əhvalın,
Bir özgədir keyfiyyəti-Qarabağ.
Həqdi, bundan əqdəm görübsən səndə,
Hanı o qaidə, o qanunsəyaq? (Məmmədov, 2005: 340)

Koşma, geraylı, tecnis; Divan edebiyatında ise gazel, kaside, mesnevi, terkiybent, terciibent gibi türlerinden de istifadə etmişdir. Zakir' in edebiyata karşı tutumu kendisinden sonraki realist şiirimizin gelişiminde, S. E. Şirvani, M. E. Sabir gibi yazarların edebi sanatında da kendini göstermiştir.

“Xəbər alsan bu vilanın əhvalın” adlı şiiri M. F. Ahundzade' ye mektup olarak yazılmıştır. Bu şiirinde Karabağ'da yaşanan olayları direkt olarak tenkit ederek kaleme almıştır. Şiirin son mısrasında Ahundzade'den yazdıklarını sır olarak saklamasını istemiştir.

*Gərçi vilayətdə çox idi əhval,
Müəssər olmadı şərh edəm əhlal,
Bir parasın yazıb, eylədim irsal,
Bir şərt ilə nə diş bilsin, nə dodaq.* (Əsgərli, 2005: 57)

Kasım Bey Zakir, eserlerinde yerli renkleri vermek amacıyla konuşma dilinden oldukça yoğun şekilde faydalanmıştır. O, sözcüklerin anlamları ve telaffuz şekli arasındaki bağı korumaya çalışmıştır. Dilin ahengini bozan sözcüklerden eserlerinde kaçınmıştır. Konuşmada ahenk kanununun bozulması oldukça kötü bir durum olarak karşılanmıştır. Yazarlar için konuşma dilini eserlere yansıtmak oldukça zor olmasına karşın ünlüler arasındaki ahenk uyumunu korumaya çalışmışlardır. Fakat Kasım Bey Zakir bu kanuna uymamıştır. Ona göre konuşma dili oldukça doğaldır. Azerbaycan dilinde ünlülerin birbirini takıp etmesi ile ilgili durumu da Kasım Bey Zakir, farklı olarak ele almış ve kalın ünlüler ile ince ünlüleri birlikte kullanmıştır. Ünsüz harfleri ve sözcüklerin de anlatımı güçlendirmek amacıyla tekrarlamıştır. İkillemeler ve yansıma sözcükler de onun şiirlerinde oldukça sık olarak karşımıza çıkar.

Yoksa danışsınız dilber sözünü,
Veribsiniz ne baş-başa durnalar?

Onun edebi dilinde faydalandığı sözcüklerden bazıları Azerbaycan dilinde o dönemlerde kullanılmamakta, eski dönemde kalmaktadır. Diyalektizmleri dildeki renkleri yansıtmak, ortaya çıkartmak amacıyla kullanmak oldukça dikkat çekicidir. Zakir de yaşadığı bölgede kullanılan sözcüklerden faydalanmaktan geri durmamıştır. Karabağ bölgesinde yaşadığı için ağırlıklı olarak Karabağ diyalektinden yararlanmışır.

Kasım Bey Zakir' in döneminde arap ya da fars dilinden edebi dilde yoğun şekilde yararlanılmakta idi. İ. Guliyev yazıyor ki, “Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi dilin daxili imkanları və başqa dillərdən alınma sözlər hesabına baş verir. Tarixi inkişaf prosesində bütün dillər bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə inkişaf edir, zənginləşir. Dilin lüğət tərkibinin inkişafı, əslində, bütünlüklə dilin inkişafı deməkdir, hətta əksər dillər lüğət tərkibindəki sözlərin çoxluğuna görə zəngin dil olaraq tarixə düşür.” (Guliyev, 2015, 797) Ama tabii ki, başka dillerden sözcüklerin alınması Azerbaycan diline olumsuz yönde etki etmekteydi. Bu sebeplerden ötürüdür ki sonraları yazarlar kendi dillerini benimsemek amacıyla bu dillerdeki alıntı sözcüklerden çok daha az istifadə etməye başlamışlardır. Kullanılanlar ise milli dile uygun hale getirilmiştir.

Zakir'in eserlerinde hem fonetik hem de semantik değişikliklere uğramış sözler önemli yer tutmaktadır. Bu gruba şabaş, xalq, feil, bina, xəstə, xudafiz gibi sözler de dahildir. (Hüseynov, 2010: 158)

Onun dil ve üslubu dikkat çekecek oranda zenginliklerle doludur. Tıp, ticaret, astronomi, halk dili, atasözleri, coğrafi adlar, müzik, din, sanat vs alanlarında kullanılan sözcükler onun eserlerinde kendini ifadeler yoluyla göstermiştir. Örneğin Zakir lirik eserlerinde güzelliği sembolik olarak gösterebilmek amacıyla gök cisimlerinin adlarından yani astroloji terimlerinden faydalanmıştır: zöhre, şems, ay, yıldız, yelda vb.

Yine şiirlerinde ticarete ait sözlerden sık şekilde faydalanmaktan çekinmemiştir: kafilə, terazi, arşın, kerivan vb. Özellikle ticarete sahtekârlık yapan kişiler onu çok hırslandırmaktadır. Ticaret terimlerini kullanarak yapılan sahtekârlıkları dillendirmekten hiçbir şekilde çekinmemiştir.

Doğaya ait meyve ve sebze adları olan zencefil, hurma, badem, üzüm, elma, kavun, sarımsak, soğan vb.; kuş adları olan kumru, karga, güvercin, horoz, leylek, vb adları; hayvan adları olan tilki, dana, çakal, eşek, toşbağa, inek vb. adlarını da Zakir' in eserlerinde görmekteyiz.

Kasım Bey Zakir 19. Yüzyıl Azerbaycan kadınlarının dış giyimlerini de eserlerinin içinde tasvir etmiştir. Yüz örtüsü, başörtüsü, saç bağı, ayakkabı vb. giyim kuşamı sağlayan gereçlerin de isimlerinden yararlanmışır.

Kasım Bey Zakir' in eserlerinde coğrafi terimlerden de yararlandığını görmekteyiz. Azerbaycan, Nahcivan, Çin, Ceyhun, Meşhed, Kerbela vb. Bunun yanı sıra bazı şairlerin isimlerinden de faydalanmıştır. Örneğin; Firdevsi, Hafız, Nizami, Fuzuli, Axundov, İsmail Bey Qutqaşanlı ve daha birçoğu. O daha nicelerini eserlerinde anmaktan mutluluk duymuş, okurlarına bu edebi şahsiyetleri sevdirebilmek adına isimlerini eserlerinde anmıştır. (Hüseynov, 2010: 200)

*Olub Mecnunsifət bir Leylivəş dildardan ötrü.
Ədəb tərkin qıkıb Zakir, gəzər rüsva çəmənlərdə.
Qovğa günü bəğənməz idim hərbi-Rüstəmi,
Zali-fələk gətirdi amanə yavaş-yavaş.* (Hüseynov, 2010: 130)

Kasım Bey Zakir' in sözcük yelpazesinin bu kadar geniş olması bir yana dursun, sözcüklere kendi üslubu ve fikir dünyası ile yepyeni anlamlar da kazandırmıştır.

EŞ ANLAMLI SÖZCÜKLER

Azerbaycan dili eş anlamlı sözcükler bakımından oldukça zengindir. Halkın konuşma dili bu bağlamda Zakir' in edebi dil ve üslubuna tesir etmiştir. Eş anlamlı sözcükleri kullanmasındaki esas maksadı aynı sözcükleri tekrar etmekten kaçınarak anlatımı daha etkili hale getirmektir. Yine bir diğer sebebi de alıntı sözlerdir. Bazı alıntı sözcüklerin karşılığı olarak Azerbaycan dilinde eş anlamlıları yaratılmış sözcükler de Azerbaycan dilini oldukça zengin hale getirmiştir. Zakir'in eserlerinden birinde eşşək ve xəz sözünü ya da ovçu ve səyyad sözünü bir arada kullanması buna örnek olarak verilebilir. Görüldüğü gibi sözcüklerden biri Türkçe diğeri ise alıntı sözdür.

Kimi sözcükleri de şiir içerisinde birbirine aynı anlamı karşılayabilecek anlamda kullanmıştır.

EŞ SESLİ SÖZCÜKLER

Zakir' in eserlerinde eş sesli sözcüklere de sık sık rast gelebilmekteyiz. Bunlara isim eş anlamlılardan; dağ, şiş, gün, ayak, saç gibi sözcükler örnek olarak verilebileceklerden yalnızca birkaçıdır. Bunun dışında ise sözcük kökeni fiil olarak eş anlamlı olan sözcüklerden de faydalanmıştır: çalmak, kırılmak, can vermek vb. Alıntı sözcüklerden de sadece konuşma dilinde bulunan eş manalı sözlerden de faydalanmıştır.

ZIT ANLAMLI SÖZCÜKLER

Kasım Bey Zakir tasvir ettiği eşya, olay, durum vs hakkında düşünceyi daha canlı tutmak amacıyla edebi eserlerinde karşıt mana yaratacak sözcüklerden de faydalanmıştır.

“Bəylərin rəyətlərə cövrü cəfadır sənəti,

Rəyətin ağasına həm bəd duadır sənəti,

Ol təbibin xəstəyə mühlik dəvadır sənəti. (Hüseynov, 2010: 130)

Burada Zakir'in kullandığı bu sözcükler birbirlerine zıt anlamlıdır. Yazarın genellikle bunları aynı mısırada ya da aynı beyitte kullanmasındaki esas amaç ise sözcüklerin etkisini daha derinden hissettirmeyi sağlamaktır.

Sonuç

19. yüzyıl Azerbaycan realist edebiyatında Kasım Bey Zakir' in lirik şiirleri ve yine döneminin kusurlarını ön plana taşıyan ve bu kusurları eleştiren satirik şiirleri halk tarafından ün kazanmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Kasım Bey Zakir döneme kendi damgasını vurmuştur. Azerbaycan Edebiyatının büyük sanatçılarından olan M.F. Ahundzade, S. Vurgun, F. Bey Köçerli gibi üstatlar Kasım Bey Zakir' in adını sıkça anmışlardır.

Onun satirik şiirleri, geraylıları, koşmaları vb. her biri ayrı bir değere sahiptir. Onun yaratıcılığı ve dünya görüşünde önemli zıtlıklar söz konusudur. Satira direkt olarak onun yansımasıdır. O Azerbaycan' da satirayı güçlendirmek için çok emek sarfetmiştir.

Kasım Bey Zakir'i içinde bulunduğu yüzyıldan ayrı değerlendirmek imkânsızdır. Şiirlerinde yalnızca Türkçe değil Arapça ve Farsça sözcüklerden ve tamlamalardan sıkça faydalanmıştır. Gerek dünya görüşü, gerekse edebi kişiliği ile Azerbaycan edebiyatında ayrı bir öneme sahiptir. Haksızlığın her daim karşısında durmuş, adaletsiz devlet adamlarını eleştirmekten çekinmemiştir. Eserlerini yalnızca Azerbaycan Türkçesi ile kaleme almamış, Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamalardan da faydalanmıştır. Yaptığımız bu çalışmada Kasım Bey Zakir'i yaşadığı dönem içerisinden ayrı olarak ele almadan onun hayatı, fikir dünyası, edebi kişiliği hakkında birtakım incelemelerde bulunduk.

KAYNAKÇA

1. Babayev, B., Ədəbiyyat Məsələləri, "Müəllim" nəşriyyatı, 279 s., Bakı, 2015.
2. Əsgərli Z., XIX Əsr Azərbaycan Şeiri Antologiyası, "Şərq-Qərb", Bakı, 2005, 424 s.
3. Hüseynov, S., Qasım Bey Zakir, Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası, Yazıçı, Bakı, 2010, 343 s.
4. Məmmədov, K., "Qasım Bəy Zakir Seçilmiş Əsərləri", Avrasiya Press, Promat, 400 səh., Bakı, 2005.
5. Guliyev, İ. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zenginləşməsində zaman məzmunlu sözlərin rolu// Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq konfransı, Bakı/Azərbaycan, II kitab, 17.04-18.04.2015, s.797-798

XALQIN QƏDİM MİFOLOGİYASI VƏ TOTEMİK ETNONİMLƏR

Sevinc ƏSƏDOVA

ADPU

sevinj_asadova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: etnonim, totem, zoonimlər, ornitonimlər, zoooykonimlər

Key words: ethnonim, totem, zoonim, ornitonim, zoooykonims

Azərbaycan etnonimiyasında xalqın qədim mifoloji düşüncəsi ilə əlaqədar olan zoonim əsaslı, totemik etnonimlərə rast gəlik. Çünki qədim zamanlarda hər bir tayfanın öz onqonu//totemi olmuş, bəzi tayfalar hətta həmin zoonimlə adlandırılmışlar. Bütün türkdilli xalqlarda, eyni zamanda Azərbaycanlılarda ilan, qoyun, şahin (toğan), qurd və s. totem olması onlara sitayiş edilməsini tarixi faktlar təsdiq edir. Nümunə üçün deyə bilərik ki, dünyada yalnız qədim etrusklar// türklər boz qurdu müqəddəs hesab etmiş, öz soylarının boz qurddan törədiyini iddia etmişlər. Türkmənşəli etnonimlərin içərisində zooetnonimlərin olması həmin fikri bir daha təsdiqləyir:

1.İlanlı(Şamaxı). 2.Qurdlar (Bərdə, Ağdam), 3.Sığırlı (bəzi dialektlərdə inək, öküz -Kürdəmir), 4.Qandalar (Qoca, qartımış camış- Tovuz), 5.Qaraqurdlu (Xaçmaz) 6.Keçili (Şahbuz),7.Gomuşçu (Saatlı, Salyan),8.Bozdağan (Laçın), 9.Xoruzlu (Tərtər), 10.Qaraqoyunlu (Ağsu, Bərdə, Qubadlı), 11.Quşçu (bir çox rayonlarda) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, əslində zoonimlərdən törəyən, lakin toponimiyada ifadəsini tapmayan etnonimlər də vardır. Məsələn; ağqoyunlular, dovşanlı, divlər, xırdapay və s. (E.Əhmədova. Azərb. etnonimləri. B.2007. 127 s. s. 81).

Yuxarıda nümunə göstərdiyimiz bəzi etnonimlərlə bağlı fikirlərə diqqət yetirək.

1.İlanlı etnonimi. Bu adın tərkibində ilan bəzən totem kimi qiymətləndirilir. M.Seyidov bu haqda yazır: "İlana tapınmanın izləri son zamanlara qədər bir çox türkdilli qəbilə, etnik qrup və xalqlarda varmış.Qızıllıların inandığı onqonlardan biri də ilan olmuşdur (onların dilində "çalan"). Azərbaycan folklor nümunələrində, əsasən nağıl və dastanların dilində xeyirxah və şər ilanlar, əjdahalar həmin ərazidə yaşayaraq ilanlara sitayiş edən qəbilələrin olması haqqında məlumat verir" (M.Seyidov. Azərb. mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.1983. s.18).

2.Qurd və qaraqurdlar etnonimi. XIX əsrin ortalarında İ.Şopen kəngərli tayfasının tirələrindən danışarkən **qurdlar//qurtdar** adlarından bəhs etmişdir. Hesab etmək olar ki, etnos öz adını qurd totemindən almışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bu totemdən yaranan toponimlərin coğrafiyası çox genişdir. Areallarına Şamaxıda(Qurd məhəllə), Gürcüstanda(Qurdlar kəndi), Qarsda(Qurt tala), İranda(Qurtlu) təsadüf edilir.

3.Keçili etnonimi. Bu etnosun adı 1816-cı ilə aid sənəddə " taifeyi-keçili" (keçili tayfası) şəklində kəngərli tayfasının bir tirəsinin adı kimi qeyd olunmuşdur. V.A.Qordlevskidə qızılkeçili variantında oğuzların qayı tayfalarından birinin adı kimi və s. variantlarda qeyd olunmuş və toponimlərin tərkibində öz izlərini saxlamışdır (Q.Qeybullayev. Toponimi Azerbaydjana. S.69).

Xoruzlu, daylar, xırdapay etnonimləri də kəngərli tayfasının, ördəkli etnonimi isə ağqoyunlu tayfasının tirələrindən hesab edilir.

Quşçu, ağqoyunlu, qaraqoyunlu və s. etnonimlərin olması belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, qədim dövrlərdən təbiətlə cəmiyyət dialektik vəhdətdə olmuş, insanlar heyvanlara müxtəlif münasibət göstərmiş, bəzən onları müqəddəsləşdirmiş (hətta müasir dövrdə hindlilərin öküzə, inəyə münasibəti kimi), bəzən heyvanlar simvollaşdırılmış və tayfanın, qəbilənin rəmzinə çevrilmişdir.

Xalqımızın formalaşmasında iştirak etmiş və toponimlərimizdə daşlaşaraq bu günümüzdə qədər yaşayan, tarixi keçmişimizi əks etdirən belə etnonimlərdən “quşçu” etnonimidir.

Azərbaycan xalqının ensiklopedik abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı keçən çoxsaylı tayfalardan birinin adı, ən əsası isə ornitotoponim olan Quşçu etnonimidir. “Quşçu Təkəli tayfa birləşmələrinin tərkibində olmuşdur. İndiki Gürcüstan ərazisindəki Marneuli rayonundakı Quşçu kəndinin adı, Zalqa rayonunda Quşçu kəndinin adı da həmin etnosun adını əks etdirir. Azərbaycan ərazisində isə belə kəndlərin sayı çoxdur: Tovuz rayonunda Dondar Quşçu və Aşağı Quşçu; Dəvəçi (indiki Şabran – Ə.S.) rayonunda Dağ Quşçu, Dəli Quşçu; Daşkəsən və Şamaxı rayonlarında Quşçukəndləri; Qutqaşen (indiki Qəbələ- Ə.S.) rayonunda Quşlar; Kürdəmirdə Carlı. Yevlaxda Xaldan, Şuşada Malıbəyli, Laçında Mirik sovetliklərində Quşçu tayfasının adı ilə bağlı kəndlər vardır” (M.Çobanov, M.Çobanlı “Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar” B. 1998. 85 səh. –s75). Ə.Hüseynzadənin fikirlərinə görə; 1)quşçuların bir hissəsi 1223-cü ildə Borçalı ərazisində məskunlaşmışlar; 2)XII əsrdən əvvəl onların bir hissəsi Boçalıda məskən salmış Daş Oğuz tayfaları idi. Zoonim nüvə komponentli toponimlər: Quş adları-ornitotoponimlər də toponim yaradıcılığında da mühüm vasitələrdən biridir.Ölkəmizdə orografik obyektlərin adlandırılmasında köçəri, vəhşi quş adları bir sistem təşkil edir. Türklərin tarix boyu bir çox heyvan və quşları totem seçməsi onların məskunlaşdıqları ərazilərin nominasiyasında öz ifadəsini tapmışdır. S.P.Zelinskiyin XIX əsrdə tərtib etdiyi siyahıda quş adı ilə əlaqədar bir çox topoobyektlər təqdim edilmişdir: Quşçular, Kuşçu, Quşçu-Təzə kənd, Quşçulu və s. Göründüyü kimi, oykoobyektlərin nominasiyasında ümumilik bildirən *quş* komponenti iştirak edir. Eyni zamanda konkret quş adları ilə, həşərat adları ilə düzələn toponimlər – zoooykonimlər də mövcuddur. Məsələn; Kəpənəkçi, Laçın, Ördəkli və s. Bu cür adların etnonim olaraq etnos-tayfa adlarını ifadə etməsi haqda da əvvəldə söhbət açmışdıq.

Laçın rayonu ərazisində quş adları ilə bağlı bir neçə zoooykonim mövcuddur: Laçın şəhəri, Laçınkənd kəndi, Quşçu kəndi, Bozdoğan və s. Tovuz rayonunun adını da bir çox dilçilər tovuz quşu ilə əlaqələndirirlər.

Laçın dil vahidi Mahmud Kaşqarlının “Divani-luğət it türk” əsərində də işlənmişdir. Burada laçın sözünün semantikasi “şahin, igid” mənasında izah edilmişdir [64. 63]. Bir çox hallarda laçın sözünü qartal sözünün sinonimi olaraq işlədirlər. Qartal türk dillərində ümumi adına görə quş, rənginə görə ağ quş, boz quş, boz doğan, ala doğan, ala toğanak, qızıl quş və digər adlarla adlandırılmış, bu oronimlərin iştirakı ilə etnonimlər, həmin etnonimlər əsasında isə zootoponimlər formalaşmışdır. Laçın rayonu ərazisində mövcud olan Qartalqaya orotoponimi də onlardan biridir.

Zoonimlər bir sıra toponimlərin yaranmasına da təsir göstərmişdir. Azərbaycan toponimiyasında kifayət qədər zootoponim mövcuddur. Arıqıran, Ceyranbatan, Lökbatan, Atbulaq, Bildirçinli, Buzovna, Buzovdağ, Qabandağ, Qabangədik, Qaraquş, Qoyunbinəsi, Quzğunluq, Qurdkeçidi, Danaqırançöl, Dəvəçi, Maralgöl, Zəligöl, İlanlıdağ, Kaftarandağ, Keçiqıran, Kəpənəkçi, Ördəkli, Tülək və digərlərini nümunə göstərmək olar. Zootoponimlərin təsnifatını aparsaq, bizim fikrimizcə, ən doğru prinsip bu adların heyvanların növlərinə görə qruplaşdırılmasıdır. Həmin prinsipə əsasən adlar semantik cəhətdən aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Ornitotoponim tərkibli toponimlər: Qaraquş, Quzğunluq, Ördəkli, Tülək və s.

2. Zoonim tərkibli toponimlər: Ceyranbatan, Lökbatan, Danaqırançöl, Dəvəçi və s.

Eyni zamanda zoonim tərkibli toponimləri də vəhşi və ya ev heyvanlarının adlarının iştirakı baxımından yenə iki altqrupda ümumiləşdirmək mümkündür:

1) ev heyvanlarının adlarının iştirakı ilə düzələnler; Danaqıran, Qoyunbinəsi, Keçiqıran və s.

2) Meşə və çöl heyvanlarının adlarının iştirakı ilə düzələnler; Kaftarandağ, Qabangədik, İlanlıdağ, Qurdkeçidi, Qurdqapısı və s.

3) Həşərat adları əsasında yarananlar: Arıqıran, Kəpənəkçi, Zəligöl və s.

Zootoponimlərdən bəzilərinin leksik-semantik mənası, etimologiyası haqqında söylənməmiş fikirlərə diqqət yetirək: Azərbaycanın Tərtər rayonu ərazisində Bildirçinli adlı oykonim vardır. Kənd Qarabağ düzündə, İncəçayın sahilində yerləşir. Etimologiyaya görə burada bildirçin çox olduğu üçün ərazi belə adlandırılmışdır. Başqa bir versiyaya görə, toponim bildirçinli nəslinin adını daşıyır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər iki halda adın semantikasında eyniadlı quş növü dayanır [19.s.83].

Buzovdağ// Telyaçı buqor (Buzov təpəsi) oronimi Şəmkir rayonu ərazisində yerləşir. Buzovlar üçün otlaq yeri olduğuna görə belə adlandırılmış və aborigen əhalinin məşğuliyyətini əks etdirmişdir [19.s.99].

İsmayilli rayonundakı Qabandağda çoxlu qaban olması ilə əlaqədar adlandırılmışdır. Yırtıcı qaraquşların qayalarda yuva qurması ilə bağlı Naxçıvanın Babək rayonundakı dağ Qaraquş adlandırılmışdır [19. s.131].

Aparılan müşahidələr belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan ərazisində zoonimik toponimlər, etnonimlər, antroponimlər kifayət qədər olsa da, ingilisdilli ölkələrdə: Amerikada, İngiltərədə belə adlar yox dərəcəsidir. Sözsüz ki, bu cəhət xalqın etnopsixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır və ekstralinqvistik faktorlardan biridir.

SUMMARY

Taking into consideration the results of provided reviews we can say that in spite of being enough zoonomic toponyms, ethnonims and anthroponims in Azerbaijan, they are in the level of zero in English talking countries such as America and England. Of course, this aspect is one the extra linguistic factors and closed to the ethnopsicologic characters of nation. We face with zoonim based totemic ethnonyms in Azerbaijan ethnology. Because, there was own totem of each community in ancient times. They were even called by those zoonyms.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Çobanov, M.Çobanlı "Dədə Qorqud dünyasına səyahətdən parçalar" B. 1998. 85 səh. –s75
2. Q.Qeybullayev. Toponimi Azerbaydjana. S.69
3. E.Əhmədova. Azərb. etnonimləri. B.2007. 127 s. s. 81
4. M.Seyidov. Azərb. mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.1983. s.18

TÜRKMƏN DİLİNDƏ UZUN SAİTLƏR

Zabitə M. TEYMURLU

Bakı Mühəndislik Universiteti

zteymurlu@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Türk xalqları ən gec orta əsrlərin sonlarından etibarən etnososial diferensiasiya prosesini başa çatdıraraq müstəqil, yaxud yarımmüstəqil xalqlar kimi formalaşdığından dilləri də bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Müxtəlif türk dövlətlərinin meydana gəlməsi, ictimai-siyasi ayrılma bu dillərdə ümumi və fərqli cəhətlərin müəyyənlişməsinə səbəb olur. Bu zaman oxşar cəhətlərin varlığı bu dillərin yaxınlığını sübut edirsə, fərqli cəhətlər hər bir dilin özünəməxsus inkişaf yolunun olduğunu göstərir. Bu mənada türkmən dili və dialektlərində saitlərdə ilkin uzanma hadisəsi qorunması baxımından seçilir. Köktürk saitlər sistemində sonralar baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində türk dillərinin əksəriyyətində uzun saitlər itmişdir. Oğuz dilləri yarımqrupunda ilkin uzanma hadisəsini ən yaxşı qoruyan türkmən dilidir.

Açar sözlər: Türkmən dili, uzun saitlər, oğuz dilləri yarımqrupu

LONG VOWELS IN THE TURKMEN LANGUAGE

ABSTRACT

As Turkish peoples have been formed as independent or semi-independent peoples completing the ethno-social differentiation process beginning from the late Middle ages, their languages differ from one another to some extent as well. The emergence of different Turkish states and socio-political segmentation lead to the identification of common and distinctive features in these languages. In this case, if the existence of similar attributes proves the proximity of these languages, the different features show that each language has a unique path of development. In this regard, the Turkmen language and dialects in the case of the initial long vowels in terms of being kept are distinguished. Long vowels have been lost in most of Turkish languages as a result of changes occurred afterwards in the Turkish-rooted vowels system. The Turkmen language is retaining long vowels in the initial position of the word in the pronunciation process most in the subgroup of Oghuz language.

Key words: The Turkmen language, long vowels, a subgroup of the Oghuz language

ДОЛГИЕ ГЛАСНЫЕ В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Языки Тюркских народов, сформировавшихся в качестве независимых или же полунезависимых народностей, после завершения процесса этносоциальной стратификации, отличаются друг от друга в той или иной степени. Образование различных тюркских государств, социально-политическое расслоение стали причиной идентификации общих и отличительных особенностей этих языков. В то же время, если наличие общих черт доказывает близость этих языков, то отличительные особенности указывают на то, что у каждого языка имеется свой уникальный путь развития. В этом отношении, Туркменский язык и его диалекты выделяются сохранением первичных долгих гласных. В результате изменений, произошедших в системе корневых тюркских гласных, в большинстве тюркских языков были утеряны долгие гласные. В подгруппе Огузских языков Туркменский язык лучше остальных сохранил явление первичной долготы гласных.

Ключевые слова: Туркменский язык, долгие гласные, подгруппа огузских языков

Türkmən dili türk dillərinə daxil olan 25 türk dilindən biridir. Türkmənlər yazılı ədəbiyyatlarının başlanğıcından(XVI əsr) 1928-ci ilə qədər ərəb, 1928-1940-ci illərdə latın, 1940-cı ildən sonra kiril əlifbasından istifadə etmişdir. Türkmənistan Respublikasının Milli Məclisi 12 aprel 1993-cü il tarixli

qərarla latın əlifbasını əsas alan yeni türkmən əlifbasına keçməyi qəbul etmişdir. Bu qərara əsasən 1996-cı il yanvarın birindən yeni əlifbadan istifadəyə başlanılmışdır. Sonrakı mərhələdə bir neçə hərfdə dəyişiklik edilərək 2000-ci il yanvarın 1-dən tamamilə latın əlifbasına keçilmişdir. Türkmən dilində Türkmənistan ərazisindən başqa İran, Əfqanıstan, Türkiyə, Qaraqalpaq, Tacikistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Stavropolda (Rusiya) danışılır.

Oğuz qrupuna daxil olan türk dillərinin, o sıradan türkmən dilinin formalaşmasının tarixi qədimdir. Oğuz qrupuna daxil olan dillərin müxtəlif dövrlərdə qıpçaq, karluq dil qruplarının, eləcə də ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qalması, ayrı-ayrı oğuz dillərinə təsir edən müxtəlif dilxarici amillərin olması onların fərdi xüsusiyyətlər kəsb etməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu gün də Özbəkistan, Qaraqalpaq, Stavropol türkmənlərinin dilində özbək, qaraqalpaq, noqay, qazax, tatar dillərinin güclü təsiri görülür. Bu gün türkmən dili dialektlərinin müxtəlif ərazilərdə yayılması və türkmən tayfa adları ilə uyğunluğu xalqın tarixi ilə bağlı olan təbii bir prosesdir. Türkmən dilinin aşağıdakı dialektləri mövcuddur:

Teke dialekti və bu dialektin axal, marı şivələri (gepleşikləri), yomut dialekti və bu dialektin qərb (qünbatar), şimal (demirqazık) şivələri, salır dialekti, sarık dialekti, çovdur dialekti, alili dialekti, göklən dialekti, noxur dialekti, enev dialekti, qardaşlı və emreli şivələri, xasar dialekti, kıraç dialekti, mürçə şivəsi, esgi şivəsi, sakar dialekti, olam dialekti, burkaz şivəsi, ata şivəsi (2, 24-26).

Türkmən dilində qədim dil elementlərinə də təsadüf edilir. Türk və monqol dillərini bir-biri ilə yaxınlaşdıran səs hadisələrinə türkmən dilinin dialektlərində də təsadüf etmək mümkündür. Monqol dilindəki *r* səsi türk dillərində *z* səsi ilə uyğun gəlir. Bu hadisə türkologiyada “rotasizm” hadisəsi adlanır. Bu səs oxşarlığına türkmən dilində də təsadüf edilir: monqol dilində *uxer* türkmən dilində *öküz*, monqol dilində *exler* türkmən dilində *ekiz*. Monqol dilinə xas *r* səsinə türkmən dilinin dialektlərində də təsadüf edilir: monqol dilində *mügere* türkmən dilində *bö:gür* < *bö:vür* “böyür, yan” (2, 32). Göstərilən nümunələr türkmən dilinin qədim monqol dili ilə genetik qohumluğunu əks etdirir.

Qədim türk dilinə xas xüsusiyyətlərdən biri də saitlərin həm qısa, həm də uzun variantlarının olmasıdır. Türkmən dili həmin xüsusiyyəti qoruyub saxlamışdır.

Türkmən dilində 18 sait fonem vardır: a, e, o, u, y, ä, ö, ü, i, a:, e:, o:, u:, y:, ä:, ö:, ü:, i:

Türkmən dilində uzun saitlər, əsasən, məna fərqi yaradırlar. Məsələn: *at* “at” – *a:t* “ad, isim”, *baş* “baş” – *ba:ş* “çiban”, *biz* “biz” – *bi:z* “deşik açmaq üçün ucu şiş metal alət”, *gal-* “qalxmaq” – *ga:l-* “qalmaq” və s. (5, 7).

A. Von Gabain “Eski Türkçenin Grameri” kitabında uyğur, mani və köktürk yazılı abidələrində təsadüf edilən saitlərin cüt yazılışlı formasını uzun saitlərin varlığına dəlalət etdiyini yazır. Müəllif qeyd edir ki, türkmən, özbək və digər müasir türk dili dialektlərində uzun saitlərin, yəni dilində uzun saitlərin və diftonqların, macar dilində türk dilindən alınan sözlərdə uzun saitlərin işlənməsi qədim türk dilində uzun saitlərdən xəbər verir (1,32).

E. Əzizov türk dillərinin saitlər sistemində xas olan diferensial əlamətlərdən və türk vokalizminə dair tədqiqatlardan nəticə çıxardaraq köktürk saitlər sisteminin səkkiz qısa və səkkiz uzun saiddən ibarət olması fikrini qəbul edilən adlandırır: “Köktürk saitlər sistemində sonralar baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində türk dillərinin əksəriyyətində uzun saitlər itmişdir. İlk uzun saitlər müasir türk dilləri içərisində əsas etibarilə yəni türkmən və xalac dillərində qorunub saxlanmışdır. Etimoloji uzun saitlərin qalıqlarına qaqauz dilində, türk dilinin cənub-qərbi Anadolu dialektlərində, Azərbaycan dilinin Dmanisi şivəsində (gö:l, çö:l, dö:rt), Çulum-türk dilində, Altay dilinin kumandı dialektində, xakas dilində (ö:t «öd»), qaraqalpaq dilinin Turtkul şivəsində və özbək dilinin şivələrində (İkan, Qarabulaq, Mankent, Xarəzm) təsadüf edilmişdir.” (4, 27).

Türkologiyada saitlərin iki növü qeyd olunur: İlk uzanma və sonrakı uzanma

Türkmən dilində hər iki növə də təsadüf edilir, lakin uzun saitlər yazıda göstərilir. Uzun saitləri ayırmaq üçün lüğətdən istifadə etmək lazımdır. Biz də bunu əsas alaraq türkmən dilinin əsas lüğət tərkibini əks etdirən 3000-ə yaxın sözün qeyd olunduğu İlhan Çenelinin “Türkmen Türkçesi Sözlüğü”ndən istifadə etdik. Müəllif lüğətdə saitin uzun tələffüzünü göstərmək üçün saitin üstündə düz xətt fonetik transkripsiyasından istifadə edib. Türkmənistan Elmlər Akademiyası Mahtumqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun nəşr etdiyi “Türkmən Dilinin İzahlı (düşündürürlü) Lüğəti”ndə sözlərin tələffüzü transkripsiyada verilib. Burada uzun saitlər qoşa nöqtə ilə ayrılır. Bizim məqalədə də saitin uzun tələffüzü saitin yanına qoşa nöqtə qoyularaq göstərilir.

İlkin uzanma hadisəsi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi məna fərqi yaradır. Türkmən dilində ilk uzanma hadisəsi baş verən sözlər məna baxımından aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

a) Qısa saitli qarşılığı feil olan uzun saitli adlar: İlkin uzanmaya bu cür sözlərdə daha çox təsadüf edilir. Məsələn: *aç*-“açmaq” – *a:ç* “ac”, *ak*-“axmaq” – *a:k* “ağ”, *bar*-“ getmək” – *ba:r* “var”, *gap*-“qapmaq” – *ga:p* “qab”, *öl*-“ölmək”- *ö:l* “ yaş, nəm”, *sol*- “solmaq” – *so:l* “ sol”, *yan*- “yanmaq” – *ya:n* “yan”, *yaz*-“yazmaq”- *ya:z* “bahar”, *yol*- “yolmaq” – *yo:l* “yol” və s.

b) Qısa saitli qarşılığı isim olan uzun saitli isimlər: Bunlara aid nümunələrə birinciyə görə daha az təsadüf edilir. Məsələn: *at* “at” – *a:t* “ad”, *baş* “baş”- *ba:ş* “çıban”, *ot* “ot” – *o:t* “od” və s.

c) Qısa saitli qarşılığı feil olan uzun satli feillər: Sadəcə bir neçə nümunədə təsadüf edilir. Məsələn: *gal*- “qalmaq” – *qa:l* “qalmaq”, *yaz*- “yazmaq, yaymaq” – *ya:z*- “azmaq” və s. (5,11)

Yuxarıdakı nümunələrdə də gördüyümüz kimi türkmən dilində ilkin uzanma hadisəsi, əsasən, bir hecalı sözlərdə saitin uzanması nəticəsində baş verir.

Türkmən dilində ərəb, fars dillərindən alınma sözlərdə də uzun saitlərə təsadüf edilir. Alınma sözlərdə saitlərin uzanması hadisəsi sonrakı uzanma adlanır. Bu saitlər, əsasən, ikinci və ya sonrakı hecalarda uzanır. Məsələn: türkmən ədəbi dilində aşkar edilən ərəb mənşəli *talak* “boşanma” sözünün ikinci hecasındakı *a* saiti türkmən dilinin teke dialektinin marı şivəsində uzun tələffüz edilir: *tala:k*. Həmin sözdəki saitlər türkmən ədəbi dilində qısa tələffüz edilir. Bu hala digər sözlərdə də təsadüf edilir. Türkmən ədəbi dilində işlənən fars mənşəli *aza:r* “ağrı, sancı” sözü türkmən dilinin sarık, ərəsarı dialektləri ilə ata şivəsində həmin sözün hər iki saiti də uzun tələffüz edilir: *a:za:r*; türkmən ədəbi dilində təsadüf etdiyimiz fars mənşəli *köçə* “küçə”sözündəki *ö* saiti türkmən dilinin kırçaq dialektində uzun tələffüz edilir: *kö:çe* (2, 43-44)

Azərbaycan dilində işlənən ərəb mənşəli *töhmət*, *zöhrə*, *möhlət*, *söhbət*, *mühim* sözlərinə türkmən ədəbi dilində də təsadüf edilir. Qeyd olunan sözlərin saitləri türkmən ədəbi dilində qısa, lakin dialektlərində *h* samitinin düşməsi nəticəsində uzun tələffüz edilir. Samit düşməsi ilə saitin uzanması türkmən dilində “ikinci uzunluq” adlanır. Türkmən dilinin yomut, ərəsarı, sarık, göklən, salır, noxur dialektlərində və Stavropol türkmənlərinin dilində *töhmət* sözündəki *ö* saiti uzun tələffüz edilir: *tö:met*; türkmən dilinin yomut, ərəsarı dialektlərində və Stavropol, qaraqalpaq türkmənlərinin dilində *zöhrə* sözündəki *ö* saiti uzanır: *zö:re*; türkmən dilinin yomut, noxur dialektlərində *möhlət* sözündəki *ö* saiti uzun tələffüz edilir: *mö:let*; türkmən dilinin yomut, göklən, alili dialektlərində *söhbət* sözündəki *ö* saiti uzanır: *sö:bet*. Qaraqalpaq türkmənlərinin dilində *möhüm* “mühim” sözündəki *h* samitinin düşməsi nəticəsində *ö* saiti uzanır: *mö:üm>mö:m<mohem(ər. d.)* (2, 48).

Söz köklərində *v*, *y*, *n*, *h* samitlərinin düşməsi nəticəsində saitlərin uzanması hadisəsi Azərbaycan dili dialektlərində də geniş yayılmış fonetik hadisədir. *v*, *y*, *n*, *h* samitlərinin düşməsi nəticəsində baş verir. Məsələn: *lən* <*ləyən*, *məsil* <*məhsul*, *çöğün* <*çovğün*, *qoşi* <*qonşu* və s. (8, 27).

“Orta əsrlər Azərbaycan dili şivələrində saitlərin sonrakı uzanması yayılmış hadisə idi. Saitlərin sonrakı uzanması hadisəsinin şivələrdə tarixən mövcud olması yazılı abidələrin faktları ilə təsdiq olunur. Səs düşməsi nəticəsində saitlərin sonrakı uzanmasının əmələ gəlməsi müasir Azərbaycan dili şivələrinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.” (3, 113). Məsələn: *qa*:<*qaya* (Azərbaycan dilinin Ağcabədi, Gədəbəy dialektlərində), *ba*:*x* <*bayaq* (Ağcabədi), *ya*:*rıx* <*yayıraq*, *şumla*:*rıx* <*şumlayırıq* (Ağdam), *ə*:*r* <*əgər*, *qo*:*rğa* <*qovurğa* (Qazax, Qarabağ), *yə*:*r* <*yəhər* (Təbriz), *də*:*rman* (Ordubad, Qarabağ, Şəki), *arıtde*:*n* <*arıtlayın* (Qazax, Borçalı), *di*:*r* <*deyir* (Bakı, Muğan, Ordubad), *i*:*də* <*iydə*, *çi*:*t* <*çiyid* (Zəngilan) və s. (3, 113-114).

Sonrakı uzanma hadisəsinə türkmən ədəbi dilində də təsadüf edilir. Bəzi şəkilçilərin qəbulunda sait səs uzanır. Məsələn: təsirlik, yiyəlik, yönlük hal şəkilçiləri sözə əlavə olunduqda sait səs uzanır. Bu uzanma hadisəsi, əsasən, saitlə bitən sözlərdə təsadüf olunur: *deri* “dəri” – *deri:ni* “dərini”, *deri:niñ* “dərinin”, *dere* “dəre”, *derä*: “dəreyə” və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərində də sonrakı uzanma hadisəsinə təsadüf edilir. Məsələn: *a:ğla*- “ağlamaq” – *a:ğla:rıs* “ağlayırıq”, *geple*- “danışmaq” – *geplä:rsiñiz* “danışarsınız” və s.

Feili-sifət və feili-bağlama şəkilçilərinin artırılmasında da sonrakı uzanma hadisəsinə təsadüf edilir: *di:re*- “dəstəkləmək” – *di:rä:p* “dəstəkləyib”, *enterme:n* “əziyyət çəkmədən”, *gu:rama:n* “qurumadan”, *oturka:m* “mən otururkən”, *bakya:n* “baxan”, *söyyä:n* “sevən” və s. (5, 12-13). Göründüyü kimi sonrakı uzanma xalis türk mənşəli sözlərdə də özünü göstərir.

Uzun saitlərə qaqaüz dilində də təsadüf edilir. Qaqaüz dilində uzun saitlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1. İlkin uzanma (*aaç* “ac”, *aaçım* “açdım” və s.)
2. Sonrakı uzanma (*amaanet* “əmanət”, *aalem* “aləm”, *taazü* “təzə” və s.)

3.f, ğ, h, k, y samitlərinin düşməsi nəticəsində uzanan saitlər.(*baa* “bağ”, *daa* “dağ”, *çaraa* “çarığa”, *varlaa* “varlığa”(Z.T -bu hala türkmən dilində də təsadüf edilir), *raamet* “rəhmət”, *aaret* “axirət” və s.(6, 44). Qaqauz dilində ilkin uzanmaya çox az sözlərdə təsadüf edilir.

“Azərbaycan dili öz əlamətləri ilə gah türk və qaqauz dillərinə, gah da türkmən dilinə qarşı dayanır, bəzən isə əksinə, Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri ya türkmən, ya da türk və qaqauz dilləri ilə uyğun gəlir. Bundan başqa, həmin dillərin uyğun və fərqli cəhətləri ədəbi dillə dialektlər arasında da özünü göstərir.”(3, 281). Məqalədə türkmən dili və dialektlərində uzun saitlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Türkmən dili saitlərdə ilkin uzanma hadisəsini həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə qoruması etibarilə digər oğuz qrupu türk dillərindən seçilir. Köktürk yadigarı ilkin uzanmaya Azərbaycan dili dialektlərində və qaqauz dilində də təsadüf edilir. Nəticə etibarilə müasir türk dilləri ümumi türk kökündən təşəkkül tapıb formalaşsa da fonetik, leksik, qrammatik quruluşlarında təcridən müəyyən fərqli xüsusiyyətlər ortaya çıxmışdır. Ayrı-ayrı türk dillərinin tədqiqi zamanı qohum dillərlə ümumi və fərqli cəhətlərin ortaya çıxarılması tədqiq olunan dilin spesifik xüsusiyyətlərini daha da dərinlən öyrənməyə geniş imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Akalın M. Eski Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 2007
2. Бердыев Р., Куренов С., Шамуратов К., Аразкулиев С. Очерк Дialectов Туркменского Языка. Ашхабад, 1970
3. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası(Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı).Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr. Bakı: “Elm və Təhsil”i nəşriyyatı, 2016
4. Əzizov E, Köktürk vokalizminin Azərbaycan dilində təzahür xüsusiyyətləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri(Humanitar elmlər seriyası), 2009- №3, s.27-31
5. Kara M. Türkmen Türkçesi Grameri, Gazi Kitabevi, Ankara, 2005
6. Özkan N. Gagauz Türkçesi Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara, 1996
7. Tekin T. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, Simurg Yayınları. Ankara, 1995
8. Vəliyeva G. Azərbaycan dialektologiyası, BDU, Bakı, 2014
9. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə(fonetika, leksika, morfolojiya), “MBM” nəşriyyatı. Bakı, 2008
10. http://www.tdk.gov.tr/images/css/TDA/1982_1983/1982_1983_3_Ceneli.pdf
11. <file:///D:/melumatlar/Downloads/Sozluk-turkmen-1.pdf>
12. https://enedilim.com/turkmen_dili/fonetika/chekimli_sesler

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ ŞƏRUR RAYONUNDAKI
BƏZİ ORONİMLƏRİN ETNOLİNGVİSTİK TƏHLİLİ**

Aysel EMİNOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
ayselmetinoguz@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məqalədə Naxçıvan MR Şərur rayonundakı bəzi dağ adları tədqiqata cəlb olunmuşdur. Naxçıvan ərazisinin dağlıq bölgə olması burada çoxlu miqdarda maraqlı oronimlərin də mövcudluğunu səciyyələndirir. Burada göstərilir ki, ərazidə mövcud olan dağ adları, əsasən, türk mənşəli leksik vahidlərdən ibarətdir. Burada çox nadir hallarda başqa dillərdən keçən sözlərə rast gəlik ki, bu da daha çox xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: onomastika, oronim, dağ, qaya, Xalac, ağ

Ключевые слова: ономастика, ороним, гора, рок, Халадж, белый

Key words: onomastics, oronim, mountain, rock, Khalac, white

Oronimlər toponimlərin çox zəngin və maraqlı bir bölümünü təşkil edir. Yunanca oros-dağ və onim-ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn oronim yer səthinin relyef quruluşu ilə bağlı bir-birindən fərqlənən dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik, sahə, örüş, otlaq, çəmən və s. kimi oroqrafik obyekt adlarını bildirir.

Dilimizdə coğrafi adların öyrənilməsinin elmi əsası XIX əsrdə görkəmli tarixçi-alim və şair A.A.Bakıxanov (1794-1847) tərəfindən qoyulmuş, XX əsrin 5-ci illərindən başlayaraq müxtəlif dilçi, tarixçi və coğrafiyaşünas alimlər tərəfindən onomalogiyanın yarımşöbələri (etnonim, antroponim, hidronim, zoonim, fitonim, kosmonim və ktmatonim) üzrə tədqiqat işləri aparılmışdır (2, s.79).

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Ərazidə şəhərsalma mədəniyyəti beş min ildən artıq olan qədim

Naxçıvan torpağı xalqımızın tarixi, dili, ədəbiyyatı, folkloru, arxeologiya və etnoqrafiyası, təbii sərvətləri, maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, ünvanımızı müəyyənləşdirən söz abidələrimizi – toponimləri də qoruyub saxlamış, öz şərəfli tarixini, dilini, mədəniyyətini dağlara, daşlara möhürləmişdir. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin tədqiqi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, toponimlərin əsaslı və elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradılmışdır.

Blokada şəraitində olan Naxçıvan oronimlərinin öyrənilməsi ictimai-siyasi və mənəvi əhəmiyyətinə, dövlət sərhədlərinin nişanlanmasındakı roluna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bölgənin coğrafi obyektləri Azərbaycan ərazisini Türkiyə, İran və Ermənistan ərazilərindən ayıran və nişanlayan milli sədlərdir. Bu sədlər dövlət bayrağı ilə işarələnir və qorunur. Oudur ki, sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi, respublikamıza qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən mənfur erməni millətçilərinə cavab verilməsi üçün Naxçıvanın oronimlərinin öyrənilməsi çox vacib məsələdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki dağ, daş, dərə, təpə, çay, göl, meşə, məskən və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənardan gəlmə, qondarma, süni adlar demək olar ki, yoxdur. Bu adlar Azərbaycan dilinin materialları əsasında yaranmış, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai, siyasi hadisələrlə bağlı formalaşmışdır. Naxçıvan oronimlərinin xeyli hissəsinin mənə qatını açmaq, dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək asandır, ancaq bir qisminin yaranma və formalaşma tarixi müxtəlif olduğundan, zaman-zaman fonetik dəyişmələrə uğradığından onların ilk variantını bərpa etmək bəzən uğurlu nəticə vermir. Naxçıvan ərazisində oronimlərin leksik tərkibini Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil etsə də, burada xalqımızın taleyi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı çox az miqdarda ərəb, fars və monqol mənşəli adların izi qalmaqdadır. Bölgədəki oronimlər dil mənsubiyyəti baxımından Azərbaycan-türk, İran (fars), ərəb və monqol mənşəli oronimlər kimi qruplaşdırılır.

Bu məqalədə toxunmaq istədiyimiz mövzu, yəni Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən dağların adlarının bir qisminin, daha dəqiq desək, Şərur rayonu ərazisində yerləşən dağ adlarının linqvistik təhlili təsadüfi seçilməmişdir. Çünki Naxçıvan dağlar diyarıdır. Bu dağların hər birinin öz adı, sirli-soraqlı dünyası vardır. Dağ adları zaman-zaman tarixdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, milli yaddaşı, xalqın yaşam tərzini, məşğuliyyət sahələrini, adət-ənənələrini, coğrafi obyektlərə ad vermə mədəniyyətini qoruyub saxlamış, torpağın köksünə dilin yaddaşını yazmışdır. Xalqımızın təfəkkür dünyası, etnik tarixi, milli mənəviyyatı, qəhrəmanlıq salnaməsi, əzəmət və vüqarı bu adlarda daşlaşıb qayalaşmış, mədəniyyət tariximizlə bağlı qiymətli faktlar bu adlarda öz əksini tapmışdır. Oudur ki, Naxçıvanın hər dağında, hər dərəsində bir tarix yaşayır. Bu tarixi araşdırıb xalqımızın keçmişi ilə bağlı bir çox həqiqətləri üzə çıxarmaq, etnik tərkibimiz, tariximizlə bağlı adları linqvistik planda təhlil etmək bu günümüz və gələcəyimiz üçün çox vacib və aktualdır. Ümumilli liderimiz Heydər Əliyev 12 oktyabr 1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasındakı nitqində Naxçıvan dağlarının gözəlliyini belə təsvir etmişdir: “Naxçıvanın çox gözəllikləri var. Birincisi onun təbiətidir. Naxçıvan təbiətinin gözəlliyi məğrurluq rəmzidir. Bax, ətrafda görünən dağlar, qayalar, çılpaq torpaqlar bu diyara xüsusi gözəllik verir. Ancaq bu gözəllik, yəni də deyirəm, qəhrəmanlıq, məğrurluq rəmzidir. O məğrur dağlar kimi insanlar da məğrurdurlar. Mən bu fikri bir dəfə demişəm, bir də təkrar etmək istəyirəm, -Naxçıvanın gözəlliyi kişi gözəlliyidir” (Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, 22-ci kitab, sentyabr 1999 – noyabr 1999, Bakı, Azərneşr, 2007, s. 201).

Şərur rayonu Naxçıvan Muxtar Respublikasının qərbində yerləşir, şimal və şimal-şərqdə Ermənistan Respublikası, cənub və cənub-qərbdə İran İslam Respublikası ilə həmsərhəddir. Ərazisinin şimalı və şərqə dağ relyefinə malikdir. Dərələyəz dağ sistemi buradan keçir. Ən yüksək dağı – Qalınqayadır (2775 metr). İqlimi yarımsəhra, quraqdır. Buradan Araz çayının qolu Arpaçay və digərləri axır. Arpaçayın suyundan suvarmada istifadə edilir, onun üzərində Arpaçay su anbarı tikilmişdir. Şərur rayonu (1930-1964-cü illərdə Noraşen rayonu, 1964-1991-ci illərdə İliç rayonu) 8 avqust 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. Ərazisi 811 km²-dir. Rayonda 1 şəhər, 65 kənd yaşayış məntəqəsi var, mərkəzi Şərur şəhəridir.

İndi isə Şərur rayonu ərazisində mövcud olan bəzi dağların adlarının linqvistik təhlilini nəzərdən keçirək:

Ağsal dağı. Dilimizdə ağ sözünün iştirakı ilə yaranmış coğrafi adlar Naxçıvan oronimiyası üçün səciyyəvidir. B.Budaqov qeyd edir ki, türk dillərində ağ sözü “xoşbəxtlik, işıqlı, günbatan (qərb), ələsalma, aydınlıq, yaxşı, uğurlu, pis, çay, keyfiyyətli, istehza” kimi mənalarda işlənmişdir (3, s.211).

Şahbulaq kəndinin ərazisində yerləşən bu dağın adının ağ hissəsi rəng mənasında, sal hissəsi isə “yastı, düz, hamar” mənalarında işlənərək sözə “ağ sal, yastı dağ, hamar daş” anlamı vermişdir (4, s.27). Ə.Rəcəbli “Qədim Türkcə-Azərbaycanca lüğət”ində ağ sözünün ucalmaq, yüksəlmək, çıxmaq, dırmaşmaq (10, s.30), həmin lüğətin “Qədim Uyğurca-Azərbaycanca lüğət” bölməsində isə ağ sözünü ağ rəng və iki ayaq arasında genişlik kimi qeyd etmişdir (10, s.72). Odur ki, dağın adını “dırmaşılan, çıxılan hissəsi hamar, düz olan yer” kimi də mənalandırmaq olar.

Ağdaban dağı. Dağın adının ağ komponenti “uca, böyük, iri, geniş, təmiz”, daban komponenti isə “dağın, qayanın dabanı”, “dağ və qaya ayağının aşağı hissəsi”, “dağın dibinə yaxın yer” mənalarında işlənir (5, s.52). Daban sözü yakut, tuva, altay, özbək, uyğur və monqol dillərində də “dağ aşırımı” deməkdir. Ağdaban adı “böyük dağ aşırımının dibinə yaxın ərazidə süxurları ağ rəngdə olan dağ” mənasında işlənir (4, s.26). Daban sözü qədim uyğur dilində “dağ keçidi” kimi öz əksini tapıb (10, s.143). Ağ sözü isə ağ rəng mənasında verildiyinə görə dağın adını “ağ dağ keçidi” kimi səciyyələndirmək olar. Ümumiyyətlə, ağ sifətinin köməyi ilə yaranan oronimlər Cənubi Azərbaycan, Əfqanıstan ərazisində də geniş yayılmışdır.

Baysal dağı. Şərur rayonunun Axura kəndi ərazisində yerləşir. Mənbələrdə bu dağ adının mənşəyi ilə bağlı yazılır ki, türk dillərində bay “böyük”, sal “qaya, daş” mənasında işlədilir. Oronim “böyük qaya, böyük daş” deməkdir (1, I c. s.86). Bununla yanaşı, adın Bəysalı (9, s.213) variantını nəzərə alsaq, onda bu ad “bəyə məxsus dağ, yer” anlamında mənalandırılabilir. Bay sözünün qədim türk dillərində, eyni zamanda, “varlı, zəngin” mənasını (10, s.33) verməsi də bu yanaşmanı gücləndirir. Ehtimal olunur ki, hansısa bir bəy burada məskən saldığı üçün dağa belə ad verilmişdir. Dağın əlverişli mövqedə yerləşməsi də bu faktı təsdiqləyir. Türkdilli xalqların toponimiyasında bu komponentli Bayjansay, Bayçunas, Bayaldır (Qazaxıstan), Bayçun (Özbəkistan), Baykal (İrkutsk vilayəti), Baytayqa (Tuva) və s. coğrafi adlar qeydə alınmışdır (1, s.87).

Ərdağ . Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ərazisində yerləşir. Ərdağ sözünün birinci tərəfi “hündür, yüksək”, “kişi, igid, ərən” mənasındadır. Bu yanaşmadan Ərdağ sözünün “hündür dağ”, “ərənlər, igidlər dağı” mənasını ifadə etdiyi aydın olur (4, s.49). Əldə edilmiş məlumatlara görə, keçmişdə burada yaylaq olmuş, yaylaq sahibləri və dağ da sonralar Ərdağlı adlanmışdır. Ardağlı dağı variantında isə Türkiyədəki Ardağ şəhərinin adı ilə əlaqələndirilərək etno-oronim hesab edilir, lakin əslində oronim “gözətçi, keşikçi dağ” kimi izah olunmalıdır (1, s.45).

Gəlinqaya dağı. Şərur və Şahbuz rayonları ərazisində eyniadlı dağlar mövcuddur. Eyni zamanda Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın rayonlarında da Gəlinqaya dağı var. Tədqiqatçılara görə, bu qayalar zahiri formasına görə gəlinə oxşadığından və ya keçmişdə bir gəlinin özünü bu qayadan atması (digər bir mənbədə isə düşmən təqibindən yaxa qurtarıb özünü qayalardan atan qız-gəlinlərimizin daşlara çevrilmiş fiqurları kimi göstərilir) (4, s.50) ilə əlaqədar belə oronimlər yaranmışdır. Lakin Azərbaycanda gəlin/kəlin buynuzlu qoyun növüdür. Uzaq keçmişdən bəri maldar ellərə yaylaq olmuş bu dağların həmin qoyun növünün adı ilə adlandırılması da mümkündür. Bəzi ədəbiyyatlarda Qalinqaya variantında da qeydə alınmışdır (1, s.197).

Pələngli dağı. Bu dağ Şərur rayonunun Tənənəm kəndi ərazisində yerləşir. Dilimizdə heyvan, quş və həşərat adları əsasında yaranan coğrafi adlar zootoponim adlanır. Naxçıvan MR ərazisində çox az təsadüf edilən vəhşi heyvanlardan biri də pələngdir. Az təsadüf edilsə də, vaxtilə burada pələng yaşadığına görə dağa belə ad verilib. Mütəxəssislərin məlumatına görə, Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşayan vəhşi məməlilərin 102 növündən 62-si Naxçıvan MR ərazisində yaşayır (11, s.62-80). Bu heyvan növlərinin adları bölgədəki coğrafi obyektlərin adlandırılmasında da öz əksini tapmışdır. Bölgədə mikrooronimlərin bir qismi ev heyvanları, bir qismi isə çöl heyvanları və quşların adları ilə bağlı yaranmışdır.

Xələc dağı. Ərazidə bu adda oykonim və Xələc daşı kimi onomastik vahidlər də mövcuddur. Şərur və Sədərək rayonlarında qeydə alınan Xələc dağ adı eyniadlı qədim türk tayfa adı ilə bağlıdır. Xələc adına ilk dəfə M.Kaşğarının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində rast gəlinir (6, s.218,415). Əbülqazi Bahadır xanın yazdığına görə “xalac” sözü Oğuz xanın müəyyən münasibətlə döyüşçülərindən birinə dediyi “kal aç” kəlməsi əsasında yaranmışdır (5, s.97). M.Vəliyev (Baharlı) də Nəci bəy Asim adlı bir tarixçiyə istinad edərək yazır ki, Xalac tayfası lap qədimlərdən Xorasanda və İraqda yaşayan qədim türk tayfalarından biridir. Bu söz “qal ac” yaxud, “xalac” (xılç, xılc, xalıc) xalqı bu “qal ac” uşağın adından əmələ gəlmişdir. VI yüzillikdə “qal ac”ları romalılar “xalatiye” adlandırdılar ki, bu ad türk sözü “qılnc”ın tərcüməsidir. Monqolların hücumu zamanı bir çox “qal ac”lar məhv edildi, bir hissəsi

isə Azərbaycanda sığınacaq taparaq Göyçay (Xalac, Xalac-Xınıslı), Cavad (Xalac) və Zəngəzur (Kalac və Xalac) qəzalarında məskunlaşdılar (12, s.39-40). Q.Qeybullayevin tədqiqatından görürük ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Xələc tayfası Çaparlı, Qarahəsənli, Yetimlər, Səfəralılı, İsmayılı, Bəyalı, Hacılar, Əhmədli və s. kimi tirələrə bölünərək Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmişdir (7, s.54). Xalac tayfasının bir qolu da Naxçıvanda məskunlaşaraq Xələc kəndinin əsasını qoymuş və bu kənd adı əsasında Xələc dağ adı yaranmışdır. Bu tayfa adı ilə bağlı yer adları Əfqanıstan, Hindistan, İran ərazilərində də mövcuddur. Q.Qeybullayevin yazdığına görə, qədim türk xalac tayfasının bir qolunun adı Qarahəsənlidir. Şərur rayonundakı eyniadlı kənd qara ləqəbli Həsən adlı şəxs tərəfindən salınıb. Qarahəsənli və Xələc kəndlərinin eyni istiqamətdə yerləşməsi və Qarahəsənli kəndində Həsənli tayfasının yaşaması da mövcud faktlardır. Sonda belə nəticəyə gəlirik ki, Xələc dağı tayfa adı ilə bağlı oronimdir.

Nəticə olaraq bunu demək mümkündür ki, Şərur rayonu ərazisində Naxçıvanın digər bölgələrində olduğu kimi çoxlu maraqlı dağ adları vardır. Bu leksik vahidlərin hamısını məqalə həcmində bir tədqiqat işində tədqiqatə cəlb etmək mümkün deyil. Burada yalnız bir neçə oronim haqqında məlumat verməklə regionun dağ adlarını ifadə edən leksik vahidlər haqqında ümumi bir təsəvvür yaratmağa çalışdıq. Tədqiqat göstərir ki, burdakı oronimlərin böyük əksəriyyəti ümumtürk leksik qatına məxsus vahidlərdir və onların təhlili bu torpaqların qədim türk torpaqları olduğunu bur daha göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. İki cild. I cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 304 s.
2. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: "Möminin", 2001, 287 s.
3. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: "Elm", 1994, 272 s.
4. Bağirov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: "Elm və təhsil", 2011, 219 s.
5. Ebülqazi Bahadır Han. Türklüyün soy kutuğu (Şecere-i terakime). (Hazırlayan Muharrem Ergin). Ankara: Kervan Kitapçılık, 1995, 97 s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). 4 cild. I cild. Bakı: "Ozan", 2006, 512 s.
7. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: "Элм", 1986, 192 с.
8. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: "Azərənşr", 1993, 184 s.
9. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cild, , I cild. Naxçıvan: "Əcəmi", 2005, 356 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim Türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı", 2001, 190 s.
11. Talibov T. Naxçıvan Muxtar Respublikasında nadir heyvan növləri və onların genofondunun qorunması. Bakı: "Elm", 1999, 104 s.
12. Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan. Bakı: "Azərbaycan", 1993, 192 s.

ASHIQ ŞEİRLƏRİNDƏ PARALEL SINTAKTİK STRUKTURLARIN ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Tərənə HACIYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

tehaciyeva@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: poetik sintaksis, sintaktik paralelizm, poetiklik, folklor, psixoloji paralelizm.

Sintaktik paralelizmin yaranma səbəbi, onun yalnız struktur bəlağətinə və ya forma - məzmun vəhdətinə xidmət etməsi, yaxud sırf məzmun tələbindən törənən müvazilik olması maraqlı doğuran məsələlərdəndir. Sadalanan xüsusiyyətlər sintaktik paralelizmi dörd elm sahəsinin tədqiqat obyektidir: normativ sintaksis, linqvopoetika, aktual sintaksis və menmalinqvistikanın. Problemə birinci aspektdən yanaşma dilin sintaksisinin imkanlarını kommunikativ incəliklərin dərinliyinə getmədən təsviri təhlil edilməsilə kifayətlənirsə, linqvopoetik təhlil R.Yakobsonun təbirincə desək, "poetik funksiyanın tələbi ilə ekvivalentlik prinsipinin seleksiya oxundan kombinasiya oxuna proyeksiya edilməsi"nin (1,s.222) özəlliklərini şərh edir. Mətnin kommunikativ yükünün hansı nisbətdə bölüşdürülməsini şərh edən aktual sintaksis sintaktik paralelizmi dil-nitq-təfəkkür vəhdətində araşdırır: müqayisə, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə əlaqəli sintaktik paralelizmin tema-rematik bağlılığındakı əhəmiyyətini göstərir. Çünki aktual üzvlənmənin əsas məqsədi olan "mətni bir yerə bağlamaq" (2, s.175) funksiyası bir çox hallarda poetik və psixoloji təfəkkürün məhsulu sayılan sintaktik

paralelizmlərlə reallaşır. Mentalinqvistik təhlil isə sintaktik paralelizmin qədim poetik tarixə malik olmasını və ümumxalq təfəkkürünün məhsulu kimi sintaktik arxetip funksiyası daşmasını göstərir. Folklor dilində sintaktik strukturların paralelliyi məsələsinə mentalinqdistik aspektdən yanaşdıqda, sintaktik paralelizmin psixoloji paralelizmdən törənməsi aydın görünür. Bu hadisənin özəyində animistik dünyagörüşləri durur və o, ümumbəşəri kateqoriya hesab olunur. Psixoloji paralelizmin təzahür etdiyi cümlə quruluşları özünü daha çox atalar sözlərində, deyimlərdə və bayatılarda göstərir. Bu folklor nümunələrində olduğu kimi, aşiq şeirində də psixoloji paralelizmin əsas mahiyyəti təbiətlə insanın qarşılaşdırılmasıdır. Bu zaman qarşılaşdırılan obrazların bir-birilə birbaşa əlaqəsi görünmür, məzmun fərqli, lakin fikri ifadə edən konstruksiyalar paralel olur. Psixoloji paralelizm üzərində təşəkkül tapan şeirlərdə eyni quruluşlu cümlələr əsasında ən çox sadalama, müqayisə, qarşılaşdırma məqsədi izlənilir:

Ay ilən gün bir-birinə çatılı,
Sevdiciyim yağnan-bala qatılı.
Ay həzarat, ay camaat,
Dağa qar düşdü, qar düşdü.
Özüm qaldım qürbət eldə,
Yada yar düşdü, yar düşdü.

Fikir və məzmun müxtəlifliyi birinci misalda müqayisə və yanaşma, ikinci misalda nisbətən sadalama və tamamlama məqsədi daşıyır. Hadisələrin heç birinin bir-biri ilə birbaşa əlaqəsi olmasa da, paralelizm müqayisə, səbəb-nəticə əsaslı fikrin daha emosional alınmasına səbəb olub. Aşiq şeirlərindəki sintaktik paralelizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Dil-nitq paralelizmi. *Dil paralelizmləri* didaktik məzmunlu şeirlərdə daha çox işlənir. İndi də ümumxalq danışığı dilində geniş işlənən belə ifadələr aşiq şeirinin xalq dili ilə vəhdətini göstərməklə yanaşı, obrazlılığı, bədiiliyi əks etdirir. Didaktik məzmunlu şeirlərdə rast gəlinən paralelizm nümunələrinin bəzisi dilimizdə atalar sözü, zərb məsəl, sabitləşmiş danışığı ifadələri kimi işlənir. Ardıcılıqla gələn və əsasən, sadə cümlələrdən təşkil olunmuş, ola bilsin ki, şeirin yazıldığı dövrdə nitq paralelizmi sayılan sintaktik konstruksiyaların yaratdığı ritm və intonasiya mətnə xüsusi emosionallıq verərək, cümlələrin sadalanmasındakı yeknəsəkliyi aradan qaldırır, məsləhətlər təkrarlana-təkrarlana nəsihət semantikasını qabarıqlaşdırır:

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı.
Almaq olmaz nanəcibin qızını,
Çəkmək olmaz bədəsilin nazını.
Zibil təpə olmaz, küllük dağ olmaz.

Nitq paralelizminə o cür cümlələr aid edilə bilər ki, aforizmləşməmiş və konkret müəllif dilində işlənmiş fərdi ifadə olsun:

Köç-köç oldu, kəcavələr düzüldü,
Axdı eyni yaşı, üzə süzüldü.
Mən bu yerdə nə aşnayam, nə yadam,
Yar yanında nə qəmginəm, nə şadam.

Cümlədaxili və mətndaxili paralelizm ən işlək və ritmik paralelizmdir. Bir cümlə daxilindəki paralelizmin işlənməsi zamanı simmetriya pozulmasa da, çox vaxt üçüncü paralel komponentin tərkibində üzvlərin sayının dəyişkənliyi, yəni, yarımçıq paralelizm müşahidə olunur. Belə hallarda birinci iki paralelizm eyni mənə əlaqəsi ilə birləşir, üçüncü hissə isə digər mənə əlaqəsi ilə əvvəlki komponentlərə bağlanır:

Iran gəzdim, Turan gəzdim, görmədim.

Paralelizmin birinci və ikinci tərəfləri sadalama, hər ikisi birlikdə isə üçüncü tərəf ilə qarşılaşdırma əlaqəsilə birləşib.

Tanımam soltanı, bilməzəm bəyi.
Şahindən ayığam, qazdan sayığam.

Cümlələrin quruluşundakı tam paralelizmi pozub, «Tanımam soltanı, bəyi», «Şahindən, qazdan ayığam» formasına salsaq, əvvəlki mənə incəliyi və ahəngdarlığı itər. Məhz eyni və yaxın mənəli sözlərin ritm xatirinə təkrarlanması şeirə gözəl səsləniş verməklə yanaşı, hərəkətin icrasının eynizamanlılığı, yaxud ardıcılığı haqqında da məlumat verir. Paralel işlənən cümlələr arasında qarşılaşdırma, birləşdirmə, səbəb-nəticə əlaqəsi daha çox müşahidə edilir:

Mən al geydim, o, qaralar bağlasın.
Xəstə Qasım Tikmədaşlı,
Könül qəmli, gözü yaşlı.
El köçüb, otaq xəlvətdi.

Mətn daxili paralelizmlərin təşkilində həm leksik epiforalar, həm də sintaktik təkrarlar iştirak edir. Paralelizmin bu növünün şeirə geniş işlənməsi janr xüsusiyyəti ilə izah edilə bilər. Qoşma və gəraylılarda hər sətirin leksik epifora ilə bitməsi rədifaryatmanın əlaməti kimi özünü göstərir, semantik yükün ağırlığını öz üzərinə götürür. Bunu xüsusilə, Xəstə Qasımın Nəsimi şeirləri ilə səslənən hər bəzorbəzində daha aydın görmək olar:

Din mənəm, məzhəb mənəm,
Yol mənəm, ərkan mənəm.

Cümlə təkrarları ilə yaranan mətn daxili paralelizmlər isə qoşmanın «varsacağı» növünün poetexniki göstəricisi kimi çıxış edir. Təkrar olunan misra formal xarakter daşımır, fərqli intonemlər kimi ifadə tərzinin emosionallığını təmin edir:

Başına döndüyüm, qurban olduğum,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.
Yanıb eşq oduna büryan olduğum,
Vallah, billah, Pəri üçün gəlmişəm.

Cümlə təkrarı ilə ifadə edilən mətn daxili paralelizmlərin reallaşması sual-cavab prinsipinə əsaslanan şeirlərdə - deyişmələrdə də özünü göstərir. Bir bütöv, bənd paralel işlənən sual cümlələrindən, digər bütöv isə paralel işlənən cavabların sadalanmasından ibarət olur:

O nədir ki, heç gəlmədi imana?
O kimdir ki, heç düşmədi gümana?
O şeytandır, heç gəlmədi imana,
O münkirdir, heç düşmədi gümana.

Tam və yarımçıq paralelizm. Dilçilikdə o sintaktik paralelizm tam sayılır ki, paralelizm üçün müəyyən edilmiş üç şərt burada özünü göstərsin: üzvlərin sayının eyniliyi, struktur eyniliyi, nisbimünasibət eyniliyi:

Halalım yox, sinəm üstə saç tökə,
Qardaşım yox, qəbrim üstə daş tökə.
Dönsün seyraqub löyünü.
Yıxıbsan könlüm öyünü.
Adam var, dəstinə verəsən güllər,
Adam var, gözünə çəkəsən millər.

Tam paralelizm nəzmdə mütləq sayılır. Lakin bütün hallarda paralelizmin tələb etdiyi şərtlərdən biri şeirin strukturunda müşahidə olunur, çünki şeirin bünövrəsi simmetriklilik, müvazilikdir. Yarımçıq paralelizmdən bir nümunəyə baxaq:

Üz döşəyək, səcdə qılaq üzhaüz .
Üzvlərin sayının eyniliyi prinsipi pozulub .

Ortaq sözlü və ortaq sözsüz paralelizm. Ortaq sözlü paralelizmlərdə ortaq komponent bəzən bir sözdən, birləşmədən və ya cümlədən ibarət olur:

Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənməz .
Şahin-şonqar bəy oğlunun qolunda,
Seyrağıblar sağında, həm solunda .
Qara zülfü kəmənd olan,
Ləbləri dolu qənd olan,
Başdan-ayağa bənd olan,
Sənəti, sər vəti neylər ?

Şeirlərdə ortaq sözlü paralelizmlər cümlə daxili və mətn daxili paralelizmlərinin bir tərəfinin ellipsisi nəticəsində yaranır. Təkrardan qaçmaq məqsədilə paralel komponentlərdəki söz və ya birləşmə, cümlə ixtisara düşür. Bəzən isə paralel komponentlərin hər birində ortaq söz funksiyası daşıyacaq söz ellipsisə uğrayır. Belə paralelizmlər *ortaq sözsüz paralelizmlər* adlanır. Paralel komponentlərdə ortaq sözün buraxılması kontekstual xarakter daşıyır. Mətnin sonrakı davamından və ya əvvəldəki məzmandan buraxılmış ortaq sözün bərpası mümkün olur:

İki də biz onların, şəş cahat,
Əsil kainat .
Bir əlimdə fanus, yanımda Xuban.
Öldüm bu bağçanı gəzə-gəzə mən .

“Olmaq” sözünün, “idi” hissəciyinin təkrarı şerin ölçüsünü, bədii effekti pozduğundan ixtisara düşüb. Belə paralellizmlər lüzumsuz təkrarlardan qaçmaq nəticəsində yaranır.

Nəzmin bünövrəsində duran paralellizm dil priyomudur, eyni biçimli bölgünün gözlənilməsi, sonluqlarda qafiyəli səs uyurluğunun izlənilməsi paralellizmin sxemi olub, mənanın, məzmunun ahəngdar ifadə fonunu təşkil edir. Bu fon üzərində üzə çıxan paralellizmlər şerə ekspressivlik verərək ifadə gücünü artırır. Klassik aşığılarımız olan Qurbani, Tufarqanlı Abbas, Xəstə Qasım şerlərində mənə və münasibətləri, vəziyyətləri qarşılaşdırma yolu ilə dəqiqləşdirməyə meyil etdiklərindən seçdikləri priyomlar arasında paralellizm xüsusilə seçilir. Şerlərdə xalq danışıq dilinin qrammatik standartlarından kənara çıxılmır, əksinə bu paralellizmlərdə bəsitlikdən uzaq olan bir sadəlik özünü göstərir. Aşığı şeirinin poetik sintaksisində eyni strukturlu cümlələrin paralel işlənməsinin yaratdığı bədii effekt forma və məzmun vəhdətinin göstəricisi kimi çıxış edir. Poetik sintaksisinin dəyəri, ağırlığı daha çox belə cümlə və bütövlərin yaratdığı söz oyununun üzərinə düşür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Yakobson R. Linqvistik i poetika. Strukturalizm «za» i «protiv». Moskva, 1995.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998.

XÜLASƏ

“Aşığı şeirlərində paralel sintaktik strukturların üslubi özəllikləri” adlanan məqalədə sintaktik paralellizmin folklor dilində sintaktik atxetip kimi normativ sintaksis, linqvopoetika, aktual sintaksis və menmalingvistikanın. tədqiqat obyektinə ola bilməsi, nəzmin bünövrəsində duran dil priyomu kimi səciyyələndirilməsi qeyd edilir, paralel sintaktik strukturların poetik sintaksisdəki əhəmiyyəti bədii nümunələr əsasında şərh edilir. Məqalədə gəlinən nəticə budur ki, aşığı şeirinin poetik sintaksisində eyni strukturlu cümlələrin paralel işlənməsinin yaratdığı bədii effekt forma və məzmun, nitq və təfəkkür vəhdətinin göstəricisi kimi çıxış edir. Poetik sintaksisinin dəyəri, ağırlığı daha çox belə cümlə və bütövlərin yaratdığı söz oyununun üzərinə düşür.

BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA AZƏRBAYCAN DİLİNİN SAİTLƏR VƏ SAMİTLƏR SİSTEMİ

Pərvin EYVAZOV, Aynur RZAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
pervin.bdu@mail.ru
raynur676@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tezisdə professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə bağlı tədqiqatlarından bəhs olunur. Burada görkəmli türkoloqun dilimizin saitlər və samitlər sistemi haqqındakı fikirləri şərh edilir. Müəllifin sait və samitlərin təsnifi, onların xarakterik xüsusiyyətləri barəsindəki tədqiqatları ətrafında fikir mübadiləsi aparılır. Alimin yanaşmaları müasir fonetik araşdırmalarla müqayisə edilir. Bu istiqamətdə müvafiq tədqiqatlara və Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığına müraciət olunur.

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, fonetika, saitlər, samitlər, səs sistemi

Görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünas alim, tanınmış ədib, professor Bəkir Çobanzadə XX əsrdə Azərbaycan türkologiyasının, o cümlədən dilçiliyimizin təməlini qoyan və onun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış simalarından biridir. B.Çobanzadənin Azərbaycan dili haqqındakı əsərləri dilçilik elmimizə çox böyük töhfələr vermişdir. O, dilimizin fonetik, leksik, qrammatik quruluşundan bəhs edən çoxsaylı əsərlərin müəllifidir.

B.Çobanzadənin Azərbaycan dilinin quruluşu ilə bağlı araşdırmaları içərisində önəm verdiyi əsas problemlərdən biri fonetika məsələləridir. Düzdür, hələ o dönəməcən Mirzə Kazım bəy, Nəriman Nərimanov və başqalarının araşdırmalarında dilimizin bəzi fonetik xüsusiyyətləri haqqında müəyyən fikirlər söylənilmişdir. Lakin Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu: səs sistemi, fonetik hadisə və qanunlar haqqında dərinlən və o dövr baxımından daha təfəsilatlı tədqiqat aparan alim Bəkir Çobanzadə olmuşdur.

Dilimizin fonetikasını sistemli şəkildə araşdıran tədqiqatçı bu istiqamətdə çox sayda məqalələr yazmış, dərsliklər hazırlamışdır. Onun fonetik quruluşla bağlı tədqiqatlarında geniş şəkildə bəhs etdiyi əsas məsələlərdən biri Azərbaycan dilinin saitlər və samitlər sistemidir.

Bəkir Çobanzadə “Türk-tatar lisanıyyatına mədxəl”də dilimizin vokalizm sistemindən bəhs etsə də, onları konkret şəkildə qruplaşdırmır. Saitlərin bəzi xüsusiyyətləri: artikulyasiyası, kəmiyyəti, gərginliyi bəzində məlumat verir. Burada o, bütün mədəni dillərdə 95 ünlü və 128 ünsüzün mövcud olduğunu qeyd edir (Təbii ki, ibtidai millətlərdə və uşaqların səslərini nəzərə almadan). Ancaq sonrakı tədqiqatlarında fikirlərini elmi faktlara söykənərək sistemli şəkildə təqdim edir və həmin fikirlər bu gün də eynilə qalır, fərqli yalnız terminlərdədir.

B.Çobanzadə, ümumiyyətlə, səsləri dilin və səs tellərinin vəziyyətinə görə 3 qrupa ayırmışdır:

❖ **Səs tellərinin vəziyyətinə görə:**

1. *Fısıltılı səslər:* Səs telləri hərəkətsiz və təbii haldadır.

2. *Sağır səslər:* Səs telləri bir parça yayılmış və səs kanalı biraz açılmışdır.

3. *Sədalı səslər:* Səs telləri müxtəlif dərəcədə yayılmış və səs kanalı da buna uyğun daralmışdır.

❖ **Dilin vəziyyətinə görə:**

a) *Saitlər:* Dilin heç (əngələ) maneəyə rast gəlmədiyi səslər.

b) *Keçid səslər:* Ağızda dil vasitəsilə dar bir kanal yaranır və ciyərlərdən gələn hava buradan keçir, titrəşim pozulur.

c) *İndifai, partlayıcı səslər:* Dil, çıxan havanın önünü tamamilə kəsir. Sonra hava həmin maneəni aşır.

Saitləri izah edərkən müəllif düzgün göstərir ki, onların tələffüzü zamanı hava axını ağız boşluğundan maneəsiz xaric olur: “Sait səsləri tələffüz edərkən onların qarşısında heç bir dürlü maneə olmadan hava ağızdan çıxar. Samitələr maneəli səslər olduğu halda, saitələr maneəsiz səslərdir” (3, s.57). B.Çobanzadə saitləri “Türk qrameri”ndə üç prinsipə görə təsnif etmişdir:

1) Saitlər tələffüz zamanı dilin üfqi cəhətdən aldığı vəziyyətə görə iki qrupa ayrılır:

a) Dilin arxa tərəfindən damağın sərt qismində əmələ gələn saitlərə “**damaq önü**” və ya “**ön saitləri**” deyilir. Bu **xəfif** saitlərə **ə, e, i, ö, ü** hərfli daxildir.

b) Damaq arxasında hasil olan saitlərdir ki, bunlara “**damaq arxası**” və ya sadəcə “**arxa saitləri**” deyilir. Bu səqil saitlərə **o, u, a, ı** hərfli daxildir.

2) Saitlərin qruplara ayrılmasındakı prinsip dilin bu saitlərin tələffüzündə şaquli cəhətdən aldığı vəziyyətdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, ümumiyyətlə, saitləri “**aşağı**”, “**alçaq**”, “**orta**” və “**yuxarı, yüksək**” olmaq üzrə 3 qismə ayırır. Türkcədə saitlər orta qismə ayrılmadığından, ancaq “**alçaq**”, “**yüksək**” və ya “**dar**”, “**geniş**” qismlərinə ayrılır:

a) **Yüksək, dar** - *ı, i, u, ü*

b) **Alçaq, geniş** - *e, ə, ö, a, o*

3) Saitlərin qruplara ayrılmasında üçüncü prinsip bu saitlər tələffüz olunarkən dodaqların açılma dərəcəsi və şəklidir. Bu nöqteyi-nəzərdən **saitlər “müdəvvər”, “yuvarlaq” və “qeyri-müdəvvər”** olmaqla iki qrupa ayrılır:

a) **Müdəvvər, yuvarlaq saitlər**- *o, u, ö, ü (şəfəvi); b) Qeyri-müdəvvər saitlər*- *a, ı, e, ə, i (qeyri-şəfəvi)* (4, s.85).

Dilçi alim bu kitabında saitlərin fonetik xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda belə təqdim edir:

[e]- alçaq, xəfif, qeyri-şəfəvi bir saitədir.

[i]- yüksək, xəfif, qeyri-şəfəvi bir saitədir.

[ö]- alçaq, xəfif, şəfəvi bir saitədir.

[ü]- yüksək, xəfif, şəfəvi bir saitədir.

[a]- alçaq, səqil, qeyri-şəfəvi bir saitədir.

[ı]- yüksək, səqil, qeyri-şəfəvi bir saitədir.

[o]- alçaq, səqil, şəfəvi bir saitədir.

[u]- yüksək, səqil, şəfəvi bir saitədir.

[ə]- alçaq, orta, qeyri-şəfəvi bir saitədir. (4, s.87)

Bəkir Çobanzadə dilimizdəki [ə] səsinin qrafik işarəsinin artıq yeni əlifbada müəyyənləşdiyini də göstərir: “Azəri ləhcəsində e səsi ilə a səsi arasında bir saitə vardır ki, yeni türk əlifbasında tərsinə çevrilmiş e hərfi ilə (ə ilə) işarət olunur. Bu səs, şübhəsiz, alçaq və ya geniş səslərdən olmaqla bərabər, səqil ilə xəfif arasında bulunur” (4, s.87).

Bu bölgüdən əlavə dilçi alim danışıq üzvlərinin vəziyyətinə görə saitlərin digər xüsusiyyətlərindən də bəhs edir və bəzi vacib məsələləri diqqətə çatdırır: məsələn, saitlərin kəmiyyəti, gərginliyi, məxrəc sabitliyi, ağız və burun saitləri haqqında da məlumat verir. Çağdaş dilçilik isə bu meyarları da nəzərə alıb artıq saitlərin bölgüsündə onların kəmiyyətə, məxrəcinə və gərginliyinə görə qruplaşmasını diqqətlən kənarında qoymamışdır (5, s.34; 9, s.71).

Görkəmli türkoloq saytlərin məxrəc müxtəfliyi haqqında da bəhs edir. Ümumiyyətlə, səslərin məxrəci məsələsi Bəkir Çobanzadəyə doğma mövzudur. Çünki onun doktorluq dissertasiyası “Kodeks kummanikusda zahiri ahəng uyğunsuzluğu və türk dillərində məxrəc bazası” mövzusuna həsr olunmuşdur. O, səsin məxrəci anlayışını belə izah edir: “Hər səsi meydana gətirən başlıca bir üzv və ya bir neçə üzv vardır ki, bunların hamısına birdən o səsin məxrəci təbir olunur” (3, s.55). Bəkir Çobanzadəyə görə, dilimizdə bəzi saytlər məxrəcə bir-birinə yaxındır. Məsələn, e [ə] və i səsləri arasındakı uyğunluğu göstərən tədqiqatçı Azərbaycan dilində sözlərin tələffüzündə rast gəlinən bu münasibətin artıq türk dillərinin yazı sistemində sabitləşdiyini və bunun tarixi bir hadisə olduğunu qeyd edir: “Bu minval üzrə kanal olduqca geniş olduğu zaman [ə], ziyadə darlaşdığı zaman [i] səsi əldə ediliyor. Buradan anlaşılıyor ki, [i] ilə [ə] səsi arasında yaxın münasibət bulunur. Bu münasibət bilxassə türk-tatar lisanlarında pək ziyadə gözə çarpar, çünki bu lisanlarda bir çox kəlmələrə rast gəlirik ki, həm [ə], həm də [i] ilə tələffüz olunur. Məsələn: geldi –gildi, etdi – itti, genə - ginə və s.” (2, s.29). Ümumən, e~i səs uyğunluğu türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Orxon abidələrinin dilində də e~i dialekt fərqi olmuşdur: el – il, eki – iki, yer – yir, ber – bir, bes –bis. Azərbaycan dilinin cənub, şərq və şimal şivələri üçün səciyyəvi olan e>i hadisəsi yazılı abidələrin dilində də öz əksini tapmışdır (6, s.138).

Bəkir Çobanzadənin samitlərin təsnifi və xüsusiyyətləri ilə bağlı fikirləri də əhatəlidir. Müəllif düzgün qeyd edir ki, “samitə adlandırılan səslər boğazdan gələn havanın ağızda hər hansı bir maneəyə təsadüf etməsi ilə istehsal edilir”. “Mədxəl”də danışığ səslərini tərz şəklinə görə qruplaşdıran türkoloqun bölgüsü yalnız samitləri əhatə edir: a) dodaq səsləri: m, p, b, v ,f; b) diş səsləri: t, d, n, s, z; c) damaq səsləri: y, h, l, g, r. (2, s. 25-27).

Tədqiqatçının samitlərin təsnifi ilə bağlı digər bir bölgüsü isə belədir:

a) Əgər samit səslərin istehsalı zamanı yaranan maneə yalnız təbii hava kanalının bir az daha darlaşmasından ibarətdirsə, əmələ gələn səslər daimi və ya kanalı adlanır: **c, v, f, z, s, ş, ğ**.

b) Əgər səs ciyərlərdən və boğazdan gələn havanın sövti üzvlərimizin üstündə təsadüfən durmuşsa, və sonra bu üzvlər qüvvətlə bir-birindən ayrılırsa, bu zaman yaranan səslər ani və ya indifai adlanır. Çünki bunlar müəyyən bir partlama nəticəsində meydana gəlir: **g, q, d, t, b, p**. (4, s.88)

B. Çobanzadə bəzi samitləri qarışıq təbiətindən dolayı onları dalğalı səs adlandırır: **y, l, r, m, n, nq**. Eyni zamanda **m, n, nq** səslərini əmələgəlmə şəraitindən dolayı haqlı olaraq burun səsləri adlandırır.

Tədqiqatçı samitləri səs tellərinin ehtizazına – yəni gərginləşməsinə görə iki qrupa ayırır: **sədali və sağır səslər**, yəni cingiltli və kar samitlər. “Dalğalı” adı altında verdiyi səsləri sədali samitlər qrupuna daxil edir: **l, m, n, nq, r, y**. “İndifai” yəni partlayan səslərin bəzilərinin sağır, bəzilərinin sədali olduğunu qeyd edir.

B.Çobanzadə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində iki mürəkkəb samitdən də söz açır və onların mövcudluğunu qeyd edir: **1) c=d+j 2) ç=t+ş**. (4, s.89). Ə.Dəmirçizadə də bu saytləri qovuşuq samitlər adı ilə təqdim etmiş, digər samitlərin isə saf olduğunu vurğulamışdır (5, s.57).

H səsinə boğaz səsi hesab edən B.Çobanzadə Azərbaycan dilində **l** samitinin qalın və incəliyindən də bəhs etmişdir. “Azəricədə həm qalın, həm də incə l səsi vardır” (4, s.89). Belə ki, palıd və gəlin sözlərindəki l səsi yanaşı işləndiyi saytlərin təsiri ilə gəlin sözündə iki incə sait arasında yumşaq və palıd sözündə isə iki qalın sait arasında qalın məxrəcdə tələffüz olunur. Belə məqamla Türkiyə türkcəsində qarşılaşmaq mümkündür: hala (bibi) və hâlâ (hələ də) sözlərində bu fərqi müşahidə etmək olur, ancaq göründüyü kimi, buradakı yumşaq və incəlik səs uyuşması ilə bağlı deyil.

Samitləri ağızımızın harasında hasil olmasına görə də dürlü siniflərə ayırır. Samitlərin bu bölgüsünə “məxrəc” adını verir. Məxrəcinə görə samitləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

Türk dili” kitabında (1928) isə samitləri belə qruplaşdırır:

- 1) dodaq səsləri – b, p 2) burun-dodaq səsi – m
- 3) diş səsləri – t, d 4) dişarası – z, s
- 5) diş-dodaq – f, v 6) damaqönü – c, ç
- 7) damaqortası – g, k, y 8) Damaqarxası – x, ğ, q 10) dil səsləri – r, l (3, s.56).

Ə. Dəmirçizadə dilimizdəki samitləri aşağıdakı əsaslar üzrə təsnif etmişdir:

1. Küyün kəmiyyətinə görə
2. Küyün yaranma yerinə görə
3. Küyün yaranma üsuluna görə (5, s. 54).

B.Çobanzadənin verdiyi yuxarıdakı bölgü çağdaş dilçilikdə “küyün yaranma yerinə görə samitlər” qrupuna uyğun gəlir (1, s.88; 5, s.96).

Beləliklə, Bəkir Çobanzadənin bu tədqiqatlarından məlum olur ki, o, dilimizin fonetik quruluşunun inkişaf tarixini nəzərə almış və araşdırmalarını tutarlı elmi arqumentlərə əsaslanaraq aparmışdır. Onun bu istiqamətdə zəngin elmi fikirləri bu gün də dilimizin tarixini araşdırmaq baxımından vacib və dəyərli mənbədir. Maraqlıdır ki, görkəmli türkoloqun vaxtilə səsləndirdiyi fikirlər bu gün çağdaş tədqiqatlarla üst-üstə düşür. Sadəcə müasir elm bu fikirləri daha da dərinləşdirmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, V cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
5. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016,
7. Həsənov H. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Yeni kitab mətbəəsi, 1978
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Bakı çap evi, 2013
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. 2 cildə, I cild. Bakı: Elm və Təhsil, 2010.
10. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2012

HEYVAN KOMPONENTLİ FİTONİMLƏRİN FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI

Nübar ABASOVA

Bakı Dövlət Universiteti
nubar.abasova@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Məqalədə Azərbaycan dilində mövcud olan komponentlərindən biri heyvan adı olan fitonimlər forma və məzmunca söz qruplarına ayrılıb təhlil edilmişdir. Onların omonim, sinonim və çoxmənalılığından danışılıb misallar göstərilmişdir. Omonimlər və çoxmənalı sözlər bir-birindən fərqləndirilmişdir.

Açar sözlər: fitonimlər, çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər

Leksikologiyada qəbul edilmiş bir fakt var ki, “söz nə zaman, nə münasibətlə və nə cür əmələ gəlir, gəlsin, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət, və s. ilə səs kompleki arasında heç bir üzvi əlaqə yoxdur”[2, s15]. Dilçilərin fikrincə əgər sözün hər fərf tərkiibi ilə mənası arasında bir bağılıq olsaydı o zaman bir əşya və ya əlamət iki müxtəlif hər fərf tərkiibinə malik sözlərlə fədə oluna bilməzdı. Yəni dildə sinonimlik, omonimlik, antonimlik və çoxmənalılıq xüsusiyyəti daşıyan sözlər olmazdı. Lakin buna baxmayaraq, bəzən dildə hər hansı bir əşyaya onun bu və ya digər əlamətinə görə də ad verilməsini müşahidə edə bilirik. Məsələn, süzmə, dolma vəs. Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, adlandırmanın ilkin çağında (sadə sözlərdə) hər fərf tərkiibi ilə məfhum arasında əlaqə mümkün deyil, Amma sözyaratma prosesində (mürəkkəb və düzəltmə sözlərdə) bu hal müşahidə edilə bilər.

Tədqiqat obyektı kimi götürülən komponentlərindən biri heyvan adı olan fitonimlərə nəzər salağ. Bu sözlər mürəkkəb quruluşa malikdir, iki komponentdən ibarətdir və bir çoxunun adlandırılmasında onun ifadə etdiyi əşya, əlamət və keyfiyyət arasında əlaqə görünməkdədir. Çünki mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində sözlərin çoxmənalılığı mühüm rol oynayır. Məsələn, ilandili bitkisinin sporu ilan dilini xatırlatdığından bitki belə adlanır. Və yaxud çiçəkləri qurudularaq birələrlə mübarizədə istifadə olunan bitkiyə birəçiçəyi deyilir.

Çoxmənalılıq prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı omonimliyə də gətirib çıxara bilər. Tədqiq etdiyimiz fitonimlərin əksəriyyəti bu gün dilimizdə tamamilə müxtəlif mənaları ifadə etsələr də, hər ikisi çoxmənalılıq əsasında, sırf eyni xüsusiyyətinə görə adlandırılmış sözlər olur. Məsələn, buzovburnu sözü danadışi həşəratının Aran diləklərində işlənen variantıdır. Digər mənası isə, Oğuz dialektində əncir sortudur. Gördüyümüz kimi, eyni söz bənzərlik əlamətinə görə (buzovun burnuna bənzədiyinə görə) müxtəlif dialektlərdə bir-biri ilə bağılı olmayan iki müxtəlif əşyaya verilmişdir. Bu gün bu əşyalar arasındakı bağılıq hər ikisinin (əncir və həşərat) buzovun burnuna bənzərliyidir. Bu qəlibdən olan sözləri çoxmənalı kimi götürməyin tərəfdarıyıq. Başqa misallara nəzər salağ:

- Danaburnu – 1. Həşərat adı. 2. Rütübətli yerlərdə bitən ot.

- Keçiməməsi – 1. Uzun giləli üzüm növü. 2. Zınqırovçiçəklər fəsiləsindən ot bitkisi
- Quzuqulağı – 1. Türşəng. 2. Şəki dialektində təməli göbələk.
- Quzuqıran – 1. Zəhərli bitki 3. Kəlbəcərin Saldaş kəndində yer adı (Bu ərazidə bitən otlar zəhərli olduğundan quzular yeyərək ölmüşlər. O səbəbdən bu yer Quzuqıran adlanır).

- Tülküquyuğu – 1. Ağdam, Tərtər dialektində üzüm növü. 2. Tülkünün quyuğuna bənzər bitki növü.

Amma omonim olan sözlərin daşdığı mənalar arasında heç bir mənə bağı olmamalıdır. Omonimlər eyni hərf təribinə malik müxtəlif sözlərdir. Məsələn, keçiməməsi sözü izahlı lüğətlərdə iki müxtəlif söz olaraq verilir. 1. Uzun giləli üzüm növü, 2. Azərbaycanda oyun havalarından birinin adı. Bu adlandırma zamanı heç bir oxçar əlamət müşahidə etmədiyimizdən bu sözü çocmənəli deyil, omonim hesab etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Başqalarına da nəzər salaq:

- Keçiqıran – bərk soyuq (sifət)
- Keçiqıran – zəhərli ot növü (isim)
- Dovşandodaq – dodağın oryasında yarıq (sifət)
- Dovşandodaq – Dodaqçiçəklər fəsiləsinə aid çoxillik ot (isim)
- İtdirsəyi – göz qapağının müəyyən bir nahiyəsində olan qızartı və şişkinlik (isim)
- İtdirsəyi – İmişli dialektində tikanlı kol bitkisi (isim)

Məzmunca bir-birinə yaxın mənə ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlər bir məfhumla, eyni əşya ilə əlaqədar olur, onun müxtəlif malarlarını ifadə edir. Buna görə də sinonimlər çoxcəhətlidir, onların mənə fərqlərini meydana çıxartmaq çətindir.

H.Həsənov sinonimlərə belə bir tərif verir: “Bir ümumi mənə ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənəyə yaxın sözlərə sinonim deyilir”[3, s64]. Sözlərin sinonimliyini müəyyənləşdirərkən onlar arasındakı assosiativ əlaqəyə də fikir vermək lazımdır. Bu əlaqə nəticəsində sözlər arasında sinonimik münasibət yaranır. Bu əlaqə əsasında təfəkkürdə əşya və hadisələrin yeni əlamətləri əmələ gəlir. Həmin əşya və hadisə başqa əşya və hadisəyə müəyyən əlamətlərinə görə bənzəyərək ikinci dəfə adlana bilər. Məsələn, latın dilində buplerium adlanan bitkinin Azərbaycan dilində öküzboğan, öküzöldürən və dovşanqulağı fitonimləri ilə adlandırılmasına rast gəlirik. Burada sinonim cərgəsinin ilk iki vahidi (öküzboğan və öküzöldürən) bitkinin zəhərli olması, heyvanlar tərəfindən yeyilə bilməməsi əlamətinə görə adlandırılmışdırsa, üçüncü vahid (dovşanqulağı) bənzərlik əsasında yaranmışdır.

Heyvan komponentli fitonimlərin sinonimliyi geniş anlayışdır. Çünki elmi dildə fitonimlərin hər birinin latın mənşəli adı mövcuddur (Bildiyimiz kimi, latın dili botanika üçün orta dil sayılır). Bundan əlavə milli lüğət fondunda da eyni bitkiyə verilən müxtəlif adlara təsadüf edilir. Bunlardan biri heyvan komponentli, digəri isə quruluşca fərqli söz olur, məsələn, pişpişəyə xalq danışq dilində dovşanarpası, pul gülünə (krassula) dovşankələmi, minaçiçəyinə göyərçinotu, valetian bitkisinə pişikotu deyilir. Siyahını istənilən qədər uzatmaq mümkündür. Amma məqalədə sinonimik cərgəni təşkil edən vahidlərin hər birinin ədqi qatımıza uyğun keyvan komponentli mürəkkəb söz olmasını məqbul sayırıq.

Azərbaycan dilində işlənən komponentlərinə biri heyvan adı olan fitonimlər arasında müşahidə edilən sinonim cərgələrə nəzər salaq:

- Bağayarpağı, dovşançarığı: Bağayarpağı ədəbi dildə, dovşançarığı Şuşa diləktində deyilir. Arxların kənarında bitən enliyarpaqlı bitki olub, xalq təbabətində yaraları sağaltmaq üçün işlədilir.

- Koramalotu, ilandili: Alçaq ot şəklində bitən çoxillik qıjı. Lənkəran əzsisində bitir. Sporu ilan dilini xatırladır.

- İnəkotu, inəkçiçəyi, itpaxlası: Pərpətöyün. Xalq təbabətində istifadə edilən çoxillik bitki.
- Keçibuynuzu, ittikanı: Aran yerlərdə yayılmış tikanlı kol; 2 metrə qədər hündürlükdə, qışda yarpağı tökülən koldur (paxlalılar fəsiləsinə aid olan keçibuynuzu ağacı deyil, eyni adda kol bitkisidir).

- Keçiqulağı, sığırquyuğu: Çiçəklərindən xalq təbabətində istifadə olunan ot bitkisi.
- Keçiyemliyi, təkəsəqqal: Yem bitkisidir, yarpaqları və kökləri yeyilir. Yoğunlaşmış kökümsovlu bitkidir.

- Qoyunqulağı, ququotu: Qərənfilçiçəklilər fəsiləsinə aid olan bitki. Yeyilən bitkidir. Göy vaxtı kətə, buğlama, qurudulmuşundan diş ağrıları üçün dərman kimi ist ol.

- Quzğunqılıcı, qarğasoğanı: Süsənkimilər fəsiləsinə aid olan çoxillik bitkidir. Təbabətdə istifadə edilir.

- Keçisədəfi, çəpişotu: İkiləpəlilər sinfinə aid paxlalı bitki. Zəhərlidir. Tibdə qurdqovucu kimi ist ol.

- Qoç-quzu, qoyungözü: Hər ikisi dombalan (yerin altında bitən kartofabənzər göbələk növü) bitkisinin dialekt variantıdır. Qoç-quzu Basarkeçər, qoyungözü Qazax və Şuşa dialektində işlənir.
- Quşqonmaz, qulancar: Efir yağı tərkibli nazik gövdəli sarı tikanlı ot.
- Qurdkolu, qurdkökü, kəpənəkçiçək: Dekorativ əhəmiyyətlidir. Təbabətdə ist. olunur. Heyvanlar üçün zəhərli bitki sayılır.

Fitonimlərin içində sifət sinonimlik deyil də, variantlıq xüsusiyyəti daşıyan sözlərə də rast gəlinir. Mürəkkəb sözləri təşkil edən komponentlərdən birincidi və ya ikincisi təkrar olunur, digər komponent isə fərqli sözdən ibarət olur. Məsələn, dəvəayağı və ya dəvəqulağı limonium bitkisinin xalq danışığı dilində adlandırılmış formalarıdır. Dəvə komponenti hər iki fitonimdə təkrarlanır. Somatizm olan ikinci komponent isə fərqlidir. Birinci fitonimdə ayaq, ikinci fitonimdə qulaq somatizmləridir. Xırda çiçəkləri olan çoxillik ot və ya yarımkol bitkidir. Boya alınmasında və dekorativ bitki kimi istifadə edilir. Şoranlaşmış torpaqlarda bitir. Deməli, dövələrin yaşadığı şoran torpaqlarda bitən bu bitki hər ikisi bənzətmə əsasında olmaqla iki müxtəlif variantla adlandırılmışdır. Marahlısı isə budur ki, bitkinin çiçəkləri qonca vaxtı dövənin qulağını, açılmış çiçəkləri isə ayağını (pəncəsini) xatırladır. Digər bu qlibdən olan fitonimlərə nəzər salaq:

- İnəkotu, inəkçiçəyi: Pərpətöyün. Xalq təbabətində istifadə edilən çoxillik bitki.
- Maralşibyəsi, maralmamırı, maralyoncasi: Tundra və şm. Yarımkürəsində yayılmış şibyədir. Şm. Maralları üçün yaxşı yemdir.
- Pişiknəsi, pişikyarızi: Balverən və dekorativ bitki olub, güclü limon ətrinə malikdir. Limon ətri pişikləri cəlb edir.
- Quzuqarnı, quzugöbələyi: Yeməli göbələk növü
- Atpaxlası, atlərgəsi: Ağ dənəli yeməli paxla növüdür.
- Keçiağacı, keçiotu: Yulğum fəsiləsindən olan kol bitkisidir. Ətli yarpaqları var. Keçilər yaxşı yeyir.
- Durnaotu, durnadimdiyi: Ətirşahkimilər fəsiləsinə aid bitki. birillik və ya çoxillik otlardır. Meyvələrinin forması durnanın dimdiyinə bənzəyir.

İkinci komponenti təkrarlanan fitonimlər:

- Maralçiçəyi, buğaçiçəyi: Ağ çiçəkləri olan gül bitkisi. Dağətəyi yamaclarda bitir.
  - Maralotu, sığınotu: Qayalarda bitən yeməli ot.
  - Öküzdili, sığırdili: Çuğundurkimilər fəsiləsindən olan dərman bitkisidir.
  - İtburbu, qoyunburnu: Qızılgül fəsiləsindən tikanlı kol bitki və onun qırmızı meyvəsi.
  - Qurdağzı, şırağzı, itağzı: Nazik uzun gövdəsinin başında çiçəkləri açır. Bəzək bitkisidir.
  - İlansoğanı, siçansoğanı: Zanzaqkimilər fəsiləsindən çoxillik soğanaqlı ot cinsi.
  - Qurğuotu, şahinotu, qızılğuşotu, tərlandı: Sarı çiçəkli yabanı bitkidir. Qədim Yunanıstanda inanclara görə bu bitkinin şirəsi şahin gözlərinin həssaslığını artırır.
  - Sığırquyquğu, qatırquyruğu: Təbabətdə istifadə olunan bataqlıq bitkisidir.
- Beləliklə, tədqiqat obyektimiz olan heyvan komponentli fitonimləri mənaca qruplara əsasən, tədqiq etdik. Bəlli olduğu kimi, bu fitonimlərin arasında antonimlərə rast gəlinmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960 (204 səh.)
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı, 2007 (192 səh.)
3. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2000 (399 səh.)
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008 (442 səh.)
5. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2010 (452 səh.)

“DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI POVESTİNDƏ
ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏHLİLİ”

Ayan ƏLƏKBƏRLİ, Təzəgül MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

aelekberli@std.qu.edu.az

tmemmedova5@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Onomastik vahidlər fərdlərin şəxs kimi tanınmasında, cəmiyyətdə adlandırılmasında əhəmiyyətlidir. Adlar hər bir xalqın tarixini, milli adət-ənənələrini, dünya görüşünü, düşüncə tərzini formalaşdıran əsas amildir. Məqalədə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində yer alan onomastik vahidlər – xüsusi adların təhlili verilmiş, sosial statusuna görə tədqiq edilmişdir. Xüsusilə antroponimlərin etimologiyasına geniş yer verilmişdir. Povestdə işlənmiş bütün kişi və qadın adlarının demək olar ki, çox hissəsinin ərəb və fars mənşəli olması qənaətinə gəlinmişdir. Bu da XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli poetik onomastika sahəsinin alınma leksika hesabına inkişafına bariz nümunədir. Bu axtarışda antroponim, toponim kimi vahidlərin işlənmə yeri statistik göstəricilərlə verilmiş, həmin onomastik vahidlərin hansı səbəbə formalaşması araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Onomastika; təxəllüs; ləqəb və ayamalar; toponim; nomen

Giriş: Onomastik vahidlər xalq təfəkkürünün məhsuludur. Antroponimlər onomastika sahəsinin yarımşöbələrindən biridir. M. Kaşğari onomastikanın yarımşöbələrini 3 istiqamətdə aşkara çıxarmışdır. 1. Antroponim (Oğuz Xan), 2. Etnonim (Oğuzlar), 3. Toponim (Oğuz ölkəsi) **Antroponim** sözü də yunan mənşəli sözdür, şəxs və insan adı deməkdir. Bu bölməni öyrənən elm sahəsi **antroponomika** adlanır. Antroponomika təxəllüs, ləqəb, titullar, soyadları və şəxs adlarını tədqiq edir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda olan xüsusi adların məcmuəsi **poetik onomastika** adlanır. Onomastika VII əsrdən ərəb, XIX əsrdən başlayaraq isə rus ad sisteminin təsirinə məruz qalsa da, öz varlığını, ad vermə ənənəsini qoruyub saxlayıb. Azərbaycan da ərəb ad sistemi bütövlükdə XIX əsrin ikinci yarısına qədər davam etmişdir. Onomastika sahəsində rus ad sisteminin təsiri ilə A. Bakıxanovun soyad götürməsi bir yenilik, bir inqilab idi. İlk rus soyadları XV əsrdən etibarən yaranmışdır. XIX əsr bədii onomastika fondunun leksikası çox rəngarəngdir. M.F. Axundov bədii üslubunda Hacı Qara, Tükəz, Hacı İbrahimxəlil, Şəhrəbanu, Şahbaz bəy N. Vəzirovun yaradıcılığında Mələk xanım, Rüstəm bəy, Hacı Qənbər və s. bu kimi işlənmiş antroponimlər klassiklərimizin ədəbiyyat tarixində yaddaşlara həkk olan imzalarıdır (8, s. 402).

Ərəb mənşəli kişi adları	Ərəbcə yazılışı	Kök forması	Əlavə qeydlər
Abbas	عَبَّاس	عَبَس	“O ərəzəni apar... Apar həzrət- Abbas . (5, s.109) Qaraqabaq, ciddi, qəzəbli, acıqlı deməkdir. (1, s.93)
Baxşalı	بَخْشِيش عَلِي	بَخْشِش عَال	“Kərbəlayı Qafar adını qoydu Kərbəlayı Baxşalı .” (5, s.99). Mənası, Əli hədiyyəsi, Əli bəxşişi deməkdir. (1, s.106)
Cəfər	جَعْفَر	جَعْفَر	Bu heyndə Kərbəlayı Cəfər bərk çıxmış, Məhəmmədhəsən əmini lap qorxutdu.” (5, s.103) Çay, irmaq, arx mənasındadır. (VI İmanın adı) (1, s.114)
Əhməd	أَحْمَدُ	حَمْد	“- Muradqulu , dur bu saat get Məşədi Əhməd dayıngilə.” (5, s.80) Hz. Məhəmmədin (s.a.v) adlarından biri olmuşdur. Mənası ən tərifəlayiq, mədh olunmağa ən layiq deməkdir. (1, s.130)
Heydər	هَيْدَر	حَدَر	“Girdik Həsən , dəvə Heydər , yalançı Səbzəli , eşşək Muxtar , doşan Qasım .” (5, s.43) Ərəb toplumunda cəsur insanlara verilən künyə formasında işlənilir. Mənası isə 1) şir, aslan 2) cəsur, igid deməkdir. (1, s.147)
Həsən	حَسَن	حَسَن	Məkkədə bir dağın adıdır. Ərəb dilində feili sifət formasında işlənilir, “ağbəniz”, “gümüş”, “gönlük” mənalarını da ifadə edə bilir. Gözəl, göyçək, yaxşı mənalarını daşıyır, İmam Əlinin oğlunun adı olmuşdur. (1, s.148)
Həmzə	حَمْزَةٌ	حَمَز	“Hacı Həmzə və biri də Çərçiboğan kəndinin qlavası Xalqverdibəy ” (5, s.72) Antroponim həmçinin, aslan, sərt, möhkəm insan deməkdir. Yandırıcı, yandıran, qaynar, kimi mənalar ifadə edir. (1, s.148)
Hüseyn	حُسَيْن	حَسَن	“Bir söz deyirdi, bir deyirdi: “vallah”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “imam Hüseyn haqqı.” (5, s.95) Eyni mənə ilə, Həsən adının kiçildilmiş formasıdır. Gözəl, göyçək, yaxşı mənasındadır. (İmam Əlinin kiçik oğlu) (1, s.150).

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

Xalıqverdi	خالق	خلاق(yaradan)	Mürəkkəb addır.Birinci isim ərəb, ikinci isə türk mənşəlidir.Mənası Allahın verdiyi, Tanrının bəxş etdiyi deməkdir.(1,s.150)
Xəlil	خَلِيل	خلل	"Mənim adım Xəlil və yoldaşımın adı Sadıq ."(5,s.41)Həqiqi dost mənasını daşıyan bu ad,İbrahim peyğəmbərin ləqəbi olmuşdur.Yaxın dost,sevimli yoldaş deməkdir. (1,s.153)
Qafar	عَفَّارٌ	غفر	"Əvvəlkinin adı Kərbəlayı Qafar və ikincisinin adı Kərbəlayı Səbzəlidir." (5,s.99) Üstünlük dərəcəsidir.Bağışlayan əfv edən,mərhəmətli deməkdir. (1,s.164)
Qasıməli	قَاسِمٌ عَلِي	قسم عال	"Evə girən şəxs qlavanın yasavulu Qasıməli idi."(5,s.76)"Qasama" feilindən törəyən isim bölmək, qismət anlayışların da ifadə edir.Mənaca bölən,bölüşdürən, bölücü,pay verən deməkdir.(1,s.166)
Ömər	عُمَرُ	عمر	"Gör o Ömər oğlu Ömər eşşəyi neylədi?"(5,s.97)Həyatı,ölməzlik, dirilik, canlılıq mənasını ifadə edir.(1,s.195) Müsəlmanların ikinci xəlifəsi Hz.Ömər in adı ilə bağlıdır.Hərfi tərcüməsi ömür, həyat deməkdir.
Rza	رِضَاء	رضى	"Məhəmmədhəsən əmi olardı on-on iki yaşında ki,atası Hacı Rza vəfat elədi". (5,s.47) Razılıq,razi qalma, məmnunluq mənasını ifadə edir.(1,s.204)
Sadiq	صَدِيق	صدق	Ərəb dilində Sadiq feili sifət,Sadiq üstünlük dərəcəsidir.Dost,sədaqətli, vəfali, doğru, düzgün mənasını ifadə edir. (1,s.205)
Səfər	سَفَر	سَفَر	"Qaziyi-uyezdi –"N" Hacı Molla Səfər Salib Sultan - zadə."(5,s.107) 1) qəməri təqviminin II ayı,2)yola düşmə, səyahət mənalıdır.(1,s.211)
Məhəmmədhəsən	مُحَمَّدٌ Bax: Həsən	حمد	Mürəkkəb addır. Feili sifətdir. Sonuncu peyğəmbərin adı ilə bağlıdır.1) bəyənən, tərifiyəli deməkdir.(sonuncu peyğəmbərin adındandır) (1,s.175) 2)Gözəl, göyçək, yaxşı mənalarnı daşıyır,İmam Əlinin oğlunun adı olmuşdur. (1,s.148)
Zeynaləbdin	زَيْنًا لَعَابِدِينَ	-	"Çavuş Çaylax məhəlləsinə daxil olub, əvvəl gəldi dayandı Kərbəlayı Zeynaləbdin in qapısında və başladı münacatı".(5,s.108)Mürəkkəb isimdir, zeyn – bəzək,tac, abdin hissəciyi də əlavə olunaraq abidlərin tacı,bəzəyi mənasını ifadə etmişdir.Abidələrin bəzəyi, dindarların süsi deməkdir. (1,s.237)
Zülfüqar	ذُو الْفِقَارِ	-	"Cənab əmirin Zülfüqarı haqqı". (5,s.95)İki ağızlı,iki tərəfli,iki fəqərəli mənasındadır. (İmam Əlinin qılıncının adı) (1,s.241)Zül – sahib, füqarə -fəqərə sözündən gəlir, başlı,tiyəli mənasındadır. Ərəblərdə qılınclar xüsusiyyətlərinə görə adlandırılır.Məs:Əyilməz qılınc(Simsam),Şimşək qılınc və s.
Nəcəfqulu	نَجَف	نجف	" Bina be şikayət nümunə əhli-qəryeyi – Danabaş Xudayar bəy Nəcəfqulubəy oğlu bə qəzavətxaneyi."(5,s.107)Əlinin qəbri olan yerin qulu,Əlinin qulu mənasındadır. (1,s.188)
Pirqulu	پير	-	"Danabaş kəndinin mollası Molla Pirqulu "Bəxtiyarnamə" kitabından bir əhvalat oxuyurdu."(5,s.70)Sufilərin başında duran şəxs,qoca, yaşlı, ağsaqqal mənası vardır. Avetada bu ad keçmişdir. Pirin qulu, pirin köləsi (1,s.198)
Vəliqulu	وَلِي	ولي	" Vəliqulunun bu əhvalatdan heç xəbəri yox idi;"(5,s.72)1)Dost, yoldaş, qayğı göstərən mənasındadır.(1,s.234) 2) Allahın qulu,Tanrının qulu mənasını daşıyır.(1,s.170)Hz.Əliyə verilən adlardan biridir.
Fars mənşəli kişi adları			
1. Xudayar	خودايار	-	"Bu, Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəydi"(5,s.50)Mürəkkəb addır.Allahın sevdiyi bəndə deməkdir.Allahın dostu, allahsevər,Allah köməyi, Tanrı yardımı deməkdir.(1,s.154)
2. Oruc	روزه	روز	"Məşədi Oruc əmoğlu gəl."(5,s.116)Türk dilinə "oruzə" olaraq keçib.İbadətlə bağlı olduğu üçün <i>günlük</i> mənasındadır.Müsəlmanlığın beş əsas şərtindən biri.(1,s.194)
Yəhudi mənşəli kişi adları			

1. İsmayıl	يشمع إل	يشمع إل	“Ondan ötrü ki, Heydər in atası Kərbəlayı İsmayıl kəndin mütəbər şəxslərindən biri idi...”(5,s.68)İbrani dilində sonu إل ilə bitən adlar Allah anlamını daşıyır.Mənası Allah eşidər,xəbər tutar deməkdir.(yəhudi adı “Yismayel” in ərəb forması) (1,s.159)
Həm ərəb, həm fars mənşəli kişi adları			
1. Səbzəli/Sabzalı	سبزە Bax:Əli	-	Səbzə(əla kişmiş,göyert; göylük, yaşillıq) Alı və ya Əli(“Göy”sözü rəng mənasından başqa,xeyir,bərəkət, bolluq, xoşbəxtlik,sevinc,gənclik mənasında da işlənir.Bu baxımdan, ad“Əlinin bəxş etdiyi nemət,sevinc” mənasındadır) (1,s.210)

Əsərdəki kişi adlarının daha çox ərəb mənşəli olduğunu göstəricisi:		
Ərəb mənşəli	27	Abbas, Baxşalı,Cəfər, Dadaş, Əhməd, Heydər, Həsən, Həmzə, Hüseyin, Xalıqverdi, Xəlil, İzzət, Qafar,Qasım,Qasıməli, Qazı, Nəcəfqulu, Məhəmməd həsən, Muxtar, Muradqulu, Ömər, Pirqulu, Rza, Sadıq, Səfər, Vəliqulu, Zeynalabdn, Zülfüqar
Fars mənşəli	2	Xudayar, Oruc
Yəhudi mənşəli	1	İsmayıl
Həm ərəb, həm də fars mənşəli	1	Səbzəli/Sabzalı

Qadın adları

Qadın adlarının yaranmasında iştirak edən apelyativlər müsbət motivli, gözəllik çalarlı vahidlərdir. “**Hibrid antroponimlərin**” tərkibində türk mənşəli apelyativlərlə yanaşı, ərəb-fars mənşəli “**bahar**”, “**gül**”, “**nur**” və s.kimi gözəllik çalarlığı var.Onomastik vahidlər sistemində **rus və Avropa mənşəli** antroponimlər dilimizə birbaşa keçsə də, ərəb və fars mənşəli antroponimlər isə Azərbaycan dili qayda və qanunlarına uyğunlaşmışdır.**Ərəb-fars mənşəli:** (Arzu, Vəfa, İradə, Həqiqət, Hicran, Xoşgül) (3,s.110)“**Ayişənin** qızı, mənim evlənməyimin sənə də daxil var?”.(5,s.82) **Ayişə**-ərəb kökənlidir, diri,canlı,əbədi mənasındadır. (1,s.244)“**Zeynəb** bərk acıqlandı **Fizzənin** üstünə:”(5,s.73) **Fizzə**-ərəb mənşəlidir, gümüş, gümüş pul deməkdir. (1,s.267)**Zeynəb**-antroponimi mənşəcə ərəb sözüdür;1) qiymətli daş-qaş, cəvahirat; 2) atasının yaraşığı, bəzəyi; 3) kök dolğun mənalarnı ifadə edir.(1,s.333) “Anası kimə gedəcək getsin; onun yarı **Gülsüm** sağ olsun.”(5,s.72) **Gülsüm**-onomastik vahidi ərəb olan bu söz, kök, dolğun, əndamlı mənasını ifadə edir.(1,s.275)“Xudayar bəyin bir qızı olub, adını qoyublar **Xoşqədəm**.”(5,s.122)**Xoşqədəm**-fars-ərəb soylu adın mənası,ayağıyüngül, ayağı uğurlu deməkdir. (1,s.284)“Bu sözləri deyib,**İzzət** çarşovu başından kürsünün üstə atıb,genə oturdu öz yerində”.(5,s.89) **İzzət** -ərəb mənşəli olan bu ad hörmət,şərəf,etibar,namus,qeyrət,ismət mə nalarındadır.(1,s.160)“Səhər **Səkinə** xala xəbər verdi ki,Xudayar katda getdi şəhərə neçərnikə də alacağında yana şikayət eləsin.”(5,s.77)**Səkinə**-ərəb-türk mənşəli sözdür.Daha çox Səkinəbəyim,Səkinəxanım formalarında işlədilir.Sakit,mülayim xanım deməkdir. (1,s.315).“Xudayar bəyin övrətinin adı **Şərəfdir**.”(5,s.83) **Şərəf**-mənşəsi ərəb,mənası namus, qeyrət, heysiyyət,iftixar deməkdir.(1,s.322) “Yaxşı,ana **Zəhra** bibim səndən yekə arvadı,bə niyə o, ərə getdi?”(5,s.111)**Zəhra**-ərəb sözüdür;1)parlaq,işıqlı,gözəl deməkdir.(Venera planetinin ərəbcə adı);2)Karvanqıran,eşq ilahəsi mənalarnı da daşıyır.(1,s.333) “**Ziba** bucaqda bir zad oynadı,öz-özünə oxuyurdu.”(5,s.73)**Ziba**-etimologiyası farscadır;gözəl, göyçək,qəşəng, bəzəkli, yaraşılıq deməkdir.(1,s.335)

Əsərdəki qadın adlarının daha çox ərəb mənşəli olduğunu göstəricisi:		
Ərəb mənşəli	8	Ayişə, Fizzə, Gülsüm, İzzət, Səkinə, Şərəf, Zeynəb, Zəhra
Fars mənşəli	1	Ziba
Həm ərəb, həm də fars mənşəli	1	Xoşqədəm

Ləqəb

“**Ləqəb**” ərəb sözüdür, rus dilində 1)ləqəb vermək;2)titul vermək;3)rütbə,titul kimi tərcümə olunur.Ərəb və fars sözləri lüğətində “ləqəb” bir adamın əsl adından başqa ona verilən ad, ayama kimi izah edilir.Ləqəb onomastik vahidinin “**taxma**” adlanması öz əksini Y.V.Çəmənəminli, C.Məmmədquluzadə,İ.Hüseynov kimi yazarların yaradıcılığında göstərilməmişdir.(8,s.405) Ədəbi dildə “**ləqəb**” adlanan bu antroponomik termin geniş xalq kütlələri arasında «ayama» adlanır.«**Ayama**» sözünə «ayaq» şəkilində **ilk dəfə** M.Kaşğarının lüğətində rast gəlinir.Ləqəb və ayamaların yaranmasında şəxsin daxili keyfiyyəti,zahiri əlaməti ictimai həyatda rolu və s. əsas götürülür.M.Adilov və A.Paşayev göstərirlər ki, Azərbaycanın müxtəlif dialekt və şivələrində ləqəb və ayama mənasında **ayalğa** (Şəmkir),**nəssə** (Culfa),**təyəlğa**, **təlğa**(Qazax), **əyalğa**, **əlğa**(Gədəbəy) kimi variantları da var.(2,s.168)

Bədii ədəbiyyatda ilk dəfə «ayama» sözü C.Məmmədquluzadənin “**Danabaş kəndinin əhvalatları**” əsərində rast gəlik. “Əvvəl mənim adı qoydular nağılçı, amma sonra gördülər ki, bu ad mənə yaraşmır. Xülasəyi-kəlam, mənim adım qaldı “**Qəzetçi**” (5,s.41) **Qəzetçi Xəlil, Nağılçı Xəlil** – C.Məmmədquluzadə ləqəbin verilmə səbəbini məhz peşə-sənətlə bağlı olaraq yarandığını göstərir (2,s.185) “Axund bizə başa saldı ki **lağlağı Sadıqın** ayaması deyil, ləqəbidi” (5,s.43). “**Lağlağı**” **ləqəbi 1)** sifətdir, çoxdanışan, boşboğaz, naqqal, ağzına və ağına gələn danışan; **2)** Lağlağı eləmək, lağlağıya qoymaq; **Lavğa** (Borçalı); **lağvaçıl** (Qazax); **laxşəng** (Gədəbəy) dialekt və şivələrimizdə “**lağlağı**” ləqəbi bu cür adlanır. Məsələn, **girdik Həsən, dəvə Heydər, yalançı Səbzəli, eşşək Muxtar, doşan Qasım**. (5,s.43) **Girdik Həsən** leksik-semantic qrupda olan ləqəb və ayamalar içərisində müəllif “**Kirdik Həsən**” formasında, arxaizm səciyyəli dialektizim olduğunu vurğulamışdır. Mənası isə arsız, yalançı deməkdir (3,s.154-156)

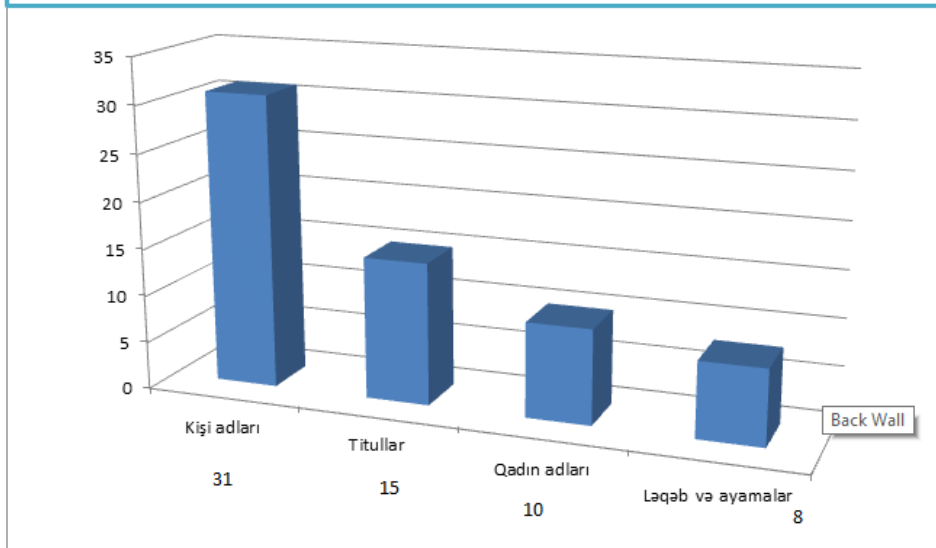
Toponomimlər

Toponomimlərin – yaranmasında coğrafi “**nomenlərin**” rolu böyük olmuşdur. Bədii dildə kəndlərə, çaylara, meşələrə, dağlara və s. verilən xüsusi adlar həm nomenlə (Çaylax məhəlləsi, Çərçiboğan kəndi və s.) həm də təklidə (Gəncə, Şəki və s.) işlədilmişdir. (2,s.268) Bununla bağlı olaraq linqvistikada “**nomenklatura**” termini də var. “**Nomenklatura**”, [latın sözü olub, **nomenclatura** – siyahı, adların yazılışı] mənasını ifadə edir. 1. Hər hansı elm, incəsənət, texnika və s. sahəsində işlənən adların, terminlərin məcmusu, ümumi siyahısı. 2. Müəssisə mühasibatının açdığı hesablar siyahısı. (6,s.498) “Hər ikimiz **Danabaş** kəndində anadan olmuşuq”. (5,s.41) “**Danabaş**” kəndi – Bu toponim təkcə leksik mənasına görə deyil, eləcə də çoxhəcalılığına görə gülüş yaratma enerjisi əldə edir və satirik üslubun arsenalını zənginləşdirir. Kasıb və məzlum insanların yaşadığı kənd ümumi olaraq bu cür mənanı ifadə edir. “Necə **Heydər xan** körpüsünə sal daşıyaqlar?” (5,s.91) “**Heydər xan**” körpüsü – Hələ XVI əsrin axırlarında Heydər xanın süni gölə çevirildiyi haqqında məlumat da vardır. Klassik yazıçılarımızın yaradıcılığında bu toponim işlənmə zənginliyinə görə fərqlənir. “Hacı Həməzə və biri də **Çərçiboğan** kəndinin qlavası Xəlilqərdibəy”. (5,s.72) “**Çərçiboğan**” kəndi – Oykonomi quruluşca sadədir. Şərur rayonun Dərvişli inzibati vahidində kənd adıdır, Çərçiboğan çayı sahilindədir. Oykonim eyniadlı çayın adı ilə bağlıdır. Hidronim çərçi (xırdavatçı, xırdavat alverçisi) və boğan (boğmaq feilindən) komponentlərindən düzəlib, “xırdavatçı boğulan çay” deməkdir (9,s.191). “Yeddi girvənkəlik qəndlərdən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bazardan çıxıb **Buxana** məhəlləsini tutub başladı getməyi” (5,s.53). “**Buxana**” məhəlləsi – Dağın quzey yerlərində, qayalar arasında yay fəslində də buz olduğu üçün belə adlandırılmışdır. Keçmişdə dağ yaylaq yeri olmuşdur. Dağın ərazisində Buxana adlı yer də var (9,s.161). “Çavuş **Çaylax məhəlləsinə** daxil olub, əvvəl gəldi dayandı Kərbəlayı Zeynalabının qapısında və başladı münacatı” (5,s.108). “**Çaylax**” məhəlləsi – hidronomi quruluşca sadədir. İsmayılı rayonu ərazisində çay. Çayın yatağı yay fəslində quru olduğu üçün belə adlandırılmışdır. “Kərbəlayılar üz qoydu **Qırxadın** yoluna və camaat yavaş-yavaş, dəstə-dəstə və tək-tək üz qoydu kəndə. (5,s.110) “**Qırxadın**” yolu – Bu toponimin mənşəyini çox vaxt rus dilindəki “**Karantin**” sözü ilə eyni mənada olduğu ifadə olunur. “**Qırxadın**” deyərəkənd dindən kənar bəziləri qıraqdan, kənardan gələn mənasında şərh etmişlər. “**Qırxadın**” coğrafi adının kökü **qır (kır)** tayfasının adındandır. Tədqiqatçılar göstərirlər ki, **qır** sözü qədim və çoxmənalı sözdür. **M.Kaşğari** bu sözün kır – yağı, gizli düşmən; kır – qır rəngi; kır at – qır rəngli at; kır – su bəndi; kır – yastı dağ; bu cür mənalarını ifadə etdiyini göstərmişdir (10,s.1).

NƏTİCƏ

Onomastik vahidlərin zənginliyi baxımından C.Məmmədquluzadənin “**Danabaş kəndinin əhvalatları**” povesti digər əsərlərdən fərqlənir. **Antroponimlər** (kişi adları, qadın adları, ləqəb və ayamalar, təxəllüslər, titullar) və **toponimlər** (yer adları) daha çox üstünlük təşkil edir. “**Ayama**” onomastik vahidinə ilk dəfə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığında “**Danabaş kəndinin əhvalatları**” povestində rast gəlinir. Povestdə işlənmiş antroponimlərin əsas hissəsini təşkil edən kişi və qadın adlarının çox hissəsini alınma leksika xüsusilə də ərəb-fars mənşəli şəxs adları təşkil edir. Əsərdə işlənmiş **kişi adlarından 27-si ərəb, 2-si fars** (Xudayar, Oruc); **1-i yəhudi** (İsmayıl); **1-i isə həm ərəb, həm də fars mənşəlidir** (Səbzəli, Sabzalı). **Qadın adlarından 8-i ərəb, 1-i fars** (Ziba); **1-i isə həm ərəb, həm də fars mənşəlidir** (Xoşqədəm). Povestdəki toponimlər nomenlərlə birgə işlənilib (“**Danabaş**” kəndi; “**Heydər xan**” körpüsü və s.). Yazıçılarımızın istifadə etdikləri toponimlərin çox hissəsi anadan olduqları, yaşadıkları, yaxud bir müddət getdiyi yerlərin adları ilə bağlı olur.

Əsərdə işlənmiş onomastik vahidlərinin dəqiq sayı cədvəldə verilibmişdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Aydın Paşayev, Alimə Bəşirova “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” **Bakı 2011**
2. Əzizə Mikayılova “Onomastik vahidlərin üslubi imkanları” **Bakı 2008**
3. Əzizxan Tanrıverdi “Türk mənşəli Azərbaycan şəxs adlarının tarixi-lingvistik tədqiqi” **Bakı 2012**
4. Aydın Paşayev “Azərbaycan Antroponomikası” **Bakı 2015**
5. Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri IV cildə I cild “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti **Bakı 2004** (mənbə)
6. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” IV cildə II cild “Şərqi-Qərbi” **Bakı 2006**
7. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” IV cildə III cild “Şərqi-Qərbi” **Bakı 2006**
8. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” IV cildə IV cild “Şərqi-Qərbi” **Bakı 2006**
9. AMEA. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. **Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti**. I c. (iki cildə). Bakı, “Şərqi-Qərbi”, 2007, 304 səh.
10. **İnternet resursları:**
“Cəbrayıl antroponimləri” İsmayıl Kazımov

QANTƏMİRİN SATİRİK ƏSƏRLƏRİNDƏ ANTROPONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

Mətanət AĞASIYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
e-mail: agasiyeva1983@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: antroponimlər, ləqəblər, ad sistemi, komik effekt

Giriş: XX əsrin 20-30-cu illərində yazıb yaratmış, mühacirət ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevdir (Qantəmir). Onun nəsr dili son dövrlərə qədər əsaslı şəkildə tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Yazıcının hekayələrində maraq doğuran mövzulardan biri də antroponimlərin üslubi imkanlarıdır.

Qantəmir nəsr əsərlərində şəxs adlarının seçilib işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, adların yumor və satira vasitəsi kimi, uğurlu nümunələrini yaratmışdır. Onun hekayələrində əsas yeri obrazların xarakterinə müvafiq seçilmiş komik adlar tutur.

Satirik əsərlərin özünəməxsus “lüğəti” vardır. Şəxs adları satirik əsərlərin lüğət tərkibi bini səciyyələndirən söz qruplarından, satirik ifadə vasitələrindən biridir. Satirik yazıcıları-mızın yaradıcılığında işlədilən antroponimlər zəngin və maraqlıdır. Bu baxımdan mühacirət ədəbiyyatımızın nümayəndəsi - Qantəmirin (Qafur Əfəndiyev) yaradıcılığı xüsusilə fərqlənir.

Azərbaycan dilinin zənginliyi, xalq müdrikliyi, canlı yumor Qantəmir yaradıcılığının ən səciyyəvi cəhəti, məziyyəti sayılır. Qantəmirin yaradıcılığının tədqiqi göstərir ki, yazıçı ümumxalq dilinə və bədii vasitələrə böyük qayğı ilə yanaşmışdır. O, komik effekt yaratmaq üçün bədii mübaligə və kiçiltmədən, kalamburlardan, atalar sözü və məsəllərdən, həmçinin şəxs adlarından satirik vasitə kimi bacarıqla istifadə etmişdir.

Qantəmirin yaradıcılığında işlənən tiplərinin adları rəngarəng üslubi çalarlara malik olduğundan onların bəzisi bəhs etmək lazım gəlir.

Qantəmir bəzən etimoloji adlardan istifadə edərək obrazın sinfi mənsubiyyətini komik yolla əks etdirmişdir. Qadınların öz çadralarını atmasından, yeni əlifba qəbul edilməsindən qəzəblənərək Ağamalı oğluna hədə məktubu yazdıran Sara bibi ("Sara bibi") məktubun altında öz imzasını "Sara xanım Muradbəyova Xudayar xan qızı" şəklində yazdırmaq istəyir, hazırki quruluşda xanım sözündən əl çəkməyəcəyini bildirir.

"Zeynəb Tükəzbənova" hekayəsinə nəzər salaq: *Ərizənin altında Zeynəb Tükəzbənova imzasını qoymuşdu.*

- *Xalaqızı, bu nə cür imzadır?*

- *İmzalar kişi adı ilə tamam olması haqqında göydən ayə nazil olmayıb ki?! Yazarsan olar [4,218].*

Gülüş doğuran cəhət Zeynəbin komik şisirtmə yolu ilə yaradılmış ifrat mövqeyidir. Keçmişdə heç bir hüququ olmayan qadın indi bir növ həmin hüquqsuzluğun intiqamını almaq istəyir. Elə bu cür anaxronik düşüncələrin nəticəsidir ki, özünə soyadı da (Zeynəb Tükəzbənova) qadın adından götürmüşdür. Zeynəb indiyə qədər qadınların kişilərdən asılı olduğunu nəzərə alaraq, belə bir nəticəyə gəlir ki, indi də əksinə olmalı, kişilər qadınların tabeliyində yaşamalıdır.

"Xüsusi adların komizmi bəzən anlaşılmazlıq texnikası ilə bağlı olur və bu cür anlaşılmazlıq daha güclü komik effektə səbəb olur." Yaxın səslənən müxtəlif sözlərin – poronimlərin vasitəsilə anlaşılmazlıq komizminin yaxşı nümunələrinə Qantəmirin nəsrində də rast gəlirik. Yazıçının "Düzəlmədi" hekayəsində bütün əhvalat "Məhəmmədəli" sözündə "Əli"nin düşməsi "Məhəmmədəli Əliqulu" əvəzinə, bu adın sənədlərdə "Məhəmməd Əliqulu" şəklində yazılması üzərində qurulmuşdur. "Qoy mən səni başa salım: orada iki Əli olasıdır. Biri mənim ayağımda, o biri də atamın başında. Mənim ayağımdakı Əli qələmdən düşüb, yazılmayıb, götür ayağımın Əlisini köçürt bir kağıza, ver əlimə" [4,196]. – deyən Məhəmmədəlinin gizli ihteşmalarını başa düşməyən, müsəlman adlarına, müsəlman yazısına bələd olmayan müdir daha da əsəbiləşir (A.M.): "Что такое bir əl, iki əl? При чем здесь твой рук или ног? Я не понимаю!.." [4, 196].

Qantəmir xüsusi adlardan istifadə edərək mühüm məsələlərə toxunmuş, Şərq aləmində qoşa işlənən adlara daha çox istehza etmişdir. "Düzəlmədi" hekayəsində müəllif bir neçə obyektə tənqid edir: həm Şərqdə geniş yayılmış ikiadlılığı, Əli, Məhəmməd kimi adların bir-birinə mənasızcasına calaşdırılmasını, müdirlərinin ləyaqətsizliyini, həm də idarələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi-ışğuzar üslubunun işlədilməməsini.

"Adətən, bədii əsərlərdə adlar iki cür olur: 1. Həyatda, ictimai yerlərdə və məişətdə bilavasitə təsadüf edilən təbii adlar; 2. Satirik tipi xarakterizə edən, komik effekt yaradan, müəllifin bilavasitə düzəltdiyi qondarma, uydurma adlar." [5, 233].

Həyatda adların mənası ilə onun daşıyıcısı arasında bir əlaqə olmasa da, bədii ədəbiyyatda antroponimlər, adətən, personajların təbiəti ilə əlaqədar olur. Burada əsərin janrına, məzmununa uyğun, surətin səciyyəsinin tamamlanmasına kömək edə bilən, müəyyən effekt yaradan adlardan istifadə olunur. Bu məqsədlə yazıçılar ya xalq dilindən gələn adlardan istifadə edir, yaxud da personajların xarakterinə uyğun olaraq özləri yeni adlar yaradırlar.

Bu baxımdan Qantəmirin satirik tiplərinin adı çox maraqlıdır. Yazıçı "Ağıl dəryası", "İntelligent", "Hərcəyi" adını təsadüfi seçməmişdir. Əsərdə surətin öz xarakterindən nəşət edən bu ad tənqid obyektinin mahiyyətini ifşa etməyə, komizmi daha da qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Obrazların özü həyati, təbii olduğu kimi, adı da inandırıcı olmalıdır. Elə ona görə də yazıçılar öz qəhrəmanlarını adlandırarkən çətin bir yol keçir, dəfələrlə düşünüb-daşınıb janrın tələbinə uyğun öz fərdi üslubları, həmçinin obrazın fərdi və ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təbii surətdə səsleşən bir ad "kəşf edirlər".

Qantəmirin mənfi tiplərə verdiyi adlardan aydın olur ki, onlar surəti xarakterizə edən, onlara qarşı satirik gülüşü şiddətləndirən, mənfi emosiya yaradan adlardır. Lakin yazıçının yumoristik planda işlətdiyi surətlərin adları onlardan fərqlənir. Bunlar, sadəcə, komik effekt yaradan adlardır.

Məlumdur ki, XX əsrdən əvvəlki dövrlərdə yüksək mənəblər haqqında yazan şəxs onların əsl adından əvvəl 5-6, bəzən daha artıq titul əlavə etməli idi. Qantəmir müəyyən dövrdə yüksək hörmət çaları üçün istifadə olunan bu vasitəni satirik üslubun tələbinə uyğun yeni formada canlandırır və çoxmərtəbəli, uzun adlardan üslubi priyom kimi istifadə etmişdir. O, bir qayda olaraq, öz əsərlərində “hörmətli şəxslərin adlarını titullarla: rütbə, vəzifə, ictimai mövqeyi göstərən, dini münasibəti müəyyənləşdirən səciyyəvi ifadələrlə işlədir. Müəyyən bir tip ilə əlaqədar heç bir məlumat oxumadan da, yalnız adı ilə onun haqqında tam təsəvvür əldə etmək olur. Hiss edirsiniz ki, müəllif hansı satirik boyalarla bu surəti təsvir edəcəkdir. Məsələn: *Buyurun tanış olun, Hacı Əliqulu ibn Hacı Sadıq, ibn Hacı Cavad, ibn Şeyxanə Hacı Məmmədrza...Mən öz-özümümdə bu qədər ağıllı, bu qədər kamallı, bu qədər səliqəli Hacı görməmişəm, desəm inanın. Hacı qiyamətdir, qiyamət!* (Hacı lələ) [4, 219].

Satirik əsərlərin dilində ləqəblər də üslubi rənglərin yaranmasında xüsusi rol oynayır. Satirik yazıçı olan Qantəmirin yaradıcılığı bu cəhətdən daha səciyyəvidir. O, mədəniyyətsizliyin və avamlığın nəticəsi olan, insan ləyaqətini təhqir edən, alçaldan ləqəblərə qarşı çıxmış, köhnə mühitin təsviri və tənqidi məqsədlə xalq arasında işlənməkdə olan ləqəblərdən öz üslubuna uyğun olaraq istifadə etmişdir. Məsələn: *Bu hansı dində, hansı məzhəbdə görünübdir ki, Yumurta Heydərin qızı Çopur Zeynəb gəlib bizə üzbaşı olubdur?* (Sara bibi) [4,232]. *O, tın-tın Musanın nəvəsidir* (İntelligent). [4,177]. *İncilburun Fatmanın oğlunu deyirsiniz?* (Şarlatan) [4,286].

Sabirin seçdiyi Anna, Sonya, Lizalar kimi Qantəmir də əsərlərində rus qızı adlarını təsadüfi seçməmişdir. Onların tənqid atəsinə tutduğu zümrənin nümayəndələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləri, bir növ, bu adlarla bütövlənir və tamamlanırdı. ...Rüşvətdən aldıqlarını Lidyalara sərf etmək namussuzluq deyilsə, bəs, sizcə, namussuzluq nədir?”

Bildiyimiz kimi, XIX əsrdən başlayaraq ad sistemimiz rus ad sisteminin təsiri ilə özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. XVIII əsrə qədər paralel şəkildə işlənən türk və ərəb ad sisteminin komponentlərinə rus ad sisteminin komponentləri də əlavə olundu. Hal-hazırda təlim prosesində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimləri əsl ad-ləqəb, əsl ad-təxəllüs, əsl ad-titul, ləqəb-titul, ləqəb-təxəllüs, ləqəb-uydurma adlar, ləqəb-əzizləmə və kiçiltmə adlar və s. kateqoriyaların fərqləndirilməsində böyük çətinliklərlə rastlaşırlar. Bunu nəzərə alaraq, bədii ədəbiyyatda da antroponimlərin tədqiqi vacibdir.

Nəticə olaraq demək olar ki, görkəmli satirik yazıçı Qafur Əfəndiyev gülüş doğurmaq, komik effekt yaratmaq üçün bir çox vasitələrlə yanaşı, satirik əsərlərin lüğət tərkibini səciyyələndirən söz qruplarından, satirik ifadə vasitələrindən biri - şəxs adlarından da geniş istifadə etmişdir. Qantəmirin əsərlərində adlar düşündürücüdür, müvəffəqiyyətlidir. Əsərlərinin böyük rəğbət qazanmasına başqa satirik ifadə vasitələri ilə yanaşı, antroponimlərin də müəyyən təsiri aydın görünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, AM965 MMC, 2015
2. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Nurlan, Bakı, 2005
3. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, Nurlan, 2008
4. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972
5. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Elm, 2010

FOLKLOR ONOMASTİKASINDA AĞ VƏ QARA RƏNGLƏRİN SEMANTİKASI

Ayişə HACIYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aynure84@box.az
AZƏRBAYCAN

Xülasə: Rəng bildirən sözlərdən yaranmış onomastik vahidlər bütün xalqlarda olduğu kimi, türk xalqlarının folklor onomastikası üçün də xarakterikdir. Belə ki, A.Nikonov toponimiyada rəng bildirən sözlərdən yaranmış onomastik vahidlər haqqında yazır: “Bütün ölkələrin toponimiyasının əsasını rəng bildirən sözlər təşkil edir. Dağ yerlərində onlara daha çox təsadüf olunur”. Məlumdur ki, türk dillərində rəng bildirən sözlər tarixən müxtəlif mənə çalarlarına malik olmuşdur. Məqalədə də folklor onomastikasında ağ və qara rənglərin semantikasi araşdırılmış, həmçinin ağ və qara rənglərin ziddiyyət yaratma xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: dilin lüğət tərkibi, folklor onomastikası, onomastik vahid, obraz, ağ və qara rəng, milli və mənəvi simvol.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında yüzrlərlə onomastik vahid daha çox rəng bildirən sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bu leksik vahidlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Buna görə də coğrafi obyektlərin adlarının öyrənilməsində onların semantikasının təyini və adlandırmada özünü göstərən faktorların aşkara çıxarılması folklor onomastikasının aktual məsələlərindən hesab edilir.

Tarixən müxtəlif rənglər türk xalqlarında mənəvi və milli simvol kimi qiymətləndirilmiş və qəbul edilmişdir. Göytürklərdən başlayaraq qırmızı, sarı və yaşıl rənglər cəhət, istiqamət bildirdiyini və dövləti təmsil etdiyini desək səhv etmərik. Qara rəng şimalı, qızılı (qırmızı) – cənubu, ağ – qərbi, göy – şərq bildirmişdir.

Bundan başqa, türklər rəngləri mücərrəd məfhumla kimi də təsəvvür etmişlər, onlara ilahi, milli, dini, coğrafi mənalara əlavə etmiş, özlərinin düşüncə tərzinə, dünyagörüşlərinə və inamlarına görə bəzilərinə uğurlu hesab etmiş, bəzilərinə isə şübhə ilə yanaşmışlar.

Cənubi Azərbaycan alimi Cavad Heyət “Türk dillərində rənglərin yeri” adlı tədqiqatında ağ rəngi təmizlik, böyüklük, ədalət, güclülük; qara rəngi uğursuzluq, yas əlaməti bildirməklə bərabər böyüklük; qırmızı (qızılı) rəngi həyəcan, qüdrət; göy rəngi (mavi) sonsuzluq, törəyiş, əməliyyat, dostluq, sədaqət, vəfa, aydınlıq; yaşıl rəngi yaşıllıq, gənclik, din, iman; sarı rəngi elm, mərifət, zəka, ağıl, həqiqət simvolu sayır [1].

Rəng bildirən “ağ” leksik vahidinin semantikasi üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, sözün rəng bildirmək xüsusiyyəti ilə yanaşı cəhət, yüksəklik, təmizlik, xoşa gələn mənalara da vardır. Türk dillərində “ağ” sözünün aşağıdakı mənalara vardır: 1) Ağ, 2) Təmiz, 3) Gözəl, 4) Düz, 5) Ağartı, 6) Sürmə, 7) Zülal. Folklor nümunələrində də Ağcaq dağları, Ağudu dərəsi (“Qaçaq Nəbi” das.), Ağ qaya (“Koroğlu” das.) oronimlərinin tərkibində “ağ” leksik vahidi yüksəklik, əlçatmazlıq mənalara bildirir.

Bəzi tədqiqatçılar “ağ rəng yaradılış miflərində tanrı, soy, kök başlanğıcı anlamına” gəldiyini də qeyd edirlər [2, s. 212]. Qazan xan öz soy-kökündən bu cür bəhs edir: “Ağ qayanın qaplanının erkəgində bir köküm var”, “Aq sazın aslanında bir köküm var”, “Ağ sunqur quşu erkəgində bir köküm var” [3, s. 158]. Prof. M.Seyidov həmin ifadələrdəki “ağ” rəngi Ülgenlə bağlayaraq bu sifətin müqəddəsliyinə işarə etdiyi halda, tədqiqatçı Bəhlul Abdulla “ağ”ın “hündürlük”, “ucalıq” mənasında izahını verir. “Qazan xan son olaraq, Ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var” deyir. Arxada xatırlatdıq ki, sözü gedən bu quş Qayı boyunun onğonu-dur. Amma bu da var ki, Sunqur quşun Ağ sunqur, Qara sunqur, Boz sunqur adları (bəlkə də növləri) vardır. Qazan xan da sunqur quşlarının təyin əlamətləri olan ağ, qara, boz rənglərdən ağ rəngin qutsal, Tanrıya məxsusluğunu bildiyindən kökünü ağ rəngli sunqurla bağlı bilmişdir [2, s. 214].

Folklor nümunələrində rəng bildirən “qara” leksik vahidi müxtəlif mənalara ifadə edir. A.N.Kononova görə, a) qara, qaranlıq, qəzəbli, qəmli; b) mal – qara, xalq, döyüşçü, kütlə; c) yer, quraqlıq; d) təpəcik, dağ [4, s. 161]. Sözün bir mənasını Mahmud Kaşğari izah edərək yazırdı ki, “Hakamye hanlarına kara dener. Bogra Kara Hakan gibi”.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında adlar obrazların istər daxili, istərsə də xarici xüsusiyyətlərini səciyyələndirir. Beləliklə, surətin özünəməxsus xüsusiyyətləri onun adında da əks olunur. “Qurbanı” dastanında adı çəkilən Qara Vəzir, “Əsli və Kərəm”də Qara Keşiş, “Məhəmməd - Güləndam”da Qara Dev, Qara Vəzir və s. belə onovahidlərdəndir. Adlarda işlədilən “qara” leksik vahidi keşişin, vəzirin, devin güclü, yenilməz, iri, böyük və s. olmasını yox, onların eybəcər, mənəvi cəhətdən çürük daxili aləmlərinin açılmasında iştirak edir.

M.Çobanov qara leksemli antroponimlərdə rəng bildirmə xüsusiyyətini əsas götürür [5, s.38]. H.Həsənov da həmin tip antroponimlərin zahiri əlamətlə əlaqədar yarandığını göstərir [6, s.56]. Əlbəttə, qara sözündə rəng bildirmə xüsusiyyəti vardır. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə “qara” leksik vahidi ilə işlədilən antroponimlərdə cəsarətli, igid, güclü mənasındadır: Qara Tukin Məlik, Qara Təkur, Qaragünə oğlu Qarabudaq və b. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dünyaya gələn oğlan uşağını güclü, qüvvətli, yenilməz, məğrur görmək türk psixologiyası, türk mənəviyyəti üçün həmişə xarakterik olmuşdur. Qara antroponiminin rəng anlamlı qara vahidi ilə bağlı olmadığı M.Adilov tərəfindən də əsaslandırılmışdır: Səlcuq hökmdarı Qara Arslana verilən qara ləqəbi də böyük, qüdrətli mənasındadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qara” rəng “böyük” sifətinin

sinonimi kimi də işlədilir: “Qara buğra gəldigində nə kiçikmiş?!” deyərlər” [3, 111]. Həmçinin dastanda işlənən Qara xan, Qaraca çoban, Qara Budaq adlarında da bu mənə özünü göstərir. Buradan bir daha aydın olur ki, qara leksemlə kişi adlarımız rəng, yaxud zahiri əlamət əsasında yaranmamışdır [7, s.151].

Beləliklə, qəhrəmanlıq dastanlarında “qara” daha çox qüvvət, cəsarət, yenilməzlik, böyüklük, mərdlik xüsusiyyətlərini ifadə edən vahid kimi səciyyələndirilir. Belə ki, “Qaçaq Nəbi” dastanında Qarabulağın başı, Qaraçınqıllı yaylağı oronimlərinin tərkibində də leksik vahidin yuxarıdakı mənaları hiss edilir.

“Qaraçənli və Dəli dağ” əfsanəsinin adında işlədilən “qara” vahidi isə sıx, qaranlıq məzmunu ifadə edir.

Ağ və qara vahidlərinin bir-biri ilə əkslik, ziddiyyət yaratma xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu barədə M.Adilov yazır: Qədim zərdüştlik dualist fəlsəfəsinə görə ağ rəng müsbət qüvvələri, qara isə mənfi qüvvələri təmsil edirdi (qara basma, qara qüvvə, günü qara olmaq və s.). Odur ki, ağ Hörmüzdün-gündüzün, qara isə Əhrimənin-gecənin rəmzi hesab olunurdu [8, s.10]. Həmin müəllifin başqa bir fikrinə müraciət edək:...qara sözü mənfi çalarlıqda güclü, şiddətli, təsirli mənalarını ifadə edir: qara yel, qara qış, qara azar, qara qırğın [7, s.150]. Göründüyü kimi, müəllif ağ və qara vahidlərinin bir-birinə zidd xüsusiyyətlərini konkret dil faktları ilə izah etmişdir. Ağ rəngin müsbət, qara rəngin isə mənfi emosiyaları ifadə etmə xüsusiyyətləri Kitabı-Dədə Qorqud dastanında daha qabarıq müşahidə olunur. Məsələn, Kimüj ki, oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurın, qara keçə altına döşəy qara qoyun yəxnisindən öginə gətirürüj. Yersə, yesün, yeməzsə, tursungetsün - demişdi. Oğlı olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurıj. Rəng anamlı qara lekseminin mənfi emosiyalar ifadə etməsini də inkar etmək olmaz [3, s. 24].

T.Əhmədovun fikrincə isə “qara” və “ağ” komponentləri coğrafi obyektlərin birinin digərinə nisbətən uzun və qısalığını, böyük və kiçikliyi, onların tutduqları ərazilərinin həcmi bildirməyə xidmət edir. Deyilənlərə əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dilimizin qədim dövrlərində “ağ” və “qara” sözləri “qısa və uzun” semantik çalarlarına da malik olmuş, daha doğrusu “ağ” sözündən qısalıq, “qara” sözündən isə uzunluq ölçü vahidi bildirən söz kimi istifadə edilmişdir [9, s. 56].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “ağ” “hündür”, “qara” isə “böyük” mənalarda işlədilir. Məsələn,

Qaradağım yüksəgi qardaş degil!

Nə durarsan, oğul, yortğıl!-dedi [3, s.147].

və yaxud

Qara qılincın sal boynuma, kəs başım [3, s.156].

Ağ meydanda yumrı başı topca kəsdim [3, s. 156].

Beləliklə, dünyanı rənglərsiz təsəvvür etmək olmaz. Hər bir rəng öz mənə çaları ilə bir-birindən fərqlənir. Folklor onomastikasında da rənglərin istifadəsi öz semantikasına, mənə yükünə görə müxtəliflik daşdığından şahidi olduq. Folklor nümunələrindən də göründüyü kimi, bu leksik vahidlər müəyyən kontekstlərdə müxtəlif mənalar ifadə edirlər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Heyət Cavad.Bayramımız və rənglər. Ədəbiyyat qəzeti. 1997, 14 mart, səh.3
2. Abdulla Bəhlul. “Dədə Qorqud kitabı”nda ağ rəngin semantik simvolikası // “Dədə Qorqud dünyası”. Bakı: Öndər, 2004.
3. Kitabı- Dədə Qorqud. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004
4. Kononov A.N. Semantika çvetooboznaçeniya v tyurkskix yazıkax. Tyurkololoqıçeskiy sbornik. M., Nauka, 1975, s.159-179
5. Çobanov M. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi: Qanatileba, 1983
6. Həsənov H. Söz və ad. Bakı: Maarif, 1984.
7. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979.
8. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1982.
9. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: 1994

“DİVANI LÜĞƏT-İT TÜRK” ƏSƏRİNDƏ İSMİN KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Səbinə AĞASIYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: isim, kəmiyyət, lüğət, uzlaşma, eren, toplu isim.

Giriş: Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it Türk” əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Əsərin ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı bir lüğət olmasıdır. “Divan” özündə türk dünyasının, türk xalqının tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, həyat tərzini, psixologiyasını, geyimini, mətbəxini və s. əks etdirir. Digər bir əsas xüsusiyyət isə lüğətin dünya dilçiliyin tarixində müqayisəli-tarixi metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratmaqdır.

Divani Lüğət-it Türk – türk dünyasının ilk ensiklopedik əsəridir. XI əsrdə yaşamış böyük türk alimi Mahmud Kaşğari tərəfindən 1072 – 1074 – cü illər arasında yazılan türkcə-ərəbcə lüğət qiymətli və dəyərli topludur. Kitab ərəblərin türk dilini öyrənməsi üçün yazılmışdır. Lüğət hikmətli sözlər, atalar sözləri, şeir, nəsr kimi nümunələrlə zəngindir. Səkkiz bölmədən (əsərdə “kitab”) ibarət əsər ərəb dilinin lüğət qaydasına uyğun olaraq yazılmışdır. Əsər bizim indi qəbul etdiyimiz mənada lüğət deyildir. Bu və ya digər məsələ izah edildikdə şeir parçaları, atalar sözləri, xalq ifadələri nümunə gətirilir. Müəllif hansı dilə aid sözün ədəbi dil üçün düzgün olduğunu göstərir, yeri gəldikcə fonetik və qrammatik qanunları izah edir, sözlərin etimologiyasını araşdırır.

Divanda müxtəlif nitq hissələri olmasına baxmayaraq isimlər üstünlük təşkil edir. İsimlər burada özünü həm tək, həm də cəm halda göstərir. Tək isimlər mövcud əşyanın sayının birdən artıq olmadığını bildirir və heç bir göstəricisi yoxdur. Məsələn: oğul – oğul (baldır oğul – ögey oğul); er – adam (Er evdin çıktı – Adam evdən çıxdı); ol atın argurdı – O, atını yordu); suv – su (Buzdan suv tamar – Buzdan su damlar) və s.

Əşya əgər birdən artıqdırsa bu zaman çoxluq ya sayla, ya sözlərlə, ya da şəkilçilərlə ifadə olunur. Müasir dövrümüzdə kəmiyyət –lar, –lər şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunsa da, əsərdə kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələri müxtəliflik təşkil edir. “Divan”da çoxluq bildirən isimlər müxtəlif şəkildə - həm morfoloji, həm sintaktik yolla ifadə olunur:

1. –lar, –lər//ler şəkilçisi vasitəsilə cəmlənən isimlər. Məsələn: Alp+lar = igidlər, beg+ler = bəylər (Alplar birle uruşma, Begler birle turuşma = İgidlərlə vuruşma, bəylərlə çəkişmə); ig+ler = xəstəliklər (İgler yeme savrayur = Xəstəliklər sağalır); suv+lar (Suvlar akışdı = Sular axdı) və s.

DLT-də əsasən mübtədə ilə xəbər uzlaşmır. Mübtədə ilə xəbər arasındakı kəmiyyətə görə uzlaşma çox az hallarda baş verir. Məsələn: bu işğ o+lar kamuğ onaşdı+lar = on+ların hamısı bu işdə yekdil oldu+lar, razılaşdı+lar; balıq+lar emleşdi+ler = xəstə+lər dərmanlandı; o+lar barmas+lar = on+lar getməz+lər; bu+lar barmas+lar = bun+lar getməz+lər.

2. Divanda –lar, –lər//ler şəkilçisinin –la, –lə//le formalı ixtisarına da rast gəlmək mümkündür.

Besim Atalayın qeydinə əsasən, bu nümunələrdə qeyd olunan –la, –lə şəkilçisi –lar, –lər şəkilçisindən –r səsinin düşməsi nəticəsində yaranır: Beçkem urup at+la+ka

Uygurdaki tat+la+ka

Oğrı yavuz it+la+ka

Kuşlar kimi uçtımız.

Pərçəm vurub at+lar+a

Uyğur+lar+a, tat+lar+a

Oğru, yavuz it+lər+ə

Quşlar kimi uçduq biz.

Burada at+la+ka = at+lar+a, tat+la+ka = tat+lar+a, it+la+ka = it+lər+ə ifadələri –lar² şəkilçisinin ixtisarı olan –la² şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Belə forma lüğətin yalnız üç nümunəsində özünü göstərib.

3. DLT-də cəmlilik –an, –ən şəkilçisi vasitəsilə də ifadə olunur. Məsələn: er+en - kişi+lər, adam+lar; oğl+an – uşaq+lar; eren örpeşti = igidlər bölük-bölük olub hirslənərək bir-birinin üzünə qabardılar; eren kamuğ kakışdı = bütün adamlar bir-birlərinə qızıxdılar, əsəbləşdilər; Oğlan biligsiz = Uşaqlarda ağıl yoxdu və s.

Eren sözü qaydaya zidd halda cəmlənmişdir. DLT-də “İkki eren ögüşdü = İki adam bir-biriylə öyüşdü, hər kəs özünü təriflədi” cümləsi istisna olmaqla “eren” sözü əsərin hər yerində cəmlilik ifadə edir. Əsərdə bu sözün özünün cəmlilik ifadə etməsinə baxmayaraq –lar² şəkilçisi qəbul etdiyi hala da rast gəlinir: Erdi oza erenler = Keçmişdə ərənlər vardı.

Oğul – hər hansı bir uşağa da “oğul” deyilir: bu oğul ne ter = bu uşaq nə deyər. Bu söz də “eren” sözü kimi qaydadan kənar olaraq “oğl+an” şəklində cəmlənir (I, 74). Halbuki “oğul” sözü “oğullar” şəklində cəmlənməli idi.

Oğlan sözü isə əsərdə cəmlilik ifadə etməklə yanaşı təklik də ifadə edir: Oğlan suv tökdü = Uşaq su tökdü; oğlan ulgattı = uşaq böyüdü; oğlan kuturdu = uşaq dəcəl oldu, yaramazlıqda qabağa getdi; oğlan bilgetti = oğlan ağıllandı; oğlan yuwurdu = oğlanın ağı başına gəldi və s.

4. Digər bir cəmlilik göstəricisi isə -t şəkilçisidir. Divanda bu şəkilçi vasitəsilə düzələn tək bir sözə rast gəlinir: teg+it. Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, tegit – tegin sözünün cəmi olub, “qul” mənasını ifadə edir. Sonralar xaqan oğullarına uyğun [ünvan] olmuşdur. Bu söz qaydadan kənar cəmlilik ifadə edir. Öne tegit = orta hallı adamların böyüklərinə xaqan uşaqlarının kişiklərinə verilən addır.

5. Cəmliyin daha bir ifadə vasitəsi divanda az işlənmiş olan –ğun, -gün, -kün, kın şəkilçisidir. Bu şəkilçi ilə düzəldilmiş iki söz formasına rast gəlinir: kız kır+kın = cariyələr; kadhın kadh+n+agun = qayın, qaynata. Kürəkənlər üçün, ard-arda, qoşa söylənir.

“Divani lüğət-it türk”də isimlərin kamuğ (bütün, hamı), kalın (qalın, çox), çox, koş (qoşa, cüt), kuçak (qucaq, top) sözləriylə və saylarla işlənməsinə də rast gəlinir. Kamuğ və kalın sözləri isimlərə artırıldığı zaman həmin isimlər əksər hallarda cəm halda işlənir, az hallarda isə tək halda işlənir. Məsələn: bu ışığ olar kamuğ onaşdılar = onların hamsı bu işdə yekdil oldular, razılaşdılar; kalın sü = çox əsgər. Kalın sözünün işləndiyi cümlələrin əksəriyyətində o “sürü” mənasını ifadə edir: kalın kolan çufgasız bolmas = qulan sürüsü başçısız olmaz; kalın kaz kulavuzsuz bolmas = çoxlu qaz, qaz sürüsü bələdçisiz olmaz.

Sayların əlavə edilməsi ilə çoxluq bildirilərkən isimlər saydan sonra tək işlənir: ikki yağı oğraşdı = iki düşmən bir-biriylə uğraşdı; dük minğ yarmak = bu qeder min pul; iki neng koşlundu = iki obyekt qoşuldu; tokuz tuğluğ Xan = doqquz tuğlu Xan və ya Xaqan.

“Koş kılıç kınka sığmas = qoşa qılınca qına sığmaz”, “Tümen çox tümen türlüğ sözlədi = Çoxlu müxtəlif, bir yığın söz dedi”; “Bir kuçak böz = bir qucaq, bir top bez” kimi cümlələr koş, çox, kuçak sözlərinin işləndiyi cümlələrə nümunədir.

Əsərdə “işlər” sözü qeyd olunur ki, həmin söz cəm şəkilçisi qəbul etsə də tək məna ifadə edir. İşlər sözünün əslisi “işilər”dir. Çox istifadə edildiyi üçün bu sözdən “i” səsi düşmüş, “xanımlar” mənasını ifadə etmişdir. Bu söz cəm halda olmasına baxmayaraq təklik ifadə edir: emikliğ işler = əmzikli, əmizdirən qadın; uragut da qadın mənasını ifadə edir; uragut yüzün örtüdü = qadın, arvad üzünü açdı.

Alpagut, çıgayka, ıwık, yatuk, bilge, bükü, alp kimi sözlər lüğətdə tək işlənsə də cəmlilik ifadə edir: Budhraç yeme kudurdu, Alpagutın adırdı, Süsin yana kadırdı, Kelgelimet irkeçür = Budhraç yenə qudurdu, İgidlərini ayırdı, Qoşunununu yana döndərdi, Gəlmək üçün toplanır; ıwık birbirge üşleşdi = Marallar bir-birinin ardınca getdi; yatuk = tənbellər və atılmışlar; Bilge bükü yunçıdı, Ajun eti yunçıdı, Erden eti tınçıdı, Yerde tegip sürtülür = Bilgələr, alimlər pisləşdi, Dünya onların ətinə yedi, Ördəmin bədəni xarab oldu, Yerə dəyib sürtünür; Anı yetip süngüledi, Başın yandru yangıladı, Eren bayup münğüledi, Anıñ alpın kara bogdı = Ona çatıb süngülədi, Yarasını yenidən qanatdı, Əsgərlərini qənimətlə varlı etdi, Onun igidlərini qıraraq boğdu.

“Divani lüğət-it türk”də tək və cəm isimlərdən əlavə toplu isimlərdən də istifadə olunmuşdur. Ögür, yund, yilkı, sürüğ, arkış, imrem, budhun, boy, tüz, kişi, sü kimi sözlər divanda öz əksini tapmış toplu isimlərdir.

Nəticə

“Divan”da mövcud olan kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələrindən –lar² istisna olmaqla digər formalara müasir dövrümüzdə rast gəlinir. –lar² şəkilçisinə yalnız dialekt və şivələrdə, az hallarda isə klassik ədəbiyyatımızda rast gəlinir. Eren, oğlan kimi sözlər keçmiş dövrdə qaydasız şəkildə cəmlənsə də müasir dövrümüzdə tək halda işlənir. Bununla yanaşı müasir dövrümüzdə olduğu kimi “Divan”da da toplu isimlər öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Divanü lüğat-it-Türk Tercümesi.Çeviren: Besim Atalay. Ankara: 1985, I cilt.
2. Divanü lüğat-it-Türk Tercümesi.Çeviren: Besim Atalay. Ankara: 1985, II cilt.
3. Divanü lüğat-it-Türk Tercümesi.Çeviren: Besim Atalay. Ankara: 1985, III cilt.
4. Əskərov Ramiz. Mahmud Qaşqarlımın “Divani Lüğət-it-türk” əsərinin morfoloqiya. 2008.
5. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, I cild, 512 s.
6. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, II cild, 400 s.
7. Kaşğari Mahmud. Divanü lüğat-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər. Bakı: Ozan, 2006, III cild, 400 s.

AĞDAMIN BƏZİ QƏDİM TOPONİMLƏRİ

Aynurə ƏLİYEVƏ

ADPU

aeliyeva7@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ağdam ərazisində mövcud olan toponimlər üzərində aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bu bölgə türk tayfalarına məxsus olmuşdur. Ağdam rayonundakı coğrafi adların yaranmasında türk tayfa və nəsiləri xüsusi rol oynamışlar. Rayon ərazisindəki Muğanlı, Şirvanlı, Zəngişalı və s. etnotoponimlərinin etimoloji təhlili də fikrimizi təsdiqləyir.

Açar sözlər: *toponim, etnonim, oykonim, Qarabağ, etnotoponim*

Qarabağ ərazisində mövcud olan qədim toponimlər üzərində ciddi araşdırmalar aparmaq, onların əmələgəlmə və inkişaf yollarını izləmək müasir toponimika elminin qarşısında duran mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələrdəndir.

Araşdırmalar göstərir ki, Qarabağ ərazisində mövcud olan paleotoponimlərin, xüsusilə də paleo və mazooykonimlərin bəziləri etnik müxtəlifliyin hökm sürdüyü bir şəraitdə, əsasən qəbilə və tayfa adları ilə bağlı yaranmışdır. Bu baxımdan təhlilə cəlb etdiyimiz rayonun toponimiyasında qədim xüsusiyyətlərini özlərində qoruyub saxlayan coğrafi adların linqvistik təhlili böyük maraq doğurur. Dünya elmində ümumən qəbul edilmiş qənaətə görə, insanlıq tarixi qədim daş dövründən (paleolit), yazıya qədərki (tarixöncəsi) dövrə qədər əşyalara, ətraf mühitə ad vermə, onu dəyərləndirmə prosesi ilə müşayiət olunur. Bu mərhələdə hər hansı məntiqi forma, təhlil yox idi, sadəcə olaraq adlandırma var idi. Məhz, qədim toponimlərin də yaranması, təkamülü bu mərhələdən başlanır və heç şübhəsiz ki, Qarabağda mövcud olan bu tip toponimlər bu dövrlərin etnomədəni abidələridir.

Ağdam rayonunda dağətəyi düzənlikdə yerləşən Şirvanlı kəndinin adı da qədim toponimlərdən hesab edilir. Mənbələrdə, VII əsrdə Albaniyada Sasanı mərzbanlarının idarə etdiyi 11 əyalətdən birinin də Şirvan olduğu göstərilir. Azər-baycanın tarixi-etnoqrafik zonalarından birini təşkil edən Şirvan ərazisində Şirvanşahlar dövləti də fəaliyyət göstərmişdir. 1538-ci ildə Şirvanşahlar dövlətinə son qoyan Səfəvilərin yaratdığı inzibati ərazi vahidlərindən biri də Şirvan bəylərbəyliyi idi. Maraqlıdır ki, tarixçilər “şirvanlıların tarixini və mənşəyini Sasanilər dövrü ilə bağlayır və toponimin ərəb mənbələrində Şirvan, fars mənbələrində Şervan, Suriya mənbələrində Sirvan, Parfiya dövrünə aid Zərdüşt məbədinin kitabəsində Siran və ya Sauran formasında təsadüf edildiyini və VII əsrdə Qafqaz Albaniyasında yaşayan xəzər, alan, naxçimatyan, hun, hel, ijamax, bakan, maskut və b. tayfalarla yanaşı onların da yaşadıklarını qeyd edirlər” (1, s.575).

Şirvan toponiminin etimologiyasına gəldikdə isə, biz bu oykonimin kökünü “şir və şar” (mənbələrdə Şirvan, Şaran variantları da var) sözləri ilə bağlayanların fikirləri ilə tam razıyıq. Çünki dilimizin ilkin yaranışı dövründən sadəcə (yəni təkhecalılıqdan) mürəkkəbliyə doğru inkişafını nəzərə aldıqda da bu fikir əqləbatan görsənir. Deməli, ilkin dövrdə “şir, şar” variantında yaranan bu etnonimik səciyyəli toponimə “van” topoformantı çox sonralar əlavə edilmiş və bəlkə də belə güman etmək olar ki, toponimin sonundakı “van” şəkilçisi “man” şəklində olmuşdur. Və yaxud, digər bir fərziyyə də irəli sürmək mümkündür: ola bilsin ki, ərəb, fars, gürcü, erməni müəllifləri tarixən bu toponimdən bəhs edərək “van” hissəciyini də bu sözə əlavə etmişlər. Lakin biz bu fikirdəyik və bir daha qeyd edirik ki, toponimin ilkin yaranış forması “şir və şar” sözləridir. Onu da unutmamaq olmasın ki, yer adının sonundakı “van” şəkilçisi Azərbaycan toponimiyasında morfoloji üsulla düzələn sözlərdən törənən toponimlərin müəyyən hissəsinin tərkibindəki “-man,-lan” şəkilçiləri ilə fonetik cəhətdən bir-

birinə çox yaxındırlar. Beləliklə, toponimin “şirlər məskəni, şirlər diyarı” kimi yozulması daha düzgündür və Ağdam rayonunda fəaliyyət göstərən Şirvanlı oykoniminin də kökü bununla bağlı olub, “Şirvandan olanlar, şirvanlılar” anlamındadır. Yaşayış məntəqə adının sonundakı -lı toponomantı isə aidlik, mənsubluq bildirir.

Muğanlı. Ağdam ərazisində mövcud olan Muğanlı oykoniminin ilkin forması “muk, muğ, mağ, muq”şəklində olmuş və qədim türk mənşəli etnonim əsasında yaranıb inkişaf etmişdir. Hələ e.ə. VI əsrdə yaşamış yunan tarixçisi və coğrafiyaşünası Miletli Hekatey Araz çayı yaxınlığında muk adlı tayfanın yaşama-sını qeyd etmişdir. Bizim e.ə. V əsrdən əvvəl yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodotun verdiyi məlumatlara görə, Qafqaz dağları arasındakı düzlərdə maqa, muki, muqa adlı tayfa yaşamışdır. Eramızın I əsrində yaşamış coğrafiyaşünas Strabon isə Muğan coğrafi adını “Moq və muq” kimi qeyd edərək, onun Kür və Araz çayları ətrafında yerləşməsinə göstərir. Göründüyü kimi e.ə. VI əsrdən başlayaraq eramızın I əsrinə qədərki zaman kəsiyində “maq, muk, muq” sözünün sonuna yalnız “a-i” fonemləri əlavə edilə bilməmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə məsələn, İbn Əl-Kəba, X əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Əl-Müqəddəsi və İbn Heykəl, X əsrin coğrafiyaşünası Yaqut Həməvi, XIV əsr coğrafiyaşünası Həmdullah Qəzvini, XIV-XV əsrin görkəmli alimi Əbdürrəmid Bakuvi və başqa orta əsr tarixçiləri əsərlərində Muğan adı haqqında bəzi mülahizələr söyləmiş və Muğan coğrafi adını “Moxoena”, “Moxankür”, “Muxanx” “Muqan”, “Mukavan”, “Muğan”, “Moqan” formalarında yazıya alınmışdır. Bu mənbələrdən açıq şəkildə göründüyü kimi, “muq, muk, maq” sözünün bu formaları alması bir tərəfdən ərəb, gürcü, erməni tarixçilərinin həmin toponimi öz dillərində qeydə almaları nəticəsində baş vermişsə, digər tərəfdən isə dilimizin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur.

Qədim yunan tarixçisi Herodot (e.ə. V əsr) Midiya dövlətinin altı tayfasının birləşməsi əsasında yarandığını və onlardan birinin “maq” adlandığını qeyd etmişdir. Sonrakı tarixi dövrlər bu tayfa Maq və Muq adı altında tanınmışdır. Məhz Maq və Muq tayfasının ovsunçuluqla məşğul olması bir sıra xalqlarda qədim ibtidai icma dillərindən biri olmuş ovsunçuluğun “magiya” adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur (7, s. 309).

Müasir dövrümüzdə Muğan şəklində mövcud olan toponimi sonundakı “-an” toponomantının nə vaxt, hansı dövrdə yarandığı və toponimə nə vaxt əlavə edildiyi haqqında qəti fikir söyləmək çətin olsa da, bircə, bu şəkliç Muğan toponimində olduğu kimi Alp-Alpan, Qurq-Qurqan, Gil-Gilan, Mic-Mican, Seyid-Seyidan, Avar-Avaran, Zəng-Zəngan, Bay-Bayan, Qaf-Qafan və s. yüzlərlə belə xüsusi adlara tarixin erkən çağlarında qoşulmuş və bəlkə də bu tarixi proses VII əsrdən sonrakı dövrlərdə baş vermişdir.

Muğan toponiminin yayılma arealı da genişdir: Muğan (Biləsuvar), Muğan (Hacıqabul), Muğan daşı (Bakı), Muğan düzü (Kür-Araz ovalığı), Muğan Gəncəli (Sabirabad), Muğanlı (Ağdam rayonunda 2 kənd), Muğanlı (Ağcabədi), Muğanlı (Bərdə), Muğanlı (Astafa), Muğanlı (Quba), Muğanlı (Zaqatala), Muğanlı (Zəngilan), Muğanlı (Kürdəmir), Muğanlı (Xocavənd), Muğanlı (Şərur), Muğanlı (Şamaxı), Muğancıq Mehraq (Şərur), Muğancıq Müslüm (Şərur) və eyni zamanda Qərbi Azərbaycanda Muğan (Eçmiədzin r-nu), Muğanlı (Qəmərli-Artaşat), Muğanlı (Karbi), Muğanlı (Xinzirək), Muğanlı (Ərmus), Muğanlı (Dərələyəz), Muğancıq (Zəngilan), Muğancıq Mirzəməslüm (Sərur) həmçinin Gürcüstanda Muğanlı, Özbəkistanda Muğan, Cənubi Azərbaycanda Muğan və Muğancuq, Tacikistanda Muğ qalası, Türkiyədə Moğancıq kimi zəngin areallar sübut edir ki, muğ-muk tayfası qədim dövrlərdən türk xalqları yaşayan ərazilərdə özlərinə məskən salmışlar.

Muğan toponiminin etimologiyası ilə bağlı bəzi tədqiqatçılar müəyyən mülahizələr söyləməyə cəhd etmişlər. Məsələn, V.A.Nikonov həmin coğrafi adı atəşpərəst mənəli “muq” sözü ilə əlaqələndirib göstərir ki, atəşpərəstlik dini bir zamanlar Azərbaycanda geniş yayıldığından belə izahat tamamilə mümkündür (9, c.92). “Maq” etoniminin etimologiyasının indiyədək tam aydınlaşdırılmadığını qeyd edən S.Sadiqova yazır ki, bu etonimin İran dilləri vasitəsilə izah olunmasını tam şəkildə qəbul edə bilmərik və biz bu etonimin qədim türk dilləri əsasında izah olunmasının tərəfdarıyıq. Məlumdur ki, midyalıların ilana sitayiş etmələri haqqında mülahizəyə görə “maq” sözü qədim türk dillərindəki “bükə” (m-b əvəzlənməsinə görə) “böyük ilan”, yakut dilində “moqay” ilan, monqal dilində “moqoy” “ilan” və b. müqayisə edilmişdir. Lakin tədqiqatçılar bu zaman müəyyən qədər diqqətsizliyə yol verirlər. Onlar farsların “maqları” mar- “ilan” kimi adlandırılmasını irəli sürəndə unudurlar ki, erməni mənbələrində midyalıların “mar” adlandırılması ilə fars dilindəki “mar” (ilan) sözü arasında əlaqə tapmaq çətindir. Çünki qədim erməni dilindəki mar (midyalı) sözü parfiya dilindəki “mad” (midyalı) sözündəki “d” səsinin “r” səsinə çevrilməsi nəticəsidir. Doğrudur, Midiya ərazisində “mar” adlı qədim

tayfanın yaşaması da məlumdur (11, s. 50-51). “Mar” tayfası haqqında öz əsərində ətraflı məlumat verən İ.Əliyev göstərir ki, lakin həmin “mar” tayfasının adı farsların İran yaylasına gəlişindən (e.ə.IX-VIII əsrlər) əvvələ aid qədim mənbələrdə çəkilmişdir, deməli, həmin etnonim də fars dilindəki “mar” (ilan) sözü iştirak edə bilməzdi. Əlbəttə, bu, heç də “maq” sözünün türk mənşəli olmasını istisna etmir. Gümən etmək olar ki, hələ qədimdə “muğ” adını daşıyanlar Azərbaycan ərazisinə də keçmiş və burada məskunlaşmışlar (2, c. 211).

Kök+şəkilçi+şəkilçi (Muğ+an+lı) modeli əsasında formalaşan və Ağdam rayonu ərazisində oykonim kimi fəaliyyət göstərən bu toponimin mənası haqqında A.Qurbanovun fikirləri daha ağılabatandır. Onomotoloq alim iddia edir ki, muğların müəyyən ovsunları musiqi ilə müşayiət etmələri çox ehtimal ki, dilimizdəki mağar (toy şənliyinin keçirildiyi yer, toyxana), muğam (mahnı), (mağ+nı), müğənni sözlərinin yaranmasını şərtəndirmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, N.Gəncəvinin “Müq kimi çal Muğani” misrasındakı (“İsgəndərnamə”də) “muqani” sözü (muqani-“muğ təhər”, “muğ kimi”) də Muğların musiqi ilə məşğul olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi, “muğ” sözü “mağ” sözünün fonetik şəkildir. Bu fonetik əvəzlənmənin (a-u) hansı dil əsasında baş verdiyini demək çətinidir, lakin yalnız müqayisə üçün demək olar ki, a-u əvəzlənməsi bir sıra qədim türk etnonimləri üçün xarakterik haldır: Savar-Suvar; Bolqar-Bulqar və b. Görünür ki, bu əvəzlənmə hələ o zaman baş vermişdir (8, s. 309). İ.M. Dyakanov da və digər tədqiqatçıların da əksəriyyəti Muğan toponiminin məhz “muq” toponimindən və fars dilindəki məkan və cəm bildirən “an” şəkilçisindən ibarət olduğunu söyləyirlər (5, c. 301).

Ağdam rayonunun qədim toponimlərindən biri də Zəngişalıdır. Qarabağ düzündə yerləşən bu kənd adının yaranma və formalaşması da xüsusi maraq doğurur. Bu etnotoponim 2 tayfa adının (“zəngi” və çağatay mənşəli malı//malu) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan toponimlər sistemində “zəngi” tayfa adı ilə bağlı Zəngəzur (Azərbaycanda qədim mahal), Zəngənə (Sabirabad), Zəngəran (Yardımlı), Zəngi (İsmayıllı), Zəngidərə (Qobustan) Zəngilan və s. kimi yer-yurd adları yaranıb formalaşmışdır. Etnonimlər əsasında yaranmış və formalaşmış bu oykonimin birinci komponentinin mənası haqqında toponimik ədəbiyyatlarda 2 fikir mövcuddur. Birincilər iddia edirlər ki, “zəngi” qədim türk dillərində “səngi” sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması olub (z-s fonetik hadisəsi) mənası, “daş, qaya” deməkdir. İkincilər isə həmin komponenti tayfa adı ilə bağlayaraq göstərir ki, Elxanilər dövründə Türkmənistan ərazisindən İrana köçənlərin arasında zəngilər də var idi. Onlar Səfəvilərin hakimiyyəti illərində geniş ərazidə yayılmışdılar. Zəngilər hazırda İraqda (Kirəri İbrahimhacı və Samux kəndlərində) və İraqda (Luristanda) yaşayırlar. Bu tayfa sonralar bir çox şahsevən birliklərinə qovuşmuş, yad mühitə düşmüş, hətta dillərini (mur, bəxtiyari, kürd) dəyişmişlər (1, s.236).

Oykonimin ikinci komponentində işlənən “şal” sözü bizə elə gəlir ki, qədim hun tayfalarından olan “sal” etnoniminin “s-ş” samit əvəzlənməsi ilə dəyişikliyə uğramış formasıdır. Sal-Sallı-Salumn-Saloğlu-Salur-Salyan-Salar-Salcaq və s. kimi Qafqazda, o cümlədən türkdilli xalqlar yaşayan ərazilərdə müşahidə edilən bu toponimlərin etnonim səciyyəli olduğunu sübut edən faktlar çoxdur. S. Sadıqova yazır ki, “İrəvan əyalətinin icmal dəftərində” (4,s.184), İrəvan əyalətinin Dərələyəz nahiyəsində Salçı kəndinin və “Qafqazın beşverstlik xəritəsi”ndə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Salut kəndinin (10, c.216) adı çəkilir. Gürcüstanda Saşeti, Dağıstanda Saliyan, Ermənistanın iki yerində Sallı, Şimali Qafqazda Sal çayı, Sal gölü, Azərbaycanda Salyan rayonu, Şamaxıda Salar (Saler), Qazaxda Saloğlu adlı kəndlər, Krım ərazisində 4 adda Sala və Kiçik Sala toponimləri onu göstərir ki, “sal” sözü geniş ərazilərdə yayılan ən qədim türk tayfalarından birinin adıdır (11, s. 60).

B.B. Nikanov göstərir ki, Don çayının aşağı axarında onun sol qollarından birinin adı “Sol” adlanır. Noqay dilində “sol” sözü “sol tərəf” mənasında, kalmık dilində “sol” sözü “qol” (çay qolu), “budaq” mənasındadır. B.Budaqov Azərbaycandakı Salyan oykoniminin Kür çayının sağ sahilində yerləşməsi ilə əlaqədar bu fikirlə razılaşırmır və bu etnonimlə bağlı Q. Qeybullayevin fikirlərinə üstünlük verir (3, s.,158). Q. Qeybullayev “sal” tayfasının hun tayfalarından olduğunu, Salar, Salor, Salur, Salcaq etnonimlərinin də “sal” sözdən törəndiyini qeyd edir (8, c. 56). R. Eyvazova, V.V.Razlova əsaslanaraq göstərir ki, “sal” sözü “ocaq”, “od” yandırılan yer, “çılğın”, “qızğın adam” anlamlarını bildirir. R.Eyvazova onu da qeyd edir ki, Salar, Salu Mahmud Kaşgari “Divan”ında Salğur, Rəşidəddində Salur, Yazıçıoğlu Əlidə Salur, Əbülqazi xan Xilvəsində Salor variantlarındadır. Rəşidəddinə görə, Salur - “haraya varsa, qılınc və çomağı ilə iş görür”, Yazıçıoğluya görə, Salur-yəni sal /v/ ur, yəni “harayakı yetişsən, qılınc və çomağın rəvan olsun” mənalarındadır (6,s.96). Göründüyü kimi , “sal” etnoniminin mənası “məhkəm, igid, cəsur, bahadır, qorxmaz” anlamındadır. Ağdam

rayonunda mövcud olan Zəngişanlı etnotoponiminin sonundakı “ı” şəkilçisi aidlik, mənsubluq bildirir. Onu da qeyd etməliyə “zəngi və şalı” (sal) türk tayfaları VII əsrdən bir qədər sonra ayrı-ayrı vaxtlarda bu əraziyə gəlmiş (çox güman ki, birincisi Şərqdən, ikincisi isə Orta Asiyadan) birləşərək birlikdə yaşam sürmüş və mürəkkəb quruluşlu etnotoponimi formalaşdırmışlar.

Ağdam ərazisində mövcud olan toponimlər üzərində aparılan araşdırmalar sübut edir ki, bu bölgə türk tayfalarına məxsus olmuşdur. Rayon ərazisindəki etnotoponimlərin etimoloji təhlili də fikrimizi təsdiqləyir.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI

1. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı, 1999.
2. Алиев И.Г. История Мидия, Баку, 1960.
3. Budaqov V. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, Elm, 1994.
4. Bünyadov Z., Məmmədov H. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı, Elm, 1996.
5. Дявконов И.М. История Мидии. Л, 1956.
6. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1999.
7. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin opomaliyyəsi, Bakı, 1988.
8. Гейбуллаев К.А. К этногенезу азербайджанцев, Баку, 1991.
9. Никонов В.Н. Краткий топонимический словарь, Москва, 1966.
10. Пагирев Д. Д. Алфавитный указатель к 5-ти верстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913.
11. Sadiqova S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası Dərələyəz toponimlərinin linqvistik-etimoloji təhlili əsasında. Bakı, ADPU, 2014.

HOCA AHMED YESEVİ ŞİİRLERİNDE BAZI ESKİ TÜRK KELİMELERİNİN BATI AZERBAIJAN AĞIZLARINDA İZLERİ

Elvan CAFAROV

Azərbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi
“Dede Korkut” bilim araştırma merkezi
AZERBAIJAN

ÖZET

Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf'ın eserleri birlikte ilim ve eğitim alanında ve diyalektoloji alanlarında ortak değerlere sahiptir. Bu makalede, Hoca Ahmed Yesevî Şiirlerinde olan eski Türk kelimeleri Batı Azerbaycan ağızları ile karşılaştırılıyor. Batı Azerbaycan eski Oğuz yurdu olan şimdiki Ermenistan topraklarıdır. Bu topraklar Azerbaycan Türklerinin tarihi arazileri olmuştur. Bu topraklar aşamalarla azerbaycanlılardan koparılarak buralarda Ermenistan Cumhuriyeti oluşturulmuş ve bugün halkımız için erişilmez, ünyetmez yerlere dönüşülmüştür.

Anahtar kelimeler: Ahmed Yesevî, Molla Penah Vakıf, Batı Azerbaycan, diyalektoloji kelimeler.

Türk-İslâm dünyasının gönül ve irfan ehli olan Hoca Ahmed Yesevî'nin Arap, Fars ve Türk dillerini bilmesi, Türke, Doğuya ait olan tüm inceliklere, derinliklere vakıf olması onu bakış açısından çok ileri götürmüştür. Odur ki, o, Türk ve Doğu insanı gibi düşünmüş, dini, kültürel-manevi değerleri kendi faaliyetine ve emeline çevirebilmiştir.

Batı Azerbaycan değince - eski Oğuz yurdu olan şimdiki Ermenistan Azerbaycan Türkünün tarihi topraklarıdır. Bu topraklar Azerbaycanlılardan aşamalarla koparılarak Ermeni cumhuriyeti oluşturulmuş ve bugün halkımız için yabancı, ulaşılmaz, ünyetmez bir yere dönüşmüştür. 1988'e kadar Sovyetler birliyi tarafından aşamalarla Azerbaycan'dan koparılarak ermenilere verilmiştir. O zamandan beri de Ermeniler yer isimlerimizi değiştirerek Ermeni kökenli isimlere değiştirmiş, Azerbaycan Türklerinin bu arazideki izlerini tarihten silmeye çalışmışlardır. Şimdi bu araziler Azerbaycanın tarihsel toprakları olduğu için bu araziler “Batı Azerbaycan” adı ile söyleniyor.

Bu makalede Hoca Ahmed Yesevî Şiirlerinde ve Batı Azerbaycan ağızları diyalektik kelimeler leksik açıdan karşılaştırılacaktır. Örneğin:

Tildi-deldi-dêldi

Ahmed Yesevî:

Otuz altı yaşda boldum sahib-kemal

Hak Mustafa körsettiler manga cemal

Ol sebebdir közüm yaşlıg kametim dal

Işk hanceri yürek bağrım tildi dostlar.

Türkiye türkçesinde:

*Otuz altı yaşta oldum sahip-kemal;
Hak Mustafa gösterdiler bana cemal;
O sebepten gözüüm yaşlı, boyum bir dal;
Aşk hançeri yürek, bağrımı **deldi** dostlar.*

Bu şiirlerde kullanılan **Del(mek)//til(mek)** fiili, “yırtmak”, “yer açmak” anlamlarında kullanılmış ve sevginin aşık yüreyini nasıl delmesinden, oymasından bahsediyor. Bu kelime Batı Azerbaycan'ın Çemberek ağzında da “yırtilma” ve “oymak” anlamında kullanılmıştır.

Ahmed Yesevî 63 yaşına kadarki hayatını yazdığı hikmetlerde vermesi orijinallığı ile farklanır. Orijinallik şudur ki, o, yaşının 63 yıllık hikmetini şiirle yaratabilmiştir. Her bir şiir parçasında derin bir yaşam felsefesi vardır. Ahmed Yesevî'nin bu bilgilerinde olan diyalektik sözlerden örneklere bakalım:

Gavğa-kavga-Govğa

*Min yigirmi altı yaşda sevda kıldım
Mansur-sıfat didar üçün **gavğa** kıldım
Pırsız yörüüp derd ü halet peyda kıldım
Ol sebebdin Hakka sığınıp kıldım muna*

Türkiye türkçesinde:

*Ben yirmi altı yaşta sevda kıldım;
Mansur gibi didar için **kavga** kıldım;
Birsiz dolaşıp dert ve halet peyda kıldım;
O sebepten Hakka sığınıp geldim işte.*

Ahmed Yesevî yirmi altı yaşında Tanrı'nın yüzünü görmesi için Mansur Hellac gibi savaştığını, kavga çıkardığını söylüyor.

Govğa - Çemberek şivesinde - gürültü, kavga, ses.

Govğa. Arapça: 1) gürültü, sallanma; 2) savaş, grev, dava; 3) macera, sıkıntı.

Ahmed Yesevî bilimi tercih etmiş ve iki bilim türü hakkında konuşmuştur: ten (beden) ve can (ruh) ilmi. O bu iki ilim içerisinde can (ruh) iliminin üstünlüğünü de öne çekmiştir. Ve iki ilim hakkında böyle söylemiştir. (Halilov, 2010: 24)

*İlm ikkidur - tanu canga rehber turur,
Can alimi hezretiğe yakın turur,
Muhebbetning şerabidin içib turur,
Andağ alim alim bolur, dostlarima.*

*Ten alimi zalimlergê ohşar ermiş,
“Beraet”ni ayetide çun buyurmuş,
Dozah içre tinmey daim kuyar ermiş,
Zehri-zekcum içib daim, dostlarima.*

Ahmed Yesevi, herkesin hal ilmini bilmesini de önemli olduğunu düşünmüştür. Bu nedenle, insanı haldan hala salan hal ilmi aracılığıyla Tanrı'yı tanımak, derk etmek ve duymak mümkündür. Ahmed Yesevî'nin fikrinde hal ilmini yalnız hakka çatanlar anlaya bilir, duya bilir. Aynı zamanda Ahmed Yesevî'ye göre hal ilminin gerekli ve değerli olduğunu irfan ehli daha iyi anlıyor. Ehli - irfan baresindê Hatayi, Aşık Elesger yaratıcılığındaki örnekler de onaylıyor ki, Ahmed Yesevi hikmetlerinde ehli-irfanla yanaşı söylemeler sonralar bir çokları için değerli olduğu kanaatine gelinmiştir. (Bayat, 1997: 28)

Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf eserleri birlikte, bilim ve eğitim alanında ve diyalektolojik açıdan ortak değere sahiptir. Bu makalede, her iki eserdeki diyalektik kelimeler, Batı Azerbaycan lehçeleri ile leksik olarak karşılaştırılmıştır. Örneğin:

Sedef-sêdêf

Ahmed Yesevî:
*Gavvas bahriğa kirdim vücud şehri kizdim
Dürni **sadefde** kördim güherni kan içinde*

Türkiye türkçesinde:

Gavvas¹⁰ bahrına girdim, vücut¹¹ şehri gezdim,

---

¹⁰ Gavvas - hakikatin denizi.

Dürrü¹² *sedefte* gördüm, cevheri¹³ kan¹⁴ içinde. (Yesevi, 2000: 320-321)

Ahmed Yesevi, hakkı bulmakla kendi canını, ruhunu en değerli taş ve incilerden biri olan *sêdêf* içerisinde tek bir tane kaynak, ocak olarak görür. Aynı zamanda, her yeri kendisinin mekanı bilse de, kendini mekansız sayıyor. Bunu yaparak, bir kez daha Tanrı'nın yanında olduğunu ilan eder. Ahmed Yesevî her yeri kendi mekanı bilib, kendini mekansız saymakla hiç bir mekanın sahibi olmadığını söylüyor.

Sedef - I Çemberek, Dereleyez ve Meğri şivelerinde - **tırnak**. II Çemberek, Dereleyez şivelerinde - düğme tipi (küçük beyaz düğme) (Bayramov, 2011: 322)

Derbent ağzında *sêdêf* "küçük beyaz düğme" olarak adlandırılır (Ahundov, 2007: 356)

Sedef. Arapçada, içinden inci çıkarılan deniz böceyi. (K.A.E, II 2015: 265)

Üzün ağ, dêyirmi, gözün mêstana,

Bahışın bağırmı döndêrdi ğana,

Ağzın *sêdêf*, dişlerindir dürdana,

Êcayib cêvahir, lêli sevmişem. (MPV eser., 2004: 57)

Şair sevgilisinin ağzının küçük, ufak olmasını *sedefle* karşılaştırır.

Tu-ta-ta

Ahmed Yesevî:

Közüm yumup tu açkunça yitti altmış

Bilim bağlap min kılmadım bir yahşı iş

Kiçe kündüz bı-gam yördüm hem yaz u kış

Bir ü barım didarını körer min mü

Türkiye türkçesinde:

Göz yumup ta açınca erişti altmış;

Bel bağlayıp kılmadım ben iyi bir iş;

Gece gündüz gamsız gezdim, hem yaz hem kış;

Bir ve varım, didarını görür müyüm? (Halilov, 2010: 134)

Burada, yaşlı insanların, her birinin yaşının üzerine yaş gelmesini, gözyumarak açma gibi değerlendiriyor. Yaşın altmışa çatmasını, yaşlılara verilen imtiyazları, gerekçe ve hikayeyi de göz önüne alır.

Ta - Çemberek, İrevan, Vedi, Zengibasarsivelerinde – daha. (Bayramov, 2011: 356)

Ta - Ağdam, Berde, Gedebeysivelerinde de daha anlamında kullanılıyor. (Ahundov, 2007: 477) Belirtelim ki, bu kelime Fuzuli İlçesinde de aynı anlamda kullanılıyor. Hatda Fuzuli şivesinde bu kelimenin bir varyantı da vardır. Bu kelime daha çok *artık* kelimesi yerine kullanılıyor.

Dovtêlêb olubsan, gedibsên hândan,

Öluncê çîhmanam **ta** gülüstandan,

Înşaallah çalışsan, habelê candan,

Hêr nê desên bir ağıbêt eyelêrsên. (MPV eser., 2004: 244)

Biz dê têşrif buyurmuşduğ bağacan,

Eşitdik gêldiyin Nêşib ağadan.

Mên ha bilmêz idim **ta** bu çağacan,

İndi bildim hünêr, cürêt eyelêrsên. (MPV eser., 2004: 245)

Hêştü çahar çün halımı duyarlar,

Sanma sêni öz halına ğoyarlar,

Êvvêl onlar sêni diri soyarlar,

Sümüyünü **ta** gömêrlêr, ağılarsan. (MPV eser., 2004: 227)

Bu mısralarda da **ta - artık, daha** kelimelerinin yerine kullanılıyor.

¹¹ *Vücut - varlık, var olma, vücut, beden, ceset, kişi, yaratık;*

¹² *Dürr - inci, bir sedef içinde bir tane, çok büyük mirvari.*

¹³ *Cevher - cevahir, taş, değerli taşlar.*

¹⁴ *Kan - kaynak, brülör, ocak*

Tiftim-teptim-têpêr

Ahmed Yesevî:

Kul Hâce Ahmed nefsi tiftim nefsi tiftim

Andın kıyın cananımnı izlep taptım

Olmes burun can birmekni derdin tarttım

Bir ü barım didarını körer min mü

Türkiye türkçesinde:

Kul Hâce Ahmed, nefsi teptim, nefsi teptim;

Ondan sonra cananımnı arayıp buldum:

Olmeden önce can vermenin derdini çektim;

Bir ve varım, didarını görür müyüm? (Halilov, 2010: 91)

Têpilmêh' - Çemberek, Dereleyez, İrevan, Gamarlı, Meğri, Uçkilse, Vedi, Zengibasır - şivelerinde, sokulmak, zorla içeri geçmeğe çalışmak, saldırmak. **Têpimêh'** - Çemberek, İrevan, Uçkilse, Vedi, Zengibasır şivelerinde - azacık kurumak.

Têpinmêh' - Çemberek, İrevan, Gamarlı, Uçkilse, Vedi, Zengibasır şivelerinde – korkutmak, tehdit etmek. (Bayramov, 2011: 369)

Têpimêh' - Ağdam, Berde, Cebayıl, Gedebeş, Kurdemir, Yevlah ve Zangılan şivelerinde (Ahundov, 2007: 492, 494)

Çoh bulanma bu dünyanın ğanına,

Vêfa yoğdur sultanına, hanına,

Danasını bir gün ğoymaz yanına,

Bizim inek kimi têpêr, ağlarsan. (MPV eser., 2004: 232)

Bu örnekte de şair dostu Vidadi'ye tavsiye ediyor ki, şu dünyaya çok güvenmesin, şu dünya bir inek gibi tekmeyle vurur seni. Buradan düşünebiliriz ki, bildiğimiz *tepek* (Azerbaycan dilinde *tepek*-Türkiye Türkçesinde *tekme*) kelimesinde de **têpmêk**, yani saldırmak, darbe vurmak anlamları vardır.

Yad

İllig tokuz yaşka yittim dad u feryad

Can birerde cananımnı kılmadım yad

Ne yüz birle sanga aytay kılğıl azad

Bir ü barım didarını körer min mü

Türkiye türkçesinde:

Elli dokuz yaşa yettim, dad u feryad;

Can verende cananımnı kılmadım yad;

Ne yüz ile sana diyim, kıl sen azad;

Bir ve varım, didarını görür müyüm? (Halilov, 2010: 134)

Yad - Çemberek şivesinde – I Başka, özge, akraba olmayan biri. II Akıl.

Yaddan çîhmañ. Çemberek şivesinde unutmak, - aklında kalmamak.

Yadıca. Çemberek şivesinde – bir kaç sonraki nesil. Yani torundan çok çok sonrakiler.

Yadırgamañ. Çemberek şivesinde – unutmak, hafızadan silmek. (Bayramov, 2011: 404)

Hubların bêzisi necê zad olur,

Yarın ğêmgın ğoyar, özü şad olur.

Bir sevgi ki, sevgisindên yad olur,

Mêğêr onun yahşılığın bilmêzmi? (MPV eser., 2004: 45)

Bêhanê tutuban, bizdên gen ğêzmê;

Sirr sözün yadlara deyên deyilêm.

Könül rêva görmêz sêni yad görê,

Sêni özğêsine ğıyan deyilêm. (MPV eser., 2004: 55)

Vakıf hağdan dilêr lütfü kêremlêr,

Belê yerdê ğalan, vallah, vêremlêr.

Yenê yada düşdü bizim sênêmlêr.

Getmêyin binası, hayıf ki, yoğdur! (MPV eser., 2004: 115)

İlk şiirde şair sevgilisinin kendine *özge, yad* olmasını şiir dili ile söylüyordu. İkinci örnekte ise, *yad* kelimesiyle sevgilisini hatırlamasını söylüyor. *Hafıza, yaddaş* anlamlarında kullanılmıştır.

paragrafta şairin sevgilisi, yabancılar olmak istemediği şiirsel imgeler kaydetti. bellek ve bellek

Sonuç olarak belirtelim ki, Hoca Ahmed Yesevî ve Molla Penah Vakıf'ın eserleri birlikte ilim ve eğitim alanında ve diyalektoloji alanlarında ortak değerlere sahiptir. Her iki şairde olan diyalektik sözler Batı Azerbaycan ağızları ile leksikoloji yönünde karşılaştırılmıştır. Batı Azerbaycan değince, Batı Azerbaycan eski Oğuz yurdu olan şimdiki Ermenistan topraklarıdır. Bu topraklar Azerbaycan Türklerinin tarihi arazileri olmuş ve aşamalarla azerbaycanlılardan koparılıp Ermenistan Cumhuriyeti oluşturulmuş ve bugün halkımız için erişilmez, ünyetmez yerlere dönüşülmüştür.

KAYNAKÇA

Ahmed-i Yesevi. Divan-ı hikmetten seçmeler. (2000). Ankara.

Ahundov A. (2007). *Azerbaycan dilinin dialektoloji sözlüğü.* Bakü, "Şerg-Gerb" yayınevi.

Azerbaycan dilinin Derbend ağızları, (2009) Bakü: "İlim-ve tahsil" yayınevi.

Bayat, F. (1997). *Hoca Ahmed Yesevî ve halk sufizminin bazı problemleri.* Bakü, "Ağrıdağ" yayınevi.

Bayramov İ. (2011). *Gerbi Azerbaycan şivelerinin leksikası: Derslik.* Bakü: "İlim-ve tahsil" yayınevi.

Halilov B. (2010). *Türkün hikmet hazinesi: Hoca Ahmed Yesevî.* Bakü "İlim-ve tahsil" yayınevi.

Klasik Azerbaycan edebiyatında işlenen Arap ve fars sözleri lüğeti. (2015). İki ciltde. I cilt. Bakü, "Şerg-Gerb" yayınevi.

Klasik Azerbaycan edebiyatında işlenen Arap ve fars sözleri lüğeti. (2015). İki ciltde. II cilt. Bakü, "Şerg-Gerb" yayınevi.

Molla Penah Vakıf. Eserleri. (2004). Bakü, "Şerg-Gerb" yayınevi.

İBTİDAİ SINIFDƏ ANA DİLİ TƏDRİSİNİN SƏMRƏLİLİYİNİ YÜKSƏLTMƏ YOLLARI

Nigar ASLANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

nigaraslanova2@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: pedaqoji bacarıq, ana dili, qavrama, şəxsiyyət

Xülasə: İbtidai siniflərdə təlim fənlərinin əsasını Azərbaycan dili təşkil edir. Şagirdlərin ana dilinin incəliklərinə bələd olmadan digər fənlərdə müvəffəqiyyət qazanması çətin olur. Ana dilinin tədrisi zamanı şagirdlərdə anlama, dinləmə, oxu, yazı kimi bacarıqlar formalaşır, onlarda nitq mədəniyyəti və dünyagörüşü inkişaf edir. Bütün bu bacarıqlara yiyələnən şagird Azərbaycan dili ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi ilə yaxından tanış olaraq, xalqına xas olan adət-ənənəyə bələd olur ki, bu da onun şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən məqamlardan biridir. Kiçik məktəbyaşlı uşaqlar sözü necə eşidirlərsə o cür dərk edir, qavrayırlar. Bu səbəbdən valideyn və müəllimlər diqqətli olmalıdırlar.

İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin məqsədi şagirdlərə oxu, yazı texnikasını mənimsətməklə yanaşı, oxuduqlarını anlama, münasibət bildirmə, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz haqqında məlumat əldə etmək bacarığını vermək, onların nitqini inkişaf etdirməkdir. Savad təliminin ilk dövründən oxu və yazı təlimi paralel şəkildə həyata keçirilir. Bu dövürdə yazı ləvazimatı ilə tanışlıq, qaməti düzgün saxlamaq, dəftəri düzgün qoymaq, yazarkən qələmi düzgün tutmaq, barmaq və bilək əzələlərini möhkəmləndirmək, yazı gigiyenasına aid tələbləri yerinə yetirmək lazımdır.

Ana dili dərslərində ehtiva suallar çıxır ki, bir sözlə cavablandırmaq mümkün olur; bəli, xeyr. İsim nə bildirir? Ad. Bir sual başqa bir sual doğurmaldır. Adımız olmasaydı nə olardı, bir-birimizi necə çağırırdıq? Eyni mahiyyəti daşıyan sualları dəyişərək, daha fərqli cavablar ala bilərik.

Təlimin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və optimallaşdırılması problemi daim təhsil işçilərinin diqqətindədir. Kiçik yaşlı şagirdlərdə müəllim yalnız sadə bacarıqlar olan oxu, yazı vərdişlərini deyil, eyni zamanda təhlil, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, mücərrədləşdirmə kimi bacarıqları da inkişaf etdirməlidir. Bütün bu tələblərin həyata keçirilməsi üçün təlim metodlarından istifadə edilməlidir. Fəal təlim metodlarından istifadə zamanı şagirdlərə yalnız nəzəri elmi biliklər verilmir, onlara tədqiqatçılıq, müstəqil düşünmə, araşdırma kimi önəmli qabiliyyətlər aşılanır. Bunu unutmamalıyıq ki, heç bir təlim metodu həyata keçirilməsi məcburi olan qanun deyil. Bu metodlar sadəcə müəllimə yol, istiqamət göstərilməsi üçün yaradılıb. İstedadlı bir müəllim üçün bu metodlar bir mayak mövqeyi daşıyır. O, bu meodlardan ilham alaraq, şagirdlərin yaş, fizioloji, psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun, onları düşünməyə sövq edən, maraq dairələrinə xitab edən metodlar yaradır. Ana dilinin səmərəliliyini təmin etməyin bir başqa yolu da şagirdlərdə "kəşf etmə" sevinci yaratmaqdır. Elmi adı "konstruktivizm" olan bu

yanaşmada məqsəd şagirdi dərs prosesinin aktiv üzvü kimi görməkdir. Qədim çinlilərdə belə bir deyim var: “Mənə de – unudum, göstər – yaddan çıxarım. Cəlb et – öyrən!” Uşaq psixologiyası üçün səciyyəvi olan bu yol daha faydalıdır. Dahi şairimiz Səməd Vurğunun yazdığı “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq” məqaləsində yazırdı ki, uşaq dərs prosesində pəncərədən çöldə uçan quşa baxırsa, bunun günahını şagirdə deyil müəllimdə axtarmaq lazımdır. Müəllim dərsi elə qurmalıdır ki, şagird ora – bura baxmasın. Dərsliklər həddən artıq elmi faktlardan ibarət olduqda şagirdlər bu faktları yadda saxlamağa çətinlik çəkir. Öyrənilən material tətbiq edilməyi üçün unudulur. Qazanılan biliklər dərk olunmalıdır. Buna görə də dərslər eksperiment xarakterində olmalıdır.

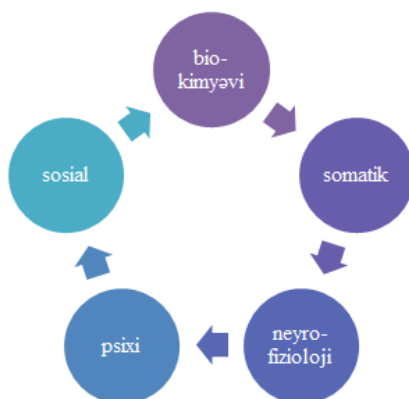
Ana dilini uşaqlar necə öyrənir? Beşikdə eşitdikləri ana laylaları, nağıllar, kiçik yaşda öyrəndikləri və heç zaman unutmadıqları şeirlər vasitəsi ilə. Bəzən uşaqlar məktəb dövründən öncə çox həvəslə, asanlıqla öyrəndikləri uzun şeirləri məktəb dövründə valideynlərin və müəllimin tələbinə baxmayaraq öyrənə bilmirlər. Görəsən bunun səbəbi nədir? Məktəbəqədər dövrdə uşaqlarda məktəbə qarşı yaradılan maraq, şeiri öyrənmək üçün böyüklər tərəfindən rəğbətə layiq olan bir iş məktəb dövründə edilməsi vacib olan işə çevrilir. Bu yaşda uşaqların öyrədiyi, qaydalarla məhdudlaşmayan bir həyat, məktəb dövrünün gəlmişi ilə qaydalarla məhdudlaşan bir həyata çevrilir ki, ağır psixoloji təziq altında şagirdin öyrənmə marağı yoxa çıxır. Uşaq vaxtı körpənin nə qədər çox şeir, nağıl eşitməsi onun dilinin zənginləşməsinə yardım edir. Uşaqların danışması, özlərini ifadə edib göstərməsi üçün şərait yaradılmalıdır ki, onlarda olan istedad üzə çıxsın. Məktəbəqədər dövrdə uşağın fəaliyyət növü oyun, məktəb dövründə təlim olduğuna görə uşağın bu keçiddə çətinlik çəkməməsi üçün oyunlardan istifadə olunmalıdır.

Təlim prosesinin köklü məsələlərindən biri intellektin formalaşmasıdır. Şagirdlərdə bu bacarıqların formalaşmasının özünəməxsus yolu var. Uşaq təfəkkürünün inkişaf xətti belə təsəvvür olunur. 3 yaşına qədər uşaq hər şeyi əyani-əməli formada; 4-11 yaşlarında tədricən – obrazlı formada; P.Blonskiyə görə 11-12 yaşlarında, J.Piajeyə görə isə 12-14 yaşlarında mücərrəd formada həll etməyə başlayır. Ancaq 1960-cı ildə aparılan tədqiqatlar mücərrəd təfəkkürün 6-7 yaşlarında özünü göstərməsi faktlarını sübut etdi və beləliklə də, mücərrəd təfəkkürün yalnız yeniyetməlik yaş dövründə əmələ gəlməsi haqqında fikirlər əsassız olduğunu göstərdi. I – IV sinif şagirdlərində nəzəri təfəkkürün formalaşması istiqamətində V.Davidovun tədqiqatları göstərdi ki, kiçik məktəb yaşı dövründə də şagirdlərdə ümumiləşdirmə və mücərrədləşdirmə qabiliyyəti kifayət qədər yüksək səviyyədə özünü göstərir.

Uşaqlar öz hərəkətlərində böyükləri nümunə götürür, onları təqlid edirlər. Buna görə də böyüklər hər zaman etdikləri hərəkətlərdə diqqətli olmalı, uşaqlar üçün müşahidə obyektini olduqlarını unutmamalıdırlar.

Uşaqlarda kiçik yaşdan etibarən hiss, duyğu, hissetmə qabiliyyəti, sevgi, qayğı, nifrət hissi, rəğbət elementəri bəsit formada inkişaf edir. Valideynlər övladında baş verən bütün dəyişiklikləri sezməlidirlər. Böyüklər uşaqların psixi aləminin təsvirində çətinlik çəkirlər. Bunun səbəbi isə uşaqları ilə daha çox vaxt keçirməmək, onların daxili aləminə varmamaq, maraqlarını nəzərə alıb onların intellektual səviyyəsinin inkişafı üçün çalışmamaqdır. Bəzən uşaqda baş verən qeyri-normal hadisəni valideyn normal qarşılayaraq buna güzəştə gedir ki, bu da həmmən anormallığın təkrarlanmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olur. Verilən tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı yaranan çətinliklər şagirdə ruh düşgünlüyünə və özünə qarşı inamsızlığa səbəb ola bilər, problemin həll edilməsinə yenidən cəhd edilməsi isə onu qorxudur. Hisslərin sistemli inkişafının göstəricisi onların qeyri-ixtiyarilikdən iradiliyə doğru təkinləşdirilməsidir. Müəllim və valideynlər bütün problemlərdə uşağın yanında olmalı, ona düzgün yollar təklif etməlidirlər. Bu təkliflər içərisindən uşaq öz iradi səyi nəticəsində ən düzgününü seçməlidir. Bəlkə də, ilk verilən qəraralar, seçilən yollar səhv ola bilər, böyüklər tərəfindən ona düzəliş edilə bilər, lakin uşaq problemin həlli yolunu axtardıqca onun təfəkkürü və cəld qərar qəbul edə bilmək qabiliyyəti inkişaf edir. Qərarı özü verdiyi üçün ona tabe olmaq və əməl etməkdə də çətinlik çəkmir. Şagirdin intellektinin formalaşmasında ətraf aləmin, sosial mühitin, bədii təsir vasitələrinin böyük önəmi vardır. İntellektin formalaşdırılması zaman, yaş xüsusiyyətləri, milli mənsubiyyət, yaşadığı mühitə xas adət və ideyalar, maraqlar və tələbatlar nəzərə alınmalıdır. Bədii qavrama zamanı idrak prosesinin ardıcıl, məzmunlu iştirakı zəruridir. Şəxsiyyətin inkişafı özündə biokimyəvi, somatik, neyro-fizioloji, psixi və sosial faktorları birləşdirməklə tərbiyəvi təsiri özünəməxsus formada qəbul edir.

Sxem 1. Şəxsiyyətin faktorları

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. Bakı, 2013, 24 oktyabr
2. Azərbaycan Respublikasının "Təhsil Qanunu", "Azərbaycan" qəzeti 9 sentyabr, Bakı, 2009
3. Abbasov A.N. , Əlizadə Ə.Ə. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: Renessans, 2000.
4. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri// Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri. Bakı, 2006, №1.
5. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
6. Həməzyev M.Ə. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1968.

**QÜTB XARƏZMİN (ÖZBƏK ŞAİRİ) "XOSROV VƏ ŞİRİN" ƏSƏRİNİN
AZƏRBAYCAN DİLİ İLƏ MÜQAYİSƏDƏ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Sərxan ƏKBƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ekberovserkan@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərinin, eləcə də bu əsəri ilk dəfə türk dilinə tərcümə edən XIV əsrdə yaşamış Qızıl Ordanın görkəmli şairi Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin müqayisəsi (Azərbaycan dili ilə) haqqında məlumat verilir. Eyni zamanda leksik vahidlər və köhnəlmiş sözlərə aid nümunələrin müasir türk dili ilə müqayisəsi verilmişdir. Qütb Xarəzmin "Xosrov və Şirin" poemasının leksik xüsusiyyətləri və müasir Azərbaycan dili ilə müqayisəli təhlili izah edilmiş, həmçinin Azərbaycan, özbək ədəbi əlaqələrində Nizami Gəncəvinin təsiri haqqında məlumat verilmişdir.

Açar sözlər: Qütb, "Xosrov və Şirin", leksika, fonetik xüsusiyyətlər, arxaik sözlər, poema.

GİRİŞ

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ümümtürk əsərlərinin tədqiqatlara cəlb edilməsi geniş vüsət almağa başladı. Bu əsərlərdən biri də Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəridir. Türk dilində yazılmış Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri ümümtürk əsərləri içərisində yazıya alındığı dövr və dil xüsusiyyətlərinə görə türk xalqları içində mühüm əhəmiyyətə malik əsərdir.

Özbək ədəbi dilinin təşəkkülündə xüsusi xidmətləri olan Qütb tək-cə mənsub olduğu xalqın deyil, eyni zamanda orta əsrlər Şərq ədəbi düşüncəsinin humanist ideyalarla zənginləşməsinə mühüm töhfələr vermişdir.

Özündən əvvəlki məşhur söz xiridarlarının əsərlərini dərinlən öyrənən şair dolğun, məzmunlu və ideya-bədii cəhətdən yüksək sənətkarlığı ilə seçilən əsərlər qələmə almışdır. Qütb, özünü dünya ədəbi fəlsəfi fikrinin öndəri Nizami Gəncəvinin tələbəsi hesab edib. Şərq ədəbiyyatında yeni "Xosrov və Şirin" yaratması Qütbün filosof düşüncəsinin, şairlik istedad və qabiliyyətinin, ən əsası isə böyük Nizamiyə olan ehtiramının nəticəsi idi. Onun "Xosrov və Şirin" əsəri türk dilində yazılan ilk poemalardan biri hesab olunur.

İndi artıq elm aləmi üçün maraqlı tədqiqat obyektinə çevrilən, Qazanda və Daşkənddə dəfələrlə nəşr olunan bu əlyazma tək-cə özbək xalqının deyil, bütün türkdilli xalqların mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində dəyərli bir abidədir.

Azərbaycan dilçiliyinin bir bölməsi olan leksikologiya indiyədək dilçi alimlərimiz tərəfindən geniş tədqiqata cəlb olunub. Lakin Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin leksik-semantik quruluşu araşdırılmamışdır. Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin yazılmasından altı əsrdən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq bu əsər həmişə tədqiqatçıların nəzərindən uzaqda qalmışdır. Azərbaycan dilinin bir elm sahəsi kimi formalaşdığı gündən indiki dövrədək Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri ilə bağlı elmi tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır.

TEZİS

Məqalədə Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin dil xüsusiyyətlərinin müqayisəsi verilmiş və həmçinin bu əsərin arxaik leksikasının araşdırılması elmi yenilik kimi səciyyələndirilmişdir.

Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin leksikasının tədqiqi onun möhtəşəm yaradıcılığının, fikir dünyasının araşdırılması üçün ən önəmli açarlardan biridir. Təəssüf ki, bizdə bu məsələyə son dövrlərə qədər yetərli dərəcədə fikir verilməmişdir. Məqalənin tədqiqat obyektini şairin dilinin leksik üslubunu, dil xüsusiyyətlərini "Xosrov və Şirin" poeması əsasında müəyyənləşdirməkdir.

Məqalənin diqqətəlayiq cəhəti ondan ibarətdir ki, burada bədii sözün çoxsahəli qatlarını ehtiva edən məcazların olması, həmçinin əsərin dilinin əlvanlığı, bədiiliyi, zənginliyi və yeni mənaların yaranmasındakı roludur. Həmçinin əsərdə bədii təsvir vasitələrinin təkrarsızlığı müəyyənləşdirilmişdir.

Əsəri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, onun hər beyti dərin mənalarla bərabər, yüksək zövqlü, misilsiz poetik obrazlarla zəngindir. Bu səbəbdən də əsər elmin bir sıra sahələrində çalışan tədqiqatçılar üçün zəngin material verdiyi kimi, XIV əsr türk dilinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da misilsizdir.

Məqalədə Qütbün söz yaradıcılığı sahəsindəki fəaliyyəti, onun sözdən istifadə sənətkarlığı araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Şair tarixi hadisə və rəvayətləri təsvir etsə də, onun əsəri orijinal, poetik bir dillə nəzmə alınmış, sözlər sənətkar qələminin gücüylə yeni forma və məzmun kəsb etmişdir.

Məqalədə "Qütb Xarəzminin dilinin leksik üslubu" göstərir ki, onun əsərinin dilinin leksik tərkibinin ətraflı tədqiqi onun söz sənətinin, poetik dünyasının öyrənilməsi baxımından çox maraqlı, dəyərli nəticələr verə bilər.

Məqalənin bu mövzuya həsr olunması türkdilli ədəbiyyatda sistemli tədqiq olunmamış Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin ümümtürk dili baxımından öyrənilməsinə və bu əsərin leksik-semantik quruluşunun tədqiqata cəlb edilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri türk mənşəli arxaik leksikası və dil xüsusiyyətləri baxımından qruplaşdırmaq, dilçilik üçün mühüm və vacibdir. Çünki Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin leksikasını, sözlərin lüğəvi mənasını araşdırmaq əsərin müasir dövrdə daha çox tədqiq olunmasına gətirib çıxarır. Bu faktla yanaşıldıqda, tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr gələcəkdə türk dilinin arxaik leksikasının tədqiqi ilə məşğul olanlar üçün dəyərli mənbələrdən hesab oluna bilər. Tədqiqatın digər bir praktik əhəmiyyəti isə tədqiq və təhlillər zamanı müqayisələrin aparılması üçün sanballı vasitələrdən istifadə edilməsidir. Bu tədqiqat türk dilinin leksikasının öyrənilməsində faydalı mənbədir.

Məqalənin Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri mövzusunda həsr olunması, əsərin leksikasının araşdırılması elmi yenilik kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki Qütbün "Xosrov və Şirin" əsərinin leksik quruluşu mükəmməl şəkildə araşdırılmamışdır.

Məqalədə qədim türk dilində işlənən sözlər müasir dilimizdəki sözlərlə tam əlaqəndirilmiş, onların Azərbaycan dilində qarşılığı verilmişdir.

Qütb poeması XIV əsr ədəbi həyatı ilə səsləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşdur. Qütbün "Xosrov və Şirin" poeması leksik quruluşuna görə Nizaminin eyni adlı əsərinə oxşayır. Poemanın türk dillərinin hansı dialekti əsasında yazıldığını söyləmək çox çətinidir. Poema yazılarkən həm məmlüklərin hökmranlıq etdiyi ərəb ölkələrində aparıcı olan oğuz şivə və dialektləri, həm də Qızıl Ordanın geniş bir ərazidə yayılmış Cağatay dili əsas götürüldüyündən, burada təkcə bir dialekti əsas götürməyə imkan vermir. İkincisi isə əsərin təqribən yarım əsrdən sonra üzə köçürülərkən qıpçaq katibin burada bir çox formaları sadələşdirib. Bu poemanın dilinin oğuz-karluq qrupu dilləri ilə daha çox bağlılığı özünü göstərir. Bunu poemanın dilinin leksik, fonetik və qrammatik səciyyəsinə asanlıqla görə bilərik. Poemanın leksik tərkibinin səciyyəsində nəzər-diqqəti arxaik sözlərin çox olması cəlb edir. Burada müasir türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən arxaik sözlərə rast gəlmək olur. Məs:

Biti-yazmaq Ağ-qalxmaq
Bitik-məktub/kitab Alıq-pis
İk-xəstəlik Ərsəm-qaraqabaq
İnkan-çox Aşnu-əvvəl

Poemanın dilində müşahidə edilən arxaik sözlərin bir qismi isə bu və ya digər müasir türk dilində seyrək də olsa müşahidə edilir. Məs:

Ağırlamaq-hörmət etmək, əzizləmək Yağma-talan
Anq-anmaq, yada salmaq Yapucaq-yarpaq
Bilgə-alim Yaratıq-yaratmaq

Əsərdə leksik vahidlər müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilərkən aydın olur ki, poema bəlkə də oğuz dialekti əsasında yazılıb. Bu fikri poemanın lüğətini tərtib edən, onu qırpaq və karluq elementləri ilə müqayisə edən Əmir Nəci bə müdafiə edir. Müəllifi bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qırpağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Bu üstünlük özünü elə leksik vahidlərin müqayisəsində də göstərir. Bunu aşağıdakı bir neçə müqayisə ilə də görmək olar.

Qütbün əsərində	Ana dilində	Qazax dilində
adam	Adam	dos
əksük	əksik	kəm
tağ	Dağ	tay
istikamət	istiqamət	turaktılıq

Poemada işlənmiş sözlərin çox cuzi bir qisminin yuxarıda verdiyimiz müqayisəsindən aydın olur ki, burada verilən leksik vahidlərin çoxu oğuz mənşəlidir. Cədvəldən də görüldüyü kimi, sözlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki sözlərlə tamamilə eynilik təşkil edir. Müqayisə vaxtı çox səciyyəvi olan başqa bir cəhət də nəzər-diqqəti cəlb edir. Belə ki, poemada işlənmiş alınma sözlərin (ərəb və fars mənşəli) demək olar ki, doxsan faizi qırpaq qrupu dillərində işlənmədiyi halda Azərbaycan dilində heç bir fonetik dəyişikliyə belə uğramadan bu gün də işlənməkdədir. Aşağıdakı misallara nəzər salmaq:

Qütbün əsərində	Ana dilində	Qazax dilində
aqah	Agah	bilimdi
əndaza	əndazə	ölşem
tuğyan	Tuğyan	bulik
avaz	Avaz	dıbıs
qadr	qədr	opasızlıq

Poemada işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər miqdar etibarilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa əsərlərlə müqayisədə çoxdur. Məlum olduğu kimi, türk dillərində r və m samitləri ilə başlanan söz yoxdur. Əsərdə isə r samiti ilə başlanan 54, m samiti ilə başlanan 250 söz işlənmişdir. M ilə başlanan 250 sözdən ancaq ikisi (mən və min) türk mənşəlidir. Əsərin dilində işlənən qoşa sözlər, sabit və qeyri-sabit söz birləşmələri də maraqlı cəhətlərə malikdir. Poemada işlənən söz birləşmələri içərisində arxaik səciyyəli birləşmələr olduqca çoxdur. Qoşa sözlərin əksəriyyəti bu gün də belə oğuz qrupu dillərində eynilə müşahidə edilməkdədir. Məs: yemək-içmək, artıq-əskik, mal-tavar, göz-qulaq, var-yox və.s.

Dil xüsusiyyətləri baxımından xeyli zəngin olan bu əsərdə maraqlı doğuran bir neçə məqamı qeyd etmək istərdik.

1. Mətnə indiyə qədər yayınlanmış əsərlərdə və qrammatikalarda təsadüf edilməyən bir şərt şəklinə rastlanmışdır. Bu, **-sangam, -səngən** ilə işlənməkdədir və qüvvətləndirilmiş şərt mənasını ifadə etməkdədir.

2. Bəzi farsca kəlimələr işlək bir şəkilçi olmayan **-i** ismindən fel düzəldən şəkilçi ilə fel əmələ gətirmişdir. Məsələn: farscadakı **“agaz kərdən”** (başlamaq) yerinə **“agazi”** şəkli işlənmiş; yenə farca **“rənc”** (zəhmət) sözündən də **“rənci, rəncin, rəncit”** kimi kəlimənin əsl mənasını mühafizə edən fellər düzəlmişdir.

3. Bugünə qədər farca olduğu sanılan bəzi kəlimələrin bu mətnə görülən şəkli nəzərə alınaraq türkçə olduğu irəli sürülə bilər. Məsələn: farsca **“çemiden”** məsədərindən gəldiyi söylənən **“çemen, çimen”** sözü, burada **“çimgen”** şəklinə keçməkdədir. Bugünkü yazı dilində işlənən **“çimən”** kəlməsinin **“çimgen”**deki **g** səsinin düşməsiylə meydana gəldiyi və bu inkişafın türkçənin bir xüsusiyyəti olduğunu söyləmək olar.

Bu gün farsca “**əməç**” kəliməsindən gəlmiş sanılan və “**hədəf**” mənasında işlənən “**amaç**” sözü, burada “**umanç**” və “**umaç**” şəkillərində keçməkdə olub, “**nişangah, hədəf**” mənalarını ifadə etməkdədir. Buradakı “**umanç**” kəliməsinin **umın->uman->uman-ç** şəklində təşəkkül etdiyi aşkardır.

Əsərdə ümumişlək, çoxmənalı, omonim sözlər oğuz türkcəsinin, xüsusilə Azərbaycan türkcəsinin əsas lüğət fondu ilə uyğun gəlir. Arxaik leksika ağız və şivələrdə bu gün də yaşamaqdadır. Əksəriyyəti təşkil edən ümumişlək sözlər valentliyi, məcaz yaratma imkanlarının genişliyi ilə seçilir. Bu tipli sözlər məna genişlənməsini və daralmasını, birləşmə imkanları və s. semasioloji proseslərin öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Mənşə baxımından “Xosrov və Şirin”- in leksikası ayrı bir əhəmiyyət daşıyır. Ərəb-fars mənşəli sözlərin böyük bir qismi çağdaş türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan türkcəsində işlənməkdədir. “Xosrov və Şirin”- in leksikası türk dilləri tarixinin çox maraqlı bir səviyyəsi kimi, türk dilçilik paleontologiyasını öyrənməkdə ən mühüm qaynaqlardan biridir. Ümumtürk dilləri ilə ortaq olan Azərbaycan sözlərinə əsasən, şəxs əvəzliliklərini (mən, sən, o, biz, onlar, belə, elə və s.), sayları (bir, iki, üç, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on və s), fellərin əksəriyyətini (gəlmək, getmək, oturmaq, durmaq, atmaq, dinləmək və s) daxil etmək olar. Həqiqətdə isə, belə sözləri müasir dil materialı əsasında müəyyənləşdirmək çətinidir. Çünki qədim dövrlərdən dilimizə keçmiş olan monqol, istərsə də qıpçaq və oğuz tayfa dillərinin sözləri dilimizin uzun əsrlər inkişafı nəticəsində bir-birinə qaynayıb-qarışmış və bir növ özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik olan lüğət tərkibini əmələ gətirmişdir.

Qütbün “Xosrov və Şirin” poemasının dili, eyni zamanda qrammatik cəhətdən də bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu özünü morfoloji kateqoriyada göstərməkdədir. Burada həm adlara, həm də fellərə aid kateqoriyalarda oğuz, karluq və qıpçaq qrupu dillərinə aid bir sıra əlamətlərin müştərək işlənməsinə rast gəlmək mümkündür.

NƏTİCƏ

Bəşəriyyətdə hər bir xalqın keçmişi, özünəməxsus tarixi yolu, adət-ənənəsi, dili və dil xüsusiyyətləri mövcuddur. Yaşı minilliklərlə ölçülən türk xalqları qədim tarixə, zəngin dilə və rəngarəng ədəbiyyata malik olmuşdur.

Təbii ki, türk dilləri arasında qıpçaq dilinin də özünəməxsus yeri vardır. Bu dildə yaranan müxtəlif çalarlara malik ədəbi-bədii nümunələr qıpçaq dilinin zənginliyindən, türk dilləri ailəsinə mənsubluğundan və bu dilin əcdadlarımızın yaratdığı dil olmasından xəbər verir. Bu dil qədim köklərə malik olsa da, hər keçən gün inkişaf edir, yenilənir və onun dil xüsusiyyətləri hal-hazırda yaşadıılır.

Orxon-Yenisey kitabələrindən başlayaraq bu günə kimi şanlı bir gün keçən qıpçaq dilinin özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik keyfiyyətləri onun bütün ədəbi-bədii nümunələrində, tarixi kitabələrində əks olunmuşdur. Bu baxımdan orta əsrlərdə meydana çıxan bir sıra qıpçaq ədəbi dil nümunələri və lüğətlər bir elm sahəsi kimi ümumtürk dilçiliyinə, həmçinin Azərbaycan dilçiliyinə zəngin dil materialı verməklə bərabər, qıpçaq xalqının keçmişini, yaşadığı tarixi coğrafi şəraiti, onun tarixi izlərini əks etdirir. Ona görə də hər hansı bir ədəbi nümunəni tədqiq etdikdə, bu ədəbi nümunənin yarandığı dövrü və mühiti, hansı tarixi şəraitdə ortaya çıxdığını, hansı dildə yaranıbsa həmin dilin xüsusiyyətlərini bilmək və bütün bunları vəhdət halında araşdırmaq lazımdır.

Qeyd edək ki, orta əsrlərdə yaşamış dünya şöhrətli dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərini fars dilində yazsa da qısa müddətdən sonra bu əsər qıpçaq şairi və ədibi Qütb Xarəzmi tərəfindən qıpçaq türkcəsinə tərcümə olundu.

Az müddət ərzində türk dilində bu cür rəngarəng dil çalarlarına malik tərcümə ədəbi-bədii nümunənin ortaya çıxması həm Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətindən, Şərqdə tutduğu yüksək mövqeydən və şöhrətin zirvəsində olmasından, eyni zamanda türk dünyasının ədəbi-bədii gücündən və zəngin dil xüsusiyyətlərindən xəbər verirdi.

Qədim köklərə malik türk dilləri geniş bir arealda yayılsa da orta əsrlərdə qıpçaq ədəbiyyatında yaranan Qütb Xarəzminin “Xosrov və Şirin” əsərində bu dillərin öz dil-üslub xüsusiyyətlərini qoruduğunu görürük. Bu baxımdan Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri müasir dilçilik elminə zəngin material verir. Bu əsər eyni zamanda orta əsrlər türk dilləri ailəsinə mənsub olan qıpçaq dilinin, həmçinin türk dilləri ailəsinə məxsus bir sıra dillərin xüsusiyyətlərini öyrənməkdə tədqiqatçılara yardımçı olur.

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin öyrənilməsinin başlıca əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

A) Hər bir əsər xalqın müəyyən inkişaf mərhələsində ortaya çıxır və bu əsərdə təbii ki, o xalqın dil xüsusiyyətləri öz əksini tapır.

B) Hər xalqın folkloru, adət-ənənəsi və yaşam tərzini onun ədəbi bədii nümunələrində öz əksini tapır.

C) Hər bir əsərdə fonetik, leksik və qrammatik qanunauyğunluqlar öz əksini tapır.

Ç) Hər bir əsərdə o xalqa aid dil-üsulub xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Biz əsərdəki sözlərin hansı xalqın dilinə məxsusluğu və hansı mənələrdə işləndiyini, yəni leksik və qrammatik mənələrini öyrənirik.

Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərinin Azərbaycan dili ilə müqayisədə apardığımız tədqiqat işində biz yalnız əsərdəki sözlərin leksik mənasını öyrənməklə kifayətlənməmiş, Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri haqqında ümumi məlumatları sistemləşdirmiş, əsərdəki sözləri qrammatik cəhətdən tədqiq etməyə çalışmışıq.

Əldə olunan elmi nəticələrin rəngarəngliyi tədqiqatda aşağıdakı elmi nəticələri söyləməyimizə imkan verir:

1. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsəri ümümtürk ədəbiyyatında özünəməxsus dil xüsusiyyətləri ilə seçilir

2. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərindəki sözlərin leksik mənası, dil xüsusiyyətlərini araşdırdıqca aydın olur ki, bu sözlərin əksəriyyəti türk dilində olmaqla yanaşı, hal-hazırda müasir Azərbaycan dilçiliyindəki sözlərin xüsusiyyətləri ilə üst-üstə düşür.

3. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərindəki sözlər türk dilinin, o cümlədən qırçaq dilinin qədim köklərə malik dillər olmasına və zənginliyinə dəlalət edir.

4. Qütbün “Xosrov və Şirin” əsərindəki sözlərin çoxu türk dilindədir və müasir ümümtürkdilçiliyində demək olar ki, bu sözlərin əksəriyyətinin mənası asanlıqla başa düşülür.

5. Tədqiqat işi qədim türk dillərindəki sözlərin araşdırılması istiqamətində ümümtürk dilləri üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI

1. Necmettin M. Hacıminoglu. “Kütbün Husrev i Şirini və dil hususiyetleri”, Ankara, Türk Tarih Kurumu basım evi, 2000, 477 s
2. Ə.A.Quyliyev. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistem (II hissə) Bakı, Elm, 2001, 192 s
3. F.R.Zeynalov. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, ADU mətbəə 1980, 96 s
4. Beqdeli. Q.Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin”. Bakı, Elm, 1970,366 s.
5. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin”. Bakı, Lider, 2004, 392 s
6. Zeynalov F.Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 345 s
7. F.Köprülü. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1950, s 305.
8. Cəfərov Qüdrət. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 1994, 121s
9. Seyidov.Y.Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı, Maarif, 1973, 358 s
10. H.Ə.Həsənov. Muasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı. Maarif, 1988, 305 s
11. Ə.Quliyev Nizami “Xosrov və Şirin”inin Türkcəyə ilk tərcüməsi (XIV əsr) və əsərin bəzi dil xüsusiyyətləri//AMEA-nın NB-nin Xəbərləri, 2008, № 4, s, 19-23.
12. S.Ə.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. Şərq-Qərb, 2007, 191s

ORXON ABİDƏLƏRİ VƏ “İRK BİTİG” ÜÇÜN ORTAQ OLAN DÜZƏLTMƏ SİFƏTLƏR

Aysel ƏHMƏDOVA

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

aysel_009@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Orxon abidələri Orxon-Yenisey, yaxud göytürk əlifbası ilə yazılmışdır və göytürklərə məxsusdur. Lakin göytürk əlifbası yalnız göytürklər deyil, qədim qırğız və uyğurlar tərəfindən də istifadə olunmuşdur. “İrk bitig” də qədim uyğurlara məxsus, lakin göytürk əlifbası ilə yazılmış abidədir. Bəzi müəlliflər göytürk əlifbası ilə yazılmış uyğur abidələrinin dil xüsusiyyətlərinin qədim uyğur abidələrinə nəzərən, göytürk, Orxon abidələrinə daha yaxın olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Burada “İrk bitig” abidəsindəki düzəltmə sifətlər Orxon abidələri ilə müqayisə olunur və abidənin bu cəhətdən göytürk, yoxsa qədim uyğur abidələrinə yaxın olması müəyyənləşdirilməyə çalışılır. Müqayisənin nəticələri göstərir ki, “İrk bitig”də işlənmiş düzəltmə sifətlər, Orxon yox, qədim uyğur abidələrinə daha yaxındır.

Açar sözlər: qədim türk dili, göytürk əlifbası, qədim uyğur abidələri, düzəltmə sözlər, sifət düzəldən şəkilçilər

Giriş

Türk dillərinin ən qədim yazılı abidələrindən olan, göytürklərə məxsus Orxon abidələri qədim türk dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ən mühüm mənbələrdəndir. Orxon əlifbası ilə yazılmış abidələrdən biri də uyğurlara məxsus olduğu güman olunan “İrk bitig”dir. Göytürk əlifbası ilə kağız üzərində yazılmış yeganə yazılı abidə olan “İrk bitig”in lüğət tərkibinin öyrənilməsi və burada göytürk, qədim qırğız və qədim uyğur leksik qatlarının müəyyənləşdirilməsi türk dillərinin qədim dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm məlumatlar verə bilər.

Tədqiqat metodu

Orxon abidələri və “İrk bitig”dəki ortaq düzəltmə sifətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Abidələr üçün ortaq olan düzəltmə sifətlər təsviri metod əsasında təqdim olunmuşdur. “İrk bitig” abidəsindəki düzəltmə sifətlərin digər qədim türk abidələri ilə müqayisəsinin nəticələri statistik metod əsasında təqdim olunmuşdur.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

“İrk bitig” abidəsində düzəltmə sözlərin sayı digər abidələrlə müqayisədə çoxdur. Bu abidədə digər qədim türk abidələrində qeydə alınmamış bəzi düzəltmə sözlərə də rast gəlinir. Ancaq buradakı düzəltmə sözlərin bir qismi göytürk abidələri ilə üst-üstə düşür. Bu abidələr üçün ortaq olan düzəltmə adlar aşağıdakılardır:

-gü şəkilçisi:

Edgü “yaxşı”: Orxon abidələrində: ...özin *edgü* körtəçisən (BK şm 14) “özün yaxşı görəcəksən”. “İrk bitig”də: Anca bilinlər: *edgü* ol (LIII, 82) “Eləcə bilin: o, yaxşıdır”. A.N.Kononov *edgü* sözünü -ki şəkilçili sözlərə daxil etmiş, kökünü *ed-ez* “əşya”, “varlıq”, “var-dövlət” kimi göstərmişdir (9, 108): ...*edkə*, tavarka aşlanmağıl “...mal-dövlətə tamahsılanma” (Altun yaruk, 16). *Edəd*- “gözəlləşdirmək”, *edik-/ ezik*- “yaxşılaşmaq”, *ediz* “yüksək, yüksəklik”, *ežgər*- “yaxşılaşdırmaq” sözlərinin və *ežgü* variantının işlənməsi (3, 162-165) bu sözlərin eyniköklü olmasını göstərir.

-ki şəkilçisi:

Buluqtaki “tərəfdəki”: Orxon abidələrində: ...tört *buluqtaki* bodunığ itdim, yaratdım... “...dörd tərəfdəki xalqı düzəltdim, yaratdım” (BK şm 9). “İrk bitig”də: Tört *buluqtaki* ədgüsi, uyuru tirilipən... (XXVIII, 42) “Dörd tərəfdəki yaxşısı, qabiliyyətliyi yığışıb”.

-iğ şəkilçisi:

Uluğ “böyük”: Orxon abidələrində: Özüm karı boltım, *uluğ* boltım (T 56) “Özüm qocaldım, yaşlandıım”. “İrk bitig”də: *Uluğ* eb örtənmiş (IX, 14) “Böyük bir evi yanımışdır”. Müasir türk dillərinin çoxunda son samitini itirmişdir (16, 593). *Ulal*- “böyümək”, *üla*- “böyük olmaq”, *ulak* “böyük” sözləri (16, 594) *ul/*ul- kökünün olduğunu söyləməyə imkan verir.

Katığ “qatı, möhkəm”: Orxon abidələrində: ...*katıgdı* sakıntım... (KT şm 11) “möhkəmcə düşündüm”. “İrk bitig”də: Səmiş at ağzı *katığ* boltı (LXV, 100) “Kök atın ağzı bərkidi”. *Kat*- “bərkimək, qurumaq, möhkəmləşmək” feilindəndir: Yanşak telim sayrab anı tamğak *katar* (DLT, I, 467-9) “Yanşaq çox danışanda ağzı quruyar”. *Kat*- müasir dillərdə saxlanmışdır: *kot*- “qatlaşmaq” (özb.) (1, 389), *kat*- “donmaq” (qaz.) (8, 165), *kat*- “qurumaq, bərkimək” (Tuv.) (14, 39), *kat*- “bərkimək” (uy.) (10, 605), *qata*- “qatılmaq, bərkimək” (türkm.) (13, 237).

Kiçig “kiçik”: Orxon abidələrində: ...Tüpütke *kiçig* təgmədim... (KT c 3) “...Tibetə çatmağıma az qaldı...”. “İrk bitig”də: ...Tangüntan manıstantaki *kiçig* dıntar buruağuru eşidip... (LXV, 103) “...mən, Taygüntan monastırındaki kiçik dindar (şagird), burua quruya qulaq asıb...”. *Kiçi- feilindən düzəldiyini güman etmək olar.

-ik şəkilçisi:

Turuk “arığ”: Orxon abidələrində: ...*turuk* bukalı, səmiş bukalı arkada bilsər... (T 5-6) “...arıq buğanı, kök buğanı arxadan tanısa...”. “İrk bitig”də: *Turuk* at səmiti (XVI, 23) “Arıq at kökəldi”. Kökündə *tur*- “arıqlamaq” feili durur (3, 587).

-ız şəkilçisi:

Yabız “pis”: Orxon abidələrində: *Yabız* bat biz (O 7) “Biz zəif və pisik”. “İrk bitig”də: Anca bilinlər: *yabız* ol (XII, 17) “Eləcə bilin: o, pisdir”. *yab- kökündən düzəldiyini ehtimal etmək olar: *yablak* “pis”, *yabrit*- “zəiflətmək”, *yavla*- “pislik etmək, ziyan vurmaq”, *yavra*- “kobud, sərt olmaq” (3, 222, 249), *yabal* “pislik” (15, 46). C.Klouson *yavız* və *yavlak* (2, 876), A. fon Qaben *yavğan* “kobud”, *yavız* və *yavlak* sözləri arasında əlaqə görmüşdür.

Səmiz “kök”: Orxon abidələrində: ...turuk bukalı, *səmiz* bukalı arkada bilsər... (T 5-6) “...arıq buğanı, kök buğanı arxadan bilsə...”. “İrk bitig”də: *Səmiz* at ağzı katıg boltı (LXV, 100) “Kök atın ağzı bərkidi”. *Səmri-* “yağlanmaq, kökəlmək” feili ilə bağlıdır: Turuk at *səmriti* (IB, XVI, 23) “Ariğ at kökəldi”. *Semir-* müasir türk dillərində saxlanmışdır (18, 245). O.N.Tuna Düzce mahalında *sem-* “yedizdirilmək, kökəlmək” feilini qeydə almışdır (18, 244).

-liğ şəkilçisi:

Atlıg “atlı”: Orxon abidələrində: İki ülügi *atlıg* erti... (T 4) “İki hissəsi atlı idi...”. “İrk bitig”də: Sarıg *atlıg* sabçı, yağız *atlıg* yalabaç (XI, 16) “Sarı atlı qasid, qəhvəyi rəngli elçi”.

Küçlüg “güclü”: Orxon abidələrində: ...*küçlig* alp kağanımda adıralu bardıñız (O 12) “...güclü xaqanımdan ayrılıb getdiniz”. “İrk bitig”də: Antağ *küçlüg* mən – tir (LX, 93) “Mən elə güclüyəm”.

Başlıg “başlı”: Orxon abidələrində: *Başlıgıñ* yüküntirmiş... (BK § 3) “Başlımı baş əydirdim...”. “İrk bitig”də: Altun *başlıg* yılan mən (VIII, 12) “Qızıl başlı ilanam”.

Ərkliq “güclü”: Orxon abidələrində: Üzə teñri *ərkliq*... (İA II 1) “Yuxarıda tanrı qüvvətlidir”. “İrk bitig”də: Ançıp alku kəntü ülügi *ərkliq* ol (102) “Hər kəs öz taleyi üzərində hakimdir”. *Ərk* “güc, iradə, qüdrət” sözündən düzəlmişdir: ...uluğ *ərk* kəlti (Fal kitabı, 85) “...böyük güc gəldi”.

Bəgliq “bəylik (bəyə uyğun)”: Orxon abidələrində: Tabğaç bodunka *bəgliq* urı oğlın kul boltı... (KT § 7) “Bəyliyə layiq oğulların Tabğaç xalqına qul oldu...”. “İrk bitig”də: *Bəgliq* ol (LVII) “Onun bəy statusu var”.

-sız şəkilçisi:

Subsuz “susuz”: Orxon abidələrində: ...yiti ödüşkə *subsuz* keçdim (BK c-ş) “...yeddi sutka susuz keçdim”. “İrk bitig”də: Otsuz *subsuz* kaltı uyın? (XLV) “Otsuz və susuz necə qala biləcəyəm?”.

-lik şəkilçisi:

Özlük at “minik atı”: Orxon abidələrində: ... Küli çor *özlükü* yəgrən at binip... (KÇ 15) “...Küli çor kəhər cinsli atını minib...”. Edgü *özlük* atın... (BK c 12) “Yaxşı cins atını...”. “İrk bitig”də: *Özlük* at öñ yirdə arıp oñuup turu kalmış (XVII, 25) “Yarış atı yorulub, əldən düşüb çöldə durub qalmışdır”. Müxtəlif şəkildə izah olunur: “cıdır atı” (3, 395), “cins at” (2, 286). XI-XII əsr yazılı abidələrindəki *öziş* “yarış” (7, 102) sözünə əsasən *özlük at* birləşməsinə “yarış atı” kimi izah etmək olar.

-lak şəkilçisi: Yablak “pis”: Orxon abidələrində: ...yabız *yablak* bodunka üzə olurtım (KT § 26) “...zəif, pis xalqa hakim oldum”. “İrk bitig”də: ...añıñ *yablak* ol (XXII, 34) “...çox pisdir”.

-ur/-ar şəkilçisi:

Uyar/uyur “nüfuzlu, qabiliyyətli”: Orxon abidələrində: Ölüg *uyarlıg* ermis... (İA I a 1) “Ölü nüfuzlu imiş”. “İrk bitig”də: Tört buluntakı edgüsi, *uyuru* tirilipən... (XXVIII, 42) “Dörd tərəfdəki yaxşısı, qabiliyyətli yığışib...”. M.Erdal bu sözü *uyur* “qabiliyyətli” kimi izah edir və *u-* “bacarmaq” feilindən yarandığını güman edir (4, 99).

-ı şəkilçisi:

Karı “qoca”: Orxon abidələrində: Özüm *karı* boltım, uluğ boltım (T 56) “Özüm qocaldım, yaşlandıım”. “İrk bitig”də: Bir *karı* öküzüg bilin biçe komursğa yemiş (XXXVII, 56) “Qarışqa bir qoca öküzün qarını gəmirərək yemişdir”. Kökü **kar-* kimi göstərmək olar. Bu söz ayrıca işlənməsə də, yenə “qoca” mənasında işlənən *kart* sözündə (3, 429) onu görmək olar. V.V.Radlov Osmanlı dilində və Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *kar-* sözünü qeydə almışdır (16, 312).

-iñ şəkilçisi:

Örüñ “parlaq, ağ”: Orxon abidələrində: ...sarıg altın, *örüñ* kümüs (T 48) “...sarı qızıl, parlaq (ağ) gümüş”. “İrk bitig”də: *Örüñ* köpükimin saçar mən (XX, 30) “Ağ köpüyümü saçıram”. *Ört* “od” (T 40) sözü ilə bağlıdır.

-il şəkilçisi:

Yaşıl “yaşıl”: Orxon abidələrində: ...*Yaşıl* ügüz, Şantun yazıka təgi sülədimiz (KT § 17) “...Yaşıl çaya, Şantun çölünə qədər qoşun çəkdik”. “İrk bitig”də: *Yaşıl* kaya yaylağım... (LI, 78) “Yaşıl qaya yaylağım...”. *Yaş* “yaşıl, cavan, təzə” (3, 245) sözündəndir. Onunla eyniköklü *yaşar-* “yaşıllaşmaq” qədim abidələrdə işlənmişdir (3, 246). *Yaşar-/yeşer-* “yaşıllaşmaq, cavanlaşmaq” mənalarında saxlanmışdır (15, 163-164).

Kızıl “qırmızı”: Orxon abidələrində: ...*kızıl* kanım tökti... (T 52) “...qırmızı qanıma tökdüm...”. “İrk bitig”də: ...*kızıl* kaya kışlağım ol (LI, 78) “...qırmızı qaya qışlağım”. Bu sözlə eyni kökdən olan *kızlamuk* “qızılca”, *kızıl* “qırmızı”, *kızğu* “çəhrayı, al”, *kızar-* “qızarmaq”, *kızamık* “qızılca” (3, 450) sözləri də qədim yazılı abidələrin dilində işlənmişdir. Kökün ad, yoxsa feil olması mübahisəlidir.

V.Banq və E.V.Sevoryan, M.Erdal *kız ad kökündən yarandığı fikrində olmuşlar (11, 197; 5, 98). *Kızar-*, *kızlamuk* sözlərinin kökünün ad olması, rəng bildirən *yaşıl* sözünün ad olan *yaş* sözündən əmələ gəlməsi bunu şübhə altına alır. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *kız/kiz* “isti, od” sözü göstərilmişdir ki (17, 189), *kızıl* sözünün kökü ola bilər.

Orxon abidələrində işlənməyib, “İrk bitig” və qədim uyğur abidələrində işlənən düzəltmə sifətlərin sayı 19-dur: *alku* “bütün, hamısı” (Dantipala, 20-21), *amrak* “sevimli” (Xəyal, 1; Maytrisimit, Yükcünç, 63), *busuşluğ* “qəmli” (İblis Adavaki, 62-63), *mənilig* “xoşbəxt, şən” (Samandabarı, 15), *ərdəmlig* “igid” (Manixey mətnləri, XXIII, arxa, 22-24), *yağlığ* “yağlı” (İblis Adavaki, 437-438), *kutluğ* “xoşbəxt”, “güclü” (Samandabarı, 13), *uçruğluğ* “yüksək” (Otuz beş burhana hörmət, 29), *buluthğ* “buludlu” (Fal kitabı, 4), *ögrünçülüğ* “sevincli, şad, xoşbəxt” (Maytrisimit, Yükcünç, 46), *aylığ* tağıma “yayı keçirdiyim dağıma” (Süan Tszanın bioqrafiyası, X fəsil, 1b, 10), *otsuz* “otsuz” (Maytrisimit, XXIII, 79, 10-11), *subsuz* “otsuz susuz” (Maytrisimit, 112, 18-19), *tükəl* “bütün, salamat” (Dantipala, 100-101; Altun yaruk, 16), *talım* “cəsur”, “vəhşi”, “yırıtcı” (Kuanşi im pısar, 142; İki qardaş hekayəsi, 17), *bedük* (Maytrisimit, XXIII, 78, 38), *muñluğ* “qəmli” (Manixey mətnləri, X abidə, arxa tərəf, 1), *butluğ* (~*budluluğ*) “budlu” (Tekin: *butlu* “burun asqısı” (DLT) (?) (Xuastuanift, 48), *təjrilig* (Manixey mətnləri, II lövhə, 8, 9).

“İrk bitig” abidəsində işlənmiş 17 düzəltmə sifət həm Orxon, həm də qədim uyğur abidələrində işlənmişdir: *edgü* “yaxşı” (Manixey mətnləri, II abidə, II vərəq, ön, 3), *turuk* “arığ” (Şahzadə və dişi pələng, 612), *başlığ* “başlı” (Xuastuanift, 37-38), *uluğ* “böyük” (Altun yaruk, 4), *katığ* “möhkəm, qatı” (Altun yaruk, 9), *kiçig* “kiçik” (Altun yaruk, 17), *yavız* (<*yabız*) “pis” (Şahzadə və dişi pələng, 620), *küçlüğ* “güclü” (Xuastuanift, 25), *başlığ* “başlı” (Xuastuanift, 38), *ərklig* “güclü” (Fal kitabı, 19), *bəglig* “bəylik (bəyə uyğun)” (Torpaq satılması haqqında sənəd, 6), *suvsuz* (<*subsuz*) “susuz” (Maytrisimit, 112, 18-19), *yavlak* (<*yablak*) “pis” (Böyük ilahi, 92), *karı* “qoca” (Süan Tszanın bioqrafiyası, V fəsil, 2b), *örün* “parlaq, ağ” (Manixey mətnləri, IV abidə, II vərəq, arxa, 4), *yaşıl* “yaşıl” (Manixey mətnləri, XIII, ön tərəf, 12), *kızıl* “qırmızı” (Maytrisimit, XIX, 55, 25). Orxon abidələri və “İrk bitig”də işlənib, qədim uyğur abidələrində qeydə alınmamış sözlər *atlığ* “atlı”, *uyur/uyur* “nüfuzlu, qabiliyyətli” sözləridir. *Atlığ* işlənməməsini uyğur abidələrinin məzmunu ilə izah etmək olar. Abidələrdə bu mənada başqa bir sözün işlənməməsi də bunu təsdiqləyir. *Uyur/uyur* sözü isə ümumiyyətlə mübahisəlidir. Bəzi düzəltmə sifətlərə yalnız “İrk bitig” abidəsinin dilində təsadüf olunur: *manıstantakı* (103, LXV), *yazığ* “sərbəst” (76, L), *aylığ* “aylı” (2, II), *kanatlığ* “qanadlı” (2, II; 4, III), *tuyuğlığ* “nallı” (7, IV), *körüklüg* “gözəl” (99, LXIV), *yitigliğ* “hərəkət etdirilən, idarə olunan” (86, LV), *kuşluğ* “quşluq (quşların arasında)” (86, LVI), *yağaklığ* “qozlu” (99, LXIV), *kanığ* “sevimli” (LVII).

“İrk bitig” abidəsində 59 düzəltmə sifət işlənmişdir. Bunlardan 22-si Orxon abidələri ilə üst-üstə düşür. “İrk bitig”də işlənən düzəltmə sifətlərdən 35-i isə uyğur abidələrində işlənmişdir. Yəni düzəltmə sifətlərə görə “İrk bitig” qədim uyğur abidələrinə daha yaxındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Бордак Ю. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча-туркча лугат. Тошкент: Ўзбекистон, 1993, 415 б.
2. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Clarendon Press, 1972, 989 pp.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
4. Erdal M. İrk Bitig üzerine yeni notlar // TDAY-Belleten, 1977, s. 87-119.
5. Erdal M. Old Turkic Word Formation. 2 Vols. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991, 847 pp.
6. Gabain A. von. Eski Türkçenin Grameri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, 313 s.
7. Həsənlı-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Avropa, 2015, 328 s.
8. Kazak Türkçesi Sözlüğü. Türk Dünyası Araştırmaları Yayını: 8. İstanbul, 1984, 328 s.
9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-IX вв.). Ленинград: Наука, 1980, 256 с.
10. Schwarz H.G. An Uyghur-English Dictionary. Washington: Western Washington, 1992, 1083 pp.
11. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке: опыт сравнительного исследования. Москва: Наука, 1966, 436 с.
12. Tekin T. İrk Bitig. The Book of Omens. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993, 133 p.
13. Türkence-Türkçe Sözlük. Ankara: Simurg, 1995, 725 s.
14. Харрисон Дэвид, Андерсон Грегори. Тыва-англи англи-тыва сөстүк. Кызыл, 2002, 255 с.
15. Этимологический словарь тюркских языков. IV. Москва: Наука, 1989, 298 с.
16. Этимологический словарь тюркских языков. V. Москва: Языки Русской Культуры, 1997, 364 с.
17. Этимологический словарь тюркских языков. VI. Москва: Индрик, 2000, 262с.
18. Этимологический словарь тюркских языков. VII. Москва: Восточная литература РАН, 2003, 446 с.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN KOMEDİYALARININ DİLİNDƏ TAMAMLIQ BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlkin QULUSOY
Kafkas Universiteti
ilkingulusoy@gmail.com
TÜRKİYƏ

XÜLASƏ

Sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, Yaxın Şərqdə dramaturgiyanın banisi sayılan Mirzə Fətəli Axundzadənin böyük sənətkarlıqla qələmə aldığı komediyalar XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik və qrammatik mənzərəsi haqqında geniş təsəvvür yaradır. Bu baxımdan, canlı xalq dili əsasında yazılmış komediyaların dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması aktuallıq kəsb etməkdədir.

Məqalədə Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarının dilindəki tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdən bəhs olunmuş, onların zəngin struktur xüsusiyyətlərindən söz açılmışdır.

Açar sözlər: XIX əsr, Mirzə Fətəli Axundzadə, mürəkkəb cümlə, tamamlıq budaq cümləsi, sintaksis

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın və realist bədii nəsrin banisi sayılan M. F. Axundzadənin 1850-1855-ci illərdə yazdığı komediyalar Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbi dili tarixində yeni bir mərhələ sayılır. Belə ki, M. F. Axundzadə, komediyaları ilə “Azərbaycan ədəbiyyatında böyük, əsaslı bir dönüş yaratdı və onu tam yeni bir inkişaf yoluna saldı, milli ədəbiyyatımızın real gerçəkliklə əlaqəsini olduqca qüvvətləndirdi, ona dövrün aktual ictimai-siyasi məsələləri və problemləri ilə, xalqın zəruri tələbləri ilə bağlı olan yeni mündəricə, yeni ideyalar gətirdi və ədəbiyyatımızda yeni bir ədəbi formanın mükəmməl təməl daşlarını qoydu.” (Axundzadə, 2005: 7)

M. F. Axundzadənin canlı xalq dilində yaratdığı komediyalar XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi mənzərəsini düzgün və mükəmməl şəkildə əks etdirir və bu dövr Azərbaycan dilinin söz varlığını, leksik və qrammatik quruluşunu öyrənmək üçün zəngin material verir. Bu baxımdan, yazarın komediyalarının dilində tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi aktuallıq daşıyır.

Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində yaranan sintaktik vahid olub, növləri budaq cümlələrə görə müəyyənləşdirilir və budaq cümlələr də ənənəvi olaraq sadə cümlənin üzvlərinin adı ilə adlandırılır. Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr də bu cümlə növlərindən biridir və M. F. Axundzadənin komediyalarının dilində işlənmə intensivliyinə görə, rəngarəng quruluş xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləsi ən çox işlənən, ən inkişaf etmiş, ən “çevik” budaq cümlə növü olub (Abdullayev, 1985: 3), baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən tamamlığını izah edib aydınlaşdırır. (Kazımov, 2004: 343) Ədibin komediyaların dilindəki belə cümlələrin baş və budaq cümlənin yerinə, aktuallaşdırma formasına, bağlayıcı vasitələrə görə iki tipi vardır:

- 1) *Baş cümlə+budaq cümlə* quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr;
- 2) *Budaq cümlə+baş cümlə* quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr.

1) *Baş cümlə+budaq cümlə* quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya ilə, yaxud da intonasiya və *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır; məs.:

İntonasiya ilə: *İndi gördün mənim iztirabım yerində idi?* (Axundzadə, 2005: 163) *Hacı Qafurun qapısından ötəndə gördük durubdur, qucağında bir qundaq.* (Axundzadə, 2005: 177); *Vallah, bilmirəm necə deyim.* (Axundzadə, 2005: 39); *Bilmirəm atam kimə toy tədarükü görür.* (Axundzadə, 2005: 47) və s. Budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlandıqda baş və budaq cümlə inversiyaya uğraya bilər ki, bu da aktuallaşma ilə bağlıdır. Bu cür cümlələrdə yeni və əsas informasiya baş cümlələr vasitəsilə verilir; məs.: *İtil cəhənnəmə deyirəm.* (Axundzadə, 2005: 45); *Hələ ki, belə ittifaq düşübdür, biz bilməmişik.* (Axundzadə, 2005: 42). Q. Kazımov yazır: “Bu cür cümlələrdə *ki* bağlayıcısının düşmüş olduğunu qeyd edirlər. Əslində isə, intonasiya ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr ilkin və qədim formanın davamı olub, intonasiya və fasilənin bütün digər bağlayıcı vasitələrdən əvvəl mövcud olduğunu və şifahi nitqdə öz böyük rolunu saxlamaqda davam etdiyini göstərir.” (Kazımov, 2004: 313)

Ki bağlayıcısı ilə: *İndi istirsən ki, mənə Təbriz arvadlarının içində bir pulluq edəsən?* (Axundzadə, 2005: 161); *Gülsəba, özün bilirsən ki, mən Əziz bəydən ötrü biixtiyaram.* (Axundzadə, 2005: 159); *Ağa, onu ərz edirdim ki, bular hamı müsəlmandırlar.* (Axundzadə, 2005: 40); *İstirdim ki, qardaşımdan qalan pulu alıb, tədarükümü görüb arzuma çatam.* (Axundzadə, 2005: 159).

Bəzən belə tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsinin xəbəri *-mi, -mi, -mu, -mü* sual ədatı ilə işlənir ki, bu zaman həmin ədat bağlayıcı vasitə sayılmamalıdır; məs.: *Heç razı olarmı ki, mən quldurluğa gedəm?* (Axundzadə, 2005: 79); *Bilirsinizmi ki, dünən şikayətə gələn arvadın əməli nə imiş?* (Axundzadə, 2005:182); *İndi ona deyəkmi ki, biz ona şahadət ola bilmənik?* (Axundzadə, 2005: 181); *Bilirsənmi ki, altmış min tümən batar?* (Axundzadə, 2005: 162).

Bu hal intonasiya ilə qurulan cümlələrdə də müşahidə olunur; məs.: *Ağa, buyurursunuzmu qonaqları hüsurunuza çağırım?* (Axundzadə, 2005: 38); *Sənə demədimmi, kişi, bu əlli yaşında yeni yetişmiş qız almaq sənə yaraşmaz!* (Axundzadə, 2005: 101).

Tamamlıq budaq cümləsinin birinci tipində baş cümlənin xəbəri daha çox nitq, təfəkkür, görmə, eşitmə proseslərini ifadə edən feillərdən ibarət olur; məs.: *Bir fikir elə ki, nə sözlər mənə buyurursan?* (Axundzadə, 2005: 164); *Ağlın kəsmir ki, səni bəyəmə.* (Axundzadə, 2005: 171); *Əmi, qanmıram ki, siz necə Parij əhlinin adət və xəvvasından xəbərdarsınız?* (Axundzadə, 2005: 51); *Get ona bildir ki, bu niyyətdən düşsün.* (Axundzadə, 2005: 161); *Çox yaxşı, mən bu saatda bibimi çağırıdım deyərəm ki, mən Ağa Həsənə gedən deyiləm.* (Axundzadə, 2005: 160); *Qardaşım onlara dedi ki, mən ölürəm, mənim bir bacımdan başqa dünyada bir varisim yoxdur.* (Axundzadə, 2005: 168); *Şahbaz, eşidirəm ki, Firəngə, Parijə gedirsən?* (Axundzadə, 2005: 47) və s.

Baş cümlədə qəlib sözün olub-olmamasına görə tamamlıq budaq cümləsinin birinci tipini iki yerə ayırmaq mümkündür:

1. Baş cümləsində qəlib söz işlənən tabeli mürəkkəb cümlələr. Belə cümlələrin sayı nisbətən azdır; məs.: *Hələ sən bunu isbat elə ki, hər kişinin öz sənəti necə özünə iksirdir?* (Axundzadə, 2005: 33); *Mən hələ ondan qorxuram ki, Parijin yıxılmasının zərbindən özgə şəhərlər də bərbad ola.* (Axundzadə, 2005: 68). Göründüyü kimi, nümunələrdə baş cümlədəki tamamlığın yerində işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və məzmunu aydın olmayan, izaha ehtiyacı olan tamamlıq işlənmişdir. Belə baş cümlələr dinləyicinin fikrini bir nöqtəyə cəlb edir; budaq cümlədə də məsələnin yalnız bu cəhəti verilmiş olur.

2. Baş cümləsində qəlib söz işlənməyən tabeli mürəkkəb cümlələr. Bu cür tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsində tamamlıq buraxılmış olur, budaq cümlə isə həmin buraxılmış tamamlığın funksiyasını yerinə yetirir; məs.: *Güman edirsən ki, Pərzadı qoyacağam sənə gedə?* (Axundzadə, 2005: 71); *Inanın ki, xan əhd edibdir sizə bir zad etməsin.* (Axundzadə, 2005: 119); *Bəs bu axır ömrümdə sən rəva görürsən ki, mən Şölə xanımın qucağında oğul görməyim ölüm?* (Axundzadə, 2005: 118) və s.

Bəzən xəbəri *bilmək, güman etmək, xəyal etmək* kimi təfəkkür felləri ilə ifadə olunan baş cümlələrdə *elə, belə* sözləri işlənir ki, bu zaman *elə, belə* sözləri qəlib söz vəzifəsi daşmadığı üçün cümlə, tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə kimi formalaşır; məs.: *Sən elə bilirsən, biz sizin üstünüzə gəlmişdik?* (Axundzadə, 2005: 142); *Elə güman edərlər ki, sən mənim yaxın qohumumsan.* (Axundzadə, 2005: 165); *Belə xəyal edib ki, mənim otağım xalidir.* (Axundzadə, 2005: 109).

2) Budaq cümlə+baş cümlə quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr. Müasir Azərbaycan dilində tamamlıq budaq cümləsinin bu tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və baş cümləyə *kim, hər kim, hər kəs, nə, hər nə* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində qarşılıq bildirən *o, yaxud bu* sözü işlənir (işlənmədikdə təsəvvür edilir), budaq cümlə baş cümlədəki məntiqi vurğu altında aktuallaşan qarşılıq bildirən sözü konkret informasiya ilə təmin edir. Ə. Abdullayev budaq cümlələrin bağlayıcı sözlərlə bağlanan tipinin bağlayıcılarla bağlanan tipinə nisbətən daha qədim olduğunu göstərir. (Abdullayev, 1987: 46)

Komediyaların dilində budaq cümlədə iştirak edən bağlayıcı sözlərə və baş cümlədə əvəzliliklərin iştirakına görə *budaq cümlə+baş cümlə* quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Budaq cümlədə *hər nə* bağlayıcı sözü iştirak edir, budaq cümlənin xəbəri şərt əlaməti olan *-sa, -sə* şəkilçilərini qəbul edir. Belə budaq cümlələrdə şərt məzmunu özünü göstərir, lakin cümlənin əsas mənasından aydın olur ki, onun tərkibində tamamlıq budaq cümləsi vardır; məs.: *Hər nəyin var, gətir.* (Axundzadə, 2005: 74); *Ağa Mərdan hər nə istəsə, ona yol tapar.* (Axundzadə, 2005: 166); *Sonra hər*

nə bilirsiniz edin! (Axundzadə, 2005: 90); *Hər nə desək, ona əməl etsinlər.* (Axundzadə, 2005: 170); *Hər nə bilirsən elə.* (Axundzadə, 2005: 164) *Sonra hər nə olsa mənə bildirərsən.* (Axundzadə, 2005: 73); *Soyurlar, hər nəyin var alırlar.* (Axundzadə, 2005: 136).

2. Budaq cümlədə *hər kəs*, yaxud *hər kəs ki* bağlayıcı sözü, baş cümlədə isə tamamlıq vəzifəsində o əvəzliyinin uyğun hal şəkilçili variantları iştirak edir, ya da nəzərdə tutulur; məs.: *İndi vəzarəti hər kəsə ki, layiq görürsən ona ver.* (Axundzadə, 2005: 113); *Sənə ər lazımdır, hər kəsə verirlər, ona gedərsən.* (Axundzadə, 2005: 161); *O mənim qardaşım qızıdır, hər kəsə istəyəm verrəm.* (Axundzadə, 2005: 94).

Sadə cümlənin tamamlığı vasitəsiz və vasitəli olduğu kimi, tamamlıq budaq cümlələrinin bir qismi vasitəsiz, bir qismi vasitəli tamamlığın suallarına cavab verir. Tamamlıq budaq cümlələrini bu cəhətdən iki qismə ayırmaq olar:

1. *Vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələri.* Belə cümlələr müəyyən və qeyri-müəyyən təsirlik halın suallarına cavab verir; 2. *Vasitəli tamamlıq budaq cümlələri.* Belə cümlələr ismin adlıq və yiyəlik hallarından başqa digər halların suallarına cavab verir.

M. F. Axundzadənin komediyalarının dilində işlənmiş **vasitəsiz tamamlıq budaq cümlələrini** aşağıdakı qruplara ayırmaq mümkündür:

a) Baş cümlənin *nə?* sualına cavab olan budaq cümlələr; məs.: *Mənə dedilər ki, (nə?) rus həkimi qızdırmaya xleb-sol ilə müalicə edir.* (Axundzadə, 2005: 33); *Deyibdir ki, (nə?) Parijdə tamam göyçək qızlar, gəlinlər məclislərdə, yığınaqlarda üzü açıq oturub-dururlar.* (Axundzadə, 2005: 48); *Neçə kərə mən sənə dedim ki, (nə?) rus həkiminin yanına gedib barı qızdırma davasını ondan öyrən.* (Axundzadə, 2005: 33);

b) Baş cümlənin *nəyi?* sualına cavab verən budaq cümlələr: *Şölə xanım, heç bilirsənmi ki, (nəyi?) sənənin bacını xana vermək ilə nə qədər mənim dərəcəm və sənənin rütbən artıq olacaqdır.* (Axundzadə, 2005: 117); *Həkim sahib, vallah, başa düşmədim ki, (nəyi?) nə danışdınız.* (Axundzadə, 2005: 53); *Mən inkar etdim ki, (nəyi?) Teymur ağada heç güc yoxdur.* (Axundzadə, 2005: 107); *Başa düşürsənmi ki, (nəyi?) burda firəng çiti necə əzizdir?* (Axundzadə, 2005: 126).

M. F. Axundzadənin komediyalarının dilində işlənmiş **vasitəli tamamlıq budaq cümlələri** aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

a) Baş cümlənin *nəyə?, kimə?* sualına cavab verən budaq cümlələr; məs.: *Əvvələn, özün gərək inanasan ki, (nəyə?) bu sənənin oğlundur.* (Axundzadə, 2005: 174); *Ümid olun ki, (nəyə?) mən sizə xəbər göndərəcəyəm.* (Axundzadə, 2005: 44); *Siz məni inandırdınız ki, (nəyə?) Ağa Mərdan dindar adamdır.* (Axundzadə, 2005: 185); *Şəkk yoxdur ki, (nəyə?) onun qol-qıçını əzib yola salacaqlar?* (Axundzadə, 2005: 80);

b) Baş cümlənin *nədən?* sualına cavab verən budaq cümlələr; məs.: *Divlər, ifritələr xəbərdar olsunlar ki, (nədən?) nə fikirdəyəm.* (Axundzadə, 2005: 62);

c) Baş cümlənin *nə barədə?, nə haqqında?* suallarına cavab olan budaq cümlələr; məs.: *Qasid xəbər gətirib ki, (nə haqqında?) burdan başqa gələsi yolları yoxdur.* (Axundzadə, 2005: 139); *Sonra ki, bir beş-altı ay keçər, söhbət sallıq ki, (nə barədə?) sənənin uşağın vəfat etdi.* (Axundzadə, 2005: 173) *Hakimi-şər adam göndərib mənə xəbər edibdir ki, (nə barədə?) vəkil tutub mürafəyə göndərim.* (Axundzadə, 2005: 159);

Bunlardan başqa, komediyaların dilində tamamlıq budaq cümlələri qarışıq tipli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında iştirak edir və aşağıdakı şəkillərdə özünü göstərir:

1. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci komponenti tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir; məs.: *Neçə kərə mən sənə dedim ki, rus həkiminin yanına gedib barı qızdırma davasını ondan öyrən; qarpız suyu ilə qızdırmaya müalicə etməkdən əl çək, sözümə qulaq asmadın.* (Axundzadə, 2005: 33);

2. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin hər iki komponenti tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir; məs.: *Əqlim kəsmir ki, Şölə xanım bu işin sahibi ola, amma çox ehtimal var ki, Tüymur ağanın gücü ona xoş gəlib, cahil qız uşağıdır, saymazıyana onun-bunun yanında dilinə gətiribdir.* (Axundzadə, 2005: 101);

3. Şərt budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir; məs.: *Allah, gəlib soruşsa ki, niyə ağlayırsan, nə deyəcəyəm?* (Axundzadə, 2005: 46);

4. Tamamlıq budaq cümləsi şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə şəklindədir; məs.: *Zalxa, bilirsənmi, mən şərhləşdim ki, Tarverdi hər nə gətirsə, yarısını mənə versin.* (Axundzadə, 2005: 80);

5. Tamamlıq budaq cümləsi birləşdirmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə şəkilindədir; məs.: *İgidlərin başçısı Koroğlu deyibdir ki, igidlik ondur, doqquzu qaçmaqdır, birisi heç gözə görünməmək.* (Axundzadə, 2005: 82) və s.

NƏTİCƏ

Tədqiqat göstərir ki, tamamlıq budaq cümlələri M. F. Axundzadənin komediyalarının dilində danışiq üslubunun tələblərindən irəli gələn bir hal kimi ən çox işlənən budaq cümlə növlərindən olub müasir Azərbaycan dilindəki eyniadlı cümlə strukturları ilə eynilik təşkil edir ki, bu da Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşunun digər dilçilik şöbələrinə görə daha az dəyişikliyə məruz qaldığını göstərir. Komediya dilində *baş cümlə+budaq cümlə* quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələr *budaq cümlə+baş cümlə* quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrə nisbətən daha intensiv işlənmişdir. Tamamlıq budaq cümləsinin digər cümlələrlə birləşməsi nəticəsində ortaya çıxan qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr də struktur baxımından diqqət çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulaev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, Bakı, Maarif, 1985
2. Abdullaev Ə. Sintaksisin aktual məsələləri, Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1987
3. Axundzadə M. F. Əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, sintaksis, Bakı: Azpoliqraf LTD, 2004

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Merve KÜLAK

Kafkas ÜNİVERSİTESİ
mervekulak6136@gmail.com
TÜRKİYE

ÖZET

Atasözleri bir ulusun ortak kültür mirası içinde kendine özgü yeri, değeri ve önemi olan varlıklardır. Yüzyıllar boyunca kapsamış olduğu duygu ve düşünceleri hem halkın dilinde hem de sanatçı düşünürlerin dilinde ustalıkla saklamış ve günümüze kadar getirmişlerdir. Özellikle şairler, bunları çeşitli edebi sanatlarla süslemiş, asıl anlamına çok fazla zarar vermeden eserlerinde kullanarak onların değerini ve çekiciliğini, eserlerinin ise duygu ve düşünce yoğunluğunu artırmışlardır. Dil bilimciler olarak bizlerde geçmişten günümüze kadar gelen bu atasözlerinin nasıl oluştuğunu, hangi özelliklere sahip olduklarını ve günümüze kadar nasıl ulaştıklarını incelemekteyiz.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, Kalıplaşmış Söz, Özlü Söz, Biçim - Kavram özelliği

GİRİŞ

Türk halklarının geleneklerle yerleşmiş atasözleri anlayışına göre atasözleri ulusal varlıklardır. Yüzyıllar boyunca halkların yaşadıkları olaylar, geçirdikleri denemeler ve bunlarla bağlanan düşüncelerin sonucunda oluşmuşlardır. Halkların düşüncelerini ve olaylar karşısındaki tutumunu belirleyen atasözlerinin doğruluğu herkesçe kabul edilmektedir.

Ö. Asım Aksoy'un da kaydettiği bilgilere göre, tüm dillerde var olan atasözleri ve deyimler, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, felsefe, tarih, ahlak, folklor vb. gibi birçok yönlerden inceleme konusu edilmeye değer millî söz varlıklarımızdır. Bunlar aynı zamanda deyiş güzelliği, anlatım gücü ve kavram zenginliği bakımından da son derece önemli dil yapılarıdır. [2. Aksoy 1993: I/13]

Atasözleri üzerine pek çok araştırmalar yapan ünlü dilbilimci Ömer Asım Aksoy atasözlerinin tarifini "atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş sözlerdir" şeklinde ifade etmektedir.

İskender Pala ise bu konu ile ilgili düşüncelerini dile getirirken atasözlerinin; atalarımızın uzun gözlem ve tecrübeleri sonucu oluşan bir takım genel kuralların öğüt biçimde veya hikmetli sözler olarak kalıplaşmış halini almasıyla oluştuğunu dile getirmektedir. Ayrıca atasözlerinin söyleyeni belli olmadığı, unutulduğu ve ya pek çok kişi tarafından aynı kalıpta söylendiği için bunları halkın ortak malı olarak nitelendirmektedir.

Atasözlerinin genel özellikleriyle ilgili yapılan araştırmalara baktığımızda Ö. Asım Aksoy atasözlerinin hem biçim bakımından hem de kavram bakımından birtakım özellikler taşıdığını dile getirmektedir. 1970 yılında ikinci baskısını yayımladığı Atasözleri ve Deyimler el kitabında bu özellikleri şu şekillerde incelemiştir

Biçim Bakımından Özellikleri [1. Aksoy 1970: 11 - 12] :

1. Atasözleri kalıplaşmış (klişe haline gelmiş) sözlerdir:
Derdini saklayan derman bulamaz'' sözündeki *derman* sözü yerine *ilaç* denilemez.
2. Atasözleri kısa ve özlüdür. Az sözcükle çok şey anlatılır:
Dikensiz gül olmaz.
3. Atasözlerinin çoğu bir, iki cümleden oluşur. Fazla kelimedenden oluşan sözler azdır:
Vakit nakittir.
4. Atasözlerinde daha çok geniş zaman kipi daha sonra da emir kipi kullanılır: *Yalancının evi yanmış kimse inanmamış.*

Kavram Özellikleri [1.Aksoy 1970: 13 - 14] :

1. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini – uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak – tarafsızca bildiren atasözleri vardır:
Minareyi çalan kılıfını hazırlar.
2. Doğa olaylarının nasıl olageldiklerini – uzun bir gözlem sonucu olarak – belirten atasözleri vardır:
Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır.
3. Sosyal olayların nasıl olageldiklerini uzun bir gözlem ve deneme sonucu olarak bildirirken bundan ders almamızı (açıkça söylemeyip dolayısıyla) hatırlatan sözler vardır:
Ağlamayan çocuğa meme vermezler
4. Denemelere ya da mantığa dayanarak doğrudan doğruya ahlak ders ve öğüt veren atasözleri vardır:
Ayağını yorganına göre uzat.
5. Birtakım gerçekler, felsefeler, bilgece düşünceler bildirerek (dolayısıyla) yol gösteren atasözleri vardır:
Bal bal demekle ağız tatlı olmaz.
6. Töre ve gelenekleri bildiren atasözleri vardır:
Dost başa bakar, düşman ayağa,
7. Kimi inanışları bildiren atasözleri vardır:
Akacak kan damarda durmaz.

Atasözleriyle ilgili araştırma yapan dilbilimcileri incelediğimizde pek çok alanda Ö. Asım Aksoy karşımıza çıkmaktadır. Ancak onun dışında Vecihe Hatiboğlu, İ. Zeki Burdurlu, Doğan Kaya, Nurettin Albayrak, Nevzat Gözaydın, Uğur Başaran, M. Ertuğrul Saraçoğlu, İbrahim Minnetoğlu, Ali Kemal vs. gibi pek çok dilbilimci de bulunmaktadır.

M. Ertuğrul Saraçoğlu ve İbrahim Minnetoğlu'nun birlikte hazırlayıp 2002 yılında yayınladığı *''Türk Atasözleri Sözlüğü''* kitabında atasözlerinin özellikleri fazla detaya girmeden şu şekilde açıklanmaktadır; [6. Saraçoğlu – Minnetoğlu 2002: 8 – 9]

1. Kalıplaşmış halde bulunurlar.
2. Kısa ve özlüdürler.
3. Zaman kipi özellikleri bakımından çoğunlukla geniş zaman kipi ve emir kipi kullanılır.
4. Gözlem ve denemelerden doğanlar;
  - Sosyal olaylardan doğanlar.
  - Tabiat olaylarından doğanlar.
5. Öğüt içerikliler
6. Pek çoğu mecazlıdır, mecazsız olanlar da vardır.
7. Aykırı anlamlı kelimeler de vardır.
8. Çifte yargılı olanlar.
9. Birkaç biçimi olanlar.

Yukarıda atasözlerin birtakım özelliklerini farklı kişilerin açıklamalarıyla ele almıştık. Bu kişilerin düşüncelerine ve açıklamalarına ek olarak Saim Sakaoğlu ve Berat Alptekin'in 2006 yılında yayımlanan *''Türk Halk Edebiyatı Ders Notları''* eserinde, onların düşüncelerine ek olarak şu bilgiler de bulunmaktadır: [5. Sakaoğlu-Alptekin, 2006]

- Atasözlerinin ilk örnekleri *manzum* olup daha sonra *nesir* şeklinde söylenmeye başlanmıştır.
- Atasözlerinin bünyesinde çeşitli edebî sanatlarla yer verilir. *Ağaç yaş iken eğilir* (istiare), *Mum dibine ışık vermez* (mecaz), *Can boğazdan gelir* (kinaye), *Güvenme varlığa, düşersin darlığa* (tezat), *Üzüm üzümüne baka baka kararır* (hüsnüta''lil), *Atta karın, yiğitte burun* (seci), *Kaynayan kazan kapak tutmaz* (aliterasyon), *Sarımsak acı ama evde lazım bir dişi* (tevriye) vs..

- Atasözleri büyük ölçüde geniş zamanlı fiillerde (*Damlaya damlaya göl olur*), emir kipinin ikinci şahıs çekiminde (*Sakla zamanı, gelir zamanı*), geniş zamanın olumsuzu (*Ateş olmayan yerde duman tütmaz*) ve geniş zamanın şartlı birleşik çekiminin ikinci şahsı ile (*Ne ekersen onu biçersen*) kullanılırlar.

- Atasözlerinin kökü çok eskilerde olup zamanla kendisini oluşturan kelime dağarcığında değişiklikler olabilir (*Endik uma evliğini ağırlar / Konugun kutsuz ev ıssını ağırlar / Şaşkın misafir ev sahibini ağırlar*).

- Her atasözünün mutlaka bir ortaya çıkış hikâyesi vardır. Ancak bugün bunların birçoğu unutulmuştur.

- Atasözlerimizin manzum olma özelliği gösterenlerde ölçü, durak ve kafiye adını verdiğimiz ahenk unsurları ile karşılaşırız.

Atasözlerinin belli bir söz kalıbı içinde söylenmiş söz öbekleri olduğunu düşünen ve bu konu ile ilgili geniş araştırmalar yapan Nurettin Albayrak atasözlerinin biçim özellikleriyle ilgili olarak şunu söylemektedir:

“Bir atasözünde yer alan kelimeleri değiştirip yerlerine –eş anlamlı da olsa- başka kelimeler koymak ya da söz dizimini bozmak, o atasözünü atasözü olmaktan uzaklaştırır.” (3.Albayrak, 2009: 35)

Doğan Kaya atasözlerini hem nitelik hem de nicelik bakımından inceleyerek bu konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Atasözleri, kalıplaşmış ifadelerdir. Bir atasözünden kelime çıkarmak veya eklemek, aynı manaya gelecek bir kelime ile sözdeki kelimedeki değişiklik yapmak onun özelliğini bozar. Kelimelerin sırası değiştirilemez” (4.Kaya, 2010: 114)

Atasözlerinin özellikleriyle ilgili çalışmaları incelediğimizde karşımıza pek çok kaynak ve pek çok konu çıkmaktadır. Çünkü atasözleri Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir ve ne kadar araştırıp incelersek konular da o kadar derine inecektir.

İncelemiş olduğumuz kaynaklarda ki atasözlerinin özelliklerini dil bilim çalışanları çok güzel bir şekilde açıklamışlardır. Ancak bu özelliklere birkaç madde ekleyerek biraz daha genişletebiliriz. Mesela:

- Atasözleri öğüt verme özellikleriyle karşımıza çıktığında 2. Şahsın emir kipiyle kullanılır:

Ev alma komşu al.

- Atasözlerinin kullanımında her zaman olumlu kelimeler kullanılmamaktadır. Ancak bazı durumlar karşısında olumsuz kelimeler de kullanabiliyoruz:

Can çıkmayınca huy çıkmaz

- Atasözlerin de de eskimiş kalıplar bulunmaktadır:

Od düştüğü yeri yandırır – ateş düştüğü yeri yakar.

- Yerine göre bazı atasözlerinden kelimeler çıkarılarak deyim niteliği taşıyan sözler türetilebilir:

Ne ekersen onu biçersen atasözünü ektiğini biçti şeklinde deyim olarak kullanabiliriz.

- Atasözleri soyut varlıkları anlatmak için somut varlıklardan yararlanmaktadır. Bunu da gerçekleştirmek için teşbih ve mecazlar kullanılmakta, atasözleriyle anlatılmak istenen düşünceyi de misallerle karşılaştırılarak aktarmaktadır. Hatta Türk halkları bu konu üzerinde çok fazla ilerlemiş ve deb-i mesellerin ortaya çıkmasına olanak sağlamışlardır:

Balık baştan kokar.

- Atasözleri basit cümlelerden (*Aslan yatağından bellidir*), sıralı cümlelerden (*Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi yok*), bileşik cümlelerden (*Vermeyince Mabud neylesin Mahmut*) ve bağlı cümlelerden (*Bin bilsen de bir bilene danış*) oluşmaktadır.

SONUÇ:

Atasözleri Türk halklarını anlamak için kullanabileceğimiz birinci en doğru, en değerli kaynaklardanır. Bunun sebebi ise, bu sözler Türkler tarafından söylenilip benimsenmiştir. Ayrıca bu sözler öyle alelade sözlerden değildir. Asırların getirmiş olduğu tecrübelerin mahsulleridir. Birçok ağız özelliklerini taşıyan bu sözlerin bir kısmı zamanın azametüne uğrayarak yitip gitmişken birçoğu da günümüze kadar ulaşmış hatta birkaç tanesi dillerde destan niteliği de taşımışlardır.

KAYNAKÇA:

1. Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler el kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 1970, s.11-26
2. Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, I-II, 7. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi. 1993*
3. Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009
4. KAYA, Doğan, *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınevi, Ankara 2010
5. SAKAOĞLU S. ALPTEKİN, *Türk Halk Edebiyatı Ders Notları*, Konya 2006
6. Saraçoğlu M. E. – Minnetoğlu İ, *Türk Atasözleri Sözlüğü*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları 2002

**KOPENHAG DİLBİLİM ÇEVRESİ OKULU'NUN "GLOSEMATİK"
DÜŞÜNCE YAPISI ÜZERİNE**

Hatice ÇİFTÇİ
Kafkas ÜNİVERSİTESİ
ecitah.571@gmail.com
TÜRKİYE

ÖZET

20. yüzyılın 1930'lu yıllarının başlarında Kopenhag Dilbilimi Okulu, yapısalcılık tarihinde özel bir yere sahip olan ve dilciliğin gelişmesinde önemli rol oynayan bir dernektir. Dil sorunlarını çağdaş yöntemlerle değerlendiren dilbilimcileri çağdaş dilbilimi Ferdinand de Saussure'ün açtığı yolda bir temel üstüne oturmuşlardır. Kopenhag derneğinde bulunan ve araştırma yapan dilbilimcileri 1936 yılından itibaren kendi düşünce sistemlerine "Glossematika" adını vermişlerdir. "Glossa" yunanca "dil" demektir. Glossematika ise geleneksel dilciliğe karşı çıkıştır.

Bu dernekte bulunan dilciler, Prag Okulu dilcilerinin Ses Bilimi (Fonoloji) teorisine karşı çıkmışlar ve Ses Bilimi (Fonoloji) ile dilin yapısı meseleleri üzerine çalışmışlardır.

Kopenhag Derneği' nin kurucuları Danimarka dilcilerinden V. BRANDAL (1887-1942), H.S. ULDAL (1907-1957), L. HJEMSLEV (1899-1965) dil bilimcileridir.

ABSTRACT

At the beginning of the 1930's of the 20th century, the Copenhagen School of Linguistics is a society that has a special place in the history of structuralism and plays an important role in the development of language. The linguists who contemplate language problems with contemporary methods have lived on the basis of modern linguistics Ferdinand de Saussure. Since 1936, linguists in the Copenhagen association have been calling themselves "Glossematika". "Glossa" means Greek "language". Glossematika opposes traditional dilemmas.

The linguists in this association have opposed the theory of phonology of the Prague school children and have worked on phonology and linguistic issues.

The founders of the Copenhagen Association were V. BRANDAL (1887-1942), H.S. ULDAL (1907-1957), L. HJEMSLEV (1899-1965) are linguists.

ANAHTAR KELİMELER: Yapısalcılık, Dilbilimi, Anlatım, Glosematik, Araştırma

Kafkas Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü(Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Anabilim Dalı)

Öğrenci: ecitah.571@gmail.com

GİRİŞ

Dilciliğin gelişmesinde önemli rol oynayan, yapısalcılık tarihinde özel bir yere sahip olan Kopenhag Dilbilim Çevresi Okulu evrensel bir dilbilimi teorisinin doğması için çok çalışmıştır. Danimarka'daki genel dilbilgisi çalışmalarından esinlenen Viqo BRANDAL, Lovis HJEMSLEV ve H.S.ULDAL ortaya attıkları bir kuramın ana çizgilerini açıklayan "An Outline Of Glossematics" (Glossematiğin Ana Çizgileri) adlı bildiri dağıttılar. 1931 yılında bu kuramı geliştirmek amacıyla Kopenhag Dilbilim Çevresini (KPC) kurmuşlardır. 1828 yılında La Haye'de toplanan Uluslararası 1. Dil Bilimi Kongresi'nde Prag Dil Bilim Çevresi'nden Jakobson, Trubetzkoy ve arkadaşları dil sorunlarını çağdaş yöntemlerle değerlendirmiş, Çağdaş Dilbilimi Saussure'ün açtığı yolda bir temel üstüne oturmuşlardı. Dilbilim yerine Glosematik sözcüğünü seçen dilbilimcileri tasarladıkları kuramdaki kavramların büyük bir bölümünü yeni terimlerle ortaya koymuştur. Bu tasarımdaki yeni terimlerin kullanılması yaklaşımlarının özgünlüğünü vurgulamak içindir

VIQO BRANDAL

Viqo BRANDAL eşsü-remlî (eş zamanlı) ve yapısalcı dil araştırmalarının çağdaş dil biliminin gelişmesindeki önemini vurgulamış, 19. yy'daki karşılaştırmalı dilbilgisi çalışmalarını çeşitli açılardan eleştirmiştir.

Glosematik kuramı çerçevesinde yapılan en yetkin çözümlmelerden birini de dilbilimci K. TOGEBY gerçekleştirmiştir.

LOVİS HJEMSLEV

Kopenhag Dilbilim Okulunda önemli bir yere sahip olan ünlü bir dilbilimcidir. Matematikle yakından ilgilenmiş ve matematiksel metotları dilciliğe uygulamaya çalışmıştır. Kopenhag Üniversitesi Felsefe Fakültesine bağlı Linguistik ve Fonetik enstitüsünün yöneticisi olarak çalışmıştır. 1928 yılında bastırıldığı "Genel Gramerin Prensipleri" adlı eserinde yapısalcılık teorisini açıklamıştır. Glossematikanın prensipleri konusunu "Linguistik Teorisinin Esasları" (1943) adlı tezinde son şekline ulaştırmıştır.

GLOSEMATİKA

"Glossa" yunanca "dil" demektir. Glossematika ise geleneksel dilciliğe karşı çıkıştır. Glosematik yaklaşımın hedefi, doğal dillerin yanı sıra bütün dillere uygulanabilecek bir tür dil cebiri, salt kuramsal

nitelikli bir bilim oluşturmaktır. GLOSEMATİK a. (fr. Glossematique) Dilbil. F. de Saussure'ün görüşlerinden yola çıkarak ilkeleri L. Hjelmslev tarafından geliştirilen ve doğal dillerin tümünü kullanımlarının çeşitliliği içinde betimleyebilecek kesin bir kavramsal düzen öneren kuramdır.¹⁵

F.de Saussure'ün dil göstergelerinden kurulu bir dizgedir ve “dil töz değil, bir biçimdir” ilkelerinden yola çıkan bu çevre dil incelemelerini, yapısal ilkeler çerçevesinde ele almaya yönelirken, bu ilkeleri Prag Dilbilim Çevresi'nin yaptığı gibi sesbilimsel temeller temeller üzerinde değil, mantıksal-matematiksel temellere oturtmaya çalışmıştır. KDC'nin görüşlerini yaygınlaştıran L. HJELMSLEV olmuştur. Daha sonra bu dilbilim kuramına <<Glosematik>> adı verilmiştir.

Glosematik, dili oluşturan birimleri iki düzlemde incelemeyi amaçlar: süreç ve dizge. Örneğin; Türkçedeki “kaş” sözcüğü anlamından bağımsız olarak /k/, /a/, /ş/ seslerinden oluşan bir ses dizisi olarak incelenebilir. Değiştirim yöntemi ile /baş/, /taş/, /yaş/ gibi başka sözcükler üretilebilir. Bu değiştirim yeni dilsel birimlerin ortaya çıkmasını sağlar: /b/, /o/, /l/; “kol”, ”yol” ,”sol” vb... belli bir anlatımda bir arada buldukları zaman, bu en küçük birimler bir metnin, yani bir sürecin halkalarını oluştururlar. Bu birleşimler, bu ayrı birimlerin parçalarını oluşturduğu dizgenin (Türkçedeki ayırıcı seslerin tümü) varlığını ortaya koyar. L.HJELMSLEV farklılık gösteren metinleri parçalara ayırarak ve yukarıda sözü edilen değiştirim yöntemini kullanarak temelde yatan dizgeyi ortaya çıkarmaya çalışır.

L. HJELMSLEV'in kuramının tümü biçim ile töz arasındaki ayrıma dayanır. F.de SAUSSURE'ün biçim /töz ayrımını daha ileriye götüren L.HJELMSLEV, dilsel öğeleri fiziksel ve fizyolojik (seslerin söylenişi, harflerin biçimi vb.) özelliklerine göre değil de onları karşılıklı bağıntılarına göre tanımlamaya çalışır.

Belirtildiği gibi L. HJELMSLEV, Saussure'ün biçim töz ayrımından yola çıkar. Saussure'de biçim, dilin yapısını töz ise henüz yapılanmamış dil dışı gerçekliği karşılar. Bu noktada, L. HJELMSLEV iki tür tözün dil göstergesini ilgilendirdiğini ortaya koyar. Burada ki sayfada gösterilen düzlemde dil aracılığı ile açıklanan dil dışı gerçekliğin tözü ve gösteren düzleminde dili ifade etmeye yarayan ses yığınının tözü söz konusudur. Her iki durumda da dil, bir tözü bir biçime dönüştürür. Gösterilen düzleminde dil, anlamları ve değerleri düzenler; gösteren düzlemde, dilin anlatımı için gerekli ses dizgesinin kullanımını sağlar. Aslında bu çözümleme Saussure'ünkinden pek farklı değildir ancak biraz daha açık seçiktir.

İçeriğin tözü

İçerik

İçeriğin biçimi Dilbilgisel incelemelerinin sonu

Göstergesel işlev Anlatım biçimi

Anlatım

Anlatımın tözü

1. İçeriğin tözü: Dil tarafından henüz yapısal bir özellik kazanmamış dil dışı gerçeklik.

2. İçeriğin biçimi: Aşağı yukarı F.de SAUSSURE'ün gösterilene eşittir.

3. Anlatım biçimi: Aşağı yukarı F.de SAUSSURE'ün gösterilene eşittir.

4. Anlatım tözü: dilin henüz yapısal bir özellik vermediği ses yığını

Bu dört düzlem daha iyi anlatılabilmek için güneş tayfındaki renklere ilişkin sözcük daracığından yararlanılmıştır:

1. İçeriğin tözü: Gökyüzünde görülen gökkuşağı; Dil dışı gerçeklikler

2. İçeriğin biçimi: Söz konusu dilin, içeriğin tözünde ayırt ettiği renkler. Diller (dildeki yedi renk: mor, çivit, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızı.)

3. Anlatım biçimi: Yedi gösteren

4. Anlatım tözü: Eklemlenebilen ses yığını

Kısacası dil göstergesinin tözler kısmı birer işlenmemiş ham madde yığındır. İçeriğin tözünde “abla, yeğen, dede, amca, torun, kardeş ve nine” gibi kavramlar; anlatımın tözünde ise /l/, /k/, /o/, /u/ gibi sesler karışık bir şekilde bulunur. Buna karşılık, biçimler düzlemi tözlerdeki malzemenin yapılaşmış durumlarıdır. İçeriğin biçiminde kavramlar belli bir övgü ve dizge oluştururlar.

Dede Nine

Hala Baba Anne Teyze

Amca Dayı

Karı

¹⁵ Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi

Kardeş Çocuk
Yeğen Oğul Kız

Tözleri değil, biçimleri araştırması gerektiğini savunur. Biçimi ise, hem anlatım hem Anlatım biçiminde ise /l/, /k/, /o/, /u/ gibi sesler belli bir anlam yaratan sözcükler olarak ortaya çıkar.

Örneğin: /o.k.u.l./, /o.l.u. k./, /k.o.l.u./ hamses maddesinin her karışımında bir biçim ortaya çıkmayacağı /u.l.o. k./ ve /l.u. k.o/ gibi biçimlerin hiçbir anlam taşımamasından belli olmaktadır. (Ö. Başkan, Lenguistik Metodu, s. 77)

L.HJEMSLEV bir dilbilim kavramının de içerik düzlemlerinde ayrı türden öğeler arasındaki ilişkiler ağı içinde arar. Çünkü dilsel birimler tözlerine göre değil karşılıklı ilişkiler ağı içindeki yerlerine göre tanımlanır.

Bu durumda, glosematik için bir kuram olarak dildeki değişmeyen öğeleri araştırır.

SONUÇ

İçerik

1. Bir şeyin içinde bulunanların bütünü, muhteva.
2. Sözlü veya yazılı anlatımda verilmek istenen öz, düşünce, duygu ve imgelerin bütünü.
3. Bir kelimenin veya kavramın anlamı.
4. Herhangi bir ruhsal süreç veya düşünsel işlevi oluşturan öğelerin bütünü.
5. Bir cümle veya yargıda açıkça söylenmemekle birlikte var olduğu anlaşılabilen, zımnî.
6. (Resim, Heykel, Mimarlık) Sanat yapıtının konu dışındaki kuruluşu. Yapıtın dokusu ve doku bağlantıları ile meydana gelen biçimin tümü. İçerikle konuyu karıştırmamalıdır. İçerik tümü ile sanatçının arayıp bulacağı öğeler ve onların düzeni demektir.

Anlatım

1. Anlatma işi.
2. Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir konuyu söz veya yazı ile bildirme, ifade.
3. Bir düşünce veya duyguyu bildirmek üzere kullanılan yargılı veya yargısız sözcük ya da sözcükler dizisi.
4. Bir sinema ya da televizyon yapıtının belli bir kavram, düşünce ya da duyguyu görüntüler ve sesler yardımıyla ortaya koymada başvurduğu yol; görüntü ve sesleri kullanırken bunların sağladığı çeşitli olanaklardan yararlanma biçimi.

Töz

1. Kök, asıl, cevher.
2. Değişenlerin özünde değişmeden kaldığı varsayılan idealist kavram, cevher.
3. (Yun. hypostasis, hypokeimenon = altta bulunan) : (Yunanca'da ousia = öz de aynı anlamda kullanılır.) Değişen durumlar ve niteliklere karşı kalıcı olan; bir başka şeyle ya da bir başka şeyde değil, kendi kendisiyle, kendikendisinde var olan. Öznede değil, kendinde var olan. Bağımsızca kendi içinde var olan. Spinoza'nın tanımı ile "Varoluşu için başka bir şeye gereksinme duymayan şey." Bağlılaşık kavramı -> ilinek. Modern doğa bilimleri için töz, görüngülerin taşıyıcısı anlamında biçimsel bir kavramdan başka bir şey değildir.
4. Hlk. Kel koyun, boynuzsuz koyun.

KAYNAKÇA

EZİLER, KİRAN, Ayşe. (2000) Dilbilimine Giriş (Dilbilgisinden Dilbilimine) Ankara: 4. Baskı
KİRAN, Zeynel.(2000) Dilbilimine Giriş (Dilbilgisinden Dilbilimine) Ankara: 4.Baskı
Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Nuray ƏLİYEVƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi
naliyeva22@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində olan sabit söz birləşmələri-frazeoloji birləşmələr tədqiqata cəlb olunmuşdur. Göstərilir ki, bu söz birləşmələri özündə xalqın milli xüsusiyyətlərini, məşğuliyyətini, təsərrüfat formalarını, adət-ənənələrini və yaşadığı regionun özünəməxsusluqlarını ehtiva edən zəngin dil faktlarıdır. Naxçıvan dialekt və şivələrində Azərbaycan ədəbi dili və digər dialekt və şivələrimizdən fərqli bir çox frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlar ədəbi dilin zənginləşməsində də mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: dialektologiya, şivə, söz birləşmələri, frazeologiya

Ключевые слова: диалектология, говор, словосочетания, фразеология

Key words: dialectology, accent, word combinations, phraseology

Frazeoloji vahidlər uzun zamandan bəri xalq içərisində yaşayıb möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Bu dil materialından həm ədəbi dilin yazılı qolunda, həm də sifahi qolunda həmişə geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Frazeoloji vahidlərdən təkcə bədii üslubda yazılan əsərlərin dilində yox, eyni zamanda elmi üslubda yazılan əsərlərin dilində də geniş şəkildə və yaradıcılıqla istifadə edilmişdir.

Ümumxalq dilinin frazeologiyası müxtəlif ictimai-iqtisadi amillərin meydana çıxmasını aydın şəkildə əks etdirir. Frazeoloji vahidlər tərkibcə sabit və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə malik olduğundan onlar dildə əsrlər boyu öz mənasını itirmədən yaşaya bilir. Bu vahidlərdə sözlər elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və ya hər sözü müstəqim mənada düşünmək olmur. Onları başqa dillərə olduğu kimi tərcümə etmək də olmur. Ədəbi dilin lüğət tərkibində olduğu kimi, Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibi də yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən sabit söz birləşmələri-frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Ədəbi dilimizdə frazeologiya dilçiliyimizin bir sahəsi kimi müəyyən qədər öyrənilsə də, dialekt və şivələrimizin frazeologiyasının hələ də ciddi tədqiqata ehtiyacı var. Onu da nəzərə alsaq ki, bu cür şivə xarakterli sabit söz birləşmələri əsasən yaşlı nəslin nitqində qorunub saxlanır, onların toplanıb tədqiq olunması bu gün olduqca əhəmiyyətlidir. Ədəbi dildə, digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, Naxçıvan dialektinin də lüğət tərkibi frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Frazeoloji vahidlərin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, atalar sözləri, zərbi-məsəllər.

Idiomlar həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə deyilir (6, s. 100). Naxçıvan dialektinin leksikasında işlənən idiomları işlənmə dairəsinə görə üç qrupa bölmək olar: 1) Həm şivədə, həm də ədəbi dildə eynilə işlənən idiomlar; 2) Ədəbi dildən müəyyən cəhətləri ilə fərqlənən idiomlar; 3) Ancaq şivənin özünə məxsus olan idiomlar.

Idiomlar quruluşu və semantikasına görə mürəkkəb sözlərə çox oxşayır. Lakin idiomların özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, onların ifadə etdiyi məfhum konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti olaraq dildə özünü göstərir və quruluşca aşağıdakı kimi olur: Adlıq halda olan ismin feillə birləşməsindən əmələ gələnlər: göz dəymək, göz ağartmaq, dil vermək, üz çevirmək, üz vurmaq, üz tutmaq, əl tutmaq, ayaq açmaq, əl üzmək, baş aparmaq, əl gəzdirmək, ağız açmaq və s. göstərdiyimiz nümunələr həm ədəbi dildə, həm də Naxçıvan dialektində fəal surətdə işlənir.

Frazeoloji birləşmələrin bir növü olan idiomların bir qrupu isə yönlük halda olan isimlərin, bir çox feillərin məcaziləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Naxçıvan dialektində işlənən bu cür quruluşlu birləşmələrin də əksər qismi həm ədəbi dildə, həm də dialektə eyni mənada işlənən ifadələrdir. Belə ifadələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: ələ almaq, ələ salmaq, ələ gətirmək, bəndə düşmək, ələ vermək, ayağa düşmək, ayağa salmaq, gözə girmək, gözə gəlmək, gözə soxmaq, gözə dürtmək, gözə dəymək, gözə kül üfürmək, başa vurmaq, başa çırpmaq, ağıza düşmək, dilə tutmaq.

Idiomların bir qismi isə çıxışlıq halında olan isimlərin feillərlə əlaqəsindən əmələ gəlir: üzdən keçmək, üzdən salmaq, əti üzdən götürmək, dildən qaçırmaq, dildən düşmək, dildən iti, dildən pərgar, başdan sovdu, başdan saqqat, başdan çıxmaq, başdan olmaq, qulaqdan qut olmaq, başdan eləmək, ağızdan düşmək, ağızdan diri, ağızdan yava, ağızdan söz qaçırmaq, əldən qalmaq, əldən getmək, gözdən salmaq, gözdən düşmək.

Naxçıvan dialektində bir qisim idiomlar da vardır ki, onlar ədəbi dildə işlənmişdir. Belə idiomların sayı ədəbi dildəkilərə nisbətən azdır. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: qulağı gəlmək (qulağı cingildəmək), burnu yellənmək, təşənəyi qalxmaq (başqasını saymamaq, dava etmək, savaşımaq üçün adam axtarmaq, vur-vurum demək), kəli qaçmaq (istəməmək, bir şeydən əl çəkmək), kəx'liyi azmaq (mədəsi pozulmaq), gözü atmaq (bir adamı görmək istəməmək, zəhləsi getmək), gözü yemək (bir adamı döyəcəyinə, yıxacağına inanmaq, özünə arxayın olmaq), gözü göy (xəsis), ayağı ağır, əli yüngül (gecə anadan olan adam), əli ağır, ayağı yüngül (gündüz, yaxud səhərə yaxın anadan olan adam), gözü səyirməx' və s.

Naxçıvan dialektində işlənən idiomların bir qismi isə belə bir quruluşa malikdir: mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin ismin müəyyən hal şəkilçilərini qəbul edərək başqa nitq hissələri ilə - feillə, isimlə və s. birləşməsindən, onların həqiqi mənadan uzaqlaşması vasitəsilə əmələ gəlir. Mənsubiyyət və təsirlik halın şəkilçisini qəbul etmiş isimlərin iştirakı ilə əmələ gələn idiomlara aşağıdakıları misal göstərmək olar: başını yerə soxmaq, başını dik tutmaq, başını götürüb qaçmaq, daş atıb başını tutmaq, başını bələməx', başını girməx', başını qaşımağa vaxtı olmamaq, ağzını sürüməx', ağzını iyləməx', ağzını boza verməx'.

Mənsubiyyət və yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərin başqa sözlərlə birləşməsindən yarananlar: ağzının suyu axır, ürəyini ələ almaq, gözünün quyruğu ilə baxmaq, gözünün acısını almaq, əyağının altında olməx', avcının içini iyləməx', barmağını dişləməx', bırnının ucu göynəməx', bırnının üçü tütür, qulağının dalın görməx', qulağının dibinə kimi qızarməx', qarnını sancı ilə doldurməx'.

Burada bir qisim idiomlar isə yerlik halda olan isimlərlə işlənir: başda oturməx', başda olmaq, gözdə olmaq, gözdə qulaxda olmaq, əldə etməx', dildə qalmaq, üzdə gəzməx' və s.

Bəzi idiomlar isə mənsubiyyət və çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlərlə başqa nitq hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlir: əlində saxlamaq, ağzında dili pişməx', qarnında otuz iki tülkü balalamaq, gözündə saxlamaq və s.

Sabit söz birləşmələri içərisində idiomlar dilimizin lüğət tərkibinin ən canlı, ən zəngin, ən çox işlənən qismini təşkil edir (7, s.148). Onlar müəyyən məfhumları dolaylı yolla, məcazi mənə vasitəsilə ifadə etsə də, öz miqdarı etibarilə qeyri-məhdud və geniş bir sahəni əhatə edir. İdiomlar ədəbi dilin və dialektlərin lüğət tərkibi ilə əlaqə qaynayıb-qarışmışdır ki, bu gün hər hansı bir mətni, dialekt materialını təhlil edərkən, ilk baxışdan onları seçmək və ayırmaq çətin olur.

İbarələr: Sabit söz birləşmələrinin maraqlı növlərindən biri də ibarələrdir. İbarələrdə də sözün həqiqi deyil, məcazi mənada işlənməsi əsas yer tutur. Məhz bu xüsusiyyətinə-məcazi mənada işlənməsinə görə ibarələrlə idiomlarda oxşar xüsusiyyətlər var. "Məhz elə məcazilik, emosionallıq bu ifadələrin-sabit söz birləşmələrinin arasındakı oxşar cəhətlərdəndir. Bununla belə ibarələrlə idiomlar arasında fərqli xüsusiyyətlər də var. Bu xüsusiyyətlərdən biri idiomdakı sözlərin, əsasən, hamısının məcazi mənada işlənməsi, ibarədə isə bu birləşməni əmələ gətirən sözlərdən birinin –ikinci tərəfin həqiqi mənada, birinci tərəfin isə məcazi mənada işlənməsidir" (6, s.98). Naxçıvan dialektinin lüğət tərkibində ibarələr idiomlar qədər zəngin deyil. Lakin bu o demək deyil ki, dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan dialektində ibarə yoxdur. Buradakı ibarələr də idiomlar kimi ya ədəbi dildə olduğu kimi, ya da fərqli şəkildə işlənir. Yaxud da bu ibarələr yalnız dialektin özünə məxsus olan ibarələrdir. Naxçıvan dialektində maraqlı ibarələr vardır: Zəli Sənəm, balta diş, at dili (buğda), quşbaşı qar, yelpix' at, çəpax' uşax, yasdı-yapalax adam, süddü bulax, vəlayax (adam), çinçavat (adam), şana barməx (adam), dörd böyrəx' (adam), qurd ürəyi yeməx', çalası (adam), dargöz (adam), toy toxluğu (məclisdə heç bir iş görmədən dolaşan adam), atıcının hı: deyənə (özünü iş görməyib özgəsini buyuran). - Zəli Sənəm oqədrə göydü ki, özü də çörəx' yemir, çöpə dönüb. Zəli sözü həqiqi mənada- qan soran həşəratlardan birinə verilən addır. Lakin bu söz Naxçıvanın bəzi yerlərində xəsis mənasında işlənir. Bu söz eyni zamanda məcazi mənada da işlənir. Bu zaman o, həqiqi mənəsindən uzaqlaşır. Zəli Sənəm ifadəsində zəli sözü xəsisliklə yanaşı qansoran mənasını da ifadə edir. Bu ifadədə zəlidə olan əlamət şəxsin üzərinə köçürülmüşdür.

Çalası sözü şivələrdə maya mənasında işlənir. Göyçay keçid şivələrində, Qazax dialektində də bu söz eyni mənəni daşıyır (2, s.94). Lakin Naxçıvan dialektində bu sözün məcazi mənəsi də vardır. Çalası sözü məcazi mənada araqızıdıran, birindən digərinə söz aparıb gətirən, xəbərçi mənəsini ifadə edir. Ona görə də çalası adam deyəndə çalası sözü ibarə kimi çıxış edir, daha doğrusu söz öz ifadə etdiyi həqiqi mənadan uzaqlaşmış, yeni bir mənə məcazilik kəsb edir: -A Fatı balam, get Səlbə xalannan bir qaşax çalası al gəkgə südümüzü çalax. -Çəpgöz Səlbə elə çalasıdı ha, özü kimisi bir də özüdü.

Birinci cümlədə çalası sözü həqiqi mənada, ikinci cümlədə isə bu söz məcazi mənada işlənərək ibarə əmələ gətirmişdir. Onu da qeyd edək ki, çalası sözü türk dilinin Çanakkale və başqa şivələrində çalacak şəklində işlənir.

Naxçıvan dialektində işlənən ibarələrin bir qismi isə insan adlarına qoşularaq ləqəb bildirir. Belə sözlərə burada ayama deyirlər. Ümumiyyətlə, Naxçıvanın bir çox kəndlərində ayamasız adam tapılmaz. Məsələn burasındadır ki, ayama verilərkən, birinə ayama deyərək onun hər hansı bir əlaməti, ya xarici görünüşü, ya daxili aləmi əsas götürülür. Bu xüsusiyyət, bu əlamət ya düzünə, yəni sözün həqiqi mənada işlənməsi yolu ilə ifadə edilir, ya da məcazi mənə daşıyan sözlərlə ifadə olunur. Elə buna görə də bütün ayamaları ibarə hesab etmək olmaz, ona görə ki, ibarədə məcazilik əsasdır. Əgər ayama bildiren sözdə məcazilik yoxdursa bu, ibarə deyil, əksinə əgər məcazilik varsa, onda bu ayamanı ibarə saymaq olar. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirək: şəxslərə rənginə, zahiri əlamətlərinə görə də ayama verirlər. Məsələn: Göygöz Fatma, Murğuz Əli, Qara Fatma, Taygöz Həsən, Beçə Əli, Qozbel Alı. Bu kimi ləqəblər eyni adlı adamların birini digərindən fərqləndirmək üçün onların əlamətlərinə görə verilmişdir. Bu adlar həqiqi mənada işləndiyi üçün onları ibarə hesab etmək olmaz. Belə ki, Göygöz Fatma deyəndə həmin şəxsin gözünlün göy olması, Murğuz Əli – həmin şəxsin sarı olması (Naxçıvan dialektində murğuz//murquz sözü sarı mənasında işlənir), Taygöz Həsən deyəndə onun birgözlü olması nəzərdə tutulmuşdur.

Lakin elə ayama bildiren sözlər də vardır ki, onlar həqiqi mənada deyil, məcazi mənada işlənərək ibarə əmələ gətirir. Məsələn: Qaşıq Əsəd deyəndə qaşıq sözü məcazi mənada, yəni aranı qarışdırmaq mənasında işlənmişdir. Qır Salman birləşməsindəki qır sözü də məcazi mənada-çox danışan, adamı yoldan saxlayan mənalarını ifadə edir. Belə ibarələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar: Zır Hacı, Çömçə Qulam, Cəhrə Sədəf, Dana Kərim, Kal Kərim, Tülkü Cəfər, Yumaq Həcər. Bu ifadələrdə işlənmiş Zır (qanmaz), Çömçə (qarışdırın), Cəhrə (aravuran), Dana (ədəbsiz), Kal (mərifətsiz), Tülkü (hiyləgər), Yumaq (qocalmış, yumru) mənalarını verir. Belə ifadələri ibarə saymaq olar. Belə ibarələr çoxdur.

Dilimizdə olan frazeoloji birləşmələrin bir növü də atalar sözü və zərbi-məsəllərdir. Atalar sözləri öz quruluşuna görə də digər frazeoloji birləşmələrdən fərqlənir. “Belə ki, idiomlar, ibarələr söz birləşməsidir. Lakin atalar sözləri cümlədir. Bu cümlələr sadə və mürəkkəb ola bilərlər” (5, s.7). Naxçıvanda işlənən atalar sözləri ədəbi dildəki atalar sözlərindən bəzən tərkibindəki cümlələrə görə fərqlənir. Məsələn: Ədəbi dildə belə bir atalar sözü var: Yarımadım odundan, kor oldum tüstüsündən. Naxçıvan dialekt və şivələrində bu atalar sözü: “İsinmədx' isdisinə, kor oldux tüsdüsünə” şəklində işlənir. Yaxud, ədəbi dildə: “Qız ağacı, qoz ağacı, sındırarsan yox əlacı”; Naxçıvanda isə: “Qız ağacı, qoz ağacı, hər yetən bir selbə atar” şəklində işlənir. Ədəbi dildə: Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü; Naxçıvanda: Analı qızın işi görünər, anasızın diş. Ədəbi dildə: Ulamasını bilməyən köpək sürüyə qurd gətirər; Naxçıvanda: Hürüşünü bilmiyən it özünə qurt gətirər. Ədəbi dildə: Anası çıxan ağacı balası budaq-budaq gəzər; Naxçıvanda: Ağaca çıxan keçinin putağa baxan oğlağı olar. Ədəbi dildə: Könülsüz köpəyin sürüyə xeyri olmaz; Naxçıvanda: Zornan gedən kopəx' qoyuna fayda verməz. Ümumiyyətlə, atalar sözlərində rast gəldiyimiz bu fərqlər onların ifadə etdiyi mənaya xələl gətirmir.

Hər hansı bir dilə mükəmməl yiyələnməyin əsas faktoru o dilin frazeologiyasını dərinləndirən bilməkdir. Frazeologiya dildə ən çətin mənimsənilən laydır. Dildəki frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi olduğundan hər hansı xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin linqvistik araşdırılması, nəticədə, həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. Ankara: TDV Yayın Matbaacılıq, 2003, 653 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cild. II cild. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, 595 s.
4. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, 283 s.
5. Atalar sözü. Toplayanı Ə.Hüseynzadə. Bakı: Yazıçı, 1981, 336 s.
6. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 192 s.
7. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II cild. “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası”-Bakı, «Nurlan»-2009, 284 s.

ALBAN VƏ İBERLƏRDƏ TEONİM KİMİ İŞLƏNMİŞ KOSMONİMLƏR

Aynur İMANOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aynurimanli@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Xülasə: Tədqiqatda alban və iberlərin göy cisimlərinə sitayiş etməsi nəzərdən keçirilmişdir. Burada günəş, ay, ulduz kosmonimlərinin teonim kimi işlənməsi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda bunlarla bağlı əmələ gələn Dədəgünəş, Əlgünəş, Aylı, Aytala, Aybek və s. toponimlər haqqında da məlumat verilmişdir

Açar sözlər: Qafqaz, toponim, günəş, ay, ulduz

Giriş

Qədim dövr tarixçiləri və coğrafiyaşünasları Qafqazın qədim xalqları, strateji mövqeləri, qalaları və s. haqqında məlumat verməklə kifayətlənmirlər. Albaniyanın qədim əhalisini, mifoloji obrazları, əski dini inancları, məbədləri, pirləri, ocaqları haqqında da bəhs edirlər. Həmin mənbələrdə Albaniyanın və İberianın mifoloji təsəvvürləri haqqında qiymətli məlumatlar qalmışdır.

Tədqiqat metodu

Alban və iberlərdə kosmonimlərin teonim kimi işlənməsi tarixi, müqayisəli və təsviri metodlar əsasında tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Etnolinqvistik tədqiqat üçün maraqlıdır ki, qədim dövr mənbələrində bəhs olunan mifoloji terminlərin bəziləri tərcümə olunmamış, yerli dildə olduğu kimi verilmişdir. Bu terminlərə misal olaraq günəş, ay və ulduz sözlərini göstərə bilərik.

Kuyaş – Günəşin adlarından biridir. Albanların və iberlərin bəzi tayfaları aya ay, ulduza ultus, günəşə kun və kuyaş demişlər.

Onlar Səma cisimlərinin çoxunu, bəzi bürcələri, günəşi, ulduzu və ayı müqəddəs tuturdular. Latın tarixçilərinin yazdığına görə Albaniyada günəş, ay, ulduz məbədləri olmuşdur. Albanlar bu səma cisimlərinə, o cümlədən günəşə bir növ sitayiş edir və yaşadıkları vilayətlərdə günəş, ay, ulduz məbədləri tikirdilər.

Arxeoloqlar Azərbaycanın Ağdam, Füzuli, Gədəbəy rayonlarında günəş kultu ilə bağlı qədim qəbirlər tapmışlar. Həmin qəbirlər günəş şəklində düzəlmiş daşlardan ibarətdir. Dairəvi daşların ortasında dəfn olunan adamın skeleti tapılmışdır.

Albanlar günəşə xüsusi ehtiram göstərirdilər. Onu dörd ünsürün biri kimi əziz tuturdular. Çünki günəş odun timsalı idi. Od, su, hava, torpaq olmasa, yəni bu dörd ünsür olmasa yer üzündə həyat mümkün ola bilməz.

Albaniya tarixində belə bir maraqlı məlumat verilir: “Xəzərlər Çor qapısını keçib Albaniyaya hücum edəndə katalikos Viro qiymətli hədiyyələrlə onların qarşısına çıxır. Xahiş edir ki, Albaniyaya hücumu dayandırsınlar. Xəzər xaqanın oğlu hədiyyələri qəbul edir. Katalikosa deyir ki, atam Cebu xaqanın günəşinə and içirəm ki, sizin istəyinizi yerinə yetirəcəyəm” (9, s. 108).

Buradan aydın görünür ki, albanlar kimi xəzərlər də günəşə sitayiş etmişlər. Günəşə sitayiş volqa bulqarlarında və çuvaşlarda da var idi. Çuvaşlar kuyaş dedikləri günəşə məbəd tikir və ona sitayiş edirdilər (12, s. 315).

Mahmud Kaşğarının “Divani luğat-it türk” əsərində kuyaş günəşin özü deyil, onun yandırıcı yaxmasıdır (7, s. 168).

Buradan görünür ki, müxtəlif türk xalqlarının özlərini kun, kuyaş, günəş, günəşli adlandırmasına təsadüf kimi baxmaq olmaz.

Kuyaş adlı günəş məbədinin biri Alagöz dağının ətəyində yerləşirdi. Eyni zamanda, həmin dağın ətəyində Kuyaş adlı kənd var idi (14, s. 288).

Günəşə sitayiş monoteizm dövründə unudulsa da, özlərini kuyaş, koyaş, günəş adlandıran tayfalar son əsrlərə qədər Azərbaycanda və Türkiyədə mövcud olmuşlar. XVI əsrdə Hələb şəhərinin yaxınlığında Günəşlu(i) adlı türkmən tayfası yaşayırdı. Sultan III Səlim (1574-1595) zamanında onlar beqdili elatının tərkibində idilər (5, s. 185-290).

Günəşə sitayişin izləri Azərbaycanın toponomiyasında indiyədək qalmaqdadır. Azərbaycanın Şamaxıdakı Dədəgünəş, Füzuli rayonundakı Əlgünəş pirləri günəşə sitayişlə bağlıdır.

Ay – Türk xalqlarının inancında günəşdən sonra ay əsas yerlərdən birini tutur. Ancaq Albaniya və İberiyada bunun əksini görürük. Albaniya və İberiyanın bir çox tayfaları aya sitayiş edir. Latın tayfalarının əksəriyyətində aya sitayiş edən etnoslar ayas, ayet, ay adlandırılır. Şəkilçilərdən asılı olmayaraq bu tayfaların adlarının kökündə ay kosmonimi durur. Aya sitayişin izləri dünya xalqlarında, o cümlədən Azərbaycanın mifik təsəvvürlərində də olsa indiyədək qalmaqdadır. Məsələn, Şəki şəhərinin qocaları gecələr doğan aya baxıb salavat çəkirlər və ona dua edirlər. Salyan, Biləsuvar, Cəlilabad bölgələrində isə təzə çıxan aya, yəni hilala salavat çevirmə vardır. Başqa bir inanca görə, zigili olan adam gecə süpürgə ilə zigilə toxunaraq üç dəfə “Ayım səni xoş gördüm, zigilin yerin boş gördüm” deməklə zigilin düşəcəyinə inanırlar.

Qədim Ön Asiya panteonunda on iki ay kultu var. Bunlar ay, mina, sebaçi, qəmər, sin və başqalarıdır ki, aya sitayiş edənlərin şəhərləri daha qədim mənbələrdə Aylı adlanır (6, s. 292-293). Urartu və Assuriya mənbələrində isə aya sitayiş edənlərə ayadu və ayait deyilir.

Ön Asiyanın bir sıra iltisacı dilli etnosları ayın haləsinə aylusin deyirdilər (1, s. 273). Aylusin sözünün tərkibindəki sin sami dillərində ay deməkdir. Sinay dağının adı bundan götürülmüşdür. Aylı sözünün tərkibindəki -lı türk dillərinə aid şəkilçidir. Musa Xorellinin yazdığına görə Kür çay mahalının bir vilayəti Aylı adlanırdı (6, s. 292). Başqa bir Aylı vilayəti Dəclə çayının yuxarı sahillərində idi (14, s. 83).

Aya sitayişin izləri bir sıra türk xalqlarını Azərbaycan xalqının inancında və çoxsaylı yer adlarında bugünədək qalmaqdadır. Uyğur yazısı ilə yazılmış “Oğuz” dastanına görə Oğuz xanın atasının adı Ay xan olmuşdur. Çokan Vəlixanov yazır ki, qırğızlar aya sitayiş edirlər və aya sitayiş etdikləri məqama aya tabunmaq deyirlər (15, s. 247).

Manas dastanında qəhrəman qadınlardan birinin adı Ayçurekdir (Bahaeddin Ögel 1988, s. 536). Ayçurək dolmuş ay, çörək kimi dairəvi ay deməkdir.

Aybek üt Dəvadarinin qələmə aldığı bir əfsanədə deyilir ki, türklərin ilk əcdadının adı Ay Ata olmuş və o bir mağarada doğulmuşdur (3, s. 22).

Özbəklərin mifik təsəvvüründə isə ay bir qədər fərqlidir. Onların əski inancına görə ay özbəklərin ata xətti ilə yox, ana xətti ilə əcdadıdır. Özbəklərin “Xənnamə” dastanında Xəzər xanı Gümüş xanın oğlu Aytokuş adı daşıyır (4, s. 402). Türkmənlər isə həmin eponimi Aydoğmuş və Aydoğdu adlandırırlar.

Yusif Balasaqunlunun məşhur “Kutadqu bilik” əsərində də ay və günəş eponiminə rast gəlirik. Belə ki, hakim, şah, ölkəni idarə edən, ədalətli mənasında Gündoğdu adına, hakimin məsləhətçisi, yolgöstərəni, ölkənin vəziri, səadət gətirən mənasında Aytoldu adına rast gəlirik.

Azərbaycan toponimiyasında ay tərkibli yer adlarının olması bildirir ki, yalnız albanlar yox, aran, abqar, diri və s. nəsilər də aya sitayiş etmişdir. Gədəbəy rayonunda Aytala (16, s. 49), Ərdəbil şəhəri yaxınlığında Aybek adlı kəndlər var idi (13, s. 13).

Onu da qeyd edək ki, qədim dövrlərdə kutilər, turukkilər, sular və lullubilər Ay tanrısına, məhəbbət, bərəkət və məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər. Həmçinin, Mannada Həsənlidən tapılmış qızıl cam üzərindəki rəsmlər də mənəvilərin dini görüşləri ilə bağlıdır. Camın yuxarı hissəsində döyüş arabası üzərində üç tanrı – Günəş, Ay, Külək - yağış tanrıları təsvir edilmişdir. Mənəvilər tanrıları qanadlı təsvir edirdilər. Bu faktlar da günəş və ay teonimlərinin xalqımızın tarixində, inancında önəmli yer tutduğunu bir daha sübut edir.

Ulduz – Eramızdan əvvəl VIII əsrə aid Urartu yazılarında Ultuza ölkəsi indiki Göyçə gölünün yaxınlığında yerləşirdi (8, s. 185-445).

Latın müəlliflərinin yazdıqlarından başqa Azərbaycan ərazisindən tapılan arxeoloji nümunələr də Albaniya əhalisinin ulduzlara sitayiş etməsini aydın şəkildə göstərir. Belə ki, Azərbaycandan tapılıb Sank-Peterburq şəhərinə, oradakı Ermitaj muzeyinə aparılan Urartu dövrü möhürlər üzərində ulduz təsvirləri var (11, s. 225-228). Albaniya əhalisinin ulduzlara sitayiş etməsini başqa arxeoloji nümunələr də təsdiq edir. Arxeoloq B.B.Piotrovski keçən əsrin ortalarında Göyçə bölgəsində qazıntılar apararkən üzərində ulduz təsviri olan bürünc qab tapmışdır (10, s. 168).

Türk xalqları arasında ulduzlara tapınan və özünü ulduz adları ilə adlandıran etnoslar çox olmuşdur. Cahangir Zeynalıoğlu yazır ki, Səlcuq türkləri İslam dinini qəbul edəndən sonra da uzun müddət ulduzlara sitayiş etməkdə davam edirdilər (17, s. 18). Bəzi türk tayfaları isə tək ulduza yox, ulduz topalarına, yəni bürclərə sitayiş edirdilər. Bunların arasında böyük ayı, kiçik ayı və s. bürclər də var idi.

Əmir Teymurun nəvələrindən biri Hindistanda böyük dövlət quran Zahirəddin Məhəmməd Baburun xatirələrindən görünür ki, Teymurilər də bir zamanlar ulduza sitayiş etmişlər. Babur özü

ulduzların düzümünə baxıb fal açdırmasa və həmin fala görə müharibədə uğurlu nəticə görməyə döyüşə girməzdi. Belə bir hadisə Özbək xanı Məhəmməd Saybak ilə döyüşdə baş vermişdi. Babur falçıları toplayıb gecə vaxtı hansısa bir ulduz topasına baxdırmış və falçılar döyüşdə qələbə çalacağını demişdir. Bu nəticə üzrə döyüşə gedən Babur sabahki döyüşdə qələbə çalmışdır (2, s. 47).

Qazaxların görkəmli etnoqraf alimi (XIX əsr) Ç.Vəlixanov da bəzi qazax və qırğız tayfalarının ulduzlara sitayiş etdiyini təsdiq edir. O yazır ki, qırğız qayçaqlarının baxışları döyüşdən qabaq fal açardılar. Əgər onlar görsə idi ki, müharibə uğursuz bitəcək döyüşə başlamazdılar (15, s. 213).

Qədim türklərin və albanların ulduzlara sitayiş etməsinin izləri yalnız etnik və teofor adlarda yox, çoxsaylı yer, yurd adlarında da qalmışdır. Albaniyada Uti vilayətində, yəni indiki Bərdə yaxınlığında Ulduzlu təpə adlı bir təpə olmuşdur. V əsrdə Albanlar xristianlığı qəbul edəndən sonra da müqəddəs sayılırdı.

Musa Kalankatlı yazır ki, hunlar Albaniyaya hücum edib Uti vilayətini tutdular. Hunların başçısı çoxlu əsir götürdü. Əsirlərin arasında Tavuk adlı gözəl bir qız da var idi. O xristianlığı qəbul etdiyindən tez-tez keşişlərin yanına gedib gəlirdi. Hunların sərkərdəsi ondan tələb edir ki, Tavuk ona ərə gəlsin. Ancaq sərkərdə xristian olmadığına görə qız ona ərə getmək istəmir. Qızı öldürmək istəyəndə qız xahiş edir ki, onu aparıb Ulduzlu təpədə öldürsünlər. Göydəki ulduzlar görsünlər ki, qızı günahsız yerə öldürüblər.

Ümumiyyətlə, qədim dövr insanların həyatında günəş, ay, ulduz kosmonimləri o qədər əhəmiyyətli, əlçatmaz, mühüm olmuşdur ki, hətta onlar müqəddəsləşdirilmiş, dini inanc obyektinə çevrilmiş və teonimləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Асохик Степаннос Таронский. Всеобщая история. Москва, 1864, 335 с.
2. Babur Zahirettin. Muhammed. Vekayr. Ankara, 1958, 162 s.
3. Bahaeddin Ögel. Türk mitolojisi. c 1, Ankara, 1971, 496 s.
4. Bahaeddin Ögel. İslamiyətədən öncə türk kültür tarixi. c.1. Ankara, 1988, 562 c.
5. Faruk Sümər. Oğuzlar. Bakı, Yazıcı, 1992, 432 s.
6. История Армении Моисея Хоренского. М., 1893, 323 с.
7. Mahmud Kaşğari. Divanü-luğat-it-türk. c. III, Bakı, 2006, 400 s.
8. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва, 1960, 504 с.
9. Musa Kaqankatlı. Albaniya tarixi. Bakı, Elm, 1993, 241 s.
10. Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944, 364 с.
11. Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). М, 1959, 283 с.
12. Руденко С.И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. М-Л., Башкирский филиал Академии Наук СССР. Институт Истории, Языка и Литературы. 1955, 392 с.
13. Sanan Azer. İran türkləri. Ankara, 1942, 42 s.
14. Шопен И.И. Исторической памятник состояния Армянской области в эпоху ея соединения к Российской Империи. СПб, 1852, 1234 с.
15. Валиханов Чокан. Собрание сочинений. Т. 1, Алма-Ата, 1984, 431 с.
16. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972, 100 s.
17. Zeynalov Cahangir. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərənəşr. 1992, 90 s.

İNFORMATİKA KONSEPTOLOJİ SAHƏNİN VƏ İNFORMATİKAYA DAİR TERMİNOLOGİYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏLƏNDİRİLMƏSİ (AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLİ MATERIALI ƏSASINDA)

Xədicə ABDULLAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

gabdullayeva.xadica@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Öz inkişafında ayrıca fundamental elm statusunu qazanan informatika sahəsi çox geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu sahədə işlənən terminologiya insanla EHM-in təbii dil vasitəsilə ünsiyyəti prosesində formalaşır və koqnitiv-diskursiv yanaşmaya əsaslanır, yəni insan şüurunda gedən idrak prosesləri kompüter hesablayıcı alqoritmləri ilə eyniləşdirilir. Bütövlükdə, informatika terminlərinin konseptual bazası sistemlilik prinsipi üzərində qurulur və öz daxili strukturuna malikdir. Buradadominant- paradiqmatik, ideoqrafik və sintaqmatik əlaqələrlə səciyyələnən “kompüter” terminidir.

Açar sözlər: Azərbaycan və fransız dilində informatikaya dair terminologiya, denotativ sferanın sistemliliyi, Neyman prinsipi, təbii dil, kompüter dili, təchizat, proqramlaşdırma

İnsanın idrak fəaliyyətinin nəticəsində milli dillər daim inkişaf prosesində olur. Dillərlə bərabər terminoloji sistemlər və onların tərkibində olan ümumdənışıq dilinin leksik vahidlərinin nisbəti də dəyişir. İnformatika sahəsində bu, özünü, keçən əsrin ikinci yarısından başlanan və hal-hazırda da davam edən dövrün ən əlamətdar hadisələrindən biri hesab olunan - dünya miqyasında kompüter texnikası və texnologiyasının sürətlə yayılması və, buna uyğun olaraq, adı çəkilən sahədə işlənən xüsusi dil və terminologiyanın tərkibinə çoxlu sayda ümumi danışq dilinə xas olan söz və söz birləşmələrinin, o cümlədən də obrazlı ifadələrin daxil olmasında büruzə vermişdi.

İnformatika terminlərinin formalaşması insanla EHM-ın təbii dil əsasında ünsiyyəti prosesində baş verir, bununla əlaqədar olaraq milli dillər sferası ilə informatika terminləri bir-birilə get-gedə daha çox kəşifir. İnformatikaya dair terminologiya (İDT), nomenklatura, peşə leksikası və jarqonlar formalaşır və kütləvi şəkildə milli dillər sferasına daxil olur.

70-ci illərin ortalarından başlayaraq ABŞ-da həyata keçirilən fənlərarası elmi tədqiqatlar prosesində dünyanın müasir insan tərəfindən dərk edilməsinə dair məntiqi mühakimələrə əsaslanan koqnitiv-diskursiv yanaşma formalaşmışdı. Bu yanaşma əsasında insan şüurunda gedən idrak proseslərinin kompüter hesablayıcı alqoritmləri ilə eynilik təşkil etməsi, həm insan şüurunda, həm də kompüterdə verilənlərin, o cümlədən də yerinə yetiriləsi tapşırıqların, sxemlərin, anlayışların, qaydaların və s., strukturunun eyni olması kimi fikirlər irəli sürülmüşdü. Neyrofiziologiyanın və neyropsixologiyanın əldə etdiyi nailiyyətlərə əsasən, belə hesab olunurdu ki, insanın sinir sisteminin informasiyası daim olaraq, kompüterin işi zamanı olduğu kimi, kodlaşdırılır və kod halından çıxarılır.

Bu gün informatika sahəsi öz inkişafında ayrıca fundamental elm statusunu qazanmışdır. Onun əhatə dairəsi olduqca genişdir. Buraya informasiya anlayışı haqda əsas məlumat, mətnlərin kodlaşdırılması, EHM-lərin tarixi inkişafı və təsnifatı, alqoritmləşdirmə, proqram təminatı, proqramlaşdırma, əməliyyat sistemləri, verilənlər bazası və onun təşkili üsulları, kompüter şəbəkələri, kompüter texnologiyaları və s. mövzular aiddir. Bu mövzuların hər biri öz terminləri ətrafında qurulur. Bütövlükdə isə informatika terminlərinin konseptual bazası sistemlilik prinsipinə əsaslanır və öz daxili strukturuna malikdir.

İDT-nin sistemli xarakteri müvafiq predmet sahəsini təşkil edən denotativ sferaların sistemliliyi ilə bağlıdır və Neyman prinsipinə əsaslanır. Bu prinsipə əsasən, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, kompüterin fəaliyyəti insan beyninin fəaliyyəti ilə analogiya təşkil edir və kompüterin tərkibinə daxil olan qurğular düşünüən insan beyninin fəaliyyətinə uyğundur. Başqa sözlərlə desək, burada informasiyanı daxil etmə, saxlama (yaddaş), emal etmə (prosessor) və hasil etmə qurğuları olmalıdır. Adı çəkilən qurğular **İDT-dəhesabi-məntiqi qurğu, idarəetmə qurğusu, yaddasaxlama qurğusu (yaddaş)**, informasiyanın daxil edilməsi və çıxarılması üçün nəzərdə tutulan **xarici qurğular** kimi terminlərlə adlandırılır.

İDT, bütövlükdə, terminoloji sahəni təşkil edən bir dominant ətrafında yuxarıda qeyd olunan analogiya prinsipi əsasında yaranır və paradiqmatik, ideoqrafik və sintaqmatik aspektlərdə ifadə olunan sistemli proseslərlə müşaiyət olunur. Sözügedən terminologiyanın dominantını "kompüter" termini təşkil edir və müxtəlif terminoloji adlarda işlənir (**fərdi kompüter, şəbəkə kompüteri, lokal kompüter, pen kompüter**). Kompüter qurğularının arxitekturasına uyğun olaraq mərkəzi terminin ətrafında iki bir-birilə əlaqəli bloka (fiziki təchizat bloku və proqram təminatı bloku) və onlardan şaxələnən digər bloklara aid olan hissələri adlandıran terminlər formalaşır. Belə ki, fiziki təchizat blokuna sistem bloku və xarici qurğular, proqram təminatı blokuna sistem proqram təminatı, tətbiqi proqram təminatı, proqramlaşdırma sistemləri və s. aiddir. Adı çəkilən hər bir blokun özünün ayrı-ayrı hissələrdən ibarət olması və onların aralarında qarşılıqlı əlaqələrin nəzərə alınması müvafiq terminlərin predmet sahəsinə uyğun olaraq sistem şəkildə mövcud olması fikirini bir daha təsdiqləyir.

Gördüyümüz kimi, kompüter predmet sahəsinin terminologiyasının vahid sistem təşkil etməsi qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən kompüter terminlərinin iki mikrosistemə əsaslanır. Həmin mikrosistemləri təşkil edən ünsür və əlamətlərtəchizat və **proqramlaşdırma** kimi iki növ anlayışla ifadə olunur. Mikrosahənin hər biri informasiya proseslərini təmin edən vasitələrin cəmini bildirir və öz semantikasını, sintaktikasını və praqmatikasına malikdir.

İDT-nin sistemliliyi informatika terminlərinin leksik-semantik qruplarının təhlili zamanı da üzə çıxır və çoxmənalı sözlərin strukturu, sinonimlər və antonimlər sırası, eləcə də digər leksik-semantik paradiqmalar vasitəsilə ifadə olunur.

Digər tərəfdən, informatika terminlərinin sistemliliyi bütövlükdə kompüter dili anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, İDT təbii dillərlə süni dillərin arasında orta mövqə tutan kompüter dilinin (Комлева И.Л., Юхмина Е.А. və b.) əsasını təşkil edir. Təbii dili səciyyələndirən əsas əlamətlər sistemlilik, bütövlük, funksionallıq, iyerarxiyalıq, nisbi sabitlik, həmçinin açıq və unikalxarakterli olmasıdır. Bu dilin ən başlıca keyfiyyəti isə onun nitqdə reallaşmasıdır. Süni dilə gəlincə, o, məqsəduyğunluq, daha sərt sistemlilik keyfiyyətləri ilə səciyyələnir, beynəlmiləl, standartlaşdırılmış, texnikləşdirilmiş səciyyə daşıyır [10: 8-9].

Kompüter dilini təbii dillərlə yaxınlaşdıran aşağıdakı cəhətləri qeyd etmək olar: 1) buraya aid olan əksər terminlərin ümumişlək dil əsasında formalaşmasını (**axtarış, birbaşa müraciət, yaddaş**); 2) xüsusi terminlərin ümumişlək leksikanın tərkibinə keçmək meyllərini (**piksel** / ing. dilində *pixel* – ekranda təsvirin ünvanlaşdırılmış ən kiçik nöqtəsi; danışıq dilində “Hər pikseldə nöqsan axtarma!”, “Hər pikseli vurğulamaq lazım deyil” kimi ifadələrə rast gəlinir; **alqoritm** – müəyyən işin və məsələnin həlli üçün proseslərin, əməliyyatların ardıcıl icra edilməsi; danışıq dilində “İşinizi bu alqoritm üzrə qursanız daha tez öhdəsindən gələrsiniz” kimi tövsiyəyə rast gəlmək olur); 3) elmin, texnikanın, həmçinin cəmiyyətin inkişafının istiqamətlərinə uyğun olaraq informatika terminləri sahəsində çoxlu sayda neologizmlərin yaranması və eləcə də arxaikləşməsi proseslərinin baş verməsini və bunun nəticəsi olaraq, müəyyən mənada, açıq xarakter daşmasını; (neologizmlərə misal olaraq, 2017-ci ilin ən yeni kompüter texnologiyaları ilə bağlı saytlarda **əşyalar interneti, ağıllı əşyalar: 3D printerlər, ağıllı ptotezlər** və s. haqda dərc olunan məlumatları göstərmək olar[9]. İnfomatika terminlərinin arxaikləşməsinə dair yeni, daha mükəmməl növlərlə əvəz olunduğundan artıq istifadədən çıxan cihaz və avadanlıqların adlarını misal gətirmək olar: **çevik disk** (ing. dilində *floppy disk*); ilk kompüter viruslarından olan **ELK Kloner virusu** termini və s.); 4) informatika terminlərinin sözdüzəldici aktivliyini (**format – formatlaşdırma – formatlaşdırılmış – formatlaşdırıcı**).

Süni dillərlə isə kompüter dilini, onların beynəlmiləl xarakterli olması, milli dillərə xas olmayan morfoloji və fonoloji xüsusiyyətlər, leksik vahidlərin milli dillərə xas olmayan və yaxud qeyri-məhsuldar modellər əsasında (**i-nömrə, Clipper-proqram, DOS-proqram, USB-daşıyıcısı**), eləcə də eponimlər vasitəsilə (**Kaspperski antivirusu, Eylər metodu**) və xüsusi simvol işarələrindən geniş istifadə etməklə (**@, http//**) düzəlməsi yaxınlaşdırır.

Yuxarıda deyilənlərin əsasında, İDT-nin özəl xüsusiyyəti kimi, əksər xüsusi sahə terminologiyalarının qapalı xarakterli olduğu halda, informatika terminləri sisteminə açıq xarakterli olmasını və sərhədlərinin dəyişkənliyini qeyd etmək olar. Bu fakt ekstralinqvistik amillərlə, ilk növbədə, istər insan intellekti, istərsə də onun analoqu olan kompüter tərəfindən öyrənilən ətraf aləmin sonsuz olması ilə izah oluna bilər.

İnfomatika sahəsinə aid olan terminləri digər terminoloji vahidlərdən fərqləndirən başqa cəhət isə onların bildirdiyi əşyaların yalnız obyektiv reallığa deyil, eyni zamanda həm də virtual aləmə aid olmasıdır.

Beləliklə, bütövlükdə, informatika terminlərinin sistem halında mövcud olması fikri öz təsdiqini tapır. Lakin, digər tərəfdən, hər hansı bir terminologiyanın konseptual sahəsinin müvafiq predmet sahəsinin sistemliliyinə rəğmən müəyyən sistemli xarakter daşması hələ linqvistik aspektdə terminlər və terminologiyaların tam nizamlanmış olmasına dəlalət etmir. Terminologiyalara dair müxtəlif yönlü araşdırmalar həyata keçirən tədqiqatçılar (V.M.Leyçik, S.V.Grinyov, A.V.Superanskaya və b.) milli dillərdəki sahə terminologiyalarında həm də müəyyən systemsizliyin olduğunu qeyd edirlər. Bu, özünü əksər bilik sahələrinə aid olan terminologiyalarda terminlərin bir neçə omoniminin olmasında, eyni terminlərin müxtəlif lüğət, dərslik və sorğu mənbələrində fərqli şəkildə təyin olunmasında, bir terminin bir sıra sinoniminin olmasında, terminlərin variantlar şəklində çıxış etməsində, təyinin qeyri-dəqiq verilməsində, əcnəbi terminlərin milli dillərə əsassız olaraq kütləvi şəkildə daxil edilməsində, terminlərin düzəlməsində elmi əsaslara söykənən ümumi prinsiplərin, eləcə də konkret modellərin olmamasında göstərir [4: 8-9].

Qeyd olunan qüsurlar müasir Azərbaycan və fransız dilində formalaşmış İDT –yə də aid edilə bilər. Bu dillərdə hələ də informatika terminlərinin düzəlməsində norma və qaydaların sərbəst şəkildə tətbiq olunması, latın dili ünsürlərindən və əcnəbi qrafika və orfoqrafiyadan həddən artıq istifadə edilməsi, sinonimlərin çox olması, məhfumların lüğət və məlumat kitablarında fərqli şəkildə izah olunması nəzərə çarpır. Bütün bu kimi hallar hər iki dildə İDT sahəsində sistemləşdirmə, nizama salma üzrə həyata keçirilən işlərin vacibliyini, onların əhəmiyyətini və həcmi önə çəkir.

Həqiqətən, bu gün həm Azərbaycanda, həm də Fransada milli dilin inkişafı, terminoloji sistemlərin formalaşdırılması və nizama salınması məsələləri dövlət səviyyəsində tənzimlənilir. Əslində, söhbət, terminologiyanın və bütövlükdə dilçilik elminin, öz kökləri ilə orta yüzilliklərə gedib çıxan və uzun bir inkişaf yolu keçən iki dildən gedir. Lakin tarixi inkişaf baxımından Azərbaycan dilinin müasir elmi tələblər səviyyəsində formalaşması daha çox XX əsrdə baş vermişdir. Məhz bu dövrdə, xüsusilə də 60-80-ci illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu dövlət quruculuğu siyasətinin mühüm bir hissəsi olaraq Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. 1991-ci ildə ölkənin müstəqilliyi bərpa olunandan sonra Azərbaycan dili dövlət dili statusunu qazanmaqla öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoydu.

Azərbaycan dilinin inkişafı strategiyası bir sıra dövlət əhəmiyyətli fərman və sərəncamlarda öz əksini tapdı. Buna misal olaraq, 18 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” adlanan fərmanı, 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycanın qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı qeyd etmək olar. Adı çəkilən sərəncamla bağlı Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın mühüm missiyası olaraq dövlət dilinin qorunması, saflığının təmin olunması və inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və əlaqələndirilməsi müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə, dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, yeni anlayış və ifadələrin dildə işlədilməsinin mümkünlüyünün və məqsədəuyğunluğunun müəyyənləşdirilməsi, elmi-ədəbi dili təkmilləşdirmək məqsədi ilə kütləvi informasiya vasitələrində, dərslərdə və digər tədris vəsaitlərində yeni termin və anlayışların dilin normalarına müvafiq qaydada işlədilməsinə nəzarət kimi vəzifələr irəli sürülmüşdür [1].

AMEA-nın nəzdində fəaliyyət göstərən Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən dövlət dilinin inkişafı ilə bağlı müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilən işlər sırasında “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində terminologiyanın formalaşması və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi” adlı layihəni də qeyd etmək lazımdır. Layihəyə əsasən, qloballaşma dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin terminlər hesabına zənginləşməsi yollarının araşdırılması, müxtəlif elm sahələrinə dair terminoloji bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər həll olunmalıdır [3].

Yeni yaranan sözlər, o cümlədən də terminlərə nəzarətlə bağlı Fransa hökuməti tərəfindən də xüsusi siyasət həyata keçirilir. 4 avqust 1994-cü ildə fransız dilinin inkişafı ilə bağlı, o dövrün Mədəniyyət Naziri Jak Turbonun adı ilə tanınan “Turbon qanunu” (loi Tourbon) qəbul edilmişdir. Həmin qanuna əsasən, fransız dilinin, həddən artıq sayda əcnəbi, ilk növbədə də ingilis-sakson dillərindən keçən söz və ifadələrdən qorunması nəzərdə tutulur. Burada söhbət, başlıca olaraq, elm və texnika sahələrindən gedir.

Fransız dilinin adı çəkilən sahələr üzrə zənginləşdirilməsi məqsədi ilə 3 iyul 1996-cı ildə xüsusi fərman qəbul olunmuşdur. Həmin fərmana əsasən, fransız dilində iqtisadi həyat, elmi fəaliyyət, texniki sahə, hüquqşünaslıq və s. sahələrdə terminlərlə bağlı boşluqlar müəyyən edilməli və fransız dilinin öz imkanları əsasında yeni terminlər yaradılmalı, onların istifadəsi təmin olunmalıdır. Bu işi həyata keçirən əsas orqan kimi, Fransa Akademiyası çıxış edir və dövlət qurumu olan Terminologiya və neologiya üzrə ümumi Komissiyanın işində yaxından iştirak edir. Məhz Fransa Akademiyası və Komissiyanın tövsiyəsi əsasında yeni söz və terminlər, qanunvericilik hadisələri olan qanunların, qərar və fərmanların, rəsmi bəyanatların da dərc olunduğu *Journal officiel* adlanan Fransa Respublikasının xüsusi gündəlik qəzeti vasitəsilə rəsmi şəkildə ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılır [12].

İngilis dilindən alınan terminlər fransız dilinə tərcümə olunarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilməsi məqbul hesab olunur:

- kontaminasiya (iki ardıcıl işlənən sözün hissələrinin birləşməsi vasitəsilə yeni terminin əmələ gəlməsi): **l'informatique** (informatika) – ing. dilində *computer science* və yaxud *information technology* -*information* və *automatique* sözlərinin, müvafiq olaraq birinci və axırıncı üsürlərinin birləşməsi;
- alınma sözün fransız dilinə fonoloji və morfoloji adaptasiyası: **les favoris** [favə`ri] (seçilmişlər) – ing. dilində *favorites* [ˈfeivəritz];
- kalka üsulundan istifadə (ifadənin, sözün hər bir ünsürünün tərcüməsi): **le disque dur** (sərt disk) – ing. dilində *hard disk*;
- obrazlı ifadələr vasitəsilə: **la fenêtre** (pəncərə - tətbiqi proqram, yaxud onun bir hissəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq üçün monitorun ekranında müəyyən düzbucaqlı sahə) – ing. dilində *window*;
- tərcümə zamanı “tərcüməçinin yalançı dostlarından” istifadə edilməsi: **digital** (bu söz fransız

dilində *doigt* “barmaq” - sözündən əmələ gələn sifətdir və *numérique* “rəqəmsal” sözünün yerinə ingilis dilinin təsiri altında işlədilir) – ing. dilində *digital*;

- akronimlərin tərcümə edilməsi: *la mémoire permanente* (daimi yaddaşı) – ing. dilində *ROM* (*Read Only Memory*).

Nəzərdən keçirdiyimiz misallar yuxarıda adı çəkilən *Journal officiel* qəzetində dərc olunmuş və rəsmi şəkildə qəbul olunmuş terminlərə aiddir və müasir fransız dilinin inkişafı ilə bağlı neologizmlər, o cümlədən də yeni terminlər sahəsində irəli sürülən tövsiyələri nümayiş etdirir.

İnformatika konseptoloji sahəsi və bu sahədə işlənən terminlər haqda yuxarıda verilən məlumatları nəzərə alaraq onların səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. İnformatika konseptoloji sahəsi bu gün öz inkişafında ayrıca fundamental elm hesab olunur, bu sahədə işlənən terminlər xüsusi terminologiya statusuna malikdir.

2. İnformatika terminlərinin formalaşması insanla EHM-in təbii dil vasitəsilə ünsiyyəti prosesində baş verir.

3. İnformatika terminlərinin konseptual bazası müvafiq predmet sahəsini təşkil edən denotativ sferaların sistemliliyi əsasında formalaşır, informatika terminləri müəyyən sistem təşkil edir və öz daxili strukturuna malikdir.

4. Digər terminologiyalarda olduğu kimi İDT sistemində də terminlərin nizama salınması vacib məsələdir.

5. Azərbaycan və fransız dillərində İDT-də sistemləşdirmə və nizamlama işləri dövlət səviyyəsində həyata keçirilir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya komissiyası haqqında. <http://terminologiya.az/az/content/3>

2. Calallı İ. İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti (ingiliscə-rusca-türkcə-Azərbaycanca). Bakı, 2017, 996 s.

3. Nağısoylu M. Dilçilik elmi yeni keyfiyyət mərhələsində. - “Azərbaycan qəzeti”, 5 mart 2017-ci il

Rus dilində

4. Гринев С.В. Введение в терминоведение. М.: Моск. лицей, 1993, 309 с.

5. Караулов Ю.Н. Об одной тенденции в лексикографической практике. //Русский язык: Проблемы художественной речи: Лексикология и лексикография./ Виноградовские чтения IX-X-М., 1981,

6. Комлева И.Л. Принципы формирования русской компьютерной терминологии :автореф. ... канд. филол. наук. М., 2006. 24 с.

7. Лейчик В.М. Терминоведение: Предмет, методы, структура. Изд. 2-е, испр. и доп., М., 2006, 256 с.

8. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М.: УРСС Эдиториал, 2004. – 248 с

9. Топ-10 технологий 2017 года: искусственный интеллект, «умные» вещи и машинное обучение <https://te-st.ru/2016/12/27/top-10-tech-2017/>

10. Юхмина Е.А. Адаптация англоязычных компьютерных терминов к лексической системе русского языка. Авт. ....канд.фил.наук. Челябинск, 2009, 25 с.

Fransız dilində

11. Glossaire Celog des termes officiels de l'informatique (http://www.celog.fr/cpi/termino_01.htm).

12. Terminologie et néologie. Le dispositif de l'enrichissement de la langue française. <http://www.academie-francaise.fr/langue-francaise/terminologie-et-neologie>

"AİLƏ" KONSEPTİNİN AZƏRBAYCAN,İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİ KONSEPTOSFERASINDA METOFORİKLƏŞMƏSİ

Sevinc ƏHMƏDOVA

ADPU

sevincasger@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: *konsept, ailə, emosional, mentalitet, abstrakt, əsas xüsusiyyət, metoforik*

Ключевые слова: *концепт, семья, эмоциональный, менталитет, абстрактный, главная особенность, метафорический*

Key words: *concept, family, emotional, mentality, abstract, main feature, metaphorical*

Giriş: Konsept məfhumu insanın mental dünyasına, yəni mədəniyyətə və tarixə yaxındır və bu səbəbdən spesifik xarakter daşıyır. Konseptlər xalqın düşüncəsində yaşayan kollektiv irsdir, onun mənəvi mədəniyyətidir. Məhz bu səbəbdən kollektiv şüur konstantların, yəni daimi yaxud uzun müddət mövcud olan konseptlərin mühafizi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın metodu: anlayışlı, interpretativ analiz, lüğət

definisiyalarının analizi, komponent və kəmiyyət analizinin elementləri, oppozitiv analiz.

Tədqiqatın müzakirəsi və nəticəsi: Ailə konseptinin linqvistik mahiyyətinin tədqiq edilməsi semasiologiya, stilistika, psixosolinqvistik və linqvokulturologiyanın semantik əlamətlərinin analizinə kompleks yanaşmanın gələcəkdə işlənilib hazırlanmasına yardımçı olur. "Ailə" konsepti həqiqətən tarixən formalaşmış və şifahi şəkildə ifadə edilmiş məfhum-dil tamlığı kimi anlaşılan bilər. Bu tamlıq həyatın ən başlıca sahələri ilə bağlıdır, o dil vasitələri ilə hərtərəfli düşünülür, sosial cəhətdən və subyektiv şəkildə qiymətləndirilir, və fərqli istiqamətlərdə fəal və özünə məxsus şəkildə özünü nümayiş etdirir.

1. Ədəbiyyat siyahı Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cild. I cild, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, Bakı, 2006.
2. Nəriman Qocaturk. İlham Əliyev: "İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası". Bakı: Nurlan, 472
3. Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı, Mütərcim, 248 s.
4. Rosh E. Cognitive Representation of Semantic Categories / E. Rosh // Journal of Experimental Psychology. 1975. - P. 192 – 233
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. Сборник. Перевод; сост. Н. Д. Арутюнова. М.: Прогресс 1990. 511, 1. с
5. Таубе А. М., Литвинова А. В., Миллер А. Д. Русско-английский словарь. / Под ред. Даглиша Р. С. М.: Рус. яз., 1990. 624 с. Англо-русский словарь синонимов. М.: Ин. язык, 2001. 412 с.
6. Lakoff G. The contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 1993. -P. 202-251

«Konsept» terminində «konsepsiya» yaranmışdır (lat. «conseptio»-anlama, sistem) əsas fikir, ideya, hər hansı hadisəni başa düşmək və izah etmək üsuludur. XX yüzilliyin sonlarından başlayaraq Qərb fəlsəfəsində daha çox «konsept» (lat. «conseptus»- fikir, təsəvvür) termini işlədilir. Bu söz «konsepsiya» və «kateqoriya» terminlərinin hər ikisinə olduqca yaxın anlayışdır.

Metaforikləşmə dilin lüğət tərkibini yeni terminlərlə zənginləşdirən amillərdən də biridir. Bu amillərdən biri dildə ümumişlək sözlərin terminlərə çevrilməsi prosesidir. Bu prosesdə semantik motivləşmə baş verir. Məlum olduğu kimi, dillər arasında motivləşmə olmadıqda söz hazır şəkildə bir dildən başqasına keçir.

Diqqətə layiq haldır ki, son dövrlərdə yazılmış ən möhtəşəm elmi, publisistik, fəlsəfi əsərlərin lüğət tərkibi ad, epiqraf və başlıqlarından tutmuş sonuna qədər sintaqmatik və paradiqmatik leksik, üslubi metaforik ifadələrlə şəbəkə şəklində dolanmışdır. Məs., 2011-ci ildə Azərbaycanda nəşr olunmuş mükəmməl bir tarixi əsərin dili buna bariz sübutdur: ad - İlham Əliyev: "İpək Yolu sivilizasiyası və Azərbaycan diplomatiyası"; epiqraf - "Bu gün bizim strateji seçimimiz Avropaya, Avropa ailəsinə, strukturlarına inteqrasiyadır."; başlıqlar - "İpək diplomatiyası", "Bölinmiş yurdun bütövlük nəğməsi", "Avropa havasına əsarətdən qurtuluşa doğru, Versal təntənəsi" "Repressiya girdabından deportasiya burulğanına", "Xalq yaddaşının tale Ulduzu", "Kremlin müdriklik bəlgəsi", "Milli birlik körpüsü", "Sərhədsiz yeni Avropa məkanı".

"Ailə" konsepti ingilis konseptosferasında metaforik ifadə vasitələri ingilisdilli ədəbiyyata aid bədii əsərlərdə frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər, obrazlı ifadələr korpusu nəzərdən keçirilir. Sözügedən bədii əsərlərdə metaforik formada nəzərdən keçirilən semantik sahəyə aid konseptlər təsvir olunub. Bu vahidlərin daxili formalarından isə "ailə" ingilis konseptini və nigah, ailə, klan, qohumluq əlaqələri institutlarının milli-spesifik xüsusiyyətlərini təşkil edən semantik əlamətlərini aşkar edilir.

Kifayət qədər çox sayda ingilis leksik və frazeoloji vahidləri rus dilində tam və ya natamam ekvivalentlərə malikdirlər. Bu dil daşıyıcılarında real gerçəkliyin xəyali təzahürlərinin üst-üstə düşməsi və "mədəni universalıya" adlanan mədəniyyətin ümumi elementləri ilə izah edilir.

Metaforik strategiyalar universaldılar və tez-tez konkret metaforik ifadələrdə öz əksini tapırlar. Onlar konkret dil kollektivi üçün tipik olan müxtəlif ekstralingvistik faktorlar tərəfindən mövcudluğu şərtləndirilən abstrakt kateqoriyaların dərk edilmə vasitələrinin seçimlərinin mədəni adətlərini əks etdirirlər.

Ailə qurmaq prosesi və ailədaxili təməl münasibətlərin işləməsi ilə bağlı olan əsas obrazların seçilməsi məqsədilə bu və ya digər əlamətlərinə görə "ailə" sosial hadisəsinin müxtəlif aspektlərini təqdim edən metaforik ifadələr korpusu nəzərdən keçirilmişdir:

1. ailə – bina kimi, tikili: a chip off the old block;
2. ailə = qan: one's own flesh and blood;
3. ailə — bar verən ağac kimi: as the tree, so the fruit;
4. ailə — kollektiv kimi: one scabbed sheep is enough to spoil a flock.

Nəticədə, adları çəkilən aspektlər üzrə “ailə” konseptinin semantik təbəqələrə ayrılmasının təyini aşkara çıxarmaq mümkündür: elmi aspektdə “bənzərlik”, “tərkib identikliyi”, “mənsə qohumluğu”; siyasi aspektdə “birlik”, “ideya eyniliyi”, həmçinin “iyerarxiklik”, “strukturluluq” üstünlük verilən semalardır. Ümumiyyətlə, ailə - hər hansı bir fundamental xüsusiyyətlərlə, əksər hallarda genetik qohumluqla xarakterizə edilən qrupdur.

Ana və ata obrazlarının ingilisdilli kanonları bir çox hallarda analogi aspektləri özlərində ehtiva edirlər:

1. əmələ gəlmə və yaranma simvolu: a) "... One of us - I forget which one now, but I rather think it was myself - made a few feeble attempts during the course of the morning to work up the old gipsy foolishness about being children of Nature and enjoying the wet.. ." (Jerome K. Jerome); 6) the Father of English printing – İngiltərədə kitab çapının banisi (ilk ingilis nəşriyyatçısı Uilyam Kenstonun ləqəbi);

2. müdafiə, dayaq, himayədarlıq simvolu: a) She always mothers her lodgers. 6) the Father of Faith (the Father of Faithful) – “möminlərin atası” (türk sultanı, xəlifə).

3. dini aspekt və ya incil etimologiyası: God's Mother (Mother of God); our first mother – ulu ana (Həvva); 6) Fathers of the Church - 1) kilsənin ataları; 2) ilkin atalar (xristian yazıçıları I — V əsrlər.; early Fathers); writings of the early Fathers - patristika, ilkin ataların kitabları.

Biz son/daughter yaxın qan qohumluluğu metaforasının analizi çərçivəsində rus dilindəki “материн сын” və ingilis dilindəki “mother's son” söz birləşmələrinin müqayisəsinə əsaslanırıq. Adətən ingilis dilində daha geniş şəkildə işlədilən “every mother's son” söz birləşməsi “ən axırıncıya qədər”, “hamı bir nəfər kimi” mənalarında təmənlə müsbət konnotasiyaya malikdir. Rus dilində isə mənfi konnotasiyaya rast gəlinir – zərif, həddən artıq qayğıya öyrəşmiş, zəif (fiziki və mənəvi). İngilis dilində sözügedən rus dilli söz birləşməsinə “mother's boy” (boy sözü stilistik olaraq neytraldır) söz birləşməsi uyğun gəlir və bizim rus dilli mədəniyyətdə olmayan son sözünün müsbət kulturoloji konnotasiyası olduğu haqqındakı fikrimizi təsdiq edir.

Eve's daughter və rus dilindəki дочь Евы ifadələrini müqayisə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilindəki ifadə “gözəl cinsin nümayəndəsi” mənasına malikdir və özündə daha heç bir konnotativ sema daşımır. Rus dilində isə qadın xarakterinin xüsusiyyəti əks olunub: дочь Евы – həddən artıq marağ göstərməkdən əziyyət çəkən qadın. Qeyd edək ki, rus dilindəki frazeologizm ingilis dilli ekvivalentinə nisbətən daha dar mənaya malikdir.

Rus dilli nümunələr nə zənginlik, nə də obrazlılıq baxımından kontrast yarada bilmədiklər. Hərçənd, qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən obrazın müsbət (yəni ingilis dilindəki ilə müqayisədə) məzmununa doğru meyl edirdi.

Brother/sister mənə sferasında metaforik köçürmə qismində çıxış edən və bir neçə rusdilli nümunələrin spesifik xüsusiyyətlərini aşkara çıxardığı leksik material sübut edir ki, ingilis dilindəki “sister” sözü rus dilindəki “сестра” sözünə nisbətən daha emosional və obrazlıdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, amerikan söz birləşmələri bu obrazlılıq sferasının daha da genişlənməsinə səbəb olur. Ayrı-ayrı hallarda ingilis və rus metaforik köçürmələrinin tam tərcüməsi (kalka edilməsi) qrammatik cinslərin, kişi/qadın, fərqlənməsinə mane olur. Məsələn, “города-побратимы” - “sister-cities”. Bunun daha bir səbəbi kimi ingilis dilli mədəniyyətə xas olan sakral anlayışların qadın cinsinə (burada qohum adlarının gender simvolikasını nəzərdə tutulur) aid edilməsi göstərilə bilər. Lakin “брат” və “brother” anlayışlarının müqayisəsi zamanı fərqli mənzərə meydana çıxır. Əgər birinci halda (“брат” - “brother”) rus obrazlılıq sferası ingilis dilindəkini üstələyirsə, ikinci halda “sister” semantik sahəsi “сестра” semantik sahəsindən daha üstün təsir bağışlayır.

Metafora bədii ədəbiyyatda ən geniş istifadə edilən üslub vasitələrindən biridir. Metafora əsərdə parlaq, gözəlməyən assosiasiyalardan irəli gələn çox dərin, emosional obraz yaratmağa imkan verir.

Metafora vahidlərindən tərcüməsində ən geniş yayılmış vasitə əvəz edilmədir. Əvəz edilmə metaforik vahidlərin tərcüməsində original və tərcümə dilində metafora elementlərinin arasında leksik yaxud assosiativ uyğunsuzluq yarandığı halda tətbiq edilir.

Məsələn: *prepared to run upon and trample the invader to death* – irəli atılıb, yağını basıb, tapdalayıb öldürməyə hazır olanlar. Geniş mənada *run* feli qaçmaq, sərbəst hərəkət etmək mənasını daşıyır. *To run upon* ifadəsi *qaçmaq* sözü ilə tərcümə olunduqda, ekspressiyə zəifləyir, hətta itir. Buna

görə,tərcüməçi əvəz edilmə tətbiq edərək , run felini atılmaq sözü ilə tərcümə edir.*Invader* sözü adətən işğalçı, qəsbkar kimi tərcümə olunur.Romanın mətnində bu söz yad,yağı sözü ilə əvəz edilib,bu da tərcümədə cümlənin leksik məzmununu xeyli genişləndirir.

Tam tərcümə də metaforaların tərcüməsində çox geniş yayılmış vasitədir. Bu transformasiya metaforik vahidlərin tərcüməsində iki dildə uyğunluq (uzlaşma) qaydaları və metaforada işlənən emosional-qiymətləndirmə məlumatının ifadə ənənələri ilə üst-üstə düşəndə tətbiq edilir.Məsələn:

- *clear a reproduction of society in miniature* – bütöv cəmiyyətin miniatür şəklində dəqiq əks edilməsi;

- *gone in the heyday of his summer* – yayın qızgın çağında getdi;

- *He crowned his labours with success.* – öz işinə (fəaliyyətinə) müvəfəqiyyətdən tac qoymuşdu.

Buraxılma (çıxarma) və əlavə nəzərdə tutulan oxşalığın dərəcəsi iki dildə bir birilə uyğun gəlmədiyi (fərqli olduğu) halda işlənir.

which has had its own way to make into Society, out of the more vulgar heart of Nature – təbii yaşayışın ən dərin guşələrindən çıxıb, özü üçün kubar cəmiyyətə yol açanlar. Burada baş hərfdən yazılan Society (cəmiyyət) sözünə tərcümədə kubar sözü əlavə edilib və bununla sözün mənası vurğulanıb.

- *The boughs,curled upward with their decking of young leaves* – təzə yaşıllığın göyə ucalan budaqları. Originalda işlənən*curled* (*buruq, burma*) sözü tərcümədə tətbiq edilmir, lakin bu vasitə tərcümə dilində metaforanın mənasının əks edilməsinə təsir göstərmir.

- *A swarm of jealous suspicions stung and stung her.* – Qısqanclıq və şübhə onun qəlbini üzürdü. Bu cümlənin tərcüməsində eyni zamanda iki vasitə tətbiq edilib. *Stung and stung her* ifadəsinin tərcüməsində əlavə tətbiq edilib, yəni “qəlbini” sözünü əlavə etməklə originalda olan ekspressiya daha da güclənir və personajın məhz qəlbini, ürəyinin üzöldüyü göstərilir.

Digər tərəfdən, originalda olan *a swarm* (*dəstə, toplaşma*) sözü tərcümə olunmayıb. Buna baxmayaraq, tərcümədə cümlənin emosional çaları pozulmur.

Təhlil edilən misallarda qramatik və söz dəyişiklikləri ilə bağlı olan struktur dəyişdirilmələri:

- *every Forsyte who hears of something eligible in danger of passing into other hands* – yaxşı şeyləri əldən verməyə qorxan hər bir Forsayt.... Burada struktur dəyişikliyi *something eligible in danger of passing into other hands* ifadəsində tətbiq edilib. Bu ifadə romanın ulubunu tərcümə dilində qoruyub saxlamaq məqsədi ilə qramatik cəhətdən dəyişdirilib və tərcümə dilinin üslub xüsusiyyətlərini əks edir.

Ondan əlavə *who hears of something* ifadəsində implikasiya tətbiq edilib, yəni *who hears of something* ifadəsində olan “hear” (*eşitmək*) feli tərcümədə əks olunmur.

Biz ingilis ailəsi daxilində şəxsiyyətlər arası münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərini aşkara çıxaran materialların analiz edilməsi zamanı əldə etdiyimiz nəticələr bizim bir ingilis üçün ən yaxın insanların nuklear ailəni təşkil edən ən yaxın qohumlar olduqları iddiamızı təsdiq edir. Buna görə də, xala/bibi obrazı yalnız bir ailə üzvlərinə deyil, həm də yad insanlara da şamil edilir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli obrazlı ifadələrdə “day/əmi” anlayışlarının əsasında demək olar ki, heç bir qohumluq əlaqələri toxunulmayıb. Yəni bu obraz “yad insan obrazı” sıralarına daxil edilir: *one's uncle's* – a) sələmçi dükanı [latın sözü olan *uncus* – qarmaq – sözü ilə yaxınlıq təşkil edir. Sələmçilər girov qoyulmuş əşyaları götürmək üçün qarmaqdan istifadə edirdilər]: “...With the exception of the suit of clothes I carry about with me, the whole of my wearing apparel is at present at my uncle's” (Ch.Dickens).

Bu konsept baza konseptlərinə xas olan bütün əsas xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, “ailə” konsepti çox mənalı sözlə ifadə olunur, və bu mənalardan hər birində vahid “ailə” məfhumu mütləq mövcuddur. Həmin məfhum da öz növbəsində dilin deytik sistemi ilə əlqələndirilir; insanın ən yaxın əhatəsini təşkil edən hadisələr dairəsinə daxil edilir; fəal, yaradıcı kateqoriya kimi üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir; daha kiçik həcmli konseptlər, okkazonal və fərdi-müəllif genişləndirilmələr yaradır, yəni “ailə” və ailə üzvləri artıq metafora və sxemlərin geniş dairəsi üçün təməl kimi çıxış edir; onun kökləri hər bir xalqın tarixinin dərinliklərinə gedib çıxır. Beləliklə ailə məfhumu sosial cəhətdən qiymətləndirilir və sosial cəhətdən xarakterizə edilir, eyni zamanda, bu konsept özünün “antagonistini” yaratmaq bacarığına malikdir.

МЕТАФОРИЗАЦИЯ КОНЦЕПЦИИ «СЕМЬЯ» В КОНЦЕПТОСФЕРЕ АНГЛИЙСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены метафорические особенности концепта «Семья». Здесь отмечается, что в последние годы древняя метафора родства используется в повседневном общении как и раньше, а также отличается высоким потенциалом.

Метафорическое описание процессов, происходящих в семье, один из древнейших традиционных образов. Метафоризация доказала, что проявляется на разных уровнях языка.

Концепт «Семья» действительно может восприниматься как исторически сложившаяся во многих языках и выраженная устно понятийно-языковая целостность. Эта целостность связана с самыми основными сферами жизни, она всесторонне осмысливается средствами языка, оценивается социально и субъективно, активно и своеобразно демонстрируется в различных направлениях.

METAPHORIZATION OF "FAMILY" CONCEPT IN CONCEPTOSPHERE OF AZERBAIJAN, ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES SUMMARY

Metaphoric characteristics of "family" concept are looked through in this article. It is mentioned here that, ancient metaphor of relationship is used in daily intercourse as former times in the last years and continues to be distinguished with high potential.

Metaphoric description of processes occurred in family is one of the most ancient traditional images. Metaphorization proved that, it reflects itself in different levels of language.

The concept of "Family" may be mentioned as a notion – entirety of language which formed historically in many languages and expressed orally. This entirety is connected with the most fundamental fields of the life, it is thought comprehensively with language means, is estimated socially and subjectively, shows itself actively and specifically in different directions.

“SONUNCU ÖLƏN ÜMİDLƏRDİR” (VARIS) ROMANINDA SOMATİZMLƏR

İlahə ABASOVA

BMU

iabasova@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Somatik birləşmələrdən ədəbiyyatımızda obrazlılıq yaratmaq üçün istifadə olunur. Somatizmlər bədii üslubda zəngin məna çalarları qazanır, çünki bədii üslub digər üslublara nisbətən emosionallıq, rəngarənglik, bədii çalarlıq cəhətdən daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu məqalədə “Sonuncu ölən ümidlərdir” romanındakı somatizmlər təsviri metodla tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər. *Somatizmlər, somatik frazeologizmlər, bədii dildə somatik ifadələr*

ABSTRACT

Somatic compounds are used to create images in our literature. Somatics gain rich meaning in artistic style, because the artistic style has a broader coverage than other styles, in terms of emotion, colorfulness, artistic tone. This article analyzes the somatizars in the novel of Varis "The Last Dead Hopes".

Key words. *Somatizms, somatic frazeologisms, somatic expressions in literature*

GİRİŞ

Terminoloji mənası “bədənə aid olan” – “somatik” sözü “soma” sözündən götürülmüşdür. Qədim yunanlar tərəfindən bədənin “ölümə məhkum” hissəsi soma adlandırılmışdır. Bu termin somatologiya termini ilə eyni mənşəyəndir. Somatologiya insan bədəninin ölçülərini və tənasübünü öyrənən elm sahəsidir.(2, səh.135) Somatizmlər **baş, üz, ürək, qan, sümük** və s. sözlərin ümumi adıdır.(5)

Somatizmlər pratürkdən və ya əcdad dildən etibarən ümumtürk dilinin leksikonunda özünə yer tutmuşdur.(8) Bu ifadələr Türk dilləri ailəsinə mənsub olan dillərin, xüsusən, Azərbaycan dilinin də daxil olduğu Oğuz qrupu dillərinin tərkibində işlənməklə yanaşı, digər müxtəlif sistemli dillərdə də geniş yayılmışdır. Somatizmlər söz yaradıcılığında da müəyyən təsirə malikdir. Belə ki, somatik ifadələrin köməyi ilə frazeologiyanın ayrıca bir qolu – somatik frazeoloji birləşmələr yaranır. Somatik frazeologizmlər dilin ekspressivliyində mühüm rol oynayır. Belə birləşmələr hər hansı bir anlayışı başqa frazeoloji vahidlərdən daha təsirli edir.

Frazeoloji vahidlər həqiqətin obrazlı qəbul edilməsi əsasında yaranır, hər hansı dil kollektivinin gündəlik yaşayışını, mədəni və tarixi təcrübəsini əks etdirir.(6) Somatik frazeoloji vahidlərdə hər bir xalqın adət-ənənələri, etnoqrafiyası, düşüncə tərzini, bu və ya digər həyat hadisələrinə münasibəti əks olunur.(7)

Somatizmlərə, əsasən, bədii üslubda – həm qədim dövr, həm də müasir dövr ədəbiyyatında, hətta Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim yazılı nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlinir:

Quzğun dilli kafər çıqa gəldi.(1, s. 69)

Avsal olmuş tana kibi ağzının suyu aqdı.(1, s. 87)

Bədii əsərlərdə işlənən somatik frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar: ümumi somatik frazeologizmlər və xüsusi somatik frazeologizmlər. Xalqın özünün yaratdığı, hamı tərəfindən anlaşılan

və işlədilər somatik frazeologizmlər ümumi somatik frazeologizmlərdir. Onlar bütün xalq tərəfindən işlədilir və üslubca neytral olur: **gözü götürməmək, ürəyi yanmaq, əl tutmaq və s.**(4, s. 101)

Ayrı-ayrı şair və yazıçılar tərəfindən yaradılmış, yalnız müəyyən üslubi məqamda işlədilər somatik ifadələr isə xüsusi frazeologizmlərdir.(4, s. 102)

Müasir ədəbiyyatın nümayəndəsi olan Varisin əsərləri də somatizmlər baxımından zəngindir. Varisin dilində xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının diqqətini çəkən əsas cəhətlərdən biri “axarlıq və şeiriyyət” olmuşdur. İ.Şıxlı deyir: “Çox vaxt elə hallar olur ki, gəncləri dil üzərində işlətmək əvəzinə “məzmunu yaxşıdır, dilini də düzəldərik”, - deyə yanlış yola salırlar. Varisinsə hər şeydən əvvəl dili mənim xoşuma gəlirdi.”(8, s. 4) Diqqətlə nəzər saldıqda Varisin bədii dili somatizmlər, məcazlar, obrazlı ifadələr, frazeoloji birləşmələr və s.-lə olduqca zəngindir.

Somatik ifadələr öz sabitliyinə rəğmən, fasiləsiz olaraq dəyişir və inkişaf edir.(5) Dilimizdə daha çox bu sözlərlə bağlı somatik birləşmələr yaranır: **əl, göz, kirpik, ürək, ağız, ciyər, baş, hülqum, qulaq, üz, boğaz, çiyin, dil, diş** və s. Cədvəl 1-də qeyd edildiyi kimi, “Sonuncu ölənlər ümidləridir”(8) romanında daha çox **əl, göz, baş, dil** və **ürək** sözləri ilə bağlı ibarə və frazeoloji birləşmələrdə somatizmlər işlənmişdir:

Cədvəl 1.					
	Ürək	Göz	Baş	Əl	Dil
1	Ürəyi soyumamaq (s. 27)	Gözünü ona dikmək (s. 26)	Başına bir vedrə su tökmək(s. 27)	Əlinə keçəndən yemək (s. 64)	Dilə tutmaq (s. 26, 72, 239)
2	Ürəyi aldatmamaq (s. 29)	Gözünün qabağına gəlmək (s. 66, 258)	Başa düşmək (s. 32, 90)	Əl çəkmək (s. 71, 248)	Dilucu danlamaq(s. 26)
3	Sevincindən ürəyi uçurmaq (s. 38)	Gözləri ilə yemək (s. 71)	Başdan-ayağa süzmək (s. 37)	Əlindən gələn əsirgənməmək(s. 77)	Dilinə gətirə bilməmək(s. 49)
4	Ürəyinə nəse dammaq (s. 72)	Gözaltılmaq (s.72, 167)	Başını aşağı dikmək (s. 37)	Əl tutmaq(s. 78)	Dilsiz-ağızsız məhəbbət(s. 72)
5	Ürəyi rahat olmaq (s. 43)	Gözlərinə kədər qonmaq/ dolmaq (s. 72, 279)	Baş vermək (s. 68)	Əlindən almaq (s. 81)	Dili acı olmaq (s. 181)
6	Ürək etmək (s. 53)	Gözlərinə inanmamaq (s. 72)	Başında turp əkmək(s. 75)	Ələ almaq(s. 91)	
7	Ürəksiz durmaq (s. 65)	Arzularını gözündə qoymaq (s. 76)	Baş alıb getmək (s. 89)	Əlinin altında işlətmək(s. 91)	
8	Ürəyini ələ almaq (s. 69)	Gözü ətrafa baxmamaq (s. 78)	Başına at təpmək (s. 142)	Əli hər yərə çatmaq(s. 164)	
9	Ürəyinə bıçaq soxmaq (s. 75)	Gözü qamaşmaq (s. 91)	Başı ayılmaq (s. 156)	Əlimyandıda olmaq(s. 266)	
10	Ürəyini açmaq (s. 72, 90)	Gözü torlanmaq (s. 91)	Ağlına başına yığmaq (s. 164)		
11	Ürəyi partlamaq (s. 76, 143)	Bir göz qırımında (s. 93)			
12	Ürəyə zor etmək (s. 78)	Gözləri ilə müşayiətmək (s. 133)			
13	Qadam ürəyinə (s. 79)	Gözü yolda olmaq(s. 146)			
14	Ürəkağrıdan (s. 89)	Göz yetirmək (s. 146)			
15	Ürəyində bir əminlik yaranmaq(s.136)	Gözüne heç nə görünməmək (s.149)			
16	Ürəyi yanmaq (s. 138)	Gözündən oğurlanmaq (s. 156)			
17	Ürək-dirək vermək (s. 138)	Gözündən düşmək (s. 165)			
18	Ürək-göbəyini yemək (s. 141)	Göz aldatmaq (s. 193)			
19	Ürəyinin başı göynəmək (s. 156)	Üzü-gözü öyrəşmək (s. 139)			
20	Ürəyi dolu olmaq (s. 174)				
21	Ürəyindəkiləri boşaltmaq (s. 181)				
22	Ürəyini yaralamaq (s. 182)				

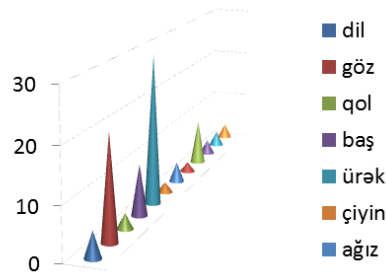
23	Ürəyi yerindən qopmaq(s. 184)				
24	Ürəyi atlanmaq (s. 258)				
25	Ürəyi darıxmaq (s. 237)				
26	Ürəyi yüngülləşmək (s. 250)				
27	Ürəyi kövrəlmək (s. 323)				
28	Ürəyi daşlaşmaq (s. 323)				

Bu ifadələrin xaricində **qol, çiyin, ağız, burun, beyin, qulaq, qan** sözləri ilə yaranan somatik birləşmələrə də romanda yer verilmişdir:

Qol	Qolundan tutmaq – kömək mənasında(s. 26)	Əl-qolu yanına düşmək (s. 31)	Acı günlərlə qol-boyun olmaq (s. 31)	
Ağız	Bir ağızdan demək (s. 46)	Ağızı sulanmaq(s. 71)	Ağızdolusu danışmaq (s. 90, 143)	Sözünü ağızında qoymaq (s. 164)
Burun	Burnunu sallamaq (s. 66, 146, 297)	Burunun ucu göynəmək (s. 133, 149, 217)		
Çiyin	Çiyinlərini çəkmək (s. 32, 67, 88)	Çiyindən yük götürülmək (s. 38)		
Beyin	Beyninə həkk olunmaq (s. 79)	Beyindən çıxara bilməmək (s. 79)	Söz beyninə girmək (s. 297)	
Qulaq	Qulağını açmaq (s. 81, 147)	Qulağı səsdə olmaq(s. 146)	Tikənin birini qulağı boyda etdirmək(s. 164)	
Qan	Qanqaraçılıq (s. 144)	Qanını qaraltmaq (s. 162, 297)		

Romanda bunlardan başqa da müxtəlif somatik birləşmələr vardır: *canını tapşırmaq (s. 29), boyun olmaq(s. 56), qəlbini didib-parçalamaq(s. 61), alınına bədbəxtlik yazılmaq(s. 132), ciyəri yanmaq(s. 133), bağı çatlamaq(s. 138), dişinin dibindən çıxanı demək(s. 154), ayaqlarının altında ölmək(s. 164), bıçaq sümüyə dirənmək (s. 240).*

Əsərdə işlənmiş somatik ifadələrə ümumilikdə baxdıqda ən çox **ürək** somatizmi ilə bağlı birləşmə yarandığını görürük. Ürək somatizmi, əsasən, sevinmək, kədərlənmək və s. kimi insan hisslərini ifadə edən sözlərlə bağlı birləşmə yaradır: **ürəyinə bıçaq soxmaq, ürəyinin başı göynəmək, ürəyi yüngülləşmək**. Ürək somatizmindən başqa **göz** somatizmi ilə bağlı ifadələr də romanda kifayət qədər çoxdur. Bu birləşmələr ilk baxışda **göz** sözünün dominant mənası ilə əlaqəsiz kimi görünə bilər, əslində məna bağlılığı itməmişdir: **arzularını gözündə qoymaq** – görmək istediklərinə nail olmaq, **gözü yolda olmaq** – kimi işə gözləmək, yola baxma-baxma qalmaq. Yəni bu ifadələrdə məna nə qədər məcaziləşsə də, gözün funksiyaları – baxmaq, görmək ilə əlaqə itmir. Əsas mənadan uzaqlaşma **başında turp əkmək** və ya **başına at təpmək** kimi **baş** somatizmi ilə yaranan birləşmələrdə daha çox nəzərə çarpır. **Əl** somatizmi ilə bağlı romanda işlənmiş ifadələr isə bir-birinə daha uzaq mənələrdədir: **əl almaq, əl tutmaq, əl çəkmək, əli hər yerə çatmaq** və s.

Əsərdə işlənmiş somatik frazeologizmlərin bir qismi reduplikasiya nəticəsində yaranmışdır. Müasir Azərbaycan dilində reduplikasyon somatik frazeologizmlərin iki tipi mövcuddur: 1)Eyni somatik vahidin təkrarı ilə yaranan somatik frazeologizmlər. Məsələn: **baş-başa vermək**. 2)İki müxtəlif somatik vahidin iştirakı ilə yaranan somatik frazeologizmlər. Məsələn: **baş-beynini aparmaq**.(3) Bu romandakı reduplikasyon somatik frazeologizmlər daha çox ikinci tipə aiddir: *dilsiz-ağızsız(s. 72), əl-qolu yana düşmək(s. 31), başdan-ayağa süzmək(s. 37), ürək-dirək vermək(s. 138), ürək-göbəyini yemək(s. 141), üz-gözü öyrəşmək(s. 139)* və s.

Somatik ifadələrin bədii əsərdəki əhəmiyyətini görə bilmək üçün romanda işlədilmiş bir neçə nümunədə somatizmləri cümlə tərkibindən çıxarmaq, əvəzində həqiqi mənalı ifadələr işlətmək kifayətdir:

...çiyindən ağır bir yük götürüldü.(s. 38) – Rahatlamaq
...telefon nömrəsi beyninə həkk olundu.(s. 79) – Yadda saxlamaq
...bayaqdan haqqında ağızdolusu danışdığı...(s. 143) – ... tərifləmək ...
Gözü yolda idi, qulağı səsdə.(s. 146) – İntizarında olmaq
...bir müddət keçmiş bütün ürəyindəkiləri boşaldıb sakitləşdi.(s. 181) – ...problemini danışdı.
Bir anda gözlərinə kədər doldu.(s. 279) – Qüssələnmək və s.
Nümunələrdən də göründüyü kimi, somatizmlər fikrin daha təsirli ifadəsinə xidmət edir.

Nəticə.

Somatik birləşmələr müasir dövr ədəbiyyatımızda da mühüm yerə malik ifadələrdir. Somatizmlər, eyni zamanda, bədii dili canlandırır, emosionallaşdırır. Somatizmlərin dildə tədqiqi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tərtib edənlər: F.Zeynalov, S.Əlizadə). Bakı, “Yazıçı”, 1988, 265 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cild. 4-cü cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 712 səh.
3. Bağırov Nizami. “Dədə Qorqud” dastanlarında somatik frazeologizmlər. (Nizami Bağırov / Dil Araşdırmaları, Güz 2016/19: 177-287)
4. Hacıyeva Əzizə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyasının əsasları. Bakı, “Nurlan”, 2008, 276 səh.
5. Hüseynov Vüqar. Somatik frazeologizmlər.(Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Materiallar. II kitab. 2015, səh. 883)
6. Sadıqova Elzadə. Azərbaycan dilində “baş” komponentli frazeoloji vahidlər. (Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Materiallar. II kitab. 2015, səh. 840)
7. Sultanova Yasəmən. Somatik komponentli frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri. (Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı. Materiallar. II kitab. 2015, səh. 836)
8. Varis. Sonuncu ölənlər ümidləridir. Bakı, “Qanun”, 2010, 352 səh.

DİLÇİLİKDƏ SİNTAQM PROBLEMİ

Gülgün MİRZƏYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
gulgunsarxan1994@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Xülasə. Məqalədə sintaqmın dilçilikdə mövqeyi məsələlərinə toxunulmuşdur. Bu vahidə həm fonetik, həm də sintaktik aspektdən yanaşılaraq onun fonogrammatik ünsür kimi səciyəsi problemi həlli izahını tapmağa çalışılmışdır. Müxtəlif dilçi alimlərin araşdırmaları əsasında sintaqmın fərqli bölgüləri üzə çıxarılmış və işlənmişdir. Öz növbəmizdə biz bu təcrübələrin nəticələrinə əsaslanmaqla yazıçı Eyvaz Əlləzoğlunun hekayələrindən götürülmüş nümunələrdə sintaqmın mövqeyi və işlənmə xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər. sintaqm, predikativ, obyektiv, relyativ, atributiv, fonogrammatik.

ПРОБЛЕМЫ СИНТАГМА В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Резюме. В статье затронуты вопросы позиций синтагмы в языкознании. Подойдя к этой единице и с фонетического и синтаксического аспектов, постарались найти разъяснение характерной проблемы как фонограмматического чуждого элемента. На основании исследований различных ученых в области языкознания, были выявлены и разработаны отличительные разделы синтагмы. В свою очередь, основываясь на результаты этого опыта, исследованы особенности положения и обработки синтагмы в образцах, приведенных из рассказов писателя Эйваза Аллазоглы.

Ключевые слова. синтагма, предикативный, объективный, релятивный, атрибутивный, фонограмматический.

PROBLEM OF SYNTAGM IN LINGUISTICS

Summary. The issues of the position of syntagm in linguistics were discussed in this article. In this unit, there was tried to find the explanation of essential problem as phonogrammatic aspect approaching syntactic aspect. On the basis of research of different linguistics the different sections of syntagm were revealed and worked out. In our turn, based on the results of these practices, the position and application specifications of syntagm were studied in the examples from stories of writer Eyvaz Allazoghlu.

Key words: syntagm, predicative, objective, relational, attributive, phonogrammatic.

Giriş

Müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri də sintaqm məsələsidir. XIX əsrdən etibarən dilçilikdə sintaqm problemi Rus və Avropa dilçilərinin diqqətini çəkmiş və bir növ onların tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Müasir dilçilik tarixində sintaqm anlayışının dilə, yaxud nitq aktına aid olmasına, cümlələrin sintaqmatik parçalara ayrılmasına, bu vahidin fonetik və ya sintaktik aspektdən öyrənilməsinə aid elmi araşdırmalar aparılsa da, vahid bir fikir formalaşmamışdır.

Dilçilik elmində bu məsələyə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Bir qrup dilçi sintaqmı fonetik vahid kimi, digər qrup dilçilər isə sintaktik vahid kimi öyrənməyə səy göstərmişlər. Sintaqm probleminin tədqiqatında yaranmış mübahisələr bizi bu məsələyə yenidən baxmağa sövq etdi.

Tədqiqatın obyektı. Eyvaz Əlləzoğlunun hekayələri

Tədqiqatın metodu. Sintaqmın fonetik və sintaktik vahid kimi araşdırılmasında təsviri metoddan istifadə edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Sintaqma fonetik və sintaktik yönümdən yanaşma

Hər şeydən əvvəl, sintaqm nitq hadisəsidir və nitq prosesində əmələ gəlir. Başqa sözlə desək, sintaqm ünsiyyət prosesində yaranır və danışq zamanı fikrin daha aydın, anlaşılıq çatdırılmasında ən ümdə vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Məşhur rus dilçisi L.V.Şerba yazır ki, nitq – fikir prosesində vahid mənə bütövünü bildiren, bir və yaxud bir neçə ritmik qrupun birləşməsindən yaranan bölünməz fonetik vəhdəti mənə sintaqm adlandırırım.(3, s. 180) Dilçi alim sintaqmı - nitq axınında intonasiyanı nəzərə alaraq şərh edir. Buna əyani sübut olaraq, yazıçı Eyvaz Əlləzoğlunun hekayələri əsasında seçilən nümunələrə nəzər yetirək; *Birdən – birə elə bil aramızda bütün sədlər, yarğanlar, uçurumlar, sərhəd dirəkləri uçub dağıldı,üzümə bağlanmış yad qapılar taybatay açıldı.* (1, s. 79) – */Birdən – birə / elə bil aramızda bütün sədlər / yarğanlar/ uçurumlar / sərhəd dirəkləri uçub dağıldı / üzümə bağlanmış yad qapılar / taybatay açıldı//. O, həmişə arvadının gələcəyə nikbin baxmasına, çoxlu ümidlər əkib onları biçməyinə, inam bəsləməsinə təəccüb edir, heç vaxt düşüdüklərini onunla bölüşmürdü.*(1, s.100) – */ O / həmişə arvadının / gələcəyə nikbin baxmasına / çoxlu ümidlər əkib / onları biçməyinə / inam bəsləməsinə təəccüb edir / heç vaxt düşüdüklərini / onunla bölüşmürdü //.* Göründüyü kimi, cümlənin məzmunundan və intonasiyasından asılı olaraq sintaqmların sayı bir və ya bir neçə ola bilər. Belə ki, birinci cümlə 6 sintaqmı, ikinci cümlə isə 8 sintaqmıdır.

Sintaqm problemi Azərbaycan dilçiliyində də alimlərin tədqiqat obyektinə çevilmiş və bu məsələ ilə bağlı iki cəbhə yaranmışdır. Dilçi alim prof. Yusif Seyidov sintaqmı söz birləşməsi ilə eyniləşdirənlərdən fərqli olaraq belə hesab edir ki, “söz birləşməsi ilə sintaqm tamamilə başqa – başqa əsaslara malikdir, bir qədər kəskin şəkildə desək, əslində onlar arasında heç bir ümumi cəhət yoxdur. Onun sintaqma verdiyi tərif aşağıdakı kimidir: “Sintaqm cümlə daxilində (nitqdə) bir – birinin ardınca gələn və bir nəfəsvermə ilə ifadə edilən sözlər qrupudur”. (2, s. 81-82)

Tərifdən məlum olur ki, Y.Seyidov nitq axınında fasilələr arasında meydana gələn nitq taktlarını nəfəs qrupu kimi şərh edir. Lakin araşdırmalar zamanı aydın olur ki, sintaqmın bir nəfəsvermə ilə tələffüz edilən söz qrupu kimi qəbul edilməsi canlı danışq zamanı özünü doğrultmur. Məsələn,

Səhər işə gedəndə qar dənələri göy üzündə seyrək – seyrək uçuşurdu (1, s. 203).

/ Səhər işə gedəndə / qar dənələri / göy üzündə / seyrək – seyrək uçuşurdu//

/ Səhər / işə gedəndə / qar dənələri / göy üzündə / seyrək – seyrək uçuşurdu//.

Göstərdiyimiz kimi, bu cümlə tələffüz zamanı iki formada reallaşma imkanına malikdir. Göründüyü kimi, eyni leksik vahidlərin səs ardıcılığı ilə birləşməsindən əmələ gələn bu cümlə intonasiyanın köməkliyi ilə danışan tərəfindən iki formada tələffüz edildiyi kimi, dinləyici tərəfindən də həmin formalarda dərk olunur. İkinci bölgüdə cümlənin intonasiya və strukturu birinci bölgüdəkinin eyni deyil və fərqli olaraq, cümlə yeni semantik, sintaktik və fonetik xüsusiyyətlər əldə edir. Birinci bölgüdə **Səhər** zaman mənalı vahidi bildirirsə, ikinci bölgüdə intonasiyadan asılı olaraq şəxs məfhumunu ifadə edir.

Sintaqmlar quruluşca çox müxtəlif ola bilər. O öz quruluşuna görə, bir sözə də, söz birləşməsinə də, cümləyə də uyğun gəlir. Məs.: */Qız hər kəlməbaşı oradan danışır, / yorulmaq bilmədən küçələri təsvir edir, / şəhərdə/ iri yelləncəklərin, / qırmızı tramvayların olduğunu deyirdi//.*

Bu nümunədə sintaqm həm sözə (şəhərdə), həm söz birləşməsinə (iri yelləncəklər) həm də cümləyə (Qız hər kəlməbaşı oradan danışır; yorulmaq bilmədən küçələri təsvir edir; qırmızı tramvayların olduğunu deyirdi) uyğun olur.

Sintaqm məsələsinin izahı prof. Ağamusa Axundovun da yaradıcılığında özünə müəyyən yer tutur. Sintaqm haqqında A.Axundov yazır: “İnsanlar arasında ən kiçik ünsiyyət vahidi olan cümlələr də müəyyən ritmik qruplara parçalanır və buna fonetikada sintaqm deyilir” (4,s.296). Həmçinin o, adi danışqda cümlənin sintaqmatik parçalanmasında sintaktik amillərin vacibliyindən danışır. Azərbaycan dilində sintaqmların iki cür olduğunu qeyd edir.

1. Bitmiş (tam) sintaqm;
2. Bitməmiş (yarımçıq, natamam) sintaqm

Bitmiş sintaqmlar cümlədə solda işlənmiş sintaqmlardır, bu da cümlədə xəbərin solda işlənməsi ilə bağlıdır(4, s.297). Tərkibində xəbər olan sintaqmlar eyni zamanda predikativ sintaqm adlanır. Məsələn, / *Hava qaralmışdı* // (1, s. 96). Bir sintaqmlı cümlədir və bitmiş sintaqmlı olmaqla bərabər predikativ sintaqmdır.

/ *Asfalt səkinin çuxurlarında / gölməçələr qalmışdı* // (1, s. 37). Bu cümlədə *Asfalt səkinin çuxurlarında* bitməmiş (natamam) sintaqmdır və cümlədə ifadə olunan fikrin müəyyən hissəsini təmsil edir.

Sintaqmatik bölgü bir tərəfdən ifadə edilən fikrin mənasının doğru - dürüst dərk olunmasına xidmət edir və anlaşmanı asanlaşdırırsa, digər tərəfdən də, danışıq zamanı cümlənin düzgün intonasiyasına imkan yaradır.

Prof. Qəzənfər Kazımov sintaqma sintaktik yönümdən yanaşaraq ona belə tərif verir:” (Sintaqm) Cümlədə sintaktik əlaqələrlə birləşən və vahid tam kimi fəaliyyət göstərən söz birləşməsi və söz qruplarından ibarətdir”(3, s. 40). Sintaqmın üzvləri arasında dörd əlaqə tipini qeyd edir.

- 1) Predikativ əlaqə
- 2) Obyektiv əlaqə
- 3) Atributiv əlaqə
- 4) Relyativ əlaqə

Predikativ əlaqə. Sintaqmın komponentləri (əşya ilə onun hərəkəti) arasında özünü göstərir. məs.:

Binaların arası ilə keçən asfalt səkilərdə əsgərlər, ikibir, üçbir gəzən qadınlar, qızlar gözə dəyirdi (1, s. 6). *Yelləncəklər fırfıra kimi fırlanır, oyunaq maşınlar burun – buruna gəlir, qızlar, oğlanlar gülüşür, tirdə yeniyetmələr hədəfi nişan alırdı* (1, s. 78).

“*Əsgərlər gözə dəyirdi*”, “*qadınlar gözə dəyirdi*”, “*qızlar gözə dəyirdi*”.

“*Yelləncəklər fırlanır*”, “*maşınlar gəlir*”, “*qızlar gülüşür*”, “*oğlanlar gülüşür*”, “*yeniyetmələr nişan alırdı*”.

Obyektiv əlaqə. Hərəkətlə onun obyektı arasındakı münasibəti ifadə edir.Məs.:

Piştaxtanın arxasında qızmış qum tavasında qəhvə dəmləyən qız qarşısındakı cəzvləri tez-tez qaşıqla qarışdırır, bir-bir müştəriləri yola salırdı (1, s. 103). *Qız aşağı boylananda onu gördü, baxışlarını yayındırdı, əlində tutduğu pərdəni buraxdı, içəri görünməz oldu* (1, s. 47)

Cəzvləri qarışdırır, qaşıqla qarışdırır, müştəriləri yola salırdı.

“*Onu gördü*”, “*baxışlarını yayındırdı*”, “*pərdəni buraxdı*”.

Atributiv əlaqə. Keyfiyyət, miqdar, sıra və s. bildirən təyinedici üzvlərlə əşya arasındakı əlaqədir. Yanaşma əlaqəsi əsasında yaranır və I növ təyini söz birləşmələrini xatırladır.məs.:

Əsəbi yerindən oynadacaq gur musiqi qulağı cırmaqlayırdı (1, s. 100). *Bu gün yaman səliqəli geyinmiş, səhər güzgünün qarşısında bəzənib-düzənmiş, bacısının pay aldığı təzə köynəyi əyninə çərtətməmişdi* (1, s. 28)

“*Əsəbi yerindən oynadacaq musiqi*”, “*gur musiqi*”.

“*Bacısının pay aldığı təzə köynəyi*”, “*təzə köynəyi*”.

Relyativ əlaqə. Sintaqmlarda təyinedici üzv, yəni kəmiyyət, zaman, yer, dərəcə, səbəb, məqsəd, şərt bildirən sözlərlə feili xəbər arasındakı əlaqəni ifadə edir.məs.:

Gecələr siçanlar döşəmənin altıyla qaçışır, civildəşə - civildəşə min oyundan çıxıb zibil yeşiyinə girirdilər (1, s. 71). *Dərslərdən sonra Allahın ver günü üz-üzə oturub siqaret çəkir, pəncərələrin dəmir barmaqlıqları arxasından get-gəl qaynayan küçəyə baxa-baxa darıxırdıq* (1, s. 71)

“*Gecələr qaçışır*”, “*döşəmənin altıyla qaçışır*”, “*civildəşə - civildəşə girirdilər*”, “*zibil yeşiyinə girirdilər*”.

“*Dərslərdən sonra siqaret çəkir*”, “*üz-üzə oturub siqaret çəkir*”, “*küçəyə baxa-baxa darıxırdıq*”, “*pəncərələrin dəmir barmaqlıqları arxasından baxa-baxa darıxırdıq*”, “*get-gəl qaynayan küçəyə baxa-baxa qalırdıq*”

Bu nümunələr əsasında müşahidə edilən sintaqmlar sintaktik əlaqələr vasitəsilə yaranan tabelilik (uzlaşma, yanaşma, idarə) əlaqəsi ilə eyni funksiyanı daşıyır. Doğrudur, sintaqm sintaksislə əlaqəlidir, amma bu vahid (sintaqm) nitq zamanı ortaya çıxır və diqqəti özünə cəlb edərək müstəqil şəkildə, söz birləşməsi ilə eyniləşdirilmədən tədqiq olunmasını tələb edir.

Tədqiqatın nəticəsi.

Sintaqmın formalaşmasında təkcə intonasiyanı və fasiləni əsas götürə bilmərik. Həmçinin, sintaqmın və ya sintaktik tərkibin daxilində olan sözlər semantik və qrammatik cəhətdən də əlaqələnməlidir. Bir bütöv halında çıxış etməlidirlər.

Yuxarıda irəli sürülən fikirləri yekunlaşdırsaq, əslində, sintaqmı konkret şəkildə nə fonetik, nə də sintaktik vahid kimi götürmək olar, çünki bu vahid həm qrammatikanın, həm də fonetikanın ortaq yükünü daşıyır. Çünki biz cümlənin, daha dəqiq desək, mətnin məzmununa düzgün intonasiya vasitəsilə bələd oluruq. Buna görə də, sintaqm fonogrammatik vahiddir. Misallara gəldikdə fonetik yanaşmaya dair verilmiş nümunələri göstərmək olar. Sintaqlar təkcə binar xarakterdə (ikiüzlü) olmayıb, həm də bir üzvdən də ibarət ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvaz Əlləzoğlu "Hekayələr", Bakı, "Qanun" nəşriyyatı, 2013, s. 292.
2. Yusif Seyidov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı , 1985, s. 81-82.
3. Qəzənfər Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2004, s. 40-42.
4. Ağamusa Axundov. Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı , 1983, s. 297.
5. Nəsir Məmmədov, Ağamusa Axundov. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1966, s. 123-131.

**MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRI-MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASINA
ƏSASLANARAQ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SİNTAKTİK
ƏLAQƏLƏRİN TƏDQIQI**

Elvira RƏCƏBOVA

elvireceb1993@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Xülasə. Məqalədə sintaktik səviyyədə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına əsaslanaraq ismi birləşmələr daxilində sintaktik əlaqə üsulları tədqiq olunmuşdur. Bəzi dilçilərin fikrinə münasibət bildirilmiş, müəyyən məqamlarda isə, şəxsi tədqiqatların nəticələri qeyd olunmuşdur. Sintaktik əlaqələrlə bağlı bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər. *sintaktik, müəyyən, qeyri-müəyyən, yanaşma, idarə, uzlaşma.*

**ИССЛЕДОВАНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ,
ОСНОВЫВАЯСЬ НА КАТЕГОРИИ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ И НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ
В ПРЕДЕЛАХ СОЕДИНЕНИЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ**

Резюме. В статье исследованы способы синтаксической связи внутри соединений существительных, основываясь на категорию определенности и неопределенности на синтаксическом уровне. Было выражено отношение к мнению некоторых лингвистов, а в определенных моментах отмечены результаты личных исследований. Внесена ясность в некоторых спорных вопросах, связанных синтаксической связью.

Ключевые слова. *синтаксический, определенный, неопределенный, подход, управление, согласование.*

**RESEARCH OF SYNTACTIC RELATIONS WITHIN NOUN COMPOUNDS BASED
ON DEFINITE AND INDEFINITE CATEGORY**

Summary. Methods of syntactic relations were studied within noun compounds based on definite and indefinite category in syntactic level in article. There was noted an attitude to the opinions of some linguistics, the results of personal researches were noted in certain points. Some disputed issued were clarified in relation with syntactic connections.

Key words: *Syntactic, definite, indefinite, approach, management, coordination*

Tədqiqat metodu. Təsviri, müqayisəli metod.

Giriş. Dilçilikdə son illər ərzində daha çox tədqiqata cəlb olunan, elmi araşdırmalar aparılan mözvu olmasına baxmayaraq, yekun nəticədə yekdil bir fikir əldə olunmamışdır. Bəzi alimlərin fikirləri üst-üstə düşsə də, müəyyən məqamlarda, bir-birinin fikrini inkar edib və yaxud da əlavələr edərək öz mövqelərini isbat etməyə çalışmışlar. Bütün bu mübahisəli məsələləri araşdıraraq və nəzərə alaraq öz mövqeyimizi təqdim etməyə çalışmışıq.

SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏR

Biz sintaktik səviyyədə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına əsaslanaraq təyini birləşmələr arasındakı sintaktik əlaqələri aşağıdakı formada bölməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1-Cİ TİP. Yanaşma əlaqəli birləşmələr (birinci növ təyini söz birləşmələri daxilində). Birinci növ təyini söz birləşmələri arasındakı əlaqə tam yanaşma əlaqəsidir. Çünki asılı tərəfin heç bir qrammatik göstərici olmadan əsas tərəfə mənə və intonasiya ilə bağlanması nəticəsində yaranır. məs.; ucaboy kişi, sərin külək, sərt baxış, dərin quyu, beş kitab, oynayan uşaq, onuncu sinif və s. Qeyd

etdiyimiz bu tiplə bağlı bir o qədər də mübahisəli fikirlər yoxdur. Əksər dilçilər bu növü belə qəbul etdiyi üçün qrammatikamızda da beləsabitləşib.

2-Cİ TİP. 1) qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələr, 2) Natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələr (ikinci növ təyini söz birləşmələri daxilində). İkinci növ təyini söz birləşmələri birinci tərəfi qeyri-müəyyən ziyəlik hal, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçili birləşmələrdir. Bu birləşmə daxilində sintaktik əlaqə məsələsi bir qədər mübahisəlidir. Bu mövzu ilə bağlı kifayət qədər elmi araşdırmalar aparılmış, lakin vahid bir nəticə əldə olunmamışdır.

1) Qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələr.

Q.Kazımov qeyd edir ki, Ə.Abdullayev *dəniz suyu tipli* birləşmələrin tərəfləri arasında idarə və uzlaşma əlaqələrini qəbul etmişdir.Y.Seyidov bunlardan fərqli olaraq, qeyd edilən birləşmə modelinin yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə qurulduğunun isbatına çalışmışdır. (1. s. 52) N.Məmmədov isə bu tip birləşmələrin “qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi” ilə qurulduğunu göstərmişdir. “Bu birləşmələrin (*yer üzü, yerin üzü*) hər ikisində idarə əlaqəsi vardır. Deməli yerin üzü birləşməsində müəyyənlik bildirən idarə əlaqəsi varsa, *yer üzü* birləşməsində qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi vardır”(4. s. 297).

Fikrimizcə, əgər ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi qeyri-müəyyən ziyəlik halda olarsa, istənilən vaxt onu müəyyən ziyəlik hala çevirə biliriksə (yəni ziyəlik hal şəkilçisi görünür, amma istədiyimiz an bərpa edə bilirik) bu zaman burada yanaşma əlaqəsindən danışmaq məntiqsizdir. Çünki qeyd etdiyimiz kimi, yanaşan, tabe olan söz heç bir halda qrammatik göstərici qəbul edə bilməz. Yox əgər bu fikirlə razılaşmayıb bu birləşmələr daxilində olan əlaqəni yanaşma və uzlaşma olaraq qeyd etsək, onda birləşmənin birinci tərəfini qeyri-müəyyən müyiyəlik haldan müəyyən ziyəlik hala keçirəndə yanaşan sözü idarə əlaqəsinə keçirmiş olacağıq. Gəlin fikir verək, hansı birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfinə ziyəlik hal şəkilçisi artırıb idarə əlaqəsinə çevirə bilirik? Əlbəttə ki, bu mümkünsüzdür. məs.; *acı söz, isti münasibət, xeyli kitab-* sözləri yanaşma əlaqəsində olan birinci növ təyini söz birləşmələridir, *kitab üzü, dərs cədvəli, pəncərə şüşəsi* kimi ikinci növ təyini söz birləşmələri arasında qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəsi qeyd olunmalıdır. Necə ki, qeyri müəyyən ziyəlik halda şəkilçi görünür, qeyri-müəyyən idarə əlaqəsində də şəkilçi görünür, amma biz mənsubiyyət şəkilçisinə əsasən onu bərpa edə bilirik. Bir şeyi də vurğulayaq ki, qeyd olunan məsələ yalnız birinci tərəfində hal şəkilçisi bərpa oluna bilən ikinci növ təyini söz birləşmələrinə aiddir. Daşlaşmış ikinci növ təyini birləşmələrinə (*dan yeri, dəmir yolu, elektrik qatarı və s.*) aid deyil. Biz bilirik ki, idarə əlaqəsində olan birləşmələrdə asılı tərəf əsas tərəfi ismin halları ilə idarə edir. Əgər biz birinci tərəfi heç bir halda şəkilçi qəbul etməyən ikinci növ təyini birləşmələrini götürsək, hal şəkilçisi olmadığı üçün və artır da bilmədiyimiz üçün əsas tərəfin idarəsindən danışa bilmərik. Beləliklə, belə bir qənaətə gəlirik ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfində ziyəlik hal şəkilçisi bərpa oluna bilirsə, bu zaman bu tip birləşmələr daxilində olan əlaqə qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəsidir.

Bu məsələ ilə bağlı yuxarıda alimlərin fikirlərini təqdim etmişdik. Belə ki, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Abdullayev, R.Xəlilov və b. bu tip birləşmələr daxilində müəyyən idarə əlaqəsini qəbul etmişlər. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, burada müəyyən idarə əlaqəsi olması üçün müəyyən ziyəlik hal şəkilçisi görünməlidir. Əgər formal əlamət görünürsə (qeyri-müəyyəndirsə) burada müəyyənlikdən söhbət gedə bilməz. N.Məmmədov isə sözügedən müəlliflərdən fərqli olaraq bu tip ikinci növ təyini söz birləşmələrinin qeyri-müəyyən idarə əlaqəsi ilə qurulduğu fikrinin tərəfdarı olmuşdur. Biz də, N.Məmmədovun fikrindəki məntiqdən çıxış edərək bu tip birləşmələr daxilində qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəsinin olması fikri ilə razılaşır və onu qəbul edirik.

2) Natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələr.

Q.Kazımov qeyd edir ki, ümumilik və qeyri-müəyyənlik bildirməsi, heç bir formal əlamətə malik olmaması, tərəflər arasına söz daxil olmasına imkan verməməsi, ikinci tərəfdən aralana bilməməsi kimi əlamətlər göstərir ki, *dəniz suyu* tipli birləşmələrin birinci tərəfi ikinci tərəfə yanaşma yolu ilə tabe olur. Lakin bu yanaşma *yaşıl yamac* tipli birləşmələrdəki yanaşmadan keyfiyyətcə fərqlidir.(1.s.54) Y.Seyidov bunlardan fərqli olaraq, qeyd edilən birləşmə modelinin yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə qurulduğunun isbatına çalışmışdır. “İdarə əlaqəsindən danışılarkən qeyd edilməlidir ki, *vətənin torpağı* tipli birləşmələrdə birinci tərəf ikinci tərəf vasitəsilə idarə olunur. Burada *vətənin* sözünün idarə olunmasını göstərən ziyəlik hal şəkilçisidir (-in). Vətən torpağı birləşməsinin birinci tərəfində isə (vətən) belə bir şəkilçi yoxdur, deməli, burada idarə əlaqəsinin əlaməti yoxdur”.(1.s.54)

İkinci növ təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan kifayət qədər birləşmələr vardır ki, həmin birləşmələrin birinci tərəfi heç bir halda şəkilçi qəbul etmir, həmçinin bu birləşmələri üçüncü növ

təyini söz birləşmələrinə çevirmək olmur. məs.; qan yumuşaqlığı, cümə axşamı, dan yeri, su duyğusu, hava duyğusu, Ağcallı dağı, dəmir yolu, (M.Süleymanlı). Qeyd olunan bu birləşmələr uzun illər ərzində işlənərək inkişaf yolu keçmiş, adlandırma xüsusiyyəti qazanmışdır.

İkinci növ təyini söz birləşmələrinə daxil olan bu tip birləşmələri tam yanaşma və uzlaşma əlaqəsində götürmək məqsədəuyğun deyil. Bəzi müəlliflər qeyd edirlər ki, bu tip birləşmələrdə əgər ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisi varsa, birinci tərəf də qeyri-müəyyən yiyəlik haldadırsa bu birləşmə daxilində olan əlaqə idarə və uzlaşma əlaqəsidir. Əslində isə biz dəqiqliklə fikir versək görürük ki, birinci tərəf qeyri-müəyyən yiyəlik halda olsa da heç bir halda bura hal şəkilçisini artırmaq olmur. Biz də bilirik ki idarə əlaqəsində asılı tərəf əsas tərəfi ismin halları ilə idarə edir. Burada isə hal şəkilçiləri olmadığı üçün və artırma bilmədiyimiz üçün bu tip birləşmələrin daxilində idarə əlaqəsi olması fikri qəbul edilə bilməz.

İkinci bir tərəfdən, bir qrup alimlər bu tip birləşmələr daxilində yanaşma və uzlaşma əlaqəsinin olduğunu qeyd edirlər. Fikrimizcə, bununla da razılaşmaq olmaz. Çünki tam yanaşma əlaqəsində olan birləşmələrlə bu birləşmələr arasında fərqlər mövcuddur. 1) tam yanaşma əlaqəsi birinci növ təyini söz birləşmələri daxilində olur ki, belə təyini birləşmələrin ikinci tərəfi heç vaxt mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilməz. məs.; yaşlı bir gülüş, odlu bir göz, günəşli bir gün, ağır bir yük, odlu bir hava və s. (M. Süleymanlı); 2) tam yanaşma əlaqəli birləşmələr cümlə üzvünə görə təhlil olunanda ayrı-ayrılıqda təhlil olunur. Amma bu tip ikinci növ təyini söz birləşmələri həmişə üçüncü şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir, birinci tərəfi də həmişə şəkilçisiz işlənir, istəsək də şəkilçini bərpa edə bilmərik. Cümlə üzvlərinə görə təhlil zamanı parçalanmır. Ona görə də biz belə birləşmələr daxilində nə tam yanaşma, nə də qeyri-müəyyən idarə əlaqəsini qəbul edirik. Hesab edirik ki, bu tip ikinci növ təyini birləşmələrin daxilində olan əlaqə natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəsidir. Nümunələri müqayisə edək.

Yanaşma	→
maraqlı kitab	→
dan yeri	←
uzlaşma	←

3-CÜ TIP. Uzlaşma və idarə əlaqəli birləşmələr (üçüncü növ təyini söz birləşmələri daxilində).

Üçüncü növ təyini söz birləşmələri birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfi hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə qurulan birləşmələrdir ki, bu birləşmələr daxilində mübahisəsiz idarə və uzlaşma əlaqəsi qəbul olunmuşdur. Çünki hər iki tərəfin formal göstəricisi müəyyəndir.

Biz bu məqaləmizdə sintaktik əlaqələrlə bağlı bəzi mübahisəli məsələlərə də izah verməyə çalışmışıq. K.Qəzənfər qeyd edir ki, “ Yanaşma öz xarakterinə görə tam və natamam yanaşma kimi iki növə ayrılır. **Tam yanaşmada** asılı və əsas tərəf arasına daxil olan sözlər əsas tərəflə yalnız yanaşma əlaqəsində olur. Başqa sözlə, yanaşmanın bu növündə əsas və asılı tərəflərin arasına uzlaşma idarə əlaqəli sözlər daxil ola bilmir. məs.; dağdakı bulaq, dağdakı həmin bulaq, dağdakı həmin iki bulaq. Bu misallarda bulaq sözü əsas tərəf, qalan sözlər asılı tərəfdir. Asılı tərəflərin hamısı birbaşa əsas tərəfə tabe olmuşdur.” (1. s. 14)

Bu fikirlə, demək olar ki, bütün dilçilər həmfikirdir. Ona görə dilçilikdə də belə sabitləşib.

“**Natamam yanaşmada** əsas və asılı tərəflər arasında ya idarə, uzlaşma əlaqəli (bir və ya hər ikisi) sözlər işlənir, yaxud da tərəflər arasına belə sözlər artırmaq olur. məs.; *Axşam Xalid çamadanını bizə gətirdi* - cümləsində *axşam gətirdi* sözləri arasında yanaşma vardır. *Axşam* sözü *gətirdi* sözü ilə yanaşma əsasında əlaqələnmişdir. Bu natamam yanaşmadır, çünki *axşam* sözü ilə *gətirdi* sözü arasında uzlaşma əlaqəli *Xalid* (*Xalid gətirdi*), idarə əlaqəli *bizə* (*bizə gətirdi*), *çamadanını* (*çamadanını gətirdi*) sözləri vardır.” (1.s. 15)

Fikrimizcə, yanaşma əlaqəsini bu formada tam və tam olmayan (natamam) olaraq bölmək bir qədər mübahisəli məsələdir. Çünki Q.Kazımov tam yanaşma əlaqəsini söz birləşmələrində, natamam yanaşma əlaqəsini isə cümlələrdə qeyd edib. Qeyd etdiyimiz kimi, tam yanaşma əksər hallarda birinci növ təyini söz birləşmələri daxilində müşahidə olunur. Cümlə daxilində isə sözlərin yerinin dəyişilməsi üslub məsələsidir. Əgər qeyd olunan *axşam Xalid çamadanını bizə gətirdi* nümunəsində zərflər yerini dəyişib cümlə əvvəlinə keçibsə, bu o demək deyil ki, buradakı yanaşma əlaqəsi natamamdır. Yanaşma əlaqəli birləşmələr daxilində nə qədər söz daxil olmasından asılı olmayaraq bu sözlər tam halda bir-birinə yanaşaraq əlaqəyə girirlər. Çünki asanlıqla bu əlaqə daxilində olan sözləri, birləşmələri çıxarmaq və yaxud da yerlərini dəyişmək mümkündür. Biz cümlənin üslubi xüsusiyyətini bir anlıq nəzərə almayıb, onu dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırsaq, cümlə (*Xalid çamadanını bizə axşam gətirdi*) mübtədə, vasitəsiz tamamlıq, vasitəli tamamlıq, zərflilik, xəbər formasında qurulacaqdır. Bununla da, natamam yanaşma olaraq qeyd olunan əlaqə tam yanaşmaya (*Axşam gətirdi*) çevriləcəkdir.

Digər bir tərəfdən, əgər biz yanaşma əlaqəli sözlər arasına digər əlaqələr daxil olduğu üçün onu tam və natamam olaraq bölürüksə, niyə üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərkibinə digər əlaqələr

daxil olduğu halda onu tam və natamam uzlaşma olaraq bölmürük? Məs.; *Qaraca, Bayram babanın neçə il qabaq vəfat eləmiş qardaşının oğlu idi*. Bu cümlədə də uzlaşma, idarə əlaqəli birləşmə daxilində yanaşma əlaqəli birləşmələr işlənmişdir. Lakin buna görə bu birləşmə daxilindəki əlaqəni natamam uzlaşma olaraq bölmək, növlərə ayırmaq mümkün deyil.

Tədqiqatın nəticəsi.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu məqalədə müəyyən qədər mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq. Bütün qeyd etdiklərimizi ümumiləşdirərək nəticəni sxemlərlə təqdim edirik.

1-Cİ TİP. Yanaşma əlaqəli birləşmələr.

yanaşma → yanaşma → yanaşma →
sərin külək → *oxuyan uşaq* → *xeyli kitab* →

2-Cİ TİP. 1) Qeyri-müəyyən idarə və uzlaşma əlaqəli birləşmələr.

Qeyri-müəyyən idarə qeyri-müəyyən idarə qeyri-müəyyən idarə
gün işığı → *saç rəngi* → *ev xanımı* →
 uzlaşma ← uzlaşma ← uzlaşma ←

2) Natamam yanaşma və uzlaşma əlaqəli birləşmələr.

natamam yanaşma → natamam yanaşma → natamam yanaşma →
dan yeri ← *nərə balığı* ← *haqq yergisi* ←
 uzlaşma ← uzlaşma ← uzlaşma ←

3-CÜ TİP. Uzlaşma və idarə əlaqəli birləşmələr.

uzlaşma ← uzlaşma ← uzaşma ←
məktəbin həyatı ← *ayın axırı* ← *maşının sürəti* ←
 idarə → idarə → idarə →

ƏDƏBİYYAT.

1. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Təhsil", 2007. s. 14, 15, 52, 54, və s.
2. Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik əlaqələr. –ADU nəşri, 1956, s. 9, 15, 31 vəs.
3. Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, "Maarif", 1998, s. 11.
4. N.Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, "Maarif", 1971. s.297.
5. R.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə üsulları. –Azərbay SSR AE-nin Məruzələri, on dörd cild, 1958, 2-ci c, s. 42.
6. M.Süleymanlı. Üç roman. Bakı, Azərbaycan, 2004.

TƏHSİLDƏ TEXNOLOJİ YENİLİKLƏR VƏ ONLARIN İSTİFADƏSİ

Günəl HÜSEYNOVA

Gəncə Dövlət Universitetinin

83-aytan@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir dövüdə texnoloji vasitələrin təhsildə vacibliyi, zəruriliyi danılmazdır. Ağıllı lövhə ilə keyfiyyətli və səviyyəli dərs hazırlamaq üçün ancaq proqram təminatından düzgün və bacarıqla istifadə etmək mümkündür. Şagirdin dərk etmə prosesinə və müstəqil işə tam qoşulmasına şərait yaradan amillərdən biri də bu lövhələrin proqramının rəqəmsal məhsul yaratmağa imkan verməsidir. Məqalədə də bu məsələlərə diqqət yetirməyə çalışmışıq.

Açar sözlər: İKT, ağıllı lövhə, təhsil, tədris

Giriş

Ulu öndərimizin təhsillə bağlı demişdir: "Biz müstəqil dövlət olaraq özümüzün təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq. İndiyə qədər yaranmış təməlinüzərində Azərbaycan təhsili, məktəbi bundan sonra daha da təkmilləşəcəkdir..." Hər bir insan gündəlik həyatda, əməli fəaliyyətdə, texnoloji vasitələrdən özü də fərqi nə varmadan istifadə edir, qarşılaşır və faydalanmış olur. Bu rastlaşmalar müasir texniki vasitələrlə davranmağa, müxtəlif sosial, iqtisadi, hüquqi və siyasi informasiyaların əldə edilməsinə və onlardan istifadə edilməsinə imkan yaradır. Gündəlik həyatda, dəqiq və humanitar elm sahələrinin inkişafında, texnika və müasir texnologiyaların təkmilləşdirilməsi insanların yaxın köməkçisinə çevrilir. Bir sözlə cəmiyyətin informasiyalaşdırılması, ölkənin intellektual potensialından səmərəli istifadə edərək hərtərəfli inkişafın təmin edilməsi, cəmiyyətdə aşkarlıq və şəffaflığın bərqərar edilməsi, işsizliyin aradan qaldırılması, dünya arenasına çıxması, bütövlükdə ictimai həyatın

demokratikləşməsində texnologiya güclü vasitələrdir. Hazırda texnoloji vasitələrdən mədəniyyətdə, elmdə, təhsildə, siyasətdə, idarəetmədə, səhiyyədə, sənayedə biznesdə, və digər sahələrdə istifadə məsələlərinin aktuallığı və zəruriliyi tam qəbul olunmuşdur. İndiki dövrdə məlumat almaq imkanı güclü olan vətəndaş cəmiyyətinin qurulması gələcək bəşər sivilizasiyasına doğru mühüm bir addımdır. Bu gün texnoloji vasitələrdən geniş istifadə hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına kömək etmiş olur. Azərbaycanda informasiyalaşmış cəmiyyətin meydana gəlməsi, müxtəlif səviyyədə informasiya mübadiləsi sistemlərinin inkişafı, informasiya və bilik bazarının yaradılması, vətəndaş və təşkilatların istənilən məlumatı almaq, onu yaymaq və ondan istifadə etmək kimi hüquqlarının tam təmin edilməsi və s. buna bariz nümunədir.

Məqalə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi texnoloji vasitələrin təhsildə vacibliyi, zəruriliyi danılmazdır. Düşünsək ki bəşər sivilizasiyasının inkişafı, təşəkkülü, formalaşması bilavasitə təhsillə bağlıdır heç də yanlışdır. Azərbaycan tarixində müəyyən mərhələ təşkil etmiş sovet dövrü, bir sıra sahələrdə, o cümlədən təhsil sahəsində inkişafı, irəliləyişlərin baş verməsi ilə xatırlanır. Belə ki, təhsilin pulsuz olması əhalinin savadsızlığının tədricən aradan qaldırılması, sistem halında formalaşdırılması, kütləvi xarakter alması və təhsilin dünyəviliyinin təmin olunması məhz sovet dönəmi ilə bağlıdır. Lakin XXI əsr texnologiyaların bol olduğu bir dövrdə dərslərdə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) imkanlarından istifadə olunması, dərslərin daha maraqlı, keyfiyyətli, qavranılan olması, texniki təminatın lazımı materiallarla zənginləşdirilməsi, uyğun resursların köməkliliyi ilə dərsləri daha rəngarək edərək qarşıya qoyulan məqsədə nail olması nəticə etibarilə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Dünyada bir çox sahələrdə son illərdə analoqu olmayan intensiv inkişaf gedir, xüsusi ilə də informasiya industriyası və informasiya resursları sislilə ilə inkişaf edir. Bu intensiv inkişaf bir çox sahələrə, əsasən də təhsilə ciddi təsir edir. Tədqiqatda əsas məqsəd təhsildə İKT yenilikləri və onlardan maksimum istifadə yollarının araşdırılmasıdır. Müasir müəllim öz fənnini tədris edərkən həm İKT-dən düzgün istifadə etməli, dərsləri əlaqələndirməli və səmərəli idarə etməlidir.[2, 49]. İKT bu gün çox sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf təhsil sisteminə, insan potensialına, intellektual cəmiyyətin formalaşmasına, ölkələrin iqtisadi və texnoloji inkişafına gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə şagirdlərə texnoloji mədəniyyətin aşılınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Resursların və informasiyaların insanların maraq və mənafeələrinə xidmət etməyə yönəldilməsinin zəruri tələb kimi irəli sürüldüyü bir vaxtda şagirdlərin texnoloji bilik və bacarıqlara yiyələnmələri, öz fəaliyyətlərində onlardan məqsədyönlü istifadə edə bilmələri mühüm vəzifə kimi meydana çıxır. Həmçinin elm və texnikanın sürətlə inkişafı, texnologiyaların durmadan yenilənməsi də peşə və ixtisaslara tələblərin artmasını zəruri edir.

Müasir dövrdə elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, dar bir ixtisasla kifayətlənmək mümkün deyildir. İnsan öz texnoloji bacarıqları sayəsində universal istehsal sahələrində fəaliyyət göstərə bilməlidir. Ona görə də məktəblərdə gələcəyin geniş profilli mütəxəssisinin formalaşdırılmasının ilkin təməlinin qoyulması aktual problem kimi vacib hesab olunur.

Ekspertlərin araşdırmalarına görə, yeni texnologiyadan istifadə həm şagirdlər, həm də müəllimlər üçün geniş imkanlar açır. Bu gün təhsil sahəsində yeni texnologiyaların tətbiqi ənənəvi məktəb avadanlıqlarından istifadəni arxa plana keçirib. Proyektorlarla dərslərin mövzuna uyğun internet resurslarından istifadə olunması dərsləri daha qavranılan və maraqlı edir. 2013 cü ildə müəllimlərimiz Fransanın Besançon şəhərində Franche Comte Universitetində keçdikləri təcrübə zamanı "le tableau numerique" (ağıllı lövhə) haqqında məlumatlandırılmışdılar. 2015 ci ildə biz o təcrübədə artıq ağıllı lövhədən istifadəsinin adi hal aldığı və bizə məhz ağıllı lövhələrlə dərslərin keçildiyinin şahidi olduq. Bu gün Azərbaycanın bir çox ümumtəhsil məktəblərində artıq taxta lövhələri "ağıllı lövhələr" əvəz edir. Qeyd etmək istərdim ki, bu ağıllı lövhələr texnoloji yenilik kimi təhsil prosesinin vacib elementlərindən birinə çevrilib. Təhsil Nazirliyi tərəfindən Böyük Britaniyanın "Promethean" şirkətinin məhsulu olan elektron lövhənin "ActivBoard 378 Pro" modelindən ölkənin şəhər və rayonlarının bir çox məktəblərinə artıq paylanılıb. Bu qurğu tədris prosesində müəllim və şagirdin aktivliyini təmin edən bir qurğudur. [1, "Həftə içi" qəzeti] .Hər şeydən əvvəl ağıllı lövhə dərslər zamanı şagirdlərə verilmiş materialın təqdimatında bir elastiklik, asanlıq yaradır. Həmçinin klassik lövhələrdən fərqli olaraq sadə işləmə ilə şagirdlərin fəaliyyətini asanlaşdırır. Məs: rəngli markerlərlə, hərəkətli obyektlərlə, həndəsi alətlərlə və s. Ağıllı lövhə şagirdlərə verilmiş müxtəlif xüsusiyyətlər

sayəsində multimediya sənədlərinin fərdiləşdirilməsi və dəyişdirilməsini, yaradıcılıq qabiliyyətini təmin etmiş olur.

Şagirdləri düşünməyə, işləməyə, yaradıcılığa, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəlmiş olur. Bütün əməliyyatlar elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyətli səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla interaktiv rejimdə baş verir. Eyni zamanda, “ağıllı lövhə” üçün dərslər qurulur. Həm metodiki, həm də texniki cəhətdən maraqlı dərslər qurmaq üçün “Activinspire” proqramı qurulur və bu proqramda bütün imkanlar vardır. Bu proqramın funksiyaları ilə müxtəlif resurslar hazırlamaq olar. “Ağıllı lövhə”nin üstün cəhətlərindən biri də, onun üzərində aparılan dərslərin prosesinin gedişini kompyuterin yaddaşında saxlanması və dəfələrlə istifadə edilməsinin mümkünlüyüdür. Dərslərdə iştirak etməyən, geri qalan uşaqlar dəfələrlə bu video yazıları izləyə bilərlər. Həmçinin bu vəsait bütün sinfin diqqətini cəlb edir. Hərəkət, səs, cədvəllər, hər bir mövzuya uyğun şəkillərin, musiqilərin internet vasitəsilə tapılması təmin olunur. Bu lövhədə proyektorda olan funksiyalar mövcuddur. Yazı yazılması, ehtiyatların yerləşməsi, obyektlərin redaktə olunması, silinməsi, səhifədən səhifəyə köçürmək, mətnin əlavəsi və formalaşdırılması, qeydlər səhifələrinin yaradılması, kimi funksiyaları var. Məhz bu funksiyalar müəllimə aktiv şəraitdə dərslər hazırlamasına imkan verir. Elektron lövhələrin təlim prosesində tam gücü ilə tətbiq olunması üçün bu sahədə müəllim hazırlığı praktik xarakter daşımalı, yeni texnologiyaların müasir dərslərdə istifadəsinə dair müvafiq təcrübə əldə edilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Bu gün interaktiv metodlar olmadan müasir təlim prosesini təsəvvür etmək mümkün deyil. 10-15 il əvvəl müəllimlər dərslərin mövzusunə uyğun təlim materiallarını internettən tapır, Power Point proqramında dərslər hazırlayıb, videoresursların köməkliliyi ilə dərslər tərtib edirdi. Dərslər nə qədər yüksək təşkil olunsay da şagirdlər ancaq baxır və dinləyirdilər. Bir sözlə informasiyanı passiv formada mənimsəyirdilər. Bu isə mənimsəmənin səmərəliliyinin 50 faizini təmin edir. Lakin zaman keçir, texnologiyalar təkmilləşir və bununla bərabər, təlim prosesinin məntiqi və təşkilati formaları da dəyişir. Artıq ağıllı lövhələr sayəsində şagirdlər öz fikirlərini əsaslandıraraq, danışmış və yazmış olurlar. Bu da şagirdlərdə təlim motivasiyasının yüksəldilməsinə, dərslərdə sənədlərin yüksəldilməsinə imkan yaradır. Və beləliklə təhsilin keyfiyyətinin artmasının şahidi oluruq. Bu imkanlarla yanaşı ağıllı lövhənin proqramı təlim fəaliyyətinin dəstəklənməsi probleminin həlli üçün işlənib. Əgər interaktiv tədris resursları varsa, ağıllı lövhədən istifadə dərslərin səmərəli təşkilinə kömək etmiş olur. Əgər bu imkanlar yoxdursa, avadanlığın yeni interaktiv imkanları yararsız qalır və müəllim ağıllı lövhədən yalnız əyaniliyi təmin edən vasitə kimi yararlı ola bilər.

Nəticə

Ağıllı lövhə ilə keyfiyyətli və səviyyəli dərslər hazırlamaq üçün ancaq proqram təminatından düzgün və bacarıqla istifadə etmək mümkündür. Şagirdin dərslərdə prosesinə və müstəqil işə tam qoşulmasına şərait yaradan amillərdən biri də bu lövhələrin proqramının rəqəmsal məhsul yaratmağa imkan verməsidir. Buna görə də müəllimlərə proqramın imkanlarından istifadə etməyi öyrətmək vacib amillərdən biridir. Bu gün əsas məqsəd şagirdləri interaktiv, müstəqil işləmələri üçün zəmin yaratmaq, onları təlim materialları ilə təmin etməkdir. Müəllimlərə isə unikal informasiya mühiti yaratmağı öyrətməkdir. Bunun üçün treninqlər təşkil etmək, müəllimləri fəal və interaktiv təlim metodları ilə məlumatlandırmaq və standartlarda ifadə olunmuş şagirdə öyrənməyi öyrətmək problemini həll etmək nəzərdə tutulur. Bu, müəllimi şəxsi yaradıcılıqdan məhrum etmir. Müəllim internet resurslarından götürdüyü materiallardan istifadə edə bilər. Ümid edirəm bu ağıllı lövhələr tezliklə Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarının ümumtəhsil məktəblərində quraşdırılacaq, müəllim və şagirdlər bu avadanlıqlardan yararlanmış olacaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həftə içi qəzeti “Taxta lövhələr əvəzinə “ağıllı lövhə”lər”. 30.08.2016.
2. “Ümumi təhsil kurikulumunun əsasları üzrə təlim”, ARTN, Mədəd təşkilatı, Bakı, 2014.

DİL VƏ ŞÜURUN PARALİŖVİSTİK PROBLEMLƏRİ

Fidan BAXŞIYEVA

baxsiyeva.95@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: paralingvistik işarələr, jest, mimika.

Giriş: Dillə (nitqlə) əlaqədar olan yardımçı faktorları öyrənən dilçilik sahəsi paralingvistika adlanır. Paralingvistika yeni yaranan dilçilik sahələrindəndir. Paralingvistika yalnız səsli(sözlü) ünsiyyəti müşayiət edən köməkçi faktorları tədqiq edir. Paralingvistik vasitələr nitqdə artıqlığı aradan qaldırmağa və ya əksikliyin yerini doldurmağa, yaxud nitqdə emosional çalarlıq yaratmağa xidmət edir. Paralingvistik vasitələr, bir tərəfdən, sözləmi yığcamlaşdırır, digər tərəfdən, sözləmdə verbal (sözlü) faktorları əvəz edir. Paralingvistika jestlərdən pantomimiyaya kimi kinesikanın bütün növlərini araşdırır. Elmdə kinesika problemini ilk dəfə Ç. Darvin irəli sürmüşdür. Kinesika ünsiyyət prosesində, kommunikasiyada informasiya məqsədi güdən bədən üzvlərinin hərəkətlərini --- jest və mimemləri öyrənir. Nitqi müşayiət edən jest və mimemlər hələ qədim zamanlardan öyrənilsə də paralingvistika bir elm kimi XX yüzilliyin ortalarından formalaşmağa başlamışdır. Bu ən çox işarə haqqında yeni elmin-semiotikanın yaranması ilə bağlıdır. Paralingvistik hadisə çox vaxt nitqə qənaət məqsədi ilə işlədilir. Məsələn, mağazada alıcı “Rəfdəki yaşıl cildli dəftəri mənə verin” əvəzinə barmağı ilə işarə edib “o dəftəri”(hətta “mənə verin” sözlərini də ixtisar edə bilər) deyə bilər, beləliklə, sözə xeyli qənaət etmiş olur. Bir sıra situativ hallarda nitqdə ifadənin bütöv tələffüzü hətta nitq üçün zərərli də ola bilər, belə hallarda paralingvistik vasitələr nitqi təsirli və kəsərli edə bilər.

Ünsiyyətdə sözlü vasitələr yığcamlaşa bilər, digər tərəfdən də bu vasitələr nitq faktorlarını əvəz edir. Bu baxımdan paralingvistik vasitələr mütəqil olmayıb kommunikasiyada yardımçı rolu oynayır. Paralingvistik vasitələrdən istifadə ünsiyyətin səciyyəsi ilə əlaqədar baş verir. Belə ünsiyyət canlı nitqdə daha çox dialoq nitqində müşahidə olunur. Bəzən nitqdə paralingvistik vasitələrdən istifadə daha zəruri olur. Bununla əlaqədar dilçilər qeyd edirlər ki, emosional dil səsli dili müşayiət edir. Nəticədə “xarakterizatorlar”(gülüş, ağlaşma, pıçıltı), “klassifikatorlar”(tonun yüksəkliyi) və bölüşdürücülər(nidalar, öskürmə, asqırma) və s. vokallaşmaya səbəb olur.

Paralingvistik faktorlardan istifadə emosional nitqdə böyük əhəmiyyətə malikdir, emosional nitqin bütün növlərində paralingvistik hadisələrdən istifadə edilir. Emosional nitq insan psixikası ilə əlaqədar olduğundan insanın hiss və həyəcanını əsk etdirmək üçün nitqdə paralingvistik vasitələrdən- jest və mimikalardan istifadə edilməsi təbii haldır. Lakin bütün paralingvistik vasitələrin emosionallıq bildirdiyini iddia etmək səhv olardı, bəzi jest və mimikalar tamamilə neytral olan nitqi, sadəcə faktları əks etdirən ifadələri də müşayiət edə bilər. Emosionallıq və rasionallıq paralingvistik vasitələrlə də, lingvistik vasitələrlə də ifadə edilə bilər.

Məlum olduğu kimi insan beynində nitq və hərəkət(kinesika) mərkəzləri qonşudur. Buna görə də təəzədən nitq insanın bədən üzvlərinin hərəkəti ilə əlaqədar olmuş, söz (nitq) insanın bədən üzvlərinin hərəkəti ilə müşayiət edilmişdir. İnsanın bədən üzvlərinin hərəkəti iki qrupa bölünür: 1) bədənin boğazdan aşağı üzvlərinin hərəkəti, buna jestlər deyilir və 2) boğazdan yuxarı bədən üzvlərinin hərəkəti--- bu, mimika adlanır. Jest və mimika nitqə yardımçı vasitələrdir, paralingvistik vasitələrdir. Psixoloji dilçiliyin görkəmli nümayəndəsi V. Vundt insanın bütün hərəkətlərini üç qrupa ayırır: 1) daxili hərəkətlər--- nəfəs alma və qan dövranı, 2) mimik hərəkətlər---üz əzələlərinin hərəkətləri və 3) pantomimik hərəkətlər--- bütün bədənin (xüsusən əllərin və ayaqların) hərəkəti. Mimik və pantomimik, başqa sözlə, mimika və jest hərəkətləri kinetik hərəkətlər adlanır. Bunlar ünsiyyətə xidmət edib kommunikativ səciyyə daşıyır. Jestlər nitqin yığcamlığına kömək edir. Ünsiyyətdə oynadığı rola görə jestləri iki qrupa bölürlər: 1) işarə jestləri--- bunlar həm ifadə, həm də məzmun planına malik olan jestlərdir və 2) qeyri-ışarə jestləri---buraya ritmik və emosional jestlər daxildir.

Ritmik jestlər. Sözləmin təşkilində intonasiya ilə yanaşı ritmik jestlər də mühüm rol oynayır. Ritmik jestlər çox vaxt intonasiya funksiyasını yerinə yetirir, intonasiyanı müşayiət edir, onu əyaniləşdirir, sintaqmı, onun hüdudunu müəyyənləşdirir, nitqin sürətini əks etdirir, məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırır. Nitqdə eyni tipli intonemlər təkrar edildikcə eyni ritmik jestlər də təkrar edilir. Bu da nitqdə ahəngdarlıq yaradır, nitqin təsirini gücləndirir. Ritmik jestlər nitqin kommunikativ baxımdan mənalı hissələrə bölünməsinə də nəzərə çarpdırır. Ritmik jestlər cümlənin təşkilinə, tənzimlənməsinə kömək edən siqnallar və əlavə supersegment vasitələrdir. Ritmik jestlər yaygın və qeyri-müəyyəndir, müəyyən sabit məzmunu

olmur. Bir hərəkət eyni bir temp ilə bir neçə dəfə təkrar edilir. Müəyyən təntənəli yığıncaqlarda müntəzəm şəkildə publikanın birlikdəki sürəkli alqışları buna nümunə ola bilər. Məsələn, insan nitq prosesində sadalama intonasiyasında əllərini təkrar-təkrar yellətməklə nitq parçasının təkrarlanmasına diqqətli cəlb edir. Jestlər **işarəvi** və **qeyri-ışarəvi** olmaqla iki cür təzahür edir. Ritmik və qeyri-ışarəvi jestlərdə jest əsasən intonasiya funksiyasını ifadə edir. Ritmin monoton səciyyəsi daha aydın əks olunur. Cümlə növləri sadalama yolu ilə dərk olunur. Sadalama intonasiyası baxımından həmcins nitq parçalarının təkrarlanmasıdır. Danışan şəxs nitq parçalarındakı bütün əlamətləri jestlər vasitəsilə təzahür etdirir. Buna nümunə kimi S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirini göstərmək olar.

Emosional jestlər. Nitqdə emosionallığı artırmaq üçün də jestlərdən istifadə edilir. Emosional nitqdə jestin rolu da intonasiyanın rolu qədər böyükdür. Emosional jestlər intonasiya vahidlərinin rolunu yerinə yetirir. Nitqdə emosional jestlərin intonasiya ilə birləşdirilməsi nitqi daha da ekspressiv edir, onun təsir qüvvəsini gücləndirir. Emosional jestlər üzün mimikasını və nitqin intonasiyasını əks etdirir. Bu jestlərdən istifadə fərdi üsusiyyət daşıyır. Emosional jestlərdən istifadə fərddir, danışanın adətindən, temperamentindən asılıdır. Güclü, enerjili jestlər danışanın həyəcanını əks etdirir. Belə jestlər mədəni davranış baxımından yaxşı qiymətləndirilmir.

İşarə jestləri. Bu jestlər məzmun planına da malikdir və informasiya ifadə edir. Elmi ədəbiyyatda işarə jestlərinin 3 tipi göstərilir: işarə (deykritik) jestləri, təsviri (ikonoqrafik) jestlər və simvolik jestlər. Bu jestlər işarə məqsədilə işlədilir. Gözlə də, başla da işarə etmək mümkündür, lakin işarə məqsədi ilə ən çox əl hərəkətlərindən—jestlərdən istifadə edilir, çünki əl hərəkətləri daha konkret, daha dəqiq informasiya verir. İşarə jestləri, adətən, işarə əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. İşarə əvəzlilikləri ilə ifadə edilməyən işarə jestləri ya çətin başa düşülür, ya da heç başa düşülmür.

Təsviri jestlər. Bu jestlərdən müəyyən obyektə təsvir etmək üçün istifadə edilir, buna görə də onların müəyyən prototipi olur. Onun səciyyəvi cəhətləri ön plana çəkilir, təsvir imkanları da bir-birindən fərqlənir. Bu jestlərdə hansısa dil ünsürü hərəkətin nümayəndəsi olur. Təsviri jestlər konkret xarici əlamətləri əks etdirir. Məsələn, ağız açılı qalmaq—başqa sözlə, təəccüblənmək. Bu adət irsən keçir, insanın bütün həyatı boyu davam edir və beləliklə də, qorxu və təəccüb zamanı təzahür edən səciyyəvi bir reaksiya kimi özünü göstərir. Konkret xarici əlamətləri əks etdirən təsviri jestlərdə bir çox emosiyalar asanlıqla insan bədəni vasitəsilə maddiləşir. Məsələn, “Sümsüyünü sallamaq” məcazi mənada küsmək, incimək, narazılığını bildirmək, pərt olmaq və s. anlayışları bildirir. *Sümsü//səmsə//samsa* sözü qədim türk dillərində *burun* mənəsinə gəlir və dilimiz üçün tam arxaikləşmişdir. Bu ifadə müxtəlif variantlarda da *simsırığını sallamaq//mısmırığını sallamaq//qaş-qabağını sallamaq//üzünü sallamaq* və s. kimi formalarda da işlənir. Şəxsin xarici əlaməti ilə yanaşı onun daxili psixoloji vəziyyətini də əks etdirir.

Simvolik jestlər. Simvolik jestlər işarəvilik üsusiyyətinə malik olur, bu jestlərdə işarə edilənlə işarə edən arasında şərti əlaqə mövcuddur. Təsviri jestlər əşyanın xarici əlaməti haqqında konkret məlumat bildirirsə, simvolik jestlər mücərrəd məzmunla malik olur. Simvolik jestlərin böyük əksəriyyəti ekspressiv səciyyə daşıyır. Bəzi simvolik jestlər apelyativ funksiya yerinə yetirir. Belə jestlərə çağırış və qovma anında işlənən jestləri nümunə göstərmək olar. Nitqin növündən --- nitqin şifahi və yazılı olmasından asılı olaraq paralingvistik vasitələr hərəkəti və ya qeyri-hərəkəti ola bilər. Yazılı nitqdə dil situasiyası ciddi şəkildə müəyyənləşdirilir, dilin struktur göstəriciləri ilə təmin edilir. Yazılı nitqdə istifadə edilən paralingvistik vasitələr dildən xaricdə olan vasitələrdir. Buraya ilk növbədə yazı işarələri---nida işarəsi, nida və sual işarəsi, üç nöqtə və s. daxildir. Şəkil, sxem, çertyoj, qrafik və buna bənzər vasitələri də dilxarici paralingvistik vasitələrə daxil etmək olar.

Tipoloji cəhətdən müxtəlif olan dillərdə jestlər də bir-birindən fərqlənir. Jestlərin mənası sözlərin mənası kimi işləndiyi şəraitdən asılı olur, ancaq jestin bir dil vahidi kimi sözə uyğun gəlməsini söyləmək düz olmaz. Jestlər müxtəlif dillərdə müxtəlif məzmunla malik olduğundan bir sıra xalqların dil və məişəti öyrənilməlidir. M.Blumfeld jestin nitqi müşayiət etməsini göstərmiş, onun ictimai xüsusiyyətlərini qeyd etmişdir. Xalqların jestlərdən istifadə etməsində də nisbət fərqlər vardır, jestlər ənənə, insanın psixikası, əhval-ruhiyə ilə əlaqədardır. Bəzi kollektivlər jest dilindən istifadə edir, bəzən də dilin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlı jest dili işlənir. Cənubi Amerika hindularının dil və məişətlərinin tədqiqatı işi bir sıra çətinliklər törədir. Bu da onların jest sisteminin indiyədək öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Avropa ölkələrində, Balkan yarımadasında, Kiçik Asiyada və s. ölkələrdə başla ifadə olunan jestlər özünü çox fərqli şəkildə göstərir. Yazılı nitqdə kontekst sırf dil vasitələrindəndir, dil çərçivədən kənara çıxarıla bilməz.

Nəticə

Paralinqvistika sahəsində görkəmli tədqiqatçı Q.V.Kolşanski yazır ki, “İdrakın inkişafı ilə əlaqədar dilin inkişaf etməsi, onun sosioloji cəhətdən də yeni keyfiyyətlər kəsb etməsində özünü göstərir. Dilin mücərrədləşdirmə xarakteri özünə tam yeni struktur tələb etsə də, ünsiyyətdə sələflərinin ibtidai (primitiv) ünsiyyət formasını itirməmişdir. Elə bu səbəbdən də, paralinqvistika insan ünsiyyətinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bununla belə o, ünsiyyətdə yalnız yardımçı funksiyasında çıxış edə bilər.”

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli Ə. Linqvistik ölkəşünaslığın əsasları.
2. Rüstəmov A. Sosial linqvistikanın fəlsəfi problemləri.
3. Hacıyeva T. Qloballaşmanın dilə təsirinin linqvopolitoloji problemləri.
4. Rəcəbov.Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix.

“MÜQƏDDƏS OCAQ” (V. BABANLI) ROMANINDA FRAZEMLƏR

Fidan BAXŞIYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
baxsiyeva.95@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bəzən iki və daha artıq söz birləşərək fərqli məna ifadə edən leksik vahid yaradır. Belə birləşmələr frazeoloji birləşmələr adlanır. Frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. Frazeoloji birləşmələrin tərkibindəki sözlər həqiqi mənalarnı itirir. Bunlar bir sözə bərabər olan birləşmələrdir. Dildə hazır şəkildə mövcud olur və həmişə bütöv cümlə üzvi kimi çıxış edir. Bütöv leksik vahidlərdir. Müstəqil söz kimi lüğətlərdə qeyd olunur. “Müqəddəs ocaq” əsəri frazemlərlə zəngindir. Frazeoloji vahidlər içərisində ən geniş yayılan somatik frazeoloji vahidlərdir. Somatik frazeoloji vahidlər insanın bədən üzvlərini bildiren sözlərin iştirakı ilə yaranır. Əsl somatik frazeoloji vahidlər milli səciyyə daşıyır.

SUMMARY

Sometimes two or more words connected with one – another and create a lexical unit that signifies a different meaning. Such kind of combinations called phraseological combinations. Phraseological combinations have abstract meanings. The words lose their concrete meanings that are in the content of the phraseological combinations. These are combinations which equal to a word. They exist as a ready form in a language and always taken as a member of a whole sentence. They are integral lexical units. They noted in dictionaries as an independent word. The work, “ Sacred place” (Müqəddəs ocaq) is rich with phrases. Somatic phraseological units are widely spread among the phraseological units. Somatic phraseological units are created with the words that relate to the human body parts. Original somatic phraseological units carry the national character.

АННОТАЦИЯ

Объединение двух и более слов может создать лексическое единство, выражающее разное мнение. Такие сочетания называются фразеологическим единством. Фразеологические единства выражают переносное значение. Слова, составляющие фразеологическое единство теряют своё прямое значение. Это единство одного слова. В языке оно проявляется в готовом виде и всегда выступает в качестве единого члена предложения. Целое лексическое единство. В словарях отмечается как независимое слово. Поэма « Священный огонь» богат фразеологизмами. Среди фразеологических единств самым распространённым является соматические фразеологические единицы. Соматические фразеологические единицы образуются благодаря человеческим частям тела. Настоящие соматические фразеологические единства несут в себе национальный характер.

Açar sözlər: frazeologiya, frazem, somatizm.

Key words: phraseology, phraseological combinations, somatic phraseological units.

Ключевые слова: фразеология, фразем, соматические фразеологические единицы.

Giriş

Frazeologiya (yunan sözü olub *phrasis* – ifadə və *logos* – təlim sözlərindən ibarətdir) dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin məcmusu deməkdir. Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə, qeyri-sabit, daha doğrusu, qrammatik birləşmələrin əsasında əmələ gəlir. Qrammatik birləşmənin özü və ya onun tərkibində olan sözlər məcazi mənaya keçərək mütəhərrikiyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaradan vasitələr donuq bir hala gəlir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir. *Sabit* və yaxud *qeyri-sərbəst* söz birləşmələrinin tərkib hissələri müstəqil leksik mənaya malik olmur (daha doğrusu, onu itirir), morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərinə ayrıla bilmir. Belə birləşmələrə *frazeoloji birləşmələr* və ya *frazeologizmlər* də deyilir. Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur. “ Dilin frazeoloji sistemi mövcuddur

və daima inkişafdadır. Elə buna görə də hər bir frazeoloji vahiddə müasirliklə keçmişin çulğalaşdığı, tarixin ən qədim laylarına məxsus xüsusiyyətlərin əks olduğunu görürük”.

Azərbaycan dilçiliyində yazıçıların əsərlərinin dil və üslubuna, leksikasına həsr olunmuş tədqiqatlarda frazeoloji ifadələrdən geniş bəhs edilir. Frazemlər elə bir nitq vahididir ki, onun xüsusi üslubi cəhətləri ekspressiv, emosional rəngləri ilə birlikdə bədii dilə xalqın ruhunu, nəfəsini, ifadə tərzini gətirir. Bu ifadələrin böyük əksəriyyəti dildəki leksik vahidlərə ekvivalent olub nominativ səciyyə daşıyır, həm də yüksək obrazlılığa, emosionallığa malikdir.

Frazeoloji birləşmələr V. Babanlıın əsərlərinin obrazlı dil materiallarındanıdır. Bu birləşmələr bədii ədəbiyyatın elə mühüm ifadə vasitələridir ki, onları öyrənmədən hər hansı bir yazıçının dilini, üslubunu hərtərəfli tədqiq etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan əsərlərdə işlənən birləşmələrin üslubi mövqeyini aydınlaşdırmaq, üslubi məna boyalarını araşdırmaq olduqca vacibdir.

V. Babanlıın “Müqəddəs ocaq” romanında məna incəliyi və üslubi rənginə görə diqqəti cəlb edən frazeoloji birləşmələr aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün işlədilmişdir:

Obrazların hiss-həyəcanını, daxili psixoloji vəziyyətini canlandırmaq üçün frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilir. Yazıçı surətlərin müxtəlif ruhi vəziyyətlərinin, emosiyalarının təsirli verilməsi üçün frazeoloji ifadələri misilsiz bədii üslubi vasitəyə çevirir. Ədib emosionallıq və ekspressivliyin ifadəsi üçün bu obrazlı birləşmələrə geniş yer verərək, məhz onların vasitəsilə yüksək həyəcanları, dərin emosional vəziyyətləri ifadə etmişdir:

Xeyri kişi “hə”, “yox” deməyə yenə də çətinlik çəkdi. Amma *ürəyi atlanmışdı*. Dağlara bağlı xatirələri yadına düşəndə *bağrının başı göynədi*. (6. səh.305)

“Müqəddəs ocaq” romanında işlənmiş bu frazeoloji birləşmədə uzun illər loğman Mövlamoğlu ilə dağlar qoynunda müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün çiçəklərdən, bitkilərdən nümunə toplamış Xeyri kişinin həm sevinci, həm də kədəri ifadə edilmişdir. Xeyri kişi ölmədən öncə o dağı, müqəddəs torpağı bir də görəcəyi üçün sevinmişdi. Digər tərəfdən isə həmin torpaqlarda birgə vaxt keçirdiyi can dostu Mövlamoğlu ilə bağlı xatirələri gözünün qabağında canlandıqca kədərlənirdi.

Ümumiyyətlə, yazıçı bu əsərdə obrazların əhvali-ruhiyyəsini, daxili həyəcanını ifadə etmək üçün, əsasən, aşağıdakı frazeoloji birləşmələrdən istifadə etmişdir. Şadlıq, fərəh, sevinc, kədar, qəm, qəzəb, qorxu, təəccüb, heyrat, ümitsizlik və s. psixoloji momentlər bu frazeoloji vahidlərin məzmununu təşkil edir: *ürəyi çırpınmaq, yatağına sığmamaq, bağı parçalanmaq, ürəyinin başı zonquldamaq, qanı qaralmaq, cin atına minmək, köksünü ötürmək, gözləri yol çəkmək, ümidi üzülmək, ipə-sapa yatmamaq, arxasını yerə verməmək, söz altda qalmaq, özünü saxlamaq, ağına su alıb oturmaq, od tutub alışmaq, ünü ərsə dayanmaq, əl salmaq, arzusunu ürəyində qoymaq, gözünün kökü saralmaq, dilə gətirmək, ürəyi qana dönmək, gözlərini döymək, başını daşa döymək, ağızında dili yanmaq, könlünə düşmək, ürəyinə xal salmaq, dili topuq çalmaq və s.*

V. Babanlı bu cür frazeoloji birləşmələrlə lazımi emosional-ekspressiv effekt əldə edir, obrazlara məxsus həyəcanların dinamikasını gücləndirir. Bunun nəticəsində də emosional canlılıq xeyli qabarıq nəzərə çatdırılır.

Emosional- ekspressivlik yaradan frazeoloji birləşmələr, eyni zamanda güclü bədii qiymətvermə vasitəsidir. Yazıçı frazeoloji vahidlərdən obrazların xarakter xüsusiyyətlərini açarkən bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Obrazların bu cür səciyyələndirilməsinə həm yazıçının təhkiyə dilində, həm də əsərdə iştirak edən personajların dilində rast gəlirik: Xeyri kişinin elə şirin dili, qılığı vardı ki, acıılmış ilanı da ovsunlayıb *ipə-sapa yatırdardı*.(6. səh.293). Xeyri kişi tələsik yana qanrıldı, iç otaqlara doğru boylandı. Oradan kimisə səsləmək istəyirdi ki, həmin anda qapı öz-özünə açıldı. Görünür, söhbəti o biri otaqdan da eşidirdilər. Tezəcə çay gətirdilər. Yaxşı ki, hazır çayları varmış, yoxsa Alpaşanın *dilinə dil yetirməzdilər*.(6. səh.297). Xeyri kişinin elə şirin dili vardı ki, kənddən buraya gəlincə *dil boğaza qoymadan* şirin söhbətlər etmişdi. Xalis bu yerlərdə tək-yalnız qala bilməzdi. Kimsəsizlik *bağrını parçalardı*. Bu çovğunlu, zülmətli gecədə *günü göy əskiyə düyülərdi*.(6. səh.293). Xalisin ata babası Mövlamoğlu böyük bir mahalda sayılan, seçilən ağsaqqal idi. Gülər üzü, nəcib qəlbi vardı. Köməksizə kömək durmaq, çarəsizə *çarə qılmaq*, yetim-yesirə *əl tutmaq* ona ana südü, ata tərbiyəsi ilə keçmişdi.(6. səh.294).

Müəllif bir personajın sözləri ilə başqa bir personajın xasiyyətinə xas olan cəhətləri təsvir edir: Xalis hazır xörək üstünə gəldiyinə sevinmək əvəzinə pərt oldu; “O qızın işləridir bütün bunlar... *Baş*

düşə bilmirəm, niyə əl çəkmir burdan? Məqsədi nədir?... İlk günlər köməyimizə çatdı, qolumuzdan tutdu, çox sağ olsun, hədsiz minnətdarlıq ona. Amma... Hər gün yüyürüb gəlmək, lazım oldu-olmadı özünü gözə soxmaq heç yaxşı sifət deyil. Adamda heysiyyət də lazımdır!...” (6.səh.409). “Sənnən gözüm su içmir, araxdan, çaxırdan bir-iki yüz addadannan sonra ağzınnan artıq-əskik söz-bez qaçırdarsan, Xıdırın xətrinə dəyər.(6. səh.409).

Bəzən əsərdə frazeoloji birləşmələr personajların nitqində özünün mənəvi aləmini bürüzə vermək, özünü təqdim etmək vasitəsi olur: “Müqəddəs ocaq” romanında Alpaşanın nitqində: — Mənim ikidən-birdən nahaq yerə *sözümdən döndüyümü* görübsənmi, ay ağsaqqal?

—Bax sən də mənim xətrimə dəydin, ay ağsaqqal! *Sözarası çərtidin* ha. Amma zərər yoxdur, canın sağ olsun. Mən özümdən böyüyə *güldən ağır bir kəlmə deməyən* adamam... (6. səh.298).

Frazeoloji birləşmələri işlədərkən V.Babanlı obrazların dünyagörüşünü, ictimai mövqeyini, bir-birinə qarşılıqlı münasibətlərini də nəzərə alır. Ona görə də obyektiv-subyektiv münasibətlərin ifadəsi frazeoloji birləşmələrin üslubi mənasını aydınlaşdırmaq üçün əsas amillərdən biridir. Müəllif bir sıra frazeoloji birləşmələri surətlər arasındakı münasibətlərin gərginləşdiyini göstərmək, onların hiddətini, qəzəb və ya nifrətini ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Məsələn: “Baban irəhmətdik hardansa məsələni eşidib, *cin atına mindi*. Mənə *ağzına gələn deyib* itin urvatını verdi. Sonra da düz bir ay dindirib-danışdırmadı. Oğurlux adı gələndə kişinin *başına el bil saqqızın közü yapışdı*.” (6. səh.336). “Arvadlar pal-paltarı gilnən, surağatnan yuyurdular. Hamını bit-sirkə basmışdı. Di gəl ki, bunu nəzərə alan kimiydi? *Qırsaqqız olub yapışmışdılar* kişinin yaxasından ki, taxsırkar sənən, vəssalam!...” (6. səh.302). Xeyri kişi dərin təəssüflə köksünü ötürdü: *Bəxtəvərlikdən dəm vurursan*, a hökumət. Özün görmürsənmi halımı-günümü? Məndə o can-cəsəd, tab-tavana hanı ki, eniş-yoxuş düşüb-çıxam? – dedi. (6. səh.303).

“Müqəddəs ocaq” romanının frazeologiyası üzrə aparılan müşahidə göstərir ki, feili frazeologiya daha geniş yer tutur. “Komponentlərin məna məcmusu hərəkət, hal və proses ifadə edən frazeoloji ifadələr feili frazeoloji ifadələr adlanır.” Feili frazeologiya, demək olar ki, bütün dillərdə əsas yer tutur ki, bu da ədəbi dilin insan fəaliyyəti ilə sıx əlaqədar olmasından irəli gəlir.

Dilin semantik sistemindən asılı olaraq, somatik frazeoloji birləşmələrin komponenti kimi müxtəlif somatizmlər çıxış edir (somatizm termini yunan mənşəli soma “bədən, bədənə aid” sözündən yaranmışdır). Azərbaycan dilində insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər leksikanın ən qədim hissəsini təşkil edir. Somatik frazeologizmlər dildə “daşlaşmış” ifadələr olduğundan yeni sözlər yaratmaq xüsusiyyətinə malik deyildir. Bu tip birləşmələrə daxil olan sözlər bir-birilə əlaqəyə girmir. Onlar yalnız genetik cəhətdən, mənşəcə söz birləşməsi hesab edilə bilər, çünki onlar konkret bir söz birləşmələrinin, yaxud cümlələrin mənasının dəyişdirilməsi nəticəsində yaranmışdır. Somatik frazeoloji birləşmələrin tərkibində komponentlər müxtəlif mənada işləyə bilər. Məsələn, *ürək ağrısı vermək* birləşməsində “ürək ağrısı sözü əzab-əziyyət, zülm” mənasında işləyir. Deməli, somatik frazeoloji birləşmə *ürək ağrısı* sözünün əsl mənasından uzaqlaşaraq məcazlaşmışdır.

“Müqəddəs ocaq” romanında da somatizmləri şərtləndirən baş, göz, əl, ayaq, ürək və s. kimi sözlərin iştirakı ilə yaranmış birləşmələr üstünlük təşkil edir. Belə sözlər vasitəsilə yaranan feili frazeoloji birləşmələrin bir neçəsinə nəzər salaıq:

1. “*Ürək*” sözü ilə bəzi feil birləşməsindən düzələn feili frazeoloji birləşmələr: *ürəyi çırpınmaq* (6. səh.293), *ürək bərkitmək* (6. səh.296), *ürəyini üzmək* (6. səh.302), *ürəyi atlanmaq* (6.səh.305, 337), *ürəyi yanmaq* (6.səh.312), *ürəyinin başı zoqquldamaq* (6.səh.313), *ürəyinin buzunu əritmək* (6.səh.402), *ürəyindən çıxartmaq* (6.səh.342), *ürəyinə xof salmaq* (6.səh.355), *arzusu ürəyində qalmaq* (6.səh.356 ,357), *ürəyi qana dönmək* (6.səh.361), *ürəyini boşaltmaq* (6.səh.367), *ürəyindən olmaq* (6.səh.370), *ürəyinə xal salmaq* (6.səh.373), *ürəyi açılmamaq* (6.səh.378), *ürəyinin başı göynəmək* (6.səh.390), *ürəyini açmaq* (6.səh.396, 405) və s.

2. “*Göz*” sözü ilə bəzi feillərin və feil birləşmələrinin əlaqəsindən düzəlmiş feili frazeoloji birləşmələr: *gözü qara tanımmaq* (6.səh.294), *gözünə dəymək* (6.səh.316, 340), *gözünün kökü saralmaq* (6.səh.324, 356), *gözü yol çəkmək* (6.səh.349, 330, 371), *göz oxşamaq* (6.səh.408), *gözdən itmək* (6.səh.345, 371), *gözdən yayınmaq* (6.səh.347), *gözdə-qulaqda olmaq* (6.səh.355), *gözlerini döymək* (6.səh.364, 399), *gözucu baxmaq* (6.səh.365), *göz dəymək* (6.səh.371), *gözünə görünmək* (6.səh.374), *özünü gözə soxmaq* (6.səh.382), *göz gəzdirmək* (6.səh.393, 395), *murazı gözündə qalmaq* (6.səh.402), *gözü su içməmək* (6.səh.409), *gözü kəlləsinə çıxmaq* (6.səh.296) və s.

3. “Baş” sözü ilə müxtəlif feillərin birləşməsindən düzəlmiş feili frazeoloji birləşmələr: başından çıxmaq (6.səh.324), başa düşmək (6.səh.299, 390), baş qaldırmaq (6.səh.317), başına iş gəlmək (6.səh.344), başını daşa döymək (6.səh.364), baş açmaq (6.səh.367), baş çəkmək (6.səh.368, 415), başını itirmək (6.səh.288), başı qarışmaq (6.səh.378), başı köksünə əyilmək (6.səh.356), başına iş gəlmək (6.səh.312), başından uçmaq (6.səh.293), baş açmaq (6.səh.395) və s.

4. “Dil” sözünün iştirakı ilə düzəlmiş feili frazeoloji birləşmələr: dil boğaza qoymamaq (6.səh.293), dilinə dil yetirmək (6.səh.297), dilucu dillənmək (6.səh.327, 348), diligödək eləmək (6.səh.336), dil açmaq (6.səh.347), dil-ağız eləmək (6.səh.353, 406), dilə gətirmək (6.səh.360), dilə tutmaq (6.səh.362, 379), ağzında dili yanmaq (6.səh.367), dil-dil ötmək (6.səh.376), dili topuq çalmaq (6.səh.379), dil demək (6.səh.382), dilindən çıxmaq (6.səh.309), dilinə gətirmək (6.səh.332), dilə-dişə salmaq (6.səh.365), dilxor olmaq (6.səh.403) və s.

5. “Əl” sözünün iştirakı ilə düzəlmiş somatizmlər: əl tutmaq (6.səh.294), əli qolu boşalmaq (6.səh.322), əl-ayaq vermək (6.səh.328), əl çəkmək (6.səh.352), ələ salmaq (6.səh.332, 354, 393), əlini ağdan qaraya vurmamaq (6.səh.415) və s.

6. “Könül” sözü ilə bəzi feillərin birləşməsindən yaranan birləşmələr: göz-könül oxşamaq (6.səh.337, 340), könül vermək (6.səh.342, 394), könlünə dəymək (6.səh.347), könlünə düşmək (6.səh.370, 410), könlü şad olmaq (6.səh.375), könlünü açmaq (6.səh.379), bir könlüdən min könlüə vurulmaq (6.səh.389) və s.

Bütün bunlarla yanaşı əsərdə digər somatizmlərin iştirakı ilə yaranmış birləşmələrə də rast gəlinir: *bağrını parçalamaq (6.səh.293), qulaq asmaq (6.səh.296), bir dəri bir sümük qalmaq (6.səh.296), burnunun ucu göynəmək (6.səh.420), ağzı dada gəlmək (6.səh.398), canını dişinə tutmaq (6.səh.333), boyun olmaq (6.səh.336), arxasını yerə verməmək (6.səh.350), bağına basmaq (6.səh.297), altından od vurmaq (6.səh.302), can atmaq (6.səh.418), gözdə-qulaqda olmaq (6.səh.355), burnundan gəlmək (6.səh.404), köksünü ötürmək (6.səh.300, 338, 366, 368, 394, 421, 429), üzünə qayıtmaq (6.səh.335), ağzına su alıb oturmaq (6.səh.355), gözü kəlləsinə çıxmaq (6.səh.420), dil-ağız eləmək (6.səh.353), tərədən durnağa süzmək (6.səh.312), canına üşütmə salmaq (6.səh.388), ağzında dili yanmaq (6.səh.367), boğaza yığmaq (6.səh.414), iki canda bir qəlb olmaq (6.səh.300), ağzını boza vermək (6.səh.302), üz tutmaq (6.səh.353, 388), ağzına gələnə demək (6.səh.336), dilə-dişə salmaq (6.səh.410), üzünə söz gəlmək (6.səh.366) və s.*

Nəticə

Beləliklə, nümunələrdən aydın olur ki, V.Babanlının əsərləri frazeoloji birləşmələrlə olduqca zəngindir. Frazeoloji vahidlər yazıcının əsərlərinin dilinə xüsusi bədii tərvət və emosionallıq gətirmişdir. Əsərlərdə frazemlər obrazların dilinin fərdiləşdirilməsində, onun xarakterinin açılmasında böyük rol oynamışdır. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti bədən üzvlərinin adlarının köməyi ilə yaranmışdır. Belə birləşmələr somatizmlər adlanır. V. Babanlının əsərlərindəki frazemlərin bir qismini də somatizmlər təşkil etmişdir. Bunu nümunələrdən aydın görmək mümkündür.

Azərbaycan dilində bu tip frazeologizmlər çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bütün dillərdə olduğu kimi bizim dilimizdə də somatik frazeoloji sistem zəruri ehtiyac nəticəsində formalaşmışdır və zənginləşməsi prosesi həmişə davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları, Maarif, 1978.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild, səh.356.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II cild, səh.88.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik, səh.184.
5. Hacıyeva Ə. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr, səh.14.
6. Babanlı V. Müqəddəs ocaq.
7. Novruzova N. Mətnin koqnitiv təhlilinin nəzəri əsasları.
8. Bayramov H. Sabit söz birləşmələri. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası.
10. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları (doktorluq dissertasiyası).

SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ İSTİFADƏÇİ ADLARI – NİKNEYM (“NICKNAME”)

Mükafat ƏLİYEVƏ
Bakı Mühəndislik Universiteti
Meliyeva7@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir dövərdə gündəlik həyatımızın böyük bir hissəsini məhz sosial şəbəkələr tutur. Hansı ki, bizə yeni məlumatlar almaqda, virtual ələmdə yeni münasibətlər qurmaqda, yaxınlarımız ilə ünsiyyət saxlamaqda birbaşa kömək edir. Sosial şəbəkələr öz istifadəçiləri, özünün istifadəçilərinin öhdəliyinə verdiyi yeniliklərlə bir-birindən seçilir. Məqalə təsviri metodla tədqiq edilmişdir. Məqalədə əsas məqsəd sosial şəbəkə istifadəçilərinin psixoloji baxımdan izah etməyə çalışmaq və bu halların onların dillərinə təsirini göstərməkdir.

Açar sözlər : internet, sosial şəbəkə, istifadəçilər, nikneym (“nickname”), şəxsiyyət, dil problemi

RESUME

In the modern era, social networks occupy a large part of our daily lives. They help us to get new information, build new relationships in the virtual world, and communicate directly with our close people. Social networks are distinguished from one another by their users, their innovations given to their commitment. The main purpose of the article is to try to explain the social networking usernames psychologically and to show the effect of these cases on their language. That's why the descriptive method has been used here.

Key words: internet, social network, users, nickname, identity and language problem

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху именно социальные сети занимают большую часть нашей повседневной жизни. Которые помогают нам получать новую информацию, строить новые отношения в виртуальном мире и общаться с нашими близкими. Социальные сети отличаются друг от друга своими пользователями, с новшествами, предоставляющимися обязанностям своих пользователей. Основная цель статьи - попытаться объяснить психологическую ситуацию в социальных сетях и влияние такой ситуации на их языки. Для этой цели был использован описательный метод.

Ключевые слова: интернет, социальная сеть, пользователи, никнеймы, проблема личности и проблема языка

GİRİŞ

İnternet müasir dönm insanlarının – böyükdən kiçiyə hər kəsin ayrılmaz parçası halına gəlmişdir. Bu günədək informasiya və məlumatlar televiziya, radio və ya kitablar vasitəsilə; yaxınlarla əlaqə qarşılıqlı görüş və ya telefon zəngləri vasitəsilə olurdusa, artıq müasir çağda internet bunların hər birini əvəz edib. Belə ki, bizə lazım olan siyasi, ictimai və s. yenilikləri xəbər portallarından, sosial şəbəkələrdəki xəbər səhifələrindən asanlıqla əldə edə bilərik və ya müəyyən məlumatlar dərslilər, araşdırmalar və ya kitabxana yox, məhz internet vasitəsi ilə bizim üçün daha əl çatandır. Bu hal bizim yaxınlarımız, hətta tanımadığımız insanlar və ya pərəstiş etdiyimiz məşhurlar haqqında məlumat almağa, onları yaxından izləməyə, həyatlarındakı yenilikləri birbaşa müşahidə etməyə imkan verir.

Bütün bu halları bir barmaq işarəsi ilə həyatımızda böyük yerə sahib olan sosial şəbəkələr həyata keçirir. Sosial şəbəkələr dedikdə, Feysbuk (“Facebook”), İnstaqram (“Instagram”), Tvitter (“Twitter”), Linkedin, Pinterest kimi proqramlar nəzərdə tuturuq. Son dövənlərdə artmaqda olan sosial şəbəkələr özləri ilə yeniliklər də gətirmişdir. Təbii ki, bunların müsbət təsiri ilə yanaşı, əks-təsiri də vardır. Bu yalnız siyasi, sosial baxımdan deyil, həm də dil baxımından da özünü göstərir.

Sosial şəbəkə istifadəçiləri

Bizim bu məqalədə əsas göstərmək istədiyimiz məhz sosial şəbəkə istifadəçiləridir. İstifadəçilər müxtəlifdir. Bəziləri sadəcə yeniliklərdən xəbərdar olmaq üçün, bəziləri yaxınları ilə əlaqə saxlaya bilmək üçün, bir qrup işlə əlaqədar olaraq, bəziləri də yeni münasibətlər qurmaq üçün sosial şəbəkələrdən istifadə edir. Bu baxımdan sosial şəbəkələr də müxtəlifdir. Məsələn, Feysbuk (“Facebook”) sosial şəbəkəsi istifadəçilərinə bunların hər birini gerçəkləşdirməyə imkan verirsə, Linkedin bizə sadəcə ciddi, sırf akademik səviyyədə münasibətlər qurmağa yardım edir. İnstaqram (“Instagram”) isə bütün bunlarla yanaşı, bizə yeni iş ortamı qurmağa imkan verirsə, Pinterest bunu daha da təkmilləşdirib məhz dizaynerlərə, modelyerlərə və ya digər “incəsənət” insanların əl işlərini, bacarıqlarını paylaşib, özlərini daha da inkişaf etdirməyə imkan verir.

Sosial şəbəkələrdə biz çoxlu sayda, bəlkə də, minlərlə müxtəlif nikneymlər (“nickname”), yəni istifadəçi adları görürük. Hansı ki, bəziləri açıq-aşkar öz kimlikləri ilə sosial şəbəkələr açdıqları halda, insanların bir qrupu yalnız adında qısaltmalar və ya ixtisarlar edirsə, elə qruplar var ki, onlar öz kimliklərini gizlətməklə, ləqəblərdən istifadə edirlər.

Birinci qrupa daxil olan nümayəndələr daha ciddi, gerçək həyatda olduğu kimi virtual aləmdə də eyni münasibəti göstərir (Şəkil 1.). Bu insanların hesabları ciddi münasibətlər, işlər və ya yeniliklər üçün açılmış olur. Dil baxımından yanaşdıqda isə bu tip hesablarda qüsurlar yox deyiləcək səviyyədə az olur və mümkün qədər, daha çox diqqət edilir. Təbii ki, bu hal hər kəs üçün keçərli deyil, bu həmin insanın gerçəkdə də dili necə istifadə etməsindən asılıdır.

Şəkil 1.

İkinci qrupumuz da demək olar ki, birinci qrupdan seçilmir. Sadəcə adlarında qısaltmalar olur ki, bu hallarda bəzən adının və ya soyadının bilinməsinin istənilməməsi halından, bəzən həmin adda artıq bir neçə istifadəçinin olmasından irəli gəlir (Şəkil 2.). Bu kimi hallar əksər vaxtlar gizli hesablarda özünü göstərir.

Şəkil 2.

Nəhayət, digər qrupumuz olan öz kimliklərini gizlətməklə ləqəblərlə hesab açan istifadəçilər də az deyil (Şəkil 3.). Bu hal özünü daha çox yetkinlik çağında olan gənclərdə göstərir. Bəzən özlərinə sevdikləri filmlərdən və ya kitablardan adlar, bəzən hər hansı bir ifadəni ya olduğu kimi, ya da tərcümə edərək seçib qoyurlar. Bu zaman onlarda bir sərbəstlik, rahatlıq olur və istədikləri insanlarla asanlıqla ünsiyyət qura bilir və ya istədikləri kimi virtual mühitdə hərəkət edə bilirlər. Özlərini yığıdırmamaq, normal həyatdakı gerçək kimlikləri ilə edə bilməyəcəklərini rahatlıqla edə bilmək onlara üstünlük verir. Təbii ki, bunun da bir neçə səbəbi vardır. Bunlardan ən başlıcası ailədəki təzyiqləri, ağır qayda-qanunları göstərə bilər ki, bunlar yeniyetmələrə öz adlarını gizlətmə, özləri haqqında məlumatları paylaşmama və ya təhrif olunmuş şəkildə paylaşma hallarına gətirib çıxarır.

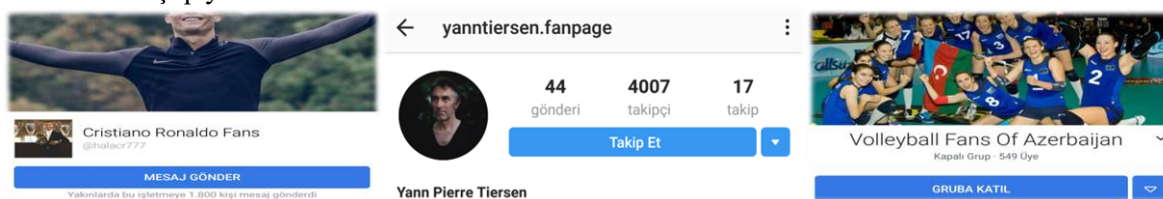

Şəkil 3.

Respublikamızda bu hal, xüsusən, qızlar üçün daha xarakterikdir. Belə ki, qız uşaqlarının qarşısına qoyulan tələblər oğlanlara nisbətən daha çoxdur. Bu da onlarda özlərini gizlətməyə üstünlük verməyə səbəb olur. Sanki gerçək kimliyini işlətsə, hər hansı bir səhv edərmiş hissi verir. Bunun nəticəsində yaranan ən böyük problem isə nəinki virtual mühitdə, hətta ailədə də gizliliklər yaranır. Təbii ki, bu hal təkcə qızlar üçün deyil, oğlanlara da aiddir. Bəzən gerçək aləmdə ünsiyyət qura bilməyən, yeni münasibətlər yaratmaqda çətinlik çəkən gənclər bu yola baş vurur. Nəticədə də onlar bu adlarla daha çox diqqət mərkəzində olacaqlarını, hər kəs tərəfindən marağa səbəb olacaqlarını düşünürlər. Təbii ki, bu, eyni zamanda, onların sosial şəbəkə dillərində də sərbəstliyə gətirib çıxarır.

Belə ki, bu qrupa daxil olan istifadəçilər kimliklərinin bilinməməsindən yararlanaraq rahatlıqla fikirlərini çatdırır. Heç bir çəkinmə halları baş vermir. Fikirdəki mücərrədlik itir, açıq-aşkarlıq özünü göstərir. Daha sonra, gerçək mühitdə, bəlkə də, istifadə edilməyən kobud ifadələrdən – vulqarizmlərdən rahatlıqla istifadə olunur. Ümumiyyətlə, sosial şəbəkələrin mənfi cəhətlərindən biri normal yaşantıda deyə bilinməyəcək hər hansı bir kobud ifadənin ekran arxasından asanlıqla deyilməsidir. Təbii ki, əgər kimlik də gizlədilibsə, bu hal daha asandır. Yazı dili canlı danışığa dilinə oxşar olur. Hər hansı bir fikir paylaşılarkən, başqa bir şəkildə və ya fikri şərh yazılarkən dil qaydalarına uyğun olaraq sözlərin nizama salınması halına diqqət yetirilmir.

Bir qrup istifadəçilər də vardır ki, bunlar tamamilə saxta adlarla, saxta kimliklərlə və ya sevdikləri məşhurların, filmlərin, proqramların adları ilə hesablar açılır. Ümumiyyətlə, məşhurların, filmlərin, proqramların adları ilə hesab açılan zaman icazə alındıqda və ya sadəcə pərəstişkar səhifəsi olduğu qeyd edildikdə bu heç bir qanun pozuntusuna səbəb olmur (Şəkil 4.). Bəzi hallar da vardır ki, heç bir icazə alınmadan, hətta həmin şəxs adına hesablar açılır ki, bu artıq həmin məşhur şəxsin və onun izləyicilərinin hüquqlarının pozulması hesab olunur. Bu cür hesablarda, sadəcə şəkillər paylaşılır və şərh hissəsi boş qoyulur.

Şəkil 4.

Digər saxta hesab açmaq hallarına isə yenə də gənclərdə təsadüf edilir. Bu cür hesablar ya kimi isə təqib etmək üçün olur, xüsusən də, bu tip vəziyyətlərdə adətən gənclərin sevgililərinə və ya xoşladığı birinə nəzarət xarakteri daşıyır, və ya öz adı ilə hesab açma bilmədikdə və ya öz kimliyi ilə girdiklərində rahat ola bilmədiklərində – xüsusən də, yeniyetmələrdə – görünür. Belə ki, gənclər öz adları ilə rahat ünsiyyət qura bilmədikləri halda başqa adla tamam ayrı bir insanmış kimi asanlıqla danışa bilir. Saxta istifadəçilər gerçək həyatda qura bilmədikləri münasibəti virtual aləmdə qura biləcəklərini düşünürlər. Uzun müddət həmin aləmdə həyatda olan utancaqlıq unudularaq rahat danışılır. Sadəcə bir müddət sonra qarşılarındakı şəxslərə əgər həqiqətən güvənərlərsə, bu zaman həqiqi kimlikləri barədə məlumat verə bilirlər.

Bəzən isə bu saxtılıq halı daha da dərinləşir. Bilirik ki, sosial şəbəkələr yalnız hər hansı fikir, şəkil və ya video paylaşmaq, kiminlə ünsiyyət qurmaq məkanı deyil. Onların da bir qisminin tərkibində müxtəlif proqramlar vardır. Hansı ki, bunların içərisində oyunlar üstünlük təşkil edir. Bu oyunlar vasitəsilə istifadəçilər həm əylənir, həm oyun yoldaşları ilə söhbət edə bilirlər. Məsələn, sırf Feysbuku (“Facebook”) götürsək belə, onun tərkibində City Ville, Farm Ville, Chess və s. bu tip çox sayda oyun var. Biz də nəzərə alsaq ki, sosial şəbəkə istifadəçiləri kimi məhz gənclər üstünlük təşkil edir, deməli, bu oyunlarda da çoxluq 15-24 yaş nəslin üzərinə düşür. Lakin bəzən yuxarı da qeyd etdiyimiz kimi, saxtakarlıq artır və oyun zamanı özünə xal və ya kredit vermək üçün bu hesablardan istifadə edirlər. Bu isə açıq-aşkar həm hüquqi, həm də etik qaydaları pozma halıdır. Oyun belə olsa, bir-birləri ilə virtual aləmdə yarışan insanların haqsız qalibiyyətlə bir şey əldə etməsi gerçək həyatda da özünü hiss etdirəcəkdir. (Ali Murat Kırık, 2011; s. 515)

NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, biz internet mühitinə nəzər yetirdikdə gördük ki, virtual aləmin bizə müsbət təsirləri ilə yanaşı, mənfi təsirləri də az deyilmiş. Belə ki, informasiya vermək, bizi bilikləndirmək, dünyadan, yeniliklərdən əgah etmək baxımından internetin – sosial şəbəkələrin rolu böyük olsa da, istifadəçilər ilə tanış olmaqla belə onların həm öz üzərində, həm də digərlərinin üzərindəki mənfi təsiri görürük. Mehmet Karacanın “Ailəni təhdid edən yeni bir təhlükə: Virtual əlaqə” adlı məqaləsindəki araşdırmaya əsasən internetdə söhbət əsnasında qadınların 58%-i, kişilərin isə 30%-i gerçək kimliyini gizlətdiyi qeyd olunur. Bu araşdırmaya qatılan istifadəçilərin əksəriyyəti “Yalan” anlayışını ilk olaraq vurğulamış və onlar düşünür ki, virtual söhbət zamanı insanların onlara olduqları insandan fərqli olan bir şəxsiyyət və görünüş verərək, özünün olduğu kimi davranmayıb yalan deyirlər. Buna görə də, qarşılarındakı insanın dediklərinə inanmır və onun dedikləri doğru olsa belə, özləri haqqında məlumat verərkən yalana baş vururlar. (Karaca, 2007)

Burdan da belə nəticə çıxara bilərik ki, ailədəkilərin, ətrafdakıların və özümüzün özümüdə, eyni zamanda insanlara güvənsizliyimiz bizi gizliliyə sövq edir, bu da zamanla gerçək mənliliyimizdən çıxmağa səbəb olur. Bu nəinki psixoloji, hətta linqvistik baxımdan da bizə təsir edir. Öncə düzgün yazı yazmaq qaydaları pozulur, zamanla leksikonumuz, son olaraq da, üslubumuz dəyişir və nəticədə gerçək aləmlə virtual aləm arasında uçurumlar yaranır. Bu tip problemlərlə qarşılaşmamaq üçün də ilk öncə ailə üzvlərinin bir-birlərinə güvənmələri və sosial şəbəkələrdən gizli deyil, aşkar şəkildə istifadə etmələri və buna digərlərinin hörmətlə yanaşması önəmli faktordur.(Karaca, 2007)

ƏDƏBİYYAT

1. Peter Carrington, John Scott. Social Network Analysis: An Introduction. London, 2009.
2. А. А. Матисевич. Актуальная Лексика Социальных Сетей. 2015.
3. Ali Murat Kırık. Gençlerin sosyal ağlarda kimlik sorunu ve etik değerlerin ihlali. / II Medya ve Etik Sempozyumu, 2011.
4. Ahsen Armağan. Kimlik yapılarında değişim ve sanallaşan kimlik sunumları. / Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler e-Dergisi, 2013.
5. Mehmet Karaca. Aileyi tehdit eden yeni bir tehlike: Sanal İlişkiler; e-Journal of New World Sciences Academy, 2007, Volume: 2, Number: 3, Article Number: C0009
6. Binaz Bozkur, Mehmet Gündoğdu. Ergenlerde utangaçlık, kendini gizleme ve sosyal medya tutumları ilişkisi. / Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2017, cilt:14, sayı:37, səh. 147 – 159

İNTERNET RESURLARI

7. www.facebook.com
8. www.instagram.com
9. www.linkedin.com

XALQIMIZIN VARLIĞINI YAŞADAN ANA DİLİ

Pünhan MUSAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
punhanmusayeva@gmail.com
AZƏRBAYCAN

SUMMARY

The native language is our nation, our identity. It is the proof of the existence of the nation. It is the most beautiful treasure in my life, because it defines who I am. The way Azerbaijan sounds when I speak is out of this world and unique.

Key word: Mother language, my identity

ÖZƏT

Ana dili ulusumuzdur, kimliyimizdir. Ulusun varlığının ispatıdır. Hayatımdaki en güzel hazinedir, çünkü ben kim olduğumu tanımlar. Konuştuğumda Azərbaycan'ın sesleri bu dünyada eşsizdir.

Anahtar kelime: Ana dilim, Benim kimliğim

РЕЗЮМЕ

Родной язык - это наша нация, наша идентичность. Это доказательство существования нации. Это самое прекрасное сокровище в моей жизни, потому что оно определяет, кто я. То, как Азербайджан звучит, когда я говорю, выходит из этого мира и уникален.

Ключевое слово: Родной язык, Прекрасное сокровище в моей жизни

Giriş

Dil millətin varlığının əsas şərtlərindən, göstəricilərindən biridir. Azərbaycan xalqının varlığını yaşadan Azərbaycan dili neçə yüz illərdir ki, onun milli, mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayır. Ona görə də ana dili hər bir xalqın qürur mənbəyidir.

Ana dilimiz dövlət rəmzlərimiz olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdir. Tarix boyu başı min cür bələlər çəkmiş Azərbaycan xalqı zaman-zaman repressiyalara məruz qalsa da öz ana dilini qoruyub saxlaya bildi. Müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqı bütün istilalara, təzyiqlərə baxmayaraq, reallığın, ruhunun, həyatının təzahürü olan bu müqəddəs sərvətimizi qoruyub yaşadaraq, inkişaf etdirərək ən təkmil, mükəmməl dil səviyyəsinə qaldıra bildi.

Azərbaycan dili öz qrammatik quruluşuna görə zəngin, fonetik ahənginə görə qeyri-adi gözəlliyə malik bir dildir. Əcdadlarımızın bizə miras qoyub getdiyi bayatılarımızdan, laylalarımızdan, nağıllarımızdan, dastanlarımızdan, bizə gəlib çatan qədim abidələrimizdən başlayaraq İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətayi, M.Füzuli, M.R.Vaqif, M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, S.Vurğun kimi dühaların zəngin irsi ilə bizə gəlib çıxan bu misilsiz sərvət müstəqillik qazandıqdan sonra əsas milli atributdan biri kimi inkişaf etdirilir. Zaman-zaman Azərbaycanın düşünən beyinləri dili xalqın

yaşaması üçün ən mühüm atribut hesab etmiş, özünün bu dəyərli milli sərvətini kənar dillərin təsirindən qoruya bilmişdir.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Konstitutsiyanın 21-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".(1)

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilçiliyinin uğurları çoxdur. Xüsusən də Azərbaycan ədəbi dil tarixinin tədqiqi geniş vüsət almışdır. Dilimizin praktik məsələlərinin kamilləşməsinə, onun tarixinin, mənşəyinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilmişdir. Qədim köklərə malik Azərbaycan xalqı həm də zəngin yazılı ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Azərbaycan yazılı ədəbi dili kimi, şifahi ədəbi dili də Azərbaycan xalqını ümummədəni tarixinin ən parlaq atributlarından biri olmaqla, bu xalqın uzun əsrlər boyu zəngin intellekt səviyyəsini əks etdirən başlıca amillərdən biridir. Tarix göstərir ki, ədəbi dilin inkişafı ümumi danışq dili ilə bağlı olur. Yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül və inkişafında dialektfövqü xarakter daşıyan zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı yazılı ədəbi dilə təsir etmiş, yazılı ədəbi dil təşəkkül tapdıqdan sonra bir neçə əsr hər iki ədəbi dil yanaşı inkişaf etmişdir.

Əsrlər, qərinələrdir ki, xalqımızın əbədiyaşarlığına xidmət edən ana dilimiz qədim tarixə malik olan, min illərin müxtəlif burulğanlarından alınacaq, üzüağ çıxaraq müasir dövrə gəlib çatmış ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Ədəbi dilin inkişaf tarixi aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir: 1. Əski Azərbaycan dili (bu dövr öz növbəsində iki yerə bölünür: əski Azərbaycan dilinin yaranması (XIII-XIV əsrlər) və əski Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafı (XV-XVII əsrlər); 2. Yeni Azərbaycan dili. Bu 4 mərhələni əhatə edir: ədəbi dilin xəlqiləşməsi dövrü (XVIII əsr); Milli dilin yaranması və inkişafı dövrü (XIX-XX əsrlər); sovet dövrü (1920-1990); və çağdaş mərhələ. Bu dövrlər əsasında Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı təhlil olunmuşdur.(2,3)

Dilimizin inkişafı ilə əlaqədar son dövrdə bir çox uğurlar əldə edilmişdir. Bütün xalq bu dildə danışır, elmi kitablar, bədii əsərlər, mətbuat bu dildə nəşr olunur. Konfranslar, müşavirələr bu dildə aparılır, ali məktəb auditoriyalarında bu dildə mühazirələr oxunur. Bununla yanaşı, dövrün özünün problemləri var. Ədəbi dilin dövlət idarələrində tətbiqi məsələsi, mətbuat dili, radio və televiziya dili, reklamların dili, virtual məkanda dilin qorunması düşündürücü detallardır. Dil həmişə qayğı tələb edən ən aktual məsələdir. Çünki, ana dili beşik başında layladan başlayır. Dünyanın ən gözəl, qədim dillərindən biri olan Azərbaycan dilini sevməli və qorunmalıyıq. Laylı-bayatılı ana dilimiz həm də hər birimizin varlığıdır. Bununla belə, ana dili problemi bu gün yenə də aktual problem olaraq qalır, buna görə də dövlət tərəfindən bu problemin həlli üçün müxtəlif tədbirlər görülür. Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin qorunub saxlanması, onun zənginləşdirilməsi istiqamətində də böyük işlər gördü. Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra milli şüurun inkişafı, demokratik cəmiyyət yaranması ana dilimizin tətbiq sahəsini genişləndirməyi bir zərurətə çevirdi. Azərbaycan dilinin milli-mənəvi, siyasi-hüquqi haqqının bərpa olunması istiqamətində atılmış vacib addımlardan biri 18 iyun 2001-ci ildə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanın imzalanması olmuşdur. Fərmanda Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolları, habelə müstəqil dövlətçilik atributu kimi rolu və funksiyası göstərilmiş, əvvəlki on il ərzində tətbiqi vəziyyəti hərtərəfli nəzərdən keçirilmişdir. Eyni zamanda, problem və nöqsanlar müəyyənləşdirilərək onların aradan qaldırılması barədə müvafiq tapşırıqlar verilmiş və qəti olaraq 2001-ci il avqust ayının 1-dən latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçilməsi qərara alınmışdır.(3)

Prezident sərəncamında qeyd olunur ki, müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir. Bu amil isə dil haqqında müvafiq qanunun, eləcə də digər normativ aktların qəbul olunmasını sürətləndirmişdir. Sonrakı proseslər Azərbaycan xalqının da bu əlifba dəyişikliyinə psixoloji və intellektual cəhətdən hazır olduğunu təsdiqləməklə yanaşı, ümummilli lider Heydər Əliyevin milli mənafehlərə tam cavab verən müdrik qərar qəbul etdiyini göstərdi. Heydər Əliyev fəxarətlə deyirdi: "Bilirsiniz ki, mən son vaxtlar Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili haqqında bir çox fərmanlar vermişəm. Azərbaycanın latın əlifbasına, latın qrafikasına keçməsi haqqında fərman vermişəm. Bu, artıq avqust ayının 1-dən tətbiq olunubdur. Çox məmnunam ki, mən buna nail oldum. Çünki bəziləri etiraz edirdilər ki, qısa müddətdə buna nail olmaq olmaz. Amma oldu. Bütün dövlət orqanlarında, hakimiyyət orqanlarında, təkcə dövlət, hakimiyyət orqanlarında yox, təhsildə, biznes sahəsində, hər yerdə Azərbaycanın dövlət dili, ana dili, Azərbaycan dili hakim olmalıdır".(4)

Azərbaycan ədəbi və xalq danışığı dilini dərinlən bilən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olan və qrammatik imkanlarından fitri istedadı sahəsində səmərəli istifadə etməyi bacaran Heydər Əliyev yüksək səviyyəli yığıncaqlarda ana dilində parlaq çıxışlar edərək, özünə böyük hörmət və məhəbbət qazandı. O çox yaxşı bilirdi ki, onun qazandığı bu böyük hörmət və məhəbbət eyni zamanda onun istifadə etdiyi, danışdığı dilə - Azərbaycan dövlət dilinə çox böyük hörmət və məhəbbət yaradır. Bütün bunlar təbii olaraq ölkədə güclü bir dövlət dili ab-havasını yaratmağa xidmət edirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycana, onun sosial-mədəni, elmi-intellektual, iqtisadi, siyasi inkişafına, milli-mənəvi intibahına həsr olunan, xalqımızın tarixində bütöv mərhələ təşkil edən fenomenal fəaliyyətində milli dil siyasəti həmişə həlledici yer tuturdu. Təkcə yaşanılan dövrü, müasir mərhələni yox, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin bütöv milli mühitini əhatə edən dil siyasəti xalqın tarixi uğurlarına əsaslanaraq, söykənərək, böyük perspektivlərə istiqamətlənib.(5)

Sovet hakimiyyəti dövründə, xüsusən də 20-ci, 30-cu, 40-cı, 50-ci, hətta 60-cı illərdə əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılardan ibarət olmasına baxmayaraq, respublikamızda Azərbaycan dili hakim bir dil deyildi. Ana dilimizin inkişaf etdirilməsi və zənginləşdirilməsi qeyri-mümkün idi və dövlət tərəfindən bu məqsədlə hər hansı bir tədbir də görülmürdü.

Heydər Əliyevin 1969-ci ildə respublika rəhbərliyinə gəlişi Azərbaycan dilinə rəsmi münasibəti çox sürətlə və əsaslı sürətdə dəyişdirdi. Dövlət dili sahəsində fəaliyyətə respublika rəhbəri onun işlənmə sferasını və fəaliyyət dairəsini genişlənməkdən başladı.(6)

1972-ci illərin ortalarında yazıçıların biri ona “yoldaş Əliyev, Siz azərbaycanca nə gözəl danışırsınız” deyəndə Heydər Əliyev qulümsəyərək belə cavab vermişdi: “Sən niyə mənim rusca gözəl danışmağıma deyil, azərbaycanca danışmağıma təəccüb edirsən? Bu dil mənim ana dilimdir, mən bu dili bilməliyəm! Eləcə də hamımız”. Bunlar adi sözlər deyildi, Bu sözlərin Azərbaycan ziyalıların milli tərbiyəsinə təsirinin gücü ana dilinə uzun müddətdən bəri davam edən çox soyuq münasibətə son qoya bildi. Bununla bərabər, Heydər Əliyev hesab edirdi ki, Azərbaycanın milli ruhunun yüksəlişinə təkan verən şərtlərdən biri ana dilində təhsil almaqdır. Bu prosesin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə 1969-1982-ci illərdə respublikanın şəhərlərində, kənd və qəsəbələrində yüzlərlə uşaq bağçası və məktəb tikilib, istifadəyə verildi, ali məktəblərin sayı 12-dən 17-yə, bunlarda təhsil alan tələbələrin sayı isə 70 min nəfərdən 100 min nəfərə çatmışdı. 1978-ci ilin ən böyük hadisəsi - çoxlarının müqavimətinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsi oldu. Heydər Əliyev respublikaya rəhbərliyi dövründəki fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət statusu təsbit edildi. Dövr baxımından, sözün əsl mənasında, qəhrəmanlığa bərabər olan bu addım gələcəyin müstəqil, yeni Azərbaycanı naminə atılmışdı.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunallarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Ulu öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi sox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir.

Ümummilli lider Heydər ƏLİYEV deyirdi: “İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir.”

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. <http://www.azadinform.az/news/a-117606.html>
2. <http://modern.az/az/news/11424>
3. <https://essaybasics.com/importance-of-mother-tongue-essay-sample/>
4. <http://qadinlar.co/heyat-terzi/dersler/53603-ana-dilim-sirindir-insa.html>
5. <https://www.uniassignment.com/essay-samples/english-language/the-role-of-mother-tongue-english-language-essay.php>
6. <https://azedutech.wordpress.com/2012/04/07/ana-dilim/>

NAXÇIVANIN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ FONETİK DERİVASIYA

Zülfiyə İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ismayilzulfiyey@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

Məqalədə Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrdə fonetik derivasiya – fonetik yolla söz yaradıcılığının müxtəlif istiqamətlərindən bəhs olunur.

Fonetik yolla söz yaradıcılığı ilə bağlı elmi fikirləri sübut etmək üçün Naxçıvanın dialekt və şivələrindəki dil faktları nümunə göstərilməklə sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunub.

Açar sözlər: Naxçıvan, fonetik, dialekt, şivə, söz yaradıcılığı.

Azərbaycan dilinin şivələri rəngarək sözlərlə zəngindir. Burada sözlərin əmələ gəlməsinin, söz yaradıcılığı prosesinin çoxşaxəli qaydaları var. Belə qaydalardan biri məhəlli sözlərin tarixən quruluş dəyişmələridir. Bəllidir ki, söz köklərinin qədim quruluşu tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb edir. Bütövlükdə, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi müxtəlif yollarla gedir. Ümumi şəkildə dildə gedən söz yaradıcılığı üsulları 3 qrupa bölünür: 1) Leksik yolla söz yaradıcılığı; 2) Morfoloji yolla söz yaradıcılığı; 3) Sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Bu bölgüdə demək olar ki, söz yaradıcılığında bəhs edilən bütün dilçilər istifadə etmişlər. Azərbaycan dilçiliyində isə söz yaradıcılığını ilk fundamental və daha hərtərəfli şəkildə tədqiq edən S.Cəfərov leksik yolla söz yaradıcılığına – dialekt və şivələr hesabına; alınma sözlər hesabına; yeni mənə kəsb etmək hesabına, fonetik tərkibin dəyişməsi ilə, düzəltmə sözlərin sadələşməsi və mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımını aid edir. Bizim fikrimizcə isə, fonetik yolla söz yaradıcılığı leksik yolla söz yaradıcılığının içərisində verilməməli, ayrıca bir söz yaradıcılığı yolu kimi göstərməlidir. Lakin buna baxmayaraq, S.Cəfərovun bu bölgüsü söz yaradıcılığına daha əhatəli və daha hərtərəfli bir yanaşmadır (4, s. 135.).

Lügət tərkibinin zənginləşməsində fonetik yolla söz yaradıcılığının da müəyyən rolu var. S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, “sözdə səs tərkibinin dəyişməsi ilə yeni sözlərin yaranması və ya sözlərin həm tələffüz, həm də yazılı şəklində dəyişməsi müxtəlif türk dillərinin söz yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır” (4, s. 146).

Müasir dövrdə qrammatik hadisə sayılan qədim söz yaradıcılığı proseslərindən biri fonetik əvəzləmə olan ablautdur. F.Cəlilov qeyd edir ki, bu hadisənin izi –qıç//qaç, əl//al, diş//daş, gəl//qal, bil//bul, alt//üst – kimi onlarla sözlərdə rudiment kimi qalmışdır (5, s. 23). Əlbəttə, bütün bunlar diaxronik hadisədir və müasir dövrdə dildə gedən söz yaradıcılığı prosesində iştirak etmirlər.

Tatar dilçisi F.Qəniyev tatar dilindəki fonetik yolla söz yaradıcılığında bəhs edərkən göstərir ki, bu yol qədim dövrlərdə daha aktiv olmuş, sonrakı dövrlərdə aktivliyini itirmişdir. Alimin fikrincə, bu gün bu yolla sözlər demək olar ki, yaranmır. Sözdə fonetik əvəzləmələrə və ya vurğunun dəyişməsi ilə sözün mənası dəyişirsə, bu fonetik yolla söz yaradıcılığını yaradır(8, s. 55) . Əgər bu dəyişmə sözün mənasını dəyişmirsə o zaman fonetik yolla söz yaradıcılığı reallaşmır.

Apikal *k*, *g* səslərinin tarixən müəyyən sözlərin formalaşmasında rol oynadığını qeyd edən K.İmamquliyeva yazır: “Azərbaycan ədəbi dilində eyni mənanı ifadə edən “kir” və “çirk” sözləri işlənir. Əslin də bunlar fonetik dəyişikliyə məruz qalmış eyni sözdür. Şərur şivələrində “kir” sözü həm də “kirk” şəklində işlənir. Həmçinin bu sözdən düzələn kirhli//çixli, kirhlənməx kimi sözlərə də rast gəlirik, (*k* səsinin samit qarşısında gələrkən *x*, yaxud *h* səsinə çevrildiyi məlumdur). Belə nəticəyə gəlmək olar ki, kirk sözünün sonundakı *k* səsinin düşməsi nəticəsində “kir”, “kirk” sözünün əvvəlindəki *k* səsinin apikal tələffüzü nəticəsində isə “çirk” variantı formalaşmışdır” (9, s. 24).

Azərbaycan dilində həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə bu tipli sözlərin işlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu tip sözlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, onlar ya eyni mənə, ya da yaxın mənələri ifadə edir. F.Cəlilovun qeyd etdiyi kimi, “Bu cür morfoloji transformasiya ilkin semantikadan uzaqlaşma ilə nəticələnsədə, hər halda diferensiallaşan sözlər çox vaxt mənə yaxınlığını tam itirmir. Məsələn: sıqal, sıqınmaq, sağım, sıxac sözlərinin kök morfemi (sıq, sağ, sıx) fonetik cəhətdən dəyişib ayrı-ayrı sözlərə çevrilsə də, ilkin mənə yaxınlığını saxlamışdır. Eyni sözləri indi asemantik morfemə çevrilmiş yux//yük//yox kökləri (yux-arı, yük-sək, yox-uş) barədə də demək olar. Göründüyü kimi, asemantikləşmənin özü də, bir növ, sözyaradıcılığı üsuludur” (5, s. 101).

Azərbaycan dilində işlənən qovuş-köpük, kəpək-qabıq, qurdalanmaq-qurcalanmaq, qıçıq-qıdıq, qart-sərt, qarışıq-qatışıq, cırmaq (cırmaqlamaq)-dırnaq-caynaq, yanılmaq –karıxmaq -qarıxmaq və s. bu kimi sözlər fonetik dəyişmə nəticəsində meydana gəlmişdir.

Göründüyü kimi, bu sözlərin bəzilərində məna eyniliyi, bəzilərində yaxın mənalılıq özünü göstərir. Fonetik yolla söz yaradıcılığının meydana gəlmə səbəbləri barədə müxtəlif fikirlər var. F.Cəlilov qeyd edir ki, “kök sözlərdə fonetik dəyişmə ilə yeni sözlərin yaranması yolu türk dillərində qədim dövrlərdən mövcuddur. Xüsusilə, amorf quruluşdan iltisacı quruluşa keçidlə bağlı pratürkdə sinkretik köklərin ortaya çıxması ilə həmin proses daha da artmışdır, nəticədə isə sinkretik köklərin sayı get-gedə azalmışdır, yəni iltisacı quruluşun mexanizmi sinkretik köklərin bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Qoruq - qaytaq. Heç buna *qoruq - qaytaq* edən yoxdur (Naxçıvan, Kəngərli)

Qaytaq sözü *qaytaxlamax* fel şəklində Oğuz rayonu şivələrində “üstünü örtmək, bağlamaq, bərkətmək” mənalarında işlənir (2, s. 108). Qədim türk abidələrində K1oruy sözü “müdafiə, himayəçilik” mənalarında işlənib (14, s. 460). *Qaytaq* sözünə bu mənədə K1ay şəklində “dönmək, çevrilmək; diqqət yetirmək; nəyəsə müraciət etmək” mənalarında təsadüf olunur (14, s. 406). Müasir ədəbi dildə *qoruq* sözü norma hüququ qazanmış, *qaytaq* isə *qoruq-qaytaq* tərkibində, *qaytaxlamaq* formasında dialektlərdə qalmışdır.

Azıb - tazmaq. Meşədəki cələdən *azıb-tazıb* gələn bu murdarlar az qalırdı kəndin içinə dolsunlar (13). Ordubad dialektində *təzmək*, Qazax dialektində isə *tezmək* (2, s. 376) şəklində işlənən bu söz “qaçmaq, aradan çıxmaq” mənalarını ifadə edir. *Tez* sözünün qədim mənələrdə “qaçmaq, aradan çıxmaq, uzaqlaşmaq” mənaları qeydə alınıb (14, s. 557). Bu birləşmədə də *azmaq* sözü müasir ədəbi dildə işlənir, *tezmək* isə həm birləşmə daxilində, həm də tək halda dialektlərdə qorunub saxlanmışdır.

Yel-quz. Papağım çıxart, a bədbəxt, qoy başına *yel-quz* dəysin (3).

Qədim abidələrdə K1uz sözünün “dağın günəş işıqlandırmadığı yeri, hissəsi” (14, s. 475) mənaları var. *Yel-quz* ifadəsi dialektlərdə həm “külək”, həm də “mədədə qaz” mənalarında işlənir. Müasir ədəbi dildə isə *yel* sözü norma səciyyəsi qazanıb.

Pay - ürüş. Üç gündən sonra gün çıxdı, qarını *pay-ürüşlə* yola saldılar (3).

Bu söz Şərur, Kəngərli, Babək şivələrində *ürüş* variantında, Quba, Salyan, Sabirabad şivələrində isə *ülüş* şəklində “arasına halva qoyulmuş yuxa” mənasında işlənir (2, s. 399). *Ülüş* (*pay-ülüş*) qədim türk yazılı abidələrində, “Qutadqu biliq” də “pay” mənasında işlənib. *Ülüş* sözü *ülük* fonetik variantında Orxon abidələrində (Kül tikin abidəsi, şərq tərəf, 29), Turfan abidələrində (Irk bitik, 61) “pay, hissə, bölük” mənalarında işlənib (11, s. 382). Müasir ədəbi dildə *pay* sözü işlənir, *ülüş, ürüş* və *pay – ülüş* isə dialektlərdə saxlanıb.

Söz-gap. Söz - gapdan qaçmaq üçün belə eləyir (13). *Gap* qərb qrupu şivələrində “söhbət” mənasında işlənib (2, s. 382). Şivələrdə *söz-gapdan* başqa (*söz-sav; söz-sov, söz-soy*) da işlənir. *Sab* - qədim türk abidələrində “söz, nitq, xəbər” mənalarındadır (11, s. 373).

E.Əzizova görə, qədim *sab* sözü Azərbaycan dilində *sab>sav>sov>so*: dəyişməsinə məruz qalmışdır: *sözün-savın, sözün-sovun, sözüün-soun, söz-so*: (7, s. 277). B.Əhmədov ədəbi dildəki *söyləmək, söyüş* sözlərinin *sav // sov // soy* kökü ilə əlaqədar olduğunu qeyd edir (6, s. 15). Hər iki vahiddəki birinci tərəf - söz müasir ədəbi dildə, *gap, sov- söz- gap. söz- sov* isə dialektlərdə fəaliyyət göstərir.

Tor - gözənək. *Tor* sözü müasir ədəbi dildə işlənir, *gözənək* sözü isə (Qarabağlar) “toxumaq, hörmək” mənasında özünü göstərir.

Kol - kos. Sözün ikinci tərəfini təşkil edən *kos* sözü Şəki dialektində “qısaboşlu, kök (adam)” mənasında işlənir. Bu əlamət fonetik dəyişmələr hesabına azalmışdır. Sinkretik köklərin azalması, bir tərəfdən, morfoloji yolla leksik-qrammatik semantikanın diferensiallaşması, nitq hissələri üzrə çeşidlənməsi ilə əlaqədardisə, digər tərəfdən qrammatik quruluşun inkişafında söz yaradıcılığı mexanizminin güclənməsi, lüğət tərkibinin zənginləşmə imkanlarının genişlənməsi ilə bağlı idi” (6, s. 101).

M.Yusifovun fikrincə, “Eyni kök əsasında yaxın məna xüsusiyyətlərinə malik sözlər yaranması söz köklərində fonetik təkamül proseslərini əks etdirir. Bu proseslər səslərin dəyişməsi qanunauyğunluğu əsasında baş verir və sistem xarakteri daşıyır. Səslərin cingiltiriləşmə və incələşmə meyli ilə səciyyələnən təkamülü söz köklərinin mənaca diferensiallaşmasında qabarıq şəkildə əks olunur” (12, s. 123).

Beləliklə, sözün fonetik formasının dəyişilməsi ilə meydana çıxan söz yaradıcılığı ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Çox zaman müxtəlif dialektlərdə mövcud olan belə sözlər ədəbi dilə sinonimlər və ya dubletlər kimi keçir.

Tarixən sözün fonetik formasının dəyişməsi nəticəsində yaranan yeni sözlərin müəyyənləşdirilməsində daxili bərpa üsulunun rolu əvəzəedilməzdir. Bu üsul dilimizə aid sözün fonetik dəyişmə ilə leksik-semantik baxımdan necə dəyişikliyə uğradığını və inkişafını izləməyə imkan verə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, “etimologiya kimi daxili və xarici bərpa da bir çox hallarda fərziyyə səciyyəsi daşıyır” (1, s. 40). Buna baxmayaraq, bu üsulla bəzi sözlərin mənşəyini də müəyyənləşdirmək olar.

Müasir ədəbi dilimizdə *üskük* sözü işlənir. Dialektlərdə bu sözün qarşılığı kimi *oymaq* sözü özünü göstərir. S.Vurğunun əsərlərindən birində belə bir misra var: *Üyləri qabar dutan allər. Üy* sözünə uyğun olaraq, *üskük* sözündə *sk>ks* əvəzlənməsinin gətirdiyini güman etsək, bu söz *üskük* ~ *üysük* şəklini alar. *Oymaq* sözünün birinci hecasındakı *oy* və *üysük* sözünün ilk hecası olan *üydəki* uyğunluğa fikir versək və mənanı nəzərə alsaq, *oy~uy* vahidlərində *y<c* əvəzlənməsinin gətirdiyi (*oy<uy<uc*) fikrini söyləyə bilərik. Deməli, *oymaq* və *üskük* sözlərinin bərpası bizə bu sözlərin uc kökü ilə bağlı olması qənaətinə gəlməyə əsas verir ki, bu məna da qeyd olunan əşyanın funksiyası ilə səsleşir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, söz yaradıcılığı prosesində öncə sadə sözlər, sonra mürəkkəb, daha sonra isə düzəltmə sözlər formalaşmışdır. Mürəkkəb sözlər tarixən uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələr üzərində apardığımız araşdırmalardan belə aydın olur ki, söz yaradıcılığının ən qədim forması fonetik yolla olan söz yaradıcılığıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi. Azərbaycan filologiyası məsələləri, II buraxılış, Bakı: Elm, 1984, s. 38-43
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z /Red. A.A.Axundov; Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov; AMEA Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan” jurnalı, 1990, № 5
4. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 s.
5. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s.
6. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: Bakı Universitet nəşriyyatı, 1994, 196 s.
7. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı universitet nəşriyyatı, 1999, 354 s.
8. Ganiyev F. Bugünkü tatar türkcəsi söz yapımı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013, 284 s.
9. İmanquliyeva K. Azərbaycan dilinin Şərur şivələri. Filol.elm.nam.dis. Bakı: 1991.
10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990.
11. Rəcəbov Ə, Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993
12. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm. 1984
13. Şıxlı İ. Ayrılan yollar. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1987, 260 s.
14. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969).
15. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград: 1956, 103 с.

AKADEMİK TOFIQ HACIYEVİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ

Aytac HƏSƏNOVA

Bakı Dövlət Universiteti
aytachasanova2@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan dilçiliyinin bu gün həyatda olmayan təmsilçilərindən biri Tofiq Hacıyev türklər arasında ortaq ünsiyyət dilinin yaradılması haqqında ideyanın qabaqcıl nümayəndələrindən biridir. O qeyd edir ki, digər dil ailələrindən fərqli olaraq türk dilləri ailəsi bir-biri ilə eyni anlaşma dərəcəsində ola bilər. Türk dilləri arasındakı bənzərliyin nəticəsidir ki, müxtəlif coğrafiyadan olan türkün türklə danışması zamanı xüsusi bir doğmalılıq hissi duyulur. Bu doğmalılıq hiss edən Tofiq Hacıyev türklər üçün ortaq ünsiyyət dili ideyasını mümkün hesab etmiş və bu ideyanı böyük məbətlə təbliğ etmişdir. Bəs ortaq ünsiyyət dili hansı dil olmalıdır? Tofiq Hacıyev bu məsələ üzərində dərin araşdırmalar aparmış və türklər üçün ortaq ünsiyyət dili kimi məsuliyyətli və şərəfli vəzifəni Türkiyə türkcəsinə aid etmişdir.

Açar sözlər: Tofiq Hacıyev, Türkiyə türkcəsi, ortaq dil, ədəbi dil, türklük

Görkəmli dilçi alim, akademik Tofiq Hacıyev özünün elmi yaradıcılığında, habelə respublika və beynəlxalq səviyyəli toplantılarda öz çıxışları ilə türklər üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasının qızgın müdafiəçisi olmuşdur. Tofiq Hacıyev bunun üçün yeni bir dil yaradılmasına ehtiyac duymamış, Türkiyə türkcəsinin bu vəzifəni lazımınca və layiqincə yerinə yetirəcəyinə inanmışdır. Alimin ortaq türk dili konsepsiyası onun 2013-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili” adlı kitabında geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Kitabın ilk bölmələri Türk dünyasında ortaq ünsiyyət dili ideyasının tarixinə həsr olunmuş, ideyanın yaranma səbəbi bütün çılaqlığı ilə əks olunmuşdur. Bu səbəbdən Tofiq Hacıyevin dil birliyi ideyası haqqında fikirlərini qeyd etməzdən öncə, bu məfkurənin tarixi haqqında qısa məlumat vermək yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, türklər üçün ümumi dil məsələsinin dirçəliş tarixi hələ rus

imperiyası dövrünə təsadüf edir. İmperiya rus dilini türk cəmiyyətlərinə daxil etmək məqsədilə türk toplumlarını bir-birindən təcrid edir, nəticədə türklər bir-bir ilə ünsiyyətlərini, qarşılıqlı anlaşmalarını itirirdilər. Lakin rus imperiyasının bu siyasətini zaman-zaman məhz elə rus dilini öyrənən, nəticədə yüksək vəzifələrdə xidmət edən qabaqcıl türk ziyalıları görür və ilk etiraz duyğuları da onlarda yaranırdı. Türklərin ali qatı, savadlıları, seçmə ziyalıları bu fəlakətdən xilas yolunu türklərin həmrəyliyində, birliyində görürdülər. Bu yol isə hər şeydən öncə türklərin bir-birini anlaması sayəsində gerçəkləşə bilərdi. Yəni türk birliyinin yolu dil birliyindən keçir. Rus imperiyasının türkləri ayırma ideyasının ilkin dövründə milli birlik hissi ilə alışıb-yanan İsmayıl bəy Qasıralı üzünü bütün türk coğrafiyasına tutub dedi: “İşdə, fikirdə, dildə bir!”. İsmayıl bəy Qutqaşınlının məqsədi müxtəlif türkcələrin leksik materialından bəhrələnərək nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzetinin dilinin türklər üçün ümumi dil olması idi. Tofiq Hacıyevin də qeyd etdiyi kimi, o türkçülük hərəkatında Məcnun qatına qalxmışdı. O zamanın başqa nəhəng bir türk övladı Mahmud Kaşğari türk mədəniyyətinin islam mədəniyyətinin içində əriməməsi, XI əsrin sonlarında türkçülüyn yenidən dirçəlişinə gur işıq salmaq üçün türk tarixinin yeni bir möcüzəsini – möhtəşəm “Divanü lüğət-it-türk” əsərini yazdı. Türklər qarşılıqlı tam anlaşsın deyər, Kaşğari bu kitabında türklərin dilindəki fərqləri bir yerə yığıb onları bir-birinin şivəsini öyrənməyə səsləyirdi. İsmayıl bəy Qasıralının yetirmələri Əli bəy Hüseynzadə və Ziya Göybalp mükəmməl bir komanda şəklində birləşib elmi-fəlsəfi əsərləri ilə türkçülük ideyasını tarixi etnik cəhətdən əsaslandırır, publisist yazıları, bədii əsərləri – şeirləri ilə ideyanı təbliğ edirdilər. Əli bəy Hüseynzadə məsələni belə qoyurdu: “Bizəmi qəzetimizin dilini sadələşdirmək, yoxsa camaətimizəmi öz ana dili olan türkcəyi öyrənmək lazımdır? Budur məsələ!” (1, s.56). “Öz ana dili” deyəndə ədib xalqın, millətin danışdığı dili nəzərdə tuturdu. Xalqın danışdığı dilində ədəbi dildə olduğu kimi mənaca özünküleşmiş ərəb, fars sözləri heç də az deyil. Yəni onun fikrincə, canlı ana dilini mükəmməl bilən şəxsin bir az zehni enerji sərf etməklə yazılı ədəbi dildəki əlavə ərəb, fars sözlərini qavramağa gücü çatır. Əli bəy Hüseynzadə islam ideologiyasının təsiri ilə türk dilinin başqa dilləri rədd edib ərəb və fars kəlmələri ilə zənginləşməsini qanunauyğun hadisə hesab edirdi. Lakin bu o demək deyil ki, xalqın öz doğma dilində olan sözlərin müqabilində özgə dillərdən alınma sözlər işlənməlidir. Yalnız türkcədə qarşılığı olmayan ərəb, fars, hətta Avropa sözləri dilə daxil edilməlidir. Eyni zamanda xalqa tanış fonetikanı (milli sözlər və ya alınma sözlər) qoyub, anlaşılmaz əcnəbi fonetikanı yazmaq olmaz: niyə **tənqid** yox, **intiqa**d, niyə **qafiyəsiz nəzm** yox, **nəzmi qeyri müqəffa**, niyə **tələb etmək** yox, **iqtiza etmək**, niyə **fikirlər** yox, **əfkar**, niyə **cisimlər** yox, **əcsam** və s. Ziya Göybalp türk birliyi və dil birliyi ideyasının təbliğində və gerçəkliliyə çevrilməsində mətbuatın böyük güc olduğunu deyirdi. Əli bəy Hüseynzadə türk dilinin zənginliyini, Ziya isə aydınlığını, xəlqiliyini mühüm sayırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, Ziya Göybalp türkçülük ideyasının xalqa çatdırılmasında mətbuatın rolunu mühüm hesab edirdi. Bu halda təbii ki, mətbuat dili sadə olmalı idi ki, xalq öz ziyalısının ona nə dediyini dərk etsin.

Türklər üçün ədəbi dil məsələsi 1926-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji qurultayda ciddi şəkildə müzakirə olunmuş, türklər üçün ədəbi dil yaratmaq mümkün hesab edilmişdir. Lakin kitabında bu məsələyə geniş yer ayıran Tofiq Hacıyev belə nəticəyə gəlmişdir ki, ümumi ortaqlıq türk ədəbi dili yaratmaq əsla mümkün deyil. Müxtəlif coğrafiyalarda formalaşmış yerli milli dillər şəklinə düşmüş türkcələri bir yana qoyub, yeni dil hazırlamaq olmaz. Yeni dil yaratmaq inkişaf yox, tənəzzüldür. Təzə bir dil yaratmaq üçün gərək yeni vahid türk dövləti yaransın və bu dövlət öz ədəbi dilini hazırlasın; bunun üçün isə onilliklər gərəkdir. Lakin heç bir türkcənin varlığına toxunmadan, dünya dövlətlərində işləyən təcrübədən biz də yararlanmalıyıq. Məsələn, vaxtilə SSRİ ərazisində bütün xalqlar rus dilinin vasitəsilə ünsiyyət saxlayırdılar. Müasir dövrümüzdə isə dünyanın çox dövlətlərində bu mövqedə ingilis dili işlənilir. Bu cür ümumi ünsiyyət dili vəzifəsini bugünkü müstəqil türk dövlətlərindən hər birinin ədəbi dili yerinə yetirməyə qabildir. Bu seçmə prosesində isə digər dövlətlərdən artıq iqtisadi gücə, mədəni imkanlara, beynəlxalq siyasi nüfuza malik dövlətin dili seçilməlidir. Tofiq Hacıyevin fikrincə isə bu gün bu imkanların sahibi Türkiyə türkcəsidir. Həqiqətən də Türkiyə türkcəsi uzun müddətdir ki, bizimlə ünsiyyətdədir: uşaqlarımız Türkiyənin cizgi filmlərini, yaşlılarımız seriallarını həvəslə seyr edirlər. Televiziyanın dilimizin zənginləşməsindəki bu rolunu nəzərə alaraq Türkiyənin televiziya verilişlərində spiker məsələsinə diqqət yetirilməli, aydın tələffüzlü şəxslər seçilməlidir. Ta “Dədə Qorqud kitabı”ndan bizə yadigar qalan sinonimlərin paralel işlənməsi prosesi türk dövlətlərinə yayımlanan televiziya kanallarında da davam etdirilməlidir. “Dədə Qorqud”da **ayaq – sürəhi, vardı – getdi, aydır – deyir** kimi sinonim paralellər işləndiyi kimi, spiker də öz nitqində oğuzca **anladı** sözünün ardınca qıpçaqca **düşündü** kəlməsini işlədə bilər.

Tofiq Hacıyev üzünü Türkiyəyə tutaraq ortaq ünsiyyət dili prosesində onların payına düşən öhdəlikləri də qeyd edir. Məlumdur ki, bu gün Azərbaycanda ingilis dilinə böyük axın var. Tofiq Hacıyev bu axının səbəbini ingilisdilli iş yerlərinin çoxluğunda görür. İnsanlar dilin arxasınca çörəyin-əkməyin arxasınca gedən kimi gedirlər. Beləliklə, Türkiyənin iş adamları ingilis dilinə olan tələbatı türk dili tələbatına çevirə bilirlər. Onların Azərbaycanda açdıqları iş yerləri sadəcə iqtisadi məzmun daşımır, eyni zamanda mühüm siyasi-mədəni fəaliyyət olaraq ümumanlaşma türkcəsi üçün meydan açmış olur.

Müəllif kitabda dəfələrlə bütün türkcələr üçün ortaq termin məsələsinə toxunur. Hazırda Azərbaycan türkcəsində Türkiyə türkcəsindən xeyli termin işlənir. Bu prosesdə nə dil mütəxəssisləri, nə də rəsmi qurumlar iştirak edir. Türkiyə televiziyasında türkiyəlilərin çıxış və söhbətlərindən eşidərək qəzetçilər, ziyalılar təbii sövqlə bu terminləri işlədib dilimizə daxil etmişlər. Bu sözlər xalqa o qədər doğma gəlmiş, diləyatımlı olmuşdur ki, nəticədə bu gün ədəbi dildə, dövət idarələrinin sənədlərində normaya çevrilmişdir: *bilgisaray, yetərsay, yazar, şəkillənmək, sərgilənmək, dəstəkləmək, qurum* və s. Dilimizdə yabançı dillərdən alınan kəlmələr də işlənir ki, məhz bu alınma sözlər də bütün türkcələrdə müştərək olmalıdır. Bunun üçün də alınmalar bir türkcənin vasitəsilə qəbul olunmalıdır. Bir halda ki, ümumi ünsiyyət dili kimi Türkiyə türkcəsinə üstünlük veririk, onda yabançı kəlmələri də bu türkcədən götürməliyik. Lakin bu halda Türkiyə türkcəsinin üzərinə böyük məsuliyyət düşür: Türkiyə türkcəsi əcnəbi sözləri necə gəldi qəbul etməməlidir. Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, ilk öncə *randevu, direkt, depresyon, anahtar, papatya* kimi vulqarizmlərdən imtina olunmalıdır.

Tofiq Hacıyev Türkiyə türkcəsinin ümumi ünsiyyət dili kimi qəbul olunması məsələsində bəzən tərəddüd edir. O, “Türkiyə türkcəsi ümumi ünsiyyət dili ola bilirmi?” sualına böyük hərflərlə və nida ilə “HƏ!” cavabı verdiyi kimi, bəzən də kiçik hərflərlə və sual işarəsi ilə “yox?” deyir. Buna səbəb kimi Türkiyə türkcəsinin Atatürkün “yabançı dillərin boyunduruğundan qurtarmaq” haqqında tövsiyəsindən kənara çıxdığını göstərir. Türkiyə türkcəsi bu tövsiyəyə əməl etmək adına ərəb, fars sözlərini atıb, yerinə Avropa sözləri işlədir. Halbuki atılan ərəb və fars sözləri mənaca türkcələşmişdir. Həmçinin qədim yazılı abidələrimizin də böyük bir qismi bizə məhz bu dillərdə gəlib çatmışdır. Buna görə də ərəb-fars sözlərinin atılması nəticəsində türklər gələcəkdə öz dillərinin keçmişini anlamaq problemini qarşısında qalacaqlar. Tofiq Hacıyev türklərin bizim dilimizə daim təzyiq edən rusların (rus imperiyası nəzərdə tutulur) dilinə olan məhəbbətinə təəccüb edir. Bizdəki **hamam** yerinə Türkiyə türkcəsində **banyo** (ruscada da belə işlənir), **gilənar** yerinə **vişnə**, **şabalıd** yerinə **kestanə** (ruslar **kaştan** deyirlər) söylənir. Dövlətin milli hissi onun dilinə də yansmalıdır. Təəssüf ki, Türkiyə türkcəsində bu millilik hissini duymuruq.

Alim Türkiyə türkcəsinin elmiliyi məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, bu gün ən çox Türkiyədə olmaqla, başqa türk respublikalarında da dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix və başqa humanitar elm sahələri ilə bərabər riyaziyyat, biologiya, təbabət kimi fundamental elmlərlə bağlı konfranslar, simpoziumlar, qurultaylar keçirilir. Bu konfranslarda hər bir Türk dövləti nümayəndəsi öz türkcəsində danışa bilər, amma bir-birini lazımınca anlamazlar. Bu gün hamı ingilis dilindən elmi işlərində istifadə edə bilər və konfransların bir çoxu bu dildə aparılır. Tofiq Hacıyev də bu prosesi Türkiyə türkcəsinə tətbiq etmək fikrini irəli sürür. Yəni konfransda bir türkcədə danışılmalı və hamı o türkcəni ingilis dilini öyrəndiyi kimi öyrənməlidir.

Tofiq Hacıyev göstərir ki, Türkiyə türkcəsinin qüsurlarından biri də ahəngin pozulmasıdır. Alınma sözlərdə bu ahəngdən çıxma daha geniş müşahidə olunur: *kase, haber, hareket, hayret, sahte, basit, tane, rakip, davet, cemaat, kıymet, hayli* və s. Müəllif bu sözləri Azərbaycan türkcəsi ilə müqayisə edir: *kasa, xəbər, hərəkət, heyrat, saxta, bəsit, dənə, rəqib, dəvət, camaat, qiymət, xeyli* və s. Bütün bunlarla yanaşı bizdə ahəngi pozulan bir qisim sözlər Türkiyə türkcəsində ahəng qanuna tabedir: *hüquq – hukuk, qəbul – kabul, qürur – gurur, heyvan – hayvan*. Ancaq pozulma faktı qarşısında bu, olduqca cüzidir. Türkiyə türkcəsi alınma sözləri öz dilinin qayda-qanunlarına uyğunlaşdırma prosesində olduqca passivdir. Bu baxımdan Türkiyə türkcəsi dəhşətli yabançılıq yolundadır.

Ortaq türk dili ideyasını gerçələşdirmək üçün yerinə yetirilməsi mühüm işlərdən biri də vahid əlifbanın yaradılmasıdır. Bu proses yalnız latın qrafikasının seçilməsi ilə bitmir: bəzi səslər vardır ki, türk dillərində ortaq şəkildə işlənmir, həmin səsin qarşılığı olaraq bu səsin məxrəcəinə yaxın səsdən istifadə edilir. Məsələn, bizdə **e** və **ə** səsləri ayrı-ayrı səslərdir. Lakin Türkiyə türkcəsində bu iki səs bir səslə - **e** səsi ilə ifadə olunur. Və ya bizdəki **q** səsi qarşılığında Türkiyə türkcəsində **g** səsi işlədilir. Buna görə də səsin hərflə eyniləşdirilməsi də mühüm vəzifələrdən biridir.

Kitabın son bölümündə müəllif cənab prezidentimiz İlham Əliyevin türk birliyi haqqındakı çıxışını xatırladır: “ biz birlikdə olsaq, müəyyən məsələlərdə vahid mövqedən çıxış etsək və bu birliyi mütəmadi işlərlə möhkəmləndirsək, bizim beynəlxalq mövqelər daha da güclü olacaqdır” (1, s.225). Tofiq Hacıyev qeyd edir ki, bir-birini tanımaq, bir-birinə yardım göstərmək bir-birini anlamaqdan, dil ünsiyyətindən başlayır.

Beləliklə, Türk dünyasında ortaq ünsiyyət dili məsələsi aktual problemlərdən biri kimi davam edir. Mübahisə obyektinə olmasına baxmayaraq, hələ də bir nəticə əldə edilənməməsini nəzərə alsaq, Tofiq Hacıyevin bu mövzu haqqındakı fikirləri dəyərli, kitabı isə həyata keçirilməsi lazım olanları müəyyənləşdirən möhtəşəm əsərdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. T.Hacıyev. Türklər üçün ortaq ünsiyyət dili. Bakı: “Təhsil”, 2013, 248 s.
2. T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: “Elm”, 2012, 476 s.

BƏDİİ ƏSƏRLƏRDƏ XÜSUSİ ADLARIN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Zemfira ABBASOVA

ADPU

E-mail:zema.abbasova.aliyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Xüsusi adlar, linqvistika, onomastik vahidlər, yazıcının üslubu, bədii əsərlər.

Məqalədə bədii əsərlərdə xüsusi adların öyrənilməsindən bəhs edilir. Onomastik vahidlərin öyrənilməsi təkcə dilçilik elminə deyil, eyni zamanda, tarix, coğrafiya kimi digər elm sahələrinə də lazımı məlumatlar verə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərinin onomastik baxımdan təhlilinin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu araşdırmalar yazıcının həm də fərdi üslubunu öyrənməyə imkan yaradır.

SUMMARY

Key words: Proper names, linguistics, onomastic units, the writer's style, artistic works.

THE IMPORTANCE OF STUDYING PROPER NAMES IN ARTISTIC WORKS

This article deals with the importance of studying proper names in artistic works. The study of onomastic units can provide not only linguistic science, but also the necessary information in other fields of science, such as geography and history. It is necessary to note that the importance of the onomastic analyses of the works of separate writers is great. As these studies allow the writer to learn the individual style as well.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: собственных имен, лингвистика, онимастических единиц, стиль писателя, художественные произведения.

ВАЖНОСТЬ ИЗУЧЕНИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

В этой статье рассматривается важность изучения собственных имен в художественных произведениях. Изучение онимастических единиц может обеспечить не только лингвистическую науку, но и необходимую информацию в других областях науки, таких как география и история. Необходимо отметить, что важность онимастических анализов произведений отдельных писателей велика. Поскольку эти исследования позволяют писателю также изучать индивидуальный стиль.

Giriş

Xalqımızın mədəni həyatında mühüm rol oynayan hər bir dil vahidi, o cümlədən onomastik leksikanın öyrənilməsinin rolu böyükdür. Yazıçı dilinin və üslubunun öyrənilməsi sahəsində də onomastik leksikanın rolu əvəzsizdir. Ümumilikdə ədəbi tədqiqat məsələlərini araşdırsaq, Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə xeyli işin görüldüyünü, bir çox yazıçıların əsərlərinin onomastik leksikasının tədqiq olunduğunun bir daha şahidi olarıq. A.Qurbanovun, R.Məhərrəmovanın, Q.Mustafayevanın, F.Bağirovanın, D.Əliyevanın, L.Piriyevanın, H.Hüseynovanın, Ə.Mikayılovanın və başqalarının tədqiqatları buna nümunə ola bilər. Adıçəkilən müəlliflərin əsərlərində M.Ə.Sabirin, S.Rəhimovun, S.Vurğunun, M.S.Ordubadinin, E. Əfəndiyevin və bir çox başqa yazıçı və şairlərimizin onomastik leksikası ciddiylə tədqiq edilmişdir. Lakin digər yazıçı və şairlərimizin yaradıcılıqları isə müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq olunsada, onomastik tədqiqatlardan kənarda qalmışdır. Bu yəqin ki, dilçiliyin onomastika bölməsinin daha gənc elm sahəsi olması ilə də əlaqələndirilməlidir. Bu; işin özülünün daha “kövrək” olduğunu bildirdiyi səbəbindən keçmişimizi, bu günümüzü daha dərinlən öyrənmək baxımından elmin bu sahəsinə inkişaf etdirməyi qarşımıza məqsəd qoymalıyıq. Çünki onomastik leksikanı tədqiq etməklə biz xalqımızın tarixi, dili və çoxsahəli həyatı haqqında məlumatlar əldə edə bilərik. Məhz onomastik vahidlərdə dil vahidlərinin ən qədim semantik mənə çalarları və qrammatik

formaları daxilində xalqın ilkin etnik – mifoloji, mənəvi-psixoloji ruhu özəlliklə qorunub saxlanmışdır ki, bu da bizim milli kimliyimizin əsas göstəricisidir. Xalqımızın inkişaf mərhələlərinin, xüsusilə ən qədim dövrlərinin tarixi etnoqrafiyası, etnogenezi ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində onomastik vahidlərə etibarlı mənbə kimi yanaşılır. Onomastik vahidlərin öyrənilməsi təkcə dilçilik elminə deyil, eyni zamanda, tarix, coğrafiya kimi digər elm sahələrinə də lazımi məlumatlar verə bilər. Bir çox mübahisə doğuran məsələlərin həllində onomastik vahidlərin rolu böyükdür. Məlumdur ki, xüsusi adları araşdırmaq üçün əvvəlcə onları sistemlə toplamaq lazımdır və təbii ki, Azərbaycan dilində olan onomastik vahidləri toplamaq üçün xüsusi əhəmiyyəti olan mənbələrdən biri, həm də birincisi bu dildə yazılmış bədii ədəbiyyat nümunələridir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dili türk dilləri içərisində çoxəsrlik yazı ənənəsi olan bir dil olduğundan bu dildə saysız-hesabsız əsərlərin yazılması təəccüb doğurmur. Bu əsərlər istər üslub və janr, istərsə də məzmun rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənsə də, coğrafi məkanların, şəxs adlarının ilkinliyini qorumaq baxımından, kökə söykəndiyindən, ədəbi əsərlərimizin kəsinliklə reallığa əsaslandığının ən bariz nümunəsidir. Məhz buna görədir ki, bədii əsərlərdə əksini tapmış onomastik vahidləri toplamaq, onları linqvistik planda tədqiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, onomastik vahidlərin hər biri tariximizi, adət-ənənəmizi qoruyur, özündə yaşadır. Bu fikirlə razılaşan və tədqiqatlarında bu amal uğrunda çalışdığını döndə-dönə təsdiq edən Azərbaycan toponimisti T.M.Əhmədov qeyd edir: “Yaddan çıxarılmamalıdır ki, xüsusi adların toplanması və araşdırılmasında folklor nümunələrindən (dastanlardan, nağıllardan və s.) və yazılı ədəbiyyat incilərindən geniş istifadə olunmalıdır”[1,s.28]. Həmçinin bu mövzuda bir çox alimlərimizin dəyərli fikirləridir.[3,s.136] Hörmətli alimimizin sözlərindən nəticə çıxararaq deməliyədəyəllərin, illərdə onomastikaya aid bir çox gərəklı, sanballı tədqiqatlar aparılmasına baxmayaraq, bu sahədə həllini gözləyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu mənada bədii ədəbiyyatımızda işlənmiş onomastik vahidlərin seçilib toplanması və linqvistik baxımdan döndə-dönə incəliklə təhlil edilməsi tədqiqat işin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Məlumdur ki, bədii əsərlərdə onomastik vahidlər müxtəlif məqsədlərlə işlədilir ki, bu da bizə dilin bütün səviyyələri ilə sıx bağlı olan dil vahidlərinin bədii ədəbiyyatdakı leksik-semantik, qrammatik, üslubi xüsusiyyətlərinin araşdırılması məsələsinin özü-özlüyündə onomastikanın bir sıra problemlərinin öyrənilməsinə kömək etmiş olduğunu deməyə əsas verir.

Xüsusi adların tədqiqi həm müxtəlif yazıçıların, həm də konkret bir sənətkarın əsərləri əsasında aparıla bilər. Şifahi ədəbiyyatda verilən onomastik vahidlər daha uydurma, fərziyyə xarakteri daşıyır və leksik, semantik, üslubi cəhətdən isə fərqli olur. Yazılı ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlər isə daha çox real həyatın göstəricisidir. Lakin istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər zəngin üslubi imkanlara malikdir. Real onomastik vahidlərdən bütün yazıçılar eyni dərəcədə istifadə edirlər və bunların köməyi ilə müəyyən tarixi hadisələrin, yerlərin, şəxslərin haqqında oxucuda təsəvvür yarada bilərlər. ümumişlək adlardan istər müsbət, istərsə də mənfi obrazların adı kimi istifadə olunur. Belə ki, bir əsrdə müsbət obrazın adı başqa bir əsərdə mənfi obrazların adı kimi verilə bilər. Bəzən yazıçı bədii əsərdə mənfi qəhrəmanlarını adlandırmaq üçün xalq içərisində geniş yayılmış, hüsn-rəğbət qazanmış real adlardan istifadə edir. Real vahidlər bədii əsərlərdə mövcud həyat hadisələrinin təsiri məqsədi ilə işlədilir. Yazıçı ədəbiyyatda bəzən sənətkar qəhrəmanlıq ideyasını daha canlı, obrazlı vermək üçün tarixdən bir neçə qəhrəmanın adını sadalayır. Məsələn; Elçin Əfəndiyevin “Mahmud və Məryəm” əsərində Şah İsmayıl Xətai, Uzun Həsən və digərlərinin, “Əzizimin cəfası” romanında Mircəfər Bağırovun, Beriyanın və digər tarixi şəxsiyyətlərin adları çəkilir.

Yazılı ədəbiyyatda bəzən bir əsas ad kateqoriyasına daxil olan ata adından istifadə qədim tarixə malikdir. Bəlkə də bu pedərəşahlıqla əlaqədar olmuşdur. Yarandığı vaxtdan ata adı ad sistemində əsas rol oynamış və bu proses indi də davam etməkdədir. Qədim türk yazılı abidələrində də ilk dəfə hakim təbəqənin nümayəndələri ata adından istifadə etmiş, bu məqsədlə ata adlarının yanında “oğlu” və ya “qızı” sözlərinin yerində “ibn” və ya “bin” sözləri işlənmiş, bu ənənə sonralar tədricən bütün din xadimləri, sərkərdələr, əmirilər, saray ayanları, alim, şair və sənətkarlar arasında yayılmışdır. Hətta “ibn” və “bin” alınma komponentli ata adlarından geniş istifadə olunduğu zaman belə xalq kütləsi XIX-XX əsrlərdə “oğlu”, “qızı” sözlərindən geniş istifadə etmişdir. Ata adları, nümunələrdə görüldüyü kimi, titul və ləqəblər ilə bircə verilir. Bu isə çoxkomponentli ad modellərinin yaranmasına səbəb olur. Cəmiyyətdə onun üzvlərini fərqləndirmək üçün ad və ata adı kifayət olmadığı zaman soyadlara ehtiyac yaranmışdır. Azərbaycan dilində soyad ənənəsi, əsasən, XIX əsrdə təşəkkül tapmış, rəsmi XX əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. xalqın zəngin ədəbi irsi məhz bir neçə klassikin adlarını sadalamaqla nəzərə çatdırılır.

Nəticə: Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərinin onomastik baxımdan təhlilinin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki bu araşdırmalar yazıçının həm də fərdi üslubunu öyrənməyə imkan yaradır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, BDU, 1991, s.317.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları. AOP. KM. Bakı I cild, 1987, s.545.
3. Mustafayeva Q. Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri. Bakı, Nurlan, 2001, s.179.
4. Xuduyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Maarif, 1995, s.490.
5. Xəlilov B. Antroponimlərin üslubi imkanları. AOP., III, Bakı, 1990, s.80-81.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ÜST GEYİM ADLARI

Subeybat Ə. TAHİR

Bakı Mühəndislik Universiteti

shesenoval@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Geyimlər, maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərinə nisbətən xalqın milli xüsusiyyətlərini daha bariz əks etdirir. Bu cəhəti nəzərə alaraq türk xalqlarının geyim örnəkləri üzrə apardığımız araşdırmada *çəpkən, çapan, kapot, kəpənək, köynək, yalma* kimi üst geyimləri tarixi-lingvistik baxımdan tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Türk dillərində geyim-kecim adlarının qarşılaşdırılması təkcə bu dillərin ortaq söz varlığının mövcudluğunu göstərməklə kifayətlənmir, həm də türk xalqlarının eyni kökə, eyni milli dəyərlərə malik olduğunu söyləməyə əsas verir.

Açar sözlər: Türk dilləri, üst geyim, çəpkən, köynək, ad

UPPER CLOTHES-NAMING WORDS IN THE TURKISH LANGUAGES

ABSTRACT

Clothes represent the national characteristics of tangible culture more clearly than other elements. Considering this aspect, the research studies Turkic national overdress as *chepken, chapan, capot, khoynek, yalma* in terms of historical-linguistic point of view. Comparing the names of clothes do not show only common word existence, but also suggest the accuracy of the same national roots and values.

Keywords: Turkish languages, overdress, chepken, khoynek, name

TÜRK DİLLERİNDE ÜST GIYSI ADLARI

ÖZET

Giysiler halkın ulusal özelliklerini diğer tüm maddi kültür öğelerinden daha net bir şekilde yansıtmaktadır. Bu yönü göz önünde bulundurarak *çepken, çapan, kapot, kepenek, gömlek, yalma* gibi kelimeler tarihi-lingüistik araştırmaya tabi tutulmuştur. Türk dillerinde giyim kuşam bildiren sözlerin karşılaştırmalı incelenmesi bu dillerin sadece ortak söz varlığını göstermekle yeterli kalmamakta, aynı zamanda Türk halklarının ortak ulusal değerlere sahip olduğunu göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Türk dilleri, üst giysi, çepken, gömlek, isim

Geyimin adlandırılması hər bir xalqın məişət və təsərrüfatını, iqlim xüsusiyyətlərini, milli adət ənənələrini, mərasim müxtəlifliyini və s. əks etdirir. Məhz geyiminə görə, bu və ya digər xalq haqqında müəyyən təəssürat yaranır. Mühüm folklor elementi olan geyim-kecim hər bir xalqın adət ənənəsi, inancı, coğrafiyası, yaşayış şəklinin formalaşmasına təsir göstərən amillərdəndir. Bu şərtlər, millətlərin öz milli geyimlərini yaratmalarında da mühüm rol oynamışdır.

Geyimlər, maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Geyimlər etnogenez məsələlərini aydınlaşdırmaq, xalqlar arasında mədəni-tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini müəyyənləşdirmək işində yardımçı material rolunu oynamaqla xalqın həm təsərrüfat sahələrinin səviyyəsindən və həm də coğrafi şəraitindən asılıdır. (6, 94)

İlk əvvəl geyim tarixinə nəzər saldığımız zaman əski dövrlərdən bu günə qədər geyim formalarının bir çox mərhələlərdən keçdiyinin şahidi oluruq. Hər bir millət öz həyat tərzini, mədəniyyəti və dini inancına görə bir geyim şəkli yaratmışdır. Qurulduğu ilk yüzillərdən bəri əsasən köçəri həyat tərzinə malik olan türklər başlıca fəaliyyətlərində atdan istifadə etməklə bir süvari yaşamı sürmüşlər. Onların geyimləri də at minməyə, ov etməyə, gündəlik məişət işlərini rahat həyata keçirməyə uyğun şəkildə tikilib hazırlanmışdır, az və ya çox dəyişikliyə uğrayaraq günümüzə qədər gəlib çatdığına şahidi oluruq. Türk xalqlarında geyim-kecim əşyalarının əsas materialını dəvə, qoyun, quzu, tülkü, samur və ayı kimi heyvanların dərisi və kürkü, qoyun, keçi və dəvə yunu təşkil edirdi. Zaman keçdikcə bunlar yerini qumaş və müxtəlif parçalara vermişdir. Xüsusilə, oturaq həyata keçiş ilə birlikdə toxuculuğun inkişafı, pambıq, ipək, kətan və yundan hazırlanmış geyim-kecim əşyalarını ön plana çıxarmışdır. Get-gedə paltarlar, geyimlər keyfiyyətə yüksəlmiş kimi yerinə, cinsi fərqlərə, şəraitə görə, nəhayət fəsillərə görə ayrılırlar. Hətta şəhər geyimi, kəndli geyimi kimi anlayışlar meydana çıxmaqla geyim örnəkləri zənginləşir. Örnəklər içərisindən seçdiyimiz bir neçə nümunə üzərində dayanaq.

Çəpkən – qolları çapıq, qıraqları baftalı, astarlı qadın geyimi. Əski türkcə *çekrek* “basma köynək”, Qaraxanlı türkcəsində *çekrek* “qulların geyindiği və yundan toxunmuş geyim növü”, Çağatay türkcəsində *çəkmen* “üst geyim”, “basma”, Türkiyə türkcəsi *çəkmen*, *çepken*, *cepken* “qolları yarıqlı üzəri isləməli bir növ qısa üstlük”, “bol şalvar” mənalarnı verir. Bununla yanaşı, digər türk ləhcələrində aşağıdakı formalarına da rast gəlinir: Özbək türkcəsində *çakman*, Özbək dialektində *çakman*, *ça:man*, *çepkan*, Uygur türkcəsində *çakman*, Türkmən türkcəsində *çakmen*, Azərbaycan dilində *çəpkən*, *çəkmən* “mahuddan və digər parlaq parçalardan tikilmiş üst geyim”.

Bu söz eyni zamanda rus dilinə, slavyan dillərinə və bir çox dünya dillərinə keçmişdir. Rus geyim mədəniyyətində bu kəlmə bir çox əsrlər boyu geniş yer tutmuşdur. Rus dilinə *çəkmən* “üst geyim növü”, “kəndlilərin kaftanı”, *sukman* “çuxa, çəkmən və ya sarafan” Bulqar dilinə *sukman* “yun əmək”, Ukrayna dilinə *sukman* “çuxa”, Fars dilinə *çəpkən* “arxası və ya yanı ilgəkli köynək” şəklində keçmişdir. (10, 16)

Çəpkən sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. İ. Otarova görə *çəpkən* “çəkmək”, “vurmaq”, “doğramaq”, “yarmaq” deməkdir. V. V Radlovun lüğətində də *çəpkən* sözü çoxmənalı söz kimi təqdim edilir: *çepken/çəkmen/çəkpen* “mahud”, “pləş”, “enli şalvar”, “mahuddan kaftan”, “astarlı paltar” (5, 100) Karanfilin tədqiqatında isə bu sözün *şep/çep/çup* formaları qeyd olunmuş və “parçanın növü” ilə əlaqələndirilmişdir. (3, 319) Mustafa Erene görə *çəkmən* sözü *çək+men* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. (4, 69) Altay dillərinin etimoloji lüğətində isə belə bir fikir irəli sürülür: *Çəkmən* kəlməsinin türkcə ilkin forması *çĕk “pambıq parça, pambıq parçadan tikilmiş köynək”, “yun parça”, “bir növ üst geyimi”; monqolca ilkin forması *çegedeg “qısa köynək”. *Çəkmen/çekrek* “yarıqlı geyim” mənasını ifadə etdiyindən, *çək* yarıq kökündən əmələ gəlmiş olması daha ağılabatandır. Belə ki, orta türkcədə *çak* “yırtmaq, yarıq”; Uygur türkcəsində *çək* “cübbənin ətəyindəki yarıq”; Türkmən türkcəsində də *çək* “yarıq” mənasını verir. Bundan əlavə, Altay, Tuva, Monqolistan və Yeddisuda tapılan daş heykəllərdə təsvir olunan əski türk cübbələrinin ən önəmli ünsürün yarıq olduğunu unutmamaq lazımdır. (10, 17)

Dialektlərimizdə də bu sözə *çəpgən/çəvkən* formalarında rast gəlinir: *Çəpgən qano:zdan tikilirdi* (Oğuz). *Çəpgəni tərəkəmələr gərdi* (Tərtər). (1, 96)

Çapan – yarıqlı üst geyim adı. Orta türkcədə, Türkmən türkcəsində *çapan* “üst geyimi”, Uygur türkcəsində *çapan* “cübbə”, “kaftan”, Türkiyə türkcəsi dialektlərində *çapan* “pencək” mənasında istifadə olunur.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə *çapan* sözü fars dilində *şaban/çoban* “çoban”dan yaranmış, türk dillərinə Rus dili vasitəsilə keçmişdir. Fikrimizcə, tədqiq olunan bu söz türk əsilli olub, əski türkcədə “ikiyə ayırmaq” mənasını verən *çap* feili ilə *-an* şəkilçisindən meydana gəlmişdir. Dmitriyev Budaqova istinad edərək rus dilindəki *jupan* türkcəsinin də “çapan” dan doğduğunu göstərir. Azərbaycan dilində *çapan*, rus dilində həm *jupan*, həm də *çapan* şəklində işlədilir. (7, 151)

Kapot. Evdə geyinilən, xalata oxşar enli qadın paltarları. Çox qədim bir türkcə söz olan *kap/qap* həm şərq, həm də qərb dillərinə türkcədən keçmişdir. Dilimizdə *kap* kökünə “qapayan, örtən” mənalarda *qab-qacaq*, *qapaq*, *qapı* isimlərində, həm də *qapamaq*, *qapmaq* feil şəkillərində təsadüf olunur. *Kap* sözünün ayrılıqda “qapalı” mənasını daşdığı latınca “daxma” mənasına gələn *kapanne* sözündə görə bilirik. Bu sözün Etrusk evləri üçün istifadə olunduğu məlumdur. Fransızca daxmaya “*cabanne*” (kaban) deyilir. Bundan əlavə bədəni örtən uzun paltoya da *kaban* deyildiyini xatırlayaq. Türkiyə türkcəsindəki *kep* və çobanları örtən *kəpənək* də yenə “kap” kökündən törəmişdir.

Bu sözün Fransızca “*capot*” veya Almanca “*kaputt*” sözlərindən türk dilinə keçdiyi sanılsa da, əslində “kap” kökünün Latın dilindən Fransız dilinə və Latın dilinə də pro Türk dili olan etruskadan keçdiyi məlumdur. *Kapot* sözünə üst geyim mənasında dialekt və şivələrimizdə də rast gəlinir.

Kəpənək – keçədən hazırlanmış üst geyim. Türkiyə türkcəsi dialektlərində *kepenek/kopenek* “keçədən hazırlanan qolsuz çoban paltarları”, “keçə, çoban yatağı” Azərbaycan dilində *kəbə* “xalı, kilim”, Sibir-Tatar türkcəsi *kep* “geyim”, *kope* “kişilərin qış geyimi” mənalarna rast gəlinir. *Kedük (kəpənək)* “çobanların çiyinlərinə atdıqları keçədən tikişsiz, qolsuz üstlük”, “əba”; *kedüglük* “kəpənəyin hazırlanması üçün keçə” (8, 265)

Klausonun lüğətində *köben/köpen* şəklində rast gəlinir və bir neçə mənası qeyd olunur: Xakasca “geyimin ətəyinin astarı”; Azərbaycan dilində “xalı, kilim”; Oğuzlarda “dəvə üçün yəhər yastığı”.

Türkcədəki *kepenek/ köpenek* üçün belə bir etimologiya irəli sürmək olar: *kebenek/ köbenek* “keçədən hazırlanmış üst geyim” *kepe/ kope* “keçə”, “qoyun yunundan hazırlanmış parça” *kebe/ köbe* “qoyun” + *-nek* şəkilçisi. Qazax türkcəsi dialektlərində *kebe/ köbe* “yeni doğulan quzu” mənasında istifadə olunur. Bundan əlavə, *kəpənəyin* semantikasında “kece”, “qaba parça” mənasının dominant olduğu barizdir. Məlumdur ki,

keçə yunu döyüb basmaqla hazırlanan sıx qalın materialdan hazırlanır. *kebenek/ köbenek* kəlməsinin təşəkkülündəki *-nek* şəkilçisi isə geyim adı düzəldən *-lek* şəkilçisinin fonetik variantı olduğunu deyə bilərik.

Köynək – bədənə yuxarı hissəsinə geyilən yüngül geyim. Qaraxanlıca *kojlek*, Cağatay türkcəsi *kojlek*, *kojneq*, Türkiyə türkcəsi *gömlək*, Türkiyə türkcəsi dialektlərində *gojlek*, *gonek*, *kojnak*, *konçek*, Tatar türkcəsi *kulmak*, Özbək türkcəsi *kojnak*, *kojlak*, Uyğur türkcəsi *kojnak*, *kojneq*, Türkmən türkcəsi *kojneq*, Xakas dilində *kögenek*, Tuva dilində *xöyleq*, qırğızca *köynök*, qazaxca *köylek*, özbəkce *küylak/küynak*. Xakas dilində *könlek* ismindən yaranmış *könleklenmək* feilinə də rast gəlinir. Məsələn: *Ər könleklendi. (kişi köynək geyindi) (2, 733)*

Klauson köynək isminin *könle* dən törədiyini, könül ilə birbaşa semantik əlaqəsinin olduğu fikrini irəli sürür. Mənasını “ürəyin üstünü örtən geyim əşyası” kimi qeyd edir. (2, 732) Sami Türkiyə türkcəsindəki *gömlək* kəlməsinə *kön+lek*, yəni *kön* “gön” kökündən gəldiyini açıqlamışdır. Bu versiyanı düzgün hesab etmək olar. Çünki *gönlek* ilə *gön* arasında fonetik baxımdan bir əngəl yoxdur. İkincisi isə, *könlek* kəlməsinin semantikasında da “dəridən hazırlanmış geyim” mənası aşkardır. Arxeoloji qazıntılardan da bizə məlumdur ki, əsasən köçəri həyat sürən türk xalqları toxuculuğun inkişaf etmədiyi qədim çağlarda dəridən paltar hazırlayıb geyinmişdilər.

Yalma – əski türkcədə və Qaraxanlı türkcəsində *yalma* sözü “yağışda geyinilən üst geyim” mənasında istifadə olunub. M. Kaşğari isə bu sözü belə izah edir: “Farslar bu sözü türklərdən alıb *yalma* şəklində, ərəblər isə farslardan alıb *yalmaq* formasında istifadə ediblər. Kimsə iddia edə bilməz ki, bu sözü türklər farslardan alıb, çünki mən bu kəlməni ən ucqar ərəzilərdə yaşayan türklərdən eşitdim. Digər xalqlardan fərqli olaraq onların bu cür geyimə daha çox ehtiyacı var. Çünki onların yurdunda qar, yağış çoxdur”. (2, 929)

Altay dillərinin etimoloji lüğətində türkcə **jalma* “qalın palto”; mancur-tunqusca **nelme* “üst geyim”, “palto”; monqolca **nolom* “isləməli parça, naxışlı parça” mənalarında verilmişdir. Həmin lüğətdə bu sözə *jalba-n* şəklində “astarlı kürk” mənasında da rast gəlinir. Bu təhlillər *yalma/jalma* geyim növünün *jal* «örtmək» kökü və geyim-kecim adı düzəldən *-ma* şəkilçisindən yarandığını göstərir.

Türk dillərində geyim-kecim ifadə edən sözlərin tarixi-lingvistik təhlili göstərir ki, türk millətlərini digər qonşu millətlərdən ayıran cəhət özlərinəməxsus geyim tərzini və geyim növlərinin olmasıdır. Yüzlər boyu zəngin geyim mədəniyyətinə sahib olan türklərdə əsasən yun, dəri və keçədən hazırlanmış geyim növləri üstünlük təşkil edir. Belə isti geyimlərə üstünlük verilməsinin səbəbi də türklərin yaşadığı yerlərin soyuq iqlimi ilə əlaqədardır. Çox zaman açıq havada, at belində gəzdiklərinə görə soyuğa və küləyə qarşı qalın palto və kürk istifadə etməli idilər.

Üst geyimlərdə daha çox “yarıq” elementinin üstünlük təşkil etməsinin səbəbi də köçəri həyat yaşayan türk xalqlarının atda rahat oturmağı, hərəkət edə bilməsi ilə bağlıdır.

Nəhayət, türk dillərində geyim-kecim adlarının müqayisəli təhlili bu dillərin ortaq söz varlığının daha çox öz sözləri hesabına yarandığını deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Şərqi- Qərb, Bakı, 2007
2. Gerard Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford University Press, London 1972
3. Güllü Karanfil. Бытовая лексика карлукской группы тюркских языков – türk dillərinin tarixi leksikologiyası məsələləri II cild. Bakı, 2008 – kitabında, s. 293-328
4. Hasan Eren. Türk dilinin etimoloji sözlüğü. Bizim büro, Ankara, 1999
5. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Monoqrafiya. Bakı – “Elm”, 2008
6. Mınaxanın Nuriyeva. Şərqi slavyan xalqlarında türk geyim ənənəsi. // Pedaqoji Universitet Xəbərləri (Təbiət elmləri seriyası), 2010, № 2, s. 160-166
7. Mınaxanın Təkləli. Türk sözləri rus dilində. Bakı, Nurlar, 2010
8. Recep Tek. Divanı Luğatit Türk də giyim-kuşam kultürü ilə ilgili kelimeler// International Journal of Social Science. Number: 50 , p. 261-271, Autumn II 2016
9. S. A. Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Leiden 2003
10. Shoira Usmanova. Altay dillərində üst giysi adları. //Türk dünyası inqələmləri dergisi, XI/1 (Yaz 2011), s.15-23.s. 15-23
11. <http://www.halukberkmen.net/pdf/58.pdf>
12. <http://starling.rinet.ru>

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ XIZIR MİFİK LƏQƏBİ

Aynurə BAĞIROVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
aynure84@box.az
AZƏRBAYCAN

Xülasə: Türk mifologiyası və eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış mifik adlardan biri də Xızırdır. Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında öz yazı üslubu ilə fərqlənən İsa Hüseynovun əsərlərində Xızır adının işlənmə məqamları və mifik ləqəb kimi etimologiyası tədqiq olunmuşdur. Xızır Azərbaycan folklorunda dar ayaqda olan qəhrəmanlara kömək edən bir mifik obraz kimi məşhur olduğu üçün "Xızır" ləqəbini alan hər bir şəxsə onun müəyyən əlamət və keyfiyyətlərini əks etdirən cəhətlər olmalıdır. Məhz bu baxımdan sənətkarın yaratdığı bu ləqəb obrazı çox düzgün xarakterizə etmişdir.

Açar sözlər: İsa Hüseynov, Xızır, mifik obraz, ləqəb, əfsanəvi peyğəmbər adı

Türk xalqlarının və eləcə də azərbaycanlıların mifik təfəkkürünün yaratdığı Xızır obrazı və onunla bağlı mərasim yazın gəlişi ilə əlaqədardır. Hətta tədqiqatçı M.Seyidov türk mifologiyası, ümumtürk və Azərbaycan ədəbiyyatının geniş yayılmış obrazı olan Xızırı tədqiq edərkən mifoloji etimologiyadan istifadə edərək belə bir nəticəyə gəlib ki, ... Xızır yazın gəlməsi mərasimi ilə bağlı mifoloji obrazdır. Başqa sözlə desək, Xızır mövsümlə əlaqədardır. Xızır (Xıdır) - Xızır - İlyas - Xəzər - Nəbi mərasimində azərbaycanlılar, hər şeydən öncə, yazın uğurlu gəlməsi üçün istiliyi vəsf edir, onun həsrəti, intizarı ilə yaşayırdılar.

Türkiyə və Tatarıstan türkləri arasında böyük təntənə ilə qeyd edilən yazın gəlişi ilə bağlı Xıdırəlləz bayramı və Xızır günləri, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində bu gün də yaşayan Xızır Nəbinin adı ilə bağlı Çillə bayramı Xızır peyğəmbər kultuna inamin xalqlarımız arasında necə güclü olduğunu sübut edir.

Tədqiqatçı M.Seyidov Xızırın mifoloji anlamlarını onun adının etimologiyasını verməklə daha da dərinlərə aparmış və bu obrazın mifoloji mahiyyətini, daxili əsətiri aləmini üzə çıxarıb. Alimə görə, söz iki hissədən ibarətdir: "Xızır" türkdilli sözdür: "xız" ("xıd") və "ır" tərkibindən yaranıb" [1]. Hər iki tərkib hissəsinin leksik mənasını aydınlaşdıran alim bununla obrazın mifoloji mahiyyətini, məna aləmini üzə çıxarıb. Azərbaycan tarixi toponimiyasında xız sözünün varlığı sübut edir ki, bu söz vaxtilə türk dilində çox məhsuldar şəkildə işlənmişdir. Belə ki, əski türkcədə "kız", sonralar "qız" kimi də səslənən "xız" sözü xız - istilik, od, atəş, qüvvə mənasında, ır/ur isə fəli zaman şəkilçisi olaraq yanır, qızır deməkdir. O yazır ki, xız/xuz bir çox türk dillərində çoxmənalıdır. Onun "qızmaq" [2, s.819], "hərarət" [2, s.1724], "atəş", "qız (ğınlıq)", "coş(ğunluq)" və eləcə də "qüvvət-qut" (azərbaycan dilində işlənən "ürəyində qut olsun" ifadəsində "qutla" müqayisə et) mənası vardır. Bundan əlavə, müasir Azərbaycan dilində "xız"ın "xıs" fonetik variantı da işlənir. Belə ki Azərbaycan dilindəki "xız", "xıs" da istilik anlayışı ilə bağlıdır. Məsələn: Şamaxı, Göyçay və başqa yerlərdə "məni isti basdı" əvəzinə "məni xıs basdı" deyirlər [3, s.105-106]. Eyni zamanda, bir sıra türk xalqları arasında sürətli, cəld sözünün əvəzində "hızlı" sözünün işlənməsi də göstərir ki, Xızır sözünün mənalardan biri sürətli də ola bilər. Onun yel qanadlı atı ilə sürətlə hərəkət etməsi, bir göz qırpımında qəhrəmanları mənzil başına çatdırması və digər bu kimi misallar göstərir ki, Xızır adının bu cür mənalandırılması da inandırıcıdır. Sözü ikinci tərkib hissəsi "ır" həm də "ar" // "ər" in fonetik variantıdır. Türk dillərində "Ar" // "ər" "kişi", "igid", "saf", "hörmətli", "müqəddəs ilahi" mənalarda işlənir. Beləliklə, Xızır saf, müqəddəs, ilahi od, istilik deməkdir. Ona görə də xalq ilk yazı gətirəni saf, müqəddəs od, istilik saymalı idi. Hətta xalq yaratdığı obraza bu mənalara verdiyi üçündür ki, onun şərəfinə qoşduğu mahnının elə başlanğıcında ondan istilik, od diləyir:

Xızır, Xızır xız gətir,

Var dərədən od gətir"

parçası bu fikri bir daha sübutdur [4, s.27].

Türk folklorunda Xızır ilə bağlı inancların böyük qismi yazılı Şərq qaynaqları ilə uyğunluq təşkil edir. Türk xalq inanclarında bir peyğəmbər olaraq qəbul edilən Xızır darda qalanların dadına yetişən mübarək üzlü bir varlıqdır. Həmçinin bərəkətli və tez tükənməyən şeylər haqqında "Xızırın əli dəyibdi" ifadəsini işlədirlər ki, bu da onun başqa bir funksiyasının isə bolluq olduğunu göstərir.

Belə ki, professor həm də ərəb Xıdırı ilə türkdilli Xızırın bütün yönlərinin eyni olmadığını bildirir. Nəticədə məlum olur ki, ərəb Xıdırı daha çox inanclarla, əfsanə və inanclarla bağlıdır. Firuzabadi Xızırın bəhs edərkən yazır: "Xıdır" Əbül-Əbbas ən-Nəbi Əleyhissalam həzrətləridir. Deyirlər ki, adı Əhməd və yaxud Bilya idi. Gəzdiyi yerlər yaşıllıq olduğundan ona "Xıdır" ləqəbi veriblər.

Osman Mirzə “Adlarımız” adlı məlumat kitabında Xızır və ya Xıdır isminin türk xalqları mifologiyasında yeri haqqında danışırkən yazır: “Nizaminin Xızırı Xıdırdan fərqləndirməsi, ona başqa keyfiyyətlər verməsi, yəqin, səbəbsiz deyil. Xızır türk xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların mifologiyası ilə əlaqədar addır... Ərəblərin və türk xalqlarının Xıdır və Xızır haqqında əfsanələri tarixin hansısa qatında isə, görünür, toqquşmuş, qismən çarpazlaşmış, baş qəhrəmanın adı Xızır-İlyas, Xıdır-İlyas şəklinə düşmüş, qismən də birləşərək paralel yaşamışdır. Xıdır deyəndə bir, Xızır deyəndə isə başqa mifoloji təsəvvürlər toplusu nəzərdə tutulmuşdur. Hər halda, Xıdır adını “köməyə çatan” kimi başa düşmək lazımdır” [5, s. 217].

Müəllifin ərəb və türk təsəvvüründə eyni dini-mifoloji obrazın fərqli özəl xüsusiyyətlərə malik olması fikri ilə razılaşmaq düzgün deyil. Hələ tək-cə Azərbaycanın özündə bu obrazın adının dialektlərdən irəli gələn müxtəlif deyim tərzləri ilə qarşılaşırıq: Xızır peyğəmbər, Xıdır Nəbi, Xıdır-zində baba və s.

Ümumiyyətlə, Xızır Azərbaycan şifahi xalq və yazılı ədəbiyyatımızda tez-tez rast gəlinən mifik obrazdır. Xızırın əbədi həyat qazanması, onun dirilik suyunu içməsi motivi Nizaminin “İskəndərnamə” poemasında da öz əksini tapır. Maraqlıdır ki, şair bu hadisəni bədii düşüncə süzgəcindən keçirərək əsərin ideya tələblərinə müvafiq olaraq məhz İskəndər dönəmində baş verdiyini göstərir. Bəzi tədqiqatçılar isə haqlı olaraq bu motivi Şumer ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsi olan “Bilqamıs” eposu ilə bağlayırlar. Onun qardaşı İlyasla bərabər dirilik suyundan içdiyi, birinin dəniyə, digərinin quruda dara düşənlərin imdadına yetməsinə inam min illər öncə olduğu kimi bu gün də xalq arasında yaşayır. Xalqımızın ata kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda baş qəhrəmanın imdadına yetən, ona ölümdən qurtulmağın yolunu göstərən də, sonrakı dövr məhəbbət dastanlarından “Aşıq Qərib”də Qəribi Şahsənəmin toyunun sonuncu günü qanadlı ağ atının belinə alıb Tiflisə çatdıran da Xızır olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, Orta Asiya türklərinə məxsus ən qədim dastanlarda da Xızır obrazı var. Qırğızlara məxsus “Manas”, Özbək xalqının yaratdığı “Alpamış” dastanlarında da bu mifik qəhrəman bir obraz kimi çıxış edir.

Hətta Azərbaycan ədəbiyyatında öz yazı üslubu ilə seçilən görkəmli sənətkarımız İsa Hüseynovun da əsərlərində bu mifik obraza rast gəlinir. İsa Hüseynov Xızır adını digər sənətkarlardan fərqli olaraq ləqəb kimi işlətməmişdir. Belə ki yazıçının “İdeal” romanındakı, “Saz”, “Tütək səsi” povestlərindəki obrazlardan biri də Abıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Xızır Azərbaycan folklorunda dar ayaqda olan qəhrəmanlara kömək edən bir mifik obraz kimi məşhur olduğu üçün “Xızır” ləqəbini alan hər bir şəxsə onun müəyyən əlamət və keyfiyyətlərini əks etdirən cəhətlər olmalıdır. Müəllif “İdeal” romanında Abı obrazına “Xızır” ləqəbini verməsi haqqında yazır: “Guya Xızır Abıya ona görə Xızır deyirlər ki, elə əslində də Xızırdır. Çöldə uşaqlar ötəşə durub yüyürüşəndə birinin ürəyi gedibmiş, su axtarırmışlar, tapamırmışlar. Abı çəliyini yerə dirəyib nəşə eləyir, çəliyini dirəyib yerdən su fısqırıb. Qılınc Qurban eşidib, atını səyirdib gedib soruşub ki, “Bu nə məşənniklikdi eləyirsən, a kişi?” Abı deyib: “Yerin altını görürəm mən”. Qılınc Qurban bərk gülüb, əlini pencəyinin sağ cibinə salıb deyib: “Yerə dəymə, de görüm mənim bu sağ cibimdə nə var?” Abı deyib: “Beş dənə beşaçılan gülləsi var orda. Təsbeh əvəzinə, oynadırsan cibində”. Qılınc Qurban dəli kimi olub, soruşub ki, “Bəlkə mənim bu şapqamın altını da görürsən?” Abı deyib: “Elə orda da beş güllə var. Gündüzlər gözünü yumanda da, gecələr gözünü açanda da o beynindəki güllələri görürsən. Qudalılardan beş kişisinin hərəsinə bir güllə atmaq istəyirsən” [6].

Müəllif bəzi hallarda bu obrazı “Görücü Abı”, bəzi hallarda isə “Aşıq Abı” kimi antroponimik birləşmələrlə də işlədir. Sənətkarın “Saz” povestində bunun şahidi oluruq: “Aşağı kənddə, yəni bir-birindən böyük arxla – kanalla ayrılan Qurbanlı, Tahirli kəndlərindən xeyli aralı meşə ətəyində, bağ-bağçalar içində, evlərinin çiy kərpic divarları bozaran Qonaqlıda “görücü” kimi tanınan, yaşı keçmiş aşıq Abı kiminsə haqqında nə isə deyirdisə, doğrudan da, sözü yerdə qalmırdı. Buna görə Abıya Xızır Abı da deyirdilər [7, s.14].

Sənətkarın əsərlərində işlənən “Xızır Abı” antroponimik birləşməsindəki Xızır ləqəbi də xüsusi addan (əfsanəvi peyğəmbər adından) yaranmışdır. Xalq inanclarında olduğu kimi, İsa Hüseynov da Xızırın insanların gələcək taleyini, eyni zamanda onların keçmişini bilmək qabiliyyətinə malik olmasını əks etdirmişdir. Məhz bu baxımdan da sənətkarın yaratdığı ləqəb obrazı çox düzgün xarakterizə edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babayeva Xalidə. Azərbaycan folklorunda Xızır Nəbi (İlyas) obrazı (türk folkloru kontekstində), Bakı: Elm və təhsil, 2013
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.IV, часть 2, С.Пб, 1911. - с.176
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.
4. Seyidov M. Göy, ağ, qara rənglərin əski inamlarla əlaqəsi //Azərbaycan EA xəbərləri /Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. - 1978. - № 2. - s.20-38.
5. Osman Mirzə. Adlarımız, Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1993
6. İsa Muğanna. Seçilmiş əsərləri. Bakı:Avrasiya press, 2009, IV c.
7. İsa Muğanna. Seçilmiş əsərləri. Bakı:Avrasiya press, 2009, I c

TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDEKİ ATASÖZLERİNİN CÜMLE YAPISINA GÖRE İNCELENMESİ

Gülnisa USUBOVA

AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
usubova1992@gmail.com
AZƏRBAYCAN

ÖZET

Cümle, dilin en küçük anlatım birimidir. Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir hadise veya bir isteği, soruya yer bırakmayacak şekilde ifade eden kelime veya kelime grubuna cümle denir.

Çalışmamızda hem Azerbaycan Türkçesinin hem Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin cümle yapısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Cümle türleri sınıflandırılırken makalede örneğine rastlanmayan ya da çok az rastlanan cümle türlerine de değinilerek çalışmanın kapsamlı olması amaçlanmıştır. Cümle şekilleri mümkün olduğunca bol örnekle açıklanıp, cümle türüne en iyi, en doğru örneği teşkil eden cümlenin yer almasına özen gösterilmiştir.

Anahtar sözcükler: Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, atasözleri, cümle yapısı, söz dizimi.

Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesi arasında söz dizimi ve cümle yapısı bakımından önemli bir fark bulunmamaktadır. Bu yüzden de karşılaştırma yaparken Türkiye Türkçesindeki cümle çeşitleri tasnifinin kullanılması uygun görülmüştür.

Türkiye Türkçesindeki cümleler yapıları bakımından altıya ayrılmaktadır: I. Basit Cümle, II. Birleşik Cümle, III. Sıralı Cümle, IV. Bağlı Cümle, V. Ara Sözlü (Cümleli) Cümle, VI. Eksilteli Cümle (Kesik Cümle).¹⁶

1. Basit Cümle

Basit cümle, kuruluşunda tek yüklem bulunan, tek yargı bildiren cümledir. Hem TT hem de AT'de en çok kullanılan cümle basit cümledir. Bu yüzden de her iki lehçede de basit cümle yapısına sahip çok fazla atasözü vardır:

1. Ana cennetin köşesidir.
2. Karı koca arasına girilmez.
3. Baba beyliği ile çocuk (evlat) adam olmaz.
4. Ağaç yaprağıyla güzeldir.
5. Bala baldan şirindir.
6. Atanın sənəti oğula mirasdır.
7. Hər ağac meyvəsi ilə tanınar.
8. Uşaq evin yaraşığıdır.
9. Ailə xoşbəxtliyin açarıdır.
10. Ər arvadın tacıdır.

Görüldüğü gibi 1-10 arası verilen örneklerde atasözleri tek yüklemli basit cümlelerdir. Bu atasözlerindeki kesin yargılar okunduğu zaman hemen anlaşılacaktır.

2. Birleşik Cümle

Birleşik cümle, esas yargıyı taşıyan bir temel cümle ile onu anlam ve görev bakımından tamamlayan bir veya birden fazla yan cümleden oluşan cümlelerdir.¹⁷

Birleşik cümlelerin a) şartlı birleşik cümle, b) iç içe birleşik cümle, c) ki'li birleşik cümle ve d) girişik cümle olmak üzere dört türü bulunmaktadır.¹⁸

¹⁶ Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli, *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul, 3F Yayınevi, 2008. s.159-179.

¹⁷ Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli, *a.g.e.*, s. 160.

¹⁸ *A.e.*, s.160-168.

3. Şartlı Birleşik Cümle

Bir ana cümle ve şart ifadesi taşıyan bir yan cümleden meydana gelen cümlelerdir.¹⁹ Muharrem Ergin, şartlı birleşik cümleyi Türkçenin aslı birleşik cümlesi olarak adlandırmış ve bu cümle türünün Türkçede başlangıçtan beri var olduğunu dile getirmiştir. Yardımcı cümle, tek başına yargı bildirmez. Ana cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamıyla tamamlar.²⁰ Her iki lehçede de şartlı birleşik cümle yapısına sahip olan birçok atasözü vardır.

Aşağıdaki örneklerde yardımcı cümlesi dilek, şart kipi (-sa, -se) ile kurulan atasözleri verilmiştir:

1. Anası **çikarsa** taşa, oğlağı çıkar öbür (öte, öteki) başa.
2. Ananın bohçası, babanın akçesi **varsa** her işe girersin.
3. Bir çocuğun kırk ebesi **olursa** ya kör olur (kalır) ya topal.
4. Soğan kabuğundan kaynana **olsa** kığışdar.
5. Kız evladı candandır, başı duman **olmasa**; oğlan evladı bele kemerdir; kara yılan **olmasa**.
6. Atamın öldüyünü **bilsaydım**, qulağı dolusu dariya satardım.
7. Qız anadan **qorxmasa**, öyüd almaz.
8. Atadan mal **qalmasa**, oğul neyləsin?
9. Ata –baba qədrini baba **olsan** bilərsən, bacı – qardaş qədrini yalnız **qalsan** çəkərsən.
10. Qatır atasın **görməsəydi**, özünü xanzada bilərdi.

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü gibi şart kipinin bulunduğu atasözlerinde yardımcı cümle önce, ana cümle ise sonra gelir.

4. İç İçe Birleşik Cümle

Bir cümle, belli bir görevle başka bir cümlenin içinde yer almasıyla oluşan birleşik cümleye iç içe birleşik cümle denir. Bu tür birleşik cümlelerde iç cümle, temel cümlenin nesnesi durumundadır.²¹ Her iki Türk lehçesinde de iç içe birleşik cümle yapısına rastlamak mümkündür:

1. Karga yavrusuna bakmış da: “Ah benim ak topuklu (ak pak) evladım” demiş.
2. Geline babası “Ne ağlıyorsun, istersen otur” demiş de gelin “Hem ağlarım hem giderim” demiş.
3. Atalara “Babam öldü” demişler, “İş başa düştü” demiş; “Anam öldü” demişler, “Öksüz olmuşsun” demiş.
4. Süleyman’a sormuşlar “Tatlılardan tatlı nedir?” “Er avrat” demiş; “Acılardan acı nedir?” yine “Er avrat” demiş.
5. Gelin olmak isteyen kız “Öleyim” der, evlenmek isteyen oğlan “Gurbete gideyim” der.
6. Dəli qız deyər: “anasız olaydım”, bədəsil gəlin deyər: “qaynanasız”.
7. Alimdən soruşdular: “Nə yaxşıdır, dost ya qardaş?” – dedi “Qardaşla dost olmaq daha yaxşıdır.”
8. Qatırdan soruşdular: “Dədən kimdir?” Dedi: “Nənəm atdır”.
9. Qız anadan olanda, gözün açar, deyər: - “Bura bizim ev deyil”
10. Ayı balasına “ağappağım” deyər, kirpi balasına - “yumuşağım”.

Yukarıdaki örneklerini incelediğimizde tırnak içinde bulunan cümlelerin bağımsız cümleler olduğu görülmektedir. Bu atasözlerindeki iç cümleler tamamen bağımsız cümleler olmasına rağmen ana cümlenin içinde bir nesne görevindedirler. “Demek”, “Sormak” yüklemeleri ile kurulan bu atasözlerinde, cümleler birbirin içine girmiş sayılmaktadır. Çünkü hem de-, sor- fiillerinin bulunduğu ana cümle hem de bu ana cümlenin içinde bulunan cümle tek başına anlam taşımaktadır.

5. Ki’li Birleşik Cümle

“Ki” bağlacı ile kurulan cümlelerdir. Eski metinlerde “ki” yerine “kim” şekline de rastlanır.²² TT’de çok rastlanılmayan ki’li cümleler, AT’de daha sık kullanılmaktadır. Aşağıdaki örnek atasözlerinde ki’li atasözlerinden örnekler verilmiştir:

1. Kalçalı avrat gerek **ki** pençeli oğlan doğura.
2. Büyüğü döv **ki** küçüğe ibret olsun.
3. Kadın var **ki** arpa unundan aş eder, kadın var **ki** buğday ununu termaş eder.
4. Ev gör **ki** evine, er gör **ki** erine çunasın.
5. Maya butlu avrat al ki, nar butlu oğlan doğursun.

¹⁹ A.e., s.160.

²⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Minnetoğlu Yay., 1977.s. 405.

²¹ Mustafa Özkan, *Veysi Sevinçli*, a.g.e. s.163.

²² A.e., s. 165.

6. Fərsiz oğul atasının gözün çıxartdı **ki**, adına Koroğlu desinlər, amma kör kişinin oğlu dedilər.
7. Əcəl gələndə soruşmaz **ki** oğul uşağın neçə dənədir.
8. Atası ilə gül dərmişik **ki**, balası ilə güləb çəkək?
9. Anam elə bilir **ki**, kündəni xırda tökür, atam elə az bilir ki, ikisini birdən bükür.
10. Arvadın qarnını yarım ac, yarım tox saxla **ki**, qudurmasın.

Yukarıdakı örnəklərdən də görüldüğü üzere iki cümleyi birbirinə bağlayan “ki” bağlacıdır. Bu atasözlerinde biri ana diğeri də yardımcı olmak üzere iki bağımsız cümle vardır. İncelediğimiz atasözlerindeki ki’li birleşik cümlelerde yardımcı cümle temel cümlenin nesnesi, öznesi, zarf tümlecisi ve dolaylı tümlecisi olarak kullanılmıştır. 1, 2, 7 ve 10 numaralı örnəklərdə ise ki bağlacı kendisinden önceki kısmı açıklamaktadır.

6. Girişik Cümle

Bu tür cümleler, fiilimsilerle (sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil) kurulmaktadır. Bu cümlelerde fiilimsinin bulunduğu yardımcı cümle, temel cümlenin bir ögesi durumundadır. Fiilimsilerle kurulan cümlelerde bir yargı olmadığı için, bunlarla oluşturulan cümleleri birleşik cümle olarak değil, basit cümle olarak değerlendirmek gerekir.²³

6.1. Sıfat-Fiiller İle Kurulan Girişik Cümle

1. *Ananın çıktığı dala* kızı salıncak kurar.
2. *Babadan kalan malın* kıymeti bilinmez.
3. *Uşaqılıqda yalançı olana* böyüyəndə inanmazlar.
4. *Ata malına göz dikən* ac qalar.
5. *Ata – anasına xeyri olmayanın* kimsəyə xeyri olmaz.
6. *Ailəsinin gədrini bilməyən*, el-obasının da qədrini bilməz.

6.2. Zarf-Fiiller İle Kurulan Girişik Cümle

1. Bir evde iki horoz *olunca*, sabah güc olur.
2. Baba *ölmeyince*, kıymeti bilinmez.
3. Anası *durmüşkən* dayənin bağı çatlayır.
4. Ailənin səadəti yüz *ölçüb*, bir biçməkdir.
5. Qara qız *bəzəncə* toy əldən gedər.
6. Ata *dururkən* oğul əlin öpərlər?

6.3. İsim-Fiiller İle Kurulan Girişik Cümle

1. *Gəlin olmaq*, kəhır küləhi giymək.
2. *Arvaddan yetim qalmaq* anadan yetim qalmaqdan bətərdir.
3. *Azaba avrat bulmaq (dövmək)* kolay gelirmiş.
4. Kişinin cibi iki olsa, *arvad almaq* fikrinə düşər.
5. Aldayıban *ər tutmaq* övrət işidir.
6. *Ailədə yanılmaq*, yamanlıq gətirər.

7. Sıralı Cümle

Arka arkaya sıralanmış cümlelerden oluşan sıralı cümledeki her cümle bir yargı bildirir, ancak diğər cümlelərlə arasında bir anlam ilişkisi bulunmaktadırlar. Cümlelər birbirlerine sıralama bağlacı, virgül (,) veya noktalı virgülle (;) bağlanır ve bunlar yapı ve anlam bakımından farklı özelliklər taşıyabilirler. Sıralı cümlelər “bağımlı sıralı cümle” ve “bağımsız sıralı cümle” olmak üzere ikiye ayrılır.²⁴

8. Bağımlı Sıralı Cümle

Bağımlı sıralı cümleler, öğelerinin ortak olmaları ve anlam ilişkisi bakımından birbirine bağlıdır, ancak cümleler bağımsız olarak kullanıldıklarında da anlam taşırlar.²⁵ Bağımlı sıralı cümle yapısındaki atasözleri hem TT’de hem de AT’de yaygın olarak kullanılmaktadır:

1. Eskimedik bez, gelin olmadık kız *olmaz*.
2. Ana elden *gelir*, oğul belden.
3. Ananın aşısı, babanın işi *sorulur*.
4. Çocuk hanekten (oyundan), köpek ekmekten *hoşlanır*.
5. Abdal düyünden, uşaq oyundan *usanmaz*.

²³ A.e., s. 168.

²⁴ A.e., s. 169.

²⁵ A.e., s. 169.

6. Ana uşağa körpəlikdə **lazımdır**, ata – böyüyəndə.
7. İt əppəyə **həris olar**, uşaq - məhəbbətə.
8. Dəyərli muncuq yerdə **qalmaz**, dəyərli qız evdə.
9. Açıq aman **bilməz**, uşaq zaman.
10. Xəstəni döşəkdə **saxlarlar**, uşağı beşikdə.

Verilən nümunələrdən də görüldüyü kimi bu atasözlerinde cümlələrin ögələri ortaktır.

9. Bağımsız Sıralı Cümle

Bağımsız sıralı cümlələrdə cümle ögələrinin hər biri ayrı ayrıdır. Cümlələr arasında şəkil ortaklığı deyil, anlam yaxınlığı bulunmaktadır. Bağımsız sıralı cümleyi meydana getirən cümlələr, tek başlarına da anlamlıdır.²⁶ Bağımsız sıralı cümle tipi, qarşılaşdırma uyğun formasıyla atasözlerinde tez-tez görünür.

1. Bir ev (gemi) donanır, bir qız (çıplak) donanmaz.
2. Taş taş üstündə olur, ev ev üstündə olmaz.
3. Anasız qız, hanım oldum sanır; babasız oğlan, ağa oldum sanır.
4. Ana çeker zahmeti, baba alır rahmeti.
5. Çocuk büyür akıllanır, kamış büyür şekerlenir.
6. Ata oğluna bir bağ verdi, oğul ataya bir salxım qıymadı.
7. At ver dost ol, qız ver düşmən ol.
8. Qara qızdan xatın olmaz, boz eşşəkdən qatır olmaz.
9. Arvad düzdüyü evi tanıyır yıxmaz, arvad pozan evi tanıyır düzməz.
10. Arvad kimi düşmən yox: gülər bildirməz. köpək kimi dost olmaz: ölər bildirməz.

1-10 arası cümlələr incələndikdə bu cümlələrin hər birinin öz başına başqa bir üst cümleyə ehtiyac duymadan dilbilgisel olaraq müstəqil bir cümle oluşturma qabiliyyətləri vardır. Bağımlı sıralı cümlələrdən fərqləri də bu nöqtədən kaynaklanmaktadır. Çünki bağımlı sıralı cümlede anlam ortaklığının yanında öge ortaklığı da bulunmaktadır.

10. Bağlı Cümle

Cümle başı bağlacları ilə bir-birinə bağlanan cümlələrdir. Cümle başı bağlacları, başlarında yer aldıkları cümleyi öncəki ya da sonrakı cümlələrə bağlayaraq iki cümle arasında açıqlama, səbəp, nəticə, bənzərlik, üstələmə, şaşırma, istək, şikayət, qarşılaşdırma kimi əlaqələr qururlar.²⁷ Bağlı cümle formasındaki atasözleri çox yaygın görünməyir. Bağlı cümle tipindəki atasözlerine şunları nümunə verə bilərik:

1. Karı bulunur **ama**, qardaş bulunmaz.
2. Gələn anasına **hem** ağlar, **hem** də "giderim" der.
3. Anayla baba (evlədə) taht yaptırır; **ama** baht yaptırılmaz.
4. İki kumanın çamaşırı bir tekneye sığar **da**, iki eltininki sığmaz.
5. Qız evi yaylaya bənzər, **eğer** tosun tepməse; oğlan evi, meydan evi ; **eğer** yılan kakmasa.
6. Ərlilərin əri var, dulların **da** Allahı.
7. Atasından **nə** xeyir gördük ki, balasından **nə** xeyir görək?
8. Ailəsiz kişi olar, **ancaq** kişisiz ailə olmaz.
9. Qadın evinin **həm** xanımı, **həm** qulluqçusudur.
10. Altım daş, üstüm daş, yenə **də** oğul evciyi.

Bağlı cümlələr incələndikdə isə bu cümlələrin hər birinin digər cümleyə bağlaclarla bağlandığını görünür.

2.1.6. Eksiltili Cümle

Eksiltili Cümle, adından da belli olduğu kimi, Konuşma və ya anlatım sırasında bir unsurun istifadə edilməyən cümlələrdir. İstifadə edilməyən öge adətən yüklemdir, bəzən digər ögələr də deyilə bilər. Bu tip cümlələrdə, eksik hissə oxuyucunun və ya dinləyicinin algılamasına buraxılır.²⁸

Böyle cümlələrdə, ifadəni qısaltmaları və oxuyucuyu və ya dinləyiciyi düşünməyə sevk etmələri səbəbiylə hem TT'deki, hem de AT'deki atasözlerinde görünür:

1. Aşını arayan, eşini bulan, işini bilən. (Aşını arayan, eşini bulan, işini bilən yanılmaz)
2. Anaya babaya xidmət, Allah'a ibadət. (Anaya babaya xidmət, Allah'a ibadət gəbiddir)

²⁶ A.e., s. 173.

²⁷ A.e., s. 175.

²⁸ A.e., s. 178.

3. Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz. (Bir anaya bir kız, bir kafaya bir göz yeter)
4. İncir babadan, zeytin dededen. (incir babadan, zeytin dededen kalmalı)
5. Ulu ağacın gölgesi (gürültüsü) dal ile, mutlu evin yakışığı döl ile. (Ulu ağacın gölgesi (gürültüsü) dal ile, mutlu evin yakışığı döl ile olur)
6. Ana ürəyi – dağ çiçəyi.
7. Atanın duası, ananın naləsi.
8. Analı quzu, xınalı quzu.
9. Ata evi – meydan evi, ər evi – zindan evi.
10. Ana haqqı – tanrı haqqı.

Sonuç

Hazırlanan bu çalışma Türkiye ve Azerbaycan Türkçesindeki atasözlerinin cümle türleri incelenmiştir. Her iki lehçenin de cümle yapısı baz alındığında önemli bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Araştırmanın konusunu oluşturan atasözlerinde Ara Sözlü cümle türü hariç bütün cümle türlerine uygun örneklere rastlanılmıştır. Yapısına göre cümle türlerinden en fazla kullanılan cümle basit cümle, sonra ise sıralı ve eksilteli cümledir.

KAYNAKÇA

1. Mustafa ÖZKAN, Veysi SEVİNÇLİ, **Türkiye Türkçesi Söz Dizimi**, İstanbul, 3F Yayınevi, 2008.
2. Muharrem ERGİN, **Türk Dil Bilgisi**, İstanbul, Minnetoğlu Yay., 1977.
3. Rzayev Xalıq Ağa Həsən Oğlu **Atalar Sözü**, Bakı, Nurlar Nəşriyyat, C. I, 2004.
4. Nurettin ALBAYRAK, **Türkiye Türkçesinde Atasözleri**, İstanbul, Kapı Yay., 2009.

MUSTAFA ZƏRİRİN “YÜZ HƏDİS, YÜZ HEKAYƏ” ƏSƏRİNDƏ FONETİK ARXAİZMLƏR

Rəxşanə BABAZADƏ

AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu
rbabazade.14@gmail.com
AZƏRBAYCAN

SUMMARY

Key words: M.Zarir, ‘Yuz hadis, yuz hekaye’, archaizm.

This written monument has a great significance thanks to its lexicon, as well as, phonetical, morphological, syntactical and semasiological properties. Although it is not very strong as a literary work, it is rich in Old Turkic words. The careful research of this written monument that has a great significance for the history of Azerbaijani language is important to solve the problems on the formation of written literary language in medieval centuries.

Əzrurumlu Mustafa Zəririn “Yüz hədis, yüz hekayə” əsəri XIV yüzilin II yarısında ortaya çıxan hədis tərcümələrinə əsaslanan əsərlərdəndir. Dini və əxlaqi hekayələrə də yer verilən bu əsər, Kərdərli Mahmud Əlinin “Nəhcül-fəradis” (1360) əsərindən sonra türkcə yazılmış ikinci, yüz hədis toplusu kimi isə ilk əsər [4,44;46], bəzi müəlliflərə görə isə, “Nəhcül-fəradis” və “Behcətül-hədayiq”dən sonra türkcə yazılmış üçüncü hədis kitabıdır [3,32; 2,50].

M.Zərir Misirdə Oğuz türkcəsi ilə əsərlər yazılması üçün zəmin hazırlamışdır. Azərbaycan dili tarixi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik olan bu abidənin hərtərəfli öyrənilməsi orta əsərlərdə yazılı ədəbi dilin formalaşması ilə bağlı problemlərin həllində də müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əsər istər lüğət tərkibi, istərsə də fonetik, morfoloji, sintaktik və semasioloji xüsusiyyətləri baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Zəririn nəslə yazılmış bu son əsəri əski türkcə sözlərlə zəngindir. Onların arasında fonetik (səslənmə) cəhətdən arxaikləşən sözlər də əhəmiyyətli yer tutur.

u, ü > ı, i: **Açuq** > açıq; *sənüñ qapıñ möhtaclar için açuqdur* [1.45]; **Artuq** > artıq, daha, çox; *Oldəm şəhrümdən çıqdım gıtdım, artuq varmadım* [1.29]; **Ayruq** > ayrı, başqa; *Səlam vircək ayıt, satduğuma peşiman oldım. Ayruq hiç nəsnə dimə!* [1.147]; **Bəri** > bəri; *Ol vəqıtdən bəri andı içdümkı, dərvişi əgləndürməyəm və məhrum göndürməyəm* [1.141-142]; **İçəri** > içəri; *Rəcım ayıtdı: “bunca zamandır sənüñ qapıñda tururın, içəri qatıña girməzin* [1.92]; **Gəmi** > gəmi; *Gördük çağırnarlar, aq tonlu kişilər havadan gəldilər, gəmiümüz çəkdilər kənara çıqardılar. Kimsəmiş həlak olmadı* [1.113]; **Küçük** > kiçik; *küçük ikən ... nə zahid idüñ və nə fazil idüñ ..* [1.139-140]; **Qapu** > qapı; *Qapu içində dərdirə bir avaz gəlür ağlar* [1.17]; *Sabah gəldüm gördüm bir qapu öñündə bir*

cənazə var [1.19]; *cümlə padişahlar qapuların qapadılar* [1.42]; *Gördüm qapular kilitli* [1.48]; *Qapular urdular* [1.71]; *Bəni gördi, qaçdı bir məscidə girdi, qapusın qapadı* [1.84]; **Qarşu** > qarşı; *Ol Tanrı haqqıyçun ki, bənüm canum anuñ qüdrət əlində qarşu durur* [1.13]; **Saru** > sarı (rəng); *bəhzi saru, ac-susuz, ...* [1.122]; **Sınuq** > sınıq; *bir sınuq bardaq* [1.149]; **Yuqaru** > yuxarı; *‘Ərşdən yuqaru başın qaldurdi* [1.97];

i > e: Di- > demək, söyləmək; ... *oturdi bir qulina dört aqça virdi, var bazardan nəsnə al didi* [1.14]; *Didilər nəçün böylə dırsın?* [1.35]; **Gicə** > gecə; *Mi‘rac gicəsi bir qövmə uğradım* [1.20]; *Aytdı: “gicə bəndən qulluq istəmə, hər sabah bir aqça gətürəyin”, -didi. Bəndəxi razi oldum* [1.48]; *gicə çıraqum Ay aydındur və yeməgüm əlümə zər girərsə oldur* [1.122]; **Git-** > getmək; *Aydur: yüri imdi gid* [1.21]; *Ol bunları gördi, düşdi, ‘əqli gitdi* [1.47]; **İl** > el; *bir kişi bizum ildə bir kişini zülmilə öldürdi* [1.73]; **İn(dür)-** > en(dir)mək; *Yüki indürdüm, eşək qaçdı* [1.126]; **İrtə** > ertə; *Oda qoydılar, irtəyədək od içində yandı, od anı yandırmadı* [1.73]; **İrtə** *gicə qaravaşları ilə səcdə qılurdi, nicəki atasına səcdə idərdi* [1.139]; *Bir kişi anja ögüt virdiki: “Var irtə namazın anuñla qıl* [1.147]; **İşit-** > eşitmək; *Bəna aytdı: “şəhadət kəliməsin oqi, işitsün, bilə disün”* [1.46]; *Əfəndisi bunu işidicək aytdı: “bən kəndümi səndən ulu sanurdum, illa sən bəndən yegmişsin* [1.120-121]; **İt-** > etmək; ... *bir qaç hədis yaz ki dəmbədəm mütalə ‘ə idəlüm ki köñlümüz nuri arta* [1.2]; *aytdı, biri oldur ki, ni ‘mət içində olıcaq şükür idərdük, biri oldur ki, zəhmət içində olıcaq səbir idərdük* [1.9]; **Sin** > sən (II şəxs tək); *Aytdı: “‘əqil məqamı/dur, anda sin nicə olursun?!”* [1.180]; **Vir-** > vermək; *bəna izin virdi ki, sizə ‘Ərşi gətürən fəriştələrdən xəbər virem* [1.11]; *“Köñül ağaca bəhzer, zikir suya bəhzer, zira ağaca su virməsələr qurur”* [1.37]; *Hər kim bəndən nəsnə diləyə və bilə ki, virmək bənüm əlümədən gəlür, əlbətdə, dilədügin virürin; Qulum bəndən nəsnə diləsə, virdügümə şükür eyləsə, bən ol qulumu şükür idicilər uçmağına qoyarın* [1.66]; **Yi-** > yemək; *Aydur: bəna “əfəndi yi!”* [1.50]; **Yir** > yer; *Görməzmişki, Yir Gök yaradılardan bəri xəric idər, hiç dükənməz ?!* [1.65];

b > m: Bən > mən; *Ay ‘acəb bən neyləyəm didi* [1.18]; *Rəsul həzrəti buyurur ki, “qiyamətdə Adəm oğlanlarınıñ övlası bənəm və əvvəl qəbirdən qalqan bənəm və əvvəl şafa‘ət idən bənüm”, buyurdılar* [1.33]; *Aytdı: “Bəni bildüñmi?”* [1.165]; **Bin-** > minmək; *Ya Rəsulallah, bir günə gəzadan gəlürkən dəvəyə binmişdüñ, oluruñda qamçı vardı...* [1.173]; **binidüm** iki ayağumdur [1.122];

b > p: Balcıq(la)- > palçıq(lamaq); *Bən aytdım: “Divar balcıqlarım, ya Rəsulallah!”* [1.121]; **Boz-** > pozmaq; *Və həm qanqı qavım ki, qavli boza, ‘əhdi yerinə gö‘ətürməyə, Tanrı Tə‘ala düşmənlərin anuñ üzərinə həvalə eyləyə* [1.26];

g > y: Bəg > bəy; ... *yənə çevrəsində köşklər eylədilər, bəglər oturmağa. Və bu köşkə bəglərin oturdu* [1.71]; **Bəgən-** > bəyənmək; *Bizi bəgəndi, kəlamumuzu diñlədi* [1.8]; *Nə çirkin quldur şol qulki, təkəbbürlük idə, kə(n)düzün bəgənə* [1.69]; **Degül / Degil** > deyil; *Gətürdilər məscidim qapusına, “namazın qıl” dedilər, qılmadım, “eyü kişi degül idi” didüm* [1.55]; **Dəğirman** > dəyirman; *Bir gün dəğirman bir yük buğday ilətdüm* [1.126]; **Ög-** > öymək (tərifləmək); *Rəsul həzrəti gördiki, bir kişi mübaliğə ilə ögər. Buyurdıki, “Sizüñ ögdüğüz kişi həlak eylərsiz. Əgər eşidüb sizüñ ögdüğüñüzə razi olursa, hiç qurtulmaya”;* *Aytdı: “Bən kəndümi bunlardan yeg bilürin. Yə‘ni ol ögənlər bilməzlər bənüm içində nə var, nə yoq, bən bilürin”* [1.123]; **Ögrən- // Ögrət-** > öyrənmək / öyrətmək; *Bəna İsmi-Ə‘zəm ögrətdi və ögütlər virdi* [1.7]; *“Dilüñüzi eyü sözə ögrədün”* [1.33]; **Ögüt** > öyüd (nəsihət); *Ölincə ol ögütlərlə ‘əməl eylədük* [1.10]; *Bir niçə salihlər xalqa ögüt virürlərdiki,...* [1.32];

t > d: Tağ > dağ; *Tağlar və ağaclar və canavarlar var, dürlü-dürlü məxluqat vardır* [1.13]; *Tağdan yaya baqdılar, gördilər bir ə‘rabi əski xirqə geymiş* [1.177]; **Tağıl-** > dağılmaq, yayılmaq; *Bunlara işarət itdi, hər tərəfə tağıldılar* [1.77]; **Tağıt-** > dağıtmaq; *“qaçan qul namaza tursa, ədəbilə köñlini tağıtmasa, Allah anja yüz tutar. Çün köñlini tağıda, çevrə yaya baqa, Tanrı tə‘ala andan yüz döndərə”* [1.60]; **Taş** > daş; *Tanrı Tə‘ala bir taş yaratdı; Bu taş turacaq yer yoğidi; Ol öküç bu taşın üstünə basdı* [1.12]; *əlümə bir taş virdi. Gördüm ol taş altun oldı* [1.50]; *Ol taş Tanrınuñ qüdrətilə odunuñ altına girdi* [1.131]; **Tatlu** > dadlı; *Dünya tatlıdur və tazədür* [1.115]; **Tırnaq** > dırnaq; *bəqərindən tırnaqları var yüzlərin yırtarlar* [1.20]; **Toğ-** > doğulmaq; *Tanrı Tə‘ala ‘ömrin bitürsün və nəqədər kim şəri‘ət günəşi toğa hökmin artursun, amin ya Rəbbəl-‘aləmin* [1.2]; **Toğru / Toğrı / Toğur** > doğru; *İlla siz sözüñ toğrusın söyləy və işüñ eyüsin işləy. Əlüzdən gəldügi qədər idəsiz, illa toğru söyləy, toğru işləy!”* [1.67]; *“Toğru kəlam söyləməyən kişiyə söygəməñ, ol kəla(ma) zülüm itmiş olursun, toğru söyləyən kişidən gizləməñ, ki ol kişiyə zülüm itmiş kibi olursun!”* [1.157]; **Toğur-** > doğurmaq; *Oğlanuñ atası aytdı: bunu anası ölmüş ikən toğurdu* [1.38]; *On iki biñ qız qur oğlan evləndi, hər birindən yedi kərrə erkəklü-dişilü oğlan toğurdu* [1.71]; **Tolan-** > dolanmaq; *Buyurdıki, ‘ərşi tolana. Dürüt biñ qatın tolandı, dükənmədi* [1.97]; **Tolaş-** > dolaşmaq; *gördüm boyntna bir yılan tolaşmış* [1.41]; **Toldur-** > doldurmaq; *hikmət güllərilə canlar bağın toldurdu*

[1.1]; **Tolu / Tolu** > 1. dolu; *Gördiki, içi tolu od olmuş* [1.124]; 2. Yağış; *Məşhədlər arasına vardı, bir bulud qopdı, tolu yağdı* [1.53]; **Ton** > don, paltar; *Bir yaşıl tonlu kişi gəldi* [1.53]; *Gördük çağırnarlar, aq tonlu kişilər havadan gəldilər, gəmiümüz çəkdilər kənara çıxardılar. Kimsəmiş həlak olmadı* [1.113]; **Toñuz** > donuz; *Bir gün bir kişi əlində bir toñuz var...* [1.30]; *Tağrı Tə'ala bunlara "Zəbur" virdi. İçində lə'nət qıldı, cümləsi toñuz oldu* [1.143]; **Toy(ur)-** > doy(ur)maq; *Ya bir yufqa ilə toydınmı?* [1.5]; *Ümmü Cə'fər ol kəndü fəzlindən istəyən(ə) ayıtdı: "gözün toyuz mu, hər gün dilərsin?", didi. Ol gözsüz ayıtdı: "nə virdün ki, gözüm toya?!", didi* [1.90]; *bir gün bir öksüz oğlanuq gördüm əsirgədim, əsbab eylədim, qarıncağın toyurdum* [1.114]; **Tul** > dul; *ol mal miskinlərküdüür və möhtaclarkudur və tul avratlarkudur* [1.102]; **Tur-** > durmaq, dayanmaq; *Balıq dəniz üstündə turdı* [1.13]; *Turdi, axşam vardı ol sini açdı* [1.124];

d > t: Dik- > tikmək; ağac əkmək; *Andan bir tazəcə ağacı iki yarı, birər dikdi* [1.124]; **Ditrə-** > titrəmək; *qorqudan ditrəməkdən gətürəmədim* [1.131]; **Dök-** > tökmək; *Züümlə xalqun qanun dökərsin, malın alursun* [1.168]; **Dut-** > tutmaq; *Düşümdə görürün qiyamət qopmuş, bəni ziyadə 'əzaba dutarlar* [1.59]; **Dükən-/t-** > tükənmək, bit(ir)mək, tamam olmaq / eləmək; *Görməzmişinki, Yir Gök yaradılardan bəri xəric idər, hiç dükənməz* [1.65]; *Söziüm dükətmədən bir cənavar çıqdı, ol qara qulu yutdı* [1.106]; *qocaldım, 'ömür dükəndi, gitməgüm vaxtı yaqın gəldi* [1.139]; **Dütün** > tütün, tüstü, duman; *ol köşklərdən qaraha-qaraha dütiün çıxar(ı)lmıki?* [1.72];

q > h: Qaçan / Qaçan ki / Qaçankim > haçan / haçan ki; *Tağrı Tə'ala qaçan bir qulu sevsə, dünyadan anı saqınur* [1.155]; *Qaçan ki Tağrı Tə'ala bir qula xeyr itmək diləsə ol qulu köylündə bir çırağ yandırur dəxi ol qula ol çırağılə nəzər idər* [1.6]; **Qaçankim** qul *Tağrı zikrin eyləsə, köyli yumşanur* [1.36-37]; **Qamu(sı)** > hamı(sı), bütün; *Tağrınuñ dəsturilə sabah vaxtı Cəbra'yıl 'aleyhis-səlam gəldi, şöylə çağırdı, nağara urdı, qamusi öldilər* [1.72]; **Qanı** > hanı; *"yalıñuz bir diş ağrısıçun yetmiş yilliq 'ibadəti virdün, qanı bənüm sair ni 'mətlərüm bəhası uçmağa neylə girərsin?"* [1.68].

Fonetik arxaizmlər arasında mühüm yer tutan *metateza* hadisəsinə uğramış sözləri ayrıca qeyd etmək olar. Məsələn: **Dəprən- / t-** > tərənəmək / tərətək; *Ol balıq dəprənməgə qəsid eyləsəydi, ol sa'ət ol canavar burnına girərdi* [1.13]; *'Ərəb fil-hal birqaç dodağın dəprətdi* [1.168];

Əksil- / əksik > əskilmək, azalmaq / əskik; *və hər qanqı qavim içində ki, kilə/gilə? mizan əksik dutula, əlbətdə bunlarıñ rızqı əksilə* [1.26]; *Rəsul həzrəti buyurur ki, Tağrınuñ qüdrət əli toludur, nə qədər üləşdürüb xəric idərsə, əksilməz* [1.65];

İlərü > irəli; a. öncə, əvvəl: *Beş dəxi oldur ki, səndən ilərü işləyü gəldük, Ya Rəsulallah, didük* [1.9]; b. önə doğru, qabağa: *Buni işidicək 'Ömər ilərü yürüdi* [1.23].

Köprü > körpü; *ədəbilə tururın kəndümi şöylə tutarın ki, Kə'bə iki qaşum arasındadır və Sırat köprüsi iki ayağım altındadır və cənnət sağ yanımdadır və tamu sol yanımdadır...* [1.61]; *Qul ayıtdı: "Əfəndi, gicə olacaq tamuyı anarın uyqum gidər və Sırat köprüsin anarın güssəm artar və uçmaq anarın iştiyâqım artar* [1.120];

Topraq > torpaq; *Dərviş ayıtmışki, "Ey məğrür, mälünj tâşa-toprâğa xərc eyləyəcəkiñ, diniñə xərc eyləsəñə* [1.100].

Uyqu > yuxu; *Otururkən uyqu gəlib oldı* [1.21]; *gündüz oruc tutarlar və gicə xalq uyqudayikən anlar namaz qılurlar* [1.32];

Yapraq > yarpaq; *quş gibi olmağıl ki, yazılarda uçar, ağaclar yapr(a)ğın yiy(ə)r, gicə evinə gəlür* [1.132].

Səsartımı (proteza): **Eşək** > eşək, **qılıç** > qılınc, **qo-** > qoymaq, **ol** > o (işarə əvəzliyi), **saqal** > saqqal, **ur-** > vurmaq, **ürk-** > hürkmək və s.

Səsdüşümü (eliziya): **arслан** > aslan, **ayruq** > ayrı, **buğday** > buğda, **qarındaş** > qardaş, **yalıñuz** > yalnız, **yıl** > il, **yılan** > ilan, **yigit/d** > igid, **yigrən-** > iyrenmək, **yücəlt-** > ucaltmaq, **yürək** > ürək, **yüz** > üz (sifət) və s.

Miqdar saylarında da fonetik cəhətdən arxaikləşmə özünü göstərir: dörd > dörd, yedi > yeddi, səkiz > səkkiz, toquz > doquqz, yigirmi / yegirmi / yigirmi > iyirmi, qırq > qırx, səkisənci > səksənci, toqsancı / toqusancı > doxsanıncı [1.157], toqsan toquz > doxsan doquqz [1.145], biñ > min və s.

İSTİNAD OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa Zərir, "Yüz hədis, yüz hekayə". Süleymâniye Kütüphanesi, İzmir Kitaplığı, nr.108 (əlyazmanın fotosurəti).
2. XIV.-XV. Yüzyıllar Türk Edebiyatı, Anadolu Üniversitesi, 2011, 231 s. / Kemal Yavuz, 2. Ünite - XIV. Yüzyıl Batı Türk Edebiyatı II: Anadolu Sahası Şair ve Yazarları, 48-50.
3. M. Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi döneminde ortaya konan tercümelerin türk diline etkisi". Dil ve edebiyat araştırmaları dergisi, sayı 3, kış 2011, 1-64, İstanbul.
4. Selahattin Yıldırım – Necdet Yılmaz, "Darür Mustafa Efendi, 100 Hadis 100 Hikâye", Darülhadis Yay., 2. Baskı, Erkam Matbaası, İstanbul, 2005.

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ QOŞA SÖZLƏRLƏ BAĞLI FİKİRLƏR

Böyükxanım EMINLI, Yunus ZEYNALOV

Sumqayıt Dövlət Universiteti

agasiyeva1983@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Morfologiya, söz yaradıcılığı, mürəkkəb sözlər, qoşa sözlər, semasiologiya

Giriş: Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır, zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi zəngin olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili də belə dillərdən biridir. Lüğət tərkibinin bu inkişaf prosesi dilimizin inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Bu vəziyyət, eyni zamanda, dilin qayda və qanunlarının inkişafına səbəb olmuşdur. Daha doğrusu, dilin və onun lüğətinin inkişafı prosesi nəticəsində müasir dilimizin söz yaradıcılığına özünə məxsus möhkəm qayda əmələ gəlmişdir.

Dilimizin söz yaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları hər şeydən əvvəl dilin öz tərkibinə öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Daha doğrusu, onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Aydındır ki, hər hansı bir dilin təbiəti onun quruluş xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl həmin dilin qrammatikasında öz əksini tapır. Sintaktik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesləri - söz yaradıcılığı prosesinin ən qədim növlərindən olan bu qayda müasir Azərbaycan ədəbi dili leksikasının inkişafında da böyük rol oynayır. Müasir ədəbi dilimizin çox zəngin bir sahəsini təşkil edən və son 20 il ərzində xeyli inkişaf etmiş olan termin yaradıcılığında demək olar ki, bu qayda əsas yer tutmuşdur. Bununla belə, söz yaradıcılığı prosesində lakonik müasir dövrdə olduqca zəngin və geniş bir sahəni təşkil edən morfoloji qaydalara nisbətən sintaktik yolla yeni sözlərin yaranması qaydası çox kiçik bir sahəni təşkil edir. O, get-gedə əhəmiyyətini itirərək öz funksiyasını leksik və morfoloji yolla olan söz yaradıcılığı prosesinə tərk etmək üzrədir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin yaranması öz tarixi etibarı ilə morfoloji prosedən qədim olduğuna baxmayaraq, bu proses həmin proses əsasında yaranan sözlərin sürətlə dəyişilməsi və sadə sözlərə çevrilməsi və ya bir sözün şəkillənməsi etibarı ilə çox mütəhərrik olması kimi bir xarakterə malikdir. Odur ki, müasir dilimizdə mövcud olan mürəkkəb sözlərin etimoloji tarixi düzəltmə sözlərə nisbətən dilimizdə daha yaxındır. Deməli, mürəkkəb sözlər dilin lüğət tərkibində daha mütəhərrik olub sürətlə dəyişmə xüsusiyyətinə malikdir. Mürəkkəb sözlərin tərkibində iştirak edən elementlərin ayrılıqda müstəqil məfhum ifadə edən sözlərdən ibarət olduğuna baxmayaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz problemindən daha qarışıq və daha mürəkkəbdir. Bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmununa əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar ki, bu yol çox zaman mürəkkəb sözlərlə mürəkkəb cümlə üzvlərinin eyniləşdirilməsi kimi yalnız bir nəticəyə gətirib çıxardır. Bəzi alimlər mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə almışlar. Belə alimlərin fikrincə, guya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlamətlər olmalıdır. Ona görə də onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülünü mürəkkəb sözlər üçün xarakterik əlamət hesab etmirlər. Halbuki mürəkkəb sözlərin təşəkkülündə müəyyən qrammatik qaydaların iştirakı, daha doğrusu, onların öz qrammatik mütəhərrikiyinin itirilməsi özü mürəkkəb sözlərin təşəkkülü üçün müəyyən bir qayda sayıla bilər. Başqa sahələrdə olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də forma və məzmun münasibətində müxtəlif şəkillərdə müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Bu incə təbii bir məsələdir. Çünki həmişə hər yerdə və hər zaman həm məzmun həm də forma bir vaxtda bir qaydada meydana gəlir. Müasir Azərbaycan dilində olan mürəkkəb sözləri düzgün tədqiq etmək üçün bu sözlərin yaranmasını təmin edən bir sıra cəhətləri aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir.

- 1) Maddi əsas
- 2) Komponentlərin məna xüsusiyyətləri
- 3) Komponentlərin tipləri
- 4) Forma və məzmun münasibətləri
- 5) Komponentlər arasında əlaqə [1, 137].

Bir çox mürəkkəb sözlər dilimizdə eyni sözlərin təkrarı ilə əmələ gəlir. Məsələn: qaça-qaça, narın-narın, az-az və s.

Belə mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissələrinə mənsub olduğu kimi, şəkil əlamətlərinə görə də məhdud olur.

Eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sözlərdən bəzi sövti dəyişikliklər nəti-cəsində əmələ gəlmiş xüsusi bir formaya malik olan söz qrupuna – ikibaşlı sözlərə təsadüf edilir. Məsələn: ağac-uğac, axır-uxur, arıq-uruq, az-maz, əyri-üyrü, kağız-kuğuz, kasıb-kusub və s.

Yusif Seyidovun “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” kitabında göstərilir ki, bəzi alimlər qoşa sözləri söz birləşmələri kimi qeyd edir. Lakin onlar arasında bəzi fərqlərə görə bəzi alimlər bu fikirlə razı deyillər. Səlim Cəfərov isə belə qoşa sözləri nəinki söz birləşməsi, hətta mürəkkəb sözlərin bir növü kimi götürür [1, 147].

Qəzənfər Kazımovun Müasir Azərbaycan dili dərslərində qeyd edilir: - qoşa sözlər, adətən, mürəkkəb isimlərin bir növü kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn: çör-çöp, dəmir-dümür, dəyiş-düyüş, ağac-uğac, cahıl-cuxul, cik-bik və s. [5, 58].

Bu fikri eynilə mürəkkəb sifətlərin bir növü kimi göstərir. Məsələn: qara-qura, əyri-üyrü, arıq-uruq, bərli-bəzəkli, açıq-saçıq və s. [5, 110].

Muxtar Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili kitabında mürəkkəb isimlər bölməsində belə göstərir ki, mürəkkəb isim əmələ gətirən ikinci sözün müstəqil məzmunu olmur və birinci sözlə uzlaşır.

Buludxan Xəlilov mürəkkəb isimləri qruplaşdırarkən belə sözləri qoşa sözlər adlandırmışdır. Bundan əlavə olaraq, bu qoşa sözlər haqqında başqa bir fikir də söyləmişdir: dilimizdə mənalı sözlərlə yanaşı işlənən mənasız sözlər də vardır ki belə sözlər ritmik sözlər deyilir.

Bu fikirlərə baxmayaraq, yenə də belə sözləri mürəkkəb söz kimi qeyd edirlər. Türkologiyada indiyə qədər belə sözləri mürəkkəb sözlər sırasına daxil etmişlər. Halbuki istər belə sözlərin işlədilmə dərəcəsi istər əmələ gəlmə yolu və istərsə də komponentlərin məna tamlığını mühafisə etməməsi onların mürəkkəb söz olmadığını göstərir.

Bu sözlərin komponentlərindən biri məna bitərəfliyini saxladığı halda, ikincisi məna bitərəfliyinə malik deyil. Buna əsasən, belə sözlərin mürəkkəb söz kimi göstərilməsi düzgün deyildir. 70-ə yaxın söz tədqiq edildikdən sonra belə bir fikir ortaya çıxır ki, bu cür sözlərdə ikinci komponent, sadəcə olaraq, məna çalarlığını artırır.

Belə sözlər ən çox şifahi dildə öz əksini tapdığı kimi, əsasən, ya II sözün əvvəlinə, II dəfə bir səsin əlavəsilə, yaxud II sözdə sözünü samitinin dəyişməsilə və ya II sözdə açıqdan-qapalıya keçməsi ilə düzəlir: Məsələn, ət-mət, uşaq-muşaq, pul-mul, duz-muz, ağac-uğac, çaqqal-çuqqal [1, 147].

Belə qənaətə gəlmək olar ki, türkologiyada indiyə qədər bu sözləri mürəkkəb sözlər sırasına daxil etmişlər. Halbuki, həm quruluş, həm də semantik cəhətdən belə söz qruplarını mürəkkəb söz adlandırmaq düzgün deyil. Struktur baxımından hər hansı bir dil vahidinin mürəkkəb hesab olunması üçün onun tərkibini təşkil edən komponentlərin leksik-semantik müstəqilliyi əsas şərtlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1960
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Morfologiya, Bakı, Elm, 2004
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, Nurlan, 2008
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, I hissə, Bakı, Nurlan, 2008
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı, Elm və təhsil, 2010
6. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, Bakı, Elm, 1992
7. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II часть, I, 1952
8. Дмитриев К. Грамматика башкирского языка, 1948

DURĞU İŞARƏLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İTERAKTİV YOLLARLA TƏDRİSİ

Fərəh EDİLXANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
ferehedilxanova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Açar sözlər: Ana dili dərsləri, şagirdlərin təlim marağı, şagirdlərin nitq və yazı bacarıqları, durğu işarələri, interaktiv təlim metodları

Xülasə: Yeni texnologiyalar əsri olan müasir dövrdə təhsil ocaqlarının başlıca vəzifəsi yüksək intellektual hazırlığa malik olan, qazandığı bilikləri praktikağa tətbiq etməyi bacaran, hərtərəfli dünyagörüşünə malik olan, vətənpərvər, ümumbəşəri, milli mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsindən ibarətdir. Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan dəyişikliklər, dövlət islahatları bu məqsədə xidmət edir.

Müasir dövrdə təhsil qarşısında qoyulan yeni tələblərə cavab verə bilmək, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək, inkişaf etdirmək və tilmədə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün innovativ təlim texnologiyalarından, interaktiv metodlarından, İKT-dən istifadə etmək zərurəti meydana gəlmişdir.

Müasir təhsil innovativ təlim texnologiyalarına əsaslanmalıdır. Bu təlim prosesinə yeni baxışdır. Müasir təlim ənənəvi təlimdən fərqli olaraq maksimum idarə olunan proses olmalıdır.

Təhsilin digər pillələrində olduğu kimi, ibtidai siniflərdə də dərslərin ənənəvi təlim meodları ilə təşkili şagirdlərin təlim marağına səbəb ola bilmir, onların sinif-dərs sistemindəki fəaliyyətini stimullaşdırmır. Bunun üçün şagirdləri düşündürən, onları aqli fəaliyyətə təhrik edən, sərbəst nəticəyə gəlməyə imkan verən, onların təlim marağını təmin edən metodlardan istifadə etmək lazımdır. Belə metodlardan istifadə kiçikyaşlı şagirdlərin dərslərdə olan marağını artırır.

İnteraktivlik müəllimin iştirakı ilə şagirdlərin müxtəlif informasiya mənbələri və ya bir-biri ilə ünsiyyət prosesində yeni biliklər əldə etməsinə imkan verən fəal təlim metodlarının genişləndirilmiş, dərinləşdirilmiş formasından ibarətdir.

İnteraktiv təlim metodlarının ibtidai siniflərdə tətbiqi müəllimdən xüsusi bacarıq tələb edir. Çünki kiçikyaşlı məktəblilərin qabiliyyətləri, tələbat və maraqları olduca müxtəlif, rəngarəng xarakter daşıyır. Məhz bu səbəbdən metodların seçilməsinə son dərəcə diqqətli olmaq, şagirdlərin yaş, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

İnteraktiv təlim metodları dedikdə, müzakirə metodları, məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəldilən metodlar, beyin həmləsi metodları, təşkilati metodlar və s. nəzərdə tutulur.

Ana dili təlim fənlərinin əsası hesab olunur. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisinə böyük əhəmiyyət verilir.

Qrammatikanın əsas bölmələrindən olan sintaksisin tədrisinə ibtidai siniflərdən başlanılır. Sintaksisin tədrisi bilikləri daha tam, daha dərinəndən öyrənməyə kömək edən üsulların məcmuyudur. İbtidai siniflərdə sintaktik anlayışların tədrisində əsas məqsəd şagirdlərə dilimizin quruluşuna dair praktik əhəmiyyətli nəzəri məlumat verməklə, onların nitq və təfəkkürünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Mənşəyinə görə yunan sözü olan “sintaksis” “birləşmə”, “tərtibat” mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilçiliyində sintaksisin predmeti, tədqiq etdiyi obyekt haqqında aşağıdakı fikir öz əksini tapmışdır. Dilin sintaksis quruluşu sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu və sistemidir.

Dilçilik elminin əməli, tətbiqi sahələri, bölmələri vardır ki, yalnız dilçi alimlərə, mütəxəssislərə deyil, bütövlükdə tədris işi ilə məşğul olan, ondan həmişə istifadə edən bütün insanlara: hüquq, təhsil, mətbuat, mədəniyyət, siyasət, iqtisadiyyat və b. sahələri təmsil edən şəxslərə lazımdır. Bunların sırasına nitq mədəniyyəti, dilin orfoqrafiya qaydaları, orfoepiya məsələləri, dildə işlənən durğu işarələri bu işarələrdən istifadə qaydaları və ya bu qaydaların məcmusu daxildir.

Hər bir vətəndaşa, savadlı adama durğu işarələrinin mahiyyəti, vəzifələri, onlardan istifadə məqsədi və işlənmə məqamı, yazıda və şifahi nitqdə işlənmə yeri barədə düzgün biliklər zəruridir.

İfadə və cümlənin emosional rəngarəngliyinin təzahüründə, yazıda qrammatik ayrılma xidmətlərində durğu işarələrinin çox böyük rolu vardır. Şübhəsiz ki, tədris prosesində bu mühüm məsələlərə də xüsusi diqqət yetirməli, onların üslubi xüsusiyyətlərinin izahına böyük əhəmiyyət verilməli, nitq aktının təsvirindəki cəhətləri aydınlaşdırılmalıdır.

Dilçiliyin durğu işarələrindən bəhs edən bölməsi ümumiləşmiş şəkildə punktuasiya adlanır. “Puntuasiya” latınca punktun sözündən olub, nöqtə deməkdir. Puntuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi olub, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi qiymətə malikdir. Durğu işarələrindən istifadə etməkdə əsas məqsəd şifahi nitqi yazıda olduğu kimi ifadə etməkdir. Əgər orfoqrafiya sözlərin düzgün yazılışı ilə bağlıdırsa, punktuasiya cümlələrin, onların hissələrinin ayrılması və fərqləndirilməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilinə durğu işarələri rus dilindən gəlmişdir. Doğrudur, Dədə Qorqud dastanlarının əlyazmasında (onun Drezden nüsxəsində) cümlələr arasında bir işarə qoyulmuşdur. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə, bu işarənin cümlələri ayırmaqdan başqa, ayrı funksiyası da olmuşdur. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin tətbiq olunmasında, onların daha dəqiq və aydın verilməsinin bir qrafik vasitəsi kimi yayılmasında Mirzə Fətəli Axundzadənin mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan dilində durğu işarələrinin işlədilməsi ideyasını ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundzadə irəli sürmüş, işarələr təklif etmişdir.

Müasir dövrümüzdə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş bu və ya digər ədəbi dilin yazı mədəniyyətində orfoqrafiya qaydaları nə dərəcədə vacib və hətta rəsmi mövqe tutursa, durğu işarələri qaydalarına da bir o qədər mühüm əhəmiyyət verilir. Azərbaycan ədəbi dilinin yazısı öz inkişafında bu mərhələni XIX əsrin sonu 20- ci illərindən başlayaraq keçmişdir. Azərbaycan dilçiliyində durğu işarələri haqqında ilk məlumat Fərhad Ağazadəyə məxsusdur. “Türk qrameri”ndə Fərhad Ağazadənin yazdığı bəhlərdən biri də durğu işarələridir.

Dilin qrafik sistemində mühüm yer tutan durğu işarələri hərflərlə, rəqəmlərlə və bir sıra digər vasitələrlə verilə bilməyən cəhətlərin ifadəsinə xidmət edir. Eyni zamanda, durğu işarələri mühüm

kommunikativ funksiya daşıyır. Durğu işarələrinin məcmusunun izahında üç meyl, üç istiqamət vardır: bəziləri mənaya, bəziləri sintaktik quruluşa, bəziləri intonasiyaya əsaslanır.

Azərbaycan yazısında istifadə edilən durğu işarələri bunlardır: nöqtə, sual işarəsi, nida işarəsi, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə, vergül, tire, mötərizə, dırnaq. Yerinə yetirdiyi funksiyalara görə durğu işarələri iki qrupa bölünür:

- 1) ayırıcı durğu işarələri;
- 2) fərqləndirici durğu işarələri;

Əsas funksiyası cümlələri, cümlənin həmcins üzvlərini, mürəkkəb cümlənin komponentlərini ayırmaq olan ayırıcı işarələr bunlardır: nöqtə, sual və nida işarələri, qoşa nöqtə, nöqtəli vergül, çox nöqtə.

Cütüzlü olan fərqləndirici durğu işarələri vasitəsilə nitqi, sitatları, ara cümlə və əlavə konstruksiyaları fərqləndirmək üçün işlədilir. İki vergül, iki tire, mötərizələr, dırnaqlar fərqləndirici durğu işarələridir. Durğu işarələrinin hər birinin öz funksiyası vardır.

Vergül- xitabları, ara sözləri, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələri, həmcins üzvləri, sadalamanı, bildirmək üçün işlədilir. Cümlədə ən çox funksiyası olan bu durğu işarəsidir.

Nöqtə - Hər hansı bir məlumatın bitdiyini bildirmək üçün yazıda nöqtə işarəsi qoyulur, tam və qeyri-emosional durğu işarəsi kimi bilinir, fasilə edilir.

Qoşa nöqtə - Ümumiləşdirici sözdən sonra və vasitəsilə nitqdən əvvəl qoyulur.

Üç nöqtə - nitq axınını, məna bitkinliyi, məntiqi tamlığı olmadığını bildirir.

Sual işarəsi – ssual cümləsinin sonunda sual intonasiyası bildirmək üçün qoyulur. Bu isə emosionallıq ifadə edən hər hansı bir sözdən və cümlədən sonra nida işarəsi ilə birlikdə qoyulur.

Nida – Hər hansı emosional durğunu bildirən söz və cümlədən sonra qoyulur.

Nöqtəli vergül – iki fikir arasında aydınlaşdırma bildirmək üçün qoyulur və xüsusi fasilə tələb edir.

Tire – defisdən uzun olub, bəzən vergülün də funksiyalarını yerinə yetirir. Amma onların ifadə etdiyi mənalı fasilə bir-birindən fərqlənir.

İbtidai siniflərdə durğu işarələrinin tədrisində tətbiq oluna biləcək interaktiv təlim metodlarından bəzilərinə nəzər yetirək.

“Beyin həmləsi” (Əqli hücum) – dərslərin motivasiya və ümumiləşdirmə mərhələsində 10-15 dəqiqə ərzində böyük və kiçik qruplarla iş formasında aparılır.

“BİBÖ” - Bilirik, istəyirik bilək, öyrəndirik. Əksər dərslərdə tətbiq oluna bilən çox sadə və səmərəli üsuldur.

Bundan əlavə ibtidai siniflərdə durğu işarələrinin tədrisi zamanı “Auksion”, “Anlayışın çıxarılması”, “Venn diaqramı”, “Ziqzaq”, “Rollu oyun” və digər interaktiv metodlardan istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili – Sintaksis (IV hissə) Bakı: Maarif, 1985
2. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası – Morfologiya, Sintaksis “Elm və təhsil” Bakı: 2017
3. Abdullayeva N – Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi., Bakı: 1999
4. Abdullayev A. S., Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisinin metodikası. Bakı: Maarif, 1968
5. Ağayev Ş., İsmayılova H. Pedaqoji prosedə innovasiyaların tətbiqi// Təhsil problemləri, 2011, No 93-94

ANTROPONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI: SINTAKTİK ÜSULLA YARANAN ANTROPONİMLƏR

Fatimə FƏRƏC-ZADƏ

ffaraczada214@gmail.com

AZƏRBAYCAN

WAYS OF ANTHROPNOMS FORMATION: ANTHROPNOM GENERATED METHOD SYNTAX SUMMARY

Special words learn onomastics. Anthroponym is one of the departments of onomastics. Include specific names that are related to humans. Anthroponyms are formed in different ways: lexical, semantic, morphological, syntactic. Syntactic method is the most commonly used method for creating names. Complex anthroponyms consist mainly of two roots.

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ АНТРОПОНИМОВ: СИНТАКСИС МЕТОДА ГЕНЕРИРУЮЩЕГО АНТРОПОНИМИИ АННОТАЦИЯ

Специальные слова изучают ономастикс. Антропоним одно из отделов ономастики. Включают specific имена, которые связаны с людьми. Антропонимы формируются по-разному: лексические, семантические, морфологические, синтаксические. Синтаксический метод является наиболее часто используемым методом для создания имен. Комплексные антропонимы состоят из двух корней.

Açar sözlər: antroponim, metod, mürəkkəb ad, sintaktik üsul

Key words: anthroponym, method, compound name, syntactic method

Ключевые слова: антропоним, метод, составное имя, синтаксический метод

Giriş

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə ayrılır. Dildəki xüsusi sözlərin cəmi onomastik leksikanı təşkil edir. Onomastikanı öyrənən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır. Onomastikanın şöblərindən biri antroponimiyadır. Antroponimiya yunan sözüdür. Antropos insan, onuma ad deməkdir. Buraya insanla bağlı olan xüsusi adlar daxildir. Müasir Azərbaycan antroponimiyasının leksik tərkibi çox zəngindir. . Leksik üsulla yaranan antroponimlər heç bir qrammatik vasitədən istifadə etmədən ümumi sözlərin xüsusi sözlərə çevrilməsi nəticəsində yaranır. Yəni leksik mənaya malik olan ümumi sözlərdən xüsusi sözlər yaradılır. Dilimizdə morfoloji üsulla yaranan antroponimlər də geniş yayılmışdır. Bildiyimiz kimi yeni söz yaratmada əsas vasitələrdən biri leksik şəkildədir. Ancaq düzəltmə antroponimlərin yaranmasında yalnız leksik şəkildə deyil, qrammatik şəkildə də iştirak edir. Antroponimlərin bir qismi semantik yolla yaranır. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər substantivləşir və xüsusi sözlər, antroponimlər yaranır. Məs; aydın-Aydın, tapdıq-Tapdıq, gülər-Gülər, nəcib-Nəcib, sadıq-Sadiq, solmaz-Solmaz və s.

Tədqiqat metodu: Müqayisəli, tarixi, təsviri.

Nəticə

Antroponimiya onomastikanın şöblərindən biridir. Burada şəxslə bağlı olan adlar öyrənilir. Bu xüsusi adların yaranmasında müxtəlif vahidlər iştirak edir. Antroponim yaradıcılığında bir çox üsuldən istifadə edilir. Bu üsullardan ən çox sintaktik üsula müraciət edilir. Dilimizdə sintaktik yolla yaradılan antroponimlər kifayət qədərdir. Hər bir dildə hər hansı bir məfhumu ifadə etmək üçün yeni sözlər, ifadələr yaranır. Yeni sözlər yaratmaq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməyin, dili inkişaf etdirməyin əsas vasitələrindən biridir. Antroponimlərdə 4 əsas sözyaratma üsulu mövcuddur: 1.Leksik; 2.Morfoloji; 3.Semantik; 4.Sintaktik. Mürəkkəblik bütün xüsusi adlarda, o cümlədən antroponimlərdə də özünü göstərir. Mürəkkəb antroponimlər iki kökdən ibarət olur. Məs; Ağasəməd, Abbasəli, Qulaməli, Qızıyətər, Hüseynağa, Balabəy, Ağaxan, Allahverdi, Gültamam və s.

Ədəbiyyat:

1. Qurbanov A.M. Ad və insan. Bakı: Gənclik, 2002, 40 s.
2. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilçiliyi problemləri I cild. Bakı: Elm və həyat, 2010, 443 s.
3. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 595 s.
4. Qurbanov A.M. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı: Elm, 2002, 49 s.
5. Qurbanova F.A. Antroponimiya nəzəri məsələlərinə dair. Bakı: Elm, 2001, 136 s.
6. Paşayev A.M. Azərbaycan dili dərslərində ümumi və xüsusi sözlərin müqayisəli tədrisi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2005, 192 s.

Mürəkkəb yolla söz yaradılmasına sintaktik üsul deyilir. Yəni iki və daha artıq söz birləşərək bir leksik vahid yaradır ki, bu da mürəkkəb söz adlanır.

Mürəkkəblik bütün xüsusi adlarda, o cümlədən antroponimlərdə də özünü göstərir. Mürəkkəb antroponimlər iki kökdən ibarət olur. Məs; Ağasəməd, Abbasəli, Qulaməli, Qızıyətər, Hüseynağa, Balabəy, Ağaxan, Allahverdi, Gültamam, Nənəqız, Anaxanın və s.

Sintaktik yolla yaranan antroponimlər həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməsi şəklində olur. Mürəkkəb söz şəklində olan antroponimlər birinci və ikinci növ təyini söz birləşmələri, ismi birləşmələrə daxil olmayan söz birləşmələri və sadə cümlə formasında ola bilər.

Sintaktik yolla yaranmış adların əsas hissəsi birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Məs; Həsənəli, Baloğlan, Əlirza, Ağamərdan, Nurbala və s. Belə adların birinci tərəfləri, əsasən, isim (Gülyanaq, Aycamal və s.), sifət (Qarakışi, Alagöz, Ağbəniz, Qaratel və s.) və sayla (Bircəgül və s.) ifadə olunur.

Mürəkkəb söz formasında olan şəxs adlarının bir hissəsi də ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranır. Belə adlar da antroponimiyamızda üstünlük təşkil edir. Məsələn, Hüseyinqulu, Atamalı, Vəliqulu, Xandostu, Eloğlu (C.Cabbarlı), Qarınqulu, Dəmirçioğlu (S.Rüstəm), Xanqızı, Qoçubaşı və s. kimi şəxs adları, təxəllüs və ləqəblər ikinci növ təyini söz birləşmələrinin inkişafı nəticəsində yaranmışdır.

Azərbaycan antroponimiyasında üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb antroponim yoxdur. Aydın Paşayev bu haqda yazır: “Azərbaycan dilində III növ təyini söz birləşməsi

formasında olan xüsusi mürəkkəb sözlərə təsadüf olunmur. Lakin I növ təyini söz birləşməsi formasında olan elə xüsusi mürəkkəb isimlərə təsadüf olunur ki, onlar qrammatik şəkilçiləri ixtisar olunmuş ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin normaları əsasında formalaşmışdır. Məs; Elmurad (elin muradı), Elmirzə (elin mirzəsi), Elnur (elin nuru), Eloğlan (elin oğlanı), Elvüqar (elin vüqarı), Elyaz (elin yazı), Heyvagül (heyva güllü), Xumagül (xurma güllü), Nargilə (nar giləsi) və s.” [6, 116-117]

Azərbaycan dilində təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan birləşmələr də mövcuddur. Məs; gözləri yaşlı, hamıdan böyük və s. Azərbaycan antroponimikasında belə birləşmələr əsasında formalaşan adlara da təsadüf edilir. Məs; Adıgözəl, Bağdagül və s.

Sadə cümlə şəklində olan antroponimlərə isə Qızqayıt, Allahverdi, Elsevər, Ağaverdi Qaryağdı, Tanrıverdi və s. adları misal göstərmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi antroponimlər həm mürəkkəb söz, həm də söz birləşməsi şəklində olur. Yuxarıda mürəkkəb söz şəklində olan antroponimlər haqda məlumat verdik. Söz birləşməsi şəklində olan antroponimlərə çox misal göstərmək olar. Məs; Cəlil Məmmədquluzadə, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Ələkbər Sabir, Məhəmməd Füzuli, Molla Vəli Vidadi, Məşədi Sijimqulu (Əli Nəzmi), Əliağa Kürçaylı (Əliağa Vəliyev), Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti və s.

Mürəkkəb quruluşlu antroponimləri mənalarına görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar:

1. Yaxın mənəli sözlərin birləşməsindən əmələ gələn antroponimlər: Gül+çiçək, Şir+aslan, Daş+dəmir və s.
2. Qohumluq bildirən sözlərin birləşməsindən yaranan antroponimlər: Atam+oğlan, Ata+baba, Nənə+qız, Ana+qız, Qız+bacı, Ata+bala, Bala+qardaş, Qardaş+bala və s.
3. Qohumluq məzmunu bildirən sözlərlə şəxs adlarının birləşməsindən yaranan antroponimlər: Qardaş+Əli, Bibi+Nisə, Alı+dədə və s.
4. Titulların birləşməsindən əmələ gələn antroponimlər: Ağa+xan, Ağa+bəyim, Bəyim+xanım, Ağa+xanım, Seyid+ağa, Kiçik+bəyim, Ağa+paşa və s.
5. Qohumluq bildirən sözlərin və titulların birləşməsindən əmələ gələn antroponimlər: Xan+oğlan, Xan+baba, Bala+bəy, Qız+xanım, Ata+xan, Ana+xanım, Bibi+xanım, Ağa+bacı, Qardaş+xan, Bəy+bala, Nənə+xanım, Xan+bacı, Ata+bəy, Bəy+oğlan, Ağa+bala, Ağa+baba Şah+bala, Hacı+baba, Xanım+qız və s.
6. Şəxs adları və titulların birləşməsindən əmələ gələn antroponimlər: Qara+xan, Çingiz+xan, Göyçək+xanım, Qara+bəy, Ağa+Kərim, Əhməd+ağa, Hacı+Xəlil, Məmməd+ağa və s.
7. Hidronim və hidronimik terminlərlə müxtəlif sözlərin birləşməsindən yaranan antroponimlər: Araz+xan, Nur+dərya, Dərya+nur, Dərya+gül, Dərya+xanım və s.
8. Zoonimlərlə müxtəlif sözlərin birləşməsi ilə yaranan antroponimlər: Şir+Əli, Şir+oğlan, Şir+xan və s.
9. Rəng bildirən sözlərlə müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsi əsasında düzələn antroponimlər: Qara+xan, Qara+qız, Qara+gilə, Ağ+bəniz, Ağ+qız və s.
10. Təqlidi sözlər əsasında yaranan antroponimlər: Fış-fış Səməd, Cır-cır Qəmər, Xır-xır Əlibala, Zır-zır Tükəzban, Dır-dır Nənəqız, Hop-hop-M.Ə.Sabir, Vaqvaq-Ələbbas Mütəllibzadə və s.
11. Gül-çiçək adlarının birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Qönçə+gül, Gül+çiçək, Lalə+gül və s.
12. “Gül” sözü ilə meyvə adlarının və müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsindən yaranan antroponimlər: Gül+nar, Gül+badam, Heyva+gül, Alma+gül, Təzə+gül, Narın+gül, Nur+gül, Gül+bahar, Gül+bala, Qızıl+gül və s.
13. Kosmonimlərin və kosmonimlərlə müxtəlif mənəli sözlərin birləşməsi əsasında yaranana antroponimlər: Gün+ay, Ay+gün, Qəmər+gül, Mah+nur, Ay+nur, Ay+bəniz, Ay+dəmir, Qəmər+şad, Ay+şad və s.
14. Zaman mənəli sözlərlə müxtəlif sözlərin birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Yaz+nur, Gün+bahar, Gül+yaz, Naz+bahar, Yaz+nur, Gül+bahar və s.
15. Bədən üzvlərini bildirən sözlərin birləşməsi ilə yaranan antroponimlər: Ala+göz, Gül+bəniz, Ay+bəniz, Ağ+bəniz, Gül+əndam, Gül+yanaq və s.
16. El, aləm sözlərinin müxtəlif mənəli sözlərlə birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: El+gün, El+şən, El+dar, El+şad, El+bəy, El+nur, El+dəniz, El+sevər, Aləm+zar, Aləm+şad, Aləm+şən, Aləm+gül və s.

Mürəkkəb söz formasında olan antroponimlər komponentlərinə görə 3 qrupa ayrılır:

1. Komponentlərinin hər ikisi xüsusi sözdər ibarət olan antroponimlər: Abbasəli-Abbas+Əli, Səfərəli-Səfər+Əli, Abdullətif-Abdul+Lətif, Abbasqulu-Abbas+Qulu, Əbdüləziz-Əbdül+Əziz, Bayramqulu-Bayram+Qulu, Məmmədhüseyn-Məmməd+Hüseyn, Əbdülməcidi-Əbdül+Məcidi, Məmmədəli-Məmməd+Əli, Əlishah-Əli+Sahib, Əlirza-Əli+Rza və s.

2. Komponentlərindən biri xüsusi, biri ümumi sözdən ibarət olan antroponimlər: Ağadadaş-ağa+Dadaş, Ağamusa-ağa+Musa, Dadaşbala-Dadaş+bala, Kərimxan-Kərim+xan, Pirməmməd-pir+Məmməd, Seyidağa-Seyid+ağa, Şahsənəm-şah+Sənəm, Cahantac-Cahan+tac, Qızıtamam-qız+Tamam, Zərqələm-zər+Qələm, Süllhür-süllh+Nur, Qızıyetər-qız+Yetər və s.

3. Komponentlərinin hər ikisi ümumi sözdən ibarət olan antroponimlər: Daşdəmir-daş+dəmir, Bəybalabəy+bala, Eldar-el+dar, Balakəşi-bala+kişi, Şiroğlan-şir+oğlan, Alagöz-ala+göz, Zərgül-zər+gül, Zərqələm-zər+qələm, Zərnişan-zər+nişan, Nənəqız-nənə+qız, Gülyanaq-gül+yanaq və s.

“Azərbaycanda islam dini qəbul edildikdən sonra xalqımızın ad sistemində də köklü dəyişiklik yarandı. Belə ki, bundan sonra uşaqlar üçün adlar əsasən din xadimləri, ruhanilər tərəfindən Qurandan seçilməyə başladı.

Mürəkkəb sözlər əsasında yaranan antroponimləri tərkibindəki sözlərin mənsub olduları nitq hissələrinə görə müxəlif qruplara ayırmaq olar:

1. İsimlərin birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Xanımqız, Daşdəmir, Ağanəzər, Zərqələm, Dəryanur, Fərəhnaz, Gülyanaq, Anaxanım, Nənəqız, Nurbəniz, Dünyamalı, Çəməngül, Dəstəgül, Mələkxanım, Nürhəyat, Süllhür, Nərgilə, Zərnişan (şəxs adı), Tutuquşu Züleyxa, Nalbənd Ziya (ləqəb), Vətənoğlu-Mirzə İbrahimov, Qardaşoğlu – Sabir Tahirzadə, Eloğlu – Cəfər Cabbarlı, Dəmirçiöglü – Süleyman Rüstəm, Elgünəş – Elçin Əfəndiyev, Neştərbəy – Əlisəttar İbrahimov (təxəllüs) və s.

2. İsimlə sifətin birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Təzəgül, Adıgözəl, Böyükəğa, Alagöz, Adilxan, Təzəgül, Xoşqədəm, İncəgül, Qaraqız, Böyükkişi, Ağcağul, Ağbəniz, Xırdagül, Qızıtamam, Səringül, Sadəgül, Şadələm, Şənnaz, Şiringül (şəxs adı), Göygöz Zərifə, Ağzıboş Sona, Dombagöz Tükəz, Yekəbaş Cəlil, Palazqulaq Sevda, Danaqarın Rövşən (ləqəb), Gözüqıyıq – İsgəndərov Rüstəm, Sarsaqqulubəy – Əliqulu Nəcəfov, Boynuburuq – Əli Şövqi (təxəllüs) və s.

3. İsimlə sayın birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Minnaz, Minzər, Bircəgül, Minnur, Mingül, Bircəxanım (şəxs adı), Qırxyaq – Məşədi Qafar Abiyev (təxəllüs) və s.

4. İsimlə feilin birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Pirverdi, Babaverdi, Elsevər, Haqverdi, Şahsevən, Sevnur, Qızıyetər, Ağaverdi, Allahverdi, Solmazgül (şəxs adı), Ayıbasan Fərəc, Ayıoynadan İsa, Yuxuyozan Zərnişan (ləqəb), Paxıraçan – İsfəndiyar Babayev, Ağzıqara – Ələkbər Seyfi (təxəllüs) və s.

5. İsimlə qoşmanın birləşməsi əsasında yaranan antroponimlər: Gül+təkin, Gün+təkin, Ay+təkin və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi mürəkkəb adların əsas hissəsinin hər iki tərəfi isimlə, bir hissəsinin bir tərəfi isim, ikinci tərəfi sifətlə, digər hissəsinin isə bir tərəfi isim, bir tərəfi feillə ifadə olunur.

Bir sıra antroponimlər var ki, bunlar bir neçə söz və şəkilçidən yaranır. Belə antroponimlərin yaradılmasında həm morfoloji, həm də sintaktik üsuldan istifadə edildiyi üçün bu antroponimlər sintaktik-morfoloji üsulla yaranan antroponimlər adlanır. Çünki bu adların yaranmasında həm sintaktik, həm də morfoloji vasitələrdən istifadə edilir. Belə adların bir qisminə iki söz arasına şəkilçi daxil olur və kök+şəkilçi+kök modelində olur. Məs; Adıgözəl-Ad+ı+gözəl, Bağdagül-Bağ+da+gül və s. Bu üsulla yaranan adların əsas hissəsi isə kök+kök+şəkilçi formasında olur. Məs; Allahverdi-Allah+ver+di, Elsevər-El+sev+ər, İmamverdi-İmam+ver+di, Dünyamalı-Dünya+mal+ı və s. (şəxs adları); Məmmədquluzadə-Məmməd+qulu+zadə, Əliquluzadə-Əli+qulu+zadə, Bakıxanov-Bakı+xan+ov və s. (soyad); Ayıbasan Fərəc-Ayı+bas+an, Yuxuyozan Pəri-Yuxu+yoz+an, Qonaqqalan Fərman-Qonaq+qal+an və s. (ləqəb); Əliəğa Küçaylı-Kür+çay+lı, Abdulla Divanbəyoğlu-Divan+bəy+oğlu, Afaq Bəşirqızı-Bəşir+qız+ı və s. (təxəllüs).

Azərbaycan dilində müxtəlif tərkibli mürəkkəb antroponimlər mövcud olsa da, adyaratmada bütün ünsürlər eyni dərəcədə iştirak etmir. Yuxarıda verilən nümunələr üzərində də müşahidə apardıqda aydın olur ki, bəzi dil vahidləri adyaratmada daha fəal iştirak edir. Məsələn, gül, ağa, xan, qul, el, ay və s. ünsürlər ad yaradıcılığında daha fəaldırlar. Məs; Qızıgül, Gülnaz, Gülyaz, Güloğlan, Gülgəz, Gülçiçək, Naringül, Gülşad, Yazgül, Güldəstə, Dəstəgül, Gülnur, Gülbala, Gülağa, Gülxanım, Gültac, Gülsənəm, Gülbəyaz, Xəzəngül, Ağgül, Gülçin, Tərgül və s. Dilimizdə “gül” sözü ilə düzələn yüzdən çox ad mövcuddur və nümunələrdən də göründüyü kimi bu ünsür mürəkkəb adların həm birinci, həm də ikinci komponenti kimi çıxış edə bilər. “Gül” sözü ilə yaranan adlar əsasən qadınlara aid olsa da, onların arasında kişilərə verilən adlar da var. Dilimizdə “ağa” sözü ilə düzələn adlar da çoxdur. Bu ünsür də adların həm birinci, həm də ikinci komponenti ola bilər və əsasən kişi adları yaratmada daha fəaldır. Məs; Ağadadaş, Ağasəlim, Ağamirzə, Gülağa, Ağabala, Ağakəşi, Ağaqulu, Ağanəcəf, Ağakərim, Ağabacı, Böyükəğa, Mirzəəğa, Ağasoltan, Hacıəğa, Əhmədəğa, Məmmədəğa, Hüseynağa, Ağamərdan, Seyidağa, Ağacan, Əliəğa, Ağaşirin, Ağarza, Ağaverdi, Həsənağa, Ağasəməd, Ağaməmməd və s. “Xan” sözü təklidə şəxs adı kimi işləmə bilməklə yanaşı, həm də mürəkkəb antroponimlərin tərkib hissəsi ola bilər. Bu ünsür əksər hallarda mürəkkəb adın

birinci komponenti kimi çıxış edir. Məs; Xanoğlu, Xankişi, Qardaşxan, Ağaxan, Xandəmir, Xansevər, Xanbala, Xanağa, Elxan, Xanbacı, Xandadaş, Əmirxan, Xanbaba, Xanəli, Xanpəri, Xansuvar, Xanpolad, Xanbəyim, Xanmurad, Seyidxan və s. “Qul” sözü ilə yaranan adlar, əsasən kişi adlarıdır. Məs; Allahqulu, Vəliqulu, Pirqulu, Heydərqulu, Namazqulu, Xanqulu, Ağaqulu, Şahqulu, Mehdiqulu, Səfdərqulu, Hüseynqulu, Babaqulu, Əliqulu, Mirzəqulu, Ocaqqulu, Tanrıqulu və s. “El” və “ay” sözləri də ad yaradılmasında ən çox istifadə edilən ünsürlərdəndir. Hər iki ünsür həm qadın, həm də kişi adlarının yaradılmasında iştirak edir. Lakin “el” sözü daha çox kişi, “ay” sözü isə daha çox qadın adları yaradır. Məs; Elyar, Elgün, Elxan, Eldəniz, Eldar, Elşən, Elcan, Elçin, Eloğlu, Elsevər, Elnur, Eltac, Elşad və s. Aybəniz, Aygün, Aygül, Aytac, Aynur, Aycamal, Aypara, Aynışan, Aytən, Aydan, Aynisə, Aysu, Aysel, Aysən, Aysad, Aytamam, Aysun, Aytək, Aydəmir, Ayxan, Nuray, Günay və s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ELLİPTİK CÜMLƏLƏR VƏ ONLARIN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYAYA GÖRƏ NÖVLƏRİNİN YERİ

Mehri SƏMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Samedova.m95@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

Xülasə: Müasir Azərbaycan dilimizin rəngarəng strukturu bizi onu daha dərindən öyrənməyə vadar edir. Dilimizdə olan maraqlı hadisələrdən biri də ellipsisdir. Ellipsis nitqimizin aktiv ünsürü olan cümlələrə də sirayət edərək “Elliptik cümlələr” anlayışını dilimizə gətirmişdir. Cümlə, onun istifadəsi, quruluşu, kəsb etdiyi mənası, məqsəd və intonasiyaya görə növlərini tədqiq edərkən hərtərəfli biliklərə sahib olmaq baxımından elliptik cümlələrin öyrənilməsi və tədqiqi olduqca əhəmiyyətlidir. Yaxşı olar ki, bu barədə daha geniş tədqiqatlar aparılsın. Dilimizin sahib olduğu maraqlı, rəngarəng, eyni zamanda, əhəmiyyətli konstruksiyalar meydana çıxarılsın.

Açar sözlər: Ellipsis, elliptik cümlə, cümlə növləri

Azərbaycan dilində “elliptik cümlələr” adlı anlayış da mövcuddur ki, bu cümlələrə xüsusi nəzər yetirmək olduqca vacib bir məsələdir.

“İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində “elliptik” sözü “ellipsis hadisəsinə məruz qalmış, ellipsis ilə əlaqədar, bağlı olan” anlayış kimi izah edilir: «Ellipsis – ifadənin hər hansı bir elementinin buraxılması (atılması, itisarı). Həmin element mətndən və situasiyadan aslı olaraq, asanlıqla bərpa edilə bilər».

Elliptik cümlələrə maraq hələ ötən əsrin son onilliklərindən başlayaraq artmağa başlamışdır. Fikrimizcə, bu, ilk növbədə onların işlənmə dairəsinin genişlənməsi ilə əlaqədardır. Elliptik cümlələrin işlənmə sferası daha çox şifahi nitqdədir. Bununla belə, son yüzillikdə elliptik cümlələr müxtəlif sahələrdə getdikcə daha tez-tez istifadə olunan cümlə tipinə çevrilmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, elmin, publisistikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, sıxlaşdırılmış və son dərəcə lakonik informasiyanın dərc olunmasına tələbat artmaqdadır. Bu səbəbdən şüar, çağırış, reklam və digər bu tipli informasiyaların strukturu «klassik cümlə» (yəni bütöv cümlə) çərçivəsinə uyğun gəlməyən cümlə tipinin geniş yayılmasına səbəb oldu.

Elliptik cümlələr dedikdə, biz elə konstruksiyaları nəzərdə tuturuq ki, xəbərin ellipsisə uğramasına baxmayaraq, tam mənada cümlə kriteriyalarına cavab versin.

Elliptik cümlələr məhdud dairədə nisbi fəaliyyətə malikdirlər, yəni şifahi nitqdə çox vaxt situasiyasız, yazılı nitqdə isə kontekstsiz müstəqil fikir ifadə edə bilirlər. Bir çox məqamlarda isə bu tip cümlələr nitq şəraitindən, yəni situasiyadan asılı olurlar. Elliptik cümlələr predikativliyə, tipik intonasiyaya malikdir və onların öz paradigması var. Bütün xəbərsiz cümlələr dilçilikdə uzun müddət buraxılmış üzvün bərpası tələb olunan cümlələr qrupuna daxil edilirdi. Lakin digər cümlə növlərindən fərqli olaraq, burada ellipsisə uğramış üzvün və ya ümumiyyətlə, strukturun bərpasına ehtiyac duyulmur, əksinə, həmin mövqedə bərpa olunan söz və ya ifadə fikrin ifadəsinə daha çox ağırlıq gətirir. Ona görə də belə konstruksiyalarda ellipsis: hansısa leksik və ya sintaktik vahidin yoxluğu hiss olunmur.

A.P.Skovorodnikov elliptik cümlələrdən bəhs edərkən, sintaktik natamamlığın bütün hallarını bu cümlə növünə şamil edir.

Biz tədqiqatçının bu fikri ilə razılaşmırıq, çünki elliptik cümlələrdə xəbərin buraxılmasına baxmayaraq, konstruksiyaya öz semantik tamlığını qoruyur və mətndən, kontekstdən kənar da anlaşılacaq, başa

düşülən olur. Yəni xarici görünüş baxımından yarımçıq cümlə təsiri bağışlayan bu konstruksiyalar məzmunca bütöv olur, hətta, bir çox məqamlarda formaca tam olan bir çox cümlə strukturunu üstələyir. Məsələn:

a)yarımçıq cümlə:

-*Neçə yaşınız var? – deyə ucadan soruşdu.*
Gənc qadın anlaşılmaq bir qorxu və təlaşla:
*-**On doqquz** – deyə pıçıldadı.*

b)elliptik cümlə:

*Gecənin xeyrindən gündüzün şəri (**yaxşıdır**).*
Elliptik cümlələr daha inandırıcı, aydın hissi əsasa malikdir.

Elliptik cümlələrdə intonasiya həlledici rola malik olduğu üçün bu qəbil cümlələr hissi-emosional aspektdən daha dolğun və rəngarəngdir. Müasir Azərbaycan dilində intonasiyaya görə cümlənin dörd növü fərqləndirildiyinə görə, bu təsnifata əsaslanaraq, elliptik cümlələri intonasiyaya görə müvafiq təsnifata uyğun qruplaşdırmağı lazım bilir.

Bir qrammatik kateqoriya kimi fikrin formalaşması və başqasına çatdırılması üçün əsas vasitə olan cümlədə həmişə hər hansı bir informasiya ya təsdiq, ya da inkar olunur, ya da yeni bir informasiya əldə etmək vasitəsi kimi danışanın əsas alətinə çevrilir. Nəqli cümlələrdə, məlum olduğu kimi, yalnız hər hansı bir predmet haqqında məlumat verilir və burada adi cümlə intonasiyası hakim olur:

*Kəndə achiq düşdü, çünki, nə əkən var idi, nə becərən (**var idi**) ; Əli hümməti ilə (**ucalar**), quş qanadı ilə (**uçar**).*

Göründüyü kimi, elliptik konstruksiyalı cümlələrdə müəyyən bir rəy, fikir söylənilir və ya nə isə haqqında məlumat verilir. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələrin nəqli formasının böyük bir qismini atalar sözləri təşkil edir. “İctimai varlığın özündən törəyən atalar sözləri ideoloji aktlar kimi heç bir həqiqəti açmır: lakin kəşf edilmiş qanunauyğunluqları ifadə etmək bacarığına malikdir”

S.Vəliyev elliptik formalı atalar sözlərinin türk dillərindəki mövqeyi barədə belə yazır: “Frazoloji konstruksiyalarda, atalar sözü və məsələlərdə elliptik cümlələr bütün oğuz qrupu türk dillərinin materiallarında geniş işlənmə tezliyinə malikdir”. Bu qrupa daxil olan Azərbaycan dilində də belə nümunələr kifayət qədərdir:

*Çoban dayağı ilə, glin duvağı ilə (**bəlli olar**); Qaçan da allah çağırar, qovan da (**çağırar**); Hər meyvə öz ağacında (**yetişər**); Can sağlığı – dünya varlığı (**kimidir**); Alış-veriş misqalla, dostluq xalvarla (**ölçülər**) və s.*

Qrammatik cəhətdən bütövlüyü, tamlığı bərpa etmək baxımından elliptik konstruksiyalı hər hansı atalar sözünə xəbər əlavəsi uğursuzluqla nəticələnir. Müqayisə edək:

*Qarınca qədərincə, hər kəs öz qismətinə // Qarınca qədərincə **yeyər**, hər kəs öz qismətinə **yeyər**;*
*Atın arığına qarı deyərlər, igidin yoxsuluna dəli // Atın arığına dəli deyərlər, igidin yoxsuluna dəli **deyərlər**;*
*Varlının malı, kasıbın övladı // Varlının nalı **çox olar**, kasıbın övladı **çox olar** və s.*

Elliptik nəqli cümlələrdən gündəlik həyatımızda, məişətdə də çox istifadə olunur:

Bəli, Qürbət qət elədi ki, Muradov “o söz”, yəni başdan bir qədər; Qarpız diyirləndi, görməmişlər də onun dalınca; Mən telefona: - Bir dəqiqə, əzizim! – dedim ; Bəlkə də səhv eləyirəm, hər halda tarixdən iki və s.

Nəqli cümlələrdə danışan hər hansı məlumatı, informasiyanı, hadisəni ya təsdiq, ya da təkzib edir. Bu baxımdan cümlələr təsdiq və inkar olmaqla iki qrupa ayrılır.

Bizim nəzərdən keçirdiyimiz konstruksiyaların böyük bir qismində informasiya təsdiq olunur. Ancaq qeyd etməliyik ki, elliptik cümlələrdə də inkarlıq ola bilər. Bütöv cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlələrdə xəbər buraxılmış olduğundan belə bir sual meydana çıxır ki, inkarlıq kateqoriyası göstəricilərinin əsas ifadə vasitəsi olan xəbər ellipsisə uğrayarsa, cümlədə inkarlıq məzmununu nə ilə ifadə etmək olar? Əlbəttə ki, bu zaman predikativliyin digər ifadə vasitəsi olan intonasiya və onunla bərabər bağlayıcıların və köməkçi sözlərin də rolunu qeyd etmək yerinə düşərdi.

Cəfəngiyat dinləməyə mənim nə vaxtım var, nə də macalım; Mən özüm məhv olmağa razı olaram, amma sən ailənin dağılmasına heç vaxt və s.

Dilimizdə sual cümlələri sual əvəzlilikləri, sual ədatları və sual intonasiyası ilə formalaşır və əsasən, yeni informasiya əldə etmək məqsədi ilə işlədilir. Sual cümlələri dildə son dərəcə zəngin ifadə funksiyalarını yerinə yetirir və istisnasız olaraq, məqsədə görə bütün cümlə tiplərini əvəz edir.

Elliptik konstruksiyalı sual cümlələrinin formalaşmasından kontekst və situasiyanın rolu danılmazdır. Onlar güman edilən komponentlərin semantikasını, ötürülən informasiyanın elementlərinin və ən nəhayət, cümlənin ümumi məzmununun müəyyənləşdirilməsində müstəsna amil kimi çıxış edir. Bu tip sual cümlələri vasitəsilə informasiyanın ötürülməsi zamanı jest, mimika və digər ekstralingvistik amillər əsas köməkəddici qüvvə kimi çıxış edirlər:

Bəli rezonans ola bilər, hətta çox güclü və A. şəhərinin ətrafında baş vermiş bu hadisələr də dalğaların rastlaşmasından olub. Qarşısını almaq? Mümkündür.; Striqunov. Sənədlər? Liza. Portfeldədir və s.

Bir çox hallarda şifahi nitqdə və bədii əsərlərin dilində elliptik sual cümlələrinə bu və ya digər dərəcədə müraciət olunur:

Fedya. Yükləri? Fərhad. Silahdır. ;Mehtər Cəfərin nə təqsiri?; Usta Piridən nə əcəb belə? ; Bıy, Gülzar xala, nə əcəb səndən?; Naçalnikdən nə əcəb bu vaxt? ; Belə olan halda, siz bilən, qızıl qiymətlidir, yoxsa şahı? və s.

Dilçilikdə elliptik konstruksiyalı cümlələrdən danışarkən, daha çox məhz felsiz əmr cümlələrinə nəzər yetirilib. Bu konstruksiyalar haqqında tədqiqatçıların mövqeyi heç də həmişə eyni olmayıb Məsələn, amerika alimi V.N.Fransis felsiz əmr cümlələrinin bəzilərinin strukturunu ənənəvi çərçivədə nəzərdən keçirir. Belə ki, müəllif “Your attention, please!” tipli cümlədə felin ellipsisə uğradığını və buna baxmayaraq, onun potensial şəkildə düşünüldüyünü qeyd edir. Tədqiqatçı bu qəbil strukturları situativ cümlələr qrupuna aid edir. Bir qrup amerika strukturalistləri isə felsiz əmr cümlələrinin kommunikativliyini qəbul etsələr də, onların cümlə kimi təsnif olunmasının əleyhinə çıxaraq, bu konstruksiyaları qeyri-cümlə kimi xarakterizə edirlər. F.M.Ağayevanın fikrincə, “felsiz əmr cümlələri problemi ümumiyyətlə, daha böyük problem olan iradi cümlə probleminin bir hissəsidir.” Ona görə də tədqiqatçı felsiz əmr cümlələrinin mahiyyətini və səciyyəsinə anlamaq, sintaksisdə onun yerini müəyyənləşdirmək , felsiz və feli əmr cümlələri arasında qarşılıqlı əlaqələri meydana çıxarmaq məqsədi ilə adi, feli əmr cümlələri üzərində dayanmağı zəruri hesab edir.Ümumiyyətlə, müasir Azərbaycan dilində və eləcə də bir çox dillərdə əmr cümlələrinin özünəməxsus morfoloji əlaməti əmr formalı felin olması ilə səciyyələnir. Bunlarla müqayisədə felsiz əmr cümlələri istək və xahiş deyil, daha yüksək iradi impulsu müşayiət olunan əmr bildirir:

Sürüyüb salın dama, nə bir loxma çörək, nə bir damcı su! ; Alimə xələt! – deyə əmrt etdi; Vəzir, əlac; Marş! Birbaş pilləkənlə aşağıya! və s.

Ümumiyyətlə, dilimizdə tələb, əmr məzmunlu və ya hərəkətin yönümünü, istiqamətini bildiren cümlələrdə verilən informasiya, bir qayda olaraq, yönlük hallı isimlə ifadə olunur. Bu tip konstruksiyalar semantik- qrammatik cəhətdən bir- birlərinə oxşar olsalar da, kifayət qədər məhdud işlənmə sferasına malikdirlər:

1) Hər şeydən əvvəl, yönlük halla idarə olunan isim geniş mənada məktubun, bildirişin, əmrin, tələbin və s. ünvanını bildirir:

Gürcüstan Hökumətinə! Təcili yardım üçün sizə müraciət edirik ; Yəx,yox, dur ayağa! Birbaş Gülzar xalagilə!; Haqqa doğru, irəli! ;Dalımca! Solaxay Həsənalının evinə gərək od vurub yerlə-yeksan eləyə; Yavaş-yavaş, bura! və s.

2) Yönlük halla idarə olunan üzvlərin iştirak etdiyi elliptik əmr cümlələri rəsmi-işgüzar üsluba da xasdır. Bu cümlələrdə müxtəlif məlumatlar, bəyanatlar və müraciətlər yer alır.

3) Bir çox hallarda isə əmr cümlələrində hərəkətin obyekt qeyri-müəyyən təsirlik halla ifadə olunur:

Ağagül. Əl çək! Su! ;Mənə, lütfən, bir az sərini su! ;Əllərinizi yuxarı! və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbil cümlələr informasiya dolğunluğuna görə heç də bütöv cümlələrdən geri qalmırlar. Hətta get-gedə şifahi nitqlə yanaşı, digər sahələrdə də onlara nisbətən dominantlıq qazanırlar. Elliptik konstruksiyalı əmr cümlələri bütöv konstruksiyalar kimi işin, hərəkətin istiqamətini, davam etmə müddətini, tələb olunan əşyanı,predmeti, obyekt və s. bildirir.

Beləliklə, əmr cümlələrində xəbərin ellipsisi bu konstruksiyaların təsir qüvvəsini daha da artırır. Bu xüsusiyyətinə görə elliptik formaya malik əmr cümlələri tam konstruksiyalara nisbətən daha işlək və effektivdir.

Məlumdur ki, hər bir cümlə tipi kontekst və situasiyadan asılı olaraq, özünəməxsus intonasiya ilə müşahidə olunur. Nida cümlələri yüksək hiss-həyəcan bildirir. Fərdi psixoloji vəziyyət, əhval-ruhiyyə ilə əlaqədar fikrin ifadə tərzı müxtəlif şəkil ala bilər. Elliptik konstruksiyalı nida cümlələrinin struktur əsası kimi istiqamət, məqsəd, obyekt, alət, vasitə və ya işin zamanını bildiren sözlər çıxış edir:

Toydan sonra nağara! – deyə Aslan qımışdı; Sənə yağlı bir beş!; Qaçaqlardan biri darvazadan həyatə çapdı – Kazaklar! ;Onun pulundan mənə nə! və s.

Elliptik konstruksiyalı nida cümlələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) nəqli cümlələrin əsasında formalaşmış nida cümlələri; 2) Sual cümlələri əsasında formalaşmış elliptik konstruksiyalı nida cümlələri; 3) əmr cümlələri əsasında formalaşmış elliptik konstruksiyalı nida cümlələri.

Nida cümlələri, xüsusilə də elliptik formalı nida cümlələrinin formalaşmasında əsas amil situasiyadır. Belə cümlələrdə ifadə olunmamış fikir haqqında A.S.Kazakova yazır: “Danışiq nitqində situasiya ilə şərtləndirilən təksözlü cümlələrə rast gəlinir ki, bunlar qəfil baş verən və ya ani dərk edilən hadisə və əlamətlər haqqında məlumat verir”

Müşahidələr göstərir ki, elliptik cümlələrdə bu və ya digər bir üzvün buraxılması danışanın və ya müəllifin psixoloji vəziyyəti ilə əlaqədardır. Bu cümlələrin modallıq və intonasiyaya görə hər bir növü özünəməxsus intonasiya ilə fərqlənərək, danışanın emosional və iradi vəziyyəti zamanı formalaşır. Elliptik cümlələr insanın hiss və duyğularının canlı ifadəsi kimi çıxış edir və nitqin emosionallığına, dinamikliyinə, ekspressivliyinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abdullayev Ə.A. və b. Müasir Azərbaycan dili. (sintaksis), IV cild, Maarif, Bakı, 1985.
2. Ağayev P. Felsiz əmr cümlələrinin amerikalı strukturalistlərinin tədqiqatında nəzərdən keçirilməsi. AMEA- nın Xəbərləri, Hümanitar elmlər seriyası, Bakı, 2004, no: 1.
3. Ağayeva F.M. Şifahi nitqin sintaksisi. /Dialoq nitqi/ Bakı, Maarif, 1975.
4. Vəliyev S. Dialoji və monoloji nitqin sadə cümlələri. Bakı, Elm, 1990.
5. Həbibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr. Bakı, “Elm və Təhsil” ,2009.
6. Сквородников А.П. Системный анализ значимых единиц русского языка. Синтаксические структуры. Красноярск, изд, 1984.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE –An EKİNİN BİR YAPIM EKİ OLARAK İŞLEVLERİ

Nesrin BAYRAKTAR ERTEN

Hacettepe ÜNİVERSİTESİ

bnesrin@yahoo.com

TÜRKİYE

ÖZET

Bu çalışmada dil bilgisi kitaplarında çekim eki kategorisinde bir sıfat-fiil olarak değerlendirilen -An eki ele alınmıştır. Çalışmanın verileri değerlendirilmiş ve 9 ayrı kategoride sınıflandırılmıştır. Bu ekin pek çok sözcüğün yapımında kullanıldığı ve eylemlerden kalıcı adlar yapımında Karahanlı Türkçesinden bu yana bu işleviyle kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, dil bilgisi, -an yapım eki, kullanım alanı

GİRİŞ

Türkiye Türkçesinin dil bilgisini ele alan eserlerde yalnızca sıfat-fiil (participle, ortaç) ekleri arasında kendine anlatım bulan –An eki, Orhon, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesine ait eserlerde –Gan biçimiyle görülmektedir. Ek, Eski Anadolu Türkçesinden itibaren Oğuz grubu Türk dillerinde –An biçimini almıştır.

Karahanlı Türkçesi dönemine ait eserlerden itibaren kalıcı ad yapımı göreviyle de görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde –Gan biçimiyle görülen ek; ugan “Allah”, yaratgan “yaradan”, törütgen “rahim” gibi örneklerde bulunmaktadır. Ekin bu işlevi Harezmi, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçelerine ait eserlerde de devam etmiştir. Ek, Türkiye Türkçesinde döğen gibi alet adları; sıçan, ağaçkakan gibi hayvan adları, günebakan, yediveren gibi bitki adları yapımında kullanılmıştır. Ayrıca öksüzdoyuran, ahmakıslatan, göğecıkan, ayıboğan, kurtboğan, kulağagiren gibi birleşik yapılarda da kendini göstermektedir. Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde –An eki ile oluşturulmuş sözcük ve yapılar ele alınarak bu ekin eylemden ad yapım eki olarak kullanımı, örneklerden hareketle değerlendirilecektir. Örnekler, Türk Dil Kurumu’nun Güncel Türkçe Sözlük’ünden alınmıştır.

Ekin kalıcı ad yapım görevinin görüldüğü sözcükler; hayvan adları, bitki adları, eşya ve nesne adları, terimler, ad bilimsel adlar, meslek ve mensubiyet bildiren adlar, doğa ile ilgili sözcükler, bina ile ilgili sözcükler, çeşitli sözcük kategorilerine ait sözcükler çerçevesinde ele alınmıştır.

1. HAYVAN ADLARI

14’ü kuş, 8’i böcek, 5’i sürüngen, 2’si çeşitli olmak üzere toplam 29 adet –An ekini içeren hayvan adı tespit edilmiştir.

1.1. Kuşlar: Türkçe Sözlük’te –An eki ile oluşturulmuş 14 adet kuş adı tespit edilmiştir. Bunlardan *uşakkapan*, halk inancına dayanmaktadır.

- akdoğan* kartalgillerden bir tür doğan, aksungur
bozdoğan bir doğan türü (Falco aesalon)
çakırdoğan yırtıcı kuşlardan bir tür doğan, tuğrul (Accipiter gentilis)
çobanaldatan çobanaldatangillerden, kahverengimsi gri zemin üzerine benekli ve çizgili tüyleri olan, kanatları sivri, kuyruğu uzun, boynu kısa, başı iri ve enli, gagası ufak, kısa ve kancalı bir tür kuş, keçisağan (Caprimulgus europaeus)
delice doğan kartallar takımının kartalgiller familyasından bir tür kuş (Falco subbuteo)
doğan kartalgillerden, sırtı kül rengi ve enine çizgili, küçük kuş, fare vb. ile beslenen ve alıştırılarak kuş avında kullanılan yırtıcı kuş (Falco peregrinus)
gökdoğan kuzey yarım kürede yaşayan bir tür göçmen kuş (Accipitridae)
karıncayiyen karıncayiyengillerden, Avustralya'da yaşayan, karıncayla beslenen bir tür memeli, karıncakuşu (Echidna acule ata)
keçisağan çobanaldatan
kuyruksallayan kuyruksallayangillerden, kanatları ve vücudunun üst bölümü kül rengi, alt bölümü değişik sarı olan, uzun kuyruklu, küçük, ötücü kuş, yont kuşu (Motacilla)
sardoğansarı renkli bir tür doğan
sinekapan böcekleri, özellikle sinekleri yakalayıp beslenen küçük ötücü kuşlar
yelkovanyelkovan gillerden, kanatları sivri, siyahımsı veya kül rengi gövdeli bir deniz kuşu (Puffinus)
uşakkapan bebekleri alıp götürdüğü söylenen bir cins akbaba
1.2. Böcek: Türkçe Sözlük, -An ekiyle oluşturulmuş 8 adet böcek adı içermektedir.
ağaçdelen yuva yapmak için ağaçları oyan böcek
ağaçkesen zar kanatlılardan, kurtçukları en çok gül fidanları üzerinde yaşayarak yapraklara zarar veren, kara renkli bir böcek (Hylotoma)
aptesbozan/abdestbozan şerit, tenya, şeritgillerden, vücudu yassı, birbirine kenetlenmiş boğumları bulunan ve bazısı metrelerce boyda olan bir bağırsak asalağı, tenya, sığır tenyası, sığır şeridi
bağkesen makaslı böcek
dalkıran kabuk böcekleri familyasından, fındık ağaçlarında yaşayan kın kanatlı böcek (Anisandrus dispar)
dalkurutan Kabuk altındaki odun katında oyuklar açarak dişbudak sürgünlerini ve zeytin dallarını kurutan kın kanatlı böcek (Hylesinus oleiperda)
kulağakaçan düz kanatlılardan, karnında çatal biçiminde iki uzantı bulunan, meyve ve sebzelere zarar veren otçul böcek (Forficula auricularia)
sinekyutan sinekçil hayvanlar
1.3. Sürüngen: Türkçe Sözlük'te –An ekini içeren 5 adet sürüngen adı tespit edilmiştir.
kör sıçan köstebek
yerdegezen yılan
kuyruksüren firavun faresi
kumkazan kemirgenlerden, Afrika'nın güneyinde yaşayan bir tür memeli (Bathyergus maritimus)
elöpen kertenkele
1.4. Çeşitli Hayvan: Türkçe Sözlük'te –An ekinin bulunduğu 2 adet çeşitli hayvan adı saptanmıştır. Bunlardan biri "eşek" için kullanılmakta, biri de palamut balığının irisini temsil etmektedir.
karakaçan eşek
zindandelen Palamut balığının iki kilodan ağır olanı
- 2. BİTKİ ADLARI**
Türkçe Sözlük'te 17'si ot, 4'ü meyve, 3'ü sebze, 2'si mantar, 3'ü çiçek ve çiçekle ilgili ad, 3'ü ağaç olmak üzere toplam 29 adet –An ekiyle oluşturulmuş bitki adı tespit edilmiştir.
2.1. Otlar: Türkçe Sözlük'te –An ekini içeren 17 adet ot adı tespit edilmiştir. Bunlardan *sarmaşan* genel ad özelliği de göstermektedir.
bacakkıran nemli bölgelerde yetişen yeşilimsi sarı çiçekli bir bitki (Narthecium)
bağboğan küsküt, çit sarmaşığigillerden, ince uzun ipliksi saplarıyla, asma, baklagiller ve bazı meyve ağaçlarına sarılarak onları sömüren, klorofilsiz, asalak bir bitki, şeytansaçı, bağboğan (Cuscuta)
böcekapan örnek bitkisi drosera olan ve bazı organları böcek yakalamaya, sindirmeye elverişli olan bitkilerin ortak adı
çakalboğan kırlarda rastlanan bir bitki

- itboğan* kaplanboğan, boğan otunun bir türü (*Aconitum napellus*)
kankurutanadamotu
kaplanboğan boğan otunun bir türü (*Aconitum napellus*)
kayışkırın baklagillerden, kökleri toprağa derince girdiği için tarlalar sürülürken sabanı tutan, çiçekleri kırmızı bir bitki, sabankıran (*Onosis spinosa*)
kayışkırın baklagillerden, kökleri toprağa derince girdiği için tarlalar sürülürken sabanı tutan, çiçekleri kırmızı bir bitki, sabankıran (*Onosis spinosa*)
kurtboğan boğan otu
namazbozan bir tür eğrelti otu
pirekapan pire otu
sabankıran *kayışkırın*, baklagillerden, kökleri toprağa derince girdiği için tarlalar sürülürken sabanı tutan, çiçekleri kırmızı bir bitki, sabankıran (*Onosis spinosa*)
sarıdikendikenli, tüylü, iki veya çok yıllık otsu bir bitki (*Scolymus hispanicus*)
sinekkapan *androseragillerden*, Kuzey Karolina bataklıklarında yetişen, yapraklarına konan sinekleri, böcekleri sıkıp emen bir bitki (*Dionaea muscipala*)
taşkıran taşkıran otu
sarmaşansarılgan, bitki veya ağaçlara sarılan bitkilerin genel adı
- 2.2. *Meyveler*: Türkçe sözlük verilerine göre, Türkçede –An ekiyle oluşturulmuş 4 adet meyve adı bulunmaktadır.
- gelinboğan* bir tür ahlat, yaban armudu
kargadelen kabuğunun çok gevrek olması dolayısıyla kolay kırılan bir tür badem
topatangüzel kokulu, sarı renkte, uzunca bir tür kavun
yemişengül gillerden, meyvesi elmaya benzeyen, yaprakları kısa saplı, yumurtamsı biçimde ve kenarları dişli olan, dikenli bir bitki
- 2.3. *Sebzeler*: Türkçe Sözlük'te –An ekiyle oluşturulmuş 3 adet sebze adı tespit edilmiştir. Bunlardan biri havuç için kullanılmaktadır.
- çakırdiken* maydanoz gillerden, hekimlikte kullanılan bir bitki, deveelması (*Arctium tomentosum*)
hoşkuran çiçekleri, dalları ıspanak gibi pişirilen bir yıllık otsu bir bitki, tilikuyruğu (*Amaranthus lividus*)
yeregeçen havuç
- 2.4. *Mantarlar*: Türkçe Sözlük'te –An ekiyle oluşturulmuş 2 adet mantar adı tespit edilmiştir. Bunlardan biri zararlı mantar özelliği göstermektedir.
- domalan* asklı mantarlardan, toprak içinde yumru biçiminde yetişen, yenebilen bir bitki, yer mantarı, keme, karakeme (*Tuber melanosporum*)
uçkurutan *urunçgillerden*, özellikle limonlarda gelişerek dal uçlarının kurumasına yol açan ve birkaç yıl içinde ağacın ölmesine sebep olan bir tür mantar
- 2.5. *Çiçek*: Türkçe Sözlük'te ikisi çiçek türü, biri gül vb. çiçeklerin bir parçası olan diken olmak üzere toplamda 3 çiçek ve çiçeklerle ilgili ad tespit edilmiştir.
- yediveren* yılda birkaç kez meyve veren veya çiçek açan (asma, gül vb.); çok meyve veren veya çiçek açan (bitki)
kardelen *nergisgillerden*, baharda çok erken çiçek açan ve eczacılıkta kullanılan soğanlı bir bitki (*Galanthus nivalis*)
diken bazı bitkilerin dal, yaprak, meyve kabuğu vb. bölümlerinde ve bazı hayvanların derisinde bulunan sert, ucu sivri ve baticı çıkıntılardan her biri
- 2.6. *Ağaç*: Türkçe sözlük, -An ekiyle oluşturulmuş 3 adet ağaç adı içermektedir. Birinin meyveleri zehirlidir.
- akdiken* alıç
yabanî akdiken Hünnap gillerden, yaprakları alması, kırmızı renkli yemişi olan bir bitki (*Rhamnus frangula*)
kargabüken *bitişik* taç yapraklı iki çeneklilerden, yaprakları karşılıklı, çiçekleri talkım durumunda olan, meyvesi zehirli bir ağaç (*Strychnos nux-vomice*)

3. EŞYA VE NESNE ADLARI

Türkçe Sözlük'te –An ekini içeren 6'sı ev içinde, 5'i ev dışında kullanılan nesne, 1'i oyuncak, 3 adet giysi ile ilgili ad, 5 adet özel alet adı, 4'ü tarım aleti adı olmak üzere toplam 24 eşya ve nesne adı tespit edilmiştir.

3.1. *Ev içinde kullanılan nesnelere:* Türkçe Sözlük'te ev içinde kullanılan ve –An eki içeren 6 adet nesne adı tespit edilmiştir.

döven tokmak

findıkkıran Fındık ve buna benzer kabuklu yemişlerin kabuğunu kırmaya yarayan araç

kapan Bazı hayvanları yakalamak için kullanılan, hayvanın ayağının değmesiyle işleyen tuzak

sarımsaksöven havan

yelkovan Saatin, dakikaları gösteren ve akrepten daha uzun olan ibresi

yelveren vantilatör

3.2. *Ev dışında kullanılan nesnelere:* Türkçe Sözlük, 5 adet –An ekini içeren ve ev dışında kullanılan nesne adı içermektedir.

alaybozan bir tür fitilli tüfek

çörtendam çevresindeki yağmur sularını oluklardan alıp duvar temelinden uzağa akıtan, saçak kenarlarından dışarı doğru uzanmış ağaç oluk

kazıkazankart kazındığında aynı tutardan üçünü bir arada bulma esasına dayalı bir tür talih oyunu, Kart kazındığında üzerinde yazılı olan ödülü kazanmaya dayalı bir tür talih oyunu

yelkovanyelin yönünü göstermek için dik bir eksene geçirilen türlü biçimlerde, hafif levha

yıldırımkıran yıldırımsavar, paratoner

3.3. *Oyuncak:* Türkçe Sözlük'te bir adet oyuncak adı –An ekini içermektedir.

sapan Genellikle çocukların kuş vurmak için kullandıkları, iki ucuna lastik ve lastiklerin arasına da geniş bir meşin parçası bağlı bulunan çataldan oluşan araç

3.4. *Giysi:* Türkçe sözlük'te 3 adet giysi adı ve giysi ile ilgili ad –An eki içermektedir.

çiftliksattıran parlak renkleri olan saten ve keten karışımı bir tür kumaş

dalyasansarıkların omuz üzerine dökülen ucu

topukdöven etekleri yere kadar uzanan kadın giysisi

3.5. *Zanaat ya da bilim için kullanılan özel alet:* Türkçe Sözlük'te 5 adet özel alet adı bulunmaktadır. Bunlardan biri tıp aleti, biri eczacılık, biri de “takım” anlamlıdır.

dilbasan ecza karıştırmakta kullanılan yassı araç

dilbasan hekimlerin boğazı görebilmek için dili bastırdıkları araç

döven bez dokuma tezgâhı

düzen alet edevat takımı

düzen bez dokuma tezgâhı

3.6. *Tarım aleti:* Türkçe Sözlük'te 4 adet tarım aleti adı –An eki ile oluşturulmuştur.

çiten Saman taşımak için arabalara konulan ince dallardan örülmüş büyük sepet veya çit

direndirgen

dögen Harmanda ekinlerin sapı ve tanelerini ayırmak için kullanılan, önüne koşulan hayvanlarla çekilen, alt yüzünde keskin çakmak taşları dikine çakılı bulunan, kızak biçiminde araç

düven Harmanda ekinlerin sapı ve tanelerini ayırmak için kullanılan, önüne koşulan hayvanlarla çekilen, alt yüzünde keskin çakmak taşları dikine çakılı bulunan, kızak biçiminde araç

4. TERİMLER

Türkçe Sözlük verilerine göre 18 tıp terimi, 18 matematik, 7'si dil bilgisi, 7'si fizik ve 20'si çeşitli bilimlere ait olmak üzere toplam 70 terim –An ekiyle oluşturulmuştur.

4.1. *Tıp ve Hastalık Terimleri:* Türkçe Sözlük'te, 12'si hastalık adı ve tıp terimi, 2'si bitki, 2'si hayvan hastalığı, 1'i genel salgın adı ve biri nakil aracı adı olmak üzere toplam 18 tıp terimi tespit edilmiştir.

açan oynak kemiklerin arasındaki açıkları genişletmeye yarayan kasların genel adı

ağrıkese ağrı duyusunu ortadan kaldıran, dindiren (ilaç vb.), analjezik; Ağrı duyusunu ortadan kaldıran, dindiren ilaç, madde vb

bükenoynak kemikleri arasındaki açıkları daraltan kasların genel adı, açan karşıtı

damardaraltan damarların kas tabakasını büzerek kanın dolaşımını çabuklaştıran veya düzenleyen (sinir, madde)

damargenişleten damarların kas tabakasını gevşeterek çapını büyüten (sinir, madde)

etyaran genellikle parmaklarda olan, derinlere kadar işleyen dolama, kurlağan

kaldıran bazı organları yukarıya doğru hareket ettiren kas

kalkıran saçkıran

mantardoğuran mantarlaştırmış hücreler oluşturacak mantar tabakasını doğuran (büyütken doku)

*pirekiran*pireyi yok etmeye ve öldürmeye yarayan ilaç
*saçkiran*bir mantarın oluşturduğu, saçları döken bir deri hastalığı, kılkıran
uyaran organizmada uyarım yaratan, uyarıcı
kıran bir topluluğun ve özellikle hayvanların büyük bir bölümünü yok eden hastalık veya başka neden, ölet, afet, salgın
cankurtaran hasta veya yaralı taşımaya uygun hazırlanmış özel araç, ambulans
malkıran Hayvan vebası
yelyutan Atlarda hava yutmanın yol açtığı bir hastalık
*evcikkıran*köygöçüren
köygöçüren Üzeri zeytin yeşili veya kirli sarımsı yeşil renkli, sapı beyaz, üst kısmında derimsi bir halka ve dip kısmında belirgin çanakçık bulunan, meşe ve kayın ağaçlarının altında biten, en tehlikeli zehirli bir tür mantar, evcikkıran (Phalloides)

4.2. *Matematik terimleri:* Türkçe Sözlük'te 18 matematik terimi –An ekini içermektedir.
bilinmeyen Mat. Değeri belli olmayan, bilinmedik (nicelik), bilinmez, meçhul
birleşen Mat. Birbirini kesen, bir noktada kesişen (doğru, yay)
bölen Mat. Bir bölme işleminde bölünen sayının kaç eşit parçaya ayrıldığını gösteren sayı
bölünen Mat. Bir bölme işleminde eşit bölümlere ayrılması gereken miktar veya sayı
çarpan Mat. Bir çarpma işleminde çarpılan sayının kaç kez tekrarlanacağını gösteren sayı, çoğaltan
çarpılan Mat. Bir çarpma işleminde önce yazılan ve tekrarlanan sayı, madrup
çoğaltan Mat. çarpan
eksilen Mat. Çıkarma işleminde kendisinden çıkarma yapılan sayı
izdüşüren Mat. Bir biçimin bir düzlem üzerindeki iz düşümünde, biçimin her noktasını iz düşümüyle birleştiren (doğru)

kalan Mat. Bölme işleminde bölünenden kalan; bir çıkarmanın sonucu
kesen Mat. Bir şekli özellikle bir üçgenin kenarlarını kesen doğru
kesişen Mat. Bir nokta veya çizgi üzerinde birbirini kesip geçen (çizgiler veya yüzeyler)
ortak bölen Mat. İki veya daha çok sayıyı bölen sayı
ortak çarpan Mat. İki veya ikiden artık sayıyı çarpan sayı
ortak tam bölen Mat. İki veya ikiden artık sayının hepsini tam olarak bölebilen sayı
ortak tam bölen Mat. İki veya ikiden artık sayının hepsini tam olarak bölebilen sayı
tam bölen Mat. Bir nicelikte bir tam sayı kadar bulunan başka bir nicelik
toplanan Mat. Toplama işleminde toplamı oluşturan sayılardan her biri

4.3. *Dil Bilgisi Terimleri:* 7 adet dil bilgisi terimi tespit edilmiştir.

belirten Db. Tamlayan
belirtilen Db. Tamlanan
benzeşen Db. Ünlü veya ünsüz benzeşmelerinde, etki altında kalan ünlü veya ünsüz
gösteren Db. Gösterilenle birleşerek göstergeyi oluşturan ses veya sesler bütünü
gösterilen Db. Göstergenin kavram yönü, gösterenle birleşerek göstergeyi oluşturan içerik
tamlanan Db. Tamlamada anlamı belirtilen, açıklanan ad, belirtilen, mevsuf
tamlayan Db. Tamlamalarda temel olan bir adın anlamını açıklayan ad, zamir veya sıfat, belirten

4.4. *Fizik terimleri:* 7 fizik terimi –An ile oluşturulmuştur.

ayıran Fiz. Işığı yalın öğelerine ayırma özelliği olan
beslenen Fiz. Sönümsüz
bileşen Fiz. Bir bileşke oluşturan kuvvetlerin her biri
doyuran Fiz. Bir sıvının içinde eriyerek onu doyma durumuna getiren (madde); bir çelik çubuğu doyma durumuna getiren indükleyici manyetik alan
gelen Fiz. Bir ışık kaynağından çıkıp bir aynanın yüzüne veya saydam bir cismin yüzeyine düşen (ışın)

ölçülen Fiz. Bir ölçme işlemine imkân sağlayan fiziksel büyüklük
süreduran Fiz. Süredurum durumunda olan, atıl

4.5. *Çeşitli bilimlere ait terimler:* 3'ü müzik, 2'si biyoloji, 2'si kimya, 3'ü spor, 2'si mantık, 2'si denizcilik, 1'i sosyoloji, 1'i psikoloji, 1'i sinema, 1'i teknikî, 1'i askerî ve 1'i gök bilimi terimi olmak üzere toplam 20 adet çeşitli bilimlere ait terim Türkçe Sözlük'te –An ekiyle oluşturulmuştur.

düzen Müz. Müzik aletlerinde ses ayarı, akort

kara düzen Müz. Halk müziğinde bağlama çalış türlerinden biri
kaba düzen Müz. Çalgıları pes seslere akort etme işi
özbeslenen Biy. Besinini bağımsız olarak sağlayan, inorganik azot, azotlu madde ve CO₂'den protein ve karbonhidratların sentezini yapabilen (bitki), kendibeslek, ototrof
dışbeslenen Biy. Besinini organik maddelerden sağlayan, heterotrof
renkğideren Kim. Bazı maddelerin rengini yok etmekte kullanılan kimyasal madde
ısıveren Kim. Isı açığa çıkaran, çevresine ısı salan (birleşme, tepkime), ekzotermik
yelkıran Spor Yelkesen
yelkesen Spor Yarışlarda, rüzgârın etkisinden korunmak için öne takılan siperlik, yelkıran, rüzgârlık mayabozan Kim. Bir mayanın etkisine karşı koyan, protein yapısında madde
baldırpatlatan Spor Güreşte hasmın bir ayağını tutarak diz kapağına kadar büküp üzerine yüklenme oyunu
açıklanan Man. Açıklamalar sonunda ortaya çıkması beklenen kavram, açıklayan
açıklayan Man. Açıklanan
dalgakıran Den. Kıyıdaki yapıları, tekneleri, dalgaların yıpratıcı etkisinden korumak veya gemilerin yük alıp boşaltmasını sağlamak amacıyla liman ve iskele önlerine yapılan uzun set
buzkıran Den. Donmuş deniz, göl veya ırmaklarda ulaşımı öteki gemilere kolaylaştırmakta kullanılan, buzları kırarak yol açmak için yapılmış gemi
düzen Sos. Toplumsal bir yapı içinde öğelerin bütüne, bütünün öğelere ve öğelerin birbirlerine göre ilişkileri
karabasan Psi. Bir kimsenin içinde bulunduğu karmakarışık, sıkıntılı ruh durumu
ışıkkesen Sin. Karanlık odalara girip çıkarken bu yerlere ışık sızmasını önleyen düzen
sapan Tek. Makarayı bir yere bağlamak için tablaların çevresine geçirilen halat veya demir kuşaklar
tozkoparan As. bir çeşit top mermisi
kervankıran Gökbil. Çobanyıldızı

5. AD BİLİMİ

Türkçe Sözlük'te 7 adet Ad bilimi kapsamından değerlendirilebilecek ad –An ekiyle oluşmuştur.

Oğan: Tanrı, erkek adı

Gülen: Gülümseyen, kız adı

*Devebağırta*n Geçidi: Antalya-Denizli yolu üzerinde sarp bir geçidin adı

Elbasan: Kahramanmaraş'a bağlı bir yerleşim birimi

Palandöken: Erzurum iline bağlı ilçelerden biri

Gönen: Balıkesir iline bağlı ilçelerden biri; Isparta iline bağlı ilçelerden biri

Gülveren: İstanbul'da bir semtin adı

6. MESLEK VE MENSUBİYET

Türkçe Sözlük'te 11 adet –An ekiyle oluşturulmuş ve meslek ya da mensubiyet bildiren ad tespit edilmiştir.

cankurtaran havuz veya plajda yüzme bilmeyenleri uyaran ve tehlike anında onları kurtaran kimse

çalıştıran işveren

çeviren çevirmen, tercüman

çöpçatane venmelerde aracılık eden kimse

işvereni şçileri ücretle çalıştıran gerçek veya tüzel kişi, çalıştıran, patron

karnından konuşan Başkası söylüyormuş gibi konuşma becerisi olan (kimse), vantrilok

kiralayan kiracı

süreölçen spor Süreölçeri kullanarak bir yarışta zamanı belirlemekle görevli kimse

uran sanayi

yayımlayan yayıncı

yolkesen yolda engelleme yapıp soygun düzenleyen

7. DOĞA İLE İLGİLİ SÖZCÜKLER

Türkçe Sözlükte –An ekiyle oluşturulmuş 3'ü maden adı olmak üzere toplam 16 doğa ile ilgili sözcük tespit edilmiştir.

ahmakıslatanyavaş yavaş ve ince ince yağın yağmur, çisenti

çağlayanküçük bir akarsuyun, çok yüksek olmayan bir yerden dökülüp aktığı yer, küçük şelale, çağlar

dalkıran şiddetli esen rüzgâr

diken diken diken bol
emenbağ çubuğu, ağaç veya sebze dikmek için açılan çukur
filizkaranmayıs ayında ağaçların filizlendiği mevsimde esen bir firtına
gerenkuruyunca çatlayan toprak, verimsiz, tuzlu, killi toprak
kireçyerenkireçli topraktan hoşlanmayan, kireçli toprakta yetişmeyen, kireççil karşıtı
naldökentaşlı, çakıllı yol
palandökentaşlık, yokuş
tozan incecik toz tanesi
tozan tozu çok olan yer
tozkoparan çok rüzgârlı yer
kalkapan kehribar
samankapan kehribar
demirkapan mıknaş

8. BİNA İLE İLGİLİ SÖZCÜKLER

Türkçe Sözlük'te 6 adet –An adını içeren ve bina ile ilgili olan sözcük tespit edilmiştir.

boğazkesen bir boğazı savunmak için deniz kıyısında yapılan hisar

çelenev saçığı

çitenkuzu ağılı

düven dükkân, fırın

gökdelen yirmi, otuz veya daha çok katlı yapı, göktırmalayan, gök tırmalayıcı

göktırmalayan gökdelen, çok katlı bina

9. ÇEŞİTLİ SZÖCÜK KATEGORİLERİNDE SÖZCÜKLER

Türkçe Sözlük'te –An ekini içeren 18'i ad, 16'sı sıfat, biri zarf, biri zamir olmak üzere toplam 36 adet sözcük tespit edilmiştir.

9.1. *Adlar*: Türkçe sözlük'te –An ekini içeren ve ad özelliği gösteren 18 adet sözcük tespit edilmiştir.

bozuk düzendüzensiz, düzeni bozuk olan

çekidüzendüzenli olma durumu, Toplumca kabul gören ölçü

diken dikendik duruma gelmiş, dikleşmiş (saçları, tüyleri)

düzenbelli yöntem, ilke veya yasalara göre kurulmuş olan durum, uyum, nizam, sistem

düzenkompo, dolap, hile

geçen bir önceki (hafta, ay, yaz, kış vb.)

kaba düzen şöyle böyle, üstünkörü yapılan iş

kapandüzen, hile

kara düzendüzensiz karışık

karabasansıkıntılı ve korkulu düş, kâbus

kurulu düzen yerleşmiş, içinde bulunulan toplumsal düzen

küldöken kadın, eş

öksüzdoyuran çok büyük bardak, çanak ve bunların içindeki yiyecek ve içecek

öksüzsevindiren değeri az, cicili bicili şey

resmî olmayan gayr-ı resmî

sıkı düzendisiplin

varan bir olayın tek kalmayıp arkadan daha başkalarının gelebileceğini anlatmak için birden başlayarak sıra ile sayıların başına getirilen bir söz

yolgeçen "Girip çıkını, geleni gideni çok ve belirsiz olan yer" anlamında kullanılan yolgeçen hanı gibi deyiminde geçer

9.2. *Sıfatlar*: Türkçe Sözlük'te 16 adet –An ekiyle oluşturulmuş sıfat tespit edilmiştir. Bunların büyük çoğunluğu insanlarla ilgilidir.

arabozan İki kişinin arasındaki dostluğu veya geçimi bozan (kimse), ara bozucu, ordubozan, fesatçı, fitçi, nifakçı, münafık, müfsit, müzevir

ayıboğan iri yarı, kaba ve anlayışsız (kimse)

bütünleyen bütün durumuna getiren, mütemmim

findıkıran İşveli, şuh, baştan çıkarıcı kadın

gelen geçengelenler, uğrayanlar, ziyaret edenler, gelip geçenler, gelen geçen

gelengelme işini yapan (kimse veya nesne)

gelen gidengelenler, uğrayanlar, ziyaret edenler, gelip geçenler, gelen geçen ileri gelen bir topluluğun önemli, sözü dinlenir, saygın kişisi *karnından konuşan* Karşısındakine söylemeyip arkasından kötü izlenim bırakacak biçimde üstü kapalı konuşan

kendigelen umulmadık bir zamanda gelen ve gelişinden sevinç duyulan (kimse veya şey) *ordubozan* oyunbozan, arabozan, varis

oyunbozan birlikte yapılmasına karar verilen bir işten tek taraflı cayan (kimse), mızıkçı *özveren* özverili

süregelen başlangıcından beri aynı biçimde süren, devam eden

uyaran uyarma işini yapan (kimse veya şey), münebbih

uzgören uzgörür, gerçeği önceden görebilen, ileri görüşlü olan, uzgören

9.3. *Diğer Sözcükler*: Türkçe Sözlük'te biri zarf, biri zamir olmak üzere 2 adet sözcük –An ekiyle oluşmuştur.

anlaşılan Anlaşıldığına göre, galiba, muhtemelen

adı geçen söz konusu olan Zamir

SONUÇ

Bu çalışma kapsamında çoğu araştırmacı tarafından sıfat-fiil eki olarak değerlendirilen ve yapım eki olduğu kabul edilmeyen –An ekinin kalıcı adlar yapımından kullanımını değerlendirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda Türkçe Sözlük taranmış ve –An ekini içeren kalıcı sözcükler tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda; 29'u hayvan, 29'u bitki, 24'ü eşya ve nesne, 70'i çeşitli bilimlere ait terim, 7'si ad bilimsel ad, 11'i meslek ve mensubiyet bildiren ad, 16'sı doğa, 6'sı bina ile ilgili sözcük, 36'sı çeşitli sözcük kategorilerine ait sözcük olmak üzere toplam 228 sözcük tespit edilmiştir.

Bu kadar çok kalıcı adın oluşumunda kullanılan bu ekin, –An geniş zaman sıfat-fiil eki dışında, eylemden ad yapım eki olarak da değerlendirilmesi gereklidir.

KAYNAKÇA

Tezcan Aksu, Belgin (2004) Türkçe Sözlük'ün Ters Dizimi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&view=gts

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts

BİR DAHA ƏLİNCƏ TOPONİMİ HAQQINDA

İslam HÜSEYNOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

iahuseynov@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Əlincə qalası xalqımızın yenilməzlik simvolu kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də adı çəkilən Əlincə qalası haqqında ərəb və Avropa sayyahları, tarixçilər və s. bəhs etmişlər. Məqalədə qalanın adının müxtəlif mənbələrdəki variantları nəzərdən keçirilir və toponimin izahı ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin fikirlərinə münasibət bildirilir. Əlincə adının qədim skif-türk tayfalarından olan alan etnonimi ilə bağlı yarandığı mülahizəsi irəli sürülür.

Açar sözlər: Əlincə, alan/aran etnosu, toponim

SUMMARY

The fortress of Alinja has always been in the spotlight as a symbol of invincibility of our country. Arabian and European tourists, historians and others talked about the Alinja Fortress mentioned in the "Kitabi-Dede Gorgud". In the article, the name of the castle is reviewed in various sources and commented on the opinions of different authors regarding to the explanation of toponyms. The name of Alinja scythians-turkic ethnonym associated with one of the ancient tribes who put forward the version of its establishment.

Key words: Alinja, alan/aran ethnic group, toponyms

Əlincə qalası xalqımızın yenilməzlik simvolu kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də adı çəkilən Əlincə qalası qədimdən müxtəlif səyyahların, tarixçilərin, hökmdarların, cəngavərlərin diqqətini cəlb etmiş və öz vüqarlı adını tarixin ən önəmli səhifələrinə həkk etdirmişdir. Qalanın orijinal memarlıq üslubu və müdafiə-istehkam xüsusiyyətləri ilə yanaşı adı da tədqiqatçıların marağına səbəb olmuş və bu onomastik vahidlə bağlı müxtəlif fikirlər səslənmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan, Türkiyə və İranda Əlincə / Alınca adlı onlarla yaşayış məskəni mövcud olmuşdur (24). Naxçıvanın Culfa rayonu ərazisinə aid olan Əlincə qalası, Əlincə kəndi və Əlincəçay kimi onomastik vahidlərin əsasını təşkil edən "Əlincə" sözü tədqiqatlarda müxtəlif şəkildə izah olunur.

Stefan Orbeliani qalanın Erncak adlı bir şəxs tərəfindən salındığını və qalanın adının da həmin şəxsin adı ilə bağlı olduğunu qeyd edir (19, 324). XIX əsr rus mənbələrinin birində bu qalanın qədim şəhər olan Alananın yerində salındığını və bunun üçün də Alancak (Alandjak) adlandırıldığını yazıldığını görürük (18, 77). A.Həsənov Əlincə sözünü qədim assur yazılarında (e.ə.VIII əsr) Elenzay və ya Erenziaş(u) kimi qeyd olunan, Ptolomeyin isə Alınza adlandırdığı Midiya qalasının adına oxşadır (11, 20). Prof. A.Axundov toponimi monqolların yürüşündə iştirak etmiş türk tayfası əlcihinlərlə bağlayır (1, 9). N.Məmmədov da bu adın əlcihin (elçihin) tayfası ilə əlaqədar olaraq yarandığı fikrini irəli sürür (13, 145). Əlincə sözünün etimologiyası haqqındakı maraqlı mülahizələrdən birinin də müəllifi M.Seyidovdur. Alim toponimin erməni mənbələrindəki Erincəq formasını əsas götürərək qalanın adını türk dillərində "möhkəm", "qüvvətli", "dövlət" mənalarını ifadə edən "erik" və dilimizdə yer, məkan bildirən "çaq" sözünün birləşməsindən yarandığını qeyd edir və Əlincə // Erincəq adının "qüvvətli, hakimiyyətli olan yer" mənasını daşdığını bildirir (17, 88). Toponim "ərən saklar" və ya "sak eli" mənasında (F.Rzayev); "il'in (elin-dövlət mərkəzinin) "incə"-sində (böyründə) yerləşən kimi (Ə.Eyvazlı); ərinçə/əlinçək tayfa adı ilə bağlı (İ.Hacıyev); "meydança, düz, alan" mənasında (2, 181) və s. kimi də izah olunmuşdur.

Xalq etimologiyasına görə isə Əlincə adı "Əlini çək" ifadəsindən yaranıb.

Bizim fikrimizcə, Əlincə/Əlinçək adı qədim türk tayfası olan alan etnosunun adı ilə bağlı yaranmışdır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün Əlincə sözünün tarixi mənbələrdə hansı fonetik tərkiblərdə verildiyinə nəzər salaq (Ümumiyyətlə, Əlincə qalasının adı bir çox tarixi mənbələrdə yad olunur. Bu qala hətta xarici diplomatların nəzərindən belə yayınmamışdır. Klavixov adlı ispaniyalı diplomat 1403-1406-cı illərdə Əmir Teymurun sarayına göndərilən elçilərin başında olmuş və öz qeydlərində Əlincə qalası haqqında da məlumat vermişdir (5, 204)). Toponim erməni mənbələrində Erncak/Erincak kimi verilir (19, 321, 324). Teymur Bünyadov qeyd edir ki, qalanın adı V-VII əsrlərdə "Aran" şəklində işlədilmişdir (9, 51). Həmdullah Qəzvini bu adı Alancıq şəklində göstərir (4, 109). Orta əsr yazılarında isə toponim Alança, Alançıq, Alancaq, Yerançak, Alancuq, Əlincək kimi yad edilir (4, 111). XIX əsr rus mənbələrində isə qala və mahal adı kimi Alindja (19, 259), Alandjaçay, Alandjak (18, 11, 77) şəklində qeyd edilir.

Göründüyü kimi, mənbələrdə toponimin əsası kimi daha çox "alan" fonetik tərkibi hallanır.

Toponimin yaranmasında əsas rol oynayan alan etnosu türkdilli tayfalardandır. Alan adı daha çox bizim eramın əvvəllərində işlənməyə başlamışdır. Alanların irandilli tayfa olmaları ilə bağlı bəzi mülahizələr olsa da, əksər alimlər bu tayfanın türkdilli olmasına şübhə etmir. Alanların qədim türk mənşəli skif //iskit//ışquz tayfalarından olması haqqında mülahizələr mövcuddur. Antik müəlliflərdən İosif Flaviy bu tayfa haqqında aşağıdakıları yazır: "Alan qəbiləsi skiflərin bir qoludur, Tanais və Meoti gölünün ətrafında məskunlaşmış" (3, 39). Başqa bir antik yazıçı Lukian Samosatski alanlarla skifləri müqayisə edərək qeyd edir ki, "Onlar dillərinə və geyimlərinə görə bir-birlərinə bənzəyir, bir-birlərinin eynidirlər. Sadəcə alanlar skiflər kimi uzun saç saxlamırlar" (3, 91). Çin qaynaqlarına görə, alanlar doqquz Tiele-türk boylarından biridir. Göytürk abidələrində də bu boy qırğızlarla birlikdə anılır. Əl-Biruni alan dilinin xarəzm və kuman (qırpaq) dillərinə bənzədiyini qeyd edir (23) A.Bakıxanov alanların qədim massagetlərin nəslindən olduqlarını göstərir (6, 142). Türk alimlərindən Hayri Başbuğ qeyd edir ki, alanlar - iskitlərlə və ya hunlarla eynidir (7, 164). M.Zəkiyev "Alanlar kimdir?" adlı tədqiqatında geniş şəkildə məsələni ələ alaraq, alanların türk tayfası olmasını ciddi dəlillərlə sübut edir (22).

Məhəmməd Həsən Baharlı alanların eramızın əvvəllərində Zaqafqaziya, o cümlədən, Naxçıvan ərazisinə köçmələrindən bəhs edir (21, 37). M.A.Xabiçev alan etnoniminin mənasının "bir qəbildən olan, dost" olduğunu bildirir: "Bu etnonim bolqar və qaraçayların özlərinə verdikləri addır. Tarixi mənbələrdə alanların Qafqaza gəlmələri eramızın I əsrinə təsadüf edir." (12, 73). Müəllif alan etnoniminin antroponim vəzifəsində də işləndiyini qeyd edir (Alan, Taulan – "dağ alanı") (12, 118).

Alan etnosu ilə bağlı tarixən Azərbaycanda bir sıra toponimlər mövcud olmuşdur. A.Bakıxanov göstərir ki, qədimdə Azərbaycan ərazisində Alan, Basalas, Hapaq və Hun ölkələri mövcud imiş (6, 10). Müəllif Babi-Alan (Alan qapısı) tononiminin də adını çəkir (6, 15). Cənubi Azərbaycan ərazisində də Musalan etnotoponimi mövcuddur (16, 142). İ.İ.Şopen də Dərbəndin qədimdə Alan qapıları adlandırıldığını qeyd edir (20, 12).

Göründüyü kimi, alan etnosu başqa toponimlərdə olduğu kimi Əlincə/Əlinçək//Alancaq toponiminin də əsasını təşkil edir. Bu fikrimizi tarixən bu ərazidə Alana (ilkin forması çox güman ki, Alanaq olmuşdur) şəhərinin mövcudluğu, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, V-VII əsr mənbələrində toponimin Aran kimi verilməsi (burada sadəcə r ~ l əvəzlənməsi baş vermişdir. Bu da türk dilləri üçün qanunauyğun haldır. Müqayisə et: bira//bilə – qədim türk dilində "su" deməkdir; Aratta//Alatey – "dağlıq ölkə"; müasir dilimizdə zərər-zərəl və s.), orta əsr mənbələrində də daha çox Alanca, Alança, Alancuq fonetik variantlarının olması ilə əsaslandırma və izah edə bilərik.

Toponimin ikinci komponenti olan *caq//cək//cuq* tarixən yer, məkan bildirən söz kimi (müqayisə et: Qaraçuq), kiçiltmə mənası ifadə edən forma kimi və s. işlənmişdir. Prof. S.Cəfərov qeyd edir ki, *-caq, cək* şəkilçisi, əsasən, sonor samit ilə bitən sözlərə əlavə edilərək, cisim adlarını bildirən substantiv, bəzən də atributiv isimlər əmələ gətirir (10, 193). Fikrimizcə, bu komponent burada məhz "yer, məkan" anlamı bildirir (toponimin tərkibindəki *caq//cək* komponentinin türk dillərində "sıldırım, şaquli yarğanlı yayla" mənasını verən "çinq" topoformanı və ya "dar dərə" anlamındaki "cıq //cığı" leksimi ilə də əlaqələndirmək olar).

Beləliklə, *Əlincə//Əlincək//Alancaq//Alançiq* toponiminin mənasını "Alan qalası", "Alanlara məxsus yer, istehkam" kimi açıqlamaq olar. Burada türk dillərində geniş yayılmış *a ~ ə* əvəzlənməsi və Oğuz qrupu dillərindəki səsdüşümü fonetik hadisələri baş vermişdir. "Məlumdur ki, qırçaq qrupu dillərindən fərqli olaraq, oğuz qrupu dillərində bir çox hallarda söz sonundakı *-k, -q* səsləri düşür və söz əvvəlində kar samitlərin cingiltləşməsi meyli güclənir (14, 69).

Əlavə olaraq onu da qeyd edək ki, Orta əsr Şərqi Mənbələrində göstərilir ki, Nuhun üç oğlundan biri Yafəsin ən böyük övladının adı Türk olub. Türkün oğlu Tutuqdur. Tutuqdan sonra oğlu İlcə xan (Olca da deyilir) və nəvələri Dib Yaqut xan, Quyuq xan və Alınca xan hökmdarlıq etmişlər. Bahadır xan "Şəcəreyi – tərakimə" əsərində göstərir ki, Alınca xanın Tatar və Moğol adlı iki əkiz oğlu varmış. Qocalarkən ölkəsini iki oğlu arasında bölüşdürmüş və iki qardaş uzun illər dostcasına yaşamışlar" (A.Qasimov). M.Seyidov qeyd edir ki, "Əbülqazi xan Xəlilənin əsərində isə Gök xanın oğlunun adına Alınca-Əlincə xan kimi tuş olunur" (17, 412).

Alan etnosu ilə əlaqədar Naxçıvan zonasında yaranmış toponimlərdən biri də *Ələngəzdür*. *Ələngəz* Ordubadın şimal hissəsində yerləşən dağ silsiləsinin adıdır. Çox güman ki, toponimin ilkin forması *Alangəz* və ya *Alankaz* olub. *Ələngəz* toponiminin alan etnonimindən və coğrafi termin olan "gəz" sözündən yarandığını güman edirik.

Toponimin "gəz" komponenti qədim türk coğrafi terminidir. *Gəz* termininə (*qəz, qəz, kaz*-formasında) E.Murzayevin lüğətində də rast gəlirik. Müəllif bu sözün türk dillərində "aşırım, dağda batıq yer, yol" mənasında işlədiyini qeyd edir (15, 167). Bu sözün başqa bir forması da türk toponimiyasında məhsuldar olan, "yayla, dağ zirvəsi, ucalıq" mənasını verən "qız" coğrafi terminidir. Göstərilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, *Ələngəz* toponimi etnotoponim olub alan etnonimindən və "gəz" coğrafi terminindən yaranmışdır. Oronim "Alan dağı", "Alan aşırımı" kimi mənalandırıla bilər.

Beləliklə, alanların qədim türk tayfası olması həm türk, həm də xarici alimlər tərəfindən qeyd edilir. Alan etnoniminin iştirakı ilə tarixən müxtəlif yer adları yaranmışdır. Alanların Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində də məskunlaşması haqqında dəlillər mövcuddur. Bütün bunlar da *Əlincə* toponiminin bu tayfa ilə bağlı yarandığını deməyə əsas verə bilər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 s.
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: "Şərqi-Qərbi", 2007, 304 s.
3. Алиев К. Английские источники по истории Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1987, 132 с.
4. Babayev S. Naxçıvanda "Kitabi-Dədə Qorqud" toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 209 s.
5. Babayev S. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. Bakı: Elm, 1999, 298 s.
6. Bakıxanov A. Güllüstani-İrəm. Bakı: Möminin, 2001, 257 s.
7. Başbuğ H. Doğu Anadolu aşiretleri // Türk dünyası araşdırmaları - 37. İstanbul, Ağustos, 1985, s. 160-185
8. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
9. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qayalar. Bakı: Azərənşər, 1986, 40 s.
10. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1970, 235 s.
11. Həsənov A. Coğrafi adlarda tarixin izləri // ADU Elmi əsərləri Dil və ədəbiyyat seriyası. 1966, №3, s.19-26
12. Хабичев. М. А. Из тайников карачаевских этнонимов // Ономастика Кавказа. Махачкала, 1980, с. 72-75
13. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azərənşər, 1993, 189 s.
14. Məşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 1990, 146 s.
15. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М.: Мысль, 1984, 653с.
16. Савина. В. И. Этнонимы в топонимии Ирана // Ономастика Востока. М: Наука, 1980, с. 140-157
17. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
18. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Составленное в. г.Санкт-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 264с.
19. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб., 1852, 1231 с.
20. Шопен И.И. Новые заметки из древней истории Кавказа и его обитателей. С. Петербург, 1866, 501 с.
21. Vəliyev M. H. (Baharlı). Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan nəşr., 1993, 192 s.
22. Zakiev M. Z. Who are alans? Problems of the History and Language Collection of articles on problems of lingohistory, revival and development of the Tatar nation. Kazan, 1995
23. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Alanlar>
24. <http://strateq.az/arashdirma/124218/əlincə-toponimləri.html>

S.OĞUZUN HEKAYƏLƏRİNDƏ LEKSİK DIALEKTİZMLƏRİN OMONİMLİK VƏ SİNONİMLİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlhamə HƏSƏNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
ihesenova@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ədəbi dildə müvafiq qarşılığı olan dialekt sözlərə leksik dialektizmlər deyilir. Bu qrup dialektizmlər dilçilik ədəbiyyatında xüsusi dialektizmlər də adlanır. Bədii əsərlərdə obrazların nitqini daha təsirli, emosional etmək üçün dialektizmlərdən geniş şəkildə istifadə olunur. Tarixi kateqoriya olan omonimlər və sinonimlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Omonimlik və sinonimlik xüsusiyyəti həm də dialektizmlərə aiddir. S.Oğuzun hekayələrində omonim, sinonim dialekt sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Məqalədə təsviri metoddan istifadə olunaraq həmin dialektizmlərdən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər:leksika, dialekt sözlər, omonim dialektizmlər, sinonim dialektizmlər

RESUME

Dialectical words pronounced in literary language are called lexical dialects. This group of dialectics is also called special dialectic in the linguistic literature. Dialectics are widely used to make the character's speech more effective and emotional in works of art. Homonyms and synonyms which are considered as the historical category play a great role in enriching the vocabulary of the language. The feature of homonymy and synonymy is also associated with dialectics. It is also possible to find homonymous and synonymous dialectical words in the stories of S.Oghuz. The same dialectics has been dealt in the article using the descriptive method.

Key words: lexicology, dialectical words, homonymous dialectics, synonymous dialects.

РЕЗЮМЕ

Диалектические слова, имеющие свои соответствующие взаимные (подходящие) значения на литературном языке, называются лексическими диалектизмами. Эта группа диалектизмов также называется специальной диалектикой в лингвистической литературе. В художественных произведениях, чтобы сделать речь персонажей более эффективной, эмоциональной широко используются диалектизмы. Омонимы и синонимы, являвшиеся исторической категорией, играют важную роль в обогащении словарного состава языка. Признаки омонимов и синонимов также связаны с диалектикой. В рассказах С. Огуза есть несколько диалектных слов омонимов и синонимов. В статье, используя описательный метод, говорится о таких диалектизмах.

Ключевые слова: лексика, диалектные слова, диалектизмы омонимы, диалектизмы синонимы

Giriş

Müəyyən bir ərazidə məhdud dairədə işlənən sözlərə dialekt sözlər deyilir. Dialekt sözlər məhdud ərazidə yaşayan insanların gündəlik nitqində işlənsə də, ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində istifadə olunan mənbələr arasında demək olar ki, birinci yeri tutur. Hətta elə dünya dilləri var ki, həmin dillərdə dilin söz ehtiyatının artırılmasında dialektlər yeganə mənbə hesab olunur. Azərbaycan dilinin kəlmə bazasına daxil olan leksemlərin əksəriyyəti elə dilin dialekt və şivələrinin öz sözlərindən olur. "Dilin inkişafı, zənginliyi cəmiyyətin inkişafı ilə üzvü şəkildə bağlıdır. Ədəbi dilin zənginləşməsi müxtəlif mənbələr hesabına baş verir ki, bunlardan biri və başlıcası dilin daxili imkanlarıdır. Dilin daxili imkanları içərisində dialekt və şivələr xüsusi yer tutur."(9, s.29)

Dildə sözlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən olan ümumişləklilik, omonimlik, sinonimlik, antonimlik və s. hallar eynilə dialektizmlərdə də özünü büruzə verir. Burada dialekt sözlərin omonimlik və sinonimlik xüsusiyyətlərində bəhs olunmuşdur.

Omonim dialektizmlər

Bilirik ki, eyni səs tərkibinə malik olan lakin, müxtəlif mənə bildirən sözlərə omonimlər deyilir. Omonimlər tarixi kateqoriya kimi bütün dillərdə mövcuddur. Omonimlik anlayışı eyni zamanda dialektizmlərdə də özünü göstərir. Bir dialekt söz ayrı – ayrı dialekt və şivədə fərqli mənə bildirməklə omonimlik yaradır. Omonim sözlərin eyni fonetik tərkibdə olub yaxın və ya tamamilə fərqli mənə bildirmələri dildə istifadəsi zamanı dolaşılıq yaratmır. Əksinə, şairlər, yazıçılar və ya söz ustaları onlardan bir priyom kimi istifadə edirlər. Bu sözlər əsərlərin dilinə bədiiilik, emosionallıq, çalarlılıq qatır. Yazdığı nəsr əsərlərində xalq danışığı dilinə yaxın yazdığı məlum olan Sara Oğuzun hekayələrində bu üsuldan, priyomdan geniş şəkildə istifadə edilmişdir. S.Oğuzun hekayələrində qarşımıza çıxan dialekt sözlərin də müxtəlif dialekt və şivələrdə ayrı-ayrı mənə bildirməklə omonim olduğunu görürük. Yazıcının dilində ya omonim dialekt sözün iki mənası, ya da üç və daha artıq mənası işlənmişdir. Bu cür dialekt sözlərdən bir neçə nümunə aşağıda verilir:

Madar. Bu söz dialekt və şivələrimizdə müxtəlif mənələrdə işlənərək omonimlik yaradır. Omonim mənələrdən biri Kürdəmir şivəsində "qənaət"; ikincisi Çəmbərək şivəsində "azuqə, ərzaq"; üçüncüsü isə Qarakilsə, Zəngilan, Cəbrayıl şivələrində "yeganə, tək, birçə"dir(7, s.135).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə isə madar sözü “*ən istəkli, ən əziz; arxa, ümidgah* (övlad haqqında)” kimi verilir(3, s.277).

Yağır. İzahlı lüğətdə “*bel sümüyünün üstündə əmələ gələn, gec sağalan dərin yara*”(4, s.501) kimi izah olunan *yağır* sözü dialekt və şivələrdə iki cür izah olunur. Birinci Şəmkir şivəsində ədəbi dildə olduğu kimi “*yara*” mənasında və ikinci Gəncə dialekti, Gədəbəy şivəsində isə “*süründürməçi, borc alıb qaytarmaq istəməyən insan*” kimi verilir(8, s.536).

Uruğ. Bu sözü dialekt və şivələrimizdə üç mənada görmək olur. Şamaxı dialekti, Biləsuvar, Göyçay, Qax, Sabirabad şivələrində “*nəsil,tayfa*” mənasını verən *uruğ* dialektizmi həmçinin Biləsuvar, Əli Bayramlı, Sabirabad şivələrində “*qarşı,qabaq*” mənasında və Ağcabədi şivəsində “*çoxdağan*” mənasında işlənir(7, s.190).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *uruq* kəlməsi “*ailə; qəbilə, tayfa*” mənasında verilmişdir(4, s.401).

Xəfə. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə Naxçıvan dialektində və Ağdam şivəsində “*hava çatışmayan və qaranlıq (ev və s.)*” anlamında işlənən bu söz Zəngibasar şivəsində “*bürkü*” mənasındadır(8, s.218).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*boğanaq, bürkü, isti hava*” mənaları ilə yanaşı həm də “*heç kəsə görə bilməyəcəyi, gizli, xəlvət yer*” mənasında verilmişdir(2, s.441).

Gilabi. Bu sözün iki mənası vardır. Dəvəçi şivəsində “*gül*” anlamında, Bakı dialektində və Salyan şivəsində “*baş və paltar yumaq üçün sabun əvəzinə işlədilan gil növü*” mənasında işlənir(7, s.78).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *gilabi* fonetik formasında verilmişdir . Burada da farscadan gəlmə bir kəlmə kimi “*keçmişdə paltar və baş yumaq üçün sabun əvəzinə işlədilan gil növü*” kimi izah olunmuşdur(2, s.245).

Tutma. Bu söz dialekt və şivələrdə bir neçə mənada işlənir. Qazax, Gəncə dialektlərində, Yerevan, Borçalı şivələrində bostan meyvələrindən olan “*qovunun bir növünə*” tutma deyirlər. Şəki dialektində, Ağdam, Ağdaş, Meğri, Cəbrayıl, Şuşa şivələrində bu söz “*ürəkkeçmə xəstəliyi*” mənasında, Göyçay, Kürdəmir, Mingəçevir, Ucar, Yevlax şivələrində isə “*şoraba, duza qoyulmuş xiyar , kələm , badımcan və s.*” mənasında başa düşülür.

Həmçinin tutma leksemi Bakı, Şamaxı dialektlərində, Cəbrayıl, Şuşa şivələrində “*inad, tərslik*” anlamında, Laçın şivəsində isə “*yaxşı, seçmə*” mənasında işlənir(7, s.186) .

Tıncıxmaq. “*Çətinliklə nəfəs almaq, nəfəsi təng olmaq*”. Müasir Azərbaycan dilində bu mənanı tıncıxmaq sözü ifadə edir(4, s.338). Bu söz tıncıxmaq fonetik formasında müxtəlif dialekt və şivələrimizdə işlənir. Ağcabədi, Qax, Zəngilan, Xaçmaz, Cəbrayıl şivələrində də eynilə “*təngnəfəs olmaq, havası çatmamaq*” mənasının qarşılığında işlənir. Şəki dialektində də bu söz vardır. Məcəzi mənada “*bezikmək , təngə gəlmək*” anlamındadır(7, s.182).

Tutalğa. Bu söz Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bir neçə mənada vardır. Ağcabədi, Bərdə, Şuşa, Tərtər şivələrində “*əsas, dəlil, sənəd*” mənasında olan tutalğa Meğri şivəsində “*nişanlı, adaxlı*” anlayışlarını əks etdirir(7, s.186).

Bəndəm. Bakı dialektində “*meyvə saplağı*” əvəzində işlənən bəndəm sözü Çənberək şivəsində “*tütün topası*” mənasını ifadə edir.

Şəki,Qazax dialektlərində, Ağdam, Başkeçid, Cəbrayıl, Füzuli, Gədəbəy, Mingəçevir, Şəmkir, Tovuz, Zaqatala, Zəngilan şivələrində isə “*dərz və ya bafa bağlamaq üçün kökündən çıxarılmış sünbüllü küləşdən və ya uzun otdan düzəldilən bağ*” mənasında işlənir(7, s.26).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə həm “*meyvə saplağı*”, həm də “*dərz bağlamaq üçün otdan, küləşdən eşilən bağ*” kimi izah olunur(1, s.277).

Sinonim dialektizmlər

Omonimlərdən fərqli olaraq sinonim sözlər eyni, yaxın mənaya malik olub səs tərkibi cəhətdən bir birindən fərqlənir. Sinonim kəlməsi yunancadan tərcümədə “eyni adlanma” deməkdir. Eyni mənə ifadə etsələr də fərqli fonetik tərkibə malik olmaqla sinonimlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayırlar. Dilin lüğət tərkibinin eyni mənalı sözlərlə bu qədər zəngin olmasının nəticəsidir ki, danışıq zamanı nitqimiz daha zəngin, fikrimiz daha aydın, emosional ola bilir. Bədii ədəbiyyatda da sürətlərin nitqini gözəl, obrazlı etmək üçün sinonim sözlərdən geniş şəkildə istifadə olunur.

Sinonimlər tarixi kateqoriya kimi mövcud olan bütün dillərdə vardır. Müasir Azərbaycan dilində sinonimlik anlayışı olduğu kimi, Azərbaycan dilinin dialekt sistemində də bu xüsusiyyət vardır. Obrazların dilində və ya elə yazıcının dilində işlənən bu sözlər əsərin dilinin zənginləşməsində köməkçi vasitələrdən biridir. S.Oğuzun nəsrində də dialektizmlərin sinonimlik xüsusiyyətindən istifadə olunmuşdur. Bunlardan bir neçəsi ilə tanış olaq:

Çitmə - çirtmə - çalma

Çitmə. Çitmə sözü “*baş yaylığı*” mənasında Ağdam, Mingəçevir, Oğuz şivələrində *çitmə*, Oğuz şivəsində həm də *çirtmə* fonetik formasında işlənir(8, s.104).

Çalma. Qazax, Quba, Şəki dialektlərində, Ağdaş, Füzuli, Gədəbəy, Goranboy, Ordubad şivələrində “*baş yaylığı*” mənasında işlənərək çitmə sözü ilə sinonimlik yaradır(8, s.88).

Əppək - əppeg - əppəy - epbex' - pəpə

Əppək. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*undan bişirilən qida məhsulu*” mənasında “*çörək*” sözü vardır(2, s.122). Ağdaş, Kürdəmir, Göyçay şivələrində çörək əvəzinə *əppək* kəlməsindən istifadə edirlər.

Əppək sözü Dərbənd şivəsində *əppeg*, Naxçıvan dialektində, Culfa şivəsində *əppəy*, Şəki dialektində *epbex'* fonetik formasında *çörək* mənasını ifadə edir(8, s.163).

Pəpə. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *pəpə* sözü uşaq dilinə məxsus “*çörək*” kimi izah olunmuşdur(3, s.592). Bakı dialektində, Xaçmaz şivəsində də *pəpə* sözü “*çörək (uşaq leksikonunda)*” mənasında işlənir(8, s.399).

Səbi - qundağ - bəbə - bebə - çağa

Səbi. Qax şivəsində “*çağa*” mənasında işlənir(8, s.424). İzahlı lüğətdə ərəb mənşəli olan səbi sözü “*həddi - bülüğa çatmamış oğlan; gənc, uşaq*” mənaları ilə yanaşı “*məğlub edilmiş tərəfindən əsir tutulub satılan adam*” kimi izah olunur(4, s.67).

Qundağ. Yardımlı şivəsində “*çağa , körpə uşaq*” sözlərinin yerinə həm də qundağ sözü işlənir(8, s.315). Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qundağ kəlməsi “*körpə uşaq*” mənası ilə yanaşı həm də “*körpə uşaqları sarımaq üçün sarğı ləvazimatı*” mənasında istifadə olunur(3, s.211).

Bəbə. Gəncə, Qazax, Naxçıvan, Şəki dialektlərində, Füzuli, Kürdəmir, Masallı, Mingəçevir, Oğuz şivələrində *bəbə* sözü “*körpə uşaq, çağa*” mənalarını ifadə edir. *Bəbə* kəlməsi Bakı dialektində *bebə* fonetik formasında işlənir(8, s.47).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *bəbə* kəlməsi “*körpə uşaq, çağa, gəlincik, kukla*” kimi izah olunmuşdur(1, s.262).

Çağa. Şəki dialektində, Ağdaş, Basarkeçər, İsmayılı şivələrində *çağa* sözü işlənir. Bu dialekt və şivələrdə *çağa* “*uşaq*” mənasını ifadə edir(8, s.85).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *çağa* “*körpə uşaq*” kimi izah olunmuşdur(1, s.435).

Avazımax - vağamnamax

Avazımax. Çənbərək şivəsində “*taxılın biçin vaxtını keçirmək, vaxtı keçmək*” mənasındadır(8, s.29)

Vağamnamax. Şəki dialektində “ *yetişib ötmək, biçilmə vaxtı keçmək (taxıla aiddir)*” mənasında vağamnamax sözündən istifadə olunur(8, s.529).

Dilin lüğət tərkibində vağamlamaq feili “*ötmək, vaxtında biçilməyib və ya dərilməyib qalmaq*” mənası ilə yanaşı “*rütubətdən pozulmaq, tökülmək*” mənalarını verir(4, s.457).

Öynə - çəm

Öynə. Bu söz dialekt və şivələrdə müxtəlif mənalarda işlənir . Bunlardan biri Tovuz şivəsində “*vaxt*” mənasını verməsidir(8, s.390). *Öynə* “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “*dəfə, kərə*” mənası ilə yanaşı “*növbə - hər hansı bir işin icrasında ardıcılıq, sıra qaydası*” kimi də izah olunur.

Çəm. Bu söz Tovuz şivəsində var və orada “*vaxt*” mənasını bildirir(8, s.94).

Göründüyü kimi həm *öynə* , həm də *çəm* dialektizmi Tovuz şivəsində işlənir. Hər iki söz də eyni sözü – vaxtı ifadə edir. Beləliklə, iki dialektizm sinonimlik yaratmış olur.

Ağıl – dəyə

Ağıl. Şəki dialektində *ağıl* kəlməsi vardır. Burada bu söz “*tövlə*” mənasını ifadə edir(8, səh.14).

Dəyə. Ağcabədi, Göyçay, İmişli, Mingəçevir, Ordubad, Ucar şivələrində isə “*tövlə*” məfhumunu ifadə etmək üçün *dəyə* sözündən istifadə olunur(8, s.129).

Dəyə sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə fərli mənadadır: “*qarğıdan və sairədən düzəldilmiş komacıq; alaçıq, qazma*” kimi izah olunmuşdur(1, s.607).

Çətən - ərəsət - ərəsət

Çətən. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bu söz bir neçə mənada verilmişdir. Qazax dialektində, Tovuz, Cəbrayıl, Şərur şivələrində “*çox, xeyli*” mənasında verilmişdir(8, s.98).

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə məhəlli söz kimi “*qarğıdan, ağac çubuqlarından hörülmüş çəpər, hörgü*” kimi izah olunmuşdur(1, s.470) .

Ərəsət. Dini etiqada görə məşhər (qiyamət) günü yenidən diriləcək insanların öz əməllərinə görə haqq – hesab vermək üçün toplaşacaqları yer, meydan. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *ərəsət* sözü bu

şəkildə izah olunmuşdur(2, s.125). Dialekt və şivələrimizdə *ərəsat* fonetik formasında Salyan şivəsində “*qiyamət, qalmaqal*” mənasında işlənir.

Ərsət həmçinin Gəncə dialektində, Ağdam , Cəbrayıl , Kürdəmir və Zəngilan şivələrində daha “*çox, xeyli*” mənasındadır(8, s.164).

Şəl - şax

Şəl. Şəki dialektində və Oğuz şivəsində “*lobya bitkisinin dibinə sancılan çubuq, ağac*” məfhumunu ifadə etmək üçün *şəl* sözdündən istifadə olunur(8, s.461).

Şax. “*Lobya bitkisinin dibinə basdırılan çubuq, ağac*”. Şəki dialektində *şəl* kimi *şax* sözü də bu mənanı ifadə edir(8, s.454).

Nəticə

Yazıçı və ya obrazın nitqinin daha zəngin, daha təsirli, daha emosional, daha obrazlı görünməsində sözlərin omonimlik və sinonimlik xüsusiyyətindən geniş şəkildə faydalanmaq olur. Dilin, nitqin zəngin olması orada işlənən omonim, sinonim, antonim, dialekt və s. sözlərin zənginliyi ilə müəyyənləşir. Hər hansı bir yazıçının, şairin bədii dilində bu cür sözlərin az işlənməsi həmin yazıçının, şairin üslubunun kasıblığı kimi başa düşülür.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sara Oğuzun nəsr dilində bu cür sözlərdən – omonim və sinonim dialekt sözlərdən geniş şəkildə istifadə olunması onun əsərlərinin dilinin zəngin olması deməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild , Bakı-2006
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II cild, Bakı-2006
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild, Bakı-2006
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild, Bakı-2006
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Bakı, 2007
6. Nəzirova Oğuz S. Beton evdən yazılar, Bakı, Yazıçı , 2014
7. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti, Bakı, Nurlan, 2003
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, A-Z, Bakı, 2007
9. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası, Bakı, 2011
10. Feyziyeva R. Azərbaycan tarixi romanlarının dilində dialekt leksikası, Bakı, 2012

“RƏHBƏR” JURNALINDA İSMİN QRAMMATİK ŞƏKİLÇİLƏRİNİN YAZILIŞ VƏ OXUNUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kənan BƏŞİROV

Bakı Mühəndislik Universiteti
kbesirov@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qədim tarixə malik ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbasından 1929-cu ilə qədər istifadə edilmiş və bu əlifba ilə dolğun ədəbiyyat nümunələri meydana gətirilmişdir. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində nəşr olunmuş ərəb qrafikalı anadilli mətbuatda orfoqrafik baxımdan fərqlər olsa da, mətnlərdə sabitləşmiş yazı qaydaları nəzərə çarpır. Həmin dövr mətnlərində yazı qaydalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiq edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Məqalədə 1906-1907-ci illərdə nəşr olunmuş “Rəhbər” jurnalında ismin qrammatik şəkilçilərinin yazılışı və düzgün oxunuşu təsviri-müqayisəli metodla tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: əski əlifba, “Rəhbər” jurnalı, yazı, isim, qrammatik, şəkilçilər.

SPELLING AND PRONUNCIATION FEATURES OF GRAMMATICAL SUFFIXES OF THE NOUN IN THE JOURNAL "REHBER"

ABSTRACT

Ancient Azerbaijan alphabet that has a long history was used until 1929 in Arabic graphic form and pregnant literary works were written in this alphabet. Though there were orthographic varieties in the media that was published in the native language - Azerbaijani and in Arabic graphic form in late XIX and early XX centuries, there were remarkably fixed writing rules in the texts. Having determined writing rules appropriately in the texts of that period is of great importance in terms of studying grammatical features of the Azerbaijani language.

Spelling and correct pronunciation of grammatical suffixes of the noun in the journal “Rehber” published in 1906-1907 have been analyzed via descriptive-comparative method in the article.

Key words: ancient alphabet, the journal “Rehber”, writing, noun, grammatical, suffixes.

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОПИСАНИЯ И ПРОИЗНОШЕНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ СУФФИКСОВ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В ЖУРНАЛЕ «РЕХБЕР»
РЕЗЮМЕ

Старый азербайджанский алфавит с арабской графикой, имеющий древнюю историю, использовался до 1929 года и этим алфавитом было представлено множество литературных образцов. В конце XIX начале XX века, в опубликованной на родном языке с арабской графикой печати, даже если есть различия с точки зрения орфографии, устойчивые правила в текстах бросаются в глаза. Правильное определение правил письма в текстах того периода имеет важное значение в исследовании грамматических особенностей азербайджанского языка.

В 1906-1907 гг. в статье, опубликованной в журнале «Рехбер», сравнительно-описательным методом было исследовано написание и правильное произношение грамматических суффиксов существительных.

Ключевые слова: старый алфавит, журнал «Рехбер», письмо, существительное, грамматический, суффиксы.

Təxminən min illik bir tarixi olan ərəb qrafikalı əski Azərbaycan əlifbası 1929-cu ilə qədər geniş istifadə edilmiş, bu əlifba ilə zəngin bir mədəniyyət xəzinəsi əmələ gətirilmişdir. Bu zəngin xəzinəni oxumaq üçün yazı qaydalarının öyrənilməsi vacibdir. Xüsusən, XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısı ilə çap olunmuş mətbuat ilə aramızdakı məsafə əlifba ilə bərabər oxu qaydalarından ibarətdir. Bu baxımdan o dövrdə nəşr olunmuş hər hansı bir qəzet, yaxud jurnalın yazı və oxu qaydalarının müəyyənləşdirilməsi nəinki mətbuatı, əski Azərbaycan əlifbası ilə çap olunmuş mənbələrin oxunmasında faydalı olacaqdır.

“Rəhbər” jurnalı 23 sentyabr 1906-cı ildə Mahmud bəy Mahmudbəyov tərəfindən çıxarılmğa başlanmış, 17 yanvar 1907-ci ilə qədər nəşr olunmuş beş nömrə ilə fəaliyyətini başa vurmuşdur. Pedaqoji bir jurnal olan “Rəhbər”-in imla qaydalarına konservativ yanaşacağı düşünüülərək tədqiqatın predmeti kimi seçilmiş, ismin qrammatik şəkilçilərinin yazılış qaydaları “Rəhbər” jurnalının müxtəlif nömrələrindən nümunələr verilərək izah edilmişdir.

Əski Azərbaycan yazısında şəkilçilərin çoxunun yazılışı standartlaşmış, bu gün dörd şəkili olan bir çox şəkilçi tək şəkili yazılmışdır. Şəkilçilərin yazılışı və oxunuşu ilə əlaqədar aşağıdakı məqamlara diqqət edilməlidir:

✓ Şəkilçilərin yazılışı əsasən, standartlaşmışdır;

✓ Bir çox şəkilçi tək variantda, ع-ق-ك hərfləri olan şəkilçilər isə qalınlıq və incəliyə görə iki variantda yazılır;

✓ Şəkilçilərdəki köməkçi saitlər, ümumiyyətlə, yazılmaz;

✓ Şəkilçilər müasir tələffüzə görə oxunur.

İsmin qrammatik şəkilçilərinin yazılışı da digər bir çox şəkilçi kimi standartlaşmışdır.

Hal Şəkilçilərinin Yazılışı

Yiyəlik hal

Yiyəlik hal şəkilçiləri (-in⁴, -nin⁴) samitlə bitən sözlərdə sağır nun (ñ) səsini göstərən ك ilə, saitlə bitən sözlərdə ك ilə yazılır. Kəf hərfinin sonda hər iki variantından istifadə edilir. Şəkilçinin saiti yazıda göstərilir:

جنیشك	سویوغك	بولمه لرگ	قزجغازك
cünbüşün	soyuğun	bölmələrin	qızıcığazın
قصه نك	قافیه نك	كيسه نك	روسپانك
qışsənin	qafiyənin	kisənin	Rusiyanın

Yönlük hal

Yönlük hal şəkilçisi (-a²) ە hə hərfi ilə yazılır. Saitlə bitən sözlərdə araya girən “y” bitişdirici samiti يە şəkildə yazıda göstərilir:

سيلمگه	قلبه	يورغانه	توزه
silməgə	qəlbə	yorğana	toza
رتبه يه	اعانه يه	قافيه يه	ترجمه يه
rütbəyə	ianəyə	qafiyəyə	tərcüməyə

Nadirən də olsa, -a yönlük hal şəkilçisinin “əlif” hərfi ilə yazıldığını görürük: يولا – yola. Xüsusən belə yazılışlara əlifba islahatı dövründə çap olunan mətnlərdə daha çox rast gəlmək olur. Ancaq, yadda saxlamaq lazımdır ki, bu, əski Azərbaycan yazısı üçün klassik bir imla qaydası deyildir.

Təsirlik hal

Təsirlik hal (-i⁴, -ni⁴) ی və نى şəkildə yazılır:

سوزى	بوزى	رئيسى	حالمزى
sözü	buzu	rəisi	halımızı
زلفنى	بونى	النى	باشنى
zülfinü	bunu	əlini	başını

“Rəhbər” jurnalında təsirlik halın bu gün ədəbi dilimizdə işlənməyən -n şəkilçisini də görürük. Bu şəkilçi mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir:

قزلارين نازين وارين كناهين
qızillarin (qızillarını) nazin (nazını) varin (varını) günahın (günahını)

Təsirlik hal şəkilçisi bu gün ahəng qanuna görə dörd şəkillidir. Əski Azərbaycan yazısında bu şəkilçi tək formada yazılır. Xüsusən dodaqlanan sait olan sözlərdə əslində “oyunu” (اويوني), “ütünü” (اوتوني) şəklində yazılır, ancaq bunları müasir tələffüzə uyğun oxuyuruq.

Yerlik hal

Yerlik hal şəkilçisi (-da²) tək variantda yazılır: ده

حاله بوراده بازارده كتابده
halda burada bazarda kitabda
گونده ترجمه ده كوچه لرده يرده
gündə tərcümədə küçələrdə yerdə

Az da olsa, -da yerlik hal şəkilçisində “a” saitinin “əlif” hərfi ilə yazıldığını görürük: دانشگاه – danışqda.

Çıxışlıq hal

Çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan²) tək variantda yazılır: دن

گذراندن قریلوقدن ادبیاتدن اویه لردن
güzərəndan Kırılofdan ədəbiyyatdan obalardan
کنلردن اداره دن تربیه دن ایودن
kəndlərdən idarədən tərbiyədən evdən

Saitlə bitən mənsubiyyət şəkilçisindən sonra ismin hal şəkilçiləri gəldikdə mənsubiyyət şəkilçisinin saiti əsasən yazıda göstərilir. Ancaq həmin sait səsdən əvvəl bitməyən bir hərf varsa, mənsubiyyət şəkilçisinin saiti əsasən yazılır:

شاعرلرینک	مسلمانلرینک	اهلنک	اناسنک	yyəlik
şairlərinin	müsləmanlarının	əhlinin	anasının	
برینه	اوستنه	سمتنه	کللمنه	yönlük
birinə	üstünə	səmtinə	kələminə	
دیگرینی	ازوقه لرینی	مکدرلگنی	قاش قباقتی	təsirlik
digərini	azuqələrini	mükəddərligini	qaş-qabağını	
شهرینده	سمتده	ياشنده	التده	yerlik
şəhərində	səmtində	yaşında	altında	
اغ سقاللاریندن	کسادلقتدن	صحبتدن	معشتدن	çixışlıq
ağsaqqallarından	kasadlığından	söhbətindən	məişətindən	

Yazılışı standartlaşmış sözlərin başında şəxs əvəzliliklərinin ismin hallarına görə yazılışı gəlir:

çixışlıq	yerlik	təsirlik	yönlük	yyəlik	adlıq
مندن	مندە	منی	مکا	منم	من
məndən	məndə	məni	mənə	mənim	mən
سندن	سندە	سنی	سکا	سنک	سن
səndən	səndə	səni	sənə	sənin	sən
اونده	اونده	اونی	اوکا	اونک	او
ondan	onda	onu	ona	onun	o

Rəhbər jurnalında “o” əvəzliyinin yiyəlik və təsirlik halda “anın” və “anı” kimi yazıldığını da görmək olar: أنک (onun), أنى (onu)

Yuxarıdakı tabloda bu gündən fərqli olan bəzi tələffüzlər vardır. Belə ki, təklik şəxs əvəzliliklərinin yönlük halında “sağır nun” (ñ) səsinə göstərən گ hərfi isifadə edilmişdir. Bu sözlər əvvəlki əsrlərdə “maña”, “saña”, “oña” şəklində olduğu üçün belə yazılmışdır və bu yazılış da standartlaşaraq davam etmişdir. Bundan başqa, “sənin” və “onun” sözlərində də yiyəlik hal şəkilçisi “sağır nun” ilə yazılmışdır. Bu sözlər bu şəkildə öyrənilməli, yazılmalı, ancaq müasir tələffüzə görə tələffüz edilməlidir.

Şəxs əvəzliliklərinin cəmi belə halları:

çixışlıq	yerlik	təsirlik	yönlük	yyəlik	adlıq
بزدن	بزده	بزی	بزه	بزم	بز
bizdən	bizdə	bizi	bizə	bizim	biz
سزدن	سزده	سزی	سزه	سزم	سز
sizdən	sizdə	sizi	sizə	sizim	siz
اونلردن	اونلرده	اونلری	اونلره	اونلرک	اونلر
onlardan	onlarda	onları	onlara	onların	onlar

“Bu” işarə əvəzliyi də ismin hallarına görə şəxs əvəzlilərinə bənzər şəkildə yazılır:

çıxışlıq	yerlik	təsirlilik	yönlük	yiyyəlik	adlıq
بوندن	بونده	بونی	بوکا	بونک	بو
bundan	bunda	bunu	buna	bunun	bu

Mənsubiyyət Şəkilçilərinin Yazılışı

- I şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi (-im⁴) م ilə yazılır, şəkilçinin saiti yazılmır.
- II şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi (-n, -in⁴) “sağır nun” (ñ) ilə yazılır: گ / ك
- III şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi (-i⁴, -si⁴) ی və سی ilə yazılır.
- I şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi (-mız⁴, -imız⁴) مز ilə yazılır.
- II şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi (-nız⁴, -inız⁴) “sağır nun” (ñ) ilə yazılır: كز
- III şəxsin cəminin mənsubiyyət şəkilçisi (-i⁴, -si⁴) ی və سی ilə yazılır.

Mənsubiyyət şəkilçilərinin yazılışı ilə əlaqədar nümunələr:

Şəxslər	Tək				Cəm			
	Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə		Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə	
I Şəxs	-im ⁴ م		-m م		-imız ⁴ مز		-mız ⁴ مز	
	کمالم	kamalım	انام	anam	یازدیقمز	yazdığımız	عهدہ مز	öhdəmiz
	جکرم	cığərim	گوزگوم	güzgüm	شاعرلرمز	şairlərimiz	اوردومز	ordumuz
	یولم	yolum	اوردوم	ordum	مقصودمز	məqsudumuz	گوزگومز	güzgümüz
	قولم	qövlüm	مرواریم	mirvarim	گتوردگمز	götürdügümüz	ایتکیمز	itkimiz
II Şəxs	-in ⁴ ك		-n ك		-inız ⁴ كز		-nız ⁴ كز	
	کتابک	kitabın	قوزوک	quzun	باشکز	başınız	آتکز	atınız
	قلمک	qələmin	ننه ک	nənən	دردیکز	dərdiniz	ایککز	ikiniz
	یولک	yolun	قوروک	quru	معلومکز	məlumunuz	قوزوکز	quzunuz
	گوزک	gözün	سوروک	sürün	دوتدوقکز	dutduğunuz	اولوکز	ölünüz
III Şəxs	-i ⁴ ی		-si ⁴ سی		-i ⁴ ی		-si ⁴ سی	
	ژورنال	jurnalı	اناسی	anası	دوستلاری	dostları	اراباسی	arabası
	سمتی	səmti	بریسی	birisi	سوزلری	sözləri	حیلہ سی	hiləsi
	قولى	qolu	سوروسی	sürüsü	یولی	yolu	اوردوسی	ordusu
	گوزی	gözü	سونگوسی	süngü	گوزی	gözü	اوتوسی	ütüsü

Xəbərlilik Şəkilçiləri

Cümlələrdə ismi xəbəri əmələ gətirən xəbərlilik şəkilçiləri aşağıdakı kimi yazılır:

Şəxslər	Tək				Cəm			
	Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə		Samitlə bitənlərdə		Saitlə bitənlərdə	
I Şəxs	-am ² م		-yam ² یم		-iq ⁴ ك ق		-yiq ⁴ یق یق	
	انسانم	insanam	طلبه یم	tələbəyəm	انسانق	insanıq	طلبه یق	tələbəyik
II Şəxs	-san ² سک		-san ² سک		-sınız ⁴ سکز		-sınız ⁴ سکز	
	انسانسک	insansan	طلبه سک	tələbəsen	انسانسکز	insansınız	طلبه سکز	tələbəsiniz
III Şəxs	-dir ⁴ در		-dir ⁴ در		-dirlar ⁴ درلر		-dirlar ⁴ درلر	
	انساندر	insandır	طلبه در	tələbədər	انساندرلر	insandırılar	طلبه درلر	tələbədirlər

Tablodan da görüldüyü kimi:

- I şəxsin təkində şəkilçinin saiti yazılmır. Söz sait səslə qurtarırsa, “y” bitişdirici samiti yazılır.
- II şəxsin təkində şəkilçinin saiti yazılmır, yalnız bir formada (ñ) səsinə göstərən گ ilə yazılır.
- I şəxsin cəmində şəkilçinin saiti yazılmır. Söz saitlə qurtarırsa, “y” bitişdirici samiti yazılır.

Söz kökünün qalın, yaxud incə saitli olmasına görə şəkilçinin ق -lı, yaxud müqabil olaraq ک -li şəklində yazılır:

اولادق	معلمک	اوغولق	بوویوک
övladıq	müəllimik	oğul-uq	böyük-ük

- II şəxsin cəmində şəkilçinin saiti yazılmır, yalnız bir formada (ñ) səsinə göstərən گ ilə yazılır.

• III şəxsin təkində bu gün ahəng qanuna görə dörd şəkli olan xəbərlik şəkilçisi əski yazıda sadəcə bir formada yazılır və şəkilçinin saiti göstərilir. III şəxsin cəmində də xəbərlik şəkilçisi eyni qayda ilə yazılır.

Cəm şəkilçisi

-lar² cəm şəkilçisi qalınlıq və incəliyə görə iki variantda yazılır: -lar لار və -lər لَر

اوشاقلار   دانشیقلار   بولمه لَر   بیتلَر
uşaqlar   danışıqlar   bəlmələr   beytlər

Göründüyü kimi, ismin qrammatik şəkilçilərindən bir çoxu Azərbaycan dilinin qədim dövrlərindəki səs xüsusiyyətlərini əks etdirərək formalaşmışdır və tək şəkillidir. Ancaq bunları son bir neçə əsrə aid mətnlərdə bu günkü tələffüzünə görə oxumaq lazımdır. Çünki, əsrlər keçdikcə ərəb qrafikalı əski Azərbaycan yazısında işlənən şəkilçilərin və bəzi sözlərin yazılışları dəyişməyə, tələffüzü dəyişmişdir.

Xüsusən əski Azərbaycan əlifbası (ərəb qrafikalı) ilə yazı yazarkən şəkilçilərdəki bu təkvariantlılıq və standartlaşma yaddan çıxarılmamalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Elm və Təhsil, Bakı, 2009, 171 s.
2. Əlizadə Samət. Əski Azərbaycan yazısı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1993, 141 s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti / AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı: Yazıçı, 1985, 1035 s.
4. Hacıyeva Zəminə. Əski əlifba. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 1989, 78 s.
5. Məmmədov Əflatun. "Dəbistan", "Məktəb" və "Rəhbər" jurnalları. Bakı: Maarif, 1983
6. Mərdanov Misir. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə, I cild, 295 s. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2011.
7. Rüstəmov Təhminə. Əski əlifba. Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1996, 82 s.
8. "Rəhbər" jurnalı, 5 nömrədə, 1-5-ci № / Mahmud bəy Mahmudbəyovun nəşirliyi və redaktorluğu ilə. Bakı: "Füyuzat" və "Kaspi" qəzetinin mətbəəsi, 1906-1907, 89 s.
9. Aslanov, M., "Rəhbər" jurnalının tarixindən, "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı: 1968, 5 may.
10. Bayramoğlu Alxan. "Dəbistan", "Məktəb", "Rəhbər"-pedoqoji jurnalistikamız: 22 iyul Milli Mətbuat günüdür, "Azərbaycan müəllimi" qəz. Bakı: 2011, 22 iyul.
11. Eminov A. İlk pedoqoji jurnallarımız "Dəbistan" və "Rəhbər", "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1981, 30 dekabr.

TÜRK DİLİNDƏ

12. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 1. İstanbul: 3F, 2006, 443 s.
13. Develi Hayati. Osmanlı Türkçesi Kılavuzu 2. İstanbul: Kesit, 2012, 442 s.
14. Devellioğlu Ferit. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügət. Ankara: Aydın kitabevi yayımları, 1993, 1195 s.
15. Sami Şemseddin. Kâmus-ı Türki. İstanbul: Enderun, 1989, 1074 s.
16. Kaplan Muharrem. Sovyet dönemi öncəsi azərbaycan matbuati araştırmaları bibliyografyası // Journal of Qafqaz University. Philology and Pedagogy, Bakı: 2013, C.1, № 2, s. 147-162

EKSPRESSİVLİYİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Əliyeva Lətifət Mehman

Bakı Mühəndislik Universiteti
letafet.aliyeva001@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Xülasə. Məqalədə ekspressivlik kateqoriyasının dilin müxtəlif səviyyələri üzrə ifadə vasitələrinə toxunulmuşdur. Fonetik, leksik və sintaktik nöqtəyi nəzərdən yanaşılaraq onun üslubi keyfiyyətləri, ifadəlilik potensialı nəzərə çatdırılmışdır. Müxtəlif dilçi alimlərin dil yaruslarının ifadəlilik imkanları haqqındakı fikirləri qeyd olunmuşdur. Beləliklə, bu təcrübələrə əsaslanaraq yazıçı Mövlud Süleymanlının əsərlərindən gətirilmiş nümunələrdə ekspressivliyin ifadə imkanları və işlənmə xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər. ekspressivlik, fonetik, leksik, sintaktik.

Giriş

Ekspressivlik (latınca "ifadə etmə" (expressio) mənasını bildirən) nitq istifadəçisinin nitq məzmununa və ya haqqında danışılan şəxsə münasibətinin ifadə olunma vasitəsidir. Ekspressivlik fikrin müxtəlif şəkildə, müxtəlif vasitələrlə əks etdirilməsini təmin edir. Bir sözlə, bu anlayış dilin və nitq prosesinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Hər hansı bir dili ekspressiyadan kənar təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Dilçiliyin mühüm problemlərindən sayılan ekspressivlik anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu anlayış həm müstəqil bir kateqoriya kimi, həm də emosionallığın tərkib hissəsi kimi qeyd olunmuşdur. Lakin biz bu tədqiqat işində ekspressivliyə müstəqil kateqoriya kimi yanaşaraq onun ifadə vasitələrini nəzərə çatdırmağı lazım bildik.

Tədqiqatın obyektı. Mövlud Süleymanlının əsərləri

Tədqiqatın metodu. Ekspressivliyin müxtəlif səviyyə vahidləri əsasında ifadə imkanlarının öyrənilməsində təsviri metoddan istifadə edilmişdir.

Ekspressivliyin fonetik, leksik və sintaktik səviyyə üzrə ifadə vasitələri

Ekspressivliyin dildə ifadə olunma üsulları, imkanları geniş və çox istiqamətlidir. Dilin bütün yaruslarında ifadəliliyə xidmət edən vahidlər mövcuddur. Fonetik, leksik səviyyəsindən sintaktik səviyyəyə qədər dilə daxil olan vahidlərin ekspressivlik, emosionallıq, obrazlılıq bildirmə imkanları vardır. Lakin bu kateqoriyaların hansı yarusda özünü daha çox əks etdirməsi onların aid olduqları dil sistemi, təfəkkür tərz, emosional-psixoloji durumu, ifadə imkanları ilə əlaqəlidir. Müəyyən bir dildə ekspressivlik fonetik səviyyədə daha çox ifadə olunduğu halda, başqa bir dildə bu özünü leksik və sintaktik səviyyədə daha geniş göstərə bilər.

Fonetik səviyyə. İnsanın nitq fəaliyyətində fonetik vahidlərin, fonetik proseslərin əhəmiyyətini bilir. Xüsusilə, prosodik elementlər – intonasiya, melodika, intensivlik, alliterasiya, vurğu, fasilə, ritm, və s. insanın hiss və duyğularının ifadəsində mühüm yer tutur.

A.Axundov bu bərdə belə bir fikir söyləmişdir ki, “dilimizdə sait səslərin çoxluğu, vurğu və intonasiya vasitələrinin zənginliyi, nəhayət, sait və samit səslərin harmoniyası olan ahəng qanunu – bütün bunlar bədii dilin gözəl nümunəsini yaratmaq üçün əvəzsiz imkanlar verir”.(2,190)

Alliterasiya-asonans. Eyni samit və samit səslərin təkrarı olan alliterasiya və assonans kimi fonetik proseslər də nitq fəaliyyəti zamanı hiss, həyəcan ifadə etməyə xidmət edən vasitələrdir.

T.Hacıyeva alliterasiyanı paralelizmin tərkib hissəsi kimi təqdim edərək yazır: “Paralelizm əsas üslubi vasitə sayıldığından və alliterasiya da paralelizmin tərkib hissələrindən biri olduğuna görə, onu bədii dildə əsas üslubi vasitələrdən biri sayı bilərik. Obrazlı dilin, obrazlı danışığın formalaşmasında mühüm poetexnik vasitə kimi nəsr və şeir dilində alliterasiya xüsusi ritm və melodiya verir. Üslubi fonetik göstərici kimi alliterasiya çox fəaldır.” (6, 22)

Bəzən yazıçı hər hansı bir səslə müəyyən bir fikri bizə çatdırmağa, həyəcanı əks etdirməyə çalışır. Bu poetik proseslər əsasən şeir dilində özünü büruzə versə də, nəsr dilində də az rastlanmır. Məsələn, “Yenə süsəni xatırladım, zilqara gözləri alovlan-aovlan gözlərimə dikilib qaldı...” (M.Süleymanlı) nümunəsində *l* səsinin alliterasiyası, *a* səsinin assonansı nəzərə çarpır.

Bundan başqa vurğu, intonasiya, temp, fasilə, durğu və s. vasitələr də ekspressivliyi, emosionallıq və obrazlılığı ifadə edən sistemlər sırasına daxildir.

Bədii ədəbiyyatda intonasiya və vurğu vacib ünsürlərdir. Onların vasitəsilə yazıçının, onun yaratdığı obrazın hadisələrə, predmetlərə qarşı olan subyektiv münasibəti, keçirdiyi hiss, həyəcan düzgün əks etdirilir. Bununla yanaşı, intonasiya və ya digər prosodik vasitələri yalnız bədii dilə aid etmək tamamilə yanlış olardı. Bütün üslublarda bu vasitələrdən istifadə olunur. Lakin ekspressivliyin ifadə vasitəsi kimi daha çox bədii dildə özünü əks etdirir.

Beləliklə, aydın olur ki, nitq prosesində fikrin düzgün ifadəsi, emosiya, ekspressivliyi çatdırmaq, digərlərində bu və ya digər hiss və həyəcan yaratmaqda, qiymətləndirmə və obrazlılığın ifadəsində fonetik proses və vahidlərin xüsusi mövqeyi vardır.

Leksik səviyyə. Ekspressivliyi ən bitkin formada əks etdirən ifadələr dilin leksik və qrammatik layında daha çox nəzərə çarpır. Ekspressivliyi, emosionallığı, obrazlılığı və nəhayət intensivliyi özündə əks etdirən leksik vasitələr sırasına sözün çoxmənalılığı, antonimliyi, sinonimliyi, məcazlar sistemi (metonimiya, epitet, təşbeh, müqayisə, metafora), frazeoloji vahidlər, onomastik vahidlər, evfemizmlər və s. daxildir.

Dilçiliyin ən dinamik, zəngin bölmələrindən biri olan leksika digər bölmələrə nəzərən həm də dəyişkəndir. Yeni sözlərin yaranması, alınması və dilin passiv fonduna keçməsi kimi proseslər buna bir sübutdur. Eyni zamanda leksika bölməsi dilin nominativ və kommunikativ funksiyalarını özündə birləşdirir. Yəni əvvəlcə adlanma və sonra isə ondan törəyən ünsiyyət yaranır. Bu proseslər leksikanın sahib olduğu imkan və potensialın göstəricisidir.

Bədii dilin estetik mahiyyətindən, təhlil və tədqiq metodlarından üslubiyyatda, ədəbiyyatda geniş bəhs olunmuşdur. Bədii dil özünəməxsusluğuna, fikrin qeyri-adi ifadə tərzinə, mətnaltı mənasına görə bütün dövrlərdə diqqəti cəlb etməkdədir.

Qrammatika ilə sıx şəkildə vəhdət təşkil edən leksikada emosionallıq və ekspressivliyin ifadəsində qrammatik-morfoloji, qrammatik-semantik kateqoriyalarından da istifadə edilir ki, bu da aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: 1. Leksik-sintaktik kateqoriyaların xüsusi tərzdə işlənməsi: 1) Sözlər müxtəlif formada yüksək intonasiya ilə təkrar edildiyi zaman ekspressiya qüvvətlənir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi təkrarlar ekspressiya yaradan, fikrin, mətnin ideyasının diqqətə çatdırılmasına xidmət edən vasitələrdəndir: kəhər sakitləşdi, amma yalmanın altından gözlərini döndərüb mənə sarı baxırdı. Qardaşımın bayaq dediyi “çovğun” sözü yadımdan çıxmadı. Bir neçə dəfə ürəyimdə təkrar elədim: “Çovğun”, “çovğun”, “çovğun”. (M.Süleymanlı), Yamacda bir kənd

Azərbaycan dilinin leksik qanunauyğunluqlarından olan çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlərdə bədii ədəbiyyatda nizamlı, yerli-yerində, bayağılıq yaratmadan işləndikləri zaman ekspressivliyə xidmət edən leksik-üslubi vasitələr hesab olunurlar. Belə ki, yazıçı və ya şair əsərdə məqsədyönlü şəkildə bu vasitələrdən istifadə etməklə əsərində ekspressiyaya, obrazlılığa, emosionallığa nail ola və qarşıya qoyduğu əsas ideyanı, fikri oxucuya çatdırmaqla bilər.

Çoxmənalı sözlərin ifadəlik vasitəsi kimi çıxış etməsi həm nəzm dilində, həm də nəsr dilində özünü aktiv şəkildə əks etdirir: Qədim bir **hava çalır**dı. İmran ha fikirləşdi, bu havanı xatırlaya bilmədi. Fəhmlə kişiyyə baxdı. Kəfdən deyildi hər-halda. Üzündə-gözündə mahnının rahatlığı yox idi. Anasının sözləri yadına düşdü: “Evdə **füşkürək çalırsan**, ona görə də bərəkətimiz yoxdur”. (M.Süleymanlı, Füşkürək)

Yüksək bədiiilik yaradan, ekspressivliyə xidmət edən vasitələr sırasına sinonimlər daxildir. Sinonimlərin bir leksik vahid kimi istifadə edilməsi hiss və həyəcanın ifadəsinə qüvvətlik verir. Onların üslubi keyfiyyətləri mətn daxilində müəyyənləşir.

Yazıçı emosional-ekspressiv hiss yaratmaq və təsiri gücləndirmək üçün sinonimlərdən bədii vasitə kimi istifadə edir. Sinonimlərin bədii obrazlılıq funksiyası, omonimlərdən fərqli olaraq, əksər əsərlərdə çox müşahidə olunur.

Sinonimlər bədii əsərlərin dilini yüngülləşdirməyə, taftalogiyanın qarşısını almağa və ekspressiya, ifadəlilik yaratmağa yaxından kömək edir. Lakin bu o demək deyil ki, sinonimlərdən mətnin istənilən yerində, istənilən qədər istifadə etmək olar. Yalnız yerində və zamanında işlədilən sinonimlər üslubi xarakterə malik olub ifadəlilik əmələ gətirə bilər: Kimsə **füşkürək çalır**dı. Döndü, arıq, uzun bir kişi idi. Başında rəngini gün döymüş panama vardı. **Üzülüb, süzülməkdə** olan kostyumu **tərtəmiz, səliqəli** idi. Özünün dartıb, diri-diri yerisə də, yerisində, görünüşündə bir sınıqlıq vardı. Üzündə sarı lampaların işığına bənzər bir rəng dolaşırdı; içkidəndi, yuxusuzludandı, bilmək olmurdu. (M.Süleymanlı, Füşkürək)

Dilin ümumişlək olmayan, passiv fonda aid olan leksik-üslubi laylarında ədəbi dildən fərqli olaraq bədii üslubi çalar yaratmaq məqsədilə əhatəli şəkildə istifadə olunur. Müəllif əsərdə daha güclü, ekspressiya, ifadəlilik, təbiilik və s. yaratmaq məqsədilə passiv fonda daxil olan arxaizm, dialektizm, neologizm və b. ümumişlək olmayan sözləri düzgün şəkildə işlədərsə uğurlu əsər yaratma məqsədinə nail ola bilər. Ədəbi dildən kənar qalan bu vahidlər bədii dilin, ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissələrindəndir. Yəni müəllif əsərdə təsirlilik yaratmaq, obrazın daxili hiss-həyəcanını, ekspressiyasını təbii şəkildə oxucuya çatdırmaq üçün dilin passiv fondu hesab edilən bu leksik laylara intensiv şəkildə müraciət edir.

Dialektizmlər bədii əsərlərin dilini obrazlı, təsirli edən əsas açarlardan biridir. Belə ki, yazıçı müəyyən bir bölgədəki hadisələrdən, həmin bölgənin sakinlərindən əsərində bəhs edərsə, onların nitqinə aid olan ekspressivliyi, emosionanı təmin etmək məqsədilə o ərazinin özünəməxsus dil vahidlərindən istifadə etməklə hadisələri canlı təsvir etməlidir.

Dialektizmlər müəyyən bir bölgənin, rayonun insanların öz gündəlik həyatında istifadə etdikləri və əsasən həmin bölgənin insanları tərəfindən anlaşılan bir qrup sözlərdir ki, onlardan istər söz yaradıcılığı prosesində, istərsə də bədii yaradıcılıqda aktiv surətdə istifadə olunur. Xüsusilə, nəsr əsərlərində dialekt sözlər istifadəliliyə, canlılığa xidmət göstərir: - Əlini vurma, - dedi, - **ay qağa**, əlini yandıracaq... (M.Süleymanlı, Yamacda bir kənd)

İndi gicikənlər çəndə-çiskində iri bir qaraltıya dönüb yırğılanırdı. Məsmə qarını xatırladım. Həmişə belə çiskin gələn kimi qıymaça şalını başına salıb gicikən dərməyə çıxardı. Yığıb gətirib, buxarıya tutub şəhini qurudardı, sonra damarları çıxmış ayaqlarını gicikənlə döyəcləyə-döyəcləyə ağlayırdı. (M.Süleymanlı, Yamacda bir kənd)

Bədii dil, bədii yaradıcılıq ümumxalq dilində olan vahidlərlə kifayətlənmir. Yazıçı daha obrazlı və daha təsirli şəkildə ifadə etmək əsərin satirik – ironik tonunu gücləndirmək, tənqidedici, yaxud tərifləyici kimi üslubi məqsədlərlə əlaqəli olaraq yeni ifadə və sözlər yaratmalı olur. Üslubi ehtiyacla bağlı olaraq yaranan belə sözlər dilçilikdə üslubi neologizmlər adlandırılır. Üslubi neologizmlərin əmələ gəlməsi və funksiyası ümumxalq dilində işlədilən leksik neologizmlərdən fərqlənir.

Belə ki, leksik neologizmlərin əsas funksiyası yeni yaranan əşyaya, anlayışa ad verməkdirsə, üslubi neologizmlər isə bədii-təsvir vasitəsi olaraq yaranır. Üslubi neologizmlər oxucuya həssas təsir göstərdiyi üçün emosional, ekspressiv funksiya daşıyır. Lakin hər yazıçı üslubi neologizm yaratma sahəsində uğurlu ola bilmir. Bunun üçün sənətkarın yaradıcılıq qabiliyyəti yüksək olmalıdır.

Üslubi neologizmlər haqqında R.A.Budaqov qeyd edir: “Ümumdil neologizmləri bir qayda olaraq dilin bütün sahələrində fəaliyyət göstərir, üslubi neologizmlər isə əksinə, yalnız bədii ədəbiyyatın dilində təkrar olunmaz fərdi şəkildə işlədilir.”

A.Yefimov qeyd edir ki, “üslubi neologizmlərin əmələ gəlməsində daha çox morfoloji üsuldan istifadə edilir, yəni müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə yeni sözlər yaradıcılıq məhsulu kimi meydana çıxır”. Ancaq bu üslubi neologizmlərin əmələ gəlməsi üçün tək üsul deyildir. Semantik-sintaktik üsuldan da bədii yaradıcılıqda geniş istifadə olunur: Aranda qohumlarımız var idi. Hər il payızın yeləni qızarılanda babamın tənəki payı gələrdi. Babam da arançı qohumlarımız üçün payızlıq erkəyi kəsərdi, böyrəyini verərdi mənə, deyərdi:

- Ye, ciyərlə ol. (M.Süleymanlı, Yamacda bir kənd)

Ümumxalq dilində “ürəkli ol” ifadəsi işlənsə də, yazıçı təhrikedici ekspressiyanı təmin etmək məqsədi ilə “ciyərlə ol” üslubi neologizmini yaratmışdır. Ekspressiyaya malik olan bu tərkib yazıçının fərdi yaradıcılıq məhsulu hesab oluna bilər.

Bundan başqa dildəki arxaizmlər, varvarizmlər, vulqarizmlər kimi ümumişlək olmayan digər söz və ifadələr qrupu da bədii dildə ekspressivlik yaradan vasitələr kimi çıxış edə bilərlər.

Sintaktik səviyyə. Sintaktik səviyyədə ekspressivlik ekspressiv çalarlığa malik sintaktik konstruksiyalar vasitəsilə ifadə olunur. Tədqiqatçılar məcburiyyət, qeyri-müəyyənlik, arzu, əmr kimi modal mənaları ifadə edən sintaktik konstruksiyaların da ünsiyyətdə ekspressiv əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir və onları da ekspressiv vasitə hesab edirlər. Bu onunla izah olunur ki, yuxarıda qeyd olunan modal mənalar hər zaman müəyyən emosional əhval-ruhiyyə tələb edir.

Dildəki və ya nitqdəki ekspressivlik özünü yalnız fonetik və ya leksik səviyyələrdə göstərmir. Hiss, həyəcanı ifadə etmək, nitqi daha təsirli və qüvvətli etmək məqsədilə fonetik, leksik, vahidlərlə yanaşı qrammatik səviyyənin vahidlərinə də müraciət olunur. Səslər və sözlərin ekspressivlik ifadə etmə qabiliyyəti nəzərə çatdırılmışdır. Eyni zamanda, cümlələrində ekspressivlik ifadə etmə imkanları qeyd olunmalıdır.

Sintaktik konstruksiyalar hesab olunan ara sözlər, xitab, elliptik cümlələri, nida, sual, əmr və s. kimi cümlənin bütün kommunikativ növləri ekspressivlik ifadə etmə imkanlarına malikdir.

Ekspressivlik daşıyan sual cümlələri bədii əsər qəhrəmanının daxili nitqinə sirayət edir. Bu halda mətn personajın həyəcanını əks etdirir. Onun fikirləri emosiyaların gərildiyi gərgin vəziyyətdə işləyir, yəni həmin şəxs özü fikirləşir, özü ilə mübahisə edir. Daxili nitqdə ekspressivlik dialoqda olduğundan hiss və iradi xüsusiyyətləri daha güclü ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir.

Cümlənin kommunikativ növlərindən olan sual cümlələri ədəbi danışıda əsasən cavab alma məqsədi ilə işlədilsələr də, bədii dildə sual cümlələri və onun növlərindən, əsasən, ekspressivlik yaratmaq, emosiya bildirmək məqsədilə istifadə olunur. Xüsusilə də, ritorik sual cümlələri bədii ədəbiyyatda geniş yayılmış ifadəlilik vasitələrindən hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəticəsi.

Qeyd edilən fikir və mülahizələri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ekspressivlik dilimizin bütün səviyyələrində özünü əks etdirə bilmə potensialına malikdir. Danışanın hissi, münasibəti və düşüncəsi ilə bilavasitə əlaqədar olan bu kateqoriya öz üslubi imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Obrazlılığın linqvistik əsasları : (Azərbaycan dili materialları əsasında) [Mətn] : filol. e. üzrə fəls. d-ru e. dər. a. üçün təq. ed. dis.: 10.02.19. /K. S. Hüseyinov ; AMEA, Nəsimi ad. Dilçilik İn-tu, Bakı: 2009, 151 s.
2. Dilin estetikası [Mətn] /A. A. Axundov. Bakı: Yazıçı, 1985. 222 s.
3. Seçilmiş əsərləri [Mətn] /M. Süleymanlı. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 480 s.
4. Ekspressivlik və müasir ingilis dilində onun qrammatik ifadə vasitələri [Mətn]: filol. e. n. a. dər. al. Üçün təq. ed. dis.: 10.02.04/Y.A.Nuriyev ; Azərb. Dillər Un-ti. Bakı: 2007, 146 s.
5. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı: Elm, 1980, 252 s.
6. Klassik aşıq poeziyasının üslubi-poetik sintaksisi [Mətn] : filol. e. n. a. dər. al. üçün təq. ol. dis-nın avtoreferatı : 10.02.02 /T. İ. Hacıyeva ; BDU. 145s.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

VAQIF ASLANIN YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK PROBLEMİ

Mətanət Eldar qızı MUSTAFAYEVA

Magistr, baş müəllim

ADPU-nun Şəki filialı

mustafayeva20091214@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müasir ədəbiyyatın simalarından olan V.Aslanın yaradıcılığında vətənpərvərlik, milli ideal, soykök, insani hisslər, sevgi əsas motivlərdəndir. Müəllifin yaradıcılığının bütün istiqamətlərində türkçülük məsələsi ön plandadır. Şair məsələlərə yalnız bədii təxəyyül cəhətdən yanaşmır, əl əl işlədiyi mövzu ilə geniş fikrə, informasiyaya sahibdir. V.Aslan bu mənada yazıçı kimi qələmə aldığı əsərlərində keçmiş öyrənir, tədqiq edir, tarixi, linqvistik təhlillər, paralellər aparır. Oxucuya əsaslı tarixi faktlarla müraciət edən şairin ifadə tərz, üslubu orijinaldır. Məqalədə yazıçının ədəbi və bədii yaradıcılığının türkçülük motivləri araşdırılır.

Açar sözlər: türkçülük, millət, V.Aslan, tarix, mifologiya.

Türkçülük “türkü sevən, türkə bağlı olan, türk ulusuna mənsubluq və tərəfdarlıq” anlamında işlənir. (Nihal Adsız)

Türkçülük nədir? Millət olmaq istəyən hər bir etnosun tarixində “Biz kimik, haradan gəlib, haraya gedirik?”, yaxud daha dəqiq ifadə etmiş olsaq-“Biz kimik, keçmişimiz nədir, gələcəyimiz necə olacaq?” qaçınılmaz sualının qoyulması millətləşmə sürəcinin başladığını göstərir. Azərbaycanda özünüdərk prosesi məhz bu suala cavabın axtarışıyla başlayıb. Millətçiliyin bu adı (Türkçülük) almasının birinci səbəbi odur ki, onun meydana çıxdığı dövrdə yad dövlətlər Türklüyü yox saymış, onu varlığından, adından imtinaya zorlamışlar. İlk Türkçülərin ən böyük xidməti “Biz kimik, adımız nədir?” sualına cavab tapmaq olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Türkiyə, Azərbaycan, Quzey, Krım, başqa türk ellərində yaşayan aydınlardan İ.Şinasi, Ə.Vefiq, Ziya Paşa, M.Cəlalləddin Paşa, Ə.Cevdət, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, Həməzə Nigari, Ş.C.Əfqani, Ş.Mərcani, İ.Qaspiralı və b. islamçılıq və türkçülük uğrunda birgə mübarizə aparmışlar. Azərbaycan, Türkiyə, Quzey və b. türk ellərində yaşayan türklərin islamçılıq və türkçülük uğrunda birgə mübarizələri Ə.Hüseynzadə, H.Tunalı, Ə.Ağaoğlu, Z.Gökəlp, Ə.Topçubaşov, N.Asim, Y.Akçuraoğlu, Ə.Cavad, N.Yusifbəyli, M.Ə.Rəsulzadə, M.Kamal Atatürk və başqalarının təmsalında XX əsrdə eyni sürətlə, istəklə davam etmişdir. Türkçülük Turançılıq geniş hərəkatdır, ideologiyadır.

Ziya bəy Göyçalpın 1925-ci ildə Ankarada çap olunmuş “Türkçülüyn əsasları” kitabında yazır: “Türkçülük siyasi hərəkat deyil. Bu, elmi-fəlsəfi-estetik məktəbdir. Başqa sözlə, mədəni birlik uğrunda mübarizə üsuludur... Bu səbəbdən türkçülük indiyə qədər təşkilati cəhətdən siyasi partiya şəklini almamışdır. Şübhəsiz, gələcəkdə də bu yolu tutacaq. Bununla belə, türkçülük siyasi ideallara da yad deyil. O, onlardan yayına bilməz. Mədəni ideallarla yanaşı, onun həm də siyasi idealları da var. Məsələn, türkçülük heç vaxt və heç vaxtlə klerikalizm, teokratiya və irtica ilə barışa bilməz. Türkçülük müasir hərəkatdır. O, yalnız müasir ideya cərəyanları ilə barışa və harmonik şəkildə uyğunlaşa bilər. Biz siyasətdə xalqçı, mədəniyyətdə türkçüyük”

Müasir dövrün vətənpərvər şairlərindən Vaqif Aslanın çoxşaxəli yaradıcılığında türkçülük problemi ən çox müraciət olunan mövzulardandır. Şair yaradıcılığında türkü, türk qövmini yüksək bədii zövqlə tərənnüm edir. Poemalarında V. Aslan ulu türkün ruhunu uca tutur, öz daxili sevgisini, dərin tarixi bilgilərini real faktlara əsaslanmaqla ortaya qoyur. Türkün keçdiyi qanlı, şanlı tarixi məruz qaldığı təqiblər, köçlər, sürgünlər, məhrumiyyətlərlə doludur. “Ruhlarla söhbət” poeması başdan – başa tarixi faktlarla zəngindir. Ruhlar aləminə səyahət edən şair narahat, qəzəbli, peşman, əzab çəkən, şəhid ruhlarla söhbətləşir. Stalinin narahat ruhu fani dünyadakı əməllərindən peşmandır, türkə qarşı törətdiyi cinayətləri göz yaş tökə-tökə etiraf edir:

Bağışlayın,

Türk qövmünü Axalsıxdan qovalamışam,

Yerevandan köçürmüşəm, bağışlayın.

*Günahımı yazan fələk yazır hələ, qutarmayıb.
Mənə quyu qazan fələk qazır hələ, qutarmayıb.
Bir türk məni bağışlasa, rahat olar ruhum biraz.*

Şairin yaradıcılığı yalnız ilahi təxəyyül məhsulu deyil, yalnız duyğularını hissələrini qələmə almır şair. Onun yazdıqlarının tarixi kökü, əsası, faktı var. Müraciət etdiyi mövzu şairdən tələb edir ki, saxtılığa yol vermədən, həqiqətdən bəhs etsin. Bu mənada V.Aslanının əsərləri özündə böyük bir tarixi əks etdirir. Bu əsərləri oxuyanda qədim türk tarixi, hətta dünya tarixi göz önündə canlanır.

Yalnız siyasi, millət tarixi ilə kifayətlənmir şair, sözlərimizin etimologiyası, tarixi, inkişafı da onu düşündürür, tədqiqata sövq edir, fikrini bir dilçi kimi sübütə yetirir, həm də bunları oxucuya nəzm diliylə çatdırır:

*Yadıma gəlir ki, kas ər adlanan,
“k”-sı, “x”-ya dönəb, xas ər adlanan,
“a”-sı, “ə”, “s”-sı “z”, xəzər adlanan,
Qıyası, “k”, “x”-sız azər adlanan,
Biz ondan qaçdıqca goru odlanan,
Bir xalq var, adına kassit deyirlər,
Çox vaxt kaspə deyə onu öyürlər.*

Türk öz tarixinə, keçmişinə, bu gününə sahib çıxmalıdır, gələcəyini sahib olduqları zəminində qurmalıdır. Şair də Oljas Süleymanovun şumerləri subirlər, yəni türk hesab etməsi fikrinə şərkdir. “Bilqamus”, yaxud “Gilqamış” adlanmasından asılı olmayaraq, hər ikisi fonetik çalarlıq və semantika baxımından türk mənşəlidir. Bu faktı V.Aslan özünəməxsus üslubla, poetik dillə belə izhar edir:

*Rahat nəfəs alır çoxu dərindən,
Türkün yaddaşını toz basmış bilir,
Sonra da söz açır şumer dilindən,
Ortaya çıxınca şumer dastanı,
Yaddaşı oyanır, qaynayır qanı,
Özbək dik atılır yerindən : - Əkə,
Axı nəyə lazım yersiz mərəkə?
Dastanın adını bir deyin görək,
Deyirlər: - “Gilqamış”. Özbək gülərək,
Deyir: - Demirdimmi bayaqdan sizə?
Barbarlıq damğası yapışmur bizə.
“Qamış” mənim sözüm, “gil” mənim sözüm.
Deyirlər: - səhvimiz olubdur bizim,
“Gilqamış” kimi yox, dastanın adı
“Bilqamus” şəklində oxunmalıydı.
Qazax şadlığından ovuşdurur əl:
...Qatıb qarışdırma, qardaş dilləri,
Naməlum dediyin dil mənimkidir.
Qırğız, türkmən deyir: - Burada nə var?
Səsinə səs verir qaqauz, tatar
Azərbaycan türkü, qumuqlar belə
Gəldilər dilə.
...”bil” “bilmək” sözündən, “gil” elə gildir
Di gəl, qamış sözü qamus deyildir.
...bilmək istəsəniz: hamınız bilin,
Yiyəsi bizik o naməlum dilin.*

“Avesta”nın qatları, elə qat sözünün özü, “Hyauna” qatının birbaşa türklərlə əlaqəsi vardır. Müəllif bu adı hunlarla əlaqləndirir. Yaxud Elam çarı Puzur-İnşuşinak sözünün türk mənşəli olub “Boz ər hun su sünək”, yəni hun soyundan olan ər mənası verdiyini poemadan öyrənmək mümkündür. Həmçinin yunan mifologiyası və “Avesta” arasında paralellər aparın şair yazır:

*Nə üçün Troyaya tərəfdar çıxıb Hermes,
Hermes yox, bəlkə Hörmüz?-*

-ritorik sualı özündə cavabı saxlayıb. Hermes yunan mifologiyasında müvəffəqiyyət Allahıdır. Hörmüz Avestada xeyir Allahıdır. Semantik, fonematik yaxınlıq göstərir ki, yunan miflərinin kökünün Şərqdən gəldiyini nəzərə alsaq, Hermes elə Hörmüzdür. Digər tərəfdən yunan mifologiyasındakı bir çox sözlərin fonetik səciyyəsində türklük özünü göstərir, hətta müasir türk dilləri ilə bir çox məqamlarda səsleşir:

*Batı tərə elə "batı" sözündən,
Aksi çayı, Beba gölü, daha nə?
Hər nə olsa, türklük yağır üzündən.
Xris – xoruz,
Feri – Pəri,
Polit – bulud,
Qiney – güney.*

Bunlar İlliadada adı çəkilən onomastik vahidlərdir, fonetik tərkibcə türk sözləri ilə uyğunluq göz önündədir. Deməli, İlliada yarandığı dövrdə türklər Ön Asiyada məskun idilər.

Poema özlüyündə bu gündən keçmişə doğru gedən zaman tunelidir. Bəşər övladının daim düşündüyü, lakin reallaşdırma bilmədiyini V.Asmanın "Ruhlarla söhbət" poemasında görə bilirik. Şair öz təxəyyüllüylə tarixin ən dərin, unudulmuş qatlarına oxucusunu aparır, real fakt qarşısında qoyur, bunu bədi dillə izhar edir.

Tarix türkdən başlayır. Tarix türklə davam edir. Böyük coğrafi arealda yayılmış türklər zaman-zaman kənar təsirlərə məruz qalmışdır, millət kimi keçmişindən ayrı salınmış, torpağından ayrı düşmüş, mədəniyyəti, tarixi təcavüzə uğramışdır. Türk xalqlarının hərəsinin başı özünə qarışdırılmış, xalqlar bir-birindən uzaq salınmışdır. Aralarına nifaq toxumları səpilməyə çalışılmışdır. Buna bəzən təəssüf ki, nail olunmuşdur. Ancaq gün birləşmə, birlikdə mübarizə aparma günüdür. Şairin poema yazma qayəsi budur:

*Sünnüsən, şiasən, budda, sufisən,...
İsəvi, Musəvi, ya konfusisən...
Sən–türksən! Sən–türksən! Hər nəşən, nəşən!!!
Titrə, özünə dön millətim mənim.*

*Günəşi bayraqtək sancmışıq göyə,
Türkoğlu, bir dikəl, ona dur yiyə.
Ruhu əcdadının şad olsun deyə,
Titrə, özünə dön millətim mənim.*

*Sənin tarixin var, bəngüdaşın var,
Daşdan da dözümlü qan yaddaşın var.
Hələ qabağında ər savaşın var,
Titrə, özünə dön millətim mənim.*

*El-el, bölgə-bölgə paralanma gəl,
Qopub buğum-buğum, aralanma gəl,
Ad-ad, nəsil-nəsil qaralanma gəl,
Titrə, özünə dön millətim mənim.*

Titrə, özünə dön millətim mənim.

Bu misralar Bilgə Xaqanın dilindən, nəsihət, vəsiyyəət xarakterində verilir. Həmçinin poemanın yazıldığı dövrə baxmış olsaq, yeni müstəqillik qazanma yollarında irəliləyən millətin 70 illik zaman kəsimində özündən uzaqlaşdırılması nəticəsində beynində Biz kimik? Tariximiz kim, keçmişimiz kim, qardaşımız kim, soydaşımız kidir? kimi suallar dolaşdığı vaxtda meydana gəldiyini görürük. Bu da ziyalının əsil vətəndaşlıq borcundan doğan nəticədir.

V. Aslan yaradıcılığı bununla məhdudlaşmır. Elmi-tədqiqat xarakterli məqalələrini araşdıranda məlum olur ki, müəllif zəngin elmi-dünya görüşünə sahibdir, sözlərin, adların, toponimlərin mənşəyini araşdırarkən, tarixi proseslərə obyektiv qiymət verərkən heç də öz sövqi-təbii duyğularına əsaslanmır, tarixi qaynaqlardan qidalanır, fikirlərini sübuta yetirir. Bir qövmin yaşadığı ərəzilər, qoyduğu adlar (coğrafi, tayfa, insan və s.), adət-ənənləri, qonşu qövmələrə, tarixə izsiz, təsirsiz ötürür. Bunları araşdırarkən böyük tarixi faktlar ortaya çıxır.

“Azər-Oğuz” təfəkkür tərzini” məqaləsi bu baxımdan dəyərlidir. Məqalə Azərbaycan, Oğuz, türk sözlərinin geniş etimoloji məlumat verilir. Türk sözünün Assur çarı I Adadnerarının hərbi yürüşlərindən bəhs edən daş kitabədə (turukki şəklində) işləndiyi qeyd olunur. Toponimlərin mənasını açıqlayan müəllif bəzən Azərlərin Orta Asiyadan gəldiyini, bəzən türklərin tarixini yalnız bu ərazilərlə məhdudlaşdırmaq cəhdlərini anlamsız hesab edir, Firidun Ağasıoğlundan sitat gətirir: “Öz ulu babalarımızın izini Qobustan qayalarında axtaran məşhur Norveç alimi Tur Heyerdala baxanda Az-ər türklərinin kökünü Monqolustan çöllərində axtaran tarixçilərimizi, türkoloqlarımızı anlamaq olmur.”

Dil, tarix, coğrafiya vəhdətdədir, daim birgə inkişaf edir, dəyişir. Tarix və coğrafiya kənar təsirlərə daha çox məruz qalır, bəzən zaman baxımından nəyisə unudurmaq asan olur (maraqlı qüvvələr üçün). Ancaq dil xalq yaşayır, dildə danışılırsa, unudulmursa, özündə keçmişini mütləq saxlayır. Dil özündə tarixi, tarixi arealı-coğrafiyasını da saxlayır. Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərindən folklor nümunələri gətirməklə, müasir dil və ədəbiyyat arasında paralellər apararaq müəllif dilin tarixinin, azər türklərinin tarixinin qədim olduğunu, soykökünü sadıq olduğunu göstərir.

Məqalənin sonunda müəllif belə nəticəyə gəlir: “Maqların, kasların, sakların Azəri mənşəli olmaları onların Azər-türk mənşəli Oğuzlarla qaynaq qarışmalarına tam təbii şərait yaratdığından bu gün də açılışı tarixi dilemma kimi görünən assimilyasiya baş vermişdir. Bu qısa yazımızda Kaşğaridən gətirilən nümunələr Azər-Oğuz təfəkkür tərzinin eyni qaynağa malik olmalarına əyani sübutdur.”

“Azərbaycan-Norveç mifik düşüncə tərzini-müqayisə və paralellər” adlı məqaləsi olduqca maraqlıdır. Skandinav dastanlarını, “Edda”-ni müəyyən təhlil edən V.Aslan “Edda” sözünü etimoloji məqamda açıqlayır. Söz Norveç ədəbiyyatında poetik çağırış kimi işlənən “edda” sözüylə eyniyyət təşkil edir ki, “əcdad” mənasındadır. Məqalənin bu yerində müəllif yazır: “..mənim fikrimcə, “edda” sözü “əcdad” mənasındadır. “Ata ” sözünün fonetik variantıdır.”

Bu məsələ həm də F.A.Dilmanın dastanın izahında qeyd etdiyi İsveç kralı Qilfinin Aslar (Az-ər) iriqinə mənsub olması fikri ilə subuta yetirilir. “Əcdadlarının “As” və ya “Az-ər” elindən gəlməsinə qətiyyət şübhə etməyən, bununla fəxr edən norveçlilərin ana kitabının adının etimoloji izahında ən etibarlı mənbə elə As-ər iriqinə mənsub olanların dilidir. Bu dil isə Azərbaycan dilidir. ....ata sözünün atta, adda, edda kimi deyilişləri türk dilləri və ləhcələri üçün təbii hadisə etmək olar.”

“Edda” nın Allahlar panteonu məqalədə təhlil olunur. Odin-Baş Allahdır, Asların ən yaşlısı, qocasıdır, sağ gözünü verib, müdriklik və ağıl çeşməsi Görgelmirdən su içib. Azərbaycan dilində işlənən “Allah hamıya bir gözlə baxır” ifadəsindəki məntiqlə bu fikir çox səsləşir. Digər tərəfdən isə “nəfəs”, “ruh”, “qəlb” deməkdir. Elə Azərbaycanca od sözü bəzən ruh mənasında işlənir. (Mən həmişəki adam deyiləm, daha hər şeydən soyumuşam-cümləsi ruhdan düşmə mənasındadır.)

Yaxud, Baldr-Bahar Allahının adının etimologiyasına nəzər salan müəllif dilimizdə işlənən, ilk baharda göyərən baldırğan sözü, mifik təsəvvürdə “Baldır Xaqan” sözlərini yada salır. Baldrın arvadı Nanna sözü də Anna, Anne sözləri ilə fonetik olaraq yaxındır. Maraqlıdır ki, “Nanna” sözü İsveç dialektində ana deməkdir.

Panteonda Var həqiqət ilahəsidir, dilimizdə işlənən var sözünün həqiqət semantikasını nəzərə alsaq, sözlərin bir-birilə səsləşdiyini görürük. Yord ilahəsi-Torpaq ilahəsidir, müəyyən qədər türk dillərində işlənən yurd kəlməsi ilə səsləşir.

“Son dərəcə maraqlıdır ki, “Son” sözü İsveç, Norveç, İsland dillərində “Oğul”, “Övlad” mənalarında işlənir. Biz isə övladsız adama “sonsuz” deyirik. Biz həmişə “sonumuzun” olmasını arzulamışıq. Deməli, Azərbaycan dilindəki “son ” sözünün bir mənası “övlad”, “oğul ya qız” deməkdir. Dilaman “Edda”ya yazdığı müqəddimədə snorri Sturluson sözündən sonra dırnaq açır və “fils de Sturla” sözlərini yazır. Sən demə ki, Nikson Nik oğlu, Cekson Cek oğlu, Anderson Ander oğlu.. imiş.”

Dağ-əcdad kultunun Norveç, İsveç, İslandiyada geniş yer tutması türksöyün-Azərbaycan necə böyük coğrafi arealda yayılmasından xəbər verir. Dünyanın sonu “Edda”da maraqlı təsvir olunur, bu zaman, böyük bir canavar Fenrinin günəşi və ayı udacağından, hər şeyi məhv edəcəyindən bəhs edir. Bu məqamda dilimizdə işlənən “qurdla qiyamətə qalmaq” fikri yada düşür.

Tədqiqatın metodologiyası və metodları: Mövzunun tədqiqində tarixi-ədəbi, nəzəri yanaşma prinsiplərinə əsaslanmaqla təsviri, analiz-sintez, müqayisə, induktiv, deduktiv metodlardan istifadə edilmişdir.

Nəticə

Dünyanın qloballaşdığı, rəqabətin artdığı dövrdə soykökə qayıtmaq, keçmişə boylanmaq bəlkə də çətinidir. Amma hər millətin borcu keçmişini araşdırmaq, haqqı olanı almaq, yaşatmaqdır. V.Aslan yaradıcılığı zamanın elə dövrünə düşdü ki, millət özünüdərək mərhələsindəydi, keçmiş və gələcəklə bağlı yenidən yuxudan ayılmış bütöv bir xalqın aqlında min cür suallar vardı. Bu sualların cavablarını onun yaradıcı irsində tapmaq mümkündür.V.Aslan yalnız ölkəmizin coğrafiyası ilə məhdudlaşmır, Skandinaviyadan Çinə qədər, Anadoludan Oxot dənizinə qədər türkdür.

ƏDƏBİYYAT:

1. A. Vaqif "Səyahətnamə". Bakı, Elm nəşriyyatı, 1994.
2. A. Vaqif "Aydın". Bakı, Elm nəşriyyatı, 1993.
3. A. Vaqif "Ruhlarla söhbət". Bakı, Ozan nəşriyyatı, 1997.
4. A. Vaqif "Seçilmiş əsərləri". II cild. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2009.
5. M. Həbibillah "Türkün əzəməti haqqında dastan". Şəki qəzeti, 24 aprel, 1998.
6. M.Səlim "Ruhlarla söhbət". Zaman qəzeti, 20 noyabr, 1997.
7. X.Teymur "Ruhlar öyüd verir". Şəkinin səsi qəzeti, 2 fevral, 1998.
8. Ziya Göyalpın "Türküllüyün əsasları". Ankara,1925.

SÜLEYMAN RƏHİMOVUN "MƏHTABAN" TARİXİ POVESTİNDƏ SOSIAL-SİYASİ GERÇƏKLİKLƏRİN ƏDƏBİ İNİKASI

Əli HƏŞİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi
aliheshim@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan nəsrinin görkəmli siması olan Süleyman Rəhimovun yaradıcılıq yolundan bəhs olunmuş, onun yaradıcılığında cənub mövzusunun işlənməsi məqamlarına diqqət yönəldilmişdir. Həmçinin S.Rəhimovun "Məhtaban" tarixi povestində Cənubi Azərbaycan həyatı, məşrutə hərəkatının bədi əksi məqamları tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, povestdə məşrutə hərəkatından, Cənubi Azərbaycan həyatından bəhs olunmaqla dövrün sosial-siyasi gerçəkləri haqqında dolğun informasiyalar verilmişdir.

Açar sözlər: S.Rəhimov, "Məhtaban", tarixi povest, məşrutə, ədəbi həqiqət, tarixi kolorit

Azərbaycan nəsrinin görkəmli simalarından biri də Süleyman Rəhimovdur. Süleyman Rəhimovun yaradıcılığında tarixi mövzulu povestlərin xüsusi rolu vardır. Bu mənada Süleyman Rəhimovun maraqlı povestlərindən biri də "Məhtaban"dır. Povest haqqında ədəbiyyatşünas Nurlana Əliyeva yazır: "Bu əsər yazıcının 1970-ci illərdə sosialist realizmi qəliblərindən çıxmaq, ümumbəşəri mövzulara toxunmaq cəhdlərinin nəticəsi idi" (1, s. 212). Povest Süleyman Rəhimov yaradıcılığında ənənəviləşən cənub mövzusunda qələmə alınmışdır. Elə povestin əvvəlində də əsəri müəllif Balaş Azəroğlu və Mədinə Gülginə ithaf etdiyini oxuyuruq. Povestdə hadisələr Xiyabani hərəkatının başlanmasından az əvvəl təsadüf edir. Cənubi Azərbaycanda xanlıqlar arasındakı münasibətlər, çəkişmələr, güc, hakimiyyət, mənəmlilik, torpaq ehtiraslarının kor etdiyi xanların acınacaqlı vəziyyəti bədi boyalarla təsvir edilir. Ərdaha xanı Məmalik, onun qızının qaynatası, uzun illər aralarında çəkişmələr gedən, qızını oğluna verdikdən sonra münasibətləri yaxşılaşmış kimi görünən "Çalbiğ Hülakü" xan, bir zamanlar xanlığın sadıq, cürətli, qüvvətli pəhləvanı olan Pəhləvan Məhəmmədin ölümündən sonra kimsəsiz qaldığı üçün Məmalik xanın himayəsinə aldığı Məhtaban və digər yardımçı obrazların iştirakı ilə qurulan süjetdə Məhtabanın acınacaqlı həyatı, iztirabları, mənəvi sıxıntıları, kimsəsizliyi daha səlis boyalarla qələmə alınır. Məmalik xanın ilk əvvəllərdəki etinasızlığı, qızı Ərmağanın xanlığa varis gələ bilər deyər qəbul etmədiyi Məhtaban, dolayısıyla Məmalikin ölümündən sonra xanlığın nəvəsinə, Məmalikin qız nəvəsinə qalması üçün planlar quran Hülakü xanın oyunları müqabilində yaranan mürəkkəb situasiya özlüyündə dövr haqqında çoxsaylı informasiyalar verir, bir çox mətləblərin aydınlaşmasına səbəb olur. Bir zamanlar Pəhləvan Məhəmmədin qorxusundan quşların qanad saxlamadığı evə indi Məmalik xan rüxsətsiz girir, göz qoyduğu Məhtabanın məhrəminə girir və daha sonra özünə oğlan varis axtarışı ilə Məhtabanla kəbin kəsdirməsi hadisələri yeni məcraya sürükləyir. Ər-arvad olmalarına rəğmən aralarındakı yaş fərqi, baxış bucağı, fərqli dünyagörüş, düşüncə onlar arasındakı uçurumları azaltdıqca Məhtaban yüklənir, xanlığa oğlan varis gələcəyi ümidi Məmalik xanın xarakterində çox şeylərin dəyişməsinə səbəb olur. Şirinin məhəbbəti ilə xarakter dəyişiminə məruz qalan Xosrovlə

müqayisədə Məmalik daha ziddiyətlidir, mənəbpərəstlik girdabında boğulandır. Şirinlə müqayisədə Məhtaban daha mütidir, mübariz deyil, iradəsizdir, asanlıqla tabe olandır, sadəcə mənəvi dünyası, daxili təmizliyi, paklığı ilə təsir gücü yaradır. Məmalik öz iradəsi ilə Məhtabana tabe olur. Məhtaban iztirabları ilə ucalır, mənəvi sıxıntıları, əlacsızlığı ilə böyüyür. Oğlu olur, sonra öldürülməsi ilə ziddiyətlər daha da gərginləşir. Ərmağan öz daxili ziddiyəti ilə, öz atasına münasibəti ilə ikrah hissi doğurduğu kimi oğlu, əri, qaynatası ilə münasibətləri ilə də mürəkkəb psixoloji vəziyyətini sərgiləyir. Yazıçı isə onun davranışlarında, psixologiyasındakı pozuntuları daxili “mən”i ilə birgə açmağa çalışır.

Əsərdə diqqəti cəlb edən məqamlar içərisində mətn daxilində verilən informasiyalar nəticəsində dövr haqqında yaranan bitkin fikir, dolğun mənzərə maraq kəsb edir. XX əsrin əvvəlləri İran-Cənubi Azərbaycan mühitində hakimiyyətlərarası çəkişmələr, köhnə idarəçilik sistemi və bunun gətirdiyi bəlalər haqqında qənaəti yazıçı oxucunun öhdəsinə buraxmaqla maraqlı gediş edir. Pəhləvan Məhəmməd sərdari-milli Səttarxanın dəstəsində Qacarlara qarşı vuruşmuşdur. Pəhləvan Məhəmmədin xidmətlərinin müqabilində sadə xalq kütlələrinin onu unutmaması, sonda Məhtabanın Xiyabani hərəkətinin alovlandığı dövrdə yatmış ocaqlarda, “papaq altındakı qəhrəmanlar”la birliyi, əslində isə sistemə qarşı mübarizəsi diqqət mərkəzinə çəkilir. Əsərdən oxuyuruq ki, Pəhləvan Məhəmməd Sərdari Milliyədə Qacar qoşunlarına qarşı vuruşmuşdur. Bu informasiya yarımçıqlığı ilə diqqəti cəlb etdiyi kimi Məhtabanın övladının tərbiyəçisinin xaricdən gətirilməsi faktı da özliyündə İranda Qərb sisteminə maraqlıdan, qərbin buraya ayaq açdığından xəbər verir. Bu kimi faktların timsalında onu da deyək ki, əsərdə yazıçı diqqətsizliyindən olsa gərəkdir ki, müəyyən çatışmamazlıqlar da vardır. Məsələn, povestin 125-ci səhifədə Ərdahanın gah qonaqlığa gəlmədiyi yazılır, gah qonaqlıqda təsvir edilir. Yaxud “Məhtaban daha ağlamayanda da ağlayır” (4, s. 116) kimi ifadə emosional təsir gücü daşıyır, amma informasiya yarımçıqdır, yaxud yazıçı fikri cilalamayıbdır. “Çalbiğ Hülaku”nün Məmalikin xanlığını əlindən almaq istəyi və bununla bağlı niyyəti o qədər təkrar olunur ki, oxucunu usandıra bilər. Bütün bunlarla birlikdə Süleyman Rəhimov qəhrəmanını bu cür qaranlıq mühitin içərisindən aydınlığa, mübarizələrlə dolu bir sabaha çıxarır və əsas kimi Xiyabani hərəkətinin alovlanması verilir. Artıq müti, çarəsiz, iradəsiz kimi bildiyimiz Məhtaban Sərdari-milliyədə Səttarxanın sağ əlidir. Oxucu bununla aydın sabahlara ümidlə baxmağı öyrənir. Nəticə olaraq gözəl olsa da yazıçı bunu sevet gerçəkliyi üzərindən, sovet ideologiyasının diqtəsinə uyğun şəkildə gerçəkləşdirir.

Qeyd edək ki, Süleyman Rəhimovun “Məhtaban” povesti bütünlükdə Cənubi Azərbaycanın xanlıqları, buradakı ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyat, sosial vəziyyət haqqında çoxsaylı informasiyalar verir və bunun da kökündə yazıçı kimliyi durur desək yanlışdır. Əsəri “nağıl povest” kimi dəyərləndirən ədəbiyyatşünas Nurlana Əliyevanın da qeyd etdiyi kimi povestdə folklor motivlərindən təsirlənmə çox güclü şəkildədir. Belə ki, əsərdə dövrün sosial mənzərəsi dolğunluqla əks etdirilir, ailə, mənəvi yaşam şərtləri, dəyərlər sistemi, xalq yaddaşına bağlılıq, milli adət-ənənələrin yaşadılması baxımında süjetdə əksini tapan məqamlar diqqəti cəlb edəndir. Belə ki, yazıçı xanla Məhtaban arasında yaş fərqi təsvir edərkən el dilində hələ də özünü qoruyan bir məsəldən istifadə edir: “papağınla vur, yıxılmadı, qız sənindir” (4, s. 21). Məhtabana Məmalik xanın dediyi “Qız, eşq-məhəbbətə sərhəd-sünür yoxdur!” (4, s. 9) sözlər maraqlı olduğu kimi “sünür” komponentinin dialekt söz kimi mənə ifadəsi də maraq doğurur. Bir başqa məqama diqqət yetirək. Dəqqilbab etmək, yəni qarını döymək kimi maraqlı dil faktının əsərdə yer alması da maraqlıdır ona görə ki, bu gün Naxçıvan ərazisində- Ordubad rayonunun bir qisim kəndlərində darvaza qapısını döymək üçün asılan döyəcə-dəmirə dəqqilbab deyilir və bu ifadələrin eyniyyəti dialektlərdə yaşayan sözün bir mərkəzdən gəlməsinə dəlalət edir. Bu sırada Cənubi Azərbaycanda el adətləri, mərasimlərin keçirilmə şəkli, ayinlər və bütün bunların qədim adətlərimizin daşıyıcısı olması, yaşadılması faktorunu diqqət mərkəzinə çəkməklə yazıçı sözlə deyə bilmədiklərini deyir.

Əsərin zəngin obrazlar qalareyası vardır. Ərmağanın oğlu Ərşad, onun ucbatından öldürülən xidmətçi Xədicə, xaricdən gəlmiş tərbiyəçi və digər obrazlar hadisələrin açılışında önəmli rol oynamaqla yanaşı yazıçının bütün ciddi-cəhdlə yaratmağa çalışdığı mühitin iç üzünün açılmasında əhəmiyyəti dərəcədə rol oynayır.

Sonda Məhtabanın acınacaqlı taleyi fonunda izlənən süjet oxucunu işıqlı sabaha səsləyir. Bu işıq əsərin yazıldığı dövr üçün daha parlaqdır. Əsərin ideyası ilə əsərin yazıldığı dövrün siyasi mühiti arasında paralellik görünən ədəbiyyatşünas Nurlana Əliyeva yazır: “Əsərdə qoca xanın öz ata mülkündə həyata keçirdiyi yeniliklər 1960-cı illərdə Stalin tərəfdarları ilə reforma(islahat) tərəfdarları arasındakı mübarizələri xatırladır” (1, s. 213).

Bütün bu müsbət keyfiyyətləri, çatışmamazlıqları ilə birlikdə Süleyman Rəhimovun “Məhtaban” tarixi povesti janrın uğurlu nümunəsidir ona görə ki, XX əsrin əvvəlləri Cənubi Azərbaycan həyatı haqqında

dolğun informasiya verir, dövr, mühit haqqında bitkin fikir formalaşdırır, xalq yaddaşından, el mərasim və adətlərindən, zəngin dil faktlarından məharətlə istifadə olunur, təsvir və ifadə vasitələrinin əlvanlığı ilə diqqəti cəlb edir, janr qarşısında ədəbiyyatşünaslığın qoyduğu tələblər əsasən gözlənilir. Yazıldığı dövr üçün böyük missiyaları yerinə yetirmək iqtidarında olan “Məhtaban” povesti Azərbaycan ədəbiyyatının gerçəkliyi, tarixi nəsrin uğurlu nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva Nurlana. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. (1941-1991). Bakı: Elm və təhsil, 2013
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Bakı: 2007
3. Seyidov Yəhya. Süleyman Rəhimov. Bakı: Azər nəşr, 1971
4. Rəhimov Süleyman. Seçilmiş əsərlər 2 cildə, I cild. Məhtaban. Bakı: Şərq-Qərb, 2005(s. 15-153).

OĞUZNAMƏLƏRDƏ ADI ÇƏKİLƏN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ ADLAR

Əkrəm HÜSEYNZADƏ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ekrem.h@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə qədim Azərbaycanın bir çox yerlərinin adlarından bəhs olunur ki, onların əksəriyyəti Naxçıvan diyarındadır. Araşdırma zamanı Naxçıvan regionuna məxsus Əlinca, Dərələyəz, Ağ qaya, Altun taxt, Qaraçuq, Şaruk (Şarur), Dərəşam, Göyçə dəniz (Göygöl) və s. kimi tarixi əhəmiyyətli 50-dən artıq toponim və mikrotoponimin olduğu qeyd edilmiş və müəllif tərəfindən onların bəzilərinin izahı verilmişdir.

“Oğuznamə”lərdə adı çəkilən maraqlı və tarixi əhəmiyyətli adlardan biri də “Kanlı”, “Kanglı”, “Ganlı Qoca..” etnonimidir. Təsadüfi deyil ki, hazırda əksər tədqiqatçılar bu adın Kəngərli türk tayfa adının ilkin forması olduğunu qeyd edirlər. Bu faktlara dayanaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan, eyni zamanda Azərbaycanın digər regionlarında mövcud olan Kəngərli soyadı qədim “Kanlı” tayfasının adı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: Nuh Peyğəmbər, Oğuz türk tayfaları, Günortac, Sallaxana, Qazan xan

РЕЗЮМЕ

В статье упоминаются названия многих местностей древнего Азербайджана, большинство из которых находится в Нахчыване. Алинджа, Шарур-Даралагез, Аг-гая, Алтун тахт, Карачуг, Карасух, Шарик (Шарур), Дерешам, Гёйче дениз (Гёггёль) и др. Зафиксировано и разъяснено более 50-ти исторически важных топонимов и микропонимов, принадлежащих нахчыванскому региону.

Среди упоминаемых в «Огузنامه» и вызывающих большой интерес исторически важных названий есть такое как «Канлы», «Канглы», «Ганлы годжа», что связано с именем древнего племени «Канглы», проживающего в других регионах Азербайджана и относящегося к роду Кенгерли.

Ключевые слова: пророк Ной, тюркские племена огузов, Гюнортадж, Саллахана, Газан хан

SUMMARY

The article deals with many place names of Azerbaijan which majority of them are exist in the territories of Nakhchivan. During the investigation it is noted that more than 50 toponyms and microtoponyms as Alinja, Daralayaz, Agh gaya, Altuntaxt, Garachug, Sharuk (Sharur), Darasham, Goyja daniz (Goygol) etc. exist in these territories and belong to Nakhchivan and some part of them have been explained by the author.

One of the interesting and historical importance names exist in “Oghuznames” is “Kanli”, “Kangli”, “Ganli Goja” ethnonym. It is not by chance that at present majority investigators notes that this name is the first form of Kangarli turkic tribe name. According to these facts we can say that the Kangarli surname exist in Nakhchivan, the same time in other regions of Azerbaijan are related with “Kangli” tribe name.

Key words: Prophet Noah, Oghuz turkic tribes, Gunortaj, Sallakhana, Qazan khan

Azərbaycan folklorunun ideya əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət səhifəsini özündə birləşdirən folklor irsinin toplanması, araşdırılması və nəşri ilə də ciddi şəkildə bağlıdır. Yazıya alınmayan, hafizələrdə yaşaya-yaşaya zamanəmizə qədər gəlib çatan folklor nümunələrinin xalq dilindən olduğu kimi götürüb tədqiq olunması çox mühüm şərtdir. Şübhəsiz, şifahi xalq ədəbiyyatının çoxvariantlılığı burada xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Uzun illər boyu xalqımızın ulu abidəsi olan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı, tariximizi, ədəbiyyatımızı, folklorumuzu, mədəniyyətimizi, incəsənətimizi və bunun kimi bir çox elementləri özündə cəmləşdirən ilk ana kitabımızdır. Bu yazılı abidəmizdə Vətənin dağları, çölləri, bulaqları, al-əlvan çəmənləri, əzəmətli qalaları, abidələri haqqında söhbətlər gedir.

Dastanın boylarında Qədim Azərbaycanın bir çox yerlərinin adları çəkilir ki, onların bir çoxu Naxçıvan diyarındadır: Əlincə, Şərur-Dərələyəz, Ağ qaya, Altun taxt, Qaraçuq, Qarasux, Şərik (Şərur), Dərəşam, Göyçə dəniz (Göyçöl), Günortac (Günorta daşı), Sallaxana, Qazan və s. Ümumiyyətlə Naxçıvan regionunda dastanın qəhrəmanlarının adını yaşadan 50-dən artıq toponim və mikrotoponim qeydə alınmışdır (8,10-11).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunun Kilit və Kotam kəndlərində qədim Oğuz türk tayfaları yaşamışdır ki, onlardan birinin adı İşqular (İç oğuzlar), digəri isə Diqliqoz (Dinqiliqoz) adlanır ki, bu da dış Oğuzların adı ilə bağlıdır. Hətta bəzi mənbələrdə göstərilir ki, Salur Qazanın sərkərdələrinin birisinin adı Dinqili bəy olmuşdur (9, 21). Dastandan məlum olur ki, orada gedən proseslərin mühim bir qismi Naxçıvan ərazisində baş vermişdir. Bayandır xan və Qazan xan hakimiyyətləri, onların iqamətgahları çox ehtimal ki, bu ərazilərdə olmuşdur.

Dastanda öz əksini tapmış şəxs, tayfa və yer adları habelə digər adlar bu gün insanlarımızda vətənpərvərlik, igidlik, yurd sevgisi, tarixi keçmişini yaşatmaq kimi keyfiyyətlərin yaranmasında mühüm əhəmiyyəti var.

Dədə Qorqud dastanında və “Oğuznamə”lərdə adı çəkilən və böyük maraq doğuran, tarixi əhəmiyyət kəsb edən adlardan biri də “Kanlı”, “Kanqlı”, “Qanlı Qoca..” adıdır ki, bu ad bu gün Naxçıvanda və Azərbaycanın digər yerlərində yaşayan Kəngərli soyadını daşıyan qədim “Kanqlı” tayfasının adı ilə bağlıdır.

Kəngərlilər tarixən cəsur, cəngavər döyüşçü bir türk qəbiləsi olmuşdur. “Kəngərli” sözü bəzi mənbələrdə qəhrəmanlıq, igidlik mənasını ifadə edən “Qanq+ər+eli” kəlmələrindən meydana gəldiyi də göstərilir.

Kəngərlilər Naxçıvanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında, bu diyarın idarə edilməsində, düşmən təcavüzündən qorunmasında həmişə mühüm və qəhrəmanlıq rolu oynamışlar. Bu tayfa adının köklərinin çox qədim tarixlərə getdiyini və bu adın Dədə Qorqud dastanlarında, “Oğuznamə”lərdə, Oğuz Xaqan dastanlarında işləndiyini görə bilirik. Akademik İsmayıl Hacıyev yazır ki, “Oğuz türkünün ən qədim qollarından biri Kəngərlilərdir... “Kitabi Dədə Qorqud”da Kəngərlilər “Kanqlı” adı altında xatırlanır” (2,79). Elə Dədə Qorqud kitabında da belə yazılır: “Qanlı Qoca-personajın adı kitabın bütün çaplarında səhv olaraq “Qanlı Qoca” kimi oxunmuşdur. “Kanlı” xalqımızın yaranmasında iştirak etmiş qədim soyköklərdən biri olan Kəngərlilərin qədim adıdır” (4,261)

Tarixi mənbələrin qeydinə görə və bəzi rəvayətlərə görə bizim eramın IV-əsrində Muğanın Cənubunda Hun-türk tayfaları yaşayırdılar. Bunların arasında Kəngərlilər çoxluq təşkil etmişlər. Tarixşünas alimlər göstərmişlər ki, “Kəngərli mənşəli qəbilələr eramızın IV-VII əsrlərində indiki Azərbaycan Respublikası və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda və bu yerə yaxın bölgələrdə qədimdən məskunlaşmışlar” (2,79).

Rusiyada konsul olaraq İrana gedən Yermolov yolüstü bir neçə gün Naxçıvanda Naxçıvan xanı Kalbalı xana, onun oğlu Ehsan xana qonaq olmuşdur. Yermolov xatirəsində bu yolüstü görüş haqqında xatirəsində yazır ki, Kalbalı xan Kəngərli mənə dedi ki, üç min ildən artıqdır ki, bizim Kəngərli tayfası bu ölkəni idarə etmişdir. Bizə xoş münasibət göstərənlərə sadıq dost olmuşuq, düşməni isə nifrətlə qarşılamışıq, bədənimizi onlardan cəsarətlə qorumuşuq.

XI əsrdə Naxçıvan hakimi Məlik Cəstan Kəngərli Naxçıvan üzərinə hücumu keçən düşmən ordusunu darmadağın etmişdir. O zaman Naxçıvanda yaşayan böyük şair və müəllim Qətran Təbrizi Məlik Cəstanın qəhrəmanlığını tərifləyərək onun şərəfinə böyük bir mədhiyə də yazmışdır.

“Cəstan Allahın köməyi tac-mülkün qılınıcı ilə

Tac-təxti düşməndən qorudu

Hökmdar gecə-gündüz taxt başında

Qurd sürüyə düşən kimi düşmənlərin üstünə düşdü....”(10,18)

Şair divanında Cəstanın oğlu Şəmsəddin Kəngərli və Naxçıvan şahı Əbü Dülaf haqqında da bir sıra mədhiyələr yazmışdır. Onların da Naxçıvanı qorumaqda göstərdikləri qəhrəmanlıqlarını tərif etmişdir.

Xalqımızın ən qədim folklorlarından olan “Oğuznamə”lərdə də Kəngərlilərin qədim adı keçməkdədir. Azərbaycanın Oğuz elinə daxil olması tarixi mənbələrə də məlumdur. Bir çox alimlər oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmişlər. Faruq Sümərin “Oğuzlar” əsərində deyilir: “Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadlarıdır... Oğuzlar Türkiyə türkləri, Azərbaycan türkləri, İran və Türkmənistan türklərinin atalarıdır” (1,6). F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sini farscadan tərcümə edən R. M. Şükürova qeyd edir ki, bu “Oğuznamə” ya Anadoluda yazılmış, ya da Azərbaycanda yazılmışdır (9,263). “Oğuznamə”də oxuyuruq ki, “Azərbaycan” türk sözüdür. “Azər” türkcə “Yüksək”,

“Bayqan” isə yer, məkan deməkdir (3,41).

“Oğuznamə”lərdən məlum olur ki, arabani kəşf edənlər Kanqlı tayfası olmuşdur. “Oğuznamə”də deyilir: “...Oğuz Kağanın çeriyyində bacarıqlı, cüssəli bir kişi vardı. Bu kişi bir araba çapdı... Arabalar gedəndə “Kanğa, kanğa” deyər səs çıxarırdılar. Onun üçün arabaya “Kanğa” adı qoydular. Oğuz Kağan kanğaları gördü, güldü, ayıtdı. Qoy yüklü arabaları əsirlər çəksin. Sənə verilən “Kanğalıq” adı qoy kanğanı yada salsın”(3,28).

Dədə Qorqud hekayələri Oğuz dastanının bir hissəsi və ya davamı kimi də adlandırılı bilər. Elə kitabın içində də bu hekayələrin Oğuznamə adlandırıldığını görürük. “Qazılıq qoca oğlu Yeynək boyu”nda deyilir: “...Min yerdə ipək xalça döşənmişdi. İç Oğuz və Daş Oğuz bəyləri məclisə toplaşmışdı...Dədəm Qorqud gəlib boy boyladı soy soyladı. Bu Oğuznamə Yeynəyin olsun!- dedi” (4,195).

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Fuad Köprülü Dədə Qorqud kitabındakı on iki boyun hər birini ayrıca “Oğuznamə” adlandırmışdır (1-13).

Fəzlullah Rəşidəddinin (XIV əsr) “Oğuznamə”sində Oğuzun şəcərəsi verilmişdir ki, bunun Nuh Peyğəmbərdən (*s.ə.s*) gəldiyi göstərilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nuh Peyğəmbərin (*s.ə.s*) gəmisinin Naxçıvanda Gəmiqayada-onun Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıqda (3906 m) oturması və Nuh Peyqəmbərin (*s.ə.s*) qəbrinin Naxçıvanda “Köhnə Qala”da olması mənbələrdə göstərilir. Naxçıvanlı realist rəssam Bəhrüz Kəngərli (1892-1922) 1919 və 1921-ci illərdə Nuhun qəbrini bir neçə variantda rəsmini çəkmişdir. Sərdabəli bu məzar palçıq kərpicdən hörülmüş və yer üstündən 1, 1.5 metr yüksəklikdə dairə şəklindədir. Çox maraqlı və diqqət çəkici budur ki, Gəmiqayada ekspedisiyada olduğum zaman rast gəldiyim məzar yerləri də ənənəvi qaydadan fərqli olaraq dairəvi şəklində olaraq daş parçalardan yer üstündə hörülmüşdür. Rəvayətə görə Nuhun övladlarından birinin adı Yafəs olmuş və Yafəsin oğlu olarkən Nuh peyğəmbər ona Türk adını vermişdir. Türkün də övladlarından birinin adı Əlincə olmuşdur ki, Əlincə qalası da Naxçıvandır.

“Oğuznamə”lərdən bu da məlumdur ki, Kəngərli ilk dəfə olaraq vəhşi atı əhliləşdirmiş, hündürə qalxaraq ərazini idarə etmiş, ilk dəfə at sürəti əldə etmiş və daha sonra da araba kəşf edərək ondan nəqliyyat növü kimi istifadə etmişlər. Gəmiqayada qayaüstü rəsmlərdə iki və dörd təkərli at araba rəsmləri bir neçə yerdə təsvir olunmuşdur.

Göründüyü kimi Kəngərli tayfalarının adı ən qədim folklor nümunələrimizdə adı keçməklə qədim kökə malik olub, tarixi əhəmiyyət daşımaqdadır.

Hər bir xalqın tarixində çoxəsrlik mədəniyyəti, tarixi, mifik yaddaşı onun incəsənətində konkret, olaraq folklor sənətində, musiqi yaradıcılığında öz əksini tapır. Bunların içərisində folklorun sənətinin xüsusi yeri və mövqeyi vardır. Ümumiyyətlə xalqımızın tarixi keçmişini, milli düşüncəsini, ictimai varlığını özündə yaşadan folklorumuza çox həssas münasibət həmişə aktualıq kəsb etməsidir. Folklor nümunələri milli salnamə kimi çox əhəmiyyətli mənbə və qaynaqlardır və onlara milli müstəvidən yanaşılması vətəndaşlıq borcudur.

Məlumdur ki, sovet dönəmində bu nümunələrin milli müstəvidə araşdırılmasına qarşı ciddi əngəllər var idi və süni şəkildə yaradılan sədlər bir çox tarixi və əbədi həqiqətlərin üzünə qara pərdə çəkmiş, araşdırmaların ideoloji yöndə aparılmasına rəvac vermişdi. Bütün bunlar isə folklorşünaslığımızın işini xeyli çətinləşdirmişdi. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan folklorşünaslığı XI əsrin 30-40-cı illərindən tədqiqata çəlb olunmuşdursa H.Araslı, M.H.Təhmasib, V.Xulufu, S.Əlizadə, F.Köçərli və s. kimi folklorşünaslar tədqiq etdikləri folklor nümunələrini 50-60-cı illərdə sovet ideologiyasının təsirinə məruz qalmasına bir o qədər də imkan yaratmamışdır.

Dövlət müstəqilliyimizin bərpaşından sonra bu istiqamətdə elmi tədqiqatları aparılması üçün geniş imkanlar yaranmış, ilkin qaynaqlar əsasında milli-mənəvi dəyərlərin bərpaşı sahəsində mühüm işlər görülmüş, ciddi elmi qənaətlər əldə olunmuşdur.

Müstəqilliyimizin yaratdığı imkanlar əsasında şifahi xalq ədəbiyyatına dair materialların toplanması, nəşri, tədqiqi işləri xeyli genişlənmiş, Azərbaycan folklorşünaslığının sürətlə yeniləşməsi, zənginləşməsi yeni bir mərhələnin başlanğıcını yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Faruq Sümer. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992.
2. İsmayıl Hacıyev, Şükür Məmmədov “Naxçıvan və Naxçıvanlılar” Bakı-Elm-2001.
3. Oğuznamə.Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987.
4. Kitabı Dədə Qorqud. Tərtib edən və müqəddimə yazanı Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.
5. Məhəmməd Fuad Köprülü. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar. Bakı-Sabah-1996, səh.58.
6. V. Q. Əliyev Gəmiqayaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1992.

7. Ş. A. Cəmşidov Kitabı Dədəm Qorqud. Bakı: Elm, 1999.
8. S.Y. Babayev "Naxçıvanda Kitabı Dədə Qorqud toponimləri", Bakı-1999.
9. F. Rəşidəddin "Oğuznamə", Bakı-1997.
10. Q.Təbrizi Divan. Fars dilindən çevirəni Qulamhüseyn Beqdeli.Bakı: Az.SSR EA, 1967.
11. M. Cəfərli. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: 2010.

MÜASİR NƏSR

Arzu İMANQULİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
arzu.imanquliyeva@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Sovet dövr nəsri ədəbiyyatı ilə müasir dövr nəsri ədəbiyyatını qarşılaşdırsaq, müəyyən fərqlərin ortaya çıxdığını görə bilərik. Belə ki, Sovet dövrü nəsrində qəhrəmanlar ideoloji qəhrəmanlar idilər. Yəni onlar sovet ideologiyasına rəhbərlik edirdilər. Bu dövrdə təsvir olunan qəhrəmanların sadəcə əməyi, işi göz qabağında idi. Qəhrəmanların daxili aləmi isə kölgədə qalırdı. Lakin müasir dövr nəsrində qəhrəmanların hiss-həyəcanları, daxili aləmi, düşüncələri ön planda idi. Bu nəsrin yaranması ilə ədəbiyyatda sosialist realizminin süni prinsiplərinin hegemonluğuna son qoyuldu və ədəbiyyatımız öz milli ənənələrinə doğru addımlamağa başladı.

Açar sözlər: *nəsr, zaman, dövr, qəhrəman.*

Sovet hakimiyyəti özünəqədər heç bir bənzəri olmayan yeni dövlət quruluşu idi. Bu dövlət azadlıq şüarları ilə gəlmişdi, lakin yaşama gücünü millətin və milli ərazilərin istismarı hesabına təmin edirdi. Bunun üçün də o xüsusi proqram həyata keçirirdi. Bu proqrama görə, sinfi-siyasi münasibətlər ön planda idi. Nefti, pambığı ilə zəngin olan Azərbaycan sözdə müstəqil, əməldə isə "siyasi müstəqillikdən" tamamilə azad edilmiş respublikalardan birinə çevrilmişdi. Belə bir dövrdə müxtəlif fikirlər yayıldı ki, Azərbaycanda heç ədəbiyyat olmamışdır, mövcud olan klassik ədəbiyyat isə dini ideologiyanın təsiri altında yaranmışdır. XX əsrin əvvəllərində bədii nəsrin inkişaf etməsinə səbəb olan əsas amillərdən biri müstəmləkə şəraitində yaşayan insanların əlində uca tribuna olan dövrü mətbuatın yaranması idi. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da dövrü mətbuatın yaranması ilə nəsr inkişaf etməyə başladı. Əvvəllər Azərbaycan ədəbiyyatının ana xəttini poeziya təşkil edirdisə, indi isə bunu XX əsrdən, xüsusilə də 60-cı illərdən nəsr əvəz etdi. Belə ki, Sovet dövrü ədəbiyyatında nəsr əsərlərdə qəhrəmanlar daha çox ideoloji qəhrəman idilər. Yəni onların hərəsi ayrı-ayrılıqda bir ideologiyaya xidmət edirdilər. Cəmiyyət də buna əsasən onları ideallaşdırırdı. Ümumiyyətlə, bu dövrdə ədəbiyyatda əsərləri oxuduğumuz zaman aydın olurdu ki, bu qəhrəman müsbətdir ya mənfi, realdır ya idealdır. Burada yazıçılar üç müstəvi üzrə hərəkət edirdilər: Zaman, qəhrəman və mühit. Bunların hamısı bir-birilə əlaqələnməli idi. Yəni, qəhrəman zamana və mühitə görə verilməli idi.

Qeyd etməliyik ki, «yeni Azərbaycan nəsr» termini ilk dəfə Bakı mətbuatında yox, Moskva ədəbi mətbuatında ortaya gəlib və orada yaşayan azərbaycanlı alim və tənqidçi Svetlana Əliyeva tərəfindən işlədilmişdir. Aydındır ki, belə termin Bakı ədəbi mühitində yaransaydı, mühafizəkarların, qocaların etirazına səbəb olardı. Çünki bu terminlə onlar özlərini keçmişə aid edilmiş adamlar sayardılar və bundan qeyzlənirdilər.

Artıq ötən əsrin 60-80 -ci illərində Azərbaycan nəsrinin həm ideya istiqamətində, həm poetikasında, həm də qəhrəmanların təsvirində müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə də, 60-cı illərdə ədəbiyyata gəlmiş yazarlar öz əsərlərində sosial-mənəvi sıxıntıyı əks etdirməyə başladılar. Həmin vaxt nəsrdə, şeirdə gedən bu prosesi müşahidə edən Mehdi Hüseyn yazırdı; "Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də bir yeni mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qəti mövqe tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyl göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir". Burada Mehdi Hüseyn haqlı olaraq bildirir ki, yeni nəsrə keçməyimizə baxmayaraq bizim tariximiz qorunub saxlanılır, ciddi şəkildə dəyişiklik olunmur. Bu da bütün ictimaiyyətə məlumdur. Həqiqətən də müasir nəsr nümunələrinə baxdığımız zaman ortaya çıxan yenilikləri tam aydın şəkildə görə bilərik. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Sovet dövründə qəhrəmanlar ideoloji qəhrəmanlar idilər, hərəsi bir

ideyalogiyaya xidmət edirdilər. Lakin müasir dövr nəsrində belə deyil, burada insan var. Bu insan müsbət və ya mənfi, real və ya ideal ola bilər. Çağdaş Azərbaycan oxucusu isə sovet dövründə təsvir olunan qəhrəmanı yox, müasir dövrdə təsvir olunan insanı qəbul edir. Ümumiyyətlə, gerçək ədəbiyyatın işi elə real insanı yaratmaqdır.

Bunu da qeyd edək ki, tənqidçi Akif Hüseynli yeni nəsrə dair öz fikirlərini belə bildirir; “Yeni Azərbaycan nəsrinin meydana gəlməsini kiminsə adı ilə bağlamaq kökündən yanlışdır. Son otuz ildə yazılmış və ədəbiyyatımızdakı yeni cərəyanlarla, təmayüllərlə səsləşən bütün istedadlı əsərləri cəsarətlə həmin nəsrin nümunələri hesab etmək olar”{1;20}. A.Hüseynli haqlı olaraq bildirib ki, yeni dövrü hansısa yazıçıyla və ya hansısa uğurlu bir əsərlə bağlamaq olmaz. Düzdür, müəyyən qədər baxdığımız zaman İsa Hüseynov yeni nəsrdə yaratdığı əsərləri ilə dönüş yaratmışdı, bununla belə yeni nəsrin onun adıyla bağlamaq düzgün deyil. Çünki İsa Hüseynovdan əvvəl İlyas Əfəndiyevin, Mirzə İbrahimbəyovun, Süeylman Rəhimovun yaradıcılığında müasir nəsr nümunələrinə rast gələ bilərik.

A.Hüseynlidən fərqli olaraq, Vaqif Yusifli “yeni nəsr” dedikdə başqa fikir ortaya qoyur. Belə ki, o, yeni nəsrin zaman məfhumu ilə deyil, “keyfiyyət anlayışı” ilə bağlı olduğuna əminliyini bildirir. Yusifli, yeni nəsrin zamanla heç bir əlaqəsinin olmadığını qeyd edir. O, yeni nəsr nümunəsi kimi sadəcə yazılan əsərin keyfiyyətinə uyğun qiymətləndirir{2; 30}. Əslində bu cür qarşılaşdırmalara ehtiyac yoxdur. Yeni, “zaman, nəsil və keyfiyyət”. Çünki bunların hər birinin öz yeri, öz mövqeyi var. Doğrudur, zamana, mühitə görə qəhrəman, nəsil dəyişir, lakin bunların üz-üzə qoyulması yanlışdır.

Müasir dövr nəsrində Sovet dövrünün başlıca xüsusiyyəti olan üçlük müstəvisi (zaman, qəhrəman, mühit) ləğv olundu. Burada qəhrəman və onun düşüncələri, fikirləri əsas götürülür. Bundan əlavə “sovet adamı” və “sovet həyatı”nın deyil, ümumən insan həyatı və insanın təsviri verilir. Bu dövrdə yazılan əsərlərə diqqət yetirsək, görürük ki, bu əsərlərdə həyat, cəmiyyət, mənəviyyat, yeniliyə cəsarətli fikir ön plandadır. Belə olduqda isə lirik-psixoloji ruhlu əsərlər oxucu rəğbəti, eyni zamanda dəyərli münasibət qazanır.

Ümumiyyətlə, yeni nəsr haqqında danışırkən tədqiqatçılar, bir qayda olaraq, ədəbiyyatımızda yeni qəhrəman tipindən bəhs edirlər. Bizə məlumdur ki, sovet dövrü ədəbiyyatında müəyyən bir qəhrəman tipi vardır. Bu da yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak edən, mənfiliklərə qarşı vuruşan “müsbət qəhrəman tipidir”. Ənənəvi sovet nəsrini canlı, real qəhrəmandan çox, müxtəlif hadisə və epoxal dəyişmələri qələmə alırdı. Yeni nəsr isə yazıçının təsvir və bədii tədqiq obyektini tam əks istiqamətə dəyişdi. Belə ki, yazıçılar o dövrə məxsus olan hadisələr, əhvalatlar haqqında yox, həmin hadisələrin, əhvalatların, zamanın içərisində hadisələri meydana gətirən və bunlarda özünü tapan insanlar haqqında yazırlar. Ənənəvi sovet nəsrindən fərqli olaraq, yeni Azərbaycan nəsrində yazıçılar onları əhatə edən insanları bədii qəhrəman səviyyəsinə qaldıra bilərlər. Bu nəsrin yaranması ilə ədəbiyyatda sosialist realizminin süni prinsiplərinin hegemonluğuna son qoyuldu və ədəbiyyatımız öz milli ənənələrinə doğru addımlamağa başladı.

Yeni nəsrdə xarakterlər, qəhrəmanlar yeni tipdə yarandığına görə, mövzu, ideya baxımından da sovet dövrü nəsrində olan ənənəvi mövzulardan xilas olundu. 1960-1970-ci illərdə bədii nəsrdə təsvir olunan qəhrəmanlar barədə bəzi tənqidçilər iradlarını bildirmişlər. Belə ki, onlar "qəzəb, kin, nifrət oyadan mövzular, surətlər silsiləsindən qəhrəmanlıq, ideal fikir uğrunda mübarizə aparən surətə keçməyə böyük ehtiyac" duyulduğunu qeyd edirlər. Və bunu da həm ədəbiyyatın, həm də yazıçıların qarşısında duran böyük zərurət olduğunu bildirirlər.

Müasir nəsrdə həyatımızın hərtərəfli bədii əksini təsvir edən yazıçılar əsərlərini daha çox povest və roman janrında yazırdılar. Mükəmməl xarakterlər yaratmaq, eyni zamanda insan psixologiyasının dərinliklərinə enmək kimi vacib məsələlərin yerinə yetirilməsi povest, roman və dram əsərləri, nəsr və dramaturgiya sahələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. Bundan əlavə Azərbaycan folkloruna bələd olan nasirlər ona sadıq qalmış, əski qaynaqlara üz tutmuşlar və keçmişlə müasirlik arasında bir bağ yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov A. "Nəsr və Zaman" . Bakı, Yazıçı, 1980, səh. 185.
2. Y.Vaqif "Nəsr: Konfliktlər, xarakterlər". Bakı: Yazıçı, 1986, səh.164

İSTİKLAL ŞAİRİ AHMET CEVAT VE TÜRKÇÜLÜK

Neriman KIRMAN

Türkiye, Kafkas Üniversitesi, Azerbaycan Türkçesi ve Edebiyatı Bölümü
nrmnkrmn28@gmail.com
TÜRKİYE

ÖZET

Azerbaycanlı şair Ahmet Cevat Azerbaycan Milli Marşı metninin yazarı olup, Türk dünyasında tanınan ve sevilen istiklal ve bayrak şairidir. Hayatının sonuna kadar Türkçülük ve Türk düşmanları ile mücadele eden, hayatını bu yolda kurban veren Ahmet Cevat'ın şiirleri bugün de herkes tarafından sevilerek okunmaktadır. Bu bildirimizde de istiklal şairinin Türkçülük ideyalarından bahs edilecek, Türkçülük konulu şiirleri incelenecektir.

GİRİŞ. Ahmet Cevat, tarihsel süreç içerisinde Sovyet Rusyası, Ermenistan ve İngiltere'ye karşı Azerbaycan'ın istiklal mücadelesi için savaşıyor şairlerdendir. O, sadece Azerbaycan'da değil adı "Türk" olan ülkelerde savaşmış, Türk ordusunda savaşmak için İstanbul'da kurulan "Kafkas Gönülleri Birliğine" yazılmıştır. Ahmet Cevat her zaman kendi ülkesinin ve Türk ülkelerinin bağımsızlığı için ve Türkçülük için mücadele etmeye devam etmiştir. Vatanına olan bağlılığını, sevgisini bu şekilde ispatlayan şair 20. Yüzyılların başında Türk milliyetçiliği fikrini ortaya atmıştır.

Ahmet Cevat, 1918-1920 yıllarda Azerbaycan Cumhuriyeti'ni öven, halka moral veren şiirler yazmıştır. "Ben çiğnen bir ülkenin hak bağıran sesiyim" diyen şairimiz halkı mücadeleye davet etmiştir. Ayrıca vatanına olan bağlılığını dile getirmiştir. Ahmet Cevat vermiş olduğu eserleriyle ve mücadelesiyle Azerbaycan'ın Bağımsız Cumhuriyetini desteklemiştir. Yazmış olduğu eserleri tutuklanmasına yol açsa da, bir müddet sonra serbest bırakılmıştır. O, savaşın ortasında eserlerini yazmaya devam etmiş, asıl şair kişiliğini 1920 yılındaki Bolşevik ihtilaline kadar yazdığı eserleriyle almıştır. Birinci Dünya savaşında sadece Azerbaycan'da değil Türkiye'de de mücadeleye katılmıştır. Türkiye'de savaşa katıldığı yıllar edebi kişiliğinin gelişmesine yardımcı olmuştur. 1916'da yazmış olduğu "Koşma" adlı şiirinde Türk dünyasının sevinç ve ıstıraplarını dile getirmiştir. Ahmet Cevat, 1918 yıllarında Bakü'ye gelerek hürriyet ve özgürlüğe kavuşmuş Azerbaycan'a şiirler yazmıştır. 20. yıllarda çok genç olmasına rağmen Türkçülüğü ilk defa dile getirmiştir.

Giderken Turan'a çıktın karşıma
Gölgen devlet kuşu, konu başıma
İzin ver gözümde coşan yaşıma
Dinletsin derdini aha bayrağım.

Şair, 1919 yılında yazılan "Azerbaycan Bayrağına" adlı şiirinde bayrağının önemine vurgu yapmıştır. Turana gideceği sırada bayrağını görmesi, duygulanması, bayrağının gölgesinin devlet kuşu gibi başına konması, derdin dinletisi gibi görmesi şairimizin bayrağını çok sevdiğini göstermektedir. Azerbaycan Bayrağının dalgalanması yazarımızın içinde mutluluğa yol açmıştır.

Ahmet Cevat 1937'de "Susmaram" adlı şiirini yazmıştır. Fakat şiir 68 yıl sonra ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi ise o yıllar gözetim altın da olmasıdır. Ahmet Cevat yakın arkadaşını görmek için hapishaneye gitmiştir. Arkadaşına "şu sözleri ezberle, yok et, zamanı gelince açıkla" demiştir, arkadaş kabul etmiştir ve şiiri ezberlemiştir, daha sonra ise bu sırrı yıllarca saklamıştır. Yazarımızın istediği üzerine arkadaş şiiri yazarımızın oğluna söylemiştir. Ve şiir günümüze aks etmiştir.

Mene dinme , sus deyirsen , ne vahtacan susacam.
Buhranların, hicranlarını mahbesinde kalacam.
Niye susum , konuşmayım , insanlıkta payım var,
Menim ana vatanımdır talan olan bu diyar.

Şairimiz bu dörtlükte susmaması gerektiğini yapılan bu zulmde kendisinin de payı olduğunu vurgulamıştır. Dağılan yerin vatani olduğunu ve susmayacağını belirtmiştir. Ahmet Cevat yazmış olduğu bu şiirinde vatanın her karış toprağının değerini bildirmiştir. Ülkesinin özgür ve bağımsız olmasını istemektedir. Susmanın aksine savaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Her susulduğunda daha çok zarar görüleceğini, ülkesinin parçalanacağını vurgulamaktadır.

Ahmet Cevat, bayrak ve istiklal şairimiz olarak birçok esere imza atmıştır. "Çırpınırdın Karadeniz" adlı şiiri en güzel örneklerindedir. Gence'de 15 Aralık 1915 yılında yazdığı şiiri zor günlerde Türk halkına yol göstermiştir.

İnciler dök, gel, yoluna,
Sırmalar düz sağ soluna
Fırtınalar dursun yana
Selam Türk'ün bayrağına.7

Ahmet Cevat bu dörtlükte özgürlüğün, hürriyetin ve Türk bayrağının bağımsızlığını dile getirmiştir. Savaşın bir kenara bırakılması ve Türk bayrağının selamlanması gerektiğini vurgulamıştır. Türk bayrağının gelişinin umut olduğunu en güzel şekilde karşılama için fırtınaların durmasını yoluna inciler dökülmesini istemiştir. İki ülke arasında kardeşliği vurgulamıştır. Ahmet Cevat Bayrak şairi olarak edebiyatın yoldaşı olmuştur. Şairimiz vatan, millet, bayrak konulu şiirler yazarak vatanına olan bağlılığını ve sevgisini bir kez daha dile getirmiştir. Ahmet Cevat'ın yazmış olduğu şiirleri yalnız Azerbaycan'da değil Türkiye'de de okunmaktadır.

Ahmet Cevat, 10 Mayıs 1919 yılı yazdığı "Kalk" şiirini Osmanlı şehitlerine Bakü'de yapılacak olan anıtın temel atma töreninde okumuştur. Bu şiir savaşılan topraklarda birlik ve beraberliğin simgesidir. Aynı topraklar içerisinde olmasalar da Türk olmalarının verdiği gururdur. Onları birbirlerine bağlayan güç onların sevgisidir. Ahmet Cevat yazmış olduğu şiirlerinde Türk olmanın ne kadar gurur verici olduğunu vurgulamaktadır. İşte bu yüzden şairimizin yazmış olduğu eserler günümüzde de önemini göstermektedir. Türkçülük olduğu müddetçe de Ahmet Cevat'ın şiirleri değerini devam ettirecektir.

SONUÇ. Ahmet Cevat, zorlu bir yaşam geçirmesine rağmen pes etmemiş her zorluğa göğüs germiştir. Türk'ün gücünü, azmini ve başarısını göstermiştir. İstiklal için sonuna kadar mücadele etmiştir. Türkçülüğün, Türk'ün önemini vurgulamıştır. Büyük şair, Türk halkına vatanı emanet etmiştir.

KAYNAKÇA:

- Azerbaycan Sovyet Edebiyat'ı Tarihi, c.1, Bakı,1967; Hüseyin Baykara.
CEVAT, Ahmet 1992: Seçilmiş Eserleri, Bakü Azemeşir Yay. S.7.13;
SALEDDİN, Ali 1992: Ahmet Cevat, Bakü,Gençlik Yay.s.27.125
KASIMOV, Celal 1997: Asrın Kıyamet Çağı, Bakü, Azerbaycan Ansiklopedisi Yay.s.76
Türk Soy'un 12 Mayıs 2012 120. Yıl Kutlama Töreni için bastırıldığı 16 sayfalık broşür.
Ahmet Cevat, Seçilmiş eserleri, Bakı, "Şerq-Gerb",2005,296 sah.
Salmanlı R.İstiklal şairi Ahmet Cevat hakkında// Azerbaycan.-2003.-28 Mayıs.-S.6.

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ПИСАТЕЛИ – БИЛИНГВИСТЫ

Абдуллаев РАМИЛЬ
Azerconnect MMC
abdullayevram@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

"Azərbaycanın bilingvist yazıçıları" – burada Azərbaycan xalqının ikidilli yazıçıları və onların rus dilində yaratdığı əsərlərin rus ədəbiyyatına töhfəsi barədə danışılır. Afanasiy Mamedovun əsərinə əsaslanaraq müqaisə aparılır və əsərdən nümunələr göstərilir. Bilingvist yazıçıların əhəmiyyəti barədə danışılır.

Açar sözlər: bilingvist, müqayisə, yazıçılar, ədəbiyyat, mədəniyyət, əsər, təsviri, bədii

Движение русской литературы XIX – XXI века как единый процесс невозможно представить без русскоязычной литературы, которую до сих пор окончательно не могут отнести к русской или национальной литературе на русском языке. Вопросы, связанные с данной проблематикой, особенно актуализировались на рубеже двух последних веков, когда началась своего рода "ревизия" культурного наследия. Тем не менее, среди разных мнений о ценности русской литературы превалирует, скорее, желание понять и осмыслить то наследие, которое осталось нам из общего прошлого.

Известный ученый из Екатеринбурга, Т. Толстая, сетует на то, что "мы даже не умеем ценить то великолепное культурное явление, которое родилось на почве духовного сообщения разных народов, что волею судьбы были собраны в российском государстве. Я имею в виду так называемую "русскоязычную литературу"; поразительный феномен, подобно которому нет, кажется, в мире – ранний Гоголь, Исаак Бабель, Чингиз Айтматов, Рустам и Максуд Ибрагимбеков, Тимур Пулатов, Олжас Сулеменов, Анна Неркаги, Владимир Санги, Юрий Рытхэу ... Они создали уникальные сплавы национальных менталитетов и национальных культур украинцев,

евреев, киргизов, азербайджанцев, узбеков, казахов, ненцев, нивхов, чукчей – с русским языком и стоящей за ним русской национальной культурой” (1, 46).

Про братьев Ибрагимбековых принято говорить “русскоязычные писатели”. В азербайджанской литературе писателей, пишущих на русском языке, не очень много, но они есть. Это Чингиз Гусейнов, Максуд Ибрагимбеков, Рустам Ибрагимбеков, Натиг Расулзаде, Чингиз Абдуллаев, Имран Касумов, Анар и другие, которые писали и пишут на русском языке тоже. Писать на другом языке, это плохо или хорошо?

Классики начала века отвечали на этот вопрос однозначно: всякая национальная ограниченность не только не служит национальному развитию, но мешает ей.

В этом контексте становится чрезвычайно актуальной точка зрения Г.Д. Гачева: “Двуязычие – это диалог мировоззрений, систем мира. При нем получается стереоскопичность зрения, объемность мышления. С другой стороны – на этом уровне появляется плодотворная самокритика мысли и слова. Ибо “двуязычник”, живя между двух моделей мира, явственно ощущает недостаточность, относительность каждой из них, чего не видит самоуверенный “одноразычник”, на каком бы великом языке он не мыслил” (4, 37).

И действительно у монолингва, носителя одной культуры, поступающая извне информация, преломляясь в сознании, питается одной языковой культурой и одной системой образов, понятий, концептов, коннотация и т.д., преобразуется в узконаправленное творчество, воспринимаемое как “свое” носителями той же культуры и как “чужое” ино-культурными индивидуумами. Как луч света, преломляясь, проходит через стекло и создает определенный спектр из одних и тех же цветов. Этот спектр будет различаться лишь интенсивностью, мощностью. Яркостью, что зависит только от таланта и интеллекта писателя.

Мыслительные процессы творческой билингвальной личности организованы иначе. Социокультурные и социокоммуникативные системы двух языков и народов сосуществуют в одном сознании одновременно, обогащая друг друга, являясь источниками творчества. И потому мысль, картина мира, созданная билингвом, принципиально иная. Луч света (источник информации, образ, идея) по-прежнему один, но проходит он не через одно стекло и не через два попеременно, а будто сквозь кристалл. И созданный этой сферой спектр будет принципиально иным. Это не компиляция, где можно с легкостью выделить свое и чужое. Это особое, уникальное речемыслительное творчество, воспринимаемое читателем как открытие нового мира.

Понимая, что главной задачей любой творческой личности является желание быть понятым, интересным, возможно большему количеству людей, мы видим, что у билингва возможности для этого значительно шире, чем у носителя одной языковой культуры.

Из определяемых трёх уровней билингвизма в литературе первый уровень составляет безэквивалентная и относительно безэквивалентная лексика. Эти языковые средства, лежащие на поверхности сознания. Они первыми обращают на себя внимание, создают атмосферу “инаковости”, приближают к описываемому предмету, “чужим” реалиям, рождают ощущение присутствия. Это не суть творчества билингва, так как может быть использовано и носителем одной языковой культуры, а зачастую и активно используется, особенно для описания нетипичных для своей культуры реалий, концептов и ситуаций носителем монокультуры, в частности в путевых заметках и очерках. Достаточно вспомнить раскрытие кавказской темы у Л. Толстого, Лермонтова, Бесстужева-Марлинского.

Второй уровень – это непривычный, нетрадиционный способ подачи материала, проявляющийся в широком использовании синтаксических и стилистических особенностей родного языка автора-билингва. Это может частично использоваться и монолингвальной творческой личностью, безусловно, при достаточном уровне подготовленности. Но все же, будет оставаться поверхностным и бессистемным, а потому и не таким органичным, как у билингвальной.

Третий базовый, уровень – это непривычная система образов для носителя одной из культур. Это-прежде всего-метафоры, эпитеты и –самое интересное – особого рода сравнения и коннотации. С нашей точки зрения, это самое важное в творчестве билингва. Потому что именно последние создают ту особую систему образов, которой нет в русской литературе, и именно это в первую очередь привлекает читателя, пытающегося заглянуть в душу носителя иной культуры, постичь его мир.

Приведем для доказательства некоторые сравнения, коннотации из книги А. Мамедова “Время четок” (3, 56)

“Казалось, им пропитан самый воздух Карабаха – горный, прозрачный, чистый – чистый как песня ашугов, сазандаров, как понеслась легко и свободно тутовка до самых кончиков пальцев, точно ширазская джанги” / “Зейнаб – мой четырехветровый муджстахид” / “Он отдался работе так, как восторженный дервиш, накрутившись волчком” / “Случайное совпадение – бросок костей-зар” / “всё, что осталось, это детская припухлость стопы у основания пальцев, аккуратных и длинных, как зернышки ханскогориса” / “Певец с усами-ниточкой над эфиопскими губами и голосом евнуха пел томные, как хорасанские сады, как минареты долгие мугаммы” / “В палатку вошли красавица-невеста с глазами затравленной лани и жених, живая копия мальчика из пещеры Ташик-Таш, в переливчатом костюме цвета каспийской волны” / “И на дне бассейна, когда-то усыпанного монетками, точно в арабских сказках, ... лежат глыбы стекла” / “Грудь – точно мечетей купола” / “Как сердцу не забиться в ритме рубаи” / “Стянула десны, как неспелая хурма” / “ Живём как последние шакалы” / “Запах воска напоминал тот трудновдыхаемый, сладко раскачивающий сердце запах, что присущ церквям в жарких исламских землях” / “Глаза её цвета маслянистой сураханской нефти” / “Гроб и мугам с мучительно продленной нотой, однозначной, как минорет” / “Чей-то голос щёлкает словами, словно четки перебирает” / “Глаза свои вытупил, как байгуш” / “Губы, как у верблюда” / “Дома, сросишься, как брови восточных красавиц, закрытые виноградными листьями, точно чадрую, маленькие балконы” / “Она сосредоточенно, как жрица, поклоняющаяся огню, зажигает фитиль колонки ” / “ Выбрал три розы, попросил продащицу этих юных, благоухающих гурий в целлофан не заворачивать ” / “Он дудел, как в зурну, на весь парк” / “Меня, словно от жгучего кавказского перца, бросило в жар” / “Достал бутылку без этикетки. – 72 градуса, э-э! Песня ашуга! Отцовская кровь!” / “Тётя Нигяр, тоненькая, будто струны тара”/.

Сравнения можно найти и в произведениях русских писателей о Кавказе (Л. Толстой, Пушкин, Бестужев-Марлинский и др.). Так, у Бестужева-Марлинского в повести “Мулла Нур” из 107 сравнений лишь 5 окрашены местным колоритом: “прятаться в горах, как шакалу” / “ обвивают, как чалмою” / “чаще, нежели имя Аллы в Куране” / “столпились, как бабы у дверей мечети” / “разбил в пыль, как хрустальный кальян”/.

Тем не менее, по нашему мнению, эти сравнения иного рода, больше имитирующие Кавказ в понимании русского, несколько поверхностны и явно не идут из глубины сознания.

Образная система Афанасия Мамедова, погружающая читателя в реалии, жизнь, культуру, быт и традиции Азербайджана, и есть, пожалуй, одно из самых интересных языковых средств творческой личности, объединившей в себе две языковые культуры. Для носителя одной (русской) языковой культуры это не только источник информации и атрибут, способствующий лучшему пониманию текста, но и нечто большее – то, что завораживает читателя в процессе чтения. По мнению У. М. Бахтикиреевой, наличие в русской языковой культуре такого способа описания свидетельствует о высокой степени её кодируемости, указывает на её коммуникативную ценность, доказывает её неопределимую роль развитию сопряженных с ней национальных культур (2,6).

Особого внимания заслуживают специфические сравнения, нехарактерные для русской литературы. Мы рассмотрим здесь и собственно сравнения и некоторые выполняющие функцию сравнения сказуемые, выраженные именами существительными. *А тутовые деревья кряжистые, как наши аксакалы./Я бы считал их тоже символами старого Баку. Как и кир./В бакинской истории были такие зеленокудрые великаны, под стать нефтяным вышкам/.*

Сравнения с аксакалами, киром, и нефтяными вышками, естественные для азербайджанца, но непривычные российскому читателю, концентрируют внимание на тексте и, как и те, о которых мы скажем ниже, не только помогают там глубже почувствовать местный колорит и понять ментальность азербайджанцев, но и создают иллюзию присутствия в Баку, придают тексту стереоскопичность. *Летом, в полдень, на бакинские крыши лучше не лезть, синтетическая подошва (из той же нефти) и кир обнимутся, как родичи после долгой разлуки, водой не разольёшь. / Если крыши – отцы голубей, то хазри – их дядя по отцу/.*

В этих сравнениях – явный отголосок тесных родоплеменных отношений и патриархальных традиций с безусловным лидерством мужчины, несущим на себе всю ответственность за семью. Русский писатель употребил бы просто “дядя”, не оговаривая, с какой стороны родство. Сравнение, безусловно, отражает мусульманскую ментальность автора.

Непривычное сравнение *...я покорила природу, я, знаете ли, дракон, и нет мне равных.* Сравнение с драконом встречается в русской литературе крайне редко и, вероятно, никогда для

подчёркивания могущества. Дело в том, что дракон главным образом представлен в мифологии государств, в которых хозяйство было основано на искусственном орошении, благодаря чему особое значение приобретал культ водоёмов, что явно характерно для Азербайджана. Также символ огнедышащего дракона восходит к культу огнепоклонников (достаточно вспомнить сохранившийся до наших дней храм в Сураханах) на территории современного Азербайджана. В азербайджанской мифологии дракон, таким образом, выступает как воплощение положительного начала, как помощник, дающий людям воду и богатство. Здесь мы видим образ дракона как “существа, олицетворяющего вселенскую мудрость и могущество”.

Следует обратить внимание и на другие особенности очерка. Это сочетание устаревших слов и неологизмов, лексики книжной и просторечной, что выглядит здесь абсолютно органично: неологизмы и специальные слова помогают автору обрисовать образ современного города, книжные – выражают идею автора и настраивают лирический лад, просторечные и разговорные создают атмосферу доверительности, что делает образ Баку осязаемым. Широко используются и синтаксические возможности русского языка: это и не вполне традиционный порядок слов в предложении, и нечасто встречающиеся в русском языке формы сказуемого, и смена интонаций, и широкое использование парцелляций. Это позволяет автору добиться создания разноритмового текста, что рисует ещё один штрих – читатель будто ощущает дыхание порывистого бакинского ветра и словно переходит на невербальный уровень общения с автором.

Являясь одновременно носителем и пользователем двух языковых и культурных систем, автор-билингв использует те средства языковой выразительности, которые адекватно опишут конкретную коммуникативную ситуацию, воспроизведут заданный образ. Именно воплощение этих приоритетных возможностей творческой билингвальной личности способствует лучшему пониманию текста, заинтересовывая читателя. Это и есть самое интересное “чужое” (по Ю. М. Лотману) в творчестве писателя, которое “нужно, ибо не понятно, не знакомо, не вписывается в известные в известные мне представления и ценности”.

По М. Бахтину, культуры не сливаются и не смешиваются, каждая сохраняет своё единство и открытую целостность, они взаимно обогащаются. Использование уникальной билингвальной образной системы способствует взаимному обогащению культур при сохранении ими своеобразия. В одной из последних передач В. Ерофеев высказал мысль о том, что писателю необходимо две культуры, ибо писатель с одной культурой становится провинциальным. Творческая билингвальная личность – это явление общемировой культуры, особенно интересное монолингву – человеку, лишённому возможности думать на двух языках и жить в двух культурных мирах (1, 49).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кремер Е.Н. Из опыта прочтения русских художественных текстов билингвальных авторов носителем русской языковой культуры // Русский язык и литература в Азербайджане, 2008, № 1, с.46-49
2. Бахтиркиева У.М. Художественный билингвизм и особенности русского художественного текста писателя-билингва // Автореферат дис. на соискание научной степени доктора филол. наук, М., 2005, 23 с.
3. Мамёдов А.И. Время четок. Романы. М., Хроникер, 2007, 592 с.
4. Гачев Г.Д. Национальные образы мира. М., Советский писатель, 1988, 247 с.

MƏNƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ƏDƏBİ PUBLİSİSTİKASI VƏ BƏDİİ YARADICILIĞI

Mətanət Eldar qızı MUSTAFAYEVA

Magistr, baş müəllim
ADPU-nun Şəki filialı
mustafayeva20091214@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycanın siyasi, mədəni, tarixi, ədəbi sferalarında əhəmiyyətli yeri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi – bədii yaradıcılığı da maraqlıdır. Şərqdə ilk Cümhuriyyət qurucusu olan Rəsulzadənin ədəbiyyata dair öz baxışı, öz mövqeyi vardır. Onun istər nasir kimi, istər şair kimi, istərsə də tədqiqatçı kimi yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri çox güclüdür. Bu baxımdan məqalədə Rəsulzadənin ədəbi irsi araşdırılır, tədqiq edilir.

Açar sözlər: İstiqlal, məqalə, M.Ə.Rəsulzadə, şeir, azadlıq, ədəbi düşüncə.

Giriş

*Milli fikir toxumları səpildi,
İslatdı torpağı axan qızıl qan.
Bu əkindən yarınki bir baharda,
Əlbət bitər bir yeni Azərbaycan.*

Azərbaycanın milli istiqlal tarixinin siması Məhəmməd Əmin Rəsulzadə siyasi, ədəbi, mədəni tariximizdə silinməz önəmli iz və irs qoymuşdur. XX əsrin ictimai –siyasi mənzərəsinin dəyişməsində əhəmiyyətli yeri olmuş Rəsulzadənin ədəbi –publisistik yaradıcılığı çoxşaxəlidir, maraqlıdır.

ADR qurulmamışdan hələ illər öncə Rəsulzadənin naşir kimi fəaliyyət göstərdiyi tarixi faktdır. Əsrin əvvəllərində “Şərqi-Rus” səhifələrində onun adı görünürdü. Hətta qəzet onun məqaləsini “Öz müxbirlərimizdən” adı ilə dərc edirdi. (“Şərqi-Rus”, №20, 18 may 1903)

1904-cü ildə qurulmuş “Hümmət” təşkilatının eyni adlı qəzetinin naşirlərindən biri də M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Digər tərəfdən Ə.Hüseynzadənin redaktoru olduğu “Füyuzat”, Ə.Ağayevin redaktorluğu ilə dərc olunan “İrşad” qəzetində müxtəlif mövzularda məqalələri və şeirləri dərc olunmuşdur. Maarifin, elm-təhsilin əhəmiyyətindən bəhs edən məqalələrlə çıxış edən Rəsulzadənin “İrşad” qəzetində “Qiraətханələri-mizə dair” yazısında yeni kitabxanaların açılmasından, lakin oxucu olmamasından bəhs edir, bundan təəssüf hissələrini izhar edir: “Cəmət! Hümmət edəlim! Qeyrət edəlim! Ürəfalarımız qiraətханə açdılar, biz də pişvazlarına çıxalım! Maddən yardım etməklə davamlarına bais olalım! Və qeyri xeyir işlərə iqdam etməklərinə kömək edəlim!” (2/42)

İctimai –siyasi ruhlu, xalqı maariflənməyə çağıran məqalələrindən başqa onun ədəbi- bədii məsələlərə də həsr olunmuş publisistik yaradıcılığı da dərin mənalıdır. Bu tip yazılarda onun bədii ədəbiyyat, ədəbi məsələlər ətrafında da dərin bilik və söz sahibi olduğunu aşkar görmək mümkündür. “İrşad”ın 9 noyabr, 1906-cı il tarixli, 206-cı nömrəsində dərc etdirdiyi “Rüstəmin yuxusu” məqaləsi dövrün məşhur pedaqoqlarından biri olan Abdulla bəy Əfəndiyevin eyniadlı mənzuməsinə həsr olunmuşdur. Burada həmin mənzumədə tənqid olunan məsələlərə diqqət çəkilir, oxunmasının əhəmiyyətindən bəhs edilir. Digər tərəfdən oxuculara kitabxanayı əldə etməyi məsləhət görür, əgər belə olarsa, müəllifin də gələcəkdə həvəslə yeni əsərlər ərsəyə gətirəcəyindən xəbər verir.

Dil bir millətin keçmişi, gələcəyi, varlığıdır. Dilimizin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasında müstəsna yeri olan M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə “Şələlə” qəzetinin 27-ci nömrəsində “Dil ictimai mühüm bir amil” məqaləsində yazırdı: “Həqiqətən, dil milləti daha gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və mövcudiyətini ərz edə bilir...Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir.” Məqalədə bu gün öz aktuallığına saxlayan digər bir məsələyə toxunur və qeyd edilir ki, danışıq dili və yazılı dil arasında keçilməz sərhədlərin olması, böyük fərqlərin təzahür etməsi müsbət hal hesab oluna bilməz. Əgər dilin inkişafını istəyiriksə yazı və danışıq arasındakı fərqləri mütləq azaltmaq lazımdır.

İlk dəfə qadın hüquqlarını tanıyan Şərqi ilk Cumhuriyyətinin qurucusu qadın azadlığı, qadın hüquqları haqqında da müasir düşüncə və yanaşma sahibi idi. Onun nəzərində qadın və kişi fərqi yoxdur, hər ikisi azad şəxsiyyətdir, hər ikisi bərabər həcmdə hüquq sahibidirlər. 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində “Türkiyədə qadınlar” başlıqlı məqaləsi bu baxımdan son dərəcə maraqlıdır. “Türkiyə qadınları da əsas etibarilə bizim qadınların giriftar olduqları əsarət altındadırlar.”- deyən müəllif müəyyən fərqli məqamları da onun diqqətinə çatdırır. Qafqaz və İran qadınlarının bazara, dükana çıxması bağışlanmaz səhv hesab olunduğu halda, qadın və kişilərin (evli olsalar da) şəhərə birlikdə çıxmaları, nəqliyyata birlikdə minmələri xoş qarşılanmadığı halda, İstanbul qadınlarında belə məhdudiyət yoxdur. Lakin bəzən verilən fitvalarla qadınların getdikləri yerlər İstanbulda da məhdudlaşdırılırsa da, qadınlar bəzən bu qaydalara uymur, müəllifin təbircə desək , “Məntiqsiz bir hökm bittəb böylə bir nəticəyə də zətən məhkumdur. ” Savad, elm –təhsil məqamında da Türkiyə qadınlarının daha üstün mövqedə dayandıqlarını deyən Rəsulzadə qadın və ailənin vəziyyətinin millətin tərəqqisində əhəmiyyətini vurğulayaraq yazır: “Qadın bir millətin nisfi-mühümünü təşkil edir. O aciz isə hüquqsuz və mərifətsiz olursa, millətin yarısı xəstə və məflucdur – deməkdir.” (3/245)

M.Ə.Rəsulzadənin “Tənqid və təqriz (“Gülüstən”ın tərüməsi)”, “Bustan”, “Bahadır və Sona”, “Yezid ibn Müaviyə”, “Əhdə vəfa”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşudbanu”, “Balalara hədiyyə”, “Siyavuş”, “Qaçaq Kərəm”, “Nadir şah”, “Drama tapıldı” kimi məqalələrində teatr, tamaşa, opera və operetta, pyeslər, əsərlər haqqında düşüncələrini, mülahizələrini yeri gəldikcə isə tənqidlərini qələmə alır. İncəsənət, teatr məsələsində də yüksə zövqə və biliyə sahib olan müəllif “Siyavuş” məqaləsini eyniadlı tamaşadan aldığı təəssürata həsr etmişdir. Fəciənin yazılması və səhnələşdirilməsində yol verilən bəzi qüsurları göstərir. Diqqətli bir tamaşaçı və tənqidçi kimi səhnələr və pərdələr arasında mütləq rəbitənin olmasının

vacibliyindən bəhs edən müəllif son səhnənin rövzəxanlıqla bitməsinin tərəfdarı deyil, haqlı olaraq faciənin Siyavuşun başının kəsilməsi səhnəsilə bitməsinin gərək olduğunu qeyd edir.

“Bahadır və Sona” məqaləsində isə ədəbiyyatın məqsədi haqda mülahizələrini bir ədəbiyyatşünas kimi təqdim edən Rəsulzadə yazırdı: “Məncə, ədəbiyyat, hələ onun hekayənəvislik qismi həyatı eynilə təsvir etməklə mükəlləfdir. Binaən əleyh öylə bir surətdə yaradılmalıdır ki, oxucularını alçaq hissiyyat və dəni rəftarlardan iyrendirsin, yüksək fikirlər və ali hissiyyatlara biləks imrendirsin.” (3/277) Məqalədə ədəbi tənqidi məsələlərə toxunulmaqla yanaşı, roman təhlil olunur, obrazların səciyyəvi xüsusiyyətləri açıqlanır, dil, din məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Həmçinin Rəsulzadə təfəkkürünün zənginliyi ondadır ki, o yalnız öz mühakimə və hissiyyatını qələmə almır, həm də dünya tarixi haqqında zəngin bilikləri ilə fikirlərini əsaslandırır. Müəllifə görə İslamiyyət öz Lüterini gözləməkdədir, “bu Lüter gəlməyincə də müsəlmanlar tədənnidə qalacaqlar.”

Mətbuat səhifələrində onun yazıları “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “M.Ə.Rəsulzadə”, “M.Ə”, “Marzadə”, “M.Əmin”, “Niş”, “Mürəttib”, “M.Ə.R”, “Haman”, “Rəsulzadə”, “M. Əlif Rəsulzadə” və s. kimi imzalarla dərc olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Rəsulzadə mühacirətdə olduğu illərdə onun məqalələri, əsərləri xarici (Gürcüstan “Şərqi-Rus”, İran “İrani- nov”, Türkiyə “Zaman”, “Tərcümani-həqiqət” və s., Rusiya “Jizni nasionalnest”, Almaniya “Qafqasiya” və s., Fransa “Qafqaz”, “Prometey”, Polşa “Tatar illiyi”, “Şimali Qafqaz” və s.) mətbuat səhifələrində də dərc olunmuş, geniş oxucu kütləsilə təmas qurmuşdur.

Onun ədəbi – bədii yaradıcılığı da qayə cəhətdən publisistikası ilə səsleşir. Bütün ömrünü Azərbaycanın istiqlalına, millətin milli oyanışına həsr edən bir şəxs kimi onun pyeslərinin və şeirlərinin mövzusu da eynilə bu baxımdan dəyərlidir. Hələ 1907-ci ildə onun ilk pyesi - “Nagəhan bəla”- yazılır, “Təkamül” qəzetində dərc olunmuşdur. Burada xalqın oyanışı, haqqını tələb etməsindən bəhs olunur. 1908-ci ildə isə “Qaranlıqda işıqlar” pyesini tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesin qayəsini Azərbaycanın muxtariyyət məsələsi, istiqlal hərəkatı təşkil edirdi. Bu, həmin dövr üçün cəsarətli bir addım olmaqla yanaşı bir növ təbliğat forması idi.

19 yaşında ikən qələmə aldığı “Elm tərifində deyilibdir” müxəmməsi öz dərindən məzmunu ilə seçilir. Burada elmdən, elm öyrənməyin faydalarından bəhs olunur. Hətta Quranın özündən belə elm öyrənməyin vacibliyi qeyd olunur, məhz bu müqəddəs kitabın insanlara göndərilməsində məqsədin insanları doğru yola, elm yoluna yönəltmək olduğunu söyləyən müəllif əslində, dini biliklərdən də xəbərdardır.

“Növhe”, “Qara pul”, “Məzaliyyət içində mübhəmiyyət”, “Təsəvvürati- əhraranə”, “Sailərə”, “Qardaşım, arkadaşım” və s. kimi duyğu dolu şeirlərində bəlkə də hardasa şeiriyyət, bölgü məsələlərində qüsurlar tapmaq mümkündür, ancaq bunlardan dərin vətən, xalq sevgisi duyulmaqdadır, bunların hər biri bir himn, bir çağırış məqamındadır. Rəsulzadənin son şeiri “Mayıs duyğuları” 1955-ci ildə Ankarada “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuşdur. Duyğu və hiss yüklü bu şeirdə istiqlala məhəbbət, azadlığa inam, xalqın hüriyyət uğrunda mübarizəsi, doğma Şimalın əsarəti altına düşməsindən doğan təəssüf, lakin gələcəyə nikbin baxış öz əksini tapmış, qarışıq duyğularla ifadə olunmuşdur:

*İlk çağındaydı gözəl mövsümün,
Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.
İyirmi səkkizində idi Mayısın,
Azərbaycan İstiqlala girmişdi.
Erkən qopdu bir qasırğa quzeydən,
Baharımız, heyhat döndü qış oldu.
Azərbaycan Moskovların əlində,
Əsarətin zəhərini dadmış oldu.
... Şiddətliyə əgər mövsümün qışı,
Yeni bahar, demək, parlaq olacaq.
Verdiyimiz qurbanların bahası,
Bizə yalnız hüriyyətlə dolacaq.
Tarixin yenə gözəl bir çağında,
Qaranlıq qış keçib, bahar gələcək.
Hər hansı bir ilin aydın günündə,
Azərbaycan İstiqlala girəcək!*

Bu, qocaman xalq hərəkatı nümayəndəsinin, qürbət eldə ömür sürməyə, vətəni, el-obanı uzaqlardan duymağa məhkum olan istiqlal sevdəlisinin son hayqırışları, ancaq təəssüf və ümid dolu çağırışlarıdır.

Bundan başqa onun “Əsrimizin Siyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycan şairi Nizami” kimi çox dəyərli, dövr üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayan əsərləri də vardır. “Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı”nda H.Cavidin, Ə.Cavadın, C.Cabbarlının, S.Rəhmanın, H.Axundlunun, S.Vurğunun, A.İldırımın yaradıcılıq qayəsindən, əsərlərinə dövrün tələblərinin təsirindən, ətrafıca yazan müəllif, yazarlara kontekstdən kənar qiyət vermir. Lakin eyni situasiya daxilində olan şəxslərin hər birinin mühitə olan münasibəti fərqlidir. S.Rəhman və S.Vurğun eyni sistemdə olan bir məmləkətdə yaşayır. Lakin S.Rəhmanın yaradıcılığında dövrün eybəcərlikləri ya “Vəfasız” əsərində olduğu kimi real göstərilir, ya da komediyalarında olduğu kimi güclü sarkazm atəşinə tutulur, özlüyündə müəllifin əslində, gərmişə olan etirazı duyulur. Lakin eyni fikirləri S.Vurğun haqqında demək mümkündürmü? Rəsulzadə adildir, o, Vurğun yaradıcılığına birmənalı yanaşmır, hardasa onu anladığını çatdırır.

“Azərbaycan şairi Nizami” əsərini M.Ə.Rəsulzadə bir ədəbiyyatşünas kimi qələmə almışdır. 1941 –ci ildə yazılıb bitməsinə baxmayaraq 1949-cu ildə geniş oxucu kütləsinə çatdırılan bu əsər, Nizaminin şəxsiyyəti, ədəbiyyatda yeri və mövqeyi, dünya və şərq ədəbiyyatına təsiri, böyük “Xəmsə”si, yaradıcılıq mövzuları və istiqamətləri, şeiriyyət, fəlsəfə və s. məsələlər geniş təhlil və şərh olunmuşdur. Rəsulzadə əsərin eyni adlı bölməsində yazır: “Əsərlərini araşdırdıqca Nizaminin fars millətçiliyindən uzaq olub türk sevgisi ilə dolu, Zaqafqaziya mühit və şəraitinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geosiyasətindən doğan daimi qayğılarda məşğul olduğu aydın görünür ki, beləliklə də o, əlbəttə, bir *Azərbaycan şairidir.*” (1/28)

Keşməkeşli həyatına, məhrumiyyətlərinə baxmayaraq, ən ağır günlərində belə “Əsrimizin Siyavuşu” əsərini yazan M.Ə.Rəsulzadə heç vaxt ümitsiz olmamış, bir gün xalqın yenə dirçələcəyinə, istiqlal savaşıdan qalib çıxacağına inamını itirməmişdir. “Əsrimizin Siyavuşu ölmüşsə də onun doğurduğu istiqlal fikri ölməmişdir. – Bu fikrin tərəfdarları indiki halda dağlarda vətənlərindən uzaq məmləkətlərdə, həbsxanaların qaranlıq və rütubətli guşələrində qaçaq, qaçqın, köməksiz bir halda yaşayırlar. ...Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülə ucaldaraq dedi ki: - Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!

...Əlbəttə, bu gün parlament üzərindən Azərbaycan türklərinin yanıqlı türkülərinə mövzu olmuş, ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcəkdir...”(4/55)

Tədqiqat metodu: Analiz və sintez, nəzəri ümumiləşdirmə, təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə: Tarix hər şəxsi özlüyündə asanlıqla qoruyub saxlamır. Tarixin qanlı və qaranlıq səhifələrindən alınacaq çıxmış şəxsiyyətlərin ömür yolu əvəzsiz nümunədir. XXI əsrin müstəqil Azərbaycanında keçmiş öyrənmək, ondan faydalanmaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat yolu və yaradıcılığı gənc nəsil üçün nümunədir, bu gün də aktualdır, müasirdir, geniş tədqiqata və kütləyə çatdırılmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991
2. M.Ə.Rəsulzadə “Əsərləri”.I cild, Bakı, 2014
3. M.Ə.Rəsulzadə “Əsərləri”.II cild, Bakı, 2014
4. M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Siyavuşu.Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi”. Bakı, 1991.
5. Nəsiman Yaqublu “M.Ə.Rəsulzadə ensiklopediyası”. Bakı, 2013

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEVİN “MOZALANBƏYİ SƏYAHƏTNAMƏSİ”NDƏ GƏNCƏ HƏYATI

Səba NAMAZOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti
seba8080@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” adlı felyetonlar silsiləsində xüsusi maraq doğuran hissələrdən biri də Gəncəni gəzməyə çıxmış Mozalan bəyin “Molla Nəsrəddin”in 16 iyun 1908-ci il tarixli 24-cü nömrəsində dərc etdiyi qeyd və təəssüratlarıdır. Digər felyetonlarda olduğu kimi, burada da ədib, Gəncədə gördüyü mənzərəni bacarıqla canlandırmış, mənasız əxlaqi vərdişlərə yol açan həyat tərzinin satirik çalarlarla təsvirini vermişdi.

“Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ndə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ümumən dövrün hadisələrini “Molla Nəsrəddin”saydığı

dillə əksətdirmə üsulundan da göründüyü kimi, keçən əsrin əvvəllərində Gəncənin ictimai-mədəni mühitindəki nəzərə çarpan irəliləyiş meyillərinin ziddinə olaraq inkişafın qarşısını kəsməyə yönəlmiş hərəkatlərə yol verən məhdud dünyagörüşlü qüvvələr də tapılırdı.

Açar sözlər: Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, səyahətname, “Molla Nəsrəddin”, jurnal, felyeton

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsində “Ceyranəli”, “Xortdan”, “Həkim-i-nuni-səğir”, “Lağlağı”, “Mozalan”, “Süpürgəsaqqal” və digər imzalarla yazılarını dərc etdirmiş Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin səyahətname üslubunda yaranan “Cəhənnəm məktubları”, “Mozalanbəyin səyahətnameəsi”, “Marallarım” adlı əsərləri həm də ona görə xüsusi maraq doğurur ki, həmin əsərlərdə təsvir edilən bir sıra məqamlar Gəncə ilə bağlıdır. 1907-ci ilin yanvarından etibarən, “Xortdanın cəhənnəm məktubları” “Molla Nəsrəddin” jurnalında silsilə şəklində dərc olunarkən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Gəncədə yaşayırdı [6, 77]. Gəncədə fəaliyyət göstərən ziyalılar tərəfindən hüsn-rəğbətlə qarşılanan Əbdürrəhim bəy orada bir çox tamaşaların hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdi. O dövrdə Gəncə yazarları arasında əsərlərini Əbdürrəhim bəyə oxuyub ondan məsləhət alanlar da az deyildi. Onların içərisində gəncəli şair Əli Nəzmi də vardı.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin məşhur “Mozalanbəyin səyahətnameəsi” əsərinin yaranmasına Zeynalabdin Marağalının “İbrahimbəyin səyahətnameəsi” vasilə olmuşdu. Belə ki, molla-nəsrəddinçilərin bu barədə söhbəti əsnasında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev öz istəyini belə bəyan etmişdi:

“Nə olardı bu kitaba nəzirə bir “Səyahətnameyi-Molla Nəsrəddin” də olaydı. Aya, görəsən Molla Nəsrəddin islam aləmini səyahət etsə, onun başına nə müsibətlər gələ bilər?” [3, 373].

Əbdürrəhim bəyə cavabında Mirzə Cəlilin “Gəlin biz “Mozalan”ı gəzdirək; ancaq bunun səyahətnameəsini öz aramızda bölüşdürək, hər kəs onu özü görüb bildiyi yerə aparıb səyahət etdirdin” [3, 373] təklifinə məsləkdaşları səs verirlər.

“Mozalanbəyin səyahətnameəsi”nin birinci felyetonunu Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev başlayaraq onu (“Mozalan”ı) Gəncə tərəflərdə “gəzdirir” və Bakıya qədər gətirir. Bakıdan Məşhədə “Mozalan”ı Salman Mümtaz “aparır”. İrəvan və Naxçıvan tərəflərdə isə Qurbanəli Şərifzadə “gəzdirir”. “Mozalanbəyin səyahətnameəsi”, nəhayət, belə yaranır.

Qeyd edək ki, əsər meydana çıxmazdan əvvəl “Molla Nəsrəddin” jurnalı 9 mart 1908-ci il tarixli 10-cu sayında dərc olunmuş “Mozalanbəyin səyahətnameəsi” başlıqlı yazıda oxuculara Mozalanbəyin yaxın günlərdə səyahətə çıxacağını bildirmiş və onun səfər proqramı haqda məlumat vermişdi. Bundan bir qədər sonra jurnalda “Mozalanbəyin səyahətnameəsi” adlı silsilə publisist yazının oxuculara çatdırılacağı barədə “İdarədən” başlıqlı yazıda belə məlumat verilmişdi:

“Oxucularımıza xəbər veririk ki, bu günlərdə yoldaşımız Mozalan bəy çıxacaq səyahətə. Tiflisdən gedəcək Gəncəyə və Gəncə şəhərlərini gəzəndən sonra gedəcək İrəvan quberniyasına və oranın şəhərlərini ziyarət edib Kars tərəfindən Axalkələk və Axalsix yolu ilə keçəcək Batuma, oradan şimal tərəfini gəzib və Rusiya tatarları ilə görüşüb qayıdacaq Bakıya, oradan gedəcək Xorasana, Tehrana və Təbrizdən Culfa yolu ilə qayıdıb gələcək Tiflisə.

Bu yerləri gəzdikcə Mozalan bəy səfərname yazacaq və hər həftə göndərəcək idarəmizə ki çap edək” [8].

“Mozalanbəyin səyahətnameəsi”nin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən qələmə alınan qismi “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci ildəki saylarında (№11-13, 15, 17, 18, 20, 22-25) dərc olunmuşdu.

Beləliklə, molla-nəsrəddinçilərin müştərək əsəri olan “Mozalanbəyin səyahətnameəsi” meydana çıxdı. Onun Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevə aid olan hissələri mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Məsələn, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Kamran Məmmədov “Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev” adlı monoqrafiyasında “Molla Nəsrəddin”in 1908-ci il nəşrlərinin qeyd olunan nömrələrində yer almış hissələrlə sonrakı saylarında dərc edilənlərin müqayisəsini apararkən göstərirdi ki, “Haqverdiyevin yazdığı hissə daha sadə və bədii dildə yazılmışdır” [6, 80].

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Məmməd Məmmədov da bu fikri təsdiqləyərək belə yazmışdır:

“Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin qələminə məxsus orijinal yazı manerası, bədii təsvir ədası Salman Mümtaz, yaxud Qurbanəli Şərifzadənin dil və üslub xüsusiyyətlərindən kəskin şəkildə fərqlənməli idi” [7, 35].

Filologiya üzrə elmlər doktoru İslam Ağayev isə “Mozalanbəyin səyahətnameəsi”nin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin publisist qələminə məxsus olan hissəsinə münasibətini belə açıqlamışdı:

“Ə.Haqverdiyevin qələmə aldığı hissədə hadisələrin və faktların satirikləşdirilməsi ustalıqla edilmiş, toxunulan məsələlərin ictimai əhəmiyyəti nəzərə çatdırılmışdır. Haqverdiyevdən fərqli olaraq Q.Şərifov və S.Mümtazın yazdıqları hissələrdə bir qayda olaraq adi məişət məsələləri işıqlandırılır, bədii ümumiləşdirmə də zəifdir. “Mozalanbəyin səyahətnameəsi” əsərində estetik ideal vətəni və xalqı dini-fanatizm buxovlarının

dan qurtarmaq, xalqın milli ictimai şüurunu yüksəltmək arzuları ilə bağlıdır. Ə.Haqverdiyev müsəlman aləminin bir sıra yaşayış yerlərindəki köhnə həyatın dözülməzliyini bir-bir təhlil və tədqiq edir. O, ictimai həyatın ən adi hadisə və faktlarına toxunur, həmin hadisələr əsasında ümumiləşdirmələr aparır, məişət pozğunluqlarının yaranma səbəblərini müasir cəmiyyətin qanunauyğun qəbahəti kimi verir” [1, 71-72].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Molla Nəsrəddin” jurnalında silsilə şəkildə “Mozalanbəyin səyahətnaməsi” adı ilə dərc olunmuş felyetonlarında dövrün aktual və həlli vacib məsələlərinə toxunmuş, qarşılaşdığı sayısız problemlərdən, acı gerçəkliklərdən ətraflı bəhs etmişdi:

“... Həqiqət Qafqaz müsəlmanları öz vətənlərinə bələd degillər və onlar üçün Mozalantək bir mücahid böyük qənimətdir; gedib hər bir yeri səyahət edər, məsələn, Gəncənin hamamlarından, sirkindən, Şəkinin pirlərindən, əfəndilərindən, qıraətxanasından, Badikubənin qoçularından, müsəlman teatrını təkfir edənlərindən, Qarabağın dağılan kəmisələrindən, bəylərinin danoslarından, hacılarının əhli-iman olmaqlarından, axundların camaatın doğru sözünə cavab tapmayıb qaçıb kəndlərdə hücrələrdə guşənişin olmaqlarından, Naxçıvanın camaat belini inək beli hesab edib dağıdan sağsağanından, İrəvanın xanlarının millətpərəstliyindən, Şamaxının, Kürdəmirin, Göyçayın, Ağdaşın... nələrindən yazar, özü bilər, xülasə, fəxrimizə layiq adətlərimizdən, axır çaharşənbədə odlara düşüb özlərini millətə qurban edənlərimizdən. “Çe şümarəm betu mən nambənam?” (“Mən sənə adbaad nə sayım?” – S. N.) Bunların hamısını yazıb bir yadigar qoyar, biz də oxuyub özümüzü başıuca hesab edərək” [9].

Bütün bunlar Əbdürrəhim bəyin Azərbaycanın milli-etnik məişət və psixologiyasına, xalqın həyata baxışına yaxından bələdliyini göstərir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin ardıcıl olaraq dərc etdirdiyi felyetonlar o zamanın Gəncə mühiti haqqında təfsilatlı təsəvvür alınmasına imkan verir. Belə ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 19 may 1908-ci il tarixli 20-ci sayından məlum olur ki, Mozalan bəy cümə olduğundan səyahətini Şah Abbas məscidində davam etdirməyi qərarlaşdırmışdı. Bununla da səyahətnamənin müəllifi fırlıdaqçı din xadimlərinin yaramaz hərəkətlərinin, “molla fabrikanı” adı ilə xalqı aldadan yalançı dindarların, məşədi, hacı, mərsiyəxan libasında riyakarcasına çirkin əməllər törətməkdən çəkinməyən “möminlərin” satirik formada, eyni zamanda tipin öz dili ilə felyetonda ifşasına nail olmuşdu:

“... A başına dönüm, din, məhəzəb aradan çıxıbdır. Ata-babalarımız qoyan qaydanı buraxıblar, indi buranı tikıblər, adını da “məktəbi-ürfani” qoyublar, deyirlər gərək uşaqlarımızı gətirəsiniz burada oxusunlar. Heç görünübüdürmü ki, uşaq stul üstə oturub dərs oxusun?” [10]

Buradan aşkar sezilir ki, artıq yeni üsullu məktəblərin təşkili Gəncədə geniş vüsət almağa başladığı üçün “Molla Nəsrəddin” müəllifi “mollaları” rəncidə edən məsələni yenidən xüsusi incəliklə diqqətə çatdırmışdır. Bütün fikir və xəyalları ancaq hər addımda yalançı kəlmələrlə xalqı aldadıb, yüksək məbləğdə pul toplamaq, qazanc əldə etmək olan mollaların, hacı və məşədilərin, hərəsliyi, rəzil siması felyetonda ustalıqla tənqid olunmuşdu.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev gülüşünü xarakterizə edərkən onun “... əsasında sarkazmla dolu komik gülüş deyil, məhəz yumşaq, lətifəvari xalq meydan gülüşü dayanır,” [5, 65] – qənaətinə gələn filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Güldəniz Qocayeva səyahətnamənin Gəncənin təsvirinə həsr edilən hissəsindən danışarkən yazır:

“Mozalanbəyin səyahətnaməsi” əsərində Mozalanbəyin Gəncəyə gəlişi zamanı ilk təəssürat kimi istər erməni, istər müsəlman tərəflərinə mənsub hissələr haqqında konkret heç bir izaha yol vermir və münasibət bildirmir. Sadəcə olaraq bir neçə detalla gördüklərinin təsvirini yaratmağa çalışır” [5, 109].

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin (Mozalanbəyin) Gəncə yolunun, Gəncəçayın hər iki sahilinin görüntülərinə həsr edilən hissəsini misal gətirdikdən sonra Güldəniz xanım sözü belə davam edir:

“Artıq yol haqqında heç bir əlavə məlumat verilmir. “Müsəlmanların səbziiyyat əkdikləri” yolun o biri tərəfində üzümlərə qarşı düzülən yerlərin ermənilərin əkin sahəsi olduğu özlüyündə tez başa düşülür... Səbziiyyatla üzümlüklərin qarşılaşdırılması Gəncənin içərilərinin mənzərəsinə bir açar kimi qiymətlidir” [5, 109-110].

Gəncə cavanlarının, “əhli-elm” adamlarının şəraba, qumara qurşanıb fəlakətin qucağına yuvarlanmalarını, ermənilərin isə hər yerdə zirək olmalarını Mozalanbəyin ürək ağrısı ilə təsviri haqda Güldəniz Qocayeva fikirlərini belə ümumiləşdirmişdir:

“Mozalanbəyin Gəncənin sosial vəziyyətindən eyhamla da olsa bəhs etməsindən hər barədə ermənilərin azərbaycanlılardan yaxşı yaşaması bilinir. Bir də burada Gəncə cavanlarının “əhli-savad” olanlarının da, olmayanlarının da şəraba qurşanmaları aydınlaşır. Mozalanbəy Gəncədə gəzdirdiyi yerlərin əksəriyyətində kefli cavanlarla, ya da gününü məktəb əvəzinə “pivə, araq, şərab Gəncə çayına dönmüş”

meyxanalarda keçirən yeniyetmələrlə rastlaşır. Deməli, bütün günü ikiqat olub səbziiyyət əkən müsəlmanların qazancı yolunu o biri qucağında neçə illik ağaclara qarşı düzənlərin ciblərinə çox asanlıqla axır. Elə bu baxımdan həmin fikrin yekunu və eləcə də müəllifin gəldiyi yangılı ironik nəticə olmaq baxımından bu qarşılığın içərisində yazıçı “xınalı saqqalının ucundan” irəliyə baxmaq istəməyən qoca müsəlman dünyasının süstlüyünə, geriliyinə acıyır və qəzəblənir” [5, 110].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 30 iyun 1908-ci il tarixli 26-cı sayındakı “Sizə nə” başlıqlı şeirində “Məşədi Sijimqulu” (Əli Nəzmi) Mozalanbəyin Gəncə səyahəti zamanı baş verənləri yenidən göz önündə canlandıraraq:

Nafilə şəhrimizə seyrə gəlirdir Mozalan!
Hər nə gördükə yazır jurnala bilcümlə yalan!
Ona nə bərc yaza qəsdində iki dəstə cavan!
Məst, piştə atılır, əl qırılır, şişə, əmu! [11] –

deyə onun (Mozalanbəyin) milləti doğru yola yönəltmək istəyini alqışlayırdı. Gördüklərini çəkinmədən səyahətnaməsində işıqlandırmış “Mozalan”a şair, əslində bu misralarla haqq qazandırır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 1908-ci ilə aid 50-ci sayında yer almış şeirin müvafiq sətirlərində müəllif tərəfindən nöqsan və çatışmazlıqlara artıq yavaş-yavaş son qoymaq üçün uyğun zamanın yetişdiyinə işarə olunur, həmçinin ictimai həyatda yeniliyi, mütərəqqi cəhətləri təbliğ edən fəaliyyət sahələrinin meydana çıxması zərurəti vurğulanırdı. Şeirdə bildirilirdi ki,

Vəli ki gəncənilər tək hamı evi yıxılan,
Nə Molla Sadıqı, ondan nə bir əsər var imiş.
Yeni üsula uyuşdu ümum Gəncə, hələ,
Nə yaxşı bir Hacı Bağır, o mötəbər var imiş! [12]

Göründüyü kimi, Əli Nəzmi Gəncənin o vaxtkı ictimai həyatında tərəqqi və maarif məsələlərinin getdikcə yaxşılaşmağa doğru inkişafını alqışlamışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində silsilə şəkildə dərc olunmuş “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”nin Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən qələmə alınmış hissəsini ilk dəfə professor Kamran Məmmədov 1961-ci ildə ayrıca kitabça formasında nəşr etdirmişdi. Bundan sonra həmin bədii nümunələr 1971-ci ildə ədibin “Seçilmiş əsərləri”nin ikicildliyinə daxil edilmişdir [2]. 2007-ci ildə isə “Mozalanbəyin səyahətnaməsi”ni filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Dilarə Məmmədova, “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Səyahətnamələr” adı ilə nəşr etdirdiyi kitab vasitəsilə tam şəkildə yenidən oxuculara çatdırmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Salman Mümtaz və Qurbanəli Şərifovun müştərək müəllifliyi ilə yazılan səyahətnamə kitabına Dilarə Məmmədova, ön söz də yazmışdır [4].

Fəal molla-nəsrəddinçilərdən olmuş Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev 1907-ci ildən başlayaraq, son günlərəcən “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində Mirzə Cəlillə birgə çalışmış, ədibin dost qazanmaqda, ziyalıları işə cəlb etməkdə əsl məharət sahibi olmasından hərərətlə söz açaraq onu da bildirmişdi ki, “hesabsız hədə kağızlarına, fəhşlərə, həcvlərə, maddi və “mənəvi” vədələrə etina etməyərək öz tutduğu məqsəddən, məsləkədən bir qədər geri durmamaqla Mirzə Cəlil öz azacıq dostları ilə birlikdə axırda qalib gəlib, həmişəlik bir ad və azəri ədəbiyyatında xüsusi bir çıxır – “Molla Nəsrəddin” dövrü qoya bildi” [3, 370-371].

Yalançı din xadimlərinə yönəlmiş satira oxlarını yerə qoymayan “Molla Nəsrəddin”in cəmiyyətdəki nüfuzundan ehtiyatlanaraq, öz əsl simalarının aşkara çıxmasının qarşısını almaq məqsədilə Gəncədə də riyakar din nümayəndələri jurnalı və onun sadıq tərəfdarlarını xalqın gözündən salmaq üçün bütün iyrənc vasitələrdən səy və canfəşanlıqla istifadə edilirdi. Lakin zaman nəinki bu söylərin əbəs olduğunu sübuta yetirdi, həmçinin həyat həqiqətlərini çeşidli bədii boyalarla, obrazlı şəkildə ümumiləşdirib önünü kəsən saysız qadağalara, maneələrə baxmayaraq fikir və qənaətlərini oxucularla bölüşmüş “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcılıq amalına doğru olduğunu öz sınağından alnaçıq çıxartdı.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev İ. “Molla Nəsrəddin”in poetikası. Bakı: Elm, 1985, 168 səh.
2. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı: Azərənəşr, 1971, 491 səh.
3. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, 408 səh.
4. Haqverdiyev Ə., Mümtaz S., Şərifov Q. “Molla Nəsrəddin” jurnalında səyahətnamələr. Tərtib, transliterasiya və ön sözün müəllifi: filologiya elmləri namizədi Dilarə Məmmədova. Bakı: Elm, 2007, 76 səh.
5. Qocayeva G. Nagəh xəyalıma cəhənnəm düşdü. (Ə. Haqverdiyevin bədii nəsrəti mövzusunda). Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2002, 124 səh.
6. Məmmədov K. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev. Bakı: Gənclik, 1970, 218 səh.
7. Məmmədov M. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin həyat və yaradıcılığı. Bakı: Nurlan, 2008, 184 səh.
8. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 1908, № 10, 11, 20, 26, 50

FÜZULİNİN “SÖHBƏTÜL-ƏSMAR” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ HAQQINDA

Pəri HƏSƏNLİ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
peri95@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı müxtəlif dövrlərdə fərqli aspektlərdən geniş tədqiq olunmuş, bu gün də araşdırılmaqdadır. Dahi sənətkarın yaradıcılığında “Söhbətül-əsmar” məsnəvisinin yeri məsələsi də aktual problemlərdən biridir. Tezisdə “Söhbətül-əsmar” əsərini araşdıran müəlliflərin hansı əlyazma əsasında fikir söylədikləri araşdırılır. Məsnəvinin əlyazma nüsxələri və hər bir nüsxənin özünəməxsus xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, “Söhbətül-əsmar”, məsnəvi, əlyazma, nüsxə.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Məhəmməd Füzuli öz misilsiz əsərləri ilə bugün də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməkdədir. Müəllifin bədii irsinin mühüm bir hissəsini onun poema yaradıcılığı təşkil edir. Onun “Leyli və Məcnun” məsnəvisindən başqa digər poemaları alleqorik səciyyə daşıyır. Şairin belə əsərlərindən biri də “Söhbətül-əsmar” məsnəvisidir.

Hər bir klassik dövr şairinin əsərlərinin tekstoloji tədqiqata cəlb edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Hər hansısa bir abidənin tarixinin müəyyənədirilməsində bu tədqiq əvəzolunmaz qaynaqdır. Füzulinin Yaxın və Orta Şərqdə çox tanınmasına, yaradıcılığının geniş şəkildə araşdırılmasına baxmayaraq müəllifin adına yazılan “Söhbətül-əsmar” məsnəvisi elmi-tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Bir sıra təzkirələrdə Füzulinin alleqoriyaları haqqında məlumat verilsə də, bu təzkirələrin heç birində “Söhbətül-əsmar” əsərinə rast gəlinmir. “Söhbətül-əsmar” əsərini ilk dəfə elm aləminə təqdim edən Əmin Abid olmuşdur. O, 1928-ci ildə “Füzulinin tədqiq olunmamış bir əsəri” adlı məqalə ilə mətbuatda çıxış etmiş və bundan sonra, məsnəvi bir çox alimlərin diqqətini cəlb etmiş və böyük araşdırmalar ortaya çıxmışdır. Əmin Abid məqaləsində bir neçə il əvvəl əsərin daşbasma nüsxəsini gördüyünü qeyd etmiş, tədqiq etdiyi nüsxəyə isə 1204-cü ildə tərtib edilmiş bir cümlədə rast gəldiyini söyləmişdir. [1.Ə.Abid 2007, s. 36.]

Ümumilikdə “Söhbətül-əsmar” əsərinin elm aləminə məlum olan Bakıda 4 və Tehranda daşbasma üsulu ilə çap olunmuş bir nüsxəsi mövcuddur.

1. Təbriz daşbasması. Əsəri ilk dəfə üzə çıxarıb çapa hazırlayan Əmin Abid olmuş və poemanın mətni hazırlanarkən Təbriz daşbasmasını əsas götürmüşdür. Təbriz nüsxəsi 1927-ci ilə aiddir. 13 səhifədən ibarət olan bu nüsxənin üz qabığı qara rəngdədir və məsnəvi 210 beytdən ibarətdir. Nüsxədə beytlər bir-birinin ardınca yazılmış, nöqtə ilə ayrılmışdır. Kitabçada “Söhbətül-əsmar” əsəri ilə başlayır və kitabın sonuna Füzulinin bir sıra qəzəl və rübailəri əlavə edilmişdir. Təbriz nüsxəsi “Qəvvəsi-bəvəhiri-rəvayət, Səyyahi-bəvədiyi-hekayət” beyti ilə başlayıb “Təmam şod ketabi “Söhbətül-əsmar” Füzuli rəhmətullah” sözləri ilə bitir ki, bu da əsərin tam şəkildə bizə gəlib çatdığını göstərən amillərdəndir. Kitabçanı nəzərdən keçirən zaman məlum olur ki, əldə olan ən kamil nüsxə Təbriz daşbasmasıdır və təsadüfi deyildir ki, əsərin çap variantı hazırlanarkən bu kitabça əsas götürülmüşdür. Lakin əsərin sonunda verilən 8 beyt çapda verilməmişdir:

Bu yerdə gər vəfa olurdu,
Xeyrül bəşərə vəfa qılırdı.
Olmazdı əduvu şahid o baş,
Dəyməzdi mübarək ağzına daş.
Öz qanına olmazdı gəltan,
Olmazdı şahid dürri mərcan.
Həm sərvəri ensü-cişə oldum,
Vurmazdı cəravət elmi mülcəh.
Hər zəhm ilə doldurub piyalə,
Qılmazdı Həsən ban həvalə.
Həm şahe şühədə şimri əbtər,
Qoymazdı həcərinə xəncər.
Həm itrətə paki İmran,
Olmazdı əsir qomi süfyan.
Əlqissə bu bəzmi fitnə əngiz,
Qəm canını eliyübdü ləbriz.

Əsərdə sonda verilən bu beytlərin və sonluğun (“Təمام şod ketabi “Söhbətül-əsmar” Füzuli rəhmətullah”) çap variantında verilməməsinin səbəbi ehtimal olsun ki, sovet ideologiyası ilə bağlıdır. Məlumdur ki, əsərin üzə çıxarılması, öyrənilməsi XX əsrin əvvəllərində başlayır. Bu dövr sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edirdi. Bildiyimiz kimi, sabiq sovet quruluşu dönməndə klassik irsə münasibətə və dini ideologiyaya qarşı çıxılırdı. Bunun səbəbidir ki, əsərin sonunda verilən dini hissələr çap zamanı çıxarılmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra isə əsər yenidən nəşr olunsa da, həmin mətnlər əvvəlki nəşrlər əsasında çap edilmişdir.

2. Sidqi nüsxəsi. 1993-cü ildə Cənnət Nağıyeva Ədəbiyyat qəzetində “Söhbətül-əsmar”ın mükəmməl əlyazması tapılmışdır” adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Müəllif bu məqalədə aşkara çıxardığı “Söhbətül əsmar” əsərinin əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat vermiş və bu əlyazmanın Məmmədağlı Sidqi tərəfindən köçürülmüş əlyazma olduğunu göstərmişdir. B-2258 şifrəsi ilə saxlanılan bu nüsxənin 1874-1887-ci illər arasında yazıya alındığı düşünülür. [3.Nağıyeva 1993 28 May.] Həcmi 3 vərəqdən (189a-192a) ibarət olan bu nüsxənin ölçüsü 11x21 sm-dən ibarətdir. Sidqi nüsxəsi “Qəvvəsi-bəvəhiri-rəvayət, Səyyahi-bəvadiyi-hekayət” beyti ilə başlayıb “Əlqissə bu bəzmi fitnə əngiz, Qəm canını eliyübdü ləbriz” beyti ilə sona çatır. Əlyazma Təbriz nüsxəsi ilə eyni beytlə sonlansa da Təbriz nüsxəsində yer alan bir sıra beytlərə burada rast gəlinmir. Bundan başqa, əlyazmada bir sıra beytlərin ixtisarına rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

Xəllaqi-cəhan zülmətü nur,
Püstə mənim adımı qoyubdur.

beytinə həm çap variantında, həm də digər nüsxələrdə rast gəlinməyi halda Sidqi nüsxəsində yoxdur. Bunun kimi digər bir hadisəyə aşağıdakı beytlərdə rast gəlirik.

Vermişsə mənə zülal Kövsər,
Sağısi o Kövsərindir Heydər.

***

Əzraya veribdi hüsni-bihəd,
Qılmış ona Vamiqi müqəyyəd.

3. Salman Mümtaz nüsxələri. Məmmədağlı Sidqi tərəfindən köçürülmüş əlyazma nüsxəsindən əlavə, fond 24, s.v. 442 şifrəsi ilə saxlanılan “Yemişlərin öküşməsi və yaxud “Söhbətül-əsmar” adlanan digər bir nüsxəsi də mövcuddur. Katibi Salman Mümtaz olan bu nüsxənin həcmi 19 vərəqdən ibarət olmuş, ölçüsü isə 22 x 34 sm-dir. 1935-ci ilə aid edilən və katibi Salman Mümtaz olan fond 24, s.v. 443 şifrəsi ilə saxlanılan daha bir əlyazma nüsxəsi mövcuddur. Dəqiq tarixi məlum olmayan, XX əsrin əvvəllərinə aid edilən “Meyvələrin söhbəti” və ya “Söhbətül-əsmar” adlanan digər bir nüsxə nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış 16 vərəqdən ibarət olub 10-25 arasındakı səhifələri əhatə edərək göstərdiyimiz digər nüsxənin davamıdır. Nüsxə “Qəvvəsi-bəvəhiri-rəvayət, Səyyahi-bəvadiyi-hekayət” beyti ilə başlayıb “Eylər birisini sahibi-tac, Ol birisin eylər ona möhtac.” beyti ilə sona çatır. Bu nüsxələr daha çox sadələşmiş variant kimi nəzərə çarpır. Əsərdə dövr üçün xarakterik olan bir sıra sözlər sadələşdirilmiş şəkildə verilmişdir. Məsələn: “puşidə” – “örtülü”, “kənduzuni” – “öz-özünə” və s. Mümtaz nüsxəsi əlimizdə olan nüsxələrdən ən naqis hesab olunur. Bir sıra söz dəyişikliklərinə rast gəlinməyi kimi, müxtəlif beytlərin yerdəyişməsi, bir çox beytlərin ixtisarı kimi hallara da rast gəlmək mümkündür. Məsələn, çapda və əldə olan digər nüsxələrdə yer alan aşağıdakı beytlər Mümtaz nüsxəsində rast gəlinmir.

Çün dürri-qələndərin bəguşəm.

Yüz min tərəfə saçıldı xuşəm.

Eyni hadisəyə:

Bir bəzmdə gər ola müyəssər.

Təcmii-fəvakihü səmərlər.

Mən həm gər o bəzmdə bulunsam,

Əsmar içində hazır olsam.

Verilən beytlərdə də təsadüf edirik. Nümunə göstərilən və bu kimi bir sıra digər beytlərin nüsxədə yer almamasını katib xətası kimi düşünmək olar.

Əsərin “Söhbətül-əsmar”, rübailər və qitələr” adlanan əlyazma nüsxəsi 30 vərəqdən ibarətdir. Adı çəkilən nüsxəni əldə edə bilmədiyimiz üçün haqqında geniş məlumat verə bilmirik. Göstərilən Bakı nüsxələri bugün Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunmaqdadır.[2.Məhəmməd Füzuli. 2011, s 40]

Bilyimiz kimi, bugün füzulşünaslığın qarşısında duran problemlərdən biri əsərin Füzuli qələminə mənsub olub-olmamasını müəyyənləşdirməkdir. Bu baxımdan əsərin əlyazmalarının tədqiqatına cəlb olunması, nüsxələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin araşdırılması, nüsxə fərqlərinin ortaya çıxarılması

əsrin müəllifinin təyin edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Bugünkü dövrdə füzulşünaslığın qarşısında duran əsas işlərdən biri mövcud olan əlyazma nüsxələrini bir araya gətirməkdən və bu əlyazmalar əsasında “Söhbətül-əsmar” əsərinin tənqidi mətnini hazırlamaqdan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid.Ə. Füzulinin tədqiq olunmamış bir əsəri. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb,2007, 285 s.
2. Məhəmməd Füzuli. Bibliografiya. Bakı: Nurlan, 2011, 392 s.
3. Nağıyeva C. Söhbətül-əsmar (Meyvələrin Söhbəti)in mükəmməl əlyazması tapılıb. Ədəbiyyat qəzeti. 1993 28 May.

TÜRK DÜNYASININ CESUR KALEMİ SABİR'İN “FAHRIYE” ŞİİRİ ÜZERİNE

Mehmet Cengizhan BAYRAKTAR

Kafkas Üniversitesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

cengiz_kagan_1994@hotmail.com

KARS/ TÜRKİYE

ÖZET

Azerbaycan edebiyatının hiciv şiirleri üzerine en güzel şaheserlerini yaratan Mirza Elekber Sabir'in 1907 yılında yazmış olduğu “Fahriye” adlı şiiri üzerinde anlamsal ve tarihsel izleri inceleyip açıklama yolu güdülen yapılan bu çalışmada, şiirin kıtaları tek tek incelenmiş, tarihi olaylar ve bu olayların Türk İslam dünyası üzerinde oluşturduğu etkiler ve şiire bu konuların neden eklendiği sorusu aydınlatılmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mirza Elekber Sabir, Türk İslam, Hiciv Şiiri, Fahriye.

Giriş. Azerbaycan XX yüzyılın başlarında dünya petrolünün yarısından fazlasını üreten ekonomik ve sanatsal yükselmeyi birlikte yaşayan bir ülkeydi. 1905 yılında ilan edilen meşrutiyet ile basın yayın özgürlüğü az da olsa gevşemişti (Kolcu, 2012; s.13). XX yüzyıl çoğu ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da “toplum için sanat” anlayışı ile önemli kazanımların elde edildiği bir yüzyıl olmuştur (Erol, 2015, s.61)

Bu dönemin sosyal vesiyasal gidişatı “Molla Nasreddin dergisinin çıkmasıyla olmuştur. Satirik tarzda yazılan bu dergi C. Memmedguluzade, M. E. Sabir, A. Hakverdiyev, A. Nazmi başta olmak üzere birçok sanatkar ortaya çıkartmıştır (Hebibbeyli, 2009; s.337-339).

Satirik şiir tarzının en önemli ekolu tartışılmaz olarak Sabir'dir. Sabir'in 1905 yılına kadar aslında yalnız bir şiiri yayımlanmıştı. “Sükr lillah ki afitab-ı sühen” mısrasıyla başlayan ve Tiflis'te Mehmed Ağa Şahtahtlı'nın 1903 yılında çıkardığı “Şarkî Rus” gazetesinin nesri münasebetiyle yazılan bu şiir, gazetede Elekber Tahirov imzası ile yayımlanır (Yılmaz, 2012; s.368). Bu şiirden sonra ise 1 Temmuz 1905 tarihinde “Hayat” gazetesinde, onu ülkesine ve dünyaya bakışını çok iyi yansıtan “Beynelmilel” adlı şiiri yayımlanır (Kafkasyalı, 2004; s.241).

Azerbaycan şairi Mirza Elekber Sabir kadın hakları, ilim, meşrutiyet, milli uyanış gibi birçok meseleyi şiirlerine konu etmiştir. Şiirlerinde haksızlığa, demokrasi karşıtlarına, ilim düşmanı insanlara, falcılara, insanların dini inançlarını suiistimal eden din adamlarına hep karşı durmuştur. Sabir'in 1907 yılında yazılmış olan “Fahriye” adlı şiiri onun Türk İslam âleminde yaşanan tarihi hadiselerle bakış açısını ve tarih konusundaki bilginliği öğrenmek açısından mükemmel bir eserdir. “Fahriye” adlı şiirde birçok tarihi şahsiyet ve bunların yaşadığı durumlar ile hadiseler ele alınmıştır.

Şiir İncelemesi. Şiirin ilk kıtası ilerideki kıtalar için bir hazırlık mahiyetindedir. Sabir bu kıtada Türk milletinden bahsederken zamanın esirir olmuş, dünyanın türlü belalarına batmış bir millet tablosu çiziyor. Her ne kadar başımıza türlü bela gelmiş olsa da bizim yine zamana yani geçmişe bağlanıp aynı kaldığımızı belirtmiştir. Daha sonraki iki kıtasında ise bu zamanda bizim ekmeğimizin peşinde olmadığımızı ve atalarımızın kötü işlerini adet edindiğimizi söylemiştir. Bu kıtada geçen “Turanlılar” kelimesini kullanmaya başlayan Sabir, daha ilk kıtadan şiirin kapsamının sadece Azerbaycan arazisi üzerinde yaşayan Türkler değil, daha kapsayıcı, daha geniş bir kitleye hitap ettiğini açıkça belirtmiştir.

Şiirin ikinci kıtasında yine atalarımızdan bize kalmış olduğu düşünülen bir adetten bahsediliyor. Bahsedilen bu kötü adet, kardeşin kardeşi yağmalayarak haraç almasıdır. Burada Sabir'in haraç alma örneğini vermesi aslında eski Türk devletlerinin birbirlerinden aldıkları vergilerdir.

Şiirin 3. kıtasında karşımıza tarihi bir şahsiyet olarak Büyük Melikşah çıkar. Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı olan Melikşah'ın 1092 yılında vefat etmesi ile yaşanan trajik olaylardan bahsedilir. Melikşah'ın ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük bir kargaşa oluşmuş ve saltanat kavgası

başlamıştır. Melikşah'ın meliklerinden olan Tutuş ve Berkıyruk saltanat kavgasına girmişlerdir. Birbirleriyle yaptıkları savaşlarda birçok Türk yiğitlerinin kanı dökülmüştür. Yine bu savaş sonucunda Tutuş'un ölümü ile oğulları Rıdvan Halep'te, Dukak ise Şam'da saltanatlarını ilan etmişlerdir. İkiye bölünerek parçalanmış Suriye Selçuklu Devleti bir Haçlı Seferi ile başkenti Kudüs içinde olmak üzere elden çıkmıştır. Sabir bu kıtanın ilk dört mısrasında bu iki vezire uyup nasıl devletin sonunun getirildiğini anlatır. Son iki mısradaki ise Turanlılar olarak kendi hakkımız savunmaktan bile aciz kaldığımızı ve daha da kötüsü bunun da bir alışkanlık haline geldiğini anlatmaktadır.

Şiirin 4. kıtasında Harezşahlar Devleti ve Cengizhan arasında yaşanan hadiselerden bahsedilir. Harezşahlar Devleti'nin hükümdarı olan Alaiddin Muhammed saltanatın ilk zamanlarında Cengizhan ile iyi geçinmiştir. Daha sonra aralarındaki bu iyi ilişkiler hükümdarın bir valisinin, Moğol kervanlarından birini yağmalamasıyla bozulur. Cengizhan Harezşahlar üzerine sefer yapmış bu seferin sonucunda Alaiddin Muhammed çaresiz kalarak Tus şehrine kaçmıştır. Budist olan Moğollar, bu savaştan bir müddet sonra Harezşahlar Devleti'ne son vermiş bu bölgede bulunan camileri, mektepleri yerle bir etmişlerdir. Sabir'in, Cengiz'in ordusuna taraftar olmak sözünün muhatabı ise Cengizhan'ın ordusunda bulunan üst düzey, rütbeli Türk komutanlardır. Şiirin diğer mısralarında ise hükümdarın kaçıışı ve devletin yıkılmasından bahsetmiştir. Nakarat kısmında ise "din" kelimesini kullanmıştır. Çünkü Moğollar Budizm inancına sahiplerdi ve Harezşahlar Devleti'ni elde ettikten sonra buradaki İslami yapıtları yok etmişlerdi.

Şiirin 5. kıtasında geçen Haçlı Seferleri Türk İslam âlemini zayıflatmak, Anadolu'dan Türkleri çıkartmak ve Ortadoğu'daki kutsal toprakları ele geçirmektir. Bu sebeple Avrupa devletleri, feodal beyler Papa'nın etrafına toplanır ve Anadolu üzerine seferler düzenlerlerdi. Burada adı geçen sefer hangisidir kestirmek güçtür, lakin dinlenmeyip yeni bir facia ürettik diyerek Sabir bize bir fikir verir. Osmanlı İmparatorluğu, Niğbolu Savaşı'nda Yıldırım Beyazıt önderliğinde Haçlılara karşı kesin bir zafer kazanmıştır. Daha sonrasında ise Timur ile savaşa tutuşmuştur. Ve nakarat bölümünde Sabir, dini sebeplerden yapılan bu seferlere, din yerine kavim kelimesini kullanmış ve bu da biraz yol gösterici olmuştur. Bu kıtanın beşinci mısrası ise ilgi çekicidir. Çölde biten bir saman benzetmesi ise Sabir milletin durumunu izah etmeye çalışmıştır. Kötü adetler ve yaptığı hatalar yüzünden topraklarının çölden farkı kalmadığını ve milletin saman gibi işe yaramaz bir hal aldığını belirtmek istemiştir.

Şiirin 6. kıtasında adı geçen iki büyük Türk devletin olan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri vardır. Karakoyunlu Devleti de, Akkoyunlu Devleti de İlhanlılar Devleti'nin yıkılması üzerine kurulmuştur. Akkoyunlular Diyarbakır ve çevresini, Karakoyunlular ise Azerbaycan topraklarını yönetmişlerdir. Aralarında sürekli savaşlar olmuş, birbirleriyle adeta didişmişlerdir. Ve nihayetinde Karakoyunlu Devleti'ne, Akkoyunlular tarafından son verilmiştir. Sabir şiirin ilk iki mısrasında iki devletten ve hüküm sürdükleri topraklardan bahsediyor. Sonraki mısralarında ise birbirimizi kırdığımızı, akan kanın yine Türk kanı olduğunu ve bu savaşların milleti hem yordüğünü hem de kırdığını dile getirmiştir.

Şiirin 7. kıtasında konu olarak, iki Türk cihangiri olan Sultan Yıldırım Beyazıt ile Emir Timur şahsiyetleri ele alınmıştır. Bu hükümdarların yaptıkları işlere baktığımız zaman Sultan Yıldırım Beyazıt batıda Avrupa'ya akıncıları kan kustururken, Timur ise Asya'da büyük bir toprağı himayesine ve almış ve Türklerin ebedi düşmanı olan Çin'e hemen hemen diz çöktürecek seviyeye gelmişti. İşte bu iki haşmetli hükümdar Ankara'da büyük savaşa tutuşmuşlardır. Bu savaşın aslında kazanan tarafı olmamıştır. Sabir bunu belirtmek için hem ok atanın hem de hedefin yine biz olduğumuzu yazmıştır. Bu savaş ile birçok Türk kanı dökülmüş, Osmanlı Devleti için Fetret Devri denilen karanlık dönem başlamıştır. Timur tarafında ise bu savaştan sonra 8 yıl Anadolu'da kalan Timur, Çin seferini geciktirmiş ve daha sonra yaptığı seferde hayatını kaybetmiştir.

Şiirin 8. kıtasında adı geçen Toktamış Han, Altınordu Devleti'nin hükümdarıdır. Altınordu devleti Doğu Avrupa bölgesinde kurulmuş Türk-Moğol devletidir. Doğu Avrupa'da kurdukları hâkimiyet ile Bulgarlara ve Ruslara diz çöktürmüşlerdir. Bir dönem devletin içinde oluşan saltanat kavgasına, Timur'un yardımı ile Toktamış Han son vermiştir. Daha sonra Timur ile ilişkilerini kesmek istemiş lakin Timur bunu kabullenmemiştir. 1395 yılında Terek Savaşı denilen bir savaş yapılmıştır. Bu savaşın kazananı yine Türkler olmamış, bu savaş en çok Ruslara yaramıştır.

Şiirin 9. kıtasında yine iki büyük Türk hükümdarı bulunur. Bunlar Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail'dir. İkisi de İslam âleminin başına geçmek ve halife lakabıyla dünyaya hükmetmek istemişlerdir. Bir taraf Sünnilik mezhebine inanan kesimi, diğer taraf ise Şiilik mezhebine inanan kesimi arkasına almışlardır. Böylece uzun zaman yaşanmamış olan bir mezhep çatışması başlamıştır. Çaldıran Ovası'nda Safevi ve Osmanlı birlikleri karşı karşıya gelmiştir. Sabir bu savaşın bir bölünme, parçalanma olarak görmüştür.

Şiirin 10. kıtasında tarihi bir şahsiyet olarak qarşımıza Nadir Şah çıkar. Nadir Şah, İran topraklarında hüküm süren Avşar hanedanlığının hükümdarıdır. Nadir Şah, İslam âleminde bir birlik, beraberlik arzusunda olmuştur. Bu sebeple de Osmanlı ile müzakereler edip, Caferilik tarikatına geçtiklerini ve bu tarikatın Sünnilik mezhebinin 5. kolu olarak sayılmasını istemiştir. Lakin Fars din adamları bu meseleyi kabullenmişler, iç savaş ve kargaşa ortamı yaratmışlardır. Nadir Şah, Fars din adamları tarafından satın alınan komutanların ihanetine uğramıştır. Şah vahşice katledilmiş ve cesedi ortada bırakılmıştır. Birkaç yıl sonra cesedinin kalan bölümleri yakılmış ve kemikleri insanlar her gün tepinsinler diye sarayın kapısının önüne bırakılmıştır. Sabir bu kıtada Türk milletini bir acayip bir tuhaf olarak görür. Çünkü ona göre mezhep çatışmaları bir hastalıktır ve bunu tedavi etmek için gayret eden şahı kendi adamları ihanetle yok etmişlerdir.

Şiirin son kıtasında ise artık tarihi olayların bittiği, dönemin güncel bir meselesine yönelme olduğu görülüyor. İraniçlik ve Osmanlılık gibi bir kavramın kullanılması ve bir parça toprak üzerinde kopacak olan bir savaştan bahsedilmesi söz konusudur.

Sonuç

Sonuç olarak baktığımız zaman Fahriye şiiri tarihi olayları ve şahsiyetlerin kadrosu ile Türk tarihinde yaşanmış olan talihsiz olayların bir özeti olmuştur. İlk dönemlerden başlayarak bu olayları günümüze kadar yazmış kocaman bir tarihi 11 kıtadan oluşan bir şiirde toplamıştır. Bütün bu yaşanan olaylar tek tek ince ayrıntılarına kadar verilmiştir. Türklüğü İslam ile bir arada görmüş ve Türk İslam mefküresi gütmüştür. Türklük ile İslam'ın bir bütün olduğuna inanılmış ve tüm İslam âlemini de içine alan bir şiir olmuştur. Yazıldığı dönem itibarıyla bakıldığı zaman cesaret isteyen bir şiir olduğu apaçık bellidir. Bu şiir adeta yüzyıllar öncesinden gelen “Ey Türk, titre ve kendine dön!” mesajının varisi olmuştur.

KAYNAKÇA

EROL, Ali, *Edebi Eserlerin Şekillenmesinde Dış Etkiler ve Hophopnoma Örneği*, Türk Dünyası Dergisi, Sayı: 39, Sayfa: 61–74, Ankara, 2015.

HEBİBBEYLİ, İsa, *Celil Memmedguluzade Mühiti ve Müasirleri*, Nahcivan, 2009

KAFKASYALI, Ali, *Sabir ve Devrin Meselelerine Bakışı*, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 9, Sayfa: 237–261, Erzurum, 2004.

KOLCU, Ali İhsan, *Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı*, Salkım Söğüt Yayınları, Erzurum, 2005.

YILMAZ, Hayati, *Mirza Ali Ekber Sabir*, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Sayı: XII/1, Sayfa: 361–386, İzmir, 2012.

SƏMƏD VURĞUNUN AYGÜN POEMASINDA AİLƏ VƏ SƏNƏT MƏSƏLƏSİ

Ülvi MİKAYILOV

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

e-mail:ulviaydin.m@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Səməd Vurğunun “Aygün” poemasında ailə və sənət məsələsindən söhbət gedir. Aygün sənətini atıb Əmirxanla Muğana yollanmağa razılıq versədə, Əmirxanın ailəyə laqeyd münasibəti kef məclislərinə getməsi Aygünün yenidən sənətinə qayıtmasına səbəb oldu. Aygün sənət və ailəni bir arada tutmağı bacardı.

Açar sözlər: Aygün, Əmirxan, ailə, sənət, qadın

Giriş

Tezisdə S.Vurğunun yaradıcılığı haqqında qısaca məlumat verilir. Sonra “Aygün” poemasında ailə və sənət məsələsi önə çəkilir. Aygün və Əmirxan obrazları xarakterizə olunur. Tezisdə Aygünün özünə inamı və gerçək qürurundan və Əmirxanın özünə inamsızlığından bəhs olunur və poemadan nümunələr göstərilir.

Klassik ədəbiyyat ənənələrini çağdaş ədəbiyyatımızda əks etdirən, Azərbaycan dilindəki sözləri şeiriyyətə kütləvi gətirən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Səməd Vurğun istər yaşadığı həyatda, istərsə də yaradıcılığında vətəninə və millətinə sadıq olmuşdur. Səməd Vurğun özünü yalnız şair kimi təsdiq etməmişdir. Onun tərcümə sənətində və teatr sahəsində xidmətləri olmuşdur. Bununla yanaşı ictimai xadim kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Şairin tərcümə ilə bağlı xidmətlərinə nümunə olaraq göstərə bilərik ki, *1936-cı ildə S.Vurğun dahi rus şairi A.S.Puşkinin məşhur “Yevgeni Onegin” mənzum romanını yüksək ilham və sənətkarlıqla, həm də “Onegin qafiyəsi” adı ilə məşhur olan şeir formasını saxlamaqla tərcümə etmişdir. M.Qorkinin “Qız və ölüm” poemasının və*

böyük gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasının bir hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə edən Səməd Vurğun “Puşkin medalı” və Gürcüstan MİK-in Fəxri fərmanı ilə mükafatlandırılmışdır.(1, s250)1938-ci ildə səhnəyə qoyulan “Vaqif” dramı Səməd Vurğunun Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti qarşısında ən böyük xidmətidir. “Vaqif” dramı yalnız yazıldığı dövrdə deyil, Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra da daima tamaşaçıların rəğbəti ilə qarşılanmışdır. Azərbaycanın xalq şairi ədəbiyyatşünas alim, akademik Bəxtiyar Vahabzadə Səməd Vurğun haqqında demişdir: *S. Vurğun yalnız poeziya aləmində deyil ümumən ədəbiyyatımızın ön cəbhəsində getmiş və ölməz bədii əsərləri, məruzə və nitqləri, məqalə və çıxışları ilə ədəbiyyatımızda ictimai fikrimizi istiqamətləndirmişdir. Yalnız müasir mövzuda deyil, tarixi mövzuda yazdığı əsərlərində də həmişə müasir olmuş, tarixi mövzuları da zamanın tələbi baxımından işləmiş, bunlara bu günün gözü ilə baxmağı bacarmışdır.* (3, s5)Şairin müraciət etdiyi mövzular çoxşaxəli və genişdir. Vətən, məhəbbət, təbiət, müharibə ilə bağlı mövzular Səməd Vurğun poeziyasında xüsusi yer tutur. 1930-1940-cı illəri şairin yaradıcılığında xüsusi bir dövr kimi xarakterizə etmək olar. Bunu belə xarakterizə etməyə əsas verən başlıca səbəb odur ki, gənc Səməd 30-cu illərin əvvəllərindən bir sıra poemalar yazmağa başlamışdır. Buna misal olaraq “Komsomol”, “Ölüm kürsüsü”, “Qız qalası”, “Dar ağacı”, “Ölən məhəbbət”, “Bəsti”, “Yazla qışın deyişməsi”, “Muğan”, “Talistan”, “Aygün” və s poemalarını qeyd edə bilərik. Səməd Vurğun yaradıcılığının son dövrlərinə təsadüf edən əsərlərdən biri də “Aygün” poemasıdır. Poemada xüsusi diqqət çəkən məqam əsərin əsas qəhrəmanı olan Aygünün ailə və sənət arasında seçim etmək məcburiyyətində qalması və ailə başçısının ailəyə laqeyd münasibətidir. Poema yenicə ailə qurmuş Əmirxan və Aygünün sakit və şən həyat sürməsi ilə başlayır. Əmirxan ixtisasca aqronom, Aygün isə konservatoriyanın bəstəkarlıq sinfində təhsil alan tələbə idi. Sakit həyat tərzini sürən bu ailənin parlayan günəşlərinin qarşısına bulud gətirən Əmirxanın işlə bağlı Muğana getməsi xəbəri oldu. Aygün Əmirxanla Muğana getməli olduğunu bildikdə bu xəbəri çox məyusluqla qarşıladı. Çünki gənc xanım Muğana gedəcəyi halda öz təhsilindən və yiyələnməkdə olduğu sənətdən əl çəkməli olacaqdı. Aygün bu xəbəri eşitdikdə bir anlıq öz qəlbində düşünür.

Bəs məktəb? Oxumaq? Gözəl arzular?...

Tayımdan, tuşumdan gerimi qalım?

Meylimi mətbəxə, evəmi salım?

Sinəmə sığmayan gözəlduyğular?...

Ağardı Aygünün sifəti dümağ,

Dondu ağ sinəsi dağda qar kimi.

Qələm qaşlarını sıx-sıx çataraq,

Düşündü bir ağır dərdi var kimi. (2, s338)

Aygün arzularını ürəkdə solmasını istəməsədə Əmirxana olan məhəbbəti sənətlə bağlı arzularını üstələyərək həyat yoldaşı ilə Muğana getməsinə razılıq verməyə səbəb oldu. Şair bu yerdə Aygünün Əmirxana cavabını belə təsvir edirdi.

-Yaxşı, gedək,- deyə dilləndi gəlin,

Döndü Əmirxanın ürəyi dağa

Qərarı bir oldu sevgililərin,

Sonra öpüşdülər dodaq-dodağa.

Aygün demədisə bir dərdi açıq,

Susdusa qırılmış bir rübab kimi,

O, elmi, məktəbi qoydu yarımçıq

Tamam yazılmamış bir kitab kimi... (2, s341)

Aygün arzularından və sənətindən əl çəkib Muğana yollandı. Bir şəhərli qızının kənd həyatına öyrəşməyi nə qədər çətin və qəliz olsada bütün bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan qadınına xas olan fədakarlıqla bu gənc xanım bütün çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacardı. Kəndin soyuğuna, şaxtasına, sərt qışına tab edən Aygün sənətinə olan istəyini ürəyində boğub bütün həyatını Əmirxanla xoşbəxt olmaq üçün ailəsinə həsr etmək qərarına gəldi.

Aygün də zövq alıb bu xoş bahardan,

Səhərlər yuxudan quş kimi durdu.

Keçdi dəniz kimi göy tarlalardan,

Bəzən gün altında kətmən də vurdu.

Muğan qızlarına qoşulub o da

Başına bir güllü yaylıq bağladı.

*Bu hal bir ötərgi həvəs olsa da,
Qəlbində arzular coşub çağladı. (2, s351)*

Şəhərdə yaşayan gənc qızın kənd həyatına öyrəşməyə çalışması, kənd qızları ilə bərabər tarlada işləməsi, Aygünün ailəsinə olan sədaqətindən və məhəbbətindən xəbər verirdi.

Əmirxan və Aygün bir müddət Muğanda qaldıqdan sonra kef məclislərindən uzaq düşən Əmirxan Muğanın sərt qışına və kənd həyatına uyğunlaşa bilməyib, şəhərdə onu gözləyən kef məclislərində iştirak etmək üçün şəhərə qayıtmaq qərarına gəldi. Kənddə bir aqronom kimi özünə yer tapmayan Əmirxan səsli-küylü şəhərə qayıtdıqdan sonra yenə də əvvəlki vərdişlərinə başladı.

Sənətini ailəsinə qurban verib ali təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalan gənc Aygün bir səhər radionu açıb öz yoldaşlarının ifalarını eşiddikdə bir qədər hiddətlənir və təhsil aldığı vaxtlar gözü qarşısında canlanır. Aygünün bu qəzəbi səbəbsiz deyildir. Əmirxan Aygünə Muğana getdikləri zaman keyli vədlər versədə, lakin Əmirxanın özünə olan inamsızlığı və kef məclislərindən ayrı qala bilməməsi verilən vədlərin vəd olaraq qalmasına gətirib çıxardı. Əmirxan dediyi kimi gözəl həyat qura bilməmiş digər tərəfdəndə Aygünün təhsilinin yarımçıq qalmasının səbəbkarı idi. Aygünü təhsilə, sənətə qayıtmağa sövq edən yoldaşlarının ruh oxşayan insanın həyat eşqini artıran ifaları idisə, digər tərəfdən Əmirxanın ailəsinə biganə münasibəti idi. Əmirxan uşaq vaxtdan erköyün böyüdüyündən yaşı artsada dünya görüşü o qədər də yaxşı inkişaf etməmişdir. Həyatın mənasını yalnız yeyib-icməkdə görən Əmirxanın özünə olan inamsızlığı və hər bir işdən çəkinməsi ailəyə qarşı olan münasibətində də hiss olunurdu. Ərinin keçirdiyi həyat tərzinə öyrəşmək Aygün üçün olduqca çətin idi. Ancaq yenə də qadın sədaqəti, qadın mərdliyi Aygünün canında və qanında idi. Gənc ana körpə Ülkərinin isti nəfəsi ilə rahatlıq taparaq Əmirxanla sədaqətlə və məhəbbətlə ömür sürürdü.

*Aygün alıb çağasını bağına basır,
Analara təsəllidir dar gündə övlad;
Uşaqcığın nəfəsinə o qulaq asır,
Bu mənaya səcdə qılır bütün kainat...(2, s362)*

Həyatını balaca Ülkərinə bağlayan gənc ana Əmirxanın təmtəraqlı məclislərdən ayrılıb ailəsinə diqqət və qayğı göstərəcəyinə hələ də ümid edirdi. Lakin Əmirxan isə Aygünün düşündüyü kimi deyil, əksinə öz səsli-küylü həyatına davam edirdi. Aygünü digər hiddətləndirən səbəb axşamları kef məclislərində keçirən Əmirxanın gündüzlərdə yalnız onu yersiz günahlandırması idi. Bütün bu olanlar Aygününə səbrini daşdırdı, ərinə söz qaytarmağı özünə rəva bilməyən, hər zaman ədəb-ərkan gözləyən bu gəlin hövsələdən çıxdı.

*Necə nahaq? Necə yanmayım?
Axi düşün, sən atasan, öz qədrini bil.
Söylə, necə mən od tutub alovlanmayım,
Mənim ərim öz evinin sahibi deyil.(2, s365)*

Ailədə münasibətlər o qədər gərginləşir ki, gəlin balaca Ülkərinə götürüb evdən getmək məcburiyyətində qalır. Yenidən konservatoriyaya qayıdan Aygün öz sevimli sənətini davam etdirir. Aygün ailə və sənət arasında seçim etmək məcburiyyətində qalarkən ailəsinə sənətindən üstün tutsada, lakin Əmirxan həm Aygünün sənətlə bağlı arzularının öz yersiz davranışları ilə üstündən xətt çəkdi, həm də Aygünün sağlam ailə düşüncəsinə qara bir kölgə saldı. Poema istər yazıldığı 50-ci illər üçün, istərsə də bu günümüz üçün mövzu baxımından son dərəcə əhəmiyyətli və aktualdır. Hər bir ailənin bütöv və sağlam təmələ söykənməsi üçün ailə üzvlərinin qarşılıqlı diqqət və qayğısı mühüm və inkar edilməz şərtlərin birincisi və əsasıdır. Şair əsərin sonunu bədbin hissələrə qapılmadan nikbin notlarla tamamlayır. Poemada Aygün bəstəkar kimi şöhrət qazanıb zirvəyə ucalsada, öz qürurunu, mənliyini və mərdliyini daima qoruyub saxlayır. Övladına, Əmirxana və sənətinə olan məhəbbətindən qeyri onu heçnə düşündürmür.

*(Səhnəsiz də olur bəzən oyunlar.)
Onların səsini Ülkər eşitcək,
Bir qəhqəhə çəkdi dağ kəkliyi tək...
Sonra qanad çalıb qalxdı komadan,
Göydə qucaqladı qızı Əmirxan.
Ülkərin dalınca Aygün də qalxdı,
Əmirxan bu dəfə Elyara baxdı...
-Gördüyüm yuxudur, nədir? – deyərək,
Dönüb qucaqladı Aygünü bərk-bərk,*

*Onlar sevindilər, sevinək biz də,
Sevinsin hər yeni əsərimiz də... (2, s422)*

Müsbət sonluqla bitən bu əsər mövzu baxımından da xüsusi diqqət çəkir. Poemada məhəbbət və ailə məişət mövzularının vəhdəti əks olunur. Poemanın sonunda onlar bütöv bir ailə olaraq yenədə birləşirlər.

Tədqiqatın metodu: Obrazların təhlilindən və sistemləşdirmədən ibarətdir.

Nəticə: Ailədə bir tərəfin digərinə laqeyd münasibəti ailədaxili münaqişələrə və ailənin dağılmasına gətirib çıxarır. Əmirxanın Aygünə olan soyuq münasibəti Aygünün evi tərk etməsi ilə nəticələnir, lakin gənc xanımın qüruru və sədaqəti, Əmirxanın səhvlərini dərk etməsi nəticəsində poemanın sonunda ailə yenidən birləşir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abdullayev C. və başqaları "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı", II cildə - I cild, Bakı-2007, 504 səh
2. S.Vurğunun seçilmiş əsərləri. V cildə, III cild "Şərq-Qərb", Bakı-2005, 424 səh
3. Yusifova E. tərtib edən "Şair ölümsüzlüyü", Mingəçevir-2011, 24 səh

XƏLİL RZA ULUTÜRK YARADICILIĞI

Aişə Zahid qızı QULİYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Aise.quliyeva@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hər bir xalqın gələcək tarixi, inkişafı onun gənclərindən asılıdır. Çünki, məhz gənclər bu günümüzü sabaha aparacaq körpü, mill – mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsillərə çatdıracaq aparıcı qüvvə hesab olunur. Buna görə də gənclərin təlim – tərbiyəsi məsələlərinə, xüsusilə onların əxlaqi cəhətdən inkişafına diqqətli bir şəkildə fikir verilməlidir. Bu işdə müəllimlərin, pedaqoqların üzərinə çox mühüm vəzifə düşür. Texnologiyanın bu cür sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə gənclərin hissələrinə, emosiyalarına təsir etmək, onları diqqətə gətirmək çox çətin vəzifədir. Məqsəd elə bir tərbiyə sütunu yaratmaqdır ki, gənclər millətin, vətənin keşiyində istər fiziki cəhətdən, istərsə də mənəvi cəhətdən dayanıb bilsin. Çünki, məhz öz vətəninə sevən gənclərin istedadı, uğurları sayəsində ölkəmiz beynəlxalq arenalarda öz sözünü deyə bilər, dövlətimiz nüfuzlu dövlətlər arasında öz layiqli yerini tuta bilər. Bu cür gənclərin yetişdirilməsi üçün şəxsi nümunələrdən də istifadə olunur ki, bunlardan da ən barizi Xəlil Rza Ulutürkdür.

Açar sözlər: X. R. Ulutürk, vətənpərvərlik, vətən, şair.

Azərbaycan xalqının mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olan böyük Azərbaycan şairi Xəlil Rza Ulutürk 1932-ci il 21 oktyabrda Salyan rayonunun Pirəbbə kəndində anadan olmuşdur. Hələ orta məktəbdə təhsil aldığı zamanlarda öz çalışqanlığı ilə yoldaşlarından seçilən Xəlil Rza ədəbiyyata dərin maraq göstərmiş, Salyan rayon kitabxanasının ədəbiyyat dərnəyinə üzv olaraq kiçik yaşlarından şeir sənətinin incəliklərinə yiyələnməyə başlamışdır.

Azərbaycanın Sovet əsarətində olduğu 1939-1949-cu illər ölkəmiz və xalqımız üçün çox çətin illər olmuşdur. Hər sahədə öz mənfəətini göstərən bu əsarət ədəbiyyat sahəsində də özünü kəskin şəkildə büruzə vermişdir. Belə ki, bütün yaradıcılıq sahələrinin meyarı yalnız və yalnız sovet ideologiyası olmuşdur. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri arxa plana keçmiş, qadağa və təqiblər söz azadlığını demək olar ki, məhdudlaşdırmışdı. Məhz bu dövrdə öz yaradıcılığına başlayan Ulutürk Azərbaycan poeziya tarixinə sanki bir günəş kimi doğmuşdur. Dahi şair onu narahat edən, düşündürən hadisələri böyük ustalıqla qələmə alaraq xalqımızın çəkdiyi ızdırları bu yolla ifadə etməyə çalışmışdır. Şairin "Kitab" adlı ilk şeiri 1948-ci ildə "Azərbaycan pioneri" qəzetində çap olunmuşdur.

1949-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin jurnalistika şöbəsinə daxil olan Xəlil Rzanın burada təhsil aldığı illərdə böyük alim, ədəbiyyatşünas Cəfər Xəndanın, sonralar dahi şair Bəxtiyar Vahabzadənin rəhbərlik etdiyi dərnəkdə, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar Birliyində yazıçı Mirza İbrahimovun rəhbərliyi ilə keçirilən "Gənclər günü" yığıncaqlarında aktiv şəkildə iştirakı onun bir şair kimi formalaşmasına olduqca müsbət təsir göstərmişdir. 1954-cü ildə universiteti bitirən şair özünün əmək fəaliyyətinə "Azərbaycan qadını" jurnalında başlamışdır. Elə həmin ildə Sovet Yazıçılar birliyinə üzv seçilən şair üç il sonra, 1957-ci ildə "Bahar gəlir" adlı ilk şeirlər toplusunu nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan bədii fikir tarixində bir çox xidmətləri olan şair tərcüməçi və publisist kimi də fəaliyyət göstərmiş, yazdığı bütün əsərlərdə vətənpərvərlik ideyasını ön plana çəkərək oxucuların fikrində dərin iz

buraxmışdır. Bunun ən bariz nümunələrindən biri də şairin "Yaxşı ki, bu yurdun balasıyam mən" şeiridir ki, şair aşağıdakı misralarda məhz Azərbaycan diyarını sevdiyini, öz vətəni heç bir başqa yurda dəyişməyəcəyini böyük məharətlə ifadə etmişdir:

Başqa bir aləmdə mən doğulsaydım,
Güman ki, ümmanlar, çaylar keçərdim.
Bayron Elladanı seçdiyi kimi
Min-min yurd içindən səni seçərdim.

Ulutürkün yazdığı əsərləri böyük emosional təsir qüvvəsinə malik olaraq oxucuları rıqqətə gətirməklə yanaşı, onları xalqımızın qədim irsi ilə yaxından tanış edir, vətənimizin igid, qəhrəman oğullarının keçdiyi çətin, məşəqqətli yollardan, onların vətənə, xalqa olan dərin məhəbbətindən xəbər verir. Bu cür əsərlərdən "İki qardaşın söhbəti", "Ürəyimdə qalan tikan", "Ağ pambıqda bir damla qan" kimi əsərləri göstərmək olar.

Yaradıcılığı boyu vətən yanğısı ilə yanıb-alışan, vətənə olan məhəbbətini hər şeirində, hər misrasında böyük sevgi ilə yazıb əks etdirən şairi xalqımız, millətimiz həmişə sevib və sevərək böyük hörmətlə yad edəcəkdir. Sanki şair özü də bu sevgini hiss etmiş, heç vaxt unudulub yaddan çıxmıyacağından əmin olmuşdur və bu, aşağıdakı misralarda əminliklə ifadə olunmuşdur:

İtib-batmaq üçün yaranmamışam.
Dünənəm!
Bugünəm!
Gələcəyəm mən!
Bir gün bu dünyadan getsəm də, nə qəm,
Dünyaya təzədən gələcəyəm mən!

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Xəlil Rza Ulutürk, "Türkün dastanı : Şerlər, poemalar", Bakı : Gənclik, 2000.
Xəlil Rza Ulutürk, "Seçilmiş əsərləri", Bakı: Gənclik, 2001.
Xəlil Rza Ulutürk, "Həyat, həyat deyə çırpınan könül", Bakı: Çinar-Çap, 2009

ELÇİNİN "QATAR. PIKASSO. LATUR. 1968" HEKAYƏSİNDƏ SƏNƏTLƏRƏRASI ƏLAQƏ

Ülvi BABAYEV, Elnurə TARVERDİYEVA

ubabayev@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə xalq yazıcısı Elçinin "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" hekayəsində sənətlərərası əlaqə mövzusu tədqiqatə cəlb edilir. Hekayənin "XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil" edilməsinin səbəbi təhlil və analizlərlə aydınlaşır. Daha sonra yarım əsrlik tarixi olan hekayənin müasir dövrlə uzlaşan struktur estetikasının aktualığı haqqında söhbət açılır. Hekayənin məzmunu müəllifin "Bir görüşün tarixçəsi" əsəri ilə müqayisə edilir. Məqalədə "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" in rəsm sənəti ilə əlaqəsi və mətn daxilində mətn yaratmaq metodunun təhlili ilə elmi və ədəbi meyaralara əsaslanan nəticə əldə edilir.

ABSTRACT

INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE STORY OF ELCHIN'S "TRAIN. PICASSO. LATUR. 1968"

The subject of intercultural communication in the story of folk writer Elchin's "Train. Picasso. Latur. 1968" is attracted to research in the article. The reason why story was included to the "Golden fund of Azerbaijan literature of XX century" is analyzed and clarified. After, half a century of the modern structure, which describes the relevance of coordination with the aesthetics of the story. The content of story is compared story of the author of "The history of meeting". The article of "Train. Picasso. Latur. 1968" pictures and text analysis methods of scientific and literaey criteria are based on results achieved by creating a text in relation with art.

The key words: Elchin, "Train. Picasso. Latur. 1968", the story, intercultural communication.

ÖZET

ELÇİNİN *TREN. PIKASSO. LATUR. 1968* ÖYKÜSÜNDEKİ SANATLARARASILIK

Makalede halk sanatçısı Elçinin *Tren. Pikasso. Latur. 1968* öyküsündeki sanatlararasılık mevzusu araştırmaya çekilmiştir. Öykünün "XX asrın Azərbaycan edebiyatının altın stokuna dahil" edilməsinin səbəbi təhlil və analizlərlə aydınlaşır. Daha sonra yarım əsrlik tarixi olan öykünün çağdaş dönməle uzlaşan yapısal estetiğinin güncelliyi hakkında konuşuluyor. Hikayenin içeriyi yazarm "Bir görüşün tarihçesi" eseri ile mukayise olunuyor. Makalede *Tren. Pikasso. Latur. 1968* öyküsünün resim sanatıyla alakası ve mətn dahilində mətn kurmaq yönteminin təhlili ilə bilimsel və edebi kriterlere əsaslanan sonuq elde ediliyor.

Anahtar kelimələr: Elçin, *Tren. Pikasso. Latur. 1968*, öykü, sanatlararasılık

Giriş. Nəsr nasirlərin həyatı müşahidə bacarıqlarının itiliyindən və özlərini tənhalıq təcridxanasına həbs edib düşünmələrindən doğur. Nəsr qəlb və şüurun süzɡəcindən süzülüb zamanın və bəşəriyyətin sevincini-kədərinə, sualını-cavabını tədqiq etmə ehtirası ilə yeni forma və məzmun, yeni özünüifadə üsulları axtarır və bu axtarış yüz illərdir ki, davam edir. Nəsr dəyişən sənət estetikasının fəvqündə olan, əbədi dəyərlərə sahib mətnləri öz mehvərində saxlayır. Yarım əsrlik tarixi olan Elçin nəsr məxsusi zaman və məkan qrafikində hərəkətdədir və öz tərəvətini qorumaqdadır. Zaman və məkandan asılı olmayaraq insan hissələri, insan duyğuları həmişə təzədir, doğmadır. Həyatın sirli, əfsunlu bir biçimdə tərənnümü, mənəvi saflığın, büllurluğun inikası, emosional-psixoloji detalların qabarıq təzahürü və bütün bu keyfiyyətlərin ədəbi idrak və mənalandırmanın yetkin qənaətinə çevrilməsi Elçinin yaradıcı üslubunu şərtləndirən amillərdir. Elçin qələmə aldığı həyat materialını məcazlar dekorasiyasının naxışları ilə toxuyur, tərənnüm edir. O, nəsrin poeziyasını yazır. Nəsrin şeirləşdirilməsi süni təşbeh və bənzətmələrdən, qondarma romantik təəssüratlardan doğmur, həyatın təmizliyi, xarakterlərin daxilində var olan və yaxud axtarılan insaniyyət duyğusu, yazıcının gözəllik duyumu, zövqü şeir poetikasının asosiativ ahəngdarlığını, təbiiliyini əks etdirir. Dilin səs quruluşundakı özünəxas harmonik düzüm, səsləniş intonasiyası, bağlayıcılarla bir-birinə bağlanan mürəkkəb cümlələrin oxunaqlı sadəliyi, interpsixoloji məqamların xarakterlərin həyatına romantik səpkidə təsir etməsi, daima qaynar və canlı arzularla çırpınan insan qəlbinin dərin ədəbi tədqiqatını aparmaq bacarığı Elçin nəsrinin fərdi, əvəzolunmaz estetikindən, poetik imkanlarından xəbər verir.

“Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsi və sənətlərarası əlaqə

Elçin “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsində dövr üçün yeni və maraqlı bir struktur estetikası yaradır. Akademik Nərgiz Paşayeva “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsini “XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil” olan əsərlərindən biri kimi qiymətləndirir [4]. Sənətlərarası əlaqəni hekayənin mərkəzinə yerləşdirir. Postmodernizmdə bu cür texniki gedişlər daha çoxdur. Elçin bu gedişləri həm müasir, həm də ənənəvi yanaşma tərzini əsas götürür. Hekayə yazılan vaxt Amerika ədəbiyyat tənqidçisi Lesli Fidler “Sərhədləri keçin, xəndəkləri doldurun” məqaləsini yazır [6, 12]. Məqalə postmodernizm haqqında ilk fundamental tədqiqatdır. Elçin isə həmin dövrdə avanqardist, postmodernist ədəbiyyata xas forma və məzmun yeniliklərini Azərbaycan ədəbiyyatında tətbiq edir. Pikasso və Laturun tabloları arasında ədəbi-estetik bir əlaqə qurur. Akademik Nizami Cəfərov Elçinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi nəzəri-praktiki yenilikləri dəqiq analiz edir. “Mövcud kanonlara qarşı çıxan, ancaq həmin kanonları yaratmış ədəbi simalara (və onların görüşlərinə) tarix kimi hörmətlə yanaşmağın parlaq nümunələrini verən, dövrün tələb elədiyi yeni (proqressiv!) modellər təklif edən kifayət qədər gənc ədəbiyyatşünasın inkarçı, yaxud nihilist deyil, mahiyyətcə təkamülçü mübarizəsi gənclik üçün olduqca cəlbədicidir. Və bu nəzəri-estetik mövqeyini o, təkcə bir ədəbiyyat metodoloqu kimi yox, həm də müasir Azərbaycan nəsrinin-yeni nəsrin gözəl nümunələrini yaradan yazıçı-sənətkar olaraq da hər yeni hekayə, povest və ya romanında təsdiq edirdi. Və bugün də təsdiq etməkdədir” [3,9].

Rablenin orta əsrlərdə Avropanın qaranlığını gün işığına çıxaran, pambıqla baş kəsən, şən-şaqraq, öldürücü gülüşü (“Qarqantua və Pantaquiel”), Floberin həqiqət duyğusuna sadıqlığı və tünd, xəsis boyalarla insanın daxili aləmindəki mürəkkəbliyi təsvir etməsi (“Madam Bovari”), Kafkanın cəmiyyət tərəfindən biganə yanaşılan, insanlıq əli uzadılmayan, tənha, izdirab dolu anları (“Çevrilmə”), Folknerin nəsr obyektivinə ilişən acı həyat fraqmentlərini, disharmonik gerçəklikləri təfərrüatların içində gizlətmə bacarığı (“Avqust işığı”) Elçinin “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsində cəmləşir, amma elçinvari bir ədə ilə insan qəlbinin hərəkət və səmimiyyətindən yoğrulmuş fədakarlığın, mənəvi ünsiyyətin zəruriliyini dərk etmə zirvəsinə ucalır. “Qatar. Pikasso. Latur. 1968”də qəhrəmanın tənhalıqdan, insanların bir-birini anlamamasından doğan özünüironiyası, kinayəli daxili monoloqları çarəsizliyə, yalnız başa düşülməyə gülüşlə cavabdır. Əlbəttə ki, Rable gülüşü tamam başqa çalar və məzmunla malikdir. Ancaq Elçin yeni ədəbi priyom və üsuldan istifadə edir, qəhrəmanın kinayəli gülüşünün səbəbini mətnin içərisinə daxil edir: “Sonra Məleykə xanımın əri yenə mənə elə baxdı ki, elə bil həm qorxudurdu mənə, həm də yalvarırdı; həm də çox gülünc bir vəziyyətdə idi. Bələdçi arvad dedi ki, ötürənlər aşağı düşsünlər, qatar indicə tərənəçək. Məleykə xanımın əri avadının yanağından öpdü, sonra da dedi ki, Moskvaya çatan kimi dərhal telefonla zəng eləsin; həm də tapşırırdı ki, yolu necə başa vurduğunu söyləsin. Bunu lap xüsusi dedi, yəni ki, qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” [1,16]. Elçin cılız təfəkkürə, dar əxlaq anlayışına, insanların bir-birinə olan inamsızlığına *gülür*: “Əlbəttə, bu saat mən onu sakitləşdirə bilərdim, deyərdim ki, əzizim, dostum, heç nigaran qalma, aravadına heç nə olmaz yolda, çünki sənənin arvadında qətiyyətin gözüm yoxdur: baxma ki, bir kupədə ikimizik, yol da uzun – arxayın ol və get arxayın da yat - əgər özün tək yatacaqsansa. Bunları

deyərdim, amma demədim – bu da onun baxışları müqabilində mənim tərəfimdən kiçik bir intiqam idi, çünki Mirzə Cəlil yaxşı deyib ki, dünyada bu nigarançılıqdan da pis şey yoxdu” [1,16]. Hekayə belə başlayır. Müəllif ilk baxışda mövzunu aydın bir şəkildə, bütün çılpıqlığı ilə təsvir edir, oxucu düşünür ki, görəsən, Bakıdan Moskvaya gedən bu iki *insan* arasında hansı münasibətlər ortaya çıxacaq?! Elçin qəfildən bütün planları pozur, başqa mətləblərə şahid olacağını düşünən oxucu yanılır. Yazıçının zəkasının çevikliyindən doğan ədəbi təxəyyül gücü bizləri məşhur ispan rəssamı Pablo Pikassonun “Acların süfrəsi” qrafikasının içərisinə daxil edir. Qəhrəman Məleykə xanıma öz sirrini açır, o, Pikassonun “Acların süfrəsi” əsərinin qəhrəmanı Etyen Rasnyorla görüşdüyünü bildirir. Hadisələr o qədər gerçək, isti, həyatı, ədəbi ştrixlərlə rəsm edilir ki, oxucu hekayəni oxuduqca sanki, müəllif obrazına çevrilib Elçinin (ir)*real* dünyasına daxil olur. “Acların süfrəsi”ndə acliqdan yeməxananın boş masasında can çəkişən kişi və qadının acınacaqları durumları təsvir olunur. Qəhrəman “Acların süfrə”sindəki ürək dağlayan, acı tablolu nigaran, qayğılı hisslərlə tamaşa edir: “əgər yeməxananın başqa bir küncündə oturmuş harın bir alverçi bu dəqiqə bu qadına gözü ilə işarə edərsə, o, neçə frankdan ötrüsə qalxıb onunla gedər, özü də hissiz, həyəcansız – biganə” və həmin gecə Rasnyor onun evinə qonaq gəlir[1,19]. Arvadı “Terezanın öz-özünə xəyanət etməməsi üçün” hekayənin qəhrəmanından pul istəyir. Qəhrəman yeni televizor almaq üçün yığdığı pulu müsyö Rasnyora verir. Marahlı və mühüm detallardan biri də budur ki, Rasnyor Bakıda deyil, Parisdə olduğunu və aldığı pul vahidinin də manat deyil, frank olduğunu, fransız dilində danışdığını düşünür. Elçin insan mənəviyyatının dərinliklərinə nüfuz edir, dil, din, irq fərqi, ayrı-seçkiliyi etmədən ən nəci, xeyirxah əməlləri təbliğ edir.

Məleykə xanımın da daxilindəki saflıq və humanizmlə tanış oluruq. Sən demə, Məleykə xanım da Laturun “Müqəddəs Sebastyan üçün ağlayan müqəddəs İrina” əsərindəki Sebastyanın ürəyinə sancılan oxu əl çantasında gəzdirmiş və bu həqiqəti heç kimə açıb deyə bilməməyin ağrısı, sancısı ilə yaşayırmış. Məleykə xanımın Sebastyanın ürəyinə sancılan oxu çıxarması insanlığın, bəşəriyyətin ürəyində yuva quran dərd-qəm, kədər, maddi-mənəvi çarəsizliyə, ünsiyyətsizliyə şərik olmaq, son qoymaq çabası kimi mənalanır. Narahat müəllif ürəyi simvolik ümumiləşdirmə ilə böyük mətləblərin lakonik bədii şərhini verir. Daha böyük janrın ölçülərinə sığacaq mövzu və ideya epik növün ən kiçik janrına sığıdırılır, Elçin kiçik hekayə janrında ibrətəməz, humanist dəyərlərin portretini yaradır.

“Qatar. Pikasso. Latur. 1968”də rəsm tabloları vasitəsi ilə öz əksini tapan insan qəlbinin, insan fikrinin dərdlə, acılara ortaq olması ideyası, mətnin sonunda yenə öz bətninə, qəhrəmanla Məleykə xanım arasındakı ünsiyyətə qayıdır. Müəllif diqqətimizi iki fərqli cinsdən olan insanların qaralı, dar qatar kupesində saf, böyük ürəklərinə, əlaqi keyfiyyətlərinə cəlb edir. Dünyanın hər növ xaosdan xilas, nizamın, ahəngin bərpası fərdin mənəvi yetkinliyindən, ucalığından başlaması həqiqəti ilə üzleşirik. Qatar da, Pikasso və Laturun tabloları da, zaman da ədəbi deqordur, hamısı – Elçinin nəsrinin dünyanı, insanları, duyğuları bədii dərkəndən doğan estetik polifonizmi, fərqli, mənəli bədii strukturu kimi dəyər qazanır.

Elçin nəsrinin ən poetik, ən romantik, ən rəngli nümunəsi “Bir görüşün tarixçəsi” povestidir. “Burada da gözəl, mənəli bir ömrün, şeiriyyətli, məhəbbətli duyğuların təmiz insan qəlbinə heç vaxt tərək etməyəcək xəfif həsrətindən, kövrək cazibəsindən söhbət açılır”[5,146]. Nisgilli, acı taleyi olan Məsməxanımın hər şeyə rəğməni ürəyində təmiz, fərəhli arzular gəzdirməsi xəfif lirizmlə, həssas psixoloji məqamlarla əks olunur. Məsməxanımın Məmmədəğa ilə tanış olması təsadüf deyil, həyatındakı nisgilin ən böyük səbəbkarı, əri Mirzoppanın Məmmədəğa ilə savaşıb həbsə düşməsi nəticəsində Məsməxanımın taleyi Məmmədəğa ilə kəşisir. Bu görüş Məsməxanım üçün ilahi bir hədiyyə olur. Həmin gecə xoşbəxtlik, gözəllik, cənnət rəmzi olan *Humay* quşu bu dünyada kədərli ömür sürən Məsməxanımın başı üzərindən uçur, onu Məmmədəğa adlı gözəl, mənəli arzuları olan bir *insanla* tanış edir. Məsməxanım həyatının ən məhrəm sirlərini, dərdlərini Məmmədəğa ilə bölüşür. Bir-birinə yad olan kişi ilə qadının mənəvi-əlaqi təmizliyi, saflığı baxımından “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” və “Bir görüşün tarixçəsi” əsərləri eyni estetik mənada oxşarlıq təşkil edir.

Nəticə.

Elçinin “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsi öz aktuallığını itirməyən, struktur və mənə estetikası yeni olan mətdir. Elçin nəsr müasir tədqiqatın predmetinə çevrilir. Son beş ildə Elçin yaradıcılığı diaxron bir baxışla araşdırılır. Ən son yazdığı “Baş” romanından ilk hekayələrinə qədər diaxron bir yanaşma mövcuddur [7], [8], [9]. “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsinin yazılmasından yarım əsrlik vaxt keçməsinə baxmayaraq modern, avanqard estetika sərgiləyir. Hekayənin sosial funksiyası və oyun estetikası postmodern konsepsiya ilə də uzlaşır. Sistem içərisində sistemin yaradılması, retrospektiv baxışlar fikrimizi təsdiqləyir. Elçinin “Qatar. Pikasso. Latur. 1968” hekayəsində sənətlərarası əlaqə klassik

və müasir ədəbi meyar və kanonları vahid estetika ətrafında birləşdirir. Hekayənin gələcək taleyi haqqında narahatlığa rəvac vermir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Elçin. «Seçilmiş əsərləri» (10 cildə), 1-ci cild. «Çinar-Çap» nəşriyyatı, Bakı, 2005, 626 səh.
2. Elçin. «Seçilmiş əsərləri» (10 cildə), 2-ci cild. «Çinar-Çap» nəşriyyatı, Bakı, 2005, 523 səh
3. Elçin (Əfəndiyev Elçin İlyas oğlu): bibliografiya /ixtisas red. və burax. məsul K.Tahirov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2013.- 560 səh.
4. Fiedler, L., "Cross the Border, Close the gap", Stein & Day Pub, New York 1972. 148 p
5. Hüseynov A. Nəsr və Zaman. Yazıçı. Bakı 1980. 185 səh.
6. Cəfərov N. Elçin. Yazıçının yaradıcılıq yolu / elmi red. K. Tahirov. "Zərdabi LTD. MMC. Bakı 2017, 280 səh.
7. Paşayev Q. Elçin haqqında düşüncələrim. Bakı, "Təhsil", 2013, 144 səh.
8. Tağısoy N. Elçinin "Baş" romanı struktur-funksional təhlil müstəvisində. Bakı, "Təhsil", 2017, 272 səh.
9. Cahangir Ə. On üçüncü gecə. (Xalq yazıçısı Elçin haqqında məqalələr) Bakı, "Təhsil", 2016, 160 səh.

MÖVLÜD SÜLEYMANLININ CEVİZ QURDU, SES və GÖÇ ROMANLARINDAKİ İNSAN CEMİYYET PROBLEMLERİ

İrem Sultan ALVER

Kafkas ÜNİVERSİTESİ

Çağdaş Türk Lehçeleri və Edebiyatları Bölümü
Azərbaycan Türkçesi və Edebiyatı Anabilim Dalı

iremsultanalver@gmail.com

T.C.

ÖZET

1943 yılında dünyaya gelen Mevlüt Süleymanlı, çağdaş Azərbaycan romancılığının yaşayan önemli temsilcilerindendir. Romancı, hikâyecisi, senaryo yazarı, radyo ve televizyon yapımcısı gibi çok sayıda niteliği bünyesinde barındıran bir aydındır. Edebiyat dünyasına 1964 yılında Azərbaycan Gençleri gazetesinde yayımlanan "Ellerim" şiiri ile adım atmıştır. Köy de yaşayan Süleymanlı, bu yıllara ait gözlemlerini edebi eserlerinde zengin malzeme halinde sunmuştur.

Halk edebiyatı ve folkloru ait unsurları başarıyla kullandığı görülür. Azerbaycan halkına, diline, kültür ve edebiyatına olan sevgisini eserlerinde ustaca dile getirmiştir. Kaleme aldığı ürünlerinde toplumsal ve ahlaki tenkitlere ağırlık vermiş, Sovyet sistemine eleştiriler yönelmiştir. Pek çok ünlü roman ve hikâyenin yazarı olan Süleymanlı, yazdığı şu romanlarında "Ceviz Qurdu, Ses ve Göç" de insan cemiyet problemleri üzerinde durmaktadır. Bu konuya romanlarına yansıtılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: çağdaş Azərbaycan edebiyatı, Mövlud Süleymanlı, yaradıcılıq, insan ve cemiyet, problem

HUMAN AND SOCIETY PROBLEMS IN NOVELS BY MOVLUD SULEYMANLI

- WALNUT WORM, NOISE, MIGRATION

ABSTRACT

Mevlut Süleymanlı, who came to the world in 1943, is a living representative of the contemporary Azerbaijani novel. The novelist, the storyteller, the script writer, the radio and the television producer, is an enlightenment that embraces many qualities. "Ellerim", published in 1964 in Azerbaijan Youth magazine, has stepped into the literature world with poetry. Süleymanlı, who lives in the village, presented his observations of these years as rich material in his literary works. It is seen that he has successfully used elements of folk literature and folklore. He has articulated his love for Azerbaijani people, language, culture and literature in his works. He emphasized societal and ethical criticisms in his products, and criticized the Soviet system. Süleymanlı, who is the author of many famous novels and stories, focuses on the problems of human civilization in his novels "Walnut Qurdu, Voice and Migration". This is reflected in his novels.

Keywords: modern Azerbaijan literature, Mevlut Suleymanli, creative activity, people, a man and society, problem

Giriş. Romanların tahlili gösterir ki, her şeyden önce, bu çağdaşlık problemleridir. Bu problem "ceviz qurdu" adlandırıldığı eserde de kendine buruze verir. Bu romanda yazıcı müeyyen megamlarla onu düşündüren tarihi motivlere eks etse de hadiseler ve problemler bir baş müasirlikle bağlıdır. Milli cemiyeti meşgul eden kaygıları ifade ediyor.

Daha sonra kendini yazıcının yaratıcılığında yer tutan psikolizm doğrultusunda gösterir. Yaratıcılığın önceki kısmında milli karakteri, ferdi insan psikologiyalarını öğrenen, daha sonra bunu bütünlükde cemiyet, kolektif, kütle psikologiyaları seviyesinde sürdüren, en nihayet milli psikologiyanın derinlerini halkın etno psikologiyasında arayan Mövlud SÜLEYMANLI çağdaş romanlarda bütün bu makamların sentezine nail olmaya çalışır. Dikkat merkezinde çağdaş milli insanı sağlamakla, onun milli psikologiya ya ve çağdaşlık problemlerini izan ediyor.

Tasvir olunan tarihi zaman ve sosyal problemlerin bir kısmı başka olsa da, bir çok motifler romanda tekrar tesiri bağışlıyor. Bunlardan nesiller arasında kan davasını göstermek olur. "Ceviz qurdu"nda kontrek

iki neslin, iki ailenin ve iki ferdin-halinin ve ona eş olmayıb düğün günü geden Narıncın real taleyinde ilaveten bir süjet tesiri bağışlıyor.Burada milli psikoligiyanın bu tarafları ile artık "Köç"romanından tanış olduğundan neslin tarihine ekskurslar tekrar tesiri bağışlıyor. Yazıcının real planda göstermek istediği yegane ilave şudur ki,sovyet hakimiyeti hatta meişet ve etno-psikolojiya meselelerine zor edip,iki nesli bu yolla barışdırmak istiyor.Narıncın evezine küçük bacısını evlendirmekle yalancı,sahte bir barışma elde edilir.Bu ise halkın maneviyatına kötü şekilde gösteriliyor.

Yazıcı cemaat psikologiyasını korku, telaş hissini real tesfirini vermek için ümumun iştirak ettiği meclis detalına üstünlük verir. Ağ aşığın yerlemçekler aktif Hasanlar kağanın atası gibi adamların korkusundan, senetinden yüz çevirmesi çapık komserlerin karşısında adında imtinası, milli adetlerin sovyet devrinde aşılmasını göstermek içindir. Amma meclis hadiselerinin uzun uzadı tesviri hem de roman türünün talep ettiği dinamikanıda zayıflatır. Kötülük bilmeyen "Kara kelle oğlunun"bir yerde duruş getirmemesi şehirden şehre göçmesi her tür ölür,kurtaramayan anasını da arabada taşımada metaforaların devamıdır. Doğrudur burda da yazıcı motifi real tasvir planında vermeye çalışır. Kuruluşa baş eğmeyen milli karakterin eski tabiliğini beton resimi de sadeleşdirmeyi gayret ediyor. Amma motif yinede daha çok otuzuncu yıllar herc merclığının ümumi faciasını ifade eden detayla çevrilir. Mesele burasındadır ki yazıcı hadiseleri real planda takdim edip izlediği halde roman bütünlüğü önceki eserlerinde olduğu gibi "remzi metatorik "kapta elde etmeye çalışmıştır. Akif Hüseyinov yazır: "Bu eserde de M.Süleymanlının bariz resimliği tefekkürü ile karşılaşırız. Ve onun sayesinde tehkiye başda başa metaforik anlamlarla aşılır.

"Ceviz qurdu" metaforası M.Süleymanlının istifade ettiği tabiat hadiseleri ile cemiyet hadiselerini bedi anolokla paralelleştirmek amaçlarından biridir. Elbette roman boyu "ceviz qurdu"nun cevize daraşp onun tamam mahvetmesini müellif sadece ziyankarlara karşı savaşın tasvir için kabartmıyor. Ceviz qurdunun hareketlerinin tefarruatlığı tesviri ziyankarlıktan aldığı haz bunu "Ceviz qurdu"nun hayat tarzı olması,hem de geniş planda cemiyet ziyan vericilerinin ,insanların manevi dünyasına bulaşmasının onu gitikçe mahvetmesini göstermek içindir.

Romanda çağdaşlıkla dünü birleştiren ahlaki ve manevi açıdan aşınan cemiyeti aksettiren bir sıra suretler, esmer ve onu sevip aldatan han gibi gençler Esmerin annesi Narınc ve düşman tayfadan olduğu için sevip evlenmediği Halil sosyal mühiti kabartan Kara kişide çütçü hale ve ağ aşık yellemçek ve Aktız Hasan, Ayaz bey ve çapık komiser v.s gibi personeller daha çok yazarının ideaya meznun niyetlerini aksettirir.

Böylelikle cemiyette baş veren manevi profösleri remzi tehkiye ve personellerden aksettiren yazar aynı zamanda suretlerin ferdi dünyaların sosyal mahiyetini ictimai önemini açıp göstere bilmiyor.Roman bütünlüğe seslensede akılda kalan canlı örnek ve ibret alıcı karekterlere rastlamıyoruz.Real ve metaforik katların sentezine çabalasada yazar burda ona nail olabilmiyor.Hemen neticeye m.süleymanlının sonraki romanlarında görüyoruz.

Sonuç. Azerbaycan edebiyatı için önem teşkil eden ve her açıdan kendisini geliştirmeyi amaç edinmiş olan Süleymanlı her daim topluma kendisinden bir şey katmaya ve halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Yazdığı eserlerde toplumsal ve ahlaki açıdan oluşan problemlere ağırlık vermiş, sovyet sistemine eleştiriler yöneltmiştir.

Kaleme aldığı romanlarından "Göç" "Ceviz qurdu" "Ses"romanlarını içerikleri yazıldığı dönemin problemlerini ele almıştır. Daha çok romanlarında cemiyetteki insan problemlerinden bahsetmiştir. Makalede de ele aldığı eserlerde de anlaşılacağı gibi yazar kendisini tamamen halka adanmış, halk için didinmiş ve bulunduğu toplumu veya içinde bulunduğu halkı belli konularda aydınlatmak istemiştir. Bu romanların içinde geçen cemiyetteki insan problemleri üzerinde durulmuştur.. Roman içinde bulunan karakterlerin bu problemler karşısında nasıl bir yol izlendiği görülmüyor.

KAYNAKÇA

1. Türkmen, F. *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Edebiyatına Etkileri*, İzmir: Akademi Kitabevi,1992
2. Yakub, Z. "Derslik Kitabı", *And Olsun Esre*, Bakı: Elm ve Tehsil, 2012
3. Zeynalli, C. Mövlud Süleymanlı: O Erməni Qadın Mənə Çox Ağır Söz Dedi, Bakı: Azadlıq Radiosu, 29 Mart 2012
4. Morkoç, A. (2016). Mevlüt Süleymanlı'nın "Ermeni Adındaki Harfler" romanı ve tarihi gerçekler. *Journal of Human Sciences*, 13(3), 5290-5303. doi: 10.14687/jhs.v13i3.4278 5292

“QƏTL GÜNÜ” ROMANI-ƏKS QÜTB OBRAZLAR TİMSALINDA

Nərmin MURADOVA
muradlinerm13@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə 80-ci illər nəsrinin kəşfi, ən uğurlu ədəbi hadisəsi olan “Qətl günü” romanından bəhs olunur. Əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu layiqli yeri və dəyəri göstərilir. Romanda bir-birinə əks tərəflərdə yerləşən, lakin məqsəd və ideyaları bir olan Kirlikir və Baba Kaha obrazları təhlil olunur.

Açar sözlər: Yusif Səmədoğlu, Qətl günü, Kirlikir, Baba Kaha.

Tənqidçi Yaşar Qarayevin dediyi kimi “Durğunluğun sınağından çıxan, ənənə yaradan və nəsrir irəli aparan nümunələrdən biri “Qətl günü” romanıdır. [4, 551]

XX əsr Azərbaycan roman ənənələrinin inkişafı və davamı baxımından “Qətl günü” romanı öz məzmun-ideya, bədii dil, şərti-metaforik üslubuna görə ədəbiyyatımızda layiqli yerini tutmuşdur.

Yazıçı Anar bu romanı ədəbi hadisə hesab edir. “Qətl günü” müasir ədəbiyyatımızın həqiqət günüdür. O qeyd edir ki, “80-ci illərdə yazılmış romanlar arasında xüsusi çəkiyə malik, bənzərsiz dərin intellekti ilə seçilən tarixi fəlsəfi romandır”. [2,164] “Qətl günü” eyni zamanda psixoloji romandır. Bəli, əsərdə tarix var, həm orta dövr, həm repressiyalar dövrü, eyni zamanda əsərin yazıldığı 80-ci illər dövrü, lakin bu dövrlərin təsviri dərinliyində hər bir xarakterin psixologiyası dayanır. Hər bir dövrdə insan taleləri, onların başına gətirilən fəlakətlər yüksək yazıçılıq bacarığı ilə əks olunmuşdur. Romana konkret olaraq tarixi romandır desək doğru olmaz, buna baxmayaraq təsvir olunan ayrı-ayrı dövrlərdə cəmiyyətin psixologiyası, ictimai ziddiyyətlər yüksək bədiiliklə təsvir olunmuşdur. Mərkəzdə insan obrazının taleyi, arzuları, istəkləri əsas yer tutur. Yazıçı tarixi faktları mənalandırmış, tarixi olduğu kimi deyil müəllif təxəyyülünün gücü ilə təsvir edib əsl sənətkarlıq nümunəsi yaratmışdır. Romanda müxtəlif dövrlərdə insanın böyük idealar naminə şəxsi və ictimai faciələrə qatlaşmasını, cəmiyyətin xoşbəxtliyi naminə mübarizəni əks etdirmişdir. Baş verən və təsvir edilən hadisələr üç dövrə bölünərsə də əsərin kompozisiyasını insan taleləri birləşdirir.

“Səmədoğlu müasirliyi narahat edən problemi həm gələcəyə, həm də keçmişə uzanan “perspektivliyi” ilə birlikdə təsvir edir. Orada keçmiş və indi bir-birində əriyib itmir, qaynayıb-qarıxmır, əksinə tarixiliklə müasirlik bir əsər daxilində müstəqil, yanaşı, paralel mövcud olur, eyni zamanda bir-biri ilə ayrılmaz vəhdət təşkil edir.” [4,551] İndiki, hal-hazırkı dövr məhz keçmişin timsalında anlaşılır.

Əsərin ideasının açılmasında əsas rol oynayan mifik obrazlardan biri məhz Baba Kaha obrazıdır ki, Yaşar Qarayevin sözləri ilə desək, “O vicdan deyil, yaddaş da deyil, yaddaşın və vicdanın məskən saldığı ocaq və yurddur. İnsan ölən zaman cismi qəbrə, ruhu isə Baba Kahaya tələsir.” [4,552]

Əsərdəki hadisələr Baba Kahada qopan tufanın, küləyin təsviri ilə başlayır və nə zaman ki külək qisasını alır, intiqam mənzilinə çatır əsər bitir. Şər qüvvələrə qarşı öz etirazını bildirən mifik bir obraz Baba Kahanın məskənində tüğyan edən, baş qaldıran külək bütün cahanı vahiməyə salırdı. Müəllifin təsvir etdiyi kimi “Çox-çox uzaqlarda dünyanın o başında bir külək yatağından baş qaldırır, Baba Kahanın məskənində gərnəşir, oradan çıxıb ağır-ağır, sürünə-sürünə, batman ləngəri ilə torpaqda dərin şırımlar açırdı, daş-qayanın gövdəsində uğultu sala-sala bu başibəlalı dünyaya meydan oxumağa hazırlaşdı.” [4, 5] Axı nə qədər olardı bu qırğınlar, əsarətlər, müharibələr, heç gün üzü görməyəcəkdimi Allahın bəndələri?

“Hələ çox-çox uzaqlarda həmləyə hazırlaşan küləyin qarğıışı eşidilirdi: Ay iki ayaqlı bəndələr kökünüz kəsilsin sizin! Yetər artıq bu qədər qan, yetər artıq bu fəlakətlərə səbəb olan əməllər. İnsanlar küləkdən bezmişdi, külək də insanlardan”. [4, 6] Bu təsvirdə biz artıq küləyin “psixologiya”sını görə bilirik. Elə bil ki, insanların düşünmədiyini o düşünür. Baba Kahanın zülmətində nəyə başqa bir əhvalat baş verməli idi. Külək bütün aləmin daşın, torpağın, göylərin, ulduzların qəzəbini canına hopdurmuşdu. Əslində daşın, torpağın göylərin nə günahı?, nə qəzəbi? Bütün qəzəb tarix boyunca tapdanan xalqın, əsarətdə olan, ayaq üstə uyuyan xalqa bu fəlakətləri yaşadanlara idi. Dövr, zaman dəyişirdi. Dəyişməyən tək şey xalq əsarətdə idi, ən dəhşətli də o idi ki, dəfələrlə özünü müdafiyyə etsə belə yenə də bacarmırdı. Sapı özümüzədən olan baltalar müəyyən xəyanətlər, saray satqınlıqları, var-dövlət, fəthlik arzusu, hər kəsin yalnız özünü düşünməsi məhz o xalqın başına fəlakətləri gətirirdi.

“Gəlirəm ki, haqq hesab çəkəm, gəlirəm ki, görüm bu ikiayaqlı, dəmir libaslı, nizəli, qalxanlı, aylarla su görməyən kirdən pasdan sifətləri qaralıb mis rənginə çalan şeytanlar niyə qudurublar. Gəlirəm ki, yuxusuz gözlərdəki kinin, hiddətin səbəbindən agah olam. Gəlirəm ki, düşərgənin lap yaxınlığında insan

meyitlərini üst-üstə qalayıb çürüyən cəsədlərin üfunətini hiss etməyən günəş işığında gizlənən bu iki ayaqlı qanadsız yarasa nə vaxt doyacaqlar qandan?”

[4, 9] Külək belə onları insan adlandırma bilmir, gah şeytan, gah qanaqsız yarasa, ya da iki ayaqlı bəndələr adlandırır. Çarəsi olsa bəndə belə deməzdi. Nə istəyirdi onlar bu başı bələli dünyadan? Onlar sadəcə əmr qulu idi. Hökmdarları özlərindən də qəddar idi. Küləyin dilindən biz o insanların insanlıqdan çıxdığının şahidi oluruq. Bu bəndələrin heç bir şeydən qorxusu yox idi, yalnız küləkdən. Bircə o külək əsməyəydi.

“İki il bundan əqdəm həmin bu yerdə düşərgə salıb yürüşə hazırlaşanda Baba Kahadan külək güc yığıb bura şığımışdı- əsl ildirim kimi, yanar dağ püskürtüsü kimi havanı qamçılaya-qamçılaya, zəlzələ uğultusuyla torpaqda açdığı dərin şırımlarda səbzələri yaraqlı-yasaqlı basdırma-basdıra və göydə uçan quşların qanadlarını qıra-qıra şığımışdı.” [4,9] İndi də o qəzəblə gəlir, səssiz, dilsiz bəndələri qorumağa tələsirdi. Baba Kaha kilidli qapılarla bağlı idi, nə zaman ki dünyada şər əməllər törədilirdi, Sarıçalı Məhəmməd tərəfindən Uryadnikin öldürülməsində, Şairin dilinin kəsilib edam olunmasında, Sədi Əfəndinin başına gələn fəlakətlərdə o kilidlər açılır, xəbərdarlıq küləyi əsirdi. Bu küləyi hökmdar “şeytan əməli”, canavar “insanın xisləti”, münəccim “tanrının qəzəbi” adlandırır. Baba Kahada qopan tufanda dünya hökmdardan, Xacə Ənvərdan canını qurtarır, gün gələcək Muxtar Kərimlilərin, Adil Salahovların da cəzasını verib cəmiyyəti onlardan təmizləyəcəkdir.

Baba Kahan elə bir obrazdır ki, müəllifi öz arzu-istəklərini, düşüncələrini məhz onun dili ilə verir, orda əsən tufanlar, küləklər eyni zamanda müəllifin özünün daxili etirazıdır. Dövründə baş verən haqsızlıqlara, insanlığın məhvinə bir etiraz idi bu daxili tufanlar. Baba Kaha yalnız mistik, simvolik bir obraz deyil, o bəşəri, insani vicdanın modelidir ki, Muxtar Kərimlilər, Adil Salahov kimilər bu hissədən məhrum kəslər idi. Eyni zamanda bu obraz həm də simvollaşdırılmış, müqəddəsləşdirilmişdir.

Düşüncə, mahiyyət, etik və estetik cəhətdən Baba Kahaya qarşı, əks qütbə yerləşən obraz Kirlikir-Siçovul obrazıdır. Kirlikir sözün əsl mənasında müəllifin kəşfidir. Yeni, fərqli bir obrazdır. Əsərin bədii gücü, effektivliyi, ideyası, məzmunu təzadlarla daha da yüksək səviyyəyə qalxır. Məsələn, təmizlik, saflıq, mənəviyyət, doğruluq haqqında söhbət zibillikdə edilir, təmiz söz Kirlikirin, sağlam düşüncə xəstənin dili ilə deyilir. Kirlikir əsərdə müsbət qəhrəmandır desək doğru olmaz, müəllif məhz mənfə qəhrəmanları ifşa etmək üçün Kirlikirdən istifadə edir. Belə ki, əgər insaniyyəti siçovul pisləyirsə, tənqid edirsə demək ki, mənəviyyət yox olmuş, insanlıq siçovuldan da eybəcər vəziyyət almış. Bəli, siçovul hökmdarlıq edir, amma həyətdəki zibillikdə yox, həyatdakı zibillikdə. Əsərdə fərqlənən obrazlardan Kirlikirin kim olduğunu xəstə ilə qarşılaşmasından, söhbətlərindən bilirik. Ona zibillikdə olan kəslər Kirlikir, kirin kirlisi adını versələr də, o bu əsərdə olan ən təmiz obrazlardandır. Hər kəsi tanımaqla kifayətlənməyib, onların daxili dünyasına da enir. 350 il ömür sürmüşdür. Hər dövrdə olan insan faciələrini, istər hökmdarın hücumu, istər repressiya faciələri, istərsə də müasir dövrdə dəyişilmiş insanları görmüş, şahidi olmuşdu. Amma əldən nə gəlirdi. Xəstə yeganə kəslərdən idi ki, onunla rastlaşanda qorxmur, təlaş keçirmir. Normal bir hadisəymiş kimi qəbul edir. Kirlikir ilk öncə ziyalı məsələsinə toxunur bəzilərinin sinəsi ordenlərlə dolu olduğunu, lakin savadsızlığından şikayətlənir. “Adı akademik, sinəsi ordenlərlə dolu! Amma gəl indi bizim günümüze bax!” [4, 89] O, Səməndərov kimilərdən də şikayətlənirdi, “Lənət bunların hərçipətərinə” -deyə donquldandı. Kirlikir xəstənin gözlərini açmağa çalışırdı. O bildirirdi ki, kirlikir bu dünyada hər şeyi bilən və hər şeyə qadir olan yeganə varlıqdır. Diqqət çəkən bu obrazın içib danışması, Cəlil Məmmədquluzadənin kefli İsgəndəri kimi. Onların görüşü adi bir görüş deyildi. Xəstə bunu hiss eləmişdi ki, bu qeyri-adi görüş onu insani xüsusiyyətlərdən çıxarmışdı. O, daha zibilxananın üfunətini də hiss eləməirdi. “Əvvəllər bura gələndə, əksər hallarda burun pərələrini bərk-bərk sıxırdı, ikrah hissi ilə ətrafa baxıb, vedrəni yeşiklərdən birinə boşaldıb, tələm-tələsik burdan çıxmağa çalışırdısa, indi zibilxananın iyi elə bil çox-çox uzaqlarda qalmışdı, bu iyin əvəzinə bura duyumsuz bir hava axını dolmuşdu, həm sərin, həm ilıq, adama ləzzət verirdi. Xəstə olası adam bir şeyə də əmin idi ki, bu havanı Kirlikir gətirmişdi, üfunəti buradan o yox eləmişdi. Kirlikirin sözləri hələ də xəstəyə təsir etmişdi, o çox düşünürdü, niyə kirlikir onu əfəl adlandırır.

-Əfəlsən! Heyif sənə.

-Əfəl niyə? Çörək pulu qazanıram ki, qalalarımı dolandırırım ki!

-Dolandırmağına dolandırırısan e! Söhbət bunda döyül. Söhbət ondadı ki, sənin zırılıtn hələ qabaqdadı. Canına bax”

Salahov bu dünyanın bələsidi. Bu dünyanın böyük fəlakətidi. Hökmdarın törəməsidi. Kimi unudursan unut, bircə Salahovu unutma, ömür-billah yadında saxla.”[4,96]

Kirlikirin: “mən bu məmləkətin ən qocaman siçovuluyam və çalışıram ki, yaxşı adamlara kömək eləyirəm, çünki yaxşı adamlar ölüb gedirlər, pis adamlar qalırlar” sözləri sonda Muxtar Kərimlinin, Adil

Salahovun sağ qalması ilə öz təsdiqini tapır. Baba Kaha və Kirlikirə əks dedikdə, biri bu dünyada yaşayır, hər kəsi görürür, hər şeyin şahidi olur, lakin Baba Kaha bu həyatdan, cəmiyyətdən, real dünyadan tamam uzaqlarda bir yerdədir ki, insan övladı dünyaya gələndən Baba Kahaya getmək üçün bir ömür yolu keçir. Kimiləri bu ömür yolunda, həyat sınağında qalib gəlir, kimiləri Baba Kahanın qəzəbinə düşər olur. Kirlikir mifik, şərti, simvolik, həm də əfsanəvi bir obrazdır, üç əsr yaşayıb, mövcud olmuş hər kəsi zahirən tanımaqla kifayətlənməyib, həm də əsl daxili dünyasına enib, insan psixologiyasını açıb. Əsərdəki bütün mənfi xüsusiyyətlər, tənqidlər qəhrəmanları oxucuya tanıdır. Onun dili, ifadə tərzii kifayət edir ki, mənfi obrazların əsl üzünü görəsən.

“Qətl günü” romanı dünya, insan, insanın taleyi, bu cəmiyyətdə yeri, ona olan münasibətlər, başına gələnlər, faciələr haqqında romandır. Əsərdə əks qütbə qayanan mifik obrazlar olduğu kimi, xeyir və şər mübarizəsi də vardır, bu ifadə bir mənalı səciyyəlməmişdir. Xeyir və şərin mübarizəsi vardır, ancaq müəllif açıq şəkildə xeyiri təbliğ edib, şəri pisləmişdir. Sadəcə olaraq hər şeyi olduğu kimi bədii sözün gücü ilə təsvir edir, göstərir. Şər qüvvənin təmsilçiləri Adil Salahovlar, Muxtar Kərimlilər idisə, bu qüvvələrin qurbanı Sədi Əfəndi, Məhəmməd Sarıcalı, Xəstə obrazı idi. Sədi Əfəndinin günahlandırılması, Məhəmməd Sarıcalının öldürülməsi və bütün bunların şahidi olan Xəstənin ürəyinin dözməyib bu dünyanı tərk etməsi, Salahovların, Kərimlilərinə sağ qalması, əslində xeyirin məğlubiyəti deyil, mənəvi qələbəsi idi. Onlar yol alıb Baba Kahaya doğru birgə addımlayırdılar. Hər birinin son kəliməsi

-Ölümün xeyir,

-Ölümə qənsər, qardaş ifadəsi ilə bitməsi və müqəddəs Baba Kahaya gedişin təsviri. Bu hələ son deyil onlar mənəvi olaraq qələbə çalıblar, Sədi Əfəndi, edam olunan Şair hər zaman ürəklərdə yaşadığı kimi, hələ də cəmiyyətin, dünyanın, insanların dəyişməsinə, insanlığın, mənəviyyətin qayıtmasına ümid vardır. Onlar bu dünyada olmasa da Baba Kaha kimi müqəddəs, Kirlikir kimi saf, təmiz qəhrəmanlar istədikləri cəmiyyəti yaradacaqlar.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Axundov Y. Tarix və roman. Bakı: Yazıçı, 1988, 190s.
2. Anar. Nəsrin fəzası (1 məqalə)// Azərbaycan, 1984, №7, 164-181s.
3. İmanov M. Qətl günləri, ölümlər və dirilər// Azərbaycan, 1987, №9, 187s.
4. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2014, 907s.
5. Qarayev Y. Nəsr və poeziya. Bakı: Yazıçı, 1979, 198s.
6. Səxavət S. Yusif Səmədoğlu: Ömrün komsomol yaşına qiptə edirəm. “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzeti, Bakı, 1978, 4 noyabr
7. Səmədoğlu Y. Qətl günü. Bakı: Qanun, 2014, 270s.
8. Yusifli V. Azərbaycan romanında yeni səhifə, Kaspi, 2013, 2 noyabr

MİLLİ ŞAİRİMİZ VƏ MİLLİ ŞEİRİMİZ

Zümrüd Malik qızı MƏHƏRRƏMOVA

Gəncə Dövlət Universiteti
zumrud.muzeffer.96@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Görkəmli şair Molla Pənah Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin banisidir. O, poeziyamıza yeni, nəfəs yeni üslub gətirmişdir. Əsərlərində daha çox real sevgidən bəhs etmişdir. Vaqif sufi-panteist düşüncədən tamamilə uzaq olmuş, gözəlliyə ilahi məzmun verməmişdir. Vaqifin yaradıcılığına bütövlükdə xalq poeziyası təsir göstərmişdir.

Açar sözlər : müasirlik, poeziya, millilik, məhəbbət, lirika

Giriş

Həyatını keşməkeşli yaşayan Molla Pənah Vaqif güclü siyasətçi də olmuşdur. Onun siyasi maneələri dövrünün xanlarını özünə məst qoymuşdur. Hər şeydən öncə şair olan Pənah xalqı üçün yaşayıb, xalqı üçün yaratmışdır. XVIII yüzillikdə dilimizin qorunub mühafizə olunması məhz onun adı ilə bağlıdır desək yanlışdır. Böyük şair özündən sonrakı şairlərin yaradıcılığını mayak kimi işıqlandırmışdır. Milli şairimizin ədəbiyyatımız üçün rolu əvəzolunmazdır.

Vaqif zamanla hesablaşmayan, sənət sənət üçündür tezisi ilə ədəbiyyata atılan, axına düşüb gedən zamanın yetişdirdiyi, istiqamətləndirdiyi bir sənətkardır. O, zamanın qabaqcıl ideyalarının, zövqünün əhvali-ruhiyyəsinin ən yaxşı ifadəçisidir (Xəlil Yusifli).

Molla Pənah Vaqif XVIII yüzil tarixinin və hər şeydən öncə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrıca, parlaq bir səhifəsidir. O, xalq ruhlu yazdığı şeirləri ilə XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatını möhtəşəm yüzilliyə çevmişdir. Dahi şair həmin əsrin ən monumental və nəhəng poeziyasını yaratmışdır.

Müasir dövrümüzün ən oxunaqlı şairi olan Molla Pənah Vaqif Məhəmməd Füzulinin mənsub olduğu Bayat tayfasındandır. O, 1717-ci ildə Qazax rayonunun Qıraq Salahlı kəndində yoxsullaşmış ağa ailəsində dünyaya göz açmışdır. Firudun bəy Köçərlinin dili ilə desək milli şairimizin əsil adı Pənah babasının adı Süleyman , atasının adı Mehdi , anasının adı isə Ağqız olmuşdur. Sonralar həm təhsilli , həm də məktəbdə müəllimlik etdiyi üçün onu xalq arasında Molla Pənah adı ilə adlandırmışlar. Milli şairimiz dövrünün görkəmli ziyalıları olan tanınmış ilahiyyatçı alim və pedaqoq Şəfi Əfəndinin yanında biliyini daha da artırmışdır. Təhsilini başa vurduqdan sonra Qazaxda və Qarabağda məscid nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə dərs demiş, elə buna görə də ona Molla Pənah deyərək xitab etmişlər. Vaqifin zəngin kitabxanası olduğundan, daim öz üzərində çalışır, biliyini artırır. O, zaman keçdikcə ziyalılar arasında sayılıb – seçilməsi onun özünə ədəbi təxəllüs götürdüyü Vaqif adını (hər şeyi bilən) doğrutduğunu göstərir. "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz " ifadəsi də belə yaranmışdır. 1759-cu ildə Gürcüstan sərhəddində baş verən siyasi qarışıqlıq nəticəsində bir çox kəndlər və ailələr Qazaxı tərk edir. Vaqif də ailəsi ilə birlikdə Qazaxdan köçür. Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin qeydlərinə əsasən onun əvvəlcə hara getməsi dəqiq bilinmir. Şair bir müddət Tərtərbasarda, sonra Şuşada məktəbdarlıqla məşğul olduğu məlumdur (Ə. Səfərli , X. Yusifli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" Bakı-2008). Görkəmli şair tezliklə Şuşada öz savadı, zirəkliyi və hazır cavablığı ilə tanınmağa başlayır. Şöhrəti Qarabağ xanı İbrahim xanın sarayına qədər çatır. İbrahim xan onu sarayına dəvət edərək əvvəl eşik ağası (xarici işlər vəziri) sonra isə baş vəziri vəzifəsinə təyin edir. Ürəyi xalq üçün döyünən şair bu vəzifə ilə əslində Qarabağ xanına deyil xalqına xidmət etdiyinin hər bir əməlinə sübuta yetirir. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumu bunun bariz nümunəsi ola bilər. Siyasət bacarığı olan şair Rusiya ilə əlaqələr yaradaraq Qacarın 1795-ci ildəki birincini yürüşünü onun gözündə qoyur. Qacar İbrahim xanı qorxutmaq üçün belə bir məktub yazır və ona göndərir.

"Fələyin mancanağından bəla daşları yağır,
Sən əbləhcəsinə şuşə içində qərar tutmusan "

Bu məktubun cavabını isə elə oradaca həmin kağızın arxasına yazaraq Vaqif Qacara göndərir.

"Əgər qoruyanı məni tanıyandırsa
Şuşəni daş içində də qoruyar.

Elə bu cavabda da şairin hazırcavablığı və qorxmazlığı özünü göstərir.

1797-ci ildə Azərbaycanda baş verən quraqlıq Rusiyanın öz ordusunu geri çəkməyə məcbur edir. Qacar bundan istifadə edərək Şuşaya hücum edir və Şuşa döyüşsüz Qacara təslim olur. İbrahim xan Dağıstana qaçır, Vaqif isə Şuşada edam olunmaq üçün həbs olunur. Tale ölməz şairi ölümlə sınağa çəkir. Necə deyirlər Qacar öz qazdığı quyuya özü düşür. Vaqifin edam olunacağı gecə şah öz adamı Səfərli bəy tərəfindən qətlə yetirilir. Bu hadisələrdən sonra xanlığı İbrahim xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir öz əlinə alır. Ağsaçlı şair üçün cismani ölüm qaçılmaz olur. Oğlu Əliəğa ilə birlikdə Məhəmməd bəy tərəfindən edam edilir. Bununla kifayətlənməyən qatil şairin evini talan edir və əsərlərini yandırır. Onun divanının dövrümüze çatmamasının da elə əsil səbəbi bu olmuşdur . Ancaq Vaqifin irsindən şair həvəskarlarının yadaşlarında qalanlar şair dəftərlərinə köçürülərək zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır

Poeziyamızın fəxri adı olan Molla Pənah Vaqif bir çox tədqiqatçılar , şairlər tərəfindən əsərləri toplanmış və sistemli şəkildə çap olunmuşdur. " İlk dəfə onun əsərlərini sistemli şəkildə toplayıb nəşir edən Mirzə Yusif Nersesov olmuşdur . Onun 1828-ci ildə topladığı Vaqif şeirləri 1856-cı ildə Teymurxanşurada "Kitabi - məcmueyi – divan Vaqif və digər müasirin " adı ilə çap olunmuşdur" (Ə.Səfərli, X.Yusifli " Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" Bakı- 2008). Sınaqlarla dolu həyat yolu olan fəxri şairimizin həyatı haqqında da kitablar yazılmışdır. Onun həyatını Səməd Vurğun və Yusif Vəzir Çəmənəminin qələm təcrübəsinə çevrilmişdir. S. Vurğunun " Vaqif " pyesi və Y.V. Çəmənəminin " İki od arasında "("Qan içində") romanı şairin həyatını oxucuya mayak kimi işıqlandırmışdır.

Yaradıcılığı dərya olan şair şeirlərini əsasən nikbin ruhda yazmışdır. Daha çox real gözəlləri və məhəbbəti tərənnüm etmişdir. Əgər Vaqifə qədər şairlərin şeirlərində xəyali gözəl vardısı, Vaqif o gözəli yerə endirir əlçatan edir. Vaqif onlara müəyyən dövrün geyimi , davranışı, əxlaqi normaları , estetik baxışları ilə təqdim edir.

Hər yetən gözələ gözəl demərəm,
Gözəldə bir qeyri əlamət olur .
Zülf bir yana düşər, gərdan bir yana
Özünü bilməz bir özgə babət olur.

Elə yuxardakı şeirdən də aydın görünür ki, daxili gözəlliyi cismani gözəlliklə vəhdətdə götürür. O, öz şeirlərində mücərrəd rəmizləri qəbul etmir, uğursuz , nakam, qarşılıqsız məhəbbəti rədd edir, lirik qəhrəmanda qarşılıqlı sevgi və hörmət gözləyir.

Əgər yarsan, gəl sarmaşaq qol-boyun,
Durub daldalardan baxmağın nədir?
Yar deyilsən çək ayağın geri dur,
Canımı odlara yaxmağın nədir?

.....

Vaqifin bağırnı qana döndərdin,
Sən rəqibi üstümüzdə əndərdin
Mənə gizli bir nişanə göndərdin
Aşkara başıma qaxmağın nədir?

Vaqif şeiri dilimizi ərəb, fars tərkiblərindən, müəmmalı ifadələrdən təmizləmiş, canlı xalq dilinin obrazlı ifadələrdən istifadə etmişdir. Özündən əvvəlki irsdən xəlqiliyi, reallığı, təbiiliyi, yeniliyi ilə seçilən yuxarıdakı bəndlər demək olar ki, xalq ruhunu oxşayır. Bu şeiri oxuyan hər insan orda nədən söhbət getdiyini rahatlıqla anlaya bilər. Xalq aforizmləri ilə dolu olan bu misralar öz təbiiliyi ilə fərqlənir. Orda işlənən ” qol-boyun sarmaşmaq”, “ daldalardan baxmaq”, “ çək ayağın geri dur”, “ canımı odlara yaxmaq”, “ bağırnı qana döndərmək”, “ aşkara başıma qaxmağın” kimi ifadələr şeirin təbii, real hisslər ifadə etdiyini göstərir. Bununlada Vaqif XVIII əsr poeziyasına xalq ruhunu və realizmini gətirir. Vaqifə heyran olan sənətkarlar onun yaradıcılığına heyranlığını aşağıdakı misilsiz sözləri ilə ifadə etmişlər.

Firudun bəy Köçərli milli şairimiz haqqında yazır:” Onun şeiri və qəzəliyyəti bizi Azərbaycan türklərinin ziyadə xoş gəlir hər nə onun qələmindən zühura gəlibsə tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ona dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olub.”

Xalq şairi Səməd Vurğun yazır: ” Vaqif təkcə böyük şair deyil, həm də görkəmli siyasi xadim və diplomat idi, xalq arasında da müdrik bir ağsaqqal kimi məşhurlaşmışdır. ”

İsmayıl Şıxlı yazır:” Vaqif istedadlı şair eyni zamanda ictimai dövlət xadimi idi.”

Məmməd Səid Ordubadi –“ Sadə Azərbaycan sözləri ilə camaatımızın qana biləcəyi bil şəkildə şeir yaratmaq üçün Vaqifin üslubundan asan və əlverişli bir üslub yoxdur . Odur ki, həmin üslub Vaqifdən sonra şairlərimiz üçün bir qəlib şəklinə girmişdir. ”

Avar şairi Rəsul Həməzətov yazır : “ Vaqif öz şeirləri ilə Azərbaycanı tərənnüm edir, Azərbaycan isə onu yaşadır. Bu, nəсібənəsil xalq arasında yaşayan sənətkar üçün böyük sənətdir. ”

Unudulmaz şairimizin 300 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2017 –ci il yanvarın 12-də sərəncam imzalamışdır. Orada deyilir: “ Molla Pənah Vaqif öz ənənələri ilə seçilən ədəbi məktəb yaratmış ölməz sənətkardır. O, əhəmiyyətini əsirlərdən bəri qoruyub saxlayan bənzərsiz poeziya nümunələri meydana gətirməklə milli ədəbiyyatın yeni istiqamətdə inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan şeiri Vaqifin sayəsində tarixinin növbəti mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Onun klassik bədii fikir salnaməmizin parlaq səhifələrindən birini təşkil edən irsi müasir dövrdə də insanların əxlaqi-mənəvi kamilləşməsinə xidmət göstərir. Azərbaycan tarixinə həmçinin siyasi xadim kimi daxil olan Vaqif taleyüklü məsələlərin həllində müdriklik və uzaqgörənlik nümayiş etdirmişdir”

Nəticə

XVIII əsrə öz möhürünü vuran Molla Pənah Vaqif yeni tipli, realist, şifahi xalq poeziyasına yaxın şeirlər yazmışdır. Ruhunun xəlqiliyi ilə poeziyamızı xəlqiləşdirən dahi şair Azərbaycan şeirində müəmmalı tərkibləri, ərəb, fars sözlərinin sayını qat-qat azaltmış, yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza millilik gətirmişdir. Şərq şeirinin bütün vəzinlərini öyrənmiş, xalqın ruhuna və zövqünə oxşaya biləcək səpkidə şeirlər yazıb-yaratmışdır. O, Azərbaycan poeziyası tarixində məhəbbət, gözəllik lirikasının yaradıcısı və misilsiz ustadı kimi də şöhrət qazanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlyar Səfərli , Xəlil Yusifli “ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ”, “Ozan” nəşriyyatı, Bakı-2008
2. Molla Pənah Vaqifin əsərləri, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı-2004

HÂCE MUHAMMED LUTFÎ ŞİİRLERİNDE MUHARREMİYE

Lale ŞABANOVA
AMEA Folklor Entitüsü
lale.shabanova@gmail.com
T.C.

ÖZET

Ehl-i Beyt sevgisi içinde gelişen edebi zevk, İslam coğrafyasında gelişen farklı uygulamalarla zenginlik kazanmıştır. Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'e duyulan sevgi ve hürmet, edebi eserlerde ve bu coğrafyanın yarattığı gerek siyasi gerek kültürel farkındalık zenginliğiyle halk nazarında baki kalmıştır. Böylelikle bu konuları ele alan müstakil türler oluşturulmuştur.

Kerbela Olayı, yüzyıllardır edebiyatta ve özellikle de sosyal hafızada etkisini sürdüren önemli tarihi olaylardan birisidir. Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi, hem yazılı hem de sözlü edebiyatın çeşitli türlerinde ele alınmış ve ele alınmaya devam edilmektedir.

Hayatını hayır hizmetlerine adayan Hâce Muhammed Lutfî gibi yüksek şahsiyetler, İslamiyet'in evrensel değerlerini kavrayarak Türklere kendi örf ve gelenekleriyle örtüşen, anlaşılır bir dini zihniyet sunmuş ve yorumlamıştır. Bunun gibi Kerbelâ trajedisinin yaşandığı Muharrem ayını terennüm eden şiirlerden oluşan ve İslami Türk edebiyatında Muharremiye olarak adlandırılan eserlerinde de Hâce Muhammed Lutfî eğitici, öğretici ve son derece zarif bir üslupla aşka ve irfana vurgu yaparak toplumu irşada çalışmıştır.

Anahtar kelimeler: Kerbelâ, Ehl-i beyt, Hz. Ali, Muharrem ayı, edebiyat

Giriş

Tarihte yaşanmış büyük savaşların, göçlerin, doğal afetlerin ve üzücü olayların hatıraları, edebi eserlerde kültürel hafızada yaşamaya devam eder. Özellikle büyük bir topluluğu yakından ilgilendiren ve toplum üzerinde derin bir etki bırakan olayların edebiyata yansımaları da güçlü olmaktadır. Kerbelâ Olayı'nda yüzyıllardır hem yazılı hem de sözlü edebiyat ürünleriyle hafızalarda canlılığını koruyan tarihi olaylardan birisidir. Hz.Hüseyin ile aile fertlerinin 10 Muharrem 61/680'de Kerbelâ'da şehit edilmesi ile Muharrem ayı başka bir anlam kazanmıştır. Bu tarihte çeşitli anma törenleri ile birlikte taziyeler düzenlenmiş; yas merasimlerinde ağıtların söylenmesi ve "Maktel-i Hüseyin" türü eserlerin okunması gelenek halini almıştır.

Türk İslam Düşünce Geleneğinde Muharremiye

Ölen bir kimsenin ardından söylenen ağıtlara en ilkel topluluklardan en gelişmiş cemiyetlere kadar her yerde rastlanır. Divan edebiyatında mersiye olarak adlandırılan bu tür, terim olarak ölen bir kimsenin iyiliklerini sayıp dökmek için yazılan şiir manasında kullanılır. Edebiyatımızda yazılmış mersiyeler içinde Kerbelâ mersiyeleri büyük bir yekun tutar ve adından da anlaşılacağı gibi 10 Muharrem H.61'de Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesini konu alır.

Toplumların sevinç ve acılarını daha sonraki nesillere aktarmak istemesi, doğrudan insanın sosyal ve tarihsel bir varlık olmasıyla ilgilidir. İnsan ne içinde yaşadığı toplumdandır; ne de kendisinin ve kendisinden öncekilerin geçmişinden bütünüyle bağımsız olabilir. Kerbelâ ve Hz. Hüseyin'in şehadeti de bu anlamda tüm dünya Müslümanlarının zihninde canlılığını korumuş ve nesilden nesile aktarılmıştır. Kerbelâ olayı İslam tarihinde önemli ve elim bir olaydır. Bu tarihi olay çeşitli türlerin ortaya çıkmasına sebep teşkil etmiştir. "Kerbelâ Matemî" ve Muharrem ayında meydana geldiği için Muharremiye olarak adlandırılan trajedik hadise Arap, Fars ve Türk kültürünün hakim olduğu İslam coğrafyasında yaşayan şair ve yazarlar için bir ilham kaynağı telakki edilmiştir.

Gerek divan şiiri gerek tekke ve saz şiiri geleneğinde Hz. Hüseyin'e reva görülen muamelenin lirik ve trajedik bir üslupla anlatıldığı bütün eserlerin ortak özelliklerinden biri Kerbelâ'nın mukaddes bir bölge olarak anılması, diğeri de Ehl-i beyt ile Kerbelâ arasında bir bütünlük oluşturulmaya çalışılmasıdır. Şairlerin bu olayla ilgili duygu ve düşünceleri halk nazarında Kerbelâ'nın faziletli bir mekan olması fikrini beslemiş, hakkında efsanevi ve menkıbevi rivayetlerin teşekkül etmesini sağlamıştır. Kerbelâ için şiir yazan, buradaki tarihi hadiseleri mersiye yahut ağıta dönüştüren hemen her şair manzumesinin sonunda Kerbela için de bir duada bulunmayı ihmal etmez.

Yazılı edebiyatta, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesini konu edinen eserlerin genel adı "Maktel-i Hüseyin"dir. Manzum veya mensur olarak kaleme alınan maktellerin manzum olanları çoğunlukla kaside, gazel, mesnevi, terki-i bend, terci-i bend şeklinde yazılmışlardır. Nazım-nesir karışık hâlde de yazılan makteller, özellikle Muharrem aylarında ayın havasında topluca okunup dinlenen eserlerdendir. Öncelikle Arap edebiyatında örneklerine rastlanan maktellerin daha sonra İran ve Türk edebiyatlarında örnekleri verilmiştir. Türk edebiyatında en eski maktel, ondördüncü yüzyılda yazılan Kastamonulu Şazi'nin

“Dâsitân-ı Maktel-i Hüseyin”idir. Ayrıca Emir Sultan’ın müritlerinden Yahya bin Bahşi’nin “Maktel-i İmam-ı Hüseyin”i, Fuzulî’nin “Hadikatü’s-süeda”sı, Lamîî’nin “Maktel-i Âl-i Resûl” ve Hacı Nureddin Efendi’nin “Maktel-i Hüseyin” adlı eserleri de türün önemli örnekleri arasında yer alırlar. Ayrıca Gelibolulu Câmi, Âşık bin Nattaî, Zaîfî, Şevkî, Sâfî, Bakâyî, Cemâlî ve Zülâlî gibi pek çok şairin maktelleri vardır.

Hâce Muhammed Lutfî şiirlerinde Muharremiye

Hoca Ahmed Yesevi, Hacı Bektaş-ı Veli ve hayatını hayır hizmetlerine adayan Hâce Muhammed Lutfî gibi yüksek şahsiyetler, İslamiyet’in evrensel değerlerini kavrayarak Türklere kendi örf ve gelenekleriyle örtüşen, anlaşılır bir dini zihniyet sunmuşlardır. Şairin Hulâsatü’l-Hakâyık eserinde Hz. Hüseyin Mersiyeleri ve Muharremiye içerikli bir Farsça şiiri ile Divançesinde yer alan Türkçe beyitleri bulunmaktadır.

Hâce Muhammed Lutfî eğitici, öğretici ve tümüyle sosyal içerikli manzum eserleri, aşıkane ve arifane ve irşad edici bir üslupla söylediği duygu yüklü şiirleri, kendisinin bizzat içerisinde yaşadığı toplumun dini, ictimai ve kültürel yapısını yansıtırken Muharremiye ve Kerbelâ içerikli şiirleri, zulme ve haksızlığa muhatap olan Peygamber neslinin, mazlumların hayatlarından birer kesit sunmakta, Hz. Peygamber ve onun sevgili torunu Hz. Hüseyin’i şiirlerinde anlatırken aynı zamanda tarihi şahsiyetler ve olaylar hakkında bilgiler de vermektedir.

Hız. Hüseyin mevzu bahis olunca Evlad-ı Zehra, artık Şehid-i Kerbelâ, Hüseyin-i Kerbelâ olmuştur. Hâce Muhammed Lutfî, Kerbelâ vakasında yaşananları ve bu facisanın hissettirdiklerini hususen nutkettiği Muharremiye’lerde terennüm etmiştir. Şair için, sadece 10 Muharrem Aşura günü, ya da sadece Muharrem’in ilk on günü değil, bütün Muharrem ayı bir ay boyunca matem zamanı kabul edilir:

*“Göründü hilâl-i Muharrem
Adem ağlar Havva ağlar Şît ağlar
N` oldu Kerbelâ`da zât-ı mükerrerem
İdris ağlar Sâlih ağlar Nüh ağlar” (Lutfî, 2006: 159)*

Hâce Muhammed Lutfî bu derde canlı cansız bütün varlıkların ağlamasını, Ehl-i beyt’in bastığı yerlere yüz süreceğini söylemiş; 10 Muharrem günü ağlayanın halis Müslüman olduğunu belirtmiştir:

*“Lutfî dirâz etme sözü
Yüreklere urma közü
Haşre dek çıkmaz bu sızı
Bugün mâh-ı Muharrem`dir” (Lutfî,2006: 164)*

*“Ehl-i beyt`in bastığı yerlere Lutfî yüz sürer
Hâlis İslâm`dır bugünde âh u efgân eyleyen” (Lutfî, 2006:367)*

Hâce Muhammed Lutfî Muharrem ayı üzerine yazdığı şiirlerinde farklı bir Kerbelâ okuması yapmıştır. Şairin Kerbelâ hadisesini anlatan en meşhur şiiri aşağıdakıdır:

*“Bu gün mah-ı Muharremdir, muhibb-i hanedan ağlar.
Bu gün Eyyam-ı matemdir, bu gün ab-ı revan ağlar.*

*Hüseyin-i Kerbela`yı elvan eden gündür.
Bu gün Arş-ı muazzamda olan âli divan ağlar.*

*Bugün Âl-i abanın gülşeninini gülleri soldu,
Düşüp bir ateş-i dilsuz, kamu ehl-i iman ağlar.*

*Bugün Gülzar-ı Muhtar-ı Hüda`ya bir hazan esti,
Zemine düştü vaveyla, felekte kehkeşan ağlar.*

*Bugün hunbar olur gözü elbet Haydar-ı Kerrarın
Görür Zehra`yı hun eşşan, Resul-i âli şan ağlar.*

*Bu gün evlad-ı Haydar, hem dahi ahfad-ı Peygamber
Döküldü gül gibi yerler yüziine, asuman ağlar.*

*Gülistan-ı Muhammedin Gül-i hamraların derdi
Yed-i kahr ile ol gaddar, bu gün devr-i zaman ağlar.*

*Risalet gül gülistanı, nübüvvet bağı bostanı
Hüseyni ol nuristanı gören Pir ü civan ağlar*

*Güruh-i hanedana Lütüfiya kurban ola canım
İla yevmil kıyame can ile ehl-i iman ağlar.” (Lutfi, 2006, 180)*

Sonuç

Hâce Muhammed Lutfi Hulâsatü'l-hakâyık adlı eserinde Allah ve Peygamber sevgisinin yanında sahabe ve özellikle de dörd halife ve Ehlibeyt sevgisinden sıkça söz eder. Onların önde gelen vasıflarını şiirlerinde en güzel ifadelerle yansıtır, şefaatlerini umar ve birlikte haşrolunma dileğini sıkça vurgular. Özellikle Hz. Hüseyn'in Kerbelâ'da hunharca şehit edilmesinden duyduğu ızdırabı pek çok şiirinde ele alır ve Yezid'e lanet eder. Onun şiirlerinde yer alan Ehl-i beyt, Âl-i Âba, Evlad-ı Resul, Âl-i Zehra gibi kavramlar, Kerbelâ'da katliama maruz kalmış kişiler olarak takdim edilir. Bu nedenle şiirlerinde Kerbelâ'da sıkıntı çeken insanların halini tasvir etmek için bu kavramların birbirlerinin yerlerine kullanıldıkları görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Çağlayan, Bünyamin, Kerbela Mersiyeleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Entitüsü
2. Ersöz, Ahmed, Alvarlı Efe Hazretleri, Nil yayınları, İzmir, 1991
3. Kutlu, Hüseyin, Hâce Muhammed Lutfi (Efe Hazretleri) Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri, İstanbul, Damla Yayınevi, 2006
4. Lutfi, Hâce Muhammed, Hulâsatü'l-hakâyık ve Mektubat-ı Hâce Muhammed Lutfi, İstanbul, Damla Yayınevi, 2006
5. Teber, Ömer Faruk, Hulâsatü'l Hakâyık'da Muharrem Matemî, Uluslararası Hâce Muhammed Lutfi sempozyumu, Erzurum 2013
6. Topal, Ahmed, Klasik Türk Edebiyatında Muharrem Ayı Etrafında Yazılan Şiirler, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Entitüsü Dergisi, sayı 35, Erzurum, 2007
7. Uzun, M, Türk Edebiyatında Kerbela, DİA, c. XXV, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2002

BÖYÜK TURAN ŞAİRİ HÜSEYN CAVIDİN BƏDİİ İRSİ ÖZBƏK ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Könül MƏHƏRRƏMOVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
konulmeherremlı7@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tezisdə özbək ədəbiyyatşünaslarının araşdırmalarında Azərbaycan ədəbiyyatının ümumtürk mədəniyyətində xüsusi yerə malik görkəmli nümayəndəsi böyük şair-dramaturq Hüseyn Cavid haqqında tədqiqatlar araşdırma obyektinə çevrilmişdir. H.Cavid və özbək ədəbiyyatının dahi sənətkarlarının yaradıcılığında ulu kökdən qaynaqlanan oxşar cəhətlərə də nəzər salınmışdır.

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, Turan, özbək teatrı, özbək ədəbi-nəzəri fikri, “Topal Teymur” dramı, Əmir Teymur, “Peyğəmbər” dramı, Yalavac, ümumtürk ədəbi dili

Məşhur özbək şairi Qafur Qulam Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı ədəbi- tarixi əlaqələri yüksək qiymətləndirərək yazmışdır: “Biz bir-birimizin şagirdi, bir-birimizin ustadıyıq”.

Yaradıcılığının ana xəttini türk birliyi, turançılıq ideyaları təşkil edən qüdrətli Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidin yaradıcılığı özbək ictimaiyyətinə hələ ədibin sağlığından yəni, 1920-ci illərdən məlum idi. Dövrün müxtəlif mətbuat orqanlarının verdiyi məlumatlara görə, 1920-ci ilin dekabrında Daşkənd şəhərində Özbəkistan Milli Dram Teatrının əməkdaşları tərəfindən H.Cavidin “İblis” faciəsi Azərbaycan dilində səhnəyə qoyulmuşdur. 1923-cü ildə isə əsər ilk dəfə olaraq özbək dilində tamaşaya qoyulmuşdur. Ümumtürk ədəbiyyatının orta q dahisi, məşhur dramaturq H.Cavidin “Maral”, “Şeyda”, “Şeyx Sənan” pyesləri də özbək səhnəsində həvəslə oynanılan və maraqla baxılan tamaşalardan olmuşdur.

Özbək ədəbiyyatşünasları Hüseyn Cavidə yalnız Azərbaycanın deyil bütün türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, dahi sənətkarı hesab edirlər. Buna ən böyük sübut olaraq “Topal Teymur” əsərini misal göstəririlər.

Özbəkistanda qüdrətli türk sərkərdə və hökmdarı Əmir Teymur haqqında kitab yazan hər bir şəxs xalq arasında hörmətlə qarşılanırdı. Azərbaycanın məşhur yazıçı və dramaturqu Məmməd Səid Ordubadinin 1916-cı ildə yazılmış “Teymur və İldırım Bəyazid” dramı da Özbəkistanda hörmətlə qarşılanmışdır. Əmir

Teymurdan bəhs edən ilk özbək pyesini (“Teymurun məzarlığı”) isə 1919-cu ildə Abdurrauf Fitrət yazmışdır. A.Fitrət və A.Çolpan da Hüseyn Cavid təhsil aldığı dövərlərdə İstanbulda təhsil almışlar. XX əsrin əvvəllərində Əmir Teymur obrazına müraciət edənlərdən biri də böyük dramaturq Hüseyn Cavid olmuşdur. Özbək ədəbiyyatşünasları “Topal Teymur” dramını “Azərbaycan müəlliflərinin Əmir Teymura həsr etdikləri əsərlər sırasında ən qiymətli” kimi dəyərləndirirlər. H.Cavidin obraz üzərində işləyərkən böyük çətinliklərlə üzləşdiyini, Sovet İttifaqında böyük türk sərkərdəsinə bəlli münasibətə görə ədəbin təzyiqlərlə qarşılaşdığını ürək ağrısı ilə qeyd edirlər. Özbəkistan Təsviri İncəsənət Qalereyasının direktor müavini, sənətşünaslıq doktoru Kəmalə Akilova “XX əsr Şərq mədəniyyətinin mənəvi aləmində Hüseyn Cavid yaradıcılığı” məqaləsində yazır ki, dramdakı Topal Teymur obrazı sovet ideologiyasına uyğun gəlmirdi - müəllif onu qəddar, zalım, axsaq kimi yox, böyük sərkərdə, türk dünyasını birləşdirən, elmin, incəsənətin, ticarətin hamisi kimi canlandırmışdır. Bu tarixi dram əsərində H.Cavid Əmir Teymuru türk millətinin böyük oğlu kimi təqdim etmişdir.

Özbək dramaturqları Abdulla Aripov “Sahibqıran” (“Sərkərdə”) və Adil Yaqubov “Avlodlarqa vəsiyyət” (“Nəsillərə vəsiyyət”) adlı dram əsərlərini Əmir Teymura həsr etmişlər. Fil.e.n. Əzimcan Şaimovun “Hüseyn Cavid, Abdulla Aripov və Adil Yaqubov dramlarında Əmir Teymur obrazı” məqaləsində türk dünyasının bu üç böyük dramaturqunun Əmir Teymura həsr olunmuş pyesləri müqayisəli təhlilə cəlb olunmuşdur.

Özbək tədqiqatçısı Əzimcan Şaimov 2008-ci ildə paytaxt Daşkənddə “Hüseyn Cavid və özbək dramaturgiyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

“Topal Teymur” (1925) dramı Bakı ilə yanaşı Daşkənddə də tamaşaya qoyulmuşdur. Əsər 1926-cı ildə Bakıda teatr səhnəsində göstərilmişdir. Baş rolu istedadlı aktyor Sidqi Ruhulla ifa etmişdir. Tamaşa böyük maraqla qarşılanırsa da, tezliklə əsərə qadağa qoyulmuş: H.Cavidə və teatrın rəhbərliyinə təkidlə məsləhət görülmüşdür ki, Topal Teymur obrazı mənfi planda təqdim olunsun. Daşkənddə isə pyes “Əmir Teymur” adı altında səhnələşdirilmişdir. Əsərdə Topal Teymur və Yıldırım Bayazid ordusu arasında baş verən döyüşün fonunda türklüyün faciəsi göstərilir. Böyük Turan üçün, ümumtürk ədəbi dili yaratmaq üçün türkün birliyi, həmrəyliyi ideyaları aşılır.

Həm görkəmli ictimai- siyasi xadim, həm də tarixçi, ədəbiyyatşünas M.Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi “milliyyət və türkcülük” fikri Cavidin ana düşüncəsi olmuş, “ümumtürk dünyasından mövzular aldığı”, “ruhu, varlığı ilə türkcü olduğu üçün çəkist ruhlu sovet tənqidçilərinin” daimi tənqid obyektinə çevrilmişdir.

Sovet imperiyasının qanlı-qadalı, amansız repressiyalarının tüğyan etdiyi dövrdə böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavidə şamil edilən ittihamlardan biri də “ədəbiyyat və dramaturgiya sahəsində gənclərin millətçi-əksinqilabi ruhda tərbiyə olunması istiqamətində gördüyü işlərə, pantürkist ideyaların yayılmasına xidmət etdiyinə görə” olmuş və burada məhz “Topal Teymur” əsəri nəzərdə tutulmuşdur.

1956-cı ilin fevralında keçirilmiş Sov.İ.K.P-nin XX qurultayında Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş kəskin tənqid olunmuş, 1956-cı il iyunun 30-da MK-da “Şəxsiyyətə pərəstiş və onun nəticələrinin aradan qaldırılması barədə” qərar qəbul edilmişdir. 30-40-cı illərdə repressiyalara məruz qalmış minlərlə adama bəraət verilmişdir. Böyük Azərbaycan şair və dramaturqu Hüseyn Cavid isə 6 mart 1956-cı ildə bəraət qazanmışdır.

Ədəbiyyat dərslərindən əsərləri, teatrların repertuarından pyesləri çıxarılmış Hüseyn Cavidin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına stalinizmin ifşasından sonra yenidən maraqla artmış, əbədi ədəbi irsi nəşr və təbliğ olunmağa başlamış, “Cavidə qayıdış” bir ədəbi proses halını almışdır.

Onlar Stalin rejiminin ifşasından sonra bəraət alsalar da, yenə də əsərlərinin təbliğinə məhdudiyət qoyulmuşdu. Buna görə də Abdurrauf Fitrət (1886-1938), Abdulhamid Çolpan (1897-1938), Abdulla Qədri (1894-1938) yaradıcılığı kimi, Hüseyn Cavid ədəbi irsi də müstəqillik illərinə qədər Özbəkistanda ədəbiyyatşünaslıq mövzusu olaraq tədqiq edilməmişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan və özbək xalqları arasında qədim dostluq ənənələri və əməkdaşlıq əlaqələri daha da möhkəmlənib inkişaf etmişdir. Həmçinin qardaş ölkələrin alimlərinin qarşılıqlı elmi əlaqələri də intensivləşmişdir.

Özbək şairi Osman Qoşqar 1992-ci ildə H.Cavidin “Topal Teymur” pyesini özbək dilinə çevirmiş, 1998-ci ildə “Əmir Teymur” adı ilə nəşr etdirmişdir. İstedadlı şair, tərcüməçi O.Qoşqar həmçinin H.Cavidin “Şeyx Sənan” və “Səyavuş” əsərlərini də özbək dilinə çevirmişdir.

Özbəkistan-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri, Nizami adına TDPU-nun dosenti, fil.ü.f.d. Gülbahar Aşurova “Hüseyn Cavid şeiriyyəti” məqaləsində qaynar ilhamının qaynağını, rişəsini ümumtürk mədəniyyətindən alan H.Cavidin

“Əzmək istəməyən bir gün əzildi,
“Sevgi” istəyənlər dara çəkildi”.

misralarının Əlişir Nəvainin “Mehr çox gördüm amma mehribanı tapmadım”, yaxud Zahirəddin Məhəmməd Baburun “Kim görübdür ey könül, əhli- cahandan yaxşılıq” misraları ilə başlanan məşhur şeirlərini xatırladığını qeyd etmiş və həmin əsərləri müqayisəli təhlil edərək mənə mahiyyət cəhətdən həmahəng olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Özbək ədəbiyyatşünasları H.Cavid haqqında tədqiqatlarında Özbəkistan və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin qədim tarixə malik olduğunu, böyük Nəvainin dahi Nizamini öz ustası hesab etdiyini döndə-döndə vurğulamışlar. H.Cavidin zamandaşları və məsləkdaşları Çolpan, Fitrət və Abdulla Qədri tərəfindən də onun əsərləri ilə həmahəng əsərlər yaradılmışdır. Özbək ədəbiyyatında A. Fitrətin yaradıcılığında da “İblis” mövzusunda təsadüf olunur. Bu baxımdan H.Cavidin “İblis” pyesi ilə A.Fitrətin “Şeytanın tanrıya üsyanı” əsərini müqayisəli təhlilə cəlb etmək olar.

Özbəkistan Milli Universitetinin klassik özbək ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor Həmidulla Boltabayev “Mehmet Akif Ersoyun və Hüseyn Cavidin özbək xələfləri (Fitrət)” məqaləsində M.A.Ərsoy, H.Cavid və A.Fitrətin həyat və yaradıcılığında oxşar cəhətləri tədqiqata cəlb etmişdir. H.Cavidin “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblis” pyeslərinin A.Fitrətin “Əbülfəzخان”, “Oğuzخان”, “Arslan”, “Şeytanın tanrıya üsyanı” əsərlərinə təsiri məsələləri incələnməmişdir.

Özbəkistan Dünya Dilləri Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri Məhliyə Ömərovanın “Şekspir, Cavid və Fitrətin əsərlərində bədii zaman konsepsiyası” məqaləsində dünya dramaturgiyasının bu üç böyük ədəbiyətşünas sənətkarının yaradıcılığına nəzər salınmışdır.

Gənc özbək tədqiqatçısı Bahadır Cəlalov isə H.Cavidin “Peyğəmbər” pyesini tədqiqat obyektinə çevirərək “Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər” dramı haqqında” məqaləsində bu dram əsərində türk xalqları dramaturgiyasında ilk dəfə “özgə aləm obyektini” işləndiyini müəyyənləşdirmişdir. Bu obyekt ingilis dramaturqu V.Şekspirdə ruh idisə, Cavid əfəndidə “İskelet” obrazı idi. Özbək ədəbiyyatında bu ənənə A.Fitrət ilə başlamış, M.Şeyxzadənin “Mirzə Uluqbəy” faciəsində müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir.

H.Cavidin əsərlərinin cəlbədi cəhətlərindən biri ərəb və fars sözlərinin yerinə əsl türk mənşəli ümumtürk sözlərindən istifadə etməsidir.

Ey böyük Yalavac, inan ki, süssan,
Bəsbəlli tarix görür böyük ziyan.

“Yalavac” sözünü biz H.Caviddən əsrlər əvvəl yaradılan Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və Nəsirəddin Rəbquzinin “Qisasi Rəbquzi” əsərlərində görə bilərik.

Özbək tədqiqatçıları Elyar Yoldaşov “Hüseyn Cavid həyatı və yaradıcılığı”, Nilufər Batırova “Hüseyn Cavid yaşayan dövrdə tarixi cizgilər”, Azadə Rəhmətullayeva “Hüseyn Cavidin yaradıcı irsində Əmir Teymur şəxsiyyətinin təlqin edilişi”, Müzəffər Məhəmmədcənov “Hüseyn Cavid- millət çırağı”, Nigarə Ohundəyeva “Hüseyn Cavid şeirlərinin linqvopoetik təhlili haqqında”, Mühəyyə Yoldaşova “Qadınların heyvətli dünyasının təsviri”, Kazakbay Yoldaş “Büyük sənətkarın dərin baxış açısı” araşdırmaları ilə cavidşünaslıq xəzinəsinə öz qiymətli töhfələrini vermişlər.

Professor Kazakbay Yoldaşın qeyd etdiyi kimi “Hüseyn Cavid, sadəcə Azərbaycan’ın deyil, bütün Türk dünyasının böyük bir şəxsiyyətidir. Hüseyn Cavid, yüksək yeteneği, böyük kişiliği ve güzel idealiyle bütün Türk dünyasına dahil bir sənətkardır”.

ƏDƏBİYYAT

1. Almaz Üli. Özbək elmi-nəzəri fikrinin Hüseyn Cavid səhifəsi // Hüseyn Cavid yaradıcılığında ideallar və müasir dövr. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 152 səh.
2. Azimjon Şaimov. Хусайн Жовид, Абдулла Орипов ҳамда Одил Ёқубов драмаларида Амир Темур образи // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
3. Баҳодир Жалолов. Хусайн Жавиднинг «Пайғамбар» драмаси ҳақида // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
4. Hamidulla Boltaboyev. Uzbek disciples (Fitrat) of Mehmed Akif Ersoy and Husain Jovid // Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.Akif Ersoy, Hüseyn Cavid. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2013, 523 s.
5. Kazakbay Yoldaş. Büyük sənətkarın dərin baxış açısı // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
6. Камола Акилова. Творчество Гусейна Джавида в духовном пространстве культуры востока XX века // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
7. Гулбаҳор Ашурова. Хусайн Жовид шеърляри // Hüseyn Cavid yaradıcılığı çağdaş təfəkkür işığında. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Proqres, 2012, 346 s.
8. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991. 112 s.

SABİR ƏHMƏDLİNİN “KEF” ROMANI HAQQINDA DEYİLƏNLƏR
VƏ ROMANIN BİZƏ DEDİYİ SÖZLƏR

Şalalə ƏSƏDOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
Shelaleasedova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Sosial-siyasi hadisələrə həsr olunan əsərlər içərisində Sabir Əhmədlinin “Kef” romanı diqqəti cəlb edən bədii örnəklərdən biri kimi səciyyələndirilə bilər. Romanda təsvir olunan hadisələrin sujet xəttinin əsasında bir yazıçı və onun ailəsinin taleyi ilə bağlı məqamlar dayansa da, müəllif bütövlükdə çağdaş Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan problemləri ümumiləşdirmişdir. Yazıçının digər əsərləri üçün səciyyəvi olan ictimai gerçəkliyə olan aktiv münasibət və onu dəyərləndirmə meyilləri burada da davam etdirilmişdir. Lakin müəllif əvvəlki əsərlərində qaldırdığı bir çox sosial məsələlərə daha sərt mövqedən münasibət bildirmiş, bədii mətni bu mənada aşkarlamağa çalışmışdır.

Açar sözlər : Sabir Əhmədli, kef, roman, söz

Giriş. Sabir Əhmədli zamanın nəbzini tutan, onun qarşıya qoyduğu problemləri vaxtında duyan bir yazıçı idi. Yazıçının əsərlərinin adı yüksək sənətkarlıqla seçilmişdir və bu adlar daxili və zahiri mənalarda elə möhkəm bağlanır ki, bu adlarsız əsəri başa düşmək olmur. “Kef” romanı ironiya, gültüş və istehza kimi səslənir. Müəllif romanda acınacaqlı həyat sürən, ahıl-ziyalı yazıçının taleyindən, dolanışıqından söhbət açır.

Tədqiqat metodu: Təhlil metodundan istifadə olunaraq romandakı məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqat işi. Əsərdə respublika prezidentinin 30 nəfər mədəniyyət və ədəbiyyat xadiminin hər birinə bir milyon manat və ya 250 dollar məbləğində fərdi təqaüd verilməsi barədə sərəcam imzalaması göstərilir.. Bu təqaüdü almağın o qədər də asan olmadığını başa düşən kişi əvvəlcə özünün bu siyahıya düşəcəyinə şübhə ilə yanaşır, kimlərsə bu işi pozacaqlarını, “qəsd-qərəzli” bir məmur pəl vurmaya düşəcəyini güman edir. Kişinin narahatlığı əsassız deyildir. Bir sıra müvəqqəti əngəllər xalqımızın fırvan həyat sürməsinə maneə olur. Yazıçı göstərir ki, hamının ideal etalon kimi qəbul etdiyi Allaha belə üz tutanda çox zaman qurban kəsmək vəd edilir. Belə olduğu təqdirdə xalqımızın azadlığa, bolluğa çatmasının qurbansız mümkün olmadığı qənaətinə gəlməli olursan. Əsərdə müəllimin Tanrıya yalvarışlarına fikir verək: Allah! Sən bizə kömək ol! Bu kişi prezident təqaüdünə düşsün... Qurban kəsəcəm.

Siyasəti bəzən şahmat oyununa bənzədirlər. Lakin ölkəmizdə gedən siyasi prosesləri S.Əhmədli daha çox nərd oyununa bənzədir. Romanda təsvir olunan nərd oyununu da yazıçı ölkədəki siyasi vəziyyəti əks etdirmək üçün təsvir etmiş və qayəsinin dəqiq ifadəsinə nail olmuşdur. Əsərdə nəşriyyat işçilərinin tez-tez nərd oynamasından, bunu bir nəfərin nazirliyə xəbər verməsindən, direktorun onu işdən qovmaq istəməsindən söhbət açılır. Yazıçı nərd barədə ilk cümlələrdən fikrini açıqlayır: Ölkədə geniş yayılmış siyasətin başqa işləri nisbətən kölgədə qoyması, bu işlərdən bixəbər adamların ümumi işə əngəl törətmək itəməsi yuxarıda deyilənlərin daxili mənasını təşkil edir.

Burada zər oycunun bacarığından asılı olmayan kənar qüvvələr kimi mənalandırılmışdır: “Zərləri dəyişmişdilər, director bir cüt qara ebonite zər almışdı.köhnə zərlərlə altı-şəş çox düşürdü.Bunu bilən... oyunu aparırdı...oyun bərabərləşmişdi.İndi kimin zəri gəlsə o da qabağa düşəcəkdı”. Ədib bu hissəni məharətlə vermiş, oyun və siyasətin vəhdətini təbii və inandırıcı şəkildə əks etdirmişdir.

Nəhayət, kişi dostları ilə nəşriyyatın direktorunun “Volqa”sında vəd “etdiyi qonaqlığı vermək üçün bazaar yollanırlar. Romanda aldıkları quzu belə təsvir olunur:” ...iki quzu cəmdəyi asılmışdı...Ağappaq totuq quzu idi. Sağlığında qıvrım, qumral əmlək soyulmuş, kürkü –qaragülü çıxarılmış kökdə də geyimli vaxtıdakından gözəl, qəşəngdi... Eləcə Murov dağlarında diricə gəzən, oynaqlayan yerdə gördüyü quzucuğazı başaşağı sallayaraq maşına yönəltdi.

Qonaqlıq xalqın gözəl gələcəyinin rəmzi olan fərdi təqaüdə görə nəzərdə tutulmuşdur. Azadlıq isə qurbansız (quzusuz) mümkün deyildir. Burada quzu məsumluğun, günahsızlığın rəmzi kimi qələmə alınmışdır. Murov dağlarında diricə gəzən quzu S.Əhmədlinin Vətəni öz canından çox sevən, bu yolda qəhrəmancasına şəhid olan oğlu Məhəmməd Əhmədlini, baş redaktorun Ağdərə döyüşlərində şəhid olmuş qardaşının və onların vaxtsız getmiş igid cəbhə dostlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır (4, s.145-146).

Romanın sujet kanvası qəhrəmanın birçə gününü cızır: ev-iş-ev... -XX əsr Qərb romançılığı üçün, elə bizim 1960-80-ci illər nəsrimiz üçün də çox tipik marşrutdur. Yasamal mənzillərindən biri – 302 nömrəli avtobus – Nəşriyyatda... və eyni trayektoriyayla geri... - fabulada qalan nə varsa, yazıçı məharətinə bağlıdır; bunu qəhrəmanın fikir-düşüncəsi verir.

Romanda hadisə planı da konkret və yığcamdır; yazıçı-ziyalı və qadını Müəllimə nə vaxtdır bir prezident sərəncamının intizarındadırlar; yazıçılara yardım nəzərdə tutan həmin göstəriş həyatlarının yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır; axşam televizionla sərəncamı eşidirlərsə də, amma qarşıda hələ bir intizar da var. Sabahısı məlum trayektoriyayla davam edən adi iş günlərindən olsa da, eyni zamanda başdan-başa bu qayğıya bələnb: adının sərəncamdan irəli gələn siyahıda olmalı olduğuna əmin yazıçı-ziyalı hər harda narahatdır, olduğu yerlərdə qulağı bu barədə bir söz eşitmək istəyir, ta ki əsərin sonunda: “Siyahıda bütün “xalq yazıçıları” var”, - xəbərini alanacan.

Romanı yazıçı ironik modus üzərində qurmuşsa da amma addan başqa mətndə buna elə bir işarə yoxdur. Mətn ahıl ziyalı-yazıçının çətin zamanlarda gəlib-dirənmiş ömür-gün taleyindən danışır; amma təbii ki, tək bundan yox: həmin çətin zamanlardan da, zamanın məğzindən-səciyyəsiindən, cəmiyyətdən, insanlardan, cəmiyyətdəki mənəvi qradus və sosial tonallıqdan da – bir söz, ziyalı-yazıçı obrazının zəminində duran çox nələrdən söz açır. Burada müharibə havası bilavasitə deyil, dolayısı ilə tyəcəsüm tapır.

İroniya məsələsinə gəldikdə nə üslub, nə məzmun, nə də obraz-qəhrəman planında romanda ironiyaya yer yoxdur; təbii, romanın əhatələdiyi predmet – ağır durumda olan cəmiyyət həyatı təsvirdə tam ciddilik tələb edir. Olsa-olsa, qəhrəmanın əsər boyu, alacağı təqaüddən söhbət düşdümü, verdiyi “əsl kef” – qonaqlıq vədlərindən acı bir zarafat keçir; - ona görə ki, yazıçı –ziyalı hələ almadığı təqaüdə qiyabi nə qədər xərclər yerləşdirmişdir: qızının on ildən bəri geydiyi paltosunu dəyişmək, müəlliməyə plaş almaq, hamısından da qabaq pusulduğunu zənn etdiyi mənzilin taxta qapısını dəyişmə ... Hərçənd qəhrəman vədlərində tam ciddi, səmimidir; hətta küçədə qarşılaşdığı tələbə ilə xəyalən mükəlliməsində belə: Mən ay qaçqın igid! Prezident təqaüdünə layiq görülmüşəm. Bu ayın başında bizi yüksək təqaüdlərimizi ödəyəcəklər. Gör, borc verən taparsanmı? Al ver, müəlliminə, mən o borcu ödəyəyəm (4, s.200-201).

“Kef”in ironiyası – həyat ironiyasıdır; bu – bütün parametrlərində: milli-mənəvi-bəşəri-sosial-fizioloji... vücudunda çat vermiş, ağrıyan, amma həyat təşnəsi bitməmiş, tükənməmiş, acı etiraf və mərhəmət doğuran millət Kişisinin romanıdır. Yazıçı nikbinliyi və ironiyasının gücü bundadır ki, həmin yarımcan bədəni mətnə “keçirməklə”, fəvqündə dura bilir; oxucunu da bura çağırır – qəlbi ağlaya-ağlaya, ağrıya-ağrıya (4, s. 203).

Sabir Əhmədlinin “Kef” romanı sosial-siyasi problemlərə həsr olunan əsərlər içərisində diqqəti cəlb edən bədii örnəklərdən biri kimi səciyyəli bilər. Romanda təsvir olunan hadisələrin süjet xəttinin əsasında bir yazıçı və onun ailəsinin taleyi ilə bağlı məqamlar dayansa da, müəllif bütövlükdə çağdaş Azərbaycan cəmiyyətinə xas olan problemləri ümumiləşdirmişdir. Yazıçının digər əsərləri üçün səciyyəvi olan ictimai gerçəkliyə aktiv münasibət və onu dəyərləndirmə meyilləri burada da davam etdirilmişdir. Lakin müəllif əvvəlki əsələrində qaldırdığı bir çox sosial məsələlərə daha sərt mövqedən münasibət bildirmiş, bədii mətni bu məcrada aşkarlamağa çalışmışdır.

Romanın özünəməxsus cəhətlərindən biri burada cəmiyyət həyatı üçün son dərəcə aktual olan sosial problemin bədii-publisistik müstəvidə çözülməsi və bədii həllini tapmasıdır. Müəllif yazıçı obrazının təmsalında hansı vasitə ilə olur olsun, prezident təqaüdü almağa çalışan, məqsədinə çatmaq üçün dəridən - qabıqdan çıxan, bədii yaradıcılığa ailəsini dolandırmaq vasitəsi kimi baxan çağdaş qələm sahiblərinin ümumiləşdirilmiş bədii obrazını yaratmışdır. (2, s. 84)

“ - Hər halda azı, on nəfər yazıçı olmalıdır, - dedi kişi.- Əslində, bu məsələni yazıçılar qaldırıblar, işin himi yazıçılarla söhbətdə qoyulub, qurultayda vəd verilmişdir. Azı, onu yazıçı olmalıdır. Yazıçıların dolanışığı hamısından ağırdır. Özü də, o birilər, rəssamlar, heykəl düzəldənlər bir yolla qazanırlar, yazıçı qalıb Allah umuduna. Nə kitab çıxara bilir, nə qonorar var. Gərək sponsor tapasan. Sponsorlar da öz yaxınına, tanışa, qazanla bağlı kömək edir. Azı, on nəfər yazıçı olmalıdır. Onun biri mütləq mən olmalıyam. Amma bilmədim “ömürlük” nədir. Bu yardımdır, yoxsa təqaüd ? Nə qədər oldu ?

- Bir milyon!

- Adambaşına?

- Bilmədim.

- Nədir bu ? Təqaüddür, aylıqdır, birdəfəlik yardımdır, yoxsa ?

- Saat on birdə də xəbərləri verirlər. Bəlkə, onda aydın eşidərik.

- Ona hövsələ çatarmı ? Bəlkə, vermədilər” (1,s.19).

Sabir Əhmədli roman boyu cərəyan edən hadisələr fonunda yazıçının prezident təqaüdü alması problemini müxtəlif prizmalardan işıqlandırmağa çalışır. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif epizodların fərqli formalarda təsvir olunması qaldırılan sosial problemin ayrı-ayrı məqamlarının üzə çıxarılmasına imkan

verir. Yazığın taleyi fonunda dolayısı ilə Azərbaycan ziyalılarının və bütövlükdə, xalqın sosial problemləri əks olunmuşdur. Təsvir olunan hadisələr oxucuda istər-istəməz belə bir sual doğurur: Əgər bir yazıçı, yaxud ziyalı öz şəxsi qayğılarını, maddi təminatını həll edə bilməsə, xalqın problemlərini necə həll edəcək?! Və istər-istəməz bu suala mənfi cavab verməli olursan. Eyni zamanda, müəllifin qənaətinə, prezident təqaüdü almağı öz idealına çevirən bir ziyalının xalqının problemlərini həll etməsi mümkün deyildir.

Qaçqınlar və köçkünlərin taleyi ilə bağlı məsələlər romanda qaldırılan əsas problemlərdən biridir. Doğma yurdundan didərgin düşən bu insanların taleyi timsalında yazıçı Azərbaycanın sosial problemlərinin daha genişmiqyaslı olduğuna diqqət yetirmişdir.

“ - Millət deyilik! – dedi kişi. Biz millət olsaq, bir milyon insanımız çöllərdə, yırtıq-deşik çadırlarda qalmazdı. Bakıda, Abşeron bağlarında nə qədər boş mənzil var. Ailə var ki, iki nəfər dörd yüz kvadrat mənzildə yaşayır. Nabrandan Qobustanadək bütün sanatoriyalar, bağlar boşdur. Yerləşdirə idilər qaçqınları o yerlərdə. Həmrəylik, bir-birinə yanmaq belə olardı.

- Təkcə qaçqınlar deyil dərdimiz. Hərki-hərki bürüyüb ölkəni. Rüşvət, korrupsiya baş alıb gedir ...” (1, s. 90).

Yaxud başqa bir epizoda nəzər salaq :

“- Ürəyim ağrıyır. Sinoptiklər havanın korlanacağını bildirirlər. Gözümün qabağına gəlir, Bərdədə, Ağcabədidə, vəqonətkalarda, Biləsuvarada cındır çadırlarda qalmış qaçqınlar. Eşitdiniz, qaçqınlara yardım vəsaitindən əlli milyon dollaracan pul yeyiblər. Gör bir, nə axtarır ki, ona yardım edib, savab qazansın. Bunlar ac-yalavac qoyduqları yoxsulların, evsiz-eşiksiz qalmış yazıqların tikəsini boğazdan çıxarırlar ...” (1, s. 89).

Qeyd edək ki, romanda qaçqınlar problemləri həm yazığın təhkiyəsində, həm də müxtəlif obrazların dilində təsvir olunur.

Nəticə. Sabir Əhmədli “Axirə Sevdası” triologiyasına daxil olan ikinci romanı “Kef” də öz ahıl ovqatını, yaşam tərzini bütünlüklə əks etdirir. Taleyin umuduna qalmış qoca ər və arvadın başının üstünü alan yoxsulluq, yaşlılıq, xəstəliklər sətirlərdə dilə gəlib danışılır. Evinin açarını itirən yaşlı müəllim əslində elə yazığın özüdür. Müəllim vasvası bir qorxu ilə həmin açarı axtarmağa başlayır. İşə gedib gəldiyi bütün yolları axtarır, amma tapmır. Lakin, məsələ bundadır ki, həmin açarı axtararkən o, gəzdirdiyi küçələrin, rastlaşdığı insanların, hətta ağacların, binaların yaranması başlarına gələn hadisələr haqqında danışır. Əslində açar bir bəhanədir. Onun vasitəsi ilə yazıçı 90-cı illərin ab-havasını, cəmiyyətdə baş verənləri, ziyalı mühitini, çox gözəl və maraqlı dillə oxucuya çatdırır, məşhur bir ziyalının yeni dövərdə bütün məişət çətinliklərini tərərriatınacan qələmə alır, belə bir həqiqəti nəzərə çarpdırır ki, təkcə zamanın çarxları paslanmayıb, insanların içində də mənəvi paslanma gedir.

Əsərdə ekran həyatı, yeni alınan televizor, Kişi avtobiografik obrazı, İsrail məsələsi, yəhudi satıcı, yapon aliminin sağlamlıq konsepsiyası, yazıçılara verilən 250 dollarlıq təqaüd və onun ironik gülüş obyektinə çevrilməsi, taxta qapının təzələnməsi, qurban kəsilən quzular və.s kimi simvolik obrazlar, metaforik deyimlər romanın süjetini qarışıq bir hala gətirsə də, burada yazıçı məramı açıq görünür. Bu qarmaqarıışıqlar içində torpaq sevgisi, yurd həsrəti, qaçqın-köçkün problemi kimi motivlərin diqqət mərkəzində olduğu aydınlaşır.

Yazıçı “Kütlə”, “Axirət sevdası”, “Ömür urası” romanlarında olduğu kimi “Kef” romanında da həqiqətləri müstəqil şəkildə deməkdən çəkinmir, özünün emosional münasibətini hər fürsətdə dilə gətirir, beləliklə də həqiqətləri demək naminə ədəbi əsərin obrazlılığına xələl gətirir.

Sabir Əhmədlinin “Kef” romanı haqqında bir sıra məqalələr yazılsa da, bu tədqiqatlarda əsərin ideya-estetik mahiyyəti yetərincə üzə çıxarılmamışdır. Əksinə, bir çox hallarda müəllifin sətiraltı formada ifadə etdiyi fikirləri, şərti-metaforik üslubun imkanlarından bəhrələnərək irəli sürdüyü qənaətləri təhrif olunmuşdur. Lakin romanda təsvir edilən hadisələr ciddi sosial-siyasi problemlərlə müşayiət olunduğu üçün onun hərtərəfli şəkildə dəyərləndirilməsinə ehtiyac var.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədli S. Kef. Azərbaycan jurnalı 1998, №7, 220
2. Əhməd Sami Elaydi – Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Bakı: Nurlar, 2017, 191s.
3. Əlişanoğlu T. Müstəqillik illəri Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Qanun, 2013, 215 s.
4. Mədətov F. Kef romanı haqqında bir neçə söz. Azərbaycan jurnalı, 2000, №7 191

QURD ARXETİPİNİN ƏDƏBİ MƏTN YADDAŞI

Günel ƏHMƏDOVA

Bakı Slavyan Universiteti

gunel0497@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Qurd türklərin mədəni yaddaşında olan əcdad, xilaskar, yolgöstərən funksiyası daşıyan bir obrazdır. Türklər üçün güc, qüvvət rəmzidir. Biz bu barədə qədim türk mifologiyasından məlumat alırıq. Türk xalqları üçün müqəddəs olan Bozqurd obrazı həm mifologiyada, həm folklorlarda, həm də digər ədəbi abidələrdə istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda xalq deyimi və ifadələrində də bu obraza rast gəlinir. Türk xalqlarının mədəni yaddaşına həkk olunmuş Bozqurd müasir dövrdə də ədəbi əsərlərdə öz əksini tapır. Digər xalqların mifologiyasında da qurd obrazına rast gəlinir.

Açar sözlər: Qurd, arxetip, mifologiya, folklor, mədəni yaddaş

Giriş. Qurd arxetipindən bir çox ədəbi abidələrdə istifadə olunmuşdur. Arxetip hər bir beyin yaradıcılığında yaranan insan təkamülünün ruhi səltənətidir. K.Yunq arxetiplərin mövcudluğu ideyasına öz xəstələrinin yuxugörmə, hallüsinasiya və rəsmlərini öyrənməklə gəlmişdir, o müşahidə etmişdir ki, xəstələrdə şüuraltı səviyyədə və şərti bilik adlandırılan biləcək halda müxtəlif qədim simvollar, fiqurlar və obrazlar meydana çıxır. O, dörd arxetip müəyyənləşdirmişdir: Mən, Persona, Anima/Animus və Kölgə. K.Yunq bildirdi ki, arxetipik ideya və obrazlara tez-tez yuxugörmədə, ədəbiyyat və dində rast gəlmək olar. İnsanların ilkin təsəvvürləri arxetiplər vasitəsilə təzahür olunur. Arxetip ilkin obraz, əsətir, folklor və mədəniyyətin əsasına qoyulan rəməz mənasındadır. Arxetipləri korrekt etmək mümkün deyildir, onlar apriori mövcuddurlar. Bu qədim obrazlar ibtidai təfəkkürün təzahürü olan yuxugörmə və yaradıcılıqla sonsuz sayda rəngarəng bədii obrazlarla konkretləşir. K.Q.Yunq öz kliniki təcrübəsinə əsaslanaraq yazır: “elə yuxular var ki, onlarda yuxu görünənə də məlum olmayan mifoloji motivlər görünür. Türk mifologiyasında Bozqurdun mövcudluğu türk tayfalarının bu heyvana xüsusi ehtiram göstərdiklərini bildirir.

Tədqiqat metodu. Tədqiqatda qurd arxetipi müxtəlif ədəbi abidələrdə müqayisəli-tarixi metod əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri. Qədim türklər qurda “böri” deyirdilər. Qurd yolgöstərən mənasında işlənməklə bərabər, əcdad mənasını da daşıyır. Bundan başqa, mifologiyada türklərin xilaskarı hesab edilir. Azərbaycan mifoloji mətnlərində Nuhun oğlanlarından biri olan Türkə çətin günündə Boz Qurd yol göstərən xilas elədiyinə görə Türk sonralar sayca artıb çoxalan qövmünə deyir ki, “Boz Qurd bizim xilaskarımızdır..., gərək həmişə Boz Qurda inanasınız, çətinliyə düşsəniz, Boz Qurd köməyə çağırasınız” (2, s.65-66). Türk mifoloji sistemində mədəni qəhrəman, ilkin əcdad, hamı ruh kimi funksiyalar yerinə yetirən Boz Qurdun bir çox digər funksiyaları var ki, bunların sırasına onun həmçinin dağ hamisi, dolayısı ilə ana torpaq, yer ruhu, vətən hamisi və b. da daxildir. Çünki bir sıra sistemlərdə olduğu kimi, bu sistemdə də dağ ruhu (hamisi) eyni zamanda torpaq, vətən hamisi olaraq düşünülmüşdür (2, s.65). Göytürk dövründə qurd bir totemdən artıq müqəddəs bir simvol halına girmişdi. Göytürklərin öz bayraqlarının başına bir qurd şəkli qoymalarının səbəbi bu idi. Orta Asiya türklərinin ulduzlarla əlaqədar inanclarında göylərdə qurdların atları necə qovduqları məlumdur. Yakut türklərinin əfsanələrində də bunun bir çox nüsxələri vardır. Qurd yakut şamanlarının ən mühüm əfsun heyvanlarından biri idi. Kök böri, yəni göy qurd böyük hökmdarların qüdrətini göstərmək üçün işlənen bir sifət idi. Məsələn, “Manas” dastanında qırğızların Orta Yüz rəisi Kökçönün oğluna və Manas xanın oğullarına danışdığı zamanı “Kök böri sultanım!” deyərək xitab edirlər (6, s.62). Şumer miflərində isə qurd bolluq, bərəkət rəmzidir.

Türk mifologiyasında Bozqurd olduğu kimi, digər xalqların mifologiyasında da qurd obrazı mövcuddur. İlk Hind-Avropa mifologiyasında qurd döyüşçü sinfi ilə əlaqələndirilir. Döyüşçülərin qurda və ya itə çevriləcəkləri düşünülür. Qədim yunanlar qurdu günəş allahı Apollonla əlaqələndirmişlər. Arkadiyada Likayon dağında Zevs məbədi var. Burada keçirilən ziyafətlərdə insan qurbanları verilir və bu ziyafətdə həmin qurbandan bir hissə götürən adamın qurda çevriləcəyi deyilirdi. Roma mifologiyasında isə qurd müharibə allahı Marsla əlaqələndirilir. Romul və Remi Kapitol qurdunun saxladığı qeyd edilir (9).

Azərbaycan ədəbiyyatında qurd obrazından geniş istifadə olunmuşdur. Folklor nümunələrində, dastanlarda, işləndiyi kimi, müasir ədəbiyyatda da işlənmişdir. Bu mətnlərdəki qurd türk xalqının xilaskarı, yolgöstərən olan Bozqurddan götürülmüşdür. Qurd folklor nümunələrində də mövcuddur. “Qırxdan çıxarma” mərasimində deyilir:

Boz qurddan hay alasan,
Xızırdan pay alasan (8, s.5).

Buradakı Boz qurd öz açıq-aydınlığı ilə məşhur Oğuz əsatir-əfsanəsini yada salır.

Bəzi xalq deyim və ifadələrində də qurdun qorxmazlıq, əbədi həyat rəmzi olmasını görmək olar. Məsələn, “qurdla qiyamətə qalmaq” ifadəsi uzunömürlülük, əbədi həyat, “qurd ürəyi yemək” ifadəsi qorxmazlıq, cəsarət mənasındadır.

Qurda tapınmanın izləri “Kitabi–Dədə Qorqud” boylarının yazıya alındığı dövrə qədər qorunub saxlanmışdır. Dastanda qurdun adı bir neçə dəfə çəkilir. Birinci misal: Qazanın evi yağmalandıqdan sonra o ailəsini, var-dövlətini düşmən əindən almaq üçün yola düşəndə qurdla rastlaşıb “Qurd yüzi mübarəkdir” deyir. İkinci misal: Salur Qazanın dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər”də Qazan düşmən əlində dustaq olarkən öz əcdadı, öz kökü ilə fəxr edərək deyir:

Azvay qurd əniyi erkəgində bir köküm var,
Ağca yunlu tümən qoyunun gəzdirməyə (8, s.33).

Sonrakı ədəbi əsərlərdə də qurd obrazına təsadüf edilir. Həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində qurd obrazı məqsədli şəkildə istifadə edilir. “Qətl günü” əsərindəki qurd arxetipi rəmzi-simvolik mənə daşıyır. Romanda türk mifologiyasındakı qüdrətli boz qurd tükü tökülmiş, insanlardan uzaqda qalmış canavar ilə əvəz olunmuşdur. Bu yaddaşsızlıq və insanın öz əcdadından uzaqlaşmasını göstərir. Bununla bağlı Cəmil Meriçin sözləri olduqca doğrudur: “Günümüzün insanı köklərindən qopmuş bir ağacdır. Həm özünə yad olmuşdur, həm də təbiətə” (10). Eyni zamanda müəllif qurdun–əcdadın insanların bəd əməllərinə görə onlardan küsməsini göstərərək insanları şərədən uzaqlaşmağa, xeyirxahlıq yoluna çağırır. Çünki dünyanın sahmanını bu “ikiyaxlı bəndələr”in əməlləri elə bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdır ki, canavarın artıq yol göstərməyə taqəti qalmamışdır.

Xəlil Rza Ulutürkün “Boz qurd” şeirində türk dastanlarındakı Bozqurdu görürük. Bu şeirdə türkcülük təbliğ olunur. Burada qurdun xilaskar olduğu göstərilir:

Ulu Türkün xilaskarı bu bozqurdu,
Tanımayan varmı görən?
Ayağının altındakı Türkün yurdu,
Tanımayan varmı görən?

Sabir Rüstəmxanlının “Göy Tanrı” əsərində də qurd obrazına rast gəlmək olar. Əsər Göy Tanrıya inancı qorunmasını, özümüzü, soykökümüzü məhz vətəndaşlıq duyğusu ilə anlamağı və bu yolda önə çəkilən maariflənməni təlqin edir. Romanda Boz Börtü və Qurd obrazları vardır. Göylü adamlar gəldikləri yeri tez unuduğu halda, Qurd qopub gəldiyi yeri unuda bilmir. Türkün qurda müqəddəs varlıq kimi baxması bununla əlaqələndir.

Yaqub Əlioğlunun “Qurd ürəyi” hekayəsini yazmışdır. Bu hekayədə qurd cəsarət, qorxmazlıq rəmzidir. Burada cəsarətli olması üçün uşağa qurd ürəyi yedizdirirlər.

Rüstəm Behrudinin də “Bozqurd” şeiri vardır.
Nədənsə həmişə yuxularımdan
Önündə qurd duran ordular keçər,
– deyən şair xalqı mübariz olmağa çağırır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 576 s.
2. Bəydili Cəlal (Məmmədov). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya). Bakı: Mütərcim, 2007, 272 s. Səmədoğlu Yusif. Qətl günü. Bakı: Yazıçı, 1987, 184 s.
3. Hacıyev Asif. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.
4. Jung C.G.. Dört arketip. Tərcümə edən Z.A.Yılmaz. Metis yayımları, İstanbul: 2012, 143 s.
5. Karakurt Deniz. Türk söylence sözlüğü. İstanbul: 2011, 249 s.
6. Ögəl Bahəddin. Türk mifologiyası. I cild. Tərcümə edən Ramiz Əskər. Bakı: MBM, 2006, 626 s.
7. Rzasoy Seyfəddin. Mifologiya və folklor nəzəri metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
8. Seyidov Mirəli. Böri-qurt. Bakı: Adiloğlu, 2006, 40 s.
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Wolves_in_folklore,_religion_and_mythology
10. <https://www.testbook.az/proverb/aphorismtype/76/insan-haqqinda-aforizmler>

HUN-AZƏRBAYCAN MİFOLOJİ ƏLAQƏLƏRİNDƏN BƏHS EDƏN TƏDQIQATLAR

Fil.ü.f.d., dos. Emin Famil oğlu AĞAYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri
eagayev1@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Hun-Azərbaycan əlaqələrinə aid bir çox tədqiqat işi mövcuddur. Bu məqalədə Hun-Azərbaycan mifoloji əlaqələrindən bəhs edən araşdırmalar nəzərdən keçirilmişdir. Məlum olur ki, bu mövzuda Azərbaycanda ilk tədqiqat işləri Mirəli Seyidova aiddir. Onun bu mövzuda məqalələri tədqiq və təhlil olunur. Müəllif daha geniş auditoriyaya müraciət edə bilməsi üçün məqalələri rus dilində yazmışdır. M.Seyidov mifologiyasının tədqiqində sözlərin etimoloji təhlili üsuluna üstünlük vermişdir.

Adları çəkilən hər iki məqalədə, xüsusilə birincidə mifoloji etimologiya məsələləri geniş yer tutur. Alim «quar // kuar» sözünü hun-Azərbaycan etnik-mədəni birgəliyini özündə inikas edən fakt kimi araşdırır. Onun təhlilində müqayisəli dilçilik materiallarına üstünlük verilməsi diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: Ethnos, mifologiya, etimologiya, Hun, guar,

RESEARCH ON HUN-AZERBAIJAN MYTHOLOGICAL RELATIONSHIPS

SUMMARY

There are many research works related to Hun-Azerbaijan relations. The study of Hun-Azerbaijan mythological relationships were reviewed in this article. It turns out that the first research work in this regard belongs to Mirali Seyidov. His articles on this subject are researched and analyzed. To be able to appeal to a wider audience, the author has written articles in the Russian. M. Seyidov preferred method of etymological analysis of words in the study of mythology.

In both articles, especially in the first, mythological etymology issues are widespread. The scientist examines the word "quar // kuar" as a phenomenon that embodied the Hun-Azerbaijani ethnic-cultural association. The advantage of comparative linguistic materials draws attention in his analysis.

Key words: Ethnos, mythology, etymology, Hun, guar

**ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ГУННО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МИФОЛОГИЧЕСКИХ СВЯЗЯХ
РЕЗЮМЕ**

Существует много исследовательских работ связанных с гунно-азербайджанскими отношениями. Изучение гунно-азербайджанских мифологических отношений были рассмотрены в этой статье. Оказывается, первая исследовательская работа в этом в этой области принадлежит Мирали Сеидову. Его статьи по этому тему исследована и проанализирована. Для того, чтобы иметь возможность обратиться к более широкой аудитории, автор писал статьи в русском языке. М. Сеидов предпочитал метод этимологического анализа слов в изучении мифологии.

В обеих статьях, особенно в первом, мифологические вопросы этимологии распространены. Ученый рассматривает слово «quar // kuar» как явление воплощающий гунно-азербайджанскую национально-культурную объединение. Преимущество сравнительных лингвистических материалов привлекает внимание в его анализе.

Ключевые слова: этнос, мифология, этимология, гунн, гуар.

Giriş. M.Seyidov Azərbaycan mifik təfəkkürü ilə bağlı bir sıra əsaslı mövzulara toxunmuşdur. Daim axtarışda olan, yeni-yeni mövzulara baş vuran, yeni mənbə və məxəzlərə can atan mifoloq onu daim düşündürən mövzularla bağlı yeni fakt, məlumat əldə etdikcə onları sistemləşdirmiş və əvvəlki tədqiqatlarını təkmilləşdirmişdir. Belə mövzulardan biri hun türklərinin mifoloji görüşləri və onun Azərbaycan mifik düşüncəsinin qaynaqlarına təsiri məsələsidir.

Tədqiqat metodu: Müqayisəli təhlil metodundan istifadə olunaraq məqalələrdəki məsələlərə münasibət bildirilmişdir.

Tədqiqat işi. Alimin bu mövzuda iki sanballı məqaləsi vardır. Hər ikisi rus dilində yazılmış bu əsərlərdən biri 1967-ci ildə «Azərbaycan dilçiliyi məsələləri» məcmuəsində çap olunmuş «Hun-Azərbaycan mifoloji əlaqələri haqqında bir sıra qeydlər (Kuar // Quar sözünün etimoloji təhlili əsasında)» adlı məqalə (4), digəri isə 1970-ci ildə «Sovetskaya tyurkoloqiya» jurnalında çap olunmuş «Hun mifologiyası haqqında qeydlər» adlı məqalədir (5).

M.Seyidov mifologiyasının tədqiqində sözlərin etimoloji təhlili üsuluna üstünlük vermişdir. Adları çəkilən hər iki məqalədə, xüsusilə birincidə mifoloji etimologiya məsələləri geniş yer tutur. Mifoloq-alim bu məqalənin elə birinci abzasında öz tədqiqat metodunun, mifologiyaya yanaşma üsullarının nəzəri əsaslarına toxunaraq yazmışdır: «Elm üçün çox əhəmiyyətli olan bir sıra sözlərin mənşəyinin araşdırılması zamanı semasiologiyasının, müqayisəli-tarixi dilçiliyin, tarxi etnoqrafiyanın, mifologiyasının və s. kompleks məlumatlarından çıxış etmək zəruridir. Belə sözlər xalqın tarixi taleyinə, onun mifik-dini və ictimai-siyasi görüşlərinə, onun obrazlı təfəkkürünə parlaq işıq saçır. Belə sözlərin sırasına bu məqalədə təhlil olunan hun sözü quar // kuar // kuər da aiddir» (4, 205).

M.Seyidov əvvəlcə Qafqazın qədim etnik tarixində türklərin, o cümlədən hun türklərinin roluna toxunmuşdur. O bu barədə zəngin tarixi qaynaqlardan çıxış edərək yazmışdır: «Qədim yunan, gürcü, erməni, ərəb mənbələrinə görə, türkdilli tayfalar, o cümlədən bulqarlar, basillər, xəzərlər, haylandurklar // saylanturklar, hunlar və başqaları bizim eraya qədər və bizim eranın ilk əsrlərində Qafqazda və Zaqafqaziyada yaşayırdılar» (4, 205).

Müəllif Hun-Azərbaycan mifoloji əlaqələrinin etnik əsaslarını belə təsvir etmişdir: «Qafqazda və Zaqafqaziyada yaşayan hunlar azərbaycanlıların etnik tərkibinə daxil olan əsas tayfalardan idi. Məhz buna görə də hunların və azərbaycanlıların adətlərində, ənənələrində, mədəniyyətlərində, mifologiyaya baxışlarında çoxlu ümumi cizgilər vardır» (4, 206).

Alim «quar // kuar» sözünün hun-Azərbaycan etnik-mədəni birgəliyini özündə inikas edən fakt kimi araşdırılmasındakı məqsədini belə açıqlamışdır: «Bizim məqaləmizdə tarixi-etnoqrafik, mifoloji, linqvistik məlumatlar və ilk növbədə qədim və müasir türk dillərinin materialları əsasında bu sözün etimologiyasına işıq salmağa cəhd olunur. Bu sözün Qafqazda və Zaqafqaziyada işlənmə tarixinin aydınlaşdırılması buraya aid olan etnoqrafiya və həmçinin bir sıra mifologiya problemlərinin bundan sonra öyrənilməsinə hansısa dərəcədə təkan verəcəkdir» (4, 206).

M.Seyidov məqalədə «quar» sözü ilə bağlı zəngin və çoxsaylı dil faktlarını tədqiqə cəlb etmiş, sözü «qu» və «ar» («ər») hissələrinə parçalamış, bu hissələrin hər birinin mənasını ayrıca aydınlaşdırmışdır. Onun təhlilində müqayisəli dilçilik materiallarına üstünlük verilməsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, tədqiqatçı sözü iki hissəyə bölməklə qalmamış, belə bölünmənin mümkünlüyünü türk dillərinin tarixinə və müasir mərhələsinə dair çoxlu faktlarla əsaslandırmışdır. Onun tədqiqatı dil tarixinin mifoloji düşüncə tarixi ilə sıx şəkildə bağlı olmasını bir daha əsaslandırır. M.Seyidov «qu» və «ər» sözlərinin ayrılıqda və birgə mifoloji düşüncənin hansı qatları ilə bağlı olmasını üzə çıxarmışdır. O, «quar» sözünün dil etimologiyasının əsasında onun mifoloji cizgilərini təsvir etməyə nail olmuş və «Quar»ın hunlarda göy gurultusu və ildırım tanrısı, o cümlədən ildırımın qığılcımının yaradıcısı olmasını göstərərək, bu mifoloji cizgilərin dildəki izlərini tədqiq etmişdir. O, öz tədqiqatını belə yekunlaşdırmışdır: «Göründüyü kimi, qədim hunların Tanqrixan // tanqrixan, Quar // küər kimi sözləri mənşəyinə görə türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Bu fakt güman etməyə əsas verir ki, azərbaycanlılar öz adət və ənənələrinə, mifik baxışlarına görə hunlara qohum idilər» (1, 216).

Tədqiqatçı hunların mifologiyasından bəhs edən ikinci məqaləsində (5) də mifologiya və etnik tarixi məsələlərini birgə öyrənmişdir. Səciyyəvidir ki, onun «Hun mifologiyası haqqında qeydlər (VII əsr mənbələri əsasında)» məqaləsi Qafqazın etnik tarixi məsələləri ilə başlanır: «Hun tayfalarının Qafqazda, o cümlədən Zaqafqaziyada yayılması tarixi hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Yeri gəlmişkən, bu məsələ ilə bağlı xüsusilə qədim erməni mənbələrində xeyli dağınıq, lakin kifayət qədər etibarlı məlumatlar vardır» (5, 107).

Erməni mənbələrindən, o cümlədən qədim erməni dilində bizə gəlib çatmış alban mənbələrindən bu barədə çoxlu faktlar gətirən müəllif keçən məqalədə olduğu kimi, Tanqrixan və «Quar // Kuar // Küər» mifoloji obrazlarına toxunmuşdur. O, daha sonra sonuncu obrazı etimoloji baxımdan təhlil etmiş və keçən məqalədən fərqli olaraq, buraya çoxlu yeni dil materiallarını cəlb etmişdir. Müəllif məqalənin sonunda yazmışdır: «Bütün deyilənlərdən görünür ki, hunlar zəngin mifologiyaya malik idi və bu məqalədə bizim tərəfimizdən onun kiçik bir hissəsinə toxunulmuşdur» (5, 116).

Məqalənin hun mifologiyası ilə bağlı bütün praktik nəticələri ilə yanaşı, bu sonuncu qeydin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə ki, M.Seyidov məqalədə hun türklərinin zəngin mifologiyaya malik olduğunu üzə çıxarmış və bununla Azərbaycan mifologiyası elminin yeni tədqiq sahələrindən (istiqamətlərindən) birini müəyyənləşdirməyə, o cümlədən öz tədqiqatları ilə həmin sahənin əsaslarını hazırlamağa (bünövrəsini qoymağa) nail olmuşdur. Doğrudan da, M.Seyidova qədər Azərbaycan mifologiyası elmində hun türklərinin mifologiyası nə ayrıca olaraq, nə də Azərbaycan mifik təfəkkürü ilə əlaqədar öyrənilməmişdi.

Qeyd olunmalıdır ki, M.Seyidov hun türklərinin mifologiyası ilə bağlı bu iki tədqiqatını (4; 5) da sonralar «Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları» monoqrafiyasına daxil etmişdir. Məqalələr bitkin tədqiqat kimi, kitabın «Bəzi inamlar və onların mifoloji kökləri» adlanan ikinci fəslində yer almışdır (3, 210-225).

Nəticə. Bu iki məqalənin təhlilindən göründüyü kimi, M.Seyidov Azərbaycan mifik görüşlərini erməni və gürcüdümlü mənbələrdə qorunub qalmış faktlar əsasında da bərpa etmişdir. Onun bu mənbələrə maraq göstərməsi təsadüfi olmayıb, tədqiqatçının doktorluq dissertasiyası ilə bağlı idi. Alimin 1969-cü ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyası Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinə həsr olunmuşdur. Bu

əlaqələrin tarixi dissertasiyada ən qədim dövrdən başlanmaqla XVIII əsrə qədərki dövrü əhatə edir (2). M.Seyidov Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələrinin qədim dövrlərini tədqiq etmək üçün əski erməni mənbələrini diqqətlə öyrənmiş və burada Azərbaycan-türk tarixinin ən qədim dövrlərinə dair çoxlu inkarolunmaz faktlar aşkarlamışdır. Alimin bu tədqiqatları ilə Azərbaycan türklərinin hələ bizim eradan əvvəl Qafqazda yaşamalarına dair çoxlu dəlillər meydana çıxarmış və elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir. M.Seyidovun aşkar etdiyi faktlar əsasən əski türk qəbilə və tayfalarının adları, onlara aid onomastik vahidlər (yer adları, insan adları və s.), o cümlədən mifoloji səciyyəli faktlardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Rzasoy S. Oğuz mifinin tədqiq tarixindən: prof. Mirəli Seyidovun etimoloji-lingvistik, tarixi-filoloji yanaşma təcrübəsi // Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatına Dair Tədqiqatlar. B.: Səda, 2004, s. 150-161.
2. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri (ən qədim dövrdən XVIII əsrə kimi). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B.: 1969, 179 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. B.: Yazıçı, 1983, 326 s.
4. Сейидов М. Некоторые заметки о гунно-азербайджанских мифологических связей на основе этимологического анализа «куар» (гуар) // Вопросы Азербайджанского языкознания (сборник статей). Б.: Изд. Ак. Наук Аз. ССР, 1967, с. 205-216.
5. Сейидов М. Заметки о гуннской мифологии (по источникам VII в.) // Жур. «Советская тюркология», 1970, № 2, 107-116.

SUFİZM VƏ SÜRREALİZM VƏ ONLARIN RAMİZ RÖVŞƏN POEZİYASINDA VƏHDƏTİ

Ərkinaz RƏSULZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
arkinaz.rasulzadehh@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Sufizmin və Sürrealizmin yaranmasından və onların əsas prinsiplərindən bəhs edilmişdir. Burada həmçinin, Sufizmlə Sürrealizm arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər də izah edilmişdir. Ramiz Rövşən poeziyasındakı şeirlər məhz bu nöqteyi nəzərdən təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: sufizm, sürrealizm, təsəvvüf, modernizm

Sufizmin nə zaman yaranması mübahisəli mövzu olmuşdur. Belə ki, onun meydana gəlməsini əsasən VII əsrlə əlaqləndirirlər və qeyd edirdilər ki, ilk sufilər Məhəmməd Peyğəmbərin zamanında yaranmışdılar. Y.Bertels də Sufizmin tarixi məsələsinə önəm vermiş, Sufizm kimi mürəkkəb bir təriqətin nə üçün yarandığını və mahiyyətini anlamaq, başa düşmək üçün ilk öncə onun yaranma dövrü və meydana çıxdığı cəmiyyət barəsində aydın bir fikir formalaşdırmaq lazım olduğunu xüsusilə vurğulamışdır. O, da Sufizmin yaranmasını məhz Məhəmməd Peyğəmbərin zamanı ilə əlaqləndirirdi. Belə ki, ilk öncə Sufizmin sələfi olan asketizm formalaşmışdı və daha sonra isə asketizmin əsasında mistizm güclənmiş və sufizmin yaranmasına səbəb olmuşdu. İlk sufünün kim olması da hər zaman mübahisəli mövzu olmuşdur. Bertels ilk sufünün Rabiə adlı qadının olduğunu bildirmişdir. Bütün bu deyilənlərə baxmayaraq, Sufizmin yaranması və yaxud da ilk sufünün kim olması barəsində konkret fakt yoxdur.

Sufi sözünün etimologiyası barəsində də müxtəlif fikirlər mövcuddur. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar sufi sözünü ərəb dilindəki "tasavvuf" sözü ilə əlaqləndirirlər. Sözün kökü olan "suf" sözü ərəbcə "yun" deməkdir. Sufi sözünün yun ilə əlaqləndirilməsinin əsas səbəbi onların ipək paltarlardan imtina edib, yun paltar geyinmələri idi. Sufi sözünü həmçinin, "səfa" sözü ilə əlaqləndirirlər.

Sufilər qeyriləri kimi dünyada Tanrı axtarışına çıxmır, onu öz daxilində axtarırdılar. Bu yolda onlara təsəvvüf köməklik edirdi. Təsəvvüfün ilk zamanlarda adı mövcud deyildi, lakin onun ifadə etdiyi məzmun mövcud idi. Belə ki, Təsəvvüfün əsasında Allahı bilmək və ona bağlanmaq dururdu. Təsəvvüfün əsas qaynaqları fiqh, hədislə, fəlsəfə və ya rəşadət biliklə məhdudlaşmırdı. Bunlarla birlikdə "İlahi qaynaqlı ilham və kəşf də onun bilik qaynaqlarındadır"(4; 13).

Beləliklə, Sufizm dinlə əlaqləndirilsə də, dinin bir parçası olaraq qeyd olunsun da, onun əsasında insanın daxili aləminin sirlərini öyrənmək, insana qəlb aynasından baxmaq və bu aynada Allahın surətini görmək dururdu.

Avropa həyatında da XX əsrdə qlobal dəyişikliklər baş vermişdir. Texnologiyanın, rəssamların düşüncənin inkişafı Avropa cəmiyyətində mənəvi böhrana səbəb oldu. Mənəvi böhranı daha da dərinləşdirən səbəb isə Birinci Dünya Müharibəsi olmuşdur. Bundan sonra Avropa cəmiyyəti yeni yaşam fəlsəfəsi axtarmağa başladı. Məlum həqiqətdir ki, Şərqi düşüncəsi, Şərqi mədəniyyəti hər zaman Qərbi təsir etmişdir. A. Şopenhauer də bu mənəvi böhrandan çıxış yolunu Qərbi Şərqi mədəniyyətinin sivilizasiyasında, sintezində gördü. Yeni yaranmış modernizm cərəyanı qəliblənmiş düşüncələrdə tufan qoparmağa başladı. Modernizm cərəyanının əsas mərhələlərindən biri də Sürrealizm idi. Sürrealizmin təməli Freydingin "psixoloji avtomatizm" təlimi əsasında qoyuldu. Freydingə görə sənət şüuraltı duyğuların, ehtirasların simvolidir. Belə ki, bir çox məhdudiyətlər səbəbiylə bastırılmış duyğular ego tərəfindən sənətə çevrilir və bununla da sənətçi özünü razı salır. Sürrealizm də şüuraltının qaranlıq tərəflərini sənətə çevirirdi. Sürrealizmin əsası isə Andre Bretonun 1924- cu ildə yazdığı "Sürrealizm Manifesti" adlı əsəri ilə qoyulur. Sürrealizm 1924- 28 ci illərdə daha geniş şəkildə inkişaf edir. Breton bu əsərdə Freydingin düşüncələrini təsdiqləyir və qeyd edir: "Zehnimizin artıq maraqlanmadığımız bir qismi- ki mənəvi ən önəmli qismiyenidən gün üzünə çıxmışsa, bu da gördüyü kimi tamamilə şansı səbəbidir. Bunun üçün Freydingin kəşflərinə minnətdarıq. Bu kəşflərin əsas məqsədi insanı incəliyəni araşdırmaçıdan fərqli olaraq, gerçəklərlə yetinməyən bir düşüncə axını ortaya çıxartmaqdır. Bəlkə də xəyal gücü yenidən önə çıxmalı, öz haqlarını yenidən ələ keçirməlidir"(2; 14). Bu mənada Andre Breton ağılı, zəkani, məntiqi inkar edirdi. Andre Masson da ağılı ruhun ən qüvvətli düşməni kimi qiymətləndirirdi. Aydın olur ki, sürrealistlər ağılla müqayisədə şüuraltının yaratdığı gerçəküstü düşüncə aləminə önəm verirdilər və iddia edirdilər ki, insan düşüncəsi tamamilə azad olmalıdır. İnsan məntiqinin toxuna bilmədiyi, ucala bilmədiyi səmälərə, insan düşüncəsi, fikri qanadlandıq, sürrealist sənətçi də gerçəküstü düşüncələri, fikirləri, daxili mənin istəklərini olduğu kimi heç bir müdaxilə olmadan, məntiqi izahsız şəkildə kağıza yazmağı bacarmalıdır.

Sürrealistlərin dəyər verdiyi digər önəmli priddmet yuxu idi. Yuxunu ağıl ilə qarşı- qarşı qoyub, onun ağılla qarşı güc gələ biləcəyinə inanırdılar. Sürrealistlər bəzi xüsusiyyətlərinə görə romantiklərə bənzəyirdilər. Romantiklərdə belə hesab edirdilər ki, sürrealistlər bəşəriyyətin sirlərini açma biləcək kahinlərdir. Lakin realistlər ilə sürrealistlər arasında ədəvət müşahidə olunurdu. Belə ki, sürrealistlər realizm və naturalizm kimi cərəyanların estetik görüşlərinə qarşı çıxırdılar.

Beləliklə, Sufizm və Sürrealizmin başlıca prinsipləri qeyd edildi. Məlumdur ki, Sufizmlə Sürrealizm arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər vardır. Belə ki, Sufizmin əsasında insanın düşüncəni ağır vəziyyətdən, can sıxıntısından qurtulmağa çalışması durursa, sürrealizmdə isə bu belə deyil. Sufizmin Şərqi, sürrealizmin Qərbi cəmiyyətinə aid olmasına baxmayaraq, bunlar arasında müəyyən oxşar cəhətlər də vardır. Hər ikisi əsas missiya olaraq "Həqiqi mən" axtarışındadır. Baxmayaraq ki, sürrealistlər ənənələrə qarşı çıxır, inancları yerlə yeksan edirdilər, lakin özlüyündə sufizmin mahiyyəti sürrealizmlə səsleşirdi. Sufizm də ortodoks dinə qarşı çıxırdı, sufilər də sürrealistlər kimi insanın fərdi duyğularına, mənəvi aləminə önəm verirdilər. Sürrealistlər kimi onlar da ağılı belə dərk etmə bilmədiyini daxili hissələri, düşüncələri ilə qavrayırdılar. Allahı göylərdə axtaran insanların əksinə olaraq, Tanrının onların qəlblərində, daxillərində, üz cizgilərində olduğunu bildirirdilər. Onlarda sürrealistlər kimi fəvqə gerçəkliyə önəm verirdilər. Uilyam Jeyms də mistizmlə bağlı məqaləsində Sürrealizm və Sufizmin 4 oxşar cəhətini qeyd edir:

1. İzah oluna bilməməsi. Mistizmin mənəvi halları sözlər ilə izah oluna bilməz və ifadə oluna bilməz yalnızca təcrübə ilə əldə oluna bilər. Şüuraltı keyfiyyətlər də mistizm kimi izah oluna bilməz. Onları xarici görünüşlərinə görə qiymətləndirmək yaxud da onlarla əlaqəli rəssamlar heç bir şey yox ikən onları rəssamlar olaraq dəyərləndirməkdə yanlışdır.

2. Noetik (aqli fəaliyyətlə bağlı) keyfiyyət. Mistik hallar şüurlu- pasif olsa da, zehnin daha öncə araşdırmadığı həqiqətin dərinliklərinə nüfuz etmə irfani xüsusiyyətlərdir.

3. Keçicilik. Bu hallar uzunmüddət davam etməzlər və çox zaman bu hallar başa çatdıqdan sonra yaddaş bu vəziyyəti izah etmə bilməz.

4. Pasiflik. İnsan əgər bu vəziyyətə düşərsə, o zaman iradəsini itirər və özünü daha yüksək bir güc tərəfindən idarə edilmiş və ya hakimiyyəti altına alınmış hiss edər; Bu xüsusiyyət peyğəmbərlik, vəcd, avtomatik yazı və məlhəm kimi müəyyən təzahürlərlə bağlıdır.

Göründüyü kimi sufizmlə sürrealizm arasında müəyyən əlaqə mövcüddür. Azərbaycan ədəbiyyatında Ramiz Rövşenin poeziyasında isə Sufizmlə Sürrealizm bir vəhdət təşkil edir. Bu vəhdət Şərqlə Qərbi arasında körpü yaradır. Özümdə çağdaş poetik ənənələri cəmləşdirən Ramiz Rövşən poeziyası müasir olduğu qədər, klassik ənənələrlə də zəngindir.

"Allahsızlıq əsri" elan edilmiş bir zamanda Allahın əlçatmaz olduğu bir zamanda Ramiz Rövşən öz sufi düşüncələri ilə Allahı göylərdən insan qəlblərinə, şair dilinə, şeir misralarına gətirdi. Nəsimi, Yunus Əmrə, Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi o da Allahı öz içimizdə, daxilimizdə axtarmağa çalışdı. Hətta təsəvvüfdə belə bir fikir var ki, "Könül ilahi sirlərin xəzinəsidir". Seyid Yəhya Bakuvi də bu düşüncələri belə poetikləşdirmişdi:

Sənin könlün ilahi xəzinənin qorunduğu yerdir,
Onda şahların gövhərləri gizlidir (4; 81).

Ateizmin geniş vüsət aldığı bir dövrdə Ramiz Rövşən poeziyası ateizmin özü ilə mübarizə aparmağa başladı. Bu mübarizədə isə o öz sufi əcdadlarını özünə dayaq seçdi. O öz şeirləri ilə sübut etməyə çalışdı ki, Tanrı insanların yanındadır. "Mən küsüb gedirəm", "Qədrimi bilmədi bu adam mənim", "Mənimki Allaha qaldı", "Nə var Allahdan yuxarı", "Ölüm", "Ölüm kölgəsi", "Yorğunluq kimi şeirlərinin fəlsəfi mənası, sufi ideaları, sürrealist ifadə forması öz orjinallığı ilə seçilir.

Bir ölüm işığı gəzər üstümdə,
Boşluqdan səs gəlir: "Yubanma tez gəl!...
Sənə çoxdandır ki bu yer üzündə
Hər şey maraqsızdı ölümədən özgə".
İlahi, gəlirəm, eşit səsimi,
Kimsəyə ümid yox, sən ovud məni...
Bu nəhəng boşluğa atdım özümü,
Sənə arxayınam, özün tut məni!

Göstərilən bu nümunəni təhlilə cəlb etsək, buradakı dərin fəlsəfi mənanı görməmək mümkün deyil. Tanrıya qovuşmaq, onun bir zərrəsi olmaq, onunla danışa bilmək, bu boyda dünyada insanı Tanrıdan başqa ovuda biləcək heç kəsin olmaması. Ramiz Rövşən bu şeir parçasında Allahı insanlarla qovuşdurur. Ölümsüz dünyanı ölümləşdirir, ölüm gerçəyini, insanlara göstərir. Ölümlü dünyada isə onların dadına çatacaq yeganə varlıq Allah olacağını bildirir. Bu şeirin forması, ifadə vasitələri, mövzusu orjinaldır, yenidir. Həmçinin, təsvir olunan məkan da fərqlidir. Sürrealist formada yazılan bu şeir parçasına ilk dəfə nəzər yetirdikdə insanı vahimə bürüyür. Lakin şeirin məgzini dərk etdikdə, sufi idealarını anladığıda Allahla insan qovuşmasına şahid olduqda hər şey sadələşir. Hegel demişdir ki, dünyanı dərk etməyin üç yolu vardır: din, fəlsəfə, poetika. Ramiz Rövşən şeirlərində bu üç cəhət birləşib, fəlsəfi konsepsiya yaradır. Ramiz Rövşənin "Yorğunluq" şeirinin sujeti də özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Müharibə vaxtı işləyən qadınlara kömək etmək üçün Allah göydən yerə gəlir və onlara öz yardım əlini uzadır.

...Və

bu gözlər gördülər ki,
Allah göydən düşüb
ayı oraq kimi
alıb əlinə,

biçir zəmini.

Verilən bu şeir parçası sürrealizmin bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, "Yorğunluq" şeirində hadisələr elə təsvir olunur ki, subyekt yuxudadır. Sürrealistlər də qeyd edirdi ki, şair yuxu vasitəsilə şüuraltı düşüncələrini, gerçəkləşdirə bilmədiyi hər şeyi reallaşdırır, burada yaratdığı dünya ilə bərabərində öz istədikləri surətləri, obrazları da yaradır. Həmçinin, Adonis də qeyd edir ki, sufi təcrübəsi bizə varlığın həqiqətini ifadə etdiyində ya da həqiqət olaraq düşündüyümüzü ifadə etdiyində onunla əlaqəli xüsusi olaraq danışmadığını, əslində bilavasitə ondan bəhs etməyib sadəcə ima olunduğunu ya da simvollarla istinad edildiyini öyrətməkdədir. Çünki həqiqət söyləyəndə, söylənməsi mümkün olanda deyil, söylənməyəndə və söylənməsi çətin olandadır. Bütün bu söyləmələr bir bütün halında, konsepsiya şəklində "Yorğunluq" şeirində əks olunur. Burada söylənməsi çətin ümumiyyətlə, mümkün olmayan bir hadisə təsvir olunur, Allahın ayı oraq kimi əlinə alıb zəmi biçməsi insanı həm heyretə salır, həm də insana mənəvi güc verir. Buradakı bənzətmədə çox maraqlıdır, ay ilə orağın bənzədilməsinin də sətiraltı bir mənası vardı. Ümumiyyətlə, Ramiz Rövşən poeziyasında simvolları istifadə səcyyələndirici xüsusiyyətdi. Buna görə bəzən onu simvolist kimi də qələmə vermişlər. Lakin simvolları istifadə olunması Sufizmin və Sürrealizmin başlıca xüsusiyyətidir və simvol şeirin sehri hesab olunur.

Şairin poeziyasında həmçinin insanlara Tanrı nemətlərinə şükür etməyi də təbliğ edir. Dərddi, dər əlindən bezən, üsyan edən insanlara sahib olduqlarının dəyərini bilməyə, hər nə olursa olsun bu həyatın sonunun ölümlü olduğunu xatırladır.

Qapım döyülür deyəsən,
Cəlladmısan, əcəlmisən?!
Hər kimsənsə, xoş gəlmisən,
Hər gələn qonağa şükür

Ramiz Rövşən yaradıcılığı məhz bu xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Şairin poeziyası insanın xəyal aləmini, mənəvi dünyasını zənginləşdirir. Həm də insanı həyəcanlandırır. Oxuyucu həyəcanla onun şeirlərini oxuyur və düşünür ki bu dəfə hansı fəvqəl gerçəklik ilə qarşılaşacaq

Beləliklə, tədqiqat obyektini kimi Sufizm və Sürrealizmdən və onların xüsusiyyətlərindən bəhs etdik. Həmçinin onların oxşar və fərqli cəhətlərini də göstərdik. Ramiz Rövşənin yaradıcılığı vasitəsilə isə bu iki anlayışın poeziyada vəhdətini izah etdik. Göründüyü kimi bu iki anlayışı bir- birinə zidd deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adonis. "Sufizm və Sürrealizm", "İnsan yayınları", 2013
2. Andre Breton. "Sürrealist Manifestolar", "ALTIKIRKBEŞ YAYIN", 2009
3. E.Бертелс. "Суфизм и суфийская литература". Москва, 1965
4. Məhmet Rıhtım. "Seyid Yəhya Bakuvı". Bakı, "Elm və təhsil", 2013.
5. Ramiz Rövşən. "Nəfəs Kitablar Kitabı". Bakı. "Qanun", 2006

MƏSUD ƏLİOĞLUNUN TEATRLA BAĞLI GÖRÜŞLƏRİ

Nurlanə MƏMMƏDOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

memmedovanurlane89@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məsud Əlioğlu Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. O, teatr tənqidi sahəsində də dəyərli fikirlər irəli sürmüş, tənqidçi kimi üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən şərəflə gəlmişdir. Onun teatrla bağlı yazdığı resenziyaların elmi-nəzəri əhəmiyyəti böyükdür. Tənqidçi yalnız səhnəyə qoyulmuş tamaşaları təhlil etmir, bədi əsərin ideyası, bədii surətlərin daxili və zahiri əlamətləri haqqında qısa məlumat verir. Bu təhlillərdə teatr sənətinin inkişaf tarixi, nəzəriyyəsi, tamaşaların mövzusu, ideyası, estetik xüsusiyyətləri, rejissor işi, aktyor kollektivinin yaradıcılıq axtarışları, inandırıcılıq qabiliyyəti barədə təsvir vardır. Bu da onun tədqiqatına cəlb etdiyi hər bir məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi ilə bağlı idi.

Açar sözlər: Məsud Əlioğlu, teatr tənqidi, resenziya, bədii əsər, aktyor işi

XX əsrin əvvəllərində tənqid Azərbaycan ədəbi mühitində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyurdu. Tənqid yalnız ədəbiyyatla məhdudlaşmırdı, teatr sahəsini də əhatə edirdi. Teatr tənqidi teatrın inkişafı, dram əsərlərinin səhnəyə qoyulması ilə sıx bağlı idi. Bu istiqamətdə resenziyalar, məqalələr yazılırdı. Əsrin əvvəllərində Seyid Hüseyn, Hacı İbrahim Qasimov, Üzeyir Hacıbəyov, Eynəli bəy Sultanov, Rəhim bəy Məlikov, Hüseyn Minasazov kimi teatrşünaslar fəaliyyət göstərirdilər. Teatrı yaxşı bilən resenziya müəlliflərindən danışarkən Məsud Əlioğlunun da adını çəkmək olar. Düzdür, o, teatr tənqidçisi deyildi, əsas fəaliyyəti ədəbiyyatla bağlı idi. Bununla belə, o, səhnəyə qoyulan teatr tamaşalarını dəyərləndirir, onun bu tipli tədqiqatları obyektivliyi ilə seçilirdi.

M.Əlioğlunun resenziyalarından XX əsrin 50-60-cı illərdəki teatr sənətinin ümumi mənzərəsi haqqında məlumat alırıq. Ədəbi prosesi daim izləyən tənqidçini M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında (indiki Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı – N.M.) səhnələşdirilən dram əsərlərinin vəziyyəti maraqlandırmışdır. Onun Cəfər Cabbarlının "Aydın", "Oqtay Eloğlu", Bəxtiyar Vahabzadənin "Yağışdan sonra", İlyas Əfəndiyevin "Unuda bilmirəm" əsərlərinin tamaşaya qoyulması haqqındakı fikirləri "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində işıq üzünə görmüşdür. Müəllifin 1968-ci ildə çap olunan "Tənqidçinin düşüncələri" kitabında Mehdi Hüseynin "Cavanşir", Nazim Hikmətin "Şöhrət, yaxud unudulmuş adam", Hüseyn Cavidin "Səyavuş" əsərlərinin teatr səhnəsində oynanılması haqqında rəyləri toplanmışdır.

Məqalələrdə aktyor oyunu, rejissor işi təhlil olunur, əsərin müəllifi ilə rejissorun işi qarşılaşdırılır, əsərin mövzu və ideyasını, bədii surətlərini aktyorların necə canlandırma bilməsi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilirdi. Ələsgər Ələkbərov, Əli Zeynalov, Rza Əfqanlı, Atamoğlan Rzayev, İsmayıl Osmanlı, Mustafa Mərdanov, Məcid Şamxalov, Həsənağa Salayev, Əli Qurbanov, Ağadadaş Qurbanov kimi aktyorların,

Hökümə Qurbanova, Nəcibə Məlikova, Əzizə Məmmədova, Leyla Bədəlbəyli, Məhluqə Sadıqova, Fatma Qədri kimi aktrisaların rollarından, Adil İsgəndərov, Ələsgər Şərifov, Əşrəf Quliyev kimi rejissorların fəaliyyətindən bəhs olunurdu.

Əslində, ədəbiyyatla teatr elmin bir-biri ilə bağlı olan, bir-birinə təsir edən, qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən sahələrindəndir. Səhnə üçün lazım olan materialı bədii ədəbiyyat yaradır. Belə ki, dramaturq və rejissor bədii əsərin oxucuya və tamaşaçıya çatdırılmasında eyni funksiyaları yerinə yetirir. Səhnəyə qoyulan dram əsərinin müvəffəqiyyətli alınmasında rejissorun əməyi böyükdür. Çünki dramaturq tərəfindən yazılan əsərə rejissor ikinci həyatı verir. Dramaturqun oxucuya demək istədiyi mövzu və ideyanı rejissor aktyorlar vasitəsilə tamaşaçının gözü önündə canlandırır. Buna görə də rejissor çalışmalıdır ki, səhnələşdirdiyi bədii əsərin mahiyyətinə toxunmasın. Rejissordan bu vacib xüsusiyyətləri tələb edən M.Əlioğlu C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” tamaşasının təhlili zamanı bədii əsərlə dramın səhnə həyatını qarşılaşdırır. O, C.Cabbarlının dramda sənətkar və xalq, vətəndaş və cəmiyyət, şəxsiyyət və zaman kimi problemləri aydınlaşdırmağa çalışdığını deyir, rejissor Əşrəf Quliyevin isə tamaşada qabartmaq istədiyi problemi belə müəyyənləşdirir: “Rejissor xalq və sənətkar problemini ön plana çəkmiş, Oqtayın bütün fəaliyyətinin xalq ilə qırılmaz tellərlə bağlılığını göstərmişdir. Oqtay ilə Firəngiz arasındakı məhəbbət xətti də tamaşada inandırıcı və təbii göstərilmişdir” [1].

M.Əlioğlu teatrşünas olmasa da, teatr ilə bağlı görüşləri onun teatr sənətinin nəzəriyyəsini yaxşı bildiyini ortaya çıxarır. Çünki tədqiqatlarında yalnız aktyorların fəaliyyətini qiymətləndirmir, səhnə tərtibatı, rəssam işi, bəstəkarın musiqisi haqqında fikirlər irəli sürür. Tənqidçi “Şeyx Sənan” tamaşasının müvəffəqiyyətli olmasında, əsərin ideyasının çatdırılmasında Nüsrət Fətullayevin və İsmayıl Axundovun rəssamlıq fəaliyyətinin böyük rol oynadığını qeyd etdir. Eləcə də bəstəkar Fikrət Əmirovun tamaşada istifadə etdiyi xalq musiqisinin, Azərbaycan muğamlarının əsərdəki şeirlərin mənasına və ruhuna uyğun olduğunu vurğulayır. O, səhnənin quruluşunun pyesin məzmununa uyğun şəkildə qurulmasını əsas tələb kimi irəli sürür və fikirlərini belə izah edir: “Nazim Hikmətin “Şöhrət, yaxud unudulmuş adam” pyesinin tamaşası qaranlıqla başlayıb, işıqlı bir finalla bitir. Əsərdəki hadisələrin tənəsübünü düzgün ifadə edən bu simvolik mənə müəllifin təbliğ etdiyi fikirlərin tənənəsi kimi səslənir” [2, s. 163].

XX əsrin əvvəllərində teatr ilə bağlı yazılan məqalələrdə təsvirçilik, qərəzçilik, qeyri-obyektivlik ənənəsi güclü idi. Kamal Talıbzadə məqalələrdə özünü göstərən təsvirçilik meyillərinin güclü olmasını haqlı olaraq, teatr tənqidinin yeni yaranması və müəlliflərin zəif nəzəri biliklərə malik olması ilə əlaqələndirirdi. Bununla belə, o, teatrın nöqsanlarının doğru göstərildiyini qeyd edir və fikirlərinə belə aydınlıq gətirirdi: “Həqiqətdə realizmdən uzaqlaşan” müəlliflər, pyeslərin ictimai mənasına əhəmiyyət verməyib “sənət sənət üçündür” düsturu ilə yazanlar, “üç kəlmə söz deyib, üç dəqiqə pauza saxlayıb gözüni suflyor butkasına tikən aktyorlar” məqalələrdə tənqid olunurdu” [3, s. 41]. Tənqidçinin əsrin əvvəlləri üçün səviyyəvi hesab etdiyi təsvirçilik meyilləri əsrin ortalarında bu qədər qabarıq deyildi. Bu teatr sahəsində nəzəri elmin inkişafı ilə bağlı idi. M.Əlioğlunun təhlillərində də bunu açıq-aydın görmək mümkündür. O, quruluşçu rejissor Ələsgər Şərifovun “Səyavuş” əsərini teatrın səhnəsində tamaşaya qoyarkən Səyavuşun faciəsini şəxsi çərçivə ilə məhdudlaşdırmamasını, sarayın içüzünü geniş şəkildə göstərməsini düzgün hesab edir. Baş obraz Səyavuş rolunu canlandıran Ağadadaş Qurbanovun obrazı xalq qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırmasını yüksək qiymətləndirir, sənətkarın obrazı humanist insan kimi sevdirmək istəyini belə səciyyələndirir: “Səyavuşun yenilməz sərkərdə, şücaətli pəhləvan, rəhmətli gənc kimi canlandırılmasında, bədii surət kimi ümumiləşdirilməsində aktyor bütün yaradıcılıq imkanlarını səfərbərliyə alır. Qəhrəmanın xarakterindəki cəhətləri açmaq üçün yeni və təsirli cizgilər tapır” [2, 171]. Tənqidçi H.Cavidin əsərində igid, əsilzadə, həqiqət tərəfdarı kimi xüsusiyyətlərə malik olan Səyavuşun həssas bir aşiq obrazını görür, dramaturqun da bu cəhətə xüsusi fikir verdiyini göstərir. Lakin aktyorun ifasında hissiyatlı bir aşiq obrazına təsadüf etmir, bunu onun zəif cəhəti kimi qeyd edir. Deməli, M.Əlioğlu tədqiqatlarında təsvirçilik və qeyri-obyektivlikdən uzaqlaşır, təhlil etdiyi hər bir məsələnin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini göstərməyi bacarır. O, A.Qurbanovun fəaliyyətində çatışmayan cəhətləri bağlı belə bir müddəa irəli sürür: “Lakin aktyor Səyavuşun xasiyyətində, görüşlərində və mənəviyyətində sabitləşmiş ziddiyyətləri və müxtəlifliyi bəzən yaddan çıxarır, onun faciəsinin mürəkkəbliyini, müdhişliyini və dərinliyini bütünlüklə açma bilmir” [2, 171].

Tənqidçi tədqiqat predmetinə dərinlən yanaşır, hər bir xüsusiyyəti diqqət mərkəzinə çəkir. O, yalnız aktyorların səhnədə oynadığı rolu təhlil etmir, bu rolun aktyora uyğun olub-olmaması haqqında fikir yürüdür. “Cavanşir” pyesinin Aybəniz obrazını canlandıran Sofiya Bəsirzadənin aktrisalıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə razılaşmır. Bacarıqlı aktrisanın zəif rola çəkilməsini düzgün hesab etmir. Belə

rolların sənətkarın yaradıcılıq imkanlarını çərçivəyə saldığını vurğulayır. O, haqlı olaraq aktyorun bacarığına əsasən rol verilməsini məqsədəuyğun hesab edir. Digər tərəfdən, Məlik Dadaşov kimi təcrübəsiz aktyorun Elçin surətini canlandırmasını düzgün saymır. Elçin obrazının səhnədə zəif çıxmasının səbəbini bununla əlaqələndirir. Məlik Dadaşov teatrın güclü inkişaf dövründə yaradıcılığa başlamışdı. Əsasən tarixi şəxsiyyətlərin obrazını canlandıran aktyorun Elçin obrazı yaradıcılığının ilk illərinə təsadüf edirdi.

Tənqidçi tamaşaların, aktyorların qüsurlu cəhətlərini qeyd etsə də, müəyyən məqamlarda onun rəğbətini də hiss etmək mümkündür. Onun sevimli aktyorları sırasında Ələsgər Ələkbərovun, aktrisalardan isə Hökümə Qurbanovanın adını çəkə bilərik. Rejissor Adil İskəndərovun quruluşu əsasında M.Əzizbəyov adına Azərbaycan dövlət Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulan “Cavanşir” pyesinin təhlili zamanı müəllif Cavanşir rolunun ifaçısı Ələsgər Ələkbərovun bir aktyor kimi fəaliyyətini, ümumi yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan cəhətləri belə qiymətləndirir: “Ə.Ələkbərovun yaradıcılığında qəhrəman şəxsiyyətlərin, tarixi simaların obrazı müəyyən bir silsilə təşkil edir və aktyor hər bir obrazı yaradarkən üslubuna xas olan mühüm bir keyfiyyəti, romantik-qəhrəmanlıq keyfiyyətini nümayiş etdirir. Məğrur şair Vaqif, igid Fərhad, mərd inqilabçı Xanlar, təmizqəlblı, qısqanc Otello, ağır xasiyyətli, ağıllı Alxan və nəhayət, qorxmaz sərkərdə və hökmdar Cavanşir – Ə.Ələkbərovun möharətlə yaratdığı surətlər silsiləsidir” [2, s. 149]. Tənqidçinin bu sözləri sənətkarın fəaliyyətinin əsas cizgiləri ilə bizi tanış edir.

Ədib Südəbə, Xumar, Reyhan rollarını ifadə edən Hökümə Qurbanovanın bir aktrisa kimi fəaliyyətini təhlil etmiş, onun yaradıcılıq yolunu izləmişdir. Əsasən müsbət rolların ifaçısı olan aktrisanın Südəbə kimi mürəkkəb bir obrazı səhnədə canlandırmasını onun yaradıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqələndirir. Bunun nəticəsində bitkin bir qadın surətinin yaradıldığını söyləyir.

M.Əlioğlu bədii əsərin səhnələşdirilməsi zamanı yazıçı realizminə sadıq qalınması tərəfdarı idi. O, tədqiqatlarını həmişə bu istiqamətdə aparırdı. “Şeyx Sənan” tamaşası haqqında yazdığı resenziyada bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Xumar rolunun ifaçısı Hökümə Qurbanovanın, Zəhra rolunu ifa edən Məhluqə Sadıqovanın heç bir süniliyə yol vermədən həqiqətə uyğun formada obrazı yaratmalarının düzgün saymışdır. Bununla belə, Sənan surətini canlandıran Rza Əfqanlının isə obrazın daxilində olan ikiliyi düzgün qavraya bilməməsinə görə təəssüf hissi keçirir. O, dindar Sənan rolunda təbiilik, inandırıcılıq xüsusiyyətlərinə təsadüf edir, amma aşiq Sənan rolunda isə aktyorun özünü düzgün göstərə bilməməsini obrazın və dramaturqun realizminə əks olan hadisə kimi dəyərləndirir.

Müəllif əsərdə olan “yuxu səhnəsi”nin tamaşadan çıxarılması ilə razılaşmır. Bunun anlaşılmaqlığa yol açdığını, tamaşanın natamam çıxmasına gətirib çıxardığını qeyd edir. O, “yuxu səhnəsi” ilə bağlı fikirlərində haqlıdır. Tənqidçi bu nəticəyə gəlir ki, rejissorlar “məhəbbət xəttini qabarıq şəkildə göstərməkdə düzgün hərəkət etmişlər” [4, s. 41]. Bu təhlil Sovet dövründə səhnəyə qoyulmuş bir əsər üçün təbii səslənirdi. Aydın məsələdir ki, dini mövzunun ön plana çəkilməsi o dövr üçün səciyyəvi hesab edilməzdi. M.Əlioğlu da “Şeyx Sənan” əsərinin təhlili zamanı belə qənaətə gəlmişdi ki, onu yalnız məhəbbət faciəsi kimi səciyyələndirmək düzgün olmaz. Dini qatı nəzərə alsaq, eşq, bir qadına olan məhəbbət Tanrıya qovuşmaq vasitələrindən biridir. Deməli, tənqidçinin bu barədə fikirləri ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən məhəbbəti dramaturqun irəli sürdüyü problemin həlli üçün vasitə hesab edir, digər tərəfdən öz doğru mülahizələrinin əksinə olaraq, tamaşada məhəbbət xəttinin ön plana çıxarılmasını düzgün sayır.

Resenziya yazmaq tənqidçidən yüksək bacarıq tələb edir. Resenziya müəllifi kimi yazdığı səhnə əsərini nöqsanları ilə birlikdə təhlil edib oxucuya təqdim etmək hər tənqidçinin işi deyildir. Qərəzli fikirlər, subyektiv hisslərə qapılıb tədqiqat obyektini tənqid etmək M.Əlioğlu yaradıcılığına yaddır. O, tənqidçilik fəaliyyətində doğru istiqamət tutub, öz tədqiqat predmetinə düzgün yanaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlioğlu M. Oqtayın taleyi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 9 iyul 1966-cı il.
2. Əlioğlu M. Tənqidçinin düşüncələri. Bakı, Azərənşr, 1968, 174 səh.
3. Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Elm”, 2015, 352 səh.
4. Vəliyev M. Məfkurə dostları. Bakı, Azərənşr, 1961, 176 səh.

ELÇİNİN DRAMLARINDA MƏNƏVİ-ƏXLAQİ PROBLEMLƏR

Gülzar İlham qızı RƏHİMOVA

Bakı Slavyan Universiteti

“Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” ixtisası üzrə II kurs magistrant

gulnarrahimova94@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Biz görürük ki, dramaturgiya Elçinin yaradıcılığının mühüm hadisə və mərhələsidir. Xalq yazıçısının dramaturji irsi də onun bədii nəsrində olduğu kimi, insanlı bütün yönleri ilə səhnəyə çıxaran, cəmiyyətə təqdim edən əsərlər səviyyəsində ümumiləşir. Bu tezisdə adlarını sadaladığımız pyeslərin hər üçü üçün ortaq xüsusiyyətlər müəyyən olunub. Bu pyeslər üçün ortaq olan xüsusiyyətlərdən biri çıxılmaz vəziyyətdə qalan insanların özləri ilə apardıqları psixoloji mübarizə əsas olaraq göstərilib. Bu pyeslərdə cəmiyyət və insan münasibətlərinin vəhdəti və ziddiyyəti qabarlıqlığı ilə açılmışdır. “Poçt şöbəsində xəyal”, “Qatil”, “Taun yaşayır” pyeslərində cəmiyyətdə yaşamaq və ondan azad olmağın mümkünsüzlüyü insanı bu cəmiyyətə nə qədər bağlayırsa, bir o qədər də ondan ayırır.

Açar sözlər: İnsan, zaman, cəmiyyət, azadlıq, əxlaq

Key words: Human, time, society, freedom, morality

Ключевые слова: Человек, время, общество, свобода, мораль

Müstəqillik dövründə, ədəbiyyat üzərində heç bir təsirin olmadığı bir vaxtda ədəbiyyatda milli özünüdərk, mənəvi oyanış və təmizlik, insan və cəmiyyət, insan və zaman və b. problemlərə yazıçının, dramaturqun özünün mənimsədiyi yaradıcılıq yüksəkliyi, baxış bucağı səviyyəsində diqqət bərqərar olur. Bu dövrü təxminən-XX əsrin birinci onilliyi bənzərində də qavramaq olar-mətbuat və ədəbiyyat azaddır, nə istəyir, yazsın, iş qalıb yazıçının, dramaturqun öz məsləkinə.

Mənəvi-əxlaqi mövzu Elçinin bütün nəsr əsərlərinə aid olduğu kimi, bütün dram əsərlərində bu və ya başqa dərəcədə əks olunub. Mənəvi-əxlaqi məsələ yazıçının, dramaturqun əsərlərinin mühüm məziyyətlərindən biridir. Bu baxımdan dramaturqun “Poçt şöbəsində xəyal” dramatik povestində, “Qatil” psixoloji dramında və “Taun yaşayır”pyesində mənəvi-əxlaqi axtarışlar fəlsəfi sferaya qədər yüksəlir. (2,s.66-67)

“Poçt şöbəsində xəyal” dramatik povestində Ədilə və onun yoldaşları gəncliyinin “səhv etmək haqqı” dövrünü yaşayırlarsa(oxucu bu dilemmayı da aydınlaşdırmalıdır: Ədilə və onun yoldaşlarının, yoxsa Yoldaş Təkin əxlaqi cəmiyyət üçün yarasızdır. “Poçt şöbəsində xəyal” əsərində Ədiləni *bezikdirən* elə ətrafındakı adamların-iş yerinə müdir və müavindən tutmuş, evdə əri Xəlilə, Xəlilin müdiri və “dostu” Səlim Kərimova qədər hamının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləridir. Yəni mənəvi-əxlaqi kriteriyaların, ölçü və mizanların uyumsuzluğu. Biri yaltaqlıqla vəzifə tutub, biri mütidir, biri şörgözdür...və s, və s. “Poçt şöbəsində xəyal” dramatik povesti mövzu dolğunluğu, müəllifin bəyan edəcəyi ideya-estetik konsepsiya cəhətdən diqqəti cəlb edən əsərdir. Dramatik povesti dramdan fərqləndirən nə kimi xüsusiyyətlər fərqləndirir? Dram-hərəkəti, kəskin qarşıdurmanı və kiçik dialoqları sevir. Dramatik povestdə isə həmin epizmin ekstensivliyinin köməkliyi ilə psixoloji-fəlsəfi düşüncələr üstünlük təşkil edir. Dramaturqun rəmzlərə, sətiraltı mənələrə yer verməsi oxucu-tamaşaçının müasir düşüncələrinə yaxşı xidmət edir.

Bizə belə gəlir ki, insanın daxili aləminə nüfuz, “iki məm”in qarşılıqlı bədii təhlili, dərin psixologizmlə üzvi əlaqələr –“Poçt şöbəsində xəyal” pyesində özünü hərtərəfli şəkildə göstərir.

Elçin dramaturgiyasında insanın cəmiyyətlə ilk toqquşması “Poçt şöbəsində xəyal” pyesində üzə çıxdı-insan cəmiyyətlə barışmırdı! Ədilə Yoldaş Təkin cəmiyyətdə mövqe tutmaq üçün necə alçaldığını(elə əri Xəlilin də) görür və nifrət edir.

“Poçt şöbəsində xəyal” dramatik povestində digər əsas obrazlarından biri də Kişidir. O hər şeyi bilir. Hər kəsin həyatını, onların hansı həqiqətləri gizlətdiklərini, yalanlarının nədən ibarət olduğunu da bilir. Onun hər kəsi sorğu-suala tutmağa haqqı vardır və heç kəs də ondan niyə belə etdiyini soruşmağa qadir deyil. Çünki sorğu-suala tutduğu, mühakimə etdiyi insanların əslində görüdükləri kimi olmadığını ondan yaxşı bilən yoxdur. Elçin insanların taleləri, onların əslində bu həyatdan nə istədiklərini, onların axtarışlarını- Ədilə, Gülzar, Yoldaş tək, Kişi, Baba obrazlarının fəaliyyət prosesində təsvir edir.

Yoldaş Tək kimi insanlar yaltaqlıq edib yaşayanlardır. Rüşvətxor insana kimi haqq qazandıra bilər? Belə insanlar özlərini necə təmizə çıxara bilərlər ki? Yoldaş Təkin həyatında başına gələnlərin və gələ biləcəklərin tək təqsirkarı özüdür. Sadəcə o acizdir, güclü kimi görünə də zəifdir, zəif olduğu qədər də boş-boş danışmaqdan başqa heç bir işə yaramır. Bədbəxtlər, yazıqlar, acizlər bu günkü cəmiyyətdə yad və yabançıdır. Yoldaş Tək- Alməmməd Gülməmməd oğlu Cəbrayilov –həyatının mənasını qazaya uğradığı

zaman özünün yox, kolxoz atının salamat qalıb-qalmamasında gördüyünü deyir, əslində isə müharibə vaxtı özünü xəstəliyə vurub əsgəri xidmətə getməyib. Baba da yalan danışır, Züleyxa da, Gülzar da yalan danışır. Yelbeyin qızlar-züleyxa və Gülzarın öz dilləri ilə aldandıqları həyatları şərh edilir. Əslində surətlərin dili ilə bir sıra düşündürücü deyimlər verilir: “Hər gecə...yuxuya getməzdən əvvəl içimizdən bir filosof baş qaldırır – belə yaşamaq olmaz”(Ədilənin deyimi). “Gərək gizləmək özümüz-özümüzdən”(Gülzarın deyimi)

Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də **donmuş zamandır**. Dünya və Zaman- bir vaxt kimi-donmuş əbədiyyət anı, vaxt kimi fəlsəfənin ən böyük məsələlərindən biri-“An, dayan!” məsələsidir ki, bu, prinsipcə mümkün deyil. Doğrudan-doğruya, bir çox dirlərdə deyildiyi kimi, bəlkə insanların taleyi elə “Lövhə-məhfuz”da müəyyən edilmişdir, çalışıb-çabalamaq da elə Sizif əməyidir(A.Kamyu). İnsanın öz taleyindən xəbərsiz qazancı da bu intəhasız əziyyətdir...(2,s.129-131)

Yalan-ona maska da demək olar, şəxsiyyətin ikiləşməsi, bəlkə üçləşməsi də demək olar –həyatın, insan ömrünün aldandıqlarla keçməsi deməkdir. Qorxulusu bir də ondadır ki, həmin yalanı sənə olmuşlar kimi, real kimi təqdim edirlər və sənə həmin Yalana inandırmaq istəyirlər. Bu əsərdə müəllimə Gülzara qəbul imtahanında iki qiymətini yazır. Gülzarın təqdimində bu, belədir: “...məni kəsilməyim yandırır, e, Ada, Səadət xanımın məni iki verməyi yandırır. Otuz ildir ki, bizimlə qonşudur. Bayaq çıxıb küçədə qabağıma. Deyirəm ki, Səadət xanımın məni niyə “iki” verdiniz, amma Solmaza “beş”, yəni Solmaz da məndən yaxşı bilir? Deyir ki, bilmirsən mən sənə nə qədər çox istəyirəm? Deyir ki, mən Solmazı görəndə heç salam vermərəm, amma sənə görəndə heç salam vermərəm. Dedim ki, Səadət xanım, yaxşısı budur ki, siz Solmazı qucaqlayıb öpün, amma “beşi” məni verin(3,s.204)

Təsvir olunan bu səhnədə müəllimənin təmsalında, təxminən, üç şəxs var:

1) Özünü cəmiyyətə düzgün adam kimi sırayan şəxs; 2)Özünü nöqsanlı bilib etiraf etməyən şəxs 3) Belə yaşamağa –riyakarlıq edərək yaşamağa məcbur olan, yazıq, sınıq şəxs.

“Poçt şöbəsində xəyal” əsərində Elçin tənha bir qadını –Ədiləni oxucuya təqdim edir. Bu qadın mənəvi ehtiyaclar burulğanında yaşayır, onun daxili aləminin alt qatlarında təmiz və işıqlı duyğular mövcuddur.

Ədilə həyatın yeknəsəqliyindən, cansızlığından bezib və mühitdəki o yeknəsəqlik, cansızlıq ətaləti onu o tənhalığa sürükləmişdir. Ədilə buna görə yalnız öz xəyallarına tapınır və onun xəyalındakı simvolik Kişi surəti gələcək həyatı üçün işıq rolunu oynayır. Bu surət tənhalıq iddiasına və faciəsinə qapılan Ədiləyə intəhasız və geniş dünyanı nişan vermək istəyir, ancaq bundan bir şey çıxacaqmı?

Elçin bu suala cavab vermir və əlamətdar olanı, Elçinin yaradıcılığını səciyyələndirən, onu tamam fərqləndirən cəhət də məhz burasındadır ki, belə bir “cavabsızlıq”, əslində orijinal əsərin yüksək bədiiliyinin nəticəsidir”(S.Eyvazov 64-65)

Elçinin “**Qatil**” psixoloji dramında hadisələrin cərəyan etdiyi mənzil məkanı oxucu(tamaşaçı) fikrinin cəmlənməsinə və bir istiqamətə yönəlməsinə şərait yaradır. Şagirdlərin dəftərlərini yoxlamaqla məşğul olan qırx bir yaşlı müəllimənin daxili monoloqunun ziddiyyət üzərində qurulması əsas dramaturji hadisə üçün vacib olan psixoloji mühitin təqdimatına şərait yaradır. Vəzifəli adamın yeganə oğlu şagird Həsənzadəyə güzəşt etməyərək “iki” yazması onun obyektiv, həqiqətpərəst və qətiyyətli insan olmasını təsdiq edir.

Otuz dörd il ərzində cəmi iki cibgir, üç xuliqan tutmuş polis nəfərinin qatil yaxalayaraq mükafat qazanmaq arzusu əsas dramaturji hadisənin inkişaf istiqamətini müəyyən edir.

Nəhayət, əsas dramaturji hadisədə gecə yarı çalınan gözlənilməz qapı zəngindən sonra müəllimənin on doqquz il əvvəl dərs dediyi şagirdinin yağışdan islanmış halda mənzilə gəlişi əsərin fabulalığını və diologizmini artırır. Gənc kişinin gəlişi ilə qadın bir müddət özünü tənhalıqdan xilas olmuş kimi hiss etsə də bu vəziyyət belə davam etmir.

“Ulduzlar aləmində” Qadının iyirmi beş ilin ayrılığından sonra öz ulduzu ilə görüşmək üçün poçtalyon qiyafəsindəki Həsənzadənin anası ilə qiymət sövdələşməsi oradakı rüşvətxorluq və korrupsiyadan xəbər versə də, mövzu-fantaziyada yuxu kimi şərti xarakter daşıyan bu süjet xətti ilk baxışda həmin problemə sadəcə olaraq toxunur. Əslində isə əsərin əsas mövzusunu əks etdirən mənəvi iflas problemi məhz korrupsiyanın doğurduğu bir fəlakətdir.(1,s.179-181)

Kişinin Ədiləyə verdiyi”Siz nə üçün sevmədiyiniz adama ərə getmisiniz?” sualına Ədilənin verdiyi cavabda qismən “*Qatil*”dəki qadının tale yükü də gizlənilir: “Çünki məni alan yox idi”. Buna görə də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hər iki qadının taleyinin sonu əslində faciəvidir-birində ölümle nəticələnməsə də...Amma axı Ədilə Xəlilə öldürmür-Xəlil Ədiləyə tabedir. “Qatil” də Gənc kişi qadına başqa rakursdan yanaşdı(sonda). Ədilə Xəlilin hərəkətlərindən ona görə bezikdi ki, Xəlil sanki hisslərindən, daha açığı, kişi heysiyyətindən məhrumdur. Xəlilin təqdimatına görə şöbə müdiri Səlim

Kərimovla dostur, amma, əslində təcəbçilik dostluğunun daha iyrenc tərəfləri var. Bunu Ədilənin sözlərindən də görürük “Səlim Kərimovu çağıraydım, Xəlil şöbə müdirini?...Hər dəfə o mənə elə baxır ki, bu baxışların mənəsinə Xəlildən başqa hamı başa düşür”.(3,s.211)

Cəmiyyətin və fərdin vicdanı, mənəviyyəti vəhdət təşkil etmədikdə faciə baş verir. Cəmiyyət insanı faciələrə sürükləyə bilər, o zaman ki, cəmiyyət normal, insani qanunlarla yaşamır, insan nahaqdan sınağa çəkilir. *Bu zaman qatilə çevrilmək mənən sağlamların bir addımlığındadır.* “**Qatil**” pyesi elə mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin harmoniyası və disharmoniyası haqqındadır. Cəmiyyət insanları düzgün yaşatmadıqda bu disharmoniya peydə olur.

“**Taun yaşayır**” pyesi ictimai-siyasi proseslərə həsr olursa da obrazların xarakterinin açılmasında mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərin rolu az əhəmiyyət daşımır. M.C. Bağırov surəti siyasi burulğanın axınına düşmüş bir vəhşi qövmin başçısı təsiri bağışlayır. “O necə məktəb müdiridir ki, terrorçuları evinə yığır?” deyəndə və bu deyimi ilə köhnə, uşaqlıq tanış Ələsgər Babazadənin taleyini birdəfəlik həll edəndə heç bir mənəvi-kriteriyaya məhəl qoymur.

“MÜƏLLİF (qaranlıqdan). Bu hökümət şeytan əməlidir...Bu hökümətin Allaha dəxli yoxdu...Bədbəxtin birinin bir kəlmə sözündən ötrü bu qədər adam güdazə gedəcək...Ələsgərin özü də...”

Dramaturq, təcə zamanın məhv etdiyi kişik insanları yox, elə Mir Cəfər Bağırov obrazını da bir insan-fərd olaraq bədii süzğəcdən keçirir, ancaq Zamanın insanı üstələməsi açıq-aşkar özünü göstərir.

Deməli, “Taun yaşayır” pyesində MÜƏLLİF bir personaj olaraq təqdim edilmişdir və surətlərin təsvirində ağ-qara münasibəti arxa planda gizlətmək olmur. Yəni, oxucu görür ki, bir tərəfdə təmiz əxlaqa malik olan Xosrov müəllim, Ələsgər müəllim, o biri tərəfdə əxlaqsız rejim və onun icraçıları- yuxarıda M.C.Bağırov, aşağıda Əflatun, Xıdır və Əbdül Qafarzadə qardaşları və s. dayanıb-günahlilər, günahsızlar, oratda qalanlar...Günahsız insanları satan, ləkələyən mənəvi düşkünlər...Arzunun əvvəlki və sonrakı düşüncələri deyilənlərə misaldır...(2,s.69-70)

Tamamilə təbiidir ki, Elçin keçid dövrünün qarmaqarışıqlığını əvvəlcə komediya müstəvisində canlandırır-bu janr hadisələrə münasibətdə həm birinci fazanı ümumiləşdirir, həm də bütün komediyaların ümumi xarakterikasına uyğun olaraq keçmişin çatışmazlıqlarına bədii gülüşü ehtiva edir. “Taun yaşayır” və “Qatil”ndə isə vəziyyət dəyişib-gülüşün payı azalıb ki, bu da təbiidir.

Elçinin “Poçt şöbəsinə xəyal”, “Qatil” və “Taun yaşayır” pyesləri bədii tipin psixoloji vəziyyətini əks etdirən maraqlı pyeslərdir. “Taun yaşayır” əsəri insanın və cəmiyyətin taleyi üçün düşüncələrlə yadda qalan bir pyesdir. Cənnətdə yolunu azıb cəhənnəmdə peşiman olan insanların psixoloji durumunu açmaq sənət qələbəsidir və pyesin həmin hissəsi yaxşı mənada reallığın fəvqündədir. Müəllif, filosof, artist, keşikçi, dustaqlar- hamı oxucuya(tamaşaçıya) hadisələri qavramağa kömək edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dadaşov.A“Müstəqillik dövrünün dramaturgiyası”,Bakı,“Nağıl evi”, 2005, 216 səh
2. Eyvazov.S “Xalq yazıçısı Elçinin dramaturgiyası”, Bakı, “Nağıl evi”, 2010, 205 səh
3. Elçin “Seçilmiş əsərləri(10 cildə)”.3-cild,Bakı, “Çinar-çap”,2005,590 səh

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ XRONOTOP

Gülnar OSMANOVA

AMEA Folklor İnstitutu, böyük elmi işçi
gulnar.osmanova05@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tezisdə müasir Azərbaycan nəsrində zaman və məkanın vəhdəti (xronotop) məsələsi araşdırılır. Bu tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, xalq yazıçısı Anarın “Ağ qoç, qara qoç” povestində nağıl xronotopu, K.Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanında isə dastan xronotopu daha qabarıq formadadır. Sözügedən əsərlərdə mifik zaman və məkan qorunub saxlanılaraq arxetipik süjetlər dekonstruksiya edilir.

Açar sözlər: yazılı ədəbiyyat, çağdaş nəsr, xalq təfəkkürü, motiv, süjet, zaman, məkan, xronotop

Həyat hadisələrinə, idrak məsələlərinə fəlsəfi münasibətin yarandığı və formalaşdığı, bədii əsərlərin ictimai mühitdə rolunun artdığı dövrlərdən başlayaraq həm fəlsəfədə, həm də ədəbiyyatşünaslıqda zaman və məkan anlayışları, eyni zamanda zaman və məkanın vəhdəti (xronotop) məsələsi həmişə mühüm anlayışlar sırasına daxil olmuşdur. Hələ antik dövrdə zaman, məkan və hərəkət vəhdəti dramaturgiyada

riayət edilməli başlıca qanun hesab edilmiş, hətta orta əsrlər Avropa intibahı dövründə zaman, məkan və hərəkət vəhdəti klassizm ədəbi cərəyanının ümdə prinsipinə çevrilmişdir. Əslinə qalsa, bu prosesin davamlılığı şəraitlə də bağlı idi. Antik dövrdə zaman və məkan dəyişikliyi tam şəkildə əks etdirən mükəmməl dekorasiya imkanları mövcud deyildi. Zaman keçdikcə artıq məkan və zaman anlayışlarının vahidliyi və ayrılmazlığı dəyişməz qanun kimi qəbul edildi.

Xronotop (zamanla məkanın vəhdəti) terminini ilk dəfə fizika sahəsindəki kəşfləri ilə məşhur olan A.Eynşteyn işlətməmişdir. İndi artıq ədəbiyyatşünaslıqda beynəlxalq termin kimi işlənən yunan mənşəli xronotop sözünün hərfi mənası “zaman-məkan” deməkdir. Bu termini hamıdan öncə bədii yaradıcılığa tətbiq edən M.M.Baxtin isə zamanla məkan arasındakı qarşılıqlı əlaqənin fikrin obrazlı əksində oynadığı rolu göstərmişdir.

Zaman və məkan məfhumları bir-birindən ayrı mövcud deyildir. Məhz buna görə ədəbiyyatşünaslıqda həmişə bu iki anlayış birlikdə tədqiq edilir və bədii əsərlərin məzmununda zaman və məkan vəhdətdə araşdırılır. Şərti olaraq zamanın və məkanın konkret funksiyasını göstərmək üçün xronotopun bu iki elementi bir-birindən ayrı öyrənilə bilər. Xüsusilə XX əsrdə meydana gələn modernizm və onun müxtəlif istiqamətlərində, eyni zamanda postmodernizm cərəyanında məkanın və zamanın vəhdətdə təsvir edilməsi həm fəlsəfi, həm də bədii cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır.

Prof. A.Hacıyev bədii mətndəki zaman haqqında yazır: “Bədii əsərlərdə üç zaman qavrayışının müxtəlif qovuşuq variantlarından istifadə olunur. Müasir əsərlərin bir çoxunda keçmiş, gələcək hadisələr müəllif zamanına nəzərən toqquşdurulur” (4, 44).

Bədii xronotop əsərin mənə təşkilində mətnin vahid zaman-məkan kontinuumu kimi vacib rol oynayır. Mövcud araşdırmalarda xronotop bir qayda olaraq personajların davranışı, inkişafı və əsərin süjet xətti ilə əlaqələndirilir. Buna görə də bir çox alimlər (M.M.Baxtin, D.S.Lixaçev, Y.M.Meletinski, Y.M.Lotman, V.V.İvanov və b.) tərəfindən hadisələrlə bağlı xronotop və müəllif təhkiyəsinin zaman-məkan rakursu fərqləndirilir. Mətnin ümumi xronotopu üç elementin kəsişməsi və qarşılıqlı əlaqəsindən yaranır. Bu üç mənə sferasına aiddir: a) müəllifin zaman-məkan nöqtəyi-nəzərindən fikirləri; b) əks olunan mühitin obyektiv zaman-məkan xarakteristikası; c) xronotopun ənənəvi poetik janr aspekti.

Xronotopun birinci elementi – müəllifin zaman-məkan nöqtəyi-nəzərindən fikirləri materialın poetik təhkiyəsinin xarakter və lokallığında meydana çıxır. İkinci aspekt – əks olunan mühitin obyektiv zaman-məkan xarakteristikası poetik düşüncənin tarixiliyi və xarici epoxal kontekstlə müəyyənləşir. Xronotopun üçüncü planı isə – xronotopun ənənəvi poetik janr aspekti ümumi poetik struktur, süjet xətti və həyatın şərti poetik modeli ilə əlaqəlidir.

Xronotopun bu tipləri təkcə nəzəri-tipoloji deyil, həm də tarixi spesifikaya malikdir. Miflərdə bu üç səviyyə bitişik olur, zahirən nəzərə çarpmır. Mifoloji xronotop faktiki olaraq insanlar üçün real hadisələri əvəzləyir. Özündə keçmiş, indiki zamanı və gələcəyi əhatə edən universal sistemi əks etdirir. Buna görə də miflərdə konkret zaman anlayışı yoxdur, hadisələr panxronik, zamandan kənar cərəyan edir. Mütləq mifoloji xronotop daimi və abstrakt predmet və subyektlərdən təşkil olunur. Burada heç nə keçici və ölümlü deyil. Məfhum yalnız xarici formasını dəyişir, lakin o, mahiyyət etibarilə əbədidir.

Mifoloji xronotopun dövrü təşkilinin əsas kriteriya və üsulları arxaik və semantik ikiliklərlə (yuxarı-aşağı, sağ-sol, doğuluş-ölüm, gecə-gündüz, yaxın-uzaq və s.) şərtlənən universal səbəb-nəticə əlaqələridir. Bu semantik oppozisiyalar həmçinin məkanın yüksək konkretlik və müəyyənliklə fərqlənən mifoloji konsepsiyasının strukturunu müəyyənləşdirmişdir.

Bir çox mifopoetik sistemlərdə kosmosun məkan modeli Dünya ağacı konsepsiyası ilə əlaqəli şaquli və üfüqi strukturu ehtiva edir. Bu məkan modelinin bir çox xüsusiyyətləri xalq təsəvvürləri, etnoqrafiyası və folklorunda qorunub saxlanmışdır.

Mifoloji təsəvvürlər daha mürəkkəb struktura malik olan poetik folklor xronotopuna transformasiya olunmuşdur. Epik folklor ənənəsində mifologiyadan fərqli olaraq yuxarıda göstərilən xronotop tipləri fərqlənir. Burada süjetin şərti-tarixi və uydurma-fantastik səviyyələri (adi və sehrli məkan) və həmçinin müvafiq olaraq xronotopun janr-model və real hadisə tipləri differensiasiya olunur. Mətnlərin süjet xronotopu folklor kontekstində personajın xarakter və əməlləri ilə müəyyən olunur, qəhrəmanın bütün taleyini əhatə edir və öz ambivalentliyi, əbədiyyəti ilə fərqlənir. Belə ki, bu tiplər (məkanın adi və sehrli tipləri) daimi qarşılıqlı əlaqədədir və bir dünyadan başqasına keçid mümkündür. İki dünyanın (sakral-möcüzəli və adi-məişət) bu cür kəsişməsindən vahid epik folklor məkanı formalaşır.

Zaman-məkanın folklor-mifoloji konsepsiyaların müasir ədəbi transformasiyaları müəllif özünəməxsusluğu və ədəbi situasiyanın xarakteri ilə müəyyənləşir. Bu ənənələr tarixin keçid dövrlərində

daha aktual olur. Buna həmçinin XX əsrin sonuncu onilliklərini aid etmək olar. Çağdaş nəsrə müasir qəhrəmanların və hadisələrin yer aldığı universal mifofolklor xronotopu mətnin orijinal semantik elementinə çevrilərək müasir qlobal konfliktlərin və təzadlı ictimai proseslərin bədii ifadəsinə imkan verir. Bu amillərdən asılı olaraq müasir mətnlərin məkan-zaman quruluşunda şifahi ənənələrlə genetik bağlı olan zaman invariantlığı, əbədi zaman orientasiyası, modelləşmə funksiyasının möhkəmləndirilməsi, zamanın dövrü konsepsiyası, xronotop izomorfizmi və s. kimi bir sıra orijinal xüsusiyyətlər meydana çıxmışdır.

Prof. A.Hacıyev bədii zaman və məkan anlayışlarını məhz üç struktur-semantik məhvrə (müəllif, mühit, janr) nəzərən təsnif edir və qeyd edir ki, bədii zaman və məkan üç ünsürün dinamik əlaqəsindən yaranır:

- 1) müəllif obrazının zaman-məkanda yeri;
- 2) inikas olunan mühitin zaman-məkan səciyyəsi;
- 3) janr ənənəsinə xas simvolik zaman-məkan modeli (4, 50).

Çağdaş nəsr əsərlərində mifopoetik təfəkkürün elementləri gizli, üstüörtülü xarakter daşdığına, yazının lap dərinliklərində olduğuna görə, burada özünü göstərən bədii zaman və məkan anlayışları da mifodir, mifopoetik dünya modeli, mifoloji xronotop diqqəti cəlb edir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi, özünün bədii nəsr ilə ədəbiyyat tariximizdə xüsusi mövqeyi olan xalq yazıçısı Anarın 2003-cü ildə qələmə aldığı utopik və antiutopik nağıllardan ibarət olan “Ağ qoç, qara qoç” əsəri özündə nağıl xronotopunu daşması baxımından diqqəti cəlb edir. Həmçinin qeyd etmək zəruridir ki, “Macal”, “Əlaqə”, “Dantenin yubleyi”, “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” kimi nəsr əsərlərinin müəllifi olan Anarın yaradıcılığında “Ağ qoç, qara qoç” əsəri poetika baxımından yeni hadisədir. Başlıca cəhətlərdən biri bəlkə də, birincisi budur ki, əsərin strukturunda mifoloji mətdən, mifik obrazlardan yaradıcılıqla istifadə olunmuşdur. Fil.ü.e.d. P.Bəkirqızı yazır ki, belə olan halda mifoloji model, mifik obrazlar, mif süjeti həmin əsərlərin strukturunda mif və romanın özünəməxsus simbiozunu yaradır (3, 210).

Qeyd edək ki, bu əsər öz janrına, üslubuna, problematikasına görə yalnız Anarın yaradıcılığında deyil, müasir ədəbiyyatımız üçün də tamamilə yeni, orijinal bir bədii nümunədir. Anar Ağ qoç və Qara qoçun simasında həyatın gələcək yüksəlişinə folklorizm çevrəsində nəzər yetirir, dərin təzad və ziddiyyətlər içərisindəki cəmiyyətin işıqlı sabahına bəslədiyi pozitiv ümidlərini oxucuları ilə bölüşür. Əsərdəki mifoloji semantika ilə xəlqi kolorit bir-biri ilə üzvi şəkildə qaynaşır-qarışır.

Simvolik başlıqla adlandırılan əsər əslində iki povestin birləşməsindən yaranan, arxetipik struktur üzərində qurulan romandır. Yazıçının ikinci nağılın əvvəlində verdiyi qeyddən məlum olur ki, utopik və antiutopik cəmiyyətdəki hadisələr eyni zamanda baş verir. Qeyddə deyilir: “İkinci nağılda cərəyan edən hadisələr xronoloji zaman etibarilə birinci nağılın davamı deyil. Bu iki bir-birinə alternativ olan olaylar eyni vaxt kəsiyində təsəvvür edilir” (2, 357).

P.Bəkirqızı əsər haqqında yazır: “Ağ qoç, qara qoç “ romanı janr təbiətinə (antiutopiya-utopiya) müvafiq lokal xronotoplar gerçəkləşdirir. Burada məkan personajların sosial statusu ilə bağlıdır” (3, 212). O, roman haqqında danışarkən qeyd edir ki, alt qatda daha arxaik olan nağıl süjeti, onun üzərində isə etnosun formalaşma çağlarının məhsulu olan dastan süjetinin qurulması tarixin mərhələli inkişafına işarədir (3, 214).

Beləliklə, Anarın “Ağ qoç, qara qoç” əsərində “Məlikməmməd nağılı”nın xronotopu dekonstruksiya olunur. Bu şəkildə antiutopiya janrının qanunlarına uyğun olaraq yeni mifopoetik dünya modeli yaradılır.

Ədəbiyyatın vəzifəsi insanın və dünyanın daha dərin qatlarına işıq salmaq, insan və dünya fəlsəfəsinin ədəbi-bədii həllinə çalışmaqdır. Əslində modern və postmodern düşüncə tərzii özündən əvvəlkinin inkar etmir, təbii olaraq mövcud səviyyədən daha yuxarı səviyyəyə can atır. Bu, zamanın tələbidir. Ədəbiyyat zamandan kənarda olmadığına görə ədəbi-bədii düşüncənin zaman çərçivəsindəki səviyyələrini yaşamağa məcburdur.

Ədəbi-bədii düşüncə tərzii olan postmodernizm də mütərəqqi elm ilə mütərəqqi ədəbiyyatın əməkdaşlığı şəraitində bəşəriyyət üçün gərəklidir. Son illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında da postmodernist üslubda çoxlu əsərlər qələmə alınmışdır. Bu üslubda yazılan əsərlərin bir çoxunda paralelizm özünü göstərir. Bu, mücərrəd olaraq iki xəttin eyni zamanda mövcud olmasıdır.

Postmodernist Azərbaycan nəsrinin nümayəndəsi, tanınmış yazıçı Kamal Abdullanın əsərlərində də mifoloji xronotop ünsürləri əhəmiyyətli yer tutur. Yazıçının əsərlərində məkan yalnız epik deyil, semantik məzmun daşıyır. Hər bir məkan obrazı özlüyündə müəyyən bir simvol bildirir. Məkanların mahiyyətində işarəvilik gizlənir və bu işarəviləyin süjet boyunca tədricən açılması əsərin ideyasının üzə çıxarılmasına

şərait yaradır. Onun əsərlərində məkanlar ilk baxışdan epik məkan təsiri bağışlayır. Lakin süjet inkişaf etdikcə məkan obrazının üzərindən adilik pərdəsi qalxır və məkan məzmununun mistik tərəfi üzə çıxır. Profanlığ sakrallıqla əvəz olunur. məlum olur ki, K.Abdullanın əsərlərində məkan həm mifik, həm real, həm də semiotik xarakter daşıyır. Bu proses yazıçının pyes və romanlarında da davam etdirilir. Xronotopik mahiyyətin açılması prosesini yönləndirir, zamanın və məkanın bədii və mifoloji funksiyasının üzə çıxmasına imkan yaradır.

Paralelizmdən istifadəni nümayiş etdirən, özündə dastan xronotopunu əks etdirən əsərlərdən biri də “Yarımqıq əlyazma” romanıdır. Yazıçının 2004-cü ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun motivləri əsasında qələmə aldığı “Yarımqıq əlyazma” əsəri tez bir zamanda oxucuların rəğbətini qazanmışdır. “Son onilliyin əsəri” seçilən roman dünyanın müxtəlif ölkələrində məşhur tənqidçi və ədəbiyyat xadimləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. “Yarımqıq əlyazma” indiyə qədər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilib, Rusiya, Polşa, Fransa, Türkiyə, Braziliya və s. ölkələrdə çap olunmuşdur.

Postmodernist əsər olan romanda paralelizm özünü qabarıq formada göstərir. Prof. R.Kamal roman haqqında belə yazır: “Yarımqıq əlyazma”, deyə bilərik ki, “Dədə Qorqud mətni”ni və “Şah İsmayıl mətni”ni semantik boşluqları doldurmaqla tarixi gerçəkliyi yuxular vasitəsi ilə şərh etmək və yenidən söyləmək cəhdidir” (5, 91-92). Belə ki, əsərdə həm müasir zamanımız, həm də Dədə Qorqud və Şah İsmayıl Xətayinin dövrü öz bədii əksini tapmışdır. “Yarımqıq əlyazma” romanı dastan xronotopunu da özündə əks etdirir.

Prof. A.Hacıyev yazır ki, müasir nəsrə bədii zamanın folklorda mövcud olmayan bir tərəfi – müəllif zamanı meydana çıxmışdır. Müəllif zamanının mövcudluğu keçmişə qayıtmağa, gələcək hadisələri təsvir etməyə, müxtəlif zaman səviyyələrini müəllif zamanına nəzərən toqquşdurmağa imkan verir (4, 53). Bu fikirləri “Yarımqıq əlyazma” əsərinə də aid etmək olar. Romanda arxetipik süjetlər və janrlar dekonstruksiya edilir.

Fil.ü.e.d. P.Bəkirqızı bu roman haqqında mülahizələrini belə ümumiləşdirir: K.Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” romanını roman-mif janrına tam aid etmək olmur, amma əsərin ümumi ruhunda böyük mifik anlaşımlarla – kaos və kosmosla, ölüb-dirilmə anlayışları ilə qarşılaşırıq. Əsərdə cəmiyyətin pozulmuş harmoniyasının bərpası elə mifdəki kaosun kosmosa çevrilməsinin yeni formasıdır (3, 186).

Romanda mif və yazı bir-birinə elə qarışır ki, bəzən onları ayırmaq mümkün olmur. Göründüyü kimi, mifik təfəkkürdə zamanın qavranılması son dərəcə özünəməxsus və mürəkkəb prosesdir. Beləliklə, qədim epik-mifik ənənə ilə onun müasir “dekonstruksiyası” arasındakı qarşıdurmanı özündə əks etdirən “Yarımqıq əlyazma” romanında mifin, ədəbiyyatın və yazının hərəsinin öz yeri var.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abdulla K. Yarımqıq əlyazma. Bakı: XXI-YNE, 2004, 288 s.
2. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, 416 s.
3. Bəkirqızı (İsayeva) P. Mifopoetika və XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının poetik strukturu. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 248 s.
4. Hacı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim, 2002, 164 s.
5. Kamal R. Kamal Abdulla: Yazıdan Mifə. Bakı: Mütərcim, 2011, 116 s.
6. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопы в романе // «Вопросы литературы и эстетики». Москва: Худож. лит., 1975, с. 234-407

AZƏRBAYCAN KUKLA OYUNLARININ TARİXİ VƏ TƏSNİFİ

Aytac ABBASOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutunun

“Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsinin

Böyük elmi işçisi

Folklogirl@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Müxtəlif türk xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqına da məxsus olan oyun və tamaşalar dramatik növdə çoxluq təşkil edir. Kukla tamaşaları mərasim oyunlarında və meydan göstərmələrində təşəkkül tapıb formalaşan xalq dramaturgiyamızda yeni janrlı səhnəciklər, məsxərələr, məzhəkələr, hoqqalar yaranması üçün zəmin olub. Kukla oyunları xalq tamaşalarında əlvan bədii tərtibatlardan istifadənin yeni-yeni prinsiplərini, ölçülərini, forma xüsusiyyətlərini üzə çıxarıb və onları təkmilləşdirib.

Tezisdə Azərbaycan kukla oyunlarının tarixi-təsviri, təsnifi və yayılma coğrafiyasından bəhs olunacaqdır.

Açar sözlər: Azərbaycan kukla oyunları, “Maral oyunu”, “Kilimarası oyunu”, milli-mənəvi dəyərlər, kukla teatrı

Azərbaycanda kukla oyunları müəyyən dövrə qədər xalq arasında sevilə-sevilə oynanılmış və qədim bir tarixə malik olmuşdur. Bu teatrın kökləri orta əsrlərdən çox-çox əvvəllərə gedib çıxır və milli mədəniyyətimizin çox qiymətli sərvətlərindən sayılır. Şərq mədəniyyətinin mütəfəkkirləri İbn Əl Əsr, A.Mokovelski, M.Kolankatvatsi, A.Xodzko, Biruni, S.Marr və onlarca bu qəbildən olan alimlər Azərbaycan xalq oyun-tamaşalarından, teatr elementli mərasim şənliklərdən söhbət açanda kukla teatrı mənşəli və xarakterli səhnəciklərdən də bəhs ediblər. Azərbaycan kukla teatrinin kökləri qədim oyunlardan qaynaqlanmışdır. Kukla oyunlarına el arasında “bəbək”, “oyuq” və “ipdə oyuq” oyunları da deyilibdir. Bu oyunlar üçün Kukla düzəldənlər “oyuqçular” adlandırılıb.

Bildiyimiz kimi, kukla oyunlarını üç növü vardır: Kilimarası; Kukla oyunu; Kölgə oyunu.

Kilimarası tipli oyun-tamaşalar, əsasən, kilim arasında göstəriləndir. Bu oyunların eyni kökdən olan bir neçə forması var. Bunlardan ən geniş yayılanı “Bəbək” oyunudur. Onun tamaşasında ələ qolçaq kimi taxılan və barmaqlarla hərəkətə gətirilən “bəbək” adlı kuklalardan istifadə olunub. Məşhur kilimarası oyunları “Maral oyunu”, “Tapdıq çoban”, “Şölə”, “Şah Səlim”, “Qaragöz”, “Hacı gəldi”, “Keçəl pəhləvan” tamaşalarıdır.

Oyuq-Kukla tamaşaları kilimarasından sonrakı dövrlərdə yaranıb. Bu oyun da bir neçə növdən ibarətdir. Ümumi kökdən yaransalar da kilimarasının və kukla oyunlarının özəllikləri, müxtəlif göstərmə prinsipləri, başqa-başqa məkan qurumları var. Kukla (oyuq) tamaşalarında öndəki pərdəyə gərdək və atəşpərdə deyilibdir. Bu pərdə oyunçuları tamaşaçılardan “gizlədibdir”. Həm gərdək, həm də atəşpərdə bəzəkli, əlvan rəngli, şux ovqat doğuran parçalardan hazırlanırdı.

Kölgə oyunları (Xəyal oyunu) kukla tamaşalarının orijinal bir formasıdır. Həmin tamaşalar üçün obraz-kukların silueti dana, dəvə dərilərindən və ya qalın kordondan kəsilirdi. Nağıl məclisində nazik parçadan ekran-pərdə qurulurdu. Köməkçi ekran-pərdənin arxasında tamaşaya aid müxtəlif fiqur-kuklaları xüsusi ipə düzürdü. Digər hazırlıq işlərini də görüb qurtarandan sonra işıq yandırırdu. Bu işığa xəyalfanar və ya şəma deyilirdi. Şəma zeytun yağı və ya qara neft tökülən, çoxlu piltəsi olan nəlbəki idi. Çırağın əsas funksiyası oynadılan kukların hərəkətlərini pərdə-ekranlara salmaq idi. Azərbaycanda az yayılmış “Bacbacı” (əzizləmə, bacı-bacı mənasında) kölgə oyunu olubdur. Tamaşaların əsas süjeti Balbacı (Badambacı) ilə Cicibacı (və ya Canbacı) arasında gedən zarafat-yumor üzərində qurulmuşdur.

Kilimarası oyunlarından “Maral oyunu”, “Tapdıq çoban”, “Şah Səlim”, “Keçəl pəhləvan” və s. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, əsasən Göyçə, Dərələyəz və Kəlbəcər, Qubadlı və digər regionlarında oynanırdı. Akademik M.Arif göstərir ki, Kəlbəcərin Ağcakənd kəndində kilimlərin arasına bükülmüş kuklalarla oynanılan “Kilimarası oyunu” Azərbaycan kukla teatrinin bəsit forması ola bilər. “Onlar səssizdir, barmaq, diz və ayaqla hərəkət etdirilir. Kuklalar kilim arasında göstərilir. “Kilimarası oyunu güldürmək, əyləndirmək məqsədi daşıyır. Onlara nümunə olaraq, “Tapdıq çoban”, “Maral oyunu”, “Kaftar-küs” və s. göstərmək olar” (1, 8).

Azərbaycan kukla teatrı tamaşalarının ilk nümunələri sayıla bilən oyunlardan biri kimi “Kilimarası” oyunu tamaşa şəklində qurulan bir oyun idi. “Oyunun iştirakçısı bir nəfər olurdu. Onun sağ əlinin üç barmağına çubuq bağlayırdılar. Bu çubuqları qız və iki oğlan formasında bəzədirdilər. İfaçını isə kilimə bükürdülər. Oyun sabit süjet xəttinə malik idi. İlk səhnədə Ceyran adlı gənc qadın və onun əri birlikdə rəqs edirlər. Aralarındakı sevgini, məhəbbəti göstərir və buna uyğun hərəkətlər edirdilər. Sonra gəlinin əri yatır. Gəlin onun yatıb-yatmadığını yoxlayır və o tərəf-bu tərəfə baxıb başqa bir oğlanı-əşiqini qaldırıb oynadır. İkisi də səmimi formada oynayırlar. Yəni qadın ərinə xəyanət edir. Bu vaxt gəlinin əri yuxudan oyanıb oğlanı əlindəki xəncərlə, yaxud da bıçaqla qətlə yetirir. Bununla da oyun bitirdi. Hər kəs alqışlayırdı. Oyunda musiqiçilər də olurdu. Onlar əsasən qara zurna və dəfdə ifa edirdilər” (2, 84).

“Maral oyunu” və “Kilimarası” oyununun zurna və dəflə müşayiət edilməsi oyunun qədimliyindən xəbər verən bir kombinasiya idi. “Kilimarası” oyunlarında xalqımıza məxsus milli geyim mədəniyyəti də öz əksini tapmışdır. Kilimin arasında oynadılan kuklaların paltarları xüsusi geyimlərdə olub bölgənin milli mentalitetinin göstəricisidir. Milli geyim xalqın maddi mədəniyyətini, ona xas olan xüsusiyyətləri əks etdirir və xalqın sarsılmaz etnik nişanələrini göstərir. Xalq yaradıcılığının bədii xüsusiyyətləri, onların müxtəlif halda formalaşmaları, bədii bəzək naxışları, toxuculuq qabiliyyəti xalq geyimində öz əksini tapır. Milli geyimlə yanaşı oyunda istifadə edilən kilimin özü də azərbaycanlı qadınların, anaların yaradıcılıq qabiliyyətini əks etdirir.

Oyun ailə-məişət mövzusunda olub əxlaqi-tərbiyəvi xüsusiyyətə malikdir. Yüksək humanist duyğular, şərin cəzalandırılması, günahsız insanların qələbəsi və s. bu kimi müsbət keyfiyyətlərin aşındığı bu tamaşalar insanlarda həmişə böyük marağa səbəb olmuşdur. Kəlbəcərdə bu oyun daha çox toy

mərəsimlərində oynanılmışdır. Təzə bəy və gəlinin qarşısında oynanılan bu oyun insanların bir-birinə sədəqətli, vəfalı olmasını aşılırdı. Doğrudur, oyun kütlənin bütün yaş qrupuna aid olan bir oyun deyildir. Az yaşlı uşaqların bu tamaşaya baxması yalnız görünüş baxımından əyləncəli sayıla bilər, mövzu baxımından isə onların yaş səviyyəsinə uyğun sayılmazdı. Sonralardan bu oyunun sonluğu dəyişdirilmiş, başqa məzmun almışdır.

“Maral oyunu” toy və şənliklərdə, daha çox yaz aylarında çəmənlikdə, açıq havada maral formasında paltar geyinmiş bir nəfər tərəfindən oynanılan məşhur oyundur. Oyunda iştirakçı bir nəfər olur. O, maral formasını geyinib musiqçinin qara zurnada çaldığı ritmik mahnıya uyğun şəkildə oynamağa-hərəkət etməyə başlayır. Maral başını yerə qoyanda ətrafdakı insanlardan nəmər istədiyini işarə edir. Ona nəmər verən kimi yenə də oyununu davam etdirir. Oyunda çalınan hava “sazağı havası” idi. Guya bu maralı Sazağı, yaxud da Sızağı adlı bir çoban yarına hədiyyə vermişdir (2, 85). Oyunla bağlı Kəlbəcərin Ağcakənd kəndinin sakini Məmmədov Yədyar Allahverdi oğlu belə bir rəvayət də danışır: “Bu maral nakam məhəbbətin simvoludur. İki sevgili olur. Oğlan çoban olur. Bir dəfə bir maral balası tapır və onu sevdiyi qıza hədiyyə verir. Qız maralı böyüdür və ona boş vaxtlarında oynamaq öyrədir. Toylara gedəndə maralı da özü ilə aparıb oynadarmış. Bir gün qızın atası qızı başqa bir oğlana verir. Toy günü qız qırmızı toy paltarında özünü öldürür. Oğlan da bunu eşidib özünü öldürür. Aradan bir müddət keçəndən sonra qızın saxladığı maral da ölür. İnsanlar da bu sevgililərin nakam sevgisini yaşatmaq üçün maralın toyda oynadığı formada “Maral oyunu”nu yaratmışlar” (3, 391).

Kukla oyunlarının çoxunda müxtəlif ritm-ahəng ölçülərində musiqidən istifadə edilib. Tarix boyu xalqımız zurnanın, əsasən də “qara zurna”nın sədaları altında igid oğullarını döyüşə göndərmiş, toylarda, bayramlarda şənələnmişdirlər. Xalq çalğı aləti olan zurnanın tarixi çox qədimdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında adı çəkilən musiqi alətlərindən biri də zurna idi. Zurna qədər dəf də qədim tarixə malik bir zərb aləti olmuşdu. Oyunda ən çox istifadə olunan “qara zurna” və “dəf” qədim tarixə malik olan musiqi alətləri olub oyunun mahiyyətini daha da zənginləşdirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrə baxmayaraq, Azərbaycanda kukla teatri geniş inkişaf etməmişdir. Professor Əli Sultanlı qeyd edir ki, “... Azərbaycan xalqı bu əyləncə vasitəsinə maraqla göstərməmişdir. Bu mülhizə Azərbaycanda kukla teatrının ola bilməsi fərziyyəsinə qəti sürətdə inkar etmir. Ancaq onun Azərbaycanda inkişaf edə bilməməsi də tarixi bir həqiqətdir” (5, 51).

Kukla oyunlarında hadisələr həm keçmiş zamandan, həm də çağdaş dövrdən bəhs edirdi. Kukla tamaşaları nağıl söyləmə estetikasına söykənsə də, tədrisən onun özünün məkan və zaman anlayışı da formalaşmış. Nəhayət, onu da qeyd etmək lazımdır ki, milli kukla (oyuq) oyun-tamaşalarında çağdaş dövrdə peşəkar kukla teatrları üçün örnək ola bilən, zəngin poetika göstəriciləri, əlvan estetik prinsiplər vardır.

İSTINAD EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Arif M. Azərbaycan xalq teatri. Ədəbiyyat məcmüəsi, Bakı, 1946, s. 8
2. Kəlbəcər – Folklor da bir tarixdir (Kəlbəcərlilərinlərdən toplanmış nümunələr) / Toplayıb tərtib edən: Abbasova A. Bakı: AR-nın Prezidenti yanında Gənclər Fondunun maliyyə dəstəyi ilə çap edilmişdir. 2014, s. 85
3. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir. VIII c. / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Zərdabi LTD, 2014, s. 391
4. Rəhimli İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 864 s.
5. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərənər, 1964, s. 51
6. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.
7. http://anl.az/el/tri_att.pdf
8. http://www.clb.az/files/mv/kukla_teatri.pdf
9. <http://www.kuklateatri.com/>

NƏRİMAN NƏRİMOVUN DRAMLARINDA MƏDƏNİ GERİLİK
VƏ CAHİLLİK PROBLEMİ

Rəhiməxanim MÜRVƏTOVA

Bakı Dövlət Universiteti, "SABAH" qrupları,
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimliyi ixtisası, III kurs
Elmi rəhbər : Fərəcov Anar
rahima.murvatova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Cahillik hər zaman cəmiyyətimizin aktual problemlərindən biri olmuşdur. Bu mövzuya müxtəlif yazıçı və dramaturqlar imişdir. Publisist, dramaturq Nəriman Nərimanov daim xalqın gələcəyinə inanmış, öz əsərlərində avamlığı tənqid hədəfinə çevirmişdir. Yazdığı əsərlərdə, xüsusilə də, dram əsərlərində bu problemi öz oxucularına çatdırmışdır. Bu məqsədlə "Nadanlıq", "Şamdan bəy" pyeslərini yazır. "Nadanlıq" pyesində Ömər obrazının simasında cahil insanların simasını yaratmışdır. Həmçinin müəllif yazdığı pyeslərdə qadınların cahilliyinə də xüsusilə toxunmuşdur Gülpəri və Yetər obrazları o dövr bəzi cahil qadınlarının tipikləşmiş surətidir. "Şamdan bəy" pyesində isə müəllif Şamdan bəyin daxili puçluğunu, öz mənafeyi uğrunda dostuna xəyanət etməsini açıq-aşkar göstərir. Əsərdə həmçinin Hacı İbrahimin cahilliyi, pul hərisliyi diqqət çəkir. Onun gözündə sadəcə şan-şöhrət və ad-sandır. Onun bu nadanlılığı sonradan peşmançılığına səbəb olur.

Açar sözlər: Nəriman Nərimanov, dramaturgiya, nadanlıq, cahillik, problem, pyes

Cəmiyyətin aktual problemlərindən biri də avamlıq və cahillikdir. Mədəni geriliyin, cahilliyin geniş yayılması insanları sanki bir zəncirtək bağlayır və onların inkişafına maneə olur. Bu problem müxtəlif aspektlərdə geniş təhlil olunmuş, yazıçı və dramaturqlar, rejissorlar və ssenaristlər mövzu üzərində dərin düşüncəyə öz fikirlərini, demək istədiklərini məhz əsərlər, tamaşalar vasitəsilə xalqa çatdırmışlar. Müəlliflər çox yaxşı bilirdi ki, müsəlman aləminin ən böyük problemlərindən biri məhz avamlıq və mədəni gerilikdir.

Bu mövzu bütün dövrlər ərzində hər zaman aktual olmuş, xüsusilə də, dram əsərlərində ustalıqla əks edilmişdir. Dram janrının banisi Mirzə Fətəli Axundzadədən başlayaraq Nəriman Nərimanov, Cəfər Cəfərlı, Əbdülrəhimbəy Haqverdiyev kimi ustadlar mövzuya öz fikirlərini göstərmişdir. Bu şəxslər kəskin etirazlarını bildirmiş, insanları avamlıq və cahilliyin böyük çirkabından qurtarmağa cəhd etmişlər.

Teatrı insanlarla, xalqla ən rahat ünsiyyət saxlamaq vasitəsi hesab edən Nərimanov Nərimanovun dramları da bu mövzuda yazılmış ən gözəl əsərlərdən biridir. Düşüncələri, gördüyü mədəni gerilik onda "Nadanlıq", "Dilin bəlası" və "Nadir şah" pyeslərini yazmaq zərurətini yaradır. Bu mövzularda yazmaq, teatra geniş maraq, xalq cəhalətinə caynağından qurtarmaq meyili, şübhəsiz ki, onun böyüyüb başa çatdığı Tiflis mühiti ilə bağlıdır.

İlk qələm təcrübəsi olan "Nadanlıq" pyesini 1894-cü ildə tamamlayan müəllif əsərin əsas qayəsini avamlıq və mövhumatın tənqidi üzərində qurmuşdur. Dram əsərini yazmaqda, cəhalətə qarşı etirazını bildirmək ideyası ilk dəfə onda müəllimlik etdiyi Qızılhacıda kəndlilərin ağır həyat tərzini gördükdən sonra yaranmışdır. N.Nərimanov onlara çarə axtarmağı özünə söz vermişdir. Əsərdə Məhəmmədəğa gənc bir müəllimdir, kənddə böyük həvəslə dərs keçməsinə baxmayaraq, onun cəmi 2 şagirdi var. Müəllim çox çətinliklər çəkməsinə baxmayaraq, vicdanın səsini dinləyir və nə olursa-olsun xalqa, vətənə xidməti hər şeydən üstün tutur. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Məhəmmədəğa vəziyyəti kəndin mütəxəssisi olan Qurbanəliyə deyir və xahiş edir ki, koxa insanlarla danışsın camaatı övladlarını oxutdurmasına razı salsın. Bütün hadisələr bundan sonra baş verir. Kəndlilər bir yerə toplaşsalar belə həyəsi bir bəhanə gətirir, biri övladını mala göndərdiyini, biri otlağa göndərdiyini, biri isə kotana getdiyini deyərək bəhanə edir. "Bəzi sözləri bilsə kifayət edər" düşüncəsi ilə yaşayan kəndlilər üçün əsas puldur, onlar ümumilikdə təhsil almağın hər hansısa bir faydası olacağına nə inanır, nə də inanmaq istəyirlər. Əsərin önəmli obrazlarından biri də Hacı Abdulla obrazıdır. Onun Ömər və Vəli adlı 2 oğlu var. Hacı Abdulla isə əslində Ömər oxumasından o qədər də razı deyildi, Vəli isə sadəcə avara bir həyat təzi keçirirdi. Təəsüflər olsun ki, atanı narahat edən məsələ Vəlinin avara həyat təzi keçirməsi deyil, məhz Ömər vaxtını "boş-boş" kitablara sərf etməsi idi. Hətta Qurbanəli ilə dialoqunda bu fikrini belə bir cümlə ilə ümumiləşdirir: "Sizi inandırırım ki, oxumaq adamı "saf dəli eləyir". (3. Səh 27) Hacı Abdullanın cahilliyi təkcə bununla kifayətlənmir, hətta o, Öməri tanımadığı bir qızla evləndirmək istəyir. Düşünür ki, bu yolla o, bəlkə, "ağıllanar" deyərək Ömər yanına adam göndərir. Lakin Ömər atasının sözünü dinləmək istəmir və kəskin şəkildə etiraz edir: "Əvvəla, qızı görməmişəm və ondan savayı qız on ya da on bir yaşında! Məgər bu sinnidə qız almaqmi olar? Xülasə, buna razı olmamışam".(3. Səh 29)

Qurbanəli də öz övladının təhsil almasını istəyir və bunu arvadı Gülpəriyə dedikdə qadın oğlunu əbəs yerə dəli etməməsini deyərək etiraz edir. Tək səbir gəldiyi üçün Qurbanəli bu işin yaxşı olmayacağını fikirləşir və fikrindən daşınır. Qurbanəlinin cahilliyinin başlıca səbəblərindən biri də hər şeyi tək səbirlə ölçmək idi.

Müəllif əsərdə qadın obrazlarının geri düşüncəliyini, cahilliyini parlaq boyalarla əks etdirə bilmişdir. Bu cahilliyin pik nöqtəsinin Qurbanəlinin arvadı Gülpəri ilə Hacı Abdullanın arvadı Yetərin dialoqunda sezmək mümkündür. Gülpəri Qurbanəlinin oğlunu oxutdurma həvəsini Yetərə dedikdə Yetər də oxumağın boş olması fikrini irəli sürür və sonda Yetər kişilərin ağılının az olduğunu, onlara inanmamaq lazım olduğunu deyir. Beləliklə, dialoqdan bu iki qadının cahilliyinin bir qismi görünür. Cahil qadınlar, sözsüz ki, gələcəkdə cahil bir ailənin yetişməsinə səbəb olacaq. Hələ bundan sonra Yetər Öməri evləndirmək üçün bir molla yanına gedib kitab açdırmağı məsləhət görür və bu cahil qadınlar molla yanına gedirlər. Baxmayaraq ki, mollaya məlumatları vermişdilər, lakin avam olan bu qadınlar dediklərini unudur və molla bilməsinə təəccüblənirlər. Bundan sonra mollaya olan ümidləri artır və inanmağa başlayırlar. Bu məqamda da qadınların avamlığının digər bir tərəfini görmək mümkündür. Onlar təhsilsiz, avam, cəmiyyətin daş bağlamış, geridə qalmış qanunlarına əməl etdikləri üçün sağlam düşüncəyə qərar verə bilmirlər. Hətta Molla belə qadınları avamlığından istifadə edib onların pulunu mənimsəyir. Beləliklə, Gülpəri və Yetər nadanlıqları ucbatından molla tərəfindən belə firıldığa məruz qalırlar.

Ömər qardaşı olan Vəlinin isə qardaşı ilə münasibətləri heç də ürək açan deyil. Belə olmasına səbəb Vəlinin geri düşüncəliyidir. O, belə hesab edirdi ki, Ömər mənim qardaşımdırsa, mənim düşmənlərimi öldürməlidir. Lakin Ömər sağlam düşüncəli təhsil almış bir gənc olmasına baxmayaraq, sanki, Vəli onun tam əksi - hər şeyi eqoistliyi ilə ölçən və öz mənafeyi uğrunda qardaşını qətlə yetirə biləcək bir insandır. Təəsüflər olsun ki, Vəlinin nadanlılığı və kinliliyi onun qəlbinə dinc qoymur və daim alovlandırır. Əsərin sonunda da, bu xarakteri qardaşı Öməri evə qayıdarkən güllələtməsinə səbəb olur. Sonda isə Hacı Abdulla Ömərdən onu kimin güllələdiyini soruşduqda daim qəlbi nadanlıqla mübarizə ilə döyünən gənc belə cavab verir :

“ Xeyr!..məni..nadanlıq...avamlıq... bi... mərifətliklik... güllələdi! Ah!.. Adamı heyvan edərmiş... Ah! Nadanlıq!..”(3, səh. 60)

N.Nərimanov dramda Məhəmmədəyə və Ömər obrazlarını cahil kütləyə qarşı qoymuş, onlara qarşı çalışmışlar. Onların mübarizəsinin əsasını feodal cəmiyyətin köhnə, daşlaşmış adət - ənənələrinə qarşı kəskin mübarizə və yeniliklərin tətbiq edilməsi təşkil edirdi. Əsəri oxuyarkən hər bir cümlədə müəllifin kövrək qəlbinin çırpıntılarını, gələcəyə olan ümidlərini və sönməz mübarizə eşqini görmək olar. Dəmirov mətbəəsində çap edilən bu əsər tamaşaya qoyulur və çox sevilir. Hətta "Kaspi" qəzeti yazırdı : “Müsəlmanlar nəhayət əsrlik yuxudan oyanmağa başlamışlar və onlarda intellektual maraq qığılcımı oyanmağa baş qaldırmışdır (1. səh. 61).

Müəllifin yaratdığı ən maraqlı dramlardan biri də “Şamdan bəy” dramıdır. O, burada üfunətli cəmiyyəti tənqid etməklə yanaşı, həm də yalançı “millət dostlarını” ifşa etmişdir. Əsər dostu üçün əlindən gələni edən kasıb bir gənc olan Yusiflə mənafeyini hər şeydən üstün tutan Şamdan bəyin “dostluğu” üzərində qurulmuşdur. Bütün qəlbi ilə qonağını yaxşı qarşılamağa çalışan Yusif hətta yorğanını belə verir ki, qonaq korluq çəkməsin. Yusifin qəlbi isə Hacı İbrahim qızı Xədicə xanımadır. Atasını isə hər dəfə Yusifə səbr etməyi desə də, əslində, bu sadəcə bir bəhanə idi. Cəmiyyəti nadanlıqla aparıcı qüvvələrdən biri olan pul atanın gözündə aparıcı fakt idi. Beləliklə, qızını Yusifə qayıdırmaq üçün vermək istəmir. Atanın mənəvi boşluğu da bundan ibarətdir. Nadanlılığı ucbatından qızını Yusifin yaxşı olduğunu bilə-bilə ona deyil də daha imkanlı, varlı, ad-sanı ətrafa yayılmış birinə vermək istəyir. Qızının istəklərindən çox məhız şan-şöhrəti düşünən ata ananı qızı razı salmaq üçün onun yanına göndərir. Hətta dayısını da bu işə qatmaq istəsə də, alınmır. Çünki dayı bu avam ata-anaya qarşı durmuş sağlam düşüncəli bir insandır. Onun üçün hər şeydən əvvəl iki gəncin arasında olan sevgidir. Təəsüflər olsun ki, atanın Xədicəni vermək istədiyi imkanlı gənc məhız yalançı don geymiş, özünü tərifiylənmiş “Şamdan bəy”dir. Şamdan bəy avam, nadan olmaqla yanaşı həm də xəyanətkar qəhrəmandır. İllərlə çörək kəsdiyi dostunun sevdiyi qıza sırf öz mənafeyi ucbatından tamah salır. Özünü yalan sözlərlə tanıdan Vəlinin içüzü isə tezliklə açılır. Cahillik özünü tez – tez Yusifin yanına gələnlərdə də göstərir. O hər şeyin kitabla, dua ilə həll edilə biləcəyinə inanır və sağlam düşünə bilmir. Yusifə də dua yazdırıb qızın da, oğlanın da ürəyini bağlatmağı məsləhət görür.

Yusifin başına gələnlər onun bir qədər saflığı, insanlara yaxşılıq etmək ilə döyünən qəlbi ilə bağlıdır. Bütün dostları onun firıldaqçı Şamdan ilə necə dostluq etdiyinə təəccüblənirlər. Hacı İbrahim isə Şamdan

bəyin iç üzünü gördükdə etdiyi səhvden utanır. Əgər Hacı İbrahim sağlam düşünə bilsəydi, hər şeyi var-dövlətlə ölçməyədi əhvalatlar bu qədər mürəkkəbləşməzdi.

“Başqasına quyu qazan özü düşər” məsəli özünü dram əsərinin sonunda göstərir. Yusifin başına gələn hər şey onun cahilliyi və xəyanətkarlığının nəticəsi idi. Söylədiyi bütün yalanlar açıldığı zaman səfil gününə düşən Şamdan Yusifi öldürmək istəyir və xəncəri qaldırıb Yusifi vurmaq istədikdə onun öldüyünü zənn edib öz qarnına vurur. Beləliklə, ağacın altına yığılaraq ölür. Xədicə isə onu ağacın altında gördükdə Yusif yalançı və xain insanların aqibətinin yalnız belə bitəcəyini bir fikirlə tamamlayır: “Camaatın ittifaqı! Belə bir ittifaq ilə yaman vücudlardan topsuz-tüfəngsiz də xilas olmaq həmişə mümkündür”... (3. səh. 105)

Sonuncu cümləni də müəllif boşuna işlətməmişdir. Nərimanov düşünürdü ki, mədəni geriliyə, avamlığa qarşı mübarizənin əsasını ittifaq təşkil edir. Bütün millətlərin xoşbəxtliyini onların birləşməsində, mədəni inqilabında görürdü. Fikrini isə belə tamamlayırdı: “Bütün insanların - ya müsəlman, ya xaçpərəst, ya yəhudi, ya bütperəst olsun, ittihad ede biləcəkləri nöqtə hürriyyətdir”.

Rejissorluq sahəsində də xüsusi qabiliyyəti olan Nərimanov əsəri özü 1902- ci ildə tamaşaya qoymuşdur. Onun bu bacarığını daim H.Q.Sarabski yüksək qiymətləndirmişdir.

Daim böyük humanist insan, publisist, dramaturq kimi tanınan Nəriman Nərimanov hər zaman xalqın xoşbəxtliyinə və gələcəkdəki parlaq günlərinə inamla baxmış, demək istədiyi hər şeyi nəinki Azərbaycan oxucusuna, həmçinin dünya oxucularına da əsərləri vasitəsilə çatdırmışdır. Bir –birindən maraqlı yaratdığı əsərlər dünən də, bu gün də, sabah da aktual və maraqlı olacaq, oxucular tərəfindən sevilərək oxunulacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Teymuroğlu Ə. Nəriman Nərimanov və türk xalqları. Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi, 2006, 160 səh
2. Həsənov H.Ə. Nəriman Nərimanovun milli dövlətçilik baxışları və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005. 248 səh.
3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 398 səh.

İSİ MƏLİKZADƏNİN “QUYU” POVESTİNDƏ OBRAZLARIN TƏHLİLİ

Hürü İSMAYİLOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

huru.ism.97@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalə İsi Məlikzadənin “Quyu” povestində obrazların təhlilindən bəhs edir. İsi Məlikzadə Azərbaycan bədii nəsrinin XX əsrdə yetirdiyi görkəmli söz ustalarından biri, ədəbiyyatda heç kimə bənzəməyən, özünəməxsus fərdi deyim tərz, yolu və üslubu olan bir sənətkar, “mən bir həqiqətəm, heç deyiləm” məramını təsdiq etmiş bir şəxs olmuşdur. Quyu povesti kənddə gedən prosesləri, mənəvi, əxlaqi mənzərəni görməkdə ədəbiyyatın ön xəttə çıxdığını göstərən bir nümunə idi. “Quyu” povestini “sadələvh və yırtıcı dünya” mövqeyində dəyərləndirə bilərik. İlk baxışdan gözyaşı kimi, şipşirin, dumduru, görünən quyunun arxasında dərin bədii psixoloji mənada gələcəyin daha dərin “Quyu”larından söhbət açır.

Açar sözlər: Quyu, İsi Məlikzadə, povest, obrazlar, təhlil

Qeyd edək ki, “Quyu” povestini “sadələvh və yırtıcı dünya” kimi də dəyərləndirə biləcəyimizi qeyd etmişdik. Saf, təmiz ruhlu Məcid dayılar, Umudlar, Kamranlar, Tubular yırtıcı dünyanın Xalq kimi sədrələrin, Piri kimi çox üzvlülərin qurbanı olmuş, onların oyunun bir hissəsini təşkil etmişdilər.

Mənim fikrimcə əsərin məzmununda təzmizliyin yəni mənəvi təmizliyin nə qədər önəmli olduğundan bəhs edir. Əgər bir insan nə qədər təmizdirsə bir o qədərdə rahatdır. Məcid dayı bu əsərdə bu mövzuda bizə bariz bir nümunədir. Yox əgər həyatını çirkəndiribse Piri kimi gecələr belə gözüne şirin yuxu getməyəcək, daima səksəkəli, qorxu içində yaşayacaq. Əsərdə hər bir xırdalıq çox incəliklə təsvir edilmişdir. Bir sözlə əsəri yaşamağa imkan verdi.

Məsələn: “Bu sarımtıl ağcaqanad get-gedə böyüdü, rəngi dəyişdi onun, qarnı qıpqırmızı qızarıb yumurlandı. Umud dişlərini-dişlərinə sıxıb əlinin üstündə göynərtiyə dözdü. Sor qanını köpək oğlunun malı. Qarnın partlayanacan sor. Umud papirosu tullayıb sağ əlinin üstünə şappılı ilə vurdu. Ağcaqanad xıncım-xıncım oldu və Umudun öz qanını öz əlinə yayıldı.” Bu hissədə mənə elə gəlir ki, sanki bir kənardə dayanıb Umudun ardıcılıqla yazılan kimi etdiklərini görürəm.

İndi isə başqa bir mövzuya toxunmaq istəyirəm ki, bu da həqiqi sənətdir. Yəni hər bir insanın həyatda tutacağı bir mövqeyi, sənəti, peşəsi olmalıdır.

*Kamil bir palançı olsa da insan
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan.
Nizami Gəncəvi*

Dahi şairimizin oğluna nəsihətində də bunu görürük. Əsərimizdə isə ata oğul arasında təzadlıq görürük deyə bilərik. Məcid dayı ömrünü quyu qazmaqla keçirmiş bir insan idi. Bunu Xaliqin “ torpağın damarını tanıyırsan” sözü ilə də təsdiqləyə bilərik ki, Məcid dayı öz işini bilən bir insan idi. Lakin oğlu Umud üçün isə bu sözləri deyə bilmirik. Umud bu yaşına çatsa da hələ özünü bir işdə təsdiqləyə bilməmişdi. Onun aşbazlıq etməsi və bacarmaması buna bariz nümunə idi.

*“Gərəksiz oluruq biz
Səhv düşəndə yerimiz.”*

Əsərdə əks edilən hislər öz yerini tuta bilmişdi. Yerini tutması isə oxuyucu tərəfindən təsviri asanlaşdırır.

Məsələn: Məcid dayının yoldaşı üçün darıxması, Xaliqin ana məhəbbəti, Məcid dayının oğluna qıya bilməməsi və s.

Obrazların təhlili:

Umud- Məncə bu əsərdə obrazları iki cəhətdən təhlil edə bilərik. Həm mənfi həm müsbət. Burda Umudun bir peşədə qərar tuta bilməməsi, özünə bir həyat yolu seçməməsi tənqid olunması bir cəhətdir. Bunu isə hər bir insanın həyatda mütləq bir yeri olmalıdır düşüncəmdən irəli gəlir. Bu düşüncəm heç də hər bir insan mütləq oxumalıdır, ali savad almalıdır mənasına gəlməməlidir. Mən fikrimi əsərdə danışılan usta Turaba yönləndirərək dəqiqləşdirmək istəyirəm ki, Turab işini bilən məşhur bir usta idi. Lakin Umudu ikinci bir istiqamətdən təhlil etsək onu müsbət obraz kimi dəyərləndirsək belə bir düşüncə çıxır ortaya. Umud öz mənliliyini üstün tutdu. Piri ona illərdir sevdiyi, qəlbində xoş bir hisslə yaşatdığı, gecələr yuxusunda gördüyü Sonası ilə evlənməyi belə vəd etsə də mənliliyi, ilk öncə özünə dəyəri hər şeydən üstün oldu. Sonanın yanından qayıdanda o yaxşı bilirdi ki, istəsə Piri ilə Əslini qorxudaraq Sonayla evlənə bilər lakin onun üçün bir insanın yəni Sonanın hissləri önəmli idi. Özü də anlayırdı ki, Sona ona daima yad olaraq qalacaq. Motosikletin divara çırpılaraq dayanması da ona əminlik verdi.

Məcid Dayı – Məcid dayı həqiqi bir obraz idi. Doğruları görəndən lakin əmin olan ki, pul kimdədirsə idarədə ondadır. Hər şeyi əlavəsiz çox yaxşı qavrayırdı. Buna quyu qazmasa oğlu Kamrana Xaliq quyu qazacağını deməyini göstərmək olar. Hər bir obrazda mənfi xüsusiyyəti asanlıqla olsada Məcid dayı da mənfi xüsusiyyətləri tapmaq asan olmur. Onun atalıq məhəbbəti onu daha da nəciqləşdirirdi. Yoldaşından ötrü darıxması, ağlaması isə bizə yoldaş ilə arasındakı münasibətin dərinliyini, həqiqi məhəbbətin, sədaqətin qüvvətini, qayğıkeşliyin olduğuna işarət edir.

Əsli xanım- Bəlkə də səhv dəyərləndirirəm ancaq mənim üçün yazıçının əsərdə göstərə bilmədiyi obraz idi Əsli xanım. Bizə məlum oldu ki, Əsli xanım xəyanət etmişdi lakin suallar çıxır ortaya nə üçün? niyə? Onu nə vadar edirdi? Bilirdimi ki, əri ona xəyanət edir? Bu suallara cavab tapa bilmirik. Ən cılız obraz kimidə Əsli xanım obrazını dəyərləndirirəm çünki hər bir insan özünə cavabdehdir. Əsli xanım Xaliqin xəyanətini Piridən duymuş olsa belə bir qadın kimi özünə hörmət etməli, namusunu qorumaq idi. Mən Əsli xanım obrazını bir azda Səməd Vurğunun “ Aygün” poemasında Aygün obrazına bənzədirəm çünki burda da sanki yeni bir qadın obrazı yaratma cəhdi görürəm çünki bizim mentalitetdə belə bir düşüncə tərzə var ki, kişi xəyanət edə bilər lakin nə olursa olsun qadın evinə, ailəsinə sadıq olmalı, yoldaşının xəyanətinə dözməli və unutmalıdır. Qadınlarımızda cəmiyyətin düşüncəsinə tabe olur.

Əsli xanıma bir ana kimi göstərmək istəsək yenə mənəvi dəyəri. Analıq hissi güclü olan bir qadın çıxmayacaq qarşımıza. Onun Piri ilə planı da Sonanı necə olur olsun Umuda ərə verib Umudu susdurmaq. Sonanın hissləri, onun Umudu istəyib, istəməməsi Əsli xanım üçün maraqlı deyildi.

Xalıq- Yazıçı əsər boyu Xalıqın əməllərini, ailəsinə münasibəti zərgər dəqiqliyi ilə işləmiş həmçinin yırtıcı sahibkara çevrilmiş bir sədr obrazı yaratmışdı. Bu obrazda maraqlı bir məsələni də ortaya da qoymuşdur ki, əslində Xalıq vaxtilə Umud kimi sadələvh bir insan olmuş, düşdüyü pul mühiti onu dəyişmiş, bir ağa ədası ilə yaşamağa başladığını təsəvvür etmişdi. Bəxtəvər bədbəxt deyərdim mən Xalıq obrazına. Bunu nümunələrlə göstərmək istəyirəm. Məsələn elə Pirinin onun sürücüsü olmağına baxmayaraq ondan istifadə etməsi həm də gözünün içinə baxa-baxa. Yoldaşının xəyanəti, Başqa qadınla münasibəti, yalançı təhsili, hər bir tərəfdən əksik olduğunu görürük lakin onun anasına olan münasibəti isə onu yüksəldən cəhəti idi. Xalıq obrazının incəliklərindən birini də Kamranın "İnistutu Xalıq yox, qoyunlar qurtardı. İndi də qoyunlar onu alim edəcək" ifadəsi ilə görürük.

Piri- Piri bir növ katalizator vəzifəsini daşıyırdı ki, Xaliqu necə istəyirdisə elə də idarə edə bilirdi. Lakin özünə hörmət etmirdi. Mən belə düşünürəm ki, insan hansı işin sahibi olursa olsun ilk öncə özünə hörmət qoymalıdır. Piri də isə nə özünə hörməti, nə həqiqi ailə sevgisini görürük çünki övladını düşünən bir insan bilməli idi ki, tutduğu işin axırı yoxdur. Xaliqu bilirdisə arvadını da onu da tikə-tikə doğradardı.

Nəticə

Quyu sözünün özündə simvolik, rəmzi bir mənə daşıyırdı. Əslində Minnət qarı deyildi o quyunun sahibi. Yazıçı öz mənəviyyatsızlığının quyusunda boğulan insanlardan, Xalıqların, Pirilərin quyusuna düşüb boğulan Umudlardan bəhs edir, XX əsrin ortaya çıxardığı kənd həqiqətlərini açıq -açkar ortaya qoyurdu. İsi Məlikzadə heç də özündən uydurmurdu Xalıqları o görürdü, yaşayırdı və ortya çıxarırdı. "Quyu" tam və mükəmməl olmaya bilər lakin real, inandırıcı, həqiqi boyalarla göstərilmişdir. Məcid dayı kimi saf və təmiz ruhlu həmçinin qazılan quyuların nə üçün qazıldığına yaxşı bilən insanları kəşf edirdi. Yüksələn bir barıdan söhbət gedir lakin bu barı həqiqi yox məcazi mənəli bir əhəmiyyət daşıyır ki, yüksələn barılar arxasında kiçilən mənəviyyatları görürük.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. İsi Məlikzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2015, 336 səh
2. Azərbaycan jurnalı www.azyb.net
3. "Ədalət" qəzeti -2013-10 oktyabr S.3
4. www.azkurs.org
5. www.kulis.lent.az

İSİ MƏLİKZADƏNİN “DƏDƏ PALID” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİ

İmamə İSMAYILOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
iismayilova@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə “Dədə palıd” əsərindəki obrazların təhlili, yaşayış tərzini, Dədə palıdın bir simvol kimi ifadəsi əsas götürülmüşdür. “Dədə palıd” yazıçının ən yaxşı əsərlərindən biridir. Bu əsər bizə o dövr Azərbaycan xalqının yaşadığı acı həyatın gerçəkliklərini çox gözəl göstərir. İsi Məlikzadə Azərbaycan bədii nəsrinin XX əsrdə yetirdiyi görkəmli söz ustalarından biridir. Bədii nəsrində ən doğru həqiqətləri sənət dililə ifadə edən, XX əsr Azərbaycan ziyalisinin, kəndlisinin obrazlarını yaradan ustad nasirdir. Onun yaradıcılıq ili cəmi 35 ili təşkil edir. “Dədə palıd”da, “Gümüşgöl əfsanəsi”ndə təsvir olunan qəhrəmanlar İsi Məlikzadənin mənəvi dünyasından güc almışlar.

Açar sözlər: İsi Məlikzadə, Dədə palıd, əxlaq və yaşayış tərzini

Burada ilk nəzərə çarpan obrazlardan biri, bəlkə də ən başlıcası Bağırdır. O, meşəni qoruyur, bostan əkir, hətta buna görə həmişə meşədə qalmağı seçir evinə isə yalnız qızı Nazlı qonaq gəldikdə gedərdi. Bağır bütün həyatını işinə sərf etmişdi. O, öz evini, ailəsini qoruya bilmir. Bağır hər şeyə rəğmən qızına ali təhsil verirdi. Qızı Nazlını ərköyün böyütmüşdü bəlkə, elə buna görə idi ki, Nazlı evləncəyini atasına ən son anda söylədi. Mən bu hərəkətinə görə Nazlıya haqq vermirəm. Atasına ola-ola ondan razılıq almağı vacib bilmir, amma biz yazıçının “Gümüşgöl əfsanəsi” povestində görürük ki, atasının onları atmasına baxmayaraq Bənövşə yenə də ilk öncə atasından razılıq almasını Orxana bildirir. Bu həqiqətən təqdirəlayiq bir hərəkətdir. Bu hərəkəti Bənövşənin ürəyinin nə qədər saf, təmiz olduğunu göstərir. Nazlı Müzəffərlə rahat, xoşbəxt yaşayacağını ümid edirdi, amma hər şey heç də onun istədiyi kimi olmadı. Kiçik bir evdə daha da uzun müddət yaşayamayacağını başa düşüb qızı Tünzaləni də götürüb atasının – Bağırın yanına qayıdır. Atasından evini satmasını istəyir. Bağır əvvəl buna etiraz etsə də sonra qızını, nəvəsini düşüncəvi evi satmağa qəlbən istəməsə də razılıq verməyə məcbur olur. Və qızına söyləyir ki, bundan sonra meşədə də qalar tək ailəsi xoşbəxt olsun. Bağır çox ağıllı, zəhmətkeş, saf bir insan idi, buna görə də o dövrdə Bağır kimilərə cəmiyyətdə yer yox idi. O öz həyatını ailəsi üçün, qızının xoşbəxtliyi üçün fəda etmiş bir valideyndir.

Nurcabbar da həmçinin öz həyatını nağıllar yazmağa həsr etmişdi. Bu nağılların məzmununu da məhz Dədə palıd haqqındadır. Sanki Nurcabbar Dədə palıdı öz hekayələrində bir mif kimi göstərirdi. Bu obraz kənddən heç nəyi vecinə almayan bir obraz kimi görünərsə də sonda hekayələrini Bağır üçün oxuyanda görürük ki, o heç də kənddən göründüyü kimi deyilmiş. O, Dədə palıdın budağının qurumasını hər kəsdən, hətta Bağırdan da tez görmüşdü. Nurcabbar öz faciəsini yaşayan bir insandır. Onun həyatı uğursuzluqlarla

yadda qalır, heç kəs ona qiymət vermir, hətta neçə ildir bir yerdə işlədiyi, hər gün bir-birinin üzünü görənlər Bağır da onun haqqında çox şeyi bilmirdi. . Hər gün Nurcabbarı kürün qırağında oturub onunla dərhləşən görərdi, amma bir dəfə də olsun Nurcabbarın nə dərdi olduğunu, kürlə nə danışdığını soruşmazdı. Nurcabbar təbiət aşıqı idi. Lakin təbiətə bu vurğunluğu təkcə heyranlıqla bağlamaq doğru olmazdı, burada həm də rəmzi – simvolik bir çalar var. Nurcabbar təbiətlə insanın harmoniyasının pozulduğunu, insanın təbiətə qəsd etdiyini böyük ürək ağrısı ilə dastana, nağıla çevirir. “Quruyacaq Dədə palıd, ayaq üstə can verəcək...” İsi Məlikzadənin bu povestində bir haray var – təsadüfi deyil ki, Dədə palıd mişarlananda Nurcabbar da meşəni, təbiəti tərk edir. Məncə, əsərin ən dinamik obrazı Piti Namazdır. O, çox qabiliyyətli birisidir. O dövrün qatı qayda-qanunlarına rəğmən öz iqtisadiyyatını qurmağı bacarmışdır, əlinə düşən fürsətlərdən yerli yerində və çox yaxşı istifadə etmişdir. Düzdü, Piti Namaz Bağırı qıcıqlandıran çox sözlər söyləmişdir, onun gülüşü Bağıra nə qədər kinayəli görünsə də, mən əsərdə elə görmədim. Hətta, deyə bilərəm ki, onun Bağırla söhbətləri əsərə bir canlılıq qatmışdır.

“Dədə palıd” İsi Məlikzadənin “sadələvh insan – qəddar dünya” əksliyi üzrə yazdığı sonuncu povest idi. Yazıcının sonuncu sadələvh qəhrəmanı Bağır kişi onun təbiətə sitayiş edən təzə qəhrəmanı Nurcabbarla əks qütblə dururlar və hətta Nurcabbar Bağır kişinin gözünü açmaq istəyir, onu nağıllarından birinə salır.

Nəticə:

Dədə palıd əsərin simvoludur. Bu simvol ağıllı xalqı təmsil edir, onlar yurd-yuvalarını qorumaqdan yorulmuş insanlardır. Dədə palıdın budaqları kimi. Povestdə çox mükəmməl şəkildə Dədə palıdın quruma səhnəsi təsvir olunub. Dədə palıd axırda özü bezir və qurumağa başlayır, sanki təbiət də onlara protest edir. Onun budaqlarının quruması bu insanları təmsil edir. Bəlkə də, həyatın göstərdiyi acımasızlıqlara dözə bilmədiyindən quruyur palıdın budaqları, sanki ev də öz – özüne satılır. Bağır da, Nurcabbar da öz – özüne təslim olur. Son məqamda əsərdə gələcəyə yönəlik incə bir mesaj var. dədə palıdın yerində restoran tikən, evini satıb vətəninə dəyişən adamlar, eyni zamanda gələcəyin qurucuları, arzularını reallaşdıran adamlardır. O gələcəkdə nə Bağıra yer var, nə də Nurcabbara. Nurcabbar və Bağır əllərindən gələnlər hər şeyi etdilər Dədə palıd qorumaq üçün, amma heç nə onun budaqlarının qurumasını dayandırmadı. İsi Məlikzadə cəmiyyət üzvlərinin mənəvi dünyasını, əxlaq və yaşayış tərzini necə varsa, eləcə də ək etdirirdi. Onun qəhrəmanları arasında sınıyan, lakin əyilməyən, insanlığını, mənəviyyatını saxlayanlar da var, başqalarının haqqını yeyib, vicdanı sızlamadan yaşayanlar da, cəmiyyətin eybəcərliyindən tənqə gələnlər də! Bu baxımdan yazıcının “Dədə palıd” əsəri xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Cəmiyyətimizin mənəvi saflığını qoruyan, onu öz kökləri üstündə gələcəyə aparmağa qadir olan palıdın əzəmətli himayədarları həmişə olub. Nə yazıq ki, bu himayədarların kölgəsində gəzib dolaşanlar əzəmətli palıdın budaqlarını əyir, qırır, qamətini eybəcər hala salırlar. Dədə palıd zaman-zaman aldığı zədələrdən yavaş-yavaş, içindən oyula-oyula məhv olur. Hər bir nağılında Dədə palıddan danışan Nurcabbarın ideyaları da bu budaqlar kimi quruyub getdi. Dədə palıd həm də şair Nurcabbarın yaratdığı mif idi, çünki o nağıllarını – yazılarını həmin palıddan ilham alıb yazmışdı, ona görə də palıd kəsən kimi o gedib öz əlyazmalarını yandırır. əgər dəyər yoxdursa, onun haqqında yazılanlar nə qədər inandırıcıdır və kimə lazımdır?!

Əsərdə belə bir məqam da vardır ki, bizim, əsərin qəhrəmanlarının sonrakı taleyi barədə heç bir xəbərimiz olmur. Onların sonrakı taleləri, hansı şəraitdə yaşayışlarına davam etdirdikləri barədə məlumatımız olmur. Bu da ona işarədir ki, bundan sonrakı həyatımızda da hələ belə obrazlara çox rast gələcəyik. Amma mənim üçün əsas olan tale Nurcabbar və Nazlının taleləridir. Görəsən, Nurcabbar Dədə palıdsız yenə də nağıllarını davam etdirəcəkmi? Nazlı atasının məcburiyyət qarşısında qalıb satdığı və bu pula aldığı yeni evində xoşbəxt yaşaya biləcəkmi?

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. İsi Məlikzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2015, 336 səh.
2. İsi Məlikzadə (1934-1995). Dilimiz və ədəbiyyatımız. <https://www.edebi.net/5004-isi-m-likzad-1934-1995>
3. Natiq Məmmədlinin “Dədə palıd” povesti haqqında müsahibəsi. www.kulis.lent.az
4. Qəsidi Hüseynova “Kövrək qanadlar”ın incəqəlbli müəllifi. Mədəniyyət qəzeti. www.medeniyet.az
5. Vaqif Yusifli “İsi Məlikzadənin yaratdığı söz dünyası”. www.anl.az/meqale/adalet/oktyabr

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ “HİDAYƏTÜL-İ XVAN” ƏSƏRİ

Çinarə RZAYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
cinarezayeva@yahoo.com.tr
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə XV əsrin ikinci yarısı, XVI əsrin əvvəllərində yaşayan görkəmli ziyalı Baba Nemətullah Naxçıvaninin Hidayətül-ixvan” əsəri təhlil edilmişdir. Sufilərin Kəlamçıları və fəlsəfəçilərin tənqidi və ya bacı-qardaşlarına töfsiyə xarakterində olan bu əsərdə alim bütün insanları düz yolla, yəni Allahın yolu ilə getməyə səsləmiş və bunun öz düşüncəsi ilə izahını verməyə çalışmış, dinin xeyrini, insanlar üçün onun dəyərini, ölümü, cənnət, cəhənnəmi, insanın nəfsini, insanın kamilliyini, ruhunu və s. xüsusiyyətlərini geniş izah etmiş, Qurani Kərimdən ayələr verərək fikrini elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Baba Nemətullah Naxçıvani, Qurani Kərim, “Hidayətül-ixvan”, din, nəsihət

Naxçıvanda anadan olan, XV əsrin ikinci yarısı, XVI əsrin əvvəllərində yaşayan Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsl adı Nemətullah ibin Mahmud Şeyx Əlvandır. Xalqı üçün daim xidmət göstərən Baba Nemətullah Naxçıvani çoxşaxəli və məhsuldar elmi fəaliyyəti ilə Şərqdə böyük nüfuz qazanmışdır. Görkəmli alimin yaradıcılığı ilk olaraq müqəddəs kitabımız - Qurani-Kərimin təfsiri ilə yaddaşlara həkk olunub. Üç cilddən ibarət olan “el-Fevatihul-İlahiyyə vəl-Məfatihul-Qeybiyyə” adlı bu kitab bütün islam aləmində özünəməxsusluğu ilə seçilir.

900 səhifədən ibarət olan I cildə 13 surənin, 776 səhifədən ibarət olan II cildə 20 surənin, 905 səhifədən ibarət III cildə isə 81 surənin təfsiri əhatəli şəkildə verilmişdir. Belə ki, alim burada hər bir surəyə girişlə başlamış, surənin ayələrini ayrı-ayrılıqda geniş təfsir etmiş və həmin surəni nəticə ilə bitirmişdir.

Alimin bu müqəddəs kitabın təfsirindən başqa digər dəyərli əsərindən biri də “Hidayətül-ixvan” əsəridir. “Hidayətül-ixvan”- Sufilərin Kəlamçıları və fəlsəfəçilərin tənqidi və ya bacı-qardaşlarına töfsiyə xarakterindədir. Alimin nəsihətamiz fikirləri və Qurani-Kərimin ayələrindən bir çoxu “Hidayətül-ixvan”- əsərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Ərəbcə yazılan, bir müqəddimə, on altı bölmə və nəticədən ibarət bu əsərdə bir çox mövzular incələnməmişdir. O bölmələrdən bir neçəsinin adına nəzər salaq: 1. Vacibül-vücut və onun bilinməsi və görülməsi barədə Sufilərin qüvvətləndirməsi, kəlamçı və fəlsəfəçilərin fikirlərinin tənqidi; 2. Adəm və Vücut ləfzinin təhlili; 3. Mərifət və Tövhid yolunda ariflərin hallarının təsdiq edilməsi və ağıl, möcüzə, kəramət və s. mövzularda kəlamçı və fəlsəfəçilərin görüşlərinin tənqidi; 4. Dinin surəti və həqiqəti; 5. Ruh; 6. İnsan qəlbinin qəribə halları; 7. Mərifət yolunda Alim və Cahilin bilinməsi; 8. Adəm və Varlığın tərifi, Mütləq Varlığın Kainattakı Təcəlliləri və bir-birmə bağlılıq mövzusunun tənqidi və s.

İslam dininə dəyər verən alim bu əsərdə müqəddəs dinimizi hər zaman yüksək tutmuş və bütün müsəlman bacı-qardaşlara bu yolun müsbət keyfiyyətlərini və nəticəsini geniş izah etmişdir.

Həmin əsərdə Ruh başlığı altında verilən hissədə alim insan ruhunun dəyərini, ona necə verilməsini açıqlamışdır. Həmin hissədə oxuyuruq: “Bacı-qardaşlar, əməllər niyyətə görədir. Niyyət qəlbin hərəkətidir. Qəlb ruhun mənzilidir. Ruh Rəhmanın nəfəslərindən meydana gələn üfləmə və Haqqın üfləməsindən qəlbə nazil olan Onun müqəddəs ruhundan ortaya çıxan bir parçadır” (4, s. 54).

Naxçıvani bu əsərində alim və cahili də bir birindən fərqləndirir. O, Qurani-Kərimin 15- ci Hicr surəsindən bir ayə verərək fikrini yekunlaşdırır. Naxçıvani alim və cahili fərqləndirərək deyir: “Qardaşlarım, alim və cahil olmaq üzrə insanlar iki qisimdirlər. Alim Allahdan ağılla örtülmüşdür. Ağıl varlığın pərdəsidir. Cahil də onun həvəsilə pərdələnmişdir”. Həvəs açıq bir dəlalətdir. Bu iki pərdə aradan qalxmadığı müddətcə mərifət və iman əhli kimi olması tez hasil olmaz” (4, s. 57). Sonda da Hicr surəsinin 99-cu “Və sənə kəsin ölüm gəlincəyə qədər Rəbbinə ibadət et!” ayəsini qeyd edərək fikrini tamamlayır. Qeyd edək ki, alim bu surənin təfsirini “el-Fevatihul-İlahiyyə vəl-Məfatihul-Qeybiyyə” əsərində daha geniş və aydın şəkildə belə açıqlamışdır: “Gözündən və özündən varlıq və mənlikdən ibarət pərdələr qalxıncaya, Rəbbinin həqiqətini anlamaq və Uca varlığını görmə mərtəbəsi sənə hasil olub gəlincəyə qədər və gələcəyi kəsin olan ölüm sənə gəlib Ona qovuşuncaya qədər qulluq et, Onu tanımaq üçün var-gücünlə çalışmağa davam et (2, s. 50)”. Bu isə o deməkdir ki, Baba Nemətullah hər bir şəxsi daima haqq yoluna yönəlməyə səsləyirdi.

Əsərdə “Axirət haqqındakı inanclar” başlığı altında verilən hissədə alim cənnət və cəhənnəmdən danışmış, Qurani - Kərimdən sitatlar gətirərək, onun izahını verərək fikrini əsaslandırılmışdır. Alimin burada cənnətin gözəl yer olduğunu qeyd etdiyini görürük. Naxçıvani burada yaxşı əməllərin yüksək

qiymətləndirilməsini ayrıca nəzərə çatdıraraq yazır: “Bu dünyada yaxşılıq, saleh əməl və razı olunan, öyünən əxlaqlı şəxs, Allah qatında olan mükəmməl mükafatları və yüksək cənnət dərəcələrini, Allah qatında bol savabı və özəlliklə Allah qatında olan razılığı tələbedir” (4, s. 74). Və burada Allahın gücünü, qüvvətini, hər şeyə qadir olmağını bir daha vurğulamış və Tövbə surəsindən bir ayəni verərək insanlara əsaslı şəkildə sübut etməyə çalışmışdır. “Allahın rizası hamınızdan böyükdür” (Tövbə 9/72).

Cəhənnəmi isə: “Pislik, pis əməl, çirkin hərəkət, əxlaq və davranışda həddini aşmış şəxslər, axirətdə cəhənnəmin aşağı çuxurları, əzab və yanan od çeşitləri, zincir və dəmir halqa zincirləri özəlliklə ilahi qəzəbi gərək görür” (4, s. 74). Və bu fikrini yenə müqəddəs kitabdan, Qurani -Kərimdən gətirdiyi ayələrlə əsaslandırır. “Allah onlara qəzəb etmiş, lənətləmiş və cəhənnəmi onlara hazırlamışdır. Orası nə pis yerdir” (Fəth, 48/6)” Baba Nemətulla bunları qeyd edir və sonra daha geniş açıqlayır. “Hər bir hərəkət özündən asılıdır. Ey mükəlləf, sənə verilən bu həyat imtahan yeridir. Bunu dərk edərək axirəti təsəvvür etməlisən” (4, s. 74). Gördüyünüz işin axirətdə qarşılığı tam veriləcək. Yaxşıya yaxşı, pisə pis.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərində maraqlı doğuran xüsusiyyətlərdən biri də alimin hər bir fikrini, demək olar ki, Qurani - Kərimdən nümunələr verərək əsaslandırmasıdır. Bu da alimin Qurani- Kərimi tam mənimsəməsindən, onu əzbər bilməsindən xəbər verir. Həm də kitaba verdiyi önəmin, və ona olan inamının göstəricisidir.

Baba Nemətullah Naxçıvani bu əsərində cənnət və cəhənnəmdən başqa ölümün mahiyyəti barədə də söz açmışdır. Alimə görə, insan hər an, hə zaman ölümü xatırlamalı və ona uyğun hərəkət etməlidir. Yəni sonu ölümlə bitən ömrü pak əməllərə sərf etməlidir. Nəfsinə sahib çıxmalı, pis əməllərdən, pis işlərdən uzaq olmalıdır. Alim bununla bağlı yazırdı: “Bacı - qardaşlarım, qul nəfsinə qulluq etməkdən, əsirlikdən və zülmət qaranlıqdan qurtulmadığı müddətdə, onlara iman nuru doğmaz və irfan mərtəbəsinə yüksələməz” (4, s. 77). İnsan nəfsinə qul olmaqdan azad olmağı isə B.Nemətullah belə şərh etmişdir: “Nəfsə qul olmaqdan qurtulmağın dərmanı dadlı və istəklili arzuların hamısından tez ölümü xatırlamaq və işlərin hamısında ölümü göz önünə gətirməkdir” (4, s. 78)

Əsərin sonunda yenə Naxçıvani hər kəsi öz vicdanına dönməyə, iman yoluna yönəlməyə çağırır. Çünki, əsl yol bu yoldur. “Ancaq hər bir yol sonludur. Allaha dönücdür. Son yer onadır. Allahdan başqa yönələcək hədəf yoxdur” (4, s. 86). Və yenə də alim Qurani-Kərimin 96-cı Alak surəsinin 8 - ci ayəsini qeyd edir. “Şübhəsiz dönüş Rəbbinədir”. Və görkəmli alim Baba Nemətullah Naxçıvani “el-Fevatihul-İlahiyə vəl-Məfatihul-Qeybiyyə” əsərində bu ayə haqqında ətraflı izah verir: “Axirətdə bilinən və xəbər verilən dönüş Ona (c.c) olacaq və ədalətinə görə hesaba çəkildikdən sonra sənə əlaqəli olan hər şeyin qarşılığını verəcək” (3, s. 831).

Təhlilini verdiyimiz “Hidayətül-ixvan” əsəri insan həyatını, yaşamını, istər bu dünyanı, istər axirəti vəsf edir. Müəllifin burada insanlara yaxşı mənada təsir edən dəyərli fikirləri yer almışdır. Bir növ bu əsər nəsihət xarakterlidir.

“Hidayətül-ixvan” əsərini təhlil etdikdə görürük ki, “türk-islam alimi və vəlisi, zamanındakı alim və vəlilərin ən fəzilətlilərindən” (8) biri olan Baba Nemətullah Naxçıvani bütün insanları düz yolla, yəni Allahın yolu ilə getməyə səsləmiş və bunun öz düşüncəsi ilə izahını verməyə çalışmış, dinin xeyrini, insanlar üçün onun dəyərini, ölümü, cənnət, cəhənnəmi, insanın nəfsini, insanın kamilliyini, ruhunu və s. xüsusiyyətlərini geniş izah etmiş, müqəddəs kitabdan ayələr verərək fikrini elmi cəhətdən əsaslandırmışdır. Bu da alimin dinə, tək olan Allaha və Qurani-Kərimə olan inancını, sevgisini bir daha sübut edir.

Qurani-Kərimi çox dərinləndirən, və onun yüksək dəyərləndirən Baba Nemətullah Naxçıvani yazılarının birində Qurani-Kərimin mükəmməl kitab olmasını belə vurğulayır: “O Qurani-Kərim elə bir kitabdır ki, onun nə əvvəlində, nə sonunda ona yalan dəyməz, dəyə bilməz. Heç bir şey və heç kəs onu hökümətsiz və müvəqqəti sayıbilməz. Allah Təalanın istəyini əks etdirən, bütün yaradılanlar içində Onun (c.c) xəlifəsi olaraq yaradılan insanı; tam olaraq izah edən, kamalı ilə dərk edib anlatan İlahi kitabdır” (1, s. 36).

Baba Nemətullah Naxçıvaninin “Hidayətül-ixvan” əsəri çox geniş və hərtərəfli tədqiqat tələb edir. Bu məqalədə biz əsərdə bir sıra səciyyəvi aspektlərə toxunmaqla və bir neçə bölmənin izahını verməklə kifayətləndik.

Ədəbiyyat

1. Əl - fəvatix - ul İlahiyə vəl - məfatix - ul ғaybiyyə, Nahçıvani təfsiri, III cildə, I cilt, 900 s.
2. Əl - fəvatix - ul İlahiyə vəl - məfatix - ul ғaybiyyə, Nahçıvani təfsiri, III cildə, II cilt, 776 s.
3. Əl - fəvatix - ul İlahiyə vəl - məfatix - ul ғaybiyyə, Nahçıvani təfsiri, III cildə, III cilt, 906 s.
4. Nimeətullah Nahçıvani, Hidayətül ihvan sufilərin kəlamçıları və fəlsəfeciləri eleştirisi, İstanbul, 2012, 98 s.
5. <http://naxcivanxeberleri.com/xeber/cemiyyet/tariximiz-kecmisimiz/2089-nuh-yurdu-naxchivan-deyishir-ve-inkishaf-edir.html>
6. <http://www.tefsir.gen.tr/img/KTA03-ibrahim-gorener.pdf>
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Din>
8. https://az.wikipedia.org/wiki/Nem%C9%99tullah_Nax%C3%A7%C4%B1vani

CƏFƏR CABBARLININ VƏ BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA
BABƏK HƏRƏKATININ BƏDİİ TƏQDİMƏTİ

Elza MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti, SABAH qrupları
mamedzadeh24@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Xalqımızın qəhrəmanlıq tarixində əvəzsiz yer tutan Xürrəmilər hərəkatı və onun görkəmli nümayəndəsi olan Babək ədəbiyyatımızda həmişə çox müraciət olunan mövzulardandır. Mövzunun tarixi Cəfər Cabbarlının "Od gəlini" faciəsindən başlayır. Əsərdə yadelli işğalçılara, ərəb istilasına qarşı aparılan mübarizə əsas yer tutur. Bəxtiyar Vahabzadənin "Dar ağacı" pyesində də Babək obrazı ustalıqla canlandırılmış, bədiiyin elmliklə, tarixiliklə qovuşduğu bir əsər yaratmışdır.

Açar sözlər: Babək, Elxan, Xürrəmilər, yadellilər, azadlıq

Tədqiqat metodu: Nəzəri tədqiqat metodları (Ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, qruplaşdırma, müqayisə etmə, təhlil etmə)

Ədəbiyyatda elə mövzular var ki, hər dəfə onlara müraciət olunanda yeni, daha müasir bir ədəbi nümunə yaranır və ya əksinə, heç nə dəyişmir, "köhnə" havalər təkrar olunur. Mən poeziyada, nəsrə və dramaturgiyada ənənəvi mövzular üzrə təsnifat aparmaq fikrində deyiləm. Yalnız bir mövzu üzərində dayanmaq və bu mövzuda qələmə alınan iki möhtəşəm dram əsəri barədə söz açmaq istəyirəm. Söhbət Azərbaycan tarixində nəhəng bir şəxsiyyət olan, misilsiz qəhrəmanlıq mücəssiməsi kimi anılan Babəkdən, daha doğrusu, onun haqqında yazılan əsərlərdən gedir. Təbii ki, ərəb tarixçilərinin özlərinin də etirafına görə Babək hərəkatı az qala xilafətin süqutuna aparıb çıxaracaqdı, heyif ki, bu böyük sərkərdə xəyanətin, satqınlığın qurbanı oldu. Özü də əsrlərdən bəri halal torpaqlarımıza göz dikən, türkə qənim kəsilən bir millətin şərəfsizi tərəfindən. Babək haqqında yenə ən doğrunu əsl həqiqəti Azərbaycan alimləri ortaya çıxardılar. Bədii əsərlərə gəldikdə isə Babək mövzusunda müraciət ədəbiyyatımızın bir neçə mərhələsi üçün səciyyəvidir və hər mərhələdə həmin mövzuda yazılan əsərlər eyni bədii səviyyədə deyil.

Milli teatrımızın nailiyyətlərinə əsaslanan, Azərbaycan dramaturgiyasının realist ənənələrini davam və inkişaf etdirən C.Cabbarlı bir dramaturq kimi ədəbiyyatımız tarixində yeni səhifə açmışdır. Onun dövrün mühüm ictimai məsələlərinə həsr olunan dram əsərləri böyük estetik-tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir və hər bir dövr üçün öz aktual mövqeyini qoruyub saxlayır.

C.Cabbarlı həmişə onu yalnız formaca deyil, məzmunca da milli ədəbiyyat yaratmaqda ittiham edənlərə cavab olaraq yazırdı: «Klassik ədəbiyyatın nümunələrini tənqidi nöqteyi-nəzərlə isifadə edərək, ədəbi keçmişdən ən yaxşı və ən qiymətli cəhətləri götürərək, mən səy edəcəyəm ki, «formaca milli» əsər yaradıım. Azərbaycan xalqının nəhəng mübarizəsinin qəhrəmanlığını əks etdirərək, mən geniş əməkçi kütlələrinə yaxın və tanış olan milli formalar axtarıram». Ancaq bütün səylərinə baxmayaraq, onun SSRİ dövründə yazdığı bir çox əsərlərində, o cümlədən «Od gəlini»ndə milli istiqlal, milli mədəniyyət, milli tarix daha çox özünü büruzə vermişdi. Pyesin əsas ideyası xalqın azadlığa olan həvəs və iradəsinin sarsılmazlığıdır. Əsərin əsas qəhrəmanı Elxan xalq iradəsini təmsil edir, onun simasında xalqın vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, yüksək mənəvi keyfiyyətləri ifadə olunur. Görkəmli tənqidçi Yaşar Qarayev bu əsəri "böyük problemlər faciəsi" adlandırmışdır. Cabbarlı Elxan (Babək) və Aqşın kimi iki qüvvətli xarakter yaratmış, ya azadlıq ya köləlik - hansı yolu seçməli- bu ideyanı bədii şəkildə reallaşdırmışdır.

Fikrimcə, müəllif «Od gəlini»ndə Ərəb Xilafətinə qarşı mübarizə aparın Elxanın təmsalında Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqlalını və Sovet Rusiyasına qarşı dirənişini ifadə etmək istəmişdir. Çünki Elxanın yalnız bir istəyi var - milli azadlıq. O, bu əsərində ərəblərin adı ilə əslində rusların işğalçılıq siyasətini və onların milli mədəniyyəti hansı şəkildə məhv etmələrini göstərmişdir. Cabbarlı əsərin qəhrəmanı Elxanın dilindən deyir: «Mən insanlığın ümumi və əbədi səadətini bu şəxsiyyət istibdadının məzarları üzərində tikmək istəyirəm, anlayırsanmı! Düşündüyüm vuruşda ilk düşmənim ərəb basqınçıları, ikinci düşmənim bəşəriyyəti salışdıran və gücsüzləri əzdirən dinlər, üçüncü düşmənim isə, köləlik törədən bütün indiki ictimai mühit və yaşayış quruluşudur ki, onun da başında sən və sənin kimi insan qəssabları dururlar. Başqa yol yoxdur. Mənim yolum sənə qarşıdır».

C.Cabbarlı çox məntiqli olaraq burada, azadlıq (Elxan) və köləlilik (Aqşın) tərəfdarı olan iki qardaşı bir-birinə qarşı qoyur. Elxan milli istiqlalı hər şeydən üstün tutduğu halda, onun qardaşı Aqşın onunla eyni fikirdə deyil. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətdə milli istiqlalçılardan və milli bolşeviklərin mövqeyini xatırladır. Cabbarlı Elxanın dilindən Aqşına deyir: «Dünya iki cəbhəyə ayrılmışdır. Bir tərəfdə

silahlı güclülər tərəfdə isə əliboş məzlumlar». Elxan istıqlalı təbliğ etdiyi halda, Aqşın isə ona qarşı çıxır. Bununla da, Cabbarlı göstərmək istəyir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin işğal olunmasında yad qüvvələrlə yanaşı, bəzi qanı qanımızdan olan soydaşlarımız da iştirak etmişlər.

Bu mənada, demək olar ki, Cabbarlının Elxan obrazı Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu və ilk dövlət başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin prototipidir. Çünki Rəsulzadə Azərbaycanın azadlığını irəli sürdüyü kimi, Elxan da eyni düşüncə ilə çıxış edir. Ancaq Elxanın şardaşı Aqşın isə Azərbaycanın xilasını başqa yerdə axtarır. Bunu nəticəsi olaraq Azərbaycan işğal altında qalır. Fikrimcə, «Od gəlini» əsəri ilə Cabbarlı dövründə baş verən hadisələri çox obyektiv şəkildə təsvir etmişdir. Yəni, həmin dövrdə də Azərbaycanın daxilində müxtəlif parçalanmalar, xarici meyillər var idi. C.Cabbarlı bunu üstüörtülü şəkildə canlandırmışdı.

Ədəbiyyatımızda tarixi qəhrəmanlıq janrına həmişə üstünlük verildiyi kimi o dövrdə də bir çox sənətkarlar istər nəzm, istər nəsr, istərsə də dram janrında bu mövzuya müraciət edirlər. Ənvər Məmmədخانlının «Babək» romanında da Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babək haqqında yazılmış bədii əsərlər içərisində öz orijinallığı və tarixi həqiqətə yaxınlığı ilə seçilir. Babək haqqında, onun qəhrəmanlığı, edamı, son nəfəsində də əqidəsindən dönməməyi barədə üç yüzdən çox şeir və bir neçə poema yazılmışdır. Rəsul Rzanın «Babək» poemasını, Əli Kərimin «Babəkin qolları» şeiri bu yazılanlar içində xüsusilə seçilir. Lakin tarixi həqiqətlər həmişə olduğu kimi əks olunmur. Çünki tarixçinin vəzifəsi dövrün ümumi-ictimai münasibətlərini əks etdirməkdirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını canlandırır. Hələ qədim dövrün yazıçısı Lukan demişdir: «Şeir və poetik əsərlərin vəzifəsi və qanunları başqadır, tarixinki isə bir başqa. Orada (şeyrdə) tam azadlıqdır və yeganə bir qanun vardır: şairin iradəsi. Çünki o, ilahi bir qüdrətə malikdir və ilham pərisinin hakimiyyətinə tabedir.»

Azərbaycan ədəbiyyatının, bütövlükdə XX əsr poetik fikrinin görkəmli nümayəndəsi, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin də yaradıcılığında Babək obrazının təqdimatına rast gəlirik. Şairin tarixi faciə janrında qələmə aldığı «Dar ağacı» pyesi də məzmunca çox maraqlı və ibrətamizdir. Xalq qəhrəmanı yadelli işğalçılara qarşı 20 illik mübarizə aparan Babəkin edam edilməsindən sonra Azərbaycanda cərəyan edən azadlıq mübarizəsi əsərin ana xəttini təşkil edir. Pyesin vaxtilə səhnəyə qoyulması məsələsi mübahisəli olsa da, bu əsər də B.Vahabzadənin tarixi mövzulu dramaturgiyasının uğurlu bir nümunəsidir.

«Dar ağacı»nda baş verən əsas konflikt iki qardaş arasında davam etdirilir. Bir xətt üzrə hadisələrin cərəyanı zahirən Azərbaycanla xilafətin, yadellilərin mübarizəsində öz əksini tapır. İslamın yaşıl bayrağı altında çıxış edən Aqşını doğma vətənin taleyi düşündürmür, onu yalnız ərəb xilafətinin göstərişləri, verdiyi əmrlər maraqlandırır. 816-cı ildən 836-cı ilə qədər ərəb xilafətinə qarşı döyüşən Elxan isə qardaşı Aqşının əksidir. Onun Azərbaycanın azadlığı uğrunda yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizə bütün əsər boyu davam edir. İki qardaş arasında baş verən hadisələr yalnız iki nəfərə aid deyil, iki ideya, məfkurə arasında gedən mübarizədir. Pyesin gedişatında biz Elxanın güclü iradəsi ilə üzleşirik. O doğma qardaşı Aqşının də qırılmaz inadını sındırır. Əsərdə vətənin, elini, obasını qiymətləndirməyən, onun qədrini bilməyən, yadelli işğalçı qəsbkarın bir «sağ ol»una görə vətəninə, elinə, ana yurduna, xalqına xor baxan Aqşının taleyi faciə ilə qurtarır. O, öz aldanışını hiss edir. Qardaşı Elxanın dedikləri yadına düşür və sonda salona etdiyi müraciətlə tamaşaçılardan ayrılır.

Y.Qarayev bununla əlaqədar yazırdı: «Aqşının müsibəti adi aldanışın, yaxud nəfisin insanı (sərkərdəni, hökmdarı) qəflətən düçar etdiyi şəxsi müsibət deyildir. Aqşının müsibətinin ictimai kökü sosial əsəbi xalqın taleyindən gəlib keçir, Vətənin, torpağın taleyində əks olunur. Yurdun tək-cə torpağı, sərvəti yox, namusu da talanır: Karvan-karvan el malı, dəstə-dəstə qız-gəlin Bağdada xilafət səltənətinə ruhani ataya kənz göndərilir».

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

- 1) Cəfər Cabbarlı-Əsərləri.(dörd cildə) II cild
- 2) Bəxtiyar Vahabzadə-Əsərləri (səkkiz cildə) Bakı, 2005, VIII cild
- 3) Azərbaycan tarixi (yeddi cildə), Bakı, 2007, II cild
- 4) Ziya Bünyadov – Azərbaycan VII – IX əsrlərdə, Bakı, 2007
- 5) www.anl.az
- 6) ek.anl.az

FUAD KÖPRÜLÜ TƏDQIQATLARINDA KLASSİK ƏDƏBİ
NÜMUNƏLƏRİN AŞIQ ŞEİRİNƏ TƏSİRİ

Famil MƏDƏTOV

Folklor İnstitutunun doktorantı
Madatovfamil@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu yazı Fuad Köprülünün klassik ədəbiyyatın aşiq şeirinə təsirinə dair araşdırmalarına həsr olunmuşdur. Klassik ədəbiyyat aşiq ədəbiyyatına təsiri ilk baxışdan nəzərə çarpmır. Lakin F.Köprülü gərgin axtarışlar nəticəsində bu qərara gəlmişdir ki, klassik ədəbiyyat aşiq ədəbiyyatına müəyyən qədər təsir etmişdir. Tədqiqatçı klassik ədəbiyyatın aşiq şeirini həm məzmun, həm forma, həm də vəzn baxımından zənginləşdirməsini elmi araşdırmalarında göstərmişdir.

F.Köprülü "Saz Şairləri" antologiyasında aşiq ədəbiyyatından topladığı şeir parçalarına klassik vəznə yazılmış nümunələri də daxil etmişdir. Bütün bunlar klassik ədəbiyyatın təsir miqyasını izləmək baxımından əhəmiyyətlidir.

F.Köprülü onu da xüsusi vurğulayır ki, aşiq ədəbiyyatına klassik ədəbiyyat nə qədər təsir etsə də, onun məzmununu və dərin ənənələrini kökündən dəyişdirə bilməmişdir. Bu isə aşiq şeirinin qədim köklərə və ənənələrə bağlı olmasından qaynaqlanır.

Açar sözlər: Fuad Köprülü, xalq şeiri, klassik ədəbiyyat, saz şairləri

THE IMPACT OF CLASSICAL LITERARY EXAMPLES TO ASHUG POEMS IN
FUAD KOPRULU'S INVESTIGATION

Summary: The article has been dedicated to the study of classical literature's impact to ashug poems. At first sight classical literature's impact to ashug poems has not yet seen. But as a result of insense research Fuad Koprulu dedicated that classical literature to some extent influenced to ashug poems. The researcher in his researches showed classical literature's enrichment ashug poetry in terms of form, content and rhythm.

Fuad Koprulu also included the examples written in classical rhythm to the poems of the poetess ashug literature collected from in `Ashug Poets` anthology. All these are important from the point of following classical literature's impact.

Fuad Koprulu specially emphasises that although how much literature influenced ashug literature but it could not change its content and deep traditions fundamentally. It is based on that ashug poems.

Key words: Fuad Koprulu, folk poetry, classical literature, saz poets.

ВЛИЯНИЕ КЛАССИЧЕСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ОБРАЗЦОВ НА АШЫГСКОЕ
СТИХОТВОРЕНИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ФУАДА КЕПРЮЛЮ

Эта статья посвящена исследованиям Фуада Кёпрюлю на тему влияние классической литературы на ашыгские стихотворения. С первого взгляда влияние классической литературы на ашыгскую литературу не совсем заметно. Но в результате интенсивных исследований Фуад Кёпрюлю пришёл к выводу, что классическая литература в определённой мере влияет на ашыгскую литературу. Исследователь в своих научно-исследовательских работах отметил, что классическая литература обогащает и содержание, и форму, а также ритм ашыгских стихов.

Фуад Кёпрюлю в антологию "Поэты саза" включил отрывки из стихов, написанные в классическом ритме, собранные из классической литературы.

Фуад Кёпрюлю также акцентирует на то, что сколько бы не влияла классическая литература на ашыгскую литературу, она основательно не смогла изменить содержание и углублённые традиции. Это исходит из того, что ашыгские стихотворения имеют свои древние корни и традиции.

Ключевые слова: Фуад Кёпрюлю, народное стихотворение, классическая литература, поэты саза

Ənənə və novatorluq ədəbiyyatşünaslığın ən əsas məsələlərindən biridir. Bunsuz əsl sənət əsərlərini ortaya qoymaq mümkün deyildir. Sözsüz ki, bu meyar aşiq ədəbiyyatından da yan keçə bilməz. Bu yazımızda isə biz yuxarıdakı məsələlərdən yox, ədəbiyyatımızda çox az təsadüf olunan klassik ədəbiyyatın aşiq şeirinə təsirindən bəhs etmək istəyirik. Bu məsələlər F.Köprülünün aşiq ədəbiyyatında klassik ədəbiyyat ünsürləri adlı yazısında öz əksini tapmışdır.

F.Köprülü aşiq ədəbiyyatında klassik ədəbiyyat ünsürlərindən danışarkən əvvəlcə dövrün ədəbi mənzərəsinə nəzər salaraq göstərir ki, XVI-XVII əsrlərə qədər aşiq ədəbiyyatı bütövlükdə xalq ədəbiyyatından təsirlənərək yeni yaradıcılıq ünsürləri ortaya qoyurdusa, XVII əsrdən başlayaraq bu təsir azaldı, klassik və təkkə ədəbiyyatı ünsürləri atmağa başladı. Nə idi bunun səbəbi? F. Köprülü bunun səbəbini həmin dövrdə klassik ədəbiyyatın yüksək dərəcədə inkişaf etməsində, İran ədəbiyyatına bərabər, hətta ondan üstün olmaq iddiasında olması və şüurlandığı dövrlə bağlayaraq yazır ki, artıq nəinki yüksək zümrəni təşkil edən təbəqə, eyni zamanda xalq kütlələri də bu irsə diqqət göstərirdi. Bundan əlavə, "Veysü Ramin", "Vərqa və Gülşah", "Leyli və Məcnun" və "Fərhad və Şirin" kimi klassik ədəbi nümunələrin ümumxalq düşüncəsinə daxil olması kimi amillərin, istər-istəməz aşiq şeirinə təsirsiz ötürməyəcəyini F. Köprülü vurğulayırdı (3, 187) Klassik ədəbiyyatın təsiri o dərəcədə genişmiqyaslı idi ki, o nəinki aşiq ədəbiyyatının formasına, eyni zamanda məzmununa da böyük təsir göstərmişdir. Bütün bunları araşdıran F. Köprülü həm də klassik ədəbiyyatda hakim olan ideoloji xəttin XVII-XX əsrlər ərzində getdikcə çoxaldığını, İslam tarixindən, İran mifologiyasından keçən ünsürlərin sıxlaşdığını xüsusi vurğulayırdı. (3,

189) Bütün bu hallar aşiq ədəbiyyatını rəngarəng motivlərlə, çoxçalarlı cəhətlərlə zənginləşdirsə də, bu onun təbii inkişaf dinamikasını müəyyən qədər ləngidirdi, ahəngdar ritmini zəiflədirdi. Necə olur ki, yarandığı ilk dövrlərdə milli və genetik əsaslara malik olan aşiq şeiri sonralar ictimai-siyasi və bir sıra amillərdən asılı olaraq öz ilkinliyini tamamilə qoruyub saxlaya bilmir, öz ənənələrindən kənara çıxır. Bu dövrün və mühitin təsirinə bağlı təbii bir proses idi. Ona görə ki, hər bir inkişafda olan sənət sahəsinin dəyişikliyə uğraması təəccüb doğurmamalıdır.

F.Köprülü aşiq yaradıcılığının böyük bir dövrünü izləmiş, klassik ədəbiyyatın aşiq şeir tərzindəki təsirlərinin hansı nəticələr verdiyini aşağıdakı sitatda ümumiləşdirərək yazmışdır: “Yalnız qısaca bu cəhəti qeyd edək ki, klassik ədəbiyyatdan aşiq ədəbiyyatına keçən ünsürlər bu yeni tərkibində zəif bir şəkildə almış və çoxaldıqca, əski xalq ədəbiyyatı ünsürlərini atmaq suretiylə onun təbiiliyini (spontanie), lirizmini, mücərrəd (conkret) təsvirlərini, bir kəlimə ilə canlı və orijinal tərəflərini gətikcə pozmuş, azaltmış, klassik şeirin konseptualizmini aşiq tərzinə də yeridərək onu da bəlli qalıplara və bəlli məfhumlara bağlı bəlli örnəklərin təqlidi ilə məşğul cansız bir sənət halına gətirmək suretiylə geriləməyə uğratmışdır”. (3, 191) Burada qənaətə gəlinmiş elmi nəticələr dövrün elm aləminə yeni bir abu-hava gətirdi. Tədqiqatçının bu nəticələrə gəlməsi uzunmüddətlik elmi araşdırmalardan sonra mümkün idi. Belə ki, həm klassik ədəbiyyatı, həm də xalq ədəbiyyatını istər nəzəri cəhətdən, istərsə də bədii materiala bələdlik baxımından mükəmməl bilmək lazım idi ki, sağlam elmi baxışlar ortaya qoymaq mümkün olsun. F.Köprülünün klassik ədəbiyyat antologiyası və aşiq ədəbiyyatına dair topluları onun bu proseslərin incə mahiyyətini ortaya qoymaq üçün yardımçısı oldu. Yeri gəlmişkən, onu da deyək ki, Köprülünün tərtib və təhlil etdiyi antologiyalar bugün tərtib edilmiş toplulardan qat-qat çətin ərsəyə gəlmişdir. Çünki həmin materialları toplamaq üçün F.Köprülü çoxsaylı mənbələrə, şəxsi arxivlərə, aşıqların şifahi söhbətlərinə əsaslanmış, sistemləşdirərək kitab halına salmışdır.

Aşiq ədəbiyyatında klassik əsərlərin həm formasından, həm məzmunundan yeri gəldikcə bizim ədəbiyyatda çoxsaylı nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Aşiq Ələsgərin qüdrətli sənətkar kimi yetişməsində yalnız folklor nümunələrinin yox, eyni zamanda klassik ədəbiyyatın da təsiri özünü göstərir. Və bu qarşılıqlı olaraq aşiq ədəbiyyatın daha dolğun və təsirli olmasına stimül verir. Görkəmli aşiq fəxriyyə təsiri bağışlayan tənislərindən birində belə yazır:

Yox sazımın nə pərdəsi, nə simi,
Onu çalib kim tərpedir nəsimi
Nizami, Füzuli, Hafız, Nəsimi
Onlar da yazdığı ayə məndədir (1, 234)

“Koroğlu” dastanında da klassik ədəbiyyatın təsiri özünü göstərir:

Bir qul itirmişəm Ərəbistanda
Arayın, axtarın, tapın gətirin
Əgər girmiş olsa dəlikli daşa
Aparın Fərhadı çapın gətirin (5, 233)

Türk xalqları folkloruna ümumi nəzər yetirdikdə açıq şəkildə görürük ki, klassik janrlara aşıqların müraciəti olduqca azdı. Aşiq şeirində bizim rast gəldiyimiz müxəmməslər isə klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq heca vəznində yazılır. Ancaq buna baxmayaraq türk aşiq ədəbiyyatının böyük bir dövrünü toplayaraq tədqiq edən F.Köprülü əruz vəznində yazılmış aşiq şeirlərinə rast gəlmiş və bunlara öz münasibətini bildirmişdir. O, yazırdı ki, saz şairlərinə ən güclü təsir edən şairlərdən biri Məhəmməd Füzulidir. Füzuli yaradıcılığının aşiq ədəbiyyatına forma və məzmun cəhətdən etdiyi təsir aydın şəkildə görünürdü. O, bütün bunları müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı Füzuli təsirinin Aşiq Dərtli yaradıcılığında izlərini göstərmək üçün maraqlı müqayisələr aparmışdır:

Nale vü zarım ile halka haram oldu yuhu
Kara bahtım yuhudan olmadı bidar henüz (Füzuli)

Feryadımdan halk-ı cihan uyandı

Dide-i ikbalim niçin uyanmaz (Dərtli) (4, 688)

Dərtlinin bu şeirində Füzulinin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Oxucular üçün maraqlı olan bir cəhət budur ki, Aşiq Dərtli həm klassik ədəbiyyatın obazlar sistemində müraciət etmiş, həm də həmin ədəbi janrları aşiq ədəbiyyatına gətirmişdir. Bu cəhətdən F.Köprülünün “Saz şairləri” kitabına daxil etdiyi Dərtlinin aşağıdakı beyti xarakterikdir:

Biri Şirin, biri Leyla bu iki pakizeler
Kuhkenle Mecnunu dağdan dağa attılar (4, 725)

F.Köprülü Aşiq Dərtlinin klassik üslubda yazdığı şeirlərlə müqayisədə onun xalq şeiri tərzində yazdığı poetik əsərlərinin daha qüvvətli və səmimi alındığını, burada təbii bir lirizmin müşahidə olunduğunu, üslubunun təmiz və ahəngdar səsləndiyini göstərir. Onun Aşiq Dərtli yaradıcılığına dair bu fikirlərini həmin dövrdə və ondan əvvəl yaşamış saz şairlərinin ədəbi mövqeyinə də aid etmək olar. Bu da onunla bağlı idi ki, xalq şeiri üslubunda və aşiq tərzində yazılan şeirlərdə klassik ədəbiyyatın təsiri istənilən səviyyədə yayılmamış, ənənəvi xarakter almamışdı.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Aşiq Ələsgər. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 401 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı, Elm, 2004, 559 s.
3. Fuad Köprülü M. Edebiyat araşdırmaları I cild. İstanbul, Ötügen nəşriyyat, 1989, 470 s.
4. Fuad Köprülü M. Saz şairləri. Ankara, Akçağ, 2004, 726.
5. "Koroğlu" dastanı. Bakı, Lider nəşriyyat, 2005, 549 s.

REPRESSİYANIN GENEZİSİ VƏ BAŞVERMƏ SƏBƏBLƏRİ

Mehman HƏSƏN

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi, böyük elmi işçi
mehman.hesen@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Araşdırmada 1930-cu illərdə SSRİ-nin mərkəzindən ən ucqar sərhədlərinə qədər geniş coğrafiyada qətləmlərə, sürgünlərə, həbslərə səbəb olan repressiyanın mahiyyəti tədqiqatə cəlb edilmişdir. Repressiya hərəkatı imperiyanın mahiyyətindən doğmuş, onun rəhbəri Stalinin şəxsi dünyagörüşünün məhsulu kimi yerli xalqları simasızlaşdırmaq, manqurtlaşdırmaq məqsədilə bilərəkdən törədilmişdir. Məruzədə sovet imperiyasının sələflərinin məqsədləri, repressiyaya qədərki yol öyrənilmişdir.

Açar sözlər: repressiya, imperiya, ideologiya, manqurtlaşma

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Qafqazı və Orta Asiyayı işğal etməyə başlayan Çar Rusiyası imperiyanın prinsiplərinə uyğun olaraq zəbt etdiyi torpaqlarda müstəmləkəçi siyasət yürütmüşdür. Təbii ki, onların əsas məqsədi asan idarə olunan rəiyyət formalaşdırmaqdan ibarət idi. Yerli əhəlinin təhsil alması ilə bağlı məsələdə Çar rəhbərliyinə təqdim olunan proqramlarda əsas iki xətt mövcud idi. Çar düşüncülərinin bir qismi belə fikirləşirdilər ki, yerli xalqlara təhsil verməyə gərək yoxdur. Savadsız xalqı daha asan idarə etmək olar. İkinci qisim isə məhdud şəkildə savadlanmanın tərəfdarı idilər. Türküstan general qubernatoru Kuropatkin rəhbərliyə məktublarının birində yazırdı: "Biz yerli xalqı, tərəqqidə, məktəbdə rus həyatından 50 il geridə tutduq" (1, s.49). Kuropatkinin bu fikri Çar imperiyasının yerli xalqlara qarşı yürüdülmən geriçi imperiya siyasətinin mahiyyətini açıqlamış olur. Eyni fikri başqa bir imperiya rəhbərlərindən biri M.Muropiyev tərəfindən belə ifadə olunmuşdur: "Müsəlmanların təhsilində əsas məqsəd onları ruslaşdırmaqdır... İkinci prinsip isə İslamı pozmaqdır" (2, s.171).

Çar rəhbərliyinin yerli xalqlara qarşı ideoloji planları heç də öz düşüncüləri kimi nəticə vermədi. Mirzə Fətəli Axundzadənin, Çokan Vəlixanovun çiyinlərinə çar paqonlarını taxmaqla istədikləri idarəetmə modeli qurmağa çalışan imperiya rəhbərliyi tam əksini gördü. Məhz əsası Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən qoyulan milli maarifçilik, çağdaşlıq hərəkatı sonradan Azərbaycanın və digər Orta Asiya türk xalqlarının həyatında mühüm başlanğıc oldu. Türk xalqlarının böyük maarifçi ziyalı nəsli yetişdi. İmperiyanın "parçala, hökm sür" ideologiyasına qarşı İsmayıl bəy Qaspiralı "Dildə, fikirdə və işdə birlik" tezisini irəli sürdü. XIX əsrin 80-ci illərində Tatarıstanda "Tərcüman" qəzeti və "üsuli-cədid" məktəbləri ilə Qaspiralı əslində rus başbələnələrinə alternativ proyekt ortaya qoymağa bacardı.

Maarifçilik sahəsində ən böyük işi sözsüz ki, mətbuat gördü. "Əkinçi", "Tərcüman"la başlayan milli mətbuat "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat", "Türküstan" ilə inkişaf etdi. Dövrün ziyalıları əvvəlcə mədəni muxtariyyət sonra ərazi muxtariyyəti və nəhayət çağdaş dünya modelində müstəqil dövlətin qurulması fikrini irəli sürdülər və bu fikri uğurlar gerçəkləşdirməyi bacardılar.

Çar Rusiyası türk xalqlarının ideya və fikirlərinə nifrətlə yanaşır və mümkün qədər hərəkatı boğmağa çalışırdı. Həbslər, sürgünlər, qətlər milli müqaviməti nəinki zəiflətdi, əksinə daha da gücləndirdi.

İmperiyanın çöküşü labüd idi və belə olan ortaya bir sıra qüvvələr çıxdı. Bu mübarizədə bolşeviklərin qalib gəlməsi və elə ilk başlanğıcda Çar II Nikolayın ailə üzvlərinin qətlə gələcək qəddarlıqlarından xəbər

verirdi. Yerli türk xalqları bolşeviklərin əsas məramının fərfinə idilər. Görkəmli özbək sənətkarı Əbdürrauf Fitrət bolşeviklərin qalib gəlməsi bağlı məqaləsində yazırdı: “Yeni bəla gəldi, bolşevik bəlası”(1, s.42).

Bolşeviklər yerli xalqların müstəqillik fikrinə heç bir vəchlə qəbul etmirdilər. Terror hesabına olsa da Qafqazda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətini, Orta Asiyada müstəqilləşən quruluşları işğal yolu ilə məhv etdilər. 20-ci illərdə müstəqil dövlət uğurunda mübarizə aparanlara qarşı sürgün, həbs və qətlərə başlandı. 30-cu illərdə isə ictimai-siyasi və ədəbi həyatın bütün sferalarını əhatə edən təzyiqlər vüsət aldı. Bu prosesin zirvə nöqtəsini 1937-1938-ci illər repressiya təşkil etmişdir.

Sovet imperiyasının 1937-38-ci illərdə törətdiyi repressiya quruluşun mahiyyətindəki qəddarlığın ifadəsi idi. İkinci Dünya Müharibəsi ərəfəsində qəsdən, imperiyanın dayaqlarını qorxu yaratmaq yolu ilə möhkəmləndirməyə hədəflənən dalğa, irq və din fərqi qoymadan ölkə boyu tüğyan etmişdir. Yerli rusların bu dalğanın qurbanı olması sırf ideoloji xarakter daşıyırdısa, türk xalqları üçün ideoloji müstəvi ilə yanaşı, həm də milli mahiyyət kəsb etmişdir. Məsələn, Çingiz Aytmatovun atası Torequl Moskvada Qızıl Professorluq İnstitutunda oxuyan bolşevik idi. Onun repressiya qurbanı olmasının hər hansı ideoloji səbəbi ola bilməzdi. Qanlı dalğa ilə xalqların düşünən beyinlərini aradan götürməklə intellektual bazanı zəiflətməyə, müstəmləkəçi imperialist mövqelərini bölgələrdə gücləndirməyə çalışılırdı. İmperiya rəhbərliyi müdhiş terrorla müstəmləkəçiliyi gücləndirmək məqsədi güdüdü. “Çingiz xanın ağ buludu” əsərində müstəntiq Tansıkbayov dövrün real mənzərəsini, qəddarlığın yaratdığı vahiməli süni mühiti olduğu kimi təsvir edir. “...ana dilindən imtina etməyə qədər hər cür milli dəyərləri nümayişkarana şəkildə danırdılar. Əgər biri hər addımbaşı Lenin dilində danışırdı, Lenin dilində düşündüyünü təkrarlayırsa, gəl beləsinə iliş görüm necə ilişirsən...” (3, s.302).

Repressiya bütün mahiyyəti ilə ilk növbədə yerli xalqların milli özünəməxsusluğunu məhv edərək sovetizmin (bolşevizmin) dayaqlarını möhkəmləndirməyə və Çingiz Aytmatovun vurğuladığı kimi manqurt nəsil formalaşdırmaq məqsədilə bilərəkdən törədilmişdi. Çar Rusiyasının müxtəlif layihələr, həbslər və sürgünlərlə qarşısını almağa çalışdığı milli düşüncəni bolşeviklər fiziki terrorla məhv etməyə cəhd göstərdi. “30-cu illərin anoloqu olmayan repressiya kabusu tək cə istedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdiyi sənətindən ayırmadı (bu maddi, statistiklərin hesablayacağı itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışına alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyata, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu”(4).

Heç şübhəsiz ki, bu cür davranış ötən əsrin ən böyük imperiyasının rəhbəri Stalinin anatomiyasından doğurdu. Stalin hələ ötən əsrin əvvəllərində, bolşevik-mənşevik mübarizəsi gedərkən şəxsi fikir və düşüncələrində, proqramında kütləvi terrorun vacibliyini vurğulayırdı. Stalinlə bir müddət təmasda olmuş Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə imperiya rəhbərinin xarakterini Stalinin ölümündən sonra qələmə aldığı “Stalinlə ixtilal xatirələri” adlı silsilə məqalələrində onun anatomiyasından doğan və kütləvi terrora dəstəkləməsi barədə yazmışdır. Belə ki, xatirələrin “Müdhiş İvan bir idealdır” hissəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakı-Moskva qatarında Stalinlə ikili söhbətlərində kütləvi terror məsələsində həmsöhbətinin dedikərini belə xatırlayır: “- Yox, - dedi, yanılırsınız, terrorun, hələ kütləvi terrorun tarixdəki rolu mühümdür. Biz bolşeviklər, təbii ki, şəxsi terroru qəbul etmirik. Bunun faydası yoxdur. Bu, esərlərin sistemidir. Fəqət kütləvi terror başqa, onu qəbul və tətbiq edəcəyik. Bunun faydası isə şübhəsizdir” (5, s.62).

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri olan, ictimai-siyasi xadim, yazıçı-publisist, tərcüməçi, nəşir Ceyhun Hacıbəyli özünün “SSRİ-də ziyalılar” məqaləsində imperiyanın qurulmasından etibarən əsas qayəsini, repressiyaya qədər keçilən yolu bütün mahiyyəti ilə təsvir etmişdir. Məqsəd insanların fərdi, özünəməxsusluqlarını sıradan çıxarmaqla müəyyən etdikləri qəlibə uyğun vətəndaş formaşaldırmaqdan ibarət idi. Yerli xalqların intellektual bazasını məhv etməklə onları köləyə çevirmək repressiyanın əsas səbəbi olmuşdur.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI

1. Fatma Açıq. Özbək türk şairi, yazarı, dil bilimcisi və düşünürü Abdurauuf Fitrət. // Kök dergisi, sayı: 4, 2002, s. 40-52
2. Alimova D. Mustabid Tüzimnin Özbəkistan Milli Baylıqlarını Talaş Siyasəti: Tarix şahidliyi və sabakları. Toşkent: Şark, 2000, 254 s.
3. Aytmatov Çingiz. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapaşoğlu, 2004, 448 s.
4. Əhmədov Bədirxan. Ədəbiyyat və repressiya.
5. <http://www.azyb.az/index.php/criticism/post/18>
6. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Bir türk milliyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 103 s.

TƏSƏVVÜFDƏ İLKİN VƏTƏN ANLAYIŞI

Nərminə Azad qızı FAZİLOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya fakültəsi, III kurs
narmina.fazilova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İlkin vətən anlayışı təsəvvüfdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ruhun əslindən ayrılıb hadisat aləminə düşməsindən bəhs olunur. Hər kəs, bir gün öz əslinə qovuşacaqdır. İlkin vətən anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məqalədə ruhun vətəndən ayrılıb nasut aləminə düşməsi, sonra yenidən həqqi-mütləqə qovuşmasının cəhətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: təsəvvüf, ilkin vətən, ney, ruh, eşq.

Giriş. Vətən anlayışı, bizim üçün əsrlərdən bəridir ki, müqəddəs sayılmaqdadır. Yer üzündə elə bir kəs yoxdur ki, vətəni olmamış olsun. İnsanın doğulub-boya başa çatdığı və ya məskən saldığı yerdir vətən. Onun torpağı, suyu, havası hər bir adəm övladı üçün doğma, əvəzolunmazdır. Ali eşqdır vətən eşqi. Bu eşqin aliliyi, qəlbəki hərərəti, yüzillərdir, insanları onun yolunda calarından keçməyə də vadar etmişdir.

Tədqiqat metodu: Əsrlər təhlil edilərək qənaətlər əldə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin müzakirəsi. Vətən sözü, ərəb mənşəli olub, bizə məlum anlamları ifadə etməkdədir. Araşdırarkən, aydın oldu ki, bu sözün işləndiyi bizə məlum ilk mənbə XIV əsr Azərbaycan şairi Mustafa Zəririn “Qisseyi-Yusif” (və ya “Yusif və Züleyxa”) poemasıdır. Bunu, aşağıdakı beytdə görə bilirik:

...Anın üçün eyelədim ənbar bən kim,
Zəvaidə ola xəlqə dər vətən.

Təsəvvüfdə vətən anlayışının özünəməxsus yeri vardır ki, bu, diqqətimizi cəlb edir. İnsanın cisimdən və ruhdan ibarət olduğu, bizə məlumdur. İnsan ruhunun da ilkin vətəni mövcuddur ki, təsəvvüfə baş vuranda ruhumuzun vətəni ilə qarşılaşırıq. Təsəvvüfdə ilkin vətən deyəndə ilk xatırlanan, Füzulinin “Pənbeyi-dağı-cünün içrə nihandır bədənim” mətəli qəzəli olur. Həmin qəzəlin sonuncu beytinə nəzər salaq:

Edəməm tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim.

Burada işlənən vətən sözlərinə tədqiqatçıların yanaşması müxtəlifdir. Belə ki, Ramiz Fəsehin şərhinə görə, uşaq ana bətnində üç mərhələdən keçir. Onun bu dünyaya gəlməsi, dördüncü vətəndir. Biz, Ramiz Fəsehin fikri ilə razılaşa bilmirik. Çünki ana bətni özü bir vətəndir. Əli Nihad Tərlan isə belə şərh edir ki, burada ana bətni birinci, dünya ikinci, məzar evi üçüncü, ruhun yüksəldiyi cəbərut aləmi isə dördüncü vətən kimi verilmişdir. Azərbaycan tədqiqatçılarının əksəriyyəti, eləcə də biz bu fikirdəyik ki, Füzuli vətən deyəndə ələst aləminə işarə edir. Yəni ilkin vətən birdir. Bu səbəbə, həmin beytdəki vətən, təkrir kimi qəbul olunmalıdır.

Təsəvvüfə görə, ruhlar yer üzünə enmədən öncə, Allahın hüzurunda- bəzmi-ələstdə olurlar. Onlar burada eşq bədəsi içdikdən sonra nasut aləminə enirlər. Bu bədənin nəticəsi olaraq, aşiq ruhlar əzab çəkir, yenidən ilahi aləmə qayıtmaq istəyirlər. “Təsəvvüf ədəbiyyatında bədə, mürşidlərin taliblərə təqdim etdiyi eşqdır. Allah sevgisi, mərifət və həqiqətin özünü, qədər, mərifət və həqiqəti daşıyan qabı, saqi mürşidi, meyxanə dərğahı, sərxoşluq isə eşq və vəcd halını ifadə edir” (1, 171).

Qurani-Kərimdə bu haqda Əraf surəsinin 172-173-cü ayələrində danışılır. Buna, elə ələst rəvayəti deyilir. Eşq bədəsini nuş edən ruhlara Allah-Təala müraciət edərək deyir: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” Sufilər bu rəvayətdən bir qədər başqa məzmununda istifadə etmişlər. Allahın sualına ruhlar cavab verir ki, bəli, Rəbbimizsən. Bununla, onlar Allaha sevgilərini göstərmiş olurlar. Sonra onlar yer üzünə endirilir ki, Allaha olan sevgiləri sınaqdan keçirilsin.

Bəqərə surəsinin 156-cı ayəsində də ilkin vətənə işarə olunur:

“İnna lillahi və inna iləyhi raciun”

(Səbrlilər) o kəslərdir ki, onlara bir müsibət üz verdikdə deyirlər: “Biz hamımız Allahımıq və Ona doğru qayıdacağıq”. Səbrlilər sıxıntı anında yalnız və yalnız Allaha pənah aparırlar.

Füzulinin yuxarıda misal gətirmiş olduğumuz qəzəlinin ikinci beytində oxuyuruq:

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyeləyəlmiş, ol nə sənindir, nə mənəm.

Burada şair, qəlbinə müraciət edib deyir ki, can bizim deyil, Allahındır. Ona görə, mübahisə etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki verən də odur, alan da.

“Ağıl da, ürək də Tanrı tərəfindən insana bağışlanan bir feyzdir. O, bu fəzilətin köməyi ilə özünü və haqqı tanıyır. Deməli, bu sevgi əzəldən-kainat və insan yaranmazdan qabaq Allah tərəfindən ruhlara aləminəbağışlanmış, sonra ruh ilə insana verilir və ölümdən sonra yenə də öz əslinə qayıdır” (2, 43).

Təsəvvüfdə əsas məram həqqi-mütləqə qovuşmaq, əslinə geri dönmək olduğundan, bu mövzuya, yəni ilkin vətən mözvusuna həm bədi, həm elmi ədəbiyyatda geniş yer verilmişdir. Bədi ədəbiyyatda böyük sufi mütəfəkkiri, Mövləviyyə təriqətinin əsasını qoyan Mövlanə Cəlaləddin Ruminin “Məsnəvi”si və Füzulinin “Həft cam” poeması bu məqamın ifadəsi baxımından səciyyəvidir. Bu əsərlərin qarşılıqlı şəkildə müqayisəsi aparıla bilər. Öncəliklə, hər iki əsər, neyin söhbəti ilə başlayır. “Məsnəvi”də Rumi ilk olaraq, “Dinlə!” deyir, bu neyin şikayətini, ayrılıqlardan bəhs edişini. Sonra ney öz hekayəsini nəql edərək deyir ki, mənə qamışlıqdan kəsdiqlərindən bəri fəryadıyla hər kəs göz yaş tökdü. Dərdimi anlatmaq üçün parça-parça olmuş sinə istəyirəm... Ney o səbəbə dərdlidir, ağlayır, yanıqlı səslənir ki, özünün dediyi kimi, əslindən-vətənindən ayrılıb və təkrar qovuşmaq anını gözləyir.

“Ruminin eşq və mərifət dünyası ney rəmzində xülasə olunur. Ney öz əslindən ayrı düşmüş aşiq kimi nalə edir, onun içərisi masivadan paklanır və eşq havası ilə doludur, bu isə mərifət nurudur.” (2,157). Füzulinin əsərində qəhrəman neyə sual verir ki, sənənin rəngin niyə sarıdır? Neyin cavabından aydın olur ki, əslindən ayrıldığı üçün dərd çəkir, rəngi də saralıb, qovuşmaq həsrətindədir. O, gileylənir ki:

Neyçin saralıb mən bu işin dərdü-qəmindən,
Dünyaya gəlirkən nə gətirmişdim özüm mən?

Ümumən, təsəvvüfdə ney, insanı, onun ruhunun çırpınıqlarını, əzablarını simvolizə etməkdədir. Ney, göylərə can atan insan ruhunun səsidir. Bir musiqi aləti kimi neyin səsi, insanı istər-istəməz qəmləndirir, qəlbinə, ruhuna sirayət edir.

Füzulinin bir qəzəlindən aşağıdakı beytə nəzər salaq:
Naləndir ney kimi avazeyi-eşqim bülənd,
Nalə tərkən qılmazam neytək kəsilsəm bəndübənd.

Qeyd edək ki, bu qəzəl, dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasında Əsgər bəyin ariyasıdır.

İlkin vətəndən ayrı düşmək məsələsinə, Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində, Adəmlə bağlı olan hissədə də rast gəlirik. Adəmlə Həvvə cənnətdədir. Adəm, burada Həvvanın vüsalına yetə bilməyəcəyini bildiyindən, eşq ağacına tamah salır və möhnət, qəm evi olan dünyaya endirilir. Burada, buğda ağacı yerinə eşq ağacının verilməsi, sənətkarın təxəyyülünün məhsuludur. Adəm tutduğu işdən peşman olur. Cəbrayıl əleyhissəlam Allahdan rica edir ki, onu əvəf etsin. Allah isə sonradan, üç səbəbə görə Adəmi əvəf edir: 1.həya, 2.tövbə, 3.göz yaş. Əsərdə Adəmin çox həyalı olduğundan utanc duyması, neçə illər ərzində başını qaldırıb ətrafına baxmaması təsvir olunur. Adəmin tövbəsi də əsl tövbə idi. O, həm də elə çox göz yaş axıtmışdı ki, gözlərinin altında çuxurlar yaranmışdı. Quşlar o çuxurlardan su içib nə şirindir deyirdilər. Öz bəndələrindən böyük mərhəmətini heç zaman əsirgəməyən Allah, Adəmi də beləcə bağışlayır.

Buna bənzər nümunə, Hüseyn Cavidin “Hübuti-Adəm” şeiridir. Şeirdə cənnətdən, ilkin vətəndən qovulan Adəmin halı təsvir olunur. Belə ki, onun bənizi saralmışdır, möhnət içindədir. Şair demək istəyir ki, Adəm ilkin vətəndən ayrı düşmüşdür.

Sufilər Allaha qovuşmağın yolunu eşqdə gördüklərindən, əqlə deyil, qəlbə üstünlük vermişlər. Bu səbəbə, zahidin ibadəti tənqid olunmuşdur. Sufilər deyirdilər ki, əql (məntiq) yolu ilə mütləq həqiqətə qovuşmaq qeyri-mümkündür. “Təsəvvüf yolçusuna görə, insan nə qədər mərifət (bilik) elmi ilə məşğul olsa belə, əsl həqiqəti dərk edə bilməz. Ancaq duyğuların (hissi qavrayış) köməyi ilə həqiqəti qavramaq olar.” (4, 68). Saib Təbrizinin qəzəllərindən birinə nəzər salaq:

Bizim ki, özgülərə bənzəməz ibadətimiz,
Ürəkdə gizli qalar əhdimiz, şəriətimiz.
Yəqin budur səbəbi məqsədə yetişmir əlim,
Könüldən olduq uzaq, hasil olmaz hacətimiz.
Şair, Allaha qovuşa bilmədiyindən, halını qəmli qönçəyə bənzədir:
Gülün vüsalına şəbnəm kimi qovuşmamışıq,
O qəmli qönçəyə bənzər bizim bu halətimiz.

Bir başqa qəzəldə, şair yolun uzunluğundan şikayət edir, saqiyyə (mürşidinə) müraciətlə deyir ki:
Saqi, gəl saxsı qədəhlə qəmimi yüngül elə,

Həvəsim yoxdur qalım dünyada bir zərrə belə.
Mən bu sonsuz çölü gəzməklə nəfəsdən düşdüm,
Tut əlimdən axı var mənzilimə çox yol ələ.

Klassik ədəbiyyatın tanınmış simalarından olan Şeyx Qalibin “Hüsn və Eşq” məsnəvisi salikin məşəqqətli yolunu, mütləq gözəlliyə qovuşmaq istəyini özündə əks etdirir. Burada Hüsn və Eşq bir-birlərini sevirlər. Onlar ayrı qəbilələrin övladlarıdır. Eşq Hüsnə qovuşmaq üçün çox çətinliklərdən keçməli olur. Yeri gəldikcə, ona Süxən yardımçı olur, yoluna çıxan maneələri birgə dəf edirlər. Burada Süxən, yol göstərən, yəni mürşidi təmsil edir. Əsərin sonunda aydın olur ki, Eşq Hüsn, Hüsn Eşqdır. “Hüsn və Eşq”, bir çox cəhətlərindən dolayı, bizə Füzulinin “Səhhət və Mərz”ini xatırladır.

Əmani yaradıcılığından gətirdiyimiz aşağıdakı örnəkdə də insan ruhunun ilkin vətənə, ana dərğahına, ələstə doğru can atmasına işarə olunmuşdur:

Tufi-kuyinə irməyə könül daim niyaz eylər,
Məhəbbət gülün dərməyə can bülbülü pərvaz eylər.

Eləcə də Saib Təbrizinin yaradıcılığında insan ruhunun öz əslindən ayrı düşüb qəm-kədər çəkməsi sıx işlənmiş mövzudur. Onun hikmətlərindən birində deyilir, ah, o günlər ki, təcrid bağçasında, yəni ilkin vətəndə öz başımın sultanı idim. Bilmirəm, nə günah etdim ki, yer üzünə endirilib də çirkli dünya işlərinə bulaşdım.

Nəticə. Apardığımız tədqiqat işinə ümumi nəzər salsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, ruh, ilkin vətəmindən ayrı düşdüyü üçün əzab çəkməkdədir, mütləq həqiqətə qovuşmaq arzusundadır, bu səbəbə, yer üzünü onun üçün qəm-ələm məkanından başqa bir şey deyil.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI

1. Artun E. “Dini-tasavvufi halk edebiyatı” “Kitabevi”, 2006, 390s.
2. Cümşüdoğlu N. “Füzulinin sənət və mərifət dünyası” Bakı-Tehran, “Sürüş” Beynəlxalq nəşriyyatı 1997, 386s.
3. Füzuli Seçilmiş əsərləri “Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı”, 1958, 350s.
4. Qocaturk N. “İslam mədəniyyətində sufizm” Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, 150s.
5. Quran (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədliyəv) Bakı, “Azərənşr, 1991, 654s.
6. Mevlana “Mesnevi” Ankara, “Akçağ”, 2012, 888s.

XORTDANIN CƏHƏNNƏM MƏKTUBLARINDA MƏNFİ TIPLƏR CƏMİYYƏTİ

Sevda Adil qızı BABAYEVA

BDU

Filologiya fakültəsi III kurs

bb.sevda@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti Ə. Haqverdiyevin ən iri həcmli nəsr əsəridir. Ə. Haqverdiyev həyatda müşahidə etdiyi mənfi tipləri «cəhənnəm» adlanan məkanda cəmləşdirərək təsvir etmişdir. Əsərdə yerli hakim təbəqələri-xan, bəy, dövlət məmurları, həm də çarizm nümayəndələrinin fəaliyyətinin geniş təhlili və tənqidi verilmişdir. Bu mənfi tipləri tənqid etmək isə əsərin əsas ideyasını təşkil edir.

Açar sözlər: mənfi tiplər, maarif, tənqid, cəhalət, satira, ictimai qüsurlar

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Mirzə Fətəli Axundov ədəbi məktəbini davam və inkişaf etdirən, yeni realist Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biridir. O, Azərbaycan tarixində dramaturq, nasir, mühərrir, yüksək mədəniyyətli teatr xadimi və mütərcim kimi tanınmışdır. Ə. Haqverdiyev yaşadığı, yazıb yaratdığı dövr elə bir dövr idi ki, bu zaman bədii ədəbiyyat ictimai proseslə çox yaxından qaynaqlanırdı, ona fəal müdaxilə etməyə başlayırdı. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda ictimai vəziyyət o dərəcədə idi ki, xalqın maariflənməsinə daha böyük ehtiyac var idi. Çünki həmin dövrdə Qərbdə feodal-patriarxal münasibətlər süqut etdiyi halda, Azərbaycanda bu cür münasibətlər hələ də qalmaqda idi. Oxuyub-yazmağı bacarmayan avam insanlar içərisindən çıxan bəzi dələduz, ayıq şəxslər həmin insanların bu vəziyyətdən istifadə edib, min bir fırıldaqla varlanmaq ehtirasına tutulurdular. Ə. Haqverdiyev dövrün bir ziyalı yazıçısı kimi həmin fırıldaqçıları, dələduzları uyğun bir məkana – cəhənnəmə toplayaraq “mənfi tiplər cəmiyyəti”ni yaratdı və açıq-aşkarasına onları ifşa etməyə başladı. “Xortdanın cəhənnəm məktubları” həmin dövrün mənfi tiplərini yaxından görüb tanımaq üçün çox böyük əhəmiyyətə malik bir povestdir” (3,6). 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Xortdan” imzası ilə nəşr edilən “Cəhənnəm

məktublari” Ə.Haqverdiyevin artıq böyük isteda malik olan kamil nasir olduğunu sübut etdi. 1930-cu ildə ədib həmin əsəri təkmilləşdirib “Xortdanın cəhənnəm məktublari” adı ilə nəşr etdirmişdir. Ədib bu əsəri təkmilləşdirərkən süjet xəttini, surətlər silsiləsini xeyli genişləndirmiş, üslub və forma əlamətlərini daha da kamilləşdirmişdir. Yazıçı “Xortdanın cəhənnəm məktublari” povestində həyatda görüb müşahidə etdiyi mənfi tipləri “cəhənnəm” adlanan məkanda cəmləşdirərək ideya və mövzu baxımından zəngin bir əsər yaratmışdır. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktublari” povesti zəngin və mürəkkəb kompozisiya quruluşuna malik olan, məzmun, forma baxımından digər nəsr nümunələrindən fərqlənən bir əsərdir. “Xortdanın cəhənnəm məktublari” ideya baxımından çox zəngindir. Əsas ideya xalqın tərəqqisinə mane olan qüvvələri tənqid etməkdir. İlk variantda “Cəhənnəm məktublari” Xortdanın Məşədi Sünbə ilə söhbətləri ilə qurtarır. Sonrakı variantda isə Xortdanın səyahəti davam etdirilmiş və “Odabaşının hekayəsi” adlı hekayəsi əlavə olunub və müvəffəqiyyətlə tamamlanmışdır. Qeyd edək ki, əsərin son variantı ilk variantından ideya –bədi səviyyəsinə görə xeyli mükəmməl yazılmışdır. “Odabaşının hekayəsini” istisna etsək həcm etibarı ilə son variant ilk variantdan 3 dəfə çoxdur.

“Xortdanın cəhənnəm məktublari” povestində XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində feodal-patriarxal Azərbaycanın bir çox ictimai qüsurları kəskin satirik qələmlə ifşa olunmuşdur. ““Xortdanın cəhənnəm məktublari”nda həm bu dünyanın, həm də cəhənnəmin təsvirində 3 əsas mövzu diqqəti cəlb edir” Bu dünya və o dünya-cəhənnəm. Bu dünya Tiflisə qədər cərəyan edən hadisələri təşkil edir. O dünya Tiflisdə olarkən Xortdanın dərmanı içib cəhənnəmə düşməyindən başlayır. Cəhənnəm göstərilən hissə böyük kinayələrlə mənfi tip insanların cəzalarına çatması səhnəsidir. Bunlardan ən başlıcası mövhumatın və din xadimlərinin ifşasıdır. Və bu mövzu bütün əsər boyu diqqəti cəlb edir. Daha sonra “Müqəddəs” ocaqların və pirlərin, həm bu , həm də o dünyada məşədi, kərbəlayi və ruhanilərin ifşası. Müəllif yeri gəlmişkən “əhli-imanlar” haqqında kinayəli atmacalardan istifadə etmişdir. Xortdanın cəhənnəm məktublari”nda ikinci mövzu burjua mülkədar cəmiyyətin ifşasıdır. Haqverdiyev həm yerli hakim təbəqələri-xan, bəy, dövlət məmurlarını , həm də çarizm nümayəndələrinin fəaliyyətinin geniş təhlili və tənqidini vermişdir. Yerli bəylərin ifşası əsər boyu əsərin müxtəlif hissələrində təsadüf olunur. “Xortdanın cəhənnəm məktublari”nda yerli bəylər dörd təbəqəyə bölünür: “Pervi sort , vtoroy sort bəylər ,treti sort , çetverti sort bəylər var” Bununla yamnaşı bir neçə yerdə Türkiyə və İrandakı hakim təbəqələrin də ifşası verilir. 1828-ci il “Türkmənçay” müqaviləsi imzalarkən vətənin bir hissəsini öz nəfsinə satan yerli vəkillər təpəsi üstə bu quyuya salınmış, onların “vay-dədəm vay” səsi yetmiş ildən sonra cəhənnəmdə eşidilir. Öz məmləkətini “bir yaranallığa” satan Qarabağ hakimi İbrahim xan və başqa vətən xainləri beləcə tənqid və ifşa olunur. Nəsrəddin şah, Sultan Əbdülhəmid, Nikolay, Purişkeviç, Stolipin irticası, Fazili Dərbəndi, Molla Hacı Baba və s. tarixi şəxsiyyət və onlarla bağlı hadisələr, yəni “Molla Nəsrəddin” jurnalının daimi tənqid hədəfləri povestdə dönə-dönə yada salınır və adları çəkilərək qamçılanır. Həyat həqiqətlərini olduğu kimi təsvir edən ədib “Xortdanın cəhənnəm məktublari” kimi əsərində, yeri gəldikcə, maarifin geriliyini, dözülməz vəziyyətdə olmasını qamçılayırdı. Ədib yaxşı bilirdi ki, maarifin olamaması zəhmətkeş xalqı uzun müddət fırladaqçı din xadimlərinin ağır pəncəsi altında saxlamış, göz açmağa qoymamış, qaranlıqdan işıqlı aləmə çıxmasının qarşısını almışdır. Ə. Haqverdiyev C. Məm- mədqulezadə, Sabir kimi məktəblərin tamamilə yeni qaydada qurulmasını arzu edirdi. Yazıçının əsas məqsədi uydurma, xəyali cəhənnəmi, dini kitablarda geniş şəkildə təsvir olunan din ərkanından çıxmış günahkarlar məskəni, oradakı ağılasıgmaz, dəhşətli cəza üsullarını göstərmək deyil, əksinə, bundan bir satirik ədəbi vasitə kimi istifadə etməkdir.

Ədib əsərin “Bir neçə söz” hissəsində cəhənnəmin təsviri zamanı bir sıra dini kitabları əsaslandığını göstərək yazır. “Cəhənnəmin təsviri şöbələri və şöbələrinin adları, günahkarlara olan cəzaların növləri heç biri ,xəyali deyil. Hamısı “Tənbihül-qafilin” və o qəbil sair cəhətlərdən götürülmüşdür.

Sovet dövründə bəzi tənqidçilər Haqverdiyevin yaradıcılığında “ateist” fikirlərin olduğunu qeyd etmişlər. Guya Haqverdiyev mövhumatı tənqid edərək “allah yoxdur” deməyə çalışmış, onu danmışdır. Əksinə, Haqverdiyev bütün hekayələrində, hətta dramlarında belə dini heç bir zaman inkar etməmişdir.

Ə. Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktublari” povestini məşhur türk satiriki Əziz Nesinin “Taxtalıköydən məktublari” əsəri ilə müqayisə etsək, bir çox oxşar süjetlərə rast gəlmiş olarıq. “Taxtalıköydən məktublari” məzmunca məmləkətdəki bir sıra ictimai və siyasi məsələlərdən bəhs edən, formaca Ölmüş Eşşəyin dili ilə Eşşəkərisinə yazdığı 19 məktubdan ibarətdir. Hər bir məktub müəyyən bir ictimai mövzudan bəhs edir. Bu, səhiyyə xidmətində olan öz- başınalıqdan tutmuş sosial bərabərsizliyə kimi davam edir.

İsa Muğanna “Cəhənnəm” romanında 1937-ci il- dən 2003-cü ilə qədərki olan Azərbaycanın tarixinə toxunmuşdur. Eləcə də, burada bütün bəşəriyyəti dü- şündürən, qlobal problemlər də öz əksini tapır.

“Xortdanın cəhənnəm məktubları”nda olduğu kimi burada da cəhənnəm dəhşətli və qorxunc bir məkandır. Cəhənnəmə daxil olan Bünyad bəy Xortdandan fərqli olaraq insandır. Hansı ki, sağlığında çirkin əməllərin hamısının günahını qazanmışdır. Bu romanda Bünyad bəyin saflaşması uğrunda mübarizə gedir

“Xortdanın cəhənnəm məktubları” povestində satirik pafos aparıcıdır. Burada həm müsbət, həm də mənfi surətlər var. Ancaq mənfilərdən çoxdur. Povestin baş qəhrəmanı olan Xortdan nə mənfi, nə də müsbət surətdir. Ə. Haqverdiyevin niyə məhz Xortdan surətini seçməsi də təsadüfi deyildi. Xortdan surətinin yaradılmasının özündə də o zamankı müsəlman zehniyyətinə, avamlığa, mövhumata dərin kinayəni görmək çətin deyildir. Avam camaat arasında uşaqları xortdanla qorxutmaq, həyatda şər əlamətləri Xortdanın ünvan-na yazmaq uzun müddət dəb halında olmuşdur. Yəni avam dindarlar aləmində Xortdan anlayışı qeyri-müəyyən, qorxunc bir məfhum kimi təfəkkürlərdə kök salmışdı. Ə. Haqverdiyev də camaat içərisindəki bu cəhalət əlamətini Xortdan surətini yaratmaqla lağa qoymuşdu, gülüş hədəfi etmişdi. Müsbət surətlər, adətən, müəllifin müsbət ideallarının ifadəçisi olub, onun həyat və cəmiyyət haqqındakı arzu və fikirlərini təcəssüm etdirir. Bu surətlərdə müəllifin dünyagörüşünün, dövrə, insanlara şəxsi münasibətinin müəyyən əlamətlərini görmək, izləmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, Haqverdiyevin nəsrindəki müsbət surətlərin əksəriyyəti daha çox fərdi cəhətləri, şəxsi ləyaqətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onlar gözəl əlaqi keyfiyyətləri ilə hüsn-rəğbət qazanırlar. Müsbət surətlər ən çox təbiətləri etibarlı ilə qüvvətli və orijinal görünür. Haqverdiyevin müsbət surətləri ən çox zəhmətkeş xalq içərisindən çıxmış surətlər olur. Bu surətlərdən Fərmanla Gövhərtacın adlarını çəkmək olar ki, onlar “Odabaşının hekayəsi”nin əsas qəhrəmanları olan əmioğlu-əmiqızıdır. Hekayənin süjeti məhəbbət dastanlarımızı, o cümlədən daha çox “Tahir və Zöhrə” dastanını xatırladır. Xortdan Odabaşı ilə cəhənnəmi süpürən Hacı Mirzə Əhməd ağa ilə rastlaşır. Hacı Mirzə Əhməd ağa ilə bağlı əhvalat “Odabaşının hekayəsi” adlanır. Bu hekayədə öz mənfəətlərini fikirləşən din xadimlərinin dövrün günahsız, bir-birini böyük məhəbbətlə sevən gənclərinin bədbəxt taleyinə səbəb olmasından danışılır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Odabaşının hekayəsi”ndə mövzusu mənəvi eşq və maddi eşq qarşıdurması əhatə edir. “Odabaşının hekayəsi”, bütünlüklə, Fərmanla Gövhərtacın nakam məhəbbətinə həsr olunmuşdur. «Odabaşının hekayəsi»ndə məhəbbət lirikası ilə ictimai satira qüvvətli və qəribə bir vəhdətdə, uyuşmada verilmişdir. Daha doğrusu, lirik məzmun əsas ideyanın, satirik mətləblərin ifadəsi üçün çox əlverişli və təsirli bir vasitəyə çevrilmişdir. Xortdanın cəhənnəmdən qayıtması, yəni onun yuxudan ayılması əsərdə epiloq xarakteri daşıyır. O, ayıldıqdan sonra görür ki, dörd ildən çox vaxt keçmiş, artıq zəhmətkeşlər hakimiyyəti ələ almışlar. «Odabaşının hekayəsi»ndəki Fərman ədibin nəsrində ən qüvvətli lirik qəhrəmandır. Ədib Fərmanı həm müsbət surət kimi, həm də dövrünün hacılarının ən çirkin simalarını açıb göstərən bir bədii vasitədir.

Ədib «Xortdanın cəhənnəm məktubları»nda tacirlərin və ruhanilərin heç birinin ayrı-ayrılıqda müfəssəl portretini yaratmamışdır. Bununla belə əsərdə tacirlərin ən səciyyəvi cəhətləri dəqiq açılmış və onlar çox mükəmməl rüsvay edilmişdir. Digər din xadim Ağ Molla yenə pul qazanmaqdan ötrü islam dinin qanunlarına zidd gedir. Çünki islam dinində o biri dünyaya gedib qayıtmaq yoxdur. Əgər bir insan öz istəyi ilə belə etsə, cəhənnəmi gəzdirsə, bunun müqabilində müəyyən məvacib alırsa, əlbəttə, bu böyük cinayətdir. Digər din xadimi Məşədi Sünbədər. O, gördüyü əməllərində heç bir günah iş hamıya pul verərdi, hamıya kömək edirdi, hamının əlindən tutardı. Əlbəttə, yaxşı insan olduğuna görə yox, sələmçi olduğuna görə. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” povesti dil və üslub baxımından olduqca maraqlı və orijinaldır. Bu orijinalıq ədibin yüksək yazıçılıq professionallığından və sənətkarlıq məharətindən irəli gəlir. Bu böyük sənətkar qələmə aldığı ideyaları rəngarəng söz palitrası hesabına əsl sənət dilinə çevirə bilmiş, bəhs etdiyi obrazlarla, bədii lövhələrlə onlara yeni həyat nəfəsi vermişdir. Ədib hətta yeri gələndə ictimai mətləblərə toxunaraq öz tendensiyasını bəzən üstüörtülü, bəzən də açıq-aşkar şəkildə, kəskin ifşaedici, kinayəli gülüşlə müşayiət olunan üslubda da oxucuya çatdırmışdı.

Haqverdiyevin nəsr yaradıcılığı rəngarəng kinayələrlə çox zəngindir. Lakin onun əsərlərində kinayə, eyni zamanda, tənqidi gülüşün və xüsusən satiranın qüvvətli tərkib hissəsini təşkil edir. Haqverdiyev bəzən satirik gülüşü o qədər güclü olur ki, acı qəhqəhələrlə sarkazm səviyyəsinə – ən güclü qəzəbli və hiddətli gülüşə çevrilir. “Xortdanın cəhənnəm məktubları” isə kinayə və eyhamlarla bəzən bir əsərdir. Haqverdiyev cəmiyyətdə ifşa etmək istədiyi insanları bu povestdə cəmləşdirdiyinə görə əsərin satirik gülüşü daha da hiddətlidir

“Son tədqiqatlarda isə “Cəhənnəm məktubları” gah “pamflet”, gah da, “publisistik povest” deyər təhlil və təqdim olunur. Əsərdə nəzərə çarpan “publisistika və felyetonçuluq onun üslubu, pamflet xüsusiyyəti isə bilavasitə quruluşuna, janrına aid edilir. Məlum olduğu kimi, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrələrindən başlayaraq ədəbi-bədii fikrin müxtəlif formalarından, bədii publisistikanın çox müxtəlif, rəngarəng

janrlarından istifadə edirdi. Epik-satirik nəsrin səyahətnamə, məktub, pamflet və s. kimi janrları mollaşdırma ədəbi və mühərrirlərin tez-tez müraciət etdikləri ədəbi janrlardan idi. “Cəhənnəm məktubları” ilk baxışda ənənəvi “məktub” janrını xatırladır. Əslində isə sərlovhəyə çəkilən “məktub” sözü şərti səciyyə daşıyır; əsərin “səyahətnamə” formasında yazıldığını rədd etmədiyi kimi, onun janrını da müəyyənləşdirmir. Məzmunun səyahətnamə formasında verilməsi də sərlovhədəki “məktub” sözünün şərtiliyinə dəlalət edir (2,80-82).

Ədib varvarizmdən də yeri gələndə məqamında işləmişdi. Əlbəttə, bu dövrdə ədəbi dil hələ təzə-təzə formalaşmışdı. Bir tərəfdən Rus-Avropa, digər tərəfdən ərəb-fars mənşəli sözlər dilimizdə qalmaqda idi. Obrazların daxili aləmi, düşüncə və mənəviyyatlarını, səciyyəvi və fərdi xüsusiyyətlərini daha yaxşı açmaq, onları həqiqi tip, xarakter səviyyəsinə qaldırmaq üçün bil-bilə müəyyən ölçü daxilində əcnəbi sözlərdən istifadə etmişdi. Ədib fırladaqçı din xadimlərindən danışan zaman ən çox ərəb-fars, dövlət məmurlarından danışan zaman ən çox rus mənşəli sözlərdən istifadə edir. “Atamdan mənə çox ziqiyamət kitablar keçibdir və o kitabların cəhətinə mürffəhülhal güzəran elərim” (1,45).

Ə. Haqverdiyevin bir yazıçı kimi povestdə nümayiş etdirdiyi yüksək sənətkarlıq məharəti verilən nümunələr əsasında öz həllini tapır. Onun yaradıcılığının qaynaqları təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı, folkloru, mifologiyası ilə məhdudlaşmır, o həm də, dünya folklor və mifologiyasına da yaxından bələd olan çox mahir sənətkardır.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1) Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c, Bakı: Lider, 2005, 501 s.
- 2) Məmmədov K. Ə. Haqverdiyev. Bakı: Uşaq Gəncnəşr, 1955, 193 s.
- 3) Paşayeva.A Məni nə vədə Şuşaya yetirərsən? (Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Xortdanın cəhənnəm məktubları» povesti haqqında). Bakı, Elm və təhsil, 2012, 146 s.

M. FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” POEMASINDA MƏCNUNUN MƏNƏVİ TƏKAMÜLÜ (TƏSƏVVÜF, MƏNƏVİ TƏKAMÜL, HƏQİQİ VƏ MƏCAZİ EŞQ, NƏFS, MEY)

Kamilə QƏDİMLİ
Bakı Dövlət Universiteti
kamile.bdu.filfak@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Araşdırma M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poemasında Məcnun obrazının təhlilinə həsr olunub. Burada əsərin təsəvvüfi ruhda təsəvvüf mərhələləri üzrə qələmə alınması vurğulanır, Məcnun obrazının real eşqdən ilahi eşqə doğru inkişafı, mənəvi təkamül yolu işıqlandırılır. Məcnunun mənəvi təkamül yolunda atdığı addımların mahiyyəti təhlil olunub.

Açar sözlər: *təsəvvüf, mənəvi təkamül, həqiqi və məcazi eşq, nəfs, mey.*

“Leyli və Məcnun “ poeması Şərq poeziyasında onlarla sənətkar tərəfindən işlənsə də, Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli bu mövzuda orijinal, heç kəsə bənzəməyən möhtəşəm bir abidə yaratmışdır. M. Füzuli bu poemada ilahi eşq ilə məcazi eşqi sintezdə vermişdir. Şair poemanın dibacəsində məcazi eşqdən deyil, məhz həqiqi eşqdən danışacağını söyləyir: “ İlahi! Haqqın sirli Leylisi vəhdət pərdəsindən çıxıb camalını göstərməklə gözəllik fəzasını bəzəyəndə və Məcnunun ruhu qəflət səhrasında çaşqın ikən o camalın parıltısını görüb ixtiyar cilovunu itirəndə... “ (4, s. 9). Bəndənin timsalı olan Məcnun vəhdət aləmindən- “ vücuti- küll “dən ayrılıb maddi aləmə düşür. Düşdüyü maddi aləmdə həqiqət sirrini rəmzi olan Leyliyə aşiq olan Məcnun onun timsalında Haqqın nuruna doğru səmt alır, mənəvi təkamül yolunu tutaraq həqiqət mərtəbəsinin ən yüksək məqamına çatır və ruhunu ilahi varlıqda əbədləşdirir.

Ey xoş ol günlər ki, mən həmrəz idim canan ilə,

Neməti- vəsün görüb, nazra çəkərdim can ilə. (3, s. 65)

Yuxarıdakı beyt öz sevgilisindən ayrı düşən aşiq və məşuqun real iztirablarını, hicran duyğularını əks etdirir. Əslində isə beytin batini mənasına təsəvvüf ruhu hakimdir. Burada vücuti- külldən ayrılan zərrənin hicran qəmi, öz əslinə qayıtmaq uğrunda yaşadığı iztirablara da işarə olunur. Leyliyə olan eşqindən divanə olan Qeys xalq içində rüsvay olur, səhraya üz tutur və insanlar onu Məcnun adlandırırlar. Buradakı “ Cünunluq və divanəlik eşqin yüksəliş və şiddət dərəcəsini ifadə etmək üçün işlənən bir rəmzdür “ (5, s.212)

Leylinin atası Məcnunun qarşısında şərt qoyur ki, əgər məcnunluqdan qurtulub ağıllı olarsa Leylini ona verər. Bunun üçün atası ilə bərabər Kəbəyi ziyarət edən Məcnun əql sahibi olmağı dləmək yerinə, eşq bəlasının daha da artmasını, bu bəlaya mübtəla olmasını istəyir. Məcnun əql sahibi olmaq, ağıllanmaq istəmir, çünki ağıl Haqqı dərk etmək və ona çatmaqda yetərli deyil, ağıl maddi aləmə məxsusdur. Yalnız eşq vasitəsilə Haqqı, ilahi həqiqətləri, dərk etmək mümkündür. “ Eşq ağıldan fəqrli olaraq salikə kamal mərtəbəsinə gedən yolda rəhbərlik edir “ (7, s. 82).

Ya Rəbb, bəlayi- eşq ilə qıl aşına məni!
Bir dəm bəlayi- eşqdən etmə cüda məni!
Az eyləmə inayətimi əhli- dərddən,
Yəni ki, çox bəlalərə qıl mübtəla məni. (3, s. 87)

Yuxarıdakı beytlər sufizmin eşq və bəla fəlsəfəsi ilə bağlıdır. Eşq yolunda daha çox əzab çəkmək bəndənin Haqqa olan sevgisinin böyüklüyünü göstərir. Məcnun bu ilahi sevginin daha da artmasını diləyir. Çünki bu sevgi nə qədər güclü olarsa aşıqı özündən, maddi aləmdən daha tez uzaqlaşdırar.

Cövrü çox eyləmə kim, olmaya nəgəh tükənə,
Az edib, cövrü cəfalar qılban canımızə. (3, s. 130)

Məcnunun dilindən deyilmiş bu beytdə Məcnun həqiqi aşıq kimi eşq cəfasının daimi olmasını istəyir. Təsəvvüfün eşq və cəfa fəlsəfəsində də qeyd edildiyi kimi eşq cəfasını Yalnız həqiqi aşıqlər və sadıq bəndələr çəkə bilər.

Eşq dərdi, ey müalic, qabili- dərman degil!
Cövhərindən eyləmək cismü cüda asan degil!
Dövr cövründən şikayət edənə aşıq demən,
Eşq məsti vaqifi- keyfiyyəti- dövrən degü! (3, s. 80)

Haqq yolunun saliki olan Məcnun bu yolda çəkdiyi əzablardan, iztirablardan şikayət etmir. Məcnunun dilindən deyilmiş yuxarıdakı misralarda da göstərilədiyi kimi həqiqi aşıq öz halından şikayət etməz, aşıq dövrənin keyfiyyətindən xəbərdar olmamalıdır.

Leylidə zahir eylədigin feyzi- hüsn üçün,
Məcnuna verdiğim qəmi dərdü bəla həqi!
Fəqrü fəna səadəti lütf et Füzuliyə,
Onda olan səadət- fəqrü fəna həqi! (3, s. 173)

Misraları ilə şair “ Leylidə Tanrı üzünün “ feyzi- hüsnünün “, Məcnunda da ona olan sevginin doğurduğu dərd və bəlanın üzə çıxmasını bəlləndirir və özünə fəqrü fəna səadəti arzulayır “ (2, s. 80)

Öylə sərməstəm ki, idrak etməzəm dünya nədir,
Mən kiməm, saqi olan kimdir, meyi- səhba nədir. (3, s. 196)

Məcnun içdiyi meydən elə sərxoş olmuşdur ki, artıq dünyanı, özünü,saqini və içdiyi meyi belə unutmuş, hər şeydən uzaqlaşmışdır. Bu adi mey deyildir, bu eşq şərabıdır, ağılı yoxa çıxardır və arifi həqiqətə yetişdirir. “ Tanrının varlığının dərkə ondan doğan sevinc, əvəzəilməz mənəvi şərabdır “ (1, s. 131). Burada vurğulanır ki, Məcnun mənəvi təkamül yolu keçərək öz cismani varlığını unutmuş, nəfsi həyatla əlaqəni kəsərək öz ruhunu həqiqət mərtəbəsinin fəna- fillah mərhələsinə yüksəldərək ilahi varlığa yaxınlaşdırmışdır. Artıq o, canandan kam almağın da nə olduğunu bilmir.

Gərçi canandan dili- şeyda üçün kam istərəm,
Sorsa canan, bilməzəm kami- dili- şeyda nədir. (3, s. 196)

Öz nəfsinə qalib gələrək maddi dünyanın hər cür həvəs və meylindən uzaqlaşib kamala çatan Məcnun əls arif kimi dünya və mafiha hikmətindən də heç nə bilmir.

Hikməti- dünyavü mafiha bilən arif degil,
Arif odur bilməyə dünyavü mafiha nədir. (3, s. 196)

O, təsəvvüfün bütün mərhələlərini keçmiş, yəni həqiqət mərhələsinə daxil olmaqla nəfsin sonuncu mərhələsindədir və biz bunu Məcnunun Leyli ilə görüşü zamanı onu rədd etməsi ilə görürük. Əvvəllər bütün varlığı ilə Leyliyə qovuşmağı arzulayan Məcnun ilahi həqiqətləri dərk edib, eşqində kamala çatdıqdan sonra o artıq heç nə arzulamır.

Xəyalilə təsəllidir, könül meyli- vüsal etməz,
Könüldən dışra bir yar olduğun aşıq xəyal etməz. (3, s. 201)

Məcnunun söylədiyi qəzəldə də qeyd edildiyi kimi həqiqət əhli, kamil eşq istəyən surət gözəlliyindən çəkinər, çünki aşıqlərin surətpərəst olması cahillik əlamətidir. Aqıl ayrılıq ehtimalı olanla qovuşmaz.

Kəmalilə eşqə talib möhtərizdir hüsnilə- surətdən

Ki, qeydi- hüsni- surət aşıqı sahibkəmal etməz.

Dəlili- cəhldir eşq əhlinə surətpərəst olmaq

Ki, aqıl iftiraqi mümkün ilə ittisal etməz. (3, s. 201)

Leyli Məcnunun ilahi həqiqətləri dərk edib, Haqqa yetişməsində bir vasitədir. Azadə Rüstəmovə “ Mütəfəkkir Mövlana Füzuli “ monoqrafiyasında Məcnun haqqında yazır: “ Məhəbbət Füzuli qəhrəmanının cövhərində, mayasındadır. Dünyaya qədəm basdığı ilk andan o “ hüsne maildir “ və zatındakı məhəbbətdir ki, Leylinin hüsnünü gördükdə maddiləşib, onun bütün varlığına hakim kəsilir... Məcnun “ etibari- surəti rəf “ edib, məhbubla mənə aləmində birləşməyi üstün tutur. Real Leylinin həqiqətə yetişmək üçün bir vasitə olduğunu açıqcasına etiraf edir “ (8, s. 39)

Leylinin ölümü ilə Məcnunu maddi aləmdə yaşamağa sövq edən sonuncu bağ da qırılır. “ O, bu dünyada gücsüzlüyünü etiraf edir, dövrünün bəlasından yaralı canına rahatlıq istəyir “ (6, s. 78)

Yandı canım hicr ilə, vəsli- rüxi- yar istərəm,

Dərdməndi- firqətəm, dərmani- didar istərəm. (3, s. 218)

Bəqa məclisində olan dildarın vüsəlinə çatmaq istəyən Məcnunun duası qəbul olur. Beləliklə də onun ruhu bəqəbillah (əbədiyyət) mərhələsinə yüksələrək Haqqa qovuşur və bununla da “qövsü- uruc” – “yüksəliş qövsü” başa çatır, yəni bu vücuti- külldən ayrılan zərrənin çeşidli mərhələlərdən və maddi yollardan keçərək yenidən öz əslinə qayıtmasıdır.

Çün bəqa bəzmindədir dildar, mən həm durmazam

Bu fəna deyində, bəzzai- vəsli- dildar istərəm. (3, s. 218)

Poemanın sonunda bu iki aşıqın maddi dünyada qovuşa bilməməsi əslində insan övladının ilahi mahiyyətin sirtinə, Tanrı zatına yetişə bilmək arzusunu ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev. Y. “ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII- XVIII) “. Bakı, Elm və təhsil, 2014
2. Bayramlı. Z. “ Məcnun sevgisi- Tanrı sevgisi “. Bakı, Sabah, 1996
3. Füzuli. M. “ Seçilmiş əsərləri “ 11 cild, Bakı, Şərq- Qərb, 2005
4. Füzuli. M. “ Leyli və Məcnun “ (Tərtib edib nəsrə çevirəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi: Əliyev. S) Bakı, Maarif, 1991
5. Göyüşov. N. “ Füzulinin sənət və mərifət dünyası “. Bakı- Tehran, 1997
6. Qocayeva. S. “ XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və təsəvvüf “. Bakı, 2010
7. Məmmədli. N. “ Füzulinin “ Leyli və Məcnun “ əsərində təsəvvüf və onun bədii ifadə sistemi “. Bakı, Elm və təhsil, 2011
8. Rüstəmovə. A. “ Mütəfəkkir Mövlana Füzuli “. Bakı, 1996

İSİ MƏLİKZADƏ “DƏDƏ PALID” POVESTİNDƏ MƏNƏVİ AŞINMA PROBLEMİ

Mələhət Saleh qızı HÜSEYNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

melahetbaku@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İsi Məlikzadənin əsərlərində psixoloji təhlil geniş yer tutur. Bu psixoloji təhlil, fəlsəfi düşüncələr, dövrün-zamanın, müasir gerçəkliyin bədii təəcəssümünün üslubi forması kimi üzə çıxır. İctimai həyatın doğurduğu mənəvi-psixoloji problemlərin həllində İsi Məlikzadənin nəsrinə məxsus olan müxtəliflik hər şeydən əvvəl yazıcının milli, ənənəvi mövzuları fərdi şəkildə qavraması ilə bağlıdır.

İsi Məlikzadənin müasirliyini göstərən başqa bir cəhət narahət fikirlər, qəribə əhval-ruhiyyələr nasiri olması, realist olduğu qədər də romantik təbiətə malik olmasıdır. İsi Məlikzadə bütün əsərlərində insanın xarici aləmi ilə daxili-mənəvi dünyasının, dünyanın və gələcəyinin bir-biri ilə bağlı olmasını əsaslandırma bilmək bacarığına sahib bir yazıçıdır.

Açar sözlər: təbiət, müasir kənd, mənəvi-əxlaqi dəyərlər, psixologizm, mühit.

İsi Məlikzadə Azərbaycan bədii nəsrinin XX əsrdə yetişdirdiyi söz ustalarından biridir. Ədəbiyyatımızda heç kimə bənzəməyən, özünə məxsus deyim tərzini olan, fərdi yolu və üslubu olan sənətkarımızdır. Gözəl hekayələr müəllifi olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan povestinin yaraadıcılarından biridir. İsi Məlikzadə bədii nəsrimizdə həqiqətləri sənət dili ilə ifadə edən yazıçılarımızdandır. XX əsr Azərbaycan ziyalısının, kəndlisinin obrazlarını yaradan, əsərləri ilə müasir əsrin mənzərəsini aydın bir şəkildə bizə göstərə bilən ustad nasirlərdəndir.

XX əsr bədii nəsrində əvvəlki illərdən fərqli olaraq insanın mənəvi-əxlaqi dünyasının təsvirinə maraq artmışdı, ədəbi qəhrəmanın həm müsbət, həm mənfi təsvirinə meyl çoxalmışdı. İnsanı bütün xüsusiyyətləri ilə canlandırmaq səyi getdikcə aparıcı xətdə çevrildi. Ən başlıcası bu idi ki, ədəbiyyatda reallıq, həyat həqiqətlərinin təsviri üstünlük təşkil edirdi.

İsi Məlikzadə əsərlərində psixoloji təhlil geniş yer tutur. Bu psixoloji təhlil, fəlsəfi düşüncəçilik, dövrün-zamanın, müasir gerçəkliyin təzahür forması kimi üzə çıxır. İctimai həyatın doğurduğu mənəvi-psixoloji problemlərin həllində İsi Məlikzadənin nəsrinə məxsus olan müxtəliflik hər şeydən əvvəl yazıçının milli, ənənəvi mövzuları fərdi şəkildə qavraması ilə bağlıdır. İctimai məzmun ilə şərtlənən gerçəkliyin bədii ifadəsində yazıçı insanı narahat edən milli, sosial həyəcanları qabardaraq müasirlərini ayıq saxlamaq istəyirdi.

İsi Məlikzadənin müasirliyini göstərən başqa bir cəhət narahat fikirlər, qərribə əhval-ruhiyyələr nasiri olması, realist olduğu qədər də romantik təbiətə malik olmasıdır. İsi Məlikzadə bütün əsərlərində insanın xarici aləmi ilə daxili-mənəvi dünyasının, dünəninin və gələcəyinin bir-biri ilə bağlı olmasını əsaslandırma bilmək bacarığına sahib bir yazıçıdır.

Ədəbi nümunələr insanın davranışına, düşüncəsinə, psixologiyasına təsir edən amillərdən biridir. Normal həyatda səslər, mühit, məkan, rənglər insan psixologiyasının, davranışının, nitqinin formalaşmasına təsir göstərən amillərdir. İsi Məlikzadənin əsərlərinin bir çoxuna, bəlkə də, yaradıcılığına bütövlükdə nəzər salsaq, bu sadələdiyimiz nümunələrin onun obrazlarına necə təsir etdiyini, onları necə dəyişdirdiyini və ya formalaşdırdığını görürük. İsi Məlikzadə insan mənəviyyatının dərinliklərinə enə bilir. Biz onun əsərlərinin oxuyarkən təsvir olunan mühiti, obrazları, hadisələri tamlığı ilə gözümüzə canlandırma bilirik, müəllif bizə təsir etməyi bacarır. Bu zaman biz qəhrəmanları, obrazları yaxından tanıyır, onların psixologiyasını anlayır və təhlil edə bilirik. Biz də bunu İsi Məlikzadənin nəsrində geniş şəkildə görürük. Belə bir əsər də İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” povestidir. Bu əsərdə qəhrəmanın doğma yurda, ata-baba ocağına bağlılığından danışılır. Əsərin qəhrəmanı Bağırır. Bağır meşə gözetçisidir, meşədə yaşayır və tək qızı Nazlı şəhərdə ailəsi ilə yaşadığından o, evə gec-gec gedir. Nazlı şəhərdə kooperativ mənzilə yazılmaq istəyir. Bunun üçün nəgd pula ehtiyac var və Nazlı atasından evini satmasını istəyir. Bu ev Bağırın ata-baba yurdu, son mənzilə yollanacağı, cənəzəsinin çıxacağı evdir. Azərbaycan milli psixologiyasında insanın son mənzilə öz evindən yola salınması, oğul çiyində getməsi səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Biz artıq bu əsərlə müasir Azərbaycan kəndinin ictimai mənzərəsini görə bilirik. Nazlıdan əvvəl Piti Namaz Bağırın evdə mütəmadi olaraq yaşamadığını bilirdi və evi ondan almaq istəyirdi. Piti Namaz evə göz qoymuşdu və bununlada müasir kəndin göstəriciləri başlayırdı. ərazilərini genişlətmək, böyümək arzusu insanlarda baş qaldırırdı. İsi Məlikzadənin “Gümüşgöl əfsanəsi” əsərində Gümüşgöl insanları ölçən, mizan tərəzidir. Hüsnübəyim, Bənövşə saf, təmiz olduqları üçün göldə batmadan keçə bilirlər, amma, digər insanlar etdikləri əməllərə görə göldə batırlar. İsi Məlikzadənin bir çox əsərlərində olan konflikt bu əsərlərdə də var. İki mühit qarşı-qarşıya qoyulur, bu fərqli mühitin insanları qarşı-qarşıya qoyulur. Kəndin saf, təmiz mühitində yetişən, Gümüşgöl əfsanəsinə inanan Bənövşə və daşlaşmış, insanları getdikcə korlanan şəhər mühitində formalaşan Səfa. Bu iki mühiti, bu mühitlərin fərqi bizə göstərən Orxan olur. Biz Orxanın vasitəsi ilə müasirləşmək adı altında korlanan həyatımızı, korlanan insanımızı, mənəviyyatımızı, psixologiyamızı görürük. Orxanın içindəki saflıq, təmizlik ölməyib və bu saflıq və təmizlik Bənövşəni anlamaya, onun saflığını, təmizliyini anlamağa kifayət edir. Burada Gümüşgöl bu fərqli insanların mənəviyyatını, təmizliyini ölçür. Bu tipli dəyişilməni göstərən bir rəmz də Dədə palıd əsərindəki Dədə palıd ağacıdır. Bağırın işləyəndən bəri meşədə gördüyü yamyaşıl əyilməz palıd ağacı bir budaqdan yanmağa başlayır. Bunu ilk dəfə Nurcabbar görür, hansı ki, bu palıd ağacına Dədə adını verən, şəninə nağıllar yazan Nurcabbar. O, Nurcabbar ki, heç bir işdə duruş gətirməyən, hər işlədiyi iş yerində əli əyrilik olduğunu, rüvətxorların olduğunu, mənəviyyatı pozulan insanların olduğunu deyib, axırda meşədə gözetçi işləməyə başlayan Nurcabbar. Dədə palıddan əvvəl Nurcabbar gördü dəyişməni, o, anlayırdı. Artıq Dədə palıdın yanmağa başladığını görəndə Bağırdan əvvəl yanmış budağı kəsib atır. Ancaq bu kifayət etmir, Dədə palıd yanır. Maraqlısı budur ki, niyə Nurcabbar məhz nağıl janrında yazırdı? Nağıl digər janrlara nisbətə hər zaman bir inam, ümid gəzdirir özündə, uşaqlara danışılır və nağıllar dünyası real yaşayışdan vərqli olur. Görünür Nurcabbarın gələcəyə inamı, ümidi ölməmişdi, ta ki, Dədə palıd yanana qədər. Artıq dövr İdrisov, Piti Namaz kimilərin dövrü idi. İdrisov meşə müdiri olsa da o, təbiəti duymurdu, eşitmirdi və Dədə palıdı gözü qırpmadan kəsdirir. Bu səhnədə Bağır və Nurcabbardan başqa heç kəsin içi yanmır.

“Meşəçilik idarəsinin işçiləri maşından düşürtdükləri yekə mişarı götürüb Dədə palıd tərəfə gedəndə Bağırın içində sanki nəşə qırıldı.

İdrisov barmaqlarıyla kürən saçlarını daraqlaya-daraqlaya:

-Qocanın əcəli çatıb, - dedi. Sonra üzünü Nurcabbara tutdu: - Azarıdı bu. O biri palıdlar bundan zavala gələrlər. Körpə ağaclar xəstəliyə qarşı çox həssas olurlar.”(1;203)

Burada Nurcabbar, Bağır və Dədə palıd müasir kəndə, İdrisov, Piti Namaz kimilərə qarşı qoyulur. Amma, onlar sonda uduzur – Dədə palıd kəsilir, Bağır evsiz qalır, Nurcabbar dəftərini yandırır. “Yenilik” yaxşı və ya pis cəhətləri ilə biz istəsək də istəməsək də həyatımıza, düşüncələrimizə, psixologiyamıza təsir edir, bizi dəyişdirir. Artıq, əsərdən görürük ki, Bağırın, Nurcabbarın düşüncələri, həyata baxışı, psixologiyası həmin yeniliklə uyşmur.

İsi Məlikzadənin “Dədə palıd” povesti ilə yanaşı “Yaşıl gecə”povestində də təbiətin problemləri mənəvi - əxlaqi problemlərlə vəhdətdə verilir. Burada da Qərib obrazı qoruq gözətçisi olan Sərxan və onun yardımçısı Atışırına qarşı qoyulur. Dədə palıd povestində ağacların qorunması məsələsi mənəvi - əxlaqi problemlərlə vəhdətdə verildiyi kimi Yaşıl gecə povestində quşların qorunması məsələsi mənəvi - əxlaqi problemlərlə vəhdətdə verilir.Ümumiyyətlə İsi Məlikzadənin əsərlərində mənəviyyat məsələsi, milli psixologiyamız geniş əks olunub. Bütün bunları özünə məxsus şəkildə yazmağı bacaran yazıçı bizim düşündürə, içimizə nüfuz edə bilir.

Yeri gəlmişkən İsi Məlikzadənin yazı tərzii ilə bağlı Akif Hüseynov qeyd edir ki:“Mənə elə gəlir ki, problem ətrafında müxtəlif vasitələrlə mühakimə yürüdəndə yox, fikri, niyyəti bilavasitə süjetin davamında, xarakterlərin hərəkətində, gərgin həyati situasiyaların timsalında əyani şəkildə canlandıranda yazıçının qələmi daha artıq təsir qüvvəsi kəsb edir. Nurcabbar xəttinə və Dədə palıd rəmzinə nisbətən Bağır sürəti ilə bağlı təbii, kövrək təfsilatların daha çox yadda qalması, onun kədərli taleyinin, daxili izdirablarının bizi həqiqətən həyəcanlandırması da dediklərimizin təsdiqi kimi səslənir. Lakin onu da demək lazımdır ki, istər Bağır kişinin aqibətinin mühitin fonunda səciyyələndirilməsində, istərsə İdrisovun, Namazın xarakterinin, əməllərinin dərkində, ümumiləşdirilməsində bir məhdudluq, qapalılıq duyulur, bədii fikir şərh, mənalandırma vüsətinə çıxma bilmir.”(2; 74)

Akif Hüseynov doğru qeyd etmişdir. Əsəri oxuyarkən də görürük ki, sonda Bağır obrazı bizə tam açılmır, Bağırdan nələrsə gözləyirik. Bağır satmaq istəmədiyi evi nəvəsi Tünzalənin atasız qalmaması üçün Piti Namaza satmağa gedir. Bu ağrı, acını tam dolğunluğu ilə duya bilmirik.

Lakin buna baxmayaraq İsi Məlikzadə 60 – cı illər nəsrinə öz imzasını ata bildi, yaddaşlarda qala bildi, bizə o dövrün mənzərəsini göstərə, yaşada bildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov. A “Həyat və sənət həqiqəti”. Bakı ,Yazıçı, 2001, səh - 204
2. Məlikzadə. İ “Seçilmiş əsərləri”. Bakı, Yazıçı, 2005,səh -335.

İ.MUSABƏYOVUN MAARİFÇİ DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ İSLAM ƏXLAQININ YERİ (“XOŞBƏXTLƏR” POVESTİ ƏSASINDA)

Məhrux DÖVLƏTZADƏ

mahdovlat@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə İ.Musabəyovun maarifçi-realist nəsrində İslam dəyərlərinin rolu araşdırılır.Müəllifin maarifçi dünyagörüşündə İslam əxlaqının yerinə elmi aydınlıq gətirilir.Müəllif dünyagörüşü ilə qəhrəmanların məsələlərə baxışları arasında bir-birini tamamlayan cəhətlər aşkarlanır.Qəhrəmanların hərəkətində,davranışında və düşüncəsində,eyni zamanda,mövzunun bədii həllində,süjetin inkişaf tendensiyasında islami dəyərlərin funksiyası izah edilir.Müəllif elmi mövqeyini İ.Musabəyovun “Xoşbəxtlər”povestinin əhatəli təhlili əsasında ortaya qoyur.

Açar sözlər: maarifçi-realizm, dini dünyagörüş, islam dəyərləri, islam əxlaqı, “Xoşbəxtlər” povesti.

Azərbaycan maarifçi- realist nəsrinin tarixində İbrahim bəy Musabəyovun özünəməxsus mövqeyi vardır.O, “Xoşbəxtlər”, “Cəhalət fədailəri “ ,“Gözəllərin vəfası “,”Neft və milyonlar səltənətində” adlı povestlərin,uşaqlar üçün yazılmış “Rzanın qutusu”, “Rəhmli arvad” hekayələrinin,bəzi tərcümə əsərlərinin müəllifidir.İ. Musabəyov daha çox “Neft və milyonlar səltənətində” əsərinin müəllifi kimi məşhurdur. Ədəbiyyat tarixi və ali məktəb dərslərlərində də bu əsərin təqdiminə və təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir, ideya- məzmun və bədii sənətkarlıq baxımından dəyərli əsər kimi qiymətləndirilir.Onun” Xoşbəxtlər”, “Cəhalət fədailəri” , “Gözəllərin vəfası “əsərləri məhəbbət mövzusunda və qadının cəmiyyətdəki hüquqlarının müdafiəsi noqteyi- nəzərindən yazılmış,lakin mövzunun bədii həlli baxımından zəif və orijinal təsir bağışlamayan əsərlər kimi qiymətləndirilir.”XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslində (Bakı, Maarif,1982) bu povestlə bağlı ümumiləşdirici qənaət aşağıdakı kimidir:”...Həmin əsərlər povestdən daha çox povest haqqında plana oxşayır”(2,321).

Azərbaycan maarifçi –realist ədəbiyyatının tədqiqatçılarından sayılan N.Vəlixanov yazır:” Onun” Xoşbəxtlər”, “Cəhalət fədailəri “, “Gözəllərin vəfası “ əsərləri maarifçi-realizmin bəzi tələblərinə cavab vermək baxımından əhəmiyyətlidir.”Xoşbəxtlər”, “ Cəhalət fədailəri” povestlərinin adlarından da məlum olur ki,müəllif əsərlərinə sərlövə verəndə də açıq tendensiyaya müraciət.Bu cəhət müəyyən mənada maarifçi-realist nəsrə qəbəriq şəkildə nəzərə çarpır.”Cəhalət fədailəri “ndə irəli sürülən məsələlər XX əsr maarifçi-realist ədəbiyyatı üçün heç də yeni deyil”(3,110-111) . İ.Musabəyov irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından sayılan G.Məmmədova “Xoşbəxtlər”dən bəhs edərkən hesab edir ki,povestin süjeti ədəbiyyatda yeni deyildir,lakin professor Abbas Zamanovun yazdığı kimi “...Bu mövzu zəmanəsi üçün o qədər aktual idi ki,İ.Musabəyovun əsərləri oxumaq üçün artıq və əhəmiyyətsiz görüne bilməzdi”(4,6).Göründüyü kimi tədqiqatçıların fikirləri ümumi bir nöqtədə birləşir.Povestlər bədii cəhətdən zəifdir,mövzunun həlli sxematikdir, ancaq povestlərdə ideya aktualığı var və onlar maarifçilik tendensiyasının təbliği baxımından əhəmiyyətlidirlər.Əlbəttə ,bu fikirləri birmənalı həqiqət kimi qəbul etmək çətindir.Çünki tədqiqatçıların povestlərdə mövzuların bədii həllinin təfərrüatına diqqət yetirmədikləri,bu əsərləri , əsasən ,maarifçilik tendensiyası və ənənəvi məhəbbət süjetləri kontekstində qiymətləndirdikləri aşkar görünür.Halbuki ənənəvi məhəbbət süjetinin maarifçi həllində belə İ.Musabəyovun mövzuya fərdi baxış bucağından yanaşması diqqəti çəkir.

Heç şübhəsiz ki,tədqiqatçıların da dönə-dönə vurğuladığı kimi,İ.Musabəyov əsərlərində bilavasitə maarifçi dünyagörüşü mövqeyindən çıxış edir.Tədqiqatlarda deyildiyi kimi,bu cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki ,didaktik başlanğıc və sonluq İ. Musabəyovun bədii nəsrinin tərkib hissəsidir ki,bu xüsusiyyət də maarifçi-realizmin əlamətlərindəndir”(3,111-112).Bununla belə ,İ.Musabəyovun əsərlərində belə bir cəhət diqqəti çəkir ki,müəllif süjeti maarifçi ideya baxımından ətə-qana doldurmağa çalışsa belə, onun povestlərində hadisələrin inkişafı realist həyatı müşahidələrə istinad edir.Məhz bu həyatı müşahidələr povestləri sxematiklikdən uzaqlaşdıraraq ,bədii təsvir təbiilik və canlılıq gətirir.

İ.Musabəyovun əsərlərində diqqət çəkən cəhətlərdən biri də povestlərdə hadisələrin inkişafının dini dünyagörüşünə,islami dəyərlərdən çıxış etməyə tabe tutulmasıdır.Doğrudur,XX əsr maarifçi -realizmi ilə bağlı nəzəri tədqiqatlarda realizmin bu tipində islami dünyagörüşün fəallığından söhbət açılmışdır.Y.Qarayev məsələnin bu tərəfini düzgün müşahidə etmiş və ümumiləşdirmişdir.” Həqiqi İslama inanan maarifçi yazıçılar üçün isə məqsəd dini və “Quran”ı müasirləşdirmək deyildi,bəlkə,əksinə,cəmiyyəti müasirləşdirmək üçün dinin və “Quran”ın cəmiyyətdəki təsir gücündən istifadə etmək idi” (6,131).

Lakin İ.Musabəyovun əsərlərinin təhlilində dini dünyagörüşünün müəllifin,qəhrəmanların dünyagörüşlərinə nüfuzu,onun süjetin hərəkətində iştirakı məsələsi adətən kənarında qalır.Bu dünyagörüşü bir qayda olaraq feodal-patriarxal zamanın və mühitin cəmiyyətin inkişafına buxov olan qaydaları,ənənələri içərisində gədir və çox vaxt da tənqiddə məruz qalır.Bu cəhət İ.Musabəyovun İslami dəyərlərin ciddi nüfuz etdiyi “Xoşbəxtlər “əsinə münasibətdə də özünü göstərir.G.Məmmədova yazır:” İ.Musabəyov bir -birini sevən iki gəncin qovuşmasına mane olan feodal- patriarxal adətlərin insanların həyatına gətirdiyi çətinlikləri özünəməxsus bir şəkildə tənqid etmiş , bu adətlərə qarşı əsas qəhrəmanın istək və meyllərini qoymuşdur.Həmin adətlər,əxlaq normaları nə qədər nüfuzlu olsa da , köhnədir,onlara qarşı həyatda güclü bir etiraz vardır,insanın təbii istək və meylləri artıq bu normalara sığmır”(5,6).Bu məlum həqiqətdir ki, XX əsrin əvvəllərində milli cəmiyyətin əsas əxlaq normaları İslami dəyərlərə soykənirdi.Bu cəhəti nəzərə alsaq ,G.Məmmədovanın mülahizələrindən belə çıxır ki, “Xoşbəxtlər” in müəllifi və qəhrəmanı İslam əxlaqına müxalif mövqedə dayanır və ona tənqidi münasibət ifadə edir.Bu tipli tənqidi mülahizələrin ortaya çıxmasında əsərdə müsəlman cəmiyyətinin həyat tərzinə və adətlərinə tənqidi yanaşmaların əsərin baş qəhrəmanının düşüncələrində özünə yer alması da rol oynayır.Aslan düşünür ki, “...Təəssüf ki, biz müsəlmanlar da ətrafımızda yaşayan bu gədən millətləri gözümüzə ilə görürük,qulaqlarımız ilə eşidirik, amma bu başımız ilə anlamaq istəməyirik ki, bizim bu kimi işlərimiz , əməllərimiz bizi fəneyə verir və verəcək.Mən bu az ömrümdə nə qədər bədbəxt ittifaqlar görmüşəm!Nədir bunlar!Hamısı bizim qəbih adətlərimizin nəticəsidir(1,91-92).Aslanın “biz müsəlmanların ən birinci nöqsanlarından,ən birinci qəbahətlərindən birisi” hesab etdiyi adət qız və yaxud oğlanın evləndirilməsi zamanı valideynlərin onların rəyini nəzərə almaması və yaxud almaq istəməməsidir.”Biz müsəlmanların nöqsanları” kontekstindən belə çıxır ki,bu qəbih adət İslam dinindən qaynaqlanır və elmi ədəbiyyatda da ,adətən,bu cür şərh olunur.Halbuki, evlənmə zamanı evlənənlərin rəyinin soruşulmaması ilə İslam əxlaqının heç bir əlaqəsi yoxdur.Məsələ burasındadır ki, bu həqiqəti həm “Xoşbəxtlər”in müəllifi, həm də qəhrəmanı çox yaxşı bilirlər.Ona görə də müəllif Aslanın düşüncə və mövqeyi vasitəsilə belə bir fikir gerçəkləşdirir ki, bütün bu qəbih adətlər elmsizlikdən və maarifsizlikdən irəli gəlir.Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “ elm və maarif

məsələsi” ,adətən, dünyəvi elm və təhsil mənasında başa düşülür və İ. Musabəyovun da məsələyə münasibəti bu istiqamətdə yozulur.Halbuki “Xoşbəxtlər”də “qəbih adətlər “in baş verməsində islam əxlaqından ,şəriətdən xəbərsizlik,İslam əxlaqı və şəriətin lazımi səviyyədə və ümumən dərk edilməməsindən irəli gəlidiyi xüsusi vurğulanır.Bu cəhət müəllifin mövzunun bədii həllində islami dünyagörüşü maarifçiliyin əsas komponentlərindən biri kimi qəbul etdiyini göstərir.Aslanın öz düşüncələrində uşaqlarını həqiqi müsəlman kimi tərbiyə etməyi, müsəlman olmağın şərtlərini başa salmağı valideynlərin ən əsas vəzifəsi kimi qabartması da bunun əlamətidir.Aslan düşünür:”Bəs kimdir müqəssir?Əlbəttə, siz!Vaxtında balalarınızı oxudub ,tərbiyə verib,onlara müsəlman,insan nə olduğunu anlatsaydınız ,onlar heç vaxt bir-birini öldürməzdi və nə də siz böylə vəhşi tayfa kimi yaşamazdınız” (1,96).Aslanın daxili monoloqundan aşkar görünür ki,onun dünyagörüşündə əsl insanla müsəlman anlayışı arasında bərabərlik işarəsi qoyulur.”Aslanın müəllif ideyasının əsas ifadə vasitəsi”(5,6)olduğunu nəzərə alsaq,müəllifin məsələyə münasibətinin məhz bu kontekstdə meydana çıxdığını qəbul etmək mümkündür.Aslanın öz düşüncələrində uşaqlarını həqiqi müsəlman kimi tərbiyə etməyi , müsəlman olmağın şərtlərini başa salmağı valideynlərin ən əsas vəzifəsi kimi qabartması da bunu əlamətidir.Aslan düşünür “ Bəs kimdir müqəssir?Əlbəttə,siz! Vaxtında balalarınızı oxudub,tərbiyə verib,onlara müsəlman,insan nə olduğunu anlatsaydınız,onlar heç vaxt bir –birini öldürməzdi və nə də siz böylə vəhşi tayfa kimi yaşamazdınız”(1,96)Aslanın daxili monologundan aşkar görünür ki, onun dünyagörüşündə müsəlmanla əsl insan anlayışı arasında bərabərlik işarəsi goyulur.”Aslanın müəllif ideyasının əsas ifadə vasitəsi “(5,6) olduqunu nəzərə alsaq , müəllifin məsələyə münasibətinin məhz bu kontekstdə meydana çıxdığını görmək mümkündür.İslam əxlaqına soykənərkən müəllif bilavasitə islamın əxlaq qaydalarından çıxış edir.Bu bir həqiqətdir ki,İslamda izdivac məsələsində hər iki tərəfin(oğlanın və qızın) razılığı yeganə əsas şərt kimi irəli sürülür.İslama dair elmi ədəbiyyatda məsələnin şərh belədir: “İslamda evlilik hər iki tərəfin müstəqil şəkildə hərəkət etməsinə(iradəsinə) əsaslanan ikitərəfli razılışma,əqddir.Ata-ana təcrübələrinə əsaslanaraq uşaqlarına bütün ömürləri boyu birgə yaşayacaqları dostru axtarmaqda və ya seçməkdə öyüdləri ilə kömək eridirlər, ancaq son sozü soykəmək səlahiyyəti məhz evlənen şəxslərə aiddir”(7,209).Deməli,”ailə və məişətdəki nadanlıq”,”sevgililərin qovuşmasına mane olan cəhalət”in isalam əxlaqı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.Əksinə müəllif belə bir ideyanı ətə-qana doldurmağa çalışır ki, nadanlığın kökü islami dəyərlərin düzgün dərk olunmamasından,İslam əxlaqının mahiyyətinə bələd olmamaqdan iləri gəlir.müəllif belə bir məsələni aktuallaşdır ki,əgər biz müsəlmanıqsa,əgər biz İslam dininə iman gətiririksə,onda”Qurani-Kərim”in, şəriətin göstərişlərinə əməl etməliyik.

İ.Musabəyovun iki gəncin qovuşmasına əngəl törədən qan düşmənçiliyinə münasibəti də İslam hüququ və əxlaqı çərçivəsindədir.Müəllif birinin o birini öldürməsinin nəsillər arasında sonsuz ədavətə səbəb olmasının islam əxlaqında yolverilməz olması qənaətindən çıxış edir.İslamda”qana qan”prinsipi var.Dini ədəbiyyatda məsələyə belə şərh verilir:”Cana,bədənə qarşı edilən haqsızlıqların ,günahların cəzası qisasdır.Yəni cana can,gözə göz ,dişə diş”.Lakin İslam alimləri bunun prinsip etibarı ilə belə olduğunu yazırlar.Təfsirlərdə bu cür hallarda “həmçinin qurbanın, zərərçəkənin(və ya lazım gəldikdə mirasçılarının) qan bahası qəbul etməsi və ya heç nəsiz bağışlaması da mümkündür”.(7.131)göstərişi yer alır.Deməli ,İ.Musabəyov iki gənc arasında neçə illər qabaq baş vermiş münəqişəni (münəqişə ölümə nəticələnsə belə)qan davasına çevirməyi şəriət qanunlarına bələd olmamaqda , şəriətin belə halda “bağışlamaq” variantının da mümkünliyünü bilməməkdə günahlandırır.Məhz bu cür bilməməzlikdən,başqa sözlə, savadsızlıqdan irəli gələn nadanlığı “vəhşi tayfa kimi yaşamaq”hesab edir.

Maraqlıdır ki, povestdə süjetin inkişaf istiqaməti də müəllifin islami dünyagörüşündən güc alır.

Ədəbiyyatşünaslıqda maarifçi-realist ədəbiyyat üçün “təsadüfi final”ın səciyyəviliyi haqqında fikir formalaşmışdır.m.F.Axundzadənin komediyalarından başlayaraq maarifçi -realist ədəbiyyatda bu cür “finalar”ın səciyyəviliyindən zaman-zaman söhbət açılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıq “Xoşbəxtlər”ə də eyni tendensiya ilə yanaşır,əsərin “xoşbəxt final”ını “təsadüfi final” kimi qəbul edir.A.Zamanov yazır:”Müəllif hər vasitə ilə olursa olsun .sevgililəri bir-birinə qovuşdurmaq.onları xoşbəxt görmək istəyir.odur ki,əsərin sonunda düşmən atalar və Cahanın nişanlandığı oğlan vəba xəstəliyindən ölürlər.Aslanla Cahan evlənib xoşbəxt olurlar.Bu bədii cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmasa da,xeyirxah qəlbədən doğan “xoş bir arzu idi”(4,97).

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı”dərsliyinin müəllifləri də demək olar ki,eyni qənaətdən çıxış edirlər:”Belə bir vəziyyət qarşısında dayanan gənclərə “xoşbəxtlik” üz verir ki,o da şəhərdə düşən vəba xəstəliyidir”(2,320)

Doğrudanmı gənclərin qovuşmasının yeganə səbəbi “şəhərdə düşən vəba xəstəliyi”dir? Doğrudanmı hekayədə hadisələrin inkişaf məntiqi ancaq təbii fəlakət amilinə istinad edir? Fikrimizə ,məsələ bu qədər sadə deyildir. Gənclərin qovuşub xoşbəxt olması müəllifin süjetə birbaşa müdaxiləsi ilə yox, hadisələrin təbii inkişaf məntiqindən yaranır. Bu məntiqin əsasında gənclərin öz sevgiləri uğrunda (xüsusən Aslanın) yorulmadan, usanmadan mübarizə etmələri dayanır. Cahanlı Aslanın qovuşmasını hər iki tərəfdən ataların ölməsi reallaşdırır. Əlbəttə, bu amilin də rolu var. lakin həlledici olan bu deyil. Bu amil heç həlledici ola da bilməz. Çünki qan düşmənciliyinin aradan qalxması təkcə atalar arasında deyil, ailələr arasında düşmənciliyin aradan qalxması ilə baş tutur. Düşmənciliyin aradan qalxması vəba xəstəliyinin vəsiləsi ilə olsa da, əsas işi Aslan görür. onun öz sevgisi yolunda canından keçməyə hazır olmasını əməli ilə sübut etməsi Aslanı haqq aşığı səviyyəsinə qaldırır. Aslan ölümlə üz-üzə qalaraq Cahanın qardaşını ölümdən xilas edir. Bu Cahanın anasının və qardaşının əks tərəfə olan kinini, nifrətini sevgiyə çevirir. Aslan Cahanın ailəsinin rəğbətini qazanır. Buna görə də sevgililərin qovuşmasının təsadüfən baş tutduğunu düşünmək olmaz. Hadisələrin bu şəkildə inkişafında qəhrəmanın dini inancı da ,Allaha inamı da mühüm amillərdəndir. Üzləşdiyi çətinliklə bağlı Aslanın Allaha ümid bağlaması məhz bu ümid işığında etdiyi hərəkətlərin “xoşbəxtliyi” məntiqi cəhətdən hazırlayır. Finalda “xoşbəxtliyin “ baş verməsi “Allahdan ümid kəsilməz”, Allah səbr edən dost tutar” məntiqini reallaşdırır. Bunu ən çətin məqamlarda Aslanın Cahana dediyi sözlər qəti şəkildə təsdiqləyir: “Ancaq burasını da bil ki, mən hələ Allahın dərgahında səndən əl üznməmişəm və üzməyəcəyəm. Ümid... Xəyal... Bəslədiyim ümidlər puç oldu, əkdiyim güllər tez soldu. Bundan sonra təzə ümid... təzə bahar... təzə günlər... Mən gedirəm, əzizim, fikir etmə, ümitsiz olma, mənə də unutma...” (1,102)

Demək, sevnələrin qələbəsi- “Xoşbəxtlər” in sonluğu qəhrəmanların Allaha, onun qüdrətinə sonsuz inamından və bu inamdan güc alaraq apardıqları mübarizədən qaynaqlanır. Bu ,eyni zamanda ,qəhrəmanların hərəkətinə və süjetin məntiqi inkişafına istiqamət verən üllif dünyagörüşünün bədiif ifadəsi kimi maraqlı doğurur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. İ. Musabəyov. Neft və milyonlar səltənətində . Bakı. Şərq-Qərb, 2006.
2. Mir Cəlal, Firudin Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Maarif, 1982.
3. N. Vəlixanov. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı. Elm, 1983.
4. A. Zamanov. Əməl dostları. Bakı. Yazıçı, 1979.
5. G. Məmmədova. Ön söz\ Musabəyov İ. Neft və milyonlar səltənətində. Bakı. Şərq-Qərb, 2006.
6. Yaşar Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm, 1980.
7. Həmidullah M. İslama giriş. Bakı. Qismət, 2006.

HÜSEYN ABBASZADƏNİN “RƏFİQƏ” HEKAYƏSİNDƏ QADIN AZADLIĞI PROBLEMİ

Aygün HEYDƏROVA

ADPU

heyderova89@inbox.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azad qadın problemi bugündə aktualdır. Çünki qadın həyatın aparıcı mövzudur. Qadın, onun ailədəki, cəmiyyətdəki yerinə hər bir yaradıcı şəxs fərqli rəqərdən yanaşır. Belə yanaşmalarda hər bir dövrün, ictimai quruluşun, onu tədqiqat obyektinə gətirən şəxsin kimliyi və düşüncəsini açıq şəkildə duymaq mümkündür. H. Abbaszadə bu əsərində qadının ailədəki, cəmiyyətdəki statusu, mənəvi azadlıq, qadının daxili ailəmi və yalnızlığı kimi məsələləri sadə bir süjet xətti ilə ifadə etmişdir. Müəllif problemləri qeyd etməklə yanaşı, onun çıxış yolunu da oxucuya təqdim edir: Qadın özünü bir fərd, şəxsiyyət kimi dərk etməlidir. Çünki qadının özünü dərk etməsi ona qarşı qoyulmuş bütün qəlibləri analiz edərək şüurlu dərkinə səbəb olur ki, bu da onu əzilməz, öz haqlarını tələb edən şəxsiyyətə çevirir.

Açar sözlər: qadın, ailə, cəmiyyət, mənəvi azadlıq, yalnızlıq

PROBLEM OF INDEPENDENT WOMEN IN THE HISTORY OF HUSSEIN ABBASZADEH "RAFIGA" SUMMARY

The problem of an independent woman is still relevant. Because a woman is the main theme in life. Every creative person refers to the role of women in the family and in society in different ways. In such approaches, the identity and thought of each epoch, the social structure, the person bringing it to the object of investigation is obvious. H. Abbaszadeh in his work described the problems of women in the family, their status in society, moral freedom, the inner family and the loneliness of women in a simple conspiracy. In addition to identifying problems, the author also presents a solution to the problem: A woman should understand herself as a

person. Because the perception of the woman herself analyzes all the forms that were set against her, leading to consciousness. As a result, a woman becomes an impeccable, self-confident person.

Keywords: woman, family, society, moral freedom, loneliness

ПРОБЛЕМА НЕЗАВИСМОЙ ЖЕНЩИНЫ В ИСТОРИИ ГУСЕЙНЕ АББАСЗАДЕ «РАФИГА»

РЕЗЮМЕ

Проблема независимой женщины по-прежнему актуальна. Потому что женщина является главной темой в жизни. Каждый творческий человек относится к роли женщины в семье и в обществе по-разному. В таких подходах очевидна идентичность и мысль каждой эпохи, социальной структуры, человека, приносящего ее к объекту исследования. Г.Аббасаде в своей работе описывал проблемы женщин в семье, их статус в обществе, моральную свободу, внутреннюю семью и одиночество женщины в простом заговоре. Помимо выявления проблем, автор также представляет решение проблемы: Женщина должна понимать себя как личность. Потому что восприятие женщины ее самого анализирует все формы, которые были установлены против нее, приводя к сознанию. В результате женщина превращается в безупречную, самонадеянную личность.

Ключевые слова: женщина, семья, общество, моральная свобода, одиночество

Qadın ədəbiyyatın aparıcı mövzularındandır. Qadına, onun ailədəki, cəmiyyətdəki yerinə hər bir yaradıcı şəxs fərqli rəqərdən yanaşa bilər. Belə yanaşmalarda hər bir dövrün, ictimai quruluşun, onu tədqiqat obyektinə gətirən şəxsin kimliyi və düşüncəsini açıq şəkildə duymaq mümkündür.

Qadın olmaq, qadının fərd, şəxsiyyət kimi qəbul edilməsi, azad qadın problemi bugünkü dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyan problemlərdəndir. Bu aktual problemi duymuş, onu əsərlərinin ideya xəttinə gətirmiş, həssaslıqla yanaşmış yazıçılarımızdan biri də Hüseyn Abbaszadədir.

Hüseyn Abbaszadə qadını yalnız gözəllik rəmzi kimi dəyərləndirmirdi. O, qadını daxili keyfiyyətləri, ailə və cəmiyyətdəki yeri ilə birləşərək şəxsiyyət kimi qəbul edirdi, araşdırırdı.

Bildiyimiz kimi onun yaradıcılığı sovet dövrü və müstəqillik dövrümüzü əhatə edib. Hansı ki, bu dövrlərdə qadın cəmiyyətdə artıq öz yerini tutmuş və müəyyən status qazanmışdı.

Akif Hüseynovun da vurğuladığı kimi “Azərbaycan qadınının həyatında, mənəvi aləmində, dünyagörüşündə köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Elə bunun nəticəsidir ki, yəni gerçəklikdə baş verən prosesin nəticəsidir ki, Azərbaycan qadının milli xarakteri öz müəyyənliyini saxlamaqla, ciddi dəyişikliyə məruz qalmışdır” [2, 197].

Onun əsərlərindəki qadınlar cəmiyyətdə aktiv və azadlardır. H.Abbaszadənin toxunduğu problem isə qadının mənən azadlığıdır. Qadın olmaq, qadının mənən azad olması problemini o, hər kəsə məlum hadisələrin işığında sadə təsvirlə tədqiqatə cəlb etmişdir. Türk, müsəlman cəmiyyətlərində ailə qurumunun anlamı, yeri hər birimizə məlumdur. Ailənin təməl komponentlərindən biri olan qadının ailədəki yeri, ona qoyulmuş tələblər qadının mənən azadlığını müəyyən çərçivəyə salır. H.Abbaszadə əsərlərində müstəqil adlandırılan qadını diskriminasiya edən məsələləri – qadın üzərində ağalıq, qadına fiziki və psixoloji təsiri ustalıqla təsvir edə bilmişdir.

Bu cəhətdən onun 1964-cü ildə yazdığı “Rəfiqə” hekayəsi olduqca maraqlıdır. H.Abbaszadə kiçik həcmli hekayədə qadının ailədəki, cəmiyyətdəki statusu, qadının daxili ailəmi, yalnızlığı ilə bağlı mühüm məsələlərə toxunmuşdur.

Mövzu ərlə arvad (Veysəl və Rəfiqə) arasındakı mübahisənin təsviri ilə başlayır. Mübahisənin səbəbi 22 ildən sonra Rəfiqəyə gələn məktubdur. Rəfiqəni Şimali Qafqazda gedən döyüşlərdə həlak olmuş və Kuban stansiyalarından birində üç əsgərlə birlikdə qardaş məzarlığında dəfn edilmiş ilkəri Şamilin qəbri üzərində ucaldılmış məqbərənin açılışına dəvət edirlər. İlk baxışda sadə görünən bu hadisə gizli qalmış bir çox mətləblərin aşkar olunmasına xidmət edir. Və müəllif bu priyomdan öz fikirlərini ifadə etmək üçün uğurla istifadə etmişdir.

Rəfiqə birinci həyat yoldaşı - Şamil ilə tələbə vaxtı tanış olmuş, ailə həyatı qurmuşdur. Lakin onların xoşbəxtliyi uzun çəkmir. Böyük Vətən müharibəsi öz qara kölgəsini bu ailə üzərinə də salır. Şamil müharibədə həlak olur. Ondan sonra özünü işinə həsr etmiş Rəfiqənin illər sonra Veysəllə tanış olması onun həyatının səmtini dəyişir. Rəfiqənin bu zaman keçirdiyi hisləri müəllif belə təsvir edir: “Ürəyindəki əvvəlki hisləri boğub, başqasını sevmək Rəfiqəyə qəribə gəlirdi. Bəlkə də bu bəzi qadınlar üçün mürəkkəb iş deyil. Həyatda bir neçə ərə gedib çıxan cavan qadınlar azdırımı? Necə ola bilər ki, bir qadın müxtəlif dövrlərdə xasiyyət, şəxsiyyət və ağıl cəhətdən müxtəlif səviyyədə olan kişilərin hamısına “seni sevirəm” deyir?! Axı insan həyatda yaşadığı qısa bir müddətdə qəlbini neçə adama verə bilər?” [1, 350]

Burada biz Hüseyn Abbaszadənin qadın və sevgi məsələlərinə münasibətinin də şahidi oluruq. Qloballaşan dünyada artıq insanlar sevdiklərini açıq şəkildə dilə gətirə, yaşaya bilərlər. Lakin cəmiyyətimizdə qadının ikinci dəfə sevməsi, ailə qurması hələ də bəzi insanlar tərəfindən müsbət qarşılanmır. Qadının şüuraltında yaranmış qorxu ona sevməyə, sevilməyə mane olur. İkinci dəfə ailə quran

qadın özünü yoldaşı, onun ailəsi qarşısında günahkar, borclu hiss edir. Bu hekayədə H.Abbaszaadə Rəfiqənin timsalında bunu uğurla təsvir etmişdir.

Rəfiqə Veysəli xeyirxah, diqqətli, həssas, ağıllı bir insan olaraq tanıyır, ona inanır. Əsərdə biz Veysəlin Rəfiqəni razı salmaq üçün inadını görürük. Bir qadını sevmək, ona sahib çıxmaq Veysələ rəğbət qazandırsa da, sonrakı hərəkətləri ona olan rəğbəti yox edir. Başda Veysəlin Rəfiqənin getməsinə etirazını hardasa başa düşürük. Bunu kişi qısqançlığı kimi dəyərləndiririk. Elə əsərin qəhrəmanı Rəfiqə də belə düşünərək Veysəllə razılaşıb, ona haqq qazandırır.

Problem də elə bu zaman başlayır. Veysəl Rəfiqəni qısqandıqı üçün deyil (ölmüş bir insanı qısqanmaq olmaz), öz eqosunu tətmin etmək üçün onun getməsinə icazə vermir. Rəfiqənin getməyəcəyini bildikdə buna çox sevinərək qələbə çaldığını düşünür. Bu ana qədər Rəfiqə düz addım atdığını düşünürdü. Çünki Veysəl ona ikinci dəfə səadətini bəxş etmişdi. Bu səbəbdən o, Veysəlin qəlbinə dəymək istəmir, özünü borclu hiss edirdi.

İnsan tək qalan zaman özünü dərk edir. Rəfiqə də düşündüyü zaman vicdanını, “daxili məni”ni dinləyir. Nəticədə qəflət yuxusundan oyanır. Rəfiqə yanlış bir iş görmədiyini dərk edir. İllər əvvəl həlak olmuş birinin xatirəsini yad etməkdən təbii nə ola bilər ki?!

Rəfiqənin fikrindən dönmədiyini bilən Veysəlin əsl siması üzə çıxır. O, Rəfiqəyə psixoloji təsir etməyə başlayır. Hətta əgər fikrindən dönməsə ailə həyatını bitirəcəyini söyləyir. Bununla Veysəl Rəfiqəni çətin qərar qarşısında qoyur. O, düşünür ki, Rəfiqə ailə həyatını dağıtmaqdan çəkinəcəkdir. Lakin Rəfiqə aciz deyildir. O, Veysəlin hərəkətinin sırf hökm etmək, inad olduğunu dərk edir.

Şəhidlər şərafinə ucaldılmış abidələrin ölümlərə heç bir faydası olmadığını vurğulayan Veysəl Rəfiqənin bir zamanlar tanıdığı, sevdiyi insan deyildir. Bu yad, onun tanımadığı insandır. Rəfiqə üçün ağır olsa da, Veysələ söylədiyi: “- düzdür, dirilər üçündür. Onları yada salmaqdan – Rəfiqənin səsi titrədi – insanlıq borclarını unutmamaqdan ötrü...” [1, 355] sözləri ilə ondan məsələyə kişi nöqtəyi-nəzərindən yox, vicdanlı insan kimi yanaşmağı gözləyir.

Lakin artıq gecdir. Veysəl eqosunun köləsinə çevrilmişdir. Kimliyindən asılı olmayaraq vətən uğrunda canından keçmiş birini yadlar xatırlayıb rəhmət oxuyursa, onu tanıyan insanların laqeydliyi qəbul edilməzdir. Və Rəfiqə ən azından bu insanlıq borcuna görə oraya getməli idi.

Veysəl obrazı sevgisini əsas gətirərək ailədə tək iqtidar olmaq istəyir. “Səni sevirəm” - deyərək Rəfiqənin hər hərəkətini, hər sözünü özündən asılı hala gətirə biləcəyini düşünür. Veysəl ümumiləşdirilmiş obrazdır. Çünki təəssüflər olsun ki, bir çox kişi üçün qadın evindəki əşya kimidir. Əşya itdiyində və ya qırıldığında onu asanlıqla başqa biri ilə əvəz edə bilmək olur.

H.Abbaszaadə Veysəlin timsalında insanın daxili simasının çətin anlarda açıldığını göstərir. Müəllif ilk əvvəl Veysəli həssas, qayğıkeş insan kimi təsvir edir. Rəfiqənin onu seçməsinə də bu keyfiyyətlərlə əlaqələndirir. Lakin onun həlak olmuş bir insanı özünün rəqibi kimi görməsi heç bir məntiqə sığmır. O, Şamil haqqında dediyi “- sənin ora getməyinlə Şamil təzadən dirilməyəcək. Bu iyirmi iki ilin ərzində indi onun sümükləri də çürüyüb.” [1, 348] sözləri ilə özünü, daxili ailəmini ifşa edir.

Əsərdə müəllif Şamilə Veysəli qarşılaşdırır, müqayisə etmir. Lakin Şamilə, Rəfiqəyə olan münasibəti vasitəsilə onun davranışlarını psixianaliz edir. Nəticədə biz Veysəlin kibirli, özünü düşünən davranışlarının şahidi oluruq. Rəfiqə seçim qarşısında qalır. Bir tərəfdən mentalitet, digər tərəfdən özünə hörmət. Rəfiqə ikincini seçir. Çünki o, səhv heç nə etməmişdir. Rəfiqənin getməkdən başqa çarəsi qalmamışdır. Çünki onunla həyat yoldaşı arasında artıq uçurum yaranmışdı.

Müəllif bu əsərdə sadə bir dillə reallığı göz önünə gətirmişdir. Problem qadının özünü hesablaşaraq keçmişini ilə bugünü arasında seçim etməsi kimi dəyərləndirilməməlidir.

Rəfiqə qarşısındakı tanımadığı bu insana qarşı davranışında müxtəlif yollar seçə bilərdi. Rəfiqə tanıdığını düşündüyü Veysələ öz hislərini, seçimini izah etməyə çalışır, lakin o bunları dinləmək belə istəmir. Bu zaman Rəfiqə iki yol ayrımında qalır. Ya hər şeyə göz yumub ailə həyatını davam etdirmək, ya da çıxıb getmək. Rəfiqə haqlı olaraq ikinci yolu seçir. Əslində Rəfiqəni bu addımı atmağa iki səbəb – vicdanı və mənəvi təklifi dərk edışı vadar edir. Çünki yanında səni mənən başa düşən insan yoxdursa, fiziki olaraq yanında kiminsə olmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Rəfiqə obrazı güclü obrazdır. Çünki illərdə bir yastığa baş qoyduğun insanın bir gecənin içində başqa bir insana çevrildiyini görmək çox ağır haldır. Rəfiqənin özünü axtarışı ona bu çətin seçimdə öz azadlığını yenidən əldə edə bilməsi ilə nəticələnir. Bu addımı ilə Rəfiqə onu əhatə etmiş zəncirləri qıraraq özünə olan inam və hörmətini geri qaytarır. Çünki qadın öz gücünün, özünün fərqi olduğu müddətcə güclüdür.

Bu əsərdə müəllif qadının əsas və müqəddəs vəzifəsi olan analığa da müraciət edir. Şamilin anası Safura xalının timsalında müdrik ana obrazı yarada bilməmişdir. O, bircə övladını müharibədə itirmiş dərdli

ana obrazının müdrikliyini gəlin-qayınana münasibətində açır. Oğul itirmiş, oğlunun yerinə qoyduğu qızım dediyi gəlinindən ayrılmaq Safura xala üçün ağır idi. Lakin o, gəlinin həyatını, gələcəyini fikirləşərək sevgisinin arxasınca getməsinə xeyir-dua verir. Safura xala obrazı ustalıqla işlənmiş obrazdır. Onun hisləri olduqca təbii verilmişdir: “belə işdə sənə məsləhət verməyim çətindir. Nə gizlədim, hər dəfə sənə baxanda, elə bilirəm ki, Şamilim kənarında durub sənəni başını dik tutub getməyinə tamaşa eləyir, ürəyi dağa dönür. Gözlərim sənənin üzündə onun gözləri ilə birləşir...” [1, 353].

İ.V.Hötenin də dediyi kimi: “Böyük və ya balaca olmasından asılı olmayaraq istənilən sənət əsərində kiçik xırdalıqlarına qədər hər şey ideyadan asılıdır”. Bu doğurdan da belədir. H.Abbasızadə bu qısa hekayə vasitəsilə qadınların cəmiyyətdə üzləşdiyi və bugünkü aktual olan məsələləri işıqlandıra bilmişdi.

H.Abbasızadə hekayədə cəmiyyət üçün aktual olan bir çox məsələyə həssaslıqla toxunmaqla yanaşı onun həllini də göstərmişdir. Peyğəmbərimiz bir hədisdə buyurur: “Allah qadınlara hörmət etməyinizi sizə buyurur. Çünki onlar analarınız və halallarınızdır”. Həqiqətdə hər şey bu hörmətdən başlayır.

Amma təəssüflər olsun ki, şüuraltında kişilər hələ də qadınlar üzərində ağılıq etməli olduqlarını düşünürlər. Hekayədə ailə qurumunun mühəməliyi hər iki şəxsiyyətin bir-birinə inamı, fikirlərinə hörmətdən asılı olduğu göstərilir. Bunlar olmadıqda sevgi belə ailə həyatını xilas edə bilmir. Çünki iki nəfərə aid ailənin, bir nəfərin ixtiyarında davam etdirilməsi və ya idarə edilməsi imkansızdır.

Bu əsərdə biz bu gün daha çox səsləndirilən psixoloji şiddətin izlərini görürük. Psixoloji şiddət ailədə və cəmiyyətdə rastlaşdığımız şiddət növüdür. Bu şiddət qadını mənən kimsəsizləşdirir, məhv edir. Qadın istər ailədə, istər cəmiyyətdə qadının mənəvi azadlığına, fikirlərini söyləməsinə, etiraz etməsinə müəyyən maneələr qoyulur. Günümüzdə belə kişinin xəyanəti bağışlanılası bir səhv kimi qəbul olunsa da, qadının ölmüş ərinin məzarını ziyarət etməsi mənfi qarşılanır. Rəfiqənin çarəsizliyi də budur.

Bütün bunlarla mübarizə aparmağın tək bir yolu vardır. Qadın özünü bir fərd, şəxsiyyət kimi dərk etməlidir. Çünki qadının özünü dərk etməsi ona qarşı qoyulmuş bütün qəlibləri analiz edərək şüurlu dərkinə səbəb olur ki, bu da onu əzilməz, öz haqlarını tələb edən şəxsiyyətə çevirir.

Əsərdə yalnız ədəbiyyat üçün deyil, bütövlükdə cəmiyyət üçün vacib olan bu məsələdə fərdin müstəqilliyi, seçim azadlığına hörmətə çağırış vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasızadə H. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, 1977, 411 səh.
2. Hüseynov A. Müxtəlifliyin birliyi (Sovet ədəbiyyatında milliliklə beynəlmilləliyin dialektik vəhdəti). Bakı, Yazıçı, 1983, 214 səh.
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm. Bakı, “Elm”, 1991, 116 səh.
4. Məmmədov (Saraclı) Ə. Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). Elm nəşriyyatı, Bakı, 1983, 183 səh.
5. Yusifli V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı, Yazıçı, 1986, 164 səh.

AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA QADIN XARAKTERLƏR VƏ GÖYÇƏK FATMA NAĞILININ TƏHLİLİ

Yağmur KENÇ

Kafkas Universiteti Çağdaş Türk Lehçələri və Edebiyatları Bölümü Azərbaycan

Türkçəsi və Edebiyatı Anabilim Dalı

yagmur3670@gmail.com

T.C.

ÖZET

Azərbaycan nağıllarında ki qarı obrazının təhlili edildiyində qarı obrazlarında yaxşı üreklili, ağıllı, cesur, qorxusuz, işgüzar, səxavətli kimi təsvir olunan qarıları görürük. Ele qarılarda vardır ki gəzəyən, pinti, israfçı, dedi-qodu ilə məşğul olan qadınlar kimi təsvir olunmuşlardır. Göyçək Fatma nağılında ki qadın qarekterlər Göyçək Fatma Göyçək Fatma yetim bir qızıdır. Çox yaxşı bir üreği var . Ona her söylənənə yapan, hörmətli bir qızıdır. Ögey ana çoxbilmiş, hiyləgər kimi təsvir olunur. Qarı nene de burada müdrik bir karaxterdir. Qarı nene özünə iyilik edənə iyilik , kötülük edənə kötüllüklə cezalandıran müdrik bir qarıdır.

Anahtar kelimələr: Azərbaycan Nağılları, Qadın, Qadın Obrazı, Göyçək Fatma

WOMEN CHARACTERS ON AZERBAIJAN TABLES AND GÖYÇEK FATMA MASAL ANALYSIS

ABSTRACT

In the fairy tale of Azerbaijani fairy tales, we see old-fashioned, well-proportioned, intelligent, brave, fearless, businesslike, generous ages. In elderly couples, they are described as blacksmiths, pinters, wizards, and gossipers. Fat female females in Goychek Fatma tale Fatma Goychek Fatma is an orphan girl. It has a very good product. She is a dear girl who is doing her every word. The maternal mate is described as a slender, cunning person. The bride is here a wise brave. Goodwill is a wise old man who punishes evil with evil.

Keywords: Azerbaijan fairy tales, women, women's image, Goychek Fatma

Giriş. Nağıllar obrazlar aləminin zənginliyi ilə seçilir. Bu obrazlar aləmində qarı obrazı xüsusi diqqət cəlb edir. Qarı köməkçi obraz kimi görünsə də bəzən hadisələrin idarəçisinə çevrilir. Bu qüvvə mənfi də ola bilər, müsbət də. Çünki qarı obrazı Ulu Anadan transformasiya olunduğuna görə, gah müsbət xarakterdə, gah da mənfi xarakterdə olur. Xüsusilə, qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Ana “müsbət” obraz olsa da sonralar onun həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri özündə əks etdirən transformasiya olunmuş nümunələrinə rast gəlirik. Bu törəmələrə həm dünya mifologiyasında, həm də Azərbaycan mifologiyasında geniş rast gəlinir. Ümumiyyətlə, qarıların hamısı nağıllarda ; yaxşı ürəkli, ağıllı, cəsur, qorxusuz, işgüzar, səxavətli kimi təsvir olunur. Bəzilərini də gəzəyən, pinti, israfçı, dedi-qodu ilə məşğul olan qadınlara kimi təsvir olunur.

Ümumiyyətlə, qarıların bəzisi nağıllarda çoxbilmiş, hiyləgər, uzaqgörən kimi təsvir olunur. Bəzi nümunələrə nəzər salaq.

GÖYÇEK FATMA

Göyçek Fatma nağılında, qarıların maraqlı təsviri verilir:

Ögey Ana: Ögey ana çoxbilmiş, hiyləgər kimi təsvir olunur , ögey qızını saxlayıb toya öz qızını göndərməyə çalışıb ki padşahın oğluyun öz qızı toy elesin. Lakin adamlar ögey ananın oyununa gəlmir. Göyçek Fatmayı toya götürürlər. Burada pis xarakter kimi təsvir olunur .Ögey ana kendi öz uşaqlarını ögey uşaqlarından üstün tutur. Ögey uşaqlarına türlü pisliliklər yapır. Ağılı pis işlərə çalışır

“Fatmanın analığı paxıllığından az qaldı çatlasın, odu ki, Fatmanın əl-ayağını kəndirən bağlayıb saldı təndirə, üstünü də örtüdü. Öz qızı keçəl Fatmanı da bəzəndirib qoydu göyçek Fatmanın yerində. Yengələr, sağdıqlar, solduqlar gəldilər ki, qızın başını bəzəyib gəlin aparsınlar, gördülər ki, qız o qız deyil.”¹

Keçəl Fatma: Göyçek Fatma nağılında, Keçəl fatmaynan Qarı nenenin dialoqunda görülür ki Göyçek fatmanın ögey qarışında pis xarakterdedir.

Qarı Nene: Qarı nene de burada müdrik bir xarakterdir. Qarı nene özünə iyilik edene iyilik , kötülük edene kötülükle cezalandıran müdrik bir qarıdır. Baxaq görə ,

“- A qızım, gəl başını bitlə, sonra yununu verim.

Qız qarının başına baxıb gördü ki, bit-birəynən doludu. "Tfu" eləyib geri çəkildi. Qarı dedi: - A qızım, mənim başım təmizdi, yoxsa sən ananın?

Qız dedi:- Allah vurmuşdu səni, başın ilan qurbağaynan doludu, həlbətdə ananın başı yaxşıdı.

Qarı bir altdan yuxarı baxıb dedi:

- A qızım, sən ki, belə dedin, ala yununu verirəm, amma burdan gedəndə qabağına üç bulaq çıxacaq. Birinin suyu qara, birinin suyu ağ, o birininki də qırmızı. Sən əvvəlcə qara suya girib çimərsən, sonra ağ suyan başını yuyub, bir az da qaşına, kirpiyinə, qırmızı sudan da alınma sürtərsən. Sonra da qara inəyin dölşlərini əmərsən.

Qız qarının yanından çıxıb yolda qara suyan çimdi, ağ sudan qaşına, kirpiyinə çəkdi, qırmızı sudan da alınma sürtdü. Əvvəldən də bir şey olmayan keçəl Fatma dönüb oldu qara qul; hər yeri oldu qar-qara kösəy kimi. Bircə dişləri, gözləri ağarırdı.”²

Görüldüyü kimi, keçəl Fatma, Qarı nenenin bitini temizləmediği , Qarı nenenin başına “Tfu” edip geri çəkilib və Qarı nenenin sorduğu suala anasının başının temiz olduğunu dediği üçün müdrik qarı ona ders vermək üçün çirkinləşməsinə sağlamışdır.

Göyçek Fatma : Göyçek Fatma yetim bir qızıdır. Çox yaxşı bir üreği var . Ona her söyleneni yapan, hörmətli bir qızıdır. Qarı nenenin bitlərini temizləyib, nenenin evini süpürüşdür. Qarı nen- A bala, nə var, nə istəyirsən?

Fatma dedi:

- Qarı nənə, yel baba yumağımı sən bacannan içəri saldı, gəlmişəm ki, onu verəsən.

Qarı dedi:

- A qızım, gəl mənim başıma bax, sonra yumağımı verim.

Fatma razı oldu, içəri girib gördü qarının evi zir-zibləndən doludu. Odu ki, dedi:

- Qarı nənə, süpürgəni ver, evini süpürüm.

Qarı süpürgəni verdi. Fatma evi süpürüb tər-təmiz elədi. Sonra da başladı qarının başına baxmağa, gördü ki, bunun başı doludu ilan, çayannan, baxdı ki, qarının başında bitlər var tıbağa boyda, birələr var qurbağa boyda.

¹ Behlul ABDULLA, *Azərbaycan Nağılları*, 5 Cild, Şerq-Qərb, Bakı, 2005, s. 22.

² Behlul ABDULLA, *age*, s.19,

Qarı dedi:

- A qızım, de görüm sənın ananın başı qəşəngdi, yoxsa mənım? Mənım birələrım qəşəngdi, yoxsa onun.

enin keçel fatmaya sorduğu sualın aynısını göyçek fatmaya da sormuşdur .

Göyçek Fatma:

-“Ay nənə, əlbəttə, sənın başın qəşəngdi.” Dediği üçün onu gözəl bir qız edərək ödülləndirmişdir. Nağılın sonunda Göyçek fatmanın toyu olar.

“Qarı dedi:

- A qızım, de görüm sənın ananın başı qəşəngdi, yoxsa mənım? Mənım birələrım qəşəngdi, yoxsa onun.

Fatma dedi:

- Ay nənə, əlbəttə, sənın başın qəşəngdi. Sənın bit, birələrin də lap sərçə, bülbül kimi şeylərdi. Bu sözlər qarının xoşuna gəldi.”³

SONUÇ

Yaptığımız çalışmada da görüldüyü gibi, Azərbaycan nağılların da bir çox karakter vardır bu karakterler arasında yaxşı üreklilərlə olanlarda vardır pis üreklilərlə olanlarda vardır. Fəket nağılın sonun da yene eyilər qazanmışdır. Göyçek fatmanın toyu olmuşdur keçel Fatma piz qarexterde olduğu üçün o evlenemir . her zam neyilər qazanır nağılların sonunda. Göyçek Fatma nağılında da görüldüyü gibi öqey analar öz uşaqlarını daha çox sevır öqey uşaklara kötü davranır. Daha birçok nağıl oxunup tehlil edildiyinde de eyini olduğu görülməkdədir .

KAYNAKÇA

ABDULLA, Behlul, Azərbaycan Nağılları, 5 Cild, Şerq-Qerb, Bakı, 2005

ZEYNAL XƏLİLİN DRAMATURJİ İRSİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ İDEALI

Əlimuxtar Həsən oğlu MUXTAROV

AMEA-nın Gəncə Bölməsi, Elmi işçi,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
alimuxtar@gmail.com

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi obrazı lirik, epik növün janrlarında canlandırıldığı kimi dramatik növün mənzum dram janrı da Nizami Gəncəvi obrazının təsvirindən kənar qalmamışdır. Bu sahədə görülən işlər çox olmasa da, müəyyən nümunələrlə təhlilə cəlb edilməyə layiqdir. Tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılan məqalədə də bu istiqamət əsas götürülmüşdür.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, obraz, dramaturgiya, həsr edilmək

Qədim tarixi köklərə malik olan Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin obrazının canlandırılması istər lirik, istərsə də epik və dramatik növlərdə şairlərimizin, nasirlərimizin və dramaturqlarımızın daim maraq dairəsində olmuşdur. Bu səpkidə əsərlərinə gəncəli dahi vasitəsilə ölməzlik qazandıran sənətkarlarımızdan biri də Zeynal Xəlildir. Məhz Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi obrazının iki fərqli əsərində canlandırılmasını Zeynal Xəlilin dram yaradıcılığında görürük. 1975-ci ildə “Azərbaycan” jurnalının 6-cı nömrəsində şairin “Gəncə qartalı” adlı mənzum dramı dərc olunmuşdur. Sonralar Z.Xəlil bu əsərə proloq və epiloq əlavə etməklə “Seçilmiş əsərlər”inə (1978) daxil etmişdir. Əsərin kiçik dəyişikliyi ilə personajlar sistemində, ideya istiqamətində və məzmununda da fərqlər özünü göstərir. Əsərə Zaman baba və onun nəvəsi Aydoğdu obrazları daxil edilmişdir. “Gəncə qartalı” əsərində süjet müstəqim məzmunla malik idisə, “Şairin yuxusu”nda yuxu motivi əsasında inkişaf edir. Təsvir olunan hadisələr gerçək olmayıb, Nizami Gəncəvinin yuxusu kimi təqdim edilir. “Gəncə qartalı” dramında Məhəmməd saray şairi kimi göstərilir və burada baş verən xəyanətlər onu saray qurbanına çevirir. Lakin “Şairin yuxusu” pyesində artıq Z.Xəlil hadisələrin Nizaminin yuxusu olaraq verməklə saray mühitinin amansızlıqlarını təsvir etməyi üstün tutmuşdur.

“Şairin yuxusu” mənzum dramı özünəməxsusluğu ilə əvvəlki əsərlərdən fərqlənir. Əsərin süjetini yuxu ünsürü motivləşdirir, buna görə də əsər “Şairin yuxusu” adlanır. Dramın kompozisiyasına əvvəlki əsərlərdən fərqli olaraq proloq və epiloq da daxil edilmişdir. Proloqda Nizami Gəncəvinin evinin mənəvi

---

³ Behlul ABDULLA, *age*, s.17, 18.

mühtə təsvir olunur. Şairin ailəsi oğlu və evində yaşayan bağban – Zaman baba, həmçinin onun nəvəsi Aydoğdudan ibarətdir. Bu zəhmətkeş insanlar dairəsində həyat öz rahatlığı, inam və güvənlik, məhəbbət şəraitində cərəyan edir. Burada hər kəsin qəlbinə yalnız məhəbbət hakimdir.

“Şairin yuxusu” əsərinin əsas ideyası da dahi Nizami Gəncəviyə həsr olunan digər dram əsərləri kimi insan azadlığının tərənnümündən ibarətdir. Qızıla, şan və şöhrətə aldanmağın sonunun fəlakətə nəticələnməyini məntiqi bir sonluq kimi qəbul edən dramaturq Nizami şöhrətinin əbədiyini də məhz onun azad şəxsiyyətində gördü.

Z.Xəlilin “Şairin yuxusu” əsərinin yazılması və üzə çıxarılması haqqında İmran Abbasovun araşdırmalarından maraqlı məlumatlar əldə edirik: “Z.Xəlilin arxivində ən mühüm əsər, şübhəsiz, onun oxucu və tamaşaçılarına son yadigarı olan “Gəncə qartalı” (“Nizami”) pyesidir. Unudulmaz şairin tez-tez xatırladığı və səhnə təcəssümünü görmək arzusunda olduğu bu əsərin “Nizami” adlandırılan ilk variantı 1940-cı ildə, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ərəfəsində yazılmışdır. Lakin təqribən 33 il sonra, 1973-cü ilin əvvəllərində şair ilk pyesini yenidən, həm də əsaslı surətdə işləmiş və onu “Gəncə qartalı” adlandırmışdır” (1, 5). Tədqiqatçı əsərin məzmunu haqqında məlumat vermək məqsədilə yazırdı: “Gəncə qartalı” proloq, epiloq və səkkiz şəkildən ibarət mənzum dramdır. Mövzu tarixdirsə də, müəllifin bu əsərində tarixi faktlardan daha çox şair təxəyyülünə arxalandığı hiss olunur. Burada XII əsrdə yaşayan dahi şairimiz Nizami Gəncəvi ilə Xaqani Şirvaninin əqidə dostluğundan, onların vətənpərvərliyindən, mövcud quruluşun haqsızlıqlarına qarşı apardıqları mübarizədən söhbət açılır” (1, 5-6).

İmran Abbasov əsərin məzmunundakı yuxu motivini nəzərə almadığına görə məzmununun təhlilində yanlış nəticəyə gəlmişdir: “Gəncə qartalı”nın quruluşu, kompozisiyası da maraqlıdır. Onun proloq və epiloqundakı hadisələr Gəncədə, Nizaminin evində qalan səkkiz şəkildəki əsas hadisələr isə Şamaxıda, Şirvanşahlar sarayında cərəyan edir. Əsər möhkəm süjet xəttinə malikdir və gərgin dramatik konflikt üzərində qurulmuşdur. Pyesin əsas məziyyətlərindən biri də müəllifin saray həyatının təbiətindən doğan çirkinlikləri, münaqişə və ziddiyyətləri təbii, inandırıcı surətdə əks etdirə bilməsidir. Bu baxımdan Nizaminin oğlu Məhəmmədlə bağlı olan səhnələr daha müvəffəqiyyətlidir” (1,7). Göründüyü kimi, tədqiqatçı əsərdəki yuxu motivi haqqında heç bir kəlmə söyləməyərək təhlili yanlış yürütmüşdür.

İmran Abbasov “Zamanla birlikdə” məqaləsində isə artıq əsəri “Şairin yuxusu” adlandırır və daha çox ideya istiqamətini işıqlandırmağa çalışırdı. Tədqiqatçı Z.Xəlilin irihəcmli əsərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzərində duraraq yazırdı: “Səciyyəvi cəhəti budur ki, həmişə müasirliyə bağlı olan şair poemalarında da qələmə aldığı mövzuları dövrün ayrı-ayrı mühüm hadisələri ilə əlaqələndirə bilmiş, tərənnüm etdiyi surətlərin şəxsi duyğularını belə ictimai ictimai arzularla bağlamağa müvəffəq olmuşdur” (2, 4). Müəllif “Şairin yuxusu” əsərində də tarixiliyin müasirliklə vəhdətdə olduğunu vurğulayırdı: “Dan ulduzu poeması” eləcə də, “Şairin yuxusu” dramı daha çox tarixi gerçəkliyə aid olsalar da, tamamilə müasir səslənən əsərlərdir. Müasirlik bu əsərlərin məzmununda, qəhrəmanların təmsil etdikləri yüksək-estetik ideallarıdır” (2, 4).

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Abbasov İ. Zamanla birlikdə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1975, 25 yanvar
2. Abbasov İ. Şairin arxivini vərəqlərkən. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 1975, 25 yanvar

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNDƏ MİLLİ İSTİQLAL DÜŞÜNCƏSİ VƏ MÜSTƏQİLLİK İDEYASI

Ramiz QASIMOV

Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsi
ramizasef@yahoo.com.tr
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsrin əvvəllərində milli istiqlalçılığın əldə edilməsində milli ziyalılar ordusunun, habelə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” kimi mətbuat orqanlarının apardığı maarifləndirici və oyanış missiyasının istisnasız rolu olmuşdu. C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, Y.V.Çəmənəminli, Ü.Hacıbəyov başda olmaqla molla-nəsrəddinçi və tənqidi-realist ədiblərin başlıca ədəbi missiyası istiqlalçılıq və müstəqillik ideyası idi. C.Məmmədquluzadə “Azərbaycan”, “Cümhuriyyət”, “Vətəndaşlar”, Ö.F.Nemanzadə “Dərdimiz və dərmanımız”, “Eşq və məhəbbət” və b., Y.V.Çəmənəminli “Azərbaycan muxtariyyəti. Aylın, toplaşın”, “Biz kimik və istədiyimiz nədir?” və b. kimi məqalə və əsərlərində Azərbaycan xalqını milli istiqlalçılıq və müstəqillik ideyasına səsləyirdi.

Açar sözlər: Milli istiqlal düşüncəsi, müstəqillik ideyası, tənqidi-realist hərəkat.

Giriş

“Milli oyanış və intibah” (14, s. 63) dövrü kimi səciyyələndirilən XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqı üçün istiqlalçılıq və müstəqillik düşüncəsi baxımından olduqca əhəmiyyətli bir dövr olmuşdur. “XX əsrin ilk iki onilliyini milli hərəkatın, iqtisadi, siyasi inkişafın, ictimai-siyasi, ədəbi, kulturoloji, maarifçi düşüncənin intibah səviyyəsində təşəkkülünü şərtləndirən Azərbaycan tarixinin ən zəngin dövrü hesab etmək olar. ...Cəmi bir neçə onillik əvvəl milli kimliyini bəslənən bir toplum siyasi tərəkəbr baxımından təşəkkülünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır” (4, s. 11). Ümumiyyətlə, ““Azərbaycan” anlayışının tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi mərhələ təşkil edir. Məhz bu dövrdə həmin anlayışın etnoqrafik, ictimai-siyasi, ideoloji məzmunu barədə geniş miqyasda düşünülməyə başlanır” (2). Milli demokratik inkişaf və oyanışın nəticəsində yeni epoxa başlanmış və ictimai-mədəni mühitə yeni istiqamət və vəzifələr müəyyənləşdirərək xalqımızın mədəni inkişafına misilsiz töhfələr vermişdir.

Tədqiqatda təhlil və ümumiləşdirmə metodundan istifadə edilməklə Azərbaycan milli oyanış düşüncəsinin formalaşmasını şərtləndirən XX əsrin əvvəllərində ədəbi hərəkat, tənqidi realizmin rolu və görkəmli nümayəndələrinin fikirləri tədqiq və təqdim edilir.

Tamamilə doğru qənaətdir ki, “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın bədii-estetik və ictimai fikrində milli oyanış, özünüdərk, istiqlal düşüncələrinin cüdəməsi proseslərinin renesans dövrü hesab olunur. Mirzə Cəlilin həmin dövrdə ədəbi-ictimai mühitə gəlişi ilə bu proses daha da sürətlənmiş və milli ideya gətirdikə kütləviləşərək minlərlə insanın fikir dünyasına hakim kəsilmişdir” (19, s. 41). Azərbaycan tənqidi realizminin qüdrətli nümayəndəsi və bayraqdarı, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadənin bütün yaradıcılığı Azərbaycançılıq ideologiyasının ideya mənbəyi olmaqla bərabər, milli istiqlal düşüncəsi və müstəqillik ideyasının da ən etibarlı mənbəyi kimi çıxış etmişdir. Onun ayrı-ayrı publisist yazıları, “Ananın kitabı” pyesi, “Azərbaycan”, “Vətəndaşlar”, “Cümhuriyyət” məqalələri milli istiqlalçılıq və müstəqillik ideyasının proqram xarakterli mənbəyi hesab edilir. Professor Yaşar Qarayev doğru yazırdı ki: “Özünəqədriki Azərbaycan yazıçılarından ən çox ideoloq olanı – Cəlil Məmmədquluzadədir” (8, s. 234). Ədib “Azərbaycan” məqaləsində vətənin, millətin və vətəndaşlıq borcunun konkret “xəritəsini” təqdim etmişdir. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsi vaxtında meydana çıxmış həqiqi milli manifest kimi səslənir” (5, s. 371). “Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində, sözün geniş mənasında, milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanan”, “yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbi” (6, s. 5) olan Cəlil Məmmədquluzadə “dünya-aləmin dəyişildiyi, bütün zadların dəyişilib öz mənasını tapdığı” bir vaxtlarda “vətən, vətən, vətən, millət, millət, millət, dil, dil, dil. Bəni–noi–bəşər üçün bu dairələrdən kənar özgə bir nicat olmadığını” “vətən qardaşlarına” (13, s. 4) səslənirdi. Görkəmli ədibin “Azərbaycan” məqaləsini bütövlükdə azərbaycançılığın platforma və proqramı hesab etmək olar.

Cəlil Məmmədquluzadə öz fikirlərində milli azadlıq tərəfdarı idi. Xalqın azadlığını konstitusiyalı cümhuriyyət - “məmləkətin idarəsi camaatın öz öhdəsində və ixtiyarında olan” (14, s. 191) respublikalı dövlət qurmaqda görürdü: “Cümhuriyyət idarəsinin bir zinəti də var ki, o da tamam azadlıqdır” (14, s. 193). Bu mənada, “Məmmədquluzadənin rəhbər tutduğu və təbliğ etdiyi milli dövlət quruluşunun tipi - Xalq hakimiyyəti prinsiplərinə əsaslanan demokratik, suveren respublika quruluşu idi” (8, s. 236).

Görkəmli tənqidi realist ədib və ictimai xadim Y.V.Çəmənşəminli də öz əsərlərində müstəqil Azərbaycan ideyasını ehtiva etmişdir. Bu nəhəng fikir adamı, ictimai xadimin Azərbaycan istiqlalına həsr etdiyi “Azərbaycan muxtariyyəti: ayılın, toplaşın” məqaləsini bütün Azərbaycan xalqına istiqlal və müstəqillik ideyası ilə səsləniş kimi qəbul etmək olar. Ədib “Hər millət öz fərdini axtarıb, tapır, əl-ələ verib camaatın halına qalır. Çünki milli himmətdən savayı özgəsi milləti bu dəhşətli zamanda müdafiə eliyə bilməz!” (3, s. 209), - deyərək xalqı həmrəylik və milli birliyə dəvət edirdi. “İndiyə kimi bizim nə mərkəzi bir şüarımız, nə milli bir idarəmiz var. Qafqazda sayda hamıdan artıq ola-ola, əlahiddə bir millət təşkil edə-ədə, mal və dövlətə malik ola-ola öz milli işimizi öz əlimizə ala bilmirik” (3, s. 209) deyən Y.V.Çəmənşəminli milli mövcudluq və XX əsrin zəruri, vacib tələbi kimi ictimai-siyasi var olmaqdan, siyasi taleyini, müqəddəratını müəyyənləşdirməkdən bəhs edir. “Ey nəcib türk milləti, ayıl! ...Şan və şökrət ilə ömür sürülməlidir. Köhnə rus məmurlarının çəkəməsi altında tapdalandığın kifayət edər” (3, s. 209), - deyərək işğal altında yaşayışa, köləliyə son qoymağa çağırır, milli şərəf və heysiyyətə, istiqlalçılıq və müstəqil yaşayışa dəvət edirdi. “Ayılın, toplaşın!” (3, s. 209) nidası ilə xalqına səslənən böyük tənqidi realist ədib Y.V.Çəmənşəminli XX əsrin əvvəlləri üçün aktual və vacib olan zəruri siyasi oyanış və özünüdərkə dəvət edirdi. XX əsrin ilk onilliyində yaranan ictimai şəraitə işarə edən Y.Vəzir Rusiyada inqilablar dalğasının

baş alması və imperiyanın dağılması şəraitində Azərbaycan xalqının da firsəti dəyərləndirərək öz azadlığını əldə etməsinə çağırış edirdi. “Bu zaman firqəbazlıq zamanı deyil. ...İndi toplaşın, milli idarə yapın... Muxtariyyət olmasa, ölkə başsızlıq bəlasından xilas olmasa, orada firqə həyatı da olmaz” (3, s. 210), - deyə zamanı, şəraiti dəyərləndirməklə bütün xalqa, vətəndaşlara müraciət və çağırış olunur, milli idarə deyə Cümhuriyyət, dövlət qurmanın vacibliyi, əhəmiyyəti başa salınırdı. “Durmaq zamanı deyil! Bir az səbr eləsəniz, gözəl ölkəmiz fut olub ədən gedər! ...Muxtariyyət onun üçündür ki, namusumuz ayaqlar altına düşməsin. ...Zəmanə iş zəmanəsidir.. Toplanın” (3, s. 210-211) nidaları bütün təbəqələrin maraqları nəzərə alınaraq ölkə və millətin, ümumxalqın taleyi fəvqündə verilmiş və ünvanlanmışdı. Görkəmli ədib “Muxtariyyət nədir”, “Məhəlli muxtariyyət”, “Muxtariyyət bizə nə verəcək”, “Muxtariyyətə layiqlik”, “Muxtariyyəti nə cür ala bilərik”, “Muxtariyyətimizin əsl əsası” kimi başlıqlar altında muxtariyyət anlayışını bütün təfərrüatı ilə izah edir. “Muxtariyyət, yəni öz əli, öz başı olmaqlıq. ...Deməli, muxtariyyətin əsl dediyi budur ki, cəmi işlər ölkədə camaatın xahişi ilə əmələ gəlsin” (3, s. 212). “Muxtariyyət bizə nə verəcək?” sualına cavab verərkən ədib “cəmi məsələlərimizin həllini millət məclisindən gözləməli” (3, s. 214) cavabını verərək, ümumiyyətlə, hər cür nicatı muxtariyyətdə görür. Romantiklər “Nicat məhəbbətdədir” deyə nicatı məhəbbətdə görürdülərsə, tənqidi realistlər də nicatı ictimai yaşayış birliyi və həmrəylikdə görürdülər. Diqqət edilsə, milli həmrəylik mənasında “ələ-ələ vermək” ideyası bütün tənqidi realistlərin yaradıcılığında əsas yeri tapır və problemlərin həlli, istiqlalyyət və müstəqilliyin nicatı kimi görülürdü. Y.V.Çəmənşeminlinin “Biz kimik və istədiyimiz nədir” başlıqlı məqaləsində də milli müstəqilliyin bütün məzmunu, məqsədi və s. açıq-açıq şərh olunur. Milli istiqlalyyət və dövlət müstəqilliyinə nail olmağın məqsəd və mahiyyətinə nəzər salan ədib çox təsirli şəkildə yazırdı: “Dünyada hər bir millətin xoşbəxt yaşamasına səbəb ancaq o millətin öz milli idarəsi ola bilər. Milli idarə də milli torpaqda, yəni müəyyən bir ölkədə bərqərar ola bilər. Hər kəs ki milli ölkədən məhrumdur, ...baş qapazlı olar” (3, s. 219). Bir az da dərinə gedən, məqsədi konkretləşdirən ədib yazır: “...bizim üçün ən vacib məsələ Azərbaycanın hakimiyyətini öz əlimizə almaqdır. Bu isə, istiqlal ilə olur” (3, s. 220). Söz yox ki, “Azərbaycan hakimiyyəti əlimizə düşdükdə vətənimiz müstəqil bir şəkil alır. Üç amil – millət, ölkə və hakimiyyət bir yerdə toplanır. Azərbaycan istiqlalyyətini təmin etmək üçün cəmi qüvvət və qüdrətimizi meydana çıxartmalıdır. Bu yolda nə qədər fədakarlıq lazım olsa, göstərməliyik. ...istiqlalyyətimizin davamına çalışmalıyıq; məmləkəti müstəqil yaşatmalıyıq” (3, s. 220). Çəmənşeminli istiqlal düşüncəsi və milli dövlətçilik, cümhuriyyət haqqındakı düşüncələrini çoxbaşlıqlı “Xarici siyasətimiz” adlı məqaləsində də davam etdirir.

Bəhs edilən bu dövrdə digər görkəmli şəxsiyyətlərlə fikir və ideya birliyi nümayiş etdirən Ömər Faiq Nemanzadə də istiqlal düşüncəsinə xidmət edən və onu təbliğ edən ideoloq şəxsiyyətdən biri kimi özünün bir sıra məqalə və əsərlərində istiqlal və müstəqillik düşüncələri ilə çıxış edir. Ədibin “Nə vaxta qədər” başlıqlı məqaləsində ictimai-mənəvi geriliyin bütün səbəblərini açıb göstərən ədib bunun birinci çarəsi kimi ictimai-siyasi müstəqilliyi, istiqlalı önəmli görürdü. Azərbaycan istiqlalına ümidvar olan Ö.Faiq yazırdı ki: “Nə vaxta kimi siyasət və ticarətdə özgələ uşaqlar tək əsir olacağız? Neçün öz palitkamızı, milli xeyrimizi qanmayırıq? Nə dəlil ilə aramızda hürriyyət və müsavət istəyənlərə lənət oxuyuruq? ...Buna görə gərəkdir ki, ...öz millətimizin səlamətliyi naminə ...hürriyyət və müsavətin “doğru” vücudunu, idareyi məşrutəyi-amiyyunun həqiqi təşkilini canü dildən arzu edək” (17, s. 92). Ədib fikrini davam etdirərək göstərirdi ki: “Hanı bizlərdə insanca övlad, millət və vətən məhəbbəti?...Lazım deyilmidir ki, biz də camaat ittifaqını camaat qüvvəti qanaq, öz hüququmuzun mühafizəsini can və dildən istəyək, dəxi havaxt qanacığıq ki, ixtiyarımız canavarların ağızında olduqca heç bir növ milli mövcudiyyətimizi saxlaya bilməyəcəyiz” (17, s. 96). XX əsr kimi milli oyanış dövrünün tələblərinə uyğun olaraq Ö.F.Nemanzadə bir ideoloq kimi çıxış edərək xalqı öz haqq-hüququnu dərk etməyə və bu məqsəd naminə mübarizə aparmağa, birlik və əzm göstərməyə çağırırdı. Ömər Faiqın “İran mücahidlərinə” müraciətlə yazdığı “Alınan azadlığı nə cür saxlamalı” başlıqlı məqaləsi də Azərbaycan istiqlalı ideyasına yönəlik böyük fikir və ideyalar ümumiləşdirən ən qiymətli əsərlərdən biridir. “İstibdad cəhənnəmini söndürüb yerinə azadlıq bağçası, dünya cənnəti qurmaq nə qədər çətin isə alınan azadlığı saxlayıb davam etdirmək də bir o qədər, bəlkə ondan daha artıq çətindir” (17, s. 128), - deyə yazan Nemanzadə inqilabi hərəkətin və inqilabçı ruhunun məğzini: “Bəli, azadlıq tələb edənlər, inqilabda iştirak edənlər nə qədər çox və qüvvətli olarsa, alınan hürriyyət də nisbətən çox və qüvvətli davam edər. Demək ki, istibdad tərəfdarlarının güclü olduğu məmləkətlərdə inqilabı meydana gətirən, azadlığı təsis edən mütləq əfkari-ümumiyyə olmalıdır” (17, s. 129), - deyə birlik və qarşılıqlı məhəbbət ideyasını irəli çəkirdi. Böyük ədib “Eşq və məhəbbət”, “Çox utandıq”, “Firsət az, ehtiyac böyük” kimi məqalələrində də milli istiqlal ideyasına xidmət edən fikirlərlə

çıxış edir, milləti bu ideyaya hazırlamanın modelini verməklə bərabər vətəndaşları təbəqə fərqi olmadan bu müqəddəs ideya yolunda hazırlamağa xidmət göstərirdi. “Eşq və məhəbbət varlıq, dirilik, birər dirəkdir. Bu gün hər fədakarlıq, hər qaliblik eşq və məhəbbətə bağlıdır. ...Əl verər ki, elm həvəsi, millət məhəbbəti, vətən eşqi, mədəni istiqlal arzusu hamı məhəbbətlərin güclüsü ola” (17, s. 202).

Ümumiyyətlə, bu yolu ardıcıl və uğurla davam etdirən M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqalarının yaradıcılığında da istiqlal düşüncəsi başlıca yeri tutmaqda idi. Təkcə bir faktı məxsusi olaraq qeyd etmək vacibdir ki, İranda Səttarxanın başçılığı altında baş vermiş inqilabi hərəkata bütün “Molla Nəsrəddin” cəbhəsi fəal münasibət göstərmiş, M.Ə.Sabirin, M.S.Ordubadinin, Ə.Nəzminin, Ə.Qəmküsarın, M.Ə.Möcüzün və b. şeirləri dərc edilmişdi. Bu əsərlərin hər birində istiqlal çağırış başlıca qayəni təşkil etməkdə idi. Qocaman yazıçılar Ə.Haqqverdiyev və M.S.Ordubadi digər irihəcmli əsərlərində də Azərbaycanın istiqlalı məsələsini əsas mövzuya çevirmiş, istiqlal düşüncəsinin inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Nəticə

Ümumiyyətlə, tənqidi realistlərin yaradıcılığında ümummilli məqsəd xalqın oyanışı və istiqlal dəvəti olduğu üçün azadlıq duyğularının çağırışı əsas yeri tuturdu. Haqlarında bəhs edilən tənqidi realist ədiblər C.Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənəminli, Ö.F.Nemanzadə, M.Ə.Sabir, M.S.Ordubadi, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və başqaları öz yaradıcılıqları ilə milli istiqlal düşüncəsinin formalaşmasına mühüm töhfələr vermişdilər. Ümumən, tənqidi realizmin cəbbəxanası olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan milli şüurunun oyanışı, istiqlal düşüncəsinin formalaşması üçün ciddi ideoloji rol oynamışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfər M. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 72 s.
2. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı: AzAtaM, 2002, 602 s.
3. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri. Üç cildə, III c. Bakı: Avrasiya press. 2005, 440 s.
4. Əhmədov B. XX Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Üç cildə, I c. Bakı: Elm və Təhsil. 2011, 480 s.
5. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərənşr. 1997, 684 s.
6. Həbibbəyli İ. Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə // Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild. Naxçıvan: Əcəmi. 2009, 608 s.
7. Həbibbəyli İ. Milli istiqlal ədəbiyyatının sərkərdəsi. “Xalq” qəzeti. 2010, 27 yanvar.
8. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, IV c. Bakı: Elm. 2016, 776 s.
9. Qasımov R., İsmayıl Z. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və azərbaycanlıq ideologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 192 s.
10. Qasımov R. Naxçıvan ziyalıları Azərbaycan mətbuatında (XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2017, 120 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, II cild. Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
13. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, III cild. Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
14. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, IV cild. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
15. Məmmədov M. İdeal qardaşları. Bakı: Azərənşr. 1967, 184 s.
16. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
17. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı. 2006, 352 s.
18. Saraclı Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönməsində. Bakı: Elm nəşriyyatı. 2007, 424 s.
19. Vəliyeva S. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanlıq. Bakı: Azərənşr. 2003, 128 s.

QANLI YANVAR FACİƏSİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

Aygün ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi
orujovaaygun82@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Əslində ədəbiyyat elə həqiqət, həyat həqiqəti deməkdir. Yaşadığı dövrün sərt, acı həqiqətlərini bədii vasitələrin köməyiylə olsa belə, ifadə edə bilmək isə ədəbiyyat xadimindən böyük cəsarət tələb etmişdir. Bədii ədəbiyyat bütün zamanlarda: istər qədim türk qəhrəmanlıq dastanlarımızda, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarında, istərsə də Nizami Gəncəvi, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Molla Pənah Vaqif, mollanəsrəddinçilərin yaradıcılığında olduğu kimi 1990-cı illərdə də xalqa xidmət, vətənin bütövlüyü, müstəqil dövlət quruluşu uğrunda mübarizə kimi ən ali vəzifələr qarşısına qoymuşdur. Bir çox ədib və şairlərimiz bəziləri bir əlində qılınc və bir əlində qələmlə, digərləri isə qələmlə bütün həyatları boyu, təzyiqlərə, təqiblərə, hətta repressiyalara baxmayaraq, mübarizəni davam etdirmiş, xalqa, vətənə, Azərbaycana xidmət kimi amallarından dönməmişlər.

Açar sözlər: şəhidlik, azadlıq, mübarizə, düşmən, vətənpərvərlik

Giriş. Sonralar “tribun şairi” adını qazanmış, böyük vətəndaş, həqiqət sevdalısı Xəlil Rza Ulutürkün sözləri ilə fikrimizi ifadə etsək, yazıçılıq həm də qəhrəmanlıqdır (4). XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda azadlıq uğrunda mübarizənin ən ön sıralarında qəhrəmancasına irəliləyənlər xalqın xilaskarı, cəsarətli, qətiyyətli ulu öndərimizlə yanaşı xalqı imperiya əsarətindən xilas olmağa çağıran ziyalılar, şair və yazıçılar idi. XX əsrin 60-cı illərində ermənilər Mikoyana arxalanaraq Naxçıvanı ələ keçirmək istədikləri zaman mötəbər bir məclisdə qəfildən söz istəyib tribunaya qalxan ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanov bu məsələyə toxunaraq, ermənilərə havadarlıq edənləri ciddi tənqid atəsinə tutmuşdu. Təbii ki, Abbas müəllimin bu cəsarətli addımı və iradə Moskvadan gələnləri rahatsız etmişdi. Bu səbəbdən də onu həm partiya sıralarından, həm də işdən çıxarmışdılar. Xüsusən, bu illərdə azadlığa, sarsılmazlığa, əyilməzliyə çağırış üç şairimizin yaradıcılığında daha təsirli şəkildə bədii əksini tapmışdır. Bu şairlər 1995-ci ildə müstəqillik uğrunda xidmətləri nəzərə alınaraq Azərbaycan Respublikasının ən yüksək dövlət təltifi olan “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunan Xəlil Rza Ulutürk, Bəxtiyar Vahabzadə və Məmməd Araz olmuşlar.

Tədqiqat ümumiləşdirmə, müqayisə etmə, təhlil metodları əsasında aparılmışdır.

Tədqiqat işinin müzakirəsi. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet ordusunun qoşunları tərəfindən törədilən qanlı faciəni bədii ədəbiyyatımızda əks etdirən əvəzsiz bir poeziya nümunəsi kimi Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla!” şeirini qeyd edə bilərik. Ümumxalq kədərinin ifadə olunduğu bu şeirlə şəhid anaları, bacıları ağrı deyib ağlayırdı:

Qərənfil - şəhid qanı,
Ağla, qərənfil, ağla!
Ağla, inlət meydanı,
Ağla, qərənfil, ağla!

Cavanlara qıydılar,
Tanklar altı qoydular.
Qanın içib doydular,
Ağla, qərənfil, ağla! (2)

Bu şeirin əsasında 20 Yanvar faciəsinin 24-cü ildönümü ərəfəsində hazırlanmış “Ağla, Qərənfil, ağla” kitabı çapdan çıxmışdır. Kitabda “Ağla, qərənfil, ağla” şeiri fərqli bir üslubda təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə 103 səhifədən ibarət olan kitabın hər səhifəsi o günün müsibətini bir daha gözlər önündə canlandıran fotosəkillər və “Ağla, qərənfil, ağla” şeirinin bir bəndi ilə açılır. Faciənin ertəsi günü yazılan şeir xalqımızın başına gətirilən müsibəti tam açıqlığı ilə ortaya qoyub və qısa müddətdə dillər əzbərinə çevrilib. Həmin şeirlə günahsız insanlara mərhəmət edilmədən işlədilər bu cinayət sadəcə tarix kitablarının səhifələrində deyil, həm də Azərbaycan xalqının yaddaşına həkk olunub.

Təranə Vahid “20 Yanvar həyatın güzgüsündə” adlı məqaləsində bu dəhşətli gecənin ilk harayı kimi isə digər bir poetik nümunədən söhbət açır: “Şəhidlərimiz hələ torpağa tapşırılmamış Xalq şairi Qabilin ürəyinin qanı ilə yazdığı “Mərsiyə”si ədəbiyyatımızı təlatümə gətirdi. Şairin ürəkparçalayan misraları xalqın dərdinə, kədərinə, əhval-ruhiyyəsinə qarışıdı”:

Öldü gənc, öldü uşaq,
öldü gəlin-qızlarımız,
Ölmədi, şəhid oldu neçə yüzlərimiz,
Bu Kərbəla düzləridir, düzlərimiz,
Necə qan ağlamasın
üzlərimiz, gözlərimiz?!

Gecəni atəş ilə qırmızı qan eylədilər.
Xalqımı, millətimi gülləbaran eylədilər (11, s. 13).

Müstəqillik tariximizin şanlı səhifəsinin ilk qurbanları elə həmin ilin mart-iyun aylarında qələmə alınmış az qala bütün xalqın dillər əzbəri olmuş Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasının əsas qəhrəmanları oldular. Bu mənada poemanın “Hidayət”, “Aleksandr Marxevka”, “Baba müəllim”, “Sürəyya Lətif qızı”, “İlham-Fərizə”, “Larisa”, “Axı biz neyləmişdik?”, “Mənim günahlarım” hissələri xalqımızın yaddaşına əbədi olaraq həkk olunmuşdur:

Dözməyib qatilin kəshəkəsinə,
İlham çölə çıxdı güllə səsində.
Gördü vurhavarı, gördü qırhaqır,
Tanklar adamların üstünə cumur.

Bağırdı: -Soldatlar, neyləyirsiniz?

Axı onlar ilə siz də birsiniz.

Axı bu adamlar silahsızdılar.

Soldatlar daha da coşub qızdılar (10, s. 300).

Yaxud:

Şəhidlər bu torpağa, xalqa səcdə qıldılar,

Haqsızlığın üstündən haqqa körpü saldılar.

Vətəni sevmək üstə günahkar sayıldılar,

Vətəni sevmək niyə günah olmuş, ay Allah? (10, s. 274).

Beləliklə də, çox təəssüflər olsun ki, məhz bu faciədən sonra bədii ədəbiyyatımıza tamamilə yeni bir obraz - Qərənfil obrazı daxil oldu: günahsız insanların qanlarının, şəhid məzarlarının üstünü örtmək üçün! Azad Azərbaycan uğrunda canından keçən şəhidlərimiz və şəhidlik mövzusu bu zamandan ədəbiyyatımızın ana mövzularından biri olmağa başladı. "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabında da qeyd olunduğu kimi şəhidlik mövzusu, şəhidlik zirvəsini fəth və tərənnüm edən bədii nümunələr Azərbaycan ədəbiyyatında heç zaman 1990-cı illərdəki qədər olmamışdır (8, s. 18). 20 Yanvar faciəsi X.R. Ulutürkün "Əlvida, Azərbaycan", Adil Cəmilin "Qan borcu", Ramiz Məmmədzaadənin "O gecə", Adil Cəmilin "Qan borcu" poemaları, Mirvarid Dilbazinin "Şəhidlər qəbiristanında", Zəlimxan Yaqubun "Qalmaz" və s. şeirlərin də əsas mövzudur.

Ümumən Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri də bu faciəni ümumxalq kədəri, matəmi, həm də qəhrəmanlıq tariximiz kimi dəyərləndirdilər. Ədəbiyyatımızın 60-cılar nəslinin istedadlı nümayəndəsi, Xalq şairi Məmməd Araz: "Qalx ayağa, ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!" deyən ustad Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar çağırışının davamı olan, 1992-ci ildə qələmə alınmış "Ayağa dur, Azərbaycan" şeiri ilə xalqı aqlamağa, sızlamağa yox, döyüşə həvəsləndirirdi:

Nə yatmışan, qoca vulkan, sən inləyəm!

Ayağa dur, Azərbaycan, sən inləyəm!

Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!

Səndən qeyri biz hamımız ölə billik!

Bu, Şəhriyar harayıdı,

Bu, Bəxtiyar harayıdı!

Hanı sən in tufan yıxan,

Gürşad boğan yurda oğul

oğulların!

Qara Çoban, Dəli Domrul oğulların.

... Ayağa dur, Azərbaycan!

Bunu bizə zaman deyir,

Məzarından baş qaldıran baban deyir! (1, s. 9)

Naxçıvan Muxtar Respublikası Yazıçılar Birliyinin sədri Asim Yadiqar "Döyüş havaları çaldırmalıyıq!" adlı şeirində xalqı göz yaşını tökmək yerinə mübarizə üçün birləşməyə, ayağa qalxmağa çağırır:

Yetər bu inilti, yetər göz yaşını,

Ər olsun yurdumun hər vətəndaşı,

Qaldıraq, sındıraq bu ağır daşı,

Döyüş havaları çaldırmalıyıq,

Milləti ayağa qaldırmalıyıq!

İgidlər yetirən bu yurd, bu torpaq,

Nə qədər yadlara tapdaq olacaq!

Bu gün qarşımızda bir yol var ancaq,

Döyüş havaları çaldırmalıyıq,

Milləti ayağa qaldırmalıyıq! (12, s. 77)

İstedadlı şair Hüseyin Razinin "Kül olmaz", "Şübhələr çoxalır", "Əsrimiz", "Bütün ömrüm", "Qisas qalmır qiyamətə", "Yetim olmaq istəyirəm", "Bizi qoru, ulu tanrı!", "Minacat" şeirlərində ittifaq daxilindəki ayrı-seçkilik, Azərbaycanın nefti, təbii sərvətlərinin talan edilməsi və bunun qarşılığında azərbaycanlıların daim digər xalqlardan, xüsusən rus və ermənilərdən aşağı səviyyədəymiş kimi görülməsi

siyasəti hələ 1965-ci illərdən başlayaraq böyük milli cəsarətlə pislənilmişdir. Şair SSRİ kimi bir “ata”ya malik olmaqdan, yetim olmağa üstünlük verirdi. H.Razinin 20 Yanvar faciəsindən bəhs edən “Qardaş”, “Şəhid qəbirləri” şeirləri diqqəti cəlb edir:

“Şəhid qəbirləri” şeirindən:
Xəyallar çəkilmir nəzərimizdən,
Şəhidlər hər saat sıramızdadır.
Məğrur igidləri unutmur vətən,
Onlar ölməmişdir, aramızdadır (9, s. 136).

Ədəbiyyatımıza 60-cı illərdə gəlmiş Adil Qasımlının “Qərənfillər solmaz oldu” adlı şeiri həmin gecənin səhəri al qırmızı rəngə boyanmış Bakı küçələrində günahsız insanların qanlarının üstünü örtməyə çalışan qərənfil dəstələrini və acılarını ancaq al qərənfillərlə azaltmağa çalışan doğmalarını itirmiş insanların kədərli üzləri təsəvvürümüzdə canlandırılır. 20 yaşlı gənc şair, publisist Ülvi Bünyadzadəni, yenicə ailə quran bir-birini böyük məhəbbətlə sevən İlham və Fərizə kimi gəncləri, Larisa kimi məktəbli gül-çiçəkləri itirən Bakımızın küçələrində matəm gülləri, qanlı güllər bitməyə başladı:

Dağdan ağır dərdi bu yer götürdü,
Ər oğullar, çiçək qızlar itirdi.
Əvəzində qanlı göllər bitirdi,
Qərənfillər solmaz oldu bu yerdə.

Dedik bəlkə haqqa yetər əlimiz,
Haray çəkdik, qadaqlandı dilimiz.
Solduruldu çəmən-çəmən dilimiz,
Qərənfillər solmaz oldu bu yerdə (6, s. 49).

Şeirdə “Çaylarımız göz yaşıyla bulandı”, “Üzərinə al qanımız çiləndi” kimi təsirli misralarla yanaşı, bu çətin, ağrılı vəziyyətdən çıxış yolu kimi son ümid olaraq yenə də mübarizə əzmini itirməmək, mübarizəni davam etdirmək qərarına gəlinməsi də gələcəyə inam hissini təbliğ edir.

Sədərəyin ağır günlərində qələmini silahla əvəz edərək döyüşlərdə şəxsən iştirak edən şair Vaqif Məmmədov həm şeirlərində, həm də “Kərkinin taleyi” adlı kitabında 1990-cı ilin yanvar ayında baş verən hadisələrdən, ictimai-siyasi proseslərdən, 18-19 yanvarda ermənilərlə birlikdə sovet ordusunun hissələri tərəfindən qədim Azərbaycan torpağı Kərkinin işğalından bəhs etmişdir (7).

Şair, dramaturq Həsənəli Eyvazlı “Qurtuluşu gedən yol” adlı tarixi dramında 1990-cı ilin 18 yanvarından başlayaraq ta ulu öndərin 1993-cü ildə Bakıya Azərbaycanı vətəndaş müharibəsindən qurtarmaq üçün getməsinə qədər olan dövrdə baş verən tarixi hadisələr canlandırılmışdır. İki pərdədən, səkkiz şəkildən ibarət olan əsərin əsas personajları ümummillə lider Heydər Əliyev, Türkiyə Respublikasının baş naziri Süleyman Dəmirəl, Naxçıvan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Sədri Səkinə Əliyeva, Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin Birinci Katibi Afiyəddin Cəlilov, SSRİ Müdafiə Nazirliyi tərəfindən Naxçıvana ezam olunmuş səlahiyyətli hərbi nümayəndə General Makaşov, Naxçıvanda 75-ci motoatıcı diviziyanın komandiri general Slaboşeviç, 41-ci Naxçıvan sərhəd dəstəsinin komandiri polkovnik Jukov və b. tarixi şəxsiyyətlərdir. Makaşovun Sədərəkdə səngərləri “qorumaq” üçün cəhdləri, söz verdiyi texnika üçün guya Moskvadan icazənin olmaması, bunun əvəzində ermənilərin silahlandırılması, Kərki kəndinin mühasirəyə alınması, əhalidən hətta ov silahlarının belə alınması və s. hadisələr o dövrün mürəkkəb siyasi mənzərəsini əks etdirə bilər. Afiyəddin Cəlilovun Makaşovu şəhərin əsas giriş yollarında işlək vəziyyətdə olan tankların çıxarılmasına məcbur etməsi, Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxarılmasının elan olunması, 1990-cı ilin 20 yanvarında baş verən faciənin Azərbaycan televiziyasının enerji bloku partladıldığından Naxçıvan televiziyası vasitəsilə 7 dildə dünyaya çatdırılması və s. hadisələrin təsviri bəhs etdiyimiz qanlı hadisələr, bunları planlayan, təşkil edənlər və icra edənlər haqqında oxucunu daha dərinlən məlumatlandırır (3, s. 195-247).

Şair Xanəli Kərimlinin “Ağrı” poeması 1994-cü ildə qələmə alınmışdır. Bu əsər 1990-cı ilin 20 yanvarında azadlığını tələb edən xalqımıza qarşı törədilmiş qanlı faciənin nəticəsi olaraq yaranmış Şəhidlər xiyabanı qarşısında şəhid ailələrinin ağrı-acılarını öz içində yaşadan şairin düşüncələrinin ifadəsidir. “Şəhidlərin doğum günündə, şəhidlərin ildönümündə” kənardan durub ölməzlik qazanmış şəhidlərimizin məzarları qarşısında acısını yaşayan qohum-qardaşların kədərinə şərik çıxan şair onlardan daha çox əzab çəkir, onlardan milyon dəfə daha çox kədərlidir, çünki o, bir şəhidin deyil, bir xalqın şəhidlərinin dərini ürəyinə yerləşdirmişdir:

... Kimi cırıb yaxasını
Şəhidinin qabağında,
Kimi qardaş harayında,
Kimi ata sorağında.
Kimisi də oğrun-oğrun
Göz yaşını qarsalayır.
Kimisi də fəryadıyla
Ürəkləri parçalayır.
Qarışıbdı bir-birinə
Əzan səsi, dua səsi.
Qarışıbdı bir-birinə
Əklillərin,
Çiçəklərin zümzüməsi (5, s. 95).

Xanəli Kərimlinin eyni ağrı-acılarla qələmə alınmış “Bütövlük” lirik poeması da şəhidlik mövzusunda. Şəhidlər xiyabanındakı əbədi məşəl bir xalqın qəhrəmanlıqlarla dolu keçmişinin, azadlıq uğrunda mübarizəsinin rəmzi, “şəhidlərin özü, günahsız bir millətin haqqa ismarladığı sualı, sözü, şəhid anaların ürək sözü” kimi dəyərləndirilir.

Gənc vətənpərvər şair Elxan Yurdoğlunun “Ağlayan – ağladan gün” adlı şeiri bu faciədən yeddi il ötməsinə baxmayaraq, ağrı-acıların hələ də bugün yaşanmış kimi təzəliyindən, insanların ürəklərini dağlamağından söhbət açır. Şəhid analarının hələ də qulaqlardan getməyən yanıqlı səsləri uzun zaman ötsə belə, xalqı şəhidlərin nigaran ruhlarının rahatlıq tapması üçün qisas almağa səsləyir:

Şanlı tariximin qanlı səhifəsi...
Şəhid anasının yanıqlı səsi,
Qocalı, cavanlı – bütün hər kəsi
Qisas duyğusuna bağlayır bu gün.

Ey aslanlarımı qırdıran gecə,
Bu qanlı yazıya, de, dözdün necə?
Yanvar sözündəki o iki hecə
İçimdə vulkan tək çağlayır bu gün (13, s. 9).

“Qaytar” şeirində isə müəllif Azərbaycan xalqının şəhidinin yaşını bu qəhrəmanlıq tarixi ilə, azadlıq uğrunda əliyalın, silahsız ölümə atılma günü ilə eyniləşdirir:

Qanlı yanvar yaşındayam,
Qansızam, qan daşıyıram (13, s. 7).

Nəticə. Yuxarıdakı nümunələrin və adlarının qeyd etmədiyimiz bir çox ədəbi əsərlərin varlığı və onların ümumxalq kədərini, ağrısını, faciəsini ən təsirli şəkildə ifadə gücünə malik olması xalqın matəminə yazılmış bu kimi ağrı-elegiyalar Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzunun işlənməsi və ədəbiyyatın ana mövzularından birinə çevrilməsi tarixinin elə faciənin tarixi ilə eyniliyini bir daha təsdiqləyir. Bu ədəbi nümunələr janr və mövzu rəngarəngliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Sonda onu qeyd etmək istəyirəm ki, Şəhidlərimiz müqəddəs kitabımız Quranda da göstəriləyi kimi, ölməyiblər, onlar Allahın yanında yaşayırlar, çünki azad Azərbaycan uğrunda canlarından keçərək ölməzliyə qovuşublar. Bütün Azərbaycan xalqının arzusu budur ki, düşmən tapdığı altında olan torpaqlarımız geri qaytarılsın və şəhidlərimizin nigaran ruhları artıq əbədi rahatlığa qovuşsun!

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI:

1. Araz M. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərənşr, 1997, 318 s.
2. Aslan M. <https://ok.ru/dnizdnbird/topic/63289141843217>
3. Eyvazlı H. Seçilmiş əsərləri. I c., Naxçıvan: Məktəb, 2015, 377 s., s. 195-247
4. Firuz Mustafa. Xəlil Rza: “Ar olsun onlara...” – müdafiə nitqi” <http://kulis.lent.az/news/21153>
5. Kərimli X. Ay işığında. Bakı: Yazıçı, 1998, 116 s.
6. Qasımlı A. Salam, sevgi. Bakı: Oğuz eli, 2009, 360 s.
7. Məmmədov V. Kərkinin taleyi. Naxçıvan: Qeyrət, 2015, 112 s.
8. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. 2 cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
9. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərənşr, 1996, 228 s.
10. Vahabzadə B. http://anl.az/el/v/vb_se2.pdf
11. Vahid T. 20 Yanvar həyatın güzgüsündə. “Mədəniyyət” qəz., 2011, 19 yanvar
12. Yadigar A. Seçilmiş əsərləri, 4 cildə, I c. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 360 s.
13. Yurdoğlu E. Qızlar gözlərində sevgi gəzdirir. Bakı: Şirvanşr, 2001, 94 s.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
PROBLEMİNİN ELMİ-PEDAQOJİ VƏ METODİK ƏDƏBİYYATDA TƏHLİLİ

Nərgiz Nazim qızı ƏLİZADƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazimnargiz@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Metodik fəaliyyətin yüksək səviyyədə öyrənilməsi, bütün klassik və müasir pedaqoqların nəzərdən keçirilməsi vacibdir. Məqalədə müqayisəyə əsasən tədrisin ənənəvi və interaktiv üsullarının üstün və çatışmayan cəhətləri qeyd olunub. Tədrisin interaktiv üsulu şagirdlərin motivasiyasına, idrak fəaliyyətinin idarə edilməsinə və qavramasına xüsusi əhəmiyyət verir.

Açar sözlər: ənənəvi təlim, interaktiv təlim, təlim metodları, dərslər tipləri, innovasiya, texnologiya.

ЛИТЕРАТУРА НА НОВЫХ УЧЕБНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАУЧНО-
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ И МЕТОДИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ АНАЛИЗ
РЕЗЮМЕ

Трудно переоценить значение в повышении качества обучения в школе методической работы и эта особенность всех классических и современных педагог высоко оценивается. В статье на основе сравнения отмечаются превосходство и нехватка традиционного и интерактивного метода обучения. Интерактивный метод обучения придаёт особое значение в организации мотивации и управлении познавательной деятельности и понимании учеников.

Ключевые слова: традиционное обучение, интерактивное обучение, методы обучения, типы урока, инновация, технология

IN LITERATURE LESSONS AND METHODOLOGICAL LITERATURE ANALYSIS OF SCIENTIFIC-
PEDAGOGICAL USE OF NEW LEARNING TECHNOLOGIES
SUMMARY

Improving the quality of teaching methodical work is undeniable and it is highly appreciated by the value of all aspects of classical and modern teacher at the school. The positive and negative sides of traditional and interactive methods of teaching with comparison are noted in this article. Interactive methods have a great role in development of students' mental activity and comprehension, organization of motivation.

Key words: traditional training, interactive training, teaching methods, the types of lessons, innovation, technology.

“Metodik ədəbiyyat” anlayışı dedikdə hər hansı bir işin fəaliyyət növünün icrası, həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yazıların məcmusu nəzərdə tutulur. Pedaqoji işdə metodik ədəbiyyat təlim işinin əsas komponentlərindən biridir. Bu, o deməkdir ki, bu və digər materialı hansı yolla, necə izah etdikdə - danışıqda, yazıda hansı şəkildə ifadə etdikdə dinləyici, yaxud oxucu daha yaxşı anlayar. Bu baxımdan da bütün elm sahələrində olduğu kimi, metodika sahəsi də daimi, ardıcıl olaraq axtarış tələb edir. Məktəbdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində metodik işin əhəmiyyəti danılmazdır.

Başqa təlim fənlərində olduğu kimi, ədəbiyyatın tədrisi sahəsində də metodik fikirlər maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Zaman ötdükcə, kəşflər artdıqca, elm və texnika inkişaf etdikcə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə əsas məqsədə çevrilir. Elm və təhsilin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda bunu aydın görmək olur. Klassik pedaqoqlar təlim materialını şagirdlərə əyanilik prinsipinə əsasən çatdırmağı ən optimal yol hesab edir, bunun üçün müxtəlif vasitələrdən istifadəni əsas sayırdılar. Keçən əsrdə (XX əsr) elm və texnikanın inkişafı təlimdə əyanilik imkanını bir qədər genişləndirdi, təlim prosesini epidiaskop, kodoskop, diafilm, müxtəlif vizual, audiovizual vasitələrlə əyaniləşdirməyə təşəbbüs göstərildi və bu sahədə müəyyən nailiyyətlər də əldə edildi. Bu mövzuda bir sıra tədqiqatlar aparılmış və təlim materialının mənimsənilməsinə onların müsbət təsiri təcrübəyə əsasən yoxlanılaraq ümumiləşdirilmişdir. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası üzrə tədqiqatlar aparılaraq nəticələri mətbuat vasitəsilə müəllimlərə çatdırılmışdır. Belə tədqiqatlardan bəziləri bu mövzu ilə birbaşa bağlı olmasa da, bilvasitə əlaqədardır. Belə ki, təlimdə İKT-dən istifadə ideyası, eləcə də təcrübəsi həmin ideyanın inkişafında, demək olar ki, onun əsasında formalaşmışdır. Nümunə kimi aşağıdakı tədqiqatların adını çəkmək olar: Teymur Rzayevin «Dramatik əsərlərin öyrədilməsində ekran vasitələrindən istifadə», Nəriman Bilal oğlu Orucəliyevin «Ədəbiyyat dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə», Sahib Qocayevin «Ədəbiyyatın tədrisində ekran vasitələrindən istifadə sistemi» mövzularında apardıqları tədqiqatlar öz dövrü üçün aktual, zamanın, dövrün tələblərindən doğan problemə cavab idi və bu tədqiqatlar əsasında pedaqoji mətbuatda dərc olunan materiallar məktəb təcrübəsində yoxlanılır.

Fəxrəddin Yusifov “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası adlı” dərslində fəal(interaktiv) təlimin ədəbiyyat dərslərinə tətbiqi imkanlarına geniş yer ayrılmış, milli və fənn kurikulumlarına dair ədəbiyyat müəllimlərinə gərəkli olan biləcək məlumatlar verilmişdir. Eyni zamanda Ədəbiyyatın tədrisində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadəni zəruri amil kimi qiymətləndirmişdir.

İnkaredilməz həqiqətdir ki, kompyuter texniki vasitələrin kəşf olunmasının son nailiyyətidir və məhz yuxarıda adları çəkilən texniki avadanlığa nisbətən daha geniş imkana malikdir. Bu imkanlardan təlim prosesində istifadə etmək zamanın, dövrün tələbi kimi özünü göstərir. Belə ki, kompyuter tədris prosesində şagirdlərin diqqətini təqdim olunan mövzunun üzərinə yönəltmək baxımından əvəzsiz vasitədir. Şagirdlərin diqqətini şərh olunacaq mövzunun üzərində cəmləşdirmək isə onların həmin materialı mənimsəmələrinin, demək olar ki, psixoloji əsasını təşkil edir.

İKT təlim materialını əyaniləşdirir, həm də bu əyanilikdə görmə ilə eşitmə vəhdət təşkil edir. Başqa sözlə, verilən materialın məzmunu müəllimin şərhilə müşayiət olunur, dərs, demək olar ki, əyaniləşir. Lakin kompyuterin dərsdəki imkanı təkcə əyaniliklə məhdudlaşmır. Əyanilik dərsin səmərəli təşkilinə, zənginləşməsinə təsir göstərən bir amildir. Bu baxımdan da tədqiqatla əlaqədar metodik ədəbiyyatın araşdırılması, təhlili və ümumi nəticə çıxarmaq işində ədəbiyyat dərslərində əyaniliklə bağlı yaranmış metodik yazılara nəzər salmaq lazım gəlir. Bu da məlumdur ki, ayrı-ayrı dövrlərdə Azərbaycan məktəblərində ədəbiyyatın tədrisi sahəsində yaranan təcrübə ümumiləşdirilərək metodik vəsaitlərdə və ayrı-ayrı jurnal məqalələrində öz ifadəsini tapmışdır. Bu sahədə aydın təsəvvür yaratmaq üçün onlardan bəzilərinə, həm də meydana gəldiyi zamana qədər yaranmış təcrübəni ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən nümunələrə nəzər salmaq olar.

Keçən əsrin 60-70-ci illərində ədəbiyyat dərslərində təlimin texniki vasitələrindən istifadə olunmuşdur. Bu sahədə məktəblərdə müəyyən təcrübə də yaranmışdır. Texniki təlim vasitələrinin tətbiqi ilə əlaqədar nəzərə çarpan müsbət cəhətlərlə yanaşı, bu işdə müşahidə olunan nöqsanlar da ümumiləşdirilərək metodikada öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən aşağıdakı parça diqqəti cəlb edir:

«1. Məktəblərdə texniki vasitələrdən istifadə imkanının olmasına və ondan istifadənin zəruriliyinə baxmayaraq, müəllim ondan istifadəyə laqeyd münasibət göstərir.

2. Bəzi müəllimlər dərsdə verilən biliyin dərin və möhkəm olmasında texniki vəsaitin rolunu, üstün cəhətlərini anlayır, lakin yerli-yersiz dərsdə hər şeyi texniki vasitəyə tabe edirlər. Belə halda dərs, demək olar ki, şagird üçün əyləncəyə çevrilir».

Ədəbiyyat tədrisində məktəb təcrübəsini ümumiləşdirən, təhsil sahəsində özünü göstərən, yeniliyi əks etdirən metodik vəsaitlərdən biri və hələlik sonuncusu Təhsil Problemləri İnstitutunda hazırlanmış «Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI siniflərində ədəbiyyatın tədrisi metodikası» adlı vəsaitdir.

İrihəcmli bu vəsaitdə, yeri gəldikcə, İKT-dən istifadəyə dair metodik mülahizələr irəli sürülür. Bundan başqa bir sıra tədqiqat əsərlərində, məsələn, Elmira Əli qızı İsmayılovanın «Yuxarı siniflərin ədəbiyyat dərslərində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yolları» kimi tədqiqat işi son dövrün nailiyyətlərindəndir və bu kimi tədqiqatlar Azərbaycan təhsilində özünü göstərən yenilikləri bu və ya digər şəkildə əks etdirir. Lazım gəldikdə mövzu ilə əlaqədar İKT-dən istifadə də nəzərdən qaçırılmır. Lakin bu tədqiqatlar bizim tədqiq etdiyimiz mövzu ilə bilavasitə bağlı olmadığından onların geniş təhlilinə ehtiyac yaranmır.

Elmi metodik ədəbiyyatın təhlilindən aydın olur ki, təhsil sahəsində qarşıda duran başlıca vəzifə məktəbin informasiya və kommunikasiya avadanlığı ilə təmin edilməsidir. Dünya təhsil sistemində ancaq bu yolla inteqrasiya etmək mümkündür. Bu da təlimdə texnikanın imkanlarından istifadəni tələb edir. Təlimin texniki vəsaitləri arasında kompyuter aparıcı rola malikdir. Ona görə də bütün məktəblərin kompyuter avadanlığı ilə təmin edilməsi Azərbaycanın möhtərəm prezidenti tərəfindən qarşıya qoyulan vəzifədir. Lakin bu, işin ancaq başlanğıcıdır. Təlimdə kompyuterdən səmərəli istifadə təhsil işçilərinin, o cümlədən ədəbiyyat müəllimlərinin qarşısında bir sıra vəzifələr qoyur. Bunlar ən azı aşağıdakılardır:

1. Ədəbiyyat müəllimlərinin kompyuterdən səmərəli istifadə bacarığının formalaşdırılmasına nail olmaq. Bu vəzifə yerinə yetirilmədən səmərəli istifadədən danışmaq olmaz;

2. Ədəbiyyatdan təlimin məzmunu üzrə elektron təlim materialları hazırlamaq. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, bu, olduqca çətin, məsuliyyətli və zəruri, xüsusi tədqiqat tələb edən məsələdir;

3. Məktəbdə kompyuter avadanlığını ardıcıl olaraq işlək vəziyyətdə saxlamaq.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək lazım gəlir ki, qarşıya qoyulan bu vəzifələrin, yerinə yetirilməsi həyatın tələbidir. Həmin tələbin ödənilməsində təhsil sahəsində çalışan hər bir işçinin - məmurun, elmi işçinin, praktik müəllimin üzərinə məsuliyyətli iş düşür ki, bütün bunların öhdəsindən layiqincə gəlməyə səy göstərilməlidir.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyat təlimində kompyuterdən istifadənin ümumi məsələlərinin qısa təhlili belə ümumiləşdirilir:

ədəbiyyat dərslərində kompyuterdən istifadə bir problem olaraq artıq diqqət mərkəzindədir;

respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində problem üzrə aparılan axtarışlar pərakəndə xarakter daşıyır;

ədəbiyyat dərslərində kompyuterdən istifadə üzrə millilik saxlanılaraq dünya təcrübəsindən faydalanmağa ehtiyac yaranır.

Deməli, aparılan tədqiqatlar yalnız mövcud təhsil modelində deyil, qurulmaqda olan yeni təhsil modelində də təlimin uğurlu təşkil baxımından öz aktuallığını qoruyub saxlayacaq.

Nəzərə almaq lazımdır ki, araşdırılan bir çox tədqiqat əsərlərində bu məsələlər ayn-ayrılıqda müxtəlif fənlər baxımından tədqiq edilsə də, bu yanaşmalar kompleks şəkildə işlənməmiş, ümumiyyətlə, təlim prosesində, xüsusilə də ədəbiyyatın tədrisində həmin mühüm məsələlərin gerçəkləşməsində İKT-nin mövcud imkanları öyrənilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. B., "Təhsil" jurnalı, 2013, N-10, səh.4-16
2. Qarabağlı Ə, Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası, Bakı 1968
3. Veysova Z, Fəal(interaktiv) təlim, müəllim üçün vəsait, Bakı 2007
4. Əhmədov C, Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 1991
5. Yusifov F, Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı 2017
6. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr... Bakı, 2001

İSA HÜSEYNOVUN ƏSƏRİNDƏ "KOLLU KOXA" XARAKTERİ

Nuranə VƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
nveliyeval@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan və öz əsərləri ilə nəsr tariximizdə əhəmiyyətli yer tutmuş İsa Hüseynovun bu kitabında onun yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərinə aid nümunələr toplanıb. Burada insanlara ayama qoşan, hər zaman həqiqəti söyləyən, ətrafını saflaşdıran və qorxudan Kollu Koxanın kaloritli obrazıyla qarşılaşacaq, məşhur "Kollu Koxa" povestini görürük. Kollu Koxa obrazında insanın fərdi aləminin təsviri probleminə toxunan tənqidçi A.Əfəndiyev obrazın bu xüsusiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: "Kollu Koxanın fəaliyyəti, müəyyən mənada, kollektivin vicdanı, özünü dərk etmə qabiliyyəti, narahatlığı, inkişaf təmayülü - səviyyəsinə yüksəlir. O, ətrafındakılara yalnız zahiri təsir göstərmir. Onların daxili aləminə nüfuz edir, onları düşünməyə, həyacanlandırmağa, narahat olmağa vadar edir. Adı suçu ilə savadlı aqronomu da, rayonun fəxri sayılan Qılınc Qurbanı da, inzibati işçiləri də rahat yaşamağa qoymayır. Onlara gültür və onları kamilləşdirir"

Açar sözlər: İsa Hüseynov, Kollu Koxa, xarakter, lağlağı

Giriş

İsa Hüseynovun "Kollu Koxa" povestində yeni həyat və düşüncə tərzinin uğurlu inkişafı göstərilmişdir. Burada yenilik dedikdə İ.Hüseynovun bədii estetikasındakı keyfiyyət yeniliyi göstərilir. Həyata olduğu şəkildə, realistcə baxışını görürük. Əsər sadə insan şəxsiyyətini bədii təsvir predmenti ilə verməsi və eyni zamanda şəxsiyyətin ziddiyyətli və mürəkkəb drammatizmlə dolu daxili aləmini göstərmişdir. İsa Hüseynov acı, sərt həyat həqiqətlərinin gözünün içinə baxmağı bacarır, gerçəkliyi qapatmaq əvəzinə onun həqiqətlərini açıb nümayiş etdirir. "Kollu Koxa" povestində yazıcının insanı psixoloji aspektdə təsvir edərək qəhrəmanın xarakter və düşüncələrini, psixologiyasını xalq düşüncəsi ilə bağlamağa çalışır.

Əsərin qəhrəmanı xarakteri, duyğu və düşüncələri ilə xalq içərisindən çıxdığı üçün onun ümumiləşmiş obrazına çevrilir. Kollu Koxanın psixologiyasında təsvir edilən cəhətlər onun insan obrazını canlı etdiyi kimi, bir qədər də bütövləşdirir. Yazıçı elə ilk andaca Kollu Koxa haqqında bir neçə informasiya verməklə obrazın şəxsiyyətinə, hərəkət və fəaliyyətinə maraq yaradır. Obrazın şəxsiyyəti ilə bağlı suallar oxucu marağını daha da artırır: "Cında qarı, Dingə Dəmir, Həsir Haşım". Əsər Cavanşirin dili ilə verilir. Yazıçı Cavanşirin timsalında dövrümüze uyğun olaraq dövlət işçisini, idarə qulluqçusunu çox gözəl təsvir eləyib. Bunu Cavanşirin Qılınc Qurbanla olan danışmaları zaman da şahid oluruq. Yaltaq bir obrazdır. Yalnız bu cəhətinə görə deyil eyni zamanda Cavanşir keçmişini unudan bir mənfə obrazdır. Məsələn Kollu Koxa gölün ətrafında sərinləməyə çalışan insanları – Qılınc Qurban və jurnalist Məliyi sərinləmək üçün çox yaxşı yerə aparacağını deyir. Bu zaman yanlarında Cavanşir də olur. Koxa bunları Cında qarının evinə gətirir. Bu zaman Cavanşir pərt olur ki, belə insanları gətirdiyi yerə bax. Bir növ ələ salır. Lakin düşünür ki, bir zamanlar burada yaşayan məhz özü idi. Qarını görəndə utanır. Buradakı utanmaq əslində yaxşı bir şey idi. Çünki bu tam şəkildə mənəviyyatını itirmədiyinin göstəricisidir. Peşman olur, amma sonrakı peşmançılıq fayda verməz! Burada ən yaxşı obraz və güclü xarakter məhz Kollu Koxadır. Kollu Koxa obrazının əsərdə

oynadığı ictimai yük hərtərəflidir. Kollu Koxa hamı kimi bir fərd olmasına baxmayaraq cəmiyyətə təsir göstərir, onu təmizləyir, saflaşdırır, sağlamlaşdırır. O, bununla camaatın gözünü açır, ona pisi yaxşıdan seçməyi öyrədir. Yazıçı «ayama» qoşmaqla şeir qoşmağı müqayisə edərək üstünlüyü birinciyə verir və demək istəyir ki, xəlvətə çəkilib mənasızşeyrlər yazmaqdan cəmiyyət üçün bu cür xeyirli işlər görmək lazımdır. Koxa da atası kimi insanlara kömək edən onların qeydinə qalan biridir. Bir növ belə də demək olar ki, ailəsinin davamçısıdır. Koxa lağlağı qoşan bir suçudur. Onun lağlağı əsl həqiqət nümunələri idi. Yazıçı Koxa ilə insanları düşünməyə, səmimi olmağa və cəsarətli olmağa çağırır. Cavanşir ona nə qədər sual verir ki, bu nə sözlərdi qoşursan cavabını öyrənməyə çalışır, lakin Koxa özün fikirləş tap deyir. Hətta belə məsləhət də görür ki, get evdə tək başına otur qırx dəfə Cında qarı de cavabı biləcəksən. Cavanşir yüz dəfə deyir, amma unutqanlığının ucbatından cavabı tapa bilmir. Koxanın cəsarətliyi Qılınc Qurbanla olan dialoqunda da görsənir. Burda Koxayla Məlikin keçmişimizə aid olan adlar haqqında dialoqu var. Məsələn istər Bakıda, istərsə də rayonlarımızda indi də var. SSRİ vaxtından qalan adların çəkilməsi... Razini buraya aid edə bilərik. Qılınc Qurban isə keçmişdə düz danışan, həqiqətin yanında olan elə buna görə də ləqəb kimi qılınc sözünü işlədən bir obrazdır. Cəsur bir insanın ömrünün sonlarına yaxın Cavanşir kimi yaltaqlara aldanması və indiyənə qədər qazandığı hörmətin puç olmasından bəhs olunur. Qurban yaxşı xarakter deyildi, çünki riyakar insanlara inanan təriflənməyi sevən, onunla qürrələnən, amma ortada nəticəsi olmayan bir şəxsdir. Cında qarı isə əsl kəndli sinifinə aid olan insanpərvər, xeyirxah bir obrazdır. O cında toplayıb satmaqla uşaqlara pəpə-kökə hazırlayıb uşaqları yedizdirən, böyüdən bir qadındır. Cavanşirlə qarı üz-üzə gələndə də Cavanşir qarının üzünə necə baxa biləcəyi haqqında düşünür. Elə zənn eləyir ki, qarı onu töhmətləyəcək, iyirmi beş ildə onu bircə dəfə xatırlamadığına görə danlayıb, qonaqların yanında qızardacaq. Lakin qarı onu danlamır, heç ağlının ucundan belə Cavanşiri danlamaq keçmir. Bu da qarının digər müsbət cəhəti idi. Cında qarı bunları böyüdükdən sonra hərəsi bir məktəbə daxil olub “ adam olur” və qarı ilə bir dəfə olsun maraqlanırlar. Lakin bunlara baxmayaraq qarı bunları xoş üzlə qarşılayır. Cavanşir kimilərin qarını unutmaması, amma Koxa kimilərin onu unutmamasını yazıçı çox yaxşı qələmə alıb. Povestin sonunda isə Cavanşir kiminsə öldüyünü qeyd eləyir. Məncə insanlıq idi ölən, keçmişini unutmaq idi ölən

Nəticə

Əsərdə yaradılmış kənd bir neçə il öncə kolxoz ədəbiyyatında təsvir olunan kəndin özüdür, dəyişən heç nə yoxdur, ancaq tək fərq ondadır ki, bu kənd realıqları ilə təsvir olunub. Bu əsərdə yazıçı sanki kolxoz dövrünün bir sıra nöqsanlarını açıb göstərməyi qarşısına məqsəd qoyub. Bu da ədəbiyyatımızda yenilik idi. Bu vaxta qədər kolxoz uruluşunun müsbət cəhətləri göstərilirdisə, artıq İ.Hüseynov həqiqətləri qələmə alaraq, quruluşun iç üzünü göstərirdi. Yazıçı səlahiyyətli şəxslərin xarakterindəki mənfi xüsusiyyətlərini, yaltaqlığını, riyakarlığını adi kənd adamının isə saflığını, təmizliyini görürük. İsa Hüseynovun bir surətin simasında böyük bir qrupu cəmləşdirməklə, ümumiləşdirməklə kifayətlənməyib, həm də hər bir surətin öz fərdi, orijinal xüsusiyyətləri olan qəhrəmanlar yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. İsa Muğanna “Seçilmiş əsərləri” VI cildə. I cild. “AVRASIYA PRESS”. BAKI-2009
2. Tamilla Əliyeva “İsa Hüseynovun yaradıcılığında insan problemi”(məqalə)
3. Bədii nəsrimizdə İsa Hüseynov zirvəsi

28 MAY 1919-CU İLDƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN BİRİNCİ İLDÖNÜMÜNDƏ NƏŞR OLUNMUŞ “ÖVRAQİ-NƏFİSƏ” MƏCMUƏSİNİN ÜÇÜNCÜ SAYINDAKI ŞEİRLƏR HAQQINDA

Fil. ü.f.d..dos. Seyran QAYIBOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
sqayibov@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümünü ərəfəsində yazılmış bu məqalədə Cümhuriyyət dövründə nəşr edilmiş "Övraqi-Nəfisə" jurnalının üçüncü sayı haqqında məlumat verilmişdir. 1919-cü ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümünə təsadüf edən "Övraqi-Nəfisə" jurnalının üçüncü sayında 10 müxtəlif məzmunlu yazı dərc olunmuşdur. Bunlardan dördü şeir, üçü tərcümeyi-halı, biri məqalə, ikisi memarlıq abidəsi haqqında yazıdır. Sayının sonunda abunə şərtlərinə və elanlara yer verilib. Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatın ümumi mənzərəsi poeziyanın daha geniş yayıldığını göstərməkdədir. Bu deyilənlər məcmuənin bu sayına da aiddir. Şeyrlərdə əsasən vətənə olan məhəbbət tərənnüm edilib.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, "Övraqi-Nəfisə" məcmuəsi, üçüncü sayı, şeir.

ON POEMS PRINTED IN THE THIRD EDITION OF THE COLLECTION OF "OVRAQI-NAFISA" PUBLISHED ON THE FIRST ANNIVERSARY OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC ON 28TH MAY IN 1919**ABSTRACT**

The article written on the eve of 100th anniversary of the establishment of Azerbaijan People's Republic gives information about the third edition of the magazine "Ovraqi-Nafisa" published in the People's Republic era. In the magazine "Ovraqi-Nafisa", whose publication coincides with the first anniversary of the establishment of Azerbaijan People's Republic in the year 1919, the writings about 10 different contents were published. The four of the them are poems, the one is an article, the two are the writings about architectural monuments. There are terms of subscription and advertisements at the end of the edition. General view of the literature in the People's Republic era describes how the poetry has widely spread. These statements are also about the last edition of the collection. In the poems the love to homeland has particularly been glorified.

Key words: Azerbaijan People's Republic, the collection of "Ovraqi-Nafisa", the third edition, poem

О СТИХАХ ОПУБЛИКОВАННЫХ В ТРЕТЬЕМ ВЫПУСКЕ ЖУРНАЛА «ОВРАГИ НЕФИСА» 28 МАЯ 1919 ГОДА В ПЕРВУЮ ГОДОВЩИНУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ**РЕЗЮМЕ**

В этой статье, написанной накануне 100-летия создания Азербайджанской Народной Республики содержится информация о третьем выпуске журнала «овраги нефиса» опубликованного в Республиканский период. В третьем выпуске журнала «овраги нефиса», который относится к первой годовщине создания Азербайджанской Народной Республики в 1919 году, было опубликовано 10 различных статей. Четыре из них стихи, три автобиографии, одна статья, два архитектурных памятника. В конце выпуска(номера) размещены условия подписи и объявления. Общий взгляд на литературу, показывает, что поэзия была широко распространена в период Республиканского периода. Вышеуказанные также относятся и к этому номеру. В стихах в основном воспеваются любовь к родине.

Ключевые слова: Азербайджанская Народная Республика, третий выпуск журнала «Овраги Нефиса», стихи.

"Övraqi-nəfisə" jurnalı haqqında

"Övraqi-nəfisə" jurnalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə nəşr edilmiş və mətbuat tariximizdə ədəbiyyat və incəsənətdən bəhs edən ilk dövrü mətbuat orqanıdır. Jurnalının imtiyaz sahibi böyük bəstəkar Zülfüqar bəy Hacıbəyli, baş mühərriri Əlabbas Müznib idi. 6 sayı işıq üzü görün jurnalın ilk sayı mənbələyə görə 11 mart 1919-da, 15 səhifə olaraq nəşr olunmuşdur. İkinci sayı 12 səhifə olaraq 27 aprel 1919-da, üçüncü sayı 13 səhifə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci ildönümü olan 28 may 1919-da, dördüncü sayı 12 səhifə olaraq 30 iyun 1919-da, beşinci sayı 12 səhifə olaraq 16 iyul 1919-da, son sayı 12 səhifə olaraq Cümə, 1 avqust 1919-da nəşr edilmişdir. Məcmuənin dili sadə və səlisdir, birinci sayı o dövrdə yenidən qətlə yetirilmiş Hüseyn Ərəblinskiyə həsr olunmuşdur. Məcmuənin səhifələrində Firidun bəy Köçərlinin, Rəşid bəy Əfəndizadənin Camo bəy Cəbrayılbəylinin, Zülfüqar Hacıbəylinin, Əlabbas Müznibin, Əmin Abidin, Məhəmməd Hadinin, Xədicə xanım Ədvinin, Əli Şövqinin, Kazım Kazımzadənin əsərləri nəşr olunmuşdur.

Bundan başqa məcmuədə Molla Pənah Vaqifin, Əbdülqasım Nəbatinin, Mirzə Fətəli Axundovun, Əli bəy Hüseynzadənin, Həşim bəy Vəzirovun, Hacı Səlim Səyyahın, *Mirzə Əbdülqadir Visaqinin*, Əlağa Vahidin, Rövşən bəy Mustafə oğlu Əfəndizadənin, Abbas Mirzə Şərifzadənin Mirzə Muxtar Məhəmmədzadənin (**Mirzə Muxtar Məmmədov**), Ələkbər Hüseynzadənin, *Xəlil Hacı Mahmud oğlu Hüseynzadə* (Hüseynov), Mir Bədrəddin Əl Hüseyninin (Bədri Seyidzadə) və başqalarının tərcümeyi-halı və əsərlərindən nümunələr nəşr olunmuşdur.

Məcmuədə, eyni zamanda, türk ədəbiyyatının böyük şairləri Mehmet Emin Yurdakulun (tərcümeyi-halı və "10 Temmuz" şeiri), Təvfik Fikretin (tərcümeyi-halı və "Hilal-ı Ahmere Karşı" şeiri), Ali Ulvi Elövənin "Vatanıma", Kilisli M. Rıfatın "İncilay-ı Seher" və "Hakikat" şeirləri və Osmanlı Türklərindən Sadıq oğlu Xəlilin yazısı nəşr olunub.

Topluda ədəbiyyat, musiqi, teatr haqqında əsərlərdən əlavə 1918-ci il 18-31 mart: Azərbaycanda erməni soyqırımı və zorakılığının izini özündə əks etdirən yandırılmış İsmailiyə İmarətinin fotosəkli, "Tac Mahal", "Əzhər Cəməsi", böyük Türk hökəmdarı "Cəlalətdin Əkbər Şahın türbəsi " kimi memarlıq abidələrinin də fotosəkilləri yer alır.

"Övraqi-nəfisə" jurnalında İslam peyğəmbəri həzrət Məhəmmədin Misir hökəmdarı Muqavqısa yazdığı məktubun fotosurəti, məktub haqqında məlumat və tərcüməsi nəşr olunub. Eyni zamanda, Əl Kindi, Fərabı, İbn Sina, İbn Xəldun, Qəzali haqqında yazılmış "Şərq islam filosofları" məqaləsi, məşhur türk, ərəb və fars qadınlardan bəhs edən "Məşhur xanımlar" yazısı, ərəblərdə musiqi və musiqi alətləri haqqında yazı da məcmuənin müxtəlif sayılarında dərc olunub.⁴

---

⁴ *Övraqi-nəfisə*, 1919, № 1-6., *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, Lider, 2004, I C. s. 77, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, Lider, 2005, II C. s. 286; Vəliyev Akif Abdüləziz oğlu (Aşırılı), Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı "Elm və Təhsil", 2009, səh. 128-129.*

"Övraqi-nəfisə" milli ruhun aşılınması, türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyalarının təbliği məsələlərinə böyük əhəmiyyət verən bir məcmuə olub. Məcmuənin hər sayında bu ideyaların tərənnüm olunduğunu görmək mümkündür. Bu yazıda 1919-cu il 28 may tarixində nəşr olunmuş məcmuənin üçüncü sayındakı şeirlərdən bəhs olunacaq.

"Övraqi-nəfisə" jurnalının üçüncü sayının mündəricəsi

Məcmuənin üçüncü sayı ilk səhifədə qeyd olunduğu kimi "28 Mayıs 1919-cu ildə (27 çaharşənbə, şabanül-müəzzəm, sənə 1337)" Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci ildönümü günü nəşr olunub, əsasən istiqlal və müstəqillik ideyalarını özündə əks etdirən yazılara üstünlük verilib. İlk səhifədə məşhur türk şairi Ali Ulvinin (Elöve) "Vatanıma" adlı şeiri, ikinci səhifədən altıncı səhifəyə kimi jurnalın redaktoru Əlabbas Müznibin məşhur "Azərbaycan istiqlalı" məqaləsi nəşr olunub. Haşim bəy Vəzirov haqqındakı məqalə jurnalın yedinci səhifəsindən dokuzuncu səhifəsinə kimi, şair Cəmo Cəbrayılın "Atama" adlı şeir isə doqquzuncu və onuncu səhifələr dərc olunub. On birinci səhifənin sağ sütununda iki önəmli şeir: "Məşhur bəstəkar və musiqişünas Zülfüqar bəy Hacıbəyli cənabları tərəfindən 28 Mayıs'da "Azərbaycan istiqlalı" bayramı günündə oxunmaq üçün yazılmış təzə milli marşı (dir)" və "Azərbaycanın gənc şairlərindən Xədicə xanımın ilk dəfə olaraq yazdığı və "Övraq-ı Nəfisə"yə hədiyyə etdiyi tərəneyi-vətənpərvəranəsi(dir)" "Əsgəriyədi münasibəti ilə oğulsuz bir qadının dilindən" sərlövhləli şeirləri nəçr olunub. On birinci səhifənin sol sütununda "Azərbaycan türk mütəəssillərindən Abbas Mirzə Şərifzadənin tərcümeyi-halından, arxasınca isə Rövşən bəy Mustafa oğlu Əfəndizadənin həyatı və xidmətlərindən bəhs edilir. Üçüncü sayının son səhifəsində jurnalın abunə şərtləri və "28 Mayıs İstiqlal bayramı" münasibəti ilə səhnəyə qoyulan "Leyli və Məcnun" operası, "Azərbaycan" faciəsi və "Âşiq Qərib" operasının elanlarına yer verilib. Məcmuənin altıncı səhifəsində Əl Əzhər cəməsinin fotosəkli və fotosəklin altında cəmə haqqında məlumat verilmişdir, onuncu səhifədə isə böyük türk hökmdarı Cəlaləddin Əkbər Şahın türbəsinin fotosəkli və türbə haqqında bilgi dərc olunmuşdur. Bundan əlavə bu sayda Haşim bəy Vəzirovun fotosəkli, Əlabbas Müznibin "Azərbaycan istiqlalı" məqaləsində sətirarasında Əmir Teymur, Şah Abbas Kəbir və Ağa Məhəmməd şah Qacarın fotosəkilləri mövcuddur.

"Övraqi-nəfisə" jurnalının üçüncü sayındakı şeirlər haqqında

Məcmuənin ilk səhifəsindəki türk şairi Ali Ulvinin "Vatanıma" şeirinin mövzusu vətən sevgisinin tərənnümüdür. Şair əsrlərdən bəri düşmənlərin birləşərək vətəninin əleyhinə müharibə apardıqlarını, fəqət yurd sevgisinin və Türklük şuurunun vətən torpaqlarını işğal olunmasına maneə olduğunu qeyd edir:⁵

"İşte senin bir dostun yok... Onlar birlik olmuşlar.

Kaç asırdır seni böyle önlerinden koğmuşlar!..

Sen yaralı arslan gibi çırpınırken bir alçak:-

-Milletlerin en mertçesi, insancası olacak-

Kanlarıyla eğlenerək: "Barbar, vahşi Türk!" diyor,

Sana salan köpeklere teşekkürler ediyor...

Rum ilinden kovulanlar hiç de mazlum değilmiş!

Ah... Onlardan vicdan gibi şeyler çoktan çekilmiş!"⁶

Cəmo Cəbrayılın "Atama"⁷ şeiri vətəndən uzaqda yaşayan atanın həsrəti, oxşar duyğular içərisində olan, fəqət vətənə gələndə pərişan bir el-oba ilə üz-üzə gələn oğlun atasına yazdığı məktubun məzmunundan ibarətdir:

Vətəni görcək olmadım xürrəm,

Daha da artdı dildəki qüssəm.

Üzümə gülmədi uca dağlar,

Hər tərəf sanki yaş döküb ağlar,

Yoktur indi o gördüyün gülşən,

Vətənin olmuş işte beytül həzin

Boş qoyub köyləri qaçıb insan,

Sanki səhradır, əvvəl gözəl Şirvan

⁵ Ebru Davulcu. Osmanlı Devleti'nde Genç Dimağları Basın Yolu İle Şekillendirmek: Talebe Defteri Dergisi Ve Dergisöyleminde Savaş Ve Vatan Sevgisi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi•2015, S 37, Ss.537-561; Fatih Tuğluoğlu. Talebe Defteri Dergisindeki Yansımalarıyla Balkan Savaşları (1913-1918), Tarih'in Peşinde - Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2014, S. 12, Ss. 157-185

⁶ Övraq-i Nəfisə, 1919, S. 3, səh. 1

⁷ Övraq-i Nəfisə, 1919, S. 3, səh. 9-10

Mecmuədə diqqəti çəkən ən önəmli şeirlərdən bir on birinci səhifədə “Məşhur bəstəkar və musiqişünas Zülfüqar bəy Hacıbəyli cənabları tərəfindən 28 Mayıs`da “Azərbaycan istiqlalı” bayramı günündə oxunmaq üçün yazılmış tazə milli marşdır”⁸ Bu şeir eyni zamanda “Övraqi-nəfisə” jurnalının ruhun əks etdirir:

Biz bir millətiz - dinmiz qəvi,
Özümüz İslam - adımız cəli.
Canımızı din yolunda fəda edəriz,
Vətən, millət, namus üçün qanlar tökəriz.
Şanlıyız-şanlıyız- elimiz Turan,
Vətənimiz-isə-Azərbaycan.
Ey əziz vətən! Dəf-i düşmənə hazırız bugün,
Əldə Zülfüqar ərsəyi-cəngə hazırız bugün.
Haydi qardaş! Türk övladı çağır Allah,
Get, get, get, get iləri.
Yigit ellər; qəzənfərlər! arş iləri, arş, arş, arş.

Jurnalın on birinci səhifəsindəki “Azərbaycanın gənc şairlərindən Xədicə xanımın ilk dəfə olaraq yazdığı və “Övraq-ı Nəfisə”yə hədiyyə etdiyi tərənəyi-vətənpərvəranəsidir” başlığı altında “Əsgəriyədi münasibəti ilə oğulsuz bir qadının dilindən” yazılmış başqa bir şeirdə övladı olmayan, buna görə də oğunu əsgəriyə göndərə bilməyən bir qadının üzüntüsü dilə gətirilir. Xədicə xanım dünyanın ən böyük neməti olan vətənin əldə etdiyi azadlıq və istiqlaliyyətini qorumaq üçün oğlan övladına ehtiyac olduğunu, oğlu olan anaların nə qədər bəxtiyar olduğunu öz şeirində belə əks etdirir:

İlahi netmişdim vermədin bana övlad,
Qoşaydım indi bu əskərlərə olaydım şad.
Xoşa o madərə kim əskər olmuş övladı,
Həmişə hörmət ilə yad olar onun adı.
Bənim də olsa yəqin bircə əskər övladım,
Cahan içində qalardı həmişəlik adım.
Həmişə əskər anasına fəxrdir layiq,
Nedim ki, bilməmiş Allah bəni ona layiq.
Çəkinməyək analar böylə bir səadətdən,
Bununla qurtararıq işlə hər fəlakətdən.⁹

Ümumi dəyərləndirmə və nəticə

“Övraq-ı Nəfisə” jurnalının 1919-cu ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci ildönümündə nəşr olunmuş üçüncü sayıdakı şeirləri poetik duyum və estetik prinsiplər baxımından Cümhuriyyət ideyalarını özündə əks etdirən məzmunu sahibdir. Dövrün ictimai-siyasi ab-havasını dilə gətirən bu şeirlərdə Cümhuriyyət dəyərləri, cümhuriyyət insanının hüriyyət eşqi tərənnüm edilir. Hər dörd şeir dövrün poeziyasına xas yeni mövzu, yeni ideya, yeni süjet ilə hüriyyət uğrunda dönməz, mübariz, hürr insan portreti yaradır. Cümhuriyyət poeziyasının bütün prinsiplərini; millətin ruhunu oxuyan, vətən, millət sevgisini aşılaman bu şeirlərin ikisi cümhuriyyət poeziyasının populyar janrı olan marş, şərqi janrında qələmə alınıb. Vətənə xidmət etməyin, digər ifadə ilə millətin əsgəri olmağın, şəhidlik zirvəsinin aliliyini ifadə edən bu şeirlər dövrünün dil prinsiplərini də özündə əks etdirir. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə “Övraq-ı Nəfisə” jurnalının üçüncü sayıdakı şeirlər poetik duyum, ideyası və estetik prinsipləri baxımından günümüz ədəbiyyatşünaslığı və insanı üçün əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT.

1. Akif Aşırılı. Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı "Elm və Təhsil", 2009.
2. Alxan Bayramoğlu. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı, "Elm", 2003.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, "Lider", I C.2004.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, Bakı, "Lider", II C. 2005.
5. Ebru Davulcu. Osmanlı Devleti'nde Genç Dimağları Basın Yolu İle Şekillendirmek: Talebe Defteri Dergisi Ve Dergi Söyleminde Savaş Ve Vatan Sevgisi, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi•2015, S 37, ss.537-561.
6. Fatih Tuğluoğlu. Talebe Defteri Dergisindeki Yansımalarıyla Balkan Savaşları (1913-1918), Tarihın Peşinde -Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2014, S. 12, ss. 157-185
7. Maral Hüseynova. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə poeziya (1918-1920-ci illər) Avtoreferat. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 2006.
8. Övraqi-nəfisə", 1919, № 1-6.
9. Sona Vəliyeva. "Kaspi" – maarifçilik meydanı" Bakı, "Zərdabi LTD" MMC, 2016

⁸ Övraq-ı Nəfisə, 1919, S. 3, səh. 11

⁹ Övraq-ı Nəfisə, 1919, S. 3, səh. 11

FÜYUZAT JURNALINDA MAARİFÇİLİK ANLAYIŞINA DAİR

f.ü.f.d Zəminə ZİYAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

ziyayevaz@hotmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Füyuzat jurnal 1906-1907-ci illərdə Əli Bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğuyla nəşr olunan və bu illər ərzində 32 nömrəsi çıxan bir mətbuat orqanıdır. Jurnal, Azərbaycan ədəbiyyatında füyuzatçı ədəbi-bədii düşüncə tərzini formalaşdıran, romantizm ədəbi məktəbini yaradan bir xüsusiyyətə malikdir.

Bakıda nəşr olunan Füyuzat jurnalı sadəcə Azərbaycan üçün deyil, Türk dünyası üçün də əhəmiyyətli bir məcmuədir. XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlayan XX yüzilliyin əvvəllərində geniş vüsət alan Türk modernləşməsinin bir nümunəsi olan jurnalın səhifələrində müxtəlif ideyalar səslənmiş, dövrün ictimai-siyasi məsələləri müzakirə edilmişdir. Rusya müsəlmanları tərəfindən də oxunan jurnalda (bunu jurnalın səhifələrində yayımlanan çoxsaylı məktublar təsdiqləyir) eyni zamanda Türk yurtlarından olan şair və yazıçıların göndərdikləri məqalələr də dərc edilmişdir.

Məqalədə jurnalın çoxcəhətli yönləri vurğulanaraq maarifçilik ideologiyasının təəcəssümü məsələsi, maarifçilik anlayışını təbliğ edən və bu fikri dəstəkləyən materiallar analiz edilmişdir.

Açar Sözlər: Füyuzat jurnalı, maarifçilik, cədidçilik, modernləşmə, Əli Bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Həsən Səbri Ayvazov, Əhməd Kamal

THE CONCEPT OF ENLIGHTENMENT IN JOURNAL "FUYUZAT"

ABSTRACT

Fuyuzat is a journal which was published between in 1906-1907 years with 32 numbers, by chief-editing of Ali bey Huseynzadeh. The journal is formulated literary-artistic thinking of "fuyuzat" and created the literary school of romanticism in Azerbaijan.

Fuyuzat, was published in Baku, and is accepted a significant collection not only for Azerbaijan, but also for the Turkish world. The journal covered various ideas, socio-political issues of time and is an example of Turkish modernization which begun in the second half of 19-th century and the beginning of 20-th century. The journal was read also by Russian Muslims which is confirmed by numerous letters published on the pages of journal. Correspondingly, the articles of poets and writers from Turkic lands was published on the journal.

This article emphasizes the multifaceted aspects of the journal and analyzes the ideology of enlightenment, the materials propagating and supporting the idea of enlightenment .

Key words: The journal "Fuyuzat", enlightenment, new education method "djedid", modernization, Ali bey Huseynzade, Muhammed Hadi, Hasan Sabri Ayvazov, Ahmed Kamal

FÜYUZAT DERGISİNDE MAARİFÇİLİK ANLAYIŞINA DAİR

ÖZET

Füyuzat dergisi 1906-1907 yıllarında Ali Bey Hüseynzadənin idaresində 32 sayı olaraq yayımlanan bir mətbuat orqanıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında füyuzatçı ədəbi görüşü biçimləndirən dergi, romantizm akımının da öncüsü vəsfini taşımaktadır.

Bakı'de yayımlanan Füyuzat dergisi sadəcə Azərbaycan için değil, Türk dünyası açısından da önemli bir məcmuədir. XIX. yüzüylün ikinci yarısından başlayaraq XX. yüzüylün başlarında daha çox alana yayılan Türk modernləşməsinin bir örneği olan derginin sayfaları çeşitli düşüncələrə ev sahipliği yapmış, dönemin sosial-siyasi konuları tartışmaya açılmıştır. Rusya Müslümanları tarafından takip edilen dergide (bunu derginin sayfalarında yayımlanan birçok mektuptan görmek mümkündür) aynı zamanda Türklük alanından şair ve yazarların gönderdikleri makaleler de neşredilmiştir.

Makalede derginin birçok özelliğinden bahsedilerek maarifçilik ideolojisinin təəcəssümü, maarifçi söylemi ve bu fikri destekleyen malzemeler analiz edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Füyuzat, maarifçilik, ceditçilik, modernləşmə, Ali Bey Hüseynzadə, Muhammed Hadi, Hasan Sabri Ayvazov, Ahmed Kemal

1906-1907- ci illərdə Bakıda 32 nömrəsi nəşr edilən Füyuzat, sadəcə Azərbaycan üçün deyil, Türk dünyası üçün əhəmiyyət kəsb edən bir jurnaldır. Belə ki, jurnaldakı mövzu zənginliyi bu cümləni dəstəkləməklə birlikdə hələ uzun müddət "ümməttən millətə doğru" fikrinin araşdırılıb tədqiq edilməsi baxımından xam maddə olacaqdır. Mövzu zənginliyi jurnalın XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda və eləcə də Rusya müsəlmanları arasındakı çoxşaxəli misyasını ortaya qoymaqla birlikdə yeni cəmiyyət, yeni insan formalaşdırılmasının aktual problemlərinin müzakirəsi üçün də orijinal qaynaqdır. Ölkəmizdə jurnalın daha çox ədəbi yönü tədqiq edilmiş, romantik-lirik xüsusiyyətləri ortaya qoyularaq ədəbiyyat məsələləri araşdırılmışdır. Ümumi bir ifadə ilə jurnal Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin ən parlaq nümunəsi kimi tədqiqat obyektinə olmuşdur. Jurnal dövrünün ictimai-siyasi məsələləri müstəvisində yaşadığımızda və jurnal mövzu baxımından təsnif edildiyində maarifçilik ideyasını təbliğ edən yazılarla, məqalələrlə qarşılaşmaq mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatında mühit-insan bərabərliyinə, mühit-insan təsirinə diqqət çəkilərək qədim ənənəsi olan maarifçilik ideologiyasının yeni konsepsiyası bu şəkildə şərh edilir: ... XVIII yüzillikdən bu yana insan və onu əhatə edən mühit, ailə-məişət və social münasibətlər barədə elmi cəhətdən əsaslandırılmış yeni bir konsepsiya irəli sürmüşdür. ... insanın şüuru, xarakteri, psixologiyası, mənəvi

aləmi bilavasitə mühitin məhsuludur, bilavasitə mühitlə şərtlənir. Deməli, yeni insan tərbiyəsinin düzgün aparılması üçün ilk növbədə ictimai mühitin maarifləndirilməsi və humanist prinsiplər əsasında yenidənqurulması vacib şərtlərdən biri kimi qarşıda durur.(Mahmud vb., 2011:13). Bu aspektdən baxdığımız zaman Füyuzat yeni insan yetişdirmə, yeni insan tərbiyəsi məsələsini ilk səhifələrindən etibarən aparıcı mövzu olaraq ortaya qoymuş və bu kimi çalışmaları jurnal səhifələrində müzakirə etmişdir. Jurnalın baş mühərriri Əli Bəy Hüseynzadənin estetik görüşləri romantizmdən bəhrələnsə də yeni cəmiyyətin formalaşdırılması haqqındakı fikirləri maarifçilərlə üst-üstə düşür. Müasir insan tipinin/düşündüyü insan tipinin zamanın ehtiyaclarına cavab verməsi məsələsi ona yeni bir konsepsiyayı və ya Hüseynzadənin düşüncəsindəki Türk insanının yeni modelini formalaşdırmasına istiqamət vermişdir. “Türkləşmək, islamaşmaq” konsepsiyasını irəli sürəkən millilik/milli kimlik məqamına toxunmaq, “müasirləşmək” konsepsiyasıyla isə çağın ehtiyaclarına cavab verən modern insan tipinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmişdir:

Füyuzatın tutduğu yol türklük, müsəlmanlıq və avropalılıqdır. Türk hissiyyəti ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti- hazirəsilə mütəmaddin olmaqdır, yoxsa farslaşmaq, Zərdüştin sönmüş mədəniyyəti ilə mədəniləşmək deyildir. (Füyuzat, 1907: 23/356-357).

Füyuzat jurnalı, Avropada “Aydınlanma çağı”yla müqayisə edilən Çar Rusyasında yaşayan müsəlmanlar arasında XIX əsrdə başlayan “Cədidçilik” hərəkatının təbii bir təşəkkülü idi. Jurnalın ətrafında yığışan şairlər, yazıçılar, mütəfəkkirlər Bakı-İstanbul-Kırım mərkəzli intellektual zümərənin ortaq müstəvidə fikirlərini yaydıqları bir orqana dönmüşdü. Füyuzatçılar modernləşmənin əsas dinamiklərini canlandırır, mətbuat vasitəsi ilə xüsusən təhsil sahəsində əsaslı islahatların aparılmasını müdafiə edirdilər. Füyuzatın mühərrirlərinin həyat və fəaliyyətləri nəzərdən keçirildiyi zaman böyük bir qisminin- Əli Bəy Hüseynzadə Turan (1864-1940), Əhməd Kamal Akünal (1873-1942), Həsən Səbri Ayvazov (1878-1938)- müəllimlik fəaliyyətiylə məşğul olduqları ortaya çıxır. Füyuzatın mühərrirlərindən olan Əhməd Kamal Akünal İstanbuldan dəvət edilmişdir. O, Füyuzat jurnalı bağlandıqdan sonra da uzun müddət Bakıda qalıb, müxtəlif məktəblərdə fəaliyyətini sürdürmüşdür. (Özgül 2010). Onun Bakıdakı fəaliyyəti dönəmində üzləşdiyi hadisələr mövzu baxımında diqqət çəkir:

O sıralarda Bakı'nın bazı sarıklı alimləri ilə yurtsever tacirləri bir araya gəlip, asrî ihtiyaçlara görə yeni bir mektep tesis etmək istemişlərdi. Bu adamların himmeti ilə Saadet Mektebi ismi verilən və içində İstanbul Türkcəsi okutulan mektep vücuda gəldi. İlk önce bu mektebin kapısı üstündeki levhada ne yazılı idi, bilir misiniz, 'Mektephane'!

Bu sakim terkipli levhanın kapıdan kaldırılması mühim bir mesele oldu; gazetelerde bunun için gürültülü bir münakaşadır başladı. Bereket versin Dariüşşafaka mezunlarından İstanbullu bir muharririn mukni kalemi imdada yetişti; bu muharrir o sırada Bakı'ya yeni gelen şair ve muallim Ahmed Kemal Bey idi. Ahmed Kemal şiddetli hücumlarda bulunarak bir makalesinde dedi ki, cehil yuvası olduğu kapısındaki levhadan anlaşılan böyle bir yere çocuk göndermek günahdır!... 'Mektephane' gayretini güdenler Ahmet Kemal'i tehdit ederek cevaben dediler ki: 'Burası bir arı kovanıdır, kurcalamağa gelmez!...'

İstanbullu muharrir Bakı koçularının bu tehdidinden hiç de yılmadı, bakınız ne yazdı: 'Ben de mahsus kurcalıyorum; anlamak istiyorum ki, içeridekiler bal arısı mı, yoxsa eşek arısı mıdır?...'

Bunun üzerine artık içeridekiler için eşek arısı olmadıklarını isbat için bir tek çare kalmıştı, o da Mektephane yazılı levhayı indirip yok etməkten ibaretti” (Bayat, 1998: 343-344).

Hüseynzadə “maarif, ittihat, hürriyyət” formülünü əsaslandırmağa çalışır, “əsil nicat bu üç qüvvədə”dir fikrini vurğulayırdı (Füyuzat 1907: 7/98). Jurnalın ilk sayılarında fikir olaraq ortaya qoyulan “maarif, ittihat, hürriyyət” formulu son sayılara qədər müxtəlif yazı və məqalələrlə dəstəklənmişdir Jurnal səhifələrində müntəzəm olaraq təhsillə, müəllimlə, təlim tədris mərkəzləriylə əlaqəli məlumatlar verilir, Avropa təhsil mərkəzlərindən bəhs edilirdi. Xüsusiyə Məhəmməd Hadinin bu mövzudakı yazıları diqqət çəkir. *Almanyada darül-malülün* (Füyuzat 1906: 3); *Amerikada Usuli Talim və Tərbiyə* (Füyuzat 1907: 26) kimi yazılarda təhsil sahəsində islahatın vacibliyi məsələsinə toxunurdu.

Məhəmməd Hadinin cəmiyyətin şüurlanması üçün qadın faktorunu şərlərinə mövzusu etməsi, Həsən Səbri Ayvazovun uşaqların təlim-tədris məsələsini jurnalın səhifələrində müzakirəyə çıxarması XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən Rusya İmperiyasında yayılan cədidçilik/modernləşmə/ maarifçilik hərəkatının Azərbaycan zəminində davam etməsi, praktikada həyata keçirilməsi idi. “*Maarifçilik geniş mənada xalqı maarifləndirmək, xalq kütlələri içərisində mədəniyyəti, elmi, sənəti yaymaq, xalqın şüurunu dini və başqa mövhum görüşlərdən azad etmək deməkdir*” (Vurğun vb., 1960: 28) şəklində tərfi verilən maarifçilik ideologiyasının Füyuzatın məqsəd və mücadiləsiylə üst-üstə düşdüyü söylənməlidir. Füyuzat

haradasa 32 sayısında da təhsil, qadın, maariflənmə mövzusunda toxunur. *Fünun ve maarif* (Füyûzat, 1906: 1; *Baku Müslüman Ünas mektebi* (1906: 4); *Talim-i etfal meselesi* (1907: 13); *Baku'da Muallimler İctimai* (1907: 27); *İntibah-ı Maarif* (1907: 29); *Muallimler İctimai* (1907: 29) kimi yazılarda bu səpkidəki aktual məsələlərə yer verir.

1907-ci ildə Bakıda keçirilən müəllimlər qurultayı haqqındakı həcmli məqalədə iştirakçıların siyahısı, qurultayda alınan qərarlar haqqında geniş məlumat verilmişdir. XX əsrin ən fəal ziyalıların adlarını qurultay iştirakçıları arasında görmək mümkündür: Əli Bəy Hüseynzadə, Mahmud Bəy Mahmudbəyov, Süleyman Bəy Axundov, Əziz Bəy Hacıbəyov, Mirzə Abdulla Talıbzadə, Fərhad Bəy Ağayev, Axund Yusuf Talıbzadə, Əziz Bəy Hacıbəyov, Ağəli Qasımov, Akif Əfəndi, Yusuf Əfəndi, Əhməd Kamal Bəy, Hadi Əfəndi, Molla Ağa Kadızadə, Molla Ağa Rəsulzadə, Molla Ruhulla Axundzadə, Molla Zərif Əfəndi, Bibi Heybət Əfəndisi və s. Açıliş nitqində Həsən Bəy Məlikov-Zərdabinun xəstəlik səbəbiylə toplantıda iştirak etməyəcəyi haqqında məlumat verilir (Füyûzat, 1907: 27/425) Müəllimlər toplantısında mühim qərarlar alınmışdır. 1. “Yeni üsul”da (üsuli- sövti) dərslərin keçilməsi; 2. Əlifba məsələsinin gündəmə gəlməsi; 3. Osmanlı məktəblərində oxudulan dərslər kitablarının Bakıya gətirilərək oxudulması kimi müddəalar alınan mühim qərarlardan bir neçəsi idi. Cəmiyyətin dəyişməsi və bu dəyişikliyin ancaq təhsil və təhsildəki islahat yoluyla mümkün olacağı məsələsi ədəbi mahiyyət daşıyan bir jurnalın ən aktual mövzusu idi. “*Əlifbamızı (ərəb sözləri istisna olmaqla) təkmil-i hürufat ilə uşaqlara üsuli sövti üzrə tədris etmək və bu tədrisi ibtidaiyyəyə dair Osmanlı məkatibi ibtidaiyyəsində istemal olunan dərslər kitablarını getirdib o kitaplarda təklif olunan üsul ilə daxi aşına olub mümkün olduqca istifadə etmək*” (Füyûzat, 1907: 27/426).

Sovet ideologiyasının təsiriylə Füyuzatın ən çox tənqidə məruz qalan məsələlərindən biri onun dil siyasəti olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Çar Rusyasında keçirilən türk konqreslərinin ortaq qərarlarından biri olan ortaq ədəbi dil məsələsi Füyuzatın məqsədlərindən ən ümduəsi idi. (Hablemitoğlu 1997) Ortaq ədəbi dilin ideya istiqamətləri, strukturu jurnalın səhifələrində müzakirə edilmiş və Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Raik, Həsən Səbri Ayzavovun məqalələrində problemin həlli yolları göstərilmişdir. Xudiyev, XX əsrin başlarında təşəkkül tapan ədəbi dil problemi ilə bağlı Azərbaycan ictimai-siyasəti mühitində müəyyənleşən üç dil istiqamətindən bəhs edir: 1. Satirik realistlərin (Mollanəsreddinçilərin) dili; 2. Lirik romantiklərin (Füyuzatçıların) dili; 3. Maarifçilərin dili. Dövrün ictimai siyasəti vəziyyəti, eyni zamanda XX əsrin dil nümunələri hər üç dil istiqamətinin bir-birindən təsirləndiyini, üslubi elementlərini bir-birinə göndərdiyini təsdiqləyir. Belə ki, Xudiyev “*satirik realistlər də, lirik romantiklər də maarifçilərlə (və umumən maarifçiliklə) bağlıdır hər şeydən əvvəl ona görə ki, həm satirik-realistlər, həm də lirik-romantiklər eyni zamanda maarifçilik təbliğati ilə məşğul olurdular*” şəklindəki təsbiti əsrin başlarında Azərbaycanda ziyalıların cəmiyyətin modernleşməsi istiqamətində göstərdikləri fəaliyyəti ümumiləşdirir. (Xudiyev, 1995: 407).

XX əsrin ilk onilliyi bütövlükdə Azərbaycan üçün, bir mədəniyyət mərkəzi olaraq isə Bakı üçün olduqca ziddiyətli bir dövr olmuşdur. Rusya İmperiyasının Rus-Yapon müharibəsindəki məğlubiyətindən sonra yaranan böhranlı vəziyyət, ucqarlarda müstəmləkə siyasətinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Ölkə xaricində nüfuzunu itirən hökumət müstəmləkəsində olan xalqlar arasında gücünü qorumaq adına milli zəmində gərginliklər ortaya çıxardırdı. Məhz belə bir tarixi şəraitdə erməni-müsəlman davasının ruşeym olaraq doğduğı və gedərək şiddətləndiyini söyləmək mümkündür. Bu tarixi mühitdə milli özünüdərkətmə prosesi başlayır, milli təəssübkeşlik duyğusu xeyriyyə cəmiyyətlərinin açılmasını sürətləndirmişdir. Ölkədə xeyriyyə cəmiyyətlərinin və onların bünyəsində məktəblərin açılması yerlərdə təhsilli insanların artmasıyla nəticələnmışdir. Avropa və Rusyada təhsil alıb ölkəyə qayıdan ziyalılar milli dinamiklərin sac ayaqlarına-mədəni və pədaqoji hərəkətin, mətbuatın canlanmasına təsir göstərmişdir. Ziyalı kütləsinin və milli demokratik ruhlu burjua sinifinin yaranması XX yüzilliyin ilk on ilinin ən xarakterik xüsusiyyətidir. Mədəni və pədaqoji sahədəki yeniləşmə XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərkə/milli oyanışa yerini buraxmışdır. Belə bir tarixi şəraitin içində doğan jurnal millətinin estetik duyğusunu oxşayan güclü bir ədəbiyyat yaratmaq istəməklə birlikdə milli kimliyə sahib modern türk insanın formuluunu da yaratmışdır. Bu, jurnalın ilk hədəflərindən olmaqla birlikdə dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələrinə münasibət bildirən “anslopedist” xüsusiyyətli mühərrirlər cəmiyyətin ehtiyac duyduğı digər mühim məsələlərə münasibət bildirmiş, cəmiyyətdəki nöqsanları aradan qaldırmaq üçün mübarizə aparmışlar.

XX yüzillikdə başlayan milli və mədəni oyanış XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən Rusya müsəlmanları arasında başlayan cədidçilik hərəkətinin təbii nəticəsi idi. Mirzə Fəhəli Axundov (1812-1878), Şəhabəddin Mərcani (1815-1889), Münevver Kari Əbdürəşidxan (1878-1931,) Qasıralı İsmail Bəy

(1851-1914) və s. kimi mütəfəkkirlərin başlatdıqları yeniləşmə hərəkatı mətbuat və təhsil vasitəsiylə xalqa çatdırılırdı. Bu mənada XX əsrin əvvəllərində milli mətbuatdakı yüksəliş xalqın milli və mədəni oyanışında əvəzsiz rol oynamışdır. Maarifçilik hərəkatını bu ümumi prosesin bir hissəsi deyil, bir bütünü olaraq qəbul etsək dövrü xarakterizə edən mətbuat orqanlarında bu hərəkatın təbliği və təşviqi halını təbii bir hadisə kimi qəbul etmək mümkündür. Bu mənada maarifçilik hərəkatı, ideologiyaların əsaslı bir şəkildə püxtələşmədiyi, ideoloji qarşıdurmanın daha kəskinləşmədiyi XX əsrin ilk onilliyində milli tərəqqi, milli özünüdərkini aparıcı qüvvəsi olaraq qalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

Ali Haydar Bayat. Hüseyinzadə Ali Bey. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara, 1998

Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. C. II. Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1960

Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. 4 cild. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2011

Betül Aslan. I. Dünya Savaşı Esnasında Azərbaycan Türklərinin Anadolu Türklərinə "KardaşKömeyi (Yardımları)" və Bakı

Müslüman Cəmiyyət-i Hayriyesi. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000

Füyuzat (1906-1907). Hazırlayan Ofelya Bayramlı. Bakı, Çarşoğlu Neşriyyatı, 2007

Hakan Kırımlı. Kırım Tatarlarında Milli Kimlik və Milli Hərəkətlər (1905-1916). Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010

Mehmet Saray. Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914). Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1987

M.Kayahan Özgül. Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemâl Akünal. İstanbul, Kitapevi, 2010

Necip Hablemitoğlu. Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917). Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997

Nizami Xudiyev. Azərbaycan Ədəbi Dili Tarixi. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1995

Şamil Vəliyev. Füyuzat Ədəbi Məktəbi. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1999

Tadeusz Swietochowski. Müslüman Cəmaətlər Ulusal Kimliyə Rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988

Tadeusz Swietochowski. 1920 öncesinde Rus Azerbaycanı'nda milli kimliğin yükselişi ve edebi dil politikası, (Çev. Saadetin

Gömeç), (Bu makale Ethnic and Racial Studies, 14/1, London yayımlanmıştır)

<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/30/224.pdf>(Erişim tarihi 02.03.2014)

NAĞILYARATMA PROSESİNDƏ KONTAMİNASİYALARIN ROLU

Dürrisə SƏFƏROVA

AMEA Folklor İnstitutu

dseferova@qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

B.P.Kerbelitenin litva nağılları üzərində apardığı araşdırmalar göstərir ki, süjetlər çox sadə struktura malikdirlər: məqsəd, ona çatmaq üçün göstərilən fəaliyyət və nəticədən təşkil olunurlar (Kerbelite 1984). Nağılları izlədikdə isə tamamilə fərqli bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Qəhrəman əsas məqsəddə çatdıqdan sonra söyləyici nağılı tamamlamalı olduğu halda qəhrəmanı fərqli bir məkana gətirməklə hadisələrin yeni bir istiqamətdə inkişafına təkan verir. Yaxud, qəhrəman müəyyən məqsəd dalınca evi tərk etdikdən sonra nağılçı əsas məqsədlə heç bir əlaqəsi olmayan başqa süjeti nağıl strukturuna daxil etməklə qəhrəmanın fəaliyyətini başqa istiqamətə yönəldir. Yaxud, əsas süjetdə ata və ananın başına gələn hadisələrdən bəhs olunursa, növbəti süjetdə onlardan olan övladların başına gələn hadisələrlə nağıl davam etdirilir. Nağılın strukturu bu cür inteqrasiya prosesləri ilə kifayət qədər zəngindir. Əslində bu prosesləri nağılın təkamülünün bir nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Nağılların estetik funksiyası gücləndikcə, insanların bədii zövqünü oxşayan vasitəyə çevrildikcə tək süjet üzərində qurulan nağıllar bu tələbatı ödəməyə kifayət etmir. Uzun qış gecələrində, gecə yarıya qədər davam edən söhbətlər zamanı sadə, bəsit süjetlər üzərində qurulan nağıllar auditoriyanın marağına cavab vermədiyi üçün kontaminasiyaya ehtiyac yaranır. Kontaminasiya zamanı söyləyici iki və daha artıq süjeti eyni əsərdə bir araya gətirməklə ənənəvi variantlardan fərqli tamamilə yeni bir nağıl yaratmış olur. Kontaminasiya nağıla mürəkkəblik qazandırmaqla məhdudlaşmır, həm də söyləyicilik ənənəsinin inkişafına güclü təkan verir. O, nağılların sərhədini genişləndirməklə yanaşı, onun imkanlarını xeyli artırır, mövzunu inkişaf etdirməyə, əsas konfliktə dərinləşdirməyə, personajı açmağa, ona məxsus xüsusiyyətləri daha qabarıq, maraqlı cizgilərlə verməyə imkan yaradır. Bunun nəticəsində "Gül Sənəvrə neylədi", "Cəlayi-vətən", "Cantiq", "Ax-vax", "Hatəm", "Ağ atlı oğlan", "Hillilim və Güllülüm" kimi müxtəlif süjetlərin birləşməsindən təşkil olunmuş mürəkkəb nağıl nümunələri ortaya çıxır. Belə nağıllar təkcə maraqlı kompozisiyaları ilə diqqəti cəlb etmir, həm də yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilir və məxsus olduqları xalqın folklorunun şah nümunələri hesab olunurlar.

Deməli, kontaminasiya söyləyicinin nağıllar üzərində həyata keçirdiyi yaradıcılıq hadisəsidir. Folklorşünaslıqda uzun müddət söyləyicinin yaradıcılıq imkanları inkar edilmiş, onlara folklor mətnlərinin nəsilə nəsilə ötürülməsində vasitəçi kimi baxılmışdır. Halbuki söyləyici sadəcə nağılın karkasını, müəyyən ənənəvi formulları mənimsəyir, sonradan özü onu formalaşdırır, ətə-cana gətirir, daha da genişləndirir, öz düşüncəsini, yanaşmasını ona hopdurur. Nəticədə mətn söyləyicidən söyləyiciyə, ifadan ifaya dəyişir, hər yeni ifa zamanı söyləyici auditoriyanın zövqünə, tələbinə görə onu yenidən yaradır, dinləyicilərin marağını nəzərə alaraq onu genişləndirir və ya qısaldır. Ona görə də folklorlarda bir süjetin müxtəlif variantları ilə qarşılaşırıq. E.A.Tudorovskaya “nağılı söyləyici şəxsiyyətindən kənarında düşünmək qeyri mümkündür” deyəndə haqlı idi (Tudorovskaya 1978, 60). Söyləyicinin yaradıcılıq tərəfləri, nağılyaratma prosesi zamanı həyata keçirdiyi yaradıcılıq işləri əslində nağıl mətninin özündə gizlənmişdir. Bizim burada qarşıya qoyduğumuz məqsəd həmin yaradıcılıq tərəfləri üzə çıxartmaq, söyləyicinin sadəcə şifahi ənənənin daşıyıcısı olmadığı, eyni zamanda bu ənənənin yaradıcısı olduğunu, yeni üsul və formalarla onu zənginləşdirdiyini diqqətə çatdırmaqdır.

Nağıl materialını incələdikdə görürük ki, nağıllarla süjetlərin sayı bir-birinə münasib gəlir. Azərbaycan nağıllarına məxsus 692 süjet müəyyənləşdirildiyi halda, nağılların sayı bundan dəfələrlə çoxdur (Rüstəmzadə 2013, 58). Bu fərqlilik nağılyaratma imkanlarının genişliyindən qaynaqlanır. Söyləyici süjetləri birləşdirməklə sadəcə nağılı genişləndirmir, eyni zamanda nağıl yeni məzmun kəsb edir, nağılçı onu istədiyi məcraya yönəldir, qəhrəmanı bir macəradan digər macərəyə cəlb edir. Bu vaxt personajlar, hadisələrin gedişi dinləyiciyə tanış gəlsə də, nağılın bu şəkildə təqdimatı onlarda xüsusi maraq oyadır və tamamilə yeni bir nağılla qarşılaşmış olurlar.

Nağıllardakı kontaminasiyaları gözdən keçirdikdə görürük ki, onlar eyni tipli birləşmələr deyil, xarakterinə, oynadığı rola görə bir-birindən fərqlənirlər. Bəzi birləşmələrdə süjetlər müstəqilliyini itirərək əsas süjetin bir parçasına çevrilir və birləşmə o qədər üzvü şəkildə baş verir ki, orada kontaminasiya olduğunu ilk baxışdan sezmək çox çətindir. Bəzi birləşmələrdə isə bir süjetdən digərinə keçid əsaslandırılmaz, süjetlər öz tamlığını qoruyub saxladığı üçün onların sərhədi, harada başlayıb harada qurtardığı çox aydın bilinir. Bu kimi xüsusiyyətlərə dayanaraq folklorşünaslıqda süjet birləşmələri yaradıcı və mexaniki olmaqla iki qrupa ayrılır (Vedernikova 1972, 161).

Yaradıcı kontaminasiyalar əsas və asılı tərəflərdən təşkil olunur və asılı süjetin əsas süjetə tabe olması yolu ilə formalaşır. Əsas süjet, əgər belə demək mümkünsə, nağılın onurğasını təşkil edir. Nağıl məhz onun üzərində qurulur. Söyləyici əsas süjetə görə nağılı şəkilləndirir, onun hansı istiqamətdə inkişaf etdirəcəyini, hansı süjetləri ona calağ edəcəyini müəyyənləşdirir.

Yaradıcı kontaminasiyalarda asılı süjet əsas süjetin bir komponentinə çevrilməklə oradakı hadisələrin inkişafına, konfliktin həllinə kömək edir. Məsələn, “Cins dəyişmə” (514)¹⁰ + “Daşlanmış şəhər” (410*) süjetlərindən təşkil olunmuş “Bənidaş şəhərinin sirri” nağlında vəzir öz qızına oğlan paltarını geyindirib saraya göndərir, vəzirin qızına aşiq olan padşahın arvadı sevgisinə qarşılıq ala bilmədikdə çətin tapşırıqlarla onu öldürməyə çalışır. Ənənəvi variantlarda qəhrəman sehrli vasitə əldə etməklə cinsini dəyişsə, bu variantda söyləyici həmin funksiyanı “Daşlanmış şəhər” (410*) süjetinin üzərinə yükləyir. Bənidaş şəhərinin sirrini öyrənməyə gedən vəzirin qızı şəhəri daşa döndərən arvadın sehrli çubuğunu ələ keçirib şəhər əhlini xilas edir, arvadın onu qarğaması nəticəsində özü də oğlana çevrilir (AN 2005, V c., 101). Yaxud “Suyun qabağını kəsmiş əjdaha” (300) süjetinin müstəqil variantları qəhrəmanın əjdahanı öldürüb xilas etdiyi qızla evlənməsi ilə tamamlanırsa, “Oğurlanmış üç şahzadə qız” (301A) süjetilə kontaminasiya olunmuş variantlarda qəhrəmanın işıqlı dünyaya çıxması üçün lazımı ərzağın əldə edilməsinə xidmət edir. Bu cür nağıllarda asılı süjet əsas süjetin məzmununa tabe etdirilməklə onun bir komponentinə çevrilir və kontaminasiya əsas süjetin açılmasına, orada cərəyan edən hadisələrin inkişafına kömək edir.

Yaradıcı kontaminasiyalardan fərqli olaraq, mexaniki birləşmələrdə süjetlərin kombinasiyası təsadüfi xarakter daşıyır, bir süjetdən digərinə keçid əsaslandırılmaz, süjetlər fərqli qəhrəmanlar üzərində qurulmuş olur. Bədii əhəmiyyət kəsb etmədiyi üçün bu birləşmələrdən təşkil olunan nağıllar toplulara az hallarda daxil edilir, ona görə də folklor toplularında belə birləşmələrə dair çox az nümunə tapmaq mümkündür. Amma arxivdə saxlanan nümunələr arasında onların sayı kifayət qədər çoxdur. Süjetlər arasında üzvü bağ olmadığı üçün belə birləşmələrin əsas süjetin inkişafında, obrazın açılmasında heç bir rolu yoxdur. Belə nağıllar qəhrəman tipinə, kompozisiyasına görə tamamilə fərqli süjetlərin kombinasiyasından qurula bilər. Məsələn, “Allahverdi çobanın nağılı”nda söyləyici “O dünyadan xəbər gətirmək” (465C) süjeti ilə nağılı

başlayır və “Qəhrəman ot tayasında” (1525S**), “Qəhrəman samanlıqda” (1355C*) qaravəlli süjetləri ilə davam edir. Əsas süjetdə Allahverdi çobanın, növbəti süjetdə isə onunla heç bir əlaqəsi olmayan Bədölət adlı qəhrəmanın başına gələn əhvalatlardan bəhs olunur. Tabeçilik münasibəti olmadığı üçün süjetlər öz bütövlüyünü, tamlığını qoruyub saxlamış, kontaminasiya zaman heç bir itkiyə məruz qalmamış, funksiyalarını itirməmişlər. Bununla belə bu tip birləşmələrdə də növbəti süjeti calaq etmək üçün müəyyən zəmin hazırlanır. Haqqında bəhs olunan nağılda əsas süjetin sonunda aşiq məclisi təşkil etməklə söyləyici belə bir zəmini yaratmağa nail olur. Nağılda qeyd olunur ki, camaatın padşahın zülmündən qurtarması münasibətilə aşiq məclisi təşkil olunur və məclisə yığılmış camaat aşiqdən qaravəlli söyləməsini xahiş edir. Söyləyici bunu qeyd etdikdən sonra qaravəlli süjetləri ilə nağılı davam etdirir.

Beləliklə, kontaminasiya zamanı söyləyicinin süjetlər üzərində həyata keçirdiyi əməliyyatlar – əsas süjetin tələbi ilə süjetlərdə müəyyən dəyişiklik etməsi, ona müəyyən detallar artırması, bəzi gedişlərin yerini dəyişməsi və ya ixtisar etməsi, onlara əlavə funksiyalar yükləməsi əslində nağılın bədii tamlığını qoruyub saxlamağa xidmət edir. Bu əməliyyatlar sayəsində biz çoxsüjetli bir əsərlə deyil, vahid ideyası olan, bitkin bir əsərlə qarşılaşırıq. Deyilənlər bir daha göstərir ki, söyləyicisi təkcə şifahi ənənənin daşıyıcısı deyil, eyni zamanda bu ənənənin yaradıcısı, onu yeni üsul və formalarla zənginləşdirən şəxsdir. Nağıllardakı kontaminasiya hadisəsi də söyləyicinin yaradıcılıq təərəflərini üzə çıxartmaq üçün bizə zəngin material verir.

KLASSİK YAZILI ABİDƏLƏRİN NƏŞRƏ HAZIRLANMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nübar ŞÜKÜROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

nubarshukurova@mail.ru

AZƏRBAYCAN

Klassik ədəbi irs tarixin süzgəcindən süzülən qiymətli söz abidəsi - keçmişin hədiyyəsi, bu günün xəzinəsi və gələcəyin yadigarıdır. Klassik ədəbi nəşr öz dəyəri etibarilə o qədər qiymətlidir ki, o, əsrlər boyu alim və ziyalıların tədqiqat mərkəzində, kütləvi oxucuların isə maraq dairəsində qalmaqdadır. Araşdırıcılar həmin dövrü bəzən dolğun, bəzən isə öz maraqlarına uyğun tərzdə tədqiq etsələr də, bu nümunələr həm əxlaqi-tərbiyəvi, həm vətənpərvərlik, həm maarifçilik, həm də insansevərlik motivləri baxımından günümüzün ən vacib məxəzidir.

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı yazı və onunla birlikdə əlyazma kitabının yaranması ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı elmin, maarifin yayılmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan verən başlıca qüvvə olmuşdur.

Əsrlər boyu insan zəkasının məhsulu kimi meydana gəlmiş və XX yüzilliyədək böyük inkişaf mərhələləri keçmiş əlyazma kitabları bəşəriyyətin böyük tarixi yolundan, əcdadlarımızın təcrübələrindən söz açaraq nəsiləri düşündürür və gələcəyə istiqamətləndirir. Hələ orta əsrlərdə Şərqi görkəmli mütəfəkkirləri mədəni tərəqqidə yazılı abidələrin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər. Hər bir xalqın işıqlı zəkalarının yaratmış olduğu mənəvi irs insan cəmiyyətinin arzu və istəklərini, fikir və düşüncələrini, mübarizə və qayğılarını, qələbə və məhrumiyyətlərini, eləcə də insanın, onu əhatə edən təbiətin sirlərini öyrənməyə və dərk etməyə doğru yönəlmiş axtarışlarını və kəşflərini əks etdirən zehni sərvətdir. Bu sərvət yüzilliklər boyu damla-damla toplanaraq, bir ümmana - mənəvi sərvət ümmanına çevrilmişdir. Onun hər bir damlası (kitabı) keçmiş çağların ədəbiyyatının, tarixinin və elminin, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini işıqlandıran sönməz məşəldir. Mənəvi irsin mövzusu insan və onu əhatə edən həyat və təbiətlə bağlıdır. Bu bağlılıqla əlaqədar, istər ölkəmizin hüduqları daxilində, istərsə də onun xaricində Azərbaycan xalqının övladları tərəfindən yaradılmış zəngin mənəvi irs ümumdünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir.

Azərbaycan əlyazma kitabı mövzu və məzmun baxımından çoxşaxəli və zəngin olduğu kimi onun yaranma tarixi də çox qədimdir.

XX yüzilin başlanğıcından tədqiqatçıların, maarif və mədəniyyət işçilərinin, yazıçı və şairlərin xalq yaradıcılığının toplanmasına və klassik irsin tədqiqinə, nəşr olunmasına marağı daha da artmışdır. Bir çox tarixi və coğrafiyaşünasların əsərlərinin əsl və tərcüməsi tənqidi mətnlə çap edilib oxuculara çatdırılırdı. İndi klassiklərimizin bədii irsinin və xalq yaradıcılığı məhsullarının toplu halında müxtəlif nəşrləri vardır.

Klassik ədəbiyyatın nəşri, tədqiqi işi ilə həmin sahəni mükəmməl bilən mətnşünaslar məşğul olurlar.

Klassik əsərin nəşrə hazırlanması müəyyən dövr ərzində yaşamış və fəaliyyət göstərmiş şairlərin, yazıçıların dövrünə görə 2 yerə ayrılır:

1. XI-XVIII, hətta XIX əsrlər də daxil olmaqla Orta əsrlərin klassik ədəbiyyatı;

2. XX əsr, başqa sözlə, çağdaş klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin yaşadıkları və fəaliyyət göstərdikləri dövr.

Klassik ədəbiyyat nəşri mürəkkəb bir proses, çoxlu zəhmət və spesifik bilik, təcrübə və məsuliyyət tələb edən işdir. Çağdaş əsərlərin nəşri ilə müqayisədə klassiklərin ədəbi irsinin çapa hazırlanmasında elə çətinliklər meydana çıxır ki, onun aradan qaldırılması ya çox çətinliklə başa gəlir, ya da heç mümkün olmur. Çağdaşımız olan yazarla birgə oturub onun əsərlərinin üzərində işləmək, ortaya çıxan məsələləri onunla gənəşib dəyişdirmək, dəqiqləşdirmək mümkündür. Klassik əsərin müəllifi isə aramızda olmadığına görə, bu işi onun əsərini nəşrə hazırlayan tərtibçilərlə aparmaq zorundayıq. Tərtibçinin özünün də klassikin əsərində dəyişiklik aparmağa ixtiyarı çatmır. O yalnız ayrı-ayrı əlyazmalara göz yetirməli olur, bu sahədə elmi araşdırma işi aparır, alimlərin əsərlərinə istinad edərək müəyyən sonuclar çıxarır, məndə gərəkli bərpə işləri görür. Klassik əsərlərdə çətin anlaşılan cümlələr, sözlər və ifadələr, tarixini bilmədiyimiz, müəyyənləşdirilməsi isə gərək olan olay və əhvalatlara rast gəlinir, çağdaş oxucuya dəqiq bəlli olmayan, tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilir ki, bunları da əsəri nəşrə hazırlayarkən dəqiq müəyyənləşdirmək, bugünün oxucusuna mümkün qədər dürüst bilgi vermək gərəkdir. Ona görə də çağdaş əsərlərdən fərqli olaraq, klassik əsərlərin nəşrində araşdırmalara ehtiyac duyulur və belə kitablarda müxtəlif izah və lüğətlər də verilir. Bir çox klassik əsərlərin vaxtı ilə müxtəlif xəttatlar tərəfindən üzü köçürüldüyünə görə, onların orijinalını, əslini müəyyənləşdirmək də çətin olur. Bəzi xəttatlar əlyazmaların üzünü köçürərkən bir sıra pozuntulara yol vermiş, özlərindən onlara əlavələr etmiş, hətta yolverilməz dəyişikliklər də aparmışlar. Ona görə də bir çox hallarda klassik yazarın əlyazmadakı fikirlərini saf-çürük etmək, hansı düzəlişin, əlavənin onun özünə, hansıların xəttata aid olduğunu söyləmək də çətinləşir. Odur ki, mövcud əlyazmaların daha qədim olduğunu müəyyənləşdirməklə ən qədim əlyazmalara əsaslanmaq daha düzgün prinsip sayılır. Bu problemlər mətnşünaslar tərəfindən həllini tapa bilər.

Mətnşünas nəşrə hazırlamaq istədiyi klassiki əvvəl dərindən öyrənməlidir. Onun yaradıcılıq yolunu, yaşadığı tarixi dövrü, o dövrün ədəbi dilini, sözlərin leksik mənasını dərindən bilməlidir. Sonra nəşrə hazırladığı əsərin yazılma səbəblərini, müəllifin əsəri yazmaqda məqsədini, əsərə dair əldə etdiyi materialları aydınlaşdırıb, əsəri əvvəl oxuyub onun ideyasını, etik və estetik dünyagörüşünü ayırd etməlidir.

Mətnlərin tərtibatında onların yazılma tarixinin, köçürülmə tarixinin dəqiqləşdirilməsi, əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi vacibdir.

➤ Mətnlərin çapa hazırlanmasının **birinci** mərhələsində bütün əlyazma və çap variantları varsa, onlar toplanır. Onların əsasında əsas mətn təyin olunur.

➤ **İkinci** mərhələdə bütün nüsxələr əsasında səhvlər düzəldilir və nəticədə mükəmməl mətn meydana çıxır. Yalnız bu mərhələdən sonra bədii əsərlərin tərtibi və çapı işi başlanır.

Tərtibatdakı prosesin ən mühümü əsərə dair məxəzləri, mənbələri təyin etməkdir.

Mətnin məxəzləri – müəllifə və mətnə aid olan bütün əlyazmalar, nəşrlərdir. Arxeoqrafik girişdə sırf informasiya qaydasında əlyazmalar, onların saxlandığı yerlər, şifrələr, zahiri saxlanma vəziyyəti, tarixini bildiren qeydlər, dili haqqında məlumat, xətti, kağızındakı su nişanları, əlyazmaların mətnlərinin redaksiya və görünüşlərinə görə tədqiqat nəticəsində bölgüsü haqqında bilgiler yer alır. Bundan əlavə birinci nəşr haqqında məlumat verilir. Arxeoqrafik məlumatlar bilgi almaq üçün əlverişli olsun deyər yığcam verilir. Arxeoqrafik məlumatda tekstoloji tədqiqat elementləri olmamalıdır. Arxeoqrafik girişi həm də başqa hər hansı məlumat materialı ilə birləşdirmək belə mümkündür. Əsərlərin külliyatı nəşr olunarkən hər bir əsərə ayrıca arxeoqrafik giriş vermək mümkündür. Onu şərh ilə əsərə əlavədə də nəşr etmək olar. Şərhi arxeoqrafik girişlə başlamaq əlverişlidir.

Oxunmuş və dəqiqləşdirilmiş mətnin səciyyəsi və nəşrin məqsədi əsas tutularaq mətn nəşrə hazırlanır. Mətnin çatdırılması abidənin dəyərinin nədə olması ilə fərqləndirilir: hansı dövrə aiddir, hansı əlifba ilə yazılıb və ya nəşr olunub, dil tarixinin hansı mərhələsinə aiddir, bütün detalları ilə müəllifinə aiddir və ya redaktor korrektor, katib və b. ona gətirdikləri normaları əks etdirir.

Sözü gedən ədəbiyyatın nəşri sahəsindəki problemlərlə bağlı qarşıda bir sıra vəzifələr dayanır. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır:

1. Klassik əsərin əsas yazarının və qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi.

2. Əsərin mətninin mətnşünaslar tərəfində dəqiq oxunması.

3. Əsərdəki faktların, coğrafi və şəxs adlarının müəyyənləşdirilməsi.
4. Əsərdəki çatışmazlıqların, oxunmamış və ya əldə edilməmiş parçaların bərpası.
5. Əsərin mübahisəli cəhətlərinin aydınlaşdırılması və sübuta yetirilməsi (eyni əsər bir neçə yazara aid edilirsə, əsərin kimə məxsusluğunun müəyyənləşdirilməsi).
6. Əsərin yazılma çağının, yazıldığı tarixin ictimai-siyasi yaşamının müəyyənləşdirilməsi, yazarın əsas məqsədinin dəqiqləşdirilməsi.
7. Əsərin tərtibat prinsipi.
8. Kitabda elmi aparatın, izah və məlumatların yerləşdirilməsi.
9. Qədim və klassik əsərin çağdaş oxucu tələbinə uyğun şəkildə nəşri.

İndiyədək nəşr olunmuş kitablara baxdıqda bəlli olur ki, bəzi sözləri mətnşünasların düzgün oxumadıqlarına görə çoxlu məna pozuntuları ortaya çıxmışdır. Məsələn, qədim əlyazma nüsxələri bəlli olan “Dədə Qorqud” dastanlarının son dönmədəki bir neçə nəşrləri arasında bir-birindən fərqlənən ad və ifadələrə rast gəlinir. “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında yazılmış elmi əsərlərdə də həmin cür pozuntulara yol verilməkdədir. Ulu sözümlərin yorulmaz araşdırıcılarından biri olan Şamil Cəmişidovun eyni adlı kitabında bir sıra adlar müxtəlif biçimdə təqdim edilmişdir. Kitabın nəşri zamanı redaktə səhlənkarlığına da yol verildiyindən, oradakı adlar inamlı nəşrlərlə müqayisə olunmamış, nəticədə xoşagəlməz mənzərələr yaranmışdır. Araşdırma nəticəsində bəlli oldu ki, müəllifin qeyd etdiyi kimi, həmin əbidədə eyni sahə kimi göstərilən ərazinin adı müxtəlif yerlərdə müxtəlif cür verilmişdir. Bu cür önəmli faktlar mənbənin əslilə müqayisə olunmalı, daha sonra ondan bəhs edilməli idi.

Klassik ədəbiyyatın böyük önəmini daha aydın dərk etmək, oxucularda belə bir təsir oymaq üçün həmin əsərlərin çağdaş mövqedən saf-çürük edilməsi, faktların düzgün mənalandırılması, çətin anlaşılan fikirlərin uyğunlaşdırılmış yolu olduqca gərəklidir. Bu isə klassik əsərin yeni biçimdə tərtiblənməsini tələb edir. Ümumiyyətlə, klassik ədəbiyyat nəşrinin özünəməxsus prinsipləri, kitabların özgün kompozisiya və quruluşu vardır. Bunlar daha çox ədəbiyyatın növündən asılıdır. Klassik ədəbiyyat nəşrinin üç əsas növü vardır: akademik nəşr, elmi nəşr, kütləvi nəşr.

Akademik nəşr klassik yazıçıların bütün əsərlərini əhatə edir. Elmi nəşrdə bütün əsərlər, yaxud müəyyən bir əsər bütöv izahlarla, əlyazma kitablar faksimilesi ilə birgə nüsxə fərqləri, əsərin yazılma tarixi və b. barədə geniş, dəqiq bilgilərlə birgə buraxılır. Kütləvi nəşrdə isə bu qədər bilgilər verilmir. Geniş oxucu kütləsinin tələbatı və imkanları nəzərə alınır, mətnlə yanaşı, çətin sözlərin lüğəti də kitaba salınır.

Mətn nəşrini və əlyazma nəşrini fərqləndirmək lazımdır. Sonuncular (diplomatik və faksimile nəşrlər) mətndən daha artıq tam və ya qismən əlyazma və onun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Əlyazma nəşrləri, faksimile və ya diplomatik nəşrlərdə mətn geniş izahları olan əlavə mətnlə müşayiət edilməlidir.

Əsərlərin nəşrləri tam və seçilmiş şəkildə olur. Bunların hər ikisi həm elmi, həm də kütləvi nəşrlərə bölünür. Mətnşünasların yeni dövr əsərləri ilə əlaqədar istifadə etdikləri iki termin çox da aydın olmayır: “tənqidi nəşrlər” və “akademik nəşrlər”. “Tənqidi nəşr” termini “mətnin tənqidi” termini ilə bağlıdır. Əvvəllər də, indi də qismən mətnşünaslıq tədqiqatları belə adlanır. Belə ki, hər bir nəşr (həm elmi, yəni elmi işlər üçün nəzərdə tutulan, həm də kütləvi) mətnin qabaqcadan tədqiqinə söykənməlidir. Hər bir mətn nəşri tənqidi olmalıdır. “Akademik nəşr” termini isə Elmlər Akademiyasında işlənmiş nəşr tipləri ilə bağlıdır.

Klassiklərin nəşri təcrübəsinə nəzər salmaqda onların kompozisiyası, əsərlərin düzümü barədə ümumi fikir söyləmək, konkret qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək mümkündür. Kitabın kompozisiyasına onun tam quruluşu, bütün elementləri – cild, cildin boyası, üz qabığının təsviri, şriflləri, titul səhifəsi, annotasiya, əsərin özü, izahları, eləcə də bütün məlumat aparatı daxildir.

Klassik ədəbiyyatın, keçmiş mədəni irsinin toplanması, əlyazmaların əldə edilməsi, üzə çıxarılıb nəşr olunması yalnız milli iş deyil, bu həm uluslararası önəmə malik vacib məsələdir, dövlət əhəmiyyətli bir işdir. Klassik irsə münasibət, xalqa sevgi, onun illər boyu topladığı sərvətə, xəzinəyə münasibət deməkdir. Klassik irsin nəşri sahəsində qazanılmış təcrübələri ümumiləşdirərək klassik şair və yazıçılarımızın yeni nəşrlərini hazırlamaq gərəkdir.

KAMAL TALIBZADƏNİN “XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİ
(1905-1917-Cİ İLLƏR)” MONOQRAFİYASI

Nizami Qüdrət oğlu HÜSEYNOV
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
nizaaa@mail.ru
AZƏRBAYCAN

Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi kökləri çox qədim zamanlara – Xətib Təbrizi, Qətran Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Əhdi Bağdadi, Füzuli dövrlərinə gedib çıxsada, peşəkar tənqidin ömrü əsr yarımından artıq deyil. Yaranmaqda olan ədəbiyyatın dəyərini müəyyənləşdirən, ayrı-ayrı ədəbi-bədii nümunələrə, yazıçının yaradıcılığına qiymət verən, müasir ədəbi prosesin dərk edilməsində oxucuya kömək edən ədəbi tənqidin əsasını qoyan Mirzə Fətəli Axundzadə, yaqın, heç düşünməzdi ki, yüz il sonra Azərbaycanda nəhəng bir tənqidçilər “ordusu” yaranacaq.

Keçən əsrin 20-30-cu illərində M.Quliyev, Ə.Nazim, Ə.Ələkbərli, H.Zeynallı, M.Arif, M.Cəfər, M.Rəfilı, C.Cəfərov, M.İbrahimov, M.Cəlal, M.Hüseyn, Ə.Ağayev kimi peşəkar tənqidçilər formalaşdı. Bu tənqidçilərin yolunu isə əsrin ortalarından etibarən Kamal Abdulla Şaiq oğlu Talıbzadə şəraflə və layiqincə davam etdirdi.

Azərbaycan tənqidinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Yaşar Qarayev Kamal Talıbzadənin “Ədəbi irs və varislər” kitabına yazdığı ön sözdə yazır: “Kamal Talıbzadə Azərbaycan ədəbi tənqidinin ilk sistemli elmi tarixinin yaradıcısıdır. Biz onu müasir ədəbi tənqidi prosesin ən yaxşı hadisələrinin və ən perspektivli təmayüllərinin həmişə ən ardıcıl qayğıkeşi, etibarlı müdafiəçiləri sırasında görməyə adət etmişik”.

XX əsrin 60-cı illərinə qədər ədəbiyyatşünaslıq elminin içində tənqid “ikinci dərəcəli elm sahəsi” kimi dəyərləndirilmiş, digər sahələrə nisbətən diqqətdən kənarda qalmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elmi müstəviyə gətirildikdən sonra milli tənqidin varlığı ideyası və onun tarixi ortaya çıxmışdır. 60-cı illərə qədər ədəbi tənqidin yaradıcılığın digər sahələrindən belə kənarda qalmasının əsas səbəbi o idi ki, 20-30-cu illər repressiyası böyük tənqidçilərə, ədəbiyyatşünaslara təsirsiz ötməmişdi. Bu boşluq və “qorxu” 40-50-ci illərdə ehtiyatkar tənqidin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləcə tənqid də təsvirçi xarakterindən kənarlaşa bilmirdi. Ədəbiyyatşünas Nizaməddin Şəmsizadə bu haqda yazırdı: “O, (tənqid – N. H.) bədii ədəbiyyatın bəzi cəsarətli addımları qarşısında vahimə keçirir, cəmiyyətin işğalçı əxlaqi mövqeyində duraraq, ciddi cəhdlə onun qarşısını almağa çalışırdı. Məsələn, M.Arif kimi ədəbiyyatı sevən, onun uğrunda çalışan bir adam həтта bir çox mətləblərin aydınlaşdığı 60-cı illərin əvvəllərində S.Əhmədovun cəsarətlə yazılmış “Görünməz dalğa” və “Aran” romanları haqqında “Yazıçının mövqeyi aydın olmalıdır!” adlı məqalə yazıb yazıçının mövqeyini cəmiyyətə uyğun olmamaqda günahlandırır. Yaxud, Anarın “Ağ liman” povesti ilə bağlı yazılan məqalələr göstərir ki, 50-ci illərin ehtiyatkar tənqid ənənələri 60-cı illərin ortalarında hələ yaşayırdı.” Məhz belə bir dövrdə K.Talıbzadə tənqiddə ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrıca bir istiqaməti kimi müraciət edərək əhəmiyyətli və cəsarətli məqalələr yazıb dərc etdirmişdir. “Ədəbi tənqidimizin məsələləri haqqında” (1954), “Tənqidçi və ədəbiyyatşünaslarımızın yeni nəslı” (1956), “Tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın vəziyyəti haqqında” (1958), “Tənqidimiz haqqında qeydlər” (1963), “Ədəbiyyatşünaslığımızı müasir elmi-nəzəri problemlərin həllinə doğru istiqamətləndirməli” (1965) və s. məqalələr tənqidçilərin ilk tənqidi yazıları idi.

Böyük zəhmət bahasına başa gəlmiş “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər)” monoqrafiyası o dövr üçün təkə Azərbaycanada yox, bütün türkdilli respublikalarda ilklərdən idi. Kitabı ilk tənqid – təhlil edən akademik M.Arif bu kitab haqqında yazırdı: “K.Talıbzadənin “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi” əsəri əsrimizin əvvəllərində ədəbiyyatımızda tənqidi fikrin formalaşmasına həsr edilmişdir. Müəllif konkret tarixi şəraitdə ədəbi tənqidin xüsusi bir sahə kimi inkişafını öyrənib, ədəbi prosesdəki rolunu müəyyənləşdirmişdir. XI əsrdən başlayaraq tək-tək adamlar ədəbi tənqid ilə məşğul olsalar da, XIX əsrdə o, ədəbiyyatımızda zəif yer tutmuşdur. Yalnız M.F.Axundzadənin, H.Zərdabinin və qismən də F.Köçərlinin xidməti sayəsində ədəbi tənqidin inkişafı üçün sağlam bünövrə yaranmışdı. M.F.Axundzadənin ənənələrinə əsaslanan demokratik ədəbi tənqid XX əsrdə xüsusilə qüvvətlənmişdi. K.Talıbzadə 1905-1917-ci illərin zəngin mətbuatında dərc edilən məqalələrə istinadən bu illərin ədəbi tənqidi haqqında aydın təsəvvür yarada bilmişdir”.

1966-cı ildə yazılmış bu kitaba 18 il sonra yenidən üz tutan akademik təkmilləşdirilmiş “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi”-ni yazmışdır. Həmin kitaba “Tənqidimizin tarixi” adlı ön söz yazmış

ədəbiyyatşünas alim Yaşar Qarayev Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin sovet dövrü ilə başlanması ideyasına qarşı əsaslı, tutarlı cavab vermişdir: “Kitab bizim estetik fikrin tarixinə münasibətdə nihilist baxışlara tutarlı elmi cavab kimi səsləndi. Bizim tənqid tarixinin xalqın tarixinə və taleyinə təsiri problemi belə sistemli və ətraflı şəkildə ilk dəfə bu əsərdə araşdırıldı”.

Sözügedən araşdırma – monoqrafiya haqqında Mirzə İbrahimovun ünvanladığı məktub da önəmlidir. M.İbrahimov Kamal Talıbzadənin bu monoqrafik tədqiqatını yüksək qiymətləndirir, ədəbi tənqid tarixinin keçdiyi inkişaf yolunun araşdırılması işini qiymətli ədəbi-bədii hadisə sayır: “Bu əsəri oxuyan hər kəs görəcəkdir ki, Mirzə Fətəlidən sonra Azərbaycan xalqının tənqidi fikri necə zəngin və maraqlı bir inkişaf dövrü keçirmişdir, estetikanın və bədii yaradıcılığın necə vacib, necə böyük məsələlərini həll etməyə çalışmışdır; sən çox yaxşı və çox düzgün etmişən ki, daima elmi tədqiqatı XX əsr Azərbaycan realizminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək istiqamətində aparmısan”.

Monoqrafiya iki hissə, üç fəsil və iki oçerkdən ibarətdir. Birinci əsas hissədə üç fəsil verilmişdir: “XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi kökləri”; “XX əsrin əvvəllərində ədəbi tənqidin mövqeyi”; “Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsas cərəyanları”. İkinci hissədə isə Firudun bəy Köçərli və Seyid Hüseynin tənqidi görüşlərindən bəhs edən oçerklər verilmişdir. Monoqrafiyanın ilk səhifələrində Azərbaycan ədəbiyyat elminin və ədəbi tənqidinin tarixi inkişaf yoluna nəzər salınır, XX əsr ədəbi tənqidinin tarixi kökləri müəyyənləşdirilir. “Mötəbər mənbələrə istinadən müəllif göstərir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbi fikri əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: birinci, XI-XVII əsrlərin ədəblərinin poetika, estetika, risalələrində və təzkirələrində; ikinci, orta əsrlərin böyük sənətkarlarının bədii əsərlərində. Göstərilən hər iki mənbədə sözün qüdrəti, ədəbi istedad, şeir və elm, etika, estetika, forma və məzmun, sənətin tərbiyəvi əhəmiyyəti, ədəbiyyatın məqsədi, vəzifələri və mahiyyəti kimi məsələlər haqqında son dərəcə dəyərli fikirlər vardır. Klassik irsin bu mütərəqqi ədəbi-estetik görüşləri Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii tərəqqisində mühüm rol oynamış, onun yeni yaradıcılıq keyfiyyətləri ilə zənginləşməsinə ciddi təsir göstərmiş, M.F.Axundov, H.Zərdabi, M.Ş.Vazeh kimi sənətkarların tənqidi fikrinin inkişafında əsas, başlıca mənbələrdən biri olmuşdur.”

Monoqrafiyada xüsusi diqqət Mirzə Fətəli Axundzadənin tənqid fəaliyyətinə ayrılır. Kamal Talıbzadə burada Axundzadənin tənqidi görüşlərinin formalaşmasına təsir göstərən amilləri sistemləşdirir, tənqidçinin bəhrələndiyi mənbələri araşdırır, böyük mütəfəkkirin bir filosof və nəzəriyyəçi kimi yetişməsinə şərtləndirən amilləri aydınlaşdırır. Akademik Axundzadənin həm ərəb-fars, həm rus, həm də Qərb əbədi fikrini dərinlən mənimsəməsinin nəzəri görüşlərin formalaşmasında mühüm rolu olduğunu vurğulayır. Tədqiqatçı M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi görüşlərində sənətin ideyalılığı, ədəbiyyatın tərbiyəvi rolu, onun ictimai həyatda mövqeyi kimi məsələlərin mühüm yer tutduğunu göstərir, bu cəhətdən yazıcının fikirlərinin materialist rus və Avropa filosofları, tənqidçilərinin görüşləri ilə səsleşdiyini qeyd edirdi.

Monoqrafiyanın sonrakı hissəsində “Əkinçi”, “Kəşkül”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Şərqi-rus” qəzetlərinin ədəbi-tənqidin inkişafında göstərdiyi təsir, burada çıxan məqalələrdə maarifçilərin sxolastik ədəbiyyatçılara qarşı apardığı mübarizə işıqlandırılır.

“XX əsrin əvvəllərində ədəbi tənqidin mövqeyi” fəslində akademik yeni ictimai-siyasi durumda ədəbiyyatın və tənqidin üzərinə düşən vəzifələri aydınlaşdırır. Bu dövrdə mətbuatda yer alan “tənqid”, “tənqid və biblioqrafiya”, “tənqid və musiqi” kimi rubrikaların əsrin əvvəllərində tənqidin tərəqqisində oynadığı rolu izah edir.

Müəllif monoqrafiyanın “Azərbaycan ədəbi tənqidinin əsas cərəyanları (1905-1917-ci illər)” adlanan fəslində kəskin siyasi məfkurəvi mübarizələrdən yaranmış tənqidi cərəyanların yaradıcılıq metodları, həyata, sənətə, klassik irsə və başqa yaradıcılıq məsələlərinə münasibətini təhlil etmişdir. Burada tənqid üç əsas cərəyan– “Demokratik tənqid”, “Burjua tənqidi” və “Marksist tənqid” olaraq ayrı-ayrılıqda geniş şəkildə təhlil edilir.

1966-cı ildə yazılmış bu kitab ümumsovet respublikalarında elmi dairələr tərəfindən o qədər yüksək dəyərləndirildi ki, monoqrafiya 1984-cü ildə “Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi” adı ilə yenidən nəşr olundu. Kamal Talıbzadə zəngin materiallar əsasında yazılmış bu monoqrafiyası ilə “milli ədəbi prosesdə tənqidin yeri haqqında, onun tarixi varlığı haqqında birtərəfli, natamam münasibəti aradan qaldırdı; yetkin, inkişaf etmiş ədəbiyyatlarda olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da estetik və ictimai amil olaraq tənqidin həmişə iştirak etdiyini, onun çox güclü tərəflərindən birini təşkil etdiyini göstərdi.

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ƏDƏBİ PUBLİSİSTİKASI
VƏ BƏDİİ YARADICILIĞI

Mətanət Eldar qızı MUSTAFAYEVA

Magistr, baş müəllim
ADPU-nun Şəki filialı
mustafayeva20091214@mail.ru

XÜLASƏ

XX əsr Azərbaycanın siyasi, mədəni, tarixi, ədəbi sferalarında əhəmiyyətli yeri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ədəbi – bədii yaradıcılığı da maraqlıdır. Şərqdə ilk Cümhuriyyət qurucusu olan Rəsulzadənin ədəbiyyata dair öz baxışı, öz mövqeyi vardır. Onun istər nasir kimi, istər şair kimi, istərsə də tədqiqatçı kimi yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri çox güclüdür. Bu baxımdan məqalədə Rəsulzadənin ədəbi irsi araşdırılır, tədqiq edilir.

Açar sözlər: İstiqlal, məqalə, M.Ə.Rəsulzadə, şeir, azadlıq, ədəbi düşüncə.

Giriş.

*Milli fikir toxumları səpildi,
İslatdı torpağı axan qızıl qan.
Bu əkindən yarınki bir baharda,
Əlbət bitər bir yeni Azərbaycan.*

Azərbaycanın milli istiqlal tarixinin siması Məhəmməd Əmin Rəsulzadə siyasi, ədəbi, mədəni tariximizdə silinməz önəmli iz və irs qoymuşdur. XX əsrin ictimai –siyasi mənzərəsinin dəyişməsində əhəmiyyətli yeri olmuş Rəsulzadənin ədəbi –publisistik yaradıcılığı çoxşaxəlidir, maraqlıdır.

ADR qurulmamışdan hələ illər öncə Rəsulzadənin naşir kimi fəaliyyət göstərdiyi tarixi faktdır. Əsrin əvvəllərində “Şərqi-Rus” səhifələrində onun adı görünürdü. Hətta qəzet onun məqaləsini “Öz müxbirlərimizdən” adı ilə dərc edirdi. (“Şərqi-Rus”, №20, 18 may 1903)

1904-cü ildə qurulmuş “Hümmət” təşkilatının eyni adlı qəzetinin naşirlərindən biri də M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. Digər tərəfdən Ə.Hüseynzadənin redaktoru olduğu “Füyuzat”, Ə.Ağayevin redaktorluğu ilə dərc olunan “İrşad” qəzetində müxtəlif mövzularda məqalələri və şeirləri dərc olunmuşdur. Maarifin, elm-təhsilin əhəmiyyətindən bəhs edən məqalələrlə çıxış edən Rəsulzadənin “İrşad” qəzetində “Qiraətxanələrimizə dair” yazısında yeni kitabxanaların açılmasından, lakin oxucu olmamasından bəhs edir, bundan təəssüf hissələrini izhar edir: “Cəmaət! Hümmət edəlim! Qeyrət edəlim! Ürəfalarımız qiraətxanə açdılar, biz də pişvazlarına çıxalım! Maddən yardım etməklə davamlarına bais olalım! Və qeyri xeyir işlərə iqdam etməklərinə kömək edəlim!” (2/42)

İctimai –siyasi ruhlu, xalqı maariflənməyə çağıran məqalələrindən başqa onun ədəbi- bədii məsələlərə də həsr olunmuş publisistik yaradıcılığı da dərin mənalıdır. Bu tip yazılarda onun bədii ədəbiyyat, ədəbi məsələlər ətrafında da dərin bilik və söz sahibi olduğunu aşkar görmək mümkündür. “İrşad”ın 9 noyabr, 1906-cı il tarixli, 206-cı nömrəsində dərc etdirdiyi “Rüstəmin yuxusu” məqaləsi dövrün məşhur pedaqoqlarından biri olan Abdulla bəy Əfəndiyevin eyniadlı mənzuməsinə həsr olunmuşdur. Burada həmin mənzumədə tənqid olunan məsələlərə diqqət çəkilir, oxunmasının əhəmiyyətindən bəhs edilir. Digər tərəfdən oxuculara kitabçanı əldə etməyi məsləhət görür, əgər belə olarsa, müəllifin də gələcəkdə həvəslə yeni əsərlər ərsəyə gətirəcəyindən xəbər verir.

Dil bir millətin keçmişi, gələcəyi, varlığıdır. Dilimizin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılmasında müstəsna yeri olan M.Ə.Rəsulzadə 1913-cü ildə “Şəlalə” qəzetinin 27-ci nömrəsində “Dil ictimai mühüm bir amil” məqaləsində yazırdı: “Həqiqətən, dil milləti daha gözəl təmsil edir. Millət dil vasitəsilə bütün məziyyət və mövcudiyyətini ərz edə bilir...Dil millətin məntiqi, ruhi və onun şəxsiyyəti-müştərəkəsidir.” Məqalədə bu gün öz aktuallığına saxlayan digər bir məsələyə toxunulur və qeyd edilir ki, danışıq dili və yazılı dil arasında keçilməz sərhədlərin olması, böyük fərqlərin təzahür etməsi müsbət hal hesab oluna bilməz. Əgər dilin inkişafını istəyiriksə yazı və danışıq arasındakı fərqləri mütləq azaltmaq lazımdır.

İlk dəfə qadın hüquqlarını tanıyan Şərqi-Rus Cümhuriyyətinin qurucusu qadın azadlığı, qadın hüquqları haqqında da müasir düşüncə və yanaşma sahibi idi. Onun nəzərində qadın və kişi fərqi yoxdur, hər ikisi azad şəxsiyyətdir, hər ikisi bərabər həcmdə hüquq sahibidirlər. 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində “Türkiyədə qadınlar” başlıqlı məqaləsi bu baxımdan son dərəcə maraqlıdır. “Türkiyə qadınları da əsas etibarilə bizim qadınların giriftar olduqları əsarət altındadırlar.”- deyən müəllif müəyyən fərqli məqamları da onun diqqətinə çatdırır. Qafqaz və İran qadınlarının bazara, dükan çıxması bağışlanmaz səhv hesab olunduğu halda, qadın və kişilərin (evli olsalar da) şəhərə birlikdə çıxmaları, nəqliyyata birlikdə minmələri

xoş qarşılanmadığı halda, İstanbul qadınlarında belə məhdudiyət yoxdur. Lakin bəzən verilən fitvalarla qadınların getdikləri yerlər İstanbulda da məhdudlaşdırılırsa da, qadınlar bəzən bu qaydalara uymur, müəllifin təbirincə desək, “Məntiqsiz bir hökm bittəb böylə bir nəticəyə də zatən məhkumdur.” Savad, elm –təhsil məqamında da Türkiyə qadınlarının daha üstün mövqedə dayandıqlarını deyən Rəsulzadə qadın və ailənin vəziyyətinin millətin tərəqqisində əhəmiyyətini vurğulayaraq yazır: “Qadın bir millətin nisfi-mühümmünü təşkil edir. O aciz isə hüquqsuz və mərifətsiz olursa, millətin yarısı xəstə və məflucdur – deməkdir.” (3/245)

M.Ə.Rəsulzadənin “Tənqid və təqriz (“Gülüstən”ın tərüməsi)”, “Bustan”, “Bahadır və Sona”, “Yezid ibn Müaviyə”, “Əhdə vəfa”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşudbanu”, “Balalara hədiyyə”, “Siyavuş”, “Qaçaq Kərəm”, “Nadir şah”, “Drama tapıldı” kimi məqalələrində teatr, tamaşa, opera və operetta, pyeslər, əsərlər haqqında düşüncələrini, mülahizələrini yeri gəldikcə isə tənqidlərini qələmə alır. İncəsənət, teatr məsələsində də yüksə zövqə və biliyə sahib olan müəllif “Siyavuş” məqaləsini eyniadlı tamaşadan aldığı təəssürata həsr etmişdir. Fəciənin yazılması və səhnələşdirilməsində yol verilən bəzi qüsurları göstərir. Diqqətli bir tamaşaçı və tənqidçi kimi səhnələr və pərdələr arasında mütləq rəbitənin olmasının vacibliyindən bəhs edən müəllif son səhnənin rövzəxanlıqla bitməsinin tərəfdarı deyil, haqlı olaraq fəciənin Siyavuşun başının kəsilməsi səhnəsilə bitməsinin gərək olduğunu qeyd edir.

“Bahadır və Sona” məqaləsində isə ədəbiyyatın məqsədi haqda mülahizələrini bir ədəbiyyatşünas kimi təqdim edən Rəsulzadə yazır: “Məncə, ədəbiyyat, hələ onun hekayənəvislik qismi həyatı eynilə təsvir etməklə mükəlləfdir. Binaən əleyh öylə bir surətdə yaradılmalıdır ki, oxucularını alçaq hissiyyat və dəni rəftarlardan iyrendirsin, yüksək fikirlər və ali hissiyyatlara biləks imrendirsin.” (3/277) Məqalədə ədəbi tənqidi məsələlərə toxunulmaqla yanaşı, roman təhlil olunur, obrazların səciyyəvi xüsusiyyətləri açıqlanır, dil, din məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Həmçinin Rəsulzadə tənqidi Rəsulzadənin zənginliyi ondadır ki, o yalnız öz mühakimə və hissiyyatını qələmə almır, həm də dünya tarixi haqqında zəngin bilikləri ilə fikirlərini əsaslandırır. Müəllifə görə İslamiyyət öz Lüterini gözləməkdədir, “bu Lüter gəlməyincə də müsəlmanlar tədennidə qalacaqlar.”

Mətbuat səhifələrində onun yazıları “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə”, “M.Ə.Rəsulzadə”, “M.Ə”, “Marzadə”, “M.Əmin”, “Niş”, “Mürəttib”, “M.Ə.R”, “Haman”, “Rəsulzadə”, “M. Əlif Rəsulzadə” və s. kimi imzalarla dərc olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Rəsulzadə mühacirətdə olduğu illərdə onun məqalələri, əsərləri xarici (Gürcüstan “Şərqi-Rus”, İran “İrani- nov”, Türkiyə “Zaman”, “Tərcümani-həqiqət” və s., Rusiya “Jizni nasionalnest”, Almaniya “Qafqasiya” və s., Fransa “Qafqaz”, “Prometey”, Polşa “Tatar illiyi”, “Şimali Qafqaz” və s.) mətbuat səhifələrində də dərc olunmuş, geniş oxucu kütləsilə təmas qurmuşdur.

Onun ədəbi – bədii yaradıcılığı da qəyə cəhətdən publisistikası ilə səsleşir. Bütün ömrünü Azərbaycanın istiqlalına, millətin milli oyanışına həsr edən bir şəxs kimi onun pyeslərinin və şeirlərinin mövzusu da eynilə bu baxımdan dəyərlidir. Hələ 1907-ci ildə onun ilk pyesi - “Nagəhan bəla”- yazılır, “Təkamül” qəzetində dərc olunmuşdur. Burada xalqın oyanışı, haqqını tələb etməsindən bəhs olunur. 1908-ci ildə isə “Qaranlıqda işıqlar” pyesini tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesin qayəsini Azərbaycanın muxtariyyət məsələsi, istiqlal hərəkatı təşkil edirdi. Bu, həmin dövr üçün cəsarətli bir addım olmaqla yanaşı bir növ təbliğat forması idi.

19 yaşında ikən qələmə aldığı “Elm tərifi deyilibdir” müxəmməsi öz dərin məzmunu ilə seçilir. Burada elmdən, elm öyrənməyin faydalarından bəhs olunur. Hətta Quranın özündən belə elm öyrənməyin vacibliyi qeyd olunur, məhz bu müqəddəs kitabın insanlara göndərilməsində məqsədin insanları doğru yola, elm yoluna yönəltmək olduğunu söyləyən müəllif əslində, dini biliklərdən də xəbərdardır.

“Növhe”, “Qara pul”, “Məzaliyyət içində mübhəmiyyət”, “Təsəvvürati- əhraranə”, “Saillərə”, “Qardaşım, arkadaşım” və s. kimi duyğu dolu şeirlərində bəlkə də hardasa şeiriyyət, bölgü məsələlərində qüsurlar tapmaq mümkündür, ancaq bunlardan dərin vətən, xalq sevgisi duyulmaqdadır, bunların hər biri bir himn, bir çağırış məqamındadır. Rəsulzadənin son şeiri “Mayıs duyğuları” 1955-ci ildə Ankarada “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuşdur. Duyğu və hiss yüklü bu şeirdə istiqlala məhəbbət, azadlığa inam, xalqın hürriyyət uğrunda mübarizəsi, doğma Şimalın əsarəti altına düşməsindən doğan təəssüf, lakin gələcəyə nikbin baxış öz əksini tapmış, qarışıq duyğularla ifadə olunmuşdur:

*İlk çağındaydı gözəl mövsümün,
Qışdan çıxılmışdı, bahar gəlmişdi.
İyirmi səkkizində idi Mayısın,
Azərbaycan İstiqlala girmişdi.*

*Erkən qopdu bir qasırğa quzeydən,
Baharımız, heyhat döndü qış oldu.
Azərbaycan Moskovların əlində,
Əsarətin zəhərini dadmış oldu.
... Şiddətliysə əgər mövsümün qışı,
Yeni bahar, demək, parlaq olacaq.
Verdiyimiz qurbanların bahası,
Bizə yalnız hürriyətlə dolacaq.
Tarixin yenə gözəl bir çağında,
Qaranlıq qış keçib, bahar gələcək.
Hər hansı bir ilin aydın günündə,
Azərbaycan İstiqlala girəcək!*

Bu, qocaman xalq hərəkatı nümayəndəsinin, qürbət eldə ömür sürməyə, vətəni, el-obanı uzaqlardan duymağa məhkum olan istiqlal sevdəlisinin son hayqırışları, ancaq təəssüf və ümid dolu çağırışlarıdır.

Bundan başqa onun “Əsrimizin Siyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycan şairi Nizami” kimi çox dəyərli, dövr üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayan əsərləri də vardır. “Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı”nda H.Cavidin, Ə.Cavadın, C.Cabbarlının, S.Rəhmanın, H.Axundlunun, S.Vurğunun, A.İldırımın yaradıcılıq qayəsindən, əsərlərinə dövrün tələblərinin təsirindən, ətraflıca yazan müəllif, yazarlara kontekstdən kənar qiyət vermir. Lakin eyni situasiya daxilində olan şəxslərin hər birinin mühitə olan münasibəti fərqlidir. S.Rəhman və S.Vurğun eyni sistemdə olan bir məmləkətdə yaşayırlar. Lakin S.Rəhmanın yaradıcılığında dövrün eybəcərlikləri ya “Vəfasız” əsərində olduğu kimi real göstərilir, ya da komediyalarında olduğu kimi güclü sarkazm atəşinə tutulur, özlüyündə müəllifin əslində, gərdişə olan etirazı duyulur. Lakin eyni fikirləri S.Vurğun haqqında demək mümkündürmü? Rəsulzadə adildir, o, Vurğun yaradıcılığına birmənalı yanaşmır, hardasa onu anladığını çatdırır.

“Azərbaycan şairi Nizami” əsərini M.Ə.Rəsulzadə bir ədəbiyyatşünas kimi qələmə almışdır. 1941 –ci ildə yazılıb bitməsinə baxmayaraq 1949-cu ildə geniş oxucu kütləsinə çatdırılan bu əsər, Nizaminin şəxsiyyəti, ədəbiyyatda yeri və mövqeyi, dünya və şərq ədəbiyyatına təsiri, böyük “Xəmsə”si, yaradıcılıq mövzuları və istiqamətləri, şeiriyət, fəlsəfə və s. məsələlər geniş təhlil və şərh olunmuşdur. Rəsulzadə əsərin eyni adlı bölməsində yazır: “Əsərlərini araşdırdıqca Nizaminin fars millətçiliyindən uzaq olub türk sevgisi ilə dolu, Zaqafqaziya mühit və şəraitinə bağlı, yurdunun tarixi müqəddərat və geosiyasətindən doğan daimi qayğılarda məşğul olduğu aydın görünür ki, beləliklə də o, əlbəttə, bir *Azərbaycan şairidir.*” (1/28)

Keşməkeşli həyatına, məhrumiyyətlərinə baxmayaraq, ən ağır günlərində belə “Əsrimizin Siyavuşu” əsərini yazan M.Ə.Rəsulzadə heç vaxt ümitsiz olmamış, bir gün xalqın yenə dirçələcəyinə, istiqlal savaşıdan qalib çıxacağına inamını itirməmişdir. “Əsrimizin Siyavuşu ölmüşsə də onun doğurduğu istiqlal fikri ölməmişdir. – Bu fikrin tərəfdarları indiki halda dağlarda vətənlərindən uzaq məmləkətlərdə, həbsxanaların qaranlıq və rütubətli guşələrində qaçaq, qaçqın, köməksiz bir halda yaşayırlar. ...Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki: - Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!

...Əlbəttə, bu gün parlament üzərindən Azərbaycan türklərinin yanıqlı türkülərinə mövzu olmuş, ürəklərinə enmiş bu bayrağı təkrar o bina üzərinə dikəcəkdir...” (4/55)

Tədqiqat metodu: Analiz və sintez, nəzəri ümumiləşdirmə, təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəticə: Tarix hər şəxsi özlüyündə asanlıqla qoruyub saxlamır. Tarixin qanlı və qaranlıq səhifələrindən alınacaq çıxmış şəxsiyyətlərin ömür yolu əvəzsiz nümunədir. XXI əsrin müstəqil Azərbaycanında keçmişə öyrənmək, ondan faydalanmaq hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat yolu və yaradıcılığı gənc nəsil üçün örnəkdir, bu gün də aktualdır, müasirdir, geniş tədqiqata və kütləyə çatdırılmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT:

1. M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991
2. M.Ə.Rəsulzadə “Əsərləri”. I cild, Bakı, 2014
3. M.Ə.Rəsulzadə “Əsərləri”. II cild, Bakı, 2014
4. M.Ə.Rəsulzadə “Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi”. Bakı, 1991.
5. Nəsiman Yaqublu “M.Ə.Rəsulzadə ensiklopediyası”. Bakı, 2013

DÜNYA ƏDƏBİYYATI

KÖROĞLU ANLATILARININ ÇAĞDAŞ EDEBİYATA YANSIMASI

Sıddıka Dilek YALÇIN ÇELİK

Hacettepe Üniversitesi
sdilek@hacettepe.edu.tr
TÜRKİYE

ÖZET

Umum-millî lider Haydar Aliyev'in 95. Yaş Günü onuruna düzenlenen Uluslararası Sempozyumda, bu bildiri bağlamında, Türk dünyasının ortak bir değeri olan Köroğlu anlatılarının Türk edebiyatı örnekleminde yazılı kültüre aktarımı üzerinde durulacaktır. Bunun için yazılı kültür içerisinde var olan tüm malzeme özellikle roman, hikâye ve tiyatrolar, çağdaş edebiyat bağlamında değerlendirmeye alınacaktır. Yaşar Kemal, Murat Sertoğlu, Ahmet Kutsi Tecer, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Mehmet Seyda, Cemal Anadol, Tahir Kutsi Makal vd. makalede sözü edilecek yazarlardan kimileridir.

Köroğlu Destanı, Türk Dünyasının ortak edebî ürünlerinden birisi belki de en önemlisidir. Sözlü kültür geleneği içinde Türk dünyasında, özellikle Altay, Azerbaycan, Özbekistan, Türkistan ve Anadolu sahalarında yaygın olarak işlenen bu motifin etrafında sözlü gelenek evresinde Türk dünyası açısından ortak kültürel bir değer oluşturulmuştur. Köroğlu anlatıları bir anlamda Türk soylu toplumların ortak bilinçaltının birer yansıması durumundadır. Bu ortak kültürde yer alan millî değerlerin -burada *Köroğlu Destanı*'nda- olduğu gibi yeni kuşaklara aktarılması ve yaşatılması gerekmektedir. Çağın gerekleri, modern dünyanın gelişimi geleneksel sözlü kültür değerleri ile âşık edebiyatı geleneğinin zayıflamasına neden olmuştur. *Köroğlu Destanı* da bu değişim ve dönüşümden nasibini alarak süreç içerisinde yazılı kültür ürünlerine (roman / hikâye / tiyatro / şiir) evrimleşmiştir. İşte bu evrimleşme süreci Türk edebiyatı bağlamında tarihsel süreç içerisinde kronolojik olarak eserler bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: *Köroğlu Destanı*, çağdaş edebiyat, sözlü kültür, yazılı kültür

İzleri yüzyıllar öncesine kadar giden ve bütün Türk dünyasının ortak bir kültür değeri ve mirası olan *Köroğlu Destanı*, sözlü anlatının yapısından kaynaklanan koşullar nedeniyle değişik rivayetler halinde, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Sibirya (Tobol Türkleri), İstanbul ve Anadolu'da¹ anlatılmaktadır. Destan, Türkiye coğrafyasında, XVI. yüzyılın sonlarında tekrar canlanır, tazelenir ve yayılmaya başlar. Temelde geleneksel anlatı dokusunu ve motiflerini korumakla birlikte yapısı değişmeye başlar. Öyle ki, *Köroğlu Destanı*, süreç içerisinde, destan² özelliğini aşarak, bir halk hikâyesi haline gelir. Destandan halk hikâyesine dönüşen bu anlatılar, âşıklara, coğrafyanın özelliklerine, toplumun o anda yaşadığı şart ve durumlara, değişen kültüre, kişisel yaratıcılıklara bağlı kalmak koşulu ile anlatılan coğrafyalarda kimi değişiklikler içermektedir. Gelişim ve anlatı ülkeden ülkeye ve hatta aynı ülke de bile bölgeden bölgeye farklılaşmaya devam eder.

Ülkemizde, sözlü gelenekteki *Köroğlu Hikâyeleri*, birçok rivayet (kol / epizot) halindedir. Örneğin Doğu Anadolu'daki, kimi *Köroğlu Hikâye* anlatıcılarına göre, *Köroğlu Hikâyeleri*, 24 kol tutarındadır. Yine onların görüşüne göre, eskiden Köroğlu'nun keleşleri (ünlü beyleri, yoldaşları) sayısınca (366, 700 ya da 777 gibi) anlatılan çeşitli rivayetler (kollar) bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda, Türkiye içerisinde *Köroğlu Hikâyeleri*'nin 21 tanesinin isimleri kesin olarak belirlenmiştir (Boratav 1984: 35).

Tarih içerisinde tüm Türk dünyasında âşıklar, ya destanın tamamını veya destan bölümlerini ya da *Köroğlu Hikâyeleri*'nin epizotlarını parça parça halka aktarmışlardır. Bu aktarım kültürel açıdan ve tarihsel zaman içerisinde bir devamlılık içermektedir. Bilindiği üzere, insanlık tarihinin gelişimine paralel olarak millî değer ve kültürlerinin aktarımı çeşitli yollardan olmuştur. Milletler arasındaki ortak bağ ve köprüler, öncelikle sözlü kültür dairesinde sonra yazılı kültür dairesinde ve en son olarak görsel işitsel kültür dairesinde (bilgi teknolojisi ile) insanlara aktarılmaktadır. Geçmiş dönemlerde kültür aktarımında sözlü kültür esas unsur iken modern edebiyatta yazılı ve hatta görsel ve işitsel kültür onun yerini almıştır. Böyle bir kültürel değişim yaşanırken millî değerlerin de ortak bilinç çerçevesinde değişim ve dönüşümü kaçınılmaz olacaktır.

Sözlü geleneği bütün mirası, zenginliği ve yayılma alanı açısından ayrı bir çalışma konusu haline getirip konumuza gelecek olursak, Türkiye içerisinde yazılı gelenekte Köroğlu'nun adını ilk olarak anan ve

¹ Türkiye'de, Anadolu'da anlatılan Köroğlu Hikâyeleri'nin, Maraş, Erzurum, Elazığ, Sivas, Yalvaç, Urfa, Gaziantep rivayetleri (kolları) Türk halk bilimcileri tarafından yayınlanmıştır.

² Halk hikâyeleri, tür olarak XVI. yüzyıldan sonra eski ozanların anlatma geleneğinin ürünü olan destanların yerini almıştır. O gelenekten pek çok şey de hikâyeciliğe miras olarak kalmıştır.

bir eşkıya olarak ününü belirten Türk yazarı, Evliya Çelebi'dir (Boratav 1982: 56-57). O günden itibaren Köroğlu'nun tarihî kişiliği ve aslının kim olduğu üzerinde, günümüze kadar türlü düşünceler, farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu farklı görüşlere kaynaklık eden unsur, Bolu civarında XVI. yüzyılda yaşamış bir Celalî reisi olan Köroğlu'dur. Bu şahsiyetin de takma adının her ne sebeptense Köroğlu olması ve gene her ne sebepten ise Devlete ve onun beylerine, paşalarına başkaldırmış olması gibi iki etken, çok eski çağlardan beri, “gözleri kör edilmiş kişinin oğlunun baş kaldırışı”, ana konusu etrafında oluşmuş efsanelerin, menkıbelerin, bizim Anadolu'ya yeni kahramanımıza mal edilmesini sağlamıştır (Boratav 1984). Yine XVI. yüzyılda yaşamış, bu Celalî reisi Köroğlu'nun bir şair oluşu, hayatının bir dönemini Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Güney Kafkasya gibi halk hikâyeleri geleneğinin en güçlü olduğu yerlerde geçirmiş olması, onun şiirleriyle süslenmiş hikâyelerin yeniden kurgulanıp, değişip dönüşüp bir oluşum içerisine girerek gelişmesini kolaylaştırmıştır.

Bu kusursuz yapısıyla sözlü gelenekte yer alan, *Köroğlu Hikâyeleri*, modern Türk edebiyatının yazılı geleneğine de kaynaklık etmektedir. Birçok yazar ve şair, bu hikâyelerin kimi epizotlarını, kahramanlarını, kahramanlar arasındaki ideal ilişkileri (dostluk, arkadaşlık, aşk, yardımseverlik gibi), yazılı gelenek içinde, değişik anlatım biçimleri ve türleri kullanarak, eserlerinde, yeniden kullanmaktadırlar. Bu aktarımı gerçekleştirirken de çeşitli yazı teknikleri (roman / hikâye / tiyatro gibi) kullanmışlardır. Bunlar bireysel yaratılardır. Kalıcıdır. Oysa sözlü edebiyat, *Köroğlu Hikâyeleri*'nin anlatımında nazım, nesir, nazım ve nesir karışık olmak üzere üç türlü bir anlatı biçimini benimsemektedir. Nazım kısmı asla değişmezken nesir kısmı yani tahkiye sürekli bir değişim göstermektedir. Dolayısıyla aslında hikâyelerin nazım kısımları takip edilerek ortak bir kültür atlası ve bir Türk dünyası haritası çıkartılabilir.

Yazılı edebiyat, sözlü edebiyatın (destan, mit, şiir, masal gibi folklor malzemeleri...), bir devamı ve sonucudur. İşte Köroğlu anlatıları da, XIX. yüzyıldan sonra yazılı kültür yoluyla kendine yeni bir alan bulmuştur. Süreç, kesin çizgilerle ve bir bıçak gibi ayrımlarla gösterilememekle birlikte değişim ve dönüşüm zamanın şartlarına paralel ilerlemiştir. Önce sözlü ve yazılı kültür birlikte Köroğlu anlatıları iki kolda gelişirken sonra sözlü kültür gittikçe zayıflamaya başlamıştır. Sözlü kültür ürünlerinden yazılı kültüre, oradan da görsel işitsel kültüre evrimleşen yapısı edebiyatın alanını sürekli olarak genişletmektedir.

1940'lara gelindiğinde Türkiye coğrafi sınırları içerisinde sözlü kültür belli bölgelerde etkinliğini sürdürmüş olmakla birlikte diğer bölgelerde gittikçe gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bir örnek vermek gerekirse Yaşar Kemal çocukluk yıllarındaki Çukurova'da sözlü kültür etkilerini anılarında şöyle dillendirmektedir:

“Benim doğduğum köy bir Türkmen köyüydü. Belki de Türkçenin en zengin konuşulduğu yerdin benim bölgem. Her kadın bir şairdi. Ağır yakmasını bilmeyen kadın ya deliydi ya da aptal. Başka türlü düşünülemezdi. Karacaoğlan on altıncı yüzyılda yaşadığı sanılan bölgemin de, ülkemizin de en büyük şairlerinden birisiydi. Bir erkeğin ya da bir kadının bir Karacaoğlan şiiri bilmemesi olanaksızdı. Karacaoğlan şiiri bilmeyenlere aptal, pısrık gözüyle bakılırdı. Yalnız bu benim köyümde böyle değildi. Bütün Çukurova'da da böyleydi. Sonra köye büyük destancılar gelirdi. Bunlar eski Türkmen destanları anlatırlardı. Bunların en ünlüleri bizim köye otuz kilometre uzaklıktaki Gebeli köyünden gelen Âşık Murtaza ve Küçük Memet'ti. Küçük Memet destanını anlatırken yaşar, bir tiyatro oyuncusu gibi hem anlatır hem de oynardı. Sonra başka büyük bir destancıyla tanıştım Gülümen Ahmet. O, adını Köroğlu destanındaki bir kahramandan almış, kendi öz adı unutulmuş gitmişti. Çolak Ökkeş, Gavurdağlı Âşık Hacı başka büyük ozan ve destancıları. Gavurdağlı Âşık Hacı, Karacaoğlan ve Dadaloğlu'ndan sonra bölgenin en ünlü ozanıydı.” (Yaşar Kemal 1996 B: 44)

Türkiye'de sözlü gelenek her ne kadar 1970'li yıllara kadar zayıflayarak devam etse de günümüzde artık eski anlam ve değerini yitirmiştir. Var olan çalışmalar bireysel çabaların ve dikkatlerin ürünüdür. Bir yandan sözlü gelenek 1970'li yıllara kadar devam ederken bir yandan da edebiyatımızda XIX. yüzyıldan itibaren yazılı kültür dairesinde de ilk Köroğlu anlatıları görülmeye başlanmıştır. XIX. yüzyılda ilk olarak taşbaskısı şeklinde Köroğlu anlatmalarının yazıya geçirildiği görülmektedir. Bunlar çoğunlukla İstanbul anlatmalarına dayalı kısa metinler biçimindedir.

XIX. yüzyılda (1886 /1302 - 1891 /1307 arası) yazıya geçirilmiş taşbaskı dört *Köroğlu* kitabı listelenmiştir. Bunlar: *Köroğlu Hikâyesi* (1886 /1302), *Hikâye-i Köroğlu* (1890 /1306), *Köroğlu Hikâyesi* (1891 / 1307) ve *Meşhur Köroğlu Hikâyesi* (1892 / 1308, 1900 / 1315, 1914 /1330) (Duman 2014: 524).

Bu ilk taşbaskı örneklerden sonra, Süleyman Tevfik, 1923 yılında H. İmzası ile *Köroğlu Hikâyesi*'ni yayımlar. (Duman 2014: 526) Bu konuda yapılmış Arap harfli son örnek Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu'na aittir. *Köroğlu* (1928) tarihi roman biçiminde kurgulanmıştır. Popülist bir nitelik taşımaktadır.

Latin harflerinin kabulünden sonra da Türk edebiyatı geçmiş dönemlerde olduğu gibi roman ve hikâye türleri söz konusu olduğunda iki kolda güçlü bir gelişim süreci içerisine girmiştir. Popüler söylem ve edebi söylem. Köroğlu anlatıları yazılı kültür bağlamında yeniden yazılırken ilk olarak kendisine popüler kültür ortamında bir yer bulmuştur. Bu bağlamda görülebildiği kadarıyla, *Köroğlu Hikâyeleri*, konulu halk kitapları şeklinde basılmıştır. Bunlar da kronolojik olarak şöyle listelenebilir: Süleyman Tevfik'in *Köroğlu Hikâyesi* (1930), Muharrem Zeki Korgunal'ın *Meşhur Köroğlu Hikâyeleri* (1944), Taceddin C. Öney'in *Köroğlu Destanı* (1944), Maarif Kitaphanesi yayınlarından çıkan yazarı belli olmayan *Köroğlu ile Selma* (1959) ile *Tam ve Tekmil Köroğlu* (1964).

Popüler kültür ortamındaki halk kitapları 1950'lerden sonra popüler tarih romanları biçiminde de yeni bir alt alanda yazılmaya başlamıştır. Bu bağlamda ilk güzel örnek Murat Sertoğlu (1911-1989) tarafından verilmiştir. Kitabının adı, *Meşhur Halk Kahramanı – Köroğlu*'dur (1966).

Latin harflerinin kabulünden sonra edebi söylem içerisinde Köroğlu anlatılarının yer aldığı en önemli eser Yaşar Kemal tarafından kaleme alınmıştır. *Üç Anadolu Efsanesi* (1967) yazılı kültür içerisinde yer alan en yetkin örneklerden birisidir. Kitabın tam adı, *Üç Anadolu Efsanesi – Köroğlu'nun Meydana Çıkışı, Karacaoğlan, Alageyik*'tir. *Köroğlu'nun Meydana Çıkışı*, sözü edilen kitabın ilk bölümüdür.

Yaşar Kemal'den sonra bu alandaki örnekleri şöyle sıralayabiliriz: Mehmet Seyda, *Köroğlu Destanı* (1969), Selami Münir Yurdatap, *Resimli Köroğlu* (1974).

1970'li yıllara geldiğimizde popüler roman ya da halk romanları etkisini gittikçe azaltmaya başlamıştır. Çünkü artık, Türkiye'de toplum yapısı ve kültürü algılama biçimi de değişmiştir. Yine tek bir örnek *Köroğlu Destanı*'nin yazılı kültürdeki durumu ve etki alanı üzerinden gidildiğinde daralma / küçülme / kimliksizleşme / değerlerden uzaklaşma açıkça görülmektedir. *Köroğlu* konulu kitaplarda göreceli bir çeşitlilik olmakla birlikte sayıca bir azalma gerçekleşir. Nitelik iyiden iyiye düşer. Popüler tarihi roman ya da halk kitapları yerini çoğunlukla çocuk kitaplarına bırakmaya başlar. Böylece *Köroğlu Destanları* bir anlamda çocuk edebiyatı kapsamında sıkıştırılmış ve daraltılmış olur. Örnekler çoğunlukla amaca uygun değildir.

Kurmaca dünyasında yaşanan bu daralma ve etki alanını azalmasına karşılık, Köroğlu anlatıları açısından, 1970 sonrasında görülmeye başlanan biyografi çalışmalarındaki artış dikkati çekmektedir. Bunlar örneklendirilecek olunursa: İlk örneklerden birisi Ferruh Arsunar'ın (1908-1965) çalışmasıdır. *Köroğlu* (1963) yılında yazılır. Diğer bir çalışma Tahir Kutsi Makal'ın (1937-1999), *Köroğlu* (1975) adlı kitabıdır. Bu bir biyografi kitabıdır. Kitap, XVI. yüzyıl şairi Köroğlu'nu anlatmaktadır.

Biyografi çalışmaları kadar 1970 sonrasında ciddi bir akademik çalışma başlamıştır. Üniversitelerde bu konu üzerinde tezler yapılmış, makaleler yayınlanmıştır.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkıldığında sözlü kültürden popüler kültüre geçişte yaşanan süreçte 1970'li yıllardan itibaren geleneksel anlatıdaki *Köroğlu Hikâyeleri*'nden bir kopuş söz konusudur. Sonuçta geline nokta popüler kültür ortamında *Köroğlu* söylemi içerisinde kaybolmak olarak tanımlanabilir. Görüldüğü üzere halk kitaplarının yazımının tamamlanmasının ardından (1970'lerden sonra) bu konuda yazılmış bir iki tipik örnek dışında eser sayısı az, nitelik ve nicelik yetersizdir. Oysa sözlü kültür içerisinde var olan *Köroğlu Destanı*, sadece Türkiye'yi değil tüm Türk Dünyasını birleştiren milli bir değer iken yazılı ve görsel işitsel kültür içerisinde bu etki ve değerini aynı seviyede koruyamamıştır. Bu Türk edebiyatı için milli kültür ve değerlerin aktarımı ve öğretiminde ciddi bir sorun oluşturacaktır.

Sonuç olarak denilebilir ki, verilen örneklerin değerlendirilmesinde, milli kültürlerin gelişmelerine paralel olarak Orta Asya rivayetlerinde destan, Batı rivayetlerinde halk hikâyesi olma eğilimi içerisine giren Köroğlu anlatıları, ülkemizde yazılı kültüre geçiş sürecinden itibaren tipik ve özgün kurgular biçiminde yeniden şekillendirilememiştir. Oysa olması gereken sözlü kültür içerisindeki anlatıların kaliteli, nitelikli ürünlerle yazılı kültüre aktarılması olmalıdır. Çünkü geçen yüzyıllar boyunca Türk dünyası içerisinde kültür aktarımı bu yönde bir değişim kaydederken günümüzde sözü edilen zincir kırılmış görülmektedir. Bilindiği üzere gelişmiş toplumlarında iktidar / güç artık siyasi, askeri ya da ekonomik değerlerde aranmamaktadır. Aksine milli irade ve kültür değerlerinde aranmaktadır. Artık *egemen kültür* açıkça iktidar biçimini de göstermekte / şekillendirmektedir. Kültür aktarımı bir iktidar göstergesi olduğuna göre kültür ve değerlerini tanıyıp tanıtan, bilip değerlendirebilen, gösterip aktarabile toplumlar ileri toplum sınıflaması içerisinde yer almaktadır. Bu bağlamda Köroğlu anlatıları bizim için önemli örneklerden birisini oluşturmaktadır.

Köroğlu Destanı tipik bir örnek olarak işte bu çok yönlü söylemler içerisinde değerlendirilmeli, toplumun / Türk topluluklarının her katmanına bilinçli olarak aktarılacak yaşatılmalıdır. Çünkü bu eser sadece Türkiye değil tüm Türk Dünyasının ortak ve milli bir değeri / mirası olarak önemli bir simge ve değerdir. Tipik bir kültür göstergesidir.

KAYNAKÇA

- BORATAV, Pertev Naili (1982), *100 Soruda Türk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, sf: 56-57.
BORATAV, Pertev Naili (1984), *Köroğlu Destanı*. İstanbul: Adam Yayınları.
DUMAN, Mustafa (2014), "Eski Yazıdan Yeni Yazıya Köroğlu Halk Kitapları", *Köroğlu Kitabı*, (Haz: Sabri Koz), İstanbul: Kitabevi Yayınları, sf: 519-538.
KAPLAN, Mehmet, AKALIN, Mehmet ve BALI, Muhan (1973), *Köroğlu Destanı*. (Haz. Behçet Mahir) Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
SANDERS, Barry (1999), *Öküzün A'sı Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*. (Çev. Şehnaz Tahir) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
YALÇIN ÇELİK, Siddika Dilek (2016): "Çağdaş Türk Edebiyatı Popüler Kültür Ortamında Köroğlu Anlatıları", *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu*, 10-12 Ekim 2016, Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
YAŞAR KEMAL (1995), *Üç Anadolu Efsanesi*. İstanbul: Adam Yayınları.

**Gİ DE MOPASSININ HƏYAT VƏ YARADICILIĞI
AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ**

Leyla RAMAZANOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Leylamuellim@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə görkəmli fransız yazıçısı Gi de Mopassanın həyat və yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi probleminə həsr olunmuşdur. XX əsrin I yarısından başlayaraq tədqiqatçı-alimlərimiz Qərbi Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalar aparmış, əsərləri ilk dəfə ötən əsrin birinci yarısında Azərbaycan dilinə tərcümə olunan Mopassan haqqında ilk məqalələr də məhz həmin dövrdə qələmə alınmışdır. Mopassanın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində Ə.Sultanlı, H.Əfəndiyev, H.Qocayev və digər tədqiqatçıların böyük rolu olmuşdur. Məqalədə həmçinin fransız ədəbin yaradıcılığı müasir ədəbiyyatşünaslıq prinsipləri əsasında yenidən təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Avropa, Mopassan, ədəbiyyatşünaslıq, tədqiqat

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. İstər Avropa, istərsə də Amerika ədəbiyyatından edilən tərcümələrin sayının artması yeni tədqiqatların aparılmasını şərtləndirirdi. Qərb ədəbiyyatı ilə məşğul olan görkəmli alimlərimiz Əli Sultanlı, Mikayıl Rəfil, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rzaquluzadə, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər və başqa tədqiqatçılar Qərbi Avropa şairlərinin, yazıçılarının, dramaturqlarının yaradıcılığı, onların humanist ideyalar təbliğ edən əsərləri ilə maraqlanı, müxtəlif dərsləklərdə, mətbuat səhifələrində bu yazıçıların yeni çap olunmuş kitabları, yaxud yubileyli ilə bağlı məqalələr, tədqiqat əsərləri yazırdılar. Doğrudur, bu tədqiqatlar tanışlıq xarakteri daşısa da, bəzən təsvirçiliyə geniş yer verilsə də, ilk elmi araşdırmalar kimi çox dəyərlidir. XX əsrin birinci yarısında əsərləri ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan, haqqında məqalələr yazılan görkəmli Avropa yazıçılarından biri də Gi de Mopassandır (1850-1893).

Yaradıcılığına müxtəlif cərəyanların təsirinin olmasına baxmayaraq, Mopassan tənqidi realizmin ən görkəmli nümayəndəsi kimi fransız ədəbiyyatına adını yazdırmışdır. Mopassanın ədəbi irsi böyük və hərtərəflidir. O, şeir və poemadan tutmuş böyük romanlara qədər ədəbiyyatın bütün formalarında öz gücünü sınamış və daha çox nəsr sahəsində müvəffəq olmuşdur. Mopassanın nəsr əsərləri içərisində "Gözəl dost", "Həyat", "Ölüm qədər güclü", "Bizim qəlbimiz" kimi romanları daha çox diqqəti cəlb edir. Ədəbin xüsusi bir sənətkarlıqla yazdığı kiçik hekayə və novellaları isə üç yüzdən çoxdur. Bunlardan burjuva cəmiyyətindəki mürtəce təbəqələrin iç üzünü göstərən, hərbi avantüristləri və müharibə qızırdıranları ifşa edən "Hərb novellaları", "Kənd hekayələri" və ailə, əxlaq məsələlərinə həsr edilmiş novellaları daha çox məşhurdur. Mopassanı bir realist yazıçı kimi dünya ədəbiyyatında məşhur edən də onun ustalıqla yaratdığı yığcam novellalarıdır.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mopassanın daha çox hərbi novellaları tədqiq olunmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi illərində faşizmin tənqidi, müharibənin törətdiyi fəlakətlər əsas mövzular idi. Əgər şair və yazıçılarımız bu mövzularda sanballı bədii əsərlər yazırdırsa, alimlərimizin qarşısında isə bu mövzularla bağlı tənqidi məqalələr yazmaq bir vəzifə kimi qoyulmuşdu.

Əli Sultanlı və Hidayət Əfəndiyev ayrılıqda “Mopassanın hərbi novellaları” adlı məqalə ilə çıxış etmişlər (1; 2). Ə.Sultanlı məqalədə ilk olaraq fransız yazıçının həyat və yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirtmişdir. XIX əsrdə Avropada Mopassan yaradıcılığına müxtəlif münasibət bəslənmişdir. Bu münasibətləri geniş şəkildə aydınlaşdıran tədqiqatçı qeyd edir ki, Mopassan yaradıcılığına qarşı bəslənən bu müxtəlif münasibətlər göstərir ki, onun əhatə dairəsi çox geniş və çox rəngarəng olmuşdur (1, s.5). Qərbşünas alim fikirlərində haqlı idi, belə ki Mopassanın mövzu dairəsi olduqca geniş və konkretidir. Öz oxucuları ilə mümkün qədər qısa və aydın, təbii və inandırıcı bir dillə danışır, dövlət quruluşu və siyasət, bank sahibləri və zabitlər, kənd və şəhər, ailə və əxlaqı alt-üst var-dövlət-bunların hamısı həyatdan alınmış və olduğu kimi göstərilmişdir.

G.Mopassanın “Hərb novellaları”nın mövzusu 1870-1871-ci ildə baş verən Fransa-Prussiya müharibəsindən alınmışdır. Mopassanın hərbi novellaları aşağıdakılardır: “Gonbul” (Əvvəllər “Pışka” şəklində tərcümə olunmuşdur. Alimlərimiz də məqalələrində hekayəni bu adla təqdim etmişlər), “Madmazel Fifi”, “Dəli”, “Duel”, “İki dost”, “Əsirlər”, “Sovaj xala”, “Müqəddəs Antoni”, “29 nömrəli yataq”, “Əsgərcik”, “Valter Şnafsın macərası”.

Təbii ki, bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Bu hekayə və novellalar da müəllif Fransa-Prussiya müharibəsinin fonunda müxtəlif məsələlərə də toxunmuşdur. Dövrünün ideoloji prinsiplərinə uyğun olaraq ədəbiyyatşünas-alimlərimiz məqalələrində daha çox almanlarla bağlı məqamları qabartmış, hekayələri bu istiqamətdə təhlil və şərh etmişlər.

“Kiçik hekayələrin nəhəngi” adlandırılan Mopassanı məşhurlaşdıran ilk hekayəsi “Gonbul” əsəridir. Bu hekayənin nəşr olunmasından sonra Mopassan on il ərzində dayanmadan çalışmış və müasir kiçik hekayənin ustası ola bilmişdir. “Gonbul” hekayəsinə həm Ə.Sultanlı, həm də H.Əfəndiyev məqalələrində geniş yer ayırmış, qısa məzmununu, obrazlar aləmini geniş şəkildə şərh etmişlər. Müharibə illərində qələmə alınan məqalələrdə daha çox almanların mənfi xüsusiyyətləri, faşizmin tənqidi və s. öz əksini tapmışdır. Demək olar ki, hekayələr bir istiqamətli təhlil olunmuşdur. Mopassan, əlbəttə, prussiyalıların vəhşiliklərini göstərmişdir, amma müəllifin bu hekayədə oxucuların diqqətinə çatdırmaq istədiyi daha başqa ideyalar vardır. Birincisi, müəllif fransızların düşməne qarşı bir xalq kimi birləşə bilmədiklərini və bu səbəbdən məğlub olduqlarını tənqid etmişdir. İkincisi, qadın dünyasının incə sirlərinə bələd olan fransız yazıçı bir çox əsərlərində olduğu kimi, bu hekayəsində də “gonbul” adı ilə yaradılmış qadın obrazının daxili təlatümünü öz əksini tapmışdır. Mopassanın böyüklüyü ondadır ki, kiçik bir hekayədə müxtəlif irimiqyash problemlər öz bədii əksini tapa bilmişdir.

Gi de Mopassan yaradıcılığı ilə azərbaycanlı oxucular XX əsrin otuzuncu illərində tanış olmuşdur. 1931-ci ildə nəşr olunan “Gözəl dost” romanına geniş müqəddimə yazılmışdır. Redaksiya heyəti tərəfindən yazılan ön söz əsərləri Azərbaycan dilində ilk dəfə nəşr olunan yazıçı haqqında tanıtım xarakteri daşıyır. Naturalizm cərəyanının Mopassanın yaradıcılığına böyük təsirdən, müəllimi Qustav Floberin təsiri ilə Mopassanın lakonik hekayələr ustası kimi yetişməsindən geniş bəhs olunmuşdur. Müqəddimədə fransız yazıçının obrazlar aləmi belə səciyyələndirilir: “Əsərlərinin əsas əhval-ruhiyyəsi bilxassə hekayələri bir çox münəqqidlərin qeyd etdiyi kimi yumor olsa da, bu yumor olduqca acı bir şeydir. Onun hekayələrində daima hüznü bir şey tərənnüm etməkdə, qadın və erkək arasındakı münasibətləri təsvir etdiyi yerlərdə sızlayan dərin və acı bir qəlbin xəyalları, xəstə bir şüurun düşkün fikirləri əks etməkdədir. Mopassanın təsvir etdiyi insanların əksəriyyəti bədbindir, onlar yalnız insanlardır. Yalnızlıq onları ən məsud dəqiqələrdə belə boğur və düşündürür (3, s.6).

Əsərlərindəki hüzn və kədər onun qadın obrazlarından özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Dünya ədəbiyyatında qadınların dünyasına yaxın olan ikinci belə bir yazıçı yoxdur, desək yanlışdır. İstər müharibə, istər ailə-məişət mövzusunda yazılmış əsərlərinin hər birində qəlb ağrısı ilə yaratmış olduğu bir qadın obrazı vardır. “Həyat” romanında Janna, “Madmazel Fifi” hekayəsində Raşel, “Boyunbağı” novellasında Matilda Lauzel, “Eybəcərlər anası” hekayəsindəki qadın obrazlarını xatırlamaq kifayət edir (4).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin birinci yarısında qərb yazıçılarının əsərləri ilk dəfə işıq üzünə görünür, Azərbaycan bədii mühitinə yeni mövzular daxil olurdu. Bu mövzuları və yazarları düzgün analiz edə bilmək üçün onları tanımaq vacib idi. Bu məqsədlə “Gözəl dost” romanın əvvəlinə görkəmli rus ədəbiyyatşünası A.V.Lunaçarskinin Mopassanla bağlı yazdığı geniş elmi araşdırması ixtisarla kitaba daxil edilmişdir. A.V.Lunaçarski fransız ədibin yazdığı ədəbi mühitdən şəxsi həyatına qədər topladığı materialları incəliklə şərh etmişdir.

Ötən əsrin birinci yarısındakı mətbuatı izlədiyimiz zaman “Bizim təqvim” silsiləsində müxtəlif rus və Avropa yazıçılarının yubileyi münasibəti ilə müxtəlif məqalələr dərc edilmişdir. Bu baxımdan Mopassan

da unudulmamışdır. Həmin silsilədən görkəmli sənətkar haqqında müxtəlif illərdə yazılmış iki məqalə mövcuddur. Bunlardan biri “Ədəbiyyat” qəzetinin 1950-ci il 17 avqust tarixli nömrəsində Mopassanın anadan olmasının 100 illiyi, münasibətilə, digəri isə yenə həmin qəzeti 1953-cü il 4 iyul tarixli nömrəsində ədibin vəfatının 60 illiyi münasibətilə dərc olunmuşdur. Hər iki məqalə icmal xarakter daşıyır, ədibin yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Gü de Mopassan yaradıcılığına maraqlı ədəbiyyatşünaslığımızda XX əsrin ikinci yarısında da davam etmiş, onun kiçik hekayə və novellaları dilimizə tərcümə olunaraq müxtəlif illərdə kitab şəklində nəşr olunmuşdur. Mopassanın əsərlərinin rus dilindən tərcüməsində İ.Şıxlının, A.Yaşarın, fransız dilindən isə H.Qocayevin böyük rolu olmuşdur. İ.Şıxlı tərcümə ilə yanaşı müəllifi olduğu “XX əsr xarici ədəbiyyat tarixi” dərsliyində Mopassan yaradıcılığına geniş yer ayırmış, dərslik tərtib prinsiplərinə uyğun olaraq müəllifin ən məşhur əsərləri haqqında yığcam, lakin dolğun məlumat vermişdir. 1989-cü ildə Azərbaycan dilində Mopassanın ən iri həcmli kitabı işıq üzünə çıkmışdır. Bu kitabın ön söz yazan Hamlet Qocayev maraqlı fikir səsləndirmiş, fransız yazıçısının yeddi romanı olduğunu yazmışdır. Aparılmış müxtəlif tədqiqatlarda Mopassanın altı romanın adı qeyd edilmişdir. “Gözəl dost”, “Həyat”, “Mont-Oryol”, “Ölüm kimi güclü”, “Bizim qəlbimiz”, “Pyer və Jak” romanları ilə yanaşı H.Qocayev “Parisli burjuanın bazar günləri” romanının da müəllifə böyük uğur gətirdiyini qeyd etmişdir. Maraqlı haldır ki, 11 il sonra nəşr olunan “Fransız ədəbiyyatı antologiyası” kitabının tərtibatçısı H.Qocayev həmin fikri bir daha səsləndirmişdir. İstər Avropa, rus, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mopassanla bağlı aparılmış tədqiqatlarda, müəllifin altı romanı olduğu qeyd edilmişdir. H.Qocayevin fransız ədibin yeddinci romanının olması fikrini hansı faktla əsaslanaraq səsləndirməsi ədəbiyyatşünaslıqda qaranlıq məsələ olaraq qalır.

Müasir Azərbaycan filoloji fikrində demək olar ki, Mopassanın romanlarının və novellalarının böyük qismi ana dilimizə tərcümə olunmuş, latın qrafikası ilə yenidən nəşr olunmuşdur. Son illərdə Mopassan yaradıcılığı ilə bağlı aparılmış tədqiqatlardan biri Amalya Baqheri Rezazadənin “Fransız və Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai mühit problemi (Mopassan və Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı əsasında)” adlı dissertasiyadır (5). Qeyd etməliyik ki, dissertasiyanın adı ilə mündəricəsi təzad təşkil edir. Beləki, dissertasiya tamamilə Mopassan yaradıcılığına həsr edilmiş, adındakı Azərbaycan hissəsi işlənməmişdir. Tədqiqatçının Mopassan yaradıcılığına birbaşa orijinaldan müraciət etməsi, hərbi novellalarında almanlarla bağlı hissəni hərtərəfli tədqiq etməsi təqdirəlayiq haldır. Lakin A.Rezazadə Azərbaycan Mopassanla bağlı aparılmış tədqiqatlardan danışarkən ilk tədqiqatçılar olan Ə.Sultanlının və İ.Şıxlının adlarını qeyd etməməsi onun bu barədə lazımınca araşdırmalar aparmadığından xəbər verir.

İki əsr keçməsinə baxmayaraq, görkəmli fransız yazıçısının əsərləri öz aktuallığını, ruhlara xitab etmək xüsusiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda Mopassan yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Sultanlı Ə. Mopassanın hərbi novellaları. SSRİ EA Azərb. Fil-nın xəbərləri, Bakı, 1942, №12, s.3-12
2. Əfəndiyev H. Mopassanın hərbi novellaları. Ədəbiyyat qəzeti, Bakı, 1942, 1 may
3. Mopassan G. Gözəl dost. Ön söz (redaksiya heyəti). Bakı: 1931, 312 s.
4. Mopassan G. Roman və novellalar. Bakı: Yazıçı, 1989, 344 s.
5. Baqheri Rezazadə A. Fransız və Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai mühit problemi (Mopassan və Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığı əsasında) dissertasiya, Bakı: 2009, 131 s

MEHMET AKİF ERSOYUN ƏDƏBİ-İDEOLOJİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Səriyyə GÜNDOĞDU
AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu
seriyye@yahoo.com

Adilə SADIXOVA
Bakı Avrasya Universiteti
Sadikhova.a@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

M. Akif Türk dünyasının milli şairi və İslam aləminin birliyi və bütünlüyü üçün çalışan böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Onun bioqrafiyası Osmanlı dövrünün son, Cümhuriyyətin isə ilk dövrünün xülasəsidir. Gözünü açdığından bəri bütün Şərq- İslam dünyasını Qərb dövlətlərinin hücumuna məruz qalmış, İslamı tək başına təmsil edən gücünü itirmiş bir Osmanlı dövlətinin çirpimşlərini görmüşdür. Mehmed Akif Osmanlı İmperiyası kimi nəhəng bir dövlətin çöküşə doğru sürətlə getdiyi, vətənin parçalanıb

bövlündüyü, müqəddəs torpaqların işğal edildiyi, əhalinin ehtiyac içində yaşadığı və istismar içində çırpındığı bir dövrdə yaşamışdır. Dövrünün sosial ədalətsizliyini, mənəvi çöküşü aqlının və ruhunun süzgülündən keçirərək "Safahat" adlı kitabında dilə gətirdiyi üçün cəmiyyətin qəlbi, vicdanı, ağı və ruhu olmuşdur.

Açar sözlər: *Osmanlı İmperatorluğu, Şərq dünyası, İslam aləmi, M. Akif, sənəti*

SUMMARY

Mehmet Akif was a national poet of Turkish culture and a great personality struggling for unity and integrity of Islamic World. His biography is the last summary of the Ottoman Empire and the first of the Republic of Turkey. Since his childhood, he witnessed entire Oriental-Islamic World being attacked by Western countries, and last stand of the faltering Ottoman Empire. Mehmet Akif lived in a period when such a great empire as the Ottomans was rapidly declining, the Home coming apart, the sacred lands were being captured, the population was in misery and exploited. He became the heart, conscience, mind and soul of the society by pushing through the filters of mind and soul and putting in words in his "Safahat" the period's social injustice and moral decline.

Key words: *M. Akif, Oriental world, Ottoman Empire, Islamic world, art*

ÖZET

M. Akif, Türk dünyasının milli şairi və İslam aləminin birliyi və bütünlüyü üçün çalışan böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Onun biyografisi Osmanlı dönmənin sonu və Cümhuriyyətin ilk dönmənin bir özetidir. Gözlerini açtığı gündən, Batılı devletlərinin saldırlarına uğrayan Doğu-İslam aləmini və İslam'ı təmsil etmə gücünü yitirən Osmanlı İmperatorluğu'nun can çekişmələrinin şahidi olmuşdur. Mehmet Akif, Osmanlı İmperatorluğu gibi dev bir devletin hızla çökməyə, dağılmaya, kutsal toprakları işğal edildiği, halkın mahrumiyətlər və ihtiyac içində yaşadığı bir dövrdə yaşamışdır. Dönmənin sosial ədalətsizliyini, mənəvi çöküşünü aqlının və ruhunun imbiğindən keçirərək "Safahat" adlı kitabda ele aldığı için toplumun kalbi, vicdanı və ruhu olmuşdur.

Anahtar kelimələr: *M. Akif, Şərq dünyası, Osmanlı İmperatorluğu, İslam dünyası, sanat*

Giriş

M. Akif Türk dünyasının milli şairi və İslam aləminin birliyi və bütünlüyü üçün çalışan böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Gözünü açdığından bəri bütün Şərq- İslam dünyasını Qərb dövlətlərinin hücumuna məruz qalmış, İslamı tək başına təmsil edən gücünü itirmiş bir Osmanlı dövlətinin çırpınırlarını görmüşdür. Bu vəziyyət bütün Şərq dünyasına mənfi mənada təsir etmişdir. M. Akif, Türkiyənin, eləcə də bütün İslam aləminin yaşadığı izdirablari bütün mənliyində hiss etmiş və bunu öz əsərlərində dilə gətirmişdir. İslam aləmində yaşanan sosial ədalətsizliyi, mənəvi çöküşü aqlının və ruhunun süzgülündən keçirərək Quranı özünə rəhbər etmişdir.

Qərb dünyasına qarşı İslam dünyasının bu müvəffəqiyyətsizliyi və çarəsizlikləri bu vəziyyətin səbəbi axtarib tapmaq üçün mütəfəkkir və ədiblər götür-qoy etmişlər və bu vəziyyətdən xilas olmaq üçün müxtəlif ideoloji cərəyanlar ortaya çıxmışdır. Osmanlılıq, islamçılıq və türkçilik olaraq kateqorizə edilən bu cərəyanlar Qərbə qarşı münasibətlərdə fərqli düşüncələrdən hərəkət etsələr də, bəzi mühüm məsələlərdə ortaq qərara gələ bilirdilər. Osmanlı dövlətində ortaya çıxan İslamçılıq hərəkatının "bir inkişaf və qurtuluş" ideologiyası kimi Osmanlı hərəkatının davamı, millətçiliyinin və bir dərəcədə də Türkçülük cərəyanının davamı kimi baxmaq doğru olardı. (Kaya, 2009)

Osmanlı dövlətini düşdüğü bu vəziyyətdən çıxarmaq istəyən münəvvərlər müxtəli yollara baş vürudular. Osmanlılıq bütün Osmanlı sərhədləri içində yaşayan insanların dinindən, dilindən, milli mənsubiyyətdən asılı olamaraq bir bayraq altında birləşməsini irəli sürərək, İslamçılar bütün müsəlmanları birliyə çağırır, Milliyətçilik, yəni Türkçülük də milli birlik sayəsində ölkənin düşdüğü vəziyyətdən çıxara biləcəklərini düşünürdülər. Fəqət baş vurduqları bütün yolların özünə məxsusu əksiklikləri vardı. Yəni Avropa qarşısında tərəqqidə gec qalan, zəif və gücsüz düşən Osmanlı dövlətini yenidən ayağa qaldırmanın yollarını axtarır və əlindən gələni etməyə çalışırdılar.

Sənəti şeirinə qurban verən M.Akif, ideologiyasına, vətəninə, millətinə və İslam dünyasının birliyinə ömrünün sonuna qədər şeirləriylə xidmət etmişdir.

M.Akifin ədəbi-ideoloji çizgisi

Bu sosial partlayışların baş verdiyi bir dövrdə özünü dərk edən Mehmed Akif, özü də mübahisələrə və münaqişələrə qoşulur. Dindar ailədə doğulub böyüyən M.Akif əlbəttə ki İslamçılığı qurtuluş yolu olaraq qəbul edir. Bu ideologiya onun sənətinin məzmununa da öz təsirini göstərir.

M.Akif Avropa ədəbiyyatının Türkiyədə ən təsirli bir dövrdə, Serveti- Fünun dövründə ədəbiyyat aləminə atılmışdır. Tanzimatdan sonra böyüyən bir çox insan kimi, M.Akif də Avropa sivilizasiyasının bütün məziyyətlərindən faydalanmağa hazırdir; Şərq və qərb sivilizasiyalarının ölkəmizdə mövcud olan hər bir sahədən faydalanacağını düşünür. Bu yetkin fikir adamı, ilk şeirlərində özünə örnək aldığı Muallim Naci və Abdülhak Hamidi xatırladır.

M.Akif Qərbin müsbət məziyyətləriylə Şərqi dehasını birləşdirərək xalqı, milləti yüksəlişə və rifaha ulaşıdırmaq idi. M. Akif sadəcə Qərbi, Avropanı örnək alanların Şərqi, sırf Şərq dünyasına üzünü çüvirənlərin də Qərb dünyasından xəbərsiz olduğunu söyləyir. Məhz bu düşüncəylə Qərbin çalışqanlığı ilə

Şərqi mənəvi dəyərlərini birləşdirərək yeni insan modeli çizərək, cəmiyyəti və ölkəni düşdüyi vəziyyətdən çıxarmağa çalışır. Elə buna görə də şeirlərində məhz bu xüsusiyyəti ön plana çıxarır.

1908-ci ildən etibarən İstanbul Universitetində (Darulfünunda) ədəbiyyat dərsləri verməyə başlayan M.Akif, həm siyasi vəziyyətin və mühitin də təsiriylə ədəbiyyatla, xüsusiyə şeirlə məşğul olmağa başlar.

“M.Akif ilk şeirlərini 1908-ci ildə Məşrutyyətin elanından sonra Sıratı-Müstəqimdə nəşr olunmağa başladığı və daha sonra “Safahat” adıyla yeddi kitab olaraq nəşr etdirdiyi kitablara girməyən, gəncliyində yazdığı şeirlər şairin ilk şeir təcrübələri olan və ruhunu sənətin ictimai və əxlaqi dəyərlərin xidmətində olması gərəkdiyi şəkildə ümumi anlayışa və buna görə də şeir kitablarına almadığını bilir.” (Gökçek 63)

1908-1910-cu illər arasında yazdığı və Sıratı-Müstəqim məcmuəsində nəşr etdirdiyi şeirləri Birinci Safahat kitabında yayınlanır. Bu kitabda iri və kiçik həcmli qırx dörd şeir yer alır. Kitabın başına yazdığı ön sözdə

Bana sor sevgili kârî’, sana ben söyleyeyim
Ne hüviyette şu karşında duran eş’ârım:
Bir yığın söz ki samîmiyeti ancak hüneri;
Ne tasannu’ bilirim çümkü, ne san’atkârım.
Deyir.

Bunula da M.Akif daha əvvəllər yazaraq yırtıb atdığı və ya nəşr etdiyi şeirlərində görülən tasannu (sənət icra etmək) arzusunu bir tərəfə atır. Tasannu’, divan ədəbiyyatında və ya Sərvəti-Fünun şeirində qalmışdır. Şeir üçün artıq qədimlərdən qopub yeniləşmək və yeni bir yol tutmaq gərəkdiyini düşünürdü. O da gərçeyi şeirlə dilə gətirməkdir. Belə bir şeirin hüneri yalnız onun səmimiyyətidir. O da, gərçeyi şeirlə dilə gətirməkdir. Akifə görə sənətlə gərçəklik bir birinə tərs məhfumlardır.

Akifin şeirinin təşəkkülündə bəzi məsələlərin təsiri böyükdür. Bunlar:

1. və əxlaq dərsləri verən Şərq mənzum hekayəçiliyi;
2. O günün ədəbi cərəyanları içində ön planda yerləşən Qərb realizmi;
3. İslam ideali;
4. Tarixin ən dəhşətli günlərini yaşayan bir dövlət və millət;
5. Gərçəkliyə obyektiv baxa bilmə qabiliyyəti verən elmi bilgilərin təhsili;

M.Akif Sadini örnək olaraq, yenə Sadidən fərqli olaraq fərdə deyil, cəmiyyətə yönəlir. Şeirləri mənzum hekayə, xitabət şeirləri, lirik şeirlər və hiciv edən şeirlər olaraq quruluşlandırmaq mümkündür. Bunlardan mənzum hekayələri sosial məzmunlu, xitabət şeirləri didaktik məzmunlu, lirik şeirləri isə vətənpərvərlik, milli və dini duyğulara, hiciv şeirləri isə zarafatdan iynələməyə qədər dolu olan tənqidlərdir. M.Akif Ərsoy sənətini cəmiyyətin problemlərinə qurban verərək şeirləri və yazılarıyla xalqın, millətin və ümmətin səsi olmağa çalışmışdır.

Mehmed Âkif, yaşadığı dövrü bütün yönərlərlə şeirlərində əks etdirməyə çalışmış bir türk şairidir. XX əsrin əvvəllərində türk millətini içində düşdüğü acıları, sevinci, ümidləri və xəyal qırıqlıqlarını mənzum bir tarix, bir roman, bir hekayə havası içində oxucularına anlatmağa çalışmışdır. Əsərlərində yer alan qəhrəmanlar ziyalı, intellektual, cahil, şəhərli, dindar, dinsiz, sərxoş və s. Kimi xarakterlər cəmiyyətin hər təbəqəsindən olan insanlardır. Məkan olaraq da mescid, məhəllə, çayxana, küçə, otellər, saray və s. olaraq yaşadığı dövrün bütün xüsusiyyətlərini əks etdirən məkanları seçmişdir. Seçdiyi mövzuları yazmadan öncə tədqiq edərək müşahidələr aparmış və daha sonra misralara tökmüşdür. Şeir yazmanın əsas ağırlığını çalışma sayəsində olacağını düşünür. O şeiri ilham pərisinin qanadlarına yükləməz, tam tərsi olaraq dah ziyadə çalışmağa üstünlük vermişdir. Şeirlərini cəmiyyətin maariflənməsinə xidmət etməsi gərəkdiyini düşündüyü üçün simvollarla uzaq durmuş, fikirlərini daha çox açıq aydın ifadə etməyə çalışmışdır. Şeirlərində fərdi məsələlərinə, özünün şəxsi arzu və istəklərinə yer verməz. Cəmiyyətin problemlərini özünə dərd etmiş, onların yerinə gülmüş, ağlamışdır. İslam dünyasını geri çəkən bütün əksikliklər, cahilliklər və geriliklə mücadilə etmiş və bu onun sənətinin əsas qayəsi olmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLAR:

1. Kara, İ., Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi, I-III, İstanbul, 1997
2. Kaya, H., Mehmet Akif Ersoy’un Dini ve Siyasi Fikirleri, magistr işi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009
3. Gündoğdu S., Mehmed Akif Ersoy yaradıcılığında ictimai problemlərin bədii təcəssümü, Bakı, 2012
4. Gökçek F., Mehmet Akifin şiir dünyası, İstanbul 2005
5. Yetiş K., Bir mustarip Mehmet Akif Ersoy, Ankara 2006

**İNSANIN DAXİLİ DÜNYASI VƏ SEVGİ PROBLEMİ
(ÇİNGİZ AYTMATOVUN “CƏMİLƏ” ƏSƏRİ ƏSASINDA)**

Nizami HÜSEYNOV

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
nizaaa@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məşhur qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov “Cəmilə” adlı romanında saf bir eşqin öz-özünə yaranıb böyüməsini ədəbi mətn səviyyəsində aydınlaşdırır. Əsər insanın daxili dünyasının coşğunluğunun təzahürü olan eşqin xaricdən evlilik, adət-ənənə və ictimai dəyərlər kimi bir çox təsirlərlə basqı altında saxlanması və yaranan mübarizəni ifadə edir. Müəllif sonda iki gənc insanın iç səslərini dinləyərək özlərini əhatə edən xarici şərtlərlə mücadilələrini və “özü olma” hekayəsini danışır.

Açar sözlər: Çingiz Aytmatov, Cəmilə, hekayə, eşq, insanın “özü olma” problemi

Çingiz Aytmatov, şübhəsiz, böyük bir təhkiyəçidir. Bəlkə də, təhkiyə dilindən daha çox təhkiyə etdikləri ilə məşhurlaşan bir ədəbiyyatçıdır. Qəhrəmanlarının davranışları o qədər dərin gerçəklikləri ortaya çıxarır ki, hadisələrin yaşandığı bölgədən və zamandan qaynaqlanan fərqlər önəmsizləşir. Sanki “Üz-üzə” romanının sonunda hekayəsini danışdığı Seyde üçün söylədiyi fikirlər kimi: “Kədərinin dəhşətiylə əlçatmaz bir ucalığa qovuşan...”

Bilindi ki kimi “Üz-üzə” hekayəsi İkinci Dünya Müharibəsi illərində almanların Sovetlər Birliyinə olan işğalı ilə başlayır. Amma əsgərlikdən qaçan bir adam mərkəzi obraz seçilərək müharibənin doğurduğu hislər, insan həyatının müqəddəsliyi mövzusu da hekayəyə daxil olur. Ən önəmlisi isə fərari əri üçün bir qadının qatıldığı qorxunc çətinliklər nəsrə çəkilir. Seydenin vəziyyəti izah edilir. Kənddəki digər qadınlara cəbhədəki ərləri ilə bağlı qorxunc xəbərlər gəldikcə Seydenin yaşadığı qəribə hislər onu hər cür məhkəmədən və tənqiddən uzaq bir insan kimi görməyimizə səbəb olur. Çünki Aytmatov insanları məhkəməyə çəkmir, insanları əməllərinə görə sorgulayır. Hətta həyatın özünü belə sorgulamağın tərəfdarı deyil Aytmatov. Cəmiyyətin və şəxslərin müsbət tərəflərini qələmə alır. Aytmatov hər cür pisliyin, zorbalığın, çirkinliyin fərqi qəndir, buna rəğmən o, yaxşı insanları, yaxşı tərəfləri qələmə alır. Bir tərəfdə imperializmə qarşı savaş var; bağımsızlıq, müstəqillik, məsuliyyət. Digər tərəfdə həyatın müqəddəsliyi, canın dəyəri. Bir başqa tərəfdə isə gənc bir qadının çətin vəziyyətdə olan əri üçün çəkdiyi əzablar, qıtlığa və çətinliklərə rəğmən ərinin gizləndiyi yerə gizlicə yemək götürməsi.

Dəhşətli bir insan və həyat sevgisindən gəlir Aytmatovun nəsr. Ç. Aytmatov yaratmaq və öyrənmək üçün bir insan ömrünün yetməyəcəyi böyük dəyərlərə bağlı qalaraq insan davranışlarının dərinliklərinə enir. Faciə tipində olan mövzuları sərhədsiz gözəlliklə belə yüksəlir. Faciənin sərhədsiz estetikası Aytmatov əsərlərindən qalın bir xətt kimi keçir. “Faciə daxili məzmunu heç bir dövrə sığmayan, bəşəri mahiyyət daşıyan insanın cismani məhvi deməkdir. Mübarizə aparın insanın ideali böyük və sonsuz olduğu halda, dövrün verdiyi imkan kiçik və dar isə faciə törəyir. Faciənin mühüm xüsusiyyətlərindən biri tarixin, cəmiyyətin normativ inkişaf sürəti ilə hesablaşmamaq, ya onu çox tezliklə irəli aparmaq, yaxud geri qaytarmaq cəhdindən ibarətdir. Hegel bunu fəci qəhrəmanın tarix qarşısında günahı sayır. Ömür və imkan məhdudluğuna görə kiçik olan insanın özündən qat-qat böyük qüvvə ilə döyüşməsində əzəmət yaşayır” (8, s. 45-46). Bu əzəmət Ç. Aytmatov əsərlərinin mərkəzi qəhrəmanlarının hər birində hiss olunur.

Çingiz Aytmatov milli yazıçıdır. Millətçi deyil, amma qırğız milli baxışını, qırğız mənəviyyatını qanına hopdurmuş sənətkardır. Onun nəsrində görünən qırğızlar Aytmatovun yerliləri, tanıdığı gerçək insanlardır. Bu obrazlar Ç. Aytmatovun canlı müşahidələri, adət və ənənədən doğan baxışları, bədii dərk etməsi və tənqidi, milli məfkurənin yekunudur. Bir faktı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Çingiz Aytmatov milli olduğu qədər də, bəşəri yazıçıdır. Böyük rus tənqidçisi V.Q. Belinskiyin dediyi kimi, “yalnız əsl milli olduğun halda, bəşəri hislərin daşıyıcısı ola bilərsiniz. Milli olmayan şair və yazıçı bəşəri hislərin tərənnümçüsü ola bilməz” (4, s. 50).

Ç. Aytmatov nəsrində təlqin olunan əsas duyğu axını insanın təməl hisləri üzərində qurulur. Əvvəlki nəsillərdən keçib gələn zənginliklər, gözəlliklər içində yaşamaq hissidir bu. Toplum halında yaşamaq, ünsiyyət qurmaq, anlamaq, bir-birini bütöv orqanizmin bir parçası olaraq görmək və cəmiyyətdə hərəkət edə bilmək, insanların azadlığı, fərdi müstəqillik, söz dinləməyən duyğular, tərbiyə edilməyən eşq - budur Çingiz Aytmatovun əsərlərinin ana mövzusu.

Çingiz Aytmatovun əsərləri və qəhrəmanları dünyada yeni ədəbiyyatın bənzərsiz təzahürləri olaraq qəbul edilmişdir. Cəmilə, Daniyar, Sadıq, Tolunay, Aysel, Altınay, Baytemir, Toğulan, Altın və başqaları

Çingiz Aytmatovun nadir istedadından və dərin müşahidələrindən doğulan yeni tipli obrazlardır. Çingiz Aytmatovun yaratdığı obrazlar sovet ədəbiyyatında model kimi qəbul edilmiş müsbət qəhrəman və mənfi obraz qəlibini aşıb keçən, bu ideoloji formatın fəlsəfəsini dağıdan hadisədir. Çingiz Aytmatovun ədəbiyyatda sovet adamını yox, sadəcə olaraq təbiiliyi və gərginliyi ilə insanı təsvir etmişdir. Tanrı dağlarının ətəklərində, yovşanlı çöllərdə yaşayıb çalışan bu adi insanların taleyində bütövlükdə insanlığın taleyi və düşüncələri öz əksini tapmışdır. Beləliklə, Çingiz Aytmatovun əsərləri, ideyaları və obrazları ilə dünya da, dünya ədəbiyyatı da irəliyə doğru dəyişikliklər prosesi yaşamağa başlamışdır. Dəyişilməkdə olan dünyanın yeniləşmə proseslərinin çox mükəmməl ədəbiyyatını Çingiz Aytmatov yaratmışdır. (6)

Ç.Aytmatov nəsrində xarakterin ən kəskin formada ortaya çıxdığı əsərlərin başında “Cəmilə” gəlir. “Cəmilə” povestini fransız dilinə tərcümə etmiş və ön sözün müəllifi olan böyük fransız yazıçısı Lui Araqon heyərətini gizlədə bilməmişdi: “Qeyd etmək istəyirəm ki, bu əsər dünyada sevgi haqqında ən gözəl hekayətdir. Gənc yazıçı məhəbbət haqqında indiyə qədər heç kimin danışmadığı kimi danışır” (3, s. 260). Bu şah əsər qeyri-mümkün şərtləri, həyatın çətinliklərini, hətta bir mümkün variant kimi insan pisliyinin aydın şəkildə ortaya çıxdığı əsərdir. Eyni şəkildə adət-ənənənin, milli mənəviyyatın, cəmiyyətin yerli-yersiz basqısının nəticələrini ortaya çıxara biləcək olması hekayənin, az qala, hər səhifəsində hiss olunur.

“Cəmilə” povesti “feodal quruluşdan bəri davam edən ənənələri olan Qırğızıstan üçün bir inqilab...” olmuşdur, bu əsərin mövzusu yeni ilə köhnənin ortasındakı psixoloji mübarizədir (7, s. 163)

Aytmatov gerçək həyat əsasında yaratdığı Cəmilə xarakterinin vəziyyətini göz önünə alaraq əri cəbhəyə gedib qayıtmayan qadınlarla bağlı yazdığı sətirlərdə: “Savaştan öncə evlənən gənc gəlinlər ərləri cəbhəyə getdiyi andan etibarən azad bir quş ola bilməzdilər... Hətta əri cəbhədə şəhid olsa və ya əsir düşsə də, qayınları onu heç kimə verməməyə çalışırdı. Ayrıca uşağı olarsa, özü də gedə bilməzdi. (2, 486 s.)

Bu povest Seyid və Cəmilənin ətrafında dünyaya baxışlarını, düşüncələrini və duyğularını lirik bir dillə izah edir, eşqi yüksəklərə ucaldır. Povest “Cəmilə adlı evli gənc bir qadının adət və ənənəyə qarşı çıxaraq yaşadığı yasaq eşq nəticəsində məmləkətini tərk etməsi üzərinə bina edilmişdir” (1, s. 115) Əsər üçüncü şəxsin dilindən, Cəmiləyə olan heyranlığını gizlədə bilməyən “kiçinə bala” (ərin kiçik qardaşı) tərəfindən danışılır. Müəyyən zamanın keçdiyi üçün təhkiyəçi geriye qayıdış texnikası istifadə edərək təqdim etdiyi eşq macərəsində, əsasən, nostalji, romantik, uzaqdan eşidilən amma insanın içəridən qavradığı tanış bir əhvalatı nəql edir.

Əsəri danışan şəxs oxucuya bir tablolu təqdim edərək rəsmdən çıxaraq on beş yaşında yaşadığı və daha çox köməkçi obraz kimi qaldığı hadisələri danışdığı zamanın içindən keçirərək nəql edir. Bu əsərdə əsas mövzu eşq olsa da, təbiət, azadlıq və xüsusən insanın mənəvi azadlığı mövzusu da yer alır. Təhkiyəçi nəql edərək təbii dekorasiyanı pozmur, II Dünya Müharibəsi illərindəki qırğız kəndində davam edən bir “aul” həyatını olduğu kimi saxlayır.

Ailəsinin tək uşağı olan Cəmilə oğlan kimi böyüyən, sözünü heç kimdən utanmadan deyən, sərbəst həyat tərzi sevməkdir. Oğlanlarla at yarışdır, onlar kimi sahədə çalışan, onlardan çəkinməyən, yeri gəldikdə onlarla dava edə bilən Cəmilə eyni zamanda “açıq-saçıq kənd mahnıları” da söyləyən, ətrafındakı ilə zarafatlaşan, gülən, əylənən bir qadındır. Üstəlik Cəmilə gözəldir. Təhkiyəçi onun gözəlliyini: “Qalın uzun hörüklərini çiyinə atdığına incə, uzun boyuna çox yaraşır. Başına bağladığı bəyaz çalmasını xəfifcə alına endirdiyində əsmər üzü ayrı bir gözəl olurdu. O güldükcə tünd mavi gözlərindən sanki gənclik fişqırır, açıq-saçıq kənd mahnıları oxuduqca bu gözlərdə gənc oğlanın baxışları parıldayırdı.” –şəklində təsvir edir.

Cəmilənin rahat olmasında yetişmə tərzinin, sərbəst yaşamağa vərdis olmasının, hələ 4 aylıq evli olduğunda əri Sadıqın əsgər getməsinin və xüsusən, uşaqlıq təbiətinin rolu böyükdür. Buna rəğmən Cəmilə cəmiyyət dəyərlərinə və əxlaq qaydalarına bağlıdır. Müharibə üzündən kişilərin çoxunun əsgərlikdə olması səbəbi ilə digər gənc qadınlar kənddə az sayda qalan kişilərin cinsəliyə qədər varan istəklərə boyun əyərək Cəmilənin Osmanın təkidlərinə rəğmən istəyini geri çevirməsi bunun bariz sübutudur. Necə ki, Cəmiləni doğruluqdan, dürüstlükə və gözəllikdən başqa təhkiyəçinin gözündə ucaldan tərəflərindən biri də ictimai dəyərlərə sadıq qalması və əxlaq qaydalarına bağlılığıdır. Amma araya bütün sadalananlardan daha güclü bir qüvvə - sevgi girincə mizan pozular. Çünki eşq insanı kainatın ritminə qatar, özünə doğru aparar, onu özünə qaytarar. Beləcə insan azadlıq və köləlik, fərd və cəmiyyət, bioloji başlanğıc və mənəvi özünəqayıdış kimi təməl anlayışları yenidən başa düşmək ehtiyacı duyar. Öz gözəlliyi və coşğun təbiəti ilə kişiləri “ehtiraslandırmaqdan” gizli sevinc duyan, buna rəğmən cinsi istəkləri önə çıxarmayan Cəmilə Danyarla rastlaşanda da eyni coşğulu, sərhədsizdir, yenə də eyni mahnıları oxuyur, Danyarla da zarafatlaşır.

Bu vaxt təhkiyəçi – Seyid Cəmiləyə olan heyranlığı ilə yanaşı qısqanclıq hissində də boğulur. Seyid Cəmiləyə qarşı olan duyğularını “Bəli qısqanırdım Cəmiləni, çünki o mənim üçün əvəzsiz bir varlıq idi. Onun kimi gözəl, azad davranışları olan çenem olduğu üçün qürur duyurdum. Üstəlik onunla aramızdan su belə sızdırdı, bir-birimizdən bir şey gizləmədik” – şəkildə ifadə edir. (5, s. 229)

Cəmilədən sonra diqqətini Daniyarın üstünə çəkən təhkiyəçi onun bu əsrarəngiz kişiliyini bizə təqdim edir. Cəmilənin bütün xüsusiyyətlərinin ziddini gördüyümüz Daniyar üçün qapalı, insanlardan uzaq duran, dalgın, az danışan biridir. Bu soyuqluğu ilə əvvəlcə sevgisizliklə qarşılaşan Daniyar daha sonra yaşam tərzi və əsgər kimi davam etdirdiyi insani münasibətləri ilə maraqlı halqasının içinə düşür.

Savaş səbəbi ilə kənddə az sayda qalan digər kişilər kimi qadınlara söz atmayan, hətta bərabər işlədiyi Cəmiləyə yönələn maraqlı baxışları xaricində heç kimlə maraqlanmayan Daniyarın Cəmiləni təsiri altına sala biləcəyini düşünmək olar. Amma Cəmilə varlığı ilə həmin təsiri Daniyar üzərində yaratmışdır. Hətta heç kimin razı olmayacağı zarafatlara belə Daniyar razılışır, Cəmilənin bütün təhqiredici oyunlarına belə reaksiyasız qalırdı, sadəcə heyranlıq dolu gözləri Cəmilədən ayrılmırdı. Bu da on beş yaşlı Seyidin gözlərindən yayınırdı. Əvvəlcə fikir verməməyə çalışdığı Daniyar da getdikcə Seyidin qısqanclıq duyğularını alovlandırır.

Daniyarın taxıl dolu kisələri çətinliklə vaqona daşması zamanı yaşanan qorxu və həyəcan bütün diqqətini Daniyarın üzərinə toplayan Cəmilədə psixoloji təsir yaradır. Oynanan oyundan dolayı içində günahkarlıq duyğusunun da qarışdığı bu yaxınlaşma əslində süüraltında bir labüdüldür.

Bu hadisədən sonra yükləri boşaldıb geri qayıdarkən Cəmilənin oxuduğu mahnını kəsib susqunluğun açdığı geniş boşluğu aşmaq üçün Daniyardan bir mahnı oxumasını istəməsi və Daniyarın əvvəlcə ürkək səslə oxuması və bu mahnıların həssaslığı Cəmiləni tilsimləyir. İnsanın xarici necə olur-olsun daxili dünyasının tam başqa cür ola biləcəyi burada ortaya çıxır. Əgər bu mahnıları oxumaq və bu cür yaşamaq Daniyardan gözləmədiyimiz hərəkətdirsə, mahnının bu cür təsiri altında qalmaq da Cəmilədən gözlənilir. Artıq Daniyarın hərəkətlərinin qəribəliyinin sirri məlumdur. Daniyar aşıqdır. Danyara ürəyini həbs etdirən Cəmilə də sürətlə dəyişilməyə başlayır. Eşq sətir dağların başında illərdir əriməyən qarlar kimi dayanan Cəmiləni əritmiş, onu Daniyarın ürəyinə axıtmışdır.

Bu saf və yasaq eşq bəzən dalğalanır. Cəmiləyə əri Sadıqın yazdığı məktubdan sonra Daniyar üzülür və sürətlə stansiyadan uzaqlaşır amma Cəmilə onun ardınca gedir və onu heç vaxt sevməyən Sadıq Daniyara dəyişməyəcəyini söyləyir. “Məgər bilmədən də sevir, gözləyərmişəm səni”- sözləri Cəmilənin tanımadan, bilmədən içindəki eşq alovunun bir gün söndürülməyinə inandığını göstərir. O şəxs də elə Daniyardır. Düzdür, Cəmilənin qaçması ailə üzvlərini və kəndliləri çox üzür, amma Seyid Daniyardakı ruh zənginliyinə heyrandır və Cəmilənin Daniyarla qaçmasına heç üzülmür. Buna görə də o, ailə qaydalarını tapdalayaraq Daniyarla Cəmilənin qaçmasına mane olmur, hətta kömək edir. Elə sevginin də gücü budur.

Əsərdəki sevgi təkə Cəmilə - Daniyar sevgisi deyil, eyni zamanda hələ on beş yaşında ikən Cəmiləyə təkərəfli olan Seyid sevgisidir. Bu sevgini də Seyid tablosu ilə çatdırır. Sonda Seyidin Cəmiləyə olan uşaq ruhlu eşqi, Daniyarın Cəmiləyə olan saf sevgisi, Daniyarın oxuduğu mahnılar təbiətlə Seyidin rəsmində birləşir.

Çingiz Aytmatovun “Cəmilə” əsəri maddi arzuların, çıxarların, xəyanətlərin, qısqanclıqların və intiqam duyğularının kirlətmədiyi, öz-özünə yaranmış qadağan olunmuş eşqin hekayəsidir. Üzərində yaşadığı coğrafiya və oranın insanları qədər saf və çıpaqdır. Əsərin tərənnüm etdiyi gözəl – “eşq”dir. Eşq insanın kimliyini tapa bilməsində, öz varlığını gerçəkləşdirməsində ən əsas həyat cövhəri və ruhun qidasıdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Ali İhsan Kolcu. Bozkırdakı bilge Cengiz Aytmatov. Akçağ yayınları, Ankara, 2002, 244 s.
2. Aytmatov Ç. “Camilya” Aytmatov: Çıgarmalarının segiz tomduk cıynagı. C: 5. Bişkek. 544 s.
3. Aytmatov Ç. Statği, vıstupleniə, intervğö. APN, Moskva, “Sovetskiy pisatelğ”, 1988. 318 s.
4. Belinski V.Q. Seçilmiş əsərləri 3 cildə. III cild. B.: Gənclik, 422 s.
5. Cengiz Aytmatov, Elveda Gülsarı / Yüzyüze / Cemile / Oğulla Görüşme / Askerin Oğlu, (Çev. Mehmet Ozgül), Cem Yayınevi, İstanbul 1993, 782 s.
6. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyat heykəli. Azərbaycan qəzeti. 11 dekabr 2013
7. Sadıqov A. Kırqız Sovet ədəbiyyatındakı uluttuk cana internatsionaldıq problemi. Frunze, 1969, 324 s.
8. Ulutürk X.R. Məqsud Şeyxzadə. Bakı, Yazıcı, 1976. 288 s.

YUSUF HAS HACİP'İN "KUTADGU BİLİĞ" ADLI ESERİNDE
ÇOCUK EĞİTİMİ VE BABA-ÇOCUK İLİŞKİLERİ

Hacı DAĞLI
Kafkas Üniversitesi
hacdagli@gmail.com
TÜRKİYƏ

ÖZET

Bu çalışmada, mesnevi tarzında kaleme alınmış 6645 beyitlik bir siyaset ve nasihatname olan Kutadgu Bilig, çocuk eğitimiyle ilgili görüş, düşünce, öneri ve nasihatler bakımından ele alınıp incelenmiştir. Çocuk eğitiminin ciddiye alınması gerektiğinin vurgulandığı çalışmada çocuğun bilgi ve erdemle donatılması, çocuk terbiyesi, küçük yaşlarda eğitilmesi ile ilgili malumatlar ele alınarak, değerlendirilmiştir ve babanın çocuk eğitimiyle ilgili olan görev ve sorumluluklarına sık sık vurgu yapılmış, önemli öğütler verilmiştir.

Giriş

Aile ve toplumsal alanda baba ve çocuk kavramına baktığımızda: Bizim dünyaya gelmemize vesile olan; bizi büyüten, eğitip terbiye eden, hayatımızı şekillendiren evine getirdiği helal rızık ile bizleri besleyen, iyi yetişmemiz için her türlü fedakârlığı göze alan hayattaki en önemli varlıklarımızdan biri olan "baba" kavramı önemli bir yere sahiptir. Aile içinde değer verilen en önemli varlıklardan birisi de çocuktur. Her anne baba kendi çocuğunu sever ve onu yüceltmek için elinden gelen tüm gayreti gösterir.

Ayrıca çocuğun tüm ihtiyaçlarını karşılamak ve neslinin devamını sağlamak için elindeki tüm imkânları seferber ederler. Çocuğun aile içinde olduğu gibi toplum hayatında da yeri çok büyüktür. Bu bakımdan çocukların her birine gereken önem verilmeli ve onların geleceğin bir büyüğü olarak kabul etmeliyiz. Buna bağlı olarak çocuğa verilen önem tarih boyunca yegâne unsur olarak görülmüştür. Bunun sonucu olarak din, mitoloji, destan, edebi eser ve sanata sıklıkla konu olmuşlardır. Bu eserlerden en önemli birisi de Yusuf Has Hacip'in "Kutadgu Bilig" adlı yapıtıdır. İslami dönem Türk edebiyatının ilk ürünlerinden biri olan *Kutadgu Bilig, Türk-İslam devlet geleneği, devlet yapısına ilişkin gözlemler ve zamanının siyasal düşünce ve kültür birikimi üzerine inşa edilmiştir* (Koca, 2012: 65).

Kutadgu Bilig, özü bakımından bir siyasetnâme olarak devletin niteliği, devlet birey ilişkisi, örnekleri doğu kültüründe çokça görülen bir "pendnâme" olarak ahlak kuralları başta olmak üzere hayatın hemen her alanına ilişkin bilgilere yer veren bir eserdir. Yazar Yusuf Has Hacib, eserin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla, son derece iyi bir öğrenim görmüş, devlet yönetiminde görev almış, toplumun yönetici kesimine mensup, bilge bir kişidir. (Diâçar, 1972: 24-28). Ayrıca üzerinde pek çok çalışmalar yapıldığı bu önemli eserde ağırlıklı olarak devlet yönetimine ve siyasete görüş, düşünce, bilgi ve nasihatlerin yer aldığı; karakter eğitiminden sosyal eğitime; ahlak eğitiminden çocuk eğitime kadar pek çok konuyu işlenmiştir.

Yusuf Has Hacip, eğitimciliğini şairliği ile birleştirebilmiş bir bilim adamıdır. Duyarlı bir vatandaş olan Hacip, hem içinde çıktığı toplumu yaşadığı dönemde eğitmek hem de gelecekte Türk milletini en iyi şekilde temsil edebilecek nesillerin yetişmesi için kafa yormuştur. Bu anlamda o, Akyüz'ün de belirttiği gibi "analitik karaktere sahip bir düşünür ve toplum mühendisidir" [Akyüz, 2002: 30]. Ayrıca eserde çocuk eğitimiyle ilgili yer veren beyitler rastlanmaktadır. Çocuk eğitimi ile ilgili olan beyitlerin içeriğinden hareketle çeşitli başlıklar altında şu şekilde değerlendirebiliriz:

1. Baba-Çocuk İlişkisi

Balasağunlu Yusuf'un çocuk eğitimi, çocuk terbiyesi, çocukları okutma, çocuklarına karşı şefkat bunun yanında da babanın çocuğun üzerindeki etkisi, çocukların büyüklerine karşı saygı vb. öğüt verdiğini görüyoruz:

No	Aslı	Tercümesi
1218	ata emgeki bolsa oğlu öze ol oğlu bilir ötrü kılıç yang [Arat, 2007: 139].	Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse, oğlu o terbiye altında iyi olarak yetişebilir [Arat, 1998: 98].
1219	kısa tutsa oğlu kör edgü bolur atası anası yarağı bolur [Arat, 2007: 139].	Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altında yetiştirirse, annesi ve babası bundan dolayı saadet duyar [Arat, 1998: 98].
1220	kalı kıstacı bolmasa ol oğul yava boldı sen ol oğuldın töngül [Arat, 2007: 139].	Eğer onu sıkı bir terbiye altında yetiştirecek biri bulunmazsa, o çocuk heder olur; sen artık ondan ümidi kes [Arat, 1998: 98].
1225	oğul kı kız işiz bolsa kılıcı yangı ol işiz ata kıldı ıdtı onğı [Arat, 2007: 139].	Çocukların tavri, hareketi kötü ise, o kötülüğü baba yapmıştır; çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur [Arat, 1998: 98].
1226	kısa tutsa oğlın ata öğretü uluğ bolsa sevnür oğul kız yetü [Arat, 2007: 139].	Baba çocuğunu sıkı bir terbiye altına alıp, ona her şeyi öğretirse çocuğu yetişip-büyüyünce, sevinir [Arat, 1998: 98].

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHERS

1227	oğuluğkısı tut ata bolğuçı sanga külmesün kiđin kelğüci [Arat, 2007:140].	Ey baba olan, çocuđunu sıkı terbiye et; arkadan gelenler sana gúlmesinler [Arat, 1998: 98].
1491	yava ıđma boşlađ yıga tut kısa yıga tutsa ođlan bulur kıt basa [Arat, 2007:166].	Serbest ve başı-boş bırakma, sıkı tut ve kötü hareketlerine mâni ol; çocuk sıkı bir terbiye altında bulundurulursa, sonunda bahtiyar olur [Arat, 1998: 116].
1568	ata pendini sen katıđ tut katıđkutadıgay künüing birge künde tatıđ [Arat, 2007: 174].	Baba nasihatini sen sıkı tut, sıkı; günün kutlu olur ve sana her gün bir sevinç getirir [Arat, 1998: 121] .
1569	atangnı anangnı sevindür tapın yanut Birge tapgung tümen ming asıđ [Arat, 2007: 174].	Babamı ve anneni hoşnut eyle, onlara hizmet et; bu hizmet karşılıđı binlerce fayda elde edersin [Arat, 1998: 121].

Yukarıda gördüğümüz gibi çocuđun eğitiminde babanın çocuđun iyi yetişmesinde, eğitilmesinde ve çocuk yetiřtirmede ciddiye alınmalı ve dikkate alınmalıdır ve Ayrıca çocuklarında büyüklere karşı nasıl görevlerini getirebileceđinden bilgi verilmiştir.

2. Çocuk Terbiyesinde Baba'nın Rolü

Kutadgu Bilig'de çocukların nasıl eğitileceđi, çocuk terbiyesi ile ilgili malumatlar bulunmaktadır. Eser'de çocuk terbiyesi alakalı řu bölümler yer almaktadır:

No	Aşlı	Tercümesi
	OGUL KIZ NETEG İGİDGÜSİN AYUR	ÇOCUKLARIN NASIL TERBİYE EDİLECEĐİNİ SÖYLER
4504	ođul kıız förtüse sening ay tengin evingde igidgil igidme öngin [Arat, 2007: 452].	Senin ay gibi bir ođlun veya kıızın doğarsa, onu kendi terbiye et, bu işi başka ellere bırakma [Arat, 1998: 326].
4505	avurtası kıız eđđu kiři tut arıđ ođul kıız arıđ kopğa turğay karıđ [Arat, 2007: 452].	Sütümesi olarak iyi ve temiz bir kadın tut; ođlun, kıızın temiz büyüür ve uzun ömürlü olur [Arat, 1998: 326].
4506	ođul kıızka öđret bilig hem eđeb angar iki ajun aning asđı tap [Arat, 2007: 452].	Ođul-kıız bilgi ve edep öđret; bu her iki dünyada o nlar için faydalı olur [Arat, 1998].

Yukarıda görüldüğü gibi çocuk terbiyesinde babanın görev ve sorumluluklarından bahsettiđi görülmektedir. Ayrıca eserde baktığımızda şair, erkek çocukların terbiyesiyle ilgili verdiđi tavsiyeler rastlanmaktadır:

No	Aşlı	Tercümesi
1218	ata emgeki bolsa ođlı öze ol ođlı bilir ötrü kılk yang [Arat, 2007: 139].	Baba ođlunun yetişmesi için emek sarf ederse; ođlu o terbiye altında iyi olarak yetişebilir [Arat, 1998: 98].
1221	ođulluđ ata bolsa bilge tetigkısa tutđu tutçı emi bu itig [Arat, 2007: 139].	Çocuk babası âlim ve zeki ise, ođluna daima sıkı bir terbiye vermelidir; bunun uslüü, çaresi budur [Arat, 1998: 98].
1493	kiçig erken öđret ođulka bilig kiçikde bilig bilse kötrür elig [Arat, 2007: 166].	Ođula bilgiyi daha küçükken öđret; küçüklüğünde bilgi öğrenirse hayatta muvaffak olur [Arat, 1998: 116].
4508	şamuđ erdem öđret ođulka tükel ol erdem bile bu tire birge mal[Arat, 2007: 453].	Ođula bütün faziletleri tam olarak öđret; o bu faziletler ile ileride mal sâhibi olur[Arat, 1998: 326].
4509	süre ıđma boşlađ ođuluđ yava yava bolğa boşlađ yüđerğey ive [Arat, 2007: 453].	Ođulu başı-boş dolaşmađa bırakma; başı-boş kalırsa, her tarafagider ve yazık olur [Arat, 1998: 326].
4515	Közün körmese arzu kolmaz köngül közüing köirse könglüing qolur ay ođul [Arat, 2007: 453].	Göz görmezse, gönül arzu etmez; ey ođul, gözün görürse, gönlün arzular [Arat, 1998: 327].

Eserde kıız çocuklarıyla ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kıız çocukların terbiyesi ile ilgili tavsiyeler verilmiştir. Eserde baktığımızda kıız çocuklarından yola çıkılarak kadına dođru bir terbiye verildiđi bölümler de göze çarpmaktadır:

No	Aşlı	Tercümesi
4510	kızıđ tutma evde uzun begsizin öküing birle ölgey özüing igisizin [Arat, 2007: 453].	Kızı çabuk evlendir, uzun müddet evde tutma, yoksa hastalıđa lüzüm kalmadan, yalnız bu pişmanlık seni öldürür [Arat, 1998: 326].
4511	ayakoldaş erdeş söz aydım kese bu kıız tođmasa yig turmasa [Arat, 2007: 453]	Eđer dünyaya gelirse, onun yerinin toprađın altı veya evinin mezara komşu olması daha hayırlıdır [Arat, 1998: 326].
4512	kalı tođsa yigrek anga yir koyı evi bolsa koşnı ölüđer toyı [Arat, 2007: 453].	Ey dost arkadaş, sana kesin bir söz söyleyeyim; bu kıızlar doğmasa, doğarsa yaşamasa daha iyi olur [Arat, 1998: 326].
4513	tişilemi evde küdezigil tuçı tişining taşı teg bolumuz içi [Arat, 2007: 453].	Kadınları her vakit evde muhafaza et; kadının içi dışı bir olmaz [Arat, 1998: 326].
4514	yatıđ evke ıđma çıkarma tişig köriüp yolda alğan köz ol bu kişig [Arat, 2007: 453].	Yabancıyı eve sokma, kadını dışarıya çıkarma; bu kadınları gören göz onların gönlünü çeler [Arat, 1998: 327].
4517	tişig katma erke yigü içgüde kalı katting erse keđer keçgüde [Arat, 2007: 454].	Yemekte, içmekte kadınları erkeklere katma; eđer katarsan ölçüyü kaçırırlar [Arat, 1998: 327].
4518	tişig ıđma evde öngin çıkğalı kalı çıksa yitrür könilik yolu[Arat, 2007: 4549	Kadını evden dışarı bırakma; eđer çıkarsa, dođru yoldan şaşar [Arat, 1998: 327].
4519	tişi aşlı et ol küdezigü etig yıdır et küdezmese bolmaz itig [Arat, 2007: 454].	Kadının aşlı ettir; etimuhafaza etmeli; gözetmezsen et kokar; bunun çaresi yoktur [Arat, 1998: 327].
4520	ađır tut tişig sen negü kolsa bir eving kapđı bekle yırađ tutđil er [Arat, 2007: 454]	Kadına saygı göster, ne isterse ver; evin kapısını kilitle ve eve erkek sokma [Arat, 1998: 327].
4521	vefa yok bularada ozadın berü közi kaçna bakşa bu köngli naru [Arat, 2007: 454].	Bunlarda öteden beri vefa yoktur; gözleri nereye bakarsa, gönülleri oraya akar [Arat, 1998: 327].

4522	çefa birle önmiş igidmiş yıgaç yimişi ağu ol anğar bolma aç [Arat, 2007: 454].	Onlar zahmetle süren ve yetişen bir ağaca benzer; meyvası zehirdir, ona karşı iştiha ve ihtiras besleme [Arat, 1998: 327].
4523	neçe ming azıglıg eren erkeki tişilerde ötrü üzüldü köki [Arat, 2007: 454].	Nice bin kudretli ve erlerin eri erkekler kadınlar yüzünden mahvolup gitmiş-lerdir [Arat, 1998: 327].
4524	neçe kızğu englig yüzi suvluğer tişilerde ötrü özi boldı yir [Arat, 2007: 454].	Nice al yanaklı ve yüzü sıhhatle pırıl-pırıl parlayan erkekler, kadınlar yüzünden, toprak olup gitmişlerdir [Arat, 1998: 327].
4525	tümen ming külüg çavlıg ersiglerig tişiler anı yirke kömdi tirig [Arat, 2007: 454].	Bu kadınlar binlerce namlı ve şöretli kahramanları diri-diri yere gömmüşler-dir [Arat, 1998: 327].

Görüldüğü gibi Yusuf Has Hacıp'in çocuk eğitimiyle ilgili olarak tavsiyeler vererek, eğitimin ailede başladığını, babanın çocuk üzerinde önemli görev ve sorumluluklar bulunduğunu belirtmektedir.

Sonuç

Yusuf Has Hacıp'in "Kutadgu Bilig" adlı eserinde incelediğimizde çocuk eğitimi ve baba-çocuk ilişkileri üzerinde durulmuştur. Eserde çocuk eğitimi, çocuk terbiyesi, çocukları okutma, çocuklarına karşı şefkat bunun yanında da babanın çocuğun üzerindeki etkisi, çocukların büyüklerine karşı saygı vb. öğüt verdiğini görüyoruz. Yusuf Has Hacıp Çocuğun eğitiminde babanın büyük bir rolü olduğunu ve çocukların da büyüklerine karşı nasıl görevlerini bahsederek gelecekteki nesillere ikaz da bulunmuştur.

KAYNAKÇA

1. DİAÇAR, A. (1972). *Kutadgu Bilig İncelenmesi*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
2. KOCA, Salim. (2012). "Vezir ve Süf Tiplerinin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açısından Metaforların Rolü", (Ed. Mehmet Akıncı). *Tozlu Raflardan Günümüze Kudadgu Bilig Siyaset ve Yönetim*, Gazi Türkiyat.
3. ARAT Reşit Rahmeti, "YUSUF HAS HACİB KUTADGU BİLİG", Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.
4. ARAT Reşit Rahmeti, "YUSUF HAS HACİB KUTADGU BİLİG", Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
5. AKYÜZ, Hüseyin. (2002). *Kutadgu Bilig'de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylemler*. Erzurum: Eser Ofset.

AZERBAIJAN SERBEST ŞİİRİNDE VE ŞAİRLERİ ÜZERİNDE NÂZİM HİKMET ETKİSİ

Ramil AHMEDOV

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Ramilehmed.10@gmail.com

TÜRKİYƏ

ÖZET

1928 yılında Nâzım Hikmet'in Bakü'de yayınlanan *Güneşi İçenlerin Türküsü* adlı ilk şiir kitabı, Azerbaycan edebiyatında büyük yankı uyandırmıştır. Bu kitapla, Azerbaycan şairleri toplu halde farklı şiir formu ile ilk defa karşılaşmışlardır. Ali Nâzım, Süleyman Rüstem, Ekrem Cafer, Mikail Refili gibi şair ve eleştirmenler bu kitap üzerine denemeler yazmıştır.

Azerbaycan edebiyatında 1927-1928'lere kadar çeşitli dergi ve gazetelerde serbest şiir örnekleriyle karşılaşılrsa da, bunlar tam anlamıyla serbest şiir tanımına uygun gelmemektedir. Nâzım Hikmet'in "şair *olabilirdin, profesör oldun*" dediği Mikail Refili, bir yazısında *Maarif ve Medeniyet* dergisinde yayınlanan üç-dört serbest şiir örneğinde Nâzım Hikmet etkisi olduğunu altını çizer. Nâzım Hikmet, Azerbaycan şairlerini şiirleri ve hayatı ile en çok etkileyen ediplerden biridir. Hem sağlığında, hem de ölümünün ardından Ali Nâzım, Mikail Refili, Samed Vurgun, Süleyman Rüstem, Memmed Rahim, Medine Gülgün, Bahtiyar Vahapzade, Neriman Hasanzade gibi 20. yüzyıl Azerbaycan şiirinin önde gelen isimleri Nâzım Hikmet'e şiirler adanmışlardır.

Bu çalışmada öncelikle, 1920-1930'lu yıllarda Azerbaycan edebiyatında Nâzım Hikmet'in etkisiyle kaleme alınan serbest şiirlerin yazılış süreci işlenecektir. Ardından, Azerbaycan şairlerinin 1950'lerde ve ölümünden sonra Nâzım Hikmet'e adadıkları şiirler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Nâzım Hikmet, Serbest şiir, Etki.

1. AZERBAIJAN SERBEST ŞİİRİNDE NÂZİM HİKMET ETKİSİ

Nâzım Hikmet ve arkadaşı Vâlâ Nureddin Sovyetler Birliği'ni tanımak ve orada eğitim almak üzere yola çıktıklarında Trabzon-Tiflis-Bakü'den sonra Moskova'ya giderler. İlk defa 1921'de Azerbaycan'a giden genç Nâzım Hikmet, o sırada şair olarak tanınmamaktadır. Azerbaycan basınında yayınladığı ilk şiir, 1917 Sosyalist Devrimi'nin beşinci yıldönümü nedeniyle yazdığı *İnkılabın Beşinci Senesi*'dir. Bu şiir, 1922'de *Kızıl Şark* dergisinde, ikinci şiiri *Altıncı Ekim* 1923 yılında *Mecmua*'da yayınlanmıştır. 1922-1924 yıllarında Nâzım Hikmet'in *İnkılabın Beşinci Senesi*, *2000 Senesinin Sanatkarlarına*, *Sosyalist Şûra Cumhuriyetleri İttifakı*, *Veda* gibi şiirleri yayınlansa da, bir şair olarak Azerbaycan'da büyük ilgi toplaması 1927-1928'lerde mümkün olmuştur. O yıllarda Azerbaycan'ın en önemli kültür-sanat dergisi *Maarif ve Medeniyet*'te, Mikail Refili'nin desteğiyle Nâzım Hikmet'in arka arkaya onlarca şiiri yayınlanmıştır. Daha

sonra derginin yazı işleri müdürü, şair Süleyman Rüstem, Nâzım'ın şiirlerinin ve kitabının yayınlanmasında önemli etkenlerden biri olmuştur.

1920'lerin başında Azerbaycan'da serbest şiire karşı sert bir tavır vardır. Nâzım Hikmet'in 1927-1928 yıllarında Azerbaycan basınında arka arkaya şiirler yayınlanması bu algıyı biraz değiştirmiştir. Nâzım Hikmet'le aynı estetik görüş içinde olan Ali Nâzım, Mikail Refili gibi şairler ondan ilham alarak serbest şiir yayınlamaya devam etmişlerdir.

Dönemin önemli eleştirmenlerinden Ekrem Cafer Azerbaycan'da serbest şiirin Nâzım Hikmet'in etkisiyle yayıldığı fikrini ilk ileri sürenlerdendir. Azerbaycan edebiyatında 1927-1928 yıllarına kadar çeşitli dergi ve gazetelerde Ali Nâzım'ın *Şimalden Cenuba*, Mikail Refili'nin *Dünya Aydınlanırken*, Ali Hüseyinzade'nin *26'lar Destanı* gibi şiirleriyle karşılaşılsa da, bunlar tam anlamıyla serbest şiir tanımına uygun gelmemektedir. Nâzım Hikmet'in "*şair olabilirdin profesör oldun*" dediği Mikail Refili, bir yazısında serbest şiirin simasının ilk olarak Nâzım Hikmet'in yaratıcılığında kendi ifadesini bulduğunu, Ali Nâzım ve kendi şiirlerini Nâzım Hikmet'in etkisi altında oluşturduğunu vurgular. Ali Nâzım'ın, Azerbaycan edebiyatında serbest şiirin ilk örneklerinden sayılan *Karadeniz'i Geçerken* başlıklı şiirini Nâzım Hikmet'e adanmış olması da kayda değer bir örnektir. Bu şiiri Ali Nâzım Leningrad Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde öğrenciyken, 1927 yılında araştırma bursu kazanarak geldiği İstanbul'da yazmıştır. Beş bölümden oluşan bu uzun şiirde Nâzım Hikmet etkisi açık şekilde görülmektedir. Bu etki üzerine Mustafa Guliyev 1928 yılında *Yeniyelemeler* başlıklı bir makale yazmıştır. Diğer yandan Ali Nâzım 1928 yılında kaleme aldığı *Proleter Edebiyatında İçerik ve Biçime Dair* yazısında Azerbaycan edebiyatında yazılan serbest şiirleri inceler ve Nâzım Hikmet'i taklit eden şairlerden bahsederken bu taklidin ortaya çıkardığı dil sorunun altını çizer.

Ali Nâzım, yazısında serbest nazımın en iyi örneklerini Nâzım Hikmet'in yarattığı sonucuna varmıştır. Ayrıca, bir yandan aruz ölçüsünü yaşatmaya çalışıp öte yandan hece ile yazan şairlerin de, Nâzım Hikmet'in etkisiyle serbest şiire ilgi gösterdiklerini saptamıştır. Ali Nâzım'a göre, serbest şiir yazan şairler kendilerine üstat olarak Nâzım Hikmet'i seçmeli, onun şiirlerindeki esas prensiplerden yola çıkarak yeni şiirin temelini ortaya koymalıdır.

Azerbaycan edebiyatında serbest şiirin ilk örneklerini yaratan üç şairden biri olan Mikail Refili, Nâzım Hikmet'in şiirini tanımadan önce birkaç serbest şiir yazmış, ancak sonraki şiirlerini yazarken büyük ölçüde Nâzım Hikmet'ten etkilenmiştir. Refili, Ali Nâzım tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Şunu vurgulamak gerek ki, eleştirilen nokta Refili'nin Nâzım Hikmet'i taklit etmesi değil, şiirlerinde onunkilerdeki gibi dâhili dinamiğin, ritmin ve ahengin bulunmamasıdır. Ona göre, Refili sadece satırları kırarak, alt alta yazılmış, serbest şiir görüntüsü verilmiş nesir yazar.

Refili'nin şiirleri incelendiğinde, Ali Nâzım'ın tam olarak neyi kastettiği açığa çıkacaktır. Mikail Refili'nin arşivinden çıkan bir deftere bakıldığında, *Akşam* şiirinin üzerinde Nâzım Hikmet'in düzelteleri olduğu görülmektedir. 1928'de Moskova'da yazılan *Akşam* şiiri, birçok Türkçe kelime ve ifade barındırmaktadır:

Bu şiirde ilk dikkati çeken kelime 'kibi'dir. "*Sular kibi qəlbimin döyünməsinə.*", "*Bir kadın kibi saçlarını oxşayan*", "*Bir bit kibi qaçır yadığımdan ruhumun qoxumuş cənazəsi.*", "*Çiyindən cındır kibi sallanan rüzgarlardan öc aldı...*" şeklinde kullanılan kelime ne Azerbaycan dilinde, ne de Türkçede bulunmaktadır. "Gibi" edatının Anadolu'nun bazı bölgelerinde 'kibi' şeklinde kullandığı bilirse de, Refili'nin şiirine bu edatın şiveden geçtiği çok düşük bir ihtimaldir.

Şiirde üç kere geçen "dinlemek" fiilinde de Azerbaycan dilinin gramer yapısı bozulmuştur. Şiirde 'dinlərim', 'dinlərəm', 'dinlər' şeklinde farklı kiplerle kullanılan fiil incelediğinde Türkçenin etkisi göze çarpmaktadır.

Şiirdeki 'beyaz', 'mazi', 'rüzgar' kelimelerinde de Türkçe'nin etkisi görülmektedir. Burada 'beyaz' sözcüğüne dikkat edilmelidir. 1952 yılında Nâzım Hikmet'in Azerbaycan'da ikinci kitabı *Şiirler* adıyla yayınlanmış, Mikail Refili bu kitap üzerine yazdığı bir değerlendirmede çevirmenleri Azerbaycan diline uygun olmayan bazı kelimeleri kullandıkları dolayısıyla eleştirmiştir. Refili'nin örnek verdiği kelimeler arasında "beyaz" da vardır. 1928'de "beyaz" kelimesini kullanan Refili'nin, 1952 yılında Nâzım'ın Bakü'de basılan kitabında bu kelimenin yer almasını eleştirmesinden, ilk başlarda kendisinin Nâzım'dan etkilendiğinin farkında olmadığı anlaşılmaktadır.

Refili, 1936 yılında basılan *Turna*'dan sonra şiir kitabı yayınlamamış, şiiri bırakıp akademisyenliğe yönelse de, ömrünün sonuna kadar şiir yazmayı sürdürmüştür. Nâzım Hikmet'le sıkı dost olan Refili, ölümünden bir sene önce Nâzım'a iki şiir ithaf etmiştir. 9 Kasım 1957 tarihli bu şiirde Mikail Refili kendisini halen Nâzım Hikmet'in öğrencisi olarak görmektedir:

*Karşımda aksin...
Elimde kalem...
Gözlerimde Moskova'da geçen gençliğimizin
solmayan yaprakları.
Sen Nâzım Hikmet'sin
Ben - sade bir öğrencin...*

1930'lu yılların başından itibaren Nâzım Hikmet'in Azerbaycan edebiyatında etkisi azalmaya başlamıştır. Hakkında yazılan eleştirel yazılarda 'burjuva şairi', 'salon şairi' olarak nitelendirilen Nâzım'ın bu yıllarda Azerbaycan basınında hiçbir şiiri yayınlanmaz. Erken yaşlarda ondan etkilenen şairlerin birçoğu şiir yazmayı bırakır, bir kısmı ise yeniden heceye yönelir. Serbest şiir bir tür olarak dışlanır ve tepkilere maruz kalır.

2. AZERBAJYCAN ŞAİRLERİ ÜZERİNDE NÂZIM HİKMET ETKİSİ

1950'li yıllarda Azerbaycan edebiyat çevrelerince yeniden hakkında en çok konuşulan şair olan Nâzım Hikmet bu defa yaşam öyküsü ile şairlerin ilgi odağı haline gelir. Sovyetler Birliği "Nâzım'a Özgürlük" kampanyasına büyük destek verir, Nâzım Hikmet'in şiirini öven deneme yazıları, ona ithaf edilen şiirler kaleme alınır. Memmed Rahim, Zeynal Halil ve Resul Rza'nın 1950 senesinde Nâzım Hikmet'in hapisane dönemine odaklanan şiirleri yayınlanır. Nâzım'ın hapisten çıkmasına sevinen Memmed Rahim, *Nâzım Hikmet Özgür mü?* başlıklı şiirinde ona bazı olayları görmezden gelmesini tavsiye eder, askerliğe çağrılmasının bir bahane olduğunu vurgulayarak Sabahattin Ali'nin gizlice öldürülmesine dair üzüntüsünü dile getirir. Ayrıca 1952'de yayınlanan *Hainlere Cevap* şiirinde, Nâzım'ın yurttaşlıktan çıkarılmasını eleştirir.

Zeynal Halil'in Nâzım Hikmet'e adanmış şiiri *Nâzım Hikmet Hakkında Üç Şiir* başlığını taşır. Bu şiir, üç ayrı şiirden oluşmaktadır: *Zindanda*, *Şairin Dostları* ve *Şair Özgür Bırakıldı*. Bu üç şiirde Nâzım'ın hapse girmesinden özgür bırakılmasına kadar geçen süre anlatılmaktadır.

Resul Rza'nın Nâzım'a adadığı ilk şiir olan *Şairin Annesi* 'nde ise Celile Hanım'ın yüzünü görmese de, böyle bir oğul yetiştirdiği için ona şükranlarını sunmakta ve çok yakında onun serbest bırakılacağını söylemektedir.

Nâzım Hikmet 1957 yılında Bakü'ye geldiğinde ona olan sevginin yeniden şiirlere yansıdığı görülmektedir. Bu dönemde Bahtiyar Vahabzade'nin *İlk Kitabın*, Teyyub Gurbanov'un *Müjde*, Fikret Sadık'ın *Oğul Hasreti*, Novruz Genceli *Oğluma Cevap* en çok dikkat çeken şiirler arasında yer alır. Bu şiirlerde Nâzım Hikmet'in hayatının farklı yönleri kaleme alınmıştır. Örneğin Teyyub Gurbanov yeniden dost eli Bakü'ye gelmesine, Bahtiyar Vahabzade ilk kitabının Azerbaycan'da yayınlanmasına, Fikret Sadık Ve Novruz Genceli oğlu Memet'in hasretine odaklanır.

Nâzım Hikmet üzerine en çok şiir yazan şairlerden biri Neriman Hasanzade'dir. Hasanzade, onun şairliğinden çok kişiliğinden etkilenmiş, oğluna Nâzım ismini vermiştir. 1958'de yazdığı *Nâzım Hikmet*, 1960 senesinde yazdığı *Yarın Gelecekti*, *Nâzım Şiir Okurdu*, *Nâzım Hikmet Hikâyesi* şiirlerinde Hasanzade, Nâzım Hikmet'le yaptığı görüşmelerden aklında kalanları konu etmiş, Nâzım'ın şiir okumasını ve Azerbaycanlı şairlerle konuşmasını aktarmıştır.

Nâzım Hikmet'in ölüm haberi Azerbaycan basınında duyurulduğunda, birçok edebiyatçı bu haber karşısında sarsılmıştır. Aynı yıl dergi ve gazetelerde bu acı kayıp üzerine çeşitli şiirler yayınlanmıştır. Bunlar arasında nitelik açısından en kayda değer olan, Neriman Hasanzade'nin *Bilseydim* şiiridir:

*Hiç bilmezdim
ölümüne
bu gün şiir yazacağım.
Bilseydim son gidişin olduğunu
yanımda çok tutardım seni.
Bilseydim ebediyen ayrıldığımızı
sarılırdım o gün sana.
Kollarımın arasında tutardım.*

Hasanzade'nin 1965'te yazdığı *Türk Misrası* şiirinde de Nâzım'ı son yolculuğa uğurladıkları güne gönderme yapan şair, son dizide mezarının diğerlerinden farklı olduğunu ifade etmekle, vatanından uzak düşmüş Nâzım'ın Moskova'daki mezarlıkta yalnız olduğuna dikkat çekmektedir:

*Mezarlık – yambalı bir Rus şiiridir,
Serbest Türk dizesi – senin mezarın...*

Nâzım Hikmet dendiğinde Azerbaycan okurunun ilk olarak aklına gelen üç-dört şiirden biri *Ceviz Ağacı*'dir. Bu şiire cevap olarak Resul Rza *Gülhane Parkında Bir Ceviz Ağacı Var* (1970) şiirini yazmıştır:

*“Sen bir ceviz ağacıydın / Gülhane parkında.
Minareler karşında, / Minareler arkanda.
Baharlarda boylanıp / Bakardın Boğaziçi'ne.
Bazen polis gölgesi düşerdi / Gülhane parkının
Duvarına, kerpicine.
...Aradım ceviz ağacını Gülhane parkında. / “Kurudu” dediler.
Kurudu o gündən ki / Nâzım'ı Yer üstünden / Yer altına göçürdüler.”*

Nâzım Hikmet'in 1950'den sonraki şiirlerinde vatan hasretiyle beraber oğlu Memet'i de özlediği, ona şiirler adadığı bilinmektedir. Nâzım Hikmet bir şiirinde oğluna *“Karşı yaka memleket / Sesleniyorum Varna'dan / İşitiyor musun Memet, Memet”* diye seslenir. Onun sesinin Resul Rza'nın şu şiirinde yankılandığı görülmektedir:

*Ufukta gök gözlerin sarı hasreti.
Sayfalarda yaralı kalbin muhabbeti.
Mehmet ders okuyor
Lehistan'ın başkentinde.
Şekerim, kardeşim, üstat!
Bir daha seslenme,
Çağırma Memet'i!*

Resul Rza'nın *Burada Bir İnsan Ölmüş, Ulu Şair, Saman Sarısı* şiirlerinde de Nâzım'ın hayatı, mücadelesi, arkadaşlığı işlenmiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Nâzım Hikmet, Resul Rza'nın şiirleri üzerine *Dostum Resul Rza, Aydındır Şiirin Dili, İkinci Nefes* gibi denemeler kaleme almıştır.

1960'lı yıllarda yazılan Nigar Refibeyli'nin *İnsanoğlu*, Süleyman Rüstem'in *Nâzım Yine Denizdedir*, Mirvarid Dilbazi'nin *Nâzım Hikmet* şiirlerinde de şairin ölümü nedeniyle duyulan üzüntü dile getirilmiştir. Ayrıca, 1970-80'li yıllarda yazılan Vagif Samedoğlu'nun *Nâzım Hikmet'e*, Tofiq Melikli'nin *Nâzım Hikmet*, Halil Rza Ulutürk'ün *Güneşi İçenlerin Türküsü* (1979) şiirleri Nâzım Hikmet'e adanmıştır. Son otuz yıl içinde ise Sabir Rüstemhanlı, Vaqif Behmenli, Memmed Aslan, Kabil, Aqşin Babayev'in şiirlerinde Nâzım Hikmet portresi çizildiği görülmektedir.

3 Haziran, 1963 tarihinde Nâzım Hikmet'in ölümü onunla arkadaşlık eden Azerbaycan şairlerini derinden sarsmıştır. Bu acı kayıp üzerine birçok şiir yazılmış, 1970-1980 yıllarında yazılan şiirlerde, Nâzım'ın ölümünden seneler geçmesine rağmen unutulmadığı görülmüştür. Bu çalışmada, 20. yüzyıl Azerbaycan şiiri incelediğinde hem hayatı, hem de sanatıyla, şairleri Nâzım Hikmet kadar etkileyen ikinci bir edip olmadığı saptanmıştır.

KAYNAKÇA:

1. Azər Abdulla, *20'li İllərdə Ədəbiyyatımız və Nâzım Hikmət*, Ədəbiyyat və İncəsənət, Bakı, 16.01.1981.
2. Aqşin Babayev, *Nâzım Hikmət Qalaktikası*, Bakü, Elm və Təhsil, 2016.
3. Nâzım Hikmet, *Yeni Şiirler*, Adam Yayınları, 21.baskı, İstanbul, 2001.
4. Aqşin Babayev, *Nâzım və Azərbaycan*, Zeus Kitabevi, İzmir, 2012.
5. Nazif Ələkbərli, *Mikayıl Rəfil*, Qartal, Bakı, 1998.
6. Nəriman Həsənzadə, *Seçilmiş Əsərləri I*, Prometeyin Kitabxanası, Bakı, 2010.
7. Nâzım Hikmet, *Yeni Şiirler 6*, YKY, İstanbul, 2002.
8. Anar, *Kerem Gibi*, Bengü Yayınları, Ankara, 2009.

MƏTİN KAÇANIN “AĞIR ROMAN” ƏSƏRİNDƏ
POSTMODERN STRUKTUR ESTETİKASI

Sıddıka Dilek YALÇIN ÇELİK
Hacettepe Universiteti
sdilek@hacettepe.edu.tr

Ülvi BABAYEV
Bakı Mühəndislik Universiteti
ubabayev@beu.edu.az

XÜLASƏ

Bu məqalədə müasir türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mətin Kaçanın “Ağır roman” əsərində postmodern struktur estetikası tədqiq edilir. Kaçan türk romanında yeni bir postmodern quruluş yaradan yazıçıdır. O, türk nəsrində “underground literature” (yeraltı ədəbiyyatı) ilə avangard estetikamı birləşdirmişdir. Arqo, jarqon, loru danışq dili və həmçinin hər növ vulqar deyimlər ilə elitar bir sənət əsəri yaratmışdır. “Ağır roman” romanında “underground language” (yeraltı dil) postmodern struktur estetikasının yaradılmasında vacib rol oynayır. Kaçan postmodern üslub ilə magik realizmə aid keyfiyyətlərin cəmindən mistik bir mətn yaradır. Məqalədə bütün bu ədəbi meyarlardan necə və nə şəkildə struktur estetikasına çevrilməsi elmi və ədəbi qənaətlərlə yekunlaşır.

Açar sözlər: Mətin Kaçan, Ağır roman, postmodernizm, struktur estetikası

POSTMODERN STRUCTURE AESTHETICS IN “CHOLERA STREET” BY METIN KACHAN

ABSTRACT

In this article, postmodern structure aesthetics in "Cholera Street" by Metin Kachan, the prominent representative of modern Turkish literature is analysed. He is the author of a new postmodern structure in the Turkish novel. He combines the vanguard aesthetics with the underground literature in the Turkish prose. He's created an elite artwork with argos, slangs, vernacular language materials and all kinds of vulgar expressions. Underground language in "Cholera Street" plays an important role about the formation of postmodern structure aesthetics. Kachan creates a mystical text from combining of postmodern style with the qualities of magic realities. In the research, transforming style and conditions of all these literary criteria into structural aesthetics ends with scientific and literary results.

Key words: Metin Kachan, "Cholera Street", postmodernism, structure aesthetics

MƏTİN KAÇAN'IN AĞIR ROMAN ESERİNDE POSTMODERN YAPI ESTETİĞİ

ÖZET

Bu makalede çağdaş Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden Metin Kaçan'ın *Ağır Roman* 'ında postmodern yapı estetiği inceleniyor. Kaçan, Türk romanında yeni postmodern yapı kuran bir yazardır. O, Türk romanında “underground literature” (yeraltı edebiyatı) ile avangard estetiğini bileştirmiştir. Argo, jargon, mahalli konuşma dili, vulgar deyimlerle elit bir sanat eseri yaratmıştır. *Ağır Roman* 'da “underground language” (yeraltı dili) postmodern yapı estetiğinin yaratılmasında önemli etkenlerden biridir. Kaçan, postmodern üslup ve büyümlü gerçekçilik dair özelliklerin toplamından mistik bir metin yaratır. Makale, tüm bu edebi ölçütlerin yapısal estetiğine nasıl uygulandığını bilimsel ve edebi yöntemlerle inceleyerek sonuca ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Metin Kaçan, Ağır Roman, Postmodernizm, Yapı Estetiği

Giriş.

Postmodern romanların oyun estetikası həm də yeni və fərqli bir dil strukturu ilə yaradılır. Türk ədəbiyyatında Mətin Kaçan postmodern dilin yaradıcılarından biridir. O, 1961-ci il 15 noyabr tarixində Türkiyənin İncəsü əyalətində doğulub. “Ağır roman”, “Fındıq səkkiz”, “Xırman pələng” və “Adalara gəmi” romanlarının müəllifidir [1], [2], [3], [4]. Kaçan “Ağır roman”la türk romanının “Don Kixot”unu yazır. Hətta yazıçı “Servantesin qardaşı oğlu” adlandırılır[5]. İstanbulda Kolera adlı bir məhəllədə baş verən hadisələr əslində Türkiyənin kiçik bir modelini ifadə edir. 1980-ci illərdə Türkiyədə baş verən ictimai-siyasi, sosial-mədəni hadisələr fonunda yazılan roman qısa müddətdə müəllifə böyük şöhrət gətirir. Roman haqqında müzakirələr iki qütb formalaşdırır. Sənətin azadlığı və yazıçının sərbəstliyini müdafiə edən tənqidçilər “Ağır roman”dakı açıq-saçıq səhnələri, qeyri-etik ifadələr və ziddiyyətli xarakterləri normal qarşılayır. Digər tənqidçilər isə sənətin əsas vəzifəsinin tərbiyə vermək və öyrətmək olduğunu irəli sürür və Mətin Kaçanın romanını sərt tənqid edirlər. Kaçan isə estetik bir təqdimat edir. İstanbulda bir məhəllə qoçusunun faciəsini postmodern bir üslubda əks etdirir. Kolera məhəlləsinin qoçusu Qili-qili Saleh və atası bərbər Əli haqsızlıq və özbaşınalığa qarşı təkbaşına mübarizə aparır. Ata və oğul öz dövrünün Don Kixotudur.

“Ağır roman”da struktur estetikası və onun postmodern şərh

“Ağır roman” romanında dekonstruksiya və intertekstuallıq zamanının Don Kixotuna yeni bir estetik imic qazandırır. Saleh və atası Don Kixotdan fərqli olaraq hər şeyin fərqiçidir. Ədaləti bərpa etmək romantikası və gənclik ehtirası Salehə real şərait və mühiti dəyərləndirməyi unutturur. Salehin atası bir müddət məhəllə insanlarına göz verib işıq verməyən Rəislə mərdcəsinə rəqabət aparır. Ancaq xəbəri

yoxdur ki, ədalət və qanun keşikçiləri belə Rəislə birgə işləyirlər. Onlar ciblərini doldurmaqla məşğuldurlar. Ədalət haqqında ən son düşüncüləri gərəksiz bir anlayışdır. Saleh məhəllənin ondan əvvəlki qoçusu Ərəb Sadonun ölümündən sonra əzilən və haqqı tapdanan insanları qorumaq qərarına gəlir. Don Kixot kimi dünya səyahətinə çıxmağına gərək qalmır. Salehin mübarizəsi də Alonso Kixanonun oxuduğu kitabların təsirindən havalanıb səyahətə çıxması kimi nəticəsiz qalır. Yazıçı Salehin bütün xarakter keyfiyyətlərini göstərmək üçün onun ailəsini təsvir edir. Atasını bərbər Əli anasını sevməyən, övladlarına qarşı amansız bir insandır. Bircə dəfə olsun ailəsinə qayğı və sevgi göstərmir. Hər gecə evdə dava düşür. Salehin qardaşı kommunistdir. Səksəninci illər gənclərinin ən ciddi problemlərdən biri də müxtəlif siyasi və dini qruplara bölünməsidir. Nəhayətdə Salehin qardaşı evdən çıxıb gedir. Kommunistlərə qoşulur. Bərbər Əli isə yaşının ahıl vaxtında həyat yoldaşına xəyanət edir. Məhəllə və orada yaşayan ailələr xaos içindədir. Qoçu Saleh məhəllə və ailəsinə xaosdan kosmosa çıxarmaq istəyir. Ancaq hər şey tamam başqa məcrada gedir. Kolera insanları həyatın dibini təmsil edirlər. Hər şey qaranlıq və əxlaq xaricindədir. Salehin ədaləti bərqərar etmək çabası da qanunsuz bir yolladır. Qoçuluq və dəliqanlı hərəkətlər başqa bir qanunsuz addıma rəvac verir. Məhəllənin Kolera adlandırılması təsadüfi deyil. Kolera ingilis və türk dillərində taun, vəba deməkdir. Kolera sakinləri mənəvi bir vəbaya yoluxublar.

“Ağır roman” romanının struktur və onun estetikası dinamik bir temperamentə mailydir. Çünki dilin imkanlarından maksimum istifadə edilir. Ulduz Ecevit postmodern dil yarıdan “Ağır roman” haqqında yazır: “Mətnin ən təsirli xüsusiyyəti ağılaşığıdır dərəcədə yaradıcı dilidir. Oxucu mətnlə tanış olarkən alışılmayan, ziddiyyətli və eyni zamanda həqiqi sənətkar ilə qarşılaşdığını hiss edir. Bu misli-bərabəri görülməyən təhkiyə ədəbi mühitdə bir-birinə zidd fikrlərin yaranmasına səbəb olur. Heyranlıq dolu yazıların əksinə olaraq bəzi müəlliflər ədəbiyyat-əxlaq münasibətlərindən söhbət açıb romanı sərt tənqid edirlər[7, 214]. Bu baxımdan “Ağır roman”ın oyun estetikası fərqli dil strukturunda əks olunur. Romanın semantik təhlilə cəlb edilməsi məqsəduyğundur. Mətn Kaçanın tərcümə edilməsi onun dilindəki orijinallığı pozacağı üçün romandan verilən sitatlar türk dilindədir.

Romanın girişindən etibarən yazıçı oxucunun adət etmədiyi bir üslubdan istifadə edir. “Kolera Sokağı”nın ən kral kevaşesi Eda, yatışdan sonra apış arasını yıkadığı suyu, hurdaya çıkmış metal artıqlardan yapılma kerhanenin pencere iskeletindən şık bir figürle boşluğa saldı. Sahte ipek gömleklerini rüzgarın asaletinə satmış olan pezolar, yuttukları hapların patlamasını beklerken, Eda'nın vizite suyuyla ıslanan Gili Gili Salih'e “Ulan artık hayatın boyunca karı derdin olmaz, bütün mitraler ayaklarına kapanıp tapacaklar sana,” diyerek balinalar gibi gülüştiler. Bu esnada bir konsomatris yıldız güpegündüz mahalleyi yalayarak geçti[1, 1]. Bu ilk paraqraf romanın necə bir mövzu haqqında olacağını ifadə edir. Müəllif əxlaqsız bir qadın olan Edanın xarakterini açmaq üçün “kevaşe” sözündən istifadə edir. Bu da naz-qəmzəli, gözəl qadın mənasını ifadə edir. Qeyri-əxlaqi bir ifadə qadın barədə psixoloji bir diksinmə, neqativ bir fikir yarada bilər. Belə olan halda, roman başlayar-başlamaz oxucuda heç bir maraq oyatmadan bitmiş olardı. Saxta ipək köynək geyinən və narkotik istifadə edən məhəllənin avara gəncləri Salehin başına tökülən çirkli suya balına kimi gülürlər. Yazıçının təxəyyül gücü və təsvir, ifadə vasitələrindən istifadə məharəti maraq doğurur. Ardınca “konsomatris” ifadəsi olan bir cümlə keçir. Konsomatris barlarda, əyləncə məkanlarında xidmət edən qadınlara deyilir. Bu sözün sonrasına əlavə edilən ulduz ifadəsi zahiri planda kosmik mənə ifadə edir. Sanki Kolera məhəlləsindən bir göy cismi keçib gedir. Ancaq məhəlləni yalayaraq keçən ulduz əyləncə məkanlarında işləyən gənc bir qızıdır. Yalayaraq keçmək bütün məhəllənin diqqətini özünə cəlb etmək mənasında geniş semantik çalar qazanır. Bu paraqraftan sonra Salehin gələcək taleyi barədə çox şey deyən dinamik bir semantikaya malik cümlə gəlir. “Hayatımı bu bin tılsımlı anın çarşafından keçirecek olan Gili Gili Salih, havada gezinen kılları takip ederek babasının berber dükkanına doğru ikiledi”[1, 1]. Salehin gələcək həyatı getdikcə müəyyənləşir. Yunan əsilli Tina adlı xanımın məhəlləyə köçməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir. Tina açıq-saçıq geyinən, doğru yolda olmayan bir qadındır. Ancaq Saleh bu qadının gözəlliyinə heyran olur. Özündən yaşca böyük Tina ilə eşq macərəsi yaşayır. Rəis məhəllədəki bütün insanları incidir.

Səksəninci illər İstanbulunda hər məhəllə və ərazinin öz qoçusu olurdu. Ərəb Sado Rəis və dəstəsini Kolera məhəlləsinə buraxmır. Ancaq Rəis gizli cinayətlər törədir. Ərəb Sadonu namərdcə güllələyir. Daha sonra məhəllə sakinini Tıbbın atının ölümünə səbəb olur. Tıbbı atı Şərmindən başqa heç kimlə ünsiyyətə girməyən biridir. Çünki çox dərin bir məhəbbətlə sevdiyi arvadı ona xəyanət edəndən sonra Şərmin adlı atından başqa heç kəsə və heç nəyə inamı qalmır. At onun sirdaşına çevrilir. Rəis Tıbbın gözü qarşısında atı Şərminə işgəncə verir. Buna tab gətirməyən Tıbbı bərbər Əlidən kömək istəyir. Mətn Kaçan Tıbbın Rəisə qarşı mübarizəsini belə təsvir edir: “Kışın en uzun gecəsi Kolera'ya tam vaktinde geldi. Gafticiler,

kara şoparlar, covinolar və digər insanlar bembeyaz olmuş sokaklara bakaraq kara kara düşünməyə başladılar. Kışın, Kolera'daki insanların sayısında gözle görülür bir azalma oldu. Muhallebici Marko'nun mutfağından gelen buharlar da, çokolata fabrikasının sıcaq demir ızgaraları da içkiden və esrardan sızan alemci insanların, donmaya yüz tutmuş kanlarını ısıtmayı beceremedi. Ölmeyi beceremeyen korkak insanlar, yengeç heriflərin kadrosuna keçip Reisin köpeği olmayı seçtilər. Hayatları avareliklə keçən bu insanlardan Tıbbi, evet Tıbbi, "On yıl koyun gibi yaşayacağıma bir yıl aslanlar gibi yaşarım," diyerek Reisin köpeği olmayı seçmedi" [1, 29]. Tıbbinin cəsarəti ona baha başa gəlir. Romanın struktur estetikası təkcə süjetin və xarakterlərin qeyri-ədiliyində deyil, həm də dilindədir. Dilin çevikliyi və poetikliyi bir-birinin ardınca dinamik və daha obrazlı gələn sözləri formalaşdırır. Leksik-semantik ölçü genişlənir. Təhlildən çıxan maraqlı poetik mənalımlar diqqət cəlb edir. Kolera əhalisi ağ qara baxıb qara günlərini düşünürlər. Əhalinin azalma səbəbi içki və narkotikdir. Bu məqam şeiriyyətli, duyğulu bir dillə nəql edilir. Belə bir məhəllədə Rəis kimi dələduz insanların olması təbii haldır. Yazıçı təhkiyədə zamanın dinamikasını verir. Rəis və Tıbbi kimi adamların arasında drammatizm yaradılır. Təhkiyə o qədər dinamikdir ki, təsvir və dialoqlar eyni anda təqdim edilir. "Berber dükkanına gələn Tıbbi, "Ali Abi, yaşamaq haram oldu be abi, Şermin'i də dəstilər, ben ne yapayım böyle dünyayı be abi? Ulan bana güçleri yetmedi, zavallı kızımı vurdu pezevenkler" diye dert yanmaya başladı. Tıbbi'nin sözləriylə Ali'nin gözlerindeki kırmızı damarlar karardı. Usturasını iş gömləğinin zulasına koyan Ali, Tıbbi'yi də yanına alaraq yengeç heriflərin mekanını basmaya gitti. Ali, Kolera'nın sokaklarından o kadar sinirli və ateşli geçiyordu ki, önüne çıkan karlar korkudan donaraq ölüyordu" [1, 31]. Bərbər Əlinin qəzəblənib Kolera küçələrində iti addımlarla yeriməsi yağın qarları da qorxudur. Donub ölürlər. Sözüün poetik-üslubi imkanları genişlənir. Obrazlı deyim xarakterin davranışı ilə əyaniləşir, konkret məzmun kəsb edir. Əli Rəis və adamlarına göz dağı verir. Ancaq bir müddət sonra Rəis yenidən məhəlləni zəbt edir. Bu dəfə Bərbər Əlinin oğlu Saleh onlara qarşı mübarizə aparır. Salehin qoçuluq hekayəsi başlayır.

Əsərin maraqlı məqamlarından biri də Atatürklə bağlıdır. Yazıcının və həmçinin türk xalqının Atatürklə olan sevgi və hörməti diqqət cəlb edir. Mətin Kaçan demək istəyir ki, türk xalqı dib və zirvələrdə yaşayan insanları ilə Atatürkü sevir. Vətənin ulu öndərinə bağlıdır. Özü də bu hörmət Rəislə bərbər Əlinin dava səhnəsində baş verir. Küçə davasında belə Atatürkün kimliyi unudulmur. Çünki o, türk dövlətinə azadlıq, maarif və sekulyarlıq bəxş edən şəxsiyyətdir. "Reis ve Berber Ali dahil tüm insanlar, saat dokuzu beş geçe çalan siren seslerine, bir dakika esas duruşta bekleyerek Atatürk'e saygılarını belirttiler. Sesler kesilince, bütün insanlar bedenlerini bir dakika geriye ışınılayıp hayata kaldıkları yerden tekrar gaz verdiler"[1, 33]. Reis kimi çirkin əməllər törədən bir insan belə Mustafa Kamal Atatürk şəxsiyyətinin ucalığı qarşısında baş əyir. Bu səhnənin semantikasi çoxsəslidir. Türk milləti və ziyalısının öndəri olan şəxslə Kolera məhəlləsinin avara, səfil insanları arasında bir əlaqə yaranır. Kaçan Atatürklə layiq olan bir cəmiyyət arzulayır. Səksəninci illərdə ölkədə baş verən mənəvi-psixoloji və ictimai-siyasi böhrandan xilas olmağın yolları axtarılır. Bunun üçün ən uyğun şəxsiyyət meyarı Atatürk və onun kimi türk ziyalılarıdır. Maarif və təhsildir. Mətin Kaçan təhsildən yayınan və əxlaqi dəyərlərini itirən bir cəmiyyətin mənəvi deqradasiyasını bədii-estetik miqyasda təsvir edir. Xarakterlərin davranışları ilə təhkiyənin dinamizmi ortaqlıqda kəşiflər. Həqiqət duyğusu estetik səviyyədə obrazlılıq qazanır.

Mətin Kaçan modernizm və postmodernizm cərəyanının poetik imkanlarından istifadə edərək qalıcı, həqiqi sənət nümunəsi yaratmağın mümkünlüyünü də sübut edir. "Ağır roman" 1990-cı ildən bugünkü tarixə qədər öz bədii aktuallığını qoruyub saxlayır. Əlli ən yaxşı türk romanına daxil edilib. Sosial funksiyasının oyun estetikası və əyləncəlilik keyfiyyətləri Mətin Kaçanın qələmində yeni çalarlar qazanır. Bədii mətnin əsas tikinti materialı dilin nə qədər vacib və zəruri estetik hal olması "Ağır roman"la təmərküzləşir. "Mətin Kaçanın "öz dilim və küçə arqosunu birləşdirərək yazdım" dediyi və küncdə-bucaqda qalan, gözəndən iraq məhəllə faktı ilə fəndgir insanların mədəniyyət və folklorunu əks etdirən "Ağır roman"a ədəbi mühitdən şifahi və ya yazılı çox reaksiya gəldi. Adnan Özər səviyyəli və əhatəli tənqidində Kaçanın populyar mədəniyyəti insan beynində yozaraq ondan postmodern struktur yarada biləcək miqyasda yazıçılardan biri olacağını söyləyərkən romanın ənənəvi ədəbiyyat qəlblərindən fərqlənən qeyri-mədəni lüğət tərkibinin olması da mənfi reaksiyaların mərkəzi oldu. Kitab "kitsch" (bayağı) bir cəmiyyətin və ya Qasımpaşa qaraçıların ifadələri ilə yazılmış əsər kimi qiymətləndirildi" [5, 1].

"Ağır roman" ölkədəki təhsil sistemi və demokratiyanın da bədii təhlilini verir. Kaçan siyasi və publisistik şərh və analizlərdən uzaq bir şəkildə Kolera həyatını bədii obrazını yaradır. Məhəllədəki insanların əqidəsi və dünyagörüşü məlumat, xarakteristika səciyyəsi daşımır. Birbaşa xarakterin portreti və hadisələrin drammatizmi bədii düşüncənin predmetinə çəkilir. Məktəbdə baş verən bir hadisənin təsviri mühit

haqqında çox şey deyir. “Kolera’nın çocukları, kara tahtadaki “Bağımsızlık” kelimesini cümle içinde kullanarak derslerine başladılar. “Ben bağımsız adamı havaalanında gördüm. Bizim mahallede bağımsız bir köpek var. Bizim evin arkasında iki tane bağımsız adam oturuyor. Babam dün üç bağımsızla konuştu.” Çocuklar defterlerini bu cümlelerin en hasolarıyla doldururken, sınıfa bakanlığın eli sopalı müfettişi girdi”[1, 79]. Təhsil nazirliyindən gələn komissiya üzvü uşaqlara klassik, mənasız sullar verir. Uşaqların zəki, çevik beyinləri ilə uyuşmayan suallar onlarda gülüş oyadır. Bu səhnənin ifadə etdiyi mənanın miqyası genişdir. Demokratiyanın bünövrəsi təhsil və maarifdə qoyulur. Şagirdlərə monoton, heç bir nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olmayan bilik öyrədilirsə, demokratiyanın da bünövrəsi laxlayır. Demokratiya və azadlığın nə olduğu haqda ən kiçik təsəvvür yaradılırsa, o millətin gələcəyi sual altındadır.

Salehin həyatı postmodernizmin sosial funksiyasına həm ictimai, həm də estetik baxımdan uyğun gəlir. Veysəl Şahin romanın postmodern xüsusiyyətləri ilə ictimai yükünü şərh edir. Nəticədə Salehin, fərdin mənavi deqradasiyasının səbəbləri aydınlaşır. Türk cəmiyyəti və onun sosial-mədəni vəziyyəti “Ağır roman”ın yaranmasına səbəbdır. Eyni zamanda yüksək texnologiya cəmiyyətində dəyişən estetik tələbatlar Saleh xarakterini yaradır. “Ağır roman”ı insanın öz mahiyyətindən uzaqlaşaraq başqa bir varlıqla özünü tanımağa çalışması kimi də qəbul etmək olar. “Ağır roman” romanın ən əsas cəhətlərindən biri də yadlaşmadır. Romanda yadlaşma fərdi və ictimai olaraq iki sahədə görülür. Yadlaşma ictimai normalar arasında şəxsiyyətin deqradasiyasına məruz qalan fərdin, insanın dəyərlər dünyasında köksüzləşməsidir. Fərdi yadlaşma fərdin özünə və öz dəyərlərinə yadlaşması şəklindədir[6, 16-17].

Nəticə:

Romanda eyni zamanda magik realıqla postmodern estetika qovuşur. Kaçan nəsrini bu keyfiyyətlərinə görə Salman Rüşdinin roman yaradıcılığı ilə müqayisə etmək olar. Rüşdi “Gecəyarı uşaqları” və “İki il səkkiz ay iyirmi səkkiz gün” romanlarında magik realıqla postmodernizmi birləşdirir. “Gecəyarı uşaqları” Hindistan və Pakistanın yarandığı gündə doğulan uşaqların taleyini sehrlı realıqda təqdim edir. Romanın üslubu dastan, nağıl poetikasını xatırladır. “İki il səkkiz ay iyirmi səkkiz gün” romanı isə “Min bir gecə nağılları”nın dekonstruksiyasıdır. [8], [9]. Romanın adındakı vaxt vahidini hesablayanda min bir gecə edir. Mətin Kaçan da romanı müasir bir dastan, nağıl üslubunda nəql edir. Ancaq dastan və nağılın poetik sistemi ilə yanaşı, yeni dövrün postmodern keyfiyyətlərini də tətbiq edir. Pastiş və parodiyalar, zaman qrafikinə elastikliyi və diaxronallığı, dilin polifonizmi postmodernizmin poetikasını vahid bir üslubda birləşdirir və polifonik struktur estetikası yaradır. Romanın iki təhkiyəçisi var. Biri üzdədi. Üçüncü şəxsin təkindədir. Ya yazıçı özüdür, ya da hadisələrə şahid olan hər hansı bir şəxsdir. Digəri əslində bir nəfər deyil, bir neçə şəxsdir. Bunlar Kolera məhəlləsinin şair-ozanlarıdır. Baş verən hər bir hadisəyə aid bir şeir deyirlər. Təhkiyəçinin nəsrilə ozanların satirik-fəlsəfi şeiri arasında bir harmoniya yaranır. Bir-birlərini tamamlayırlar. Dastan poetikasına xas olan sistem içərisində sistem metodu “Ağır roman”ın nüvəsində yerləşir. Zamanın ardıcılığı və zəruri məqamda diaxronallığı mətnlə oxucu arasında əlaqəni gücləndirir. “Ağır roman” ədəbiyyatın vizual sənətlərlə rəqabət erasında dil və üslubu oxucu ilə səmimi ünsiyyətə çevirə bilir. Hətta uğurlu bədii mətn vizuallığa, kino sənətinə də çevrilir [11]. Mətin Kaçan qəhrəmanı Saleh kimi faciəvi bir ölümə məruz qalır. İntihar edir. Altı yanvar 2013-cü ildə İstanbulun Boğaz körpüsündən özünü dənizə atır [10]. Ancaq Mətin Kaçanın yaratmış olduğu ədəbi estetika türk xalqı və ədəbiyyatı üçün qiymətli bir mirasdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Kaçan M. Ağır Roman. Everest Yayınları. İstanbul. 2012. 126 s.
2. Kaçan M. Fındık Sekiz. Everest Yayınları. İstanbul. 2012. 158 s.
3. Kaçan M. Harman Kaplan. Everest Yayınları. İstanbul. 2012. 158 s.
4. Kaçan M. Adalara Vapur. Everest Yayınları. İstanbul. 2012. 134 s.
5. Kaçan M. Cervantes'in Yeğeni. Everest Yayınları. İstanbul. 2012. 136 s.
6. Şahin V. Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi. Güz 2016. Yıl 1. Sayı 2. Sayfa 11-28.
7. Ecevit Y. Türk Romanında Postmodernist Açılımlar, İletişim Yayınları, İstanbul. 2014. 240 s.
8. Rushdie S. Geceyarısı Çocukları. Metis Yayınları. Çevirmen:Aslı Biçenİstanbul 1999. 496 s.
9. Rushdie S. İki Yıl Sekiz Ay Yirmi Sekiz Gece. Can Yayınları. Çevirmen: Begüm Korkmaz. İstanbul 2017. 320 s.
10. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/diger/396222/Agir_Roman_in_yazari_intihar_etti.html
11. <http://www.beyazperde.com/filmler/film-115745/>

BEYAZ GEMİ VE TELEGRAM ESERLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Hatice ÇİFTÇİ
Kafkas Üniversitesi
ecitah.571@gmail.com
TÜRKİYE

ÖZET

Bu güne kadar birçok yazarın farklı eserleri, hikâyeleri, romanları karşılaştırma yapılmıştır. Beyaz gemi romanı da bazı eserlerle karşılaştırılmıştır. Fakat bu güne kadar Cengiz Aytmatov'un eseri olan Beyaz Gemi ve İsa Hüseyinov'un Telegram eseri hiç karşılaştırılmamıştır. Biz burada eserleri olay, mekân, öyküleme, tanrısal bakış açısı, konu ve karakter karşılaştırılması yönünde inceledik ve eserlerin benzer yönlerini ve farklı yönlerini ele aldık. Bununla birlikte eserlerde yer alan karakterlerin iyi ve kötü yönlerini yani karakter incelemesi yaparak; ülkü değer karakter, kart- karşıt karakter, fon karakter açısından da benzer ve farklı yönlerini inceledik.

Merkezi kişiden başlamak üzere ayrı ayrı bütün kişiler ele alınmıştır. Bu yapılırken de; Kişilerin fizyolojik özellikleri (dış görünüşleri) : çocuk, genç, ihtiyar; kadın, erkek; hasta, sağlam; şişman, zayıf; çilli, topal, kör vs. gibi özellikleri ele aldık. Sosyal durumları: zengin, fakir, dilenci, soylu, çingene ve benzeri yönden inceledik. Kültürel durumları: cahil, aydın, yarı aydın, yüksek tahsilli, Mesleki durumları: hukukçu, doktor, öğretmen, öğrenci; işsiz, ev kadını, işçi yönünden ele aldık. Psikolojik durumları: akıllı, deli, asalak, sakın, öfkeli, içe dönük, dışa dönük, hassas, romantik, realist, İlgi duyduğu şeyler: resim, müzik, şiir, hikâye, roman vb. güzel sanatlara; spor, gezi vb. şeylere ilgi duyanlar açısından inceledik. Eserde olaylar nerelerde geçmektedir? İç mekân (ev, daire, köşk vb.) mı yoksa dış mekân (bahçe, sokak, tarla vb.) mı ağır basmaktadır? Hangi mekâna daha çok ağırlık verilmektedir? Anlatıcı kaçınıcı şahıstır ve bakış açısı (ilahi, kahraman, gözlemci) nedir? Eserde birden fazla bakış açısı ve anlatıcı var mıdır, eserin hangi bölümlerinde vardır? Şeklinde eserlerimizi inceleyerek okuyucularımıza sunduk.

Anahtar kelimeler: Cengiz Aytmatov, İsa Hüseyinov, Beyaz Gemi, Telegram.

GİRİŞ

Tabiat Aytmatov'un eserlerinde, insan kadar önemlidir. Hem yansıtılan gerçekliklerin belirgin bir yanındır, hem de anlatıma çeşni katan, onu bütünleyen bir öğedir. İfade etmek istediklerini, tabiat unsurlarını simgeleştirerek vermiştir. Yazar, sembollerle insanoğlu hayatındaki iyilik ve kötülük, dostluk ve düşmanlık, adalet ve cahillik arasındaki edebi mücadeleyi göstermeye çalışır. Yazarın tabiat tasvirleri eserlerinde farklı fonksiyon taşımaktadır. Onun hikâye, anlatı, romanlarını okuyan kimse, kahramanlar ile tabiatın kutsal evine girip muhteşem sırlarına sevinip dünyayı, insanların değerlerini öğrenir. Eserlerinde tabiatın geceye-gündüze, mevsime yani zamana göre tasvir edilişinin özel yeri vardır.

İki romanda da bitki adları, renkleri, türleri, kokuları tasvir edilerek işlenmiştir; “Gündüzleri, en çok da öğleleri, çocuk dal budak salmış şıralcınlar arasına girmeyi pek severdi. Şıralcınlar çiçeksiz, boylu çalılardı; sonra çok da güzel kokarlardı. Hep başka bitkilerden uzakta, küme, adalar halinde biterlerdi. Çocuğun yakın dostuydular. Birisine küsüp de içinden ağlamak geldiği zamanlar, kimseler görmesin diye gider şıralcınların arasına gizlenirdi. Ne de güzel kokardı şıralcın yaprakları! Çam ormanında sanırdı kendini. Bitkilerin arasında her türlü bulunuyordu. 'Sevimli'si mi dersiniz, cesur'u mu, korkak'ı, öfkeli mi? Dikenli siyeç baş düşmanıydı söz gelişi, çocuk gidip geldikçe günde en az on kez dalını budağını koparırdı. Fakat sonu gelmez bir savaştı bu; çünkü siyeç bir yandan budanırken, bir yandan da dal budak salar, çoğalırdı. Tarla sarmaşıkları öyle miydi ya? Hiçbir yararları yoktu ama akıllıydılar, neşeliydiler. Güneş doğup da sıcaklığını yaymaya başlayınca sarmaşıklar gözlerini açarak gülümserlerdi. Ne de çok renkleri olurdu! Beyazları mı dersiniz, açık mavileri mi, morları mı, alacalıları mı? ” (Beyaz Gemi, 2017, ss.8,9).

“Kasım ayının ortalarında ormanda benövşe bitmesi bir mucizedir. Fakat Zelimhan bilirdi ki geceleri bu etraftan kara sulardan kalkıp sürünerek ağaçların arasında yerle bir serilen yumuşak duman, buraların havasını saran yaz havası sürekli hoş görünür. Sonbaharın her son ayında gelsen bile burada ilkbahar nimeti benövşe bulursun. Üniversitede okuduğu vakitler hususen birinci ikinci yıllarda doğma yerler için burnunun ucu sızladığında bir günlüğüne de olsa kaçıp ormana gelirken Zelimhan bu acayip kolonyalı sonbahar benövşelerinden hiç olmasa da üçünü dördünü koparmadan gelip geçmezdi. Toprağın kâbus dolu soğukluğu altında saplarının parmaklarının ucundan fırlatarak onlardaki serinlik kalbine işlerdi. Zelimhan benövşeleri duyunca koklayarak gömleğinin cebine koyar. Vatan toprağının mucizesi diyerek Bakü'deki okuldan arkadaşlarına göstermeyi sessizce düşündü. Sakin derin bir hissiyatla övündükten sonra onları yine de ya gömleğinin cebine ya da en çok sevdiği kitapların sayfalarının arasına saklardı.” (Telegram, 1961, ss.13,14).

Her iki eserde de yaşanmış bir olayın anlatılması dikkat çekmektedir. Olayların efsaneleştirilmesi söz konusudur. Bununla birlikte eserlerde efsanelerin yer alması yaşanmış bir olayın hikâye edilmesi ve başkalarına da aktarılması söz konusudur.

Beyaz Gemi: “Bütün bunları dedem bana masal anlatırken düşünürüm. Çok masal bilir dedem, masalların kimisi öyle gülünç ki! Hele obur kurdun yediği parmak çocuk Çıpalak masalı pek hoş. Çıpalak

bir yaprağın altında yatarken önce otlayan bir deveye yem olur. Develer ne yediklerini bilmezlermiş çünkü. Bunun üzerine Çıpalak bağırıp çağırmaya, yardım istemeye başlar. Dedesi ile ninesi Çıpalak'ı kurtarmak için deveyi kesmek zorunda kalırlar. Ama aptal kurdun başına gelenler daha da kötüdür. Oburluk edip Çıpalak'ı yuttuğu için sonradan çok pişman olur boz canavar. Parmak çocukla ilk karşılaştığı zaman şaşar kalır: Hey, böcek misin nesen sen? Ayaklarımın altında dolaşıp durma! Yoksa seni bir lokmada yutarım! Der. Çıpalak da ona, 'Kurt, beni yeme, yersen seni köpek yaparım ha!' karşılığını verir. Kurt buna kahkahayla ile güler. 'hah hah hah! Kurdun köpek olduğu duyulmuş mu hiç? Küstahlık ettiğin için seni bir yiyeyim de gör!' Kurt böyle söyleyerek parmak çocuğu yutuverir, ondan sonra da unuttur. Yuttuğunu unuttur ama başı da beladan kurtulmaz. Ne zaman bir koyun sürüsüne yaklaşacak olsa Çıpalak karnından bağırmağa başlar; hey çobanlar, kaçın! Ben bozkurt, geldim, koyunlarınızı yiyeceğim! Kurt ne edeceğini bilemez; kendi kendini ısırır, yere yatar yuvarlanır. Ama Çıpalak durmadan bağırır; 'hey, çobanlar, koşun buraya! Sopalarınızı alın, dövün ben!' sopayı kapalı kurdun üzerine yürür, kurdun kaçmaktan başka kurtuluş yolu yoktur. Kurt kaçır, çobanlar kovalar. Kurt bir yandan aptal aptal bağırır: yetişin! Vurun!' Boz canavar çobanlardan paçayı kurtarır, ama ağlanacak bir haldedir. Nereye gitse Çıpalak onu ele verir. Her yerde sopa yemekte, alayla karşılaşmaktadır. Zavallı kurt açlıktan bir deri, bir kemik kalır. Bir gün boz canavar açlıktan dişlerini birbirine vurarak kendi kendine; 'nedir bu benim çektiklerim' diye homurdanmaya başlar. 'ne diye gittiğim her yerde belayı kendim çağırıyorum? Yoksa yaşlandıkça aklımı mı oynatıyorum?' o sırada Çıpalak karnından şöyle fısıldar: Taşmat'ın sürüsüne koş, yağlı yağlı koyunlar var. Baymat'ın sürüsüne koş, çoban köpeklerinin kulağı sağırdır. Ermat'ın sürüsüne koş, çobanlarının hepsi uyuyor.' Fakat kurt yerinden kıpırdamaz; 'Hayır, artık hiçbir yere adımımı atamam. En iyisi gideyim de birinin köpeği olayım,' diye söylenir.

"Hoş masal, değil mi babacığım? Dedemin daha bir nice masalı vardır! Kimi üzücüdür, kimisi acıklı, insan dinledikçe gözleri yaşarır. Ama ben bunlardan en çok Boynuzlu Geyik Ana masalını severim. Dedem, Issık-Göl çevresinde yaşayan herkesin bu masalı bilmesi gerektiğini söyler. Bilmeyene günah yazılmış. Bu masalı sen de biliyor musun, baba? Dedem masalda anlatılanların hepsinin doğru olduğunu söylüyor. Bir zamanlar olmuş bu şeyler. Biz hepimiz Boynuzlu Geyik Ana'nın çocuklarıymışız.

Telegram: "Karışık fikir, hayal ve kırgınlık içinde dayanmış Karahan birden gülümsedi. Bu meşede yaşayan çocuklar ve adamların dilinde gezen efsaneye göre geceleri kara sudan çıkan çıplak periler çit parçanın üstünde oturup kendi saçlarını tararlar. Ay batmamış, örgülerinin dolaşğını açamayanlar ağız ağıza verip ağlaşırlar, örüklerini açanlar ise parçanın bir tarafında gülüp oynasırlar... Efsaneye göre; güya ağlaşan gülüşen perilerden biri ne zaman saçlarının dolaşğını açamazsa bacılarını yardıma çağırmış, ancak sesi duyan bir çoban çıkıp gelmiş ve onun örgüsüne dokunmuştu. O zamandan yani saçına bir insan eli değmiş "günaha girdiği" gündən beri peri deli olmuş, desteden ayrılmış ormana düşmüşü. Her gece günahının bağışlanması için gelip gölün kenarında ayaklarından asılır, bacılarına yalvarırdı. (Telegram, 1961, s.26-41).

İki eserde de efsaneden, hikâyelerden bahsedilmiştir. Yazarlar kendi kültürünü, psikolojisiyle, duyuş ve anlayış tarzıyla eserlerine de mümkün olduğunca yer vermişlerdir. Cengiz Aytmatov'un en göze batan özeliği özüne bağlı, kendinden, halkından, coğrafyasından haberdar olma olarak kendini göstermektedir. Aynı şekilde İsa Hüseyinov da eserinde halkından, kültüründen haberdar olma olarak kendini göstermiş ve eserinde efsane bir olay anlatılmaktadır. Bu efsaneler yazarların okuyucuya anlatmak istediği şey şudur ki; kendi kültürlerine bağlı kalmak, geçmişten haberdar olmak, öyküleri ölümsüzleştirmek dilden dile aktarmaktır. Diğer yandan da okuyucuya bir ders öğüt verme niteliği taşımaktadır.

Her iki eserde de köy hayatından bahsedilmektedir. Olaylar genelde, dağ eteklerinde, ormanda, evlerinde, göl sahillerinde ve daha çok açık alanlarda; gerçekleşir. Beyaz Gemi romanında; en bariz mekân, Issık-Göl yakınlarındaki San-Taş vadisinde az haneli bir köydür. Olaylar deęişkenlik gösterdikçe bu mekândan çıkılır, okul-köy arası yol ve dağ da mekânlar arasında sayılabilir. Deęişik iki mekân daha bulundurur. Buralar, Boynuzlu Maral Ana ve Enesay Nehri kıyılarıdır. "San-Taş vadisinin dibinde ise topu topuna üç aile oturuyordu.", "Ta Issık Göl'ün kıyısından başlayıp dik yamaçlı San-Taş Vadisi boyunca uzanan bir araba yolu geçerdı evlerin arkasından." (Beyaz Gemi, 2017,s.6). Telegram eserinde ise yine aynı şekilde mekân olarak köy kullanılmıştır. Olaylar yine göl kenarında, ormanda, evde açık alanlarda gerçekleşir. Ormanlıların yaşadıkları yer Büyüktala adında bir köydür. "Lakin burada düşünürdü ki O küçük Tala'da ne ise öyle bir şey var ki ondan ayrılmak, uzaklaşmak belki de büyük bir bahtsızlıktır." (Telegram, 1961, s.20).

Romanlarda doğa tasvirleri ile benzetmeler yapılmıştır. Doğa tasvirlerinin kullanılması okuyucuda hayal gücünü ortaya çıkarmak söz konusudur. Doğayla insanın iç içe olduğu açık ve net bir şekilde vurgulanmıştır.

Cengiz Aytmatov, Beyaz Gemi romanının bir bölümünde şu şekilde tasvir etmiştir; “İşte o günü kaptıkaçtı yolu aşır geliyordu, arkasından da bir toz bulutu kıvrılmaktaydı. Oğlancık sanki kendisine bir çanta almacağı içine doğmuş gibi, arabayı görür görmez çılginca sevindi. Hemen sudan çıkararak pantolonunu incecik bacaklarına geçirdi, kurumaya fırsat bulamadan, soğuk suyun verdiği morartı bile geçmeden evlere doğru koştu. Bütün amacı arabanın geldiği haberini evlere herkesten önce ulaştırmaktı.” Okuyucu burada bir toz bulutunun kıvrılmasını göz önünde canlandırır, çocuğun pantolonunu incecik bacaklarına giymesi okuyucuda çocuğun zayıf, bir yapıya sahip olduğu göz önüne gelmektedir. Okuyucu yine aynı şekilde soğuk suyu ve çocuğun sudan morarmış bacaklarını düşünür ve hayal edebilir. “Bodur çalılardan üstünden atlayarak, üzerinden aşamadığı kayaların da yanından dolaşarak deli gibi koşuyordu. Ne yüksek otlar, ne de iri kayalar onu yolundan alıkoyamazdı. Oysa çocuk bunların hiç de rastgele şeyler olmadığını biliyordu. Ona küsebilirler, hatta isteseler ayaklarına çelme bile takarlardı. Yatan Devenin yanından geçerken, ‘kaptıkaçtı satıcı geliyor, seninle sonra görüşürüz,’ diyerek laf attı. Boğazına kadar toprağa gömülmüş kızıl bir kayaya kamburundan dolayı ‘Yatan Deve’ adını vermişti. Bu kayanın yanından geçerken, dedesinin güdük kuyruklu atını okşadığı gibi, o da devesinin hörgücünü okşardı. Fakat bu sefer, ‘şimdi benim çok işim var, seninle sonra görüşürüz,’ dercesine elini üstünkörü sürdü geçirdi. ‘Eyer’ adını verdiği alacalı bir kayası daha vardı. Ata bine gibi çıkar otururdu. Yer yer rengi atmış boz bir kayaya da ‘Kurt’ adını vermişti. Kurt’un kalın bir boynu, iri bir kafası vardı. Bu kayaya sine sine yaklaşır, vuracakmış gibi yaklaşır nişan alırdı. Oğlan en çok ırmak kıyısındaki altı oyuk, kocaman kayayı severdi. İriliğinden dolayı ‘Tank’ adını vermişti bu kayaya. Sanki her an ırmağa dalarak, suları yarıp geçecekmiş gibi dururdu orada. Sinemada da öyle, tanklar birden suya dalarak geçerlerdi. Çocukcağımız o denli az film görmüştü ki, bütün gördüklerinin hepsini anımsıyordu. (Beyaz Gemi, 2017,ss.7,8).

Çocuk taşların şekillerine göre onları filmde gördüğü motiflere benzetmiş ve onları gözünde canlandırarak konuşmuştur. Çocuğun bu şekilde taşlarla kayalarla oynayıp benzetmeler yapması onun doğa ile iç içe yaşamasıdır.

İsa Hüseyinov ise Telegram eserinden bir bölümünde şu şekilde tasvir etmiştir; “Sağda kara suyun sis dumanı, solda ise orman atık yönetim binaları görünürdü. Ocağın tabanına bağlı olan kara suyun dumanı Sazağın istikametinde sürünerek çökekteki talanı ortadan ikiye bölmüştü. İdare binası etrafındaki eski dikilileri dumanın içinde öyle kısı kısı sağa doğru yüzer arkada kararır orman ise eksen pozisyonunda yıkılırdı. Yeni binanın çatısının arkasında duran kırmızımtırak ay, dumanın üzerinde nazik bir katman yumuşak bir renge boyamıştı. Adama öyle gelirdi ki oraya arada sırada uzun bir çit parçası salınmış. (Telegram, 1961, ss.26).

Eserlerin benzer yönlerinin olduğu gibi farklı yönleri de vardır. Mekânlar yer adları, kişi adları, eserlerin yazılış yönleri, yazılış tarihleri farklı yönde işlenmiştir. Anlatıcılar farklıdır. Telegram eseri 1961 yılında, Beyaz Gemi eseri ise 1970 yılında yayınlanmıştır. Eserlerde yer adları farklı işlenmiştir.

“Ta Issık-Göl’ün kıyısından başlayıp dik yamaçlı San-Taş vadisi boyunca uzanan bir araba yolu geçerdi evlerin arkasından. Ama taşlarla dolu, çukurlu, tümsekli bir yoldu burası. Bu yolda gidip gelmek her babayığidin harcı değildi. Yol yalnız bir yerde ırmak yatağından ayrılarak Karağil dağının boynundan aşar, çıplak sarp yamaçlardan kıvrıla kıvrıla geçtikten sonra evlerin arkasında tekrar çukura inerdi” (Beyaz Gemi, 2017,ss.5).

“Zelihan Büyüktala da umumen bu meşe içinde yeni hadiseler gelişeceğini aklına geleceğini önceden anlamıştı. (Telegram, 1961,ss.42). Her yaz aylarında Zelihan Bakü’den Büyüktala’ya meşeye gelir.” Şeklinde farklı mekânlar kullanılmıştır.

İki eserinde sayfa aralıkları farklıdır Beyaz Gemi romanı yaklaşık 182 sayfadan oluşmaktayken, Telegram eseri ise 116 sayfadan oluşmaktadır. Karakter sayıları ve isimleri aynı değildir.

SONUÇ:

Romanların karşılaştırılmasıyla ilgili olarak yapılan çalışmadan yola çıkarak her iki romanlarla ilgili şunları söyleyebiliriz:

Telegram eserinde aslında bir ailede yaşanan dramatik bir olay tasvir edilir. Lakin bu olay sosyal bir karakter taşıyor. Yazar kendi okuyucularını gençlerimizin tamamen doğal maneviyatı uğrunda tabiatın ve insanın güzellikleri uğrunda mücadeleye çağırıştır. Eser ilk defa 1961. Yılda Azerbaycan dergisinde yayınlandıktan sonra Yazar eserini yeniden işlemiş ve daha ölçülemez hale getirmiştir. Beyaz Gemi romanında ise, San-Taş Vadisi’nde etrafındaki beş-altı insanla yaşamak zorunda olan, dedesinden başka seveni olmayan, gerçek hayatında mutsuz olan fakat hayal dünyasında mutlu olmaya çalışan bir çocuğun psikolojisini konu almaktadır.

Her iki eserde de anlatıcı olaylara hâkimdir. Her iki yazar da olayın içerisinde değildir, olayı yaşayan değil, dışarıdan gözlemleyen kişilerdir. Yazarlar anlatıcı olarak kaleme aldıkları eserlerini üçüncü ağızla yazmışlardır. Tanrısal bakış açısından her iki anlatıcıda eserlerdeki yaşanmış veya yaşanacak olan her şeye hâkimdir. Tıpkı yaratıcı gibi her şeyi bilir, görür ve hatta olaydaki kahramanların iç dünyasına bile girebilir. Kahramanların davranışlarının sebeplerini, hangi duygu ve düşünceler içinde olduklarını da cümlelerinde yansıtırlar. Anlatıcı kahramanların iç sesini duyar düşüncelerini okur. Yazar olaylara kesinlikle müdahale etmez gelişmeleri gözlemler. Her iki romanda da insanların ormana zarar verdikleri bahsedilmektedir. Kanunen aykırı izinsiz bir şekilde ağaç kesip satmakta ve her ihtiyacında kullanılmaktadırlar. Bunun her ne kadar yasak olduğu bilinse de insanlar çıkar amaçlı iş yapmaktadır. Bu doğaya yapılmış olan büyük bir ihanettir. Burada her iki yazar da okuyucuya büyük bir ders verme amacı gütmüştür. İnsanların doğayı sevmesi ve koruması gerektiğini vurgulamıştır. Yazarlar burada doğanın insan üzerinde etkisinin büyük bir huzur neşe olduğunu romanlarında anlatmışlardır. Fakat doğaya zarar vermenin doğanın huzurunu bozduğu gibi insanında huzurunu bozmaktadır.

Bu eserlerin karşılaştırılması ilk kez yapılmaktadır ve okuyucuya oldukça katkı sağlamaktadır. Okuyucu bu karşılaştırmalardan yararlanarak eserlerin arasındaki fark ve benzer yönleri daha iyi kavrar ve bundan sonraki okuyacağı eserlerde olayların ve kişilerin değerlendirilmesine eleştiriler yapabilir. Bununla birlikte okuyucuya bilgi sunmuş olunur ve okuyucunun düşünce hazinesini geliştirmiş ve eleştiri yeteneğini güçlendirmiş oluruz. Bunun üzerine farklı şekilde eserlerin okunması ve o eserlerin karşılaştırılması gerekir. Bununla ilgili farklı çalışmalar da yapılabilir. İyi bir roman karşılaştırmacı olmak için iyi bir okur olmamız gereklidir. ,

KAYNAKÇA

1. AYTMA TOV, C, Beyaz Gemi, Kırmızı Tazı Yayıncılık, 1.Baskı, s:5-182, İstanbul, 2017.
2. HÜSEYNOV, İsa, Telegram, s:5-116, Bakü, 1961.
3. Azərbaycan Sovyet Edebiyat Tarihi, 2. Cilt te 1. Cilt Bakı 1967
4. SADİQ, Şamil, İsa Muğanna yaratıcılığı İdeal Işığında, Monografiye, Bakı-2017.320 s.
5. KORKMAZ, Ramazan, Ardahan Üniversitesi Rektörü, TRT Avaz, Türk Dünyasından İzler, 10 Haziran 2014.
6. UZUN, Gülsine. (2014). "Cengiz Aytmatov'un Beyaz Gemi ve Gün Olur Asra Bedel Romanlarında Nesil Çatışması". Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB).
Eskişehir (<http://bilgelerzirvesi.org/bildiri/pdf/gulsineuzun-bildiri-metni.pdf>), ss.613-619.

YAPON ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ HARUKİ MURAKAMİNİN HƏYATI VƏ DÖVRÜ

Gülmar YUNUSOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
gulnar1340@yahoo.com.tr

XÜLASƏ

Dünyagörüşü Şərq və Qərb düşüncə sistemi əsasında formalaşan Haruki Murakami çağdaş yapon ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndəsidir. Dünya ədəbiyyatına öz postmodern damğasını vuran H.Murakaminin əsərləri 40-dan çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. H.Murakaminin həyatının erkən dövrləri II Dünya Müharibəsindən sonra sürətli irəliləyiş yoluna qədəm qoyan Yaponiyanın bu ərəfədə kapitalist dünya iqtisadiyyatından da yan keçə bilməyib, güclü şəkildə Qərb təsirlərinə məruz qaldığı dövrlərə təsadüf etmişdir. H.Murakaminin dünyagörüşünün formalaşmasında Qərb ədəbiyyatının – Stendal, Tolstoy, Dostoyevski, Ros Makdonald, Ed Makbeyn, Raymond Şendli, Truman Kapote, Scot Fitscerald Kurt Vonnegut və Qərb musiqisinin – Elvis Presley, Rick Nelson, The Beach Boys, Red Hot Çili Peppers, Qorillas və ya Bek, Kridens Klervoters Revival və s. əvəzsiz rolu olmuşdur. Yazıcının 1979-2017-ci illər ərzində on dörd romanı işıq üzü görmüşdür.

Açar sözlər: Haruki Murakami, Yaponiya, Qərb, Amerika, ədəbiyyat, roman, dünyagörüşü, yazıçı, musiqi

Haruki Murakami 12 yanvar 1949-cu ildə Yaponiyanın min illik qədim paytaxtı Kyoto (794-1868) şəhərində ziyalı ailəsində dünyaya gəlmişdir. H.Murakami həyatının erkən yaşlarını qədim mədəni, siyasi, ticari ənənlərə malik Kansay (Kyoto-Osaka-Kobe) ərazisində keçirmişdir.

Murakaminin atası Çiaki Kyoto buddist rahibinin oğlu idi və "özü də bir neçə il köhnə ailə məbədlərində rahiblik etmişdir" (1, 20). Sonralar isə o yapon ədəbiyyatından dərs demiş və Kyoto universitetində yapon ədəbiyyatı sahəsində professor dərəcəsi qazanmışdır. Anası Miyuki isə Osakalı tacirin qızı olmuşdur. Çiaki və Miyuki orta məktəbdə yuxarı sinif şagirdlərinə yapon dili və ədəbiyyatından

dərs deyən zaman tanış olmuşdular. Miyuki evlənilib, ana olduqdan sonra işini tərk etmiş, tamamilə evdar qadın olmuşdur. Haruki ailənin tək övladıydı və onun özünə qapanıqlığını, yaradıcılığında tənhalıq mövzusunda üstünlük verməsini bu cəhətlə də izah etmək olar. Avtobioqrafik cizgilərlə zəngin əsərlərindən biri olan “Sərhəddən cənubda, Günəşdən qərbdə” romanının baş qəhrəmanı Hacime də evin tək uşağı idi və bu məsələ 1950-60-cı illər Yaponiyası üçün olduqca nadir bir hal kimi daim onu narahat edirdi: “Tək uşaq sözündən zəhləm gedirdi. Hər dəfə bu sözü eşidəndə nədənsə əskik olduğumu hiss edirdim – elə bilirdim tam bir insan deyiləm. Tək uşaq sözü qarşımda dayanır, günahlandırın barmağı ilə məni göstərirdi. Mənə: “Səndə çatışmayan nəşə var, dost”- deyirdi. Yaşadığım dünyada hamı düşündü ki, evin tək uşaqları valideynləri tərəfindən ərköyün böyüdülmüş, belə uşaqlar zəif və eqoist olurlar. Bu münasibət məni üzür və incidirdi. Amma məni daha çox üzən və incidən başqa şey idi: onların düşüncələrinin hamısı doğru idi” (2, 6-7). H.Murakami “yarım əsrlik bir roman yazarı və hər yerdə qarşınıza çıxma biləcək bir insan olaraq, nə tərzdə yaşadığımı özlüyümdə tərtib edərək görmək istədim” (3, 166) deyərək qələmə aldığı 「**歩くことについて語るときに僕の語ること**」 (Qaçışdan danışdığım zaman nə danışırım) adlı xatirə kitabında təklilə bağlı məsələlərə dəfələrlə toxunaraq, bunu yaxşı-pis tərəfləri ilə də anadangəlmə bir xarakter olduğunu qəbul edirdi: “Mənim yaşlarıma gəlmiş bir insanın indi belə şeyləri sətirlərə tökməsi çox qəribə görünə bilər, lakin işin gerçəyini açığa çıxartmaq kimi bir istəyim var; mənim daha çox yalnızlığı sevən bir xarakterim var. Biraz daha aydın ifadə etməli olsam, tək olmaqdan narahat olmayan bir xarakterim vardır (H.Murakami bu sətirləri 5 avqust 2005-ci ildə qələmə almışdır – G.Yunusova)” (3, 23).

II Dünya Müharibəsindən sonra Amerika Birləşmiş Ştatları ilə olan təhlükəsizlik anlaşması və xarici təhdidlərə qarşı ölkəni qoruma öhdəliyinin Amerikaya verilməsi ölkəni iki hissəyə ayırmışdır. Yapon xalqının bir qismi bu vəziyyətə qarşı çıxarkən, bir qismi isə bu siyasəti dəstəkləyirdi. Amerikanın Yaponiyanın təhlükəsizliyindən məsul olması ona yapon torpaqlarında hərbi bazalarını yaratma səlahiyyətlərini də vermişdir. ABŞ ilə münasibətlər hərtərəfli inkişaf mərhələsinə daxil olmuş, “Yaponiya bu əlaqələrdən öz iqtisadi və siyasi mövqeyini daha da möhkəmləndirmək, dünya miqyasında həlledici qüvvəsi olan dövlətə çevrilmək məqsədində kifayət qədər yararlına bilmişdir” (4, 19). Sürətli irəliləyiş yoluna qədəm qoyan Yaponiya bu ərəfədə kapitalist dünya iqtisadiyyatından da yan keçə bilməyib, güclü şəkildə Qərb təsirlərinə məruz qalmışdır. Kobenin liman şəhəri kimi ticarətdə mühüm rol oynaması Haruki Murakaminin Qərb dünyası ilə tanışlığına geniş imkanlar açmışdır.

Haruki tez-tez süfrə ətrafında valideynlərinin VIII əsr və orta əsrlər yapon poeziyası ilə bağlı müzakirə və mübahisələrinə şahid olurdu. Murakami yapon analitik psixoloqu Kavay Hayao ilə söhbətində deyirdi: “Baxmayaraq ki, mən yeniyetmə idim, yapon ədəbiyyatına və müəllimlərə nifrət etməyə başlamışdım” (5). Hər iki valideyni yapon ədəbiyyatı mütəxəssisi olan Murakamidə yapon ədəbiyyatına, xüsusi ilə klassik yapon ədəbiyyatına qarşı kəskin aqressiya var idi. Çiaki hər bazar günü səhərləri yapon dilini təkmilləşdirməkdə Harukiyə kömək edərək onu yapon klassiklərinə maraq yaratmağa təşviq edəcəyinə ümid edirdi. Lakin Haruki Stendal, Tolstoy, Dostoyevski kimi Qərbin dühalarına üstünlük verirdi. Artıq Haruki on iki yaş olanda yaşadığı ərazidəki iki dünya ədəbiyyatı kitabxanasına abunə olmuş və yeniyetməlik illərini hər ay yeni gələn kitabları oxumaqla keçirmişdir. Aşiya şəhər Seydo bələdiyyə orta məktəbini tamamladıqdan sonra, 1964-cü ildə Kobe gimnaziyasına daxil olmuşdur. Amerikan akademiki və tərcüməçi Jay Rubin Harukinin gimnaziya günlərini belə təsvir edirdi: “Demək olar ki, bütün gün mahjong oynu oynayırdı, ətrafı daim qızlarla dolu olurdu, vaxtını caz klublarda və kinoteatrlarda keçirirdi, siqaret çəkirdi, məktəbdən qaçırdı, dərs vaxtı romanlar oxuydu və digər məşğuliyyətlər, ancaq qiymətləri heç vaxt dəhşətli olmayıb. Məktəb qəzeti üçün yazdığı “Kobe Gimnaziyasında” Murakaminin mütaliəsinin Ros Makdonald, Ed Makbeyn, Raymond Şendli, sonradan Truman Kapote, Scot Fitscerald və Kurt Vonnegut kimi dedektiv romançılara qədər budaqlanmışdı” (1, 22-23).

Haruki Murakami 1968-ci ildə Tokyoda Vaseda Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur və dramaturgiya bölməsində oxuyur. Bu hadisə yazıcının debüt əsəri olan “Norveç meşəsi” romanının baş qəhrəmanı Toru Vatanabeni xatırladır: “- Əslində, hara qəbul olunmağın mənimçün elə bir fərqi yox idi. Lap etnoqrafiya da olsaydı, lap Asiya ölkələrinin tarixi də olsaydı, fərqi yox idi. Amma nəşə dramaturgiyanı seçdim, vəssalam” (6, 25). 1960-cı illərin sonlarına doğru Yaponiyada tələbə hərəkatları başlayırdı. “Bu gənc insanlar həm yalnız mənfəət güdən daxili siyasəti, həm də Amerikanı dəstəkləyən xarici siyasəti şiddətlə qınayırdılar. Bu vəziyyət ictimai sistemin təməlinə bir yara kimi duran qeyri-stabilliyi çözdürmüşdü” (7). Universitet illəri (1968-1972) bu dövrə təsadüf edən H.Murakami tələbə hərəkatlarının alovlandığı və ən yüksək zirvəyə çatdığı dövrlərdə hadisələrə olduqca biganə yanaşmış və sadəcə seyirci olaraq izləmişdir. Yazıcının tələbəlik illərini ən yaxşı xarakterizə edən məhz “Norveç

meşəsi” romanıdır. “Norveç meşəsi”ndə də T.Vatanabenin tələbəlik dövrü həmin illəri əhatə edir, hadisələr eyni şəkildə cərəyan edir və Toru bütün bunlara laqeyd yanaşır: “May ayının axırında tələbə nümayişi başladı. Tələbələr universiteti dağıtmaq barədə nəşə qışqır-bağır salırdılar. “Neynək, lazımdırsa, dağıdın” deyə öz-özümə düşünürdüm. Dağıdın, parça-parça ələyin, kültünü göyə sovurun. Mən heç gözümlü də qırpmaram” (6, 72). Tələbəlik illərində də təklilik xarakterinə sadiq qalan Haruki bu dövrdə ancaq iki nəfərlə dostluq etmişdir. Özü bu haqda belə ifadə edirdi: “Mənim çox dostum yox idi, ancaq 2 nəfər. Biri indi mənim həyat yoldaşımdır. Digəri də qız idi. Mənim dostlarım ancaq qızlar olub” (1, 28). Universitetdə oxuduğu illərdə gələcək həyat yoldaşı Youko Takahaşi ilə tanış olmuş və onlar 1971-ci ildə - hər ikisi 22 yaşında olan zaman ailə həyatı qurmuşdular. Lakin bu niğahda gənc Harukinin valideynləri iştirak etməmişdilər və bir neçə səbəbləri var idi. İlk olaraq onlar Harukinin Kansay ərazindən kənardan bir qızla ailə həyatı qurmağına razı deyildilər. Və ən əsası Harukinin valideynləri övladlarının universiteti bitirmədən, özünə normal bir karyera qurmadan evlənməyini istəmirdilər.

H.Murakami 1972-ci ildə universiteti bitirdikdən sonra ilk işi olaraq səs yazma studiyasında çalışmışdır. 1974-cü ildə həyat yoldaşı Youko ilə birlikdə Tokyo şəhərində “Peter Cat” adlı caz klub-bar açmış və birlikdə yeddi il bu fəaliyyətlə məşğul olmuşdular. 1992-ci ildə H.Murakami Amerikanın Berkli Kolorniya Universitetinin auditoriyasındakı mühazirəsində “universiteti bitirdikdən sonra əməkhaqqı alaraq bir şirkət üçün işçi olmaq istəmədiyindən borc alaraq caz klub açdığımı” söyləmişdir. Haruki Murakaminin romanlarını rus dilinə tərcümə edən, məşhur rusiyalı tərcüməçi Dmitriy Kovalenin yazıçının uğurlarında yeddi illik bar fəaliyyətinin xüsusi rolunun olduğunu qeyd edərək bildirirdi ki; “bu illər ərzində Murakami yaxşı dincləyici olub. İndi isə daxilinə topladıqlarını sadəcə olaraq dünyaya ixrac edir” (8). H.Murakami 1979-cu ildə 「風の歌を聴け」 - “Küləyin nəğməsini dinlə” (9) romanı ilə yaradıcılığa başlamışdır. 1980-ci ildə isə yazıçının ikinci romanı olan 「1973年のピンボール」 - “1973-cü il Pinbolu” (10) oxuculara təqdim olunmuş və böyük maraqla qarşılanmışdır. Bundan sonra 1981-ci ildə H.Murakami bar işlərini təhvil verərək, tamamilə roman yazıcılığı ilə məşğul olmuşdur: “Ətrafımdakıların etirazlarına fikir verməyərək barla əlaqədar bütün vəzifələrimi olduğu kimi təhvil verdim. Əlbəttə bunu etmək çox da ürəyimcə deyildi, lakin “roman yazıçısı” kimi bir birkən daşıyaraq yaşamaq qərarındaydım. “Hələlik 1-2 il məni sərbəst buraxın. Əgər müvəffəqiyyət qazanmasam yenə balaca yerdə bir bar aç bilərəm, elə deyilmi? Hələ ki, gəncəm və hər şeyi sıfırdan başlaya bilərəm” dedim həyat yoldaşıma. “Olar” dedi. O zamanlar yüksək miqdarda borcum vardı, lakin bir şəkildə həll olar deyə düşündüm. Bu 1981 ili idi. Bacardığım hər şeyi etmək niyyətindəydim” (3, 37).

Qərb ədəbiyyatı ilə yanaşı Qərb musiqisi də H.Murakaminin dünyagörüşünün formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Yeniyetməlik illərindən radionda Amerikan musiqisini – Elvis Presley, Rick Nelson, The Beach Boys kimi simaları dinləyən Haruki 1964-cü ildə - 15 yaşında “Art Blakey and The Jazz Messengers” canlı konsertini dinləmişdir. Bu hadisədən sonra gənc Haruki “tez-tez nahar etməkdən yayınaraq, caz kasetləri almaq üçün pul yığmağa başlamışdır” (1, 24). Caz klub-bar işlətdiyi illər ərzində H.Murakaminin musiqiyə, xüsusi ilə də caza olan marağı daha da artmışdır. Yazıçının caza olan dərin sevgisi heç vaxt arxa plana keçməmişdir, hətta bir çox mənbələrdə onun qırx mindən çox caz kolleksiyası olduğu göstərilir. Yazıçı musiqinin bütün janrlarını sevirdi: caz, rok, klassik, folklor. H.Murakaminin əsərlərini oxuyarkən oxucu, müasir və klassik musiqi, tarix, fəlsəfə, coğrafiya, müasir incəsənət növləri və digər sahələrdə biliklərini, dünyagörüşünü genişləndirmiş olur. Heç təsadüfi deyildir ki, yazıçının musiqiyə olan vurğunluğu bütün əsərlərində izlənilir, hətta “Norveç meşəsi”, “Rəqs, rəqs, rəqs” və “Sərhəddin cənubunda, Günəşin qərbində” romanlarının və bir çox hekayələrin adları musiqi adlarından gəlir.

H.Murakaminin həyatından danışılan zaman bəhs edilməli olan ən vacib məsələlərdən biri də yazıçının gənc yaşlarından idaman olan marağı və bunu bütün həyatı boyunca davam etdirməsidir. Musiqi kimi idman mövzusu da yazıçının bütün əsərlərində daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Yazıçılıqdan əlavə Haruki Murakami uzaq məsafələrə çox yaxşı marafon qaçıdırıcısıdır. Yazıçının “Qaçışdan danışdığım zaman nə danışırım” əsəri Murakaminin marafon həyatını tam təfəsilatlı ifadə edir. Niyə məhz qaçmaq sualına gəlincə isə Murakami belə izah edir: “Qaçmağın çox böyük avantajları vardır. Hər şeydən əvvəl oyun yoldaşınız və ya qarşınızda birinin olmasına ehtiyac yoxdur. Xüsusi vəsaitlər, avadanlıqlar lazım deyil. Durub da müəyyən bir yerə getmək də gərəkmez. Qaçmağa uyğun ayaqqabılarınız və doğru düzgün bir yol olduqdan sonra istədiyiniz vaxt könlünüzə qaça bilərsiniz” (3, 39).

Göründüyü kimi, Haruki Murakaminin əsas dünyagörüşünün formalaşdığı dövr Yaponiyanın çiçəklənmə dövrünə təsadüf etmişdir. Yazıçının düşüncə tərzinin formalaşmasında Qərbin, xüsusilə də Amerika mədəniyyətinin böyük rolu olmuşdur. Gənclik illərində oxuduğu Qərb postmodernist

ədəbiyyatının Kurt Vonnequt və Riçard Brautiqan kimi simalarının əsərlərinin təsirində qalan H.Murakaminin tələbəlik illəri Yaponiyada tələbə hərəkətlərinin alovlandığı və ən yüksək zirvəyə çatdığı dövrlərə təsadüf etmişdir ki, gənc Haruki hadisələri sadəcə seyirci olaraq izləmiş və əsərlərinə postmodern ruhu gətirməyi bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. ジェイ・ルービン「ハルキ・ムラカミと言葉の音楽」、新潮社、2006
2. Haruki Murakami, “Sərhəddən cənubda, Günəşdən qərbdə”, Qanun, 2012
3. Haruki Murakami “Koşmasaydım Yazamazdım”, Doğan Egmont, 2013
4. R.İsmayilov “Asiya və Afrika ölkələrinin çağdaş tarixi (1945-2000-ci illər)”, I cild, Çəşioğlu, 2001
5. 河合隼雄、村上春樹 「村上春樹、河合隼雄に会いに行く」、新潮社、1998
6. Haruki Murakami “Norveç meşəsi”, Qanun, 2012
7. Shuichi Kato, “A History of Japanese Literature: The Modern Years”, Kodansha Amer Inc, 1983
8. <http://az.urban.az/art/murakami-axtarisinda-1137>
9. 村上春樹、「風の歌を聴け」、講談社、1979
10. 村上春樹、「1973年のピンボール」、講談社、1980

Q.E. LESSİNG VƏ ONUN "MÜDRİK NATAN" MƏNZUM DRAMININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİNDƏ FƏRDİ VƏ MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ PROBLEMI

Leyla HƏSƏNZADƏ

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
qasanzade.leyla@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalə Q.E. Lessingin "Müdrük Natan" mənzum dramının Azərbaycan dilinə tərcüməsində fərdi və milli özünəməxsusluq problemlərindən bəhs edir. Q.E. Lessingin "Müdrük Natan" dramını ilk dəfə orijinaldan Azərbaycan dilinə tanınmış alim-tərcüməçimiz Həmid Arzulu tərcümə etmişdir. Məqalədə mütərcimin orijinaldan etdiyi tərcümənin bədii xüsusiyyətləri şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, almaniya, Q.E. Lessing, dram, orijinaldan tərcümə

Giriş. Tərcümə orijinalın özünəməxsusluğunun maksimal dərəcədə qorunub saxlanması tələbini irəli sürür. Ancaq bu o demək deyil ki, tərcüməçi bütün sözləri, ifadələri bir-bir hesaba almalı, bütün durğu işarələrini tərcüməyə köçürməli, sözü orijinalda neçə dəfə təkrar olunursa, o qədər də təkrar etməlidir və s. İ.Kaşkinin dediyi kimi protokol dəqiqliyi ilə yanaşma "... yalnız təqlidə və ya yaddilliliyin parodiyasına gətirib çıxarır" (1, 67, s. 382) A.D.Şveytser yazır ki, tərcüməçi tərcümə olunan mətnin məzmununun pragmatik aspektini onun yaddilli oxucuya "yaddilli oxucuda ilkin fikrin məzmununun denotativ və konnotativ komponentlərini dəqiq ötürən mətnin doğuracağı reaksiyanı nəzərə almaqla ötürməlidir. Bu zaman ilkin mətnin pragmatik adaptasiyası, yəni orijinalı qəbul edənlər və tərcümə oxucuları arasında sosial-mədəni, psixoloji və s. fərqlərə bəlli düzəlişlərin ediməsi baş verir" (2,118, s.119). Deməli tərcüməçidən ilk növbədə daxili nəzərlə əsəri bütövlükdə görmək tələb olunur, "... sözlərin uyğunluğu dalınca qaçmaq lazım deyil, əks halda ağac-sözlər arxasından o heç vaxt meşəni, yəni bütöv əsəri görməyəcək" (3, 53, s.97).

Lilova A. bildirmişdir ki, tərcümə müasir prosesin fəal iştirakçısıdır və indiki dünyanı onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil... Tərcümə bütün xalqlar üçün ən qiymətli özəlliklərin daşıyıcısı, ötürücüsü və ixtiraçısı ola bilər və olmalıdır da" (4, 75, s. 18).

A.V. Fyodorova görə "Tərcümə etmək bir dilin vasitələri ilə artıq başqa dilin vasitələri ilə ifadə olunmuş şeyi düz və tam ifadə etmək deməkdir... tərcümənin məqsədi – əslin dilini bilməyən oxucunu (və ya dinləyicini) mümkün olduğu qədər bu mətnlə (və ya şifahi nitqin məzmunu) ilə tanış etməkdir (5,112, s.15).

Bədii tərcümə özlüyündə bədii paralel, həmyaradıcılıq, həmmüəlliflikdən ibarətdir və qaydalara riayət etməklə deyil, yazıçı bacarığına görə yaradılır. Biz deyənə halda o həm də hisslərin teatrıdır. Usta sözləri və ya frazaları tərcümə etmir. Bədii tərcümə vahidi kimi o, söz və ya frazeologizmi deyil, bütövlükdə əsəri götürür. Tərcüməçi onu müəllifdən "mənimsəyir" və yenidən yaradır, yəni başqa dildə, başqa mədəniyyətin paradigmalarda yenidən yazır. Mətn daxilindəki lokal həllərin çoxu da elə buradandır. Tərcüməçi adekvat

ələri öz biliklərinə, həyat təcrübəsinə, mədəniyyətinə, intuisiyasına, ustalıqına, ədəbi və səhnə istedadına görə yaradır.

Müəllif tərəfindən dünyaya xüsusi baxış, gerçək dünya Q.E. Lessingin yaradıcılığında adi formalarda deyil, bir qədər yerdəyişmədə üzə çıxır, tərcüməçiyə söz üzərində işləmək, onun hər bir ifadəsini işləyib düzəltmə imkanı yaradır. Orijinalın fərdi özünəməxsusluğunun, Əfəndiyevin yaradıcılığının orijinallığının çatdırılmasının rolu böyüyür. A.Fyodorovun fikrincə, "Orijinalın özünəməxsusluğunun digər bir dildə çatdırılması bədii tərcümənin ən əsas məsələlərindən biridir. (6, 111, s.119) Müəllif tərzinin fərdi özünəməxsusluğu – bu haradasa ayrıca götürülmüş, formal olaraq ifadə olunmuş element yox, əsərin bütün məğzinə toxunan qarşılıqlı asılı və bağlı xüsusiyyətlərin mürəkkəb bir sistemidir. Əsərin fərdi özünəməxsusluğu müəllifin dünyagörüşü, onun estetikası, ədəbi məktəbin və dövrün estetikası ilə bilavasitə bağlıdır. Ədəbi əsərin ən əsas keyfiyyəti kimi müəyyən tarixi dövr çərçivəsində meydana çıxan fərdi özünəməxsusluq özünün saysız-hesabsız təzahür formalarını təklif edir.

Məşhur nəzəriyyəçi H. Abramoviç bədii əsərin fərdi özünəməxsusluğunun onun məzmunu, müəllifin dünyagörüşü ilə sarsılmaz əlaqələrindən söz açaraq yazırdı: "üslub – bədii əsərlərin bu əsərlərin dolğun strukturunda (dil, süjet, kompozisiya), onların bütün məzmun formasında təzahür edən bədii özünəməxsusluğudur". (7, 33, s.56) L.Timofeyevin tərifinə görə əgər üslub "ümumilikdə yazıçının bütün yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrı təzahürlərinin çox obrazlılığında təkrar olunan vəhdət" kimi çıxış edərsə, onda onun saxlanması tərcümənin əsas problemi kimi ön plana çıxır. Bunu bir çox tədqiqatçılar tərcümədə yazıçının üslubunun qorunmasının vacibliyini vurğulayaraq qeyd edirdilər.

Q.E. Lessing elə bir yazıçıdır ki, onun əsərləri öz aktuallığını və əhəmiyyətini bu gün də itirməyib: onun qaldırdığı konflikt və problemlər, özünü yeni dövrdə də, yeni tarixi – iqtisadi, siyasi, ictimai-sosial şəraitdə də göstərir. Ona, onun yaradıcılığına yüksək diqqət də elə buradan qaynaqlanır.

Oxucunun qavrayışına hesablanmış və buna görə də onların keyfiyyətinin dəyərləndirilməsinin müəyyən meyar və normalarını nəzərdə tutan tərcümələrdən başqa, hər şeydən əvvəl səhnə təcəssümünə və şifahi səsləndirməyə hesablanmış dramatik əsərlərin tərcüməsinin onu həm nəsrin, həm də poeziyanın tərcüməsindən fərqləndirən öz xüsusiyyətləri vardır. Dramaturgiyanın tərcüməsi həm də dəqiqlik, səhnə nitqünün ifadəliliyini, onun canlandırılması xüsusiyyətlərini və dəqiqliyini nəzərdə tutur. Bax buna görə də İ.Əfəndiyevin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsinin keyfiyyətini səciyyələndirərkən, ilk öncə bu əhəmiyyətli faktoru – onların səhnə səlisliyini nəzərdə saxlamaq lazımdır.

Q.E. Lessingin əsərlərinin əldə olan Azərbaycan dilinə tərcüməsini təhlil edərkən biz yetəri qədər əsərlərini ayrı-ayrı hissələrinin demək olar ki, identik ifadəsinə rast gəlirik. Mütərcim Həmid Arzulu qarşısına təkcə onların ideya-tematik məzmununun ötürülməsi məqsədi qoymamışdır, o hər şeydən əvvəl müəllif üslubunun, koloritinin, ruhunun, fəlsəfəsinin qorunub saxlanılmasına çalışmışdır.

"Tərcüməçi üçün əsərin məğzinə girə bilmək üçün "açar"ın axtarılıb tapılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu o "sirdir" ki, onun açılması o dəqiqə tərcüməçini düz yola çıxarır. Tərcüməçi orijinalın ritmini, intonasiasını, fikrin ötürülməsi tərzini, bütün bunların fabula, əsərin süjet və kompozisiyası, eləcə də əsərin vahid ideyasının açılmasına xidmət edən digər elementlərlə əlaqəsini dərk etməlidir", - deyər Q. Qaççılazadə yazırdı. (8, 55, s. 19)

Xarici tərcümə nəzəriyyəçilərindən olan İrji Levi özünün məşhur "Tərcümə sənəti" əsərinin bir fəslini dramaturji əsərlərin tərcüməsi probleminə həsr etmişdir. Burada o, bu növ tərcümənin bir çox başlıca suallarına cavab axtarır. Lakin demək lazımdır ki, bütün suallara cavab tapmaq heç ona da müəssər olmur. Məsələn üçün tədqiqatçı yazır: "Pyesin hər bir personajının öz nitq üslubu var... Bəs yaxşı dramaturqun öz üslubu hansıdır? Hansı dil ünsürlərində müəllifin üslubu personajların da üslubunda üzə çıxır? Bu məsələyə bu vaxta qədər az vaxt ayrılıb". (9, 73, s. 185-186)

Mütərcim H.Arzulu haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, Q.E. Lessingin "Müdrək Natan" mənzum dramı şeirlə yazılmışdır. Əslində bu qafiyəsiz, lakin vahid ritmə malik olan bir dramdır. Yəni əsər tonik prinsiplər əsasında yazılmışdır. Fikirlər hər misrada bitmir. Bu fikir bəzən ikinci, üçüncü, hətta dördüncü misraya keçir. Misra yarımçıq bitirsə, növbəti dialoqda bu kəsir bağlanır. Bu prinsip Azərbaycan mənzum dramalarında da var. Lakin bu mənzum dramı H. Cavidin, S. Vurğunun mənzum dramlarından əsaslı şəkildə fərqlənir(10, s. 5).

Azərbaycan mənzum dramları başdan ayağa heca vəznində yazılmış, hətta dialoqlar da qafiyə prinsipi nə tabe etdirilmişdir. Bu baxımdan "Müdrək Natan" sərbəst, tamam qafiyəli və yaxud da nəsrə tərcümə edilsə idi, orijinalın ruhuna böyük zərbə vurulardı. Burada elə bir forma tapmaq lazım gəlirdi ki, əsər həm nəzm, həm də nəsr ruhunda olsun, yəni orijinalın bütün poetik dəyərlərini saxlaya bilsin, həm də mənzum dram kimi oxunsun.

Mütərcim Həmid Arzulu uzun axtarışdan sonra bir qərara gəldiki ki, əsəri başdan-başa Azərbaycan şerinə məxsus vahid 4+4+4 poetik ritm və bölgüləri əsasında tərcümə etsin. Bunun üçün misralarda bir-birinə kecən fikri olduğu kimi saxlamaq, 4+4+4 bölgü və ahəngində verməyi zəruri saydı. Onu da qeyd edək ki, orijinalda mətn danışıq dilinə çox yaxındır. Onu da qeyd edək ki, orijinalda mətn danışıq dilinə çox yaxındır.

ƏDƏBİYYAT

1. Кашкин И. Для читателя - современника: Статьи исследования. Москва: Сов. писатель, 1977, 530 с.
2. Швейцер А. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. Москва: Наука, 1988, 242 с.
3. Гачечиладзе Г. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. Москва: Советский писатель, 1980, 158 с.
4. Лилова А. Введение в общую теорию перевода. Москва: Высшая школа, 1985, 255 с.
5. Федоров А. Основы общей теории перевода (Лингвистический очерк). Москва: Высшая школа, 1986, 395 с.
6. Федоров А. Общая постановка вопроса о соблюдении индивидуального своеобразия подлинника. -В кн.: Федоров А. Основы общей теории перевода. Москва: Высшая школа, 1968, 372 с.
7. Абрамович Г. Введение в литературоведение. Москва: Просвещение, 1979, 266 с.
8. Гачечиладзе Г. О теории реалистического перевода. Изд. второе. Москва: "Сов. писатель", 1980, 44 с.
9. Левый И. Искусства перевода. Москва: Прогресс, 1979, 398 с.
10. Arzulu H. Müdrik Natan, Bakı: Naksuana, 2004, 197 s.

DÜNYAYA KOMETA İLƏ GƏLİB, KOMETA İLƏ GEDƏN ƏDİB

Gülnur HAXVERDİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti
gulnurhyeva@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Əsl adı Semuel Lenqhom Klemens olan Mark Tven görkəmli Amerika yazıçısı, jurnalisti və ictimai xadimidir. O, oxuculara daha çox "Haklberri Finin sərgüzəştləri" və "Tom Soyerin macəraları" adlı romanları ilə tanışdır. Mark Tven bir çox məşhur aforizmlərin müəllifi kimi də tanınır. Klemens dövrünün ən məşhur adamları-prezidentlər, dünya şöhrətli incəsənət xadimləri, sənayeçilər və Avropa kral ailələri ilə dostluq münasibətlərində olmuşdur. Tanınmış amerika yazıçısı Vilyam Folkner Tveni Amerika ədəbiyyatının "atası", Ernest Heminqvey isə müasir Amerika ədəbiyyatının Tvenin sadəcə bir əsərindən – "Haklberri Finin sərgüzəştləri" romanından "tərədiyini" bildirmişdir. Onun sinif yoldaşı ondan nifrət edir.

Açar sözlər: Mark Tven, heyatı, yaradıcılığı,

1835-ci il noyabrın 16-sı Yer kürəsi yaxınlığından kometa keçir. İki həftə sonra Florida ştatının Missuri əyalətində Klemenslər ailəsinin altıncı övladı olan Samuel Klemens dünyaya gəlir. (Bizim tanıdığımız Mark Tven). O, iki ay tez və çox zəif doğulduğu üçün yaşamağını heç kəs gözləmədi. O, dörd yaşında olarkən ailəsi ilə birlikdə Missisippi çayı sahillərindəki Hannibal şəhərinə köçür. Onu da qeyd edək ki, irəlidə yaradacağı məşhur romanları bu bölgədəki müşahidələrinə söykənərək yazılmışdı. Onun ən məşhur əsərləri olan "Tom Soyerin macəraları" və "Heklberri Finin macəraları" povestlərində təsvir olunan hadisələr məhs bu qəsəbədə cərəyan edir. On bir yaşında olarkən atasını itirir, məktəbdən çıxaraq işləməyə başlayır, lakin daim mütaliyə ilə məşğul olur, Bir müddət dənizçi işləmiş, 1851-ci ildə böyük qardaşı Orionun sahibi olduğu yerli qəzetdə yazıçılıq etməyə başlayır; yazılara da kömək edir və yumorlu məqalələr yazırdı. Bəzi gəzinti yazıları və məqalələr yazaraq müxtəlif əyalətləri gəzdi. Mark Twain adıyla imzaladığı ilk məqaləsi "Carsondan Məktub" adlı məqaləsi idi. Öz təxəllüsünü dənizçilərin tez-tez işlətdiyi "Mark tven!- ikini işarə et" ifadəsindən götürür. Eyni zamanda dənizdə çalışmağa davam edir. Onun ən böyük istəklərindən biri çayındakı buxarlı gəmilərdə kapitanlıq etmək olur. Kapitanlıq imtahanlarına hazırlıq üçün səylə çalışır, çayın hər yerini öyrənməsi iki ilini almışdır. Özünə bu işdə Henri adındakı qardaşı yoldaşlıq edirdi. Bir gecə yuxusunda qardaşının çalışdığı gəminin yanmasını və ölümünü görməsi və bu hadisənin 1858-ci ildə eynilə yuxusundakı kimi reallaşması onu çox təsir etdi. Qardaşının ölümündən bir parça özünü günahkar saydı və bu hadisədən sonra parapsixologiya ilə maraqlandı.

24 yaşında kapitanlıq səlahiyyətini öz üzərinə götürdü və Amerikan Vətəndaş müharibəsi çıxıb çay gəzintiləri qadağan edilənə qədər çayda kapitanlıq etdi. Döyüşə könüllü olaraq qatıldı, ancaq 14 günlük əsgəri təhsildən sonra ordudan ayrılır. O yaradıcılığında Tomas Ceferson Snodqras, W. Epaminondas Adrastus Blab, Sergeant Fathom, Rambler kimi yalançı adlardan istifadə edərək qəzet və jurnallarda məqalə yazmağa davam edirdi. 18 Noyabr 1865 günü "New York Saturday Press" adlı qəzetdə nümayiş olunan "Klaravasda Tullanan Qurbağa" adlı hekayə ilə ədəbiyyat sahəsində çıxış etdi. Bir kömür şaxtası

düşərgəsində mədəncilərdən dinlədiyi yerli bir əhvalatı öz ağızından izah edərək məşhurlaşdı. Hekayə 1867-ci ildə nümayiş olunan ilk kitabında da yer aldı. 1866-cı ildə bir qəzetin müxbürü olaraq Havaya adalarına gedərək oradan yazılar göndərdi. İki il sonra yenə yerli bir qəzetin istəyi üzərində Aralıq dənizində bir gəmi dövrünə çıxdı və gəzinti yazılarını cəmləşdirib «Xarici Ölkə» adlı kitabında yığdı. Bu əsəri ilə ölkəsində çox məşhur komediya yazıcısı oldu.

Mark Tven 1868-ci ildə Olivya Lanqdonla evlilik təklifi edir, lakin rədd cavabı alır. 1870-ci ildə isə onu evliliyə razı salır, Elmira şəhərində (Olivya Lanqdonun doğulduğu yer) evlənilir. Bu evlilikdən Suzi, Klara və Cen adlı üç övladı olur. M.Tvenin yaradıcılığında ictimai mahiyyətin güclənməsi, reallığın daha parlaq ifadəsi, qabardılan məsələlərin bəşəri çəkisinin artması birbaşa olaraq onun həyat yoldaşı Olivyanın adı ilə bağlıdır. Olivya tək-cə sədəqətli həyat yoldaşı, övladlarını ifrat dərəcədə sevən qayğıkeş ana deyildi, o həm də yazıçı ərinin ilk oxucusu, ilk məsləhətçisi və tənqidçisi idi. Ziyalı ailəsindən çıxmış, həm yüksək ailə tərbiyəsi, həm də mükəmməl təhsil almış Olivyanın bədii zövqü ərini tam qane edir, mövzu seçimində, bu və ya digər hadisənin ədəbi həllində onunla hesablaşmağa vadar edirdi. İlk iri həcmli əsər olan "Tom Soyverin macərələri" romanının uğurlu alınması və sonrakı əsərlərinin oxucu auditoriyasına daha dərin təsiri məhz həyat yoldaşı Olivyanın fəal və yaradıcı müdaxiləsi nəticəsində mümkün olmuşdur. Həyat yoldaşı sayəsində Harriyet Biçer-Stou, Frederik Duqlas, və utopik sosialist Vilyam Hovels ilə uzun müddət dost olmuşdur. O, xoşməxt həyat sürmüş, bunun sirrini isə belə açıqlamışdır: (4.)

1. Özünə yola getməyi bacar. *"Özündən narazı olan insan heç vaxt həyatdan razı ola bilməz"*
2. Ola bilər ki, sən özünü fikrən çərçivəyə salırsan. *"Fikirləşdiklərin sənəni yaşını müəyyən edir. Əgər onun haqda fikirləşmənsən, o mövcud deyil"*
3. Rahat ol və əylən. *"Yumor bəşəriyyətə verilmiş ən böyük hədiyyədir və hər şey gülüşün qarşısında acizdir"*
4. Qəzəbi kənarlaşdır. *"Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabını çatladar"*
5. Elə düşünmə ki, hamı sənə borcludur. *"Dünyanın sənə borclu olduğunu heç kəsə bəyan etmə, çünki onun sənə heç bir borcu yoxdur. O, səndən əvvəl də mövcud olub"*
6. Öz istəyinə görə nə isə edirsənsə, onda başqalarının mənfi reaksiyasına hazır ol. *"Yeni ideyaları olan insan onun ideyaları uğur qazanmayana qədər qərribə adam hesab olunacaq"*
7. **İstədiyin şəkildə aksentləri vurğula.** *"Bütün problemləri başından at. Qulaqlarını bağla, problemlər haqda fikirlərdən uzaq ol və ya istənilən üsullarla onlardan canını qurtar"*
8. Özünü necə yaxşı hiss etmək barəsində çox da fikirləşmə. *"Özünü ruhlandırmağın ən yaxşı üsulu başqasını ruhlandırmağa cəhd etməkdir"*
9. İstədiyini et. *"20 il sonra sən etdiklərinə görə deyil, etmədiklərinə görə təəssüflənəcəksən. Ona görə də lövbəri qaldır və sakit limandan uzaqlaş. Yelkənin arxasından əsən küləyi yaxala. Arzu tut. Açıqlaş et"*

Mark Tvenin yaradıcılığını üç dövrə bölmək olar. Onun bir yazıçı kimi formalaşmış ümumxalq məhəbbəti qazanması yaradıcılığının birinci dövrünə təsadüf etsə də, yazıçıya əsl şöhrəti ikinci dövrdə - XIX əsrin 70-80-ci illərində qələmə aldığı iri həcmli əsərləri gətirmişdir. "Tom Soyverin macərələri" (1876), "Avara adam xaricdə" (1880), "Şahzadə və dilənçi" (1882) və "Hekliberri Finnin macərələri" (1885) əsərlərində müəllif hadisələri incə, zərif yumor hissi ilə qələmə alsada, oxucunun mühakiməsinə verilən problemlər global mahiyyəti, dağıdıcı, məhvədicü gücü ilə yadda qalır.

Mark Tvenin 1876-cı ildə "Tom Soyverin Macərələri" əsərini yazır. Elə həmin ildə bir asteroidə "2362 Mark Twain" adı verilir. Tom Soyver və ən yaxın dostu Hekliberri Finn'in Missisipidə başlarına gələn bir-birindən maraqlı macərələrdən danışan "Tom Soyverin Macərələri" əsəri çox sevilir, dəfələrlə nəşr olunur. Sonralar isə 1907-ci ildə əsərə səssiz film, 1917 və 1930-cu illərdə film, 2000-ci ildə isə Cizgi filmi çəkilir. 2011-ci ildə əsərə Mauri Yeston tərəfindən 3 pərdəli opera yazılır. *"The Adventures of Tom Sawyer"* və *"Square Tom Sawyer"* adlı 2 oyun da yaradılmışdır.

Əsərin bu qədər sevildiyini görə yazıçı əsərin davamı kimi 1884-cü ildə "Hekliberri Finnin macərələri" əsərini yazır. Kitabda digər əsərdə olduğu kimi Hekliberri Finnin dostu Tom Soyverlə birlikdə Missisipidə başlarına gələn macərələrdən danışılır. Bu əsərlə o, ədəbiyyatda ilk dəfə olaraq irqi-ayrıseçkilik məsələsini gətirir. Bu əsərdə zənci Cim obrazını romana gətirməklə Tven irqi-ayrıseçkilikə qarşı olan nifrətini bildirmişdi ki, bu da əsəri ictimai məzmunlu roman səviyyəsinə qaldırmışdır. İrqi-ayrıseçkiliklə bağlı etdiyi bu illərdə ifşəedicü bir əsər yazması Mark Tvenin vətəndaş cəsarətinin parlaq ifadəsi idi. Bu əsərə görə müəyyən problemlər yaşasa da, əsər əksəriyyət tərəfindən sevilir. Ernest Heminquey bu əsər haqda belə bir fikir söyləmişdirki: "Bütün müasir Amerikan ədəbiyyatı Mark Tvenin "Hekliberri Finn" adlı kitabından gəlir. Bu, sahib olduğumuz ən yaxşı kitabdır". Bu əsər böyük Amerikan romanı" adlanır.

“Heklberri Finin macərələri” əsərinə 1920-ci ildə cizgi filmi, 1937-ci ildə film, 1974-cü ildə musiqili film çəkilmişdir. 2015-ci ildə bu iki əsər birləşdirilərək «Tom Soyer və Heklberri Finin Macərələri» adlı film çəkilmişdir. Bundan başqa o "Kalaverasdan olan məşhur qurbağa", "Günahsızlar yadellərdə", "Mətinlər", "Qızılı əsr", "Köhnə və yeni oçerklər", "Missisipidə köhnə vaxtlar", "Şahzadə və dilənçi", "Missisipidə keçən həyat", "Qoruyucu mələyə məktub", "Konnektikutdan olan yanki kral Arturun sarayında", "Fərsiz Vilson", "Janna d'Ark", "Müəmmalı yadelli", "Şeytan haqqında yazdığı povest" kimi əsərlər yazılıb, nəşr edilib.

Uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Mark Tven əsərlərini yazarkən bir sual ətrafında düşünür: “Bu əsər kimin üçün, böyüklər, yoxsa uşaqlar üçün?” Yazıçı bu suala özü belə cavab verir: “Bu əsər həm uşaqlar, həm də böyüklər üçündür”. Yazıcının fikrincə, bütün yaşdan olan oxucular burada öz istədiklərini tapa bilərlər. Bu fikir onun bütün əsərlərində özünü doğruldur. M.Tven öz əsərlərini yazarkən, F.Rablenin “Qarqantua və Pantaqrueel”, M.Servantesin “Don Kixot”, C.Sviftin “Qulliverin səyahəti” və D.Defonun “Robinzon Kruzo” romanlarının ümumi səciyyəsinə, bədii üslubunu örnək kimi götürmüşdür. Belə ki, bütün bu əsərlər eyni zamanda həm yaşlı, həm də gənc oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır.

Həyatının son illərində “Amerikan Anti-İmperialist Cəmiyyəti” nin vitse-prezidenti idi. Kenedi Mərkəzi 1998-ci ildə Amerika Yumoru üçün “Mark Twain mükafatı” təsis etdi. Bu mükafat ictimai şərhçi, satirist kimi Amerika cəmiyyətinə təsir göstərən insanlara verilir.

Öz ölümünü haqqında 1909-cu ildə yazır: “Mən bu dünyaya kometa ilə gəlmişəm, gələnlərin dünyanı yaxınlığından kometa keçəndə də öləcəm...” Elə də olur. 1910-cu il 20 aprelə kometa Yer kürəsinin yaxınlığından keçir, 1910-cu il 21 aprelə isə Mark Tven vəfat edir. Məhz buna görə də o, “Dünyaya kometa ilə gəlib, kometa ilə gedən adam” adlandırılır.

Onu da qeyd edək ki Mark Tven yaradıcılığının Azərbaycana ilk “gəlişi” türk dili vasitəsilə olmuşdur. 1910-cu ildə Bakıda Orucov qardaşlarının mətbəəsində Amerika yazıçısının “İyirmi beş milyonluq çek” kitabı çapdan çıxmışdır. Əsəri məşhur teatr tənqidçisi Hacı İbrahim Qasimov türkcədən dilimizə çevirmişdir (İngiliscədən türk dilinə isə Məhəmməd Xalid tərcümə etmişdi). Keçən əsrin 30-cu illərində A.Əfəndizadənin tərcüməsində “Tom soyerin macərələri” Və “Heklberri Finin macərələri” çapdan çıxmış, böyük maraqla qarşılanmışdır. 1947-ci ildə İ.Nəfisi tərəfindən tərcümə olunmuş “Şahzadə və dilənçi” əsəri ayrıca kitab halında çap edilmişdir. Bir neçə ildən sonra “Azərənşr” onun on beş əsəri toplanmış “Seçilmiş hekayələr” kitabını oxucularımızın mühakiməsinə vermişdir (tərcümə edənlər Cabbar Məcnunbəyov və İslam İbrahimov. Bakı, 1953). Bundan sonra “Gənclik” nəşriyyatı “Şahzadə və dilənçi”ni ikinci dəfə nəşr etmişdir. (1.)

BIBLIOQRAFIYA:

1. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 464 səh. Tərcümə edənlər: Şəfiqə Ağayeva Həmid Qasımzadə, ön sözün müəllifi: Zeydulla Ağayev
2. Mark Tven “Tom Soyerin macərələri”. Bakı, “Qanun nəşriyyatı” 2014, 263 səh tərcümə edən Şəfiqə Ağayeva
3. Mark Tven “Heklberri Finin macərələri”. Bakı, “Qanun nəşriyyatı” 2015, 376 səh tərcümə edən Hamid Qasımzadə

WEBLIOQRAFIYA:

4. <http://banker.az/mark-tvenin-xosb%C9%99xt-h%C9%99yatından-9-m%C9%99sl%C9%99h%C9%99t/>
5. https://az.wikipedia.org/wiki/Mark_Tven
<http://portal.azertag.az/az/node/1633#.WMLg39LyjIU>
https://en.wikipedia.org/wiki/Mark_Twain
https://en.wikiquote.org/wiki/Mark_Twain#Autobiography_of_Mark_Twain.2C_Vol._2_.282013.29
6. <https://www.capturepics.com/3d-model/mark-twain-house-hartford-connecticut/>

ƏKBƏR ŞAH DÖVRÜNDƏ HİNDİSTANDA FARS DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFI

Eldost İBRAHİMOV

Bakı Dövlət Universiteti
eldost-ibrahimov@rambler.ru

XÜLASƏ

Türklərin Hindistana gəlişi ilə Hind yarımadasının əhalisi həm türk, həm də fars mədəniyyəti ilə tanış olmaq şansı əldə etmişdir. Öz adət-ənənələrinə bağlı olan türklər burada dil sahəsində bir qədər etinasız yanaşmışdır. Çünki, bu regionda türk dilinin yerinə farsca danışılmış və bütün əsərlər də fars dilində yazılaraq fars mədəniyyətinə xidmət göstərilməmişdir. Fars dili o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, Əkbər Şahın hakimiyyəti illərində dövlətin rəsmi dilinə çevrilmiş və təhsil müəssisələrində də tədris fars dilində olmuşdur. Yüzlilliklər ərzində Hind torpaqlarında hökmranlıq edən türklərin himayəsi altında inkişaf edən və danışılan fars dili ingilislərin işğal nəticəsində öz yerini ingilis dilinə vermişdir. Hal-hazırda isə fars dili sadəcə universitetlərdə ixtisas kimi tədris olunur və orada yaşayan müsəlmanlar tərəfindən istifadə olunmaqdadır.

Giriş

Hindistanda Müsəlman sarayında uzun müddət istifadə olunan dil fars dili olmuşdur. Böyük Moğol İmperiyası dövründə bu dil rəsmi bir dil səviyyəsinə yüksələrək XIX əsrin əvvəllərinə qədər öz hökmranlığını qoruyub saxlamışdır. Bu şərtlər altında fars dilinin hindi ləhcələrinə təsir etməməsi mümkün deyil. Hindistanda hakimiyyət təsis edən Mahmud Qəznəvi də daxil olmaqla, Baburun ordusuna qədər, bölgənin müsəlman hakimləri bu coğrafiyaya İrandan deyil, Şimal-qərbdən, yəni Orta Asyadan gəlmişlər. Bu hakimlərin Türk olduqlarına aid arxiv sənədləri də vardır. Hindistanda danışılan dillərə təsir edən dillərin əsgərlər arasında, orduda danışılan bir dil olması labüddür.

Hindistana Yaxın Şərq ölkələri tərəfindən edilən hərbi yürüşlər müsəlmanların hakimiyyətindəki bir dövlətin təşəkkül tapmasına və İslamın geniş bir coğrafiyada yayılmasına səbəb olmuş, beləliklə də Hindistanın mədəni və ədəbi həyatına böyük təsir etmişdir.

Tədqiqat metodu. Türklərin Hind yarımadasında hökmranlığı zamanı fars dili və ədəbiyyatının inkişafı və həmin dövr tədqiqatçılarının əsərlərinin təhlili ilə öyrənilməsi metodikası tədqiqat üçün faydalı olmuşdur. Baş verən hadisələrin mahiyyətini araşdırmaq üçün mövzunun təhlilində tarixi tədqiqat, obyektivlik, sistemli yanaşma, mənbələrdə əks olunmuş materialların müqayisəsi, analizi və tənqidi qiymətləndirmə metodları əsas götürülüb.

Əkbər Şah dövründə Hindistanda fars dili və ədəbiyyatının inkişafı.

Hal-hazırda İran, Əfqanıstan və Tacikistanın rəsmi dövlət dili olan fars dili orta əsrlərdə Hindistanın da rəsmi dili olmuş, yüzilliklər boyu regionda həm danışmaq, həm də ədəbi dil kimi hökmranlıq etmişdir. Hindistan yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərlə zəngin olmaqla yanaşı, o ərazidə çoxlu sayda şair, yazıçı, alim və filosoflardan miras qalmış zəngin mədəni irsə sahib olmuşdur. Hindilər ilk dəfə ədəbi fars dili ilə Qəznəvilər dövründə Əbu Fərac və Məsud Saad Salmanın şeirlərini oxuyaraq tanış olmuşlar. Bundan sonra fars ədəbiyyatı yalnız moğol saraylarında işlənməklə və moğol hökmdarlarının himayəsini görməklə qalmamış, eyni zamanda hind şairləri tərəfindən də yaradılmışdır. O dövrdə farsdilli ədəbiyyatın ən məşhur nümayəndəsi Əmir Xosrov Dehləvi olmuşdur.

Hindistanda fars ədəbiyyatı Əkbər şahın dövründə daha çox inkişaf etmişdir. Onun dövründə Şeyx Əbul Fəzl ibn Mübarəyin qələmə aldığı məktublarda Hind yarımadasında fars dili və ədəbiyyatına inkişafına olduqca böyük təsiri olmuş və əsrlər keçməsinə baxmayaraq, hal-hazırda da tarix və ədəbiyyat sahəsində araşdırma aparacaq tədqiqatçıların maraqlı dairəsindədir.

Əkbər Şahın hakimiyyəti illərində fars dilinə böyük önəm verilməsi və geniş şəkildə təbliğ olunması nəticəsində fars dili hindilər arasında da böyük rəğbət qazanmışdır. Əbdülqadir Bədayuni qeyd edir ki, əslində Hindistanda fars dilinə maraqlı hələ İsgəndər Lodinin dövründə yaranmışdır, Əkbər Şahın dövründə isə fars dili ən yüksək səviyyədə təbliğ olunmuş və fars dili dərslərinin tədris olunması üçün xüsusi mədrəsələr yaradılmışdır. Bu mədrəsələrdə təhsil alan şagirdlərə fars dilində yazıb-oxuma öyrədildikdən sonra, Sədinin "Bostani Gülüstan", Nəsrəddin Tusinin "Əxlaqi-Nasiri", Cəlaləddin Dəvvəninin "Əxlaqi-Cəlal" və Molla Hüseyn Vaiz Əl-Kaşifinin "Əxlaqi-Muhsini" əsərləri öyrədilirdi. Aləm Müzəffərin yazdığına görə Əkbər Şahın dövründə "Əxlaqi-Nasiri", "Kimyayi-Səadət" kimi əsərlər əsilzadələr tərəfindən oxunan kitablar olduğu halda, Şah Cahanın dövründə bu və buna bənzər kitablar orta məktəblərdə şagirdlər tərəfindən mütəmadi olaraq oxunan adi kitablar olmuşdur.

Əkbər Şahın əmri ilə tərcümçilərdən ibarət “Elmi Tərcümə Heyəti” təşkil etmiş və bu tərcüməçilərin köməyi ilə sanskrit və hindi dillərində yazılmış əsərlər fars dilinə tərcümə olunmuşdur. Belə ki, “Mahabharata” Bədayuni, Naqib Xan, Faizi, Moilla Şiri və Hacı Sultan tərəfindən “Raznamə” adı ilə tərcümə olunmuşdur. “Maheş Mahanad”, “Kışan Coşi”, və “Bhaqavat Gita” Əbul Fəzl tərəfindən, “Lilavati” Faizi tərəfindən, “Ramayana” Bədayuni, Naqib Xan və Hacı Sultan tərəfindən, “Sanq Hasan Battisi” Bədayuni və Hacı Hüseyin Mərvi tərəfindən, “Atharva Veda” Bədauni və Molla İbrahim tərəfindən, “Harivamsa” Molla Şiri tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əkbər Şah “Elmi Tərcümə Heyəti”nin fəaliyyəti sayəsində hindi və müsəlmanların bir-birinə qaynayıb-qarışmasını bacarmışdır. Bu dövrdə hindilərlə müsəlmanlar arasındakı yaxınlıq o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, regiondakı bütün müsəlmanların dilində işlənən “bismillah”, “be cəhənnəm” kimi kəlimələr hindilər arasında da geniş istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə tərcümə sahəsində yalnız hindi və sanskrit dilindən fars dilinə deyil, türk və ərəb dillərindən də fars dilinə tərcümələr edilmişdir. “Kəlilə və Dimnə” ərəb dilindən fars dilinə məhz bu dövrdə Əbul Fəzl tərəfindən tərcümə edilmişdir. “Fərhəngi-Cahangiri” kimi tanınan çoxlu sayda “Hindicə-Farsca”, “Ərəbcə-Farsca” lüğətlər, “Qurani-Kərim”in fars dilində tərcümələri yazılmışdır.

Əkbər Şah fars dilini rəsmi dövlət dilinə çevirmiş, çoxlu sayda farsdilli məktəblər açdıraraq fars dilinin inkişafına böyük şərait yaratmışdır. Hüquqi işlər fars dilində aparıldığı üçün hindilər də fars dilini öyrənməyə böyük həvəs göstərmiş və fars dili hindilərlə müsəlmanlar arasında orta dil olmuşdur.

Hindistana türklərin vasitəsilə ayaq açan fars dili Hindistanda öz orijinal formasını qoruyub saxlaya bilməmişdir. Belə ki, vətənidən uzaqda yeni şəraitə düşən bu dil digər mədəniyyətlərə xas olan fikir və düşüncələrin təsiri altına düşərək zamanla dəyişikliyə məruz qalmış, hind cəmiyyətinin inkişaf tərzinə uyğun olaraq formalaşmışdır. Hind əhali arasında danışılan fars dili bəzən hind sözləri ilə qarışdırılaraq “hindi-fars” tərzinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Əkbərin sarayında müsəlman şair və yazıçıların malik olduğu bütün imtiyazlar hindi şairlərə də şamil olunurdu. Bu dövrdə müsəlman şairlər hindi dilində, hind şairlər də fars dilində şeirlər yazmışdır.

Ədəbiyyatla yanaşı Əkbər Şah tarixə də böyük maraq göstərirdi və öz sarayında tarixçilərə də yer ayırması Hindistanda ədəbiyyat tarixinin yaranması və inkişafına böyük təkan olmuşdur. Əbul Fəzl və Bədayuni tarix sahəsində də bir sıra əsərlər yazmışdır, lakin, o dövrün ən məşhur tarixçiləri Nizaməddin Əhməd və Fəriştə hesab olunur. “Tarixi-Əlfi” Molla Əhməd Davud, “Ayini-Əkbəri” və “Əkbərnamə” Əbul Fəzl, “Tabakati-Əkbəri” Nizaməddin Əhməd, “Tarixi-Humayun” Bəyazid Bayat tərəfindən yazılmış qiymətli əsərlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulkadir Badayuni: “Muntakhab-ut-Tewarikh”, Vol II-III, Delhi, India, 1979
2. Abdul Ghani: “A History of Persian Language and Literature at the Persian Court” Part III, Indian Press, Allahabad, India, 1930
3. Abul Fazl: “Ain-i-Akbari”; Vol I, 1968
4. Alam Muzaffar: “The Pursuit of Persian: Language in Mughal Politics” Vol.32, No.2, Published by: Cambridge University Press, England, 1998
5. François Bernier: “Travels in the Mughal Empire”, Archibald Constable, Colombia University Library, U.S.A. 1891
6. Hasan Mumtaz: “Iran and Pakistan: The Story of Cultural Relationship Through the Ages”, Karachi 1971
7. Muhammad İshaq Budti: “Bar Saghir men ilm-i fiqh”, Lahor, 2009
8. Rizvi S.A.S: “Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar’s Reign”, New Delhi, India, 1975

SƏNƏDLİ ƏDƏBİYYATDA MƏKTUBLAR

Əlizadə KÖNÜL

Bakı Slavyan Universiteti
alizadeh9217@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tezisdə məktub janrının xüsusiyyətləri, Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf xüsusiyyətləri haqqında bəhs edilmişdir. Məktub janrının sənədlə ədəbiyyatın janrları sırasında xüsusi yeri olduğu vurğulanmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümunələri arasında məktub janrının xüsusiyyətlərini daşıyan kifayət qədər əsərlər mövcuddur. Tezisdə bu əsərlər barədə qısa məlumat verilmişdir. Məktub janrının növ təsnifatı haqqında məlumat verilmişdir. Həmçinin hansı hallarda məktublarda sənədlə ədəbiyyata aid edilmiş haqqında mülahizələr yürüdülmüşdür.

Açar sözlər: sənədlə ədəbiyyat, janr, məktub, bədii ədəbiyyat

Ədəbiyyatda məktublar, məktublaşmalar epistolaryar üslubda birləşir. Eyni zamanda məktublar real şəxslər tərəfindən konkret ünvanlara yazıldığı üçün həm də bir növ etibarlı sənədlərdir. Əlbəttə, biz hələ ki, sadə məişət məktublarından bəhs edirik. “Doğrudur, bu gün biz məktublaşmanın “ölü” olduğu bir zamanda yaşayırıq.”(4, 25) Çox nadir hallarda insanlar biri-birləri ilə məktublaşırlar. Əsasən, ünsiyyətin bu forması rəsmi əlaqələr üçün istifadə edilir. Bu da texnikanın güclü inkişafı ilə əlaqədardır. Qədim və orta əsrlər, həmçinin yeni dövr ədəbiyyatında məktublar daha çox aşıqların dilindən sevgi, eşq, hicran, həsrət məzmununda yazılırdı. Bu cür məktublar, əlbəttə ki, dokumentallıqdan uzaqdır. Bu məktublarda əksəriyyəti ünvarsız və yaxud da mücərrəd varlıqlara yazılmış olurdu. Nizami Gəncəvinin həyatına, “Xəmsə”dəki bəzi faktlara, eləcə də Nəsimi, Füzuli, Xətayi kimi böyük klassiklərin həyatına və yaradıcılıqlarına nəzər salsaq, görürük ki, məktublardan bu və ya digər formada istifadə onların həyat və yaradıcılıqlarına təsir etmişdir. Məsələn, Nizaminin əsərləri yazmaq barədə sifarişi hökmdarlardan aldığı bilir. Müəllif əsərlərində qeyd edir ki, o hökmdarlardan gələn məktublar vasitəsilə əsərlərinin sifarişini almışdır. Tarixi faktlar da bunu təsdiqləyir. Nəsiminin hürufilərlə, öz ustadları ilə məktublaşmaları var. Hər iki sənətkar haqqında sonralar yazılan əsərlərdə bu məktublar sənəd kimi istifadə olunmuş, onların həyatlarının, dünyagörüşlərinin, yaradıcılıq istiqamətlərinin və həmçinin tarixin bir sıra gizli məqamlarının açılmasında mühüm material kimi istifadə edilmişdir. Digər klassiklərdən Füzuli yaradıcılığında məktublar daha çox məhəbbət, sufi-irfani mənə kəsb etmişdir. Xətayi isə məktubu hətta bir poemasının, demək olar ki, əsas detalına çevirmişdir. “Dəhnamə” sözünün özü “on məktub” deməkdir. Bu poemada da məktublaşma mücərrəd varlıqla insan arasında getmişdir. Bu iki ədibin yaradıcılığında məktubdan faktiki yox, obrazlılığa xidmət edən xəyali vasitə kimi istifadə edilmişdir. Füzuli və Xətayinin həyatına aid məktublaşmalar isə onlar haqqında yazılan tarixi, elmi və bədii əsərlərdə sənəd kimi istifadə edilmişdir. Xətayinin hökmdarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar apardığı yazışmalar Səfəvilər dövlətinin tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Əlbəttə ki, bütün bu və bunlara bənzər digər nümunələr bizə lazım olan bədii dokumental janr kimi məktublardan uzaq idi. Bunlar daha çox ya mücərrəd düşüncəni əks etdirmək üçün vasitə rolunu oynayırdı, ya da sadə həyat hadisələrini çatdırmaq üçün vasitə idi.

Elə əsərlər də vardır ki, orada məktublardan tamamilə başqa məqsədlə-ictimai-siyasi nöqsanları göstərmək üçün istifadə edilirdi. Xüsusilə bu, XIX əsrdə maarifçilərdə ənənə halını almışdı. Öz dövlətlərinin, ictimaiyyətlərinin nöqsanlarını açıq, birbaşa deməkdən çəkinir, nöqsanları Şərqə yönəldirdilər. Məktub janrında yazdıqları əsərlərində “Şərq despotizmi”, “Şərq qüsurları” adı altında əslində öz dövlət və ictimaiyyətlərindəki nöqsanları tənqid edirdilər. Məsələn, Qərb ədəbiyyatında Ş. Montöskyonun “Fars məktubları”, Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” bu qəbildəndir. Tənqidi realistlərdə də məktubdan istifadə çox olub. Onlar cəmiyyətdəki qüsurları elə cəmiyyətin özünə satirik ifadələrlə göndərirdilər. Bu məktublar da konkret ünvanlı olurdu: hər hansı mücərrəd obrazlara yönəldilirdi. Məsələn, Ə. Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”nı misal göstərə bilərik. Və yaxud da “Molla Nəsrəddin” jurnalında Cəlil Məmmədquluzadə və digər dövrün görkəmli tənqidi realistlərinin ifşaedici məktubları dərc olunurdu. Yenə də qeyd etməliyik ki, bu məktublar real, faktikilik və bioqrafik səciyyəsi daşmadığı üçün dokumentallıqdan da uzaq qalırdılar. Bütün bunlar yalnız məktub janrının bu və ya digər formada istifadəsi idi. Məktub yazmaq elə bir məqamdır ki, insanlar əksər hallarda burada yalana, saxtakarlığa yol vermirlər. Burada ən şəffaf, təmiz hisslər əks olunur, ən vacib, dürüst məqamlar qeyd olunur. Odur ki, müəlliflər bədii dokumental əsərləri ərsəyə gətirərkən qəhrəmanlarının şəxsi həyatlarında ən çox maraqlandıqları məqam məhz onların məktubları və gündəlikləri olur. Müəllif əsərin gedişində bədii əks etdirməkdə aciz qalmır. Lakin əks etdirdiyi bədiiyin sübutunun olması bədii dokumental əsərlərin birinci tələbidir. Odur ki, məsələn, müəllif qəhrəmanın daxili aləmindəki hansısa təlatümü əks etdirərkən bəzəkli cümlələrdən istifadə edə bilər, lakin bunu qəhrəmanın real həyatda, müəllif düşüncəsi ilə deyil, öz şəxsi təfəkkürü və duyğuları ilə yazdığı məktubla sübut edəndə, belə demək mümkündürsə, effekt daha yaxşı alınır. Ən yeni dövr ədəbiyyatımızın ilk mərhələsindən etibarən içərisində real məktublar istifadə edilən çoxsaylı sənədli əsərlər ərsəyə gəlmişdir.

“Bu gün bir sıra tədqiqatçılar məktubun sənədli ədəbiyyat janrı olub-olmaması məsələsinə şübhə ilə yanaşırlar. Məktubun bədii ədəbiyyatda da ayrıca janr kimi əksinə o qədər də geniş rast gəlinmir. Lakin əksər bədii ədəbiyyatlarda məktubdan bu və ya digər formada geniş istifadə olunur: həm başdan başa məktublar əsasında qurulmuş əsərlər mövcuddur, həm də məktubdan istifadə yolu ilə süjeti qurulan əsərlər vardır.”(3.210) Eyni zamanda real məktublar sənədli əsərlərin ərsəyə gəlməsində geniş istifadə edilir. Demək ki, bu janrı həm sənədli, həm də bədii ədəbiyyatın janrı kimi dəyərləndirmək doğrudur.

Məktub janrının mövzularına, yazılış məqsədinə, təhkiyə şəklinə görə müxtəlif növləri vardır. Tədqiqatçı Ə. Rəsulov bu növləri aşağıdakı kimi xarakterizə edir: “Özəl məktublar, rəsmi məktublar, ədəbi

məktublar, açıq məktublar.”(3, 366) Özəl məktublar, təbii ki, səmimi münasibətləri olan insanlar, yaxınlar arasındakı şəxsi yazışmalardır. Sonradan bu və ya digər səbəbdən nəşr edilənlər istisna olmaqla bu məktublar çap üçün nəzərdə tutulmur. Rəsmi məktublar adından da bəlli olduğu kimi iş üçün nəzərdə tutulur və belə məktublar da hər hansı xüsusi məqsəd olmazsa, sənədli ədəbiyyatda nəşr olunmur. Ədəbi məktublar isə artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, epistolyar üslubda birləşərək həm bədii, həm də bədii-sənədli ədəbiyyatda aktiv işləyir.”Canlı, obrazlı dil, təbii üslub, estetik gözəllik bədiiyi, maarifləndirmə, toxunulan məsələlər ətrafında fəal rəy formalaşdırma publisistliyi təmin etdiyinə görə yalnız bunların vəhdətdə olduğu məktublar, xüsusilə açıq məktub forması sənədli nəsrin tələblərinə cavab verir. Açıq məktubun ən başlıca xüsusiyyəti hər hansı bir özəl və ya rəsmi şəxsə yazılmasına baxmayaraq, çap üçün nəzərdə tutulması və geniş oxucu auditoriyasına ünvanlanmasıdır. Digər tərəfdən burada sənədli nəsrin janrlarına xas süjet xətti, kompozisiya quruluşu yoxdur, yalnız müəllifin publisist düşüncəsinin təbii axarı, qaldırılan məsələ barəsində yazıçının məntiqi mühakiməsi vardır...”(3, 367) Əlavə olaraq onu da vurğulamaq maraqlıdır ki, məktub janrı türk ədəbiyyatında geniş yayılmış və oxucuların maraqlı göstərdiyi janrlardandır. Türk ədəblərindən bəzilərinin məhz bu janrda yazdığı əsərlər Azərbaycan dilinə çevrilərək oxuculara təqdim edilmiş və oxucular tərəfindən sevilmişdir: Ə. Nesin “Taxtalıkdən məktublar”, R. N. Güntəkin “Bir qadın düşməni”, C. Şəhabəttin “Həcc yolunda”, Ə. Rasim “Rumınıya məktubları” və s.

ƏDƏBİYYAT

1. C. İman. “Azərbaycan ədəbiyyatında səyahətnamə”. Bakı “Elm” 2001,180..
2. Əsgərova S. “Anarın dili”. Bakı “Nurlan” 2002, 136
3. Rəsulov Ə. “Türk sənədli-bədii nəsr”. Bakı, “Elm” 2004, 426
4. А.А. Тесля. Документальная проза: проблема и история жанров. М-2011 (Тихоокеанской государственной университет, Хабаровск)

YUNİS İMRƏ POEZİYASI VƏ TƏSƏVVÜF

Ülkər BAXŞIYEVA
Şərqsünəslük İnstitutu
ulker.baxsiyeva@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə klassik türk poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Y.İmrənin təsəvvüf görüşləri təhlil olunur. Burada Y.İmrənin lirikasında əksini tapan Allah, kainat və insan problemlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Y.İmrənin irfani görüşləri konkret poeziya nümunələri ilə təhlilə cəlb edilir.

Açar sözlər: Y.İmrə, təsəvvüf, İrfan, Allah, Məhəmməd, türk, eşq.

Y.İmrə 1240- (41)-ci ildə Sivrihasar yaxınlığında Sarıköydə anadan olmuşdur. Y.İmrənin nəslə Anadoluya Xorasandan gəlmişlər. Təsəvvüfün görkəmli nümayəndələri Mövlana Cəlaləddin Rumi də, Hacı Bektaş Vəli də Anadoluya Xorasandan köç etmişlər. Bütün bunları nəzərə alıb, Anadolunu təsəvvüf mərkəzi adlandırsaq yanılmazıq. Y.İmrənin də bir təsəvvüf şairi kimi formalaşmasının kökündə bu amilin dayandığını (bir çox səbəblərdən biri kimi) inkar etmək mümkün deyil. Y.İmrə öz şeirlərində təsəvvüfün ən dərin qatlarına enmiş və ən əsası türk dilində yazıb yaratmışdır. Bəzi materialist düşüncəli insanlar Y.İmrə haqqında (eynilə Mövlanaya yanaşdıqları kimi) çox yalın fikirlər irəli sürmüşlər. Onların fikrincə Y.İmrə dinin dərinliklərinə endikcə, təsəvvüfdə ucaldıqca din və dindarlıqdan da uzaqlaşmış və hətta ayrıldığını da iddia etmişlər. Bu fikirlərlə qətiyyənlə razılaşmaq olmaz. Şairin dinə, ibadətə olan sevgisi, münasibəti onun şeirlərindən də açıq – aydın duyulur. Həzrəti Məhəmmədə və yaxınlarına ən gözəl təriflər yazdığı şeirlərində də (“Peyğəmbər məracı”, “Məhəmməd”, “Ya Məhəmməd könlüm arzular səni”, “Gəl varalım Məhəmmədə”, “Mənə”, “Əlhəmdü Allah”, “Tanrı nurdan yaratmış” və s.)

biz bunun şahidi oluruq:

Bir mübarək səfər eyləyib getsəm,
Kə”bə yollarında qumlarla batsam,
Röyada üzünü bir yol seyr etsəm,
Ya Məhəmməd könlüm arzular səni.

Əli ilə Həsən, Hüseyn anda
Sevgisi köntüldə, eşqi bu canda,
Sabah məhşər günü o haqq divanda
Ya Məhəmməd, könlüm arzular səni.

Təsəvvüf ədəbiyyatının ana xətti, sütunu olan şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət mərhələlərinin Y. İmrə şeirlərində dini-fəlsəfi yozumu geniş yer tutur. Onu da qeyd etmək ki, təsəvvüf fəlsəfəsi elə bir sirli xəzinədir ki, nə qədər araşdırılıb təhlil olunsada, hələ də onun mahiyyəti tam açıqlanmamışdır. Bu cərəyan özündə çox böyük qatı asanlıqla açıla bilməyən dərin mənalara əks etdirir. Təsəvvüf cərəyanı İslam dinindən qaynaqlanır. Orta Asiyada Əhməd Yəsəvi ilə başlayan türk xalq təsəvvüf şeiri Y. İmrə ilə davam etdirilərək ədəbi məktəb səviyyəsinə çatdırılmışdır. Y. İmrədə təsəvvüf vəhdəti-vücuda (varlığın birliyi) fəlsəfəsinə, yəni Tanrıyla insan və kainatın ayrı olmadığı düşüncəsinə söykənir.

Eşq dənizi mənəm mən,
Dənizlər heyran mənə
Dərya mənim qətrəmdir,
Zərrələr ümman mənə.

Y. İmrə sufizmində kainatda olan bütün varlıqlar, insan Allahdan qopan zərrələrdir. O, həqiqi gözəllikdir. Ruh halıyla tək olan bu həqiqi gözəllik tanınmaq, sevilmək istəyib və "Kün!" əmri verərək bütün kainatda zühur edib. Allahın cövhərləri (vücuti-mütləq, hüsni-mütləq və xeyri-məhr, yəni həqiqi varlıq, gözəllik və yaxşılıq) və bunların əksi (adəm, qübh, ləxeyr, yəni yoxluq, çirkinlik və şər) vardır. Y. İmrəyə görə yalnız nəfsinə hakim olan, bu yaxşı cövhərlərin toxumlarını qəlbində cücərdib böyüdən, Allah eşqinə, Tanrı sevgisinə tutulan şəxslər Tanrıya qayıda bilər.

Mənləyim məndən getdi
Can mülkünü dost tutdu,
Laməkana qövm oldum.
Məkanın yağma olsun.

Allaha qovuşmaq hər kəsə qismət olmur, bu da xüsusi qabiliyyət tələb edir. Mütləq ilahi eşq yolundan keçmək lazımdır. Bu vüsala "fəna fillah" (Allahda yox olmaq, ərimək) deyilir. Y. İmrə dini-fəlsəfi görüşlərindən aydın olur ki, Allaha qovuşma mərhələsində təsəvvüfün "dörd yol" lüzumundan mütləq keçmək şərtidir. Y. İmrəyə görə şəriət və təriqət mərifətə yetirər, lakin mərifətin dərinliyində də həqiqət vardır.

Xəbər verin aşıklərə,
Eşqə könül verən mənəm,
Dönüb bir eşq dəryasına
Dənizlərə dolan mənəm.

Y. İmrə təsəvvüfündə nəfslə mübarizə əsas yerlərdən birini tutur. Bildiyimiz kimi nəfslə mübarizə ilahi əxlaqın vacib şərtlərindən biri hesab olunur. Y. İmrə fəlsəfəsinə görə insan ilk növbədə ilahi əxlaqın "qulu" olmalıdır. Əgər insan ilahi əxlaqla əxlaqlanmırsa, öz mənəviyyatını bu əxlaqla nurlandıra bilmərsə, o heç zaman yarıdanın qulu ola bilməz. Belə olan təqdirdə isə insan pisləklərdən, qeyri-insani əxlaqlardan uzaqlaşmağa bilməz.

Nə desəm, hər sözüm keçər,
Əlimdə fərman tutaram
Sözüm ötkün, hökmüm rəvan
Bir hökmü sultan tutaram.

Bildiyimiz kimi, təsəvvüf əsasən vəhdəti-vücuda fəlsəfəsinə əsaslanır. Bu fəlsəfədə varlığın təkliyi əsas sayılır. Yəni varlıq təkdir, tək olan isə Allahdır. Ən böyük həqiqət isə Allahın dərkə və ona qovuşmaqdır. Yunis İmrə təsəvvüf baxışlarında da bu hikmət diqqət mərkəzində saxlanılır. Y. İmrəyə görə insan bütöv halda üç komponentdən ibarətdir: bədən, can, ruh. Burada bədən zahiri görkəm (kainatda canlı və cansız olan bütün görünənlərin zahiri görkəmi), can "heyvani can" (kainatdakı bütün canlı orqanizmlər), ruh isə yalnız ilahi əxlaq daşıyıcısı olan insanlara aid anlamlarında yer alır. Y. İmrənin bir şeirində deyildiyi kimi, "Bir mən vardır məndə, məndən içəri." Bütün bunlar onu göstərir ki, Y. İmrə təsəvvüfünü "duyuluş, düşüncə və inanış" mərhələlərini öyrənmək və onları keçmək üçün başlıca mənbədir. Bu mənbə Allaha doğru gedən yolda ən vacib və ən önəmli xətdir.

Eşqin məndən aldı məni,
Mənə səni gərək, səni.

Alışırım gecə-gündüz,
Mənə səni gərək, səni!

Nə varlığa sevinirəm,
Nə yoxluğa yerinirəm.
Eşqin ilə ovunuram,
Mənə səni gərək, səni!

Y.İmrədə Allah sevgisi o qədər güclüdür ki, bu sevginin təsiri insanı Allaha qovuşduran yolu “qısalda” bilir. Daha doğrusu, Y.İmrə fəlsəfəsində Allaha gedən yol da qısa, Allaha qovuşma məqamı da “daha az vaxt tələb edir”. Bütün bunlar “sevgi və vüsal” həsrətinin doğurduğu “reallıqlar” kimi diqqəti cəlb edir.

Eşqin şərabından içən,
Məcnun tək canından keçən,
Sənsən günüm, sənsən gecəm,
Mənə səni gərək, səni!

Y.İmrə təsəvvüf görüşlərində inam və ibadət problemləri də xüsusi yer alır. Y.İmrəyə görə insan ilk növbədə Haqdan qopub Haqqa dönən varlıqdır. İnsan səbəblər aləmində sınaq dövrünü keçir və bu aləmdə insan “keçid mərhələsini” yaşayır. Ona görə də həmin mərhələdə inam və ibadət əsasdır. İnsanın inamı onu “ibadətə”, “könlünün təsliminə” sövq edir və insan bu yol ilə Haqqa qovuşur:

Müsəlmanam deyən adam
Şərti nədir bilsin gərək.
Tanrı buyruğun tutub
Beş vaxt namaz qılsın gərək.
Və ya,
Bu dünyada qalmayaq gəl,
Fanidir, aldanmayaq gəl
Bir ikən ayrılmayaq gəl
Gəl dosta gedək, gəl, könül !

Y.İmrə təsəvvüfündə insanlar irqə, dinə, millətə, rəngə, sinif fərqi və s. görə fərqlənmirlər, çünki insan Haqdan qopan zərərlərdən yaranıb. “Bir çeşmədən axan su acı-dadlı olmaya” deməklə Allah hamını eyni yaradıb demək istəmişdir. Təsəvvüfün bu prinsipi müasir dövrdə multikulturalizm konsepsiyasına uyğun gəlir. Yəni təsəvvüfün yer üzündəki bütün millətlər arasındakı bərabər hüquqlu dini-fəlsəfi baxışı, multikulturalizmdəki xalqların dostluğu, birliyi konsepsiyası ilə səsleşir. Müqəddəs Qurandan qaynaqlanan bu ideyanın 7 əsr əvvəl Y.İmrə tərəfindən təsəvvüf düşüncəsi kimi irəli sürülməsi, əlbəttə, böyük bir hadisədir.

Y.İmrə xalqın içində yetişdiyindən, xalqın içində formalaşdığından şeirlərini də xalq ruhuna uyğun yazmışdır. Y.İmrə yaradıcılığı xalqın ürəyindən, qəlbindən keçən bütün sualları cavablandırır, sanki xalqın düşüncəsinin aynasıdır. Şairin şeirlərinin dili türk dilindədir. Maraqlısı da budur ki, peşəsindən, savadından, səlahiyyətindən asılı olmayaraq xalqın hər bir üzvü Y.İmrə şeirlərini oxuyub anlayır. Ən savadsızlardan tutmuş, savadlı ziyalı insanlara qədər hər bir şəxs onun şeirlərini çox rahatlıqla qəlbinin, ağlının süzgəcindən keçirə bilir. Çünki Y.İmrə Ruh, Qəlb və Könül şairidir. Maraqlıdır ki, Y.İmrə yaradıcılığında işlətdiyi fars-ərəb mənşəli sözləri də çox ustalıqla türkləşdirmişdir. Çünki o, ifadə tərzini, içi, zövqü, hissiyatı ilə türkdür. Bu xüsusiyyət onun şeirlərinin ruhunda da duyulmaqdadır. O, insanları Allah yoluna, saflığa, dürüstlüyə, nəfsinə hakim olmağa, xeyirxahlığa, halal, təmiz yaşamağa səsleşir. Bir növ bu ideyalar həyatda azad, bərabər hüquqlu, tam demokratik cəmiyyət düşüncələri ilə üst-üstə düşür. Y.İmrə yaradıcılığında təsəvvüf görüşlərinin sətiraltı mənasında da, xalqın əsl istək arzusu ilə üst-üstə düşən ideyalar var. Bu mənada xalqın ürəyində Y.İmrə sevgisi həmişə parlamış və parlamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Yunis İmrə. Risalətün-nüşeyyə. Bakı, 2013
2. Yunis İmrə. Güldəstə. Bakı, 1992
3. Nihad Səmi Banarlı. Türk ədəbiyyatı tarixi, 2 cild, 1-ci cild, İstanbul, 1998
4. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı, Bakı, 2017

V. İRVİNQİN “ƏLHƏMRA” ƏSƏRİNDƏ ŞƏRQ MOTİVLƏRİ

Lalə HƏSƏNLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti
lala.hasanlee@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Vaşinqton İrvinq bu əsəri İspaniyada səfir işlədiyi zaman qələmə almışdır. “Əlhəmrə” əsəri bir səyahət nəticəsində meydana çıxmış və yazıcının Şərq üslubunu müxtəlif əfsanələrlə və təsvirlərlə işıqlandırdığı nağıllar kitabıdır. Şərq mövzu və motivlərinin təsviri “Əlhəmrə” əsərində dəqiq tarixi faktlarla yanaşı, ərəb əlyazmalarından götürülmüş rəvayətlər də geniş şəkildə əks olunmuşdur. Əsərdə Şərqi böyük ustalıqla qərb oxucusuna çatdıran yazıçı onun misilsiz gözəlliklərini və cazibəsini də əsrarəngiz şəkildə təsvir etmişdir.

Həyatı səyahətlərdə keçən və daim axtarışda olan yazıçı təkcə Amerika ədəbiyyatının deyil, eyni zamanda Avropa ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarından. Avropa mühitində İrvinqi Şərq motivlərini əsaslı şəkildə təsvir edən yazıçıdır.

Açar sözlər: İspaniya, Əlhəmrə sarayı, müsəlmanlar, xristianlıq

“The Tales of Alhambra”(Əlhəmrə) əsəri ilə yazıçı Amerika ədəbiyyatında novella janrının əsasını qoymuşdur.

1829-cu ildə İspaniyaya səfir olaraq gələn İrvinqə yaxın dostu rus diplomatı Əlhəmrə sarayından danışır və ondan bu sarayı gəzməsini, beləliklə onda yaradacağı təəssürratları qələmə almasını istəmişdir. Yazıçı bu məsləhətə qulaq asır, amma bu yerlərdə artıq müsəlmanlar dövründə mövcud olan abu hava qalmamışdı. Əvvəllər bu vəziyyət İrvinqdə bədbinlik yaratsa da öz təsəvvüründə yaratdığı mənzərələr onu fərqli bir təbiətlə qarşılaşdırır. Nəticədə yazıçı qalmaq üçün Əlhəmrə sarayını seçir. Əlhəmrə sarayı İspaniyanın unutmağa çalışdığı İslamın bir parçası olduğu üçün bəlkə də belə baxımsız bir vəziyyətdə idi. İspaniya kralından burada qala bilmək üçün icazə alır. Bir neçə gün sonra burada başqa birinin də qaldığını öyrənir. Mateo Ximenes adlanan bu yaşlı adam İrvinqə özünü sarayın ən qədim sakinlərindən birinin qohumu kimi tanıdır. İllərdir burada yaşadığı üçün İrvinqin gəlişi onun burdan getməsinə də səbəb ola bilməzdi, çünki o Əlhəmrənin oğludur. Beləliklə, onlar sarayın otaqlarında ayrı-ayrı yaşamağa başlayırlar. Mateodan dinlədiyi əfsanələri qeyd etməyə başlayan yazıcının Əlhəmrəyə gün keçdikcə heyranlığı artmağa başlayır. Tarixi araşdırmağa başlayır və nəticədə “Tales of Alhambra”(Əlhəmrə) kitabını yazır

İspaniyada müsəlman hakimiyyətinin son dövrünə aid ən vacib abidələrdən biri Əlhəmrə sarayı hesab olunur. Bu əsər saray tipli ən gözəl abidələrdən sayılır. Əlhəmrə Allahın tək olduğunu dünyaya deyən saraydır və dünyanın heç bir yerində Allahın adını bu qədər çox zikr edən sütun, qübbə, tavan, qapı və divara sahib başqa bir saray tapmaq qeyri-mümkündür. Əlhəmrə sarayı inşa edilən zaman heç bir şey təsadüflə icra olunmamışdır. Əlhəmrəyi anlamaq üçün sarayın içindəki bir çox kitabəyi dərk edərək oxumaq lazımdır. Qurandan götürülən ayələrin və müsəlman şairlərin misralarının həkk olunduğu bu kitabələr demək olar ki, bütün sarayı əhatə edir. Elə bu səbəbdən də bu yazıları bəzək motivlərindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Yazıçı İspaniyaya səyahəti zamanı demək olar ki, həm ölkənin mənzərəsini həm də insanlarına xas olan xüsusiyyətləri bütün açıqlığı ilə nəzərdən keçirmişdir.

Əlhəmrə müsəlmanlar üçün möcüzə hesab olunur. Zaman keçsə belə, bu möcüzəyə olan heyranlıq davam etməkdədir. Əlhəmrə sarayı ilə bağlı Ərəblər və İspanlar, eyni zamanda bir çox başqa millətlər tərəfindən nağıl, əfsanə, sevgi mahnıları, döyüş və qəhrəmanlıq nəğmələri deyilmişdir. İrvinq də bu əsərində Əlhəmrə ilə bağlı düşüncələrini dolğun bir şəkildə oxucularla bölüşür. Yazıçı əsərin girişindən 64-ncü səhifəyə kimi olan hissədə sarayın daxili quruluşu, növbəti səhifələrdə isə xarici görünüşü ilə bağlı məlumatlar vermişdir. Daha sonra isə Əndəlüs sultanları ilə bağlı eşitdiklərini qələmə almışdır.

Saraylar iqtidar, güc, zənginlik və möhtəşəmlik simvoludurlar. Saraylar inşa edilərkən adətən görkəmli ərazilər seçilir, halbuki iqtidar sahibləri güclərini itirdikdən sonra onlar da öz cazibələrindən məhrum olurlar. İrvinqin ifadəsi ilə desək saray sakinləri sarayın cəzbedici vaxtlarında qəddarlığa və özlərini hər şeydən üstün tutmağa meyilli olurlar. Səltənət saraylarının əksəriyyəti dilənçilərin iqamətgahına çevrilir. İrvinq də kitabda yazdığı hadisələri məhz sarayda yaşayan dilənçi, kimsəsizlərdən və b. əldə etmişdir.

“The Journey”(Səyahət) adlanan ilk yazıda İrvinq Sevilyadan Qranadaya qədər olan səyahətindən danışır. Bu səyahətdə onun yol yoldaşı Madriddə tanış olduğu Rusiya diplomatı Dmitri İvanoviç Dolqoroki olmuşdur. Əsər səyahət boyu əldə edilən nağıl, əfsanələrdən ibarətdir. Kitabın girişində bir tərəfdən İspaniyanın coğrafiyasını əks etdirdiyi halda, digər tərəfdən Ərəblərin təsirindən bəhs edir

“Thus the country, the habits, the very looks of the people, have something of the Arabian character”
(Ərazi, vərdişlər, hətta insanların görünüş tərziləri ilə belə Ərəbləri xatırladı).

Yazıçı demək olar ki, tarixi qaynaqlardan faydalanmışdır. İspaniyaya gəlişindən bəri Müsəlmanların bura daxil olması, hətta hakimiyyətin idarəçiliyi kimi məsələlərə toxunmuş və Əlhəmranı işğal edən Fransızlar üçün də fikirlərini oxucu ilə paylaşmışdır:

“During the recent troubles in Spain, when Granada was in the hands of the French, the Alhambra was garrisoned by their troops, and the palace was occasionally inhabited by the French commander. With that enlightened taste which has ever distinguished the French nation in their conquests, this monument of Moorish elegance and grandeur was rescued from the absolute ruin and desolation that were overwhelming it. The roofs were repaired, the saloons and galleries protected from the weather, the gardens cultivated, the watercourses restored, the fountains once more made to throw up their sparkling showers; and Spain may thank her invaders for having preserved to her the most beautiful and interesting of her historical monuments”

(İspaniyada son narahatlıqlar dövründə Qranada Fransızların əlində olduğu zaman Əlhəmra fransız qarnizonlarının idarəsində idi və saraya Fransız komandiri nadir hallarda təşrif buyururdu. Fransız xalqı öz işğalları ilə daim fərqlənmişdir, müsəlmanların bu gözəl, möhtəşəm və olduqca böyük məsrəf tələb etmiş abidəsi onlar tərəfindən tamamilə yox olmaqdan və xarabalığa çevrilməkdən xilas edilmişdi. Damlar təmir edildi, salonlar və qalereyalar havadan mühafizə edildi, bağçalar becərildi, su axını bərpa edildi, fəvvarələr köpüklü sularla əhatələndi; və İspaniya işğalçılarına onların ən gözəl və maraqlı tarixi abidələrini qoruduğu üçün təşəkkür etməlidir.)

Əslində yazıçı burda məsələyə birazda istehza ilə yanaşır. Saray tam olaraq Fransızlar tərəfindən işğal edilmişdi və eyni zamanda yazıçı yaxşı başa düşürdü ki, işğal altında olan insanlar üçün mədəni sərvətlərinin qorunmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Yazıçı Xristian olmasına baxmayaraq İslam dini haqqında kifayət qədər bilgiyə sahib olmuşdur. *“Palace of the Alhambra”* adlanan hissədə Kəbənin Əlhəmra ilə eyni mövqeyə malik olduğunu göstərir:

“..in the annals of romantic Spain, the Alhambra is as much an object of devotion as is the Caaba to all true Moslems”.

(İspan salnamələrində Əlhəmra həqiqi müsəlmanlar üçün Kəbənin olduğu kimi sadıqlığın obyektidir.)

Əsərdə yazıçı zaman zaman həm müsəlman, həm də xristianlığın kontekstində dinə olan bağlılığın insanın həyatında etdiyi dəyişiklərdən, insan xarakterinə təsirindən də danışır. Kitabın *“The Adventure of the Mason”* (Bənnanın macərası) adlanan hissəsində biz kasıb bir bənnanın öz səbri və əsasən də dinə olan bağlılığı ilə ona gələn köməyi görürük :

“There was once upon a time a poor mason , or bricklayer, in Granada, who kept all the saints days and holidays..., he grew poorer and poorer, and could scarcely earn bread for his numerous family.... One night he was roused from his first sleep by a knocking at his door. He opened it, and beheld before him a tall, meager, cadaverous-looking priest”

(Bir vaxtlar Qranadada bütün müqəddəs günləri və bayramları qeyd edən kasıb bir bənnanın, başqa sözlə kəmpicyonan var idi, gün keçdikcə kasıblayan bu bənnanın ailəsi üçün güclü çörək pulu qazanırdı... Bir gecə qapısı döyüldü. Qapını açanda hündür, kasıb və ölü kimi görünən bir rahiblə qarşılaşdı.)

O, bir xristiyandır amma Müsəlmanlar dövründən qalma bir tasi bərpa etməsi onun bir müddət sonra həyatını xilas edir:

“... In the centre was the dry basin of an old Moorish fountain, under which the priest requested him to form a small vault.... In a word, he increased rapidly in wealth.. and became one of the richest men in Granada”

(Mərkəzdə müsəlmanlara aid qədim bir fəvvarənin quru tasi var idi, rahib ona kiçik bir sərdabə tikməyi təklif etdi... bir sözlə onun var dövləti sürətlə artdı və o Qranadanın ən zəngin adamı oldu.)

Yazıçı əsərdə müəyyən mənbələrə istinad etmişdir. Məsələn , *“Legend of Prince Ahmed al Kamel, or, The Pilgrim of Love”* əfsanəsi bizə Ərəb nağıllarından *“The Adventures of Prince Achmed”*’i (Şahzadə Əhmədin macəraları) xatırladır.

Qranadada Müsəlman kralının yeganə oğlu olan Əhməd doğulduğu zaman münəccimlər tərəfindən atası xəbərdar edilir. Onun taleyində ona əzab verəcək sadəcə sevgi olacaq. Bunu bildikdən sonra atası oğlunu Eben Bonebben adlanan bir ariflə indiki dövrdə Generalife adlanan saraya göndərir. Arif Əhmədə bütün elm sahələrini ayrı-ayrılıqda tədris edirdi sadəcə sevgidən başqa, əks halda o bunun cavabını öz kəlləsi ilə verəcəkdi:

“The sage was ordered to instruct the prince in all kinds of knowledge but one- he was to be kept utterly ignorant of love.... "if my son learns aught of that forbidden knowledge while under your care, your head shall answer for it”

(Arifə bütün biliklərin tədris edilməsi əmr edildi sadəcə sevgidən başqa... əgər mənim oğlum sənə nəzarətində qadağan olunmuş bilgiyi öyrənsə sən buna başınla cavabdeh olacaqsan.)

Əhmədin quşların səsinə eşitdiyi sevgi kəlməsi ariflə arasında münaqişəyə səbəb olur, Bonabben ona sevginin insana əzab verdiyindən danışır. Bu yolda ona şahin, bayquş, yarasa, sərçə belə kömək edə bilmir sadəcə şahinin tutduğu göyərçini xilas etməsi onunda həyatını xilas edir. Göyərçinin ondan məktub aparması və ona tanımadığı bir qızın rəsmiini çətdirməsi Əhmədin qaladan qaçmasına səbəb olur. Bu yolda ona bayquş və onun məsəhəti ilə yanına getdiyi qarğanın istiqamətləndirdiyi tutuquşu köməkçi olur. Tutuquşudan bu şəklin şahzadə Aldeqondaya məxsus olduğunu öyrənir.

“now I looked at it again-sure enough this is the princess Aldegonda.... She is the only daughter of the Christian king who reigns at Toledo, and is shut up from the world until her seventeenth birthday”

(İndi mən əminəmki bu şahzadə Aldeqondadır... O Toledonun xristian kralının yeganə qızıdır və on yeddinci doğum gününə kimi dünyadan təcrid edilib.)

Tutuquşu Aldeqondadan atasını verəcəyi ziyafətdə onun üçün mübarizə aparılacağını deyir, amma bu elmdən başqa heç nə bilməyən Əhməd üçün olduqca çətin məsələ idi:

“Allah Akbar! God is great! exclaimed he”

(Allahu Əkbər Allah böyükdür deyə o bildirdi.)

Bayquşun xatırlatması və Bonabbendən öyrəndiyi qədəriylə sehirlə bir xalça vardı. Bu xalçanın sirri xristianlara agah deyildi və o şücaətinin qarşılığında hər kəsi təaccübləndirsə belə kraldan o xalçayı istəyir və bununla da o sevgisinə qovuşur bayquş və tutuquşunu da vəzifələrə təyin edir.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi “Adventures of Achmed”(Əhmədin macəraları) lə bu əfsanə arasında oxşarlıqlar vardır. Düzdür Əhməd qalaya həbs olunmamışdı. İrvinqin əfsanəsində Əhmədin həyatına istiqamət ilk başda münəccimlər tərəfindən verilsə də, ərəb nağıllarında Əhmədin həyatı Kalip şəhərinin hökmdarı olan atasının ad gününün təşkil olunduğu gün dəyişir. Sehərbaz Hither Əhmədin bacısı Dinarzadəyə aşiqdir. Sehirlə bir at düzəldərək Kalip hökmdarının yanına gedir və atın əvəzində qızını istəyir. Əhməd buna mane olduğundan onu aldadaaraq ata mindirir və at uzaqlara uçar. Sehərbaz həbs olunur buna baxmayaraq atının axtarışındadır. Əhməd Vaq Vaq ölkəsinə gəlib çatır. Əhmədə yol yoldaşı olan at əfsanədə Əhmədin qaçmasına kömək edən bayquşla bənzərdir, baxmayaraq bayquş sona qədər Əhmədin yanında olur. Vaq Vaq ölkəsinin başçısı Pəri Banu ilə Çinə yol alır amma Pəri Banu ruhların ondan qisas alacağını deyir, elə bu zaman Hither atını tapır və Pəri Banuyu götürərək çıxıb gedir, Əhmədi isə Alovların cini və onun ən böyük düşməninin ərazisinə buraxır və Pəri Banuyu Çin hökmdarına satır. Bu səhnə əfsanədə Əhmədin Aldeqondayı tapmaq üçün keçdiyi çətinlikləri əks etdirir. Alovların cini ona onu məğlub etməyəcək bir zireh verir. Bu zirehdə məhz Aldeqonda üçün mübarizəyə girən Əhmədin mağaradan tapdığı zirehdir. Əhməd Pəri Banuyu xilas etsədə Vaq Vaq ölkəsinin ruhları onu aparır və eyni ilə Aldeqondanın qalada həbsdə olduğu kimi. Əhmədi isə bir qayayaya buraxırlar. Bu əfsanədə Əhmədin ələsiz qaldığı zamanlarla üst üstə düşür. Sadəcə Allahın böyüklüyünə sığınır. Vaq Vaq ölkəsinin qapıları sadəcə Ələddinin lampası ilə açıla bilər əfsanədə biz bunu çıxış yolu kimi xalçada görürük. Əhməd Ələddindən onun əvvəl Kalip kralının qızı ilə evli olduğunu və bir gün lampa ilə birlikdə tikişdiyi sarayında yox olduğunu öyrənir və əlbəttəki hər şey yenə sehərbazın oyunudur. Tək çıxış yolu var oda cinin sehərbazı öldürüb lampayı alması və belədə olur Əhməd Pəri Banuyu xilas edir və ölkələrinə geri qayıdırlar.

İrvinq Sevilyadan Qranadaya qədər olan səyahətində kənd yerlərinin gözəl mənzərəsinə və xarakteristikasına xüsusi yer ayırmışdır. Bu səyahət öz-özlüyündə yeni bir üslub yaradırdı. Əlhəmra kitabında müsəlmanların hekayəsinin mübahisələr üzərində qurulması onları tənqid edən qərb cəmiyyəti üçün uğurlu bir addım hesab olunur. Əlhəmra nağıllarına İrvinq qərb dünyasının əsl üzvü kimi İspaniya quruculuğuna xüsusi diqqət yetirir. Eyni zamanda İspan müsəlmanlarının nəzəri dumanlıdır, bu uzun müddət xristian İspaniyasının rəqiblərinin öz texniki və idarəedicilik şücaətlərindən daha çox xalq hekayələri ilə xarakterizə olunması ilə əlaqədardır. İspan müsəlmanlarının keçmişi onların müsəlmanlara və yaxud da onların tərəfdarı olan qərbə qarşı qeyri obyektivliyini göstərmir. Bu inkişaf edən bir irsin qarşısızalmaz gücünü göstərir.. Yazıçı öz obrazlarını yeni düşüncələrə uyğun təsvir edir. Təəssüf ki, İrvinqin təsvirləri XVI əsrdə mövcud olan İslam qayda-qanunları dövründə qoyulan xristian qayda qanunları haqqında ətraflı məlumat verə bilmədi.

1831-ci ildə nəşr edilən kitab ədəbiyyat və tarix sahəsində böyük marağa səbəb olur. Qərb dünyası artıq bütün diqqətini bu unudulmuş saraya doğru istiqamətləndirirdi. İspaniyanın İslamla bağlı olan keçmişini əks etdirərək qələmə alan yazıçının xəyal gücü Əlhəmra sarayının gözəlliklərini və möhtəşəm tarixini yenidən oxuculara təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Abeltina R, English and American literature, Riga, 1976
2. Bowden T. Washington Irving: Bibliography, the complete works of W. Irving, Boston: Twayne publishers, 1989
3. Irving Washington The Tales of Alhambra Sunnyside, 1851
4. The life of Washington Irving, Basic Books, 2007

“QİRAƏTÇİ” ROMANINDA SEVGİ KOMPLEKSİ

Ləman MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

lemaaneldeniz@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə Bernard Şlinkin 2011-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş “Qiraətçi” romanında sevgi kompleksi, günah və bağışlanma anlayışları psixoloji cəhətdən analiz edilir. Əsərin əsas qəhrəmanları Hanna və Mixaelin məhəbbəti fonunda müharibədən sonrakı dönmə Almaniyasına, insanlar arasında münasibətlərə nəzər salınır. Xoşbəxtlik, sevgi və nifrət arasındakı incə sərhədlər Şlinkin yazı üslubuna əsasən müyyən edilir.

Açar sözlər: Bernard Şlink, Qiraətçi, sevgi, günah, nasizm

15 yaşlı yeniyetmə Mixael bir təsadüf nəticəsində Hanna adlı qadınla tanış olur. Bu təsadüf onun bütün həyatını dəyişir. Belə ki, o, özündən 21 yaş böyük olan Hannaya aşıq olur. Bu yasaq münasibətini ailəsindən və ətrafındakılardan gizli tutmağa çalışır. Lakin Mixaelin üzləşdiyi çətinliklər bununla bitmir. Bir gün sevdiyi qadın arxasında heç bir məktub buraxmadan onu və yaşadığı şəhəri tərk edir.

Mixael xoşbəxtliyin nə olduğu barədə düşünür. “Məgər xoşbəxtlik sadəcə əbədi davam edəndə xoşbəxtlik sayılır?” [1,43] Əsərin oxusu və Mixaelin hissələrinin açılmasından məlum olur ki, xoşbəxtliyin daim mövcud olması gərəkmir. Hətta Hannadan illər boyu uzaqda qalsa belə yaşanmış anların heç vaxt unudulmayan izləri xoşbəxtliyə səbəb ola bilər.

İllər öncə baş vermiş hadisələr Mixaelin dilindən onun xatirələri şəklində danışılır. Əsərin birinci hissəsi Hannanın müəmmalı şəkildə ortadan qeyb olması və Mixaelin bundan doğan acılarının təsviri ilə bitir. Üç hissədən ibarət olan əsərin ən sıxıcı və sürükləyici bölümü olan ikinci hissəsi Hanna və Mixaelin illər sonrakı görüşünün təsviri ilə başlayır. Lakin bu dəfə sirrli aşıqlar yataq fantaziyaları ilə qarşımızda deyil. Aradan keçən səkkiz il ərzində Mixael liseyi bitirib və hüquq məzunu olmağa hazırlaşır. Müşahidəçi qismində iştirak etdiyi məhkəmədə həyatının ilk və unudulmaz qadını Hanna da var. Amma işlər bir qədər tərs gedir. Çünki Hanna müttəhim kürsüsündədir. O, özündən başqa 4 qadınla birlikdə üç yüz yəhudinin ölümündə günahkar hesab edilir. Bütün yəhudi əsirlər qaz kamerasına-ölümə göndərilir. Hanna isə kiçik yəhudi qızları ömürlərinin sonuna az qalmış öz otağına-onun üçün ucadan kitab oxumağa aparır. Eynilə bir vaxtlar Mixaelə olduğu kimi. Burada ona dəhşətli bir sirr məlum olur – Hanna yazıb-oxumağı bacarmır.[3] Mixael Hannanın nə üçün onun adını dəftərlərinin üzərindən oxumadığını, onun üçün yazdığı kiçik notun “hara yoxa çıxdığını” və ən əsası Hannanın niyə kitabları ona ucadan oxutduğunu məhz indi anlayır. Lakin bu sirin açılması Mixaelə heç də rahatlıq gətirmir. O, həyatında ilk dəfə atası ilə ciddi söhbət edir. Əsər boyu ailəsi ilə maraqlanmayan, evdə belə rəsmiyyətini qoruyan professor Bərq oğluna bəzi məsləhətlər verir. “Başqasının onlar üçün doğru hesab etdiyini, şəxsin özü üçün doğru hesab etdiyindən üstün hesab etməyə heç bir səbəb göstərə bilmirəm”[1,153]. İki seçim qarşısında qalan Mixael Hannanı öz qərarı ilə baş-başa buraxır.

Əsər Mixaelin dilindən, onun xatirələri və yaşadıkları şəklində yazılmış olsa da, əsas qəhrəman Hannadır. Məğrur, əyilməz, qürurlu, zərif hərəkət və düşüncələrə malik olan Hanna bir o qədər də dəhşətli xarakterə sahibdir. Sevdiyi, yatağını və həyatının müəyyən qismini paylaşdığı Mixael onun yaşamı boyu hamıdan gizlətdiyi ən zəif cəhətinə fərqi olmadan toxunur. Bundan dəliyə dönmə Hanna əlindəki kəmərlə onun üzünə zərbə endirir. Məhəbbəti və nifrəti arasında incə cizgi olan qadın yəhudilərin ölümündə təqsirkardır. Lakin müəllif əsər boyu Hannanı müdafiə edir, onun əsla gözümdə alçalmasına imkan vermir. Hannanı qatillikdən daha çox ümumi günah hissi ilə suçlayır.

Bəs Mixael nə üçün yaşca özündən xeyli böyük olan bu qadına vurulmuşdu? Ailədə, sınıfdə və dostları arasında söz haqqına sahib olmayan, yaşdılarından heç nə ilə fərqlənməyən on beş yaşlı oğlan sadəcə sarılıq xəstəliyinə tutulanda müəyyən qayğı görməyə başlayır. Mixaelə rastlaşarkən Hanna ona

təmənnəsiz qayğı göstərir. Üst-başını təmizləyir, əl-üzünü yuyur və ona sarılır. Bu yaxınlıq Mixaeldə qəribə təəssüratlar yaradır. Münasibətləri davam etdikcə Hannadan gördüyü ilk şəfqəti, zərifliyi yataqda da hiss edir. Əvvəllər gününü Hanna ilə yataqda keçirməyi sevən Mixael ona aşıq olduğunu düşünür. Amma illər keçdikcə anlayır ki, Hanna ilə onun arasında olanlar təkəcə fiziki yaxınlıq, bədənlərinin təması deyildi. Mixael özünün də xəbəri olmadan Hannanın incə səsinə, təmizliyinə, eyni anda həm zərif, həm də hökmlü xarakterinə, bədənindən gələn sabun, ətir və tər qoxularına belə aşıq olmuşdu. Həyatının ilki olan Hannanı bundan sonrakı bütün münasibətlərində axtarır. Yaxın olduğu qadınlarda Hannadan əlamətlər tapmağa, onun qoxusunu almağa çalışır. Bütün bunlara görə evliliyini bitirən Mixael, Hannaya həbsdə olduğu müddətdə 18 il boyunca müxtəlif əsərləri səsləndirərək göndərir.

Hannanın həbs edilməsinə qarşı çıxmayan Mixael, hətta bu qərarı dəstəkləyir. Lakin onu günahkar olaraq gördüyünə görə deyil, məhbus həyatının Hannanı onun həyatından siləcəyinə görə. İllər uzununu Hannanı yaşamış xoş bir xatirə olaraq xatırlayan və bunun məhz belə qalmasını, Hannanın xəyalı və xatirələri ilə yaşamağı istəyən Mixaelin Məcnunvari sevgisinə şahid oluruq. Buradan anlaşılır ki, Hanna onun üçün sadəcə istəyinə çatmağa kömək edən bir cinsəl obyekt və ya yaşadığı yüngül eşq macərası deyil, həyatında izləri həmişəlik qalacaq şəfqət, məhəbbət ilahəsidir. Öz sevgisini tərgitməyi bacarmayan Mixael bütün yaşamı boyu onu da özü ilə bərabər yaşadır.

Hanna həbs müddətində yazmağı öyrənir- təxminən, əlli yaşlarında. Bu onun necə əzmkar, istəyi uğrunda mübarizə aparan və ona nail olan güclü bir qadın olduğunu sübut edir.

18 il sonra sevgililərin görüşləri baş tutur. Lakin Hanna Mixaelin gözlədiyindən fərqli olaraq, saçları ağarmış, üzündə qırışlar olan yaşlı bir qadın kimi onun qarşısına çıxır. Aradan keçən 18 ilin yalnız indi fərqi varan Mixaelin Hannaya yazdığı gəlir. Bir həftə sonra onu aparacağına söz verir. Ancaq bu onların son görüşü olur. Hanna özünü asır. Mixaelin gözlərindəki sevginin öldüyünü görə, artıq dünyada heç kimə lazım olmadığını düşünən qadın, illərlə ondan kiçik bir məktub gözlədiyini, bunu ondan niyə əsirgədiyini xəbər almır. Həbsxana müdiri təmizliyinə vasvasılıqla diqqət edən Hannanın son günlər yuyunmadığını, ondan pis qoxular gəldiyini deyir. Çünki anlamışdı Hanna, qoxusuna aşıq olan Mixaelin daha əvvəlki olmadığını.

Həbs müddətində pul toplayan qadın bunun yangından sağ çıxan yəhudi qıza çatdırılmasını vəsiyyəət edir. Bununla bəlkə də, bağışlanacağına ümid edir. Amma qız pulları qəbul etmir. Mixael bu pulu “savadsızlığa qarşı yəhudi dərəcəsi”nin hesabına keçirir.

Bütün bunları Hannadan qaçmaq, xilas olmaq üçün yazdığını deyir Mixael. Ancaq özünün də dediyi kimi, “qaçış yalnız nədənsə uzaqlaşmaq deyil, eyni zamanda nəyəsə yaxınlaşmaqdır”.

Öz qəhrəmanı kimi Bernard Şlink də ailənin kiçik övladı idi. Və yenə öz qəhrəmanı kimi hüquq fakültəsində məzun olmuşdu.[4] Mixaelin yaşadıklarına olan münasibətini yaş dövrlərinə əsasən gözəl şəkildə təqdim etməyi bacaran müəllif, buna Hanna obrazında da nail olur. Qürurunu həyatındakı hər şeydən, hətta azadlığından da üstün tutan, ömrü boyu tənha yaşayıb, yalnız ölən qadın öz sevgisi uğruna sevgilisini tərk edir.[1,188].

Şlink o dönmənin nasist almaniyasını tənqid edir. Yəhudi qırğını və bu qırğınlarda əli olanları kəskin şəkildə pisləyir. Holokost qurbanları üçün üzüntüsünü ifadə edir. [2] Mühəribədən sonra ailələr içində və insanların öz daxilindəki dəyişikliklər, günah və məsumluq hissələrini yansıtmaya çalışan Bernard Şlink, mühəribədən sonra Almaniyanın məsumiyyətini itirdiyini deyir.

1995-ci ildə nəşr edilən romana 2008-ci ildə eyni adlı film çəkilmişdir. Rejissor Stefan Daldri olan filmə Mixael obrazını Devid Kros və Ralf Fienes canlandırır.[5] Hanna xarakteri isə “Titanik” filminin Rozası Keyt Uinslet tərəfindən canlandırılır. Filmə uğurlu ifası, donuq üz cizgiləri və məğrur duruşu ilə Hanna obrazının haqqını verən aktrisa, 2008-ci il üçün “ilin ən yaxşı qadın oyunçusu” mükafatını alır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Bernhard Schlink-“Qıraətçi”, Bakı, Qanun” nəşriyyatı, 2011, 224s.
2. “Hannanın kimsəsizliyi”-Okuyucu`yu Hannah Arendtə okumak- Ankara universiteti, SBF dergisi, cilt 72, 2017.
3. “The third victim in Bernhard Schlink`s Der Vorleser”- Jane Alison, Heldref Publications, 2006
4. https://web.archive.org/web/20140306190243/http://www.authortek.com/bernhar_schlink_page.html
5. <https://www.rogerebert.com/reviews/amp/the-reader-2008>

NAZAN BEKİROĞLU'NUN DENEMELERİ

İsmayıl HACİZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
ismayil_hacizade@hotmail.com
AZƏRBAYCAN

ÖZET

Bu çalışmada deneme türünün özelliği, türün içerdiği konu, edebiyatta kullanım şekli ve Nazan Bekiroğlu'nun denemelerinden bahsedilir. Nazan Bekiroğlu Türk edebiyatının en iyi deneme yazarlarından biridir. O, denemelerinde insan gerçeğini, her devrin insan hallerini anlatma çabası içindedir. Onun eserlerinde dil ile muhteva birbiriyle bağlantılıdır. Eserlerinde kapalı bir anlatım karmaşık bir yapı bulunur. Eserlerinin çoğunda şiire olan tutkusundan dolayı şiirsel bir üslup kullandığı görülmektedir.

Anahtar kelimeler: Nazan Bekiroğlu'nun denemeleri, deneme, insan, dil ve içerik özellikleri.

Deneme nedir?

Deneme, deneme yazarının kendi öz insiyatifiyle seçmiş olduğu, kesin yargılara varmadan, kendi düşüncelerini kendi kendine anlatıyor ve konuşuyormuş gibi şahsına has üslupla kaleme aldığı yazılardır. Anlaşıldığı gibi hiç kimsenin tesiri altında kalmamak, deneme yazarının kendi görüşlerini, fikirlerini, düşüncelerini kaleme almak, deneme metinlerini oluşturur. Deneme, yazarın kendi dışındaki var olanları herhangi bir konuda gerçek ya da hayal ürünü olarak işlemiş olduğu diyalogun ürünüdür. Genel olarak bütün konular denemenin içeriği olabilir. Önemli olan yazarın o konuda bir fikir sahibi, birikimi olmasıdır. Yalnız denemeler ümumi olarak her devrin, her milletin ferdini ilgilendiren konularda yazılır. Denemelerde diğer tür fikir yazılarından farklı olarak aşk, dostluk, iyilik, güzellik, ahlak, sevinç, kültür, yiğitlik ve kahramanlık gibi soyut ama kalıcı ve ümumi konular işlenir. Denemelerde konular genellikle bir bütün halinde derinlemesine işlenir.

Nazan Bekiroğlu'nun Denemeciliği

Nazan Bekiroğlu'nun yazmaktaki öncelikli amacı paylaşmak ve hissettiklerini okura hissettirebilmek arzusudur. İrşad etmek için değil, sadece paylaşmak için yazmaktadır.

Yazar, insan gerçeğini, her devrin insan hallerini anlatma çabası içindedir. Her zaman geçerli olanın eserlerinde de söyleşilerinde de eser veren kişi için “yazar” değil de “yazıcı” tabirini kullanır. Yazan biri varsa yazdıran biri sayesinde yazmaktadır. Yazar, görünenden çok görünenin ardındaki gerçekten bahsetme çabasıdadır. Mesaj verme kaygısı taşımaz, estetik kaygıyı ön planda tutmakta, bu kaygıyı ise roman ve hikaye türlerinde yansıtanın her zaman mümkün olmadığını belirtmektedir.

Bekiroğlu'na göre deneme, yazıcı ile okuyucuyu vasıtasız olarak bir araya getiren bir türdür. Denemede büyüleyici bir özgürlük alanı bulur. Eserlerinde postmodern unsurlara yer verir.

Nazan Bekiroğlu'nun, hikayeye yakın denemeleriyle çoğulcu estetiğe yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Yazar, eserlerindeki en belirgin postmodern unsurlardan biri olan üst kurmacanın kendisini denemenin dünyasına çektiğini söyler.

Eserlerinin dili düşünüldüğü gibi ağır değildir. Eserlerinin ağırlığı, kolayca anlaşılması yazarın üslubundan kaynaklanır. Anlaşılmayan kelime eserlerinde pek bulunmaz. Nazan Bekiroğlu'nun eserlerinde dil ile muhteva birbiriyle bağlantılıdır. Eserlerinde kapalı bir anlatım karmaşık bir yapı bulunur. Eserlerinin çoğunda şiire olan tutkusundan dolayı şiirsel bir üslup kullandığı görülmektedir.

Nazan Bekiroğlu'nun Deneme Kitapları

Mor Mürekkep

Türk edebiyatı “deneme” yazarlarından olan Nazan Bekiroğlu'nun denemeleri, günümüz okurları tarafından bir klasik olarak kabul ediliyor. Yazarın yazmış olduğu ilk deneme kitabı olan “Mor Mürekkep” 1999 yılında yayımlanmıştır. 24 baskısı vardır. Kitap 224 sayfadan oluşmaktadır. Denemelerini 5 bölüm altında toplayan yazar, kitapta 67 deneme yazısına yer vermiştir. Birbirinden bağımsız konulardan bahseden yazar, bütünü dikkate alındığında ortak bir ruh etrafında birleşen denemelerden oluşturmuştur. Kitapta yer alan denemelerin çağırışları soluklanamayacak kadar derin ve zengindir. Yaşanmış olaylara farklı bir bakış açısıyla bakıyor yazar. Kültür, sanat ve edebiyat alanına dair önemli bilgileri içerisinde barındırıyor. Yazar kısa yalın bir anlatım kullanmış. Cümleler mecaz sözcüklerle süslenerek derin anlam kazandırılmış. Yazar mor renginin önemine vurgu yapmıştır. Ona göre mor, acılı ve hüznü bir kalbin rengidir. Yazarın hikayeye benzer denemelerine örnek olmak üzere Döngü, Mavi Kuş ve Bilmek Üzerine Bir Olumsuzluk Öyküsü adlı yazılarını örnek gösterebiliriz.

Mavi Lale

Yazarın ikinci deneme kitabı olan “Mavi Lale” 2001 yılında yayımlanmıştır.21 baskısı vardır.Kitapta yer alan 67 denemesini 7 bölüm altında toplamıştır.Kitap 223 sayfadan oluşmaktadır.Hikayeye benzer denemelerine örnek olarak Kiraz Ağacı, Sır Katibi, Padişah, Sarı Güller Mevsimi, Refakat, Mavi Lale ve Ölü şehzade,Toprağa Düşünce Lale, Kapı, Çok Sade Bir Hikaye adlı denemeleri ile aynı kitabın PollyAnna, Kızım ve Ben adlı bölümündeki yazılarını göstere biliriz.Mavi lale, içinde herkesin kendinden bir hikaye bulabileceği etkisinden kurtulunamayacak bir eser. Özellikle son bölümünde yer verdiği,birbirinin devamı niteliğindeki parçacıklarda harika betimleme yaparak okurken düşündürüyor.Kelimeler derin anlamlar taşıyor.Denemelerde anlatırken, zamanlara ve olaylara yolculuk ettiriyor. Kitapta yer alan denemeler, bölüm başlıkları ile genellikle bir bütün halindedir.

Cümle Kapısı

Yazarın üçüncü deneme kitabı olan “Cümle Kapısı” 2003 yılında yayımlanmıştır.Eser “Türkiye Yazarlar Birliği” deneme ödülünü almıştır.19 baskısı vardır.Kitapta yer alan 35 denemesini 5 bölüm altında toplamıştır.Kitap 230 sayfadan oluşmaktadır.Eserde şiirsel dil düz yazıyla buluşmuştur.Gerek işlediği konular gerekse de dili kullanmadaki ustalığını bu kitapta da görülmektedir.Ele aldığı konuları okuyucusunu sıkmadan karşılıklı muhabbet edercesine anlatmıştır.Yazar edebiyatçı kimliğini kitapta ortaya koyuyor.Okuyucuyu yormadan güzel bilgiler veriyor. Mevlana`dan,Hız İsa`ya ve havarilerine, Dostoyevski`den Tolstoy`a,Nazım Hikmet`ten Necip Fazıl`a,Yassıada`dan Menderes`e ve sınırlı sayıda satırlarıyla eşine yazdığı mektuplarına,Kanuni`den Hürrem Sultan`a,Nihal Atsız`a, tanzimattan meşrutiyete ve cumhuriyete kadar konulara yer vermiştir."Zindan" kavramını önce somut olarak ele alan yazar,burdan yola çıkarak kendi soyut zindanlarımıza doğru yol alıyor.Ayrıca kitapta bir çok kitap ve yazar hakkında bilgiye erişiliyor.

Yol Hali

Yazarın dördüncü deneme kitabı olan “Yol Hali” 2010 yılında yayımlanmıştır. 9 baskısı vardır. Kitapta yer alan 51 denemesini 6 bölümde toplamıştır.Kitap 280 sayfadan oluşmaktadır."BEN DE BU ŞEHİRLİYİM" isimli denemesinde sanki sizde geçiyorsunuz o sokaklardan.Sanki ruhunu anlatırken kalbinize işliyor.Seviyorsunuz onun şehrini farkında olmadan.Hayran kalıyorsunuz.Nazan Bekiroğlu'nun eşsiz kalemle çıktığımız bu yolculuk, kah Sarıkamışta ölüm sancısı,kah Şam'da bir dost ağrısı,kah Trabzon'da bir memleket kavuşması ile son buluyor.Şiirsel dili ile ilgi çeken yazar,okuru başka diyarlara götürüyor.Akıcı anlatımıyla hayatın yol haritasını çizmiş,çok da önemsemediğimiz olayların tahlili yapılmıştır.Buna bir de üslup güzelliği ve edebi zenginlik eklemiştir.Hikayeye benzer denemelerine örnek olarak şehrin ilk Apartmanı,Bayram Ziyareti,Hemşehrim Değil misin? denemelerini örnek göstere biliriz.

Mimoza Sürgünü

Yazarın beşinci deneme kitabı olan “Mimoza Sürgünü” 2013 yılında yayımlanmıştır.5 baskısı vardır.Kitapta yer alan 86 denemesini 4 bölüm altında toplamıştır.Kitap 278 sayfadan oluşmaktadır.İlk bölüm Nazan Bekiroğlu'nun kalp ağrılarını,edebi düşüncelerini anlatan denemelerden oluşuyor.İkinci bölüm yazarın 1.Dünya Savaşı ve geçmişle ilgili notlarından oluşuyor.Üçüncü bölüm Nazan Bekiroğlu'nun seyahet notlarının toplandığı bölümdür.Bölüm boyunca yazarın Rusya, İran, Azerbaycan, Suriye ve Kudüs'le ilgili düşüncelerini okuyoruz.Özellikle Rusya ve Azerbaycan kısmı dikkat çekmektedir. Dostoyevski ve Tolstoy'un yaşadıkları yerleri anlattığı bölümlerde,bu iki yazarı Nazan Bekiroğlu'nun gözünden izliyoruz.Dördüncü bölüm “Dünya Yüzü” bir çok değerli mevzular anlatıyor.Kitapta ki denemelerde her kes kendinden bir şeyler bulabilir.Kelimeler özenle seçilmiştir.Edebi imgesel üslubu bu eserinde de baş göstermiştir. Dili çok sade olmamakla birlikte anlaşılırdır.

Kelime Defteri

Yazarın 6'ncı ve son deneme kitabı olan “Kelime Defteri” 2014 yılında yayımlanmıştır.Tek baskısı vardır. Kitapta yer alan 71 denemesini 5 bölüm altında toplamıştır.Kitap 253 sayfadan oluşmaktadır.Küçük yaşta öğretmeninin isteği üzerine bilmediği kelimeleri ve anlamlarını kelime defterinde tutan yıllar sonra bu eğitimi kitap haline getiriyor ve günlük hayatta sürekli duyduğumuz kelimeleri bu kez kendi gözünden bir yazar olarak tanımlıyor. Kelimelerin manaları nedir sorusunu sizin için soran deneme kitabıdır.İçten bir dille anı deneme karışımı bir kitaptır. Üslubu ve içeriğiyle sözcükler ve nesnelere üzerine düşünülmesini sağlayan bir eserdir.Dili çok akıcı ve yalındır.Nazan Bekiroğlu “İçimizden ırmaklar gibi taşan manayı kelimenin sırtına vurmazsak boğar bizi” diyerek yazmanın ve kelimenin önemini vurguluyor.Kullanılan teşbihler ve metaforlar adeta okuyucunun ruhuna işliyor.

KAYNAKÇA

Nazan Bekiroğlu, Mor Mürəkkep, (Çınar Matbaacılık, İstanbul, Timaş Yayınları, 1999), 224s.

Nazan Bekiroğlu, Mavi Lale, (Sistem Matbaacılık, İstanbul, Timaş Yayınları, 2001), 223s.

Nazan Bekiroğlu, Cümle Kapısı, (Sistem Matbaacılık, İstanbul, Timaş Yayınları, 2003), 231s.

Nazan Bekiroğlu, Yol Hali, (Sistem Matbaacılık, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010), 280s.

Nazan Bekiroğlu, Mimoza Sürgünü, (Sistem Matbaacılık, İstanbul, Timaş Yayınları, 2013), 278s.

Nazan Bekiroğlu, Kelime Defteri, (Neşe Matbaacılık, İstanbul, Timaş Yayınları, 2014), 253s.

TÜRK ÖYKÜCÜLÜĞÜNDE POSTMODERNİST EĞİLLİMLERE BİR ÖRNEK: NAZAN BEKİROĞLU'NUN NUN MASALLARI BAŞ, Selma

Türk Edebiyatında Deneme, Milli Eğitim Dergisi

ƏBDÜLHÜSEYN NUŞİNİN MÜASİR FARS NƏSRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Şahin YUSİFLİ

Bakı Dövlət Universiteti

yusifli145@gmail.com

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

XX əsr fars ədəbiyyatı üçün keçid və sıçrayış dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu elə bir dövr idi ki, əvvəllər mövcud olan ən yaxşı ənənələri əxz edərək, qonşu xalqların ədəbiyyatında olan qabaqcıl ideyalardan faydalanmağı ilə seçilirdi. XX əsrin əvvəllərində fars ədəbiyyatının qarşısında yeni forma axtarırları dururdu. Çünki köhnə formalı ədəbiyyat yeni fikrin ifadəsi və tərənnümü üçün effektiv deyildi. Yeni məzmunu ifadə edə bilən janrların yaranması XX əsrin 20-ci illərinin vacib zərurəti idi. Bu dövrdən etibarən məhz maarifçilər realist nəsrin yeni formalarını yaratdılar. Bu formalardan novella, roman, povest janrlarını göstərmək olar. Qeyd edilən dövrdə Avropada təhsil almış, yeni tipli nəsrə yaxından tanış olan, İranda ilk müasir teatır qərb abu-havalı əsərlərin vasitəsi ilə ərsəyə gətirməyə çalışan Əbdülhüseyn Nuşinin adının çəkilməsi yerinə düşər.

Açar sözlər: Əbdülhüseyn Nuşin, fars ədəbiyyatı, İran nəsr, realist nəsr, tərcümə, teatr

Giriş

XX əsrin 20-ci illəri İranda ideoloji həyat çox mürəkkəb və gərgin idi və gələcək inkişafın ictimai-siyasi vəziyyəti tam aydın təsəvvür olunmurdu. İdeya qıtlığı, müxtəlif dəyişiklikləri etmək üçün çağırışlar, ədəbiyyatın yeniləşməsi və köhnə formalardan istifadə etməməyə çağırış da bu qəbildən idi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hakim dairələr demokratik ədəbiyyata düşmən münasibəti bəsləyirdi. Ədəbiyyatın ölkənin mühüm problemləri ilə məşğul olmasını mənfə qarşılayırdılar. Ölkədə baş verən təlatümlü siyasi hadisələr 1920-ci ildə hakim sinfin tərkibində qrupların dəyişikliyinə səbəb oldu.

1925-ci ildə Rza şah hakimiyyətə gəldikdən sonra, ölkədə demoratiyaya divan tutuldu. Diktator rejimi demokratiyanın inkişafına ağır zərbə vurdu. Demokratik təşkilatlarda repressiyaya başlandı. Bir çox ictimai-mütərəqqi xadimlər həbs edildi, mütərəqqi cəbhədə yazıb-yaradan şair və yazıçılar dəmir barmaqlıqlar arxasına atıldılar. Onların yaradıcılıq məhsulları qadağan olundu. İdeoloji həyatın çətinlikləri mütərəqqi yazıçıları kənarında qoymadı. Onlardan bəziləri isə şəxsi dünyalarına qapıldılar.

Nuşin elə bir dövrdə fars ədəbiyyatına daxil olmuşdu ki, həmin dövr fars ədəbiyyatında mütərəqqi fikirlə köhnə fikir arasında mübarizə gedirdi. Məhz dərin ictimai vəziyyətlə çulğalaşan bu ədəbiyyatın bir nümayəndəsi kimi Nuşinin öyrənilməsi tədqirəlayiq hal hesab olunur.

Əbdülhüseyn Nuşin fars ədəbiyyatında bir yazıçı kimi geniş tədqiq olunmuş şəxslərdən deyildir. Onun yaradıcılığının böyük hissəsi teatr, dramaturgiya və tərcüməçilik istiqamətində olduğundan onun tədqiqinə və xatirəsinə yazılmış əsərlərin və memuarların əksəriyyəti məhz adını qeyd etdirmiş sahələrdə olan fəaliyyəti baxımından araşdırılması ilə seçilmişdir. Lakin bununla bərabər ədəbiyyat tarixi tədqiq olunan zaman Nuşinin adı da dövrün böyük yazıçısı kimi qeyd edilmiş və ədəbiyyatda özünəxass üslubu ilə diqqəti cəlb etmişdir.

Nuşin barədə əsasən onun tələbələri olmuş Nüsrət Kərimi, Ehsan Hacıpur, habelə Baqir Aqili, Məhəmməd Rza Ruzbeh kimi ədəbiyyatşünaslar məlumatlar vermiş, ədəbi ictimaiyyəti Nuşinin həyat və yaradıcılığı barədə məlumatlandırmışlardır.

Tədqiqatın metodları:

Tədqiqatın metodoloji əsaslarını müqayisəli-tarixi metod və prinsiplər təşkil edir.

Əsas mətn:

Fars ədəbiyyatı tarixində müxtəlif dövrlərdə yazıb-yaratmış görkəmli yazıçılar çoxdur. Bu yazıçıların yaradıcılığı həmişə yaşadığı mühitdə dövrün ictimai-siyasi həyatı ilə sıx əlaqədə olmuşdur. XX əsrin 30-cu

illərində İranda yazıb-yaratmış sənətkarların yaradıcılığına da ölkənin ictimai-siyasi vəziyyətinin böyük təsiri olmuşdur. 1918-20-ci illər milli-azadlıq hərəkatının məğlubiyyətindən və Rza şahın hakimiyyət başına keçməsindən sonra, yazıçı və sənətkarlar arasında bir anlaşılmazlıq var idi. Bu dövrdə Qərbi Avropa ölkələrinə edilən səfərlər və bu ölkələrin ədəbiyyatı ilə tanışlıq İran ziyalılarınun dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. XX əsrin iyirminci illərində mütərəqqi ideyaların İranda daha sürətlə yayılmasında təkan verən əsas, çox güclü amil Sovet dövlətinin mövcud olması idi. Rusiyada inqilabın baş verməsi və onun təsirləri İrandan da yan keçməmişdi. Buna görə də şərq ölkələrində davam edən hərəkatların məzmunu dəyişdi, zəhmətkeş sinfi əhatə edən kütləvi hərəkatlar baş qaldırdı. İmperializmdən azad olmaq şərq xalqları üçün də inandırıcı görünməyə başlamışdı. İranın hər yerində xalq hərəkatı, milli-azadlıq hərəkatı güclənməyə başladı. [1, 9]

Bu dövrdə fars ədəbiyyatının və incəsənətinin məşhur simalarından biri olan Əbdülhüseyn Nuşinin adını qeyd etmək yerinə düşər. Məşhur yazıçı, dramaturq, teatr xadimi, tədqiqatçı, mütərcim, Moskvada Şahnamənin tərtibində əsas tədqiqatçılardan və İranda müasir yeni teatrın əsasını qoyan Əbdülhüseyn Nuşin hicri şəmsi 1285-ci ildə (miladi 1906-cı ildə) Xorasan-e Rezəvi ostanının Məşhəd yaxınlığında yerləşən Türbət Heydəriyyə şəhərində dünyaya göz açmışdır. Atası Məhəmməd Baqir Nuşin, “Sultan Əlvəzin” və ya “Soltan Əlzakirin” təxəllüsü ilə tanınan ruhanilərdən olmuşdur. Nuşinin uşaqlığı çox narahat illərə təsadüf etmişdir. 1286-cı ildə Nuşin, hələ üç aylıq körpə olarkən, ana və atasını vəba xəstəliyinə görə arasında bir həftə fasilə olmaqla itirmişdir. Bundan sonra onu, nənəsi öz öhdəsinə götürmüş və Nuşin qohumların evində böyümüşdür. 1292-ci ildə Tehrana gələn Nuşin, dayısı Abbas Nurayigildə yaşamış və onun himayəsində böyümüşdür. Dayısının maddi vəziyyəti yaxşı olduğundan onun tərbiyəsini öz üzərinə götürmüşdü. Nuşin uşaqlıqdan həmişə zarafatçı və gülərüzlüyü ilə seçilmiş, həmişə öz oyunları ilə hamının diqqətini çəkmişdir. Tehranda “Əşrəf” məktəbinə daxil olaraq təhsilinin altı ilini burada keçirmişdir. Nuşin, ibtidai təhsildən sonra 1297-ci ildə dayısı ilə Məşhədə getmişdi. 1298-ci ildə Xorasana gedərək Kolonel Məhəmmədətəqi Xan Pəsiyanın mübarizə dəstəsinə qoşulmuşdur. Lakin çox keçmir ki, 1300-ci ildə Pəsiyanın qiyamı məğlubiyyətə uğrayır. Buna görə də Nuşin, 1301-ci ildə Tehrana təhsilini davam etdirməyə qayıdır. Qiyamdan aldığı rəğbətə görə hərbi məktəbə daxil olur. 1302-ci ildə Əlinqi Vəzirinin nəzarəti altında Ali Musiqi məktəbinə daxil olur. 1304-cü ildə hərbi məktəbdən çıxarılır. O, məktəbin ildönümündə məktəb direktoru ilə arxa cərgədə qoyulduğu üçün mübahisə aparmışdı. Onu, intizamı pozması, kərkorana itaət etməməsi və sözə baxmadığı üçün bu məktəbdən xaric etmişdilər. Bundan sonra Nuşin təhsilini müəllimlərinin əksəriyyəti fransızdilli olan Darülfununda davam etdirdi. (Bəzi mənbələrdə Sen-lui kimi qeyd olunur) [2]

1305-ci ildə Nuşin “Barbəd” cəmiyyətindən olan İsmayıl Mehrtaş ilə tanış oldu. Ondan musiqi təhsili aldı. O, “Barbəd” cəmiyyətinin keçirdiyi kiçik tamaşalarda rol almağa başladı. Bunlardan “حبيب و مريم” (Həbib və Məryəm), “ترس از جريمه” (Cəzalanmadan qorxu), “وجدان عصبانی” (Əsəbi vicdan)” və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. 1307-ci ildə Nuşin orta məktəbdən məzun olmuşdur. [3]

Orta təhsil illərini başa vuran Nuşin, 1307-ci ildə İrandan xaricə təhsil almağa gedən ilk yüz nəfərin arasında Fransada təhsil almaq hüququ qazanmışdı. Fransaya gələn Nuşin, ilkin olaraq Turen şəhərində fransız dilində hazırlıq mərhələsinə başlayır. Baxmayaraq ki, o, Fransada tarix və coğrafi üzrə təhsil almalı idi, bir ildən sonra, Tuluza şəhərinə yollandı və orada adını dramaturgiya ixtisasına yazdırdı. Nuşinin qəlbindəki teatr eşqi onu, Tuluza Mədəniyyət və İncəsənət Konservatoriyasına çəkdi. Bundan sonra Nuşin vaxtının böyük hissəsini Fransa teatrlarında tamaşaya baxmaqla keçirirdi. Bir qədər sonra isə Nuşin diksiya dərslərinə qatıldı. Bu dərslərdə məşhur fransız aktyoru Lobi Jevə onun sinif yoldaşı idi. Teatr xadimləri ilə yaxınlaşan Nuşin, burada Jak Kupu və Şarl Dalen kimi rejissorlarla tanış oldu. Bu illərdə Nuşin məşhur qərb klassiklərini oxuyur və yaradıcılıqları ilə yaxından tanış olurdu. 1309-cu ildə Nuşinin təhsili üçün göndərilən burs pulu dayandırıldı. Çünki o, təyin olunmamış ixtisas seçdiyindən, teatr dövlətin burs tətbiq etdiyi ixtisaslar siyahısında deyildi. Buna görə də onun, üzərlərində təhsil məsələləri üzrə rəhbər gəlmiş İsmayıl Mərat ilə arasında müəyyən problemlər yaşandı və təhsilində fasilələr yarandı. Həmin il Nuşin “تاثیر زن وظيفه شناس در زندگی” (Vicdanlı qadının həyatda təsiri) adlı pyesini yazdı.

1310-cu ildə Nuşin Fransada olarkən Kommunist partiyasına qoşuldu. Təhsilini davam etdirdiyi illərdə Avropa solçularının ideyaları ilə tanış oldu. Həmin il Nuşin səy göstərdi ki, İspaniyada general Frankoya qarşı könüllü mübarizə aparan qruplara qoşulsun. Lakin heç bir siyasi partiya üzvlüyü olmadığından onu İspaniyaya yollamadılar. 1311-ci ilin yayında Nuşin öz təhsil haqqını təmin etmək üçün İrana qayıtdı. [2]

Nuşin 1311-ci ildə İrana qayıtmağa məcbur oldu. Bu zaman o, “Barbəd” cəmiyyətində “تاثیر زن وظيفه شناس در زندگی” (Vicdanlı qadının həyatda təsiri) adlı pyesini səhnələşdirməklə məşğul idi. Nuşin həmin il

Laləzarda, Grand Hoteldə Loretta, Hüseyin Xeyirxah və Məhmud Zöhrəddininin iştirakı ilə “تأثير زن وظيفه” (Vicdanlı qadının həyatda təsiri) adlı pyesini səhnəyə qoydu. Bu pyesin səhnələşdirilməsindən yeddi min riyal pul əldə etdi. Bundan sonra Tehrandə “Baxtər” nəşriyyatında “تأثير زن وظيفه شناس در زندگی” (Vicdanlı qadının həyatda təsiri) adlı pyesini çap etdirdi. O, bir neçə aydan sonra, bir neçə səhnə əsəri hazırlamaq və farsca-fransızca lüğət hazırlamaqla bir qədər pul əldə etdi. Əldə etdiyi pulla yenidən mehr ayında Fransaya qayıtdı. 1311-ci ildə Nuşin Tuluza Konservatoriyasında təhsilini başa vurdu. Həmin ilin ordibehişt ayında İrana qayıtdı. [2]

Fransadan qayıtdıqdan sonra Nuşin, öz teatr fəaliyyətinə başladı. Məlumdur ki, o, cavanlıq illərindən etibarən ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş, əsərlər və məqalələr yazmış, tərcümələr etmiş, səhnə əsərləri üzərində işləmiş və səhnələşdirmişdir. Ona görə də onun mədəni fəaliyyəti pərakəndə və qısa olmuşdur. Ancaq bacarığı, qüvvəsi, əzmkarlığı və özünə inamı o qədər böyük idi ki, bu qısa müddətdə İranda teatr və səhnədə böyük inqilab etməyi bacardı. İrana qayıtdıqdan sonra Minbaşıyanın rəhbərliyi altında “Musiqi” jurnalı ətrafında birləşən yoldaşlarına qoşuldu. Buradakı ədiblərlə dostluq etməyə başladı. Bunların arasında İran solçularının liderləri olan Bozorq Ələvi, Moctəba Minovi, Məsud Fərzad, Rubik Qriqoryan, Fəzlullah Səbuhı və Nima Yuşic kimi böyük yazıçı, şair və ədiblər var idi. Nuşin, ilk teatrı olan “Fərhəng” teatrını açmamışdan əvvəl Loretta və Nəsrullah Mohtəşəmin iştirakı ilə Pars teatrında həm rejissorluq, həm də aktyorluq etməyə başlamışdı. Bu zamandan etibarən Nuşin əvvəlcə valyuta komissiyasında işə düzəldi.

1313-ci ildə Marsel Panoldan “Topaz” pyesi iqtibas olunaraq səhnələşdirildi. Bununla “Nekuyi” teatrı öz işinə başladı. Bir qədər sonra bu əsər Grand hoteldə səhnələşdirildi. Həmin il Nuşin, Loretta ilə ailə həyatı qurdu. Bir qədər sonra isə Molyerdən “خسيس و تارتوف” (Xəsis və Tartuf) (Məhəmmədəli Foruği tərəfindən tərcümə olunmuşdur) səhnəyə qoyuldu. Bu zaman Nuşin “Dünya” jurnalı ilə də əməkdaşlıq edirdi. [4]

Hicri şəmsi 1313-ci ildə Firdovsinin 1000 illik yubliyenin qərb iranşünaslarının iştirakı ilə keçirilməsi Nuşin üçün yaxşı bir fürsət idi. O, Şahnamədən ilham alaraq üç dram əsəri yazmışdı. Bu zaman o, Minbaşıyan və Ahəngsazın köməyi ilə Şahnamədən olan “Rüstəm və Təhminə”, “Zal və Rudabə”, “Rüstəm və Keyqubad” hissələrini səhnələşdirmişdir. Birinci və üçüncü hissələrdə Rüstəm rolunu Nuşin özü ifa etmişdir. Səhnələr bilavasitə Nuşinin həyat yoldaşının köməyi ilə qonaqların qarşısında səhnələşdirildi. O, Şahnamədən olan bu üç səhnəni Məhəmməd Əli Foruği və Moctəba Minovinin köməyi ilə hazırlamışdı. Tabloların musiqisini isə Minbaşıyan hazırlamışdı. [3]

Şahnamədən olan hekayələrin yeni üslubda səhnə alması Nuşini modernist və yenilikçi mədəniyyət xadimi kimi tanıtdı. Bu zaman yubileydə yetmişdən yuxarı sənətkar iştirak edirdi. Bu əsər haqda ilk tənqidi fikirləri isə Bozorq Ələvi bildirmiş və İran teatr tarixində ilk tənqidi teatr yanaşmasını təqdim etmişdi. Bu hadisələrdən sonra Nuşin İranda məşhurlaşmağa başladı. İran, Nuşinin şəxsiyyəti ilə Firdovsinin 1000 illik yubileyi keçirilən vaxt tanış oldu.

Nəticə:

Əbdülhüseyn Nuşin fars ədəbiyyatı və incəsənətində siyasətin odlu yollarına düşmüş yazıçılardan olmuşdur. Nuşinin həyatı səksəkəli illərə təsadüf etmişdi. Onun ədəbiyyatda olan fəaliyyəti, incəsənətdə olan fəaliyyəti kimi nizamsız və qısa olmuşdur. Baxmayaraq ki, onun teatrda olan fəaliyyəti uzun müddət çəkmədi, ancaq onun möhtəşəm əzmkarlığı, bacarığı və istedadı sayəsində İran teatrı müasirləşdi və yenidən quruldu. Təhsil illərindən bacarığı ilə seçilən Nuşin, Fransaya ezam olunandan sonra, oradakı təhsil nümayəndələrinin sözü ilə əmələ gətirərək, öz istədiyi teatr sahəsi üzrə təhsil aldı. Həmin illərdə İranın yeni bir dövrə qədəm qoyması bütün sahələrdə yeniləşməni labüd etmişdi. Bu sahələrdən biri də köklü dəyişiklik və müasirləşməyə ehtiyac duyan teatr sahəsi idi. Teatrda mövzu və forma dəyişikliyi ehtiyacı yaranmışdı. İran inqilabından sonra bir çox şəxslər bu sahədə müəyyən irəlləyişlər etmək istəsə də, bu mümkün olmamışdı. Nuşinə görə bu irəlləyiş yalnız modernləşdirmə yolu ilə aparıla bilərdi.

Nuşin modernləşməni təmin etmək üçün əsərlər yazır, tərcümələr edirdi. Bu əsərlərin yazılması və tərcüməsi ona görə idi ki, Nuşin inanırdı ki, İranın qiymətli, qədim mənşəli ədəbi ənənələri, nəsr və digər incəsənət növləri əzəmətli bir gələcək hazırlaya bilər. Bu Nuşinin teatr sahəsində olan çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında olan ümidini də artırırdı. Ona görə də Nuşin mədəni və incəsənət baxımından dəyişməyə doğru gedən cavanlara müasir teatrı tanıtməyə çalışırdı.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Nüşabə Əlizadə. Bozorq Ələvinin nəsi. Elm nəşriyyatı. 148 s, Bakı.1989.
2. <http://nemayeshkhane.com/index.php/2015-04-24-09-12-29/124-2015-05-02-08-43-12>
3. <http://www.bidarshahr.blogfa.com/post/2350>
4. <http://www.madomeh.com/site/news/news/3029.htm>
5. https://fa.wikipedia.org/wiki/عبدالحسين_نوشين
6. <http://ketab.org.ir/BookList.aspx?Type=Authorid&Code=84536>
7. Nüşabə Əlizadə. Əbdülhüseyn Nuşin və onun "Xan və digərən" povesti. (məqalə). Bakı. İran filologiyası məsələləri. 2006, 468-477 s.

TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ELİF ŞAFAKIN ROMANLARI

Orxan TALIBZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
orkhantalibzada@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Elif Şafak müasir Türkiyə ədəbiyyatının ən görkəmli yazıçılarından biridir. 1997-ci ildə çap olunan ilk romanı Pinhan ilə Mövlana Böyük Mükafatını qazanmışdır. Bu romanının ardınca Şəhərin Aynaları (Şəhrin Aynaları) və Məhrəm (Mahrem) romanlarını yazmış, sonuncu ilə Türkiyə Yazıçılar Birliyi Mükafatını qazanmışdır. Ədəbi fəaliyyətinə davam edən yazıçı Bit Palas və Araf romanlarını qələmə alır. Yazıçının Medcezir, Baba və Piç romanları ardından ilk avtobiografik əsəri olan Siyah Süt birini izləyərək yüksək oxucu kütləsinin böyük marağına səbəb olmuşdur. 2009-cu ildə yayımlanan Aşk romanı Türkiyə ədəbiyyatında ən qısa vaxtda ən çox satılan roman olaraq tarixə düşmüşdür. Əsərlərini türk və ingilis dillərində yazan Şafağın İskender, Ustam və Ben, Firarperest kimi bir çox romanı mövcuddur. Yazıçının romanları dünyanın otuzə yaxın dillərinə tərcümə edilmişdir. Elif Şafakın dünyanın fərqli yerlərində müxtəlif dövrlərdə yaşadığını, sahib olduğu təhsil və həyat təcrübəsini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, əsərlərində yaratdığı qəhrəmanlar cəmiyyətin fərqli təbəqələrindən, fərqli düşüncə və dünya görüşünə, müxtəlif bacarıqlara sahib, oxucuda olduqca böyük marağa bəzən nifrət bəzən isə müsbət duyğuların yaranmasına səbəb olacaq şəxslərdir.

Bu məqalədə yazıçının qısa həyat hekayəsinə və ədəbi fəaliyyətini xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçiriləcək.

Açar sözlər: Türk ədəbiyyatı, Elif Şafak, ədəbi əsərlər

ABSTRAKT

Elif Shafak is a Turkish author, columnist and speaker. She has been called Turkey's most popular female novelist

Shafak has published 15 books, 10 of which are novels. She writes fiction in both Turkish and English. She blends Western and Eastern traditions of storytelling in stories of women, minorities, immigrants, subcultures, and youth. Her writing draws on diverse cultures and literary traditions, reflecting interests in history, philosophy, Sufism, oral culture, and cultural politics. Shafak also uses black humour. She was awarded the title of Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres in 2010.

Shafak's first novel, Pinhan (The Hidden) was awarded the Rumi Prize in 1998, which is given to the best work in mystical literature in Turkey. Her second novel, Şəhrin Aynaları (Mirrors of the City), tells the story of a family of Spanish conversos, brings together Jewish and Islamic mysticism against a historical setting in the 17th century Mediterranean. Shafak greatly increased her readership with her novel Mahrem (The Gaze) which earned her the "Best Novel – Turkish Writers' Union Prize in 2000. Her next novel, Bit Palas (The Flea Palace, 2002), has been a bestseller in Turkey and was shortlisted for Independent Best Foreign Fiction in 2005.

Shafak wrote her next novel in English, The Saint of Incipient Insanities, which was published by Farrar, Straus and Giroux in 2004.

Following the birth of her daughter in 2006 she suffered from post-natal depression, an experience she addressed in her first autobiographical book, Siyah Süt (Black Milk). In this book Shafak explored the beauties and difficulties of being a writer and a mother. The book was received with great interest and acclaim by critics and readers alike, and became an instant bestseller.

Shafak's novel The Forty Rules of Love focused on love in the light of Rumi and Shams of Tabriz. It sold more than 750,000 copies, becoming an all-time bestseller in Turkey and in France was awarded. It was also nominated for the 2012 International IMPAC Dublin Literary Award. Her next novel Honour focused on an honour killing story, opening up a vivid debate about family, love, freedom, redemption and the construct of masculinity. It was nominated for the 2012 Man Asian Literary Prize and Women's Prize for Fiction, 2013. "Shafak's wonderfully expressive prose, sprinkled throughout with Turkish words and phrases, brings the characters to life in such a way that readers will feel they are living the roles". Described as a "writer on the edge of her culture" Shafak's most recent novel The Architect's Apprentice revolves around Mimar Sinan, the most famous Ottoman architect. "Filled with the scents, sounds and sights of the Ottoman Empire, when Istanbul was the teeming centre of civilisation, The Architect's Apprentice is a magical, sweeping tale of one boy and his elephant caught up in a world of wonder and danger."

Key words: Turkish literature, Elif Shafak, literary work

ЭЛІФ ШАФАК— ТУРЕЦКАЯ ПИСАТЕЛЬНИЦА

Из семьи дипломатов, родилась во Франции. После развода родителей осталась с матерью, жила в Испании и Иордании, затем приехала в Турцию. Закончила Технический университет в Анкаре, защитила диссертацию по философии, посвящённую проблемам гендерной идентичности. Год стажировалась в США, впоследствии была приглашённым преподавателем в ряде американских университетов. Живёт в Турции и США, пишет на турецком и английском языках, сотрудничает с прессой США и Европы. Входит в Европейский совет по международным отношениям.

Книги на русском языке

Сорок правил любви/ Пер. Людмилы Володарской. М.: Иностранка: Азбука-Аттикус, 2012

Честь/ Пер. Екатерины Большелавовой. М.: Крут чтения: Азбука, 2014

Ученик архитектора/ Пер. Екатерины Большелавовой. М.: Современный мировой бестселлер: Азбука, 2016

Три дочери Евы/ Пер. Екатерины Большелавовой. М.: Современный мировой бестселлер: Азбука, 2017

Ключевые слова: Турецкая литература, Элиф Шафак, литературная работа

Ədəbiyyat əslində düşüncələrimiz, duyğu və xəyallarımız, hiss etdiyimiz əzab, sevinc, kədər kimi halları, insana və ondakı estetik duyğusuna gözəl gələcək formada ifadə etmə sənətidir. Çox vaxt insanların xəyal dünyasının nəticəsi olan ədəbi əsərlər məxsus olduqları millətlər və onların keçmişdən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər olan düşüncə və həyat tərzləri, mədəniyyətləri haqqında bizə ətraflı məlumat verir. Ədəbiyyat həmişə mənsub olduğu dövrü bizə göstərən ayna olmuşdur. Son dövrlərin ədəbiyyat dünyasında ən çox yayılmış ədəbi janrlardan biri romanlardır.

Roman sözü Avropa mənşəlidir və roman dillərində danışan millətlərə aid sözdür. Avropada XII-XIII əsrlərdə fransız, ispan, italyan təhkiyə üsulu ilə yazılan bütün əsərlər roman adlanırdı. Sonradan isə roman sözü daha geniş miqyas qazanmış və özünəməxsus xüsusiyyətləri olan janr kimi qəbul edilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda roman epik əsərlərin ən əhatəlisi və mürəkkəb süjetə malik olan janrdır. Romanda hadisələrin təsviri hekayə və povestdən fərqli olaraq daha genişdir. Bu janrdə baş qəhrəmanın dinamik inkişafı, onun bütün ömür yolunun təsviri imkanları daha əhatəlidir. Ədəbiyyatımızda ana dilində yazılmış ilk roman Nəriman Nərimanovun 1896-1899-cu illərdə yazdığı *“Bahadır və Sona”* əsəridir. Roman janrına aid bir sıra mühüm əlamətlər mövcuddur. Bunlara həm nəslə həm də nəzmlə yazıla bilməsi, əsas süjetlə paralel başqa süjetlərin mövcud ola bilməsi kimi misallar göstərmək olar.

Hər roman özündə yazıçısına məxsus hadisələrə və onun həyatından izlərə sahib olur. Bu ədəbi janr olduqca böyük həcmə malik olduğu üçün yazıçının üzərinə harmoniyanı qorumaq üçün böyük iş düşür. Romanlarda zaman, məkan, şəxsiyyət heyəti kimi başlıca ünsürlər mövcud olur. Şəxsiyyət heyəti yazıçının yaratdığı qəhrəmanlardır və əsərdə onların başlarına gələn və ya şahidi olduqları hadisələr danışılır.

Ədəbi estetik baxımından romanları romantik, realist, sürrealist, naturalist kimi növlərə ayırmaq olar. Mövzularına görə isə sosial problemlərdən danışılan sosial romanlar, tarixdə baş vermiş hadisələr, həqiqətən yaşamış və ya yazıçının təxəyyülünə əsasən yaratdığı şəxslər haqqında olan tarixi romanlar, macərə romanları kimi növlərə ayırmaq olar.

Son dövrlərdə Türk ədəbiyyatında yazdığı romanlar ilə tez-tez diqqətdə olan Elif Şafak Azərbaycanda da böyük oxucu kütləsinə sahibdir desək yanılmazdır. Elif Şafak 25 oktyabr, 1971-ci ildə Strasburqda anadan olmuşdur. Atası Nuri Bilgin psixoloq, anası Şafak Atayman isə diplomat idi. Elif Şafakın gözlərini dünyaya açmasından qısa bir müddət sonra valideynləri ayrılırlar və Elif anası tərəfindən böyüdülmür. Atasının yoxluğunu anlama bilməyən və soyad olaraq anasının adını istifadə edən Elif ibtidai təhsilini Türkiyənin paytaxtı Ankarada, orta sinifi isə anasının həmin dövrdə işlədiyi Madriddə, daha sonra isə yenidən Ankarada, Atatürk Anadolu Liseyində təhsilini başa vurduqdan sonra, Orta Şərq Texniki Universitetinin (Orta Doğu Teknik Üniversitesi) Beynəlxalq Münasibətlər fakültəsini bitirir. Daha sonra magistr təhsilini yenə eyni universitetdə alır. Orta Şərq Texniki Universitetində doktorantura təhsilini tamamlayaraq *“Türk Modernləşməsinin Qadın Prototipləri və Marjinallığa Tolerantlığın sərhədləri”* mövzusunda müdafiə etdi. Onun İslamçılıq, qadın və mistisizm mövzusunda magistr müdafiəsi Sosial Elmlər Dərnəyi tərəfindən mükafata layiq görülür. Təhsilinin davamı üçün Amerikaya Elif Şafak Miçiçan daha sonra isə Arizona universitetlərində müəllim olaraq işləyir.

Yazmağa ilk hekayələr ilə başladığı zamanlarda yaşadığı həyatın çox sıxıcı olduğunu düşündüyü üçün baş verməmiş hadisələri olmuş kimi xəyal edib yazır. İlk kitabı 1994-cü ildə çap olunan *Kem Gözlere Anadolu* adlı hekayə kitabıdır. Bu kitabında yazıçı mifologiya, nağıllar və tarixin gündəlik həyata uyğunlaşmış hekayələrə yer vermişdir. Hekayələrinin adları bu fikrimizi dəstəkləyir. Kəpəgirən qadınlar haqqında, Mesopotamiya Sarısı, Dalğasız Dənizlərdə Qumdan Fitvalar, Sarı Sızı, Topal Qartallara Tarixsiz Ovçular bu hekayələrdən bir neçəsinin adıdır.

Yazıçının ilk romanı Pinhan romanı olmuşdur. Pinhan adını, mənasını Osmanlıcaya Farscadan keçmiş gizli sözündən alan bu romanda yazıçı Pinhan adlı qəhrəmanın başına gələn hadisələr və onun həyat hekayəsindən danışır. Roman türkcə yazılmışdır və Elif Şafakın təsəvvüf məlumatlarının geniş olduğunu sübutdur. Romanda təkkə həyatı və dərvişlik haqqında ətraflı məlumatlara yer verilib. Roman Torpaq, Hava, Alov və Su olmaqla 4 hissədən ibarətdir. Yazıçının deyimi ilə desək *“zifiri bir halka idi toprak, yıldızlara sığınırdı bazen; firuzefam bir halka idi hava, güneşi perdelerdi bazen; şarabi bir halka idi atəş, kanına susardı bazen; sarı bir halka idi su, rengiyle dalaşırdı bazen”*.

Şəhərin Aynaları Elif Şafakın ikinci romanıdır. İlk hissə aynalar şəhərinə gəlmə səbəbini araşdıran insanın düşüncələri ilə başlayır. Bu insanın kim olduğuna isə romanın sonunda aydınlıq gəlir. Yazıçı romanın əvvəlində qəhrəmanın dilindən verdiyi hər suala romanın davamında fərqli hekayələr ilə cavab verir. Hadisələr məkan prizmasından İspaniyada başlayır, İstanbulda davam edir və burada bitir. Romanda Perreira ailəsinin başına gələn hadisələrdən danışılır. Yazıçı bu kitabında hadisələrdən Sirlər, Yollar, Aynalar başlıqlarına ayıraraq danışır. Sirlər başlığı Qədəh, Quyu, İmtahan, Əkizlər, Küçə, Yoxuş, Şehir, Döngə, Qulyabanı, Üsyan, Axıntı, Bəla, Qızılgüllər, Dəhliz, İnci adlı hissələrdən ibarətdir. Yollar başlığı isə Bahar, Çevrə, Röya, Gizlənqaç, Casa Santa, Qorxu Böceyi, Qadınlar və Heyvanlar, Utanc, Qara Yel, Balıqlar, Çevrədə geri geri, Qaçış, Neştər, Aynalı Səhnələr, Səsler, Alov, Monastr, Vida, Ümid, Təhlükə, Qübbələr adı altında ayırır və hər qəhrəmanın seçdiyi həyat yolundan etdikləri seçimlərdən danışır. Üçüncü hissə olan Aynalar bölümündə Şəhər, Tufandan sonra, Yad, Kitab, Bədheybət, Pərvanə, Həccəvin Hərfləri, Kitabdakı Ləkə, Vəsiyyət, Qəzəb, Luna, Əvəz, Günəş batır ikən, Tırtıl, Döngə, Sırr, Çöl, Kiməm Men?, Daşlar, Təsadüf, Çinar adlı hekayələrə yer verən yazıçı əsas qəhrəmanların nələr etdiklərindən və sonda başlarına nə gəldiyindən danışır. Yazıçı hadisələrin baş versiyi tarixdəki İstanbul və Osmanlı imperatorluğu haqqında məlumat verir.

Yazıçının növbəti romanı Mahrem adlı əsərdir və hadisələr bir yuxu ilə başlayır. Hadisə və zaman anlayışı bu romanda digərlərindən fərqlənir. Romanda iki fərqli dövr və fərqli yerlərdə baş verən hadisələrə yer verilib. Bunlar 1885-ci ildə Pera adlı yer və 1999-cu ildə İstanbuldur.

2002-ci ildə isə yazıçı digər romanı Bit Palası yazmışdır. Yazıçının üçüncü romanıdır. Kitab qısa tanışlığın ardından əvvəl, daha əvvəl və indi adlı hissələr ilə davam edir. Hər hissədə fərqli hadisələr və fərqli qəhrəmanlardan danışılır. Haksızlık Öztürk, Bonbon palas, Kaklıtığöçeyledi Dede onun əsərinin əsas qəhrəmanlarındandır.

2004-cü ildə Elif Şafak növbəti romanı olan Arafi qələmə alır. Əsərin əsl ingilis dilində yazılmışdır və adı The Saint of Incipient Insanities olmuşdur. Türk dilinə isə Aslı Biçən tərəfindən tərcümə edilmişdir. Romanın əsas qəhrəmanları Amerikanın Boston şəhərində taleləri birləşən fərqli din, dil və mədəniyyətə sahib insanlardır. Əsər Mövlanə Cəlaləddin Ruminin Məsnəvisindən olan hekayə ilə başlayır. Romanda xarici ölkədə yaşayan fərqli mədəniyyətə mənsub qəhrəmanlarımızın başına gələn hadisələrdən danışılır.

Elif Şafak növbəti kitabı olan Medcezir əsərini 2005-ci ildə çap etdirir. Bu əsərdə o mədəni fərqliliklər, qadınlar, dil və ədəbiyyat mövzularına toxunmuşdur.

Yazıçının eyni zamanda Beşpeşe adlı kitabı da mövcuddur ki, bu kitab beş fərqli yazıçı tərəfindən müştərək yazılmış əsər olaraq türk ədəbiyyatına yenilik gətirmişdir.

2007-ci ildə ingilis dilində The Happiness of Blond People-Sarışın insanların xoşbəxtliyi kitabını yayımlayan Şafak bu kitabın ardından türk dilində yazdığı Siyah Süt romanı ilə oxucuları ilə yenidən görüşür. Bu əsər ilk dəfə ana olan Elif Şafakın böyük bir depressiyanın ardından yazdığı avtobioqrafik eyni zamanda bu xüsusiyyəti daşıyan ilk romanı idi. Digər kitablarından fərqli olaraq bu əsərin dili daha sadədir. Əsas mövzusu yazıçının daxili hesablaşmasıdır.

Ədibin 2009-cu ildə çap etdirdiyi Aşk adlı romanı ingilis dilində qələmə alınmışdır. Türk dilinə Kadir Yiğit Us tərəfindən tərcümə edilmişdir və bu roman Türkiyə tarixində ən qısa zamanda ən çox oxucu kütləsinə çatan roman olaraq türk ədəbiyyatında əhəmiyyətli yerə sahibdir. Əsərdə Yazıçı XIII əsrdə yaşamış Mövlanə Cəlaləddin Rumi ilə Şəms Təbrizinin hekayəsindən, onların aralarındakı dostluq münasibətlərindən danışır. Kitab paralel olaraq Amerikalı bir ailənin həyatında baş verən hadisələr ilə davam edir.

Yazıçı 2011-ci ildə İskender, 2 il sonra isə Ustam və Ben romanını yayımlamışdır. Hər iki romanın orijinalı ingilis dilində qələmə alınmışdır. İskender romanı Omca Koruğan tərəfindən türk dilinə tərcümə edilir. Mövzusu ailə-məişət problemləridir. Ustam və Ben romanında isə XVI əsrdə yaşamış Hindistan şahının Qanuni Sultan Süleymana hədiyyə etdiyi Çota adlı filin tərbiyyəçisi olan gənc Cihanın Osmanlı sarayında başına gələnlərdən danışılır.

Elif Şafakın sonrakı illərdə çap olunmuş, Sakız Sardunya, Havvanın üç kızı, A migrating bird kitabları mövcuddur. Həmçinin yazıçının bir sıra qəzet və jurnallarda yayımladığı yazıları Firarperest və Şemspare adlı iki fərqli kitabda fərqli illərdə toplanmışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Elxan Nəcəfov Ədəbiyyat nəzəriyyəsi
2. Mehmet Kaplan Hikaye Tahlilleri. 08.01.2016 484 s.
3. Elif Şafak Pinhan 30.12.1997 224 s.
4. Elif Şafak Bit Palas 30.03.2002 381 s.
5. Elif Şafak Siyah Süt 13.05.2009 308 s.
6. Elif Şafak Aşk 30.03.2009 420 s.
7. Elif Şafak İskender 22.07.2011 448 s.
8. Elif Şafak Ustam və Ben 13.12.2013 480 s.

“GİLQAMEŞ” EPİK DASTANI: DÜNYANIN İLK YAZILI
ABİDƏSİ İNGİLİS DİLİNDƏ

Şahin XƏLİLLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti
shahin_khalilov@yahoo.co.uk
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Dünya ədəbi düşüncə tarixində yazılı ədəbiyyatın ilk klassik poetik abidəsi kimi dəyərləndirilən “Gilqameş” dastanının Britaniya şərqşünaslığında öyrənilməsi və tədqiqinə dair monoqrafik araşdırmalar təhlil edilmişdir. Müəllifin epik dastanın materialları bazasında irəli sürdüyü elmi-ədəbi müddəaları diqqətə çatdırılmış və ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Şərq-Qərb əlaqələri, şeir və tarix, Britaniya muzeyi, yeni tərcümə, qədim Yaxın Şərq

Key words: East and Western links, poetry and history, British Museum, a new translation, the Ancient Near East

Ключевые слова: восточно-западные связи, поэзия и история, Британский музей, новый перевод, древний Ближний Восток

“Gilqameş” epik dastanı neçə zamandır ki, dünyanın bir çox universitetlərində Assuriyaşünaslıq və Babilistanşünaslıq üzrə hazırlanmış tədris proqramlarına daxil edilmişdir. Tarixin yazıya alınmış gil lövhələrində iki min il itib-batan və yalnız XIX əsrin ortalarında yenidən qazıntılar nəticəsində tapılan, kəşf edilən bu böyük dastan indi adı oxucunun da dörd-beş əsrlik tarix, mədəniyyətlə daha yaxından tanışlığı üçün körpü salmışdır. Son dövrdə Mesopotamiya ədəbi mətnlərinin ingilis dilinə edilmiş mükəmməl tərcümələri, eləcə də mütəxəssis alimlərin nəşr etdirdiyi monoqrafik araşdırmaları qədim şumer (sumər) mədəniyyətinin həqiqət və gizlinləri barədə dürüst məlumatların ötürülməsinə etibarlı vasitə sayıla bilər.

1999-cu ildə “Penguin Classic” kimi təqdim və nəşr edilən “Gilqameş epik dastanı: yeni tərcümə” (“The Epic of Gilgamesh: A New Translation”) kitabı ingilis mütərcimi Əndru Corcun (Andrew George) yüksək dəyərləndirilə bilən epik dastanın ən yaxşı və mükəmməl nəşrlərindən birincisi sırasında dayanır. Onu da qeyd edək ki, Əndru Corcun 2003-cü ildə Oksford Universitetinin Nəşriyyatında iki cildə çap etdirdiyi “Babilistanın Gilqameş dastanı: Giriş, Tənqidi nəşr və mixi yazıların mətnləri” (“The Babylonian Gilgamesh Epic: Introduction, Critical Editions and Cuneiform Texts”) adlı elmi, ədəbi-tənqidi araşdırmasında Mesopotamiya abidəsinə dair əhatəli giriş, eləcə də yenidən kəşf edilən abidənin tarixi, Gilqameşin tarixi şəxsiyyəti və onun hakimlik dövrü haqqında elmi-ədəbi məlumat və şərhlər təqdim edilmişdir. Lakin bu nəşrdə akkad mətnləri yer almış, onların transkripsiyası verilmişdir.

“Gilqameş” adlı böyük epik dastanın itib-batdığı və onun yenidən kəşf olunduğu barədə “Dəfn olunmuş kitab” (“The Buried Book”, 2008) adlı monoqrafik araşdırmanın müəllifi, 2005-ci ildə Bakı şəhərində səfərdə olan professor Deyvid Damroş (David Damrosch) yazır: “Yəqin ki, çoxsaylı alimlər kimi elə güman edirəm ki, mən ilk kitabımı öz müəllimlərim üçün yazmışam. Sonra növbəti bir neçə kitabımı öz həmkarlarım və dərslər dediyim ali məktəb məzunları üçün qələmə almışam. Yazdığım bu kitab isə (“Dəfn olunmuş kitab”) indi özlərinin kollec illərini yaşayan, təhsil alan uşaqlarım üçündür. Bir vaxtlar mənə söylədiyimi kimi – onlar sözün həqiqi mənasında, indi bu kitabı mütləq edib ləzzət ala biləcəklər” [3, s.301].

Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında da “Gilqameş” haqqında müəyyən söz deyilmiş, onun “Bilqamis” variantı dilimizə tərcümə edilmişdir. Professor Firudin Ağasıoğlu qədim şumer (sumər) və akkad dastanı kimi tanınan “Gilqameş”, yaxud “Bilqamis” dastanının Azərbaycan dilinə edilmiş tərcümə kitabının “Son söz”ündə yazır: “... hələlik əldə olan faktlar şumerlərin türkdilli xalq olduğunu sübut etmək imkanına malik deyildir... Ancaq bizdə belə bir inam var ki, yaxın gələcəkdə şumer dilinin türk dilinə yaxınlığı ortaya çıxacaqdır” [1, s.88-89].

Dastanın Azərbaycan türkcəsinə oxunaqlı tərcüməsini yaradan mərhum şair, mütərcim və alim İsmayıl Öməröğlu isə, mühakiməsində daha qərarlı mövqeyini ifadə etmişdir: “Bir çox tərcümələrdə onun adı (dastan qəhrəmanının adı) Gilqameş, Gilqames, Vilqames kimi verilir. Son dövrlərdə tədqiqatçılar şumer dilində türkdilli xalqlara məxsus çoxlu sözlər tapdıqlarına görə şumer dilini türk ailəsinə mənsub edirlər [1, s.7].

Dünya, o cümlədən Şərq ədəbiyyatının bu ilk yazılı dastanını dünyanın birinci himni də adlandırmaq olar. Mixi yazılarla Şərq xalqlarının kimliyini, mənəvi sərəvətlərin yaradıcısı adını Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən bugünkü İraq torpaqlarında dünyaya asiyan edən şumerlərin böyük ədəbiyyatının bir çox universitetlərdə dərs kitabı kimi öyrənilməsi sözün həqiqi mənasında qloballaşma dövrünün töhfəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

“Gilqameş” dastanının bir çox nəşrlərində ingilis dilinə tərcümə edilmiş bir laylaya diqqət yetirək:

Sleep come, sleep come,
sleep come to my son,
sleep hasten to my son!
Put to sleep his open eyes,
settle your hand upon his sparkling eyes –
as for his murmuring tongue,
let the murmuring not spoil his sleep.

Həmin laylanın Azərbaycan dilinə poetik tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Əs, tələs gəl, ay yuxu,
Tez, tələs gəl, ay yuxu,
Gətir yuxu oğluma,
Hələ gözü açıqdır.
İşıldayır nə yaman,
Deyingənlər qoy çıxıb
Getsin bizim saraydan.

Gil lövhələrə həkk olunmuş və şumer (sumər) dilində yazılmış bu laylanın müəlliflərinin Şumer (sumər) şairləri olduğu güman edilir. Lakin onun Gilqameşin qardaşı Şulginin oğlanlarına həsr olunduğu isə gil lövhələrdə qorunub müasir günlərimizə gəlib çatmışdır.

“Linqvistikə” (“Linguistics”) adlı dərs kitabında dünyada mixi yazıları kimi tanınan Şumer (sumər) əlifbası və yazı qaydalarının təsnifatında latın dilindən alınma “Cuneus” (paz şəklində yazı növü deməkdir) sözündən “cuneform” adlandırılan yeni terminin işləndiyi qeyd olunur. İlk əvvəllər sumər, sonra akkad və babillərin işlətdiyi bu işarələr (simvollar) sisteminin qədim Şərq və Qərb mədəniyyətinin bir-birinə yaxınlaşmasında və genetik əlaqələrin vüsət almasında misilsiz rolu olmuşdur [2, s.537].

Əlbəttə, bütün yuxarıda qeyd olunanlar dünya mədəniyyətinin beşiyi sayılan qədim Mesopotamiyada dünya sivilizasiyasının ilk laylasının və himninin bərqərar olduğu haqqında canlı təəssürat yaradır.

“Gilqameş” dastanının yazılı abidələrinin Britaniya muzeyinə köçürülməsində əvəzsiz xidmətləri ilə seçilən çaldin xristianlarının tanınmış cəfəkeşi Hürmüz Rəssam (Hormuzd Rassam) 1880-ci illərdə Ermənistan səyahəti zamanı müxtəlif qrup adamlar arasında gedən disputların birinə cəlb edildiyini qeyd edərək, özünün xristianlara hüsn-rəğbətini gizlətmədiyinə baxmayaraq, məruzəsində qeyd edirdi ki, “Deməliyəm ki, mən həmişə münaqişə zamanı xristianlardan çox müsəlmanları sakitləşdirməyi daha asan bilmişəm. Əvvəlkilərin (müsəlmanların) çox təəssübü, yaxud fanatik olmalarına baxmayaraq, mən bütünlükdə onların xristian qonşularından daha tolerant olduğunu müəyyən etdim” [3, s.107].

“Gilqameş” haqqında düşüncələrimizi qələmə alarkən ürəyimizdən keçdi ki, zaman-zaman amansız müharibələrin, təbii fəlakətlərin və Şərq ölkələrində baş alıb gedən biganəliyin qurbanı olan milli-mədəni sərvətlərin yenidən kəşf, yaxud bərpa olunmasında Qərb tədqiqatçı alimlərinin və mütərcimlərinin zəhməti az olmamışdır. Ümid edirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, eləcə də Respublika ali məktəblərinin filologiya fakültələrində Şumer yazılı abidələrinin öyrənilməsində daha ciddi addımlar atılacaq və qədim dillər sırasında xüsusi yeri və potensialı olan şumer dilinin, mədəniyyətinin mütəxəssisləri də orijinal mətnlərlə dünya mədəniyyətləri, o cümlədən, Azərbaycan mədəniyyəti ilə genetik əlaqələrin sirlərini, görünməyən tərəflərini müəyyənləşdirib tarixin və mədəniyyətin yaddaş kitabının yenidən yazıya alınması yolunda ciddi işlər görməyə çalışacaqlar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağasıoğlu Firudin. Son söz. Şumer dünyasına açılan pəncərə. Bilqamis dastanı. Tərcümə edən: İsmayıl Öməröglü. Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” NPB, 1999.
2. Akmajian Adrian, Demers A.Richard, Farmer K.Ann, Hamish M.Robert. Linguistics. An Introduction to language and Communication. Fourth Edition. Printed in the United States of America: The MIT Press, 1997.
3. Damrosch David. The Buried Book. The Loss and Rediscovery of the Great Epic of Gilgamesh. New York: 2008.

CON RONALD RUEL TOLKİNİN MİFOLOGİYASI VƏ ONUN SON DÖVR
İNGİLİS ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ MƏSƏLƏSİ

Zəhra XANKİŞİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
zara-zara-1986@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Araşdırmada ingilis ədəbiyyatında fentezi janrının yaradıcısı Con Ronald Ruel Tolkinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan elmi yaradıcı mifologiyası araşdırılıb müəllif konsepsiyası irəli sürülür.

Açar sözlər: mürəkkəb mifologiya, fentezi, uşaqlar, özgə dünyalar, uşaq ədəbiyyatı, ədəbi təsir

Key words: a complex mythology, fantasy, children, other worlds, children's literature, literary influence

Ключевые слова: сложная мифология, фентези, дети, чужие миры, детская литература, литературное влияние

İngilis ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yeri və dəsti-xətti olan şair, yazıçı və alim Con Ronald Ruel Tolkin (John Ronald Reuel Tolkien, 1892-1973) özünün yaratdığı mifologiya üzərində qurduğu "Hobbit" ("Hobbit", 1937) və üç cilddən ibarət "Üzüklerin hökmdarı" ("The Lord of the Rings", 1954-1955) adlı əsərləri ilə beynəlxalq ədəbi aləmdə məşhurluq qazanmışdır. İngilis ədəbiyyatında fentezi janrının banisi kimi o, adını yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərlərində mifologiyaya elmi və yaradıcı üsulla yanaşaraq, özünün orijinal mifologiyasını yaratmışdır. Elə hesab edirik ki, ədib bu iki yaradıcılıq nümunəsi ilə elmi yaradıcı mifologiyasının yeni tipini yaratmağa nail olmuşdur.

Onun zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığını tədqiq edən Qərb alimlərindən T.A.Şippeyin (T.A.Shippey) "Aralıq dünyaya gedən yol" ("The Road to Middle-Earth", 1982), P.Koçer (P.Kocher) "Aralıq dünyanın sahibi. C.R.R.Tolkinin nəsrı" ("Master of Middle-Earth. The Fiction of J.R.R.Tolkien", 1972) və başqaları onun elmi yaradıcı mifologiyası haqqında öz sözlünü söyləmiş, tədqiqat üçün ciddi və maraqlı istiqamətlərin yeni konturlarını çəkmişlər.

İngilis tədqiqatçı alimi C.S.Lüis (C.S.Lewis) Tolkinə məxsus mifologiyanın şimal mifi və xristianlığın təsirindən yarandığını aşağıdakı kimi təqdim etmişdir: "Onun (Tolkinin) və mənim əsərlərimin oxşarlığı, fikrimcə (a) təbiətə – temperamentə, (b) ümumi qaynaqlara görədir. İkimiz də skandinav mifologiyası, Corc MakDonaldın sehrli nağılları, Homer, "Beovulf" və Orta əsrlər dövrü romansının suyuna düşüb "islanmışıq". Əlbəttə, eləcə də bizim ikimiz də xristianıq" [2, s.76].

Şimal mifologiyası və xristianlığın təsiri altında özünün qeyri-adi dünyasını yaradan ədib bu mifoloji dünyada ümumbəşəri həqiqətin bir qismini öz oxucusu ilə bölüşmək ümidində olmuşdur.

Tolkinin yaradıcılığında Zərdüştlik mifologiyasının da təsiri olduğunu qeyd edən Qərb alimləri bu məsələyə öz münasibətini ifadə etmişlər. Xüsusilə yazıcının "Üzüklerin hökmdarı" əsərində müşahidə edildiyi və beləliklə, onun qədim skandinavlarla yanaşı qədim zərdüştlerin dili, mif və inancları ilə açıq-aydın görünən yaxınlıq və oxşarlıqlarını axtarıb tapmağın mümkünlüyünü söyləmişlər.

Şərqi ölkələrində, xüsusilə Persiyada (İranda) ilk dəfə qədim abidələrin mixi yazıları öyrənən və eramızdan əvvəl V əsrə aid edilən Böyük Daraya aid edilən daş kitabəni oxuyub onun mənasının aydınlığını yaradan ingilis şərqşünas alimi Ser Henri Roulinson (Sir Henry Rawlinson) olmuşdur. Bu böyük tədqiqatçı alimin əsərləri ilə yaxından tanış olan Tolkin heç şübhəsiz ki, bu mənbələrdən bəhrələnmişdir.

Beləliklə, bir sıra tədqiqatçı alimlər ədibin "Üzüklerin hökmdarı" əsərindən Zərdüşt mövzuları ilə üst-üstə düşən aşağıdakı nümunəyə diqqət etməyi məqsədəuyğun hesab edirlər. Həmin hissə aşağıdakı kimidir:

"The hall of fire in Elrond's house at Rivendell has a holy fire the sun should not fall on it and the hall is used for solitary contemplation, a place where sacred songs are recited, charms and powerful verses are memorized. The aforementioned description and the injunction that rays of the sun should not fall on the sacred fire seem to match the Zoroastrian victorious halls of fire" [3].

Bu, bir tarixi və ədəbi faktdır ki, Tolkin bütün yaradıcılığı boyu dünya, o cümlədən Avropa mifologiyasına böyük maraq göstərmiş, daha çox skandinav və ingilis xalqlarının bütperəstlik mövzusunda yazıya alınmış mifologiyasını dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. Hətta ədibin "Üzüklerin hökmdarı"ndakı yeganə üzüyün volsunqların skandinav saqasından və sonralar onun alman versiyası sayılan Orta əsrlər Nibelunqlarından (Nibelunglied) ilhamlanıb öz yaradıcı mifologiyasını yaratdığı qeyd olunur. Lakin üzüyün gözə görünməzliyini yunan mifologiyası əsasında yaranışının alternativini irəli sürənlər də vardır.

“Üzüklerin hökmdarı” ilə ədib oxucusunu, hər bir kəsi belə bir faktla düşündürməyə çalışır ki, insanın öz həyatının təbii bir hissəsi olan ölümdən qaçılması qeyri-mümkündür.

Ədib yaratdığı Arda obrazı ilə bəşər tarixinin qədim dövrünə apararaq gerçək hadisələr dəsti çevrəsində onu Allah kimi təqdim edir. Beləliklə, “Ea” (“budur” mənasını verir) Arda adına şamil edilən, orijinal ad kimi təqdim edilir.

Ədibin uşaqlıq həyatında silinməz izlər buraxan Birminqəmdə Şeərhol Millin, daha sonralar Edqbaston Rezervuarın yaxınlığında yaşadığı məskən yerlərinin, xüsusilə Şaiə (The Shire) və onun ətrafındakı Dəmir dövründən, Roman mineral qazıntıları və onların qalıqlarının yaradıcılığına təsiri az olmamışdır. Eləcə də I Dünya müharibəsində iştirak edən ədibin “Üzüklerin hökmdarı” əsərində birbaşa müharibə səhnələrinin təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Onun yaratdığı yeganə üzüyün nüvə bombasının alleqoriyası olduğu da müharibə səhnələri ilə bağlıdır.

Tolkin “Üzüklerin hökmdarı” əsərində XIX əsr ingilis ədəbiyyatının tanınmış şairi və yazıçısı Uilyam Morrisi (William Morris, 1834-1896) təqlid etməyə meyl göstərsə də, öz yazıçı üslubunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Eləcə də o, şotland yazıçısı, fentezi janrında əsərlərin müəllifi Corc Mək Donaldın (George MacDonald, 1824-1905) yaradıcılığından bəhrələnmişdir.

1892-ci ildə qədim dövrlərdə bəşər övladının ilk məskənlərindən biri olan Cənubi Afrikada dünyaya gələn C.R.R.Tolkin çox erkən yaşlarında valideynlərini itirmiş, qərribə bir həyatın yolçusu olmuşdur. Lakin dillərə olan marağı onu yazıçıya məxsus dillərin sahibinə çevirdi. Bu da həqiqətdir ki, filologiya (philologia) yunan sözü olub “sözə məhəbbət” (“Love for a word”) mənasını verir. Tədqiqatçı alim Karlz U.Pətrik (Curles W.Patrick) “Ədəbiyyatda və həyatda Tolkinin təsir gücü” (“Tolkien’s Impact in Literature and Life”) adlı araşdırmasında yazır: “O, sözlərə olan bu məhəbbəti Oksford Universitetində təhsil aldığı illərdə əxz etmişdir ki, sonralar özü filologiyayı tədris etmək üçün bu universitetə qayıtmışdır” [1].

Qeyd etdiyimiz kimi, Tolkinin fentezi janrında yazdığı əsərlərində onun yaratdığı qeyri-adi bir mifologiya dayanır. Ədibin özünün mif haqqında öz nəzəriyyəsi vardır. Karlz U.Pətrikin fikrincə, əksəriyyət insanlar mifə nəşə qeyri-real olan hekayə kimi baxsa da, Tolkin mifə söylənilən müddəanın əksi kimi baxmış və mifdə həqiqət olduğunu görmüşdür. Hətta Tolkinin yaxın dostu və həmkarı C.S.Lüisin “miflərin yalan olduğu” fikrinə qarşı çıxan Tolkin “Xeyr, elə deyildir” deyə mifin həqiqətdən yoğrulduğunu israr etmişdir.

Tolkinə ədəbi aləmdə böyük şöhrət gətirən “Hobbit” əsərinin ən birincisi onun öz uşaqlarına ünvanladığı söylənilir. Bütün digər əsərlərində olduğu kimi, ədib həmişə yaradıcılıq nümunələrində həqiqətin, gözəllik və şərəfin bədii boyalarla əksini yaradaraq onları yaradıcı mifologiyasının canına-qanına hopdurmuşdur.

Tarixi narrativ və arxaik yazı üslubunun sahibi olan Tolkin yaradıcılığını “fentezi janrının hökmdarı” adlandırان tədqiqatçı alimlər onu XX əsrin son onilliklərində Qərb, o cümlədən Britaniya ədəbiyyatına təsir edən yaradıcılardan biri hesab edirlər.

Aralıq dünyanın mistik dünya mənzərəsini yaradan ədibin əsərlərinə hopan heyranlıq onun həyat sevgisi və sevilən hobbitlərdən (ədibin fikrincə, hobbit insan irqinin “qohumları, əzizləri”dir və o, hobbitləri insanların ayrı bir qolu kimi təqdim edir) gəlir. Beləliklə, Tolkinin ədəbiyyata gətirdiyi mövzu və obrazların onun Qərb ədəbi mühitində yeni ədəbi mərhələnin yaranmasına rəvac verdiyini söyləmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Curles W.Patrick. Tolkien’s Impact in Literature and Life – www.leaderu.com/humanities/tolkiensimpact.html
2. Kilby S. Clyde. Tolkienandthe Simarillion. London: 1976.
3. <https://authenticgathazoroastrianism.org> (2011/10/28/196/Tolkien Lord of the Rings and possible Zoroastrian Influences

BRİTANIYA ƏDƏBİYYATINDA ZƏRDÜŞTLÜK VƏ
ONUN GENETİK ƏLAQƏLƏRİNƏ NƏZƏR

Leyla ŞƏRİFOVA
Qərb Universiteti
leylasharifova@yahoo.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Şərq və Qərb xalqlarının mənəvi-ruhani dünyasında mühüm təriqət sistemlərindən biri olan Zərdüştiliyin Qərb ruhani dünyası ilə genetik əlaqələri araşdırılır, ingilis ədəbi tənqidinin “Avesta” kitabının tərcüməsi bazasında müddəalarının elmi şərhı verilir.

Açar sözlər: genetik əlaqələr, töhfə, “Bir dünya” siyasəti, Məşşər günü, birləşmiş millətlərin bir yerə toplanması

Key words: genetic relations, contribution, universal religion, Zoroastrianism, “One World” policy, judgement day, an assemblage of united nations

Ключевые слова: генетические связи, вклад, всемирная религия, зороастрийство, политика «единого мира», судный день, сбор объединенных нации

Qədim Azərbaycan ərazilərində, xüsusilə İranda, Hindistanda, Mesopotamiyada geniş yayılmış Zərdüştilik təriqət sisteminin, yaxud dininin müqəddəs kitabı kimi dəyərləndirilən “Avesta” (“Zoroaster”) İslam dininin pərvəriş tapdığı zamandan təxminən min ildən çox-çox öncə – eramızdan əvvəl I minilliyin ilk yarısında yazıya alınmışdır. Makedoniyalı İskəndərin dövründə yandırılıb məhv edilən kitabın sonralar Zərdüşt peyğəmbərin davamçıları, o cümlədən Jamroz adlı bir maq, kahin tərəfindən yenidən yazıya alındığı, bəzi mənbələrdə isə gil lövhələrə köçürüldüyü iddia edilir.

“Avesta”nın 4 hissədən, yaxud kitabdən – “Yasna” (dualar), “Vispered” (Tanrını səsləmə, çağırma ayinləri), “Vendidad” (dini qanunlar toplusu) və “Yaşdalar”dan (himnlər) ibarət olduğu zərdüştilik pərəstişkarlarına yaxşı məlumdur.

Bakı İslam Universitetinin nəşr etdirdiyi “Dini terminlər lüğəti”ndə “Avesta” barəsində annotasiyada qeyd olunur ki: “Avestanın qədim hissəsi olan Qatlar (himnlər) Yasnanın tərkib hissəsi olub, Zərdüşt peyğəmbərlə əlaqələndirilir. Qatlardan savayı Avestanın yerdə qalan hissəsi bütövlükdə kiçik Avesta adlandırılır. Şərhli Avestaya isə Zənd-Avesta deyilir (fars dilindən (pəhləvi) “zənd” – izahat, şərh kimi tərcümə olunur)” [1, s.22].

Zərdüştiliyin ümumbəşəri təriqət sistemi, yaxud din kimi geniş yayılmasının səbəblərindən biri onun həm nisbətdə az və yaxud daha çox dualist formaları ilə əsaslı, eləcə də mükəmməl şəkildə şəxsi din olması nəzəriyyəsi ilə bağlı olduğu söylenebilir. Şəxsi din deyəndə, heç şübhəsiz ki, bu təriqət sistemi sosial tələblərdən çox hər bir kəsin şəxsi istəyi və tələbi üzərində qurulduğu nəzərdə tutulur. Zərdüştilik belə fərz edirdi ki, Ahura Mazda nə tayfaları, nə də dövlətləri hamiliyə götürməmişdir. O, yalnız onun həqiqət və ədalətinin əsasına xidmət edən fərdlərə hamilik edir. Hər bir bəşər övladı azad arzusunun sahibidir və onlar günah etməyə, yaxud günah etməməyə sahibdirlər. Təbii ki, zərdüştilik insanları günah işlətməməyə təhrik edirdi, onları doğru olmağa, bir-birinə hörmət edib sevməyə, bütün var-gücü ilə bir-birinə dayaq durmağa, kasıblara əl tutmağa və ürək açıqlığı ilə qonaqpərvərlik göstərməyi təcrübədən keçirməyə çağırırdı. Belə olan halda həmin adamların həyatdan köçəndən sonra mükafatlandırılacağı söyleneilirdi. Bu təriqətə, yaxud dinə görə “məşşər günü” ölümlərin dirilməsi fərz edilirdi. Onların cəsədinin ya cənnətdə, ya da od içində yenidən cana gəlməsi söyleneilirdi. “Avesta” adlı müqəddəs kitabın Zərdüştilik etiqadının əhdi-ətiqlərində insaf, mürüvvətə verilən mükafat haqqında belə bir mükəmməl aydınlıq yaradılmışdı: “Kimliyindən asılı olmayaraq o kəs ki, bir mömin bəndəyə ət versə, ... o, cənnətə gedəcəkdir” [3, s.148-149].

Polyak əsilli Britaniya folklorşünas alimi, toplayıcı və mütərcimi Aleksandr Xodzko (Çodzko) “Xəzər dənizinin cənub sahillərindəki sakinlərin məşşər nəğmələri” adlı toplusunda həmin nəğmələrin gilək, talış və mazandaran dialektlərindən ingilis dilinə tərcümə olunduğunu qeyd etmişdir. Mütərcim-müəllif kitabına daxil etdiyi “Gilanlıların nəğmələri və sair” (“Songs of the Ghilanis etc.”) adlı yarımbölmədə Xəzər sahilindəki ayrı-ayrı millətlərin dialektlərinin filoloji təhlilinə dair qeydlərində yazır: “... rəvayətlərə görə, Zərdüştin qol-qanad açıb tərəqqi keçdiyi ölkənin məhz Azərbaycan olduğu söyleneilir” [2, s.455].

Xristianlıqdan və İslamdan əvvəl dünyanın ruhani xəritəsində Zərdüştiliklə yanaşı eramızdan əvvəl Hindistanda VI əsrdə Buddanın (bəzi mənbələrdə Buda kimi də təqdim edilir) qurduğu və Uzaq Şərq ölkələrində çox məşşər olan Buddizm, eləcə də, yəhudilərin yaratdığı Yudaizm təriqət sistemi dünyanın üç

əsas dini sayılmışdır. Zərdüştiliyin dərin izlərinin eramızdan əvvəl XV əsr kimi uzaq zamanlara gedib çıxdığı da söylənir.

Qeyd etdiyimiz dinlərin tarixinə nəzər salan Qərb alimlərindən Robert E.Lerner (Robert E.Lerner), Stəndiş Miçam (Standish Meacham) və Edvard Məknoll Berns (Edward McNall Burns) “Qərb sivilizasiyaları. Onların tarixi mədəniyyəti” (“Western Civilizations. Their History and their Culture” adlı kitabında yazırlar: “Zərdüşt, heç şübhəsiz ki, tarixdə birinci həqiqi ilahiyyətçi olmuşdur. O, dini inancın mükəmməl inkişaf etdirilmə sistemini icad edən birinci tanınan sima olmuşdur” [4, s. 148].

Onu da əlavə edək ki, zərdüştiliyin qədim tarixi haqqında qeyd olunan eramızdan əvvəl XVI əsr zamanı tam elmi əsaslarla sübut olunmasa da, indi də elmi mübahisələr davam edir. Beləliklə, Zərdüştin eramızdan 1600 il əvvəl deyil, eramızdan 600 il öncə yaşadığını söyləmək daha uyğun zaman hesab edilə bilər.

Bir sıra Qərb alimlərinin qeyd etdiyi kimi, Zərdüşt təlimi peyğəmbərin adı ilə deyil, zərdüştlik kimi geniş ərazilərdə yayılmışdır. “Qərb sivilizasiyaları. Onların tarixi və mədəniyyəti” kitabında aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: “Zərdüştlik ümumdünya dini olmuşdur, nəzərə alsaq ki, Zərdüşt təlimində sözləyirdi ki, dünyada bir uca Allah vardır və o (Zərdüşt), bunu Ahura-Mazda adlandırmışdır, bu sözün mənası isə “müdrək Allah” deməkdir” [4, s.148].

Heç şübhəsiz ki, Qərb sivilizasiyaları sistemində Şərq ruhani dünyasının peyğəmbəri Zərdüşt və onun təlimi haqqında sözlənən fikir, müddəalar Qərb alimlərinin Şərq dünyasına və mədəniyyətinə ciddi marağı kimi dəyərləndirilə bilər.

Dünyanın bir sıra xalqlarının dilində eyni sözün demək olar ki, eyni mənanı ifadə etməsi çox hallarda adi təsadüf hesab edilir. Fikrimizcə, məsələnin bu cür qoyuluşu onun həllinin yeganə yolu deyildir. Tarixən bəşər tarixinin yaddaşında iz qoyan, sözün, yaxud ifadənin bir xalqın dilindən başqa bir xalqın dilinin lüğət tərkibinə daxil olmasının heç şübhəsiz ki, müəyyən əsasları tapılıb müəyyənləşdirilməlidir. İngilis tədqiqatçı alimi Çarlz Skvayrın “Kelt mifləri və əfsanələri” adlı monoqrafik araşdırmasının (Charles Squire. “Celtic Myths and Legends”) “Qədim britonlar (britaniyalılar) kimlər olublar?” (“Who were the “Ancient Britons”) adlı III fəslində qeyd etdiyimiz məsələnin çözülməsində müəyyən fakt və mühakimələrə rast gəlmək mümkündür [5].

Qədim britonların, yaxud britaniyalıların kimliyindən söhbət açan araşdırıcı Britaniyanın qədim sakinlərinə dair praktik olaraq bütün məlumatların Yuli Sezarın şərhlərindən götürüldüyünü [5, s.18] etiraf edir. Onu da qeyd edək ki, Roma sərkərdəsi Yuli Sezar Britaniyanı işğal etdiyi zamanda özünün məşhur “Qalliya müharibəsi” – “De Bello Gallico” (“The Gallic War”) adlı tarixi əsərini yazmışdır. Bu əsərində o, Britaniyada Roma işğalına qədər əhalinin “keltlər” (“Celts”) kimi tanındığını, lakin burada məskən salmış xalqın çox geniş bir əhatədə qarışıq millətlərdən ibarət olduğunu və onların daha çox keltlər adı ilə tanındığını qeyd etmişdir.

Yuli Sezarın mühafizə olunan və müasir günümüzdə gəlib çatan əlyazmasından çıxış edən Çarlz Skvayr yazır: “Bizim adaların sakinləri Roma işğalına qədər ümumiyyətlə “keltlər” kimi təsvir edilmişdir. Lakin onlar geniş əhatədə qarışıq irs olmuşlar və onlarla qaynayıb qarışan xalqlar ola bilsin ki, müəyyən qədər, ya da geniş məstəbda öz cismani görünüşünün, adətlərinin, ənənələrinin, dillərinin şəklini dəyişməyə məruz qalmışlar” [5, s.19].

Məlum tarixi həqiqətdir ki, Britaniya adalarında druidizm adlı etiqad sisteminin, yaxud dininin bərqərar olduğu dövrdə keltlərin kahinləri “druidlər”(“Druids”) kimi tanınmışlar. Bir çox aryan dillərində bu söz əsasən, pəlid ağacı mənasını verir. Bir çox tədqiqatçı alimlər bu sözün mənasını keltlərin ağacların şahı olan pəlid ağacına ehtiram, sitayiş əlaməti kimi də izah edirlər

Lakin onu da qeyd etmək istərdik ki, araşdırıcı Çarlz Skvayr Yuli Sezarın əlyazmasına əsaslanaraq Britaniya adalarında geniş yayılan kelt, yaxud qall druidlərinin dininin başqa ölkələrdən gətirilmədiyini və Britaniyada yarandığını iddia etməkdə haqlı ola bilər. Bu da diqqəti çəkir ki, keltlər, yaxud qallar öz “ruhani tələbləri”ni La-Manş boyunca öz doktrinalarını saf dini sistemlər əsasında öyrənmək üçün digər ölkələrə göndərmişlər. Lakin Çarlz Skvayr digər Qərb araşdırıcılarının, o cümlədən Plini Elderin (Pliny the Elder) belə bir ibarəsinə əsaslanaraq druidlərin “Pəriyaya (İrana) magiyanı öyrətdiyini” (“might have taught magic to Persia”) [5, s.35] söyləməkdə yanlışdır.

Dünya ədəbi tarixində zərdüştiliyin yaradıcılarının həmişə maqlar adlandırıldığı, bu sözün Muğan əraziləri ilə əlaqələndirildiyi və sehrbazlığın vətəni kimi tanındığı dünya alimlərinə yaxşı məlumdur. Beləliklə, maq ölkəsinin kahinlərinə “magiya”nın sirlərinin druidlər tərəfindən öyrədilməsi bir qədər qəribə səslənir. Çarlz Skvayr yuxarıda təhlil və şərhini təqdim etdiyimiz alıntılardan birində kelt etnogenezində zənd xalqının və dilinin təsiri və qarışığı olduğunu özü də etiraf edir.

Beləliklə, ümumdünya mədəniyyəti və ədəbiyyatı tarixində qədim tarixin yaddaşında dərin izlər qoymuş Zərdüştiliyin Qərb, o cümlədən Britaniya ədəbiyyatşünaslığında yaradılmış elmi-ədəbi sisteminin müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində təhlil və tədqiq edilməsinin xüsusilə vacib, aktual və elmi əhəmiyyəti olduğunu vurğulamaq istərdik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Dini terminlər lüğəti. Bakı İslam Universiteti. Bakı: İpək yolu Nəşriyyatı, 2010, 398 s.
2. Chodzko Alexander. Specimens of the Popular Poetry of Persia, as Found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia, and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea. London: Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842.
3. Lerner E.Robert, Meacham Standish, Burns McNall Edward. Western Civilizations. Their History and Their Culture. Seventh Edition. Volume I. Printed in the USA: W.W. Norton & Company, Inc., 1988, 642 p.
4. Lerner E.Robert, Meacham Standish, Burns McNall Edward. Western Civilizations. Their History and Their Culture. Eleventh Edition. Volume I. New York, London: W.W. Norton & Company, Inc., 1988, 654 p.
5. Square Charles. Celtic Myths and Legends. Printed in the EC: Lomond Books, 2000, 450 p.

Q.Q. MARKEZİN “LABİRİNTİNDƏKİ GENERAL” ƏSƏRİNDƏ TARİXİ GERÇƏKLİKLƏR VƏ GENERAL SİMON XARAKTERİ

Aysel TALİBOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

atalibova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Tədqiqat işində Q.Q.Markezin Latın Amerikanın tarixi-siyasi hadisələrinə həsr olunmuş əsərlərindən biri olan “Labirintindəki general” əsərinin yazılmasının bədii məqsədi, əsərin qəhrəmanı olan Simon Bolivar xarakterinin Markez qələmində təzahür forması, tarixi gerçəkliklərlə Simon Bolivar xarakteri arasındakı təbəddülatlar araşdırılmışdır. Simon Bolivarın ispan fəthlərindən canı bahasına qazandığı azadlığın qitəyə gətirdiyi bələlərin Markez qələmində özünəməxsus bədii metodlarla açılması ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. Bu bələlərin Simon Bolivar xarakterinin inkişaf trayektoriyasına hansı səpkidə təsir göstərməsi təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Simon Bolivar, azadlıq, labirint, ispan, müstəmləkəçi, separatçı

G.G. MARQUEZ'İN “LABİRENTİNDEKİ GENERAL” ESERİNDE TARİHİ GERÇƏKLİKLER VE GENERAL SİMON XARAKTERİ

ÖZET

Araştırmada G.G.Marquez'in Latın Amerika'nın tarihi ve siyasi olaylarıyla ilgili çalışmalarından biri olan "Labirent'te Genel" adlı bir eser yazmanın sanatsal amacı, eserde ana karakter olan Simon Bolivarın kişiliğinin Marquez kaleminde yaratılış metodu, tarihsel gerçəkler ile Simon Bolivar'ın karakteri arasındakı karşıdurumlar araştırılmışdır. Simon Bolivarın ispan fəthlərindən hayatı pahasına kazandığı özgürlüğün kitada yol açmış olduğu belaların Marquez kaleminde kendine özgü sanatsal yöntemlerle değerlendirilmesi ile ilgili konular tartışılmıştır. Bu problemlerin Simon Bolivar karakterinin gelişim yolu üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Simon Bolivar, özgürlük, labirent, İspanyolca, sömürgeci, ayrılıkçı

HISTORICAL REALITIES AND GENERAL SIMON CHARACTER IN "THE GENERAL IN HIS LABYRINTH" BY G.G. MAQUEZ

ABSTRACT

In the research, G. G. Marquez's artistic purpose of writing "The general in his Labyrinth", one of the greatest works on Latin America's historical and political events; the manifestation of Simon Bolivar's character in the literary methods of Marquez, and the narratives between the historical facts and the character of Simon Bolivar are analyzed. Matters about analyzing troubles as brought of freedom which he gained for the price of his life from the Spanish invaders by analyzing with Marquez's specific literary methods are researched. The effects of these problems on the development pathway of Simon Bolivar character have been analyzed.

Key words: Simon Bolivar, freedom, labyrinth, Spanish, invader, separatist

Markezin tarixi romanlarından biri də “Labirintindəki general” əsəridir. Əsər tarixi roman adlandırılır, çünki mövzunu yazıçının vətəni olan Kolumbiyanın da daxil olduğu Cənubi Amerika torpaqlarının XIX əsr tarixindəki siyasi təbəddülatlarından götürmüşdür. Yazıçının əsas hədəfi dövrün öndə gedən diktatorlarından, siyasi liderlərindən olan Simon Bolivarın (Simon Xose Antonionun) həyat trayektoriyasını açmaqla bir sıra tarixi gerçəkliklərin kökünü qazımaqdır. XIX əsr siyasi liderlərinin, işğalçı İspaniyanın, “azadlıq döyüşçüləri”nin pəncərəsindən görünən Simon Bolivar obrazı ilə Markezin pəncərəsindəki obraz tamamilə fərqlənir. Digərlərinin gözündə çətin, təlatümlü, enişli-yoxuşlu və nəhayət, maddi-siyasi əsaslarla izah olunan Simonun həyatındakı pillələr, addımlar, qərarlar Markezin qələmində özünü sadə izahlarda tapır; digərlərinin hansısa siyasi maraqlara xidmət etmədiyi üçün nəzərlərindən

qaçırdıqları özəlliklər Merkez qələmində nəinki açılıb göstərilir, dərin psixoloji və sosial-ictimai-siyasi qatlarına qədər təhlil olunur. Çünki bu özəlliklər, doğrudan da, bu cür dərin qatlara malikdir.

XIX əsr elə bir dövr idi ki, başda siyasi liderlər və partiyalar olmaqla, bütün Cənubi və Mərkəzi Amerika ispan müstəmləkəçilərə qarşı vuruşurdu. İlk hədəf ispan ağalığından azad olmaq idi. Bu nöqtədə bütün hər kəsin siyasi maraqları üst-üstə düşdüyü üçün gücünü birlikdən alan Amerika nəhayət 1821-ci ildə Peruda olan Ayakuço döyüşündə ispan işğalçıları qitədən tamamilə qovmağa müvəffəq oldu. Hərəkata rəhbərlik edən Simon Bolivar yeni qurulmuş respublikanın prezidenti oldu, lakin qələbəsinin dadını uzun müddət ala bilmədi. Ayakuço döyüşü fəlakətlərin sonu deyil, azadlığın nəşəsindən sərxoş olmuş bir ovuc tamahkar diktatorun mübtəla olduğu fəlakətlərin başlanğıcı oldu.

Cənubi Amerika bugünkü azadlığını və iradə sərbəstliyini Bolivara borcludur: o, ispan işğalçıları qitədən qovdu (1810-1822), qitədə ilk respublikaları yaratdı (I və II Venesuela Respublikaları, Böyük Kolumbiya Respublikası, Boliviya Respublikası), quldarlığı ləğv etdi (1816), əsgərlərə torpaq paylamaq barədə dekret verdi (1816), bütün qitə ölkələrini birləşdirmək uğrunda Panamada konqres çağırıldı (1826), lakin məqsədinə çata bilmədi (7). İspanlara qarşı döyüşəndə yanında olub ona dəstək verən insanlar azadlığın dadına baxan kimi, onu özəlləşdirməyə çalışdılar. Bolivarın arzusu müasir dövrün şərtlərindən baxanda utopik görünə bilər, lakin o dövr üçün mümkün ola bilərdi. Əgər o separatçı qüvvələr illərdir, uğrunda həyatları bahasına vuruşduqları azadlıqlarını indi satın almağa çalışmasalardı, doğrudan da, bütün qitəni vahid bayraq altında birləşdirmək olardı. İspanların qəsb etdiyi azadlığa çatandan sonra, indi hər əyalət öz "azadlığı" uğrunda mübarizə aparmağa başladı: "Peruda mühafizəkar bir aristokratiya hakimiyyətdə idi, Boliviya General Andres de Santa Kruz başnabuyruq idarəçilik aparırdı, Venesuellada General Antonio Xose Paez öz muxtariətini elan etmişdi, Cənub baş qubernatoru General Xuan Xose Florez müstəqil Ekvador Respublikasını qurmaq məqsədilə Quayakil və Kito ilə birləşmişdi. Birlik olmuş nəhəng bir ölkənin ilk rüşeymi olan Kolumbiya Respublikası Yeni Qranada baş qubernatorluğuna qədər kiçildilmişdi. Azadlığı yeni-yeni dadmağa başlamış 16 mln. Cənubi Amerika xalqı yerli liderlərin iradəsinə buraxılmışdı." (1,27) Vəziyyətdən aydın olur ki, burada dava hansısa əyalətlərin azadlıq, hansısa mərkəzdən asılı olmamaq davası deyil, hakimiyyət davasıdır. Hər kəs öz xanədanlığını qurmağa, başqalarına hesabat vermədən xalqın qanını sormağa çalışır. Ancaq necə? "Azadlıq, müstəqillik" şüarları ilə xalqın qanını coşdurub, beyinlərini susduraraq. Beyinləri susmuş xalq separatçı diktatorlarının dalında gizlənib general Simona qəraratmağa başlayırlar. Və bu şəkildə general Simon Xose Antonio xalqın nifrətini qazanır. Nəinki nifrətini qazanır, ona ləqəb də qoşurlar: illərin müharibələrinin əritdiyi generalı "cılız sosiska"ya bənzədirlər. Hətta dəfələrlə sui-qəsdlər təşkil edirlər. Maraqlıdır ki, bu separatçı diktatorların tərkibi də vahimə rəsmləri kimi rəngarəngdir: sırf hakimiyyət tamahına düşənlər, generalın hansısa sözümdən inciyib ona əks cəbhəyə keçənlər (General Rafael Urdaneta), həmin anda güclü kimdirsə onun tərəfinə keçib öz əqidəsi olmayanlar (General Kaysedo) və s.

İş orasındadır ki, generalın doğrudan da hakimiyyət tamahı yox idi, o hətta konqresdə də idealındakı respublikanın prezidenti olaraq özünü yox, sədiq dostu Marşal Antonio Xose de Sukreni təklif etmişdi:

"Siz mənim təklifimi qəbul edin, marşal, mən də inək tövləsinin çevrəsində fırlanan buğa kimi hökumətin başına dolanan baş komandır olaraq qalım." (1,28)

Ancaq ictimaiyyətə təqdim olunan isə başqa idi: separatçı generallar azadlıq fədailəri idilər, general Simon isə öz nəhəng dövlətini yaradıb sonsuza qədər hakimiyyətdə olmaq istəyən və bu yolda hər pisliyə hazır olduğu əməliyyatlar aparın bir tərxiyatçı idi. Romanda da qitəyə gətirdiyi azadlığın yaratdığı, hər girişində, çıxışında düyün olan yolların kəsişməsindən ibarət olan labirintində çıxış yolu axtaran generalın labirint səyahəti təsvir olunur. Labirintin yaranmasına general özü səbəb olmuşdur, lakin bu yollarda gəzəcək gücü-qüdrəti və cavanlıq coşqusunu çoxdan arxada qoymuşdur. İyirmi illik mübarizə onu qanına-iliyinəcən elə tükətməmişdir ki, bu qədər "azadlıq fədailəri" ilə mübarizə aparıb, labirintin çıxışına çatacaq gücü də qalmamışdır. Lakin başqa çarəsi də yoxdur, son nəfəsinəcən bu yollarda irəliləməyə, o düyünlərlə mübarizə aparıb ümitsiz çıxış yolları axtarmağa məcburdur. Çünki generalın nə xarakteri, nə də yaratdığı labirint ona başqa seçim tanımır.

Maraqlıdır ki, əsrlər, eralar keçsə də, zəmanə, dövlətlər, xalqlar, mədəniyyətlər dəyişsə də, tarix heç vaxt dəyişməmiş, eyni hadisələr, eyni talelər həmişə bir-birini təkrarlayır. Təkrarlanan ən böyük tarixi gerçəkliklərdən biri də budur ki, millətləri, xalqları qanına qəltan edən baltaların sapı həmişə özlərindən olub. Əsərdə də zaman trayektoriyası Simon Bolivarın iyirmi illik müharibə həyatını deyil, həmin müharibələrdən, ispanlar ölkədən qovulandan sonrakı mərhələdən başlayıb generalın son nəfəsinəcən olan zaman trayektoriyasını əhatə edir. Əsərdə ispan işğalçıların, demək olar ki, obrazı yoxdur, çünki müəllifin

toxunduğu tarixi hadisələrin, həmin faciəvi gerçəkliklərin kökündə dayanan səbəb də, müəllifin əsl bədii hədəfi də işğalçı ispanlar deyil, yerli separatçı diktatorlardır – sapı özlərindən olan baltalarıdır. Bu yanaşma müəllifin nəinki bu əsərində, bütün əsərlərində problemlərin və konfliktlərin kökündə dayanan əsas səbəbdir. Müəllif həmin xarakterlərin fəaliyyətlərini birbaşa deyil, Simon Bolivarın həyat pəncərəsində təqdim edərək dövr haqqında aydın mənzərə yaratmış olur. Həmin separatçı qüvvələr də bir vaxtlar xalqın içindən çıxmış əsgərlər idi, lakin ard-arda qazanılan qələbələr, və nəhayət üç əsrdən sonra gələn azadlıq onları o dərəcədə qudurtdu ki, kimliklərini unudular, xalqlarını, nəticədə insanlığı yadırgadılar.

“Azadlığın” gətirdiyi bəlalər sadəcə separatçı qüvvələrin özbaşınalığı deyildi. Bu bəlalərin mahiyyətini müəllif özünəməxsus bir bədii metoddan istifadə edərək açır: generalın istefa verib Avropaya köç etmək planı ilə yola çıxarkən keçdiyi kəndlərdə və qəsəbələrdəki vəziyyətlərin ayrı-ayrı təsvirini verməyə çalışır:

a) Honda kəndi – müharibələrdə həlak olmuş əsgərlər ucbatından o kənddə demək olar ki, kişi qalmamışdır. Generalı qarşılamağa gələnlər yasda olduğu üçün qara geyinmiş dul qadınlardır. Vəziyyət müəllifin təsvirindəki kimi vahiməlidir: “qara paltarları ilə yandırıcı günəşin altında fikrə dalan qarğalar”. Burada qarğa təsadüfi seçilmiş bir metafora deyil. Kimsəsiz sahələrdə uçuşan qarğalar adətən, real həyatda da, bədii dildə də vahiməli tənhalığı simvollaşdırırlar. Qara geyimli qadınların qarğaya bənzədilməsinin bədii məqsədi budur: kütləvi ölümlərdən və itkilərdən geriye qalan vahiməli tənha kənd.

b) Mompoks kəndi – generaldan gizlədilməyə çalışılan və hələ də çarəsi tapılmayan, inək ayağından alınan savadsız dərmanlarla kütləvi ölümlərə daha da rəvac verən çiçək xəstəliyindən əziyyət çəkən xalq.

c) Puerto Real kəndi – aclıq və səfaləti yenə bilmək üçün kimiləri başqa əqidələr, başqa müharibələr xülyası ilə yollara düşmüş, kimiləri də yollarda quldurluğa qurşanmışlar.

d) Karakas şəhəri – xarabalıqlardan ibarət şəhərin divarları özü haqqında təhqir dolu kağızlarla örtülü idi, küçələrində isə insan nəəsi sel kimi axırdı.

Bu ərazilərin təmsalında yazıçı və onun magik təsvir dili oxucuda belə bir təəssürat yaradır – qırğınlar və qanlar bahasına qazanılmış azadlıq ölümlərin nəfəsi ilə lənətlənmişdir: ancaq bəlalər gətirir. Puerto – Real kəndinin sakinləri generala belə bir sual verirlər: artıq dilədiyimiz kimi, azadlığa sahibik, general, indi deyən bizə, neyləyək onunla? Bu sadəcə kənd sakininin məlumat almaq məqsədilə verdiyi sual deyildi, xalqın qanı bahasına başa gəlsə belə, xalqa heç nə qazandırmayan azadlığın varlığının həmin xalq tərəfindən sorğuya tutulması idi.

Obrazların mərkəzində general Simon xarakteri dayanır: yazıçı digər obrazların təsvirində daha çox informativ üslubdan istifadə etmişdir, onlar həm tarixi gerçəklikdir, həm də Simon Bolivar obrazının yaradıcılığında istifadə olunan vasitə. Bütün daxili və xarici monoloqları və dialoqları ilə, süjet boyu fəaliyyətləri və münasibətləri, xarakterindən doğan vərdiş və davranışları və nəhayət insanlığı ilə əsərin ən dolğun gerçəkçi obrazıdır. Onun xarakterindəki və mənəviyyatındakı ən kəskin xüsusiyyət həyatı boyu nə hakimiyyətdə, nə də maddiyyətdə gözünün olmamasıdır. Bunu bir neçə məqamda müşahidə edirik:

1) General Simon 20 illik mübarizəsinin nəticəsində artıq ölkədən gedişdi. Lakin onun gedişi də maraqlıdır. Hətta müəllif burada bədii müqayisə metodundan istifadə edir: oxucu bu kəskin fərqi aydın görə bilsin deyər Don Xuan Samanonun ölkəni tərk etməsini də aydın təsvir edib: “11 il əvvəl 300 illik İspaniya müstəmləkəçiliyinin nəticəsində qəddar baş qubernator səyyah donuna girib qızıldan tanrı heykəlləri, işlənməmiş zümrüdlər, müqəddəs tukanlar və parlaq Muzo kəpənəkləri vitrajları ilə dolu sandıqlarını da götürüb gəldiyi yollarla qaçıb aradan çıxanda ağlaya-ağlaya eyvanlardan yollarına çiçək səpən, sağlam səyahət diləyən yüzlərlə insan var idi.”

Əsrlərdir, xalqın qanını soran işğalçı İspaniyanın istirmarçı əli Don Samano ölkədən həm əli, həm könlü dolu gedir (daha doğrusu qaçır), 20 ildir ölkənin birliyi, xalqların əmin-amanlığı üçün mübarizə aparmış general Simon isə divarlara yazılmış təhqir və söyüş ismarıclarının müşayiəti ilə ölkədən zorla qovulur. Üstəlik, bir qatırın üstündə. İndi onun cəbhəsində heç kim yoxdur: nə xalq, nə dövlət, nə bir vaxtlar köməyində dayanıb həmişə arxalandığı İngiltərə; sadəcə bir neçə silah dostu. Burada qatır da müəllifin məqsədyönlü seçdiyi metaforalar siyahısındadır. İllərlə xalqına, və silahdaşlarına arxalanıb canını dişinə taxaraq mübarizə aparan generalın qazancının sadəcə bir qatır olması xalqının öz qəhrəmanına verdiyi dəyərin kəmiyyətinə müəllif tərəfindən kinayə oxunun sancılmasıdır.

2) Generalın hakimiyyət hərisliyi olsa idi, yəqin ki, quracağı nəhəng dövlətin başçılığını da öz öhdəsinə götürərdi. Ancaq bu yeri Marşal Sukreyə təklif edir. Çünki digərlərindən fərqli olaraq onun təmiz vicdanına arxalanır.

3) Ona edilən haqsızlıqlara dözə bilməyən general istefa verib ölkəni tərk edir. Əgər, doğrudan da, şəhliq iddiası olsa idi, nankor generalların atdığı şərhlər həqiqət olardı: özünə tərəfdaş toplayıb yeni

yaranmaqda olan respublikaların arasında təfriqə salar, ölənə kimi öz diktatorluğunu bərpa etmək üçün mənfur mübarizələrlə məşğul olardı. Lakin o, sözün əsl mənasında millət təəssübkeşi idi. İqtidar onun əlində olduğu vaxtkı xarakteri haqqında yazıçı bu cür məlumat verir: "...prezident olanda konstitusiyaya belə bir qanun gətirmişdi: 10 pesodan artıq pul mənimsəyən, ya da oğurlayan məmur ölüm cəzasına layiq görüləcək. Əli o qədər açıq idi ki, müstəqillik müharibəsi illərində ailəsindən qalan sərvətinin çox hissəsini sərf etmişdi. Maaşını dullarla müharibə qaziləri arasında bölüşdürürdü. Ərazilərinin çox hissəsini quldarlığı ləğv etdikdən sonra azad olunmuş qullara paylamışdı. Lima Məclisinin ona təqdim etdiyi bir milyon pesonu azadlıq coşğusunun müşayiəti ilə rədd etmişdi. Çox sevdiyi atlarını müharibə yollarında qarşılaşdığı dostlarına paylayardı və s." Bu faktlar Merkezin yazıçı fantaziyası deyil, tarixi həqiqətlərdir. Belə xarakterə malik bir insanın hansı hakimiyyət hərisliyindən söhbət gedə bilər?

Generalda qibtə olunacaq növbəti xarakterik xüsusiyyət yaşadığı haqsızlıqlara baxmayaraq son nəfəsinə qədər onu tərks etməyən ümidləri idi. Düzdür, köç əsnasında həm mənəvi, həm fizioloji bir çox tələtəmlər yaşayır, qızdırma, halsızlıq onu tərks etmir, ümidinin son qırıntılarını itirdiyi bir anda birdən bir fəlcin "sən hələ çox yaşayacaqsan" proqnozunu xatırlayıb yenidən mübarizə gücü və ümidlə silahlanır, onun səhəsinə olan təbəllərinə siyasi göstərişlər verir. Yaşadığı xəstəliklər onu ölümə yaxınlaşdırdıqca ümid işığı daha da güclənir. Artıq xəstə yatağına bağlı olub, nəfəsini belə, zorla alıb-verdiyi, ətrafındakı hər kəsin onun öləcəyindən əmin olduğu bir məqamda güzgüyə baxıb "belə gözlərim var ikən hələ ölməyəm" deyir. Doğrudan da o gözlər ölüm qaranlığı yox, həyat işığı saçdı. Hətta general ölüm ayağında ölkəni anarxiyanın dəhşətindən xilas etmək məqsədilə separatçı diktatorlardan birinə məktub yazdı ki, General Urdaneta ilə barışsın. Çünki bu diktatorlar sadəcə Simon Bolivara qarşı deyil, bir-birilərinə qarşı da mübarizə aparırdılar, güdazə gedən də həmişəki kimi xalq olurdu. Bu məktubun nəticəsini də Simon Bolivar heç vaxt görmədi. Belə bir həyat yaşamış adam üçün ölüm qurtuluş, əbədi hüzurə qovuşmaq olmalı idi. Lakin ölüm də ona əzab verir: generalın vücudu ölür, ümidləri isə vərəm virusları ilə mübarizə aparır. Dünyanı dəyişmək xülyasından ölüm yatağında belə, əl çəkə bilməməsi onun göz yaşlarını üsyana qaldırır: "lənətə gələsən, bu labirintdən necə çıxacağam indi?.." General xəyyallarının əlçatmaz yüksəklikləri ilə gerçəkliklərin şərfəsiz alçaqlıqlarının kəsişdiyi yollardan ibarət labirintin mərkəzində ilişib qalmışdı...

Yazıçı Simon Bolivarın həyat süjetini təqdim etməklə oxucu qarşısında bu cür suallar qoyur: "Azadlıq" sözün əsl mənasında nədir: yadelli işğalçıların ağalığından çıxmaq mıdır? Hakimiyyətə yerli qüvvələrin gəlməsi özünü azad zənn etmək üçün kifayət edirmi? Xalq bədbəxtlik, aclıq, səfalət, xəstəliklər kimi bəlalar gətirirsə, yenə də bu azadlıq uğrunda döyüşməyə dəyirmi? Dəyişən ancaq xalq soyanların milli kimliyidirsə yenə də azadlıq üçün vuruşmağa dəyirmi? Xalq ömrün boyu səni qanıqən diktator sanıb, lənət oxuyur, həyatın bahasına vuruşub aldığın azadlığın qədrini bilmirsə bu xalq üçün vuruşmağa dəyirmi?..

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Gabriel Garcia Marquez. Labirentindəki General. Can Sanat Yayınları. İstanbul 2016
2. Ali Çimen. Tarixi Değiştiren Liderler. Timaş Yayınları. İstanbul 2014
3. Qabriel Qarsia Markes. Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb nəşriyyatı. Bakı 2010
4. Gerald Martin. Gabriel Garcia Marquez – Bir Ömür. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul 2012
5. Qabriel Qarsia Markes. Yüz ilin tənhalığı. Qanun nəşriyyatı. Bakı 2011
6. Ayşe Yaşar. Simon Bolivar Ve Hugo Chavez'in Siyasal Mirası: Venezuela'nın Bolivarçı Devrimi'nin Anlamı. Akdeniz Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Sempozyumu 2015
7. <http://www.biyografi.info/kisi/simon-bolivar>
8. <https://gezimanya.com/GeziNotlari/simon-bolivarin-hayati>

ŞEKSPİR ƏSƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ TARİXİ

Könül TAĞIZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti
jonil.13tagi@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Dünya əsərləri ilə tanış olmağımızda tərcümə sənətinin danılmaz əhəmiyyəti vardır. Sözsüz ki, ingilis dramaturgiyasının dühası olan Şekspirin əsərləri ilə Azərbaycan oxucusu məhz tərcüməçilərin vasitəsilə tanış olmuşdur. Bu sahədə Ə.Haqverdiyev, T.Əyyubov, S.Mustafa, M.İbrahimov kimi tərcüməçilərin fəaliyyəti danılmazdır. Məqalənin əsas tədqiqat obyektini onların tərcümələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər təşkil edir. Burada biz adlarını sadaladığımız tərcüməçilərin əsərə fərqli baxış mövqelərini, etdikləri yenilikləri aşkara çıxarmışıq.

Açar sözlər: U. Şekspir, faciə, sonet, fərqli tərcümələr

Dünəni ya da bu günü deyil, indini yaşamalısınız. Çünki indi olacaqsa bir şey, sabaha qalmaz, sabaha qalacaqsa əgər bu gün olmaz.

U. Şekspir

Azərbaycan tərcüməçilik sənətinin tarixində və inkişafında dahi ingilis şair-dramaturqu Uilyam Şekspirin əsərləri xüsusi yer tutur. Yüz on ildən artıq bir tarixi zaman kəsiyində Şekspirin dramaturji ədəbi irsinə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Həsən Səbri Abdullazadə, Cəfər Cabbarlı, Əziz Şərif, Əli Səbri, Əhməd Cavad, Abdulla Şaiq, Hacıbaba Nəzərli, Xəlil İbrahim, Sabit Rəhman, Mirzə İbrahimov, Əkbər Ağayev, Tələt Əyyubov, Anar, Rəhman Əlizadə, Sabir Mustafa, Hüseynağa Atakişiyev müraciət etmişlər.

Şekspirin Azərbaycan dilinə tərcümələrinin tarixinə qısa bir nəzər saldıqda görürük ki, Azərbaycan tərcüməçiləri Şekspirin yaradıcılığına böyük diqqətlə yanaşmış, dahi dramaturqun "Tarixi xronikalar"ı istisna olmaqla demək olar ki, onun bütün əsərlərini tərcümə etmişlər. Hazırda Uilyam Şekspirin dilimizə çevrilmiş 16 əsərinin 31 tərcüməsi mövcuddur.

Şekspir dramaturgiyasının tərcüməsinin məhək daşı heç şübhəsiz ki, "Hamlet" faciəsinin tərcümələridir. Dahi sənətkarın ölməz "Hamlet" faciəsi Azərbaycan dilinə 81 il ərzində 4 dəfə tərcümə olunmuşdur. (Ə. Haqverdiyev(1906), C. Cabbarlı(1926), Tələt Əyyubov(1957), Sabir Mustafa(1957)). Belə bir məlumat da vardır ki, Orenburqda tatar dilində çıxan "Vəqt" qəzeti 1909-cu ildə bir yazıda qeyd etmişdir ki, "Əli bəy Hüseynzadə U. Şekspirin "Hamlet" faciəsini tərcüməyə başlamışdır. "Lakin həmin tərcümə tapılmamışdır. Ə. Haqverdiyev, C. Cabbarlı və T. Əyyubov öz tərcümələrində Nikolay Polevoyun, Aleksandr Kroneberqin, Boris Pasternakın bədii və Mixail Morozovun sətri tərcüməsindən istifadə etmişlər. (1, s. 144-147) Sabir Mustafa isə öz tərcüməsində orijinal mətnə müraciət etmişdir ki, bu da tərcümə yaradıcılığında təqdirə layiq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

"Hamlet"i Azərbaycan dilinə ilk dəfə çevirib azərbaycanlı oxuculara təqdim edən Ə. Haqverdiyev olmuşdur. Ə. Haqverdiyev "Hamlet"i 1906-cı ildə tərcümə etmişdir. Təbii ki, onun tərcüməsi müasir tərcümə prinsiplərinə görə mükəmməl sayıla bilməz, ancaq Azərbaycan xalqının bu fəlsəfi əsərlərlə ilk tanışlığı baxımından şübhəsiz ki, tərcüməçinin böyük və nəcib xidməti yüksək qiymətləndirilməlidir. Deyilənə görə, Ə. Haqverdiyev bu əsəri Hamleti oynamaq arzusunda olan dostu, görkəmli aktyor Hüseyn Ərəblinskinin xahişi ilə tərcümə etmişdir. Lakin bu tərcüməyə teatr səhnəsində canlanmaq nəsb olmamışdır. Əfsuslar olsun ki, tərcümə olunan pyes nəşr olunmamış, Haqverdiyevin əlyazması, həmçinin 1923-cü ildə İbrahim Rzayevin bu əlyazmanın üzündən köçürdüyü nüsxə də itirilmişdir.

Daha sonra "Hamlet" Cəfər Cabbarlının tərcüməsində Azərbaycan mədəniyyətinin böyük hadisəsi kimi qəbul olundu. Görkəmli dramaturq "Hamlet" faciəsini 1926-cı ildə dilimizə tərcümə etmişdir. Mütərcim iş prosesində rus tərcüməçisi Polevoyun tərcüməsini əsas götürərək Kroneberqin və daha bir neçə tərcümə variantından istifadə etmişdir. Bəzi mənbələr tərcümədə orijinaldan da istifadə olunduğunu qeyd edirlər. Belə ki, "Hamlet" tamaşasının rejissoru Aleksandr Turqanov ingilis dilini bilirdi və onun C. Cabbarlıya kömək etdiyi güman edilir. (2, s. 69) Digər tərəfdən mütərcimin tərcümə üçün əsas mənbə kimi Nikolay Polevoyun variantını seçməkdə əsas meyarı bu tərcümənin o zaman üçün ən yaxşı nümunə olması və əsərin tərcüməçi tərəfindən rus həyatı və ruhuna yaxınlaşdırılması faktı olmuşdur. Lakin C. Cabbarlı faciəni tərcümə edərkən məlum səbəblərdən oxucuları deyil, teatr sənətinin tələblərini əsas götürmüşdür. Belə ki, C. Cabbarlı mətnə çoxlu ixtisarlar etmiş, bəzi səhnələri çıxarmış, dialoqları qısaltmış və s. əməliyyatlar aparmışdır. Aybəniz Təhmasib bu tərcümə haqqında "Hamlet Azərbaycan dilində" kitabında yazırdı: "Tərcümə tam deyil, çox böyük ixtisarlar aparılmışdır. Pyesin 9 şəkli (1-ci və 2-ci pərdədə 1 şəkil, 3-cü pərdədə 3 şəkil, 4-cü pərdədə 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 6-cı və 7-ci şəkillər) tamamilə çıxarılmışdır. Bu ixtisarlar əsərə ciddi xələl gətirmişdir." (3, s. 9) "Lakin qeyd etmək lazımdır ki, C. Cabbarlının dilimizə tərcümə etdiyi "Hamlet" uzun müddət bu faciənin ən mükəmməl və uğurlu tərcüməsi hesab olunurdu.

Ə. Haqverdiyev və C. Cabbarlıdan fərqli olaraq Tələt Əyyubov faciəni nəslə deyil, orijinalda olduğu kimi nəzmlə və bəyaz şeirlə tərcümə etmişdir. Mütərcim tərcüməsində Boris Pasternakın tərcüməsi ilə kifayətlənməyib, böyük şekspirşünas Mixail Morozovun sətri tərcüməsindən də faydalanmışdır. O, öz tərcüməsini 1957-ci ildə tamamlamışdır.

"Hamlet" in Azərbaycan dilinə 4-cü və hələki, sonuncu tərcüməsi Sabir Mustafaya məxsusdur. S. Mustafa tərcüməni 1987-ci ildə oxucuların istifadəsinə vermişdir. Mütərcim müasir tərcüməşünaslığın tələblərinə uyğun olaraq orijinal mətnəndən istifadə etmişdir.

Şekspirin Azərbaycan dilinə kütləvi şəkildə tərcümə olunan əsərlərindən biri də "Otello" faciəsi olmuşdur. Əsəri ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə edən 1893-cü ildə Şuşa rus-tatar məktəbində fəaliyyət

göstərən dramaturq, jurnalist Haşim bəy Vəzirov olmuşdur. O, əsəri rus mütərcimi P.Veynburqun nəzmlə tərcümə etdiyi mətnindən dilimizə çevirmişdir. "Otello" Azərbaycan dilinə nəşr olunduqdan sonra müxtəlif teatr truppaları tərəfindən tamaşaya qoyulmağa başladı. Hüseyn Minasazov 1909-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan truppası tərəfindən hazırlanmış tamaşaya resenziya yazarkən mətnin Azərbaycan dilinə az oxşamasını mütərcimin nöqsanlarının "qeyri-mətbu, anlaşılmaz ifadələrdən istifadə etdiyini" göstərmişdir. Görkəmli teatr xadimi Mustafa Mərdanovun yazdığına görə "Otello"nu 1911-ci ildə dahi şairimiz Mirzə Ələkbər Sabir də izləmişdir. Tamaşadan çox razı qalan M.Ə.Sabir tərcümənin zəifliyi və Şekspirin bu şəkildə "yoxsullaşdırılmasının" yolverilməzliyini qeyd edərək belə yazmışdır:

"Öylə bir tərcümə kim ruhi-Şekspir görcək
Ağladı ruhi-Otelloyla bərabər özünə
"Ah mütərcim", -deyə bir odlu tüpürcək atdı
Şübhəsiz, düşdü o da tərcüməkarın gözünə"

Və bu da Haşim bəy Vəzirov tərəfindən edilən tərcümənin elə də yaxşı olmadığını göstərir.

Bir müddət keçdikdən sonra Şekspirin "Otello" əsəri 1928-1929-cu illərdə yenidən gündəmə gəldi. Bu dəfə Azərbaycan Akademik Dram Teatrı tərəfindən pyesi tərcümə etmək Əziz Şərifə tapşırılmışdır. Əziz Şərif yalnız A.Kroneberqin tərcüməsindən istifadə etmişdir. Həddindən artıq dəqiqliyə üstünlük verən mütərcim əsərin dilini çox ağırlaşdırmış və nəticədə nəinki anlamaq, hətta oxumaq üçün çətin olan bir mətn yaratmışdır. Tərcümə olunan pyes nəşr olunmamışdır, əlyazması isə Ə.Şərifin şəxsi kitabxanasında saxlanılır.

Azərbaycanda 30-cu illərdə də "Otello" faciəsinə maraq olmuşdur. C.Cabbarlı 1930-cu ildə "Otello"nu nəsrilə Azərbaycan dilinə tərcümə edərək teatra təqdim etmiş və əsər tamaşaya qoyulmuşdur. Ondan fərqli olaraq, şair Əhməd Cavad əsəri tamamilə nəzmlə çevirmişdir. Lakin əsər tamaşaya qoyulmamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərcümə Veynberqin etdiyi tərcümədən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir və 1935-ci ildə "Azərnəşr" tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Şekspirin dilimizə tərcümə olunan digər bir əsəri "Maqbet" faciəsidir. Əsəri 1932-ci ildə A.Kroneberqin tərcüməsi əsasında Abdulla Şaiq çevirmişdir. Lakin dilimizə tərcümə olunan pyes səhnə üçün o qədər də yararlı olmadı. Çünki A.Şaiq tərcüməsini geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutmamışdı.

"Maqbet" in o zamanlar üçün ən uğurlu tərcüməsi Hacıbaba Nəzərliyə məxsusdur. Mütərcimin tərcümə prosesində orijinaldan da istifadə etməsi işin keyfiyyətinin təminatı olmuşdur. Mütərcim əsər üzərində işini belə xatırlayırdı: "Maqbet" in üzərində işlərkən mən ən əvvəl Şekspirin dilini saxlamağa çalışırdım. Tərcümə üçün ən yaxşı rus tərcümələrindən istifadə edir və yeri gələndə orijinal ilə də müqayisə edirdim. Rəngarəng Şekspir dilinin gözəlliklərinin türk dilinə tərcümə edilməsi çox böyük çətinliklər törədirdi. Mən necə olursa-olsun Şekspirin şairanə, pafuslu dilini saxlamağa çalışırdım və bu da qətiyyətlə onun dilinin hamarlaşdırılması və ona bəzək vurulması hesabına edilmirdi. Əsərin dilinin ən geniş tamaşaçı kütləsinə aydın olması üçün ərəb və fars ifadələrini mümkün qədər işlətməməyə çalışırdım." (4, s. 17)

"Maqbet" i Azərbaycan dilinə tərcümə edən digər 3-cü mütərcim Xəlil İbrahim olmuşdur. Lakin bu tərcümə haqqında yetərinə məlumat yoxdur.

Şekspirin yaradıcılığından dilimizə tərcümə olunan əsərlərindən "Kral Lir" i yaddan çıxartmaq olmaz. Əsər 1919-1920-ci illərdə Həsən Səbri tərəfindən dilimizə tərcümə olunmuşdur. Pyes 1920-ci ildə "Kral Lir və ya nankorlar" (bəzən "Kral Lir və nankor övladları" kimi də yazılır) adıyla tamaşaya qoyulmuşdur. Lakin pyesin bu tərcüməsinin mətni itirilmişdir. Bu tərcümə haqqında məqalələrdə müxtəlif fikirlər və yanaşmalar yer almışdır. Bəzi resenziyaların kəskin tənqidi ruhundan məlum olur ki, Həsən Səbrinin tərcüməsi Haşim bəy Vəzirovun "Otello" ya etdiyi tərcümədən də zəifdir.

"Kral Lir" i dilimizə tərcümə edən digər görkəmli şəxs Mirzə İbrahimovdur. Mütərcim tərcüməni 1939-cu ildə tamamlamışdır. M.İbrahimov pyesi Şepkina-Kupernikin tərcüməsindən dilimizə çevirmişdir. Tərcümə olunan əsər "Revolyusiya və Kultura" jurnalında hissə-hissə dərc olunmuşdur.

Mirzə İbrahimovun adını çəkmişdən qeyd etmək lazımdır ki, o, Şekspirin ən gözəl komediyalarından olan "On iki gecə" əsərini də dilimizə tərcümə etmişdir. Tərcümənin bir hissəsi "Ədəbiyyat" qəzetinin 1944-cü il 24 aprel tarixli sayında dərc olunmuşdur. Burada mütərcim əsəri iki cür "On iki gecə" və yaxud "Nə istərsən taparsan" variantlarını təklif etmişdir. Resenziyalardan bəlli olur ki, tərcümənin səviyyəsi qənaətbəxşdir.

Bütün dünyada sevgi romanlarının başında duran "Romeo və Cülyetta" əsəri sözsüz ki, dilimizə tərcümə olunmuşdur. Bu məşhur əsəri Əhməd Cavad 1937-ci ildə Anna Radlovanın tərcüməsindən dilimizə çevirmişdir. "Romeo və Cülyetta" dilimizə tərcümə olunduqdan sonra dəfələrlə nəşr olunmuş və

Azərbaycan oxucuları arasında böyük rəğbətlə qarşılanmışdı. Mütərcim əsəri nəzmlə dilimizə tərcümə etmişdir. Ə.Cavadla eyni vaxtda Sabit Rəhman da "Romeo və Cülyetta"nı Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Onun üçündə məxəz mətn Anna Radlovanın tərcüməsi olmuşdur. Lakin o, Ə.Cavadın fərqli olaraq, əsəri nəzmlə deyil, nəsrə tərcümə etmişdir. Sabit Rəhmanın tərcüməsi səhnə tələblərinə uyğunlaşdırıldığı üçün bəzi ixtisaralara məruz qalmışdır və bu tərcümə nəşr olunmamışdır.

Şekspirin əsərlərini dilimizə tərcümə edənlərdən biri də Əli Səbridir. O, 1927-ci ildə "Şıltaq qızın yumşalması" məzhəkəsini dilimizə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə əsasında Şekspirin bu məzhəkəsi 1929-cu ilin fevral ayının 18-də Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrında rejissor Aleksandr Turqanovun quruluşunda tamaşaya qoyulmuşdur. Ancaq dahi dramaturqun bu əsəri

səhnədə uğur qazanmamış və tezliklə repetuardan çıxarılmışdır. Əli Səbrinin tərcüməsi ilk dəfə yalnız 1962-ci ildə "Azərnəsr" in çap etdiyi Uilyam Şekspirin seçilmiş əsərlərinə daxil edilmişdir.

Şekspirin Falstaf pyeslərindən olan "Vindzorun şən qadınları" komediyası 1943-cü ildə Əkbər Ağayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, lakin o nə nəşr olunmuş, nə də tamaşaya qoyulmuşdur.

Nasir dramaturq Anar isə Şekspirin "Fırtına" dramını dilimizə tərcümə etmişdir.

Şekspir əsərlərinin tərcümələrinin yeni mərhələsi şair, tərcüməçi Tələt Əyyubovun yaradıcılığı ilə bağlıdır. T.Əyyubov Şekspirin "Hamlet", "Qış nağılı", "İki veronalı", "Antoni və Kleopatra", "Lukresiya", "Venera və Adonis", "Məşuqənin şikayətləri" əsərlərini və məlum olan bütün sonetlərini Azərbaycan dilinə çevirmişdir.

Mütərcim Samuil Marşakın, Şepkina-Kupernikin, Vladimir Levikin, Boris Pasternakın, Mixail Donskinin, Mixail Morozovun tərcümələrindən istifadə edərək özündən əvvəlki Şekspir tərcüməçilərini demək olar ki, dövriyyədən kənarlaşdırdı.

Tələt Əyyubov kimi Sabir Mustafa Şekspir əsərlərinin çoxunu dilimizə tərcümə etmişdir. O, Şekspirin "Otello", "Kral Lir", "Maqbet", "Romeo və Cülyetta", "Hamlet" faciələrini, "Təhqir olunmuş saflıq" poemasını və sonetlərini birbaşa orijinaldan dilimizə tərcümə etmişdir.

Şekspir sonetlərinin tərcümə tarixi

Şekspirin pyesləri kimi sonetləri də Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Şekspir sonetlərini dilimizə tərcümə edənlərdən biri Sabir Mustafadır. O, sonetlərin tərcüməsinə yaradıcı surətdə yanaşmış, orijinala münasibətdə dəqiq olmuşdur. Görünür, S.Mustafa sonetləri sözbəzsöz, ifadəbəifadə çevirməkdən, həmçinin sonetin bədii toxuması, üslubu üzərində yaradıcılıq axtarışları aparmadan tərcümə etmək fikrindən uzaq olmuşdur. Eyni zamanda mütərcim tərcümə prosesində orijinalın məzmununu və ruhunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Sabir Mustafa tərəfindən edilən tərcümədən nümunə:

O qızı qaldırıb odlu başını

Qızıl beşiyində durar hər səhər

Yer üzü görəndə qəlb sirdaşını

Ona məhəbbətlə səcdə eləyər.

Tələt Əyyubov da Şekspir sonetlərini dilimizə çevirmişdir. S.Mustafadan fərqli olaraq, T.Əyyubov tərəfindən edilən tərcümələrində isə orijinalın mətni tam dəyişikliyə məruz qalmışdır. T.Əyyubov tərcümə prosesində sonetin ideyasını qoruyub saxlamağa çalışmış və buna müəyyən dərəcədə müvəffəq olmuşdur. Onun etdiyi tərcümələrin mətni ifadəli, aydın, emosional səslənir.

T.Əyyubovun tərcüməsi:

Şəfəq öz alovlu ,odlu başını

Qaldırır səhərlər şən yatağından

Torpaq salamlayır can sirdaşını

Zövq alıb göylərin çil-çirağından

Sonetin sətri tərcüməsi isə belədir:

Budur, şərqdən ilahi bir işıq

Hamının gözü önündə öz alovlu başını qaldırır

Yer üzü onun yeni görünüşünü görüb

Ona böyük məhəbbətlə xidmət edir.

Göründüyü kimi T.Əyyubovun tərcüməsi orijinaldan bir qədər uzaqdır. Buna da səbəb onun bu soneti orijinaldan tərcümə etməməsidir. T.Əyyubovun tərcüməsi Samuil Mraşakın rus dilinə olunmuş tərcüməsindən edilən tərcümədir.

T.Əyyubovdan fərqli olaraq, S.Mustafa şeiri orijinala daha yaxın tərcümə etməyə çalışmışdır. O, öz tərcüməsində Şekspirin fərdi üslubunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Buna görə də, orijinalın əsas məzmununu dəqiq verə bilmişdir.

Şekspirin sonetləri rus mütərcimləri tərəfindən kütləvi şəkildə tərcümə olunmuşdur. Onlardan ən məşhurları S.Marşak və N.V.Gerbel olmuşdur. N.V.Gerbelin tərcümələrində hər şey-orijinalın xüsusiyyətləri, obrazların qeyri-adiliyi və s. cəhətlər poetik möhürlərlə təqdim olunmuşdur. S.Marşakın tərcümələri isə orijinal ilə eynilikdən uzaqdır. Orijinal ilə bu tərcümələrin müqayisəsi zamanı həddindən artıq uyğunsuzluğun olduğu müşahidə edilir. Tərcümələrdə misraların sayı artmış, ayrı-ayrı yerlərdə orijinalın mənasından kənara çıxılmışdır. Lakin əsərin ümumi ruhunun verilməsi və əvvəlki poetik tonun saxlanması baxımından S.Marşakın tərcümələri məqbul sayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Султанлы А. Зимняя сказка Газ., «Бакинский рабочий»; 1955, 15 ноябрь
2. Tuqanov A.A. Teatr xatirələri. Bakı: Yazıçı 1980, 90s
3. Təhmasib A.R. Hamlet Azərbaycan dilində. Bakı: Yazıçı, 1980, 98s
4. Bağirov B.B. 60 il xalqın xidmətində. Bakı: İşıq, 1981, 151s
5. Babayev A. İki veronali. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., Bakı, 1955, 30 oktyabr
6. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti. Bakı: "OKA Ofset", 2008, 218s
7. Sabir A.A. Mustafa. Bədii tərcümədə ekvivalentlər. Bakı: "ADU nəşriyyatı", 2010, 287s

“DA VİNÇİ ŞİFRƏSİ” ROMANINDA POSTMODERN STRUKTUR VƏ SİMVOLİZM

Yeqzar CƏFƏRLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
yeceferli@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

“Da Vinçi şifrəsi” romanı postmodern struktur baxımından olduqca zəngindir. Tarixi faktlara müraciət və simvolizmdən uğurla istifadə əsəri rəngarəng edir. Jak Sonyerin tarixi şəxsiyyət olaraq varlığı sual altındadır. Den Braundan qabaq Leonardo da Vinçi ilə bağlı yazılan əsərlərdə bu bir fakt kimi keçir. Den Braun isə bunu fakt kimi göstərərək tarixlə alternativ tarixi qarşılaşdırmış olur. Əsərdə hadisələrin iki planda cərəyan etməsi postmodernizmə xas özəllikdir. Simvolizm isə əsərin özəklərindən biridir. Hansı ki, əsərin ideyasının ortaya qoyulması üçün bu cür gedişlər vacibdir. Ümumilikdə məqalədə romanın postmodern strukturu araşdırılır, simvolik xüsusiyyətlərə nəzər salınır.

Açar sözlər: “Da Vinçi şifrəsi” romanı. Postmodernizm. Simvolizm. Postmodern stuktur.

“DA VİNÇİ ŞİFRƏSİ” ROMANINDA POSTMODERN YAPI VE SEMBOLİZM

ÖZET

“Da Vinçi şifrəsi” romanı postmodern yapı açısından estetik eğilimlerle zengindir. Tarihi olgulara başvuru ve sembolizmden başarılı şekilde kullanım romanda çokkatmanlı anlam imgesi oluşturuyor. Jacques Saunière'nin tarihi şahsiyet olarak varoluşu soru altındadır. Dan Brown'dan önce Leonardo da Vinci ile ilgili yazılmış olan eserlerde bu bir kanıt gibi geçiyor. Dan Brown ise bunu kanıt gibi göstererek tarihle alternatif tarihi karşılaştırmış ve yapıbozum yaratmıştır. Eserde olayların iki farklı örgüde çözülmesi postmodernizme has özelliktir. Semvolizm ise eserlerin özeklerinden biridir. Eserin fikir yapısının anlaşılabilmesi için bu tarz yanıřmalar önemlidir. Bütünlükte makalede romanın postmodern yapısı inceleniyor, sembolik özellikler bilimsel açıdan arařtırmaya ekleniyor.

Anahtar kelimeler: “Da Vinçi şifrəsi”. Postmodernizm. Sembolizm. Postmodern yapı.

POSTMODERN STRUCTURE AND SYMBOLISM IN THE NOVEL “THE DA VINCI CODE”

ABSTRACT

The novel “The Da Vinci Code” is very abundant in terms of postmodern structure. Addressing historical facts and successful use of symbolism make the work very colorful. Existence of Jack Sonnier as a historical person is under the question. This is referred as a fact in the works that are about Leonardo Da Vinci written before Dan Brown. But Dan Brown compares history with alternative history referring to this as a fact. Events occurring in two sided planning is peculiar to postmodernism. Symbolism is a special feature of the work that is very essential in terms of demonstrating the main idea of the work. In all, postmodern structure of the novel is investigated and symbolic features are considered in the article.

Keywords: “Da Vinci code”. Postmodernism. Symbolism. Postmodern structure.

Müasir amerikan ədəbiyyatının tanınmış simalarından biri olan Den Braun öz romanları ilə dövrün aktual mənzərəsinə simvolik, postmodern, dedektiv baxış sərgiləyir, tarixi qatlara söykənən fikir müxtəlifliklərini birləşdirərək postmodern və simvolik üslubla oxucuya çatdırır. Böyük bir oxucu kütləsi tərəfindən ciddi qarşılanan və müzakirələrə səbəb olan bu romanlar yazıçının bədii ideyalarının görüntüsünü yaratsa da, tədqiqatçılar tərəfindən real sayılmayan obrazların, hadisələrin də yaratdığı tarixi estetika ön plana çəkilir. “Da Vinçi şifrəsi” romanında hadisələr vahid bir mətn şəklinə cərəyan etməsə də, süjetlərin dinamikası, din-elm qarşıdurmasına postmodern münasibət, həmçinin obrazların konkret məkanlarda hərəkət etmələri əsərin stukturunu araşdırmağa imkan verir.

Əsərin vahid bir xəttlə inkişaf etməməsi başa düşüləndir. Bu bir tərəfdən roman janrının tələblərindən doğur. Digər tərəf isə postmodernizmin strukturu ilə əlaqəlidir. Bilirik ki, postmodern əsərdə hadisələr intertekstual formatda cərəyan edir, yəni bir mətn digər mətni açır. Mətn başqa bir mətn tərəfindən şəkilləndirilir. Bu da müəllifə müəyyən mənada hazır tarixi faktlar və hadisələr üzərində istədiyi oyunu qurmağa imkan verir. Postmodernistlərə görə yeni olan heç nə yoxdur. Bütün mətnlər postmodernizmə qədər yazılıb bitib. İndiki mətnlər yalnız əvvəlki mətnlətin dekonstruksiyasıdır. Den Braunun məlum romanında hadisələrin gerçəklik və anti-gerçəklik olması faktı müəyyən mənada tədqiqatçıları çaşdırır. Çünki “Müqəddəs qan”, Müqəddəs kasa” və başqa simvolların gerçəkliyə söykənməsi haqqında kifayət qədər qaynaq var. “Postmodernin tarixə münasibəti xüsusi xarakter daşıyır: o, keçənlərin, əvvəlkilərin inkarıyla yaşamır, sinxronluğu əsas götürür. (2,73)

“Da vinçi şifrəsi” romanında hadisələr və süjet xətti postmodernist strukturun nümunəsidir. Bu əsər postmodern əsər olmaqla yanaşı həm də özündə bir sıra başqa keyfiyyətlər daşıyır. Yazıcının əsərdə qoyduğu alternativ tarix problemi müəyyən mənada yeni sayıla bilər. Bu yenilik daha çox hadisələrin deyil, hadisələrə münasibətin yeniliyidir. Bir tərəfdən romanda konkret faktlar var, digər tərəfdən həmin faktlara, tarixi hadisələrə qarşı qoyulan alternativ tarix. Digər mətnlərarası bağlılıq isə ondan ibarətdir ki, əsərdə simvolizmdən geniş istifadə olunur və bu simvolizm özünü postmodern strukturun yaranmasında göstərir. Simvolizmin postmodern strukturu formalaşdırmasını keçid adlandırma bilirik. Bu keçid də özündə ümumidən xüsusiyyəti keçidi əks etdirir. “Romandan təhkiyə keçid eni zamanda qəhrəmandan fərdə, mətnlə bağlı varlıqlara keçiddir.” (4,125)

Romanın əvvəlində Sonyerin öldürülməsi, onun özündən sonra sirlə şifrələr qoyması, sonradan nəvəsi Sofinin və Harvard Universitetinin dini simvolika üzrə professoru Robert Lenqdonun bu simvolik işarənin arxasına düşməsi əsər boyu müşahidə olunur. Yazıçı Robert Lenqdonu alternativ bir obraz kimi yaradır. Əsər boyu bu obraz həm xəyali həm də tarixi faktlara əsaslanaraq hadisələrə münasibət bildirir, hətta tarixi faktlar ortaya qoyur. Buna misal olaraq pentaklin açıqlamasının PHİ ədədi ilə əlaqələndirilməsi, həmçinin PHİ ədədinin özünün maraqlı simvolikasını göstərmək olar. Ümumiyyətlə yazıçı əsərdə simvollarla bəhs edərkən din-elm qarşılıqlı əlaqəsinə xüsusən münasibəti göstərməyi də unutmur. “Əvvəllər hesab edirdilər ki, PHİ ədədi kainatın yaradıcı tərəfindən qabaqcıdan müəyyən olunub. Qədim alimlər bir tam mində altı yüz on səkkizi “İlahi proporsiya adlandırırdılar””. (1,113)

Əsərdə hadisələr postmodernizmin strukturuna uyğun olaraq iki ana xətt üzrə inkişaf edir. Bir tərəfdə Sonyerin qətli, Saylasın “Müdəqqəs” vəzifəni yerinə yetirməsi, digər tərəfdə isə Sofi ilə Lenqdonun macəraları. Ümumi kontekstdə baxdığımız zaman hər iki mətn Sonyerin qətli ilə bağlıdır. Hər iki mətnin strukturunu birləşdirən digər məqam isə “Müqəddəs Qraal” haqqında əfsanədir. Bu məqamın seçilməsi təbii ki, təsadüfi deyil. Əsərdə məqsəd də zəatən sonu “Müqəddəs Qraal” ilə bağlamaqdır. Bütün bu proseslər modernizmə qarşı qoyulur, müəyyən mənada modernizmin tənqidinə çevrilmiş olur. Postmodernizm modernizmdən sonra yarandığı üçün onun müəyyən xüsusiyyətlərinin inkarını hədəf alır. Postmodern ifadələr, modernizmi var gücüylə tənqid etməkdə, başqa sözlə hədəf taxtasına almaqdadır. (5, 8)

Məlum olduğu kimi simvolik-semiotik model anlayışı mətnin strukturunun dəyişən və ya dəyişməyən hissələrinə münasibət bildirir və bütün mərhələlərdə təhlil tədqiqatın obyektiv predmetinə çevrilir. Mətnin həqiqət və psevdohəqiqət anlayışı məntəxili olaraq simvolizmə də müəyyən təsir edir. Odur ki, müəllif bu predmeti əks etdirərək xəyali obraz Robert Lenqdonun dili ilə bunu bizə göstərir. Əsərdəki simvolların tarixi kökü, mahiyyəti, nəticəsi əsas etibarilə intertekstual mətn bucağında əks olunur. Eləcə də əsərdəki iki intertekstual mətni metatekstual çərçivəyə salan Müqəddəs Qraal əfsanəsi.

Yazıçı əsərin əvvəlində qeyd edir ki, “Da Vinçinin işlərində gizli şifrələr var”. Sonradan əsər boyu bu şifrələr açılmağa başlayır. Yazıçı yeni modern texnika yaradaraq, postmodernizmin köməyiylə bu şifrələri açır.

Əsərdə təsvir olunan simvolların, gizli şifrələrdən danışarkən bir neçə məqamı da gözəndən qaçırmamalıyıq. Götürək Venera planeti və az öncə haqqında danışdığımız pentaklla bağlı olan hissələri. Burada yazıçı bu məsələyə münasibət bildirməyi unutmur. Az sayda insan tərəfindən bilinən faktlar sırasında yazıçı həmçinin müasir olimpiadaların Veneranın yarım tsiklinə uyğun gəlməsi faktını göstərir. Sonradan beşgüshəli ulduz beş halqa ilə əvəz edildi.

Semiotikanın dəyişən və dəyişməyən yönələri özünü əsərin struktunda da göstərir. Bu təsadüfi deyil bəlli ki, bu bağlılığın postmodern strukturla da yaxından əlaqəsi var. Yazıçı da romanda istər İsa haqqında, istərsə digər obrazlarla bağlı əslənən fikirlər, yürüdülməmiş mühakimələr əsərin dəyişilən və dəyişməyən yönələrinə nəzər salır. Əsərin necə işlənməsi, hansı xarakterik daşması əsər boyu aydın hiss olunmasa da, müəyyən simvolik-semiotik çalarlar açıq şəkildə aydınlaşdırıldıqdan sonra bu məqamlar da özünü açıq şəkildə biruzə verməyə

başlayır. Da Vinçinin tablosunda gizlənən sirlər əsər boyu özünü göstərir və simvolik-semiotik olaraq yazıçı onları açmağa çalışır, lakin çox az halda oxucuya buraxır. Əsərdə də qeyd olunduğu kimi kapitan Faş israrla ulduzun şeytana ibadətə və ya bütprəstliyə aid olduğunu iddia edir. Əsərdə əsas simvolik obraz Da Vinçidir. Çünki bütün əsər boyu Da Vinçinin əsərlərindən danışılır və buradakı şifrələr açılmağa başlayır. Bu da müəyyən mənada müxtəlif bədii üslubların əksi hesab oluna bilər. Postmodernizm müxtəlif bədii üslubları və janrların gülməli təqlidlərini müqayisə edərək nəzərdə tutur. Buradan da postmodern yazarların roman-priçça yaratmalarına meyl yaranır. (3, 37)

Nəticə. Bilindiyi kimi, Da Vinçinin məşhur “Sirlə axşam yeməyi” freskası əsərdə qadın başlanğıcına və Qraala münasibət kontekstində izah olunur. Müqəddəs Qraal əfsanəsi haqqında müxtəlif vaxtlarda bir çox mətnlər yazılsa da bu əfsanə hələ də həqiqət və psevdohəqiqətin arasında qalır. Den Braun bu romanda Qraal haqqındakı əfsanəni müəyyən struktura sala bilər. Lakin bu struktur da özü-özlüyündə fakt olaraq açıqlanmır. Bu da həm oxucuda, həm də araşdırıcılarda çəşqinlik yaradır. Roman müəyyən təxəyyül vasitəsilə yazılsa da buradakı faktlar tarixi aspektdən yad hadisələr deyil. Yazıçı bu hadisələri təxəyyül ilə fakt arasında araşdıraraq müəyyən qaranlıq məqamlara işıq salır. Sonda yazıçı belə bir nəticəyə gəlir ki, “Qraalın axtarışı – Mariya Maqdalinanın qəbri önündə baş əyməkdir.”

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.

1. Den Braun. “Da Vinçi şifresi”. Roman. Bakı. Qanun. 2015.
2. Nərimin Kamal. “Umberto Eko və postmodernizm fəlsəfəsi”. Bakı. Qanun. 2012.
3. Salidə Cəfərova. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı. Elm və Təhsil. 2015.
4. Mehmet Narlı. Postmodern roman ve modern gerçəkliğin yitimi. Türkbilg. 2009/18: 122-132
5. Murat Yıldırım. Modernizm, postmodernizm ve kamu yönetimi. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi. Cilt:6 Sayı:2 Yıl:2009

MARGARET ETVUD YARADICILIĞINA OLAN TƏSİRLƏRİN ANALİZİ

Türkan ƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
tueliyeva@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

SUMMARY

Margaret Atwood -one of the Canadian prominent authors, thinks that literature enables people to see not only themselves but also their behavior towards others and judge both themselves and others. Margaret Atwood has written volume of novels, short stories, poems, and critical works. She is the author of “Handmaid’s Tale”, “Surfacing”, “Oryx and Crake”, “Eatable Woman”, etc. The surrounding which Margaret was born, the society, the problems she has encountered greatly affect her novels. She effectively portrays feminism – women’s role in society and their quest for identity, environment – ecological problems and Canadian identity in her novels. The thesis is aimed at analyzing the influences on Atwood’s work by giving examples from her novels.

Key words: feminism, dystopia, speculative literature, morality

XÜLASƏ

Ədəbiyyatın insana yalnız özünü deyil, başqalarına olan rəftarını da görməyə və özünü, başqalarını mühakimə etməyə imkan verdiyini düşünən Marqaret Etvud Kanadanın dünya şöhrətli yazıçısıdır. Marqaret Etvud yaradıcılığına romanlar, qısa hekayələr, şeirlər və tənqidi əsərlər daxildir. O “Handmaid’s Tale”, “Surfacing”, “Oryx and Crake”, “Eatable Woman” və bir çox başqa əsərlərin müəllidir. Marqaret Etvudun anadan olduğu mühit, yaşadığı cəmiyyət, qarşılaşdığı problemlər onu əsərlərinin yazılmasına birbaşa təsir edən amillərdir. Onun əsərlərində feminizm – qadının cəmiyyətdə rolu, öz daxili məni uğrunda mübarizəsi, ətraf aləm – ekoloji problemlər, Kanada milliyətçiliyi – milli mənlük şüurunun formalaşması mövzusu daxil olmaqla bir çox məsələlər öz əksini tapır. Tezisdə biz Marqaret Etvudun yazmış olduğu əsərlərdən nümunə verməklə onu yaradıcılığına olan təsirləri araşdıracağıq.

Açar sözlər: feminizm, distopik cəmiyyət, spekulativ ədəbiyyat, mənaviyyat

Giriş

Edvard V. Seyd yazır, “Ədəbiyyatın - hər bir yazılmış əsərin- müəyyən dərəcədə dünya ilə əlaqəsi olur, əsərlərdə təsvir olunmuş hadisələr sosial dünyanın, insan həyatının və yazıldıqları dövrün tarixi hadisələrini təcəssüm etdirir.” [2,4]

20-ci əsr inqilabların, ədəbi və bədii hərəkatların başlaması ilə seçilir. Kanadanın dünya şöhrətli yazıçısı Marqaret Etvud Kanada əhalisinə və distopik əsərlər yazan müəlliflərə dəstək olması ilə bu hərəkatların inkişafında mühüm rol oynayır. Etvuda görə yazıçı öz dövrünün cari hadisələri ilə əlaqələnən və dövlətin haqsız və totalitar sistemini əks etdirən əsərlər yazan biridir. Yazıçının vəzifəsi o zaman yerinə yetirilmiş sayılır ki, o həmişə zaman və məkanla ayaqlaşmış və müasir problemləri və qarşılıqları əks etdirmişdir çünki “ədəbiyyat müəyyən zaman kəsiyində cəmiyyətdə insanlar tərəfindən yaradılmış və özləri baş rol almış və öz həqiqi tarixlərini canlandırmışlar.” [2.152]

Etvud öz əsərlərinin mövzunu yalnız milli məsələlərlə məhdudlaşdırmır, müasir dünyanın geosiyasi vəziyyəti, ekoloji problemlər, qadının dünyadakı rolu və müasir yüksək texnoloji cəmiyyətin mümkün gələcəyi kimi mövzulara da toxunur. Ətraf aləmin diqqətli müşahidəçisi olaraq o təhlükəli tendensiyaları tənqid etməkdən və onların mümkün nəticələri barədə xəbərdarlıq etməkdən çəkinmir. Natali Kuk Etvudun əsərlərinin üç istiqamətdə yazıldığını “ekoloji problemlər, Kanada millətçiliyi və feminizm” iddia edir.

Etvudun əsərlərinin təhlili göstərir ki, o dərindən ölkənin mədəniyyətinə bağlıdır və ətraf aləmin dəyişməsi ilə onun əsərlərinin əsas mövzusu da dəyişir ki, onları təhlil üçün daha dəyişkən və canlı edir. Nəhayət, Etvudun əsərlərinin təhlili müasir dünyanı və əsərlərini daxildən araşdıracaq, bir ədəbi əsərdə müxtəlif kontektlərə yönəldilmiş bir metod tələb edir.

Etvudun distopik əsərlərinin əsas mövzusu hadisələri reallıqla əlaqələndirməsi idi. O öz əsərlərini – spekulativ ədəbiyyat (speculative fiction)– adlandırır və öz əsərlərinin əsas motivi kimi çox böyük narahatçılığa səbəb olacaq yararsız bir cəmiyyətin qurulmasına təsir edən insan davranışlarını istifadə edir. Yararsız bir cəmiyyətin qurulmasına səbəb insanların ətraf aləmə olan laqeyd davranışlarıdır. Etvudun əsərlərində istifadə olunan konseptsiya yalnız bugünkü problemləri əks etdirmir, daha da şişirdilmiş şəkildə gələcəkdəki nəticəsi də göstərilir: ətraf aləmi zibilləmə yalnız ekoloji narahatçılıq kimi deyil, həmçinin xəstəliklərin və sonsuzluğun əsas səbəbi kimi göstərilir. Şişirdilmiş şəkildə təsvir oxucunu etdiyi əməllərin real nəticəsini görməyə vadar edir. Beləliklə Etvudun əsərlərində bütün insanlar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən siyasi və mənəvi mesaj var. Əziyyət çəkmə “Handmaid’s Tale” daxil olmaqla Etvudun bütün əsərlərinin ana xəttini təşkil edir. O gündəlik həyatın müsbət və mənfi tərəfləri arasındakı ziddiyyətli cəhətləri nümayiş etdirir. Məsələn, “Handmaid’s Tale” əsərində uşaq dünyaya gətirmək kimi gözəl ulvi duyğu ilə cinsi istismar qorxusu qarşılaşdırılır. Burada təsvir edilmiş cəmiyyətdə uşaq dünyaya gətirmək qadın və kişi arasındakı sevginin bəhrəsi kimi deyil, həyatda sağ qalmağın bir yolu kimi nümayiş etdirilir. Bu da göstərir ki, Etvudun əsərləri yalnız bədii əsər deyil, bəşəriyyətin azalan mənəviyyatının gələcək nəticəsini göstərən fərziyyədir. Boşanma sayının və ekoloji problemlərin artmasından təsirlənərək, o öz oxucularına əllərində olanın qədrini bilmələri barədə subliminal mesaj verir.

Etvudun əsərlərinin mövzusunda olan digər təsir dindir. Etvud dində Allah və Şeytanın adının yanaşı çəkildiyi kimi, insani varlıqlarda da iki əl, iki göz və beynin iki tərəfi olmaqla duplikatlılıq olduğunu deyir. Əsərlərində də nümayiş etdirdiyi kimi yaxşı olan yerdə mütləq ki pis olmalıdır. Bu konseptsiya 1980ci illərdə siyasi və sosial vəziyyətdə öz əksini göstərir, belə ki, qadınların siyasi və iş yerlərində üstünlük qazanmasına baxmayaraq, mühafizəkar kişilər və işçilər arasında qısqançlıq baş qaldırırdı. Etvudun “Handmaid’s Tale” əsərində patriarxal Gilead cəmiyyəti bir zamanlar cəmiyyətdə kişilərin dominantlıq etməsi ilə əlaqələndirilir.

Etvudun mövzu seçiminə və ədəbi yaradıcılığına əsas təsirlərdən biri də siyasətdir. Handmaid’s Tale əsəri 1986cı ildə Marqaret Tetçerin Britaniyanın Baş Naziri və Ronald Reyqanın Amerika prezidenti seçilməsindən dərhal sonra yazılmışdı. Bu dövr hər iki partiyanın ölkənin çiçəklənməsi üçün siyasi islahatlar apardığı bi dövr idi. Hətta bu zaman 1960 - 70ci illərdə cəmiyyətdə qadınların təsirinin artmasından narahat olan dövlət belə feminizmi məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirirdi. Bu baxış Etvudun Handmaid’s Tale əsərində əks olunur: Etvud spekulativ əsəri vasitəsilə, sağçıların ənənəvi yanaşmasını şişirdir və göstərir ki, qadın azadlığı yalnız məhdudlaşdırılmır, həmçinin qadının cəmiyyətdə iştirakının qarşısı alınır və beləliklə qadının patriarxal cəmiyyətin bir obyekt olduğu sübut olunur. Etvud özünü “Red Tory” yaxud mühafizəkar, adət ənənələrə, ierarxik cəmiyyətə və milli birliyə inanan biri kimi təsvir edir. Belə olan halda Etvudun əsərlərinin qeyri səmimi olması haqda fikir yaranır: əgər o öz əsərləri vasitəsilə insanları mümkün gələcək barədə məlumatlandırır xəbərdarlıq edirsə və açıq şəkildə gələcəyi neqativ təsvir edirsə, o zaman onun mühafizəkar və patriarxal baxışları göstərir ki, o belə bir təzyiqin tərəfdarıdır. Lakin, Etvud müsahibələrində də qeyd etmişdir ki, yaxşı yazıçı öz şəxsi fikirlərindən , təcrübəsindən asılı olmamalıdır və beləliklə iddia etmək olar ki, Etvudun əsərlərində ümumiyyətlə birinin şəxsiyyəti və xarakterinin istər qərəzsiz istərsə də kinayəli təsviri təsiredicidir.

Məşhur olmamışdan əvvəl yazmış olduğu əsərlərin feminist olduğunu qəbul etməməsinə baxmayaraq onun hərəkətlərdə yaxından iştirak etməsi onu sonrakı əsərlərinə təsirsiz ötürməmişdi. Marqaret öz əsərlərində qadını ikili təbiətə malik həm yaxşı və həm də mənfi cəhətləri olan bir varlıq kimi göstərmiş və illər boyu qadınların cəmiyyətdə mövqelərində olan dəyişikliklərlə izah etmişdir: onların yaxşı cəhətləri kişilərə itaətkarlıqları, pis cəhətləri isə ənənəvi qaydaları pozaraq azadlıq və bərabər hüquqluluq tələb etmələri idi. 1970ci illərdəki feminist hərəkət qadınların əks cinsin günahsız qurbanları olmaları barədə olan neqativ düşüncələrə qarşı yönəlmişdi. Qadınların itaətkarlıqlarının pozulması kişilərin təsirinin zəifləməsi

nəticəsində ola bilər. “Handmaid’s Tale” əsərində də qadınların kişilərin mülkiyyəti olduğu fikri əks olunur.[3,52] Etvud öz əsərində bir daha qeyd edir ki, həyat xüsusilə qadınlar üçün güc, mövqe, həyatda qalma və öz şəxsi məni tapmaq uğrunda mübarizədir.

Marqaret Etvudun əsərlərini tam anlamaq üçün cəmiyyətin vəziyyətini nəzərə almaq vacibdir. 1960-cı illərdə başlayan qadın hərəkatından sonra 1980-ci illərdə qadının cəmiyyətdə rolunun və mövqeyinin yüksəldilməsi uğrunda çox addımlar atılmışdır. Amerikada qadınlar kosmonavt olur, Ali Məhkəmədə vəzifə alır və hətta prezident namizədliyi vermək hüququ qazanırlar. “Handmaid’s Tale” əsərində isə qadın hüquqlarında olan çox mühüm dəyişikliklər tam əks şəkildə göstərilir. Demək olar ki, Etvud əsəri vasitəsilə ya dövlətin siyasi sistemini və onun sözcülüyünü tənqid edir ya da müasir dövrdə öz əsəri vasitəsilə ənənəvi metodları bərpa etməyə çalışır.

Etvudun əsərlərinin aparıcı xəttlərindən biri də ətraf aləmdir. Əsərləri vasitəsilə o ətraf aləm haqqında baxışlarını, insanların uzunmüddətli fəaliyyətinin təbiətin çirklənməsinə, kənd təsərrüfatına, sənayeyə zərərləri kimi təsirləri, meşələrin sayının azalmasına, bitkilərə və tundra meşələrinin zərər çəkməsinə səbəb olan əhalinin sayının artması barədə narahatlıqlarını nümayiş etdirir. Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, “Handmaid’s Tale” əsərində qadınların sonsuzluğu metaforik şəkildə məhsuldar torpaqların və bitki örtüyünün azalmasına işarədir. Beləliklə, Etvud yalnız müasir və ilkin təbiət arasında olan fərqi göstərmir, hətta öz əsərinin dili ilə sadəliyə, primitiv həyata qayıtmaq barədə daxili səsini çatdırmağa çalışır.

Nəticə

Nəhayət, Marqaret Etvud ziddiyyətli yazıçıdır: əsərlərinin əksəriyyətinin öz şəxsi fikrinin əksi olması onun ədəbi yaradıcılığına daha da dərin məna qatır. Onun qadın hərəkatı və güclü siyasi fikirlərlə əlaqəsi bir çox əsərlərinə xüsusilə feminist yönü əsərlərinə təsir etmişdir. Ətraf aləm haqqında fikirləri isə onun mühafizəkar, ənənəvi baxış tərəfdarı olduğunu göstərir.

Etvudun yaradıcılığı “onun tez-tez işlətdiyi kitab dünyanı xilas edə bilməz ifadə ilə başlayır və yaradıcılığında insan haqqı nümayiş etdirmək istiqamətində irəliləməklə və əgər kitab dünyanı xilas edə bilmirsə, heç bir şey bunu bacarmaz fikri ilə tamamlanır.” [1,16]

REFERENCES:

1. Barbara Hill Rigney “Women Writers: Margaret Atwood” (London: Macmillan Education, 1987)
2. Edward W. Said “The World, the Text, and the Critic” (Cambridge: Harvard University Press, 1983)
3. Margaret Atwood “The Handmaid’s Tale” (London: Vintage, 1996)
4. Nathalie Cooke “Margaret Atwood: A Critical Companion” (Westport: Greenwood Press, 2004)

HERMAN HESSENIN “YALQUZAQ” ROMANINDA HARRİ HALLER XARAKTERİ

Lamiyyə ABBASƏLİYEVƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

labbaseliyeva@std.qu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə “Yalquzaq” romanının əsas qəhrəmanı olan Harri Hallerin yaşadığı izdirablardan, keçirdiyi psixoloji sarsıntılardan, yalnız, təkbaşına keçirdiyi həyatdan bəhs olunur. 1927-ci ildə çap olunan əsəri ilə yazıçı bütün ədəbiyyat sevrələrin diqqətini öz yaradıcılığına cəkməyi bacarmışdır. Əsər dörd hissədən ibarətdir: Naşirin qeydləri, Harri Hallerin qeydləri, Yalquzaq haqqında traktat və Sehrli teatr. Herman Hesse XX əsr Alman ədəbiyyatının, postmodernizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi, Nobel mükafatı laureatıdır (1946). Herman Hesse əsərini belə izah edib: “Yalquzağın hekayəti xəstəlikdən, böhrandan danışsa da, insanı ölümə, fəlakətə deyil, dirçəlişə doğru səsləyir”. Romanı Azərbaycan dilinə Vilayət Hacıyev tərcümə edib. 1990-cı ildə kiril əlifbası ilə nəşr edilib.

Açar sözlər: Yalquzaq, Hermine, canavar, Yalquzaq haqqında traktat, Sehrli teatr.

Əsər bir nəfərin, yəni Harrinin yalnızlığından, təkliyindən bəhs edir. Harri o qədər yalnız, tək, yalnız idi ki, “yalquzaq”lıq təsiri bağışlayır və bu da insanları ondan uzaqlaşdırırdı və sanki onunla cəmiyyət arasında bir uçurum var. Harrinin yalnızlığının müxtəlif səbəbləri var: onun həyatında bəzi şeylərin istədiyi kimi olmaması Harriyə bu hissi yaratdı. Əvvəlcə işlərinin düz getməməsi, bunun üzərinə həyat yoldaşının ağılı itirib onu atması və bütün bu olanlardan da Harrinin psixoloji sarsıntı keçirməsi onu bir sözlə yalquzaqlaşdırdı. Əsasən həyat yoldaşının onu atıb getməsi Harriyə çox ağır təsir bağışladı.

Harrinin fikrincə onun cismində iki qəlb var: biri onun öz qəlbi, digəri isə cismində daşdığı canavar qəlbi. Harri deyirdiki bu sadəcə onun özəlliyi deyil bu bütün dahi insanlarda var – bəli Harri özünü dahi

adlandırır. Bu qəlb kimilərində tülkü, ilan və s. idi. Harriyə görə onların bu özəllikləri onlara kömək edir, amma Harrinin bu özəlliyi ona yardım etmir. Məncə, bu yanlış fikir idi, çünki Harrini həyatda saxlayan, onunla mübarizə aparıb intihar etməyə qoymayan o canavar idi. Axı canavar təbiətə bağlı varlıqdır.

Harrinin həyatı gündəlik axarı ilə davam edir heç bir yenilik, dəyişiklik olmurdu, bu da Harrini yorur ancaq intihar etmək barədə düşünürdü. Bu həm Harrinin öz problemlərindən, həm də yaşadığı cəmiyyətdən irəli gəlirdi. Harrinin dostları, ətrafındakı insanlar onunla süni rəftar edir, onunla nəyəsə görə əlaqə saxlayır, nə isə lazım olanda alıb – verir, amma heç vaxt səmimi yaxınlıqları olmurdu.

Harri intihar edənlərə, intihar barədə düşüncələrə heç vaxt pis baxmır, pis baxanları belə qınayırdı. O bildirdi ki, intihar edənlər heç vaxt istəyərək intihar etmir, məcburiyyət qarşısında qalıb intihar edirlər, sıxıntıdan, həyatın ağrı – acısından yaxa qurtarmaq üçün bu yola əl atırlar.

Əsərin əvvəlində olan qaraqabaq, heç kəsə yaxınlaşmayan, gülüb – danışmayan Harridən əsərin sonuna yaxın əsər əlamət qalmır, onda mühüm dəyişikliklər olur. Harridə olan bu dəyişikliklər onun həyatına Herminenin girməsindən sonra oldu. Hermine Harridə özünəinamı, insanlara, həyata qarşı sevgini yaratdı. Harri demək olar ki, bundan sonra daha ölüm haqqında düşünmürdü, o artıq insanları, həyatı sevirdi. Əsər yazıcının dediyi kimi insanı ölümə yox, yaşamaq uğrunda mübarizəyə səsləyirdi.

Harri hətta bir müddət sonra özünü qınadı ki, niyə Hermine, Mariya kimi qadınlara normal insan kimi baxmayıb, onları qınayıb. Onlar da digər insanlar kimidir, onların da hamı kimi problemləri var, onlar istəyərək bu işlə məşğul olurlar, nəyəsə görə məcbur qalıb bu işləri görür və bu həyatı yaşayırlar. Herminenin Harrini başa düşməsi onun da düşüncəsinin Harri kimi olmasından irəli gəlir, sanki Hermine Harridə olan əxgikləri tamamlayır, onu başa düşürdü.

Roman həm ideya məzmun, həm də estetik baxımdan çoxqatlı, çoxşaxəli olub müəllifin fəlsəfi konsepsiyaları, düşüncə tərzlərini özündə ehtiva edir. Bu qatlardan biri də insanın özünüdərk etməsidir. Daha doğrusu real həyatdan təcrid olub yadlaşan insan, bir tərəfdən özündə “insanlıq”, digər tərəfdən isə “canavarlıq” xisləti hiss edir və daxili ziddiyyətlərdən çıxış yolunu ancaq intihar etməkdə görə insan nəhayət öz daxilindəki bu mürəkkəbliyi dərk edərək “ölməzliyə” gedən yolu tapır. Deməli özünüdərk son anda xilasa gətirib çıxarır.

Əsər bir xətt ilə deyil, müxtəlif süjet xətti ilə davam edir, əsər sona çatdıqca daha da dərinləşir və əsər əsasən müsbət sonluqla tamamlanır.

Əslində “Yalquzaqlıq” yadlaşan bir insanın daxili ziddiyyətlərinin təzahürü və bu ziddiyyətlərin sonunda onun bir fərd kimi təcridən inkişaf edib təşəkkül tapmasının bariz bir göstəricisidir. Ziddiyyətlər içərisində boğulub əldən düşən insan uzun sürən daxili mübarizədən sonra xaraktercə yeni məna və məzmun alaraq sonda qalib gəlir və bütün dəyərlərin yeganə ölçüsünə çevrilir.

“Yalquzaqlıq”, eyni zamanda qəhrəmanın xislətində humanizmin kəsərli olmasını təmin edən döyüşkənlikdir, insanı üzvi şəkildə təbiətə bağlayan “vəşillikdir”. Baş qəhrəmanın daxili aləmi bir tərəfdən konkret tarixi şəraitin əksidir, digər tərəfdən, insan nəslinin milyon illərlə üst-üstə qalanmış ziddiyyətlərinin mübarizə və toqquşma meydanıdır.

Romanın həm ideyasında, həm də poetikasında iki elementin – “Yalquzaq haqqında traktat”ın və “Sehrli teatr”ın rolu müstəsna. Əgər traktat bir tərəfdən əsərin bütün problematikasını müəyyən etməyə, digər tərəfdən, Harriyə keçirdiyi dərin böhranın səbəblərini üzə çıxarmağa yönəlmişdirsə, sehrli teatr bu problemin mümkün həllini verməyə, qəhrəmanın taleyini, gələcək inkişaf – perspektivlərini göstərməyə xidmət edir.

Ümumiyyətlə, romanın fəlsəfi-sosial baxımdan son dərəcə tutumluğu onun təhlilini xeyli qəlizləşdirir. “Yalquzaq”da müxtəlif dünya görüşlərinin həqiqətlərindən söz açılır və yazıcının əsl niyyəti bu həqiqətlərin toqquşması, bir – birinə yaxınlaşması, çulğalaşması prosesində meydana çıxır. “Yalquzaq”da həmçinin Şərqi və Qərbi fəlsəfi fikirləri görüşür. Bir-birindən fərqlənən bu iki dünyagörüşün Hessenin təxəyyül – təfəkkür süzgəcindən keçərək vəhdət yaratmasını duymadan əsərin məzmununu tam anlamaq çətinləşir. Harri Hallerin qeydlərinin ilk şərhçisi “ağlı başında olan” naşirdir. O, oxucunu aləmə özü kimi baxmağa çağırır. Lakin gündəliyin problematikasını açıdıqca naşirin dünyanıduyma tərzini də, meşşan mövqeyi də yaddan çıxır, oxucu Harri Hallerlə təkbətək qalır, roman qəhrəmanın dərdinə, təlaşlarına şərik çıxır. Müəllif bir tərəfdən baş qəhrəmanın arxasında gizlənirsə, səsinə onun səsinə qatırsa, digər tərəfdən prinsipial məsələlərin həllində öz sözünü deyir, qəhrəmanı ilə razılaşmır, ona qarşı çıxır, onunla qızgın mübahisəyə girişir. Özü də bu, müxtəlif dünyagörüşlərinə malik ayrı-ayrı adamlar arasında gedən çarpışma yox, ziddiyyətli düşüncələrin, mənəvi varlığını şübhələrin parçalayıb dağıtdığı bir insanın öz-özü ilə davasıdır, özünün özündən narazılığıdır.

Nəticə:

Harridə olan bu problemlərin səbəbi onun zəif, aciz, qərarlı, başqalarının təsirinə tez düşən biri olmasıdır. Harrinin içindəki mübarizə ola bilmək istədiyi ilə ola bildiyinin mübarizəsidir. İçindəki canavardır onu bu mübarizəyə sürükləyən. Ümitsizliyə məğlub olan Harri intihara cəhd edir amma bacarmır. Ölümün tək çarə olduğunu bilsə də ölüm qorxusu ona üstün gəlir. Şillərin *Qaçaq* romanında belə bir cümlə var: “Ölüm qorxuludur, amma ölüm qorxusu ölümün özündən də qorxuludur”. Arzularına, istəklərinə çatmadığına görə Harrini sorğu – suala tutan bir canavar. Reallıqla yanaşı əsərdə bəzi hadisələr vardır ki, reallıqdan uzaqdır. Harrinin Geteni görməsi, “Sehrli teatr”, “Yalquzaq haqqında traktat” kimi qeyri – adi hadisələr real deyil, onun psixoloji problemləri ilə əlaqədardır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Herman Hesse “Yalquzaq” Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2015. 208 səh.
2. Hesse dünyası - Xural qəzeti. www.xural.com
3. İbrahim İbrahimli “Herman Hesse əsərinə niyə “Yalquzaq” adı vermişdir” – www.kulis.lent.az
4. www.blue-foxfolks.blogspot.com
5. Niftiyevin bloqu – “Yalquzaq”. <https://niftiyevibrahim.blogspot.com>
6. www.kitabadası.wordpress.com
7. Yalquzaqdan seçmələr. www.sakitoglu.wordpress.com

ƏZİZ NESİN YARADICILIĞINDA AVTOBİOQRAFİK ÜNSÜRLƏR

Maya AXUNDOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
mayaaxundova93@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Əziz Nesin dünyaca məşhur satirik, eləcə də məharətli hekayə ustasıdır. İki minə yaxın hekayəsində müxtəlif mövzularda yer verən ədibin yaradıcılığında bioqrafik məqamlar diqqət çəkməkdədir. Tədqiqat işində Əziz Nesinin həyatından pay alan, avtobioqrafik məqamları açıq, yaxud da gizli satirik boyalarla yer aldığı əsərlərindən bəhs edilir. Real hadisələr və satirik bədii təsvirlər qarşılıqlı təhlil olunur.

Açar sözlər: Əziz Nesin, hekayə, bioqrafiya, satira, sürgün, həbsxana həyatı

Əziz Nesin (1915-1995) türk ədəbiyyatının və ümumilikdə dünya ədəbiyyatında satirik hekayə janrının ustad simalarından biridir. Qələmini hər üç ədəbi növə sınıyan sənətkar daha çox satirik hekayələri ilə tanınmış, bir sıra beynəlxalq mükafatlara layiq görülmüşdür. Ədib kiçik yaşlarından ölkəsinin çətin illərinə şahidlik etmiş, yoxsul uşaqlıq illəri keçirtmişdir. Ədib yetkin yaşlarında siyasi görüşlərinə görə təqib edilmiş, yazılarının nəşrinə qadağalar qoyulmuş, işsiz qalmışdır. Ümumilikdə beş il altı ay məhkumluq həyatı yaşayan Əziz Nesin qələmini heç vaxt yerə qoymamış, yarım əsrdən çox türk ədəbiyyatını zənginləşdirməyə xidmət etmişdir. Ədibin bu çətin və qadağalarla dolu həyatı əsərlərində də yer almış, bir sıra hekayələrində başına gəlmiş tragikomik hadisələri ustalıqla əks etdirmişdir. Hətta niyə görə bədii güllüş yolunu seçməsinə aydınlıq gətirərkən-“Bilmirəm. Amma ola bilsin mənə yumorist edən öz həyatım olub. Mən bu yerə göz yaşları içindən gəlmişəm.” [1, s.33] kimi cavablandırmışdır.

Əziz Nesinin yaradıcılığına xas xüsusiyyətlərdən biri satirik hekayələrinin bir çoxunda ədibin öz obrazı ilə rastlaşmağımızdır. Ədib bir sıra hekayələrində (“Həsən bəyin kitabı çıxdı”, “Xanım axtarılır”, “Səliqə-sahman”, “Üç gündə ingiliscə” və s.) gecə-gündüz ailəsinin dolanışığı dərindən çəkən, fırladaçılar tərəfindən aldadılan, işsiz qalan, idarələri gəzib iş axtaran, kirayə ev axtaran, pula ehtiyacı olan, borcu olan, yeri gələndə özünə gülən kasıb bir Həsən obrazı kimi iştirak edir.

Bu hekayələrdən biri də məhz “Saatınız neçədir, cənab?” hekayəsidir ki, 1968-ci ildə “Vətən sağ olsun” adlı hekayələr kitabında çap olunmuşdur. Hekayənin baş qəhrəmanı olan Həsənin prototipi, qeyd etdiyimiz kimi, yazıçının özüdür. Əsərdə baş vermiş əhvalat da ədibin sürgün günlərində başına gəlmiş hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Maddi sıxıntı çəkən Həsən saatını satmaq qərarına gəlir və neçə gün bunun fikrini çəkir. Lakin sata bilməyib cibi boş evinə dönməli olur. Əziz Nesin 1948-ci ildə Trumen doktrinasının Türkiyəyə gətirəcəyi zərərlərdən bəhs edən “Hara gedirik?” adlı iki səhifəlik yazısı hələ nəşriyyatda olarkən həbs edilir və 10 ay azadlıqdan məhrum edilmək və üç aylıq Bursaya sürgünə cəzalandırılır. Sürgündə olarkən tamam pulsuz və köməksiz vəziyyətdə qalan ədib yemək pulu üçün hətta ağzındakı qızıl dişlərini belə çəkərək satmışdır. Bu soyuq sürgün günlərinin birində Əziz Nesin yeganə adyalını satmaq istəmiş, lakin tanımadığı şəhərdə köhnə adyalını sata biləcəyi yer tapa bilməyib, üstəlik soruşmağa da utandığı üçün bağlaması ilə birlikdə geri dönməyə məcbur olmuşdur [2]. “Saatınız neçədir,

cənab?" hekayəsində ədib yenə o sıxıntılı, ağırlı günlərinə geri dönmüş, öz ağrı-acılarını, göz yaşlarını güllüşə çevirmişdir. Hekayədə ədib öz timsalında bir tərəfdən türk ziyalısının çəkdiyi maddi sıxıntıları təsvir edir, digər tərəfdən isə boğazdan yuxarı təəssübkeş vətəndaşlar, xalqın sabahını "düşünən" və ölkənin inkişafı üçün "çarə axtaran ziyalılar" tənqid olunur.

"Dəliylə keçən gecə" hekayəsi də ədibin başına gəlmiş hadisə əsasında yazılmışdır. Əsərin əvvəlində yazıçı qeyd edir ki, "bu bir hekayə deyil, xatirədir" [3, s. 53]. 1949-cu ildə bir yazısına görə Misir kralı Faruq və Rza Şah Pəhləvi onları təhqir etməsi iddiası ilə Xarici İşlər Nazirliyinin vasitəçiliyi ilə Əziz Nesini məhkəməyə verirlər. Daha öncə də İngiltərə şahzadəsi Elizabet onu təhqir etməsi iddiası ilə Əziz Nesini şikayət etmişdi. Ancaq şahzadə Elizabet ölkə başçısı (yəni kraliça) olmadığı üçün Əziz Nesin bəraət alır. Lakin İran şahı və Misir kralı onu məhkəməyə verdikləri zaman ingilis şahzadəsinin şikayəti də ədibin cəza almasına öz təsirini göstərir. Bu ittihamla ədibə altı ay həbs cəzası verilir. Bu aylarda ədib Sultanəhməd həbsxanasında məhkum olduğu vaxt öz başına gələn dəhşətli bir hadisəni satirik hekayəyə çevirməyi bacarmışdır. Əziz Nesin müsahibələrinin birində qeyd edir ki, çoxlu mükafatlar alsa da, bir yazıçı kimi onu ən çox sevindirən, təsirləndirən mükafatı İskəndərün həbsxanasında olarkən Qurban bayramı ərəfəsində məhkumlardan birinin onu tanıyıb sevdiyi yazıçıya barmaqliqların arasından bir neçə tikə qurban əti verməsi olmuşdur [4, 58]. Yazılarına görə ümumilikdə beş il altı ay məhkumluq həyatı yaşayan Əziz Nesinin yaradıcılığında həbsxana həyatı ilə bağlı çoxlu hekayələr olmuşdur ki, bunların böyük bir qismi ədibin şahidi olduğu hadisələr və xatirələri nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Təsadüfi deyil ki, barmaqliqlar ardında da ailəsinə dolandırmaq, pul qazanmaq məcburiyyətində olan ədib həbsxanada gizli imzalarla yazdığı yazılarını çətinliklə bayıra ötürüb pulunu ailəsinə göndərməyə çalışmışdır. Həbsxana müdiriyyəti onu əngəlləmək üçün ədibi tək nəfərlik kameraya salmışdır. Məharətli gülüş ustası bu hekayəsində də başına gəlmiş tragikomik hadisəni hekayəyə kimi işləyərək bir türk ziyalısının, ölkənin tanınmış yazıçısının həyatını heçə sayıb onu cinayətkar bir ruhi xəstə eyni kamerada saxlayan həbsxana heyətini tənqid edir. "Bir öncəki gecə yatmamışdım. Yuxum gözümdən tökülürdü. Amma yuxuya getsəm, Xallı Tacı məni şişləyər. Öz-özümə hesablayıram: Xallı Tacı üstümə atılsa nə edərim? Səbəti başına keçirdərəm əvvəlcə. Arxadan mələfəni, adyalı. Sonra otağın içində səhərə qədər fir-fir dönərik. Mən onunla başa çıxıb bilərəm? Ləvənt (Osmanlı dəniz donanmasında xidmət edən qamətli əsgər-M.A.) baldırı kimi qolları var..." [3, s. 61]. Bütün gecəni öldürülmək qorxusu ilə keçirən ədib özünü on-on beş adam şişləyib öldürmüş cinayətkar kimi təqdim etmək məcburiyyətinə qalır. Bu yolla dəli Tacinin gözünü qorxudub canını qorumaq istəyir. Nəhayət, buna nail ola bilir, "azgın qatil" Əziz Nesindən qorxan Xallı Tacı səhərə yaxın qapını yumruqlayıb başqa kameraya aparılması üçün gözlətilərə yalvarır.

Böyük satira ustası həbsxanada olduğu zaman başına gələn hadisədən təsirlənərək qələmə aldığı "Bizdən adam olmaz" adlı kiçik həcmli hekayədə inkişaf etmiş Avropa ölkələrində, Amerikada təhsil almış, bir neçə dil bilən mühəndis, həkim, politoloq və b. ziyalı şəxslərin siyasi məhbusluq həyatlarını təsvir edir. Ədib daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, həbsxanada olarkən də müxtəlif imzalarla hekayə, roman və digər janrlarda əsərlər yazıb ailəsinə pul göndərmək üçün gizli yolla qəzetlərə göndərirmiş. Burada da kirayə pulunu, dükanlara olan borcunu ödəmək üçün nəsə yazıb bir az pul qazanmaq istəyir. Lakin hər dəfə əlinə kağız-qələm alanda başının üstünü kəsdirib boş və mənasız söhbətləri dinləməli olur. Əziz Nesinin "İnsanlar oyanır" adlı 1972-ci ildə eyniadlı kitabında çap etdirdiyi hekayəsi ədibin həyatından gizli satirik dillə bəhs etməsi baxımından xüsusi maraq doğurur. Hekayənin elə ilk cümlələri Əziz Nesinin Bursadakı sürgündən qayıtdıqdan sonrakı illərini xatırlatsa da, satirik sənətkar siyasi bir xadimin azadlığa buraxıldığı günlərdən bəhs etdiyinə işarə edir. "Son məhbusluğu çox ağır gəlmişdi. Həbsxanadan çıxandan sonra ucqar bir əyalətdəki sürgünlüyü onu lap da tənqə gətirmişdi. Sürgün müddəti bitdikdən sonra paytaxta qayıdanda şəhər əhalisinin içində tək-tənha qalmış oldu. Arvadı hələ həbsdə olarkən ondan boşanmışdı. Bu durumda insan istər-istəməz qaramsarlığa düşər, əsas da pulu və bir dolanışq yolu yoxdusa..." [5, s.349]. Əziz Nesinin bütün həyatı polis nəzarətində keçmiş, həmişə izlənməmişdir. Bəzən bu nəzarət ədibi qorumaq adı altında da davam etdirilmişdir. Yusif Ziya Ortaç 1954-cü ildə "Ağbaba" satirik jurnalına Əziz Nesini işə götürdüyü zaman dərhəl dövlət orqanlarına xəbər verdiyini qeyd edir. "İnsanlar oyanır" hekayəsində də hüquq mühafizə orqanlarının onu izləmə şəkllərini satirik yolla təsvir edir.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Nesin Ə. Belə gəlmiş, belə getməz. Bioqrafiya, gündəlik və xatirələr. ("Xan" xatirə ədəbiyyatı silsiləsindən). Bakı: Xan nəşriyyatı, 2016, 216 s.
2. Nesin Ə. Bir sürgünün xatirələri. Bakı: Kitab klubu, 2017, 208 s.
3. Nesin A. Gıdıdı. İstanbul: Nesin yayımevi 2014, 200 s.
4. Nesin A. Soruşturmada (sorulara yanıtlar-belgeler). İstanbul: Nesin yayımevi, 2013, 224 s.
5. Nesin A. Cumhuriyet dönemi türk mizahı. İstanbul: Adam yayımları, 2001, 734 s.

XX ƏSR QƏRB TEATRINDA BREXTİN MODERN KONSEPSİYASI - EPİK TEATR

Səma MƏMMƏDZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
zadehsema@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Klassik teatr ənənələrinin hələ də davam etdirildiyi bir vaxtda modernist ideyaları ilə öz mövqeyini bəlli edən alman əsilli yazarı Bertolt Brext XX əsr qərb teatrında xüsusi yer tutur. Dövrün problemlərini oxuyuculara teatr vasitəsilə çatdıraraq və həll yolunu tapmağı onların öz öhdəsinə buraxan Brext bununla da teatrda əsaslı dəyişikliklər apararaq "Epik teatr" nəzəriyyəsini formalaşdırdı.

Açar sözlər: Epik teatr, yeni , yadlaşma, tarixiləşdirmə, rəsonal, dördüncü divar, nisbilik, qeyri - təbii, paradoksal.

Giriş

IX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində mövcud şəraitin insanları qane etməməsi yeniyə olan tələbatı öz bərabərində gətirdi. Bu dövrə qədərki bütün təktərəfli müddəaları təkzib edən və müxtəlif istiqamətlərdən yanaşma tərzini təqdim edən modernistlər realizmin obyektivizminə qarşı subyektiv düşüncə tərzini müdafiə etdilər.

Modernizmə xüsusi bir tərif vermək mümkün deyil, çünki, modernizm özü qəliblərə və stereotiplərə qarşı çıxmaqla, çərçivələrdən kənara daşmaqla səciyyə olunur. Müharibə ərəfəsində yaşayan modern insan artıq dəyərlərin nisbiliyini və mövcudluğun mənasızlığını düşünməyə başlayır. Bunun bərabərində şüur axını, özgəlik və özünü dərk kimi anlayışlar incəsənət əsərlərinin əsas mövzularına çevrilir. Artıq sənət sosial problemlərdən əvvəl insanın daxili və psixoloji vəziyyətini əks etdirir və modern ədəbiyyatı hər kəs üçün ideal, yüksək hesab olunan ali dəyərlər deyil, insanın daxili ehtirasları, psixoloji sarsıntıları və senzurasız şüur altı maraqlandırır. Baş verən proseslər qədim dövrün səbəb - nəticə prinsipi yerinə XX əsrin təsir - reaksiya nəzəriyyəsi ilə hərəkət edən teatra ehtiyac yaratmışdı. Belə bir teatr isə XX əsrin alman əsilli yazarı Bertolt Brext tərəfindən Epik teatr adı altında yaradıldı.

Brextin epik teatrı yaratmağına əsas səbəb onun dövrlə ayaqlaşmaq istəyi idi. Haqqlı olaraq dövrün dəyişdiyini və artıq Aristotelin ideyaları və qayda - qanunları ilə hərəkət edən teatrın zamanəsinin keçdiyini düşünürdü. Lakin, mən bunu heç də onun Aristotela qarşı gəlməsi olaraq qəbul etmirəm. Çünki, epik teatr məhz modernist insanın və modern dünyanın tələbi idi.

Tədqiqat metodu : Analitik metod

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri:

Qədim yunan ədəbiyyatından bəri epik və dram janrı arasında sədd və bu səddin keçilməzliyinə aid stereotip düşüncə tərzini formalaşmışdı. Lakin, Brext epik janrı kitablardan çıxarıb səhnəyə gətirdi və izləyici ilə aktyor arasında 3 - cü şəxsi - nəql edən əlavə etdi. Bununla da dördüncü divar aradan qalxdı. Yəni artıq aktyor zaldaki tamaşaçıya müraciət edir, hətta pərdələr qalxmadan səhnədə geyim və dekorlar dəyişilirdi.

Bəs bu qədər yenilik dövrün insanına nə kimi təsir edə bilirdi? Brext teatrın sadəcə əyləndirmək kimi sadə bir vəzifəsi olduğunu yazırdı, hətta düşünürdü ki, teatra xüsusi bir məna yükləmək, katarsisi gözləmək əsassızdır. İnsanlar teatra əyləncə xatirinə gəlir, emosional hissələrə qapılır, həzz alır və teatrdan çıxdıqdan sonra yenə öz məişət həyatına qayıdır. Bəs neyləmək olardı ki, insanlar sadəcə ani və keçici həzzə qapılıb öz real əməllərini unutmasınlar? Yadlaşdırmaq!

Yadlaşmada Freyding id - i yoxdur, ancaq o var. Hər şey sanki, əvvəlcə başqa birinin başına gəlmiş hadisə kimi nəql olunur. Bu baxımdan epik teatrın xüsusi prinsiplərindən biri də tarixiləşdirmədir. Bu prinsip hadisəni ilk dəfə yaşayırmış kimi oynayan dram aktyorlarından fərqli olaraq epik aktyorun öz roluyla bütünləşməsinə maneə olur. Beləliklə, aktyor roluna, tamaşaçı isə obrazlara yadlaşır.

Praqmatik yanaşma tərzinə əks çıxan Brext əslində analitik düşüncə tərəfdarı idi. Brextə görə insan yalnız özü - özünü kənardan izlədikdə düzgün qiymətləndirə bilər. Cəmiyyətin dəyişdirilməsi üçün ilk növbədə o özünə yadlaşmalı və mövcud şəraitə emosional deyil, rəsonal yanaşmalıdır. Yalnız belə bir vəziyyətdə teatr göstərmədən artığını yerinə yetirə bilər.

Hər nə qədər Brextin ideyaları əsaslı dəyişikliyi bərabərində gətirsə də, o, tamaşaçıların heç də hazırlıq və intellekt səviyyələrinin yetərincə olduğunu güman etmirdi. Bunun nəticəsi idi ki, o fikirlərini birbaşa öz oyununda ya xorun ya da aktyorların vasitəsilə dilə gətirir, "Görəsən yazıçı bu əsərində nəyi çatdırmaq istəyib?" kimi düşüncələrin qarşısını alırdı.

Brext estetikasındakı yadlaşma bir növ Nyutonun yerin cazibə qüvvəsi barədə düşünməsinə bənzəyir. Yəni Nyuton yeni bir cisim və ya məfhum ixtira etmir, var olanı kəşf edir. Əgər Nyuton var olana yadlaşdı

onu sorğulaması idi, alma hekayəsində o da digərləri kimi o da almanın düşməsinə adi bir hadisə kimi qəbul edib onun nə üçün məhz aşağıdan yuxarı deyil də, yuxarıdan aşağı düşdüyünü araşdırmazdı.

Brext bu yanaşmanı öz tamaşaçısından da gözləyir. Məlumdur ki, Brext tək-cə yeni teatr deyil, yeni teatrı və onun mahiyyətini dərk etmək bacarığına malik tamaşaçı da yaratmaq niyyətində idi. Brextin tamaşaçısı hadisələri əvvəlcədən öyrəşilmiş kimi deyil, yeni öyrənirmiş kimi qavramalıdır. Yalnız belə olduğu halda o yenini “kəşf edə” bilər.

İnsan mövcudluğunu təbii qəbul etdiyi obyektləri beynində təhlil etmir, onu tədqiq etməyə ehtiyac duymur. Onu cəlb edən qeyri - adidir. Ona görə də Brext təbii hadisələri qeyri - təbii yolla göstərərək izləyicisini şüurlu şəkildə yadlaşdırırdı.

Brextin tamaşalarında xüsusi vurğulanan digər bir məsələ nisbilikdir. Bu düşüncəyə onun bütün tamaşalarında və qeydlərində rast gəlmək olur. İdeal inancında olmayan Brextin modern insanı konkret yaxşı və ya pis olaraq səciyyələnmir. Çünki, Brext insanı qarışıq varlıq olaraq qəbul edirdi. Elmə verdiyi töhvə və Kopernikin yeni dünya yaratmaq istəyini reallaşdırmağa çalışan Galileo belə tam mənasıyla öz ideyalarını həyata keçirə bilmir, şərait və daxili ziddiyyətləri ona maneə olur. Sezuanın sonuncu yaxşı insanı olan Shen Te hər nə qədər mütləq yaxşı arzusunda olsa da, cəmiyyətlə mübarizə apara bilmir və daxilində boğduğu mənfilikləri onun tamamilə əksi olan Shui Te obrazını ortaya çıxarır. Hətta, Brextin əsərlərindəki Tanrılar belə çıxılmaz vəziyyətə düşdükdə qaçmağı seçirlər.

Brextin qəhrəman və ya anti - qəhrəman anlayışlarını fərqləndirməməsi əsərlərinin ilk sətirlərindən hiss olunur. Mənfə hesab etdiyimiz obraz özünə müxtəlif əsaslarla haqq qazandırmağa çalışır və biz onun seçim şansını olmadığını düşünərək özümüzü onun yerinə qoyuruq. Lakin, Brext belə bir empatiya duyğusunun qarşısını almaq üçün daim yadlaşma ünsürlərindən istifadə edir. Əgər belə olmasaydı, biz tacir Courage ananın öz övladını satmasını onu sıxışdıran mövcud vəziyyətlə əlaqələndirərdik və həmin tamaşa əsl məqsədinə çatmazdı. Ona görə də Brext öz tamaşaçısının obrazın yerinə qəmlənməsini və ya “Mən də olsam belə edərdim.” düşüncəsiylə emosionallaşmasını deyil, həmin mövcud şəraiti necə dəyişdirmək olar deyər rəasional və bir qədər də vəhşi teatırın təsiri ilə hissiz yanaşmasını istəyirdi.

Yeni və köhnə arasındakı əlaqədən yazan Brext onları qarşı qütblərdə yerləşdirir. Hər bir tərəf öz istinadları ilə haqlıdır, lakin, qarşı tərəf onu təkzib edir. Əgər epik teatırın iki müharibə arasındakı bir vaxtda meydana gəldiyini nəzərə alsaq, Brextin bu istiqamətdəki ideyaları daha da aydınlaşar :

Beləliklə Köhnəyə görə müharibə olmamalıydı, lakin, yeniyə görə müharibə olmadığı təqdirdə çıxış yolu yoxdur. Buna baxmayaraq, köhnə də tam mənasıyla müharibəni inkar etmir, çünki, köhnə heç də mövcud şəraiti dəyişdirəcək qədər güclü və ideal deyildi. Əgər elə olsaydı, müharibə olmazdı. Bəs müharibə olmasaydı yaranan yeni nə dərəcədə yeni olardı? Bu nöqtədə Brextin bir - birini təkzib edən düşüncələri paradoksalığa gətirib çıxartdı. Paradoksalıqdan yola çıxaraq həyatın mənasızlığını və absurdluğunu dərk edən Samuel Beckett isə absurd teatrı formalaşdırdı. Beckettin yaratdığı Absurd teatırda da yadlaşma mövzusu aktualdır. Lakin, epik teatırdan fərqli olaraq absurd teatırın obrazı yadlaşmanı yeninin mahiyyətini açmaq kimi yox, varlığın mahiyyətini və mənasızlığını dərk etmək kimi qavrayırdı.

Brext formalaşmaqda olan qərb avanqard teatırında yeni istiqamət kimi Epik teatrı ərsəyə gətirdi və XX əsr qərb teatırında inqilab xarakteri daşıyan modern teatr konsepsiyasını yadlaşma effekti ətrafında birləşdirdi.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Bertolt Brecht, A Short Organum for the Theatre, 1948.
2. 20. yüzil ədəbiyatı sanətı, Prof. Dr. Hüseyin Salıhoğlu, İmge Kitabevi Yayınları, 1995.
3. Bertolt Brecht, Bütün oyunları, 1- ci cild, TEM Yapım Yayıncılık Ltd. Şti. (Mitos-Boyut Yayınları), 1997.
4. Bertolt Brecht, Bütün oyunları, 7 - ci cild TEM Yapım Yayıncılık Ltd. Şti. (Mitos-Boyut Yayınları), 1997.
5. Fakiye Özsoysal, Tiyatro Metinlerinde Alımlama ve Metin Stratejileri, Altıkitap ve Fakiye Özsoysal, 2002.
6. Anthony Squires, The Social and Political Philosophy of Bertolt Brecht, 2012
7. Tony Coe, Richard Bessel, Amanda Willett, Brecht on stage, BBC-TV for Open University Educational Enterprises Ltd., 1989
8. Ryan Paul Ryder, Brecht's Mother Courage. The Drama Review: TDR, The MIT Press, 1975

HALİDE EDİP ADIVAR EDEBİ ŞAHSİYETİ VE TANIN

Nüşabə MƏMMƏDLİ

Bakı Mühəndislik Universiteti
nusabeqedirli@gmail.com
Azərbaycan

ÖZET

Edebiyatımız'ın II Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi en önemli yazarları sırasında Halide Edip Adıvar (1882-1964) ismi dikkati çekmektedir. O, milli mücadele devrinin yakından tanığı olmuş, cesaretli oluşuyla ün kazanmış, fikri, ilmi, askeri mücadelelerde bulunmuş, neredeyse yazılarının bir çoğuyla halkının insanına hitap etmiştir. O, toplumu mücadelecilik zihnin oluşumuna sesleyen mesajlar niteliğinde eserler kaleme almıştır. Döneminin cesur sesi olan Halide Edip Adıvar'ın roman, öykü, tiyatro eserleri dışında, aktüel olarak gördüğü problemleri ve düşüncelerini büyük bir cesaretle sergileyerek ele aldığı günlük çıkan bazı gazete ve mecmua yazıları da vardır.

Bu çalışmanın amacı, yazarın edebi şahsiyetine değinerek, bir edip olarak düşüncelerini, yazmış olduğu anlatı türlerini ve bir gazete yazarı olarak Tanin gazetesinde kaleme aldığı yazıları genel olarak inceleyerek fikir sahibi olmaya çalışmaktır.

Anahtar kelimeler: Halide Edip Adıvar, Edebi kişilik, Tanin.

HALİDE EDİP ADIVAR'S WRITING AND TANIN

ABSTRACT

Halide Edip Adıvar (1882-1964) is one of the greatest authors of the second Constitutional and the early Republican period of our literature.

She witnessed the period of national struggle and gained a reputation for being courageous. Through her writings she addressed the people and called on them the struggle to protect their homeland, cultural values and history. Being the brave voice of the period, besides novels, stories, theater works Halide Edip Adıvar had some newspaper articles covering actual problems she had seen.

The purpose of this work, referring to the author's literary personality, is to try to have an idea by examining thoughts as a litteratur and the articles she published in the Tanin newspaper as a newspaper writer.

Key words: Halide Edip Adıvar, writing, Tanin.

GİRİŞ

1882, İstanbul doğumlu olan Halide Edip, kalabalık bir ailenin yanısıra, Osmanlı gelenek ve göreneklere çerçevesinde büyümüş, babası Mehmed Edip Bey'in yahudi olmasına rağmen, aslı Türk-Müslüman kızı olan annesinin vefatından sonra anneannesinin yanında kalarak müslüman kültürünü benimsemiştir. Eğitimine çok küçük yaşlarında başlamış, daha o zamanlardan itibaren Doğu-Batı kültürünü, hayatını, kitaplarını, insanların iyice tanıma, öğrenme ve inceleme fırsatına sahiplenmiş, düşüncelerini ve varmış olduğu sonuçlarını eserleri aracılığıyla göstermiştir.

Halide Edip, her şeyden önce fikirleri ve kendine özgü görüşleriyle ün kazanmış edebiyat yazarımızdır. Küçük yaştan itibaren eğitim hayatına atılması, anne tarafının müslüman olması ve geleneğine bağlı kalmasından dolayı Kuran'ı, Arapça ve Farsça'yı öğrenmesi, bunun yanısıra İncil'i okuması, bir taraftan Selimiye Camii'nde imamdan dersler alarak müslümanlığa yakışır bir hayat tarzı sürmesi, diğer taraftan Amerikan kolejine giderek tamamen kendi kültürüne zıt bir tarzda eğitim görmesi, onun daha genç yaşta kendisini ispat etmesini, ikili durum karşısında fikir sahibi olmasını sağlamıştır. Annesini erken yaşta kaybetmesi üzerine babasının yeniden evlenmesi, anneannesinin de olduğu kalabalık bir ailede yaşamağa başlaması, dedesinden dinlediği Anadolu hikayeleri ve iki kültür arasında kalarak her iki kültürün eğitimini görmesi, çevresindeki insanlar ve yaptığı evlilikler onun karakterini oluşturmuş, nitekim eserlerinde tesiri hissedilmiştir.

ROMAN-HİKAYE YAZARI OLARAK HALİDE EDİP

Küçük yaşlarından itibaren yazma sevdasına kapılan Halide Edip, yazmayı içinde bir sanat arzusu olarak nitelendirmiş, yazmaktan büyük bir hazz duymuştur. O, döneminin zengin kültürlü, bilgi birikimli ve fikir sahibi olmasının yanısıra, edebiyatımızda daima kendini geliştirerek yazdığı romanları ve hikayeleri ile şöhret bulmuştur. Yazı hayatına başladığı dönemden ölümüne kadar edebiyatımıza yirmi bir roman, dört hikaye kitabı, iki tiyatro eseri kazandırmış, aynı zamanda mensur şiir, deneme, hatıra ve çeşitli inceleme yazıları neşrettirmiştir.

Onda, bir gençlik hevesi halinde başlayan roman yazma sanatı, sanatkarın; bir taraftan ateşli ve ihtiraslı benliğiyle, öte yandan sağlam ve geniş kültürüyle birleşerek, süratli bir gelişme göstermiş ve Halide Edip **Seviye Talip, Raikin Annesi** isimli romanlarından sonra yazdığı **Handan, Mevud Hüküm** ve **Son Eseri** gibi romanlarıyla edebiyatımızda roman vadisinin birinci sınıf sanatkarları arasında ehemmiyetli bir yer almıştır (Resimli Türk Edebiyatı, s.1227).

Ard arda yazdığı ve daha çok Doğu-Batı değerleri ve sorunlarının üzerinde durulduğu **Ateşten Gömlek (1922), Vurun Kahpeye (1923-1924)** ve **Sinekli Bakkal (1936)** romanları yazarın en önemli

yapıtlarıdır, denilebilir. Genel olarak ise romanlarında Doğu-Batı değerleri ve kültürünün karşılaştırılmasının, yanlış batılılaşmanın, Milli Mücadele'nin doğuşu ve kurtuluşunun, nitekim bu dönem insanların psikolojik ve eğitim durumlarının, aile münasebetlerinin ve aşklarının konu edildiği görülür. Ayrıca Halide Edip, romanlarında toplumsal sorunlardan yola çıkarak kadın ruhunun tahliline geniş yer vermiş, eserlerinde idealize ettiği karakterlerle adeta o dönem kadınlarının aynası olmuştur.

Halide Edip, romanları dışında yazdığı küçük hikayelerini **Harab Mabeler (1911)**, **Dağa Çıkan Kurd (1922)** ve **Kubbede Kalan Hoş Seda (1938)** isimli kitaplarda toplamıştır. Hikayeleri de romanlarında olduğu gibi toplumsal sorunların ele alındığı, İstanbul'un günlük yaşantısının ve daha çok kadın hukuklarının bahs edildiği yazılardan ibarettir. "Küçük Hikaye" ve "Mensure" olarak nitelendirilen bu yazılarında da daha çok kadınlarla ilgili gerçek hayatta görmek istediklerini dile getirerek, eğitimin öneminden bahs etmiştir.

GAZETE YAZARLIĞI VE TANİN

Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Halide Edip, yazı hayatına başlamış ve ilk yazısı 1908, 1 Ağustos tarihinde Tanin gazetesinde çıkmıştır. Bundan sonraki dönemde haftalık olarak Halide Salih imzasıyla Tanin'de yazılarını çıkarmış, 31 Mart faciyesinden sonra Mısır'a gitmiştir. 1909'da ülkesine geri dönen Halide Edip aynı yıl ve 1910'da sayısı az olmakla birlikte bir takım inceleme yazılarını, hatıralarını yayımlamıştır. Halide Edip, Tanin'den sonra Akşam, Yedigün, Şehbal, Mehasin, Resimli Kitap, Büyük Mecmua, Hakimiyet-i Milliye gibi gazete ve dergilerde yazılar neşrettirmiş, aynı direnci burada da göstermiştir. Bu gazete ve dergiler Halide Edib'in sesini duyurması ve kendini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Amerikan Kolejinden mezun olan Halide Edib'in, bu okulda gelişen dünyagörüşü, onun tüm hayatına tesir etmiş, bu tesirden doğan düşünceler roman ve hikayelerinde, daha ziyade gazete ve dergi yazılarında görülmüştür. Bu kolejde kadına verilen değerden ve nitekim özgürlükten oldukça etkilenen Halide Edip, bundan sonra ister romanlarında olsun, ister küçük hikayelerinde ve isterse de gazete ve dergi yazılarında o dönem kadınlarının sesi olmuştur. Tanin'de yayımladığı ilk yazısından itibaren bir çok yazılarında bu konuyla ilgili düşüncelerini küçük hikayeler ve ya makaleler aracılığıyla dile getirmiştir.

Halide Edib'in kolejde gördüğü eğitimin verdiği özgüven, yazılarında hiss edilmiştir. O, Tanin'deki fikir yazılarıyla kadının cemiyet hayatında birey olarak ön plana çıkarılması gerektiğini ve bunun için eğitim almasının şart olduğunu savunmuştur. O 1908'te Tanin gazetesinde çıkan "Bir dost çehresi etrafında" – Amerikan Koleji ve "Maarif Nezaret-i Daire-i Aliyyesine: Darulmuallimat" başlıklı yazılarında Amerikan Koleji'nde aldığı eğitimin ona kazandırdıklarından, kız okullarının öneminden ve bu okullarda olması gerekenlerden bahs etmiştir. Bundan başka yazarın gazetede "Beşik Sallayan El Dünyaya Hükmeder", "Kadın İtfarları", "Ana Hisleri", "Kösem Sultan" başlıklı yazılarında yine kadınların hayatından, onlara gösterilmesi gereken değerden bahs etmiştir. Onun 1908 Tanin'de çoğu kadın ve kadın hayatıyla ilgili olan yazıları dışında, çeşitli mektup, inceleme nitelikli yazıları da vardır.

Halide Edib'in Mısır dönüşünden sonra Tanin gazetesindeki yazıları incelendiğinde bazı güzel hatıraların, heyecanlı duygularla işlenmiş anı-deneme niteliğinde yazıların yayımlandığı görülmektedir. Örneğin, 1909'da "Giritli Vatandaşlarıma" başlıklı yazısında Girit'i kaybettikten sonra vatanından ve ailesinden uzakta kalan Türk-müslüman kardeşlerinin haline yanmaktadır: "*Girit'i kaybetmek uzak vatandaşlarınıza olacağı gibi yalnız vatanın bir uzvunu kaybetmek değil, onunla beraber her şeyi, mazi, anı ve hayatınızı bütün neşatlarıyla, kameralarıyla düşman ayağı altına gömmek değil mi?*" sorusuyla kaybettikleri değerlerle içindeki hüznünü sorgulayan Halide Edip, "*O ne azm-i muhteşemdir ki, vatanda anaları evladsız, kadınları işsiz, çocukları babasız bırakarak nihayet bayrağımızı adanın en yüksek tepelerinde dikinceye kadar bir rabi asır gurbette kan dökmekten, usanmadılar. O topraklar kim bilir ne kadar derinliğine kadar osmanlı kanı mest etti*", cümlesiyle vatanına, ailesine hasret kalmasına rağmen, Girit'deki vatandaşlarının gösterdikleri azmi, hiç vazgeçmedikleri inatlarını gururla dile getirmiştir.

Bundan başka yine 1909'da "Yeni Şeyler" başlığı altında kaleme aldığı yazısında Tefik Fikret'in "Millet Şarkısı" şiirinden milletinin "Hürriyet Şarkısı" olarak bahs etmiştir. Vatanına, ziyade vatanının hürriyetine düşkün bir şahsiyet olan Halide Edip, bu şiirden bir satır örnek getirerek, kara günlerinde bu şiirin adeta hafızasını okşadığını, milletine teselli gibi geldiğini söyler:

"İrticanın en karanlık ve ümitsiz günlerinde, düşük ve gıryan, benliğim inlerken bu müterrem sözler bir neğme-i teselli gibi hafızamı okşadı."

Gazete'deki yazı hayatına yine hatıralar ve küçük inceleme çalışmalarıyla devam eden Halide Edip, 1910'da "Büyük Şairler" başlıklı yazısında Alman yazar Goethe'nin hayatından; küçüklüğünden, bazı

huylarından, nitekim anne ve babasından bahs etmiştir. Bu kısa, ama bilgi içerikli yazısından Halide Edib'in Goethe'ye olan hayranlığını da anlamış oluyoruz.

SONUÇ

Halide Edip Adivar, müthiş mücadeleci ruhu ve en önemlisi kadın hayatını ele alması açısından tarihimizin büyük şahsiyetidir, denilebilir. Onun büyük bir farkındalık ve çaba göstermesi, bir çok toplumsal sorunların aradan kalkmasını sağlamıştır. Ayrıca döneminde yaşanan bir çok problemleri gözardı etmemesi ve bigane kalmaması, onu Türk tarihinin hürmetkar kadını seviyesine yükseltmiştir.

Bahsedilenlerin yanısıra o, edebiyatımızı güzelleştiren ve yaşadığı dönemin insanlarını aydınlatma çabasında bulunan roman ve hikaye yazarıdır. Aşılmak istediklerini sadece bir iki anlatı türleriyle yetinmeyip, aynı zamanda tiyatro eseri, deneme, hatıra ve bilhassa gazete ve dergilerde yayımlanan yazılarıyla ön planda olmuştur.

Onun özellikle 1908'de Tanin gazetesinde büyük şecaat göstererek ele aldığı konular, yazdığı yazılar bugün için araştırılıp incelenmesi açısından önemlidir. Zira bu yazılar ardında mücadeleci ruhlu, ülkesinin kadınlarına hassas yaklaşan ve her yerde adalet aşılama seven bir kadın görüyoruz.

Kısacası, bugün Halide Edip Adivar ismi anıldığında ve kişiliği sorgulandığında akla gelen şeyler, onun karakterli, azimli, vatansever, hürriyetçi ve güçlü kadın olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Sami Banarlı, Nihat (2004) Resimli TÜRK EDEBİYATI TARİHİ II, İstanbul: M.E.B yayımları.
- Hilal Gaye İnce (2015) Halide Edip Adivar'ın Hikayelerinde Kadınlar, Yüksek Lisans Tezi, Bilken Üniversitesi: Ankara.
- Seda Çetin (2014) Halide Edip Adivar'ın eserlerinde Milli Mücadele ve Cumhuriyet, Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Edime.
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 20, 1 (2013) 1-12: HALİDE EDİB ADIVAR.
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 18, 1 (2011) 37-46.
- <https://www.gazeteler.ankara.edu.tr>

ORXAN PAMUKUN “QAR” ROMANINDA QARIN SİMVOLİKASI

Aytən RƏŞİDLİ

AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
ayten.residli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Nobel mükafatına layiq görülmüş müasir türk yazıçısı Orxan Pamuk “Qar” romanını fərqli yaradıcılıq üslubu ilə yazmışdır. Yazıçıya görə Tanrı dünyanı “GİZLİ SİMMETRİYA” üzərində qurmuşdur. Kənardan oxşar görünən Allahın yaratdığı heç bir simmetrik varlıq bir-birinə bənzəmir. İnsan övladında isə bu daha mürəkkəbdir. İnsanlar nə fiziki, nə də xarakter xüsusiyyətlərinə görə bir-birilərinə bənzəmir. Əsəri oxuyan oxucuya bir daha aydın olur ki, dünyanı, insanları, ətrafda baş verən siyasi prosesləri və s. tam anlamaq qeyri-mümkündür. Bütün bunlar insan xarakterləri qədər müxtəlif, mürəkkəb və çoxşaxəlidir.

SUMMARY

Modern Turkish writer Orhan Pamuk, who was awarded the Nobel Prize, wrote "Snow" in his different style. According to the writer, God has built the world on "HIDDEN SYMMETRY". No symmetrical creature created by the Almighty God resembles one another. This is more complicated in human race. People do not look like each other because of their physical or personality traits. The reader reads that the world, the people, the political processes taking place around it, and so on. it is impossible to fully understand. All these are as diverse, complex, and multifaceted as human beings.

РЕЗИОМЕ

Современный турецкий писатель Орхан Памук, удостоенный Нобелевской премии, написал «Снег» в своем разном стиле. По словам писателя, Бог построил мир на «СКРЫТАЯ СИММЕТРИЯ». Никакое симметричное существо, созданное Всемогущим Богом, не похоже на друг друга. Это сложнее в человеческом мире. Люди не похожи друг на друга из-за их физических или личностных качеств. Читатель считает, что мир, люди, политические процессы, происходящие вокруг него, и так далее. невозможно полностью понять. Все они столь же разнообразны, сложны и многогранны, как люди.

Açar sözlər: *Orxan Pamuk, Qar, Qars, Ka, simvolika*

Key words: *Orhan Pamuk, Snow, Kars, Ka, symbol*

Ключевые слова: *Орхан Памук, Снег, Карс, Ка, символ*

Nobel mükafatına layiq görülmüş, bu gün dünyada ən çox oxunan on yazıçıdan biri hesab olunan Orxan Pamuk fərqli yaradıcılıq üslubu ilə yeni dövr roman janrında özünəməxsus iz buraxmışdır. Bu özünəməxsusluq Pamukun “Qar” romanında xüsusilə hiss olunur. Yazıçı qarın “GİZLİ SİMMETRİYAS”ı ilə insan arasında əlaqə yaradaraq bəzən dolayı, bəzən isə birbaşa yolla Qərblə Şərqi arasında yerləşən

Türkiyənin problemlərini açmağa çalışmışdır. Orxan Pamuk əsəri qar fırtınası ilə başlayır, qarın əriməsi ilə başa çatdırır. Fırtınanın başlaması ilə hadisələr düyünlənir, bitməsi ilə hər şey öz axarına düşür. Bundan aydın olur ki, əsərdə qarın özünəməxsus simvolik mənası var.

Orxan Pamuk “Qar” əsərini “İlk və son siyasi roman”ı olduğunu etiraf edir.³ Romanda hadisələrin cərəyan etdiyi məkan ən ucqar, unudulmuş və bir o qədər də siyasi hadisələrin şahidi olan Qars şəhəridir. Qars sanki Türkiyənin kiçildilmiş maketidir. İrihəcimli romanda baş verən hadisələr üç gün ərzində cərəyan etsə də, oxucuya uzun zaman təsiri bağışlayır.

Yazıçının türk dilində yazdığı romanda əsərin əsas ideyası ilə bağlı tez-tez istifadə etdiyi “Ka” (əsrin əsas qəhrəmanı), “Kar” (əsrin adı və əsas ideyası), “Kars” (hadisələrin cərəyan etdiyi məkan) sözlərinin ahəngi oxucunun diqqətini ilk dəqiqələrdən özünə cəlb edir.

Əvvəlcə görək Ka kimdir? Əsl adı Kərim Alaşoğlu olan Ka on iki ildir ki, siyasi mühacir kimi Almaniyada yaşayır. Əslində fəal siyasətlə məşğul deyil. Anasının ölümü ilə əlaqədar İstanbula gəlir, burada “Cümhuriyyət” qəzetində çalışan tələbə yoldaşı ilə görüşür. Ondan Qarsda qərribə hadisələrin baş verdiyini: şəhərdə yeni seçkilər ərəfəsində bələdiyyə sədrinin öldürüldüyünü, burada gənc qızların müəmmalı şəkildə bir-birinin ardınca intihar etdiklərini bildirir. Dostu ona tələbə yoldaşları İpəyin Muxtardan boşanıb Qarsda yaşadığını və şəhərin on iki il əvvəlki İstanbula bənzədiyini bildirir. Bütün bu hadisələr onu Qarsa getməyə vadar edir.

Orxan Pamuk özü də etiraf edir ki, romanın baş qəhrəmanı olan Kanın məşhur alman yazıçısı Frans Kafkanın əsərlərinin qəhrəmanı, eyni adlı K. ilə “qan qohuluğu olmasa da ədəbi qohumluğu” var.⁴ Kafkanın “Qəsr” və “Məhkəmə” romanlarının qəhrəmanları olan K. da daxilən yalnız, ətrafında baş verən “oyunlar”ın qurbanı, düşdüyü mühitin bütün insanlarından fərqli biridir. Hər iki əsərin sonuna qədər xaosdan can qurtarmağa çalışan qəhrəmanlarının vasitəsi ilə Kafka oxucusuna o dövrdə bürokratiya qurbanı olan alman xalqının real vəziyyətini çatdırmağa çalışır. Eyni ilə Orxan Pamukun qəhrəmanı da Qarsa gəldiyi ilk gündən ətrafında baş verən hadisələrin, siyasi qarşıdurmaların qarşısında aciz qalır. Frans Kafka “Qəsr” romanını öz ölümü ilə əlaqədar bitirə bilmədiyindən həmin əsərdə qəhrəmanın sonu naməlum olaraq qalır. Ancaq “Məhkəmə” əsərinin sonluğu K.ın ölümü - sui-qəst hadisəsi ilə bitir.⁵ Məlumdur ki, Orxan Pamukun da qəhrəmanı sonda öldürülür. Qərribədir ki, qəhrəmanların hər ikisi ürəkdən alınan xəsarətlə həlak olurlar.

Bəs nə üçün Orxan Pamuk məkan olaraq Qarsı seçmişdir? Bunun bir çox səbəbləri var. Qars tarix boyu dəfələrlə baş vermiş Rus-Türk müharibələrində əldən-əldən keçmişdir. Rusların Ağ dənizə çıxış, türklərin isə Sovetlər Birliyinə bağlanmış nöqtəsi kimi bu şəhərin özünəməxsus taleyi var. Qars özündə Şərqi və Qərbi mədəniyyətlərini birləşdirir. Bu şəhər müxtəlif etnik qrupların: türklərin, kürdlərin, azərilərin, almanların, ermənilərin və s. yaşadığı məkandır. Qars sanki dövlətin nəzərindən kənarda qalmışdır. Əhalisi yoxsul, təhsilin səviyyəsi çox aşağıdır. Çayxanalar axşama kimi işsiz insanlarla doludur. Hər kəs evinə çörək pulunu hansı yolla qazanıb aparacağı barədə baş sındırır. Elə bu səbəbdən də şəhərdə əslində kənardan məhərətlə idarə olunan bir çox siyasi qruplar rahat fəaliyyət göstərə bilirlər. Burada insanlar özləri də hiss etmədən hansısa təşkilatın oyuncağına çevrilə bilər, qardaş qardaşa qəsd edir.

Əsərdə oxucu İran islamçılarının, kürd dindarlarının islamçı təşkilatının, kürd kommunist təşkilatının və s. siyasi qurumların bir-biri ilə çirkin mübarizə apardığını, iqtidarın isə bunların hər biri ilə ayrı-ayrı haqq-hesab çəkdiyinin şahidi olur. Ancaq təəssüf doğuran səbəb budur ki, xalqını dərinləndirən, onun dərdinə çarə axtararaq çarəsizləşən türk oğulları-Lacivərt, Nəci və s. ölümə məhkum olurlar, bir-birlərinin qatiline çevrilirlər. Qarsda İran İslamçı təşkilatının rəhbərlərindən olan Lacivərtin Ka ilə ilk görüşü maraqlı dialoqlarla yadda qalmışdır. Siyasi qəhrəman Kaya Firdovsinin “Şahnamə” əsərində olan Rüstəm və Zöhrabın hekayəsini dərin duyğularla nəql edərkən⁶ öz taleyinin də Zöhrabın kimi acınacaqlı bitəcəyindən xəbərsiz idi. Əslində Orxan Pamuk bu hekayənin vasitəsi ilə xalqın baş verən hadisələrdə nə qədər günahsız olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Oxucuya aydın olur ki, atanı oğula, qardaşı qardaşa qırdıran qüvvələr xaricdən idarə olunur, günahsız xalq isə baş verən siyasi oyunlardan xəbərsizdir.

Kanın Qarsa gəlişi diqqəti tez cəlb edir. Özünü daxilən türk hesab edən, ancaq qiyafəsindən bir avropalı olduğu hiss olunan bu adamın intihar edən qızları araşdırması siyasi təşkilatların nəzərindən

³ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh: 4*

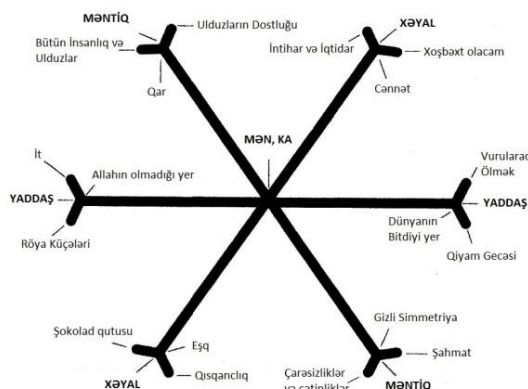
⁴ Orhan Pamuk, *“Atamın bavulu”, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2013, səh:53*

⁵ Frans Kafka, *“Məhkəmə”, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2013, səh: 316*

⁶ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh: 79-82*

qaçmır.⁷ Dövlət qəzeti tərəfindən göndərilə də əsildə siyasətdən baş çıxarmayan Ka tez bir zamanda siyasi dairələrin əlində oyuncağa çevrilir. Tək arzusu İpəklə evlənib Frankfurta qayıtmaq və ömrünün sonuna kimi xoşbəxt yaşamaq olsa da, qəhrəmanımız siyasi oyunlara qarışdığı üçün arzusuna çata bilmir, şəhəri tək tərək etməli olur. Qarsda yazdığı şeirlərini çapa hazırladığı bir dövrdə isə sui-qəsd nəticəsində öldürülür.

Məlumdur ki, əsərin qəhrəmanı Ka şairdir. Ölümündən sonra ondan yadigar qalan ən dəyərli əşya isə Qarsda yazdığı bütün şeirlərinin əlyazması olan yaşıl dəftərdir Həmin dəftər yazığının özü - şairin yaxın dostu Orxan Pamuk tərəfindən tapılır. Əsərdə Kanın dəftərində çəkilən aşağıdakı Şəkil 1-də göstərilən qar dənəsi vasitəsi ilə Kanın başına gələn bütün hadisələr oxucunun gözləri önünə sərilir. Orxan Pamuk həmin qar dənəsinin çözümlü ilə Kanın ölüm səbəbini araşdırır, Qarsda baş verənlərin izinə düşür, obrazları sorğusuala çəkərək oxucu üçün qaranlıq olan məsələlərə aydınlıq gətirir.

Şəkil: 1⁸

Şəkil 1-də göstərilədiyi kimi, Ka qar dənəsinin bir-birini kəsən xətlərini insanın tale xətlərinə bənzədir. Bunlar məntiq, xəyal və yaddaş xətləridir. Bu üç məvhum insanı insan edən, digər canlılardan ayıran əsas əlamətlərdir. Həmin xətlərin haçalanmasından yaranan xırda çıxıntılar isə insanı digər fərdlərdən fərqləndirən xüsusiyyətləri ifadə edir.

Qarsda yağan qar, artıq dörd ildir ki, bir misra belə yazı bilməyən şair - qəhrəmanımızı ilhama gətirir. Ka, bir-birinin ardınca on doqquz şeir yazır. Misralar sanki qar dənələri kimi haradansa şairin düşüncələrinə yağır. Bütün bunlar əslində ateist olan Kaya Allahı xatırladır, içində bir Allah xofu oyadır.⁹ Şəkildəki tale xətlərinin haçalanmasının açılışı Kaya məxsusdur. Hansıki, onların hər biri şairin şeirlərinin adı ilə bağlıdır. Hər şeirinin arxasında isə böyük bir fəlsəfi fikir, siyasi düşüncə və ya dərin insani hisslər gizlənir.

Qəhrəmanımız qarın simmetrik quruluşunu insana bənzədərək, onu açmağa çalışır. Kanın dili ilə desək “Qar həyatın gizli simmetriyasıdır”¹⁰ və “Hər kəsin həyatının arxasında (şəkildə olduğu kimi) bir xəritə, qar dənəsi var. Uzaqdan bir-birlərinə bənzəyən insanların əslində nə qədər fərqli, qəribə, başa düşülməyən olduğunu fərdin özünəməxsus qar dənəsinin çözülməsi ilə sübut etmək olar”.¹¹

Qəribədir ki, Qarsda yağan iri, dənəvər qar qəhrəmana uşaqlıq illərini xatırladır. Qar dənəsinin sanki insan kimi göylərdə yaranıb, qısa müddət ərzində yer üzərində “yaşayıb”, daha sonra torpağa qarışması Kanı öz həyatı haqqında düşünməyə vadar edir. Onu uşaqlığına, qayğısız çağlarına qaytarır.¹² Bununla da yazıçı xatirələrin insanı həyatı boyu necə izlədiyini bir daha göz önündə canlandırır. Yaşananlar qəfil xırda bir asosasiyanın təsiri ilə yaddaşda canlana bilər. İnsanı insan edən xüsusiyyətlərdən biri də məhz budur. (Şəkildəki “yaddaş” xətinə diqqət)

Yazıçıya görə qar soyuqdur, bəzən isə insanı soyuqdan qoruyur. Qar bütün izləri örtsə də, qarda izlər aydın görünür, sanki baş vermiş bütün cinayət hadisələrinə, siyasi oyunlara örtük çəkir.¹³

Ancaq bütün baş verənləri anlamaq, yazığının yaratmış olduğu “labrint”dən çıxmaq üçün istər oxucudan, istərsə də əsərin qəhrəmanından tələb olunan başlıca xüsusiyyət yüksək məntiqi təfəkkürdür.

⁷ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh: 9, 38*

⁸ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh:261*

⁹ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh:63*

¹⁰ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh:103*

¹¹ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh: 377*

¹² Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh: 89*

¹³ Orhan Pamuk, *Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002 səh: 172*

Məntiqi təfəkkürü inkişaf etməmiş insan cəmiyyətdə baş verənləri anlamaz, özünə yer tapa bilməz. (Şəkildəki “məntiq” xəttinə diqqət)

Əsərdən aydın olduğu kimi, Kanın Qarsa gəlişinin bir səbəbi də onun İpəyə olan sevgisidir. Qəhrəmanı həyata bağlayan, gələcəyi ilə bağlı xəyalını qurduğu yeganə insan İpəkdir. Xəyallar ümidir, ümitsiz həyat isə dözülməzdir. İpəkdən ayrıldığı gün qəhrəmanın xəyallarının qırılma nöqtəsidir. (Şəkildəki digər xətt - “xəyal”) Kanın İpəkdən sonra Almaniyada yaşadığı miskin həyatına diqqət yetirsək onun “mənəvi ölüm”ünün şahidi olarıq.

Bununla da, oxucuya aydın olur ki, “yaddaş”, “xəyal” və onların hər ikisini birləşdirən “məntiq” insanı ifadə edən məvhumlardır. Bunlar arasındakı bağın qırılma nöqtəsi insanın öncə mənəvi, daha sonra isə fiziki ölümünə gətirib çıxarır. Bundan başqa, Tanrı dünyanı “GİZLİ SİMMETRİYA” üzərində qurmuşdur. Əslində kənardan oxşar görünən Allahın yaratdığı heç bir simmetrik varlıq bir-birinə bənzəmir. İnsan övladında isə bu daha mürəkkəbdir. İnsanlar nə fiziki, nə də xarakter xüsusiyyətlərinə görə bir-birlərinə bənzəmir. Əsəri oxuyan oxucuya bir daha aydın olur ki, dünyanı, insanları, ətrafda baş verən siyasi prosesləri və s. tam anlamaq qeyri-mümkündür. Bütün bunlar insan xarakterləri qədər müxtəlif, mürəkkəb və çoxşaxəlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Frans Kafka, “Məhkəmə”, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2013, s.316
2. Frans Kafka, Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.360
3. Orxan Pamuk, “Atamın bavulu”, Qanun nəşriyyatı, Bakı, 2013, s.100
4. Orxan Pamuk, Kar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.436

MODERNİZM FƏLSƏFƏSİ

Dilarə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
aliyeva.dilara724@yandex.ru
AZƏRBAYCAN

Xülasə

Modernizm anlayışı və hadisənin dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətsünaslığında yüzlərlə, hətta minlərlə izahı, təsviri və şərhli var. Məqalədə məqsədimiz Modernizmin fəlsəfi məzmunu, onun ədəbiyyatda təzahürünü araşdırmaqdır.

Açar sözlər: şüur axını, irrasional, feminizm, dünyagörüşü, ideologiya

I Dünya müharibəsi dünya ədəbiyyatında yeni mərhələnin əsasını qoydu. Bu yeniləşmə istər-istəməz bütün ölkələrin ədəbiyyatında bu və ya digər dərəcədə özünü büruzə verdi. Ədəbiyyatdakı inkişaf, yeniləşmə başqa sahələrdən öz spesifikasiyi ilə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Modernizm – müasirliyin inqilablaşdırılmasının metod və metodologiyasıdır. O, ilk növbədə qarşısına varlığı yenidən qurmaq, yəni insanı dəyişmək, elmi biliyi texnologiya və eksperimentlərin köməyi ilə zənginləşdirmək, gerçəkliyə məxsus neqativ cəhətləri inkar etməklə onu dəyişib yenidən qurmaq məqsədini qoyur. Modernizm – dəyişmək, inkar etmək hakimiyyətini təsdiq edən fikir tendensiyası və ideologiyasıdır. Modernizm varlığı yenidən görmək və onu sahmanlamaq üsuludur. Varlığa məxsus müsbət şeylər təsdiq edilməli, mənfi rədd edilməlidir. Modernizmin inqilablılığı bundadır.

Modernizm Qərb fəlsəfəsində yenidən formalaşma və özünü yeniləməyə yönəlmiş ideoloji cərəyan kimi qavranılır. Modernizm ideoloji hadisə kimi, ənənələrə dini və ya mifik don geydirən ənənəvi cəmiyyətin ideologiyasının əleyhinədir. Modernizmin əsas cəhəti fərddiyyətçilik, üslub və novatorluğun ənənələr üzərində üstünlüyüdür. Modernist insan daim şübhədə olmağa, özünü hüduddə hiss etməyə və ayaqların altında dayaq yoxluğu duymağa məhkumdur.

Sənətdə Modernizmin fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını A. Şopenhauer və F. Nitschenin irrasional ideyaları, Berqsonun intuitivizmi, E.Hüsserlin fenomenologiyası, Z.Freyd, K.Yunq psixanalizi, M.Haydegger, J.P.Sartr, A.Kamyu ekzistensializmi qoymuşdur. Ədəbiyyatda X.L.Borxes, J.P.Sartr, F.Kafka, C.Coys, A.Kamyu şəxsiyyətin özgələşməsi faciəsinin, ünsiyyətsizliyin, humanizmin dağılmasının, şüur axını üslubunun, kollajın və s. istifadəçiləri idi.

Şopenhauer qərblə şərq mədəniyyətlərinin sintezini yaratmaq istəmişdir. Onun fikrincə qərb düşüncəsi rəşional, şərq düşüncəsi ilə irrasionaldır. Hər şey tək cə rəşionallıqla qavranılmaz, düşüncənin qavramadıqları reallıqlar da vardır. Empirik (duyulan) təcrübədən başqa onu tamamlayan intuitiv təcrübə

də vardır. Bunların sintezi dünyanın doğru anlaşılması üçün gərəklidir. Şopenhauerə görə dünyanı idarə edən güc iradədir. O “Dünya iradəsi” ilə “Dünya Düşüncəsi” anlayışlarını işlətməmişdir. İradə heç bir qaydaya və əxlaqa uyuşmayan bir gücdür. O da hər şeyi yaradır, başlanğıcında durur. “Dünya iradəsi” özünü təbiətin güclərində, bitkilər, heyvanlar və insanlar aləmində göstərir. İnsanlarda “düşüncə aləmi” vardır. Başqalarından fərqli olan insan özünü tanıyır, öz faciəli sonluğunu, həyatın mənasızlığını anlayır. Bu sıxıntılardan çıxmaq üçün o, düşüncəyə əl atır, onun vasitəsi ilə dünyanı anlamaq, öz taleyini dəyişmək istəyir. Ancaq bu heç bir nəticə vermir. “Dünya iradəsi” onun düşüncəsini məhv edir. Buna görə düşüncəyə arxalanmaq yalnız bir xülyadır, illüziyadır. “Dünya iradəsinə” qarşı getmək olmaz. Onu yalnız duymaq, ona qovuşmaq, onun axarı ilə getmək gərəkdir. Bu yol da dünyadan aralanmadan, incəsənətdən və fəlsəfədən keçir.

Modernizm fəlsəfəsinin təməllərini qoyan filosoflardan biri də Nitsşedir. Dünya Apollon və Dionisin çarpışması ilə inkişaf edərək irəliləyir. Apollon düzən və ahəngi, Dionis isə qaranlıq, qarışıqlıq simvolizə edən yunan tanrıları olmuşdurlar. Bu substansiyalar bir deyildilər. İlk olan Dionisdir, ondan Apolon yaranmışdır. Dionislə bağlı iradə hakimiyyətə olan istəkdir. Yalnız güclülərin yaşamağa haqqı vardır, gücsüzlər olmayanlar məhv olmalıdır.

Düzən və düşüncə isə ikinci dərəcəlidirlər, hakimiyyətə çatmaq üçün bir vasitədirlər. İnsan meymundan başladığı kimi, sonra inkişaf edib "Ulu insana" çevrilməlidir. Bu kimi insan başqalarından güclü iradəsi ilə seçilir. O, əski dəyərləri devirib, yenilərini qoyur. Əski dəyərlər isə yalnız bunun qarşısını almaq üçün qurulmuşdurlar. Tanrı artıq ölmüşdür. Onun yerinə Dəccal gəlib, yeni yaşam gətirməlidir. Əxlaqi dayaq da kölələr üçün olmuşdur. Ulu insan yeni əxlaqi prinsiplər gətirməlidir. Bu əxlaq, toplum, din kimi kənar ideologiyalardan deyil, insanın öz ruhundan ortalığa çıxmalıdır.

İlk öncə modernizm ideyaları çox da yayılmamışdır. Toplumda daha çox Hegelin rəasionalizmi yayılmışdır. Ancaq 1-ci Dünya savaşı başlanması rəasionalizmin sonu, inkişaf etmiş ölkələrə böyük faciələr gətirmiş bir olay kimi dəyərləndirilmişdir. Sülhün və inkişafın uzun sürməsinə, savaşıların tarixdə qalmasını istəyən avropalılar bu savaşı sıxıntılarla keçirmişdirlər. Mədəniyyət və inkişafın yerinə dağıntılar, qırğınlar gəlmişdir. Aləm dağılırsa, deməli düşüncə heç də hər şeyi həll etmir. Bununla da düşüncəyə inam sarsılmışdır. Bu arada da modernizm öz yüksəlməsi çağlarını yaşamağa başlamışdır. 1-ci Dünya savaşı avropalıların mədəniyyətinin, inkişafının sonu kimi də dəyərləndirilmişdir. Bu məsələ üzrə öz fəlsəfi düşüncələrini . O mədəniyyətinin “əski, orta və yeni çağlar”lar mərhələlərindən ibarət olan bölgüsünə qarşı çıxıb, dünyaya yeni baxış ortalığı gətirmişdir. Şpenqlərə görə bütün mədəniyyətlər bir-birindən müstəqildirlər, öz yaranma inkişaf, məhv olma çağlarını yaşayırlar. Çin, Babil, Misir, Hind, Qərb, Bizans-Ərəb, Rus-Sibir kimi böyük mədəniyyətlər olmuşdur. Onların hamısının özəllikləri vardır. Hər bir mədəniyyətin ölməsi onun sivilizasiyaya çevrilməsidir. Yunan mədəniyyəti Roma sivilizasiyasına keçməsi buna örnəkdir. Orta əsrlərdə yaranan Avropa mədəniyyəti də 19 yüzillikdə sivilizasiyaya çevrilib ölməyə doğru getməkdədir.

Ölümə doğru gedən sivilizasiya təcavüz, tanrısızlıq, materializm, inqilab ruhu, şəhərlərə axın xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Bütün bunlar da Qərb sivilizasiyasında vardır. Buna görə də o ölümə doğru irəliləməkdədir.

Modernizm elmi şəkildə klassisizmin əleyhinə çıxıb Avropa realist, romantik ənənəsindən ayrılmanı təmsil edən hərəkət idi. Modernizmin təşəkkülü ədəbiyyatda müxtəlif meyillərin baş qaldırması ilə xarakterizə olunmuşdur: cəmiyyətin, dünyanın qlobal problemləri, məsələləri üzərində “düşünməkdən” təcridcən imtina etməsi, insanın, fərdin daxili dünyasına maraq göstərilməsi; təsvirdə, təhkiyədə, dil-üslubda sərbəstliyə meydan verilməsi, neytral, artıq təsirliliyini itirmiş ədəbilikdən, ifadə normativliyindən qaçılması, eksperimentçilik və s.

Modernizm yarandığı gündən birinci şəxs olmağa can atdı. Məhz bu səbəbdən klassik ədəbiyyatda cərəyanlar olmadığı halda modernizm ədəbiyyata və fəlsəfəyə yüzlərlə cərəyan və ardıcılığını gətirdi. Ekpressionizm, kubizm, futurizm, dadaizm, sürrealizm, abstraksionizm kimi cərəyanların hər biri müəyyən ideya-estetik, bədii-üslub özəlliyinə malikdir. Klassik ədəbiyyat öz diqqətini mərkəzə, başlıcaya yönəldirdisə, Modernizm üçün kənardakı və sərhəddəki daha cəlbedicidir. Modernizm bir yeniləşmə ideologiyası kimi həmişə biliyin hələ tədqiq olunmamış sahələri axtarıb, onları öz ideologiyasına qatmağa cəhd edir. Bunlardan biri də XIX əsrin sonlarından etibarən yayılmağa başlayan feminizm dalğası idi. Qadınlar kişilərin-zəka, qadınlarınsa-duyğu daşıyıcısı olması, buna görə də zəka tələb olunan yerdə kişilərin işləyib, qadınlarınsa evdə oturub analıq etməsinə dair ənənəvi baxışı inkar edir.

Modernizm insan şəxsiyyətinin dərin əsasını axtarır. Ona görə də Modernizmin problemlərindən biri də dərinlik problemidir. Bu isə dini mənşəyə malikdir. Modernizmin mövcudluğu və fəaliyyəti haqda

yalnız müəyyən işarələrlə xəbər tutmağın mümkün olduğu görünməyə, duyulmayana olan inama əsaslanır. Klassikada həqiqət üzdədirsə, Modernizm üçün həqiqət sözlər, hadisələr, işarələr altında gizlənilir.

Beləliklə 1-ci Dünya savaşı sonrası durum çöküşü kimi dəyərləndirilərk irrasional axınların güclənməsinə gətirib çıxartmışdır. Bu isə modernizmin düşüncələrdə, baxışlarda yer alması ilə nəticələnmişdir. Bununla belə, modernizmin əskiklikləri də ortalığa çıxmışdır. Sonda bütün bu proseslər nasizm, faşist ideyalarının yaranmasına, 2-ci Dünya savaşına gətirib çıxartmış. Bu isə Avropanı daha da böyük uçurum qarşısında qoymuşdur.

2-ci Dünya savaşıdan sonra isə modernizmin çöküşü başlamışdır. Bunun səbəbi dünyanın dəyişməsi, yeni gerçəkliklərin yaranması, kommunikasiyaların açılması, informasiya texnologiyalarının inkişafı, bütün bunlarla bağlı olaraq düşüncələrin və yaşam tərzinin dəyişməsi olmuşdur. Çöküş modernizmin post modernizmlə əvəz olunması ilə nəticələnmişdir. Buna baxmayaraq, modernizm tarixdən silinməmişdir. Onun əlamətləri və yeni təzahürləri bizim zamanımızda da özünü göstərməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov F., Müasir Qərb fəlsəfəsi, Bakı, Azərneşr, 1991, 470 s.
2. Сарабянов Д., Стиль модерн, Историки, История, Проблемы, М, 1989, 850 ст.
3. Ницше Ф., О пользе и вреде истории для жизни, Сочинения в двух томах, М, Политиздат, 1997, 550 ст.

ALBER KAMYUNUN “YAD” ƏSƏRİNDƏ MERSO XARAKTERİ

Elvin ƏSKƏROV, Nərmin FƏRMANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Eeskerov@std.edu.az

nfermanova@std.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalədə XX əsr Fransız ədəbiyyatının, daha doğrusu, dünya ədəbiyyatının tarixinə damğasını vurmuş dahilərdən olan Alber Kamünün “yad” əsərindəki Merso xarakteri tədqiq edilir. Onun dövrümüzdə düşüncə tərzini, romanları, siyasi yazıları, siyasi baxışı, özəl həyatı ilə nümunə olan bir insan kimi xüsusi yeri var. A.Kamyunun ədəbiyyat dünyasına əsl girişi “Yad” əsəri ilə olmuşdur. Yazıcının bu əsərində ölüm, saymamazlıq, taleyi ilə barışmaq, yalnızlıq, qəhrəmanın ruh halından bəhs edilir. Əsərdə baş qəhrəmanın cəmiyyətdə öz yerini tuta bilmədiyini görə billik. Əsər baş qəhrəmanın anasının ölüm xəbərini alması ilə başlanır. Əsərdə qəhrəmanın anasının ölümünə necə soyuq münasibət bəslədiyini görürük. Bir övladın anasının ölümünə bu qədər soyuq münasibət bəsləməsi qəribədir. Əsərdə yazıçı çatdırmaq istəyir ki, insanda mənəvi keyfiyyətlərin olması əsas şərtidir. Amma, mənəvi keyfiyyətlərdən ac olan insanlarda vardır ki, bunu da, Merso xarakteri ilə ümumiləşdirmişdir.

Açar sözlər: Alber Kamyu, Yad romanı, Merso, xarakter

SUMMARY

This article explores the character of Mersoin the “Alien” work of Albert Camus? One of the geniuses of the 20 century French literature, or rather the history of world literature. He has special place as a model in our time because of his thinking, novels, political views, political essays. The original entry of A. Camus literary world had been with “Alien” novel writer’s this work deals with death, ignorance, reconciliation with fate lonethero’s mood. We can see that the protagonist can not hold his place in society. Novel start with his mother’s death news. The cold treatment toward his mother’s death is so strange. The writer wants to convey that having moral qualities in human is very important. However, there are people who are hungry for their spiritual values, which is generalized by Merso’s character.

Alber Kamyu 1913 ci ildə 7 noyabr tarixində Əlcəzairdə anadan olmuşdur. Fransız yazıçısı və filosof, ekzistenzializm cərəyanının nümayəndəsi, dramaturq və tənqidçi, sağlığında “Qərbin vicdanı” adlandırılmışdır. O “Xoşbəxt ölüm”, “Yad” və s. əsərlərin müəllifidir. Müəllif bu əsərində insanın təcridən yadlaşmasının, özqələməsinin fəlsəfi-psixoloji mexanizmini açmağa çalışmışdır. Əsərdə qəhrəmanın ən yaxını olan anasına çox soyuq münasibət bəsləməsinə görürük. Qəhrəmanda bir çox insanda olan mənəvi keyfiyyətlərə rast gələ bilmirik. Əslində qəhrəmanda bu keyfiyyətlər var amma, bu keyfiyyətləri fərqli yaşayan insandır. Qəhrəmanda belə düşüncə var idi ki, əgər insan doğulursa, bir müddət sonra öləcək, bunun gec və ya tez olması, yaxın və ya uzaq qohum olmasının fərqi yoxdu bir müddət sonra unudulacaqlar. Merso cəmiyyətdə o qədər yadlaşır ki anasının doğum gününü, yaşını belə dəqiq bilmir. Mersoda bu soyuqqanlılığı anasının ölüm mərasiminə gedərkən, müdirinə verdiyi “mənim günahım nədir” sualında, sonra anasının cəsədinin yanında siqaret çəkməyi, dəfn mərasimindən qayıdandan sonra Mari ilə əyləncəli münasibətində görürük. Yazıçı bu xarakterdə robotlaşmış insan simasını yaratmışdır. Əsərdə Salamano adlı əclaf bir obraz görürük, amma, bu obrazda bir müsbət xüsusiyyət

gördümki, oda, itini nə qədər söysədə, vursada, o itən zaman onunçün nə qədər darıxması, onu hərgün sallaqxanada və s. başqa yerlərdə axtarması, Salamano obrazını Merso xarakterindən üstün göstərir. İstəyərək və istəməyərəkdən ətrafında münasibəttə olduğu insanlara qarşı yad münasibətini görürük. Buna nümunə olaraq Mari ilə münasibətini göstərə bilərik ki, Mari ona deyəndəki “mənəmlə evlənərsən?” sualına, “sən istəyirsənsə evlənərəm. Evlənmək nə çətin məsələdirki” sonra bir sualda verir ki, məndən başqa qadınla münasibətdə olsaydın, evlənmə təklif etsəydi qəbul edərdin? Qəhrəman isə şübhəsiz deyə cavab verir. Burda demək istəyirki mənəmlə fərqi yoxdur hansı qadın olur olsun. Əsərdə fikir versək görürük ki, qəhrəman qadınlara öz şəxsi istəklərini qarşılayan bir əşya gözü ilə baxır. Mersoda olan bu xüsusiyyətlər, insanların ona qəddar gözü ilə baxmasına, onun cəmiyyətdə yer tuta bilməməsinə, insanlara qarşı yad davranmasına gətirib çıxarırdı. Cəmiyyətin qanunlarına zidd hərəkət etməsi onu cəmiyyətdən uzaqlaşmağa gətirib çıxardı. Mersonun bütün bu duyğuları hissetməməsi, insanın zamanla hər şeyə öyrəşəcəyi fikrinə dayanırdı. Özü də, dediyi kimi: elə fikir yoxdu ki, insan ona zamanla öyrəşməsin. Özünlün ölüm fikrinə belə öyrəşmiş adam idi. Əslində öz içində özünün şəxsi fikirləri, dünyası, mənəvi keyfiyyətləri olan bir insan idi. Amma onun bu fikirləri cəmiyyətdəki insanlarla üst-üstə düşmürdü. Qəhrəmanın işlə bağlı müdiri ilə danışığı oldu. Müdiri onu iş ilə bağlı Parisə göndərmək istədi amma, o, həmişəki kimi müdirin də dediyi kimi solaxay cavablar verdi. Mənəmlə üçün heç bir fərqi yoxdur cavabını verdi. Onun belə bir cavab verməsi, onun həyatının mənasız, boş keçməsi ilə əlaqələndirə bilərik. Əsərin sonlarına yaxın ərəbin öldürməsində belə peşman olmamağı onu normal insanlardan fərqləndirirdi. Məhkəmədə çox soyuqqanlı hərəkət edirdi. Eləbilki, ərəbi bu öldürməyib. Bu hadisə onun psixoloji durmunun yerində olmadığını sübut edir. Qəhrəman məhkəmə özünü müdafiə etmək üçün heşzad etmir. Bir anlıq ürəyində deyir ki, çox maraqlıdır. Mənəmlə taleyimi başqaları həll edir. Qəhrəmanın olan bitən bu hadisələrə belə soyuqqanlı yanaşmasını yazıçı onun ruh halı ilə bağlı olduğunu nəzərimizə çatdırmışdı. Kamyunun qəhrəmanının şüurunda belə bişey var idi. “İnsan doğulursa, bir vaxt o ölüb, onun yerinə onu əvəz edəcək bir insan gələcək ona görə yaşamaq üçün mücadələ etməyin adı yoxdur.” Bu çox dayaqsız bir fikirdir. Bu fikirdən belə çıxır ki, biz sabah öləcəyik deyə heçne etməyə ehtiyac yoxdur mu? Əlbəttə çox mənasızdır. Yazıçı Merso xarakteri ilə oxuculara bu fikri çatdırmaq istəyir. Əgər bir cəmiyyətdə yaşayırsansa oranın fikirləri ilə də razılaşmalısan, oranın şəraitinə uyğunlaşmalısan. Merso sürətində müsbət birşey görə bildimki, oda onun öz şəxsi fikirlərinin olmağıdır. Kiminsə fikrindən aslı yaşamamağıdır. Düzü onu dininə görə, bu fikirlərinə görə, hərəkət qınayırdı amma, o, bu fikirlərindən bir dəfə də olsun ger dönmədi.

Nəticə

“Yad” əsərində adından göründüyü kimi insanlara yad, onların fikirlərinə yad münasibət bəsləyən insanın həyatından söbət gedir. O əslində mənəvi keyfiyyətlərə malik idi. Amma, onun bu mənəvi keyfiyyətləri yaşadığı cəmiyyətlə uyğunlaşmırdı. Ona görə də cəmiyyətdən zamanla təcrid olunmuşdur. Onun üçün hər şey adi hal almışdı. Əsərin sonunda görürük ki, onun üçün çıxarıla boynunun vurulması qərarını çox rahatlıqla qəbul edə bilmişdi. Əsərdə yazıçı Merso xarakter ilə demək istəyirki, əgər bir cəmiyyətdə yaşayırsansa onların fikrinə yad, biganə yanaşmamalısan. Düşüncə tərziniz üst-üstə düşməlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Alber Kamyu. Seçilmiş əsərləri. Bakı “ Şərq-Qərb”, 2013

<http://ozgur.arikan.ug.bilkent.edu.tr/>

<http://sakaryaedebiyat.com/?p=553>

<http://kaspi.az/az/pol-oster-ve-con-faulzdan-bir-addim-nde/>

“MƏNİ ƏSLA TƏRKETMƏ” ROMANINDA HƏYAT, İNSAN
ARZULARI VƏ UÇURUM MƏSƏLƏSİ

Ayşən QƏHRƏMANOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
aqehramanova@std.qu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Nobel mükafatı laureatı Kazuo İşıquronun “Məni əsla tərketmə” romanı təhlilə cəlb olunmuş, əsərin diqqətçəkən məqamları arzular, insan həyatı, yaşamaq sənəti və çarəsizlik kimi məsələlər əsərdən nümunələr gətirilməklə izah olunmuşdur.

Açar sözlər: Kazuo İşıquro, çarəsizlik, robotlaşdırma, yaşamaq sənəti.

Giriş.

1954-cü ildə Naqasaki şəhərində doğulan yaponəsilli ingilis yazıçısı İşıquro uşaq yaşlarında ikən ailəsi İngiltərəyə köçür. İki fərqli mədəniyyətin təsirlə böyüyən yazıçı “Uzaq Təpələr”, “Dəyişən Dünyada Bir Sənətçi”, “ O Gündən Qalanlar” və s kimi romanların müəllifidir. Çoxsaylı əsərləri olmasa da bu yazıçının şöhrət qazanmasına mane olmayıb. O, özünün yaradıcılığı haqqında deyirdi. “ Əslində mövcud olan ədəbiyyat kitablarının sayını artırmamaq üçün yazmamaq barədə qərar vermişdim. O kitabdakılardan ən azı fərqli romanlar yazmaq məqsədi güdürdüm. Yoxsa bu qədər kitab bolluğu olan dünyaya fərqli, orijinal fikri olmayan kitab yazıb bağışlamağın nə mənası var? [3]. Müəllifin romanları və qəhrəmanları, obrazları arasındakı yaxınlığı hiss etməmək olmur. Bir əsər sanki digərini tamamlayır. Murakami İşıquro romanları haqqında deyirdi. “Qeyd etməliyəm ki, mənə daha çox təsir edən şeylərdən biri də əsərlərinin hər birinin digərini tamamlaması, dəstəkləməsidir. Eynilə bir araya gələn molekullar kimi”[4].

“Məni Əsla Tərketmə” romanında həyat, insan arzuları və uçurum məsələsi.

Ədəbiyyat bizi, bizə göstərən, həyatı əks etdirən söz sənətidir. Sanki, bizimlə birlikdə var olan paralel bir dünyadır. Həyatda, cəmiyyətdə, insanlar arasında baş verən hadisələr bu və ya başqa şəkildə ədəbiyyatda öz əksini tapır. İnsanların, həyatın təsviri, izahı bəzən elə mürəkkəbləşir ki, ədəbiyyat yazarları əsərlərində qeyri-adi hadisələri adi şəkildə bizə təqdim edir. Kazuo İşıquronun “Məni Əsla Tərketmə” romanı da bu qeyri-adinin adi təqdimatına nümunə ola bilər. Fərqli süjet xətti, sadə dili və Kafkavari üslubu ilə seçilən əsərdə müəllif düşünən, hiss edən bir varlıq olan insanın robotlaşdırmasını göstərir. “İşıquronun təsəvvür etdiyi gələcəkdə bizləri göydələnlərlə əhatə olunmuş şəhərlər, uçan təyyarələr, robotlar və ya fərqli sivilizasiyalar gözləmir. Tam əksinə insanın özü gözləyir. Amma insan anlayışının tamamilə dəyişdiyi və mənasını itirdiyi bir gələcəkdə bu”.[5]. Əsər kədərli bir xatirə şəklində yazılıb. Hal-hazırda baxıcı olan Ketinin keçmişinə səyahəti, yəni Hailşamda şagird olduğu dövrdən, baxıcı olduğu dövrə qədər olan hadisələri əhatə edir. Əsərdə əsas mərkəzi obrazlar olan Tommi, Rut və Ketinin timsalında bütün Hailşam şagirdləri və onların taleyi haqqında oxumuş oluruq. Hailşam normal insan həyatının, arzularının məhdudlaşdırıldığı bir məkandır. Burda yetişdirilən şagirdlər yetkinlik yaşına çatdıqda orqanları çıxarılır və başqa varlı ailələrin ehtiyacı olan üzvlərinə verilir. Uşaqlar sadəcə sağlam bədəndə olan orqanlar hesab olunurlar. Onların arzularının, istəklərinin heç bir əhəmiyyəti olmur, sadəcə sağlam olmaları vacibdir. Onlar başqaları arzu və istəklərini reallaşdırırsın, başqaları yaşasın deyə seçilən qurbanlardır. Ailə sevgisindən, valideyn nəvəsişindən və s həyatda yaşayan bir insan üçün vacib olan hər bir şeydən məhrumdurlar. Onlara müəyyən yaşa qədər sadəcə nəfəs almağa, orqan transplantasiyasına qədər yaşamağa icazə verilir. Hailşam real dünya ilə əlaqəsini üzümüş bir məkandır. Burda böyüdülmüş uşaqların Hailşamdan başqa var olan həyat təsəvvürləri qorxu hekayələri ilə doldurulub. Nəzarətçilər və şagirdlər arasında da sevgi əksikliyi, soyuqluq hətta uçurum var desək yalnız etmiş olmaıq. Onlar sevgiyə möhtacdılar. Ketni bu uçurumu belə ifadə edirdi.

Hamımız nəzarətçilərdən birinin qanunları çeynəyərək bizim üçün xüsusi bir şey etməsini zaman-zaman xəyal etməmişdikmi? Ani bir qucaqlama, gizli bir məktub ya da hədiyyənin xəyalını qurmamışdıqmı? [1. 65].

Sevgi, mərhəmət əslində pulnan altına bilinməyəcək ən dəyərli sərvətlərdəndir və o qədər dəyərlidir ki, sevgini, mərhəməti göstərdikdə artar, çoxalar. Amma bu belə qadağan edilmişdi. İnsanın hislərinə, duyğularına necə qadağa qoyula bilərdi axı?! Bu duyğu və hislərə edilən təcavüz idi. Bura sevgi, mərhəmət kimi ali duyğulardan məhrum edilmiş bir məkandı. Uşaqlara mərhəmət göstərən yeganə nəzarətçi xanım Lusi isə bu duyğusuna görə işdən qovulur. O, uşaqların hər şeydən xəbərsiz, vaxtdı gəldiyində yavaş-yavaş

ölümə tərk ediləcəklərini bilmədən gələcək üçün xəyal qurmalarına, gələcəyə ümidlənmələrinə dözə bilmir. Bir çox həqiqəti uşaqlara deyir.

Başqa heç kim deməsə də mən deyəcəm sizə. İş burasındadır ki, sizə həm deyildi, həm də deyilmədi. Sizə bəzi şeylər deyilsə də, çox şeyi başa düşürsünüz və bəziləri vəziyyətin belə qalmasına razıdır. Ancaq mən razı deyiləm. Bilməyiniz lazımdı, həqiqəti bilməyiniz şərti. Heç biriniz Amerikaya getməyəcəksiniz, heç biriniz film ulduzu olmayacaqsız. Bəziləriniz arzuladığı kimi supermarketlərdə işləməyəcəksiz. Həyatınıza sizin üçün qərar verilib...[1. 83]

Saf və təmiz arzulara, inama qarşı qoyulan acı həqiqətlər. Lusinın mərhəmət duyğusu, insanlıq hissi onun burdan uzaqlaşdırılmasına səbəb olur. Çünki o, bu cür mühitdə susmağı, hislərini gizlətməyi və ən əsası iş robotu olmağı bacarmadı. Mərhəmət duyğusu iş ciddiyətinə qalib gəldiyi üçün Lusi xanım Emili tərəfindən işdən qovulur. Lusedən fərqli olaraq Emili işinə sadıq bir qadın idi. Emili yazıçının digər bir əsəri "O Gündən Qalanlar" romanındakı Stivens ilə oxşarlıq təşkil edir. Hər iki qəhrəman işinə olan sadıqlığı ilə seçilir. Onlar işlərinə bağlılıq və itaətlərinə görə hislərindən, duyğularından imtina etmiş insanlardı. Əgər Stivens işinə olan sadıqlığına görə yaşamağı bacarmırdısa, Emili də yaşatmağı bacarmırdı. Yaşatmağı bacarmayan insan özü yaşaya bilərdimi?! Emili etdiklərinin düzgün olduğunu, bunu ən doğru şəkildə etdiyini düşünürdü. Onun uşaqlarla heç bir mənəvi-hissi bağlılığı yox idi. O, uşaqları gələcəyin baxıcısı və donoru olaraq görürdü. Eyni zamanda şagirdlərə baxdıqca qürur hissi keçirirdi. O, məhv olan neçə-neçə insan həyatının, arzularının əvəzinə uğurlu bir karyera görürdü. Hailşam şagirdləri vaxtı gələndə oranı tərk edirlər və baxıcılıq edənə, orqan köçürməsinə kimi yeni bir yalanla aldadılırlar. "Uyğun Model" yalanı. Şagirdlər istəklərini, arzularını deyir, gələcəkdə kim olacaqlar, harda işləmək istəyirlər və s. Sanki bu arzulara uyğun insanlar axtarılır. Onları arzuları ilə aldadırlar, arzuları ilə məhvə aparırlar. Əvvəlcə yeni və uzun bir gələcəyin sevinci, həyəcanı sonda isə oğurlanan həyatın acı həqiqətləri. İlk model Rut üçün axtarılır və axtarış prosesində olan gərgin həyəcan və kədərli bir son. Yad insandan gözlənilən ümid gələcək...

Hadisələr belə sonlandığına görə xoşbəxtdirlər. Rutun ağılı başından alacaq ümidin kölgəsində qalmaq yerinə onu rahatladabiləcək vəziyyətdəyidilər. [1. 159].

Və beləcə bütün şagirdlər ümidləri qırılaraq sevgisizlik, dəyərsizlik içində qalırlar. Onlar Hailşamda olarkən bir-birilərinə bağlı olsalar da, bir məkanda ən azından bir-birilərinə dayaq olmağı bacarsalar da baxıcılıq dövründən sonra onlara tənhalıq, yalnızlıq hakim kəsilir.

Birdə bu yalnızlıq məsələsi var. Geniş qruplar içində böyümüsünüz, bildiyiniz həyat forması budu və birdən-birə baxıcı olursunuz. Tək başına saatlar keçirir, maşınımla ölkəni mərkəzdən-mərkəzə, xəstəxanadan-xəstəxanaya gəzirsiniz. Bir gecə yatdığınız yerlərdə problemlərinizi danışa biləcəyiniz, birlikdə gülə biləcəyiniz kimsə yoxdu. [1. 197].

Hailşamda olarkən onlar daha şən, sevincli olurlar. Çünki hər şeydən, olacaqlardan xəbərsizdilər, gələcəyə dair xəyallar qura bilirdilər. Amma həqiqətlə qarşılaşdıqlarında onların ümidləri, xəyalları da əllərindən alınmış olur. Onlarda əvvəlki sevinc və həyəcan, şənlik hissi, duyğusu olmur. Ketii Lauranı baxıcı olduqdan sonra görəkən dediyi kimi.

Onda əvvəlki Lauranın işlitsini görmək istədim; xəfif gülümsəməsini, ani sözlərini... amma heç biri gerçəkləşmədi. Əvvəlkindən fərqli olaraq çox daha sürətlə danışırdı və məni gördüyü üçün sevdiyini bildirməsinə rəğmən mən deyil də, başqa biri də gəlmiş olsa onun üçün heç bir fərqi olmayacağı qənaətinə gəldim, tək istədiyini danışa biləcəyi kimsə idi. [1. 199].

Onlar həyat əlamətlərini yavaş-yavaş itirirdilər. Yalnızlıq, tənhalıq bir düşmən olub onları rahat buraxmırdı. Əslində onlar yaşadıklarına məhkum edilmişdilər. Eyni öz dünyamızda olduğu kimi, İşıqronun yaratdığı bu alternativ gələcək portretində də insanlar özlərinə seçilən rolunu oynayırlar. Klonlanmış və taleyləri əvvəlcədən başqaları tərəfindən müəyyənləşdirilmiş olan o məsum canlılar da ətraflarına hörülən o divarı yıxıb çıxa bilmirlər. Kədərli bir qəbul edilmişlik hakimdir onlara. [4]. Onlar sevdikləri insanın yavaş-yavaş ölümünü izləyirlər. Əgər sevdiyiniz insanın baxıcılığını edirsinizsə bu daha dəhşətlidir. Baxıcılıq etdikləri müddətdə eyni zamanda öz gələcəklərini də izləyirlər. Çünki onlar yaşantıları və taleyləri ilə bir-birilərinə bağlıdırlar. Onların bir-birilərindən, ortaq keçmişləri olan Hailşamdan başqa heç kimləri və heç nəyləri yoxdu. Sevdiyiniz insanın ölümə yaxınlaşdığı hər an zaman sizə qarşı daha amansız olur. Zaman sevgiyə, həyat eşqinə üstün gəlir. Ketii də Rutun və Tomminin ölümünə şahid olmuşdu. Tommi isə ölümünə qədər bu sualın cavabını axtarmışdı. Sənət və eşq zamanı dayandıra bilermi? Vaxtilə Hailşam dövründə onlardan hər hansısa bir sənət əsəri yaratmaları istənilirdi. Onlar bunun niyə və nə üçün olduğunu fərqi olmasalar belə beyinlərində həmişə şübhələr var idi.

Eləcə də Tommidə. Xanım Lusi Tommiyə incəsənətlə məşğul olmağı tapşırırmışdı. Tommi sənət əsərlərinin insanların ruhunu əks etdirdiyini deyir və və suala öz təxəyyülünə uyğun cavab uydurur. Əslində olan həqiqətlər, bütün düynələr xanım Emili ilə olan söhbətdə açılır. Tommi bu günə qədər beynində dolaşan və bəlkə də bütün Hailşam şagirdlərinin vermək istədiyi sualları verir. Onlara belə bir yalan söylənilmişdi. Əgər iki insan bir-birinə həqiqətən aşıq olduqlarını sübut etsələr o zaman onlara əlavə 3il yaşamaq üçün vaxt verilir. Tommi və Ketİ də belə bir sualın axtarışına başlayırlar. Onların bu xəbərdən sonra yaşamaq həyəcanları artır amma acı həqiqətlər onları bir daha sındırır.

Sənət əsərlərinizi aldıq çünki bunların ruhlarınızı göstərdiyinə inanırdıq. Ya da daha incə bir ifadə ilə deyim. Sizin ruhlarınızın olduğunu sübut etmək üçün etdik bunu. [1.246].

Bu vaxt belə bir sual ortaya çıxır. Lusi nə üçün Tommiyə sənətlə məşğul olmağı tapşırırmışdı? Çünki xanım Lusi sənətin bu çirkin mühitdə onlardan qalacaq gözəllik duyumu olduğunu bildirdi.[2].

İnsanlar sizin varlığınızdən nə qədər narahat olurlarsa olsunlar, onların əsas maraqlandığı öz uşaqları, həyat yoldaşları, ana- ataları, dostlarıydı; onların xərcəngdən, iflicdən, ürək xəstəliklərindən ölməməsi idi. Buna görə də uzun müddət ortalığa çıxarılmadınız və insanlar sizi düşünməməyə çalışdı. Sizin insan olmadığınızı düşündülər. Siz buna görə də əhəmiyyətli deyildiniz. [1. 248].

Mərhəmət və sevgi kimi ali duyğuların olmadığı bir yerdə uca olan sənət və eşq zamanı dayandıra bilmədi. Şəxsi mənfəətlərin, mənafeyin minlərlə günahsız, məsum insan canından, arzularından üstün tutulması sənət və eşqi qalib çıxara bilmədi. Onlar kimlərsə yaşasın deyə öldürülən qurbanlar idi. İnsan düşünən, inkişaf edən, yaradıcı bir varlıqdır. Böyüdü, yetişdiyi mühit və zaman onun hər zərrəsində təcəssüm edir. Düşünən insan bəzən çox aciz bir varlıq da ola bilər. Bütün həqiqətləri eşidən Ketİ və Tommi olanları nə dərəcədə dərk edə bilməmişdilər?! Tommi mənim həyatım, mənim seçimlərim, mənim bədənim mənə aiddi deyə bilmədi. Əksinə yaşamaqdan qorxdı, yaşamağı bacarmadı. Tommi Ketİ fikirlərini belə ifadə etmişdi.

Tutalım ki, ölümümüz təxirə salındı. Bizə üç il, özümüzə aid üç il verdilər. Tam olaraq nə edəcəyik? Nə demək istədiyimi başa düşürsən Ket? Hara gedəcəyik? Burda qala bilmərik...[1. 232]

Onlar yaşamağı bilmirdilər, bacarmışdılar. İşıqurо məhz burda “Yaşamağın ən böyük sənət olduğunu kəşf edir”. [2]. Onlar olanlara etiraz belə etmədilər. Hətta sona qədər Madam və Emiliyə qarşı hörmətsizlik etmədilər. Olanlar qarşısında aciz və çarəsiz qaldılar. Madam Tommi və Ketİ ilə görüşdə demişdi.

Zavallı insanlar, dedi. “Sizə nələr etdik belə? Bütün planlarımız və dizaynlarımızla nələr etdik? [1.]

Onlar etdikləri dəhşətlərin fərqi dərəcələri, bütün bunları bilərək edirdilər. Amma Ketİ, Tommi və başqaları yaşadıkları dəhşətlərin fərqi dərəcələri deyildilər. Onlar bütün bir ömrü birlikdə yaşaya biləcəkləri, bütün digər insanlar kimi arzularını, xəyallarını gerçəkləşdirə biləcəkləri halda olanları doğru dərk etmirdilər. Ən əsası isə bu həyatın onlara aid olduğunu anlamırdılar. Əsər yazdığı son ilə qaranlıq bir pəncərənin ardından insan vicdanını seyr etməyi seçir. [5].

Nəticə. Fərqli süjet xətti ilə seçilən əsərdə dünya ilə insan arzuları arasındakı böyük uçurum əks olunub. Və bütün hadisələr təsirli, sadə bir dillə ifadə olunmuşdur. Qəhrəmanların çarəsizlik və kədəri oxucuya da siraət edir. Qeyri-adi süjet xəttində yaşaya bilməməyin faciəsi əks olunub. Roman ən yaxşı 100 ingilis romanı siyahısına düşüb və Time jurnalı tərəfindən tərtib olunmuş “ Ölmədən öncə mütləq oxunmalı olan 1001 kitab” siyahısına daxil edilib. Eyni zamanda əsər əsasında film də çəkilib.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. Kazuo İşıqurо. “Beni Asla Bırakma” Yapı Kredi Yayınları
2. Kaspi qəzeti. Ülvi Babasoy. “Yaşamaq sənəti” 28 oktyabr 2017
3. <http://kulis.lent.az/m/news/20192> Cavid Ramazanlı “Robotların məhəbbəti”
4. <http://sim-sim.az/murakami-isiqurodan-yazir/>
5. <http://www.bilimkurgukulubu.com/edebiyat/klonlanma-trajedisi-beni-asla-birakma/>
6. International Journal of Languages “Education and Teaching” Fırat Yıldız. “ Kazuo İşıqurо romanlarında sıradanlıqın yüceltilməsi”

TÜRK ƏDƏBİYYATI YENİ JANRIN ASTANASINDA

Xanım ABDULLAYEVA

AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu

mehivaqo@mail.ru

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə qərbbeylli Türk ədəbiyyatının yaranması, formalaşması, ədəbi dövrləri, bu dövrlərin özü ilə ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklər incələnir. Xüsusi diqqət nəsr və əsasən də roman janrına ayrılır. Roman janrının poetikası, məzmun, forma, ideya və üslub xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: XIX əsr Türkiyə ədəbiyyatı, nəsr, roman janrı.

SUMMARY

THE NEW TURKISH LITERATURE GENRE

In the article is investigated western Turkish literature, his problems , literature periods, and his news . Especially, poetics, content,forms, ideas and methods of novel genre.

Keywords: 19 th century Turkish literature, prose, the novel genre.

РЕЗЮМЕ

ТУРЕЦКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ПЕРИОД НОВШЕСТВА

В этой статье выясняются создание, формирование, литературные периоды и внесенные новшества западной Турецкой литературы. Особенно изучается проза, в основном, жанр романа, его поэтика, содержания, формы и идеи.

Ключевые слова: Турецкая литература XIX века, проза, роман.

Əminliklə deyə bilərik ki, yeni dövr Türkiyə ədəbiyyatı bugün dünyada sözünü demiş ədəbiyyatlar sırasındadır. Bəşər övladını daim maraqlandıran və ədəbiyyatda aradığı özünəməxsus ədəbi çalar, milli-mənəvi dəyərlərin inikası, dünyəvi və fəlsəfi problemlərin işıqlandırılması türk ədəbiyyatına dünya məşabında geniş oxucu kütləsi qazandırmışdır. Ən maraqlısı isə belə zəngin, rəngarəng və dəyərlı yazıçıların imzası ilə bəzənmiş ədəbiyyatı bizdən təxminən yüz ildən çox zaman kəsiyi ayırır.¹⁴

Həm zaman, həm də janr və üslub baxımından yeni olan türk ədəbiyyatı (ədəbiyyatı- cədidə) tez bir zamanda ümumtürk ədəbiyyatının bir parçasına çevrilə bildi və vahid vəhdət təşkil etdi. Bütün bu təbii gedən proseslər bir daha sübut etdi ki, texniki cəhətdən türk ədəbiyyatı üçün yeni olan bu janr, üslub, mövzu anlayışları, əslində, türk ədəbiyyatının kökündə əski zamanlardan mövcud olmuşdur və münbit şəraitdə transformasiya olaraq zamanın tələbinə uyğun yenidən türk ədəbiyyatına daxil olmuşdur.

XIX əsr ümumilikdə Türkiyə tarixinin əhəmiyyətli dövrüdür. Belə ki, Osmanlı imperatorluğunun tənəzzülü, Avropaya geniş açılım, bunun fonunda da bütün sahələrdə; iqtisadiyyat, siyasət, elm və mədəniyyətdə həyata keçirilən köklü dəyişikliklər məhz XIX əsrin payına düşür. Bütün sahələrdə açıq-aşkar bir avropalaşma görülməkdə idi.

XIX əsrdə bütün Osmanlı imperiyasını əhatə edən qlobal reformalar arasında ən nəzərə çarpanı məhz ədəbiyyat sahəsində baş verən yeniliklər idi. Ədəbiyyatdakı yeniliklərin əsas qayəsini qərbsayağı meyllər təşkil edirdi. Müvafiq olaraq da Türk ədəbiyyatına daxil olan yeni ədəbiyyat özü ilə yeni janrlar, növlər, mövzu, ideya və üslub xüsusiyyətləri gətirirdi. Nəsrin və bütövlükdə XIX əsr türk ədəbiyyatının ən böyük yeniliyi və qazancı roman janrının ədəbiyyata gəlişi idi. Lakin bu yeniliyin belə peşəkarcasına mənimsənilə bilməsi heç şübhəsiz, mövcud dərin köklərdən xəbər verirdi.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında klassik, eləcə də XIX əsrin sonlarına qədərki dövrdə ədəbi növ olaraq nəsrin varlığı – yoxluğu məsələsinə dair bir- birinə zidd fikirlər mövcuddur. Nəsrin varlığını qəbul edən türk və dünya türkoloqları, eləcə də keçmiş sovet türk ədəbiyyatı mütəxəssisləri arasında bu növün janr və formalarına, o cümlədən roman janrına, onun təşəkkül etdiyi zaman diliminə, formalarına və nəzəri- estetik problemlərinə münasibət birmənəli olmamışdır.

Bizə görə, roman janrının türk ədəbiyyatında yeni olmasına baxmayaraq, dəyərlı mövqe tutmasına əsas səbəb türk ədəbiyyatının hələ ilkin dövrlərdən güclü nəsr ənənəsinə malik olmasıdır. Əsasən, siyasi proqramlaşdırma istiqamətində Tənzimat fərmanı ilə başlayan qərbləşmə cəhdləri şübhəsiz ən böyük əksini ədəbiyyatda tapmışdır. Beləliklə, yeni dövr Türkiyə ədəbiyyatı təxminən yüz əlli illik bir zamanı əhatə edən sıxıntılı, eyni zamanda da sürətli və gərgin bir şəkildə meydana çıxan yeniliyə şahidlik etmişdir.

Türkiyə ədəbiyyatı forma və məzmun baxımından iki hissəyə ayrılır: nəzm və nəsr. Nəsr sözünün hərfi tərcüməsi ərəb dilindən “səpmək”, “yaymaq” mənalarını verir. Nəsr və minsar sözləri həmçinin bir

---

¹⁴ L.O.Alkayeva “Türk romanında süjetlər və qəhrəmanlar” Moskva.1966.səh. 4

şeyi coxaltmaq mənasında da işlədilir. Lüğəvi və terminoloji mənalari əsas gətirilərək nəsr və nəzm terminləri tez- tez yanaşı, birlikdə işlədilmişdir.

Nəsr (düzyazı) mənzum olmayan, müəyyən ahəng və qaydalara tabe olmayan, qrammatik qaydalara riayət edilərək yaradılan təhkiyə, anlatma üsuludur. Hiss və həyəcanları qrammatik qaydalara uyğun yazılı və şifahi şəkildə ifadə edən nəsr əsas etibarilə vəzn və qafiyəyə tabe olan nəzmin qarşılığıdır. Ümumiyyətlə dildə şeir və təhkiyə adlı iki məfhum var. Bu ikisinin həyat reallıqlarını anlama və ifadə etmək tərzləri fərqlidir. Belə ki, nəsr düşüncənin dilidir. Səbəb- məqsəd əlaqəsini göz önündə tutaraq məlumdan məchula addım- addım və ayaqlarını sağlam şəkildə yerə basaraq irəliləyir.¹⁵

Nəzm isə duyğunun dilidir. Məntiqi təfəkkürün qaydalarına tabe olmaq məcburiyyətində deyil, hadisələr hiss və həyəcanlara qapılaraq təsvir edilir.

Düşüncənin azad olması və irəliləməsi üçün nəsrin inkişaf etdirilməsi lazımdır. Güclü nəsr bir millətin intellektual inkişaf səviyyəsinin göstəricisidir. Düşüncə və fəlsəfi fikir baxımından kasad bir dildə böyük nəsr nümunələri yaradıla bilməz. Nəsrin inkişaf tarixi də nəzmdən fərqlidir. Bir millətin mədəni səviyyəsini tanımaq və öyrənmək baxımından nəsrə yazılan əsərlərin əhəmiyyəti daha çoxdur. Milli xüsusiyyətlər, əsasən, böyük nəsr yazarlarının fikir və mühakimələrində ortaya çıxır. Bu fikirləri araşdıraraq bir millətin mədəni dəyərlərini və xüsusiyyətlərini görmək mümkündür.

Nəsrin duyğu və düşüncələrin ifadəsində geniş imkanlara malik olması haqqında Aşıq Çələbi “Meşairuş- şüəra” adlı təzkirəsində qeyd edir: “Doğrudan da nəsr elə bir ümmandır ki, qələm gəmissi onda hər küləkdə sahilə yete bilir. Onun sərhədsiz meydanı vəzn metrələri ilə ölçülməyəcək qədər genişdir. Elə bir məclisdir ki, hər nemətindən dadmaq mümkündür.

Təhkiyə üsulu ilə yaranan ilk ədəbi janr kimi nəzəriyyəçilər yekdilliklə dastanı qəbul edir. Nəzəri cəhətdən də dastan nəzmlə nəsrin növbələşdiyi yeganə janrdır. Belə ki, mənzum əsər anlayışına ilk olaraq dastanlarda rast gəlinməkdədir. Doğrudan da müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarına nəzər saldıqda ilk ədəbi nümunələrin dastan, dastanların da öz növbəsində mənzum olduğunu görürük. Daha sonra ilk nəsr nümunələri olaraq nağil, əfsanə, mənkibə, xalq hekayələri kimi janrlar meydana çıxmışdır. Bütün bu janrlar məhz təhkiyə üslubuna əsaslanan janrlardır ki, müasir ədəbiyyatın məhsulu olan roman və hekayə kimi janrların kökləri də məhz onlara söykənirdi

Xalq arasında şifahi və yazılı ədəbi ənənənin inkişafı nəticəsində yaranan əsərlər yüz illər boyunca öz varlığını qoruyub saxlamışdır. Xalq hekayələri öz dövrünün tələbatlarını ödəyən və geniş xalq kütlələri tərəfindən rəğbət qazanan əsərlər kimi tanınırdı. Daha sonra ziyalı təbəqənin ortaqlıq İslam mədəniyyəti çərçivəsində qurduğu klassik dövr türk ədəbiyyatında da mənsur və mənzum hekayələr qələmə alınmışdır. Mənsur hekayələrlə paralel məsnəvi şəkildə yazılan əsərlər də təhkiyə üslubuna söykənirdi ki, bunları da bir növ hekayə hesab etmək olar. Bunların arasında bir neçə yüz beytdən ibarət kiçik hekayələrə və həcmi on min beytə qədər uzanan böyük hekayələrə də rast gəlinir.¹⁶

Müasir ədəbi yanaşma tərzilə bu əsərləri tədqiq edərkən mövzu və verilən sosial mesaj baxımından realizmin zəif olduğunu, mövcud real həyatın tam ifadə edilmədiyini, qəhrəmanların daxili aləmlərinin dərinliyinə tam varılmadığını, müəyyən konkret tip və xarakterlər çərçivəsində mənfilerlə müsbətlərin mübarizəsinin təsvir edildiyini görürük. Həmçinin zaman və məkan ünsürləri mücərrəd təsvir edilir, məkan məfhumunun simvolik olaraq sadəcə adı verilir, təsvirlərlə məkana aid anlayışlar ayrılıqda əks edilmir, təsvirlər də öz növbəsində bəzək olsun deyərək verildiyindən sadəcə dekorativ bir ünsür olmaqdan elə də irəli gedə bilmirdi.

Mövcud güclü nəsr ənənəsi Tənzimatla birlikdə gələn yeni ədəbi axımın qarşısında nəinki tab gətirdi, həmçinin özünəməxsus və dəyərli ədəbi nümunələr verdi. Dəyişən və inkişaf edən dünyanın tələblərinə bağlı olaraq, Osmanlı imperatorluğunun qərbə yönəlməsinin nəticəsi olaraq, XIX əsrin I yarısında digər ədəbi janrlarda olduğu kimi müasir hekayə və roman janrlarında da ilk nümunələr yarandı. Qərbbəyilli nəsr janrlarının meydana çıxmasından əvvəl klassik ədəbiyyatla yeni dövr ədəbiyyatının arasında keçid mövqedə dayanan bir sıra əsərlər artıq yaranmışdır. Bunlara nümunə olaraq, Giritli Əli Əziz Əfəndinin “Mühəyyalət” “Müsəmərətnamə”sini göstərmək olar.

Xüsusilə roman janrı bu dövrün dəyərli ədəbi məhsulu idi. Belə ki, bu janr nəsr nümunələri arasında həm ifadə baxımından, həm fikri oxucuya çatdırmaq baxımından, həm də ədəbi- texniki baxımından geniş spektrli bir janrdır. Roman janrı meydana gəldiyi dövr, şərait və ədəbiyyatdan olan gözləntilərin bədi

¹⁵ S.Çaldak. Əski türk ədəbiyyatında nəsr (düzyazı).

¹⁶ R. Korkmaz. Yeni Türk Edebiyatı 1839- 2000. 4.baskı. Ankara 2007. s.57

inikasıdır. Belə ki, həm Avropada, həm də Türkiyə ədəbiyyatında romanın yaranması və təşəkkülü prosesinə nəzər saldıqda görürük ki, cari dövrdə yaranması lazım olan janrlardan biri də məhz elə roman janrı idi. Əhalinin bütün təbəqələrinə, xüsusilə saray ədəbiyyatını həm dil, həm də sosial vəziyyətlərinə görə oxuyub anlaya bilməyən aşağı təbəqəsinə sirayət edə bilən onların istək və arzularını ifadə edə bilmək baxımından roman janrı geniş imkanlara malik idi. Texniki baxımdan roman janrı yazıçının qarşısında geniş üfqlər açırdı. Belə ki, fikirlərini həm özünün, həm də obrazlarının dili ilə anladaraq əsərin bütövlüyünü, oxunaqlığını təmin etmək üçün bədii boyalardan, peyzajlardan, dahilərin fikirlərindən, yeri gəldikcə xalq və klassik ədəbiyyatı nümunələrindən örnəklər gətirirdi.

Geniş sərhədlərə malik roman janrı həmçinin ədəbiyyat tənqidçiləri və nəzəriyyəçilər üçün də əlverişli janrdır. İnkişaf tempinə görə də roman digər ədəbi janrlardan fərqlənir. Belə ki, daim inkişafda olan bu janr onu tədqiq edən nəzəriyyəçilər və ədəbi tənqidçilər üçün hər zaman maraqlıdır. Özü- özlüyündə hər roman bir tədqiqat obyektidir. Aparılan bu qədər elmi araşdırmalara baxmayaraq, roman janrının yaranması, təşəkkülü və keçdiyi tarixi inkişaf yolu hələ də tədqiqatçıların qarşılaşdığı önəmli suallardan biridir. Romanın bir janr olaraq araşdırılmasının özünə məxsus çətinlikləri vardır. Bu ələlxüsus mövzunun təkrarsız mahiyyətindən irəli gəlir. Roman inkişafını tamamlamamış və hələ də inkişafda olan yeganə ədəbi janrdır. Necə deyirlər, onun tamlığını təmin edən ünsürlər gözümüzün qarşısında iş başındadır.¹⁷ Bu fikirləri ilə M. Bahtin romanın qəlibləşməkdən hələ çox uzaq olduğunu bildirmiş olur.

Bir ədəbi janr olaraq romanın hələ də inkişafını davam etdirməkdə olması onun tədqiq edilməli tərəflərinin çoxluğu və zənginliyindən irəli gəlməkdədir. Belə tədqiqat və yanaşmaların hər biri roman janrına olan marağı daha da artırır. Bu vəziyyət romana olan münasibət, roman və onun müəllifini bir növ həyatda saxlamaq və hər dövrün öz romanının yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bəlkə də elə bu xüsusiyyətlər roman janrının digər ədəbi janrlardan fərqli olaraq, nə vaxtsa tarixə qarışıb yox olmayacağına təminatçısı olacaqdır. Romanın tempi ele inkişafın tempidir.

Xüsusilə romana mühitin təsirini önə çəkən nəzəriyyəçilər xarici faktorları onun ərsəyə gəlməsində əsas ünsür kimi qiymətləndirirlər.

Türkiyə ədəbiyyatının modern romanla tanışlığı və ümumiyyətlə roman yaratma prosesi üç mərhələdən keçmişdir:

1. Avropa dillərindən birbaşa tərcümə yolu ilə
2. Avropa ədəbiyyatındakı romanların eynisinin təkrarı və ya təqlidi yolu ilə
3. Avropa standartlarına cavab verən orijinal türk romanları

Tənziat illərində qərbə yönəliş özü ilə bərabər qərblə düşüncə tərzini gətirirdi. Bunun əsasını axıcılıq və gerçəkçilik təşkil edirdi. Nağılvari ünsürlərlə yoğrulmuş, mücərrəd məkan və zaman təsəvvürünə sahib şərq hekayələri öz yerini yavaş- yavaş daha realist nəsrə verirdi. Bu cəhət özünü yalnız ədəbiyyat da deyil, Tənziatın əhatə etdiyi bütün mədəni- sosial sahələrdə göstərirdi. Tənziat illərində nəsr dilinin təşəkkülü qısa zaman kəsiyində reallaşa bilməzdi. Burada nəzm sahəsində olduğu kimi nəsr yazarlarının da illər boyu hökm sürən klassik ədəbiyyatın təsirində olduğunu unutmamalıyıq. Hər şeydən əvvəl nəsr sahəsində yeni axtarışlara baş vurmaq üçün buna ehtiyac olmalı və düşüncənin dəyişməsi şərt idi. Türk ziyalıları nəzmdə olduğu kimi, bəlkə ondan da artıq yeni fikirlərin ifadəsi və çatdırılması üçün yeni nəsrə ehtiyac olduğunu fərqləndirirdilər. Xüsusilə, Avropaya təhsil almaq üçün getmiş gənclər orada gördüklərindən bəhrələnenək xeyli sayda yeniliyin Türkiyədəki memarı və təmsilçiləri oldular.

Klassik türk ədəbiyyatında nəsrin üslub baxımından sənədli sözləyişin ifadə vasitəsi olmasının əksinə yeniləşmə dövründə nəsr get- gedə sadələşən və durulan bir tərzdə mövcud həyatın müxtəlif cəbhələrini realist bir baxışdan ifadə edən yeni bir üslub alır. Nəsrdəki bu yenilik öncə rəsmi dildə və onun bir hissəsi olan qəzet və jurnalların dilindən başlayır.

Qəribləşmənin Türkiyədə vüsət alması üçün onun geniş xalq kütlələri tərəfindən qəbulunu həyata keçirmək lazım idi. Bütünlükdə xalqa sirayət etmənin isə iki yolu var idi. Birincisi onun danışdığı və anladığı sadə türk dilindən istifadə, ikincisi bu dildə yaradılan əsərlərin kütləvi xarakter daşması və hamı tərəfindən oxunmasını təmin etmək. Bu işdə mətbuatın rolu əvəzsiz idi. 1831- ci ildə dərc edilməyə başlayan “Təqvimi- vakayi” qəzetinin dili ağır olduğundan Sultan II Mahmudun əmri ilə mətbuatın dilində sadələşmə hərəkatı başlayır. Bu hərəkatı sonrakı illərdə işıq üzünə görə “Cerideyi- havadis”, “Tərcümani- əhval”, “Təsviri- əfkar”, “İbrət”, “Hadika”, “Diyojen”, “Tərcümani- həqiqət” kimi məşhur qəzet və jurnallar təqib etmişdir. Bunların arasında xüsusilə Əhməd Midhət Əfəndinin sahibi olduğu “Tərcümani-

¹⁷ M. Bahtin. *Karnavaladan Romana Edebiyyat Teorisindən Dil Felsefesinə Seçmə Yazılar*. İstanbul. 2001. səh. 164

Əhval ” qəzetini qeyd etmək lazımdır. Bu qəzet həm oxuyucunu hazırlamaq, həm də xalqı maarifləndirmək məqsədilə qarşıya qoyulan türk nəsrinin sadələşməsi məsələsi yolunda önəmli addımlar atdı. Eyni zamanda bu tip qəzet və jurnalların fəaliyyəti yeni türk nəsrinin təşəkkülü və inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirirdi. Mətbuatın formalaşması geniş xalq kütlələrinin gündəlik danışığı dilinə yaxın yeni bir yazı dilinin və xüsusi publisistika dilinin yaranmasına zəmin yaradırdı.

1832- ci ildə Babi- Alidə qurulan Tərcümə Odasında (İstanbulda qurulan Tərcümə mərkəzində - A. X.) dil məsələsi üzərində dayanılır. Xüsusilə qərbdən gələn sözlərin qarşılığını tapmaq, bu da mümkün olmadıqda qərbə aid anlayışların mənimsənilməsi nəzərdə tutulurdu. Beləliklə, həm türk nəsrini, həm də nəzmi ərəb- fars sözləri və söz birləşmələrindən azadolma yolunu tutmuşdur.

İlk romanların yazılmasından əvvəl oxucu artıq dünyamiqyaslı romanların tərcüməsi ilə tanış idi. İlk roman isə Ş.Saminin 1872-ci ildə nəşr etdirdiyi “Təəşşüqi-Tələt və Fitnət ” romanıdır. Yeni yaranan romanlar, əsasən, ailə- məişət, eşq və əxlaq məsələlərini əhatə edirdi. Sonra yazılan romanlar daha yeni mövzularla əhatə olunmağa başladı.

Bir- birinin ardınca roman janrının bütün tələblərinə cavab verən dəyərli romanlar yazılmağa başlamışdır. Namiq Kamal “Cəzmi”, “İntibah”, İbrahim Şinasi “Şair evlənməsi”, Samipaşazadə Sezai “Sərgüzəşt”, Əhməd Midhət Əfəndi “Fəlatün bəy və Rakim əfəndi”, Xəlil Ziya Uşaqıgil “Eşqi-məmnun” və s. Türk romanının şah əsərləridir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. M. Bahtin. Karnavaldan Romana Edebiyyat Teorisindən Dil Felsefesinə Seçmə Yazılar. İstanbul. 2001.
2. R. Korkmaz. Yeni Türk Edebiyatı 1839- 2000. 4.baskı. Ankara 2007.
3. S.Çaldak. Əski türk ədəbiyyatında düzyazı . İstanbul 2003
4. L.O.Alkayeva “Türk romanında süjetlər və qəhrəmanlar” Moskva.1966.

ÇARLZ DİKKENSİN “İKİ ŞƏHƏRİN HEKAYƏTİ” ROMANINDA LİRİK PSİXOLOJİ OVQAT

Vəfa Bəşirli

Bakı Mühəndislik Universiteti
vefabesirli36@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Bu məqalənin məqsədi tənqidi realizmin banisi olan Çarlz Dikkensin “İki şəhərin hekayəti” romanındakı obrazların psixoloji vəziyyətlərini açmaqdır. Əsərdə iki ayrı şəhərdə eyni insanların qarşılaşdırılması, yaşadıkları tale əks olunmuşdur. İki müxtəlif ərazinin müxtəlif insanların eyni hadisələrin bir araya gətirilməsi xüsusi marağ doğurur. Məqalədə hər bir obrazın vəziyyəti psixoloji özlənəməxususluğu ilə təhlil olunmuşdur. Son olaraq tədqiqat işində başlıca olaraq sevgi uğrunda edilən fədakarlıq xətinə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Çarlz Dikkens, İki şəhərin hekayəti, fədakarlıq, psixoloji vəziyyət.

Çarlz Dikkens ingilis ədəbiyyatının ən məşhur yazıçı və roman müəlliflərindən biridir. "İki şəhərin hekayəti" Çarlz Dikkensin ilk dəfə 1859-cu il 30-apreldə çap etdirdiyi əsəri olmaqla, yaradıcılığının özəyi sayılır.

Tarixi roman sayılan əsərin əsas mövzusu 1789-1794-cü illər Böyük Fransa inqilabıdır. Roman 1775-ci ildə əsərin başlıca obrazlarından olan doktor Manettin Bastiliya həbsxanasından azad olunması ilə başlasa da, daha geniş bir periodu 1757-1794-cü illər hadisələrini əhatə edir. Tarixə silinməz izlərlə qazınmış, eləcə də romanın mərkəzində duran hadisələrin baş verdiyi bu illərdə hər şey: insan taleləri, iztirablar, acılar, göz yaşları, xoşbəxtlik, eşq, həsrət, ayrılıq və ən çox da QAN var idi. Əsərin ilk təsvirləri də bu qana doğru aparıcı vəziyyətin təcəssümü idi: "Yaxşı zaman idi, bəlkə də çox pis idi, müdriklik vaxtıydı, ya da sərəmsəlik vaxtıydı, inam zamanıydı, şübhələr dövrüydü, aydınlıq vaxtı, qaranlıq vədəsiydi, qarşıda hər şey var idi, heç nə yox idi, biz göylərə qalxırdıq, ya da tamam başqa yolla gedirdik..."[3,9].

İki şəhərin hekayəti. Mövzuda məşinlərlə edilən səyahətlər əsasdır. Londondan Parisə məşinlərlə yola başlayan roman, on illər sonra bu dəfə Parisdən Londona məşinlərlə dönüş ilə sona yetəcək[4].Əsəri oxumağa başladığımız andan gizli bir müəmmənin içində daxil oluruq. Qarşılaşdığımız ilk acı insan taleyi doktor Manettin həyatı və yaşadıkları olur. Günahsız yerə həbs yatmış bu şəxs 20 il sonra azadlığa buraxılır. Geridə qalan gənclik və puç olub gedən 20 böyük il nələr aparır onun ömründən? Ailəsini, həyatını, aqlını.

Öncəliklə onun bunları yaşamasına nələrin və kimlərin səbəb olduğunu bilməsək də, romanın finalına doğru içində olduğumuz ala-toran müəmma aydınlaşaraq hadisələrə işıq üzü salınır. Yaşadığımız həyatda başımıza gələcək onlarca faciə varsa, onlardan biri, bəlkə də ən birinciləri sevdiyimiz insanlardan, ailəməzdən uzaq düşmək, illər boyu onlardan xəbərsiz şəkildə dünyaya, yaşayışa, günəşə pəncərəsi olmayan bir qəfəsdə ömür çürütməkdir. Doktor Manettin sonda aqlını, yaddaşını itirərək nəticələnən ağırılı həyatı kimi. Bu gün havada fırtına qopursa, sabah mütləq bu fırtına dinəcək və əbədi günəş doğacaq. Manett nəfəs alsə belə, əslində, yaşamadığı əsl həyata həbsdən çıxdıqdan sonra qızına qovuşduqda sahib ola bilir. Biz bir-birindən illərlə ayrı düşmüş iki insanın ilk görüşündə atası tərəfindən tanınmayan gənc qızın göz yaşlarındakı çırpınışları, dərin kədərini, hüznünü, atanın işə ağı saçlarında, qırıqlarında heçə xərclənmiş yarımçıq bir ömrün silinməz izlərini görürük. Və baş verəcək sonrakı hadisələr də bununla başlayır.

Old Beyldə qurulan məhkəmədə xəyanət işiylə bağlı bir müttəhim dindirilir. Adı Çarlz Darney olan bu gənc oğlan İngiltərəyə xəyanət etməklə ittiham olunur. İlk başda bu epizodların romanla əlaqəsi bir o qədər aydın olmasa da, kitabın irəliləyən səhifələrində bu şəxs, əslində, roman və burdakı obrazlarla nə qədər iç-içə olduğunu görürük. Darneyin özü belə bilmədən taleyini həll edən insanlar da orada iştirak edir. Bunlar doktor Manett və qızı, eyni zamanda şahid qismində iştirak edən Sidni Kartondur.

Bəzən bilinən əzbərlər pozula bilir. Bunu kimi zaman həyatın bizə verdiyi şans, kimi zaman da uğursuz bir tale olaraq qiymətləndirə bilirik. Çarlz Darney taleyinin bilinən əzbəri də özü daxil olmaqla, hər kəsin edam olunacağını gözlərkən beləcə pozularaq ölümün bir addımlıq eşiyindən dönür. Biz oxucular işə bu yerdə bir təsadüf əsəri onun həyatını xilas edən Sidni Kartunun, daha sonra öz həyatı naminə onun həyatını bilərək və istəyərək yenidən xilas edəcəyindən xəbərsiz idik. Darney bu məhkəmənin nəticəsində sadəcə həyatını deyil, eyni zamanda bu həyatı tamamlayacağı insanı-sevgisini qazanır. Doktor Manettin qızı Lüsü öz gözəlliyi və mərhəmət dolu qəlbi ilə bir çox kişinin sevgisini qazansa da, düşmən ailənin oğlu olan Darneylə böyük xoşbəxtlik və sevgi içində evlənilir. Lakin heç bir insan ömrü düz bir xətt boyunca davam etməz. Həyat kədər və sevinc, gülüş və gözyaşı arasında bir yerlərdə gizlidir. Darney və Lüsünün həyatı kimi. Artıq hər şeyin yoluna düşdüyünə inanən bu insanlar illər sonra nələr yaşayacaqlarını bilmirdilər. Amma bəzən də həyat hər şey bitdi dediyin anda torpağın altından boy atan yeni bir gövdədir.

Fransanın 1789-1794-cü illər həyatı romanın böyük bir qismini əhatə edir. Çarlz Dikkens dövrün təsviri və aydınlanması baxımından olduqca bacarıqlıdır. Tahir Şilkannın “Yüz il sonra belə Çarlz Dikkens” məqaləsində deyildiyi kimi: “Dikkensin romanlarında Sənaye illərinin yoxsulları, əməkçilər, yaşadıkları çətin şərtlər, aclıq, səfalət, sağlamsız evlər, komalar, mehmanxalar, iş yerləri anladılır”. Romandakı bu dövrü izah etmiş olsaq, əsərdə keçən bir cümləni də yazmaq kifayət edər: “Bizim atalarımız gecə-gündüz Allaha yalvarıb dua edirlər ki, qadınlarımız hamilə qalmasınlar, çünki bizim kimi ac-yalavac və heç bir hüququ olmayan insanların dünyaya uşaq gətirməsi Allah qarşısında ən böyük günahdır” [3,362]. Əsərdə təsvir olunan bu yerlər, xalqın acınacaqlı yaşamı, zəif və gücsüz insanların qəddar və amansız zümrələrin əlində puç olub getməsi nəticə olaraq inqilabı qaçılmaz edir. Varlığın kasıbdan, toxun acdan, güclünün gücsüzdən, insanın təbiətdən ayrıldığı bir cəmiyyətdə aclıq və günahsız ölümlərdən qınağa gələn xalq “azadlıq, qardaşlıq və bərabərlik” şüarı adı altında xalq hakimiyyətini bərqərar edir. Inqilab odunun qızğın közərtilərini Darneydən də yan keçmir. Özünə göndərilən bir məktub səbəbiylə Fransaya gedən Çarlzı orda həbs edirlər. Bundan sonradan xəbər tutan doktor Manett fransız xalqı arasında yayılan şöhrətindən istifadə edərək kürəkənini xilas edə bilir. Ancaq müvəqqəti.

Artıq insanlar yaşadıkları pis güzəranə görə, sanki quduzlaşıb vəhşiləşmişdilər. Bu kimi insanların romandakı əsas təmsili obrazı madam Defarjdır. Ailəsinin başına gətirilən faciələrin içində məskən saldığı intiqam hissəsinin əsirinə çevrilən Defarj Darneyi yenidən həbsə saldırır. İnsanlar dünyaya gəlişlərini, doğulacaqları mühiti, ailəni, yaşayacaqları həyatı, təəssüf ki, özləri seçə bilmirlər. Əgər bir insan bütün təbiətiylə saf və təmiz olduğu halda, bunun əksi olan bir nəsildə dünyaya gəlişsə, bunda onun nə qədər günahı var? Nəyə görə başqalarının etdiyi pisləklərin əvəzini o yaxşı insanlar ödəməlidir? Çarlz Darney də bütün xalqın nifrət və qəzəbini qazandığı, kin qusduğu bu zadəgan, markiz ailəsindən olmağı özü seçməmişdi. Bu halda onun bu səbəbdən ötrü ölümə məhkum olunması hansı ədalət çərçivələrinə sığardı? Madam Defarj işə bunlarla maraqlanmırdı.: “Əcdadlarının günahına görə kiminsə edamında qeyri-adi heç nə görmürdü bu qadın, çünki edam olunanı yox, onun əcdadlarını görürdü” [3,404]. Əslində, kimsə qəddar biri kimi doğulmur. Yaşanmışlıqlar, keçdiyi həyat yolu və bu yolda başına gələnələr insanları o yerlərə gətirir. Madam Defarj da belələrindən idi. Ata, bacı və qardaşının başına gətirilənlər onu bu seçimə razı salmışdı.

Romanda işlənən ən incə və gözəl mövzu fədakarlıq xəttidir. “Çarlz Dikkensin romançılığına yönəldilən ən önəmli fikir “göz yaşardan kövrəkliyidir”. Məncə, bəlkə də Dikkensin romanlarının qalıcılığında səbəblərdən biri, kövrəkliyidir”[4]. Bu baxımdan əsərin olmazsa olmaz surəti Sidni Kartondan əlavə romanlarda digər bir neçə xarakterin də fədakarlıqları mövcuddur. “Doktor Manett, Çarlz Darney, Miss Pross və mister Lorri İki Şəhərin Hekayətində yaxşı, saflıq və sevgini təmsil edən fədakar digər xarakterlərdir”[1,248].

Sidni bütün yaxşı və pisləriylə, öz daxili və gizli dünyasıyla birlikdə olduqca orjinal bir obrazdır. O olmasa, bir qadın dul, bir qızcağaz yetim qalar, bir neçə həyat, gələcək heç olardı. Sidni olduqca bacarıqlı bir vəkil, qəlbi təmiz hisslərlə döyünən bir insan olsa da, həyatda özünə yer tapa bilməməsi, pis adətlərin əlində aciz qalıb onların əsirinə çevrilməsi və sonda bədbəxt olması qədər kədərli bir mənzərə, yəqin ki, yoxdur. Başından bəri Lüsini sevən, ona qovuşa bilməsə belə sona kimi sevgisindən dönməyən Karton bu qadın və onun qızına görə öz həyatını yox etməyi seçir. Artıq edamına saatlar qala Darneyin yerinə keçərək öz başını kəskin qəddarın-Gilyotinin altına verməklə bir ailənin dağılmasına mane, havası tükənməkdə olan həyatlarına nəfəs olur. Öz qanı ilə bu gənc ailənin bölünməzliyi üzərinə günəş işığı saçıq. Yazıçının Sidni ölümə gedərkən göstərdiyi şücaət və məğrurluğu təsvir etməsi oxucu yaddaşında kövrək və silinməz izlər buraxır. Bunu isə öz həyatının ilk xoşbəxtliyi adlandırır: “Bu gün mənim gördüyüm iş, atdığım addım bütün həyatım boyu elədiklərimin hamısından yaxşıdır. Bu dünyada daim can atdığım, amma hələ də əldə edə bilmədiyim rahatlığa axır ki, çata bildiyim üçün xoşbəxtəm”[3,420]. Və beləliklə, fədakar bir ürəyin addım səsləri əbədi olaraq susur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

Uysal M, Dilaver Ö. Charles Dickens’ın İki Şəhərin Hikəyesi və Reşat Nuri Güntekin’in Damga Romanlarında Ana Motif Olaraq “Fədakarlıq”. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi SDU Faculty of Arts and Sciences Sosial Bilimler Dergisi Journal of Social Sciences Aralık 2013, Sayı:30, ss.243-254

Çataloluk G. Kasvetli İlişkiler: Edebiyat, Sınıf ve Hukuk. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. S 205-209

Dikkens Ç. İki şəhərin hekayəti. Bakı, Qanun nəşriyyatı. 2017, 424 səh.

<https://www.evrensel.net/haber/287080/yuz-yil-sonra-bile-charles-dickens>

<http://www.derindusunce.org/2017/03/18/iki-sehrin-hikayesi-charles-dickens/>

İNGİLİS DİLİ

A STUDY OF SECOND LANGUAGE MOTIVATION AMONG UNDERGRADUATES IN BAKU

Almaz MIRZAYEVA

Baku Engineering University
amirzayeva555@gmail.com

ABSTRACT

The aim of this study is to examine undergraduate students' motivation toward learning English as a foreign language in Baku, Azerbaijan. In the study, 62 non-English major undergraduate students from different faculties of one the universities situated in Baku were asked to complete a survey reflecting their motivation for learning English. The survey consisted of two parts: few questions identifying students' relationships with the English language and a Likert scale consisting of 20 questions, aiming to examine their motivation toward learning English as a second language. The study revealed that the undergraduate students in Baku are highly motivated both intrinsically and extrinsically in the process of learning English as a second language, traveling to English-speaking countries being their biggest motivation.

Keywords: *EFL, motivation, second language acquisition*

Introduction

Nowadays, English can be regarded as a global language, so students all over the world are interested in English, and Azerbaijan is not an exception. Apart from learning English at schools and universities, there are a lot of language centers which offer English courses in Baku. Most of the students in Baku start learning English from their school years and continue to study the language during their university years. Despite the fact that there are a number of factors that influence second language acquisition process, a learner's motivation can be considered as the most crucial one. "It is difficult to imagine anyone learning a language without some degree of motivation" (Hall, 2011, p.134). Dornyei (2009) also states that in order to accomplish long-term goals, even individuals with the most amazing abilities should have sufficient motivation.

As motivation plays a significant role in the process of second language acquisition, language teachers should understand the relationship between motivation and its effect on language acquisition, otherwise, they can not teach the language effectively (Oroujloua, 2011). Therefore, understanding students' motivation helps English teachers to have more efficient lessons and to achieve better results.

According to Oxford Advanced Learner's Dictionary (OALD), 'motivation' is:

1. *the reason why somebody does something or behaves in a particular way*
2. *the feeling of wanting to do something, especially something that involves hard work and effort.*

As we already defined the word 'motivation' itself, now we can think about what language learning motivation actually is. In the context of second language learning, motivation was defined by Gardner (1985, p. 10) as "the extent to which an individual works or strives to learn the language because of a desire to do so and the satisfaction experienced in this activity". A learner can be simultaneously motivated by different motives (Oxford, 1994). According to Gardner's (1985) theory of motivation, there are two types of motivation: integrative and instrumental. Integrative or intrinsic motivation comes from within a person. For instance, curiosity and personal satisfaction are related to intrinsic motivation. On the other hand, instrumental or extrinsic motivation requires an external goal to motivate a person. Some reasons why people have extrinsic motivation can include meeting the requirements for school or university graduation, getting a better job, or achieving higher social status.

While some researchers state that integrative motivation is more important, the others claim that instrumental is more important one, so there are some contradictory ideas. The first empirical research in terms of examining the role of motivation in second language acquisition was made by Gardner and Lambert, and they came to the conclusion that integratively motivated learners are more successful than instrumentally motivated learners in the process of language learning (Goktepe, 2014). However, Shaw (1981) states that integrative motivation plays only a minor role in the process of learning English as a foreign language. Generally, "it is important to note that instrumental motivation has only been acknowledged as a significant factor in some research, whereas integrative motivation is continually linked to successful second language acquisition" (Oroujloua & Vahedi 2011, p. 995). The study that was

conducted at one of the private language schools in Istanbul, Turkey (Ozgur & Carol, 2013) revealed that most of the students studied English in order to have a better job in the future. Moreover, another study that was carried out at Cag University in Mersin showed that most of the first-year Turkish undergraduates were instrumentally motivated for professional needs (Goktepe, 2014). Furthermore, according to the study that aimed to examine Iranian's undergraduate students' integrative and instrumental motivation toward learning English as a foreign language, Iranian students had very high motivation towards learning English and they were also mostly instrumentally motivated (Vaezi, 2008).

Methods

This study was carried out with 62 undergraduate students who were non-native English speakers at one of the universities situated in Baku. 54.8% of the participants (34) were males, and 45.2% (28) were females (See figure 1). While 66.1% (40) of the participants were from the age group of 21-23 and 32.3% (20) were from the group of 17-20, only one student was older than 23. The students were non-English major students from different faculties of the university: 58.1% from Faculty of Economics and Administrative Sciences, 30.6% from Faculty of Engineering, and 11.3% from Faculty of Pedagogy (See figure 2). Nearly all of them (95.2%) were native speakers of Azerbaijani. While 19.4% were studying in their native language and were learning English as a separate subject, the majority of students (80.6%) were studying completely in English.

Fig.1. Count of Gender Fig. 2. Count of Faculty

The students were asked to complete a survey, which consisted of two sections, reflecting their motivation for learning English. While in the first section, the students were asked to answer some questions identifying their relationships with the English language, the second section had a Likert scale consisting of 20 questions, aiming to examine undergraduate students' motivation toward learning English as a second language, and the 5-point scale was ranging from 'Strongly Agree' to 'Strongly Disagree'

Results and Discussion

After analyzing the survey data, it was found that the majority of the undergraduate students (72.6%) have been learning English since their school years. Moreover, 47.7% answered that they were studying English besides university as well, and nearly half of those students (53.3%) were preferring language courses for improving their English in addition to English that is taught at the university.

Table 1.

No	Why do you learn English?	%
1	to know new people from different parts of the world and to keep in touch with them	77.4
2	to know more about English art, literature and culture	62.9
3	I want to understand like English magazines, newspapers, or books	75.4
4	I like listening to English music	78.3
5	I would like to have native English friends	74.8
6	I would like to travel to English-speaking countries	92.2
7	Learning English is really interesting	75.1
8	English is the most dominant international language	89.6
9	I need English to graduate from university (ex: passing exams/ getting high marks)	78.5
10	I want to study abroad for further education	88.0
11	I want to work in different countries	84.8
12	English will help me to have a better future career	89.0
13	to achieve higher social status/ other people will respect me more if I know English	70.9
14	An educated person is supposed to be able to speak English.	78.7

15	Nowadays, if you do not know English, you can not be successful in any field.	68.0
16	not to feel ashamed of not knowing English	55.7
17	English helps me to use the computer programs /Internet more effectively	82.2
18	My family put a lot of pressure on me to study English.	55.1
19	Learning English is one of the most important aspects of my life.	68.0
20	I would study English even if I were not required	75.8

Coming back to the research question, the study revealed that traveling to English-speaking countries is the undergraduate students' biggest motivation (92.2%) in learning English as a second language (see Table 1). 89.6% of the participants learn English because it is the most dominant international language. Although I predicted that finding a better job in the future will be the students' biggest motivation in learning second language, having a better future career comes in the third place (89.0%) as a reason for language learning motivation. Studying abroad and working in different countries are the next reasons for undergraduates' language learning motivation (88.0% and 84.8%, respectively). Furthermore, the majority of the students (75.8%) indicated that they would study English even if they were not required.

Conclusion

Based on the results of this study, we can come to the conclusion that the undergraduate students in Baku are highly motivated both intrinsically and extrinsically in the process of learning English as a second language, and traveling to English-speaking countries is what motivates the students most. As motivation plays an important role in the process of second language acquisition, motivating students is one of the most significant and inevitable parts of teaching language process (Dornyei, 1998). Therefore, carrying out large-scale researches aiming to examine students' motivation toward learning English as a second language will help English teachers more in terms of motivating their students.

REFERENCES

- 1.Hall, G. (2011) Exploring English Language Teaching Language in Action. *London: Routledge*.
- 2.Dörnyei, Z. (2009). Motivation and the vision of knowing a second language. *B. Beaven (Ed.), IATEFL 2008: Exeter conference selections*, 16-22.
- 3.Oroujloua N. & Vahedi M. (2011). Motivation, attitude, and language learning. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 29, 994-1000.
- 4.Oxford, R. & Shearin, J. (1994). Language learning motivation: Expanding the theoretical framework. *The Modern Language Journal*. 78(1), 12-28.
- 5.Gardner, R. C. (1985). Social Psychology and Second Language Learning: The role of attitudes and motivation: *London Edward Arnold*.
- 6.Goktepe F. T. (2014). Attitudes and Motivation of Turkish Undergraduate EFL Students towards Learning English Language. *Studies in English Language Teaching*, 2(3).
- 7.Shaw, W. D. (1981). Asian students' attitudes towards English. *English for Cross-Cultural Communication*, 108-22.
- 8.Ozgur B. & Carol G. (2013). Second language motivation. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 70, 1109-1114.
- 9.Vaezi Z. (2008). Language Learning Motivation among Iranian Undergraduate Students. *World Applied Sciences Journal*, 5 (1), 54-61.
- 10.Dörnyei Z. (1998). Motivation in second and foreign language learning. *Language Teaching*, 31, 117-135

APHASIA: TYPES, CAUSES AND TREATMENTS

Khayala HASANLI

Baku Engineering University
hasanlixayala@gmail.com

Aphasia - is an impedance of dialect, influencing the creation or cognizance of discourse and the capacity to peruse or compose. Aphasia is constantly because of damage to the cerebrum most ordinarily from a stroke, especially in more seasoned people. In any case, cerebrum wounds bringing about aphasia may likewise emerge from head injury, from mind tumors, or from diseases.

Aphasia can be so extreme as to make correspondence with the patient relatively inconceivable, or it can be exceptionally mellow. It might influence principally a solitary part of dialect utilize, for example, the

capacity to recover the names of articles or the capacity to assemble words into sentences, or the capacity to peruse.

All the more usually, be that as it may, different parts of correspondence are disabled, while a few channels stay available for a restricted trade of data. It is the activity of the expert to decide the measure of capacity accessible in every one of the channels for the appreciation of dialect, and to evaluate the likelihood that treatment may improve the utilization of the channels that are accessible. Underneath you can discover more data on the diverse kinds of aphasia, for example, Broca's, Wernicke's, Conduction's aphasia.

Broca's (Expressive) Aphasia - People with Broca's aphasia experience difficulty talking easily however their understanding can be generally saved. This sort of aphasia is otherwise called non-familiar or expressive aphasia. Patients experience issues creating linguistic sentences and their discourse is constrained for the most part to short articulations of under four words. Delivering the correct sounds or finding the correct words is frequently an arduous procedure. A few people have more trouble utilizing verbs than utilizing things. A man with Broca's aphasia may comprehend discourse generally well, especially when the syntactic structure of the talked dialect is straightforward. Be that as it may they may have harder circumstances understanding sentences with more intricate linguistic develop. For instance the sentence "Mary gave John inflatables" might be straightforward yet "The inflatables were given to John by Mary" may represent a test when translating the significance of who gave the inflatables to whom. People with this kind of aphasia might have the capacity to peruse however be restricted in composing. Broca's aphasia comes about because of damage to discourse and dialect cerebrum regions such the left side of the equator sub-par frontal gyrus, among others. Such harm is regularly a consequence of stroke however may likewise happen because of cerebrum injury. Like in different sorts of aphasia, scholarly and intellectual capacities not identified with discourse and dialect might be completely protected. Broca's aphasia is named after the French researcher, Paul Broca, who initially related an arrangement of shortfalls related with this kind of aphasia to limited mind harm. He did this in 1861, subsequent to administering to a patient who could just say "tan".

Wernicke's (Responsive) Aphasia - In this type of aphasia the capacity to get a handle on the significance of talked words and sentences is debilitated, while the simplicity of creating associated discourse isn't extremely influenced. Hence, Wernicke's aphasia is likewise alluded to as 'familiar aphasia' or 'open aphasia'. Perusing and composing are regularly extremely weakened. As in different types of aphasia, people can have totally safeguarded scholarly and intellectual abilities inconsequential to discourse and dialect. People with Wernicke's aphasia can deliver numerous words and they regularly talk utilizing linguistically adjust sentences with typical rate and prosody. Be that as it may, frequently what they say doesn't bode well or they pepper their sentences with non-existent or insignificant words. They may neglect to understand that they are utilizing the wrong words or utilizing a non-existent word and regularly they are not completely mindful that what they say doesn't bode well. Patients with this sort of aphasia more often than not have significant dialect perception shortages, notwithstanding for single words or straightforward sentences. This is on account of in Wernicke's aphasia people have harm in mind zones that are vital for handling the significance of words and talked dialect. Such harm incorporates left back transient districts of the mind, which are a piece of what is known as Wernicke's territory, consequently the name of the aphasia. Wernicke's aphasia and Wernicke's zone are named after the German neurologist Carl Wernicke who initially related this particular sort of discourse shortfall to a harm in a left back worldly zone of the cerebrum.

Conduction's (poor discourse reiteration) aphasia - Envision that you could talk generally easily however you had a hard time reacting to individuals when they addressed you. Imagine a scenario where you saw each word somebody said to you, be that as it may, when requested to rehash it, you couldn't do it. You may experience the ill effects of a condition known as conduction aphasia, which is a dialect issue. It likewise called acquainted aphasia. Conduction aphasia is a type of aphasia, which alludes to various distinctive issue to a great extent caused by damage to the mind. These are dialect issue and they influence one's capacity to talk, or to compose, or to comprehend others, however they don't influence knowledge. At the end of the day, individuals with aphasia are absolutely clear yet they experience some difficulty with dialect. Individuals with conduction aphasia can talk pretty smoothly, despite the fact that they here and there experience the ill effects of paraphasia, which implies they include additional words or syllables. For instance, if the individual intends to state, 'I am taking my pooch for a walk' they may state rather, 'I am will

going to take my puppy for a walk'. That is a case of paraphasia. Individuals with conduction aphasia likewise have great sound-related perception, which means they can comprehend words that are talked them. Where the inconvenience truly comes in is with discourse redundancy, implying that individuals with conduction aphasia have a hard time rehashing words back. Along these lines, in the event that you ask somebody with conduction aphasia to 'rehash after me,' this is hard, particularly the more extended and more perplexing your sentence are.

Overall people can recover from aphasia, but in bilinguals each individual language needs to be separate. Each person with aphasia has a unique case and in bilinguals it is not definite what language will recover first, but the theory is that the native tongue will return first. Language plays a major role in our lives and without the ability to communicate fully is very difficult and can lead to depression. Aphasia affects people's oral and written ability to produce language.

AMERICA AND EUROPE IN "DAISY MILLER" BY HENRY JAMES

Asmar OSMANLI

Baku Engineering University
Osmanli.esmer@yahoo.com

ABSTRACT

The article deals sharp differences between American and European culture and society in one of Henry James' well-known works- "Daisy Miller". The study is concentrated on Henry James' peculiar style which is characterized by the attempt to integrate American and British literary traditions.

Key words: Henry James, America, Europe, Daisy Miller.

The innovation of James in depicting a woman and her ability to be in tune with the subtlest movements of a woman's soul at an early stage of his works was most clearly manifested in the widely known story "Daisy Miller".

"Daisy Miller" by Henry James can be also understood as a story of the stiffening of the contradictions between the American society and the Western-Southern European societies in the second half of the 19th century. There are periods in history where a society is overwhelmed by a wind of transformation, upsetting values and insights, or scales of weight in social structures. Especially towards the end of the Late-Victorian period, the new rich middle class begins to rise in social space and into the noble, aristocratic fenced-up social space until that time. That is why James tried to show us the differences between these social classes in "Daisy Miller".

In addition, the narrator has considerable knowledge about Europeans and Americans. If the first twenty years of Henry James were thought to have passed between America and Europe, he is a narrative writer in this story. That is why the writer turned to the topic that aroused his interest: the disclosure of the American character, especially brightly this theme is revealed in the story "Daisy Miller".

The story of Henry James is a very characteristic story comparing American culture with European. Daisy is a blameless girl, but European women are naturally doubtful because there is much more depravity in their own cultures. That is why she was rejected by all women. It is comprehensible that Daisy can be taken to men's companies, especially Winterbourne and earthly wise courier Giovanelli.

Henry James criticizes the American aristocracy who despises the lower class and displays a timid, cautious relationship between two people from different social classes. The relationship between two people that Henry James mentioned in "Daisy Miller" is a class relationship. These two people belong to separate classes, more precisely this relationship that can hit class barriers in the final analysis.

"Daisy Miller" is a love story at first glance. Or, since we cannot find a place for this story among genres, let's say we have described it as a love story. We realize that the story is about "impossibility of love" until reading the last page. The story's theme is extremely convenient to be a tragic, pathetic story, as pointed out in Wayne Booth's "The Rhetoric of Fiction" (Booth, 1961, p. 282)

In the story, H. James talks about the meeting of two people, which resulted complex relationship. One of them is the American Winterbourne, who has been living in Switzerland for a long time, and the young Daisy Miller, who travels with her mother and her brother across Europe.

Winterbourne sees Daisy as a spectacular beauty and says, "American girls are the best girls. (James, 1999, p. 9) Daisy immediately got into a class: Daisy is an American girl; an American girl will be different from European girls and ladies recognized by Winterbourne in Geneva. Winterbourne knows this. But he

does not have much information about American girls because he lives in Geneva so long. Only these young ladies are aware that they have greater freedom than Europeans. He does not have much idea about the limitations of this freedom.

Carol Ohmann makes a correct determination that Winterbourne is influenced by Daisy's beauty, natural and lively attitudes, but at the same time under the influence of Mrs. Costello. (Ohmann, 1987, pp. 25-34) This effect is evident in their meeting in the garden. Winterbourne Daisy had got some information about the young girl before their second meeting, Mrs. Costello's comments about Daisy and her family strengthened his suspicions about Daisy's being a 'light girl'.

Daisy puts on show the fragility, as seen in its name. While Daisy Miller's name is sometimes understood as a symbol, in fact, this name describes a young girl who travels to Old Europe and does not comprehend the sharp differences between cultures. As the name implies, the daisies are the simplest and most common flower types and it creates a background for writing the story. Daisy also proposes the great American outdoors and freedom.

One of the chief works of the Henry James, "Daisy Miller", should not be overlooked the character-city relationship, Geneva's incredible richness and its representations of Calvinism are the tailored robe for Winterbourne. The character turns the final here. Rome is the end of the Daisy because she gets sick and dies here. These two different cities symbolize life and death. The geographical and architectural location of the places where the story has passed are parallel to the journey of the main characters. Geneva, with its colorfulness, richness, immaculate ponds, high quality food symbolizes life but Rome is reminiscent of death with, streets full of ruins, and mosquitos bearing human various illnesses.

The finale of this little story about a young American is tragic: Daisy, having caught an incurable disease while walking through an ancient castle and dies. Obviously, under the circumstances, the death of the heroine is symbolic: this is an expression of the author's protest and rejection of that oppressive atmosphere of society that Daisy had to face. His story "Daisy Miller" American author showed how a person is hostile to the bearer of another, different from his culture. For James, this is a great obstacle to a full and free existence, which so many of his characters, in particular his "new" heroines, have been striving for.

The story has to end with Daisy's death, which comes about because of her purity and her typical American persistence on life, freedom and the pursuit of happiness. The conflict between the different moral concepts in the Old and New World is exacerbated by the stare. Although Daisy Miller's father is an American entrepreneur, in the eyes of traditional European families, he is only considered a young person.

The plot of the story is in the multifaceted, complex character of the main character. Daisy Miller did not correspond to the myth of the "ideal American", which rooted in the "tradition of decency". Nevertheless, Daisy was the first in a vast gallery of characters, which reflected not only the typical characteristics of American nationality, but the distinctive qualities of the "new" American woman of the XIX century. She is not an active participant in this movement, she does not defend her principles over others. That is why I can say Daisy Miller is a troubling and mysterious portrait of a woman at a time when the relationship between men and women is unequal.

The story "Daisy Miller" was ambiguously adopted by the compatriots of the writer. The editor of one of the American magazines rejected the novel, because he saw in it "denigrating the image of a young American". Nevertheless, the story contributed to the decisive increase in the popularity of Henry James. Today, American critics put the image of Daisy Miller in line with such discoveries of American literature as Esther Prin, Billy Budd, Huck Finn, Jay Gatsby.

Besides all, it is necessary to note the fact that Daisy in the work of James was the first female image, personifying the early stage of the feminism movement in America. Of course, it is much inferior to their compatriots, depicted H. James, later, in a more mature period of his work. It does not have that unbridled craving for knowledge that we can find in Isabella Archer in "The Portrait of a Lady".

As a result, it can be said that Henry James, who refuses to make definite judgments about humans, has created a story full of emotions and thoughts for the readers and characters in the story, an ordinary story, which reveals complicated and difficult problems in "Daisy Miller". It is clear that the problems of Winterbourne and Daisy are concerned with all people in society.

REFERENCES

1. Booth, W. (1961). In *The Rhetoric of Fiction* (p. 282). Chicago, London: The University of Chicago.
2. James, H. (1999). Daisy Miller. In H. James. by the Rector and Visitors of the University of Virginia.
3. Ohmann, C. (1987). In C. Ohmann, *Daisy Miller: A Study of Changing Intentions* (pp. 25-34). New York, Philadelphia: Chelsea House Publishers.

**PSYCHOLOGICAL REALISM IN “THE PORTRAIT OF A LADY”
BY HENRY JAMES**

Asmar OSMANLI

Baku Engineering University
Osmanli.esmer@yahoo.com

Key words: realism, psychology, novel, lady, inner world, Henry James, “The Portrait of a Lady”.

Psychological realism is a kind of realism, where the concept of “character” is the first priority, where the author focuses primarily on human psychology, where social factors are revealed in terms of their psychological consequences.

Henry James used psychological realism, a kind of realism, professionally. Through this, he could show family relationships, desires, and delicate details. Unlike other writers, Henry James’ psychological realism was concentrated on characters. One of his most famous works using psychological realism is “The Portrait of a Lady”.

“The Portrait of a Lady” is James’ first great novel that deals with such a consciousness process in detail. In this respect, the portrait mentioned in the name of the novel is not a repetition of an outer appearance but of a gradually explained person’s inner world. As we know James emphasizes the similarity between the art of novel and the art of painting in his critical writings. Rather, he often gives examples from portrait painters to explain his own novel understanding. According to him, the perceived face of the painter is not the external similarity. The main purpose of a good portrait artist is to try to reflect that person’s character, his entire inner world, in his lines.

“The Portrait of a Lady” became the highest achievement of James. In this novel, the writer created the perfect form of a psychological novel in completeness, reached perfection. As the critic R. Blackmore wrote about James, the leading motive of his work, and in particular the novel “The Portrait of a Lady” was the study of an open spirit given to the world but resisting him with high dignity and moral courage. This is the fate of the twenty-year-old Isabella Archer, who embodies a purity and romance. Although she has got many admirers, she is ready to give her fate only to a man who is alien to social conventions and is able to share her “spiritual Americanism”. Unexpectedly being heiress of her uncle, Isabella becomes an involuntary victim of her romantic idealism, falls under the false charm of a scoundrel, an American Gilbert Osmond, who decided to take advantage of the one of a wealthy heiress.

Henry James’ book “The Portrait of a Lady” is one of the books reflecting the psychology of the American reality which symbolizes the social, class, cultural metamorphosis of British and American society. Because the ties of Britain and America are much more complex and determinative than they are for the world. These two countries have not only the same language but also a common strategy. For that reason, Henry James has entered the great writer class because he has adopted a little American rise, a little British mystery, but mostly a new technique for literature.

The title of the novel emphasizes the generalization contained in it. The main heroine is the center of the work: all threads, all plot lines converge to her. The novelist creates a portrait of Isabella Archer, revealing the different faces of her character, which are revealed in relationships with other characters.

After that, I wanted to explain the name of the book because the fact that it is necessary to understand the meaning of the book in the name of the book is mostly “lady”, not “women”. Because in English the “woman” and the “lady” are two different words. As far as Henry James is concerned, he used “lady”, not “woman” or something. Because the people we call lady are very strong people during the period the book describes. In other words, women who are both culturally, richly, and allegedly hosted or hosted a lot of such features.

In the preface of the 1906 New York edition of the novel, James says that the idea of writing such a novel for the first time begins with a “cute young girl’s face and her personality” in his mind. At that time there is no situation, some relations or events that can actually turn into a story. The image of a young girl standing alone, where she did not remember where she came from, came and settled in his mind. James tells that he has never forgotten a word he heard from Turgenev. Turgenev tells that his novels almost always originate from one or more persons who have known in a real life. The purpose is not “to tell” the story, but “to show” those people’s relationship with one another. What he does is to design situations and events that can best present the basic qualities of the people. Basically, this is the way James used in “The

Portrait of a Lady". The center of the interest of the novel is to shed light on the personality of Isabel Archer and to show her inner world.

In appearance this novel may seem like a conventional melodrama in which a young and beautiful heiress finds herself married to an unscrupulous man, after rejecting two honest and sincere people. The first motifs of this extraordinary destiny are like a fairy tale. However, "Portrait of a Lady" is about women's freedom in the flow of life. Isabel gives up her freedom and her own characteristics while trying to come from America and adapt to European social tradition. In the novel, the hero does not have much experience of life. Spiritual strength and moral perfection, as well as a stubborn belief in the high moral purpose of one's life, allow the heroine to get success over society. In a certain sense, Isabella Archer opens a gallery of images of strong American women ready to challenge external circumstances in order to achieve their own happiness.

The focal point of the novel is precisely and objectively on Isabel's imagination and in the real life he prepares herself for the sorrow and suffering she has to bear.

Although there are few critics who disagree about the psychological implications of the first half of the novel, second half, especially in contradiction to the following questions: Why did Isabel choose Osmond? Why does she reject Caspar and return to Osmond? About his first choice, in my opinion, she wanted to show that she can proudly reject those who want to rule in a strict manner on her own destiny. Leon Edel says that Osmond is a "safe" choice between Warburton's social loyalty to the aristocratic world and the personal connection Caspar Goodwood's desires.

Isabel's relationship with her repulsive husband creates an even more difficult issue. With this issue, my thoughts are as follows: Isabel has a great respect for the marriage enterprise, the feeling of duty, especially the sense of responsibility to Pansy is very deep, she wants to take the punishment of his mistakes because of his moral values. In the end, Isabel will have to make a painful choice between marital duty and honor. She is hard at experiencing her unsuccessful marriage, but she does not want to put up with the blows of fate and defends her right to independence. The emotional torments of the heroine are expressively embodied in the famous scene of "reflections by the fireplace", when Isabella tries to comprehend her miserable destiny.

It seems that Henry James, as in most of his novels, in "The Portrait of a Lady" intended to leave the reader alone, with the inner world of characters he dealt with. The words that the writer-narrator generally used are almost always related to the echoes and thoughts of events in Isabel's mind. What the young woman thinks, remembers, feels, dreams and hears creates a complicated texture in the novel. James, distinguishing from others by using different style, uses long scrolls to find this complex texture. Sentences, phrases given in different ways to give many things in one whole from the same mind of Isabel's mind. The language used is also full of carefully selected books that are not found in everyday language. This complicated language and style, which is highly suited to the complex essence that is meant to be told, has made James called "master" or "novelist's novelist".

We will have to focus the difference between romanticism and reality. The most trivial details contain real structures of meaning. The most ordinary expressions, the most insignificant gestures become revealing states of consciousness by the grace of the novelist. The insignificant details of everyday life make the characters' features intelligible. Henry James portrays the relationships between characters, their psychology, with descriptions of emotions and feelings, fears and inclinations, relationships with others. James has tried to keep the attention he used in the last period of his creativity with increasing meticulousness, within the bounds of certain people's consciousness, interestingly on their inner world.

"The Portrait of a Lady" was the first artistically perfect work on this path of renewal of psychological prose. The quest for Henry James, parallel to the quest of his great contemporaries Tolstoy and Dostoevsky in Russia, led to significant artistic discoveries that expanded and deepened the possibilities for showing the inner world of man, and formed the basis for the psychological novel of the 20th century.

A significant influence on the poetics of the writer of the novel and all his work was rendered by his elder brother, the outstanding psychologist William James, the creator of the concept of the "stream of consciousness". "Stream of consciousness" occupies an important place in the arsenal of artistic means of depicting the soul world of the heroine of the "The Portrait of a Lady".

LEARNER DIFFICULTIES IN L2 WRITING ACQUISITION

Aydın ƏLİYEV\ Leyla AXUNDOVA

Baku Engineering University

Azerbaijan

laxundova1@std.qu.edu.az/ aydinaliyew@gmail.com

“The ability to express one’s ideas in writing in a second or foreign language and to do so with reasonable coherence and accuracy is a major achievement; for many native speakers of English never truly master skill” (Elite & Olshtain, 2001, p. 26). Expressing one’s thoughts in a written way in a native language is not easy, and when this process is in another language, it is much more challenging. A number of researchers in their studies investigated the difficulties and possible hardships that foreign language learners may face while learning writing skills. In general, L2 language learners have problems with quality, fluency, accuracy, structure and morphosyntactic features. For instance, composing a foreign writing is apparently challenging and is not effective as in L1. In addition to this many English language writing learners may have difficulty in planning their essays. Fluency is another problem in L2 writing. L2 writings contain fewer and shorter words. At the same time, L2 writers are less proficient about reporting of conditions, less defining, and less exemplifying and they do not support their positions fully. In general terms, L2 writing is “less efficient in quality, less complex, less mature, less stylistically appropriate, less consistent and academic with regard to language, style, and tone

Sub-skills of writing can be taken into consideration while helping to avoid difficulties in teaching and learning.

- Use appropriate grammatical forms such as tense, agreement, patterns, and rules;
- Make use of the cohesive device in writing text;
- Connection between events, main idea, controlling ideas, exemplifications, and so on should be conveyed.

Some possible difficulties of L2 writing regarding teaching methods, motivation, anxiety, critical thinking, the and so forth and offered some recommendations. They are as follow:

First and foremost, teachers many times do not have realistic expectations for writing. Some of the new teachers feel surprised and disappointed at their students’ writing ability. Many students even most talented in oral communication can write in novice level, as written language must be more organized and explicit than oral. One thing also should be remembered that students can to use a single word or single phrases in conversation, but that written text requires using full sentences. Moreover, novice writers make basic structure errors frequently and will continue to make mistakes even in structures which you have “corrected” before. Thus, teachers should have realistic expectations for writing. Often teachers forget that learners’ intelligence is different and they use the same type of activities which may not be suitable for all learners. Therefore, using different type of writing activities would be in beneficial. Many times, learners also do not have realistic expectations about writing. As students have much more time when writing rather than when speaking, they will try to translate the patterns into L1. However, try to prevent these translations and explain to students that they should think in English. They should understand that the ideas they will express in a foreign language will not be as sophisticated as in the native language. Therefore, teachers should facilitate students to develop realistic expectations about writing. Some students are not capable of organizing their ideas before writing. In this case, help students to have brainstorming and outlining ideas before beginning to write. You can give pre-writing activities to remind students what they have already learned. It can be helpful for them. Sometimes students do not know what to include into their writings. Show the specific methods of writing genre. Give them clear guidelines about important components of writing. For instance, if their task is to write a for and against essay, explain to them how to begin with an introductory paragraph, then write for and against opinions in the body and to conclude the ideas later on in conclusion part. It is better to show them some essay samples. Also, it can be challenging to work alone for L2 writing students. In fact, we use group working in oral rather than writing. Nevertheless, in writing lesson with small groups, students will be able to express them clearly since they can gain ideas from each other and at the end will comprehend the topic better

Because of differences in writing conventions or restricted literacy of L1, many students will fail to organize written task and find appropriate ideas to write. In order to improve students writing ability, give them authentic reading material that contains similar sentence structures, patterns, etc. they have learned in

writing class. It helps them to find out how to write and they get to practice with the writing that they will need in academic classes.

One of the greatest problems is critical thinking in writing. Many writing learners lack critical thinking skills. Give them questions which can trigger their critical thinking. If students do not know what to write and how to make an outline, provide them with some guide questions. When they have responded these questions, they will produce a draft of the assignment subconsciously. Another problem is that learners are not informed about how to use useful dictionary strategies. Discussing using dictionaries and different writing strategies with them would be better.

Beside of that, an emotional factor also plays an important role in learning writing. By anxiety simply they refer to the fear of failure which is believed to be occurring from lack of self-efficacy. However, anxiety seems to be negatively connected to self-efficacy, which means those who have low self-efficacy are more tend to witness stress and anxiety, and this feeling does not affect learners' written work positively. Many researchers note that defeating anxiety is a crucial strategy to improve the writing skill. Anxiety also is thought to cause other negative effects such as feelings those are unpleasant, tension and nervousness and some other unproductive writing approaches (e.g., avoidance, withdrawal, and procrastination).

Additionally, many students do not feel comfortable to write about their feelings and thoughts in their native language; thus, they may not want deal with the additional difficulty of writing in a foreign language requires much more responsibility and knowledge. Hence, teachers should advise students to brainstorm with others or encourage students to divide paragraph into small parts. Unfortunately, sometimes teachers make students feel anxious. It is better to avoid telling them this kind of assignment is hard to write and try to give them correction feedback for errors kindly. Another undeniable factor is that, writing is process-oriented which takes students time and requires attention it can be boring to them. For this reason, it is better to motivate learners to consider writing as a process and build revision into writing tasks.

Collectively, based on the above - discussed studies in this sub-section, one may suppose that L2 writers face linguistic, cognitive and emotional difficulties in their writings. As regards the linguistics, L2 writers may have lexical (such as the relationship of words), grammatical (e.g., sentence structure, prepositions) and fluency problems (natural flow) problems. Turning to cognitive difficulties, L2 writers are in general not satisfactory in writing cohesive essays and in planning their works. The last but not least emotional factors such as anxiety and lack of self-efficacy have been discussed to affect writings of L2 learners negatively.

“ROMEO AND JULIET” OR “LAYLA AND MAJNUN”?

Ayşən MƏMMƏDOVA\Lalə HACIZADƏ

aysen.memmedova.2010@mail.ru

lale.hacizade.99@gmail.com

“ ROMEO AND JULIET” OR “LAYLA AND MAJNUN”? .....Beyond question, it is so difficult to choose which is the best. Essential of both works is quite similar and each of them left a deep mark on the literature. These literary pearls were put down on the pages by two geniuses who differ because of their writing style, culture, epoch, languages, ideas and society. Then what is sameness and otherness between these heritages?

“ Romeo and Juliet” is Shakespeare’s one of the most impressed works which was written in 1591 – 1592. The work is about two young lovers’ rough luck and their unfortunate love towards each other. All events happen in 1500s in Verona. Romeo and Juliet are offspring of inimical families – the Montague and the Capulet. Enmity between these families and cruel rules of society play main role to uncouple them. These brutish rules show their quality in the purpose of Juliet’ father. He wants Juliet to marry with the glorious man, Paris. To make married daughters at the early age, specially, with the noble man was the odious habit of the past. Namely, for these drawbacks Romeo and Juliet take all the risks to see each other. But all the obstacles are inevitable for their love. At last, only joining eternity can uncouple them to come up together. The Montague’s and the Capulet’s offspring are victims of meaningless feud. After pathetic end of the great love, the families make up quarrel.

“Layla and Majnun” is one of the rare pearls of Eastern literature by Nizami Ganjavi in 1188. In the poem it is controverted about sorrow of two young lovers. Layla and Majnun are offspring of different noble families and love each other jolly. But there are lots of obstacles on their ways and they resulted in death of lovers. Defects in the society and the limitation on the women’s rights make sorrow between them and never leave Leyla and Majnun. Due to underestimating of women in the imperfect society, Layla can not declare her love for Qays and she is made to married with Ibn Salman. When Qays hears this, he leaves home and begins to live in the desserts. So everyone calls him as “Majnun” which means “crazy”. Married Layla with the strange man can not withstand this and leaves the life with feeling a loss of Majnun. Opposing Qays to the brutal rules of the period and society can not meet with his Layla again after a long absence. He can not withstand injustice life and joins to the eternity forever with wish of seeing Layla.

Apparently, society and variety of brutish rules resulted in unfortunate destiny of fond lovers. Although, Nizami inspired from Arabic legend and Shakespeare describes his own ideas over the period which he lived, “Layla and Majnun” and “Romeo and Juliet” are the quite closed works to each other in the semantic and humanistic way. Main characters of both works are so steady on their love and danger of death can not awe them. Layla symbolizes Eastern women and Juliet is picture of Western women. Albeit, both of them are botch to make aware parents about their love they are devoted it, but Layla is calm and more coward than Juliet. She loses her all hope about Qays and can not do anything to meet with him. This is normal quality for Eastern women. Opposite to Layla, as a dynamic Western women Juliet is so active. She meets with Romeo in secret and makes a plan to come up together with him. Though Romeo and Qays (Majnun) were born in the noble families, they can not clear obstacles. Because gossip and libel follow on their heels and caused Romeo’s banishment and Qays’s falling into obloquy as Majnun in the “crazy” meaning. Unlike Romeo who struggles only for his love, Majnun struggles not only clearing obstacles on his way, but also against unfaithful society. Also Leyla and Majnun don’t kill themselves and don’t lose their opportunity for being together in other world, but Romeo and Juliet do. Both lovers dies on the grave of their lovers.

In these works, Eastern and Western literature, culture, style, ideas are encountered. Both of pearls have great influence in the world literature. While literary period, style improves, lots of love stories, poems are written, but they have not great effect on readers’ mind as “Romeo and Juliet” and “Layla and Majnun” have. Although centuries has passed after period of these works, they still live and are remembered on every book lover’s mind. Both of masterpieces are symbol of the real love and they illustrate that pure love is the same everywhere. It does not matter in the East or in the West. Love is the limitless and does not afraid of any danger and death. As in the “Layla and Majnun” and “Romeo and Juliet” real and pure love, friendship always win. I can not choose which work is the best. That is my question to you “Romeo and Juliet” or “Layla and Majnun” ??????????

REFERENCE:

1. <http://www.kitapyurdu.com/kitap/romeo-ve-juliet-karton-kapak/144008.html>
2. http://anl.az/el/n/ng_1&m.pdf.

DREISER AND LITERATURE OF THE USA**Aytaj AZADALI**

Baku Engineering University

Aytac918@mail.ru

ABSTRACT

The scientific novelty of the thesis is based on the study of some poorly understood aspects of the literary development of America at the turn of the 19th-20th centuries, the originality of the development of the naturalistic tradition in American literature and the relationship of romantic, naturalistic and realistic traditions in the literature of the United States of that epoch.

Key words: Theodore Dreiser, America, literature

In the American society of the late nineteenth and early twentieth centuries numerous newspaper publications glorified the American way of life, based on the cult of money and wealth and America as the ideal country for success.

Dreiser remained faithful to the aesthetic principles of critical realism: the ability to create types of enormous social significance, to show the deeply typical circumstances of the provinces and metropolitan life for American reality, to portray life as contradictory process, as a constant struggle.

The writer also managed to make his own contribution to the development of a realistic tradition. The main artistic discovery of the writer is the path he thoroughly studied from the "American dream" to the "American tragedy". The author was able to prove with the example of his heroes that the cause of problems in the country lies deep in the national consciousness. Being true traditions of realism, Dreiser not only portrayed the characters of his characters as a product of the environment, but the motives for their behavior were socially conditioned, but also convincingly highlighted the specifics of the American mentality, which caused the peculiarity of the refraction of the social processes taking place in his country.

The final theme of the "American Dream" - the myth of America as a land of promise, where any boot maker can become a millionaire - was given in the "Trilogy of Desire" and the novel "American Tragedy". The "American Dream" in these works turned into illusions for the heroes, the true humanity was incompatible with the bourgeois standards of happiness. False success, deceived the heroes of the novels of Clyde Griffiths and Frank Cowperwood, sends one to electric chair, although he consistently implemented the official formula for success, and the second does not bring personal happiness and satisfaction to life, despite the high standing in society and the success of women.

Transcendentalism was a movement that played an important role in the formation of philosophical individualism, characteristic of American consciousness. The American nation was built on personality, on the individualization of needs and goals. So in the image of Frank Cowperwood, Dreiser embodies the vices of an American businessman-individualist who gives "his strength and energy to serving false, illusory goals" and squanders his forces for nothing, at the end getting nothing. The novel "American tragedy" clearly reveals the idea that "individualism consciousness and pursuit of an illusory dream of success are disastrous for a person "and" have destructive power, affecting the personality. »

The rapid growth of realistic literature at the beginning of the 20th century was marked by the publication of works by a whole pleiad of talented writers, among whom, in addition to Theodore Dreiser, was Jack London.

Despite the fact that there is no reliable information about the relationship of creativity of these authors, many researchers indirectly point to it in their scientific works.

No American writer of the time paid tribute to the traditions of the "novel of parenting" genre as much as Dreiser. Almost in every of his novels, the plot canvas is subordinated to the disclosure of the stages of the hero's formation, but usually his ascent from the bottom to the top leads to a spiritual fiasco, which he endures at the end.

Working in the genre of "romance education", Dreiser could not help but rely on M. Twain, who deservedly is considered the author who played the most prominent role in the development of this genre on American soil. In Dreiser, as in Twain, we also do not find Bildungsroman in its pure form, but in the works of both there is a certain model of the evolution of the hero and a detailed description of the environment under the influence of which the formation of his personality takes place.

The end of the XIX century in the political and literary life of the US was marked by a high intensity of the struggle. The Spanish-American war, the seizure of the Philippines, the creation of the National Association of Industrialists and the strengthening of monopoly dominance in the state apparatus, the offensive of banks, industrial corporations and railroad tycoons on the vital interests and democratic rights of workers and farmers - such was the broad front of reaction in foreign and domestic politics marked the transition of US capitalism to the imperialist stage. The beginning of the twentieth century in the development of American imperialism is marked by the intensification of economic contradictions that emerged in the crisis of 1900-1903. The imperialist reaction provoked fierce resistance from the democratic forces of America. The anti-imperialist league opposed the wars of conquest, the populists began to defend democratic freedoms and the interests of farmers, the activity in the political arena of the Social-Democratic and Socialist parties increased, and the strike movement intensified.

At the beginning of the twentieth century, the problem of American literature is determined by the fact of tremendous importance: the richest, strongest capitalist country that leads the entire world generates the most gloomy and bitter literature of modern times. Writers have acquired a new quality: they have become aware of the tragic and doneness of this world. The "American tragedy" of Dreiser expressed the writers' desire for greater generalizations, which is distinguished by US literature of that time.

In the XX century. the story does not play such an important role in American literature as in the XIX, it is replaced by a realistic novel. But all of her continue to pay considerable attention to novelists, and a number of prominent American writers devote themselves mainly or exclusively to short stories.

One of them is O. Henry (William Seed Porter), who made an attempt to outline another way for the American novel, as if "bypassing" the obviously critically-realistic, determined direction. O. Henry can equally be called the founder of the American happy end (which was present in most of his stories), which would consequently be very successfully used in American choreography fiction. Despite the sometimes not very commendable feedback about his work, it is one of the important and turning points in the development of the American story of the XX century.

The features of plot construction were determined by essential laws of life and completely included in the general artistic task of a realistic image of reality.

At the beginning of the XX century. There were new streams that made an original contribution to the emergence of critical realism. In the 1900s, the US emerged as a "dirt rake". "Rubbish Rippers" - a large group of American writers, publicists, sociologists, and public figures of liberal orientation. In their work, there were two closely interconnected streams: journalistic (L. Steffens, I. Tarbell, R. S. Baker) and literature-artistic (E. Sinkler, R. Kerryk, R. R. Kauffmann). At some stages of his creative path with the movement of muckrakers (as their president named T. Roosevelt in 1906), such great writers as D. London, T. Dreiser approached.

The speeches of the "dirt rake cutters" contributed to the strengthening of socio-critical trends in the US literature, the development of a sociological variety of realism. Thanks to them, the journalistic aspect becomes an essential element of the contemporary American novel.

REFERENCES

1. (Dreiser.T, 1929) Dreiser T. A book about myself. – London: Constable. – 1929.
2. (Dreiser.T, A selection of uncollected prose. Ed. by Donald Pizer)
3. (Я.Н., 1957) Засурский Я.Н. Теодор Драйзер писатель и публицист. – М.: Издательство Московского университета. – 1957.

THE PROBLEM OF A HUMAN BEING IN J. STEINBECK'S NOVELS "THE GRAPES OF WRATH" AND "THE WINTER OF OUR DISCONTENT"

Aytan IBRAHIMOVA

Baku Engineering University
Aytan.ibrahimova.95@gmail.com

ABSTRACT

In the works of J. Steinbeck, the human problem, the problem of the individual, is becoming one of the central issues. In his biggest novels - "Grapes of Wrath" and "Winter of Our Discontent" - the prose writer reveals the problems of human existence in an unfavorable social environment, the problems of protecting human rights and his worldview. Following the tradition of O. de Balzac and T. Dreiser, the writer reveals the circumstances that turned the Judean farmers into homeless vagabonds (Grapes of Wrath) and contributed to the moral fall of Eaton Hawley (Winter of Our Discontent).

Key words: J. Steinbeck; novel; problem; conflict; personality; social environment.

Introduction

Accordingly, the most important features of the worldview of the prose writer, in his texts, become, in terms of researchers, sympathy for the destitute, democracy. The study of acute social conflicts, the rejection of property, the humanistic ideology, the belief in the ultimate triumph of "right" humanity - these are the specific features that most world literary scholars distinguished in J. Steinbeck's novels at an early stage of their study¹. In the 1980s and 2000s, the prose writer's work is viewed in various aspects: the interpretation of the traditions of Dostoevsky, M. Twain, European romanticism, American transcendentalism, the biblical motifs and the motives of travel, the specifics of the spatial organization of his novels, etc. American Steinbeck studies have been developing intensively since the 1930s and today has hundreds of articles, dozens of monographs, in which the writer's life and creative path is comprehended, the artistic originality of his novelistic work of art.

However, for all the variety of research, the problem of man in the novel prose of J. Steinbeck - especially in his landmark works "The Grapes of Wrath" and "Winter of Our Discontent" - was not the subject of a comprehensive study.

The central issue in the novel is the human problem and the directly related comprehension of the tragic trials that fall to the share of the Jowd family, whose members sincerely believed that they lived in a

free country, but only now, as a result of de-immigration and impoverishment, clearly realized that freedom is in America - the concept is very relative, connected with values purely material. The situation of the Jodi is tragic: they are deprived not only of confidence in the future, but primarily of the very main home and land - the only possible constants of human existence. In this case, the possession of "his" land in the general context of the narrative is understood as a claim to the moral and ideological correctness. It is no accident that Tom reflects on the fact that "good land is lost," and "hard-working farmers live hunger" and Jowd's mother says that "everything was simple" when they lived on the ground: "... everyone lived together - we had a family, inseparable ... you see where it starts, where it ends. However, despite all the hardships and trials, with all the involvement in ideological and social opposition, the Joudas, posed by life itself in not exceptional circumstances, critically assess reality and do not lose faith in the best, faith in man: "Our people are a good people; our people are a good people. God willing, the time will come when good people will not all be poor. God willing, the time will come when the children will have something".

Thus, the human problem associated in the "Grapes of Wrath", not only with members of the Jowd family, but also with the image of Jim Cayce, is embodied in the reflections of the characters about the place of man in the world, about the person's striving for a better life, but not at the cost of the well-being and happiness of others. Besides, the family's image is directly correlated with it: the family is the only value, for the Joyd's journey to the West is not just a search for work and a lost home, but also the strengthening of family ties, awareness of one another, connectedness by blood relationship, which is much more important than wealth and success.

The novel by J. Steinbeck "Winter of Our Discontent" again against the backdrop of thinking about the destructive the power of greed, possessiveness is devoted to serious moral problems, first of all -the place of man in the world. The protagonist of the novel, Ethan Hawley - the offspring of the founders of a small town is the average respectable American. He is endowed with a contradictory character, and the inner breakdown of the pro-is in two aspects of the hero already at the beginning of the narrative: one Ethan is cynical and rigid-hearted whose proprietary instincts confuse even the "Mr. Dollar" Baker, the other tired of life, quite an ordinary man, moderately humane and kind. Good, symbolically embodied in a reddish stone - the talisman of the Hawley family - initially defeats in the soul of Iten the attack of the hopeless desperate despair, and he feels responsibility primarily to himself, remembering with pride about their ancestors, about those times when "a person possessed dignity". However, the pursuit of wealth and tangible - material - values drowns Iten's doubts, and he quickly enough achieves the realization of his desires: first he informs his owner - the shopkeeper and buys out shop for a song; then actually solicits his friend in order to take possession of a single in the vicinity of a flatland, suitable for the construction of a city so necessary for the aerodrome.

Conclusion

Summarizing the above, we emphasize that the human problem is one of the cross-cutting themes of creativity J. Steinbeck, which develops it not only in the context of the burning issues of American reality, but also from the standpoint of high humanity. In the Grapes of Anger, it unfolds through the comprehension of human existence in an unfavorable social environment: homeless people who are not needed by the Judea, who go west in search of happiness and a new home, retain themselves, thanks to the realization of value family, gender, common "we". In The "Winter of Our Discontent", the novel of the career, the image of Hawley personifies the person's problem connected with the moral fall and decay of the person: it is the craving for money, the spirit of money-grubbing and profit that imperceptibly corrupt the hero. In this novel, in addition, reveals not only the social, but also the moral roots of the human fall, the transformation of a person, an honest man into a cynic, at any cost seeking enrichment.

REFERENCES

1. Abramov A.I. John Steinbeck // International Literature. 1940. № 3-4. P. 222-232
2. .Balashov P.S The singer of the people's anger (about the novel by John Steinbeck "Grapes of Wrath") 1940. № 10.p. 200-216
3. Gannett L. John Steinbeck's Way of Writing. An Introduction to "The Portable Steinbeck". N. Y.: The Viking Press, 1946. 26 p.
4. Moore H. T. The Novels of John Steinbeck: A First Critical Study. Chicago: Normandie House, 1939. 120 p

LOVE IN THE STORIES OF E. HEMINGWAY

Aytan IBRAHIMOVA
Baku Engineering University
Aytan.ibrahimova.95@gmail.com

ABSTRACT

In this context, the feelings of the young people who are in the love, their relationships with each other and behavioral norms are displayed. In the end, we are witnessing that everything is not on a straight line. Sometimes heroes become weak in love.

Key words: love, relationship, feeling

Xülasə

Bu məqalədə sevən gənclərin hissləri, onların bir-birlərinə münasibətləri, davranış normaları göstərilir. Sevgidə hər şeyin düz xətt üzərində olmadığını şahidi oluruq. Bəzən qəhrəmanlar sevgidə zəif ruhlu olurlar.

Açar sözlər: sevgi, münasibətlər, hisslər

Introduction

Love takes a huge place in most books of Hemingway. And the problem of human courage, risk, self-sacrifice, willingness to give life to friends - is inseparable from Hemingway's presentation, what should be called love and what should not be, about people with the identity of the word "love" combined and those with whom it is not combined and is used in vain¹.

Reading Hemingway, it is easy to see that cowards and self-lovers, in fact, are not able to love. And if they themselves call what they feel, love, the author leaves it on their conscience. The manner of frankness with which Hemingway describes the relationship of a man and a woman is unique. However, it should be noted that these relations are interesting to Hemingway only when they are followed by true love or when love begins with them. About that which has not grown to love, or never intended to become it, Hemingway often mentions what he writes and the fact that neither side deserves love is most often awarded to Hemingway only mentions².

Remembering the novel "Fiesta" we can't help but think about Barnes's feelings for Brett. The author throughout the novel gives us to understand how he favors his hero, giving him love - a higher feeling for a beloved woman, but at the same time does not allow him to be with her and not even because Brett has a fiance, but he has no right to connect his life with the object of his love. And the highest form of relationship Jake thinks about, calling it love, does not allow him to go beyond his physical ailment. And even this kind of love is not possible for Jake and Brett.

In the story of "The Snows of Kilimanjaro" the author on the contrary shows us a disdainful attitude towards the hero, showing his weakness and dissatisfaction not only to the life that he now has to lead, but also his contemptuous attitude and even hatred of the woman who is next to him. Harry's thoughts about her and his life, more than ever show his despair in the present tense and emptiness ... the emptiness of a man once, loving life and his work, able to love: ("He never particularly quarreled with this woman, but with those who loved, quarreled so often that at the end of the rust the quarrels invariably corroded everything that bound them. He loved too much, demanded too much, and eventually remained with nothing, but now vegetating in the routine of wealth, luxury, greed and unwillingness to do anything:"). He will never write about it, now it is clear to him and about others, too. Rich people are boring people. They all drink too much or play a lot of backgammon. Boring and all are in one harmony. Hemingway once again shows us that wealth is weakness, and a weak man can't love. He does not allow love weak heroes³.

"The hero" (his name is not even named) "broken" in the war tries to find salvation in love. Note that this story, on the one hand, is frankly rude, when the heroes who saw the war with their own eyes turn into a dissolute woman and a venereal patient in a peaceful life. But here have an appeal to another world cultural and historical tradition. For the time being, we will simply denote it: the theme is "love is stronger than death" and an international folklore and literary plot about simultaneously dying lovers (Leander and Gero, Tristan and Isolde, Leili and Majnun, Romeo and Juliet, etc.). It is no accident that Luce and the protagonist before his departure to the front went to the cathedral to pray (like Romeo and Juliet). There it was quiet and dark, and besides them there were still praying. But young E. Hemingway, who passed through a severe front-line school, could not accept this contact with the world. The writer at this stage of creativity does not accept the cultural and historical tradition in which always noble heroes and idealized beloved are reunited, and although later they are tragically killed, but love triumphs and turns out to be stronger than death. Moreover, this tradition is openly parodied and ridiculed in the story⁴. This is confirmed by the story of "House"

Conclusion

Reading Hemingway - about what he wrote, about the most seemingly different, - invariably feel his hatred for human loneliness, his desire to get out, wriggle out of this loneliness to friends, to a woman, to a business connecting people among themselves, even when this business is war and somewhere in the finale promises you death.

Hemingway's life ... These are other countries and new people, the clash of bitterness and passion, love and hate, strength and courage, success and defeat, man and woman, friends and enemies, life and death. To understand this and understand Hemingway's life, we read his works, we see in his heroes the author himself.

And therefore recalling his words: "A man does not have the right to die in bed. Either in battle, or bullet in the forehead, "we understand why Hemingway had no choice but to die out of life. He never thought of his life without creativity, without visiting distant countries and meeting new people.

REFERENCES

1. Ernest Hemingway. The Collected works. – 1968
2. Baker, Carlos. Ernest Hemingway: A Life Story. New York: Charles Scribner's Sons, 1969.
3. The Short Stories of Ernest Hemingway. New York: Charles Scribner's Sons, 1938
4. Johnston, Kenneth G. The Tip of the Iceberg: Hemingway and the Short Story, 1987

COMMON ERRORS IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION

Ayten SULEYMANOVA, Rahima GASIMOVA

Baku Engineering University
ayten.suleymanova.98@list.ru, rqasimova@std.qu.edu.az
Azerbaijan

Second Language Acquisition (SLA) is described in two procedure; the first procedure is communication that is called "subconscious process", and the second one is called "conscious process" which defines how we learn certain formal language education. As a human, we all are making certain errors in our lifetime, and while learning a new language we make these kinds of errors too.

In the past, these errors were considered as something unwanted result by their teachers. However, now the errors that are made by learners of a language are considered something superiority that leads to the development of learners 1) errors are important because they indicate the progress of learners, 2) errors provide insights into how language is learned.

The errors which are made by the learners of a second language are divided into two main parts;

- 1) Interlingual
- 2) Intralingual

Errors due to the influence of the first language is called interlingual. They are also regarded as interference and transfer errors.

Intralingual errors are due to second language difficulties.

There are several ways of making mistakes while learning the second language such as simplification, which means people who learn a second language select simple form instead of complex one, overgeneralization that means using one form in one context and broadening its usage in other contexts, errors in pronunciation. Learners of a language pronounce different sound instead of required one.

There are many types of research that have been done on language experience in second language speech learning. One of the most obvious findings is a research about the topic of language experience or specifically, first language influence, which has had an unusual history in second language acquisition. According to the famous researcher, the major source of syntactic errors in second language utterance is the L2 learners' first language. Below is a finding on first language influence on the performance of the students and how it contributes to second language acquisition. Mainly, it seems to be strongest in complex word order and in phrases. In a study, students learning Spanish and German in the US reported more mistakes in German which were due to word order errors.

For instance, Hoffentlich du bist gesund.

Translation: Hopefully you are healthy.

Correct form: Hoffentlich bist du gesund.

Errors based on the first language in Spanish were less common due to the similarity between English and Spanish. For example, the word order in Spanish is usually the same as in English, resulting in being easier in comparison during translation, such as the example given below:

English: He has done a good job.

Spanish: Él ha hecho un buen trabajo,

Where every word is translated one-for-one in the exact same order.

As mentioned above, the research finding shows that the first language of a learner may affect the understanding, usage, and learning of the learner's second language. At the same time, it is believed that by decreasing the usage of the first language and increasing the usage of the second language can be much more effective and beneficial for learning. Sociolinguists working in this field have shown that avoiding interference from a learner's first language is needed in effective language learning and codeswitching - switching back from one language to another - which will affect the development of the second language.

A similar point is made on this matter by giving an example that students studying any subject like history in a native language which is presented with materials from the view of their own community. But when exposed to the second language, they face material from another cultural community due to the material in a native language being based on the aspects of some linguistic code. As a result, students' attitudes towards the second or any specific language speech are all about how successful they will be in incorporating aspects of that language.

There's another important point that should be discussed, which is hesitation while speaking. People might feel uncomfortable and can be shy while talking to strangers, especially with those whose first language is the target language of the learner. It happens in most of the languages, not just in English. It can be because of the lack of self-confidence in terms of believing in themselves. To explore this idea further, it can be said that the fear of making mistakes is the main cause of hesitation and shyness. We all do that in every field of our lives. We think that using correct grammar and vocabulary seems to be the only option we have. That is incorrect. Whenever we speak to someone, our goal is to deliver our message across and understand what we are being told. Since not all of us are native speakers of the target language, it is quite normal to make mistakes while speaking. Another key point is our knowledge. We might know a lot of words and grammar correctly but when it comes to using them, we happen to be shy and be unable to express ourselves. No matter of how much time has been spent on studying, one will not remember much unless the material has been put into practice. Practice, in this case, means speaking. Speak in English as much as possible. The more often a word or grammatical structure is used, the faster it will come to mind the next time it is needed. And we honestly think that there is no other way. If you have used a word a hundred times, we can guarantee that you will not hesitate anymore when having to use it again. It will become part of your active vocabulary. And the same goes for grammar. Read lots of books to improve your vocabulary and knowledge. Just stick to it, keep learning, and most importantly, keep practicing.

All in all, we support the idea that in order to avoid the mistakes and errors that we make while using the second language, we should think as natives. That is the key point to learn the second language properly and put into practice without any mistakes. To explore this idea further, it can be claimed that while speaking in any other language, we try to find other equivalents of words that exist in our own language and adjust the word order accordingly. However, we highly recommend that we should involve in such communities which can explain us the second language speech. As a result, keep practicing and don't be afraid of making mistakes - nobody is perfect.

STAGES IN FIRST LANGUAGE ACQUISITION

Aytən ƏHMƏDOVA\Aygün YUNUSZADƏ

aygun.yunuszade@gmail.com

aehmedova3@std.qu.edu.az

Bakı Mühəndislik Universiteti

First Language Acquisition is touted through linguist as a technique of acquiring a language with the aid of exposure even as young. According to Lennenberg (1967), the language that one selections up throughout the vital duration will typically be the person's first language.

Features of first language acquisition

1) It is an instinct. This is proper in the technical sense, i.e. it is introduced about by means of way of begin and takes its personal course. As an instinct, Language acquisition can be in contrast to the acquisition of binocular ingenious and prescient or binaural hearing.

2) It is very rapid. The amount of time required to gather one's native language is pretty short, very short compared to that wanted to study a second language efficaciously later on in life.

3) It is very complete. The first-class of first language acquisition is a way better than that of a second language (learned later on in life). One does no longer forget one's native language (though one might have mild difficulties remembering phrases if you do now not use it for a long time).

4) It does no longer require instruction. Despite the truth that many non-linguists think that moms are necessary for teenagers to examine their native language, guidelines by using dad and mom or care-takers are unnecessary, despite the psychological advantages of attention to the child

In transferring from first words to grown up competence youngsters pass through linguistic stages. The earliest studies of language acquisition come from diaries stored by parents. More recent studies consist of the use of tape recordings, videotapes, and controlled experiments. Linguists report the spontaneous utterances of children and purposefully elicit other utterances to study the children's production and comprehension. Researchers have also invented ingenious experimental techniques for investigating children's comprehension, and even for studying the linguistic capabilities of infants, who are not but speaking. Children's early utterances can also no longer seem to be exactly like person sentences, but child language is now not simply a degenerate structure of adult language.

There are four crucial stages of language acquisition:

Babbling

Within a few weeks of being born the infant begins to apprehend his mother's voice. There are two sub-stages inside this period. The first occurs between delivery – eight months. Most of this stage entails the child touching on to his environment and only during 5/6 – eight month-periods the infant starts the use of his vocals. As has been before discussed toddlers study by way of imitation and the babbling stage is just that. When the toddler has been babbling for a few months it begins to relate the words or sounds it is making to objects or things. This is the 2nd sub-stage. Two from 8 months to 12 months the infant beneficial properties greater and more control two over now not solely it's vocal conversation but physical verbal exchange as well, for instance body language and gesturing. Eventually when the child makes use of both verbal and non-verbal ability to communicate, solely then does it cross on to the subsequent stage of language acquisition

Holophrastic / One-word stage

The 2nd stage of language acquisition is the holophrastic or one-word stage. This stage is characterized through one phrase sentences. In this stage nouns make up about 50% of the children vocabulary while verbs and modifiers make up about 30% and questions and negatives make up the rest. This one-word stage includes single word utterances such as "play" for "I choose to play now". Infants use these sentence in particular to achieve things they choose or need, but occasionally they aren't that obvious. For example, a baby can also cry or say "mama" when it only needs attention. Next, Two-word Stage (the two-phrase stage) is made of up exceptionally two-word sentences. These sentences include 1 phrase for the predicate and 1 word for the subject. For instance, "Doggie walk" for the sentence "The canine is being walked." During this stage we see the appearance of single modifiers e.g. "That dog", two word-questions and the addition of the suffix -ing onto words to describe something that is currently occurring e.g. "Baby Sleeping."

Telegraphic Stage

The last stage of language acquisition is the telegraphic stage. This stage is named as it is because it is similar to what is considered in a telegram; containing simply sufficient data for the sentence to make sense. This stage carries many three and four phrase sentences. Sometimes in the course of this stage the infant starts off evolved to see the hyperlinks between words and objects and consequently overgeneralization comes in. Some examples of sentences in the telegraphic stage are "Mummy devour carrot" and "He is playing ball". During this stage a child's vocabulary expands from 50 words to up to 13,000 words. At the stop of this stage the child starts to contain plurals, becoming a member of phrases and tries to get a grip on tenses. In fact, children first start speaking vowels, beginning with the rounded mouthed sounds like "oo" and "aa". After the vowels come the consonants, p, b, m, t, d, n, ok and g. The consonants are first because they are simpler to pronounce then some of the others, for instance 's' and 'z'

require particular tongue place which teenagers cannot do at that age. As all human beings do, teenagers will improvise some things they cannot but do. For example, when youngsters come across a sound they cannot produce they substitute it with a sound they can e.g. ‘Thoap’ for ‘‘Soap’’ and ‘‘Wun’’ for ‘‘Run.’’ These are simply a few instances of ingenious youth are, even if in our eyes it is just cute.

Stages	Typical Ages
1.The Pre-linguistic Period	Birth-10 months
2.The Holophrastic Period	12 months-18 months
3.The Telegraphic Period	2 years-3 years
4.Complex Period	3 years-5 years

Finally there is no simple reply as to how language acquisition takes place. Language acquisition has a tendency to run parallel to the bodily development. Though there is no correlation between these two. Generally, babbling occurs around the time when baby starts to sit down up. They utter single phase just before they start to walk. Grammar becomes more confused when fingers and fingers co-ordination develops.

NATURALISM IN THE NOVELS OF THEODORE DREISER

Azadali AYTAJ

Baku Engineering University
Aytac918@mail.ru

ABSTRACT

The article deals American naturalism in one of Theodore Dreiser’s well-known works- ‘‘American tragedy’’. The study is concentrated on Theodore Dreiser’s peculiar style which is characterized by the naturalistic unconditional subordination of character to the environment of American literary traditions.

Key words: Theodore Dreiser, naturalism, American tragedy.

The key figure of American naturalism was Theodore Dreiser (1871-1945). Comparing the work of Dreiser with the aesthetic concept of E. Zola, it can be noted that the American novelist refuses from the naturalistic the American novelist refuses from the naturalistic thesis of unconditional subordination of character to the environment His characters are bright individuals, striving for self-expression, despite all the limitations of the social environment. It is no coincidence that many critics compared Dreiser with the neoromantic J. Conrad.

According to Dreiser, in the modern world, in parallel with the "demon of mechanisticity" there is a man of dreams trying to establish himself through illusion. Such a substantiation of the world picture writer borrows in the concept of G. Spencer.

In the creative way of Dreiser distinct stages stand out. In his early novels ("Sister Kerry" (1900)) he explores the system of adaptation of the organism to the environment. The elevation of one character is compensated by the fall of the other. The case, according to the philosophy of positivism, regulates this process of social equilibrium. In the "Trilogy of Desire" ("The Financier" (1912), "Titan" (1914), "Stoic" (1946)), accents are placed differently. The world of heroes of these works is also ruled by blind forces, all-equalizing the law of matter, or "chance", which always destroy any impulses of a man to decide his own destiny independently. But, unlike the heroes of "Sisters of Kerry", Frank Cowperwood is not familiar with the duality (Dreiser compares it with a predator, a leopard). The writer turns Cowperwood into a kind of "superman". Without his activity, the modern world can not take place.

Dreiser's last significant novel, The American Tragedy (1925), is his most consistent naturalistic work.

The composition of the "American tragedy" resembles a multi-part report. From the scene to the scene, the sensation of an approaching catastrophe is increasing - the

murder of pregnant Robert. Great importance in the novel is given to the motive of the curse of money (mystical perception of the first tip he received).

The crime committed by Clyde is interpreted by the writer not only as a consequence of certain social circumstances (the desire to get rid of Roberta, which prevents the hero from linking fate with the girl "from society" Sondra). Clyde's personal responsibility is reduced to abstraction. In prison, Clyde is forced to admit that he was always ashamed of his individuality under the influence of a dream of wealth. In a symbolic sense, Clyde's tragedy is the killing of a person in himself. Even in anticipation of execution, the hero is unable to realize who he really is.

Creativity Dreiser had the most versatile influence on the American novel of the XX century. It was he who outlined the contours of the modern social novel. Dreiser's tradition was developed by S. Lewis, J. Steinbeck, J. Farrell.

Referring to naturalism as either a literary group, school, movement, period, method, technique, or style, Haskell M. Block describes naturalism in *Naturalistic Triptych*:

As an attitude, naturalism may be considered a constant element in human experience, free of dependence on any particular time and place, and asserting a view of both art and life that may be held not only by writers but by anyone. As a method, naturalism is generally regarded as an instrument and a procedure derived from the natural sciences and applied to literature. . Finally, as a literary technique or style, naturalism may be viewed as a distinct way of ordering the elements of an art form.

Naturalism, as a scholarly concept, relates to a method of scholarly composition that points at a detached, scientific objectivity in the treatment of the person. It is more comprehensive and less specific than realism and holds to the philosophy of determinism. It conceives of the person as being controlled by instincts and interests or by social and economic situations.

Although many scientists describe naturalism as a holiday gross and cruel aspects of personality, many of the paintings and books of early naturalists in America portray

young people obsessed with ideals and visions that fear that these ideals are unattainable in the modern world.

Naturalism is the product of the late 19th century, with its belief in the ultimate triumph of science and the philosophy of positivism, which asserts that everything in the world can in principle be known and explained (and those who thought differently turned into neo-romanticists). On the one hand, it was good - naturalism denied belief in rock, fate, and even God - in a word, the higher forces that play a person. And on the other hand, the naturalists immediately appeared as a weak-willed object of influence, only now of the lower forces: instincts, reflexes, and socium. In short, the awl was changed for soap.

Human conflicts are viewed by naturalists as a struggle of primitive instincts and reflexes within a person and a struggle for survival in society. Theodore Dreiser, a famous American naturalist, in his novel "The Financier" expressed it this way:

One day, the lobster and cuttlefish were let into the aquarium, and Frank became an eyewitness of the tragedy that he remembered for life and helped to understand a lot. From the conversations of curious onlookers, he learned that the lobster was not given any food, since its legal prey was considered cuttlefish. Omar lay on the golden sandy bottom of the glass cage and seemed to see nothing; It was impossible to determine where the black beads of his eyes were looking, I suppose, they did not break away from the cuttlefish. Bloodless and waxy, like a piece of fat, she moved with jerks, like a torpedo, but the ruthless claws of the enemy each time tore off new particles from her body. Lobster, as if thrown out by a catapult, rushed to the place where the cuttlefish seemed to be dozing, and she, leaping away, hid behind an ink cloud that she had left behind. But this maneuver was not always successful. Pieces of her body and tail were increasingly left in the claws of the sea monster.

A study of naturalism as Dreiser subscribes to the concept could be approached through an examination of the kinds of experiences that he had in his formative years,

the philosophical speculations that grew from his experiences and reading, and his ability to turn autobiography into fiction. According to Henry Hardwick in *The Foregrounds of American Literature*, Dreiser illustrates the tendency in literature for writers to use their books as mirrors in which to dramatize themselves, whether out of conceit or to achieve, in defiance of the machine age, a definite individuality.

REFERENCES

- Dreiser. T. *An American Tragedy*. New York, 1931.
Theodore Dreiser. *A selection of uncollected prose*. Ed. by Donald Pizer.-Detroit, 1977.
(Charles Walcutt. *American Literary Naturalism. A divided stream*, 1956)
Драйзер Т. *Американская трагедия*. В 2 ч., ч. 2 М.: «Эй-Ди-Лгд», 1994. -412с.

"CONSERVATOR" SWIFT and "REFORMER" DEFOE**Durdana AMRAHZADA**

Baku Engineering University

Durdane95@gmail.com

ABSTRACT

The article deals sharp differences between Swift and Defoe that approached from diametrically opposite positions. The decisive influence in that was played by their party interests. The study is concentrated on a tacit duel the position of the "reformer" Defoe turned out to be historically more progressive than that of the "conservative" Swift.

Key words: Daniel Defoe, The American Historian, British Empire

Books of English writers of the beginning of the XVIII century. D. Swift and D. Defoe are widely known. In the meantime, they both gained lifetime popularity long before they wrote their art works that immortalized them. The compatriots recognized Swift and Defoe first and foremost on the numerous journalistic treatises (pamphlets) and articles in the magazines *The Examiner* and *A Review*, which they created during their cooperation with the Tory and Whig parties.

The socio-political activity of both writers occurred at a time when, as a result and under the influence of the mid-17th century revolution, capitalism was gaining strength in England: industry grew, trade flourished, and the colonial British Empire expanded. Revolution of 1688-1689 years. brought to power the bourgeoisie, which began to participate in the government of the country together with the landed aristocracy. However, the young class of the bourgeoisie was not united, since it represented two camps. The interests of "money people" (merchants, financiers, industrialists) defended the Whigs, and the landowners defended the Tories. Both parties fought bitterly. As it was on issues of domestic and foreign policy of the government, which were of vital importance, it included not only politicians, parliamentarians, statesmen, but also the most educated and advanced part of society - educators. Among them, the leading place belonged to Swift and Defoe.

The son of a modest London grocer, in his youth, himself engaged in commercial activities, Daniel Defoe all his life was betrayed to the Whigs. Jonathan Swift, who came from an impoverished ancient landowning clan, known for his sympathy for the royalists, chose the profession of a clergyman in the Anglican Church. Initially, he approached too with the Whigs, but soon on principle, he went over to the side of the Tories, which then served as faith and truth. Although Swift and Defoe some time worked for one "master" (Minister R. Harley), however they were not personally acquainted and never met. Nevertheless, their relationship was clearly unkind.

Once in a conversation with his friends Swift called Defoe an uneducated, "vain, sententious and demagogic rogue, which is positively unbearable." Hearing about this, Defoe did not remain in debt and broke out at the offender's address in a very unflattering tirade: "A cynical, rude person, a fury, a public swearman, a scoundrel, a porter, a cabman ..." [1] Mutual attacks have long ceased. The American historian D. Ross, who saw behind the mutual antipathy of Swift and Defoe, "ruled the competition between the two social groups to which they belonged, the two social classes they represented." [2] Belonging to various classes and led these writers into the ranks of rival parties, and participation in their struggle had a dominant influence on the formation of educational views of both. The attitude of Swift and Defoe to the domestic and foreign policies of the government serves as a kind of watershed in their positions, allowing one of them to be classified as "conservatives" and the other to "reformers."

Although the socio-economic system, established in England after the revolution of 1688-1689. arranged the bourgeoisie and the bourgeoisized nobility, whose interests were expressed by Defoe and Swift, the educational position of both forced them to take a critical attitude to many sides of the then reality, and especially to the abuses in various spheres of economics and politics that they personally faced. Defoe stressed that the task of the enlightener is to denounce and eliminate in society everything that "should be ashamed." [3]

Defoe criticized the existing electoral system in the country. He believed that such a system of parliamentary elections adversely affects citizens, morally corrupting them. As a result of the high costs spent on elections, many are ruined, "honest people become dishonest," rowdy, "self-serving," and being bribed, are ready to sell their country and freedom. Election campaigns Defoe regarded as a waste of time, distracting people from more worthy deeds. Rural gentlemen elected to parliament, for every call of the

king, hurry to London, leaving their affairs, family, farming, making a tiring journey, and then, having squandered the county's money, return home. Hardly there is a benefit from such parliamentarians, came to the conclusion of Defoe. [4]

Particular indignation of Defoe caused corruption and bribery that existed in Parliament. He assured that the deputies elected at the price of buying and selling the votes of voters very often sell their interests, and at the same time the country. As long as the elected deputies are guided by the demands and desires of individuals or parties and vote based on motives of personal interest, it will be impossible to achieve a worthy representation. One of the reasons for bribing deputies, Defoe, saw in excessive spending, which they are forced to carry in election campaigns. As a result, many of those who participated in elections were ruined and if they got into parliament, they tried to improve their financial situation. That is why the deputies willingly took bribes from any party or individual interested persons. [5] Bribery turned principled people into unprincipled. The glitter of gold coins made one forget about party or religious differences.

In 1701, Defoe published a pamphlet "Protest freeholders against stock market speculation in the parliamentary elections," in which he condemned the "shameful bargaining" in the country's legislature. Parliamentary elections, Defoe wrote, have turned into a new way of making money. Such a trade in parliamentary seats represented, in his opinion, a serious danger for the country. After all, deputies, burning desire to "honest way to fill their pockets, willingly sell their seats in the parliament, and their fatherland." As a result of such manipulations with parliamentary seats in the legislative body of the country there will be such deputies who will willingly turn everything into "the object of buying and selling" "what we cherish and what we love."

Defoe admitted that the parliament itself has repeatedly made attempts to put an end to corruption and bribery among the deputies. Numerous laws, decrees, resolutions were published, but to no avail: corruption continued to flourish. The reason Defoe saw in the imperfection of laws, as well as the fact that bills aimed at fighting corruption were discussed and adopted most often by the same deputies who themselves were involved in this crime.

Corruption and bribery flourished not only in the parliament, but also in other government institutions in England. On the trade posts in the ministries repeatedly wrote and Swift. When he was at court, he became an eyewitness of how government positions were sometimes acquired. Most often they were simply bought. "Did I tell you about one scoundrel who traded at the court by selling posts, extorting money from ignorant simpletons," wrote Swift in one of his letters to his pupil Stella, "at his last deal he asked for the post of vice-chamberlain of 7,000 pounds ". In the pamphlet "New way of selling posts at court" Swift exposed the system of acquiring state posts. He talked about how to sell the same post at court several times, at the same time they take 50 guineas from each applicant, and when the money is taken, it suddenly turns out that the place is already occupied by others. The petitioner has to leave with nothing, and when he realizes that he was fooled and tries to complain, he will be ridiculed. Swift came to the conclusion that it is not necessary to have any abilities or virtues to obtain a public position, it's enough to be just rich.

REFERENCES

1. Цит. по: ДОТТЕН П. Жизнь и приключения Даниеля Дефо автора Робинзона Крузо. М. -Л. 1926, с. 91.
2. ROSS J. F. Swift and Defoe. Berkeley, 1941, p. IX.
3. (Defoe D.) A Review of the State of the English Nation, (<A Review>). Vol. 8. Lnd. 1711, p. 1.
4. The Novels and Miscellaneous Works of D. Defoe. Lnd.) 890, p. 545-546.
5. Defoe D. A True Collection of the Writings of the Author of the True- Born Englishman. Vol. 1. Lnd. 1703. (A True Collection), p. 152.

THE SOCIAL UTOPIA OF "ROBINSON CRUSOE"

Durdana AMRAHZADA
Baku Engineering University
Durdane95@gmail.com

ABSTRACT

The article deals Robinson Crusoe creates a real utopia, that is, a world in which money turns out to be "unnecessary rubbish". The study is concentrated on "Robinson Crusoe" absorbed the philosophy of his time and, in turn, served as the source of profound philosophical and social theories.

Key words: Unnecessary rubbish, Island, Simplicity, Nature

"Robinson Crusoe" absorbed the philosophy of his time and, in turn, served as the source of profound philosophical and social theories. The book Defoe had a noticeable influence on public thought of the XVII century, philosophers saw in it the expression of a certain concept of the relationship of man to the world around him. Political economists based on the example of Robinson the theory of the origin of production. Teachers developed the theory of education, based on the life experience of Robinson Crusoe.

Initially, the success of "Robinson Crusoe" was the success of an adventure novel, so the second part was even more in demand than the first. However, in the middle of the XVIII century, the interests of the public changed dramatically, and attention to Robinson increases even more. The culprit of this change was Jean-Jacques Rousseau. In his famous Emile, he first reveals the philosophical meaning of the work of Daniel Defoe.

Rousseau, a hater of civilization, who believed that all the vices were coming from her, by nature, a person is beautiful and kind, could not help but stop his attention on Robinson, who on his island, as it were, begins life again, freed from the bad influences of a spoiled human society. The creator of the visual method in pedagogy, who demanded that all education take place without books and be practical in nature, Rousseau makes an exception for one Robinson: this is the only book Emil is allowed to have. Rousseau is interested in Robinson as a man, with his own mind, in experience, coming to an understanding of the environment and owning his own material well-being with his own hands. According to Rousseau, the life of man alone with nature is the best way to get rid of prejudices, ugly traditions and make up a correct idea of things, the hero is panic afraid of breaking away from civilization, becoming savage, but at the same time, more and more coming close to nature. Therefore, Rousseau believes that the whole novel should leave only an adventure on the island, discarding the rest as an unnecessary ballast. Of course, Robinson is perceived by Rousseau in a peculiar way; he was freed by the French philosopher from his Anglo-Saxon nature; Rousseau does not notice the petty-bourgeois practicality of Robinson, his callousness, his indifference to the beauties of nature, with which the hero Defoe is touched only once, mainly under the influence of consciousness, that all this beauty is his property; Rousseau does not notice that Robinson did not at all get rid of his Puritan prejudices, superstitions, and so on his island.

So, having got to the uninhabited island, Robinson Crusoe creates a real utopia, that is, a world in which money turns out to be "unnecessary rubbish".

What, in fact, was engaged in Robinson on an uninhabited island? First of all, of course, I made every effort to survive. But the author presents his necessary efforts as adventures, adventures related to the most common affairs: the manufacture of furniture, the burning of pots, the arrangement of housing, the cultivation of bread, the taming of goats. Thus, torrential rains, which did not cease for almost two weeks, force the hero daily for two or three hours to dedicate earthworks and expand his cave. The search for a secluded place for a new batch of goats results in the discovery of places for cannibal feasts.

It is clear that the totality of all these "small jobs" is work, in this case pre-empted, first of all, as a compulsory, urgent need for survival on an uninhabited island. But does she burden the hero? It's amazing, but despite the direct instructions of the author that "being in the most primitive conditions of life," Robinson Crusoe was daily "desperate," the reader does not get the impression of hopelessness and hopelessness of the situation. To create a positive effect, D.Defoe invents a whole system of artistic and visual means that elevate the very process of labor from the level of the physical to the spiritual level.

Robinson conquers nature precisely because for an Englishman life outside civilization is impossible. "For hours on end - all day, you could say - I pictured in the brightest colors what I would do if I could not save anything from the ship. My only food would be fish and turtles. And since it was a long time before I found the turtles, I would simply starve. And if he had not died, he would have lived like a savage. " Robinson does his best to wrest himself from the so-called "simplicity" and "nature."

Events unfold around the work of Robinson, on the enumeration of his "works and days," and have the character of enumerating his main achievements: sewing clothes, dwellings, sowing seeds, harvesting, building a pen for goats, creating tools, burning pots, etc. Aventurine beginning gives way to the beginning of the descriptive. The event series can be traced in two ways: external actions and incidents-and inner experiences, to which dreams refer also.

Robinson passes in this part of the narrative all stages of the development of human society: from the hunter, the tiller, the herdsman to the slaveholder and the entrepreneur. True, all these stages are under the vigilant control of the businessman-businessman (from here-infinite calculations, estimates, strategies, figures).

Beginning with the landing on the island, the plot is gradually more dramatized, accumulating increasingly dynamic events, various vicissitudes, actions. Events, facts increasingly dominate the experiences of Robinson. Extensive in the beginning, the experiences of the hero become akin to thinking about actions and developing strategies.

In parallel with delight from their labors Robinson has certain doubts about the loyalty of his behavior, he turns to God, and his hermit sees as a way to repent of their sins, and especially the sin of his father.

"The life of Robinson on an uninhabited island, its single combat with nature and people forms a kind of thematic knot in which both narrative plans are tied in. It is not difficult to notice that it was on this main episode in the biography of the hero that Defoe turned all the power of his imagination, forcing the boring prosaic of bourgeois prowess, flavored with generous portions of moral instructions, sounded a powerful symphony of man's struggle with the elements of nature. The display of the victorious offensive of Robinson in certain places almost reaches the heights of heroism.

REFERENCES

1. Даниель Дефо. Робинзон Крузо. - М.: "Художественная литература", 1992.
2. Диккенс Ч. Собр. соч. в 30-ти тт., т.30. - М.: Государственное издательство художественной литературы, 1963.
3. Елистратова А. Просветительский роман. Дефо. Ричардсон. Филдинг. Смоллет // История всемирной литературы: В 9 т., т.5 / Под ред. Тураева С.В. - М.: "Наука", 1988. - С. 46-50.
4. Елистратова А.А. Английский роман эпохи Просвещения. - М.: "Наука", 1966. - 472 с.

ANJELA KARTERİN YARADICILIĞINDA ROMANIN POETİK JANRI

Afaq EMİNLİ

ADU- Xarici Ölkələr Ədəbiyyatı kafedrası, doktorant
SDU –Xarici dillər kafedrası, müəllim
afa-eminli@hotmail.com

XÜLASƏ

Anjela Karter bizim dövrümüzün ən parlaq və qeyri-adi ingilis yazıçılarından biridir. O, Qabriyel Qarsiya və Tomas Pinson kimi hamı tərəfindən tanınan ustadlarla bir sırada dayanmışdır. Karter tədqiqatçı üçün böyük maraq kəsb edir, çünki o, daim insanın şüuruna nüfuz etmə üsullarının axtarışındadır. O, oyunu romanın məğzünə köçürüb oxucunu nəzərdə tutduğu hadisələrə cəlb edə bilir.

Açar sözlər: poetika, janr, postmodernizm, qadınlar, azadlıq

РЕЗЮМЕ

ПОЭТИКА ЖАНРА РОМАНА В ТВОРЧЕСТВЕ АНДЖЕЛЫ КАРТЕР

Анджела Кarter - одна из самых ярких и необычных английских писательниц второй половины нашего века. Она встала в один ряд с такими общепризнанными мастерами, как Габриэль Гарсиа Маркес и Томас Пинчон. Кarter представляет большой интерес для исследователя, поскольку находится в постоянном поиске новых способов проникновения в сферу человеческого подсознания. Она имплантирует игру в ткань романа как сильнейшее средство вовлечения читателя в ход подразумеваемых повествованием событий.

Ключевые слова: поэтика, жанр, постмодернизм, женщины, свобода

SUMMARY

POETICS GENRE OF NOVEL IN HERITAGE OF ANGELA CARTER

Angela Carter is one of the well-known and brilliant writer in XX century. She was in same positions with Gabriel Garcia Marquez and Thomas Pinchon. The world of Angela Carter's fiction is inhabited by fabulous creations. Her narrative Utopia - her idea of an idyll for the writer is a dialogue with the reader, a sort of deconstructive communion"

Key words: poetics, genre, postmodernism, women, freedom

Giriş

Anjela Karter bizim dövrümüzün ən parlaq və qeyri-adi ingilis yazıçılarından biridir. Onun yazıçılıq karyerası çox uğurlu alınmışdır: 60-cı illərin ikinci yarısında çıxmış ilk romanları tənqidçilər tərəfindən müsbət qarşılanmışdır. Onun yaradıcılığına bir sıra ədəbi və qeyri-ədəbi təsirlər haqqında deyilirdi (burada

Edqar Po, Qofman, Güismans, Materlink, Tellininin “Satırkón”u, Polyansinin filmləri, Berdeley qrafikası Gustav Moronun rəsmləri də vardır): “O, Qabriyel Qarsiya və Tomas Pinson kimi hamı tərəfindən tanınan ustadlarla bir sırada dayanmışdır”. Bununla belə, yazıçının, əlbəttə ki, elitar (seçmə) intellektual auditoriyaya müraciət etməsinə baxmayaraq, o böyük bir oxucu kütləsinin marağını cəlb etməyi bacarmışdır. [1]

Onun yaradıcılığına 7 roman, bir –neçə esse və novella topluları daxildir. Onların arasında “Kölgənin rəqsi” (“Shadow Dance”)– 1966, “Sehrlı oyuncaq mağazası” (“The Magic Toyshop”)– 1967, “Bir neçə duyğu” (“Several Perceptions”)– 1968, “Qəhrəmanlar və canilər” (Heroes and Villains)– 1969, “Məhəbbət” (Love) – 1971, “Doktor Hoffmanın cəhənnəm arzusunun maşınları” (“The Internal Desire Machines of Dr. Hoffmann”)–1972, “Yeni Həvvanın ehtirası” (Nhe Passion of New Eve)–1977, “Sirkdə gecələr” (“Nights at the circus”) – 1984, “Müdrük uşaqlar” (“Wise children”)– 1991, esseləri, “Amerika hekayələri və köhnə aləmin möcüzələri” (“American stories and Old World Wonders”), “Sizin qayıqlarınızı yandırmaq” (“Burning Your Boats”), “Qanlı otaq və başqa hekayələr” (“The Bloody Chamber and Other Stories”) hekayələr toplusu vardır. [1]

Tədqiqat metodu

Karter tədqiqatçı üçün böyük maraq kəsb edir, çünki o, daim insanın şüuruna nüfuz etmə üsullarının axtarışındadır. O, oyunu romanın məğzinə köçürüb oxucunu nəzərdə tutduğu hadisələrə cəlb edə bilir. Kerolin Morxed Karteri “allergiya və metofazanı, mif və simvolizmi birləşdirən qotik yazıçı adlandırmışdır”. Tənqidçilər Anjela Karteri müharibədən sonrakı fransız romanları ilə bağlamağa meyil göstərir və yaxud onun yaradıcılığını Cənubi Amerikanın ovsunlu realizminə aid edirlər. Onun bir çox əsərləri özünün məzmununa və tərzinə görə futurizm üslubundadır ki, burada xəyalı reallıqdan ayırmaq olmur.[2]

Qeyd etmək lazımdır ki, Karterin dörd əsas elementi “tərəvətli” fantastika, qotik mövzular, zorakılıq və gizli erotizmdir. Karterin romanlarını tarixi, sosial və mədəni kontekstdən kənar başa düşmək mümkün deyil, ona görə mədəniyyət tarixinə aid ədəbiyyata müraciət etmək lazım olur: J.Derrid, R.Bard, İ.İlyinan, Q.K.Kosikov, R.A.Qaltseva, L.Q.Andreyeva və N.P.Mıxalskayanın əsərlərinə, nəzər yetirməzdən əvvəl insanın incəsənətdə təsvir edilməsi prinsiplərinə postmodernizm dünyagörüşü istiqaməti təsir etmiş və personajın bir psixoloji və sosioloji determinləşmiş xarakter kimi tam pozulmasında özünü göstərmişdir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Postmodernizm müasir ədəbiyyat və ədəbi tənqiddə hər şeydən əvvəl “özünəməxsus tərdə emosional çalarlı təsəvvürlərdən ibarət bədii mətn əsasında müəyyən dünyagörüşü kompleksini yaratmaq cəhdidir”. Bu istiqamətin tərəfdaşlarının istifadə etdiyi əsas anlayışlar “dünya bir xaos kimi”, “postmodernist həssaslığı”, “dünya bir mətn kimi”, “intertekstuallıq”, “nüfuz böhranı”, “epistemoloji qətiyyətsizlik”, “ikili kodlaşdırma”, “nəqlətmənin parodiya modusu” və ya “pastiş”, “ziddiyət”, “diskretlik”, “hekayənin fraqmentarlığı” və “metahekayə”dir. Məsələn: intertekstuallıq ideyasına sadəcə postmodernizmdə nəzəri özünü təhlilətmənin əlavə nəticəsi kimi baxmaq olmaz: o, son iyirmi ildə yalnız ədəbiyyatı deyil, incəsənətin digər növlərini də əhatə edən, geniş yayılmış bədii təcrübənin tənqidi dərk edilməsi prosesində yaranmışdır. Postmodernist yazıçılara xas olan bir cəhət də onların sitatı düşünməsidir. Özünün intertekstual həyat duyğusunu hiss etməsi postmodernizmin daxili stilistikasını təşkil edir. Postmodernizmin daxili stilistikasını şəxsi intertekstual həyat duyğusu təşkil edir və o, “sitat xaosu vasitəsilə maddi aləmdə düşkünlük prosesi hökm sürən “kosmik xaos” duyğusunu ifadə etməyə çalışır”. [3]

Buna bənzər dünyagörüşü istiqaməti hər şeydən əvvəl postmodernizm incəsənətində insanın təsviri prinsiplərində və personajın bir psixoloji və sosioloji determinləşmiş xarakter kimi tam pozulmasında özünü göstərmişdir. Əsərin əsas məzmunu və onun daxili dinamikası nəqlin təşkil edilməsi və materialın üzvləndirilməsindən, qəhrəmanların şəxsi psixoloji həyat hadisələrinin ön plana çəkilməsindən, fərdin şüurundan keçən tarixi-fantastik reallıqdan asılıdır. Mətn qəhrəmanın həyatının əsas hadisələri ətrafında, yaxud müəllifin xarici aləmdə daha əhəmiyyətli hesab etdiyi və personajın oyanan şüurunda özünəməxsus yaddaş nişanı kimi çıxış edən hadisələr əsasında qurula bilər. Bir çox hallarda əsas nəql başlanğıclarının müxtəlif şəkildə göstərilməsi, onlardan gah birinin, gah da digərinin seçilməsi sujetin ayrı-ayrı bəndlərində xarici zaman və məntiq bağlılığının olmaması çərçivəsində özünü göstərir. Bəzən yalnız ümumi ideya, fikir, müşahidə və düşüncələri, nağıl edən əhval-ruhiyyəsi ilə birləşdirilən və tez-tez dəyişən parçaların özünü göstərməsi XX əsrdə həqiqətlərin dərk edilmə psixologiyasının dəyişməsindən irəli gəlir və bu zaman adət olunmuş ciddi nizamla qurulan süjet xətti dəyişir və başqa nəqlətmə üsulu ilə əvəz olunur. [2]

Karter yaradıcılığı bütövlükdə müasir ədəbi proseslərlə bağlıdır. Burada ingilis postmodernizmi variantına nisbətən roman formasının quruluşu, sujeti və janrında qanunauyğunluqlar və fərqlər aşkar

etmək olar. Romanın təşkilinin mürəkkəbliyi onunla şərtlənir ki, Karter sujetdən kənar quruluşlarla gücləndirilən bir çox müxtəlif planları və mövzuları birləşdirir. Beləliklə də, Karterin iki bir-birindən fərqli roman janrı meydana gəlir: biri psixoloji, zahirən və ənənəvi ruhda həll edilmiş, digəri isə elmi-fantastik. Burada onun erkən yaradıcılığının iki əsas tendensiyası mürəkkəb şəkildə bir-biri ilə bağlanır; bir tərəfdən hərdən oxucular tərəfindən şərtiliyi hiss olunmayan və bərqərar olmuş belletristik reallığı dağıtmaq məqsədilə ən güclü və bəzən hətta SF fantastikası idiomu və sərt erotik şəkildə özünü göstərən üsulların tətbiqi, digər tərəfdən isə 60-cı illərin mənəvi təcrübə prosesini və onun nəticəsinin dərk və təsvir edilməsi cəhdi.[4]

Anjela Karterin zəngin nəsrinin məğzi güc sahəsinin iki qütbü: yalançı ədəbi reallığın inkarı və sosial ssenarinin anarxik inkarı arasında cərəyan edir. Əgər onun “Məhəbbət” əsəri sosial qütbə yerləşirsə, “Doktor Hoffman cəhənnəm arzularının maşınları” ədəbi qütbə daha yaxındır.

Bunların arasında yazıçı sözləri azad etməyə, müasir yalançı mədəniyyətin bədii sözü reallıqla eyniləşdirmə tendensiyasını kənarlaşdırmağa, eləcə də bədii əsərlərə qədimdən gələn coşğunu verməyə cəhd göstərir, çünki nəinki ədəbiyyat eləcə də bir növ əşya, dil, zaman və məkan zonasından kənar öz başlanğıcını tapan yazı bundan başlanır. Karterin düşüncəsinə görə, sözlərə onların qədimdən gələn başqa reallığın şərti xarakterini qaytarmaq lazımdır, çünki bu, insanın ekzistensial vəziyyəti ilə “oyunbazlıq edən parlaq üzlü əşyalardan” daha çox bağlıdır.

Psixoloji romanların təhlili feminizm konsepsiyası və Freyd psixoanalizində qurulur. Karter ədəbiyyatın təbii-elmi nəzəriyyələrinə özünün xüsusi mənasını daxil etmə qabiliyyətini nümayiş etdirmişdir. Əlbəttə ki, Karter Freyd təlimini bioloji cəhətdən təmizləyir və ona mədəniyyətin təzahürü kimi baxaraq simvolik plana keçirir. Ancaq o, ümumi panseksual fikirdən kənara çıxmırdı. Karter linqvistik yanaşma mövqeyindən bütün hadisələri və müxalif kişi-qadın münasibətləri funksiyasını başqa cür dərk etməyi bacardı.

Psixologiya və fəlsəfi biliklər roman janrına səciyyəvi çalarlar verir.

Məsələn: götürək “Məhəbbət” və “Bir neçə duyğu” əsərlərində oxucunun üzləşdiyi “edip kompleksini”. Karter nə bu hadisəni özünəməxsus başa düşən və freydizmi linqvistik ruha uyğun tərzdə biolojiləşdirməyən, onun hərfi interpretasiyasından imtina edən Lakanın, nə də ki, təmiz freydizmin şərhinin tərəfdarıdır. Əgər Freyd üçün Edin atası real bioloji atadırsa, Lakan üçün o “ata adı” simvolu ilə əvəz olunur, yəni alim onu yenə Freyd psixoseksuallığından kənara çıxarır. Beləliklə, o, problemi dil sahəsinə keçirir və bu zaman vurğulayır ki, ata adı simvolu qanun mənasını alır, çünki, ad, daha doğrusu, ata soyadı, mənimsəniləndə onda uşağın mütərəddidliyi də bitir. Lakan “edip kompleksini” bir linqvistik transaksiya kimi konseptuallaşdırır və iddia edir ki, tabu yalnız “ata” və “ana” linqvistik kateqoriyaları vasitəsilə ifadə edilə bilər. Lakana görə, Freyd nəzəriyyəsinin çatışmazlığı ondadır ki, o fərdlərin maraqları və tələbatlarının ödənilməsindən çıxış edir və bununla insanın sosial ölçüsünü nəzərə almır. Fransız aliminin nöqtəyi-nəzərinə görə, subyektiv-obyektiv münasibətlər şüurun təşəkkül tapmasının başlanğıcında özünü göstərir. Əlbəttə, unutmamaq olmur ki, onun düşüncəsinə görə bunlar, əsasən, intersubyektivliklə məhdudlaşır, çünki subyektin “reallıqla” münasibətləri yalnız vasitə ilə ifadə olunmuş dil olaraq postulat kimi qəbul edilir və ona görə bilavasitə “təmiz halda” qavranması anlaşılmaqlıq yaradır. Karter isə Freyd təliminə mətnaltı rol ayırır. Oxucu qəhrəmanın davranış səbəbini çox gözəl başa düşür və psixoloji cərgəni hiss edir. Bu tarix (istər “edip kompleksi, istərsə də cinslərin qarşılıqlı əlaqəsi, yaxud da uşaq komplekslərinin əlamətləri) romanda ikinci planda keçir.

Anjela Karterin yaradıcılığının feminist aspekti də böyük əhəmiyyətə malikdir. Məsələn: rus yazar Yuliya Kristeva qadın mənşəyini “tək yazının deyil, həm də həqiqətin məkanı” kimi təyin edir. Bu “həqiqət” ənənəvi vasitələrlə “təsəvvüredilməz” və “təsviredilməzdir” və “kişi təxəyyülü və məntiqi, kişi hökmranlığı və kişi həqiqətinə uyğunluğun kənarında yerləşir”. Bu baxışları ilə Karter Kristevaya çox bənzəyir. Ruhən ona yaxın olan İriqaray qadınları özlərini “torpaq/ana-təbiət/yenidən yaradan qadın” profenomeninin təzahürü kimi qəbul etməyə çağırırdı. Karter bu üçlük vəhdətinə bəraət qazandıran şəxsi mifologiyasını yaratmağa çalışır. Freyd nəzəriyyəsində ana simvolunun üstünlüyünü nümayiş etdirən Karter onu yalnız tapılması və şifrəsinin açılması tələb olunan tapmaca kimi deyil, həm də əsl “həqiqət müəlliməsi” kimi təqdim edir. [5]

Bunun əsasında Karter Freyd və müəyyən dərəcədə Derrida tərəfindən axtalanma kompleksinin qaçılmazlığını inkar edən və bunun əvəzində özünün təbiətə ikili və prinsipə qarşısı alınmayan seksuallığını bəyan edən “qətiyyətli qadın” Kofmani dəstəkləyir. Karterin romanını müəllif və obrazların cinsi mənsubiyyətinə görə deyil, janrın psixoloji semantikasi və ədəbiyyatdakı əhəmiyyətinə görə “qadın psixoloji romanı” adlandırmaq olar.

“The sense of limitless freedom that I as a woman, Sometimes feel is that of a new kind of being. Because I simply could not have existed, as I am, in any other preceding time or place. I am the pure product of an advanced industrialized, post-imperialist country in decline”.[3]

Karterin nəsr əsərlərində olan elmi fantastika janrı Saldi Rabinson və Cerardin Mineyin əsərləri nəzərə alınmaqla tədqiq edilir: onlar romanlara fantaziya və fantastika, tarix və reallığın əlaqələndirilməsi nöqtəyindən nəzərdən yanaşırlar. Fantastik süjetə əsaslanan iki romanda qəhrəmanların fiziki və psixoloji halı, onların müxtəlif aspektlərdə davranışları və hərəkətləri təhlil olunur. Əsərlərin nəql edilməsində çoxjanrlılıq hissi yaranır.

Romanda bir neçə planın olması Karterin bütün yazı texnikasını təyin edir. Dil dialoq şəkilində verilmişdir, çünki oxucu eyni zamanda həmsöhbət rolunda çıxış edir. Karterin özü bunu onunla izah edir ki, “... a piece of fiction is never static. I purposely try to make what : write open-ended, user-friendly”.

Bunun üçün o, müxtəlif fəndlərdən istifadə edir: birinci şəxsin adından nağıl qəhrəmanlarının daxili dialoqu və eləcə də baş verən hadisələrin zaman çərçivəsi.

Bizim nəzərimizcə, Karterin elmi fantastikası qeyri-klassik, qeyri-fantastik roman statusunu alır.

Tənqidçilərin onun əsərlərinə baxışı haqqında biz, əsasən, Times Literary Supplement, Books and Bookmen, New Statesman, New York Times Book Review Library Journal, Washington Post Book World və s.nəşriyyatların qəzet dərcələri əsasında fikir söyləyə bilərik. Loria Seyc, Ceym Brokvey, Ricard Boston, Vilyam Xyutsberq kimi aparıcı tənqidçilər A.Karteri “şizofrenik” aləmin dəhşətlərini, məntiqi və poeziyasının güclü birləşməsini açmağı bacaran ən görkəmli psixoloqu” kimi qiymətləndirirlər.

Karter poetikası-hərəkətə çevrilən fantastik aqressiyanın sensasiyalı səhnələridir. Karterin fikrincə, qadınları passiv seksual obyektlərə və zalım qadınlara ayıran qadın erotizmi azad olmayan kainatda qadına yalnız iki yol açaır.

Yaxın zamanlarda, 2000-ci ildə, İngiltərədə Elison İsterin redaktorluğu altında vahid bir monoqrafiya çap edilmişdir ki, ora Merya Makinen, Cin Yot, Cerardin Miney, Salli Robinson, Meri Russo və Salli Kinnenin məqalələri daxildir. Bu kitabın çap edilməsinin məqsədi məşhur yazıçı-postmodernistlərin əsərlərini təhlil edən müasir tənqidin vəziyyətini əks etdirməkdir. Oxuculara mətnin başa düşülməsi üçün yeni yanaşmalar təqdim edilmişdir, yeni tendensiyalara və ədəbi tənqiddə cavab verən başqa bədii-ədəbi analiz üsulları işlənmişdir.[1]

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

- 1) <https://en.wikipedia.org/>
- 2) Angela Carter. Contemporary Critical Essays. Ed. By Alison Easton. New York, St. Martin's Press, 2000.
- 3) Clark R. Angela Carter's Desire Machine'. Women's Studies. London, 1987. Pp. 147-161. 6
- 4) Paulina Palmer, “ ‘Kodlu modeldən’ quş qadına: Anjela Karterin sehrli uçuşu”, Brayton, 1987, 179-205.
- 5) Английская литература. 1945-1980. - М., 1987.

WOMAN AND FEMINISM IN VICTORIAN LITERATURE

Fidan RÜSTƏMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
rustamova_8989@mail.ru

ABSTRACT

In this article it is dealt with the Victorian period feminism, feminist writers and all positions, tendencies of feminist literature. It is obvious that literature main factors of creating personality and improve imagination to all directions. That is why literature is the best way for saying your word and reaches your ideas to the word. The research presents XIX century literature, writers and popular works feminism and feminist writers. There were some writers which reflect feminism and feminist ideas in their works. Here Thomas Hardy's and Charles Dickens's works analyzed as a feminist novel. Thus, this work generalized all main points, problems, and tendencies of feminism during the Victorian period.

Key words: Victorian Period literature, Feminism, Thomas Hardy, Charles Dickens, George Eliot

Introduction

Feminist troubles have continually been controversial in the course of history and gender subjects stay arguable subjects in the context of the democratic society of the 21st century. Social, political and economic inequality between ladies and men are nonetheless crucial troubles for the cutting-edge global. Women's rights concerning motherhood or abortion, home violence inside the circle of relatives, the proper to same pay or sexual discrimination and harassment are all issues those are often debated inside the society of our century.

The phrase "feminist" is described as one, which advocates same rights for girls. The feminist movement appeared in an organized shape at some point of the past due to 19th century.

The literature of any tradition or historical period represents the stories of individuals living in the selected time and recording their interactions with the conditions round them. However, uncommon or strange for their duration, poetry, fiction, drama and existence writing are valued for providing at least an influence of authenticity approximately what it changed into want to be alive at that moment and coping with the common demanding situations of human experience, particularly the look for emotional fulfillment and contentment. For middle-class ladies of the past due eighteenth to early twentieth century, the opportunity to study and write fiction and poetry had a liberating effect. Fiction, particularly, became a place in which women could explore the intimate info of their feelings and social interactions, imagining new relationships and lifestyles choices, even as also protesting towards the injustices they saw around them. The volume to which they might express themselves freely without fear of censure, but, became some other remember, as became the possibility to make a long-lasting distinction to the multiple problems ladies confronted, both in terms in their personal home lives and their confined opportunities to paintings outside the home. The parallel work of male authors including Dickens, Hardy and George Moore is also each progressive and conservative: on the only hand acknowledging the imperatives of desire (for both men and women) and the frequently brutal screw ups of masculinity, while on the other excoriating, exiling, or maybe condemning to dying ladies who transgressed the bounds that both sexes, outwardly, at the least, felt obliged to uphold.

It has been (and will keep on being) contended that authors constantly depict characters of their own gender in an entire manner. It is a result of this, and verifiable truths about the era amid which he composed. That Charles Dickens is infrequently viewed as a feminist author. George Eliot, who wrote in almost a similar era, is frequently praised as a praiseworthy feminist essayist. In any case, through his portrayal of Miss Havisham and Estella in "Great Expectations", Dickens shows himself to be more than equivalent to Eliot in that field of composing. Her own particular Maggie Tulliver in "The Mill on The Floss" has regularly been referred to for instance of a feminist character. Nevertheless under nearer investigation seems just to fit in with social standards of the era, yet in an honorable way. She isn't a completely created identity. Miss Havisham and Estella might be the more awful and unmistakably less affable characters. Nevertheless, they are likewise undeniably more completely adjusted, and along these lines more able to do really being called feminist characters[1, 34].

Incredible Expectations, similar to "The Mill on The Floss", which is Eliot's novel, has a disturbing closure, however not so much so. Keeping in mind that Eliot's work appears to legitimacy such a consummation, Dickens' novel is saddled with a closure that appears to be wrong. Given how it has been paved the way to. Extraordinary Expectations isn't a lady-focused novel, and Dickens is once in a while looked to as a feminist author. In any case, his female characters in this novel are more noteworthy cases of feminist characters than Eliot's Maggie. Miss Havisham and Estella are as Peter Scheckner depicts, "Insane or crazed, frosty, calloused". This can't be refused, and neither would it be able to be refused that in his before works Dickens can now and again be unjustifiable to ladies (with some remarkable exemptions like David Copperfield's close relative Betsey Trotwood). Nevertheless, Great Expectations came at the last part of a long vacation. Subsequently accompanies the greater part of the advantages of a more astute man's brain. His female characters may even now have coldblooded streaks, yet not on the grounds that they are female.

There is no uncertainty to the way that Dickens has portrayed this character with all the best highlights of an English woman at the same time. She is discovered miserable, as though something still has not been accomplished by her.

In the event of Dickens' books, an ordinary Victorian lady picture is found in the individuals. Who set out to emerge from the group yet neglect to build up a remarkable position in that society, and Lady Dedlock is a decent case. In his different books, for example in Great Expectations, Miss Havisham and Estella likewise speak to the Victorian women of that time. In this abstract work, Miss Havisham has been portrayed as a casualty of misrepresentation. Subsequently, she turns disappointed. Also she never wedded or adored again in all her years and also developed hostile to male points of view in Estella, her niece. Then again, Estella transforms into a stern women's activist affected by her aunt and treats Pip, the hero of the novel, with sicken.

Dickens speaks to ladies in his books especially so as to feature the customary idea of womanhood in the Victorian time frame. He concentrates on the Victorian male view that a lady is nature's blessing that

remaining parts protected and sound inside the limits of home. She is honored to assume numerous parts at once as a sweetheart, nurture, little girl, consultant, spouse, mother, and nurturer among others. She ought not to be rebel, but rather satisfied with her household settings. As she is human, she will undoubtedly have a few frailties too. The female characters, who attempt to disassemble the chains of ordinariness. The experience the ill effects of subjective offends and at last discovers peace by tolerating the recommended part for them. Every one of these highlights constitutes the picture of conditional lady and Dickens' female characters check these characteristics. Along these lines, Dickens' thoughts of home and vision of womanhood are optimistic and conventional. This has been cleared up through the character portrayals of Lady Dedlock and Esther in "Bleak House".

Numerous female characters in Thomas Hardy's books unmistakably show one of the Victorian generalizations of ladies the correct, easygoing housewife or the insubordinate, autonomous visionary. Although does not exhibit how ladies ought to be yet rather how society weights ladies to comply with the acknowledged picture.

Hardy advances from unobtrusively reprimanding society, as found in *The Return of the Native* and *The Woodlanders*. To obviously censuring sex parts and marriage in *Tess of the d'Urbervilles* and *Jude the Obscure*. The characters of Thomasin, Mrs. Yeobright, and Grace Melbury represent the individuals who submit to society's desires. Eustacia Vye, Felice Charmond, Tess Durbyfield, Sue Bridehead, and ArabellaDonn outline the cliché enchantress. Hardy's female characters appear to encounter particularly cruel or sentencing conditions because of the social desires put upon them. These offensive occasions acquire perusers' sensitivity and work to subvert the conventional restricting perspectives of ladies.

In his books, Hardy builds up a few relationships and marital inconveniences to show his acknowledgment of the hardships. The male centric structure forced upon ladies. He speaks to Sue's unwillingness to wed Stem as much from her dread of weakness as it does from her dread of sex. He portrays immovably unusual ladies like Bathsheba Everdane. Who was rejects to wind up noticeably a man's home as a spouse, a vulnerable energetic Eustacia who was bound to a constrained and restricting heath. Also, Hardy scathingly presents male twistedness in characters like, Alec, and Angel Clare. Similarly, Henchard's treatment of his significant other and little girl as a saleable ware is cruelly censured.

There is an honest to goodness women's activist mindfulness at work in Thomas Hardy's books that find a capable articulation in the delineation of the shameful acts. Sufferings of ladies' were parcel and especially the ladies' feeling of treachery and of their dissatisfactions as in the instances of Sue, Bathsheba, and Eustacia. "The critical thing about Hardy," watches Raymond Williams, "is that more than some other writer. He is prevailing against each weight in focusing his significant books in the common procedure of life and work". However, the line between his particular disobedience and his gigantic accomplishment as an author mirrors the oddities of a general public. Where moral optimism exists together with a reasonable utilitarianism that can explicitly acknowledge the most noticeably awful types of neediness and misuse alongside an evidently honest to goodness want for a social change. It is this blend of the best and the most exceedingly terrible that draws us over and over to this confusing time [2, 211].

It is additionally certain that Hardy is against the hallowedness of a few ideas and foundations like marriage. He does it by depicting despondent and some of the time unsuccessful relational unions that end drastically. He depicted as well, miserable families where youngsters and ladies were more often than not casualties of injustice and recklessness of the spouse and different circumstances of the wife.

Conclusion

For close my ponder women's liberation in Victorian period, I can state that a standout amongst the most imperative point for that period is woman's rights and women's activist writing. Such a significant number of scholars consider this significance and pick women's activist characters in their books. I gave some vital and awesome cases for this article and dissected their work as per women's activist approach. Albeit principle point of my work is women's liberation in Thomas Hardy's and Dickens' women's activist methodologies likewise can discovered their precisely clarification.

Subsequently, it is sheltered to presume that their books can be deciphered as women's activist books. Their heroes are solid, autonomous ladies that willingly volunteer claim their place in the public eye.

BIBLIOGRAPHY

1. Dickens and Eliot: A Tale of two Feminists, 2015, 11p.
2. Stephen, L. "George Eliot", *A Century of George Eliot Criticism*, ed. Gordan S. Haight, London, 1965, 268p.
3. Williams R. *The Country and the City*, Oxford University Press, New York, 1973, 151p.
4. <https://www.poetryfoundation.org/poets/thomas-hardy>
5. <https://www.newcriterion.com/issues/1985/11/feminism-and-literature>

WHITMAN'S PSYCHOLOGICAL DISPOSITION IN "SONG OF MYSELF"

Gasimova NURANA

Baku Engineering University
nuranagasimova@yahoo.com

Abstract: In The "Song of Myself", the poet describes himself as being involved in a whirlpool of various events: next to him are "new discoveries, inventions, societies, old and new writers", everyday signs, Here are worries, illnesses, delights," lack of money, "social upheavals (" the battles, the horrors of fratricidal war, the fever of unreliable information, the spasms of news ").

Key words: poetry, sign, event, nature, Song of Myself.

A look at the human body in W. Whitman's poetry recalls the attitude of the ancient Greeks towards him, which was not characteristic of the literary tradition of the 19th century. It is no accident that the Puritan America did not take the poet. Romantics sang the human soul, and it harmonizes the soul and body. In the "Song of Myself" this topic occupies an important place. Most brightly it is expressed in the cycle "Children of Adam."^[1] "Song of Myself" - a poem extraordinarily many-voiced. Its sound can be compared to the sound of a choir, an orchestra and a solo.

As it is impossible to describe the motifs of a large musical work. It is striking to see the democratism of the views of the author, who sympathized with people of all trades, creeds and color. He does not have single-valued answers to the questions asked, and he can not always explain what the thing is going on around, but it attracts.

"Song of myself" - One of the most significant program works, included in the "Leaves of Grass", which reveals the image of the lyric hero Whitman. ... And Kanuka, and Tokhao, and Congressman, and the Negro I accept ...- Kanuk- Canadian resident of French origin. Tokajo (american slang) - the nickname of residents of one of the districts of the state of Virginia. Gingham - cheap cloth or cotton cloth. Thanksgiving Day - National The US holiday, established in memory of the first harvest collected by the inhabitants Plymouth colony in 1621, after a hungry and harsh winter, survive which the colonists succeeded with the help of the Indians. Celebrated at the last Thursday November.^[2]

Walt Whitman is a philosopher who through his poetic "I" comprehends the problems of nature, humanity, the universe. A characteristic sign of his lyrical perception is the desire to unite all possible connections and relationships in the world. The writer believed that "it is impossible to break a plant without violating the integrity of everything."^[3] His poetry calls for the restoration of broken harmony, for the preservation of the spiritual foundations of human existence.

Whitman's "Song of Myself" is written in long unrhymed lines and consists of 52 sections, each of which represents a figurative and semantic unity. Free verse "Songs ..." focuses on the "vers libre" of the ancient Indian epic, the Old Testament. This huge lyrical monologue, representing the "history of the soul", the process of spiritual and moral maturation of the creative personality, stands as if at the junction of two genre forms: the lyrical poem and the epic poem, in fact representing a complex genre hybrid - lyrical epic.

The absence of an epic narrative story, an external intrigue, and collisions between characters distinguished Whitman's poem "Song of Myself" from contemporary romantic poems. However, the absence of an external story does not mean that there is no plot in Whitman's "song" at all. The plot is - inner, lyrical. The only character of "The Song ..." is the author's "I" of the poet, and this poem itself is nothing but a string of his memoirs, testimonies, prophecies and confessions.

All that the poet describes in this monologue, either they are remembered, or imagined. All episodes of the biography of the lyrical hero or the history of America are depicted as fragments of psychic life. Therefore, these events are included in the clutches that do not correspond either to the chronological order or to the cause-and-effect logic of their subordination: they are mounted on the principle of free association, the "catalog".

The lyrical hero of "Songs of myself" was strikingly different from the heroes typical for romanticism - lonely, disappointed, rejected. The hero of romantics - from Wordsworth to Lermontov - a person completely immersed in intimate experiences, anxious about the vicissitudes of his personal destiny. Whitman represents his hero in the fullness of not only private life, but also in the details of public actions and political aspirations.^[4] He shows a deep interest in the events of the social life of his contemporaries, sharply feeling personal involvement in the historical context; realizes himself a drop of the great "ocean of crowds", an ordinary participant in the general life.

In this self-reflection of himself as a particle of the mass, Whitman's departure from the fundamental provisions of the romantic concept of personality was expressed. And the huge monologue-"song", which remained lyrical in its execution, by its very nature performed an epic function. Having embarked on the path of epic lyric poetry, Whitman greatly expanded her creative abilities, outliving the characteristic of the lyricism of the camera's problematics and intimacy of intonation.

In one of the letters, determining the intent of the book, where the central place was occupied by "Song ...", the author noted: "... This book brought to life my existence in Brooklyn and New York from 1838 to 1853, absorbed in these fifteen years, millions of human destinies, which I experienced so intimately, with such ardor and ease as ever.

The discoveries made by the poet in "Song of Myself" open in many ways determined the development of world poetry. The Whitman lyricist's innovation turned out to be "premature" in the literary history of the 19th century, but already at the beginning of this century his "Song ..." was heard. The experience of Whitman's lyrical epic was picked up by Italian futurists, V.V. Mayakovsky and V. Khlebnikov, Apollinaire and Cendrars, much later - Neruda, Nezval, Yevtushenko. American poetry of the twentieth century - from K. Sandberg and H. Kreyon to A. Ginsberg and L. Simpson - developed under the sign of the discoveries of "Song of Myself"^[5].

Thus, "The Song of Myself" leads us to what Whitman calls the "eternal road", due to lead readers who need to get rid of slavish beliefs and feelings of ownership, which in turn inhibit the spiritual growth of the individual-liberation. Readers, who should reject "dogmas and schools" and risk going beyond the usual notions of "good and evil," in a way that can help meet the challenge of the primordial energy of nature, unbridled, free from the limitations that we are accustomed to unquestioningly accept.

REFERENCES

1. Frederick, "How Books Might," 10.
2. Frederick, "How Books Might," 10.
3. "Book Advertising," Ad Sense (March 1905), 226.
4. Frederick, "How Books Might," 10.
5. Dwight Garner, Read Me: A Century of American Book Advertisements (New York: HarperCollins, 2009), 13.

DESCRIBING FINANCIAL AND MORAL COLLAPSE BY THE 20TH AMERICAN CENTURY WRITERS

Ilahe MAMMADQASIMOVA

Baku Engineering University
Ilahe.memmedqasimova@gmail.com

ABSTRACT

This article highlights the most pressing issues of all time - the problem of financial and moral collapse describing by American writers of the 20th century in their works, and sometimes in their lives. At a time when financial difficulties occur, as the behavioral differences of people against each other emerge, the society is improving or collapsing morally. This issue, which led to the popularization of the works of this period, is more widely reflected in the article.

Key words: social criticism, depression, injustice (Dalton G., 1998)

During the 20th century until the end of the Second World War, during the First World War, and before and after the years, there were significant developments in the fields of theater, poetry, stories, novels and critics. In the 1920s, a new school of fiction literature came to the forefront, and the writers have now moved to naturalism with realism. Freud's psychological influence was great in modeling and directing behavior. In the years following this period, fiction literature became a presence which reacted to the changing times. F. Scott Fitzgerald's (1896-1940) "This Side of Paradise" (1920) exhibited his frustration and morale decadence in the post-World War I United States. "The Great Gatsby" (1925), his masterpiece, had been developed in a more compact and profound way. Like Fitzgerald, Sinclair Lewis (1885-1951) was unique as a society critic: "Main Street" (1920) was a novel that attacks violently village microbes; "Babbalanza" (1922), reveals middle-class businessmen; and "Kingsblood Royal" exposes (1947) prejudiced racism.

Richard Wright's (1908-1960), "Uncle Tom's Children" (1938), and "Native Son" (1940) reacts to the poor conditions that the blacks live in. However, John Dos Passos (1896-1970), who attracted attention with the novel "Three Soldiers" (1921) against the First World War, was a fascinating writer as a reactionary novelist. His "Manhattan Transfer" (1925) is a work criticizing society with socialist consciousness.

“Nathaniel West”, with a black ridiculous approach, reflecting a ruthless world image, separates the others with novels such as “The Dream Life of Balso Snell” (1931), “Miss Lonelyhearts” (1933), and “The Day of the Locust” (1939). John Dos Passos observed American society between the two world wars, highlighting the inhumanity wealth and the evils of social injustice. “The 42nd Parallel” (1930), “Nineteen Nineteen” (1932) and “The Big Money” (1936) together calling “U.S.A Trilogy” are among the most important works. Ernest Hemingway, William Faulkner and John Steinbeck were three Nobel laureates who tended to hope instead of disappointment in their works. His first short stories of Hemingway (1898-1961), “The Sun Also Rises” (1926), and “A Farewell to Arms” (1929) were filled with contradictions after the war, but “The Spanish Civil War” convinced him that he could overcome **social problems** with collective events, “To Have and Have Not” (1937), “For Whom the Bells Tolls” (1940), “The Old Man and the Sea” (1952) embodied this new belief in his novels.

As journalist George Packer noted in an article he wrote for The New Yorker, even the hard times of recent days have not awakened the same literary reaction. “The Unwinding”, a book borrowed from Packer’s literature of the 1930s, is the closest point we came to during the period of the Great Depression masterpieces.

What did the writers of Great Depression know that our writers did not know? What can we learn from the writers of the 1930s about poverty, politics, literature and society?

I will speak of the a classic with Depression – “The Great Gatsby” by F.S.Fitzgerald and “Big Money” from John Dos Passos, looking at how they still talk to us today.

In fact, the problems and events that occurred in the post-war US were so important that literary people often found themselves in direct social criticism. When it came to the twentieth century, especially before the Great Depression of 1929, a lot of puritanic implementations were adopted, firstly about prohibition of alcoholic drinks. The racist group Ku Klux Klan, who advocates the supremacy of whites in every field, aims to create a pure and perfect society in America. Therefore, the values of the American Dream, such as honesty, equality and justice, were corrupted, and a welfare system based on the wealth was tried to be established.

For this reason, at the beginning of the 1920s, American writers and artists complained that they could not find a free expression environment and emigrated to Europe. In this period called the Jazz Age, a young writer, F. Scott Fitzgerald, reveals the moral collapse of America in his novel: The Great Gatsby.

Fitzgerald tells of the separating from the purpose of the American Dream, which affects every one with its dizzying and unbearable splendor, in “The Great Gatsby, which is about the period called the Jazz Age or the Roaring Twenties, which resembles America's hysterical fit. (Dalton G., 1998) The story ended at a time when all types of extremism before the economic depression of 1929 were regarded as entertainment, the price of alcohol became cheaper with the increase of demand and the economic polarization with great disproportion led to a wave of widespread societies despite alcohol prohibition. It is not only a classical notion of Gatsby and Daisy's despairing love, or of economic and social inequality, but at the same time an eulogy of hope for humanity's ancient motion.

Increasing flow towards prosperity turned millions of Americans to investor and made 20s roar. In Fitzgerald's 1925 masterpiece, the attractive parties given by Jay Gatsby were financed by money that seemed easy to get everywhere. But when the crisis happened, the 1920s began to look more like a drinking party that annoying everyone than a welfare period. And no other novel except John Dos Passos's "The Big Money" which was published in 1936 - in the seventh year of Crash - reveals America 's pre - collapse dark period more smoothly.

“The Big Money”, which constituted America's 20th-century community portrayal, was Don Passos's last book of the formally revolutionary the U.S.A Trilogy. Although it has characters from ancient times, “The Big Money” is a unique work on its own. The title reveals the book's irony like ice. “Big money” is a golden calf in this book where everybody is looking for something in the 20s, and some of them are found in this book where everything is good for American society. (Wheeler, 1997, pp. 24-34) According to “The Big Money”, all American capitalism is based on a shaky foundation of ambition, chaos, worship of the famous people, and political pressure. And these are what happens when the system seems to work well. When the break-up point arrives, the writers of the Great Depression will be able to get out of the ruin and reach out to people and demand a radical change.

REFERENCES

- Dalton G., M. G. (1998). Greenwood Press.
Wheeler, E. T. (1997). *COMMONWEAL*.

INFLUENCE OF GENDER AND AGE IN SECOND LANGUAGE ACQUISITION**Aygun ABBASOVA, Laman PANAHLI**

Baku Engineering University

aabbasova4@std.beu.edu.az/ lpenahli@std.beu.edu.az

We all have our own views on gender and age differences in language and in other aspects of human life. Numerous factors such as motivation, attitude, confidence, identity, learning styles, economic situation and social background, that create a difference between genders and between different ages, influence SLA. All recent and earlier studies have indicated that gender and age play a crucial role in the way that learners approach the task of second language acquisition.

We hypothetically take into consideration SLA from the perspective of internal and external factors, when it comes to gender identity we should focus on internal factors much more than external. The most obvious differences between external and internal factors which make internal factors more significant than external are motivation, intelligence, and the ability of acquisition.

As a matter of some medical fact, females' articulation organs, body developments and psychological maturation are one step ahead of males'. This early maturation which enhances their motivation and ability to acquire contributes them to be successful at listening and speaking performances.

According to EEG(electroencephalogram) results, some areas of the brain which process logical understanding and targeting are not just only substantial, but also mentally developed four years earlier in contrast to females' brain. On the other hand, the same research indicates that some areas of the brain that conduct social cognition, language, and motor skills are six years earlier for females.

One of the most important factors in Second Language Acquisition is interaction, and that is completely different in males and females. As an exemplification, women use more sophisticated and descriptive sentence structures while interacting with other people.

Furthermore, they have a tendency to communicate with intensive and word-initial adverbs, personal pronouns. Males, in contrast, tend to use more specific, short and simple sentences. From the perspective of opportunities to interact of genders, we can easily observe, women focus on producing more input while males try to get more output. One obvious explanation for females' greater success in Second Language Learning in a classroom is that they generally have more positive attitudes. Perhaps this is attributed to the fact that girls perceive the learning of a foreign language as an added advantage for them, whereas boys do not.

And also under the pressure of some group ideologies and stereotypical views of some languages students can show the different level of motivation to learn them. Corresponding to these views, investigators of some Irish schools indicate that because of association of French language with feminist ideology, boys who attend French class as a compulsory subject are unwilling to learn this subject whereas when it comes to learning German, because of the association of the language with war and football, they have an external tendency to German language.

Acquiring of the second language is also depending on learners' age whether they are a child or an adult. In other words, some of the pivotal difficulties which are exactly related to age factors are the loss of plasticity which is the cause of loss of memory in adults' brain and the ability to acquire universal grammar. And it shouldn't be disregarded that a simple brain of younger learners is not fully developed and structured with the rules of exact grammar. For instance, when the children are not aware of certain grammar rules even if in their native language, complicated questions will not appear in their mind. According to scientific surveys, the neuromuscular mechanism which can only exist until the age of 12 maintains pronunciation and intonation as language aspects which induce to acquire easier at an early age. Moreover, Kids are more enthusiastic about communicating with people than adults and they don't afraid of making grammar mistakes. They also have a tendency to create alternative and new communication methods while they confront with some difficulties of the new language. This is the pivotal reason makes us think about beneficial sides of being second language learner at the young age. Whereas, children's weaker relationships and attachments to their own language prevent them to adjust one more identity, culture and environment. Adults acquire morphological, and syntactical rules easily because of their cognitive maturity. If we take into consideration age factors from the view of motivation, it is known that adults set up more exact goals such as education, business, social prestige, immigration and so on for learning the second language.

Although according to consequences of internal factors, women are one step ahead of men because of acquiring any language, some exceptions that lead them to show lower proficiency in SLA are results of external factors. According to some ethnographic disquisition, during French study-abroad program 9 out of 19 female students were physically attacked by French men, and one woman was raped. And it is indicated that women in this program spend more time on reading than speaking and listening in order not to interact with French men. Not surprisingly, according to ultimate assessment women perform lower proficiency in speaking and listening than the men who participate in that program in the same year. Another example comes from Portuguese who immigrate to Canada. Despite the fact that attending to ESL class in Canada was free for male and female immigrants, however, as a consequence of some cultural and conservative rules such as the impossibility of attending to night class, and being in the same environment with male strangers lead them to perform lower proficiency.

To sum up, despite all investigations on this topic we can never say definitely which diagnosis works on which brain and which condition. Diversity of individuals' psychology and lifestyle don't let us apply to all researches which are illustrated above to all people.

In the contemporary World, it is undeniable fact that we can give lots of examples of extremely industrious people irrespective of their gender and age whom people adore them because of their works which ignore the restriction of the society

İNGİLİS DİLİ NƏ DƏRƏCƏDƏ QLOBALDIR?

Elmira CAHANGİRLİ
elmira.cahangirli@mail.ru

Bildiyimiz kimi hal-hazırda ingilis dili demək olar ki, bütün iş yerlərində və təhsil müəssisələrində tələb olunur. Bunun səbəbi nədir? Baxmayaraq ki, ana dilimiz deyil niyə məhz ingilis dilini öyrənməliyik? Qlobal dil niyə lazımdır? Gəlin əvvəlcə qlobal dil nədir onu aydınlaşdıraq.

“Qlobal dil” və ya “dünya dili” birləşmələri 20-ci əsrdən etibarən işlənməyə başlamışdır. Dilimizdə dəqiq mənası olmasa da, bir çox insanın öyrəndiyi və danışdığı dil mənasına gəlir. Qlobal dil sadəcə ana dili və ikinci dil kimi danışanların sayına görə yox, həmçinin onun coğrafi yerləşməsi, quruluşu və diplomatik əlaqələri ilə xarakterizə olunur. Tarixə nəzər salsaq, qlobal dilə çevrilmənin əsas faktorlarından biri dövlətin gücü əlində saxlamasından asılıdır. Keçmişdə latın dilində danışanların sayının az olmasına baxmayaraq, latın dili qlobal dil idi, çünki bu dil güclü Roma imperiyası hökmdarlarının danışdığı dil idi və sözügedən faktor onun qlobal status almağına gətirib çıxardı.

Dilin təsiri 3 əsas faktorun birləşməsindən asılıdır: onu ana dili kimi işlədən, rəsmi dil elan edən və məktəblərində onu xarici dil kimi öyrədən dövlətlərin sayı. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək istərdim ki, hər hansı bir dili xarici dil kimi işlədənlərin sayı, onun qlobal olmasına təsəvvür etdiyimizdən daha çox təsir edir. Əgər statistikalara nəzər yetirsək görərik ki, ana dili olaraq işlədilmə baxımından ingilis dili, çin və ispan dillərindən sonra 3-cü yerdə gəlir amma məhz ingilis dili qlobal dil hesab olunur. Buna səbəb, ingilis dilinin digər dillərə nisbətən daha çox ikinci dil kimi öyrədilməsidir. Bundan başqa, dilin strukturu, lüğət tərkibinin zənginliyi, tarix boyunca ədəbiyyatının keyfiyyəti, mədəniyyət və din birliyi onun istifadəçilərinin sürətlə artmasına təsir edir.

Bəs qlobal dil niyə lazımdır? Dünyada minlərlə dil var və insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün onların hamısını öyrənmək isə çətinidir. Ümumi bir qlobal dil olmalıdır ki, insanlarla normal şəkildə, heç bir səhv anlaşılma olmadan ünsiyyət yarada bilsin. Daha da vacib bir amil kimi onu göstərmək olar ki, eyni dildə danışmaq texnologiyanın bütün növlərini müzakirə etmək və birləşdirmək üçün müxtəlif millətlərə məxsus olan dahi şəxsləri bir araya gətirər. Beləliklə, texnologiya daha sürətlə inkişaf edər və biz bu sahədə olan problemlərimizi asanlıqla həll edə bilərik.

Digər tərəfdən baxdıqda, ümumilikdə dünyada 6000 dil var. Bütün dünyanın güvəndiyi və etibar etdiyi tərcümə proqramı “Google Translate” yaradılan zaman (28 aprel 2006-cı il) onlardan 104-nü əhatə edir və 14-nü isə hələ inkişaf etdirirdi. Artıq bu tərcümə proqramının yaranmasından 12 il ötür və o sadəcə 118 dili əhatə edir. Bəs qalan 5000 dil? Amma əgər bir qlobal dilimiz olsaydı bizim tərcüməyə ehtiyacımız olmazdı və bir-birimizi aydın şəkildə başa düşə bilərdik.

Hal-hazırda ən çox danışılan, dominion və geniş yayılan dillərdən biri 98 milyon nəfər istifadəçisi (35 milyon nəfər ana dili olaraq, 43 milyon nəfər isə ikinci dil olaraq) olan və 53 ölkənin rəsmi dili olan ingilis dilidir. Aşağıda sadaladığım faktorlar ingilis dilini qlobal edən səbəblərdir:

1. Tez-tez insanlar ingilis dilini biznesin beynəlxalq dili adlandırırlar və bu müəyyən dərəcədə doğrudur. Bir çox MBA proqramları ingilis dilində öyrədilir, beləliklə siz ingilis dilini yaxşı öyrənməklə ən yaxşı təlimlərdən istifadə edə bilərsiniz. Əksər çoxmillətli kompaniyalar və şirkətlər (təqribən 84%) işçilərindən müəyyən ingilis dili dərəcəsi tələb edirlər.

2. İngilis dili həmçinin internetin dilidir. Hal-hazırda internetdə milyonlarla ingiliscə veb-saytlar mövcuddur. Beləliklə ingilis dilini bilmək sizə inanılmaz dərəcədə çox məlumat əldə etməyə, forumlarda və müzakirələrdə iştirak etməyə imkan yaradacaq.

3. Əgər texniki elmlər və ya tibb sahəsinə yönəlmək istəyirsinizsə, siz ingilis dilini öyrənməyə bilməzsiniz. Əksər texniki və tibbi terminlər ingilis sözlərinə əsaslanır. İngilis dilinin digər bir üstünlüyü isə odur ki, əgər dünyadakı ən son kəşflər haqqında məlumat əldə etmək istəyirsinizsə, onlar haqqında yazarıq ingilis olub olmamasından asılı olmayaraq ingiliscə nəşr olunmuş jurnallardan məlumat əldə edə bilərsiniz. Və təbii ki, ingilis dilini bilməklə bir çox seminar və konfranslarda çətinlik çəkmədən çıxış edə biləcəksiniz. Amma ingilis dili sadəcə tibbin və texnikanın dili yox, eyni zamanda ümumiyyətlə təhsilin dilidir. Bir çox elmi kitablar da bu dildə yazılır. Düzdür bu kitablar tərcümə də oluna bilər amma çox zaman itkisinə səbəb olacaq. İngilis dilinin təhsilə digər faydası budur ki, öz ölkəmizdə olmadığı halda dünyanın ən məşhur universitetlərində təhsil ala bilərsiniz.

4. Digər bir səbəb isə ingilis dilinin medianın dili olmasıdır. Əgər ingiliscə danışa bilərsinizsə sevimli kitabınızdan, musiqinizdən və ya filmlərdən həzz almaq üçün tərcüməçiyə və yaxud altıyazıya ehtiyacınız olmayacaq.

5. Turizm sahəsində də ingilis dilinin çox önəm daşıyır. Aviasiyanın, pilotların beynəlxalq dili ingilis dilidir. Hətta əgər pilot olmasanız belə, aviasiya sahəsində hər hansı bir vəzifədə çalışmaq üçün ingilis dili bilməyiniz mütləqdir.

6. İngilis dili sizə digər dilləri öyrənməyə kömək edəcək, çünki İngiltərənin uzun və son dərəcə valehedici bir tarixi var. İngiltərənin işğal etdiyi digər ölkələrin onun mədəniyyətinin formalaşmasında təsiri olmuşdur. Beləliklə ingilis dili Latın, Alman və Roman elementlərindən təşkil olunmuşdur.

7. İngilis dilinin elastikliyi sizə bir ifadəni müxtəlif yollarla deyə bilmək imkanı yaradır. Zəngin lüğət tərkibinə görə siz bir şeyi izah etməyə müxtəlif yollar tapa bilərsiniz. Hal-hazırda bu dilin lüğət tərkibində 750000 söz var və Oksford Lüğətinə hər il təqribən 1000 yeni söz əlavə olunur. Bu nəhəng inkişaf texnologiyasının və Sosial Medianın inkişafının sayəsindədir.

8. İngilis dilinin digər bir üstünlüyü isə onu öyrənmənin rahat olmasıdır. Sadəcə insanları çağıranda hansı əvəzlərdən istifadə etdiyimizə nəzər salsaq görərik ki, ingilis dilində hamıya “you” dediyimiz halda ərəb, alman və digər dillərdə insanları çağırarkən onların cinsinə və əvəzliyinə halına diqqət yetirmək lazımdır. Əks halda qarşı tərəf sizi yalnız anlaya bilər.

9. İngilis dili bizə az söz işlətməklə fikrimizi dəqiq çatdırmamıza kömək edir. Məsələn, ingiliscə “I am a morning person” deyərkən hər kəs bizim nə demək istədiyimizi dəqiq anlayır və biz az söz işlətməmiş oluruq lakin bu ifadəni azərbaycanca deməyə çalışsaq bəlkə də fikrimizi çatdırmaq üçün bir neçə cümlədən istifadə edəcəyik.

10. Son olaraq, ingilis dilini sadəcə əyləncə üçün öyrənməyə bilərsiniz. Dil öyrənməklə həmçinin həmin ölkənin mədəniyyəti və dünya görüşü haqqında da müəyyən biliklərə yiyələnmiş oluruq. İnsan öz dəyərlərindən və vərdislərindən fərqli bir mədəniyyəti öyrəndikdə onun yetkin bir insan kimi formalaşması və inkişafı daha da sürətli olur.

Amma bu o demək deyil ki, biz öz ana dilimizi unutmalı və sadəcə ingilis dilini öyrənməliyik. İngilis dili sadəcə biznesdə, təhsildə və digər sahələrdə uğur qazanmağımız üçün lazımdır, lakin harda olursaq olaq ana dilimiz bizim şəxsiyyətimizin bir hissəsidir və bizim doğma Vətənimizi təmsil edir. Öz doğma dilini mənimsəməyən və ona dəyər verməyən şəxs başqa heç bir dili öyrənməyə bilməz.

İNGİLİS DİLİNDƏ QRAMMATİK SINONİMLİYİN ZAMAN KATEQORİYASINDA TƏZAHÜRÜ

Natavan BAXŞƏLİYEVƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
natavanabbas@gmail.com

XÜLASƏ

İngilis dilində qrammatik sinonimliyın zaman kateqoriyasında təzahürü.

Məqalə dilçilikdə qrammatik sinonimlik məsələsinə həsr olunmuşdur. Müəllif əvvəlcə qrammatik sinonimlik anlayışı barədə danışır, həmçinin, qrammatik sinonimliyi araşdırmış tədqiqatçıların fikirləri qeyd olunur. Burada qrammatik sinonimliklə leksik sinonimlik arasında fərqli xüsusiyyətlər ətraflı göstərilir. Sonra müəllif qrammatik sinonimliyın zaman kateqoriyasında təzahüründən danışır. Bu baxımdan məqalədə qeyri-müəyyən və davamedici zaman formalarının sinonimliyi, bitmiş və bitmiş davamedici zaman formalarının müqayisəsi və sinonimliyi araşdırılır. Həmçinin gələcək qeyri-müəyyən və indiki qeyri- müəyyən zaman formalarının sinonimliyınə, gələcək qeyri-müəyyən və indiki davamedici zaman formalarının sinonimliyınə aid nümunələr verilir.

Açar sözlər: dilçilik, sinonim, qrammatik sinonimlik, morfoloji sinonimlik, sintaktik sinonimlik, zaman kateqoriyası, zaman formaları.

SUMMARY

THE EXPRESSION OF GRAMMATICAL SYNONYMY IN THE CATEGORY OF TENSE IN ENGLISH.

The article deals with grammatical synonymy in linguistics. The author first touches upon the concept of grammatical synonymy, also, the views of researchers who studied grammatical synonyms are shown in the article. Differences between grammatical and lexical synonymy are explained in detail. Then the author touches upon expression of the grammatical synonymy through category of tense. In this regard, the synonymy and comparison of the indefinite and continuous tense forms, the perfect and the perfect continuous tense forms are reviewed in the article. It also provides the examples of the synonymy of future indefinite and present indefinite tense forms and synonymy of future indefinite and present continuous tense forms.

Key words: linguistics, synonym, grammatical synonymy, morphological synonymy, syntactical synonymy, category of tense, tense forms.

РЕЗЮМЕ

ПРОЯВЛЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ СИНОНИМОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ

Тезис посвящен грамматической синонимии в языковедении. В начале тезиса автор говорит о понятии грамматической синонимии, а также о взглядах исследователей, изучавших грамматическую синонимию. Подробно объясняются различия между грамматической и лексической синонимией. Затем автор затрагивает вопрос проявления грамматической синонимии во временной категории. В этой связи в статье рассматриваются синонимия и сравнение неопределенных и длительных форм времени, совершенных и совершенных длительных форм времени. В нем также приводятся примеры синонимии будущих неопределенных и настоящих неопределенных форм и синонимии будущих неопределенных и настоящих длительных форм.

Ключевые слова: языковедение, синоним, грамматическая синонимия, морфологическая синонимия, синтаксическая синонимия, категория времени, формы времени.

Giriş

Cəmiyyətdə dil ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün daim dəyişir, zənginləşir və təkmilləşir. Dildə baş verən yenilikləri müəyyən etmək, anlamaq bəzən çətinləşir. Dilçilikdə, o cümlədən ingilis dilçiliyində elə dil sahələri vardır ki, hələ də onlar haqqında məlumat azdır, ətraflı araşdırılmayıb. Müasir ingilis dilində belə maraqlı tədqiqat sahələrindən biri qrammatik sinonimlik hesab olunur. Sinonimlik leksikologiya, frazeologiya sahələri ilə müqayisədə qrammatika sahəsində dərin araşdırılmayıb.

Qrammatik sinonimlik anlayışı ilk dəfə rus dilçisi A.M.Peşkovski [6] tərəfindən araşdırılmışdır. Sonralar bu sahəni tədqiq edən dilçilər arasında E.P.Şendels [7] və V.P.Yartseva [8] dilçiliyə gətirdikləri yenilikləri ilə diqqəti cəlb edirlər.

. Qrammatik sinonimlik danışıqda eyniliyi, monotonluğu aradan qaldırır, dilə yeni üslubi dəyərlər qatır, rəngarənglik gətirir. Məsələn, ingilis dilində müxtəlif modal feillər oxşar məna ifadə edə bilirlər. *May/Can I take the book? Can və may* hər ikisi bu cümlələrdə icazə mənasında işlənmişdir.

Tədqiqat metodu

Azərbaycan və ingilis dilçiliyində qrammatik sinonimlik anlayışı haqqında tədqiqatlar azdır. İngilis dilçiliyində O.Yesperson [9] və D.Valdo Klarkın [10] əsərlərində sintaktik sinonimlik nəzəri baxımdan araşdırılmasa da, kifayət qədər maraqlı nümunələrə rast gəlmək olur. Məhz bu sahəni geniş tədqiq etməklə dil daşıyıcısı olan hər bir kəs öz düşüncələrini müxtəlif qrammatik formalardan istifadə edərək, daha düzgün, əhatəli, dolğun, ifadəli şəkildə çatdırıb bilər. Qrammatik sinonimlik leksik sinonimliklə müqayisədə daha geniş anlayışdır. Leksik sinonimlik dedikdə yalnız leksik vahidlər arasındakı semantik oxşarlıq nəzərdə tutulur. Lakin qrammatik sinonimlikdə söz formalarının, sözdüzəldici şəkilçilərin, söz birləşmələrinin, müxtəlif cümlə tiplərinin, tərkiblərin, budaq cümlələrin arasındakı sinonimlik nəzərdə

tutulur. Leksik sinonimlərdən fərqli olaraq qrammatik-sintaktik sinonimlər sərbəst deyildir, mətn, kontekst daxilində yaranır, nitq prosesində baş verir. Bu səbəbdən müasir ingilis dilində sintaktik sinonimliyin tədqiqi həmin dilin bədii ədəbiyyat nümunələri üzərində təhlil aparılması yolu ilə həyata keçirilir.

Azərbaycan dilçiliyində qrammatik sinonimlik məsələsi ümumi şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar (Ə. Dəmirçizadə [2], A. Axundov [1]) müxtəlif qrammatik formaların oxşar mənalar ifadə etməsini üslubi kateqoriya, digər tədqiqatçılar, məsələn, M. Rəhimov [3] qrammatik kateqoriya kimi izah edirlər. D.N.Yunusov qeyd edir ki, cümlənin qrammatik forması iki aspektdən; bir tərəfdən formal-sintaktik, digər tərəfdən isə intonasiyadan təşkil olunur. "Cümlənin qrammatik forması onun sxemidir, başqa sözlə desək, dil vasitəsilə fikrin ümumi ifadə qaydasıdır." [4,7]

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Bildiyimiz kimi, feil öz zənginliyi ilə digər nitq hissələri arasında iəhəmiyyətli mövqə tutur. Zaman anlayışı bütün dillərdə eyni cür dərk olunur. Zaman anlayışının ifadə forması isə hər bir dilin daxili cəhətləri, inkişaf xüsusiyyətləri, qrammatik quruluşu və s. ilə əlaqədardır. Lakin məlumdur ki, dünyada bütün dillərdə hadisələr üç zamanda, yəni keçmiş, indiki və gələcək zamanda baş verir.

Nitq fəaliyyətində, danışq zamanı hərəkət iki və ya daha artıq zaman forması vasitəsilə ifadə oluna bilirsə feilin zaman formalarının qrammatik sinonimliyi yaranır. Bu baxımdan, ingilis dilində qeyri-müəyyən və davamedici zaman formaları bəzi kontekstlərdə bir-birini əvəz edə bilər, yəni bu zaman qrammatik sinonimlik meydana gəlir.

a) "*He did not know what he was talking of ", I dare say; ten to one but he was light-headed at the time.* (J.Austen. Sense and Sensibility) - b) *She talked about "weaning those ignorant millions from their horrid ways", till, upon my word, she made me quite uncomfortable.* (J. Conrad. Heart of Darkness)

Bu misallarda keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə keçmiş davamedici zaman formalarına aid nümunələr verilmişdir. Fərqli zaman formaları arasındakı mənə oxşarlığı qrammatik sinonimliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu cümlələrdə feillərin inkişaf xarakteri aydın görünür. İkinci cümlə formaca davamedici zamanda olmasa da mənə davamedici xüsusiyyətə malikdir. Burada əsas qrammatik mənə davamedici mənədir. Qeyri müəyyən forma ilə davamedici formanın qrammatik sinonimliyi yalnız inkişaf istiqamətində məhdudiyət olmayan feillərlə mümkündür. Yəni, məhdudiyətsiz feilin mövcudluğu olan halda, qeyri-müəyyən forma davamedici formanın sinonimi ola bilər, davamedici forma isə neytral olan qeyri müəyyən formanın sinonimi ola bilər.

Bitmiş davamedici və bitmiş formaların sinonimliyinə eyni vəziyyətlə qarşılaşa bilərik. Bu cür cümlələrdə də əsas forma bitmiş davamedici formadır. Bu zaman bitmiş formada olan hərəkət inkişaf istiqamətində məhdudiyət olmayan feillərlə ifadə olunmalıdır.

a) *I have been thinking of it ever since the war began.* (J. Conrad. Heart of Darkness) -
b) *When day after day and night after night you 've thought of nothing but how to keep them both, you might a little want to prove that it was possible, mightn't you?* (J.Austen. Sense and Sensibility)

b) *There is a person here who has been waiting to see you for some time, please listen to her* (J.Austen. Sense and Sensibility)- b) *I myself have waited twenty years for this to happen* (M.W. Shelley. Frankenshtein).

Ümumiyyətlə, bitmiş davamedici forma bitmiş formadan fərqli əlavə emosional xüsusiyyətlərə malikdir. Nətiqin emosional münasibəti, danışq prosesində hərəkətin uzadılması bu zaman formalarının sinonimliyinə müəyyən qədər təsir edir. Beləliklə, bu cümlələrdə aparıcı forma bitmiş davamedici formadır.

Feil formalarının başqa morfoloji sinonimlik hallarını da qyd etmək mümkündür. Belə ki, gələcək qeyri-müəyyən zaman formasında olan hərəkətlə indiki qeyri-müəyyən zaman formasındakı hərəkətin sinonimliyi diqqəti cəlb edir. Bu zaman bu sinonim sıradə aparıcı forma gələcək qeyri-müəyyən zaman forması olacaq. Yəni, indiki qeyri-müəyyən zaman forması mənə gələcək zamanı ifadə edərək, ikinci dərəcəli yeni mənə qazanır.

a) *I shall rise from the grave and never miss the city, which shall be nowhere, for I shall see the city of God, the new Jerusalem* (F. Buechner. The Sacred Journey). - b) *Miss Dashwood, I go in six weeks. I have taken my berth in an East Indiaman which sails on the 20th June* (J.Austen. Sense and Sensibility).

İkinci cümlədə gələcək zaman mənə daşıyan zərflərin iştirakı vacibdir. Bu zərflərlər cümlənin gələcək zamanda işləndiyini daha dəqiq göstərir. Ümumiyyətlə, indiki zaman forması gələcəkdə baş

verəcək hərəkətləri də ifadə etmək üçün işlənilən bilər, ki, bu da əvvəlcədən məlumat vermə zamanı, planlaşdırılmış hərəkət olarsa işlənilir.

I leave Azerbaijan tomorrow.

My neighbour comes next week.

İndiki sadə zaman forması kimi davamedici zaman forması da gələcək zaman mənası ifadə edərək sinonim cərgəsinə daxil ola bilər və əksər hallarda vasitəsiz nitqdə işlənir.

a) *I leave America tomorrow morning. I will never see you again.* – b) *I am leaving tomorrow morning.* – c) *We will leave in the morning.*

Qeyri-müəyyən və davamedici formaların, və uyğun olaraq bitmiş və davamedici formaların sinonimliyi tərz xətti üzrə yaranır. Yəni, bu zaman feillər məhdudiyətsiz inkişaf istiqamətinə malik olur. Gələcək zamanın sinonim cərgəsində isə sinonimlik tərz deyil, zaman kateqoriyasının əsasında yaranır. və burada aparıcı zaman forması gələcək qeyri-müəyyən zaman formasıdır.

İndiki davamedici zaman gələcəkdə baş verəcək hadisələri ifadə etmək üçün də istifadə oluna bilər, plan, proqram əsasında yaranan nəticələri göstərir. “To be going to” ifadəsi yaxın gələcəkdə baş verəcək planlaşdırılmış hərəkəti göstərir.

He is going to read this book next month.

I am not going to write to my friend.

Gələcək qeyri-müəyyən zaman forması əminlik, dəqiqlik, qətilik bildirən fikri ifadə etmək üçün ən uyğun seçimdir. Məsələn; “*We will win the game.*” Bu cümlə “*I definitely intend to win the game.*” cümləsi ilə sintaktik sinonimdir. Eyni qaydada “*I will be there tomorrow.*” cümləsi “*I definitely plan to be there tomorrow.*” cümləsi ilə sinonimlik təşkil edir. Yəni, gələcək qeyri-müəyyən zaman forması subyektin mütləq şəkildə həyata keçirəcəyi hərəkəti bildirir.

“Will” və “to be going to” konstruksiyası arasında oxşarlıq olduğu kimi fərqlər də vardır. Belə ki, “to be going to” yalnız əvvəlcədən planlaşdırılmış fikri ifadə edir, “Will” isə plansız, əvvəlcədən düşünülməmiş niyyəti bildirir. Fikrin planlı və ya plansız olduğu məlum deyilsə, bu ifadələr qrammatik sinonimlik təşkil edir. Məsələn,

“I won’t/am not going to tell you the secret, because it doesn’t concern you.” (M. W. Shelley. Frankenshtein)

“I will/am going to make that trip one day.” (J. Conrad. Heart of Darkness)

Zaman kateqoriyasında sinonimlikdən bəhs edən E.İ. Şendels qrammatik formaların sinonimliyinin mümkünlüyünü qeyd edir. Qrammatik formaların sinonimliyi müxtəlif kateqoriya formalarının müqayisəsi zamanı mümkündür.[7, 78]

S. F. Vasilenko morfoloji sinonimlikdən bəhs edərək yazır ki, morfoloji formalar sinonimlik təşkil edərkən yaxın qrammatik məna ifadə edirlər. O hesab edir ki, sinonim münasibətin yaranmasının əsas xüsusiyyəti oppozisiya təşkil edən formaların neytrallaşmasıdır. Müxtəlif kateqoriya formaları öz fərqli xüsusiyyətləri ilə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, yəni oppozitiv münasibətdə olur. Lakin, qrammatik mənalarına görə bir-birindən fərqlənən formalardan birində fərqləndirici əlamətlər neytrallaşaraq, mənaca o biri formaya yaxınlaşır, onun sinonim qarşılığına çevrilir. Lakin denotativ məna eyniliyi zamanı sinonimlər konnotativ məzmun etibarilə fərqlənirlər. [5, 4-6]

Morfoloji vahidlər bir-birilə sinonimlik təşkil edərək müəyyən məna çalarlığı ilə fərqlənirlər. Qarşılaşdırılan sinonimlərin hər biri kontekstdən kənar müstəqil, bir-birindən fərqli qrammatik mənaya malik olmalıdırlar. Qrammatik formaların sinonimliyinin yaranmasına konkret mühit, kontekst səbəb olur. Dil sistemi qrammatik formaların sinonimliyini, məna uyğunluğunu tənzim edir, onun üçün zəmin yaradır. Qrammatik sinonimliyə aid tədqiqatlara əsasən sinonimlərin mənası tam deyil, qismən üst-üstə düşür,

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, sinonimlərin köməyiylə dilin zənginləşməsi davam edir. Sinonimlər haqqında xeyli sayda tədqiqat işləri aparılmış, onların bir sıra önəmli xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Lakin bu, dilçilikdə sinonimlik məsələsinin tam şəkildə araşdırılması demək deyildir. Müxtəlif fikirləri müxtəlif yollarla çatdırma bilmək imkanı verən qrammatik sinonimlik nitqdə eyni formaların təkrarının qarşısını alır. Qrammatik sinonimlik, bütün dillərdə olduğu kimi, müasir ingilis dilində də böyük əhəmiyyətə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Axundov A. Feilin zamanları. Bakı, 1961. 178 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1977. 270 s.
3. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014. 319 s.

4. Yunusov D.N. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı-2008. 137 s.
5. Василенко С.Ф. Грамматическая синонимия предикативных форм глагола в современном русском языке: Автореф. дис. . канд.филол.наук. Алма-Ата: Казахский ун-т, 1967. 20 с.
6. Пешковский А. М. Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы // Вопросы методики родного языка, лингвистики и стилистики. - М; Л., 1930, с. 133-161.
7. Шендельс. Е. И. Синтаксические варианты. М., 1962. 204 с.
8. Ярцева В.Н. О грамматических синонимах // Романо-германская филология. - Вып. 1. - М., 1957. - С. 5-34.
9. Jespersen O. Essentials of English Grammar. London, 1935. 230 p.
10. Waldo Clark D. The ground work of English sentence structure. L.,1963. 349 p.

WRITING STYLE OF J.K. ROWLING IN HARRY POTTER SERIES

Jala MAMMADALIYEVA

Baku Engineering University

jale-94m@mail.ru

Key words: Rowling, Harry Potter, style, novel.

Açar sözlər: Roulinq, Harri Potter, üslub, roman.

Joanne Kathleen Rowling one of the foremost modern English fantasy fiction writers is best known for her irreplaceable contributions to children's fantasy literature. Though the literary creativity of J.K. Rowling contains a wide and diverse range of texts with different addresses, forms, degrees of linguistic and aesthetic transformation and functions, it is not a doubt that what made her being known as an outstanding writer was "Harry Potter" series. Along with being the most successful fast selling novel in the history of children's literature, it also broke down the boundaries between adult and child reading. The main reason behind this is Rowling's ability to use different styles which are attractive for children and adults.

Rowling's work has a lot of elements in both style and content which make the work absorbing. In the whole of the work, three styles of expression are put together. This trio brings a special rhythm to the novels. In the work, the content has been worked diligently, and the narrative has been strengthened with the symbols, the active style of the writing, the humor, the unlimited imagination power, and the rich vocabulary. Such modes of expression are undoubtedly in support of the readership's participation in the narrative. Rowling does not bring great poetic outlets. Rowling's novel is carefully prepared, and at the same time effective, vibrant and fluid. What attracts attention is some sound reflections constantly appear in dialogues. Reflections that enhance intimacy with action are clear and vivid. Besides these, the use of capital letters to express screams and hard-spoken words draws attention: "...I smell blood...I SMELL BLOOD!". Dialogues are given in a simple and understandable way with realistic expressions as the reader from different age groups can understand.

While other fantasy sagas develops additively and do not follow a clear plan from the start, Joanne K. Rowling apparently has thought everything in a very detailed way. Rowling's narrative is also largely chronological. The events in each book begin at the end of the summer vacation with the departure of Harry to Hogwarts then the tension develops until Harry meets with the evil in a final. It starts out as a mid-range first, but then it gets darker, longer and more compelling. The first book, "Harry Potter and the Philosopher's Stone" is really a children's book because the dialogues is much more understandable, things are simpler, fiction is easy to imagine, and it appears as an introduction to the novel, both the characters and the universe brighten up in minds of readers. One of the dominant characteristics of Harry Potter is being full of the sentences which are short and there are not epic descriptions. The author stays away from using long, complicated sentences. The Harry Potter universe becomes harder, darker and deeper in the following books. The transformation of tone starts especially in the "Harry Potter and Chamber of Secrets", it is considered the first serious breakdown of the series. Especially at the last three books of the series, the plot becomes more complex and sophisticated. Clearly, here, Rowling's ability for mirroring the psychological world of her characters cannot be denied. Rowling likes to give hidden details about her characters' inner world through their dialogues. The books of series are structured in the third person narrative which helps readers to understand Harry's feelings and views about the events and world which is new for him. Though the reader's attention is focused only on actions and splashes, the other elements, the place where the events take place and the characteristics of the heroes have never been neglected. On the contrary, they are

depicted very well. There are a lot of important heroes, but their features are a bit complicated. Although this may seem like a shortcoming, it actually allows the reader to concentrate on the events. Events are sometimes slowed down and sometimes accelerated and it allows readers to visualize them.

In J.K. Rowling's work, the humor that is the art of criticizing the events with ridiculous aspects has an important place. This style of expression immediately draws the attention of the reader from the beginning of the work. It is one of the most important elements of success, especially in the eyes of adults. Prank, jokes, and ridicule make the events more fun, the depictions more attractive, and the dialogues more cheerful. This kind of humor also has the ability to convince the readers and at the same time to appease some of the difficult things. Humor is appropriate especially for the magic of Rowling, because Rowling herself admitted that it is important to make her books entertaining. The feature of the Rowling's humor is its being unexpected. The writer has the ability to use plenty of words that are as entertaining as being surprising. The introduction of each book begins with illustrations, sometimes with ordinary expressions and explanations and finishing is quite unexpected as well. The samples of this ridiculous humor are used to decorate the writing very nicely. The writer has several special methods belonged to her which are felt from the beginning of the first book. From the first page, Rowling uses this style in the depiction of the Dursley family. J.K. Rowling does not hesitate to manipulate the style of a few sarcastic and punctual humor, which is quite surprising for young people. Rowling sometimes makes fun of her character, she does not say directly what she wants to say, and makes the situation comic. This is her ability to obscure her realistic point of views.

Another special technique of Rowling is unexpected ending of each book. In other fantasy works, superior side may be seen from beginning; nevertheless, it is Rowling's success not to give any hint about the ending. Sometimes the reader bewilders who will win at the battle, which makes the work to be accepted by a wide range of readers.

On the whole, even though her simple style sometimes is accepted as childish by critics, Rowling's rich vocabulary and knowledge of literature make her works read by numerous readers around the world.

CREATING ANOTHER WORLD IN FANTASY NOVELS

Jala MAMMADALIYEVA
Baku Engineering University
jale-94m@mail.ru

Key words: fantasy, another world, literature, novel.

Açar sözlər: fantaziya, başqa bir dünya, ədəbiyyat, roman.

Fantasy literature combines very different works, which have some common features. In novels and stories of this genre archaic subjects and symbols, fairytale and mythical motifs are actively used. The attention of the author focuses on the problem of the growth and maturity of the main hero. All fantastic works are unique, and they are tried to be presented in a new way but it is certain that the plots, devices, and tropes of fantasy novels are recycling. There are some elements that must be included in order the work to be classified as fantasy. Timmerman differentiates six traits of fantasy: story-plot, construction new worlds, quest, characterization, battles of good and evil and magic or supernatural.

Fantasy, in general, is a description of the worlds, similar to ours, but with a clear boundary between Darkness and Light, Good and Evil. The world may be a secondary world, a parallel world or some variations of the Earth in the distant past or in the distant future existing outside or in connection with the world. J.R.R. Tolkien sees the secret of successful fantasy in the creation of fantasy world rather than using magic. Literary theorist Dagmar Mocná differentiates three types of imaginary worlds. The first one is creating a world in which magic plays an important role and different forms of religions exist and people live without technology. The second possibility is to create a parallel world to our world and the third possibility forms the entry into a pseudo-history of our world. The last possibility, which is oriented to historical epochs of on European Middle Ages, is particularly popular. In these worlds, typical weapons like swords, bows, axes, horses, ships or carriages and the order serve for traveling is usually similar to feudalism, as well as monarchy or theocracy. Any magical world has its own history from creation to the real or supposed end and geographical background for the events described. Writers describe the world in

detail. The understanding of time is not accidental as well. Ethical representation of the person, about actions and motives, is linked with the concept of time.

The events described in fantasy literature are perceived as realistic systems of the given secondary world. Making secondary worlds was not popular until the 19th century. In pre-1700 literature, hell or heaven was understood as a primary world. These were not new invented worlds but were accepted as a final truth of life, reward or punishment at the end of people's life. An interest in the construction of fantasy worlds or other realms and transporting people there began to increase in 19th century's fantasies. A magical country is not a paradise or a hell, but a kind of "parallel" world. The correlation between the categories of space and time in fantasy is closely related to the theme of history. From this point of view, the literature of this genre can be divided into two areas. Representatives of the first follow the tradition of Tolkien, unfolding action in a fantasy world, the history and existence of this world does not overlap with our reality. This is typical for Middle-earth in Tolkien's works and U. Le Guin 's Earthsea and a flat world resting on three whales like in T. Pratchett's works, etc. In the second direction, the existence of a magical world intersects with our earthly reality, despite a mismatch or a bizarre combination spatial and temporal characteristics, historical periods, principles of life, dispensation, and government. Participation in the life of a magical country is aimed at maturing the heroes themselves, achieving their moral maturity. Imaginary island realms are found in Sara Coleridge's Phantasmion, John Sterling's A Chronicle of England with its warring fairies and giants. Common characteristics of these works were that they were not presented only one setting but instead several, each distinctive and loose structure. Even one of the most popular works "Alice in Wonderland" takes readers from one place to the other. The key figure in the development of secondary world fantasy is H. G. Wells but William Morris's "The Well of The World's" is tended to be the first example of high fantasy. Morris's fantasy world has been based on Medieval Europe, he rejected the industrial society. In the 1920s epic fantasies set in ancient China and Japan began to appear. Not only being unrelated to the real world but also they have their own internal rules. Not all fantasy novels take place on secondary worlds, some fantasies set in the real world which is juxtaposed by the existence of supernatural. Jim Butcher's "Dresden Files" set in Chicago in the twenty-first century with supernatural creatures.

Another world in fantasy literature is the wasteland. Wasteland is the land of the Dead. The using of wasteland has taken its root from Norse and Greek mythologies. Wasteland created by God is located under the ground and is described as a place of all of the ghosts which have been sent there by God.

According to their settings, fantasy novels are categorized into three groups: high fantasy, low fantasy, and portal fantasy. They differ with where the events happen, how character enters the fantasy worlds, and in which way they exist. In portal-quest fantasy, protagonist leaves his world and enters the magical world through the portal. One of the most typical sides of portal-quest fantasy is the ability of hero to travel between magical and real world. There is a transition between worlds. The hero describes the world when he/she first enters and readers get information. In "The Chronicles of Narnia", Narnia is presented as a secondary world, and the primary world is London. The connection between these two worlds is a big wardrobe- portal. Children go to Narnia but whenever they return even if in a different world many years have passed, they find themselves in their world exactly at the same time they left it. It is typical for portal-quest fantasy that the main hero who feels unhappy in his surrounding and finds happiness in the secondary world. When he returns his home he becomes happy and strong. In high fantasy novels, fantasy fiction set in an entirely new structured secondary world. Secondary worlds are mapped by writers and some elements are borrowed from medieval history. It has its own physical rules and laws. In a contrary to high fantasy, low fantasy is a form of fiction which everything set in the primary normal world. Both low and high fantasy first appeared during the 19th century. "American Gods" written by Neil Gaiman is an important work of low fantasy.

F.SCOTT FITZGERALD AS A MODERNIST WRITER

Khadija RZAYEVA

Baku Engineering University
xrzayeva@std.qu.edu.az

ABSTRACT

This thesis deals with a well-known modern writer F.Scott Fitzgerald and his creativity in Modern American Literature. Fitzgerald's best known novel *The Great Gatsby* which incompletely determines its enormity and creativity from its utilization of new story procedures. This thesis also combine all modern writers characteristic points.

This thesis was written by the result of the great analyzes. Not just "The Great Gatsby", also other Fitzgerald works take short explanation in this work. From this explanation we can understand principal writing style, main ideas and modernist techniques of modernist writers.

Introduction

America, as far back as found by Europeans, has dependably been putting forth something 'else'. She had the likelihood that possibly tall tales were not only something of the past, perhaps in America they were something without bounds. By taking the rich social legacy and customs of the past from Europe, and the boundless conceivable outcomes without bounds in America, they could cooperate to make that tall tale—a fantasy where the two societies had added to another and magnificent present day society. This perfect yet idealistic, gullible passion and vigor of the Jazz Age, its receptiveness and delicate weakness of the deadly indiscriminate flirtatiousness with the human fate, this self-devouring absence of a withdrew appraisal of the enticing however unattainable prosperous 'illusion' that Jazz Age conveyed as well as increased and extended in this manner offered, very opposing yet approximately, an awesome space for an intense and savage parody of its ethical disappointment, which is put inside a viewpoint of American pictures of achievement and American history.

Being simply the observer of this sad disparity, Francis Scott Fitzgerald aced to catch the feeling of sentimental plausibility being conflicted and crushed by "... the voracity that fuelled the country's extension, devastating the blessings of nature in process" Francis Scott Key Fitzgerald, referred to professionally as F. Scott Fitzgerald, was an American author and short story essayist, whose works delineate the Jazz Age. While he made restricted progress in his lifetime, he is currently broadly viewed as one of the best American journalists of the twentieth century. Fitzgerald is viewed as an individual from the "Lost Generation" of the 1920s. He completed four books: *This Side of Paradise*, *The Beautiful and Damned*, *The Great Gatsby*, and *Tender Is the Night*. A fifth, incomplete novel, *The Last Tycoon*, was distributed after death. Fitzgerald additionally composed four accumulations of short stories, and in addition 164 short stories in magazines amid his lifetime.

Scott Fitzgerald spent the primary decade of his youth basically in Buffalo, New York, every so often in West Virginia (1898– 1901 and 1903– 1908) where his dad worked for Procter and Gamble, with a short break in Syracuse, New York, (between January 1901 and September 1903). Edward Fitzgerald had before filled in as a wicker furniture sales representative. He joined Procter and Gamble when the business fizzled. His folks, both Catholic, sent Fitzgerald to two Catholic schools on the West Side of Buffalo, first Holy Angels Convent (1903– 1904, now neglected) and after that Nardin Academy (1905– 1908). His developmental years in Buffalo uncovered him to be a kid of bizarre knowledge with a sharp early enthusiasm for writing. His hovering mother guaranteed that her child had every one of the benefits of an upper-white collar class childhood. Her legacy and gifts from a close relative enabled the family to carry on with an agreeable way of life. In a somewhat whimsical style of child rearing, Fitzgerald went to Holy Angels with the impossible to miss course of action that he go for just a large portion of a day—and was permitted to pick which half .

Fitzgerald was authorized a moment lieutenant in the infantry and allotted to Camp Sheridan outside of Montgomery, Alabama. While at a nation club, Fitzgerald met and experienced passionate feelings for Zelda Sayre (1900– 1948), the little girl of Alabama Supreme Court equity Anthony D. Sayre and the "brilliant young lady", in Fitzgerald's terms, of Montgomery society. The war finished in 1918, preceding Fitzgerald was ever conveyed. Upon his release he moved to New York City planning to dispatch a profession in promoting that would be sufficiently lucrative to persuade Zelda to wed him. He worked for the Barron Collier publicizing organization, living in a solitary room at 200 Claremont Avenue in the Morningside Heights neighborhood on Manhattan's west side.

F. Scott Fitzgerald is a standout amongst the most famous essayists of the twentieth century that his legacy and general society interest of his way of life have noteworthy parts with regards to world writing. The sensible exertion of the late nineteenth century authors—particularly for this situation F. Scott Fitzgerald—who precisely indicates life and its issues endeavored to give an extensive picture of current life by exhibiting the whole world picture. He didn't endeavor to give one perspective of life however rather endeavored to demonstrate the distinctive behavior, classes, and stratification of life in America and he made this photo by consolidating a wide assortment of points of interest got from perception and documentation to approach the standard of his experience. Alongside this strategy, he looked at the target or supreme presence in America to that of the all-inclusive certainties, or watched unavoidable issues facing everyone. In this manner, the Realistic components are clear in every one of Fitzgerald's works. The primary goal of this paper is directing a logical investigation of one of a kind style and composing systems of Fitzgerald in the field of writing and making a refreshed point of view of the impression of three artistic developments Realism, Modernism and Existentialism in his works. F. Scott Fitzgerald involved an extraordinary place in the annuals of American Literary history in the field of twentieth century American fiction. He best spoke to the Roaring Twenties with his suggestive works. The significance of this examination and the need of consciousness of writing and Fitzgerald's life and condition around then appear to be helpful as indicated by the investigation of writing [4, 333-339].

The way that there is an enduring enthusiasm for Fitzgerald that has brought about many books and many articles likewise the assortment of assessments about Fitzgerald's works has been communicated by a few of the most acclaimed journalists. One of the essential and significant sources we focused on, is Judith S. Baughman and Mathew J. Bruccoli, *The Literary Masters*. These arrangement give teachers and analysts a source including abstract developments and true to life information as well as discourses of noteworthy social and recorded parts of writing. The *Literary Masters Series* illuminates true to life subtle elements of a writer's life, giving a perspective that gives knowledge into encounters that may have impacted the writer's topic and composing style.

The following artistic source is *The Cambridge Companion to F. Scott Fitzgerald*, Cambridge college press, 2002. This specific volume has an awesome measure of data both as far as investigation of Fitzgerald's works, and the repercussions their gatherings had on Fitzgerald himself and on his careered. It observes Fitzgerald's vocation as far as the two his written work and his life, and presents the peruser with a full and available photo of each, against the foundation of American social and social change in the early many years of the twentieth century. *The Far Side of Paradise, a history of F. Scott Fitzgerald* by Arthur Mizener and another presentation by Mathew J. Bruccoli, 2006, was the main account about Fitzgerald to be distributed and is attributed with restoring open enthusiasm for the subject. Mizener trusted that there are three concentric territories of enthusiasm for an investigation of Scott Fitzgerald. At its core is his work, one territory of enthusiasm for this book is the time and place in which he lived. His opportunity and place frequented him each moment of his life and the impact of his distraction is the thing that most clearly recognizes his work from that of the great sociological writers like Doss Passos from one viewpoint and, on the other, from that of the enthusiastic and self-with respect to authors .

What is critical about this creator is the impact of European Existentialisms on his group of works and the profundity of the social minutes he catch in his craft. For instance in *The Great Gatsby* the prevailing strain of social talk, which concentrated on the pertinence of Friedrich Nietzsche's methods of insight of present day human progress and the advanced individual to American premiums and concerns is reflected. Like the existentialists, Fitzgerald perceives the insufficiency of American vote based system in an undeniably business and customer culture and rejects the free enterprise esteems, characters and standards recommended by and strengthened through the inexorably severe social and political structures of American culture. For Fitzgerald what are in question are the individual, the imaginative soul, and the life of the country and they echoes completely through his initial works, an assumption show in their representations of unfit, lost, capricious, and sincerely unfulfilled characters. Widely, he ostracized himself since he felt America never again gave a domain to the genuine development of the individual or for the development of the clever soul, something especially Europe, and Paris, offered, as well as empowered and held in high regard. To be sure he gives his perusers craft of living for his opportunity, for his perusers' close to home, certainly one-sided lives.

All through his twenty-year vocation as an expert author, Fitzgerald was frequently viewed as a not-exactly genuine scholarly figure. This evaluation was filled by his picture as a free-spending, overwhelming drinking playboy and by the material he frequently misused: the sentimental interests of

youngsters. The quest for riches, achievement, and joy by eager poor young men. The worries of well-to-do, upper-white collar class men and ladies. Fitzgerald's material appeared so, the stuff of famous, idealist fiction as opposed to of continuing writing. Subject is most drastically communicated through character, and Fitzgerald utilized the general population he made to pass on his own vision of the world. In his five books and 160 stories, he depicted an extensive variety of characters. In spite of the fact that he might be most firmly related to his debutantes, school young men, and goal-oriented young fellows looking for the achievements guaranteed by riches, social standing, and individual satisfaction, he additionally gave noteworthy representations of alternate sorts of individuals .

Since they are drawn from his own involvement, a large number of Fitzgerald's characters show conspicuously Fitzgeraldian qualities. His men regularly join aspiration for early accomplishment with the want for sentimental love and the accomplishment of a perfect life. They frequently do not have the hardness to satisfy their fantasies. Sure of Fitzgerald's male characters are really frail, however most of the men depicted by Fitzgerald fall flat on the grounds that the objects of their interest don't and can't make the grade regarding the men's originations of them. Since the missions of Fitzgerald's best male characters normally are played out in reality, their articles, their fantasies, are assaulted by unavoidable change and misfortune, with the goal that energetic magnificence blurs. Guiltlessness solidifies into criticism; and goal blur when tried against cruel experience. "Can't rehash the past?" [Gatsby] cried suspiciously. "Why obviously you can!" [1, 116]

Gatsby isn't right, yet his confidence makes him life-changing. Ladies like Fitzgerald's female characters barely existed in American fiction before 1920. The best of his courageous women are overcome, decided, excellent or appealing, clever (however not instructed), and virtuous. These young ladies, a significant number of them still in their youngsters, likewise comprehend that their lives rely on the conjugal decisions they make. Fitzgerald plainly appreciated alluring, free, flighty ladies, however he likewise tended to treat his most completely created ladies characters rather basically. Huge numbers of his most complex female characters are unequipped for sharing the grand dreams and goals of the men who adore them.

Fitzgerald was not an absolutely target columnist or writer of the Jazz Age and the 1930s yet rather conveyed a solid good point of view to his work. His focal characters experience procedures of self-appraisal (Amory Blaine, for instance), or they judge others (Nick Caraway), or they are judged by Fitzgerald himself, who continually estimated the conduct of characters against verifiable measures of duty, respect, and strength. One of this current author's principle techniques was his adaption of a viewpoint that the investigate Malcolm Cowley marked Double Vision, the acumen of occasions both as an untouchable and as an insider. One of the fundamental and principally conspicuous epitomes of twofold vision in Fitzgerald's work is the storyteller of *The Great Gatsby*, Nick Caraway, who the two partakes in and clarifies the activity of the novel. In the second section Nick depicts himself as "a caught" in and in addition a "watcher" over the occasions and his position as both insider and outcast stays in place all through the novel.

For a large number of the youthful exile authors, the American Dream—the conviction that desire could be satisfied through creative energy and diligent work—appeared to be dead or if nothing else frightfully debased. They in this way moved to Europe, which seemed to offer a more liberated, all the more invigorating, and maybe less tricky condition. In spite of the fact that Fitzgerald lived abroad for about six years and was one of the real American authors to develop amid 1920s, he didn't impart the frustration to or scorn for their nation of certain ostracize Americans. Rather, he was audaciously energetic, trusting that America remained the place where there is fresh chances to succeed of optimism, of extraordinary possibilities and potential outcomes. For Fitzgerald the American Dream was inseparably associated with the nation's history, which he brought in a note going with material for *The Love of the Last Tycoon* "the most wonderful history on the planet" [3, 332].

In his books and stories, Fitzgerald uncovered the satisfaction of the American Dream as well as the numerous ways it could be corrupted and mutilated. His most reminiscent heroes—among them Jay Gatsby and Dick Diver — share that nature of the thought and readiness of the heart characterized by Fitzgerald as quintessentially American. In spite of the fact that they are habitually frustrated in their journeys, it isn't at last the fantasy that comes up short them however rather something different: some shortcoming or defilement in themselves or others. In *The Great Gatsby*, for instance, Gatsby's fantasies are honorable, even ethical. Yet as Nick Caraway says, it is "the thing that went after Gatsby, what foul tidy coasted in the wake he had always wanted" that decimates him: his own particular immaculateness about the contrasts between the new and old riches, and the robustness and carelessness of the Buchanans [1, 6].

Conclusion

Fitzgerald has been for the most part commended for his treatment of perspective and structure, especially in *The Great Gatsby*. In the main portion of the twentieth century, Fitzgerald turned into the most well-known American author on the planet. His extraordinary style contrasts unmistakably from that of scholars before him, and his work helped shape both the British and American writing that tailed it. He was the so called representative of the Lost Generation, unmistakably an ace of elaborate and specialized gadgets that are frequently related to awesome composition. With everything taken into account, Fitzgerald's style is completely his own particular and maybe the most one of a kind part of his writing. Numerous authors have recognized their regard of his style, yet no essayist has gainfully imitated him. He was without a doubt an ace of expressive and specialized gadgets that are regularly related to extraordinary written work.

REFERENCES:

1. Fitzgerald, F. S. *The Great Gatsby*. New York: Bantam, 1951.
2. Fitzgerald, F. S. *As Ever, Scott Fitzgerald. Letters Between F. Scott Fitzgerald and His Literary Agent Harold Ober*. Edited by Bruccoli. Philadelphia and New York: Lippincott, 1972.
3. Fitzgerald, F. S. Quoted in F. Scott Fitzgerald. *The Critical Reception*. Edited by Bryer. New York: Burt Franklin, 1978.
4. Fitzgerald, F. S. *The Notebooks of F. Scott Fitzgerald*. Edited by Bruccoli. New York: Bruccoli Clark, 1978.
5. Fitzgerald, F. S. *Fitzgerald: A Life in Letters*. Edited by Bruccoli. New York: Scribners, 1994.
6. Fitzgerald, F. Scott. *The Great Gatsby*. London: Penguin, 1992.
7. Fitzgerald, F. Scott. *The Great Gatsby*. New York: Simon & Schuster, 1925. "Great Gatsby And The American Dream". *Anti Essays*. 21 Oct. 2014.
8. Fitzgerald, Francis Scott. *The Crack-Up with Other Pieces and Stories*. Harmondsworth: Penguin, 1965.

DANIŞIQ AKTLARININ TANINMASI YOLLARI

Günay QARAYEVA

Azərbaycan dillər universiteti
gunay@yahoo.com

Açar sözlər: danışiq aktı, söz, cümlə, nitq, propozisiya, təsdiq, inkar

Danışiq aktı danışanın, yaxud yazanın hər hansı bir situasiyada lazım olan sözü, yaxud cümləni xüsusi formada tələffüz etməsini, istifadə etməsini ifadə edir. Söz və cümlə danışiq aktının vacib komponentləri hesab olunur. Onların hər ikisi ünsiyyətin baş tutmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Danışiq aktı zamanı sözün və cümlənin birdən çox mənasının olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Hər iki dil vahidinin ünsiyyət zamanı rolunun müəyyən edilməsində intonasianın rolu da əhəmiyyət kəsb edir.

"Danışiq aktı" termini ingilis dilində "speech acts" adlanır. Danışiq aktı zamanı danışan lazım olan sözü, yaxud cümləni ünsiyyət iştirakçılarına çatdırmağa çalışır. Məsələn, belə bir nümunə verək: "Ata otağa girir və görür ki, uşaq kibritlə oynayır. O, (ata) uşağa deyir: Buraya gəl!" (Come here!) Xüsusi tonla deyilmiş bu əmr formasında dinləyən hər hansı bir yolla bir situasiyadan çıxarılır və digərinə istiqamətlənir. Nitq aktının bu forması *direktivlər* (göstərişlər, təlimatlar) kimi adlandırılır. Yaxud digər nümunə, "Can you pass me that book?" "O kitabı mənə ötürə bilərsinizmi?" Bu ümumi sual formasında hər hansı bir xahiş, nəzakət forması nəzərdə tutulur. Situasiyadan asılı olaraq dinləyəni ifadə etdiyi danışiq aktı ilə fərdin fiziki qabiliyyətini deyil, onun hər hansı bir işi yerinə yetirməsilə bağlı göstərdiyi nəzakəti diqqətə çatdırır. Odur ki, nitq aktları konsituativ mənadan daha çox danışanın niyyəti ilə əlaqəli hesab olunur.

Danışiq aktları ilə bağlı araşdırmalarla məşğul olan alimlərdən C.Ostinin, C.Syörlin adlarını qeyd edə bilərik. Xüsusilə C.Ostinin məşhur "How To Do Things with Words" adlı məşhur əsəri də bu məsələnin araşdırılmasına həsr edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, danışiq aktları beş geniş qrupa bölünür:

1) Konstativlər:

Bu zaman danışan propozisiyada əks olunan həqiqəti təsdiqləyir. Konstativlərin istifadəsi zamanı təsdiqləyici, iddia edici, hər hansı bir nəticəyə gəlici, hiss-həyəcan ifadə edən, inkaredici, gələcəkdən xəbər verən və s. kimi tərkibli cümlələr işlədilir. Məsələn, So, you are going to be here at two? (Beləliklə, saat ikidə burada olacaqsınız?)

2) Direktivlər:

Bu zaman danışan hər hansı bir yolla dinləyəne öz məqsədini çatdırır və bu zaman məsləhət vermə, xahiş etmə, əmr etmə, qadağan etmə, təkid etmə, icazə vermə, sual vermə, xəbərdarlıq etmə kimi cümlələr işlədilir. Məsələn, “Could you carry this for me?” “Bunu mənim üçün daşıya bilərsinizmi?”

3) Komissivlər:

Bu zaman danışan hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirir və təklif edici, dəvət edici, təminat verici, qarşıya məqsəd qoyma, and içmə kimi hərəkətləri yerinə yetirir. Məsələn, Do that again and I'm going to smack you. “Bir də bunu etsən, səni şapalaqlayacam” (*vəd, xəbərdarlıq*). “I now covenant with you” “Mən indi sizinlə razıyam” (*razılaşma*), “I promise to exercise every day” “Söz verirəm ki, hər gün idman edəcəyəm” (*vəd*), “I solemnly swear to tell the truth” “Mən təntənəli şəkildə and içirəm ki, düzünü deyəcəm” (*and içmə*).

4) Ekspressivlər (təşəkkürlər, təbriklər, inandırmaclar):

Bu zaman danışan kontekstlə əlaqəsi olan hər hansı situasiyaya münasibətini, yaxud reaksiyasını bildirir. Bu zaman üzr istəmə, bəyənə, tərifləmə, mühakimə etmə, təəssüf etmə, təşəkkür etmə və s. kimi cümlələr işlədilir. Məsələn, “Thank you for giving me the money” “Pulu mənə verdiyin üçün sənə təşəkkür edirəm”, “I apologize for stepping on your place” “Sizin yerinizi tutduğum üçün üzr istəyirəm”.

5) Deklarativlər (bəyannamələr):

Danışan nitqinin icrası ilə yalnız və yalnız nitq aktını yerinə yetirir. Məsələn, belə nümunə verək: “I hereby declare war on your country” “Mən bununla da sizin ölkənizə müharibə elan edirəm”; “I now pronounce you husband and wife” “Mən sizi ər- arvad elan edirəm”; “This note is legal permission for all debts” “Bu qəbz bütün borclar üçün rəsmi icazədir”.

İstənilən ingilis dili lüğətində *elan, bəyannamə* mənasını ifadə edən bir çox feillərdən istifadə edilir. Məsələn, *to pronounce, to declare, to name, to repeat, to proclaim, to maintain, to insist, to acknowledge, to argue, to assert, to claim, to confirm, to disclose, to inform, to reveal, to advance* və s. bu kimi feillərin hamısı bəyannamə mənasını ifadə edir.

Ünsiyyətin çoxşaxəli danışq aktı olduğu məlumdur. Odur ki, ünsiyyət zamanı sözdən əlavə, mənanın ən əsas ifadəsi cümlə hesab olunur. Dilin ünsiyyət vasitəsi olması üçün mütləq cümlə olmalıdır. Çünki ünsiyyət yaratmaq üçün mütləq cümlə qurmaq lazım gəlir. Odur ki, dilçilər qədim zamanlardan başlayaraq cümləyə tərif verməyə çalışmışlar. Doğrudur deyə bilmərik ki, cümləyə tam tərif verilmişdir. Amma ümumi qəbul olunan təriflər mövcuddur. O.Musayev cümləyə belə tərif verir: “Bitmiş bir fikir ifadə edən bir və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir”. F.Y.Veysəlli isə cümlənin tərifini izah edərkən intonasianın da rolu olduğunu vurğulayır. O yazır: “Cümlə elə bir strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz yeri vardır”.

Cümlə tərkibinə görə iki mərhələdə təhlil oluna bilər: 1. Təbii dil ifadələri xüsusi formal dillə tərcümə olunur, əsasən predikat məntiqinin bir variantı kimi. Mürəkkəb ifadənin tərcüməsi cümlənin komponentlərinin tərcüməsindən ibarət olur. 2. Tərcümələr, yəni ekvivalent götürülən məntiqi formullar model nəzəriyyəsi semantikasi formasında kompozisional şərh əldə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci mərhələ daha vacib hesab olunur, çünki burada məna təhlil olunur. Təhlil olunan məna təbii dil cümlələrinin semantik strukturunu açıb göstərir. İkinci mərhələdə götürülən formal dillər riyazi dəqiqliklə kompozisional təhlil olunur. Ona görə də adətən ikinci mərhələ vacib hesab olunmur. F.Veysəlliyyə istinadən deyə bilərik ki, bəzən hər iki mərhələ birləşdirilir. F.Veysəlli yazır: “Semantika dilin böyük hissəsinin təhlilini verməkdə acizdir. Ona görə də formal semantika fraqmentlə məhdudlaşır, kompozisional qaydalar məhdud miqdarda leksəm və sintaksis qaydalarına əsaslanır”.

F. Palmer mübahisə edirdi ki, biz sözlər deyil, cümlələr vasitəsilə ünsiyyət qururuq. Bu da cümlənin bir çoxları tərəfindən qəbul olunmuş tərifindən irəli gəlir: cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir. Əgər sözlərin mənalı varsa, bu da onların cümlə daxilindəki funksiyalarından yararlanır. Cümlə əsasən qrammatik birləşmə hesab edilir. İngilis dilindəki cümlələr mübtədə xəbər ardıcılığından ibarət olur. Məsələn, Ağaclar çiçəkləyir. /The trees blossom// Biz cümlələrlə yanaşı təktərkibli cümlələr də işlədə bilərik. Məsələn, Bağa. /To the garden// Bu cümlə “Hara gedirsiniz?” Where are you going? sualının cavabı hesab oluna bilər. Bu kimi elliptik cümlələr əsasən linqvistik kontekst daxilində öz anlamlarını kəsb edə bilər. F.Palmer bunu “ellipsiz” adlandırır və yazır ki, ellipsizlər əsasən pro-formation (əvvəldən yararlanma) anlamını kəsb edir. Ellipsizlər əsasən əvəzlilikləri və feili əvəz edən sözlərin təkrarı və ya digər nitq hissələri ilə düzəlir. Bütün bunların cümlədəki əsas məqsədi diskurs daxilində eyni sözlərin yenidən təkrar edilməməsi üçündür. Cümlənin mənası onu təşkil edən sözlərin mənası ilə güman edilə bilər. Burada da Xomskinin alt qat və üst qat quruluşunun anlam kəsb etdiyi ortaya çıxır. Hər bir cümlənin həm alt qatda

həm də üst qatda fərqli anlamlar kəsb etdiyi artıq çoxdan məlumdur. F.Veysəlli bununla əlaqədar olaraq yazır: /O atlı bizə yaxınlaşdı// cümləsi iki cür başa düşülə bilər. N.Xomskinin sözlərilə desək, alt qatdakı fikir müxtəlifliyi bu yolla üst qata qalxmaqla onun düzgün ifadəsini üst qatda əks etdirir. /O/ atlı bizə yaxınlaşdı // və ya /O atlı/ bizə yaxınlaşdı //.

F. Palmer yazır ki, hər cümlənin bədii mənası ilə yanaşı, ikili mənası da müşahidə oluna bilər. Məsələn, “I went to the bank” “Mən banka getdim” (pul dəyişmək məqsədilə); Yaxud “mən çayın sahilinə getdim”. Cümlənin leksik mənası ilə qrammatik mənasının fərqliliklərinə də diqqət yetirmək lazımdır. Burada dilin prosodik və paralingvistik xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Prosodik xüsusiyyətlərdən intonasiya, vurğu, ritm, səsin yüksəkliyi və s., həmçinin də üz ifadələri və jestlər kimi paralingvistik xüsusiyyətlərə fikir vermək lazımdır. Məsələn, “I like tea” “Mən çayı xoşlayıram” cümləsini düşən tonla səsləndirsək o halda bu cümlə “I do not like tea” “Mən çayı xoşlamıram” anlamını ifadə edə bilər. F.Veysəlli yazır: “...cümlədə omonimlik və çoxmənalığın intonasiya vasitəsilə dəqiqləşdirilməsində, ifadə olunan fikrin aydın və birmənalı şəkildə dərk olunmasında üç mühüm dildaxili *intonasiya, söz sırası və semantik prinsiplərdən* və bir dilxarici amildən, daha dəqiqi, *presuppozisiyadan* istifadə olunur”.

Nitq aktının digər dörd bölgüsü də danışıq zamanı tez-tez rast gəlinən sözlər, feillər, ifadələrlə zəngindir. Danışıq zamanı işlədilən cümlələrin hansı danışıq aktını əks etdirməsi danışanların və dinləyənlərin maraq dairəsindədir.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003.
2. Palmer F.R. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
3. Veysəlli F.Y. Dilçilin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.

ARCHETYPES AND THEIR ROLES IN LITERATURE

Lala HAMIDLI

Baku Engineering University
lala_hamidli@yahoo.com

ABSTRACT

The main purpose of this research is to analyze the notion of archetypes and their symbolic meanings, and roles in literature. It also examines contradictory attitudes of Jung and Freud, who are the most influential psychoanalysts of XX century, toward the concept of unconscious and demonstrates the main differences between their theories.

Keywords: *Jung, Freud, personal unconscious, collective unconscious, archetype, motif, myth, persona, shadow, anima, animus*

XÜLASƏ

Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi arxetip anlayışını, arxetiplərin simvolik mənalarnı və ədəbiyyatdakı rolunu təhlil etməkdən ibarətdir. Həmçinin, məqalədə XX əsrin ən görkəmli psixoanalistləri olan Yunq və Freydin qeyri-şüur anlayışına qarşı olan təzadlı münasibətləri araşdırılmış və onların nəzəriyyələri arasındakı əsas fərqlər göstərilmişdir.

Açar sözlər: *Yunq, Freyd, fərdi qeyri-şüur, kollektiv qeyri-şüur, arxetip, motiv, mif, persona, kölgə, anima, animus*

Introduction

The Swiss psychologist and physician Carl Gustav Jung, born in 1875 in Kesswil/Thurgau, founder of Analytical Psychology, is one of the most seminal psychoanalysts of the XX century, alongside Sigmund Freud who is considered father of psychoanalysis. C. G. Jung was an ardent disciple of Freud and considered as his successor by many. Their impact on each other is unavoidable, especially, Freud's theory of unconsciousness encouraged Jung to establish his own innovative concept. However, some disputations between them, specifically Freud's premise on characterization libido as the prime psychic force, played a critical role in the termination of their collaboration. Jung's theory of the collective unconscious was the most essential departure from Sigmund Freud's principles of unconsciousness. In contrast to the Viennese psychoanalyst, who had propounded few marginal theories on archaic remnants in the psyche, the Swiss developed a very significant and fundamental concept that could serve as a foundation for the entire science of psychology. Jung deemed Freud's theory limited and criticized his approach to unconsciousness which claimed its “exclusively personal nature” and postulated that there is another layer which is deeper and inborn [7. pp.3]. Unlike Freud, Jung does not emphasis on personal unconscious instead he suggests the idea of the collective unconscious.

According to Jung's theory, human psyche consists of three parts. The first part is the ego, which Jung describes as conscious mind that closely connected with personal unconscious. It embodies anything

which is not presently conscious, but can be. The personal unconscious is the people's perception of the unconscious in that it includes both memories that are easily brought to mind and those that have been subdued for some reason. Then Jung suggests another part which makes his theory vary from all others: collective unconscious that can be called psychic inheritance. It is the reservoir of our experiences as a species, a kind of knowledge we are all born with. It influences all of our experiences and behaviors, most especially the emotional ones, but we only know about it indirectly, by looking at those influences. Jung considers it is important to distinguish two parts in the unconscious: which are personal unconscious and collective unconscious. The main difference between these two is that personal unconscious is a storehouse of suppressed or forgotten contents which have been conscious once but vanished later due to different factors, such as moral influence of the environment, while the latter one is not. According to Jung, the contents of the collective unconscious have never been in consciousness, and therefore, have never been individually acquired, but owe their existence exclusively to heredity [7. pp.42]. In other words, the personal unconscious includes all those events and experiences that are shifted away from consciousness on the personal, individual level of experience. What has not been experienced, felt, or apprehended by the individual himself cannot be part of that level. However, by putting forth the idea of collective unconscious Jung moved ahead of classical psychoanalysis and also provided a possible explanation for a common memory which underlies in the unconscious of all individuals. Whereas personal psyche derives from personal experience, collective unconscious is not personal but universal. The contents that stored in collective unconscious are more or less the same in all individuals. Jung's theory revealed the gaps in Freud's psychological views.

The distinction between personal and collective unconscious led to the manifestation of the concept of archetypes. Jung's definition of archetypes has grown out of many years of experience in psychology and study of mythology. Jung maintains that the collective unconscious is composed of archetypes. According to Harold Schechter, the concept of Jungian archetype has been misunderstood by many people. The main reason behind it is that Jung himself presented clashing interpretations and contradictory claims about the term in his writings. Archetypes are defined as "primordial images", "inherited thought patterns", "imprints" or "regular physical occurrences", "self-portraits" of the instincts, etc. throughout his writings [9. pp.4]. This uncertainty, probably, originated from his attempts to find an explicit description for the concept. In his essay "The Psychology of the Child Archetype" Jung calls the archetype "a psychic organ present in all of us" [7. pp.160]. So Jung's ideas were opposite to eighteenth century Lockean psychology which suggested tabula rasa theory. While this theory claims that mind is born as tabula rasa, as a clean slate, Jung believes that like the body, mind has its pre-established individual definiteness; namely, forms of behavior [5. pp.202]. In other words, as all individuals around the world have the similar physical structure, the part of psyche -collective unconscious- whose contents are made up archetypes is shared by all human beings. According to Joseph Campbell, these fundamental factors, which "make up the groundwork" of the human personality, are closely related to, and are perhaps best understood by comparison with, animal instinct. He describes the behavior of newly born chicks which "dart for cover when a hawk flies overhead, but not when the bird is a gull or duck, heron or pigeon." This instinct he calls "the image of the inherited enemy," which is "always sleeping in the nervous system, and along with it the well-proven reaction." [2. pp. 9]. We come into this life, Jung argues, "prepared for a quite definite world where there is water, light, air, salt, carbohydrates, etc. The form of the world into which [man] is born is already inborn in him ....Likewise parents, wife, children, birth, and death are inborn in him as ... psychic aptitudes" [6. pp.190]. But like all unconscious factors, they tend to manifest themselves symbolically, "clothed" in the images of conscious experience and projected into dreams, fantasies, and imaginative products of every kind. Thus the *archetypal images* or *symbols* can be described, according to Jung, as "the pictorial forms of the instincts" or "the self-portrait[s] of the instinct[s]" [4. pp.37]. This deepest layer of psyche which is inherited finds its reflection in myths, religious, dreams, fantasies and also in literary works. Though myths reflect the cultural environment of each people, it is possible to encounter similar motives and themes among different mythologies. Notably, characters such as the trickster, the wise old man, the hero, or symbols such as the serpent, the tree, or particular numbers and colors recur in myths of peoples which existed in different periods of time and places. However, in most of them these certain images have the common meanings. Such motifs and images are called archetypes. To summarize, the term archetype represents recurring character-types, notions, motives which are appreciable in diverse range of literary works, myths, dreams, etc. [1.pp.12]

Some examples of archetypal symbols:

Flowers: They usually are related with femininity. Flowers symbolize female sexuality specifically the rose is the symbol of love and eroticism, perfection while daisies are associated with innocence.

Water: It represents the source of life, mystery of creation, purification and redemption. Whereas the sea is the symbol of infinity and timelessness, the river denotes the flowing of time, stages of the life cycle.

Sun: It is associated with death and rebirth, energy, creation, and harmony in nature.

Colors: white – purity, innocence, light, divine love; black – chaos, mystery, darkness, death-rebirth, mourning; red – passion, blood, vitality, aggression, strength; green- fertility, hope, growth.

Serpent (snake or worm): it expresses evil, destruction, mystery, sometimes energy and force.

Circle: represents unity and wholeness.

The wise old man: the old man archetype symbolizes wisdom, cleverness, knowledge; besides having high moral qualities he always provides guidance to the hero who is in despair.

The trickster is an archetypal anti-hero, he is considered as opposite of the wise old man. The trickster denotes frolicsomeness, consternation, amorality, and chaos.

These are the few examples of the most common archetypal symbols that can be encountered in literature.

Except these, Jung emphasis on some archetypes which, he believes, play an important role in the process of self-recognition which explores the aspects of one's self that distinguish an individual from other members of the species. These are the shadow, the persona and the anima.

The Persona

The persona is a mask that we show to the world- it is our social personality which is sometimes entirely different from our real self. The persona which we can also call "shield" helps us to pretend as a specific role model in order to fulfill the expectations of the society. Jung points out that "the face we never show to the world because we cover it with the *persona*, the mask of the actor but the mirror lies behind the mask and shows the true face" [7. pp.20]. Though the advantages it provides, the persona can lead to unwanted results if we identify with it too closely. In this case, our actual self may disappear behind the mask and the repressed soul can therefore cause problems in interpersonal sphere and even prevent individuation process.

The Shadow

The shadow represents dark side, negative and evil aspects of our personality that we want to suppress. Jung explains the shadow as the invisible reptilian tail that man still drags behind him [8. pp.217]. The shadow is our primal instincts and desires that society regards as unacceptable. The shadow is the symbol of the personality's dark, socially unacceptable side-of that part of ourselves we feel to be so shameful or threatening that we have trouble acknowledging it as our own. Goethe's Mephistopheles, Milton's Satan, Javid's Iblis are the symbolic representations of the shadow archetype in literature.

The Anima and the Animus

These are, probably, the most complicated archetypes suggested by Jung. According to Jung, there is a certain archetype in the unconscious of the man which is called anima that denotes the feminine part of a man's psyche. In contrast, there is also a male part in female psyche, namely the animus. It means that every individual carries the characteristics of opposite sex in their unconscious. In short, it is possible to say that the human psyche is bisexual. However, these psychological characteristics reveal themselves only in dreams or in projection someone in our environment. In his writings, however, Jung devotes far more attention to the anima than to the animus, primarily because, being male, he had direct knowledge of the former, and apparently felt capable of writing with much more authority about it. "Nobody can really understand these things," he writes of the anima and animus archetypes, "unless he has experienced them himself"[3.pp.24]. The anima archetype is represented as maiden goddesses or beautiful women in mythology such as Athena, Venus and Helen of Troy while the animus archetype is symbolized by gods and heroes such as Hermes, Apollo and Hercules.

Conclusion

In conclusion, the most innovative contribution of Jung to Analytical Psychology is his conception of collective unconscious and its contents which are called archetypes. Jung's theories have tremendous effect on scientific world. His approaches provide us with rich materials to perceive and interpret myths, dreams, literary works and even art efficiently. Like Freud, he was a pioneer whose brilliant flashes of insight have helped to illuminate our way in discovering darker corners of the human mind.

REFERENCES:

1. Abrahams, M.H. A Glossary of Literary Terms 7th edition, Heinle & Heinle, 1999, 366 p.
2. Campbell, Joseph .The Hero with a Thousand Faces, 3rd edition, New World Library, 2008, 432 p.
3. Campbell, Joseph. Myths to Live By, Penguin Books, 1993, 288 p.
4. Campbell, Joseph. The Masks of God, Penguin Books, 1991, 528 p.
5. Guerin, L. Wilfred. A Handbook of Critical Approaches to Literature 5th edition, Oxford University Press, 2005, 488 p.
6. Jung, C. Gustav. Collected Works of C.G. Jung, Volume 7: Two Essays on Analytical Psychology 2nd edition, Princeton University Press, 1972, 369 p.
7. Jung, C. Gustav. Collected Works of C.G. Jung, Volume 9 (Part 1): Archetypes and the Collective Unconscious 2nd edition, Princeton University Press, 1981, 470 p.
8. Jung, C. Gustav. Psychological Reflections. Harper, 1961, 393 p.
9. Schechter, Harold. New Gods: Psyche and Symbol in Popular Art. Bowling Green: Bowling Green University Popular Press, 1980, 180 p.

THE REPRESENTATION OF WATER ARCHETYPE IN DIFFERENT CULTURES

Lala HAMIDLI

Baku Engineering University
lala_hamidli@yahoo.com

ABSTRACT

Archetypes are recurrent elements that manifest themselves in myths, religion, dreams and literary works, and they comprise the content of the collective unconsciousness which is the inherited part of the psyche shared by all individuals around the world. The main purpose of this study is to examine water archetype in the cultures of various peoples and disclose the meanings it represents in terms of Jungian archetypal criticism.

Keywords: water, archetype, motif, mythology, religion, collective unconsciousness.

XÜLASƏ

Arxetiplər miflərdə, dində, yuxularda və ədəbi əsərlərdə rast gəlinən, təkrarlanan elementlərdir və onlar psixikanın dünyadakı bütün insanlarda anadangəlmə mövcud olub, irsən ötürülən hissəsi olan kollektiv şüursuzluğun əsasını təşkil edir. Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi müxtəlif xalqların mədəniyyətlərində su arxetipini araşdırmaq və Yunqun arxetip ədəbi tənqidinə əsasən bu arxetipin ifadə etdiyi mənalara müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: su, arxetip, motif, mifologiya, din, kollektiv şüursuzluq

Introduction

The founder of psychoanalysis, Sigmund Freud, claims that dreams are essentially symbolic fulfillments of unconscious desires; and they are dressed in symbolic forms, otherwise, the material would become frightening and disturbing. The unconscious compassionately disguises and distorts the true meanings and weakens them so that our dreams become symbolic texts that must be interpreted. However, in some cases, certain elements appear in a dream which are not individual and it is not possible to give a reasonable explanation. These elements whose existence is not related to the dreamer's personal experience are called "archaic remnants" by Freud and considered to be primitive, inherited aspects of human psyche. Carl Gustav Jung designated them "archetypes" or "primordial images". [7. pp.67] Jung compares human psyche with a human body and claims that as a human body is based on a common anatomical pattern, human psyche also has a pre-established structure. He claims it would be a mistake to think that man comes to this world with an empty psyche and when a man comes to the world "the form of the world into which [man] is born is already inborn in him". [5. pp.190] It means that there is a part of psyche which is shared by all individuals throughout the world and Jung calls it collective unconsciousness. It is the repository of a kind of knowledge humans are born with. [6. pp.42] The content of collective unconsciousness is inherited and it is made up of archetypes. The true meaning of archetypes is never fully comprehensible because their mysterious signification is an occult that existed long before man. In other word, every civilization has its own peculiar mythology that finds its reflection in legends, folklore or ideology. However, there are some motifs and images that can be encountered among many various mythologies of peoples remote in time and place that have common meanings. These motifs and images are archetypes and they serve similar cultural functions. [4. pp.185] Certainly, there are numerous archetypes that can be found in cultures that there is no possibility they have historical or cultural impact on each-other. For instance, characters such as the trickster, the wise old man, the hero, or symbols such as the serpent, the tree, or particular numbers and colors are more common archetypes. This study will analyze a specific archetype, which is water, and its representation in mythology, religion and literature.

In fact, water symbolizes all potential and productive forces; water is “fons et origo”, the source and origin of all existence.[1. pp.365] It's the essence of plants, the elixir of immortality; long life, creative power and a cure-all. Water as an archetype represents the source of life, mystery of creation, purification and redemption. Water is described as an essence of creation in myths of nearly all cultures. For instance, water plays an important role in the Old Testament and it is described as a primordial element: “And the earth was without form, and void; and darkness was upon the face of the deep. And the Spirit of God moved upon the face of the waters”. (The King James Bible: Genesis 1: 1-2) In the holy book of Islam Koran, it is stated that “Allah has created every [living] creature from water”. (An-Nur, 24-45) In the Vedas, water is described as a beginning and end of everything: “...in the beginning, everything was like a sea without light” [1. pp.366] So, in almost every culture water is primeval element in creation.

Though water has mainly been considered as a source of life and essential for its sustenance, it sometimes serves as a symbol of devastation. The cycle of creation and annihilation is often depicted by water symbol and it indicates the transformation from death to life and vice versa. Both in Koran and Old Testament the Great Flood expresses the destructive properties of water. The story of Noah and his Ark is a good sample of this circular transformation. In this story, the flood not only brings the end of the earth but also cleanse it. In Mesopotamia, floods are resonant metaphor for wholesale destruction. Floods were a point of contact between the mythic and the imperial past and the imperial present, and every major flood or conquest recalled the great Flood that almost ended the life on Earth.[2 pp.221] In Shakespeare's King Lear, when Lear feels desperate, he wishes everything to be demolished by water. When waters wash away the whole earth, this would bring the end of human being but also the purgation of the sins. Therefore, it is the only possible way of beginning a new life. Furthermore, water also stands as a mediator between life and death. In the mythologies of different cultures it is possible to encounter the common motif that the only way of reaching the realm of the dead is to cross a body of water. In Greek myth, the dead are carried across the river Styx to reach to the god of the underworld Hades. It is considered that the main reason behind it is to prevent the dead from going back and infesting the living. [3 pp. 489] Even in the epic of Gilgamesh which is regarded as the earliest known literary writing dating back 3rd or 2nd millennium BCE, the hero Gilgamesh determines to seek out the secret of immortality and crosses the Water of Death. Water of life is also prevalent theme all around the world. This water is usually speculated to exist in a far-off spring, lake or well and it is believed that it has miraculous powers of reinstating youth and also healing the bodies. The quest for this water is a central theme of many stories. The German fairytale “The Water of Life” collected by Brothers Grimm is about a dying king and his sons' quest for the water of life that would heal him. Ishtar, Sumerian goddess of war and love, travels underworld to find her husband Tammuz and revive him with water of life. [3 pp. 490] The search for mystical water also occurs in the prominent epic of the Turkish world Koroghlu. Koroghlu (son of the blind) is a heroic outlaw who fights against the feudal domination. In the epic his father reveals a secret about a fountain and orders his son: to go to that fountain, to recite a chapter from the Koran and to take water from the fountain after two stars, one from the east, the other from the west joined. It is believed that this water has healing power and it will cure the man's blindness. However, Koroghlu drinks the water himself which makes him invincible.

The motif of magical water sources such as springs, lakes, rivers are very well-known in folklore throughout the literature. For example, wells are usually described as a means of travelling to fairylands or serve as an entrance between the realms of the dead and the living. In the Chinese tale “Husband and Wife in This Life and the Life to Come” the husband that undertakes a journey to find his deceased wife was said to wait for her by a well. [3 pp. 490] Also, it is important to take into consideration the fact that Jung points out water can be used as a symbol for unconscious. In this case, the portal to the otherworld through water sources may indicate a way to the psychic otherworld that is the unconscious of human being. So, the depth of the water is like the depth of the soul in which the mysterious powers of the unconscious are hidden.[6. pp.88] Besides, wishing wells are another famous topic in numerous tales in which people believe that their wish will be granted by divinities or spirits resided in such springs if they offer a price. This motif can be found in the ancient myth Mimir's Well in Norse mythology. The Mimir's Well or “Well of Wisdom” is a well which grants unbounded knowledge in consideration for something very valuable. Odin, the war god in Norse mythology, pledged his eye to the well in order to obtain water from the well and gain wisdom. Another example can be a well devoted to the Celtic goddess Coventine where people make offerings to her and believe there will be profitable return after some period.

In addition to these, water is also a symbol of purification in almost all cultures. Immersing in water has been a well-known cultural practice throughout the world to attain blessing or panacea from the water.

Romans, Greeks, Muslims, Christians, Buddhists and Hindus still practice water purification by immersion or washing. Immersion in water manifests return to the primary state, with a sense of death and destruction on the one hand, but of rebirth and resurrection on the other, since immersion escalates the life-force. [1. pp.365] In Islam, ablution is a purifying ritual before performing a prayer. Baptism in Christianity is a process of plunging in water and symbolizes purification and regeneration. In psychoanalysis, Carl Jung confirms Baptism as an archetypal expression of both birth and death [8. pp.227] It is the beginning of new life after the death of the sinful self. In both Islam and Judaism the bodies of the deceased are washed according to religious rules in order to purify them from their sins. Therefore, water as symbol of life-death-rebirth circulation finds its reflection in mythology, religion and psychoanalysis.

Conclusion

To conclude, water is one of the most common archetypes which symbolizes creation, purification, physical and spiritual renewal, resurrection, salvation, as well as destruction and catastrophe. The representations of water symbol are as many and various as they are diverse. Beliefs in power of water and its healing properties make it inseparable part of spiritual rites and religious rituals in all cultures. These various religious and cultural features of water reflect in the mythology, ideology, and literature of vast range of civilization which have made water the key element in their practices.

REFERENCES:

1. Cirlot, J. E. A Dictionary of Symbols 2nd edition, Routledge, 1990, 420 p.
2. Damrosch, David. The Buried Book: The Loss and Rediscovery of the Great Epic of Gilgamesh, Henry Holt and Company, 2008, 315 p.
3. Garry, Jane. Archetypes and Motifs in Folklore and Literature: A Handbook, M. E. Sharpe, 2010, 515 p.
4. Guerin, L. Wilfred. A Handbook of Critical Approaches to Literature 5th edition, Oxford University Press, 2005, 488 p.
5. Jung, G. Carl. Collected Works of C.G. Jung, Volume 7: Two Essays on Analytical Psychology 2nd edition, Princeton University Press, 1972, 369 p.
6. Jung, G. Carl. Collected Works of C.G. Jung, Volume 9 (Part 1): Archetypes and the Collective Unconscious 2nd edition, Princeton University Press, 1981, 470 p.
7. Jung, G. Carl. Man and His Symbols, Doubleday Books, 1969, 320 p.
8. Jung, G. Carl. Memories, Dreams, Reflections, Vintage, 1989, 430 p.

THOMAS STEARNS ELIOT AS A POET

Mahnura ALIYEVA

Baku Engineering University
mahnura.aliyeva@gmail.com

ABSTRACT

The research is devoted Thomas Stearns Eliot's poems. He wrote many poems in his creativity such as "The Love Song of J. Alfred Prufrock", "The Waste Land", "The Hollow Men", "Ash Wednesday", and "Four Quartets".

Keywords: *T.S.Eliot, literary, modernism, poet, movement, work*

Introduction

Thomas Stearns Eliot, was a British essayist, publisher, playwright, literary and social critic, and "one of the twentieth century's major poets". Eliot attracted widespread attention for his poem "The Love Song of J. Alfred Prufrock", which was seen as a masterpiece of the Modernist movement. It was followed by some of the best-known poems in the English language, including "The Waste Land", "The Hollow Men", "Ash Wednesday", and "Four Quartets".

"The Love Song of J. Alfred Prufrock"

"The Love Song of J. Alfred Prufrock" was published in 1915. The character Prufrock seems to be middle-aged, Eliot wrote most of the poems when he was only twenty-two. Its now-famous opening lines, comparing the evening sky to "a patient etherised upon a table", were considered shocking and offensive, especially at a time when Georgian Poetry was hailed for its derivations of the nineteenth century Romantic Poets.

The poem follows the conscious experience of a man, Prufrock (relayed in the "stream of consciousness" form characteristic of the Modernists), lamenting his physical and intellectual inertia with the recurrent theme of carnal love unattained. Critical opinion is divided as to whether the narrator leaves

his residence during the course of the narration. The location described can be interpreted either as actual physical experiences, mental recollections, or as symbolic images from the unconscious mind, as, for example, in the refrain "In the room the women come and go".

"The Waste Land"

In October 1922, Eliot published "The Waste Land" in *The Criterion*. It was composed during a period of personal difficulty for Eliot—his marriage was failing, and both he and Vivienne were suffering from nervous disorders.

The poem's structure is divided into five sections. The first section, "The Burial of the Dead," introduces the diverse themes of disillusionment and despair. The second, "A Game of Chess," employs vignettes of several characters—alternating narrations—that address those themes experientially. "The Fire Sermon," the third section, offers a philosophical meditation in relation to the imagery of death and views of self-denial in juxtaposition influenced by Augustine of Hippo and eastern religions. After a fourth section, "Death by Water," which includes a brief lyrical petition, the culminating fifth section, "What the Thunder Said," concludes with an image of judgment.

The poem is known for its obscure nature—its slippage between satire and prophecy; its abrupt changes of speaker, location, and time. This structural complexity is one of the reasons why the poem has become a touchstone of modern literature.

Among its best-known phrases are "April is the cruellest month", "I will show you fear in a handful of dust" and "Shantih shantih shantih". The Sanskrit mantra ends the poem.

"The Hollow Men"

"The Hollow Men" appeared in 1925. It is Eliot's major poem of the late 1920s. Similar to Eliot's other works, its themes are overlapping and fragmentary. Post-war Europe under the Treaty of Versailles, the difficulty of hope and religious conversion, Eliot's failed marriage.

Allen Tate perceived a shift in Eliot's method, writing, "The mythologies disappear altogether in *The Hollow Men*." This is a striking claim for a poem as indebted to Dante as anything else in Eliot's early work, to say little of the modern English mythology—the "Old Guy Fawkes" of the Gunpowder Plot—or the colonial and agrarian mythos of Joseph Conrad and James George Frazer, which, at least for reasons of textual history, echo in *The Waste Land*. The "continuous parallel between contemporaneity and antiquity" that is so characteristic of his mythical method remained in fine form. "The Hollow Men" contains some of Eliot's most famous lines, notably its conclusion:

This is the way the world ends
Not with a bang but a whimper.

"Ash-Wednesday"

"Ash-Wednesday" is the first long poem written by Eliot after his 1927 conversion to Anglicanism. Published in 1930, it deals with the struggle that ensues when one who has lacked faith acquires it. Sometimes referred to as Eliot's "conversion poem", it is richly but ambiguously allusive, and deals with the aspiration to move from spiritual barrenness to hope for human salvation. Eliot's style of writing in *Ash-Wednesday* showed a marked shift from the poetry, he had written prior to his 1927 conversion, and his post-conversion style continued in a similar vein. His style became less ironic, and the poems were no longer populated by multiple characters in dialogue. His subject matter also became more focused on Eliot's spiritual concerns and his Christian faith.

"Four Quartets"

Eliot regarded "Four Quartets" as his masterpiece, and it is the work that led to his being awarded the Nobel Prize in Literature. It consists of four long poems, each first published separately: "Burnt Norton" (1936), "East Coker" (1940), "The Dry Salvages" (1941) and "Little Gidding" (1942). Each has five sections. Although they resist easy characterisation, each poem includes meditations on the nature of time in some important respect—theological, historical, physical—and its relation to the human condition. Each poem is associated with one of the four classical elements, respectively: air, earth, water, and fire.

"Burnt Norton" is a meditative poem that begins with the narrator trying to focus on the present moment while walking through a garden, focusing on images and sounds like the bird, the roses, clouds, and an empty pool. The narrator's meditation leads him/her to reach "the still point" in which he doesn't try to get anywhere or to experience place and/or time, instead experiencing "a grace of sense". In the final section, the narrator contemplates the arts ("Words" and "music") as they relate to time. The narrator focuses particularly on the poet's art of manipulating "Words [which] strain, / Crack and sometimes break,

under the burden [of time], under the tension, slip, slide, perish, decay with imprecision, [and] will not stay in place, / Will not stay still." By comparison, the narrator concludes that "Love is itself unmoving, / Only the cause and end of movement, / Timeless, and undesiring."

"East Coker" continues the examination of time and meaning, focusing in a famous passage on the nature of language and poetry. Out of darkness, Eliot offers a solution: "I said to my soul, be still, and wait without hope."

"The Dry Salvages" treats the element of water, via images of river and sea. It strives to contain opposites: "The past and future / Are conquered, and reconciled."

"Little Gidding" (the element of fire) is the most anthologised of the Quartets. Eliot's experiences as an air raid warden in the Blitz power the poem, and he imagines meeting Dante during the German bombing. The beginning of the Quartets ("Houses / Are removed, destroyed") had become a violent everyday experience; this creates an animation, where for the first time he talks of Love as the driving force behind all experience. From this background, the Quartets end with an affirmation of Julian of Norwich: "All shall be well and / All manner of thing shall be well."

"The Four Quartets" cannot be understood without reference to Christian thought, traditions, and history. Eliot draws upon the theology, art, symbolism and language of such figures as Dante, and mystics St. John of the Cross and Julian of Norwich. The "deeper communion" sought in East Coker, the "hints and whispers of children, the sickness that must grow worse in order to find healing", and the exploration which inevitably leads us home all point to the pilgrim's path along the road of sanctification.

Conclusion

Eliot's poems are the best examples of Modernism movement. His influence on English literature was enormous, not only from the point of view of his creative works, but also for his critical articles and essays. He was awarded the Nobel Prize in Literature in 1948, "for his outstanding, pioneer contribution to present-day poetry".

REFERENCES:

1. Gardner, Helen. *The Art of T. S. Eliot*. New York. E.P.DUTTON & CO. INC. 1950.
2. <https://www.britannica.com/biography/T-S-Eliot>
3. <http://www.sparknotes.com/poetry/eliot/>
4. North, Michael. *The Waste Land*. Norton Critical Editions. W. W. Norton. 2000.
5. Spender, Stephen. *T.S.Eliot*. Penguin Books. 1976.

THE STYLISTIC FEATURES OF THOMAS STEARNS ELIOT'S POEMS

Mahnura ALIYEVA

Baku Engineering University
mahnura.aliyeva@gmail.com

ABSTRACT

The main purpose of this research is to analyze the stylistic features of the poems "The Love Song of J. Alfred Prufrock" and "The Waste Land." These poems were great examples of modern poetry and the famous poems of T.S.Eliot's creativity.

Keywords: *T.S.Eliot, literature, movement, literary, poem, modernism, feature*

Introduction

Modernism was viewed as "a rejection of traditional 19th-century norms, whereby artists, architects, poets and thinkers either altered or abandoned earlier conventions in an attempt to re-envision a society in flux." Modernism was also mainly represented by orientation towards fragmentation, free verse, contradictory allusions and multiple points of view different from the Victorian and Romantic writing. These modern features appear greatly in the works of Eliot. T.S Eliot is considered as one of the most important modernist poets. The content of his poems as well as his poetic style give elements of the modern movement that was famous during his time. Two of the most prominent poems where Eliot shows his modern orientations are "The Love Song of J. Alfred Prufrock" and "The Waste Land."

"The Love Song of J. Alfred Prufrock" is regarded as one of the basic modernist poems. It shows the modern elements of disintegration of life and mental stability. The poem speaks about the problem of the modern man, Prufrock. He laments his physical and intellectual shortcomings, the lack of opportunities in

his life in addition to the lack of spiritual progress. What is impressive is that the setting of the poem can be understood to be either as a real place or a mental state reflecting the sub-conscious of the person.

The most important modernist technique in the poem is the stream-of-consciousness technique. This technique reflects the fragmentary nature of the modern man's mentality. It also allows the reader to explore the inner self of the character. As seen in the poem, Prufrock's thought shifts very often from trivial to significant issues and vice versa. This explains the idea of subjective time in modernism which is contradictory to historical time of past, present and future.

As modernism stresses the ideas of pessimism and loneliness, the negative aspects of modern life are also stressed in the poem. In fact, Prufrock seems to be only able to see those negative aspects. Death is also dominant in the poem showing Prufrock as an insect pinned against the wall. It is even personified as "the eternal Footman." What is important is that Prufrock is viewed as a representative of all modern men. He is indecisive. He cannot even decide about eating a peach. It is in this sense that the poem is seen as a record of the random thoughts in the mind of Prufrock.

Modernist writers were also interested in showing characters having multiple personalities. This is clear in Prufrock who functions as both the speaker and the listener. In addition, modernist texts are full with allusions to other texts. This is also found in the poem where there is much reference to Dante, Shakespeare and the Holy Bible.

Although Eliot is known as an outstanding modernist poet, some critics argued that he uses some traditional medieval techniques in his works. Those critics argued that "While T. S. Eliot might be called a medieval modernist because of his admiration for the organic and spiritual community of the Middle Ages together with his "impersonal" conception of art, his elitist and formalist views isolate him from several of the central terms of the tradition as I have defined it." In other words, some characteristics of Eliot's work exhibit medieval themes and style; at the same time, these works are also rooted in the modern orientation of literature. That is why some critics called him a "medieval modernist."

The point is that Eliot seems to have nostalgia for the medieval tradition linked with his interest in modern life. In his poetry, Eliot combines both, concern with religious issues (medieval theme) and a trend towards contemporary issues (modern theme). So as critics observed, Eliot seeks some sort of "integration" between the two aspects.

This is actually clear in "The Waste Land" where Eliot shows his discomfort for modern life by contrasting it with medieval traits. He shows the difference between the divinely religious medieval life which modern life lacks and the fall in spiritual matters in modern life. In fact, "The Waste Land," can be considered as a fundamental modernist text. The major modernist element found in the poem is the clear reliance on images, which is a basic characteristic of modern texts. The poem shows many fragmented images that reflect the feeling of loss in modern man. Although the reader understands nothing of these images, the narrator promises to show the reader how to make meaning from fragmentation. This construction of meaning from fragmentation is one of the essential features of modernism.

The poem clearly describes the modern world, or what the narrator terms as "the immense panorama of futility and anarchy which is contemporary history." The frequent images of falling and decay are representative of modern life. Life is represented as trivial, suffering from the problems of war. This all happens on both the real physical level and the inner psychological level of the modern man.

The fragmented images, the stream-of-consciousness and all the other strange stylistic features in the poem are used to help convey the message of the poet. For Eliot, modern life is fragmented and illogical; so he conveys this through his style. That is why in "The Waste Land" he tends to break the logic and conventions. So the poem may be clearly viewed as a representation of the modern life and modern man psychology both in terms of its content and style.

Conclusion

"The Love Song of J. Alfred Prufrock" and "The Waste Land" are considered as critical texts representing the modern thought. In more specific terms, they are examples of modernist poetry. The poems' content and style reflect the modern life, especially in its influence on the individual. Eliot is skillful in showing this through his style in both poems. He uses stream-of-consciousness to show the chaos in of the modern man's thinking. In addition, he uses many techniques such as imagism, repetition, fragmentation and other modernist techniques. All these techniques help depict the modern life for the reader and reflect its status in real manner. That is why one can easily say that Eliot is considered as one of the most influential modernist poets in English literature.

REFERENCES

1. Eliot, T.S. The Waste Land, Prufrock and Other Poems. Mineola, NY: Dover Publications, 1998.
2. <https://www.ukessays.com/essays/english-literature/t-s-eliot-as-a-modernist-poet-english-literature-essay.php>
3. Eliot, T.S. The Waste Land. New York. W.W.Norton, 2001.
4. Gardner, Helen. The Art of T. S. Eliot. New York. E.P.DUTTON & CO. INC. 1950.

CORC QORDON BAYRONUN “GAVUR” POEMASINDA
BƏZİ ÜSLUBİ MƏQAMLAR

Minayə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya fakültəsi, İngilis dili kafedrası dissertant

Bədii ifadə vasitələri bədii təsvirin özəyini təşkil edir. Bədii təsvir əsasən təbiəti, mənzərələri, yaşayış yerlərini, zahiri görünüşü, xarakterləri və s. təsvir etmək üçün işlədilir.

Bədii ifadə vasitələri yəni dildə məcazlar sistemi ədəbiyyat nəzəriyyələrində trop da adlandırılır. (trop yun. “dönmək”, məcazi mənada isə “obraz” deməkdir)

Məcaz obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədii dildə sözün məzmunu onun əsas nominativ - əşyavi mənası ilə məhdudlaşmışdır. Söz nominativ mənasından başqa bir sıra əlavə mənələrdə də işlənir ki, buna məcaz deyilir. Sözün məcazlaşması mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə baş verir. Söz o zaman məcazlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarına malik olsun. Obrazlılıq, ümumiyyətlə dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də obrazlılıq bədiilikdən daha geniş anlayışdır.

Bədii məndə obrazlılığı müəyyən etmək üçün ilk növbədə işarə, simvol, kod, söz arasında olan əlaqəni müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Məlumdur ki, bədii məndə obraz yaratmaq üçün dil vahidlərindən istifadə edilir. Dildə obraz yaradan əsas dil vahidi sözdür. Dilçilikdə sözə müxtəlif mövqelərdən yanaşılmış, müxtəlif təriflər verilmişdir. Söz dilin semantik yarusunun əsas vahidi, təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir.

Təbiət təsviri əsasən özünün lirik olması ilə fərqlənir. Belə faktlara ingilis yazıçısı C.Q.Bayronun “Şərq poemaları”na daxil olan əsərlərdə tez-tez rast gəlirik. Məs: C.Q.Bayronun “Gavur” poemasından götürülmüş, təbiəti təsvir edən bu parça metafora, şəxsləndirmə epitet kimi bədii ifadə vasitəsidir:

Make glad the heart that hails the sight,
And lend to loneliness delight
There mildly, dimpling, Ocean s, cheek
Reflects the tints of many a peak
Caught by the laughing tides that lave
These Edens of the Eastern wave:
And if at times a transient breeze
Break the blue crystal of the seas.

İngilis poeziyasında ilin fəsilərini bildirən yaz (spring), yay (summer), payız (autumn, fall), qış (winter) sözləri və həmin fəsillərə aid olan aylar metaforik xarakter daşıyır. Yaz, yay sözləri insan ömrünün xoş günlərini, gözəlliyi və gənlik illərini göstərir. Payız, qış sözləri pis gün, qocalıq mənasında işlənir.

Klassik ingilis poeziyasında bitki, xüsusilə də gül adları bədiiliyə xidmət edərək metafora yaradır. Əsasən qadınlar öz zahiri görünüşü və xarakterlərinə görə müəyyən gül-çiçəyə bənzədilir.

Corc Qordon Bayronun “Gavur” poemasında bəzi üslubi məqamlar

Xülasə: Məqalədə ingilis yazıçısı C.Q.Bayronun “Gavur” poemasında istifadə etdiyi bəzi üslubi məqamlara toxunulmuşdur. Sənətkarın “Gavur” poemasındakı məcazlardan nümunə gətirilmişdir.

Açar sözlər: üslub, metafora, epitet, tərcümə, obraz, poeziya, bədii dil.

Some specific stylistic features in George Gordon Byron’s poem “The Giaour”

Summary: In the article discussed the use of several stylistic features in the poem “The Giaour” of english writer George Gordon Byron. Given the examples of metaphors from master’s “The Giaour” poem.

Key words: style, metaphor, epithet, translation, character, poetry, poetic language.

Некоторые стилистические манеры в поэме Дж. Г. Байрона «Гяур»

Резюме: В статье говорится об использовании английским писателем Дж. Г. Байроном в его поэме «Гяур» некоторых стилистических манер. Приведены примеры метафор из произведения «Гяур».

Ключевые слова: Стиль, метафора, эпитет, перевод, образ, поэзия, художественный язык.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). Bakı, "Elm", 1970. 365s.
2. Axundov A.A., Dil və üslub məsələləri, Bakı, Azərnamə-1974. 191s.
3. Xəlilov B.Ə., Müasir Azərbaycan dilinin Leksikologiyası, Bakı, Nurlan-2008. 442s.
4. Byron, The Poetical works of lord Byron, London, Oxford University Press, 1912, 924s.

E.BRONTE YARADICILIĞINDA MÜBARİZ QADIN OBRAZI

Şəbnəm MƏMMƏDOVA

dissertant, Gəncə Dövlət Universiteti
shebnemmammadova@yahoo.com

Açar sözlər: ironiya, poetika, tənqidi düşüncə, fəlsəfi fikir

Key words: irony, poetics, critical thinking, philosophical ideas

"Uayldfell-Holldan olan yad qadın" əsəri Enn Brontenin ən səciyyəvi əsəridir. Uzun müddət mürəbbiyə kimi varlı ailələrdə yaşamış və həmin ailələrin uşaqlarına dərs demiş E.Bronte ailə və qadın problemlərini ədəbiyyata gətirən ilk qadın-nasir idi. Bacılarından fərqli olaraq o, dini görüşlərində kompromisə yol verməyərək daha çox real olaraq gördüyü, duyduğu həyat hadisələrini qələmə alır.

Tanınmış ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev "Realizm: Sənət və həqiqət" adlı kitabında yazır: "Bəşəriyyətin ahəng və gözəllik, xoşbəxt cəmiyyət və kamil insan axtarıları bütün epoxalarda mütərəqqi bədii sənətin əsas ideya-məzmununu təşkil edir". Bu mənada Enn Bronte öz dövrünün hadisələrini fəlsəfilik şeirləri və nəhayət "Aqnes Qrey" və "Uayldfell-Holldan olan yad qadın" romanlarında kifayət qədər əxz edir və oxucusuna çatdırı bilir. İlk dəfə olaraq ədəbiyyatda təhkiyə qadın tərəfindən təqdim olunur və bu da oxucuların marağına səbəb olur.

Qeyd olunmalıdır ki, Enn bu romanı tamamlayanda onun iyirmi səkkiz yaşı var idi, Şarlotta isə ilk əsəri "Professor" romanını yazmağa başladığında həmin yaşda idi. Şarlottadan daha əvvəl Enn "Aqnes Qrey" əsərində sadə, gözəl olmayan mürəbbiyə haqqında əsər yazmışdır və sonralar eyni mövzuya Şarlotta da müraciət edir. Enn Brontenin təsvirində yazıq, müti qadın obrazı yoxdur. Onun poeziyasında olduğu kimi nəsrində də ironiya, dini görüşlərə aid olan məqamlar qatı kinayə kimi görünür. Bəzən kinayəli dillə qələmə alınsa da, onun alt qatında müəllifin fikirləri, ağırlı düşüncələri gizlənilir. Yazıçı bunu öz əsərlərində bədii peşəkarlıqla təqdim etdiyindən oxucu bu fəlsəfəni duyur və qəbul edir.

Enn Bronte hər iki romanında səmimi tərzdə "oxucu" deyərək müraciət edir və sanki onu da düşünməyə sövq edir. Bu əsərlərdə ədəbi-bədii, poetik düşüncə fəlsəfi fikirlə vəhdət təşkil edir və Enn Bronte poetikasının mahiyyətini, həyatiliyini, realist keyfiyyətini xarakterizə etməyə imkan verir. Təbiətin gülü, qanqalı, tikanı olduğu kimi cəmiyyətin də kamili, cahili, nadanı, sənətkarı var. Təbiət gülün, cəmiyyət isə kamilin xeyrinə inkişaf etməkdənsə, bəzən tarazlıq tikanın, cahilin xeyrinə pozulur.

"Uayldfell-Holldan olan yad qadın" əsərinin baş qəhrəmanı naməlum qadın Helen Qreham Qilbert Markhem adlı bir kişinin diqqətini çəkir və o, xanımın bu şəhərə müəmmalı gəlişinin səbəbini, onun qaranlıq keçmişini, rəssamlıqla pul qazanmasının səbəbini, nə üçün yaşamasını təmin etmək üçün işləməsinin sirlərini öyrənmək istəyir. İçki düşkünü və əxlaqsız həyat yoldaşı Artur Hantinqtondan qaçıb Uayldfelldə məskən salan qadının həyat hekayəsi uzun müddət ingilis cəmiyyətində səs-küyə səbəb oldu.

1913-cü ildə May Sinkler adlı ədəbiyyatşünas yazır: "Helen Hantinqtonun ərinin üzünə çırpdığı qapının səsi bütün İngiltərədə eşidildi" [1, 120].

Helenin qaçışı təkcə evi, ailəni cəmiyyətlə üz-üzə qoymağı ilə kifayətlənmir. Onun oğlunu əxlaqsız atasından xilas etmək üçün evdən getməsi dövlət qanunlarının da pozulması demək idi. Cəmiyyət ona qarşı çevrilir və o, heç kəsin onu tanımadığı yerdə "işıqlı dünyada yalqızlıq qaranlığına qorq olunmuş, təklük quyusuna düşmüşdür". O, işığı, pənahı isə yalnız öz içindəki boz çöllükdə tapır, bütün gücü ilə sərt qanunlara qarşı vuruşur.

XIX əsrin sonuna kimi ingilis qadınlarının heç bir hüququ yox idi; onların nə şəxsi mülkiyyəti, nə boşanmaq, nə də uşaqlarının tərbiyəsinə nəzarət etmək hüququ var idi. Qadın ərinin məcburi ixtiyarında yaşamağı idi. Qadın uşaqları aparmaq istədikdə, bu uşaq oğurluğu sayılır və nəhayət qadının pul qazanması da hüquqi cəhətdən oğurluq hesab olunurdu, çünki qadının mülkiyyəti və qazandığı pul belə ərinə məxsus hesab olunurdu.

Fiziki və psixoloji təcavüz çox ingilis qadınlarının taleyinə yazılmışdı. Boşanmalara icazə verilmirdi və ailə-məişət məsələləri, qadının acı taleyi ədəbiyyata gətirilmirdi. Yazıçı tamamilə təklənmiş və təcavüzə məruz qalan xanımın istər cismani, istərsə də psixoloji vəziyyətini geniş şəkildə təsvir edir. Beləliklə, Helen soyuq havada belə həm evindən, həm də cəmiyyətin söz-söhbətindən canını qurtarmaqdan ötrü Uaylfell-Hollda gəlib çıxır. Yazıçı qəlbən Helenin yanındadır, mənəviyyatın zorlanmasına mənəvi qanunların, təbiətin zorlanmasına isə təbiət qanunlarının tab gətirmədiyini göstərir.

Helen cəmiyyət qanunlarını təbiət qanunlarına tabe etməklə təbiətinə, gəncliyinə əsaslanaraq özünə yeni yaşam qurmaq istəyir. Pozulmuş təbiət və cəmiyyət qanunlarının mələzi onu cəmiyyətin gözündən salır. Töhmətli, acınacaqlı yaşamdan uzaqlaşmaq, ləyaqətə yetişmək, qovuşmaq istəyi onu yurd-yuvasından didərgin salır. Şiddətli qarda, çovğunda, yolsuzluq şəraitində təkbaşına uşaqla heç vaxt görmədiyi, ilk dəfə gəldiyi yerdə qalmağa məcbur olduğunu təsvir edir. Mənəvi çirkinliyə qarşı üsyan, insaniyyətə qarşı bir üsyan kimi qəbul olunur.

İçki düşkün olan Artur Hantinqdonun əhvalının drammatizmi və gənc xanımın ağır mənəvi yaşantıları, qorxu ilə üz-üzə gəlməsi, çarpışması bir daha həyatda ailənin yeganə ümidi olan qardaşı Branvelin onlara yaşatdıqlarını xatırladır. Sakit təbiəti ilə hamının sevimlisi olan ailənin sonbəyi itaətkar Ennin belə bir əsər yazma biləcəyi heç kəsin ağına da gəlməzdi. Bacısı Şarlotta ictimai rəyi qəlbən çağırışından üstün tutduğu halda, Enn əksinə üsyan edir ki, övlad dünyaya gətirən, onu qucağında böyüdən, insanlara dil öyrətib onları ədəb-kamala çatdıran qadının hüquqları tapdanmamalı, cəmiyyətdəki hüquqları aşağı olmamalıdır. Helenin hünər və mərifətinin əridən yüksək olmasına baxmayaraq, onun ictimai fəaliyyətinin və sosial hüququnun mövcud vəziyyəti Enn Bronteni narahat etməyə bilməzdi.

Enn əsərdə göstərir ki, qadının ailə zorakılığına məruz qalmasını hər kəsi bihuş edən bülbülün güllərin qoynunda oxuması ilə, qəfəsə salınmasını ilə onların məhvi demək olması ilə müqayisə edir, bu isə onları təbii imkanlarından, güc-qüvvələrindən məhrum etmək deməkdir. Yazıçının qənaətinə, əslində təbiət vəhşi deyil, insanların eqoizmi, hərəsliyi, pis vərdislərə aludə olması və s. mənfi sifətlərdir. Çoxlarının dərk etdiyi, bildiyi, lakin əməl etmədiyi bu adi həyat fəlsəfəsini yazıçı bir daha qabardır, diqqətə çatdırmaq istəyir. Yazıçı qadının çarəsiz, zavallı vəziyyətinə dözmür, üsyan edir. Şübhəsiz ki, bu üsyanı cəmiyyət qəbul etmir və heç də təsadüfi deyil ki, Enn vəfat etdikdən sonra əsərin çap olunmasına izn vermir.

Əsərdə söz təbii, səmimi və doğru olduğu üçün bir çox məqamlara aydınlıq gətirilir. Yaşadığı dövrün ziddiyyətlərinə baxmayaraq, Ennin öz ideallarına, mənəvi dəyərlərinə, milli ənənələrinə sadıq qalan Bronte bacılarının əhatəsində böyüməsi onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, ailə dəyərlərinə sahib olmasına mühüm təsir göstərmişdir. Enn Bronte xoşbəxt ailəni "hər bir üzvün müdafiə olunduğu və sevildiyi bir yer və hər bir kəsin əvəzəlməzliyi, həm də hər bir məqsədə çatması üçün möhkəm bir dayaq" kimi göstərir [2, 209]. Müəllif qadını ailədə sülhün, razılığın və məhəbbətin təminatçısı hesab edir.

Enn Bronte isə insan mahiyyətindəki əks məzmunlu tərəflərə daha çox diqqət yetirir. Ona görə də onda insan nə sırf xeyirə, nə də şərə tapına bilir, xeyirlə şər qoşa gəzir. Zənnimizcə, bu polifonik münasibət, yaxşı və pis, haqq və haqsızlıq anlayışları insanın aksioloji münasibətinin nəticəsidir. E.Bronte yaradıcılığında hər iki tərəfin yaşamaq haqqı olduğuna görə bir çox məqamlarda vicdanın mühakiməsinə önəm verilir. Göründüyü kimi, E. Brontenin mövzusu fərdidir və fikirləri şəxsi nöqtəyi-nəzərdən yazılmışdır. Zəmanəsi üçün fəvqəl görünən fikirlər gələcək qadın obrazlarının yaranmasına zəmin yaratmışdır.

A RESOLUTE WOMAN CHARACTER IN A.BRONTE'S CREATIVITY SUMMARY

The article analyses the woman character presented in Anna Bronte's poetry in Victorian literature. The description of a woman hero like a mighty and idealized character in the period of literary evolution paved a way to the next generation of poets and writers in this aspect. The article identifies a woman hero as a real and independent personality being characteristic of the terms and conditions of the given period.

Rəyçi: Nailə Sadıqova

filologiya elmləri doktoru, professor

ƏDƏBİYYAT:

1. S. Sanders Andrew. The Short Oxford History of England Literature. London: Durham, 1999
2. Margaret Drabble. The Oxford Companion to English Literature. Fifth edition. G.B. Oxford University Press, 1985

İNGİLİS DİLİNDƏ XƏBƏRİN XÜSUSİ NÖVÜ OLAN
İKİLİ XƏBƏR MƏFHUMUNUN TƏHLİLİ

Turanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Texnologiya Universiteti
turanmammadli1990@gmail.com

Müasir ingilis dili sintaksisinin xüsusi problemlərindən biri də ikili xəbər məsələsidir. Baxmayaraq ki, ikili xəbər müasir ingilis dilində geniş yayılmışdır, təəssüf doğuran bir haldır ki, xarici müəlliflərin əsərlərində onun tədqiqatına və sistemləşdirilməsinə heç bir ciddi cəhd olunmamışdır. Biz bu problemə hərtərəfli şəkildə L.Y. Torçınanın “İngilis dilində ikili xəbər məsələsinə dair” adlı dissertasiya işində rast gəlirik.

Belə hesab etmək olar ki, ikili xəbər problemi aktualdır, çünki xəbər və onun ifadəsi ümumiyyətlə sintaksisin, xüsusən də ingilis dili sintaksisinin əsas mövzularından biridir. Xəbərin bu tipi iki yolla əmələ gələ bilər: *He returned late and looked tired. When he returned late he looked tired.* Bu cümlələrin hər ikisini *He returned tired* şəklində dəyişə və beləliklə ikili xəbər yarada bilərik.

Torçına ikili xəbəri xəbərin xüsusi bir növü kimi ayrıca şəkildə göstərmiş, onu digər xəbər növlərinə-ismi və feli xəbərə qarşı qoymuş, bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə və qanunauyğunluqlara malik olan, həmçinin özünəməxsus mənası olan bir xəbər kimi xarakterizə etmişdir.

Ümumiyyətlə, bu xəbər tipinin əhəmiyyətli bir mövzu olduğunu nəzərə alaraq aşağıdakı məsələlərin geniş tədqiqinə ehtiyac vardır: 1) ikili xəbərin müstəqil bir növ olması tədqiq etmək (onun xarakterik əlamətləri əsasında); 2) ikili xəbərin müxtəlif növlərini təsvir etmək, həmçinin onun hər iki komponentinin ifadə qanunauyğunluqlarını göstərmək; 3) xəbərin təsnifatında ikili xəbərin yerini müəyyən etmək.

Maraqlı bir faktdır ki, biz digər bir dissertasiya işində (Кончибаева, Анна Григорьевна, Предицирование признака в структуре составного контаминированного сказуемого: На материале английского языка, 2003) bu növ xəbərin müəllif tərəfindən kontaminasiya edilmiş xəbər adlandırıldığına rast gəlirik. O qeyd edir ki, kontaminasiyalaşmış xəbər, mürəkkəb xəbərin xüsusi bir formasıdır, onun komponentləri bərabərdir. Kontaminasiya, iki müxtəlif ifadənin ünsürlərinin birləşib yeni ifadə yaratmasına deyilir. Belə ki, iki struktur üst-üstə düşür və artıq komponentin eliminasiyası baş verir. Başqa sözlə, bu tip xəbərlərin mahiyyətini açıqlamalı olsaq, burada iki əlamət – proses (fel) və keyfiyyət (sifət, feli sifət, və s.) birləşir. Kontaminasiyalaşmış xəbər üç alt sinifdən ibarətdir, yəni ki aşağıdakı yarımsiniflərdə təqdim olunur: Verb + Adjective (Fel+sifət); Verb + Participle I (Fel+Feli sifət I); Verb + Participle II (Fel+Feli sifət II).

To feel tired, lived a beggar, glistened white və bu kimi söz birləşmələrinə müasir ingilis dilində tez-tez rast gəlinir, onlardan ədəbi və danışq dilində geniş istifadə olunur. Bu söz birləşmələrinin sintaktik təbiəti ilə bağlı dilçilərin fikri eyni deyildir. Bir qrup dilçilər bu söz birləşmələrinin xəbər olduğu fikrini dəstəkləyirlər; digərləri isə hesab edirlər ki, həmin söz birləşmələrini sintaktik təhlil zamanı 2 müstəqil cümlə üzvünə- xəbər (sadə və feli) və predikativ təyin – ayırmaq lazımdır. “Predikativ təyin” termini dilçilikdə müxtəlif cür izah olunur. Dilçilərin bir hissəsi hesab edirlər ki, predikativ təyin – təyinin növlərindən biridir və onu təyin olunan sözlə birlikdə bütöv, vahid bir anlamı ifadə edən atributiv təyin ilə qarşılaşdıraraq hesab edirlər ki, bu növ təyin əlavə əlaməti bildirir. Adətən bu predikativ təyin tam xüsusi sifət və feli sifətlə ifadə olunur, və o, təyin etdiyi sözün əvvəlində və sonrakı mövqedə ola bilər. Beləliklə, xarakterizə etdiyi predmetdən ayrılmaz hesab edilən predikativ təyin, bu predmeti predikatlaşdıran əlavə əlamət kimi qəbul edilməlidir.

İkili xəbər digər xəbər növlərindən onunla fərqlənirlər ki, o mübtədaya bir yox, iki əlamət predikat edir. Əgər ikili xəbərin 1-ci komponenti 2 funksiyanı yerinə yetirirsə, 2-ci komponentinin funksiyası birdir- o, predikativ üzvdür. Bu xəbərin 2-ci komponenti göstərir ki, mübtədə ilə ifadə olunmuş şəxs (predmet) müəyyən substantiv kateqoriyaya aiddir, müəyyən keyfiyyətlərə malikdir, müəyyən vəziyyətdə yerləşir və ya müəyyən hərəkət ifadə edir. İkili xəbərin 2-ci komponenti ifadənin kəmiyyət və keyfiyyət qanunauyğunluqlarına malikdir. Bu funksiyada sifət, feli sifət I və feli sifət II, isim, vəziyyət kateqoriyası sözləri, söz qrupları, sıra sayları və same əvəzliyi işlədilir. O, predikativ üzv rolunu oynayır və mübtədaya a) kvalikativ əlamət və b) proses əlaməti bildirir. Kvalifikativ əlamət sifətlə, feli sifət II, isimlə, same əvəzliyi ilə predikat olunur. Mübtədaya predikatlıq edən 2-ci komponent əksər hallarda feli komponentlə ifadə olunan prosesin çərçivəsindən kənara çıxmır, bu da transformasiya analizinin göstəriciləri ilə təsdiq

olunur. İkili xəbərin 2-ci komponentində öz ifadəsini tapan təzi-hərəkət mənalının çalarları qeyri-sabit, qeyri-qrammatikdir, belə ki, dəqiq formal kriteriyalar əsasında ayrılmaq imkanına malik deyillər.

İkinci komponentin göstərilən növlərinin fellərin müxtəlif qrammatik xüsusiyyətləri və leksik xarakteristikaları üzrə uzlaşması eyni deyildir. Belə ki, ikili xəbərin 2-ci komponenti ilə predikasiya olunan əlamət əksər hallarda ikili xəbərin feli ilə ifadə olunan hərəkətin çərçivəsindən kənara çıxmır.

Sifət işlənmə tezliyinə və müxtəlif fellərlə uzlaşmasına görə birinci yerdə durur. Verilmiş bu sintaktik rolda yalnız keyfiyyət sifətləri işlədilir. Özünün semantik göstəricilərinə görə bu funksiyada çıxış edən sifətlər eyni deyillər. Onlar göstərilən funksiyada təcrid olunmuş şəkildə işlədilir, həmçinin aid olduğu üzvdən əvvəlki və sonrakı mövqedə ola bilərlər.

Deyənləri belə yekunlaşdırıla bilər ki, ikili xəbər bir predikasiya aktında mübtədalara predikat olunan 2 əlaməti bildirən xəbərdir. O, müasir ingilis dilində vahid xəbərə-mübtədaya predikat olunan bircinsli xəbərə (feli və ismi) əkslik kimi model və aspektiv mənalara mürəkkəbləşə bilər. Bu xəbər predikat etdiyi əlamətlərin xarakterinə görə təsnifatlandırılır, bunla bağlı o, aşağıdakı 4 növə bölünür: a) proses-kvalitativ b) proses-proses c) kvalitativ proses d) kvalitativ- kvalitativ. Bu növlərin hər biri spesifik ifadə qanunauyğunluqlarına malikdir. Proses-kvalitativ ikili xəbər və proses-proses ikili xəbər digərlərinə nisbətən əsas hesab olunurlar və müasir ədəbi dildə və qəzetlərdə daha çox yayılmışlar.

Yuxarıda adları qeyd edilən növlərdən birincisi tammənəli feldir. Onun tammənəliliyi nitqin bir hissəsi kimi felin valentlik xüsusiyyətlərinin saxlanması üzərində qurulur. Bu planda o fel xəbərdə yerləşən feldən fərqlənir. Deməli, ikili xəbərin leksik felləri eynicinsli deyillər. Tez-tez rast gəlinən fellərdən aşağıdakı leksik qrupları ayırd etmək olar: a) fəzada hərəkət və vəziyyət felləri b) işıqlandırılma və baxış felləri c) iş felləri d) kommunikasiya felləri e) həyat felləri f) vəziyyətin dəyişdirilməsi felləri h) aspektiv fellər.

İkili xəbəri olan cümlələr mübtədanın konkret isimlə və ya şəxs əvəzliyi ilə spesifik ifadəsi ilə fərqlənirlər. Belə xəbər bütöv bir sıra struktur omonimlərə malikdir ki, bunlardan ən əsası tərkibi ismi xəbərdir. Tərkibi ismi xəbər və ikili xəbər arasındakı fərq aşağıdakı formal kriteriyaların adlandırılmasında aydınlaşır: a) İkili xəbərdə olan fellər (ciddi təyin olunmuş və məhdud miqdar) yalnız predativ valentliyə malikdir və əksər hallarda sintaktik bağlayıcı mənaya malik olur, bu zaman ikili xəbərdə olan fel kimi özünün zərflik və obyektiv valentlik xüsusiyyətlərini, həm də leksik mənalərini dəyişməz saxlayır; b) bu xəbərlərdə 2-ci komponentin ifadəsi üst-üstə düşür.

İsmi tərkibi xəbərdə predativ üzvün məsələ, cərdə, budaq cümlə ilə, əvəzlilərlə, birbaşa nitqlə ifadə olunması mümkündür; ikili xəbərdə ikinci komponent bu formalarla ifadə oluna bilməz. Digər tərəfdən ikili xəbərin 2-ci komponenti feli sifət I və feli sifət II ilə ifadə oluna bilər.

YAZI SOSIAL ÜNSİYYƏT NÖVÜ KİMİ

Nahidə İMANOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
nahideiman@yahoo.com

Açar sözlər: dil, ünsiyyət, danışq, vokal, yazı, sistem, əlifba

Dil insanlar arasında ən mühim ünsiyyət vasitəsi hesab edilir. Dilin mental funksiyası sübutunu çoxdan tapmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, mental qabiliyyət kimi, dil vokal danışqdan əvvəl yaranmışdır. Dilin mental qabiliyyəti zamanı fərqli jestlərdən və piktoqraflardan istifadə edilir. Yardılışdan insanlarda mövcud olan qırtlaq vokal danışqı fiziki cəhətdən mümkün edir. İnsan nəfəs alır, udqunur, səslənir, danışır. C.Laitman yazır: “İnsan kəlləsinin öyrənilməsi göstərir ki, danışq zamanı qırtlağın enməsi insanın anatomik inkişafının əsasını təşkil edir, çünki bu proses insanın yaranışından mövcuddur”. Bu da sübut edir ki, vokal danışqsız dil mövcud ola bilməz, lakin belə vokal orqanın mövcud olmadığı halda jestlərdən və fərqli piktoqraflardan istifadə edərək ünsiyyət yaratmaq mümkündür. Yazı və vokal danışq arasında hansı əlaqənin olmasından asılı olamayaraq, deyə bilərik ki, hər iki model ünsiyyət zamanı məlumatı ötürmək, qəbul etmək, kodlaşdırmaq və saxlamaq üçün işlədilir. Onlar qarşılıqlı olaraq bir-birlərini inkar etmir, əksinə bir çox hallarda bir-birlərini tamamlayır.

Yazı sisteminin öyrənilməsinin insan mədəniyyətinin təkamülü və mənşəyi baxımından bir çox implikasiyası vardır. Yazı sistemi bir neçə geniş kateqoriyalara bölünür: 1. Piktoqrafik yazı: bu sistem şəkil

işarələrindən ibarət olur. Onlar əks etdirdiklərini, göstərdiklərini xatırladır; 2. İdeoqrafik yazı – bu sistem şəkillərin və simvolların işlədilməsini əhatə edir. Onlar obyektləri və ideyaları piktoqraflarda birləşdirməklə təqdim edirlər; 3. Növbəti sistem sillabariələr (hecalar) adlanır. Bu sistem nitq hecalarını göstərmək üçün birləşən işarələrdir; 4. Loqoqraflar – bu sistem birbaşa referenti göstərən simvolları deyil, sözləri göstərən simvolları ibarətdir; 5. Alfabetlər – bu sistem standard hərflər yığımından ibarətdir. Bu hərflər qrafemlər adlanır. Onlar fonem adlanan (məsələn, fərqli xarakterə malik olan sait və samit səslər) danışıq birləşmələrini təqdim edir. Bunlar yazı sisteminin ən yüksək reduktiv kateqoriyalaşması və modallığı hesab edilir. Əlifba müəyyən hərflərin yığımından ibarət olur. Məsələn, təxminən iyirmidən otuz beşə kimi. Onlar dildə olan sözləri yazmaq üçün işlədilir. Hecalarda isə dillərdən asılı olaraq təxminən yüzdən çox simvol vardı. Əlifbada durğu işarələri adı ilə tanınan qrafik simvollar işlədilir. Onlar əsasən yazılı mətnin düzgün tərtibatına köməklik göstərir. Durğu işarələri eyni zamanda, intonasiya, pauza kimi prosodik vasitələrin yerinin düzgün müəyyən edilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd etməliyik ki, alfabet yazıları xətti hesab edilir, çünki yazılan mətnlər hər hansı bir sistem ardıcılığı ilə, yəni xətti sistem üzrə yazılır. Məsələn, soldan sağa, yaxud sağdan sola, yuxarıdan aşağı, yaxud aşağıdan yuxarı. Qeyri-alfabet sistemlər isə istiqamət bildirən xəttlikdən asılı olmur. Çünki bu zaman simvollar səslərə nisbətən konseptləri daha aydın əks etdirir. N.Baron bu barədə yazır: Əlifba yazısına məxsus olan əsas xüsusiyyət onun təsvir etdiyi dilin sintaksisi ilə uyğunlaşmasıdır. Bu zaman bəzi qaydaya uyğun olan müddəalara görə tək fikirlərin birləşmələri mürəkkəb birləşmələrə çevrilir. Bu o anlama gəlir ki, piktoqrafik sistemlər canlı dilin sintaksisindən çox asılı olmur. D.Diringer də bu məsələyə münasibətini bildirərək yazır: “Onlar (piktoqraflar) epizodların və hərəkətlərin ardıcıl sisteminin təqdimatını göstərmək qabiliyyətinə malikdir”.

Tədqiqatlar göstərir ki, vizual və fonetik yazı sistemi arasındakı balans yazının tərtibatında və üslubunda modallığı ortaya çıxardır. Məsələn, Maya dilində yazı simvollarına əsaslanan xeyli sayda fonetik simvollar mövcuddur. Bu fonetik simvollar piktoqrafik işarələrlə yanaşı işlənə bilər. Piktoqrafik işarələr dinamik yazılar üçün nəzərdə tutulur. Bir çox insan üçün onları bu cür oxumaq daha asan hesab edilir. Bu səbəbdən də maya yazı sistemi hibrid, yaxud “qarışıq-modal” kimi nəzərdə tutulur. Bu zaman bir dilə məxsus olan yazı digər dilin yazısının başa düşülməsini asanlaşdırır.

Ən qədim “qarışıq-modal” yazı sistemi misir hiyeroqlifi olmuşdu. Təxminən eramızdan əvvəl 2,700-dən 2,500 illərə kimi misir hiyeroqlifləri əsasən ikonik formada olmuşdur. İkonlar konkret referentləri göstərmək üçün işlədilir. Məsələn, göz, zürafə, ayaqqabı, çörək, fleyta və s. Sonralar tədricən sistemdə mücərrəd referentləri təqdim edən saysız-hesabsız ideoqraflar yaranmağa başladı. Məsələn, qışqırtı, gəzinti, fasilə, göz qırpması və s. Konkret isimlər əsasən piktoqraflar vasitəsilə, feillər isə əsasən ideoqraflar vasitəsilə cizilirdi.

Müasir yazıların çoxu qarışıq-modallıqdan daha çox bimodal tərkibli olur. Bimodallığa yazının iki növü daxildir. Məsələn, yapon dili iki tam heca ilə yazılır- hiraqana və katakana. Bu hecalar əsasən çin dilindən götürülmüş işarələri təmsil etmək üçün işlədilir. Belə olduqda bu qənaətə gəlirik ki, yazı vokal danışığı göstərmək üçün işlədilən ixtiyari vasitə hesab olunmur. O, (yazı) əsasən məlumatı kodlaşdırmaq üçün işlədilən yazılıvə kultural vasitə hesab edilir.

İlk əlifba sistemi *abjad* olmuşdu. Bu sistemdə bir simvol xüsusi samiti əks etdirir. *Abjad* yazı sistemi Yunanıstana çatanda sait simvollar da sistemə əlavə edilməyə başlandı. Bununla da daha mürəkkəb əlifba yazı sistemi yaranmağa başladı. Qeyd etməliyik ki, dünyanın digər yerlərində *abugidas* adlı yazı da mövcud olmuşdu. Bu yazının da samitləri əks etdirən simvolları mövcuddur. *Featural* (cizgili) adlı yazı da mövcud olmuşdu. Bu sistemdə simvollar səslərdəki fonetik xüsusiyyətləri əks etdirir. Məsələn, “labiality” (dodaq samitləri), yaxud “voicing”. Ən yaxşı cizgili yazı sistemi koreya dilinə aid olan *hangul* sistemidir. Bu sistemdə simvollar söz yazmaq üçün əlifba işarələrini sillabik bloklarla işlədir.

Romalılar yunan yazısını qəbul edəndən sonra əlifba yazısı qərb yazı praktikasında norma hesab olunmağa başlandı. Hər bir əlifba işarəsi daha əvvəlki piktoqrafın üslubi dəyişikliyinə simvolik qalığı idi. Məsələn, əlifba işarəsi olan A Misirdə öküzün başının piktoqrafını əks tədirmək üçün işlədilirdi. Eramızdan 1,000 əvvəl sağdan sola istiqamətdə yazılan finikiya yazısı kənarlardan ox çəkməklə müşahidə olunmağa başladı. Əyilmiş finikiya fiquru sözün ilk hərfini göstərmək üçün işlədilməyə başlandı, məsələn, *aleph* sözü üçün *a*. Soldan sağa yazan yunanlılar finikiya fiqurunu fərqli yolla işlətməyə başladılar. Eramızdan 500 il əvvəl A bugünkü roma yazısında olduğu kimi düz vəziyyətdə işlədilir.

Yunanlılar hər bir simvol üçün söz işlətməyə başlayanda məsələn, *alpha*, *beta*, *gamma* və s. (bu sözlər finikiya sözlərinin təqlidi idi: *aleph* “ox” “öküz”, *beth* “house” “ev”, *gimel* “camel” “dəvə” və s.) “əlifba” konsepti nəhayət ki, insan şüurunda kök salmağa başladı. Fonetik yazı sistemi xəttən kənarlaşdırıldı.

İşarələrin yazıldığı istiqamət relevant yazı praktikasına çevrilirdi. İlk yazı hərfləri iki əsas istiqamətdə yazıla bilərdi (soldan sağa və sağdan sola), yaxud vertikal olaraq (yuxarıdan aşağı). Mətnlər, həmçinin *bostropedonik* olaraq da yazıla bilərdi, yəni bir istiqamətdən başlayıb, sonra xəttin sonundan əksinə istiqamətdə hərəkət etmək. Yunan yazı sistemi soldan sağa istiqamətdə yazmağı qəbul etdi. Ərəb və ibrani dillərində isə mətnlər əsasən sağdan sola istiqamətdə yazılmağa başlandı. Çin yazı sistemində əsasən vertikal olan yuxarıdan aşağı istiqamət qəbul edilmişdi. Amma müasir yazı sistemində isə onlar fərqli istiqamətdə yazır.

Əlifba yazı sistemi tədricən digər fərqli simvollarla qarışmışdır. Dürğu işarələri danışıqın (prosodik xüsusiyyətlər, məsələn, intonosiya, fasilə və s.) qeyri-seqment xüsusiyyətlərini göstərmək üçün işlədilir. Saylar və digər qeyri-alfabetik simvollar, həmçinin geniş əlifba işarələri simvollarla müşahidə edilir. Məsələn, faiz işarəsi: “%”, valyuta işarələri: “\$”, “€” və digər müxtəlif işarələr məsələn, ingilis dilində “and” (və) işarəsini göstərən “&” və ingilis dilində “at” sözünü göstərən “@” simvolu və s. nümunə verə bilərik.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Baron N. Always On. Oxford: Oxford University Press, 2008.
2. Danesi M. The Semiotics of Emoji. London: Bloomsbury Academic Publishing Plc., 2017.
3. Laitman J.T. The evolution of the Hominid upper respiratory system and implications for the origins of speech. In E.de Grolier (ed.), *Glossogenetics: The origin and Evolution of Language*, pp.63-90. Utrecht: Harwood, 1983.

İNGİLİS UŞAQ OYUNLARINA AİD TƏDQİQATLAR

Nigar AĞAYEVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutunun doktorantı
Bakı / Azərbaycan
norucova@live.com

XÜLASƏ

İşlənmə arealı və funksiyasına görə uşaq oyunları uşaq folklorunun ən maraqlı qollarından biridir. Uşaq oyunları əsasən uşaqların dünyagörüşünün, bədii və estetik zövqünün formalaşmasına, fiziki və mənəvi hazırlığına, nitqinin salısləşməsinə, söz ehtiyatının artırılmasına, ətraf aləmi düzgülü və dəqiq dərk etməsinə, vaxtlarını səmərəli və maraqlı keçirilməsinə və onlarda müsbət insani keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir.

Oyunları müxtəlif ola bilər. Bu inkişaf etmiş və ya etməmiş məzmunlu sadə yarış formasında, qızlar üçün, oğlanlar üçün və s. ola bilər. Oyun qəti, hər hansı bir vasitə ilə ifadə edilən və ya müəyyən olmayan məqsədlərə çatmaq üçün təyin edilir. Mühüm fərq uşaq oyunları və böyüklərin əyləncələri arasında müşahidə olunur. Uşaq oyunları gələcəyə istiqamətlənmişdir. Böyüklərin oyunları məşğələlərin son nəticəsini, özlərinin işlənməmiş təcrübələrini göstərir. Böyüklərin həyatında oyun müəyyən müddəti əhatə edir, uşaqlar isə demək olar ki, hər zaman oynayırlar.

İngilis uşaq oyunları uşaq folklorunun tərkib hissəsi kimi ilkin tədqiqatlar zamanı da diqqəti cəlb etmiş, uşaq oyunlarının toplama və araşdırması aparılmışdır. Məqalədə ingilis uşaq oyunlarını tədqiq edən araşdırmaçıların bəzilərinin tədqiqat işlərini təhlil və tədqiq olunur.

Açar sözlər: Folklor, ingilis uşaq oyunları, motiv, toplu, tədqiqat

STUDIES IN ENGLISH CHILDREN'S GAMES

SUMMARY

According to the area of development and function children's games are one of the most exciting branches of children's folklore. Children's games mainly serve the formation of children's point of view, artistic and aesthetic taste, physical and spiritual preparation, speech fluency, increased vocabulary, understanding the surrounding world correctly and accurately, spending effective and interesting times and shaping positive human qualities.

Games can be different. These can be advanced or missing games, pithy games, simple games, racing or competition games, games for girls and boys, and so on. The game is appointed to achieve certain or non-specific goals. The important difference is observed between children's games and adult entertainment. Children's games are aimed at the future. The elder games show the final outcome of the training, their own experience. In the adult life, the game covers a certain period of time, but children almost always playing.

English children's games has also attracted attention as a part of the children's folklore during the preliminary research, collection and research of children's games were conducted. In the article research work of some researchers who explored English children's games analyzed and studied.

Keywords: *folklore, English children's games, motive, collection, research*

РЕЗИОМЕ

По области развития и функционирования детские игры - одна из самых интересных отраслей детского фольклора. Детские игры в основном служат формированию детской точки зрения, художественного и эстетического вкуса, физической и духовной подготовки, четкой и грамотной речи, увеличенного словарного запаса, правильного и точного

понимания окружающей среды, эффективное проведение свободного времени и формирования благоприятных качеств человека.

Существует разные виды детских игр. Это могут быть развивающие и простые игры, полезные игры, догонялки или соревнования, игры для девочек и мальчиков и т. д. Игры предназначены для достижения определенных или неспецифических целей.

Важное различие наблюдается между детскими играми и развлечениями для взрослых. Детские игры нацелены на будущее. Игры для взрослых показывают окончательный результат исходя из опыта. Во взрослой жизни игра охватывает определенный период времени, но детские игры отличаются продолжительностью.

Английские детские игры также привлекли внимание как часть детского фольклора во время предварительного исследования, сбора и исследования детских игр. В статье анализируются и изучаются исследования некоторых исследователей, изучавших английские детские игры.

Ключевые слова: *фольклор, английские детские игры, мотив, сбор, исследования.*

Giriş. Oyun etnosun həyatında baş verən ilk kulturoloji hadisədir. Xalqların sivilizasiya səviyyəsinin müəyyənəndirilməsində onların rolu və əhəmiyyəti son dərəcə mühümdür. Oyun mədəniyyətinin başlanğıcında özünü göstərən, etnosun estetik düşüncəsinin formalaşmasına təsir edən vahidlərdən biridir. Çünki etnosun sivil mədəniyyətinə doğru inkişafının istiqamətləndirilməsində onun rolu əvəzsizdir. Oyun gerçəklik faktı kimi, insanın müxtəlif görüş, ayın və etiqadlarını əhatə edir, onu öz vəhşi və barbar təbiətindən qoparıb inkişafa yüksəldir.

Oyun uşaqların məşğul olduğu ən maraqlı, ciddi və mühüm bir hadisədir. Oyun uşaqların yalnız sevimli məşğuliyyəti deyil, həm də onların həyatının müəyyən bir forması sayılır. Oyun fəaliyyəti uşağın hərtərəfli inkişafında motivləşmənin əsasıdır.

Tədqiqat metodu. Müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə olunmaqla təhlillər aparılmışdır.

Tədqiqat işi. İngiltərədə də uşaq oyunları mütəmadi olaraq toplanmış və tədqiqatlara cəlb edilmişdir. İlk toplama işi kimi 1760-cı ildə İngiltərədə Con Nyuberi (John Newbery) tərəfindən toplanan və nəşr olunan "Ana qaz" (Mother Goose) [10] uşaq folkloru toplusunu qeyd etmək lazımdır. Bu topluya ingilis folkloruna aid janrlar - şən qafiyəli şeirlər, uşaq nəğmələri, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hazır cavab tapmacalar, təkərləmələr, nağıllar və təbii ki oyunlar da daxil idi.

İlkin nəşrlərə Cozef Struttun "İngiltərə xalqının idman və əyləncəsi" [11] adlı kitabı da daxildir. Bu dövrdə uşaq folkloru ilə əlaqəli toplu və tədqiqat işləri sadəcə İngiltərə ərazisi ilə məhdudlaşmırdı. Belə ki "Amerikan Uşaqların Oyunları və Mahnıları" [13] adlı kitab 1883-cü ildə Amerikan Folklorçusu Vilyam Uels Nyuvel tərəfindən nəşr edilmişdir və 1903-cü ildə bu genişləndirilərək yenidən nəşr edilmişdir. Bu kitabın 1963-cü il nəşrinin müqəddiməsindən də görüldüyü kimi, bu ingilisdilli uşaqların oyunlarının və oyun nəğmələrinin birinci irimiqyaslı sisteməlik toplusu idi. Daha da önəmlisi budur ki, bu tədqiqat ilk annotasiyalı və müqayisəli tədqiqat işi olmuşdur. Bu dövrdə tədqiqatçılarından Henri Boltonun "Uşaq sanamaları" [9] kitabında digərlərindən fərqli olaraq oyunlar oynanarkən ifa olunan nəğmələrdən bəhs olunur.

Bir çox alimlər İngiltərədə uşaq oyunlarının ciddi şəkildə toplanmasını XIX əsrə aid edir və Alisa Berta Qommenin adı ilə bağlayırlar. Onun "İngiltərə, Şotlandiya və İrlandiyanın ənənəvi oyunları və Melodiyalar, Qafiyəli musiqilər və Krallığın müxtəlif hissələrində qeyd alınmış, mövcud variantlara müvafiq oyun metodları" [3] adlı əsəri bu istiqamətdə aparılmış ciddi tədqiqat işidir. A.B.Qomme tərəfindən toplanmış tədqiqat işinin I cildində Böyük Britaniyanın müxtəlif hissələrinə görə müxtəlif oyun üsullarından və musiqili oyun növlərindən geniş şəkildə bəhs edilmişdir. Tədqiqatçının folklorşünaslıq fəaliyyəti daha çox uşaq oyunlarını əhatə etmişdir. A.B.Qomme öz geniş toplusunda oyunları primitiv xalqların ideyalarını və təcrübələrini əks etdirən qədim keçmiş kimi qiymətləndirmişdir. O "Salli Water" [4, s.20] oyununun qədim Keltlərin - "suya sitayiş edənlərin nigah mərasimi"ndən əmələ gəldiyi və "London körpüsü" oyununun keçmiş fədakarlığı əks etdirdiyi qənaətinə gəlmişdi.

A.B. Qomme uşaq oyunları haqqında bir çox tədqiqat işləri aparmış və nəşr etdirmişdir. Bu toplu və tədqiqat işlərinə "Qədim İngilis nəğməli oyunları" [5], "Uşaqların nəğməli oyunları [2], "Britaniya folkloru, xalq mahnıları və oyun nəğmələri" [12] kitabları daxildir.

1904-cü ildə Robert Ford "Uşaq şeirləri, uşaq oyunları, uşaq nəğmələri, uşaq nağılları" (Children's Rhymes, Children's Games, Children's Songs, Children's Stories) [21] adlı kitabında uşaq mahnıları, sanamalar, uşaq oyun nəğmələri, balladalar, yumorlar, məsəllər, məktəb əhvalatları, zarafatlar, uşaq nağılları və s. müxtəlif uşaq folklor janrlarına aid çox sayda nümunələr vermişdir.

Norman Duqlasın məhdud sayda nəşr olunan "London küçə oyunları" [14] kitabında oyun nəğmələrindən danışılır. N.Duqlas güman edirdi ki onun qeyd etdiyi bütün oyunlar yox olma dərəcəsinə çatıb və o, oyunların dəqiq sayını müəyyənəndirib qorumaq istəyirdi.

Məşhur ingilis folklorşünasları İyona və Piter Opilərin ilk əsas kitabı “Uşaq mahnıları (şeyrləri) Oksford lüğəti” [19] 1951-ci ildə nəşr edilmiş və on bir dəfə yenidən çap edilmişdir. Lüğət 1959-cu ildə “Məktəblilərin folkloru və dili” [15], 1969-cu ildə “Küçədə və meydançalarda uşaq oyunları” [16] və 1985-ci ildə “Nəğməli oyunlar”ın [18] yaranmasına gətirib çıxardı. “Küçədə və meydançalarda uşaq oyunları” (Children’s Games in Street and Playground, 1969) [16], “Meydançadakı insanlar”(The People in the Playground, 1994) [20] və “Əşyalarla uşaq oyunları” (Children’s Games with Things, 1997) [17] adlı kitablarında isə uşaq oyunlarının nəzəri və praktiki yönlərini elmi cəhətdən əsaslandırmışdılar. İyona və Piter Opilərin ənənələri geniş yayılmışdır. Onların tədqiqat işləri məşhurluq qazandıqdan üzü bəri uşaq folkloru haqqında ingilisdilli ölkələrdə sonsuz sayda tədqiqat işləri nəşr edilmişdir.

Uşaq folkloru sahəsində uzun müddət aparıcı olan Brian Satton Smit “Uşaq folkloru” [6] fundamental tədqiqat işini ərsəyə gətirmişdir. Brian Satton Smitin ilk əsas tədqiqat işi, “Yeni Zelandiya Uşaqlarının Oyunları” [7] adlanır. B.S.Smitin Alan Dands [1] tərəfindən redaktə edilmiş və Paul Qampla müştərək yazdığı “Uşaq oyunlarında uşağın rolu” (The It Role in Children’s Games) [8] kimi uşaq oyunlarının öyrənilməsinə dair tədqiqat işi də vardır. O bu tədqiqat işlərində hər şeydən əvvəl oyun və oyun davranışlarını əsas almışdır.

Nəticə. İngilis uşaqlarının oynadıqları oyunların başında bədəni inkişaf etdirən oyunlar, zehni, hesabı, estetik zövqü formalaşdırın əyləncələr gəlir. Bunun üçün taxta qılınclar, tullanmaq, qaçmaq yarışı, top oyunları və s. istifadə edilir. Belə ki, bu və buna bənzər oyunların həm uşaqlar, həm də yeniyetmələr tərəfindən oynanması oyunun adaptasiyası mənasına gəlmiş, bunlar sadəcə olaraq uşaq və yeniyetmələrin zövq və əyləncə anlayışına bağlıdır.

Uşaq oyunları İngilis uşaq folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Uşaq fantaziyası, təxəyyülü geniş olduğu üçün ingilis uşaq oyunlarının da bir neçə növü mövcuddur. Bunları bəxt və bacarıq oyunlarına, diaqram oyunlarına, toxunma, əl vurma oyunlarına, dairə və qövs oyunlarına, yarış, evlilik oyunlarına, xidmətçi götürmə oyunlarına, top, evcik-evcik oyunlarına, məhsul yığımı, dəfn mərasimi ilə bağlı oyunlara, heyvanlarla, ruhlarla, asqırma ilə, uşağın küpəgirən qarı tərəfindən oğurlanması ilə bağlı oyunlara, döyüş oyunlarına, ağacla, daşla, kəndirlə bağlı oyunlara bölmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Alan Dundes. The Study of Folklore. New Jersey: Prentice Hall College Div; First Edition edition. June 1965. 481 pages
2. Alice Bertha Gomme, and Cecil James Sharp (eds.) Children’s Singing Games. New York: The H. W. Gray Co.. Sole Aonents for the U.S.A. 1909-12. Reprint. New York: Amo, 1976.
3. Alice Bertha Gomme, The Traditional games of England, Scotland and Ireland, Vol I, London, David Nutt, 270-71 Strand, 1894, 433 pp., Vol II, London, David Nutt, 270-71 Strand, 1898, 531 pp.
4. Alice Bertha Gomme. Childrens Singing Games. London, David Nut in the Strand. 1894. Second series. 72 pp., p.20
5. Alice Bertha Gomme. Old English Singing Games. London: David Nutt. 1900, 56 pp.
6. Brian Sutton-Smith, Jay Mechling, Thomas W. Johnson, and Felicia R. McMahon. Children’s folklore: a source book. Utah State University Press Logan, Utah, 1999. 378 p.
7. Brian Sutton-Smith. The Games of New Zealand Children. Berkeley: University of California Press. 1959 [Reprinted in Sutton-Smith 1972.]
8. Gump, Paul V., and Brian Sutton-Smith. "The 'It' Role in Children’s Games." The Group v. 17. 1955, p. 3-8.
9. Henry Carrington Bolton, The Counting-out Rhymes of Children. New York, D.Appleton & Co.,1888, 121 pp.
10. John Newbery. The Original Mother Goose’s Melody. London: Oxford University Press, 1760. 92 p.
11. Joseph Strutt, Sports and Pastimes of the People of England. Methuen & Company, 1801, 322 pages
12. Laurence Gomme and Alice Bertha Gomme. British Folklore, Folk-Songs, and Singing Games. London: David Nutt. 1916, 31 pages.
13. Newell, William Wells. Games and Songs of American Children. New York : Harper & brothers, 1883, 242 p., Expanded 1903. Revised ed. Reprint. New York: Dover, 1963. 289 pages
14. Norman Douglas, London Street Games, London, St. Catherine Press, 1916
15. Opie & Opie, I. and P. The Lore and Language of Schoolchildren. Oxford: Clarendon. 1959
16. Opie & Opie, I. and P. Children’s Games in Street and Playground Oxford: Clarendon press, 1969, 371 pp.
17. Opie & Opie, I. and P. *Children’s Games with Things*, Oxford: Oxford University Press. 1997
18. Opie & Opie, I. and P. The Singing Game. New York: Oxford University Press.Ord, Priscilla A. (ed.) 1985.
19. Opie & Opie, I. and P., *The Oxford Dictionary of Nursery Rhymes*. New York: Oxford University Press, 1951. 559 p.,
20. Opie & Opie, I. and P. The People in the Playground, Oxford, Oxford University Press, 1994, 254 pp.
21. Robert Ford, Children’s Rhymes, Children’s Games, Children’s Songs, Children’s Stories, London, Paisley: Alexandr Gardner, 1904, 287 pp.

AKADEMİK DİSKURS İNSTİTUSİON DİSKURS ÇƏRÇİVƏSİNDƏ

Nigar HƏMİDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
nigarhamid@yahoo.com

Açar sözlər: akademik diskurs, ünsiyyət, vərdiş, bacarıq, məktəb, müəllim, tələbə

XÜLASƏ

XIX əsrin sonlarından öyrənilməyə başlayan diskurs problemi günümüzdə də aktuallığını saxlamaqdadır. Diskursun müxtəlif növləri, *siyasi, iqtisadi, ədəbi, hərbi* və s. kifayət qədər ətrafı tədqiq edilmişdir. Diskurs problemi yalnız ölkə xaricində deyil, ölkə daxilində də ətraflı araşdırılmışdır. Diskursun məktəblərdə, universitetlərdə əsasən müəllim-tələbə münasibətlərində müşahidə olunan, daha dəqiqi, deyə bilərik ki, universitet, məktəb, yaxud təhsil ocağı adlandırılan istənilən elmi mühitdə nəzərə çarpan “akademik diskurs” problemi kifayət qədər araşdırılmamışdır. Avropa və Amerikan dilçiliyində məsələyə münasibət bildirilsə də, geniş tədqiqat obyektini kimi problemin öyrənilməsinə rast gəlmək olmur. Azərbaycan dilçiliyində də məsələyə tam şəkildə münasibət bildirildiyi faktına rast gəlinmir. Hazırda Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ ilə bağlı tədqiqat işlərinə rast gəlmək olur.

Akademik diskursun sturukturu ilə bağlı araşdırmalar əsasən amerikalı dilçilər A.Veidman və R.Patersona məxsusdur. Müəlliflərin iddialarına görə akademik diskurs standard nəzəriyyə toplusu hesab olunmur. Akademik diskurs nəzəriyyə ilə praktikanın vəhdətində müşahidə edilir. Onun özünün ekspozisiyası, aydınlığı və nəticəsi olur. Akademik diskursun işlənməsi zamanı addresant və addresat arasında *izah, müqayisə, ziddiyyət, razılaşma, narazılıq, təsvir, şikayət, istinad, bəyənmə, bəyənməmə* və s. kimi dilin faktiki tətbiqi ilə müahidə olunan konsituativ faktlar işlənilir.

L. Bəkmən və A. Palmer “akademik diskurs” adı altında məktəblərdə, universitetlərdə müəllim və tələbələr arasında işlədilər diskursu nəzərdə tuturlar. C.M. Sveyl akademik diskursun şifahi deyil, yazılı janrına üstünlük verməyi irəli sürür. H.D.Adamsona görə isə akademik diskurs akademik kompetensiyanın, yəni bilik və səriştənin, yaxud qabiliyyətin bir arada olması anlamını ifadə edir. Bizim düşüncəmizə görə isə akademik diskurs həm biliyin, həm səriştənin, həm də fərdin geninə dayanan tərbiyyənin vəhdətini təşkil edir.

Akademik diskurs əsasən dərş prosesində müşahidə olunduğundan auditoriyada ünsiyyətin səviyyəsini tənzimləyir - müəllim-tələbə münasibətində dialoqun formalaşmasını əhatə edir, müəllim-tələbə arasındakı dilin seçimini təyin edir, yüksək bilik və səriştəyə əsaslanır.

Vurğulamq lazımdır ki, akademik diskurs asan əldə edilən ünsiyyət forması hesab edilmir. Bu öyrənilən deyil, əsasən öyrədilən bir faktordur. Elə bir faktor ki, həm tələbə, həm də müəllim tərəfindən birgə qurulmalı və əməl olunmalıdır. Necə deyərlər, “iyne və sap” kimi. Onlardan biri olmasa tikiş tikilməz. Auditoriyada akademik diskursun müşahidə olunması müəllim və tələbənin ünsiyyətinin birgə vəhdətindən yarana bilər.

Dərş prosesi zamanı akademik diskursun bir neçə komponentini belə sıralamq olar:

1. Müəllim problemi təqdim edir və həmin problemə tələbənin cavabını necə izləyir, yaxud qəbul edir;
2. Müəllim dərş zamanı düzgün lüğətin seçilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Məsələn, modal feillərin öyrədilməsi zamanı əsasən modal feillərə üstünlük verərək danışmaq, yaxud modal feillərə üstünlük verərək yazmaq, situasiya qurmaq və s. kimi məsələlərdə tələbələr diqqəti olmağa çağırır.

Akademik diskursda mədəniyyətlər arası faktorun təsirini də unutmamq olamz. Belə ki, müəllim auditoriyada ölkə mədəniyyətinə bələd olmayan tələbə ilə, yerli tələbə arasındakı mental fərqlilikdə diqqətli olmalıdır. Bu hal nəinki dərş auditoriyasında, eyni zamanda tədris binası daxilində belə gözlənilməlidir. Məsələn, universitetdə işləyən Yaponiyadan gəlmiş müəllim ilə bufetçinin rəftarı yerli müəllim ilə eyni səviyyədə qurulmamalıdır. Odur ki, düşünürük ki, akademik diskurs nəinki dərş auditoriyasını, həmçinin də ümumilikdə tədris binasının daxilində gözlənilməlidir. Bu zaman “işə götürmə” halları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Akademik tədris ocağına kimin işə götürülməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Necə deyərlər, “Hər balıq öz dənizində yaxşı üzə bilər.”

Hazırda söhbət dərşlik yaradıcısı olan linqvistik şəxsiyyət və nitq fəaliyyətində iştirak edən, müəyyən bilik və təsəvvürlərin məcmusuna malik filoloq-müəllimdən gedir. Alim-metodistin (dərşliyin yaradıcısı) linqvistik şəxsiyyəti dedikdə fərdin şəxsiyyətinin müvafiq xüsusiyyətlərini əks etdirən və buna görə də müəyyən koqnitiv, kommunikativ-praqmatik istiqamətə və dilin struktur dil bütövlüyünə malik olan nitq fəaliyyətinin yaradılması və onun anlaşılmasını təmin edən yaradıcı və sosiolinqvistik bacarıq və xarakteristikalarının məcmuunu anlaşılır.

Müəllimin inkişaf etmiş linqvistik şəxsiyyətini aşağıdakı bilik və bacarıqlar xarakterizə edir:

- 1) dil sistemi, onun qrammatik və leksik normalarını bilmək;
- 2) mətn və linqvistik səviyyədə nitq sistemini bilmək;
- 3) nitq aktlarının ünsiyyət, mövzu, üslub, janr səviyyəsində istifadəsinin sosial normalarını bilmək;
- 4) mürəkkəb mətnlərin tərtibini və onun anlaşılmasını bilmək;
- 5) danışan və dinləyən, ünsiyyətdə sosial və psixoloji əməkdaşlıq rollarını bilmək;
- 6) müxtəlif kooperativ və münaqişəli kommunikativ epizodlarda ünsiyyətin praqmatik qanunlarını bilmək;

7) status və rol mövqələrinin etik və etiket normalarını bilmək;

İ.V.Sentenberq müəllim-filoloqun linqvistik şəxsiyyətinin aşağıdakı funksiyalarını qeyd edir:

-instrumental –kulturoloji (linqvistik şəxsiyyətin dil vahidləri və onların birləşmə əlaqələri, sözləmlərin yaradılması və xalqın dildə ifadə edilən mədəni və ictimai-tarixi təcrübəsini bilməsi nəzərdə tutulur).

- reproduktiv (dil vahidlərinin nitq fəaliyyətində ifadəsi, onların yaradılması və birləşməsi qaydaları);
- kreativ (dil vahidlərinin nitqdə modifikasiyaya (dəyişikliyə) uğraması və yeni vahidlərin, kommunikativ məqsədlərin həlli üçün ifadə tiplərinin yaranması);
- adaptiv (uyğunlaşdırma)(dil vahidlərinin müəyyən bir mənanın ifadəsi üçün kommunikativ situasiyaların mexanizminə görə uyğunlaşdırılması);
- praqmatik (adresata, onun sosial statusuna oriyentasiya

Bütün sadalananlar dil bütövlüyünü (kompetentliyini) təşkil edir (kompetentlik – şəxsiyyətə müəyyən fəaliyyətlərin yerinə yetirməsi imkanı verən bilik və bacarıqların məcmuyu nəzərdə tutulur). Dil kompetentliyi həqiqətən linqvistik, sosiolinqvistik və praqmalinqvistik komponentlərdən ibarətdir. Linqvistik kompetentlik fonetik, leksik və qrammatik bilik və bacarıqlardan, habelə dil variantlarının sosiolinqvistik mənalardan asılı olmayaraq mövcud olan parametrləri və dilin fəaliyyət göstərməsinin praqmatik xüsusiyyətlərindən ibarətdir.

Sosiolinqvistik kompetentliyə gəlincə, onlar dildən istifadənin sosio-mədəni şərtlərdən ibarətdir. Praqmatik kompetentlik dil vasitələrinin danışanın intensiyasından (niyyətindən) asılı olaraq realizasiyası ilə əlaqədardır. Göründüyü kimi, linqvistik şəxsiyyət bir çox dilçi və metodistlər tərəfindən kommunikativ-fəaliyyət nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edilir, linqvistik şəxsiyyətin tərkib hissəsi kimi “həyat üslubu”, “davranış üslubu”, “dil zövqü”, “dil fəlsəfəsi”, “dil kompetentliyi”, “dil qabiliyyəti” kimi komponentlər çıxış edir.

“Pedaqoji nitq“ lüğətinin müəlliflərinin fikrincə, müəllim dil, mövzu, linqvistik və praqmatik kompetensiyasına malikdir. Dil kompetensiyası özündə dil vahidləri və onların birləşdirilməsi qaydaları haqda biliyi cəmləşdirir. Linqvistik kompetensiya dilçiliyə bir elm kimi aid olan biliklərin xarakteristikasına malikdir. Mövzu kompetensiyası ətraf mühitin predmetləri ilə dil arasında olan münasibətləri əks etdirir. Praqmatik kompetensiya kommunikativ məqsədlərlə şərtlənmiş nitq fəaliyyətinin həyata keçməsi imkanındır; o, dil materialının seçilməsini, variativ formalardan istifadə etmək bacarığını, nitqin tipini seçməyi, funksional-üslubi fərqliliyi nəzərə almağı nəzərdə tutur. Müəllim-filoloqun kommunikativ kompetensiyasının dil, mövzu və praqmatik fərqliliyini xarakterizə edən V.F.Rusetskiy də bu nöqtəyi-nəzərdədir.

Akademik diskursun reallaşmasında, müəllim-tələbə münasibətlərinin formalaşmasında və ünsiyyət vasitəsilə reallaşmasında konqisiyanın əsas rol oynayıdığı diqqəti cəlb edir. Akademik diskurs zamanı koqnitiv faktorları ön plana çəkmək lazımdır. Müəllim və tələbə arasında marağın olması, qarşılıqlı hörmət, ünsiyyət, bilik və səriştə də təbii ki, öz yerində olmalıdır. A.Rosenberq də iddia edir ki, akademik diskursda koqnitiv tərəfi önə çəkmək lazımdır. D.Tannen yazır: “Müəllim tələbə ilə münasibətini düzgün qurmaq üçün ilk əvvəl düzgün akademik ünsiyyəti qurmağı öyrənməlidir.” H.Z.Verinq təklif edir ki, seminarlarda müəllimlər lazım olan məlumatı, yaxud biliyi düzgün ötürmək üçün ünsiyyəti düzgün qurmalı və lazım olduqda ritorikadan istifadə etməlidirlər.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006.
2. Weideman A. *Academic literacy: test your competence*. Bloemfontein: Geronimo, pp. ii-ix, 2014.

THE UNCONSCIOUS ACQUISITION OF MORPHOLOGY AND SYNTAX DURING CHILDHOOD

Rana FARAJOVA \ Melake YUSIFLI

renfaradjeva@gmail.com

yusiflimelake@gmail.com

Bakı Mühəndislik Universiteti

The language acquisition is one of the important study for linguistic theory. From the first day of child's birth to a certain age, the acquisition process is going on. During this period, no one provides any instruction on how to speak a language. It is highly probable that child is acquiring language not only through imitating adult speech. One of an important factor in child's acquisition process is the use of words, phrases (morphology) and combining them (syntax).

Morphology must be acquired on the basis of specific linguistic data. Children typically start to say their first words at twelve months of age. Firstly, they produce simple morphological modulations of those words within their first year of talking. Then they move to a more complex expression of their meanings, they add grammatical morphemes – prefixes, suffixes, prepositions.

It is impossible to discuss the acquisition of morphology the English past tense. The errors of irregular past tense forms are tended to be acquired more accurately by children. Logically, children may make three kinds of mistakes regarding the use of past tense.

a. Over-regularization:

1. an irregular verb with the –ed rules (e.g., hold-helded).

b. Over-irregularization:

2. a regular verb with an irregular form (e.g., heal-helt)

3. an irregular verb with an incorrect irregular form (e.g., sting-stang).

In general, a frequency effect has been found in over-regularization.

The acquisition of morphological productivity can be this way. There is a categorical distinction between children: productive and unproductive processes.

The Wug Test

The simple test in order to check productivity is The Wug Test. Berko (1958) introduced young children to a range of novel words such as nouns, verbs, and other categories:

This is a wug.

Here is another one.

These are two ____.

The Wug test is now extensively used in a wide range of studies. A test is designed to investigate the acquisition of plural form and other rules of grammar. A Child drew an imaginary object and called it a *wug* (nonsense word). Then, he drew another wug. There are 2 wugs and he called them 2 *wugz*. It is a correct answer, pronounced it with a voiced /z/ sound, as in *boys*, because the plural-forming letter follows a voiced consonant /y/.

The investigation understanding of other grammatical rules, the test includes questions “How do you call a man who *zibs*?” The answer is a *zibber*. Every young child is able to produce correct past tenses, plurals, and possessives of words that they have never heard before. It means that children have internalized abstract linguistic rules. This Wug test was introduced by the US psychologist Jean Berko.

Children at early ages show knowledge of the derivational rules of their language. They use these rules to create novel words. For instance, in English, we can derive verbs from nouns. From the noun *microwave* we now have a verb *to microwave*; from the noun *electronic mail* we derived the verb *to email*. Children are able to acquire derivational rule early and use it often because they have lots of gaps in their verb vocabulary.

Child Utterance: He's keying the door; Give me the big mistaker.

Adult Translation: He's opening the door (with a key); Give me the big eraser.

These novel forms show that language acquisition is a creative process. Children's utterances influence their derivational and inflectional grammar rules.

It is an unquestionable achievement for three- or four-year-old children to be able to grasp the major components of their target languages without obvious grammatical instruction. One of the most important issues is extracting word boundaries from a continuous speech signal that children face when they are learning their native language. After some time, children are able to be master of the linguistics, especially

syntax. The importance of syntax in all world languages is almost the same. This is a sentence structure. Knowledge of linguistic structure is exalted inch by inch. Children start with babbling, with a single and basic word production, and then begin to produce entire sentences that increase somehow its complexity. There are two main current approaches to the problem of language acquisition in linguistics that we know. One of these theories of language acquisition follows the theory of Universal Grammar created by Noam Chomsky. In another word, we can call it the generative approach to language acquisition. According to this theory, children are 'ingrained' with the linguistic knowledge that gives them entry to structural representations in the absence of language experience. The second approach is about the production process of acquisition. For sure, the discussion will pay attention to one particular version of usage-based grammar that has been already prominent in the acquisition literature. Language acquisition researchers mention that the acquisition process is a part of the experience.

These two discussions commence with a linguistic theory and theory of acquisition goals. Each theory is about the perspective of children that how they acquire syntactic representations. According to Chomsky's theory of Universal Grammar, children are granted a principle of Universal Grammar. It prevents them coming up with the wrong opinions about pronouns. For example, they can't always indicate a name in the same sentence. The principle requires them to focus on the position of the pronoun and the name in the hierarchical structure of the sentence, not just ordering of the pronoun and the name in the sentence. As a universal principle, it should force children's generalizations. It is not about which language they are acquiring.

According to the theory of Universal Grammar children are 'language ready' at birth and acquiring the syntax is not complicated, because Universal Grammar involves a numerical system that generates sentence structures.

This research has been concerned with the process of how children acquire the grammatical rules and make sentences of their first language. Research in this area deals with two major issues: development of morphology and syntax. In many cases, the acquisition will involve a number of intermediate stages which mark a closer approximation to the adult grammar. The properties of parental speech, the effects of general cognitive development, and inborn linguistic knowledge are known to contribute to the child's acquisition of language.

CHARACTERISTICS OF FANTASY IN "THE LION THE WITCH AND THE WARDROBE" BY C. S. LEWIS

Sevda GAFAROVA

Baku Engineering University
sqafarova@beu.edu.az

ABSTRACT

The aim of this research is to explore characteristics of fantasy in *The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch and the Wardrobe*. In order to characterize a work as fantasy literature it must be analyzed according to six traits of fantasy, thus, the study intended to examine whether all these characteristics are reflected in *The Lion, the Witch and the Wardrobe* and in what ways.

Key words: fantasy, magic, literature, novel.

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi *The Chronicle Narnia* seriyasına daxil olan *The Lion, the Witch and the Wardrobe* əsərində fantaziyanın xarakteristikasını araşdırmaqdır. Bir əsəri fantaziya ədəbiyyatı nümunəsi kimi xarakterizə etmək üçün o əsər fantaziyanın altı xüsusiyyətinə əsasən analiz olunmalıdır, ona görə də tədqiqat fantaziyanın bütün bu xarakteristikalarının *The Lion, the Witch and the Wardrobe* hekayəsində əks olunub olunmadığını və hansı şəkildə əks olunduğunu araşdırır.

Açar sözlər: fantaziya, sehr, ədəbiyyat, hekayə.

Introduction

According to Timmerman, in order to be accepted as a fantasy work it must possess six characteristics. Those are story, common characters evocation of another world, the use of magic and supernatural, a clear sense of good and evil, and the quests. These peculiarities enable us analyze works in terms of finding fantasy elements. [1]

a) Story

The novel must have clear content and must move through a beginning, middle and an end. Story must lead to free imagination and take us another world. The book begins with World War II in London,

the time the German Nazis bombed the city. Consequently, the Pevensie children are sent to live with the old professor in his countryside house.

The house of the professor is enormous and there are less activities for them to engage and spend time, thus, it makes them want to explore the house. In the middle of this investigation, Lucy finds a room with a big wardrobe in it. Being curious in character she decided to open the wardrobe and look into it. Lucy enters the wardrobe feels cold and finds herself in a strange, snowy wood that is called Narnia. After that, she meets magical creatures that live in this unreal world. The first creature she encounters is Tumnus, good and lovely faun: a human body with goat legs. Lucy is told that as being a human being she will have a problem in this world because the Narnia has been ruled and controlled by the White Witch lately, having a human being in Narnia would deprive white witch from her post. Prophecy said that when the sons of Adam and the daughters of Eve come to Narnia they would overthrow the White Witch and be crowned as Kings and Queens. Therefore, the White Witch wants to arrest and kill them to overcome problem. Faun takes a risk by letting her go back her home. Then when 4 children want to hide accidentally they enter the wardrobe. After discovering the Narnia together, they see Beaver. In the middle part of the story with Beaver children get to the Stone Table. In this section, the story firstly reveals that Edmund had met the Witch and he is in her hand. It makes Edmund betrayer here. Eventually, Beavers and the three children meet Aslan. He planned to have a battle with White Witch in the Stone Table and save Narnia. [4]

Here besides talking animals such beavers and Aslan, there are creatures who does not exist in the real world, such as centaurs (half men and half horses), unicorn (a horse with a horn), and a bull with the head of a man. Then we read Peter's battle in the story. Aslan takes Peter to the top of the hill in order make him see the whole and clear view of Narnia and the Cair Paravel. At that time, they hear Susan's horn and understand that Susan is in trouble with enemies, so accepts Peter as the leader. Peter encounters a huge beast. He assumes that it is a bear, yet later it seems to be a big wolf. First, he is afraid of the wolf then he thinks he has to save his sister. Finally, Peter strikes his sword into the wolf's heart. After this incident he feels exhausted, but it is not the real battle. One more wolf is hiding in the wood at that moment later he goes and tells the White Witch about the incident. Shortly after the White Witch arrives at the camp with her troop and Edmund to meet Aslan for having a deal about Edmund. At the end of the story Aslan and two children are seeking ways to bring back life of all people who had turned into stones by the White Witch. They try to bring spring time since the White Witch brought eternal winter. The story ends with the battle between the army of Aslan including the children and the White Witch's army. Like endings of other fantasy novels, the good wins here too. The children are crowned as Kings and Queens of Narnia. [4]

b) Common characters

Characters in this novel are from the real world, for example, Lucy, Susan, Edmund, Peter and the magical world such as Narnian creatures. The Narnian creatures are mainly odd creatures with unusual appearances. Lucy is a main character, just an ordinary girl. Even though the children are in the magical, supernatural world they act like a human, nothing changes in their attitude, treatment. Other not ordinary creatures can talk like a human, they have strong and weak sides too.

In addition, four children as well as the magical characters feel hungry, prepare nice foods for dinner. Strange creatures such as faun can cry. In the novel he cries, for he would commit a bad thing to his new friend. Furthermore, in the novel Father Christmas (Santa Claus) is not a human, yet he had the attitude that typical for only human beings. It is mentioned in the story that Father Christmas looks funny and entertaining. His look is real.

Moreover, although White Witch in the story has super power such as changing the entire country in to an eternal winter, she possesses peculiarities that common for a usual human. For example, she can be sad, angry and afraid of something else. These qualities enable us to consider this novel to be a work of fantasy literature. [3]

c) Evocation of Another World

We obviously notice that two worlds exist in the novel. Both of them surely play a pivotal role for actions to take place. One of them is a real world, the house of Professor, which the main characters, four children live there. Another world is the fantasy world, where weird creatures live, and most and important incidents happen. These two worlds are linked with each other through the ancient wardrobe. The fantasy world firstly is explored by Lucy so she enters the magical world from the real one. Actually these 2 worlds have similarity. In Narnia there are branches, trees, a light etc. Also in winter, the weather is cold and snowy, identical to the real winter season. So, it is not a world that totally beyond our imagination. On the other hand, winter is eternal in the magical Narnia, but in the real world it just lasts only 4 months. [5]

In addition, characters in the novel achieve to become the Kings and Queens of Narnia after preventing obstacles, making great efforts. This is also reflection of real life to the magical, fantasy world. Moreover, main characters know that without struggles and efforts nothing can be accomplished. [3]

d) The Use of Magic and Supernatural Power

As the novel tells us incidents that take place in the magical world having magic and supernatural ingredients in the novel is undeniable. In order to enchant readers Lewis used these elements professionally. I want to give some examples about the magic implemented by the White Witch. She can make a cup of something steamed appear from just a small drop of water from the bottle made of copper. It is a real magic that was made Edmund's thirst go away. Another magical power that the White Witch has is to curse and turn a living creature into a stone. The next example that shows the super power of the White Witch is that she turns the whole country into eternal winter. The novel does not reveal how the White Witch does it, but readers do not have a doubt about her power.

In the novel, not only the White Witch, but also Aslan possesses magical power as well. He has an ability to turn the statue back to life. For fulfilling this magic, he breathes on the statue slowly one by one. [1], [4]

e) A Clear Sense of Good and Evil

The conflict between good and evil is common for fantasy literature, also in this novel it is clearly depicted. The Lion and the Witch are determined as two different characters. The difference between them can be identified easily. Lion, Aslan and the children are the good side, and the White Witch and her army are the bad side. The White Witch and her army are evil sides because they, especially the White Witch incline to be destructive, harm surroundings. As I mentioned above in my article that she turns the country into eternal winter and the creature into stone. Taking all these into consideration we can say that the White Witch is in the evil side. In contrast, Aslan possesses the power of healing, and he brings spring back again. In the end the good side, Aslan and the children gain the victory over the White Witch and her army. [1]

f) Quests

A quest is a journey of a main character on the way of seeking something that he/she desires. This quest requires strong determination and big efforts. From the beginning of the novel readers witness adventure done by four children. It means that they are already aware of what to do and where to go. Lucy leads her older brother and sister in the magical country, Narnia due to her experience. She remembers that Mr. Tumnus is here, her very lovely and trustworthy friend. Therefore, Lucy decides to lead them to have a meeting with Mr. Tumnus. After finding Mr. Tumnus's house empty they get confused of where to go next. After that a bird appears there, and it leads their way. Eventually the bird, robin leads them to meet the beavers. The beaver recognizes the children as the savior, so helps them meet Aslan and form a powerful army to the army against the White Witch. On the way their journey, Edmund becomes the traitor. Despite of extremely cold weather condition, children do not lose their hope and enthusiasm. At last, the quest reaches the final goal. It is the great reward for them. Their struggle seems so real from the beginning of the adventure till the end because they experience the real life feelings, problem and so on. [2]

Conclusion

Six types of characteristics which characterize the novel as a work of fantasy literature, story, common characters, evocation of another world, the use of magic and supernatural power, a clear sense of good and evil, and quests are clearly described in the novel. The evidences I have mentioned in my article illustrate that Lewis's *The Chronicle of Narnia: The Lion, The Witch, and The Wardrobe* is one of the greatest fantasy novels of English fantasy literature.

REFERENCES

1. Asep Shofian Syahrullah. 2012 *The Aspects of fantasy in Lewis' The Chronicles of Narnia: The Lion, The Witch and The Wardrobe*, thesis
2. Howard, Nancy. 2010. *The Quest Motif in Literature*. Supplemental Handout for English 215 Fantasy Fiction.
3. Lewis, C. S. 1970. *The Chronicles of Narnia: The Lion, the Witch, and the Wardrobe*. New York: Collier Books, Division of Macmillan Publishing Co., Inc.
4. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Chronicles_of_Narnia:_The_Lion,_the_Witch_and_the_Wardrobe
5. <http://fantasy.glasgow.ac.uk/the-interface-with-fantasy-in-the-lion-the-witch-and-the-wardrobe-3-the-pevensies/>

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SINTAQMATİK
VƏ PARADİQMATİK ƏLAQƏLƏR

Səidə MEHDİYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
saidamehdi@mail.ru

Açar sözlər: *sintaqmatika, paradiqmatika, söz, morfem, vahid, konsept*

Yaxın münasibətdə olan sözlər arasındakı semantik əlaqəni paradiqmatik, düzxətt boyunca gələn sözlər arasındakı əlaqəni isə sintaqmatik əlaqə adlandırırlar. C.Trier frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında paradiqmatik əlaqənin, V.Porziq isə sintaqmatik əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Onlardan bir qədər fərqli tərzdə isə C.Förs fikir söyləyirdi. O yazırdı: “Frazoloji vahidin semantik və praqmatik mənası onu təşkil edən sözlərin birgə vəhdəti ilə təhlildə müəyyən oluna bilər”. O belə biz izah verir. *Ass* (uzunqulaq) sözü fərqli idiomatik birləşmələrin tərkibində fərqli anlamlar yarada bilər. Məsələn, *to be a silly ass* “ağılsız olmaq”, *to cry as an ass* “bərkdən qışqırmaq” və s.

E.Nida frazeoloji birləşmələrin linqvistik birləşmə daxilində ifadə etdikləri mənalara aid aşağıdakı nümunəni verir:

- (1) sat in a chair
- (2) the baby's high chair
- (3) the chair of philosophy
- (4) has accepted a University chair
- (5) the chairman of the meeting
- (6) will chair the meeting
- (7) the electric chair
- (8) condemned to the chair.

Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrdən danışan zaman ilk xatırladığımız məfumi F.de Sössürün Dəyər (“Value”) termini olur. Müəllif yazır ki, şahmat oyununda işlədilən fiqurların nədən hazırlanmasının önəmi yoxdur, əsas məsələ oyun zamanı fiqurların lövhə üzərində mövqeyidir. Həmin mövqeyə müvafiq olaraq “şah”ın və digər fiqurların dəyəri ortaya çıxır. F.de Sössür iddia edirdi ki, sözlər arasındakı əlaqəlilik təkcə sinonimlik və omonimliklə sübut olunmur. Məsələn, ingilis dilində *sheep* “qoyun” sözünün *ship* “gəmi” sözündən fərqli dəyəri var. F.de Sössür eyni mənəni ifadə edən sözlərin paradiqmatik və sintaqmatik mənalarına görə fərqli siniflərə bölünməsi fikrini belə əsaslandırır: ingilis dilində *fear*, *dread*, *be afraid of* və s. kimi qorxu bildirən sinonim sözlər mətn, yaxud diskurs daxilində fərqli anlamlar ifadə edə bilər.

Sözlər arasında paradiqmatik və sintaqmatik əlaqəlilik barədə V.fon Humboldtun da fikirləri vardır. V.fon Humboldt və onun ardıcılıarı iddia edirdilər ki, müxtəlif dillərdə müəyyən semantik sahələr tam fərqli şəkildə kateqoriyalaşa bilər. Məsələn, “əmi” sözü substansional olaraq dünyanın bütün xalqlarında atanın qardaşı mənəsini ifadə etsə də, müxtəlif dillərdə o, müxtəlif cür adlandırılır.

Sözlər arasında paradiqmatik və sintaqmatik əlaqəlilik frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərdən arasında daha çox hiss edilir. Məlumdur ki, söz aydın şəkildə müəyyənlanmış linqvistik birləşmə deyil, o, həmçinin yazılı mətnə işlədilən konsept də deyildir. Xüsusilə frazeoloji vahidin tərkibində işlədilən sözlər mənə ifadə edən məfhumlar hesab edilir. Danışq dilində sözü diqqətə çatdıran əsas siqnalardan biri vurğudur. Bir sözdə bir əsas vurğu ola bilər. Məsələn, *blackbird* tək bir söz kimi, *black bird* isə iki söz kimi deyilir, digər mürəkkəb sözlər *shóeblack*, *shóe-horn* və *shóe polish* sözlərində olduğu kimi. L.Blumfild sözlərin minimum sərbəst formalar olduğunu yazırdı. Əsas məsələ müəyyən etməkdir ki, söz fraza daxilində və ayrılıqda hansı mənaları ifadə edir. Məsələn, *the*, *is*, *by* və s. kimi sözləri normalda ayrılıqda işlətmirik. Bu sözləri mütləq digər söz, yaxud söz birləşmələri ilə bərabər istifadə edirik. L.Blumfild təklif edir ki, birləşmə daxilində sözdən daha kiçik vahid, mənalı vahid olan morfemə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, *blackberry* sözündə *-berry*, yaxud *Johnny* sözündə *-y* morfemləri. Daha sonra *loved* sözü kimi sözlərdə *love* və *--d* morfemlərinin müəyyənləşməsinə diqqət yönəldilmişdir. Bu yerdə leksem ifadəsini əhəmiyyətini də vurğulamaq lazımdır. Sözlün texniki termin kimi digər adı “leksem” adlanır. Lüğətlərdə sözlər leksem başlığı altında yığılır. Məsələn, *love* və *loved* sözləri üçün lüğətdə iki başlıq yoxdur. *Love* söz yazılır və buna uyğun olaraq digər yaranan sözlər meydana çıxır. Frazeoloji birləşmələri hissələrə bölmədən belə, onun daxilindəki elementləri müəyyən etmək olar. Lakin elementlərin ifadə

etdikləri mənaları aydın anlamaqda problemlə üzlənmək olur. Bəzi sözləri elementlərə ayırdıqda bəzən hər hansı bir elementin mənası alınmaya da bilər.

Müşahidələrimizə əsasən bu qənaətə gəlirik ki, eyni sözün mənası fərqli elementlərlə əks oluna bilər. Bu fərqliliyi S.Ullmann *şəffaf sözlər* və *şəffaf olmayan* (aydın olmayan) kimi ayırır. Şəffaf sözlər dilimizdə aydın ifadə olunur, yəni sözü təşkil edən hissələrdən, yaxud elementlərdən onun mənasını müəyyən etmək olur; şəffaf olmayan sözlər isə o sözlər hesab edilir ki, onların hissələrindən, onları təşkil edən elementlərdən onların mənalarını anlamaq olmur. Yenə də nümunə verək: *killer* (qatil) və *deadman* (ölü) kimi sözlər şəffaf sözlərə; *deadpan* (solğun, ifadəsiz) və *diehard* (mühafizəkar), *dead-work* (hazırda görülən iş), *dead-wind* (qarşıdan əsən külək) kimi sözlər isə aydın olmayan sözlər qrupuna aid edilə bilər. Diqqət yetirsək görərik ki, bəzi sözləri birləşdirməklə də məna yaratmaq olur. Bu sözlər təbii ki, frazeoloji birləşmələr, idiomlar və s. hesab olunur. Məsələn idiomların üzərində dayanmaq. Belə ki, bir çox idiomların tərcüməsini və ya mənasını onları təşkil edən sözlərdən aydın müəyyən etmək olmaz. Nümunəyə baxaq:

Kick the bucket “ölmək”, *die in the last ditch* “müharibənin, döyüşün ən sonunda ölmək”, *die in harness* “iş başında ölmək”, *die is cast* “dönülməz qərar, qəti alınmış qərar” və s. Gördüyümüz kimi, hər bir idiom onu təşkil edən sözlərdən daha fərqli mənada işlədilir. Semantik olaraq idiomlar tək birləşmələr hesab olunur, amma onlar sözlər kimi tək qrammatik birləşmələr hesab olunmur. Belə ki, *kick the bucket* birləşməsində *bucket* sözüne keçmiş zaman şəkilçisi artırma bilmərik.

Bundan əlavə, dillər yalnız qrammatik quruluşuna görə deyil, eyni zamanda semantik quruluşuna görə də fərqlənir. Bəzən hər iki dildə eyni məna verdiyi düşünülməyən söz mətn daxilində fərqli məna verə bilər.

Müxtəlif dil qrupuna daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində idiomların işlədilməsi zamanı yaranan semantik fərqi aydın görmək üçün bir qrup idiomu müqayisə edək:

Bored to death “darıxmaq, cana doymaq; bezmək”;

Sick to death “əldən düşmək, bezmək, cana doymaq”;

Dice with death “həyatını təhlükəyə atmaq; ölümlə çilingə oynamaq; ölümlə üz-üzə gəlmək”;

Be at death's door “ölüm ayağında olmaq; ağır vəziyyətdə olmaq; bir ayağı qəbirdə olmaq”;

The kiss of death “təhlükəli, riskli məsələ”;

Life and soul of the party “həyat eşqi ilə dolu olan; diqqət mərkəzində olan; başqalarından fərqlənən”.

İstənilən konteksti qurub bu idiomları işlədə bilərik. Amma bəzən elə də olur ki, mənbə dildə olan sözün qarşılığını hədəf dildə tapmaq çətin olur, yaxud heç tapmaq olmur. İstənilən kontekstdə əsas mənbə söz hesab edilir və həmin kontekstdə işlədilən sözün hansı mənada işlədilməsini bilmək üçün həmin kontekstin mənasını tam anlamaq lazımdır.

Məsələn, *I wonder why he is bored to death*. “Görəsən, o nə üçün cana doyub, bezib”. Bu cümlədə işlədilən idiomun mənasını bilməyən kəs baş sındıracaq ki, *death* sözü burada hansı mənanı ifadə edir.

Mənanı anlamaq üçün mütləq digər cümlələri, yaxud abzası, yaxud mətni oxumaq lazımdır. Frazeoloji vahidlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, lüğət tərkibinə, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynadıqda hətta dilin əsas lüğət fonduna daxil olur. Tərcümə olunmayan, yalnız yenidən mənalandırılaraq qavranılan frazeoloji birləşmələrin köməyiylə dilin estetik aspekti qiymətləndirilir. “İdiomların köməyiylə, güllərin müxtəlif rəng çalarları ilə olduğu kimi, dilin informasiya cəhəti dünyamızın hissi-intuitiv təsvirilə dolğunluq qazanır”. N.İ.Tolstoyun dəqiq ifadəsinə görə, “Bu və ya digər frazeologizmlərin etimoloji tərkibinin öyrənilməsi mənim sənətimdir, xalqların mədəniyyətini və məişətini başa düşməyə kömək edir”.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Micheal M., Felicity O'Dell. English Idioms in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
2. Mustafayeva S.B. Everyday English Idioms with Azerbaijani equivalents in use. Bakı: Letterpress, 2008.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÜN YARANMASI
VƏ SÖZ DÜZƏLTMƏ İMKANLARI

Səidə ORUCOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
seideoruc@yahoo.com

Açar sözlər: düzəltmə söz, forma, məna, mürəkkəb, sadə, sinonim

Cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün dildə sözlər yaranır. Buna görə də dilin söz fondunda daimi olaraq dəyişikliklər baş verir. Sözlər bəzi hallarda dildə yaranır, bəzi hallarda da dildən-dilə keçir, bəziləri köhnəlir, yaxud arxaıqlaşır. Məsələn, ingilis dilində əsasən idiomların tərkibində işlənən *plough* feilinin mənalarını nəzərdən keçirdək. Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibində elə sözlər var ki, onlar artıq bədii mənada işlədilmə hallarını itiriblər və ancaq məcazi mənada işlənilir. *To plough* “əkmək, biçmək” feili bu cür sözlərdəndir. Bu feil müasir ingilis dilində həqiqi mənada demək olar ki, istifadə olunmur. Biz ona ancaq idiomatik birləşmələrin tərkibində metaforik mənada rast gələ bilərik. Nümunələrə baxaq:

He has to plough to pass the exam. “O, imtahanı vermək üçün yorulmadan çalışır”. Məcəzi məna: “O, imtahanı vermək üçün kağızların arasında itib-batır”.

I could plough money into a business. “Mən bu işə sərmayə yatıra bilərdim”. Məcəzi məna: “Mən bu işə pul buraxa bilərdim”.

1. *Profits can be ploughed back.* “Qoyulan sərmayə qazanc gətirə bilər”.

İndi isə *to rack* feilini nəzərdən keçirdək. *Rack* çoxmənalı qədim ingilis sözüdür; *to torture; to exhaust*, yəni “əzab çəkmək, əziyyət (işgəncə) vermək” mənalarında istifadə olunur. Müasir ingilis dilində isə *rack* bu mənalarda artıq öz istifadəsini itirib. Biz ona ancaq idiomatik birləşmələrin tərkibində rast gələ bilərik. Məsələn: *to rack your brain* məcazi məna “beynini qurdalamaq”, həqiqi məna: “yadına salmağa çalışmaq”. Bu idiomatik birləşmənin dilimizdə qarşılığı “bir şeyi xatırlamağa güclü səy göstərmək, yaddaşını eşələmək” kimi tərcümə olunur. Bu siyahını artırmaq mümkündür. Misalların təhlilindən belə nəticəyə gəlirik ki, sözlərin ədəbi istifadəsi ilə yanaşı, metaforik istifadəsini də öyrənilməlidir. Əks halda, cümlə tərkibində rast gəldiyimiz sözün metaforik istifadəsini bilmiriksə, onun tərcüməsində çətinlik çəkəcəyik və tərcümə düzgün olmayacaqdır. Buna görə də idiomların və onları təşkil edən sözlərin həm ədəbi, həm də metaforik mənalarını öyrənmək lazımdır.

Sözlər o zaman dilə keçir ki, yeni yaranan məfhumu, əşyanı, predmet və ya denotatı bildirmək üçün bu dildə söz olmasın. Başqa dildən alınan sözlər üç qrupa bölünür:

1) beynəlmilət sözlər. Məsələn, *telephone* “telefon”, *bureau* “büro”, *company* “kompaniya” və s.

2) əcnəbi sözlər. Məsələn, *restaurant* “restoran” sözü fransız mənşəli söz hesab edilir.

3) kalka yolu ilə tərcümə sayəsində yaranmış sözlər. Məsələn, “göydələ” sözü ingilis dilindəki *sky scraper* sözüdür. *Sky* sözü ingilis dilində “göy, səma” anlamını verir, *scraper* sözü isə “dəlmək, deşmək” mənasını verir.

Qeyd etməliyik ki, alınma sözlərin içərisində bir sıra prefiks və suffikslər var ki, onlar dildə yeni sözlərin yaranmasında fəal iştirak edir. Nüminə verək: *mini-*, *macro-*, *neo-*, *anti-*, *pre-* kimi prefikslər, *-ist*, *-ent*, *-ant* kimi suffiksləri göstərə bilərik.

Müasir ingilis dilində şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünür. Məhsuldar şəkilçilərə aşağıdakı nümunələri verə bilərik:

-er: *reader* “oxucu”, *teacher* “müəllim”;

-ist: *dramatist* “dramaturq”;

-ess: *hostess* “sahibə”, *actress* “aktrisa”;

-ness: *madness* “dəlilik”, *blackness* “qaranlıq, qaralıq”;

-ism: *nationalism* “millətçilik”;

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

-hood: *childhood* “uşaqlıq”, *manhood* “mərdanəlik”;

-dom: *freedom* “azadlıq”;

-ship: *frinedship* “dostluq”, *relationship* “əlaqə”;

-ment: *development* “inkişaf”;

-ance: *importance* “əhəmiyyət”;

-ence: *dependence* “asılılıq”;

-ty: *cruelity* “qəddarlıq”;
 -ity: *generosity* “alicənablıq”;

Sözün sadəcə vahid mənalar ifadə etməsi mümkün deyildir. Söz mənasının fərqləndirilməsi idiomların və bu kimi frazeoloji birləşmələrin tərkibində daha aydın əks oluna bilər. Məsələn, *fall behind* “geri qalmaq” və *fall behind* “arxaya yıxılmaq” mənalarını verir. Müqayisə edək: *He fell behind*. “O, geri yıxıldı”. *If you fall behind in your homework, your mother will punish you*. “Əgər tapşırıqlarından geri qalsan, anan səni cəzalandıracaqdır”.

Söz müstəqil, ən kiçin məna daşıyan dil vahidi kimi nəzərdə tutula bilər. Sözün cümlədə hərəkətliyi, konkret funksiya daşması, sözdüzəltmə və sözdəyişmə modellərində iştirak etməsi, konkret semantik və ya qrammatik quruluşa malik olması onun əsas elementlərindən hesab edilir.

Sözlər strukturlarına görə sadə (*a book* “kitab”, *a table* “stol”, *a pen* “qələm” və s.), düzəltmə (*a heiress* “vərəsə”, *an actress* “aktrisa”, *a reader* “oxucu” və s.), mürəkkəb (*a copy-book* “dəftər”, *a blackboard* “lövhə”, *a blackbird* “qaraquş” və s.), qısaltma, məsələn, N.A.T.O. (*North Atlantic Treaty Organisation* “Şimali Amerika Əməkdaşlıq Təşkilatı”) və s. ola bilər.

Cümlədə işlədilən hər bir sözün öz mənası vardır. Alimlərin qənaətinə görə, sözün forması ilə mənası arasındakı əlaqə ixtiyaridir. Belə ki, F.de Sössürün təbirincə desək, işarələyənə işarələnən arasında birbaşa əlaqə müşahidə olunmur. Əks halda, eyni reallıqlar müxtəlif dillərdə müxtəlif cür səslənərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, ancaq səs təqlidi ilə yaranan sözlərdə bu bağlılıq müşahidə oluna bilər. Lakin omonim, çoxmənalılıq, polisemiya kimi mənaları olan sözlər də müşahidə etmək mümkündür.

Dildə müxtəlif cür səslənib eyni və yaxud yaxın məna verən sözlər sinonimlər adlanır. İngilis dilində müxtəlif nitq hissələrinin sinonim sıralanmasına nəzər salaq:

<i>Noun</i> “İsim”	<i>Verb</i> “Feil”	<i>Adverb</i> “Zərf”	<i>Adjective</i> “Sifət”
<i>abstract = summary</i> “xülasə”	<i>to accomplish = to achieve</i> “nail olmaq, əldə etmək”	<i>almost = nearly</i> “təxminən”	<i>Animated = lively</i> “canlı”

Sinonim sözlər ayrı-ayrı sözlər kimi qəbul edilir. Qeyd etməliyik ki, bu hal çoxmənalı sözlərdə və omonimlərdə problem yarada bilər. Hər bir halda, qeyd etməliyik ki, omonimləri müxtəlif sözlər kimi götürsələr də, çoxmənalılıqda bu hal qəbul edilmir. R.A.Holl mütləq sinonimlərin yox dərəcəsində olduğunu yazır. Müəllifə görə mütləq sinonimlər bir-birini əvəz edə bilsə də, onlarda bir aparıcı söz olur ki, ona da dominant söz deyilir.

Eyni cür səslənib müxtəlif mənalar ifadə edən sözlər omonim sözlər hesab edilir. İngilis dilində *bail* və *bale* sözləri omonim sözlər hesab edilir. Aşağıdakı nümunələrdə onların məna fərqliliyinə nəzər salaq:

Bail:

1. *To scoop water out of a ship or a boat* “gəmidən, yaxud qayıqdan su çəkmək”;
2. *To make an emergency descent by parachute from an aircraft* “təyyarədən paraşütlə təcili enmək”;
3. *To rescue someone from a difficulty* “kimisə çətinlikdən xilas etmək”.

İndi isə *bale* sözünün mənasına baxaq:

A bundle of hay or dry grass “ot və ya saman tayası”.

Bir neçə sözdən ibarət olub, lakin birlikdə vahid məna ifadə edən sözlər də var ki, bunlar da frazeoloji birləşmələr hesab edilir. Məsələn, *ask somebody out* birləşməsinin mənası *invite on a date* “kiminləsə görüşüə çıxmaq” mənasını verir. Yaxud *break down* frazeoloji birləşməsi *get upset* “kədərlənmək, məyus olmaq, ümitsizliyə düşmək” mənalarını verir. İdiomlara aid nümunə verə bilərik: *A hot potato* idiomatik birləşməsinin ingiliscə izahı *speak on an issue which many people are talking about and which is usually disputed*. Azərbaycan dilində mənası “bir çox insanların haqqında danışdığı və münaqişəli olan mövzu, gündəmdə olan və haqqında çox danışılan məsələ”.

Çoxmənalı sözlər də dilin lüğət tərkibində çoxluq təşkil edir. İngilis dilində bu qəbildən olan sözlərə çox sayda nümunə verə bilərik. Müasir ingilis dilində *dull* sifətinin çoxmənalı söz kimi mənalarını nəzərdən keçirdək:

1. *A dull book, a dull film* “maraqsız, darıxdırıcı”.
2. *A dull student* “anlamaqda çətinlik çəkən tələbə, ağılsız”.
3. *Dull weather, a dull day, a dull colour* “aydın olmayan hava, parlaq olmayan rəng”.
4. *A dull sound* “yüksək olmayan səs, uzaqdan gələn səs”.
5. *A dull knife* “iti olmayan bıçaq”.
6. *Trade is dull* “fəal olmayan”.
7. *Dull eyes (arch.)* “pis görmək, görmə qabiliyyətinin zəif olması”.

8. *Dull ears* (arch.) “pis eşitmək, eşitmə qabiliyyətinin zəif olması”.

Vurğulamaq lazımdır ki, çoxmənalı sözlərdə sonrakı mənalar birinciyə əsaslanır. Yuxarıda yazdığımız *dull* sözü ilə olan nümunədə olduğu kimi. Sözlərin hər birinin mənasında əsas mənə dayanır və digər mənalar ona uyğun olaraq formalaşır. Göründüyü kimi, bəzi mənalarda funksiya, bəzi mənalarda isə forma əsas götürülür. Bir sözlə, metaforik əlaqə, bənzətmə həlledici rol oynayır.

Bəzən sözlərin mənasını açmaq çətinlik törədir. Bu zaman konkekstin rolu önə çəkilir. Məsələn, ədatların mənalarına nəzər salaq. Məlumdur ki, ingilis dilində ədatlar qüvvətləndirici, məhdudlaşdırıcı, bağlayıcı və s. mənalara malikdir. İki nümunə verək: *I just think about our marriage*. “Mən sadəcə olaraq nigahımız barədə düşünürəm”. Bu cümlədə *just* ədatı qüvvətləndirici mənada işlədilir və danışanın yalnız nigahları barədə düşünməsi fikrini qüvvətli şəkildə oxucuya çatdırmağa xidmət edir. Digər nümunə: *This blouse is just my size*. “Bu köynək ancaq mənim ölçümdür”. Bu nümunədə işlədilən *just* ədatı isə məhdudlaşdırma mənasını ifadə edir.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, N 2, 1979.
2. Fries Ch.C. The Structure of English. New York: York Press., 1952.
3. Palmer F. H. Grammar of spoken English. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

BEING A WOMAN IN VICTORIAN SOCIETY

Şəmşiyeva QIZDARXAN

Baku Egeineering University
qshemshiyeva@std.qu.edu.az

ABSTRACT

This is a general overview of the life of a Victorian woman, especially one from the lower or working class. On the one hand, necessity of marriage and family life, devotion to husband, domestic duties; on the other, flourishing of prostitution that were the main factors shaped the lives of the female subjects of Queen Victoria have been explained in details.

Keywords: woman, prostitution, female, mentality, marriage, education, corset, crinoline, hairstyle, hat-pin.

XÜLASƏ

Burada Viktoriya dövründə qadının, xüsusilə də işçi və ya aşağı sınıfdan olan bir qadının həyat tərzini ümumi yanaşmayla dəyərləndirilir. Kraliça Viktoriyanın qadın təbəələrinin yaşayışını şəkilləndirən faktlar– bir tərəfdən evlilik və ailə həyatının zəruriliyi, həyat yoldaşına sədaqət, evə aid öhdəliklər, digər tərəfdən fahişəliyin yayılması detallı bir şəkildə izah olunur.

Açar sözlər: qadın, fahişəlik, düşüncə tərzini, evlilik, təhsil, korset, qabarıq ətək, saç düzümü, şapka iynəsi

Introduction

Victorian age designed the society through “moral” imperatives, carrying the traces of the Middle Ages and finding the passionless, loveless marriage to be sacred. While sexuality was becoming a taboo, cities filled with women selling their bodies to avoid starvation. Prostitution was becoming increasingly common, nearly one-third of the female population were forced into doing the survival sex for making their living.¹

Methodology

In this study, I have tried to explain the role and major problems of middle and working class women in the 19th century Victorian England. The data were collected through analytical-descriptive surveys. The examination of Victorian literature, including parliamentary bills, acts, and legal treatises, as well as literary and didactic material, exposes an interesting male mentality regarding women.

Discussions and Results

Economy growing along with industrialization has also revealed the injustice in Victorian England. Britain, that always had class discriminations within the community structure, has led to the more difficult conditions in the lives of the poor people of the lower class in this period. These hard conditions, such as poverty and injustice had more influence on women in the working class who longed for being a doctor, a teacher, an engineer like their spouse and wanted to carry the right to vote in the council where men were dominant power and no decisions were made in the women’s favor. According to the mentality of the period, domesticity became the symbol of an ideal middle class woman who had two options: she would either become a “fallen woman” by going on the streets or a “chaste woman” by maintaining their domestic life.³ Women had to follow the “rules of good manners”, coming up with the patriarchal mindset. They were expected to get married at and have children at 21. Marriage was seen as the only working area in which husbands were bosses. Woman was also imposed the duty of warming the cockles of her husband’s heart after all and ensuring her child’s moral education. It has not taken too long for women facing hard

conditions both in business life and at home, to start protesting. In the late 1840s the first organization of women's movement began to take shape. The movement was slowly producing results, but there were more to do for getting the desired goals. Queen Victoria, who had ruled the British Empire for 63 years until her death in 1901, left important traces with her rigor about "morality" and "conservatism" in the 19th century England. She while giving birth to nine children, could have lost her life at child birth like many relatives. She was only chloroformed in her last two births, until then clergymen were opposed to give anesthesia to women at childbirth. Because it was believed that labor pains sanctify women. The doctors of the period also did hold with this opinion and thought that birth pang is beneficial for keeping women's libido high. English women had to hide their faces even having taken photo with their children. According to some opinions, the actual purpose was to keep the children in their lap who were too young to sit on the chair on their own and to conceal the fact by covering their faces with curtains or something else found in studio. But the existing photos are enough to invalidate this speculation. The truth of the matter is that during the reign of Queen Victoria, who were herself a woman, women were always seen as potential sources of sin and thus were constantly humiliated and condemned to live as second class people. This is because that Queen Victoria had anti-feminist turn of mind and ruled the society unaware of women rights.

The "domesticated" woman conditioned to be both a loyal partner and a good mother, had to look beautiful and attractive to her husband. So not to seem manly the woman had to match the criteria: wearing a corset for looking thinner, dancing on her fingertips, white skin, shiny bright hair, heavy top buns, tight hairbands, keeping the spine straight for appearing like a healthy woman, the Bertha neckline, etc. Corsets wearing by women could be called the horrible dream of women that was extremely harmful for their health, even sometimes a case of dance of death. It was a fact that in 1889 a French woman who passed away 3 days later going to a ball with a very slim waist. When her dead body was examined, it became clear that her corset was laced so tight that it snapped 3 of her lower ribs. The sharp broken bones then pierced her liver. In 1874, the list of 97 diseases caused by corsets was introduced including hysteria, difficulty in breathing, melancholy, frequent fainting, indigestion, constipation. But against all odds, using so tight corsets had become an obligation for women rather than being a detail of fashion that was connected to their morality; tight-lacing was considered virtuous—a loose corset was probably a sign of a loose woman.² The dresses with full skirts that could reach up to three and a half meters in diameter that restricted movement especially for the pregnant. Although maternity was considered sacred, because of the changes in her body that seemed unusual for the mentality of the period, pregnant woman should have lain low and sometimes even was not let to go out of the house. Later women used to wear a metal or whalebone cage called crinoline under these wide gathered skirts for making movement easier that brought with it another problem such as catching fire in the fraction of a second. Oscar Wild's two half-sisters had lost their lives because of the crinolines catching fire. H.W. Longfellow's wife passed away for the same reason. In 1858, there was a news related to these accidents as night terrors in The New York Times: "an average of three deaths per week from crinolines in conflagration, ought to startle the most thoughtless of the privileged sex; and to make them, at least, extraordinarily careful in their movements and behavior, if it falls... to deter them from adopting a fashion so fraught with peril"⁶.

Victorian women had used long hat pins to defend themselves against the molestation of men that sometimes caused the injuring, even death of the innocent. According to a fact, a 19-year-old girl made a wound in a boy's heart with her hat pin who had lost his life after a while. The hat pins made from different materials such as gold, silver, brass, copper, carnival glass, satsuma etc. were mostly importing from France; it was difficult to make a hatpin because of the lack of the needed materials or less number of people having interest in this work. So the Parliament restricted using hatpins that could be bought only two times a year.⁷

In the early 19th century discrimination against women had been felt in education too that offered different opportunities for men and women. While education showed a lot of promise to men such as getting different professions— doctor, lawyer, teacher, author, building a career— women even after getting education had limited selection of options; getting married, becoming a governess or a prostitute. Subjects taught to women were also restricted by drawing, dancing, use of globes, and literature. Unlike boys, girls were not allowed to attend schools who could get education only at home. There were some private schools specialized in teaching husband-catching skills— fashion, singing, piano-playing. It was thought that woman could read only novels about love affairs, because the comprehension ability of her brain couldn't go beyond that, for example, it was believed that woman didn't have the capacity for algebra. But it is unnatural that when it comes to marriage, the convenience marriage was accepted more appropriate for women without any sense of love.

The women of the period had enjoyed reading two popular magazines—The Cornhill Magazine and Belgravia in which after editorship of William Makepeace Thackeray were published many articles on literature, history, science, law for helping women to educate themselves beyond the cares of the home.¹⁰ Until the establishment of colleges admitting women, Victorian women couldn't even dream of getting higher education; the doors of the universities such as Oxford and Cambridge were closed to women that imposed three barriers to entrance: 1) married, 2) unmarried, 3) being a member of the Church of England. While 2 and 3 were possible to evade with a little cunning, but 1, male, of course not.⁹ In 1873, a girl, Annie Rogers, daughter of the economic historian J.E. Thorold Rogers, had an offer to study at Worcester College that could no longer be maintained when her sex was discovered and withdrawn, was given to a male who had lower exam marks.¹² Because as I mentioned, it was tried to be proved that women's brain were of different order. According to the mentality of the time marriage should be the only life goal of a woman that doesn't acquire any educational skills, just being able to make her husband happy that can be called "domestic science". If a woman couldn't find a partner, she had to bow the inevitable and face a dull future a "maiden aunt" who had to look after her old parents and her siblings' children.

Many Victorian women had serious health problems such as anemia, prostration that explained by biological weakness of women not by the effects of women's fashion—corsets or malnutrition. Because of this biological weakness of the frail Victorian women sport was forbidden for them that would be helpful to improve their health. It was believed that doing exercise would make woman feel and act like a man. Even for holding off women from playing sports, sporting magazines made fun of athletic women by caricaturing them as Amazons, freaks or lesbians. Some magazines introduced women as "dizzy creatures with little interest in sport"⁵, thinking that they played sports not for psychological or physical need just for to flirt. In such a male dominant society it was so frightening the idea of women's playing sports that in America, author Charlotte Perkins Gilman was advised not to leave the house as the treatment of her melancholia. Maybe it is because that women doing exercise could develop physical strength and gain control over their own lives.

A large number of Victorian women have not cut their hair from the birth till the death, that was reaching their ankles, sometimes even lying on the floor. Such extremely long hair in a woman had represented loyalty, toleration, success and confidence. During the Victorian era, women's beauty was particularly important among the nobility that would determine the future of the woman. Women who wanted to guarantee their future by marrying rich and noble men have looked after better their hair than themselves. Long hair gave another advantage to women such hiding the imperfections of their faces successfully. Women at that time hold special days such as washing, toweling combing their hair. They were never allowed to leave the houses without tying their hair up that was considered insolence and shamelessness for women especially for the married ones. Until the end of 1800s, the hair style that the upper part would be slightly puffy and few ringlets known as "barley curls" would be fall down on their forehead. But woman from the lower class were deprived of having long hair for the reasons of illness and hygiene problems.¹²

All of these down to the last detail mentioned above were intended to demonstrate men's and women's roles during the Victorian period that became more sharply than earlier centuries. Although the ruler of the nation was a woman, the superiority of men over women had been more explicit than the previous centuries. Thus, the woman belonging to this period had no choice but to accept all that which was already decided for her by the society at large by way of customs.

REFERENCES

1. <http://www.victorian-era.org/sexual-repression-in-the-victorian-era.html>
2. <http://www.victoriaspast.com/DressingRoom/corsethistory.htm>
3. Exploring Stereotyped Images in Victorian and Twentieth-century Literature, John Morris, Edwin Mellen Press, 1993
4. Towards the light : the story of the struggles for liberty and rights that made the modern West, A.C. Grayling, London ; New York : Bloomsbury Academic, 2014, p-194
5. The Victorians and Sport, Mike Huggins, Cambridge University Press, 2004
6. The New York Times, p-4
7. <https://www.collectorsweekly.com/articles/an-interview-with-antique-hatpin-collector-jodi-lenocker/>
8. The Right Sort of Woman: Victorian Travel Writers and the Fitness of an Empire, Precious McKenzie, Cambridge Scholars Publishing, 2012, p-3
9. <https://www.bl.uk/victorian-britain/articles/education-in-victorian-britain>
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Annie_Rogers
11. <http://www.whizzpast.com/victorian-hairstyles-a-short-history-in-photos/>
12. <http://www.whizzpast.com/victorian-hairstyles-a-short-history-in-photos/>

PERFORMATİV KONSTRUKSIYALAR CÜMLƏ NÖVLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Tamerlan ŞAHBAZLI

Bakı Avrasiya Universiteti
adiloghlu@yahoo.com

XÜLASƏ

Açar sözlər: *cümlə, növ, performativ, danışmaq aktı, məna, ifadə*

Cümlə tərkibinə görə iki mərhələdə təhlil oluna bilər: 1. Təbii dil ifadələri xüsusi formal dilə tərcümə olunur, əsasən predikat məntiqinin bir variantı kimi. Mürəkkəb ifadənin tərcüməsi cümlənin komponentlərinin tərcüməsindən ibarət olur. 2. Tərcümlər, yəni ekvivalent götürülən məntiqi formullar model nəzəriyyəsi semantika formasında kompozisional şərh əldə edir. Birinci mərhələ daha vacib hesab olunur, çünki burada məna təhlil olunur. Təhlil olunan məna təbii dil cümlələrinin semantik strukturunu açıb göstərir. İkinci mərhələdə götürülən formal dillər riyazi dəqiqliklə kompozisional təhlil olunur. Ona görə də adətən ikinci mərhələ vacib hesab olunur. F.Veysəlli iddia edir ki, bəzi hallarda iki mərhələ birləşdirilə bilər. Veysəlli yazır: "Semantika dilin böyük hissəsinin təhlilini verməkdə acizdir. Ona görə də formal semantikada fragmentlə məhdudlaşdırılır, kompozisional qaydalar məhdud miqdarda ləksəm və sintaksis qaydalarına əsaslanır".

C.Braun və C.Yül iddia edir ki, dilin qrammatik təsvirində sistem-cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir. Onların yazdıqlarına əsasən hər iki terminin işlədilməsində iki yanaşma mövcuddur. Hər iki dilçi dilin tədqiqində açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını rəli sürürlər. Bu məqsədlə qrammatist məlumatın, yəni cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqətini cəlb etməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin və yığcam olsun. Cümləni istifadə edən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə edəcək, həmin cümlələr fiziki və sosial kontekstləri də özündə əks etdirəcəkdir. Bütün bu yanaşmanın hər birində məlumat, qaydalar, proseslər və kontekstlər hər iki yanaşmanı özündə əks etdirə bilər. C.Qazdar bu barədə yazır:

"Mən güman edirəm ki, ... cümlələrin yaratdığı qrammatik birlik dilçilik tədqiqatı üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlələrdən söhbət gedir".

Danışmaq prosesində işlədilən məlumat yazılı mətnlərdə və tək cümlələrin quruluşunda da müşahidə oluna bilər. Tək cümlənin təsviri performans-məlumat kimi təsvir olunur. Bu tərkibli cümlələrdə N.Xomskinin dili təsvir etdiyi kimi tərəddüdlər, xətalər və digər qeyri-standard formalar da əks olunur. N.Xomski yazır: "Cümlənin bu cür təsviri dilin qrammatik forması kimi təsvir olunmamalıdır".

Cümlədə əks olunan məlumata iki yanaşma zəruri olaraq bir-birindən fərqlənir. Nitqi işlədən fərd danışığında geniş cümlə parçalarından istifadə edir. Məsələn, o düşünür ki, onun məlumatı cümlənin qrammatik düzəlməsini görə sıralanıb ya yox. Yaxud orada əks olunan məlumat lazım olan qrammatik qaydanı əks etdirir ya yox. Təbii ki, cümlə istifadəçisi gündəlik həyatda rastlaşdığı danışığından kənara çıxmır. Onun nitqində işlətdiyi cümlələr adi danışıda işlədilən cümlələrdir və bu hal məlumatı qəbul edən tərəfindən qəbul olunur. Cümlə vasitəsilə məlumatın ötürülməsinə digər bir yanaşma Sampson tərəfindən irəli sürülür. Buna onun generativ qrammatikaya aid ilkin işlərində rast gəlinir. Onun qeydlərində cümlə-qrammatikası üçün məlumatın necə əks olunması yazılır. N.Xomski isə bu yanaşmanın məhdudluğunu iddia edir. O yazır:

"Dilin öyrənilməsinin semantik və statistik əhəmiyyətinə və ona qarşı olan marağa baxmayaraq, qrammatik nitqin xarakterini və yaxud problemin müəyyən edilməsinin birbaşa anlama yolu mövcud deyil".

Müasir ingilis dilində iki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhədən birləşməsindən əmələ gələn cümləyə mürəkkəb cümlə deyilir. İki və daha artıq sadə cümlənin tabesizlik əlaqəsi ilə birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb cümləyə tabesiz mürəkkəb cümlə deyilir.

C.Ostin performativlərin iki bölgüsünü verir: eksplisit performativlər və implisit performativlər. "İksplisit performativlər" mənası aydın nəzərdə tutulan, birbaşa deyilər, mənası aydın olan performativlər adlanır. İksplisit performativlərin əksi olaraq implisit (implicit), primitiv (primitive), yaxud iniksplisit (inexplicit) performativlər işlədilir. Məsələn, Go! ("Get!") bu kəlmə kiməsə tərək etmə əmri verildiyi zamanı əmr formasında işlədilir. C.Ostinin iddiasına görə bu tərkibli kəlmələr nə duz, nə də yanlış (səhv) hesab oluna bilər. Bu cümlə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi performativ cümlə hesab olunur. Amma maraqlı burasındadır ki, bu cümlə belə eksplisit performativ hesab olunur. Çünki bu kəlməni eşitməklə məlum deyil ki, danışan əmr icra edir, yaxud başqa bir icramı yerinə yetirir. Odur ki, eksplisit, yaxud implisit mənanın icrası situasiyadan asılı olaraq anlaşıla bilər. Məsələn, ata oğluna hirsələnir və deyir: "Get! Gözüm görməsin səni!" Bu nümunə eksplisit performativi əks etdirir. Digər nümunə verək: müsəlman ölkəsində

zövcələrin (ər və arvadın) bir-birinə üç dəfə “I divorce you” (“Səni boşayıram”) deməsilə onların nikahları bitir və bunun heç bir əks variant olmur. Bu üç kəlmənin deyilməsi ilə evlilik tamamlanır. Bu təbii ki, eksplisit performativ hesab olunur.

K. Ronald və M.Makkarti “İngilis dilinin Kembric qrammatikası” (“Cambridge Grammar of English”) kitabında danışq aktlarının beş bölgüsünü veriblər, amma onların adlandırılması C.Ostinin təqdim etdiyi terminlərdən bir qədər fərqlidir. Onlar danışq aktının beş növünü belə fərqləndirirlər:

1. Konstativlər. Danışan propozisiyanın doğruluğu barədə bir şeyi təsdiq edir. Bu zaman deyilən bir şey təsdiq olunur, iddia olunur, danılır, izah olunur, əvvəlcədən güman edilir, inam göstərilir və s.

2. Direktivlər. Bu danışq aktında danışanın məqsədi dinləyəni xüsusi yolla hərəkətə istiqamətləndirməkdir. Bu zaman məsləhət vermə, xahiş etmə, əmr etmə, cəsarətləndirmə, qadağan etmə, təkid etmə, göstəriş vermə, icazə vermə, qadağan etmə, sual-cavab etmə, təklif etmə, xəbərdarlıq etmə və s. kimi aktlar yerinə yetirilir.

3. Komissivlər. Bu danışq aktında danışan təmin etmə, təklif etmə, dəvət etmə, and içmə, öhdəçiliyə götürmə kimi aktları yerinə yetirir.

4. Ekspressivlər (etiraflar). Danışan hər hansı bir işin vəziyyəti ilə əlaqəli münasibətini bildirir. Bu zaman *üzr istəmə, tərifləmə, qiymətləndirmə, təbrik etmə, təəssüf etmə, təşəkkür etmə, qarşılama* və s. kimi aktları yerinə yetirir.

5. Deklarativlər. Bu zaman danışan bəzi hökmləri, əmrləri (dini, rəsmi və s.) yerinə yetirir.

Danışq aktında işlədilən istənilən akt, eyni məzmunu fərqli kombinasiyalarda fərqli üslubda və quruluşda yerinə yetirilir. Bu zaman heç bir bitkinliyə malik olmaq vacib deyil. C.Ostin yazır: “Mən irəli sürdüyüm bu bölgüdə tam ardıcillıq və asanlıqlarına görə sıralama təklifv edə bilmərəm. Çünki onların seçilməsində bəzən mən özüm belə çəşirəm. Danışq aktının bütün siniflərində mənim irəli sürdüyüm bütün aspektlər iştirak edir.

Danışq aktında ötürülən informasiyanı mövcud olan məlumatlar modelinə qoşmağı danışq aktını qəbul edənə aydın şəkildə göstərən xüsusi danışq aktları mövcuddur və bu ekstrapolyasiya prosedurlarının çətinliyi danışq aktının əsas məqsədinə yönəlmiş səviyyədə həll olunur.

Danışq aktının ötürülməsi zamanı dinləyən fon biliyinin həcmindən, onun təcrübəsindən, dil vasitələrindən istifadə bacarığından, psixi vəziyyətindən və digər amillərdən asılı olaraq fərqli şəxslər danışq aktının mənasını fərqli şəkildə dərk edir. Amma danışq aktını icra edən tərəfindən eksplisit və implisit şəkildə ötürülən propozisiya mütləq onu qəbul edənin şüurunda məhz onun beyinində proqlamlaşdırdığı qeyri-adi situasiyanın psixi inikasını yaradacaqdır.

Danışq aktının aşağıdakı özünəməxsus cəhətləri vardır: 1) ünsiyyətin məqsədi; 2) ünsiyyətin yaranan olması; danışq aktı zaman ötürülən informasiyanın yeni, yaxud köhnə olması; 3) danışq aktında verbal və qeyri-verbal işarələrdən istifadə edilməsi; 4) inandırma və təsiretmə xüsusiyyəti; 5) Hər bir ünsiyyətin məqsədlə reallaşması. Bu cəhətlərin hər birinin danışqda öz funksiyası vardır.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Musayev O.İ.İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1997.
2. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013.
3. Gazdar C. Pragmatics. New York: Academic Press. United States of America, 1979.
4. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass.:M.I.T. Press, 1965.
5. Sampson G. Schools of Linguistics. London: Chichester Wiley, 1980.

THE ROLE OF GESTURES AND SIGNS IN LANGUAGE

Shura GOZALOVA

Baku Engineering University
Shuragzlv77@gmail.com
Azerbaijan

Acquisition of language is not limited to learn sounds, words and grammatical structures of a language. It also involves acquiring signs and gestures. Using gestures and signs while speaking is a common process. Moreover, the special type of language which called sign language used by deaf and dumb people consist of gestures and signs. American Sign Language (ASL) is a language turned up by gestures of the hands, face, and body. With a signing population of at least half a million, and perhaps as many as two million, ASL is a widely used language in the United States. The precinct of this population is quite remarkable since, until relatively recently, the use of ASL was discouraged in most educational

institutions for the deaf. In fact, historically, very few tutors of the deaf learned ASL, or even thought of it to be a “real” language at all. For many people, Sign wasn’t a language, it was “merely gestures.”

Almost all people use gestures as they speak. These gestures often furnish either independent information or important clues needed for an apparent understanding of the ideas of the speaker. Despite both sign and gestures require the use of the hands (with other parts of the body), they are rather dissimilar. A sign is like harangue and is used instead of speaking, while gestures are mostly used while speaking. It presumably would be a mistake to think that all gestures are made by the same process or that they stand for the same functions. There are some major kinds of gestures, and the functions the different types of gestures might serve.

The first type of gesture is emblems or symbolic gestures. Emblems are gestures such as “thumbs up” (= things are good) or “shush” (= keep quiet) that function like stable phrases and do not count on speaking. Emblems are classic and bound up with social ideas. The second class of gestures called deictic gestures are formed with indicative or pointing motion, typically doing with the index finger extended and the rest of fingers closed. We can use deictics in the current context, as when we use a hand to show a restaurant (fast food) and ask someone Would you like a burger? The next gestural type is basic, repetitive, rhythmic movements that bear no clear relation to the semantic content of the accompanying speech. We call such gestures as motor gestures. The term “batons” and “beats” are also used for this type. A fifth gestural type is iconics. They are gestures that seem to be a reflection of the meaning of what is said, as when we trace a circle in the air with a finger while saying I’m looking for a small ball. By itself, an iconic gesture doesn’t “mean” the same as what is said, but it may insert “meaning.”

On the other hand, gestures used together and set up a new way of communicating which is called Sign languages. Sign languages (also known as signed languages) are languages that use manual communication to convey an idea. There are two general predicaments of language demand the use of signs: alternate sign languages and primary sign languages. An alternate sign language is a system of hand signals used by speakers for limited communication in a particular context where speech cannot be used. However, a primary sign language is the first language of a group of people who do not use a spoken language with each other. In addition, the history of ASL is one of interesting part. Since spoken English was what those teachers thought the children really needed, a teaching technique generally known as oralism dominated deaf education during almost the whole twentieth century. This method demanded that the students practice English speech sounds and develop lip-reading skills. The method failed to teach kids lip-reading and intelligible English. After that, the use of ASL improved surreptitiously. Many deaf children of hearing parents actually acquired the forbidden language at schools for the deaf, not from the teachers, but from other kids. Since only one in ten deaf children had deaf parents from whom they acquired sign language, it would seem that the cultural transfer of ASL has been mostly carried out from child to child. Significant changes in deaf education have taken part in recent years, but there is still an emphasis on the learning of English, written rather than spoken. As a result, many institutions offer the learning of what is known as Signed English (also called Manually Coded English or MCE). This is a means of producing signs that correspond to the words in an English sentence, in English word order. It would be very astonishing if ASL really was “a sort of gestured version of English,” as some have argued. Historically, ASL developed from the French Sign Language used in a Paris school founded in the eighteenth century.

The production of sign languages is not the same as spoken languages. As a natural language functioning in the visual mode, ASL is designed for the eyes, not the ears. In producing linguistic forms in ASL, signers use four key approaches to visual information. These are known as the articulatory parameters of ASL in terms of shape, orientation, location, and movement. We can see these parameters in the use of the common sign for THANK-YOU. To indicate the articulation of THANK-YOU in ASL, we start with the shape, or configuration of the hand(s), used in making the sign. The shape may vary in terms of which fingers are used, whether the fingers are extended or bent, and the general configurations of the hand(s). The configuration shown in the illustration is a “flat hand” (not a “first hand” or a “cupped hand”). The orientation of the hand is “palm up” rather than “palm down” when signing THANK-YOU. In other signs, the hand may be oriented in a number of other ways such as the “flat hand, palm towards signer” form used to mean MINE. Also, if a new term or name is encountered, signers can use finger-spelling, which is a system of hand configurations conventionally used to symbolize the letters of the alphabet.

Taking everything into account, Acquiring language is a long process. Despite someone does not have a problem with speaking, mastering language calls for learning gestures, as well. Gestures in spoken language have some types which have various function in expressing process, while expressing process occur due to gestures in sign languages. Signs and gestures assist our speech by adding meaning and accuracy.

THE STATUS OF MULTILINGUALISM IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION**Zulfiyya MAMMADKARIMOVA**Odlar Yurdu University, PhD student
e-mail: mammadkarimova.z@gmail.com

This thesis is devoted to the importance of multilingualism in the period of globalization. Surely, the role of multilingualism is great and there are many positive sides of it, however besides them there are also negative sides such as linguophobia, linguacentrism or xenoglossophobia. Both positive and negative examples of the impact of this phenomenon on a number of countries are mentioned in this thesis. Also, there are shown opinions about referring separate cases to the phenomenon of multilingualism by various scientists.

Globalization is a very significant issue throughout the world. We recognize globalization mainly through its effects. It's a bit like electricity - we cannot see it, but we certainly observe what it does. Globalization can be described as a process by which people of the world are unified into a single society and function together. This process is a combination of economical, technological, socio-cultural and political forces. It's a movement of people, goods, capital and ideas due to increased economic integration. Nowadays, the world is globalized and with the growth of high technologies and the priority of knowledge of a new type, such category as "multilingualism" acquires special significance. Although the term "multilingualism" is relatively new, the category itself, due to the historical chronicles, is existed everywhere since ancient times, where the need for intercultural relations has arisen. Multilingualism, as a term, appeared in European languages only in the XIX century.

The definition of the term multilingualism, as well as the related terms bilingualism and trilingualism, changed and expanded over the time, which led to the inclusion of new meanings in the concept of multilingualism. As it can be seen from the term itself, "multilingualism" is an ability of mastering several languages and ideally knowing them to the same extent as monolingual people know their own language. And by this, terms "bilingualism" and "trilingualism" mean equally high mastering of two or three languages accordingly.

Nowadays, language skills are high and people besides their native language know at least one foreign language. Once it was a "fantastic achievement" or phenomenon, however later it became a widespread phenomenon, now it has become the daily practice of million people, conditioned by the needs of communicative systems and the requirements dictated by the strategy of the success of the individual. Nevertheless, not all multilingual people speak languages they know at the same degree.

Multilingualism is a continuum that includes different levels of knowledge of other languages - from the level of competence of the native speaker to the level of mastering some of the original skills in one aspect of language competence. The concept of multilingualism is defined as the use of two or more languages, either by only one speaker or by a society of speakers altogether. Although multilingualism is not only significant phenomenon, but also quite common and widely spread, it is used to consider "monolingualism" as a norm, and "multilingualism" as something exceptional. In its turn, multilingual countries prevail over monolingual ones. At first sight, such a linguistic difference as multilingualism can give the impression of confusion and a complete lack of mutual understanding of people speaking completely different languages. In most industrialized countries, monolingualism has traditionally been perceived as a norm, and although the attitude towards monolingualism as the only right organization of society began to radically change already in the second half of the 20th century, a contact with unfamiliar languages often caused linguophobia.

Many people all over the world have an anxiety about learning another language. Nowadays, this problem is very common. Sometimes, it is due to educational attempts that do not work in fact well to teach foreign languages. However, at times, it is all along of a strong nationalism and identity with a mother-language. Anxiety or fear of learning a foreign language is often called "linguaphobia".

Firstly, the real problem develops when linguaphobia develops into a linguacentrism; the idea that one particular language should be the only one spoken. There can be 2 various examples. The problem of linguacentrism is becoming more prevalent in the United States of America in recent years as a result of the rise in immigration and in particular the rise of Spanish-speaking illegal immigrants. More and more, one hears the angry declaration, "They live in America now. They should speak English!" However, learning a

foreign language is not that easy. The situation in Azerbaijan is quite different. Actually, Azerbaijani is the majority language used in the country. In Azerbaijan, levels of competence in the Azerbaijani language are high both among the titulars and the ethnic minorities, while the Russian language continues to function as the best-known second or foreign language [12, 27]. It proves that Azerbaijan is very tolerant country, which gives people an opportunity to speak the language they want. So, there isn't any problems of linguacentrism here. Language plays an important role in education too. Secondary education is offered in Azerbaijani or in Russian. Azerbaijan is one of the few post-Soviet countries that did not reduce the number of Russian-language schools post-independence. Higher education establishments function in Azerbaijani, Russian, English and Turkish.

Secondly, the cultural tension becomes greater when xenoglossophobia develops among the mother-language speakers – English, in the case of the United States. This is the fear of foreign language speakers. It can also be called xenophobia; the fear or dislike of people different than yourself. The fact of the matter is that the United States has always been the nation of immigrants. As such, it has always contained within its borders people who speak many different languages. Early on, it began mainly with European languages – German, French, Dutch, Italian, Russian, Swedish, Norwegian, and Danish among many others. This explains the complexity of the American English language. It is a compound of many additional foreign words. Indeed, cultural diversity is one of the most significant factors of culture. Azerbaijan has been known as the motherland of diverse cultures since ancient times. Azerbaijan is considered to be a multilingual, multinational country, which has a unique cultural space where the representatives of numerous national-ethnic groups live. The Azerbaijani people consist of the Azerbaijanis creating the major part of the public of the country, and other thirty nations and ethnic groups, which live in different regions of the country. All these people, regardless of their number, language and religion, are equal citizens of Azerbaijan. The culture of the ethnic minorities and ethnic groups living here was protected and developed as a component of culture of the country. And from my personal prospective, it should be regarded as the fact deserving approval and respect.

Finally, speech behavior of different bilinguals is very different too. Some of them learn several foreign languages as well as their native languages, and their interference is insignificant. Others master the second languages much weaker than their native ones, and the constant interference is observed in their speech. Some easily switch from one language to another depending on the situation, others do it with great difficulty. The same person can behave quite differently in different situations of multilingualism, his behavior can change over time, or he can be predisposed to a certain form of linguistic behavior from his birth.

The opinions of the scientists were divided into two camps, where the first, investigating the problem of bilingualism, asserted that the existence of bilingualism can be said only if a person perfectly speaks two languages and can express his thoughts on an equal level with the native speaker of this language. Naturally, bilingual skills of the knowledge of the two languages can be different, but these languages should act as a tool for exchanging of thoughts. One of the scientists who supported this idea was R.A. Budagov. He wrote that in bilingualism it is very difficult to determine which of the two languages is native, especially when the person starts learning these languages from childhood.

And the second, who investigated the problem of bilingualism argued that identical perfect mastery of the two languages can be met very rarely, and they are known as polyglots. According to M.P. Alekseev, who attributed "polyglotism" to a special "gift of languages", said that cases of multilingualism are always rare and single, and they are usually exceptions from the general rule and undoubtedly cause surprise in society.

Researchers also distinguish balanced bilingualism or multilingualism as a result of equivalent language contact with the first and other languages, when a multilingual person speaks all languages equally free, and also unbalanced bilingualism or multilingualism when the level of second language or other languages is lower than the level of first language proficiency. Language environments can be conditioned by the multilingualism of a given community or a given society in general, which allows talking about natural multilingualism. On the other hand, the conditions for mastering a second language or other languages can be created artificially, regardless of the language prevailing in the given society. This is about elite, or selective multilingualism, which emphasizes the limited possibilities of acquiring such a form of multilingualism.

Multilingualism can evolve and manifest itself in different ways, depending on how the languages relate to different situations. Academician L.V. Shcherba, while speaking about bilingualism, distinguished primarily two types, depending on the degree of isolation of social groups speaking these languages. The

first type, which is called “pure bilingualism”, is manifested when the languages are isolated and do not meet with each other. The most typical example of such bilingualism occurs when in an educational institution or at work a means of communication is another language, different from that used at home, in its social environment. Another type of bilingualism, which can be called mixed, occurs when two social groups intersect to one degree or another, people are constantly changing from one language to another. Mixed bilingualism means that in this situation all speakers are equally free to use both languages, and in their communication with each other there is a free, often involuntary switching from one language to another without causing any obstacles in the mutual understanding.

In conclusion, information acquisition, communication and interaction across national, linguistic and cultural borders have increased at a tremendous rate. In the globalized world the role of multilingualism is significant. Multilingualism makes people have a vision of the world from a better perspective, understand and appreciate people in other countries, be less racist and anti-xenophobia, understand other cultures, get a better sense to the world, be interested to be involved in a relationship with other people in different parts in the world.

BRIEF HISTORY OF AUTOBIOGRAPHY

Vusala GULAMOVA
Baku Engineering University
vusale.qulamova@gmail.com

ABSTRACT

The article is devoted to autobiography and its historical background as a literary genre. It deals with the historical point of autobiography including the most distinctive features which differentiate it from other genres. The aim of the article is to give a proper chronological order and to prove the evolution of this writing from its birth. This article also breaks down the notion of misconception of autobiography and helps to accurate its perception.

Keywords: *autobiography, history, intimate, literature.*

XÜLASƏ

Məqalə avtobioqrafiya janrına və onun ədəbi janr kimi tarixi keçmişinə həsr edilmişdir. Burada, janrın özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alaraq onun tarixdə yeri və xronoloji ardıcılıq əsasında inkişaf tarixi müzakirə olunur. Bu məqalə, həmçinin avtobioqrafiyanın yanlış dərk edilməsinin qarşısını almaq və onun düzgün anlaşılmasına kömək etmək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: *avtobioqrafiya, tarix, məhrəm, ədəbiyyat.*

The historical point is very important for a good understanding of the particularities of autobiography and especially of the evolution of this writing through the centuries and through the works. In fact, literary critics have not agreed on the debut of autobiography in literature. It's again because of the way in which everyone considers this literary genre: taking into account all types of intimate literature, this story goes back to ancient times, and the term of autobiography, in the strict sense, is much younger.

The true birth of modern autobiography, according to Lejeune, dates back to the second half of the 18th century. He acknowledges, however, that autobiographical writings have been published before, but autobiography was not a literary genre in itself because readership was lacking. Thus, those who published autobiographical texts were, unfortunately, little read. In addition, before the eighteenth century, certain modesty kept writers from writing personal stories. Lejeune sees a genesis of current autobiography in these autobiographical writings before the end of the eighteenth century. Autobiographical writing has evolved through the ages, probably following the evolution of self-perception and one's own life in relation to one's outer world. The presentation and self-representation have played a vital role in the evolution of autobiography. Intimate literature in its various forms has been known since Antique Greco-Roman and even in older civilizations if one refers to the studies from Georg Misch. At that time, the life stories of privileged politicians were the forms of the intimate literature, sorts of memories destined for posterity. They are "Collective autobiographies" stories, the life of a military leader or politician, rather than the history of an entire people. Individuality is not highlighted it is only the concealment of a collective vision on the place of man and people in the universe. These works, which are more like the type of memoirs, are a great source for historians who can find a rich source of historical information there. In this type of narration, personal confidences are rare and limited. There are some scholars who consider Saint Augustine to be the first true autobiographer, in his Confessions, published in the fifth century. The Christian author

raises a true autobiographical narrative in his book, where he presents his spiritual evolution and history of his conversion to Christianity.

That is more related to the biographical genre because it is mainly limited to facts rather than the story of a personality. The biography or the author tells the story of someone else's life, usually, the third person, search for objectivity and historical accuracy, while an autobiography is necessarily subjective. One could say that the tales of the ego at this time are especially biographies written by the author. On the other hand, Lejeune believes that the distinction between biography and autobiography is a relatively modern concept. It's important to note that it's in England that the form "autobiography" appears for the first time in 1809 under the pen of the British romantic poet Robert Southey. Formerly, it seems that the word 'memoirs' was more popular and more common than the term 'autobiography'; but while the autobiography is centred on the very existence of the one who writes it, the memoirs are devoted to the upheavals the writer has witnessed or taken part in. Indeed, the memoirs were at the time a chronological story that a person had witnessed or events that had actively participated in. The memoirs differ from the autobiography because the memorialist does not have to justify the truth of the stories. It generally relates historical facts that it transcribes, rectifies and sometimes even manufactures.

Like pre-romanticism autobiography is linked to the transformation of the notion of a person. Romanticism is the power par excellence of the claim of individuality and the expression of his feelings, of his interiority. It is, at this time, that one begins to become aware of the value and singularity of the experience through the emergence of romanticism, a trend that is developing in France under the Restoration and the monarchic of July, by reaction against the classic regularity considered too rigid and the philosophical rationalism of the previous centuries. Classicism has been refractory to the writing of the ego, and romanticism develops as a reaction to rigorousness and rationality advocated by the classics. The autobiography has been blossoming in romantic times based on a true cult of the ego.

It should also be mentioned that classicism is an unfavourable time for autobiographical writings because classics consider that the ego cannot represent a matter for literary works. Based on the meaning the classicism cannot accept wanderings and indiscretions peculiar to the stories of the whole intimate literature. Pascal's well-known phrase: "The ego is hateful" speaks for itself to self-apprehension in classical design.

Nevertheless, the nineteenth century and the first half of the twentieth century saw a remarkable rise of a variant of the autobiography, the diary, which is written to elaborate over time and is primarily concerned with feelings, thoughts and personal adventures of the diarist. The writers of the nineteenth-century use introspection, personal experience, feelings and inner suffering as the matter for their works. There is an exhibition of intimacy never seen until this time. The memories become mirrors of anxieties, doubts, troubles, hesitations, diaries begin to be published by their authors who do not want to hide anything anymore of themselves and the correspondence volumes are very fashionable. So the explosion of intimate literature is seen as a change of perspective on personal narratives, and literary criticism begins to see autobiography as a genre in itself and is interested in the intimacy of writers. It was at that time that the term of autobiography was coined in French, in 1829, apparently to replace the term memories. So far, the memories have put the focus on the narrative of rather historical events, the change made in the perspective of individual privacy asked for another word for this new form of heiress literature of Rousseau. Talking about yourself and making your life the subject of a work is no longer a taboo.

The development of autobiographical literature continues in the twentieth and early twenty-first centuries. In the twentieth century, autobiography flourishes and changes its nature: psychoanalysis, sociology and ethnology mark a turning point, particularly with the emergence of the notion of the unconscious. Writers no longer consider moral, religious or legal prohibitions and works become more and more daring, even exhibitionist for some, revealing more and more intimate secrets: childhood sufferings, love and sexual experiences, identity crises. Writers show a real fascination with this type of writing, the most modern or contemporary writers yielding to the temptation to write their lives under a form or another.

REFERENCES

1. Encyclopedia & Jie Microsoft Encarta Online 2007, "The Autobiography," <<http://fr.encarta.msn.com>>.
2. Gilmore Leigh. 'The Limits of Autobiography'
3. Lejeune, P. (1996). *Le Pacte Autobiographique*. Paris: Ed. Seuil.

AUTHORS AND READERS OF AUTOBIOGRAPHICAL WRITINGS

Vusala GULAMOVA
Baku Engineering University
vusale.qulamova@gmail.com

ABSTRACT

The article is about autobiographical writings and literary value given for their authors. It also deals with the crucial point that how autobiographies are interpreted by the readers. The aim of the article is to identify the true relation between a work and a writer, and a work and a reader.

Keywords: *autobiography, author, reader, literature.*

XÜLASƏ

Məqalə avtobiyoqrafiya janrından və müəllifin janra əsasən statusundan bəhs edir. Burada, həmçinin, oxucunun əsəri oxuyarkən hansı mövqedə çıxış etməsi müzakirə olunur. Məqalənin əsas məqsədi, əsər və yazıçı və əsər və oxucu arasındakı düzgün əlaqəni aydınlaşdırmaqdır.

Açar sözlər: avtobiyoqrafiya, müəllif, oxucu, ədəbiyyat.

Autobiographical writing is most often analyzed from the point of view of its author, motivations that led him/her to write his/her life in a book for publication. The writer finds himself or herself at the end of his/her life facing questions about the meaning of life, on the record of what s/he did. So one could say that the first recipient of autobiography is the author himself or herself, since the project s/he undertakes is aimed at clarifying moments of the life, to seek the motivations and to tell the truth to eventually find the good way to go for the rest of his/her life. Essential issues that also matter of philosophy are posed to the autobiographer: the human condition, the purpose of its existence, the exemplary nature of his life, death as the end or new beginning, etc. In writing his/her life, the author realizes his weaknesses and mistakes and this can help to find a piece of happiness for what's left to live. The autobiographical enterprise seems to be a chance to revisit the past and the vanished of this world and to give everyone their deserved place in the universe of their existence.

It is true that an autobiography must have an author known by the public, especially to ensure the commercial success of the book. But nowadays, the appearance and the recent explosion on the "market of the book" autobiographical stories signed by personalities from all fields, but especially politicians and artists, prevent us from fully adhering to the opinion mentioned. The artistic or literary value of these works is certainly less than that of writers of autobiographies, but this is not a sufficient criterion for eliminating from the category of autobiography.

Some "little details" that can make a difference are the reasons why autobiographies are written. Everyone who writes an autobiography has a logical explanation to write it and that obviously affects the work and its results. There should stand quite a few driving forces behind writing an autobiography and they, of course, for different writers seem to be various. These driving forces are to be marginalisation, segregation, sense of guilt, trauma and resilience, self-injury, racism, gender etc. Depending on the authors, some write for leaving legacy behind them, while some others just consider themselves to have the right to teach with their wisdom and true experiences. Sharing the lessons learned is sometimes understood as feeding egos and are not only recorded just because they seem interesting to people. The only thing that should be accepted for these writings is to have something to be worth in them in order to get attention and respect. This is approved as one of the leading purposes to set the goals to share the life experiences or simply, the several parts of your lifetime.

"Having emerg'd from the Poverty and Obscurity in which I was born & bred, to a State of Affluence & some Degree of Reputation in the World, and having gone so far thro' Life with a considerable Share of Felicity, the conducing Means I made use of, which, with the Blessing of God, so well succeeded, my Posterity may like to know, as they may find some of them suitable to their own Situations, & therefore fit to be imitated."

The words written by Thomas Jefferson tend to prove the fact aforementioned about one of the reasons of writing an autobiography. By recalling his success history he aimed to share the important details of his life and had something to say about being as successful as him. Therefore, it is vitally suitable to mention that getting through and facing the difficulties within time enables to declare some hints for others who experience similar things.

Figuring out some serious issues of writing an autobiography, the messages given through the text should be analysed correctly. Firstly, if writers make a comment about their success or failure in life, they also show the ones they are thankful to.

It is all about the self-definition, self-apology, and self-confession that helped to develop a critical reflection on the genesis of the subject of the identity, the precariousness, and the changes in autobiographies. The writing of the ego in interpersonal level directly addresses the author's relationships with the world. By drawing a personal experience to describe facts of social, cultural, political, economic phenomena is the real value of testimony. Is enthusiasm for writing about the self, the others, the world, they went through on account of "biographical"? The traditional autobiographies sometimes arise this kind of question. Or more exactly, there exists the target of finding out the reason behind the deep need of sharing a personal experience. Obviously, the writing of the ego becomes more critical when writers question themselves so tenaciously. Since the 1970s, the writing of the ego, on the contrary, by constant questioning the limits of its own validity became popular. Thus, some authors challenged themselves by bringing the representation of self-critical writings to higher levels.

Serge Doubrovsky, as a critic, considered the autobiographical writing as a matter of reconstruction according to a vision of the world, an ideology, a system of values. The memories and their reliability are the critical tools for an author and they are always sorted and well-organized according to availability to the author. Doubrovsky who also founded the theory of ego in writing autobiography, claimed that this ego helped to reopen the debate the relationship between literature and truth. For example, Paul Nizon, after qualifying himself as a "fictive autobiographical" in 1983, he defined himself as an "Autofictionary writer". This shift reflects his desire to get rid of the autobiographical tradition:

"I am an egotistical writer, but am I an autobiographer? This concept of autobiography makes it possible to classify the most heterogeneous productions under the same heading: memories from all sources as well as Anton Reiser, Blaise Cendrars, Henry Miller, Thomas Wolfe, Constantine Paustovsky, Isaac Babel, in especially his Red Cavalry, Elias Canetti with The saved tongue, Robert Walser ... He just gives these few examples to highlight how vast this area is, how much this concept can be expandable."

It can be seen that Nizon's references are richer in this area and more varied than those of Doubrovsky. But, reasoning as a writer more than a critic, he refuses to enter a theoretical debate. Later, he will abandon the term autofiction but will become sharper:

"Autobiography is a reconstruction of the past, which does not interest me. What interests me is that the ego is a very fluid, elusive thing. It's about writing down to this unknown self as a character in order to constitute it in another way. The "I" is not the point of departure, as in the autobiography, but the point of arrival."

Much has been said so far about readers, who are everywhere in an interpretation. In modern literary criticism, the theories of reading occupy a very important place and they can, of course, find a good application in the case of autobiographical writings. Is there a special way to read an autobiography or is one free to give it one's own interpretation? Where does the freedom of reading begin and how far?

Each reader has his/her own way of reading and appropriating a work of some kind. For a work of fiction, the reader immerses self in the narrative reality, in imagining the world and the characters from the own imagination. In the case of an autobiography, the contact and the reader-work relationship remains specific and personal, imprinted uniqueness. This report is governed by several internal or external factors. The historical context plays an important role and the temporal distance between the time of writing and that of reading properly so called can change the perception of the work. An autobiography written in the eighteenth century that will be read nowadays, will have a different reception than when it was first published: because the opinion of the public on the personal writings has completely changed, that this type is no longer perceived as scandalous, but that, on the contrary, the taste of the public plebiscite more and more often. Secondly, the general mentality has changed, history and society have evolved and reading has acquired several functions, no longer being devoted primarily to entertainment. Perhaps the autobiography is primarily intended for contemporaries the author, but its publication makes it timeless and without geographical boundaries and it offers unlimited reception potential. It is addressed to possible future readers who come from different geographical, cultural and social space both in time and in the environment.

During the reading process, the reader brings into play several components of the own person: culture, education, sensitivity, personal experience, personality. Culture intervenes in the good or the bad comprehension of a work, especially when the author makes part of another cultural, historical, religious or even political universe. Knowledge or ignorance of some details of the external context of the work can play not only the pleasure of reading - which, of course, has its own influence on the reader, but also on the understanding of the author's life that is implicit in any autobiographical reading. This is a delayed dialogue

between the author and the reader, the book playing in this communication the role of the channel. If this dialogue is vitiated by bad understanding due to cultural differences, the purpose of writing cannot be accomplished.

Education also has a great role in such an interpretation. Of course, a reader who has a literary background will perhaps have a more point of view end and look deeper, but this is sometimes not enough. To formal education must be added a personal evolution, a plural and multidisciplinary development that help in understanding how the world works but also in understanding the thought of others. Education presupposes an individual capacity for physical evolution and emotional that allows not automatic and total appropriation or substitution of his own thought to that of the other, but a use of his own lived to understand the experience of the other. Reading an autobiography puts the readers in front of another life, more or less similar to theirs, but certainly unique. The way they interpret an autobiography is different from that of a fictional work precisely because of the fact that they know all are to be reality, a truth lived by someone else. Their personal experience and personality give them an opportunity for comparison, reflection and therefore, at the emotional level, different reactions to the character and his/her story, could be positive or negative.

REFERENCES

1. Heliot, Armelle (March 24, 2017). "Farewell to Serge Doubrovsky, inventor of" autofiction "". Le Figaro. Retrieved March 27, 2017.
2. Paul Nizon, *The Nizon Republic. Meeting with Philippe Derivière*, Paris, Les Flohic Publisher, 2000, p. 128.
3. Raymond Federman, "Federman on Federman: lying or dying [Question of Autobiography and Fiction] "[1992], Surfing (Albany, State University of New York Press, 1993)
4. *The Autobiography of Benjamin Franklin (1771-1790)*

THE IMPORTANCE OF INFORMATION AND COMMUNICATIONAL TECHNOLOGIES IN TEACHING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

Aydin ALIYEV, Tukazban KAMILOVA

Baku Engineering University
aeliyev@beu.edu.az, tutu.kamilova@mail.ru
AZERBAIJAN

The significant advancement in ICT technologies made them an inseparable part of human being. Information and communication technologies strongly affect our lifestyle, the way we communicate, have fun, learn something, work and even they affected our beliefs and thoughts. In a short time, modern technology has spread every sphere of our life and keeps continuing increasingly. Particularly, the internet is one of the most leading parts of business, education mass media and other areas across the globe. It is impossible to dream up the world without ICT technologies. For instance, almost everyone from children to adults has an account on social networking websites such as Facebook, Instagram, and so on.

Indeed, whatever becomes popular in people's life is normal to be brought into the classroom environment. Therefore, ICT technologies almost with its advancement have been integrated into the educational process in order to enhance the quality of education. Even some standards were prepared by some organizations, such as ISTE (International Society for Technology in Education) in order to provide leadership and service to the educational process in term of using technology effectively.

Also, the integration of ICT technologies into EFL classes has always been extensively contemplated subject among the linguists and educators. Their uses are believed to have many benefits for the learners in EFL classrooms. Since ICTs provide learners with many opportunities, thanks to them lessons become more engaging and comfortable. Information and communication technologies with the internet, promote learner autonomy and let English learners practice and use the language. Apart from this, computer technologies enable English learners to assess and evaluate themselves and get feedback. The use of digital technologies helps students to acquire the language at their own pace or learners can join any online group which can make the learning environment more.

ICTs present the EFL learners with a gateway to several practices for developing their language abilities. The use of a computer as a listening device is argued to be one of the most significant learning tools for fostering EFL learners' listening abilities. It helps students learn on their own and receive instant

feedback on the completion of practices. Instruction of listening using several media (better sound, colorful pictures, and texts) involved in ICTs can help to trigger the student's interest; thus, embellish the skill and assist in producing better results.

Using computers also provide learners a chance to foster language acquisition by bringing in the real English speaking environment. Digitized speeches and videos, recommended by the utilization of the internet can also be immensely beneficial to improve the listening skill. Application of technologies can also be helpful for acquiring, fostering, practicing and testing speaking skill. EFL learners can use various gadgetry, such as tablets and Smartphones (which have access to the internet) to interact with native speakers and improve their language production in real and friendlier environment. Social websites (e.g., Facebook) create an opportunity for English learners to improve speaking skill as well as proficiency. Even the application of computer technologies motivates the reluctant learners to speak. Therefore, applying ICTs for developing speaking provides myriad learning opportunities where there is a less teacher-centered environment.

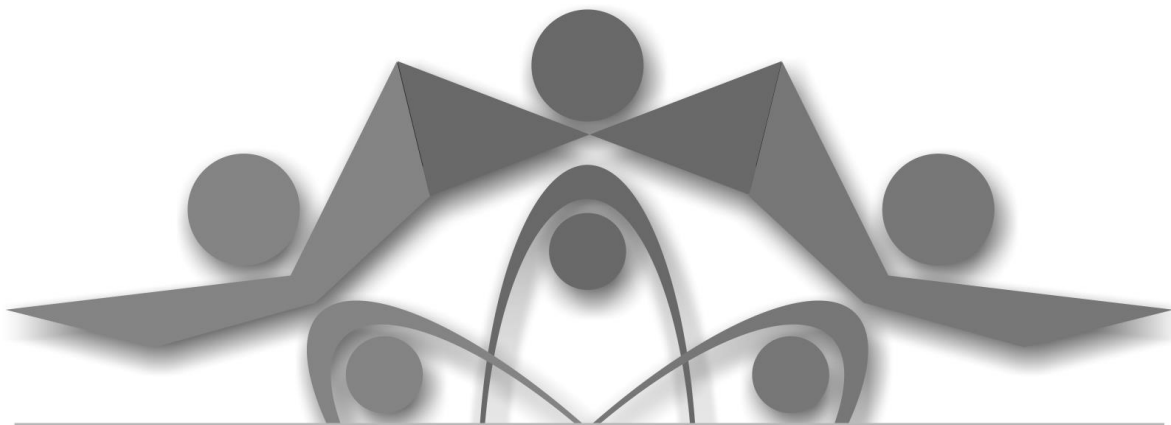
Information and communication technologies can assist in improving EFL students' reading comprehension skill and other sub-skills. Using computer technologies provide many creative, authentic reading materials as opposed to textbook reading material. Since most of the computer programs are featured with verbal, visual, and audio systems, it helps EFL learners to imagine the situation better, which contributes to comprehend the reading material easily and keep in mind long enough.

Concerning vocabulary learning, digital sources help EFL students to learn unfamiliar words considerably faster than the conventional way of learning them. The myriad of reading sources is available online that motivate EFL students and create opportunities to read widely in English. Hence, it is held that computers can promote extensive reading, build reading fluency and rate, foster encouragement for reading.

Technological conditions undoubtedly influence teaching writing and its processes as well (composing, planning and editing and etc.). The nature of writing is first changed by the PCs, in particular, word processor and then Web2 technologies. Computers play an important role in the process of teaching and learning writing skill. For instance, by using linguistic functions of computers learners can exercise rhetorical grammar. Computer tutorials suggest logical choices and provide instant feedback on rules, such as the structure of the sentence, subject and verb agreement or the use of countable and non-countable nouns and forth.

Nevertheless, lack of support (institutions may not support the purchased electronic devices), inadequate teaching methodology (instructors may not have been sufficiently trained in technologies application), time lost (because of connection problem downloading or uploading teaching sources may require extra time) and maintenance (keeping up with the latest technologies may be extra expense for schools) issues can be seen as downsides of using technologies in ELT instruction.

In view all that has been mentioned so far, it could be concluded that contemporary technological innovations have highly influenced on forming absolutely different trends in education and EFL as well. Regardless of the fact that there are some demerits, ICT technologies are of great importance and they play a significant role in teaching English in as a foreign language in this digital era.

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Psychology and Pedagogy

PSIXOLOGIYA

FEATURES OF DIVORCE IN THE MODERN AZERBAIJANI SOCIETY

Sevinj MAHARRAMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
semaharramova@beu.edu.az

SUMMARY

The divorce has currently become one of the most topical social issue in Azerbaijan nowadays. Gradually, increased divorce rate in the 90s was transformed into a steady increase between 2004 and 2017 become a threat to society (The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2014). Divorce is the result of various kind of changes in the structure and function of traditional family which has been affected not only by religious beliefs, customs, traditions and legal arrangements, but also by urbanization, technological developments and integration to Europe. The experts argue that an awareness of family notion makes an integral part of reducing divorce rate in the society. The study aims to indicate the features influencing the divorce in the modern Azerbaijani society.

Key words: the modern Azerbaijani society, phenomenon of divorce, features of divorce, family education in Azerbaijan.

INTRODUCTION

The relevance of topic. The divorce has currently become one of the most topical social issue not only in Azerbaijan but also in other countries (Eurostat, 2013). The highest rate of divorces in the last decade is indicated as social problems in Azerbaijan. Gradually, increased divorce rate in the 90s was transformed into a steady increase between 2000 and 2013 become a threat to society. The crude divorce rate in Azerbaijan is 1,3 per 1 000 inhabitants in 2013 (The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2014, see additional part).

The topicality of the thesis is connoted by the conceptual attitude of the Czech, Lithuanian, American, Polish, Italian, German, Jewish, British, Turkish, and Azerbaijani scientists in the fields of law, psychology, sociology, anthropology and other sciences to the approach to family and divorce notion in order to get key for the features of divorce. To open the concept of features about divorce in the modern Azerbaijani society, given the historical changes, the population heterogeneity, multiplicity of cultural influences, and rapid, ongoing social transformations that characterize present-day Azerbaijan. Before introducing the features of divorce, however, a brief sketch of Azerbaijani society – history and culture will be helpful. Due to the Azerbaijani bioethicist Prof. Dr. V. Mammadov, being a member of both Islamic and European origins, Azerbaijan absorbs the values of both civilizations, thus enabling it to assume a role of genuine bridge between the cultures.

The Institute of History under the Azerbaijan National Academy of Sciences under the Azerbaijani leadership of the first investigator of Azykh cave in archaeology and ethnography Prof. M.M.Huseynov discovered in the course of research clearly indicate that the country's territory is among the oldest hotbeds of human civilization.

The national independence of Azerbaijan was reinstated with the declaration of the Republic of Azerbaijan on October 18, 1991. Since the very first years of its independence, the Republic of Azerbaijan became the subject to Armenia's military aggression. As a result, Armenia succeeded in occupying 20 per cent of the territories of the Republic of Azerbaijan, and more than million ethnic Azeris were internally displaced, meaning that more than one in nine Azerbaijani citizens currently live as refugees within their own country, the public and political stability within the country undermined and the threat of civil war became imminent (Internal Displace Monitoring Centre, 2014).

Azerbaijani society is being rapidly transformed to modern, urban, industrial one - a new stage of its development after the country gained its independence in the XX century (Salayeva, 2004). Until recently much of the variation has been masked by the prevailing ethos of a traditional society as well as by a highly nationalistic state ideology. According to *anthropologist* Dr. Phil T. Dragadze the custom and traditions of Azerbaijan, a land with centuries-old history, have absorbed elements of many cultures and civilizations. Azerbaijan was the birthplace of Zoroastrianism, the religion of the worship of fire, an ancient place of worship for the Zoroastrians, who were attracted by the flames rising from the oils fields. Azerbaijan later became a centre of Christianity within the region with the arrival of St. Eliseus in the first century AD, while the Arab expansion in the 7th century brought Islam, which eventually became the dominant religion

in the country. People have preserved many habits and traditions from previous religions and incorporated them in their daily lives. The current lifestyle in Azerbaijan presents a unique and harmonious combination of the traditions and ceremonies of different cultures and civilizations. It is this diversity that contributes to the wide variety of endeavors in which Azerbaijan excels (Dragadze, 2000). This huge demographic shift has taken place in concert with industrialization, globalization and the introduction of mass media and telecommunication systems. However, not all areas of social functioning have changed equally rapidly; cultural values, norms, and attitudes lag behind economics and even actual practices.

The realization of divorce features in the eve of integration to modernization is considered to be the most important supposition of successful family. The family is the greatest institution known to man, which is considered as the fate of a nation (Bajoriunas, 1994), concentrating on the fundamentals of basic social unit, the foundation of culture. Turkish sociologist M. E. Erkal's states the family is the institution that fulfilled the following functions, such as producing new individuals in order to increase the rate of nation, keeping national culture and national " I ", socializing children and satisfying spouses economically, biologically and psychologically. Due to Turkish sociologist **O. Sayin**, the family is the institution in which produces the continuation of the human, first appearance of the socialization process, transmitting material and spiritual wealth that created in society from generation to generation. An American anthropologist G.P. Murdock argued that "the nuclear family which exists as a unique and strongly functional group in every known society is a universal social grouping. Approaching the word family as a historical point of view that from time to time the family assimilates from a band of slaves, then slightly adopted by blood and marriage and later love ones gives its place to authority relations by American history and family researcher S. Coontz. US archaeologist Anderson claims the family is a group of kin-related people (including fictive kin) who may or may not reside together and whose primary function is to reproduce its members biologically. Family professor of modern middle East historian B. Beshara states family is the most commonly used trope for communicating visions of the past and hopes for the future or, put differently, for expressing ideological positions about how society has been organized and how it should be properly ordered. According to social psychologists R. Baumeister and M. Leary, people have a basic psychological need to feel closely connected to others like compassionate bonds from close relationships are a major part of human behaviour. Research on the increase of divorce by the State Committee for Family, Women and Children Affairs in Azerbaijan has revealed, that a credibility of the mode of competitive world which is the modification various types of social reality such as urbanization, industrialization and technological developments has great impact on deforming traditional values and attitudes towards family concept, hazards to lose the real value of Azerbaijani family concept and the increase of dramatic divorce (The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2013).

Divorce is the result of various kind of developments on family. Religious beliefs, customs, traditions and legal arrangements have great impact on family which lead to divorce. The 'family' in a legal sense - that is what a legal system considers to be or not to be a family - has always been one of the factors distinguishing and characterising legal systems by Italian Associate Professor of Private Comparative Law, F. Giardini. Divorce and family disintegration were caused neither by immorality, as the clergy had suggested, nor by economic and social conditions, as sociologists suggested, but by psychological problems. An Austrian neurologist and founder of psychoanalysis S. Freud suggested that divorce was the result of conflict that was inherent in the passion of close relationships in any family. On the ground investigation about causes and consequences of divorce by the professor of psychology and social behavior in the University of California - I.A. C. Stewart and the assistant professor of psychology in the Chapman University, Orange, California - B. Corneliacome to the the following important truths about divorce that many factors lead to the marriage breakup, such as which include youth, lack of education, a troubled upbringing, heavy demands from work and child care - heighten stress and overwhelm the couple's emotional and psychological resources. Unrealistic expectations about marriage and family life, lack of preparation for parenting, and inadequate communication and negotiation skills amplify these risks. An attractive alternative to the marriage may provide the last straw.

The spouses can be dissolved if the possibility of continuation of married life is impossible. Undoubtedly divorce has the most negative effects on children. Children's growing competence and development is largely influenced by family life and family relationships. Children's well-being continues to depend on the quality of family interactions. Children of today are growing up in a variety of households and different family models (Calishir, 2009; Cooper, Shaver, Collins, 1998). I am going to characterize this

theme in the case of Azerbaijan. Evaluations, comparisons and interpretations about the features of divorce in the modern Azerbaijani society is discussed in the light of research findings and quantitative observation data.

It is core to being emphasized that this science is new for Azerbaijani society because invisible, unwritten laws or norms which are called “mentality, tradition, custom“, don’t let any scientists to work and get results. For it, it stands passive science in Azerbaijan and I apply for Turkish articles and literature mainly. This issue was actively worked in Turkey. I point out that Azerbaijan and Turkey are Turkic nations, it is common knowledge that Azerbaijan and Turkey are one nation, two countries, and they have a lot of in common like religion, family values and so on. The features of divorce are worked before me by V. Unal, 2013; C. Stewart, A. B. Cornelia, 2006; Abbasova, 2011; Bulut, 2008; Trivedi, Sareen, Dhyani, 2009; M. Calishir, 2009; M.L.Cooper, P.R.Shaver, N.L. Collins, 1998; E. Ozkalp, 1994; Ongider, 2013; Yilmaz, 2010; Niyazov, 2010; Suleymanov, 2007.

The methods of the research:

Theoretical:

1. The method of scientific literature analysis which enabled the analysis and systematization of the prior research conducted in the field in order to thoroughly justify the theoretical and practical solutions in the present research.

2. The method of comparative analysis which enabled the comparison of the outcomes of the research conducted by other authors and, with reference to them, the pursuit of the aims of the present research.

Empirical:

1. **The method of an individual purposeful (partly structured) interview** contributed to the accumulation of information about the approach of scientists to disclose features of divorce in Azerbaijan

In this research, there was hypothesis - unawareness about family responsibilities is the main reason of rapid divorce in the modern Azerbaijani society was proved by experts. The following facts are the propelling and core reasons of rapid divorce in Azerbaijan

- Lack mechanism of “Youth Family Program“
- Lack of Family Education Institutions
- Poor qualifying information by mass media

LITERATURE:

1. B.Heather,2012, p. 11-12,
http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fNDc3MDEyX19BTg2?sid=558cc613-adab-4322-8c76-cc6909a6c830@sessionmgr113&vid=8&format=EB&lpid=lp_11&rid=1
2. Zafer (2013), Changing Family Structure and Situation of Women with The Republic of Turkey p. 122,
<http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=25&sid=ffeabfae-7801-4556-afaa-9d0c8fb77f9d%40sessionmgr114&hid=114>
3. Vannoy, Dana (1999), Marriages in Russia : Couples During the Economic Transition, p. 31,
http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMzE4OTQ3X19BTg2?sid=558cc613-adab-4322-8c76-cc6909a6c830@sessionmgr113&vid=24&format=EB&lpid=lp_vii&rid=6
4. Patricia (2009), The Family in Life and in Death : The Family in Ancient Israel: Sociological and Archaeological Perspectives p. 1, http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMzc4MDk5X19BTg2?sid=88b4ce3f-6f41-45fa-be37102ebc2c4ff8@sessionmgr113&vid=9&format=EB&lpid=lp_1&rid=1
5. Mihaela (2004), Families in Eastern Europe, p. 10, 13,
http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMTg5NjQxX19BTg2?sid=56272890-3c23-4202-af2e-645161a33e8c@sessionmgr110&vid=15&format=EB&lpid=lp_iii&rid=2
6. Choices: Theorizing the Domestic Sphere in Historical Archaeology,
http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMjM1MDY0X19BTg2?sid=b9f840e5-6fee-4251-b399-4ae87708f1a3@sessionmgr112&vid=4&format=EB&lpid=lp_v&rid=1
7. Doumani, Beshara (2004), Family History in the Middle East : Household, Property, and Gender p. 3,
http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMTExNzQxX19BTg2?sid=615e0463-6631-4ef7-8cfd-9973add1bf91@sessionmgr198&vid=3&format=EB&lpid=lp_iii&rid=5
8. Forbes, Scott (2007), A Natural History of Families, p. 6,
http://ezproxy.biblioteka.ku.lt:3671/ehost/ebookviewer/ebook/ZTAwMHh3d19fMzcwODEX19BTg2?sid=615e0463-6631-4ef7-8cfd9973add1bf91@sessionmgr198&vid=4&format=EB&lpid=lp_v&rid=3

BÖYÜK MƏKTƏB YAŞI DÖVRÜNDƏ EMOSIONAL SFERADAKI DƏYİŞİKLİKLƏR

ORUCOVA Aytən Vahid qızı

laorucova@gmail.com

ADPU-nun Təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisası üzrə II kurs magistrantı

Elmi rəhbər : psixol.ü.f.d Əlizadə Səbinə Hikmət qızı

Açar sözlər : emosional, böyük məktəbli ,dəyişiklik ,cəhətlər ,özünəməxsusluq ,formalaşmaq ,uyğunlaşma .

Ключевые слова :эмоциональный ,большой школьник ,изменение ,черты ,идентичность ,формирование ,соответствие .

Key words : emotional ,big schooler ,change ,character ,originality ,shape ,adaptation .

XÜLASƏ

Böyük məktəb yaş dövründə emosional sferadakı dəyişikliklər .

Böyük məktəb yaş dövründə emosional sferanın əsaslı dəyişilməsini biz köhnə qavramların daha yüksək səviyyədə iştirak etməsində görürük. Müasir böyük məktəblilərin təmizlik, saflıq, düzgünlük kimi əxlaqi anlayışlara münasibətləri də artıq dəyişmiş,özünü fərqli şəkildə göstərməyə başlamışdır. Bu anlayışlar, belə ki, yaş artdıqca böyük məktəblilər üçün öz əbədi romantikliyi itirir və gənclər tamamilə real mövqeyə əsaslanırlar .Beləliklə ətrafda olan insanların: valideynlərin, müəllimlərin, yoldaşların və dostların həqiqi hərəkətlərini formalaşan mövqelərindən qiymətləndirə bilirlər. Bu prinsip daha aydın şəkildə böyük məktəblilərin öz müəllim və valideynlərinə olan münasibətlərində görünür. Böyük məktəbli oğlanlar və qızlar onları həmin-onların mövqeyinə uyğun cəhətlərinə görə daha çox qiymətləndirir və qəlbən sevə bilirlər . Psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, böyük məktəb yaş dövründə məktəblilər bərc, şərəf, şəxsi qürur hissi, vicdan, təvazökarlıq kimi mürəkkəb əxlaqi kateqoriyaların mahiyyətini dərk etməyə, qavramağa başlayırlar .

Giriş

Bir çox psixoloq və pedaqoqlar böyük məktəb yaş dövrünü geniş şəkildə araşdırmış ,yaş dövrünün əsas spesifik cəhətlərini aşkara çıxarmışlar. Hafizənin , təfəkkürün, təxəyyülün, ünsiyyət yollarının inkişafı,təkmilləşməsi aşkar etmə prosesində diqqəti çəksədə emosional sferadakı dəyişiklikləri xüsusilə vurğulamışlar .Belə ki, hər bir yaş dövründə olduğu kimi böyük məktəb yaş dövründə emosional çətinliklər özünü gösdərmişdir .Zamanla məktəblilərin emosional sferasında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş qaldırır,onların həyatında artıq şəxsi münasibətlərin dairəsi genişlənir .Öz hissələrini tanıma,onlara müəyyən dərəcədə nəzarət etmə bacarıqları onlara şəxsi həyatlarında baş vermiş bir sıra uğursuzluqları ,xoş olmayan halları az ağırlı,daha dözümlü yaşamaq imkanı verir .Qızlar üçün oğlanların etibarsızlığı,oğlanlar üçün də qızların vəfasızlığı və ya dostun zərbəsi həmin dövr üçün onların şəxsi həyatlarında ağır təsir bağışlayır .Çox hallarda böyük məktəblilərin yaşadıkları hadisələri,şəxsi həyatlarındakı xoş olmayan halları onların üzlərində,əhvallarında görürük. Çünki , çox dəyər verdikləri üçün təsirində uzun müddət qala bilirlər .Bu isə özünü onların günlük yaşantısında biruzə verir .Bunlara baxmayaraq böyük məktəblilər yaşlılar aləminə ,daha güclü ,daha çox ağırlı münasibətlər dünyasına qorxu və həyəcanla deyil ,sərbəst şəkildə daxil olmağa həvəsli olurlar .1934-cü ildə alman psixoloqu K.Bühlerin “3 nəsillə gənclik gündəliyində “ əsərində artıq gənclik dönəminə adlayan böyük məktəblilərin emosional,daxili aləmi qeyd edilmiş,öz hissələrini paylaşmağa,ifadə etməyə meyilli olduqları gösdərilmişdir .Belə ki , o, bu əsərdə 93 qız və oğlan gündəliklərinin təhlilini vermiş və qızların gündəlik yazmaqda daha meyilli olduqlarını bildirmişdir .Böyük məktəb yaş dövründə məktəblilərin ünsiyyətlərindəki emosionallıq aydın təzahür etməyə başlayır. Onlar ünsiyyətin gedişində özlərinin münasibətlərini emosional cizgilərlə göstərirlər .Böyük məktəblilər emosional aləminin zənginliyi ,əxlaqi,estetik tərbiyə səviyyələrinə görə digər yaş dövrlərindən artıq xeyli irəli getmiş ,fərqlənmiş olurlar . Onlar həyat hadisələrinə münasibətlərini öz düşüncələri əsasında formalaşdırır,əxlaqi ölçülər baxımından müəyyənləşdirirlər .Bütün bunlara görə bu yaş dövründəki hissələr öz dərinliyi ilə seçilir .N.D.Levitov tədqiqatlarının birində böyük məktəbli oğlanlardan birinin qıza yazdığı məktubuna yer vermişdir.Məktubda belə yazılır :

Mən əslində bilmirəm,səni sevirəm,yoxsa nifrətimi edirəm .Mən sadəcə düşünürəm ki,mənim bu hissələrim qorxulu dərəcədə bir-birilə qarışmışdır.Özümə dəfələrlə sual verirəm nəyə görə səni sevməliyəm? Lakin,heç bir cavab tapa bilmirəm . Bir yandan da düşünürəm nifrət etmək üçün səbəbim yoxdur .Bəlkə , sənə qarşı münasibətimdə belə vəziyyətə düşməyimin səbəbini anlamağıma kömək edəsən ?

Bir sıra məsul qərarların qəbul edildiyi ,emosional yaxınlığın yüksək qiymətləndirildiyi ,mənlilik şüurunun formalaşdığı mərhələ bu cəhətlərlə digər yaş dövrlərindən fərqlənir . Mənlilik şüuru dedikdə insanın öz tələbat və qabiliyyətlərinə,davranış və fəaliyyət motivlərinə, fikir və hissələrinə şüurlu münasibəti başa düşülür. Mənlilik şüurunda şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın “ məni ” vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilməyə başlayır. Bu o deməkdir ki,bu zaman mənlilik şüurunda eyni vaxtda həm “ mən ” ə, həm də “ qeyri – mən ” ə mənsub olan cəhətlər əks olunaraq özünü gösdərir. Təcrübələr göstərir ki, mənlilik şüurunun formalaşmağa başlaması və sonrakı inkişafı məktəblinin bütün psixi həyatına , onun

təlim fəaliyyətinin xarakterinə, cisim və hadisələrə münasibətinə, yaşlılarla, yoldaşları, şagird kollektivi üzvlərlə qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslı təsir göstərir. Mənlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik yaşı dövründə formalaşmada təkmilləşməsi dövrü böyük məktəb yaş dövrünü əhatə edir. Lakin o, birdən - birə formalaşmır. Keçmiş yaş dövrlərində körpə uşağın özünü güzgüdə tanıması, "bədənin sxeminin" təşəkkülü, refleksiyanın əmələ gəlməsi bunların hamısı mənlik şüurunun böyük məktəb yaşı dövründə keyfiyyətə daha yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olmasına gətirib çıxarır. Özünüdərkətmənin formaları, özünü tanımağa can atmaq, əslində mən nə isdəyirəm? kimi suallar və davranışlar böyük məktəblinin düşüncəsində formalaşmağa başlayır. Və təbii ki, özünütanıma, özünüdərkətmə yeni mərhələ olduğu üçün bir çox çətinliklərlə əslində məktəblini yorur. Belə ki, o, hadisələrə başqa tərəflərdən baxa bildiyini, təkidlə öz fikirlərində dayanmaqdan çox başqalarının fikirlərini qəbul edə bildiyini də öyrənir. Çünki, yeniyetməlikdən sonra onda artıq xarakterin formalaşdığını, əsaslı dəyişikliklərin ola bilməyəcəyini düşünür. Lakin, yeniyetməlikdən sonra böyük məktəbli artıq dünyagörüşününün, əqidəsinin formalaşmasıyla hadisələrə, insanlara uyğunlaşmağı bacırır. Bütün bunlardan anlayırıq ki, məktəblilərdə özünütərbiyə bu dövrdən əsaslı şəkildə formalaşmağa, özünü gösdərməyə başlayır. Buna görə də bu yaşda məktəbliləri özünütərbiyəyə cəlb etmək, mənəvi məsələlərə və ixtisas seçmə işinə diqqəti artırmaq lazımdır. Həmin dövrdə şəxsiyyətin inkişafı məktəb dövrü üçün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxır. Bu dövrdə həqiqi yaşlılığa real keçid baş verməyə başlayır. Belə ki, böyüklük hissənin yüksək səviyyədə formalaşması və ünsiyyət fəaliyyətinin sürətli inkişafı əhəmiyyətli rol oynayır. Bu illərdə dostluq qarşılıqlı münasibətlərin, emosional bağlılığın daha davamlı forması kimi xarakterizə olunur. Artıq ötən yaş dövrlərindəki uşaqların münasibətlərindən fərqlənərək seçici məzmun daşımaya başlayır. Böyük məktəblilərin dostluğunda emosional bağlılıq, dostun yaşadıklarına ortaq olma motivləri özünü kəskin şəkildə gösdərir. Biz bunu illərləyən zamanlarda uzunmüddətli davam edən dostluqlarda müşahidə edirik. Hansı ki, bu uzunmüddətli dostluqların əsası məktəb illərində qoyulmuşdur. Bəlkə də həmin illərdə aparıcı fəaliyyətlərdən biri ictimai-sosial münasibətlər olduğu üçün dostluqlar sağlam qurulur. Həmin dostluqların divarı saf hissələrdən, əməkdən, dost anlayışına verilən böyük dəyərdən, sevgidən hörülmüşdür. Buna görə də böyük məktəblilər zamanla uzun illər həyatlarında olan dostlarına artıq ailədən biri kimi münasibət bəsləyir, gələcək planlarında onu da görməyə, ona da yer ayırmağa can atırlar. Hətta bir çoxu eyni universitetdə təhsil almağı, eyni peşədə çalışmağı arzulayırlar.

Böyük məktəblilərin ünsiyyət fəaliyyətində onların daxil olduqları sinif kollektivinin, valideynlərin rolu artır, anlama, uyğunlaşma kimi qavramlar artıq özünü əhəmiyyətli dərəcədə göstərir. Həmçinin bu yaş dövründə ünsiyyət fəaliyyətində kollektivin ictimai rəyi xüsusi yer tutmağa başlayır. Böyük məktəblilər sinif və məktəb kollektivinin onlara verdikləri qiymətə və rəyə həssas yanaşır, öz fəaliyyətlərində onları nəzərə almağa yüksək səviyyədə çalışırlar. Bu dövrdə valideynlərlə ünsiyyət də istənilən nəticəni verməklə yanaşı, daha başa düşülən xarakter alır. Ailə tərbiyəsi düzgün təşkil edildikdə, onların üzərlərindəki diqqətin səviyyəsi düzgün bölündükdə böyük məktəblilərin valideynləri ilə ünsiyyətləri də müsbət istiqamətə yönəlir, onlar bu ünsiyyətə can atırlar. Diqqətin düzgün bölünməsi əslində olduqca bu yaşlarda vacibdir. Belə ki, bəzən çox sərbəst buraxmaqla mənfi hallarla rastlaşdığı kimi, çox diqqətdə saxlamaqla da xoşagəlməz hallarla rastlaşmaq mümkündür. Valideynlər bəzən çox sıxmayım deyərək düşünərək məktəbli buna başqa anlamlar yükləyə bilər. Özünü artıq hərtərəfli böyük, hər şeyi müstəqil şəkildə edə bilən, qərarlar verə bilən biri kimi görməyə başlayır. Bu kimi halların qarşısı alınması və ya ümumiyyətlə yaşanmaması üçün valideynlərin əsas gözləməli olduqları normaları ardıcıl gözləməsi, öz övladlarını başa düşməsi, onlarla ünsiyyətdə demokratik mövqe tutmaları olduqca vacibdir. Valideynin düzgün qurduğu rejim hər zaman uğurlu nəticələr verir. Unutmamaq lazımdır ki, sevgi, qayğı ilə görülən hər iş gözəl meyvələr verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bayramov Ə.S Uşaqlarda məsuliyyət hissənin tərbiyəsi. Bakı 1962.
2. Bayramov Ə.S Uşaqlarda əxlaqi hissələrin tərbiyəsi. Azərtədrisnəşr. Bakı 1963
3. Bayramov Ə.S Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı. Bakı 1981.
4. Bayramov Ə.S Psixoloji düşüncələr. Səda nəşriyyatı. Bakı 1994.
5. Qədirov Ə.Ə, Qədirov İ.Ə Gənclərin mədəni davranış qaydaları Gəncə 1995.
6. M.Ə. Həməzəyev. Yaş və pedaqoji psixologiyamın əsasları. Bakı, 2000.
7. Bayramov Ə.S Əlizadə Ə.Ə Psixologiya Çinar Çap. Bakı 2002.
8. Ə.Ə. Qədirov. Yaş psixologiyası. Bakı, 2003.
9. Bayramov Ə.S. , Əlizadə Ə.Ə. Sosial Psixologiya Bakı, 2004.
10. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004.
11. N.Z. Çələbiyev. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2005.

ƏN GENİŞ YAYILMIŞ XRONİKİ SOMATİK XƏSTƏLİKLƏRDƏN ƏZİYYƏT
ÇƏKƏN UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ
ONUN HƏYAT KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

A.X.XUDANLI

*BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: axudanli@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТЕЙ, СТРАДАЮЩИХ НАИБОЛЕЕ
РАСПРОСТРАНЕННЫМИ ХРОНИЧЕСКИМИ СОМАТИЧЕСКИМИ РАССТРОЙСТВАМИ
И ИХ ВЛИЯНИЕ НА КАЧЕСТВО ЖИЗНИ

В статье рассматриваются особенности социальной адаптации детей с хроническими соматическими заболеваниями, факторы, которые мешают адаптации в обществе и как соматические заболевания серьезно влияют на физическое, эмоциональное, психологическое и социальное благополучие детей. В то же время эти заболевания могут вызывать беспокойство, депрессию, угрозы смерти и многое другое и отрицательно влиять на исцеление и поведение пациента.

В статье также приводятся реакции детей с хроническими соматическими заболеваниями на диагноз заболевания в соответствии с их возрастными характеристиками. Это, в свою очередь, влияет на образ жизни семьи, отношения членов семьи друг с другом и адаптацию к новой ситуации.

Ключевые слова: хронические соматические заболевания, психическое здоровье, социальная адаптация

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILDREN SUFFERING FROM THE MOST WIDESPREAD
CHRONIC SOMATIC DISORDERS AND THEIR IMPACT ON QUALITY OF LIFE

The article examines the features of social adaptation of children with chronic somatic diseases, and factors that prevents their adaptation in society and how somatic diseases seriously affect the physical, emotional, psychological and social well-being of children. Meanwhile, these diseases can cause anxiety, depression, death threats and much more and adversely affect the healing and behavior of the patient.

The article also presents the reactions of children with chronic somatic diseases to their diagnosis in accordance with their age characteristics. This, in turn, affects the lifestyle of their family, the relationship of family members with each other and the family's adaptation to the new situation.

Keywords: Chronic somatic diseases, mental health, social adaptation

GİRİŞ:

Psixi sağlamlıq dedikdə, fərdin öz qabiliyyət və bacarıqlarından istifadə edə bilməsi, həyatda müxtəlif stresslərin öhdəsindən gələ bilməsi, produktiv şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi və əməkdaşlıq, qarşılıqlı münasibət yarada bilməsi nəzərdə tutulur. Bu işə ictimai münasibətlərin təməlini təşkil edir. Digər meyarlara görə psixi sağlamlıq - fərdin ətraf mühitə adaptasiyasına imkan verən funksional qabiliyyətlərin, yönəlişlərin və keyfiyyətlərin məcmusudur.

Bugün dünya əhalisinin psixi sağlamlığı vacib əhəmiyyət kəsb edir və getdikcə daha da aktuallaşır. Hətta Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı belə bir şüar irəli sürüb: "Psixi sağlamlığı olmayan insan heç vaxt fiziki cəhətdən sağlam ola bilməz." Psixi sağlamlıq fərdin ətraf mühitə adaptasiyasına imkan verən funksional qabiliyyətlərin, yönəlişlərin və keyfiyyətlərin məcmusudur. (1) Məhz psixi sağlam olan insan öz daxili potensialını, aktivliyini həyata keçirə bilər. Somatik xəstəliklər xüsusilə, xroniki somatik xəstəliklər insan həyatına ciddi təsir göstərən, ancaq psixi problemlərlə əlaqəsi olmayan, insanların fiziki, emosional, psixoloji və sosial həyatına mənfi təsir göstərən xəstəliklərdəndir. Bu xəstəliklər böyüklərlə yanaşı, uşaqlarda da tez-tez rast gəlinir. Xüsusilə son zamanlar kiçik məktəblilər arasında müxtəlif somatik xəstəliyi olan uşaqların sayı artmaqdadır.

Hazırda xroniki xəstəliyin ədəbiyyatlarda bir çox tərifləri mövcuddur. Xroniki xəstəliklər Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatı tərəfindən "qalıcı izlər buraxan, geriyyə dönüşü olmayan patoloji dəyişikliklərə səbəb olan, xəstənin reabilitasiyası üçün özəl xəstə baxımına ehtiyac duyulan, mütəmadi izlənilməli və baxım tələb edən uzunmüddətli xəstəliklərə deyilir." Pless və Pinkertonun tərifinə görə isə "bir uşağın günlük olan fəaliyyətlərinə ən az üç ay müddətində təsir edən, ildə ən azı bir ay müddətlə və ya da diaqnoz qoyulan andan xəstəxanada yatmağa səbəb olan bir sağlamlıq problemidir." (2).

Xroniki somatik xəstəliklərin uşaqlar arasında yayılma nisbətində nəzər salarkən məlum olur ki, somatik xəstəliyi olan insanlar 30% təşkil edərsə, onun 10%-i uşaqlardır. (3) Xroniki uşaq xəstəlikləri müxtəlifdir: doğuşdan anomaliyalar, anadangəlmə ürək qüsurları, epilepsiya, böyrək çatışmazlığı, onkoloji xəstəliklər, hemofiliya, şəkərli diabet, dəri xəstəlikləri, tənəffüs sistemi xəstəlikləri və s. Bu xəstəliklər insanda qorxu, həyəcan, ölüm təhlükəsi və digər narahatlıqlara səbəb olmaqla xəstənin sağalmağına mənfi təsir göstərir.

Mövcud statistik göstəricilərə əsasən, müasir dövrdə xroniki xəstəliyi olan uşaqların sayı gün keçdikcə artmaqda davam edir. Xroniki xəstəliklər dünyada və xüsusi ilə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə

rast gələnən ən önəmli sağlamlıq problemlərindən biridir. Belə ki, dünyada 18 yaşına çatmamış uşaqlarda xroniki xəstəliklərin nisbəti 10-15% arasında dəyişir. Bütün uşaqların populyasiyasının 1-2%-də gündəlik aktivliyinə təsir göstərən və ya mütəmadi müalicə tələb edən xroniki sağlamlıq problemləri var və bunların 10%-i ağır xroniki xəstəliklərdir. (4) Hər hansı bir xroniki xəstəlik diaqnozu alan uşaqların məktəb həyatı, tez-tez xəstəxanaya yatma, kontrollar, müalicə və dərmanların əks təsirləri onların sosial adaptasiyasına təsir edir. Bu mənada aparılan araşdırmalarda xəstə uşaqların məktəb və sosial həyata adaptasiyasında müxtəlif çətinliklər yaşadıkları ortaya çıxmışdır. (5).

İstənilən somatik xəstəliklər zamanı, xüsusilə də xroniki və ya uzun müddət davam edən xəstəliklər psixi pozuntularla müşayiət olunur. Bu fikir N.M.Manuxina, Q.V.Morozova, M.S.Lebedinskiy, V.A.Zaxarin, R.A.Luriya, N.İsmayılov, F.N.İsmayılov, E.Şəfiyevə və başqalarının tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. (6)

Azərbaycanda da qeyd olunan problemin bəzi məsələləri yerli psixoloqlar tərəfindən araşdırılmışdır. B.Əliyev Ekstremal şəraitdə davranışın bəzi xüsusiyyətlərini, Emosional halların tədqiqi məsələlərini, R.Qaragözov və R.Qədirova Uşaqlarda stress və onun aradan qaldırılma yollarını, R.Cabbarov İmtahan stressinin bəzi xüsusiyyətlərini, E.Şəfiyeva Somatik xəstəliklərin klinikasının psixoloji problemləri tədqiq etmişlər.

Tədqiqatda istifadə olunan metodlar

Pasiyentlər:

Tədqiqatda əsas qrup kimi 50 nəfər müxtəlif somatik xəstəlikdən əziyyət çəkən uşaqlar iştirak etmişdir. Eyni zamanda, 50 nəfər sağlam uşaqlar kontrol qrupda iştirak etmişdir. Araşdırmaya cəlb olunanlar 7-18 yaş arası olan uşaqlar təşkil edir. Qeyd etmək istəyirəm ki, tədqiqatın aparılması hələ də davam etməkdədir.

Həm əsas, həm də kontrol qrupda uşaqların sosio-demoqrafik göstəriciləri, yaşı, yaşayış yeri, ailə vəziyyəti, və valideynlərinin sosial statusu öyrənilmişdir. Tədqiqatın bütün etik qaydaları Azərbaycan Psixiatriya Assosiasiyası tərəfindən təsdiq olunmuş və bütün tədqiqatda iştirak edən uşaqların valideynləri məlumatlı razılıq vermişlər.

Metodikalar:

Tədqiqat prosesi zamanı xüsusi hazırlanmış 17 sualdan ibarət anket sorğusundan istifadə olunmuşdur. Burada sosio-demoqrafik və klinik göstəricilər, eyni zamanda xəstələrin ailədaxili münasibətləri, həkimlərin onlara münasibəti, uşaqların və valideynlərin xəstəlikləri necə qəbul etmələri haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat zamanı istifadə olunan metodlardan biri də xəstənin sağlamlıq vəziyyəti haqqında məlumat əldə etmək üçün 36 maddədən ibarət olan SF-36 şkalasından istifadə olunmuşdur. Sözügedən metodika 8 parametrdən ibarət dəyərləndirmə punktlarından ibarətdir.

Faktlar göstərir ki, somatik xəstə uşaqların sosial adaptasiyasının psixoloji xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və onların cəmiyyətə adaptasiyasına mane olan amillərin müəyyənləşdirilməsi mühüm praktik əhəmiyyət kəsb edir. Yeni həyat şəraitinə adaptasiya prosesi çox mürəkkəb xarakterə malikdir. Müxtəlif stressorların təsirinə məruz qalma uşaqların psixoloji vəziyyətində ciddi fəsadlar yarada və cəmiyyət üçün yararlı vətəndaş yetişdirilməsi işinə əngəl törədə bilər. Onlarda diskomfort hissin yaranması və cəmiyyətin digər üzvləri tərəfindən qəbul edilməməsi göstərilənlərin ilkin əlamətləridir. Bütün bunlar isə öz növbəsində uşaqlarda məyusluğun və çətinliyin yaranmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın müzakirəsi və nəticələri

Ürək-damar sistemi, tənəffüs sistemi, həzm sistemi, şəkərli-diabet, onkoloji, uroloji və ya dəri-zöhrəvi xəstəliklər kimi xroniki xəstəliklər uşaqlarda normal inkişafı əngəlləyir. Xroniki narahatlığı olan uşaq koqnitiv, fiziki və psixososial inkişaf mərhələlərində müəyyən çətinliklərlə yanaşı, eyni zamanda bu xəstəliklərin nəticəsi olaraq pəhriz saxlamaq, tez-tez xəstəxanaya getmək, çətin müalicə prosedurları, ölüm qorxusu, ailədən və dostlardan uzun müddətli ayrılıq qalma və ya sosial təcrid olunma kimi hallarla da qarşılaşmaq məcburiyyətindədir.

Xroniki somatik xəstəliyi olan uşaqlar yaşından asılı olaraq xəstəlik diaqnozunu öyrənərkən müxtəlif mərhələlərdən keçirlər. İlkin mərhələdə təəcüb və inkar, ikinci mərhələdə isə qəzəb və özünə qapanma özünü göstərir. Bu özünü günahlandırma, adaptasiya problemləri və depressiyaya qədər uzanan bir çox problemlərə gətirib çıxarır.

○ 1 yaşına qədər olan uşaqlarda anadan ayrılmaq, yeni rejim dəyişikliklərinə reaksiyalar, yuxu və yemək rejiminin pozulması kimi əlamətlər meydana çıxır və hətta **anaklitik depressiyanın** (anadan və ya ananı əvəz edən qadıncadan birdən-birə ayrılan uşaqda yaranan depressiya) yaranmasına səbəb olur.

o 1-3 yaş arası olan uşaqlarda ayrılma qorxusu ilə bağlı əlamətlər meydana gəlir. (ağlama, öz hissələrini coşqun bir şəkildə büruzə vermək, etiraz etmək və ya həddən artıq adaptasiya, autizm və psixosomatik əlamətlər)

o 3-6 yaş arası olan uşaqlarda isə xəstə olma və ya xəstəxanaya yatırılma günah, cəza, xəstəlik və ölümlə bağlı real olmayan xəyal və qorxulara səbəb olur. Bədənlərinə zərər verilə biləcəyi narahatlıqları, tərki edilmə hissələri əsasən, onların aqressiv davranışlarında özünü göstərir.

o 6-12 yaş arası olan uşaqlarda isə xəstə olma və ya xəstəxanaya yatırılma sosial maraqların azalmasına, dərslə müvəffəqiyyətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Xəstəliklə bağlı narahatlıqlar və neqativ düşüncələr uşağın özünü bacarıqsız və yararsız hiss etməsinə, müalicəyə müqavimət və aqressiv davranışlar göstərməsinə, yaşadığı ilə ünsiyyətdə soyuqluq, özünə qapanma, tourette sindromu (tik xəstəliyi), kəkələmə, pəltəklilik və bir sıra nitq qüsurlarına gətirib çıxarır.

Somatik xəstəlikləri olan uşaqların psixi inkişaf mərhələləri xəstəliyin növü və dərəcəsiindən asılı olaraq sağlam uşaqlardan fərqlənir. Bu uşaqlar inkişaf baxımından yaşadığı ilə eyni səviyyədədirlər, ancaq onlar həyatlarını davam etdirə bilmələri üçün davamlı dərman istifadəsinə, mütəmadi olaraq xəstəxanada stasionar şəraitdə müalicəyə və xüsusi tibbi dəstəyə ehtiyac duyurlar. Xəstəliyin başlanğıcında qoyulan erkən diaqnoz uşaq, ailə və yaşadığı ictimai mühit üçün çox əhəmiyyətlidir. Erkən diaqnoz xəstəliyin doğum və ya körpəlik dövründə təyin olunması, həmçinin fərq edildiyində nəzarət altına alınması və lazımlı müdaxilə ilə müalicəyə başlanılması üçün vacibdir. Erkən müdaxilə xəstəliyin gedişatını və daha yüksək səviyyəyə çatmasının qarşısını alaraq, ailənin xəstəliklə mübarizə apara bilmək gücünü daha da artırır. (7)

Uşaqlıq dövrü insan həyatı və inkişafı prosesinin ən həssas və əhəmiyyətli mərhələlərindən biri olduğunu nəzərə alsaq, xroniki somatik xəstəliklərdən əziyyət çəkən uşaqların tez-tez xəstəxanaya müraciət edərək müalicə kursları keçməsi və sosial-təbii mühitdən uzaq düşdükleri üçün yaşadığına nisbətən psixi və fiziki cəhətdən daha zəif olurlar. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, belə uşaqların orqanizmində baş verən patoloji dəyişikliklər onların psixoloji aləmində dərin izlər buraxır. Məhz bu səbəbdən uşaqlara psixoloji xidmət işinin effektivliyinin artırılması məqsədi ilə müxtəlif somatik xəstəliklərin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi və istiqamətli araşdırmaların aparılmasını labüd edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi. Psixi sağlamlıq Sahəsində Milli strategiyası
2. Engelke, M.K., Guttu, M., Warren, M.B., Swanson, M. (2008). School Nurse Case
3. Management for Children With Chronic Illness: Health, Academic, and Quality of Life Outcomes. The Journal of School Nursing, 24, 2, 205-214
4. Marison, J.E.; Bromfield, L.M. və Comeron, H.J. A. (2003). Therapeutic model for supporting families of children with a chronic illness or disability. Child and Adolescent Mental Health, 8(3), 125-130.
5. Çavuşoğlu, H. (2011). Çocuk Sağlığı Hemşireliği Cilt I. Ankara : Sistem Ofset Basımevi, 71-90.
6. Er, M. (2006). Çocuk, hastalık, anne-babalarvekardeşler. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 49, 155-168.
7. http://www.journal.med.tohoku.ac.jp/2053/TJ2053_04.pdf
8. Şəfiyeva E.İ. Somatik xəstəliklərin klinikasının psixoloji problemləri. Bakı-2013, 193 s.
9. http://www.istanbul saglik.gov.tr/w/tez/pdf/aile_ hekimligi/hasan_cigrikci.pdf

HƏYATDAN KEÇƏN CAZİBƏ QÜVVƏSİ

Hilal RÜSTƏMOVA

Hilalarustamova33@gmail.com

Bizim hamımızın həyatında çatışmayan şeylər var. Sağlamlıq, müvəffəqiyyət, xoşbəxtlik, karyera, gözəl ailə, pul və s. Bəzən istədiyi hər şeyə sahib olan insanlara baxıb həsəd aparırıq. Onlar necə olur ki istədiyi hər şeyə nail olurlar? Və ya başqa sözlə desək bunu necə bu qədər rahat bacarırlar? Bəzilərimiz bunun qismət, şans, bəzilərimiz isə sadəcə təsadüfdən ibarət olduğunu düşünürük. Bizim hər birimiz istədiyimizi əldə edə bilməyəndə özümüzü onun bizim üçün çox oluğuna inandırırıq. "Əgər mən bunu əldə edə bilmirəmsə, deməli bu mənim qismətimdə yoxdur " – deyirik. Və ya "Mənim bunu əldə bilmək üçün yetərinə gücüm yoxdur."- deyirik. Bəs bu doğrudan da belədirmi? Əslində xeyr. Siz həyatınızı dəyişdirəcək gücü bilmirsiniz. İstədiyiniz hər bir şeyə nail ola bilərsiniz. Gözəl bir gələcək, dəbdəbəli bir ev, xaricdə təhsil, və ya nə olursa olsun, bunların hamısını həyatınıza gətirə biləcək yeganə bir güc var. Bu Cazibə qanunudur. Həyatın sirri cazibə qüvvəsindədir. Kim olduğumuzdan, dünyanın harasında

yaşamağımızdan, hansı irqdən , cinsdən və ya dindən asılı olmağımıza baxmayaraq biz hamımız sadəcə bir qanunla yaşayırıq. Bu da Cazibə qanunudur.

Hamımızın da bildiyi kimi Yer in cazibə qüvvəsi var. İsaak Nyutonun riyazi şəkildə həyatımıza gətirdiyi Ümumdünya Cazibə Qanunu və ya başqa adla Qravitasiya Qüvvəsi təbiətin dörd fundamental qanunundan biridir. Bu qanuna əsasən kainatdakı və təbiətdəki hər şey bir –birini cəzb edir. Planetlərdən, qalaktikalardan, okeanlardan , insanlardan tutmuş ən xırda şeylərin belə cazibə qüvvəsi var. Sizin düşüncələrinizi, duyğularınızı , həyat tərzinizi cazibə qanunu təyin edir. O, sizin duyğu və düşüncələriniz nəticəsində sizin həyatdakı yerinizi təyin edir. Bu isə o deməkdir ki, nəyi düşünürsünüzsə onu da öz həyatınıza cəzb etmiş olursunuz. Cazibə qanununda deyilir: “Hər tezlik özünə aid tezliyi cəzb edir.” Siz yaxşı və ya pis bir şey haqqında düşündükdə bir tezlik şüalandırırırsınız. Həmin düşüncələrə verdiyiniz enerji və emosiyalar nəticəsində cazibə qanunu ilə ona oxşar tezlikləri həyatınıza cəzb edirsiniz. Əgər həyatınızda istədiyiniz bir şeyi əldə edə bilmirsinizsə, deməli sizin düşüncələriniz yalnız neqativ düşüncələrdən ibarətdir. Əgər siz bütün gün boyunca tıxacdan, baş ağrısından , sizə gələn cərimələrdən, həmkarınızla olan münaqişədən danışib onun haqqında düşünürsünüzsə, daha çox ona oxşar hadisələri həyatınıza gətirirsiniz. Daha sonra isə bəxtinizin gətirmədiyindən şikayət edirsiniz. Əslində isə bunların hamısını həyatımıza özümüz gətiririk. Bill Geytsin, Varren Bufferin , Mark Zakerberqin və ya bir çox dünyanın başqa milyarder insanların öz sərvətlərini gündən- günə necə artırıqlarını və onu necə qoruyub saxladıqlarını düşünürsünüzsə? Çünki onlar sadəcə bunu haqqında düşünürlər. Sərvət və rifah haqqındakı düşüncələr və emosiyalar isə onlara hər gün daha çoxunu gətirir. Cazibə qanunu sizə istədiyiniz hər şeyi verir. Təəssüf ki, insanların çoxu istədikləri şeylərdən çox istəmədikləri şeylər haqqında düşünürlər. Onlara o qədər” Yox” deyirlər ki, onlar üzərində güclü bir enerji qüvvəsi yaradırlar. Siz” Yox ,mən bunu istəmirəm” və ya “Bundan çox qorxuram” dedikdə kainata onunla bağlı mənfi hisslər və tezliklər göndərirsiniz. Nəticədə isə onları da geri alırsınız. Cazibə qanunu üçün sizin istədiyiniz hər şey əməldir. Bunu belə düşünün. Sizin bütün arzularınızı yerinə yetirəcək sehirli bir kürə var. Siz ondan nə istəyirsinizsə , o da sizə” Sizin arzunuz mənim üçün əməldir” deyir. Cazibə qanunu təbiətin qanunudur. O, insan deyil. O, hissiyatsızdır və xeyiri şərdən ayıra bilmir. Cazibə qanunu sizə yalnız ondan istədiklərinizi verir. Onun üçün yaxşı və ya pis anlayışı yoxdur. Gəlin biznesmenləri misal göstərək. Sizcə, nə üçün onların çoxu əvvəlcə milyonları qazanıb sonra bankrot olub daha sonra isə yenidən qazanırlar. Cavab isə çox sadədir. Çünki, əvvəlcə onlar sadəcə qazanmaq haqqında düşünürlər. İstədikləri məbləği qazanana qədər yaxşı ovqat içində olub həmişə eyni tezliyi şüalandırırlar.” Mən qazanıram və əldə edirəm.” Sonra isə vəziyyət lap yaxşılaşanda onlar bunu qoruyub saxlaya bilməyəcəklərini düşürlər. İtirmək qorxusu isə onlara həqiqətən əllərindəki hər şeyi itirməyə şərait yaradır. Daha sonra isə onlar yenidən rifah və sərvət haqqında düşünürlər. Çünki, bunu bir dəfə ediblər. Nəticədə isə yenidən var- dövləti əldə edirlər. Hələ lap qədim zamanlardan dünya liderləri və dahi mütəffəklər bu sirri bildilər. Lakin onlar bunu bir sirr kimi gizlətməmişdilər. İnsanların hamısı bilərkədən və ya bilməyərəkədən bu qanundan istifadə edirlər. Onların yaşadığı həyat sadəcə düşüncələrinin məhsuludur. Yaxşı bəs bu qanun necə işləyir ? İstədiklərimizi əldə etmək üçün nə etməliyik? Necə edək ki , bu qanundan düzgün istifadə edək?

İstədiklərinizi əldə etmək əslində çox asandır. Cazibə qanunun 3 əsas mərhələsi var. İstəmək, inanmaq və qəbul etmək. Birinci addım istəməkdir. Siz nə istədiyinizi düşünməlisiniz. Nəyi həqiqətən istəyirsiniz? Xəyalınızdakı evi almaq, çəkinizi azaltmaq, xarici ölkələrə səfər etmək, sizin üçün ideal insanı tapmaq, ideal münasibətlər yaratmaq, mühəndis olmaq, və ya hər hansısa bir xəstəlikdən sağalmağınız? Siz əvvəlcə həqiqətən nə istədiyinizi bilməlisiniz. Xəyalınızdakı evimi almaq istəyirsiniz? Onda həmin evin necə olacağını düşünün. Xəyalınızda həmin evin ən xırda detalına qədər canlandırın. Onun harada yerləşməsinə, necə formada olmasına, nə rəng olmasına, bağçanızda hansı güllərin olmasına ,həmin evin bütün otaqlarını xəyalınıza gətirin. Evinizi necə dizayn etmək istəyirsiniz? Hansı mebelləri almaq istəyirsiniz? Onların rəngindən tutmuş ən incə görünüşünə qədər fikrinizdə aydınlaşdırın. Əgər istədiyiniz çəkiyə düşməyi arzu edirsinizsə, həmin çəkiyə çatanda necə görünəcəyinizi xəyal edin. Sizin üçün ideal insanımı istəyirsiniz ? Onda həmin insanın bütün istədiyiniz xüsusiyyətlərini, xarici görünüşünü xəyalınızda aydınlaşdırın, və bunların hamısını təsəvvür edin. Siz təsəvvürün necə böyük bir qüvvəyə malik olduğunu bilmirsiniz. Siz təsəvvür edəndə bütün fikrinizi istədiyiniz şeyin üzərində toplayırırsınız. Beləliklə də siz məhz o tezliyi şüalandırırırsınız. Dahi fizika alimi Eynşteyn necə deyib? “ Təsəvvür hər şeydir. O həyatımıza gələcək hər bir şeyin əvvəlcədən görünüşüdür.” Lakin unutmayın, istədiyiniz şeyi fikrinizdə tam aydınlaşdırmalısınız. İkinci addım inanmaqdır. Xəyalınızda təsəvvür etdiyiniz şeyi əldə edəcəyinizə inanın. Təbii ki, biz hamımız sevdiyimiz şeyləri istəyirik. Ona sevgi verin və xoş aurada olun. Nəyi həqiqətən istəyirsinizsə onu

sevin. İstədiyiniz şeyin artıq sizin olduğuna inanın. Bu həqiqətən belədir. Kainatda məhdudiyyət yoxdur. Onu sanki bir kataloq kimi düşünün. Bir şeyi görürsünüz , seçirsiniz və əldə edirsiniz. Kainatın kataloqundan özünüə uyğun olanı seçin, onu təsəvvür edin, və elə davranının sanki artıq ona sahibsiniz. Sizə öz həyatımda baş verən bir şeyi misal göstərim. Mən bu möhtəşəm qanunun işlədiyi haqqında bilməzdən əvvəl universitetə gedərkən avtomobilimi dayanacaqda saxlamaq üçün yer tapmırdım. Tələbələrin sayı çox , dayanacaqda isə yer məhdud idi. Burada yer tapmaq mümkünsüz kimi görünürdü. Hər dəfə dərsə gəlib yer tapmayanda əsəbləşirdim, sonra isə dərsə artıq gecikəcəyimi düşünürdüm. Çətinliklə, xeyli gözlədikdən sonra yer tapırdım. Nəticədə isə, həqiqətən, dərsə gecikirdim. Lakin cazibə qanununun sirinə yiyələndikdən sonra bunu yoxlamaq istədim. Bir gün universitetə gedərkən mən artıq orada yer tapacağıma inanıram dedim. Dayanacaqda gedib yer tapdığımı və dərsə vaxtında çatdığımı təsəvvür etdim. Ən əsası da o idi ki, buna həqiqətən inandım. Xoş ovqatla universitetə getdim. Maşını dayanacaqda sürdükdə yer görə bilmirdim, ovqatım düşməyə başlayırdı. Lakin biraz irəli getdikdə gözlərimə inana bilmədim. Bir boş yer var idi. Həmin vaxtdan sonra bunu həmişə yoxladım və hər dəfəsində bu qanun işləyirdi. Həmin andan mən həmişə dayanacaqda yer tapıram. Həmin dəqiqə olmasa belə inanmağa davam edirəm. Ən gec 5 dəqiqədən sonra bir yer boşalır və mən avtomobilimi həmin yerdə saxlaya bilirəm. Bu möhtəşəm bir şeydir. İstədiyiniz artıq sizin olduğuna inanın, onu əldə edəcəksiniz. Üçüncü addım isə qəbul etməkdir. İstədiyinizi təsəvvür edin və onun artıq sizin olduğuna inanın. Siz bundan zövq almalısınız. Əgər bir şeyi istəyib, təsəvvür edib ondan zövq almırsınızsa siz onu həyatınıza cəzb edə biləcəksiniz. İstədiyiniz şeydən zövq alın. Əgər siz yeni avtomobil istəyirsinizsə, onu təsəvvür edin. Özünü həmin avtomobilin içində xəyal edin. Barmaqlarınızı rolda hiss edin və bundan zövq alın. Əgər siz yoldan keçəndə həmin avtomobili görsəniz və sükanda sizin olmadığınıza görə məyus olsanız, siz avtomobili yox məyusluğu özünüə cəzb edəcəksiniz. Başqasında o avtomobili görəndə özünüə onu yerində düşünüb əksinə bundan zövq alın. Siz onda onu özünüə gətirəcəksiniz. Sevginin inanılmaz gücü möhtəşəmdir. Nəyə inanıb ona sevgi verirsinizsə, onu da həyatınıza cəzb etmiş olursunuz. Bütün mənfilikləri həyatınızdan çıxardın. Sizi nə xoşbəxt edirsə, onunla məşğul olun. Əlinizdə olanlara isə həmişə şükr edin. Əgər siz yoxluqdan şikayətlənib məyus olursunuzsa, siz əksinə əlinizdə olanı da itirəcəksiniz. Kainata verdiyiniz mənfə enerji və düşüncələr sizə daha çox yoxluq və qıtlıq gətirəcək. Əlinizdə olanlara şükr edin, onları sevin, və daha çoxunu xəyal edin. Buna inanın və qəbul edin. Siz onların hər birinə yiyələnəcəksiniz. Bütün mənfə düşüncələri və mənfə hissləri həyatınızdan atın. Sevmədiyiniz şeylərə heç bir hiss bəsləməyin və onlar barədə düşünməyin. Əksinə sevdiyiniz şeylər haqqında düşünün. Kainata sevgi verin. İstəyin, təsəvvür edin, və onun artıq sizin olduğuna inanın. Siz bunu əldə edəcəksiniz. Allahın yaratdığı kainatın bu möhtəşəm qanunu ilə siz həyatda nə istəyirsinizsə, əldə edə bilərsiniz. İstədiyiniz kimi olub , istədiyiniz həyatı yaşaya bilərsiniz. Sizin üçün böyük görünən hər şey kainat üçün çox xırdadır. Siz sadəcə inanın. Elə indicə həyatınızı dəyişməyə başlayın. Bu qanundan düzgün istifadə edib , inansanız istədiyiniz hər şeyi əldə edəcəksiniz. Necə deyirlər: “ Niyətin hara, mənzilin də oradır.”

İSTINAD ƏDƏBİYYATI:

Ronda Bernin” Sirt” və “Güc” kitabları.

İNTIHARIN GÖRÜNMEYƏN ÜZÜ

Rumiyə MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik universiteti

Rumiye.Memmedova1998@gmail.com

XÜLASƏ

Hər bir məhfumun sonu olduğu kimi insan həyatının da sonu vardır. Bu son ölüm adlandırılrsa da ona çatma yolları müxtəlifdir. İntihar isə bu sona çatma prosesindəki qəbul olunmayan addımlardan ən öndə gələnidir. Məqalədə intiharın acizlik, çarəsizlik deyil, sadəcə yaşama olan marağın itməsi nəticəsində yaranan və hər mədəniyyətdə fərqli formada qəbul olunan proses kimi əks olunmuşdur. Onun keçmişi və indisi haqqında dəqiq faktlar verilmişdir

Açar sözlər: ölüm, intihar, mədəniyyət

ABSTRACT

There is an end of human life, as the end of each comprehension. This last, although death is named, the ways of reaching it are diversified. Suicide is the most unacceptable of these death patterns. In the article we observe that the suicide is due to the disappearance of the interest in life, it is not welded from helplessness or irreparableness and its definition is different in every civilization. It has been given accurate facts about suicide's past and present

Key words: death, suicide, civilization

PEZIOME

Человек ,как и каждое, понятие имеет конец. Несмотря на то, что эта мысль именуется смертью, пути достижения его различны. Самоубийство же, это самый недопускаемый передовой шаг в процессе прибытия к концу.В статье самоубийство отражено как процесс,воспринимаемый каждой культурой в разных формах, и возникает не из-за бессилия и беспомощности,а как результат пропажи интереса к жизни. Так же даны точные факты о его прошлом и настоящем.

Ключевые слова:смерть,самоубийство,цивилизация

İntihar edən birinin son anda düşüncəyi məsələ nə ola bilər? Öz həyatının bir dəyəri qalmamış,yaşamaq üçün bir səbəbi olmayan birinin bəlkə də ölümü dünyadakı heç bir şeyi dəyişdirməyəcəyi birinin düşündüyü son şey. Ölümün ərafəsində olan biri,amma nə zaman bu prosesin bitəcəyinə yalnız o özü qərar verə bilər,qısa müddətə belə olmuş olsa öz həyatının sadəcə onun öz əllərində,veridiyi bu qərardan asılı olduğunu bilən biri.

Bəzi ölümlər anıdan gəlir, gözlənilmədən. Avtomobil qəzası,ürək tutması,mübahisə edən iki şəxsi ayırmağa çalışan birinə sərt formada vurulan bıçaq zərbəsi. Bu zərbə hədəfi səhv salsada nəticə eyni idi. Ölüm. Təbii ki,siz o anda gələcəkdəki məqsədlərinizi düşünə bilməzsiniz.Ya keçmişdən bir xatirə və ya gələcəyə aid bir arzu gələr gözlərinizin önünə. Anı ölüm amansızdır,qəddardır.Hazır olub olmadığınıza bilmədən sənə məxsus olan ruhu bədənindən qoparır və lazımsız ət,sümük yığınınə çevrilən,bir zamanlar yaşama eşqi ilə alışıb-yanan,küçük sevinclərlə kifayətlənən bədənin torpağın altında,yanmış küllərin havaya sovrulduğu andan beş yüz il əvvəl ölmüş birindən fərqlənmədən yox olub,heçliyə qarışır.Bəs əcalını qarşısına qoyduğu beş qutu dərman,lazımı qədər kəsici ülgüç,yaxud da bir insanın görəb görə biləcəyi ən gözəl mənzərəyə baxarkən üstündə əminliklə durduğu körpüyə verərkən nə düşünür?Keçmiş? Yox,çünki keçmiş ölümdən qorxmağı buraxdığı an öz təsirini itirir.İndini? Yox,çünki indi sadəcə alacağı bir neçə əlavə nəfəsdən başqa bir şey deyil.Bəs gələcəyi?Labüd gələcək,vaxtını,formasını özün müəyyənləsənsən də dəyişməyən tək gerçək,ölüm.Ölümdən sonrası.Nədirki orada olan qeyri-müəyyənlik? Çoxlarının haqqında heyranlıq və ya qorxu ilə danışdıqları,cənnət-cəhənnəm məhəfurlarını? Və ya reinkarnasiya adlı din adamlarının "ölüm və axirət qorxularını aşmaq, özlərini bu həqiqətlərdən uzaq tutmağa çalışaraq təsəlli vermək üçün bəzi insanların qəbul etdikləri batıl inanclar" kimi təsvir etdikləri yenidən dünyaya gəlmə prosesini? Əgər dünyada iki yüzdən çox dinin olduğunu bilirsinizsə və bu dinlərin əksəriyyətinin ona inananlara cənnət adlı bir lütfun varlığı və ya cəhənnəm adlı bəlli sərhədlərlə müəyyənləşdirilmiş günahlardan çəkilmə vasitəsi olan digər dünyaya inanırsınız deməkdir və bəzən heç bilmirsiniz ki, yaşadığımız bu dünyanı cənnətə getmək istəyənlər öz əlləri ilə digər insanlar üçün cəhənnəmə çevirir. Bu dünyanı cənnətə çevirmək varkən həyatını qorxu ilə keçirib, bəlkə də fərqli bir ölkədə doğulsaydı tamamilə fərqli bir Tanrının varlığını qəbul etmənin mümkünlüyünü bilmədən yaşayır,qocalır və ölürsünüz.Bəzən qocalmağa belə ehtiyacınız olmur.Yaşadığınız həyat sizə məxsus deyilmiş kimi keçirir,ancaq bir gün yaşadığınız artıq dözülməz gəlir və heç kimin görmədiyi, ancaq demək olar ki,haqqında hər kəsin bir fikri olan ölümdən sonrası ilə tanış olursunuz. Bəlkə də o an sizin həyatınızın ən gözəl anıdır,çünki bir neçə dəqiqədən sonra sizə hazırda yaşadığımız və dözməkdə çətinlik çəkdiyiniz həyatı verən Tanrı ilə qarşılaşma fürsətini əldə edəcəyinizi düşünürsünüz. Nə üçün digərləri cah-cəlal içində yaşayan zaman sizə bu qədər əziyyəti layiq gördüyünü soruşmaq istəyirsiniz. Dualara sığınmanın artıq bir fayda vermədiyini düşündüyünüz üçün, bəlkə sabahın yaşamaq üçün daha gözəl bir gün olduğunu düşünmədən özünü qəsdə yaxınlaşırırsınız. Və bir anlığa həqiqəti dərk edirsiniz. Gözünün qarşısında xəstəlikdən yavaş-yavaş ölənlər üçün dua edən ananın səsinə eşitməyən, balaca bədəninin bu dünyadakı pisliklərdən xəbəri olmadan canı deyərək bir qəlibə saldıığımız varlığın təcavüz etdiyi dörd yaşlı uşağın fəryadını eşitməyən,istədiyi sadəcə ac övladlarını doyması üçün bir tikə çörək istəyən atanın səsinə eşitməyən Tanrı sən səsinə necə eşidəcək?

Ölümün astanasındaykən göz yaş tökərmisən insan?Əgər ölümə məcburdursan hə.İntihar,bəlkə də ölümlərin ən rəhimsiz olanıdır.Bədənin lazımsız bir ət parçasına çevrilib, yerdə hərəkətsiz uzanan zaman ruhunuz otaqda durub yavaş-yavaş formasını dəyişən bədəni seyr edir. İnsanlar ətrafında göz yaş tökür,ya da ölümündə səni günahkar görürlər. Yaşadığın müddətdə bir dəfə belə həqiqətən necə olduğunla maraqlanmayan biri sən ölüm bədənə baxır və səni dəli,aciz adlandırır. O insanın heç xəbəri yoxdur ki, özü qəsd edənlərin sadəcə 5-10%i psixiatrik xəstəxanalarda dünyadakı demək olar ki,bütün insanların özlərini rahatlatmaq üçün dedikləri "mən dəli deyiləm"sözünü deyən şəxslər tərəfindən törədilir. Bəlkə də ölümün əsl səbəbkarı olan ailən sənədən sonra özlərinə də ölüm arzulayırlar,ancaq onlar sən qədər cəsur deyillər.Sadəcə sən necə ağıllı, gözəl, yaraşlıq, bacarıqlı olduğunu söyləyən ailəndir bəlkə də intiharının əsl səbəbkarları.Fədəkar ata,qayğıkeş ana. Hər saniyə əvəzolunmaz olduğunu hiss etdirirlər ancaq həqiqətən elədirmi?

Ailən mərhəmətsizdir. Səni rahat,qayğısız bir formada böyüdü,bir anda ölümünlə onları yaralayan zaman sənin üçün əllərindən gələni etdiklərini deyirlər. Ancaq əsl günahkar onlardır. İnsanlar amansızdır. Öz istəkləri üçün səni incidər yaralayarlar. Ailənsə səni bu pisliklərdən xəbərsiz rahat evində,ən gözəl şəraitdə böyüdü bir anda müdafiəsiz buraxıb geri çəkirlər.

Ölümü istədiyini üçün intihar edərsən. Hər dörd saniyədə bir insanın ölümü görüb onun gözlərinə qorxusuzca baxmaq üçün möhkəmliyindən əmin olmadığı ipi tavanda harasa bağlamağa çalışır,ya da bəlkə fikrindən dönmə ehtimalı olsun deyər tutduğu bir ovuc dolusu təsirli yuxu dərmanlarını suda həll etmədən bir-bir qəbul etməyə başlayır. Dərman tamamilə canına hopub,ölüm sənə yaxınlaşanaqədək sən bir neçə dəfə fikrini dəyişib yaşamaq istədiyini anlayırsan,ancaq artıq gecdir. Ölümündən sonra bu "dəhşət" üçün səbəb axtarılır,ancaq hər kəs həyatının normal olduğunu deyib,səni günahkaradlandırır. Yalan danışan,əxlaqi cəhətdən qəbul olunmayan məfhumları düşünən bəzən o düşüncələri reallaşdıran biri səni günahkar adlandırır.

Ölü bədənə baxarkən soruşulan ilk sual bu olur."Axı niyə?Niyə öz canına qıydı?" Həqiqətən niyə? Bir insan niyə intihar edər İlk dəfə 1662-ci ildə ingilis dilində"suicide" adlı söz meydana gəlməyəndək intihar yox idi?Olmayan bir şey üçün niyə yeni bir söz tərtib olunsun ki?!

Tarixin ilk çağlarından indiyədək savaş meydanına qorxdığını bildirmədən atılan əsgər şəhid elan edilir,orada öləcəyini bilə-bilə sadəcə və sadəcə insanlara kömək etmək üçün totalitar rejimli ölkəyə gedən həkim bədəninə dəyən güllə ilə ölən zaman fədakar elan edilir. Müharibənin sonunda döyüşçülərin hər birinin ölü olacağını bilə-bilə onları qalibiyyət üçün ruhlandırın hökmdar fəth elan edilir. İşğal olunmuş torpaqda düşmən əlinə keçməmək üçün özünə qəsd edən gənc qız bilmir ki, canı üçün ölü ya da canlı bədənin fərqi yoxdur. O qız cəsur elan edilir. Tam sürət ilə qarşısındakı hədəfə can atan intiharçı yapon pilotu əsl vətənpərvər elan edilir. "İlahi külək" adlandırılan yapon kamikadzesi etdiyi bu fədakarlıqla xalqının adını şərəfləndirir. Baxmayaraq ki, onun bu vəzifəni yerinə yetirməsi üçün həyat yoldaşı üç uşağı ilə birlikdə özlərini körpüdən aşağıya atıb həyata əlvida dedilər. Bir insan başqası üçün-torpaq,vətən,qürur, şərəf üçün ölürsə, qəhrəman,yaşadığın həyatın böyük bir heçlikdən ibarət olduğunu bilərək intihar edirsə günahkar elan edilir.

İntihar hər mədəniyyətdə mənası fərqlidir. Qədim Skandinaviyada yaşasaydınız normal ölümü utanc verici hesab edildiyiniz üçün qocalanda özünüzü uçurumdan atıb şərəfli ölümə üzləşəcəkdiniz. Qədim Yunanıstanda yaşasaydınız intiharını lənətləyərdiniz. Hindistada bir qadın olsaydınız təntənəli bir mərasimlə ölü ərinizin yanında özünüzü diri-diri yandırardınız. İslam, Xristian dininə mənsubsanızsa özünü öldürməni ən böyük günah elan edib intihar edən qeyd-şərtsiz cəhənnəmə gedəcəyini düşünər,Jainizm,Buddizim dininə mənsub olsaydınız bu dünyanın heç olduğunu qəbul edib,digər həqiqi dünya ilə görüşmək üçün ac qalıb ölümü seçərdiniz.

1982ci ildə bir kitab çap olunur. Bu kitabı digərlərindən fərqləndirən isə onun adı və içində yazılanlar idi. "Özünəqəsd" adlı kitabın məzmunu yüngül və rahat ölmək üçün preparatlar və özünü öldürmə haqqında cürbəcür məlumatlara həsr olunmuşdur. İntiharın qarşısını alan heç bir tədbir olmasa da 10 sentyabr Ümumdünya özünəqəsdə qarşı mübarizə günüdür

Hər ölümün öz hekayəsi olur. Əgər biri itirəcəklərini bilə-bilə ölümü seçirsə onun səbəbləri daha dərin,mürəkkəb. Özünü telefonun qırıldığı üçün öldürməzsən,aşağı qiymət aldığı üçün,iş görüşməsinə gecikdiyini üçün canına qıymazsan. Əgər yaşadığın həyat artıq öz mənasını itiribse, özünü öldürərsən. Bunun tək çıxış yolu olduğunu düşündüyünçün özünü öldürərsən.

ƏDƏBİYYATSIYAHISI:

- 1.<http://www.medicalnewstoday.com/kc/suicidal-thoughts-ideation-193026>
- 2.<http://www.deathreference.com/Sh-Sy/Suicide-Basics.html>
- 3.<https://dusunek.com/tag/karma-inanci-nedir/>
- 4.B.Əliyev. HindistanEtnoqrafiyası. Bakı,2017

İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏLİMİ PROBLEMİNİN PSIXOLOJİ BAXIMDAN NƏZƏRİ ANALİZİ

Zəkiyyə Namiq qızı HÜSEYNOVA

ADPU-nun pedaqoji psixologiya ixtisası üzrə doktorantı,
zekiyye.huseynova@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə durmadan və sürətlə dəyişən müasir dövrdə istedadlı uşaqların təlimi zamanı meydana çıxan bir sıra problemlərdən bəhs edilir. İstedadlı uşaqların öz yaşadlarından fərqli psixoloji özünəməxsusluğu və təhsildə yüksək tələbatlara malik olmaları, eyni zamanda təlim prosesində onlarla işləmə bacarığına malik müəllimlərə ehtiyac duymalarının nəticəsində təlim prosesində meydana çıxan problemlər istedadlı uşaqlara və təlim prosesinə öz təsirini göstərmişdir. Məqalədə bu problemlər aydınlaşdırılmış və çıxış yolları göstərilmişdir.

istedadlı uşaqlar, təlim, problem, müəllim fəaliyyəti, təhsil islahatları

GİRİŞ

Ənənəvi təhsildə əsasən təhsil alanların nəzəri biliklərlə yüklədiyini nəzərə alsaq, bundan fərqli olaraq müasir təhsil modellərinin, konsepsiyalarının əsas ideyasını, müasir məktəbin əsas məqsədini rəqabətə qabil, tənqidi təfəkkürə malik, çevik idarəetmə təfəkkürünə malik, onu əhatə edən təsirlərə tənqidi yanaşmaq bacarığına malik, sərbəst qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik, dəyişən şəraitə çevik uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik, əməkdaşlıq etmə, ünsiyyət qurma, müstəqil öz fikrini ifadə edə bilən şəxsiyyət formalaşdırmaq təşkil edir. Müasir təhsil sisteminin əsas məqsədlərindən biri də şagirdlərin öz bacarıq və qabiliyyətlərinin reallaşması üçün maksimum şərait yaradaraq müasir şəraitdə təlim prosesini təşkil etməkdir.

Müasir dövrdə cəmiyyət problemlərinin həllini məhz istedadlı uşaqlardan gözlədiyi üçün təhsilin əsas prioritet məqsədi kimi istedadlı uşaqların bütün qabiliyyət və imkanlarının aşkarlanması, inkişaf etdirilməsi və peşə fəaliyyətlərinin reallaşdırılmasının təmin edilməsi durur. İstedadlı uşaqların təlimi isə əsasən lisey və müasir təhsil komplekslərində həyata keçirilir və burada müəllimin istedadlı uşaqlarla işi mürəkkəb və daim bitməyən bir prosesə çevrilir.

İstedadlı uşaqların təlimindəki problemlərin əsasını onların yaşadlarına nisbətən qabiliyyətlərinin yüksək səviyyədə olması, aktiv olaraq daha çox işləmələri, çalışmaları, hər şeyi ətraflı öyrənmək, öz bacarıqlarından istifadə edərək müstəqil fəaliyyət göstərmək istəyi, qarşılıqlı çətin tapşırıqlar qoymaq, prosesin sırf dərslər prosesi ilə məhdudlaşdırılmayaraq dərslərdən kənar məşğələlərin də keçilməsi istəyi və s. durur.

Həyata keçirilmiş “Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı 2006-2010”nın hesabatı zamanı qeyd edilmişdir ki, ənənəvi təlimin məzmunu, əsasən oğlanların təfəkkür xüsusiyyətlərinə, təlimin forması və tərbiyə meyarları isə qızların psixoloji xüsusiyyətləri və davranışına uyğunlaşdırılmışdır. Bu səbəbdən, bir qayda olaraq, oğlanlar təlim fəaliyyətlərində, qızlar isə davranış və intizam üzrə davamiyyətdə daha əlverişli mövqeyə - üstünlüyə malik olurlar. İstedadlıların təlimi üçün səmərəli hesab edilən təlim üsullarında ənənəvi təlimin hər iki problemi öz həllini tapmış olur. Milli Kurikulumun tətbiqi ilə bağlı istifadə edilən müasir təlim strategiyalarında təlim prosesinin prosedural qaydaları xeyli dərəcədə sərbəstləşdirildiyindən və fəal təlim üsullarından istifadə edildiyindən oğlanların davranışlarını əsassız məhdudlaşdıran təlim şəraiti aradan qaldırılır (6).

İstedadlı uşaqların təlimi problemlərindən biri də müəllimlərin istedadlı uşaqların psixologiyasını bilməməsidir. Həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq Bakı dövlət universitetində “Sosial elmlər və psixologiya” fakültəsində, ADPU-da “Pedaqogika və psixologiya” fakültəsində “İstedadlı uşaqların psixologiyası” adlı kurs proqramına daxil edilib. Lakin bu fənn olaraq vaxt əvvəllər ayrıca tədris olunmurdu.

Təlim müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı, məqsədyönlü fəaliyyəti olduğu üçün təlim prosesində şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, tərbiyə olunurlar. Müxtəlif tarixi dövrlərdə cəmiyyətin tələbindən asılı olaraq təlim prosesinin üç tipi özünü göstərmişdir: 1. Doqmatik təlim. Orta əsrlərdə mövcud olmuşdur, mexaniki yadda saxlamaya əsaslanır. 2. İzahlı – illüstrativ təlim. Hafizə və təfəkkürə əsaslanır. XIX əsrin axırlarından yaranmışdır. 3. Müasir təlim. Şagirdlərin idrak müstəqilliyinə, şüurlu və yaradıcı fəaliyyətinə əsaslanır.

Deyilənləri nəzərə alsaq demək olarki, istedadlı uşaqların təlimi üçün əsasən izahlı – illüstrativ və müasir təlim tipindən istifadə edilməsi müəllimlər üçün daha məqsədə uyğundur. Doqmatik tip isə istedadlı uşaqlara uyğun olmayan bir tipdir. İstedadlıların təlimi ilə məşğul olan müəllimlərin bu təlim tipindən istifadə etməsi isə yol verilməzdir. Göründüyü kimi, təlim mahiyyət etibarilə ayrı – ayrı zamanlarda

cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və tələbatından asılı olmuşdur. Bu gün də belədir. Bugünkü təlim mahiyyət etibarilə inkişaf etmiş dünyanın tələblərinə müvafiq Azərbaycan vətəndaşı yetişdirir.

Elmi – tədqiqat müəssisələrində çalışan mütəxəssislərin (məsələn, pedaqoqların, fənnə müvafiq olaraq dilçi, ədəbiyyatşünas, riyaziyyatçı və s. alimlərin, qabaqcıl müəllimlərin) köməyi ilə nəyi öyrətməyin lazım olduğu dəqiqləşdirilir, müəyyənləşir. Bu zaman cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətləri, qavrama dərəcələri, elmi – texniki tərəqqi və komputerləşmə dövrü nəzərə alınır. Çünki, hər il elmi məlumatların həcmi durmadan sürətlə artır. Belə bir şəraitdə isə biliklərin əsasını seçib müəyyənləşdirmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlar nəzərə alınaraq 1999 – cu ildən etibarən Azərbaycan təhsilində bir – birini əzəv edən əsaslı islahatlar keçirilir. Cəmiyyət tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə çoxlu sayda yeni tipli təhsil müəssisələri (gimnaziya, kollec, seminariya, lisey, mərkəzi təhsil kompleksi və s.) və təhsil formaları yaradılmış, ali məktəblərə qəbul qaydaları dəyişdirilmiş, ali təhsilin məzmununda islahatlar aparılmış, fasiləsiz təhsil sistemində keçidə başlanmışdır (1).

Deyilənləri nəzərə alsaq onda istedadlı uşaqlar üçün də xüsusi inkişaf proqramları hazırlanarkən yuxarıda qeyd edilənlər də həmin proqramlarda öz əksini tapmalıdır. Bunu pedaqoji elmlər doktoru Firudin İbrahimovun qeyd etdiyi fikrində də aydın görmək olar. Belə ki, o, demişdir ki, belə proqramlarda ilk növbədə istedadlı uşaqların özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri və cəmiyyətin onlara sosial sifarişini nəzərə alınmalı, uşaqların isedadının növü əsas götürülməli, müəyyən sahələrdə zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, təfəkkür və şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi mühüm amil sayılmalıdır (2).

TƏDQIQAT METODU

Mövcud problemin tədqiqatı zamanı əsasən nəzəri araşdırma aparıldığından istedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı məlumatlar elmi – metodiki jurnalların, pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatın və internet resurslarının nəzəri cəhətdən təhlil edilməsi ilə əldə edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılaraq nəticələr çıxarılmışdır.

TƏDQIQAT İŞİNİN MÜZAKİRƏSİ

Bu araşdırmada tapılan nəticələr gözlənilən nəticəyə cavab verdi. Araşdırma zamanı məlum olduğu istedadlı uşaqların təlim problemi ilə ən az lisey, müasir təhsil komplekslərində üzləşirlər. Digər ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan istedadlı şagirdlərin təlim problemi isə hələ də tam həll olunmayıb. Gələcək tədqiqatlarda isə bu problemin qismən də həll olunması gözlənilir. Bu istiqamətdə Respublikamızda həyata keçirilən islahatlar bu problemi qismən də olsa aradan qaldırır və islahatların tətbiqinin davam etdirilməsi müsbət nəticələr verir.

Tədqiqatın nəticələri istedadlı uşaqların təlim tərbiyəsində, inkişafında müəllimlərin fəaliyyətinin rolu haqqında yeni elmi istiqamətlərin yaranmasına yol açır. İstedadlı uşaqların təliminin həyata keçirildiyi müəssisələrdə - litsey, gimnaziya, müasir təhsil komplekslərində, eyni zamanda Respublikamızda fəaliyyət göstərən bütün ümumtəhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər öz fəaliyyətlərində tətbiq edə, eyni zamanda özlərinin nəzəri – praktiki hazırlığını artıraraq öz fəaliyyətinin formalaşması istiqamətində aparılan işlərdə istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə tədqiqatçıların nəticələrindən tədqiqat apararıq tələbələr, doktorant və dissertantlar, həmçinin bu sahə ilə maraqlanan hər bir şəxs istifadə edə bilər.

NƏTİCƏ

Ədəbiyyatın nəzəri təhliliyə əsaslanan nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. İstedadlı uşaqların təlimində olan əsas problemlərdən biri onların təlimi ilə məşğul olan müəllimlərin kifayət qədər olmamasıdır. İstedadlılar öz fərdi sınıfları ilə işləmək bacarığına malik müəllimə ehtiyac duyurlar.

2. İstedadlı uşaqların təliminin həyata keçirildiyi təlim – tədris müəssisələri hamısı eyni səviyyədə təşkil edilmədiyindən lisey, müasir təhsil komplekslərindən kənarında istedadlıların öz istedadlarını yetəri səviyyədə inkişaf etdirməsi mümkün olmur.

3. Son illər Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar istedadlı uşaqların təlimi və onların təlimi ilə məşğul olan müəllimlər üçün geniş şərait yaradıb, onda qarşıya çıxan problemlərin də ildən ilə azalacağı, öz həlli yolunu tapacağı demək olar.

İSTİNAD ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı. 1999
2. İstedadlı uşaqlar üçün xüsusi inkişaf proqramlarının hazırlanması. <http://xalqgazeti.com/az/news/social/42598>
3. Orta məktəb üzrə fənn müəllimləri üçün ixtisasartırma təhsilinin 2-ci modulu üzrə “Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə” təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı. Xəzər Universiteti. Bakı – 2012.
4. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyev. Ümumi psixologiya. Bakı -2014.
5. www.e-qanun.az/framework/11601
6. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin sifarişilə yerinə yetirilmiş “Xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə dövlət proqramı (2006-2010-cu illər) çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin nəticələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi” mövzusunda dair hesabat

MİSTİK KƏŞF SUFİZMİN VƏHDƏTİ-VÜCUD TƏLİMİNDƏ
ƏSAS QNOSEOLOJİ PROBLEM KİMİ

Zaur Firidun oğlu RƏŞİDOV

AMEA Fəlsəfə İnstitutu Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsi, elmi işçi
zaur20@mail.ru

Panteizmdə olduğu kimi, substansional vəhdətdən tamamilən uzaq olan vəhdəti-vücuda proses kimi nəzəridən keçirilən vəhdət təəcəllilərdədir. Təcəllilərdə görünən Tanrının bilinməz olan mənası yox, surətidir. Surətin yoxluğa təəcəllisində doğulan ələmdir. Ələmdəki zülməti nura boyayan, sayısız təəcəlliləri kəşf edən kamil insandır. Bu cəhətləri ilə kamil insan həm də üçüncü ələmdir. Onun həqiqətləri batini olaraq görüb dərk edən qəlb isə ələmlərarası bərzəxdir.

Açar sözlər: insan, göz, əql, kölgə, korluq, bərzəx, qəlb, kəşf, himmət, sirr

Giriş. Vəhdəti-vücad sufizmin ən başlıca fəlsəfi təlimlərindən biridir. Eynəqlüzat Miyanəci (1099-1131) tərəfindən daha da inkişaf etdirilən vəhdəti-vücad, Mühyiddin ibn Ərəbinin (1165-1240) zəngin yaradıcılığında fəlsəfi cəhətdən sistemləşdirilərək mistik yaşantılardan nəzəri formaya keçdi. İbn Ərəbidən başlayaraq vəhdəti-vücad nizamlı fəlsəfi təlimə çevrildi. Təliminin əsas ideyaları islam ələmində sürətlə yayılmağa başladı.

Varlığın və ya vücadın vəhdəti kimi tərcümə olunan vəhdəti-vücadda görə, vahid varlıq və ya varlığa sahib yeganə vücad Tanrıdır. Ələm bu tək varlığın görüntülər məkanı, ələmdəki bütün mövcudluqlar isə, bu vahidin təzahürləridir. Varlıq vahid olduğundan sonsuz təzahürlərin mahiyyətlərindəki həqiqət, yəni, onların mövcudluq əsasları da vahiddir. Başqa sözlə, vəhdəti-vücadda Tanrı yoxluğu öz təəcəllisində ələm olaraq aşkar edən bir, yoxluqdan aşkar olunan ələm isə, təəcəllidə Tanrının görüntüsü olan kəsərat-çoxluqdur. Belədə, vəhdəti-vücadda görə, zati etibarını ilə yoxluq olan ələmdə varlıq kimi Tanrıdan başqa heç nə yoxdur. Məntiqi olaraq varlıq ələmin özüne bilavasitə aid olmadığından, ələmin əslü yoxluq, cəmi görüntüləri isə Tanrıdır. Deməli, vəhdəti-vücad varlıqların yox, varlığın birliyi haqqında fəlsəfi təlimdir. Yoxluqda da vahid varlıq olan Tanrı haqqında elmdir. Vacib və mümkün bölgüsündən intina edən vəhdəti-vücadda görə, yaradan (vacib) və yaradılan (mümkün) yox, ancaq vahid vardır. Belədə, vəhdəti-vücad varlığın vahidliyi ilə yanaşı, ələcə də, iki varlıqda tək həqiqət prinsipinə bağlı mistik-fəlsəfi təlimdir.

Mistik kəşf həqiqi bilik mənbəyidir. Vəhdəti-vücadda görə, göz gerçək həqiqətlərin ələmdə hər an doğulması və bu prosesdə ələmin də hər rəhməni nəfəsdə yenilənməsini sezə bilmədiyindən, gözün şəhadət etdiyi həqiqət də daimidir, dəyişməzdir. Belədə, ələm gözdə əbədidir. Çünki, gözə Tanrı yox, ələm görünür, gözdə “ələm Haqq olur”. Bu cəhətdən İbn Ərəbi yazır ki, göz gördüyü hər mövcudun surətində Haqqın eynini görür (1, s.112-113). Amma, gözün gördüyü hər surətdə görünən Haqqın eyni də olmaz (3, s.217). Çünki, göz yoxluqdadır, gördükdə isə, onun gördüyü mövcuda aid olan nisbi keyfiyyətlərdir. Məntiqi olaraq mövcuda aid olanla vücadu da görmək mümkünə olmadığı kimi, bu yolla onu dərk etmək də olmaz. Deməli, gözün gördüyü yoxluq ələm adlanan gerçəklik olsa da, bu gerçəklikdəki gerçəyi şirin yuxuda olan göz, ancaq “röyada” (vəhdəti-vücad fəlsəfəsinə görə maddi ələm xəyal olduğundan) görmüş olar. Əgər, göz “qəflət yuxusundan” oyanarsa, vahid dərk olunar, onda dərk olunan və dərk edən də ikiləşər, bu ikilikdə vəhdət isə ortadan qalxar. Bu cəhətdən, vəhdəti-vücadda ələm görüntü olsa da, əsil görüntü də deyil, onun əslü görünməz, görüntüsünün görüntüsü isə kölgədir. *Deməli, ələmdən olan gözün gördüyü vəhdəti-vücad da deyil.* Göz üçün yeganə həqiqət olan görüntü qismində ələm vardır ki, gözə görə “Haqq hər şeydir”. Vəhdəti-vücadda görə, gerçək vəhdət isə mahiyyətlərdədir ki, bu nüvəyə göz və ona bağlı əql nüfuz edə bilmir. Gözün həqiqətlərinə istinad edən əqlin gerçəyi iki vücad və ya iki candır, “iki vücad da bir can və ya iki canda bir vücad” deyil. Təsədüfi deyil ki, məşhur islam alimi Mahmud əl-Əlusi (1802-1854) də yazır ki, vəhdət əhlinin sözü, hal sahibi olmayanlar üçün çətin anlaşılın şeylərdəndir (4, s.81).

Vəhdəti-vücadda hissi və rəsonal idrak bir-birindən ayrılmazdır, hətta, bu təlim daxilində ümumi şəkildə eyniyyət də təşkil edərək birdir. Bu cəhətdən, vəhdəti-vücadda görə, həqiqət “kor hisslərdə” və “quru əqldə” yoxdur. Deməli, vahid həqiqətin gerçəyi zülmət ələminin bir parçası olan əqlin dərk etmə imkanlarından da birmənalı olaraq kənardadır. Çünki, zülmət nurun enişi ilə çəkilsə də, onun kölgəsinin təsirindən əqlin imkanları da pərdələndiyindəndir ki, əql məhduddur, gözü kölgəlidir. Vəhdəti-vücadda görə, həqiqət ilə göz arasındakı məsafə dumanlıdır. Bu qatı duman salıyın həqiqətə süluk etməsinə əngəldir, onu azdıraraq həqiqətdən uzaqlaşdırın, heç vaxt həqiqətə yaxın buraxmayan keçilməz səddir. Deməli, əql bu məsafəni yarıda tamamladığından, onunla bu kələ-kötür yolu keçmək də mümkünə yoxdur. İbn Ərəbi yazır ki, göz məzhərdən başqasını görməz (3, s.26). Əql isə, ilahi sirrın sərhəddində durar (2, s.117). Yəni, ələm adlı kəsəratın sərhəddində duran əql yolunun həqiqəti şübhə ilə yarımcıq olaraq tamamlınar. Deməli,

vəhdəti-vücut təlimində əqlin sonsuz imkanları kəsərək, son sərhəddi isə aləm mərtəbəsi olduğundan, Tanrının mahiyyəti onun üzünə əbədi olaraq bağlıdır. Əqlin aynası kifayət qədər cilalı olmadığından, onun əksi də təhriflidir, çatacağı yolun sonu uçurumdur. Dəmir qanunlara (hökm və mühakimələr) tabe əqlin təbiəti paslı olduğundan, həqiqətin gerçəyi (mahiyətlərdəki həqiqət) ona “şah damarı qədər yaxın” olsa da, əsas aləti olan gözünün korluğundan o, bu həqiqəti görməkdən də məhrumdur. *Vəhdəti-vücutda əql hüduddə məhdud, hüduzsuz vəhdətdən isə tam məhrumdur.* Belədə, sirlə vəhdət sirrini açmayan və təbiəticə naqis olan əql, D.Kayserinin də “Təsəvvüf haqqında risalə”də (Risalə fi elmit-təsəvvüf) vurğuladığı kimi dalğanı dənizdən fərqli bilər (5, s.214). Yəni, əslində dalğanın da dənizdən və dəniz olduğunu heç vaxt görməz. Bu həqiqəti sezməz. Təkcə gözə güvəndikcə heç vaxt sezə də bilməz.

Vəhdəti-vücutda görə, gerçək vəhdət mahiyyətlərdə batin olduğu üçün, ona ancaq batini biliklər ilə nüfuz edərək, onu ancaq belə “dərk etmək” olar. Bu cəhətdən İbn Ərəbi yazır ki, əqlin durduğu sərhədi aşan kəşfdir (1, s.229). Bilinəni (*Tanrı nəzərdə tutulur-Z.R.*) incə pərdələr altından seyr edən də ancaq odur (2, s.173). Yəni, əql ancaq məlumunu dərk edən zahiri biliklərin mürididirsə, bilinməyən məchulu məlum görən və batini seyr edən mürsid, yolu da batin olan kəşfdir. Vəhdəti-vücutda görə, əqlin keçə bilmədiyini bütün sərhədləri aşan kəşf üçün həqiqət yolunda heç bir maneə yoxdur. Onun iti nəzərində həqiqət gün kimi aydın, su kimi şəffafdır. Vəhdət yolu tutan arif salik də həqiqəti kəşf etdikcə, bu təmiz ümmana daha çox qərğ olar. Qərğ olduqca seyr etdiyinin hüduzsuzluğuna da valeh qalar. Bir mərhələyə çataraq həqiqəti oradan seyr etdikcə, o mərhələdən daha yüksək digər mərhələnin olduğu ilə üzləşər. Bu məhlələləri bir-bir dəf edərək, batini yüksəklikləri fəth etdikcə vahidi sonsuz mərtəbələrə izləyər. Onu doyunca müşahidə edər. Amma, ondan doymaz. *Vəhdəti-vücutda kəşf hüdudu və məhdudu aşaraq hüduzsuzu məlum edən batini qüvvədir. Bu cəhətdən, vəhdəti-vücutda kəşf həm də yeganə həqiqi bilik mənbəyidir.*

Vəhdəti-vücutda görə, əqlin küt silahı zahiri göz, kəşfin isə iti bəsrət gözüdür. Sufinin həqiqəti birbaşa görən bu daxili gözü başda yox, qəlbədir. Batini görən qəlb batini həqiqətlərə daha yaxın olduğundan, onun zahirən görünməz olan Haqq qapısını daxilən açmaq istedadı da vardır. Bu qəlb “zülmet bədəndə” döyünən ürəkdən fərqli, insanın əbədi olan ruhunda yerləşərək, Haqqı Haqdan bilən və Haqqı özünə sığdıran bir “məkanır” (3, s.377). Yəni, zülmetdə zülmet olmayan yeganə “əza” Tanrı ilə dolan qəlbdir. Təcəllini “qovaraq itirən” zülmet, aləmi qaranlığa qərğ etsə də, duru qəlbın yanar çırağı, onun daxili nuru əbədidir. Əza ürək zülmet bədəndə çırpındıqca həqiqət sahibi (Tanrı, daha doğrusu onun biliyi) əbədi və əzəli olaraq qəlb “məkanında” olduğundan, qəlbın parlaq şöləsinin itməsi də mümkünsüzdür. Vəhdəti-vücutda görə, Tanrı daima qəlbə mövcud olduğundan o, elə qəlbən bilinən, görünən və seviləndir. Vəhdəti-vücut aşıqlərindən olan Məhəmməd Salih Yaşıl Əfəndinin də vurğuladığı kimi belə arif üçün Haqqdan başqa məbud (*sitayiş edilən-Z.R.*), maqsud (*sevilən-Z.R.*), mövcud da yoxdur (7, s.58).

Vəhdəti-vücutda qəlbın daxilən kəşf edən iç gözünün, əzəli “kor olan” baş gözdən fərqli bu mənada da *göz qabağındadır.* Vəhdəti-vücutda baş gözünün gördüyü kəsərdirsə, iç gözün gördüyü vəhdətdir. Bu təlimdə baş gözü həqiqətləri aləmin özündən və özündə yaratdığı halda, iç gözü daxildə olan gerçək həqiqəti kəşf edərək elə, həqiqətləri də daxildə yaradır. Vəhdəti-vücutda kəşf kəşf etdiyi biliyi batindən də kənara ötürür. Çünki, bütün gücünü batinə yönəldən kəşf həqiqətləri ancaq Tanrı məkanından mənimsəyir. Vəhdəti-vücut təlimində qəlbın iç gözü ilə həqiqətə yönələn bu daxili yaradıcı qüvvəsi isə “himmət” adlanır. Qəlbini himməti ilə tuşlayan arif vəhmə gəlir. Vahid hədəfə meyllənərək həqiqətləri vəyh olaraq qazananır. Əldə etdiyi bütün həqiqətləri ancaq qəlbın mücrüsünə yerləşdirir. Açarı himmət olan bu mücrünü batinində hifz edir. Deməli, vəhdəti-vücutda himmət ilahi biliyin də açarıdır. Bu açarın açdığı isə ilhamlanmış arifin fəth etdiyi sirdir. Batində aşkar olan bu sirr isə birbaşa Tanrının biliyidir. Onun həqiqətləridir.

Həqiqətin yolunu fəlsəfinin əsas dayağı olan əqldən, kəşfə döndərən vəhdəti-vücutda aşkar olan əqlin dili, sirr olanı izah etmək üçün lal olaraq susur ki, bu cəhəti nəzərə alan İbn Ərəbi də yazır ki, sirr elmi əql ilə izah olunduqca çirkinləşir (2, s.78). Deməli, vəhdəti-vücutda batini bilgiləri (Tanrının zati) sözdə ifadə və ya əqlə təhlil etmək də mümkünsüzdür. Çünki, bu təlimdə qəlbənlə əqlə yol yoxdur (eləcə də əksinə). Bu həqiqətləri ancaq batini olaraq zövq ilə dadmaq mümkündür ki, bu da əql əqlinin (filosofların) işi deyil. Vəhdət fəlsəfəsində gerçək vəhdətin batində olması fikri də bu məntiqdəndir. Belədə, *vəhdəti-vücut sirr və batini biliklərin sirri haqqında da sirlə elmdir.* Bu əbədi sirr və sirrini əbədililiyi ilə vəhdət əhli Tanrıya qovuşmadan onunla əbədi vəhdətdədir. Çünki, sirr elə qəlbənlə olmaqla ondadır, odur. Vəhdəti-vücutda Tanrı (onun biliyi) arifin qəlbinə əbədi olaraq nüzul etdiyi halda, cahilin ona üruc etməsi, Haqq ilə qovuşması, bir ilə birlənməsi ən böyük günahdır. Bu da öz növbəsində vəhdəti-vücutun panteizmdən kənar bir fəlsəfi təlim olmasına birbaşa sübutdur. *Vəhdəti-vücut bütün digər mistik təlimlərdən də fərqli olaraq mistik qovuşmanı inkar edib, günah sayan islam məfkurəsidir. Vəhdəti-vücut mistika ilə fəlsəfə arasında bərzəxdir. Həm odur, həm də o deyil.*

Batini həqiqətləri kəşf edən kamil insandır. Vəhdəti-vücutda Tanrı və aləm arasındakı bərzəxdə fərqli bir varlıq olan insan Tanrını batində gizlədən, onu aləmin hər bir zərrəsində seyr edən və ilahini öz ibadətləri ilə yüksəldən varlıqdır. *Vəhdəti-vücutda ibadət də vəhdətdir.* Bu təlimə görə, fani cismin Tanrı ilə ünsiyyəti olan ibadət mövcud və vücudun arasında vəhdət körpüsüdür. Vəhdəti-vücutda görə, vəhdət sirdən qəlbə olan məsafədir. Bu məsafə əqlin imkanları ilə uzansa da, qəlbin imkanları ilə qısalar. Qəlbin içi Haqq olduğundan ibadətdə onlar qovuşur, iki can “üst-üstə düşür”. Böyük aləmdə (makrokosmos) kiçik aləm (mikrokosmos) olan insanda iki aləmin vəhdəti (mezokosmos) belə təmin olunur. Məhz bu vəhdətdə insan həqiqətlərə sahib çıxır. Onları daxilən kəşf edir. Bu cəhətdən İbn Ərəbi yazır ki, aləmin və Haqqın həqiqətlərini özündə toplayan insan kamil insandır (1, s.220). Yəni, insanın varlığa məxsus kamilliyə sahib çıxması onun *Haqqa meydan oxuması* yox, onun Tanrının əmanəti olması fikrinin mistik fəlsəfi izahıdır. Kamil insan vahidin sirrinin həm qoruyucusu, həm də daşıyıcısıdır. *Vəhdəti-vücutda kamil insan həm varlığın, həm də mövcudluğun keşikçisidir, o, göy ilə yer arasındakı keçiddə keşikdədir.* Vəhdət təliminə görə, insan möhürü olduğu gizli xəzinənin daxilində azıb, oradan çıxmaq üçün söyləməli olacağı kəlməni unudan azmış məxluq deyil. Əksinə, möhürün xəzinəyə vurduğu surğuc kimi ona ən yaxın nişandır. İnsan vəhdət tərəfi ilə Haqqa açılan yeganə qapı, kəsərət tərəfi ilə də bu qapını örtən varlıqdır. Bu cəhətdən Ə.Nəblusi də yazır ki, insan ümumiyyətlə Tanrıya yeganə qapıdır (6, s.122). Tanrı ilə aləm arasında mərtəbə olan insan, ilahi görüntüləri aləmdə bir mərkəzdə toplayan və aləmi də ilahinin bütün rənglərinə boyayaraq, sonsuz çalarlarda bərq vurmasını təmin edən zərif daşdır. Tanrının təcəllisini aləmə bərabər şəkildə paylayan billur, bu təcəllidən də bərq vuran üzük qaşdır.

Nəticə. Vəhdəti-vücutda zəti etibarını yoxluq olan aləm bilavasitə görüntülər yığını olduğundan, bəlli təlimin əsas çağırışına görə, gözün gördüyü və əqlin dərk etdiyi ancaq kölgələr və əkslərdir. Cəmi görüntülərdə vahid olan, bilavasitə onlara zahiri görünüş verən daxili mahiyyət isə, göz ilə görünməz, əql ilə dərk olunmazdır. Mahiyyətlər aləminə nüfuz edə biləcək yeganə qüvvə mənəvi kamillik yolu tutmuş insanın qəlbi və bu qəlbin vahiddən olan həqiqətləri kəşf etmək bacarığıdır. Bu həqiqətlərə nüfuz edən, təkcə hisslər və əqlə sahib hər hansı insan yox, ancaq insani-kamil və məhz onun vahid mahiyyətli batini həqiqətləri kəşf edən qəlbidir. Vəhdəti-vücutun bu xüsusiyyətlərə malik kamil insanı bərzəx olduğu üçün, hər iki aləmin sirlərinə də bələddir. Vəhdəti-vücut fəlsəfəsi və onun əql üçün olduqca mücərrəd metafizikasının əsas qnoseoloji problemi də məhz bundadır.

1. ƏDƏBİYYAT

- İbn Ərəbi. *Fususul-Hikem*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2013, 536 s.
- İbn Ərəbi. *Fütuhət-ı Mekkiyyə Cilt I*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2015, 487 s.
- İbn Ərəbi. *Fütuhət-ı Mekkiyyə Cilt II*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014, 472 s.
- İpek A. *Vahdet-i Vücut*. İstanbul: Timaş Yayınları, 1992, 110 s.
- Kayseri D. *Vahdet-i Vücut Felsefesi*. İstanbul: M.Ü.İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, 357 s.
- Nəblusi A. *Gerçek Varlık: Vahdet-i Vücut'un Müdafaası*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009, 360 s.
- Yeşil M.S. *Vahdet-i Vücut ve Mevcud*. İstanbul: Revak Kitabevi, 2013, 102 s.

PSIXOLOJİ BÖHRAN

ƏLİYEVƏ Mətanət Valeh qızı
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
(alievametnet89@gmail.com)

Açar sözlər: böhran, psixoloji böhran, psixoloji böhranın növləri

Ключевые слова: Кризис, возрастной кризис, типы психологического кризиса

Key words: Crisis, age crisis, types of psychological crisis

Psixologiya elmi üçün maraqlı məsələlərdən biri psixoloji böhran problemdir. XIX əsrin sonundan etibarən psixoloji böhran problemi psixoloqların və əlaqəli sahələrin mütəxəssislərinin diqqətini özünə cəlb etmiş və psixoloji böhran problemi ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bununla yanaşı psixoloji böhran anlayışının ədəbiyyatda və praktikada geniş istifadə olunmasına baxmayaraq, bu anlayışın şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı məsələləri nəzəri baxımdan kifayət qədər işlənməmişdir. Bu baxımdan müasir dövrdə psixoloji böhran hallarının şəxsiyyətin inkişafının yaş, cins və s. xüsusiyyətləri ilə bağlı araşdırılmalar davam etməkdədir. Bildiyimiz kimi, şəxsiyyətin inkişafı fərdin ömrünün sonunadək mərhələli şəkildə davam edir və hər yaş mərhələsinin özünəməxsus yeni çətinlikləri meydana gəlir ki, bu da

şəxsiyyət böhranı kimi təzhür edir. Böhran vəziyyəti hər bir insanın şəxsi inkişafının ayrılmaz hissəsidir, bu dövr şəxsiyyətin inkişafına maksimal təsir göstərir, şəxsin inkişafının gələcək yönəlişliyini təmin edir [1].

Böhran- insanın öz daxili aləmi və ətraf mühitə narazılığından doğan uzunmüddətli ruhi vəziyyətdir və o insan üçün ən fundamental , həyat üçün əhmiyyətli olan dəyərlərə və tələbatlar sferasına təsir edir, güclü emosional həyəcanla müşayiət olunur və insanın daxili həyatında dominantlıq edir. Böhranla bağlı irəli sürülən nəzəriyyələrdən çıxış edərək üç növünü ayırd edilir: Maddi böhranlar; sosial böhranlar; ruhi böhranlar. Yaşanan bütün böhran halları şəxsiyyətin strukturunda dəyişikliyə gətirib çıxarır və hər biri öz daxili məzmununa malikdir. Böhranın bütün növləri oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir[3;111].

Daxili böhran xarici münaqişələrlə müşayiət oluna bilər, lakin münaqişəli inkişafın aradan qaldırılması yeni vasitələrə yiyələnməkdən keçir, yeni həyat sferalarının mənimsənilməsi, imkanların genişlənməsi meydana çıxır. Əgər yeni tələbat xarici sosial tələblər tərəfindən boğularsa, böhran bu zaman kəskinləşə və uzana bilər. Böhrandan çıxışın necə – konstruktiv və ya dekonstruktiv olacağını müəyyən etmək üçün böhran situasiyasını təhlil etmək zəruridir. Bu zaman psixoloji böhranın məzmununa, şəxsin böhrana münasibətinə, böhranın uzunluğu və inkişaf müddətinə diqqət yetirmək lazımdır.

Böhranın vəziyyəti intellektual və emosional sahələrdə baş verən özünüdərk işinin gələcək inkişafını təmin edir, münaqişənin həlli isə şəxsiyyətin inkişafının göstəricisi kimi çıxış edir. Lakin, digər tərəfdən, böhran əsəb pozğunluqlarına səbəb ola bilər. Beləliklə, çətinlik meydana gəlir, problem əvvəlki fəaliyyət üsullarının pozulmasına səbəb olur, gərginlik yaranır, problemin həllinin köhnə üsullarının yoxlanılması gedir, əgər onlar adaptiv deyilsə, gərginlik güclənir. Sonrakı mərhələdə problemin dərk üçün xarici və daxili resursların cəlb edilməsi baş verir ki, bunun da nəticəsi aşağıdakılar olur: problemin yenidən nəzərdən keçirilməsi və vəziyyətdən çıxış; vəziyyətin mümkün yollarla həllinin qeyri-mümkün olması və sistemin növbəti pozuntusu, problemin həllindən uzaqlaşma və ya destruktiv çıxış.

Problem – konkret şəraitdə insanın həmin an üçün topladığı bilik və təcrübədən istifadə etməklə mövcud çətinliklərin və ziddiyyətlərin həllinin qeyri-mümkün olduğunun dərk edilməsidir. Ona görə də, böhranın səbəbini, dayaq nöqtəsini tapmaq və şəraiti olduğu kimi qəbul etmək üçün kənardan bilik və təcrübəyə tələbat yaranır. Hər bir insanın həyat yolu, onun şəxsiyyət kimi inkişafı potensialların əvəzlənməsi və özünü təzahür etmə formaları ilə müşayiət olunur. Böhran halı həmişə gərginlik doğurur, özündə stress və qeyri-müəyyənlik ehtiva edir. Böhran insanın vərdiş etdiyi hər hansı mövcud yaşayış formasının itməsini bildirir və onun üçün hələlik məlum olmayan yeni yaşayış formasına keçmək imkanı yaradır. Böhran halı o zaman təhlükəli olur ki, şəxs bu vəziyyətdən çıxış bilmir , böhran halını qəbul etmək və onunla mübarizə aparmaq iqtidarında olmur. Belə hallarda, psixoloji yardım mütləqdir[2;88].

Biz də, mövcud işdə tələbələrdə böhran vəziyyətinin temperament tipi ilə bağlı xüsusiyyətlərini öyrənmişik. Belə ki, Tədqiqatda tələbə gənclərin böhran vəziyyətinə hazırlığı və onun temperament tipi ilə əlaqəsi araşdırılmışdır . Bu məqsədlə 30 nəfər III kurs tələbəsi ilə Riç Master tərəfindən hazırlanmış “böhrana emosional hazırlıq” testi və A.Belovun “temperamentin düsturu” testi keçirilmişdir. Tədqiqatda iştirak edən tələbələrdən 15-i kişi , 15-i qadın olmuşdur. Tədqiqat iştirakçılarının yaş həddi 19-22 arası olmuşdur.

Tədqiqatın nəticəsində məlum olmuşdur ki, tədqiq olunanlardan 18 nəfər böhran vəziyyətinə hazırlıqlıdır və onların böhran vəziyyətini idarə etmək qabiliyyətləri daha yüksəkdir. Digər 12 nəfər isə 10 baldan üstün nəticə göstərməklə böhrana qarşı emosional hazır olmadıqlarını təsdiq etmişlər. Belə ki bu tip insanlarda yaşanmış böhranların onlarda uzunmüddətli stress və depressiya hallarını yaradır.

Paralel olaraq keçirdiyimiz temperament testi ilə müqayisə etdikdə alınmış göstəricilərə əsasən 18 nəfər böhrana emosional hazırlıq səviyyəsi yüksək olan tələbələrdən 9 nəfəri fleqmatik, 5nəfəri sanqvinik, 2 nəfər xolerik və 2 nəfər melankoliktemperament tiplərinə uyğun olmuşdur.

Digər 12 nəfərdə - böhran hallarına qarşı emosional hazırlığı aşağı səviyyədə olan gənclərdə isə temperament tiplərində göstəricilər belə olmuşdur: 6 nəfər melankolik, 3 nəfər xolerik, 2 nəfər sanqvinik, 1 nəfər fleqmatik.

Tədqiqatımızın nəticəsində məlum olmuşdur ki, böhran vəziyyətinə qarşı emosional hazırlıqlı temperament tipləri fleqmatik və sanqvinik, böhran vəziyyətlərinə qarşı hazırlıqsız temperament tipləri isə melankolik və xolerik temperament tipləridir.

Ümumilikdə, tədqiqatda iştirak edən tələbələrdən 60% böhran vəziyyətinə emosional hazırlıqlıdır, Tədqiq olunanların 40%-də isə əks göstərici əldə olunmuşdur.

Sonda qeyd edək ki, İnsan inkişafının müxtəlif dövrlərində yaranan böhran halları sadə məsələ deyil və öz mürəkkəb psixoloji strukturu və təzahür formalarına görə bir birindən fərqlənir. Böhran həyatın adət edilmiş axarını pozur, insanın gündəlik həyat fəaliyyətinə təsir edib onu sistemdən çıxarır. İnsan yaşadığı

dövrədə baş verən böhranlar indiyə qədər onun üçün əhəmiyyətli olan və həyatının özəyini təşkil edən dəyərləri yenidən mənalandırılmasını tələb edir və onu əhatə edənlə münasibətləri, əlaqələri həyat tərzini dəyişməyə sövq edir. Böhranın müvafəqiyyətli həll olunması və bu problemin öhdəsindən uğurla gəlmək insan üçün həyatı əhəmiyyətli məsələ hesab olunur. Bu zaman bu amil insan üçün yeni, müsbət keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Beləliklə, həyat böhranı şəxsin həyatını ali, aktual formada, daxilində dərin qarşıdurmanın dərki və bu qarşıdurmadan çıxmanı bildirir ki, bu da insanın bütün fiziki, psixi, intellektual və mənəvi qüvvəsinin cəmləşdirilməsini tələb edir. Bu da öz növbəsində insanın inkişafında yeni bir mərhələnin əsasını qoyur. Bu baxımdan Vıqotskinin fikirləri diqqəti cəlb edir. L.S.Vıqotski qeyd edir ki, böhranın hər bir neqativ simptomunun arxasında pozitiv məzmun gizlənib ki, bu da yeni, ali formaya keçməkdir. Psixoloji böhran yaşayan şəxs bu vəziyyətdən çıxmağı bacarmazsa, bu hal onda digər psixoloji problemlərin yaranmasına gətirib çıxara bilər. Bu baxımdan şəxs bu vəziyyətdən çıxma bilmirsə psixoloji yardımdan yararlanmalı və bu halın ona edə biləcəyi mənfi təsirlərindən qorunmalıdır. Böhranların uğurla aradan qaldırılması sistemə çevrilərək, tədricən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına, insanın xüsusi həyat ideologiyasının meydana çıxmasına, bir növ qalib ssenarisinin yaranmasına gətirib çıxarır. Böhranlardan uğurlu çıxış təcrübəsini toplayaraq, insan özünə və şəraitə qalib gələrək yaşamağı öyrənir. Əgər insan şəraiti idarə edərsə, böhranı doğuran problemdən azad olur və bu problemin yaşanması onu daha mükəmməl, psixoloji cəhətdən adekvat və inteqral edir.

PSYCHOLOGICAL CRISIS

SUMMARY

A psychological crisis exists when an individual is threatening harm to himself/herself, to others, or is out of touch with reality because of a drug reaction or psychosis. Currently, psychological assistance in crisis and Emergency situations are becoming more and more in demand. In literature age crises are widely described, crises arising in interpersonal relationships and so on. From this point of view, the crisis represents a healthy state of a developing person, which, but does not undermine the painfulness of the experience itself.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС

РЕЗЮМЕ

Психологический кризис существует, когда индивидуум угрожает причинить вред самому себе, другим, или не связан с реальностью из-за реакции наркотиков или психоза. В настоящее время психологическая помощь в кризисных и чрезвычайных ситуациях становится все более и более востребованной. В литературе широко описаны возрастные кризисы, кризисы, возникающие в межличностных отношениях и так далее. С этой точки зрения кризис представляет собой здоровое состояние развивающегося человека, что, однако не уменьшает тяжести самого переживания.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Qədirov. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, Maarif, 2003
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. – М.: Наука. 1998.
3. Вахромов Е.Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. – М.: Международная педагогическая академия, 2001

ŞƏXSİYYƏTİN DAVRANIŞ VƏ FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ OLUNMASINDA HİSSLƏRİN ROLU

Təranə ABDULLAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
tabdullayeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın həm fiziki, həm də şəxsiyyət sahəsində inkişafının keyfiyyətə dönüş dövrüdür. Bu yaş dövründə uşaqlarda hər bir sahədə inkişaf getdiyi kimi onun emosional sahəsi də inkişaf etməyə başlayır. Beləliklə artıq uşaq kimi sevdini və kimi sevmədiyini, kimlə yaxın, kimlə isə bir qədər uzaq məsafədə olmağı özü üçün dəqiq ayırır. Bu dövrdən etibarən onlar da yoldaşlıq, dostluq duyğuları baş qaldırmağa başlayır. Müxtəlif cür emosional hallar bir-birini əvəz edir. Bununla əlaqədar tez-tez onun əhvalı dəyişir. Onlar hissələrin formalaşmasına şəxsiyyətin inkişafının mühüm tərəfi kimi yanaşırlar. Göstərilənləri nəzəri olaraq tətqiqatın aktuallığını təmin etmək üçün mənşəyini yalnız sosial məsələlər deyil, daha etibarlı, stabil amillərlə əlaqələndirilməsi lazım gəlir, çünki məhz bu amillərdə şərtlənən şəxsiyyət kəfiyyəti psixoloji tətqiqatın predmeti kimi maraqlıdır.

Açar sözlər: şəxsiyyət, emosional hallar, hissələr, psixi proseslər

Giriş.

Müasir psixologiyada geniş yayılmış baxışlara görə, emosiya və hissələr bələdləşdirici və idarəedici funksiyaları yerinə yetirirlər. Belə ki, uşağın fəaliyyət sferasının idarə olunmasında emosiyaların iştirakı obyektiv xarakter daşıyır və konkret situasiya ilə əlaqədar olur. Fəaliyyətə istiqamətləndirən motivdən

fərqli olaraq emosional bələdləşmə mücərrəd ifadə olunan motivi konkretləşdirərək reallaşdırır. Belə ki, motiv fəaliyyətin istiqamətini mücərrəd formada ifadə edir, emosiyalar isə mövcud motivi fəaliyyət şəraitinə daxil edir. Situasiyanın emosional baxımından qiymətləndirilməsi müvafiq obyektlərlə əlaqədar görüləcək işlərin xarakterini təyin edir. Bu zaman bir necə funksiya yerinə yetirilir; 1) işin məqsədi müəyyənləşdirilir, 2) məsələnin həll olunmasının zərurəti qəbul edilir, 3) obyekt bir maneyə kimi qavranılaraq dərk olunur. Yaranmış vəziyyət uşağı situasiyasının bilavasitə təsirindən uzaqlaşdırır və bu prosesdə uşağın ətraf şəraitlə münasibəti yenidən qurularaq vasitəli xarakter daşımağa başlayır. Belə funksional dəyişmə məktəbəqədər yaş dövrünün son mərhələsində özünü açıq şəkildə biruzə verir. Qeyd edilən keçid şəraitində uşaq varlığa olan bilavasitə xarakterli münasibətdən sosial norma və tələblərlə tənzim olan və vasitəli səciyyə daşıyan münasibətlərə keçir. Belə ki, artıq uşaq ətraf ələmlə davranış və münasibətlərini qurarkən və müvafiq işləri ardıcıl olaraq yerinə yetirərkən sosial normaların tələblərini nəzərə almağa aktiv surətdə meyl edir. Bu baxımdan emosional sferanın fəaliyyətlə əlaqəsi ilə bağlı rolunun mənalandırılmasının mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Bununla yanaşı, uşağın başqa insanlarla münasibətlərinin tənzim olunmasında sosial emosiyaların tutduğu mövqe də diqqətdən yayınmamalıdır.

Tədqiqat metodu.

Araşdırma zamanı müşahidə və sistemli yanaşma kimi metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri.

Qeyd etmək lazımdır ki, emosional proseslərin vasitəli xarakterə malik olması problemi hələ ki, ətraflı və sistemli istiqamətdə öyrənilməmişdir. İnsanın psixi fəaliyyətinin vasitəli xarakter daşması ideyası görkəmli psixoloq L.S.Vıqotskiyə məxsusdur. İşarələr sistemini sosial mənşəli amillər kimi dəyərləndirən L.S.Vıqotski belə hesab edirdi ki, onların vasitəsilə insan fəaliyyət və münasibətlərini məqsədə müvafiq olaraq idarə etmək imkanı əldə edir.

Qeyd edilən bu ideya əsasında psixoloji yola çoxsaylı eksperimental tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif tip psixi proseslər özünəməxsus vasitələrin iştirakı ilə funksional olaraq müəyyənləşir və formalaşır. Belə ki, qavrayışın formalaşması sensor etalonların mənimsənilməsi ilə əlaqədar olduğu halda əyani-obrazlı təfəkkürün və təxəyyülün inkişafında isə müxtəlif model və sxemlərdən istifadə olunması daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, insanlar arasında münasibətləri xarakterizə edən mövcud obyektiv normlar emosiyalara birbaşa olaraq təsir göstərmirlər. Başqa sözlə, mövcud normalar insana məlum ola bilər, lakin həmin normalar insanın davranışına birbaşa olaraq təsir göstərmirlər. Sosial normaları psixoloji təsir vasitəsinə çevirmək üçün həmin normalara şəxsiyyətin məzmununa daxil edilməlidirlər. Müəyyən olunmuşdur ki, əxlaqi davranışın idarə olunmasında müsbət və mənfi bəddii tip obrazlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Hər iki tip obrazlarının mühüm əhəmiyyəti vardır. Hər iki tip obraz etik etalonlar funksiyasını yerinə yetirirlər.

Yuxarıda qeyd edilən ümumi yanaşma vasitəli xarakter daşıyan müxtəlif sosial emosiyalara aid edilə bilər. Bununla əlaqədar qiymətləndirici etalonların geniş sistemdə mövcud olmalıdır. Müvafiq etalonlar vasitəsilə başqa insana olan emosional münasibəti ifadə etmək emosional baxımdan başqa insanı qiymətləndirmək mümkün olur. Belə ki, emosional qiymətləndirici yanaşmanın təsiri altında kimin yaxşı, kimin isə pis adam olduğunu fərqləndirir. Uşaq rəğbət doğuran və doğurmayan insanlara münasibətini fərqli surətdə ifadə etmək imkanına malik olur. Belə ki, hər bir adam emosional yanaşmada və qiymətləndirmədə bəddii tip obrazı kimi çıxış edir. Bu mülahizəyə istinadən belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqlarda ümumiləşmiş emosional təsəvvürlərin formalaşmasında bəddii obrazların mühüm əhəmiyyəti vardır. Qiymətləndirici etalonlar sintetik xarakter daşımaqla öz tərkibində çoxsaylı əlamətləri birləşdirir. Bu baxımdan emosional-qiymətləndirici etalonlar sensor etalonlardan fərqlənilirlər. Sonuncular məlum olduğu kimi, obyektə konkret bir əlamətin müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Müşahidələr göstərir ki, uşaqlar müxtəlif səviyyəli sosial normalara yiyələnirlər. Yüksək səviyyə onda ifadə olunur ki, sosial norma ona müvafiq olan qiymətləndirici etalonlara uyğun gəlir. Belə olduqda sosial norma fəaliyyətin idarə olunmasının real amilinə çevrilir. Sosial normaların mənimsənilməsinin aşağı səviyyəsi onda ifadə olunur ki, uşaq şifahi-sözlü planda normanı bilir, lakin belə norma qiymətləndirici etalonlarla, o, cümlədən müvafiq emosiyalarla təmin olunmur.

Beləliklə, aparılan qısa psixoloji təhlildən aydın olur ki, sosial baxımdan müəyyənləşən normalar insanın başqa adamlara bəslədiyi münasibəti idarə edir. Bu baxımdan məktəbəqədər yaş dövründə sosial emosiyaların qiymətləndirici etalonlarla əlaqədar olmasının çoxcəhətli əlamət və xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Aparılmış müşahidələr göstərir ki, fəaliyyət şəraitində uşaqlar da emosional qiymətləndirmə müxtəlif xarakterə malik olur. Belə ki, nağıl qəhrəmanlarının və səhnələşdirilmiş dramatik sujetlərdə olan davranış və münasibətlərinin qiymətləndirilməsində əsaslı fərqlər aşkar edilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, altı yaşlı uşaqların demək olar ki, böyük əksəriyyəti səhnə persanajlarını qiymətləndirərkən əxlaqi göstəricilərə müraciət edirlər. Başqa sözlə, verbal qiymətləndirmə əxlaqi-mənəvi göstəricilərə əsaslanaraq ifadə olunur. Emosional qiymətləndirməyə isə uşaqlar nail ola bilmirlər. Yalnız persanajla real münasibət yarandıqda uşaq emosional qiymətləndirməyə meyl edir. Bu zaman uşağın uşağın persanoji reallaşdıran uşaqla şəxsi münasibətlərinin xarakterinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, münasibətlər səmimi və xeyrxah olduqda uşağın emosional qiymətə müsbət olur. Əks halda uşağın qiymətləndirici emosional reaksiyası mənfi olacaqdır.

Yuxarı məktəbəqədər yaş dövründə fəaliyyətin sosial normalar əsasında tənzim olunmasında çoxcəhətli funksional dəyişikliklər baş verir. Uşaq müstəqil fəaliyyət seciminə aktiv meyl edir və o müvafiq situasiyanı vasitəli istiqamətdə yox, birbaşa qiymətləndirir. Belə ki, uşaq başqasının fəaliyyətini qiymətləndirərkən və ona zəruri olan yardımı göstərərkən mənəvi-psixoloji mövqeyinə əsaslanır. Uşaqların böyük əksəriyyəti başqasına yardım göstərməyin zərurəti ilə əlaqədar olan və verbal ifadə olunan normaları bilir və bu normaları reallaşdırmağa aktiv cəhd göstərir. Bununla belə, aparılan müşahidələr göstərir ki, məktəbəqədər yaş dövründə emosional proseslər funksional baxımdan tam formalaşmadıqlarından əhəmiyyətli sosial normalar uşaqların qarşılıqlı ünsiyyət fəaliyyətinin vasitəli surətdə idarə olunmasını təmin edə bilmirlər. Onlar hələlik uşaq-yaşlı ünsiyyətinin müəyyən əxlaqi tələblər əsasında, özü də sözlü planda vasitəli şəkildə idarə olunmasını şərtləndirirlər.

Beləliklə, uşaq fəaliyyətinin idarə olunması ilə sosial hisslər arasında funksional asılılıq və əlaqə mövcuddur. Sosial emosiyaların təsiri altında reallaşdırılan fəaliyyət və ünsiyyət prosesi uşaqlar arasında müxtəlif tipli psixoemosional münasibətlərin formalaşdırılmasını şərtləndirir. Sonuncu amil uşaq şəxsiyyətinin ümumi inkişafına, o cümlədən onun emosional sferasının formalaşmasına əsaslı təsir göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayev. Ə. Ə. Şəxsiyyət tərbiyəsi: tarixi-nəzəri fikir və ondan istifadə imkanları, "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 1998-ci il, 7 aprel.
2. Ağayev. Ə. Ədəbəqəddərlikimiz: Dünənimiz, bu günümüz, Bakı, Elm, 2000. 299 s.
3. Ağayev H.H. Hüseyinov S.S. Azərbaycan uşaq mütəhərrik oyunları, Bakı, Maarif, 1989, 90 s.
4. Azərbaycan respublikası Təhsil qanunu. "Xalq qəzeti", 1992, 30 dekabr.
5. Bayramov Ə.S. Uşaqlarda məsuliyyət hisslərinin tərbiyəsi. B. Azər tədris nəşr, 1962. 56 s.
6. Bayramov Ə.S. Uşaqlarda Əxlaqi hisslərin tərbiyəsi. B. Azər tədris nəşr, 1963, 62 s.

UŞAQ VƏ DİN

Gülçöhrə HƏMİDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
gulhemidova@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalənin məqsədi dinin uşaqlara mənimsədilməsi prosesində düzgün və yanlış istiqamətləri aşkar etməkdir. Din insanların həyatında var olan, hətta onlara yön verən bir məfhumdur. Uşağın zehni inkişaf etdikcə niyə yarandığını və varlığının səbəbini analiz etməyə başlayar və əksər hallarda suallarına özbaşına cavab tapa bilməyib böyüklərinə yönələr. Uşaqlarda dini görüşlərin ilk növbədə ailə sonra isə içində olduğu cəmiyyətə əsasən formalaşdığını nəzərə alsaq üstümüzə düşən məsuliyyəti daha yaxşı dərk edə bilərik. Bizim bu mövzuda nə dərəcə həssas olub olmamağımız və bunun uşaq psixologiyasına təsiri mövzumuzu kifayət qədər aktual edir.

Açar sözlər: Dini inanclar, uşaq psixologiyası, din azadlığı, dini təbliğ, fəsadlar

ABSTRACT

The purpose of the article is to find the right and wrong directions in the process of teaching religion to children.

Religion is an understanding that not only exists in people's life, but also leading them.

When a child develops mentally, he begins to analyze why he was created and exists, and in most cases he can not find answers to his questions by himself and turns to his elders. If we take into account the fact that children's religious opinion is primarily formed in the family, and in the society which they are located, we can understand our responsibilities better. Our sensitivity degree and its effect on child psychology keeps this topic up to date.

Key words: religious beliefs, child psychology, freedom of religion, imposition of religion, failures

РЕЗЮМЕ

Цель статьи - найти правильные и неправильные направления в процессе освоения религии у детей. Религия - это концепция, которая принимает роль в жизни людей и даже дает им направления. Когда ребенок развивается мысленно, он начинает анализировать, почему он создан и существует, и в большинстве случаев он не может сам найти ответы на свои

вопросы и обращается к своим старшим.Принимая во внимание тот факт, что религиозные понимания у детей в первую очередь образуются в семье, а затем в обществе, внутри которого они находятся, мы можем лучше понять наши обязанности. Наша чувствительность к этой теме и ее влияние на детскую психологию поддерживают тему в актуальном состоянии.

Ключевые слова: религиозные убеждения, детская психология, свобода религии, распространение религии, осложнения и козни

Məqaləmə “Övladlarınıza zərər verirsiniz.” deyər yazaraq başlasam,böyük ehtimal bir çoxunuza gülünc gələcək.Bunu məndən əvvəl yazmış birindən sitat gətirməyim daha yaxşı olacaqdır.“Uşaq təsir altına düşür.Çünki o ağ kağız kimi doğulur.Nə desən, nə yazsan onun üçün yeni və maraqlı olacaq.Hər ailə cinayət törədir.Yeni bir insanı bildiyi kimi yönləndirir.Onu sərbəst böyüməyə qoymur.Ona öz həqiqətlərini yeridir.Özünü tanımasına, anlamasına, öz həqiqəti dərk etməsinə icazə vermir.Uşağa nəyisə yeritmək onu şikəst etməkdir.” (Osho) Yəqin ki,artıq nə demək istədiyim daha aydın oldu. Azərbaycan Respublikası ərazisində yaşadığımızı nəzərə alsaq, əksəriyyətimizin müsəlman olduğu qənaətinə gəlmək olar.Əlbəttə, dini görüşümüz heç kəsi maraqlandırmır.Amma bunu başqalarına, xüsusilə də uşaqlara təbliğ etməyə çalışacağımızı kifayət qədər narahatlıq doğuran bir situasiyadır.Əsaslandırılmam iki hissədən ibarətdir.Birincisi,ona görə ki,uşaqların əqidə,vicdan və din azadlıqlarının olduğu bir dövətdə yaşayırıq. Uşaqlara öyrətməli olduğumuz saysız-hesabsız şeylər olmasına baxmayaraq,niyə biz məhz ən təhlükəlisindən-dindən başlayırıq?Bu din haqqında özümüzün belə kifayət qədər məlumatlı olmadığımızı düşündükdə isə vəziyyət daha təhlükəli donə bürünür.Etiraf edək ki,əksəriyyətimiz sorğu-sualsız ailələrimizin dini görüşlərini qəbul etmişik.Bəs ailələrimizin də eyni şeyi etmiş olduğunu nəzərə alsaq?Nəticədə mənsub olduğu din haqqında ümumi məlumatlardan başqa heç nə bilməyən, lakin bunu təkidlə övladına da yeritməyə çalışan ailələr ortaya çıxır. Siz-əməzlikli butulkadakı südün temperaturuna belə özünüz yoxladıqdan sonra övladınıza verən qayğıkeş valideynlər mövzu din olduqda eyni həssasiyyəti göstərə bilmirsiniz.Halbuki bu mövzuda daha həssas olmalı olduğunuzu bilirsiniz.Təəssüf ki,bu problem sadəcə Azərbaycan Respublikasını əhatə etməyib qlobal səciyyə daşıyır.

Hamımız övladlarımızın inanclarına hörmət,düşüncələrinə azadlığın var olduğu bir cəmiyyətdə və demokratik bir ölkədə böyüməsindən razıyıq.Amma kiçik bir nüansı göz ardı edirik.Onların inancları və onların düşüncələri.Bizim onlara təlqin etdiklərimiz yox.Uşaqlara görə əqidə, vicdan və din azadlığının var olduğu bir dövətdə yaşamalarına baxmayaraq onlar dinin, əqidənin, vicdanın atadan oğula keçdiyi, bütün azadlıqlar kimi bu azadlığın da sadəcə cümlələrdə qaldığı bir cəmiyyətin parçasına çevrilirlər.Maraqlısı isə budur ki, bunu bəzilərimiz şüurlu şəkildə edirik və əlbəttə, bu bizim inancımızın nə olduğundan asılı olmayaraq etdiyimiz ən böyük “günahdır”.Düşünün, birinin özü olma azadlığını əlindən alıb öz xəyalımızdakı imici onda canlandırırırsınız.

Əsaslandırılmamın mübahisə yaradacaq ikinci hissəsinə keçə bilərik.Burda mədəniyyət faktoru öz sözünü deyir.Aydındır ki,uşaqlar böyüdükcə ətraf-ələmi daha yaxşı dərk edərək böyüklərinə ardı-arası kəsilməyən suallar verməyə başlayır.Bunlardan bəziləri də dinlə bağlı olur.Məhz buna görə də uşaqlara bacardıqca düzgün informasiya vermək məqsədilə dindən danışılmasını, amma bununla birgə seçim azadlığının verilməsini məqbul görmək olar.Amma hansı yaşda və hansı tərzdə?Araşdırmalar göstərir ki, uşaqlara din 11-12 yaşda öyrədilməyə başlanmalıdır.[1] Çünki bu yaşda qədər onlar mücərrəd anlayışları mənalandırmaqda əziyyət çəkirlər.Bu da bu yaşda qədər onlara öyrədilən “Tanrı” anlayışının öz iradələrindən kənar olduğunu göstərir.

Bəs valideynlər bunu nə üçün edir?Bunun bir çox səbəbləri var, ancaq başlıca səbəb isə onların övladlarına düzgün tərbiyə aşılama arzusunda olmalarıdır.Əksər valideynlər uşaqlara əxlaq normalarının öyrədilməsində, yaxşı ilə pis arasındakı fərqi mənimsətməkdə din alətindən istifadə edir, lakin bunun törədə biləcəyi fəsadlar haqqında heç düşünmürlər.Uşaqlara tez-tez yaxşılıq etdikləri halda gedəcəkləri cənnətdən, oradakı nemətlərdən və pislik etdikləri halda cəhənnəmdə yanacaqlarından danışirlər.İstəklərini həyata keçirmək üçün isə “Allah babanın” belə edən uşaqları sevdiyini irəli sürürlər. Balaca qəlblərində hər kəsə təmənnəsiz sevgi bəsləyən uşaqlara tanrının onları sevməsi üçün qarşılığında nəsə etməli olduqlarını demək nə dərəcədə düzgündür?

Bir çoxunuza görə bu normal hal sayıla bilər.Lakin belə yetişdirilən uşaqlar pisləkdən cəzaya(cəhənnəmə)gərə uzaq durur, yaxşılığı sonunda hansısa mükafat(cənnət), qarşılıq var deyər təmənnəli şəkildə etməyə başlayırlar.Halbuki biz dinin uşaqlarımızı bölüşməyi,fədakarlıq etməyi bacaran, tərbiyəli, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik fərdlərə çevirəcəyinə inanırıq.Bu müddət ərzində onların yaxşılığı belə təmənnəli şəkildə etməyə başlayacaqlarından bixəbərik.Yox, bu bir fərziyyə deyil.Çikaqo universitetində bununla bağlı edilən araşdırmalar nəticəsində dindar olmayan ailələrdən çıxan uşaqların digərlərinə nisbətən daha

xeyirxah, ürəyiyumşaq və mərhəmətli olduğu aşkarlanıb. Belə uşaqlarda altruizm (başqasının naminə, təmənnəsiz olaraq, öz mənafeyini qurban verməkdən ibarət əxlaqi prinsip) də özünü göstərir. Tədqiqat çərçivəsində içlərində Türkiyənin də yer aldığı dünyanın beş ölkəsindən 5-12 yaş qrupuna mənsub 1170 uşaq iştirak etmişdir. 24%-i xristian və 43%-i müsəlman olan bu uşaqlar isə tədqiqatın birinci mərhələsində dostları ilə daha az rəngli etiketlər bölüşdürdükleri, ikinci mərhələsində isə kimisə vuran, itələyən insanlara daha ağır cəzalar tələb etdiklərinə görə “dinsiz” deyər qınadığımız ailələrin uşaqlarından geri qalıb. [2] Görünən odur ki, din əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq üçün bir seçim olsa da, ən azından uşaqlar üçün effektiv bir seçim deyil. Yaxşılığın və pisləyin özündə nə olduqları haqqında heç bir məlumatla sahib olmayan uşaqlar böyüdükdə onlarda illərdir sorğusuz-sualsız itaət etdiyi dinə qarşı şübhə yaranır. Məhz təhlükə də burdan başlayır. İllərdir ona təbliğ edilən dindən uzaqlaşan uşaq azadlıq tapır və ya tapdığını zənn edir. Artıq cənnətə və cəhənnəmə inanmayan uşaq yaxşılıq və pisləyi düzgün mənimsəmədiyindən, bir az da inancsızlığın verdiyi rahatlıqdan istədiyi kimi hərəkət etməyə başlayır. Etdiyi pisləklər ona görə həzzə çevrilir. Çünki valideynlərinin illərdir onda yaratmağa çalışdığı “Allah qorxusunun” boş olduğunu düşünür. Məhz ateistlərə qarşı məsafəli olmağımızın ən böyük səbəbi də budur. Çünki biz-monoteizm (təktanrıçılıq) tərəfdarı olan insanlar içində Allah qorxusu olmayan kimsənin yaxşılıq edə biləcəyini düşünmür, onlardan hər cür pisləklər gözləyirik. Bu isə öz növbəsində o deməkdir ki, biz etiraf edirik ki, Allahdan qorxmasaq hər cür pisləyə bulaşacaq qədər aciz varlıqlarıq. Axı bu belə olmamalıdır. Əlbəttə böyüməkdə olan uşaq sonunda yaxşılığın, pisləyin əsas məğzini tapa və düzgün bir fərdə çevrilə bilər. Amma bu bizim bu prosesi mürəkkəb və uzun bir hala çevirməyimizə haqq qazandırmır. Uşaqlıqdan bəri yaxşılığın həqiqi qayəsini dərk edən uşaqlar bunu insanların üzündə təbəssüm görmək üçün, “Təşəkkürlər”, “Afərin” kimi tərifləyici sözlər eşidib qururlanmaq üçün edən və özlərini həqiqətən xeyirxah hiss edən uşaqlar gələcəkdə öz dinlərini müəyyən etdikdə də çətinlik çəkməyəcəklər. Və siz valideynlər dininizə kifayət qədər güvənirsinizsə, bütün dinləri oxuyub araşdırmaq istəyəcək qədər ağıllı hər hansı bir insanın sonunda sizin dini seçəcəyindən əminsinizdir. Elədirsə, nə üçün bu qədər qayğılanırsınız? Və elə deyilsə, özünüzdə belə əmin olmadığınız bir dini övladlarınıza niyə aşılayırsınız?

Dinin təbliğinin əks təsirləri bununla da bitmir. Ortalama dindar bir ailədə böyüyən və bu təbliğlərə məruz qalan uşaq özü də istəmədən başqa dini görüşlərin daşıyıcılarına nifrət bəsləyir. Acınacaqlısı budur ki, bu ən çox müsəlmanlarda özünü göstərir. Uşaqlar “onlardan olmayanların” cənnətə getməyəcəkləri fikrinə mənfəət qazandırır. Amerikada doğulanların xristianlığa, Çində doğulanların buddizmə, Türkiyədə doğulanların İslama sitayiş etdiyini nəzərə alsaq (hansı ki, bu ailələrin bilərək və ya bilmədən göstərdikləri təzyiğin nəticəsidir.) rahatlıqla deyər bilərək ki, müsəlman bir uşaq digər bir uşağın sırf Amerikada doğulduğuna görə cənnətə layiq olmadığı qənaətindədir. Biz nə qədər qəbul etməsək də, mədəniyyətlər arası qarşıdurmanın ilk qılgıncıları burdan başlayır. Uşaq yaşa dolduqca baxış aspektini dəyişdirər biləcək yetkinliyə çatsa da, bu zamana qədərki dövrü ağırlı keçir. Humanizm tərəfdarı dinimizlə uşaqlara başqa dindən olanlara kin bəsləməyi aşılayarkən dinimizə belə yanlış etmiş oluruq. Gəlin, bunu biraz fərqli fonda aydınlaşdırmağa çalışım.

Türkiyədə məcburi din dərslərinin tədris olunmasının uşaqların psixologiyasını pozduğu barədə xəbərlər gün keçdikcə artmaqdadır. Müsəlman olmayan və ya heç bir dinə sitayiş etməyən valideynlər isə övladlarının bu dərslərdə iştirak etməməsi üçün ərizə yazaraq müraciət edə bilərlər. Bununla da sinifdə din dərslərində iştirak edən və etməyən uşaqlar arasında qruplaşmalar yaranır. İndiyə qədər tənəffüslərdə birlikdə Raptorexlərdən (dinozavr növü) danışan uşaqlar bir-birlərinin dinindən xəbərsiz şəkildə yola getmələrinə baxmayaraq dinin yanlış zamanda müdaxiləsinə görə yollarını ayırırlar. Bununla bağlı Ateizm dərəcəsinə müraciət edənlərin sayı minlərlədir. [3] Maraqlısı isə budur ki, müsəlman valideynlər belə bu dərslərin tədris olunmasından narazıdırlar. [4] Əsas səbəb isə, dinin uşaqların öz seçimi olduğunu bilmələri və məcburi təbliğlərin uşaqları dindən daha da soyutduğunu anlamalarıdır. Kiçik yaşlarından mollaxanalarda əllərinə xətkəş vurularaq surə öyrənən uşaqlarda qarşısındakı qəddar birinin dininə necə sevgi yarana bilər ki?! Bunlar normal ailələrdə uşaqlara dinin yanlış mənimsədilməsi ilə qarşılaşa biləcəyimiz problemlərdir.

Radikal dindar ailələrdə bu məsələdən yaranan problemlər isə daha ürpərdicidir. Əsasən də qız uşaqlarının qarşı cinslə ünsiyyətdə olmasın deyər məktəbə göndilməməsi və ya yaşanan ərazidə yalnız qızların olduğu tədris müəssisələri olduğu halda təhsil almalarına icazə verilməsi, oğlanlardan təcrid edilməsi gələcəklərinə ciddi miqyasda təsir göstərir. Əksər hallarda belə qızlar ya ilk dəfə tanış olduğu qarşı cinsə sevgi bəsləməyə başlayır, ya da ömür boyu biri ilə münasibətdə olmaqdan, ailə qurmaqdan çəkinir. Əslində hansının daha dəhşətli olduğuna qərar vermək çətinidir. Amma həqiqət budur ki, bədbəxt ailələr və bu ailələrdə böyüyən, əksərən düzgün tərbiyə ala bilməyən və ya eyni ilə bu yolla böyüdülməyə davam edən bir nəsil ortaya çıxır.

Bu ailələrdə özünü göstərən digər bir problem isə uşaqlara hicab geyindirilməsidir. Halbuki 1979-dan bəri hicab məcburiyyəti olan İran qadınların kosmetikaya və estetik əməliyyatlara daha çox rəğbət bəslədiyi və qərb ölkələrinin gözəllik anlayışını ən ifrat dərəcədə mənimsəyən dövlətə çevrilib. Gözəl görünmək və qarşı cinsin diqqətini çəkmək istəyi zorla hicab taxan qadınlarda özünü daha çox büruzə verir. Bunun nəticəsidir ki, onlar saçları, fiquralarından istifadə edə bilmədiklərini əsas gətirərək kosmetika və üz əməliyyatlarına üz tuturlar.[5]

Nəticə olaraq, dini biliklərin övladlarımıza bacardığıca düzgün şəkildə mənimsədilməsinin cəmiyyətimiz üçün daha faydalı olacağı qənaətindəyəm. Bunu edərək onları din azadlıqlarının olduğu göz ardı etməmək, tələkdən və yanlış üsullardan qaçınmaq isə övladlarımızın gələcəyi adına ən böyük uğrumuz olar. Unutmayaq ki, "Uşaqlar gələcəyimiz üçün zəmanətimiz, yaşama sevincimizdir. Bu günün uşağını sabahın böyüyü olaraq yetişdirmək isə hamımızın insanlıq borcudur." (M.K. Atatürk)

İSTİNADLAR:

1. <https://www.google.az/amp/s/www.evrensel.net/amp/104671/12-yasindan-once-din-egitimi-hak-ihlalidir>
2. [http://www.cell.com/current-biology/pdf/S0960-9822\(15\)01167-7.pdf](http://www.cell.com/current-biology/pdf/S0960-9822(15)01167-7.pdf)
3. <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2017/11/15/atezim-dermegi-binlerce-kisi-din-dersinden-muaf-olmak-icin-bize-basvuruyor/>
4. <https://www.evrensel.net/haber/274147/dini-egitim-baskisi-cocuklarin-psikolojisini-bozuyor>
5. <https://amp.theguardian.com/world/iran-blog/2013/mar/01/beauty-obsession-iran-cosmetic-surgery>

VALIDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN PSİXİ SAĞLAMLIQLARININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

M.A. Nərmin OSMANLI

Hacettepe Universiteti
nermin_osmanli@hotmail.com

Ph.D. Maarif MƏMMƏDOV

Osmangazi Universiteti
maarif.pdr@gmail.com

M.A. Anar BABAYEV

Ankara Universiteti
anar_musasoy@yahoo.com

XÜLASƏ

Bu tədqiqatın məqsədi valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün fəaliyyət göstərən bir qurumda uşaqların psixi sağlamlıqlarının dəyərləndirilməsi və ortaya çıxan nəticəyə görə təkliflərin hazırlanmasıdır. Bu istiqamətdə uşaqların demografik məlumatları, müəssisəyə gətirilmə səbəbi, valideyni və ya valideynləri ilə əlaqəsi ilə bağlı məlumatların əks olduğu forma ilə Güclü Tərəflər və Çətinliklər Anketi tətbiq olunmuşdur. Əldə edilən dataların analizi SPSS 24 Programı ilə gerçəkləşdirilmiş, Independent Samples t Test və One Way ANOVA və korelasiya testləri edilmişdir. Tədqiqatda iştirak edən uşaqlardan 27-u (40.9%) qız, 39-u (59.1%) oğlandır. Uşaqların yaş aralığı 4-17, yaş ortalaması isə 10.2 ± 2.8 olaraq hesablanmışdır. Analizlər nəticəsində uşaqların 32.3%-ində Yüksək Problem balı, 43.9%-ində Davranış Problemləri, 18.4%-ində Emosional Problemlər, 28.8%-ində Hiperaktivlik/diqqət əksikliyi, 42.4% Yaşlılarla Problemlər müşahidə edilmişdir. Cins və yaşın yaşanan psixoloji problemlərdə müəyyən edici dəyişən olmadığı ($p > .05$), qurumda qalma müddəti 3 ildən uzun olan uşaqlarda 1-3 il arası qalan uşaqlarla müqayisədə emosional və davranış problemlərinin, yaşlılarla problemlərin daha yüksək olduğu tapılmışdır ($p < .05$). Analiz nəticəsində ana ilə davamlı görüşən uşaqların ümumi çətinlik balı ortlaması ilə ($M=12.61$) digər qohumlarla görüşən uşaqların çətinlik balı ortlaması ($M=15.67$) arasında statistiki olaraq mənalı fərqin olduğu müşahidə edilmişdir ($t(60.7) = 2.2, p < .05$). Bənzər şəkildə yaşlılarla problem alt testində ana ilə əlaqəsi davam edən uşaqların ($M=2.94$) ana ilə görüşməyən uşaqlarla müqayisədə daha yüksək problem yaşadığı ($M=3.90$) görülmüşdür ($t(59.64) = 2.29, p < .05$). Tədqiqat anlaşılmamasına əsasən müəssisəyə aid məlumatlar məqalədə əks olunmayıb. Tədqiqat bu sahədə aparılacaq yeni araşdırmalara və bu sahədə aparılacaq erkən müdaxilə tədbirlərinə qaynaq olacağı düşünülməkdədir.

Açar sözlər: valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq, psixi sağlamlıq

Giriş

Uşaqlar cəmiyyətin ən həssas üzvü sayıldıqları üçün, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası daxilində 18 yaş və altında olan uşaqların xüsusi qorunması və qayğısına qalınması ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Uşaqlar güvənli, stabil və dəstəkləyici ailələrdə yaşadıklarında sağlam və xoşbəxt şəkildə yaşayırlar, ancak təəsüflər olsun ki heçdə bütün uşaqların bu ehtiyaclarını qarşılama şansları olmur. Bir çox səbəbdən (*məs., yoxsulluq, valideyn vəfatı, valideynlərin fiziki, ruhi, zehni*

məhdudiyətinin olması vs.), uşaqlar valideyn yanındaykən belə fiziki, zehni və emosional ehtiyaclarını qarşılama riski daşımaqdadır. Bu vəziyyətdə əvvəlcə uşağın yenə ailə və qohum ətrafı içərisində yaşaması, bunun da mümkün olmadığı hallarda ictimai qoruma sistemi içərisində yaradılan xidmət modelləri ilə uşağın baxımı təmin edilməkdədir. Bu xidmət modellərində uşaqların sağlam böyüməsini və inkişafını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görülməkdədir. Dünya təcrübəsinə baxıldığında bu xidmət modelləri içində ən geniş yayılmış xidmət modelləri qurum baxımı, qoruyucu ailə və övladlığa götürmə xidmətləri olduğu görülməkdədir (Yıldırım, 2013). Ölkəmizdə isə ən yaygın olan xidmət modeli dövlət və ictimai birliklər tərəfindən verilən xidmətlərdir.

Bu qurumlarda uşaqların fiziki baxımının təmin edilməsi, sağlam bəslənməsi, sağlamlıq ehtiyaclarının zamanında qarşılınması kimi təməl baxım xidmətlərinin təmin edilməsiylə bərabər, eyni zamanda onların ictimai və emosional ehtiyaclarının da əskiksiz şəkildə qarşılınması çox əhəmiyyətlidir. Ancaq bu qurumlarda yaşayan uşaqlar ailə bütünlüyü içərisində olmadığını nəzərə alsaq uşaqların psixi sağlamlıqlarına təsir edəcək bir sıra risk faktorları mövcuttur. Belə ki, aparılan tədqiqatlara nəzər salsaq, Sloutsky (1997) valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlarla ailələrinin yanında yetişən uşaqları qarşılaşdırmışdır. Tədqiqatçı sosial həyatda və ailə münasibətlərində çox əhəmiyyətli olan orta qəribəyə gələbilmək, empatiya qurmaq, ünsiyyət kimi bir çox bacarığın qurumda yaşayan uşaqlarda lazımi səviyyədə olabilməyəcəyini vurğulayır. Eyni tədqiqatda ailə yanında yaşayan uşaqların ailə daxilində fərqli rolları müşahidə edərək öyrəndikləri halda, qurumlarda olan uşaqların standart rollar gördüyünü və həyata keçirdiyini ifadə etmişdir. Xüsusilə kəşfetmənin ilk illərində oyunların və sosial fəaliyyətlərin məhdudiyətləşdirilməsi, qatı sərhədlər qoyulması öyrənmə fəaliyyətlərinin əngəllənməsinə səbəb olur (Sloutsky, 1997).

Aparılan başqa bir tədqiqatda, uşağın ehtiyaclarına həssas yanaşma, uşaq üçün pozitif təqdir nümayiş etdirmək, uşaqla müəyyən bir bağ qurmaq kimi xüsusiyyətlərin zehni və fiziki inkişafı düz mütənasib olduğu tapılmışdır. Ailələrinin yanında yaşayan uşaqların fiziki və zehni inkişafı qurumlarda yaşayan uşaqlarla müqayisədə daha yüksək səviyyədə olduğu müəyyən edilmişdir (Özdemir, Sefer, Türkdöğən 2008).

Valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların psixoloji ehtiyaclarını müəyyən olunması üçün aparılan başqa bir tədqiqatlarda xüsusi evlərdə yaşayan uşaqların fizioloji ehtiyacları qarşılınmasına baxmayaraq sosial və psixoloji inkişafı üçün lazımi şəraitin kifayət qədər olmadığı görülmüşdür (Çivi, Altuhul ve Yayı, 1993, Muhamedrahimov, Palmov, Nikiforova, Groark ve McCall da 2004).

Yuxarıda qeyd olunan tədqiqat nəticələrini də nəzərə alsaq, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların psixi sağlamlıqlarının dəyərləndirilməsi və ehtiyac olan sahələrdə onların dəstəklənməsi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mövzudakı ədəbiyyata baxıldığında Azərbaycanda valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün fəaliyyət göstərən qurumlarda uşaqların psixi sağlamlıqlarının dəyərləndirilməsi ilə əlaqəli hər hansı tədqiqata rastlanılmamışdır. Ona görə də bu tədqiqatın əhəmiyyətli olduğu düşünülməkdədir. Bu tədqiqat valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların psixi sağlamlığındəyərləndirilib, ortaya çıxan nəticəyə görə ehtiyac olan sahələrdə dəstəyin formalaşmasına və bu istiqamətdə atılacaq addımlara çıxış nöqtəsi ola biləcək. Aparılan araşdırmada əldə ediləcək nəticələrin bundan sonra oxşar mövzuda aparılacaq tədqiqatlara dayaq nöqtəsi ola biləcəyi və yeni tədqiqat mövzularının ortaya çıxmasına tövhə verəcəyi düşünülməkdədir.

Metod

Çalışma Qrupu

Tədqiqatın çalışma qrupunu Bakı şəhərində xüsusi baxım evində məskunlaşan 4-17 yaş arası 66 uşaq təşkil etmişdir.

Ölçmə Vasitəsi

Uşaqlarla bağlı demoqrafik məlumatları əldə etmək üçün dosyaları incələnməmişdir. Uşaqlarda emosional və davranış problemlərini müəyyən etmək məqsədi ilə Salayev və yoldaşları tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş Güclü tərəflər və Çətinliklər Anketi (Strengths and Difficulties Questionnaire) tətbiq edilmişdir. Anket Emosional Simptomlar, Hiperaktivlik və Diqqət Əksikliyi, Davranış Problemləri, Yaşadılarla Münasibət olmaq üzərə çətinlikləri ölçən və Sosial Davranışlar olmaq üzərə güclü yönü müəyyən edən 5 alt testdən ibarətdir. Anketdə 25 maddə yer almaqdadır. Hər alt testdən ayrı bal əldə edildiyi kimi alt testlərin cəmindən "Ümumi Çətinlik Balı" da əldə edilməkdədir.

Dataların Analizi

Uşaqlarda emosional və davranış problemlərinin dəyərləndirilməsi üçün təsviri statistiklər çıxarılmış, fərqli qrupların bal ortalamalarını qarşılaşdırmaq məqsədi ilə Independent Samples t Test və One Way ANOVA, dəyişənlər arasında münasibəti incələmək məqsədi ilə korelasiya testləri edilmişdir. Analizlər SPSS 24.0 Proqramı ilə həyata keçirilmişdir.

Nəticələr və Təkliflər

Tədqiqatda iştirak edən uşaqlardan 27-u (40.9%) qız, 39-u (59.1%) oğlandır. Uşaqların yaş aralığı 4-17, yaş ortalaması isə 10.2±2.8 olaraq hesablanmışdır.

Uşaqlarda emosional və davranış problemlərinin dəyərləndirilməsi məqsədi ilə tətbiq edilən testin nəticələri Cədvəl 1-də təqdim edilmişdir.

ALT TESTLƏR	M	SD	RİSK QURUPU	YÜKSƏK ÇƏTİNLİK
Ümumi Çətinlik Balı	2.91	6.05	26.2%	32.3%
Emosional Simptomlar	2.68	2.09	12.3%	18.4%
Davranış Problemləri	4.95	2.40	6.1%	43.9%
Hiperaktivlik/Diqqət Əksikliyi	3.39	2.57	13.2%	28.8%
Yaşadlarla Problemlər	2.68	1.74	24.2%	42.4%
Sosyal Davranışlar	2.91	1.89	4.6%	7.6%

Cədvəl 1. Güclü Tərəflər və Çətinliklər Anketi Üçün Təsviri Statistikalar

Ümumi çətinlik dərəcəsinin və alt testlərin nəticələrinin cinsə görə fərqlənib fərqlənmədiyini incələmək məqsədi ilə edilən t testində nəticələrin cinsə görə mənalı fərqlilik göstərmədiyini görülmüşdür ($p > .05$). Yaşa ilə problem balları arasındakı münasibəti incələmək məqsədi ilə edilən korelasyon testinə görə yaş ilə Ümumi Çətinlik balı və digər alt testlər arasında korelasiyaya rast gəlinməmişdir ($p > .05$).

Quruma gəlmə səbəbləri incələndiyində 42.6%-inin ana- ata ayrılığı, 13.2 %-inin ana ölümü, 17.6%-inin ata ölümü, 7.4%-inin maliyyə səbəblərindən, 7.4%-inin ata həbsdə olduğu üçün, 2.9%-inin valideynlərdən biri və ya hər ikisinin xəstəliyi ilə bağlı yerləşdirildiyi aşkar edilmişdir. Gəlmə səbəblərinə görə uşaqların Çətinlik Balı ortalamalarının fərqlilik göstərib göstərmədiyini test etmək üçün edilən One Way ANOVA analizi nəticəsində ana ölümü səbəbi ilə quruma yerləşən uşaqların maliyyə səbəbindən quruma yerləşən uşaqlara görə daha çox yaşadlarla problem yaşadığı izlənməmişdir ($F(5, 56) = 3.26$ $p < .05$).

Uşaqların 72%-i 1-3 il, 28%-i 3-6il aralıklarında qurumda məskunlaşmaqdadır. Qurumda məskunlaşma ili ilə psixoloji simptomlar arasında əlaqənin incələnməsi ilə bağlı t testinin nəticələri Cədvəl 2-də verilmişdir.

	M (SD)		t	p
	1-3	3-6		
Ümumi Çətinlik	12.91 (5.51)	16.00 (6.26)	1.82	ns
Emosional Simptomlar	2.30(1.77)	3.67 (2.42)	2.17	s*
Davranış Problemləri	2.41 (2.18)	3.74 (2.37)	2.08	s*
Hiperaktivlik Diqqət Problemləri	5.18 (2.61)	4.63 (2.47)	.79	ns
Yaşadlarla Problemlər	3.02 (1.73)	3.95 (1.27)	2.36	s*
Sosyal Davranışlar	7.80 (1.76)	7.22 (1.66)	1.21	ns

*60 df, $p < .05$

Cədvəl 2. Məskunlaşma ili və alt testlərlə bağlı t testi nəticələri

Valideyn və qohumlarla əlaqə vəziyyəti incələnməmiş, nəticədə uşaqların 52.9 %-inin ana ilə, 1.8%-inin ata ilə, 1.5%-inin hər iki valideynlə, 43.8%-inin digər qohumlarla görüşməyə davam etdiyi öyrənilmişdir. Ana ilə davamlı əlaqənin uşaqların ümumi çətinlik dərəcəsinə təsir edib etmədiyini dəyərləndirmək məqsədi ilə independent samples t test edilmiş və ana və digər qohumlarla görüşən uşaqların bal ortalamaları qarşılaşdırılmışdır. Analiz nəticəsində ana ilə davamlı görüşən uşaqların ümumi çətinlik balı ortalaması ilə ($M=12.61$) digər qohumlarla görüşən uşaqların çətinlik balı ortalaması ($M=15.67$) arasında statistiki olaraq mənalı fərqin olduğu müşahidə edilmişdir ($t(60.7) = 2.2$, $p < .05$). Bənzər şəkildə yaşadlarla problem alt testində ana ilə əlaqəsi davam edən uşaqların ($M=2.94$) ana ilə görüşməyən uşaqlarla müqayisədə daha yüksək problem yaşadığı ($M=3.90$) görülmüşdür ($t(59.64) = 2.29$, $p < .05$).

Nəticə və Təkliflər

Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr dəyərləndirildikdə, qurumlarda qalan uşaqların ailələri ilə kifayət qədər əlaqələrinin olmadığı görülməkdədir. Bu səbəblə uşaqların ailə əlaqələrini inkişaf etdirmələri üçün bu əlaqənin qurulmasını maneə törədən faktorlar açıq şəkildə ortaya qoyulmalı və bu faktorları aradan qaldırmaq üçün müdaxilələr edilməlidir. Misal üçün; əgər ailə fiziki olaraq uzaqda isə uşağın ailənin olduğu ən yaxın yerdəki uşaq evində qalması təmin edilə bilər. Həmçinin uşaqların öz ailələrini ziyarət edilməsi təmin olunmalıdır. Başqa önəmli amil isə valideynlərin uşaqların yaşadıkları yerləri ziyarət etmələridir. Çünki bir çox valideynlər uşaqların hansı şərtlərdə, kimlərlə, necə bir həyat içərisində olduğunu bilmirlər.

Qurum xidmətləri ən uyğun şəkliylə həyata keçirilsə belə yenə də ən ideal baxım xidmətləri ailə yanında olan baxım xidmətləridir. Bu səbəblə, öncəliklə uşaqların ailələriylə olan əlaqələri gücləndirilərək uşağın ailəsiylə qalmasının təmin edilməlidir. Bu istəqamətdə, qurumlarda qalan uşaqların ailələrinə yönəlik psixoloji xidmətlər göstərilə bilər. Ancaq burada bir məsələyə diqqət olunmalıdır ki bu da, dəstəyin peşəkar ailə terapevtləri və ya psixoloqlar tərəfindən həyata keçirilməli olmasıdır. Çünki bu dəstəklər nəticəsində ailə münasibətləri yenidən formalaşdırılaraq uşaq ailə əlaqələrinin yenidən güclənməsi və bunun nəticəsində də uşağın yenidən ailəsinə geri dönməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr dəyərləndirildikdə, qurumlarda qalan uşaqların yuxarıda qeyd olunan psixoloji problemlərinin olduğu görülmüşdür. Bu tərz problemləri önləmək və ya minimum səviyyəyə azaltmaq üçün qurumlar professional dəstək ala biləcəyi qaynaqlara sahib olmalıdırlar.

Uşaqların ictimai həyata fəal iştirakının təmin edilməsi üçün onların xüsusi maraq sahələrini təyin etmək və bu istək və qabiliyyətlərinə uyğun olan ictimai fəaliyyətlərə istiqamətləndirilməsi önəmlidir. Burada əhəmiyyətli olan uşağın maraq və istəklərinə uyğun olan fəaliyyətlərin təşkil olunmasıdır. Bundan başqa, uşaqlar dərnək və fondlara yönləndirilərək, oradakı könüllü fəaliyyətlərdə iştirak etmələri təmin edilərək, özlərini ifadə edə biləcək və inkişaf etdirə biləcək ətraf mühit təşkil edilə bilər. Bu şəkildə, uşaqların özlərini necə reallaşdırmalarına fürsət verilmiş olacaq eyni zamanda uşaqların cəmiyyətdə özlərini necə ifadə edəcəyini öyrənməsini təmin ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Çivi, S., Altuhul, S., & Yayıcı, M. (1993). 7-12 Yaş Yuva Çocukları İle Aile Çocuklarının Psikososyal Davranışları. *Sağlık ve Sosyal Yardım Vakfı Dergisi*, 3(1), 16-19.
2. Muhamedrahimov, R. J., Palmov, O. I., Nikiforova, N. V., Groark, C. J., & McCall, R. B. (2004). Institution-based early intervention program. *Infant Mental Health Journal*, 25(5), 488-501.
3. Özdemir, N., Sefer, N., & Türkoğlan, D. (2008). Bir sosyal sorumluluk projesi örneği: "Korunmaya muhtac çocukları". *Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences*, 32(2), 283-305.
4. Sloutsky, V. M. (1997). Institutional care and developmental outcomes of 6-and 7-year oldchildren: A contextualist perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 20(1), 131-151.
5. Şimşek, Z., Erol, N., Öztop D., Özcan, Ö. (2008). Kurum Bakımındaki Çocuk ve Ergenlerde Davranış ve Duygusal Sorunların Epidemiyolojisi; Ulusal Örnekleme Karşılaşmalı Bir Araştırma. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 19(3), 235-246.
6. <https://www.sos-childrensvillages.org/getmedia/384bc38a-62aa-4c2a-9563-a5ecc61b6a77/SOS-Child-at-risk-report-web.pdf> (15.03.2018 tarixində baxıldı)
7. Salayev, K., Rustamov, İ., Gadjiyeva, N., Salayev, R., Sanne, B. (2014). The Discriminative Ability of the Azeri Version of the Strengths and Difficulties Questionnaire in Outpatient Practice. *Community Mental Health Journal*, DOI 10.1007/s10597-014-9791-y
8. <http://www.e-qanun.az/framework/3859> (10.02.2018-ci il tarixində baxıldı)
9. Yıldırım, Ş., Çocuk Evinde Kalan Çocukların İlişki Dinamikleri: İzmir Örneği. Doktorantura tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013. Ankara
10. Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. and Büyükoztürk, Ş. (2010). Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik. Ankara: PegemAkademi.
11. Büyükoztürk, Ş. (2015). Veri Analizi El Kitabı. Ankara PegemAkademi.

XOŞBƏXT AİLƏ, XOŞBƏXT CƏMİYYƏT DEMƏKDİR

Elburus Əkbər oğlu MIRZƏYEV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

“Təhsildə sosial-psixoloji xidmət” ixtisasının tələbəsi

Tel: (051) 474 68 75 E-mail: mirzeyev.elbrus2@gmail.com

Ailə cəmiyyətin əsas nüvəsini təşkil edir. Sağlam təməllər üzərində qurulan ailələrdə sağlam uşaqlar cəmiyyətimizin xoşbəxtlik və uğur qaynağı olacaqlar. Onu qeyd edirəm ki, həpsxanalar, uşaq islahetmə mərkəzləri sağlam olmayan ailə fərdləri ilə doludur. Hər bir inkişaf etmiş ölkə təhsilə milyardlarla vəsait ayırır. Bu ölkələrin əsas məqsədləri eynidir: xoşbəxt şəxsiyyətlər, xoşbəxt ailə, xoşbəxt cəmiyyət.

Sağlam ailənin əsas prinsiplərinə güvən və inam hissələrini aid etmək olmur. Əgər ailə daxilində güvən şəraiti yaradılmayıbsa, ailə üzvləri gevənəcəkləri, inanacaqları başqa şəraitə yönəldirlər.

“Qadın həyat yoldaşında inam, güvən hissini ala bilmirsə, bu hissi qarşılıya biləcək başqa birinə yönəlir. Kişi həyat yoldaşının yanında özünü güvən içində hiss etmirsə, bu hissi verən başqa qadın ona maraqlı gəlməyə başlayır”.

Sağlam cəmiyyətin yaradılmasına üçün başqa əsas şərtlərdən biri də ailədə çətinliklə mübarizə aparmaq bacarığını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Belə ailədə böyüyən uşaqlar daha müstəqil, əzmkar, özgüvən hissi olan, öz bacarıq və qabiliyyətlərinə inanən uşaqlar olurlar.

Ailələr uşaqların sağlam və uğurlu gələcəkləri üçün şərait hazırlaya bilməlidirlər. Xoşbəxt yaşamaq həyatı ciddiyyə almamaq demək deyil, həyatı müsbət enerji ilə yaşamaq deməkdir. Gündəlik yaşanan stress və sıxıntılara yalnız pozitiv düşüncə nəticəsində qalib gələ bilərsiniz. Ailədə həyata gözəl baxan bilən, müsbət enerjili üzvlərin olmaması, həmin ailənin həyatdan zövq ala bilməməsinə səbəb olur. Belə ailələr bədbin, ümitsiz və bir növ məsuldar olmayan ailələrdir.

Uşaqlar bizlərə ilahi bir əmanət və bizim varlığımızdan cücməmiş qiymətli filizlərdir. Duyğulu könlərə görə evlərin ilk səadət musiqisi, dünyaya gələn körpələrin ürəklərə fərəh verən səsləri ilə başlayır. Valideynlərsə bu əmanəti düzgün tərbiyə etməli və dəyərli bir şəxsiyyət kimi yetişdirməlidir. Bunun üçündə tam və xoşbəxt ailə mühiti lazımdır.

Wilkinson(1980) tərəfindən aparılan bir araşdırmada boşanmış ailələrdən çıxan uşaqlar siqaret, sipirtli içki və narkotik maddələrə aludəçiliyi digər uşaqlarla müqayisədə daha çoxdur. Təbii ki, burada uşaqların heç bir günahı olmadığını söyləyə bilərik. Çünki ailələr dağılandıqdan sonra psixoloji gərginlik yaşayan uşaqların böyüdükcə bütün bu təsirlər altında təhsildən yayımmalara və ailədən uzaqda özlərini sərbəss hiss etmələri nəticəsində yuxarıda qeyd olunan hallar baş verir.

Nyenin(1958) araşdırmalarına görə uşaq məhkəmələrində rast gəlinən uşaqların 48% -ni boşanmış və xoşbəxt olmayan ailələrin uşaqları, 36%-ni isə tək valideynli ailələrin uşaqları təşkil edir. Bu araşdırmanı sübut edən növbəti araşdırmanı isə Şeldon və Elenor həyata keçirmişdir. ABS-da həyata keçirilən araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, cinayət törədən uşaqların 87%-i boşanmış və tək valideynli ailələrdən çıxır.

Subay vaxtı insan daha çox “mən” düşüncəsində olur. İstədiyi vaxt yemək yeyir, istədiyi vaxt gəzməyə gedir və s. Ailə qurduqda isə üç məhfum meydana çıxır: “mən”, “sən” və “biz”. İnsanlar bəzən evləndikdən sonra “mən”və ya da “sən” məhfumuna o qədər aludə olurlar ki, “biz” məhfumunu artıq unudurlar. Bir ailə olmaq “biz” məhfumu altında “mən”və “sən” i birləşdirə bilməkdir.

Kişi və qadın birlikdə bir yuva qururlar və həyatlarını birləşdirib başlarına gələ biləcək hər şeyi bərabər paylaşmağa qərar verirlər. Burada iki məsələyə diqqət etmək lazımdır:

-Xoşbəxtlik və sevinçləri paylaşmaq.

-Həyatın yük və sıxıntılarını paylaşmaq.

Həyatı bərabər paylaşma bütün hallarda mənəviyyat və məhəbbət iqlimində davam etməlidir. Sevinç və xoşbəxtliklər paylaşıldığı kimi, sıxıntı, kədər, hüzn və bəlalər də paylaşılmalı; tərəflər həmişə bir-birilərinə dəstək verməli, bir-birinə ən yaxın təsəlli mənbəyini özləri təşki etməlidirlər.

Evlilik həyatında sevgi ilə bərabər səviyyədə dayanan digər məsələ hörmətdir. Sevgidən yaranan hörmət qorxudan yaranan hörmətdən daha qiymətlidir. Uşaqlara göstərilən hörmət onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında nə qədər əhəmiyyətlidirsə, ailədaxili əlaqələrdə də tərəflərin bir-birinə hörmətlə yanaşması, bir-birinin qəlbini qırmaması, inciyə biləcəyi sözləri deməməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ailə qurandan sonra münasibətlərdəki problemlərin həll edilmədiyi kimi görsəndiyi hallarda tərəflərin xoşniyyətli olmasına çox ehtiyac vardır. Bağışlamağı bacarmaq, seçim şansları çox olmaq, münasibətlərdə hümanist olmaq, hadisələri və ya şəxsləri ağ-qara çərçivələrdən başqa boz, bənövşəyi, sarı, qırmızı... çərçivələrə də yerləşdirə bilmək xoş niyyətin ən bariz göstəriciləridir.

Ailə qurmağın davamında ən vacib digər bir xüsusiyyət də tərəflərin səbirli olmalarıdır. Klassik mənada niyyəti normal olmayanlara və pis niyyətli insanlara səbir etmək böyüklük kimi görünsə də, həqiqətdə səbir bu deyildir, səhvə qarşı doğrunun nəticəsini tapmaq üçün gözləməkdir.

Empatiya, tolerant və səbir bacarığı inkişaf etmiş şəxslərin ailə səadətləri kimisi yoxdur. Haqlarını və məsuliyyətlərini bilən, dərk edən və bunları tətbiq edən bilən şəxslərin ailələri hər zaman xoşbəxt olacaqdır.

Həyat bir yuxu deyildir. Üstəlik evlilik heç elə deyildir. İki fərqli insanın bir dam altında xoşbəxt yaşaya bilməsi üçün hər bir fərdin səmimi, düşüncəli, gülərliz, təbəssümlü olmasına ehtiyac vardır. Hər bir şəxs inkişaf etməyə, dəyişməyə və təhsil və tərbiyə almağa daim açıq olmalıdır.

“Xoşbəxt olmağınız üçün sizə öz cinisinizdən qadınlar yaratması, aranızda sevgi və mərhəmət əlaqələrinin yaradılması da Allahın varlığının dəlillərindəndir...” (Rum surəsi, 21) buyuran böyük və yaradıcı Allah həyat yoldaşlarının bir-birilərinə qarşı səmimi və qayğıkeş davranmalarını da bu mübarək ayəsində məsləhət etməkdədir.

EMPATIYANIN CƏMIYYƏTDƏ ROLU

Sevinc CƏFƏROVA

Mədəniyyətşünaslıq üzrə Elmi-Metodiki Mərkəz
E-mail:cafarov2007@mail.ru

Açar sözlər: empatiya, gender rolları, qarşılıqlı anlama

РОЛЬ ЭМПАТИИ В ОБЩЕСТВЕ

В статье рассматриваются эмпатии, ее роли в обществе и взаимопониманию между людьми. Важно, чтобы люди понимали других людей, чтобы они могли продолжать свою социальную жизнь. Если эмпатия не была процессом понимания эмоционального состояния людей, находящихся перед нами, люди были бы безразличны друг к другу.

Ключевые слова: эмпатия, гендерные роли, взаимопонимание

ROLE OF EMPATHY IN SOCIETY

Thesis deals with empathy, its role in society, and mutual understanding between people. It is important that people understand other people so that they can continue their social lives. If empathy was not a process of understanding the emotional state of the people before us, people would be indifferent to each other.

Keywords: empathy, gender roles, mutual understanding

Giriş

Empatiya sözü yunan dilindəki (empeateya) "fiziki asılılıq", "meyl" sözündəndir. İngilis dilində ilk dəfə Teodor Lippsin nəzəriyyəsində alman dilində əsas anlayış olan "Einfühlung" (nüfuz etmə) sözünün qarşılığı kimi istifadə edilib. Empatiyanın əksi aleksitimiyadır.

Empatiya insanın başqasının hiss və həyəcanına keçirdiyi hisslərə emosional cavabdır: "Empatiya müxtəlif formalarda təzahür edir. Xüsusilə başqasının dərdinə, hiss və həyəcanına şərik olmaq, şəfqət göstərmək, halına acımaq, keçirdiyi hissləri başa düşməkdir. Empatiya halında olmaq emosional mənə çalarlarını qoruyaraq başqasının daxili aləmini qəbul etməkdir. Elə bil ki, sən başqası olursan. Bu halda başqa insanın sevincini, kədərini, ağrısını, onları necə yaşadığını daha dərinlən anlayırsan. Empatiya özümüzü qarşımızdakı bir və ya bir neçə insanın yerinə, mövqeyinə qoyub, onların keçirdikləri hisslərə və düşündükləri fikirlərə yaxınlaşmaq və özümüzə müqayisə etməkdir"

Empatiya həmçinin mimiki reaksiyaların, davranışların və jestlərin köməyi ilə başqasının emosional durumunu anlamaq bacarığıdır. Empatiyanın da həddi var. Artıq dərəcədə empatiya cəmiyyətdə, dünyada balansız poza və insanlar arasında çox daha fərqli vəziyyətlər yarada bilər. (1, s 85)

İnsanların bir-biri ilə münasibətlərində empatiyanın rolu çox vacibdir. Belə ki, empatiya olmadıqda qadın və kişi bir-birlərini çətinliklə başa düşürlər. Psixoloqlar göstərirlər ki, qadınlar və kişilər arasındakı dünyanı dərk etmə və hadisələrə yanaşma tərzii fərqlidir: "Bu fərqi də kökündə onların beyinlərinin sağ və sol yarımkürələrinin qarşılıqlı əlaqəsi durur. Psixoloji təcrübələrlə sübut olunub ki, qadınlar beyinlərində daha çox seçim yaradırlar. Kişilər hansısa məsələyə ya "hə", ya da "yox" deyər yanaşırlar. Empatiya və qarşılıqlı ünsiyyət sayəsində qadın-kişi münasibətlərində də sağlamlıq təmin oluna bilər. Amma empatiyanın mövcudluğu heç də bütün problemlərin həlli demək deyil. Çünki bəzi insanların münasibətlərində dəyişiklik yaratmaq üçün gərək onların genləri dəyişdirilsin".

Hesab olunur ki, qadınlar kişilərdən daha empatikdirlər. Ümumiyyətlə, kişilər empatik təsir bağışlamaq istəməzlər. Çünki bu, onların gender rollarına uyğun deyil. Qayğı, nəvaziş, kiminsə halına acımaq, dərdə şərik olmaq qadınların gender rollarına daxildir. Kişilər də başqalarının hisslərinə həmrəy, daxilən mütəəssir olurlar. Lakin onlar çalışırlar ki, ətrafdakılar bunu hiss etməsinlər. (2, s 15) Çünki kişilər genderdə onlara ayrılan ənənəvi rollara qarşı çıxmağı özlərinə yaraşdırmırlar. Bu səbəbdən də kişilərin qadınlara nisbətən daha az empatik olmaları təəccüblü deyil. İlk növbədə sosiallaşma təcrübəsi kişilərdə öz hisslərini dəf etmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Kişi və qadınlarda empatik hisslərin formalaşmasının kökü hələ uşaq ikən böyüyüb boya-başa çatdığı ailə mühitində formalaşır. Qızlar üçün olan ənənəvi oyuncaqları müzakirə etsək, oyuncaqların empatiya ekspressiyasını aşladığını aydın görürük. Məsələn, gəlincik, ilk tibbi yardım çantası, mətbəx üçün qab-qacaq dəsti və s. Oğlan oyuncaqları isə əksinə, bu hissləri inkişaf etdirmir. Misal üçün, maşın, robot, əsgərlər, müxtəlif silahlar. Artıq uşaq ikən oğlanlara mübarizələrə, yarışlara qatılmaq, qarşıya çıxan maneəni qol gücünə olsa belə dəf edib məqsədə irəliləmək kimi keyfiyyətlər aşılanılır. Həm də oğlanlar hər zaman qüvvələrini, hakimiyyətlərini, müstəqilliklərini sübut etməli olduqları vəziyyətlərlə üzləşirlər.

Valideynlər qız və oğlan övladlarının tərbiyə edilməsi zamanı çox fərqli davranırlar. Əksər hallarda qız övladlarını tərbiyə edərkən ona ətrafdakılarla yaxşı münasibətdə olmaq, onlara qayğı və nəvaziş göstərmək

kimi xüsusiyyətlər tövsiyə edirlər. Oğul tərbiyəsində isə onlar müstəqil, emosiyalarına hakim ola bilən şəxs kimi olmağı daha üstün sayırlar. Bəlkə də kişilər buna görə də qadınlara nisbətən empatiya sahəsində daha az təcrübəyə malikdirlər. Nəticədə də başqalarının emosional narahatlığına lazımı reaksiya verə bilmirlər. Eləcə də uşağa baxmaq kimi qadın məşğuliyyətləri onlarda empatik hisslərin olmasını tələb edir.

Empatiyanı əsas təşkil edən — emosional eyniləşdirmə, şəxsi refleksiya, insanlarla ünsiyyətdə davranışın və ümumi müsbət quraşdırmanın altruist formalarıdır. Anlayışın növlərindən (belələr eyniləşdirmə kimi, rolun qəbulu, desentrisasiya və s.) empatiyanı ayıran əhəmiyyətli xarakteristikası -zəif inkişafı olur və bilavasitə emosional təcrübə çərçivəsində qapalıdır. Bir qayda olaraq, insanın empatik qabiliyyətləri həyat təcrübəsinin artımıyla artır. Empatiya daha çox (tez-tez) subyektlərin (davranış və emosional reaksiyalar) oxşarlığı halında görünür. Bu halda o egoizm və ya altruist istiqamətə malik ola bilər, yəni şəxsi maraqlar naminə, həm də başqa insanın maraqları naminə istifadə olunur (2, s. 45).

Empatiya kommunikasiyanın nüvəsini təşkil edir, onun sistemini təşkil edən prinsipiylə çıxış edir. Ünsiyyətdə empatiyaya şəxslərarası münasibətlərin (əlaqələrin) balansına (tarazlığına) imkan yaradır, insanın davranışının sosial məqbulluğunu müəyyən edir. İnkişaf etmiş empatiya — fəaliyyətin o növlərində ən əhəmiyyətli amillərindən biridir, hansılar ki, ünsiyyət üzrə (görə) partnyorun incə anlamasını tələb edirlər, başqa insanın səmimi vəziyyətini hiss etməyə imkan yaradır, özünü ən çətin vəziyyətlərdə onun yerinə qoymaq bacarığı olur (idarədə (idarə etmədə), ticarətdə, xidmət sahəsində, psixologiyada, pedaqogikaya, tibb və s.) (3, s 48)

Çoxfəaliyyət sahələrində empatiyai qabiliyyəti peşəkarcasına əhəmiyyətli keyfiyyətdir. İnsanlarla daimi kommunikasiyalarla bağlı peşələrin işçilərində emosional empatiyanın səviyyəsinin təyini onların peşəkar yararlığından mühakimə etməyə icazə verir.

Empatiyanın inkişaf səviyyəsiylə mürəkkəb münasibətli vəziyyətlərin həllinin üsulunun seçimi bağlıdır (bağlanmışdır). Empatiyanın yüksək səviyyəsinə malik olan insan maraqları və başqa insanların həyəcanlarını nəzərə alan və təsirli köməyin göstərilməsinə, dəstəyə və münasibətlərin (əlaqələrin) inkişafına yönəldilmişlər (göndərilmişlər) konstruktiv üsullara üstünlük verir. Empatiyanın aşağı səviyyəsinə malik olan insan direktiv, qüvvət lazım olan (dağıdıcı, başqa insanın hisləri və maraqlarını nəzərə almayan) üsullardan istifadə etməyə üstünlük verir, və ya passiv — qərardan (həldən) qaçış, vəziyyətin etinasızlığı, başqaya qərarların qəbul olunması ilə məsuliyyətin yerini dəyişdirməsinə üstünlük verir.

XX ci əsrdə rəsmi birlik ehtimal edirdi ki, empatiya sırf insani hissdir. Rəsmi birlik bu faktı nəzərə almırdı, heyvanlarla insanları müqayisə etməyi cəsarət etmirdi. Son zamanlar müəyyən edilmişdir ki, təəssübkeşlik nəinki insanlara, itlərə, pişiklərə, delfinlərə, atlarda xasdır, amma daha az ifadə formasında. Məsələn, bəzən pişiklər, əgər onların sevimli varlığını incitməyə çalışsaz deyilməyə başlayır. Tarixdə delfinlər dəfələrlə xilasedicilər rolunda olublar, gəminin batması zamanı zərərçəkmişləri sahilə kimi müşayiət ediblər. Deməli empatiya yalnız sosial hal yox, həm də bioloji fenomendir. (3, s 185) Həşəratlarda məsələn, mərhəmət əvəzinə ierarxiyaya itaət və bioloji sistemdə qarşılıqlı yardım müvcuddur, hansı ki, kimyəvi elementlərin ayrılması səs və siqnallar kimi bürüzə verir. “Empatiya” anlayışının yaranması haqqında çoxlu elmi əsərlər yazılıb, ancaq bu fenomenin mahiyyəti problemini psixologiya elmi hələ də axtarmağa çalışır. “Empatiya” termini E.Titçener tərəfindən işlədilib, hansı ki, E.Kliffordun və T. Lippsin simpatiya haqqında nəzəriyyələrinin ümumiləşdirilmiş formasıdır. “Empatiya” – (yunanca empatheia – təəssübkeşlik) başqa bir insanın duyğularını hiss etmək, onun emosional vəziyyətini dərk etməkdir. Beləcə, müasir elmə kifayət qədər tanış olan bu termin formalaşır, lakin yalnız indi bu anlayışın təhlili fəlsəfə və psixologiya əsərlərində görünməyə başlayır.

Tədqiqat metodu

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə dərk olunmayan empatiyanın insanların həyatında nə kimi əhəmiyyətə malik olmasını öyrənməkdir. Bu zaman problemin hərtərəfli və kompleks şəkildə tədqiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Bununla əlaqədar olaraq, problemin konkret tədqiqat metodikası onun aşağıdakı vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəlməlidir:

1. Müasir şəraitdə insanlarda.
2. Yeniyetmələrdə empatiyanın səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi və ölçülməsi.

Qarşıya qoyulmuş həmin vəzifələr müxtəlif metodların tədqiqi ilə həyata keçirilmişdir. Tədqiqat prosesində müşahidə, obyektiv surətdə tədqiq edilmiş faktların təhlili, N. Epşteynin test-sorgusu istifadə edilmişdir. Aparılan tədqiqat xronoloji baxımdan iki mərhələyə bölünə bilər: I mərhələ 2014-2015-ci; II mərhələ 2016-2017-ci illərdə davam etmişdir. I mərhələni “problemin empirik həlli” kimi adlandırmaq olar.

Bu mərhələdə əsasən müşahidə metodu ilə empatiya tədqiq edilmişdir. I mərhələdə tədqiqat obyektləri barədə ilkin məlumat toplanmış və bununla da tədqiqat obyektinin tərkibi müəyyənləşdirilmişdir. Bu mərhələdə müşahidə, rəy sorğuları və başqa üsullar ilə əldə edilmiş materialların təhlili tədqiqat proqramının nəzəri şərtlərini dəqiqləşdirmək, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini konkretləşdirmək və əsaslandırmaq imkanı vermişdir.

II mərhələni sırf eksperimental tədqiqat mərhələsi hesab etmək olar. Bu mərhələdə ilk növbədə müxtəlif xarakterli sorğular və testlərin köməyi ilə problem haqqında ətraflı məlumat toplanılmışdır. Ən başlıcası həmin mərhələdə tədqiqat obyektini olaraq seçilən şəxslərin kəmiyyət tərkibi, qruplar dəqiq müəyyənləşdirilmişdir və bu mərhələdə tədqiqat empatiya hissəsinin öyrənilməsi aspektində davam etdirilmişdir. Tədqiqat yeniyetməlik yaşını (14-16) əhatə edir və eksperiment zamanı məktəblilər sınaqdan keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Tədqiqat zamanı rəyi soruşulan gənclərin sayı 62 nəfərdən ibarət olmuşdur. Onlardan 38 nəfərinin 15, 8 nəfərinin 16, 16 nəfərinin isə 14 yaşı var idi. Ümumiyyətlə, rəyi soruşulanların 30 nəfəri qızlar, 32 nəfəri isə oğlanlar idi. Tədqiqat 83 sayılı məktəb-liseyin şagirdləri ilə aparılmışdır.

Tədqiqata başlamazdan əvvəl “tədqiqata hazırlıq mərhələsi” aparılmışdır. Həmin mərhələnin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Tərtib olunmuş metodika şagirdlərin empatiya hissəsinə münasibəti müəyyənləşdirməyə imkan verirmi; yəni metodikanın sınaqdan çıxarılması;

b) Hazırlanmış metodik üsul və materiallar seçilmiş insanların bilik səviyyəsinə uyğun gəlirmi?

c) Tədqiqat metodikası qarşıya qoyulmuş tədqiqat vəzifələrinə uyğundurmu?

Bununla yanaşı, hazırlıq mərhələsində tədqiqat obyektini kimi seçilmiş məktəblilərlə zəruri yaxınlaşma və ünsiyyət şəraiti yaradılmışdır. Həmçinin, hazırlıq mərhələsində əldə edilən məlumat və faktorlar əsasında eksperiment qruplarının təşkili imkanları aşkar edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı hazırlıq mərhələsində müşahidə metodundan geniş istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat zamanı müşahidənin nəticələrini müxtəlif üsullar ilə: N. Epşteynin test-sorğusu ilə yoxlamışıq. Tədqiqatın hər bir seriyası özlüyündə nə qədər müstəqil və aktual problemləri öyrənmək məqsədi daşısa da, onları vəhdətdə götürmək lazımdır. Çünki bunların hamısı eyni bir prosesin müxtəlif cəhətlərini əhatə edir. Tədqiqatın hər bir seriyası digərini tamamlamalı və empatiya hissəsinin inkişaf dinamikasının obyektiv mənzərəsini verməlidir.

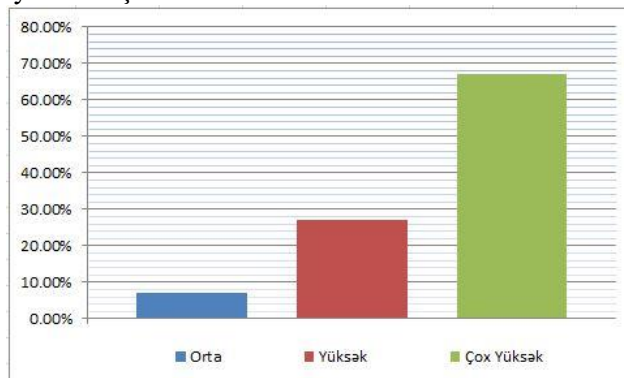
Eksperiment apararkən məlum oldu ki, rəyi soruşulanların bəziləri suallara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzi şagirdlərin bir qismi müəyyən məlumatlar haqda dəqiq təsəvvürə malik deyildir. Şagirdləri sorğu vərəqəsi ilə tanış edərkən və təlimat verərkən biz həmin keyfiyyətləri də dolayısı ilə izah etməyə çalışmışıq. Ümumiyyətlə, tədqiqat prosesində qızlar daha çox fəal iştirak etmişlər.

Beləliklə, tədqiqat metodiki üsul və prosedurlarını təfsilatı ilə təsvir etdik. Bu metodikanın köməyi ilə qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi, elmi hipotezlərin yoxlanılması nəzərdə tutulur.

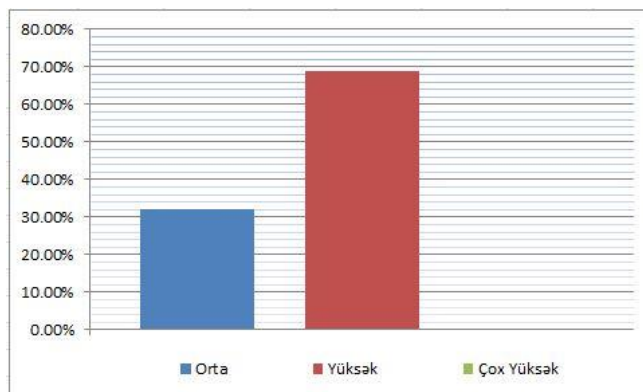
Güman edirik ki, həmin tədqiqat metodikasının tətbiqi sayəsində əldə edilmiş materiallar müasir şəraitdə yeniyetmələrdə empatiya hissini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Eksperiment qruplarında iş üçün əsasən səhər saatları seçilmişdir. Yəni soruşulan şəxslərin nisbətən sakit olduğu, yorğun olmadığı, şagirdlərin təlim fəaliyyətindən yorulmadığı dövrdə təşkil edilmişdir (08:30-13:50).

Tədqiqat olunacaq qruplarda rəyi soruşulanlarla səmimi münasibət, eləcə də psixologiya elminə maraq, müəyyən ünsiyyət yaradılmışdır.

Şəkil 1. Empatiya səviyyəsinin qrafik təsviri(qızlarda)

Şəkil 2. Empatiya səviyyəsinin qrafik təsviri (oğlanlarda)

Eksperimental qrupun cavab cədvəli

№	Yoxlanılan şəxs (qızlar)	Toplam bal	№	Yoxlanılan şəxs (oğlanlar)	Toplam bal
1.	Q. Esmira	71	1.	A. Nazir	65
2.	R. Samirə	67	2.	T. İntiqam	70
3.	A. Nəzrin	70	3.	M. Eldar	67
4.	M. Aysel	60	4.	A. Ənvər	59
5.	S. Fəridə	82	5.	A. Nizami	77
6.	N. Ayla	77	6.	A. Şamxal	55
7.	A. Aydan	78	7.	Q. Mirmayis	71
8.	Y. Mənsümə	88	8.	M. Emil	61
9.	Q. Fatimə	82	9.	A. Həmid	76
10.	B. Nicat	85	10.	S. Anar	63
11.	M. Fəridə	72	11.	İ. Nihat	70
12.	M. Maral	74	12.	M. Elman	79
13.	A. Leyla	72	13.	M. Elçin	57
14.	A. Ləman	77	14.	Q. Emil	72
15.	Q. Mədinə	76	15.	A. Elxan	57
16.	H. Nübar	70	16.	M. Rauf	65
17.	H. Əsmər	77	17.	H. Vüsal	70
18.	Q. Nərmənə	78	18.	Q. Fərid	65
19.	A. Könül	72	19.	Q. Orxan	67
20.	Q. Günay	70	20.	M. Kamil	77
21.	D. Sevinc	77	21.	K. Şakir	65
22.	Z. Aytən	70	22.	Ə. Yaqub	79
23.	K. Sevda	72	23.	B. Rizvan	65
24.	Ə. Leyla	72	24.	K. Cəmil	72
25.	H. Aynur	78	25.	S. Asiman	65
26.	M. Günel	85	26.	Ə. Ramin	72
27.	S. Elnarə	82	27.	M. Tariyel	77
28.	T. Gülnarə	60	28.	İ. Cavidan	67
29.	B. Natavan	82	29.	İ. Rauf	61
30.	K. Aygün	85	30.	Q. Rövşən	55
31.			31.	H. Fərhad	61
32.			32.	C. Orxan	59

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Roman Krznaric - Empathy Why it matters and how to get it, 2014
2. Paul Bloom Against Empathy The case for rational Compassion , 2016
3. Сила эмпатии Донни Эбенштейн, 2014

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ŞAĞİRLƏRİN YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

CƏBİZADƏ Tahirə

Bakı Mühəndislər Universiteti Pedaqoji fakültə İbtidai sinifdə tədrisin metodika
və metodologiyası ixtisası üzrə magistr 2-ci kurs tələbəsi
e-mail: cebizade.tahire@mail.ru

Açar sözlər: psixoloji xüsusiyyətlər, təlim fəaliyyəti, maraqlar, kiçik yaşlı məktəblilər.

Xülasə: Uşaq şəxsiyyəti çox sadə olduğundan əsasən tam kamilləşməmiş və zəruri keyfiyyətlərə yiyələnmiş olur. Buna baxmayaraq uşaqda bəzən elə davranışlar, özünəməxsus, diqqəti cəlb edən maraqlı xüsusiyyətlər olur ki, bu hətta ətrafdakı insanları təəccübləndirir. Uşağın ayrı-ayrı yaş dövrlərində bu xüsusiyyətlər getdikcə təkmilləşir, yeni-yeni keyfiyyətlər əldə edir və tərbiyəvi tədbirləri müxtəlif şəkildə aparmağa səbəb olur. Bəs kiçik məktəblilərin tərbiyəsində başlıca cəhətlər nədən ibarətdir? Tərbiyə prosesində valideynlər bu xüsusiyyətləri necə nəzərə almalıdırlar? Qısa bir şəkildə bu cəhətləri nəzərdən keçirdək.

Uşaqlarda 6 -10 yaş arası ibtidai siniflərdə təhsil illərinə təsadüf edir. 6 yaşından etibarən uşaq təhsilə, sistemə təlimə cəlb olunur. Sistemə təlim nəticəsində uşağın məktəbəqədər yaşda əldə etdiyi psixi imkanlar genişlənir. Uşağın həyatında təlim aparıcı prosesə çevrilir. Bunun nəticəsində uşaqlarda psixi proseslərin ixtiyariliyi yüksəlir, refleksiya – özünə nəzarət və daxili nəzarət planı formalaşır.

Uşaqlarda bu dövr keçid dövrü sayılır yəni, məktəbəqədər dövrün xüsusiyyətləri ilə məktəblinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Hər bir uşaqda şəxsiyyətin formalaşması prosesinin əsası məhz bu dövrdə qoyulur. Şagirdlərin məktəbə təzəcə başladığı dövrdə qarşılaşdığı çətinliklər kiçik məktəb yaşının sonunda tədricən aradan qalxmış olur və təlim fəaliyyəti oyundan ayrılıb fərqli xüsusiyyət daşımağa başlayır.

Bu yaşda əsas fəaliyyət növü təlimdir: təlimdə uşaq biliklərə yiyələnir, tərbiyə olunur və psixi cəhətdən inkişaf edir. Müəllim şagirdlərə öz təlim əməllərini düzgün təşkil etməyə, öyrənmənin səmərəli yollarını öyrətməyə çalışmalıdır. K.D.Uşinski bunu ibtidai təlimdə bilik verməkdən də vacib vəzifə hesab edirdi. Uşaqların bu yaşda anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri təlim prosesinə çox ciddi təsir göstərir. İbtidai sinif müəllimləri bu xüsusiyyətləri dərinədən bilməlidir ki, təlim prosesində uğurlu nəticələr əldə edə bilsin.

Məktəbə yeni başlayan uşaqlarda maraqlarla yanaşı olaraq, onun şəxsiyyətinin başqa xüsusiyyətləri də formalaşmağa başlayır. Məktəbə daxil olmaqla uşaq istər istəməz müəyyən kollektivə daxil olur və sinif kollektivinin bir üzvünə çevrilir. Bu zaman kollektiv onu cəlb edir və bu şəraitə alışmağa başlayır. Uşaq ümumi rəy ilə hesablaşmağa ona hörmət etməyə, öz şəxsi mənafeyini kollektiv mənafeinə tabe etməyə alışır. Bu prosesdə xarakter şəxsiyyətin əsas cəhəti kimi özünü göstərməyə, təşəkkül tapmağa başlayır. Uşaqda bağça və məktəbəqədər hazırlıq dövründən artıq bu xüsusiyyətlər yaranmağa başlayır. Burada kollektivin təsiri böyük olur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, 6-7 yaşlı uşaqlarda kollektivçilik hissi hələ tam inkişaf etmir, zəif olur. Xüsusilə, ilk dövrlərdə uşağın fərdi çalışması, onun öz işinə görə fərdi qiymətləndirilməsi və s. kollektivçilik hissini inkişafına imkan vermir. Lakin müəllimin get-gedə uşaqların birdə işini qiymətləndirməsi, bütün sinfin qarşısında eyni məqsəd qoyması və s. kollektivçilik hissini yaratmağa başlayır. Bunun nəticəsində, 7-8 yaşlı uşaqlarda kollektivdə davranmaq xüsusiyyətləri yaranır və bu adət halını almağa başlayır. 9-10 yaşlı uşaqlarda isə kollektivçilik hissi daha geniş vüsət almağa başlayır. Kollektivdə davranma xüsusiyyətləri daha geniş inkişaf etmiş uşaqlarda qarşılıqlı yardım və birgə fəaliyyət meydana gəlir. Uşaq öz yoldaşına məmnuniyyətlə kömək etməyə hazır olur.

Uşaqlarda təlim fəaliyyətinə maraq ikinci sinifdən başlayaraq getdikcə artmağa başlayır. Şagirdlər məktəbdə öyrəndiklərinin məzmunu ilə maraqlanmağa başlayırlar. Üçüncü dördüncü sinifdə oxuyan uşaqlarda müstəqilliyin yüksəlməsi onların təlim fəaliyyəti ilə daha dərinədən maraqlanmalarına şərait yaradır. Müşahidələr göstərir ki, 6-7 yaşlı uşaqlar daha çox faktlarla maraqlanırlarsa 8-9 yaşlı uşaqlarda hadisələrin səbəblərini açmağa doğru maraq yaranır. Ona görə də tərbiyəçi uşaqların maraqlarında ki bu xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Tərbiyəçilərlə yanaşı valideynlər də bu məsələlərə ciddi fikir verməlidirlər. Çünki hər bir valideyn öz övladının maraqlarını öyrənməklə ona düzgün istiqamət verə bilər. Bəzən belə hallar olur. Uşaq müşahidə etdiyi obyekt və ya oxuduğu materiala əlaqədar bu və ya digər məsələ ilə maraqlanır, onu öyrənməyə cəhd edir. Lakin tərbiyəçinin və ya valideynin biliyinin azlığı ona imkan vermir. Belə hallarda uşaq ilk növbədə valideynə müraciət edir. əgər valideyn uşaq psixologiyasına bələddirsə dərhal öz övladını istiqamətləndirir, maraqlandığı sahə haqqında ona məlumat verir. Bu da uşağın maraq dairəsinin genişlənməsinə səbəb olur. Təəssüflər olsun ki bəzi valideynlər səbirsiz davranmaları səbəbindən uşaqlarının maraqlarına səhlənkər yanaşırlar. “məndən əl çək”, “Böyüyərsən bilərsən” və s. deməklə uşağın marağını söndürü onun inkişafına imkan vermirlər. Bunun nəticəsində valideyndən kömək ala bilməyən uşaq öz maraqlarını təmin etmək üçün məsələni müstəqil şəkildə öyrənməyə çalışır, çox vaxt zəruri məsələləri yanlış şəkildə dərk edir.

Məktəb təcrübəsində də görürük ki, birinci sinifə yeni başlayan uşaq öz həyat tərzində, gün rejimində, onu əhatə edənlərlə münasibətdə məktəb həyatına uyğunlaşa bilmir. Məktəb həyatının uşaqlar üçün cansıxıcı olmaması və belə vəziyyətdən çıxması üçün bu cür çətinlikləri aradan qaldırılması və uşağın öz həyat təzi və münasibətlərində dəyişiklik etməsi işində müəllimlərin üzərinə ciddi vəzifələr düşür. Məktəbə yenidən başlamış uşaqların rastlaşdıqları çətinliklərdən biri də ondan ibarətdir ki, ilk dəfə həyata keçirməli olduqları məhsuldar zehni iş onlardan hövsələ, emosiyalarını saxlaya bilmək, təbii hərəkəti fəallığı tənzimləməyi, diqqətini dərs materialları üzərində cəmləməyi və saxlamığı onlardan tələb edir. Lakin, kiçik yaşlı məktəblilərin heç də hamısı bunlara əməl edə bilmirlər. Xüsusilə, birinci sinifə qəbul olunmuş uşaqlar məktəb qaydalarına tam şəkildə riayət etməkdə çətinlik çəkirlər. Birinci sinifə yeni başlamış uşaqlar uzun müddət eyni vəziyyətdə qalmaq, özünü idarə etmək üçün iradi güc çatmır. Müəllimlərin məktəbə yeni daxil olmuş uşaqlarla münasibətdə daha qayğıkeş olması bu prosesin asanlıqla keçməsinə səbəb olur.

Kiçik məktəb yaş dövründə uşaqlarda ətraf aləm haqqında təsəvvürləri tədricən genişlənir və reallaşmağa başlayır. Beləliklə, təlim prosesində şagirdin xarici aləmə münasibəti getdikcə dəyişir. Şagird təbiəti öyrəndikcə anlayır ki, insan təbiətdən yalnız istifadə etmir, həm də onu öz tələbatına müvafiq sürətdə dəyişdirir. Lakin şagirdlər bu cür əqidəyə tez və asanlıqla gəlmirlər.

Məktəb təlimi şagirdi özünün və yoldaşlarının müvəffəqiyyəti ilə maraqlandırır. Şagirdlər tədricən belə qənaətə gəlirlər ki, xalqına xidmət etmək və yaxşı yaşamaq üçün işləmək, təlimdə fəal iştirak etmək lazımdır.

Kiçik məktəblilərin özlərinə məxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır: bu yaşda qeyri-ixtiyari diqqət, mexaniki hafizə, konkret təfəkkür üstünlük təşkil edir. Onların nitq bacarığı da zəif olur. Çox vaxt şagirdlər mətnləri şer kimi əzbərləyir, mexaniki yadda saxlamağa çalışırlar. Bunun qarşısı alınmasa, onlarda əzbərçilik yarana bilər. Buna görə müəllim şagirdləri mətni öz sözləri ilə danışmağa, plan tutmağa, suallara cavab tapmağa, sərbəst mövzularda kiçik inşalar yazmağa daha çox cəlb etməlidir.

Vərdişlər təlim prosesində olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Oxu və yazı, hesablama bacarıqlarının vərdişlərə çevrilməsi sayəsində şagirdlərmüstəqil təlim materiallarını mənimsəmək müstəqil bilik əldə etmək imkanlarına sahib olurlar. Vərdişləri bir neçə qrupa ayırmaq olar. Onların sırasında təlim, əmək, idman, gigeeniki və s. kimi vərdişlər başlıca yer tutur. Təlim prosesində mühüm yer tutan intellektual və yaxud əqli əmək vərdişlərinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların idrak prosesləri məktəbə daxil olmaqla möhkəmlənir və inkişaf edir. L.S.Vqotskinin fikrincə bu proseslər kiçik məktəb yaşının sonunda "təbii" proseslərdən "mədəni" proseslərə çevrilməlidir. Uşaqların bu yaş dövründə ailədə və məktəbdə məşğul olduğu əsas fəaliyyət növləri: təlim, ünsiyyət, oyun və əmək fəaliyyətləri buna imkan yaradır.

Təlimin birinci pilləsi olan ibtidai siniflərdə tədris olunan ana dili, riyaziyyat, təbiətşünaslıq, təsviri incəsənət, musiqi və s. kimi fənlər şagirdlərin idrak maraqlarının inkişafına və genişlənməsinə, onların əqli inkişafına fəal yaradıcı və müstəqil fəaliyyətinə geniş meydan açır. İnkişafetdirici səciyyəyə daşıyan təlim prosesi ibtidai sinif şagirdlərinin psixi proseslərinin inkişafını stimullaşdırır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.

1. Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov Psixologiya. Bakı:2009
2. S.İ.Seyidov, Ə.M.Həmzəyev Psixologiya. Bakı: 2007
3. Ə.Ə.Qədirov Yaş Psixologiyası. Bakı: 2003
4. M.Həmzəyev. Kiçik məktəb Yaşlı Uşaqların Psixoloji Xüsusiyyətləri. Bakı 1968
5. N.Z.Çələbiyev Uşaq Psixologiyası Bakı:2005

İSTEDADLI UŞAQLARIN TƏHSİLİ İLƏ BAĞLI DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Mətləb BAYRAMOV

198 № tam orta məktəb
Məktəb psixoloqu
metleb.bayramov.94@mail.ru

XÜLASƏ

Qərbi Avropa əsrlərlə - qədim Yunan filosoflarından tutmuş, müasir mütəxissislərə qədər etiraf etmiş, görmüşlər ki, bəzi insanlar fəaliyyətlərində daha yüksək nəliyyətlər qazanmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Bununla belə bu böyük ərazidə yerləşən ölkələrdə istedad və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi üzrə birgə təşəbbüslər göstərilməmişdir. Yalnız 1994 - cü ildə 25 Avropa ölkəsinin hökumətlərarası qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət orqanı olan Avropa Şurası istedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı öz tövsiyələrini dərc etdirdi. Eyni zamanda xüsusi vurğulandı ki, istedadlılar qrupu üçün yaradılan xüsusi şərait heç bir vəchlə digər qrupdan olan şagirdlərə xələl gətirməməlidir.

Bu gün Qərbi Avropanın, əsasən bütün dövlət ümümtəhsil məktəbləri Salamanka qətnaməsinə uyğun tövsiyələr əsasında işləyir.

Açar sözlər: istedadlı uşaqlar, Avropa Şurası, Salamanka qətnaməsi, Almaniya, Avstraliya, Fransa, İsveçrə, Hollandiya, Skandinaviya ölkələri, İsveç, Danimarka, Finlandiya.

Ədəbiyyat

1. Elxan Bayramov “İstedadlı uşaqlarla təlimin təşkili və məzmunu” Bakı – 2016

Qərbi Avropa əsrlərlə - qədim Yunan filosoflarından tutmuş, müasir mütəxissislərə qədər etiraf etmiş, görmüşlər ki, bəzi insanlar fəaliyyətlərində daha yüksək nailiyyətlər qazanmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Bununla belə bu böyük ərazidə yerləşən ölkələrdə istedad və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi üzrə birgə təşəbbüslər göstərilməmişdir. Yalnız 1994 - cü ildə 25 Avropa ölkəsinin hökumətlərarası qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət orqanı olan Avropa Şurası istedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı öz tövsiyələrini dərc etdirdi. Eyni zamanda xüsusi vurğulandı ki, istedadlılar qrupu üçün yaradılan xüsusi şərait heç bir vəchlə digər qrupdan olan şagirdlərə xələl gətirməməlidir.

Avropa Şurasının məlum tövsiyələri aşağıdakılardır:

- istedadlı uşaqların xüsusi təlim tələbatlarına qanunvericiliklə bağlı dəstəyi təmin etməli;
- istedadlı uşaqların identifikasiyasına, onların məktəbdəki nailiyyətinin təbiəti və mənimsəmədəki nisbi geriliyin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsinə yönələn tədqiqatları genişləndirməli;
- bütün müəllimləri istedadlı uşaqlarla bağlı məlumatlarla təmin etməli və müvafiq treninqlərlə əhatə etməli;
- adi ümumtəhsil məktəblərində istedadlı uşaqlar üçün xüsusi şərait yaratmalı (inkluziv təhsil)
- bir qrup uşağın istedadlı və qabiliyyətli kimi seçilməsinin mənfi nəticələrin aradan qaldırılması üçün lazımı ölçü götürülməli;
- psixoloq, sosioloq və müəllimləri ümumən çətin və nisbətən qeyri – müəyyən “ istedadlılıq ” anlayışı ilə bağlı müzakirə və tədqiqatlara təşviq etməli.

Bu minvalla, müəyyən vaxtdan sonra istedadlı uşaqların Avropa təlimi bu ölkələrin tələbat və mədəniyyətlərinə cavab verən unikal sistemə çevrilə bilər. O da qeyd edilməlidir ki, hələlik bu sahədə yüksək səviyyəli tədqiqatların sayı Amerika Birləşmiş Ştatlarındakına nisbətən azdır. 1994-cü ildə yaradılmış yüksək qabiliyyətlər üzrə Avropa Şurası (European Council for High Ability - ECHA) müəllimlər üçün, diplom verməklə illik kurslar təşkil edir (Heymehen, Hollandiya). Kurslar bütün Avropa nı əhatə edir. Onun çoxsaylı məzunlarının bir qismi Avropa universitetlərində istedadlı uşaqların təlimi üzrə magistr dərəcəsi almışlar.

Bu gün Qərbi Avropanın, əsasən bütün dövlət ümumtəhsil məktəbləri Salamanka qətnaməsinə uyğun tövsiyələr əsasında işləyir.

Salamanka qətnaməsi (Salamanka, İspaniya, 1994) Yuneskonun “Xüsusi təhsil tələbatları: əlyetərlik və keyfiyyət” üzrə beynəlxalq konfransında qəbul edilmişdir. Bu qətnamə şagirdlərin qabiliyyət və maraqlarına cavab verən təhsili almaq hüquqları olduğunu təsbit edir. Bununla belə, bu günədək elitizm və eqlitarizm idealları arasında kəskin siyasi mübarizə gedir. Məhz buna görədir ki, Qərbi Avropanın əksər ölkələrində istedadlı uşaqların ixtisaslaşdırılmış (məxsusi) təhsili reallaşdırılırsa da bu təhsilin qanunvericilik əsası heç də hər yerdə yaradılmamışdır.

Məlumat üçün bildirək ki, hələ 2000 ci ildə Persson, Yosviq və Balox təhsil sisteminin siyasətçi və məmurlarına istedadlı uşaqların təlimi və təşviqi ilə bağlı siyasətin qəbul edilməsi, qanunvericilik, bu təlimin tarixi, mahiyyəti, həmçinin müəllimlərin əlavə hazırlığı barədə sorğu anketləri göndərildilər. Sorğular nəticəsində aydın olmuşdur ki, istedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı vahid, hami tərəfindən qəbul edilən konsepsiya yoxdur.

Ayrı - ayrı ölkələrdəki vəziyyətə baxaq.

Almaniya

Almaniya - federativ respublikadır. Burada təhsilə nəzarət ayrı - ayrı subyektlərə məxsusdur.

Qanunvericiliyə görə hər bir uşağın mənşəyi və iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq təhsil hüququ vardır. Bundan əlavə, təhsil uşağın qabiliyyəti, marağı və meylinə uyğun olmalıdır. Məktəbin borcu belə təhsil verməkdir.

İbtidai təhsil bütün ölkədə demək olar ki, eyni cür olsa da bəzi bölgələrdə istedadlı uşaqlara xidmət edən 3 tip məktəblər fəaliyyət göstərir. Bu məktəblər aşağıdakı meyarlara əsasən təşkil edilir:

- yaş həddinə ciddi riayət olunmadan 1-ci sinfə qəbul;
- bir sinfi adlayaraq yuxarı sinfə keçmək;
- fakültativ kurslar və təlim fənlərinin müəyyən qədər seçimə azadlığı.

Hal - hazırda ölkənin şərqində istedadlı uşaqlarla işləyən 26 xüsusi məktəb vardır ki, onlar Almaniya birləşdikdən sonra sahibkarları tərəfindən özəlləşdirilmişdir. Onların 9- u riyaziyyat və təbiət elmləri, 11 - i incəsənət və musiqi, 6 - sı isə müasir dillər istiqamətində fəaliyyət göstərir. 9 məktəbdən 3 - cü intellektual cəhətdən istedadlı uşaqlara xidmət edir.

İstedadlı uşaqların innovativ təlimi uşaq bağçaları və ibtidai siniflərdə təhsilin fasiləsizliyini təmin edir. İstedadlı uşaqların xüsusi ehtiyacları diqqətlə izlənilir və təmin olunur. Buraya valideynlərə müvafiq məsləhətlərin verilməsi xidmətləri də daxildir. Əsas diqqət hər bir valideynə, müəllimə və istedadlı uşağa fərdi məsləhətlərin verilməsinə, həmçinin istedadın aşkarlanması və inkişafı üzrə məktəb şurasının yaradılmasına yönəlir.

İstedadlı uşaqların təhsil aldığı məktəblər arasında rəqabətə dəstək verilir - regional və ümumdövlət müsabiqələri keçirilir, istedadlı uşaqlarla işləyən mütəxəssislər üçün ixtisaslaşdırılmış işçi qrupları və sosial şəbəkələr mövcuddur.

Bütövlükdə istedadlıların təlimi Alman təhsil sisteminin diqqət mərkəzində saxlanılır və elmi tədqiqatların aktual mövzusunda çevrilməkdədir.

Avstriya

Son onilliklər Avstriya məktəb siyasəti şaquli və üfüqi mütəhərrikiyə istiqamətlənmişdir. Bu, kursların dəyişdirilə bilməsini, ayrı - ayrı qrupların akselerasiyası və differensiasiyasının müxtəlif formalarını özündə ehtiva edir. İstedadlı uşaqlar üçün məktəbdənkənar məşğələrin çox saylı formaları mövcuddur. Məsələn Zalsburq, Oberpullendorf və Tirolada istedadlılar üçün yuxarı siniflərdə təlimlə yanaşı əlavə kurslar da təşkil edilir. Əsas və orta məktəblərin bir qismi musiqi, idman və ya müasir dillər üzrə dərinləşdirilmiş proqramlarla işləyən xüsusi siniflər yaratmışlar. Qabiliyyətli şagirdlər universitetlərin müxtəlif kurslarında iştirak edə bilirlər.

Məktəb və bələdiyyə orqanları Zalsburq, İnsbrucq Universitetləri, Mosart konservatoriyası və Vena Texniki Universiteti ilə əməkdaşlıq haqqında müqavilələr bağlayıblar. Bundan əlavə Avstriyada istedadlı uşaqların dövlət nəzarəti altında evdə təhsil almasına icazə verilir.

İsveçrə

Bu ölkədə hər kanton öz təhsil siyasətini müəyyən edir və istedadlıların təlimi problemləri artıq onların gündəlik fəaliyyətlərinə daxil edilir. Bu qəbildən olan uşaqlara iş universitetlərdə xüsusi təhsil tələbatları olan uşaqların təlimi kurslarına daxil edilmişdir.

Bazel və Soloturn inzibati şəhərlərində istedadlı uşaqlar üçün orta məktəblər mövcuddur. Qabiliyyətli idmançılara Qranbyundendə şəxsi gimnaziya, intellektual qabiliyyətli uşaqlara isə müxtəlif beynəlxalq proqramlar təklif edirlər. İstedadlı uşaqların təlimi üzrə dövlət siyasəti tədricən dəyişir. Sürüxdə şagirdlər bir sinifi (bəzən bir neçəsini) ötürməklə o biri sinifə keçmək olar. Bəzən istedadlılar üçün xüsusi müəllim də ayrılır. Sinifdə fərdiləşmə tövsiyə edilir. Müəllimlər üçün yeni tədris və köməkçi materiallar hazırlanır. İstedadlılar üçün həyata keçirilən bütün tədbirlər fərdidir. Sürüxdə artistlik və atletik istedadı olan uşaqlar üçün eksperimental məktəblər vardır.

Bu istiqamətli iki ibtidai məktəb genişləndirilərək orta məktəbə çevriləcəkdir.

Hollandiya

Holland hökuməti ibtidai və orta məktəblərdə istedadlılıq probleminin mövcudluğunu etiraf edir. Hollandiyanın yeni məktəbləri istedadlı uşaqların ehtiyaclarını fərdi yanaşma yolu ilə daha yaxşı ödəyə bilirlər. Burada həmçinin musiqi, rəqs və idman qabiliyyətli uşaqlar üçün xüsusi məktəblər mövcuddur.

İstedadlı uşaqlar 14-17 yaşlarından universitetlərin nəznindəki kurslara daxil ola bilirlər. Bu təşəbbüsün nəzəri əsası kimi Z.S.Viqotskinin “yaxın inkişaf zonası” konsepsiyası götürülmüşdü. İstedadlı uşaqları inkişaf etdirmək məqsədilə onlara həddən artıq yüksək standartlarla yanaşı, mürəkkəb və maraqlı tapşırıqlar verilir.

Hollandiyada bu sahədə bəzi tədqiqatlar aparılmışdır. Raven testinin keçirilməsindən alınan nəticələr xüsusən maraqla qarşılanmışdır.

Hollandiyanın bəzi pedaqoji kollecləri ibtidai məktəb müəllimləri üçün 3-cü və 4-cü kurslarda hərəsi 40 saatlıq olan 1-2 modul təklif edirlər. Orta məktəb müəllimləri üçün xüsusi təlimlər keçirilir. İstedadlı uşaqların təlimi ilə bağlı müəllimləri məlumatlandıran məktəb məsləhətçiləri vardır.

Skandinaviya ölkələri

İstedadlı uşaqlar sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, istedadlılar daha effektiv kodlaşdırma, kombinasiya və müqayisə vasitəsilə (sayəsində) öz yaddaşlarında daha yüksək səviyyəli insayt – proseslərdən istifadə edirlər.

Çətin ki, Skandinaviya ölkələri Amerika və bu mənada aktiv olan Avropa ölkələrinin etdiyi kimi istedadlılıq konsepsiyasını nə vaxtsa qəbul etsinlər.

Bununla belə, Skandinaviyada tədris planları dolayısı yolla Qardnerin (1983) çoxsaylı intellekt nəzəriyyəsinin yanaşmalarına uyğunlaşdırılır və onun reallaşdırılmasına yaxınlaşdırılır. Tədqiqatçılar tədricən bu

nəzəriyyəyə istedadlı uşaqların adi siniflərdə təlimin üsulu (yolu) kimi baxırlar, belə ki, çoxsahəli qabiliyyətlər məhfumuna əsaslanan təlim prosesi çox cəhətləri ilə elitarlıq prinsipindən kənara çıxır.

Güman var ki, Skandinaviya ölkələri əsas götürdükleri dəyər və ənənələrini nəzərə almaqla, istedadlı və qabiliyyətli uşaqların təliminə öz məxsusi, spesifik yanaşmalarını yaradacaqlar.

İsveç və Danimarkada istedadlıların təlimi üzrə heç bir xüsusi işlərin görülməsinə baxmayaraq onların şagirdləri riyaziyyat və digər fənlər üzrə keçirilən III beynəlxalq yarışmada çox yüksək nəticələr əldə etmişlər.

Bu regionun ayrı - ayrı ölkələrində istedadlılarla bağlı görülmən işlərin xüsusiyyətləri üzərində dayanaq.

İsveç

Qeyri - adi bir haldır ki, Nobel mükafatı verən bir ölkənin hökuməti qabiliyyətliliyi təhsil sistemində xüsusi diqqət tələb edən bir məsələ kimi qəbul etmir. Hər bir məktəbdə, hər bir uşağın hüquqları qorunursa da, yalnız 1920 - ci ildən etibarən məhdud imkanlı və xəstə uşaqların xüsusi tələbatlarının olması etiraf edilir. Yüksək qabiliyyət heç zaman ayrıca bir problem kimi önə çəkilməmişdir. Müəllimlər arasında, "istedadlı uşaqların xüsusi şəraitə ehtiyacı vardır" fikrini söyləmək qəbahət sayılır.

Danimarka

Kollektiv surətdə birgə inkişafı bağlı dövlət idealları istedadlılıq problemini kölgədə qoymuşdur. Burada qəbul olunmuşdur ki, uşaqların müxtəlif tələbatları sinifdaxili differensiaslaşma vasitəsilə ödənilməlidir. Lakin istedadlılarla işləmək təcrübəsi olan müəllimlərə böyük ehtiyac vardır. Onu da qeyd etməliyik ki, Təhsil Nazirliyi 1998 - ci ildən etibarən Kopnhagendəki Danimarka Dövlət Təhsil Tədqiqatları İnstitutunda "Potensial imkanlar probleminin öyrənilməsi və onların istedadlılığın anlaşılmasında əhəmiyyəti" istiqamətində aparılan tədqiqatlara maraq göstərir.

Finlandiya

Dərsdənkənar məşğələlər könüllülük əsasında təşkil edilir. Bəzi ibtidai məktəblər şagirdlərin qabiliyyətini artırmaq, maraqlarını təmin etməkməqsədilə bütöv qruplar da yaradırlar. Bu qruplar da əsas diqqət təfəkkür, riyaziyyat, informatika və incəsənət üzrə bacarıq və vərdişlərin inkişafına yönəldilir. Orta məktəblərin riyaziyyat fənnindən istedadlı şagirdləri mütəmadi olaraq Tempere universitetində görüşürlər. Gələcəkdə universitetə daxil olmaq məqsədilə uşaqlar xətti cəbr və fizika üzrə Açıq universitetin və yay kurslarının təşkil etdiyi məşğələlərdə iştirak edirlər.

Son illər yüksək qabiliyyətlər, istedadlılıq və təlim problemlərinə həsr edilmiş Finn tədqiqatları bazası genişləndirməkdədir. Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, hələ də fənn müəllimləri arasında istedadlı uşaqlara əlavə vaxt və maliyyə ayrılmasına qarşı çıxanalar da var.

MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN YENİYETMƏLƏR ARASINDA NEVROTİK POZULMALARIN FORMALAŞMASINDA ROLU

İGIDOVA Emiliya Şahrudin qızı

Qərbi Kaspi Universiteti.

BDU-nun psixologiya kafedrasının dissertanti.

emiliya1468p@mail.ru

Açar sözlər:vegetativ sınıir sistemi,nevrotik reaksiyalar,ailə

Ключевые слова: вегетативная нервная система, невротические реакции, семья

Keywords: Vegative nervous system, neurotic reactions, family

Yeniyyətlik yaşı insanın fizioloji, psixoloji, mənəvi və sosial cəhətdən yetkinləşməsində olduqca vacib rol oynayır. Məhz bu yaş dövründə orqanizmin bütün morfoloji və funksional strukturunun formalaşması sona çatır. Cinsi hormonların təsiri altında isə yenidən neyroendokrin formalaşma, vegetativ sınıir sisteminin dəyişilməsi, orqanizmin ümumi statusunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. Orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdləri müşahidə etdiyimiz zaman görürük ki, psixi xəstəliyin kliniki formalarına çox az rast gəlinir. Belə xəstəliklərdən əziyyət çəkən xəstələr xüsusi yardımçı məktəblərdə təhsil alan şagirdlərdir. Ümumtəhsil məktəb şagirdləri arasında sərhəd halında olan pozuntulardan, nevroz və nevrotik reaksiyalardan əziyyət çəkən şagirdlər üstünlük təşkil edir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin başlanğıcı ailədə qoyulur. Ailə uzun illər boyu uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi götürülmüşdür. Ancaq hər yaş mərhələsində ailənin rolu

əhəmiyyətli dəyişilir və özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanır. Yeniyetməlik yaşında valideyinlərlə münasibət keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olur.

Yeniyetmələrdə eyni zamanda 2 növ tələbat mövcud olur. Müstəqilliyə, hörmətə və özünüqiyətləndirməyə tələbat digəri isə ailə üzvlərinin dəstəyinə arxalanmaq tələbatıdır. Digər institutlarla müqayisədə ailədə sosiallaşmanın öz xüsusiyyətləri mövcuddur. Ailə yeniyetmənin ünsiyyət təcrübəsi və müxtəlif yaşlı insanlarla qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsi hərtərəfli qrup hesab edilir. Ailənin yeniyetməyə təsiri onun şəxsiyyətinin bütün tərəflərini əhatə edərək fasiləsiz olaraq davam edir və uşaq evdən kənar olduqda belə özünü hiss etdirir. Formalaşmış münasibətlər sistemi və onların yeniyetməyə təsiri səviyyəsi çox saylı amillərdən asılıdır. Bu ilk öncə yeniyetmənin indiyə kimi formalaşmış fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətləridir. İkincisi isə ailədə mövcud olan psixoloji iqlimdir. Burada yeniyetmənin öz fəallığını da nəzərə almaq lazımdır. Ailədə alınmış sosial təcübə şəxsiyyətin fərdiləşməsinin mənbəyi hesab edilir.

Nevrasteniyanın müxtəlif səviyyələrinin formalaşmasında ailə tərbiyyəsi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusilə bunu aşkarladı ki, nevroz zamanı nevroitik pozulmaların tezliyi müvafiq şəxslərin bütöv yaxud natamam ailədə böyüməsindən asılı olaraq artır. (5, səh 223)

Ailədə emosional münasibətlərin pozulması yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasına mənfi təsir edir. Valideyinlik hissənin inkişaf etməməsi yeniyetmələrlə münasibətdə çətinlik yaradır. Valideyinlər çox vaxt öz rollarının yorucu olmasından şikayət edirlər. Bunun səbəbi valideynin özünün uşaqlıqda valideyin qayğısını yetərinə hiss etməməsi ola bilər.

Yeniyetməlik yaşında xarakterin aksentuasiyası xüsusi nəzərə çarpır. Yeniyetmənin valideyinlərlə münasibətinin pozulması, ailə tərbiyyəsi tərzində yeniyetmədə aksentuasiyalı davranışın güclənməsinə, nevroitik və psixosomatik pozulmaların inkişafına səbəb ola bilər. Uğursuz ailələrdə yeniyetmələr daha çox sinir psixi gərginliklə müşayiət olunan böhranlı şəraitlərlə qarşılaşırlar. Yeniyetmələr müstəqil olaraq belə şəraitdən çıxma bilmədikləri üçün aqressiv müdafiə mexanizmlərindən istifadə edirlər. Uşaqlıq yaş dövründə yaşanmış zorakılıqlar çox vaxt sinir psixi pozulmaların formalaşmasına təsir edir. Toplanmış mənfi ünsiyyət təcrübəsi yeniyetmənin ətraf mühitlə münasibətinə sirayət edir. Yeniyetmə məhz ailədə davranış normalarını mənimsəyir. Məsələn: alkoqolla bağlı problemləri olan ailədə yeniyetmələrin davranış pozulmaları infantil şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin inkişafı və nevroitik pozulmaların olması ehtimalı yüksəkdir. Bütün bunlar natamam şəxsiyyət formalaşdırır. (4, səh 111)

Ailənin yeniyetmədə nevroitik pozulmaları formalaşdırmasının modelini belə izah etmək olar. Bu pozuntulardan əziyyət çəkən yeniyetmələrin əksəriyyətinin valideyinləri uşaqlarında yaş dövrü ilə əlaqədar əmələ gələn problemi görməkdə və həll etməkdə aciz olurlar. Bizim valideyinlərdə daha çox yüksək tələbkarlıq, uşağın imkanlarının səhv olaraq daha yüksək qiymətləndirmək, valideyin eqosentrizmi və s kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etməkdədir. Belə valideyinlər "özlərində" yarada bilmədiklərini övladlarında yaratmağa və "ideal" uşaq görməyə çalışırlar. Buna nail olmaq üçün müxtəlif sanksiyalar tətbiq edir, uşaqları cəzalandırırlar. (3, səh 22)

Valideyinlərin şəxsiyyət əlamətlərində olan dəyişikliklər, yeniyetmələrdə münasibətdə aqressiv mövqeyin, həyəcanlılığın olması onlarda özünə inamın aşağı düşməsinə nəticədə isə nevroitik pozuntuların formalaşmasına gətirir.

Yeniyetmələrdə nevroitik pozuntuların əmələ gəlməsində ailə ilə yanaşı məktəb amili də əhəmiyyətli rol oynayır. Təsədüfi deyil ki, bir çox nevroitik pozuntular məhz məktəb yaşında əmələ gəlir. Şagirdlərin psixi sağlamlığının pubertant dövrdə xüsusi nəzarətə ehtiyacı vardır. Məhz bu dövrdə yeniyetmələrin xarakterində dəyişikliklər olur, ətrafdakılarla münasibətlər yaranır.

Aparılan tədqiqatları da öyrəndiyimiz zaman belə qənaətə gəlmək olur ki, sinir psixi pozulmaların sərhəd halında olan formasının əmələ gəlməsinin mühüm şərtlərindən biri insanda mövcud olan bioloji və sosial imkanların informasiyanı qəbul etməyə hazır olmamasıdır.

Şagirdlərin psixogigiyenasının mühüm elementlərindən biri təlim zamanı şagirdlərə fərqli yanaşmanı düzgün təşkil edə bilməkdir. Məlum olduğu kimi 14 yaşından başlayaraq qızlar öz yaşlıları olan oğlanlardan fərqli olaraq EEQ- nin definitiv səviyyəsinə yüksək səviyyədə yaxınlaşmaları ilə fərqlənirlər. Ontogenezin ümumi vahid gedişi zamanı qızlarda beynin bioelektrik fəallığının yaş inkişafı prosesi daha müntəzəm xarakterə malik olur. Oğlanlara isə 11-12, 12-13 və 13-14 yaşlarında parlaq nəzərə çarpan böhranlar müşahidə olunur. Belə güman edirlər ki, müxtəlif cinsdən olan şəxslərdə beyin fəaliyyətinin eyni forması hüceyrələr toplusunun müxtəlif mexanizmlərinin fəaliyyəti hesabına həyata keçir. Şagirdlərə fərdi yanaşmanı təşkil etməyin vacibliyini bütün pedaqoqlar bilməlidir. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq program materialının mürəkkəbliyi yaxud sinif və ev tapşırıqlarının seçimi dəyişməlidir. Aparılan

tədqiqatlar da göstərir ki, məktəbdə öyrənmə zamanı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fərdi yanaşmanı təşkil etmək pedoqoji və psixogigiyenik cəhətdən olduqca müsbət nəticə verir.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, adi siniflərdə təlimin fərdiləşməsi sadəcə tapşırıqların sadələşməsinə deyil, bəzi şagirdlər üçün mürəkkəbləşməsinə yönəlmişdir. Şagird və müəllimin qarşılıqlı münabətinin xarakteri həqiqətən də məktəblinin psixi vəziyyətinin formalaşmasında birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Bu səbədən müəllimlər şagirdlərə qiymət qoyarkən çox ehtiyatlı olmalıdırlar. Onlar mənfi qiymətdən sui istifadə etməməli, şagirdin uğursuzluğuna uyğun olaraq onu verməlidirlər. Müəllimin haqqsız olaraq qiyməti aşağı salması şagirdlərdə kəskin nevrozogen reaksiya yarada bilər. Ədalətlik bütün şagirdlərin müsbət qiymətləndirdiyi xüsusiyyətdir. Müəllimin xoş məramlılığı, zamanında deyilən rəğbətləndirmə və təqdir etmə sözləri, uğur və uğursuzluğun ədalətli qiymətləndirilməsi sinifdə şagirdlər tərəfindən biliklərin yaxşı mənimsənilməsinə kömək edən müsbət emosional fon yaradır. Müsbət emosiyalar ürəyin fəaliyyətini stimullaşdırır, nəticədə isə beyinə gələn qanın miqdarı və beyin toxumalarının qidalanması yaxşılaşır. Bunun nəticəsində isə beynin funksional imkanları artır və asosiativ fəaliyyət stimullaşır. Yorgunluq probleminin həlli sinir və psixi pozulmaların profilaktikasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblinin təlim fəaliyyəti ilə yüklənməsi onun sinir sisteminin funksiyasında əks olunur. Bu yükləmənin təsiri orqan və orqanizm sisteminin bircə işinin pozulmasında, onun xarici mühütlə əlaqəsində, adaptasiyanın aşağı düşməsində təzahür edir. Baş beyin qabığının xarici mühütlə əlaqəsinin pozulmasını müasir fizioloqlar həddindən çox yorulma kimi müəyyənləşdirir. Yorulma beyin və orqanizmin iş qabiliyyətinin bütövlükdə aşağı düşməsi, orqanizmin xarici mühütün qıcıqlandırıcılarına qarşı müqavimətin zəifləməsidir. Orqanizmin sadalanan xüsusiyyətlərinin uzun müddət ərzində aşağı səviyyədə olması patoloji pozulmaların inkişafının göstəricisi hesab edilir. Tamamilə dincəldikdən sonra yorulma zamanı orqanizmdə əmələ gəlmiş pozulma keçir və orqanizmin əmək fəaliyyəti tamamilə bərpa olunur. Beləliklə yorulma beyin hüceyrələri fəaliyyətinin müvəqqəti pozulması prosesidir.

Uzun müddətli yorulma ali sinir fəaliyyətinin pozulmasına, nevroz vəziyyətinə səbəb olur. Məktəblilərdə yorulma sadəcə təlim yükləməsindən irəli gəlmir. O gündəlik rejimin pozulması, zərərli vərdişlər qazanılan zaman da əmələ gələ bilər. Yeniyetmələrin orqanizminin müdafiə və uyğunlaşma mexanizmləri yetərinə formalaşmadığı üçün fiziki və əqli yüklənmə zamanı yorgunluq böyüklərdən fərqli olaraq daha tez inkişaf edir. Onu da unutmamaq lazımdır ki, şəxsi gigiyena qaydalarının pozulması da yeniyetmələrdə yorgunluq və təqətsizliyin inkişafına kömək edir.

Yeniyetmələrdə ən çox stress yaradan amilləri müəyyənləşdirmək məqsədi ilə 37 nəfər yeniyetmə arasında Tamamlanmamış cümlələr vasitəsilə tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqatı aparmaqda əsas məqsəd müasir yeniyetmələrdə onlar üçün ən çox problemli şəraiti müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat işi Binəqədi rayonu 30 № li tam orta məktəbdə aparılmışdır. Tədqiqat işində 8ci və 9cu sinif şagirdlərindən ibarət 37 nəfər iştirak etmişdir. Şagirdlərdən 14 nəfərdə stress yaradan amil kimi valideynlərin sosial və məişət problemlərini onlara sirayət etdirərək yetərinə diqqət göstərməməsi, 12 nəfərdə valideynlər tərəfindən həddindən çox himayənin (hiperhimayə) mövcud olması, 5 nəfərdə ana və ata arasında daimi münaqişələrin olması və digər 6 nəfərdə isə fiziki görünüşlə, yaşıdlarla bağlı münasibətlərdə problemlərin olması aşkarlanmışdır. Beləliklə apardığımız tədqiqatın nəticəsindən də görünməkdədir ki, yeniyetməlik yaş dövründə ailə -məişət xarakterli, himayədarlığın yüksək səviyyədə olması kimi amillər yeniyetmələrdə stres vəziyyəti yaradaraq nevroitik reaksiyalı pozuntuların formalaşmasına səbəb olur.

XÜLASƏ

Yeniyetmələrdə mövcud olan problemləri həll etmək və onlara psixoloji yardım göstərmək üçün müasir dövrün yeniyetmələrinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq vacibdir.

Yeniyetmələrdə nevroitik pozulmaların əmələ gəlməsinə sadəcə yaş xüsusiyyətləri deyil, həmçinin sosial mühit, ailə daxili qarşılıqlı münasibətlər, həddindən çox himayənin olması kimi amillər də əhəmiyyətli təsir edir.

РЕЗЮМЕ

РОЛЬ ШКОЛЫ И СЕМЬИ В ФОРМИРОВАНИИ НЕВРОТИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ У ПОДРОСТКОВ

Важно иметь четкое представление о психологических особенностях современных подростков для решения проблем существующих у подростков, и оказания им психологической поддержки.

Появление невротических расстройств у подростков - это не только возрастные особенности, также такие факторы, как социальная среда, внутрисемейное общение и чрезмерное покровительство.

SUMMARY

ROLE SCHOOL AND FAMILY IN THE FORMULATION OF NEUROTIC DISORDERS AMONG ADOLESCENTS

It is necessary to have a representative representation in the psychological fertility of the modern subtypes for the problem solving, substitutes, and psychological support. Establishment of neurotic disorders - it is not just virtually impossible, but also a factor of social crisis, intracommunal communion, and timely patronage.

ƏDƏBİYYAT

1. E.Şəfiyeva. Klinik-psixoloji diaqnostika metodları. Bakı-2013.səh.144
2. E.Şəfiyeva. Klinik psixologiya. Bakı2002.səh.81
3. E.Şəfiyeva “Anomal inkişafın psixologiyası” Bakı-2012
4. Психология подростка Учебник. Под редакцией члена-корреспондента РАО А.А. Реана-СПб,: «прайм-ЕВРОЗНАК»,2003.-480 с.-(Серия « Метры психологии»).
5. Ушаков Г. К. Пограничные нервно- психические расстройства. Москва 1987. www.edudoc.ru/ doc -885fu.html

MUSIQI VƏ PSIXOLOGIYA

DADAŞOV Mirlazım

Tələbə, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
dadassoy@mail.ru

Xülasə: Musiqi və psixologiyanın birlikdə fərqli görünməklərinə baxmayaraq, onlar vəhdət təşkil edirlər. Mənəviyyat dediyimiz ruhi inanc və gücün artmasını təmin edən ən önəmli xarici ünsürlərdən biri də musiqidir. Musiqilər gündəlik həyatımızda bizi izləyərək bizim psixologiyamıza həm mənfi həm də müsbət təsirlər edir və eyni zamanda, biz özümüzə asılı olmayaraq dinlədiyimiz musiqilərlə öz xarakterimizi əks etdiririk.

Açar sözlər: Musiqi, Psixologiya, Musiqi və psixologiyanın vəhdəti, Musiqi terapiyası.

Musiqi. Musiqi səslər vasitəsilə insanların duyğularını və düşüncələrini əks etdirir. Musiqi ümumiyyətlə fərqlilikləri və müxtəliflikləri göstərə bilmək imkanına sahibdir. Bu fərqlilikləri və müxtəliflikləri təşkil edən amillər isə insanların müxtəlif coğrafi bölgələrdə, müxtəlif mədəniyyətlərdə, müxtəlif həyat və şəraitlərdə yaşamalarıdır.

Psixologiya. Psixologiya insan davranışı və zehinini incələyən bir elm bölməsidir: psixoloji, bioloji və genetik cəhətdən psixoloji davranışların səbəblərini qiymətləndirir. Psixologiyada əsas məqsəd kimi insanların dünyanı necə anladıqları və dünyaya necə reaksiya verdikləri götürülür.

Musiqi və psixologiya arasındakı əlaqə. Musiqi və psixologiya ilk baxışdan çox fərqli və uyğunsuz görünsələr də, əslində onlar bir-biri ilə çox əlaqədirlər: biri ifadədir, digəri isə onun mənası. Hər dəfə gündəlik həyatımızın fərqli-fərqli anlarında musiqilərdən istifadə edərək bir test etsək, görürük ki, zamanından asılı olaraq musiqilərdə də müəyyən fərqliliklər vardır. Bu da gün ərzində müxtəlif psixoloji durumlarda olmağımızla birbaşa əlaqəlidir. Musiqi və psixologiya arasındakı əlaqənin 2 növü vardır:

- 1) Musiqinin insana psixoloji təsiri
- 2) İnsan psixologiyasının musiqiyə təsiri

Musiqinin insana psixoloji təsiri. Boş və qaranlıq bir küçədə gedən insanın eşitdiyi musiqi onun qorxusunu azalda bilər və ya hətta artırır. Qorxu filmlərində istifadə edilən musiqilərin insanların gərginliyini artırmasını diqqətdən kənar saxlaya bilərik.

Bununla bağlı edilən daha bir təcrübədə iki müxtəlif qrupda eyni sayda insana akvariumda köpəkbalığı izlənilmişdir. Hər iki qrupda musiqisiz olaraq köpəkbalığını izləyən insanların hamısı eyni reaksiyanı vermişdir. Daha sonra qruplardan birinə köpəkbalığını qorxulu musiqinin, digərinə isə şən bir musiqinin müşayiəti ilə izlənilmişdir. Hər iki qrupun musiqinin təsiri ilə reaksiyaları dəyişmişdir. Qorxu dolu musiqi ilə dinləyən qrup qorxu hissələri keçirərkən, şən musiqi ilə dinləyən qrup isə köpəkbalığını sanki bir balınanı zövqlə izləyirmişlər kimi reaksiya vermişdirlər.

İnsan psixologiyasının musiqiyə təsiri. İnsan psixologiyasının musiqiyə təsiri özünü daha çox musiqi ilə sənət bağlılığı olan insanlarda göstərir. Yəni, hər hansısa bir bəstəkar musiqi bəstələyərkən onu öz psixologiyasına, duyğularına uyğun bir şəkildə bəstələyir və yaxud hər hansı bir ifaçı musiqini ifa etdiyi zaman onu həmin musiqi bəstələyərkən yoğunulduğu duyğularla ifa edir. Çox tanınmış olmayan bir italyan bəstəkarından ziyafətlərin birində yeni bəstələdiyi əsəri piano arxasında ifa etməyi xahiş edirlər. O isə ifa etmək istəmədiyini bildirir. Səbəbini soruşduqda “Mən, hal-hazırda musiqini bəstələdiyim ab-havada deyiləm” – deyə cavab verir. Burdan anlamaq olar ki, psixologiyanın musiqiyə 2 cür təsiri var: biri musiqini bəstələyərkən ona qatdığı həmin andakı duyğular, digəri isə musiqini ifa edərkən həmin duyğulara sahib olub onu olduğu kimi çatdırmaqdır.

Musiqi ilə müalicə qədim sivilizasiyada. Əsrlər boyu insanlar müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində musiqidən istifadə etmişlər. Musiqi yalnız ruhi xəstəliklərin müalicəsində deyil, həmçinin bir çox fiziki xəstəliklərin müalicəsində də istifadə olunmuşdur. Xüsusilə Roma, Çin və Misir kimi qədim sivilizasiyalarda musiqi xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunurdu.

İslamda və Qərbdə “Musiqi müalicəsi”. İslam dünyasında musiqi terapiyasının zəruriliyi və xəstəliklərə qarşı müsbət təsiri 8-9-cu yüzilliklərdə məşhur islam mütəfəkkirləri və həkimləri tərəfindən aşkar edilmişdir. Qərbdə musiqinin psixoloji xəstəliklərin müalicəsinə müsbət təsiri İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə əsaslanır. Xüsusilə qərb araşdırmalarında musiqi geniş bir istifadə sahəsi olan tamamlayıcı bir müalicə metodu olaraq istifadə edilmişdir. Bu üsul "Musiqi müalicəsi" adlanır.

Beynəlxalq Musiqi İnstitutunun tədqiqatı. Beynəlxalq Musiqi İnstitutunun tədqiqatlarına əsasən klassik musiqi dinləmək, insanın fiziki və psixi sağlamlığına müsbət təsir edir. Gündə 20 dəqiqə dinlənən klassik musiqi, immunitet sistemini gücləndirir və bədənin xəstəliklərə qarşı müqaviməti çoxalır və eyni zamanda serotonin və dopamin hormonlarının ifrazını da artırır.

AMTA və Musiqi Terapiyası elmi. Amerika Musiqi Terapiyası Assosiasiyası musiqi terapiyanın bir elm sahəsi kimi irəli sürülmüşdür. Assosiasiyanın ifadəsinə görə, "Musiqi terapiyası, musiqi və musiqi fəaliyyətlərini fərdlərin fiziki, psixoloji, sosial və zehni ehtiyaclarını qarşılamaq üçün istifadə edilən bir təcrübədir." Musiqi müalicəsinin istifadəsi olduqca genişdir: nevroloji, kardioloji, onkoloji, psixiatrik və xüsusi ehtiyacı olan şəxslərin müalicəsində, klinik sahələrdə tamamlayıcı bir metod kimi istifadə olunur.

Əbu Bəkr Razinin fikirləri. Məşhur həkim-filosof Əbu Bəkr Razi, depressiya müalicəsi haqqında yazdığı əsərdə deyir: "Melanxolik xəstəsi mütləq məşğuliyyətlə müalicə edilməlidir. Melanxolik xəstə bəliqçilik kimi əyləncəli bir şeylə məşğul olmalıdır. Xasiyyətini, fikirlərini, davranışlarını bəyəndiyi və sevdi-yibiri ilə görüşməli və xüsusilə gözəl bir səslə oxunan mahnılar dinləməlidir."

Mehmet Öz uğuru. Məşhur bir ürək həkimi Mehmet Öz, ölümün kardiyaq əməliyyatlarda yüksək olduğunu, ancaq xəstəliyin terapevtik təsiri olan musiqiləri dinləməklə ölümlərin azaldığını və müalicədə müvəffəqiyyətli nəticələr aldığını bildirir.

Anne Blood'un fikirləri. Musiqi mərkəzi sinir sistemində və beyində olan düşüncə, öyrənmə, danışma və bədənin müvazinətini qoruma mərkəzlərini xəbərdar edir. Mc Gill Universitetindəki bir nevroloq Anne Blood, "Nevroloji və psixiatrik xəstəliklər ucbatından zədələnmiş hissələr yenidən fəaliyyətə başlaya bilər, bunun üçün biz müxtəlif musiqilərlə beyindəki fərqli mərkəzləri işə salmalıyıq" deyərək belə davam edir: "Hətta bizim beynimizdə zərər görən mərkəzləri zamanla uyğun musiqi dinləyərək təmir edə bilərik."

Musiqilər bizim xarakterimizdən xəbər verir. Bəli, hansı janrda musiqi dinləməyimiz bizim xarakter və psixologiyamızın necə olduğundan xəbər verir. Araşdırmama görə caz musiqisini sevənlər pozitiv və məsuliyyətli insanlardır, onlar həm də digər musiqi janrlarını sevənlərə nisbətə dostcanlı və romantik insanlardır. Klassik musiqini sevənlər isə daha çox intellektə sahib olan insanlardır. Elektro musiqi həvəskarları biraz hirsli və tez özündən çıxan olurlar. Rok musiqisi sevənlər itaətsiz, belə desək, "My life, my rules" deyənlərdir. Onlar gündəlik həyatda baş verən kiçik şeylərə belə üsankarcasına yanaşa bilərlər. Rep musiqisinə meyilli insanlar isə özünəgüvənən insanlar olurlar. Onlar eyni zamanda digərləri tərəfindən enerjili biri kimi də tanınırlar. Pop musiqisi sevənlərsə siyahımın ən xoşbəxtləridir. Pop musiqisini dinləyən insanlar gün ərzində daha pozitiv və daha nəşəli olurlar.

Gündəlik həyatımızda musiqinin insana psixoloji təsiri. Gündəlik həyatımızda musiqinin insana psixoloji təsirinə misal olaraq, alış veriş mərkəzlərində və supermarketlərdə səsləndirilən musiqiləri göstərə bilərik. Burada istifadə edilən musiqilər insanları alış veriş etmək hissəyə qapdırır və insanlar məhsulların qiymətlərinə fikir vermədən musiqinin ritminə uyğun olaraq alış veriş edir. Daha bir misal kimi isə şəxsi nəqliyyat vasitələrindən istifadə edilən insanlar göstərmək olar. Avtomobil sürükdə dinlənən musiqilər avtomobili idarəedənin psixologiyasına təsir edir və o mahnının ritminə qapılıraq avtomobili də eyni ritmlərlə hərəkət etdirir. Ona görə də tövsiyyə edərdim ki, maşın sürərkən çox da ritmik olan mahnıları dinləməyiniz. Bu həm sizin həm də digərlərinizin həyatına mənfi təsir edə bilər. Musiqinin psixologiyamıza olan gündəlik təsirlərindən biri də kafe və restoranlarda səsləndirilən musiqilərdir. Səsləndirilən daha həzin musiqilər insanların orda daha çox qalmasına və daha çox yemək yeməyinə təsir edir. Çünki, həzin musiqiyə qulaq asmaq achiq hissi gətirən faktorlardan biridir.

Psixologiyamıza birmənalı olaraq həkk olunan musiqilər. Elə musiqilər vardır ki, onlar psixologiyamızda yalnız bir iz buraxmışdır. Ya yaxşı, ya da pis. Məsələn, Dünyaca məşhur olan ABBA qrupunun "Happy new year" mahnısı əksər insanların psixologiyasında yeni ilin gəlişini simvolizə etdirən musiqi kimi qalmışdır. "Happy birthday to you" mahnısı psixologiyamıza ad günlərində səsləndirilən musiqi kimi həkk olunmuşdur. 10 insan arasında apardığım sorğunun da cavablarından eyni nəticəyə gəldim.

Nəticə. Bütün bu izahatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Musiqi və psixologiya həqiqətən də vəhdət təşkil edirlər. Onlar bir-birlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmək imkanına sahibdirlər. Buna görə də hər bir musiqi ifadəsinin psixoloji mənası, hər bir psixoloji ifadənin isə musiqili izahı vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR VƏ INTERNET RESURSLARI:

1. Bartlett D. L. (1996). Physiological responses to music and sound stimuli, in Handbook of Music Psychology, 2nd Edn, ed Hodges D. A., editor. (St. Louis, MO: MMB Music;)
2. Bicknell J. (2007). Explaining strong emotional responses to music: sociality and intimacy. J. Conscious. Stud.
3. Blood A. J., Zatorre R. J. (2001). Intensely pleasurable responses to music correlate with activity in brain regions implicated in reward and emotion. Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A
4. Herbert R. (2011). Everyday Music Listening: Absorption, Dissociation and Trancing. Farnham, Burlington: Ashgate Publishing Limited
5. Hays T., Minichiello V. (2005). The meaning of music in the lives of older people: a qualitative study. Psychol. Music
6. <http://karnavalsanat.com/blog/genel/ses-muzik-ve-psikoloji/>
7. <https://www.16personalities.com/articles/music-preferences-by-personality-type>

QADINLARA QARŞI DISKRIMINASIYASININ ƏSL SƏBƏBKARI

PIRƏLIYEVA Elnurə

BDU Filologiya III kurs
eliweflatunlu@mail.ru

Açar sözlər: Gender, diskriminasiya, hüquqsuzluq, qadın və cəmiyyət.

THE MAIN REASON FOR DISCRIMINATION AGAINST WOMEN SUMMARY

Key words: Gender, discrimination, lawlessness, women and society.

The society consists of two sexes - men and women. Biological and social sex is different. Gender is learning social sex. Everyone is socially equitable. Discrimination is a Latin word, meaning discrimination against humans.

ОСНОВНАЯ ПРИЧИНА ДИСКРИМИНАЦИИ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Пол, дискриминация, бесправие, женщины и общество.

Общество состоит из двух полов - мужчин и женщин. Биологический и социальный секс разные. Гендер изучает социальный секс. Все люди социально справедливы. Дискриминация - это латинское слово, означающее дискриминацию людей.

Bu günün ən aktual problemləri qadınlara qarşı diskriminasiya, qadın hüquqsuzluğu məsələləridir. Qadın hüquqsuzluğu dedikdə, qadına qarşı olan hər cür zorakılıqlar, diskriminasiya, hüquqlarının əngəllənməsi nəzərdə tutulur. Cəmiyyət iki cinsdən təşkil olunsa da, daima üstünlük bir cinsə, yəni kişi cinsinə verilib və bu gün də eyni münasibət daam edir. Qadın və kişi daim belə qarşılaşdırılıb:

“Kişi - rasional - mənəvi - ilahi - mədəni...

Qadın - hissi - cismani - günahlı - təbii...” (1, 18).

Qadınlara keçmişdən bu yana ikinci səviyyədə yaşanıb, qadın daim diskriminasiyaya məruz qalmışdır. Diskriminasiya- latın dilində discriminatio- “fərqləndirmək” sözündən götürülmüşdür, Hər hansı bir əlamətə görə insanların hüquq və vəzifələrində əsassız fərq qoyulmasıdır (3, 2). Əslində bu gün diskriminasiya daha çox qadınlara qarşı aparıldığına görə, sözün məna dairəsi kiçilib. Diskriminasiyanın qarşısını almaq üçün “Qadınlara Qarşı Ayrı-Seçkililiyin Bütün Formalarının Ləğvi üzrə Konvensiya” BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən 1979-cu ildə qəbul edilmiş və ratifikasiya üçün açıq elan olunmuşdur”. Konvensiya 1981-ci ilin sentyabrında 20 dövlətin ratifikasiya sənədlərinin qəbulundan sonra qüvvəyə minmişdir. Lakin bu sənədlər elə sənəd olaraq da qalmışdır. Buna ən əyani sübut kimi isə, cəmiyyətdə bu gün də qadınlara qarşı aparılan ayrıseçkilikləri göstərmək olar. Bəs bu diskriminasiya hardan başlayır? Bu problemin əsl səbəbkarı kimdir?

Diskriminasiyanın başlanğıcı ailədə qoyulur. Ailə kiçik cəmiyyət hesab olunur, amma ən böyük problemlərin əsası bu kiçik cəmiyyətdə qoyulur. Ana bətnindəki körpənin cinsiyyəti məlum olan gündən bu diskriminasiya problemi başlayır. Əgər övladın qız olduğu aydınlaşarsa, suallar yaranır. Niyə qız uşağı? Yenə qız? Bəlkə də doğulmasa yaxşıdır? Çünki qız övladı çox ailələrdə yük kimi hesab edilir. Övladın qız olmasında belə günahkar sayılan yenə qadın olur. Halbuki, tibbi cəhətdən sübut olunub ki, övladın cinsiyyətini müəyyən edən kişi spemləridir. Qız övlada görə təhqirlərə məruz qalan qadın dünyaya bu övladı gətirsə belə, məsələ bunla bitmir, əksinə faciə həmin andan başlanır. Körpəlikdən uşaq ayrışdırılıb məruz qalır. Hamının ağılında qız dedikdə, böyüklərə hörmət edən, böyüyün sözündən çıxmayan, ev işləri görə, sakit, səssiz, zəif bir təsvir canlanır. Doğulan körpədə bu stereotiplərlə böyüdülmür. Qız uşağına evdə atadan, böyüklədən, qardaşdan qorxmaq təlqin edilir. Daim qız digərlərinin dedikləri ilə oturub-durmağa

məcbur edilir. Bu şəkildə böyüyən uşaq məktəbə başladığında, mühit böyüdükdə, onun problemləri, əngəlləri də böyüyür.

Artıq bu qadağaları irəli sürən təkə ailə yox, həm də məktəbdəki mühitdir. Məktəbdə müəllimlər qızlara “qız ağır olar”, qız bərkədən danışmaz”, “qız oğlanlarla oynamaz”, “qız koridorda qaçmaz” kimi qadağalar qoyurlar. Qız bu qadağalarla yaşayır və abituriyent yaşına çatır. Bütün cəmiyyət ondan əvvəl onun haqda qərarı verir. Qız uşağı oxumasa yaxşıdır, ən yaxşısı vaxtında evləndirməkdir. Çünki ata-ana belə düşünür ki, qız vaxtında evlənsə, xoşbəxt olacaq. Amma gələcəkdə təhsilsiz, heç bir iş sahibi olmayan bu qızın boşansa, yaxud yoldaşı vəfat etsə və yaxud başqa problemlərlə üzlənsə, neyləyəcəyi heç kimi maraqlandırmır. Çünki cəmiyyət belə düşünür ki, qız evləndisə, gərək ölüsü həmin qarıdan çıxsın. Yəni qızsansa, doğulandan ölənə qədər hər bir əziyyətə qatlaşmalısın.

Əgər qızı oxudurlarsa belə, yenə onu məhdudiyətlər içərisində oxudurlar. Qıza istədiyi qrupu, ixtisası seçməyə icazə vermirlər. Çünki qız gərək qıza layiq ixtisasda oxusun. Bunun nəticəsində də, oğlanlardan yüksək bal yığan qızı istəmədiyi ixtisasları seçməyə məcbur edirlir. Xüsusəndə, qızlara müəllimlik ixtisasını oxudurlar. Tələbə olan qıza təsir edən mühit yenə böyüyür, təbii ki, problemlər də. Başqa şəhərdə təhsil alan qıza qohum-əqrəbanın, qonşuların münasibəti də dəyişir. Valideynlər də belə düşünür ki, qız uşağını nəzarətsiz qoymaq olmaz. Hamı daim onu izləyir. Dərsə nə vaxt getdiyini, nə vaxt gəldiyini, kiminlə danışdığını. əksərən də, qız uşağı qohum evinə qoyulur. Çünki heç kim qıza inanmaq istəmir. “Qızsansa, sən pis yola düşə bilərsən” deyən valideyn düşünür ki, eyni şey oğlanın da başına gələ bilər. Sonra qız ali təhsilini başa vurur, müstəqil insan olmaq istəir, amma o unudur ki, qızıdır. Bunu edə bilməz, gərək daim kiminsə nəzarətində olsun. Əgər qız başqa şəhərdə işləmək istəyirsə, ilk eşitdiyi söz “sən qızsan, öz yerində-yurdunda işləsən yaxşıdır, yad şəhərdə nə işin var” olur. Əgər ona yad şəhərdə işləməyə icazə verilsə, bu zaman hamı o qıza pis gözlə baxır. Bu gün işləyən bir qızın ev tapması belə problemdir. Heç kim işləyən bir qıza ev vermək istəmir. Ev verdikdə belə çoxlu məhdudiyətlər qoyur. Bu məhdudiyətlərlə yanaşı ailə qıza təzyiq göstərir ki, o artıq evlənməlidir. Təbii ki, bu zamanda qızın istəyi nəzərə alınmır. Ata-ana özlərinə, öz ailələrinə, öz təfəkkürlərinə uyğun birini tapıb evləndirirlər. Beləliklə, qız olur qadın, sonra ana. Ali təhsil almış qızın evləndikdən sonra işləməsinə, əsasən, icazə vermirlər. Bütün bu psixoloji sarsıntılar nəticədə qadınların mənəvi məhvinə səbəb olur. Bu qədər məhdudiyət içərisində böyümüş biri isə artıq bu köhnə düşüncənin doğru olduğunu düşünür. Və həmin qadın ana olur, övlad böyüdür. Övlada tərbiyəni isə atadan çox ana verir. H. Səlimova haqlı olaraq yazır: “qadının milli-mənəvi dəyərlər sistemimizin təşəkkülündə və yaşadılmasında müstəsna rolu vardır” (10, 4). Bu gün cəmiyyətimizin birinci dərəcəli hesab etdiyi kişiləri belə yetişdirən həmin qadınlar olur. Bu qadın isə öz böyüdüyü kimi övladlarını böyüdür. Həmin tərbiyələ böyümüş övlad isə gələcəkdə cəmiyyətdə, ailəsində də eyni cür davranır. Korlanmış psixologiyalı qadın eyni psixologiyalı uşaqlar böyüdür. Bu uşaqlar isə cəmiyyəti formalaşdırır. Deməli belə insanların yaratdığı cəmiyyətdə təbii ki, sağlam düşüncəli bir cəmiyyət ola bilməz. Cəmiyyətin necə olmasını insanlar müəyyənləşdirir. İnsanın formalaşmasında isə əsas rolu ana oynayır. Deməli qadınlara qarşı diskriminasiya təkə qadınları yox, eyni zamanda bütün cəmiyyəti məhv edir. Bu diskriminasiyanın əsl səbəbkarı da təkə kişilər yox, bütün cəmiyyətdir. Çünki qadının keçdiyi bütün mərhələlərdə ona ata, qardaş qədər, hətta daha da çox qadın təsir göstərir. Ona görə də, qadına qarşı diskriminasiyanı aradan götürməklə təkə qadınlara yox, bütün cəmiyyətə yaxşılıq etmiş olarıq. Bu diskriminasiyanı aradan götürmək də yenə cəmiyyətin üzərinə düşür. Bunu, əlbəttə ki, birdən-birə etmək olmaz. Amma hardansa başlamaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abasov Ə. Mirzəzadə R. Gender giriş (Cəmiyyətdə cinslərin sosial rolları və qarşılıqlı münasibəti problemləri). Bakı. 2004.
2. Azərbaycan Respublikasının ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə sahəsindəki qanunvericilik bazası və istiqamətləndirmə mexanizmləri üzrə Vəsaiti özündə əks etdirən Ayrı-seçkiliyin qadağan olunması sahəsində Avropa qanunvericiliyi üzrə Bələdçinin yenilənmiş variantı. Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı. Bakı. 2013.
3. Əhmədova V. Naftaliyeva D. Ayrı-seçkilik üzrə milli qanunvericilik. 2015.
4. <http://www.azadliq.org/a/28056083.html>
5. <http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-37610121>
6. <https://en.qantara.de/content/azerbaijans-enlightenment-a-nation-at-odds-with-itself>
7. <https://www.facebook.com/notes/equals-baku/n%C9%99y%C9%99-g%C3%B6r%C9%99-g%C3%B6z%C9%99lik-s%C9%99naysi-haqq%C4%B1nda-dan%C4%B1C5%9Fma%C4%9F-ehtiyac-var/864933943657596/>
8. <https://www.meydan.tv/az/site/opinion/6546/>
9. QADINLARA QARŞI AYRI-SEÇKİLİYİN LƏĞVİ ÜZRƏ BMT KOMİTƏSİ Alternativ hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsi Fərdi şikayətlər proseduru. Təlim modulu-2012.
10. Səlimova, H. “Ailə və cəmiyyətdə qadınların rolu böyükdür”. Respublika.- 2009.- 8 mart.- S. 4.

UĞURA APARAN YOLDAKI UĞURSUZLUQLAR**Ləman ƏLİYEVƏ**Bakı Mühəndislik Universiteti
leman0298@gmail.com

Həyata gəldiyimiz andan etibarən, bir mübarizə başlayır. Bəziləri onu geniş mənada “Həyat mübarizəsi” adlandırır, bəziləri isə onun fərqlində belə olurlar. İllər keçdikcə, boya-başa çatıb ətraf aləmi başa düşdüyümüz an içimizdəki mübarizə əzmini də böyütmüş olur. Lakin, başlıqdan da məlum olduğu kimi, bu məqalənin əsas mövzusu mübarizə deyil, mübariz ruhumuzun əksər vaxtlarda bizi apardığı uğursuzluqlar və bu uğursuzluqları yaradan əsas amillərdir.

Nəfəs aldığımız müddətdə nə yaşayıb yaratmaq eşqi, nə də daim irəliləmək arzusu bizi tək buraxmır. İllər keçdikcə arzularımız istəklərə, istəklərimiz isə hədəflərə çevrilir. Hədəflərimizlə varlığımızı bir daha sübut edir, bəşəriyyətə mövcud olduğumuzu göstərir. Pillə-pillə qalxdıqca, hədəflərimiz də böyüyür. Hədəflərimizin böyüməsi isə onlara qarşı olan istəyimizi, inamımızı qarşısızalmaz bir həddə gətirib çıxarır. Bəzi hallarda, biz əsas qayəməzdən uzaqlaşır, bizə böyük bir xəzinə kimi görünən hədəflərimizdən başqa bir şey düşünə bilməyəcək bir hala gəlirik. Bir sözlə, onların quluna çevrilirik. Bəs illərlə arzulara, uğrunda bir çox şeyləri qurban verdiyimiz hədəflərimiz hislərimizin quluna çevrilməkmi idi? Bu yola başlayarkən istədiyimiz və çatdığımız bu yanlış nöqtə arasındakı keçilməz səddi görə bilmiriksə, demək ki, hədəflərimizdən xeyli uzaqdayıq. Amma, onlara uzaq olmağımız, heç vaxt onlara çatmayacağımız demək deyil. Həyatımızın bir çox mərhələlərində, irəliyə doğru atdığımız addımların bizi olduğumuz mövqedən də geri aparmasının şahidi olmuşuq. Məğlubiyyətin zəhər kimi acı dadına baxarkən, özümüzədən başqa hər kəsi və hər şeyi günahlandırmışıq. İlk məğlubiyyətimizdə, qələbəyə olan həvəsimizi və sonsuz sevgimizi kənara qoyub, bizi həmin nöqtəyə gətirən səbəblərin qeydinə qalsaydıq, bu hissi təkrar-təkrar yaşamazdıq.

İstər sosial, istərsə də iş həyatında uğura nail olan insanlar hədəflərini dəqiq şəkildə müəyyən etmiş insanlardır. Hər hansı addım atmazdan əvvəl, müvəffəqiyyətli insanlar nə istədikləri barəsində detallı düşünüb, plan qururlar. Məqsədlərinə çatmaların qeyri dəqiq hədəfləri yoxdur. Çatmaq istədikləri nöqtəni dəqiqləşdirir və ona doğru əminliklə və qətiyyətlə addımlayırlar. İnsan beyni bir çox işi eyni anda yerinə yetirən sistemə malik olsa da, dəqiq olmayan hədəflərə yönəlməsi çətindir. Əgər insan hansı sahələyə yanaşacağını bilmirsə, onda küləyin hansı istiqmətdən əsməsinin onun üçün heç bir faydası olmur. (1) Gədəcəyimiz mənzili müəyyənləşdirməmişiksə, elə ilk addımdan uğursuzluğa düşər olacağıq. Hədəflərimizi müəyyənləşdirdikdən sonrakı mərhələ onların reallıqla nə dərəcədə səsleşdiyini nəzərdən keçirmək, necə deyirlər, hərtərəfli ölçüb-biçməkdir. Uğursuzluğa düşər olmağımızın əsas səbəblərindən biri də, həmin mərhələyə laqeyd yanaşmağımızdır. Potensialımıza, sahib olduğumuz bacarıqlara zidd olan, reallıqdan kənar hədəflər bizi irəli aparmamaqla yanaşı, bizə heç bir təcrübə də qazandırmaz. Utopiyaya olan inancımızı kənara qoyub, real hədəflərimiz üçün real addımlar atmalıyıq. Arzular və hədəflər arasındakı dərin uçurumu görə bilmədiyimizdən, məğlub olur, gələcəkdə irəliləməmişə maneə ola biləcək təcrübə əldə edirik. Həmin bu təcrübələrin bizi geri aparmasını istəyiriksə, uzun müddət ərzində qərara alıb, dəfələrlə ölçüb-biçdiyimiz hədəflərimizə inanmalıyıq. Tunelin sonundakı işıq varlığına hər kəsi inandırmaya ilk növbədə özümüzədən başlamalıyıq. İnancımızı ideyalarımız və potensialımız, bitib-tükənməyən həvəsimiz ilə birləşdirsək, hədəfimizə doğru necə əminliklə və qətiliklə irəliləyəcəyimizi görmək və göstərmək elə də çox vaxtımızı almayacaq. Əksər hallarda uğursuzluğa düşər olmağımız vaxtımızı və enerjimizi düzgün qiymətləndirməyib, onları səhv, lüzumsuz situasiyalarda istifadə etməyimizdir. Əgər biz istəklərimizdən və onları həyata keçirmək, reallaşdırmaq bacarığımızdan əminiksə, bu o demək deyil ki, insanlara da bunu aşılamaq üçün durmadan cəhd göstərib, izahat verməliyik. Bunu vaxt itkisindən başqa bir şey adlandırmaq olmaz. Həyat bunlara xərcləyəcəyimiz vaxtımızın olmadığı qədər qısa, hədəflərimizə gedən yol isə olduqca uzundur. Gələcəyə, işıqlı sabaha olan sonsuz ümidlərimizi özümüzə aparmaq, hədəflərimizə olan inancımızı itirmək bizi məğlubiyyətdən uzaqlaşdırmaqla yanaşı, bir o qədər də, uğura yaxınlaşdıracaq. Hər bir yolun eniş yoxluğu olduğu kimi hər işin də öz çətinlikləri, məsuliyyəti var. Əgər bir iş görəkən heç bir maneəyə rast gəlmiriksə, bu bizim mükəmməl olduğumuz demək deyil. Bu, müəyyən vaxt və əmək sərf etdiyimiz işin bizi sabit mövqedə saxladığı, irəlidə heç bir üfün olmadığı bariz nümunəsidir. İnkişaf etməyin yolu səhvlərimizdən və çıxardığımız nəticələrdən keçir. Necə ki, bugününüz dününüzün nəticəsidir, uğurlarımız da qarşımıza çıxan maneələrin öhdəsindən gəlmək üçün etdiyimiz səhvləri düzgün bir şəkildə qiymətləndirməyimizin nəticəsidir. Arzularımızı hədəflərimizə, hədəflərimizi isə reallığa çevirmək əvəzinə, hədəflərimizi arzularımıza çeviririksə bunu ilk mərhələdən uğursuzluq və məğlubiyyət adlandırmaq bizə heç nə qazandırmayacaq. Əsas məsələ səhvləri axtarmaq, onları təkrarlamamaq üçün durmadan çalışmaqdır.

Məğlubiyyət ilə üz-üzə gəldiyimiz o an, düşündüyümüz bəlkə də ən son şey yenidən cəhd etməkdir. Bir çox idealist insanlar “ya ən yaxşısı olsun, ya da heç olmasın” prinsipini əsas tutaraq yaşayırlar. Amma nəzərə almalıyıq ki, bu ediləcək bütün cədlərin qarşısına görünməz bir sədd çəkir. Heç bir cəhd və risk etmədən yaşamaq insanın şəxsi inkişafına mane olan əsas amildir. Həmişə cəhd etdin, həmişə məğlub oldun. Yenə cəhd et, yenə məğlub ol, bu dəfə daha yaxşı məğlub ol.(2) Gəlin məğlubiyyətdən heç vaxt qorxmayaq, ona olan qorxularımızı ona qalib gələrək məhv edək. Hədəflərimizin qayğısına qalaq. İstəyək, inanaq, irəliləyək !!!

- (1) Seneka
(2) S. Beckett.

UŞAQ AQRƏSSİVLİYİNİN YARANMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseyn Ədalət oğlu XƏLİLOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
E-mail: hxelilov@beu.edu.az

Çox əsrlər əvvəl uşağa, yalnız böyük olmayan, zəif və hüququ olamayan yetkin kimi baxırdılar. Uşaqlara böyüklərə tikilən geyimlərin kiçik ölçüdə olanını tikirdilər. Uşaq psixologiyasının xüsusiyyətlərindən Dikensin romanlarından sonra danışılmağa başlandı – uşaqlar həqiqi mələk kimi: mülayim, xeyirxah, bəd-bəxt kimi təsvir olunurdular. Az yaşlı uşaqların psixologiyasını elmi baxımdan öyrənməyə isə Z. Freyding işlərindən sonra başladılar. O, uşaqlıqda baş vermiş hadisələrin insanın bütün qalan taleyinə təsirini sübut etmişdi.

Uşaqlarda və böyüklərdə olduğu kimi iki formada aqressiya mövcuddur: qeyri-destruktiv (normal) aqressivlik və ədavətli destruktivlik.

Birincisi hədəfə çatma və uyğunlaşma bacarığının təmin edilməsi mexanizmidir. O uşağı ətraf aləmdə rəqabətə, öz maraq və hüquqlarını qorumağa sövq edir və dərk etməni inkişaf etdirməyə və özünə güvənməyə xidmət edir.

İkincisi, təkcə qəddar və ədavətli davranış deyil, həm də dərd gətirmək və ondan həzz almaqdır. Bu növ davranışın nəticəsi konfliktlər, aqressivliyin şəxsiyyətin xüsusiyyətləri olmağına və uşaqların uyğunlaşma bacarığının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Aqressivliyin destrukturluğunu uşaqlar artıq ilkin yaşlarda hiss edir və onu idarə etməyə çalışırlar, ancaq bəzi uşaqlarda, ola bilsin ki, bu bioloji olaraq proqramlaşdırılıb və həyatın ilk günlərindən üzə çıxır: onun sadə təzahürü qəzəb və hirs reaksiyasıdır. Genetik olaraq aqressivlik Y- xromosomları ilə bağlıdır: alimlər təyin etdilər ki, o, xüsusilə bəzi irsi uzlaşmalarda bu cür əlavə xromosomu olan oğlanlara xasdır.

Uşaqların aqressiv davranışını qıcıqlandıran psixoloji xüsusiyyətlər arasında əsasən aşağıdakılar seçilir:

- İntellektin və kommunikasiya bacarığının kifayət qədər inkişaf etməməsi;
- Özünüidarənin aşağı səviyyəsi;
- Oyun fəaliyyətinin inkişafdan qalması;
- Özünü qiymətləndirmənin aşağı düşməsi;
- Həmyaşıdlarla münasibətlərdə pozulma;

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda məktəbəqədər yaşda olan (xüsusən çox balaca) uşaqların aqressiv fəaliyyəti qeyri- destruktiv instrumental və ya reaktiv xarakter daşıyır. Aqressiyanın təzahürü ən çox öz maraqlarını qoruyan və öz üstünlüyünü saxlama vasitəsi kimi istifadə olunur. Uşaqlar – həmyaşıdlarının diqqətini cəlb etməyindən və ya cəlbədedici oyuncağını əldə etməyindən asılı olmayaraq, istədikləri nəticəni aldıqdan sonra razı olurlar və aqressiya kəsilir.

Qeyd. Aqressiyanın növlərinin təsnifatı:

Obyektə yönəlmə baxımından	Heteroaqressiya - ətrafdakılara yönəlmə: qətl, zorlama, xəsarət yetirmə, təhdid,təhqir, qeyri-normativ leksika və s.	Autoaqressiya – özünə yönəlmə: özünü hörmətdən salmadan özünə qəsdə qədər, özünü dağıdıcı davranış, psixomatik xəstəliklər.
Yaranma səbəbinə görə	Reaktiv aqressiya - özündə hansısa xarici qıcıqlandırıcıya əks təsiri əks etdirir (mübahisə, münasıqə və s.)	Daxili səbəblərdən törəyən aqressiya – görünməyən səbəbdən yaranır, adətən hansısa daxili impulslardan (mənfə hisslərin yığılması, psixi xəstəliklər zamanı provokasiya olunmamış aqressiya)

Hədəfə görə	Instrumental aqressiya – nəticəyə çatma vasitəsi kimi istifadə olunur: qələbəyə nail olan idmançı; ağrıyan diş çıxaran diş həkimi; anasından hündürdən oyuncaq almağı tələb edən uşaq və s.	Məqsədli (motivasiya edici) aqressivlik - əvvəlcədən planlaşdırılmış, obyektə ziyan və ya zərbə vurmaq məqsədi olan fəaliyyət kimi çıxış edir: sinif yoldaşında incimmiş və onu döymüş şagird və s.	
Təzahürlərin açıqlığına görə	Birbaşa aqressiya –birbaşa qıcıqlanma, həyəcan və ya ehtiras oyadan obyektə yönəlir: açıq-aydın qanmazlıq, fiziki qüvvə tətbiqi.	Dolayı aqressiya – dolayısıyla ehtiras və qıcıqlanma yaratmayan, ancaq aqressiya göstərmək üçün daha rahat olan obyektlərə yönəlir (onlar əl altındadırlar və təhlükəsizdirlər); işdən hirsli gəlmiş ata bilinməyən səbəbdən hirsini bütün ailənin üstünə tökür; ana qonşu ilə mübahisədən sonra səbəbsiz uşağın üstünə qışqırmağa başlayır.	
Təzahülərin formasına görə	Verbal – söz formasında ifadə olunur : məzmunu birbaşa mənfəi hissləri bildirən və əks tərəfə mənfəi və maddi zərər vura biləcək təhdid, təhqirlər.	Ekspressiv – qeyri- verbal vasitələrlə təzahür edir: jestlərlə, mimika ilə, tələffüzlə və s. Bu hallarda insanın təhdid edici mimikası olur, yumruğunu yelləyir və ya əks tərəfə barmaqla təhdid edir, hündürdən qeyri- normativ leksika ilə danışır.	Fiziki – rəqibə mənfəi və maddi zərər vurmaq üçün fiziki güc tətbiq etmək.

İ.A. Furmanov uşaqların aqressiv davranışını iki formaya ayırır:

A. Sosiallaşmış.

Uşaqların adətən psixoloji pozğunluğu olmur. Onlarda davranışı tənzimləmənin aşağı mənfəi və iradi dərəcəsi , əxlaqi qeyri- stabillik, sosial normalara etinasızlıq, aşağı səviyyədə özünüidarəetmə olur. Onlar adətən aqressiyanı nəzəri cəlb etmək üçün istifadə edirlər, aqressiyalarını həddən artıq aydın nümayiş etdirirlər (qışqırırlar, bərkədən deyirlər, əşyaları atırlar). Bu cür davranış emosional cavab olmaq üçün və ya həmyaşıdlarla əlaqəyə yönəlib. Diqqəti cəlb etdikdən sonra onlar sakitləşir və öz cəlbətmə fəaliyyətlərini dayandırır.

Bu uşaqlarda aqressiv fəaliyyət qısa olur, vəziyyətdən asılı olub xüsusi sərtlik daşımır. Aqressiya qeyri- iradi, dolayı xarakter daşıyır, ədavətli fəaliyyət tezliklə dostluğa çevrilir, həmyaşıdlara qarşı çıxışlar tezliklə əməkdaşlığa hazır vəziyyətə keçir. Uşaqlar adətən fiziki aqressiyadan istifadə edirlər. Hərəkətlər vəziyyətdən asılı olur, daha aydın hisslər fəaliyyətin özü baş verdikdə olur və tezliklə sönür. Bu cür məktəbəqədər uşaqlar qrupda aşağı statusa malik olur, onları ya görmürlər, ya ciddi qəbul etmirlər, ya da onlardan qaçırlar. Onlara həmyaşıdlarının verdiyi ən dolğun xarakteristika : “Hər şeyə qarışırlar, qışqırırlar, qaçırlar, hər şeyi korlayır və hamıya mane olurlar”. Davranış hiperkinetik sindromun təzahürünə bənzəyir, ancaq daha məqsədyönlü və aqressivdir.

B. Sosiallaşdırılmamış.

Uşaqlar adətən hansısa mənfəi emosional vəziyyətləri (həyəcan, qorxu , disforiya) olan psixi narahatlıqdan (epilepsiya, şizofreniya, baş beyinin məhdud təmin olunması) əziyyət çəkir. Mənfəi emosiyalar və onları müşayiət edən ədavət hissi daxili səbəblərdən baş verə bilər ya psixi zədə yaradan, ya da stresli vəziyyətlərdən törəyə bilər. Bu cür uşaqların şəxsi cizgiləri təlaşlıq, emosional gərginlik, həyəcanlanmaya və impulsiv davranışa meyillilidir. Zahirən bu birbaşa verbal və fiziki aqressiya ilə üzə çıxır. Bu uşaqlar həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq axtarmırlar, tez-tez öz hərəkətlərinin səbəblərini açıq-aydın izah edə bilmirlər. Adətən onlar aqressiv hərəkətlərlə ya yığılmış emosional gərginliyi boşaldır, ya da digərlərinə pislik etməkdən həzz alırlar.

Uşaqların və yeniyetmələrin aqressiyasının səbəbləri:

1. Aqressiyanın qurbanı yaxın adamlar – valideynlər, dostlar və b., olurlar. Bu bir növ “özünüinkar” fenomenidir, belə ki, bu cür hərəkətlər qan əlaqələrinin – insanın mövcudluğunun həyatı əsasına, qırılmasına yönəldilib.

2. Heç də bütün aqressiv uşaqlar qeyri- firavan ailədə tərbiyə almırlar, çoxları əksinə kifayət qədər varlı və qayğıkeş valideynlərə malik olurlar.

3. Aqressiya tez-tez real səbəb olmadan baş verir.

Böyüklərin ən çox yayılmış və böyük səhvlərindən biri uşaq aqressiyasının üzə çıxmasını istənilən yolla boğmaqdır. Bir çox böyüklər aqressiyanı zorakılıqla eyniləşdirir və ədavət təzahürlü oyunları və fantaziyaları qadağan edirlər. Buna görə mütəmadi cəzalandırılan uşaqlar da bu cür fikir, emosiya və hərəkətləri təhlükəli və və ya nalayiq hesab edir və onları ortaya çıxan bütün pis nəticələrlə birlikdə dayandırır, boğurlar.

Nədənsə bir çox tərbiyəçilər hesab edirlər ki, aqressiv davranışın boğulması qrupda dostluq və tarazlığa gətirəcək. Təəssüf ki, bu sadəcə tamamilə səhv deyil, hətta təhlükəlidir: boğulmuş aqressiya itmir və uşağın şüuraltında yığılır. Yaxşı olmayan bir gün o qəzəbli partlayış şəklində üzə çıxır və adətən günahsız insanlar əziyyət çəkir. Bununla yanaşı uşaq aqressiyası böyüklərdə və həmyaşıdlarda qarşılıqlı aqressiya yaradır və çıxılmaz bir dövrə əmələ gəlir. İştirakçılar bu dövrdən mütəxəssislərin köməyi olmadan çox vaxt çıxıb bilmir.

Bir çox pedaqoqların hirsli çağırışlarını qeyd edirəm: "Necə yəni, icazə verək ki, onlar bir-birilərini boş-boşuna çırpınsınlar?" Cavab verirəm: "Belə ibtidai ayırma-ya təzyiq etmək, ya da boş buraxmaq nəyə gətirir?"

Valideynlərə gəldikdə isə tez-tez özünü sakit aparmaq, səs salmamaq və atlanmamaq tələbi uşağa qayğı deyil, ancaq öz problemlərini əks etdirir: uşaq səs-küyünün təsirindən güclənən yorğunluq, yüksək əsəbilik və təlaş. Bu vəziyyətlərdə valideynlərə (tərbiyəçi və nənələrə) ən yaxşısı özlərinə etiraf etmələridir. Sonra isə uşaqlara, uşağa görə narahat olma maskası altında deyil, onlara aydın formada ("anan yorulub", "nənənin başı ağrayır") çatdırmaq lazımdır.

Puritan tərbiyəsi ona gətirir ki, uşaq aqressiyanın lazım olan ifadəsi ilə yolverilməz həddi arasında sərhəddi təyin edə bilmir-onların buna təcrübəsi çatmır. Yəqin ki, bizim hamımızda uşaqlıqda həmyaşıdımızı döyən zaman qəmgin, lakin xeyirli təcrübəmiz olub. Valideynlərin və digər böyüklərin reaksiyası və törətdiyindən yaranan qorxu bizim inkişafa qiymətli tövhə olub və bizi gələcəkdə aqressiyanın gücünü tənzimləməyi öyrədir.

WHO IS GUILTY?

Sevinj ALIEVA

sevincali.99@mail.ru

When we think about children, there are so many positive and powerful things come to our minds. In our imagination, they are innocent and sinless creatures in this world. However, we do not want to pay attention to dark things that they could have become. Money and education are called "everything" by parents. When they provide their children with "everything", they think that they are done with being parents. They do not even think society gives a form to their children and only it can decide how a child could become a human being. Why is society priming some children to the college and some of them to the prison?

School is our foundation and we think it is the safest place for our children. I would not say that exactly because I experienced that it is the most dangerous place I have ever noticed. To be afraid to say something wrong, always bullying from someone - these kind of children are the most dangerous human beings than the ones who always say their own words to the people properly. For these kinds of children, violence is an everyday problem and hate is the only thing that they care about. The result for these types of actions children become murders. After some years of bullying of his appearance, 13-year-old Eric Smith finally snapped and murdered 4-year-old boy in 1993.

What happened just happened. What about things that will happen? There are many Erics out there locked in jails and they want to survive. Children are called our future by us. Why we lock our future in prisons? Can we imagine a kind of solution that makes them be a better person rather than punishment? We can treat them better with showing our humanity to make sure they will never bully again. We have to share our feelings to show them what is wrong. Not only what is wrong with them but also what is wrong with us? That is our responsibility as a human being. We all are part of society, so do kids. That makes a strong connection between us. We have to show them emotions like hate, rudeness, anger and yes, even love! We can not love everything and we can not be positive all the time. Sometimes we have to hate and we should be negative. All the feelings exist, right? We have to use all of them to keep a balance of equality and to show that we are human and we can do mistakes. We must show them to hate that kind of people who are bad with their actions, not with their looks. No one chooses their body, color or face.

Family drama, friends, old flames, other people. However, it is not about who they are, it is about what they have done. Marry Flora Bell, 10 years old child killed 2 boys. How can 10 years old girl took another life? Child's personality and brain are still developing. When they understand they are capable to kill, something turns them into a killer. Troubled children generally focused on to kill animals. Marry's life

was dark and sadistic. Her mother Betty Bell tried to abandon her many times and she even wanted to poison her. Marry's mother made her a killer that she became. There is another way of thinking is that why Marry went to the prison instead of her mother? There are so many people are suffering abuse and childhood trauma because of their families. These kinds of people do not even deserve to be a parent. They are just a group of people who connected by blood.

After prison, Marry Bell became a normal person. In 2009, it was reported that Bell had become a grandmother. She is a normal person with a secret identity. According to the studies, when people are released from jails they do not want to live a normal life. They could not find a job or their family do not accept them and it forces them to be the same person again. Otherwise, if they go to the therapy and get help from people they would not be the same prisoner anymore. If society would give opportunities to build their confidence again they would not come back to jail.

It proved that world and people are not awful. They want to be good. There are always reasons hide behind their bad actions. We will be always guilty where we do not want to talk about our problems. That is our world. That is our environment. Safety is in the hands of us.

YAŞAMAQ İNTİHARA QALIB GƏLMƏKDİR

Aynurə ƏSKƏROVA, Jalə MIRZƏYEVA

aynu.asgerova@bk.ru, m_jale@live.ru

İntihar. Eşitdikdə insanın daxilini qara buludlarla və sual işarələri ilə saran bir kəlmə. Bir çoxumuzu qorxudan bu söz bəzilərinin son əlacına çevrilir. İnsanlar bu sözün mənasını müəyyən söz birləşmələri və cümlələrlə açmışdır. “Özünü öldürmə”, “insanın öz həyatına qəsdən son qoyması”, “həyatı təhlükəyə atacaq davranış” və s. kimi birləşmələri buna misal göstərmək olar. Etimologiyasına nəzər salsaq, bu sözün ərəb mənşəli olduğunu, “nhr” kökündən gəldiyini və mənasının “özünü öldürmə” olduğunu görürük. Ərəbcədə “heyvanın boğazını kəsərək öldürmə” mənasına gələn “nahr(نحر)” sözündən törənən bu kəlmə artıq bəzi insanlar üçün yaşam zamanı yaranan müəyyən çatışmazlıqlara etirazını göstərmə üsuluna çevrilmişdir.

Həyatın nə qədər gözəl olmasına baxmayaraq bu gözəlliyin fərqi olmadan bəziləri bu etiraz üsulunu seçir. Biz isə onları ya qınayırıq, ya da onlar tərəfdən düşünməyə çalışırıq. Çox az insan bunun əsl səbəbi barədə düşünür, düşündükdə isə özlərinin inandığı səbəblərlə qınamaqla məşğul olur. Çünki bu yol daha asan görünür onlar üçün. Bəlkədə bu belə deyildir. İntiharı son çarə kimi görənlər həyatın nə qədər gözəl olduğunu fərqi olmadan olurlar, amma yenə də ümidlərin tükənməsi yaşama son qoyacaq qədər yetərli bir səbəbə çevrilir. Nə üçün sırf ümidin tükənməsi fikri ilkin olaraq nəzərə çarpır? Çünki bu gözəl həyat ümidin tükənməsi ilə maraqsız, dözülməz məfhuma çevrilir, sanki köhnə kinolardakı kimi ağ-qara bir fona bürünür.

İntihar. Asandır mı görəsən? Bəziləri özünə zərər yetirməyi intihar sanır. Əslində isə özünə zərər yetirən insanları şüuraltında yaranan diqqəti öz üzərinə cəlb etmə düşüncəsi yönləndirir. İntihar isə ümidlərin tükəndiyi anda bütün problemlərdən qaçaçağını sanan insanların son seçimidir. Realdə olan isə odur ki, onlar gələcəkdə yaşaya biləcəkləri gözəl günləri itirirlər. Gələcəkdə yaşaya biləcəkləri gözəl günlərin verəcəyi xoşbəxtlik və sevinc intihara səbəb olan problemlərin kədərindən qat-qat üstündür. Çünki intihara səbəb olan problemlər həll oluna bilər, amma yaşana biləcək gözəl günlərin itirilməsinin geri dönüşü yoxdur. Bu qaçaçağını sanan insanlar isə əslində geridə qalan insanlara həm öz problemlərini miras qoyur, həm də əlavə bir qəm-qüssəyə boğur.

Hər zaman yaşamaq üçün səbəb vardır. Yoxdursa belə, bunu yaratmaq lazımdır. Bəzən elə insanlar görürük ki, hər şeyə rəğmən həyatı lazım gələrsə dirnaqları ilə qavrayırlar. Bir çoxu isə o qədər çox pozitiv insanlardır ki, nəinki intiharı seçmir, hətta bu yola sürüklənən insanı belə o qaranlıq fikirdən arındırır. Bu çox mükəmməl bir xüsusiyyət deyil?! Heç nəyə fikir vermədən, həyatda xoşbəxtlik tapmaq və yaşamaq. Bir insan təsəvvür edin: ailəsi, evi, hər bir şəraiti var, sağlamlığı da yerindədir və intihar edir. Bu insanın intiharı seçməsi əksər insanların zehmində cavablanması çətin olan bir sual yaradır: “Belə gözəl həyat şəraiti olan bir insanın intihar etmək üçün hansı keçərləli səbəbi ola bilərdi ki?” Əslində isə bütün bu gözəl şərait xoşbəxtliyin zəmanəti olmaya da bilər. Bir insanla nə qədər yaxın olursan ol, intiharı seçibse nəinki digərlərinə heç sənə də bu şəxsi qərarını deməyə məcbur deyildir. Az öncə bildirildiyi kimi, özünə zərər verərək diqqət məkəzinə çevrilməyi seçməyə çalışmadıqları üçün intihar edənlər bunu əksərən sevdiklərindən xəbərsiz edirlər. Sevdiklərinin belə bir aktın qarşısını almağa cəhd edərkən belə mənzərəyə

şahid olub bütün həyatı boyu səni o səhnə ilə xatırlamasını istəməzsən. Nə olur olsun, gülümsəmə, keçirdiyin xoş anlar, sevgi dolu görüşlər, gələcək həyatınla bağlı optimist planların və bəlkə də güclü görüntünlə yaddaşlarda qalmaq seçərsən.

Digər qrup insanlar isə bunu intihar edənin müəyyən ruhi xəstəlikləri olmasına və ya ailəvi problemlərə yozur. Ah bu öz həyatları ilə qayğılanmağı bir kənara atıb başqalarının seçimlərini müzakirə etmək kimi lazımsız ehtiyaclarını təmin etməyə çalışan insanlar. Bəli, məhz bu insanlar sənin, mənim - hamının həyatı ilə maraqlanar, lakin həqiqətdən daha çox öz fərziyyələrini yayarlar. Beləliklə, dünyanı dəyişsən belə müzakirə mənbəyi olursan, insanlar sənin seçimini qınayır və həyatlarına beləcə davam edirlər. Sənsə, bir daha öz gedişinlə geridə qoyduğun insanlara nəinki təkcə qəm-qüssə vermiş olursan, hətta bu tip problemlərlə də üz bəüz qoyursan. Bu səbəbdən intihar müəyyən mənada eqoistcə düşünülmüş bir akta çevrilə bilər. Lakin kiçik bir detal var: hər insan öz həyatı və seçimlərinə cavabdehdir. Ölümü seçərək dərdlərinə çarə tapmaq sənin seçimidir və digərlərinin (buraya sənin ailən, dostların, səni yaxından tanıyanlar da daxildir) üzünə düşən isə bu seçimə sadəcə və sadəcə hörmətlə yanaşmaqdır.

İntihar tarixboyu məşhur filosof, alim, ədiblərin də diqqətini çəkən bir mövzu olmuşdur. Qəbul edilməsi qədər həyata keçirilməsi də qarışıq və çətin bir psixoloji akt olan intiharın bir çıxış yolu olmasına qarşı çıxan filosoflar həyatın dəyərinin daha önəmli olduğunu vurğulasalar da, Zenon, Seneka, Montaigne, Hume kimi bir sıra dünyaya öz dəyərli töhfələrini verənlər də hər insanın seçim haqqının müxtəlif olduğunu və hər kəsin bu seçimdə müstəqil olduğu fikrini müdafiə edirlər. Hər kəs öz aspektindən bu aktı qiymətləndirir. Bəs intihar seçimi ilə üz-üzə qalan insanın düşüncələri necə?

Həyatında bir çox şey kənardan öz yolunda imiş kimi görünsə də, öz problemlərini yalnız şəxsən bilir. İndiyə qədər həyata rəngli eynəyinlə baxdığını düşünüb, bir dəyişiklik edərək baxış perspektivini dəyişərsən və əslində heç nəyin yolunda getmədiyinin şahidi olarsan öz daxili aləmində. Bəlkə bir çox şeydən bezmişsən, həyatının bir pişiyin öz quyruğunu qovması kimi mənasız bir hal aldığını və rutinə çevrildiyini düşünürsən, gələcəklə bağlı səni yaşama bağlayan önəmli bir plan və ya məqsədin yoxdur, bəlkə sağlamlığınla bağlı həll olunmayan problemin var, insanlığın getdiyi uçurumun dərinliyini görməyə başlamısan və hər şey, ətrafında gördüyün hər şey öz mənasını itirib. Bir yol seçib bu qaranlıq həyatı bitirməyə qərar verərsən. Bəlkə hündür binadan özünü atmaq, bəlkə su dolu vannaya uzanıb biləklərini kəsmək, qurtulma şansının olmamasını təmin edən qalın kəndirlə evin tavanından özünü asmaq və ya sadəcə artıq dozada yuxu dərmanı atıb çarpayında uzanaraq ölümü gözləmək artıq sənin üçün ən gözəl çarədir bütün problemlərdən qurtulmaq üçün. Bəs nə düşünürsən? Geridə qoyduğun gözəl günləri? Yox, onları düşünməydin, bitirməzdin. Ailəni, sevdiklərini? Yox, onlar belə sənin öz daxili dünyanda boğulduğunun fərqinə varmayıb, axı niyə düşünəsən ki?! Özü də belə həyəcanlı anda. Həyəcanlı. Çünki artıq ən böyük cavaba yaxınlaşırsan. İllərlə, əsrlərlə insanların mübarizə apardığı sual: ölümdən sonrakı həyat necədir və ya belə bir həyat varmı? Hə, tapdım. Bunu düşünürsən. Ölümün gəlişini düşünürsən. Bu qərarı verəndən bəri həsrətlə gözlədiyən, bir çox insanın adını çəkəndə belə qorxduğun, sənin isə gülümsəyərək çağırdığın ölüm. O artıq qapının zəngini basar və qarşılarsan öz açıq ruhunla...

İntiharı “zəiflik” adlandırmaq lazım deyil. Biri bu yolu seçibse, arxa planını qurcalamaq da lazım deyil. Amma bu o demək deyildir ki, qarşımızda biri intihara cəhd edirsə, susaraq tamaşa edək. Həyat çətinliklərlə doludur və biz bu çətinliklərə qarşı mübarizə aparmalıyıq. Lakin təkcə özümüz üçün yox. Yaxınımız və ya heç tanımadığımız birinin intihar etmək istədiyini eşidəndə ona qarşı biganə qalmamalıyıq. Həyatın gözəllikləri, məqsədlərin önəmi haqqında inandığımız hər şeyi ona da aşılmalıyıq. Onu bu fikirdən qaçındırmaqla bir həyatı qurtarmış və ya birini cəmiyyətə qazandırmış biri olaraq axşam yastığa baş qoymanın verdiyi rahatlıq belə sənə insanlığı getdiyi uçurumdan döndərmək gücü və inamı verir. Sevdiklərimizin var olması ən böyük xoşbəxtlikdir, əslində. Hər şey sənin əlindədir. Əgər həyatını, yaşam tərzini sevmirsənsə, dəyiş. Səbəb olan hər nə varsa, yox elə. İntihar bir çarəsizlikdən qaçış yolu deyil. Çıxış yolu axtarmaqdan yorulmaqdır bəlkə də. Bəzən gözünün önündə olan gözəlliyi görməkdən çəkinib yaşadıklarından şikayətin sonsuz bir davranış olduğunu sərt formada sevdiklərinə, sənə dəyər verənlərə ən ağırlı formada hiss etdirməkdir. Hər insanın yaşamaq üçün bir neçə səbəbi olmalıdır. Əgər siz o səbəbi tapa bilmirsinizsə, çıxış yolunu intiharda, özünə qəsdə görməyin, yeni bir səbəb tapın. Həyatınız sizin əllərinizdədir, siz icazə vermədiyiniz müddətdə də heç kim bunu əlinizdən ala bilməz.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ UŞAQLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

RAMAZANOVA Kəmalə Şaban Qizi

e-mail:kemal.semedova@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şəki filialı
(Şəki şəh., M.Rəsulzadə küç., 305)

XÜLASƏ

Uşaqların inkişafında, şəxsiyyətinin formalaşmasında və ümumiyyətlə sağlam və xoşbəxt gələcəyində ailənin rolu danılmazdır. Çünki məhz ailə uşağın həmişə sevildiyi, güvəndiyi, kömək və dəstək yeridir. Bundan savayı, uşaq ailə daxilində insanı münasibətləri mənimsəyir və cəmiyyətin gələcək üzvü kimi formalaşır. Uşaqlıq illərində əldə etdiyi təcrübəni həyatı boyunca yadda saxlayır. Lakin, bir çoxları bu qayğıdan kənar qaldıqlarından savayı, həmçinin ailə daxilində şiddətə və zorakılığa məruz qalırlar. Şiddət və zorakılıq günümüzün ən aktual problemlərindəndir. Zorakılığa məruz qalmış uşaqlar cəmiyyətə adaptasiya olmaqda çətinlik çəkir, psixoloji problemlər yaşayırlar. Məqaləmdə zorakılığın növləri təhlil olunub, həmçinin zorakılığa məruz qalmış uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: fiziki zorakılıq, seksual zorakılıq, psixoloji zorakılıq, travma, şiddət.

Giriş.

Uşaqlar zəif və qorunmamış sosial qrup olaraq daha çox zorakılığa məruz qalırlar. Zorakılığın daha geniş yayılmış təsnifatına görə növləri: fiziki, seksual, psixoloji və emosional zorakılıq.

Fiziki zorakılıq dedikdə, 18 yaşına kimi uşaqlara qəsdən vurulan istənilən zədə nəzərdə tutulur. Fiziki zorakılıq üzə vurulan müxtəlif zərbələr (şillə, boğma, itələmə), təpikləmə, qapalı yerdə bağlı saxlama, kəmərlə, iplə döymə, ağır əşyalarla və bıçaqla zərər yetirmə şəklində özünü göstərir. Fiziki zorakılıq həmçinin uşaqların narkotikə, spirtli içkiyə cəlb etmək, onlara zəhərləyici maddələrin və ya “bihuşedici dərmanların” (həkim tərəfindən yazılmayan sakitləşdirici dərmanlar) verilməsi, həmçinin suda boğmağa cəhd etmək daxildir.

Seksual zorakılıq- böyüklər və ya digər uşaqlar tərəfindən seksual tələbatları ödəmək məqsədilə uşaqlardan (qızlardan və ya oğlanlardan) istifadə olunmasıdır. Seksual zorakılığa cinsi əlaqə, qarşılıqlı masturbasiya daxildir. Seksual pozğunluğa həmçinin uşaqların fahişəliyə, porno biznesə cəlb etmək, uşaqların təbii ehtiyaclarını ödəyən zaman və ya soyunarkən onların xəbəri olmadan cinsiyyət orqanlarına baxılması da aiddir.

Psixoloji zorakılıq- uşağın davamlı və tez-tez təhqir olunması, valideynləri, tərbiyəçiləri tərəfindən uşağın təhdid olunması, şəxsiyyətinin alçaldılması, onu günahı olmadığı hallarda günahlandırılması, uşağa qarşı sevgisizlik aiddir. Buraya həmçinin böyüklərin davamlı olaraq yalan söyləməsi aiddir, hansı ki, bunun nəticəsində uşaqların böyüklərə olan etibarını itirir. Psixoloji zorakılığa həmçinin uşağın yaşına uyğun olmayan öhdəliklərin verilməsi də aiddir(1, səh 51).

Emosional zorakılıq- mütəxəssislər belə hesab edir ki, istənilən zorakılığın əsasında emosional zorakılıq vardır. Uşağın ehtiyaclarının ödənməməsi, rədd edilməsi uşağın şəxsiyyətinin inkişafına və formalaşmasına ciddi ziyan vurur.

Qəddar rəftardan və etinasız münasibətdən əziyyət çəkən bütün uşaqlar onların gələcək həyatına mənfi təsir göstərən, şəxsi, emosional və davranışlarında iz buraxan psixoloji travma yaşayırlar.

Fiziki və seksual zorakılığın ağırlığı uşağın xüsusiyyətlərindən (yaşından, inkişaf səviyyəsindən, şəxsi xüsusiyyətlərindən) və zorakılıq tətbiq edən insanın zorakılığı hansı sıxlıqda etməsindən asılıdır. Əgər zorakılıq ağır və travmanın yaranması ilə müşayiət olunursa, onun uşaq üçün nəticələri daha ağır olacaq. Cinsi əlaqə şəklində özünü göstərən seksual zorakılıq daha ağır nəticələrə səbəb olur. Əgər zorakılıq halı üzə çıxarıqdan sonra uşağın valideynləri uşağın tərəfində dayanıb ona dəstək olarsa, uşaq yaşanmış travmanın öhdəsindən daha tez və asanlıqla gələ bilər (3).

A.Green belə hesab edir ki, həm fiziki, həm də seksual zorakılıq zamanı posttravmatik sindrom yarana bilər. Zorakılıqdan əziyyət çəkmiş uşaqlar yaşadıklarını unuda bilərlər, ancaq böyüdükdən sonra, psixoterapevtik prosesin gedişatı zamanı xatırlaya bilərlər.

Zorakılıqdan əziyyət çəkmiş uşaqların zorakılığa və qəddarlığa münasibəti aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

- Zorakılığa görə məsuliyyət hiss etmək: “Əgər mən yaxşı uşaq olsaydım, valideynlərim bir-birilərinə və mənə əzab verməzdilər...”
- Davamlı zorakılıq hallarına görə özünü günahkar hiss etmək.
- Daimi oyanıqlıq: sakit vəziyyətdə, heç bir səbəb olmadan da belə uşaqlarda aqressivlik partlayışı yaşana bilər.

- İtkiyə görə narahat olma: zorakılıq tətbiq edən valideynlərdən uzaqlaşdırılmış uşaqlar itkiyə görə daim narahat olurlar. Onlar adət etdikləri həyat şəraitini itirməkdən, eləcə valideynlərinin müsbət obrazlarını itirməkdən narahatçılıq hiss edirlər.

- Ziddiyyət: uşaqlar başqalarının hissələrini həmişə anlamadığını, eyni zamanda ikili hissələrin ola biləcəyini dərk etmirlər. Uşaqlar “Mən buna necə münasibət göstərəcəyimi bilmirəm” dedikdə, söhbətdən qaçmırlar, onlar ambivalent (ikili) hissələr keçirirlər.

- Tərk edilmək qorxusu: zorakılıq tətbiq etdiyinə görə valideynlərin birindən uzaqlaşdırılmış uşaqlarda digər valideynin də onu tərk edəcəyindən və ya öləcəyindən qorxurlar. Ona görə ikinci valideyndən ayrılmamaq istəyirlər.

- Utanc hissi: xüsusən böyük uşaqlarda zorakılığa olan münasibət utanc şəklində özünü göstərir.

- Gələcək haqqında narahat olma: gündəlik həyatda uşaqlarda özünü göstərən özünəinamsızlıq onların gələcək həyatda da gözlənilməz hadisələrin olacağı düşüncəsinə gətirib çıxara bilər.

- İstənilən zorakılıq formasına ağır reaksiya- aşağı özünü qiymətləndirmədir. Aşağı özünü qiymətləndirmə psixi pozuntuların yaranmasına və möhkəmlənməsinə səbəb olur. Özünü aşağı qiymətləndirən şəxs günahkarlıq və utanc hissi keçirir. Buraya həmçinin natamamlıq və dəyərsizlik hissi də aiddir. Uşaq həmişə “özünün hamıdan pis olduğunu düşünür”. Bunun nəticəsində uşağa ətrafdakıların inamını qazanmaq, öz yaşlıları ilə ünsiyyət qurmaq çox çətin olur. Aşağı özünü qiymətləndirmə zorakılığa məruz qalmış uşaqlarda qoruyucu davranış şəklində özünü göstərə bilər. Bu davranışlar içərisində xaricə yönəlik davranış formaları bunlardır: inildəmək, nə bahasına olursa olsun qələbə qazanmaq və özünü təsdiq etməyə çalışmaq (oyunda yalandan istifadə etmək), mükəmməlliyə cəhd, yüksək loqəlik, öz pulunu, oyuncaqlarını, konfetlərini paylaşmaq, hər şeydə başqalarını günahlandırmaq, çoxlu əşyalara sahib olmağı istəyi, diqqətin cəlb etmək üçün müxtəlif yollardan istifadə etmək (təlxəklik, başqa uşaqları qıcıqlandırmaq, antisosial davranışlar, oğurluq etmək, yalan danışmaq, mübahisə etmək və s.). Daxilə yönəlik davranış formalarına aiddir: həddindən artıq özünü tənqid, utancaqlıq, qapalılıq, hər şeyə görə üzr istəmək, yeni situasiyalara qarşı qorxaqlıq, qərar qəbulunda və yerinə yetirilməsində qabiliyyətsizlik (2, səh 335).

Fiziki və seksual zorakılıq qurbanları adətən depressiyadan əziyyət çəkirlər və autoağressiv davranışları ilə fərqlənilir. Depressiv simptomlar qəzəblənmə, kədərlənmə, sevinc, həzz duya bilməmə və s. şəklində özünü göstərir. Auto ağressiv davranışlar özünə qarşı yönəlmiş travmatik hərəkətlərdə, intihara cəhd etmə davranışları şəklində özünü göstərir.

Özünü idarə edə bilməmə və davranış pozuntuları fiziki və seksual zorakılıq qurbanlarına məxsus davranışlardır. Ancaq A.Green belə hesab edir ki, məktəbdə və evdə ağressiv və dağıdıcı davranışlar, davranışlarına nəzarət edə bilməmə daha xarakterik haldır. Bu zaman uşaqlar ağressiv davranışlarla özlərini narahatçılıq, həyəcan və acizlik hissindən qoruyur. Belə davranışların nəticəsində onlar ətrafdakıların olan məsafələrini də uzaqlaşdırırlar. Belə uşaqların dostları az olur, çünki həmyaşlıları onların impulsiv davranışlarından çəkinirlər.

Müxtəlif yaş dövrlərində uşaqların və yeniyetmələrin fiziki və seksual zorakılığa reaksiyası fərqli şəkildə özünü göstərir:

- 3 yaşına qədər uşaqlarda qorxu, qarışıq hissələr, iştahın itməsi, yad insanlara qarşı qorxu, ağressiya, yuxu pozulması halları özünü göstərir;

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda psixosomatik simptomlar aşağı səviyyədə özünü göstərir, daha çox emosional pozulmalar (həyəcan, qorxaqlıq, utanc hissi, acizlik hissi, nifrət) müşahidə olunur;

- Kiçik məktəbli yaşlı uşaqlarda böyüklərlə münasibətdə ambivalent (ikili) hissələrin olması, ailədəki rollarını müəyyənləşdirməyə çətinlik, qorxu, utanc hissi, nifrət, dünyaya qarşı etibarsızlıq, davranışda ağressivlik, susqunluq və ya gözlənilməz çərəncilik, iştahın pozulması, yuxunun pozulması, “çirklənmiş bədən” hissi, başqalarına qarşı seksual hərəkətlər özünü göstərir.

- 9-13 yaşlı uşaqlarda kiçik məktəbli yaşlı uşaqlarda müşahidə olunan davranışlar özünü göstərir. Bununla yanaşı, depressiya, zidd davranışlar, seksual məqsədlə uşaqları manipulyasiya etmək kimi davranışlar da özünü göstərir.

- 13-18 yaşlı yeniyetmələr üçün nifrət, günahkarlıq, utanc hissi, inamsızlıq, böyüklərə qarşı ikili hissələrin olması, cinsi pozulmalar, ailədə öz rolu müəyyənləşdirə bilməmək, dəyərsizlik hissi, davranışda intihara cəhd, evdən qaçma, ağressiv və ziddiyyətli davranışlar özünü göstərir.

Zorakılıq qurbanı olan uşaqlar üçün qeyri-konstruktiv psixoloji müdafiə mexanizmləri xarakterikdir. Bu uşaqları xoşagəlməz hissələrdən, həyəcandan qoruyur. Psixoloji müdafiənin məqsədi “Mən”i qorumaq

və həyəcanı aşağı salmaqdır. Uşaqlar travmatik həyəcanı azaltmaq üçün müdafiə məqsədilə inkaretmədən, proyeksiyadan, izolyasiyadan istifadə edirlər.

Zorakılıq qurbanları valideynlərinin pis və yaxşı tərəflərini dəyərləndirmək vəziyyətində olurlar. Uşaqlar özlərində “yaxşı ana” obrazını var gücləri ilə saxlamağa çalışırlar, ona görə anaları onlarla “pis” davranan zaman zorakılıq faktını inkar edirlər. Bu hal, anaları spirtli içki aludəçiliyi səbəbindən uşağa qarşı zorakılıq və laqeydsizliyə görə valideynlik hüququndan məhrum olmuş ailənin uşaqları üçün xarakterik haldır. Yaşadıqları mənfi həyat təcrübəsinə (aclıq, şiddət) baxmayaraq onlar evdəki vəziyyətin uşaq evində olan vəziyyətdən daha yaxşı olduğunu düşünürlər. İnkaretmə uşağı valideynlər tərəfindən rəddedilmə hissindən, nifrət hissindən qoruyur. Uşaqların öz hiss və düşüncələrinin başqalarına proyeksiyası (ötürülməsi) fiziki və seksual zorakılığa məruz qalmış uşaqlar tərəfindən yaradılmış oyunlarda, nağıllarda, çəkilmiş şəkillərdə ifadə olunur.

Beləliklə, uşaqlıqda yaşanmış zorakılıq nəticəsində “Mən konsepsiyanın” pozulması, günahkarlıq hissi, depressiya, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması və seksual disfunksiya yaranır.

Tədqiqat metodu: nəzəri materialların təhlili, analiz-sintez metodu.

Nəticə.

Yuxarıda qeyd etdiklərimdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, zorakılığa məruz qalmış uşaq bir çox hallarda baş verən hadisədə özünü günahkar hiss edir, çəşqin olur, utanır. Xüsusən də zorakılıq edən ailə üzvlərindən və ya ailəyə yaxın olan adamlardan biridirsə uşaq zorakılığa məruz qalması haqqında kimsəyə danışmaqdan qorxur, çəkinir. Bu uşağın davranışlarında kəskin dəyişikliklər baş verir, aqressiv, əsəbi olur, məktəb müvəffəqiyyətində zəifləmələr yaranır, depressiya, intihar meylləri müşahidə edilir. Diqqət ediləcək məqam odur ki, bütün bu dəyişikliklər qəfil və kəskin şəkildə baş verir. Bir uşaqlıqda bu əlamətlərin nəzərə çarpması valideyn və pedaqoqlar üçün signal olmalıdır.

Uşaqlıqda formalaşan özünə inam duyğusu yaşadığı hər yaş dövründə həyatına təsir göstərir. Yəni uşaq ata və ana ilə necə münasibət qurarsa həyatla da o şəkildə münasibət qurmağı öyrənir. Verbal və ya fiziki cəhətdən zorakılığa məruz qalan uşaqların ilk olaraq özünü qiymətləndirməsi aşağı düşür. Ən çox inanıb etibar etdiyi insandan şiddət görən uşağın psixikası zədələnir. Bütün münasibətlərə şübhə ilə yanaşması onun şəxsiyyətinin sağlam inkişafına mane olur. Eyni zamanda gələcəkdə yarana biləcək psixi xəstəliklərin təməlini qoyur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Сулимова Т.С. Насилие // Российская энциклопедия социальной работы: В 2 т. Т. 2 / Под ред. А.М. Панова, Е.И. Холостовой. М., 1997.
2. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях – М.: Изд-во Эксмо, 2005.
3. Филатов Ф.Р. Основы психологической помощи детям – жертвам экстремальных ситуаций // Работник социальной службы. 2000, № 3, с. 87-92.

PEDAQOĞİKA

ŞAĞİRD LƏRİN TƏDQİQATÇILIQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ LAYİHƏLƏR METODUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Könül MOLLAYEVA

Nizami rayonu 70 sayılı məktəb-lisey
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Layihələr müəyyən mərhələlərə malikdir. Bütün mərhələlərdə ən başlıcası şagirdlərə öz fəaliyyətlərinə, təhsillərinə görə özlərinin cavabdehlik daşmasına imkan yaratmaqdır.

Qiymətləndirmə məsələsinə gəldikdə qiymətin yalnız akademik meyarlar üzrə verilməməsi, layihədə tətbiq edilmiş müxtəlif vərdiş və bacarıqların, səriştələrin qiymətləndirilməsi məqsəduyğundur.

Beləliklə deyə bilərik ki, müəllimin yaradıcı fəaliyyəti, onun tədqiqatçılıq qabiliyyəti, peşə səriştəliliyi şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafına, onların yaradıcı fəaliyyətinə xeyli müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: layihə, müəllim, tədqiqatçılıq, qiymətləndirmə, təhsil, fəaliyyət

Giriş: Layihələr metodu 1920-ci ildə problemlər metodu adı altında Amerika filosofu və pedaqoqu Con Dyui tərəfindən işlənmiş, təhsildə və fəlsəfədə humanist ideyalar kimi inkişaf etdirilmişdir. Bu metod şagird fəaliyyətinin müstəqilliyinə xidmət etmiş, fərdi, cüt, qrup halında, müəyyən zaman kəsiyi müddətində həyata keçirilmişdir (1,2). Layihələrin hazırlanması metodu şagirdlər tərəfindən müəyyən müddət (1-8 ay) ərzində müxtəlif mövzular, problemlər, proseslər və s. üzrə müstəqil şəkildə tədqiqatların aparılması və nəticədə bitgin bir işin təqdim edilməsi metodudur. Həmin metodun tətbiqi şagirdlərin müxtəlif fənlərin, dərslər məşğələlərinin və xarici mühitin qarşılıqlı əlaqəsini dərk etmələrinə, konkret problemi müəyyənləşdirmələrinə, zəruri material toplamlarına iş prosesində vaxtı səmərəli planlaşdırmalarına və qrafik üzrə icra etmələrinə şərait yaradır. Bu metod, həmçinin şagirdlərin hər hansı bir fəaliyyətlə əlaqədar özünütəşkilə, müəllimin rəhbərliyi altında özünütəlim prosesini idarə etmələrinə imkan verir. Bununla yanaşı, "Layihələrin hazırlanması" şagirdlərin bir-birilə, habelə məktəbdən kənarında başqa adamlarla ünsiyyətinə və qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına kömək edir. Layihələr metodunun tətbiqi və onun praktik işdə tətbiq edilməsi və qazanılan nəticələr böyük əhəmiyyət kəsb edir. Layihələr metodunun tətbiqi və onun effektiv nəticələrindən yalnız o zaman danışmaq mümkündür ki, bu metodun özü də daxil olmaqla şagirdi fəallaşdırmaq məqsədilə bütövlükdə təlimin məzmunu, tədrisin forması, üsulları, ona verilən tələblər şagirdin qüvvəsinə, tələbatına marağına, həyat planlarına uyğun olmaqla, şəxsə istiqamətlənmiş halda həm də fərdi xarakter alsın. Bu baxımdan layihələndirmə - layihələr metodu təlim prosesində nəzəri biliklərin əməli təcrübə ilə vəhdətini yaratmaqla, şəxsiyyəti həyatda ona lazım ola biləcək elmi və təcrübə biliklərlə silahlandıraraq təchiz etməyə yönəldilmiş biliklərin məcmusunu təşkil edir. Layihələr metodundan hələ XIX əsrdən başlayaraq Amerika məktəblərində geniş istifadə edilmişdir. XX əsrin əvvəllərində layihələr metodundan Sovet məktəblərində də istifadə edilirdi. Lakin 30 –cu illərdən başlayaraq məktəblərin ənənəvi təlim üsuluna keçməsilə bu metoddan imtina edildi. Bu onunla əsaslandırıldı ki, layihələr metodunun müxtəlif fənlərə tətbiqi özünü doğrultmur. Ona görə də bu metodların tətbiqi ilə şagirdlərə dərin bilik verilməz. Layihələr metodu həmişə bir tərəfdən müxtəlif metodlardan istifadə edilməsini, digər tərəfdən də, elmin, texnikanın, texnologiyanın yaradıcısı sahələrinə aid biliklərin inteqrasiya edilməsini nəzərdə tutan problemlərin həll edilməsi ilə Layihələr metodu zamanı iş pedaqoji prosesin gedişində onun bütün iştirakçıları ilə subyektlə-subyekt arasındakı qarşılıqlı münasibət üzərində qurulur. Belə şəraitdə müəllim məsləhətçi yoldaş kimi çıxış etməklə yanaşı, həm də o, şagirdi təlimə doğru aparmaqdan çox bu proses zamanı onu müşayiət edir, lazım olduğu anlarda köməyinə çatır.

Bir sıra ölkələrdə şagirdlər layihələr metodu ilə işləməyə başlamazdan əvvəl ABŞ-da, Yaponiyada, Almaniyada, Rusiyada, Macarıstanda və s. ölkələrdə bu sahədə olan layihələrlə işləmək təcrübəsi ilə tanış olurlar. Pedaqoqlar bu zaman təlim fənləri ilə peşə marağı və uşaqların sevdikləri məşğələ növü ilə bağlı olan mövzulara daha çox diqqət yetirir, onlara üstünlük verirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, layihələr metodundan istifadə edərkən müəllim işin formaları, üsul və vasitələrinin hər hansı bir imkanından istifadə edilməsindən asılı olmayaraq bu prosesdə təhsilin əsasında duran dövlət marağı – təhsilin dövlət standartları əsas götürülməlidir.

Akademik A.O.Mehrabov təhsilin problemlərinə dair, yeni pedaqoji texnologiyalar haqqında bir çox əsərlər yazmış və bunların şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığına təsiri məsələsinə qeyd etmişdir (2,3,4, 5,6)

O layihələr metodu haqqında yeni dəyərli fikirlər söyləyir və bunu bilavasitə şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına təsirini qeyd edir: "Layihələrin hazırlanması" metodu tədqiqatın nəticələrinin əldə edilməsi və qiymətləndirilməsi, layihələrin təqdim olunması və müdafiəsi yolu ilə şagirdlərin yaradıcı, məntiqi təfəkkürünün inkişafına, müstəqil düşüncə, təhlil etmə və əqli nəticə çıxarma qabiliyyətlərinin təşəkkülünə, ətraf aləmin vahidliyinin və rəngaprəngliyinin daha obyektiv dərk edilməsinə zəmin yaradır(3,4).

Şagirdlər öz layihələrini təqdim etməzdən əvvəl uzun müddət onun üzərində işləyirlər. Layihələr humanitar fənlərin tədrisində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki:

- Ayrı-ayrı faktlar və hadisələrin məktəb təliminin predmetləri və xarici aləmlə əlaqəsini görməkdə şagirdlərə kömək edir.

- Şagirdlərə müstəqil şəkildə öz fəaliyyət proqramlarını qurmağa, habelə öz vaxtını və işini qrafik üzrə planlaşdırmağa kömək edir.

- Şagirdlərə müəllimin rəhbərliyi altında təlim prosesini idarə etməyə imkan verir.

- Şagirdlərin bir-biri ilə, eləcə də məktəbdən kənarında müxtəlif adamlarla qarşılıqlı əlaqəsi üçün imkan yaradır.

- Şagirdlərə hadisələrin hər hansı bir aspektini daha dərinləndirməyə imkan verir, əlavə ədəbiyyatdan istifadə etməyi öyrədir.

- Şagirdlərə sosioloji tədqiqat, yaradıcı vərdişlər aşılayır.

- Şagirdlərin öz tədqiqatlarının nəticələrini və öz rəylərini açıq şəkildə təqdim və müdafiə etmək vərdişlərinə yiyələnməsinə kömək edir ki, bu da müstəqil düşüncəni şəxsiyyət üçün çox mühüm keyfiyyətdir.

Pedaqoq alimlərin tədqiqatları göstərmişdir ki, hər bir şagirdin bacarıq və qabiliyyətini nəzərə alan və təşkil edilən optimal, səmərəli təlim prosesində şagirdlərin 95%-i təlim materialını tam mənimsəməyə qadirdir. Deməli hər bir dərs optimal səviyyədə qurularsa, öyrətmə-öyrənmə prosesi düzgün, şəxsiyyətyönümlü qurularsa təlimin nəticəsi yaxşılaşar, mənimsəmə keyfiyyəti artar. Bütün bunlar da şagirdləri daha çox praktik işə, sövq edən, müstəqil və sərbəst bilik qazanmağa təhrik edən interaktiv metodlardır. Bir müdrik fikirdə deyildiyi kim – "Mənə desən unudaraam, mənə göstərsən yadımda qalar, mən etsəm öyrənərəm". Hazırda dünya təcrübəsində təlimdə interaktiv metodlardan istifadə daha çox üstünlük təşkil edir. Bu yeni texnologiya respublikamızda da geniş yayılır və uğurla istifadə olunur.

Yuxarı siniflərdə dərslərin tədrisi prosesində təlimin ən başlıca vəzifələrindən biri şagirdlərə öyrənməyi öyrətməkdir. Fikirləri öyrətmək deyil, fikirləşməyi öyrətməkdir. Bu gün dərstdə şagirdlərin fəallıq və təşəbbüskarlığını artırmaq, müqayisə etmək, tutuşdurmaq, müşahidə etmək, yaradıcı olmaq kimi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək tələb olunur ki, bütün bunlar da interaktiv təlim metodları sayəsində mümkün olur.

Müəllim savadlı, müasir dünyagörüşünə malik, milli mənəvi dəyərlərə sadıq vətəndaşların yetişdirilməsi işinə bütün imkan və bacarığını sərf etməlidir. Nahaq yerə demirlər ki, hər öyrədən müəllim deyil, o kəs müəllimdir ki, ondan öyrənirlər, onun yanına sevə-sevə öyrənməyə gedirlər. Həm də o müəllim yaxşı öyrədə bilər ki, onu yaxşı öyrədiblər.

Tədqiqat metodu: Nəzəri təhlil, Sosioloji metodlar

Elə müəllimlərə ehtiyac var ki, onlar hər bir şagirdin qəlbində elm, bilik, savad məşəli yandırmaqla yanaşı, vətəne, torpağa, millətə sevgi hissləri ilə alışıb yanan, onu düşmənlərindən azad etməyə, qorumağa hazır və qadir olan vətənpərvər şəxsiyyətlər yetişdirə bilsin. Məhz o zaman şagirdin yaradıcılıq qabiliyyətləri yüksələr və tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf edər.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Bünyatova F., B.Abdulla. Təlim və tərbiyədə interaktiv texnologiya. Bakı: Mütərcim, 2000.
2. Mehrabov A.O. Layihələr metodu: Mahiyyəti və tətbiqi xüsusiyyətləri//Azərbaycan məktəbi, 2007, № 3.
3. Mehrabov A.O., Bəylərov E. Ümumtəhsil müəssisələrində şagirdlərin ümumi intellektual səviyyəsi və onun diaqnostikası// Psixologika jurnalı, 2005, № 1.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
5. Mehrabov M.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007.
6. Mehrabov A.O., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.

MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASI VƏ PEDAQOJİ LİDERLİK

Dos. Cəmil MƏMMƏDOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
cmemmedov@beu.edu.az

Məktəbin idarə olunmasında dərin bilik, bacarıq, peşəkarlıq, çeviklik, səriştəlilik, yeniliklərin mənimsənilməsi və s. kimi zəngin keyfiyyətlərə və ümumbəşəri dəyərlərə malik olmaq hər dövrdə olduğu kimi bu gün də aktual və zəruri hesab olunur. Müəllimlərin dərslərini dinləyib təhlil etmək, səmərəli tövsiyələr vermək, onların yaradıcılıq imkanlarını aşkarlamaq, inkişafına şərait yaratmaq, şagirdləri müşahidə etmək, valideynlərlə mütəmadi və sistemli şəkildə əlaqə qurmaq və s. üçün pedaqoji rəhbər kadrlar hərtərəfli inkişaf etmiş, dövrün nəbzini tuta bilən pedaqoji psixologiyanı mükəmməl mənimsəyib ondan faydalanmağı bacaran idarəedən olmalıdır. Çünki məktəbin düzgün və səmərəli idarə olunmasından asılı olaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür.

Burada belə bir sual yaranır ki, bu gün məktəbin uğurlu idarə olunmasında ənənəvi idarəçimi, yoxsa məktəbi yaxından tanıyan və pedaqoji prosesə çox yaxşı bələd olan lidermi tələb olunur? İdarəçi müəyyən bir məqsəd üçün bir yerdə olan insanların ahəng və əməkdaşlıq içərisində hədəfə çatması üçün səmərəli şəkildə idarəetmək məsuliyyətində və məcburiyyətində olan şəxsdir. Lider isə sadəcə təşkilati və inzibati qaydalara (qərarlar, təlimatnamələr, əmrlər və s.) riayət edilməsindən daha çox üstün təsir gücünə malik olan insandır.

Müasir dövrdə məktəbin idarə olunmasında yuxarıda qeyd etdiyimiz tələblər pedaqoji liderliyin rolunu daha da gücləndirir. Çünki pedaqoji liderlər sadəcə qaydalara riayət edərək məktəbi idarə etmir, həmçinin ona öncülük edir, yenilik gətirir, resursları daha səmərəli istifadə edərək təşkilati məqsədə çatmaq üçün zəruri bütün addımları atır.

Bəs pedaqoji lider kimdir? Pedaqoji liderlik məktəb rəhbərinin klassik rol və idarəetmə anlayışını köklü bir şəkildə dəyişdirmişdir. Əvvəllər direktorun bir sıra idarəetmə qabiliyyətləri ön plana çıxarkən, pedaqoji liderlikdə bütün tədrisi və bütövlükdə məktəbi inkişaf etdirmək rolları və qabiliyyətləri əhəmiyyət qazanmışdır. Pedaqoji lider məktəbin məqsədlərini həyata keçirmək üçün məktəbin və buradakı bütün kadrların çoxları tərəfindən görülməyən və ya anlaşılmayan potensialını ortaya çıxaran və bunu bütün pedaqoji prosesin idarə edilməsində səmərəli şəkildə istifadə edən şəxsdir. Təşkilat olaraq məktəbi idarəedən pedaqoji liderin aşığıdakı əsas xüsusiyyətləri var:

1. Dəyərləri, misiyası və viziyonu var. Hədəfləri hər kəs tərəfindən başa düşülən məqsədlərə nail olmaq üçün tədris planına, tədrisə, tərbiyəyə və qiymətləndirməyə, ümumilikdə isə məktəbə və onun inkişafına nəzarət edir.

2. Viziyonu əmələ çevirir. Komanda olaraq işləməyə üstünlük verir, məqsəd və məktəblə bağlı gözləntiləri bütün pedaqoji heyətlə paylaşaraq, onları da bu prosesə qoşur.

3. Dəstəkləyici mühit yaradır. Tədris nailiyyətlərinin əsas alındığı, nizam-intizamlı və məqsədəuyğun idarəetmənin olduğu bir məktəb formalaşdırır. Məqsədi uğurlu bir məktəb iqlimini formalaşdırmaq və qorumaqdır.

4. Məktəbdəki pedaqoji prosesi çox yaxşı müşahidə edir, məktəbini çox yaxşı tanıyır. Müəllimlərin və şagirdlərin nəyi nə qədər bildiyini bilir.

5. Məlumatı fəaliyyətə çevirir. Ehtiyac duyulduğunda pedaqoji heyətin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasını, pedaqoji heyət arasındakı münasibətlərin gücləndirilməsini, məktəbin təlim və tərbiyə ilə bağlı strategiyalarını inkişaf etdirərək təlim-tərbiyə prosesinə, ümumilikdə isə bütün pedaqoji prosesə dəstək verir.

Bilindiyi kimi elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda liderliyin bir çox növləri verilir. Bu liderlik növlərini pedaqoji prosesə öncülük edib, onu idarə edən pedaqoji liderlərə də şamil etmək mümkündür:

Viziyonçu lider - işçiləri üçün daima ilham mənbəyi olan liderdir. Hədəfləri və məqsədləri real vəziyyətə görə dəyərləndirməyi bacarır və planlamayı buna uyğun hazırlayır.

Mədəni lider - təşkilatın dəyər və etik-əxlaqi normalarının, təşkilati mədəniyyətinin mənimsənilməsinə və işçilərin bunlara riayət etməsinə səy göstərir.

Super lider - işçilərin daxildən gələn nizam-intizam anlayışı içərisində özlərini inkişaf etdirməklə super lider ola biləcəklərini ifadə edir. Bu liderlik anlayışına görə hər kəs özü-özünün lideridir.

Etik lider - müəyyən olunmuş etik dəyərlərə və qaydalara ön planda malik olmağa əsaslanan liderlik yanaşmasıdır. Burada insani keyfiyyətlərə çox əhəmiyyət verilir.

Transformasional lider - bu liderlər sadəcə düşünən, sorğulayan və risk alan insanlar deyil, bununla yanaşı, davranışları ilə insanlara müəyyən duyğu və düşüncələri aşılayan, təşəbbüskarlığa və özünü inkişafa uyğun mühit hazırlayan idarəçilərdir.

Xarizmatik lider - daha çox böhran dövrlərində ortaya çıxan və çətin vəziyyətdə düzgün çıxış yolunu tapmağı bacaran liderdir. Bu tip liderlərin işçilərini motivasiya etmə qabiliyyəti yüksək səviyyədə olur.

Transaksional lider - bu növ liderlik bürokratik səlahiyyətə və təşkilatın qanun və qaydalarına əsaslanır.

Öyrədici lider - bu tip lider mütəmadi öyrənməklə yanaşı, lazımı biliklərini və öz təcrübəsini digər işçilərlə də bölüşən, onların öyrənməsinə və formalaşmasına dəstək verən liderdir.

Xidmətkar lider - özünü müəyyən bir ideyanın gerçəkləşməsinə həsr edən, öz şəxsi ehtiyaclarını isə arxa planda görən liderdir. Bu tip liderlər işçilərinə çox ciddi təsir edəbilmə bacarağına malikdirlər.

6. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, hər təşkilat yəni hər məktəb, hər vəziyyət ya da hər kəs üçün ideal bir pedaqoji liderlik tipi yoxdur, liderlik rol və davranışları təşkilatın ehtiyacları və məqsədləri yönündə dəyişə bilər. Bununla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, pedaqoji liderlər yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri nə qədər çox özlərində cəmləşdirə birləşsə rəhbəri olduqları məktəbi də o qədər çox uğurlu formada idarə edəbilmə imkanı əldə etmiş ola bilərlər. Pedaqoji liderlərin rol və davranışlarını təyin edən təməl faktorlar, təşkilatların dəyər, misiyə, məqsəd, viziyonunu, lideri izləyən işçilərin gözləntiləri və mövcud vəziyyətin xüsusiyyətləridir.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ MÜXTƏLİF METODLARLA XARİCİ DİLİN TƏDRİSİ

Gülnar İBRAHİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

gulkyion@gmail.com

AZƏRBAYCAN

Xarici dilin tədrisi metodikası pedaqoji elmlər sisteminə daxildir. Xarici dilin tədrisi metodikasının özünəməxsus tədqiqat obyektini, predmetini, məqsədi, ümumi və konkret vəzifələri vardır. Xarici dilin tədrisi metodikası bir təcrübəli elm kimi daim inkişaf edir. Xarici dilin tədrisinin müasir problemləri ilə əlaqədar aparılan yeni-yeni elmi tədqiqatlar, qabaqcıl təcrübə onun nəzəri-praktik müdalarını daim təkmilləşdirilməsi məntiqi cəhətdən bir-biri ilə bağlı olub, ibtidai siniflərdə xarici dil tədrisinin ən mühüm problemlərini əhatə edir.

Xarici dilin tədrisi metodikasının predmetini ibtidai siniflərdə xarici dilin tədrisinin nəzəri və praktik problemlərinin işlənilməsi və bunun təlimin keyfiyyətinə təsirinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir. Xarici dilin tədrisi metodikası şagirdlərin təlim materiallarını mənimsəmə şəraitini təhlil edərək daha əlverişli sistemi qurmaqla müəllimə kömək edir.

Əyanilik prinsipi həmişə pedaqoq, psixoloqların diqqət mərkəzində dayanmışdır. Psixologiya sinir sistemi prosesi ilə sıx əlaqədədir. İ.P.Pavlovun qənaətinə görə, sinir sistemi prosesi həm orqanizmin ayrı ayrı hissələrini əlaqələndirməkdən, həm də orqanizmlə mühit arasında münasibəti bərqərar etməkdən ibarətdir. Y.A.Komenski əyaniliyi tədrisdə "qızıl qayda" adlandıraraq, ona tədris prosesində geniş yer verməyi lazım bilirdi. Əyanilikdən mənimsəmənin bütün pillələrində müasir mövzunun möhkəmləndirilməsi, mənimsənilməsi, tətbiqi vaxtı istifadə edilə bilər. Lakin əyaniliyi universallaşdırmaq olmaz.

Empirik tədqiqat metodları müəyyən faktlar toplamağa xidmət edir. Bu metodlara daxildir: müşahidə, müsahibə, anket sorğusu, pedaqoji konsilium, məktəb sənədlərinin və fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi metodları.

Müşahidə metodu – pedaqoji prosesi müəyyən məqsədlə və planlı şəkildə izləməkdir. Tədqiqatçı müşahidə prosesində müəllim və ya şagirdlərin, ya da hər ikisinin birlikdə fəaliyyətini diqqətlə müşahidə edir, müvafiq faktlar toplayır, qeyd alır, onları təhlil edir, qruplaşdırır və nəticə çıxarır. Tədqiqatçı müşahidə zamanı nəyi, nə məqsədlə izləyəcəyini müəyyən edir.

Müsahibə metodu – müəyyən pedaqoji hadisənin mahiyyətini, səbəblərini, başvermə şəraitini aşkara çıxarmaq məqsədi ilə aparılan sual-cavab metodudur. Müsahibə – müəllim, valideyn, məktəb işçiləri və şa-

girdlərlə təşkil olunur. Müsahibəyə hazırlıq zamanı onun nə məqsədlə, kimlərlə, hansı suallar əsasında aparılacağı müəyyənləşdirilir. Müsahibə prosesində alınan cavablar dəqiq qeyd olunur, sonra isə ciddi təhlil olunur.

Anket sorğusu – bu və ya digər pedaqoji məsələ (problem) barədə müəllim, şagird və ya valideynlərin mövqeyini, rəyini öyrənmək, hər hansı pedaqoji hadisənin tipikliyini müəyyən etmək məqsədi ilə aparılan yazılı sorğudur. Anket sorğusu müsahibənin daha etibarlı növüdür. Anket sorğusunda sualların düzgün seçilməsi və ifadə olunması mühüm şərtidir.

“Pedaqoji konsilium” metodu – bu və ya digər pedaqoji fakt, hadisə ilə bağlı müəllimlərin kollektiv müzakirəsi, fakt və ya hadisənin qiymətləndirilməsi, çətinliklərin araşdırılması və optimal tədbirlərin müəyyən edilməsi metodudur.

Nəzəri tədqiqat metodlarına daxildir: təhlil və tərkib, induksiya və deduksiya, modelləşdirmə, müqayisəli-tarixi təhlil metodları.

Bütün bu metodlar dilin mənimsənilməsinə yönəldilmiş, şagirdlərin xarici dilə yanaşmalarını təmin edən praktiki yollardır.

İNFORMASIYA-KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİL PROSESİNDƏ TƏTBİQİ

İSGƏNDƏROVA İlahə Həmzə qızı

Bakı Dövlət Universiteti
ilaha24isgandarova@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Məqalədə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil prosesində istifadəsinin əhəmiyyətindən bəhs olunur.

Açar sözlər: Təhsil prosesi, informasiya- kommunikasiya texnologiyaları, müasir təlim və tədris metodları.

İndiki dövrdə informasiya- kommunikasiya texnologiyalarından həyatımızın bir çox sahəsində tətbiq edirik. Bura əsasən təhsil, iş yerləri, biznes, əyləncə, iqtisadiyyat və s. sahələr daxildir. Müasir texnologiyalarından müvafiq şəkildə istifadə edib, öz bilik və bacarıqlarımızı inkişaf etdirməyimiz ən başlıcası təhsil prosesindən asılıdır. Müasir təlim metodlarından və İnformasiya –Kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sinif mühitində dəyişiklik etməyə və müəllimlə şagird arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə ev arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Son zamanlar Azərbaycanda müasir təlim metodikalarından biri olan interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən geniş istifadə olunur.

Təhsil prosesinin necə qurulması, təhsil sisteminin inkişafı üçün hansı texnologiyalardan istifadə edilməsi, təhsil sistemində informasiya-kommunikasiya texnologiyaların tətbiq olunması, müasir texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyəti hazırda ən aktual məsələlərdəndir. Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə təhsildə İKT-in tətbiqi ilə bağlı sistemli şəkildə bir neçə mərhələ islahatlar keçirilib. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu cür islahatlar davam etdirilir. Son illər ölkəmizdə də informasiya-kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etməsi və təhsil sistemində tətbiqi mühüm istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bununla bağlı ölkəmizdə bir sıra addımlar atılmışdır.

Azərbaycan hökuməti və bir sıra beynəlxalq qurumlar tərəfindən təhsil sisteminin yenidən qurulması istiqamətində müəyyən proqramlar və layihələr gerçəkləşdirilməkdədir. Konsepsiyanın hazırlanmasında təhsildə informasiyalaşma sahəsində beynəlxalq təcrübədən, o cümlədən, MDB məkanında bu sahədə müəyyən uğurları olan ölkələrin təcrübəsindən, ötən dövlət Proqramının icrası müddətində əldə olunan təcrübədən, həmçinin ölkənin təhsil sistemində bir sıra beynəlxalq və yerli qurumlar tərəfindən gerçəkləşdirilən layihələrin təcrübəsindən istifadə olunub. Ümummilli lider Heydər Əliyev 17 fevral 2003-cü il tarixli 1146 nömrəli sərəncamı ilə respublikamızda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi haqqında “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” ni təsdiq etmişdir.

Prezidentin 2008-ci il 10 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” ölkəmizdə müasir İKT-ni geniş tətbiq etməklə vahid ümumimilliyə təhsil mühitinin yaradılması və əhalinin bütün təbəqələri üçün

keyfiyyətli təhsil almaq imkanlarının təmin edilməsi məqsədi güdür. Bu konsepsiya çərçivəsində təhsilin informasiyalaşdırılmasının prioritetləri aşağıdakılardır:

- İKT-nin tədris prosesinə tam inteqrasiyası;
- Yeni təhsil standartları, yeni tədris vəsaitləri və yeni tədris proqramlarının hazırlanması və təkmilləşdirilməsi;
- Pedaqoji kadrların hazırlanması istiqamətində müvafiq tədris müəssisələrində yeni tələblərə uyğun yenidənqurma və təkmilləşdirilmə işlərinin aparılması;
- Təhsilin informasiyalaşdırılmasında bütün sahələrin əhatə olunmasına nail olmaq;
- İnformasiya infrastrukturunun formalaşdırılması və gücləndirilməsi;
- Məsafədən tədris sistemlərinin və onların tədris-metodiki bazasının yaradılması;
- Yeni texnologiyalar vasitəsilə müxtəlif təhsil xidmətlərinin göstərilməsi.

6. Təhsilin informasiyalaşdırılmasında idarəetmə

Mövcud təhsil sistemində idarəetmə strukturu təhsilin informasiyalaşdırılmasına uyğun olaraq təkmilləşdirilməlidir. Bu proses aşağıdakı tədbirlərin gerçəkləşdirilməsini nəzərdə tutur:

- İdarəetmə sisteminin bütün səviyyələrində təhsilin informasiyalaşdırılması sahəsinə cavabdeh olan qurumların formalaşdırılması;
- İnformasiya-Metodiki Mərkəzlər infrastrukturunun qurulması;
- Müxtəlif proqramların və layihələrin əlaqələndirilməsi üçün müvafiq idarəetmə strukturunun formalaşdırılması;
- Konsepsiyanın reallaşdırılması üçün proqramlar və konkret layihələrin hazırlanması sisteminin qurulması. Konkret mərhələlər və bu mərhələlərdə gerçəkləşdiriləcək tədbirlər kompleksinin hazırlanması;
- Təhsildə İKT-nin tətbiqi ilə bağlı layihələrin ekspertiza və müsabiqə qaydalarının hazırlanması, onların effektivliyinin və nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün meyarların hazırlanması. Təhsildə İKT-nin tətbiqi istiqamətində həyata keçirilən bütün tədbirlərin şəffaf məlumatlandırma təminatı sisteminin qurulması;

- Büdcə vəsaiti ilə hazırlanmış məhsulların qəbulu sisteminin hazırlanması;
- Büdcə vəsaitlərindən səmərəli, məqsədyönlü və effektiv istifadə üçün nəzarət sisteminin qurulması [1].

Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması konsepsiyasında təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üzrə məqsəd, vəzifələr və bu məqsədlərə nail olmaq üçün həll olunacaq məsələlər aşağıdakı şəkildə əks olunmuşdur. Ölkənin təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi:

1. Müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək.
2. Ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitinin formalaşdırılması.

Bu mühit yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir:

- Ölkədə təhsil prosesinin keyfiyyətinin artırılması;
- Yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- Vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirməsi;
- Təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi.

Təhsildə informasiya- kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin bir çox əhəmiyyətləri mövcuddur. informasiya- kommunikasiya texnologiyalarından təhsildə istifadə etməklə tədris prosesinin keyfiyyəti və səmərəliliyi artır. Çünki bu zaman fənlərarası inteqrasiya prosesi yaranır, informasiya daha əlçatan və cəlbedici olur, informasiyanı nəinki oxumaq, eyni zamanda vizual olaraq görmək, səsini eşitmək və ya müvafiq proqramlar vasitəsi yerini dəyişmək və idarə etmək mümkün olur. Beləliklə tədris prosesi yeni təlim texnologiyalarına əsaslanaraq daha maraqlı və məqsədyönlü olur.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı ən mühüm məsələlər kompleks şəkildə həll olunmalıdır: Ölkənin vahid təhsil-informasiya sisteminin yaradılması. Bu sistem bütün səviyyəli təhsil və informasiya sistemlərini, habelə təhsilin idarəetmə, servis, elmi-tədqiqat, metodiki-tədris və texnoloji mərkəzlərini birləşdirməlidir, təhsil müəssisələrinin müasir İKT avadanlığı ilə və İnternetə geniş zolaqlı çıxışla təmin olunması, təhsilin idarə edilməsi üzrə informasiya- kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan effektiv və şəffaf monitoring və təhlil sisteminin yaradılması, təhsil ocaqları üçün pedaqoji və İKT kadrlarının hazırlanması sisteminin yaradılması. Onlara tədris prosesində ən yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığının aşılması. Tədris prosesinin bütün iştirakçıları üçün İKT bacarıqlarına yiyələnmək imkanının yaradılması, informasiya- kommunikasiya texnologiyaları sahəsi üzrə terminologiyanın işlənilib hazırlanması və onun vahid standart kimi tətbiq olunması, informasiya

texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyasının təmin edilməsi, milli elektron dərsliklərin hazırlanması və tədris prosesində tətbiqi, onların ənənəvi dərs vəsaitləri ilə inteqrasiyası, habelə köməkçi metodiki vasitələrin hazırlanması, keyfiyyətin təmin edilməsi, tədris məqsədli informasiya texnologiyaları vasitələrinin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması, informasiyalaşdırılma prosesinin elmi təminatının və informasiya texnologiyalarına əsaslanan müasir təlim üsullarının hazırlanması, təhsil sahəsində dövlət idarəçiliyi və tənzimləmə sisteminin vahid informasiya infrastrukturunun yaradılması, ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması və təhlükə doğuran halların aradan qaldırılması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Müxtəlif işlərdə informasiya- kommunikasiya texnologiyaları istifadəçisi olan cəmiyyət formalaşdırmaq üçün əvvəlcə nümunə olabiləcək, təhsilin keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biri olan müəllimlərə ehtiyac duyulur. İSTE 2008 ilində yenilənmiş halında 5 kateqoriya ibarət standartlar tərtib olunmuşdur.

- Şagirdin öyrənməsini asanlaşdırmaq və yaradıcılığa təşviq etmək;
- Müasir dövrün öyrənmə və öyrətmə texnologiyalarını inkişaf etdirmək;
- Rəqəmsal çağda öyrənmə məsələsində model olmaq;
- Müasir texnologiyaları öyrənmək və öyrətmək mövzusunda təşviqat aparmaq;
- Profesional inkişaf və liderliklə məşğul olmaq [2].

Tədqiqatlar informasiya texnologiyalarının bir çox müəllimlər tərəfindən mənimsənməsinin çətin, tətbiqi müddətinin isə uzun zaman tələb etdiyini göstərir. Ölkəmizdə müəllimlərin İKT- ni tətbiq ilə əlaqədar olan vəziyyəti nəzərdən keçirəndə müəllimlərin İKT- dən istifadədə ciddi əksikliklərinin olduğu görünür. Məsələn dərsin yeni texnologiyalarla inteqrasiya olunmuş şəkildə keçirilməsi, mövzunun daha yaxşı şəkildə mənimsəməsi üçün onun vizual şəkildə (cədvəl, qrafik, diaqram, şəkil) göstərilməsini təmin edən müxtəlif təqdimat proqramlarından istifadəsinin yüksək səviyyədə təşkil olunmaması. Təhsildə İKT- in tətbiq olunması üçün ən mühüm məsələ pedaqoqların İKT bacarıqlarına yiyələnməsi və ondan təhsil prosesində istifadəsini bilmələridir [3]. Çünki pedaqoji heyətin İKT biliyini artırmadan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemində faydalı olaraq tətbiq olunmasına müvəffəq olmaq qeyri-mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. İsmayıl Calallı (Sadıqov), "İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti", 2017, "Bakı" nəşriyyatı, 996 s.
2. Tinio, V.L. (2002). ICT in Education: UN Development Programme. (Retrieved from <http://www.eprmers.org> on December 2009)
3. ISTE., "National educational technology standards for teachers." Eugene, OR, (2008).

TƏLƏBƏ MUXTARIYYƏTİ VƏ ÖYRƏNMƏ MOTİVASİYASI

Elmir QURBANOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
equrbanov@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

Tələbə muxtariyyəti son onilliklərdə daha intensiv tədqiq olunan mövzulardan birinə çevrilmişdir. Little bu məfhumu tələbələrin öyrənmə prosesi ilə əlaqədar qərar vermə istəyinə və qabiliyyətinə malik olmaları ilə izah edir. Benson isə muxtariyyəti "... özünün öyrənməsini idarə etmək qabiliyyəti" kimi göstərir və müstəqil öyrənmələri tədrisin əhəmiyyətli aspektlərinin nəzarətçiləri kimi təsvir edir. Sertin təsviri isə daha liberaldır və muxtariyyət məfhumunu tədrisin məzmunu, metodları və proqramı ilə bağlı qərarlar qəbul etməklə tələbələrə müstəqil fəaliyyət göstərməyə icazə verən strateji münasibət kimi qiymətləndirir.

Muxtariyyət və motivasiyanın birbaşa əlaqəsi bir sıra elmi əsərin tədqiqat obyektinə olmuş və tədqiqatçılar xüsusi ilə təhsil kontekstində bu əlaqənin mövcudluğunu sübut etməyə çalışmışlar. Motivasiya mövzusunda yazılmış elmi əsərlər dedikdə ilk xatırlanan Maslov və Viqotsky kimi alimlərin adları olsa da bu məqalədə motivasiya fərqli aspektlərdən nəzərə alınmış və konstruktiv yanaşmanın digər nümayəndələri olan Deci və Ryanın nəzəriyyələrindən istifadə olunmuşdur. Konstruktiv yanaşmanın ən məşhur nəzəriyyələrindən biri, sosial psixologiya kitablarında ifadə edilən Özünü-dərk Nəzəriyyəsi (Self Determination Theory), insan motivasiyasını empirik əsaslarla izah edən nəzəriyyədir və müstəqil fəaliyyət

baxımından motivasiyanı fərqləndirən sosial kontekstlərdə şəxsiyyətin davranışlarını izah edir. Ümumiyyətlə desək, motivasiyanın fərdin ümumi rifahı üçün tələb olunan üç əsas universal psixoloji ehtiyaclardan biri olduğunu ifadə etmək olar. Fərdin öz hərəkətlərinə dair qərar qəbul etmək qabiliyyəti və azadlığı ilə digərlərinin iradəsini yerinə yetirmək və ya nəzarət altında olmaq məcburiyyətində olması arasında yaranan fərq muxtariyyətin əsasını təşkil edir. Elmi ədəbiyyatdan da görüldüyü kimi, muxtariyyət motivasiya və nəticələrə görə təhsil kontekstindən başqa hər hansı bir vəziyyətə də şamil oluna bilən və ümumi məmnuniyyət üçün lazım olan psixoloji bir ehtiyacdır. Bu, ayrıcalıq və ya üstünlük deyil, əslində fərdlərin əsas ehtiyaclarından biridir və beləliklə bir tələbə fərd olaraq motivasiyaya ehtiyac duyur.

Təhsil kontekstində müstəqillik və muxtariyyət məfhumları bir-birindən fərqləndirilməlidir. Müstəqillik hər hansı bir kömək və ya dəstəkdən imtina etməyi nəzərdə tutur. Lakin, müstəqilliyin əksinə olaraq, muxtariyyəti köməkdən və nəzarətdən bütövlükdə imtina kimi deyil, onların məhdudlaşdırılması kimi ifadə etmək lazımdır. Bu isə bir çox müəllimin muxtariyyətlə bağlı stereotiplərini aradan qaldırmaları üçün səbəb kimi göstərilə bilər. Aydın məsələdir ki, ənənəvi təlimdə müəllimin mütləq hakimiyyəti mövcuddur və tələbə ilə tədrisin təşkili istiqamətində hər hansı bir fikir mübadiləsi aparılması məqsəduyğun hesab edilmir. Hətta bəzi hallarda bu müəllimin sinfin idarə olunmasında zəifliyi kimi başa düşülür və nəticə etibarlı ilə müəllimlər tələbə muxtariyyətindən yan keçməyə çalışırlar. Lakin, özünü-dərk nəzəriyyəsi perspektivindən tələbə muxtariyyəti daha effektiv təlim üçün əhəmiyyətli bir faktor kimi göstərilmiş, tələbələrin tədris prosesi ilə bağlı məsuliyyəti paylaşması yüksək qiymətləndirilmiş və məsuliyyətin bölüşdürülməsi öyrənən muxtariyyətinin inkişafının qiymətli bir göstəricisi kimi təsvir edilmişdir. Bir sıra tədris proseslərinə qismən və ya ümumi nəzarət, pedaqoji məqsədlər, metodlar və qiymətləndirmə üsulları ilə bağlı əvvəllər yalnız müəllim nəzarəti olduğu halda muxtariyyətin tətbiqi ilə tələbələr də müəyyən seçimlər edə bilər və prosesin idarə olunması ilə bağlı qərarlar verdikləri üçün nəticədə maraqlı tərəfə çevrilərək motivasiyaları artmış olur.

Kimball, fərdlərin özlərini onlara meydan oxuyan işlərə və tapşırıqlara necə motivasiya etdiyini izah etmək üçün muxtariyyəti əsas amil kimi göstərir, onun fikrincə çətinliklərə qarşı ən yaxşı mübarizə fərdin muxtariyyəti və şəxsi motivasiyasıdır. Ebatanın da dediyi kimi: "Tələbələrin müstəqil inkişaf edə bildikləri bir mühit yaratmaq tələbələrin motivasiya olunması və özünə-inam səviyyələrinin yüksəldilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, çünki motivasiyalı və inamlı olanlar yalnız sinif daxilində deyil, həm də sinifdən kənar şəraitdə də uğur qazanmağa davam edə bilərlər". Qeyd olunanlara əsasən tələbənin muxtariyyətinin inkişafı ilə onun motivasiyası və özünə inamı arasında birbaşa əlaqə olduğunu düşünmək olar. Avtonomiya dərəcəsini yüksəldən tələbələrin öz bilik və təcrübələrini artırmaq üçün daha çox özünə inam yaratmaq və öz potensiallarını artırmaq qabiliyyətinə malik olacaqları danılmazdır.

Sanacore tərəfindən qeyd edildiyi kimi, öyrənmə və tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarının inkişafına olan marağın artırılması təhsilin əsas məqsədlərindən biri hesab olunur. Bu məqam həm də daxili motivasiya ilə yanaşı xarici motivasiyaya da əsaslanır. Xarici motivatorun bir forması kimi "tokenizm" in dərhal təsiri rədd edilmir, lakin pedaqoqların təhsilin yuxarıda qeyd olunan məqsədinə nail olmaq üçün müasir dövrdə daxili motivasiyanı artırmalı olduqları və tələbələri daxili motivasiyalı öyrənmələrə çevrilməli olduqları qeyd edilir. Motivasiya tələbələrin daxili ehtiyacının və səbəblərinin əks olunması ilə tərənnüm edilir və Clifford təhsil baxımından məsuliyyətlə və motivasiya ilə fəaliyyət göstərən tələbələri tədris prosesində axıcılığı təmin edən, təlim fəaliyyətlərinə tam inteqrasiya edən və yaradıcılığı, daimi inkişafı təşviq edən fərdlər kimi təsvir edir və bu təsvir bizə tələbə muxtariyyətinin və motivasiyanın tədris prosesinin təşkilindəki əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Daxili motivasiya və muxtariyyətlə silahlanmış intizamlı bir tələbə öz fəaliyyətində daha çox qətiyyət nümayiş etdirir. Bu baxımdan, məqsədlərə nail olmaq üçün intizamlı olan avtonom tələbə xarici faktorlara əsaslanan tapşırıqları yerinə yetirmək yoluyla hər hansı bir qiymət qazanmaqla qane olmayaraq ehtiyacları əsasında əlaqəli öyrənmə vərdişləri qazandığı üçün qiymət baxımından yüksək nəticələri əldə etməklə yanaşı uzun müddət çərçivəsində daha böyük uğurlara imza ata bilər.

Deci və Ryanın əsərlərində daxili və xarici motivasiya ilə yanaşı səsləndirilən digər bir məfhum isə motivasiyasızlıqdır (amotivation). Tələbələr bəzən tədris prosesinə qarşı laqeyd yanaşır və bir çox hallarda tapşırıqları "mənasız", "lazımsız" kimi təsvir edirlər. Amotivasiya dedikdə burada istəksizlik başa düşülür və bu problemin həlli üçün əvvəlcə səbəbləri təhlil edilməlidir. Müşahidələrə və digər tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd oluna bilər ki, tələbənin istəksizliyinin səbəbləri tədrislə birbaşa əlaqəli olmayan kənar faktorlar olma ehtimalı ilə yanaşı əksər hallarda tədris prosesindəki sahiblənmənin, özünü küləşdirmənin olmamasıdır. Sanacore tələbələrin amotivasiyasını və akademik mövzunu qəbul etməməsinə tədris

prosesində nəzərdə tutulan hədəflərin gələcəkdə onların şəxsi həyatına aidiyyəti olmaması kimi qeyd edir. Motivasiyanın olmaması üçün digər səbəbləri isə sinif yoldaşlarına qarşı nümayiş, valideynlərin təzyiqinə qarşı üsyançı münasibət və s. kimi təsvir edir. Məhz buna görə də problemin həlli üçün əvvəlcə amotivasiyanın səbəbini təyin etmək çox vacibdir. Sonrakı mərhələdə fəaliyyətlərin diqqətli təşkil olunması, müvafiq strategiyanın həyata keçirilməsi, dostyana və köməkçi atmosferin yaradılması və tələbələrin daxili motivasiyasını aktivləşdirmək, tələbələrin öyrənmə təcrübəsini artırmaq üçün ən təsirli üsul kimi nəzərdə tutulmalıdır, bu da onların öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə cəlb olunmalarına və daha yaxşı öyrənmələrinə səbəb olur.

Bu mövzuda tədqiqat aparmış digər bir tədqiqatçının, Tomlinsonun, nəticələrindən belə görünür ki, amotivasiyanın həlli ilə bağlı ən effektiv metod tələbələrin maraqlarına uyğun olaraq təlimatların dəyişdirilməsi, tələbələrin öyrənmə prosesinə daha çox cəlb olunması, daxili motivasiyanı əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq lazımdır. Həmçinin, məhsuldarlığın artırılmasına səbəb olacaq fəaliyyətlər olaraq tələbə avtonomiyasını təşviq etmək, daha böyük nailiyyətlərə nail olmaq üçün özünə inam hissini dəstəkləmək lazımdır.

Nəticədə, müşahidələr və elmi əsərlərin xülasəsinə əsasən qeyd edilə bilər ki, tələbə muxtariyyəti tələbələrdə motivasiya yaradaraq effektiv tədris prosesinin təşkilinə və yüksək nəticələrə səbəb olmaqdadır. Bu baxımdan tələbə muxtariyyətinin müasir təlimin strateji yanaşmalarından biri olaraq təqdim olunmasının müsbət nəticələr verəcəyi düşünülməkdədir.

N.HƏSƏNZADƏNİN “KİMİN SUALI VAR?” POEMASINDA MİLLİ ŞÜUR VƏ MƏNƏVİYYAT TƏRBIYƏSİ

Ülviyyə BƏŞİRLİ

Azərbaycan Dillər Universiteti
Ubeshirli@gmail.com
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Xalq şairi N.Həsənzadənin poetik irsini bir neçə kəlmə ilə xarakterizə etmək lazım gələydi, bircə, bu sözləri seçmək lazım gələrdi; humanizm, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət, vətən və millət sevgisi, səmimiyyət. Bütün ömrünü ağ üz, təmiz vicdanla yaşamış böyük ədib və müəllimi xalqın sevimlisinə çevirmiş bu keyfiyyətlər onun yaradıcılıq kredosunun ən görünən tərəfləridir. Ədibin yaradıcılığında xüsusi yeri, bədii-əxlaqi və mənəvi dəyəri olan əsərlərdən biri də “Kimin sualı var?” adlı epik-dramatik poemadır. İstər həcmi, istərsə də toxunulan insani problemlərin zənginliyi ilə seçilən bu əsər keçən əsrin 80-ci illərində qələmə alınmışdır. Əsərin ilk oxucularından olan xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk onu, “milli şüur güzgüsü” kimi yüksək dəyərləndirmişdir.

Açar sözlər: milli şüur, mənəviyyat tərbiyəsi, bədii irs, ədalət, humanizm

RESUME

If one would like to characterize poetic heritage of N.Hasanzadeh, the national artist of Azerbaijan, one would have chosen the following words: humanism, respect for moral values, love for nation and motherland sincerity. He lived his life with pure soul, without any shame and this made him a strong favourite of a nation. These features are the most vivid ones of his creativity credo. One of his epic-dramatic poems “Who has a question?” talks about artistic and moral values and holds a special place in writers art. This poem is voluminous, it touches numerous humane problems. It was written in 1980-s. One of the first readers of this poem, the national artist Khalil Rza Ulutürk, valued it highly and called it “a mirror” of a nation’s consciousness.

Key words: nation consciousness, moral education, hereditary heritage, edict, humanism

Giriş: Xalq şairi N.Həsənzadənin poetik irsini bir neçə kəlmə ilə xarakterizə etmək lazım gələydi, bircə, bu sözləri seçmək lazım gələrdi; humanizm, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət, vətən və millət sevgisi, səmimiyyət. Bütün ömrünü ağ üz, təmiz vicdanla yaşamış böyük ədib və müəllimi xalqın sevimlisinə çevirmiş bu keyfiyyətlər onun yaradıcılıq kredosunun ən görünən tərəfləridir.

Nəriman Həsənzadə o müdrik sənətkarlardandır ki, şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bir neçə nəslin milli ruhda tərbiyə və təhsil görməsində, zövqünün formalaşmasında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Yaşının və yaradıcılığının hər bir çağında o, həqiqət vurğunu olmuş, heç zaman doğrunu söyləməkdən çəkinməmişdir. Bu gün azad fikir söyləmək, cəmiyyətdə olan naqislikləri tənqid etmək nə qədər asandırsa, keçən əsrin 60-80-ci illərində, sovet quruluşu dövründə bunu etmək sənətkardan böyük cəsarət tələb edirdi. N.Həsənzadənin yaradıcılığına diqqət etdikdə görmək olur ki, bu məziyyət onun bədii irsini fərqləndirən başlıca cəhətlərdəndir. Həyat göstərir ki, zaman bəzi ziyalılara öz qorxaqlıqlarını, mənəvi yarımçıqlıqlarını pərdələmək üçün sadəcə bəhanə olmuşdur. Ədibin yaradıcılığında xüsusi yeri, bədii-əxlaqi və mənəvi dəyəri olan əsərlərdən biri də “Kimin sualı var?” adlı epik-dramatik poemadır.

Təhlil və mübahidə: İstər həcmi, istərsə də toxunulan insani problemlərin zənginliyi ilə seçilən bu əsər keçən əsirin 80-ci illərində qələmə alınmışdır. Əsərin ilk oxucularından olan xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk onu, “milli şüur güzgüsü” kimi yüksək dəyərləndirmiş, müəllifi haqqında isə yazmışdır: “Sən Nizamisi, Nəsimisi, Füzulisi olan böyük poeziyanın varisən, Sabir və Cavidlərin, Vurğun və Şəhriyar kimi dahilərin davamçısısan” (N.Həsənzadə, seç.ə.sər. 2-ci cild səh 83-84)

Əsərin dramatik bir sujet xətti vardır. Vaxtilə bir universitetdə birgə oxumuş iki gəncdən biri nəşriyyatda müdir, digəri isə korrektor vəzifəsində çalışır. Atasına güvənən gənc müdir onun korrektor işləməsinə belə qısqançlıq edir, ərizə yazıb işdən çıxmasını istəyir. Ərizə yazıb işdən çıxan gənc çox keçmədən universitetin aspiranturasına (indiki dillə desək doktoranturaya) qəbul olunur. Halbuki, atası həmin universitetin professoru olan gənc müdir bu yerə iddialı idi. Amma çox şükürlər ki, atasının səylərinə baxmayaraq vicdanlı müəllim və alimlərin sayəsində bu yer ona yox, rəqibinə qismət olur.

Nəriman Həsənzadə bu məqamda harınlamış oğulla atasının dialoquna diqqəti cəlb edərək göstərir ki, hamıya guya bir gözlə baxan, ədalətdən, səmimiyyətdən dəm vuran professor ata heç də tələbələrin gördüyü, tanıdığı adam deyilmiş. Milli şüur və özünü dərkəndən uzaq olan bu ziyalı, alim əsərin qəhrəmanı ilə elə ilk qarşılaşmasında acizliyini, qeyri-səmimiliyini boynuna alır, övladının mənəvi tərbiyəsində yol verdiyi nöqsanları zamanın və mühitin boynuna qoymaq istəyir. Amma artıq gecdir, hər işdə atasına güvənən oğul o qədər mənəvi aşınmaya məruz qalmışdır ki, onu sevən, qarşılıqlı sevgiyə ümid bəsləyən Ağgün adlı bir qızı belə aldadaraq namusunu ayaqlamış, sonra isə atasının təkidi ilə etdiyi hərəkətdən iztirab çəkmək əvəzinə tam imtina mövqeyi tutmuşdur. Xalqa, tələbələrinə kişilikdən, namusdan, milli qeyrət və şüurdan dərs deyən professor ata oğlunun sadə bir kəndli qızı ilə izdivacına razı olmamışdır.

Şair bu məqamda özü kimiləri ilə professor oğlunu müqayisə edərək yazır:

Sən maşın alanda oğluna dünən,
Çit köynək tikirdi mənə dul anam.
Oğluna ad günü düzəldəndə sən,
Mən hələ bilmirdim necə dolanam!

Kasıb, fəhlə oğluna varlı məmur oğulları ikrahla baxıb onu dansalar da, istedad və bacarığını dana bilmədilər. Şair bu yerdə qürurla belələrinə bu cür xitab edir: “Mənim süpürgəçi dul anam namusunu sonacan qoruyub öz balaları üçün çalışanda sənin ev xanımı anan qonaqlıqlarda yeyib-içib özgə kişilərinə göz-qaş edirdi. Bütün bunları xəyalından keçirən şair işdən çıxmaq ərizəsi əvəzinə düşündüklərini nəzmə çəkir, gözləməyə üstünlük verir.

Poemanın bu yerində şair artıq öz prototipini və onu gözü götürməyən keçmiş tələbə yoldaşı, indiki müdirini adı və ünvanı ilə ortaya qoyur; İlham və ədalət. Ədalətdən, obyektivlikdən çox uzaq Ədalət və istedadlı, savadlı gənc şair İlham. Adların simvolikası birində dırnaqarası (Ədalət), digərində isə tam həqiqidir (İlham).

İlham aspiranturaya qəbul sənədini müdiri Ədalətin qarşısına qoyanda onu sanki ilan çalır. Axı, o da qəbul üçün sənəd vermişdi, bəs necə oldu, yetimin birinə “əla”, ona isə kafedra müdiri, professor atası ola-ola 3 “kafi” qiymət yazmışdılar... Onu məhşər ayağına çəkən oğuldan ata canını güclə qurtarır, iki qatlamı nadan oğuldan öz acizliyi üçün üzr diləməli olur. Bu məqamda şair millət üçün təfriqə, bölücülük salanları milli bərabərliyə dəvət edərək sözlə belə qamçılıyır:

Bir söz deyiriksə, doğruyuq axı,
Ən isti kürədi ürək söz üçün.
Biz də bu millətin oğluyuq axı,
Biz kimin üstünə gedək söz üçün?

Maraqlıdır ki, N.Həsənzadə əsərin bu yerində poemanın ümumi sujetinə uyğun bir şəkildə dövrünün savadlı, vicdanlı müəllimlərindən, alim və ziyalılarından söz açır; Möhbəli Qasımov, MirCəlal Paşayev, Adil Babayev və s. kimi ziyalıları yada salır. Böyük xalq müəllimi, professor MirCəlali belə vəsf edir:

Doğmalığ duyurdum onun səsində,
Yıxılısam qoymazdı o, yerdə məni.
Sonra təhlil etdi məqaləsində
Vurğunu, Müşfiqi və bir də məni.

Həyat belədir ki, biri uğur qazananda onu əvvəlcə sevməyənlərin, görməzliyə vuranların sanki gözü açılır. Ürəkdə olmasa da, üzdə özlərini köhnə dost kimi qələmə verərək qulluğa hazır dayanırlar. Axı nə vaxtsa ona işləri düşə bilər. Poemada da belə olur. İlhamın uğurunu həzm edə bilməsə də, Ədalət hər ehtimala qarşı yumşalır, ərizə verib işdən çıxmış İlhamı yenidən köhnə işinə dəvət edir, ancaq artıq gecdir.

Poemanın “İlhamın və Ədalətin uşaq bağçasında Ağgüllə görüşmələri” fəslı sırf tərbiyə problemlərinə həsr edilmişdir. Burada müəllim-tələbə, Ədalətin atası professor və gənc aspirant qarşılaşmasında atalar və oğullar, düzgün tərbiyəyə mane olan amillər, insan və sosial mühit kimi problemlərə şair münasibəti öz əksini tapmışdır. Müəllim və tələbəsi arasındakı dialoqdan məlum olur ki, professor ata indiki mövqeyinə asanlıqla çatmayıb, ağır kənd həyatı, evsiz-əşiksiz şəhər mühiti onun cəmiyyətdə sayılıb-seçilən bir insan omaq arzusunun qarşısını kəsə bilməyib. Bir sözlə, o, indiki statusuna zəhməti və istedadı sayəsində nail olsa da, oğlu ondan istifadə edib, hər şeyə hazır yiyələnib. Ata etiraf edir ki, özünün çəkdiyi məhrumiyyətləri övladı yaşamasın deyə ondan heç bir şeyi əsirgəməyib. Nəticə isə göz qabağındadır; deməli, övlad tərbiyəsini düzgün qura bilməyib:

Mən öz hesabıma qalxdım həyatda,

Mənim hesabıma ucaldı o da

İnsanın cəmiyyətə yolu ailədən başlayır. Ailədə uğur qazanan cəmiyyətdə də uğura, nüfuza sahib ola bilər. Əksinə ailədə nüfuzu, hörməti olmayanlara cəmiyyət də biganə qalır:

Sən hər kim olsan da, qadın, ya kişi,

Sözünlə işinə məhəl qoymasın,

Əvvəl ailədə nəzərdən düşüb,

Sonra cəmiyyətdə tək qalacaqsın.

Poemada milli şüur və mənəviyyatla bağlı N.Həsənzadənin özünə məxsus bir sıra müdrik deyimləri, aforizmləri yer almışdır. Yurd sevgisi, müəllimlik haqda söylənən bu fikrə diqqət edək:

“Azərbaycan ən qədim xalqlardan da qədimdir. Midiyada Atropat, Azərbaycanda Babək fərmanlar veribdisə, taleyimiz var demək”

Hər doğulan şəxs adam adlansa da, adamlar mənəviyyatca iki qütbə bölünür; yaxşı və pis adamlar. Şair bunları müqayisə edərək öz tövsiyəsini verir: “Azdımı, çoxdumu yaxşı adamlar, bilmirəm, hardasa yaşayır onlar. Bir də görürsən ki, yetişir dada, səni tanısa da, tanımasa da. Yaxşı adamları daim qoruyun. Yaxşı adamlara keşikçi qoyun, dağlar, çürüyər yoxsa cəmiyyət”

Əksinə nadan, xəyanətkar adamlar cəmiyyətin bağrında qara bir yaradır. Şair onları “gönüqalın”, “başıyalın” adlandıraraq belələrini ifşa etməyə çağırır:

Amma insan da var, gönü qalındı,

Fikri xəyanətdi, niyyəti qərəz.

Onun ayağı yox başı yalındı

Əlbəttə, söz ona təsir eləməz.

İnsanda mənəvi saflığa, səmimiyyətə böyük dəyər verən şair poemanın başqa bir yerində yazır:

Üz-üzə gələndə təmiz güzgü tək

İnsan bir-birini göstərsin gərək

Yaxud:

Dünya nərdivandı, kimsə düz qurub

Ayaq büdrəyəndə əl üzə düşür.

İkiüzlü və qorxaq, saxtakar, millətin taleyinə biganə adamlara isə müəllifin qəhrəmanı heç nədən çəkinmədən belə müraciət edir:

Bir məqamda qorxdunuz, bir məqamda susdunuz,

Millətin taleyindən bizə dərs oxudunuz.

Nəticə: Üstündən xeyli vaxt keçib, iqtisadi-siyasi formasiyanın dəyişməsinə baxmayaraq poemada qaldırılan mənəvi-əxlaqi problemlər yalnız bir az fərqli müstəvidə bu gün də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Harınlamış məmur övladlarının xalqla saymaz davranışı, ona yuxarıdan aşağı baxması, milli-mənəvi dəyərlərə biganəlik günümüzün ən utanc verən reallıqlarındandır. Poemanın “Kimin sualı var?” adlanmasına təsadüfi baxmaq olmur. Görünür, Nəriman Həsənzadə əslində, bu sualı qoyarkən, onu düşündürən, narahat edən bir çox suallara cavab tapmaq istəmişdir; bu niyə belədir, necə etməliyik ki, belə olmasın, gənc nəslin düzgün tərbiyəsi üçün nə etməliyik? və s. Gəlin etiraf edək ki, əsərin yazılmasından bir neçə on il keçməsinə baxmayaraq şairi narahat edən bu suallar hələ də öz cavabını gözləməkdədir...

Öz xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə qırılmaz tellərlə bağlı olan Xalq şairi Nəriman Həsənzadə bu gün də yazıb-yaradır və həyat həqiqətlərinə obyektiv münasibətlərini elmi və bədii irsində ardıcılıqla davam etdirir. Biz görkəmli ədibdən milli şüurumuzu və mənəviyyatımızı zənginləşdirəcək yeni-yeni əsərlər gözləyirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəriman Həsənzadə, Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild, səh.81-210
2. A.Abbasov, H.Əlizadə, Pedaqogika, Bakı, 2001
3. H.Əhmədov, N.Zeynalova, Pedaqogika, Bakı 2016
4. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov, Pedaqogika, Bakı 2010
5. R.Əliyev, Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları, Bakı, 2000
6. Y.Talıbov, Ə.Ağayev, İ.İsayev, A.Eminov, Pedaqogika, Bakı, 1993

**TƏHSİLƏLƏNLƏRİN ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ İNKİŞAFINDA MÜASİR TƏHSİL
TEKNOLOGİYALARININ ÜSTÜNLÜYÜ**

polkovnik-leytenant Vidadi CAHANGİROV, s.e.f.ü.d., dosent Ramid HÜSEYNOV

H.Əliyev adına AAHM
vidadicahangirov@gmail.com
ramidhuseynov82@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Müasir zamanda “təhsil məzmunu” bilik, bacarıq, qabiliyyət və dəyərləri ehtiva etməklə daha modern xarakterə malikdir. Yəni, ənənəvi bilik, bacarıq və vərdislərin sistemindən ibarət olan təhsilin məzmunundan fərqli daha çox dəyərlərdən ibarət tətbiq fəaliyyətləri kimi anlaşılır. Hər bir fənn özünün spesifik anlayışları ilə çıxış etsə də, nəticədə insan şəxsiyyətinin, vətəndaşın formalaşması prosesindəki funksiyalarına görə eyni müstəvidə dayanır. Bu müstəvi şəxsiyyətin inkişaf, formalaşma müstəvisidir. Orada əqli keyfiyyətlərdən başlayaraq, psixomotor fəaliyyətlərə qədər bütün parametrlərdə mədəniyyətlər formasında təzahür edən dəyərlər əhatə olunur.

Təhsilin əsas pilləsini təşkil edən ali təhsil pilləsində təhsilənlərin peşəkar mütəxəssis kimi hazırlanması ilə bərabər onların müasir cəmiyyətimiz, dövlətimiz üçün yüksək mənəvi dəyərlərə, humanizm keyfiyyətlərinə malik şəxsiyyət olaraq formalaşmasının vacibliyini diqqətdə saxlanılır. Tələbəyə bir şəxsiyyət olaraq yanaşılması onun özünəinam hissənin formalaşmasına və gələcəyinə böyük ümid yaradılmasına təkan vermiş olur.

Şəxsiyyətyönümlülük təhsilənlərə bütöv bir şəxsiyyət kimi yanaşmağı tələb edir. Həyatda ona lazım olan ən zəruri dəyərlərin formalaşdırılmasını bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Bu amilin bütün tədris prosesində gözənilməsi vacib sayılır. *Öyrənənə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır* [1].

Müasir təlim metodlarının tətbiqi tələbələrin şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında mühüm üstünlüyə malikdir. Təlimi humanistləşdirmədən, humanitarlaşdırmadan, demokratikləşdirmədən tələbələrin şəxsiyyətini formalaşdırmaq olmaz. Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin institusional əsaslarının inkişaf etdirilməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə səriştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticəyönümlü təhsil modelinin yaradılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur [2].

Ali təhsil müəssisələrində müasir təlim texnologiyaları və metodlarının tələbələrin məhz şəxsiyyətyönümlü inkişafına yönəldilməsi onların gələcəkdə peşəkar, yüksək intellektli, özünəinam hissəinə və müstəqil idarəetmə bacarığına, çevik qərar qəbuletmə imkanlarına malik kadrlar olaraq formalaşmasına imkan verəcəkdir.

Belə ki, təlim prosesində istinad edilən differensiallaşdırmanın və fərdiləşdirmənin, idrak fəallığın, əyaniliyin, əməkdaşlığın, nəticəyönümlülüğün həyata keçirilməsi isə ilk növbədə professor-müəllimin həyatının sərişlətililiyi və peşəkarlığı ilə şərtlənir. Onların peşəkarlığı özünü ilk növbədə təhsilənlərdə şəxsi keyfiyyətlərin meydana çıxarılması üçün onlara fərdi yanaşma nümayiş etdirməlidirlər. Təcrübə göstərir ki, tərbiyə işində kursantların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda hətta ən səmərəli təsir vasitələri öz əhəmiyyətini itirir [3, s.92].

Tələbənin şəxsiyyətyönümlü inkişafını əsas götürən müasir təhsil paradigmasının həyata keçirilməsi, ümumi mədəniyyətin, təhsil sistemində mənəvi mühitin və düzgün sosial mövqeyin formalaşdırılmasını, tədris müəssisələrində ictimai münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsini, humanitar elmlər sahəsində müvafiq biliklərin verilməsində səmərəliliyin artırılmasını əsas kimi qəbul edir [4, s.289].

Müasir təlim texnologiyaların tətbiqi nəticəsində müəllimin qarşısında duran başlıca vəzifə təhsil alanlarda motivasiya formalaşdırmaqla, onları aktiv iştiraka sövq etmək, qoyuluş problemin həllinin tapılması üçün düzgün istiqamət verməkdən ibarətdir. Dərsin bu formada təşkili tələbələrin zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin müstəqil qazanılmasına, düşüncə tərzinin inkişafına, müstəqil qərar vermə bacarığının formalaşmasına şərait yaradır.

Müasir öyrətmə metodları tələbələrin tərəkürünün, dərketmə imkanlarının genişlənməsini və biliklərin mənimsənilməsi prosesinə fəal qoşulmasını təmin etməyi hədəfləyir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələ prioritet kimi qoyulmuşdur: *insan resurslarının müasirləşdirilməsi, təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması*[2].

Mənəviyyatlıq öyrənənə hörmət, məhəbbət, qarşılıqlı anlaşma, inkişafa və yaradıcılığa meyiletmə kimi dəyərlərə əsaslanan həyat təzi ilə bağlıdır. Deməli, müasir dərsin humanistləşməsi nəticəsində zor, güc tətbiq etmə pedaqogikası və psixologiyasından uzaqlaşmağı tələb edir. Ona görə də humanistləşmə prinsipi hər şeydən əvvəl obyekt dünyagörüşünün subyekt dünyagörüşüyü ilə əvəz olunmasını tələb edir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında ənənəvi və müasir təhsilin müqayisəsini nəzərdən keçirək.

Ənənəvi dərslərin xüsusiyyətləri:

- *təhsilalanlara obyekt kimi yanaşılması: bütünlük tələbələrə eyni səviyyədə yanaşılır, istedadın, qabiliyyətin inkişafı üçün şərait yaradılır;*
- *dərstdə seçim hüququnun reallaşdırılması məhdudlaşdırılır*[5, s. 169-171].
- *təhsilalanlarda laqeydlilik, qeyr-fəallıq, başqasının köməyinə ümid olmaq tərbiyəsi formalaşır;*
- *dərstdə qeyri-demokratik mühit: şaquli ünsiyyət, inzibati-bürokratik, tabeçilik münasibətləri hakim olur;*
- *məcburiyyət və cəzalandırma əsasında bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına üstünlük verilir;*
- *öyrədən şəxsi keyfiyyətlərinin və peşəkarlıq bacarıqlarının inkişafı məhdudlaşdırılır;*

Müasir dərsin xüsusiyyətləri:

- *təhsilalanlara subyekt kimi yanaşması: öyrənənə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır;*
- *dərstdə problemlilik, dialoqlu, refleksiv təlim texnologiyalarına, kollektiv (qruplarla) fəaliyyətə üstünlük verilir;*
- *dərsin praktik, həyatı və mənəvi-praqmatik yönümlü olmasını (öyrənən həm inkişaf edir, həm də cəmiyyət üçün faydalı insana çevrilir) güclənir;*
- *tələbələrin intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana keçirilir, öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaranır;*
- *tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət bacarığı – nitq mədəniyyəti, əxlaqi dəyərlər, mədəni-estetik zövq, humanizm hissi formalaşır;*
- *kommunikativ fəaliyyətlər (dinləmə və eşitmə), açıqlıq, səmimiyyət, tolerantlıq, həmsöhbətə hörmət etmək bacarığı inkişaf edir*[6,7].

Müasir təlim texnologiyaları təhsilalanlarda aşağıdakı keyfiyyətləri aşılayır:

- müstəqil düşünmək, sərbəst mühakimə yürütmək;*
- öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək, özünü qiymətləndirmək qabiliyyəti;*
- əməkdaşlıq etməyi, başqaları ilə birgə fəaliyyət göstərməyi;*
- başqalarını dinləməyi, müxtəlif fikirlərə hörmət etməyi, tolerant münasibət bəsləməyi;*
- öz fikirlərini arqumentlərlə, faktlarla izah etməyi, əsaslandırılmış formada sübut etməyi;*
- düzgün və aydın qərar qəbul etməyi.*

Azərbaycan Respublikasında Təhsilin Strategiyasında qoyulmuş vacib məsələ kimi “...şəxsiyyətin, kamil insanın hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilməli, həmin istiqamətdə konkret fəaliyyət həyata keçirilməlidir...” [2]. Bu tələbələr müəyyən qədər fəallaşdıran, təlimdə müvəffəqiyyət qazanmağa imkan verən ənənəvi təlim metodlarından bütövlükdə imtina etmək demək deyildir. Ənənəvi metodların müsbət cəhətlərindən istifadə edərək yeni yanaşmanın, yeni təlim texnologiyalarının, innovasiyaların pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmək və nəticəyönümlü, tələbəyə istiqamətlənmiş təlim-tərbiyə prosesinin elmi əsaslarının müasir tələblərə uyğun araşdırmaların aparılması təhsil sisteminin qarşısında duran ən aktual problem kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə müasir təlim texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində düşüncəli, ağıllı, potensial enerjili, güclü məntiqə malik, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər-şəxsiyyətlər yetişir. Bu cür şəxsiyyətlər bütünlükdə dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni inkişafına töhfə verməyi bacaran vicdanlı, əxlaqlı, humanist və hər cür neqativlərdən uzaq ola bilən peşəkar kadrlar kimi fəaliyyət göstərirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. [http:// www. tehsilproblemleri.com](http://www.tehsilproblemleri.com)
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. [http:// www.prezident.az](http://www.prezident.az)
3. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.
4. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogiyaya giriş. Bakı, ADPU, 2008, 479 səh.
5. Педагогика. Педагогические теории, системы, технологии. (Под ред. С.А.Смирнова. Москва, "Академия", 2003, 512 стр.
6. [http:// www.edu.gov.az](http://www.edu.gov.az)
7. [http:// www.curriculum.az](http://www.curriculum.az)

ALİ HƏRBİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ KURSANTLARIN ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ FORMALAŞMASININ VACİBLİYİ

polkovnik-leytenant Vidadi CAHANGİROV, s.e.f.d., dosent Ramid HÜSEYNOV

H.Əliyev adına AAHM
vidadicahangirov@gmail.com
ramidhuseynov82@gmail.com
AZƏRBAYCAN

РЕЗЮМЕ: В статье анализируется важность личностного воспитания студентов высших военных учебных заведений. Было отмечено, что гуманитарное и личностное воспитание офицеров оказывает непосредственное влияние на развитие их профессионального уровня. Была продемонстрирована необходимость расширения применения современных технологий и методов обучения в реализации этой работы.

Ключевые слова: личностное образование, профессиональный персонал, современное обучение, гуманизация

SUMMARY: The article analyzes the importance of personality education of students in higher military education institutions. It has been noted that the humanitarian and personality education of the officers has a direct impact on the development of their professional level. The necessity of expanding the application of modern learning technologies and methods in the implementation of this work has been demonstrated.

Key words: personality education, professional staff, modern training, humanization

Açar sözlər: şəxsiyyətyönümlü təhsil, peşəkar kadr, müasir təlim, humanistləşdirmə

Kursantların şəxsiyyətyönümlü formalaşmasında hərbi təhsilin qarşısında duran vəzifələr.

Müasir döyüş, müharibə üsulları dövlətləri ordularının qüdrətini artırmaq üçün ən önəmli faktorlardan biri kimi hərbi təhsil sisteminə daha çox diqqəti artırmağı vacib hesab edir [1. səh. 57-61]. Yüksək potensiallı zabıt kadrlarının mövcudluğu ordunun qüdrətini, onun çevikliyi, düzgün idarəetməsini və nəticə etibarilə dövlətin hərbi müdafiəsinin etibarlı qorunmasını təmin etmiş olur.

Dövlətin iqtisadi qüdrətinin artırılmasında, idarəetmə strukturunun, əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasında olduğu kimi, eyni zamanda dövlətin hərbi və milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, ordu quruculuğunun, peşəkar zabıt heyətinin formalaşdırılmasında elm və təhsilin rolu çox böyükdür [2, s.50-56].

Müasir peşəkar zabıt kadrlarının formalaşması heç şübhəsiz ki, ölkənin hərbi təhsil müəssisələrində təhsilin təşkili səviyyəsini aktuallaşdırır. Şübhəsiz ki, hərbi təhsil ümumi təhsilin tərkib hissəsi kimi hesab etmiş olsaq deyə bilərik ki, "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda təhsil sisteminin institusional əsaslarının inkişaf etdirilməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə səriştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticəyönümlü təhsil modelinin yaradılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur [3]. Bu prinsipə uyğun olaraq deyə bilərik ki, hazırkı dövrdə dünyanın bütün dövlətlərində olduğu kimi, müharibə şəraitində olan Azərbaycanın ali hərbi təhsil müəssisələri qarşısında prioritet hədəf kimi xüsusilə mühüm aktualıq kəsb edir. Problemin aktualığı onun elmi-nəzəri araşdırılmasını, gələcək praktik işlərin görülməsi üçün bəzi təklif və tövsiyələrin verilməsini labüd hesab edir.

Digər ali təhsil müəssisələrində olduğu kimi hərbi təhsil müəssisələrində də təlim-tərbiyənin kursantların məhz şəxsiyyətyönümlü inkişafına yönəldilməsi onların gələcəkdə peşəkar, yüksək intellektli, özünəinam hissənə və müstəqil idarəetmə bacarığına, çevik qərar qəbuletmə imkanlarına malik zabıt kadrları olaraq formalaşmasına imkan verəcəkdir.

Deməli, şəxsiyyətyönümlülük təhsilalanlara bütöv bir şəxsiyyət kimi yanaşmağı tələb edir. Həyatda ona lazım olan ən zəruri dəyərlərin formalaşdırılmasını bir vəzifə olaraq qarşıya qoyur. Bu amilin bütün tədris prosesində gözlənilməsi vacib sayılır. ***Öyrənənə təkrar olunmayan fərd, daxilən azad, müstəqil və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyəti olan, şüurlu, inkişaf edən bir şəxsiyyət kimi yanaşılır.***

Belə ki, təlim prosesində istinad edilən prinsiplərin (şəxsiyyətyönümlülük, differensiallaşdırma və fərdiləşdirmə, idrak fəallığı, əyanilik, əməkdaşlıq, nəticə yönümlülük) həyata keçirilməsi isə ilk növbədə professor-müəllim heyətinin səriştəliliyi və peşəkarlığı ilə şərtlənir [4]. Daha doğrusu gənc zabıtlərin şüur səviyyəsinin, əxlaqi-mədəni, vətənpərvərlik dəyərlərinin təşəkkül tapması bu müəssisələrdə çalışan peşəkar zabıt-müəllim və professor-müəllim heyəti qarşısında mühüm vəzifəyə çevrilməlidir [5, s.15-20].

Digər ali təhsil müəssisələri ilə müqayisədə ali hərbi təhsil müəssisələrində yuxarıda qeyd olunan məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşılması müəyyən sahə üzrə kadrların hazırlanmasından fərqli olaraq, ümumilikdə dövlətin milli təhlükəsizliyinin, hərbi müdafiəsinin etibarlı təmini üçün möhkəm iradəli, uzaqgörən, düzgün qərar verə bilən kadrların formalaşmasını daha çox zəruri edir. Bu baxımdan bu tip müəssisələrində çalışan professor-müəllim heyəti tədris prosesinin həyata keçirilməsi zamanı gələcək perspektivləri daha geniş formada dəyərləndirməsi xüsusi önəm daşıyır.

Kursantların şəxsiyyətyönümlü formalaşmasının vacibliyini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- ölkənin milli və hərbi təhlükəsizliyi üçün möhkəm iradəli, dövlətinə və xalqına sadıq olan, onun qüdrətlənməsi istiqamətdə fəaliyyət göstərməyi bacaran zabıt kadrları yetişir;
- məsuliyyətini dərk edən, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, geniş dünyagörüşə malik, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü vətəndaş və şəxsiyyət-zabıt yetişir;
- ordunun daha müasir, sivil formada, çevik və effektiv metodlarla idarə edilməsi üçün imkanlar genişlənir;
- ordu-cəmiyyət münasibətlərinin inteqrasiyası nəticəsində zabıt cəmiyyətin bir üzvü kimi özlərini mülki cəmiyyətdə də reallaşdırmağı bacarır.

Fərdi yanaşma prinsipinin vacibliyi.

Xüsusi təyinatlı ali təhsil müəssisələri digər ali təhsil müəssisələri ilə müqayisədə bəzi fərqliliklər nəzərə çarpmaqdadır. Qapalı mühit, naryad xidməti, təsdiqlənmiş vaxt rejimi, daimi nəzarət, mənəvi-psixoloji və sosial durum və s. Bütün bunlar təlim-tərbiyə prosesində bəzi prinsiplərə daha ciddi riayət olunmasını zəruri hesab edir. Məsələnin hüquqi əsası kimi ***Dövlət Strategiyasının*** əsas istiqaməti kimi məhz təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Eyni zamanda digər təhsil müəssisələrindən fərqli olaraq bu tip müəssisələrdə kursantların təlim-tərbiyə prosesində kollektivçilik prinsipi əsas götürülür. Tərbiyəvi tədbirlərin təşkilində kollektivçiliyin böyük rolu vardır. Dahi rus pedaqoqu **A.S.Makarenko** (1888-1939) öz pedaqoji fəaliyyətində kollektiv tərbiyəyə böyük önəm vermiş və bu barədə demişdir: *“Kollektivdə kollektiv ucun kollektiv vasitəsilə tərbiyə – budur tərbiyənin ən ali prinsipi”* [6, s.90].

Amma kursantlarla tədris prosesində hər bir müəllim fərdi işlə kollektiv işi uzlaşdırmalıdır. Çünki burada təlim-tərbiyə texnologiyaları və metodlarının tələblərinə müvafiq olaraq kursantların ümumi və fərdi cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Fərdi yanaşma kursantların kollektiv çərçivəsində düzgün və səmərəli idarəedilmələri, tədris prosesinə aktiv cəlb olunmaları üçün fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmalarını tələb edir. Başqa sözlə fərdi yanaşma kursantın fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, onu ümumi məqsədə gətirib çıxarmağı tələb edir. Məqsəd kursanta tabe edilmir, üsul və vasitələr kursantın xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq seçilir.

Təlim-tərbiyə işində kursanta fərdi yanaşma onun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan şəxsiyyət kimi inkişaf etməsi üçün psixoloji cəhətdən əlverişli şərait yaratmış olur. Deməli, fərdi yanaşma əsasında təlim-tərbiyənin ümumi məqsədləri kursantların fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq konkretləşdirilir. Bu, o deməkdir ki, pedaqoji təsirin xarakteri və səmərəsi təkcə onun obyektiv xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də kursantın (təhsilalanın) həmin təsiri necə qəbul etməsi və ona necə reaksiya verməsi ilə müəyyən olunur. Təcrübə göstərir ki, tərbiyə işində kursantların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda hətta ən səmərəli təsir vasitələri öz əhəmiyyətini itirir [6, s.92].

Müasir təlim texnologiyaları (metodları) və onların tətbiqinin əhəmiyyəti

Ənənəvi təlim daha çox özünün imperativ xarakteri-təhsilalanların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, tələbatları nəzərə alınmadan həyata keçirilən pedaqoji təsir əsaslanır. Belə yanaşmada təlim motivlərinə və

ya digər fəaliyyət növlərinə diqqət yetirilmir, tələbənin müəllimin tələblərinə tabe edilmə obyektini kimi baxılır [7,8].

Pedoqoqların qənaətinə sərt mühitin, ciddi reqlamentin mövcud olduğu dərs prosesində şübhəsiz ki, dinləyicilərin müstəqil düşüncəsi, fikrini azad ifadə etmə imkanları, yaradıcı təfəkkürün inkişafı məhdudlaşır. Bu zaman daha çox müəllim aparıcı qüvvə kimi çıxış etməklə, digərlərinə öz fikirlərini ifadə etməsinə şərait yaratmır. Sanki müəllim hər şeyin ən doğrusunu söyləməklə özünün üstünlüyünü göstərmiş olur. O, monoton mühazirə deməklə kursantların ona diqqətlə qulaq asması ilə işini bitmiş hesab edir. Beləliklə, kursant passiv mövqə tutmağa alışdırılır.

Amma təlimin nəticələri yalnız o halda səmərəli hesab edilə bilər ki, öyrətmə metodları kursantların (tələbələrin) təfəkkürünün, dərk etmə imkanlarının genişlənməsini və biliklərin mənimsənilməsi prosesinə fəal qoşulmasını təmin edə bilsin.

Təhsilin keyfiyyətinə və əhatəliliyinə qoyulan yeni tələblər təhsil sistemi anlayışına baxışı da yeniləmişdir. Bu isə yaradıcı şəxsin formalaşdırılmasını yalnız yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsində deyil, təhsilin əsas mahiyyətini elmi biliklərin qazanılmasında görən humanist pedaqogikanın məqsədi kimi qarşıya qoyur [4]. Yeni humanist pedaqogika elmi nailiyyətləri dünyanın dərk edilməsinin səmərəli üsulu kimi istifadə olunmağa istiqamətləndirməkdən başqa, bütövlükdə mədəniyyətin sintezində yeni təhsil paradigmasının mahiyyətinin açılmasına xidmət edir.

“Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələ prioritet kimi qoyulmuşdur: *insan resurslarının müasirləşdirilməsi, təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması*[3].

Tələbənin şəxsiyyətyönümlü inkişafını əsas götürən müasir təhsil paradigmasının həyata keçirilməsi, ümumi mədəniyyətin, təhsil sistemində mənəvi mühitin və düzgün sosial mövqeyin formalaşdırılmasını, tədris müəssisələrində ictimai münasibətlər sisteminin təkmilləşdirilməsini, humanitar elmlər sahəsində müvafiq biliklərin verilməsində səmərəliliyin artırılmasını əsas kimi qəbul edir.

Humanistləşdirmə təhsilin strateji məqsədinin əsasını təşkil etməklə təkcə müvafiq humanitar fənlərin öyrənilməsi demək deyil, bu həm də, ümumelmi və ümumtexniki fənlərin məzmununda olan humanitar dəyərlərin istifadəsi hesabına təhsilin təbii-texniki və sosial-humanitar hissələri arasında müvafiqliyin saxlanılması üçün təlim prosesinin yenidən qurulmasıdır.

Hazırda müasir pedaqoji praktikada daha geniş tətbiq olunan şəxsiyyətyönümlü-inkişafetdirici təlim texnologiyaları aşağıdakılardır:

1) Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası;

2) Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası;

3) Modulla təlim texnologiyası.

Son illər tədris prosesində istifadə olunmağa başlayan daha artıq maraq göstərilən təlim texnologiyasının mahiyyəti və məzmunu ilə bir qədər ətraflı tanış olaq:

Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası – bu təlim texnologiyasında əsas ideya nəyisə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Kollektiv təlim texnologiyası XX əsrin 80-ci illərindən **İsrail pedaqoqu Ravin** və onun tələbələri tərəfindən işlənmişdir. Bu kollektiv qarşılıqlı təlim texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri vardır:

1) *Müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalışmalar nəticəsində kursantların məntiqi təfəkkür və anlama vərdişləri təkmilləşir;*

2) *Şifahi formada öz fikirlərini ifadə etmələri və müzakirələrin aparılması zamanı kursantlar fikri fəaliyyət vərdişləri inkişaf edir, əvvəllər qazandığı təcrübə və bilikləri aktuallaşır;*

3) *Qruplarda işləyən hər bir kursant özünü sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarını özünəməxsus tempdə yerinə yetirir.*

4) *Kursant həm öz işinin, həm də kollektivin işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır*

5) *Kursantda öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək bacarığı formalaşır.*

6) *Bu informasiyanın bir neçə müxtəlif tərəfdə müzakirəsi assosiativ əlaqənin miqdarını çoxaldır. Bununla da mənimsəmə daha da möhkəmlənir* [4].

Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası – bu metod XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Djui və onun tələbəsi Kill Patrın tərəfindən işlənmişdir. Bu metodla fəal təlim əsas dinləyicinin məqsədəuyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur.

Modulla təlim texnologiyası – Təlimdə *şəxsiyyətyönümlü* konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi və praktikada tətbiqi onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir.

Təlimin *modul texnologiyası* dedikdə, *kursantların müstəqil olaraq auditoriyalarda və müstəqil saatlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür* [9, səh. 11].

İnkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin təhsil sistemində istifadə edilən *aktiv* və ya *interaktiv təlim* metodlarından respublikamızın təhsil müəssisələrində yüksələn xətlə istifadə edilməkdədir.

Bu metodların kursantın (tələbələrin) şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında xüsusi yeri vardır. Təlimi humanistləşdirmədən, humanitarlaşdırmadan, demokratikləşdirmədən kursantın (tələbələrin) şəxsiyyətini formalaşdırmaq olmaz. Təlimin humanistləşdirilməsi prinsipi sosial, bəşəri və mədəni ideyalara xidmət edir.

Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi – şəxsiyyətyönümlü yanaşma nəticəsində:

- *kursantların (tələbələrin) intellektual, mənəvi cəhətdən inkişaf etdirilməsi ön plana keçirilir;*
- *kursantların öz fikirlərini aydın, məntiqi ardıcılıqla ifadə etmələrinə şərait yaranır;*
- *kursantların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafını təmin etməklə, onlarda yüksək ünsiyyət bacarığı–nitq mədəniyyəti, əxlaqi dəyərlər, mədəni-estetik zövq, humanizm hissi formalaşır;*
- *kommunikativ fəaliyyətlər (dinləmə və eşitmə), açıqlıq, səmimiyyət, tolerantlıq, həmsöhbətə hörmət etmək bacarığı inkişaf edir.*

Azərbaycan Respublikasında Təhsilin Strategiyasında qoyulmuş vacib məsələ kimi "...şəxsiyyətin, kamil insanın hazırlığı üzrə dünya təcrübəsinə inteqrasiya prinsipi zəruri faktor kimi qəbul edilməli, həmin istiqamətdə konkret fəaliyyət həyata keçirilməlidir..." [3].

Digər ali təhsil müəssisələri ilə müqayisədə ali hərbi təhsil müəssisələrində yuxarıda qeyd olunan məsələyə xüsusi həssaslıqla yanaşılması müəyyən sahə üzrə kadrların hazırlanmasından fərqli olaraq, ümumilikdə dövlətin milli təhlükəsizliyinin, hərbi müdafiəsinin etibarlı təmini üçün möhkəm iradəli, uzaqgörən, düzgün qərar verə bilən kadrların formalaşmasını daha çox zəruri edir. Bu zəruri faktor ali hərbi təhsil müəssisələrində çalışan professor-müəllim heyətindən tədris prosesinin həyata keçirilməsi zamanı dövlətin gələcək strateji hədəflərini nəzərə almağı, gənc zabitlərin formalaşmasına daha həssas və məsuliyyətlə yanaşmağı tələb edir.

Beləliklə, zabit kadrlarının humanist və şəxsiyyətyönümlü hazırlanması onların peşəkarlıq səviyyələrinin də inkişafına bilavasitə təsir etmiş olur. Peşəkar kadrların mövcudluğu isə özlüyündə isə ordunun qüdrətinə, sağlam və çevik idarə edilməsinə və gələcək qələbələrinin əldə olunmasına birbaşa təsir etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov R. Müasir peşəkar zabit kadrlarının formalaşmasında hərbi təhsil müəssisələrinin rolu. // Heydər Əliyevin 93-cü il dönmünə həsr edilmiş "Müasir ali təhsil və hərbi elmi" mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2016, s. 57-61.
2. Hüseynov R. İnsan resurslarının səmərəli istifadəsi və idarə olunması siyasəti (elm və təhsilin inkişafı kontekstində). // Milli Təhlükəsizlik və hərbi elmlər jurnalı № 3(2), 2016, s.50-56.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. [http:// www.prezident.az](http://www.prezident.az)
4. [http:// www.tehsilproblemleri.com](http://www.tehsilproblemleri.com)
5. Иванкина Л.И., Нгуль С.В., Управление персоналом. Томск, Томского политехнического университета, 2009, 189 с.
6. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı-2012. 103 səh.
7. [http:// www.edu.gov.az](http://www.edu.gov.az)
8. [http:// www.curriculum.az](http://www.curriculum.az)
9. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2006.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ DİDAKTİK OYUNLARDAN İSTİFADƏ

HÜSEYNOVA Nilufər

Bakı Mühəndislik Universiteti

nihuseynova@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Didaktik oyun istənilən xarici dilin tədrisində mühüm rol oynayır. Dili öyrənənlər oyun vasitəsilə bir-birləri arasında ünsiyyət qurur, yeni dil faktlarını təkrarlamaqla, nitq vərdiş və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Didaktik oyun xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki, sosial, psixoloji və emosional cəhətdən formalaşmasında, təhsilində və şəxsiyyətinin inkişafında əsaslı yer tutur.

Açar sözlər: didaktik oyun, xarici dillərin tədrisi, alman dili, linqvodidaktika, kurikulum

SUMMARY

Didactic games play an important role in teaching any foreign language. Language learners interact with each other through play, rehearse new language skills, improve speech habits and skills. Didactic game play a key role in the physical, social, psychological and emotional development of primary school pupils, education and personality development.

Key words: didactic game, foreign language teaching, german language, linguodidactics, curriculum

Giriş

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının müstəqil, suveren bir dövlət kimi dünya birliyinə inteqrasiyası, beynəlxalq əlaqələrin genişlənilib daha da möhkəmlənməsi, artmaqda olan geniş informasiya axını və sair amillər xarici dillərə olan tələbatı həyati zərurətə çevirmişdir. Hazırda Azərbaycan dünya ölkələri ilə sosial həyatın bütün sahələrində səmərəli münasibətlər quran bir ölkədir. Buna görə də bir neçə xarici dildə danışmağı, ünsiyyət yaratmağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir məktəbin qarşısında duran mühüm sosial-pedaqoji vəzifələrindən biridir[2].

Məhz elə bu səbəbdən xarici dillərin öyrənilməsinə son illər xüsusi diqqət verilir. Xarici dillərin ölkəmizdə statusu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsində dəqiq müəyyənləşdirilmişdir: "I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir" [1, s. 7]. XIX yüzilliyin ortalarından bəri xarici dillər Azərbaycan məktəbləri üçün müəyyən edilmiş fənlər arasında özünəməxsus yer tutur. Son 10 il ərzində Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq edilən kurikulum təlim modelində də xarici dillərin öyrənilməsi cəmiyyətin sosial sifarişi kimi xüsusi vurğulanır [3]. Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində, eləcə də ali məktəblərdə tədris edilən xarici dillərdən biri də alman dilidir. Müasir ensiklopedik sorğu-məlumat kitablarında qeyd olunur ki, bu dil almanların, avstriyalıların, lixtenşteynlilərin, eləcə də İsveçrəlilərin çoxunun dili, Almaniyanın, Avstriyanın, Lixtenşteynin rəsmi dili, İsveçrənin, Lüksemburqun və Belçikanın rəsmi dillərindən biridir. Çin, ərəb, hindi, ingilis, ispan, benqal, portuqal, rus və yapon dillərindən sonra dünyada ən çox yayılmış dildir. Alman dili Avropa Birliyinin rəsmi və işçi dillərindən biridir[5]. Bu amil öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi qarşısında alman dilinin müasir cəmiyyətimizin inkişaf meyillərindən irəli gələn bir sıra zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini gündəmə gətirmişdir. Hazırda inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə hərtərəfli inteqrasiya olunmaq, Avropada yaşayan xalqlar ilə elmi, mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələri genişləndirmək üçün milli təhsil sistemində, o cümlədən alman dilinin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Avropa Şurası nəzdində təşkil edilmiş "Ümumavropa dil portfeli" yaratmaq məqsədilə Avropa ölkələri arasında elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişafa nail olmaq, iqtisadiyyat və siyasətdə qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə çatdırmaq sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Şuranın konkret olaraq alman dilinin tədrisi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas mahiyyəti canlı alman dilinin kommunikativ məqsədlə tədrisinə nail olmaq, bu dili öyrənənlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirərək formalaşdırmaq və onların mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində alman dilinin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərə bu dildə ünsiyyət qurmaq vərdişi və bacarığının aşılınması ilə səciyyələnir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün geniş istifadə olunmalıdır. Bu məqsədlə ilk öncə alman dilinin tədrisinin məqsəd və məzmunu, prinsip, forma, metod və vasitələri, bütövlükdə strategiyası əsaslı şəkildə təkmilləşdirilir. Məlumdur ki, müasir linqvodidaktikada xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas amil kimi qəbul edilir [4]. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində şagirdin eşitdiyini və oxuduğunu tam anlamaları, öz fikrini şifahi və yazılı şəkildə sərbəst ifadə edə bilmələri, şagird və müəllim arasında nitq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, şagirdlərin verilən dil və nitq materialları üzərində iş apara bilmələri, onları nitq situasiyalarından asılı olaraq dəyişdirmək, başqa şəkildə ifadə etmək və s. nitq vərdisləri əsas rol oynayır. Hələ eramızdan əvvəl 1-ci minillikdə yaşayıb yaratmış böyük Çin filosofu Konfutsi bütün fənlərin, eləcə də xarici dillərin öyrənilməsinin universal düsturunu təklif etmişdir: "Eşitdim – unudum, gördüm – yadda saxladım, özüm etdim – anladım". Klassik idrak nəzəriyyəsinin özəyi, müasir didaktikanın isə "qızıl qaydası" hesab olunan bu düstur xarici dillərin, o cümlədən alman dilinin təlimində aparıcı rol oynayır. Alman dilinin tədrisində ənənəvi təlim üsullarından biri didaktik oyunlardır. Didaktik oyun istənilən xarici dilin tədrisində mühüm rol oynayır. Dili öyrənənlər didaktik oyun vasitəsilə bir-birləri arasında birbaşa ünsiyyət qurur, yeni dil faktlarını təkrarlamaqla, nitq vərdişi və bacarıqlarını təkmilləşdirirlər. Didaktik oyunlar xüsusilə ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki, sosial, psixoloji və emosional cəhətdən formalaşmasında, təhsilində və şəxsiyyətinin inkişafında əsaslı yer tutur. Ümumiyyətlə, didaktik oyun məktəbəqədər yaş dövrünün əsas fəaliyyət növü hesab edilir. Məşhur İsveçrə psixoloqu Jan Piaje hesab edir ki, didaktik oyunlar şagirdin ən önəmli işidir. Görkəmli rus pedaqoqu Anton Pavloviç Makarenkoya görə, böyüklərin həyatında iş nə qədər vacibdirsə, uşaq həyatında da oyun bir o qədər vacibdir[4]. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir linqvodidaktikada tədqiqatçılar arasında didaktik oyunlara, onun təlim prosesində və sistemində

yerinə və statusuna münasibət birmənalı deyildir. Bəzi alimlər (N.M.Şanski, Y.V. Kotok, Y.A.Bistrova və b.) didaktik oyunları təlim forması, bəzi metodistlər (L.Q. Vəkilova, A.V.Tekucyov və b.) isə – təlim vasitəsi hesab edirlər[5]. Milli kurikulumda didaktik (rollu) oyunlar, Venn diaqramı, BİBÖ, beyin həmləsi, klaster və b. yanaşı, fəal təlim metodu kimi səciyyələndirilir[3]. Xarici dillərin ənənəvi və müasir təlim metodikasında didaktik oyunların necə adlandırılmasından asılı olmayaraq, onlar son dərəcə yüksək öyrədici potensiala malikdir. Zənnimizcə, didaktik oyun – sinifdə şagirdlərin əsas didaktik vəzifənin uğurlu həlli naminə müəllimin göstərişi ilə həyata keçirilən kollektiv tədris fəaliyyətidir.

Didaktik oyunların şagirdin nitq inkişafındakı əvəzsiz rolundan danışarkən aşağıdakı bəzi məqamları qeyd etmək lazımdır:

- didaktik oyun dərstdə şagirdin boş vaxtlarını doldurmaq üçün vasitə olaraq götürülməməlidir;
- didaktik oyun sərt qaydalar və yüksək dərəcəli qadağalar çərçivəsində keçirilməməlidir;
- didaktik oyun şagirdin psixoloji və yaş xüsusiyyətlərinə, istək və arzularına uyğun formada aparılmalıdır;
- didaktik oyun konkret dil materialının mənimsənilməsinə, nitq vərdişlərinin formalaşmasına yönəlməlidir. Hesab edirik ki, müasir təlim prosesində didaktik oyunlar şagird kollektivinin formalaşmasına, onların öz aralarında xarici dildə ünsiyyət qurmalarına əvəzsiz stimül verən güclü intellektual inkişaf vasitəsi olmaqla yanaşı, mühüm didaktik alətdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017, 145 s.
2. Dövlətin intəbiişinin intəkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Azərbaycanın təhsil siyasəti. I hissə. Bakı, Çarşoğlu, 2005, 736 s.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı, 2010, S. 45-67.
4. Yeni təlim texnologiyaları: Ümumtəhsil məktəblərində seçmə fənlərinin tədrisi üçün metodik vəsait. Bakı, 2011, 170 s.
5. Словарь терминов межкультурной коммуникации. Составители Жукова И.Н. и др. М., 2013, 632 с.

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ “EV TAPŞIRIQ” LARINA YENİ YANAŞMA

Könül Etibar qızı MƏMMƏDOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
kmemmedova@beu.edu.az
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İbtidai siniflərdə də uzun illərdən bəridir ki, təlimin ayrılmaz bir hissəsi olaraq tətbiq edilən və pedaqoji ədəbiyyatlarda hər daim effektivliyi vurğulanan şagird müstəqil işlərinin əsas hissəsi olan “Ev tapşırığı” larının tətbiqi məsələlərinə yenidən baxılmışdır. Yeni tətbiq edilən təlim sistemləri, proqramları, metodları şagird fəallığına, yaradıcılığına yönəlmişdir. Ona görə də şagird müstəqil işlərinin (ev tapşırıqlarının) da tətbiqinə metodiki və pedaqoji həmçinin psixoloji aspektdən baxılması pedaqoji prosesin qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: Ev tapşırıqları, təlim, şagird, metod, ibtidai, pedaqoji proses

Giriş

Ev tapşırıqları şagird müstəqil işlərinin öyrənmə prosesinin əsas mərhələlərdən biridir. Şagirdlərdə müstəqil öyrənmə, tətbiq etmə eləcə də verilən tapşırıqları məsuliyyətli yerinə yetirmək və s kimi bacarıqları ev tapşırıqları formalaşdırır. Hal – hazırda tətbiq edilən yeni təlim proqramlarının əsas üstün cəhəti şagird fəallığını, müstəqilliyini, yaradıcılığını artırmaqdır. Bu səbəblərə görə də ibtidai siniflərdə evə verilən şagird müstəqil işlərinin də yəni Ev tapşırıqlarının da metodoloji baxımdan yenidən baxılması vacib amillərdən biridir və tətqiqat metodu kimi anketdən istifadə olunmuşdur. Və tətqiqatda əsas məqsəd ibtidai siniflərdə tətbiq edilən şagird müstəqil işlərinin pedaqoji prosedə effektivliyinin artırılmasıdır.

Tətqiqatlar göstərir ki, tarixən “Ev tapşırıqları” təhsilin, təlimin, pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. Keçilmiş mövzunun möhkəmləndirilməsi, bacarıqların vərdişə çevrilməsi, məsuliyyətli olmaq, müstəqil işləmə və s. qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi ev tapşırıqlarını xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər kimi sadalamaq olar. Uzun illərdir ki, pedaqoji prosesdə sisteməlik və ardıcıl olaraq bütün fənlərdən bəzən yaşayışunluq və vaxt müddəti nəzərə alınb (alınmamasından) asılı olmayaraq davamlı şəkildə tətbiq edilir. Amma buna baxmayaraq Ev tapşırıqlarının təhsilin keyfiyyətinə təsiri zəif olur. Elə bu səbəbdən irəli gələrək Ev tapşırıqlarına nəzəri psixoloji və pedaqoji aspektdən baxaq.

Evə verilən tapşırıqların , müstəqil işlərin pedaqoji cəhətdən əhəmiyyəti haqqında pedaqoqlar müxtəlif fikirlərlə ifadə etmişlər:

- Ev tapşırıqları şagirdləri təhsilə, özünü təhsilə hazırlayır. [Ə.Ağayev, A.Həsənov]
- Ev tapşırıqları şagirdlərdə təşəbbüskarlıq, intizamlılıq , məsuliyyət, hissini formalaşdırır onlarda iradi keyfiyyətlərin inkişafına səbəb olur. [Ə.Ağayev, A.Həsənov]
- Ev tapşırıqları proqram materialı çərçivəsində fərdi tapşırıqları yerinə yetirmək yolu ilə təfəkkürün müstəqilliyini inkişaf etdirir. [F.Rüstəmov]

Ev tapşırıqları haqqında verilən önəmli fikirləri istənilən qədər saymaq olar. Müstəqil işlərin əsasını təşkil edən ev tapşırıqlarının təlimdə önəminin bu qədər çox olmasına baxmayaraq çox hallarda şagirdlərdə təlimə olan marağı azaldır, müsbət nəticələr əldə edilmir. Bu haqda bəzi əhəmiyyətli məsələləri nəzərdən keçirək. Müşahidələr göstərir ki , evə verilən tapşırıqları şagirdlər həvəssiz və ya valideyinlərin köməkliliyi ilə eləcə də heç yerinə yetirməmək halları da olur. Təəssüf ki, bu cür hallarda şagirdin məktəbə, təlimə , elmə olan marağı motivasiyası da aşağı düşür. Bəs görəsən nəyə görə uzun illər pedaqoqlar tərəfindən irəli sürülən Ev tapşırıqları təlimin keyfiyyətinə təsiri azdır və ya təlimin nəticələrini aşağı salır? Bu sualı araşdırmaqdan ötrü pedaqogikanın prinsiplərinə nəzər salaq.

Məlumdur ki, pedaqogikada təlimin yaşauyğuluq, müvafiqlik, şüurluluq və fəallılıq biliklərin möhkəmləndirilməsi və s. prinsipləri var. Bu prinsiplərdən irəli gələrək ev tapşırıqlarını xarakterik etsək görürük ki, əslində ev tapşırığı verərkən öyrədən yəni müəllim müəyyən prinsipləri əməl etməlidir. Verilən tapşırıq yaşauyğun , azyaşlıların bilik və bacarıqlarına müvafiq olmalıdır. Eləcə də verilən ev tapşırıqlarına ayrılan, sərf olunan vaxt müddəti də önəmli faktorlardan biridir. Verilən tapşırıqların icrasına nə qədər vaxt sərf olunmalıdır? Psixoloqlar bildirirlər ki, İbtidai siniflərdə ev tapşırıqlarının həll edilmə müddəti 30-35 dəqiqədən çox olmamalıdır.

Ev tapşırıqları məqsədli və fərqli , dəyişkən olmalıdır. Verilən tapşırığın maraqlı olması, diqqət cəlb etməsi həmçinin elə planlaşdırmaq olar ki, şagirdin nüvbəti dərəcə motivasiyasını da artırma bilər. Xüsusi ilə də ibtidai siniflərdə bu faktorlara ciddi diqqət edilməlidir. Səbəb odur ki, yenidən öyrənməyə, təhsil almağa başlayan azyaşlılar maraqlar axtarışında olurlar hər bir yeni məlumatlarda onları motivasiya etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflərdə ilkin yazı, oxu, sayma, hesablama vərdişlərinə yiyələnən şagirdlər evə verilən çalışmalarda eynilik , təkrar gördüklərində verilən iş həvəssiz yanaşırlar. Müasir dövrü nəzərə alaraq deyə bilərik ki , gənc nəsil daima fərqlilik , dəyişkənlik tələb edirlər. Hətta belə bir situasiya da var ki, müəllimlər yeni dərəcə izah etdikdən sonra şagirdlər tez soruşurlar : Müəllim , evə hansı tapşırıqları verəcəksiniz? Və ya nəyi öyrənəcəyik? Şeyri əzbərləməyə verirsiniz? və s kimi . Bu sualı bilən, bilməyən və ya yaxşı oxuyub, oxumamasından asılı olmayaraq bütün şagirdlər soruşur. Təəssüf ki, səbəb daha çox çalışma və daha çox öyrənmək deyil , əsas səbəb ev qayğısıdır yəni görəsən evdə nə qədər çalışma etməliyəm , şeyr əzbərim varmı, asudə vaxtım zaman qalırımı və s kimi fikirlərdən irəli gəlir.

Ev tapşırıqlarına yeni yanaşmada dünyanın bir çox ölkələri fərqli sistemlərdən istifadə edir. Əsas prizma ondan ibarətdir ki , evə tapşırıq verilməsi fənlərə görə dəyişir, yəni elə fənlər var ki, daim evə tapşırıq verilmir və ya verilir ən əsası ev tapşırıqları həyatı bacarıqları tətbiq etmə xarakteri daşıyır. Yəni bunlara kitabdən kənar müstəqil iş də demək olar.

Misal olaraq , ev tapşırıqları yeni əsaslarla (fənnin mövzularından asılı olaraq) aşağıdakı formalarda verilə bilər.

- layihə (qrup şəklində və ya fərdi)
- praktiki tətbiq etmə
- tətqiqat (axtarış)
- yaradıcı tətbiq etmə və s

Nümunə üçün deyə bilərik ki, İbtidai sinifdə müəllim riyaziyyat fənnindən mövzu “10 dairəsində toplama” keçib. Müəllim keçilmiş mövzuya uyğun olaraq maraqlı ev tapşırığı verə bilər.

Müstəqil işlərdə şagirdlərə kitabdən kənar hər hansı tapşırıq verildikdə bu onlarda müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Təlimin məqsədindən irəli gələrək deyə bilərik ki, biz şagirdləri hər tərəfli inkişaf etdirməliyik.

Dərsin elmi-nəzəri , metodik və pedaqoji səviyyəsinin yüksəldilməsi , onun təlim-tərbiyə imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi müəllimin dərəcə necə hazırlaşmasından , tədris etdiyi fənnin elmi əsaslarını necə bilməsindən asılıdır. [Ə.Ağayev, A.Həsənov] Verilən fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müəllim mövzu üzrə hər hansı dərəcə hazırlaşanda əvvəlcədən və planlaşdırma əsasında evə verilməli

müstəqil işləri də planlaşdırmalıdır. Yəni ibtidai siniflərdə ev tapşırıqları kitabdan kənar , mövzu ilə əlaqəli olaraq şagirdlərin maraq və yaradıcılığına əsaslanaraq verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. *Pedaqogika* Ə.Ağayev, A.Həsənov
2. *Pedaqogika* F.Rüstəmov
3. *Dr. Ken Robbison* “Yaratıcı öğrenciler”
4. <http://www.egitimpedia.com/okuldan-eve-yururken-yapilabilecek-10-eglenceli-sey/>

AZƏRBAYCANDA İNKLÜZİV TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ

ƏLİYEVƏ Dürdanə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filiali
durdane.eliyeva.00@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

İnküziv təhsil sahəsində bir sıra problemlər mövcuddur. İnküziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların həyatına pozitiv hisslər gətirir, onların cəmiyyətin bir üzvü kimi formalaşmasına geniş imkanlar yaradır. Bu səbəbdən mövcud problemləri aradan qaldırmaq üçün maarifləndirmə xarakterli tədbirlər keçirmək lazımdır.

PROBLEMS OF INCLUSIVE EDUCATION IN AZERBAIJAN SUMMARY

There are a number of problems in the field of inclusive education. An inclusive education brings the life of children who have special need positive feelings. It helps forming of them as a member of people in a large amount. Therefore, it is necessary to carry out awareness-raising activities to address existing problems.

ПРОБЛЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

Есть целый ряд проблем в области инклюзивного образования. Инклюзивное образование приносит позитивные чувства к жизни детей, нуждающихся в особой заботе, и создает огромные возможности для их формирования в качестве членов общества. Поэтому необходимо устранить существующие проблемы, необходимо провести некоторые мероприятия по повышению осведомленности.

Açar sözlər: xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar, hamı üçün təhsil, inklüziv təhsil, inklüziv təhsilin problemləri

Key words: children needy to special care, education for everyony, inclusive education, problems of inclusive education

Ключевые слова: дети с особыми потребностями, образование для всех, инклюзивное образование, проблемы инклюзивного образования

Bir ölkənin təhsilinin güclü olması, onun gələcəyinin uğuru deməkdir. Bir millətin gələcəyi isə onun təhsilindən asılıdır. Təhsil almaq hüququ isə respublikada yaşayan bütün vətəndaşlara aiddir. Azərbaycan Respublikası “Təhsil haqqında” Qanununda da göstərilir ki, “İrqiindən, milli və mədəni mənsubiyyətindən, dilindən, cinsindən, yaşından, səhhətindən, sosial maddi vəziyyətindən, fəaliyyət sahəsindən, ictimai mənşəyindən, yaşayış yerindən, dinə münasibətindən, siyasi əqidəsindən, həmçinin üzərində məhkumluğun olmasından asılı olmayaraq vətəndaşların təhsil hüququna təminat verilir” (5). Demək, səhhətində problemləri olan, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan, fiziki və əqli geriliyi olan uşaqların da təhsil almaq hüququ var. Lakin sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar təhsil almaqla bağlı bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlara xüsusi təhsil məktəblərində təhsil verilsə də, bunun da bəzi çatışmayan özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Belə ki, xüsusi məktəblərdə təhsil olan bu uşaqlar cəmiyyətə, ictimaiyyətə inteqrasiya zamanı çətinliklərlə üzləşirlər. Bu hal eləcə də onların iş perspektivlərinin də zəifləməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə, həm onlar şəxsi inkişaf imkanlarından məhrum olur, həm də bütün cəmiyyət potensial insan kapitalını itirir. Bu sahədə yenilik isə inklüziv təhsil anlayışının geniş şəkildə yayılmasıdır. “İnküziv təhsil” anlayışının ölkəmiz üçün bir qədər yeni olmasına baxmayaraq, artıq təhsilin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. İnküziv (fransızca-“inclusive”-özünə daxil edən, latınca- “include” – daxil edirəm) - ümumi təhsilin hamı üçün əlçatan olmasını nəzərdə tutur.

Məqalənin yazılmasında induksiya və deduksiya tədqiqat metodlarından istifadə olunub.

Belə ki, “hamı üçün təhsil” strategiyasının məntiqi davamı kimi qiymətləndirilən inklüziv təhsil xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ümumi təhsil müəssisələrində sağlam uşaqlarla bərabər təhsil almasıdır. Bu təhsil sistemi xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarda özünə inamı artırır və digər normal uşaqlarla bərabər hüquqlu olmasını təmin edir. Həmçinin, fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyasını, müstəqil şəkildə qərar vermə imkanlarını, hüquqlarını öyrətmək, valideynlərin maarifləndirilməsi və bu sahədə çalışan müəllimlərin metodik hazırlığını inkişaf etdirmək, sağlam uşaqlarda isə öz həmyaşıdlarına

qarşı tolerant münasibət formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu zaman sağlamlığı məhdud uşaqlarda yaşamaq istəyi və həvəsi artır, gələcəyə ümid yaranır.

İnklüziv təhsil anlayışı insan hüquqları prinsipinə əsaslanır. BMT-nin İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə görə, dövlətlər elə bir təhsil sistemi qurmalıdır ki, təhsilə hüququ hər bir uşağa şamil edilsin. Dünyanın bir çox ölkələrində-Böyük Britaniya, ABŞ, İsveçrə və s. xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar digər həmyaşıdları ilə birlikdə ümumtəhsil məktəblərində və bağçalarda təhsil alır. İnklüziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin, eləcə də Azərbaycanın təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindəndir və hər hansı bir ölkənin təhsil sisteminin beynəlxalq prinsip və standartlara uyğunlaşdırılması məqsədini daşıyır. Azərbaycanda bu istiqamətdə çoxlu işlər görülür. Azərbaycanda “İnklüziv təhsil layihəsi” icrasına 2005-ci ildən başlanılmışdır. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli, 20 nömrəli qərarına əsasən “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsili”nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmişdir. İnklüziv təhsilin vacib komponentləri vardır: müvafiq inklüziv təcrübəni dəstəkləyən bir fəlsəfə hazırlamaq; inklüziv təhsildə əməkdaşlıq; qiymətləndirmə; fərdi tədris proqramı; inklüziv təhsildə reabilitasiya xidmətinin təşkili; inklüziv təhsildə pedaqoq və psixoloqların rolu; inklüziv təhsildə valideynlərlə işin təşkili; peşə təhsili. Bununla yanaşı, bu sahədə müxtəlif problemlər qalmaqdadır.

Ən böyük problemlərdən biri bu istiqamətdə ictimai fikrin lazımı səviyyədə olmamasıdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil sahəsində üzləşdiyi problemlərdən biri onlara göstərilən münasibətdir. Hətta bəzi valideynlər öz uşaqlarının sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlarla birgə təhsil almalarına narazılıq edirlər. Bunun səbəbi valideynlərin və ya digər şəxslərin tolerant yanaşa bilməməsidir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların oxumağa qadir olmamaları kimi qəbul edilməsi də bu istiqamətdə mövcud problemlərdəndir. Ən ciddi problemlərdən biri də xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara zəruri xidmətlərin təşkili ilə bağlıdır. Belə xidmətlərin olmaması və ya əlçatan olmaması, digər bir tərəfdən lazımı kadr potensialının olmaması və bu istiqamətdə xüsusi kadr hazırlığının aparılmamasıdır. Pedaqoji profilli ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri elə müəllimlər hazırlamalıdır ki, onlar məktəbə gələrkən artıq inklüziv təhsil sahəsində müəyyən bacarıqlara malik olsunlar. Sonradan onları öyrətmək lazım gəlməsin. Eləcə də təhsil müəssisəsində çalışan kadrların bu sahədə yetərinə təcrübəsinin olmaması da mövcud problemlərdən biridir.

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların valideynlərinin bəziləri cəmiyyətin, ictimaiyyətin qınağından, təzyiqindən çəkinərək uşaqlarını qapalı mühitdə saxlamağa üstünlük verirlər. Bəzən evdə təhsilə daha çox üstünlük verirlər. Bununla yanaşı inklüziv təhsilə aid maarifləndirmə xarakterli təlimlər, treninqlər və tədbirlər yalnız mərkəzi şəhərlərdə təşkil edilir. Mərkəz şəhərlərdən kənar qalan ictimaiyyətin, valideynlərin maarifləndirilməsinə də ehtiyac var.

Azərbaycanda inklüziv təhsil məktəbəqədər və ümumi təhsil pillərində tətbiq olunur. Lakin texniki peşə, orta ixtisas və ali təhsil pillələrində belə bir təhsilin təşkili sahəsində işlər həyata keçirilmir. Belə ki, ali təhsil müəssisələrinə qəbul imtahanının təşkili zamanı sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin ehtiyaclarına diqqət yetirilmir. Onlar sağlamlıq imkanları məhdud olmayan şəxslərlə eyni mühitdə rəqabət aparmalı olurlar. Bu isə onların perspektivlərinə mənfi təsir edir. Türkiyənin və Böyük Britaniyanın bu sahədəki işi bizim üçün nümunə sayıla bilər. Belə ki, hər iki ölkədə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə əlavə imtahan müddəti verilməklə yanaşı, onlara ehtiyaclarına uyğun imtahan materialları da təqdim edilir.

Digər problemlərdən biri insanların nitqində hələ də kar uşaqlar, kor uşaqlar, nitqi qüsurlu, sonradan korlaşmış və s. kimi ifadələrin işlədilməsidir. Bu həmin uşaqlara qarşı kobud davranışa nümunədir. Düzgün və yumşaq tərzdə səsləndirmək üçün xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar və ya sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar ifadəsinin işlədilməsi məqsədəuyğundur.

Uşağın məktəbdə olması hər şey demək deyil. Məktəbə cəlb edilən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağı hərtərəfli öyrənmək, məktəbin pedaqoji kollektivinin onlar haqqında geniş məlumatla malik olmaları vacib məsələlərdəndir.

Belə problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə bir çox tədbirlər həyata keçirilə bilər. Belə tədbirlər xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili üçün faydalıdır. Heç zaman məktəbdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlarla birlikdə təhsil almayan uşaqlar onlarla yaxınlaşmaq, onlarla ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər. Bu zaman uşaqlarda fiziki qüsurlu uşaqlara qarşı qayğı və mərhəmətin formalaşdırılması məqsədilə onlarla görüşlər keçirilə, videoçarxlar nümayiş etdirilə bilər. Həmçinin sinif müəllimləri də bu istiqamətdə sinif daxilində kiçik tədbirlər həyata keçirə bilər.

Təkcə, uşaqları deyil, ictimaiyyəti kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə maarifləndirmək olar. Təhsil sahəsi daxilində, həmçinin media tərəfindən sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərə qarşı belə halların

yolverilməzliyi, mənfi tərəfləri barədə mütəmadi təbliğat işi aparılmalıdır. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların bizlərdən biri olduqlarını göstərən videoçarxlar nümayiş etdirilə, divar qəzetləri, bukletlər hazırlanaraq paylanıla bilər.

Eləcə də mətbuat və informasiya vasitələrində maarifləndirmə və təbliğat işini gücləndirmək; xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla məşğul olan müəllimlər və müəllim köməkçiləri üçün trening və seminarlarını keçirmək; məktəb və valideynlər arasında sıx əməkdaşlığı təmin etmək; müəllimlərin bilik və bacarıqlarını artırmaq istiqamətində işlər görülməlidir. Səmərəli inklüziv təhsildə aparıcı faktor müəllim peşəkarlığıdır. Müəllim uşaqlara fərdi yanaşmağı bacarmalı, onlara etimad göstərməli, hörmət etməli, onlarda sosial və özünəxidmət bacarıqları aşılamalıdır və s.

Inklüziv təhsilə ümumtəhsil məktəblərin nəzdində fəaliyyət göstərən xüsusi məktəblərdə başlanmalıdır. Burada xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar sinifdənkənar fəaliyyət zamanı normal həmyaşıdları ilə təmasda olub, bu şəraitə təcridən öyrəşir. Sonra isə bu uşaqlar adi sinifə inteqrasiya olunur. Inklüziv təhsil ümumilikdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərə çətinlikləri dəf etməyə, həyatda və peşə fəaliyyətində təkmilləşməyə kömək edir. Azərbaycanda təhsilin hər bir pilləsində inklüziv təhsil təcrübəsi tətbiq edilə bilər.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu Xüsusi psixofiziki inkişafa malik uşaqların tərbiyə və təlimi. Bakı, 2016
2. Hüseynov Q., Şərəfxanova L., Məmmədova S., Mikayılova Ü., Kərimova Y. Inklüziv Təhsil. Bakı, 2010
3. Hüseynova N. Inklüziv təhsil. Bakı, 2014
4. Qasımov S., Kərimova E., Sultanova İ., Ağayeva T. Inklüziv təhsil. Bakı, 2006
5. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009

PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALARIN MAHİYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ TƏLİM PROSESNDƏ ONLARDAN İSTİFADƏ

Gülşən MEHDİZADƏ
ADPU-da elmi işçi
mehdizade.gulshen@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə pedaqoji təlim texnologiyalarının sistemli və ardıcıl tətbiq edilməsinin zəruriliyi öz əksini tapıb. Həmçinin, təlim texnologiyalarının tədrisdə spesifik əlamətləri araşdırılmışdır.

SUMMARY

In the article is reflected the necessity of systematic and consistebt application of training technology. Also, the specific signs of training technology in education were investigated.

Açar sözlər: texnologiya, təfəkkür, təlim vərdişi, metod, praktik fəaliyyət
Key words: technology, thinking, training habits, method, practical activity

Bu mövzu məzmunca dərin və geniş dairədə incələnməli olan xeyli məsələləri əhatə edir. “Pedaqoji texnologiya” inteqrativ anlayışdır. “Pedaqoji”yə və “texnologiya”ya diferensial yanaşmaqla nə qədər sahələri sadalaya biliriksə, “pedaqoji texnologiyalar”a daha artıq sinonimik şərhlər və analogiyalar göstərə bilərik. Çünki pedaqoji texnologiya anlamı yalnız texniki vasitəni ehtiva etmir, həmçinin təfəkkür və nitq texnologiyalarını da öz məzmununa daxil edir. Klassik yunan elminin atası sayılan Aristotel “Ritorika” əsərində danışıq normaları haqqında məsələni nitqin texnologiyası adlandıraraq şərh etmişdir. Əslində burada texnologiya nitqin necə hasilə gəlməsi kimi və ya orfoepiyası mənasında işlənmişdir. Texniki elmlər haqqında danışılanlar texnologiyani elmin yönəldiyi sahə hesab etmişlər [6, s.97].

Təhsil o zaman keyfiyyətli hesab edilir ki, tədris prosesinə istiqamət verən və onu inkişaf etdirən müəllimlərin bilikləri kifayət qədər təkmilləşdirilmiş və yeniləşdirilmiş olsun, müasir tələblərə cavab versin. Bu baxımdan pedaqoji texnologiyalar ölkədə təhsil islahatının ayrılmaz hissəsi kimi müəllim hazırlığında da mühüm rol oynayır.

Bu məqsədlə pedaqogika, o cümlədən metodika elmləri sahəsində az işlər görülməmişdir; belə ki, pedaqoji texnologiyalar, habelə inteqrativ prinsiplərə və interaktiv metodlara dair xeyli tədqiqat işləri aparılmış və fundamental əsərlər yazılmışdır. A.Mehrabov, Y.Kərimov, F.Sadiqov, F.Rüstəmov, Ə.Paşayev, Ə.Abbasov, A.Əhmədov, Z.Veysova, B.İbadova və başqalarının yazdıqları istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

Təlim texnologiyaları prof.A.Mehrabov, Ə.Abbasov və b. müəllifləri olan fundamental tədqiqat əsərində pedaqoji texnologiyaların tərkibində öz geniş şərhini tapır [7, s.17-29]. Həmin tədqiqat əsərində pedaqoji texnologiyalar çox geniş anlamda götürülür. Burada ifadə olunan aparıcı fikirlərdən biri bundan ibarətdir: “Pedaqoji texnologiyalar yalnız təhsilin elementi kimi deyil, həmçinin onun məqsədi, məzmunu, prosesi və nəticəsi kimi xidmət göstərir” [7, s.18].

Həmçinin də orada göstərir ki, fəal təlim metodları və pedaqoji texnologiya ilə bağlı təhsil işçilərinin və müəllimlərin bilgilərinin daha da artırılmasına ehtiyac vardır. Sadəcə, təlim texnologiyası üzrə avadanlıqlardan istifadə etmək texnologiyanın tətbiqi demək deyildir. Bu, nə təlim texnologiyasının keyfiyyətinə təminat verir, nə də təlim və tədrisin səmərəliliyini artırır.

Pedaqoji texnologiyaları və onun inkişaf etdirilməsi yollarını bilmək üçün dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsini öyrənmək daha yaxşı nəticələr verir.

Təlim texnologiyası avadanlıqlarının əldə olunması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təminat verə bilməz. Təcrübələr göstərir ki, kompüter proqramlarının əldə olunması başlanğıcda bir yenilik yarada bilər, lakin əsas məsələ pedaqoji təlim texnologiyasından necə istifadə edilməsi, eyni zamanda, müəllimlərin bu sahədə səviyyəsini və qabiliyyətini onun tədrisin keyfiyyətinə necə təsir göstərməsindən ibarət olmalıdır.

Pedaqoji və təlim texnologiyası sistemli, elmi və ardıcıl şəkildə tətbiq edildikdə o, təhsilin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir. Ancaq onun vasitəsilə şagirdlərdə təhlil etmə bacarığı yaratmaq onların yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına kömək edir [7, s.19].

Pedaqoji və təlim texnologiyaları üzrə bilik və bacarıqlara malik olmaq son dərəcə vacibdir. Bunun üçün artırmaq əsas şərtidir.

Son illər sinif müəllimlərində pedaqoji və təlim texnologiyalarına, eləcə də yeni tədris üsullarına böyük maraq yaranmışdır. Lakin təlim və pedaqoji texnologiyalar Azərbaycan təhsili üçün müəyyən dərəcə yeni olduğuna görə, bu sahədə əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, çox böyük ehtiyaclar da mövcuddur.

Bunun üçün aşağıdakıları həyata keçirmək zəruridir:

- təhsil sahəsində çalışan insanlar yeni təlim və pedaqoji texnologiyalar haqqında çox az məlumata malik olduqlarından təlim texnologiyalarını bir avadanlıq, kompüter texnologiyası kimi başa düşürlər. İlk növbədə, təhsil işçilərini, müəllimləri, tədqiqatçıları, təhsil sahəsində çalışan rəhbər işçiləri və ümumiyyətlə, ictimaiyyəti təlim texnologiyasının mahiyyəti, imkanları və rolu haqqında biliklərlə təmin etmək;

- təhsil sistemində pedaqoji və ya təlim texnologiyasının yeni sistemi təşkil olunmalı, bu sahədə inkişaf müntəzəm və bütün səviyyələrdə koordinasiya edilməli, resursların məhdud olmasını və avadanlıqların dəyərini nəzərə alaraq, təhsil ən çox ehtiyac duyulan sahələrində təlim texnologiyaları üzrə mərkəzlər yaratmaq;

- fərdi, ictimai səviyyələrdə yeni texnologiyaların tətbiqinə dair təşəbbüsə maksimum imkan yaratmaq;

- səmərəli dərslər təcrübəsi təbliğ olunaraq təhsildə yüksək nəticələrin əldə edilməsinə nail olmaq məqsədilə bu materialların geniş yayılmasını təmin etmək;

- təhsilin bütün pillələrində işləyən müəllimlərin təlim texnologiyaları, yeni təlim metodları üzrə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

- müəllim hazırlığı, təcrübə, peşəkarlığın inkişafı və əldə olunan nəticələr arasında əlaqələrin yaradılmasına nail olmaq vacibdir [7, s.20].

Təlim və pedaqoji texnologiyaları daha yaxşı dərk etmək, onun səmərəli inkişafını və tətbiqini təmin etmək üçün ilk növbədə, həmin anlayışın mahiyyətini dərk etmək lazımdır.

Texnologiya yunan mənşəli söz olub, sənətə sistemli yanaşma deməkdir. Burada yanaşma dedikdə, problemlərə və onların həllinə yönəlmiş müəyyən prinsiplər əsasında idarə olunan yollar və vasitələr başa düşülür. Başqa sözlə, texnologiya xüsusi sahələrdə biliklər sisteminin tətbiqi nəticəsində xüsusi metodlardan istifadə edərək tapşırığı yerinə yetirmək tərzini dərk olunur.

Təhsil texnologiyaları təhsil sahəsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müvafiq yanaşmalardan və metodlardan istifadə edərək inkişaf etdirilməsinin nəticəsi kimi, tədris texnologiyaları isə tədris prosesinin müvafiq metodlardan istifadə edərək səmərəli təlim prosesinin həyata keçirilməsinin təşkili kimi başa düşülməlidir. Tədris texnologiyasını “öyrətmə bacarığı, təcrübəsi” kimi də yanaşmaqla aydınlaşdırmaq mümkündür.

Yüksək nəticələr əldə etmək üçün tədris prosesində texnologiyanın müxtəlif növ və vasitələrindən istifadə olunur. Müxtəlif texnologiyaların müntəzəm olaraq bir-birilə əlaqələndirilməsi tədrisin səmərəliliyini artırır. Təhsilin səmərəliliyi və keyfiyyəti tədris prosesində təlim və pedaqoji texnologiyaların istifadəsindən çox asılıdır.

Təlim texnologiyasının təhsilin məzmununu kontekstində başa düşmək olar. Belə ki, təlim texnologiyaları əsas təlim vərdişlərinə daxil olmaqla öyrənilən fənlərə aid geniş məlumatları əldə etməyə imkan verir, yüksək səviyyəli təfəkkürü, əməkdaşlığı və problemlərin həllini təmin edir. Təlim texnologiyası təhsilin hər pilləsi üzrə onun məqsədinin keyfiyyətli yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün istifadə olunan sistemdir.

Təlim texnologiyasının təhsil metodları kontekstində də başa düşmək olar. Çünki onlar tədris və təlim üçün güclü bir alətdir. Təlim texnologiyaları tədrisin və təlimin səmərəli, fəal və yaradıcı şəkildə həyata keçirilməsi üçün onları müxtəlif növ üsullar və vasitələrlə təmin edirlər [7, s. 21].

Fikrimizcə, bunu çox düzgün nəticə kimi qəbul edib və aydın istiqamət kimi dəyərləndirmək olar.

Prof.Ə.A. Ağayevin “Yeni təlim texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri” əsərində təlim texnologiyaları belə xarakterizə olunur: “Pedaqoji texnologiyaların əsas elementləri onun mikrotexnologiyasıdır. Mikrotexnologiyaya bunlar daxildir: a) məqsədlər; b) diaqnostikalar (ilkin, cari, yekun); təlim prosesində subyektlərin birgə fəaliyyəti (əməkdaşlığı müəllim-şagird, şagird-şagird); təlimin təşkili, forma, metod və vasitələrin seçilməsi; c) refleksiya; ç) tədris olunan fənnin (fənnlərin) məzmunu” [5, s.37].

Bu fikirdə də məsələyə kompleks yanaşma meyl güclüdür.

Prof.Y.Ş. Kərimovun yeni metodlarla yeni texnologiyaları ayrı-ayrı anlayışlar kimi fərqli mənə və funksiya daşıyıcıları sayması onun aşağıdakı fikrindən də açıq-aydın duyulur: “Pedaqoji eksperiment... bəzən isə bütöv bir sistemə (təlimin təşkilat formasına, yeni texnologiyalara, interaktiv metodlara, şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə və s.) aid olur” [4, s.3]. Buradan yəqin etmək olar ki, yeni texnologiyalar və yeni metodların həmcins sadalanması məqsəddən asılı şəkildə verilir.

Prof.A.N.Abbasov pedaqoji texnika belə şərh edir: “Pedaqoji texnika ayrı-ayrı məktəblərə, yaxud şagird kollektivinə pedaqoji təsir metodlarını səmərəli şəkildə tətbiq etməkdən ötrü müəllimə lazım olan bilik, bacarıq və vərdişlər kompleksidir” [3, s.14].

Tədqiqatçılardan bəziləri yeni təlim metodlarından danışarkən həm də yeni təlim texnologiyalarının xüsusiyyətlərini də əhatə etmişlər. Belə ki, prof.M.Həsənovun rəhbərliyi ilə yazılan bir kitabda həmin cəhəti görmək çətin deyil. “İndi təlim prosesinin qarşısında hər bir şagirdi müstəqil bilik əldə etməyin daha təkmilləşmiş üsul və priyomları ilə silahlandırmaq kimi bir vəzifə durur. Digər tərəfdən, yeni təlim texnologiyaları şagirdlərdə təfəkkür müstəqilliyi formalaşdırmalıdır. Yəni şagirdlər yaradıcı hadisələri tənqidi təfəkkür süzgecindən keçirməyə, müstəqil təhlil etmə və nəticəyə gəlməyə alışdırılmaqla, həyata, praktik fəaliyyətə hazırlanmalıdır”[2, s.5].

Göstərilən ədəbiyyatda təlim texnologiyalarının spesifik əlamətləri aşağıdakı kimi göstərilir:

- 1) qarşıya qoyulmuş məqsədlər;
- 2) bütün tədris əməliyyatlarının təlim məqsədlərinə nail olmağı təmin etməsi;
- 3) müntəzəm əks-əlaqə (nəticələrin cari və yekun qiymətləndirilməsi);
- 4) öyrədici dairənin təkrar olunması.

...Təlim dövrəsində aşağıdakı məqamlar vardır:

- 1) məqsədlərin qoyulması;
- 2) öyrənmə səviyyəsinin ilkin qiymətləndirilməsi;
- 3) əks-əlaqənin nəticələrinə əsasən təlim əməliyyatlarının korrektivləşməsi;
- 4) nəticələrin yekun qiymətləndirilməsi və yeni məqsədlərin qurulması”[1, s. 250].

Yeni təlim texnologiyaları qrup (müxtəlif tərkibli), cütlərlə iş, dəyirmi masa və s. kimi təşkilat formalarına malikdir. Hər bir dərslər üçün forma veriləcək biliyin məzmununa uyğun seçilir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin hazırladığı “Təhsilin milli kurikulumu” adlı konseptual xarakterli çərçivə sənədi Azərbaycan təhsilini Avropa standartları səviyyəsinə qaldırmağa xidmət edir. Bu sənədə əsasən məqsəd müasir tələblərə cavab verməyi, öz sözünü deməyi bacaran, müstəqil, yaradıcı və tənqidi düşüncə tərzinə malik olan çevik gənclər yetişdirməkdir.

Kurikulum sənədində ictimai həyatda baş verən siyasi, sosial problemlər nəticəsində dəyişən cəmiyyətin insan faktoruna böyük təsirini nəzərə alaraq, xüsusi həyatı bacarıqların formalaşmasına xidmət göstərən yeni təlimin tətbiqinə geniş yer verilir. Yeni təlim fəal təlimdir və özünün texnoloji resursları ilə xarakterizə olunur.

Müasir təlim texnologiyası özündə kompleks şəkildə aparılan işləri əhatə edir ki, bunların hamısını birdəfəlik qeyd edib göstərmək qeyri-mümkündür. Ancaq bunları dərş prosesinə və konkret fənn prinsipinə görə təsnif etsək, çox maraqlı bir mənzərənin şahidi olarıq. Bu gün müasir dərş qurmaq üçün oxu texnologiyası və mədəni nitq vərdişləri aşılamaq söhbətimizin obyektidirsə, deməli məsələyə fərđi, yaxud diferensial qaydada yanaşmaq lazım gələr.

Orijinal forma ilə problemin müəyyən edilməsi təlimin əsas fazasına keçidi təmin etmiş olur. Bu da şagirdlərdə həssas ünsiyyət və əməkdaşlığın yaradılması baş verir.

Sonrakı mərhələ kimi müəllimlər interaktiv təlim üsullarından məqsədyönlü istifadə edilməsini nəzərdə tuturlar. Ancaq bizə görə, bu mərhələ yox, mütləq tələb ola bilər. Çünki interaktiv təlim üsulları bundan əvvəlki tələblərdə də özünü göstərir. Hazırda qeyd olunan tələb qarşılıqlı təlim metodlarından müşahidə, müqayisə, hərtərəfli təhlil, alqoritm, dialoq-diskussiya, klaster (şaxələndirmə), debat, T-sxəmlər, Venn diaqramı, BİBÖ və s. üsullardan daha məqsədyönlü istifadəni nəzərdə tutur. Fikrimizcə, bu üsulların hər birinin həm tədqiqi və həm də tətbiqinin daha da təkmilləşdirilməsindən danışımağa ehtiyac duyulur. Ona görə ki, hazırda söhbət yalnız daha optimal nəticə almaqdan gedə bilər.

Təhlillər də göstərir ki, interaktiv təlim üsullarının optimal tətbiqində başlıca məqsəd tədris olunan mövzunun dərş prosesində mənimsədilməsidir. Bu vacib tələb dərşin daha işgüzar və elmi-metodik cəhətdən səmərəli qurulmasından asılı ola bilər.

İdrak fəallığı mənimsəməyə aparən geniş və düz yoldur. Bu yolla yalnız və yalnız nitq fəallığı sayəsində hərəkət etmək olar. Düzdür, metodik ədəbiyyatdavə qabaqcıl təcrübədə oxu mətnləri üzərində şagirdlərin fəallığını yaratmaqda sualların gücündən istifadəyə daha çox üstünlük verilir. Lakin idraki fəal saxlamağın başqa optimal yolları da az deyil.

Bu gün əsaslandığımız metodika kitablarında, oxu ilə bağlı yazılan kitablarda, müdafiə olunan dissertasiya əsərlərində oxu və dil qaydaları arasındakı fəndaxili əlaqənin imkan və yollarından bəhs olunmuşdur. Eyni zamanda bu, Azərbaycan dili kurikulumunda standartlar kimi də nəzərdə tutulmuşdur.

1. Şagirdlərin idraki fəallığını gücləndirməyin başqa bir yolu da oxu və yazı məzmun xətlərinə dair tapşırıqlardan istifadə olunmasıdır. Qabaqcıl təcrübədə mətn oxusu zamanı idraki suallar maqnit lövhələrdə əks olunması və ya hər şagirdə diferensial suallar əsasında mətnin oxusunu izləmək tapşırığının verilməsidir.

2. Şagirdlərə oxu və danışıq zamanı qrupların oxusuna və ədəbi tələffüzünə (intonasiya, vurğu, orfoepiya) münasibət bildirmək tapşırığı verilə bilər.

Fikri fəallığı təmin etməyin başqa bir yolu mətn əsasında yeni mətn qurmaq və ya mətnin axarını (süjetini) başqa mümkün səmtlərə salmaq və yaxud da mövcud mətnin məzmunu əsasında diskussiya yaratmaqdan ibarət ola bilər.

I-IV siniflər üzrə "Azərbaycan dili" dərşliklərində, habelə həmin dərşliklər üzrə yazılmış metodik vəsaitlərdə dialoq-diskussiya metodunun didaktik imkanları nəzərdə tutulur.

Lakin həmin fikri fəallığı gücləndirən imkanlardan daha səmərəli istifadə oluna bilər.

Oxu təlimində şagirdlərə həyati bacarıqların verilməsi metodikada tərbiyəedici və inkişafetdirici bacarıqlar adlanır. İbtidai təhsildə həyati bacarıq anlayışı müxtəlif cür anlaşılır. Azərbaycan dilindən həyati bacarıqlar mətnə uyğun yeni mətnlər qurmaq, redaktə və korrektə etmək bacarığı ola bilər.

Müasir təlim texnologiyaları içərisində vaxtın optimal bölüşdürülməsi haqqında innovativ meyllər güclənməkdədir.

Fəal təlim – çevik iş növləri və ya formaları ilə qurulan qruplarla yarışlara start verən, müəyyən vaxtda (dəqiqədə) icra edilməli olan, habelə texniki vasitələrin gücündən istifadə edilən pedaqoji prosesdir. Bu cür qurulan prosesə yeni təlim texnologiyası deyərəkən heç nədə səhv etmiş olmuruq.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI:

1. Abbasov Ə.M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri // Kurikulum, 2008, №1, s.31-35
2. Ağayev Ə.A. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin "Elmi əsərləri", 2006, №1, s.37
3. Həsənov M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri (metodik vəsait), Bakı: 2010, 141 s.
4. Kərimova E.Y. Oxu və ədəbiyyatın tədrisi prosesində varislik və perspektivlik. Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 1977, 177 s.
5. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı, Mütərcim, 2007, 447 s.
6. Мирзаджанзаде А.Х. Этюды о гуманитаризации образования. Б., Азернешр, 1993, 416 с.
7. Paşayev Ə.X.Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs, pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbərləri üçün dərş vəsaiti, Bakı: Çarşıoğlu, 2002, 512 s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLİN ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİRİ

Aygül ABDULLAYEVA

ADPU-nun Pedaqogikanın nəzəriyyəsi
və tarixi ixtisası üzrə II kurs magistrantı
aygulamil24@mail.ru
AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin vəziyyəti, məqsədi, məzmunu və şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında onun rolundan bəhs edilir.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается состояние дошкольного образования в Азербайджанской Республике, его цель, содержание и роль в развитии и формировании личности.

SUMMARY

The article deals with the state of preschool education in the Republic of Azerbaijan, its purpose, content and its role in the development and formation of personality.

Açar sözlər: inkişaf, təhsil, bağça dövrü, tərbiyə, uşaq

Key words: development, education, gardening, upbringing, child

Ключевые слова: развитие, образование, садоводство, воспитание, ребенок

Ölkəmizdə təhsil məktəbəqədər təhsildən başlayır. Bu təhsil məktəbəqədər təhsil müəssisələrində həyata keçirilir. Məktəbəqədər təhsil 3 yaşdan 6 yaşa kimi olan dövrü əhatə edir. Bu müddət ərzində uşaq böyük bir inkişaf yolu keçir, həm fiziki, həm də əqli cəhətdən inkişaf edir. Bura: baş beyin, sinir sisteminin, bədənə ayrı-ayrı üzvlərinin keyfiyyətə inkişafı daxildir.

Məktəbəqədər təhsil uşaqların həyatında o cümlədən təlim fəaliyyətində, böyüklərlə ünsiyyətində, rejim vaxtlarında, müstəqil olaraq qazandığı təcrübədə böyük rol oynayır. Bunlar hamısı məktəbəqədər təhsilin məzmununa aiddir. Mütəxəssislər məktəbəqədər təhsilin məzmununun dörd ünsürdən ibarət olduğunu bildirirlər. Onlar bura bilik, fəaliyyət üsulları, yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi, dünyaya emosional-dəyər münasibətini daxil edirlər.

“Məktəbəqədər təhsilin məqsədi uşağın fiziki, psixi, emosional, sosial və intellektual potensialının inkişafı üçün şərait yaratmaq, uşaqların sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini təmin etmək, uşaqlarla məntiqi və yaradıcı təfəkkürün ilkin elementlərini formalaşdırmaq və istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını təmin etməkdən ibarətdir”(1.2).

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində sosial mühit elə təşkil edilməlidir ki, əsas diqqət uşaq şəxsiyyətinin inkişafına yönəlsin. Onların potensial imkanları üzə çıxarılsın, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnsinlər, sağlamlıqları qayğısına qalın, ünsiyyət bacarıqları inkişaf etdirilsin. Məktəbəqədər təhsil uşaqların məktəbə və həyata hazırlanması qayğısına qalmalıdır.

Bildiyimiz kimi, məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk və vacib pilləsidir. O, zamanın və cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq, uşaqların kiçik yaş dövrlərindən intellektual, psixi və fiziki inşafını, əmək vərdişlərini və həyatı bacarıqlarının, istedadlarının, qabiliyyətlərinin üzə çıxmasını, estetik tərbiyə edilməsini, insanlara qarşı həssas və humanist yanaşılmasını təmin edən təhsil pilləsidir.

Uşağın gələcəkdə şəxsiyyət kimi formalaşması vətənə məhəbbət, xalqına, dilinə, dininə, dövlət rəmzlərinə, həmçinin başqa xalqların mənəvi dəyərlərinə hörmət hissinin yaranması və inkişafı məktəbəqədər təhsil müddətində verilən təlim-tərbiyədən çox asılıdır. Böyük pedaqog Anton Semyonoviç Makarenko qeyd edirdi ki, tərbiyənin əsası 5 yaşına qədərki dövrdə qoyulur və 5 yaşınadək nə edilibsə, bu artıq tərbiyənin 90%-ni təşkil edir. Tam əminliklə deyə bilərik ki, uşaqların ümumi inkişafının təməlinin əsası məktəbəqədər təhsil müəssisələrində qoyulur. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşağın inkişafı üçün xərclənən vəsait sonradan 7 dəfə artıq gəlir gətirir.

Pedaqoji sənədlərin və fəaliyyət məhsullarının öyrənilməsi zamanı mənə məlum oldu ki, keçən əsrin 80-ci illərin axırından ölkədə böhranlı vəziyyət başlamışdı. Bu böhranlı vəziyyət müstəqillik illərinin əvvəllərində daha da dərinləşmişdi. Bu müddətdə məktəbəqədər təhsilə büdcədən çox az miqdar vəsait ayrılırdı. Bu dövrdəki işsizlik, büdcə gəlirlərinin kəskin surətdə azalması, iqtisadiyyatın iflic vəziyyətə düşməsi məktəbəqədər təhsilin də səmərəliliyini dərinlən zəiflətdi.

Müstəqilliyin ilk illərində də məktəbəqədər təhsilin vəziyyəti qənaətbəxş deyildi. Ölkədəki iqtisadi, siyasi böhranların dərinləşməsi və uzun müddət məktəbəqədər təhsil sistemində olan problemlərin həllini ləngitmişdi.

Araşdırmalar göstərir ki, bəzi inkişaf etmiş ölkələrdə uşaqların 5 yaşlarından hazırlıq keçməsi icbaridir. Artıq bizim də ölkəmizdə bu problem öz həllini tapmaqdadır. Hətta məktəblərdə hazırlıqlar təşkil olunur, yeni tədris ilində məktəbə gələcək uşaqlarla hazırlıq keçilir. Onlara lazımı ilkin həyatı bacarıq və vərdişlər aşılanır.

Bəs məktəb yaşına çatmamış uşaqların məktəbəqədər təhsilə zəif cəlb edilməsinin səbəbi nədir? Mütəxəssislər bunun başlıca səbəbi kimi məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin maddi-texniki, həmçinin tədris bazasının valideynləri qane etməməsini, təlim-tərbiyə işinin lazımı səviyyədə olamamasını və s. göstərir. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə valideynlərin çoxu öz uşağını ailədə tərbiyə etməyi üstün tutur.

Məlum olduğu kimi, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri işləyən valideynlərin uşaqlarını saxlamaq üçün fəaliyyət göstərmir. Bura təlim, tərbiyə və inkişaf ocağıdır. Məhz buna görə uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, onların ilkin bacarıq və vərdişləri mənimsəməsinə yönəlmiş məzmunun müəyyən edilməsi indiki dövrdə diqqət mərkəzində olan əsas və vacib məsələlərdəndir. Məktəbəqədər təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğu bugünkü gündə özünü çox açıq şəkildə büruzə verir.

Bir neçə məktəbəqədər təhsil müəssisəsində apardığım müşahidələrim nəticəsində belə qənaətə gəmişəm ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrindəki başlıca problemlərdən biri də pedaqoji işçilərlə bağlıdır. Belə ki, uşaq bağçalarında fəaliyyət göstərən işçilərin çoxusu orta ixtisas təhsilli, hətta orta təhsilli şəxslərdir. Bu təhsil müəssisələrində ali təhsilli kadrlar çox azdır. Buna səbəb nədir? Onlar uşaqdı, heçnə bilmirlər deyib belə tədris müəssisələrinə hətta orta təhsillini də işə götürürlər. Bu göz görə-görə edilən böyük bir səhvdir. Məhz bu uşaqlarla pedaqoji-psixoloji cəhətdən çox qabiliyyətli, ali təhsilli mütəxəssislər məşğul olmalıdır. Uşaqların fərdi, cinsi, psixoloji xüsusiyyətləri, tələbat, meyl və maraqları nəzərə alınaraq yanaşılmalıdır. Son illər məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün ali təhsilli, ixtisaslı kadr hazırlığına xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycan Respublikasında dövlət təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri məktəbəqədər təhsil sisteminin inkişafıdır. Respublikamızda bu gün məktəbəqədər təhsil diqqət mərkəzindədir. Məhz bu mərhələdə uşağın gələcək inkişafını səciyyələndirən şəxsiyyətin təməli qoyulur. Ölkəmizdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər məktəbəqədər təhsil sistemində də bir sıra dəyişikliklərə gətirib çıxardı.

Əvvəlki illərdən fərqli olaraq, hazırda məktəbəqədər təhsilin məzmunu integrativ xarakter daşıyır. Məzmun uşaqların idrak, hissi və psixomotor bacarıqlarının inkişafına əsaslanır. “Uşaqların bir şəxsiyyət kimi fəaliyyətə cəlb edilməsi, onun meyl və maraqları, uşaqlar və böyüklərlə əməkdaşlığı, yaradıcı və təşəbbüskarlığı xüsusi olaraq nəzərə alınır” (1.2).

Kiçik yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına yaşlılar, böyüklər, tərbiyəçilər əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu təsir nəticəsində uşaqlarda yeni psixoloji xüsusiyyətlər yaranır, yeni davranış normalarına yiyələnir, yavaş-yavaş artıq o, da cəmiyyətin üzvünə çevrilir. Bunu şəxsiyyətin ilkin təşəkkülü kimi dəyərləndirmək olar. Təbii ki, bu şəxsiyyətin tam təşəkkül tapması demək deyildir. Şəxsiyyətin tam təşəkkül tapması üçün o inkişaf etməli və təkmilləşməlidir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşması və inkişafında yaşlıların, böyüklərin düzgün davranış normaları sərgiləməsi vacibdir. Çünki bu dövrdə uşaq gördüyünü götürür və mənimsəyir. Buna görə də əsas güc böyüklərin, tərbiyə edənlərin üzünə düşür. Əgər uşağı bir şəxsiyyət kimi yetişdirmək istəyiriksə, onu düzgün qurulmuş bir mühitə daxil etməliyik. Uşaq onunla mehriban davranan, onun başını sığallayan, nazını çəkən, onu çox sevən insanları təqlid edir, onları nümunə kimi qəbul edir. Nəticədə uşağın şəxsiyyətinin, təşəbbüskarlığı və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin sosial bacarıqlarının inkişafı sürətlənir.

Deməli, uşaq şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşmasına böyüklərin əsas təsiri əxlaq qaydalarının mənimsədilməsini düzgün təşkil etməkdir. Uşaqlar üçün nümunəvi davranış böyüklərin, tərbiyəçilərin onlarla mehriban davranışı, mədəni və nəzakətli hərəkətləri, qarşılıqlı təsiridir.

Uşaq şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərən amillərdən biri də məktəbəqədər yaşlı uşaqların həmyaşıdları ilə ünsiyyət tələbatıdır. Ünsiyyət tələbatı uşaqların başqaları ilə birlikdə hansısa bir tapşırığı yerinə yetirərkən inkişaf edir, bu fəaliyyət zamanı uşaq kollektivə, kollektivlə davranış qaydalarına alışmağa başlayır. Bu müddət ərzində uşaq müsbət hərəkətlər etməyə, xeyirxah işlər görməyə, ümumi məqsədlərə can atır.

İctimai rəyin təsiri də uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən amillərdəndir. 4-5 yaşlı uşaqlar öz yaşlıları ilə razılaşırlar, əksəriyyətin fikrini təsdiq edirlər. Ancaq bu yaş dövründə olan uşaqlarda öz rəyini demək, yəni əksəriyyətin fikrinə önəm verməmək halına rast gəlmək də mümkündür.

Uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasında diqqət yetiriləcək əsas nüanslardan biri də onların fiziki tərbiyəsidir. Məhz düzgün fiziki tərbiyənin sayəsində uşağın sağlamlığı möhkəmləndirilir, orqanizmin

inkışafı təmin edilir. Fiziki tərbiyə uşaqda həm də əxlaqi keyfiyyət və adətlərin yaranmasında, formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla keçirilən fiziki hərəkətlər uşaqları gələcək üçün şüurlu, sağlam, gümrah olaraq yetişdirir.

Məktəbəqədər təhsilin uşaqların həyatında rolu böyükdür. Belə ki, bu dövr uşağın təhsilində ən vacib, həssas və öyrənməyə açıq bir dövrüdür. Uşaqların bu yaş dövründə əldə etdikləri biliklər, onlara verilən təhsil onların gələcək həyatlarında çox böyük təsir gücünə malik olacaqdır. Bu yaş dövrü ərzində uşaqları tanımaq, daha sonra onlara öz istək və arzularına uyğun olaraq yanaşmaq lazımdır. İstənilən halda onların istək və maraqları boşa getməməlidir. Burada əsas vəzifəni evdə valideynlər, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində isə tərbiyəçilər yerinə yetirirlər. Məktəbəqədər yaş dövründə verilən təlim qədər önəmli ikinci əsas şey təlimin hansı şəkildə, hansı üsullardan, metodlardan, vasitələrdən istifadə edərək verilməsidir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində də təhsili müasir təhsil sisteminə uyğun qurmaq lazımdır. Təlim zamanı istifadə olunan metodlar, texnologiyalar, əlavə vəsaitlər, hətta oyuncaqlar belə dövrün tələbini nəzərə alaraq seçilməlidir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində əsas diqqət uşaqların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa yönəlməlidir. Əks halda uğur qazanmaq mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının məktəbəqədər təhsilin proqramı (kurikulumu) (3-6 yaş). Layihə, 2 sentyabr 2011.
2. Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil proqramı. Kurikulum. Bakı, 2017.
3. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: "Maarif nəşriyyatı", 2008, 386 s.
4. Məktəbəqədər Təhsilin Təkmilləşdirilməsinin perspektivləri. "Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi və müasir təhsil konsepsiyaları" mövzusunda Beynəlxalq elmi Konfransın materialları. Naxçıvan şəhəri, 16-17 dekabr, 2014.
5. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda didaktik oyunların əhəmiyyəti. "Azərbaycan Təhsilində strateji hədəflər və pedaqoji elmlərin qarşısında duran vəzifələr" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2015, 16 dekabr.
6. Sadıqova S.M. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial əxlaqi tərbiyəsi məsələləri (Hərbi vətənpərvərlik). Bakı, "ADPU nəşriyyatı" 2016. 170 s.

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ ŞAĞİRDƏLƏRİN TƏRBIYƏ İŞİNİN TƏŞKİLİNDƏ MƏKTƏB VƏ AİLƏNİN ROLU

Fəridə MƏMMƏDZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti
feridemmedzade08@gmail.com

Xülasə: İbtidai məktəblilərin fiziki tərbiyəsində məktəb və ailənin əlaqə formaları müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə şərh olunmuşdur. Bu mövzu üzrə müxtəlif bölgülər mövcuddur. Lakin bizim məqsədimiz heç də həmin bölgüləri yada salmaq deyil, fiziki tərbiyə sahəsində məktəblərin ailələrlə, valideynlərlə birgə işinin formaları üzərində dayanmaqdır. İbtidai məktəblilərin fiziki tərbiyəsində məktəb ailələrlə, ictimaiyyət nümayəndələri ilə həm fərdi, həm də kollektiv əlaqə formalarından istifadə edə bilərlər.

Açar sözlər: tərbiyə işi, pedaqoji bacarıq, fiziki tərbiyə, peşə seçimi

Görkəmli pedaqoq A.Makarenko yazırdı: "Həyətlərə gedin, orada uşaqlarla məşğul olun. Yadda saxlayın ki, tərbiyə prosesi torpağın hər kvadrat metrində gedir və uşaqların üçdə iki hissəsi öz asudə vaxtlarını ailələrdə, həyətlərdə keçirir."

Yaşayış yerlərində - çoxmərtəbəli binalarda, ayrı-ayrı məhəllələrdə müxtəlif peşə adamları yaşayır. Onların arasında pedaqoji işdə səriştəsi olan adamlar (müəllimlər, alimlər, jurnalistlər, tərbiyəçilər, eləcə də həkim, mühəndis və b.) olur. Yəni hər binada, hər məhəllədə gənc nəslin fiziki tərbiyəsi ilə məşğul olmaq istəyən adam tapmaq mümkündür. Belə şəxsləri aşkara çıxarıb fəaliyyətə cəlb etmək çox önəmlidir.

İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyə işini təşkil edən komissiyası məktəblərlə sıx əlaqə saxlamalıdır. O, ümumi icbari təhsil haqqında qanunun yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət etməli, yeni dərs ili ərəfəsində məktəbyaşlı bütün uşaqların təhsil işinə cəlb olunmasına çalışmalı, icbari təhsildən yayınanlarla, onların valideynləri ilə müntəzəm iş aparmalıdır. Sual oluna bilər: ümumi icbari təhsilə cəlb edilmə ilə uşaqların fiziki tərbiyəsinin nə əlaqəsi vardır?

Tədris prosesinin pis təşkili, müəllimin nəzəri və metodik cəhətdən savadsızlığı, dərstdə uşağı müstəqil işə qoşa bilməməsi, dərsi tərbiyəvi cəhətdən istiqamətləndirməyi bacarmaması, üstəlik onun kobudluğu şagirdi məktəbdən soyudur. İbtidai sinif şagirdlərinin intizamsızlığı belə yaranır. Hərtərəfli və dərin bilik

insanı hərtərəfli inkişaf etdirir, onun istedadını çiçəkləndirir, onu həyata hazırlayır, həyatda fəal mövqə tutmasına kömək göstərir. Sınıfdən xaric və dərsləndən xaric tərbiyə işləri uşaqlara nəcib keyfiyyətlər aşılayır.

Sxem 1. Tərbiyə işlərinin növləri

Uşaq və yeniyetmələrlə iş prosesində aşağıdakılar əsas götürülməlidir:

- onlara həyatın qanunauyğunluqlarını və qaydalarını dərk etdirmək; uşaqların həyatda öz yerini və rolunu müəyyənləşdirməsinə, öz hüquqlarını bilməklə yanaşı, cəmiyyətin bir üzvü kimi üzərlərinə düşən vəzifələri başa düşməsinə nail olmaq;

- ibtidai sinif şagirdlərinin sağlamlığına diqqət yetirmək, birgə yaşayış qaydalarına, Azərbaycanın həyat tərzinə, müstəqillik gerçəkliyinə məhəbbət ruhunda tərbiyə etmək, onlarda Vətəni müdafiə etməyə hazır olmaq hissi formalaşdırmaq;

- ibtidai sinif şagirdlərini birgə yaşayış qaydalarını, Azərbaycan qanunlarını, hüquq və davranış normalarını pozanlara qarşı mübarizə ruhunda tərbiyələndirmək;

- onları müxtəlif fənn dərnlərinə, klublarına, idman yarışlarına cəlb etməklə asudə vaxtlarını səmərəli təşkil etmək.

Valideynlərlə iş prosesi:

- uğursuz ailələri aşkara çıxarıb ictimaiyyətin həmin ailələr üzərində təsirinə nail olmalı;

- ibtidai sinif şagirdləri olan övladının fiziki tərbiyəsinə etinasızlıq göstərən ata-analarla fərdi işi həyata keçirməli;

- valideynlərin pədaqoji və hüquqi maariflənməsinin qeydinə qalmalı, bu məqsədlə ictimaiyyət nümayəndələri, müəllimlərin, alimlərin, hüquqşünasların mühazirələrini təşkil etməli. Onlar məktəblərlə sıx əlaqə saxlamalıdır.

Məktəblərdə həm də valideynlərlə iş aparılmalıdır. Bu vaxt onlara uşaqların fiziki tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələri, məzmunu, ailədə fiziki tərbiyəsinin səmərəli təşkili məsələləri ilə bağlı onlara müvafiq məsləhətlər verilməlidir. Ata-analara xatırlatmaq yerinə düşər ki, övladlarının fiziki tərbiyəsi ilə məşğul olmaq tək onların işləri deyil, bu, həm də onların vəzifələridir. Valideynlər bunun üçün cəmiyyət və dövlət qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

Tərbiyə prosesində şagirdin ailəyə, ayrı-ayrı müəllimlərə, təhsilə, ictimai işlərə münasibətini bilmək də zəruridir. Oxuduğu sinifdə uşaqlar ona necə münasibət bəsləyirlər? Yaxud onun sinif kollektivinə təsiri necədir? Sinif yoldaşlarının təhsilinə, davranışına pis təsir göstərirmi? Kollektiv onu sevmirsə bunu ona bildirməyi, ona öz tədbirlərində iştirak etməyə icazə verirlərmi?

Qabaqcıl məktəblərin təcrübəsi göstərir ki, əlbir iş uşaqların fiziki tərbiyəsində ən səmərəli vasitədir. Bunun səbəbi aydındır. Çünki valideynlər və ictimaiyyət nümayəndələri müəllimlərlə, habelə uşaqlarla birlikdə keçirilən tədbirlərdə həvəslə iştirak edirlər. Onlar uşaqlar haqqında yeni söz, yeni xəbər eşitmək arzusundadırlar, istəyirlər ki, övladlarının tədbirlərdə necə iştirak etdiklərini öz gözləri ilə görsünlər, müəllimlərin məsləhətlərini dinləsinlər. İbtidai sinif şagirdlərinə gəlinə, onlar öz valideynləri və ictimaiyyət nümayəndələri ilə birgə keçirilən tədbirlərdə iştirak etməyə can atırlar. Adətən, belə tədbirlərdə özünü intizamsız aparan şagirdə rast gəlmək olmur. Uşaqlar bir nəfər kimi çalışırlar ki, ata-analarını, müəllimləri və tərbiyəçiləri sevindirsinlər. Bir növ, yeniyetmələr fürsətdən istifadə edərək sübut etməyə çalışırlar ki, onlar nəyə qadirdirlər. Bununla da valideynlər arxayın olurlar ki, övladlarına cəmiyyətin gələcəyi kimi baxmaqla heç də səhv etməzlər. Qeyd etmək lazımdır ki, əlbir (məktəb, valideynlər) şəraitdə həyata keçirilən tədbiri şagirdlər heç vaxt unuturlar, həmin tədbirləri onlar xoş xatirə kimi həmişə yada salırlar. Başlıcası isə odur ki, birgə həyata keçirilən tədbirlər şagirdləri hər cür şəraitdə yaxşı iş görməyə ruhlandırır. Şübhəsiz ki, birgə tədbirlər tez-tez təkrar olunduqda uşaqlarda verilmiş tapşırıqları layiqincə yerinə yetirmək vərdişi əmələ gəlir. Onlar tədricən buna alışır, çətinlikdən qorxmur, həmişə ictimai-faydalı işlər görməyə səy göstərir.

Uşaqlarla, ailə və ictimaiyyətlə görülən birgə iş məktəbin, pədaqoji kollektivin nüfuzunu hamının yanında yüksəldir, onun rəhbər rolunu artırır, hər bir müəllimdə məsuliyyəti qüvvətləndirir. Uşaqlar, onların valideynləri, habelə ictimaiyyət nümayəndələri məktəbə böyük inam bəsləyir, onun hər bir çağırışına dərhal səs verir, tədbirlərin yüksək səviyyədə keçirilməsinə nail olmağa çalışırlar. Qabaqcıl

pedaqoji kollektivlərin üzvləri təsdiq edirlər ki, düzgün planlaşdırılan və əlbir şəraitdə həyata keçirilən tədbirlər uşaqların fiziki tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir, onların nümunəvi davranmalarına, daxili qaydalarına düzgün əməl etmələrinə kömək edir. Şagirdlərlə, ailə və ictimaiyyətlə aparılan əlbir işin məqsədi məhz budur.

Qabaqcıl orta ümumtəhsil məktəblərinin pedaqoji kollektivləri ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsinə ciddi fikir verir, bu sahədə müvəffəqiyyətlər qazanırlar. Müntəzəm müşahidə apardığımız Bakıdakı 200 nömrəli məktəbdə pedaqoji kollektivin işi bu cəhətdən təqdirəlayiqdir. Pedaqoji kollektivin hər bir üzvü özünə, eləcə də ibtidai sinif şagirdlərinə ciddi tələbkarlıqla yanaşır, rast gəldiyi nöqsanlara biganə qalmır, həmin nöqsanların səbəbini araşdırır, çıxış yolu tapıb tədbir görür. İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq üçün ailə və ictimaiyyətlə sıx əlaqə saxlayır, onların arasında tərbiyəvi və kütləvi-izahat işləri aparırlar. Bütün bunların nəticəsidir ki, uşaqlar həmişə səliqə-sahmana ciddi fikir verir, mədəni davranış qaydalarına, intizama dəqiq riayət edirlər.

200 nömrəli məktəbin pedaqoji kollektivi ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsini möhkəmləndirmək məqsədi ilə daim maraqlı və məzmunlu tədbirlər həyata keçirir, bütün valideynləri bu tədbirlərdə fəal iştirak etməyə cəlb edir, məktəb və ictimai təşkilatların fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirərək öz məqsədinə nail olur. Pedaqoji kollektiv fiziki tərbiyənin yüksəldilməsində “İbtidai sinif şagirdləri üçün qaydalar”ın rolunu düzgün qiymətləndirir. Məktəbdə həmin qaydalar səliqə ilə yazılaraq divardan asılmışdır. Müəllimlər “Qaydalar”ı şagirdlərə bütövlükdə, özü də ətraflı izah edir, hər bir maddənin məktəblilər tərəfindən yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edirlər. Kompleks planda həmin məsələlərin həlli üçün müvafiq tədbirlər ön sıraya çəkilir. Məsələn, şagirdlərin fiziki tərbiyəsi məqsədi ilə planlaşdırılan tədbirlər həm ümumməktəb üzrə, həm də ayrı-ayrı siniflər üzrə nəzərdə tutulur. Ümumməktəb üzrə “İbtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsi” bölməsi altında tədbirlər ümumi şəkildə əks etdirilirsə, ayrı-ayrı siniflər üzrə, bu, konkret şəkildə verilir. Həm də ayrı-ayrı siniflər üzrə, xüsusilə I-IV siniflər üzrə fiziki tərbiyə sahəsində nəzərdə tutulan tədbirlər şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə müvafiq şəkildə seçilib qruplaşdırılır.

Məktəbin pedaqoji kollektivi ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsi üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün yeni-yeni yollar və vasitələr axtarıb tapır. Həmin yol və vasitələr arasında məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi mühüm rol oynayır. Kompleks planda “Məktəbin ailə və ictimaiyyətlə birgə işi” bölməsi üzrə tədbirlər “Valideynlər məktəblə birlikdə”, həmçinin, “Yaşayış yeri üzrə işlər” adı altında verilir. Diqqəti cəlb edən cəhət bundan ibarətdir ki, tədbirlər düşünülmüş şəkildə seçilir və sistemli qaydada əks etdirilir. Onların bəzilərini göstərmək məqsədə uyğundur:

1. Məktəbin planı ilə birlikdə valideynlər komitəsinin planını hazırlamaq;
2. Valideynlərlə məqsədyönlü iş aparmaq, onlara pedaqoji elmin əsaslarını öyrətmək, ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsində onlara kömək etmək, uşaqların sağlam böyüməsində valideynlərin məsuliyyət daşmasına nail olmaq;
3. “Valideynlər universiteti”nin işini davam etdirmək, “universitet”in quruluşunu təkmilləşdirmək, yeniyetmələrlə işi gücləndirmək;
4. Pedaqoji ümumtəhsil günü təyin etmək, valideynlərlə müntəzəm iş aparmaq;
5. Yaxşı uşaqlar tərbiyə edən valideynlərin bayram günlərində təbrik olunmasını davam etdirmək;
6. “Necə yaşmalı?” mövzusunda dərs keçmək;
7. Yaşayış yerlərində müxtəlif yaşlı uşaqların dəstəsini yaratmaq, ictimai təşkilatların fəaliyyətini genişləndirmək və onların hər bir məktəbliyə təsirini gücləndirmək;
8. “Bu günümüz və sabahımız” mövzusunda mikrorayonda stend təşkil etmək;
9. Mikrorayonda yaşayan idman veteranları ilə görüş təşkil etmək.

Pedaqoji kollektiv kompleks planda nəzərdə tutulmuş tədbirlərdən əlavə günün tələblərindən irəli gələn məsələləri də nəzərdən qaçırmır və həmin məsələlərlə əlaqədar əlavə tədbirlər həyata keçirir. Məsələn, “Peşə seçməkdə ailənin rolu”, “Valideynin şəxsi nümunəsi” mövzularında valideyn yığıncağı, “Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi” mövzusunda valideyn konfransı və s. tədbirlər yüksək səviyyədə keçirilmişdir. Bütün bu tədbirlərin nəticəsi göz qabağındadır: Ailə və ictimaiyyətin əlbir fəaliyyəti sayəsində məktəbdə nizam-intizam daha da möhkəmlənmişdir.

Təcrübə göstərir ki, məktəbin rəhbər işçiləri məktəb rejiminə, ailə və ictimaiyyətlə əlaqə və s. məsələlərə məsuliyyətlə yanaşdıqda ibtidai sinif şagirdlərinin fiziki tərbiyəsi də yüksək səviyyədə olur. 200 sayılı orta məktəbdə vaxtilə fiziki tərbiyə dərslərinə davamiyyət çox zəif idi. Şagirdlər üzürsüz olaraq tez-tez dərs buraxır, məktəbin daxili intizam qaydalarına əməl etmirdilər. Bu isə pedaqoji kollektivin öz məqsədinə

çata bilməməsinə səbəb olurdu. Məktəb rəhbərliyi vəziyyətdən çıxış yolunu ailə və ictimaiyyətlə əlaqəni möhkəmləndirməkdə görüb. Beləliklə, işdə valideynlər, ictimaiyyət nümayəndələrinin köməyi ilə məktəbin hasarı, yollar qaydaya salınıb, həyətdə çoxlu bəzək və meyvə ağacları əkilib, ayrı-ayrı fənn kabinetləri təşkil edilib, idman zallarında səliqə-sahman yaradılıb. Bütün bunlar pedaqoji kollektivlə şagird kollektivinin, həmçinin də ailə və ictimaiyyətin səylərini birləşdirib, ibtidai sinif şagirdləri arasında fiziki tərbiyə dərslərinə davamiyyəti möhkəmləndirib, məktəbi qabaqcıl maarif ocaqları sırasına çıxarıb.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abbasov A.N. , Əlizadə Ə.Ə. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: Renessans, 2000.
2. Həmzəyev M.Ə. Kiçik məktəbyaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1968.
3. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir, Bakı-2007.
4. Qədimbəyova Ə.B. Azərbaycanda məktəbəqədər tərbiyənin inkişafı tarixindən (1920-1941), namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı-1965.
5. Veysəlova Ç.V. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda humanizm tərbiyəsinin yolları və vasitələri (nam. Dissertasiyası), Bakı-1996.
6. Vəliyeva Z.İ. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsi, Bakı-1993.

PROFESSOR Z.QARALOV “TƏHSİL SİSTEMİ: ONU NECƏ İDARƏ ETMƏLİ”

Samirə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı
samire.memmedova@bk.ru

XÜLASƏ

Müasir dövrdə cəmiyyətdə intensiv olaraq dəyişən, sosial-iqtisadi münasibətlər təhsil sisteminin bu proseslərə çevik, dinamik adaptasiya olunmasını tələb etdiyindən, təhsilin keyfiyyətli və onun səmərəli idarə olunması məsələləri ön plana çəkilir. Tezisdə professor Z.Qaralovun 1990-cı illərdə təhsil sisteminə və təhsilin idarə olunmasındakı problemləri araşdırması, təklifləri və təhsilin idarə edilməsində həyata keçirilən bəzi islahatlardan danışılır.

Açar sözlər: təhsil, təhsilin idarə olunması, Təhsil Nazirliyi, məktəb, demokratikləşdirmə

SUMMARY

The social and economic relationships intensively changing in the modern world require the flexible, dynamic adaptation of the education system to these processes, and the quality and effective management of education are highlighted. The dissertation is devoted to the study of problems in the system of education and management of education in the 1990s by Professor Z.Garalov, some of the proposals and some reforms in education management.

Key words: education, education management, Ministry of Education, school, democratization

РЕЗЮМЕ

Социально-экономические отношения, интенсивно меняющиеся в современном мире, требуют гибкой, динамичной адаптации системы образования к этим процессам, а также повышения качества и эффективного управления образованием. Диссертация посвящена изучению проблем в системе образования и управления образованием в 1990-х годах профессором З.Гараловым, некоторыми из предложений и некоторыми реформами в управлении образованием.

Ключевые слова: образование, управление образованием, Министерство Образования, школа, демократизация

Təhsil insanın inkişafına verilən müasir tələbələrin: insanın uzunömürlürlüyü, sağlamlığı, intellektual səviyyəsi, yüksək insani keyfiyyət daşıyıcısı olması, cəmiyyətdə adambaşına düşən gəlirin daim artması, dünyanın dayanıqlı inkişafı və tarazlığının saxlanması qanunlarının dərk olunması kimi qlobal problemlərin həllinə kömək etməyi nəzərdə tutur. İnsan rifahının daim yüksəlməsində bəşəriyyətə yol göstərir [2, 3].

Təhsil haqqında müxtəlif təriflər və fikirlər var. Bu fikirlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, təhsil çox geniş və mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin öhdəsindən lazımcı gəlmək üçün təhsil sistemi və onun idarə edilməsi ən önəmli yoldur. Ona görə də təhsildə islahatlar aparılması həmişə qaçınılmaz problemlərdən olmuşdur.

Tezisini professor Z.Qaralovun 1998-ci il 30 may tarixində “Naxçıvan” qəzetində dərc olunan “Təhsil sistemi: onu necə idarə etməli” adlı pedaqoji yazısı əsasında yazmışıq. Çünki bu mövzu bugün də ən aktual problemlərdən biridir. Hələ neçə il bundan əvvəl irəli sürülən təkliflərdən bəziləri, toxunulan problemlər bugün də olduğu kimi qalır.

Professor Z.Qaralov qeyd edir ki, təhsil xalqın elmi, mədəni, intellektual inkişaf səviyyəsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, eyni zamanda ölkənin, onun ən qiymətli neməti olan insanların tərəqqisinin güclü təkanvericisidir.

Təhsil dinamik sistem olduğu üçün müntəzəm surətdə təkmilləşdirilməlidir. Sosial-mədəni həyatın, cəmiyyətin və onun vətəndaşlarının tələbatının dəyişməsi, elm və kommunikasiya texnologiyalarının

inkışafı təhsil sisteminin dəyişilməsinə də zərurət yaradır. Təhsil çoxparametrlı sistemdir. Onun təhsildə ən önəmli parametrlərdən olan idarəetmə ilə əlaqəli olan fikirlərini və təkliflərini araşdıracaq. Professor qeyd edir ki, təhsili idarəetmə çoxpilləli və çoxfunksiyalı olmuşdur və hələdə elə davam edir. Mövcud idarəetmə sistemi isə elmi idarəetmə prinsiplərinə, çox zaman subyektiv mülahizələrə əsaslanır. Bu səbəbdən də belə idarəetmə forma və metodları az təsirli olur, çoxlu mənfə hallarla müşahidə edilir, gənclərin bilik, bacarıqlarının və həyata hazırlanmalarının keyfiyyətinə, dəyərinə isə heç kəs cavabdehlik daşımır. O, qeyd edir ki, demokratiyanın genişləndirilməsi, insan haqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, Konstitusiyamızdan irəli gələn bir sıra tələblərin yaranması təhsildə köklü islahatların aparılmasını tələb edir. Bütün bunlarla əlaqəli aşağıdakı təklifləri irəli sürür:

1. Təhsil Nazirliyi bir sıra funksiyaları, o cümlədən tədris müəssisələrində maliyyənin xərclənməsinə nəzarəti, qeyri-dövlət təhsil qurumlarına nəzarəti, tədris prosesinə nəzarəti, müəllim-tərbiyəçilərin gündəlik fəaliyyətinə nəzarəti, təhsil qanunvericiliyinin icrası üzərindəki nəzarəti aidiyyəti üzrə qurumlara verilməlidir. Nazirlik öz üzərində yalnız 3 əsas funksiyayı saxlaya bilər:

a) təhsilin strateji proqramını və təhsil siyasətini, bu siyasəti həyata keçirməyin prinsip və yollarını hazırlamaq, mərkəzi icra aparatına təqdim etmək, onların reallaşdırılmasında iştirak etmək;

b) təhsil-tərbiyə müəssisələrinin elmi, pedaqoji, texniki və texnoloji komplekslər və kadr təminatı ilə məşğul olmaq;

v) təhsil məsələləri ilə əlaqədar ölkə daxilində və dövlətlərarası müqavilələrdən irəli gələn məsələləri və fəaliyyətləri əlaqələndirmək; [1, 251]

Konstitusiyaya ilə təsdiq edilmiş 3 mülkiyyət formasına uyğun olaraq 2 qrup təhsil müəssisəsi (dövlət və özəl müəssisə) vardır. Gələcəkdə şübhəsiz, bələdiyyə təhsil müəssisələrinin yaranacağını da irəli sürür. Və artıq bugün Təhsil Qanununun 14-cü maddəsində qeyd edilir: Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət növünə görə aşağıdakı təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir: dövlət, bələdiyyə və özəl [4, 19]

2. Tədris-tərbiyə prosesinin əsas aparıcı qüvvəsi olan müəllim-tərbiyəçilərin səlahiyyətləri son dərəcədə məhdud və yarımqıdır. Demokratikləşdirmə prinsiplərinə əsasən bu səlahiyyətlər çox genişləndirilməlidir. Dərslərini dinləmək, açıq dərslər keçirmək, gündəlik tələb etmək yolu ilə müəllimin fəaliyyətinə nəzarət artıq öz fəaliyyətini tamam itirmişdir. Müəllimin tədris prosesindəki fəaliyyətinə birbaşa heç kəs müdaxilə etməməlidir.

O, qeyd edir ki, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin nəticələri yalnız dolayı yolla- şagirdlərin bilik və bacarıqlarının vaxtaşırı testlərlə yoxlanılmasından alınan nəticələrə görə qiymətləndirilməlidir. Müəllimlərə nəzarət, onların dərslərinin dinlənilməsi və təhlili onların peşə və intellektual mülkiyyətinə müdaxilə deməkdir. Bu insan hüquqları üzrə beynəlxalq xartiyalara, eləcə də şəxsiyyət və peşə azadlığı etikasına ziddir. Professor qeyd edir ki, müəllimlərin dərslərinin dinlənilməsinə qadağan qoyulmalı, gündəlik dərslər planı tələb edilməməli, alternativ proqram və digər tədris vasitələrindən istifadə üçün geniş hüquq və səlahiyyətlər verilməlidir. Gənc nəslin tərbiyəsindəki ciddi kəsirlərə görə əvvəlcə valideynlər cavabdeh olmalıdır.

3. İnspektor yoxlamaları, təhsil orqanları tərəfindən maliyyə yoxlamaları aradan götürülməlidir. Tədris-tərbiyə prosesinin təftişinə yol verilməməlidir.

4. Rayon və şəhər təhsil şöbələrinin indiki şəkildə saxlanıb-saxlanmaması məsələsi üzərində düşünmək lazımdır. Təhsili idarəetmənin orta halqası sayılan, indiki şəraitdə konkret funksiyaları bəlli olmayan bu qurumların səlahiyyətlərinin çoxu tədris müəssisələrinə, müəyyən qismi isə rayon (şəhər) icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarına verilə bilər.

5. Universitet və institutlara geniş muxtariyyət veriləcəyi şəraitdə əslində nazirlik səviyyəsində olan Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasını saxlamağa ehtiyac qalmayacaq. Tələbə qəbulunun mərkəzləşdirilmiş şəkildə aparılması məqsədəuyğun sayılacağı halda Təhsil Nazirliyində müvəqqəti fəaliyyət göstərən uyğun komissiyalar yaradılması həmişə mümkündür.

Bütün təklifləri təhlil etdikdə görmək olar ki, irəli sürülən təkliflərin bir çoxu bugün artıq reallaşmışdır. Təhsilin idarəedilməsi əlaqəli bəzi məsələləri artıq Təhsil Nazirliyi deyil, lazımı aidiyyəti üzrə qurumlar və təhsil müəssisələri həyata keçirir.

Dövlət idarəetmə orqanı olan Təhsil Nazirliyi öz hüquqları və səlahiyyətləri daxilində təhsil sahəsində standartları işləyib hazırlayır, təhsil müəssisələrini akkreditasiyadan (qeydiyyatdan), pedaqoji kadrların attestasiyadan keçirir, ölkədə və konkret regionda təhsil sistemini formalaşdırır, peşələrin və ixtisasların siyahısını, təhsil müəssisələrini maliyyələşdirir. Təhsil sistemini stabilləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün dövlət fondları yaradır, təhsil müəssisələrinin şəbəkəsini proqnozlaşdırır, təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin icra olunmasına nəzarət edir və s. Təhsili idarəetmənin ictimai

xarakterinin güclənməsinin mühüm göstəricilərindən biri təhsil sisteminin dövlətsizləşdirilməsi və təhsil müəssisələrinin diversifikasiyasıdır (diversifikasiya latın sözüdür, mənası müxtəliflik, hərtərəfli inkişaf deməkdir). Dövlətsizləşdirmə o deməkdir ki, dövlət təhsil müəssisələri ilə yanaşı qeyri-dövlət təhsil müəssisələri də meydana gəlir, onlar dövlət aparatının strukturları olmurlar. Təhsil müəssisələrinin diversifikasiyası eyni zamanda həm dövlət, həm də müxtəlif tip qeyri-dövlət tədris müəssisələrinin, universitetlərin, gimnaziyaların, liseylərin, kolleclərin, ayrı-ayrı fənləri dərindən öyrədən məktəblərin inkişafını nəzərdə tutur [3, 10].

Rekonstruktiv təhsil nəzəriyyəsinə görə, məktəb cəmiyyətdəki bütün dəyişikliklərə məsuliyyət daşıyır. Bu baxımdan, işin bütün ağırlığı və məsuliyyəti heç şübhəsiz ki, pilləsindən, səviyyəsindən asılı olmayaraq təhsil müəssisələrinin üzərindədir və onlar keyfiyyətin təminatçıları olmalıdırlar.

1990-1993-cü illər arasında aparılmış islahatlar, o cümlədən icbari təhsilin 11 ildə 8 ilə, orta ümumi təhsilin 11 ildən 10 ilə endirilməsi, 8-ci sinifdən 9-cü sinifə keçidi məhdudlaşdırmaq, bir sıra fənlər, o cümlədən tarix, coğrafiya, insan, cəmiyyət və digər proqram və dərslərin hazırlanmasını peşəkar olmayan mütəxəssislərə həvalə etmək, tamamilə əsassız kadr dəyişmələri, peşəkarların işdən kənarlaşdırılması, naşı adamları təhsili idarəetmə sahələrinə rəhbər təyin etmək sistemi iflic vəziyyətə saldı. Təhsil islahatı adı altında təhsil nəzəriyyəçilərinə və güclü praktik işçilərə qarşı psixoloji müharibə aparıldı.

Əgər 1993-cü ilin ortalarında dünyanın aparıcı siyasətçilərindən və təcrübəli ölkə idarəedicilərindən olan möhtərəm Heydər Əliyev rəhbərliyə qayıtmasa idi, "Təhsil islahatı" adı ilə həyata keçirilən tədbirlər millətə tarixin daş dövrünə, cahilliyə sürükləyə bilərdi. H.Əliyevin gəlişi bu prosesi dayandırdı, inkişafa doğru yönəltdi [1, 253].

Professor yazır ki, Azərbaycanın təhsilini bütün parametrlərdə dünyanın aparıcı ölkələrinin təcrübəsinə söykənən, ən optimal standartlara cavab verə bilən, büllur kimi təmiz, halallıq üzərində qurulmuş demokratik, dünyəvi, qanunun aliliyi ilə fəaliyyət göstərən, elmi əsaslarla çevik işləyən, daim inkişafda olan, həmişə xalqın ağıllı tələbatını tam ödəyə bilən sistem kimi görmək istərdim. Bugün bu istiqamətdə ciddi işlər görülür.

Beləliklə, bugünkü təhsil sistemimizdə aparılan islahatlar, təhsilin inkişafı sahəsində verilən fərmanlar, həyata keçirilən bir çox tədbirlər cəmiyyəti inkişafa doğru aparır. Dünya təhsil sistemində inteqrasiya edir və onun bəzi nümunələrini öz təhsilimizdə tətbiq edirik. Ancaq hələdə təhsil sistemimizdə bir çox cəhətdən həll edilməmiş problemlər öz həllini gözləyir. Azərbaycanda təhsil sisteminin idarə edilməsi milli zəminə, türk dünyasının və islam əxlaqının yaratdığı mənəvi sərvətlər və ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qaralov Z. Əbədiyyətə gedən yollar. Bakı, Elm, 2005, 576s.
2. Qaralov Z. Təhsil sistemlərinə müasir baxış. Bakı, Pedaqogika, 2003, 48s.
3. Rzayev O., Məmmədov S., İsmayılov Ş. Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Bakı, Mütərcim, 2010, 476s.
4. "Təhsil Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Çap evi, 2012, 64s.

MƏKTƏBLİLƏR ÜÇÜN EKSKURSIYALAR VƏ ONLARIN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

MEHDİZADƏ Nigar

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
İbtidai təhsil fakültəsi
"SABAH" qruplarının tələbəsi
nigarmehdizade2014@gmail.com

Açar sözlər: Məktəbdənkənar fəaliyyət, ekskursiyanın tarixi, ekskursiyanın məqsədi və əhəmiyyəti, ekskursiyalara müəllimin yanaşması

Hər hansı bir hadisənin, böyüklərə nisbətən uşaqlarda daha çox təəssürat yaratdığı danılmaz bir faktır. Məsələn, uşaqlıqda hər kəsin ilk dəfə maşına minərkən, arzuladıqları şey – maşın sürmək və ya tezliklə ona sahib ola bilməkdir. Deməli, birbaşa təmas, əyani görmə, toxunma, hiss etmə və duyma müəyyən bir arzunun, məqsədin formalaşmasına zəmin yaradır. Buna görə də şagirdləri sinifdə yazı masası arxasında öyrəndiklərini məktəbdən kənarada yaradılan unikal əlaqələrdən ibarət birgə öyrənmə atmosferində tətbiq etmələrini təmin etməklə onların erkən vaxtda karyeralarında formativ biliyə yiyələnmələrinə və konkret bir sahədə davam etdirməyə təşviq edə bilərik.

Tədris prosesinin məktəbdənkənar fəaliyyətlərlə möhkəmləndirmək bugün təhsil işinin əsas prinsiplərindədir. Məktəbdənkənar fəaliyyətlər dərslərdə təsis edilmiş təməl üzərində inşa edilir və

mövcud biliyi möhkəmləndirmək və onların tətbiq imkanlarını genişləndirmək məqsədi daşıyır. Məktəbdənkənar fəaliyyətinin təşkili özündə şagirdlərin maraq və meyllərini müəyyən etmək, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq təcrübəsini artırmaq kimi vəzifələri yerinə yetirməyə əsaslanmalıdır.

Ekskursiyalar mütəxəssis təlimatının rəhbərliyi altında bilik əldə etməyə əsaslanan məktəbdənkənar fəaliyyətin tərkib hissəsidir. Məktəblilər üçün ekskursiya təbii şəraitdə obyektlərin və hadisələrin müşahidəsi və onların öyrənilməsinə təşkil etməyə imkan verən tədris və təhsil işidir. Rus pedaqogikasının qurucusu olan K.D.Uşinski qeyd edir ki, "Uşağın hər bir yaş dövründə elə bir dünya təsvir etmək lazımdır ki, hansı ki, bu, onun şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm olan təməllərin qurulması baxımından əhəmiyyətlidir".

Xüsusilə, məktəblilərin emosional sahəsinin formalaşmasında ekskursiya proqramlarının vacibliyini vurğulamaq lazımdır: gözəllik hissi, bilik əldə etmədə məmnunluq, cəmiyyətə faydalı olma arzusu və eyni zamanda muzeylərə, sərgi salonlarına təşkil olunmuş ekskursiyalarda sənət əsərlərini anlamaq, adi şeylər və fenomenlərdə gözəllik tapmaq, insan əməyinin gözəlliyini hiss etmək kimi keyfiyyətlərin formalaşması təqdirəlayiqdir. Beləliklə, ekskursiyalar gənc nəslin intellektual səviyyəsini yüksəltməyə, müşahidəni inkişaf etdirməyə, ətrafdakıların gözəlliyini qəbul etməyə imkan verərək şagirdlərin çoxtərəfli inkişafını təmin edir. Ümumən, məktəblilərin müntəzəm olaraq müxtəlif ekskursiyalara göndərilmək tövsiyə olunur, çünki bu şagirdlərə gördükləri şeylərlə həyatlarını yaxşılaşdırmaq və hətta peşə seçimini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər.

Tarixi aspektdən yanaşsaq, ekskursiyalar 18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrin əvvəllərində müşahidə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə şagirdlərin müstəqil öyrənmə vərdişlərini formalaşdırmaq üçün tədris üsulu kimi yaranmışdır. 19-cu əsrdə ekskursiyalar tədricən məktəblilər üçün tədris prosesinin xüsusi bir hissəsi oldu. Təhsil və tərbiyə sistemində ekskursiyanın əhəmiyyətini Y.A.Komenski, J.J.Russo, İ.Q.Petsaloski, A.Disterverq kimi görkəmli pedaqoqlar da qeyd etmişdir.

Ekskursiya fəaliyyəti və ekskursiya təşkilatları turizm hərəkatının geniş inkişafına səbəb olmuşdur. Turizmin yaranmasına təkan verən məktəb ekskursiyaları idi. Uşaqlar üçün ekskursiya işinin ilk təşkilatçılarından və təşəbbüskarlarından biri olan dekabrın İ.D.Yakuşenko sürgündə olarkən, yerli qızlar məktəbində işləmiş, bitki aləminin öyrənilməsi məqsədilə öz şagirdləri üçün təbiət qoynuna yay yürüşləri və ekskursiyalar təşkil etmişdi.

Ekskursiyaların təşkilində məqsəd uşaqların mədəni üfüqlərini genişləndirmək, onları vətənpərvərlik, sevgi və hörmət ruhunda tərbiyə etmək və hərtərəfli harmonik təhsil təmin etməkdir.

Ekskursiyaların məzmununa: təbiət ekskursiyaları (müxtəlif mövsümlərdə eyni yerlərdə təbiətdə baş verən mövsümi dəyişiklikləri göstərmək üçün məqsəduyğundur), yerli tarixi ekskursiyalar (ilk növbədə - məktəbin yerləşdiyi mikrorayon ilə tanışlıq), muzey turları və s. daxildir.

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında tərbiyə işi başlıca yeri tutur. Tərbiyə işinin praktik həyata keçirilməsi həm təlim, həm də problemləri həyata gətirən tərbiyəvi məzmunlu sinifdən xaric tədbirlər prosesində baş verir. Məktəblilərlə aparılan sinifdən xaric iş formalarının ekskursiya və turizm işlərinin təşkili yolu ilə həyata keçirilməsi olduqca səmərəlidir. Sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər şagirdlərə başlıca olaraq yurdsevərlik, milli özünüdərk, soykökünə bağlılıq, İslam dəyərləri və Şərq mədəniyyətini əxz etməyi, yüksək milli və bəşəri həqiqətləri aşılıyır. Habelə şagirdlərdə bacarıqları səviyyədə intellektual mənəvi fəzilətə rəğbət, rəzalətə nifrət, demokratik meyli stimullaşdırır, həyatda, cəmiyyətdə, qarşılıqlı münasibətlərdə normal davranmağın əhəmiyyətini başa salır.

Ekskursiyalar gənclərin mənəvi-siyasi tərbiyəsində səmərəli forma olmaqla yanaşı, həm də tədris prosesinin tərkib hissəsinə çevrilmişdi. Bir zamanlar belə fikir yaranmışdı ki, ekskursiyalar yalnız gələn qonaqlar üçün təşkil olunmalıdır. Yerli əhaliyə ekskursiyaların keçirilməsi nəyə lazımdır? Yerlilər onsuz da öz ərazilərini yaxşı tanıyır. Lakin həyat göstərdi ki, belə fikir yanlışdır. Əslində yerli əhali doğma yerlərin diqqətəlayiq obyektləri ilə tanış edən ekskursiya tədbirlərinə laqeyd deyil. Öz doğma diyarının tarixi, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, abidələri haqqında heç də hamının tam məlumatı yoxdur. Ona görə də ekskursiya müəssisələri fəaliyyətlərini yerli əhaliyə xidmətə yönəltdilər. Ekskursiyaların maraqlı, məzmunlu və yüksək səviyyədə təşkili, ilk növbədə ekskursiya bələdçisinin peşəkarlığından asılıdır.

Bugün sinif otaqlarındakı İKT təminatı, şagirdlərin dərslər zamanı internetə daxil olmaq və istənilən məsələ ilə bağlı geniş informasiya bazası ilə təmin olunma şansının mümkünlüyü belə ekskursiyaların təşkili məsələsinin əhəmiyyətini azaltmır. Azərbaycan gəncinin öz vətəni və onun ucsuz- bucaqsız gözəlliyi haqqında fikirləri nə danimarkalı rəssam Helluf Bistrupun yurdumuzu gəzdikdən sonra müxtəlif

mənbələrdə qeyd etdiyi təəsüratına, nə də Bakı gecələrinin gözəlliyini İtaliyanın Neapol şəhərinin gecələrinə bənzədən A.M.Qorkinin fikirlərinə əsaslanmamalıdır. Şərait yaratmaq lazımdır ki, hər bir şagird özü öz yurdunun səyyahı olsun və yaşayacağı məftunluq, heyranlıq və təəcüb də özününkü olsun. Bu baxımdan maarifləndirici, çağırış xarakterli müxtəlif tədbirlərin təşkili olduqca əlverişlidir.

Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, 2013-cü il avqustun 1-dən start götürən məktəblilərin “Ölkəmizi tanıyaq” devisi ilə keçirilən maarifləndirici tur-aksiyalarının təşkili təqdirəlayiq bir addımdır. Bunun sayəsində şagirdlər Azərbaycanımızın müxtəlif bölgələrinə baş çəkib və xalqımızın uzunəsrlik keçmişi və əvəzolunmaz adət-ənənələri ilə yaxından tanış olub, gəzməli, görməli tarixi abidələri ilə qarşılaşıblar.

Hər dəfə səfər olunan rayona uyğun kiçik bir xəritənin tərtibi və onun hazırlanması, yaxud, kiçik bir təəsüratın kətan üzərində təsviri, bundan başqa, yaddaqalan bir hadisənin, yaxud o bölgə ilə bağlı hansısa əfsanənin, rəvayətin esse şəklində yazılması, sonra isə bütün bunların digər şagirdlər üçün də sərgilənməsini təşkil etmək zənnimizcə, digər şagirdlərdə növbəti səfərlərə marağı artırır. Ən vacibi bu işin davamlı həyata keçirilməsi və şagird-müəllim əməkdaşlığı çərçivəsində icrasıdır.

Yaşadığımız əsrin hər bir uğurlu müəlliminin dərs gününün sonunda özünə yönəltdiyi “Nə öyrətdim?” sualının yanında “Hansı bacarıqları formalaşdırdım?” sualı da əlavə verilməlidir. Uğurlu müəllim ekskursiyalara müraciət etməklə, müstəqil həyatda irəliləməyə, seçim etməyə və seçilməyə layiq şəxsiyyətlər yetişdirməlidir.

İSTİFADƏ OUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR VƏ INTERNET RESURLARI:

1. F.İbrahimov, R.Hüseynzadə “Pedaqogika”, Dərslik II cild, Bakı, 2012. 474 səh.
2. International Journal of Environmental & Science Education (2014), 9,235-245 : A Review of Research on School Field Trips and their Value in Education.
3. The Great Soviet Encyclopedia (1979).
4. Крупская, Н. К., «Задачи школы и ступени»: Экскурсионный метод, приложения вопросов, внесенных в программу программ, принятии «эздом соотсвосов» Пед. стрижка, вол. 3. Москва, 1959
5. Райков Б. Е. Методология и методика экскурсий, 4-е изд. Москва-Ленинград, 1930.
6. <https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/excursion>
7. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/vospitatelnaya-rabota/2014/04/09/ekskursiya-odna-iz-form-vneurochnoy-formy>
8. https://www.mrsdewhittsecepage.com/uploads/1/7/8/5/17855545/parent_value_in_education.pdf
9. <http://more-diplom.ru/Rolj-ehkskursiyj-v-formirovanii-prakticheskikh.html>
10. <http://www.mia.az/w29855/details/>

PEDAQOJİ USTALIĞIN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

RAMAZANOVA Kəmalə

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Şəki filiali
e-mail:kemale.semedova@mail.ru

XÜLASƏ

Müəllim psixoloji-pedaqoji qanunauyğunluqları mükəmməl bilən əməli fəaliyyətini uğurla həyata keçirən, fəal təlim texnologiyalarından düzgün istifadə edən öyrənənləri (şagirdləri) tədqiqata sövq etdirən və bir çox mühüm didaktik tələbləri reallaşdıran şəxsiyyətdir. Yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən müəllimin pedaqoji ustalığının əsas göstəricisi onun gündəlik təlim fəaliyyətinin nəticəsidir. Müəllim fənnə dair bilikləri mükəmməllə bilsə də, pedaqoji ustalığı sahib olmadığı halda təlim müvəffəqiyyətinə nail ol bilmir. Məqaləmdə pedaqoji ustalığın nəzərə əsasları geniş şəkildə araşdırılmış və təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: müəllim, şagird, pedaqoji ustalıq, təlim, tərbiyə, pedaqoji situasiya, pedaqoji texnika.

Giriş.

Gələcək müəllimlərin hazırlanmasında onlarda pedaqoji ustalığın formalaşdırılması ən vacib məsələlərdən biridir. Bəs, pedaqoji ustalıq nədir? Pedaqoji ustalıq təlim-tərbiyə fəaliyyətinin bütün növlərini optimallaşdırmaq, onları şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına və təkmilləşməsinə yönəltmək, onun dünyagörüşünü, qabiliyyətlərini, ictimai fəaliyyətindəki tələbatlarını formalaşdırmağı yüksək professional səviyyədə bacarmaqdır (3, səh 9). Ustalıq fəaliyyətdə təzahür edir. Pedaqoji ustalıq təlim-tərbiyə fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin – müəllim və tərbiyəçilərin professional ustalığıdır. O pedaqoji fəaliyyətin yüksək səviyyəsi və ya ən uca və daim təkmilləşən təlim-tərbiyə sənətidir. Metodiki ustalığın elmi biliklər, bacarıqlar, vərdislər və müəllimin şəxsi keyfiyyətlərinin sintezidir.

“Müəllimin pedaqoji ustalığı” anlayışının mahiyyəti pedaqoji nəzəriyyədə tarixən iki cür başa düşülür. Birinciyə görə, təlim-tərbiyə işində metodika aparıcı rol oynayır. İkinciyə görə, təlim-tərbiyə işində aparıcı rolu müəllimin şəxsiyyəti oynayır. Əslində isə metodika onu tətbiiq edən müəllimin

şəxsiyyətindən ayrılmazdır. Ustalığa yiyələnmək üçün çox şeyi bilmək və bacarmaq lazımdır. Təlim-tərbiyənin qanunauyğunluqları və prinsiplərini bilmək, təlim-tərbiyə prosesinin səmərəli texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmaq xüsusilə vacibdir (1,187).

Müəllimin pedaqoji ustalığı hər şeydən əvvəl tədris prosesini təşkil etmək bacarığındadır. Usta müəllim hətta ən əlverişsiz şəraitdə belə şagirdlərinin lazımi tərbiyəlilik, inkişaf və bilik səviyyəsinə nail ola bilir. Əsil müəllim hər hansı bir suala qeyri-standart cavab tapa bilir, şagirdə xüsusi qayğı ilə yanaşmağı bacarır. Belə müəllimlər öz ixtisasını, tədris etdiyi fənnin inkişaf perspektivlərini dərinlən bilir, o, müasir ədəbiyyata, mədəniyyətə, idman yeniliklərinə bələddir, beynəlxalq hadisələri təhlil etməyi bacarır. Amma biliklər hələ kifayət deyildir. Müəllim öz fənnini bilir və sevir, amma öz biliklərini şagirdlərə çatdırmaq bacarığına malik deyil, şagirdlərlə “ümumi dil tapa bilmir”, sinifdə münaqişələr və mübahisələr yaranır. Demək, müəllimin pedaqoji ustalığı yoxdur.

Müəllimin pedaqoji ustalığı həmçinin fənnini şagirdlərə necə öyrətməkdə, fənnini uşaqlara necə sevdirməkdə özünü göstərir. Təcrübəli, bacarıqlı müəllimlər tədris materialını şagirdlərə elə dərstdə mənimsətməyə nail olurlar. Təcrübəli müəllimlərin müvəffəqiyyətinin sirri şagirdlərin fəaliyyətini düzgün idarə etmək bacarığındadır.

Pedaqoji ustalıq 4 elementdən ibarətdir:

1. Müəllimin humanist istiqamətliliyi- onun idealında, maraqlarında, dəyərlərində, fəal mövqeyindədir. Hər bir müəllim şəxsiyyətinin pedaqoji istiqamətliliyi rəngarəngdir. Onu təşkil edən dəyər istiqamətləri bunlardır:

1)Özünə qarşı – özünütəsdiq. Bu ona görə vacibdir ki, uşaqlar məndə bilikli, tələbkar, əsil bir müəllimi görsünlər. 2) pedaqoji təsir vasitələrinə, 3) məktəbliyə, uşaq kollektivinə, 4) pedaqoji fəaliyyətin məqsədlərinə – humanist strategiya, təsir vasitələrinin, fəaliyyətin obyektinin yaradıcı şəkildə dəyişdirilməsi.

2. Müəllimin professional bilikləri.Bu pedaqoji ustalığın fundamental əsasıdır. Müəllimin bilikləri bir tərəfdən elmə, tədris etdiyi fənnə, digər tərəfdən isə onu öyrənən şagirdlərə doğru yönəldilmişdir. Bunun məzmununa müəllimin tədris etdiyi fənni, onun metodikasını, psixologiya və pedaqogikasını bilməsi daxildir. Pedaqoji peşə biliyinin özünəməxsusluğu onun kompleksliyində, ümumiləşdirilməsində, müəllimin şəxsi münasibətində xarakterizə olunur. (Məs. “Düşünürəm ki”, “Mənə belə gəlir ki”, “Məncə” və s.).Müəllimin ustalığı biliyin insaniləşdirilməsində, canlandırılmasında, onun sadəcə kitabdan verilməsində deyil, müəllimin dünyaya, həyata öz baxışları kimi təqdim edilməsindədir. Şagirdlər tərəfindən şəxsi mövqeyi kimi qavranılmasındadır. Peşə biliyinin əsasında müəllimin pedaqoji şüuru, onun pedaqoji fəaliyyətinin və davranışının əsasını təşkil edən prinsiplər, qaydalar formalaşır. Bunları da müəllim öz təcrübəsi əsasında əsasında qurur. Lakin onu dərk etmək, onun qanunauyğunluqlarını görmək isə yalnız elmi biliklərin köməyi ilə mümkündür.

3. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri. Bu pedaqoji ustalığın mayasıdır və onun əsasında təkmilləşir, inkişaf edir. Müəllimin ən başlıca qabiliyyəti onun bütün digər qabiliyyətlərini birləşdirən əsas obyektə, formalaşan şəxsiyyətə qarşı olan həssaslığıdır. Qalan qabiliyyətlər bunlardır: didaktik, akademik, konstruktivlik, qnostik-idraki.

4. Pedaqoji texnika. Bu pedaqoji fəaliyyətin quruluşunu ahəngdar edən bütün təsir vasitələrinin kompleksidir. Bu elementlər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birinə təsir göstərirlər (2, səh 23).

Müəllim psixoloji-pedaqoji qanunauyğunluqları mükəmməl bilən əməli fəaliyyətini uğurla həyata keçirən, fəal təlim texnologiyalarından düzgün istifadə edən öyrənənləri (şagirdləri) tədqiqata sövq etdirən və bir çox mühüm didaktik tələbləri reallaşdıran şəxsiyyətdir. Yüksək mənəvi keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən müəllimin pedaqoji ustalığının əsas göstəricisi onun gündəlik təlim fəaliyyətinin nəticəsidir. Müəllimin pedaqoji ustalığı eyni zamanda onun qazanmış olduğu nüfuzu şərtləndirir. Müəllimin nüfuzu şagirdlərə təsiri ilə seçilən, qərar qəbul etmək, qiymət qoymaq, məsləhət vermək hüququ verən xüsusi peşə mövqeyidir

Müəllim nüfuzunu yüksək şəxsi və mütəxəssis keyfiyyətlərinə görə müəyyənləşdirərkən aşağıdakılar əsas götürülür:

- * Tərbiyə etdikləri ilə demokratik əməkdaşlıq tərzini;
- * Başqasının dərdinə şərik ola bilmək;
- * Açıq ünsiyyət qurmaq bacarığı;
- * Müsbət konsepsiyaya malik olmaq, onu daim təkmilləşdirmək;
- * Hərtərəfli biliyə sahib olmaq istəyi;

* Səriştəli, ədalətli, mehribanlıq və ümumi mədəniyyətə yiyələnməsi.

Pedaqoji prosesdə müəllimin ustalığını dəyərləndirmək çox çətinidir. Burada təsir imkanlarına malik olan çoxsaylı amillər vardır. Çox vaxt istedadlı müəllim pedaqoji fəaliyyətində ustalıq nümayiş etdirə bilmir. Pedaqoji ustalıq qeyri xətti olub onun əsaslarına yiyələnmək lazımdır. Konkret olaraq pedaqoji ustalığı xarakterizə etmək mümkün deyil. Zəngin bilik, praktik bacarıq bu işdə müəllimin pedaqoji usta olduğunu sübut etməkdə kifayət etmir. Əsas məsələ iki hərtərəfli müəllim (öyrədən) və şagird (öyrənən) arasında qarşılıqlı münasibətin səviyyəsi ilə həll olunur. Pedaqoji prosesdə qarşıya qoyulan təlim məqsədlərinin (tərbiyəedici, təhsilləndirici və inkişafetdirici) reallaşdırılmasında yaranan maraqların (hər iki tərəfin) üst-üstə düşməsi vacib amillərdəndir. Yəni əməkdaşlıq pedaqogikasıdan bacarıqla istifadə olunmalıdır.

Müəllimin bütün pedaqoji fəaliyyəti prosesdə baş verən situasiyalar zəncirindən ibarətdir. Bu situasiyalar müəllim və uşaqlar tərəfindən yaradılmalıdır. Pedaqoji fəaliyyətin fəlsəfəsi bunu tələb edir.

Şagirdlərin pedaqoji situasiyalarını aşağıdakı kimi təxmin etmək olar:

- * Bir şagirdin dərslə gecikməsi;
- * Bir uşağın dərslə sərbəst söhbət etməsi;
- * Bəzilərinin dərslə hazırlıqsız gəlməsi və s.

Müəllimin pedaqoji ustalığı situasiyaları aradan qaldırmaq üçün aşağıdakı zəruri addımların atılmasını təmin edir:

* Strateji xarakterli vəzifələr (şagirdlərdə məsuliyyətlik, təşkilatçılıq hissələrini nə cür formalaşdırmalı);

* Taktiki xarakterli vəzifələr (dərslə şagirdlərin idraki fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi, biliklərin hesaba alınması və nəzarəti üzrə vasitələrin işlənilib hazırlanması);

* Situativ xarakterli vəzifələr (dərslə gecikən, dərsləni oxumayan, dərslə kənar işlə məşğul olan şagirdlərə nə cür reaksiya verməli və s.).

Pedaqoji ustalığı səciyyələndirən ən mühüm komponent estetik hissələrdir. Müəllimin pedaqoji ustalığı təfəkkürün və hissələrin "başın" və "ürəyin" ahəngdarlığına əsaslanır. Estetik hissələr əmək, din, təbiət, incəsənət, insan münasibətləri yaradaraq daxili aləmi mənəvi cəhətdən zənginləşdirir. K.D.Uşinskinin sözləri ilə desək, şəxsiyyət tam şəkildə hissələrində təzahür edir.

Pedaqoji ustalığa malik olan tərbiyəçi bilməlidir ki, ontogenetik (fərdi inkişaf) planda uşağın cəmiyyət həyatına hazırlanmasına müxtəlif növ təcrübələrin emosional hissi inkişafından başlayır. Müasir dövrdə əsas təcrübəsi uşaqların estetik, əqli, praktiki inkişafının başlıca mənbəyidir.

Müəllim pedaqoji texnikalardan bacarıqla istifadə etmək qabiliyyətinə malik olması işinin səmərəsini yüksəldir. Pedaqoji texnika müəllimin təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf problemlərinin həlli zamanı nümayiş etdirdiyi yolların, üsulların məcmusudur. Pedaqoji texnika müəllimin nitq və digər ünsiyyət vasitələrində (əl-qol hərəkətləri, jest, mimikası, duruşu və s.) təzahür edir.

Pedaqoji texnika anlayışı iki qrup komponentlərlə səciyyələnir:

* Müəllimin özünü idarə etməsi öz vücudunu idarə etmə (mimika), hissələrini, əhval-ruhiyyəsini idarə edəbilmək (artıq psixi gərginliyi götürmək, yaradıcılıq əhval ruhiyyəsi yaratmaq), sosial psixi qabiliyyətlər (diqqət, müşahidə, mühakimə, təxəyyül), nitq texnikası (nəfəsalma, diksiya, nitq tempi, səsin düzgün qoyuluşu və s.),

* Tərbiyəçinin şəxsiyyətə və kollektivə təsir göstərmək bacarıqları. Bu zaman tərbiyəçi təlim-tərbiyə fəaliyyətinin texnoloji tərəfini açaraq, didaktik, təşkilatçılıq, konstruktiv, kommunikativ və s. bacarıqları, texnoloji fəndlər (tələb vermək, ünsiyyəti idarə etmə, kollektiv yaradıcılıq işlərinin təşkili fəndləri) kimi səriştəlilik nümayiş etdirməlidir.

Pedaqoji texnika tərbiyəçinin öz fəaliyyətində uşağın şəxsiyyətinə, genetik imkanına uyğun ən keyfiyyətli peşə bacarıqlarını nümayiş etdirməyə kömək edir. Təcrübə və müşahidələrdən aydın olur ki, pedaqoji texnikadan bacarıqla faydalanan tərbiyəçilər uşaqların ahəngdar inkişafının təmin olunmasında həmişə nailiyyətlər qazana bilirlər. Uşaqlarla tərbiyəçilər arasında səmimi ünsiyyətin formalaşmasında pedaqoji texnika mühüm didaktik vasitə kimi əhəmiyyət daşıyır. Pedaqoji texnikanın situasiyalılığı, yəni yaranmış şəraitə görə düzgün yanaşmaq məharəti meydana çıxır. Pedaqoji texnikanın tərbiyəçinin fəaliyyətində təsir imkanları qeyd olunarkən fərdi şəxsi xarakterin, rol oynaması diqqətdə saxlanılmalıdır. Fərdi pedaqoji texnika tərbiyəçinin yaşından, cinsindən, temperamentindən, anatomik fizioloji xüsusiyyətlərindən əlaqəli olub onların inkişafına güclü təsir göstərir. Pedaqoji ustalığın səviyyəsi tərbiyəçinin ümumi mədəniyyətinin və peşə potensialının göstəricisidir.

Tədqiqat metodu: nəzəri materialların təhlili, analiz-sintez metodu.

Nəticə.

Yuxarıda qeyd etdiklərimdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti müəllimin pədaqoji ustalığa malik olmasından çox asılıdır. Təcrübələr göstərir ki, müəllim nə qədər fənninə dair zəngin biliyə malik olsa da, təlim fəaliyyətində istədiyi nəticəni bəzən ala bilmir. Müəllimin pədaqoji ustalığı həmçinin fənnini şagirdlərə necə öyrətməkdə, fənnini uşaqlara necə sevdirməkdə özünü göstərir. Təcrübəli, bacarıqlı müəllimlər tədris materialını şagirdlərə elə dərstdə mənimsətməyə nail olurlar. Təcrübəli müəllimlərin müvəffəqiyyətinin sirri şagirdlərin fəaliyyətini düzgün idarə etmək bacarığındadır. Pədaqoji ustalığın mühüm göstəricilərindən biri şagirdləri fəallaşdırmaq, onların qabiliyyətini, müstəqilliyini inkişaf etdirmək bacarığıdır. Usta müəllim təlim prosesini fəallaşdırmaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə etməklə dərstdə şagirdləri düşünməyə, maraqlanmağa istiqmətləndirməyi bacarır.

Müəllimin vəzifəsi öyrənmə prosesinin özündə müsbət emosiyalar aşılamaq üçün yollar axtarıb tapmaqdır. Bunlar adi priyomardır: iş metodlarını dəyişmək, müəllimin emosionallığı, müəllimin fəallığı, maraqlı misallar, yerinə düşən iradlar və s. Bu priyomlar təkə müvəffəqiyyətlərə səbəb olmur, onlar müəllimə rəğbətə artmasına kömək edir, fənnə sabit, daimi maraq aşılayır.

Müəllim üçün çox vacib olan keyfiyyətlərdən biri də şagirdin zahiri davranışına görə onun daxili vəziyyətini müəyyənəşdirmək bacarığıdır. Pədaqoji priyomları seçən zaman bunu nəzərə almamaq olmaz. Şagirdin həqiqi psixoloji vəziyyətini hər zaman nəzərə almaq pədaqoji məharətin əsasını təşkil edir və pədaqoji fəaliyyətdə mühüm yer tutur.

Müəllimin şagirdlərə müraciəti həm xahiş, həm tənbeh, həm təqdir, həm də əmr formasında ola bilər. Bütün bu hallarda müəllim həmişə öz "rolunu" düzgün oynamalı, səsinin tonuna, ahənginə fikir verməlidir. Müəllim-pədaqoq öz səs tonunu məqamına görə özü idarə etməyi öyrənməli, pauzanı, duruşu, mimikanı, jestləri yerinə görə düzgün işlətməyi bacarmalıdır. Bütün bunlar müəllimin pədaqoji ustalığa malik olması sayəsində mümkün olur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.

1. İbrahimbəyov F. N., Hüseyinzadə R.L. "Pədaqogika", Bakı, 2012.
2. Kazimov N. Pədaqoji ustalığın problemləri, Bakı, 2009.
3. F.Mirzəyev. X.Rüstəmov. Pədaqoji ustalığın əsasları. Bakı, 2012.

KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRİN TƏLİM VƏ TƏRBIYƏSİNDƏ CƏZA VƏ MÜKAFATLANDIRMANIN ROLU

RAMAZANOVA Kəmalə

Azərbaycan Dövlət Pədaqoji Universiteti Şəki filiali
e-mail:kemale.semedova@mail.ru

XÜLASƏ

İbtidai sinif müəllimlərinin qarşısında kiçik yaşlı uşaqlara yazmağı, oxumağı və hesablamağı öyrətmək kimi vacib vəzifə dayanır. Məktəbə gələn uşaqlar isə fərqli xarakterə və fərqli davranışlara malik olur. Ona görə də müəllim kiçik məktəbli yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsində hansı metoddan və harada istifadə olunmasını bilməlidir. Əgər pədaqoq təlim, tərbiyədə düzgün metoddan istifadə etməzsə bu uşağın psixoloji inkişafına da mənfi təsir edə bilər, uşağın özünüqiyətləndirməsinin aşağı düşməsinə səbəb olar. Mən məqaləmdə cəza və mükafatlandırmanın kiçik məktəblinin təlim və tərbiyəsində nə kimi rol oynadığı araşdırmışam. Uşaqların təlim-tərbiyəsində cəza və mükafatlandırmadan daim istifadə olunmuşdur. Halbuki, cəza və mükafatlandırma ilə daimi deyil, müvəqqəti nəticələr əldə etmək olur. Məqaləmdə cəza və mükafatlandırmanın uşaq şəxsiyyətinin inkişafına göstərdiyi mənfi təsirlər təhlil olunub.

Açar sözlər: kiçik məktəbli, təlim, tərbiyə, cəza, mükafatlandırma, şagird, müəllim.

Giriş.

Hər bir insan həyatı boyu uşaqlarla qarşılaşır. Kimisi öz uşaqları tərbiyə edir, kimisə bağçalarda və ya məktəblərdə işləyir. Uşaqları necə təlim və tərbiyə etmək qarşısında duran ən aktual problemdir.

Təlim insanın əsas fəaliyyətlərindən biridir. Məktəb yaşlı dövründə isə həmin fəaliyyət məktəblilərin aparıcı fəaliyyətinə çevrilir. Onun köməyi ilə şagirdlər müəyyən məlumatlan, hərəkətləri və davranış formalarını mənimsəyirlər. Bu iş kor-koranə deyil, şüurlu, planlı şəkildə həyata keçirilir.

Tərbiyədən söhbət açarkən biz birinci növbədə məktəbli şəxsiyyətinin formalaşması haqqında düşünürük. Başqa sözlə, məktəbin və müəllimin imkanları dairəsində, şəxsiyyətin formalaşması pədaqoji

psixologiyada ən zəruri məsələ kimi qarşıda durur. Hələ məktəb yaşının ilk günlərindən tərbiyə işinin düzgün qurulmaması, pedaqoji baxımsızlığın hökm sürməsi şagird şəxsiyyətində arzu olunmayan keyfiyyətlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu cür mənfi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq isə yenidəntərbiyə işi tələb edir ki, bu da əvvəlcədən yeni keyfiyyətləri formalaşdırmaqdan qat-qat çətinidir.

Bəs, görəsən kiçik məktəblilərin təlim və tərbiyə prosesində cəza və mükafatlandırma nə kimi rol oynayır? İlkin olaraq cəzanın nə demək olduğuna diqqət edək. Cəza dedikdə, uşaqlıqda düzgün edilməmiş ev tapşırığına və ya edilən dəəcəlliyə görə valideyn tərəfindən vurulan sille və ya ev həbsi ilə bağlı xatirələr ağılımıza gələ bilər. Psixoloji nöqtəyi nəzərdən hamıya yaxşı məlumdur ki, cəza zamanı uşaq utancaqlıq və təhqir hissi yaşayır. Hansı ki, tez bir zamanda bu hisslərdən xilas olmaq istəyir. Mükafatlandırma zamanı da eyni hal baş verir. Burada da mükafat verənin bunu necə etməsi deyil, mükafatlanma zamanı uşağın yaşadığıdır. Uşaq bu zaman məmnunluq hissi keçirir, bu halın davam etməsini istəyir.

Pedaqoqlar belə hesab edirlər ki, cəza üç halda istifadə olunur. Birincisi, cəza mənfi davranışla vurulmuş ziyanı aradan qaldırmağa xidmət etməlidir. Bu zaman uşaq səliqəsiz dağıdılmış əşyaları toplamağa, sınımış əşyanı bacardığı qədər təmir etməyə məcbur edilir. İkinci halda cəza həmin hərəkətlərin təkrarlanmaması məqsədilə həyata keçirilir. Üçüncüsü, günahın, səhvin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Bu zaman uşaq öz səhvini görür və qəbul edir. Cəzanın ədalətliyini görür (2, səh 73).

Uşağın inadkarlıq etdiyi və valideynlərinin tələblərini yerinə yetirmədiyi zamanlarda valideynlər fiziki cəzadan istifadə edirlər və onun problemin həlli yolu olduğunu hesab edirlər. Əslində, bu illuziyadır. Uşaq fiziki cəzadan sonra inad etmir, üzr istəyir və itaətkarlıq göstərir. Bu zaman valideynlər anlamır ki, bu hərəkətləri uşaq özü etmir, qorxu hissəsinə qarşı bütün canlı orqanizmlərdə özünü göstərən özünü qoruma instinktidir (3, səh 95).

Təcrübələrimizdə cəza və mükafatlandırmanın təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyətin artırdığını şahidi olmuşuq. Amma bu heç də belə deyil. Pedaqogikaya aid məlumatlar, öyrənmənin zehni fəaliyyət olduğundan bəhs edir. Beyin üzərində aparılan neyroloji tədqiqatlar maraqlı faktlar ortaya çıxardı. Beyindəki neyronlar hər biri zəngin bilik qaynağı idi, insan həyatının hər anı burada saxlanılırdı. Beyin sonsuz sayda məlumatları yadda saxlamaq xüsusiyyətinə malik idi. Beynin belə bir xüsusiyyəti pedaqoqların da diqqətini cəlb etməyə başladı. Onlar bir tərəfdən beyni daha sürətli işləyən “zehinli” uşaqları araşdırarkən, digər tərəfdən zehni daha yaxşı inkişaf etdirməyin yollarını öyrənməyə başladılar. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, beynə bir sıra “siqnallar” verildikdə “diqqət artır”, öyrənmə fəaliyyəti güclənir. Bu siqnallar arasında ən güclüsü “qayğı, həyəcan” idi. İnsan həyəcan yaşadığıca diqqəti artır, artan diqqət insanın öyrənilən mövzuya daha çox yönəlməsinə səbəb olurdu ki, nəticədə məlumat asanlıqla öyrənilirdi.

Əldə olunan bu həyəcanverici nəticələr təhsil işçiləri arasında sürətlə yayılmağa başladı. “Həyəcan yaratma” xüsusilə məktəblərdə şagirdlərin müvəffəqiyyətinin artırılmasında istifadə olunmağa başlandı və nəticələr əldə olundu.

Ev tapşırığını etməyən şagirdə cəza vermək, onun dostlarının yanında alçalma qorxusunun yaranmasına səbəb olurdu. Bu qayğı, həyəcan onun növbəti dəfə dərsə hazırlıqlı gəlməsinə şərait yaradırdı. Bu üsuldən istifadə edən müəllimlərin siniflərində müvəffəqiyyət səviyyəsi artırdı.

Eyni zamanda təlimdə daha müvəffəqiyyətli uşaqlara mükafatın verilməsi, təlimdə geri qalanlarda “utanma, dəyərsizlik” kimi hisslərin yaranmasına səbəb olurdu. Nəticədə şagirdlər bir-biri ilə rəqabət apararaq daha yaxşı olmağa çalışırdı ki, bu da müvəffəqiyyət səviyyəsini artırırdı.

Bütün bu məlumatlar təhsili olduqca asanlaşdırdı, öyrənmə prosesini idarə etməyə başladı. Ancaq bir müddət sonra maraqlı bir fakt ortaya çıxdı.

Qayğı və qorxu ilə öyrənilən məlumatlar “daxilən” mənimsənilmirdi, qayğı aradan qalxdıqda unudulurdu. Unutmaya nəyin səbəb olduğunu araşdırarkən maraqlı fakt ortaya çıxdı. Öyrənmə sadəcə “zehni” fəaliyyət deyil, öyrənmə prosesində “ruh”umuz da iştirak edir. Belə ki, “ruh” beyində olan məlumatlardan müəyyən müddət sonra istifadə edir, onları “daxilən” mənimsəyir. Bundan sonra həmin məlumat insanın unutmadığı məlumatlar sırasına daxil olur.

Ruh, neyronlardakı məlumatlardan onun üçün zərərli olanları götürmür, həmin məlumatlar istifadə olunmadığından şüuraltına sıxışdırılır, beləliklə ruh özünü qorumuş olur.

Ruhun zehindən əldə etdiyi məlumatlara “öyrənilmiş məlumat” deyil, “mənimsənilmiş məlumat” deyirik. Mənimsənilmiş məlumatlar, ruhun sağlamlığı pozulmadığı müddətcə unudulması demək olar ki, mümkün deyil (1, səh 36).

Amerikan psixoloqu B.F.Skinner təlimdə iki tip cəzanın olduğunu qeyd edir.

Birinci tip cəza mənfi yönümlü cəzadır. Burada edilən yanlış davranışın aradan qaldırmaq üçün orqanizmə verilən mənfi xəbərdarlıqlardır. Məs, ev tapşırığını həll etməyən şagirdin təhqir olunması vəs.

İkinci tip cəza müsbət yönümlü cəzadır. Burada edilən yanlış davranışların arada qaldırmaq üçün orqanizmə müsbət təsir edən qıcıqlandırılardan məhrum etməkdir. Məs, müəllimin dərstdə dəcəllik edən şagirdi oyunda oynatmaması, otağını səliqəyə salmayan uşağın cizgi filminə baxmağa icazə verilməməsi və s. (4).

Tədqiqat metodu: nəzəri materialların təhlili, analiz-sintez metodu.

Nəticə.

Yuxarıda qeyd etdiklərimdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, təlim və tərbiyə prosesində cəzadan istifadə olunması müvəqqəti nəticələr əldə etməyə səbəb olur. Ancaq uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafına mənfi təsir göstərir. Cəzalanın uşaqların keçirdiyi “dəyərsizlik” hissi onların gələcək inkişafına da öz təsirini göstərir. Cəza davranışında qısa müddətli dəyişiklik edir. Amma məhdudiyyətləri və mənfi təsirləri də unudulmamalıdır. Arzuolunmaz davranış qısa zamanda aradan qalxır. Amma bu yox olma tamamilə yox olma demək deyil. Cəza davranışın müəyyən bir müddət sonra ortaya çıxacaq şəkildə basdırılmasına xidmət edir.

Cəzanın müxtəlif mənfi emosional təsirləri vardır. Bunlar uşaqda qorxu, düşmənçilik və nifrət kimi hissələrin yaranmasıdır. Bu hissələrin intensivliyi cəzanın şiddəti artdıqca daha da artır. Valideynləri tərəfindən cəza ilə tərbiyə edilən uşaqlarda daha sonra cəzanın şiddətinə görə valideynlərə qarşı göstərilən mənfi hissələr yarana bilər. Daim uğursuzluğundan görə cəzalandırılan uşağın imtahan qayğısı yaşaması təbiidir.

Təlim və tərbiyə sistemində fiziki cəzadan istifadə olunması tamamilə yolverilməzdir. Kiçik yaşlarında fiziki cəzadan istifadə edərək mənfi davranışları aradan qaldıra bilərik, amma bununla yanaşı uşaqlarda “özünə inamsızlıq”, “qorxaqlıq” kimi xarakter keyfiyyətlərinin formalaşmasına da səbəb olarıq. Uşaqların təlimdən geri qalmalarına səbəb olan amillərdən biri də fiziki cəzaların istifadə olunmasıdır. Mükafatlandırma zamanı maddi mükafatlandırmadan istifadə edilməsi lazımi və davamlı nəticə əldə etməyimizə mane olur.

Təcrübədən də görünür ki, yanlış davranışlar üzərində edilən müxtəlif cəzalar həmin davranışları tamamilə aradan qaldırmır, həmin davranışlar müəyyən müddətdən sonra yenidən təkrarlanır. Çünki cəza müsbət davranışı öyrətmir, sadəcə mənfi davranışın nə olduğunu göstərir. Ona görə də təlim sistemində cəzadan istifadə olunduqda nəticə əldə etmək olmur.

Cəza həmçinin psixoloji cəhətdən də mənfi vəziyyətə səbəb olur. Uşaq verilən cəza nəticəsində yanlış davranışı etməyə davam edə bilər, inadlaşa bilər.

Müvəffəqiyyətin əsasında “həvəs” var. Həvəs “daxili motivasiya”dır. Təhsil verən insanın uğuru şagirdə oyandırdığı maraq qədərdir. Maraq hissini itirmiş uşağa “tapşırığını kim tez həll etsə ona şirniyyat verəcəm” dedikdə, bu xarici motivasiyadır. Bu münasibət təlim müvəffəqiyyətini artırır, ancaq şəxsiyyətin inkişafında maneə yaradır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI.

1. Adem Güneş. “Edinerek öğrenme: cezasız eğitim ile kalıcı öğrenme için” Yayın Timaş. 2016.
2. В. Е. Гмурман. Поощрение и наказание в школе, М., 1962.
3. М. Д. Левитов. О психических состояниях человека, М., 1964.
4. <http://10554901.blogspot.com/2011/02/skinner.html>

MÜƏLLİM VƏ ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİ PEDAQOJİ PROSESDƏ BAŞLICA AMİLDİR

Elmira MƏHƏRRƏMOVA Məhərrəm qızı

ADPU –nun “Dədə Qorqud”

ETL-nin elmi işçisi

email: meherremova.elmira@bk.ru

Açar sözlər: Müəllim, şagird, şəxsiyyət, elmi yaradıcılıq, pedaqoji

Ключевые слова: Учитель, ученик, личность, научное творчество, педагогика

Key words : Teacher, student, personality, scientific creativity, pedagogy

XÜLASƏ

Məqalədə müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemindən və müəllim-şagird münasibətlərindən, və peşəkar müəllimin işinin xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

SUMMARY

The article deals with the education system of the independent Republic of Azerbaijan and teacher-student relationship, and the characteristics of the professional teacher.

Tədqiqat metodu Müşahidə və tədqiqat metodu

Giriş

Məlum olduğu kimi təhsil cəmiyyət və dövlətin inkişafının əsasını təşkil etməklə yanaşı, strateji əhəmiyyətə malik olan fəaliyyət sahəsidir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında təhsil sistemi milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə söykənir və demokratik dəyərlərə əsaslanır. Hər bir inkişaf etmiş cəmiyyətdə insanların maraq dairəsində təhsil özünəməxsus yer tutmuş və hazırda da belədir. Ona görə ki, insan təhsil üçün deyil, təhsil insan üçündür. Yaşadığımız müasir dövrdə baş verən mürəkkəb problemlərdən baş çıxarmaq, qarşıya çıxan bütün çətinliklərin mahiyyətini dərk etmək üçün təhsilin inkişafı zəruridir. İnsanlar ətraf aləmdə baş verən qlobal hadisələrdən xəbərdar olmağa indi daha çox maraqlıdırlar. Ona görə ki, bütün bu yeniliklər təhsil sistemindən keçir və təhsillə qazanılır.

Mükəmməl təhsil sisteminə malik olmaq bu və ya digər bir dövlətin gələcəyinin təmin edilməsi və müstəqilliyinin əbədiliyi üçün mühüm şərtlərdən biridir. Bu səbəbdən də ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatının əsas məqsədi məhz təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etməklə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən təlim-tədris prosesində yaradıcı müstəqil düşünməyi bacaran, fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir. Ona görə də hər bir müəllim öz bacarıqlı, işgüzar fəaliyyəti ilə müəllim adına layiq olmağa çalışmalı, özünə və şagirdlərinə qarşı tələbkar olmalı, peşəsinə bağlı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirməyi bacarmalıdır.

Bütün bunlar təlimdə keyfiyyətin əldə olunması üçün vacib şərtlərdir. Müəllim bütün hallarda, xüsusən, müəllim-şagird münasibətlərinin qurulmasında nəzakətli, etik, tələbləri gözləməli, şagirdlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət bəsləməli, onlara münasibətdə ədəblə davranmalıdır. Bu, “pedaqoji takt” adlanır. Pedaqoji takt nədir? Pedaqoji takt xüsusi bacarıq növü olub, şagirdlərlə ünsiyyətdə müəyyən hədlərə riayət etmək deməkdir. Takt müəllimin ağılının, hissələrinin və ümumi mədəniyyətinin ümumiləşmiş ifadəsidir. Şagird şəxsiyyətinə hörmət etmək prdaqoji pedaqoji taktı səciyyələndirən əsas xüsusiyyətdir.

Müəllim ilk növbədə təlimin yeni texnologiyalarını mənimsəməli, yeni proqram və dərslərdən, fənn kurikulumunun tələblərindən irəli gələn dəyişiklikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır. Müasir dövrümüzdə müəllim yeni metodlardan istifadə etməklə şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına daha tez nail ola bilər. İş prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris olunan fənlərin sevdirməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmət olmalıdır ki, şagird şagird müəlliminin tələblərini həvəslə yerinə yetirsin. Bunun üçün müəllim şagirdi bir şəxsiyyət kimi görməli, onun mənliliyinə, şəxsiyyətinə toxunan söz və ya hərəkət sahibi olmamalıdır. Nə qədər sözə baxmayan, nadinc şagird olsa belə, müəllim özünün pedaqoji metodlarından istifadə edib xoş, isti münasibət yaratmalıdır. Düzgün qurulmuş müəllim-şagird münasibəti şagirdlərin təlim marağının artmasına mühüm təsir göstərir. Qarşılıqlı ünsiyyət şagirdlərin fəallığını artırır, kollektiv şəkildə işləməyə istiqamət verir.

Rus pedaqoqu K. Uşinski yazırdı: “Əgər müəllim bütün cəhətləri ilə nümunəvi insan yetişdirmək istəyirsə, əvvəlcə şagirdi bütün cəhətlərinə görə öyrənməlidir” Şagirdinin dünyagörüşünü, maraq dairəsini, təlim ehtiyaclarını, dərk etmə imkanlarını dəqiq öyrənən müəllim təlimi onların maraqları baxımından səmərəli təşkil edir və məqsədə daha çox nail olur.

Təhsilimizdə baş verən yeniliklər və təhsilimiz dünyaya standartlarına tə uyğunlaşdırılması, xüsusilə ali pedaqoji təhsilin ardıcıl olaraq təkmilləşdirilməsi yüksək ixtisaslı müəllim kadrların hazırlığına, eləcə də məktəbdə təlim və tərbiyə işlərinin təşkilinə yeni qaydalarla yanaşmağı tələb edir. Bu gün ümumtəhsil məktəblərimiz qarşısında böyük vəzifələr durur. Bu, başlıca olaraq gələcəyimiz etibar ediləcək bugünkü məktəblilərə Azərbaycan mədəniyyəti, metaliteti, dili və ədəbiyyatı, tarixi, coğrafiyası, incəsənəti, habelə zəngin maddi sərvətlərimiz barəsində dərin və hərtərəfli biliklər verməkdən, yetişən gənc nəsildə yüksək mədəniyyət, mədəniyyət formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Müəllimin bacarığı aşağıdakı amillərlə təyin olunur:

- metodoloji (pedaqoji- psixoloji) bacarıqlar ;
- ümumi mədəni səviyyəni əks etdirən bacarıqlar;
- fənyönümlü bacarıqlar

Müəllim yenilikçi yaradıcı düşüncəyə malik olmalıdır. Pedaqoji fəaliyyətin yaradıcı istiqamətlənməsi müəllimdən aşağıdakıları tələb edir:

Öz imkanlarını obyektiv qiymətləndirmək, öz sənəti üçün əhəmiyyətli olan zəif və güclü cəhətlərini müəyyən edə bilmək, (özünüidarə, özünüqiymətləndirmə, emosionallıq, kommunikatıv, didaktik qabiliyyətlər və s.);

İntellektual fəaliyyət (düşüncə, yaddaş, qavrama,təsvir, diqqət)mədəniyyətinə davranış mədəniyyətinə, ünsiyyət mədəniyyətinə, o cümlədən pədaqoji mədəniyyətə malik olmaq;

İnteqrasiya proseslərinə, dünya təhsil məkanının inkişaf texnologiyasına uyğunlaşa bilmək ;

Müəllimlər yeni, mürəkkəb, müxtəlif və qeyri sosial-iqtisadi şəraitdə həyatın yeni bünövrəsinin qurulması sahəsində rolü olan insanlardır. Onlar yeni fərdilikləri və xüsusiyyətləri ,yeni texnologiyaları və sistemləri nəzərə almalı, öyrənlərə yeni bilik və bacarıqların əldə edilməsində,yeni cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmaqda və fasiləsiz təhsil almaqda kömək etməlidir.Müəllimlər təhsilin hamı üçün əlçatan olmasının təmin ediləsinə,həmçinin yaş, bacarıq, mədəni,dil cins, coqrafi və sosial iqtisadi fərqlər üzündən yaranmış məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasına çalışmalıdırlar. Müəllimlərin işi gündən günə cəmiyyətin fəaliyyəti ilə sıx şəkildə birləşir.Təhsilin müasirləşdirilməsi şəraitində müəllimin ənənəvi funksiyaları ilə (təlim, tərbiyə, inkişafa kömək, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi, valideynlərlə iş və s)yanaşı həm məzmun cəhətdən, həm də prosesin təşkili baxımından təhsilin və sosial mədəni mühitin proqramlaşdırılması,layihələşdirilməsi və təşkili kimi peşə funksiyaları aktuallaşır.

Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası ilə bağlı 2013 cü il oktyabrın 24-də imzaladığı sərəncamda müəllimlərin nüfuzunun artırılması ilə bağlı maraqlı məqamlar da yer alıb.

Təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün təhsil idarəetmə sisteminin yenidən qurulması,bu sahədə insan resurslarının inşaf etdirilməsi və müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılması zəruridir. Müəllim amili təhsilalanların öyrənməsi və inkişafı, nailiyyətlərin monitorinqi prosesində həlledici rol oynayır. Təhsilalanların savadlı və səriştəli şəxs kimi formalaşmasına müəllimin təsiri müəllimin akademik bacarıqlarından və tədris təcrübəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən xeyli asılıdır. Müəllimin bu keyfiyyətləri ilə təhsilalanların nailiyyətləri arasında sıx korrelasiya mövcuddur.

Bilik və bacarıqlarını davamlı artıran müəllimlər təhsilalanların nailiyyətlərinə əlavə töhfə verirlər.Təhsil müəssisəsi səviyyəsində idarəetmənin qeyri-effektivliyi müəllim hazırlığı üzrə infrastrukturun zəif olması müəllim amilinə təsir edən amillər sırasındadır. Bu baxımdantəhsil islahatı aparılan ölkələrdə müəllim hazırlığının təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Təhsilin inkişafında mühüm irəliləyişlərə nail olmuş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki,informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan , yaradıcı düşüncəni inkişaf etdirən və təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan müasir , fəal- interaktiv təlim metodları daha yüksək nəticələr verir. Həmin məqsədlə, davamlı olaraq müvəqqəti tədris metodlarının yaradılması və müəllimlərin səriştəsinin artırılması təhsil siyasətində mühüm yer tutur.

Təhsil sisteminin bütün pillələrində müəllimlərin bilik, bacarıq və peşəkarlıq qabiliyyətləri müasir tələblərə uyğun yüksəldilməlidir.Müvafiq stumullaşdırıcı mexanizmlər və səmərəli monitorinq sistemi vasitəsilə müəllim fəaliyyətinin keyfiyyəti artırılmalıdır.

Müəllimin işi onun fəaliyyəti ilə şagirdlərinin əldə etdi nailiyyətlərlə , daha konkret desək keçdiyi dərslə ölçülür .Müəllim keçdiyi dərslərin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün bir çox mühüm və vacib amilləri nəzərə almalıdır.Əgər müəllim sszün həqiqi mənasında peşəkardırsa, yənimüəllim əlində olan resursları düzgün dəyərləndirərək istifadə etməyi bacarırsa,çevik düşünərək düzgün qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malikdirsə,qarşıya çıxanproblemi hiss edən zaman özünü itirmədən problemin həllini istiqamətləndirə bilərsə, yüksək impravizə etmə bacarığı varsa və s kimi kompetensiyalara malikdirsə onun istənilən dərsi nümunəvi ola bilər.

Müəllim fənnini tədris edərkən onda hansı peşəkar kompetensiyalar olmalı və dərsi keçərkən nələrə diqqət yetirməlidir?

İlk növbədə müəllim uşaqların dərkətmə (Blum taksonomiyası, Qardner nəzəriyyəsi) səviyyələrini öyrənən , özünə inam ,özünü qiymətləndirməni ölçməyə imkan verən (Quttman şkalası), uşaqların ehtiyaclarını təsnifləşdirməyə (A. Maslonun ehtiyaclar nəzəriyyəsi) kömək edə biləcək nəzəriyyələrlə tanış olmalıdır.Bu nəzəriyyələrlə tanış olmayan sinifdə yalnız gözüne görünə bilən (uşaqların oturmasını , durmasını, cavab verməsini,fəallığını və s) prosesləri görə anlaya bilmir.

Müşahidələrim bunu deməyə əsas verir ki, dərstdə şagirdlərin idrak fəallığı onun verdiyi suallarla müəyyən etmək mümkündür.Əgər şagirdlər mövzuya aid sual vermirlərsə, belə nəticəyə gəlmək olar ki,onlar düşüncələrini mövzuya aid kökləməyiblər, ya da bu barədə düşünmədikləri üçün sual

vermirlər. Zəif müəllim daim özü sual verən, peşəkar müəllim isə öz istiqamətverici sualları ilə şagirdlərini mövzuya yönəldə bilən və eyni zamanda onları suallar verməyə sövq edən və buna təşəbbüs göstərən müəllimdir. Dərs zamanı müəllim qarşılıqlı formada sualların verilməsini təmin etməklə şagirdlərin idrak fəallığını artırır, əldə olunacaq nəticəni yüksəltməyə nail olur. Dərs zamanı müəllimin şagirdlərə fərdi yanaşması ən güclü vasitələrdən biridir. Peşəkar müəllim sərbəst və müstəqil düşünə bilən uşaqlar üçün şərait yaradır, onların fikrinə hörmətlə yanaşır, təşəbbüslərini dəstəkləyir, onları sərbəst düşünməyə sövq edir.

Peşəkar müəllim dərs zamanı fikirlərinə görə şagirdi qınamır. Hər bir fikrə hörmətlə yanaşır, fikrə ehtiyatlı və etik normalar çərçivəsində münasibət bildirmək, bacarığını həm özündə, həm də şagirdlərdə formalaşdırma bilir. Peşəkar müəllim ilk növbədə özünü şagirdlərə sevdirməyi bacarmalıdır. Şagirdlərin çətin günlərində onlara dəstək olur, onları sevir və onlara həmişə dəyər verir. Şagirdlər bu cür müəllimləri həmişə sevirlər, onların hər bir fikrinə hörmətlə yanaşır və onların yanında hörmət qazanmaq üçün özünü nümunəvi göstərməyə çalışır. Müəllim şagirdlərinə humanist yanaşma prinsipini heç vaxt yaddan çıxarmamalıdır.

Müəllim həm istiqamət verən, həm də sinfi idarə edəndir. Müəllim dərsə başlamazdan əvvəl sinifdəki hər bir şagirdin gücünü müəyyən edib, dərsi şagirdlərin imkanlarını nəzərə almaqla qurmalıdır. Zəif olan şagirdlərə zəif sualla, imkanları yüksək olan şagirdlərə çətin suallarla müraciət edir. Bu cür yanaşma dərslər zamanı şagirdlərin düzgün potensialının üzə çıxmasına səbəb olur.

Peşəkar müəllim şagirdlərə hər zaman öyrəndiklərinin vacibliyini və onların gələcək həyatında qazandıqları bilik və bacarıqların əhəmiyyətini izah etməyə çalışır və real həyatda bunların faydalı olacağını izah edir. Peşəkar müəllim dərsə hazırlaşarkən daha çox əmək sərf edir. Nəticədə mükəmməl şəkildə dərs qurur. Şagirdlər tərəfindən dərs maraqsız və darıxdırıcı deyil, daha maraqlı qəbul edilir. Dərsdə şagirdlər 45 dəqiqənin necə keçdiyinin fərqi olurlar. Çünki dərs bütün siniflə həyata keçirilir, nəticədə bütün şagirdlər dərsdə öyrənmə prosesinə cəlb edilir. Dərs şagirdlərin maraqlarına, eləcə də dövlətin qoyduğu tələblərə uyğun olaraq qurulur. Peşəkar müəllim dərsi qurarkən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- Standartın düzgün seçilməsi;
- Məqsədin standartda uyğunluğu;
- Məqsədin reallaşdırılması üçün əlverişli forma və üsulların seçilməsi;
- Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya;
- Resurslardan məqsədə uyğun istifadə;
- Tədqiqat sualının təlim məqsədinə uyğunluğu;
- Təlim tapşırığının problemin həllinə istiqamətləndirilməsi və şagirdlərin potensial imkanlarının uyğunluğu;
- Məlumat mübadiləsi mərhələsinin təşkili;
- Məlumatın müzakirəsinin təşkili
- Ümumiləşdirmə və nəticə
- Qiymətləndirmə meyarlarının düzgün müəyyən edilməsi
- Müəllimin nitqinin aydınlığı

Peşəkar müəllimin dərs prosesində sərbəst ədəbi dildə danışması daha məqsədə uyğundur. Müəllim dərs prosesində fasilitator kimi malik olduğu bacarıqlardan istifadə etməlidir ki, şagirdlərin inam və etibarını qazansın. Müəllimin təlim fəaliyyətinin tərkib hissələrindən biri də istedadlı şagirdlərin aşkar edilməsindəki fəaliyyətidir. İstedadlı şagirdlərin aşkar edilməsində dərslərin imkanları böyükdür. Tədris prosesində “aktiv şagird” qruplarını yaratmaq mümkündür. Müəllim təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərsliklərdən istifadə etməli, ən başlıcası isə müəllim öz pedaqoji fəaliyyəti dövründə mütəmadi olaraq metodik və professional səviyyəsini yüksəltməli, elmi-nəzəri biliklərini artırmalıdır. Peşəkar müəllim dərsi hansı sualla keçəcəyini mövzuya görə qurmalı və nəticəni əvvəlcədən görməyi bacarmalıdır. Testlərin hazırlanması, məsələlərin tərtibi qiymətləndirmə, əyani vəsaitlərin seçilməsi müəllim-şagird əməkdaşlığının nəticəsi ola bilər.

Öz peşəkarlığı üzərində daima çalışan müəllim dəyişən və inkişaf edən cəmiyyətin tələbləri ilə ayaqlaşmalı, bütün fəaliyyətini şagirdlərinin bir vətəndaş kimi yetişməsinə həsr etməli və bu zaman düzgün müəllim-şagird münasibəti yaratmağa bacarmalıdır. “ Müəllim və şagird arasında müttəfiqliyin yaranması, bilik qazanmağın aşılınması və şagirdə düşünmək imkanının verilməsi-məhz bunlar müəllimlik məharəti deməkdir.

Müəllimin təlim fəaliyyətinə daxil olan şərtlərdən biri də yeni dərsi sinifdə mənimsətməkdir. Bu isə müəllimdə “öyrənməyi öyrətmək” qabiliyyətinin olmasının göstəricisi ola bilər. Şagird yeni mövzunu

sinifdə öyrənərsə, deməli, müəllimin təlim fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilə bilər. Müəllim dərin biliyə, erudisiyaya malik olmalıdır.

Həzrəti Peyğəmbərimiz buyurmuşdu: “Cənnət bağlarından keçərkən ayaq saxlayın”.

Soruşdular: “Cənnət bağları haradır?”

Həzrət cavab verdi: “Cənnət bağları elm öyrənən məclislərdir”.

Müasir müəllim bu güncü sinif otaqlarını öyrədən və öyrənən üçün əsl cənnət məkanına çevirməyi və şagirdlərinin sevimlisi olmağı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan SSR Müəllimlərin 5-ci qurultayı Bakı 1980 Maarif nəşriyyatı, səh. 25
2. Azərbaycan Respublikasında Pedaqoji təhsilin və Müəllim Hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 25 iyun 102 sayılı qərarı.
3. Uşaq Hüquqları Konvensiyası. Maddə 2.
4. Ə.Ə.Əlizadə. “Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri”. Bakı, 2004
5. Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə “ Yeni pedaqoji təfəkkür: Psixopedaqogikaya giriş”. Bakı, 2008

“MÜASİR PEDAQOJI YANAŞMALAR VƏ STEM”

Aliyə ƏHMƏDOVA Fərman qızı

Sumqayıt şəhəri, İ.Qayıbov adına 1 nömrəli tam orta məktəbin fizika müəllimi,

“Ən yaxşı müəllim” müsabiqəsinin qalibi,

ARTN-nin “STEM Azərbaycanda” layihəsinin rəhbəri

ahmadovaaliya@gmail.com

Məqalədə təbiət fənlərinin tədrisi zamanı rast gəlinən bəzi təhsil problemlərinin həllinə müasir yanaşma yolları göstərilir. Təbiət fənlərinin müasir təlim texnologiyalarından olan STEM-in Yeni tədris proqramına inteqrasiya edilməsinin yollarından danışılır.

Açar sözlər: təbiət fənləri, müasir təhsil həlli, STEM

Günümüzdə çevik baş verən sosial, təhsil və texnoloji dəyişikliklər əhatəli düşünmə qabiliyyətinin əhəmiyyətini bir daha sübut edir. Bu səbəbdən, müasir təhsilənlər təlim prosesinin aktiv iştirakçısı olmalıdır. İnteqrativ bilik və dünyagörüşü şagirdlərə yaradıcı və idraki aktiv subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaradır. Bu o zaman mümkündür ki, təhsil pillələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrılıqda deyil, əlaqəli, inteqrativ şəkildə tədris olunsun. Digər bir tərəfdən inteqrativ qurulmuş təhsil proqramı şagirdlərin dərslərdə verilən materiallara yaradıcı yanaşmasına kömək edir. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası” sənədində təhsilin inteqrativliyi əsas prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur, yəni, təhsildə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi önəm verilir. Müxtəlif sahələr üzrə biliklərin inteqrasiyası şagird təfəkküründə ətraf aləm haqqında vahid, sistemli dünyagörüşün formalaşmasına kömək edir.

Bu baxımdan, təbiət fənlərinin tədrisinə müasir dövrdə təklif edilənə optimal təhsil həllərinə diqqət yetirək. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, “bu fənni nə üçün öyrənirik?” sualını öz beynində cavablandırma bilməmiş şagird üçün həmin fənn həmişə maraqsız olacaq. Xüsusilə də, qavranılması çətin hesab olunan fizika, kimya, biologiya kimi fənlərinin müəllimləri olaraq, bu “buzları qırmaq” üçün pedaqoji məharət və ən əsası şagirdlərimizə qarşı müəllim sevgisi göstərməliyik. Şagirdin məktəbə, fənnə qarşı marağının yaranmasında müəllim-valideyn, valideyn-məktəb və müəllim-şagird-valideyn asossiasiyalarının xüsusi rolu olduğunu unutmaq. Müəllim valideynlə iş zamanı nələri diqqətdə saxlamalıdır? Valideynə izah olunmalıdır ki, bütün fənlərin təməli ibtidai sinif dövründə yaranır və övladının, xüsusilə riyaziyyat fənnindən qazandığı bilik və bacarıqlar bir çox fənlərin qavranılmasında əsas şərtlərdən biridir. 4,5-ci sinflərdə tədris olunan fənlərin əksəriyyəti təbiət fənləri üçün təməl hesab olunur. Etiraf edək ki, fizika, kimya nizamlı şəkildə öyrənməni, təkrarlar etməni tələb edən dəqiq fənlər olduğu üçün valideynin öz övladının dərslərinə daim nəzarət etməsi müsbət nəticələr verəcəkdir. Təklif edərdim ki, məktəbin təbiət fənn müəllimləri 3-4-cü sinif şagirdlərinin valideynləri və müəllimləri ilə bu istiqamətdə maarifləndirici seminarların keçirilməsinə cəhd etsin.

Şagirdlərin fənnə qarşı marağı birbaşa olaraq fənn müəlliminin pedaqoji məharətindən asılıdır. Bildiyimiz kimi, müasir öyrətmə - öyrənmə metodları interaktiv iş strategiyalarına əsaslanır. Müasir təlim metodlarının müəllim tərəfindən istifadəsi şagirdlər arasında effektiv kommunikativ və konstruktiv əlaqələrin yaranmasına səbəb olur. Müasir təlim metodlarından istifadə heç də ənənəvi təlimin üstün

cəhətlərindən imtina etmək demək deyildir. Müasir təlim baxışları təhsilalanın – şagirdin ehtiyac və maraqlarının ödənilməsinə, ondakı qabiliyyətlərin aşkara çıxarılması və şəxsiyyət kimi düzgün formalaşdırılmasına hədəflənmişdir. Buna görə də, hər bir təbiət fənləri müəllimi şagirdinin fiziki, təbiət hadisələri düzgün dərk etməsi, təxəyyülündə canlandırma bilməsi, öyrəndiklərini müstəqil olaraq tətbiq edə bilməsi üçün ən effektiv öyrətmə və öyrənmə metodlarını daim araşdırmalıdır. Tövsiyə edirəm ki, təbiət fənləri müəllimi pedaqoji məharətini peşəkar inkişaf təlimlərində iştirak etmək və öyrəndiklərini tətbiq etməklə daim artırsın.

Təbiət fənlərinin əsas çətinliklərindən biri şagirdlərin dərslər boyu diqqətini mövzu əhatəsində saxlaya bilməkdir. Bu baxımdan, həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, dərslərin əvvəlindən düzgün qurulmuş mövzu motivasiyası və uğurlu seçilmiş motivasiya sualı əsas amillərdəndir. Müəyyən olunmuşdur ki, təbiət fənləri mövzuları üçün ən effektiv motivasiya məişət, istehsalat, müasir texnikalardan və ya real həyatdakı fəaliyyətlərdən seçilmiş nümunələr, təsvirlər, modellər, video nümayişlər ola bilər. Məsələn, təbiət fənləri ilə inteqrasiyalı şəkildə qurulmuş motivasiya şagirdlərə həqiqətən də fizikanın təbiəti öyrənməyə ən mühüm elm sahəsi olduğuna əminlik yarada bilər. Motivasiyanın şagirdlərinin gündəlik həyatında rastlaşdıqları nümunələr əsasında qurulması, bu şagirdlərdə aktivliyə, öz fikirlərinin rahat ifadə etməyə, nəticə qabiliyyətlərinin aşkar olunmasına və inkişaf etməsinə və nəhayət aşağı sınıflardan təbiət fənlərinə qarşı marağın güclənməsinə səbəb olacaqdır.

Müasir dövrdə “bilmək” sözünün mənası “xatırlaya bilmək”, bu isə öz növbəsində “lazım olan məlumatı axtara və istifadə edə bilmək” mənaalarına çevrilmişdir. Yəni, qloballaşan dünyada heç də hər məlumatı bilmək deyil, lazım olan məlumatı sürətli şəkildə axtarıb və effektiv şəkildə istifadə edə bilmək qabiliyyətli daha dəyərli hesab olunur. Müasir müəllim dövrün bu tələbini dərslər prosesində tətbiq edə biləcəyi təhsil həllərindən biri kimi diqqətdə saxlamalıdır. Bu baxımdan, təbiət fənləri müəllimi də tədris edəcəyi mövzunu hazır şəkildə şagirdə ötürmə düşüncəsini bir dəfəlik öz tədris metodikasından silməlidir. Belə ki, dərslərdə tədqiqat üsulunu tətbiq edən fizika müəllimi şagirdlərin yaş səviyyəsini, mövzunun çətinlik dərəcəsini nəzərə alaraq araşdırma materiallarını və sadə təcrübələri məhz şagirdlərin öhdəsinə verməlidir. Bu zaman şagirdin müstəqil iş görmə həyəcanı, əldə etdiyi nəticədən keçirdiyi müxtəlif hisslər isə dərslər prosesinin nə dərəcədə effektiv qurulduğuna əyani işarədir. Yaradıcı təcrübələr şagirdlərin qavrama və diqqət konsentrasiyasının artmasına, uzun müddətli yaddaşa çevrilməsinə xidmət edir. O, öz dərk etdiyini daha sərbəst tətbiq edir, yoxlayır və praktiki qabiliyyətlərinin artmasına səbəb olur.

Müasir təbiət fənlərinin tədrisində İKT vasitələrinin, rəqəmsal laboratoriya avadanlıqlarının, 3D artırılmış reallıq kimi təhsil həllərinin istifadəsi zəruridir. Nümunə üçün deyək ki, fizika sahəsində aparılan araşdırmaların müasir texnologiyaların inkişafına səbəb olduğunu şagirdlərinə aşılamağa çalışan fizika müəllimi özü də bu müasirliklə ayaqlaşmalıdır. Öz dərslərində məktəbin İKT imkanlarından yararlanmaqla hətta digər müəllim həmkarlarına da örnək olmaqda öncüllük etməlidir. İKT avadanlıqlarının təbiət fənləri mövzularının modernizə edilməsi, əyaniləşdirilməsi, intensiv əks əlaqənin, fərdiləşmə, fərdi yanaşma və differensiallaşdırmanın yüksək səviyyədə həyata keçirilməsində müstəsna roludur. Nümunə üçün qeyd edək ki, fizikanın tədrisində təcrübələrin icrası üçün müasir təhsil həllərindən olan rəqəmsal laboratoriya avadanlıqları özündə geniş spektrdə araşdırma, nümayiş və laboratoriya işlərini ehtiva edir. Əksəriyyəti əsasən qurğunun özü və proqram təminatından ibarətdir. Proqram təminatı şagird və müəllimə qəbul olunmuş siqnallar əsasında təcrübənin gedişindən alınan ölçmə nəticələrinin ani olaraq cədvəl və qrafik əyri formalarında ötürülməsini təmin edir. Qənaət olunmuş vaxtı isə alınmış nəticələrin analiz və sintezinə, fiziki mahiyyətinin araşdırılmasına sərf etmək tədris prosesində müəllim işini yüngülləşdirməklə yanaşı, şagirdlərdə də fənnə qarşı xüsusi marağın yaranmasına səbəb olur. Sevindirici haldır ki, Təhsil Nazirliyi respublikanın bir sıra ümumtəhsil məktəbini LabDisk - Physio rəqəmsal laboratoriya avadanlığı ilə təmin etmişdir. Qurğunun mobillik imkanlarından yararlanaraq təbiət ekskursiyaları zamanı belə müxtəlif ölçmələr aparılmış, nəticələri müasir vaxtda emal edilmişdir. Rəqəmsal laboratoriya avadanlığı ilə aparılan araşdırmalar, tədqiqat işləri şagirdlərin idraki və məntiqi təfəkkürünün inkişafına, ünsiyyət qabiliyyətlərinin formalaşmasına və əməkdaşlıq kimi müasir dövr üçün vacib olan vərdişlərin yaranmasına müsbət təsir edir. Təklif edərdim ki, məktəbdə Labdisk qurğusu yoxdursa, fizika müəllimləri bu inventarla təmin olunmuş qonşu məktəblərdəki həmkarları ilə birgə istifadəyə cəhd etsinlər.

Kompüterləşmə üsullarının genişlənməsi müasir təhsil həllərindən biri kimi, məktəbin laboratoriya kabinetlərinin imkanları xaricində olan təcrübələrin virtual nümayişini mümkün hala gətirmişdir. Təbiət və fiziki hadisələrin animasiya olunması, müxtəlif vəziyyətlərin simulyasiya təminatı və multimedia vasitələrindən istifadə müasir təbiət fənləri mövzularının tədrisi üçün ən dəyərli təhsil həllərindən

dir. Təcrübələrin simulyativ imkanları müxtəlif kəmiyyətlərin qiymətlərini dəyişməklə eyni təcrübəni müxtəlif qruplarla işləmək üçün münasibdir. Müasir multimedia vasitələri təsəvvürü bir qədər çətin olan hadisə və proseslərin modelləşdirilməsi baxımından təbiət fənn müəllimlərinin əvəzolunmaz tədris alətinə çevrilməkdədir.

Təbiət fənlərinin “Yeni təhsil proqramı”na əsasən məzmununa nəzər saldıqda aydın olur ki, bu fənlərin mövzularının tədrisi digər təbiət və texniki fənlərə inteqrasiyalı şəkildə aparılmalıdır. Məhz bu ehtiyaclardan qaynaqlanaraq STEM təlim texnologiyası Azərbaycan təhsilinə “diffuziya” etməkdədir. STEM nədir? STEM - “21-ci əsr bacarıqları”nı təbət və texniki fənlərin inteqrasiyası şəkilində və layihə əsaslı öyrənmə metodu ilə təhsilalanlara aşılmasıdır. Bu təhsil həllinin tətbiqi ilə, şagirdlər riyaziyyat və təbiət fənlərində öyrəndikləri müxtəlif məlumatları gündəlik həyatda qarşılarına çıxan müxtəlif problemlərə, müxtəlif layihələrdə tətbiq etməklə öz yaradıcılıqlarını, komanda şəkilində işləmək bacarıqlarını, məntiqi təfəkkürlərini, problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. STEM özündə, hazırda dünya ən müasir təhsil həlli hesab olunan “4K” bacarıqlarını ehtiva edir:

Kreativlik - yaradıcılıq və yaradıcı yanaşma;

Kritik düşünmə - tənqidi düşüncə və təfəkkür;

Kollobrasiya - əməkdaşlıq və mədəni münasibətlər;

Kommunikasiya – onlayn əlaqə və İKT vərdisləri;

STEM anlayışının izahına nəzər salmaq;

S-Science- elm, təbiət elmləri mənasında işlənir. Bizi əhatə edən ətraf aləmi

öyrənmə sahələr nəzərdə tutulur (ən geniş mənada);

T-Tecnologies- texnologiya; maraqlıdır ki, insanın müəyyən ehtiyaclarını ödəmək

üçün elə insanın özü tərəfindən hazırlanan müxtəlif həllər-əşya, avadanlıq və s.

bunlar elə texnologiyadır. Diqqətlə üzərində əyləşdiyiniz stulun quruluşunu

nəzərdən keçirin. Məgər onun hazırlanması zamanı insan anatomiyası, ağırlıq

mərkəzi, simmetriya və s. kimi vacib məqamlar nəzərə alınmayıbmı? Və yaxud,

qeydlər aparmaq üçün əlinizdə saxladığınız qələmin sadə, eyni zamanda qəliz olan

quruluşu, işləmə prinsipi bir texnologiya deyilmi? Problemin həlli üçün hazırlanan

istənilən məhsul bir texnologiyadır ;

E-Engineering- mühəndislik; şagirdlər müəyyən məhsulu hazırlamaq üçün tərtibat

işlərində, problem həll etmək məqsədliə sadə çertyojlar çəkir, qurma-yapma

fəaliyyəti ilə məşğul olurlar;

M-Mathematics- riyaziyyat; hadisələri və əldə olunan məhsulları, cisimlərin

ölçüləbilən xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün qrafiklər, düsturlar və hesablamalar

aparmaq, statistik nəticələri təhlil etmək (Big Data-ya hazırlıq) üçün mütləq

gərəkliyədir.

Beynəlxalq araşdırmalar əsasən, STEM-lə inteqrasiya olunmuş fənlər təhsilalanların təlim nəticələrinin müsbət irəliləyişinə və şəxsi keyfiyyətlərinin düzgün formalaşmasına zəmin yaradır. Qeyd etmək istəyirəm ki, Təhsildə İnkişaf və İnnovasiyalar üzrə qrant layihə “STEM Azərbaycanda “ layihəsinin rəhbəri kimi fizika və təbiət fənlərinin müsair təhsill həllərindən olan STEM düşüncəsinin respublika müəllimlərinə formalaşdırılması və tətbiqində, o cümlədən, beynəlxalq layihələrdə uğurla təmsil olunmasında fəal iştirak edirik. Rəhbərlik etdiyim layihə beynəlxalq status alaraq Avropanı əhatə edən “STEM Discovery week 2018”-in rəsmi tərəfdaş layihələrindən oldu (mənbə: <https://goo.gl/WmjPuW>).

Beləliklə, sürətlə dəyişən və inkişaf edən – qloballaşan dünya, dəyişikliklərə cəld və müsbət münasibət göstərə bilən təhsilalanları yetişdirmək iqtidarında olan çevik təhsil sisteminin olmasını zəruri edir. Bu baxımdan, hər bir müəllim zamanın tələblərinə uyğun olaraq müasir dərs anlayışını əvvəlcə öz düşüncəsində yaratmalı və mənimsəməlidir. “Azərbaycan- 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında tələb olunduğu kimi şagirdlərin idrak fəallığını, ümumi inkişafını “təfəkkür və düşüncə məktəbi”nə keçidlə təmin etmək üçün müəllim öz dərslərini innovativlik, humanistlik və demokratiklik prinsipləri əsasında qurmalıdır. Unutmayaq ki, bu gün şagirdimiz olan istənilən yeniyetmə bir neçə il sonra ölkə həyatında müsbət dəyişikliklərə qərar verə biləcək mühüm ictimai şəxsə çevrilə bilər. Xalqımızın və dövlətimizin əmin-amanlığı, iqtisadi inkişafı naminə Azərbaycançılıq məfkurəsilə yetişdirilmiş hər bir şagirdimiz bizim gələcəyimizdir. Bu gələcəyin sağlam düşüncəli, peşəkar kompetensiyalara malik yetişdirilməsi isə bu gün, məhz biz müəllimlərin iradəsindən və peşəkarlıq səviyyəsindən asılıdır.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI:

1. “Azərbaycan- 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası
2. “Ümumtəhsil məktəblərində fizikanın müasir tədrisi” müəllim üçün metodik vəsait A.Əhmədova, S.Əsədova, S.Abdullayeva Bakı, 2018
3. A. Əhmədova Məqalə: “İnnovativ STEM metodu nədir?” “Kurikulum” elmi-metodiki jurnalı, № 03, səh 53-55, 2017

TƏHSİLİN İNKİŞAFINA OLAN TƏSİRLƏR ŞƏXSLƏR FONUNDA

Arzu NƏSİRLİ

Bakı Slavyan Universiteti
arzunasirli@gmail.com

Xülasə: Tezis Azərbaycanda təhsilin müasir inkişafına səbəb olan amillər haqqındadır. Xüsusilə bu inkişafa təsir edən şəxslərin fəaliyyəti qeyd olunur. İnkişaf amillərinə istinad olunarkən həm ötən əsrlərə həm müasir dövr nəzərə alınır. Həsən bəy Zərdabının pədaqoji fəaliyyəti, M.F.Axundovun, onların davamçıları, mətbu orqan “Əkinçi” qəzetinin, “Molla Nəsrəddin jurnalı”nı, müasir dövrdə isə Heydər Əliyevin, İlham Əliyevin təhsil, elm, məktəbə olan qayğısı tezisdə qeyd olunur.

Açar sözlər: təhsil, elm, məktəb, pədaqoji, ana dili, Həsən bəy Zərdabi, Əkinçi, İlham Əliyev.

Müasir dövrdə elmi tərəqqi ölkə inkişafının mühüm amillərinə çevrilmişdir. Son illər Azərbaycanda dinamik iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə, cəmiyyət həyatının bütün sahələrində mütərəqqi islahatların aparılmasına etibarlı təminat yaradan dövlət başçısı İlham Əliyev elm və təhsilin problemlərini də diqqət mərkəzində saxlamış, ulu öndər Heydər Əliyevin bu sahədə müəyyənləşdirdiyi islahatların davamlılığını təmin etmişdir. İslahatlar yeni inkişaf mərhələsinin qoyduğu tələblərə cavab vermiş, müasir təhsil prosesinə integrativ formada hazırlanaraq həyata keçirilmişdir.

Elm və təhsil islahatları həyata keçirərkən yalnız bu günkü dövrü düşünərək qərarlar qəbul etmir. Eyni zamanda tarixdə mövcud sistemləri nəzərə alır, təhlil edir, çatışmazlıqları üzə çıxarır. Keçmiş təcrübəni də nəzərə alaraq yeni sistem üzərində işləyir. Bu baxımdan biz ötən əsrləri də daim diqqətdə saxlamalıyıq. Ötən əsrlərin pədaqoqları da özlərindən əvvəlki dövrün çatışmayan cəhətlərini müəyyən edərək, yeni konsepsiyalar qəbul etmişlər.

Məktəblər ilkin təhsil verən ocaqlardır. Tarixi mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycanda ilk məktəblərin yaranması yeni eranın əvvəllərinə təsadüf edir. Bu ilk məktəblər ibtidai savad təlimi verən məktəblər idi. Təhsil sisteminin formalaşması VII əsrə aid edilir [7]. Hər dövrün ictimai quruluşuna uyğun məktəblər mövcud olmuşdur. Məktəblərin idarə olunması, tədris formasının təşkili, dərslərin aparılma qaydaları, üsulları mövcud quruluşa əsaslanmışdır.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində mövcud pədaqoji fikir daha demokratik səciyyəyə daşmışdır. Bu zaman kəsiyindəki pədaqoji fikir ədəbi fəaliyyətlə sintezi tək sahəli təsir gücünə malik olmamışdır. Belə ki, həm pədaqoji elmin, həm də maarifin inkişafına çox böyük təkan vermişdir. Dövrün ideyaları xəlqilik, demokratizim, milli və ümumbəşəriyyət, humanizm kimi prinsiplər üzərində qurulmuş, dövrün mürəkkəb fikirlərinə, despotizmə, fanatizmə, dini ayrı-seçkiliyə qarşı, mövhumata qarşı mübarizə aparmışdır.

Azərbaycan dilində dərslər vəsaitlərinin hazırlanması təhsil prosesinin effektivliyi üçün vacib faktorlardan hesab olunur. Ana dilində ana dilinə aid tədris vəsaitinin yaradılması, həmçinin bu vəsaitin ibtidai məktəblərdə tətbiqinə nail olan şəxs A.O.Çernyayevski olmuşdur. Onun fəaliyyətini milli pədaqoji kadrların yaradılması zamanı da görə bilərik. Pədaqoji ədəbiyyatlardan bizə məlum olan A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsləri K.D.Uşinskiyin “Родное слово” dərsləri əsasında hazırlanmışdır. Kitabın birinci cildi 1882-ci ildə, ikinci cildi isə 1888-ci ildə Tiflisdə S.Vəlibəyovla birgə nəşr etdirilmişdir [1, 102]. Dərslərin hazırlanmasında örnək mənbə Uşinskiyin dərsləri olsa da, dərslərdə millilik saxlanılmağa çalışılmışdır. Vətən dili dərsləri eyni zamanda da özündən sonrakı dərslərlərin yaranmasına mənbə rolunu oynamışdır. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan dilində dərslər yazılmışdır. Həmin dərslərə nümunə olaraq Rəşid bəy Əfəndiyevin “Uşaq bağçası”, “Bəsirətül ətfal” göstərmək mümkündür. “Üz arvadlarıdır, onu örtmək və açmaq haqqı dəxi arvadlara aiddir” [3, 14] – deyən Rəşid bəy Əfəndiyev qadın və kişi bərabərliyini işıqlandırmış, eyni zamanda qadın təhsili məsələsinin də qayğısına qalmışdır. Onların səyi nəticəsində müasir dövrdə qızlar da təhsil alır, ictimai işlərdə də iştirak edir.

XIX əsrin ikinci yarısına aid Azərbaycan ictimai-pədaqoji fikrində xüsusi yerə malik olan pədaqoqlardan biri Həsən bəy Zərdabidir. Zərdabinin ən böyük xidməti ana dilinin təlim dili olması ideyası

idi. Tarixi-pedaqoji ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi ana dilinin təlim dili olması ideyasını Mirzə Fətəli Axundov irəli sürmüşdür. Axundovun ölümündən sonra yeni əlifbanın təbliğatçıları bu işi saxlatmadılar. H.Zərdabi, N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, Q.Musabəyov, C.Məmmədquluzadə və başları Axundovun əlifba islahatını davam etdirdilər.

1929-cu ilin yanvarın 1-də ərəb əlifbası yeni əlifba ilə əvəz olundu [2, 26]. Bu hal mütərəqqi hal idi, çünki ərəb əlifbası tədris zamanı şagirdlərə çox çətin gəlirdi, dərsi mənimsəməyə əngəl törədirdi.

H.B.Zərdabi M.F.Axundovdan sonra bu ideyanı daha da inkişaf etdirmişdir. Zərdabi Axundovdan irəli gedərək ana dilində dünyəvi məktəblər yaradarkən dövrün tələblərini nəzərə almağı daha düzgün hesab edirdi. İctimai-pedaqoji fikir tarixində qadın təhsilinin, ana dilində təhsilin, mətbuatın banisi olaraq qalmaqdadır. Zərdabinin əsasını qoyduğu “Əkinçi” qəzeti maarif, elm təbliğatçısı idi. Təsir qüvvəsi təkcə Azərbaycanda deyil, həmçinin Rusiyadakı müsəlmanlara da təsir edərək hərəkətə gətirmişdir. Qəzet heç də asan fəaliyyət göstərməmişdir. Həm gizli, həm açıq-aşkar təqiblərə məruz qalırdı. Əsas səbəb kimi 1877-ci ildə Rusiya ilə Türkiyə arasında müharibənin başlanması, Dağıstanda baş verən üsyanlar göstərilir [4, 167]. Xalqı maarifləndirən bir qəzetin olması təbii ki, hakim zümrənin mənafeyinə uyğun gəlmirdi.

Qəzetin fəaliyyətə başlanması dövrü XIX əsrin 70-ci illəri Azərbaycan ictimai-iqtisadi və mədəni cəhətdən hələ də geri qalmaqda idi. Geriliyin səbəbi uzun illər xalqın yadelli işğalına məruz qalmasıdır. H.B.Zərdabi dünyəvi məktəb ideyasını irəli sürdüyü zaman xalqın hələ inkişaf etmək istəməyən kütləsi Zərdabiyə qarşı çıxır, müsəlmanlara dünyəvi elm lazım deyil deyə bildirirdilər. Zərdabinin ana dili ideyası məsələsini N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani dəstəkləmiş, eyni zamanda qeyd olunan müəlliflər “Əkinçi” qəzetinin fəal müxbirlərindən olmuşdular.

N.Vəzirov H.B.Zərdabinin ideyalarına davam olaraq yazırdı: “Pəs hər zamanənin bir qanacağı var ki, bu qanacağı ol zamanənin kitablarından, xalqının adətlərindən, işlətdiyi əsbab və qeyrətdən bilmək olar. Gələcəkdə bizim tərəqqi etmək tarixini yazan indiki zamanəyə baxanda məəttəl qalacaqdır ki, nə yazsın. Həqiqətən, bizim əsbablar və qeyrə yüz, bəlkə min il bundan əqdəm olandan tərəqqi etməyib. Çünki bizim zamanə tərəqqi zamanıdır və tərəqqi etməyən tayfa günü-gündən tənəzzül edib axırda puç olacaq, ona binaən bizim şüərə qardaşlarımızdan ki, onlar əlhəqq xalqın gözçüsüdürlər, - iltimas edirik təqazayi-zamanəyə müvafiq xalqın gözünü açmağa səy etsinlər, yoxsa hədyan danışmaq bir çətin zad deyil və ondan heç kimsəyə bir nəf yoxdur” [5, 371].

H.Zərdabi hər pillənin nümayəndələri, xüsusən əməkçi xalqın, zəhmətkeş kəndliləri daim düşünmüş, onların maraqlarının müdafiəçisi olmuşdur.

Xalqın maariflənməsini hər zaman düşünən Həsən bəy Zərdabi vəfat etdiyi zaman son sözləri “Xalqın maarifinə kömək edin!” olmuşdur [6, 205]. Xalqını düşünən ziyalılar başlatdıqları işin yarımçıq qalmamasını, növbəti nəsillərə ötürülməsi üçün hər zaman çalışmışlar.

Dövrün maarifçiləri xalqın ictimai və mədəni geriliyini maarif və mədəniyyətimizdə axtarırdılar. Xalqı maarifləndirməklə ancaq bu bataqlıqdan çıxmaq olardı. Bu işdə çalışan ziyalılarımızdan – H.Zərdabi, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, F. Ağayev, A.Şaiqi qeyd edə bilərik. Onlar maarif sahəsinə dəyərli tövhə vermiş, əsərlərində köhnə mollaxanaları, dini fanatizmi, cəhaləti tənqid etmiş, məktəblərdə ana dilinin faydasını, qadın təhsili məsələsinə toxunmuşlar.

Dövrün vəziyyətini işıqlandıran “Məktəb”, “Dəbistan”, “Molla Nəsrəddin” kimi dərgilər öz səhifələrində pedaqoji məsələləri də canlandırırtdılar. “Molla Nəsrəddin” yeni üsullu məktəblərin açılmasını təbliğ edən məqalələr nəşr etdirirdi. Bu jurnalda təhsil, ictimai həyat, milli mənəviyyət məsələləri mühüm yer tutmuşdur. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-pedaqoji hərəkətin inkişafı uğrunda mübarizə aparan “Molla Nəsrəddin” kimi mətbu orqan və onun nümayəndəsi C.Məmmədquluzadə kimi fəal mübarizə aparan bir şəxs olmamışdır.

Bu cür mütərəqqi ideyalar, islahatlar müasir dövrümüzə də davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz çıxışlarında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, biz gələcəyimizi neft amili üzərində qura bilmərik. Çünki bu, təbii resursdur və 50 ildən, 100 ildən sonra tükənə bilər, ölkə iqtisadiyyatı tükənməz sərvət olan elm üzərində qurulmalıdır. Bu baxımdan dünya elm və təhsilinə inteqrasiya məqsədlərini əsas götürən dövlət proqramları qəbul edilmiş, bu məqsədlərə doğru addımlar ardıcıl xarakter almışdır.

Azərbaycan Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” da bu sahədə qəbul edilmiş tarixi qərarlardan biridir [8]. Belə mühüm bir dövlət sənədinin qəbulu ölkədə səriştəli təhsilverənlərə, ən yeni texnologiyalara əsaslanan infraqurum malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan təhsil sisteminin yaradılması məqsədinə xidmət edir.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da [9] göstərilirdi kimi, hazırda ölkəmiz yüksək rəqabətqabiliyyətli, qeyri-neft sektoru və qeyri-neft ixracı sürətlə böyüyən, yüksək insan kapitalına malik və adambaşına düşən gəlir göstəricisi üzrə gəlirli ölkələr qrupuna daxil olan və iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş ölkəyə çevrilməyi hədəfləmişdir.

Ölkədə innovasiyalara əsaslanan bilik elmin və təhsilin vəhdətinin, onun dünya elmi və təhsilinə inteqrasiyasının təmin edilməsi qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Son illər Azərbaycanda elm və təhsil infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki bazasının modernləşdirilməsi, informasiya təminatının gücləndirilməsi və bütövlükdə bu sahələrin müasir tələblərə uyğun formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmaqdadır. Həyata keçirilən bu proseslərin mərkəzində dayanan və onun əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilən başlıca qurumlar məhz təhsil ocaqlarıdır.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ali təhsil müəssisələrində elmi strukturların təşkili, fəaliyyəti, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirən fundamental bazası və yol xəritəsidir.

Respublikamızda Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu islahatlar fonunda informasiya və bilik resursu çevrilir, elmi işləmələr hərəkətverici qüvvəyə çevrilir, daha çox işçinin təhsilinin keyfiyyət səviyyəsi, peşəkarlığı və kreativliyi qiymətləndirilir. Ali təhsil müəssisələrimizin bu prosesdə iştirakı, bir tərəfdən bilik cəmiyyətində insan kapitalının inkişafına verəcəyi töhfə, digər tərəfdən isə elmin özünün inkişafı ilə bağlıdır.

Respublikamızın Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu elm və təhsilin birgə dəstəklənməsi sahəsində mühüm fəaliyyətlər həyata keçirir. Elmin İnkişafı Fondunun ayırdığı qrant layihələri ali təhsil müəssisələrinin təkcə professor-müəllim heyəti deyil, həm də doktorant və magistrantlarının elmi fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün əlavə bir imkan yaradır. Ümumilikdə ali təhsil müəssisələrinin elmi potensialının innovativ infrastrukturun inkişafına yönəldilməsi Azərbaycanda bilinərlə gücləndirilməsinə əlavə stimula verir.

Bu gün Azərbaycanın elm və ali təhsil sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərin əsasında ümummilli lider Heydər Əliyevin hələ sovet dövründə Azərbaycanda bu sahədə gördüyü işlər dayanır. Belə ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda sovet dönəmində beş yeni ali təhsil müəssisəsi açılmış və ali məktəblərdə təhsil alanların sayı 70 mindən 100 minə çatmışdır. Azərbaycanlı tələbələrin SSRİ-nin nüfuzlu ali təhsil ocaqlarına göndərilməsi respublikada elm və təhsilin paralel inkişafında öz sözünü demişdir. Müstəqillik illərində dahi rəhbərin yenidən hakimiyyətə gəlişi isə təhsil və elm sahəsinə ikinci bir həyat bağışlamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ağayev Ə., Rzayev V. Güney Qafqaz xalqlarının pedaqoji əlaqələri tarixindən, Bakı, Təhsil, 2004, 136
2. Bəşirov V.P. Azərbaycan pedaqoji fikrində milli tərəqqi ideyaları (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri) Monoqrafiya. Bakı, OKA-Ofset, 2008, 224 s.
3. Əfəndiyev Rəşidbəy. Arvad məsələsi. Tiflis, 1914, 48 s.
4. Əhmədov H.M. “Azərbaycan məktəb və pdaqoji fikir tarixi” Bakı: ABU, 2001, 320 s.
5. “Əkinçi” qəzeti” kitabı. Bakı: Azərneşr, 1979, 464 s.
6. Talıbov Y.R. Azərbaycanda məktəb və pdaqoji fikir tarixi. Bakı: Ünsiyyət, 2000. 513 s.
7. <http://www.edu.gov.az/upload/file/cixish-16.10.09.pdf>
8. <http://www.president.az/articles/9779>
9. <http://president.az/articles/3689>

TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ QƏRAR QƏBUL ETMƏK VƏ PROBLEMLƏRİN
HƏLLİ PROSEDURLARINDA MƏKTƏB DİREKTORLARININ ROLU

Abdullıxalıq Qafar oğlu MƏMMƏDLİ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

qafaroglu@gmail.com

XÜLASƏ

Açar sözlər: təhsil, problem, qərar

Key words: education, problem, decision

Ключевые слова: образование, проблема, решение

Ümumitəhsil müəssisələrinin idarəedilməsində məktəb direktorlarının funksiyası yalnız idarəetmə fəaliyyətinin təşkili ilə məhdudlaşmır. İdarəetmə prosesində qarşıya çıxan müxtəlif dərəcəli problemlər və onların aradan qaldırılması istiqamətində optimal qərarların qəbulu da idarəçilik fəaliyyətində əsas şərtlərdən biridir. Əgər məktəb direktoru qərarların qəbulu zamanı kollegiallıq prinsipini nəzərə alarsa məsələnin səmərəli həllinə nail olar və problemin həll yollarını qısa zamanda əldə edər. Problemlərin səmərəli həlli nəzəri bilik və praktiki təcrübə ilə şərtlənir.

MAKING DECISIONS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND ROLE OF SCHOOL
DIRECTORS IN PROBLEM SOLVING PROCEDURES
SUMMARY

The function of school principals in the management of general educational institutions is not limited to the organization of management activities. Various challenges encountered in the management process and the adoption of optimal decisions in their elimination are one of the main conditions of governance, too. If the school principals, while giving decisions, mention collective nature, they reach an effective solution to the problem, and discovers its explanation in a short time. Effective solution of problems is conditioned by theoretical knowledge and practical experience.

ВОЗВРАЩЕНИЕ РЕШЕНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ И РОЛЬ
ДИРЕКТОРОВ ШКОЛЫ В ПРОЦЕДУРАХ РЕШЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Функция директоров школ в управлении общеобразовательными учреждениями не ограничивается организацией управленческой деятельности, но также различные проблемы, возникающие в процессе управления, и принятие оптимальных решений по их устранению являются одним из основных условий управления. Директор школы, принимая решение о коллективном характере решения, достигает эффективного решения проблемы и тем самым решает проблему. Эффективное решение проблем обусловлено теоретическими знаниями и практическим опытом.

Giriş

İdarəetmə məsələləri ilə əlaqədar problemlərin çoxaldığı və kəskinləşdiyi bu dövəmdə təhsilin bütün pillələrində menecerlər və təhsil verənlər zamanlarının çox hissəsini problemləri həll etmək və qərar qəbul etməyə sərf edirlər. Çalışdığı təşkilatın hansı səviyyəsində olmasından, işinə qarşı sevgisinin olub-olmamasından asılı olmayaraq, “idarəçi” vəzifəsinə gəlmiş hər kəsin ən əhəmiyyətli və ən çətin işi qərar qəbul etməkdir. *Qərar qəbul etmək idarəçilər üçün o qədər əhəmiyyətli bir vəzifədir ki, bəzən menecerlik işini elə “qərar qəbul etmə işi” kimi də adlandırmaq mümkündür. (1)* Hər bir məktəb direktoru xidmət etdiyi müəssisənin idarəçiliyindən birinci dərəcədə məsul şəxs olduğu üçün məktəb daxilində baş verən bütün problemlərin həllində və qərarların qəbul edilməsi mərhələsində onların iştirakı əhəmiyyət kəsb edir.

Qərar nədir?

Lüğət mənası etibarilə qərar “*bir iş üçün düşünüb daşınaraq ən uyğun görülən çarə*” kimi ifadə edilir. Menecmentin bir anlayışı olaraq qərar “seçim” mənasında istifadə edilir. Menecerin və ya hər hansı bir şəxsin hansısa bir mövzuda etdiyi seçim “qərar”dır. (2) Qərar qəbul etmək prosesi, idarəçiliyin təmali yəni ən əhəmiyyətli proseslərindən biridir. İdarəçinin davranışının xüsusiyyətləri, qərar qəbul etmək prosesi ilə yaxından əlaqəlidir. Çünki, digər bütün proseslər alınan qərarın nəticələrinə əsasən gerçəkləşir. Qərar qəbul etmək, menecmentin çox əhəmiyyətli funksiyası olduğuna görə; liderlik və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin idarə edilməsi ilə birlikdə, bir menecerin inkişaf etdirməyi arzuladığı qabiliyyətlər listinin başında gəlir (3) Çünki qərar qəbul etmək idarəçilik anlayışının başlanğıc xüsusiyyətini daşıyan və çox çətin olan bir prosesdir. İdarəçiliklə əlaqəli atılan bütün addımların hansı məqsədlərə uyğun seçilməsi, hansı şəraitin təmin edilməsi, istifadə ediləcək qaynaqların hansı qanunlar çərçivəsində istifadə edilməsi və alınan qərarların kimlər tərəfindən gerçəkləşdirilməsi kimi mövzularda seçimlərin hamısı bir qərar mahiyyətindədir (4)

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının üçüncü strateji istiqaməti təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənzimləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir.(5)

Strategiyanın önümüzə qoyduğu bu hədəflərdən də yola çıxaraq şəffaf idarəetmə sisteminin qurulması üçün məktəblərdə düzgün qərar qəbul etmə mexanizminin təmin edilməsinin vacibliyini anlamaq olar. Məktəb direktorunun qərar qəbul etmə mərhələsində əməl etməli olduğu ilk qayda, məktəb idarəçiliyinə təsir göstərən bütün ünsürlərin hər birini qərarvermə orqanı olaraq görməsi və qəbul etməsidir. Bu ünsürlər xarici və daxili olmaqla iki ayrı hissəyə ayrılır. Daxili ünsürlər, idarəçinin köməkçiləri, müəllimlər, xidməti personal, şagirdlər və məktəbin maddi-texniki bazasıdır. Xarici ünsürlər isə, ali hakimiyyət orqanları, valideynlər və cəmiyyətdir. Onların əməl etməsi gərəkən ikinci qayda, qərar qəbul etmə mərhələsində bütün ünsürlərin iştirakının əhəmiyyətini bilməsi və bu sahədə qəbul edilmiş qanunları tətbiq etməsidir. Bir qərarın birbaşa təsir göstərəcəyi fərd və kollektiv bu mərhələdə nə qədər çox iştirak edərsə, o (fərd və ya kollektiv) qərarların tətbiq etmə mərhələsində eyni dərəcədə istəkli görünəcək. Bunun əksinə, onların bu mərhələdə olan iştirakı nə qədər çox əngəllənsə o zaman qərarların tətbiqində iştirak etməyəcək, hətta qarşı çıxacaqlar.

Məktəb direktoru kimdir?

"Ümumtəhsil məktəblərinin nümunəvi Əsasnaməsi"nə və təhsil müəssisəsinin Nizamnaməsinə əsasən məktəb direktorları məktəbin fəaliyyətini idarə edən şəxslərdir. Onlar məktəbin inkişaf proqramını, perspektiv və cari planları hazırlayır, müəssisənin və pedaqoji işçilərin fəaliyyətinin ardıcıl və sistemli təhlilini aparır, daxili qiymətləndirməni həyata keçirir və bunların əsasında perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir, həyata keçirilməsinin optimal həlli yollarını tapır, dövlət və ictimai orqanlarda müəssisənin marağını təmsil edirlər.

Məktəb direktorunun problemləri həll etmə qabiliyyəti

Hər bir şəxsdə müəyyən bir problemi həll etmə qabiliyyəti az və ya çox mövcuddur. Hər birimiz günlük həyatımızda müxtəlif problemlərlə qarşılaşırıq və onların həlli yollarını axtarıq. Özümüzdə görə gələcək haqqında xəyallar qurur, gələcək haqqında və yaşanan problemlərin həllinə dair proqnozlar veririk. Lakin , problem həll etmək yönündən heç bir təlim görməmiş bir şəxsin problemlərə sistemli və hərtərəfli şəkildə yanaşması çox çətin olur. Problem həlli yönündə xüsusi təlim almış şəxslər sadəcə özlərinin bu mövzuda olan qabiliyyətlərini inkişaf etdirmir, eyni zamanda başqalarının da fikir mexanizmlərinə təsir edərək problemin həlli vaxtını sürətləndirirlər. Məsələn bir məktəb kollektivinin valideynlərə problem həll etmə mövzusunda treyninqlər verməsi həmin məktəbdə gələcəkdə ortaya çıxma biləcək problemlərin daha effektiv və sürətli bir şəkildə həlli ilə nəticələncəkdir.

Elmi araşdırmalar əsasən söyləyə bilər ki, problemlərin həlli birmənalı şəkildə bu mövzuda təlim və tədrislə əlaqəlidir. Problemlərin həlli prosesinin düzgün öyrənilməsi və ən uyğun metodların istifadə edilməsi ilə əldə edilən optimum seçimlər sadəcə mövcud problemi həll etmir, eyni zamanda gələcəkdə bu müqabilədə çıxma biləcək problemlərin də qarşısını almaqda effektivliyi təmin edir. Problem həll etmək ən optimal yolun tapılması fəaliyyəti olub, daha öncə də qeyd edildiyi kimi çeşitli mərhələlərdən ibarətdir. Bu mərhələlərin və bu mərhələlərdə çıxma biləcək əngəllərin nələr ola biləcəklərinin öncədən təyin edilməsi isə həmin problemə daha kreativ və daha qısa yollardan həll yolları tapmaqda köməkçi olur.

Leitwood və davamçıları (1989), təhsil idarəçilərinin vəzifələri və məşğuliyyətləri ilə əlaqəli mövzularda problem həll etmə prosedurlarını özündə cəmləşdirən geniş bir tədqiqat həyata keçirmişlər. Leithwood və Stager təcrübəli və təcrübəsiz məktəb direktorlarının problem həll etmə bacarıqlarını qarşılaşdırmış və təcrübəli direktorların xüsusiyyətlərini belə qeyd etmişdir:

Təcrübəli məktəb direktorları:

- 1. problem həll etmə periodunu daha asanlıqla idarə edirlər;*
- 2. problemlə əlaqəli daha çox məlumatla sahib olurlar və bu məlumatları daha asanlıqla sıralaya bilirlər. Sahib olduqları məlumatı tətbiq etməkdə çox daha professionaldırlar;*
- 3. problemlərə yanaşarkən onları səthi deyil daha dərinləndirən anlamağa çalışır və əsas təməlləri ilə ələ alırlar;*
- 4. tətbiqetmə planları və problemlərə tapdıqları həlləri ilə birgə daha qarışıq və daha hərtərəfli məqsədlərə sahibdirlər;*
- 5. problemin həlli prosedurunun başlanğıcında strateji planlama mərhələsinə daha çox zaman ayırırlar. Ortaya atdıqları həll yolları tənqidə açıq olur və hər zaman müxtəlif formalarda dəyişdirilə bilən olur;*
- 6. onlar üçün problem həll etmədə uğur artıq avtomatik xarakter daşıyır;*
- 7. öz vəzifələri və ictimai mövzularda olan problemlərin həllində daha həssasdırlar. (6)*

Məktəb direktorları məktəb daxilində baş verən bütün proseslərdə həm düzgün qərarlar verməyi, həm də ortada olan hər hansı bir aktual problemi həll etməyi bacarmalıdırlar. Çünki:

1. Düzgün qərarlar verə bilmək idarəçinin sahib olması gərəkən ən dəyərli və əhəmiyyətli qabiliyyətdir. Bütün idarəetmə proseslərinin xarakteri, qərar vermək prosesi ilə yaxından əlaqəlidir. Çünki bütün proseslər alınmış qərarlar vasitəsi ilə bir-birinə bağlıdır.

2. Dünyadakı texnoloji inkişaf, baş verən yeniliklər sürətlə irəliləyir. Sürətlə inkişaf edən dünyada yeniliklərə uyğunlaşmağın yeganə yolu dəyişikliyi idarə etməkdir. Hər bir sahədə olduğu kimi, təhsildə də daimi inkişaf ancaq dəyişiklikləri idarə etmək, məlumatlara tənqidi yanaşma qabiliyyətinə sahib olmaq, yeni məlumatlar çıxarmaq və öz sahəsində əldə edilmiş bilikləri tətbiq etməklə mümkün olacaqdır.

3. İnformasiyaların sürətlə artması, problemlərin həllində istifadə ediləcək məlumatların bir nəfər tərəfindən toplana bilməyəcək qədər fərqli mənbələrdən əldə edilməsi, idarəçiləri öz müəssisələrində işləyən işçilərin təcrübələrindən, təhsilindən və enerjisindən maksimum dərəcədə istifadə etməyə yönləndirir. Texnologiyanın inkişafı nəticəsində, hər bir şəxs işlədiyi və mütəxəssis sayıldığı sahədə davamlı olaraq özünü təkmilləşdirməlidir. İnformasiyalar artıq hər kəs üçün əlçatandır. Bu səbəbdən təhsil idarəçiləri olaraq bu sürətlə inkişaf qarşısında geri qalmamalı, yarışda ən son sıralarda olmamaq üçün gücümüzü, himayəmizdə olan işçiləri, mövcud imkan və şərtləri maksimum dərəcədə istifadə etməli və təhsilin davamlılığını və keyfiyyətini artıracaq projelərə yönləndirməliyik.

4. Artıq məktəb direktorları idarəçilik etdiyi məktəblərdə yetişən şagirdlərin gələcəyini qurarkən ali orqanlar tərəfindən veriləcək qərarları gözləmək yerinə, öz idarəçiliyində olan müəssisələrdə baş verən hadisələri yaxından analiz etməyi və o analizin nəticələrinə əsasən fərdi qərarlar qəbul etməyi bacarmalıdır. Gərəkli olduğu vaxtlarda öz fərdi qərarlarını verməyi bacarmayan idarəçilər məktəbin və o məktəbdə çalışan şagirdlərin inkişafını yavaşladacaqlar.

5. Məktəb direktorları veriləcək qərarların yerində və nəticəyönümlü olması üçün hər zaman planlı və proqramlı bir şəkildə davranmalıdırlar. Bunun üçün onlar təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsilin məqsədlərini düzgün başa düşməli və öz idarəçilik xüsusiyyətlərini formalaşdırarkən onlardan gözlənilən tələblərin fərqləndirilməlidir.

Bu kimi səbəblər nəzərə alındıqda açıq aydın görünür ki, başda məktəb direktorları olmaqla təhsilin bütün pillələrində vəzifəli olan şəxslər qərar qəbul etmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirməli və planlı proqramlı hərəkət etməyi özlərinə hədəf halına gətirməlidirlər. Bunun üçün də onlar dövlət səviyyəsində təhsilin önünə qoyulmuş hədəfləri düzgün anlamalı və nəticədə vətəninə, millətinə bağlı, öz milli ruhumuzda böyümüş, bilik, bacarıq və vərdişlərlə tam mənası ilə bütünlənmiş bir vətəndaş yetişdirməlidirlər.

Məktəb direktorları öz milli mədəni irsimizi, mədəniyyətimizi və sahib olduğumuz dəyərlərimizi yaxşı öyrənməli və işlədiyi cəmiyyətin istək və maraqlarını, onların qabiliyyətlərini çox yaxşı analiz etməlidir. Bunu bacaran menecer qarşısına çıxan problemlərə bu prizmadan baxacaq və problemlərin ən optimal variantda həllinə müvəffəq olacaqdır. Bununla yanaşı onlar qərar verərkən də öz qərarlarını həmin dəyərlər üzərində qurmağı bacaracaqlar.

Tədqiqat metodu

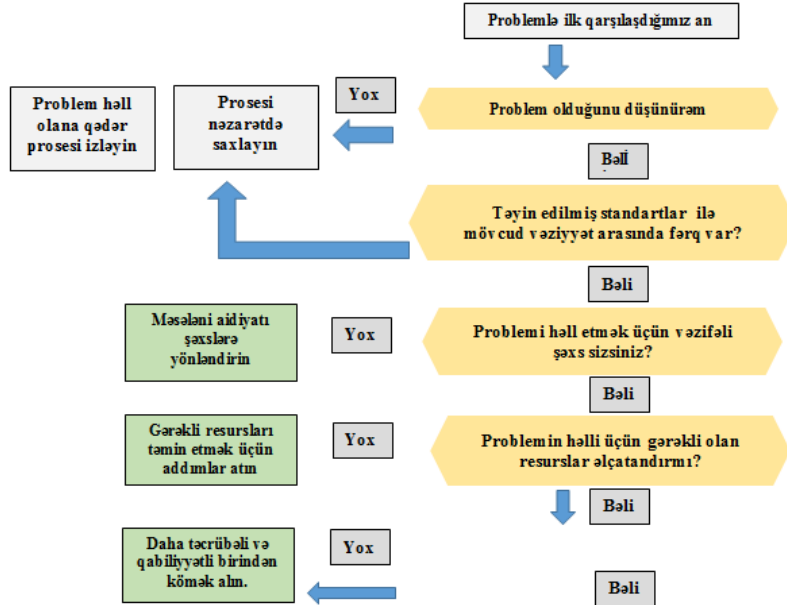
Məqaləmizin yazılma prosesində, təhsil müəssisələrində qərar qəbul etmək və problemlərin həlli prosedurlarında məktəb direktorlarının rolunu müəyyən etmək, bu prosesin sonunda daha effektiv nəticələr əldə etmələri üçün onlara rəhbər olacaq məlumatları əldə etmək məqsədi ilə nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə etmişik. Liderlik və liderlik qabiliyyətinin inkişafı sahəsində dünyanın ən nüfuzlu alimlərindən biri olan Con Adeyr (ing. John Adair; 18 may 1934)in “Effektiv qərar qəbul etmək” kitabından yararlanaraq idarəçiliklə əlaqəli məqaləmizdə qeyd edəcəyimiz fikirləri daha da zənginləşdirmişik. Dünya miqyasında milyondan artıq idarəçi onun rəhbərliyi altında həyata keçirilən və praktiki yönə üstünlük verən liderlik (Action-Centred Leadership) proqramlarında iştirak etmişdir. Bundan əlavə olaraq məqaləmizin ərsəyə gəlməsində Türkiyə Respublikasının İstanbul Kültür Universitetinin müəllimi Prof. Dr. Tamer Koçelin “İşletmə Yöneticiliği və digər dəyərli pedaqoqların kitablarından və resurslarından yararlanmışıq. Düşünürük ki, etdiyimiz bu tədqiqatın meyvəsi olaraq ərsəyə gətirdiyimiz “Məktəb direktorlarının qərar qəbul etmək və problemləri həll etmək cədvəli” (**cədvəl:1**) başda məktəb direktorları olmaqla eyni zamanda digər sahələrin idarəçilərinin də xaos mühitini idarə etməsinə və effektiv qərar qəbul etmələrinə işıq tutacaq.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri

Problemləri həll edə bilmə qabiliyyətimiz bilavasitə bizim problemə yanaşma tərziyimizlə də bağlıdır. Bəzən qarşımıza çıxan problemə həddindən artıq əhəmiyyət verdik üçün o problem gözümüzdə böyüyə bilər. Necə ki gecə qaranlığında gözümüzün önünə gələn qaraltılara diqqət etdikcə onlar böyüyür,

eyni şəkildə qarşımıza çıxan problemlərə də yanaşma tərzi onları həll yollarını asanlaşdırır və ya çətinləşdirir. Bununla yanaşı, problemə dəyərdən az əhəmiyyət vermək də bizim üçün nəticəyə gedən yolda çətinliklər çıxara bilər. Bu səbəbdən qarşılaşdığımız çətinliklərin həqiqətinə varmalı, onu olduğu kimi dəyərləndirməli və problemin həlli yolunu tapmaq üçün analiz aparmalıyıq. Bunu düzgün edə bilmək üçün aşağıda verilən cədvəldə olan ardıcillığı izləməyiniz sizə köməklik göstərə bilər.

Cədvəl:1 - "Məktəb direktorlarının qərar qəbul etmək və problemləri həll etmək cədvəli"

Problemə ilk qarşılaşdığımız an ilk başda etməyimiz gərəkən soyuqqanlı olmaq və həmin problemin qaynağını araşdıraraq onun həll yollarını tapmaqdır. Bunun üçün müəssisənin cari və perspektiv planlarının hamısı dəqiqliklə incələnməli, mövcud vəziyyət ilə təyin edilmiş standartlar düzgün qarşılaşdırılmalıdır. Əgər verilən standart və indiki vəziyyət fərqlilik göstərsə problemi həll etmək üçün birinci dərəcəli vəzifəli şəxs sizsinizsə, problemin həllində lazım olacaq resursları əldə etmək mümkündürsə və problemin həlli üçün qabiliyyətləriniz və təcrübəniz varsa problem aradan qalxana qədər proses diqqətlə izlənməlidir. Əgər təyin edilmiş standart və mövcud vəziyyət bir-birini kompensasiya edə bilirsə, o zaman ortada bir problemin varlığından danışmaq əbəsdir.

Problemə həlli üçün vəzifəli şəxs siz deyilsinizsə, məsələni aidiyatı şəxslərə yönləndirin və problem öz həllini tapana qədər prosesi izləyin. Əgər problemi aradan qaldırmaq üçün lazım olan resursları əldə etməkdə çətinlik çəkirsinizsə bunun həll yollarını araşdırmaq və həmin əksikliyi aradan qaldırmaq gərəkdir. Problemə həllində digər aparıcı faktor idarəçinin qabiliyyətləri və təcrübələridir. Əgər problemin həlli üçün lazım olan təcrübələriniz yetərli olursa, o zaman daha qabiliyyətli və təcrübəli birindən kömək almaq və ya xüsusi treninqlər almaq faydalı ola bilər.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, hər bir idarəçi qərar qəbul etmə qabiliyyətlərinə ilə yanaşı çalışdığı müəssisədə olan problemləri aradan qaldırmaq üçün xüsusi qabiliyyətlərə də malik olmalıdır. Onların bu sahədə olan idarəçilik qabiliyyətləri təhsil müəssisəsinin inkişafını və effektivliyini artıracaqdır.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Koçel T. İşletmə Yöneticiliği. İstanbul: Beta, 2014, 85 s.
2. Koçel T. İşletmə Yöneticiliği. İstanbul: Beta, 2014, 133 s.
3. Adair, J. Effective Decision Making (Etkili Karar Vermek), Çev: Güneç, S.F. Ankara: Pegem Akademi, 2017, 21 s.
4. Akat, İ.;Budak, G. İşletme Yönetimi, 4. Baskı, İzmir: Barış Yayınları, 1997, 45 s.
5. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi", 2013, 25 oktyabr
6. Okutan, M., 2003, "Okul Müdürlərinin İdarə Davranışları", Milli Eğitim Dergisi, Sayı 157, 55-68, Kış, Ankara.

MARKETİNQ TƏHSİLDƏ

ELYASOVA Nərmin
Bakı Slavyan Universiteti
elyasovanarmin@gmail.com

XÜLASƏ

Marketing əsl idarəetmə strategiyasıdır. Marketingin təhsilə tətbiqi gözləniləndən artığını verə bilər. Bunun üçün təhsil sektorunun işçiləri, təhsil müəssisələri marketingin müxtəlif növlərindən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Key words: marketing, education, marketing in education

Açar sözlər: marketing, təhsil, təhsildə marketing

Marketing müəyyən bir məhsul və xidmətlərin alınması və satışı ilə bağlı şirkətin, hər hansı müəssisənin fəaliyyətidir. Buraya satış, reklamlar və məhsulun müştəriyə çatdırılması daxildir. Müəssisələrin marketing şöbələrində çalışan şəxslər müxtəlif şüarlar, reklamlar, məşhur simalar vasitəsilə hədəf auditoriyalarının diqqətini çəkməyə çalışırlar. Marketingin strateji (başlıca) məqsədi istehlakçıya yönümlülük, istehlakçının və cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi şərti ilə mənfəət əldə etmək, daha effektiv marketing tədbirləri həyata keçirməklə müəssisənin başlıca məqsədinə nail olmaqdır.

Sadə dillə desək marketing “bazar fəaliyyəti”dir. XX əsrdə ABŞda meydana gəlmişdir. Yüzlərlə marketing formaları vardır. Buraya dijital marketing, strateji marketing, sosial media marketingi, passiv marketing, beynəlxalq marketing və s. misal göstərmək olar. Formalardan biri də təhsil marketingidir.

Mövzunu araşdırmaq üçün müşahidə, pedaqoji eksperiment, mövcud təcrübənin öyrənilməsi kimi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Təhsildə marketing dedikdə, təhsil xidmətlərinin marketingi nəzərdə tutulur. Lakin təhsil sektorunda marketingin tətbiqi geniş vüsət almayıb. Çünki insanlar hələ də bu terminin izahını düzgün bilmirlər. Marketing nəzəriyyəsində insanların ehtiyaclarını ödəyə biləcək hər bir şey mal hesab olunur. Deməli, tədris müəssisələrinin, universitetlərin, akademiya insanların, əhaliyə təklif etdikləri təhsil proqramları da mal hesab olunmalıdır.

Əgər məhsul varsa, deməli onun reklama, təbliğata ehtiyacı var. Telefon mağazalarından, yeməklərdən, kosmetika vasitələrindən daha çox təhsilin, kitab mağazalarının reklama, təbliğata ehtiyacı var. Əgər bir yeməyin içindəkilər bir-bir sadalanıb nəyə xeyirli olduğu izah edilirsə, ali təhsil müəssisələri də eyni qaydada təklif etdikləri ixtisasları izah etməlidirlər. “Oxuyub nə olacam?” sualına cavab tapmayan yüzlərlə tələbə var. Ya təsadüfdən, ya da şüurlu şəkildə ixtisası seçən, amma 4 ilin sonunda harda işləyə biləcəyini, diplomunun harada effektiv olacağını bilməyən tələbələr sayı çoxdur. 25-30 ildən sonra indiki peşələrin 25-30 faizi yararsız olacaq. Təhsil ekspertləri, müəllimlər, əlaqədar şəxslər perspektivli ixtisasların reklamı ilə məşğul olmalı, gəncləri ora yönləndirməlidirlər. İxtisas seçməyə hazırlaşan abituriyent kifayət qədər pulu olan, lakin onu hara xərcləyəcəyini bilməyən alıcı kimidir. Bu zaman ona influenserlər, yəni təsiretmə qabiliyyətinə malik şəxslər kömək edir. Influenser rolunu abituriyent üçün təhsil sahəsində çalışan qohum, tanış, universitetlərdə təhsil alan yaxın insanlar və televiziya, internet oynayır. Universitet öz məhsulunu bir supermarket kimi təqdim edir:

- 1) İllik ödəniş
- 2) Yataqxananın olub-olmaması
- 3) Universitetin beynəlxalq əlaqələri
- 4) Müxtəlif xüsusi təqaüdlər
- 5) Məzunların işlə təmin olunma dərəcəsi
- 6) Universitetin elmi potensialı (çalışanların elmi dərəcələri, vəzifələri və s.)

Reklam, təqdimat önəmli faktorlardır. Ali təhsil müəssisələri ən azı ildə bir dəfə açıq qapı günləri keçirməli, orada təhsillə maraqlanmaq istəyən şəxslərə məlumat verməli, sualları cavablandırmalıdır. Hal – hazırda ölkəmizdə müxtəlif universitetlər bu tipli “açıq qapı günləri”ni reallaşdırır.

2015-ci ilin ən uğurlu layihələrindən birinə nəzər yetirək. Son illərdə təəssüflər olsun ki, müəllimlik prestijli ixtisas sayılmır, insanların bu peşəyə marağı azalıb. İnsanlar düşünür ki, əgər övladının heç bir ixtisasa balı kifayət etməsə, “çöldə qalmamaq” üçün müəllimliyi seçə bilər. 2015-ci ildən 500 dən çox bal toplayıb müəllimlik ixtisasını seçən abituriyentlərə 100 manat əlavə təqaüd verilir. “Gələcəyin müəllimi təqaüdü”nün təsis edilməsi “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”na uyğun olaraq peşəkar bilik və kompetensiyalara malik pedaqoji kadrların hazırlanmasına xidmət edir.

Həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər yüksək nəticə göstərən abituriyentlərdə müəllim peşəsinə marağı əhəmiyyətli şəkildə artırır. Ötən il qəbul imtahanlarında 500-dən çox bal toplamış 1359 nəfər müəllimlik ixtisasını seçib. AZƏRTAC xəbər verir ki, bunu Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2017-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında sabiq təhsil naziri Mikayıl Cəbbarov çıxışı zamanı deyib.

Deməli gələcəkdə bizim övladlarımıza daha savadlı, bacarıqlı şəxslər müəllimlik edəcək. Layihənin icrası abituriyentlərin də ürəyincədir. Deməli, bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də stimullaşdırıcı addımların atılması keyfiyyətin artmasına səbəb olur.

Təhsil müəssisələrinin marketinqinə belə tərif vermək olar: “Təhsil marketinqi təhsil müəssisələrinin öz məqsədləri, məhsulları və xidmətləri haqqında təhsil alanlara, onların valideynlərinə, öz işçilərinə və ümumiyyətlə ictimaiyyətə məlumat vermək və xidmət vermək üçün vasitədir” [1].

Təhsil müəssisələrinin marketinqində “4P” elementlərinə nəzər salaq. “4P ” özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1)Product (Əmtəə) – Məlum olduğu kimi bütün müəssisələr əmtəə təklif edir. Təhsil sektorunda olan müəssisələrin əmtəəsi keyfiyyətli təhsildir. Hər bir təhsil müəssisəsi bazara çıxardığı əmtəəsi ilə rəqabət aparır, tanınır və bazarda yer tutur [2].

2)Price (Qiymət) – İkinci “P” olan – qiymət, təhsil müəssisələri üçün əsas elementlərdən biridir. Burada əsas meyar əlbəttə təhsil haqqıdır. Bu amil artıq məktəbəqədər, orta təhsil müəssisələrinə də aiddir. Çünki artıq dövlət müəssisələri də ödənişli əsaslarla tələbə qəbuluna və əlavə təhsil xidmətlərinə malikdir. İstehlakçı yüksək təhsil müəssisələrinə əlavə təhsil xidmətlərini, rəqiblərindən fərqli və keyfiyyətli xidməti, xidmət göstərəkən əlavə xüsusiyyətlərə malik olduğunu personalın səviyyəsinin yüksək olduğunu və s. gördükdə daha yüksək qiymət verəcək.

3)Place (Bölişdürmə) – Təhsildə vasitəçilik xidmətləri bir çox yüksək təhsil keyfiyyətinə və strategiyasına malik olan ölkələrdə daha çox yayılıb. Məsələn üçün, Yunanıstan təhsil təşkilatları xarici təhsil müəssisələri aralarındakı razılaşmalar əsasında tələbə qəbulu aparır və onlara xarici ölkələrdə dil, ixtisas və s. kursları təşkil edir. Böyük Britaniyada bu sahədə ixtisaslaşan təhsil müəssisələri vardır ki, hansı ki, bu ölkədə təhsil almaq istəyən xarici vətəndaşlara dil, ixtisas və s. kurslar təklif edir.

Əlbəttə ki, təhsil üçün seçdiyimiz müəssisənin yerləşdiyi yer də çox mühümdür. Təhsil müəssisəsinin şəhərdə yaxud əyalətdə yerləşməsi, binasının quruluşu, auditoriyaları, İKT ilə təchizi, müasir standartlara cavab verən laboratoriyaları bu satışın uğurla həyata küçməsinə təsir edə bilər. Təhsil alanlar və valideynlər adətən ilk olaraq təhsil proqramı ilə maraqlanırlar. Lakin universitetin gözəl görünüşü, ərazi cəhətdən harda yerləşməsi, nəqliyyat dayanacağı yaxud metrostansiyasına yaxınlığı, auditoriyaların lazımi avadanlıqlarla təchizi təhsil müəssisəsinin seçilmə şansını artırır.

Promotion – (Həvəsləndirmə - reklam) Yüksək təhsil müəssisəsinin təqdim etdiyi xidmətlər haqqında informasiyanı, onların keyfiyyətini, müəllimlərin ixtisas dərəcəsinə və s. reklam edilməsinin müxtəlif yolları var. Ənənəvi üsul qəzet və jurnallardan istifadə edilməsidir. Lakin artıq tendensiya dəyişib. Müasir dövrün insanları nadir hallarda qəzet, jurnal alı oxuyur. Həyatımız planşetlərin, ağıllı telefonların əsirinə çevrilib. Yemək yeyib – yemədiyimizi unuda bilərik, amma sosial şəbəkə şifrələrimizi əsla. Bu səbəbdən reklam üçün əsas vasitə internetdir. Artıq yerli universitetlərimizin əksəriyyətinin sosial şəbəkələrdə rəsmi səhifələri fəaliyyət göstərir. Səhifə admini adətən universitetin işçilərindən biri və ya bir neçəsi, yaxud da aktiv tələbələrəndən biri təyin olunur. Gün ərzində səhifədə universitetin həyatında baş verən əsas hadisələr fotoşəkillərlə paylaşılır. Media üçün də bu xəbərlər düzgün mənbə sayılır. Hətta universitet daxilində şöbələr, mərkəzlər, kafedralar, dekanlıqlar da bu üsuldən istifadə edib öz rəsmi səhifələrini yaradırlar. Universiteti kənardan izləyən şəxslər üçün xəbərlər məlumatlanmadan əlavə, bir növ reklam, təbliğat xarakteri daşıyır. Yaxşı olardı ki, bunlardan əlavə təhsil müəssisələrinin bloqları da fəaliyyət göstərsin. Bundan başqa, təhsil müəssisəsinin reklamı üçün müxtəlif yubileylər, əlamətdar günlər, məzunların görüşləri, tələbə klubları, konfrans və simpoziumların keçirilməsi də istifadə edilə bilər. Vacibdir ki, təhsil müəssisəsinin məhsullarının reklamı üzrə işlər davamlı aparılsın.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI:

1. Əhmədov M. Xidmət sahələrinin marketinqi. Bakı, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2015
2. <http://marketing.top-me.com/t8-topic>
3. <https://business.linkedin.com/marketing-solutions/blog/topic/marketing-for-education>
4. <https://www.forbes.com/sites/steveolenski/2015/12/03/5-ways-to-implement-education-based-marketing/#42a6c4d14aa1>

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏDRİS PROSESİNİN İDARƏSİNİN TƏŞKİLİ

HƏMİDOVA Kunzala

Bakı Mühəndislik Universiteti
khemidova@std.qu.edu.az

Xülasə: İbtidai siniflərdə tədris olunan hər bir fənn şagirdlər üçün özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Bu fənlərin tədrisi şagirdlərin elmi dünyəşürüşünün formalaşmasına kömək göstərir, dilin səs sisteminin, lüğət tərkibinin, qrammatik quruluşunun zənginlikləri haqqında biliklərin öyrənilməsi, dilin şifahi və yazılı nitq formaları üçün qəbul edilmiş normaların mənimsənilməsini təmin edir. Riyazi anlayışın tərifinin, riyazi təkliflərin, qaydaların, alqoritmlərin öyrənilməsini, dərsləyi məntiqi təhlil etməyi, riyazi təklifin isbatını tapmağı, məsələ və misalları həllini araşdırma yollarının öyrənilməsini təmin edir.

Açar sözlər: idarəetmə, fəal təlim, İKT, qiymətləndirmə

Giriş

Müasir dövrdə ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsi, dünyaya sürətlə inteqrasiyası və mədəni əlaqələrin genişlənməsi gənclərimizdə mühüm ümumbəşəri dəyərlər formalaşdırmaqla yanaşı, həm də milli dəyərlərimizi qoruyub saxlamaq, rəqabət qabiliyyətli olmaq, daim inkişafda olmaq zərurəti doğurdu. Bu səbəbdən bu gün hər bir müəllim dərslərində şagirdləri çağdaş bilgi və bacarıqlara yiyələnmiş, milli-mənəvi dəyərləri mənimsəmiş, bazar iqtisadiyyatı şəraitində çevik fəaliyyət göstərməyi, ölkəsi və cəmiyyəti üçün faydalı olmağı bacaran bir şəxsiyyət kimi yetişdirməyə çalışır. Fənlərin tədrisi şagirdlərin estetik zövqünü inkişaf etdirərək, mahnı oxumaq qaydalarını, mahnıların mətnlərini məzmununa görə səhnələşdirməyi, musiqi alətlərini xarakterinə və tembrinə görə bir-birindən fərqləndirməyi, müxtəlif janrlı musiqi əsərlərinə münasibət bildirməyi öyrədir. Yeni sosial iqtisadi şəraitdə müstəqil həyata, kütləvi və perspektivli peşələrə hazırlanmağı, ümumişləmək bacarıq və vərdislərə yiyələnəməyi, yaradıcı düşüncə və aktiv fəaliyyət əsasında müxtəlif şəraitlərə asanlıqla uyğunlaşmağı, sağlam olmağı və həyata hazırlığı təmin edir.

Təbii ki, bu keyfiyyət və bacarıqların şagirdlərdə formalaşdırılması bu fənlərin necə və hansı keyfiyyətdə tədris olunmasından çox asılıdır. Tədris prosesinin səmərəli təşkili isə müəllimin dərslər hazırlığı ilə düz mütənəsbdir. Müəllim tədris etdiyi fənnə nə qədər məsuliyyətli yanaşarsa, tədrisin keyfiyyəti bir o qədər yüksək olar. Müəllimin dərslər hazırlığı isə planlaşdırma ilə başlayır. Planlaşdırma əsas məqsədləri müəyyənləşdirmək və onlara nail olmaq üçün müəllimin fəaliyyət istiqamətidir.

Tədqiqat metodları

İstifadə edilmiş tədqiqat metodları:

1. Nəzəri təhlil. Problemlə bağlı proqram və dərslərlərin tələb və imkanları araşdırılmış, şəkillər, qrafiklər, sxemlər təhlil edilmiş, tədqiqatın əsas istiqaməti müəyyənləşdirilmişdir.
2. Müşahidə. Problemlə bağlı bir sıra ana dili dərsləri, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətləri müşahidə edilmiş, iş təcrübəsi öyrənilmişdir.
3. Pedaqoji müsahibə. Təlim prosesində metodik vəsaitlərdən təlimdə istifadə xüsusiyyətləri, bu vasitələrin şagirdlərin dərslər öyrənməsinə göstərdiyi təsir bu metodla araşdırılmışdır.

Tədqiqatın müzakirəsi

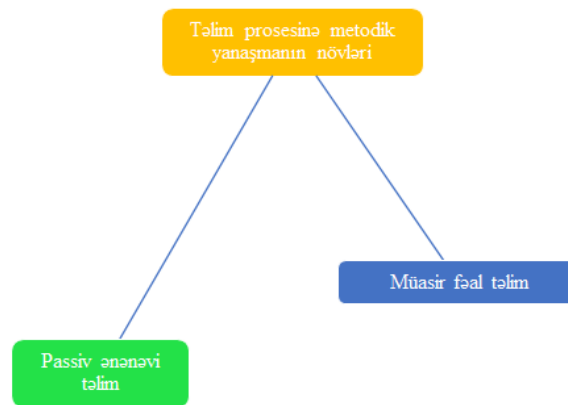
Tədris fəaliyyətinin iki formada planlaşdırılması aparılır: illik və cari (gündəlik). İllik planlaşdırmada tədris vahidinin nə zaman və hansı ardıcılıqla tədris ediləcəyi göstərilir. Cari planlaşdırma vasitəsi ilə müəllim hər hansı bir dərslin mərhələlərini və hər mərhələdə istifadə olunacaq üsulları və təşkil edilən iş formalarını müəyyənləşdirir. Dərslər planlaşdırarkən fəal təlimin xüsusiyyətləri əsas götürülməli və şagirdlərin maraq və tələbatı nəzərə alınmalıdır. Dərslərin keyfiyyətli tədrisində müəllimin metodik yanaşmasının böyük rolu var. (1, s.41)

Ənənəvi təlimdə hazır informasiyanın çatdırılması ilə onun mənimsənilməsi üçün şərait yaradılması müəllimin başlıca funksiyasını təşkil edir. Müəllimin şagirdlə rəftarında avtoritar iş üsulu qabarıq şəkildə təzahür edir.

Fəal təlimdə müəllim və şagird eyni səviyyədə, eyni dərəcədədirlər. Əgər passiv dərslər avtoritar üsulda qurulursa, fəal dərslər tipində əməkdaşlıq, işgüzarlıq, demokratik prinsiplər öz əksini tapır.

Tədris prosesinin düzgün təşkilinə verilən tələblərdən biri də dərslərin düzgün mərhələlərə ayrılmasıdır. Fəal dərslərin ilk mərhələsi motivasiyadan başlayır, motivasiya problemlilik və məqsədyönlük prinsipi əsasında qurulubsa dərslərin 50%-i yerinə yetirilib deməkdir. Bu mərhələdən sonra tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, müzakirə, nəticə və yaradıcı tətbiqetmə, ən sonda isə qiymətləndirmə və refleksiya mərhələləri bir-birini əvəz edir. Dərslərin sonuncu mərhələsi də çox vacibdir, refleksiya mərhələsi təlim prosesinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və onu dərinlən başa düşməyə imkan verir.

Sxem 1. Təlim prosesinə metodik yanaşma

Dərsin səmərəli təşkili üçün məktəbdə və sinif otağında maddi-texniki baza və infrastrukturun yüksək səviyyədə təmin edilməsinin əvəzedilməz rolu vardır. Ümumi təhsilin infrastrukturunu, müəyyən edilmiş dövlət standartlarına uyğun keyfiyyətli təhsil almaq üçün mühüm şərt hesab edilir. Ümumi təhsilin infrastrukturuna təhlükəsiz təhsil şəraiti, pedaqoji kadrlarla təminat, sadə idman meydançası, kitabxana, internet xidməti və s. daxildir. (5, s.78)

Təhsil proqramlarının (kurikulumların) yerinə yetirilməsinə əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə ümumi təhsil müəssisələri zəruri maddi-texniki və tədris bazasına malik olmalıdır. Ümumi təhsil müəssisəsinin maddi-texniki və tədris bazasına təchiz olunmuş tədris laboratoriyaları, emalatxanalar, idman və akt zalı, təhsilalan və təhsilverənlər üçün mebel avadanlığı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, audio-vizual avadanlıqlar, tədris-əyani vəsaitləri, təlimin texniki vəsaitləri, dərslik və elmi-bədii ədəbiyyat fondu daxildir.

İbtidai siniflərdə tədrisin səmərəli təşkilinin əsaslarından biri də tədris prosesində şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasıdır. Kiçik məktəbli təlim fəaliyyətində ictimai təcrübəni mənimsəyir, bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələnir və təlim aparıcı fəaliyyətə çevrilir. Təlim prosesində niyyətli hafizə təşəkkül tapır, insani münasibətlər, ətraf aləmin cisim və hadisələri haqqında biliklər mənimsənilir.

Məktəbdə dərs mühitinin təhlükəsiz şəraitdə keçirilməsini təmin etmək də bir digər vacib məsələlərdəndir.

Dərsin təşkilinin səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün müəllim dərs prosesində istifadə edəcəyi metodları düzgün seçməlidir. Fəal təlimdə müəllim ən çox interaktiv metodlara üstünlük verməlidir. Çünki interaktiv təlim metodları şagirdlərin dərs prosesində fəallığını, müstəqil düşünməsini, sərbəstliyini təmin edir. Dərs prosesində müəllim şagird əməkdaşlığını inkişaf etdirmək istəyirsə, qrup işlərinə daha çox üstünlük verməlidir. Qruplarda iş tolerantlığa (dözümlülüyə) və nəzakətliliyə alışdırır.

Qruplarda iş zamanı, istedadlı şagirdlər bütün sinfin diqqətini cəlb etmədən öz qabiliyyətlərini göstərə bilir, passiv şagirdlər öz bacarıqlarını açıqlamağa məcbur olurlar. Şagirdlər az vaxt ərzində müəyyən ideyalar söyləməyi, bu və ya başqa mücərrəd ideyaya öz şəxsi təcrübəsi baxımından yanaşmağı öyrənirlər.

İbtidai siniflərdə tədrisin təşkilinin keyfiyyəti İKT-nin düzgün istifadəsindən də asılıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev dəfələrlə çıxışında bildirir ki, hazırda dünyanın qabaqcıl təhsil sistemlərində gedən əsas tendensiyalardan biri İKT-nin bu sahəyə cəlb edilməsi və onun təhsilin hər pilləsinə tətbiqidir. İKT-nin təhsil prosesində tətbiqi dərs mühitini müsbətə doğru dəyişdirir, dərs prosesinin yeni bir mərhələyə qalxmasına imkan verir. (2, s.72)

Bütün sadalanan məsələlər hər biri öz yerində tədris prosesinin təşkilinə və səmərəliliyinə müəyyən dərəcədə təsir göstərir lakin, tədrisin təşkili birbaşa müəllimin fəaliyyətindən asılı olduğu üçün, müəllimin üzünə daha böyük məsuliyyət düşür. Cəmiyyət insanlardan təşkil olunur, bu insanları isə müəllim yetişdirir. Bu səbəbdən cəmiyyətin gələcəyi müəllimlərin əlindədir. Uğursuz bir müəllim, cəmiyyət üçün uğursuz insanların yetişməsinə səbəb olur. Müəllimlik peşəsində uğursuzluğun əsas üç qaynağı vardır. Müəllimlik peşəsində lazımı qabiliyyət və bacarıqlardan məhrum olmaq yəni, müəllimliyə layiq olmamaq, müəllimlik peşəsini sevməmək, müəllimlik peşəsinə yararlı olduğu halda öz üzərində çalışmamaq. Bəs uğurlu olmaq üçün müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə hansı pedaqoji tələblər verilir?

Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə öz peşəsinə sevgi ilə yanaşması, müəllimin ixtisasına uyğun biliklər sistemində yiyələnməsi və yüksək səviyyədə öyrətmə metodikasına sahib olması kimi tələblər verilir.

Müəllimin tədris prosesini keyfiyyətli idarəetməsi, şagirdlər ilə olan ünsiyyət üslubundan çox asılıdır. Pedaqoji ünsiyyətin beş cür rəhbərlik üslubu qeyd olunur: avtokratik, avtoritar, demokratik, laqeyd (etinasız, liberal) və qeyri-sabit (ardıcıl olmayan) rəhbərlik üslubu. Şübhəsiz, qeyd olunan rəhbərlik üslubunun hər biri müəllimlə şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə özünəməxsus şəkildə təsir göstərəcəkdir. Müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı ünsiyyəti nə qədər səmərəli olarsa, kollektivin idarə olunması, onun üzvlərinin tərbiyə işinin təşkili də bir o qədər səmərəli olacaqdır.

Müasir dövrdə təlim prosesinin təşkili və idarəsinə bir sıra tələblər qoyulur ki, bu tələblərin hər birinə əməl etmək olduqca vacib məsələlərdəndir. Dərslə həyata keçirilən təlim-tərbiyə, proseslərin ideya siyasi səviyyəsi dövrün, zamanın tələblərinə cavab verməlidir. Şagirdlərdə vətəninə, xalqına dərin məhəbbət hissələri aşılanmalı, sağlam mənəviyyət formalaşdırılmalıdır. Öyrədilən tədris materialının məzmunu yüksək elmi səviyyədə olmalıdır. Hər bir dərslin məqsədləri (inkışafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirməli, dərslin quruluşu və bütün mərhələlərin reallaşdırılması həmin məqsədlərə nail olmağa yönəldilməlidir. Müasir dərslə verilən mühüm tələblərdən biri də dərslə şagirdlərin müstəqil işlərə cəlb olunmasıdır. Dərslə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan geniş istifadə olunmalı, yeni materialın öyrədilməsi inteqrativ formada aparılmalıdır. Müasir dərslin mühüm tələblərindən biri də şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkışafına nəzarət etmək, onların səviyyəsini müasir qiymətləndirmə meyarlarından istifadə etməklə qiymətləndirməkdir. (3, s.18)

Şagirdlərin düzgün qiymətləndirilməsi tədris prosesinin ən vacib məsələlərindəndir. Şagirdlərin qiymətləndirilməsi üçün dəqiq meyarlar işlənilib hazırlanmalıdır. Meyarlar bilik və bacarıq, o cümlədən, informasiyanı aydın təqdim etmək bacarığı və məntiqi təfəkkür qabiliyyəti kimi göstəricilərinin inkışafını əks etdirməlidir. Dərslərin qiymətləndirilməsi zamanı əsas diqqət təkcə informasiyanın mənimsənilməsinə deyil, həm də cəmiyyətin həyatında bir vətəndaş kimi iştirak etmək üçün zəruri olan bacarıqların mənimsənilməsinə yönəlir. Müasir vətəndaş cəmiyyətində bu bacarıqlar fəaliyyətin dörd növündə cəmlənir: tədqiqat (tənqidi təhlil); kommunikasiya (ünsiyyət, informasiyanın verilməsi və başa düşülməsi, əqidə); qərar qəbulu; fərdi və kollektiv fəaliyyətin təşkili.

Nəticə

Son illər respublikamızda ciddi siyasi, ictimai və iqtisadi dəyişikliklər baş verməkdədir. Bu dəyişikliklər cəmiyyətin müxtəlif sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də öz təsirini göstərir. Belə ki, təhsilin demokratikləşdirilməsi bu gün kəskin olaraq qarşıya vətəndaşların əxlaqının, qabiliyyətinin, fəallığının inkışaf etdirilməsi məsələsini qoyur. Bu gün təhsilin əsas məqsədi müasir tələblərə uyğunlaşan, rəqabət qabiliyyətli olan, öz üzərinə məsuliyyət götürməyi bacaran, yaradıcı, kollegial qərarlar qəbul edən, yüksək intellektual səviyyəyə malik olan, informasiya axınında çevik istiqamət tapmaq bacarığına sahib şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırmaqdır. Bu vəzifə və məqsədlərin həyata keçirilməsi, sadalanan keyfiyyətlərə sahib şəxsiyyətin formalaşması yalnız düzgün təşkil edilən və idarə olunan tədris prosesində mümkündür. (4, s.7)

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova Ş.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008.
2. Hüseynzadə R.L. Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi. Bakı, 1997.
3. Kazımova A. Dərslək və müəllim// Kurikulum, Bakı, 2010.
4. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı: Təhsil, 2005.
5. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil, 2011.
6. Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009, 5 sentyabr

OYUNLAR VASİTƏSİLƏ UŞAQLARIN MƏKTƏBƏ HAZIRLANMASI.

MƏMMƏDOVA Yeganə Xanoğlu qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

e-mail: yeganemammedova.doc@gmail.com

XÜLASƏ

Məktəbəqədər yaş dövründə oyun uşağı daha çox cəlb edir, onun əsas məşğuliyyəti olur. Oyun bu dövrdə tərbiyənin başlıca vasitəsidir. Oyunun sözlə müşayiət olunması, hərəkətlərin sözlə ifadə edilməsi, obrazların yaradılması, uşaqlarda lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, nitqinin qrammatik cəhətdən düzgün formalaşmasına, eyni zamanda rəhbərlik şəkildə ifadə olunmasına kömək edir. Hər bir oyunda uşaq öz fikirlərini əlaqəli, yoldaşları üçün aydın ifadə etməli, təsirli tərzdə danışmalıdır.

Açar sözlər: məktəbəqədər yaş dövrü, oyun prosesi, nitq inkışafı, əsas fəaliyyət, məktəb təliminə hazırlıq.

Ключевые слова: дошкольный возраст, игровой процесс, развитие речи, основные мероприятия, подготовка к школьному образованию.

Key words: pre-school age, game process, speech development, main activity, school preparation.

Giriş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların hərtərəfli inkişafında oyunların böyük rolu vardır. Xüsusən məktəbəqədər yaş dövründə oyun uşağı daha çox cəlb edir, onun əsas məşğuliyyəti olur. Oyun bu dövrdə tərbiyənin başlıca vasitəsidir. Birinci növbədə oyun uşaqların əqli tərbiyəsini inkişaf etdirir, ətraf aləm haqqında təsəvvür və anlayışlarını təkmilləşdirir, dürüstləşdirir və bunun əsasında əqli qabiliyyətləri formalaşır. Uşaq oynayarkən materialın rəngini, formasını, xassələrini, məkan münasibətlərini, kəmiyyətini öyrənir, bitkilər və heyvanlar haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə edirlər. Oyun uşaqlıq illərinin yol göstəricisidir, oyun prosesində onlar öz təəssüratlarını daha çox ifadə etməyə çalışırlar. Oyun uşağın fiziki inkişafında, həyatı dərk etməsində mühüm rol oynadığı kimi psixoloji inkişafında da özünəməxsus əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqda oyun zamanı fəaliyyət, iradi səy formalaşır. Məqsədə müstəqil sürətdə nail olmaq, qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq uşaq oyununun başlıca məqsədini təşkil edir. K.D.Uşinski uşağın oyun fəaliyyəti haqqında belə qeyd etmişdir ki, “əsl həyatda uşaq hələ heç bir müstəqilliyə malik olmayan, həyat axını tərəfindən qayğısız və kortəbii şəkildə cəlb edilən bir məxluqdur. Oyunda isə uşaq yetişən adam olub öz gücünü sınayır, özünün quraşdırdığı şeylər üzərində müstəqil olaraq hakimlik edir”.

Uşaq həyatı yalnız müşahidəçi kimi gözdən keçirmir, eyni zamanda həyatda fəal iştirak etməyə çalışır, bu imkanı isə ancaq oyunda tapa bilir. Oyunda uşağın xarakteri tərbiyə edilir, onun tələbi, arzusu və istəyi özünü göstərir. Ona görə də hər uşaq oyuna ehtiyac hiss edir və ona həvəslə aludə olur. Uşaq oyun zamanı öz arzusuna görə “həyatda” iştirak edir, fikir və xəyallarını “həyata” tətbiq edərək onun nəticələrindən həzz alır. Oyun uşağın ictimai həyata qoşulması və onunla fəal sürətdə tanış olması üçün böyük vasitədir. K.A.Komenski haqlı olaraq yazmışdır ki, “külək, hava olmadan odunun yanmadığı kimi, oyun olmayanda da uşaq böyüyüb inkişaf edə bilməz”.

Bu dövrdə oyun uşaqların nitqinə güclü təsir göstərir. Oyunun sözlə müşayiət olunması, hərəkətlərin sözlə ifadə edilməsi, obrazların yaradılması, uşaqlarda lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, nitqinin qrammatik cəhətdən düzgün formalaşmasına, eyni zamanda rəhbərlik şəkildə ifadə olunmasına kömək edir.

Hər bir oyunda uşaq öz fikirlərini əlaqəli, yoldaşları üçün aydın ifadə etməli, təsirli tərzdə danışmalıdır. Oyun prosesində qarşılıqlı əlaqə, qayda-qanun gözləmək üçün bir-birinin fəaliyyətinə nəzarət, sözlə təsir nitqin inkişafında müstəsna rol oynayır.

Tədqiqat metodu. Bağcaya yeni qəbul olunmuş uşaqların əksəriyyəti səsləri düzgün tələffüz edə bilmirlər. Tərbiyəçi birinci gündən hər bir uşağın nitq xüsusiyyətini nəzərə almalı, kiçik qrupda nitq üzərində iş ciddi sürətdə başlanmasının zəruri olduğunu bilməlidirlər. Bəzən uşaq bağçalarında səslərin düzgün tələffüz edilməsinə diqqət verilmədiyindən səs tələffüzündəki nöqsanlar uşaqlarda vərdiş şəklini alır, uşağın biliklərə yiyələnməsini çətinləşdirir. Tərbiyəçi uşaqlara düzgün səs tələffüzünü öyrədkən qrupdakı uşaqların nitq xüsusiyyətləri ilə mütləq tanış olmalıdırlar. Səslərin tələffüzü üzrə işlər kiçik qrupdan başlayaraq təcridən mürəkkəbləşdirilməlidir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinin ikinci mərhələsi lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi mərhələsidir. Bu dövrdə uşaqlar öz fikirlərini başqalarına çatdırmaq üçün imkan daxilində söz ehtiyatından istifadə etməyə çalışırlar.

Üç yaşından etibarən tərbiyəçi lüğət üzrə işi əsasən süjetli-rollu oyun şəklində təşkil edir. Bu prosesdə tərbiyəçi əşya adlarını öyrətməklə yanaşı həmin sözləri uşaqların fəal lüğətinə daxil olmasını təmin etməlidir. Oyun prosesində uşaqların öyrəndikləri sözlər dəqiqləşir, formalaşır. Bu zaman məşğələlər üçün elə əşyalar seçilməlidir ki, onun bir neçə hissəsi olsun. Uşaq əşyanı bütövlükdə qavrayıb, adını, nəyə lazım olmasını dedikdən sonra onu hissələrinə ayırsın və xüsusiyyətlərini söyləsin. Beləliklə, ən mühüm xarici əlamətlərdən hissələrinə o qədər də mühüm olmayan əlamətlərə doğru gedə bilsinlər.

Beş-altı yaşlı uşaqlarda lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və ana dilini daha da mükəmməlləşdirmək üçün oyunlardan geniş istifadə olunur. Bu dövrdə uşaqlar düzgün və aydın cümlələr qurmağı, təsəvvür etdikləri əşyaları bir-birindən keyfiyyətinə görə fərqləndirməyi bacarmalıdırlar.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların nitqini qrammatik cəhətdən düzgün təşkilini həyata keçirmək üçün oyun prosesinin imkanlarından düzgün istifadə olunmalıdır. Beş yaşlı uşağın danışıqında tez-tez fellərin təhrif edilməsinə, cəm şəkilçisinin düzgün işlədilməməsinə rast gəlinir, bəzən bu uşaqda adət şəklini alır. Buna görə də tərbiyəçi oyun prosesində uşağa düzgün cümlə qurmağı, suallara tam cavab verməyi, oyuncaqları təsvir edərkən, hekayə, nağıl söyləyərkən isimdən düzgün istifadə etməyi öyrətməlidir. Eyni zamanda tərbiyəçi çalışmalıdır ki, uşaq danışıqarkən intonasiyaya riayət etsin.

Tərbiyəçi uşaqlarla cümlənin sözlərə ayrılması və sözlərdən cümlələrin tərtibi üzrə müntəzəm iş aparmalıdır.

Məktəbhazırlıq qrupunda uşaqlar qrammatik cəhətdən daha mükəmməl, sintaktik konstruksiyalı tapşırıqları yerinə yetirməyə hazır olmalıdırlar. Bütün bu işlərin düzgün təşkili uşaqların dialoji və monoliji nitqini inkişaf etdirməyə əsas verəcəkdir. Bu dövrdə oyun fəaliyyəti içərisində gələcəkdə aparıcı rola malik olacaq təlim fəaliyyəti də əmələ gəlməyə başlayır. Əlbəttə təlim heç də oyundan nəşət etmir: o oyun fəaliyyətinə yaşlılar tərəfindən daxil edilir. Ancaq məktəbəqədər yaşlı uşaq təlimə bir növ müəyyən qaydaları olan rollu oyun kimi yanaşır, lakin bu qaydaları yerinə yetirərkən o, özü də hiss etmədən elementar təlim bacarıqlarını mənimsəyirlər. Bundan sonra onlarda ilk təlim bacarıqları və oxumağa meyil özünü biruzə verir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri. Beşyaşlılar bir çox əyani modellərin mənasını tez və asanbaşa düşür, özləri də onlardan istifadə edir, hətta yaradırlar. Bu heç də təəccüblü deyil. Onlar özlərinin əvvəlki təcrübələri və şəxsi fəaliyyətləri nəticəsində əyani modelləri mənimsəməyə hazırlanmışlar. Uşaqların süjetli-rollu oyunlarda özlərinə yaşlıların rolunu götürməsi və onların qarşılıqlı münasibətlərini oynama, insanlar arasındakı münasibətlərin əyani modelidir. Uşaq nə vaxt tikinti materiallarından və ya konstruktordan istifadə etməklə ev, maşın, qaldırıcı kran qurursa, həqiqi evin, maşının, qaldırıcı kranın əyani modelini yaradır. Bu cəhətdə uşaq rəsmləri daha faydalıdır. O sxemə daha çox bənzəyir. Uşaq psixologiyası üzrə görkəmli mütəxəssislər rəsm etmənin inkişafını «sxemlər dövrü» adlandırır və təsdiq edirlər ki, uşaq gördüyünü çəkmir, əşyalar haqqında bildiyini çəkir. Öz yaradıcılığında varlığın real modelini qurmaqla uşaq onun vasitəsilə ətraf aləmi dərk edir, onda sadə də olsa, əhəmiyyətli münasibətləri ayırır. Ən əhəmiyyətlisi odur ki, real model daxili, fikri modelin mənbəyi olur. Onun köməyi ilə model varlığı əks etdirir. Fikri əyani modelin qurulması və ondan istifadə qabiliyyətindən uşaq sonralar real modellərin növləri ilə tanışlıq və onların köməyi ilə yeni biliklər verərkən istifadə etmək və inkişaf etdirmək lazımdır. Əyani modellərin beşyaşlıların təlimində tətbiqi obrazlı və məntiqi təfəkkürün arasında körpü rolunu oynayır. Modelləri onların əks etdirdikləri ilə tutuşdurulması, uşaqlara təhlil etmək imkanı verir. Onda başlıca və ikinci dərəcəli ayırmaq, mühakimə yürütmək və nəticə çıxarmağı öyrətmək lazımdır.

Savad təlimi dövründə sözün səs və hərf modelindən, cümlənin şifahi tərkibindən istifadə olunur. Əsas tədris fəaliyyətinə yiyələnmək uşağın idrak qabiliyyətinin kifayət qədər inkişafını tələb edir. Məktəbə daxil olmaq üçün lazım olan müxtəlif əqli əməliyyatlara yiyələnmək son dərəcə vacibdir. Biz bunu əqli bacarıqlar adlandırırıq. Bu bacarıqlar uşağın veriləni müşahidə etməsində, şəkildə (hekayədə) başlıca ayırmağı, hər hansı qaydaya misal seçməkdə, şəkilləri müqayisə etməkdə özünü göstərir. Uşağın məntiqi təfəkkürünün əsas əməliyyatını yerinə yetirməyə hazırlığı uşaqların nəticəyə gəlmək, öz nəticələrini, misallarını sübut etmək, istifadə etmək istədikləri mühakimələrdə özünü göstərir, belə mexanizmin yaradılması üzrə iş məktəbəqədər dövrün ortalarından başlamaq lazımdır. Onda məktəbdəki yeni iş çətin olmayacaq.

Oyun uşaqların nitqinin istər fonetik, istərsə də qrammatik cəhətdən formalaşmasına və lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinin ən yaxşı vasitəsidir. Digər tərəfdən oyunlar uşaqların davranışına, həyat hadisələrinə müəyyən münasibəti tərbiyə edən, onların hərtərəfli inkişafına cavab verən fəaliyyət növüdür. Belə mühüm fəaliyyəti düzgün yönəltmək və bir üsul kimi pedaqoji təcrübədə nitq inkişafı üçün istifadə etmək biz tərbiyəçilərin məharətindən asılıdır. Təcrübə onu göstərir ki, istər bağçada aparılan tərbiyə-təlim işi, istərsə ailə və bütün ətraf mühit uşağa təsir edir. Tərbiyəçilər və ailə tərəfindən uşağa müvafiq şərait yaradılsa alınan təəssuratlar oyunlarda öz əksini tapar. Bu işə həqiqətən uşağın hərtərəfli inkişaf etməsinə, xarakterinin formalaşmasına və xüsusən nitqinin inkişafına təsir edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərova R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rabitəli nitq inkişafı. Bakı, "Hərbi" nəşriyyat, 2006.
2. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, "Nasir" nəşriyyatı, 2009.
3. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 2007.
4. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 2002.
5. Qədimbəyova G. Uşaq bağçasında didaktik oyunlar (metodik məktub). Bakı, 1953.
6. Mehdizadə Z. Uşaq psixologiyası II hissə. Bakı, "APİ" nəşriyyatı, 1984.
7. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998.

**PEDAQOJİ KADR HAZIRLIĞI ZAMANI LİDERLİK
KEYFİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNƏ DAİR**

Şahverən KAZIMOV

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sahveren@mail.ru

Xülasə: Ali və orta – ixtisas təhsil müəssisələrində pedaqoji kadr hazırlığı zamanı tədris olunan fənlərə əlavə olaraq, müasir psixoloji nəzəriyyələr (situativ yanaşma, xassələr nəzəriyyəsi, adaptiv yanaşma və davranış nəzəriyyəsi) müstəvisində, müəllimin rəhbərlik üslubunun xüsusiyyətlərinin tədrisinin önəmi aşılır.

Açar sözlər: lider müəllim, liderlik nəzəriyyələri, təhsildə liderlik, sinfi idarəetmə, liderlik fənni, fənnin tədrisi.

Giriş.

Tezisdə ali və orta – ixtisas təhsil müəssisələrində pedaqoji kadr hazırlığı zamanı tədris olunan fənlərə əlavə olaraq, müasir psixoloji nəzəriyyələr (situativ yanaşma, xassələr nəzəriyyəsi, adaptiv yanaşma və davranış nəzəriyyəsi) müstəvisində müəllimin rəhbərlik üslubunun xüsusiyyətlərinin tədrisinin önəmi aşılır. Qeyd olunur ki, şagird fəaliyyətinin idarə edilməsinə müəllimin müxtəlif texnologiyaların tətbiqi təcrübəsindən daha çox, onun liderlik və rəhbərlik xüsusiyyətləri təsir göstərir. Nəticə olaraq müəyyən edilir ki, pedaqoji kadr hazırlığında liderlik fənninin tədrisi, məzun olan pedaqoji kadrların təhsilin keyfiyyətinə öz idarəetmə xüsusiyyətləri vasitəsilə müsbət təsirini göstərir. Müəllimin peşə səriştəsi onun rəhbərlik üslubu ilə birbaşa əlaqəlidir.

Tədqiqat metodu: Mövzu haqqında apardığımız tədqiqatların nəticələri empirik – tədqiqat metoduna əsaslanaraq toplanmışdır. Burada pedaqoji müsahibə metodu vasitəsilə, respublikamızın müxtəlif orta – ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin pedaqoji ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrədən əvvəlcədən müəyyən olunmuş suallara uyğun olaraq müsahibə aparılmışdır. Aparılmış müsahibənin nəticələri təhlil olunaraq tədqiqat işinin müzakirəsində qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işinin müzakirəsi: “Biz müstəqil dövlət olaraq özümüzün təhsil sistemimizi istədiyimiz kimi qururuq. İndiyə qədər yaranmış təməlin üzərində Azərbaycan təhsili, məktəbi bundan sonra daha da təkmilləşəcəkdir”(1). Təhsil sistemində müəllim idarəetmə sahəsinin əsas komponentidir. Çünki təhsil sisteminin ən böyük iştirakçı ordusu olan təhsilalanlarla birbaşa fəaliyyətdə olan da müəllimdir. Təhsilalanlara keyfiyyətli təhsil vermək və bununla yanaşı onları idarə etmək də, birbaşa müəllimin üzərində olan əsas məsuliyyətli vəzifələrdir. Təhsil vermək təkcə pedaqoji texnologiyaları tətbiq etmək deyil, tətbiq obyektini olan təhsilalanların bu texnologiyalara əsasən fəaliyyətinin idarə edilməsi də böyük önəm kəsb edir. Azərbaycan təhsilinin dahada təkmilləşib gələcək nəsillərimizə töhfə verməsi üçün müəllim fəaliyyətinin bu aspektlərini öndə tutmalıyıq. Təbii ki, təhsil sisteminin təkmilləşməsində müəllim fəaliyyətinə dair olan fikirlərimi ən başda qeyd etdiyim Azərbaycanın təhsil sahəsində əvəzolunmaz rolu və təhsilimizin sürətli inkişafa şaxələnməsində özünün dəsti-xətti olan ümumimilli liderimiz Heydər Əliyevin müdrik kəlamına söykənərək bildirirəm.

Hazırda pedaqoji kadr hazırlığında təhsilimizə, təhsilalanlara xidmət göstərən, təhsil verən ali və orta – ixtisas təhsil müəssisələrinin rolu əvəzolunmazdır. Lakin pedaqoji kadrların hazırlığı zamanı onlara tədris olunan fənlərdə, sinifdə fəaliyyətin idarə olunması üçün liderlik xüsusiyyətləri demək olar ki, aşılır. Respublikamızın müxtəlif orta – ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin pedaqoji ixtisasları üzrə təhsil alan tələbələrindən apardığımız müsahibələrə əsasən, 95 faiz ali və orta – ixtisas təhsil müəssisələrinin uyğun olaraq, subbakalavr və bakalavr təhsil pillələri üzrə “liderlik” fənni tədris olunmur. Acı realıqda ondan ibarətdir ki, pedaqoji ixtisaslar üzrə məzun olan pedaqoji kadr bazası, sinfin idarə edilməsi zamanı çətinliklərlə üzləşir, şagird fəaliyyətinin idarə edilməsi müəllimin rəhbərliyi altından çıxır və nəticədə müəllimin nüfuzu aşağı düşür. Təbii ki, müəllim nüfuzunun aşağı düşməsi də pedaqoji fəaliyyətin nəticəsinə öz mənfi təsirini göstərir.

Müəllimin rəhbərlik üslubu və fəaliyyətin idarə edilməsi anlayışını ifadə edən məsələlər bu anlayışların reallaşmasını nizamlayan liderlik nəzəriyyələrində açıqlanır. Həmin nəzəriyyələrin köməyi ilə müəllimin necə rəhbər və lider olması suallarını aydınlaşdırmaq mümkündür.

Ədəbiyyatlarda liderlik konsepsiyalarının 4 əsas aspekti ayırd edilir: xassələr nəzəriyyəsi; davranış yanaşması; situativ yanaşma; adaptiv yanaşma (2).

Xassələr nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyədə insanın şəxsi keyfiyyətləri ön plana çəkilir. Nəzəriyyəyə görə müvafiq şəxsi keyfiyyətlərə: intellekt, təşəbbüskarlıq, iradə, enerjililik, əminlik, etibarlılıq, yoldaşlıq, yaxşı

danışıq tərzı və s. malik olan insan lider ola bilər. “Keyfiyyətlər liderin başqaları üzərində hakimiyyətini öz – özünə müəyyən edir” (3, 229).

Davranış yanaşması. Bu yanaşma rəhbərin şəxsi keyfiyyətlərini deyil, onun davranışında təbə olanlarla qarşılıqlı münasibətlərini ön plana çəkir. Davranış yanaşması, “rəhbərlik üslubu” və “idarəetmə üslubu” anlayışlarını meydana gətirmiş, hakimiyyətin avtoritar və liberal idarəetmə üslubu istiqamətində yönəlməsinə zəmin yaratmışdır (3, 230).

Situativ yanaşma. Yanaşmaya görə, situativ amillər rəhbərin situasiyaya uyğun səmərəli davranışında aparıcı rol oynayır. Nəticədə situativ davranışın xüsusi üslubuna və müəyyən idarəetmə situasiyasına daha çox uyğun olan xüsusi yanaşma əmələ gəlir.

Adaptiv yanaşma. Yanaşma rəhbərin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün özündə olduqca mürəkkəb situasiya tiplərini (özünü fərqli aparmaq, idarəetmədə dəyişkən olmaq) birləşdirməsini və situasiyaya uyğun idarəetmə üslubunun adaptiv olmasını ehtiva edir.

Liderlik nəzəriyyələrinə daxil olan sadaladığımız yanaşmalar, pedaqoji rəhbərlik mühitində problemin daha tez həll olunmasına zəmin yaradır. Pedaqoji rəhbərlik üslubunda aparılmış bir çox alimlərin (A.M.Umarov, V.D.Parıgin, E.E.Vejeviç, A.İ.Davidova, Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə və b.) tədqiqatlarının nəticələrini fənn proqramına daxil etməklə təhlil etmək, gələcək müəllimin özünüdərk etməsində, onun rəhbərlik fəaliyyətinin necə önəmli və əhəmiyyətli olması aydın şəkildə öz izahını tapmış olar. İdarəetmə təcrübəsindən də məlumdur ki, rəhbərliyin və liderliyin eyni bir şəxsdə birləşməsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bu zaman müəllim də, fəaliyyəti zamanı özünü həmin keyfiyyətlərə uyğunlaşdırma bildikdə böyük səmərə əldə edə bilər.

Təhsildə rəhbərlik problemini əlverişli qaydada həll etmək üçün F.A.Cəbrayılva müəllim kadrlarının hazırlığı prosesində bu məsələyə diqqət yetirilməsini əsas sayır, peşə səriştəliyinin formalaşmasını yaxşı işlənmiş, yenilənmiş tədris planlarından xeyli dərəcədə asılı olduğunu qeyd edirdi. Məhz bundan sonra, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq məsuliyyətli, səriştəli kadr hazırlanması imkanları məqsədəuyğun qaydada reallaşdırıla bilər (4, 274).

Müəllimin rəhbərlik üslubunun səmərəliliyinin başlıca göstəricisi onun fərdi iş üslubunun şagirdlərin dərk etmə tələbatları, bu tələbatların ödənilməsi tərzı, tempi, dinamikliyi və çevikliyi ilə uzlaşmasıdır. Əgər müəllim qrup işini, yeni biliklərin mənimsədilməsini və onlarda həyati bacarıqların formalaşdırılmasını şagirdlərin öyrənmə maraqlarına müvafiq qaydada təşkil edə bilirsə, bu halda müəllimin rəhbərlik üslubunun səmərəliliyindən danışmaq olar.

Təklif edirik ki, sadaladığımız bu keyfiyyətləri və müəllimin liderlik keyfiyyətlərinin digər nəzəri məsələlərini yığcam şəkildə fənn proqramına daxil edərək, pedaqoji kadr hazırlayan ali və orta – ixtisas təhsil müəssələrinin pedaqoji ixtisaslarının tədris planına yeni bir fənn kimi əlavə edib tədrisini həyata keçirməklə, müəllimin liderlik keyfiyyətlərinin inkişafına dair mövcud çatışmazlığın aradan qaldırılmasına nail ola bilərik.

Tezisin elmi yeniliyi: Tezisdə müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə liderlik xüsusiyyətlərinin təsiri və bu xüsusiyyətləri pedaqoji kadr hazırlığı zamanı inkişaf etdirməklə əldə olunan nəticələrin təhlili qeyd olunur.

Tezisin praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr çatışmazlığın səbəbini müəyyənəşdirməklə, yeni fikir və müddələrin yürüdülməsinə zəmin yaradır, yeni fənlərin tədrisinə yeni istiqamətlər açır. Bununla yanaşı, əldə olunmuş tədqiqat nəticələri, bu sahədə yeni elmi istiqamətlərin yaranmasını formalaşdırır.

Tədqiqat işinin nəticəsi: Şagird fəaliyyətinin idarə edilməsinə müəllimin müxtəlif texnologiyaların tətbiqi təcrübəsindən daha çox, onun liderlik və rəhbərlik xüsusiyyətləri təsir göstərir. Nəticə olaraq müəyyənləşir ki, pedaqoji kadr hazırlığında liderlik fənninin tədrisi, məzun olan pedaqoji kadrların təhsilin keyfiyyətinə öz idarəetmə xüsusiyyətləri vasitəsilə müsbət təsirini göstərir. Bu keyfiyyətləri və müəllimin liderlik keyfiyyətlərinin digər nəzəri məsələlərini yığcam şəkildə fənn proqramına daxil edərək, pedaqoji kadr hazırlayan ali və orta – ixtisas təhsil müəssələrinin pedaqoji ixtisaslarının tədris planına yeni bir fənn kimi əlavə edib tədrisini həyata keçirməklə, müəllimin liderlik keyfiyyətlərinin inkişafına dair mövcud çatışmazlığın aradan qaldırılmasına nail ola bilərik.

Müəllimin peşə səriştəsi onun rəhbərlik üslubu ilə birbaşa əlaqəlidir.

İSTİNAD ƏDƏBİYYATI:

1. Azərbaycan müəllimi. - 2010. - 10 dekabr. - S.4.
2. www.studopedia.ru
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp-poliqraf, 2003, 355s.
4. Cəbrayılva F.A. Pedaqoji təmayüllü orta ixtisas məktəblərində tələbələrin peşə səriştəliyinin inkişafının sosialoji təhlili // Təhsilin sosialoji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011, s 245-306.
5. M.Əliyev, M.Qasımlı və b. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin yeni perspektivləri. Bakı: Adiloğlu 2006.

**FIZIKI VƏ PSIXOLOJİ MƏHDUDİYYƏTİ OLAN UŞAQLARIN
TƏRBIYƏSİNDƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR XÜSUSİ TƏHSİLİN ROLU**

Aytən EYNALOVA

aytenhamza@hotmail.com

XÜLASƏ

Məktəbəqədər təhsil uşaqlıq dövrünün ilk illərindən əldə edilən bacarıqların formalaşdırılmasında, vərdişlərin tərbiyə edilərək aşılmasında, sağlam fiziki və psixi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Təhsilin bu növü eyni zamanda uşaqların ailəyə, məktəbə və cəmiyyətə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olunması üçün onlarda şəxsi-sosial xüsusiyyətlərin yaranmasına təminat verir. Məktəbəqədər təhsil yalnız sağlam psixologiyaya və fiziki inkişafa malik uşaqları deyil, xüsusi qayğıya ehtiyac duyan, sağlamlıq imkanları məhdud kiçikyaşlı uşaqları da əhatə edir. Reabilitasiya və psixoloji yardım mərkəzlərində, uşaq bağçalarının xüsusi qruplarında onların cəmiyyətə adaptasiya olunmasında ilk addımlar atılır.

Açar sözlər: Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, əqli və fiziki inkişaf, tibbi yardım, psixoloji və pedaqoji yardım, məktəbəqədər təhsil, inklüziv təhsil

“Məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir.” [5, s.2] Məktəbə hazırlığın vəzifələrinə uşaqlarda oxumaq həvəsinin, onların məktəbə müsbət emosional münasibətinin inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, uşaqların məktəbə müvəffəqiyyətlə adaptasiya olunması üçün onlarda şəxsi-sosial xüsusiyyətlərin formalaşdırılması daxildir. Tədris və təlim onların cəmiyyətdə öz yerlərini tapmasına kömək edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsi məktəbəqədər təhsilin dövlət standartlarına uyğun olaraq məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim-tərbiyəsini, əqli, fiziki, mənəvi inkişafını və ümumi təhsilə hazırlığını həyata keçirir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təhsili ilə məşğul olan müəssisələrinə körpələr evi, uşaq bağçası, uşaq evləri ilə yanaşı sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün xüsusi məktəbəqədər təhsil müəssisələri də daxildir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan məktəbəqədər yaşlı uşaqlara tibbi, psixoloji və pedaqoji köməklik tibb müəssisələrində, təhsil və sosial müdafiə sistemində göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2004-cü il 4 mart tarixli “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün məktəbəqədər xüsusi təhsil müəssisələri haqqında Əsasnaməsi”-nə görə “Sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslər-karlar və zəifşidənlər, korlar və zəifgörənlər, ağır nitq qüsurları olanlar, dayaq-hərəkət aparatının funksiyaları pozulanlar, əqli cəhətdən geri qalanlar (debillər, imbisillər), emosional-iradi səhəddə və davranışlarında nəzərə çarpan ağır pozuntuları olanlar, psixi inkişafın ləngliyi ilə əlaqədar təlimdə çətinlik çəkənlər, mürəkkəb çatışmazlıqları (fiziki çatışmazlığı, əqli və psixi ləngimələri) olanlar şəxslər təlim-tərbiyə aldıqları məktəbəqədər xüsusi təhsil müəssisələrində tam dövlət təminatındadırlar.” [7]

Bu cür uşaqların ətraf mühiti qavrama tendensiyası zəif olduğundan məktəb daxilində diqqətdən kənar qalırlar və ya ümumiyyətlə, məktəbə getmirlər. Təhsil almaq imkanından məhrum olurlar. Belə uşaqlar öz həmyaşıdlarından, cəmiyyətdən təcrid olurlar. Onlar xüsusi təhsil müəssisələrində, xüsusi təhsil bölmələrində, xüsusi şərait yaradılan ümumi təyinatlı təhsil müəssisələrində, o cümlədən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, xüsusi reabilitasiya və psixologiyaya mərkəzlərində tərbiyə olunur, məktəbə hazırlıq prosesini keçirlər.

Burada keçirilən məşğələlərdə uşaqlara pedaqoji-psixoloji yardım göstərilir, onların sosial adaptasiyasına dəstək verilir, valideynlərlə konsultativ-metodiki iş aparılır. Qruplar uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun təşkil olunur:

1. Kiçik qrup-2-3 yaşdan 3-4 yaşadək;
2. Orta qrup-3-4 yaşdan 4-5 yaşadək;
3. Böyük qrup-4-5 yaşdan 5-6 yaşadək;
4. Hazırlıq qrupu-6 yaşdan 7 yaşadək.

“Məktəbəqədər xüsusi təhsil müəssisəsinə yeni qəbul edilmiş uşaq, yaşından asılı olmayaraq, birinci il qrupuna təyin olunur. Birinci ilin proqramını keçməyən 5-6 yaşlı uşaqlar müstəqil qruplara təyin olunur və il ərzində birinci 3 ilin proqramı keçirilir.” [7]

Uşaqlarda fiziki və ya psixoloji pozğunluqlar xarakterlərindən asılı olaraq, müxtəlif şəkildə üzə çıxırlar. İlk psixoloji-pedaqoji müdaxilə mənfi ilkin defektlərin neytrallaşdırılmasına kömək edir. Belə uşaqlarbağça proqramına yiyələnmə bilmirlər. Onlar məşğələlərdə zəif iştirak edirlər, tədris olunan materialı çətinliklə yadda saxlayırlar, diqqətləri tez-tez yayınır. Yaşlıları ilə müqayisədə hafizələri, danışıq

bacarıqları çox aşağı səviyyədədir. Bu çətinlikləri minimuma endirmək məqsədlə xüsusi tədris proqramları hazırlanır.

İnklüziv təhsil sağlamlıq imkanları məhdud olan müstəqil bir fərd olduğunu və təhsil zamanı onların hər birinin öz ehtiyacları olduğunu qəbul edən metodologiyaları inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. İnklüziv təhsil tədris zamanı müxtəlif ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmiş yanaşmaların formalaşdırılmasına çalışır. Xüsusi tədris və inkişaf proqramlarının işlənilib-hazırlanması dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Azərbaycanda “İnklüziv təhsil layihəsi”nin icrasına 2005-ci ildən start verilmişdir. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli, 20 nömrəli qərarına əsasən “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsili”nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmişdir.

İnklüziv təhsilin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün faydaları çoxdur. Belə ki:

1. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar kollektivə uyğunlaşır, cəmiyyətə inteqrasiya edir.
2. Onlarda özünə inam hissi formalaşır.
3. Onlar cəmiyyətin digər üzvləri kimi bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi formalaşır.
4. Gələcəkdə onların məşğulluq kimi problemi də aradan qaldırılmış olur.

“Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inklüziv təhsil barədə qərar verildikdə uşağın diaqnozunun “çətin” olub-olmamasına yox, inkişaf xüsusiyyətlərinə və onlara təsir göstərən faktorlara kompleks şəkildə baxılmalı və zəruri dəstək təmin edilməlidir. Əks halda bağça mühiti xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşağın emosional və psixoloji vəziyyətinin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxara bilər.” [6]

Məsələn, “inteqrativ formada təhsil alan korların və görmə qabiliyyəti zəif olanların təcrübəsi göstərir ki, müvəffəqiyyətli reabilitasiya üçün nəzəri biliklərin mənimsənilməsi korreksiyaedici məşğələlərsiz mümkün deyil.” [2, s.47] Birləşmiş təlim şəraitində kor və görmə qabiliyyəti zəif olan uşağın müvəffəqiyyətli təliminin və reabilitasiyasının əsas şərtlərindən biri məkanda sərbəst və təhlükəsiz şəkildə hərəkət etmək qabiliyyətinin olmasıdır, məsələn, evdən məktəbə və ya əksinə gedə bilmək, məktəbdə hərəkət etmək və s. Görmə duyğusunun olmaması üzündən görmə qabiliyyəti zəif olan uşaqlar üçün şəklin zəifləndirilməsi xarakterikdir. Təsviri fəaliyyətdən həm də görmə duyğusunda və əyani fəaliyyətdə çatışmazlıqların bərpası üçün istifadə olunur.

Normal inkişaf etmiş uşaq şifahi nitqə kiçik yaşlarından yiyələnir. Nitqin düzgün formalaşması üçün artikulyasiya aparatının inkişafı mühümdür. Səslərin aydın tələffüz edilməsi üçün nitq orqanlarının vəziyyətinin və hərəkətinin düzgünlüyü, fonematik eşitmə zəruridir. Nitqəşitmə qabiliyyətinə yiyələnmək yaxşı fonematik eşitməyi, yəni ana dilinin bütün səslərini düzgün eşitməyi, səslənməsinə görə yaxın səsləri fərqləndirməyi təmin edir. “Uşaq, adətən, həyatının birinci ilinin axırında öz-özünə ilk sözləri deyir. İl yarımından sonra isə vaxtilə eşitdiyi və mənasını başa düşdüyü sözlər tədricən qeyri-fəal lügətdən fəal lügətə keçir. Onun nitqində ilk sözdən ibarət ilk cümlələr də meydana çıxır.” [3, s.6]

Eşitmə məhdudluğu olan və ağırsıdən uşaqlar isə şifahi nitqə yiyələnmə bilmədiklərindən ancaq görmə yolu ilə, daktil vasitəsilə yazıb oxuyurlar. “Əgər şagird sözü yaxşı görüb ondakı səsləri (fonemləri) düzgün tələffüz edə bilirsə, onun lügət ehtiyatı və nitqinin formalaşması sürətlə baş verir... Kar uşaqların şifahi nitqindəki nöqsanlar çox zaman eynilə yazıya keçir. Bu zaman müəllim şagirdin daktil əlifbası ilə düzgün yazmasına nəzarət edir.” [4, s.20] Kiçikyaşlı məktəblilər də sözlərin tələffüzü üzərində tərbiyəçi ilə birlikdə çox işləməli olurlar. Fərdi məşğələlərdə tərbiyəçi uşaqların şifahi nitq nöqsanlarına daha çox diqqət verir. Sözlər üzrə, say, rənglər, böyüklük, forma, məkan, vaxt, dad və s. didaktik oyunlar öz xarakteri və məzmununa görə həm də ana dili məşğələlərinin tərkib hissəsidir.

Autizm sindromlu uşaqlar ətraf şəraiti hiss etmir və vizual əlaqə yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Onlar nəyəsə ehtiyac duyduqda daha çox “əl yönəltməsi”ndən istifadə edirlər: uşaq valideynin və ya müəllimin əlini özünün ehtiyac duyduğu əşyanın üzərinə qoyur və bu yolla valideyn və ya böyükdən öz istəyinə çatmaq üçün ALƏT kimi istifadə edir. Adi uşaqlar öz ehtiyacları barədə verbal yolla (uşaq dili ilə, sözlərlə) və ya qeyri-verbal yolla (əşyanı göstərməklə) xəbər verirlər. Erkən intensiv korreksiya təlimi uşaq və ailə üçün daha yaxşı nəticələnən inkişafa səbəb olur. Bu təlimin məqsədi uşağa ətrafda baş verənlərə diqqət yetirməyi, ətraf mühitdə dəyişikləri görməyi, təqlidi öyrətməyi və bunun nəticəsi olaraq, ünsiyyət kimi bir çox vərdisləri inkişaf etdirməkdir. Təlim zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu təlim metodları sırasında aşağıdakıların adlarını çəkməyə bilərik:

1. Ətraf aləmlə əlaqənin qurulması üçün uşağın şəxsi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alan təlim metodu (ABA proqramı). Bu metod vasitəsilə uşaq stereotip hərəkətlərdən qurtulur və cəmiyyətə, ətraf mühitə uyğunlaşmaq üçün lazım olan bütün bacarıqları mənimsəyə bilər;

2. Mükafatlandırma və cəzalandırma metodu (LOVAAS proqramı). Bu metoda görə uşağı oyuncaq və şirniyyatdan, sevdiyi yeməkdən və s. istifadə etməklə mükafatlandırmaq olar. Cəzalandırma isə yüngül olmalı və xəsarət xarakteri daşmamalıdır;

3. Bir bacarığı müxtəlif mühitlərdə yerinə yetirməyi öyrədən metod (TEACCH proqramı); Məsələn, parkda, bağda, küçədə hoppanma bacarığı. Və yaxud oyunaq gəlinciyin və özünün saçlarını daramaq bacarığı və s.

4. Şəkillərdən ibarət PECS sisteminin tətbiq edilməsi metodu. “Bu şəkillərdə əşyalar, meyvələr, tərəvəzlər, hərəkətlər əks olunmuşdur. Autizm sindromlu uşaqlarda geniş yayılmış nitq qüsurları alaliya və mutizmdir. Nitqsiz autizm sindromlu şəxslərdə tətbiq olunan metoddur. Təsir qüvvəsi və əks göstərişləri də fərdi xarakter daşıyır.”; [9]

5. Green Span terapevtik modeli. Bu modelin mənası “döşəmədə keçirilən vaxt deməkdir. Məşğələ oyun şəklində döşəmə də keçirilir. Sensor və motor bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün müsbət təsirə malikdir.”; [9]

6. Sensor İntegration-Sensor integrasiya metodu. Bu metod vasitəsilə sadə təsirlər ilə başlayan, bədənini hiss etmək üçün məşğələlər keçirilir;

7. Oyun terapiyası metodu. “Autizm sindromlu şəxslərdə oyun fəaliyyəti oyuncaqlara (əşyalara) manipulyativ təsirdən ibarətdir. Bu terapiya ilə manipulyativ və ya stereotip oyundan, süjetli oyuna keçid formalaşır. Qrup şəklində aparılarda da müsbət təsiri olur.”; [9]

8. Musiqi terapiyası metodu. Musiqi terapiyası məşğələnin effektivliyini xeyli artırır. Kontaktın qurulmasında müstəsna rolu vardır. Hətta musiqi alətlərində ifa etmək də, uşaqlarda gərginliyi və aqressiyayı aradan qaldırır.

“Autizmlı uşağın valideyni mütləq bağcadakı, məktəbdəki mütəxəssislərlə paralel işləməlidir. Məsələn, loqoped və ya psixoloq evə tapşırıq verirsə, valideyn mütləq onu evdə təkrarlamalıdır. Autizmlı uşaqların bir materialı qavraması üçün həmin materialla bağlı davranışı da qavramalıdır. Məsələn, onlarda göz kontaktının yaranması lazımdır. Mütləq valideyn onunla danışarkən göz kontaktını yaratmalıdır. Demək olar ki, bu, ömür boyu təhsil deməkdir.” [8]

Məktəbəqədər tədris müəssisəsində inklüziv təhsil məsələlərinin uğurlu həll edilməsində həkim-oftalmoloq, tibb bacısı-ortoptist, pedaqoqlar, psixoloqlar, həmçinin müəllimlərin əməkdaşlığı çox vacibdir. Məhz onların birlikdə gördükləri iş nəticəsində fiziki və psixi inkişafında ləngimə olan kiçik məktəbyaşlıların tərbiyəsi üçün əlverişli və inkişafetdirici mühit yaradılır.

Reabilitasiya və psixoloji yardım mərkəzlərinin əsas vəzifəsi “sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərdə ünsiyyət, özünəxidmət və sadə əmək vərdişlərini formalaşdırmaq, çatışmazlıqların korreksiyasını və fərdi təhsil proqramları üzrə məşğələləri təşkil etməkdir. Reabilitasiya mərkəzlərində məşğələlər fərdi və qrup təlim proqramlarına əsasən, hər qrupda 10, mürəkkəb çatışmazlığı olanlar üçün isə 6 nəfərdən çox olmayaraq təşkil edilir.” [1, s.314]

Psixoloji yardım və reabilitasiya mərkəzlərində aparılan məşğələlərdə yaş məhdudiyyəti qoyulmur və uşağın psixoloji durumu nəzərə alaraq dərslər keçirilir. Dərslər fərdi şəkildə aparılır və mütəmadi olaraq valideynlər dərslərin gedişatı haqqında məlumatlandırılırlar. Valideynlərə də lazım olan tövsiyələr verilir və beləliklə, valideyn ilə pedaqoqun birgə səyi nəticəsində bu uşaqların tədris və təlim tərbiyəsində müsbət irəliləyişlər əldə olunur.

Alternativ qarşılıqlı əlaqə ehtiyacından əmələ gələn oyun terapiyası sayəsində uşaqlar kəlmələri işlətmək yerinə oyun və oyunaqlar vasitəsi ilə, özlərini ifadə edə bilməyi, gündəlik həyatlarında başa çıxma bilmədikləri problemləri həll etməyi və neqativ davranışlarını dəyişdirə bilməyi öyrənirlər. Hafizənin inkişafında bütün fəaliyyət növləri, xüsusilə oyun çox böyük rol oynayır. Oyunda uşaq üçün hər şey əyani, konkret bir mənə daşdığı üçün oyun formasında müxtəlif bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi daha məqsədəuyğundur.

Oyun terapiyasının məqsədi uşağın özünü emosional olaraq yaxşı hiss etməsini təmin etməkdir. Uşağın normal inkişafına təsir edən emosional, davranış və psixoloji problemləri aradan qaldırmaq və problemin böyüməsinə əngəl olmaqdır. Məsələn, zəif görən məktəbəqədər yaşlılarda hərəkətli oyunlar zamanı bərpa məsələlərin inkişafı, dərin görmənin, izləyən funksiyaların, göz ölçməsinin, görmə-hərəkət oriyentasiyasının inkişafı üçün korreksiya məsələləri kompleks şəkildə həll edilir. Oyun terapiyası müəyyən yaş qrupundakı uşaqlarla, bir və ya birdən çox uşağın iştirakı ilə həyata keçirilir. Bundan əlavə bəzən valideynlərin də terapiyada iştirak etməsi lazım gəlir. Ailə uşağın ilk müəllimi hesab olunur. “Uşaq məktəbəhazırlıq qrupuna gələndə qədər ailədə müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnir... Valideyn və müəllimlərin ümumi sözləri uşaq haqqında məlumatların əldə olunmasına, uşağın davranışı, rəftarı, münasibətləri ilə bağlı fikir və mülahizələrin bölüşdürülməsinə, ən əsası, uşağın böyüməsi və inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilir.” [5, s.12]

Fiziki və əqli çatışmazlığın yüngül formalarına aid edilənlər məktəbin birinci sinfinə qəbul edilir. Onlar üçünləb edilən profilaktik və müalicə tədbirləri davam etdirilir, eyni zamanda sinif müəlliminin və valideynin gündəlik nəzarətində olurlar. Fiziki və əqli çatışmazlığın orta və ağır hallarına aid edilən uşaqların isə müvafiq tədris müəssisələrinə göndərilməsi məsləhət görülür.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. C.I. Bakı: Mütərcim, 2012, 706 s.
2. İnküviziv təhsil: təcrübə və qarşıda duran vəzifələr // V Elmi-praktiki konfransın məqalələr toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 624 s.
3. Kərimov Y.Ş. Uşaq bağçalarında nitq inkişafı. Bakı: Maarif, 1983, 163 s.
4. Qasimov S.Ə. Xüsusi məktəblərdə uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı: Maarif, 1979, 83 c.
5. Məktəbhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası. Bakı, 2017, 115 s.
6. İnküviziv təhsil: problemlər və vəzifələr | Təhsil problemləri-www.tehsilproblemleri.com
7. Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün məktəbəqədər xüsusi təhsil ...-www.maliyye.gov.az
8. Autizmlı uşağın valideyni bağçadakı mütəxəssislərlə paralel...www.bagcam.az
9. Autizm Sindromu Zamani İstifadə Olunan Xarici Təlim Metodları ... -www.vafashah.wordpress.com.

TƏHSİL MENECERLƏRİNİN HAZIRLIĞINDA İKT-NİN TƏTBİQ İMKANLARI

QURBANOVA Mətanət

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, böyük elmi işçi
e-poçt: m.qurbanova@arti.edu.az

XÜLASƏ

Bu tədqiqatda, magistratura səviyyəsi üzrə təhsil menecerlərinin hazırlığının elmi-tədqiqat, pedaqoji və təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyətinin minimum tələbləri əsasında bilik və bacarıqların formalaşdırılması zamanı İKT-nin tətbiq imkanları araşdırılmışdır.

Peşə fəaliyyəti üzrə təhsilin məzmununa qoyulan tələblərin - təhsil menecerinin peşə kompetensiyalarının formalaşdırılması baxımından İKT-nin tətbiq imkanlarının genişləndirilməsi magistrantların gələcək peşə fəaliyyətlərində məhdud zaman və resurs çərçivəsində fəaliyyətlərinin səmərəli şəkildə qura bilmələrini təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: *təhsil meneceri, İKT, idarəetmənin informasiya texnologiyaları, trenajor program*

Ключевые слова: *менеджер образования, ИКТ, информационные технологии управления, программа-тренажер*

Key words: *education manager, ICT, information technologies of management, simulator program*

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (bundan sonra - İKT) cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən biri olaraq sosial-iqtisadi sahələri, elm, təhsil, mədəniyyət, bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə etmişdir. İKT-nin tətbiq səviyyəsi hər bir ölkənin "beyin potensialı" və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın, demokratiyanın inkişafının göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 17 fevral tarixli 1146 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012)"nin və onun icrası ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi nəticəsində təhsil, səhiyyə və digər sosial sahələrdə, iqtisadiyyatda, biznes fəaliyyətində, gündəlik həyatda İKT-nin imkanlarından istifadə səviyyəsi artmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 20 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı Təhsilin bütün pillələrində İKT-nin tətbiqi və ondan istifadənin genişləndirilməsi [1; (4.0.11.)], distant təhsil, elektron elm, elektron ticarət, telesəhiyyə və digər müasir fəaliyyət formalarının tətbiqinin genişləndirilməsini [1; (4.0.13.)] əhatə edir.

Proqramın həyata keçirilməsi üzrə tədbirlər planına əsasən yüksək texnologiyalar üzrə elmi-texniki potensialın gücləndirilməsi məqsədilə yüksək texnologiyalar sahəsində dövlət, elm, təhsil, biznes və vətəndaş cəmiyyəti əlaqələrinin gücləndiriləcəkdir (5.3.2)]. 2016-2020-ci illər İKT-nin cəmiyyətin inkişaf amili kimi rolunu nəzərə almaqla e-təhsilin inkişafı, genişzolaqlı internetə qoşulan təhsil müəssisələrinin sayının artırılması [2; (5.4.1.1.)] da tədbirlər planına daxil edilmişdir.

Təhsildə texnoloji sistemlərin gələcəyi - mobil təhsilə keçid ("microlearning"); «3D modeling» və «augmented reality» texnologiyalarından istifadə etməklə ayrı-ayrı fənlər üzrə təlim simulyasiyaların yaradılması (You Tube); kurikulum - tədris vəsaitlərinin kənar satışının təşkili (Coursera, Udacity, Udemy); təhsil və tədris sistemlərinin (LMS-lərin) sosiallaşma tendensiyasından bilavasitə asılıdır.

Təhsilin, tədris prosesinin və baza məlumatlarının idarə olunması "EDUMAN Platforması" əsasında yaradılmış müvafiq sistemlər üzrə həyata keçirilir: tələbə, müəllim, pedaqoji heyət və valideyn şəxsi kabinetlər idarə edilməsi (ali təhsil müəssisələri üçün); Vahid Tədrisin və Təhsilin İdarəetmə Sistemi (ali

təhsil müəssisələri üçün, distant təhsilin idarə olunması – e-learning, "Əlavə Təhsil Elektron idarəetmə Modulu", "Təkrar Ali Təhsil Elektron idarəetmə Modulu", "Əcnəbilərin Qəbulunun Elektron idarəetmə Modulu", "Barmaq izi ilə tələbələrin biometrik giriş-çıxış sisteminin tətbiqi", "Elektron dərs cədvəli"); şagird, müəllim və valideynlər üçün şəxsi kabinetlər portalı (məktəblər üçün); Vahid Tədrisin və Təhsilin İdarəetmə Sistemi (məktəblər üçün, SMART siniflərin idarə olunması, U-board və "Sharp" intellektual lövhələr, tədris materiallarının mobil (Android və iOS ƏS-ləri) həlləri); Mərkəzləşdirilmiş İmtahan İdarəetmə Sistemi; "DocNet" - Təhsil müəssisələri üçün Elektron Sənəd Dövriyyəsi Sistemi; "ALİSA" (Automated Library Information System of Azerbaijan) - Mərkəzləşdirilmiş Elektron Kitabxana Sistemi (kitabların oğurlanmaması üçün xüsusi RFID teqlər, qeydlər (çip), müdafiə sistemi ("3M RFID Gate"), xüsusi oxuyucu padlar, oxucu bileti çıxartmaq üçün qeydiyyat köşkü və s. Oxucu bileti ilə respublikada fəaliyyət göstərən bütün kitabxanalarda istənilən kitabı oxumaq mümkündür. Vaxt xidməti mövcuddur, oxucu müəyyən vaxt təyin edib bu kitabı oxuyacağını qeyd edə bilər. İRBİS-dən fərqli olaraq ən son veb texnologiyalar əsasında qurulan vahid mərkəzləşdirilmiş sistem, bütün kitabxanaların öz səhifələrini yarada biləcəyi və vahid oxucu bileti vasitəsilə istifadəçi üçün maksimum asan qurulan, istənilən dil üzrə lokallaşdırıla bilən rahat interfeys, milli simvolların tam dəstəkləndiyi platformadır. İstənilən növ sənəd və məlumat üzrə ətraflı axtarış, sistemin həm birbaşa internet üzərindən, həm də lokal istifadə oluna bilmə imkanı mövcuddur.

Təhsil proqramlarının məqsədləri sırasında mütəxəssislərin peşə hazırlığı və cəmiyyətin informasiya mədəniyyətinin inkişafı üçün İKT kompetensiyasının formalaşdırılması durur. Zamanın çevik adaptasiya tələbləri əsasında informasiya, verilənlər bazası, datalarla işləmək, fasiləsiz olaraq özünütəhsil və qeyri-ənənəvi situasiyalarda çevik və səmərəli qərar qəbul etmək kimi qabiliyyətlərin formalaşdırılması daha zəruridir, nəinki peşəkar, fundamental bilik və bacarıqlar.

Kompetensiya¹ - şəxsiyyətin inkişafı və həyatda səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün vacib olan yüksək bilik, bacarıq, dəyər, keyfiyyət və vərdişlərin məcmusudur.

Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramına əsasən təhsil menecerinin peşə fəaliyyəti üzrə hazırlıq səviyyəsinin və təhsilin məzmununa qoyulan minimum tələblər elmi-tədqiqat, pedaqoji və təşkilati-inzibatçılıq istiqamətləri əsasında ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur [3; 4]. Peşə fəaliyyəti üzrə təhsilin məzmununa qoyulan iyirmi dörd tələb eyni zamanda təhsil menecerinin peşə kompetensiyası hesab olunur.

Hər üç istiqamət üzrə hazırlıq səviyyəsinə qoyulan tələblərə əsasən elmi-texniki baxımdan Azərbaycan və xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsinin öyrənilməsi üçün magistrantlar aşağıdakı fəaliyyət imkanlarına yiyələnə bilər:

- strateji idarəetmə sahəsində mövcud elmi-tədqiqat işləri ilə tanış olmaq, müqayisə və təhlillər aparmaq, nəticə ümumiləşdirmək;
- konfranslar, seminarlar, simpoziumlar hazırlamaq və keçirmək;
- elmi nəşrlər hazırlamaq və redaktə etmək;
- pedaqoji fəaliyyət istiqamətinə əsasən mühazirə oxumaq, məşğələ və seminar dərslərini aparmaq;
- təşkilati-inzibatçılıq fəaliyyəti üzrə elmi-tədqiqat qruplarının işini təşkil etmək;
- fəaliyyət nəticəsinə əsasən resursların istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasına dair təklifləri işləyib hazırlamaq;
- elmi araşdırmaların nəticələrini kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirmək.

İKT vasitələri ilə işləmək və aldığı informasiyanı biliyə çevirə bilməklə təhsil meneceri öz bilik və bacarıqlarına əsaslanaraq məhdud resurs və zaman çərçivəsində səmərəli idarəetmə, planlaşdırma, koordinasiya və nəzarət bacarığını inkişaf etdirir.

Ayrı-ayrı dərslərin və dərstdən kənar tədbirlərin təşkilində İKT-dən istifadə imkanlarının istifadəsinə az yer ayrılır, tələbələrin İKT kompetensiyasının formalaşması praktik olaraq nəzərə alınmur. İKT kompetensiyasının formalaşmasında sistemli yanaşma olmadığından bütün tədris məşğələ formalarında yox, əsasən fraqmental istifadə olunur. Tədris saatlarında fərdi kompyuterdən istifadə yalnız informatika və

¹ Əsas kompetensiyalar: - ana dilində ünsiyyət, xarici dillərdə ünsiyyət, riyazi savad, elm və texnologiyada əsas kompetensiyalar, kompüter savadı kompetensiyası, müstəqil öyrənmə kompetensiyaları, sosial və vətəndaşlıq kompetensiyaları, yenilik və sahibkarlıq kompetensiyası, məlumatlılıq və mədəni sahədə özünü ifadə etmək kompetensiyası;

Metakompetensiyalar: - tənqidi təfəkkür, yaradıcı yanaşma, təşəbbüskarlıq, problemlərin həlli, riskin qiymətləndirilməsi, qərarların qəbul edilməsi, hislərin konstruktiv idarə edilməsi.

bir sıra fənlərdə mövcuddur. Proqramların təhlili, kiçik hesablama və ya sərbəst işin yerinə yetirilməsi zamanı axtarış sistemlərindən informasiyaların reproduktiv şəkildə istifadəsi ilə bağlıdır.

İKT müxtəlif formalarda, müxtəlif növ məşğələlərdə: mühazirə, seminar və laboratoriya məşğələlərində, özünütəhsil və tədris materialının mənimsənilməsinin yoxlanılması zamanı tətbiq edilə bilər. İKT kompetensiya səviyyəsinin artırılması üçün:

- fənlərin tədrisində İKT sistemli tətbiq edilməlidir: mühazirə, seminar və praktik məşğələlərdə, laboratoriya işlərinin yerinə yetirilməsində, tələbələrin müstəqil və elmi tədqiqat işlərində,
- kompetensiya, şəxsi yönüm, yanaşma fəaliyyətində İKT-dən sistemli istifadə,
- İKT kompetensiyasının inkişafı mərhələsi kimi ayrı-ayrı fənlərin və informatikanın fənlərarası əlaqəsindən istifadə,
- informasiyanın alınması, yenidən emalı vasitəsi kimi kompyuteri, bilavasitə fərdi kompyuterlərin təyinatı, quruluşu və xarakteristikalarından istifadə etmək:
- İKT vasitələrdən istifadə edərək tədqiqatların aparılması üçün fərdi və ya qrup layihələrin hazırlanması,
- müxtəlif məşğələ növ və formaları üçün tədris vasitələrinin işlənməsi,
- təhsil müəssisəsində təhsilənlərin bilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üçün test tapşırıqlarını hazırlamaq;
- mövcud elektron tədris resurslarından istifadəni, verilənlər bazasını tərtib etməyi, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində resursların yaradılmasında iştirak etmək,
- mətn və qrafik informasiyanı hazırlanmaq və təqdim edə bilmək;
- təqdimat proqramlarını, slaydların strukturunu, dinamik informasiyanın verilməsini, audio effektlərdən istifadə etməyi, cədvəlin tərtib olunmasını, informasiyanın videofraqləndirilməsi ilə verilməsini bilməlidir.
- idarəetmədə problem və çatışmazlıqların müəyyənəndirilməsi üçün aparılan tədqiqatların nəticələrinin riyazi statistik metodlar əsasında ümumiləşdirməyi, verilənləri MS Office Excel, SPSS kimi proqramlarda emal etməyi bacarmalıdır.

İnformasiyanın kodlaşdırılması və informatikanın nəzəri metodları və əsas anlayışları statistik təhlillər aparmaq üçün kifayət etməsə də informasiyanın emal olunması üçün fərdi EHM-lərin aparat və proqram təminatını, idarəetmənin informasiya texnologiyalarının təşkilini, sənədləşmələrin aparılmasında informasiya texnologiyalarının empirik tədqiqatların riyazi, iqtisadi əsaslandırılmasına imkan verir.

İdarəetmənin informasiya vasitələri, İKT vasitələrinin əsasları, cədvəl proqramları əsaslı iqtisadi informasiyaların mətn sənədlərinin kompyuter proqramlarında hazırlanması, verilənlər bazasının idarə edilməsi və inteqrasiyalı proqram paketlərini istifadə etmək, İKT sistemləri və arxitekturasını təşkil etmək, qərarların qəbulunun intellektual dəstəklənməsinin kompyuter texnologiyaları təhsil menecerlərinin hazırlığının bütün mərhələlərində aktualdır.

Təhsil menecerlərinin hazırlığının müxtəlif səviyyələri üzrə və öz peşə fəaliyyəti boyunca fasiləsiz yenilənən informasiya texnologiyalarından prosesin səmərələşdirilməsi üçün istifadə edə bilmək bacarıqları tələb olunur. İdarəetmədə informasiya texnologiyalarına yiyələnməsi təhsil menecerinin iş prosesində riyazi, statistik metodlarla aparılan kuantitativ tədqiqatlardan nəticələrin alınması, proseslərin avtomatlaşdırılması zamanı məhdud zaman və resurs şəraitində faydalıdır.

İnternet üzərindən onlayn olaraq, yaxud muxtar versiyada MS Office proqramlar vasitəsilə yaradılan sadə trenajor proqramlar məzunların zəruri peşə bilik və bacarıqlarını yeniləmə, təkrarlama və avtomatik peşə vərdişlərinin formalaşdırılması baxımından olduqca faydalıdır. Təhsil menecerlərinin Respublikanın paytaxtdan kənar, ucqar ərazilərdə yerləşən təhsil müəssisələrində idarəetmənin səmərəliliyinə xidmət edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. URL: <http://www.president.az/articles/21127> (istinad tarixi 31 may 2017)
2. Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003–2012-ci illər) URL: <http://www.e-qanun.az/framework/1969> (istinad tarixi 31 may 2017)
3. Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı. Magistratura səviyyəsinin ixtisas üzrə təhsil proqramı / İxtisasın (proqramın) şifri və adı: 060407 – Menecment. Bakı – 2012.
4. ICT standards and competencies from the pedagogical dimension: A perspective from levels of ICT adoption in teachers' education practice // 2016, Pontificia Universidad Javeriana – Cali (Colombia), With the supports of the Santiago Office of UNESCO. 80 pg.

2006 və 2009-cu İLDƏ KEÇİRİLƏN PISA BEYNƏLXALQ
QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN NƏTİCƏLƏRİ HAQQINDA

Günay QULIYEVA

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

böyük elmi işçi

chemist.gunay@mail.ru,

g.celilova@arti.edu.az

Açar sözlər: təhsil, keyfiyyət, TIMSS, beynəlxalq, PISA, qiymətləndirmə, PIRLS, kurikulum

Keywords: education, quality, TIMSS, international, PISA, evaluation, PIRLS, curriculum

Ключевые слова: образования, качество, TIMSS, международный, PISA, оценка, PIRLS, учебный план

Məqalədə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə keçirilən PISA, TIMSS, PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmələrin əhəmiyyəti verilmişdir. Həmçinin Azərbaycanın 2006 və 2009-cu ildə iştirak etdiyi PISA beynəlxalq qiymətləndirmənin nəticələri təhlil olunur.

Keyfiyyətli təhsil cəmiyyətin inkişafına təkan verən aparıcı qüvvədir. Daim inkişaf edən, dəyişən dünyada uğur əldə etmək üçün cəmiyyət üzvləri öz bilik və bacarıqlarını davamlı olaraq inkişaf etdirməlidirlər. İnkişafa nəzarət isə həmin sahə üzrə məlumatların toplanması, xüsusi informasiyanı tələb edir. Keçən əsrin 50-ci illərindən beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarının aparılmasının əsas məqsədlərindən biri də ölkələri belə informasiyalarla təmin etməkdir [5]. Dünya ölkələrində təhsilin keyfiyyətinin təminatı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri hesab edilir.

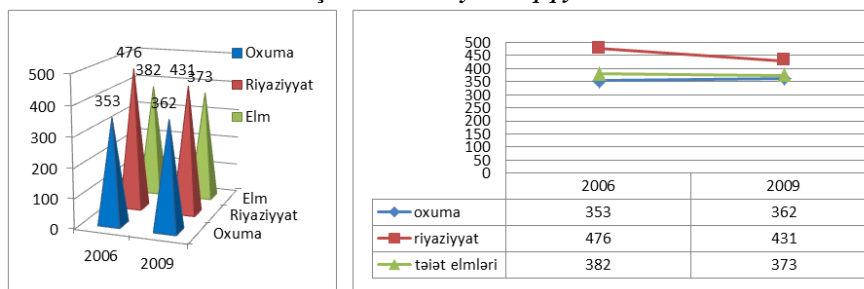
Beynəlxalq qiymətləndirmə ölkələrin təhsil sistemlərində ümumi olan və ümumi olduğuna görə də müqayisə edilə biləcək göstəriciləri araşdırmaqla, son nəticədə onların beynəlxalq bazarın tələblərinə uyğun olub-olmamasını öyrənirdi. İlk beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarında ölkələrin təhsil səviyyəsi oxu, yazı, ədəbiyyat, xarici dillər, İKT sahəsi üzrə biliklər əsasında öyrənilirdi. Bir neçə layihədən sonra ilk tədqiqatlarda iştirak etməyən ölkələrdə bu cür qiymətləndirmə və təhlillərin təhsilin inkişafı üçün strategiyanın müəyyənləşdirilməsində rol oynadığını anlayaraq beynəlxalq proqramlara qoşuldular.

Beynəlxalq qiymətləndirmə ölkələr üçün nisbi (ona görə ki, proqrama qoşulan ölkələrin hamısı iqtisadi cəhətdən eyni səviyyədə olmur) müqayisə etmək imkanı yaratmaqla yanaşı, qənaətbəxş və çatışmayan cəhətlər nəzərə alınmaqla inkişafa, keyfiyyətə nəzarət üçün informasiya mənbəyi rolunu da oynayır. Bu səbəbdən beynəlxalq təcrübədə təhsilin keyfiyyətini ölçmək məqsədilə: TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study - Riyaziyyat və Təbiət elmləri üzrə orta təhsilin keyfiyyətinin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi Tədqiqatı), PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study - Oxunun və qavramanın keyfiyyətinin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi Tədqiqatı), PISA (Programme for International Student Assessment - Şagird nailiyyətlərinin Beynəlxalq Qiymətləndirilməsi Proqramı) kimi qiymətləndirmə proqramlarının nəticələrindən istifadə edilir. Beynəlxalq qiymətləndirmə ölkənin təhsil səviyyəsi ilə digər ölkələrin təhsil səviyyəsini müqayisə etməyə imkan yaradır. PISA – OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development - İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) tərəfindən 15 yaşlı şagirdlərin əsas fənlər (oxu, riyaziyyat və təbiət elmləri) üzrə bilik və bacarıqlarını qiymətləndirməyə istiqamətlənmişdir [4]. İlk dəfə 2000-ci ildən başlayaraq üç ildən bir 2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015-ci illərdə keçirilib. Bu qiymətləndirmənin keçirilməsində əsas məqsəd şagirdlərin tədris proqramında (kurikulumda) nəzərdə tutulan mövzuları mənimsəyərkən əldə etdikləri bilik və bacarıqlardan həyatda rastlaşdıqları problem-situasiyalarda istifadə bacarıqlarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bununla da insan kapitalının hansı səviyyədə olduğu müəyyənləşir. Bu layihə vasitəsilə şagirdlərin riyazi savadı, təbiət elmləri savadı, oxu savadı, onların motivasiyası, özləri haqqındakı qənaətləri, öyrənmə metodları, məktəb mühiti və şagirdlərin ailələri haqqında məlumat toplanır. Azərbaycan yalnız 2006 və 2009-cu illərdə keçirilən PISA beynəlxalq qiymətləndirməsində iştirak etmişdir [2]. Beynəlxalq qiymətləndirmədə iştirak edən ölkələrin sırasına ABŞ, Kanada, Meksika, Yaponiya, Avstraliya, Koreya, Sinqapur, Yeni Zelandiya, Almaniya, Avstriya, Böyük Britaniya, İrlandiya, İsveçrə, Fransa, Belçika, Lüksemburq, Danimarka, Finlandiya, İslandiya, İspaniya, İtaliya, Portuqaliya, Yunanıstan, Çex Respublikası, Macarıstan, Polşa, Türkiyə, İsrail, Rusiya Federasiyası, Latviya, Litva, Estoniya, Qazaxıstan, Qırğızıstan dövləti daxil olmuşdur. PISA beynəlxalq qiymətləndirmə proqramının layihəsində hər il üç fəndən: oxuyub-anlama, riyaziyyat, təbiət elmlərindən biri hədəf kimi götürülür. PISA beynəlxalq proqramında 15 yaşlı şagirdlərin oxuyub – anlama üzrə nailiyyətləri 5 səviyyə, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə nailiyyətləri isə 6 səviyyə üzrə qiymətləndirilir.

Azərbaycanın ilk dəfə qoşulduğu 2006 –ci ildə ümumilikdə 57 ölkənin 400.000, 2009-cu ildə isə 65 ölkənin 470.000 15 yaşlı şagirdi cəlb olunmuşdur [6]. PISA 2009 beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatında Azərbaycanın 162 məktəbini təmsil edən 4716 nəfər şagird iştirak etmişdir. Layihədə iştirak edən ölkələrin 2006-cı ildə təbiət elmləri, 2009-cu ildə isə oxu üzrə biliklərinin nəticələri əsas hədəf olmuşdur. Aşağıdakı təsvirdə ölkəmizin 2006 və 2009-cu ildə oxuma, riyaziyyat və təbiət elmləri üzrə topladığı ballar verilmişdir.

Şagirdlərimiz 2006-cı ilin nəticələrinə görə oxuyub-anlama bacarıqları üzrə 600 mümkün balda 353 bal toplayaraq 54-cü, riyaziyyat üzrə 476 bal toplayaraq 32-35-ci, təbiət fənləri üzrə 382 bal toplayaraq 53-55-ci yerləri tutub. 2009-cu ildə isə oxuyub-anlama bacarıqları üzrə 600 mümkün balda 362 bal toplayaraq 63-64-cü, riyaziyyat üzrə 431 bal toplayaraq 45-47-ci, təbiət fənləri üzrə 373 bal toplayaraq 62-64-cü yerləri tutub. 2006 –cı illə müqayisədə 2009-cu ildə şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqları «+9 bal irəliləmə», riyaziyyat üzrə «-45 bal geriləmə», təbiət fənləri üzrə «-11 bal geriləmə» müşahidə olunur.

2006 və 2009-cu illərdə keçirilən PISA beynəlxalq qiymətləndirmənin nəticələri

Qiymətləndirmənin nəticələrinə görə reyting sistemində Azərbaycan 2006-cı ildə 57 ölkə arasında 55-ci, 2009-cu ildə isə 65 ölkə arasında 64-cü yeri tutmuşdur[3]. Bu nəticələr heç də ürək açan nəticələr deyildir. Bu nəticələrin zəif olmasının bir çox səbəbləri vardır.

PISA beynəlxalq qiymətləndirmədə təklif edilən tapşırıqlar şagirdlərin həyata hazırlıq səviyyələrini yəni, əsas şagirdin praktik (tətbiqi) bacarıqlarını yoxlayır. Göstəricilərin aşağı olmasının səbəblərindən biri proqramda təklif edilən qiymətləndirmə vasitələrinin şagirdlər üçün irihəcmli (65 səhifə), quruluş və məzmununa görə fərqli ölkəmizdə istifadə edilən tapşırıqlardan kəskin şəkildə fərqli tapşırıqların olması, bizim fənn proqramları ilə uyğun olmamasıdır. Nəticələrin aşağı olmasının səbəblərindən biri də 2006-cı ildə təlim standartlarının inkişaf etdirilməsini, məsələn, tədris planının (kurikulumun) əhəmiyyətli səviyyədə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Əvvəlki tədris planı daha çox hafizəyə əsaslanır və biliyi mexaniki olaraq əzbərləmə qabiliyyətini inkişaf etdirirdi. Bu problemin həlli üçün Milli kurikulum sənədi təsdiqləndi. Yalnız bir halı unutmamaq lazımdır ki, PISA beynəlxalq qiymətləndirməni kurikulum maraqlandırır, yalnız əvvəldə də qeyd olunduğu kimi şagirdin həyati bacarıqları maraqlandırır. Belə bir məqamı da unutmamaq lazımdır ki, Azərbaycan bu proqrama qoşulanda onun təhsil sistemində dünya təcrübəsində tətbiq olunan və inkişafa səbəb olan “Milli Kurikulum” və yeni qiymətləndirmə sistemi tətbiq edilmirdi. Hazırda isə ölkəmizdə bu sistem bütün siniflərə tətbiq olunur. “Kurikulum” islahatı tətbiq olunmağa başlayandan dərslər müxtəlif fəal təlim metod və üsulları əsasında təşkil olunduğu üçün bu istiqamətdə mühüm irəliləyişlər müşahidə olunur. Fəal təlim metodları şagirdlərin müstəqil həyati bilik və bacarıqlara yiyələnirlər.

Həmçinin PISA 2006-nın nəticələrinin aşağı olma səbəblərindən biri də Azərbaycan təhsil resurslarının çatışmadığı ölkələr arasındadır və bu təlim prosesinə mane yaradan oduqca ciddi problemdir. Məktəblərdə keyfiyyətli təhsil resurslarının çatışmazlığı şagirdlərin nəticələrinə mənfi təsir göstərir. Lakin hal-hazırda bu sahədə də bir çox irəliləyişlər müşahidə olunur. Məktəblərin demək olar ki, 80%-i müasir texnika, müxtəlif resurs və əyani vəsaitlərlə təmin olunmuşdur.

Azərbaycan PISA mərkəzi Təhsil Nazirliyinin Monitoring və qiymətləndirmə şöbəsi ilə PISA 2009 Konsorsiumun üzvü olan VESTAT şirkəti arasında aparılan müzakirələrdən sonra məktəblər 13 qrupa (strataya) bölündü [1]. Qruplar dörd coğrafi əlamətə:

- I – paytaxtın mərkəz məktəbləri;
- II – paytaxtın ətraf məktəbləri;
- III – Respublikanın digər şəhərlərinin məktəbləri;
- IV – kənd məktəbləri

Həmçinin bu bölgüdən başqa məktəblər tipinə və statusuna görə də qruplaşdırılmışdır.

Həyati bacarıqlara görə qiymətləndirmə sahəsində müəyyən təcrübə qazandıqdan sonra milli kurikulumun, yeni qiymətləndirmə sisteminin tətbiq edildiyi ibtidai təhsil pilləsində şagirdlərimizin beynəlxalq standartlara nə dərəcədə cavab verməsini öyrənmək gələcək fəaliyyətimiz üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu səbəbdən ölkəmiz PISA 2018 beynəlxalq tədqiqatına iştirakı planlaşdırır. Ölkəmizdə 2018-ci ildə keçiriləcək PISA beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatına hazırlıq məqsədilə bir sıra tədbirlər görülür. Belə ki, tədqiqatın nəticələrinin yaxşılaşdırılması, bu istiqamətdə şagird və müəllimlərə düzgün metodiki dəstəyin göstərilməsi üçün paytaxtın azərbaycan və rus bölməsində təhsil alan 15 yaşlı şagirdlər qiymətləndirməyə cəlb olunmuşdur. Tədqiqatda istifadə olunan test kitabçalarında 11 mətn və 45 sual verilmişdi. Bu suallar açıq və qapalı test şəklində təqdim olunmuşdur.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir:

- nəzəri təhlil (problemlə bağlı elmi-metodik ədəbiyyatların, proqramların, dərslik və dərs vəsaitlərinin, metodik vəsaitlərin təhlili), müqayisə, müşahidə, ümumiləşdirmə əməliyyatları ilə birlikdə konkretləşdirmə, analiz, sintez metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticəsi. Aparılmış tədqiqatdan aydın olur ki, 2006 və 2009-cu illərdə keçirilən PISA beynəlxalq qiymətləndirmənin müxtəlif istiqamətlərdə aparılan təhlillərindən aydın olur ki, ölkəmizin qiymətləndirmə nəticələrinin yüksək olmaması ailə və mühitdən, iqtisadi vəziyyətdən, həmçinin qiymətləndirmə zamanı istifadə olunan testlərin tərtibi və dilindən asılıdır. Azərbaycanın beynəlxalq qiymətləndirmədəki nəticələri qənaətbəxş olmadığı üçün müəllim hazırlığında, kurikulumların və dərsliklərin tərtibində və tətbiqində, həmçinin məktəbdaxili qiymətləndirmə üçün hazırlanan testlərin məzmununda bu faktlar zəruri amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Qiymətləndirmənin təhsilə, onun inkişafına müsbət təsir edən vasitədir. Lakin bir cəhəti də unutmaq lazımdır ki, təhsildə yalnız qiymətləndirməni keçirməklə kifayətlənmək olmaz. Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə hansı istiqamətdə keçirilməsindən asılı olmayaraq, qiymətləndirmənin nəticələri öyrənilərək geniş təhlil edilməli, inkişafın dinamikliyinə mane olan, onu ləngidən çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. E.Bəylərov. 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin sifarişi ilə yerinə yetirilmiş "Ümumtəhsildə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi (buraxılış imtahanları, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul imtahanları, milli qiymətləndirmə və TİMSS, PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmə proqramları) nəticələrinin təhlili və təkliflərin hazırlanması" mövzusunda dair hesabat. Bakı, 2012.
2. T.Hacıyeva. PISA -2009 beynəlxalq tədqiqatının nəticələri haqqında. Bakı, Kurikulum jurnalı, 2011, № 1.
3. T.Mustafayev. "PISA 2006"-nın vacib məqamları: azərbaycanlı şagirdlərin beynəlxalq proqramda nümayiş etdirdikləri bacarıq. Bakı, Context rüblük jurnalı, 2010.
4. <http://edu.gov.az/az/page/355>
5. <http://edu.gov.az/upload/file/monitorunveqiymetlendirme/cisishlar/beynelxalq-qiymetlendirme-tecrubesi.pdf>
6. <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=193844>

TƏLİM PROSESİNDƏ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN FƏALLIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

ƏLİYEVƏ Vüsalə Sərdar qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, müəllim,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru.
vusale2000@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Активность младшешкольника является не только основой для развития, но еще ее результатом. Для активизирования младшешкольников в процессе обучения важно учесть разные методы познаний, которые предусмотрены в теории Х. Гарднера.

Для повышения активности обучение учеников в первоначальных классах целесообразно использования активных и интерактивных методов обучения.

THE REZUME

Activity of the pupil is not only for development, it is also the result of development. It is necessary taking into account of the methods of different understanding according to, H. Qardner's theory for making more active in the process of training of young pupils.

It is expedient in primary classes of Usage from methods of active and interactive training for raising activity of pupils.

Açar sözlər: təlim prosesi, kiçikyaşlı məktəblilər, təlim fəallığı.

Ключевые слова: процесс обучения, младшие ученики, учебная деятельность.

Key words: learning process, younger pupils, training activity.

İbtidai sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətini yüksəltmək üçün bəzi pedaqoji şərtlərə kompleks əməl etmək vacibdir. Məsələn, təlim fəaliyyətinin nəticələrinin yoxlanılması, dərstdə problemli situasiya yaratmaq, şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini, tədqiqatçılıq və yaradıcılıq bacarığının inkişafını təmin etmək, bütün bunları yerinə yetirərkən müəllim kiçikyaşlı şagirdlərin dərkətmə üsullarını nəzərə almalıdır.

Təlimdə kiçikyaşlı məktəblilərə müstəqil işlərin verilməsi onlarda fəallığın artırılmasına səbəb olur. Müstəqillik fəallığın təzahür forması olduğunu nəzərə alaraq təlim prosesində onun inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Təlim tapşırıqları verilirərkən şagirdlərin dərkətmə üsullarının nəzərə alınmaması onların əqli fəallığına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, fiziki fəallığını da zəiflədir.

Müəllim bilməlidir ki, dərstdə çox hərəkətli, fəal şagirdlərdən sakit, səbrli işləməyi tələb etməklə onları sakitləşdirmək, passiv, ağır işləyən şagirdləri isə hərəkətli işlərə, idman oyunlarına cəlb etməklə yaxşı nəticə əldə etmək olar.

İbtidai sinif şagirdlərinin təlim fəallığına təsir edən amillərdən biri dərkətmə üsullarının nəzərə alınmasıdır. Amerika alimi Hovard Qardner hər bir insanda müxtəlif dərkətmə üsullarının olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Amma onlar arasında biri daha yüksək səviyyə təşkil edir. Bu da insanın hansı dərkətmə üsuluna aid olduğunu müəyyənləşdirir. Qardner şagirdlərin dərkətmə üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Linqvistik dərkətmə üsulu. Linqvistik dərkətmə üsuluna aid olan şagirdlər oxumağı, yazmağı, müzakirə etməyi, danışmağı sevirlər.
2. Vizual-məkan dərkətmə üsulu. Vizual-məkan dərkətmə üsuluna aid olanlar rəsm çəkməyi, gözlə görərək öyrənməyi (yəni şəkil, video) xoşlayırlar.
3. Naturalistik dərkətmə üsulu. Naturalistik dərkətmə üsuluna aid olan şagirdlər təbiətdə, canlılar ətrafında öyrənməyi xoşlayırlar.
4. Bədən-kinestetik dərkətmə üsulu. Bədən-kinestetik dərkətmə üsuluna aid olan şagirdlər daha çox hərəkətdə olaraq öyrənməyi xoşlayırlar.
5. Məntiqi-riyazi dərkətmə üsulu. Məntiqi-riyazi dərkətmə üsuluna aid olan şagirdlər sistemli, ardıcıl, rəqəmlərlə, kodlaşdıraraq öyrənməyi xoşlayırlar.
6. Fərdlərarası dərkətmə üsulu. Fərdlərarası dərkətmə üsuluna aid olan şagirdlər qrup halında yəni əməkdaşlıq şəraitində öyrənməyi xoşlayırlar.
7. Fərddaxili dərkətmə üsulu. Fərddaxili dərkətmə üsuluna aid olanlar isə daha çox fərdi təklikdə, sakitlikdə öyrənməyi sevirlər. (3)

İbtidai sinif müəllimi təlim prosesində hər şagirdin dərkətmə üsulunu nəzərə almaqla onların fəallığının yüksəldilməsinə təsir etmiş olar. Müəllim təlim prosesində sinifdəki şagirdlərin dərkətmə üsuluna uyğun qrupda işləmələri üçün tapşırıqlar müəyyənləşdirməyi bacarmalıdır. Qrupların tərkibi həm eyni dərkətmə üsuluna, həm də müxtəlif dərkətmə üsula aid şagirdlərdən ibarət ola bilər. Məsələn, müəllim Ana dili dərslərində linqvistik dərkətmə üsuluna aid şagirdlərə hekayəni oxumağı, danışmağı, müzakirə etməyi, vizual-məkan dərkətmə üsuluna aid şagirdlərə hekayəni ardıcıl şəkillərlə öyrənməyi, şəklini çəkməyi, bədən-kinestetik dərkətmə üsuluna aid şagirdlərə hekayəni canlandırmağı, fərddaxili dərkətmə üsuluna aid şagirdlərə hekayəni hissələrlə öyrənib bir-birinə öyrətməyi və s. tapşırıqlar bilər.

Müəllim müxtəlif dərkətmə üsuluna aid olan şagird qruplarına elə tapşırıqlar verməlidir ki, qrupdakı dərkətmə üsullarına aid olan şagirdlərin hamısı nəzərə alınsın.

Kiçik yaşlı məktəblinin fəallığı təkə inkişafı üçün əsas deyil, həm də inkişafın nəticəsidir. Bunun səmərəli həyata keçirilməsi üçün ibtidai sinifdən şagirdlər çoxşaxəli fəaliyyətə cəlb edilməli və hər yaş dövrünə uyğun əsas fəaliyyət növündən istifadə olunmalıdır.

Təlim prosesində kiçik yaşlı məktəblilərin müstəqilliyinin, fəallığının inkişafına nail olmaq üçün təlim materialının şüurlu mənimsənilməsinə, şagirdlərdə tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin yaradılmasına şərait olmalıdır. Təlim prosesində kiçik yaşlı şagirdlərin fəaliyyəti oxuyub danışmaq, eşidib yadda saxlamaq, nümunələrə uyğun misal və məsələlər həll etməyə əsaslanmamalıdır. Bu cür təlim fəaliyyəti şagirdlərdə təfəkkürün inkişafının qarşısını alır. Təlim materialı şagirdlərə kor – koranə deyil, onlarda yaradıcı düşüncə, axtarış, tədqiqat tələb etməli, onlarda təfəkkür müstəqilliyini inkişafına istiqamətlənməlidir. Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, təlim prosesinin müvəfəqiyyəti dərstdə şagirdlərin fəallıq göstərərək tədris materialı üzərində gərgin və səmərəli işləyərək mənimsəməsindən çox asılıdır.

Təlim prosesində H. Qardnerin “Müxtəlif üsullarla dərkətmə” (3) nəzəriyyəsi istifadə aşağıdakı məsələlər baxımından çox əhəmiyyətlidir: təlim fəaliyyətləri müəyyən edilərkən bütün şagirdlərin dərkətmə üsulları nəzərə alınır və müvafiq tapşırıqlar hazırlanır; müxtəlif üsullarla dərk edən

bütün şagirdlərin təlimə fəal şəkildə cəlb edilməsini təmin edir və öyrənənlər üçün təlimi əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşır; müstəqil öyrənənlərin formalaşdırılmasını təmin edir; şagirdin dərkətməsinin digər formalarının da inkişafı məqsədyönlü və ardıcıl şəkildə təşkil edilir.

Təlim prosesində qavrayışı fəallaşdırmaq üçün müəllim əyani vəsaitdən geniş istifadə etməklə yanaşı, şagirdlərin daha da fəal olması üçün bu hissələri özləri hazırlamasına, şəkil çəkməsinə, model düzəltməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Yalnız belə praktik işlə əlaqədar kiçik məktəbli dövründə qavrayışın fəallığı inkişaf edə bilər.

Müstəqil yaradıcılıq və kəşfetmə bacarığı şagirdin zehni fəallığı sayılır. Bu fəallığın inkişaf etdirilməsi isə yaradıcılıq fəaliyyətinin üstünlük təşkil etdiyi interaktiv təlim prosesində həyata keçirilir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəallığını yüksəltmək, onlara öyrənmə prosesinin səmərəli priyomlarına yiyələnmələrinə kömək edir. Təbii ki, şagirdlərin təlim prosesində fəallaşdırılmasını təkcə bu məsələlərlə məhdudlaşdırsaq, səhv etmiş olarıq. Bunlarla yanaşı, əsasən müəllimin hər bir dərsə konkret yanaşması, şagirdlərə düzgün münasibət bəsləməsi, pedaqoji bacarıq və mərifəti, yaradıcı işi və s. başlıca rol oynayır.

Təlim prosesində daim fəallıq göstərən şagirdlər özlərində aşağıdakı xüsusiyyətləri cəmləşdirirlər:

- 1) çox vaxt öz gələcək həyat yollarını dəqiq müəyyənləşdirirlər;
- 2) yaxşı yoldaşdırlar, sinif yoldaşlarına çətinlik zamanı köməklik göstərirlər, doğruculuq və düzlüyü sevirlər, təvazökar, sadədirlər;
- 3) təlim marağından, qarşıya qoyduqları aydın məqsəddən asılı olaraq fəaliyyətin müxtəlif sahəsində müstəqilliyə ciddi meyli edir, yaradıcılıq qabiliyyətlərini göstərirlər;
- 4) biliyi müstəqil sürətdə mənimsəyirlər;
- 5) fiziki və zehni əməyin müxtəlif növlərində fərqlənir və bu əmək növlərini uzlaşdırır. Həmişə öz yaşdaşlarına nümunə olmağa çalışırlar;
- 6) hərtərəfli inkişaf etmişlər, buna görə kollektivə çox fayda verir, onun həyatını şən və mənalı edirlər;
- 7) təlimdə və davranışda qabaqcıldirlar. Bu keyfiyyətləri ilə digər şagirdlərə nümunədirlər;
- 8) kollektivə sədaqətlihdirlər, onun marağı ilə yaşayırlar.(6)

Bu xüsusiyyətlər insan həyatı üçün əvəzolunmazdır. Məhz buna görə şagirdlər kiçik yaşlardan fəallıq xüsusiyyətinə aşıdırılmalıhdirlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin əsasında onların məktəbə gəlmələrinin səbəb və məqsədləri, gün rejimi, təzə tanışlıq və şagirdlərin üzərinə düşən məsuliyyət hissini anlamaları durur. İbtidai sinfin ilk günlərində uşaqların təlim-tərbiyə prosesinə düzgün uyğunlaşması vacib şərtlərdəndir. Bu mərhələdə uşaqlara əlavə maraqların yaradılması, onların təlimdə həvəsləndirilməsi və minimum dərəcədə cəzalardan az istifadə edilməsi gözlənilməlidir. Şagirdlərin fəallığını yüksəldilməsi üçün oyunların təlimə əlavə olunması əsasdır. Misal olaraq, didaktik, fiziki və mövzuya uyğun oyunları göstərmək olar.

İbtidai sinif şagirdlərinin fəallıq göstərməsi səmərəli təlim mühitində təşkili ilə yanaşı, düzgün ünsiyyət və münasibətlərin qurulmasından da asılıdır. Kiçik yaşdan fəal mühitdə təlim-tərbiyə alan uşaqlar bütün həyatı boyu cəmiyyətdə fəal mövqə tuturlar.

Təlim-tərbiyə prosesi pedaqoji münasibətlər sistemi olduğundan bir sıra qarşılıqlı əlaqələri özündə əks etdirir. Məsələn, 1) müəllim–şagird əlaqəsi, 2) şagird– şagird əlaqəsi, 3) müəllim–müəllim əlaqəsi, 4) müəllim–valideyn əlaqəsi, 5) şagird– valideyn əlaqəsi və s. Bu qarşılıqlı əlaqələr sistemi şagirdlərin təlim prosesindəki fəallığını və müvəffəqiyyətini yüksəldir. Öyrənənlərin kollektiv fəallığı əməkdaşlıq zamanı düzgün iş bölgüsündən başlanır. A.S.Makarenkonun fikri ilə desək: “fiziki prosesin yüngülləşməsi üçün vacibdir ki, kollektivdə daxili iş bölgüsü aparılsın”.

Təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin fəallığına təsir edən amillərdən biri də şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdir. Müəllim sinifdə qarşılıqlı münasibət yaradarkən bir sıra pedaqoji prinsiplərə əməl etməlidir. Məsələn, şagirdlər arasında inam, hörmət, səbr, məsuliyyət hissi yaratmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1) Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. I cild, B: Maarif, 1983, 384 s.
- 2) Əliyev R.İ. Psixologiya. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş 2-ci nəşri. B: Nurlan, 2008. – 352 səh.
- 3) Gardner Hovard. Intelligences reframed. New York: Basic Books, 1999, 415 p.
- 4) Ağayev Ə. Təlim prosesi: ənənə və müasirlik. B: Adiloğlu nəşriy., 2006.- 138 səh.
- 5) Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. B: Mütərcim, 2007. – 448 səh.
- 6) Zeynalov S.M. Təlim – tərbiyə prosesinin aktual məsələləri. B: Maarif, 1990. – 229 səh.

SAĞLAM TƏHSİL TEXNOLOGİYALARI VƏ ONUN TƏLİM PROSESİNDƏ ROLU

Dos.Cəmil MƏMMƏDOV

*Bakı Mühəndislik Universiteti
cmemmedov@beu.edu.az*

Əfsanə QUBADLI

*Bakı Mühəndislik Universiteti
equbadli@std.qu.edu.az*

XÜLASƏ

Hər bir ölkənin gələcək inkişafı onu mövcud təhsil sahəsinin inkişafından, formalaşmaqda olan savadlı mütəxəssislərdən əsaslı sürətdə asılıdır. Bu səbəbdən də, ölkəmizdə təhsil sahəsinin əsas məqsədi təhsil səviyyəsinin inkişaf etmiş ölkələrin təhsil səviyyəsinə çatdırılması, yüksək intellektə malik və sağlam vətəndaşların formalaşdırılması hesab olunur. Təhsil sahəsində bu istiqamətdə ibtidai siniflərdə həyata keçirilən layihələrdən biri olan “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi çərçivəsində səriştəli, sağlam və milli-mənəvi dəyərlərə yiyələnmiş vətəndaş hazırlığı hədəflənir. Layihənin tətbiqi çərçivəsində şagirdlər ayaq üstə və oturaq vəziyyətdə təlim prosesində iştirak edir. Sağlam təhsil texnologiyalarının tətbiq olunduğu siniflərdə hərəkətli fəaliyyətin intensivliyi, dərs daxilində fasilələrin verilməsi, didaktik asqılardan istifadə və s. şagirdlərdə idrakin fəallığına, diqqətin, maraq və motivasiyanın artırılmasına müsbət təsir edə bilər.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi ölkəmizdə hal-hazırda ibtidai siniflərdə tətbiq olunan sağlam təhsil texnologiyalarının didaktik əhəmiyyətini elmi-nəzəri ədəbiyyatlar və müşahidələr əsasında müəyyənləşdirməkdir.

Açar sözlər: Sağlam təhsil texnologiyaları, “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi, şagird, təlim prosesi, sağlam orqanizm

Giriş

Təhsil hər bir ölkənin əsas fəaliyyət sahələrindən biri hesab edilir. Bu səbəblə ölkəmizdə digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də bir çox islahatlar həyata keçirilir. Təhsil sahəsində həyata keçirilən bütün islahatlar əsas hədəfi tərbiyəli, fiziki-psixi və mənəvi sağlam, progressiv fərdlərin formalaşdırılması olan təhsil sisteminin inkişafına, ümumilikdə isə ölkədəki təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə hədəflənmişdir.

Bilindi ki kimi şagirdlər gündəlik aktiv fəaliyyətinin 25%-ini məktəbdə dərs prosesində keçirir. Bu səbəbdən də, təlim prosesi müddətində şagirdlərin daimi oturaq vəziyyətdə olması onlarda boyun əzələlərinin yorğunluğuna, görmə qabiliyyətinin pozulmasına, onurğa sütununda patoloji dəyişiklər nəticəsində qamətin düzgün formalaşmamasına, eləcə də hərəkət məhdudluğu səbəbindən qan dövranının zəifləməsinə, orqanizmin oksigen tələbatının azalmasına, fiziki inkişaf çatışmazlığına, sinir sistemi xəstəlikləri kimi “məktəb patologiyaları” adlandırılan problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur [1]. Şagirdlərin sağlam inkişafının təmin olunması və təlim nailiyyətlərinin yüksəltmək məqsədiylə 2013-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təhsil sahəsində “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi başlatılmışdır. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Milli Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin birlikdə həyata keçirdiyi “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Tibb Universitetinin ekspertlər qrupu yaradılmış və bu istiqamətdə bir sıra işlər həyata keçirilmişdir [5]. Bu layihəni həyata keçirmədən öncə, ölkəmizdə şagirdlərin sağlamlıq göstəriciləri monitorinqlər əsasında müəyyənləşdirilmiş və dünyanın müxtəlif ölkələrinin (ABŞ, Avropa İttifaqı, Finlandiya, Yaponiya və d.) təhsil təcrübəsi öyrənilmişdir. Məsələn, Avropada 2014-cü ildən etibarən Böyük Britaniyanın “Grove House” məktəbində şagirdlər hündür (ayaq üstə) masalarda dərs keçməyə başlamışlar. Həmçinin, Avstraliya, ABŞ-ın Kaliforniya və Virciniya əyalətlərinin məktəblərində də tədris prosesində ayaq üstə masalardan istifadə edilmişdir [6]. Ölkəmizdə isə bu 2014-cü ildən etibarən “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi çərçivəsində sinif gigiyenasının tələbləri əsasında “Sağlam Təhsil Sinifləri” yaradılmış və indiyə qədər davam etmişdir.

“Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsi çərçivəsində 2014-2017- ci illər aralığında Bakı və Sumqayıt şəhərlərində təşkil edilən Sağlam Təhsil siniflərinin statistikasını aşağıdakı kimidir [3]:

Tədris ili	Məktəblərin sayı	ST siniflərinin sayı
2014-2015	6	15 (I sinif)
2015-2016	35	67 (15-II sinif, 52-I sinif)
2016-2017	35	116 (15-III sinif,52-II sinif, 49-I sinif)

İbtidai siniflərdə təlim prosesində Sağlam Təhsil texnologiyalarının tətbiqi

İbtidai təhsil dövründə şagirdlərinin psixoloji, fizioloji, sosioloji baxımdan yeni inkişaf mərhələsi başlayır. Bu yaşlı uşaqlarda əzələlər qüvvətlənir, sümükləşmə prosesi güclənir, orqanizmin inkişafı

sürətlənir. Bu səbəbdən də, şagirdlərin orqanizmin sağlam inkişafı üçün pedaqoji proses düzgün qaydada təşkil edilməlidir. Sağlam Təhsil siniflərində təhsilalanların orqanizminin sağlam inkişafının təmin edilməsi üçün təlim prosesi Sağlam təhsil texnologiyalarının tətbiqi əsasında həyata keçirilir.

Hal-hazırda sağlam təhsil siniflərində ənənəvi siniflərdən fərqli olaraq, tətbiq edilən aşağıdakı innovasiyaları və tibbi-gigiyenik tələbləri qeyd edə bilərik:

1. Sinif otaqlarında şagird başına ən az 2-2.5 m² sahə düşür və sinifdəki şagird sayını maksimum 24 nəfər olması tövsiyə olunur.[1]

2. Sinifdə parta, yazı lövhəsi və divar arası məsafə xüsusi qaydaya uyğun tənzimlənir. Belə ki, Sağlam Təhsil siniflərində ilk cərgədəki şagird masası ilə lövhə arasında 300 sm, lövhəylə sonuncu cərgədəki şagird masası arasında ən çox 860 sm məsafə saxlanılmalıdır. Bununla yanaşı məsafə masa dəstləri arasında ən az 60 sm, işçi masasıyla xarici divar arasında ən az 50-70 sm, sonuncu cərgədəki masayla arxa divar arasında arakəsmə olduqda 70 sm, xarici divar olduqda isə 100 sm təşkil edir. Həmçinin, sinif otaqlarında şagirdlər üçün gigiyenik tələblər əsasında yerləşdirilən əlüzyuyan, turnik pilləkəni, şəxsi şkaflar, güzgü və boy şkalası da quraşdırılmışdır. Sinif otaqlarında mövcud olan şəxsi şkaflar və güzgü isə şagirdlərdə nizam-intizamlı, səliqəli, baxımlı olma və özünə diqqət kimi vərdişlərin və xüsusiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir [1].

3. Şagirdlərdə stress, qorxu, həyəcan və digər mənfi emosional halların qarşısını almaq, sinif otaqlarında genişlik və rahatlıq hissi verə bilmək məqsədiylə divar, tavan və pəncərələrin kəşimləri dairəviləşdirilmiş, küncələrə təsvirlər çəkilərək "Panorama effekti" verilmişdir.

4. İbtidai sinif şagirdlərin diqqətləri onların maraq və motivasiyaları ilə bilavasitə əlaqəlidir. Buna görə, təlim prosesinin maraqlı, əyləncəli olması, şagirdlərin özlərini təbiət güşəsində hiss etmələri üçün Sağlam Təhsil sinif otaqlarının divarlarında yaşıl rəngli yarpaqları üzüyuxarı ağaclar, eləcə də müxtəlif quşlar, bitki, bulud və s. təsvirləri çəkilmiş, təbiət mənzərəsi görüntüsü yaradılmışdır [1]. Sinif otaqlarında istifadə edilən pərdələr divar rənginə uyğun və mat çalarlı, aşağı hissəsi isə dalğalı olmaqla hazırlanır.

5. Sinif otaqları Dr. Bazarnının "Dinamik dərslər rejimi" çərçivəsində boya görə tənzimlənən hündür (ayaq üstə) və oturmaqlı iş masalarıyla təchiz edilmişdir. Şagirdlərin boy ölçüləri sinifdəki şkala vasitəsilə 2-3 aydan bir yoxlanılır və iş masaları boy ölçülərinə uyğun olaraq yenidən tənzimlənir.

6. "Sağlam təhsil-sağlam millət" layihəsi çərçivəsində tədris prosesinin yalnız ayaq üstə təşkil olunduğu siniflər də mövcuddur. Bu siniflərdə tədris prosesində şagirdlər yorulduqda xalı ilə örtülü olan döşəmədə oturaraq dərsləri davam edirlər [4].

7. Görmə probleminin aradan qaldırılması üçün siniflərdə, xüsusilə masanın səthinin düzgün işıqlandırılması həyata keçirilir. İşıqlandırmada günəş işığına yaxın rəngi 3000-3500 K olan süni işıqlardan istifadə edilir. İşçi masaların səthi 16° mailik əsasında hazırlanır, şagirdin gözü ilə işçi masa arasındakı məsafə isə 30-35 sm olaraq təşkil edilir [3].

8. Bu siniflərdə dərslər başladıqda vaxtı nizamlaşdırmaq üçün ST pultu işə salınır. Dərslər prosesində vaxtı nizamlayan sistemin signal səsiylə 15 dəqiqədən bir verilən fasilə müddətində ayaq üstə və oturmaqlı masalardakı şagirdlər bir-biriləriylə yerlərini dəyişir və müxtəlif hərəkətlər yerinə yetirirlər. Bu prosesdə onların yoldaşlarıyla ünsiyyət saxlaması nəticəsində şagirdlərdə yoldaşlıq, dostluq münasibətləri, ünsiyyət mədəniyyəti formalaşır ki, bu da onların sosial inkişafına müsbət təsir göstərə bilər.

9. İlk 15 dəqiqə sonrasındakı fasilədə Dr. Bazarnının Vizual Vestibulyar Məşqçi Sistemi üzərində trenajor vasitəsilə müxtəlif hərəkətlər yerinə yetirilir. Belə ki, sinif otağının hər küncündə sayrışan işıq plafonları yerləşdirilmiş və şagirdlərin diqqətini cəlb etməsi üçün onların üzərində müxtəlif təsvirlər çəkilmişdir. Bu işıqların yanib-sönməsiylə birlikdə şagirdlər sayrışan işıqlara doğru çevrilib onların adlarını söyləyir, yaxud da əlçalmaqla bu fəaliyyəti icra edirlər. İkinci 15 dəqiqəlik fasilə müddətində tavanda Dr. Bazarnının Universal Simvollar Sxemi üzrə hərəkətlər yerinə yetirilir. Bu proseslərin təşkil edilməsində əsas məqsəd şagirdlərin göz, boyun əzələlərinin, dayaq-aparat sisteminin, vestibulyar aparatın, yan görmənin inkişafının həyata keçirilməsidir [1].

10. ST siniflərində şagirdlərin ayaqlarının yorulmaması üçün taxtadan hazırlanmış xüsusi masaj xalçaları istifadə olunur. Bu xalçalar ayaq üstə duran şagirdlərin qan-damar sisteminin düzgün fəaliyyət göstərməsinə xidmət edir. Beləliklə, bütün bunlar sayəsində ayaq üstə duran şagirdlərin müxtəlif hərəkətləri də yerinə yetirməsiylə onlarda hərəkət fəallığı yaranır və beyin qan təchizatı ilə normal şəkildə təmin oluna bilər. Bu prosesdə beynin öz funksiyasını düzgün yerinə yetirə bilməsi hesabına şagirdlərdə idrak fəallığı və diqqət artır, bu da öz nəticəsində şagirdlərin dərslər prosesindəki fəallığına və nailiyyətlərinə müsbət təsir edə bilər.

11. Məlumdur ki, ibtidai sinif şagirdləri diqqətini bir məsələ və ya əşya üzərində uzunmüddətli cəmləyə bilmirlər. Psixoloqlar kiçikyaşlı məktəblilərin diqqət müddətinin orta hesabla 10-15 dəqiqə olduğunu qeyd edir. Tədris prosesində bu yaşdakı şagirdlərin diqqətinin tam ixtiyarı olmadığını da nəzərə alaraq Sağlam Təhsil siniflərində hər 15 dəqiqədən bir verilən fasilə və xüsusi idman hərəkətləri uşaqların diqqətini yeniləyir və mövzunun kiçik hissələr halında işlənilməsinə imkan verir.

12. ST siniflərində təlim prosesinin şagirdlər üçün daha maraqlı, cəlbədiçi olması üçün dərs zamanı istifadə ediləcək resurslar sinif otaqlarında mövcud olan Dr. Bazarnının Didaktik asqılarında yerləşdirilir [1]. Bu resurslar sabit olmayıb, keçiləcək mövzunun məzmunundan asılı olaraq dəyişir və yalnız zərurət yarandıqda tədris prosesində istifadə edilir.

“Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsinin təşkil etmək üçün zəruri avadanlıqların və xüsusi tərtibatın olmasıyla yanaşı, ən vacib göstərici isə Sağlam Təhsil siniflərini idarə etmək qabiliyyətinə malik kadr ehtiyatının mövcudluğudur. Nəzərə alsaq ki, ibtidai sinif şagirdləri daha çox hərəkətli və fəaldırlar, buna görə də Sağlam Təhsil siniflərində dərs deyəcək müəllimlər ilk növbədə yüksək potensiala, hazırlıq səviyyəsinə, praktiki bacarığa malik olmalı və təlim prosesini düzgün idarə etməyi bacarmalıdırlar. Təlim prosesindəki fasilə vaxtında müxtəlif hərəkətlərin yerinə yetirilməsi zamanı şagirdlərin diqqətinin yenidən dərsə cəlb olunması, ümumiyyətlə sinfin düzgün şəkildə idarə edilməsi üçün müəllimlər pedaqoji, psixoloji və metodiki bilik, bacarığa malik olmalıdır. Bu məqsədlə ST siniflərində dərs deyəcək hər bir müəllimin mənəvi-psixoloji, emosionallıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün ST metodistləri tərəfindən xüsusi proqram tərtib olunaraq müəllimlərlə bir neçə mərhələlərdə görüşlər həyata keçirilir, göstəricilər qaneədiçi olduqda onlar xüsusi təlimlərə cəlb olunur, metodiki tövsiyələr verilir və sonda isə pilot siniflərdə dərslərə cəlb olunurlar [7]. Dərslər sinif otaqlarında yerləşdirilmiş xüsusi müşahidə kameraları vasitəsilə izlənilir.

Layihənin tətbiqi prosesində rəhbərlik tərəfindən ST siniflərindəki dərslərin mütəmadi olaraq müşahidə edilməsi və nəticələrin təhlili üçün məktəblərə ST metodistləri göndərilir. Dərs prosesinin sonunda müəllimin fəaliyyəti təhlil olunur, nöqsanlar, iradlar olduqda müəllimlərə bildirilir, mövcud problemlərin aradan qaldırılması məqsədiylə tövsiyələr verilir, yeni dərs planının hazırlanmasına kömək edilir [7]. Bu istiqamətdə işlərin həyata keçirilməsində əsas məqsəd tətbiqi bacarığa, pedaqoji ustalığa malik savadlı müəllimlərin formalaşdırılması hesab olunur.

Nəticə

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Sağlam Təhsil Texnologiyalarının təlim prosesində tətbiqi tibbi-gigiyenik və didaktik təlimatlar əsasında həyata keçirilir. Bu da öz növbəsində şagirdlərin fiziki-hərəkəti və idrak fəallığına, təlim prosesində tamlıq və inteqrativliyinin təmin olunmasına xidmət edir. “Sağlam Təhsil-Sağlam Millət” layihəsinin təlim prosesində tətbiqinin səmərəlilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək məqsədiylə layihənin həyata keçirildiyi məktəblərdə monitorinqlər təşkil olunmuş və şagirdlərin orqanizminin sağlamlıq göstəricilərində müsbət irəliləyişlər müəyyən edilmişdir [2]. Beləliklə, Sağlam Təhsil siniflərinin layihə çərçivəsində təşkili şagirdlərin yüksək dərketmə qabiliyyətinin və intellektual bacarıqlarının inkişafına, tədris materialını asan mənimsəmələrinə, şagirdlərin sağlam orqanizmə malik şəxslər kimi formalaşmasına şərait yaradır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. <http://edu.gov.az/az/page/9/9128>
2. <http://kaspi.az/az/salam-tehsil-salam-millet-grulmus-isler-nailiyyetler-ve-perspektivler-fotolar/>
3. <http://mttm.edu.az/az/innovasiyalar>
4. <https://sputnik.az/science/20171024/412457444/saqdam-tehsil-usaqlara-neverecek.html>
5. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2015/iyun/443696.htm
6. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2015/aprel/433305.htm
7. http://www.anl.az/down/meqale/az_muellimi/2015/iyun/443679.htm

**YUXARI SINIF ŞAĞIRDLƏRİNİN TƏDQIQATÇILIQ BACARIQLARININ
İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZƏRURİLİYİ**

Könül MOLLAYEVA Rəşid qızı

ARTİ-nin sabiq doktorantı, 70 sayılı məktəb-liseyin müəllimi
konul8.8.86@hotmail.com

Açar sözlər: tədqiqatçılıq, fəaliyyət, bacarıq, bilik, təhsil, tərbiyə, qabiliyyət

Giriş:Müstəqil Azərbaycan Respublikasında aparılan təhsil islahatları ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyənin məzmununda köklü dəyişikliklər yaratmışdır. Belə ki, tədris proqram və dərslərləri təkmilləşdirilmiş, tədris metodları yeniləşdirilmiş, yeni pedaqoji texnologiyalar meydana gəlmişdir ki, bütün bunlar da şagirdlərin bilik səviyyələrinin yüksəlməsinə, elmi dünyagörüşlərinin genişlənməsinə istiqamətlənmişdir. Belə bir şəraitdə məktəblilərdən yaxşı oxumaq, təhsillənmək, elmin və texnikanın son nailiyyətlərinə yiyələnmək, yaradıcılıqla çalışmaq, tədris fəaliyyətlərində tədqiqatçılıq bacarıqlarına yiyələnmələri tələb olunur. Bu günkü məktəbli dənənkindən daha bilikli, savadlı və ağıllı olmalıdır. Sabahkı məktəbli bu gündən daha bilikli, daha ağıllı və savadlı olmalıdır. Dövrümüz təhsil əsridir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı XXI əsri "Təhsil əsri", İntellekt əsri" adlandırmışdır. Bəli, kim biliklidirsə, kim ağıllıdırsa, o da qalibdir.

Bu gün dünyaya gələn uşaqlar, ilk addımlarını atan körpələr gələcəkdə əsrin dünyəvi xarakterli məsələlərini həll etməli olacaqlar. Artıq müasir dünyamız texnika, yeni texnologiyalar dövrüdür. Hər şey elmin, texnologiyanın üzərində qurulur. Hər hansı bir fəaliyyət sahəsində uğurlu fəaliyyət üçün, müvəffəqiyyətlər qazanmaq üçün fəaliyyət sahəsinə, iş növünə uyğun yeni texnologiyalardan istifadə etmək həyatı zərurətə çevrilmişdir. Əgər bir neçə il bundan əvvəl kompyüter çox qiymətli bir texnika kimi yalnız böyük elmi müəssisələrdə olurdusa, bu gün kompyüter texnikası demək olar ki, hər kəsin evində bir informasiya mənbəyi, məlumatlanma, öyrənmə cihazı kimi istifadə edilməkdədir. İndi nəinki evlərimizdə hətta, tələbələrin, məktəblilərin cib telefonlarında texnika və texnologiya bir məlumat, ünsiyyət, informasiya texnologiyasına çevrilmişdir.

Azərbaycanda, elm və təhsil mədəniyyətinin dirçəlişi və dinamik inkişafı, eləcə də dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, qısa bir zamanda Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə böyük nüfuz qazanması bilavasitə ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır ki, bu kursu möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev uğurla davam etdirir.

Bu gün müasir təlim texnologiyaları, fəal təlim metodları, interaktiv təlim metodları tələb edir ki, təhsil sistemi dünya standartlarına uyğun qurulsun, qloballaşan dünyamızda elmin və texnikanın ən yeni, son nailiyyətləri yetişən gənc nəsli üçün istifadəsində olsun, məktəbi bitirən hər bir məzun yüksək tədqiqatçılıq bacarığına, yaradıcılıq qabiliyyətinə, intellektual səviyyəyə malik olsun.

Yaşadığımız əsr kompyüter, texnika və texnologiyalar əsridir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də ciddi dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. Bu dəyişikliklər özünü ilk növbədə təhsilin strukturu, məzmunu və təşkilində aparılması dövrün tələbinə uyğun olaraq səmərəliliyin və keyfiyyətin açılmasına zəmin yaratmışdır. Hazırda kütləvi informasiya vasitələrinin və kommunikasiyaların inkişafı, senzuranın ləğv edilməsi informasiya məkanını xeyli genişləndirmiş və dəyişdirmişdir. Bu isə şagirdlərin mətbuat, televiziya, radio, kompyüter, internet vasitəsilə yayılan informasiyalarla tanışlığına və onların mənəvi və psixi inkişafına güclü təsir göstərən məlumatlara yiyələnməsinə, tədqiqatçılıq bacarığının inkişafına geniş imkan yaratmışdır.

Müasir dövrdə müstəqil, yaradıcı, tədqiqatçı gənclər tərbiyə etmək məktəb qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Danılmaz faktdır ki, qabiliyyətli, istedadlı şəxslər cəmiyyətin aparıcı qüvvələridir. İstedad, demək olar ki, hər bir şagirdə var. Ancaq bu istedadın üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi məktəbin, müəllimin üzərinə düşür. İstedad, ilk növbədə fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır. Təlim prosesi nə qədər məqsədəuyğun qurulsun, şagirdin istedadı da bir o qədər tez üzə çıxacaq və inkişaf edəcəkdir. Bu baxımdan müəllimin fəaliyyətindən çox şey asılıdır. Müəllim şagirdin qabiliyyətini düzgün müəyyənləməkdə, ona fərdi yanaşmaqda, inkişafına düzgün istiqamət verməkdə yardım göstərir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi: "Azərbaycan xalqının gələcəyi, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərin bu gün aldıkları bilik, təhsil və tərbiyədən asılıdır". Bu cəhətdən bu gün yetişən gənc

nəslimiz dərin və hərtərəfli biliklərlə silahlanmalıdır. Onları hələ məktəb partası arxasından tədqiqatçılığa, yaradıcılığa, istiqamətləndirməli, məntiqi və tənqidi təfəkkürə alışdırmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 27 iyun 2014-cü il tarixli, 752 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Ali təhsil müəssisəsində təhsilənlərin elmi tədqiqat işinin təşkili haqqında Əsasnamədə deyilir: "Müasir dövrdə istehsal texnologiyalarının informasiyalaşdırması ilə əlaqədar xüsusi informasiyaların (elmi, texniki, texnoloji və s.) həcmi sürətlə artır. Belə bir şəraitdə hazır biliklərin mənimsənilməsinə və təqdim olunmasına əsaslanan təlim texnologiyaları rəasional və perspektivli hesab olunmur. Ənənəvi iqtisadiyyatdan "bilik" iqtisadiyyatına keçidin baş verdiyi şəraitdə mütəxəssislərin yaradıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və intellektual səviyyəsinin formalaşdırılmasına yönəldilmiş təhsil texnologiyalarından istifadə edilməsi vacibdir. Bu sahədə həyata keçirilən iş yaradıcılıq fəaliyyəti konsepsiyasına söykənən pedaqoji texnologiyalar, tədqiqatçılıq əsasında qurulmalıdır".

Ümumtəhsil məktəblərinin tələbələrinin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xeyli müsbət təsir göstərir. Ölkə Prezidentinin 24 oktyabr, 2013-cü il sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" da da bu məsələ qeyd edilmişdir. Bu mühüm dövlət sənədində göstərilir ki, "Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verməlidir". Bu, o deməkdir ki, şagirdlər yeni texnologiyaları mənimsəmələri üçün elmi tədqiqat bacarığına yiyələnəli, pedaqoji kadrlar da şagirdlərin istedadını aşkar etməli, onların fərdi qabiliyyətlərini inkişaf etdirməlidirlər.

Təcrübələrdən də məlum olur ki, şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi məktəbdə təlim və tərbiyənin keyfiyyətinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərir, şagirdlərin bilik və dünyagörüşü genişlənir, yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf edir, intellektual səviyyələri xeyli yüksəlir. Vaxtilə böyük alman pedaqoqu Adolf Disterveq deyirdi: "Adi müəllim həqiqəti şagirdlərə çatdırır, əsil müəllim həqiqəti şagirdlərə tapdırır". Belə həqiqəti uşaqlara tapdırmaq, yaxşını və pisi seçməyi öyrətmək bu gün yeni pedaqoji təfəkkürün mühüm vəzifələrindən biridir ki, bu da interaktiv metodlar vasitəsilə həyata keçirir. Qabaqcıl sinif müəllimləri nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu, nəyin həqiqi nəyin saxta olduğunu şagirdlərə öyrədirlər. Doğru seçimi şagirdlərin öhdəsinə buraxırlar.

Bəzən şagirdlər doğrunu, yaxşını, düzü seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən yanlışlıqlara yol verirlər. Bunlar bizim real həyatımızdan irəli gəlir ki, şagirdlərimizin bir çoxu hələ tam yeni, müstəqil düşüncə tərzinə yiyələnəməmişdir. Hələ vaxtilə dahi sənətkar Üzeyir bəy Hacıbəyov çox doğru olaraq deyirdi ki, "Müəllim dərsləri elə yolla başa salmalıdır ki, şagirdlərin özləri həmin qaydanı kəşf etsinlər". Bu dəyərli fikirlər şagirdlərə fikirləşməyi, düşünməyi öyrətməyi tələb edir.

Tədqiqat metodu: Nəzəri təhlil

Pedaqoq alimlər deyirlər ki, "təhsilin humanistləşdirilməsi, təlimin və tərbiyənin məzmunu, forma və metodlarının elə qulurmasını nəzərdə tutur ki, bu zaman hər bir şagirdin fəaliyyətinin, idrak prosesinin, şəxsi keyfiyyətlərinin səmərəli inkişaf etməsi təmin olunur, uşağın yaxşı oxuya bilməsi və yaxşı oxumaq istəməsi üçün əlverişli şərait yaradır". Diqqət yetirsək məlum olar ki, bu günün şagirdi ola bilər ki, Nyutonun, Eynşteynin bilmədiyi qanunları bilsin. Ancaq bu əsas deyil. Əsas odur ki, şagird onlar kimi düşünməyi bacarsın. Bunu yeni pedaqoji təfəkkür tələb edir. Bu isə şagirdin əqli mənəvi inkişafı və idrak fəallığı sahəsində mümkün ola bilər.

XÜLASƏ

İbtidai sinif şagirdlərinin əqli inkişafını, idrak fəallığını inkişaf etdirmək çox mürəkkəb bir işdir. Bu müəllimdən böyük zəhmət, yaradıcı iş və uşaqlara böyük sevgi və məhəbbət tələb edir. Bu istiqamətdə müəllimləri işini qurarkən ilk növbədə çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər materialı şüurlu mənimsəsin, öz fikir-lərini faktlarla sübut etsinlər. Cavab verən şagirdin danışıqına başqa şagirdlər əlavələr etsin, ona suallar ver-sinlər, qaralıq qalan məsələlər aydınlaşdırılsın, yoldaşların danışıqına, yazısına öz fikirlərini və münasibət-lərini bildirsinlər. Bu istiqamətin həyata keçirilməsində, yəni şagirdlərin idrak fəallığının inkişafında zehni qabiliyyətin qüvvələndirilməsində, onların düşünməsi, hər hansı məsələyə münasibət bildirməsi, sərbəst rəy söyləməsi kimi xüsusiyyətin formalaşmasında yeni interaktiv təlim metodlarının rolu böyükdür.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Abbasov Ə.M. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi: müasir baxışlar və konseptual yanaşmalar // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007, № 4.
2. Ağayev Ş.O. İbtidai siniflərdə fəal təlimin nəzəri və praktik məsələləri. Metodik vəsait. Bakı: Nasir, 2007.
3. Cəbrayilov İ.H. Şəxsiyyətyönümlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: Mütərcim, 2011, 220 s.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN SOSİALLAŞMASINDA
NAĞİL MÜHÜM VASİTƏ KİMİ

ƏLİYEVƏ Sədaqət Ağarəhim qızı, ped.üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU

aliyevasedaqet.29@mail.ru

XÜLASƏ

Tezisdə məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşmasında başqa vasitələrlə yanaşı xalqın əsrlər boyu tərbiyə mənbəyi kimi istifadə etdiyi nağılların sosial imkanlarından və əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: sosiallaşma, adaptasiya, nağıl, ailə, uşaq, cəmiyyət,

Sosiallaşma insanın dünyaya gəlməsi ilə başlayan və insanın bütün həyatı boyu davam edən prosesdir. Sosiallaşma prosesi insanın cəmiyyətə adaptasiyası deməkdir. Sosiallaşma fərdin ünsiyyətə, cəmiyyətə, mədəniyyətə, təlimə və tərbiyyəyə qoşulmasını ifadə edir. Onun nəticəsində insan bioloji varlıqdan təcridən cəmiyyətdə yaşaya və fəaliyyət göstərə bilən sosial varlığa çevrilir.

Sosiallaşma şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında əsas amil kimi çıxış edir. Hər bir insanın sosioloji ehtiyacları vardır ki, bu ehtiyac onun sosiallaşması ilə təmin olunur. Sosiallaşmanın təbii nəticəsidir ki, fərd öz yerini şəxsiyyətə verir.

İnsanın ilk sosiallaşdığı yer onun öz ailəsidir. İnsanın cəmiyyətə inteqrasiyası mürəkkəb və çoxcəhətli sosializasiya prosesidir. Uşaq əvvəlcə insani münasibətlərə uyğunlaşır, təcridən onda fərdi xüsusiyyətlər formalaşır və sositumda o öz şəxsi keyfiyyətləri ilə çıxış edir. Sosializasiya prosesində uşaq sosial təcrübəni mənimsədikcə sosial qrupun nümayəndəsi kimi, sosial cəhətdən əhəmiyyətli keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyət kimi formalaşır. Sosiallaşma prosesi uşaqılıq dövründə başa çatmır, müəyyən mərhələlərlə bir ömür boyu davam edir. Hər yaş dövründə olan hər bir fərdin də sosiallaşmağa ehtiyacı vardır.

Məktəbəqədər illər uşağın sürətlə sosiallaşdığı dövrdür. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşması onların cəmiyyətə uyğunlaşdırılmış şəkildə tərbiyə olunması deməkdir. Uşaqların əsas inkişaf mərhələlərindən olan sosiallaşma ən az digər inkişaf sahələri qədər vacibdir. Uşağın doğulduğu gündən etibarən çevrəsindəki şəxslərlə münasibətə girmə cəhdi, sosiallaşmanın ilk addımları kimi qəbul edilir. Uşaq çevrəsindəki yetkin insanlarla ünsiyyətə girərək onların sosial dünyasını anlayır. Beləcə uşaq yetkin yaşlı insanların davranışlarını təqlid edərək öyrənməyə də başlayır. Uşağın məktəbə başlaması ilə birlikdə sosial əhatə dairəsi də dəyişər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosiallaşmasında bir çox vasitələrdən istifadə oluna bilər. Məktəbəqədər dövrdə uşaqların sosiallaşması üçün ən qədim vasitələrdən – xalq tərbiyəsi vasitələrindən istifadə etmək lazımdır. Çünki bu vasitələr əsrlər boyu yetişən nəslin tərbiyəsində özünü doğrultmuşdur. Uşağın sosiallaşmasını istiqamətləndirən vasitə kimi xalqın tərbiyə məqsədilə yaratdığı nağıllardan istifadə etmək məqsədə müvafiqdir. Nağıllar vasitəsilə uşaqların hərtərəfli tərbiyəsində nail olmaq mümkündür. Eyni zamanda uşaqların cəmiyyətə uyğunlaşması üçün də nağılların böyük əhəmiyyəti vardır. Həm ailədə, həm də məktəbəqədər müəssisələrdə nağılların imkanlarından geniş istifadə edilməlidir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə ana dili və nitq inkişafı məşğələsində hər hansı bir nağılın məqsədəuyğun və maraqla oxunması, düzgün və aydın təhlil edilməsi məsələnin həlli baxımından qənaətbəxşdir. Nağıllarla işin müxtəlif formaları vardır: nağılların oxunması, onların danışılması, nağıl qəhrəmanlarının davranışının, onların nailiyyətlərinin və uğursuzluqlarının səbəblərinin müzakirəsi, nağılların teatr ifası, nağıl motivləri üzrə uşaq rəsmlərinin sərgilərinin keçirilməsi və s. Xalq pedaqogikasında hər kiçik bir şeyin öz mənası, əhəmiyyəti, hər fikrin bir başlanğıcı, bir nəticəsi vardır. Hətta kiçik həcmli nağıl da müdrik pedaqoji fəlsəfəyə və hər söz də mənaya malikdir. Bu barədə uşaqlarla müzakirə yürütmək olar. Nağıllar - qeyri-adi pedaqoji imkanların və mənəvi potensialın məcmusudur. Beləliklə, nağıllar vasitəsilə bütöv fəlsəfi konsepsiya, müdriklik və yüksək poetiklik, həmçinin böyük söz ehtiyatı, söz vasitələri və metodları üzə çıxır. Uşaqlar böyük həvəslə və maraqla bu nağıllara qulaq asırlar. Nağıllar uşaqların təfəkkürünün, nitqinin, lüğət ehtiyatının inkişafına kömək etməklə yanaşı ətraf aləm haqqında biliklərini və təsəvvürlərini zənginləşdirir. Uşaqlar nağıllarda yeni sözlər eşidir və eşitdiyi sözlərin mənasını dərk edir.

Nağıllar birbaşa uşaqların mənəvi tərbiyəsində müsbət təsir göstərir. Nağıllarda uşaqlara qorxmazlıq, mərdlik, düzlük, əməksevərlik və s. bir çox mənəvi keyfiyyətlər aşılır. Mənəvi tərbiyənin ilk cürcütləri nağıllar vasitəsilə cürcür. Uşaqlar nağıllar vasitəsilə ilk dəfə yaxşı və pis anlayışlarının mənasını başa

düşürlər və haqq-nahaq, ədalət-ədalətsizlik, yaxşılıq-pislik haqqında ilk təsəvvürlərə yiyələnirlər. Yaxşı insanların hərəkətlərinə rəğbət, pis əməl sahiblərinin hərəkətlərinə nifrət bəsləyirlər.

Azərbaycan nağıllarında xalqın milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, məişət tərzi, dünyagörüşü, həyata münasibəti, gələcək haqqında arzuları, zalımlara qarşı mübarizəsi, özünə qarşı inamı çox sadə bir formada öz əksini tapır. Eyni zamanda nağıllarda el içərisində olmaq, elin tələb etdiyi qayda-qanunlara əməl etmək, insanları sevmək, yardım etmək və s. fikirlər irəli sürülür. Nağıllarda tövsiyələr, öyüd və nəsihətlər müdrik insanların həyat təcrübəsinə əsaslanır və dinləyiciyə necə yaşamaq, necə davranmaq qaydaları öyrədir. Nağıllarda xalq öyüd-nəsihətlərini hadisələrin nəticəsi kimi verir, öz təcrübələrinin və müşahidələrinin nəticəsində gəldikləri qənaətlərini, arzu və istəklərini əksər hallarda dinləyicilərə qəhrəmanların dili ilə, əməli ilə çatdırır.

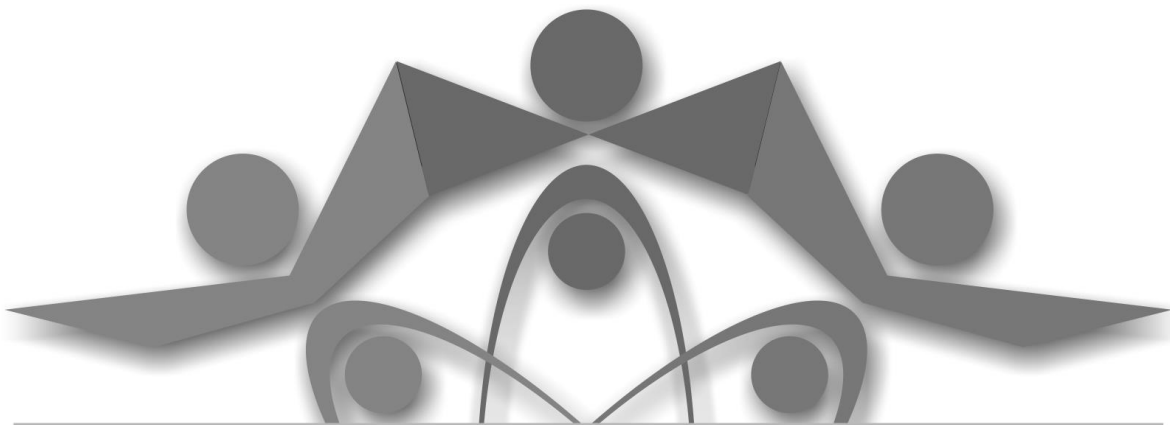
Nağılları öyrətməkdə məqsəd uşağın şüur, hiss və iradəsini, dünyayabaxışını və davranışını formalaşdırmaqdan, əxlaqi münasibət qaydaları sahəsində nənə və babaların təcrübəsini uşaqlara mənimsətməkdən, gənc nəsildə yaxşı hərəkətə, gözəl fikrə və mədəni davranışa daxili tələbat doğurmaqdan, pis hərəkətlərin qarşısını almaqdan, uşaqları sosial mühitə və buradakı sosial münasibətlərə alışdırmaqdan ibarət olmuşdur. Nağıllar hələ qədimdən ulularımızın gənc nəsli tərbiyə etmək vasitəsi olmuşdur və burada öz əksini tapmış tərbiyəvi fikirlər bu günün də tələblərinə cavab verir. Nağıllardan uşaq bağçaları ilə yanaşı ailələrdə də, uşaqların yaş, anlaq səviyyəsinə uyğun olaraq seçilib söylənilməli və onlara xalq tərəfindən təqdir olunan mənəvi keyfiyyətlər və tənqid olunan mənfi sifətlər barədə məlumat verilməlidir.

Nağıllar vasitəsilə uşağın sosiallaşmasının ayrı-ayrı təzahür xüsusiyyətlərini, onun müsbət istiqamətdə inkişaf etdirilməsi məsələlərini dəqiqləşdirmək, uşağın sosiallaşmasındakı çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva S. Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2016
2. Azərbaycan nağılları. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2005

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

---

PROCEEDINGS

SECTION IV

PHILOLOGICAL SCIENCES

Translation

TƏRCÜMƏ İXTİSASINDA FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Natiq ADİLOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
nadilov@beu.edu.az

Tərcümə məxəz dildə verilmiş mətnin linqvistik qaydalara tabe olmaq və ekvivalentliyə nail olmaq şərti ilə hədəf dildə yenidən “yaradılmasıdır”. Burdan aydın oluğu kimi, tərcüməçi həm işçi dilləri mükəmməl səviyyədə bilməli, həm də mətnin və ya çıxışın məzmununa müvafiq mövzu haqqında məlumatlı olmalıdır. Tərcüməçilərin hazırlığı prosesində bütün bu meyarlar əsas götürülür ki, gələcəyin tərcüməçiləri qarşıya çıxan problemlərin həlli istiqamətində lazımı ölçülər götürsünlər.

Yuxarıda qeyd edilən əhəmiyyətli nüans təhsil prosesində nəzərə alınmalıdır. Bilindiği kimi ali təhsil müəssisələrində tərcümə ixtisası üzrə hazırlıqlar digər ixtisaslarda olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilən Təhsil Proqramına müvafiq olaraq aparılır. Ali təhsil müəssisələrində bu proqramın əsasında Tədris Proqramları hazırlanır və burdakı əsas məram gələcək tərcüməçilərin peşəkar hazırlığı üçün incə məqamların diqqət mərkəzində saxlanılmasıdır. Qeyd etdiyimiz Təhsil Proqramında ixtisas-peşə hazırlığı üzrə məcburi fənlərə nümunə olaraq “Eşidib anlama və nitq”, “Oxuyub anlama və yazı”, “Yazılı anlama və yazılı ifadə”, “Şifahi anlama və şifahi nitq” verilə bilər. Diqqəti cəlb edən məqam budur ki, burda oxuma və yazma qabiliyyətləri ayrı sahədə əks olunub. Tərcümə kontekstində bu iki məfhumun bir-birindən ayrı nəzərə alınması mümkün deyil. İlk baxışdan burda qəribəlik görünərsə də, burdakı əsas məqsəd ilkin ixtisas-peşə hazırlığında tələbələrin bu qabiliyyətləri inkişaf etdirməsinə ciddi töhfə vermək, bir az sonra qeyd ediləcək fənlər vasitəsi ilə gələcək hazırlıqlarına təkən verməkdir.

Tərcüməçi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr artıq sonrakı illərdə “Yazılı mətnin şifahi tərcüməsi”, “Ardıcıl tərcümə və qeyd götürmə texnikası” kimi fənlər vasitəsi ilə inteqrasiya prosesinə dərindən cəlb olunurlar. Bu iki məsələ çox aktual olması baxımından əhəmiyyəti daha da qabarıq əks etdirir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası regionda və beynəlxalq arenada ciddi nüfuzə malik ölkə olduğu üçün regional və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin təşkili müasir dövrdə artıq ənənə halını alıb. Bu cür tədbirlərdə ardıcıl və sinxron tərcümə prosesində tərcüməçilər onlara əvvəldən verilmiş materialları şifahi tərcümə etməklə və ya ardıcıl tərcümə əsnasında eşitdikləri informasiya bolluğunda özlərini itirməmək üçün lazımı qaydada qeyd götürməklə bu ümumi prosesin komponentləri arasında sintezə nail olurlar.

Xüsusi vurğulanmalı bir məsələ odur ki, Təhsil Proqramında bəzi fənlərin müəyyən edilməsi ali təhsil müəssisələrinin öhdəsinə buraxılıb. Burada ehtiyac olunan sahələr üzrə ciddi qiymətləndirmə aparılmalı, gələcək tərcüməçilərin peşəkar karyerasına müsbət töhfə verə bilən fənlər müəyyənəlməlidir. Məsələn, Bakı Mühəndislik Universitetində bu kateqoriyaya “Hüquq və məhkəmə mətnlərinin tərcüməsi”, “İqtisadi mətnlərin tərcüməsi”, “İctimai və siyasi mətnlərin tərcüməsi” kimi müasir dövrdə əhəmiyyət kəsb edən fənlər daxil edilib.

İlk baxışdan belə bir mənzərə yarana bilər ki, bu fənlər hər bir sahə üzrə konkret bir sərhəd müəyyən edir və həmin sahələr bir-birindən ayrı və əlaqəsizdir. Bununla yanaşı tərcümə ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin böyük əksəriyyətində də belə bir təəssürat yaranır ki, onlar hər hansı bir sahə (hüquq, iqtisadiyyat, siyasi, idman, tibb və s.) seçməklə və aidiyyəti terminləri öyrənməklə bu işin əhli olacaqlar. Bu yanaşmada tam olmasa da, təbii ki, doğruluq payı yüksəkdir. Bununla belə təcrübə göstərir ki, tərcüməçilər bütün bu fənlər üzrə ciddi hazırlığa malik olmalı və aidiyyəti sahələr üzrə dünyagörüşü və söz ehtiyatına malik olmalıdırlar. Əks təqdirdə nəinki seçdikləri sahə, ümumilikdə bu peşədə müvəffəq qazanmaları sual altına düşər.

Mövzu ilə bağlı qeyd etdiyimiz məqamlarla əlaqəli daha konkret nümunələr verilsə tələbələrin söz ehtiyatının artırmaq üçün durmadan çalışmalarının əhəmiyyəti daha açıq biruzə verilir. Tərcüməçi durmadan söz əzbərləməli, dünyada, regionda və ölkədə baş verən hadisələri diqqətlə təhlil etməli və özünün məlumatlandırma dərəcəsini yüksəltməlidirlər. Məsələn, hüquq sahəsi ilə bağlı tərcümə prosesində qanun pozulmaları, hakimlərin oxuduqları hökm, məhkəmələrin çıxardıqları qətnamələr, bunlar ilə bağlı sözlər hüquq terminləri olduqları üçün bu sahədə özünü sınayan tərcüməçi bunları rahat edə bilər. Bununla yanaşı tərcüməçi sadəcə məhkəmədə tərcümə etməyə də bilər. Bəzən tərcüməçilər penitensiar məntəqələrə də aparıla bilərlər və belə məqamlarda məhkumların psixoloji vəziyyəti, səhhətləri, ailə vəziyyəti ilə bağlı vəziyyət, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, gigiyena və tam ayrı terminologiya və sözlər ortaya çıxsa bilər ki, artıq bu məqamda heç bir tərcüməçinin hüquq ilə əlaqəli olmadığı üçün prosesi saxlayıb işdən imtina etməsi müvafiq hesab edilə bilməz.

Beynəlxalq bir iqtisadi inkişaf layihəsi çərçivəsində Azərbaycanda səfərdə olan mütəxəssislər ilə yerli səlahiyyətli şəxslər arasında tərcümə etməyə razılıq verən tərcüməçi əmin olmalıdır ki, ondan sadəcə iqtisadi terminolojiyə tələb olunmayacaq, eyni zamanda sənədləşmə, hüquqi baza, gündəlik məişətdə istifadə olunan sözlər əsas müzakirə mövzusu ola bilər. İqtisadi inkişaf müxtəlif sahələrə, yəni kənd təsərrüfatı, sənaye, neft-qaz və sair aid ola bilər və ona görə də bu sahəni təcrübə olunmuş versiyada fikirləşib ixtisaslaşmaq tam mümkün deyil.

Yuxarıda deyilən qısa nümunə və izahlar əsasında ümumiləşdirmək olar ki, tərcüməçi iki dili bilən və cəlb olunduğu mövzu haqqında geniş məlumatla malik olan şəxsdir. Tərcümə ixtisası üzrə təhsil alınan müddətdə fənlərin bu və ya digər formada əlaqəli olmasını diqqətə alaraq tələbələr bütün aidiyyət materialları mənimsəməli, bunların tətbiq edilməsi üçün lazımı nəzəri biliklərə malik olmalıdırlar. Tərcüməçilik edən şəxslər də durmadan söz ehtiyatını artırmalı, müvafiq sahələr ilə bağlı araşdırmalar ilə kifayətlənməyib bunu vərdiş halına gətirməlidirlər.

MEDICAL TRANSLATOR VS MEDICAL PROFESSIONAL IN MEDICAL TRANSLATION

Sevda HUSEYNOVA

Baku Engineering University
shuseynova@beu.edu.az

The medical language is profound with jargons, idiosyncratic phrases, specific medical terms, which have been developed over the centuries in order to describe a disease situation, medication or dosage. Furthermore, there is often an entire body of implicit knowledge underlying the actual written words. Barbara Thomas, a physician-translator, says, "I run into situations all the time in which there is so much implicit knowledge behind the words. For instance, steps or conditions in an operation—a physician knows what is involved because her anatomic knowledge allows her to form a complete mental picture of the operation from a brief description; there's no way that a non-physician translator can understand the implicit information. Generally speaking, the non-physician isn't aware of it at all." A slight mistranslation can lead the reader down the wrong path in terms of conclusions, and although the reader will generally, at some point, realize a mistake was made, it may be difficult for him or her to backtrack and determine what the correction should be. This does a grave disservice to medical and pharmaceutical researchers all over the world, who rely on the sharing of such information in order to receive recognition for their work as well as to spark new avenues of inquiry or steer them away from clearly fruitless ones. Worse yet, inaccuracies in medical translations have the potential for causing serious clinical consequences, depending on the sort of material being translated (i.e., pharmaceutical package inserts, medical guidelines for lay persons, etc.). However, all of these do not mean that only medical professionals themselves could successfully navigate these linguistic shoals and turn out accurate, professional-sounding work. Even physicians who translate have difficulty consistently maintaining an appropriate register and must verify specific terminology. They may have weak translation skills. Physicians are very good at the technical concepts, but often trip up with the simplest things because their expertise tends to be narrowly scientific, medical professionals may indeed be confounded by relatively simple items that would not daunt linguists, with their greater breadth of cultural knowledge. The fact of the matter is that there are relatively few medical professionals doing translation work, and the vast majority of medical translation is being done by linguists who have developed some degree of medical knowledge.

The result of an online survey of medical translators revealed that medically knowledgeable linguists or translators are more competent at medical translation than linguistically knowledgeable medical professionals. Medical translators provided several ways how they succeeded in an effective translation in medicine:

1. Studied medicine or took medical courses.
2. Have worked or are working in some position related to the medical profession (secretary in hospital, work for pharmaceutical company, etc.).
3. Translation courses with medical emphasis.
4. Close relative is a medical professional.
5. Have access to medical professionals.

6. Personal illness that led to a lot of medical research and contact with medical professionals.

Most of the linguist respondents regularly contact medical professionals regarding sticky points in their translations or for a check on register. Overall, half of the medical translators who responded to the survey mentioned the Internet as a source of medical terminology. So, while medical translators regularly expand their medical knowledge, many working physicians can only spare a few hours a week or a month for translation.

Furthermore, writing is not usually part of the core medical school curriculum, although scientific writing courses are available on most medical school campuses. This general lack of writing skill has been noted by Jo Ann Cahn, a Paris-based medical translator and editor who undertakes extensive revisions of writing (in English) by physicians for publication in peer-reviewed medical journals: "I think a professional translator with medical knowledge is probably better than a dilettante doctor with some linguistic knowledge. Many physicians, even those writing in their mother tongue, need heavy editing; translators require only a light hand.

One more point to note is that, medical professionals would likely have less advanced computer skills than their linguist counterparts, and that they might have difficulty treating translation deadlines with the same respect as a starting time in the operating room. Barbara Thomas, who has worked with many physician translators in Spain, reports: "Although most younger physicians are computer literate, there are still a lot of physicians who don't know how to type or use a word processor".

In conclusion, it appears a medically knowledgeable linguist can do a good job with a medical translation as linguistic proficiency, a willingness to pursue arcane terminology and caring enough to get it exactly right are the keys to true success translation, but the ideal situation would be for the linguist translating medical work to be edited by a medical professional.

“AL-TIBYAN” BY SHEIKH TUSI WITH A REVIEW OF PHILOLOGICAL AND THEOLOGICAL METHOD

Nuru IMANOV

Institute of Manuscripts of ANAS
imanovnuru@mail.ru

ABSTRACT

“Al-Tibyan” by Sheikh Tusi is the first complete Shi’i tafsir which written during Buwayhid reign.

The present article clarifies that this work has been a product of al-Tusi’s dynamic and comprehensive mind. We may obviously consider it as a selected synthesis of important philological and theological works.

Key words: Al-Tibyan, Sheikh Tusi, Philological and theological method

Sheikh Tusi's works among the Shi'ite books are regarded so highly that they have remained, during the last thousand years. His writing has a distinct style which can be distinguished from others. He writes very carefully, compendious, useful and distilled information about his opinions, and does not repeat a matter several times. In his writing, when he wants to explain a matter, his style is very simple, fluent and free from obscurity. He explains clearly and gives several examples to make his exposition certain. He wrote about all the main and subordinate Islamic studies. “Al-Tibyan” is one of them.

Agha Buzurg devotes a full entry to Sheikh Tusi’s Tibyan and quotes a number of sources, writing that the Tibyan is described as without equal. He concludes his entry for Tusi’s Tibyan with more than two pages that discuss the various libraries in which manuscripts of the text are located (1, p.328). In this single work, al-Tusi collected much information about readings, abrogation, rhetoric, grammar, the exoteric and esoteric meanings of the Qur'an and about its obvious and allusive aspects.

I provide a complete translation of the passage from Tusi’s introduction:

I've found among those who have undertaken a commentary on the Quran from the scholars of the umma, some who go on at length, giving all its significations and full comprehension of what has been said about it from its various angles, like al-Tabarī and others, and some who are too brief, mentioning its lexical rarities or the linguistic elements. Those in between follow a path suited to their own strengths and they leave aside that of which they have no familiarity. Al-Zajjaj and al-Farra and those like them from among the grammarians poured their efforts into matters of inflection and declension. Mufaddal b. Salama

and others did much in lexicography and etymology. The theologians like Abu Ali al-Juba'ī and others turned their attention to matters of theological meanings. Among the theologians are those who added to that discussion of other aspects of quranic science; they insert that which isn't related; such as expanding on the branches of jurisprudence and the disputes of the jurists, like al-Balkhi... (2, p.1-2)

First of all, al-Tusi explains the title of each sura and if there are several differing opinions in this matter, he enumerates each of them with its proof. He then chooses the best explanation or presents an entirely new idea introducing his preference of proofs. Later, al-Tusi describes each word grammatically and discusses its original meaning and any new meanings it may have taken on over the years. He relies constantly on Arabic poems and tries to simplify the scholars' opinions and their proofs for his readers. By quoting all the hadiths along with their isnads, he interprets the meaning of each verse. Should there be any conflicts, he determines what is best. He details the religious law and propounds theological questions, thus refuting those who have been misled. Using the Qur'an itself, al-Tusi comments on other portions of the Qur'an and attempts to take a position secure from every doubt.

Sheikh Tusi argues that the [interpretation of] the meanings of the Qur'an has four types, there are four categories of Qur'anic text, and each category has its own type of interpretation. The first is that the Qur'an cannot be interpreted through opinion; the second category is the Qur'an's apparent meaning, the third is that the Qur'an delivers injunctions whose details are found elsewhere; and the fourth category are words that contain more than one meaning (3, p.22).

Later, he responds to the rhetorical challenge offered by a critic who might say "how is a recitation (qira'a) called a Qur'an when it is readable?" by answering that it is called [a Qur'an] just as what is writeable (al-maktub) is called a book (kitab). Sheikh Tusi then explains that the Qur'an is referred to as furqan because "it separates (yufarriq) between the truth and the falsehood".

Calling the Qur'an "the source of speech" and the Book of books, he explains why the Qur'an is called a book (kitab). Finally, he writes that the Qur'an is called al-dhikr (literally meaning an invocation of God) because it is a "reminder from God Almighty that mentions His servant in it" and because it "mentions and honors whoever has faith in it and believes in what is in it".

He then turns to another interpretation of the phrase "the Qur'an was revealed in seven ways, explaining that some scholars understood it to mean seven different languages (lughat)", while other scholars said, "the Qur'an was revealed in seven languages from among the literary languages (al-lughat al-fasihah), because some of the tribes were more literary than others, and this is what al-Tabari chose. He gives examples of different grammatical methods as he explains the seven recitation options; these tend to depend on the end vocalization of words (i'rab), vowels (harakat), letters (huruf) of words without end vocalization, differences in the ordering of certain phrases, and differences in adding and omitting the order of phrases (4, p.177). Classical Shia scholarship wholeheartedly accepts the theory of abrogation, even if there are disagreements over its exact implications. He writes that there are three categories of abrogation in the Qur'an: "the first is the abrogation of its legal judgment without its enunciation (lafz)" and Tusi notes that his proof texts invalidate the opinion of those who prohibit the permissibility of abrogation in the Qur'an. The second is "what abrogates its pronunciation without its legal judgment", the third's "what abrogates its pronunciation and its legal judgment" (5, p.35).

"Al-Tibyan" represents very extensive Islamic learning and is the basis for thousands of later tafsirs. It is the first Shi'i tafsir in which our commentator covered almost every aspect of the Qur'anic sciences.

REFERENCES

1. Agha Buzurg al-Tihrani, *Dhariah ila tasanif al-Shi'ah*, vol.3, Najaf, Matba'at al-Gharra, 1936
2. Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan, *Al-Tibyan*, vol.1, Najaf, al-Matba'ah al-Ilmiyah, 1957
3. Amir-Moezzi, Mohammad Ali, *The Divine Guide in Early Shi'ism: The Sources of Esotericism in Islam*. New York, State University of New York Press, 1994
4. Ayoub, Mahmoud, *The Speaking Quran and the Silent Quran: A Study of the Principles and Development of Imami Shi'i Tafsir*, Oxford, Clarendon Press, 1988
5. Daftary, Farhad, *The Isma'ilis: Their History and Doctrines*, New York, Cambridge University Press, 2007

İDIOMLARIN TƏRCÜMƏÇİ ÜÇÜN YARATDIĞI ÇƏTİNLİKLƏR

İlyas MƏMMƏDOV
Bakı Mühəndislik Universiteti

Tərcümə prosesi kənardan baxanda çox insana asan bir iş kimi görünür. Hətta bəziləri daha da irəli gedərək xarici dil bilirsənsə tərcüməçisən deyir. Əslində isə bu proses dil bilgisi ilə kifayət etməyəcək qədər dərin və ağır prosesdir. Tərcümə zamanı mütərcim bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Dildə mövcud olan bəzi xüsusiyyətlər xüsusən də dilin bağlı olduğu mədəniyyətə xas cəhətlər tərcüməçi üçün böyük çətinliklər yaradır. Bunların başında isə idiomlar gəlir desək yanlış olmarıq. İdiomlar hər bir dilin ayrılmaz hissəsidir. Dili idiomlarsız, məcazi ifadələrsiz təsvir etmək mümkün deyil. Onlar dili zənginləşdirən, xüsusi gözəllik verən vasitələr olmaqla yanaşı həm də dilin ən çətin hissəsi hesab olunur. Heç də bütün ifadələrin hədəf dildə bir başa qarşılığı olmur ona görə ki həmin ifadələr sırf bir dilə və mədəniyyətə xas olur. Bu baxımdan da tərcümə zamanı bir baryer kimi tərcüməçinin qarşısında dayanır, ondan böyük zəhmət və peşəkarlıq tələb edir.

İdiomların tərifləri ilə əlaqəli müxtəlif mənbələrdə fərqli fikirlər səslənsə də onlar mahiyyət etibarilə eyni məzmunu sahibdirlər. Longman İngilis dili İdiomlar lüğəti idioma belə tərif verir: “Tərkibindəki sözlərin ayrılıqda mənalardan fərqli anlam verən standart sözlər qrupu”. Larsonun fikrincə idiom “sözlərin ayrılıqda daşdığı mənalardan fərqli anlama gəldiyi söz yığıdır”. Burada ilk öncə diqqətimizi çəkən odur ki, idiomları hərfi tərcümə etmək olmaz. Məsələn, “to have butterflies in sb’s stomach” həyəcanlı olmaq, narahat olmaq mənasındadır. Hərfi tərcümədə isə “mədəsində kəpənəklər olmaq” kimi gülməli məna verir. Eynilə xəstə olmaq kimi işlədilən “under the weather” ifadəsi hərfi tərcümədə “havanın altında olmaq” şəklində tərcümə olunur.

İdiomların tərcüməsi tərcüməçidən hədəf və mənbə dilin arasındakı fərqləri, həmin mədəniyyətlərə xas xüsusiyyətləri bilməyi tələb edir. Əksər hallarda tərcüməçilər idiomatik və qeyri-idiomatik ifadələri müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. İdiomları daha yaxşı ayırd edə bilmək üçün onların sinifləndirilməsinə baxmaq lazımdır. İdiomları araşdıran dilçilər onları adətən beş kateqoriyaya ayırırlar. 1. Qeyri ədəbi ifadələr, 2. Atalar sözləri, 3. Jarqonlar, 4. İstinadlar, 5. Frazoloji fellər. İdiomların növləri haqqında danışdıqdan sonra onların tərcüməsi üçün təklif edilən strategiyalara baxaq. Əksər hallarda mənbə dildəki ifadənin hədəf dildə bir-başa qarşılığı olmur. Belə situasiyalarda adətən idiom kontekstə uyğun tərcümə edilir. Baker idiomların tərcüməsi ilə bağlı 4 strategiya təklif edir. 1. Eyni məna və formaya malik ifadələrdən istifadə olunması. Məsələn, Azərbaycan dilində istifadə olunan “dəvənin quyruğu yerə dəyəndə” ifadəsinin ingilis dilində “when pigs fly” şəklində tərcümə olunması bu strategiya ilə həyata keçirilib. Burada qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlər bir-birinə nə qədər yaxın olarsa tərcümə zamanı da bu strategiyadan geniş istifadə oluna bilər. Əks halda isə bu strategiyanın istifadəsi məhdudlaşır. 2. Eyni mənalı lakin fərqli formalı ifadələrdən istifadə edərək tərcümə etmək. Nümunə olaraq “when you are in Rome, do as the Romans do”, ifadəsinin Azərbaycan dilində tərcüməsinə baxaq. Doğma dilimizdə bu ifadəni “palaza bürün elnən sürün” şəklində tərcümə edə bilərik. Gördüyümüz kimi hər iki ifadənin mənası eyni lakin təsvir forması tam fərqlidir. 3. Parafraz etməklə: idiomların tərcüməsində geniş istifadə olunan strategiyadır. “Mənim gözüüm səndən su içmir” ifadəsinin ingilis dilində qarşılığı olmadığı üçün “I dont rely on you” şəklində ifadə edə bilərik. 4. İdiomu tamamilə buraxmaq: bu strategiya ilə tərcümə zamanı ifadə tərcümə edilmir və ötürülür. Əgər verilən ifadənin qarşılığı yoxdursa və ya onu parafraz etmək çox çətindirsə bu yol seçilir. Lakin tərcümədə məna itkilərindən qaçmaq üçün əlavə ifadələrlə itirilmiş məna kompensasiya edilir.

Bütün bunlar göstərir ki idiomların tərcüməsi nə qədər çətin və professionallıq tələb edən işdir. Doğru strategiya seçilsə idiomların mənbə dilə verdiyi gözəlliyi hədəf dilə nisbətən daşımaq olar.

TİBBİ TƏRCÜMƏNİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sevda HÜSEYNOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
shuseynova@beu.edu.az

Tərcümə çoxsahəli bir fəaliyyətdir, yəni, biz vaxtaşırı olaraq müxtəlif növ mətnləri tərcümə etməli oluruq. Belə mətn növlərindən biri də tibbi mətnlərdir. Tibbi tərcümə səhiyyə və ya tibbi sahələr üzrə texniki, tənzimləyici, kliniki sənədlər kimi müxtəlif kontentli materialların tərcüməsidir. *Tibbi tərcümə* eyni zamanda elmi işlər, dərmanların istifadə reseptləri, texniki düsturlar olan tərcümələr, dərman ambalajlarının üzərindəki yazıların istifadəçilərin başa düşəcəyi dilə tərcüməni özündə əks etdirir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində satılan tibbi cihazlarla və ya dərman vasitələri ilə əlaqəli ədəbiyyat və etikətləməni, kliniki tədqiqatların aparılması üçün lazım olan əcnəbi dildə hazırlanmış sənədləri başa düşmək zərurəti onların milli dilə tərcümə olunmasını tələb edir. Müasir dövrdə Azərbaycan səhiyyə sisteminin dünya səhiyyəsinə inteqrasiya etməsi, tibb sənayesinin sürətli inkişafı, elmi-texniki tərəqqi nəticəsində yeni nəsil tibbi avadanlıqların istehsalı və onların istifadə qaydalarının əcnəbi dillərdə hazırlanması bu növ mətnlərin Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən tərcüməsini labüd edir. Bundan əlavə, bir çox insanlar xarici ölkələrə müalicəyə gedərkən yerli həkimlərin tərtib etdiyi epikrizləri özləri ilə aparırlar, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı dünyanın hər yerində elmi-tədqiqat xarakterli araşdırmalar aparır, nəticəyə dair hesabatlar hazırlayır və bütün dünya ölkələrinə bəyan edir. Dil biliklərindən başqa, tibbi məzmunu tərcümə etmək bacarığı xüsusi təlim və mövzu biliklərini tələb edir. Tibb və səhiyyə sahəsi dəqiq tərcüməyə arxalanır. Tibbi alətlər, cihazlar, həkim vasitəçiliyi ilə olan xidmətlər, eləcə də xəstənin sağlamlığı ilə əlaqədar olan bütün məsələlərin tərcüməsi insanlara aydın, mədəni cəhətdən uyğun, ehtiyatlı və həssas şəkildə çatdırılmalıdır. Xəstə haqqında məlumatın, tibbi anketin və ya tibbi cihazın istifadəçi təlimatlarının keyfiyyətsiz tərcüməsi ölümcül səhv ola bilər və əlbəttə ki tərcüməçinin hüquqi məsuliyyətə cəlb olunması ilə nəticələnə bilər. Məhz tibbi tərcümə tədris etməklə tibb və səhiyyəyə dair mətnlərin tərcümə yollarını, onların tərcüməsindəki qanunauyğunluqları tələbələrə öyrətmək olar. Kursun gedişində səhiyyə, təbabət, gigiyena məsələlərindən bəhs edən ingiliscə materialı ana dilimizə tərcümə edən tələbələr həm sahə üzrə lazımı terminlərlə, həm də bu terminlərin arxasında duran anlayışlarla, nəticədə biliklərlə tanış olmaq imkanı əldə edə bilərlər. Onlardan bir tapşırıq kimi tərcümə çalışmaları zamanı hər mövzuya aid rast gəldikləri terminləri toplayıb sözlük tərtib etməyi tələb etməklə gələcəkdə iş prosesində istifadə edə biləcəkləri bir əl kitabçası yaratmaq olar. Təsadüfi deyil ki, insanlar hansısa bir sahədə ixtisaslaşırlar. Heç kəs bütün sahələrdə mütəxəssis ola bilməz. Tərcümə işi üçün dili bilmək əlbəttə ki, çox vacibdir, lakin dili başa düşmək heç də tərcüməçini bütün sahələrdə ekspert etmir. Hər hansı bir mövzuda tərcümə etməyi bacarmaq üçün tərcüməçi həmin sahə üzrə dərin biliklərə malik olmalıdır. Tibbi tərcümənin tədrisinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu kurs vasitəsilə tərcümə tələbələri böyük tibbi və bioloji söz ehtiyatına sahib olurlar və onların insan anatomiyasından və tibbi prosedurlardan yaxşı anlayışları olur. Əks halda nə barədə tərcümə etdiyini bilməyən tərcüməçi keyfiyyətsiz tərcümə etməyə məhkumdur.

Azərbaycanda xarici dildən ana dilinə tərcüməyə ehtiyac olduğu kimi, əks istiqamətdə aparılan tərcüməyə də tələbatın mövcudluğunu nəzərə alaraq kursun gedişində mövzular üzrə silsilə dərslərə məhz Azərbaycan dilindən xarici dilə tərcüməni də daxil etmək olar. Bu məqsədlə müvafiq mövzulara aid ana dilində dərc olunmuş milli səhiyyə hesabatları, bukletlər, təlimatlar, səhiyyə qanunları və tibbi jurnallardan götürülmüş məqalələrin tədris materialı kimi istifadəsi məqsədəuyğun hesab olunur.

MƏDƏNİ KİMLİYİN TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏKİ ROLU

Şərqiyə ŞEYX-ZADƏ

Bakı Mühəndislik Universiteti

Mədəni kimliyin tərcümə prosesindəki rolu haqqında danışmadan öncə ümumiyyətlə mədəni kimlik anlayışı ilə tanış olaq. Mədəni kimlik nədir? Mədəni kimlik insanın müəyyən mədəniyyət və qrupa mənsubiyyətini bildidir. Mədəni kimlik adət-ənənə, irs, dil, din, əcdad, estetika, düşüncə tərzini və mədəniyyətin sosial strukturunu ehtiva edir. Adətən, insanlar mədəniyyətlərinə aid olan inanc, dəyər və normaları mənimsəyir və özlərini bu mədəniyyətlə tanıdırlar. Mədəniyyət onların öz kimlikləri haqda olan

təəssüratlarının bir hissəsinə çevrilir. Lakin bəzi araşdırmalar göstərmişdir ki, mövcud mədəni kimlik nəzəriyyəsi müxtəlif fərd və qrupların hadisələr, hal, mövqe və s. məqamlara digər fərd və qruplardan fərqli reaksiya və ya şərh verə bilmə faktını danmır. Sözsüz ki, müxtəlif fərd və ya qruplar hər hansısa hadisə, hal, mövqe və s. haqda şərh və fikirlərini dil vasitəsi ilə ifadə edir. Bir sözlə, dil insanların mədəni yanaşmaları, həmçinin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, insanların kimlikləri haqda olan təəssüratlarını təsvir etməkdə kömək edən əsas vasitədir.

Dil – cəmiyyəti yaşadan başlıca amildir. Dil və mədəniyyət arasındakı əlaqə dilin hər hansısa bir cəmiyyətin mədəniyyəti və dünya görüşünə əks etməsinə dərinlən əsaslanır. Dil, əlbəttə ki, mədəniyyətin bir parçası kimi, inanc və gündəlik həyatın toplusu kimi ifadə oluna bilər, digər tərəfdən, mədəniyyət məhz elə dil sayəsində yaranıb və formalaşmışdır. Fərqli dil daşıyıcılarına mədəni kimlikləri sözsüz ki, tərcümə vasitəsi ilə çatdırılır. Bu cür məqamlarda, bir dildən digərinə tərcümə zamanı hər iki dilin mədəni dəyər və fərqliliklərinə nəzər salmaq önəmlidir. Tərcümə iqtisadiyyat, ədəbiyyat, tibb və digər sahələr, həmçinin elə dilin özünün ünsiyyət vasitəsi kimi inkişafına böyük təkan verir. Məhz tərcümə sayəsində fərqli dil daşıyıcıları çoxmillətli ölkələrdə ünsiyyət qurmağa qadir olmuşdur və yenə də məhz tərcümə millətlər və mədəniyyətlərə ünsiyyətin təminatçısı hesab olunur. Bu səbəbdən, günümüzdə bir dildən digərinə tərcümə edən tərcüməçi ikidilli olmaqla yanaşı, həmçinin “ikimədəniyyətli” də olmalıdır. Tərcüməçinin tərcümə etdiyi dilin fərqli danışq tərzləri və hər iki dilin sosial normaları haqda məlumatlı olması tərcümənin keyfiyyətinə böyük mənada töhfə vermiş olacaqdır. Hər hansısa dildə ifadə olunan fikrin məğzi dilin istifadə olunduğu mədəni kontekstlə uyğunlaşdığı təqdirdə aydın olur. Mədəniyyətlərə ünsiyyət zamanı əsas maneə ziddiyyət təşkil edən mədəniyyətlərin milli və spesifik xüsusiyyətləri hesab olunur. Yad mədəniyyət ilə təmasa girdikdə resipiyent instinktiv olaraq məlumatı öz mədəniyyətinin prizmasından dərk edir. Yad mədəniyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri resipiyent tərəfindən yanlış dərk edilərsə, anlaşılmaqlıq yaşanması qaçılmazdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mədəniyyətlər bəzən o qədər fərqli ola bilər ki, hər bir mədəniyyətdə “pis” və “yaxşı” anlayışları tamamilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Qısacası, fərqli dillər reallıqları fərqli cür əks etdirir. Bu səbəbdən, tərcümə artıq sadəcə dillərəarası proses olmaqdan çıxaraq, mədəniyyətlərəarası prosesə çevrilmişdir.

Mədəni fərqliliklərdən dolayı qaynaqlanan çətinliklər tərcüməçi üçün ən ciddi problemlər yaratmaqla yanaşı oxucular arasında da ciddi anlaşılmaqlıq səbəb olur. Mədəniyyət özlüyündə məxəz mətni hədəf mətnə çevirən zaman müəyyən çatışmazlıqlara sahibddir. Hər bir cəmiyyət və ya insan kütləsi özlərinin tarixi keçmiş, yerli situasiyaları, dini və dilin özəlliklərinə əsaslanan çatışmazlıqları ilə qəbul edilmiş mədəniyyət ərsəyə gətirir. Belə hallarda prioritet təşkil edən normaların seçilməsinə görə məsuliyyətli olan tərcüməçidir, həmçinin məxəz və ya hədəf dilin mədəni normaları və ya hər iki dilin kombinasiyasından istifadənin əhəmiyyətli olub-olmamasını müəyyən etmək də tərcüməçinin özündən asılıdır. Ən çox çətinliklərin üzleşildiyi mətnlər həmçinin dini məzmununda yazılmış mətnlərdir. Dini mətnlər əksər hallarda sətraltı mənalarda təsvir olunur və bu səbəbdən onların effektiv və təbii tərcüməsi bəzən mümkünsüz olur. Mədəniyyət və din elə özlyündə bir biri ilə sıx əlaqədə olan anlayışlardır. Ümumiyyətlə tərcümə zamanı bəzi itkilər qaçılmazdır. Çatışmazlıqlar və senzura “semantik” ismarıcı resipiyentin dilinə çatıran zaman tərcümənin imkanlarını limitleşdirən maneələrdir.

Bu səbəbdən, tərcümə prosesi zamanı bu cür mədəni çatışmazlıqların mətni məxəz dildən hədəf dilə çevirərkən mənənin təhrif olmasına səbəb olmaması üçün bəzi strategiyalardan istifadə olunur. Bu strategiyalar tərcümə tarixinin ən nüfuzlu tərcüməçiləri tərəfindən fərqli sayda verilmişdir. Lakin ən geniş istifadə olunan strategiyalar bunlardır:

1. Adaptasiya 2. Çevirmə 3. Təbiiləşdirmə 4. Kalka 5. Modulyasiya 6. Transpozisiya 7. Kompensasiya 8. İxtisar və genişləndirmə 9. Qeyd və izahat 10. Sinonimiya və s.

Bununla belə nəticəyə gəlmək olar ki, mədəni fərqliliklər nə qədər çox problemlər yaratsa da, onların öhdəsindən gəlməmək mümkün deyil. İşinin peşəkarı olan tərcüməçi hər hansısa mətni məxəz dildən hədəf dilə çevirərkən uyğun strategiyalardan düzgün istifadə edərək məxəz dildəki mədəni kimliyi qoruyub saxlayaraq onu hədəf dilin oxuyucusuna aydın olacaq şəkildə təqdim edə bilər.

HOW NEWLY TRANSFORMED WORDS AND PHRASES AFFECT
LANGUAGE, CULTURE AND SOCIETY

Aysel SOLTANOVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
asoltanova@beu.edu.az

ABSTRACT

The subject matter of this Article is how newly transformed words and phrases affect our language, culture and society. Every language at times undergoes transformations via borrowings and foreign words. Some of them have equivalents, yet others are used in their original form, and generally, calque method is applied for their translation. The kind of words are widely used and assimilated by all groups of people especially by young generation. They are transformed due to different reasons ranging from cultural interference to new inventions in technology.

Language is at once an outcome or a result of the culture as a whole and a vehicle by which other facets of the culture are shaped and communicated. The language we learn as a child gives us not only a system for communication, but, more importantly, it dictates the type and the form of the communications we make the new words that are transferred to language at times are like renovation for a language. How are they assimilated in language, or should they assimilate to language and its lexical and grammatical system, Are they still alien for users? If we do have equivalent why do we use their original version? We will try to clarify this kind of matters in our Article.

Key words: Cultural interaction, terminology, borrowings assimilation, language and culture, foreign words, transformer, academic institutions, equivalents, high- tech inventions

XÜLASƏ

Məqalənin mövzusu dilimizə yeni daxil olan sözlərin dilimizə, mədəniyyətimizə və cəmiyyətə təsiri haqqındadır. Hər bir dil zamanla alınma və xarici sözlərin təsiri ilə dəyişiklikliyə məruz qalır. Bəzilərinin ekvivalentinə dilimizdə rast gəlsək də, digərləri orijinalda olduğu kimi işlənir, əksər hallarda kalka üsulu ilə tərcümə olunur. Bu qrup sözlər demək olar ki, hər kateqoriyadan olan xüsusən də gənc nəsil tərəfindən daha tez qəbul edilir və işlədilir. Bu cür xarici mənşəli və alınma sözlər mədəni əlaqələrdən tutmuş texnologiya sahəsində əldə edilən kəşflərə qədər bir sıra səbəblərdən dilə daxil olur.

Dil bütöv bir halda mədəniyyətin məhsuludur, həmçinin digər sahələrinin formalaşması və kommunikasiyası üçün vasitədir. Uşaq ikən öyrəndiyimiz dil, bizi yalnızca ünsiyyət vasitəsi ilə təmin etmir, əsas ünsiyyətimizin hansı formada olmasını müəyyən edir. Dilə zamanla daxil olan sözlər dil üçün bir növ renovasiyadır. Bəs onlar dilə necə uyğunlaşırlar, onlar dilə, onun leksik qrammatik sistemində uyğunlaşmalıdırlarmı? Bu sözlər dilə hələ də yaddırlarmı? Əgər bu sözlərin dildə ekvivalenti varsa biz nə üçün onların mənbə dildə olduğu kimi istifadə edirik. Məqaləmizdə bu məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: Mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, terminologiya, alınma sözlər, assimilyasiya, dil və mədəniyyət, xarici mənşəli sözlər, transformer, təhsil müəssisələri, ekvivalentlər, texnologiyanın inkişafı

РЕЗЮМЕ

Предметом этой статьи является то, как новообращенные слова и фразы влияют на наш язык, культуру и общество. Каждый язык временами претерпевает преобразования через заимствования и иностранные слова. Некоторые из них имеют эквиваленты, но другие используются в их первоначальной форме, и обычно для их перевода применяется метод calque. Такие слова широко используются и ассимилируются всеми группами людей, особенно молодым поколением. Они трансформируются по разным причинам, начиная от культурного вмешательства и заканчивая новыми изобретениями в области технологий.

Язык сразу является результатом или результатом культуры в целом и средством, с помощью которого формируются и передаются другие аспекты культуры. Язык, который мы изучаем как ребенок, дает нам не только систему коммуникации, но, что более важно, она диктует тип и форму сообщений, которые мы делаем новые слова, которые иногда переходят на язык, напоминают обновление для язык. Как они ассимилируются на языке, или они должны ассимилироваться на языке и его лексической и грамматической системе, неужели они все еще чужды для пользователей? Если у нас есть эквивалент, почему мы используем их оригинальную версию? Мы попытаемся прояснить этот вопрос в нашей статье.

Ключевые слова: культурное взаимодействие, терминология, ассимиляция заимствований, язык и культура, иностранные слова, трансформатор, академические учреждения, эквиваленты, высокотехнологичные изобретения

Culture is something we learn. It affects everyone, and influences how we act and respond. Culture is communication. It is a way people create, send, process and interpret information. Understanding and effectively interacting within the cultural groups to which we belong is like walking through a minefield. It means understanding who you are and your own cultural dynamic.

Cultures, societies, nations, traditions, practices these factors are tightly related to each other. Any society can't exist and survive without its culture and traditions. The country develop its cultural values owing to the old ones.

The usual distance between two people from different countries might be clearly observed even in the process of interaction. As the languages evolve through centuries, their cultures are being affected by other nations' cultures as well. This may clearly be observed nearly in all spheres of the social life. Nowadays some barriers are being taken through newly transformed words, and some culturally alien words are easily being observed in society through social ceremonies, practices, newly established institutions etc.

Interaction with other nations broadens the vocabulary, but do we have to translate them or keep the original form?

As interaction with other nations, their cultures evolve consequently new vocabulary appears. How it effects our language. Because of these cultural relations, the language is loaded with lots of borrowings. Borrowing is a consequence of cultural contact between two language communities. Borrowing of words can go in both directions between the two languages in contact, but often there is an asymmetry, such that more words go from one side to the other. In this case, the source language community has some advantage of power, prestige and/or wealth that makes the objects and ideas it brings desirable and useful to the borrowing language community. If they are bilingual in the source language, which is often the case, they might pronounce the words the same or similar to the way they are pronounced in the source language. For example, English speakers adopted the word garage from French, at first with a pronunciation nearer to the French pronunciation than is now usually found. Those who first use the new word might use it at first only with speakers of the source language who know the word, but at some point, they come to use the word with those to whom the word was not previously known. To these speakers the word may sound 'foreign'. At this stage, when most speakers do not know the word and if they hear it think it is from another language, the word can be called a foreign word. There are many foreign words and phrases used in Azeri too. Currently, English language is one of the common languages in the world. English language is famous and commonly used in diplomacy, commerce, maritime industry, scientific technical areas, and mass media. Nearly most of the academic –oriented literature and mass media materials are published in English. Therefore, the impact of English over other languages is undeniable. Innumerable borrowings as we call them “foreign words” are transferred, assimilated and commonly used in our language as well. This is common process; hence, one can see lots of borrowings and foreign words in English too. This occurs due to cultural interactions. Eventually, foreign words stop being alien and assimilates to the language and its lexical, phonetical, and grammatical system.

Let us switch our attention to some specific words and their origins. Why do we use them on their original basis? Don't we have enough words to give equivalents or we want them to enrich (or spoil) our mother tongue?

Let's pay attention to the origin of the word “mall”, It's a large, usually covered, shopping area where cars are not allowed. In Azeri we call it “ticarət mərkəzi”, but do we say Gənclik or 28 ticarət mərkəzi? We all say “Gənclik” or “28Mall” da görüşək, ”Gənclik Mall”da yeni mağazalar açılıb, ”Port Baku Mall” Bakının mərkəzi küçəsində yerləşir. This phrase is widely used nowadays and people do not use in Azeri phrase “Ticarət mərkəzi”

The kind of expressions reduce the use of native definitions, hence, the use of these expressions in their original version seems reasonable even for teenagers or schoolchildren as well as for adults, as they face them in their everyday social life. In my opinion, the kind of expressions will totally be absorbed in our language and might be used as borrowing in near future.

Let us look at the other word “Makeup” While surfing the internet we are facing such kind of articles.

Make-up Academy-ə xoş gəlmisiz! Akademiyada make-up dərsləri 25 fevral-25 mart tarixlərini əhatə edəcək, hər biri 2 saat olmaqla 8 dərstdən ibarət olacaq. Kurs çərçivəsində siz makiyajın peşəkar texnikalarını öyrənəcəksiniz. Dərslərin sonunda isə hər bir iştirakçı şəhərimizin salonlarında rahatlıqla işləmək üçün sertifikat əldə edəcək. **(1)** Üzün korreksiyası və formalaşdırılması.

Here let's focus our attention on the word of correction - in azeri korreksiya, or the word transformation –in azeri transformasiya.

Transformer-nowadays, this word is very popular among children, especially among boys. What is the origin of this word, why our language and society have easily grasped the word and used it originally?

Transformer-is a children's toy line that run from 1984 to 1992 and was produced by Hasbro. **(2)** It was a line of toy robots that could change into an alternate form (vehicles such as cars and planes, miniature guns or cassettes, monsters, and even dinosaurs) by moving parts into other places, and it was the first line of toys produced for the successful Transformers toy and entertainment franchise. From this, transformers derived toys for children. Nowadays nearly all boys know what kind of toy it is, how to transform it from one object into another.

“Transformerlər - Sonuncu cəngavər” “Transformerlər- Ayın qaranlığı” the kind of films were demonstrated at Park cinema (One of the biggest Cinemas of Azerbaijan) this word as we can see is assimilated in our language and used in advertisements. **(3)**

You can easily see children's sport facilities named "Transformer uşaq idman kompleksi" at shopping sites. Eventually this is the evident that the word is totally absorbed and used by azeri people as well as other countries.

Some new words relatively emerged because of high-tech breakthrough. Development of new programs inevitably enriched terminology, which in itself affected all the countries and societies using the programs. Let's take a look at some related words and their origins, deliver some examples which might be effective.

"Do they make the language heavier and difficult to handle?" or vice versa "Are they useful for word building processes?"

Many cultures through the world are embracing the internet as an effective method of communication, a new way of accessing markets and consumers, and unlimited source of information.

This "high-tech-low touch" way of communicating has already had a great impact on the way people interact, and undoubtedly lead to new challenges-such as emergence of new high-tech related terminology, which in some ways causes untranslability.

The words as online, video-calling, voiced message, chatting, home shopping network, check in, tag, and sign out are the words frequently used among all generations. Some of them have equivalents; hence, others are used originally and assimilated in our language. In spite of being used in our everyday life they don't not belong to our culture, and they are alien for now. What kind of transformations will occur is unknown for now. The fact is, they are broadly used by youngsters, adults, teenagers an even by some middle- aged people. We can frequently see or hear how our friends say to us "məni tag et," yaxud "sign out etdim", "share etdim , "onlayn" alış veriş etməyi sevirəm.

The word selfie is very popular among people nowadays. What kind of activity is it? How this word became so popular among people?

A selfie is a self-portrait photograph, typically taken with a smartphone , which may be held in the hand or supported by a selfie stick. Selfies are often shared on social networking services such as Facebook, Instagram and Snapchat. When smartphones became popular selfie, selfie stikcs were widely used among users as well. We can see and hear easily the word in articles, newspapers and other social activities. Yet we don't have any equivalent for this word. for ex. Amma Devid Sleyterin bu qələbəsi o demək deyil ki, heyvanlar şəkil çəkə, "selfie" edə bilmir.(4) I would like first to focus on cultural untranslability. Untranslability arises because of cultural differences; there are some expressions and words belonging to one culture, related to their religion, traditions etc. One of the typical examples is Halloween. The word "Halloween" means "hallowed evening" or "holy evening". Instead of the fact that we are Muslim nowadays in most private schools this partly religious partly traditional eve is celebrated.

We also use the kind of word in our academic and administrative lives, such as esse- based on the word essay. We do have the word that nearly fits the meaning of this term, but nearly not wholly. Let us take a careful attention to the academically trendy word "essay". How this word came to our lexicology? During my primary school years, I remember writing kind of free academic writings called "İnşa". Even at English classes, we were not acquainted with the word essay. When students started enrolling international Universities where required take TOEFL (Test of English as a Foreign Language) and IELTS (International English Language Testing System) exam certificates for the entrance, academic writing – essay gained popularity in Azerbaijan. Nowadays, even at schools if you give pupils to write an essay assignment, they'll know what kind of task is required from them.

We can give another example the borrowing "Academic". Academic environment, Academic staff or personnel. We translate them as akademik mühit, akademik heyət, academic activity, academic calendar, academic disciplines-akademik fənlər, Academic hour-akademik saat, academic indicator- akademik göstərici (5) və s. The origin of this word relating to, or associated with an academy or school especially of higher learning the academic curriculum academic courses(6). In some cases we do use the equivalent for ex. Academic Institution- Elmi müəssisə, academic intervention-təhsildə müdaxilə, Academic language-elmi dil, academic period tədris vaxtı, academic regalia, məzuniyyət günü geyilən paltar, academic publishing-elmi nəşrlər, academic counselling-tədris ilə bağlı məsləhət, academic degree-elmi dərəcə. As you can see in some situations we can use equivalents for the best and effective translation, instead for other cases we just have to borrow foreign version in order to translate more effectively.

The other word we use in our academic life is the word "smartboard". Teachers and students frequently use the word, though in Azeri we do have an equivalent "ağıllı lövhə". Some words transfer to a

language due to cultural interaction, some words from mass media articles, yet, this kind of words transfer in the process of high-tech development. The meaning of the first word in this combination “smart” meaning “ağıllı”. The words such as “smart phone”, “smartboard” appeared with the evolution of high-technology. David Martin started a Smart company in 1987 in Canada. This is an interactive whiteboard which accepts touch input from a finger, pen or other solid object. High-tech evolution contributed to countless smart objects available almost in all offices, academic institutions, and companies, without which it might be a real challenge to handle tasks, solve problems accurately and effectively. Some of these words are used with their equivalents in Azeri, hence exceptions are unavoidable.

Let us look at the origin and translation of the word “projector”. This is a device that is used to project rays of light, especially an apparatus with a system of lenses for projecting slides or film on to a screen. Do we have an exact equivalent relating to this word, which is appeared as result of new inventions. Almost at all Academic institutions we utilise this object. As a matter of fact we use the word on its original basis. For eg. Milli kurikulum İKT-dən geniş istifadəni nəzərdə tutur. Kompüterdən, proyektordan istifadə etməklə mövzunun icmalı qabaqcadan hazırlanır. Motivasiyanın qurulmasında mövzuya aid materiallardan internet qaynaqlarından, fleşkartlardan, əyani vəsaitlərdən, videomateriallardan və s. istifadə etməklə şagirdlərin diqqətini maksimum dərəcədə dərəcə cəlb etmək mümkündür (7). As we can see we translate the word using the calque method of translation.

Scan is one of the borrowings we use originally, without giving equivalence. As the equivalent is not available in our language. While surfing the internet and news sites you can easily notice kind of advertisements. “Əşyalarınızı skan etmək istəyirsinizmi?”

Bu məhsul, 3D skan etmə imkanını təmin edən funksiyaları özündə birləşdirir. 3D Scanner istənilən cismi kompüter vasitəsilə skan edə bilər. Ayrıca skan edilən əşyanın 360°lik topografik versiyasında hər hansı bir veb əsaslı fayla çevirməyidə mümkün edir.” As the word is used, originally people from all age groups may easily catch the meaning without extra-required explanation.

These examples show that cultural ties between countries yield its fruit and lead to countless benefits for both language and traditions of people.

When we are at shopping malls we can see “Sales –up to 70 %”, “New arrivals” or “New collection” which are the words of foreign origin but easily assimilated by society. Beyond the shadow of doubt, we do have equivalents of these words but for some reasons many of us prefer to use them in their original form.

In our daily life, we use foreign words frequently, for eg. instead of saying Məni şəkildə işarələ we generally say “Məni şəkildə tag elə”, or another example “sign out etdim”, “məni internetdə follow elə”, “Sifarişimi onlayn şəkildə etmişəm”. We can easily see the kind of centers named “Fitness və spa mərkəzi”. We do have translation of the word fitness- idman, what about spa? Do we have the equivalent of this word? This word does not refer to our culture, yet it is culturally alien word for us, the definition of this word is “a bath containing hot aerated-mineral water.” We just transfer the word using calque method.

Why do we prefer to use the kind of words and expression in mixed form? For some words, we really do have equivalents. May be some of us think that the equivalent does not sound appealing, may be others simply do not know the equivalent.

To sum up, I want to mention that cultural transformations builds the gaps both between languages, traditions, social lives of society. Every society must stay open and embrace any development and breakthrough unless they do not distort the lexical\ semantic and grammatical systems of a language. All languages borrow words and expressions at times, widen their vocabulary, and transfer the newly arrived words to other languages. Our language assimilates the trendy and new words, expressions as well, but it does not mean that we have to do some deviations in our language by transferring all the alien words on their original basis.

REFERENCES

1. <http://Fox.az>
2. <http://wikipediya>
3. <http://azerikino.com>
4. <http://ailem.az>
5. azleks.pedogoji terminlər lüğəti
6. Merriam webster
7. <http://mektebgushesi.az>

**MACHINE TRANSLATION PROCESS: TRANSLATION PLATFORMS
CANNOT REPLACE HUMAN TRANSLATION****Məltəm AKMAN**Bakı Mühəndislik Universiteti
meltem.akm15@gmail.com**ABSTRACT**

There is no doubt that the translation industry is a huge industry and growing. This ever expanding industry plays main role in building bridge between cultures. The slow speed of manual translation and the vast amount of content requiring translation, has led the technology stepping in. People started to see the potential for machine translation and there were a lot of attempts developing MT systems. Undoubtedly machine translation has a lot of advantages as rate of machine translation is exponentially faster than human translation. These facts led to relevant questions as: Is machine translation ready to replace human translators? In my personal view, all these inventions, and mechanical translation is field of science but translation is much more related to art. The translator brings their own experience and personality to every job they do, and often we are called upon to interpret the true meaning of our source texts. This isn't always easy and requires creativity that machines can not do. In conclusion, machine translation always requires the existence of human translator's real power.

Keywords: Machine Translation, Rule-Based Machine Translation, translation equivalents, revolutionized the field, translation platforms, replace human translators, human behavior, decode human speech, science or art, engineering devices.

XÜLASƏ

Şübhəsiz ki, tərcümə bazarı daima inkişaf etməkdə olan böyük bir bazardır. Bu daima inkişaf edən bazar müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü qurmaqda mühim rol oynayır. Yazılı tərcümə sürətinin az olması və tərcümə tələblərinin çox olması bu sahəyə texnologiyanın təsirinə təkan verdi. İnsanlar maşın tərcüməsinin bir çox üstün cəhətlərini gördülər və maşın tərcüməsi sistemlərinin tərəqqisi üçün çox sayda cəhdlər olunmuşdur. Şübhəsiz ki, maşın tərcüməsinin insan tərcüməsindən daha sürətli işləməsi kimi üstün cəhətləri var. Bütün bu faktlar əsasında müvafiq suallar yaranır : Maşın tərcüməsi tamamilə insan tərcüməsini əvəz edə bilər mi? Mənim şəxsi fikrimcə bütün bu ixtiralar və maşın tərcüməsi elmin tövəsidir ancaq tərcümə sahəsi incəsənət və qabiliyyətlə daha çox əlaqəlidir. Tərcüməçi işində məxəz dildəki mətnin tərcüməsində ən düzgün mənanı verə bilmək üçün öz təcrübə və şəxsi fikirlərindən istifadə edir. Bu gördüyü qədər asand iş deyil və bunun üçün texnikada olmayan yaradıcılıq tələb olunur. Nəticə etibarilə maşın tərcüməsi həzaman insan tərcüməsinin mövcudluğunu tələb edir.

Açar sözlər: Maşın tərcüməsi, qaydalara əsaslanan maşın tərcüməsi, tərcümə ekvivalentləri (qarışıqları), bu sahədə dəyişikliklər etdi, tərcümə platformaları, tərcüməçini əvəz etmək, insana xas xüsusiyyət, insan nitqinin şifrələnməsi, elm yoxsa incəsənət, mühəndislik qurğuları.

РЕЗИОМЕ

Нет сомнений в том, что индустрия переводов является огромной отраслью и растет. Эта постоянно расширяющаяся отрасль играет главную роль в строительстве моста между культурами. Медленная скорость ручного перевода и огромное количество контента, требующего перевода, привели к тому, что технология начала работать. Люди начали видеть потенциал для машинного перевода, и было много попыток разработки МТ-систем. Несомненно, машинный перевод имеет много преимуществ, так как скорость машинного перевода экспоненциально быстрее, чем человеческий перевод. Эти факты привели к соответствующим вопросам: готово ли машинный перевод заменить переводчиков? По моему личному мнению, все эти изобретения и механический перевод являются областью науки, но перевод гораздо более связан с искусством. Переводчик привносит свой опыт и личность в каждую работу, которую они выполняют, и часто мы призваны интерпретировать истинный смысл наших исходных текстов. Это не всегда легко и требует творчества, которого машины не могут сделать. В заключение, машинный перевод всегда требует наличия реальной власти переводчика.

Ключевые слова: Машинный перевод, машинный перевод на основе правил, эквиваленты переводов, революционизировал поле, переводческие платформы, заменить человеческий переводчик, человеческое поведение, декодировать человеческую речь, науки или искусства, инженерные устройства.

Technology is developing at a frightening pace and the demands made on translator do not show and signs of abating. In fact, the translator is becoming more and more depended on information technology and, if the translator does not adapt to change, he or she may become uncompetitive. (Samuelsson-Brown 1996, 280) (1, p. 3)

The word translation derives from the Latin term meaning “to bring across”. Another relevant term comes from the Ancient Greek word of “metaphrasis” which means “to speak across” and from this, the term “metaphrase” was born, which means a “word-for-word translation”. These terms have been at the heart of theories relating to translation through out history and have given insight into when and where translations have been used through out the ages. (2)

Logically, translation and interpreting didn't enter the scene until language began to show up in written form, around 3200 BC, in the form of hieroglyphics and in the spoken form when the Greeks and Romans began to use their slaves to interpret for them. Major technological advances, such as availability of paper- one of inventions of Chinese and the invention of the printing press- historical device created by Johannes Guttenberg led to the first ever book being printed- the Latin Bible.

It is perhaps the Internet and mechanical translation that has revolutionized the field. Common Sense Advisory (CSA) estimates that less than 1% of content is translated globally. (3) Nearly every culture in the world has interactions with every other culture. Surely language plays basic role in this process, translation plays main role in building bridge between cultures. This means that there is incalculable number of translation requirements every second of every minute of every day. Officially there are about 6800 distinct languages in the world; there simply are not enough translators available to translate all of the content. When translation and technology are mentioned in the same breath, many people's thoughts turn immediately to machine translation – the process whereby a computer program translates a text from one natural language into another. (1, p.3) These translations are form of computational linguistics and language engineering which uses software to translate text. Some translators utilize different forms of machine translation, including translation memory tools, to increase productivity and decrease time spent on repetitive terminology and phrases. (3) Machine translation covers all branches of computational linguistics and language engineering, wherever they incorporate a multilingual aspect.

People started to see the potential for machine translation and started to develop machine translation systems all using linguistic information both of source language, the target language and the contrastive language and contrastive linguistics in between. The first known machine translation proposal was made in Estonia in 1924 February. In 1954 Georgetown-IBM experiment, held in United States offers the first public demonstration of machine translation. (4) The system had just 250 words and translating 49 specifically chosen Russian sentences into English mainly in the field of chemistry. (4) Mid 60s it's essentially predicted that they'll be no future for machine translation because of the problem of ambiguity that machines will never be able to disambiguate words like pen whether it's writing source or whether it's an enclosure that you keep animals in. So for that reasons especially in USA funding for MT was canned for a long time. But of course it was requirement of many countries, which have more than one official language that lots of machine translation research continued in places like Canada, Europe. So in 1984 Makoto Nagao proposes example-based machine translation. Main purpose was to break down sentence into phrases and learn the translations of those pieces by using a corpus of examples. In 1997 the world's first web translation tool "Babel Fish" is launched. The tool is created by Systran in collaboration with "Digital Equipment Corporation". (4) And finally in 2006 in April well known translation program "Google Translate" was instituted. (4) Machine translation has been around for more than fifty years, and the quality of machine translation output has improved considerably over that time.

Let's analyze how machine translation works- which takes powerful place in our life. There are 2 types of machine translation: Rule-Based Machine Translation (RBMT) and Statistical Machine Translation (SBMT). RBMT was the first practical approach to machine translation. Let's say that we need to translate from English to Russian. We have to write down a grammar of English and the grammar of Russian. And we have to write down a contrastive grammar of English representations could be mapped into Russian equivalent translation equivalents. Rule-Based Machine Translation use linguistic rules to break down the content. It produces more predictable output for terminology and grammar through the use of customized terminology lists to fine tune the engine the ability to correct every error. Statistical Machine Translation also known as SMT uses statistical models to generate the translation of the source content. (5) Statistical engines don't analyze text based on language rules. Since about 2013 Google and Windows began to explore the possibility of using neural networks. Neural Networks are statistical models that were first used in speech and image. (5)

I noted before that machine translation has really revolutionized field of translation. It's well-known truth that machine translation has a lot of advantages as rate of machine translation is exponentially faster than human translation. Researches has shown that the average of words that human translator can translate is around 2000 words a day but machine translation can generate thousands of words each minute. The cost of machine translation is also much more profitable in comparison with human translation.

All these factors, convenience of machine translation and developing of technology day by day led to nowadays relevant questions in translation field: Can translation platforms replace human translators at all? Will human translators be replaced by computers someday? Is machine translation ready to replace human translators? Well, in my personal view machine translation always requires the existence of human translators to feed of. Language is a human behavior. Machine translations are machine simulated but they're not doing anything like what a human translator is doing.

If we examine how machine translation works, its structure and process we can understand better. As technology and engineering grew people have been able to make machines decode human speech and produce written transcript of it automatically using for example voice-recognition technology or optical character recognition. These features are key features that will always be used to simulate speech translation. Machine translation devices transcribe the speech in the source language into text putting that text through a translation device, taking the text in the target language and then sounding it out – the structure, process is like that. But it must be mentioned that it's not actually speech to speech. Its speech as the product of program that takes text input and that text is translated from something that has transformed speech into text in the first place – all this process is masterpiece of engineering. It is a masterpiece of science. But in my opinion translation is not just a science, it is also an art. The real thing is that in translation there is science and art. Translation is both science and art because it requires in-depth understanding of the nuances of two languages and the ability to artfully convey the meaning and feel of writing in one language in terms of the other. As a translator you are required to enter a realm where word choice, grammatical interpretation and the infusion of tone and style can totally transform a text from one meaning to another, even if the words themselves remain similar. The translator, after all, brings their own experience and personality to every job they do, and often we are called upon to interpret the true meaning of our source texts. This isn't always easy and requires creativity that machines can not do. Translation machines both written and spoken are extremely clever engineering devices. They give us thought how we may understand language better. How human being uses language and translates languages. That's what engineering for it. Machine translation uses existing translations done by humans and computes the most probable match from vast amount of paired texts that exist on the web. In conclusion, we can underline and highlight that language is human behavior and translation.

REFERENCES

1. Computer-aided Translation Technology: A Practical Introduction- Lynne Bowker
2. <http://www.kwintessential.co.uk/blog/translation/the-history-of-translation/>
3. <https://www.stratusvideo.com/influence-technology-translation/>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Timeline_of_machine_translation
5. <https://kantanmtblog.com/2014/02/13/rbmt-vs-smt/>

CEK LONDONUN “MARTİN İDEN” ƏSƏRİNDƏ XÜSUSİ ADLARIN TƏRCÜMƏSİNİN ADEKVATLIĞI

Əminə İBRAHİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Amina_ibrahimova@list.ru

Yazılı tərcümə prosesində məxəz dildəki xüsusi adların hədəf dildə transformasiyası həm əhəmiyyətli, həm də tərcüməçilər üçün çətinlik yaradan başlıca məsələlərdən biridir. Xüsusi adları transformasiya edərkən adətən, iki ənənəvi transformasiya üsulundan istifadə olunur: 1) transliterasiya üsulu, 2) transkripsiya üsulu. Əgər hər hansı bir xüsusi adın transformasiyasında məxəz dildəki hərflərin uyğunluğundan istifadə olunarsa, bu zaman həmin transformasiya üsulu transliterasiya adlanır. Məsələn, Tim – Tim, London – London, Ted – Ted, Martin – Martin. Əgər hər hansı bir xüsusi adın transformasiyasında məxəz dildəki hərflərin deyil, səslərin uyğunluğu nəzərə alınarsa, onda həmin transformasiya üsuluna transkripsiya üsulu deyilir. Məsələn, John – Con, Kate – Keyt, Jerry – Cerri, Canada – Kanada.

Xüsusi adlara bir çox yerlərdə - dərslərdə, qəzetlərdə, jurnallarda və s. rast gəlirik. Xüsusi adlarla qarşılaşdığımız yerlərdən biri də, sözsüz ki, bədii əsərlərdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək məşhur amerikalı yazıçısı Cek Londonun avtobiografik səciyyə daşıyan “Martin İden” əsərində obrazların adlarının Azərbaycan dilinə hansı transformasiya üsulu ilə tərcümə edildiyinə nəzər salaıq. Bu əsərdəki obrazların adlarını təhlil etməyə elə əsərin baş qəhrəmanı olan “Martin İdenin” adı ilə başlayaq. “Martin İden” obrazının adı məxəz dildə “Martin” formasında verilmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “Martin” adının dilimizə tərcüməsi zamanı transliterasiya üsulundan istifadə olunmuşdur. Həmin obrazın soyadı olan “Eden”in tərcüməsi isə transkripsiya üsulu ilə ifadə edilərək “İden” halına düşmüşdür.

“Martin İden” əsərində digər obrazlarının adlarının doğma dilimizə necə tərcümə edildiyini nəzərdən keçirək. Əsərin digər əsas obrazları “Ruth Morse”, “Arthur Morse”, “Lizzie Connolly”, “Joe Dawson”, “Russ Brissenden” kimi obrazlardır. Bu adların tərcüməsində ən çox diqqət cəlbədən məqamlardan biri “Ruth Morse” surətinin adının transformasiyası ilə bağlıdır. Tərcüməçi İslam İbrahimov “Ruth” obrazın adını dilimizə “Ruf” kimi transformasiya etmişdir. Əsərin rusca tərcüməsinə nəzər saldıqda görürük ki, bu obrazın adı həmin tərcümə edilmiş versiyada da “Рyфъ” olaraq verilmişdir.

Adın dilimizə tərcüməsindən söhbət açdıqda onun düzgün tərcümə edilmədiyinə şahid oluruz. Belə ki, ingilis dilində “th” hərf birləşməsi [f] səsinə deyil, dişarası səslərdən biri sayılan [θ] səsinə verir. Doğma dilimizdə isə dişarası səslər olmadığından həmin hərf birləşməsinin qarşılığı yoxdur. Buna görə də Azərbaycan dilində “th” hərf birləşməsinin səslənməsinin qarşılığını təmin etmək çətinidir. İngilis dilindəki [θ] səsi bizim dilimizdəki [s] səsinə bənzəyir. Əgər “th” hərf birləşməsinin hədəf dildə qarşılığını “s” hərfi ilə ifadə etsək onda obrazın adı “Rus” şəklində olacaq, bu da “rus” sözü ilə eyni olduğundan oxucuda çaşqınlıq yarada bilər. Bu adın tərcüməsində qrafemləri, yəni hərfləri nəzərə alaraq transliterasiya üsulundan istifadə etsək o zaman obrazın adı dilimizə “Ruth” kimi tərcümə ediləcək. Amma belə bir problem meydana gələcək. Məxəz dildəki adın imlası olduğu kimi saxlandığından hədəf dildə oxuyanlar adı tələffüz edərkən sondakı [h] səsi tələffüzdə çətinlik yaradacaqdır. Tələffüz zamanı çətinliyin yaranmaması baxımından “th” hərf birləşməsinin ifadə etdiyi [θ] səsinə Azərbaycan dilində [t] səsi ilə əvəz etməyin daha qənaətbəxş olduğunu hesab etmək olar. Əsərin digər obrazı olan “Arthur”un adının dilimizə transformasiyasının “Artur” şəklində verildiyini də nəzərə alsaq “Ruth” adı üçün də bu üsuldən istifadə edərək “Rut” formasında tərcümə etmək yerinə düşər.

“Ruth Morse” obrazının soyadı “Morz” şəklində ana dilimizə tərcümə olunmuşdur. Bu obrazın soyadını dilimizə tərcümə edərkən transkripsiya üsulundan istifadə olunmuşdur.

“Martin İden” əsərində xüsusi adların məxəz dildən hədəf dilə tərcüməsi zamanı nəzərə çarpan qeyri-adekvat tərcümələrdən biri də “Russ Brissenden” obrazının adı ilə bağlıdır. Bu obrazın adı dilimizə “Ress” kimi tərcümə olunmuşdur. Halbuki bu cür tərcümə nə transkripsiya üsuluna, nə də transliterasiya üsuluna uyğundur. Bu adın tərcüməsində transkripsiya üsulu nəzərə alınsaydı onda bu obrazın adı “Ras” olardı. Əgər transliterasiya üsulu əsas götürülsəydi onda elə “Russ” kimi saxlanılardı. Göründüyü kimi, bu üsulların heç biri yerinə yetirilməyib. “Brissenden” sözü isə transliterasiya üsuluna uyğun olaraq dilimizə transformasiya edilmişdir.

“Lizzie Connolly” obrazının ad və soyadı transkripsiya üsulu ilə Azərbaycan dilinə transformasiya edilərək “Lizzi Konolli” formasına salınmışdır. Digər obraz “Joe Dawson” obrazının ad və soyadı da transkripsiya üsulu ilə dilimizə tərcümə olunmuşdur. Yəni “Joe Dawson” “Co Douson” formasına çevrilmişdir.

Cek Londonun “Martin İden” əsərində verilmiş əsas obrazların adlarının bizim dilimizə hansı üsulla transformasiya edildiyini ətraflı şəkildə təhlil etdik. Bəzi səhvləri nəzərə almasaq ümumilikdə əsərdəki xüsusi adlar həm transkripsiya, həm də transliterasiya üsulundan istifadə edilərək Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

TƏRCÜMƏDƏ ORİJİNALA SADIQLIK PRİNSİPI

Əminə İBRAHİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

Amina_ibrahimova@list.ru

Tərcümə prosesində ən önəmli prinsiplərdən biri orijinala sadiqlik prinsipinə əməl etməkdir. Bu prinsipin başlıca xüsusiyyəti odur ki, hansısa mətni və ya informasiyanı bir dildən başqa bir dilə tərcümə edərkən orijinal, yəni məxəz dildəki informasiyanı hədəf dilə doğru, təhrifsiz, oxunaqlı və anlaşılıqlı formada tərcümə etmək gərəkdir. Tərcümə prinsipləri, tələbləri və üsulları ilə əlaqədar olaraq bir çox dilçilər söz söyləmiş və bir sıra yazıçılar bu barədə kitab qələmə almışlar. Həmin yazıçılara nümunə olaraq Alexander F. Tytler, Eugene Nida, Theodore H. Savory kimi yazıçıları göstərə bilərik. Alexander F. Tytler 1791-ci ildə yazdığı “Essay on the Principles of Translation” əsərində tərcümə haqqında prinsiplərdən, eyni zamanda tərcümədə orijinala sadiqlik prinsipindən bəhs etmişdir. Həmin prinsiplər qısaca aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

Tərcümə zamanı məxəz dildəki fikirlər hədəf dildə eyni tərzdə və üslubda öz əksini tapmalı, həm də tərcümə edilmiş mətn orijinal dildə verilmiş mətn kimi oxunaqlı olmalıdır.

Digər müəllif Theodore H. Savory də qələmə aldığı “The art of translation” kitabında tərcümə prosesi ilə bağlı ətraflı şəkildə yazmışdır. Müəllifin həmin kitabda yazdıqlarına əsasən deyə bilərik ki, hədəf dildəki mətn orijinal dildəki mətn kimi olmalı, onun ideyalarını, üslubunu özündə ehtiva etməlidir. Eugene Nida bəzi əlavələr etməklə bu iki müəllifin dediklərini təsdiqləmişdir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, bu dilçilər və müəlliflərin tərcümə prosesində önəm verdikləri ortaq cəhət yaxud tələb orijinal dildə verilmiş fikirləri, ideyaları, məlumatları hədəf dildə təhrif etmədən tərcümə etmək və orijinal dildəki mənanı saxlamaqdan ibarətdir. Orijinala sadıqlıq prinsipi baxımından bu müəlliflərin yazdıqları tələblər ilə razılaşmaq olar, ancaq bəzi məqamlar vardır ki, onlarla razılaşmaq qeyri-mümkündür, məsələn, tərcümə edilən məndə verilmiş bütün sözlərin (tərcümə edilməsi mümkün olan və ya olmayan) hədəf dilə tərcümə edilməsi kimi məsələləri nümunə göstərmək olar.

Orijinala sadıqlıq prinsipindən söz açarkən onu da vurğulamaq lazımdır ki, hər dilin özünəməxsus ifadə formaları olduğundan bəzən ayrı-ayrılıqda verilmiş sözlər birləşib ifadə halına düşəndə tərcümə prosesində bir qədər fərqli şəkildə tərcümə olunur. Bəhs etdiyimiz bu mövzuya daha ətraflı və aydın izahat vermək məqsədi ilə bir neçə sadə nümunə üzərində fikrimizi əsaslandırmaq. Məsələn, ingilis dilində “good” “yaxşı”, “morning” isə “səhər” mənasında işlədilir. Ancaq bu iki söz “good morning” söz birləşməsində Azərbaycan dilinə “yaxşı səhər” kimi yox, “sabahın (sabahınız) xeyir” formasında tərcümə olunur. Başqa bir misala da nəzər salaq. İngilis dilini bilən hər kəsə məlumdur ki, “happy” sözü ingilis dilindən bizim dilimizə “xoşbəxt, bəxtiyar” kimi mənalarda tərcümə olunur. “Birthday” sözü isə ingilis dilindən Azərbaycan dilinə “ad günü” mənasında çevirilir. Bu sözlərin birləşməsindən yaranmış “Happy birthday” birləşməsi isə doğma dilimizə “xoşbəxt ad günü” şəklində deyil, “Ad günün (gününüz) mübarək” şəklində tərcümə edilir. Bu nümunələrdən də görüldüyü kimi tərcümə zamanı orijinala sadıqlıq prinsipinə əməl edərək məxəz və hədəf dillərin özünəməxsus ifadə tərzini ilə yanaşı, həmin dillərin istifadə olunduğu ölkələrin mədəniyyətlərini də nəzərə almaq labüd və qaçınılmaz haldır.

Tərcümənin başlıca prinsiplərindən olan orijinala sadıqlıq prinsipindən bəhs edərək atalar sözləri və idiomları da unutmamaq lazımdır. Biz bilirik ki, istər atalar sözləri, istər idiomlar məxsus olduqları ölkələrin mədəniyyətlərini nümayiş etdirir. Bu baxımdan tərcümə prosesində məxəz dildəki atalar sözlərinin ifadə tərzini ilə hədəf dildəki atalar sözlərinin ifadə tərzini arasında uyğunsuzluğun yaranması normal haldır. Nümunə olaraq ingilis dilində verilmiş “He who commences many things finishes but few.” atalar sözünün tərcüməsinə baxaq. Bu atalar sözü doğma dilimizə “Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz” şəklində tərcümə olunmuşdur. Halbuki orijinal dildə “qarpız” sözü mövcud deyildir. Digər bir atalar sözü nümunəsinə nəzər yetirək. İngilis dilindəki “Between the devil and the deep sea” atalar sözü Azərbaycan dilinə “Aşağı tüpürürsən saqqal, yuxarı tüpürürsən bıç” formasında tərcümə olunmuşdur. Məxəz və hədəf dildəki bu atalar sözlərini müqayisə edərək görürük ki, verilmiş atalar sözlərində tamamilə fərqli sözlər yazılıb. Ancaq məna baxımından təhlil etdikdə həmin atalar sözlərinin mənacə eyni olduğunu anlayırıq. Bu hal idiomlara da aiddir. Məsələn, ingilis dilindəki “once in a blue moon” idiomunun tərcüməsi Azərbaycan dilinə “çox nadir hallarda” şəklində tərcümə edilmişdir. Əgər bu idiomu sözbəsöz tərcümə etsək onun tərcüməsi “bir dəfə göy ayda” kimi alınar və bu da dilimizdə çox qəribə səslənər. Daha bir nümunəyə baxaq. “Another pair of shoes” idiomu doğma dilimizə “başqa məsələ” şəklində tərcümə edilmişdir. Əgər bu birləşmənin idiom olduğunu nəzərə almasaq o zaman onun tərcüməsi “ayaqqabının o biri tayı” kimi başa düşüləcəkdir.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, tərcümədə sadıqlıq prinsipini yerinə yetirmək üçün hər bir tərcüməçi məxəz dildəki mətni hədəf dilə həm oxunaqlı və anlaşılqı şəkildə tərcümə etməli, həm də tərcümə zamanı hər iki dilin mənsub olduğu mədəniyyəti və ifadə tərzini nəzərə almalıdır.

BEYNƏLXALQ MÜNASIBƏTLƏR SFERASINDA TƏRCÜMƏNİN ROLU

Ülvi OCAQLI

Bakı Mühəndislik Universiteti

Azərbaycan diplomatiyasının parlaq günəşi sayılan Əlimərdan Bəy Topçubaşovun əziz xatirəsinə!

Bildiyimiz kimi, dünyəvi dillər və ya beynəlxalq dillər gündəm diplomatiyasında və beynəlxalq münasibətlərdə əvəzsiz rol oynamaqdadır. Belə ki, Azərbaycanın da yerləşdiyi Cənubi Qafqaz regionunda İngilis dili istifadə olunmasına və yayılmasına görə ikitərəfli və ya çox tərəfli danışıqlar zamanı ən çox üstünlük verilən ünsiyyət vasitəsidir. Baxmayaraq ki, region ölkələri beynəlxalq münasibətlər sferasında “Post-Sovet” ölkələri adlandırılırsa da, Rus dili konstruktiv və diplomatik qərarların verildiyi lokasiya baxımdan İngilis dilinə ududur.

Bunun məntiqi izahı kimi, beynəlxalq münasibətlərin yaranma mərhələsi sayılan və müstəqil Azərbaycanın ilkin deklarasiya vermək hüququnu əldə etdiyi və de-fakto tanınmaya yiyələndiyi 1919cu il 18 yanvarda start götürən Paris və ya Versal Sülh Konfransı zamanı danışıqlar müxtəlif dillərdə aparılarsa da, aparıcı dil kimi qalib ölkələrdən biri olan Vudro Vilsonun təmsil etdiyi nümayəndə heyətinin dili olan İngilis dili idi. Təsədüfi deyildir ki, Cənubi Qafqaz xalqlarının da müstəqillik üçün pənah apardığı Versal Konfransı zamanı ölkəmizin dövrü diplomatik nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan Bəy Topçubaşov qalib ölkələrin rəhbərlərindən biri olan Vudro Vilsonla görüşdüyü zaman ikitərəfli danışıqların rəsmi dili İngilis dili idi.

Yuxarıda qeyd olunan inkişaf dinamikasına nəzər saldıığımız zaman, tərcümə və tərcümə prinsiplərinin diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər sferasına nüfuz etməsi qaçınılmaz idi. Tarixin xronoloji ardıcılığına nəzər saldıığımız zaman, məntiqi olaraq görmək olar ki, ilk dəfə rəsmi olaraq tərcümə prosesinin icra edildiyi beynəlxalq miqyaslı iclas, Viyanna Sülh konfransı sayılır. İspaniya Krallığının sözügedən konfransda ali rəqəbli səfiri hesab olunan Pedro Gómez Labrador öz memuarında yazır: “Millətlərin ilkin görüşü zamanı ortaq dilin olmaması səbəbindən birinci gün sadəcə “qalibiyyəti qeyd etmək” xarakterli oldu və yalnız ikinci gün mənə təhkim olunan portuqal mənşəli mütərcim vasitəsilə istəklərimizi yüksək bacarıqla dilə gətirdim.

Müasir diplomatiya və ya beynəlxalq münasibətlər arenasına təkcə ölkələrin sosial, iqtisadi sahələrinə deyil, eləcə də bu sahə ilə birbaşa və ya yaxud da dolayısı yolla əlaqədə olan peşə sahiblərinin də iş prinsiplərinə təsir edir. Bu sahədə texnoloji yeniliklərin də rolu qaçınılmazdır. Əgər ilkin variantda tərcüməçi və ya dilmanc tərcümə etdiyi rəqə sahibi diplomatların fikirlərini yalnız birinci şəxsə ötürməyə borclu idisə, artıq sinxron tərcümə vasitəsi ilə hədəf kütlə dəfələrlə artdı.

Diplomat və tərcüməçi arasında olan bu vəhdət yüksəldikcə, bu tandem üçüncü şəxslərin marağına düşməyə bilməzdi. Təbii ki, söhbət xüsusi xidmət orqanlarından gedir. Bu iki peşə sahibləri arasında olan fərq isə toxunulmazlıq prinsipi ilə əlaqədardır. Diplomat və ya ali rəqə sahibi şəxslər etimadnamələrini verdikləri zaman, toxunulmazlıq hüququ əldə etmiş olur, digər bir tərəfdən tərcüməçi isə xüsusi əhəmiyyətli məsələlərə şərh verdiyi zaman (sonra) heç bir toxunulmazlıqdan söhbət belə getmir.

Bunun bariz nümunəsi kimi, yer üzündə baş verən ən qanlı müharibədən sonra baş tutan Potsdam Sülh Konfransını göstərə bilərik. Konfransın gedişatında cərəyan edən və dünyanın gələcək müqəddəratını həll edən bu görüş zamanı iştirakçılar İosif Stalin, Klement Eтті, Herri Trumandan başqası deyildi. Maraqlı məqam isə dünya siyasi tarixində xüsusi əhəmiyyəti ilə tanınan Sovet Xüsusi Xidmət Orqanlarının konfransdan sonra tərcüməçidən “lazımı ölçünü” götürməsi olmuşdur. Stalin deyirdi: Söhbət iki nəfər arasında baş tutmuşdur, cənab Eтті. Qarşı tərəfin əks sualı “bəs tərcüməçi” kimi olsa da, hazır cavablığı ilə tanınan Koba bildirdi: “Hansı tərcüməçi, biz yalnız ikimiz idik”.

Yuxarıda qeyd olunan faktlara istinadən bildirmək olar ki, məhz bu tipli hadisələrdən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İnsan Haqları komitəsi eyni başlıqlı xüsusi iclası zamanı qəbul olunan Qətnamədə bildirdi:

“Xüsusi əhəmiyyətli məsələlər və ya danışıqlar zamanı hədəf dilə şərh edən şəxslərin toxunulmazlığının təmin olunması üçün bu prosesi yerinə yetirən şəxslər xüsusi indekslərlə kodlaşdırılsın və katibliyin iradəsi olmadan üçüncü şəxslərə ötürülməsin.”

Əsaslı mənbələrə istinadən bəzən bu tipli tərcümələr, Konfrans Tərcüməsi də adlandırılır. Bəzi hallarda bu prosesi konfrans tərcüməsi adlandırmaq düzgün olmazdı. Səbəb çox sadədir. Bəzən ikitərəfli münasibətlər “sözlər və ya fikirlər” çərçivəsini aşır. Yəni, biri birinə hədəf qorxu gələn diplomatlar etik normaları aşı bilirlər. Bu isə öz növbəsində tərcüməçinin məsələyə qarışmasına səbəb olur. Tərcüməçinin bu halda iki çıxış yolu vardır: 1. İfadə olunan fikrin şərh verilməklə hədəf dilə çatdırmaq. 2. İfadə olunan fikri hədəf dilə çevirməmək.

Məsələnin maraqlı tərəflərindən biri isə şərh vermə sənətinin qızıl qaydaları ilə bağlıdır. Adı halda dilmancın öhdəliyi məxəc dildə olan fikir və ya ifadələrin hədəf dilə təhrifsiz ötürülməsi olduğu halda, beynəlxalq statuslu məsələlərin həlli zamanı bu anlayış öz yerini “şərh verməyə” verir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarının 1997-2001 ci illərdə dövlət katibi olmuş Madlen Olbraytın şəxsi kolleksiyasında 300-dən artıq sancaq (pin) var idi. Bu heç də təsadüfi hal deyildi. Xanım Olbrayt dünya diplomatiya tarixində “Sancaq Diplomatiyası” anlayışının banisi sayılır. Əlbəttə ilk baxışda Sancaq Diplomatiyasının Tərcüməşünaslıqla hansı bağlarının olduğu qəribə səslənə bilər. Məsələ bunda idi ki, sözügedən şəxsin bu maneəsinin sirlərini məhz mətbuat konfransı zamanı jurnalistlərə tərcümə edən xanım dilmanc açmışdır. Bu bacarıqlı diplomat, ünsiyyətdə olduğu və ya çoxtərəfli danışıqlara gətirdiyi şəxslərin xarakterinə uyğun olaraq

bir simvoldan ibarət sancaqdan istifadə edib. Heç təcəüblü deyil ki, Səddam Hüseynlə olan görüşün mətbuata açıq olan hissəsi zamanı Olbraytın pencəyində şir fiqurlu sancaq öz əksini tapmışdır. Analoji hadisənin təkrarlanmasından təcəüblənən tərcümənin vəziyyətini görəndə Səddam Hüseyn sancağın mənasını soruşması ilə bərabər “Sancaq Diplomatiyasının” şərhini də vermişdir.

Sonda bildirmək yerinə düşərdi ki, müasir tərcüməşünaslıq inkişaf etdikcə və bu inkişaf dinamikası siyasi vəziyyətlə paralellik təşkil etdiyi müddətdə Tərcüməçilərin gələcək diplomatlar olması qaçınılmazdır. İstər beynəlxalq səviyyədə, istərsə də lokal qaydada təmsilçilik hüququ əldə edən şəxslərin bu sahəyə aparıcı yollarının mütərəqqilikdən keçdiyi tez-tez rast gəlinən hallardandır. Buna ən misal isə, Azərbaycanın tarix səhifələrində silinməz iz buraxan və dövlətçiliyə müstəsna xidməti olan Paris Sülh Konfransına gedən nümayəndə heyətinin gənc üzvü Məmməd Bəy Rəhimovun Versala aparıcı yolda sənədləşmə dilinin mükəmməl tərcümə etməsi ola bilərdi. Baxmayaraq ki, ilkin təhsili Sankt Peterburq Texniki Universitetində texniki elmlər üzrə olan cənab Rəhimov, Əlimərdan Bəyin ona təyin etdiyi müşavirlik statusunda çox kənara çıxaraq artıq millətin və dövlətin istiqbalı üçün Versala gedən yolda var gücü ilə müxtəlif dillərdə aparıcı diplomatik yazışmaları tərcümə etmişdir. Yalnız bu faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Paris Sülh Konfransı zamanı Azərbaycandan göndərilən nümayəndə heyətində heç bir professional tərcüməçi aparılmamışdır.

HÜQUQİ TƏRCÜMƏ

Təhminə HƏSƏNOVA

Tgasan10@gmail.com

Hüquqi tərcümə hüququn müxtəlif sahələrinə aid olan mətnlərin tərcüməsidir. Hüquqi sənədlərə şirkət sənədləri, nizamnamələr, məhkəmə sənədləri, müqavilələr, razılaşmalar, hesablar, qanunlar, beynəlxalq standartlar, səfirliklərin sənədləri, hüquqi sahəyə aid elmi işlər və s. aiddir. Hüquqi sənədlərdə hər bir söz əhəmiyyətlidir. Buna görə də, tərcümədə orijinal sənədin mənası xırdalıqlarına qədər saxlanmalıdır. Bu cür mətnlərin əsas özəlliyi - hüquq terminologiyasının aktiv istifadəsidir ki, bu da tərcüməyə müəyyən texniki mürəkkəblilik qazandırır. Məhz buna görə hüquqi sənədlərin tərcüməsi həmin sahədə təcrübəsi olan mütəxəssis tərcüməçilər tərəfindən yerinə yetirilməlidir.

Mütəxəssis-tərcüməçilər illərlə hüquq sahəsinə aid terminlər toplayır, yəni hüquqi terminlərin dəqiq və adekvat ifadə şəklini öyrənərək işlərində tətbiq edirlər. Bu yuxarıda sadalananlar sənədləşmə ünsürləri, hüquqi tərcümənin yazılı olan hissəsinə aiddir.

Hüquqi tərcümə dedikdə məhkəmə tərcüməsinin rolu danılmazdır. Məhkəmə tərcüməsi hüquqi tərcümənin bir qolu olub, məhkəmə işləri ilə bağlı həm yazılı tərcüməni, həm də bu sahədə dilmanlığı əhatə edir. Məhkəmə tərcüməsinin tarixi Amerikada 1500-ci illərin əvvəllərindəki ispan müstəmləkəsi dövrünə gedib çıxır. Lakin məhkəmə dilmanlığının keyfiyyəti 1970-ci illərdən sonra tənzimlənməyə başlandı. İttiham olunan hər bir şəxsin və həmçinin qeyri-dil daşıyıcılarının tərcüməçi ilə təmin olunmaq hüququ vardır.

Məhkəmə prosesində ardıcıl və sinxron tərcümədən istifadə olunur. İşin gedişində bir sıra hüquqi sənədlərin yazılı və ya üzdən oxuna-oxuna tərcüməsinə ehtiyac duyulur. Məhkəmə tərcüməsi tərcüməçidən peşəkarlıq tələb edir. Gedişat zamanı tibbi ekspertizanın rəyini tərcümə etmək üçün tərcüməçi tibbi tərcümə biliklərinə yiyələnməli və ya oğurluqla bağlı cinayət işində zinət əşyalarının məxəz dildən hədəf dilə tərcümə etməyi lazım gəlir. Hətta cinayətkar öz nitqində istifadə etdiyi jarqonlardan tərcüməçi baş çıxara bilməlidir.

Bütün bu deyilənlərə yanaşı, hüquqi tərcümənin əsas çətinliyi ondadır ki, hər bir ölkənin özünə xas qanun və qaydaları olduğu üçün, prosesdə istifadə olunan terminlər məhz həmin ölkənin sakinlərinə aiddir. Buna görə də hüquqi terminlərdə məna müxtəlifliyi olur. Tərcüməçi bu çətin prosesdən baş çıxara bilməyi üçün həmdə bir növ hüquqşünas olmalıdır.

Hüquqi sənədlərlə bağlı tərcümə prosesləri tərcüməçidən ilk növbədə dəqiqlik tələb edir. Yanlış tərcümə olunan bir söz və ya fikir insanın həyatında böyük dəyişiklik edə bilər. Biz buna misal olaraq hakimin qərarının tərcümə olunması, vəsiyyətnamənin tərcümə olunması və s. göstərə bilərik.

Hüquqi tərcümənin bir sahəsidir Cinayət məhkəməsinə tərcümədir. Cinayət məhkəməsinə müəmma və sirlər çox olduğundan tərcüməçi həmişə ehtiyatlı davranmalıdır. Gördüyü şəkilləri və əldə etdiyi

məlumatı heç kimin yanında dilə gətirməməlidir. Cinayət məhkəməsi tərcüməçidən soyuqqanlı olmağı tələb edir. Ən qəddar cinayətkar üçün tərcümədə belə təmkinli olmağı bacarmalı və öz subyektiv fikirlərini qəti şəkildə bildirməməlidir. Tərcüməçi mətbuatdan daima yayınmağa çalışmalıdır. Dilmancın söylədiyi hər hansı səhv bir ifadə növbəti gün mətbuatda təhrif olunmuş şəkildə çap oluna bilər.

Hüquqi tərcümənin şifahi olan tərəfi isə əsasən hüquq mühafizə orqanlarının (prokurorluq, daxili işlər nazirliyi, dövlət təhlükəsizlik xidməti) təyin etdiyi prosedura uyğun aparılır. Prosedur isə aşağıdakı kimi icra olunur:

Cinayət əməli törətmiş şəxsi əməliyyat müvəkilləri istintaqda olduğu müddətdə bir sıra hüquqları ilə tanış edirlər. Bu hüquqlar susma haqqı, vəkil tələb etmə və əgər zənn altında olan şəxs olan xarici vətəndaş olarsa tərcüməçi tələb etmə kimi sıralanır. Buna misal olaraq, 2017-ci ilin yayının ən ağır cinayət əməlini törətmiş Dağıstan vətəndaşı Gülnarə Seypullayevanın cinayət əməlini göstərə bilərik. Belə ki, cinayət əməlini törətmiş şəxs öz övladına təsərrüfatda istifadə olunan Neosidil adlı dərman preparatını mayeyə (südə) qatararaq içirtmiş, uşağın çarəsizliyindən istifadə etməklə xüsusi zorakılıq zəmnində qəddarlıq göstərmişdir. İstintaq zamanı və hal şahidlərinin iştirakı ilə cinayət yerinə baxış keçirilən zaman Seypullayeva Azərbaycan dilini zəif bildiyi üçün tərcüməçi tələb etmiş və müstəntiq isə öz növbəsində cinayətkarın ifadəsinin yerində yoxlanılması zamanı bu tələbini yerinə yetirmişdir. Ona təhkim olunan tərcüməçi isə prosesin əvvəlindən yəni işin baxılması üçün Prokurorluqdan Ağır Cinayətlər Məhkəməsinə göndərildiyi prosesdə Seypullayeva ilə bərabər olmuş və Məhkəmədə onun tələblərini hədəf dilə çevirmişdir.

Son olaraq bildirmək istədim ki, dilməncilər istədikləri nəticəyə nail ola bilmək üçün hüquq dilindən istifadə edə bilməli, hüquqi terminologiyaya yaxşı yiyələnəli və hər bir hüquq sahəsindəki mətnlərin üslub qaydaları ilə yaxından tanış olmalıdır.

İNGİLİS DİLİNDƏ ŞƏXS ADLARININ ÜMUMİLƏŞƏRƏK SİFƏTƏ ÇEVRİLMƏSİ PROSESİ VƏ BUNUN TARİXİ-FƏLSƏFİ ƏSƏRLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xanım FƏTULLAYEVA
Bakı Mühəndislik Universiteti
xafetullayeva@beu.edu.az

Tərcümə sahəsi çoxşaxəlidir. Bu sahənin peşəkarları heç də bütün tərcümə sahələri üzrə tam ixtisaslaşmış şəxslər deyil, bir neçə sahədə mükəmməl tərcümə qabiliyyətinə yiyələnmiş tərcüməçilər hesab edirlər. Tərcümə ümumi olaraq iki növə ayrılır: şifahi və yazılı tərcümə. Şifahi tərcümə zamanı tərcüməçi əksər hallarda lüğətdən və başqa köməkçi vasitələrdən uzaqda olsa da, yazılı tərcümədə bu əksinədir. Sifarişin nəzərdə tutulmuş vaxtda çatdırılması rəhbər şərtlərdən biridir. Burada tərcüməçi lüğət, sözlük, axtarış sistemləri, ensiklopediyalar və s. vasitələrə müraciət edib tərcümə zamanı yaranmış problemləri aradan qaldıra və hətta lazım gəldikdə əksər hallarda müəlliflə əlaqə saxlayıb müəyyən nüansları müzakirə edə bilər. Yazılı tərcümə zamanı tərcüməçi “tərcüməçinin yalançı dostları”na qarşı daha diqqətli olmalı, tərcüməedilməzlik problemi ilə bağlı müəyyən məsələlərə ciddi fikir verməlidir. Çünki yazılı tərcümə hər nə qədər köməkçi vasitələrə müraciət imkanı baxımından asan və rahat görünərsə də, çap olunan rəsmi və yazılı bir sənəd olduğu üçün daha çox dəqiqlik tələb edir. Yazılı tərcümədə tarixi-fəlsəfi əsərlərin və mətnlərin tərcüməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümənin birbaşa mədəniyyətlə bağlı olması aşkar olsa da, tarixi-fəlsəfi əsərlərdə mədəni aspektlər daha çox nəzərə çarpır. Möhkəm multikultural biliyə malik olan tərcüməçi bu növ mətnlərdə qarşıya çıxan kulturoloji nüansların öhdəsindən layiqincə gəlir; belə ki, o, terminləri, ifadələri, tarixi, dini, mədəni, siyasi anlayışları dərinlən analiz edir və kontekstə ən uyğun və adekvat tərcüməni verməyə çalışır. Tərcümə sahələrinə aid lüğətlər çoxdur, bununla yanaşı bəzi lüğətlərin olmamasından yaranan problemlər də az deyil. Lakin zənnimizcə mütləq zamanı qarşıya çıxan və çox vaxt lüğətlərdə əksini tapmayan terminləri qeyd etmək və ən azından bu barədə olan tapıntıları daha dərinlən araşdırıb dərc etmək və tərcüməşünaslığa bir elm sahəsi olaraq töhfə vermək istənilən tərcüməçinin vəzifə borcudur. “Oxuyub anlama və yazı 2” fənninin tədrisi zamanı müraciət etdiyimiz kitablardan biri olan “Advanced Vocabulary and Idioms” (B.J.Thomas) kitabı tərcümə tələbələrini üçün müəyyən mövzularda çətinliyə səbəb olan müxtəlif nitq hissələrini əks etdirən sözlərin və idiomların

öyrənilməsi baxımından əvəzsiz vasitədir. Burada qarşılaşdığımız bir məqamın yazılı tərcüməçilərə tarixi-fəlsəfi mətnlərin tərcüməsi baxımından faydalı olacağını düşünürük. Söhbət müxtəlif səbəblərdən tarixə adını yazdırmış siyasətçi, şair, yazıçı, fəlsəfəçi, lider və başqalarına xas xüsusi adların ümumiləşərək sifətə çevrilməsindən gedir. Bunları iki qrupa ayırmaq olar: 1. Sifətə çevrilərək aid olduğu şəxsin xüsusiyyətlərini əks etdirən ümumi mənalı əlamət bildirənlər. 2. Sifətə çevrilərək sadəcə aid olduğu şəxsin ideologiyasının tərəfdarı və ya davamçısı mənasında işlənənlər. Birinci qrupa aid sözlərdən bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. George Orwell – “1984” və “Heyvanistan” əsərlərinin müəllifi ingilis yazıçısı Corc Oruel adı çəkilmiş əsərlərində totalitar hökumətin yaratdığı təhlükələr barədə xəbərdarlıq etmişdir və sonradan totalitar rejimi təsvir edərkən *Orwellian* sifəti yaranmışdır. Bu, “insan həyatına hökm edən”, “hər bir nöqtəyə, detala hökm edib, onu idarədə saxlayan” deməkdir.

2. Victoria – Britaniya kraliçası Viktoriyanın adı ilə bağlı olan *Victorian* sözü “mühafizəkar” mənasına gəlir.

3. Christ – İsus Xristosun, yəni İsa peyğəmbərin adı ilə bağlı yaranmış *Christian* sifəti “dürüst, mərhəmətli, hörmətəlayiq” mənalərini verir.

4. Shaw – İrland əsilli tanınmış Britaniya yazıçısı Bernard Şounun adı ilə bağlı olan *Shavian* sifəti “istehza edən”, “tənqid edən” mənasını verir.

5. Churchill – Britaniyanın keçmiş baş naziri, yazıçı və siyasətçisi Uinston Çörçillin adı ilə bağlı olan *Churchillian* “güzəşt etməyən, əzmlı, güclü” deməkdir.

6. Napoleon – Fransanın keçmiş dövlət başçısı və hərbi lideri Napoleon Bonapartın adı ilə bağlı olan *Napaleonic* sifəti “hakimiyyət hərisi olan, aldadıcı” mənasında işlənir.

7. Machiavelli – İtaliyan diplomat, siyasətçi, tarixçi və filosofu Makiavelli ilə bağlı yaranmış *Machiavellian* sözü “fürsətcil, həvəsli” deməkdir.

8. Plato – Yunan filosofu Platonun adından yaranmış *Platonic* sözü “zərərsiz, mənəvi, duyğusal, gerçəkdə deyil, beyində, fikirdə mövcud olan” deməkdir.

9. Kafka – 20-ci əsrin və müasir alman ədəbiyyatının əsas nümayəndələrindən olan Kafkanın adı ilə bağlı olan *Kafkaesque* sifəti “absurd, mənasız, depressiyaya sürükləyən” deməkdir.

10. Ritz – Ritz otellər şəbəkəsinin əsasını qoyan isveçrəli Ritzin adı ilə bağlı yaranmış *Ritzzy* sifəti “lüks, dəbdəbəli, eleqant, klassik” mənasını verir.

İkinci qrupa xas sözlərə nəzər salaq:

1. Shakespear – *Shakespearean* – Britaniyalı müəllif Şekspirin adı ilə bağlıdır. “Şekspirin tərzində olan” deməkdir.

2. Dickens – *Dickensian* – Britaniyalı müəllif Dikensin adı ilə bağlıdır. “Dikensin tərzində olan” deməkdir.

3. Mao – *Maoist* – Çin Xalq Respublikasının banisi Maonun adı ilə bağlıdır. “Mao siyasətini dəstəkləyən” deməkdir.

4. Elizabeth – *Elizabethan* – Britaniya kraliçası Elizabetin adı ilə bağlıdır. “Elizabetin tərzində olan, onun dövrünə aid olan” deməkdir.

5. Stalin – *Stalinist* – Keçmiş Sovet İttifaqı rəhbərlərindən olmuş Stalinin adı ilə bağlıdır. “Stalinin siyasətini dəstəkləyən” deməkdir.

6. Hitler – *Hitlerite* – Nasist Alman hökumətinin lideri Hitlerin adı ilə bağlıdır. “Hitlerin siyasətini dəstəkləyən” deməkdir.

7. Confucius – *Confucian* – Qədim Çin filosofu və mütəfəkkiri Konfutsinin adı ilə bağlıdır. “Konfutsi fəlsəfəsini dəstəkləyən, onun tərzində olan” deməkdir.

8. Lenin – *Leninist* – Keçmiş Sovet İttifaqı rəhbərlərindən olmuş Leninin adı ilə bağlıdır. “Leninin siyasətini dəstəkləyən” deməkdir.

9. Thatcher – *Thatcherite* – Birləşmiş Krallığın keçmiş baş naziri Marqaret Tetçerin adı ilə bağlıdır. “Tetçerin siyasətini dəstəkləyən” deməkdir.

10. Freud – *Freudian* – Psixoanaliz elminin banisi avstriyalı Ziqmund Freydin adı ilə əlaqədar yaranmışdır. “Freydin tərzində olan” deməkdir.

Bu kimi sifətlərin tərcüməsinin düzgün şəkildə hədəf dilə transformasiyası onların verilmiş izahlarından istifadə edilərək həyata keçirilə bilər.

İNGİLİS DİLİNDƏN YAZILI VƏ ŞİFAHİ TƏRCÜMƏ ZAMANI DURĞU İŞARƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Gülnar ƏSGƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
guasgarova@beu.edu.az

Durğu işarələri ətraflı şəkildə dilçiliyin punktuasiya bölməsində öyrənilir. Punktuasiya latınca punktum sözündən olub, “nöqtə” anlamına gəlir və hər hansı bir dilin yazısında istifadə edilən durğu işarələri sistemidir. Başqa sözlə, punktuasiya durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi olub, orfoqrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında mühüm önəm daşıyır. Punktuasiyanın əsaslarının izahı üç əsas istiqamətlə bağlıdır: 1-ci istiqamət mənaya, 2-cisi sintaktik quruluşa, 3-cüsü intonasiyaya əsaslanır. Birinci halda durğu işarələrinin işlədilməsi mətnin mənalı hissələrə bölünməsi ilə bağlı izah edilir; ikinci halda cümlənin sintaktik quruluşu, üçüncü halda nitqin ritmik-melodik axını, vurğu, fasilə və s. əsas götürülür. Durğu işarələrinin işlədilməsi qeyd edilən istiqamətlərin hər üçü ilə - mənə, sintaktik quruluş və intonasiya ilə əlaqədardır. Lakin aydındır ki, cümlənin quruluşu da, intonasiyası da müəyyən məqsədlə, mənanın ifadəsi ilə bağlıdır. Ona görə də durğu işarələrinin işlənməsində mənə məsələsi həlledici amil sayılır.

Müasir ingilis dilində durğu işarələrinin şifahi nitq qədər yazılı nitqdə düzgün, dəqiq olması vacib faktorlardan biridir. Başqa dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də səsləndirilən cümlənin avazını, vurğusunu, intonasiyasını, fasiləsini və başqa əlamətləri yazıda durğu işarələri vasitəsilə göstəririk. Yazılı nitqə müxtəlif mənə, məqsəd və psixoloji mənə çalarları verən məhz durğu işarələridir. Punktuasiyanın düzgün şəkildə işlədilməməsi ifadə edilən fikirdə qarışıqlıq yaranmasına, yazılı nitqlə şifahi nitq arasında məzmununda uyğunsuzluğa gətirib çıxara bilər. Aşağıdakı nümunələri nəzərdən keçirək: 1. *woman, without her man, is nothing*. 2. *woman: without her, man is nothing*. Birinci nümunədə kişilərin önəmi nəzərə çatdırılır və Azərbaycan dilinə tərcümə belədir: 1. *qadın kişisiz heç nədir*. İkinci nümunədə qadının önəmi vurğulanır: *qadınsız kişi heç nədir*. İngilis dilində cümlənin strukturunda durğu işarələrinin, yəni 1-ci cümlədə vergülün, 2-ci cümlədə isə iki nöqtə və vergülün ifadə etdiyi mənə Azərbaycan dilinə tərcümədə leksik-morfoloji vasitə ilə (*söz+siz⁴*) yerinə yetirilir. İngilis dilindəki nümunəni Azərbaycan dilinə hərfi tərcümə üsulu ilə tərcümə etməklə, durğu işarələrinin ifadə etdiyi mənanı almaq mümkündür: 1. *qadın, öz kişisi olmadan, heç nədir*. 2. *qadın: o olmadan kişi heç nədir*. Başqa bir nümunəyə diqqət edək. Bu nümunə tərcümə zamanı mənədəki kəskin fərqi ortaya çıxarmaqda durğu işarələrinin nə dərəcədə rol oynadığına bariz nümunədir: *eats shoots and leaves*. Durğu işarəsinin işlənmədiyi bu nümunə subyektin bitkilərlə, bitkinin hissələri ilə qidalandığı mənasını ifadə edir və Azərbaycan dilinə *zoğ və yarpaqları yeyir* kimi tərcümə edilə bilər. Bu nümunədə vergülün istifadə edilməsi mənanı tamamilə dəyişdirir: *eats, shoots, and leaves*. Vergülün işlənməsi göstərir ki, subyekt əvvəlcə yeyir, sonra silahdan atəş açır, ardınca hadisə yerini tərk edir: Azərbaycan dilinə aşağıdakı kimi tərcümə etmək olur: *yeyir, atəş açır və çıxıb gedir*.

Bu kimi faktlar tərcümədə durğu işarələrindən yerli yerində istifadə etməli olduğumuzu əyani şəkildə göstərir yazılı dilin əsas şərtlərindən sayılır. Söz, söz birləşməsi və digər dil vahidləri verbal ünsiyyətin vahidləridir. Bunlar yazılı nitqdə qrafik işarələrlə təsbit edilir, şifahi nitqdə də tələffüz edilir. Durğu işarələri yazılı nitqdə qrafik işarəyə malikdir və şifahi nitqdə danışanın etdiyi fasiləni işarələyir. Bunlar qeyri-verbal ünsiyyət vahidi sayılır. Qeyri-verbal ünsiyyət vahidləri dillə ifadə olunanları qüvvətləndirməyə, konkretləşdirməyə, tamamlamağa, digər yollarla təkrarlamağa, istiqamətləndirməyə, bəzən isə əvəz etməyə xidmət edir. Məhz qeyri-verbal ünsiyyətin yuxarıda sadalanan funksiyaları tərcümə prosesində onun nəzərə alınmasını zəruriləşdirir. Tərcümədə nitqin növündən asılı olaraq kontekst və tələblər fərqlənir. Nəticədə qeyri-verbal ünsiyyətin tərcümənin müəyyən növündə iştirakı və rolu da fərqlənir. Məsələn, yazılı nitqdə tərcüməçini qeyri-verbal vasitələrdən əsasən müəyyən işarələr, o cümlədən durğu işarələri maraqlandırır. Şifahi tərcümədə bu məsələ daha mürəkkəbdir. Əvvəla, ardıcıl tərcümə zamanı tərcüməçi müəyyən qeydlər götürür. Bu zaman əslində öz-özünüdə işarə olan rəqəm və hərflərdən başqa, vaxta qənaət məqsədilə müxtəlif sadə rəsmlərdən, həndəsi fiqurlardan, riyazi, kimyəvi işarələrdən, müxtəlif istiqamətli xətlərdən, oxlardan istifadə etməklə öz işini asanlaşdırmağa çalışır. Məhz bu işarələrin arxasında hansı fikirlərin durduğunu xatırlamaqla, tərcüməçi bütöv bir fikri yazıda olduğu kimi ifadə etməkdən yaxa qurtarır. Səsin tonu vasitəsilə fikrin müsbət, yaxud mənfi mənə kəsb etdiyini daha asan duymaq olur. Üzdəki ifadələr söylənilən fikrin bəyənilib-bəyənilməməsini bilməyə kömək edir. Baş işarəsi, üzdəki ifadə tərcüməçiyə öz işinə nə vaxt başlamağı və ya nə vaxt dayanmağı hiss etdirə bilər.

Məlumdur ki, tərcümə bir mətnin fonetik, leksik, sintaktik, qrammatik və üslubi cəhətləri nəzərə alınmaqla başqa bir dilə çevrilmə prosesidir. Müasir İngilis dilində yazılı və şifahi tərcümə zamanı durğu işarələrinin qarşısında böyük tələblər qoyulur. Tərcümə zamanı durğu işarələrinin mahiyyəti, vəzifələri, onlardan istifadə məqsədi və işlənmə məqamı, olduqca vacibdir.

Durğu işarələrini tərcümədə rolunu səciyyələndirsək, belə bir ümumiləşdirici fikir söyləmək olar ki, durğu işarələri yazılı nitqin formalaşmasında mühüm bir vasitə olmaqla, və kommunikativ funksiyaya daşımaqla bərabər, bir dildən digər bir dilə tərcümə prosesində mənanın adekvat verilməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, yazılı dilin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında və aydın və ifadəli tələffüzündə durğu işarələrinin rolu böyükdür.

PLURALINGUALISM AND MULTILINGUALISM IN SOCIOLINGUISTIC STUDIES

Targul ALIZADE

Baku Engineering University
thasimova@beu.edu.az

ABSTRACT

Sociolinguistics studies refer to language use and linguistic competence of nations regardless of their sexes, social groups and classes. Linguistic competence closely connects to communicative competence in determining the relationship between language and culture. In the last decades, increasing attention was given to the concept of pluralism and its influence on modern cultures and languages. What is its role in determining linguistic variation? Can we define bilingualism and pluralism as similar concepts? What are the roles of international languages in determining pluralism across the world? Besides with pluralism, the concept of multilingual community is also a widely known term that arouse misunderstanding in sociolinguistic researches. What kind of societies are regarded as multilingual societies? What benefits do communities get via embracing multilingualism? What stages have taken the stage throughout this discussion?

Key words: pluralism, multilingualism, linguistic variation, bilingualism, linguistic competence, communicative competence, international languages, sociolinguistic researches

XÜLASƏ

Sosiolinqvistik tədqiqatlar cinsindən, sosial qrup və sinfindən asılı olmayaraq millətlərin dildən istifadəsinə və dil bacarıqlarına yönəlib. Dil bacarığı dil və mədəniyyətlər arasında əlaqəni müəyyən edən ünsiyyət bacarığı ilə sıx əlaqəlidir. Son onilliklərdə çoxdillilik anlayışı və onun müasir mədəniyyət və dillərə təsirinə böyük diqqət yetirilir. Linqvistik müxtəlifliyi müəyyən etməkdə sosiolinqvistika hansı rola malikdir? İkidillilik və çoxdilliliyi eyni anlayışlar kimi müəyyən etmək olarmı? Dünyada çoxdilliliyi müəyyən etməkdə beynəlxalq dillərin hansı rolu var? Çoxdillilik anlayışı ilə yanaşı, multilingval cəmiyyət anlayışı sosiolinqvistik tədqiqatlarda çaşqınlığa səbəb olan geniş yayılmış termdir. Hansı növ cəmiyyətlər multilingval cəmiyyətlər hesab olunur? Multilingvizmi qəbul etməklə cəmiyyətlər nələrdən faydalanırlar? Bu müzakirələrdə hansı mərhələlərə keçid yaranmışdır?

Açar sözlər: çoxdillilik, multilingvizm, dil mütəlifliyi, ikidillilik, dil bacarığı, ünsiyyət bacarığı, beynəlxalq dillər, sosiolinqvistik tədqiqatlar

РЕЗИОМЕ

Изучения социолингвистики ссылаются на использование языка и лингвистическую компетентность наций несмотря на их полы, социальные группы и классы. Лингвистическая компетентность близко соединяется с компаниейской компетентностью в определении отношений между языком и культурой. В последних десятилетиях, увеличивая внимание был предоставлен многоязычие понятию и его влиянию на современные культуры и языки. Какая его роль в определении лингвистической вариации? Можем мы определить двуязычие и многоязычие как подобные понятия? Чем являются роли международных языков в определении многоязычие через мир? Кроме с многоязычие, понятие многоязычие ситуация - также широко известный срок это пробуждает недоразумение в социолингвистических исследованиях. Какой вид обществ расцениваются как многоязычные общества? Какие выплаты общества получают через охват мультилингвизма? Какие стадии взяли стадию в течение этого обсуждения?

Ключевые слова: многоязычие, мультилингвизм, лингвистическая вариация, двуязычие, лингвистическая компетентность, компаниейская компетентность, международные языки, социолингвистические исследования

Sociolinguistic competences refer to the sociocultural conditions of language use. Through its sensitivity to social conventions (rules of politeness, norms governing relations between generations, sexes, classes and social groups), the sociolinguistic component strictly affects all language communication between representatives of different cultures, even though participants may often be unaware of its influence. Nowadays sociolinguistics has moved from traditional variation studies to the approaches which take into account more sensitively the language user's linguistic repertoire and the role of context. Gradually, monolingual approaches in sociolinguistics have given way to research traditions which take multilingual communities and multilingual individuals and contexts as their research objects. [1]. Multilingualism is the ability to use several languages (not perfectly well), assuming a mutual interaction of

languages in the mind of the user, as well as the bulk of linguistic and cultural experience of the user which add to his/her communicative competence. Such a way of understanding multilingualism is connected with the notion of plurilingualism, used in EU documents. The basis for a new kind of multilingualism is created by the migrants' new languages together with the linguistic varieties of the more or less traditional, already existing bi- and multilingual communities.

Plurilingualism does not mean a perfect command of several languages but the attempt to use one's linguistic knowledge and skills to communicate with others in many different situations. In practice, it means the ability to effectively function in a multinational and multicultural community thanks to a sensitivity to similarities and differences between languages and cultures. A person is engaged in several languages at once and he has competence in shifting languages. Plurilingual and pluricultural competence refers to the ability to use languages for the purposes of communication and to take part in intercultural interaction, where a person, viewed as a social actor has proficiency, of varying degrees, in several languages and experience of several cultures. [2] This is not seen as the superposition or juxtaposition of distinct competences, but rather as the existence of a complex or even composite competence on which the social actor may draw. [3]

The term may be confused with the term bilingualism. The latter is capacity to express opinions at least in two languages as bilingualism derives from the need to interact with people in different circumstances. It is obligatory to know languages because people need to communicate with surroundings. Plurilingualism is the process of using and interacting as central function of life and learning. Besides this, plurilingual approach gives importance that an individual's experience of language in cultural contexts expands, from the language of the home to that of society at large and then to the languages of other peoples (whether learnt at school or college, or by direct experience) he or she doesn't keep these languages and cultures in strictly separated mental compartments, but rather builds up a communicative competence to which all knowledge and experience of language contributes. [4] European citizens should be entitled to speak more languages because European organizations encourage them to communicate in multilingual communities. The acquisition of plurilingual repertoire is associated with the development of cultural identity, particularly in European countries. It is attributed in sociolinguistic researches since it has great impact on cultural diversification. Individuals may become more aware of new linguistic surroundings, thus will be able to identify values, beliefs and behaviors of other groups. In this sense, sociolinguistics plays great role in determination plurilingualism and its role in our modern life. It ensures better communication among Europeans. The use of several languages at once and making shift from one language into another is known as code-switching, one of the linguistic item of sociolinguistics. Second language acquisition may be regarded as sociolinguistic status of variety that is part of linguistic competence.

The recent developments in the Council of Europe's language programme have been designed to produce tools for use by all members of the language teaching profession in the promotion of plurilingualism. In particular, The European Language Portfolio (ELP) provides a format in which language learning and intercultural experiences of the most diverse kinds can be recorded and formally recognized.[4] The role of English is indispensable communication tool and therefore it leads to satisfy communication needs and model social aspirations. English not only makes contribution to linguistic dissemination, but also makes sense of world community which has led to international dissemination of models of behavior and values.

Multilingualism may be acquired by just differentiating the languages in the educational system, or by encouraging pupils to learn more than one language, or diminishing the dominating position of English in an international communication. Multilingualism refers the presence of several languages in a given space, independently those who use them; for example, the fact that two languages are present on a territory does not indicate whether inhabitants know both languages and one only. [5]. Linguistically it is strongly connected with the notion of bilingualism and plurilingualism. The term "multilingualism" can refer to either the language use or the competence of an individual or to the language situation in an entire nation or society. However, at the individual level it is generally subsumed under "bilingualism." Societies which are named after multilingualism to encourage the citizens to promote linguistic variation. For example, Europe needs to ensure that all languages are treated equally in terms of multilingualism. The Civil Society Platform on Multilingualism was launched by the European Commission to support the strong existing links between multilingualism, language skills and the creation of new jobs and wealth. The European

Union has set out to be a space for living together in which respect for ethnic, cultural and linguistic diversity. However, there is also some concern that multilingualism may now be undermined by the dominance of only a few stronger languages. Multilingualism is also a way of enhancing the protection of vulnerable groups in case to study the linguistic situation of groups of people –sometimes, for example, in the region of Extremadura in Spain the regional government has decided to foster learning of Portuguese as third language, considering that it is a more important language for a region situated in the border with Portugal, and therefore more useful for its citizens to learn this language.

REFERENCES

1. Blommaert, Jan. The sociolinguistics of globalization. Cambridge: Cambridge University Press. 2010
2. Azad Mammadov. Plurilingualism and language policy in Azerbaijan. Azerbaijan University of Languages.
3. Helmut Johannes VOLLMER, Towards a Common European Instrument for Language(s) of Education, Strasbourg 16-18 October 2006
4. Council of Europe. 2001. Common European framework of reference for languages: Learning, teaching, assessment. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Jyrki Kalliokoski. Plurilingual competence, styles and variation. University of Helsinki, 2011

ATALAR SÖZLƏRİNİN TƏRCÜMƏSİ

Aygün ÖMƏROVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
Aygunomarovaa@gmail.com

XÜLASƏ

Atalar sözləri qədimdən bu günümüzdək qorunub saxlanmışdır və atalar sözləri bütün dünyaya xas vahiddir. Lakin tərcüməçilər bu ifadələri hədəf dilə çevirərkən çətinliklərlə üzləşirlər. Asanlıqla tərcümə etmək üçün 5 üsuldən istifadə edə bilərik. 1) Təsvir-hədəf dildə rast gəlinməyən ifadələrdir. 2) Antonomik- hədəf dildəki ifadəylə məxəz dildəki ifadə bir- birinin əksidir. 3) Ekvivalent- hər iki dildəki ifadələr eynidir. 4) Kombine-ifadələr oxşardır. 5) Analox-hədəf dildəki ifadəyə əsaslanıb tapılır.

Açar sözlər: sözləri, hikmətlər, ekvivalent, ifadələr, millət, tərcümə, maneələr, axıcılıq

ABSTRACT

Proverbs have been preserved from past till today and they have specific place in our history. However, translators face on difficulties during translating proverbs into target language. In this case, we can use 5 methods to translate text easily

- 1) Description- These phrases are unknown in target language
- 2) Antonomic- Antonomic mean- find opposite meaning of words for translation
- 3) Equivalent- Expressions are same in both language
- 4) Combinations- Expressions have same job and explain to us these are similiar
- 5) Analogue- Based on target language, we translate word using target language expressions

Keywords: Words, Wishes, Equivalent, Expressions, Nation, Translation, Obstacles, Fluidity.

Ən böyük hikmətləri anlaşıqlı, dərin şəkildə izah edən atalar sözlərinin ucu-bucağı yoxdur. Mənsub olduğu millətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün atalar sözlərində ruhun axıcılığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi var. Milli xüsusiyyətləri özündə birləşdirən, xüsusi koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox zaman asanlıqla çevrilə bilməyən söz ifadələridir. (4)

Həyat təcrübələrinə əsaslanan, dəfələrlə sınınmış, dillərdə dolayan atalar sözləri demək olar ki, əksər dillərdə eynilik təşkil edir. Lakin bəzi dillərdəki bu sözlərin isə öz adət-ənənələrinə güzgü tutduğu üçün bizə təmamilə yaddır. Belə ki, tərcüməçilər atalar sözlərini öz dilimizə çevirərkən bir sıra maneələrlə üzləşirlər. Bu çətinlikləri həll etmək üçün frazeologiyanın tərcümə yolları nəzəriyyəsinə müraciət edə bilərik. Bu nəzəriyyədə də frazeologiya dedikdə nəinki söz birləşmələri, habelə atalar sözləri, müdrik şəxsiyyətlərin deyimləri nəzərdə tutulur. Bu üsullara üz tutmağımın əsas səbəbi frazeologiya ilə atalar sözlərinin oxşar cəhətlərinin olmasıdır. Hər iki vahiddə struktur-semantik, leksik, sintaktik sabitlik xasdır. Bununla yanaşı sözlərin yerini dəyişdikdə və ya başqa bir sözlə əvəz etdikdə kontekstual məna qırılır. Bütün bunları göz önünə gətirərək frazeoloji birləşmələrin tərcümə üsullarından deyimlərin hədəf dilə tərcüməsi zamanı yararlı bilərik. (1)

1. Təsvir
2. Antonomik
3. Ekvivalent
4. Kombine
5. Analox

Təsvir- Bunlar xarici dildə istifadə olunan ana dilimizdə rast gəlinməyən ifadələrdir. Bu ifadələrdə istifadə olunan sözləri ayrı-ayrılıqda tərcümə edərək mənasını anlamaq bilmərik. Tərcümə zamanı bu ifadələri

ətraflı şəkildə axtarmaq və hədəf dilin izahlı lüğətindən istifadə edərək tərcümə etməliyik. Məs: to cross the flour of the house - bir partiyadan başqa partiya keçmək

Cross the cross line - irqi ayrı-seçkilik etmək

Bu üsul çox nadir hallarda atalar sözlərə aid edilir.

Antonimik üsulda isə xarici dildəki cümlənin tam əksi olaraq dilimizə tərcümə olunur. Buradakı deyimlər məxəz dildə inkarda, hədəf dildə isə təstiqlə verilir.

Don't trouble troubles me till trouble troubles you. Dəymə mənə, dəyməyim sənə.

Don't count your chickens before they are hatched - Cücəni payızda sayarlar.

Cheapest is the dearest - Ucuz ətin şorbası olmaz. (2)

Every day is not Sunday - Dəliyə hər gün bayramdır.

Misfortune never comes alone - Bədbəxtlik gələndə xaral ilə gələr. (

Ekvivalent üsulu. Bu yolla məxəz dildəki deyimlərin ifadə etdiyi mənə hədəf dillə tamamilə eynilik təşkil etməlidir.

A man can die, but once – İgid bir dəfə ölür

Think today and speak tomorrow - Bu gün düşün, sabah danış.

Speech is silver, silence is golden - Danışmaq gümüşdürsə, susmaq qızıldır.

Knowledge is power - Güc elmdədir. (2)

There is no smoke without fire - Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz.

First think, then speak - Əvvəl düşün, sonra danış.

Strike the iron while it is hot - Dəmiri isti-isti döyərlər.

A rolling stone gathers no moss - Diyirlənən daş yosun tutmaz.

Out of sight, out of mind - Gözdən uzaq, köndən iraq.

A next-door neighbour is better than a distance relative – Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır

All that glitters is not gold – Hər parıldayan qızıl deyil

Kombinə cümlədəki sözlər eynilik təşkil etməsə də məxəz dildəki cümlə ilə oxşarlığı vardır. Bəzi sözlərin tərcüməsi üst-üstə düşdüyü üçün bu ifadənin hədəf dildə hansı ifadə olduğunu anlamaq çətin deyil. Bu ifadələr məzmunca bir - birinə uyğun olur.

A child that does not cry is not nursed – Ağlamayan uşağa süd verməzlər

Never put off till tomorrow what you can do today - Bu günün işini sabaha qoymazlar.

As a man is so is his company – Dostunu mənə göstər, sən kim olduğunu söyləyim

A fault confessed is half redressed – Aman deyənə qılinc qalxmaz

Barking dog never bites - Hürən it dişləməz.

Still waters run deep - Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı.

Never hit a man when he is down - Yıxılana balta vurmazlar. (3)

Two heads are better than one - Ağıl ağıldan üstündür.

Cut your coat according to your cloth - Ayağını yorğanına görə uzat.

Where there is a will there is a way - Niyyətin haraya, mənzilin oraya.

Score twice before you cut once - Yüz ölç, bir biç.

Self done is well done - Uşağa buyur, dalınca yüyür.

Analoq digərlərindən fərqli olaraq, söz tərkibi tamamiylə fərqlidir, mənası isə tərcümə edilən dildəki ifadəylə eynidir.

A stitch in time saves nine – Saxla samanı, gələr zamanı

After rain comes fair weather – Yaman günün ömrü az olar

After a storm comes a calm – Hər qaranlıq gecənin bir günəşli gündüzü var

A steel tongue makes wise head – Azacıq aşım, ağırılmaz başım

Every cloud has a silver lining - Hər işdə bir xeyr vardır.

East or West, home is best - Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı.

Better an egg today than a hen tomorrow - Soğan olsun, nağd olsun.

There is a black sheep in every flock - Meşə çaqqalsız olmaz.

Leopard will never change his spots - Qozbeli qəbir düzəldər.

No bees no honey, no work no money - Zəhmətsiz bal yeməzlər.

No garden without weeds - Qızılgül tikansız olmaz.

Pearls are ill valued by hungry swine - Zər qədrini zərgər bilər.

They are hand and glove - Su axar, çuxurunu tapar.

Roll my log and I will roll yours - Əl əli yuyar, əl də üzü.
Two of a trade never agree - İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz.
Talk of the devil and he is sure to appear - Adını çək, qulağını bur.(5)
Don't cry over spilt milk - Sonrakı peşmançılıq fayda verməz.
Every bean has its black - Hər gözəlin bir eybi var.

Qeyd: Bəzən bir neçə hikmətli sözün məxəz dildə sadəcə bir tərcüməsi olur

Buna misal olaraq;

“As the tree, so the fruit – Ot kökü üstə bitər

Like father like son - Ot kökü üstə bitər

As you brew, so must you drink – Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına

As you make your bed so you must lie in it - Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına”

-göstərə bilirik. Burada həri cümlə analoq üsulundan istifadə edilərək tərcümə olunub

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. https://az.m.wikiquote.org/wiki/İngilis_atalar_sözləri

2. <http://kayzen.az/blog/ingilis-dili/9104/ingilis-dilinda-atalar-sözləri.html>

3. <http://joy.az/words/22785-ingilis-atalar-sozleri.html>

4. Cəlay Bəydili-Atalar sözü

5. Oqtay İsmayilzadə-İngiliscə-Azərbaycanca atalar sözləri və deyimlər lüğəti

İCTİMAİ-SİYASİ TERMINOLOGİYADA KOLORİSTİVLİK XÜSUSİYYƏTİN SEMANTİK QRUPLARININ TƏHLİLİ (FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN İCTİMAİ-SİYASİ TERMINLƏRİ ƏSASINDA)

Sevil ADIGÖZƏLOVA

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Rəyasət Heyəti
seviladigozalova@science.az

Dillərdə rənglərin terminlərə verdikləri semantik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi müqayisəli tədqiqatlarda ən geniş spektrlərdən birini əhatə edir. Rənglər bəzən nitqdə işlənən terminlərə “-”məna, yaxud “+” mənalara verə bilər. Koloristiklik xüsusiyyət ictimai-siyasi xarakterli terminlərdə çox güclü inkişaf edən semantik xüsusiyyətlərdən biridir. Belə ki, xromatik və axromatik çalarlara malik rənglər terminlərin semantik qabığına daxil ola bilər. Əsasən, ictimai-siyasi terminlərin tərkibində xromatik qrupdan olan yəni, yeddi rəng (qırmızı, sarı, narıncı, mavi, tünd mavi, yaşıl, bənövşəyi) çıxış edir. Məsələn les fleures rouges – qırmızı güllər inqilabçılar hərəkatının başlanğıcını göstərən birləşmə, la butte rouge qırmızı büst – 1914-cü il müharibəsində qətl edilmiş fransız əsgərlərinin və müharibə qurbanlarına həsr edilmiş sülh mahnısı, le dimanche rouge (qırmızı bazar günü) 1905-ci ildə Sank-Peterburqda çar hökumətinə qarşı, sosial, siyasi reformalarla çıxış edən fəhlələrin hərbçilər tərəfindən qətləndirildiyi gün. Göstərdiyimiz nümunələrdən çıxış edərək rəng tərkibli terminləri aşağıdakı semantik qruplara bölmək olar: 1.Sifət tərkibli: un pantalone rouge - I dünya müharibəsinin əvvəllərinə kimi fransız əsgərlərinin uniforması. 2.Əsas xromatik qrupun əsasında yaranan ictimai-siyasi terminlər: une armée rouge (qırmızı ordu) – 1920-ci ildə rus kommunistlərinin hərbi ordusu, le téléphone rouge- 1963-cü ildə Ağ Evlə Kremil arasında birbaşa diplomatik danışıqların aparılmasında istifadə olunan sistem. 3.Bünövrə rənglər yəni axromatik qrup əsasında: un drapeau blanc – ağ bayraq (müharibə zamanı təslim olmağı bildirən işarə), un drapeau noir – anarxistlərin bayrağı, un document blanc- saxta sənəd.Qeyd etmək istərdik ki, yuxarıda göstərdiyimiz semantik qruplarda blanc, bleu alman mənşəli dillərdən fransız dilinə keçmişdir. Rose və rouge rəngləri fransız dilində daha geniş spektra malik olan rənglərdəndir. Terminlərin koloristiklik xüsusiyyətini leksik layda ifadə edən rənglər fransız dilində isimdən sonra gələrək onun keyfiyyətini, həcmi, ölçüsünü izah edir. Baza rəngi olan axromatik və xromatik qruplar əsasında işlənən terminlər Azərbaycan dilində də öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, xromatik qrupdan olan “ağ” rəng və onun tam əksi olan “qara” rənglərini götürək. Bu rəngləri Azərbaycan dilində “ana rəng” adlandıırırlar. Bütün rənglər onun əsasında törəyiblər. Əgər biz Azərbaycan tarixinə nəzər salsaq Azərbaycanda yaranmış Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin adında da bu rənglərə rast gəlirik. Çünki, Azərbaycan dilinin tarixi etimologiyasında bu rəng böyük, qüdrətli, əzizkar, güclü mənada işlənmişdir. Rənglərin məcazlaşması semantik qruplar daxilində özünü geniş ifadə edir.. Azərbaycan dilində təhlilini apardığımız “ağ” və “qara” rənglər öz leksik

mənalarını dəfələrlə dəyişdirmişlər. “Qara” rəng gah müdriklik, böyük, gah “şər, qorxulu, ağlasığmaz” mənaları, “ağ” rəng gah “ali, böyük” gah satqın, qorxaq mənalarını qazanmışdır. Bu rənglərin əsrlər boyu mənaları dəyişir. Hər iki dildə ictimai-siyasi terminlərin tərkibi üçün mürəkkəb rəng konstruksiyası xarakterik deyildir. Yəni deyə bilmərik ki, yaşıl-qırmızı inqilab, sarı-yaşıl danışıqlar, al qırmızı münasibətlər. İctimai-siyasi terminlər üçün xromatik və axromatik xüsusiyyətlər xarakterikdir.

TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN GƏLƏCƏYİNDƏ İNSAN VƏ MAŞINLARIN MÜŞTƏRƏK ROLU

Əlibala DÜNYAMALIYEV

Bakı Mühəndislik Universiteti

Elibala26@hotmail.com

Hər kəsin qarşılıqlı olaraq mükəmməl anlaşıdığı, dilin danışdığımız kimi tərcümə olunduğu və insanların başa düşülməklə bağlı heç bir qaygısının olmadığı dünya anlayışı uzun illərdir bir çox insanın təxəyyülündə özünə xüsusi yer tapıb.

Bu cəlbədicə ideya bir xeyli müddətdir ki bir qrup proqramçılar və tərcüməçilər tərəfindən təqib edilir. Göstərilən məqsədə çatmaq üçün gün ərzində milyonlarla söz tərcümə edən “Google translate” kimi tərcümə maşınları və digər tətbiqetmələr yaradılıb inkişaf etdirilmişdir. Bütün bu irəliləyişlərə baxmayaraq, hələ də bu sahədə olan naməlum çatışmazlıq özünü böyük ölçüdə biruzə verir. Bir zamanlar elmi fantastik əsərlərdə təsvir edilən, insanların heyran olduğu “tərcümə qulaqcıqları” artıq günümüzün reallığına çevrilib. Adı çəkilən cihazların yüksək ixtisaslaşmış və təcrübəli mütərcim kimi xidmət göstərməsinə ümid edilsə də bu proses heç də düşünüldüyü qədər sadə deyil.

1958-ci ildə irəli sürülən maraqlı ideyaya əsasən tərcümə Qədim Roma kəşfi sayılsa da, bunun bir sənət kimi ilk sözlər yarandığı vaxtda ortaya çıxdığı fikri daha ağlabatandır. Tərcüməçilərin bir çox qədim sivilizasiya tərəfindən əməyə cəlb edildiyi haqqında faktlar mövcuddur. Bunun əsas səbəbi Qədim Roma və Yunanıstan kimi mədəniyyətlərin çoxdillilə eyni anda həm yazılı həm də şifahi tərcüməçilərə ehtiyac duymasıdır. Səhih tərcümə necə edilməlidir sualı da məhz yuxarıda qeyd olunan faktlar qədər qədimdir. “Non verbum de verbo, sed sensum exprimere de sensu” yəni sözbəsöz deyil, mənanın tərcüməsini dəstəkləyən bu ifadə Qədim Romalı Siseron tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Tarixə etdiyimiz bu kiçik səyahətin əsas məqsədi tərcümənin sadəcə bir sözün digəri ilə əvəz olunması və bu prosesin avtomatlaşdırılması deyil, onun sözlərin konnotativ və denotativ mənalarının çatdırılması və istənilən tərcümə mətninin oxunaqlı və anlaşılıq etməli olduğu kimi vəzifələr daşdığını göstərməkdir.

Hər şey yuxarıda qeyd edildiyi kimi qalızdırsa, o zaman niyə bəşəriyyət hələ də texnologiyanın bir gün insan qədər adekvat tərcümə edəcəyi fikrini dəstəkləyir? Bunun üçün maşın tərcüməsinin ilk addımlarının atıldığı 20-ci əsrin 30-cu illərinə baxmaq lazımdır. O zaman proqramçılar minimal sintaktik dəyişiklərlə bir sözün digəri ilə avtomatik əvəz edilməsinin tərcümə üçün yetərli olacağını düşünürdülər. Bu qəbildən olan proqramçılar öz sahələrinin mütəxəssisləri olsalar da, onların dilçilik haqqında anlayışı çox aşağı idi. Bunu sübut etmək üçün istedadlı riyaziyyatçı-alim Uorren Veverin fikrinə istinad edək. Onun fikrincə tərcümə prosesində yaşanan problemə kriptografiyada tətbiq edilən sistemlə yanaşmaq olardı. Veverə görə tərcümə sadəcə bir simvolun digəri ilə əvəz edilməsidir və bu zaman o simvolların daşdığı məna o qədər də əhəmiyyətli deyil.

Tərcüməçilər və tədqiqatçılar mütəmadi olaraq avtomatlaşmanın gələcəkdə necə olacağı haqqında məqalələr oxuyur hətta bəziləri bu yazılanların artıq reallaşdığını düşünür. Lakin digər bir çox sahədən fərqli olaraq tərcüməçilikdə qüsursuz texnologiyadan danışmaq üçün hələ çox erkəndir. Buna nümunə kimi son vaxtlar geniş yayılan tərcümə tətbiqetmələrindən istifadə edilərək çevrilən mətnlərin hər hansı bir təsdiq oxusu olmadan nəşr edilməsi və bir çox hallarda bu nəşrlərin yumor hədəfinə düşməsinə göstərmək olar. Əksər hallarda bu materiallar yenidən toplanır və ixtisaslı tərcüməçilərə göndərilir.

Digər tərəfdən isə bütün bu sadalananlar avtomatlaşmanın nailiyyətlərini də tam təkzib edə bilmir. Belə ki, maşınlar həkimlərə, hüquqşünaslara və müəllimlərə kömək etdiyi kimi tərcüməçilərə də daha dəqiq və məhsuldar işləməyə zəmin yaradır. Elə eyni səbəbdən də bu maşınlar qeyri-adi texnoloji eranın başlayacağı tarixə qədər tərcüməçilərin əməyini əvəz etmək iqtidarında deyil. Tərcümə maşınları sadə mətnlərin tərcüməsində böyük yol qət etsə də, iş sətraltı mənaya gəldikdə insan beynindən asılı hala düşür.

Bu gün maşın tərcüməsi sadə mətnlər və tərcümə nümunələri yarada bilir və bunun üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, bu sadə mətnlər və nümunələr tərcüməyə sərf edilən müddəti nəzərə çarpacaq dərəcədə azaldır. Çünki bir çox tərcüməçilər mətni sıfırdan tərcümə etməkdənsə maşında tərcümə edilmiş materialı araşdırıb ortaya çıxan səhvləri düzətməyi üstün tuturlar. Bütün qeyd olunanların işığında deyə bilərik ki, maşınların nə vaxtsa insan beyni səviyyəsinə çatacağı hələ də böyük sual altındadır. Mətnin mürəkkəbliyi dərəcəsindən asılı olmayaraq, avtomatlaşdırılmış sistem sözlərin ardında yatan mənaya hələ də arzuolunan səviyyədə nüfuz edə bilmir.

TRANSLATORS VS AI

Fidan CÜMŞÜDOVA

Baku Engineering University
cumshudova98@gmail.com

ABSTRACT

The main goal of this article is to show people the future of translation and inform them about risks of advanced AI (Artificial Intelligence) systems. Scientists are working on AI more than 60 years and so far they achieved huge success. Creation of perfect AI will force a lot of professions to change including translation. The process has already started.

Key words: AI, Translation industry, Translation conference, Translation fields, AI poem, Quote

XÜLASƏ

Bu məqalənin əsas məqsədi insanlara tərcümənin gələcəyini göstərmək və onları inkişaf etmiş Sİ (Süni İntellekt) sistemlərinin riskləri barədə məlumatlandırmaqdır. Alimlər artıq 60 ildən çoxdurki Sİ üzərində çalışırlar və bu sahədə böyük nailiyyətlər əldə ediblər. Mükəmməl Sİ-nin yaradılması tərcümə sahəsində daxil olmaqla bir çox peşə sahəsini dəyişməyə məcbur edəcəkdir. Bu proses artıq başlayıb.

Açar sözlər: Sİ, tərcümə sənayesi, tərcümə konfransı, tərcümə sahələri, Sİ şeiri, sitat

1. AI-Artificial Intelligence this is the word people are talking about more than 60 years. When a team of scientists started to work on it in 1956, they defined AI as “a machine intelligent as human”. It's been a long time since people created a machine smarter than human. Right now they are trying to create a machine with its own decision-making ability. Completely freed from human dependency. Simply AI

Artificial Intelligence isn't just a cool story for sci-fi movies anymore. It is real and it is evolving day by day. It'll reach its peak point very soon and when that happens every profession humanity created since the beginning of society will change drastically or fade away. Unfortunately, translation is one of the fields that contain a massive risk of fading. It is a huge industry. 2. According to CSA (Common Sense Advisory) right now 40 billion USD is circulating inside translation industry and it keeps growing. But we can't underestimate the risk. Even now I'm using Google translate as an assistant tool for writing this article. 3. Every day more than 100 billion words are being translated by Google translate and there are hundreds of other computer translation systems. We all know that they aren't accurate enough. But imagine a world that electronic translators are 100% accurate and free for everybody. They are also fast and unlike a human, each system knows dozens of languages perfectly. Do you think anyone would need a human translator? I wouldn't. You may think that language is a tricky thing, there are tons of tiny details and even the smartest AI system can't translate a metaphor or a sarcasm correctly. Maybe right now it is beyond our imagination but 60 years ago colored TV was beyond our imagination.

4. A conference of translation authorities was held in Amsterdam recently. They were gathered to discuss near future of translation. The most important talking point was the forthcoming battle between human and machine. And it seems machines are many steps ahead to win this war. Soon translation companies will look quite different. Game-changing technologies are in the process of creating 100% accurate online translation tools. These tools are maybe ineffective now, but it's only a matter of time before machines crack the underlying logic of translation. Lately, Google's CEO Sundar Pichai announced that 'Neural Machine Translation' is already in service. So till now for 8 languages “natural” translation is possible. According to people who used that tool, its translation is shockingly accurate and interesting. But the problem is that not only Google is working on mechanized translation. 5. The companies like Unbabel and Mymanu are also working on it. All these rival companies are going to create a market and start to compete with each other. Rivalry means development. They'll use all their power and creativity for not losing their place on the market.

Of course, the effect of machine translation will vary in different areas of translation. 6. Technical translation will be the most affected one but areas like consecutive translation will live much longer

because of high human impact. Literary translation will be the less affected area. But we can't underestimate the power of money. It is possible that after a while publishing companies will start to choose cheap, fast machine translation over expensive human translation and after that we'll see the same robotic language in every book. As you can imagine it can be a catastrophe for literature.

The most interesting part is that companies need hundreds of extremely qualified translators for teaching translation skills to AI systems. How ironic. It is going to take a lot of time teaching each detail of languages, but the hardest part is teaching them how to interpret like a human. For that, they have to teach emotions to a machine. Considering how hard it is to teach an emotion to a machine we can say that machines could never translate poems. Or could they? I know it seems impossible but as always Google is helping us in this matter too. After feeding their IA system with 11000 unpublished books (3000 of them is romance novels), they gave 2 sentences to it for creating a poem. One of them was about buying groceries and another one about loving horses. Here's the result

I went to the store to buy some groceries

I store to buy some groceries.

I was to buy any groceries.

horses are to buy any groceries.

horses are to buy any animal.

horses the favorite any animal.

horses the favorite animal.

horses are my favorite animal.

it doesn't seem like a poem but considering the fact that this AI created it by using only 2 sentences, I can say It has more potential than me. The research team says that: "The AI system was able to generate coherent and diverse sentences through purely continuous sampling". The main goal of this research was creating an AI that is able to communicate via "natural language sentences".

So how we can stop this mechanization process. I don't think we have a chance against machines unless all major technology companies suddenly stop working on AI and throw away all the money they invested this far. We can hope that the translators who are teaching AI systems will misdirect them and do a favor to their co-workers but I wouldn't count on this one too if I were in your place. it doesn't matter how qualified a translator is, a reasonably accurate, cheap machine is always going to be preferable. No one prefers an older version when there is a new one. But let's not be that pessimist there is still a lot of time for us.

8. If all of these is still not convincing enough for you to believing that risk is real, then take a look at this infamous quote of Daryl Zanuck (co-founder of 20th Century Fox) and consider that even smart people can make horrible predictions: "Television won't be able to hold onto any market it captures after the first six months. People will soon get tired of staring at a plywood box every night."

REFERENCES

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Artificial_intelligence
2. <http://www.translatorsfamily.com/blog/for-clients/where-will-the-translation-industry-be-in-five-years.html>
3. <http://theconversation.com/the-future-of-translation-is-part-human-part-machine-76253>
4. <https://www.translationservices24.com/future-translation-industry-look-like/>
5. <https://www.ft.com/content/d87f6e7a-c560-11e7-b30e-a7c1c7c13aab>
6. <https://www.gazeteduvar.com.tr/teknoloji/2016/11/20/cevirmenlik-meslegi-tarihe-mi-karisiyor/>
7. <http://www.wired.co.uk/article/google-artificial-intelligence-poetry>
8. <http://www.businessinsider.com/stupid-tech-quotes-2013-4>

TRANSLATION

Pünhan MUSAYEVA

Baku Engineering University
punhanmusayeva@gmail.com

We translators can spend decades of rigorous effort in the lead-up to our translation careers – and certainly during such careers – developing the crucial subject-matter expertise essential to the translation enterprise. This process involves learning highly complex concepts in science, technology, philosophy, law, finance, business, music and dozens of other fields through immersion in the lab, lecture hall, classroom, production line, fabrication plant, trading floor or boardroom. This prolonged effort is crucial to our ability to precisely convey all these concepts across language barriers.

But no matter how many fields we master as translators, awaiting us at that same cocktail party will be the eternal question that has been asked of translators since the Tower of Babel:

“How many languages do you speak?”

It’s a question that suggests an innocent, almost whimsical notion of translation as a low-stress career of light reflection, picked up effortlessly while flipping through phrase books and sipping sweet tea in the afternoon shade.

The reality is rather more sobering. In my case, for example, I’d arrive at such parties after having worked out certain issues in my translation work such as the principles underlying optical excitation of Rayleigh waves by interband light absorption or coherent acoustic resistance to an electron-hole plasma or approaches to calculating the electronic structure of alloys.

So my response to this friendly question of “how many languages do you speak?” would be a bit playful and would always be delivered with a smile: “I speak science.”

Words or ideas?

It’s not the fault of our polite party-goer asking the “how many languages” question, since it’s just an attempt to strike up a friendly conversation. And there’s no help from our culture, either – especially in the Azerbaijan – where translators are looked upon with deep suspicion as these bizarre mythological creatures of ambiguous progeny whose field of endeavor is certainly trivial and should have been rendered mute by automated translation decades ago.

At the core of this fallacy is the ancient and somewhat quaint notion that translation is just about language – about words.

This can’t be true, though, because language itself isn’t even about words. The words of language are just the symbols we manipulate to paint meaning into our world — to project pictures that convey the underlying message, concept or idea.

So translators do not translate languages or words. They translate ideas.

And in today’s commercial translation market, that means we translate the ideas of people who are deeply invested in some highly complicated activities and are willing to pay us to convey them.

A solitary focus on language

What happens if a translator understands the languages, but not the ideas? How do those translations work out in the real world? Short answer: Catastrophically.

The translation world today appears to be overflowing with novice (but certainly well-meaning) translators flailing about in dangerous waters infested with their own conceptual blindness. This is an inevitable outcome of the persistent and wrongheaded solitary focus on language to the exclusion of content. It’s why students entering translation studies programs would be well advised to learn a great deal about the world before attempting to investigate ways to convey that knowledge – which is exactly what translation is – lest they end up conveying a disturbing and very costly lack of knowledge, an outcome that embarrasses both the novice translator and the poor unsuspecting client who, after all, thinks translation is just a matter of “speaking a foreign language.

TRANSLATORS-CODE BRAKERS IN BATTLE FIELD

Elvin ABBASOV

Baku Engineering University
elvin.abbasov.m@gmail.com

XÜLASƏ

Yaşadığımız əsrlər boyu, tarix, dünya böyük fəlakətlərin, müharibələrin, müharibələr görüdü. Belə böyük fəlakətlərin ən böyük sübutu və şahidlərindən biri də tərcüməçilərdir. Bəs tərcüməçilər döyüş meydanlarında kimlər idi, silahları ne idi? Tərcüməçilər dünyanın şahidi olduğu bu ölüm meydanlarında, ölüm oyununu oynuyan şəxslər idi. Onlar kod ovçuları idilər. Öz həyatları uğruna kodları ovlayan şəxslər idilər.

Açar sözlər: Kod ovçuları, Tərcüməçilər döyüş meydanlarında.

РЕЗИОМЕ

На протяжении веков история, мир видел великие катастрофы и войны. Одним из величайших доказательств и свидетельствах этих великих катастрофы бывает переводчики. Какие переводчики были на поле битвы, какие их оружие? Переводчиками были те, кто играл на поле смерти, где они стали свидетелями мира. Они были охотниками за кодом. Они охотились за кодами за свою жизнь

Ключевое слово: Охотниками за кодом, Переводчиками 2 Война Миров

Translation- when done well, is a beautiful way to bring the various emotions and nuances of a language to the readers of another. It is a bridge that fills the gap between cultures and allows us to understand various aspects of human culture and its varied differences. Translation is used all across the world and it has been in use since many years now. It has evolved into a sophisticated system that uses software and has a backup of various terms that can be used to do the job better.

“Translator must be a good writer,good reader,skillful,professional and the most important-translator have to be patriot”-This quote was from WW2

When we think of wars, the first thing that comes to our mind is enemies, weapons, kills and death. No one would ever think of an important aspect of war, which is use of languages and translation. The use of language and translation helps in creating cryptic messages that are vital during the warfare. Translation plays an important role in the victory or defeat of any country during the warzone. The ability to communicate without being misunderstood is vital for success of any army.(1-3)

When you translate, one must have a style of his own, for otherwise the translation will have no rhythm or nuance, which come from the process of artistically thinking through and molding the sentences; they cannot be reconstituted by piecemeal imitation. The problem of translation is to retreat to a simpler tenor of one’s own style and creatively adjust this to one’s author”.

Paul Goodman, American Author, 1911-1972-quote from World War 2

Most of those who played the role(s) of interpreters during conflicts or immediately after, were called to carry out their interpreting duties on the basis of their functional bilingualism and trained on-the-job, giving up their linguistic activity once the war and its aftermath were over. Their sociological and personal situations differed widely, but their condition of go-betweens made them often unwanted for both warring parties. In this paper refer to some of the roles played by interpreters at different stages in war: the preparatory process, the war operations and the post-conflict period. Languages can be used as weapons and they certainly also go to war in conflicts where combatants cannot understand each other or cannot understand the people they make contact with, for example, local civilians. People who participate in wars as interpreters respond to the rules of supply and demand. They are rarely professional interpreters and end up playing that role by chance, simply because they have a functional knowledge of the languages involve. Even though war has been the rule rather than the exception throughout the history of humankind, there always seems to be a sense of surprise when hostilities erupt and a frantic search for translators and interpreters has to be launched.

There is question that need to be answered-What are interpreters in war zone?

They might as well be considered combatants,since they work for one or they other,but they do not carry weapons,they do not wear a specific uniform and they do not benefit from the advantages of being a combating part.Most would include them in the category of specialist,who only contribute to war with their linguistic experience,just like doctors and nurses who provide medical care for those wounded in battle or just like journalists who report the events from the battle field.Translating can, therefore, turn into a political activity meant to support a regime or a ruler or further promote decisive aspects of a particular country.

Modern international interpreting is associated with the Versailles peace talks¹⁴ in 1918– 1919, when some of the military officers were taken as interpreters to the peace conference. Civil interpreters began to be more active at the top level after the League of Nations was formed. The Nuremberg trials were also an important step in the course of developing interpreting at international level.(4,9)

Code Breakers-Translators

During WW2 Germany believed that its secret codes for radio messages were indecipherable to the Allies.The meticulous work of code breakers based at Britain’s B Park cracked the secrets of German wartime communication,and played a crucial role in the final defeat of Germany.The Enigma story began in the 1920s,when the German military- using an Enigma machine developed for the business market.Enigma machine enabled its operator to type a message,then scramble it is using a letter substitution system,generated by variable rotors and an electric circuit.German code experts added new plugs,circuits and features to the machine during the WW2,but its basic principle remained the same.

The Germans convinced that Enigma code were unbreakable,used the machine for war and diplomatic communications.The experts Bletchley first succeeded in reading Enigma code during Norwegian campaign.When they able to gather evidence of the planned invasion of Greece and learn Italian naval plan for the Battle of Cape Matapan.Breaking Code is save thousands life.(7)

The German also enjoyed some noteworthy code breaking successes. The B-Dienst broke British Naval code as early as 1935 which allowed them to pinpoint Allied convoys during their early stages of the Battle of the Atlantic. The US altered its naval code in April 1942, the change came too late to prevent by Operation Paukenschlag

From 1941 onwards, Bletchleys experts focused upon breaking the codes used by German in the Atlantic. In March 1941, when the German armed trawler Krebs was captured off Norway complete with Enigma machine and codebooks, the German naval Enigma code could be finally read. Now the allies could discover where U boats were (8,9)

The role of translators became important during the WW2. Members of British Intelligence have since claimed the work done at Bletchley Park shortened the war by between two and four years and saved thousands of lives. This is because intelligence gathered as a result of breaking the codes gave the Allies a crucial advantage in the final years of the war. For example, translators and code breakers were able to identify the location of most of the German Army Divisions before the D-Day landings. (5,7)

Translators in WW2 were not just spies listening in to the enemy, or simple code breakers. The war placed translators in the key role of co-ordinating the vast international armies of both sides and the vast array of languages within their ranks. They also helped to sustain near-dead languages, because these proved so useful in providing simple codes that confused the enemy.

It shows the significance of translation in our daily life is extensively multidimensional. Not only does translation pave the way forward for global interaction, but allows nations to forge interactive relationships when it comes to making advancements in technology, politics, etc.

Despite the fact that English has a far and wide reach today, the impact of local culture and language remains as strong as ever. With the growth of Internet and communications technology, it is relatively easier to reach audiences that are thousands of miles away purely on the back of effective translation. This in turn has resulted in a need for translation in diverse fields such as education, mass communication, science and technology, literature, tourism, religion, trade and business, etc. (11,12)

REFERENCES

- 1) https://en.wikipedia.org/wiki/World_War_II_cryptography
- 2) https://en.wikipedia.org/wiki/Bletchley_Park
- 3) <http://www.bbc.com/news/uk-england-beds-bucks-herts-24378091>
- 4) <https://www.theiet.org/resources/library/archives/featured/secret-machines.cfm>
- 5) <https://www.codesandciphers.org.uk/>
- 6) <https://www.denverpost.com/2017/11/09/code-girls-book-review/>
- 7) <http://www.imdb.com/title/tt2084970/imitation-game>
- 8) <https://www.historylearningsite.co.uk/world-war-two/world-war-two-in-western-europe/code-breaking-at-bletchley-park/bletchley-park/>
- 9) <https://www.bletchleyparkresearch.co.uk/research-notes/how-successful-were-hitlers-codebreakers/>
- 10) <http://www.historynet.com/world-war-ii-navajo-code-talkers.htm>
- 11) <http://marshallfoundation.org/library/collection/subject-guides/code-breaking-subject-guide/#!/collection=926>
- 12) <http://www.thejournal.ie/readme/women-codebreakers-of-bletchley-park-2062404-Apr2015/>

TƏRCÜMƏÇİ LÜĞƏT DEYİL, İNSANDIR

Rumiyə MƏMMƏDOVA

Rumiye.Memmedova1998@gmail.com

Təsəvvür edin ki, bir peşə "maarifin poçt atlıları" adlanır. Onun cəmiyyətdəki yeri sizin baxış bucağınıza görə necə olar? Böyük ehtimalla ilk düşüncəyiniz sual bu peşənin nə olduğudur. Maarif bu dünyanı müəyyən bir nizamla irəliyə getməsinin ən böyük səbəbkarıdır bəlkə də. Ancaq nədir bu səbəbin davamlı formada irəli getməsinin təmin edən ixtisas? Müəllimlikdir deyə düşünən kütlə həddən artıq çoxdur, ancaq bilmək lazımdır ki, müəllimlik dünyanın ən çətin və bəhrəsi də o qədər dəyərli olan peşəsidir ki, onu həтта maarifin yaradıcısı belə adlandırmaq olar. Bəlkə də şairlik, yazıçılıqdır. Özünün yaratdığı dünyadakı, hər bir obraza fərqli bir xarakter verib, onu çətin anlarda qərarlar verməyə məcbur etmək, sevgisi üçün mübarizə etməyə ruhlandırmaq yaxud da oxucunun xəyal belə edə bilməyəcəyi qəddarlıqları həyata keçirəcək bir obraz yaradıb, özünün etməyə cəsarətin çatmayan pisləkləri realda olmayam bir qəhrəmanın dilindən danışmaqdır.

Günəşin hər bir şüasını xüsusi bir ustalqla təsvir edib,qızmar yay günündə saçlarına astaca toxunub uzaqlaşan mehin təkrar olunmaz təsviridir.

Ancaq yenə yox,nə müəllimlik,nə yazıçılıq,nə də sizin ağılıza gələn digər peşə sahələri deyil,məhz tərcüməçilikdir. Doğulmadığın bir dilin yazılı və ya şifahi nümunələrini qarşılaşdığı bütün çətinliklərə baxmayaraq ən düzgün və dəqiq formada qarşısındakı dinləyiciyə və ya oxucuya çatdırmaq üçün sözün əsl mənasında mübarizə aparan bir sahədir dilmancılıq. Bəzən rahat evində oturub isti qəhvənlə eyni masaya qoyduğun sənədləri və ya özünün hər səhifəsini oxumaqdan zövq aldığı bir kitabı orjinal dilindən oxuma imkanı olmayan insanlara çatdırmaq üçün 99%dəqiqliklə tərcümə etmək məqsədi ilə eyni cümlələri dəfələrlə oxuyub,yazıçı kimi düşünüb, onun kimi qələminizə söz keçirməyə cəhd edirsiniz. Yaxşı halda məşhur kolumbiyalı yazıçı Q.Q.Marquezin "Yüz ilin tənhalığı"romanını ingilis dilinə tərcümə edən Gregory Rahassa haqqında dediyi və peşənizi daha da sevmənizə səbəb olacaq sözləri eşidəcəksiniz. Yazıçı təqdimatların birində çevirənin ciddi cəhdini dəyərləndirərək "Əsərim 21 dilə tərcümə olunub,ancaq sadəcə ingilis dilinə tərcümə edən G.Rahassa mənim çatdırmaq istədiyim fikirləri tam dəqiqliyi ilə ifadə edə bilib" demişdir. Qeyd edim ki, kitab hazırda 35 dilə tərcümə olubun və doğma dilimizə tərcüməsini isə Günel Mövlüd etmişdir.

Digər bir tərəfdən hər bir sahədə olduğu kimi siz burada da haqsızlığa uğrayıb,tərcüməsini ciddi cəhdlə etdiyiniz insanın haqlı və ya haqsız rəftarı ilə də qarşılaşa bilərsiniz. Yazıçı Vladimir Nabokov öz əsərinin tərcüməçisi Winifred Royu əsərini pis tərcümə etməklə günahlandırmışdır. Ancaq biraz sonra yazıçının əsəri həqiqətən pis yazdığı üzə çıxmışdır. Və ya ikinci dünya müharibəsi gedişində olduğu kimi bir sözün-"mokusatsu"nun səhv tərcüməsinə görə 80.000 canlının ölmünə səbəb ola bilərsiniz.

Əgər sizin peşəniz tərcüməçilikdirsə ,dillər,mədəniyyətlər,bəzi hallarda isə ölüm və yaşam arasında körpü rolunu oynadığınızı unutmamalısınız. Yeriniz bəzən hər kəsdən təcrid olunmuş yarım saatda bir həmkarınızla yerinizi dəyişməyiniz və işinizi asanlaşdırmaq üçün lazımlı olan bütün avadanlıqlarla təchiz olunmuş balaca bir otaq,fransız termini olan "ehuchotage" sözündən əmələ gələn və pıçıltı ilə deyiləni tərcüməni etdiyiniz şəxsin yanındakı stul, əlinizdəki qeyd dəftərinizə mümkün qədər sürətlə yazdığınız notlarınızın düzgünlüyünə əmin olmağa çalışaraq natiqin sözünü bitirməsini gözləyərkən üstündə durduğunuz kürsü və ya dünyanı olduğu kimi dərk etməyə imkan verməyən bir əngəllə gələn insanlara səhnənin ən göz önündə olan yerində dayanıb az öncə deyilənləri işarət dili vasitəsi ilə 70% dəqiqliklə auditoriyaya çatdırmaq üçün xüsusi bir səy göstərirsiniz.

Mütərcimlik dünyanın ən mürəkkəb peşələrindən biri olmasına baxmayaraq, güman ki, ən səmimi həmkarlarına sahib olunanıdır. Hazırda dünyada 7000dən çox dil və 300.000dən çox peşəkar tərcüməçi vardır. Mənim düşüncəmə görə tərcüməçilər arasında elə də böyük rəqabət yoxdur,ancaq hər bir tərcüməçi işinin digər hamınınkindən üstün olmasını istəyir. Baxmayaraq ki, bu üstünlük dilmancın öz beynində,limitlərini daha yuxarı səviyyəyə qaldıraraq,mükəmməl əldə etmək üçün özünə qarşı verdiyi bir savaşıdır.

Tərcüməçinin əsas problemi bəlkə də həyatının hər günündə onu özünə qoyulan miflərin əksinə verdiyi mübarizədir. O miflərdə belə deyilir. "İşinizi insanların gözündə böyütməyə ehtiyac yoxdur,tərcümə qısa zamanda yerinə yetirilə bilər. İki dili bilən istənilən insan tərcümə etməyi bacarır və ya bu ixtisasa yeni başlayanların əksəriyyətinin qarşılaşdığı əsas qərəzli münasibət. Demək olar ki,hamı ingilis dilini bilir,sən necə tərcüməçi işləyəcəksən?"ifadələridir. Əgər həyatınızda bu tərz insanlar varsa onlara nəyi isə izah etməyə cəhd göstərməyin,bir insanın dil bilməsi və hətta o dildə çox axıcı danışması yetərli deyil,çünki tərcüməçilik,sözləri lüğətdən axtarıb yerinə yazaraq deyil,ona orjinallıq qataraq,öz sözlərinmiş kimi məsuliyyətlə çalışmaqqla olur.

Tərcüməyə ehtiyac haradan yaranır bəs? Bir neçə səbəblə bunu açıqlamaq mümkündür,gəlin ən sadəsindən başlayaq. Təsəvvür edin siz dini başçısınız və itaət etdiyiniz dini müxtəlif xalqlara çatdırmaq istəyirsiniz. Müqəddəs kitabınızda yazılan o sirlə və insanları sülhə, sevgiyə, mərhəmətli olmağa,günah işləməməyə çağıran cümlələri yerli xalqa çatdırma bilmirsiniz. Bu səbəbdən də kitabı bu dilə çevirib prosesini olduqca asanlaşdırma bilərsiniz. Dünyada ən geniş yayılmış din Xristian dinidir,bəlkə də məhz bu səbəbə görə ən çox dilə tərcümə olunan kitab da elə Xristianlığın kitabı İncildir və onun 2933 dilə tərcüməsi mümkün olmuşdur. II Dünya müharibəsindən sonra vəziyyəti normallaşdırmaq üçün 1948ci ildə qəbul olunan Ümumdünya insan Hüquqları Bəyannaməsi 370 dilə tərcümə olunmuş və ən nəhayətində uşaq kitabı başlığı altında satılan və içində hər yaşda insana dərs verə biləcək hadisələri təcəssüm etdirən "Balaca Şəhzadə" kitabı 300 dilə tərcümə olunmuşdur.

İnsanın xəyal gücü ucu-bucağı olmayan sonsuz fəza kimidir. Ya siz bu fəzanın genişliyini dərk edib,hər küncünə bir yenilik əlavə edib gözəlləşdirməyə çalışacaq,ya da sadəcə vaxt itirərək gəldiyiniz

kimi,dünyada heç nəyi dəyişdirmədən gedəcəksiniz. Tarixin ən qədim bədii nümunəsi müəllifi olmayan qədim Şummer dastanı olan Qılqameşdir. Min illər öncə yazılan,hazırda heç bir dil daşıyıcısı

olmayan əsər tərcümə olunmuşdur.Ədəbiyyatın dilə təsirini buradan yaxud da UNESCO-nun açıqladığı ən çox tərcümə olunan müəlliflər siyahısından da görə bilərsiniz. Bu siyahıya görə Agatha Christie 7233,Jules Verne 4751, William Shakespeare 4293 dilə tərcümə olunmuş müəlliflərdir.

7000dən çox dilin olduğu dünyada əsasən 23 dildə danışılır.Niyə məhz bu dillərin qlobal xarakter daşması isə tamamilə fərqli bir məqalə mövzudur. Əgər ingilis və yapon dilləri, yaxud da ingilis və koreya dilləri arasında tərcüməçi işləyirsinizsə ən çox qazanan tərcüməçilər sırasına daxil olacaqsınız.

Nə qədər mürəkkəb,yorucu,hər zaman öyrənməyə davam etməyə məcbur edən sahə olsa belə ixtisasımı sevirəm. Bəlkə də daşıyıcısı olduğum dil ingilis,çin,ıspan dilləri kimi qlobal əhəmiyyət daşıyır,ancaq öz dilini mükəmməl bilmədən,qaydalarına bələd olmadan ikinci bir dili mükəmməl öyrənmənin mümkünsüzlüyünü də bilirəm.Doğma dilə qaygının hər bir məhvumdan öndə gəlidiyi həqiqətini anlamaq üçün hər il on dilin öldüyünü bilmək kifayət edir.

TƏRCÜMƏ TƏDRİSİNDƏ XARİCİ DİLİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODLARININ ANALİZİ

Xanım FƏTULLAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
xafetullayeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Texnologiya əsərində öyrətmə vasitələri, mənbələri artsa da, bu inkişaf heç də birmənalı olaraq faydalı hesab edilmir. Müəllim müntəzəm şəkildə öz işini analiz etməli, həmkarlarının təcrübələrindən istifadə etməli, özünü təkmilləşdirməyə çalışmalıdır. Xarici dil öyrətmə prosesi dil öyrədən və öyrənən tərəflər arasında qarşılıqlı interaktiv əlaqə nəticəsində daha da asanlaşa bilər. Tələbə müəllimə dili öyrənməkdəki məqsədi, qarşıya qoyulan hədəflər, gözləntilər barədə düzgün məlumat verməyi bacarmalıdır. Həvəsli və passiv tələbələrə iş təbii olaraq fərqlənir. Bu zaman xarici dil tədrisində müəyyən metodların araşdırılmasının zəruriliyi üzə çıxır. Məqalədə xarici dil tədrisi metodları barədə məlumat verilmiş, bu metodlarla kifayətlənmədən, daima axtarış içində olaraq dərslər necə effektiv hala gətirilməsi yolları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: öyrətmək, tələbə, metodlar, effektiv dərslər, innovativ müəllim

ABSTRACT

Though teaching tools and sources have increased in the technology age, the development is not considered unambiguously beneficial. Teacher has to constantly analyze his work, use the experience of his colleagues and try to improve himself. The process of teaching foreign languages can be eased as a result of mutual and interactive connection between learner and teacher. Student has to be able to render the exact information about his aim to learn that language, the goals set forth and expectations to his teacher. It naturally differs how to work with passionate and lazy students. Then the urge for investigating the methods for foreign language teaching process arises. The article gives a brief overview about the methods of foreign language teaching and not limited to these methods, the mediums to make the lesson more productive and effective have been investigated.

Key words: teaching, student, methods, effective lesson, innovative teacher

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то, что средства обучения в эпоху технологий выросли, источники роста не считаются абсолютно бесполезными. Учитель регулярно должен анализировать свою работу, использовать опыт своих сверстников и стараться совершенствоваться. Процесс преподавания иностранного языка может быть дополнительно облегчен интерактивным взаимодействием между учащимися языка и учащимися. Студент должен быть в состоянии предоставить учителю цель изучения языка, установленных целей, ожиданий. Работа с восторженными и пассивными студентами естественно отличается. В то же время очевидна необходимость изучения некоторых методов обучения иностранному языку. В статье представлена информация о методах обучения иностранному языку, о том, как эффективно продвигать курс рассматриваемого курса, не будучи удовлетворенным этими методами.

Ключевые слова: преподавание, ученик, методы, эффективный урок, инновационный учитель

Elm sahələri çoxdur, getdikcə artmaqdadır, hətta çox sahələr köhnəlib yararsız hala düşməkdə, yeni elm sahələri yaranmaqdadır. Hər nə qədər köhnələn elm sahələri artmağa davam etsə də, dillərin əsrlər boyu davam edən tədrisi hər zaman aktual olaraq qalacaqdır. Çünki dil beynəlxalq münasibətlərdən əlavə, hətta iki insan arasındakı gündəlik dialoqun belə uğurlu həyata keçməsi üçün təməl ünsürdür. Dillərə ehtiyac həmişə olub və Yer kürəsində hər kəs bütün dilləri və ya əksər dilləri öyrənənə kimi dil tədrisinə ehtiyac davamlı olacaqdır. Öyrətmək davamlı olaraq öz işinin analizi, başqa müəllimlərin təcrübələri, tədrisin keyfiyyətinin artırılması üçün yeni metodların axtarışı deməkdir. Dil öyrətmə prosesinə gəldikdə

isə bu proses dil öyrənənlərin qarşılaşdıqları problemlərə əsaslanmalıdır. Belə olan halda rastlaşılan problemlərin həlli aradan qaldırılır və dil öyrənən şəxs nələrsə nail olduğunu hiss etdikcə öyrəndiyi dilə qarşı daha həvəsli olmağa başlayır. Xarici dil öyrənmək və öyrətmək problemi hər zaman tədrislə məşğul olan şəxsləri düşündürmüş, daima yeni metodlar axtarışına sövq etmişdir. Heç də bütün tələbələr eyni dərəcədə xarici dil öyrənməyə həvəs göstərmirlər. Buna görə də müəllim dərsi həvəslə keçsə belə hər kəsin ayrı-ayrılıqda diqqətini cəlb etmək mümkün olmur. Bu, sizin də, mənim də başımıza gəlib. Çünki tələbələrin xarakterləri müxtəlif olmaqla hər birinin öz öyrənmə ritmləri və tərzləri var. Bəzi tələbələr verilən məlumatı dərhal mənimsədiyi halda, bəziləri bunu bacarmır. Bir tələbəyə uyğun gələn öyrənmə tərzini digərinə uyğun gəlmir. Bəzi tələbələr dərslə iştirak etməyə həvəsli olsalar da, digərləri passiv olmağa üstünlük verir. Bəzi hallarda “*self-study*” deyilən müstəqil öyrənməyə müraciət edən tələbələr də olur. Lakin bu halda iti iradəyə və əzmə malik olmaq lazımdır. İntizam olmadan biliyə nail olmaq, sistemli şəkildə hazırlaşmaq olduqca çətinidir. Ona görə də, əksər insanlar ənənəvi olaraq istiqamətverici şəxsə - müəllimə ehtiyac duyurlar.

Günümüzdə texnologiyanın inkişafı məlumatların sürətli yayılmasına səbəb olmuşdur və bu da dil tədrisi və öyrənilməsində də müəyyən asanlıqlar yaratsa da, eyni zamanda emosional və mental olaraq maneələrə səbəb olur. Çünki dil öyrənən şəxs məlumat çoxluğundan və proqramların çeşidliliyindən depressiyaya düşür və ruh düşkünlüyü yaşayır. Nədən başlayacağını təyin etməkdə çətinlik çəkir. Hər il on minlərlə kitablar, məqalələr yazılır. Vebsaytlara məlumatlar yerləşdirilir. Bunlarla işləmək üçün müəyyən bazaya və araşdırma qabiliyyətinə malik olmaq lazımdır. Əks halda məlumat çoxluğu sizi də “bunları oxuyub öyrənməyə nə həvəsim, nə vaxtım, nə də enerjimi kifayət edər” deyənlər ordusuna qoşmuş olar.

Hal-hazırda xarici dil tədrisində olan metodların bir neçəsinə nəzər salaq[1]:

1. *Birbaşa metod*. Bu metodda bütün proses birbaşa hədəf dillə bağlı olur. Dil öyrənən şəxs öz ana dilində danışmağa icazə verilmir. Qrammatik qaydalara məhəl qoyulmur və əsas diqqət tələffüzün inkişaf etdirilməsinə yönəldilir. Tələbə səhvlər edir, cümlələri ilk dəfədən tam düzgün şəkildə sərbəst qura bilmir, lakin əzbər vasitəsilə tədricən hazır cümlələri yadda saxlayıb uzunmüddətli yaddaşına həkk edir.

2. *Qrammatika-tərcümə metodu*. Bu metodda öyrənmə prosesi əsasən hədəf dilə və hədəf dildən tərcümə vasitəsilə həyata keçirilir. Qrammatik qaydalar əzbərlənir və böyük həcmli söz siyahıları əzbər öyrənilir. Şifahi danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün heç bir cəhd edilmir və ya çox cüzi cəhd edilir.

3. *Audio-lingual metod*. Bu metodun nəzəri əsası odur ki, dil öyrənmək vərdiş qazanmaq deməkdir. Hər bir situasiyaya uyğun dialoqların praktika edilməsi nəzərdə tutulur. Yazılı formada dilin öyrənilməsindən öncə şifahi şəkildə dil eşidilir və ekstensiv şəkildə məşq edilir.

4. *Struktural metod*. Bu metod dili qrammatik qaydalar kompleks kimi görür. Bu kompleksə daxil olan qaydalar müəyyən ardıcılıqla öyrənilməlidir. Məsələn, “*to be*” feili öyrədilir ki, sonradan “*present continuous*” (indiki davamedici zamanda) zamanda “*to be*” istifadə olunarkən onun nə olduğu aydın olsun.

5. *Suggestopedia*. Bu metodun əsaslandığı nəzəriyyəyə görə dil yalnız o halda öyrənilə bilər ki, öyrənən şəxs dil baxımından zəka qabiliyyətinə malik olsun, məlumat alıcı kanalları açıq olsun və heç bir mental əngəli olmasın. Müxtəlif metodlarla tələbəyə təlqin olunur ki, “dil asandır, sadəcə öyrənməyə mane olan mental əngəlləri aradan qaldırmaq lazımdır”.

6. *Ümumi Fiziki Reaksiya*. Bu metod vasitəsilə sadə əməlləri fiziki olaraq yerinə yetirmək və onları qavrayaraq yadda saxlamaq tələb olunur. Məsələn, “ayağa qalx”, “kitabı ört”, “pəncərəni bağla”. Bu metod aural qavrayışın əhəmiyyətini vurğulayır.

7. *Kommunikativ dil tədrisi*. Burada sırf kommunikasiyaya xidmət edən müəyyən situasiyalarda istifadə olunən etiketlər və cümlələrin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Dəvət, təklif, şikayət zamanı istifadə edilən dialoqlar və ya vaxt, kəmiyyət, yer ilə bağlı suallar və ya cavablar ön plana çıxır.

8. *Səssiz üsul*. Bu üsulun belə adlanmasının səbəbi odur ki, öyrənən şəxsin öz dedikləri üzərində tam hakimliyə və nəzarətə sahib olmasını təmin etmək üçün müəllim minimum dərəcədə danışır. Və təbii ki, ana dilindən istifadə etmək qadağandır.

9. *İcma ilə dil öyrənmə*. Bu metodda müəllim və tələbə arasında dil öyrənməyə heç bir əngəlin olmayacağı möhkəm şəxsi əlaqələr qurulur. Ana dildə çox söhbət edilir və bu danışmalar müəllim tərəfindən hədəf dilə tərcümə edilir və tələbə təkrar edərək yadda saxlamağa çalışır.

10. *İmmersiya*. İngilis dili təmayüllü məktəbdə və ya universitetdə müəyyən fakültədə oxuyaraq şagirdlər və ya tələbələr riyaziyyatı, dəqiq və humanitar elm sahələrini hədəf dil vasitəsilə (məsələn, azərbaycanlı tələbə ingilis təmayüllü iqtisadiyyat fakültəsində oxuyur) ingilis dili vasitəsilə öyrənirlər. İmmiqrant tələbələr yerli məktəblərdə oxuduqda adətən belə vəziyyətlə qarşılaşırlar. Lakin hazırda

ölkəmizdə də istər orta məktəblər, istərsə də ingilis dilli fakültələr dominantdır və bu vasitə ilə dil öyrənənlər də az deyil.

11. *Tapşırıq-əsaslı dil öyrənilməsi*. Bu metodun əsası öyrənənlərə maraqlı gələn hər hansı bir tapşırığın tamamlanmasını əhatə edir. Öyrənənlər bildikləri qədər dildən istifadə edərək tapşırığı tamamlamağa çalışırlar və səhvlər çox az hallarda düzəldilir. Əsas məqsəd tapşırığın tamamlanmasıdır. (Və təbii olaraq burada dildən istifadə edilməsidir).

12. *Natural metod*. Professor S. Kraşenin irəli sürdüyü bu metoda görə ana dili və xarici dil arasında olan oxşarlıqlar ön plana çəkilir. Səhvlər heç bir halda düzəldilmir. Öyrənmə prosesi elə tələbələrin özləri tərəfindən həyata keçirilir və belə ki, tələbələr təbii halda dilə məruz qalırlar və bu dilin mümkün qədər sadə və anlaşılıqlı olmasına diqqət edilir.

13. *Leksikal(Leksika-əsaslı) sillabus*. Bu metoda əsasən ən işlək sözlərin və onların müxtəlif istifadə formalarının təyin edilib siyahı şəklində ortaya qoyulması nəzərdə tutulur. Həmin sözlər və istifadə formaları tələbələrə öyrədilir.

Tədqiqatlardan belə məlum olur ki, dil öyrənmə və ya öyrətmə metodları arasında ən yaxşı və effektiv metodu seçmək mümkün deyil. Çünki kontekstə görə hər kəs üçün eyni metod eyni effektdə sahib ola bilməz. Demək ki, bir metod digərlərindən üstün ola bilməz. Həmçinin dil öyrədən şəxslər hər kəsə eyni metodu tətbiq etməməlidir. Hər bir öyrənən şəxsin müxtəlif məqsədləri, ətraf mühitləri və öyrənmə ehtiyacları vardır. [2] Bu zaman ortaya belə bir sual çıxır: Bir sinifdə müxtəlif qabiliyyətlərə və öyrənmə xüsusiyyətlərinə məxsus tələbələr olarsa, bu zaman hansı metodlardan istifadə etmək lazımdır? Bu zaman tədris edən şəxsin üzərinə çox böyük yük düşür. Çünki hər tələbəyə uyğun metodu müəyyənləşdirməli və dərs planını tərtib edərkən maksimum dərəcədə hər kəsi nəzərə almalı, dərs üçün ayrılmış müddəti səmərəli şəkildə istifadə edərək müxtəlif metodlara uyğun planlaşdırmalıdır.

Xarici dil tədrisində beynəlxalq dil olan ingilis dili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili tədrisinin bir marketinq sahəsi halına gəldiyi dövrümüzə çox böyük dəqiqliklə dil öyrətmə və öyrənmə texnikalarını araşdırmaq və onlara yiyələnmək lazımdır, çünki belə olan halda bazarın nəbzini tutmaq, savadlı seçimlər etmək və dil öyrənmə prosesindən zövq almaq mümkündür. Dil öyrənmə şəxs öyrənmə məqsədini düzgün müəyyənləşdirməlidir və bu haqda tədris edən şəxsə doğru məlumat verməlidir. Dil ümumi məhəfəm olsa da, çox geniş aspektli və çoxçeşidli seqmentasiyalara malik olduğu üçün onun tədrisinin və öyrənilməsinin də təsnifləndirilməsi və ona uyğun tətbiq edilməsi zəruridir. 300 ildən çoxdur ki, klassik metod olan qrammatika-tərcümə metodundan istifadə edilirdi. Lakin sonradan yuxarıda sadaladığımız müasir metodlar yarandı. Bu metodların hansından istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, yalnız bir halda uğura imza atmaq olar: öyrənəni metoda deyil, metodu öyrənənə uyğunlaşdırmaqla.

Bütün bu metodlarla yanaşı bəzi nüansları da bilməyə ehtiyac var. Tələbə heç bir zaman müəllimin dərs boyu edəcəklərini ardıcılıqla təxmin edə bilməməlidir. Bu o deməkdir ki, müəllim daima yenilikçi olmalı, tələbələrə simvolik olaraq desək, “intizarda”, “iynə üstündə” saxlamalıdır. Tələbə müəllimin sinifdə edəcəklərini və hətta evə verəcəyi tapşırıqları proqnozlaşdırarsa, burada heç bir həyəcədən, həvəsdən söhbət gedə bilməz. Yenilənmiş fəaliyyətlər müəllimin özünü də yeni abu-havaya daxil olmağa və dinamikləşdirməyə kömək edir. Ənənəvi bir dərsdə müəllim keçən dərslərin biliklərini təkrarla, sual-cavabla yoxlayır. Yeni materialı öyrədir. Müəyyən vasitələrlə yeni dərs barədə bəzi bacarıqlar aşılayır. Bu ənənəvi 3 mərhələ bir o qədər yaxşı nəticə vermir. Çünki tələbə ard-arda nə baş verəcəyini artıq bilir. Tələbənin diqqətini işə cəlb etmədən bilik qazandırmaq olmaz. Lakin müəllim doğru düsturla bir saat ərzində tələbəyə yeni məlumatlar öyrədib bunları tələbələrin uzunmüddətli yaddaşlarına kodlaşdırarsa bilər. Bu “*spaced learning lesson*” (“fasiləli öyrənmə dərsi”) adlanır. Gələn bir nümunəyə baxaq. [3] İngilis dili dərsideir. Müəllim “would” və “could” arasında olan fərqləri izah etmək istəyir. Müəllim:

1-ci addım (15 dəqiqə): Lövhədə qrammatik qaydaları yazaraq izah edir.

2-ci addım (5 dəqiqə): Tələbələrə Kaunas şəhərindəki maraqlı kafelər barədə və ya Şəki Xan sarayının tarixi barədə bir video-rolük izlətdirir . (Bəli, qrammatika ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Dinləmə bacarığından başqa dilə heç bir töhfəsi yoxdur. Sadəcə əyləncə üçün videoya baxılır, dünyagörüşünün inkişafı da təbii ki, buraya daxildir).

3-cü addım (15 dəqiqə): “Would” və “could” arasındakı fərqləri cəld nəzərdən keçirir. Kiçik həcmli boşluqları doldurma çalışması edilir.

4-cü addım (10 dəqiqə): İngilis dilində dilin inkişafı üçün asan bir oyun oynanılır. (Bəli, bunun da qrammatika ilə əlaqəsi yoxdur).

5-ci addım (15 dəqiqə): “Would” və “could”un istifadə edildiyi real həyat situasiyasını əks etdirən dialoq qurulur və rollar ifa edilir.

Hər bir insan öz beyninin məhsulunu sərgiləməyə meyillidir. Buna istəklidir. Hər kəs deyiləsi ən gözəl fikrin özünə xas olduğunu fikirləşir. Hər kəs öz fikirlərini bəyənir və söyləmək, danışmaq, hər kəsə çatdırmaq istəyir. Eşidilmək istəyi hər birimizə daxilən hakimdir. Bu bütün sahələrdə belədir. Elmə gəldikdə isə, müəllim, xüsusilə xarici dil tədrisində insanlara xas bu istəkdən doğru istiqamətdə istifadə etməyi bacarmalıdır. O, tələbələrini danışmağa sövq etməlidir. Öz fikirlərini səsləndirməyə həvəsləndirməlidir. Və təbii ki, səsləndirilən fikirlərə diqqətlə qulaq asmalı, lazımı marağı göstərməlidir ki, tələbələr də öz fikirlərini rahatca ifadə etsinlər. Dinlənilmədiklərini bilsinlər. Bu zaman müəllim tələbə danışarkən qeyd götürməli, tələbələrin böyük qrammatik və leksik səhvlərini onun nitqi bitdikdən sonra bildirməli və düzəltməsi üçün ona istiqamətlər verməlidir.

Rəqabət hər zaman öyrənmə həvəsini tətikləyən bir amildir. Tələbələr arasında yarışlar və müsabiqələr təşkil etmək olar. Filmlərdən müəyyən parçaların tərcüməsi və ya ingilis dilində qısa metrajlı filmlərin çəkilməsi də yenilik ola və tələbələri dilə qarşı həvəsləndirə bilər.

Məhz hər hansı metoda əsaslanmadan, rəngarəng olmaq, tələbələrdən rutin və ya müntəzəm əzbərlər tələb etmək yerinə onlara informativ və gələcəkdə işlərinə faydalı ola biləcək və dünyagörüşlərinə töhfə verən əhəmiyyətli tapşırıqlar vermək və dərsi məhsuldar keçmək üçün daima yeni metodlar axtarışında olmağın əhəmiyyəti danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. <https://blog.udemy.com/english-teaching-methods/>
2. The Economic Journal of Takasaki City University of Economics vol.48 No.3 2006 - Concepts on The Methodology of Teaching English Elena Taralunga
3. <https://www.fluentu.com/blog/educator-english/innovative-teaching-methods-in-english/>

BİR DİL - BİR İNSAN

Kamran ƏSGƏRZADƏ

Bakı Mühəndislik Univeriteti
kamranaskerzade@gmail.com

“Bir dil bir insan, iki dil iki insandır”- deyilirsə, tərcüməçi neçə insandır? Bildiyimiz kimi dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də təfəkkürlə sıx əlaqədar olan, informasiyanın saxlanması və ötürülməsində sosial vasitədir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir. Mədəniyyətlərin də ən böyük simvolu olan və ayrılmaz parçasına çevrilən dillər eyni mədəniyyətin nümayəndələrini bir-birinə yaxınlaşdırdığı qədər müxtəlif mədəniyyətə, dilə sahib olanlar arasında da sərhəd yaradaraq onları uzaqlaşmağa təşviq edir. Məhz tərcüməçinin rolu da burdan başlayır.

Bəs tərcüməçinin bir dil daşıyıcısının fikirlərini digərinə ötürmək üçün dili bilməyi kifayət edirmi? Əminəm ki, bir çoxunuz bu qənaətdəsiniz. Əslində isə bu sadəcə aysberqin görünən üzüdür. Bəli, tərcüməçinin tərcümə prosesi zamanı iki insan olduğu ilə razıyam. Lakin incə bir məqam var. Olduğu hər iki insan özü deyil. Başqa şəkildə ifadə etsək, tərcüməçi öz kimliyini unudaraq informasiyanı ötürən və qəbul edəcək olan iki insanın, hətta əksər hallarda iki kütlənin imicinə bürünür. Bu da tərcüməçinin yalnız öz ixtisasına, psixologiyasına, dünya görüşünə deyil də başqalarınınkına da bələd olmasını tələb edir.

Bu hal isə özünü daha çox ədəbi əsərləri tərcümə edənlərdə əks etdirir. Təsədüfi deyil ki, Amerikanın məşhur tərcüməçilərindən biri olan James Holmes “üst şair” ifadəsini məhz bu tərcüməçiləri təsrifləndirmək üçün istifadə etmişdir. Ona görə, tərcümə edilən şeirlər haqqında isə “üst şeir” ifadəsi işlədilir. Bunun səbəbi isə sadə olduğu qədər təəccübləndiricidir. Şeiri tərcümə edən şəxsin ilkin olaraq şairlə empati qura biləcək potensialda olan, çox müvəffəqiyyətli bir tərcüməçi olması lazımdır. Sənətkarın işinə qarşı həssaslıq incə və zərif toxunuşlar tərcüməni yalnızca qrammatika və söz yığımından ibarət olmaqdan qurtarır və ona anlaşılıq bir şeir olma xüsusiyyəti qazandırır. Beləliklə əsas şairin sərf etdiyi enerjiden daha çox bir əməklə şeir özünün yeni donuna bürünmüş olur. Şairin emosiyalarına keçid edərək şeirin məğzini pozmadan bunu hiss edə bilmək isə hər tərcüməçinin rahatlıqla edə biləcəyi bir şey deyil. Amma bəzi tərcüməçilər bu işin öhdəsindən ustalıqla gələ bilər. Buna misal olaraq Türkiyənin məşhur şairlərindən biri olan Orxan Velinin “Eskileri alıyorum” adlı şeirinin fərqli şəxslər tərəfindən tərcümələrini misal göstərmək olar. Şeirin orijinal versiyası aşağıdakı kimidir:

Eskileri alıyorum

Alıp yıldız yapıyorum

Musiki ruhun gıdasıdır
Musikiye bayılıyorum
Gəlin indi isə tərcümələrinə diqqət yetirək. Birinci tərcümə nümunəsi belədir:
I buy old things
To make them into stars
If music be the food of life
I adore music
İkinci isə aşağıdakı kimidir:
I buy old clothes
I buy old clothes and cut them into stars
Music is the food of life
I love music

İki tərcümə qarşılaşdırıldığı zaman ilk fərqlilik məhz elə şeirin başlanğıcında özünü göstərməkdədir. Birinci tərcüməçi köhnələri almaq ifadəsini bildirmək məqsədi ilə “I buy old things” yazdığı halda digər tərcüməçi bunu “I buy old clothes” deyər ifadə etmişdir. İlk baxışdan birinci tərcümə daha dəqiq və anlaşıqlı görünsə də ikinci tərcüməni daha uğurlu hesab etmək olar. Bunun səbəbi isə türk mədəniyyətlərində köhnə deyildikdə ağıla ilk olaraq paltarların gəlməsidir. Bu isə ona görədir ki, qədim zamanlarda geyilmiş, ikinci əl paltarları, xüsusi ilə də kişi paltarlarını satın alan böyük bir kütlə olub. Buna görə də türk tərcüməçisi Murad Nemət Nicat şeirin başlanğıcını tərcümə edərkən paltar, yəni “clothes” sözündən istifadə etmişdir. Bu tərcümə isə türk mədəniyyətinə bələd olmayan ingilis dilli qiraətçilər arasında daha çox maraq oyandıraraq mədəniyyətin də şeirin bir parçası olaraq əks olunmasına kömək edir. Nümunələr arasındakı digər fərqlər isə tərcüməçilərin şeirdəki emosiyaları fərqli şəkildə çatdırmaq istəyindən xəbər verir.

Bu hal digər ədəbi əsərlərdə də özünü doğruldur. Çox uzağa getməyək. 2011-ci ildə Vilayət Quliyevin Corc Oruelin “Animal farm” əsərini “Heyvanistan” olaraq tərcümə etməsi çox uğurlu nümunələrdən biri olaraq göstərilə bilər. Hansı ki, bu kitabı yalnız sözdən ibarət görünən bir tərcüməçi əsəri təəddüd etmədən heyvan təsərrüfatı və ya heyvan ferması adlandırma bilirdi.

Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, tərcüməçi yalnız tərcümə etdiyi materialların dilini bilən yox, həmin materialları ötürən və qəbul edən kütlələrin də ayrı-ayrılıqda dilini bilən şəxslərə verilən addır. Fikrimcə, tərcümə şərab kimidir. Keyfiyyətli olması vaxt tələb edir və ucuz olan isə sadəcə baş ağrısı verir.

BÖYÜK RƏQABƏT-MAŞIN TƏRCÜMƏSİ YOXSƏ İNSAN TƏRCÜMƏSİ

Elvin ABBASOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
elvin.abbasov.m@gmail.com

РЕЗЮМЕ

От мобильных телефонов до домашних систем отопления, интеллектуальных устройств, гаджеты являются неотъемлемой частью нашей повседневной жизни и помогают миллиардам жизней облегчить жизнь. Это революционное поле перевода не пошло не так. С его собственными эффектами оно также упрощает и упрощает работу.

Ключевое слово: Перевод машина и человеческий перевод

ABSTRACT

From mobile phones to home heating systems, smart devices, gadgets are an integral part of our everyday lives and help billions of lives make life easier. This revolution has not gone off from translation field. With its own effects, it also simplifies and impedes the field.

Key words: Difference between MT and HT

Cib telefonlarından ev istilik sistemlərinə qədər, ağıllı cihazlar, gədcetlər gündəlik həyatımızın ayrılmaz parçasıdır və milyardlarla həyatın asanlaşdırmağa kömək edir. Bu inkişaf tərcümə sahəsində yan keçməyibdir. Öz təsirləri ilə bu sahəni həm asanlaşdırıb həm də müəyyən çətinləşdirib. Gələcək qloballaşma səviyyəsindən ötəri ənənəvi insan tərcüməsi ilə tərcümənin ehtiyaclarını ödəmək mümkün deyil.. Maşın tərcüməsi (MT), tərcümədə lazımlı bir əlavə olaraq məsləhət görülür. MT-nin özü həmişə müştərinin istədiyi keyfiyyəti və vacibliyi ödemir. Belə ki, müasir dövrün telebi olmasına baxmayaraq MT heç də həmişə vacibliyin göstərmir. Lakin MT buna baxmayaraq müasir şirkətlərin və həmçinin tərcümə bazarının əvəzolunmaz “Tərcümə”-çisidir (1).

- Sistemlərin növünə, iştirak edən dillərə və ixtisaslaşma səviyyəsinə görə
- Tərcümənin sonrakı bir tərcüməçi tərəfindən redaktə edilməsi perspektivli nəticələr verdi Şirkətlər və tədqiqatçılar məhsuldarlığın artdığını bildirlər. MT nə qədər aktiv olsada hələ də insan beyninin və ümumiyyətlə insan zəkasını əvəz edə bilmir.

Müasir dövrün qədəmləri nə qədər bizi dəyişdirməyə çalışsada hələ də insan zəkası ilə rəqabətdə çox aşağıdır. Dünyanın məşhur Machine Translation proqramları hələ də ancaq özləri ilə rəqabətə girə bilirlər. Alimlərin araşdırmaları, müasir avadanlıqlar və əsası Süni Zəka belə yalnızca özü ilə rəqabətdə qalib olur. Əgər dövrümüzün tələbi MT-dırsa bəs nə üçün hələ də tərcümə bazarında insan tərcüməsinə ehtiyac var. İndi aşağıda sizə MT və İnsan tərcüməsinin ən vacib fərqlərini izah edəcəyik. (2)

MT və İnsan Tərcüməsinin əsas fərqləri (4,5). Ən böyük və nəzərə çarpan fərqlər: 1. Keyfiyyət 2. Dəqiqlik 3. Məntiqi yanaşma

Keyfiyyət. Tərcümləri müqayisə etmək üçün ən sadə şəkildə keyfiyyəti əsas tutsaq fərqləri görə bilərik. Təcrübəli qisaca təqib etsək, keyfiyyətli mütləq bir anlayış ola bilməz, amma olmalıdır. Məqsəd və kontekst ilə bağlı dəqiq və keyfiyyət olmalıdır. Tərcümə sahəsində keyfiyyətin qiymətləndirilməsi (TQA) yekun nəticə ilə müqayisənin nəticəsi "Çox yaxşı", "Mükəmməl", və ya ən azı bir neçə meyarın olduğu 'qəbul edilməz' olur. Daha dəqiq olsaq, "keyfiyyət" sözü özü belə böyük fərqi izah edir. Sistemlə bağlı MT qiymətləndirməsində onların istehsal etdiyi tərcümlərə əsaslanan müqayisələr, hökmlər daha sıralı: 'Daha yaxşı' ya da 'Fərq edilemez'. Bir az diqqət etsək keyfiyyət fərqi sözünə en sadə insan belə başa düşə bilər. Çox tədbirlərdə MT-dan istifadə edilsədə, sübutlar bizə İnsan tərcüməsinin vacibliyini və əvəzolunmalılığını sübut edir. Məs üçün "Google" şirkətinin yeniliklə külli yatırım etdiyi "translation man" daha dəqiq desək, google translate insanların, müasir dövrümüzün tələbinin əyani sübutudur. Hətta maşın tərcüməsindən çox tez-tez beynəlxalq qurumlarda belə istifadə olunur. Ancaq heç vaxt insan zəkası qədər dəqiq olmaması göz önündədir. Məs üçün MT heç vaxt lazımı oolmanı deyil də, ən çox, ən yaxşı istifadə olunan menanı istifadə edir.

Dəqiqlik. Maşın tərcüməsinin, insan tərcüməsinə məğlub olduğu digər bir mena isə dəqiqlikdir. Dəqiqlik tərcümə sahəsində ən vacib sözlərdəndir. Dəqiqlik tərcümə tələbləri arasında ən azı keyfiyyət qədər vacibdir. Müasir dövrümüz belə siyasi, dini və s sahələrdə dəqiqlik tələb edir. Qisaca izah etsək. Siyasi bir danışıq münaqişə və ya sülh qərarı tərcüməçilər düşür. Məs üçün, WW2-də tərcüməçilər milyonlarla insanın həyatını xilas etmiş. Norveç hadisəsi qısa olaraq bunun ən bariz nümunəsidir. Adı kiçik natamamlıq belə milyonlarla insanların həyatına son qoya bilərdi. Amma dəqiqlik bunu əksinə çevirir. Burdan belə qənaətə gəlirik ki, dəqiqlik çox böyük vacibliyə məxsusdur. Ona görə də insan Zəkası, İnsan Tərcüməsi bu sahədə də Maşın tərcüməsindən daima üstündür.

Məntiqi yanaşma. İnsan zəkası tarix boyu, dünya dəsti xəttini dəyişmək gücünə malik yeganə canlı nümunədir. Eynsteyn kimi bir alim, Mark kimi bir psixoloq, Corc kimi bir yazıçı yetişdirən dünya, bu insanların zəkasının nələrə qadir olduğunu gördü. Bu yoldan kiçik bir sübut göstərsək yəni 30 il əvvəl mövcud texnika və hal hazır ki, texniki avadanlıq zamanın müasir olduğu deyir amma həmçinin insan zəkasına qalib gələ bilməyəcəyini də sübut edir.

MT-nin tərcümə etdiyi bir kiçik əsərlə, insan tərcüməsinə qarşılaşdıraq. "Home Town wall off"-Ev şəhəri divarı söndü-MT Translation

"Home Town wall off"-Paytaxt divarları dağıldı-Human Translation

Burdaki kiçik hissə məntiqi, zəkanın üstünlüyünü bizə göstərir. Çünki, MT ancaq sözün herfi cehətdən ən yaxşı mənasın verir bizə. Kontekstə fikir vermir və əsas götürür. İnsan tərcüməsi isə əksinə metnə uyğun ən yaxşı tərcüməni verir. Buda bizə böyük fərqi izah edir. Yaxşı bəs belə mənfi cəhətlərə rəğmən hələ də tərcümə bazarında özünə məxsus yer tutur. Bəs səbəb nədir?

Müsbət cəhət-Zaman. İnsan zəkası nə qədər üstün olsada, sürətli deyil. Buda MT nəyə görə gərəkli olduğunu bizə göstərir. İnsan beyni sayınədə 2-10 söz tərcümə edirsədə, MT 1 saniyədə ən azı 100 söz tərcümə etmək qabiliyyətindədir. Zamana qənaət baxımında İnsan tərcüməsi MT-dan geri qalır. Buna görə də MT hələ də tərcümə sahəsinin ayrılmaz hissəsidir və böyük qurumların seçimidir.

MT nə qədər zaman qənaət etsədə heç vaxt insan tərcüməsinə əvəz edə bilməyəcək. Bəlkə də texniki inkişaf bizə bunun əksini göstərəcək. Faktə əsasən hal-hazır ki, bu sahənin hegemonu insan tərcüməsidir. Fikrimcə MT hər zaman İnsan tərcüməsinə kömək rolunu oynamalı və bu sahəni əsl professionalara buraxmalıdır

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

- 1) <http://www.ida.liu.se/~lara03/Publications/hitit-sep17-lah.pdf>
- 2) <http://www.sure-languages.com/machine-translation-vs-human-translation/>
- 3) <http://www.k-international.com/blog/human-translation-vs-machine-translation-contest/>
- 4) <https://lingualconsultancy.com/blog/human-translation-vs-machine-translation>
- 5) <http://www.artonetranslations.com/about/machine-vs-human-translations/>

MODERN TECHNOLOGIES AVAILABLE IN EDUCATION**Kənan MAHMUDOV**Bakı Mühəndislik Universiteti
kemahmudov@beu.edu.az

The recent years have witnessed considerable changes in the study of modern languages. Many of these changes enable us to connect more easily with more people throughout the world. When we talk about technology in teaching and learning the word 'integration' is often used. The integration of technology into language teaching which was started in the early 1960s and 1970s, helped teachers to teach second language learners how to speak in the best way possible. As the conventional teaching method such as the chalk and talk method seems to be outdated, the modern technologies can be used as a supplement to the classroom teaching method to have a lively atmosphere in the classroom. The influence of such new technological tools has spread all aspects of the educational sectors of our world.

The increasing variety and accessibility of technology has expanded the toolbox and the opportunities teachers have to use technology. Computer devices are more powerful and come in different forms, from those that sit on our desks to those that sit in the palm of our hands. The internet connects those devices and connects students to each other in the classroom, through the school and around the world. Technological devices and networks have changed our schools and classrooms. There now are computers and interactive whiteboards in educational institutions, and schools or universities are connected to each other and the world at higher speeds than ever before. Technology in schools has become mobile, with laptop computers, tablet devices and smartphones now part of the teaching and learning context..

Modern technologies available in education today are:

- **Communication lab**
- **Speech recognition software**
- **Internet**
- **TELL (Technology Enhanced Language Learning)**
- **Pod casting**
- **Quick Link Pen**
- **Quicktionary**

How to use these technologies:

Communication Labs. Software's are available to develop speaking skills. By incorporating suitable software through computers the students will play it again and again with their own interest and try to improve their speaking skills, which are most essential in this modernized IT world. The usage of headphones in the lab makes the students to have interest over the subject and induces them to repeat again and again instead of feeling boredom.

Speech recognition software. Speech recognition software also helps improving the students speaking, this can convert spoken words to machine-readable input. The device recognizes the accuracy of what was read and then provides a positive reinforcement like "You sound great!" or gives the user an opportunity to try again, in this way the learner can figure if he is reading well or not. As the user's skill improves, the technology reads less material so that the learner reads more. This software also evaluates and provides scores of grammar, pronunciation, comprehension and provided with the correct forms, for examples if a student mispronounces a word, the learning tool can immediately spot it and help correct it. This device can be a very useful device for distance learners because they don't have a teacher who corrects their speech and this device can help improving their speaking skills.

Internet. Internet is a commonly acknowledged term and widely used by people throughout the world. Students now use Internet in the class to learn English. Online teaching inside the classroom seems to be interesting and makes the students to find out the suitable materials for them. Students are instructed to do the grammar exercises which are available online. Through Internet we can collect data from various sources for any instruction. To improve speaking, students can use Skype, MSM Messenger, Google talk (used to have conferences on line) and other applications where students can connect with friends, other students, teacher and even native speakers, these ways of learning have been observed to improve oral proficiency in students and make up for the lack of native speakers in the areas where students live and what is more, on line conferences also enhance intercultural awareness, motivation and raise the level of

interaction. Over the internet, students can find a lot of learning materials, for instance, audio, video, radio and TV shows, games, voice recordings, quizzes, podcasts and so on, in this way, students get exposed to a great amount of target language and this helps them develop their speaking skills.

TELL. TELL is the use of computer technology including hardware, software and the internet to enhance teaching and learning of languages. It allows the students to get access with all the technologies available for the enhancement of English learning. Students are allowed to use online dictionaries, chat, and to view the various happenings around the world.

Pod casting. Podcasts can be uploaded or downloaded, this audio helps the learner familiarize with the target language and teachers can use them as useful audio material that can be used in class for activities like discussions, besides, in the web, there are even particular podcasts that are for ESL learners and these can include pronunciation for particular needs of students. Podcast undoubtedly helps learners in speaking. Pod casting is the integration of audio files where we can feed our own materials and play it inside and outside of the classroom. Students use i-pods to hear their favorite music files. In the same way they have their education in the form of entertainment. Podcasting allows students to use their tech-based entertainment systems for educational purposes. With it we are able to move away from the traditional face-to-face training without losing the student-to-trainer relationship that is so effective in any learning process. Podcasts enable students and teachers to share information with anyone at anytime. An absent student can download the podcast of recorded lesson and is able to access the missed lectures. They could also access lectures of experts which may not otherwise be available because of geographical distance and other reasons.

Quick Link Pen. Quick Link Pen allows learners to copy and store printed text, Internet links. It helps to transfer the data to computers and enables the reader to get the meaning of the word from a built-in dictionary. Accessing this type of machine seems to be a more convenient method. Recent developments in machine translations present translation engines like GO Translator and BabelFish. **Quicktionary.** It is a pen-like device. It allows the reader to easily scan the word and get its definition and translation on its own LCD screen. Technology such as Enounce and Sound-Editor enable learners to adjust the speech rate of listening materials to assist their comprehension, and present spectrum of speech waves and visual depictions of mouth and tongue movement to ease the learning and refine pronunciation.

ŞƏXS ADLARININ TƏRCÜMƏSİNDƏ ORTAYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Səidə ƏHMƏDLİ

BMU

Sehmedli@std.qu.edu.az

Eyni cinsli əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən xüsusi adlara xüsusi isimlər deyilir. Bəzən adların dil quruluşuna uyğun dəyişməsi sözün quruluşunun tamamilə forma dəyişməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə əşyalardan danışdıqda bu bizə deməyə əsas verir ki, dünya dillərində əşyaları bir-birindən fərqləndirən amil məhz adlardır.

Son dövrlərdə Azərbaycan dilinə başqa dillərin təsiri nəticəsində baş verən prosesləri biz hər yerdə istər radio-televiziyaya, istərsə də adi xalq danışığı dilində də görə bilərik. Bu təsiri biz əsasən dilimizə kök etibarlı ilə yaxın olan dillərlə müqayisədə müşahidə edirik. Türk dilindən Azərbaycan dilinə keçən sözlər o qədər bir-birinə inteqrasiya olub ki, artıq həmin sözün hansı dilə məxsus olması şübhə doğurur. Türk dilində "damğa vurmaq" müsbət mənada işlənsə də, Azərbaycan dilində bu ifadə mənfi mənə ifadə etməkdədir, əvəzində dilimizdə müsbət mənə kəsb edən "möhür vurmaq" ifadəsi var.

Adlar dil səviyyələrinə uyğun olaraq tərcümə edilir. Bunlardan ən basıcası fonem səviyyəsində tərcümədir. Bildiyimiz kimi, fonem özünün mənası olmayan, lakin sözlərdə mənalara fərqləndirməyə qadir minimal dil vahididir. Fonem tərcümə vahidi kimi çıxış etdikdə o hədəf dildəki qarşılığı ilə əvəzlənir, bu şərtlə ki, onlar akustik və tələffüz məxrəcləri baxımından eyni olsun. Məsələn, Prezident Bush - Prezident Buş. Ancaq bu belə olmaya da bilər, çünki ingilis dilindəki fonemlərin sayı 44, qrafemlərin sayı 26-dir. Azərbaycan dilində isə hər ikisi bərabər saydadır. Belə olduğu halda bu uyğunsuzluq xüsusi isimlərin tərcüməsində çətinlik yaradır. Ümumiyyətlə, tərcümədə səslənmə əsas götürülsə - transkripsiya, hərflərin uyğunluğu əsas götürülsə - transliterasiya üsulundan istifadə olunur. Digər bir çətinlik orasındadır ki

,bəzən bu adların sahibi dövlət başçıları olur ki ,onlarda təbii ki adlarının yazılışının dəyişikliyə uğramasını istəməzlər.Məsələn, keçmiş Fransa prezidenti François Mitterrand -- Fransua Mitterran ,Jacques Chirac -- Jak Şirak kimi işlədilmişdir.Ensklopediyada adlarının bu cür işlədilməsi mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Transformasiya üsulunda tarixi prinsipləri nəzərə alsaq görərik ki,bir sıra adlar vaxtı ilə yazılış və oxunuşlarından fərqli şəkildə rus dilinə transformasiya olunmuş,sonra da həmin şəkildə Azərbaycan dilinə keçmişdir.Məsələn:"holoqram-qoloqram",eyni zamanda şəxs adlarında Jan Hus Jan Qus kimi tərcümə edilərək,onun tərəfdarları isə " qusçular" adı altında tədris olunmaqdadır. Yaxud Big Ben -Biq Ben, Dağlıq Qarabağ -Nagorniy Karabakh Azərbaycan dilinə çevirmə zamanı transformasiya,ingilis dilinə çevirmə də isə rus dili vasitəsi ilə tərcümə prosesi baş verir.

Latın qrafikalı dillərə məxsus dil qruplarında xüsusi isimlər orijinalda olduğu kimi saxlamaq siyasəti həyata keçirilir. Apostrof işarəsi başqa dillərdə adların tərkib hissəsi olsa da,Azərbaycan dilində artıq bu işarə mövcud deyil.

Professor Qılıncxan Bayramov 2010-cu ildə Bakıda keçirilən konfransda latın qrafikalı dillər arasında tərcümə zamanı transliterasiyadan istifadə etməməyi təklif etmişdir.Məsələn, Shekspeare adı "Şekspeir" kimi yox elə olujinaldakı kimi tərcümə etmək.Fikrimcə, bu doğru deyil,çünkü bu gün əgər "Üzeyir Mehdizadə"xarici dilə "Uzeyir Mehdizadeh" kimi tərcümə edilərək ilkin forması dəyişdirilibsə , niyə də biz də bəzi adları öz dilimizin fonetikasına uyğunlaşdırmayaq?!Əks hal dilə qarşı hörmətsizlik olar deyə düşünürəm.

Bütün bu problemlərin qarşısını almaq üçün bir çox təkliflər vardır.Bunlardan ən əsası tərcümədə vasitəçi dillərə (xüsusən türk və rus) üstünlük verməmək, xüsusi isimlərin tərcüməsində düzgünlük prinsipinə əsaslanaraq,əgər Azərbaycan dilində olan xüsusi isimlər tərcümə olunursa,xarici dildəki isimlərə də tərcüməni tətbiq etmək,dilimizə yad olan qaydaların tətbiqini dayandıraraq,orijinal dildəki xüsusi isimlərin tapılmasına nail olmaq üçün onları olduğu kimi saxlamaq deyil,transliterasiya etdikdən sonra mötərizədə yaxud mətnin sonunda izahat vermək lazımdır.

FRAZEOLOJİ VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏDƏ ROLU

Aysel SOLTANOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

asoltanova@beu.edu .az

Frazeoloji vahidlərin 3 növü müəyyən olunub:

1. Frazeoloji fuziyalar
2. Frazeoloji vahidlər
3. Frazeoloji birləşmələr

Frazeoloji fuziyalar hər bir dildə mövcuddur, onlar dillərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana gəlir.Cümlənin,ifadənin və ya sözün mənası frazeoloji fuziya tərəfindən asanlıqla qəbul olunur . Bəzən Frazeoloji fuziyalar idiom adı altında birləşir. Məsələn:

Once in a blue moon-nadir hallarda, bəzən to cry for the moon- olmazı,qeyri mümkünü istəmək under the rose- sirr olaraq.Bu frazeoloji fuziyanın və ya idiomun mənasını araşdırsaq görərik ki, qədim zamanlarda hər hansı bir səfirliyin tavanına qızıl gül yapışdırılısaydı bu o anlama gəlirmiş ki,hər kəs sirri qorumağa and içmişdir.

Tit to tat – intiqam almaq (bir kəsin qəsdən etdiyi pis hərəkətin qarşılığını vermək)

Frazeoloji vahidlər

Frazeoloji vahidlərə dildə daha çox rast gəlinir. Bu vahidlər mənaya uyğun şəkildə tərcümə olunurlar. to stick (stand) to one's gums; etirazlara baxmayaraq öz fikrində dayanmaq və yaxud tam dəqiqliyi ilə desək dediyindən dönməmək şəklində vermək dilimizdə daha çox işlənən ekvivalent ola bilər.

Frazeoloji vahidlərin bəziləri asanlıqla tərcümə olunurlar. "To know the way the wind is blowing"-bu frazeolojin vahid kontekstə uyğun olaraq tərcümə olunmalıdır. Nə olacağını bilmək, hadisənin necə cərəyan edəcəyini öncədən bilmək.

To come to one's sense – fikrini dəyişmək

To come home – tam olaraq başa düşmək

To fall into a rage – qəzəblənmək

Frazeoloji vahidin hər hansı bir hissəsini ayrı-ayrılıqda götürsək mənə tam olaraq aydın olmaya bilər, çünki frazeoloji birləşmələr ayrı ayrılıqda ilkin mənaları ilə birləşmə tərkibində isə kontekstə uyğun olaraq məcazi mənada tərcümə olunurlar .to wash one's dirty linen in public-bir kimsəni cəmiyyətdə biabır etmək

Bəzi frazeoloji birləşmələri isə tərcümə etmək, onların ekvivalentlərini tapmaq daha asandır.
To meet demand – Ehtiyacı qarşılamaq, ödəmək, to offer an apology – üzr istəmək
Lakin bəzi ifadələrin ekvivalentini dildə tapmaq qeyri mümkündür.
Məsələn amerikalı Maksimin şüarına nəzər yetirək. Keep smiling, take it easy, keep Britain tidy
Frazeoloji birləşmələrin forması və işlənmə qaydası sabit qalır.
Misal üçün: “marriages are made in heaven”-Taylı tayını tapıb, “Still waters run deep”-Suyun lal axanı adamın yerə baxanı

ABREVIATURALAR VƏ QISALTMALAR

Aygün ÖMƏROVA

BMU

aygunomarovaa@gmail.com

Mən abreviaturlarla yanaşı nitqdə bilərəkdən sürəti təmin etmək üçün istifadə olunan müasir qısaldılmış sözlər haqqında danışacam. İlk öncə abreviaturla nə olduğunu yadıma salaq.

“Abbreviation” latınca “brevis” mənası qısa deməkdir. Abreviaturla sözlərin və ya söz birləşmələrinin ixtisarıdır. Bu, ifadə və ya sözlərdən götürülmüş hərf toplusundan ibarətdir. Misal üçün elə “Abbreviation” “sözünü götürək. Biz bu sözü “Abbr, Abbry və ya Abbrev” kimi ixtisar edə bilərik. Abreviaturla bir qaydaya tabe deyil. Yəni müxtəlif yollarla ixtisar halları baş verir. Misal üçün sözün ilk və son hərfləri vasitəsi ilə düzəlir: Mr(mister) Sr(senior). Və ya tərkibindəki samitləri deməklə düzəldə bilərik WHO(World Health Organization)

Abreviaturların qədim tarixi var. İlk dövrlərdə belə sözləri danışmaq sürətli olsun deyər deyil, danışmaqların gizli qalması və hamı tərəfindən başa düşülməməsi üçün istifadə edilib. İlk klassik abreviaturla Yunanıstanda və Romada yaranıb sonralar isə İngiltərədə XV-XVII daha geniş yayılmışdır.

Abreviaturla ismin xüsusiyyətlərini daşıyır. Kəmiyyətə görə dəyişərkən” s “şəkilçisi qəbul edir: MP(member of parliament)-MPs

İndi isə dilimizdə daha çox işlədilən bir neçə abreviaturla nümunəsinə baxaq.

PS-məktublarda alt hissəsinə qeyd yazılacaqsa bu abreviaturladan istifadə edilir. Mənası” Post Scriptum”dur(yazı sonrası), FYI -For Your Information (sizi məlumatlandırmaq üçün), ASAP-As Soon As Possible(ən qısa zamanda), PTO- Please Turn Over(zəhmət olmasa səhifəni çevirin), Attn-Attention(diqqət), B/W-Between(arasında), BTW-By The Way(bu arada), ETC-latınca “et cetera” –and so on (və sairə), A.M-Latınca” Ante Meridiem”(gəcə 12-dən səhər 12-yə kimi), P.M-latınca”Past Meridiem”(günorta 12-dən gecə 12-yə kimi), VIP-Very Important Person(ən vacib insan), LOL-Laughing Out Loud(yüksək səslə gülmək), UFO-Unidentified Flying Object(yad planetlilər və ya hərflə mənada desək bilinməyən uçan obyekt), AKA –Also Known As(həmçinin belə də tanınır bu ifadə daha çox kino adlarında və insan isimlərində istifadə olunur digər alternativ adı göstərmək üçün yazılır, WC-Water Closet(tualet), SOS-Save Our Ship ,Save Our Souls or Send Out Succour(bizim gəmini xilas edin), Street(küçə), Rd-road(yol), A.D-Ahno Domini(era dan sonra), B.C-Before Christ(era dan əvvəl)

Rəsmi yazışmalarda da abreviaturlardan istifadə edilir

Mr-mister Mrs(mistress) Sr(senior) Jr(junior) Mx(kişi və ya qadın olduğunu dəqiq bilmədikdə)

Bəzi ölkə adlarında və təşkilatların adlarında da istifadə olunur:

TOEFL-Test Of English as a Foreign Language(xarici dil kimi ingilis dili testi), IELTS -International English Language Testing System(beynəlxalq ingilis dili test sistemi), NATO-North Atlantic Treaty Organization(Şimal Atlantik müqavilə təşkilatı), UK-United Kingdom(Birləşmiş Krallıq), GB-Great Britain(Böyük Britaniya)

İngilis dilində abreviaturlarla yanaşı qısaltmalar da mövcuddur. Qısaltmalar iki qrupa bölünür: nitqdəki qısaltmalar və yazıdakı qısaltmalar.

Nitqdəki qısaltmalar ən çox fəllər üzərində tətbiq olunur:

Sorta=sort of, musta=must have, hafta=have to, getta=get to, outta=out of, gocha= got you, choulda=could have, shoulda=should have, dunno=I don't know, whatcha=what are you, lemme=let me, gimme=give me, lotsa=lot of, kinda=kind of, wanna= want to, gonna =be going to, gotto=have got to, ain't(have/has not, to be not, do/does not)etc

Misal:I wanna play a piano(Mən piano çalmaq istəyirəm)

Do you wanna dance me?(Mənimlə rəqs edərsinizmi?)

I am gonna tell him the truth(Mən ona həqiqətləri deyəcəm)

You gotta go now?(Sən indi getməlisən?)

I need lotsa dress(Mənə çoxlu paltar lazımdır)

I ain't done this exercise(Mən bu tapşırığı etməmişəm)

Can you gimme a hand?(Mənə əlini verə bilərsən?).

Yazıda da ixtisarlara biz rast gəlirik:

10x(thanks),4ever(forever),?4u(question for you),A4U(all for you),pls(please),2MRW(tomorrow),4(for),2(to),footy(football),prolly(probably),ma(my or mother),gov(government),edu(education),etc

Düşünürəm ki, istər abreviaturaların ,istərsə də şifahi və yazılı nitqdə istifadə olunan qısaldılmış ifadələrin dilin asanlaşmasına xidməti böyükdür. Amma nəzərə alsaq ki, ingilis dili bizim üçün ikinci dildir ,yəni ana dili deyil. Bunun üçün o ifadələri araşdırıb öyrənmədən dil daşıyıcısının nitqində onların fərqinə varmaq və anlamaq çətindir. Yazıdakı qısaltmalar isə həm vaxt itkisinin qarşısını alır,həm də mətni ağırlaşmaqdan xilas edir.

ОШИБКИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ

Cəmilə HƏBİBOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
chebibova@std.qu.edu.az

РЕЗЮМЕ

В статье представлено понятие об операционных ошибках и обсуждаются различного типа ошибки в процессе перевода. Анализирование переводческих ошибок является той задачей которая может помочь нам выявить и описать переводческие проблемы более детально но также может указать где необходимо улучшить автоматический перевод. Всегда важна точность перевода. Ошибки в процессе перевода являются серьезной проблемой которая требует немедленного вмешательства. В целом существуют многие качества отличного переводчика. Они выглядят следующим образом: компетентность, точность, опыт, гибкий подход специализация, готовность, доступность и профессионализм. К тому же, переводчик должен быть ознакомлен с его тематической областью. Но иногда непростительная ошибка может привести к дальнейшему ухудшению ситуации и даже может стоить жизни людей. к примеру, ошибки в медицинском переводе ни в коем случае не должны повлечь за собой губительные последствия. Неточный перевод в целом приводит к путанице, беспокойству или же к целому ряду неудобных ситуаций. Одна из особенностей медицинского перевода является частое появление новых слов, синонимов, терминов и так далее. Помните, что цель перевода это быть уверенным что переведенные тексты являются максимально эффективными.

Ключевые слова: Ошибки в переводе, неточность перевода, неопытность и неподготовленность переводчика, непрофессионализм, несоблюдение стандартов, некомпетентность.

SUMMARY

The paper introduces the notion of operational error and discusses different kinds of errors in the translation process. Analysing the translation errors is a task that can help us finding and describing translation problems in greater detail, but can also suggest where the automatic engines should be improved. The accuracy of a translation is always important. The errors in translation process are a big issues that require an immediate intervention. As a whole, there a lot of qualities of great translators. These are as follows : competency ,accuracy ,experience ,flexibility ,specialization ,responsiveness , availability , and professionalism. Also a translator must be familiar with their subject area. But sometimes unforgivable errors can lead to the further deterioration of a situation and can cost lives. For example, medical translation errors don't have to be fatal to have serious consequences. Inaccurate translations in general generate confusion, embarrassment, or an array of uncomfortable situations. One of the peculiarities of the medical translation is the constant emergence of new words, synonyms, terms and etc. Remember that the aim of translation is to make sure that translated texts are as effective as possible.

Key words: Translation errors, inaccuracy of translation, inexperience and lack of training of translators, lack of professionalism, non-compliance with standart, incompetence.

XÜLASƏ

Bu məqalə tərcümə prosesində müxtəlif xətalardan və onların növlərindən bəhs edir. Tərcümə zamanı edilən xətalara araşdırmaq buradakı problemləri geniş şəkildə xarakterizə etməkdə kömək edir və avtomat mühərriklərinin təkmilləşməsinin önəmini vurğulayır. Tərcümədə dəqiqlik hər zaman vacibdir. Tərcümə prosesində baş verən xətalara müdaxilə tələb edən vacib məsələlərdir. Bütövlükdə, peşəkar tərcüməçilərin bir çox keyfiyyətləri vardır. Bunlar: seristlilik, dəqiqlik, tecrübə, çeviklik, ixtisaslaşma, məsuliyyət və professionallıqdır. Həmdə tərcüməçi öz sahəsi ilə də tanış olmalıdır. Ancaq bəzən bağışlanılmaz səhvlər vəziyyətin pisləşməsinə və həyatların məhvinə səbəb ola bilər. Məsələn, tibbi tərcümədə ciddi xətalara ölümlə nəticələnə bilər. Xətalara ümumi mənada qarışıqlığa, çətinliyə və ya səhv situasiyaya gətirib çıxara bilər. Tibbi tərcümənin xüsusiyyətlərinin birində daima yeni sözlərin, sinonimlərin və terminologiyanın daxil olmasıdır. Vurğulamaq lazımdır ki, tərcüməçinin əsas vəzifəsi ən düzgün mənanı çatdırmaqdır.

Açar sözlər: Tərcümədə səhvlər, tərcümədə qeyri-dəqiqlik, tərcüməçinin təcrübəsiz və hazırlıqsız olması, qeyri-peşəkarlıq, standartlara riayət edilməməsi, səriştəsizlik.

Качественный перевод - это показатель уровня знания переводчика. Качество перевода оставляет желать лучшего, оно требует хорошего словарного запаса, внимательности и практики. Как показывает практика количество ошибок, допускаемых переводчиками, слишком высоко. Порой даже самые опытные переводчики могут не расслышать слово, ложно перевести устойчивое выражение, фразеологизмы или неправильно подобрать перевод слова. (1) Различить ошибки переводов довольно сложно, так как выявление ошибок обычно производится сравнением текста оригинала с текстом перевода. Порой от перевода зависит очень многое, к примеру дальнейшая судьба целой страны или компании. (2) Их также совершают и высококвалифицированные переводчики. Совершенно абсурдные ситуации возникают и тогда, когда устный переводчик не достаточно опытен и подготовлен. Переводчик должен соответствовать таким требованиям как: профессиональная а также текстуальная подготовка, сбор и обработка информации. В переводческой практике существует несколько типов переводческих ошибок: ошибки возникающие под влиянием родного языка, ошибки причины которых коренятся в структуре самого иностранного языка, манеры изложения, терминологические ошибки, несоблюдение принятых в стране стандартов. Существуют заимствованные слова, которые имеют сходные значения и написания, как заимствованные из одного языка в другой, так и обоими языками из другого источника. Слова такого типа могут как помогать, так и мешать переводчику. Так как заимствованные слова в сочетании с другими могут изменять свое лексическое значение. Мы можем привести примеры на которых можем убедиться, что перевод не всегда произведен точно.

Случаются такие непростительные ошибки переводчика, которые могут стоять жизни людям, как например: мир едва не оказался на грани ядерной войны из-за ошибки переводчика. Ведущие мирового СМИ распространила информацию о том, что Корейская-Народно-Демократическая-Республика объявила войну Южной Корее. На самом деле было сказано о том, что КНДР намерена действовать по законам военного времени. Во всем мире перевод в области медицины очень востребован и он требует от переводчика максимум внимания и сосредоточенности, а также четкости перевода. Кроме того переводчику необходимо иметь познания в медицине. Это крайне важно, так как самая, казалось бы, незначительная ошибка может привести пациентов к летальному исходу. Именно поэтому заказчику необходимо тщательным образом проверять компетенцию переводчика и здраво оценить опыт работы прежде чем доверить перевод медицинской документации. Ошибки допущенные в медицинских текстах, например такие как неверное указание медицинских дозировок и составляющих компонентов могут привести к усугублению заболевания, а также и к роковым последствиям. Что же касается специализированной медицинской техники, то допущенные переводчиком ошибки в этих инструкциях повлекут за собой неправильность и её эксплуатации, что неизбежно выведет из строя дорогостоящее медицинское оборудование. Этим самым нанесет материальный урон больнице и непоправимый ущерб пациенту. Так недавним исследованием полностью подтвердилась зависимость некорректного лечения вследствие допущенных переводчиками неточностей. Переводчики медицинского заведения, не могущие четко перевести те или иные слова, просто опускали их из текста или же пытались самостоятельно передать смысл, что привело к неправильности установления дозировок антибиотиков, к назначению антибактериального крема аллергетикам, которым он был категорически противопоказан. Ребенку же был назначен антибиотик, и, по непростительной ошибке переводчика, это лекарство должно было вводиться не орально, а через ужи. Подобные переводы наносят непоправимый ущерб всем без исключения-больницам, людям и их семьям. По вине переводчика врачи неправильно назначают лечения. Этим наносится ущерб здоровью пациента и затем больница вынуждена выплачивать ему довольно ощутимую компенсацию. Имел место случай когда в 1978 году пациент, находившийся в очень тяжелом состоянии был доставлен в одну из больниц Америки. (4) Его близкие не знали английского языка и не могли пояснить что с ним происходит. Родственники предполагали что у него пищевое отравление. Медперсонал перевел слово "отравившийся" как "intoxicated". В английском языке это слово применяется по отношению к людям которые употребили чрезмерную дозу наркотиков или алкоголя. Но на самом деле у него было кровоизлияние в мозг. Врачи установив неправильный диагноз назначили неверное лечение. Из-за такой халатности у пациента случился паралич четырех конечностей и больница вынуждена была выплатить ему компенсацию в крупном размере.

Самый страшный случай произошел в одном из городов Англии. В одной из больниц множество больных раком во время радиотерапии получили большие дозы радиации, в конечном итоге несколько человек скончались, а здоровью еще нескольких был нанесен тяжелый ущерб.

Во время расследования было известно, что во время назначения дозы облучения врачи использовали инструкции, которые существовали только на английском языке. В помощь докторам пришли полиглоты совершенно незнакомые с особенностью переводимого материала. Таким образом юбилейная лже-переводчиков стала самой настоящей трагедией. Люди заплатились за неточный перевод своей жизнью. Или же другой пример: слово коттедж (cottage) воспринимается, как большой дом в действительности это однокомнатное помещение, в котором иногда даже отсутствует ванная комната и электричество.

Употребление слова (city) после названия города неверно, так как само название города уже говорит о том, что речь идет о городе. В единственном случае возможно употребление слова city когда то же название носит штат, село и округ.

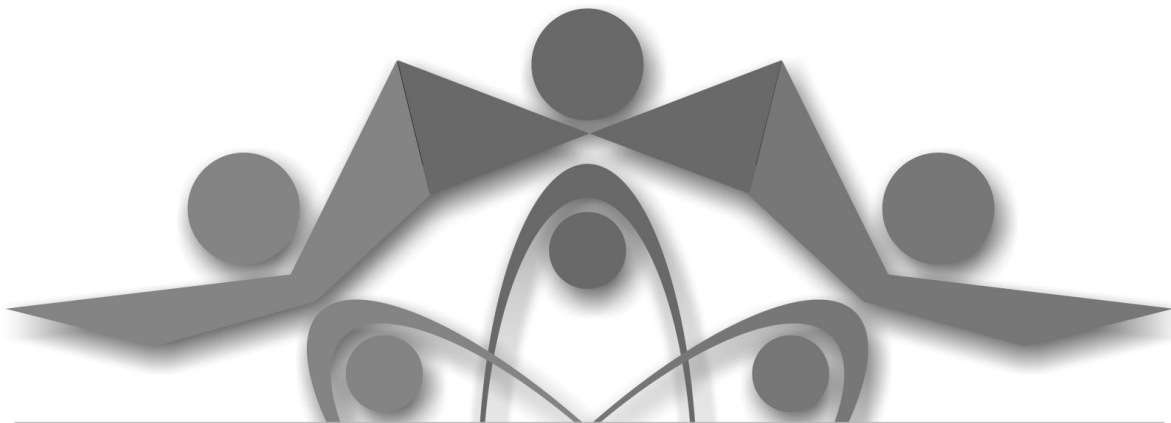
Или к примеру, существует ложное мнение о том, что в англичане в середине слова не произносят звук [r], но это не так, просто англичане произносят ее очень мягко. К примеру (after party).

С переводом фильмов мы сталкиваемся как при посещении кинотеатров, так и во время просмотра телевизора, в субтитрах нам бросаются в глаза множество ошибок и недочетов. Нечеткий перевод одного слова может исказить суть исходного материала до полной неузнаваемости и невозможности сличения перевода с оригиналом. Прощальная сцена в одном из фильмов заканчивается фразой "So long", которую непонятным образом была переведена как «Так далеко». На самом деле слово long используется при указании длины объекта или же длительности (по времени) какого-нибудь явления. К тому же идиома so long переводится как «пока», «прощай» или же «до свидания». Мистический фильм "The Ring"-"Кольцо" был переведен как "Звонок". Неплохая альтернатива, ибо в английском языке есть слово "ring" имеющее лексическое значение "телефонный звонок", как если бы не оригинальный лозунг "Before you die, you see the ring"-"Перед тем, как ты умрешь, ты увидишь кольцо", который тоже вынуждены были незначительно изменить. (5) Название американского фильма "Lost", который транслировался по российскому телевидению, был переведен неверно. "Lost" означает потерянные, а телезрителям был представлен как "Остаться в живых". К примеру, фильм ужасов "Faculty" был переведен как "Факультет", в то время как герои фильма являются школьниками. Перевод был выполнен неверно. На самом деле слово "Faculty" переводится ещё как "преподавательский состав учебного заведения". (6) В этом случае становится очевидна связь между названием и сюжетом фильма. В тексте могут существовать двусмысленные формулировки. Иногда порой самый ответственный переводчик не в состоянии знать абсолютно все тонкости перевода. Иногда переводчик совсем не разбирается в той области, материалы из которой он взялся переводить. В каждой профессии, как и у переводчика существуют и свои отрицательные факторы. К сожалению, не всегда возможно в точности переводить слова не теряя смысла и значения. (7) Несмотря на все недостатки и достоинства этой профессии, нужно отметить, что у этой профессии есть самый главный плюс это возможность постоянного постигать что-то новое.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. <http://englex.ru/translation-fails/>
2. <http://fridge.com.ua/2009/08/tipichnye-oshibki-pri-perevode/>
3. К вопросу о классификации переводческих ошибок текст научной статьи по специальности «Языкознание» Малёнова Евгения Дмитриевна Черкашина Людмила Прокопьевна
4. <https://inosmi.ru/world/20150314/226841484.html>
5. <http://begin-english.ru/blog/perevod-filmov>
6. Комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни практикум усного та письмового перекладу авторы: ст. викл. кафедри сфп мду н. а. гайдук
7. Зиновьева Т. А., Никулина Н. Ю. Переводческая ошибка. Понятие, причины, классификация // Современная филология

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

PROCEEDINGS

SECTION V

LAW AND HISTORY

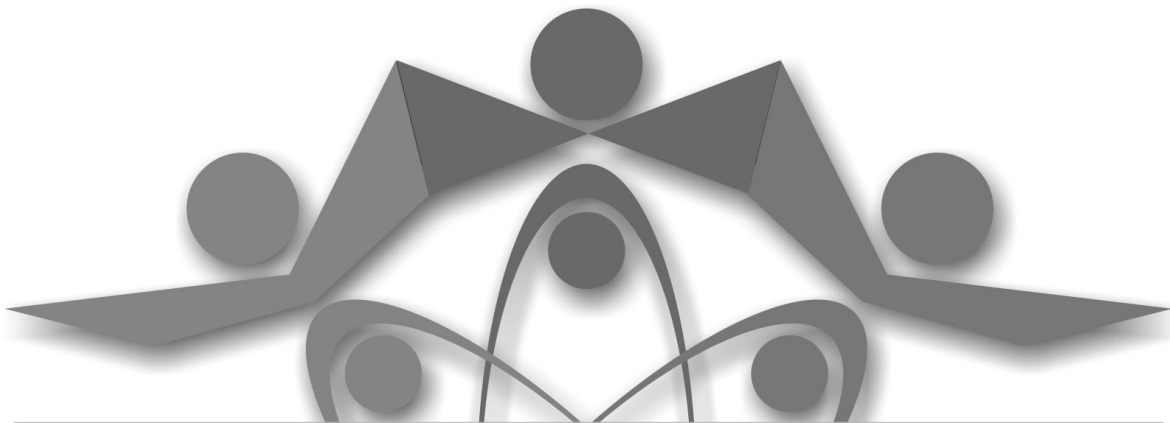
Law

History

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

---

PROCEEDINGS

SECTION V

LAW AND HISTORY

Law

PREYUDİSİYA VƏ HƏQİQƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ PRİNSİPI**Nüsrət QULİYEV**Bakı Mühəndislik Universiteti
Bakı \ AZƏRBAYCAN
nquliyev@beu.edu.az

Preyudisiya dedikdə, iş üçün hüquqi əhəmiyyəti olan və təsdiqini tapmış faktların eyni şəxslər arasında eyni mübahisəyə dair digər icraatlarda nəzərə alınması qaydası başa düşülür. Preyudisiya institutunun bir funksiyasının mahiyyəti məhkəmə baxışının predmetini təşkil etmiş faktiki halların təkrar araşdırılmasının və onlar barəsində yeni rəyin formalaşmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Məhkəmə aktları arasındakı belə bir preyudisial əlaqənin qurulması həm prosessual qənaət prinsipinə uyğun gəlir, həm də hüquqa olan güvəni möhkəmləndirir.

Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktlarının preyudisiallıq xüsusiyyətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəlki aktı təmin edən və öz təsdiqini tapan faktiki halların sonrakı mühakimə icraatında təkrar araşdırılması zərurəti yaranmır və onlar qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktında müəyyənəndirildiyi kimi qəbul olunur və onların təkrarən araşdırılması tələb olunmur. Bu halların yenidən araşdırılması prosessual qənaət baxımından da məqsədə müvafiq hesab oluna bilməz. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktında müəyyən olunmuş faktiki halların etibarlılığının digər mühakimə icraatında nəzərə alınmaması, ədalət mühakimə orqanı aktının nüfuzdan düşməsinə səbəb olur. Qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktının həqiqiliyi prezumpsiyası preyudisiya institutunun məntiqi əsasını təşkil edir. Məhkəmə aktının həqiqiliyi ona görə prezumpsiya (ehtimal) olunur ki, bu akt, obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədini daşıyan və kifayət qədər prosessual imkanları olduğu mühakimə icraatı tərəfindən qəbul olunur.

Preyudisiya institutunun digər funksiyası eyni faktiki hallara istinad edən məhkəmə aktları arasında qarşılıqlı əlaqənin, bununla da məhkəmə aktlarının sabitliyinin və bir-birinə uyğunluğunun təmin edilməsidir. Məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi dedikdə, həmin aktlarda təmin edilən faktiki hallar arasında ziddiyyətin yaranmasının qarşısının alınması və əldə edilən hüquqi nəticələrin bir-birinə uyğunluğunun təmin edilməsi başa düşülür. Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, eyni faktiki hallara dair məsələlərin fərqli icraatlarda həll edilməsi ziddiyyətlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu ziddiyyətlərin qarşısının alınması məqsədilə ya eyni faktiki hallara dair məsələlər bir icraatda birləşdirilməli ya da preyudisiya qaydaları tətbiq edilməlidir. Preyudisiya qaydaları imperativ xarakter daşıyır. Bu səbəblə, iş üzrə əvvəl icra edilmiş prosessual hərəkətlər və tanınan faktiki hallar, icraatın digər mərhələlərində və hətta başqa bir icraatda orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən nəzərə alınmalıdır.

Lakin preyudisiyanın məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi funksiyası ilə yanaşı, ədalət mühakiməsinin obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədinin də həyata keçirilməsi təmin olunmalıdır. Məhz bu səbəblə, fikrimizcə, preyudisiya barədə irəli sürülən bəzi fikirlər onun hüquqi mahiyyətini doğru ifadə etmir. Belə ki, preyudisiyanın mahiyyəti əvvəl qəbul edilmiş aktın qanuni qüvvəsinin təmin edilməsi, yəni eyni şəxslər arasında eyni mübahisəyə dair sonrakı akta münasibətdə təkzibedilməzliyinin, müstəsnalığının və məcburiliyinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu mənada, o hətta əvvəl qəbul edilmiş akta zidd olan aktların qəbul edilməsinin mümkünlüyünü istisna edir. Fikrimizcə, preyudisiya institutunun mahiyyətini obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi təmin edilmədən, yalnız məhkəmə aktlarının sabitliyinin və qanuni qüvvəsinin təminatı kimi başa düşmək doğru deyildir. Hesab edirik ki, məhkəmə aktı rəsmi sənəd kimi sübut növünün bütün xüsusiyyətlərini özündə birləşdiriyinə görə sübutlara dair bütün qaydalar ona da şamil olunmalıdır. Başqa sözlə, biz məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsi ilə onun sanki qanuna bərabər olduğu ideyasını qəbul etmir və hakimin daxili inamına əsaslanmaqla qəbul edəcəyi qərarında tam mənada müstəqilliyə malik olmasını müdafiə edirik.

Preyudisiyanın mahiyyətinin müəyyən edilməsi məqsədilə bəzi müddəalar şərh edilməlidir. Belə ki, cinayət mühakiməsi icraatında hakim qanuna istinad edir, daxili inamını rəhbər tutur və bütövlükdə sübutlar bazasına əsaslanır, heç bir sübutun qabaqcadan müəyyən edilmiş hüquqi qüvvəsini qəbul etmir. Hakim qərarında müstəqildir, bu müstəqilliyə müdaxilə yolverilməzdir. Eyni tərəflər arasında və eyni mübahisəyə dair iş üzrə əvvəl qəbul edilmiş və qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktında tanınan faktiki halların obyektiv həqiqətə uyğun olmadığı aşkar olunarsa, preyudisiyanın məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi və prosessual qənaət funksiyalarının ədalət mühakiməsinin obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədinə uyğunlaşdırılması zərurəti aktuallaşmış olur.

Preyudisiya institutunun obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi məqsədinə uyğunlaşdırılmasının çətinliyi və mürəkkəbliyinə baxmayaraq, bu məsələnin müxtəlif hüquq sistemlərində uğurlu həlli yolları tətbiq olunur. Bəzən preyudisiya institutu hakimin şübhələnmək hüququ saxlanılmaqla, ümumi qayda kimi, prosessual qənaətə və məhkəmə aktının sabitliyinə istinad olunmaqla tətbiq edilir. Bəzən isə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktı müstəqil sübut növündən fərqləndirilmir.

Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin VII hissəsində məhkəmə icraatının həqiqəti müəyyənləşdirməli olmasının nəzərdə tutulmasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəlləsinin sistemli təfsiri göstərir ki, mülki iş üzrə məhkəmə icraatının məqsədi həqiqəti müəyyənləşdirmək deyil, iş üzrə həqiqətin müəyyənləşdirilməsi üçün yalnız işin hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiqinə lazımi şərait yaradır. Mülki Prosessual Məcəllənin 14-cü maddəsinə əsasən məhkəmə həqiqətə nail olmaq üçün işdə iştirak edən şəxslərə onların prosessual hüquq və vəzifələrini izah etməklə, görülməyəcək, yaxud görülməyəcək hərəkətlərin nəticələri barədə onları xəbərdar etməklə, onların prosessual hüquqlarının həyata keçməsinə kömək göstərməklə buna şərait yaradır.

Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 142-ci maddəsində göstərilir: “Cinayət təqibi üzrə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü cinayət təqibi üzrə icraatda həm müəyyən olunmuş hallara, həm də onların hüquqi qiymətinə görə təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə üçün məcburidir”. Göründüyü kimi, CPM-ə görə iş üzrə hüquqi əhəmiyyəti olan faktiki hallar və onların hüquqi qiymətləndirilməsinə münasibətdə qanuni qüvvəyə minmiş əvvəlki məhkəmə aktının məzmununu olduğu kimi tətbiq edilməlidir. Bu zaman hakimin həqiqəti öz daxili inamına əsasən müəyyənləşdirmək səlahiyyəti mövcud deyildir. Yəni, əgər hakimin araşdırdığı işlə əlaqəli digər məhkəmə hökmündə müəyyənləşdirilmiş hallar və ona verilən hüquqi qiymət barədə əsaslı və həтта, sübutlara əsaslanan nəticələri olsa belə, onun qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmünü tətbiq etməkdən başqa çıxış yolu yoxdur.

İnzibati Prosessual Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə görə məhkəmə proses iştirakçılarının izahatları, ərizə və təklifləri ilə, onların təqdim etdikləri sübutlarla və işdə olan digər materiallarla kifayətlənməyərək, mübahisənin düzgün həlli üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün faktiki halları xidməti vəzifəsinə görə araşdırmağa, həmçinin, müstəqil şəkildə öz təşəbbüsü ilə və ya proses iştirakçılarının vəsətinə əsasən digər zəruri sübutları toplamağa borcludur. Məhkəmə tərəflərdən əlavə məlumat və sübutlar tələb edə bilər.

Fikrimizce, preyudisiya iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinin qarşısını almamalı, məhkəmə aktlarının sabitliyinin təmin edilməsi və prosessual qənaət xatirinə ədalət mühakiməsinin məqsədi ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Belə ki, qanunvericilin sistemli təfsiri də sübutetmənin əsas məqsədinin məhz həqiqətin müəyyən edilməsi olduğunu üzə çıxarır. Obyektiv həqiqət, həm iş üzrə toplanmış sübutların, həm də preyudisial faktların qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilə bilər. Heç bir sübutun, o cümlədən preyudisial faktların əvvəlcədən müəyyən edilmiş qüvvəsi olmadığına görə, iş üzrə qəbul edilən aktın eyni şəxslər arasında eyni mübahisəyə dair işdə məhkəmə üçün preyudisial əhəmiyyəti, onun məcburiliyi kimi deyil, sadəcə olaraq, əksinə qərar qəbul edən məhkəmənin öz qərarını əsaslandırmağı olduğu kimi başa düşülməlidir.

AQRESSİVLİYİN, QƏDDARLIĞIN VƏ TERRORÇULUĞUN QARŞISININ ALINMASINDA ƏLYAZMA MƏTNLƏRİN İCRAÇISININ PSİXOFİZİOLOJİ KEFİYYƏTLƏRİNİN MÜƏYYƏN OLUNMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Emin ƏLİYEV

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi
aliyev.e.e@gmail.com

***Açar sözlər:** aqressivlik, konfliktlik, qəddarlıq, terrorçuluq, psixofizioloji, patologiya.*

Aqressiv və konfliktli davranış problemi cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrində hər zaman aktual müzakirə mövzusu olmuşdur. Hətta bu barədə kütləvi informasiya vasitələrindən insanların aqressiv davranışının təcəssümü olan cinayətlər, müharibələr və terror aktları haqqında kifayət qədər məlumat əldə edirik.

Müəllif bu məqalədə mövzunu ətraflı araşdırıb maraqlı nəticələrdə edərək, problemin həllinin səmərəli yollarından biri olan, xəttə görə icraçının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən olunmasının kriminalistik tədqiqatının əhəmiyyətindən də bəhs etmişdir. Həmçinin, məqalədə dünya təcrübəsində bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar və keçirilən eksperimentlər öyrənilərək misallar göstərilmişdir.

Bəşəriyyət bütün tarix boyu qəddarlıq, zorakılıq, qəsdlər, dağıntılar və digər destruktiv əməllər şəklində özünü göstərən və insanlara fiziki və mənəvi iztirablar yaşadan hallarla qarşılaşır. Biz, demək olar ki, hər gün kütləvi informasiya vasitələrindən insanların aqressiv davranışının təcəssümü olan cinayətlər, müharibələr, terror aktları haqqında kifayət qədər məlumat əldə edirik. Bilirik ki, aqressiv və konfliktli davranış problemi hər bir cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutur. Bununla əlaqədar olaraq hüquq ədəbiyyatlarında terrorçuluğun müxtəlif növləri təsnifləşdirilir ki, onların da məzmunu çox vaxt terrorçuluq hərəkətlərinin konkret tarixi mənbəyindən, məqsədindən, həyata keçirilmə sferasından, həmçinin motivlərindən asılı olur.

Aqressivlik, konfliktlik və qəddarlıq bilirik ki, zorakılığın təzahürlərindəndir. Lakin aqressivlik qəddarlıqla müqayisədə əxlaqi baxımdan daha geniş və xeyli ölçüdə neytral məfhumdur. Aqressiv hərəkət çox vaxt qəddar xarakter daşımır. Çünki aqressivliyin özü də bir neçə yerə ayrılır ki, bunların da içərisində neqativ və pozitiv aqressivlər xüsusi ilə diqqəti çəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, neqativ aqressivlər konfliktə meyilli olmaqla yanaşı, pozitiv aqressivlərlə müqayisədə ictimai təhlükəlilyi daha çoxdur. Belə xüsusiyyətə sahib olan şəxslər qoyulmuş qayda-qanunu, sabitliyi pozmağa meyilli olmaqla yanaşı, qrup halında işləməyi və tabe olmağı da sevmirlər. Bu xoşagəlməyən xüsusiyyətlərin həyata keçməsi nəticəsində isə cinayətlərin, terrorçuluğun və digər hadisələrin baş verməsinə səbəb ola bilər. Pozitiv aqressivlər isə el arasında tez-tez rast gəldiyimiz “toxunma mənə toxunmayım sənə” prinsipi ilə yaşayırlar. Bu xüsusiyyətə sahib olan şəxslər kimisə incitməməkdən ötrü özlərinin hər bir hərəkətinə, danışıqına ciddi nəzarət edirlər. Lakin onları incitdikdə, yaxud narahat etdikdə tamamilə başqa bir insana çevrilə bilirlər ki, bunun da sonu çox vaxt yaxşı nəticə vermir.

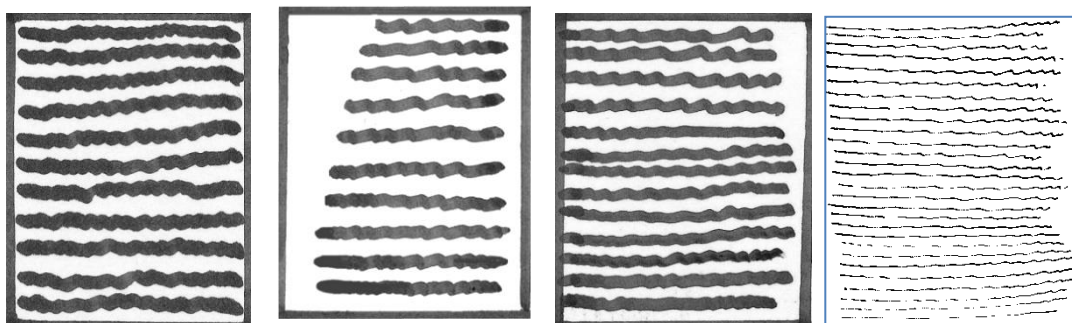
Qeyd etmək lazımdır ki, qəddarlıq aqressivliyin xüsusi keyfiyyətidir. Ona görə ki, aqressivlik təbii xarakter daşıyırsa, qəddarlıq yalnız insana xas olan sosial hadisədir. Bu problemi sosial psixologiya və ya məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizası çərçivəsinə daxil etmək olar. Burada qeyd olunan çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, bunun tibbi aspektləri də diqqətdən kənar qala bilməz. Əslində bu keyfiyyətə tibbi baxımdan yanaşsaq bunun bir patologiya da olduğunu görə bilərik [1]. Hüquq psixologiyasında qəddarlıq, ilk növbədə, bir şəxsin digər şəxslərə zərər yetirmək məqsədini güdən xüsusiyyət kimi, ikinci növbədə isə bu zərər şüurlu şəkildə edilən hərəkət kimi müəyyənləşdirilir. Hətta bununla belə orada qeyd olunur ki, qəddarlığa həm də cinayətkar hərəkətin müstəqil motivi kimi baxmaq olar. Burada ilk olaraq auto və heteroaqressiyanın formalaşmasında bioloji faktorların rolunu nəzərdən keçirən hipotezlər mövcuddur. Digər tərəfdən isə aqressiv və autoaqressiv davranış bir sıra hallarda ruhi pozuntuların kliniki təzahürləri ilə bağlı olur. Ən nəhayət, belə destruktiv davranış çox vaxt məhkəmə ekspertizasının məhkəmə-psixoloji, məhkəmə-psixiatrik ekspertizaları tərəfindən kompleks şəkildə tədqiq olunur [1; 2]. Bu tədqiqatlar sırasında məhkəmə-xəşünaslıq ekspertizasının eyniləşdirici tədqiqat olmayan qrup mənsubiyyətinin müəyyən olunması ilə bağlı əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatında daxil etsək, aparılan digər tədqiqatlardan əldə olunan nəticələrin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə səbəb ola bilər. Aqressiv və konfliktə meyilli şəxsləri müəyyən etmək üçün psixodiagnostikanın metodlarından, xüsusi testlərdən, müşahidə (müşahidə üçün restoranlardan, vağzallardan, növbəli və s. münaqişəli vəziyyət yarana bilən yerlərdən istifadə edilmişdir) və s. üsullardan istifadə etmək lazımdır [3]. Bəzən eksperiment aparılan şəxslərin özləri hərc-mərclik, qarışıqlıq yaratmaq məqsədi ilə bir nəfəri itələyərək və ya kiminsə qarşısında növbəyə girərək, aqressiv vəziyyət yaratmağa çalışırlar. Əlbəttə ki, burada insanların reaksiyaları nəzakətli, biganə, mötədil aqressiv və ya neqativ aqressiv olmaları ilə müxtəlif olur. Yaxud da sürücülərin davranışlarında, xüsusilə onların siqnal verməsinin müşahidəsi təbii şəraitdə aparılan tədqiqatlardan biri ola bilər. Əldə olunan məlumatların sonrakı təhlili təsir göstərən çoxlu amillərin (aqressiyanın stimulyatorları, obyektin statusu, hava şəraiti) sürücülərdəki aqressiya təzahürlərinə təsirini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bu zaman eksperiment aparılan şəxslər tərəfindən siqnalın vaxtı, tezliyi, davam etmə müddəti, sürücülərin ifadələri, onların mimikası, jestləri qeyd olunur. Əldə olunan məlumatların sonrakı təhlili təsir göstərən çoxlu amillərin (aqressiyanın stimulyatorları, obyektin statusu, hava şəraiti) sürücülərdəki aqressiya təzahürlərinə təsirini dəqiqləşdirməyə imkan verir. Bütün bunlara baxmayaraq aqressiya anlayışına dəqiq tərif vermək cəhdləri zamanı ciddi ziddiyyətlər yaranır. Belə ki, bir çox hallarda, ətraf insanlar üçün təhlükəli olan və onlara zərər yetirən istənilən davranış aqressiya kimi qiymətləndirilə bilər.

Aqressiyanı müəyyən etməyin digər metodlarından biri də laboratoriya şəraitində aparılan müşahidələrdir. Bir sıra ölkələrdə “Bobo” adlı kukla ilə aparılan təcrübə geniş yayılmışdır. Bu təcrübələrdə uşaqlara içərisinə hava üfürülmüş kukla ilə zorakı davranma nümayiş etdirilir. Sonra uşaqları həmin kukla

ilə bərabər çoxlu digər oyuncaqlar olan otağa gətirirlər. Bu zaman uşaqların “Bobo” kuklasını seçmələri aqressiya obyekt, yaxud aqressivliyə meyillilik kimi müşahidə edilir. Növbəti mərhələdə isə müşahidə edilmiş oyun aqressiyası təhlil edilir və ümumi aqressiya ilə məsələn, yaşıdları ilə qarşılıqlı münasibətlər və ya tərbiyəçilərin onlar haqqında rəyi müqayisə olunur. Həmçinin uşaqların oynadığı oyunların və ailə üzvləri arasındakı münasibətlərin müşahidəsi də aqressiyanın formalaşmasını öyrənmək üçün maraqlı materiallar əldə edilir [1; 3]. Bizim apardığımız müşahidələr və eksperimentlər isə aqressiyanın formalaşmasını yaradan əsas səbəb ailə münasibəti və bu zəmində yaranmış problemlərdir. Həmçinin bu şəraitdə aqressiv xüsusiyyətləri öyrənərkən bir sıra cəhətləri də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Birincisi, aqressiya nümayiş etdirilərkən neytral müşahidəçi kimi hadisələri kənardan seyr etmək çox çətindir. İkincisi, bu qəbildən olan müşahidələr subyektiv xarakter daşıyır, müşahidəçinin hansısa bir davranışı aqressiya təzahürü kimi qiymətləndirməsindən asılıdır. Ən nəhayət, adi şəraitdə aparılan təcrübələr müşahidəçinin özü üçün riskdir. Həm də etika və qanun baxımından xətasız deyil.

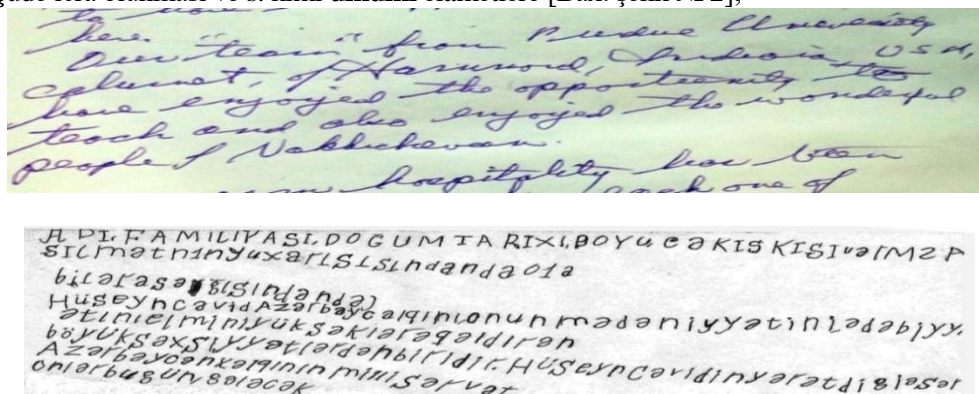
Buna görə də aqressivliyi və konfliktə meyilliliyi müəyyən etməyin ən xətasız, əlverişli və səmərəli üsullarından biri də əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatıdır. Çünki burada xətti icra edənə birbaşa təmasda olmadan, hətta icraçını belə tanımadan tədqiqat aparmaq mümkündür. Çox vaxt icraçının onun xəttinə olan marağdan məlumatı olmur. Ona görə də bu metod bir sıra cinayətlərin istintaqında və ya profilaktikasında daha səmərəlidir. Hansı ki, təqsirləndirilən şəxs istintaqa cəlb olunma bilmirsə və ya təqsirləndirilən şəxs ortalıqda yoxdursa, yaxud şəxsin məxfi öyrənilməsində və sair məsələlərdə bu metodun əhəmiyyəti böyükdür.

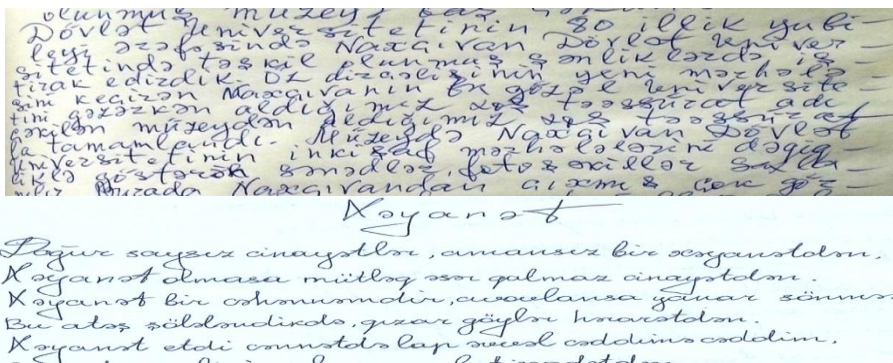
Tədqiqat aparmaq üçün şəxsin ən azı bir A4 vərəqəsindən ibarət olan əlyazma mətni ekspertizaya təqdim edilməlidir. Əlyazma mətnin keyfiyyəti və yararlılığı yoxlanıldıqdan sonra tədqiqatın ikinci mərhələsinə, yəni xəttin ümumi, topoqrafik və xüsusi əlamətlərinin seçilməsi və əlaqələndirilməsi mərhələsi üzrə tədqiqat aparılır. Məsələn üçün burada aparılan araşdırmalara və keçirilən eksperimentlərə əsasən deyə bilərik ki, aqressiv şəxslərin əlyazmalarında yazı vərəqəsinin yuxarı, sol və sağ kənarlarının olmaması, yazı vərəqəsinin sol və sağ kənarlarının getdikcə kiçilməsi, yazı vərəqəsinin sağ kənarının hissə-hissə bucaqvari və s. kimi **topoqrafik** əlamətlərə [Bax: şəkil № 1];

Şəkil № 1

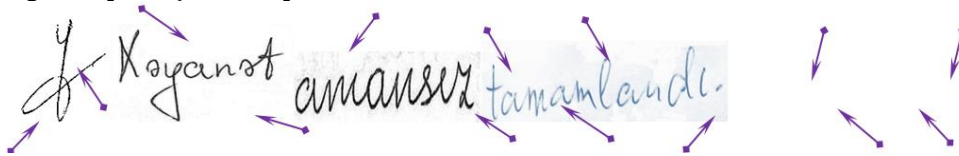
Xəttin kələ-köttür və səliqəsiz olması, mətnin sonuna doğru həflərin ölçüsünün kiçilməsi, sətirin sonuna doğru sətirlərarası məsafənin müxtəlif olması, sətirin sonunda həflərin kütləşməsi, bəzi sözlərin sətirlərin sırasından aşağı yaxud yuxarı sıçraması, xəttinsüngü kimi iti, yayılmış, aralı, səliqəsiz icra olunması, bəzi həflərin haşiyələnməsi, basma qüvvəsinin güclü və çox güclü olması, sual və nida işarələrindən tez-tez və böyük ölçüdə icra olunması və s. kimi **ümumi** əlamətlərə [Bax: şəkil № 2];

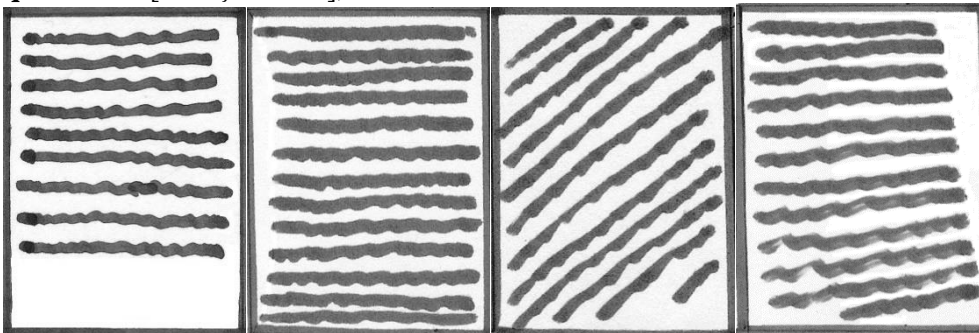
Şəkil № 2

Ovalvari hərəkətlərin bucaqvari formada icra olunması, sözlərdə bəzi hərflərin çap hərfi şəklində icra olunması, hərf birləşmələrinin və elementlərin icrasında bucaqvari formanın üstünlük təşkil etməsi, sözlərdə bəzi hərflərin ölçüsünün böyük icra olunması, sözdə bəzi hərflərin aşağı, yaxud yuxarıya sıçraması, çox vaxt birinci hərfin əlaqəsiz icra olunması, şaquli elementlərin ölçüsünün çox böyük icra olunması, nöqtə işarəsinin tre, yaxud kiçik ovalvari və bucaqvari formada icra olunması və s. kimi **xüsusi** əlamətlərə rast gəlinir [Bax: şəkil № 3].

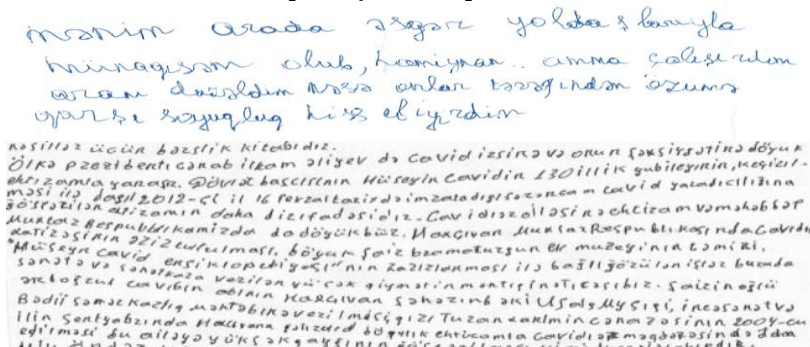
Şəkil № 3

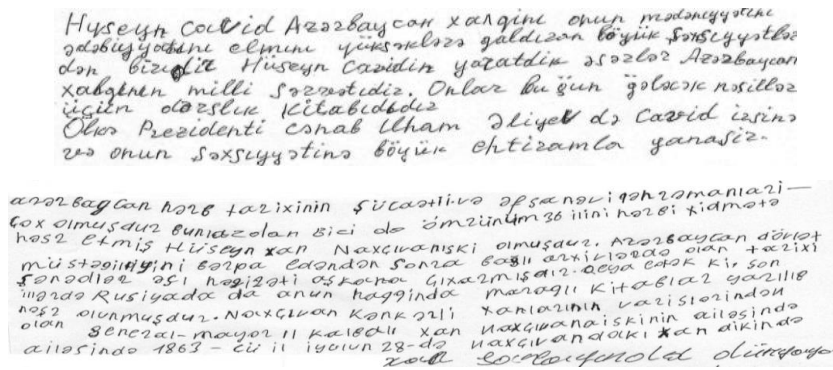
Konfliktə meyilli şəxslərin əlyazmalarında isə yazı vərəqəsinin bütün kənarlarının olmaması, yuxarı kənarın çox kiçik və ya olmaması, sol kənarının sol istiqamətli qövsvari formada olması, sağ kənarının getdikcə kiçilməsi, mətnin yazı vərəqəsinin bir küncündən digər küncünə icra olunması və s. kimi **topoqrafik** əlamətlərə [Bax: şəkil № 4];

şəkil № 4

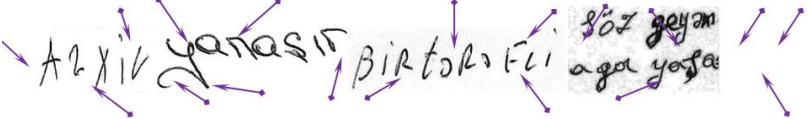
Xəttin yayılmış, kələ-kötür və səliqəsiz icra olunması, basma qüvvəsinin güclü olması, bəzən meylin və basma qüvvəsinin müxtəlif olması, əlaqənin zəif və ya əlaqəsiz olması, sətirlərin əsasən sol istiqamətli qövsvari formada olması, sətirlərarası məsafənin müxtəlif, yaxud çox kiçik olması, sətirlərin sonunun kütləşməsi, hərflərin ölçüsünün çox kiçik olması, durğu işarələrinin gah icra olunub, gah da icra olunmaması və s. kimi **ümumi** əlamətlərə [Bax: şəkil № 5];

şəkil № 5

Bəzi hərfərin konstruksiyasının qeyri-adi formada dəyişdirilməsi, bəzi hərfərin çap hərfələri ilə icra olunması, baş hərfərin sətir hərfələri ölçüsündə icra olunması, hərfərin bir sıra elementlərinin ölçüsünün böyük icra olunması, hərfərin bəzi elementlərinin basma qüvvəsinin çox güclü olması, hərfərdə səliqəsiz düzəlişlərin olması və s. kimi **xüsusi** əlamətlərə rast gəlinir [Bax: şəkil № 6].

şəkil № 6

Əlyazma mətnlərin icraçısının psixofizioloji keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsinin kriminalistik tədqiqatının aparılmasının səmərəli tərəfi ondadır ki, tədqiq olunan şəxsin məlumatı olmadan bu tədqiqatı aparmaq mümkündür. Belə tədqiqatın əhəmiyyəti isə lazım olan şəxslərin aqressiv və ya konfliktə meyilli olmasının vaxtında aşkar olunub nəzarətdə saxlanması baş verəcək hər hansı bir cinayət və ya terror hadisəsinin qarşısının alınmasında mühüm köməkçi vasitə kimi əhəmiyyətlidir [4].

Bundan başqa bu metodun kadr potensialının gücləndirilməsi məqsədi ilə kadrların attestasiyasında və vakansiyaların doldurulması məqsədi ilə işə yeni qəbul olunacaq şəxslərin əlyazma mətnlərinin tədqiq olunması nəticəsində kadrların yeni vəzifəyə, işə yeni qəbul olmaq istəyənləri isə lazımı vəzifəyə təyin olunmasında zəruri əhəmiyyətə malikdir. Əsasən də hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin çətinliyini və ağırlığını nəzərə alsaq, namizədlərin seçilməsi probleminə olduqca vacibdir. Çünki əməkdaşların keyfiyyətsiz seçilməsi səhvlər əhəmiyyətli dərəcədə mənəvi və maddi zərərə gətirib çıxara bilər, o cümlədən satqınlığa və xəyanətə. Bundan həqiqi hərbi xidmətə çağırışda, rütbəli hərbiçilərin isə yeni vəzifəyə təyin olunmasında da istifadə oluna bilər. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu məsələnin həllinin ənənəvi üsulları çox vaxt kifayət dərəcədə effektiv nəticə vermir. Çünki hüquq-mühafizə orqanlarında xidmətə və xüsusi xidmət orqanlarının ali məktəblərində təhsil almağa seçilmiş bütün namizədlər digər müayinələrlə yanaşı əlyazma mətnlərə görə də müayinədən keçməsi aparılan tədqiqatın keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsinə səbəb olur[5].

Almaniyalı alim E.Zinger hesab edir ki, işə qəbuldan söhbət getdikdə hər bir növ fəaliyyət üçün vacib olan insan qabiliyyətinin təyin olunmasında xəttə görə müayinə olduqca effektivdir [6].

Digər bir almaniyalı alim L.Klyages isə qeyd edirdi ki, insanın müəyyən xassələri və xasiyyətinin müəyyən cizgiləri ona müəyyən işlərdə professional fəaliyyətlə məşğul olmağa imkan verir[7].

Məşhur rusiyalı xarakteroloq A.F.Lazurski hələ 1925-ci ildə qeyd edirdi ki, müxtəlif sənədlər insanın bu və ya digər qabiliyyətini və meylini eyni dərəcədə istifadə edə bilmir[8].

Hər bir sənəd müəyyən kompleks professional vacib keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur. Deməli, xasiyyətində dözümlülük, soyuqqanlılıq, qətiyyət və fərsət kimi əlamətlərin olmasını göstərən şəxslər hərbi iş üçün daha yararlıdır, nəinki əlyazmalarında qətiyyətsizlik, qərarlılığa, səbirsizlik, aqressivlik, konfliktliyə və s. işarə edən şəxslər.

A.Rafaeli və R.Klimovski isə təsdiq edirlər ki, Amerikada belə xidmətlərdən istifadə edən kampaniyaların sayı 3 minə çatıb və bu tədqiqata olan meyil günü-gündən artmaqdadır[9].

Bir sözlə, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün dövrlərdə kadrların mənəvi keyfiyyətlərinə görə mükəmməl seçimi əhəmiyyətli işlərdən hesab olunmuşdur. Düşünürük ki, ölkəmizdə də namizədlərin digər yoxlamalarla yanaşı belə müayinədən keçmələri kadr siyasətinin həyata keçirilməsində, yaxud da aqressiyadan və ya konfliktə meyillikdən törənən cinayət və terror hadisələrinin qarşısının alınmasında əhəmiyyətli mənbə ola bilər.

РЕЗЮМЕ**ЗНАЧЕНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО КАЧЕСТВА ВЫПОЛНЕНИЯ РУКОПИСНОГО ТЕКСТА В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ АГРЕССИВНОСТИ, ЖЕСТОКОСТИ И ТЕРРОРИЗМА**

Проблема агрессивности и конфликтного поведения всегда была актуальной темой для обсуждения в различных слоях населения. Об этом мы даже получаем достаточные сведения от средств массовой информации в виде преступлений, войн и террористических акций, являющихся воплощением агрессивного поведения людей.

Автор в статье, подробно рассмотрев данную тему и добившись интересных результатов, говорит об одном из эффективных путей решения этой проблемы, о значении криминалистического исследования при определении психофизиологических качеств исполнителя по почерку. Также в статье показаны примеры изученных исследований и проводимых экспериментов в этом направлении в мировой практике.

Ключевые слова: агрессивность, конфликтность, жестокость, терроризм, психофизиологический, патология.

SUMMARY**IMPORTANCE OF THE IDENTIFICATION OF PSYCHOPHYSIOLOGICAL FEATURES OF THE DOER OF THE HANDWRITING IN PREVENTING AGGRESSIVENESS, OPPRESSIVENESS AND TERRORISM**

Aggressive and conflicted behaviour problem has always been an actual topic of discussion in the various ranks of society. We even get enough information from mass media about crimes, wars and terror acts being the expression of the people's aggressive manner.

While doing a detailed exploration the author arrived at interesting results in this article. He dealt with the importance of the criminal investigation of the identification of psychophysiological features of the doer for his handwriting being one of the effective ways for solving the problem. At the same time, samples of the researches and experiments done in world practice were shown in the article.

Key words: aggressiveness, conflict, oppressiveness, terrorism, psychophysiological, pathology

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı, 2002.
2. Şabanov S.F., Məmmədov V.V. Özünaqəsd hallarının aradan qaldırılması üzrə profilaktik tövsiyələr. Metodik vəsait. Bakı 2013.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası məsələləri, ADU, 1985.
4. Киреев М.П. Терроризм на воздушном транспорте: анализ и проблема регулирования / Проблемы обеспечения личной безопасности граждан. Труды Академии МВД России. М., 1995. с.101-105.
5. Голдберг И.И. Психология почерка Екатеринбург: У.Фактория; (Серия «Секреты почерка») М.: 2008. с. 150-154.
6. Singer A. Personality in handwriting. London, 1974, 120p.
7. Klages L. Handschrift und Charakter. Leipzig, 1941, 254 s.
8. Лазурский А.Ф. Классификация личностей. Ленинград: Госиздат, 1925, 290 с.
9. Rafaeli A., Klimoski R. J. Predicting sales success through handwriting analysis: // An evaluation of the effects of training and handwriting sample context. J. of Applied Psychology, 1983, v. 68, pp. 212-217

PALLIATIV YARDIMIN BIOETİK VƏ TİBBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**Banu QARAYEVA**

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı

Açar sözlər: palliativ yardım, palliativ tibb, bioetika, tibbi etika, insan hüquqları.

Palliativ yardımın bioetika ilə nə dərəcədə bağlılığı maraq və sual doğuran məsələlərdəndir. Məlumdur ki, bioetikanın məqsədi elmi-texniki tərəqqinin, tibbi və bioloji nailiyyətlərin yüksək həddə çatmasının aktuallaşdırdığı elmi-texniki tərəqqi və insan, bioloji varlıqlar münasibətlərini tənzimləmək, onların haqlarının və müdafiəsinin təmin edilməsidir. Elmi-texniki tərəqqi bəşəriyyətə böyük nemətlər vermiş və verəcəkdir və o, ayrı-ayrı şəxslərin, ailələrin, qrupların, icmaların və nəhayət, bəşəriyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasına istiqamətləndirilməlidir. "Bioetika və İnsan Hüquqları haqqında Bəyannamə"də qeyd edilir ki, " Mənəvi məsuliyyət və etik problemlərin təhlili elmi-texniki tərəqqinin ayrılmaz hissəsi olmalıdır " (1, s.34). Tibbi-texnologiyanın sürətlə inkişafı səhiyyə sisteminin qarşısında bioetik, o cümlədən, palliativ yardımın əsas məsələlərindən olan tibbi etik və hüquqi problemlərin nəzərdən keçirilməsinin və həllinin zəruriliyini ortaya qoyur. "Bioetikaya yeni reproduktiv texnologiyaların (suni mayalandırma, surroqat analıq), insanlar və heyvanlar üzərində eksperimentlərin keçirilməsinin, evtanazianın etik və hüquqi problemlərini, ölməkdə olan xəstələrə münasibət, vaksınlaşdırma və QİÇS, genetika, transplantologiya, təbabətdə ədalət, insanın klonlaşdırılması, kötük hüceyrələri ilə manipulyasiya, həkimlər və biznesin qarşılıqlı münasibəti problemlərini aid edirlər" (2). Deməli, palliativ yardımın bioetika ilə bağlılığını təmin edən məsələ ilk növbədə, tibb etikasıdır.

Palliativ yardımın bioetik və tibbi xüsusiyyətləri eyni bir sistemli prosesin tamlığıdır. Lakin palliativ yardımın bioetikanın əsasən səhiyyə sahəsində dövlət və beynəlxalq siyasətlə əlaqədar sosial problemlər, ailə planlaşdırılması və demografik nəzarət istiqamətinin, onun tərkib hissəsi olan palliativ tibbin isə əsasən tibbin etik problemləri istiqamətinin hədəfi kimi səciyyələnməsi faktı palliativ yardımın bioetik və tibbi xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrılıqda şərh edilməsinin zəruriləşdirir.

Palliativ yardımın bioetik xüsusiyyətləri. Cəmiyyətin istənilən sahəsində həyata keçirilən və insana xidmətə yönəlmiş prosesin etik normalarla müşayiət edilməsi faktıdır. Bu baxımdan kökündə digərlərindən asılı vəziyyətə düşən insana xidmət dayanan palliativ yardım prosesi özünəməxsus etika və normalara malikdir. Yaradılanların alisi olan və etik prinsipləri formalaşdıran insanın özünə göstərilən yardım təbii ki, etik normaları şərtləndirən, keyfiyyəti təmin edən səmimiyyət, inam, dayanıqlılıq və davamlılıq əsaslı qarşılıqlı ünsiyyət mühitində həyata keçirilməlidir.

Bioetikanın 1994-cü ildə təsdiq edilmiş şəxsiyyətə dəyər, rifahın yüksəldilməsi, ziyan verməmək və ədalətlik prinsiplərinin hər biri palliativ yardımın əsas bioetik məzmun xətti kimi prosesin bioetik xüsusiyyətlərini formalaşdırır.

Palliativ yardımın bioetik xüsusiyyətlərinin hüquqi fəlsəfəsini tibbi etikaya əsaslanan aşağıdakı amillər səciyyələndirir:

- Hər bir xəstənin müayinə və müalicə ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində və qərarların qəbul edilməsində anlaşıqlı olduğu və qərar verə biləcəyi halda özünün, anlaşıqlı və qərar vermək iqtidarında olmadığı hallarda isə yaxın ailə üzvlərinin iştirak etmə hüququ;

Bu amil istənilən tibbi müdaxilənin xəstənin hasırkı vəziyyəti, xəstəliyin inkişafı ilə bağlı qarşıya çıxan biləcək problemlər barədə məlumatlandırılmış pasiyentin könüllü razılığı əsasında həyata keçirilməsini şərtləndirir.

- Xəstənin öz səhhəti və aparılan tibbi təhlil və tədqiqat, palnlaşdırılan manipulyasiyalar barədə geniş məlumatla malik olmaq hüququ;

Hər bir xəstə qərar vermək üçün həyata keçirilməsi və keçirilməməsi riskli olan istənilən müayinə və tibbi müdaxilənin, alternativ prosedur və müalicə metodlarının potensial üstünlük və əhəmiyyəti, reallaşması və reallaşacağı təqdirdə onun tarixi barədə məlumatla malik olmalıdır. Pasiyentin bu hüququ YUNESKO-nun "Bioetika və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə" sinin "Razılıq" adlanan 6-cı maddəsində belə təsbit edilib: "Profilaktik, terapevtik və diaqnostik məqsədlə hər hansı bir tibbi müdaxilə yalnız lazımi məlumat əsasında müvafiq şəxsin ilkin, azad və bildirişli razılığı ilə həyata keçirilə bilər. Razılıq müvafiq hallarda, aydın ifadə edilmiş olmalıdır və mənfi nəticə və zərər olmadan hər hansı səbəbdən və istənilən vaxtda müvafiq şəxs tərəfindən geri çəkilə bilər" (1, s.23).

- Xəstəliyinin terminal mərhələsində son günlərini və saatlarını yaşayan pasiyentlərin palliativ yardımdan son ana qədər bəhrələnmək hüququ;

Son gün və saatlarının yaşayan xəstələr digər xəstələrə göstərilən xidmət və diqqətdən kənar qalmamalıdır. Anlaşıqlı olduğu halda vəziyyəti, tibbi prosedurlar barədə informasiya almaq, qərar vermək, müalicədən imtina etmək və ya mümkün digər resurslardan, aqriksicilərdən istifadəni tələb etmək hüququ xəstəni son ana qədər müşayiət etməlidir.

- Pasiyentin şəxsi toxunulmazlığına hörmət hüququ;

Palliativ yardım heyəti xəstənin zəifliyini nəzərə alaraq, qərar qəbul etmək müstəqilliyinə və şəxsiyyətinə hörmət etməlidir və informasiyanın dəqiqliyini qorumaqla prosesin məqsəd və vəzifələrini xəstənin özü və yaxınları, ailə üzvləri ilə birgə müzakirə etdikdən sonra pasiyentin qərar vermə səlahiyyətini əlindən almamalıdırlar.

- Xəstənin müalicə hüququ.

Palliativ yardımın bioetik və tibbi xüsusiyyətlərinin kəsişməsində olan bu hüquqa xəstənin son günlərində mobiləşdirilmiş xüsusi tibbi və sosial xidmət, aqriqlarının azaldılması, yaxud müalicədən imtina, evtanaziya məsələləri daxildir.

Palliativ yardımın tibbi xüsusiyyətləri. Palliativ yardımın bioetik xüsusiyyətləri tibbin etik problemləri adı altında müəyyən mənada prosesin tibbi xüsusiyyətini özündə ehtiva etsə də, həmin məsələlər öz əksini tam şəkildə palliativ tibdə tapır. Bu baxımdan palliativ yardımın tibbi xüsusiyyətlərinin palliativ tibbin dünya təcrübəsində özünü doğruldan aqriyin patofizioloji əsasının müəyyənəşdirilməsi, xroniki aqriyin diaqnostikası, xroniki aqriyin müalicəsi mərhələlərində formalaşdığını demək olar. Bu baxımdan demək olar ki, palliativ tibb elə palliativ yardımın tibbi xüsusiyyətləri deməkdir. Palliativ tibbin mərhələlərinin hər biri qoyulan aqri diaqnozuna xəstəyə və onun ailə üzvlərinə çatdırılmasından başlayaraq,

pasiyentin şəxsiyyətinə və həyatına hörmət, ölümün qaçılmazlığını qəbul etmək, mövcud resurslardan səmərəli şəkildə bəhrələnmək, xeyirxahlıq nümayiş etdirmək, ağrı və zərərin minimuma endirilməsi kimi etik prinsiplərə riayət etməklə həyata keçirilir.

Palliativ tibb xəstəliyin terminal mərhələsində pasiyentin fiziki ağrıların, iztirablarının azaldılması üçün qarşılıqlı əlaqələrə söykənən və razılaşdırılmış tədbirlər kompleksidir və palliativ yardımın insan hüququ kimi təsbit edildiyi və edilmədiyi hər bir ölkənin səhiyyə sistemində diqqətdə və xüsusi yeri olan sahədir. “İnkurabel pasiyentlərin və ailə üzvlərinin həyat keyfiyyətini optimallaşdıran palliativ tibb gələcək inkişafını vacib şəkildə dövlət səhiyyə sistemlərinin strukturunda tapmalıdır” (3, s. 4).

Palliativ yardımın tibbi xüsusiyyətlərini tibbi etika, deontologiya ümumi məzmununda birləşdirsə də, palliativ tibbin hər mərhələyə uyğun səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Palliativ yardımın əsas tərkib hissəsi olan palliativ tibbin ağrının patofizioloji əsasının müəyyənəşdirilməsi mərhələsindəki vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- pasiyentin iştirakı ilə tibbi tədqiqat və təhlil gündəliyinin hazırlanması;
- pasiyentin orqanizminin vəziyyətinin nəzərə alınması;
- pasiyentin arzusunun nəzərə alınması;
- qarşılıqlı razılaşma əsasında müvafiq tibbi təhlillərin müəyyənəşdirilməsi;
- ilkin anamnizin tərtibi;
- pasiyentə ilkin kliniki baxışın həyata keçirilməsi;
- pasiyent və ailə üzvlərinə yerinə yetirilməyəcək vədlərin verilməməsi;
- palliativ yardım formasının seçilməsi üçün qarşıdakı mərhələlərdəki perspektivlər barədə pasiyent və ailə üzvlərinin məlumatlandırılması.

Palliativ tibbin xroniki ağrının diaqnostikası mərhələsindəki vəzifələr aşağıdakılardır:

- xroniki ağrının anamnizinin hazırlanması;
- pasiyent və ailə üzvlərini müfəssəl məlumatlandırmadan sonra tədqiqat və təhlillərin reallaşdırılması;
- xroniki ağrının intensivliyinin müəyyənəşdirilməsi;
- xroniki ağrı şiddətinin ağrı şkalasına uyğun müəyyənəşdirilməsi;
- xroniki ağrının müalicəsi mərhələsi üçün ağrıkəsici dozasının müəyyənəşdirilməsi.

Palliativ tibbin xroniki ağrının müalicəsi adlanan sonuncu mərhələsi həcm və müddət baxımından prosesin pasiyentin son gün və saatlarını əhatə edən yekun etapdır. Bu mərhələnin vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- qarşılıqlı razılaşma əsasında müalicənin palliativ yardımın ən optimal formasında aparılması;
- ağrı sindromunun və digər diskomfort halların aradan qaldırılması;
- ambulator və evdə müalicə alan pasiyentin yaxınlarına və ailə üzvlərinə xəstəyə qulluq və xidmətin zəruri qaydalarının izahı;
- stasionar və evdə müalicənin adekvatlığının maksimuma çatdırılması;
- pasiyentin müalicədən imtina etməsi hallarının minimuma endirilməsi;
- pasiyentin müalicədən imtina etməsinin və evtanaziya istəməsinin səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi;
- pasiyentin sona qədər yaşaması üçün palliativ tibb heyətinin gücləndirilməsi.

Qeyd edək ki, palliativ yardımın tibbi xüsusiyyətlərini yalnız pasiyentlərin təmsalında şərh etməklə kifayətlənmək olmaz, çünki palliativ tibb təkcə pasiyentləri əhatə etmir, prosesin cəlb edilən və cəlb edən tərəflərinin olduğu məlumdur. Bu baxımdan palliativ yardımın tibbi xüsusiyyətlərinin palliativ tibbdə çalışan heyətlə bağlı spesifik cəhətləri var. Peşə fəaliyyətində xəstəliyinin terminal mərhələsində olan pasiyentlərlə, onların iztirab çəkən yaxınları və ailə üzvləri ilə fasiləsiz ünsiyyətdə olmaq, onların ağrı-acılarına şərik olmaq kimi faktlar palliativ tibb mütəxəssislərinin emosional durumlarının stabilliyini təmin etmək məqsədilə vaxtaşırı müəyyən profilaktik tədbirlərə cəlb edilməsini şərtləndirir. Həmin tədbirlərə aşağıdakılar daxildir:

- palliativ tibb mütəxəssislərinə qısamüddətli məzuniyyətlərin, “taym-autlar”ın verilməsi;
- palliativ tibb mütəxəssislərinin səriştəliliyinin artırılması üçün müvafiq treyninqlərə və öyrədici kurslara cəlb edilməsi;
- palliativ tibb mütəxəssislərinin çalışdığı kollektivdə mehribanlıq və səmimiyyətin hökm sürməsinin və heyətə xoşməramlı şəxslərin rəhbərlik etməsinin təmin olunması;
- palliativ tibbin həyata keçirildiyi müəssisədəki şöbələrin çevik və əlaqəli fəaliyyətinin təşkili;
- gənc palliativ tibb mütəxəssislərinin işə adaptasiyasının təmin edilməsi;

- palliativ tibb mütəxəssislərinin peşəkarlığının qorunması üçün vaxtaşırı psixoloji dözümlülük və dəyanət aşılamaq treyninqlərin keçirilməsi;
- palliativ tibb mütəxəssislərinin mükafatlandırılması.

Profilaktika məqsədilə həyata keçirilən bu tədbirlər palliativ tibb mütəxəssislərinin peşəkarlığının artırılmasına, uzunmüddətli motivasiyasının, özünü təkmilləşdirmə qabiliyyətinin olmasına, ağır situasiyalarda özünü idarəetmə bacarığı və vərdişlərinə yiyələnməsinə səbəb olmaqla yanaşı, son nəticədə palliativ tibbin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə geniş imkanlar verir.

XÜLASƏ

İctimai münasibətlərin dinamikliyi, inkişaf və dəyişikliyi praktik tənzimlənmə tələb edir və bu tənzimlənmə hüququn, xüsusilə də insan hüququnun əsas məqsəd və vəzifəsinə çevrilir. Günümüzün reallığına çevrilən və tənzimlənməsində kolliziyalar, zidd baxışlar yaranan problemlər daha çox tibb və hüququn, bioetikanın qarşılıqlı əlaqəsində, sintezində meydana çıxan münasibətlərdir. Tibbi-texnologiyanın sürətlə inkişafı səhiyyə sisteminin qarşısında bioetik, o cümlədən, palliativ yardımın əsas məsələlərindən olan tibbi etik və hüquqi problemlərin nəzərdən keçirilməsinin və həllinin zəruriliyini ortaya qoyur. Palliativ yardımın bioetik və tibbi xüsusiyyətləri eyni bir sistemli prosesin tamlığıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bioetika və İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə. Bakı, 2013.
2. Məmmədov V. Q. Bioetika müasir elm sahəsidir. "Azərbaycan müəllimi" qəzeti. 11.02.2011
3. Методические рекомендации по организации паллиативной помощи. <http://docs.cntd.ru/document/420258887>

TRAFİK KAZALARINDA ZARAR GÖRENLERİN ZORUNLU SORUMLULUK SIGORTACISINA KARŞI DOĞRUDAN DOĞRUYA DAVA HAKKINA İLİŞKİN GÖRÜŞLER VE KONUNUN MUKAYESELİ HUKUKTA DÜZENLENMESİ

Faik BİRİŞİK

AMEA'nın Hukuk və İnsan Hakları Enstitüsü Doktora Öğrencisi
faikbirisik@gmail.com

Doç. Dr Mübariz YOLÇIYEV

Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Ticaret Hukuku Öğretim Üyesi
mhalidoglu@yahoo.com

ÖZET

Zorunlu sorumluluk sigortasının ayrıcı özelliklerinden birisi de, trafik kazalarında zarar görenlere doğrudan doğruya sigortacıya dava açma imkanı tanınmasıdır. Üzerinde birleşilen bu amacın hukuki açıklamasını yapmaya ve zarar görenlerin doğrudan alacak (dava) hakkını hukuki bir dayanağa bağlamaya yönelik değişik fikirler ortaya atılmıştır.

Anahtar Kelimeler: mukayeseli hukuk, trafik kazası, zarar gören, doğrudan dava hakkı, zorunlu sorumluluk sigortası.

OPINIONS REGARDING THE LAWSUITS DIRECTLY AGAINST THE COMPULSORY LIABILITY INSURANCE OF THE TRAFFIC ACCIDENTS AND THE ARRANGEMENT IN THE LAW COMPARED WITH THE LAW

One of the distinctive features of compulsory liability insurance is the ability to sue the insured directly against the victims of traffic accidents. Various ideas have been put forward in order to make a legal explanation of this purpose, which has been merged on it, and to make a legal claim for the direct claim of the victims.

Keywords: comparative law, traffic accidents, injured, direct litigation, compulsory liability insurance.

Giriş

Trafik kazalarında zarar gören üçüncü kişilerin korunması çağımızda çok önemli ekonomik ve sosyal bir mesele haline gelmiştir. Zorunlu sorumluluk sigortasının ayrıcı özelliklerinden birisi de, zarar görenlere doğrudan doğruya sigortacıya dava açma imkânı tanınmasıdır. Doğrudan başvurunun anlamı, zarar gören üçüncü kişilerin, bu zararın sorumlusu olan kişiden tazminat istemeksizin doğrudan onun sorumluluk sigortacısına husumet yönetebilmesidir. Zarar gören üçüncü kişilerin, uğramış oldukları zararlar için, doğrudan doğruya sigortacıya müracaat edip etmeyeceği uzun tartışmalara neden olmuştur. Bir taraftan sorumluluk sigortasının mahiyeti gereği üçüncü kişilere dava hakkı tanınmak istenmemiş, diğer taraftan da üçüncü kişinin hukukunu teminat altına almak gerekliliği duyulmuştur. Bu konuya ilişkin görüşlerin ve konunun mukayeseli hukukta nasıl düzenlendiğinin incelenmesi önem arz etmektedir.

1. Zarara Görenin Zorunlu Sorumluluk Sigortacısına Karşı Doğrudan Doğruya Dava Hakkı Kavramı

Teknik ilerlemenin ve gelişmelerin zorlaması karşısında, günümüzde artık Roma Hukukundan gelen ilkelerle bazı hukuki kurumları izah etme olanağı kalmamıştır. Dolayısıyla 19. Yüzyılda baskın olan

‘resinteralios açta allisnecnocereneccodessepotest’ (tarafklar arasında yapılan akitler, başkalarına ne yarar sağlar, ne de zarar verir) ilkesi artık terk edilmiştir.^[1]

Zorunlu sorumluluk sigortasının ayrıca özelliklerinden birisi de, zarar görenlere doğrudan doğruya sigortacıya dava açma imkânının tanınmasıdır. Sigortacıya karşı doğrudan doğruya açılan dava, kaynağını kanundan almakla birlikte, hukuki niteliği tartışmalı bir dava hakkıdır. Çeşitli ülkelerin kanun koyucuları, yargı organları ve öğretilerinde yaygın kabul edilen amaç, trafik kazalarında zarar görenleri sigortacıya doğrudan başvurmak hakkı ile donatmak olmuştur. Dolayısıyla, zarar görenler bir takım formalitelerden kurtulacak, zamanında ve özellikle başka alacaklılar karşısında haklarını yitirme korkusu olmadan alacaklarına kavuşacaklardır. Üzerinde birleşilen bu amacın hukuki açıklamasını yapmaya ve zarar görenlerin doğrudan alacak (dava) hakkını hukuki bir dayanağa bağlamaya yönelik değişik fikirler ortaya atılmıştır.^[2]

2. Zarara Görenin Zorunlu Sorumluluk Sigortacısına Karşı Doğrudan Doğruya Dava Hakkını Açıklamaya Çalışan Görüşler

Sigorta Sözleşmesi Üzerinde Bağımsız Bir Talep Hakkı Görüşü. Doğrudan dava hakkını sözleşme üzerinde yapılandırılan bu görüşe göre; zarar görenin bu hakkı, sigortalının sigortacıya karşı sahip olduğu ve kendisinin borçtan ya da haksız tazminat talebinden kurtarılması talebi üzerine kurulmuştur. Bir başka bakış açısıyla da, zarar görenin sigortacıya yönelttiği ödeme talebinin, sigortalının sigortacıya karşı sigorta akdinden doğan talebinden bağımsız bir hak olduğu ve bu durumun sigorta akdinin üçüncü kişi lehine düzenlemesi ile aynı sonuçlar meydana getireceği ifade edilmiştir. Zarar görenin, sigortalının talebinden bağımsız bir talep hakkına sahip olduğu düşüncesiyle, sigortacının aynı edimle hem sigortalının borçtan kurtarılma talebini hem de üçüncü kişinin doğrudan ödeme talebini ifa etmiş olacağı belirtilmiştir.^[3] Ancak bu görüş, üçüncü kişinin sigorta akdinden yararlanmasının kanun koyucunun iradesi ile gerçekleşmesi ve bu hak üzerinde sigorta akdi taraflarının iradesinin rol oynamaması ve üçüncü kişi lehine sözleşmelerde borçlunun üçüncü kişiye karşı ileri sürebileceği savunmalar bakımından bir sınırlama bulunmadığı için doğrudan dava hakkını açıklamaya yeterli olmadığı noktasında eleştirilmiştir.^[4]

Kanun Hükmü Gereği Zarar Gören Lehine Sigorta Sözleşmesi Görüşü. Bu görüş, sigortacı ve zarar veren kişi arasında düzenlenen sorumluluk sigortasının aslında kanun hükmü gereği zarar gören lehine sigorta olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüş, kanun koyucunun zarar göreni zarar veren ile aynı konumda yani menfaat sahibi/sigortalı olarak düşünmediği yönünde eleştiriler almıştır. Zira özellikle Alman Hukukunda, zarar görene her durumda değil yalnız ödeme güçsüzlüğü içine düşmüş zarar verene/sigortalıya karşı yönelteceği sorumluluk tazminatı talebinin elde edebilmesinde kolaylık sağlamak için doğrudan sigortacıya başvurma hakkının tanındığı, bunun dışında sigortalının gibi bir menfaate sahip olunmadığı düşünceleriyle eleştiri görmüştür.^[5]

Borca Katılma Görüşü. Sigortalının zarar gören üçüncü kişilere karşı sorumlu olduğu zararı giderme borcuna, sigortacının, doğrudan dava hakkının yaratılmasıyla, kanunen katılmış olduğu görüşü, sigortacı ve sigortalının zarar görene karşı müteselsil sorumlu olmaları gerekliliğinin hukuki kaynağını da borca katılma müessesesi ile izah eder. Yani bu görüşe göre, zarar görenin sigortacıdan talep ettiği tazminat, sigorta tazminatı değil, kaynağı sorumluluk hukuku olan tazminat olacaktır.^[6]

Halefiyet. Bazı yazarlar ve yargı organları zarar görenin doğrudan dava hakkını, zarar gören üçüncü kişinin sigorta ettirene halef olduğunu belirtmek suretiyle bir çözüme kavuşturmak istemişlerdir. Yabancı ülkelerde de eleştirilen bu çözüm, Türk Hukuku açısından da savunulamaz.^[7]

Alacağın Temlik veya Borcun Devri Görüşü. Alacağın temlik görüşüne göre; rizikonun meydana gelmesi ile sigorta ettiren zarar görene karşı borçlu durumuna düşmektedir. Oysa sigorta akdinin kurulması ile sigorta ettirenin sigortacıdan isteyebileceği meblağ zarar görene temlik edilmiştir. Dolayısıyla, zarar gören üçüncü kişiler bu temlike dayanarak, sigortacıdan doğrudan doğruya bedelin kendisine verilmesini talep ve dava edebilirler. Temlike benzeyen borcun devri görüşüne göre ise; sigortacı, poliçeyi düzenleyip imzalamakla, sigorta ettirenin, muhtemel zarar görenlere karşı doğabilecek zararı tazmin borcunu, belirli bir limite kadar devir aldığını kabul etmiştir. Zarar görenin sigortacıdan zararın tazmini talep ve dava hakkı kaynağının buradan kaynaklandığı savunulmaktadır.^[8]

Sonuç olarak, yukarıdaki görüşlerin hiçbiri, hukukun temel ilke ve kurallarını bozmadan veya zorlamadan, zarar gören üçüncü kişilerin doğrudan doğruya sorumluluk sigortacıya dava açma hakkının dayanağını açıklayamamaktadır. Fakat zorunlu mali sorumluluk (trafik) sigortası tarafların irade beyanları ile doğmuş olmasına karşın, bir ölçüde aynı hak niteliği kazanmakta ve sigortalı aracı izleyerek, adeta, sigortacı ile sigortalı araç ilişkisini tesis etmektedir. Böylelikle zorunlu mali sorumluluk (trafik) sigortası,

'intuitupersonnae' özelliğini yitirmekte, sosyal bir gereksinimin karşılanması, bireysel sorumluluğun toplumsal sorumluluğa dönüşmesine yardımcı olmaktadır. Tüm bu nedenlerden ötürü, zarar görenlerin doğrudan doğruya sigortacıya müracaat ve dava talep hakkının tüm sorumluluk sigortaları için olmasa bile, zorunlu sorumluluk sigortaları için tanınmasını benimsemek kaçınılmaz görünmektedir.^[9]

3. Zarara Görenin Zorunlu Sorumluluk Sigortacısına Karşı Doğrudan Doğruya Dava Hakkının Mukayeseli Hukukta Düzenlenmesi

Trafik kazalarında zarar görenlerin korunması çağımızda çok önemli ekonomik ve sosyal bir mesele haline gelmiştir. Bu konuda Avrupa ülkelerinde ve de diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de motorlu işletenleri için zorunlu mali sorumluluk sigortası kabulü yoluna gidilmiştir. İngiltere 1930 tarihli, İsviçre 1932, Almanya 1939, Belçika-Hollanda-Lüksemburg 1955 tarihli anlaşma ile, Tunus 1960, İspanya 1962, İtalya 1969, ve Fransa 1958 tarihli kanunlarla karayollarında motorlu araç işletenleri için zorunlu mali sorumluluk sigortası kabul edilmiştir.^[10]

İngiliz Hukuku. Doğrudan dava, 1930 tarihli Third Parties Act Against Insurers (TPRA) yani 'Üçüncü Kişilerin Sigortacılar Karşı Hakları Kanunu'nda düzenlenmiştir. Daha sonra yürürlüğe giren 1930 The Road Traffic Act (Karayolları Trafik Kanunu ile bu kanun kapsamındaki sorumluluk sigortasının zorunlu olmasını düzenlemiştir. Aslında bu özel kanunun 1930 TPRA karşısındaki uygulama alanı dardır. The Road Traffic Act sadece zorunlu olarak öngörülen risklere karşı üçüncü kişilere/zarar görenlere sigortacıya başvurma imkânı tanıdığından, bunların dışında kalan riskler için zarar görenlerin doğrudan dava hakkının hukuki dayanağı 1930 tarihli Third Parties Act Against Insurers olmaktadır.^[11]

İngiliz hukukunda sorumluluk sigortaları açısından, zarar görenin sigortacıya başvurması için iki ön koşulu yerine getirmesi gerekir. Birinci koşul, öncelikle, sigortalının sorumluluğunun miktarını mahkeme veya tahkim yoluyla tespit ettirilmiş olmalıdır. 2010 tarihli TPRA'da bu ön zorunlu dava koşulu kalkmıştır. 2010 tarihli TPRA'da zarar görenin doğrudan sigortacıya açacağı davada sigortalıyı da davada husumet yöneltmek zorunda değildir. Doğrudan davanın, 1930 TPRA bakımında ikinci ön koşulu, sigortalının iflas etmiş veya hakkında tasfiye kararı verilmiş olması gereğidir. Ancak o zaman, sigortalının hakları kanunen zarar gören/mağdura devredilmiş kabul edilir. Bu esas 2010 TPRA ile de korunmuştur. 1930 TPRA, doğrudan başvuru hakkını, sigortalının sözleşmesel haklarının kanunen zarar görene devredildiğinin kabul edilmesi 'statutory transfer of rights' esası üzerine kurmuştur. Devredilen haklar, önceden sigortacı ile sigortalı arasında var olan haklardan ve zarar gören/mağdur bu haklara halef olmaktadır. 2010 tarihli TPRA'da aynı esaslar korunmuştur.^[12]

Alman Hukuku. Almanya'da motorlu araçlar için zorunlu mali sorumluluk sigortası 1939 tarihli Kanunla ihdas edildiği halde zarar gören üçüncü kişilere sigortacıyı doğrudan doğruya dava edebilme hakkı mezkûr kanunun tam bir revizyona tabi tutmak suretiyle onun yerine geçen 5 Nisan 1965 tarihli 'Motorlu Taşıtlar İşletenleri İçin Mecburi Mali Mesuliyet Sigortası' Kanununu ile tanınmıştır. Alman hukukunda doğrudan doğruya dava hakkının tanınması için doktrinde uzun yıllar çaba sarf edilmiş, nihayet 1959'da Strazburg'ta imzalanan 'Motorlu Taşıtlar Hakkında Mecburi Mali Mesuliyet Sigortasına dair Avrupa Antlaşması hükümlerine uyulmak amacıyla zikredilen 1965 tarihli Kanun çıkartılmıştır.^[13]

Alman hukukunda, zarar gören ile sigortacı arasında 1 Ocak 2008 tarihinden önce, sigortanın konusunun motorlu taşıt zorunlu mali sorumluluk sigortası olması durumu haricinde, doğrudan talebe olanak veren hukuki bir ilişki bulunmamaktadır. 1 Ocak 2008 tarihinde yürürlüğe giren VVG kapsamında ise doğrudan başvuru hakkının uygulama alanı genişletilerek emredici nitelikte uygulanmaya başlanmıştır. Doğrudan dava hakkı, zarar gören üçüncü kişilerin zarar verene karşı sahip olduğu tazminat talebinin yanında, zarar verenin/sigorta ettirenin zorunlu sorumluluk sigortacısına karşı doğrudan (unmittelbar) kullanabildiği, zarar veren ile sigortacı arasındaki sigorta ilişkisine dayalı ve kanundan doğan bir tazminat talebi olarak nitelendirilmiştir. Bu nedendir ki, doğrudan dava hakkı sigorta sözleşmesinden doğan bir hak olarak görülmemektedir.^[14]

Fransız Hukuku. Zarar gören üçüncü kişilerin zarar verenin sorumluluk sigortasına doğrudan doğruya başvurma hakkının kaynağı olarak Fransa görülmektedir.^[15] Fransa'da doğrudan dava ile ilgili olarak ilk hamle, kaza sorumluluk sigortası ile ilgili olarak 14 Mayıs 1926 tarihli Cour de Cassation kararında yapılmıştır. Code Civil'in öncelikle zarar görenin zararının tazmini konusundaki emri bu kararda yön değiştirmiş ve sigortacının doğrudan doğruya zarar gören üçüncü kişiye ödeme yapması gerektiği şeklinde hüküm kurulmuştur. 13 Mayıs 1930 tarihli Code des Assurances (Sigorta Kanunu) 53. maddesi ile zarar gören üçüncü kişilerin, sorumluluk sigortalarında doğrudan dava açma hakkının önü açılmıştır.^[16]

İsviçre Hukuku. İsviçre’de ilk defa Motorlu Taşıtlar ve Bisiklet Trafığı Hakkında 15 Mart 1932 Tarihli Kanununun 49. maddesi ile trafik kazalarında zarar gören üçüncü kişilere sigortacıya karşı doğrudan doğruya dava açma hakkı tanınmıştır. 1932 Tarihli Kanunun yerine geçen 1958 tarihli Karayolları Trafik Kanunu’nun 65. maddesinde aynı hüküm benimsenmiştir.^[17]

Belçika Hukuku. Belçika hukuku Fransız içtihatlarının etkisinde kalmıştır. Nitekim Belçika’da da ‘Motorlu Taşıtlar Hakkında Mecburi Mali Mesuliyet Sigortasına Dair 1 Temmuz 1956 Tarihli Kanununun 6. maddesinde zarar gören üçüncü kişilere doğrudan doğruya sigortacıya karşı dava açma hakkı tanınmıştır.^[18]

Sonuç

Anlaşıldığı gibi, mukayeseli hukukta genel olarak zarar görenin zorunlu sorumluluk sorumluluk sigortacısına karşı teminat sınırları içerisinde doğrudan doğruya dava hakkı tanınmaktadır. Bununla birlikte bu dava açılmadan önce zorunlu sorumluluk sigortacısına karşı yazılı talepte bulunma ön şart olarak kabul edilmemektedir.

KAYNAKÇA

- 1) Adal Erhan, “Motorlu Taşıtlar Kazalarına Karşı Mecburi Mali Sorumluluk Sigortası”, İHFM., C.XXX S.3-4 Yıl 1965.
- 2) Atabek Reşat, “Zarar Görenin Doğrudan Doğruya Sigortacıya Müracaat Hakkı”, BATİDER, C.VI S.1 Yıl Temmuz 1971.
- 3) BozerAli, Sigorta Hukuku (Sigorta Endüstrisi-Sigorta Hukukunun Genel Prensipleri Tazminat Sigortası ve Çeşitleri-Can Sigortası ve Çeşitleri, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965.
- 4) Heidl Wolfgang, Die VVG-Reform, insbesondere der Direktanspruch, Hamburg 2010.
- 5) Hemsworth Margaret, Third parties Against Insurers Reformed, Lloyd’s Maritime and Commercial Law Quarterly, 2010.
- 6) KenderRayegan, “Motorlu Kara Nakil Vasıtalarının İhtiyari Mali Mesuliyet Sigortasında Zarar Gören Şahıs Türk Hukukunda Sigortacıya Karşı Doğrudan Doğruya Dava Hakkına Sahip Midir?”, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası C.XXXIX Yıl 1973.
- 7) Möller Van Hans, Ist die Einführung eines eigenen Rechts des Drittgeschädigten gegen den Haftpflichtversicherer, insbesondere in der Kraftfahrhaftpflichtversicherung empfehlenswert?, Zeitschrift für die Gesamte Versicherungswissenschaft, 52. Bandı 1963.
- 8) Tandoğan Haluk, Türk Mes’uliyet Hukuku, 1961 Yılı Birinci Basıdan Tıpkı Bası, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2010.
- 9) Vural Güven, Trafik Sigortası (Motorlu Taşıtlar Araçları Zorunlu Sorumluluk Sigortası), Ankara 1981.
- 10) Yeşilova Aras Ecehan, Sorumluluk Sigortalarında Zarar Görenin Doğrudan Dava Hakkı, Yetkin Yayınları, Ankara 2013.

[1] Adal, s. 884.; Tandoğan, s. 95-96.

[2] Vural, s. 64-65.

[3] Yeşilova Aras, s. 64-65.

[4] Heidl, s. 65.

[5] Heidl, s. 275.

[6] Yeşilova Aras, s. 65-66.

[7] Vural, s. 66.

[8] Vural, s. 67.

[9] Atabek, s. 130-131.

[10] Kender, s. 221.

[11] Hemsworth, s. 376.; Yeşilova Aras, s. 40.

[12] Yeşilova Aras, s. 40 vd.

[13] Kender, s. 224.

[14] Yeşilova Aras, s. 48 vd.

[15] Möller, s. 419.

[16] Yeşilova Aras, s. 55-56.; Kender, s. 223.

[17] Bozer, s. 266.

[18] Kender, s. 223.; Bozer, s. 266.

**TÜRK HUKUKUNDA ZARAR GÖRENLERİN ZORUNLU SORUMLULUK SİGORTACISINA
KARŞI DOĞRUDAN DOĞRUYA DAVA AÇMADAN ÖNCE İLGİLİ SİGORTACIYA
YAZILI BAŞVURU YAPMA ŞARTININ DEĞERLENDİRİLMESİ**

Faik BİRİŞİK

AMEA'nın Hukuk ve İnsan Hakları Enstitüsü Doktora Öğrencisi
faikbirisik@gmail.com

Doç. Dr Mübariz YOLÇIYEV

Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi
Ticaret Hukuku Öğretim Üyesi
mhalidoglu@yahoo.com

ÖZET

26.04.2016 tarihinde resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 6704 sayılı (torba) yasası ile 2918 sayılı Karayolları Trafik Kanunu'nun 97. maddesinde önemli bir değişiklik yapılmıştır. Bu maddede getirilen değişiklikle artık hak sahipleri zorunlu mali sorumluluk sigortacısına karşı doğrudan dava açamayacaklardır. Önce sigortacıya zararın tazmini için zorunlu mali sorumluluk sigortası genel şartlarında belirtilen belgeler ile yazılı başvuracaklar, yazılı başvurusundan itibaren 15 gün içinde cevap verilmez yada verilen cevap hak sahibini tatmin etmez ise, hak sahibi tazminat için dava açabileceği gibi tahkime de başvurabilecektir. Bu çalışmanın amacı da, 2198 sayılı Karayolları Trafik Kanunu'nun 97. maddesinde yapılan değişiklikle zarar görenlerindogrudan dogruya talep ve dava hakkınıyeniden düzenlenmesini değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: doğrudan talep ve dava hakkı, karayolları trafik kanunu, yazılı başvuru, zararın tazmini, zorunlu mali sorumluluk (trafik) sigortası.

**EVALUATION OF WRITTEN APPLICATIONS OF ONES WHO SUFFERED FROM COMPULSORY THIRD
PARTY LIABILITY (TRAFFIC) INSURANCE BEFORE THEY BRING A LAWSUIT AGAINST
INSURER IN ACCORDANCE WITH ARTICLE 97 OF HIGHWAY TRAFFIC LAW**

ABSTRACT

A significant amendment was made in Article 97 of Highway Traffic Law number 2918 by law (bag law) number 6704 which came into force by being published in official gazette in 26.04.2016. According to the amendment made in this Article, rights holders will not be able to bring a lawsuit against compulsory third party liability insurance agent directly. They will make written application to insurer with documents stated in Compulsory Third Party Liability Insurance General Conditions for compensation for damage, if it is not responded within 15 days or the answer doesn't satisfy right holder, right holder can appeal to arbitration as well as he can bring a lawsuit for compensation. The purpose of this study is to evaluate rearrangement of direct request and lawsuit right of sufferers with amendment made in article 97 of Highway Traffic Law number 2918.

Key Words: Direct request and lawsuit right, highway traffic law, written application, compensation for damage, compulsory third party liability (traffic) insurance.

Giriş

Trafik kazalarında zarar gören üçüncü kişilerin uğramış oldukları zararlar için, doğrudan doğruya sigortacıya müracaat edip etmeyeceği Türk hukukunda da uzun tartışmalara neden olmuştur. Bir taraftan sorumluluk sigortasının mahiyeti gereği üçüncü kişilere dava hakkı tanınmak istenmemiş, diğer taraftan da üçüncü kişinin hukukunu teminat altına almak gerekliliği duyulmuştur.

Türk Ticaret Kanunu (bundan sonar "TTK") m. 1478'de zorunlu olsun olmasın bütün sorumluluk sigortalarında, sigorta ettirenin sorumlu olduğu zarar görenlerin sigortacıya karşı doğrudan doğruya talepte bulunma hakkı kabul edilmiştir. Çeşitli ülkelerin kanun koyucuları, yargı organları ve öğretilerinde yaygın kabul edilen amaç, trafik kazalarında zarar görenleri sigortacıya doğrudan başvurmak hakkı ile donatmak olmuştur. Dolayısıyla, zarar görenler bir takım formalitelerden kurtulacak, zamanında ve özellikle başka alacaklılar karşısında haklarını yitirme korkusu olmadan alacaklarına kavuşacaklardır.

Türkiye Cumhuriyeti Karayolları Trafik Kanununun (bundan sonra "KTK") 97. maddesinin 14.04.2016 tarihli değişiklik öncesi hükmünde, zarar görenin zorunlu mali sorumluluk sigortasında öngörülen teminat sınırları içerisinde doğrudan doğruya sigortacıya karşı talepte bulunabileceği gibi, dava da açabileceği hükmüne bağlanmıştır.

Eskiden trafik kazası sonucunda zarar gören kişilerin, zorunlu mali mesuliyet sigorta poliçesi kapsamında kalan tazminat talepleri için ilgili sigorta kuruluşuna başvuru yapmak ya da doğrudan ilgili mahkemede tazminat davası açmak yönünde seçimlik hakları bulunmakta idi. KTK m. 97, 6704 Sayılı Kanun'un 5. maddesi ile trafik kazası nedeniyle zorunlu mali sorumluluk sigortası poliçelerinden zararın giderilmesi talebinde bulunacak hak sahiplerinin sigorta şirketlerine yazılı başvurusu zorunlu hale getirildi. KTK m.97'le getirilen bu değişiklikle birlikte, artık ilgili mahkemede dava açılmadan önce ilgili sigorta kuruluşuna yazılı olarak başvuru yapılması zorunlu hale gelmiştir.

1. Genel Olarak Zarar Görenin Zorunlu Sorumluluk Sigortalarında Sigortacıya Karşı Doğrudan Dava Hakkı

Bilindiği gibi zorunlu sorumluluk sigortalarında doğrudan başvurunun anlamı, zarar gören üçüncü kişilerin, bu zararın sorumlusu olan kişiden tazminat istemeksizin doğrudan onun sorumluluk sigortasına dava açabilmesi, husumet yönetebilmesidir.

Sorumluluk sigortalarında üçüncü kişinin durumu, diğer sigorta türlerine göre çok daha önemlidir. Çünkü yerleşik kabullere göre sorumluluk sigortalarında, sigortacının sorumluluğunu doğuran olay, sigorta ettirenin üçüncü kişilere vermiş olduğu zararlardır.^[1]Zorunlu mali sorumluluk sigortalarında sigorta ettirenin malvarlığında muhtemel eksilmeler teminat altına alındığından, zorunlu mali sorumluluk sigortasında üçüncü kişiler sigorta akdine yabancıdır. Bu nedenledir ki, üçüncü kişilerin, sigorta akdiyle ilgisi rizikonun gerçekleşmesi ile başlar. Bu durum karşında üçüncü kişilerin, uğramış oldukları zararlar için, doğrudan doğruya sigortacıya müracaat edip etmeyeceği uzun tartışmalar neden olmuştur. Bir taraftan sorumluluk sigortasının mahiyeti gereği üçüncü kişilere dava hakkı tanınmak istenmemiş, diğer taraftan da üçüncü kişinin hukukunu teminat altına almak gerekliliği duyulmuştur.^[2]

Zarar görenlerin korunması bakımında sigorta sözleşmeleri yeterli olmadığından, üçüncü kişilerin hukukunu teminat altına almak için üçüncü kişilere dava hakkı tanınmak yerine çeşitli tedbirlere başvurulmuştur. Yani kanun koyucular, sigorta tazminatının her koşulda zarar görenin uhdesine geçmesini temin etmek için muhtelif tedbirler alma gereği duymuşlar. Bunlar, sigorta ettirenin iflası halinde sigortacının ödeyeceği tazminat üzerinde zarar görene/mağdura kanuni öncelik hakkı tanınması, zarar görenin/mağdurun muvafakati olmaksızın sigortacının sigorta tazminatını sigorta ettirene tediye etmesinin önlenmesi ve sigorta tazminatı üzerinde zarar gören üçüncü kişiler lehine kanuni rehin hakkı tesisidir.^[3]

Elbette ki bütün bu tedbirler, üçüncü kişilerin menfaatini koruma hususunda, üçüncü kişiler lehine tanınan dava hakkı kadar müessir ve pratik değildir. Bütün bu tedbirlerle de istenilen sonuca tam olarak ulaşılmadığından; kanun koyucular, üçüncü kişilere zararlarını tazmini için doğrudan doğruya sigortacıya dava etme hakkı tanıma yoluna gitmişler.^[4] Ancak bu surettir ki, zorunlu mali sorumluluk sigortası trafik kazalarında zarar gören kişiler hakkında etkili bir koruma vasıtası olabilmıştır.^[5]

Bu nedenledir ki 1930 tarihli Kanunu'na rağmen Fransa'da, içtihatlarla zarar gören üçüncü kişiler lehine sigortacı aleyhine doğrudan dava hakkı (actiondirecte) tanınmıştır. İsviçre'de de otomobil kazalarına karşı zorunlu sorumluluk sigortasında zarar görenin doğrudan doğruya dava hakkı 1932 tarihli Kanunu'nun 49. maddesi ile tanınmıştır. Ayrıca İsviçre Borçlar Kanunu'nun 113. maddesinde de, belirli şartların varlığı halinde zarar görenlerin doğrudan doğruya dava hakkına sahip olduğu kabul edilmiştir. Görülüyor ki, sorumluluk sigortalarında, uzun bir gelişme sonucu olarak zarar görene sigortacı aleyhine doğrudan doğruya dava açma hakkı tanınmıştır.^[6]

2. Türk Hukukunda Zarar Görenin Zorunlu Sorumluluk Sigortalarında Sigortacıya Karşı Doğrudan Dava Hakkından Önce İlgili Sigortacıya Yazılı Başvuruda Bulunma Şartı

Türk Hukukuna baktığımızda ise; KTK m. 97'nin değişiklik öncesi hükmünde, zarar görenin zorunlu mali sorumluluk sigortasında öngörülen teminat sınırları içerisinde doğrudan doğruya sigortacıya karşı talepte bulunabileceği gibi, dava da açabileceği hükme bağlanmıştır.

KTK m.97, 6704 Sayılı Kanun'un 5. maddesi ile "Zarar görenin, zorunlu mali sorumluluk sigortasında öngörülen sınırlar içinde dava yoluna gitmeden önce ilgili sigorta kuruluşuna yazılı başvuruda bulunması gerekir. Sigorta kuruluşunun başvuru tarihinden itibaren en geç 15 gün içinde başvuruyu yazılı olarak cevaplamaması veya verilen cevabın talebi karşılamadığına ilişkin uyuşmazlık olması halinde, zarar gören dava açabilir veya 5684 sayılı Kanun çerçevesinde tahkime başvurabilir"- şeklinde değiştirilmiş olup, trafik kazası nedeniyle zorunlu mali sorumluluk sigortası poliçelerinden tazmin talebinde bulunacak hak sahiplerinin sigorta şirketlerine başvurusu zorunlu hale getirildi.

Sigorta sözleşmeleri uyuşmazlıklarında uygulanacak hükümler, birinci derecede diğer kanunlardaki sigortacılık düzenleme hukukuna ait bulunan emredici hükümlerdir.^[7] KTK' nun 90. maddesi, 6704 Sayılı Kanun'un 3. maddesi ile "Zorunlu mali sorumluluk sigortası kapsamındaki tazminatlar bu Kanun ve bu Kanun çerçevesinde hazırlanan genel şartlarda öngörülen usul ve esaslara tabidir. Söz konusu tazminatlar ve manevi tazminata ilişkin olarak bu Kanun ve genel şartlarda düzenlenmeyen hususlar hakkında 11/1/2011 tarihli ve 6098 sayılı Türk Borçlar Kanununun haksız fiillere ilişkin hükümleri uygulanır" şeklinde değiştirilmiştir.

KTK'nda zarar görenin, dava yoluna gitmeden önce sigortacıya yazılı başvuruda bulunmasını öngören 97. maddesindeki ifade emredici niteliktedir. Söz konusu ifade emredici nitelikte olduğundan, zorunlu mali

sorumluluk sigortası kapsamındaki tazminatlar için zarar gören kişiler artık dava açmadan önce sigortacıya yazılı başvuru koşulunu yerine getirmek mecburiyetindedir.

Karayolları motorlu araçlar zorunlu mali sorumluluk (trafik) sigortası genel şartlarının ‘Tazminat Ödemelerinde İstenilecek Belgeler’ başlıklı Ek:6. maddesinde yazılı başvuru ile beraber zarar görenin sigortacıya temin etmesi gereken belge ve bilgiler belirtilmiştir. Buna göre: a) Maddi Zararlar İçin; trafik kazası tespit tutanağı, hak sahibi tüzel kişiler için imza sirküleri ve sirkülerde yer alan yetkililerin nüfus cüzdan fotokopileri, hak sahibi gerçek kişiler için T.C Kimlik Numarası ve hak sahibine ait banka hesap bilgileri. b) **Sürekli Sakatlık İçin;**30/3/2013 tarihli ve 28603 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan Özürlülük Ölçütü, Sınıflandırması ve Özürlülere Verilecek Sağlık Kurulu Raporları Hakkında Yönetmelik çerçevesinde düzenlenmiş sağlık kurulu raporu, hak sahibi gerçek kişiler için T.C kimlik numarası, kaza raporu, mağdura ait son 3 aylık döneme ilişkin ücret belgesi, hak sahibine ait banka hesap bilgileri. c) **Ölümlü İçin** ; kaza raporu, veraset ilamı, güncel vukuatlı nüfus kayıt örneği, mağdura ait son 3 aylık döneme ilişkin ücret belgesi, hak sahibine ait banka hesap bilgilerinin yazılı başvuru ile birlikte sigorta şirketine sunulması gerekmektedir. Ancak söz konusu belgeler ve bilgiler eksiksiz sigorta şirketine yazılı başvuru ile birlikte sunulduğunda başvuru koşulu yerine getirilmiş olur.

Aslında genel şartların Ek 6. maddesinde düzenlenen belgeler dikkate alındığında yazılı başvuru koşulunun uygulamada birçok soruna neden olacağı da muhakkaktır. Şöyle ki; özellikle uygulamada zarar gören kimselerin söz konusu belgeleri temini uzun bir zaman dilimi ve uğraş gerektirebilir. Başvuruya rağmen, sigorta şirketlerince zarar tazmin edilmezse, başvuru için harcanan zaman süresi ve sonrası yargılama sürecinde ki zaman dilimi de dikkate alındığında, zarar görenlerin tazminat alacaklarına kavuşması fazlasıyla gecikmiş olacaktır. Nitekim uygulamada iş gücü kaybı tazminat taleplerinde istenen özürlü sağlık kurulu raporunun tazmini için çoğu zaman olay üzerinden en az 18 aylık gibi uzun bir zaman diliminin geçilmiş olması aranmaktadır. Bu nedendir ki iş gücü kaybı tazminat taleplerinde özürlü sağlık kurulu raporu istenilmesi mağdura hakkına geç kavuşmasına neden olacaktır.

Mağdura ait son 3 aylık döneme ilişkin ücret belgesinin istenilmesi de isabetli olmamıştır. Örneğin, sigorta şirketine yazılı başvuru tarihinden 10 gün önce asgari ücretin üzerinde bir ücretle çalışmaya başlamış fakat daha öncesinden işsiz olan mağdurdan son 3 aylık ücret belgesinin istenilmesi hakkaniyete uygun düşmeyecektir. Çünkü yerleşik uygulama bedensel zararların hüküm tarihindeki duruma göre hesaplanmasıdır.

Trafik kazalarına bağlı iş gücü kaybına uğrayan/zarar gören kimselerin daha fazla mağdur olmamaları için,

Destekten yoksun kalma tazminat başvuruları için veraset belgesinin istenilmesi tazminatın hukuki niteliği ile bağdaşmamaktadır.

Bedensel zararlardan kaynaklı tazminat alacaklarında dava yoluna gidildiğinde uygulamada ücret çeşitli unsurlar dikkate alınarak belirlenmektedir. Oysa genel şartlarda son 3 aylık döneme ilişkin ücret belgesi istenmektedir. Ücret belgesi yoksa ya da KTK’nda zarar görenin, zorunlu mali sorumluluk sigortasında öngörülen sınırlar içinde dava yoluna gitmeden önce ilgili sigorta kuruluşuna yazılı başvuruda bulunmasının öngörülmesi HMK m. 114/2’de yer alan özel dava şartı niteliği taşımaktadır. Dava şartı, davanın esası hakkında inceleme yapılabilmesi ve karar verilebilmesi için varlığı veya yokluğu mutlaka gerekli olan şartlar olarak tanımlanmaktadır. Dava şartları esasa ilişkin olmadığından usûlî olarak öncelikle dikkate alınmak zorundadır.^[8] Eğer sigortacıya başvurulmadan dava açılmışsa hâkim zarar görene/mağdura sigortacıya başvurulması için uygun bir süre verir; bu süre içerisinde sigortacıya başvurulmazsa dava reddedilir.

KTK m.97’de dava açmadan önce sigorta kuruluşuna yazılı başvuru şartının öngörülmesinin birincil amacı usul ekonomisidir. Yapılan başvuru sayesinde sigorta kuruluşu uyuşmazlıktan haberdar olacak ve tarafların anlaşması durumunda dava açılmasına gerek olmaksızın uyuşmazlık çözüme kavuşturulacaktır. Anayasa’nın 141. maddesinde yer alan “Davaların en az giderle ve mümkün olan süratle sonuçlandırılması, yargının görevidir” hükmü ile usul ekonomisi ilkesine yer verilmiştir. Bu açıdan kanun koyucu usul ekonomisi ilkesini gözeterek ek bazı dava şartları getirme yetkisine sahiptir.

Sigorta şirketine dava açılmadan önce yazılı başvuru şartı getirilmesi hak arama hürriyetine aykırılık teşkil eder mi? Temel hak ve hürriyetleri ihlal edilen kişiler, bunların korunması için yargısal başvuru yoluna gidebilirler, yani dava açabilirler. Yargısal başvuru hakkının temelinde, Anayasamızın “herkes meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı ve davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir” diyen ‘hak arama hürriyeti’ başlıklı 36. maddesi

bulunmaktadır. Özel hukuk alanında bir hakkı ihlal edilen kişi, görevli ve yetkili adliye mahkemesine başvurarak hakkını arayabilir^[9].

Bu açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, dava açılmadan önce yazılı başvuru şartı getirilmesi hak arama hürriyetine aykırılık teşkil etmez. Zira ortada yargı mercilerine başvuruda bulunmayı ortadan kaldıran bir düzenleme mevcut değildir. Söz konusu olan sadece dava açmanın bir başvuru şartına bağlanmasıdır. Sigorta şirketinin 15 gün içinde başvuruyu cevapsız bırakması veya verilen cevabın talebi karşılamadığına ilişkin uyuşmazlık olması hâlinde dava açılması mümkündür. Aynı zamanda 15 günlük süre hak arama hürriyetinin ihlali anlamını taşıyacak uzunlukta da değildir.

Araç işletenine doğrudan dava açılabilmesi mümkün iken zorunlu mali sorumluluk sigortacısına önceden yazılı başvuru şartının aranması eşitlik ilkesine de aykırılık oluşturmaz. Anayasa'da yer alan eşitlik ilkesi mutlak bir denklik veya aynılık şeklinde anlaşılabilir. Bu açıdan eşitlik ilkesinin; aynı veya benzer konumda bulunanlara aynı hükümlerin uygulanması (yatay eşitlik), farklı durumda bulunanlara farklı hükümlerin uygulanması (dikey eşitlik) şeklinde iki ayrı boyutu vardır. İki ayrı grup için farklı hükümler öngörülmesinin eşitlik ilkesine aykırılık teşkil edip etmeyeceği, ancak bu grupların özel durumları incelenerek anlaşılabilir. Araç işletenin, zararı tespit ve giderme konusunda sigorta şirketleri kadar uzmanlık sahibi olmadığı dikkate alındığında, araç işletene zorunlu başvuru şartının getirilmesi uyuşmazlığın çözümünün gereksiz yere uzamasına sebep olabilir.

Sonuç

KTK m. 97'de 14.04.2016 tarihinde yapılan değişiklikle birlikte, artık ilgili mahkemede dava açılmadan önce ilgili sigorta kuruluşuna yazılı olarak başvuru yapılması zorunlu hale gelmiştir. Kanımızca, HMK m. 114/2'de yer alan düzenleme gereğince, ilgili sigortacıya yazılı başvuru yapılması bir özel dava şartı olarak kabul edilmelidir. Mahkemece bu özel dava şartının yerine getirilmeksizin dava açıldığının tespiti halinde ise, HMK m.115/2 gereğince sigortacıya yazılı başvuru yapmak üzere davacıya kesin süre verilmeli, bu süre içinde dava şartı noksanlığı giderilmemişse dava şartı yokluğu sebebiyle davanın usulden reddine karar verilmelidir.

KAYNAKÇA

- 1) Acar Serdar, Sorumluluk Sigortacısının Doğrudan Davada Dayanabileceği Savunmalar, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2012.
- 2) Atamer Kerim, "Sigorta Sözleşmeleri Uyuşmazlıklarında Uygulanacak Hükümler", Türkiye'de Sigorta Hukukunun Sorunları ve Geleceği, Sempozyum İstanbul 19-20 Kasım 2004.
- 3) BozerAli, Sigorta Hukuku (Sigorta Endüstrisi-Sigorta Hukukunun Genel Prensipleri Tazminat Sigortası ve Çeşitleri-Can Sigortası ve Çeşitleri, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965.
- 4) Gözler, Kemal, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Güncelleştirilmiş ve Düzeltilmiş Onikinci Baskı, Bursa Ağustos 2011.
- 5) KenderRayegan, "Motorlu Kara Nakil Vasıtalarının İhtiyari Mali Mesuliyet Sigortasında Zarar Gören Şahıs Türk Hukukunda Sigortacıya Karşı Doğrudan Doğruya Dava Hakkına Sahip Midir?", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası C.XXXIX Yıl 1973.
- 6) Pekcanitez, Hakan/Atalay, Oğuz/Özekes, Muhammet, Medeni Usul Hukuku, Ankara 2012.

[1] Acar, s. 15.

[2] Bozer, s. 265.

[3] Kender, s. 222.

[4] Bozer, s. 266.

[5] Kender, s. 223.

[6] Bozer, s. 266.

[7] Atamer, s. 110-111.

[8] Pekcanitez, s. 349.

[9] Gözler, s. 142.

SILAHLI MÜNAQIŞƏLƏR ZAMANI UŞAQ HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

DƏMIRBƏYLI Tahirə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyasının

Hüquq kafedrasının doktorantı

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti yanında Dənizkənarı Bulvarı İdarəsinin

“Hüquq, insan resursları və təşkilatı işlər” şöbəsinin məsləhətçisi

(tahiragarabeyli@yahoo.com)

Problemin aktuallığı. Silahlı münaqişələr dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir. İnsanlar texnikada, texnologiyada, mədəniyyətdə daha təkmil nailiyyətlər əldə etdikcə, aparılan müharibələr daha çox amansızlaşır və getdikcə daha çox dinc əhaliyə təsir göstərir. Dinc əhalinin tərkib hissəsi kimi uşaqların müharibə zamanı hüquqlarının müdafiəsi məsələsi çox mühüm və həlli təxirəsalınmaz olan bir məsələdir. Qayğıya ehtiyacı olan, aclığa, müxtəlif xəstəliklərə, psixi təzyiqlərə qarşı böyüklərlə müqayisədə qat-qat dözümsüz və zəif olan uşaqların hüquqi müdafiəsi müharibə şəraitində olan bir dövlətin hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının xüsusi diqqətində olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 9-cu maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd vasitəsi kimi və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibəni rədd edir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsi isə bəyan edir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşır. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini özünə ali məqsəd elan etmiş, demokratik və humanist dəyərlərə hörmət edən bir dövlət əslində məhz bu mövqedən çıxış etməlidir.

Tədqiqatın məqsədi silahlı münaqişələr zamanı uşaqların hüquqi müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq və milli qanunvericiliyi analiz etmək, mövcud hüquqi boşluqları və təcrübədə tətbiqlə bağlı problemləri aşkara çıxarmaq və bu problemlərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir. Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur: silahlı münaqişələrin uşaq hüquqlarına təsirini araşdırmaq, silahlı münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq hüquqi aktları tədqiq etmək, təcrübədə uşaq hüquqlarının hansı səviyyədə qorunduğunu aşkara çıxarmaq, müharibə vəziyyətində olan dövlətimizdə uşaq hüquqlarının müdafiəsinin effektivliyini təmin etmək üçün elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürmək.

Əsas hissə. Uşaqların beynəlxalq humanitar hüquqda hüquqi müdafiəsi problemi, ilk dəfə olaraq, II Dünya müharibəsindən sonra qaldırılmışdır [10]. Məlum olduğu kimi, 12 avqust 1949-cu ildə qəbul edilmiş Cenevrə Konvensiyalarından biri müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsinə həsr olunmuşdur (IV Cenevrə Konvensiyası). Həmin vaxta qədər uşaqlar xüsusi müdafiə tələb edən ayrıca bir kateqoriya kimi fərqləndirilmirdi. Qeyd olunan Konvensiya hərbi əməliyyatlarda iştirak etməyən şəxslər qismində uşaqların da ümumi müdafiəsinə nəzərdə tutur və bununla da silahlı münaqişələr zamanı mülki əhalinin bir hissəsi kimi uşaqların müdafiəsi prinsipini ilk dəfə hüquqi olaraq təsbit edir. Bunu da qeyd edək ki, Cenevrə Konvensiyası və ona əlavə edilmiş Fakultativ Protokollar silahlı münaqişələrin xarakterindən (beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq) və uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq bütün uşaqlara ümumi və sosial müdafiəni təmin edir.

Silahlı münaqişə şəraitində uşaqların müdafiəsinin gücləndirilməsində “Minaların, mina-tələlərin və digər qurğuların qadağan olunması və məhdudlaşdırılması haqqında” 1980-ci il Protokolunun normalarının da xüsusi əhəmiyyəti vardır. Həmin Protokol uşaq oyuncaqlarına və ya digər daşınan predmetlərə, yaxud uşaqların qidası, sağlamlığının təmin olunması, gigiyenası üçün nəzərdə tutulan, geyim və tədris predmeti kimi istifadə olunan məhsullara bərkidilmiş və ya onlarla əlaqədar olan mina-tələlər tətbiq etməyi qadağan edir [5].

Mülki əhaliyə, xüsusən onun zəif hissəsini təşkil edən qadınlara və uşaqlara saysız-hesabsız məşəqqətlərə səbəb olan hücumlar etmək və onları bombalamaq “Fövqəladə hallarda və silahlı münaqişələr dövründə qadınlara və uşaqların müdafiəsi haqqında” 14 dekabr 1974-cü il tarixli Bəyannamədə qadağan olunur və qeyd olunur ki, belə əməllər mühakimə edilməlidir. Bəyannaməyə əsasən, hərbi əməliyyatların gedişində kimyəvi və bakteriooloji silahların istifadəsi 1925-ci il tarixli Cenevrə protokolunun, 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının və beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinin ən yolverilməz pozuntularından biridir və köməkətsiz qadın və uşaqlar da daxil olmaqla, mülki əhali arasında ağır itkilərə

səbəb olur və mütləq mühakimə olunmalıdır. Silahlı münaqişələrdə, xarici dövlətlərin ərazisində hərbi əməliyyatlarda və ya hələ də müstəmləkə hökmranlığı altında olan ərazilərdə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən dövlətlər qadınları və uşaqları müharibənin dağıdıcı nəticələrindən qorumaq üçün bütün cəhdləri göstərməlidirlər. Mülki əhalinin xüsusən qadın və uşaqlardan ibarət olan hissəsinə qarşı təqib etmə, işgəncə, cəza tədbirləri, ləyaqəti alçaldan rəftar və zorakılıq kimi tədbirlərin tətbiqinin qadağan edilməsinə nail olmaq üçün bütün zəruri addımlar atılmalıdır [5].

1989-cu il tarixli “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya uşaqlara insan hüquqlarının kompleksini təmin edən universal sənəd kimi silahlı münaqişələr dövründə də uşaqların hüquqi müdafiəsi üçün mühüm rola malikdir. Konvensiyanın 38-ci maddəsi uşaqların hərbi əməliyyatlarda iştirakı və onların silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüququn himayəsinə malik olması məsələsinə həsr olunmuşdur. Hələ “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya qüvvəyə minməmiş 38-ci maddədə müəyyən olunmuş yaş həddinin 18 yaşa qaldırılması üçün Konvensiyaya fakultativ protokolun qəbul olunması üzrə işə başlanıldı və 2000-ci il mayın 25-də nəzərdə tutulmuş Fakultativ Protokol qəbul edildi. Hal-hazırda Protokol 143 ölkə tərəfindən ratifikasiya olunmuşdur.

“Uşaqların silahlı münaqişələrdə iştirakına dair” Fakultativ Protokol dövlətlərin silahlı qüvvələrinin 18 yaşa çatmamış hərbi qulluqçularının hərbi əməliyyatlarda bilavasitə iştirak etməməsinin, 18 yaşa çatmamış şəxslərin silahlı qüvvələrə icbari çağırışa məruz qalmamasının təmin olunmasını, 18 yaşa çatmamış şəxslərin silahlı qüvvələrə könüllü çağırışının şərtlərini və s. nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının “Hərbi xidmət haqqında” 23 dekabr 2011-ci il tarixli Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının 18 yaşına çatmış və sağlamlıq vəziyyətinə görə hərbi xidmətə yararlı hər bir kişi cinsli vətəndaşı Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və ya Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada müddətli həqiqi hərbi xidmət keçməlidir [4]. Qeyd etmək istərdik ki, vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın konstitusion vəzifəsidir və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsinə əsasən, qanunla müəyyən edilmiş qaydada vətəndaşlar hərbi xidmət keçirlər.

Uşaqların münaqişə və münaqişədən sonrakı dövrdə ədalət mühakiməsinə əlçatanlığı 2011-ci ilin sentyabr ayında BMT-in insan hüquqları üzrə Şurasının sessiyası zamanı dərc olunmuş “Silahlı münaqişələr və ondan sonrakı dövrdə uşaqlar və ədalət mühakiməsi” adlı hesabatın da diqqət mərkəzində olmuşdur. Sənəddə silahlı münaqişələr zamanı ciddi xəsarətlər almış uşaqlar üçün ədalət mühakiməsinin əlçatanlığı və müharibə qurbanlarına və şahidlərinə çevrilmiş uşaqların vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Burada silahlı birləşmələrdə olan və silahlı münaqişələr zamanı hüquq pozuntularına yol verilmiş uşaqların məsuliyyətindən danışılır. Hesabatda əsasən, uşaqlar istəyirlər ki, silahlı münaqişələr zamanı ağır cinayətlər törətmiş şəxslər cəzalandırılsın. Əksər uşaqlar belə nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirlər ki, cinayətkarlar cəzasız qalmamalıdır, xüsusən onlar eyni cəmiyyətdə yaşamağa davam edirlərsə, buna yol vermək olmaz [8].

Bundan əlavə, adı çəkilən sənəddə qeyd olunur ki, bəzən uşağın qurban və yaxud cinayətkar olduğunu təyin etmək bir qədər çətin olur, belə ki, bu anlayışlar arasındakı sərhəd müəyyən qədər zərif olur. Bununla əlaqədar olaraq, sənəd geniş müzakirə olunan mübahisəli məsələni həll etməyə cəhd edir: bir tərəfdən tam cəzasızlıq, digər tərəfdən isə mütləq məsuliyyət diapazonunda uşaqların yeri haradadır? Qeyd olunur ki, uşaqların silahlı birləşmələrlə əlaqəsinin məcburi xarakter daşdığını və onların yaşını nəzərə alsaq, uşaqlara, ilk növbədə, cinayətkar kimi deyil, qurban kimi baxılmalıdır. Həqiqətin etiraf olunması və ənənəvi reabilitasiya tədbirləri kimi alternativ tədbirlər uşaqların cəmiyyətə reintegrasiyasına yardım edə bilər. Ədalətin təmin olunmasının belə formaları müharibənin cənginə aldığı ölkələrdə həm qurban-uşaqların, həm də hüquq pozan uşaqların həqiqətlə daxilən barışmasının yeganə üsuludur. Nəzərə alınmalıdır ki, müharibənin gedişatından həm hüquq pozuntularına məruz qalan qurban-uşaqlar, həm də cinayət törətməyə məcbur edilən hüquq pozan uşaqlar əziyyət çəkirlər [8].

Hesabatda bəyan olunmur ki, uşaqlar törətdikləri əməllərə görə məsuliyyət daşımamalıdırlar, sadəcə məsuliyyətin digər formaları tətbiq olunmalıdır. Mümkün qədər uşaqlar məhkəmə sistemindən kənarlaşdırılmalı və müvafiq qeyri-məhkəmə təşəbbüslərinin obyektinə çevrilməlidirlər. Əgər uşaqlar məhkəmə sistemində əsasən məsuliyyət daşıyırlarsa, yuvenal ədliyyədə uşağın ən yaxşı maraqları prinsipi rəhbər tutulmalıdır [8].

Göründüyü kimi, silahlı münaqişələr dövründə uşaqların müdafiəsinə dair mükəmməl beynəlxalq hüquqi nəzəriyyə və hüquqi aktlar toplusu mövcuddur. Hər bir dövlət öz milli qanunvericiliyində bəhs olunan məsələ ilə əlaqədar beynəlxalq hüquq nəzəriyyəsinə bəhrələnir, müvafiq konvensiyaları, bəyannamələri imzalayaraq, ratifikasiya edərək və ya qoşularaq, öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürür və

daxili qanunvericilikdə zəruri hüquqi aktlar qəbul edir. Lakin təcrübə göstərir ki, qeyd olunan beynəlxalq hüquqi aktlar nəzəri cəhətdən təkmilləşdikcə, praktikada onların effektivliyi sanki azalır. Beynəlxalq hüquqi aktlarla qadağan olunan silahların tətbiqi və əməllərin həyata keçirilməsi halları, mülki əhalinin bombardman edilməsi, hücumlara məruz qalması faktları gündən-günə artır. Müvafiq hüquqi aktların nüfuzunun olmaması, cəzasızlıq və məsuliyyətsizliyin hökmranlığı təsəvvürü yaranır. Qeyd edək ki, I Dünya müharibəsi zamanı mülki əhalidən olan qurbanlar müharibə qurbanlarının ümumi sayının 5%-i təşkil etmişdir. II Dünya müharibəsində bu göstərici 48%-ə yüksəlmişdir. Hal-hazırda bütün dünyada silahlı münaqişələrin qurbanlarının 90%-i mülki şəxslərin payına düşür ki, bunun da böyük hissəsini qadınlar və uşaqlar təşkil edir [9].

II Dünya müharibəsi mülki əhalinin ağır işgəncələrə, şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına, çəkilməz iztirablara məruz qaldığı ən ağır müharibələrdən biridir. Müharibənin gedişində alman faşistləri tərəfindən Avropanın müxtəlif şəhərlərində yaradılan ölüm düşərgələri insanların, xüsusən dinc əhalinin, qadın və uşaqların ağır və məşəqqətli talelərinə çevrilmişdir. Məsələn, Ravensburq düşərgəsində 1943-cü ildən 1945-ci ilə qədər olan dövr ərzində 2 yaşdan 16 yaşadək, 18 milləti təmsil edən 863-881 nəfər uşaq saxlanmışdır [11].

II Dünya müharibəsindən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının yaradılması yeni sülh erası haqqında ümidləri artırdı. Lakin bu nikbinlik həddən artıq oldu. 1945-1992-ci illər ərzində 149 əsas müharibə baş verdi ki, bunların nəticəsində də 23 milyondan çox insan həyatını itirdi. Bu müddət ərzində müharibə ölümlərinin sayı 19-cu əsrdə baş vermiş müharibələrdə ölənlərin sayından iki dəfə, 18-ci əsrdə baş vermiş müharibələrin qurbanlarının sayından isə 7 dəfə çox olmuşdur [15].

Müharibə və siyasi çevrilişlər Bosniya və Herseqovinanad tutmuş Kamboca və Ruandaya qədər bütün ölkələri yerindən oynatdı. Bu qəddarlıq burulğanı daha çox sayda uşaqların məhv olmasına səbəb oldu və olmaqdadır. Uşaqlar ən azı öz valideynləri-müharibə qurbanları və ya hətta kombatantlar (döyüşçülər) qədər müharibə dəhşətlərini hiss edirlər və təhlükələrə daha çox məruz qalırlar. Qida təchizatı azaldıqca, daha ağır zərbə məhz uşaqlara dəyir, çünki onların inkişafda olan bədənləri sabit zəruri qidalandırıcı məhsullara ehtiyac duyur. Su təchizatı çirkləndirildikdə, yayıla biləcək xəstəliklərə ən az müqavimət gücü olanlar da uşaqlardır. Ən əsası, işgəncələrə məruz qoyulma və qəddarcasına öldürmə halları uşaqların və gənc nəsilin həyatlarının sonuna qədər xilas ola bilməyəcəyi emosional-psixoloji travma almasına səbəb olur.

Təəssüf ki, uşaqların yaşamaq, xoşbəxt böyümək, təhsil almaq və digər təbii hüquqlarının qəddarcasına pozulduğunu, ağır və məşəqqətli həyat şəraitinə, terror aktlarına, cinsi istismara, məcburi əməyə məruz qaldığını bu gün Suriyada 2011-ci ilin mart ayından etibarən davam edən vətəndaş müharibəsi nümunəsində də görmək mümkündür. BMT 1 fevral 2016-cı il tarixinə qədər müharibə qurbanlarının sayının 366.200 nəfər, SOHR (İnsan Hüquqları üzrə Suriya Rəsədxanası) 470.860 nəfər olduğu barədə məlumat verir. 2015-ci ilin yanvar ayı üçün verilən məlumata əsasən isə Suriyada vətəndaş müharibəsi nəticəsində 4.5-7 milyon nəfər ölkə daxilində məcburi köçkün, 5 milyon nəfərdən çox qaçqın olmuşdur [16]. BMT Uşaq Fondunun (UNICEF) 10 mart 2014-cü ildə dərc olunmuş hesabatında bildirilir ki, Suriya uşaqların yaşaması üçün Yer kürəsində ən təhlükəli yerlərdən biridir. Müharibə ərzində ölkədə 10 mindən artıq uşaq öldürülmüşdür. 4.3 milyon uşaq Suriya ərazisində məcburi köçkün olmuş, 1.2 milyon uşaq qonşu ölkələrdə qaçqın düşərgələrində yaşamaqdadır. 37.5 min nəfər uşaq artıq qaçqın kimi doğulmuşdur. 95 mindən çox uşaq Suriya sərhədinə sərbəst olaraq, böyüklərin müşayiəti olmadan gəlib çatmışlar. 5 yaşdan az yaşı olan 323 min uşaq hal-hazırda blokadada olan və ya humanitar yardımın yetişmədiyi rayonlarda yaşayırlar [12].

Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı uşaqların müxtəlif əzab və məşəqqətlərə məruz qalması, onların BMT Baş Məclisinin 20 noyabr 1959 – cu ildə 1386 (XIV) sayılı “Uşaq hüquqları Bəyannaməsi”, 1989 – cu ildə qəbul edilmiş “Uşaq hüquqları haqqında” Konvensiya ilə müəyyən edilmiş hüquqlarının kobud surətdə pozulmasına dəlalət edir [14].

1992-ci il fevralın 25-dən 26-a keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Rusiyanın 366-cı motoatıcı alayının iştirakı ilə Xocalı şəhərini işğal edərkən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırım da silahlı münaqişələr zamanı uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı faktiki vəziyyətin araşdırılması üçün çox mühüm bir nümunədir. Mühasirəyə alınmış Xocalı şəhərini tərk edən 2500 Xocalı sakinindən 613-ü düşmən gülləsinə tuş gəlib qətlamin qurbanı olmuşdur. Bu qurbanlardan 63-ü uşaq idi. Soyqırım nəticəsində 8 ailə tamamilə məhv edilmiş, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir. Yaralanan 487 nəfərdən 76-ı uşaq idi. Faciə şahidlərinin ifadələrində uşaqlara işgəncə verilməsi, onlarla amansız rəftar olunması və rəhm olunmaması haqda xeyli sayda faktlar göstərilmişdir.

Erməni cəlladları tərəfindən övladlarımızın şikəst edilməsi, əzablı ölümə qətlə yetirilməsi, valideynlərinə zorla ayrı salınması, onların gözləri qarşısında valideynlərinə ağır işgəncələrin verilməsi, onların şərəf və ləyaqətinin alçaldılması, öldürülməsi, uşaqlarımızın yalnız fiziki deyil, mənəvi məhvə sürüklənməsi faktları saysız-hesabsızdır və bunlar cəzasız qalmamalıdır. Bu müharibə cinayətləri baş verərkən-həm müharibənin gedişində, həm əsirlikdə olarkən - 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının müdafiəsi altına düşən uşaqlarımız, faktiki olaraq, heç bir şəkildə müdafiə olunmadılar. Onlar müharibənin bütün dəhşətlərini kiçik çiyinlərində daşdılar, həyatın onlara göstərə biləcəyi ən ağır üzünü gördülər. Heç bir günahları olmadan körpələrimiz ya canlarından oldular, ya da ömürlük onları tərk etməyəcək mənəvi bir zərbə aldılar. Münaqişə həllini tapmadıqca və çox sayda insanlıq əleyhinə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslər cəzasını almıdıqca, balalarımızın haqqı tapdanmış qalacaqdır.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda hakimiyyətə qayıdırdan sonra bir çox milli faciələrimiz kimi, Xocalı soyqırımına da siyasi-hüquqi qiymət verilməsi mümkün olmuşdur. Ümummilli liderin təşəbbüsü ilə Milli Məclis 1994-cü il fevralın 24-də “Xocalı soyqırımını günü haqqında” qərar qəbul etmişdir. Sənəddə hadisə və onun qurbanları barədə ətraflı məlumat verilmiş və hər bir azərbaycanlı fevralın 26-ı tarixini “Xocalı soyqırımını günü” kimi anmağa çağırılmışdır.

Nəticə. Azərbaycan Respublikasının ağır itkilərə səbəb olan müharibədən keçdiyini və hələ də müharibə şəraitində olduğunu, Qarabağ müharibəsi zamanı yüzlərlə uşağın itkin düşdüyünü nəzərə alaraq, “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında” 28 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunun və qeyd olunan qanun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 iyul 2002-ci il tarixli Fərmanı əsasında yaradılmış Ombudsman – İnsan hüquqları üzrə müvəkkil institutu nümunəsində Uşaq hüquqları üzrə müvəkkil institutunun yaradılmasını və uşaq hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı bütün səlahiyyətlərin İnsan hüquqları üzrə müvəkkildən alınıb, Uşaq hüquqları üzrə müvəkkilə verilməsini məqbul hesab edirik. Hesab edirik ki, bu dəyişiklik uşaq hüquqlarının müdafiəsinin effektivliyinin artmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında” 28 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunu.
3. “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman) haqqında” 28 dekabr 2001-ci il tarixli Qanunun tətbiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5 iyul 2002-ci il tarixli Fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikasının “Hərbi xidmət haqqında” 23 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunu.
5. “Minaların, mina-tələlərin və digər qurğuların qadağan olunması və məhdudlaşdırılması haqqında” 1980-ci il Protokolu.
6. “Fövqəladə hallarda və silahlı münaqişələr dövründə qadınların və uşaqların müdafiəsi haqqında” 14 dekabr 1974-cü il tarixli Bəyannamə.
7. “Uşaq hüquqları haqqında” 1989-cu il tarixli Konvensiya.
8. BMT-in “Silahlı münaqişələr və ondan sonrakı dövrdə uşaqlar və ədalət mühakiməsi” adlı hesabatı, sentyabr 2011-ci il, www.ohchr.org/RU/NewsEvents/Stories/Pages/Seekingjusticeforchildrenduringarmedconflict.aspx
9. Материалы международной научно-практической конференции «Права человека: ООН-овское измерение и их реализация на рубеже XXI века». Брестский Государственный Университет. 17 дек. 1998 г. Брест: Издательство С. Лаврова, с. 191.
10. Олег Старовойт, «Защита детей в период вооруженных конфликтов» www.evolutio.info/content/view/304/50/
11. Ш. Мюллер. «Слесарная команда Равенсбюрка: воспоминания заключенной № 10787». Пер. с нем. – М. Политиздат, 1985. – 174 с.
12. Bryan Lee. The Impact of Cyber Capabilities in the Syrian Civil War/ Small Wars Journal – 2016 – 26 April.
13. İlqar Cəfərov “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Şərhi”, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. Bakı-2001.
14. Vəfəddin İbayev “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı-“Elm”-2006, səh.115.
15. <http://www.unicef.org/sowc96/1cinwar.htm>
16. https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Гражданская_война_в_Сирии

Açar sözləri: *uşaq hüquqları, konstitusion – hüquqi müdafiə, silahlı münaqişə.*

Ключевые слова: *детские права, конституционно – правовая защита, вооруженные конфликты.*

Keywords: *children's rights, constitutional defense, armed conflicts.*

ДОКТОРАНТ АКАДЕМИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ЗАЩИТА ПРАВ ДЕТЕЙ ВО ВРЕМЯ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ

Вооруженные конфликты – одна из самых актуальных проблем современности. Защита прав детей, как часть гражданского населения во время войны, является самым важным и неотложным вопросом.

В статье автор уделяет большое внимание на изучение междунаоодно-правовых актов по правам детей в период вооруженных конфликтов и соответствия национального законодательства с теми актами.

Помимо исследований вышеуказанных актов и конституционно-и международно-правовых теорий, в статье приведены примеры по фактическому состоянию детей в вооруженных конфликтов и конкретные факты насилия по отношению детей.

THE DOCTORATE STUDENT OF THE ACADEMY OF PUBLIC ADMINISTRATION UNDER THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN DEFENSE OF CHILDREN'S RIGHTS DURING ARMED CONFLICTS
SUMMARY

Armed conflicts – one of the actual problems of today's world. Defense of children's rights as a part of the civilian population during war is the most important and urgent issue.

The author devotes attention to the research of international legal acts on children's rights during armed forces and conformity of national legislation with them.

In addition to the researches of the acts, mentioned above, and constitutional and international legal theories, there are given examples on the factual situation of children in armed forces and concrete facts of violation towards children in the article.

**ИНСТИТУТ ПАРЛАМЕНТСКОГО КОНТРОЛЯ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ**

БАБАХАНОВА Мехрибан Эльдар кызы

Азербайджанский Университет Языков
b.mehri@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə parlament nəzarətinin həyata keçirilməsi formaları təhlil edilir. Belə ki, müxtəlif müəlliflərin fikirlərindən əldə edilən nəticə, və müvafiq qanunvericiliyin təhlili Azərbaycan parlament nəzarətinin dövlət quruluşuna müvafiq olaraq bir qədər zəif və məhdudlaşdırılmış olması nəticəsi əldə edilmiş olur. Azərbaycanda parlament nəzarətinin formaları kimi Milli Məclisin Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsi, büdcəyə nəzarət, ombudsmanın fəaliyyəti və deputat sorğusu göstərilmişdir.

SUMMARY

This article presents an analysis of the forms of parliamentary control. Thus, the result obtained by the studying of the ideas of various authors and analysis of the relevant legislation showed that in accordance with the state system the parliamentary control function of parliament is weak and limited. The question of confidence in the Cabinet of Ministers of the Milli Majlis, budgetary control, as well as functions of the Ombudsman and the parliamentary inquiry were identified as the main form of parliamentary control over the executive.

Ключевые слова: парламент, контроль, правительство, законодательство
Açar sözlər: parlament, nəzarət, hökumət, qanunvericilik

Введение.

Каждое государство, применяя разделение властей на практике, создает органы законодательной, исполнительной и судебной власти. Однако способы их разделения и взаимодействия далеко не одинаковы. В каждой отдельной стране государственный механизм отличается спецификой и многочисленными особенностями (6,122), поэтому трудно выделить исчерпывающий перечень признаков каждой ветви власти. Однако существуют «классические» черты каждой ветви власти, которые в той или иной степени реализуются в каждом государстве, применяющем разделение властей. Термин «законодательная власть» уточняет область исследования и предполагает наличие следующих функций представительного органа: законодательная функция (исключительное право принятия законов). Не-которые исследователи отдельно от исключительного права принятия законов предлагают рассматривать исключительное право парламента ратифицировать международные договоры и принимать финансовые законы. (9,441; 8,210,441, 210); контрольная функция, прежде всего, контроль за работой исполнительной власти (8, 211); финансовая функция (5, 335).

Азербайджан прошел долгий путь, прежде чем стал республикой с президентской формой правления, в которой возможно осуществление пусть и ограниченного, но парламентского контроля. На протяжении практически всей истории нашего государства ему присуща сильная исполнительная власть. В результате реформ, вызванных распадом Советского Союза и проводимых на протяжении последних 20 лет, баланс между законодательной и исполнительной ветвями власти претерпел заметные изменения. Причиной реформ, в первую очередь, был отход от советской правовой системы, которая носила классовый характер и выражала интересы отдельных социальных групп. С учетом демократических требований нового времени в ст. 7 Конституции закреплено положение об организации государственной власти в Азербайджане на основе принципа разделения властей путем ее разделения на законодательную, исполнительную и судебную ветви.(1)

Исполнительная власть всегда стремится расширить свои полномочия и не заинтересована в контроле над собой. В связи с этим необходимо развивать институт парламентского контроля над работой правительства, который может стать эффективным механизмом предотвращения бесконтрольных и безнаказанных действий правительства. Следует учитывать, что парламентский контроль является надежным инструментом лишь в том случае, если, с одной стороны, может заставить правительство отвечать за свои действия, с другой — не будет препятствовать этому органу власти в осуществлении его задач.

Азербайджан президентская республика и право контроля за деятельностью правительства по существу принадлежит президенту. С этим выражением в определенной степени можно было бы согласиться, если не один важный нюанс: в Конституции Азербайджанской Республики в I-ой части 14 пункте статьи 95 не было бы указано такой функции. Так, одной из главных способов оказания влияния Милли Меджлиса на исполнительную власть является вопрос доверия Кабинету Министров. Правда, в последующих пунктах первой части 95 статьи указывается необходимость наличия представления Президенту или же Конституционному Суду Азербайджанской Республики для осуществления своих полномочий. Исходя из пункта 14-й части статьи 95 Конституции Азербайджанской Республики можно сделать вывод, что осуществление вопроса о доверии Милли Меджлиса Кабинету Министров не требует согласия никакого органа государственной власти. Это означает что, в случае необходимости парламент самостоятельно может рассмотреть вопрос о доверии Кабинету Министров. А.А. Мишин отмечает, что вопрос о доверии правительству является одной из форм контрольных полномочий парламента. (8,218)

Во исполнение положения о доверии Милли Меджлиса Кабинету Министров в 2002 году был принят Конституционный закон «О дополнительных гарантиях права решения вопроса доверия Милли Меджлиса Азербайджанской Республики Кабинету министров Азербайджанской Республики». (3)

Именно после принятия данного закона Милли Меджлис получил право обращаться в Кабинет министров с интерpellацией по вопросам, отнесенным к его полномочиям, ответ на которую «вышестоящий орган исполнительной власти — Президент Азербайджанской Республики — должен дать в Парламенте не позднее, чем по истечении одного месяца». Однако на осуществление этой функции налагаются определенные ограничения. Так, вопрос оказания доверия Кабинету министров не может выноситься менее чем за шесть месяцев до дня выборов президента Азербайджанской Республики, и повторно — лишь по истечении шести месяцев после первого обсуждения этого вопроса. Также не устанавливаются юридические последствия, если Кабинету министров все же будет выражено недоверие.

Конституция Азербайджанской Республики 1995 года всего лишь два раза упоминает непосредственно контроль в связи с деятельностью парламента. Это п. 5 ст. 95 «на основании представления Президента Азербайджанской Республики утверждение государственного бюджета Азербайджанской Республики и контроль над его исполнением» и п. 2 ст. 144 «Муниципалитетам могут быть переданы дополнительные полномочия законодательной и исполнительной властями... Осуществление таких полномочий контролируется соответственно законодательной и исполнительной властями». Однако наряду с упомянутыми статьями ряд конституционных полномочий Милли Меджлиса на основании тех или иных форм классификации парламентского контроля, непосредственно или косвенно относится к контрольным полномочиям. В их число попадают практически все полномочия, предусмотренные статьей 95 Конституции Азербайджанской Республики.

Ряд из них представляют собой реализацию санкционирующего контроля, поскольку осуществляются путем выработки парламентом определенной позиции по тому или иному вопросу либо принятием на основе полученной информации решения. Помимо перечисленных конституционных контрольных полномочий существует ряд других, закрепленных в различных правовых актах. К ним относится ст. 44 «Внутреннего устава Милли Меджлиса». Данная статья предусматривает в соответствии со ст. 92 Конституции создание Счетной палаты, являющейся подотчетным Милли Меджлису постоянно действующим органом по надзору за государственным бюджетом. (4)

Функции уполномоченного по правам человека (омбудсмена) также рассматриваются как одна из форм парламентского контроля над деятельностью органов исполнительной власти, в первую

очередь в сфере соблюдения прав человека. В своей работе омбудсмен опирается на авторитет выборного коллегиального законодательного органа, который утверждает его в должности. Особое значение имеет положение о предоставлении уполномоченному права в порядке, предусмотренном законом, обращаться с запросом в Конституционный суд Азербайджанской Республики по поводу нарушения прав и свобод человека нормативными актами органов законодательной и исполнительной власти, актами муниципалитетов и судов.

Важный элемент парламентского контроля — депутатский запрос — закреплен ст. 4 закона Азербайджанской Республики «О статусе депутата Милли Меджлиса Азербайджанской Республики». Депутатский запрос — обращение депутата представительного органа к органу государственного управления или должностному лицу с требованием предоставить информацию и разъяснения по вопросам, относящимся к компетенции данного представительного учреждения. (10, 109.)

Статья 10 указанного закона раскрывает перечень государственных органов, куда депутат, в пределах своих полномочий может обратиться с запросом. Это центральные и местные органы исполнительной власти, органы судебной власти Азербайджанской Республики, Генеральный прокурор Азербайджанской Республики и подчиненные ему прокуроры, органы местного самоуправления и их должностные лица, Правление Центрального банка Азербайджанской Республики, Аудиторская палата Азербайджанской Республики. Запрос вносится депутатом в индивидуальном порядке или на заседании Национального собрания Азербайджанской Республики в письменной форме.

Запрос, внесенный на заседании Национального собрания Азербайджанской Республики, оглашается председательствующим на заседании Национального собрания или депутатом, внесшим запрос.

Соответствующие органы или должностные лица обязаны в месячный срок дать официальный письменный ответ на запрос депутата.

Понятие парламентского контроля, да и сам этот термин, в конституциях встречаются сравнительно редко. Парламентский контроль чаще всего понимается в узком смысле, как специальный. Соответственно, он включает в себя проверку деятельности государственных органов и возможность применения санкций. Представляется необходимым рассмотреть парламентский контроль в широком аспекте, при котором контроль включает в себя, наряду с вышеуказанным, право парламента участвовать в формировании высших органов (общий контроль). Таким образом, можно выделить учредительные и непосредственно контрольные полномочия парламента.

Таким образом, существенная предпосылка для эффективного применения контроля — четкое разграничение в законе контрольных полномочий законодательных и исполнительных органов государственной власти, а также детальный порядок реализации этих полномочий с закреплением взаимных прав и обязанностей в данном процессе для обеих сторон. Немаловажное значение имеет и существующая избирательная система, которая определяет число партий, борющихся за власть, а значит, и степень их влияния на политическую систему.

Итак, для достижения наиболее действенной модели парламентского контроля должно быть законодательное регулирование контрольных полномочий представительных органов. При этом следует иметь в виду, что:

- а) формальное закрепление за законодательным органом контрольных полномочий далеко не всегда означает реальное их использование;
- б) эффективность контрольных полномочий парламента во многом зависит от реальной ответственности за неисполнение законов;
- в) необходимо усовершенствовать механизм взаимодействия законодательных (представительных) и исполнительных органов государственной власти с органами прокуратуры и суда в процессе контроля над исполнением законов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: "Qanun", 2009, 68 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi deputatının statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: "Qanun", 2007, 8 s.
3. **Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi hüququnun əlavə təminatları haqqında** Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: "Qanun", 2007, 3s.

4. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin daimi komissiyaları haqqında Azərbaycan respublikasının qanunları. Bakı: "Qanun", 2007, 40s.
5. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М., 1998.
6. Дмитриев Ю.А., Николаев А.М. Система государственной власти в России и мире: историко-правовая ретроспектива. М., 2002., с. 122
7. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М.: Волтерс Клувер, М. 2005, с.218
8. Общая теория права и государства: Учебник/ Под ред. В.В.Лазарева. М., 1996, С.211
9. Тихомиров М.Ю., Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия. М., 1996, С.441;
10. Энциклопедический юридический словарь. М., 1998. С. 109.

INTERNATIONAL ANTI-MONEY LAUNDERING (AML) REGIME OF HEDGE FUND

Sevinc NOVRUZOVA

Selcuk University Social Sciences Institute (Turkey), Law Faculty, Commercial Law, Ph.D. Candidate
novruzovasevinc@gmail.com

In today's business environment, the impacts of globalization and information economy are rapidly increasing results in various existing finance concepts to be adopted and new ones to be emerged. In this process hedge funds, which is one of the attracting subjects for the academics and practitioners, have been significantly affected by that global changes. In this study, the concept of hedge funds will be described and then how the elements of hedge funds are misused for the purposes of money laundering and financing terrorism. Discussions and analyses will be carried out in relation to the above mentioned issues taking into account the influence of international standards and regulations. It is well known that hedge funds are complicated investment vehicles which are difficult to understand. The management of hedge funds is part of the international business in which the parties concerned with the funds are based indifferent jurisdictions. For example, the manager may be in the U.K., the administrator in France, and the fund itself established in Cayman. This international structure makes the hedge funds more targeted by money launderers. The combination of secrecy, weak regulation, and rapid proliferation make hedge funds very attractive vehicles for money launderers.

Although credible sources defines the hedge funds, there is so far no common universally accepted definition. Therefore, it could be said that the definition is open-ended with different definitions exist in the doctrine. According to co-authors *Gregory Connor* and *Mason Woo*, "a hedge fund can be defined as an actively managed, pooled investment vehicle that is open only to limited group of investors, and whose performance is measured in absolute return units." For *René M. Stulz*, "a hedge fund is typically a collection of funds managed by the hedge fund manager - normally through a separately organized company, the management company." Some commentators categorize hedge funds based on their management strategies, while others claim that investors are irrationally affected by the name of investment fund. Moreover, the term of "hedge fund" is principally no more than a marketing tool aiming at group absolute return strategies, so as to distinguish them from the other types of funds. Furthermore, *Wolsberg Group* defines hedge funds as private investment vehicles.

"Hedge funds" are legal entities that are unregistered as collective or "pooled" investment vehicles. Typically, they are privately offered to sophisticated investors by offering a memorandum or other disclosure documents that may include, among other things, a description of the investment fund objectives and strategies, risk factors, conflicts of interest, tax treatments, management fees, redemption rights and other terms. Investors in hedge funds are required to submit a subscription agreement and make other representations in connection with their investment in the fund. Hedge funds vary substantially in terms of size, strategy and structure, and are established as limited partnerships or limited liability companies and corporations or, less commonly, trusts. Domestic funds are usually managed by a general partner (if a limited partnership) or a managing member (if a limited company), who is usually directly managed by the Investment Manager. Offshore funds typically have a Board of Directors which has one or more professional directors. Generally, hedge funds do not have employees and it is controlled by an investment manager of hedge funds who has authority to manage the fund portfolio under an investment management agreement. The Investment Manager is generally paid a fixed asset based on fees and/or his performance. In addition, hedge funds may require a fund administrator to handle certain functions such as accounting,

customer services and fulfilling any other AML obligations. This paper aims to determine the scope of international standards in relation to hedge funds and their applicability on combating money laundering.

Under the title "*International AML Regime of Hedge Fund*," we described how hedge funds fit into the overall lifecycle of money laundering and the scope of money laundering regulation. Then how the regulations are shaping the face of the hedge funds industry today; and international standards such as the FATF Recommendations, the USA PATRIOT Act, the Wolfsberg Anti-Money Laundering Guidance for Mutual Funds and the Other Pooled Investment Vehicles, the IOSCO's relevant instruments; the *Anti-Money Laundering Guidance for Collective Investment Schemes* and the *Principles on Client Identification and Beneficial Ownership for the Securities Industry*. There are still open-ended questions remaining. *First*, there is not a still universally-accepted definition of hedge funds even though credible sources and several authors give various definitions of hedge funds. An approach to define hedge funds by looking at the characteristics and the strategies employed by the entities that would consider themselves hedge funds is more reasonable. Nevertheless, this is not a solution to this issue. It should be considerable to shape the hedge fund notion within the framework of the FATF Recommendations as jurisdictions are strictly obliged to provide compliance with the aforementioned instrument. *Second*, the regulation of hedge funds in each jurisdiction is significantly different. In order to carry out harmonization and integration in this field, the FATF as a credible institution should lead the coordination and regulatory mechanism by considering jurisdictions regulation. *Third*, relevant organizations such as Wolfsberg, IOSCO in the AML circle have adopted various instruments in order to highlight the risks of hedge funds and provided preventive measures against the risks. The instruments of the mentioned organizations are just voluntarily executable. In order to make them practically executable, the FATF Methodology should refer and recommend these instruments to the countries to implement these instruments into their national law. Thus, each jurisdictions' evaluation of the hedge fund regime could be fairly assessed by an evaluation team during mutual evaluations.

BIBLIOGRAPHY

Books, Articles and Documents

- Adem Anbar**, "Hedge Fonlar ve Hedge Fonların Finansal Sistem Üzerindeki Etkileri", Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Yıl 2009, Cilt XXVI, Sayı 1.
- Adem Anbar**, "Hedge Fonlar ve Şeffaflık Sorunu", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 24, Ağustos 2009.
- Akar Yıldırım**, "Kararın Aklanması", TİSAMAT Basım Sanayi, Ankara 1997.
- Andrew Crockett**, "The Evolution & Regulation of Hedge Funds", Financial Stability Review: Special Issue on Hedge Funds, Banque de France, No. 10, April 2007.
- Ashley Kovas**, "Hedge funds and U.K. Regulation", Journal of Financial Transformation, 2004, vol. 10.
- Bank of Japan, "Recent Developments in Hedge Funds", Financial Systems and Bank Examination Department, Financial Markets Department, June 13, 2006.
- Brandon Becker -Colleen Doherty-Minicozzi**, "Hedge Funds in Global Financial Markets", February 2000.
- Çelik, Kuntay; KoçağraSelenİşıl and GülerKadir**, "Kara Para Aklama", MasakYayınları No: 1, Ankara2000.
- Connor, Gregory and Woo, Mason (2004)**"An Introduction to Hedge Funds", Discussion paper, 477, Financial Markets Group, London School of Economics and Political Science, London, UK.
- D. Masciandaro**, "Black Finance: The Economics of Money Laundering", Edward Elgar Publishing Ltd., Cheltenham, UK 2007.
- ErgulErgin**, "Kara Para Ekonomi ve Aklama Suçu", Adalet Yayınevi, Ankara 2005.
- FecirShengozChelik**, "International Capital Flows, Speculation, Carry Trade, Hedge Funds and Other Speculative Activities", Ankara 2008.
- Ferguson, R., and Laster, D.**, "Hedge Funds and Systemic Risk", Financial Stability Review: Special Issue on Hedge Funds, Banque de France.
- François-Serge Lhabitant**, "Handbook of Hedge Funds", John Wiley & Sons Ltd., Chichester, England 2006.
- GülcanÇağlı, SeyyedRouhollahHosseini**, "Türkiye'de Kurulan Hedge Fonlar ve Performans Analizi Uygulaması", Marmara Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü E-Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, Temmuz- 2011.
- John Kambhu and Others**, "Hedge Funds, Financial Intermediation and Systemic Risk", Federal Reserve Bank of New York Staff Reports, No. 291, July 2001.
- Paul Alan Schott**, "Reference Guide to Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism", Second Edition and Supplement on Special Recommendation IX, The World Bank, International Monetary Fund, 2006.
- René M. Stulz**, "Hedge Funds: Past, Present and Future", Journal of Economic Perspectives, Volume 21, Number 2 - Spring 2007.
- Thomas Lowa QC**, "How Many Times Can I Do This?" Independent Fund Directorships, Journal of International Banking and Financial Law, 2012 Volume 27/Issue 2, February/ (2012) 2 JIBL 83.
- Tomas Garbaravicius - Frank Dierick**, "Hedge Funds and Their Implications for Financial Stability", European Central Bank Occasional Paper Series, No. 34, August 2005.
- Tuba Ertugay Yıldız**, "Hedge Fonların İşleyişi", Yeterlilik Etüdü, SPK, İstanbul, Haziran 2004.
- United Nations, Office for Drug Control and Crime Prevention and International Monetary Fund, "Model Legislative on Money Laundering and Terrorism Financing (for civil law legal systems)", Report IMF, UNODC, 1 December 2005.

Internet Resources

Barry Eichengreen - Donald Mathieson, "Hedge Funds: What Do We Really Know?", International Monetary Fund, September 1999, www.imf.org/external/pubs/ft/issues/issues19/index.htm

FATF Recommendations - International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation, www.fatf-gafi.org/recommendations

FATF Report on Money Laundering and Terrorist Financing in the Securities Sector, October 2009, <http://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/reports/ML%20and%20TF%20in%20the%20Securities%20Sector.pdf>

FATF, Money Laundering FAQ, What is Money Laundering? www.fatf-gafi.org

Joint Money Laundering Steering Group, "Prevention of Money Laundering/Combating the Financing of Terrorism: Guidance for the UK Financial Sector Part I" (London, 2006). Cited in Roberto Durrieu, "Redefining Money Laundering and Financing of Terrorism", www.iae.edu.ar/.../New%20Definition%20of%20Money%20Launder

Norbert Walter, "Hedge Funds and Financial Stability", October 2006, www.europarl.europa.eu/comparl/econ/emu/20061010/walter.pdf

OECD - Identification of Ultimate Beneficiary Ownership and Control of a Cross-Border Investor, March 2007, www.oecd.org/dataoecd/57/8/41481081.pdf

Principles on Client Identification and Beneficial Ownership for the Securities Industry, IOSCO, May 2004, <http://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD167.pdf>

Securities and Exchange Commission (SEC), "Implications of the Growth of Hedge Funds", September 2003, www.sec.gov/news/studies/hedgefunds0903.pdf

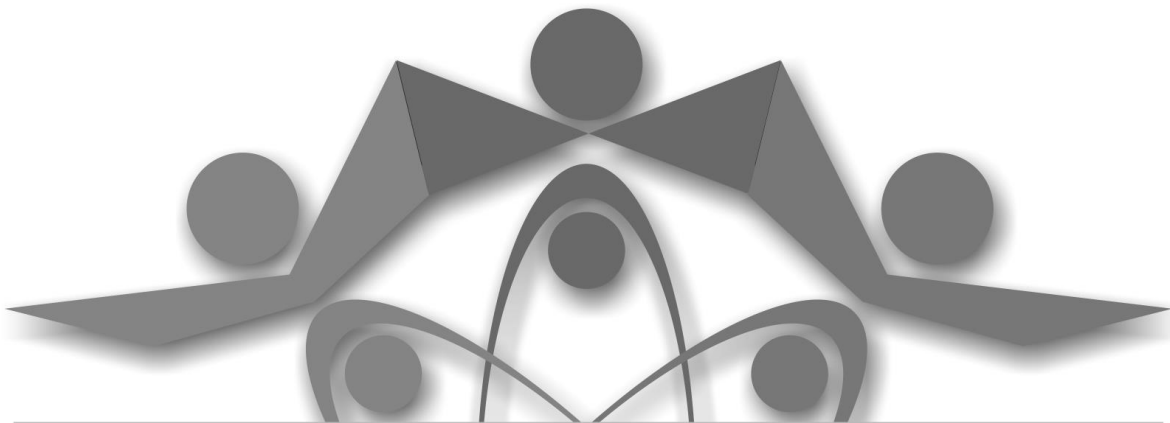
Sound Practices for Hedge Fund Managers, Managed Funds Association, Washington DC, New York, www.cftc.gov/ucm/groups/public/@swaps/.../soundpractices.pdf

Stessens, "Money Laundering: A New International Law Enforcement Model" (CUP, Cambridge 2000), p. 83. Cited in Roberto Durrieu, "Redefining Money Laundering and Financing of Terrorism", www.iae.edu.ar/.../New%20Definition%20of%20Money%20Launder

The Misuse of Corporate Vehicles, Including Trust and Company Service Providers, FATF, 13 October 2006, www.fatf-gafi.com

The Regulatory Environment for Hedge Funds: A Survey and Comparison, Technical Committee of IOSCO, March 2006 available at www.fsa.go.jp/inter/ios/20060317-2/02.pdf; Anti-Money Laundering Guidance for Collective Investment Schemes, Technical Committee of IOSCO, October 2005. All are available on www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD205.pdf

Wolfsberg Statement - Anti-Money Laundering Guidance for Mutual Funds and Other Pooled Investment Vehicles, www.wolfsberg-principles.com/pdf/mutual-funds.pdf

Dedicated to the 95th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev

II INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS

Baku Engineering University, 27-28, April 2018, Baku, Azerbaijan

---

PROCEEDINGS

SECTION V

LAW AND HISTORY

History

ZAMANIN QÜDRƏTLİ ÖVLADI-HEYDƏR ƏLİYEV

Könül MOLLAYEVA

ARTİ-nin sabiq doktorantı, 70 sayılı məktəb-liseyin müəllimi
konul8.8.86@hotmail.com

XÜLASƏ

Böyük öndərimiz Heydər Əliyevin təhlükələrdən hidz edərək möhkəmləndirdiyi müstəqilliyimizin, onun qurduğu dövlətin sabahkı taleyindən söhbət açarkən belə bir deyimi xatırlamaq yerinə düşərdi: O müəllim yaxşıdır ki, onun yaxşı şagirdləri yetişir. Bu mənada müstəqil Azərbaycanın gələcəyinə nikbin baxmağa hər cür əsas vardır. Ümummillə liderin fiziki yoxluğu şəraitində yaşanan illər heç bir sosial-siyasi problem yaranmadan ötüb keçmişdir. Bunun səbəbi böyük öndərin layiqli siyasi varisi, 2003-cü ilin oktyabrında keçirilən prezident seçkilərində mütləq səs çoxluğu ilə xalqın dəstəyini qazanıb dövlət başçısı seçilən cənab İlham Əliyevin Heydər Əliyev irsini yaşatmasında, onun başladığı işi inamla irəli aparmasındadır.

Açar sözlər: qüdrətli, əzəmət, şəxsiyyət, görkəmli siyasətçi, müstəqil.

Giriş

Böyük insan, görkəmli siyasətçi, dövlət xadimi, Vətəninin, xalqının sadıq övladı Heydər Əliyevin həyatı hər bir azərbaycanlının taleyində iz qoyan cəhanşümul fəaliyyəti barədə söhbət açarkən müqəddəs dinimizdə uca məqam sahibi olan Həzrət Əlinin bir kəlamı yada düşür: “Qüdrətli insanlar öz valideynlərindən daha çox yaşadıkları zamanın övladlarıdır”. Bu mənada Heydər Əliyev qoca tarixin və uca Tanrının Azərbaycan xalqına əvəzsiz töhfəsidir. Həm də o, yalnız öz zamanının deyil, bütün qərinələrin əbədiyaşar övlətidir. Tanınmış qazax şairi Oljas Süleymanov böyük öndərimiz barəsində yazmışdır: “Şumer dövründən tutmuş bizim zəmanəmizə qədərki türk tarixinədək ustadların tarixi yazılarda Heydər Əliyev belə ustadların ən birincilərindən olacaqdır”. Bu, Heydər Əliyevin bəşəriyyət, türk dünyası, Azərbaycan qarşısında xidmətlərinə verilən yığcam və dolğun qiymətdir. Bu sözlər, heç şübhəsiz ki, həm də dünya şöhrəti qazanmış türksoylu şairin Heydər Əliyev əzəmətindən duyduğu iftixar hissənin səmimi ifadəsidir. Necə ki, “Heydər Əliyev” kəlməsini eşidəndə alnımız açılır, qəlbimiz qürur hissindən genişlənir. Heydər Əliyev azərbaycanlılarla bərabər, türk soyundan olan hər kəsin, bütün müsəlman ümmətlərinin, ağlın, zəkənin qüdrətinə tapınan bəşər övladlarının iman gətirdikləri, mənəvi güvənc sandıqları bir simaya çevrilmişdir.

Mən Heydər Əliyev barəsində düşünəndə xəyalımdan qeyri-ixtiyari olaraq ucalıq, ənginlik gəlib keçir. Qartalın məskəni uca zirvə olduğu kimi, əzəmət, vüqar simvolu olan böyük öndərimiz də bütün həyatı boyu zirvəyə doğru irəliləmişdir. Onun üçün yolun, məqsədin sonu heç vaxt olmamışdır. O, qabağa getdikcə fəaliyyət dairəsini genişləndirmiş, yeni üfüqlərə çatmaq, yeni zirvələr fəth etmək barədə düşünmüşdür.

Bəlkə də, bütün dünyada Heydər Əliyevin şəxsiyyətinə bəslənən dərin hörmətin, ehtiramın səbəbi də elə bundadır. Xalqımızın başucalığıdır ki, onun ləyaqətli övladı hələ sağlığında ikən sözün əsl mənasında dünya şöhrəti qazanmışdı. Heydər Əliyev çox zəngin həyat yolu keçmişdir. Onun adı beynəlxalq aləmdə sayılıb seçilən, dərin zəkası, ləyaqəti, böyük təcrübəsi və əməyi sayəsində qazandığı nüfuzu ilə dünyada gədən siyasi proseslərə təsir göstərə, hətta onların istiqamətini dəyişə bilən siyasətçilər sırasında çəkilir. Keçmiş Sovet İttifaqı kimi nəhəng imperiyada müsəlman əsilli siyasətçilərə qarşı hədsiz qısqançlıqlara baxmayaraq, Heydər Əliyevin özünə cəsarətlə yol açaraq mərkəzi dövlət və hakim partiya elitesinin rəhbərliyinə yüksəlməsi onun xarakterindəki fenomen xüsusiyyətlərin, şəxsiyyətinin unikallığının təsdiqi idi.

Heydər Əliyevin şöhrəti Azərbaycanın sərhədlərindən çox-çox uzaqlara yayılmışdır. Fəqət, onun fəthliyi gücün, silah-sursatın, ölkəsinin maddi-texniki-hərbi qüdrəti, istilaçılığı sayəsində qazanılan fəthlik deyildir. Onun fəthliyi sözün, zəkənin, müdrikliyin qüdrətidir. Zor, istila gücünə qurulan xanımınlar, səltənətlər heç vaxt zamanın gərđişi qarşısında duruş gətirə bilməmişlər. Heydər Əliyev isə böyük Füzulinin təbirincə desək, müdriklik mülkünün sultanı idi. O, layiq olduğu dünya şöhrətini bir sıra fenomen qabiliyyəti-uzaqgörənliyi, zamanı, hadisələrin məntiqi axarını qabaqlayan ideyaları, mütərəqqi dünyagörüşü, müxtəlif mədəniyyətlərə daxilən açıq olması, tolerant yanaşması, sülhsevər siyasəti sayəsində qazanmışdır. Sırr deyil ki, dünyanın əksər dövlətlərinin liderləri təmsil etdikləri ölkələrin böyüklüyünə, iqtisadi, hərbi gücünə görə tanınırlar. Lakin Heydər Əliyev dərin zəkası, uzaqgörənliyi, mahir siyasətçi kimi manevr imkanlarının sərhədsiz olması və digər nadir keyfiyyətləri ilə bu fikri tamam alt-üst etdi. O, kiçik bir respublikaya rəhbərlik etsə də, adı dünyanın ən iri dövlətlərinin rəhbərlərinin, beynəlxalq miqyasda xüsusi çəkisi olan siyasətçilərin siyahısında çəkilir. Bu isə, əlbəttə ki, hər siyasətçiliyə xas olmayan xoşbəxtlikdir.

Dövlət xadiminin, siyasi liderin şöhrəti ilk növbədə onun mənsub olduğu xalqı, Vətəni qarşısında xidmətləri ilə ölçülür. Gəlin, tarixə bir nəzər salaq: Ayır-ayrı ölkələr, xalqlar məhz öz öndərlərinin, liderlərinin ideyaları, fəaliyyəti və əməlləri sayəsində inkişaf etmiş, müstəqilliyə qovuşmuş, dövlətçilik ənənələrini formalaşdırmışlar. Lider zülmət içərisində bir mayak kimi parlayaraq xalqına yol göstərir, onu gələcəyə istiqamətləndirir. Ümummilliyə lider Heydər Əliyev ömrünün altmış illik fəaliyyəti ərzində dövlət işinin mürəkkəb yolunu keçmiş, həmişə də Azərbaycana tükənməz sədaqətini qoruyub saxlamış, milli mənafeini hər şeydən üstün tutmuşdur. Heydər Əliyevi bir lider kimi səciyyələndirən bu iki mühüm cəhət böyük öndərin müdrikliliyi ilə tamamlanırdı ki, bu da onu təkrarsız, bənzərsiz bir şəxsiyyətə çevirirdi.

İlk növbədə onu vurğulamaq istəyirəm ki, Heydər Əliyevin şəxsiyyəti və düşüncələri məhdud zaman çərçivəsinə qapanıb qalmırdı. O, tarixin az-az yetişdirdiyi elə simalardandır ki, həmişə respublikanın, ölkənin qarşısında duran məsələləri kompleks şəkildə, bir neçə on il qabağı düşünərək həll etməyə çalışırdı və mütləq ən optimal həll yollarını tapırdı.

Həqiqətən də, ümummilliyə lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi üç onillikdən artıq zaman kəsiyi öz axarı ilə ötüüb-keçən bir dövr olmamışdır. Heydər Əliyevin titanik söyləri, böyük əməyi, dərin zəkası sayəsində bu illər qaynar həyat hadisələri, respublikamızın simasını dəyişən tədbirlərlə zəngin olmuşdur. Başqa sözlə desək, böyük öndərin rəhbərliyi altında Azərbaycanın inkişafı elə geniş miqyas almışdır ki, həmin dövrü müasir tariximizin intibah səhifəsi kimi dəyərləndirə bilərik.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycana bir-birindən fərqli qütblərdə dayanan ideologiyaların hökm sürdüyü müxtəlif ictimai-siyasi formasiyalarda rəhbərlik etmişdir. Heydər Əliyevin böyüklüyü onda idi ki, o, hər dövrün tələbinə, xüsusiyyətlərinə uyğun siyasi xətt yürütməyi və burada mütləq Vətənin, xalqın mənafeyinə cavab verən üstün cəhətlər tapmağı bacarırdı. Sözlərin əsl mənasında milli lider olan Heydər Əliyev qısa zaman kəsiyində vacib bir məsələni həll etdi. Müxtəlif, ən mürəkkəb sahələrdə çalışmağa qadir olan milli kadr potensialını yetişdirdi. Vaxtilə onun təşəbbüsü ilə keçmiş ittifaqın qabaqcıl ali məktəblərində təhsil almağa göndərilən gənclər bu gün müstəqil Azərbaycana ləyaqətlə xidmət göstərilir. Heydər Əliyev elm adamlarına, istedadlı qələm sahiblərinə də eyni həssaslıqla yanaşırdı. Bütöv şairlər, yazıçılar, ziyalılar pleyadası onun qayğısından bəhrələnməyə püxtələşmiş və mədəniyyətimizin, elminin görkəmli simaları kimi formalaşmışdır.

Böyük öndər Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 10 il ölkəmiz üçün sabitlik və tərəqqi dövrü olmuşdur. Heydər Əliyev özünəməxsus müdrikliliklə pozucu qüvvələri ram edərək dövlət quruculuğuna, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafına, cəmiyyətin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə, demokratik prinsiplərin bərqərar olmasına əlverişli zəmin yaratdı. Onun titanik söyləri sayəsində Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının işlənməsinə dair müqavilələrin gerçəkləşməsi, özəlləşdirmə proqramı, torpaq və digər iqtisadi islahatlar, özəl bölmənin imkanlarının stimullaşdırılması, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması bütövlükdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi mənzərəsini dəyişdi.

Müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi on ildə Heydər Əliyev həyatın hər sahəsinə nüfuz etmiş, bütün peşə sahiblərini diqqət mərkəzində saxlamışdır.

Mənim həyatım və fəaliyyətim gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı olduğundan böyük öndərin gənclərə göstərdiyi müstəsna qayğıni xüsusi vurğulamaq istəyirəm. Gənclərin cəmiyyətdə rolunu düzgün qiymətləndirən Heydər Əliyev respublikanın siyasi rəhbərliyinə qayıdırdı az sonra vaxtının məhdud, işinin hədsiz çox olmasına baxmayaraq, gənclərlə ayrıca görüş keçirdi. Bu görüş gənclərin qırılmış ümidini geri qaytardı, onları düzgün istiqamətə çəkdi, Vətən, xalq naminə qurucu işə sövq etdi. Bu görüşün nəticəsi kimi, ölkəmizdə gənclərlə iş üzrə ayrıca nazirlik yaradıldı və beləliklə də, gənclərlə iş dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldı.

Tək gənclər yox, cəmiyyətin bütün təbəqələri respublikanın müdrik rəhbərinin qayğısı ilə əhatə olunmuşdu. O, həyatın hər sahəsinə dərin nüfuz edir və gələcək inkişafın düzgün proqnozlarını verir, istiqamətləri müəyyənləşdirirdi. Təsadüfi deyildir ki, bu gün Azərbaycan dövlətinin qarşısında gələcəyi necə qurmaq, hansı inkişaf modelini seçmək barədə sual durmur. Başqa sözlə desək, gələcək inkişafın prioritet istiqamətləri böyük öndərimiz tərəfindən müəyyənləşdirilib. Sabaha gedən yolumuz Heydər Əliyev yoludur.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Ağahüseyn Həsənov. Milli-mənəvi dəyərimiz. Bakı: "Elm və təhsil", 2010.
2. Mehdiyev R.Ə. Modernləşmə xətti yenə də gündəlikdədir. Bakı, 2008.
3. Ramiz Mehdiyev. Azərbaycan tarixi, irsi və müstəqillik fəlsəfəsi. Bakı, 2011.
4. Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997.
5. Ramiz Mehdiyev. XXI əsrdə milli dövlətçilik. Bakı, 2003.

XIX ƏSRİN ORTALARINDA BAKIDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN
İBTİDAİ TƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ

Şöbə İSAYEVA

Bakı Mühəndislik Universiteti
sisayeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

XIX əsrin ilk yarısında bütün Rusiya müsəlmanlarında olduğu kimi Şimali Azərbaycanda da təhsildə ənənəvi məktəb və mədrəsələrin hakimiyyəti davam etmişdir. Azərbaycan dilində yaxşı bilən məmur ehtiyacını qarşılamaq, yerli zadəgan təbəqələri Rusiya cəmiyyətinə integrasiya etmək, bölgə xalqı üzərində qalıcı və təsirli idarəetmə qurmaq məqsədiylə çar hakimiyyəti tərəfindən, Azərbaycanda da dövlət məktəbləri açılmışdır. "Qəza məktəbləri" olaraq bilinən ilkin rus məktəbləri müsəlman türk əhalinin tələblərini qarşılamaqdan uzaq olsa da, mütərəqqi Avropa təsirinin başlangıcı mahiyyətində olmuşdur.

1860-cı illərdən Rusiyada başlayan sənayeləşmə və iqtisadi şərait ümumrusiya maarif sistemində islahatların aparılması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, həm dövlət tərəfindən, həm də yetişən maarifçi ziyalıların fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycanda bir çox yeni məktəblər açılmışdır. Xüsusilə, quberniya mərkəzi olan Bakıda, əhalinin sosial tərkibinin dəyişməsi və artması, ixtisaslı kadr ehtiyacının ortaya çıxması ibtidai təhsil şəbəkəsinin genişlənməsinə vacib etmişdir. Dövlət məktəbləri şəbəkəsi genişləndiyi kimi, şəhər idarələrinə, cəmiyyətlərə və özəl şəxslərə məktəb açmaq üçün nisbi sərbəstliyinin tanınması, Bakıdakı məktəblərin sayında və keyfiyyətində özünü büruzə vermişdir. Ali ibtidai məktəblər, ibtidai şəhər məktəbləri, müsəlman məktəbləri, rus-tatar məktəbləri bu dövərdə Bakıda məktəb şəbəkəsinin əsas ünsürləri olmuşdur. Bu məktəblərdə XX əsrin başlarında Azərbaycanın ictimai və siyasi həyatında mühüm rol oynamış yeni bir nəsil yetişmişdir.

Bu məqalədə, Rusiyanın yerlərdə həyata keçirdiyi təhsil siyasətinə paralel olaraq, Azərbaycan təhsilində və məktəb şəbəkəsində ortaya çıxan dəyişiklikləri Bakıdakı məktəblərin təmsalında təhlil edib, müqabil sinifləndirmə və ümumi dəyərləndirmə aparılmışdır.

Açar sözlər: Bakı qəza məktəbi, ruslaşdırma, üsuli cədid, müsəlman məktəbləri, Sultan Məcid Qənizadə, Həbib bəy Mahmudbəyov

ELEMENTARY SCHOOLS (PRIMARY EDUCATION) IN BAKU IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY
ABSTRACT

At the beginning of 19th century, in Azerbaijan as in the whole Muslim population of Russia, the educational systems was based on the traditional schools and madrasa. The tsar government established a new state schools, in order to provide the need of native speaker officials, to integrate local aristocracy to Russian society, to implement effective and permanent governance over Azerbaijani territories. Although, so called "Gaza schools" didn't provide the educational needs of muslim-turkic population, they were the first introductory steps toward modern European education.

By 1960s, the industrialization and economic conditions motivated the reforms in educational system of Russian Empire. Thus, new schools was established in Azerbaijan by state and by national intellectuals, too. Especially, in Baku as a center of gubernia the educational network was expanded. Additionally, by relative liberalization of educational system influenced the number and quality of schools. The basic elements of education in Baku occurred as the elementary schools, elementary city schools, muslim schools, usuli-djedid schools. These schools educated a new enlightened generation which had a significant importance on Azerbaijan socio-political life.

The article researches, the education policy of Russia over regions, the changes and developments in Azerbaijan education and school network on the example of Baku, and makes the proper classification and analyze of schools.

Key words: Baku qaza schools, the policy of russification, muslim schools, usuli-djedid schools, Sultan Majid Ganizade, Habib bey Mahmudbeyov

Giriş

XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası və İran arasında gedən müharibələrin nəticəsində tərəflər arasında imzalanmış Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiye parçalanması beynəlxalq səviyyədə təsdiqləndi. Bu müqavilələrdən sonra tarixi Azərbaycan torpaqları siyasi cəhətdən iki fərqli dövlətin tərkibində qaldığı kimi, müstəqil dövlətçilik ənənələrinə də son verildi. XIX əsrin ortalarına qədər Rusiya hakim dairələrinin müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsində effektiv bir mexanizm formalaşdırma bilməməsi, yerli feodal və zadəgan təbəqələri və xalq kütlələri ilə olan münasibətlərinin də daha çox üsyanlar, qaçaq hərəkəti və qarşılıqlı etimadsızlıq şəklində təzahür etməsinə səbəb olmuşdur.

İşğaldan sonra çar hökuməti, Azərbaycanda öz siyasi və iqtisadi mövqelərinin möhkəmləndirməsinə xidmət edəcək məmur ordusunu yetişdirmək məqsədi ilə yeni xalq təhsili sistemini formalaşdırdı. Çarizmin Azərbaycandakı məktəb siyasəti, Rusiyanın milli müstəmləkə siyasətinin bir hissəsi idi. Bununla belə o, obyektiv olaraq, gələcəkdə Azərbaycan əhalisinin yeni, mütərəqqi yolla təhsil alması üçün zəmin hazırladı. Bu dövr Azərbaycan xalqının maarifçilik tarixində yalnız ibtidai rus məktəblərinin təşkili ilə deyil, ənənəvi təhsil formalarının da inkişafı ilə xarakterizə olunur (Az. tar. c.IV, 2007:104). Mili fikir və oyanışın təməlləri hələ XIX əsrin birinci yarısından etibarən Mirzə Şəfi Vəzəh, Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov kimi ziyalı və maarifçilərin təmsalında atılmışdır.

1860-cı illərdən etibarən sənayeləşmə sahəsində artan tələblər, xammaddə qaynaqlarına olan ehtiyac Cənubi Qafqaza diqqətlərin daha çox yönəlməsinə gətirib çıxartdı. İnkişaf etməkdə olan kapitalist iqtisadiyyatının ixtisaslı fəhlələrə-sənayenin müxtəlif sahələrində texnikaya xidmət göstərməyi, kənd təsərrüfatını səmərəli şəkildə qurmağı və ən yeni nəqliyyat vasitələrini idarə etməyi bacaran təhsilli mütəxəssislərə tələbatı Azərbaycanda ümumtəhsil və peşə məktəblərinin sayının artmasında müəyyən qədər təsirli oldu (Az.tar.,c.IV,2007:266). Azərbaycan Rusiya üçün xammaddə qaynağı və Rusiyanın sənaye malları üçün bazar məkanı olaraq qəbul edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanda Avropa düşüncə və mədəniyyəti bu iqtisadi dəyişikliklərlə öz milli, mədəni və ənənəvi kökü üzərində yüksəlmişdir (Baykara,1966:49). Rusiyanın ictimai və təhsil sahəsində apardığı yeniliklərin isə əsas məqsədi rus dövlətinin və cəmiyyətinin mənfəətlərini təmin etmək olduğundan, bu sahədə səmərə almaq daha uzun zaman almışdır.

XIX əsrin ilk yarısında hakim dairələrin çox da diqqət mərkəzində olmayan Bakı şəhəri, əsrin ikinci yarısından etibarən yeni istehsal münasibətlərinin inkişafı, neft sənayesindəki əsaslı dəyişikliklər, ümumrusiya bazarının təşəkkülü ilə əhalinin sosial strukturunda meydana gələn ciddi dəyişikliklərdən daha çox nisibini almış və maarifcilik ideyaları üçün əsas mərkəz rolunu oynamışdır. Ölümlü iqtisadi və ictimai şərait işgüzar adamların təşəbbüs və zərəklilik göstərməsi üçün də zəmin yaratmışdı (Seyidzadə, 1998:6). Rusiya müsəlmanlarında olduğu kimi Azərbaycan ərazisində də bu əsrdə ən geniş yayılmış tədris ocaqları məktəb və mədrəsələr olaraq qalırdı. Zəngin tarixi irsə malik olan bu müəssisələr dəyişən siyasi, iqtisadi və ictimai tələblərə cavab verən səviyyədə olmasa da, XIX əsrdə Azərbaycanın bir çox mütərəqqi ziyalıları təhsilini ənənəvi məktəb və mədrəsədə almışdılar. Dövlət məktəblərində təhsilin sadəcə rus dilində aparılması, bu məktəblərdə təhsil almaq haqqının sadəcə yuxarı təbəqənin uşaqlarına tanınması, Rusiyanın müstəmləkəçilik məqsədlərinin təzahürü idi.

XIX əsrdə Bakıda fəaliyyət göstərən ibtidai təhsil verən məktəbləri 4 qrup daxilində təhlil etmək olar: ənənəvi tərzdə təlim verən məktəblər, Bakı müsəlman məktəbi, dövlət məktəbi statusunda olan məktəblər və üsuli-cədid məktəbləri (rus-tatar məktəbləri).

1.Ənənəvi məktəblər

XIX əsrin birinci yarısında Rusiya daxilində müsəlmanların yaşadıkları bütün bölgələrdə olduğu kimi Bakıda da, təhsil sistemində hakimiyyət ənənəvi tərzdəki məktəb və mədrəsələrin idarəsi altında idi. Buna baxmayaraq, ənənəvi məktəblər, məktəb yaşına gələn uşaqların ancaq onda birini əhatə edə bilirdi. Hakim dairələr məktəb və mədrəsə sisteminin fəaliyyətinə icazə verməklə, müsəlman xalqları narazı salmamaq və eyni zamanda dövlət xəzinəsinin təhsil xərclərini də azaltmaq istəmişdir. XIX əsrin 30-cu illərində Bakıda 30 məktəb və 320 şagird var idisə, əsrin ortalarında məktəb və şagird sayında nisbi bir azalma müşahidə edilmişdir. 1842-ci ildə bu say 17 məktəb və 282 şagird; 1859-cu ildə isə azalmağa davam edərək 10 məktəb və 206 şagird olaraq dəyişiklik göstərmişdir. Bir çox məktəblərin xüsusi mülklərdə yerləşməsi, məmurların diqqətsizliyi və məktəbdarların istəklərinə görə məktəblərin açılıb bağlanması rəqəmlərin dəyişməsinə təsirli olmuşdur (Tahirzadə, 1961: 47–50; Əhmədov,2006:54).

Məktəblərin geniş bir şəbəkəyə sahib olması, ilk illərdə çar idarəsinin buna nəzarət edəcək mexanizmin olmaması, hakim dairələrdə narahatçılığa əsas vermişdir. Bu səbəblə, ənənəvi məktəblər üzərində nəzarəti artırmaqla dini təbəqələrə və bilavasitə müsəlman əhaliyə nəzarət etməyə çalışmışdılar. Bu vasitə ilə eyni zamanda İran və Osmanlıdan gələcək təsirlərin də müəyyən qədər qarşısını kəsmək istəmişdilər. Nəzarəti həyata keçirmək üçün, məktəb və mədrəsələrə xüsusi məmurlar təyin edilmişdir (Tahirzadə,1961:45).

Adətən məscidlərin nəzdində və xüsusi şəxslərin mülklərində fəaliyyət göstərən bu məktəblərdə müəyyən bir proqram və təhsil müddəti mövcud deyildi. Təhsil ərəb dilində verilir və şagirdlərin yaş və səviyyələri diqqətə alınmadan hərəkət eyni məktəbə, sinifə davam edirdi. Bununla birlikdə ərəb əlifbasının öyrənilməsinə qarşılaşılacaq çətinliklər, heca üsulu, tətbiqi məlumatların verilməməsi, əzbərçilik, fiziki cəza yontəmləri və s. məktəblərdəki təhsil sisteminin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir (Tahirzadə,1961:43-57). Məktəblərdə ən geniş yayılmış tədris vəsaiti Sədinin “Gülüstən” və “Bustan”, Nizaminin “Leyli və Məcnun”, Hafizin “Divan” və “Tarixi-Nadir” kimi dini məzmununda müxtəlif kitablar idi. Adları çəkilən əsərlərin dili çox qəliz olduğu üçün, uşaqların onları qavramasında çətinlik törənirdi (Az.tar.,c.IV,2007: 104). Müfrətdən da görüldüyü kimi ənənəvi məktəblər mövcud siyasi və sosial-iqtisadi inkişafın tələb elədiyi təhsili verməkdən çox uzaq idi. Dövlət məktəblərində ana dilində tədris imkanının tanınmaması, milli xüsusiyyətlərin diqqətə alınmaması, ənənəvi məktəbləri xalq arasında ruslaşdırma siyasətinə qarşı sipər olaraq görülməsində də təsirli olmuşdur. XIX əsrdə maarifcilik ideyalarının genişlənməsi və savadlı, milli

pedaqoji kadrların yetişməsi, XX əsrin başlarında din xadimləri arasında da dini və dünyəvi elmlərin öyrənilməsi zərurətini yaratmışdı.

2. Bakı Müsəlman Məktəbi

Müsəlman məktəbi adlanan təhsil müəssisələrinin təşkil edilməsinə ilk dəfə görkəmli mütəfəkkir və maarifçi Abbasqulu Ağa Bakıxanov təşəbbüs göstərmişdir. O, 1832-ci ilin əvvəllərində müsəlman uşaqlara dünyəvi təhsil məktəbi açmaq haqqında layihəsini, Qafqazın o zamankı baş hakimi general V.Q.Rozenə təqdim etmişdir. Layihədə Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hakimiyyətinin mütərəqqi halları dilə gətirildikdən sonra, Rusiya ilə həqiqi birləşmənin ancaq yerli xalqlar arasında maarifi yaymaqla mümkün olacağı və müsəlmanlar arasında maarif yayıldıqca yerlərdəki qanunsuzluq hallarının da ortadan qalxacağı vurğulanmışdır. Maarifə doğru ilk addımın məktəb təsis etmək olduğunu bildirən Bakıxanov, Bakıda üçsınıflı bir məktəb qurulması, keçilən fənnlər, öyrəniləcək dillər, müəllimlərin və şagirdlərin sayı, məktəbin binası, tədris və əyani vəsaiti, məktəbin birdəfəlik və illik xərci, müəllimlərin və xidmətçilərin illik əmək haqqı və s. məsələlər haqqında təkliflər vermişdir. On bir maddədən ibarət olan bu layihədə mövcud qəza məktəblərindən fərqli olaraq, müsəlman məktəbinin üçsınıflı olması və məktəbdə biri rus, ikisi isə müsəlman olan üç müəllimin fəaliyyət göstərməsi nəzərdə tutulmuşdu. Bakıxanov layihədə, açılacaq bu məktəbdə Azərbaycan və rus dilləriylə yanaşı fars və ərəb dillərinin öyrədilməsinin vacibliyini vurğulayır, tədris proqramı və dərs vəsaitlərinin hazırlanması istiqamətində də təkliflərini önə sürmüşdü(Əhmədov,2006:136-139).Layihə müsəlman əhali arasında təhsilin inkişafında maraqlı olmayan rus hakim dairələri tərəfindən diqqətə alınmasa da, Bakıxanovun maarif sahəsindəki səylərini və fikirlərini göstərmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qəza məktəblərinə müsəlman şagirdləri cəlb edə bilməyən çar hakimiyyəti, müsəlmanların məişətinə, maarifinə və təhsilinə rus təsiri daxil etmək məqsədiylə, Cənubi Qafqazın bir sıra iri şəhərlərində "Müsəlman məktəbləri"ni təsis etmək ehtiyacını hiss etmişdir. Bu layihənin məqsədlərindən biri də, Azərbaycan əhalisi üzərindəki İran və fars dilinin təsirini azaltmaq, həm də rusların yerli dilləri öyrənməsini təmin etmək idi. Müsəlman məktəblərinin açılması, Qafqazdakı ilk canişin knyaz M.S. Vorontsovun dövründə sürətlənmişdir. Çarizm müstəmləkə siyasətini həyata keçirərkən əhalinin mühüm təbəqəsi olan ruhanilərdən istifadə etmək və onların fəaliyyətlərinə nəzarət etmək üçün müsəlman məktəblərinin qurulmasını faydalı hesab etmişdir. Açılacaq məktəblərin təşkili məsələləri ilə əlaqəli çar məmurları ilə birlikdə, müsəlman ruhani idarə və şəxslər də işə cəlb edilmişdir. Bu məqsədlə Cənubi Qafqaz şia ruhani idarəsinin başçısı Şeyxülislam Məmməd Əlinin 1845-ci il hazırladığı layihə M.F. Axundov tərəfindən rus dilinə tərcümə edilmiş və layihə N.V.Xanikov tərəfindən yenidən işlənərək 1847-ci il aprelin 18-ində təsdiq edilmişdir. Açılacaq müsəlman məktəbləri kilsə və məscid məktəblərindən, xüsusi və cəmiyyət məktəblərindən fərqli olaraq Qafqaz Təhsil Dairəsinə deyil, Qafqaz canişinliyi baş rəisliyinə tabe edilməsi uyğun görülmüşdü. Nizamnaməyə əsasən ilk məktəbin Tiflisdə açılmasına qərar verilmiş və 1847-ci ilin dekabrın 12-sində Qafqazda birinci Tiflis şia məktəbinin açılışı olmuşdur. Qısa müddətdə şia məktəbi nümunəsində sünni məktəbinin də nizamnaməsi tərtib edilərək təsdiqini tapdı və 1849-cu il yanvarın 15-də Tiflis sünni məktəbi də fəaliyyətə başladı(Əhmədov,2006:141-147).

1849-cu ildə Azərbaycanda 5 müsəlman məktəbi açıldı: birincisi Gəncədə olmaqla Şuşa, Şamaxı(şia və sünni məktəbi olmaqla 2 məktəb) və Bakıda açılan bu məktəblər, Qafqaz Təhsil dairəsinə deyil, Qafqaz Canişinliyinin mərkəzi idarəsinə tabe idi(Əhmədov,2006:144-146). Bununlada rus-çar hakimiyyəti, üzde müsəlman xalqın təhsilinin artmasına xidmət edərkən, əslində ənənəvi məktəblərə alternativ məktəblər yaratmaqla, yerli xalqın başqa müsəlman ölkələrinə təhsil məqsədi ilə gedişin qarşısını almaq və öz nəzarəti altında Rusiya tərəfdarı din adamlarının hazırlanmasına çalışmışdır.

18 May 1849-cu ildə açılan Bakı- müsəlman məktəbinə qısa müddətdə 50 şagird qeydiyyatdan keçmişdir.Qəza məktəbləri ilə eyni hüquqi statusa sahib olan bu məktəblərdə şagirdlər yaş və təhsil səviyyələrinə görə siniflərə bölünürdülər. Birinci sinifdə ərəb əlifbası, Qurani-Kərim və Azərbaycan dili qrammatikası, ikinci sinifdə fars dili və şərq ədəbiyyatı tədris edilirdi. Üçüncü sinifdə Ərəb dili qrammatikası ilə birlikdə, məntiq, ritorika, şəriət qanunları, Quranın təfsiri və metafizika öyrədilirdi(Əhmədov, 2006:151). Proqramın çətin olması təhsili çətinləşdirsə də, şagirdlərin məktəbə qeydiyyatına mane olmamışdır. 1855-ci ildə Bakı Müsəlman məktəbində 98 şagird təhsil alırdı ki, bunların da çoxu xan, bəy və din adamlarının övladları idi. (Az.tar.,c.IV,2007:136-145). Məktəblər iki illik sınaq müddətində xalqın maddi dəstəyi ilə idarə edilmiş, ancaq rus dili müəllimlərinə canişinliyin xüsusi büdcəsindən çox az xərc çəkilmişdir. Sınaq müddətindən sonra da, Canişinlik müxtəlif bəhanələr gətirərək, bu məktəblərin məsrəflərini qarşılamaqdan imtina etmişdir. Məktəblərin kafi sayda müəllimlərinin

olmaması, məsrəflərin ianə və maddi yardımlarla qarşılınması məktəblərin ilk illərdəki inkişasını durdumuş və bağlanma ehtimalı ilə üz üzə qoymuşdur(Əhmədov, 2006:159).

Bir çox müsəlman məktəbinin bağlanmasından sonra, 1855-ci ildə Bakı müsəlman məktəbinin də bağlanması gündəmə gəlir amma müəyyən bir müddət üçün Bakı qubernatoru tərəfindən təxirə salınır. 1859-cu ildə quberniya mərkəzinin və buna bağlı olan Şamaxı dördsınıfli ali məktəbin Bakıya köçürülməsindən sonra, Bakı müsəlman məktəbi “xalqın təhsil tələblərini qarşılamadığı” və “əhəmiyyətini itirməsi” kimi bəhanələrlə Bakı hərbi qubernatoru general-mayor Tarxanovun təklifi ilə 16 Aprel 1860 tarixində bağlanmışdır(Əhmədov,2006:162). Müsəlman məktəbləri qısa müddətdə fəaliyyət göstərsə də, xalqın təhsilə olan marağını göstərməklə yanaşı, burda təhsil alan şagirdlərin, Rusiyanın böyük şəhərlərində yerləşən gimnaziyalarda və ali təhsil məktəblərində təhsillərini davam etdirməsinə imkan yaratmışdır.

3. Dövlət Tərəfindən Qurulan və Rus Dilində Təhsil Verən Məktəblər

3.1. Bakı Qəza Məktəbi

Çar Rusiyasının Azərbaycan dilini yaxşı bilən şəxslərə, tərcüməçilərə olan ehtiyacı nəticəsində1829-cu il Zaqafqaziya məktəbləri haqqında əsasnamə qəbul edilmiş və ilk dövlət məktəblərinin açılması qərarlaşdırılmışdır.İlk qəza məktəbi 1830-cu ildə Şuşada, ikincisi isə onun ardınca 1832-ci ildə Bakıda açılmışdı(Əhmədov,2006:62 ; Az. tar, cild IV,2007:137).

İlk dövrlərdə Azərbaycanın qəza məktəblərində başlıca olaraq rus məmurlarının uşaqları təhsil alırdılar. İllər ötdükcə bütün üstünlükləri ilə birlikdə dövlət xidmətinə daxil olmağa yol açan rus təhsilinin vacibliyi, ən başlıcası isə iqtisadi tələbat yerli əhalidən olan uşaqların rus məktəblərinə daxil olmasına maraq yaratdı. Bu məktəblər ancaq oğlanlar üçün nəzərdə tutulmuşdu və Azərbaycanın bütün qəza məktəblərində 1857-ci ildə cəmi 148 azərbaycanlı şagird təhsil alırdı (Az. tar, cild IV,2007:138). 1850-ci il Bakı qəza məktəbindəki bütün millətlərdən olan şagird sayı 49 idi(Əhmədov,2006:150).XIX əsrin 50-ci illərinin sonunda Azərbaycanda olan 9 rus məktəbindən 5-i qəza (üçsınıfli), 3-ü birsınıfli ibtidai və 1-i ali 4 sınıflı (Şamaxıda) məktəb idi. . İbtidai məktəblərdə rus dili müəllimi vəzifəsinə gimnaziyanın məzunlarından, bunlar olmadıqda isə qəza məktəblərini bitirənlərdən təyin olunurdu. Şəriət və Azərbaycan dili Qafqaz Təhsil Dairəsinin təsdiqi ilə yerli vəzifəli mollalar tərəfindən tədris edilirdi.Özlərinin tədris rəhbərliyi olmayan bütün bu məktəblər, ilk illərdə tədris işləri ilə əlaqədar Tiflis gimnaziyasının direktoru vasitəsilə Xalq Maarif Nazirliyi ilə ünsiyyətdə olan Gürcüstan baş hakiminə tabe idi(Əhmədov,2006:79).

1859-cu il Şamaxıda baş verən zəlzələ nəticəsində dördsınıfli ali ibtidai məktəb, həmin ilin 16 oktyabr tarixində Bakıya köçürüldü və Bakı ali dördsınıfli məktəbi olaraq adalandırıldı. Bakıdakı qəza məktəbi isə Şamaxıya köçürüldü(Əhmədov,2006:86). 1872-ci il 13 may Əsasnaməsi ilə Şimali Azərbaycanın bütün qəza məktəbləri altıillik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi (Az. tar, cild IV,2007:266). XIX əsrin 60-70-ci illərindən etibarən ümumtəhsil sistemində aparıcı rol böyük əksəriyyəti ibtidai məktəblərdən ibarət olan rus təhsil müəssisələri oynamağa başladı. Hökumətin 22 noyabr 1873 qərarıyla Qafqaz ölkəsinin xalq maarifi Ümumrusiya məktəb şəbəkəsinə daxil edildi, 1873-cü ilə qədər yerli dillərin tədrisinə tanınan qismi sərbəstlik məhdudlaşdırıldı və rus dilinin tədrisi daha da gücləndirildi(Əhmədov, 2006:179-180).

3.2. Bakı Şəhər İbtidai Məktəbləri

1859-cu il Bakının quberniya mərkəzi olmasından sonra ibtidai təhsil verən məktəblərəolan tələb yüksəldi. Fəqət, çar hakimiyyəti bu sahədə uzun müddət heç bir fəaliyyət göstərmədi, yalnız Şamaxı dördsınıfli ali məktəbini Bakıya köçürməklə kifayətləndi. 1869-cu ildə Bakıda fəaliyyət göstərən məktəblərin siyahısında Bakı realnı məktəbi (263 şagird), “Müqəddəs Nina” qız məktəbi (57 şagird), Bakı limanı nəzdindəki Favorskinin pulsuz məktəbi (50 şagird), Nikolayev kilsəsi nəzdindəki məhəllə məktəbi (40 şagird), erməni xeyriyyə cəmiyyətinin qız məktəbinin (25 qız şagird) adları verilmişdir(Azərb. Res. MEARƏİ, f.1, o.4, d. 1668:318). Bu məktəblər 1870-ci ildə Bakıda müvəqqəti və daimi məskunlaşan 20.000 əhalinin uşaqlarının ehtiyaclarına cavab verməməkdə və çoxu da qeyri müsəlman təbəqələrə xitab etməkdə idi. Əhalinin böyük qismini təşkil edən müsəlman əhalinin uşaqları üçün, dövlət ibtidai məktəbinin olmaması vahid təhsil sistemi ilə azərbaycanlı əhaliyə təsir etmək istəyən hökumət məmurlarının diqqətini cəlb edirdi.

Bakı qubernatoru M.P.Kolyubakin Bakıda bütün təbəqələrdən olan uşaqların təhsil ala bilməsi üçün ibtidai məktəblərin yaradılması məqsədi ilə Qafqaz Cənubun müraciət etmiş və 5 iyun 1871-ci ildə Qafqaz cənubunu knyaz Baryatinski tərəfindən müraciət təsdiqlənmişdir. 9 Oktyabr 1871-ci ildə ümumi təhsil müddəti dörd il olmaqla ikisınıfli məktəb açılmışdır. Bu məktəbin məsrəfləri üçün quberniya büdcəsindən illik 2.140 rubl ayrılmışdır. Qəza məktəblərindən və müsəlman məktəblərindən fərqli olaraq,

bu məktəbə xalqın hər təbəqəsindən (bütün dinlərdən və ictimai təbəqələrdən) olan uşaqlar təhsil ala bildilər. Eyni zamanda bu məktəblərdə təhsil ödənişsiz əsaslarla həyata keçirilirdi. Məktəbdəki şagird sayı 1871-ci ildə 23, 1872-ci ildə 46, 1873-cü ildə 83 olmuşdur. Məktəbdə şəriət dərsləri, rus dili, riyaziyyat, təbii qrammatika, həndəsə, coğrafiya, tarix və rəsm dərsləri tədris edilirdi. 1874-cü il Sentyabr ayında, Bakı senatoru Staroselski məktəbdə ikinci sinifin də açılmasını həyata keçirdi. Məktəbdə 59 rus, 3 erməni, 5 polyak, 2 alman, 2 yəhudi və 12 tatar (azərbaycanlı) şagird təhsil alırdı (Azərb.Resp.MDTA, f.389, o.6, d.1, v.1-3).

Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin 24 May 1874-cü il tarixli nizamnaməsi ilə zemstvo və yuxarı təbəqələr də xalq arasında təhsilinin yayılmasına cəlb edildilər. Bu dəyişiklik ilə şəhər, kənd və məhəllə məktəbləri olaraq fəaliyyət göstərən ibtidai təhsil məktəbləri artdı. Amma buna baxmayaraq, təhsil alan müsəlman şagirdlərin sayında ciddi bir artıq olmadı. Bu tarixdə Bakıda xalqa açıq olan ibtidai məktəblər sadəcə Mixaylovski iki sinifli, Aleksandrovski birsinifli və dənizçilik sinifindən ibarət idi. 30 Avqust 1881-ci ildə Bakı şəhər cəmiyyəti tərəfindən 60 nəfərlik birsinifli ibtidai məktəb daha açıldı. Bu məktəbdə rus dili ilə yanaşı, azərbaycan dili də dərs olaraq tədris edilirdi. Daha sonra 1883-cü ildə, şəhər büdcəsi ilə bir sinifli iki ibtidai məktəb də açılmış məktəblərdən biri 45, digəri isə 15 şagird ilə təhsilə başlamışdı. İkinci məktəb isə yalnız müsəlman uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu məktəblər müəllimlərində qala biləcəkləri özəl mülklərdə kiralanmış və məktəb üçün lazımı təchizatlar təmin edilmişdi (Əhmədov, 2006: 186)

4. Üsul-i Cədid və ya “Rus-Tatar” məktəbləri

19. əsrin əvvəllərində Azərbaycanlı ziyalılar təhsil səviyyəsinin yüksəlməsi üçün yeni yollar axtarmağa başladılar. Maarifçilik 19.əsrin ilk yarısında yaransa da, xalq arasında daha geniş yayılması əsrin ikinci yarısında müşahidə edilmişdir. Çar hakimiyyətinin təhsil sisteminə islahat aparma siyasəti, azərbaycanlılar tərəfindən də dəstəklənirdi. Hökumət isə bu yolla həm müsəlman təhsilinə nəzarət etməyi, həm də rus dilini geniş yayılmasını planlaşdırırdı. Rus dilini öyrənməyin əhəmiyyəti, M.F.Axundov, H.Zərdabi və S.Ə.Şirvani kimi yerli ziyalılar tərəfindən də tez tez gündəmə gətirilərək müzakirə edilirdi. Bu dilin, sadəcə qeyri-müsəlman dünyadan bixəbər olmamaq baxımından deyil, eyni zamanda müasir elmi biliklərə yiyələnmək baxımından da əhəmiyyətli olduğu vurğulanırdı (Swietochovski, 1988:49). Amma bütün bu təşviqlərə baxmayaraq, Transqafqaz ərazisində oxuma-yazma səviyyəsi ən aşağı olan Azərbaycan idi. Əhalinin təhsilə olan marağına baxmayaraq məktəblərdəki azərbaycanlı şagirdlərin azlığının bir səbəbi də rus dilində təhsil alan uşaqların xristianlaşması qorxusu idi. Qeyri-müsəlman tədris üsulunun xalqda narazılıqla qarşılanmasımı maneələri aşmanın tək yolu, milli xüsusiyyətli müasir məktəblərin yaradılmasından keçirdi. Volqa Tatarları arasında əsasları qoyulub, bütün Rusiyadakı müsəlmanların yaşadıkları ərazilərə yayılan “cədidçilik” bu istiqamətdə tələblərin qarşılanmasına çalışırdı. Cədidçilik, məktəblərin dərs proqramlarını inkişaf etdirməyi, ümumi təhsil anlayışını dəyişirməyi məqsəd qoyan, “üsuli-cədid”- “yeni metod” adlanan tədris proqramından formalaşdı. Quran təhsilini qorumaqla, dərs proqramına elm, coğrafiya, və müasir dillər ilə əlaqədar dərslər əlavə edilir və əzbəçilik tənqid edilirdi (Swietochovski, 1988: 50).

Hələ 1877-ci ilin əvvəllərində Bakıda üsul-i-cədid müsəlman məktəbinin açılması təşəbbüsü olsa da, o zamankı Bakının dindar və zənginlərindən bir qismi buna mane olmuşdu. (Əkinçi, 1877: №9). Bu təşəbbüskarlardan biri də Həsənbəy Zərdabi idi (Ziya, 1879: №:1). Üsul-i cədid məktəblərinin Azərbaycandakı ilk nümunəsi Seyyid Əzim Şirvani (1835–1888) tərəfindən Şamaxıda açılmış və məktəbdə azərbaycan dili ilə yanaşı, rus və fars dilləri də tədris edilmişdir (Caferoğlu, 1964:130–136). 1887-ci ildə Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirən Sultan Məcid Qənizadə (1866-1937) və Həbib bəy Mahmudbəyov (1864-1928) Bakıya gələrək, bu cərəyanın qüvvətlənməsinə təkan vermişdir. Uzun mübarizədən sonra, 27 Sentyabr 1887-ci ildə azərbaycanlılar üçün üsul-i-cədid məktəblərinin açılmasına icazə verilmiş və Hacığa Dadaşova aid olan binada 4 otağa 35 rubl kirayə haqqı ödənərək, 20 Oktyabr 1887-ci ildə Bakıda ilk üsul-i-cədid məktəbi açılmışdır (Tağıyev, 1993:82; Baykara, 1966:114).

Üsul-i cədid məktəblərində aylıq təhsil haqqı 3 rubl olaraq təyin edilsədə, kasıb ailələrin uşaqları ödənişsiz əsaslarla təhsil almaq imkanı tanınmışdı. Şagirdlərdən alınan vəsait hesabına, məktəbin və müəllimlərin maddi ehtiyacları qarşılır, yeni dərs kətbləri yazılırdı. Yeni açılan bu məktəblərə əhalinin rəğbəti qazanabilmişdi. 1891-ci ildə Bakı camaatından 150 nəfəri şəhər dumasına ərizə verərək, bu məktəblərin sayının artırılmasını və dövlət xərcinə keçirilməsini tələb etdi. Şəhər duması bu tələbə əsasən 1891-ci ildə dövlət xərcinə rus-Azərbaycan məktəbinin bazası əsasında iki yeni məktəb açmağa qərara aldı. Hər iki məktəb 1891-ci ilin sentyabrın 23-də açıldı. Birinci 35, ikinciyə 44 şagird qəbul edilməmişdi. Mahmudbəyov birinci məktəbə, Qənizadə isə ikinci məktəbə müdür təyin edildi. Bu iki rus-Azərbaycan

məktəbinin təşkili ilə əlaqəli olaraq , onların saxladığı rus-Azərbaycan məktəbi bağlandı. Yeni təşkil edilən hər iki rus-Azərbaycan məktəbində Qafqaz Canişini tərəfindən 1881-ci il yanvarın 13-də təsdiq olunmuş "Rus olmayan xalqların məktəbinin tədris planı" tətbiq edilirdi (ana dili, rus dili, hesab, rəsmxət, müqəddəs tarix, şəriət və fars dili). Rus-Azərbaycan məktəblərinin şəhər vəsaitinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq, təhsil haqqı ləğv olundu. 1892-ci ilin sentyabrında Bakıda şəhər vəsaitiylə üçüncü rus-Azərbaycan məktəbi açıldı(Əhmədov, 2006:286; Tağıyev 1993: 83–84).

Ana dilində təhsilin məcburi olduğu bu məktəblər, 1891-ci ildən etibarən rəsmi dövlət məktəbi statusu aldılar(Tağıyev, 1993: 85). Əhməd Cəfəroğlunun yazılarına əsasən, üsuli cədid məktəblərinin "Rus-tatar" məktəbləri olaraq da adlandırılması, statusundakı dəyişiklikdən sonra görülmüş və ruslaşdırma siyasətinin təzahürü olmuşdur. Bu tarixdən etibarən, məktəblərdə rus dili dərslərin sayı artırılmış, azərbaycan dilində dərs sayı azaldılmış, başqa ölkələrdən, xüsusilə Osmanlıdan gətirilən kitabların oxunması qadağan edilmişdir. Azərbaycanlılara rus dilini öyrətmək məqsədi ilə, Azərbaycan dili qrammatikasının tədrisi üçün rus dilində vəsait yazılmasına icazə verilmişdir(Cəfəroğlu, 1964:130–136). "Şərq-i Rus" qəzeti xalqın öz dil və ənənəsini öyrənmək və müəyyən qədər rus dilini bilmək məqsədi ilə açılan bu məktəblər, Xalq Maarif Nazirliyinə tabe edilməsindən sonra rusca dərslərin çox olması səbəbilə, ilkin məqsədlərdən uzaqlaşdırılmışdır.(Şərq-i Rus, 1903 №6). Bu da öz növbəsində xalqın əvvəlkinə nisbətən bu məktəblərdən bir qədər uzaqlaşmasına təsir etmişdir. Amma buna baxmayaraq, yeni məktəblərin açılmasına mane olmamış, dəyişən ictimai və mədəni mühit yeni məktəblərin açılmasını təmin etmişdir. 1892, 1898, 1899, 1900 illərdə açılan məktəblərlə Bakıdakı üsuli cədid məktəblərinin sayı 8-ə çatmışdır. (Tağıyev,1993: 86).

Azərbaycan xalqının təhsil həyatında böyük əhəmiyyətə sahib olan bu məktəblər, ənənəvi təhsili müdafiə edən din adamlarının müxalifətinə və maddi çətinliklərə baxmayaraq fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu məktəblərdən məzun olan şagirdlərin çoxu Azərbaycanın ictimai və təhsil həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. "Dəbistan" jurnalı redaktoru, məşhur pedaqoq Əli İsgəndər Cəfərzadə, "Bəhlul" jurnalı redaktoru Əli Əsgər Əliyev, məşhur teatr aktyoru Hüseyn Ərəblinski, Mirzə Ağa Əliyev və Mir Mahmud Kazımovski və başqa ziyalılar üsuli cədid məktəblərinin məzunları idi.

XIX əsrin sonlarına doğru bir sıra mütərəqqi maarifçilər və məktəbdarların ciddi təsiri altında Azərbaycanda bir tərəfdə mövcud ruhani məktəbləri öz ənənəvi xarakterini dəyişir, digər tərəfdən də rus məktəbində təhsil almış , yeni müəllimlər dəstəsinin yaxından köməyi və səyi ilə yeni yeni məktəblər meydana gəlirdi. İlk zamanlar yeni tipli məktəblərin sayı istər ruhanı , istərsə də dövlət məktəblərinə nisbətən az olsa da, təlimin məzmunu və müvəffəqiyyəti cəhətcə onlardan kəskin fərqlənirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, yeni üsullu məktəblərin şöhrəti tezliklə bütün ölkəyə yayıldı(Əhmədov,2006:310).

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (Azərbaycan Respublikası MDTA, fond 389)

Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası, Respublika Əlyazmaları İnstitutu (Azərbaycan Respublikası MEA RƏİ, fond 1)

Azərbaycan Tarixi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, Bakı 2007, cild IV.

Açıkkaya, Savaş. Çarlık Rusiyası hakimiyyətindəki Azərbaycan Türklərində ulus bilincinin gelişmesinin temel dinamikleri, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. jurnalı, № 28, 2010.

Baykara, Hüseyn. Azərbaycanda yeniləşmə hərəketləri , XIX yüzyl, Ankara, 1966.

Cəfəroğlu, Ahmet. "Azərbaycanda maarif hərəketləri", Türk kùltürü jurnalı, 1964, №12.

Rüstəmov, Fərrux. Yeni dövürün pedaqogika tarixi(XVII əsrin II yarısı- XIX əsr), Bakı, Nurlan-2004.

Seyidzadə, Dilarə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, Bakı 1998.

Swietochowski, Tadeusz. Müslüman Cemaatın Ulusal Kimliğı Rus Azərbaycanı 1905-1920. İstanbul, Bağlam Yayınları, 1988.

Swietochowski, Tadeusz. Rusiya və Azərbaycan Sərhədyanı bölgə keçid dövründə, Xəzər universiteti nəşriyatı, Bakı, 2000.

Tağıyev, Əyyub. Azərbaycanda məktəb tarixi(XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri), Maarif nəşriyatı, Bakı 1993.

Tahirzadə, N.A. XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda məktəblər (rus dilində), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İctimai Elmlər Seriyası, 1961, №:11.

Zenkovsky, Serge A., Rusiyada türkcülük və islam, çevirən Ali Nejat Ongun, Güne yayınları, Ankara-2000.

Əkinçi qəzeti , 1877, №9, Şərq-i Rus, 1903 №6 , Ziya qəzeti, 1879: №:1

MULTİKULTURALİZMİN AZƏRBAYCAN GERÇƏKLİYİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Sevinc QULIYEVA
ADPU-nun doktorantı,
Magistratura və doktorantura şöbəsinin
baş mütəxəssisi
sevinc0610@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan xalqının tarixən multikultural dəyərlərə sahib olduğu və bu ənənələrin bu günümüzi qədər gəlib çatdığı əks olunmuşdur. Multikulturalizm termini son dövrlərdə yayılsada, onun məzmunu xalqın bütün tarixi boyunca cəmiyyətdə yaşamışdır.

Açar sözlər: multikulturalizm, siyasət, dəyər, islam, mədəniyyətlərarası

İnamla deyə bilərik ki, inkişaf etmiş dünya ölkələrinin və Azərbaycan dövlətinin təcrübəsi multikulturalizm siyasəti sayəsində ciddi nailiyyətlər əldə etmək, cəmiyyətin bütün sahələrində, milli və vətəndaş həmrəyliyinə daha da möhkəmlənməsində uğurlar qazanmağın mümkün olduğunu sübut etmişdir. “Multikulturalizm dövlət siyasəti kimi qəbul edildiyi ölkələrdə əhəmiyyətini saxlayır. Lakin bütün hallarda bu ideya yerli insan birliklərinin, ictimai rəyin dəstəyi olmadan həyata keçirilə bilməz. Məhz bu halda konkret sərəfə gözləmək olar. Digər tərəfdən, sosial-mədəni inteqrasiyanın uğurlu prosesə çevrilməsi siyasi-hüquqi inteqrasiyadan kənarında başa düşülə bilməz” [1,102].

Müasir dövrdə formalaşmış fikrə görə, hər hansı bir ölkədə demokratiyanın inkişaf səviyyəsi məhz multikulturalizmin nə dərəcədə həyata keçirilməsindən asılıdır. Mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin, tolerantlığın, mədəni inteqrasiya, mədəniyyətlərarası dialoqun hökm sürdüyü ölkələrdə demokratiya özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatır. Multikulturalizm siyasəti təcridliliyə (izolyasionizm), assimilyasiyaya, münaqişələrə qarşı çıxır, milli azlıqların yaşadıkları ölkələrin qanunlarına riayət etmələrini, eləcə də mədəni müxtəlifliyi, qarşılıqlı etimadı və həmrəyliyi təmin edir.

Multikulturalizm mədəni universallaşma, unifikasiya proseslərinə duruş gətirmək üçün yeridilən siyasətdir. Məhz bu siyasət sayəsində mədəni müxtəlifliyin bütün fenomenləri – dil, din, adət-ənənə, sənət və s. qorunur, ona qayğı göstərilir ki, nəticədə bəşər mədəniyyətində ahəngdarlıq yaradılır.

Dünya praktikasında multikulturalizmin ayrı-ayrı modelləri mövcuddur. Azərbaycanın multikulturalizm modeli təkə Cənubi Qafqazda, postsovet məkanında deyil, Qərbdə də diqqəti cəlb edən modellərdən biri hesab olunur. XX əsrin sonlarında Cənubi Qafqazda millətlərarası münasibətlərdə münaqişələr, millətçilik tüğyan etməyə başladı. Azərbaycan öz tolerant ənənələrinə sadıq qalaraq mədəniyyətlərarası və millətlərarası gərginliyi aradan qaldırdı və multikultural dəyərlərə malik demokratik, hüquqi dövlətə çevrildi. Qərbdə multikulturalizmdən, demokratiyadan millətçiliyə keçidin baş verdiyi, ksenofobiya, islamofobiyadan bəhs edildiyi bir zamanda Azərbaycanın multikulturalizm modeli dünyaya örnək sayılır. Ölkəmizdə multikulturalizm milli və ümumbəşəri dəyərləri, mədəni bərabərliyi, ədalət və mərhəməti, tolerantlığı, mədəni müxtəlifliyi və plüralizmi, birgəyaşayışı özündə əks etdirir. Ulu Öndər Heydər Əliyev “qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa “bağlayan” müxtəlif millətləri respublikamızın ən başlıca sərvəti kimi səciyyələndirərək yazırdı: “Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar”

Məqsədi ölkə əhalisi arasında ayrışdıqçılıq qoymadan hər bir kəsin vicdan və dini etiqad azadlığının həyata keçirilməsini real təmin etməkdən ibarət olan multikulturalizm siyasətinin əsasını Ümummillə Lider Heydər Əliyev qoymuşdur. Müasir dövrdə bu siyasət Möhtərəm Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Azərbaycanın spesifik multikulturalizmi mahiyyət etibarilə xalqımızın tarixi “yol yoldaşı” olmuş, müasir dövrdə isə ölkəmizdə praktiki əhəmiyyət kəsb etmiş, demək olar ki, artıq həyat tərzinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev çıxışlarının birində məhz bu barədə belə demişdir: “Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm əsrlər boyu xalqımıza xas olan bir dəyərdir” [3]. Dövlət başçısı Azərbaycanda hökm sürən ictimai-siyasi quruluşdan asılı olmayaraq, bütün dövrlərdə ölkəmizin multikulturalizm və tolerantlıq məkanı olduğunu, indiki müstəqil Azərbaycanın öz siyasətini həmin təməl üzərində qurduğunu göstərir.

Multikulturalizm mədəniyyətlərarası münasibətlər sistemində milli identikliyin mühafizəsini təşkil edir, başqa mədəniyyətlərə və sivilizasiyalara hörmət aşılayır. Bəzi tədqiqatçılar Qərbsayağı multikulturalizmi tənqid edərək Qərb dəyərlərinə əsaslanan multikulturalizmin universal model kimi təqdim olduğunu və bu zaman milli-mədəni xüsusiyyətləri nəzərə almadığını, digər mədəni-mənəvi

fəzilətləri qəbul etmədiklərini göstərirlər. Lakin Qərb təcrübəsinin uğursuzluğu multikulturalizmin tənəzzülü və ya süqutu demək deyil. Fərqli sivilizasiya və mədəniyyət daşıyıcılarının eyni məkanda yanaşı yaşaması və qarşılıqlı zənginləşməsinə həyat təzi kimi qəbul etmək bəşəriyyətin nicat yoludur. Həm qədimlərdə, həm də müasir dövrdə Azərbaycan öz yüksək toleranlığı ilə seçilən bir bölgə kimi tarixdə öz yerini tutub. Bura zərdüştliyin vətəni, Qafqazda xristianlığın ilk beşiyi, islam dininin geniş yayıldığı məkan, müxtəlif etnosların sülh içində yaşadığı ərazi, rəngarəng mədəniyyətlərin bir-birindən bəhrələnmək çıxək açdığı diyardır.

Multikulturalizmin "Azərbaycan modeli" də sübut edir ki, fərqli millətlərin və dinlərin təmsilçiləri öz identikliklərini qorumaqla və digərlərinə hörmətlə yanaşmaqla inkişaf etmək iqtidarındadırlar. Sadəcə olaraq, bunu fərqlilikləri assimilyasiya etməyə çalışan həyat təzi kimi qəbul etmək lazımdır... Bəşəriyyət var olduqca multikulturalizm də mövcud olacaqdır.

Şübhəsiz ki, multikulturalizm yalnız həyat təzi deyil, siyasət, fəlsəfə, dialoq mədəniyyəti və ictimai psixologiyadır.

Azərbaycan gerçəkliyində multikulturalizmin yeri onunla şərtlənir ki, tarixi baxımdan azərbaycançılıq ideologiyası ilə multikultural dəyərlərin mədəniyyətdə və ədəbiyyatda təbliği, cəmiyyətdə yayılması tendensiyası eyni məqsəddə birləşir: gələcəyi formalaşdırmaq! .... "Mədəniyyət dövlətin əlində kütləyə obrazlı ideoloji təsir vasitəsidir. Kütlə psixologiyası mədəniyyəti asanlıqla qəbul edir, burada obrazlı (emosional) inandırma həlledici rol oynayır. Mədəniyyətin sərhədsiz imkanları (gözəllik və estetik zövq) milli siyasətin dünyaya inteqrasiyasına perspektivlər yaradır". [4,72].

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan multikulturalizm siyasəti ölkə daxilində inteqrasiya proseslərini möhkəmlədir. Beynəlxalq müstəvidə isə bu siyasət mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun inkişafına güclü təsir göstərir. Ümumiyyətlə son illərdə ölkəmizdə multikulturalizmin inkişafı sahəsində görülən işlər onu deməyə əsas verir ki, bu gün Prezident İlham Əliyev Ümummillə liderin zəngin dövlətçilik ənənələrini yüksək səviyyədə davam etdirir.

Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2016-cı ilin ölkəmizdə Multikulturalizm İli, 2017-ci ilin isə İslam Həmrəyliyi İli elan edilməsi multikulturalizm siyasətinə dövlətin böyük önəm verməsindən xəbər verir[5].

Azərbaycan xalqı tarixən multikultural dəyərlərə sahib olub və bu mənəvi keyfiyyətini günümüzdə daşımağa nail olmuşdur. ...Hətta deyərdik ki, bir çox istilalara, etnik təmizlənmələrə məruz qaldığımız çağlarda belə, biz bu mənəvi xüsusiyyətimizi itirməmiş, qoruyub saxlaya bilmiş, hətta inkişaf etdirmişik. Ölkəmizdə multikulturalizm termini son dövrlərdə yayılısada, onun məzmunu xalqın bütün tarixi boyunca cəmiyyətdə yaşamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамед-заде И.Р. Опыт интерпретации морали. Баку: Муаллим, 2006, 128 с.
2. Nəcəfov Etibar. **Müxtəlif Ölkələrdə Multikulturalizm Siyasətinin Müqayisəli Təhlili.** //Multikulturalizm: nailiyyətlər və problemlər. <http://bakuforum.az/az/multikulturalizm-nailiyyetler-ve-problemler/?fid=2258>.
3. Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunun açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi. <http://www.president.az/articles/6390/print>
4. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının milli ideologiyasıdır. // Azərbaycan diasporu: Tammətənlə elektron materiallar məcmuəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Bakı, 2005. 732 s. səh. 69-73.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Multikulturalizmin Azərbaycan Modeli haqqında. Bakı, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, 2017, 528 s.

DÜNYA GÖZÜYLE ŞEKİ

Elnurə ŞÜKÜR

Bakı Mühəndislik Universiteti
elsukur@beu.edu.az

XÜLASƏ

Şeki Azərbaycanın tarixi yerlərindən birisidir. Tarixiylə birlikdə, ağız və təbii güzellikləri də diqqət çəkməkdədir. Şeki ağız Azərbaycanın digər şivələrindən fərqlidir. Bu ağızın zəngin olması sadəcə Azərbaycan deyil, Rus araştırmacılarının da diqqətini çəkmişdir.

Anahtar kelimələr: Şeki, hanlıq, Kafkaz dağları

Araştırmamızda Azərbaycanın ünlü bölgələrindən biri olan Şeki şəhri haqqında bilgi verilmişdir. Birçox ünlü yazarların Azərbaycanın nadidesi olan Şeki'ylə ilgili fikirləri burada yer almışdır. Şeki eskiden beri seyyahların ilgisini çəkmiş, günümüzde de yurt dışından olan turisleri ağırlamaktadır.

Şehir ile ilgili bilgiler Arap, Fars, Türk, Gürcü kaynaklarında, aynı zamanda da Avrupa eserlerinde verilmiştir. Sanatkarlık ve ticareti kendisinde birleştiren Şeki aynı zamanda ülkenin kültür merkezlerinden birisi idi. Şeki, XVIII.yy.da hanlığının başkenti olduğu dönemde , Azerbaycan'ın kültürünün gelişiminde önemli rol oynamıştır. Bu şehir merkezden uzak, Kafkas dağlarının eteklerindedir.

Şeki Azerbaycan'da giriş kapısının güzelliği ile meşhur olmuştur. Burada her şeyin kendine göre ismi vardır, hatta kapının da. Şehrin giriş kapısına “Ala kapı” denmektedir. Sebebi ise kapının iki renkli olmasıdır. Şehre girerken girişte olan bu şiir dikkat çekiyor:

Dayanmıştır dağ teki,
Dağlar kournunda Şeki.

Şeki'nin tarihi eskilere dayanıyor. Orta asırlarla ilgili kaynaklarda Şeki'nin ismi Şekke, Şaki, Şaka, Şakki, Şakke, Şeken, Şakkan, Şekin gibi farklı şekillerde geçmektedir. Şeki'ye uzun süre Nuha da denmiştir. XVIII.yy. la birlikte şehrin adı edebi ve resmi evraklarda Şeki idi. Rusya ile birleştikten sonra hanlığın arazisi birleşerek tek Şeki ayaleti şeklinde isimlendirilmiştir. 1840 islahatı ile tüm ayalet Nuha kazası, kazanın merkezine ise Nuha ismi verilmişti. Şeki, 1968 yılına kadar Nuha adını taşımıştır. Lakin, bu o anlama gelmiyor ki, “Nuha ” kelimesinin menşei XIX. yy.'la ilgilidir.

Ptolomey, “Coğrafi Talimname ” eserinde Alban şehirleri içinde Nika adlı yerleşim yerinden bahsediyor. Aynı fikre dikkat çeken ünlü Azarbecyan tarihçisi A. Bakıhanov'un Gülistan-ı İrem eserine göre: “ Nuha şehri, isim ve yerine göre aynı Nahiya ve Nağiya şehridir ki, eski tarihlerde Şirvan şehri idi”. Daha sonra yaşamın Rus araştırmacısı Krımski de Nika'nın sonradan Nuha şehri olması fikrine katılıyor.

Şimdi ise Şeki isminin nereden geldiğine bakalım. Tarihçi Herodot'a göre Güney Kafkas'ta yaşayan İskitler-Saklar milattan önce VII.yy.'da kuzeye kadar kolayca Zakafkasya'ya , oradan da Küçük Asya'ya hücum etmişler. Bu arazide “ Skif çarlığı “ kurulmuştur. Aynı olaydan bahseden Strabon ise İskitlerden saklar diye bahsetmektedir. Saklar Zakafkasya'da en güzel yerleri tuttular ve bu yerleri kendi adlarına yakın olan Sakasena adını verdiler.

K. V. Trever, eserlerinden birinde sak kabilelerinin ve saksasena'nın ismini zikrediyor ve sakların Şeki arazisinde yaşadığını belirtiyor. Aynı zamanda oranın coğrafi koordinatlarını da gösteriyor. Bu koordinatlar şimdiki Şeki şehrinin bulunduğu arazidir.

Arap yazarı Balazuri, IX.yy. da bu araziye Şakaşen, şehre ise Şake diyor.

Şimdiki Şeki şehrinin temeli milattan önce VII.yüzyılda, yani takribi olarak 2700 yıl önce Saklar tarafından atılmıştır. Önceler Sakasena veya Şakaşen adlanan bu yerin ismi Şeki şeklini almıştır.

Şeki ismini milattan önce Azerbaycan'da yaşamış saka isminden geldiğini savunurlar. I. yy. 'da yaşamış Yunan alimi Strabonun yazdığına göre Saklar, en güzel yerleri ele geçirmiş bu yerlere kendi isimlerini – *sakasena*- ismini vermişler. Şeki toponimi eski Arap kaynaklarında şaka şeklindedir. Kelime şaka, saka toponiminden gelmektedir. Saklar'ın dillerinden bazı araştırmacılar İran dilli olduğunu belirtiyor. ama, bunu da bilmemiz gerek ki, Saklar'ın içinde Türk kökenli tayfalar da olmuştur. Bunu Şeki'nin Azerbaycan Türkçesinde konuşmasına dayanarak söyleyebiliriz. Özbek alimi D. Aytmuradov Sakların Türk dilli olduğunu, onların Türk halklarının meskenleri olan Aralda, Tyan-Şan'ın eteklerinde ve Altay arazisinde yaşadığını belirtiyor. Ona göre sakların İran dilli olması mümkün değil. A. N. Bernştam, Saklaretnik terkiplerine göre farklı olsalar da onların içinde Türk tabakasının olduğunu belirtiyor. Şeki şeklinde bu toponime ilk defa VI.yy. ile ilgili bir malumatta rastlıyoruz. Şehrin tarihi kesin muayyenleşmemiştir. Eski Şeki'nin Kiş çayının Eğriçay'a döküldüğü yerde, çimdiki Karadağlı köyü yakınlarında olduğu tahmin edilmektedir. IV. yy.' da Hristianlığın yayıldığı zaman Şeki ayaleti Albanya'nın dini merkezlerinden olmuştur. VII. yy. ' da Şeki'yi Araplar ele geçirdi. IX. yy.'ın sonlarında Arap hilafeti zayıfladığı zaman Şeki ayaletinde mustakil hakimlik yer almaktadır. Sefevi-Osmanlı savaşları zamanı XVI.Asrın 80'li yıllarından itibaren Şeki Osmanlıların eline geçti. 1606'da Şeki Sefeviler devletine geri verildi. 1765'te şehrin kenarlarına surlar çekildi. 1805'te Şeki Rusyanın himayesine geçti.

Eski Şeki Büyük kafkas dağlarının güney kollarında , eski ticaret yollarının yanında yer almaktadır, Yakın ve Uzak doğu ülkelerini batıyla birleştirmektedir. Şeki şimdiki yerine 1772'de olan dehşetli selden sonra geçmiştir. Yeni Şehir Kafkas dağlarının kollarına dayanan büyük, güzel, manzaralı bir yerde bulunmaktadır.

Çeşitli sanatkarlık mahsulleri özellikle ipek şehrin iktisadiyat ve ticaretinde önemli idi. Kaliteli ipek ve zarif yün kumaşlar Yakın Doğu pazarlarında aranmaktadır.

Rus yazarı Puşkin'in dostu, general Rayevski Şeki'nin güzel manzarasına hayran olmuştur. 25 Ekim 1826 tarihinde yazdığı mektubunda: “ Ben Şeki hanlığının başkenti Şeki'den iki geçitlik uzaklıkta

konaklıyorum. Burayı büyük hayranlıkla geziyorum, bizim konak, nar, çınar ormanında bulunuyor.Şeki çok güzeldir, bu büyük Bahçesaraydır.Burada on dört bin insan yaşıyor, üç bin ev güzel manzaralı Dağıstan dağlarının eteğinde bulunuyor...” şeklinde duygularını dile getirir.

Şeki'nin esas arazisi genel olarak ikiye ayrılıyor. Yukarıda Şeki kalası, ticaret binaları ve şehir pazarları, aşağıda ise, genellikle yaşayış evleri vardır.Burasına kışlak denilmektedir.

Şeki'ni diğer şehirlerden farklı kılan özelliği onun çok temiz ve düzenli olmasıdır. Şeki'nin bu özelliğini XIX. yy.'ın ortalarında A. P. Zisserman kendi tasvirinde vermiştir.” Şehir çok güzel manzaralı küçük dağ çayının yakınında kurulmuştur.Bazı sokaklar kaplanmış, kalanları ise doğal küçük çakıl taşları ile örtülmüştür.Bu yüzden Şeki'de hiç bir zaman çamur olmaz. Bu güzellik tescül ki, Rusya şehirlerinde çok az görülür.

Şeki güzel manzarası, düzenliliği, canlılığı, boğucu sıcaklığın olmaması, akşamlar ise bahçelerde bülbüllüenin sesi ile insane zevk veriyor.”

Şeki'de eski yapılar dikkat çekmektedir. Bunlardan biri de han sarayıdır. Dünyada kendi orijinaliği ile tek olan han sarayını 1762'de Müştak mahlası ile şiirler yazan Hüseyin han yaptırmıştır. Saray yapılırken çivi ve yapışkan kullanılmamıştır.sarayda yapıştırıcı madde olarak yumurta, boyanmasında ise tabii bitkilerle yapılmış boya kullanılmıştır.Han sarayı XVII. yy.'ın değerli sanat eserlerindedir. Dönemimizin ünlü şairi Nazım Hikmet “Eğer Azerbaycan'ın diğer eski yarıları olmasaydı, tek Şeki han sarayını dünyaya göstermek yeterlidir.” der.

Şeki Han Sarayı 1797'de usta Abbaskulu isimli bir şahıs tarafından yapılmıştır. Şehrin ihtiyarları, sarayla ilgili şunları anlatmaktadır. Saray yapıldıktan sonra han binayı çok beğenir ve ustayı yanına çağırarak ondan sorar:

-Bundan daha güzel bir saray yapabilir misin?

Usta iftiharla:”Evet, han sağolsun, bundan daha güzelini yaparım.”,-der. Lakin Han onun sarayından daha güzel bir saray olmasını istemez ve sinirinden ustanın gözlerinin çıkarılması için emir verir. Cellad onun gözlerini çıkarır ve usta dünya ışığına hasret kalır.

Orta asır yapıları içinde kervansaraylar önemli idi.Şeki'de şimdi iki kervansaray var. Yukarı ve aşağı kervansaray.Yukarı kervansaray kendi ölçülerine ve hacmine göre Azerbaycan arazisinde en büyük kervansaraydır.

Şeki'de eski yapılardan en önemlilerden biri de “ Gelirsin, görürsün.” Kalesidir. Kalenin XV. yy. da Şeki hükümdarı alican tarafından yapıldığı tahmin ediliyor.

Kaleye “Gelirsin, görürsün” denmesi Nadir şahın Şeki'ye saldırısı ile ilgilidir. 1743'te İran esaretine karşı memnuniyetsizliğini bildiren Hacı Çelebi kendini Şeki hanı ilan eder ve Nadir şahın teslim olma talebini geri çevirir. Sinirlenen şah Çelebi'nin teslim olmamasının nedenini öğrenmek istediğinde Hacı Çelebi sığındığı kalenin alınmazlığına güvenerek şaha gönderdiği haberde “Gelirsin, görürsün.”der. 1744'te Nadir şah büyük bir ordu ile Şeki'ye gelir, kaleyi görür ve alamayarak geri döner. Bu olaydan sonra halk içinde kaleye “Gelirsin, görürsün.”denir. Ünlü Azerbaycan alimi ve tarihçisi Abbaskulu ağa Bakıhanov da “Gülüstani-İrem ” eserinde bu kalenin dayanıklılığında bahseder. Abdül Letif Efendi'nin belirttiğine göre Ndir Şahın ikinci defa Şeki'ye baskını zamanı Hacı Çelebi Şeki halkı ile birlikte kaleye gelip üç yıl açlığa dayanır, ama teslim olmaz. Nadir'in bu teşebbüsü hiç bir sonuç vermez.Kaledeki sakinler ise şehre döner.

Kale ile ilgili halk bir sıra hikayeler anlatıyor.Söylentilere göre Nadir Şah kalenin ona teslim olmasını ister ve halkı ölüm ile tehdit ediyor.Halk da “Gelirsin, görürsün.”der. Kalenin içinde duvarları taşla işlenmiş bir kuyu vardır. Bu kuyularda buğday ve yiyeceklerin saklandığı tahmin ediliyor.

Şeki Kafkas'ta ipek istehsalının önemli merkezi idi. Azerbaycan'da istehsal olunan ipeğin takriben % 40'nı Şeki veriyordu. 1861'de Şeki'de ipek sarma fabrikası yapıldı.1862'de Londonda geçirilen uluslararası sergide Şeki ipeği ödül kazanmıştır.Kafkas'ta ipekçiliğin gelişmesi Şeki'ye borçludur. 15 Haziran 1863'te Şeki'de dünyanın en büyük baramaaçma fabrikası açıldı. 1931'de Şeki İpek Fabrikası açıldı.

Şeki'de en büyük yaşayış yerleri Baş Göynük, Küçük Dehne, Büyük Dehne, Ohut ve Baş Zeyzit köyleridir.

Şeki ülkemizin en büyük tarım şehridir.

Şeki'de yaşamış ünlü yazar Reşidbey Efendiyev'in Şeki şiirini hatırlayalım:

Güzelsin azerin çoğu şehriden,
Dilbersin! Bellidir her eserinden.

Behište benzersin her şəherindən,
Kafkas silsilesi, dağ kemerindən
Bağlamış beline kuşağı Şeki!

Bu şəhirdə Azərbaycan üçün çox dəyərli insanlar yetişmişdir. Devrimizin ünlü şair və yazarı Bahtiyar Vahabzadə, Azərbaycan`da ilk dramın temelini atan Mirzə Fətəli Ahundzadə, ilk dəfə eserini Fransızca yayımlayan Rəşidbəy Efəndiyev, dilçi E. E. Demircizadə və nice insanlar.

Şeki Azərbaycan`ın mizah kaynağıdır. 1983`te keçirilən gülüş yarışmasında Şeki Kəbrova`dan sonra ikinci oldu.

Azərbaycan`da hər kəs Şeki sözünü duyduğu zaman hər kəsin yüzü güler, onlardan fıkra anlatmalarını rica eder.

Şeki fıkraları halkın günlük hayatında olan olaylardan oluşmaktadır. Bu fıkralarda kötülük, iyilik, nankörlük, kardeşlik etkili bir şekilde anlatılır. Tabii her yerde fıkra kahramanları var. Bizim Şeki`nin fıkra kahramanı Hacı Dayı`dır.

Şeki`de herkese takma adlar verilir. Bu özellik her yerde yoktur. Bununla ilgili biro lay geçmiş.

Günlerin birinde bir yabancı Şeki`ye gelir ve önceden burası ile ilgili bazı məlumatları da vardır. Burada hər kəs bir-birlerini babalarına və de kendilerine verilen takma adla tanışdığını görür və sorar:

-Sizde takma adı olmayan biri var mı?

İnsanlar hemen cevap verir:

-Neden olmasın ki? Evet var. Ayı Mahmud.

Şekililer zeki oluyor. Sovyetler döneminde Azərbaycan`da Matematik olimpiyatlarında altın madalya kazanan Şekili idi.

KAYNAKÇA

1. Mahmud İsmayilov, Şeki, Azərneşr, Bakı 1982
2. Salamzadə E; Mahmudzadə R, Şekinın memarlıq abidələri, Elm, Bakı 1987
3. Frost Şüşter, Azərbaycan Sovet Ansiklopediyası X, Azərbaycan Sovet Ansiklopediyasının baş redaksiyası, Bakı 1987.
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9E%C9%99ki> (15.03.2018)

İSTANBULUN OSMANLI TÜRKLERİ TƏRƏFİNDƏN FƏTHİ VƏ ARALIQ DƏNİZİ TİCARƏTİ

Yeganə ÇAĞLAYAN

Muş Alparslan Universitetinin dosenti
y.caglayan@alparslan.edu.tr

Erhan ÇAĞLAYAN

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı
caglayan49@hotmail.com

Pireneyin xristian dövlətlərinin böyük sövqlə dünyanı «bölüşdürdüyü», Avropanın digər dövlətlərinin isə Şərqlə vasitəçisiz əlaqələr arzuladığı bir zamanda – həm Avropanın, həm Asiyanın təkcə ilk yüzilliklər üçün deyil, Yeni Dövr üçün də təsiri keçərli olan, Şərqi Aralıq dənizi ticarəti üçün isə kardinal dəyişiklik yaradan bir hadisə baş verdi: 29 May 1453-cü ildə İstanbul / Kostantinopol Osmanlı türkləri tərəfindən fəth edildi. Dünya tarixi üçün böyük bir əhəmiyyəti olan bu hadisənin bütün yekunlarını izləmək niyyətimiz yoxdur, onları yalnız Aralıq dənizi ticarəti üçün təhlil edəcəyik.

Osmanlı dövlətinin məhz Aralıq dənizi ticarətinə təsiri isə şəxksizdir, çünki bu fəthlərin həmin bölgə ilə birbaşa əlaqəsi var idi. Osmanlı fəthi ərəfəsi Konstantinopolun vəziyyəti çox acınacaqlı idi. İmperator hakimiyyəti nəhəng maliyyə çətinlikləri ilə üzləşmişdi, qarşısını almaq üçün isə əvvəllər ləğv edilmiş vergiləri bərpa etmişdi. Vəziyyət o yerə gəlib çatmışdı ki, nəinki qoşunu və donanmanı saxlamaq, imperatorun sarayını belə təchiz etmək imkansızlaşmışdı. Venesiyanın və Genueyanın ticarət hegemonluğu haldan düşmüş imperiyanı dirçəltməyə ümid yeri belə qoymamışdı. Avropa Bizansı «iqtisadi baxımdan işğal etmişdi».

Tarixin bütün mərhələlərində olduğu kimi, Osmanlı fəthi ərəfəsində də Konstantinopol dini-siyasi təlatümlərlə çabalayırdı. Təsadüfi deyil ki, ruhani və siyasi elitanın əksər nümayəndələri fəth ərəfəsi həddən ziyadə təhlükədə olan paytaxtdan Pelopennesə köç etmişdi. Paytaxtda isə latınofillərlə osmanofillərin

mənasız çəkişməsi davam edirdi. Hələ 1439-cu ildə Florensiya kilsə yığıncağında imperator VIII İohann və papa IV Yevgeniy pravoslav və katolik kilsələrinin uniyası haqqında saziş bağlasalar da, Konstantinopol bu sazişi tanımamışdı. İstər pravoslavlar, istər katoliklər üçün bu birləşmə gerçək bir şey sayılmırdı. Petrarkanın nümunəsində katoliklər düşünürdü ki, «türklər düşməndir, amma bidətçi yunanlar düşməndən də pisdir», yunanlara görə isə, «Konstantinopolda türklərin çalmalarını görmək latınların tiarasından daha yaxşıdır».

Nəhayət, Konstantinopolun beynəlxalq durumuna gələk: bir tərəfdən, italyanların, o cümlədən, papanın durmadan artan təzyiqləri, digər tərəfdən, onu əhatə edən serb təhlükəsi Avropanın digər iri dövlətlərinin – Fransanın, İngiltərənin, Müqəddəsi Roma imperiyasının, Kastiliyanın, Araqonun və Portuqaliyanın tam laqeydliyi ilə çulğışmışdı. Yeganə yardım cəhdi 1444-cü ildə Varna yaxınlığında macar kralı Vladislavın başçılığı ilə təşkil olunmuşdu ki, o da böyük uğursuzluqla başa çatmışdı.

Beləliklə, Konstantinopolun Bizans imperiyasının paytaxtı kimi mövcudluğunun artıq heç bir anlamı, o cümlədən, Aralıq dənizi ticarətində italyanların hegemonluğunu dəyişdirəcək gücü qalmamışdı. Əhəmiyyətli olan Osmanlı türkləri idi ki, bütün XIV əsr boyu fəthləri sayəsində Venesiyanın əlindəki bütün yunan mülklərini alıb Aralıq dənizində yunanlar üçün bəla olan «latın ağalı»nı laxlatmışdılar.

Roma imperiyasından bu yana heç bir dövlət Aralıq dənizi hövzəsini tamamilə ələ keçirməyə nail ola bilməmişdi. Amma indi meydana çıxmış Osmanlı dövləti tam bu iddiada idi: bir neçə onillik sonra bu perspektivin gerçəkləşməsinə kiminsə mane olacağına heç bir təminat yox idi və Avropa yalnız 1453-cü ildən sonra bu gerçəyi başa düşmüşdü.

Konstantinopolun çökməsindən xəbər tutar-tutmaz Venesiya Senatı sultan II Mehmedin sarayına elçilik göndərdi, danışıqlar bir ilə yaxın çəkdi və 1454-cü il aprelin 18-də Venesiya Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında müqavilə bağlandı. Müqaviləyə görə, venesiyalılar Osmanlı bazarlarında sərbəst ticarət etmək hüququ qazanırdı və onlar üçün 2 %-lik gömrük müəyyən olunurdu. Beləliklə, vaxtilə Bizans hökumətindən alınan imtiyaz və güzəştlərin eynisini Osmanlı sultanı verirdi.

Həm 1082-ci il xrisovulu, həm də 1454-cü il imtiyazatı fenomen hadisə deyildi: ikisi də İstanbul Venesiyaya vermiş olduğu ticarət güzəştidir və ardınca siyasi güzəştlərə bağlanır. I Alekseyi bu güzəştə məcbur edən amilin normann təhlükəsi olması ilə II Mehmedin antiosman blokunun potensial üzvü ola biləcək Venesiyayı neytrallaşdırması amili arasında *prinsipial* fərq yoxdur. Osmanlılar da Komninlər kimi, italyan dövlətləri arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edib ya Venesiyaya, ya Pizaya, ya Florensiyaya ticarət imtiyazları verirdilər: bu yolla italyanların antiosman koalisiyasının qarşısı alınır.

Qeyd edək ki, bu cür taktikanın osmanlılar üçün təhlükəli məqamları da Bizans dönəmində olduğu qədər idi: hər dəfə imtiyazat alan dövlət əvvəlki dövlətdən daha artıq güzəştlərə nail olurdu. Yəni Osmanlı sultanları da Bizans imperatorlarının səhvlərini təkrarlayırdılar. Məsələn, Venesiyaya 1454-cü ildə kapitulyasiya hüququ verən Sultan II Mehmed bu respublika ilə müharibə (1463-1479-cu illər) ərəfəsində onun Aralıq dənizindəki güclü rəqibi Florensiya ilə yaxınlaşma xətti götürdü, 1460-cı ildə Florensiyaya (və Pizaya) daha geniş kapitulyasiyalar verdi, Florensiya isə Mehmeddən tək cə kapitulyasiyalar qopar-maqla kifayətlənmədi, eyni zamanda İstanbul limanında əlverişli mövqə əldə etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Venesiya ilə münasibətləri kəskin həddə çatan Osmanlı imperiyası 1462-ci ildə Qalatadan venesiyalıları qovaraq oradakı italyan məhəllələrində florensiyalıları yerləşdirdi. Çox keçmədən, Osmanlı – Venesiya ticarət əlaqələrinin yerini Florensiya ilə əlaqələr tutdu.

Amma Venesiyanın Aralıq dənizindəki ticarəti üçün Florensiya göründüyü qədər təhlükə törətmirdi, çünki osmanlılarla müharibə bitər-bitməz (1479-cu il) Venesiya tacirləri yenə imtiyazlarını (bu dəfə daha artıq) bərpa etməyi bacardılar. Venesiya üçün daha qorxulu rəqib - Osmanlı imperiyasının daxilində idi: burada tədricən ortaya çıxan yəhudi icması, xüsusilə İspaniyadan köç edən Sefardilər Osmanlı imperiyasında böyük güzəştlərə sahib olan tacirlər idilər. Yüzdəliklərlə boyunca yəhudilər pərakəndə halda olsa belə, Aralıq dənizi hövzəsində ticarətdə iştirak edirdilər; Məmlük, Bizans, Pireney hakimiyyətlərində qalan yəhudi icmaları indi tolerant türk idarəçiliyində geniş imkanlar qazanaraq Selanikdə (Salonikdə), İstanbulda, Hələbdə, İsgəndəriyyədə yerləşməklə Venesiyanın Şərqi Aralıq dənizindəki üstünlüyü üçün həqiqətən böyük rəqabət yaratmağa başlamışdılar. Venesiyanın Aralıq dənizi ticarəti üçün yaranmış bu yəhudi rəqabəti həm də ona görə qorxulu idi ki, Osmanlı imperiyasına kütləvi şəkildə köç edən yəhudilər bu imperiyanın siyasi idarəçiliyinə də nüfuz etməyə başlamışdılar və deməli, Venesiya üçün Florensiyadan daha artıq təhlükəli idilər.

Beləliklə, İstanbulun Osmanlı hakimiyyəti altına keçməsilə Aralıq dənizi ticarətində aşağıdakı dəyişikliklər baş verdi:

- Şərqi Aralıq dənizi hövzəsi Osmanlı imperiyasının daxili gölünə çevrildiyindən, Venesiyanın bölgədəki inhisarçılığı bitdi;
- Şərqi Aralıq dənizindəki (həmçinin Egeydəki) adaların nəhayət ki, təhlükəsizliyi və sabitliyi bərqərar oldu və ticarət üçün daha əlverişli şərait yarandı;
- İstanbul yenidən Avropa – Asiya ünsiyyətinin mərkəzi rolunu geri qaytara bildi, şəhərin ticarət həyatına yunanlar, yəhudilər, ermənilər, slavyanlar təkrar qatıldı;
- Eyni zamanda Aralıq dənizi ticarəti uğrunda Venesiya-Piza, Venesiya-Florensiya, Venesiya-Genuya rəqabəti gücləndi. Bu mübarizəyə yeni qüvvələr, o cümlədən Osmanlı imperiyasının daxilindəki diasporalar – yəhudi, yunan, erməni icmaları da qoşuldu;
- Aralıq dənizi ticarəti uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi şəraitdə İspaniya və Portuqaliya Hind okeanı ticarətinə meyli etməyə başladı; İngiltərə və Fransa kimi dövlətlər isə yaşadıkları daxili siyasi problemlər səbəbindən, müvəqqəti olaraq Aralıq dənizi ticarətindən uzaqlaşdılar.

“NEFTYANOYE DELO” QƏZETİ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

İlqar HACIYEV

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

Doktorant

ilgarhajyev@yahoo.com

1918-ci ilin may ayının 28-də qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mətbuat sahəsində apardığı siyasət söz azadlığını, demokratik normaları özündə əks etdirirdi. 1919-cu ildə ADR-də 39-u azərbaycan dilində, 44-ü rus dilində, 6-ı isə başqa dillərdə olmaqla 89 jurnal və qəzet nəşr olunurdu.

23 oktyabr 1919-cu ildə parlamentdə müzakirəyə çıxarılmış və 30 oktyabr 1919-cu ildə parlament tərəfindən qəbul edilmiş “Mətbuat haqqında Nizamnamə” azad mətbuatın inkişafına şərait yaradırdı. Nizamnaməyə görə hökumətin razılığı olmadan həddi-bülüğa çatmış, savadlı və məhkum olunmamış hər bir Azərbaycan vətəndaşı mətbu orqan açma bilirdi.

Belə bir şəraitdə 1899-cu ildən ayda 2 dəfə olmaqla rus dilində nəşrinə başlanılmış Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının orqanı olan “Neftyanoye Delo” qəzeti də fəaliyyətini davam etdirmişdir. Yalnız 1918-ci ilin sonuncu nömrəsi (№21-24) texniki səbəblərdən çapa çıxmamış, əvəzində 1919-cu ilin ilk nömrəsi (№1-2) böyük həcmdə çap olunmuşdur. Kağızın bahalaşması ilə əlaqədar olaraq 1919-cu ildə 2-ci (№3-4) buraxılışından abunə qiymətləri bahalaşmışdır. 1919-cu ilin altıncı buraxılışından (№11-12) abunə qiymətləri növbəti dəfə bahalaşmış, 1919-cu ildə mətbəə işçilərinin tətilləri ilə əlaqədar olaraq qəzetin 1919-cu il 17-18-ci nömrəsinin nəşri gecikmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə, 1919-cu ildə 3 illik fasilədən sonra Bakı neft sənayeçilərinin növbəti XXXVII qurultayı çağırılmış, qurultayda Şura sədri və Şuranın heyəti seçilmişdir. Belə ki, Şura sədri - Ş.Əsədullayev, Şura üzvləri - A.İ.Manço, D.Landau, Y.Umantsev, M.Səlimov, N.Vanebu və Şura üzvlərinə namizədlər - Q.Pokrovski, Q.Qurqenidze, A.Tağıyev, S.Ter-Krikoryan seçilmişdilər. “Neftyanoye Delo” qəzetinin nəşri üçün Bakı neft sənayeçilərinin növbəti XXXVII qurultayında 1919-cu il üçün qurultayın xərclər smetasının lahiyəsində təklif olunan 17200 rubl əvəzinə qurultayın 1919-cu il üçün xərclər smetasında 17280 rubl ayrılmışdır. Həmçinin qurultayın gəlirlər smetasında “Neftyanoye Delo” qəzetinə abunə haqlarından və Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının nəşrlərinin satışından 8000 rubl vəsait daxil olacağı təsdiqlənmişdir.

“Neftyanoye Delo” qəzetinə Bakı şəhərindəki abunəçilər üçün 1920-ci il üçün bir illik abunə haqqı 450 rubl, yarım illik 250 rubl, digər şəhərlərdəki abunəçilər üçün isə abunə haqqı illik 600, yarım illik 350 rubl olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə aktual məsələlərdən biri işgötürənlərlə fəhlə və qulluqçular arasında münasibətlərin tənzimlənməsi üçün yeni kollektiv müqavilənin hazırlanıb qəbul edilməsi olmuşdur. 1920-ci il 29 fevralda Birinci Tipoqrafiya Firmasının mətbəəsində çap edilmiş “Neftyanoye Delo” qəzetinin 2-ci nömrəsi ilə birlikdə Bakı həmkarlar ittifaqları Şurasının hazırladığı kollektiv müqavilənin lahiyəsi abunəçilərə pulsuz göndərilmişdir.

Azərbaycan Müvəqqəti İnkilab Komitəsinin neft sənayesini milliləşdirmək haqqında 27 may 1920-ci il tarixli dekreti ilə Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası ləğv edilmiş, 28 may 1920-ci ildə “Neftyanoye Delo” qəzetinin 5-ci və sonuncu nömrəsi çap olunmuşdur. Qəzetin sonuncu nömrəsində bu qəzetin 15 iyun

1920-ci ildən ASSR Xalq Təsərrüfatı Şurasının orqanı olub, “Narodnoye Xozyaystva” jurnalı adı altında ayda iki dəfə dərcə başlayacağı göstərilirdi. Jurnalda həmçinin geoloq M.V.Abramoviç, kimyaçı L.Q.Qurviç, elektro-texnik A.Y.Sunitsdən ibarət heyətli kollegiyanın redaktorluğu ilə fəaliyyət göstərən elmi-texniki şöbə olacaqdır. “Neftyanoye Delo” qəzetində dərc olunmalı olan materiallar, eləcə də neft sənayesi statistikaları bu jurnalda çap olunacaqdır. Jurnalda çap olunacaq bütün materiallar jurnalın katibinə - E.İ.Kleyna göndərməli idi. Elmi-texniki məqalələri isə redaksiyaya birbaşa göndərməklə yanaşı kollegiya üzvlərinin biri vasitəsilə də göndərmək olardı. Jurnalın redaksiyası “Neftyanoye Delo” qəzetinin Merkuri küçəsi 20 ünvanında yerləşən redaksiyasında idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyasında (bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005, s.256), həmçinin T.Nəcəfəliyevin “Neftyanoye Delo” qəzetinə dair məqaləsində (bax: Наджафалиев Т. Журнал “Нефтяное дело” и политическая история Бакинской буржуазии(1918-1920 гг.): источниковедческий аспект, “Azərbaycan tarixi Muzeyi - 80” toplusu, Bakı, 2001, səh.222-235, səh.234.) yalmış olaraq “Neftyanoye Delo” qəzetinin son nömrəsinin 1920-ci ilin aprel ayında çıxdığı göstərilir.

“Neftyanoye Delo” qəzetinin külliyyatı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kitabxanasında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində, Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində qorunub saxlanılır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə “Neftyanoye Delo” qəzetinin redaktorları A.A.Paranian və P.M.Kara-Murza olmuşdur. Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası yanında Statistika Bürosunun müdiri vəzifəsi 1918-ci ildə müvəqqəti olaraq “Neftyanoye Delo” qəzetinin redaktoruna həvalə olunmuş, müvəqqəti həvalə olunmasına baxmayaraq, qəzetin son nömrəsinin redaktoru P.M.Kara-Murza həm də statistika bürosunun müdiri vəzifəsini icra etmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu illərdə “Neftyanoye Delo” qəzetinin müəllifləri Q.Kesselman, həkim M.Milman, N.Tolstonoqov, Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası yanında Statistika Bürosunun müdiri olmuş V.İ.Frolov, dağ-mədən mühəndisləri A.Lebedev və S.Apresov, kimyaçı L.Qurviç, A.Delitsın, T.V.Belozerskiy və digərləri olmuşdular.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Rusiyaya neft məhsullarının göndərilməsinə qadağa qoyulması ilə Rusiya bazarından məhrum olan Bakı neft sənayesi böhran vəziyyətinə düşmüş, 1919-cu ilin sonlarına yaxın bu böhran daha da dərinləşmişdir. Həmin vaxt Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı müxalif quruma çevrilmişdir. Onun orqanı olan “Neftyanoye Delo” qəzetində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ticarət, gömrük və sənaye siyasəti tənqid olunmuş, hökumətin neft məhsullarının ixracına aksiz tətbiqi qanununa narazılıq əksini tapmışdır. Məsələn, A.Delitsının 9 fevral 1920-ci ildə Azərbaycan Parlamentində qəbul edilmiş yeni gömrük tariflərinin tətbiqinə dair qanun barədə yazdığı “Gömrük siyasətinə dair” adlı məqaləsində Azərbaycan tariflərinin əsasında başlıca olaraq müasir gömrük sistemlərində üstünlük verilən xəzinə məqsədlərinin dayandığı vurğulanır, digər “Neftyanoye Delo” qəzetində dərc olunmuş “Azərbaycan hökumətinin ticarət-sənaye siyasəti” adlı məqalədə isə Azərbaycan hökumətinin ticarət-sənaye və maliyyə məsələlərinin həllində uzun illərin təcrübəsinə sahib olan yerli sənayeçilərin və maliyyəçilərin də səsinə qulaq asmaq tövsiyyə olunurdu. “Neftyanoye Delo” qəzetində dərc olunmuş məqalələrdə Azərbaycan hökumətini Sovet Rusiyası ilə ticarət əlaqələrini bərpa etməyə səslənir, Sovet Rusiyası ilə blokadanın davam etdirilməsinin Amerika neftinin Rusiya bazarlarına yol açacağını və bunun da Bakı neft sənayesinə ağır nəticə verəcəyi vurğulanırdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində “Neftyanoye Delo” qəzetində yerli neft sənayesi və bu sahə ilə bağlı sahələrin vəziyyəti ilə yanaşı Qafqaz, Rusiya və xarici ölkələrin də sənayesinin qısa xronikası verilmiş, Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının fəaliyyəti işıqlandırılmış, qəzetin proqramına uyğun olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan”, müsəlman sosialistlərin, hümmətçi-menşeviklərin, müsəlman sağ eserlərin orqanı olan “Zarya”, “İskra”, “Rossiya”, “Kaspi”, “Bakinskaya jizn”, “Yedinaya Rossiya”, “Naşe Vremya”, “Znamya Truda”, “Qolos Rossii” və digər qəzetlərdən xülasələr çap edilmiş, yeni nəşrlərin bibliografiyası verilmişdir.

“Neftyanoye Delo” qəzeti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində Bakı neft sənayesi tarixini tədqiq etmək üçün dəyərli mənbədir.

**İMPERATOR RUS TEXNİKİ CƏMIYYƏTİNİN BAKI ŞÖBƏSİNİN
MƏDƏNİ-MAARİF SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏTİNƏ DAİR**

İlqar HACIYEV

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
Doktorant
ilgarhajiyev@yahoo.com

XIX əsrin sonunda Bakıda neft sənayesi sürətlə inkişaf edir, neft hasilatı ilbəl artırıldı. Neft sənayesinin sürətlə inkişafı ilə əlaqədar Bakıya işləməyə gələnlərin də sayı çoxalır. Bakıya nəinki Şimali Azərbaycanın digər bölgələrindən və Cənubi Azərbaycandan, həmçinin Rusiyanın digər quberniyalarından da işləməyə gəlirdilər. Neft mədənlərində çalışanların əksər hissəsi bura müvəqqəti gəlir, 1-3 il işləyib vətənlərinə qayıdırdılar. Onlar əldə etdiyi təcrübə və biliyi özləri ilə aparır, onların yerinə isə təcrübəsiz işçilər gəlirdi.

XIX əsrin sonunda neft sənayesində bədbəxt hadisələrin sayı artmış, bu artıma fəhlələrin bilik səviyyəsinin aşağı olması da təsir etmişdir. 1896-cı ilin sonunda Əkinçilik və dövlət əmlakı nazirinin əmri ilə Bakıya ezam olunmuş həkim L.B.Bertenson da öz hesabatında Bakı neft sənayesində bədbəxt hadisələrin sayının artmasına fəhlələrin bilik səviyyəsinin aşağı olmasının təsir etdiyini göstərirdi.

1879-cu ildə yaradılmış İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi 18 mart 1902-ci ildə ali səviyyədə təsdiq olunmuş texniki və sənətkarlıq tədris emalatxanaları və kurslarının Əsasnaməsi əsasında fəhlələr üçün texniki kursların təşkili üçün yerli zavod və firmalara müraciət etmiş, onlardan yalnız 25%-i bu müraciətə cavab verib şöbəyə 2000 rubldan çox ianə etmişdilər. Bu da kursların açılması üçün kifayət etmiş, 1903-cü ilin sentyabrında İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi fəhlələr üçün texniki dərslərə başlamışdır. Kurslara 30 nəfər fəhlə qatılmış, lakin müraciət edənlərin sayının çoxluğundan oktyabr ayında növbəti 30 nəfərlik sinif açılmışdır. Kursların proqramına buxar qazanlarına və maşınlarına qulluq, rəsmxətt, areometr və rəsm dərsləri daxil olmuşdur. Kursların birinci tədris ilində milliyətdən asılı olmayaraq yaşı 15-dən aşağı olmayan və savadlı fəhlələr qəbul olunmuş, kursa savadlı fəhlələr qəbul olunsalar da, onların biliyi çox aşağı səviyyədə olmuşdur. Birinci tədris ilində kursda bir illik təhsil haqqı 1 rubl, yarım illik təhsil haqqı 50 qəpik olub, kurslarda fəhlələrə tədris üçün lazım olan vəsaitlər pulsuz verilmişdir.

Çar Rusiyasının sənaye mərkəzlərindən olan Bakı şəhərində açılan kursların oxşarları imperiyanın digər şəhərlərində 18 mart 1902-ci ildə təsdiq olunmuş əsasnamədən bir neçə il öncə artıq fəaliyyət göstərirdi.

Bakı neft sənayeçiləri qurultayı Şurasının orqanı olan "Neftyanoye Delo" qəzetində İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti Bakı şöbəsi yanında təşkil olunmuş texniki kurslardan bəhs edən "İlk təcrübə" adlı məqalədə 18 mart 1902-ci il ildə təsdiq olunmuş əsasnamənin geniş tətbiq olunmaması tənqid olunurdu. Bu məqaləyə cavab olaraq Bakı quberniyasının baş sənaye inpektoru M.Brailovskiy "Neftyanoye Delo" qəzetinin redaksiyasına göndərdiyi məktubda göstərirdi ki, Bakı şəhərində açılan texniki kurslar Xalq Maarif Nazirliyinə tabedir. 18 mart 1902-ci ildə təsdiqlənmiş əsasnaməyə görə isə kurslar sənaye müəssisələri yanında təşkil olunub Maliyyə Nazirliyinin təhsil şöbəsinə tabe olmalı idi və bu kursların məqsədi fabrik-zavod və sənətkarlıq sənayesinin ehtiyacı üçün təcrübəli və bacarıqlı fəhlələr hazırlamaq idi. Bakıda isə belə kurslar mövcud deyildi. İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti Bakı şöbəsi yanında açılmış kurslar bu əsasnamədən öncə digər şəhərlərdə açılmış texniki kurslara uyğun idi. O, həmçinin məktubunda əsasnamənin tənqid olunmasını tez olduğunu göstərirdi. M.Brailovskiyə görə Bakıda əsasnaməyə uyğun kurs açıldıqdan sonra onun nə dərəcədə tələbata uyğun olacağı bilinəcəkdir.

"Neftyanoye Delo" qəzetinin redaksiyasının Brailovskiyə cavabında vurğulanır ki, 2 il yarım ki, qanun təsdiqlənib, lakin Bakı kimi böyük sənaye şəhərində hələ də tətbiq olunmayıb. Buna görə də qanunun tənqidinə kifayət qədər əsas var.

1904-cü il sentyabr ayının 1-də İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi fəhlələr üçün texniki kursların ikinci tədris ilinə başlamışdır. Həmin il kursların dinləyicilərinin çoxluğunu nəzərə alaraq əlavə paralel siniflər də açılaraq kurslar 2 paralel sinifdə təşkil olunmuşdur. Rəsmxətt siniflərinə 40 və 32 nəfər, areometr siniflərinə 40 və 32 nəfər, rəsm siniflərinə 28 və 30 nəfər, qazanxanalara qulluq sinifinə 40 nəfər qəbul olunmuşdur.

1904-cü ildən təhsil haqqı artmışdır. Belə ki, əvvəl bir illik təhsil haqqı 1 rubl idisə, 1904-1905-ci tədris ilindən hər fənnin bir illik qiyməti 1 rubl olmuşdur.

1904-cü ildə kurslarda olmuş 95 nəfərin 1 nəfəri azərbaycanlı, 72 nəfəri rus, 13 nəfəri erməni, 3 nəfəri alman, 3 nəfəri polyak, 2 nəfəri fransız və 1 nəfəri gürcü olmuşdur.

Bu kurslarda neftayırma zavodları üçün fəhlə hazırlamaq üçün zavod kimyası sinfi də açmaq istənilmişdir. Lakin kursların təşkili üçün sənaye inspektoru, texniki təhsil komissiyasının sədri, mühəndis-texnoloq M.M.Brailovskiy 2 dəfə firmalara müraciət etsə də, lazımı miqdarda ianə toplamaq mümkün olmamışdır. Cəmi 1220 rubl ianə toplanmışdır.

İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin texniki təhsil üzrə komissiyasının üzvü V.N.Delovun Texniki cəmiyyətin ümumi iclasındakı məruzəsində göstərilirdi ki, ustalar daha çox rəsmxətt kurslarına, daha sonra areometr kurslarına maraq göstərirdilər. Çünki çertyojları oxumaq hər bir usta üçün zəruri idi. Buna görə də V.N.Delov rəsmxətt tədrisinə xüsusi diqqət verilməli olduğunu göstərirdi.

Bakıda ermənilərin törədikləri qırğınlarla əlaqədar olaraq 1905-1906-cı il üçün kurs fəaliyyət göstərməmiş, 1906-cı ilin 15 sentyabrından kursların fəaliyyəti bərpa olunmuşdur.

1906-1907-ci tədris ili üçün İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin təşkil etdiyi fəhlələr üçün texniki kurslara 120 nəfər yazılmış, onlardan 70 nəfəri kurslara qəbul olunmuşdur. Tədris ilinin sonunda kurslarda 64 nəfər qalmışdır. İxtisasına görə kurslara ən çox qatılan peşə sahibləri slesarlar, milliyətinə görə isə kurslara qatılanların əksəriyyəti ruslar və ermənilər olmuşdur. Tədris ili 1 may 1907-ci ilə qədər davam etmiş, dərslər bazar günləri istisna olmaqla hər gün axşam 2 saat olmaqla aparılmışdır.

Gecə işlərinin, iş saatından əlavə işlərin tətbiq olunması fəhlələrin kursa davamiyyətinə təsir etmiş, kursa yazılanların tədris ilinin sonuna qədər təhsilini davam etdirə bilməməsinə əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

15 sentyabr 1907-ci ildə kursların yeni tədris ili açılmış, 1907-ci il oktyabr ayında kurslarda əlavə sinif təşkil olunmuşdur. Həmin sinifin proqramına mexanika və mexanizmlərin hərəkəti haqqında əsas biliklər, yanacaq, yanma və buxar barədə, elektrotexnikanın əsasları və neft və qaz mühərrikləri barədə fənlər daxil idi.

1907-1908-ci illərdə İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin texniki axşam kurslarında müxtəlif peşə sahibi olan 180 nəfər təhsil almışdır. Tədris ilində kursa 3200 rubl xərc çəkilmişdir ki, bunun da 2545 rublunu müxtəlif firmaların ianələri təşkil etmişdir.

İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti Bakı şöbəsi tipografiya kursu da təşkil etmişdir. Kurs 15 yaşdan böyüklər üçün nəzərdə tutulmasa da, 15 yaşdan böyüklər də bu kurslarda təhsil almaq üçün müraciət etmişdilər. 1905-1906-cı tədris ilində fəaliyyətə başlayan bu kurs vəsait çatışmazlığı səbəbindən 1907-1908-ci tədris ilində fəaliyyətini dayandırmalı olmuşdur. Kursun fəaliyyətini davam etdirməsi üçün lazım olan 600 rubl vəsaiti Bakıda fəaliyyət göstərən tipografiyalar ödəməkdən imtina etmişdilər. Baxmayaraq ki, Bakıda mətbəələrdə mürəttiblərin (mətbəədə hərfdüzən işçi – İ.H.) əksəriyyəti savadsız idi və bu kursların fəaliyyətini davam etdirməsi zəruri idi.

“Neftyanoye Delo” qəzetində dərc olunmuş elanda göstərilir ki, 1908-1909-cu tədris ilində İmperator Rus Texniki Cəmiyyəti Bakı şöbəsində fəhlələr üçün aşağıdakı axşam kursları olmuşdur: 1.Hazırlıq kursları (hesab, həndəsə, rəsm, texniki rəsmxətt). 2.Birinci ixtisas kursları (hesab, fizika, kimya, rəsm, proyeksiya rəsmxətti) 3.İkinci ixtisas kursları (mexanika, rəsmxətt, materialların müqaviməti və texnologiya, maşınların detalları, qaz və neft motorları, elektrotexnika).

1912-ci ilin sentyabr ayında kurslar 4 sinifdə təşkil edilmişdir: 1.Hazırlıq; 2.1-ci ixtisas; 3.2-ci ixtisas; 4.3-cü ixtisas. Həmin il kursların Balaxanıda 2, Ağşəhərdə 1 və Bibiheybətdə 1 şöbəsi açılmışdır. 25 avqust – 10 sentyabr 1912-ci ildə kurslara 332 nəfər qəbul olunmuşdur ki, bunun da 185 nəfəri şöbələrə qəbul olunanlar idi. Milliyətinə görə qəbul olunanların 8 nəfəri azərbaycanlı, 252 nəfəri rus, 6 nəfəri gürcü, 45 nəfər erməni, 2 nəfəri ləzgi, 6 nəfəri alman, 3 nəfəri polyak, 3 nəfəri çex, 9 nəfəri yəhudi idi. Peşəsinə görə ən çox qəbul olunanlar isə 133 nəfər olmaqla slesarlar idilər. Ən çox 25 nəfər olmaqla Nobel qardaşları firmasının fəhlələri qəbul olunmuşdur.

Bakı neft sənayesində işləməyə gələn gənc mühəndislər bu iş üçün az hazırlıqlı olduqları üçün İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsi Bakı şəhərində neft işi üzrə ali kursların açılması üçün məsələ qaldırmışdır. Şöbənin hazırladığı nizamnaməyə görə kurslarda “neft hasili”, “buxar təsərrüfatı”, “elektro-texnika”, “qaz mühərrikləri” və “neft emalı” fənləri tədris olunmalı, praktik məşğələlər zavod laboratoriyalarında, emalxanalarda, fabrik və mədənlərdə aparılmalı idi. Nizamnaməyə görə kurslar birillik olmalı idi və kurslarda Rusiyada ali texniki təhsil müəssisəsini, eləcə də fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsini bitirmiş şəxslər, əgər vakansiya olarsa, xaricdə ali texniki təhsil almış şəxslər dinləyici ola bilərdilər.

İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin nəzdində qapalı tipli texniki muzey fəaliyyət göstərmişdir. Şöbənin 1913-cü il üçün hesabatında göstərilir ki, həmin ildə muzeydə 1460 eksponant olmuşdur. Bu eksponantlar 13 şöbəyə bölünmüşdür ki, bu da lazım olan eksponantı asanlıqla və tez tapmağa kömək edirdi.

İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı Şöbəsinin Zubalov adına kitabxana-qiraətxanası olmuşdur ki, 1913-cü ildə bu kitabxanada 2189-u rus dilində, 592-i digər dillərdə olmaqla kitab və dövrü nəşrlər vardır.

Fəhlələr üçün texniki axşam kurslarının kitabxanası da olmuşdur. 1903-1904-cü illərdə texniki kursların 25 adda (ümumi sayı 46) xüsusi kitabxanası vardır. Kitablardan hamısı rus dilində idi. Bu da rus dilini bilməyən azərbaycanlılar da daxil olmaqla digər millətlərin kitablardan istifadə etməsini məhdudlaşdırırdı.

Sonda belə nəticəyə gəlinir ki, İmperator Rus Texniki Cəmiyyətinin Bakı şöbəsinin kursları fəhlələrin savadlanması istiqamətində müəyyən işlər görsə də, tədrisin Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun olaraq rus dilində aparması azərbaycanlıların bu kurslardan yararlanmasını əngəlləmişdir.

HOCALI KATLIAMININ EKONOMİ-POLİTİK AÇIDAN TAHLİLİ

Terane RÜSTEMOVA

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi

M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü

e-posta: terane.mirzeyeva.rustemova@gmail.com

Malum olduğu gibi asrlardır Azərbaycan Cumhuriyyəti devamlı olaraq komşu devletler tarafından hep işğale maruz kalmışdır. Bu kasbkar devletlerin amacı zengin servetlere sahip Azərbaycan topraklarından yararlanmak, onun sayesinde kendi ülkelerinin hem ekonomi, hem siyasal keçimini daha da geliştirmek olmuşdur. Bu açıdan bakıldığında komşu devletler zaman-zaman ya kendi orduları ile, kimi zaman da müstəmləkə halində sakladıkları digər devletlerin eli ilə Azərbaycana el uzatmış, katliamlar, soyğunlar, qaretlər etmişlər. İşte böyle katliamlardan biri de XX yüzüylüm en dehşetli faciəsi olmuş Hocalı (Karabağ) katliamı töredilmişdir. Tarihi Azərbaycan topraklarında rus ve digər devletlerin politik desteyi ile sahte devlet kurmuş Ermenistan devleti 1992-ci yılın 26 şubat tarihinde yine Rusiya (o dönemin Sovyet rejimi tarafından) devletinin 336-cı harbi küvvətləri ile gece saatlerinde Hocalıya hücum etmiş ve aklasığmaz kırğınlar töretmişlər. Katliamda 106'sı kadın, 83'ü çocuk olmak üzere toplam 613 Azərbaycanlı hayatını kaybetmiş, toplam 487 kişi ağır yaralanmışdır. 1275 kişi ise rehin alınmış ve 150 kişi ise kaybolmuşdur.

Azərbaycan'ın en kadim bölgəsi olan Hocalı, çok eskilerden insan meskunlaşan bir bölgedir ve burada kadim tarihi abideler günümüze kadar ulamıştır. Hocalı yakınında M.Ö. 14-7. yüzüylümə ait Hocalı-Gedebey uygarlığı abideleri yer almaktadır. Burada son bronz ve ilk demir dönemlerine ait mezar abideleri – taş sandukalar, kutular, kurganlar ve mezarlıklar bulunmuşdur. Ayrıca burada mimarlık abideleri – yuvarlak mezar (1356-1357 yılları) vardır. Arkeoloji kazılar sırasında değişik taş, bronz, kemik süs eşyaları, kilden ev eşyaları vs. bulunmuşdur. Bulunmuş boncuk tanelerinin birinde Assur hükümdarı Adadnerarın'ın (M.Ö. 807-788 yılları) adı yazılmışdır.

Hocalı şehri Sovyet döneminde Esgeran ilçesi sınırların içinde idi. 26 Kasım 1991'de Esgeran ilçesi temelinde Hocalı ilçesi oluşturulmuşdur. Karabağ savaşında stratejik konumu sayesinde Hocalı Ermenilerin dikkat merkezinde idi. Karabağ'daki tek hava alanı da bu anlamda Hocalı'nın önemini bir kadar da artırmıştır. Hocalı şehrinin Ağdam-Şuşa, Esgeran-Hankendi karayolları üzerinde yerleşmesi bu bölgeyi hedef haline getirmiştir. Sonralar Ermeniler Hocalı'nın mahvedilmesinden amaç - Esgeran-Hankendi yolunun boşaltılması ve hava limanının ele geçirilmesi olduğunu itiraf etmişler. Bunun dışında ikinci bir amil Hocalının tarihi bir bölge olması idi. Hocalı yakınında Azərbaycan'ın M.Ö. 14-7. yüzüyllara ait edilen Hocalı-Gedebey uygarlığı abideleri ve digər abideler yer aldığı için Ermeniler bu tarihi izleri de yok etmek istemişler.

İnsan Hakları İzleme Örgütü olayı Dağlık Karabağ Savaşı içerisinde yapılan en büyük katliam olarak nitelemiştir. Azərbaycan Parlamentosu 1994'te Hocalı'da yaşanan katliamı "soykırım" olduğunu ilan etti. Avrupa Konseyi Parlamentler Meclisi'nin 31 üyesi (Türkiye, Azərbaycan, Birleşik Krallık, Arnavutluk, Bulgaristan, Lüksemburg, Yugoslavya Federal Cumhuriyyəti, Makedonya Cumhuriyyəti, Norveç, Polonya) tarafından imzalanan, *Ermeniler tüm Hocalıları öldürdüler ve tüm şehri harap ettiler* ifadesinin de yer alan

ve 19. yüzylın bařlarından beri Ermenistan tarafından Azerilere karřı iřlenen soykırım olarak tanınmaya adım atılması gerektiđini bütün parlamento üyelere söyleyen 324 nolu bildiri yayımladı. 2009 Şubat'ında Kaliforniya Eyalet Alt Senatosu'nun üyesi Felipe Fuentes, Azerbaycan cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e yazdığı mektupda Hocalı olaylarını Azeri katliamı řeklinde nitelendirerek, kurbanların ailelerine bařsađlığını sunmuřtur. Cumhuriyet Senatosu (Meksika), 2011'de Hocalı olaylarını soykırım olarak tanımıřtır.

Hocalı katliamını soykırım olarak tanımlayan ÷lke ve kuruluřlar řunlardır: Azerbaycan, Meksika, Pakistan, Kolombiya, Çek Cumhuriyeti, Bosna-Hersek, Peru, İřlam İřbirliđi Teřkilatı Parlamentolar Birliđi, Honduras, Sudan, Massachusetts, Teksas, New Jersey, Georgia, Maine, New Mexico, Arkansas, Oklahoma, Tennessee, Pensilvanya, Batı Virginia, Connecticut, Florida, Arizona Utah.

Hocalı katliamı sebepsiz olarak yapılmamıřdır. Yukarıda bildirdiyimiz gibi Azerbaycanın ekonomisine sahib olmak diđer devletler gibi hñsusile Rusiya ve bazı batı devletlerinin hep dikkatinde olmuřdur. řu manada Rusiyanın bu katliama destek vermesi anlařılıdır. Peki Rusiyanın ve diđer batı devletlerinin merakları nelerdir? Bunları iletelim:

1. *Azerbaycan řark ile Batı arasında köprüdür. Bu yönlere gitmek için en elveriřli makamda yerleřmektedir;*

2. *Azerbaycan tükenmez ve dünyada en kaliteli kaz ve petröle sahiptir;*

3. *Azerbaycanın Karabađ bölgesinde çeřidli zengin servetler bulunmaktadır (altın, mis, molibden, gümüř ve s.)*

4. *Azerbaycan tarihin muhtelif kısımlarında güçlü türk devleti olmuřdur. Ve tabii ki, bu güçlü türk devletinin varlığı hazim edilmez olmuřdur (Manna, Midiya, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Sevefi devleti, řirvanřahlar ve s.) ve s.*

Ekonomi ve politik açıdan güçlü bir türk devletinin mevcut olmasına karřı çıkan devletler daim Azerbaycanı ermeni gibi alçaklarla elbir olarak katliam, terrör saldırıları yaparak zayıflatmak ve kendi çıkarları için addımlar atmaktadırlar. Fakat tarih gösteriyor ki, ne kadar hiyle yapılırsa bile hakk er-gec kendi yerini bulur. Bugun artık Azerbaycan güçlü devlet olmak yolunda inamla yürümektedir.

Nihayetinde parçalanmış, iřgal edilmiş Azerbaycan toprakları birleřdirilerek Vahid Azerbaycan Devleti kurulacaktır. Ve Azerbaycan devletine, halkına karřı yapılmış olan ve hala yapılmakta olan haksızlıklar, ikili politik oyunlar oynayanlar tarih karřısında, adalet mahkemesinde cezalarını bulucaklar.

PORTUQALIYANIN İRAN KÖRFƏZİ BÖLGƏSİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏ İřGALLARI VƏ SƏFƏVİ-OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Yeganə ÇAĞLAYAN

Muř Alparslan Universitetinin dosenti (Türkiye)
y.caglayan@alparslan.edu.tr

XV əsrin sonu beynəlxalq vəziyyət çox mürəkkəb idi. Bu, bir tərəfdən, Böyük Coğrafi Kəşflərin genişlənməsi, digər tərəfdən isə, Qərbi Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasətinin yaranması ilə bağlı idi. Baş verən dəyişikliklər müsəlman Şərqi ölkələrinin də əlaqələrində təzahür edirdi. Roma papaları Osmanlı imperiyasına qarşı səlib yürüşü təbliğatını da elə bu illərdə gücləndirmişdilər.

Belə bir gərgin beynəlxalq durumda Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin ortaya çıxması, şübhəsiz, ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunmalı idi. Ağqoyunlu dövlətinin yerində həm ərazicə, həm də hərbi-siyasi baxımdan ondan daha geniş, daha qüvvətli Səfəvi dövlətinin meydana gəlməsi Osmanlı imperiyasının şərqə doğru genişlənməsi yolunda daha ciddi maneənin yaranması demək idi.

Səfəvilərlə diplomatik əlaqələrin qurulması və onun Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi ittifaqa cəlb edilməsinə ilk cəhd Venesiya tərəfindən oldu. 1502-ci ildə Osmanlılarla müharibəni başa çatdırmasına baxmayaraq, Venesiya türk imperiyasına qarşı nəzərdə tutduğu hərbi-siyasi planlarından əl çəkməmişdi. Bu planların həyata keçirilməsi üçün isə Səfəvi dövlətinə bir müttəfiq olaraq böyük ehtiyac var idi. Səfəvi şahı I İsmayıl da öz növbəsində Qərbdə Venesiya kimi bir müttəfiqə ehtiyac duyurdu, çünki 1510-cu il Mərv döyüşündən sonra Səfəvilərin xarici siyasət planlarında öncül məsələ - Osmanlılara qarşı mübarizə idi.

Bu arada Osmanlı imperiyasında da ciddi dəyişikliklər baş verdi: hakimiyyətə sultan Səlim (1512-1520) gətirildi və yeni sultan bütün qüvvələrini şərqə - Səfəvi və Misir dövlətlərinin üzərinə yönəltmək

qərarına gəldi. 1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran düzündə Osmanlı qoşunları şah İsmayılın hərbi qüvvələri ilə döyüşdə qələbə çaldı. Cənub-şərqi Anadolu və Şimali İraq torpaqları Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına keçdi. Şah İsmayılın Diyarbəkir daxil olmaqla Ağqoyunlu dövlətinin tarixi ərazisini ələ keçirmək planı baş tutmadı. 1514-1517-ci illərdə sultan Səlimin həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlar nəticəsində Osmanlı imperiyasının Şərqdə ən iri rəqiblərindən biri – Misir məmlük dövləti süqut etdi, digər rəqib – Azərbaycan Səfəvi dövləti isə ağır məğlubiyyətə uğradıldı. Misirin işğalı ilə Osmanlı imperiyasının Şimali Afrikada və Aralıq dənizi hövzəsində möhkəmlənməsi İspaniya və Portuqaliyanın onunla münasibətlərinin korlanmasına gətirib çıxardı. Bunun əvəzində, 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra Səfəvilərin Portuqaliya ilə yaxınlaşması Venesiyanın müvafiq olaraq bu Şərq dövləti ilə əlaqələrini zəiflətməyə başladı.

Azərbaycanın Portuqaliya dövləti ilə əlaqələrinin özülünün qoyulması Vasko da Qamanın Hindistana dəniz yolunu kəşf etməsi və bu bölgədə Portuqaliyanın müstəmləkə imperiyasının yaranması ilə üst-üstə düşür. Vasko da Qamanın Hindistana səfərindən (1498) az sonra bir-birinin ardınca Hind okeanına Portuqaliya hərbi dəniz ekspedisiyaları göndərildi. Bu ekspedisiyalar nəticəsində portuqallar Şərqi Afrika, Hindistan, Seylon və Cənub-Şərqi Asiyada çox mühüm hərbi strateji və ticarət mərkəzləri ələ keçirdilər. 1507-ci ildə Ədən körfəzinin girəcəyindəki Sokotra adasını işğal edən və 1513-cü ildən isə Ədənin özünü ələ keçirmək uğrunda müharibələrə başlayan Portuqaliya əslində Hind okeanı hövzəsini Qırmızı dəniz və Misir vasitəsilə Aralıq dənizi sahilləri ilə əlaqələndirən məşhur ticarət yolunu bağladı.

Portuqalların işğalı ərəfəsində Hörmüz yaxşı müdafiə olunmuş liman sayılırdı. Hörmüz hakimi Səfəvilərdən asılı idi və Səfəvi xəzinəsinə illik bac verirdi. Lakin 1507-ci ildə Zülqədəröglü Əlaüddövləyə qarşı yürüşdə olan şah İsmayıl Səfəvi Hörmüz əmirinə yardım göstərə bilmədi, daha doğrusu, Hörmüzün müdafiəçilərinə kömək üçün ancaq 500 nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə göndərildi. Alfonsu de Albukerkinin donanması 25 sentyabr 1507-ci ildə Hörmüzün əks sahilində lövbər saldı. Təkcə bir günün işində portuqal donanması hörmüzlülərin 60 qayığını və 200 qalerasını darmadağın etdi. Daha sonra Alfonsu de Albukerke illik xərac, birdəfəlik təminat və Hörmüzdə qala tikmək üçün ərazi ayrılmasını tələb etdi.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün Portuqaliya Səfəvilərlə hər cür diplomatik razılaşmaya getməyə hazır idi. Öz növbəsində Səfəvi şahı I İsmayıl da Osmanlılarla müharibə ərəfəsində və dövründə Avropa dövlətləri, o cümlədən, Portuqaliya ilə əlaqələrdə maraqlı idi və həmin dövrdə Portuqaliyanı deyil, Osmanlı imperiyasını özünün başlıca rəqibi hesab edirdi. Ümumiyyətlə, Hörmüz Səfəvilər dövlətinin İran körfəzi bölgəsində ən zəif halqası sayılırdı və istənilən vaxt dəniz quldurlarının və ya digər bir dövlətin donanmasının qurbanı ola bilərdi, çünki yaxşı müdafiə olunmamışdı. Elə bu səbəbdəndir ki, 1514-cü il Çaldıran döyüşündən sonra hərbi və siyasi baxımdan tənəzzül yaşayan Səfəvilər dövləti Portuqaliyanın başlıca məqsədini anlaya bilmədi və 26 mart 1515-ci ildə portuqallar Alfonsu de Albukerkinin komandanlığı ilə təkrar limana daxil oldular. Bu dəfə Hörmüz çox asanlıqla portuqal müstəmləkəçisinə tabe oldu: Hörmüz hakimi Portuqaliya hökumətinə illik bac ödəməyi öhdəsinə götürdü və hətta qabaqcadan 8 il üçün bu bacı ödədi.

Beləliklə, 1515-ci ildən başlayaraq Hörmüzdə portuqal ağalığının özülü qoyuldu. Hörmüz bütün XVI əsr boyu Portuqaliyanın Hindistandakı müstəmləkə imperiyasının başlıca var-dövlət və gəlir mənbəyi oldu. Alfonsu de Albukerkinin don Manuele yazdığı məktubundan (22 sentyabr 1515-ci il tarixli) bəlli olur ki, portuqallar İrandan Ərəbistana gedən başlıca yolları və ticarəti tam nəzarət altına götürməyi başarmışdılar. Elə həmin məktubdan həm də məlum olur ki, portuqalların hakimiyyəti təkcə Hörmüz üzərində deyil, Hörmüz əmirinə tabe olan müllklərə də yayılmışdı. Hörmüz əmiri öz titulu və statusunu saxlasa da, şəhər faktiki olaraq Portuqaliyanın protektoratına çevrilmişdi. Nəhayət ki, portuqallar öz böyük arzularını həyata keçirə bildilər – Hörmüzdə güclü bir qala inşa etdilər və bu qalada yaxşı silahlanmış qarmizon yerləşdirdilər. Bütün mallar üzərinə 10 %-lik vergi müyyən edildi; bundan əlavə, donanmanı saxlamaq üçün yerli əhali üzərinə 1 %-lik vergi qoyuldu, müsəlman və yəhudi tacirlərdən alınan vergiyə əlavə 3 %-lik vergi də qoyuldu.

1521-ci ildə müsəlmanlar ilk dəfə Hörmüzü portuqalların əlindən almağa cəhd göstərdilər. Hörmüz əmiri Bəhreynə başlamış olan üsyanı bəhanə edərək portuqallara bac verməkdən imtina etdi. Portuqaliyanın 400 əsgərdən ibarət cəza dəstəsi Antonio Korreyanın başçılığı ilə Bəhreyn adasına gəldi və adamı işğal etdi. Bunun ardınca Hörmüzün özündə portuqal ağalığına qarşı üsyan qalxdı. Üsyan çox güclü oldu və sağ qalan portuqallar Hörmüz qalasında gizlənməli oldular. Yalnız Luiş de Menezişin başçılığı ilə böyük bir portuqal donanmasının Hörmüzə gəlməsi üsyanı yatırmağa kömək etdi və limanda portuqal ağalığı bərpa edildi.

Lakin tezliklə Portuqaliyanın Hörmüz üzərində ağalığı üçün böyük bir təhlükə - Osmanlı təhlükəsi yarandı. Belə ki, 1546-cı ildə osmanlı türkləri Bəsrəni ələ keçirdilər və Hind okeanına nəinki Qırmızı dəniz, eyni zamanda İran körfəzi vasitəsilə keçid qazandılar.

Bu dövrdə Avropada hələ baş verənlərin təhlükəsi tam anlaşılmamışdı, yəni Hörmüzdə cərəyan edən hadisələr Portuqaliyadan başqa digər dövlətlərə birbaşa təsir göstərmirdi. Osmanlı sultanı Süleymanın (1520-1566) nəhəng planları avropalılar üçün birbaşa deyil, yalnız Portuqaliyanın İran körfəzindəki mülkləri üçün təhlükə idi. Sultan Süleymanın planı isə əsasən Hörmüzün ələ keçirilməsi, bunun ardınca isə Hindistandakı Qucarata keçid əldə edilməsindən ibarət idi. Qucarata ələ keçirilməsi bütün Hindistana sahib olmaq üçün zəruri idi.

1534-cü ilin noyabrında Bağdad osmanlılar tərəfindən alındıqdan sonra İran körfəzində Osmanlı-Portuqaliya ziddiyyətləri daha da kəskinləşdi. Digər tərəfdən, osmanlı qüvvələrinin Səfəvilərə yönəlməsindən istifadə edən imperator V Karl alman, italyan, ispan, portuqal, Niderland və Malta cəngavərlərindən ibarət 25 minlik səlibçi qoşunu və 500 gəmidən ibarət donanma ilə Şimali Afrikaya hücum etmiş (29 may – 21 iyul 1535) və Osmanlı hakimiyyəti altında olan Tunisi ələ keçirmişdi. Bu səbəbdən, sultan Süleyman İstanbula dönməyə kimi V Karla qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı. 1540-cı ildə Türkiyə ilə Avstriya arasında Macarıstan uğrunda müharibə (1540-1547) başladı.

Türkiyənin Avropadakı problemlərindən istifadə edən Səfəvilər Şirvanşah dövlətinə son qoyaraq (1538) öz ərazilərini genişləndirmişdi; bu isə osmanlıları narahat etməyə bilməzdi. 1548-ci ildə Səfəvilərlə müharibəyə başlayan Türkiyə, eyni zamanda portuqallara qarşı hərbi əməliyyatlar da aparmalı oldu. Bəsrənin 1546-cı ildə ələ keçirilməsindən sonra Osmanlı türkləri İran körfəzinə nüfuz etməyə başladılar. Səfərin komandanlığı altında türk qaleraları Qırmızı dənizi keçərək Məsqətə hücum etdi, burada Hörmüzdən çıxan portuqal gəmiləri ilə türklər arasında kəskin döyüşlər oldu. Hindistanın vitse-kralı Alfonsu de Noronya 5 gəmidən ibarət eskadranı türklərin üzərinə göndərdi. Portuqal komandanı Luis Figeyra yaxşı döyüşsə də, böyük riskə getdi və həm gəmilərini, həm həyatını itirdi. Portuqallar öz komandanlarını itirdikdən sonra geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, Osmanlı türkləri strateji əhəmiyyət kəsb edən Bəsrədə möhkəmləndilər. Bu məntəqədən sultan Süleyman portuqalların dayaq nöqtəsi olan Hörmüzə hücum təşkil etməyi planlaşdırırdı.

XVI əsrin ortalarına doğru İran körfəzi və Hind okeanı bölgəsində Portuqaliyanın Osmanlı imperiyası kimi güclü bir rəqibi ortaya çıxdı və Portuqaliya-Osmanlı mübarizəsinin qanlı səhifələri başladı.

İSLAMDA MUSİQİNİN YARANMA VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Dilbər HÜSEYNOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
dilber.rehimova@gmail.com

XÜLASƏ

Tədqiqat işində musiqi və şeirin halal, yoxsa haram olması, xüsusilə də qadınlar tərəfindən ifa olunmasının nə dərəcədə düzgün olması araşdırılaraq məsələyə münasibət bildirilir. Bununla yanaşı real faktlardan daha çox əfsanələrə əsaslanan musiqinin yaranma tarixinə qısa şəkildə nəzər salınır.

Açar sözlər: peyğəmbər, musiqi, halal, şeytan

Giriş

Əsrlər boyu musiqi və şeirin yaranma tarixçəsi, haram yoxsa halal olması, İslamda ona münasibət haqqında fərqli fikirlər mövcud olmuşdur. Bu haqda əsərlər yazılmış, Peyğəmbərin (ə.) hədisləri və Qurani-Kərimdəki ayələrə istinad olunaraq müfəssirlər tərəfindən müzakirə edilmişdir.

Bibliyada olan süjet xəttinə və müsəlman mifik-fəlsəfi musiqi nəzəriyyəsinə uyğun olaraq musiqinin yaranmasını Adəm peyğəmbərin (ə.) oğlu Qabilin övladı Lamekin vəfatı ilə əlaqələndirirlər. Yəhudi ənənəsinə uyğun olaraq isə bu hadisə Lamekin oğlu İvala aid edilir. Əbu Talib əl-Mufaddal ibn Salamın "Musiqi alətləri haqqında kitab" əsərində o, tarixçi Hişam ibn əl-Kəlbəyə məxsus bu fikrə qarşı etirazını bildirmişdirərək qeyd edir ki, Lamekin əlli həyat yoldaşı və iki yüz cariyyəsi olmasına baxmayaraq uzun müddət onun övladı olmayıb. Nəhayət, Çilə və Yamm (Bibliyada Çillə və Ada kimi zikr olunur) adlı qızları və oğlu dünyaya gəlir. Lamek oğlunun anadan olmasına çox sevinə də o beş yaşında vəfat edir. Lamek qərara alır ki, cəsədi o vaxta qədər ağacdan assın ki, hissələrə ayrılısın. Cəsədin əti sümüklərindən ayrılır, sonda yalnız sümüklər qalır. Lamek ağac parçası götürərək həmin sümüklərə bənzəyən musiqi aləti

düzəldir. Musiqi alətinin gövdəsini onun çanağına, qrifini ayağın aşağı hissəsi kimi, baş hissəsini ayaq formasında düzəldir. Daraqlarının sayını ayaq barmaqlarına bənzədir, vətərlərin yerinə isə simləri çəkir. Bu aləti mənəsi ağac olan “ud” adlandırır. Lamek udu çalarkən o qədər kədərlənir ki, ağlamaqdan gözləri kor olur. Beləliklə, o ilk cənəzə mahnılarının müəllifi kimi də tarixə düşür. Rəvayətə görə, Lamekin qızı Çilə isə bəzi simli alətləri və barabanı yaratmışdır. Tanbur isə Lut peyğəmbərin nəvələri tərəfindən yaradılıb. [6.səh.60]

Təəccüblü deyil ki, musiqinin əleyhinə olan teoloqlar onun yaranmasını Qabillə əlaqələndirərək, musiqini günah dünyasına aid edirlər. Tədqiqatçı alim Amnon Şlioah isə ərəb əfsanəsi ilə razılaşaraq udu ilk dəfə İblisin yaratdığını qeyd edir. Əfsanədə belə nəql olunur ki, Qabil Habilini öldürdü vaxt Allah bir qarğa göndərir ki, cəsədi gizlətməyə kömək etsin. İblis də Qabil təsəlli tapsın deyər Habilin ayaqlarına bənzəyən musiqi aləti-udu düzəldir. Lakin Allahın cəsədi nə üçün gizlətməyə kömək etdiyi və İblisin udu düzəltməsi haqqında olan məqamlar qaranlıq qalır. Başqa bir əfsanəyə görə isə Allah insanın çiyinlərində oturan iki şeytan göndərir, onlar insan oxuyana qədər dabanı ilə sinəsinə vurur. Bu baxımdan çıxış etsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, oxumaq və musiqi alətləri insanı yayındıran şeytani əyləncədir və günaha sürükləyir. Buna görə də mizmar “mizmar əş-şeytan” (“şeytanın azanı”) adlandırılıb. Belə hesab olunur ki, şairə şeiri, musiqiçiyə nəğməni cınlər pıçıldayır. İslama qədərki dövrlərdə də sehr ilə məşğul olanlar ayınlər zamanı cınləri çağırmaq üçün musiqi alətlərindən istifadə edirdilər. [6.səh.62]

Digər mifik süjetə görə isə musiqi öz kökünü Davud peyğəmbərdən (ə.) götürmüşdür. Həm İslam, həm də xristianlıqda belə hesab olunur ki, onun boğazından çıxan hər bir səs yetmiş musiqidən ibarətdir. Ona vəhşi heyvanlar qulaq asır, hətta quşlar valeh olub huşunu itirirdilər. Davud peyğəmbərin (ə.) mahnı oxuması haqqında əfsanələrin orta əsr müsəlman mədəniyyətində böyük əhəmiyyəti vardır. [6.səh.63]

Lakin bəzən musiqinin yaranmasını Musa peyğəmbərin (ə.) adı ilə də bağlayırlar. Müəllifi məlum olmayan XVI əsr musiqi elmi haqqında traktatda on iki məqamın yaranması haqqında belə bir əfsanə var ki, Musa peyğəmbər (ə.) öz əhalisi ilə gedərkən Nil çayının sahilində böyük bir daş görürlər. Musa peyğəmbər (ə.) onlara əmr edir ki, daşı özləri ilə götürsünlər. Onlar su olmayan səhraya çatırlar və suzuluqdan əziyyət çəkirlər. Musa peyğəmbər (ə.) kömək üçün Allaha dua edir. Allah əmr edir ki, əsasını həmin daşa vursun. Daşda su çıxan on iki dəlik açılır və on iki müxtəlif səsin *məqamı* eşidilir: “ey Musa, bu məqamları qoru və saxla”. Bu süjet xətti XVIII əsr əl-Müslüm əl-Mausilinin “Musiqi sənətinin incisi” əsərində də təkrar olunur. Burada musiqi sözünün etimologiyasının orijinal izahı verilərək qeyd olunur ki, “sıqa” su deməkdir. Məşhur hind musiqiçisi və sufisi Həzrət İnyat Xanın “Səsin və musiqinin mistikası” kitabında bu haqda daha bir variant verilir. Musa peyğəmbər Sina dağından enərkən ona vəhy gəlir ki, “Muse, ke!”, yəni “Ey Musa, diqqət et!”. Buna görə də ona vəhy olunan ton və ritm məhz həmin adla “musiqi” adlandırılıb. [6.səh.64]

İbn Abd Rəbbihi (858-940) musiqinin İslam dinində halal sayılmasını müzakirə edərək qeyd edir ki, dində şeirə icazə verilməsi musiqiyə də icazə verilməsini sübut etmir, onlar fərqli şeylərdir. O deyir ki, nə poeziya, nə də nəsr “ğına” deyil. Onlar yalnız ritmik başlanğıcdır. Onların musiqiyə çevrilməsi üçün fərdi melodiya ehtiyac duyulur. Əyləncə üçün tək cə səs kifayət etmir, bunun üçün insan səsi, sözlər və musiqili səsə ehtiyac duyulur. [6.səh.51-52]

Məhəmməd peyğəmbər (ə.) Allahın elçisi elan olunduqdan sonra şairlər vəsiti ilə ona və İslama qarşı amansız hücumlar olunurdu. Xalq üzərindəki təsiri və Peyğəmbərə (ə.) qarşı ağır təzyiqləri aradan qaldırmaq üçün Qurani-Kərimdə belə ayə nazil olur: “وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ” “Şairlərə (peyğəmbəri həcv edən müşrik və kafir şairlərə) gəlincə, onlara yalnız azğınlar uyar!” (Şuəra surəsi, ayə 224). [1.səh.364]

Müfəssirlər belə hesab edirlər ki, bu ayələrdə Məhəmməd peyğəmbəri (ə.) həcv edən şairlər nəzərdə tutulur. Hətta Muqatil ibn Süleymanın (150/767) qeyd etdiyi və Xətib Şərbinin də (977/1569) ondan rəvayət etdiyinə görə bu şairlər Abdullah ibn əl-Zibara, Hubeyrə ibn Əbi Vəhb, Şafi ibn Abdimənaf, Əbu Azzə Amr ibn Abdullah və Umeyyə ibn Əbis-Saltdır. “Onlara uyan azğınlar” dedikdə isə həmin həcvlərə qulaq asıb onları dəstəkləyənlər nəzərdə tutulur. Bundan başqa Peyğəmbəri (ə.) şair olaraq qələmə verənlər üçün də belə bir ayə nazil olmuşdur: “وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ” “Biz ona şeir öyrətmədik və bu ona heç yaraşmaz da. Ona vəhy olunan ancaq öyüd nəsihət və açıq-aşkar Qurandır” (Yasin surəsi, ayə 69). [1.səh.441]

Görüldüyü kimi burada da şeiri pisləyən heç bir məqam yoxdur, sadəcə şairliyin Peyğəmbərə (ə.) yaraşmadığını vurğulanır. Lakin yaşadığı dövrdən uyğun olaraq Peyğəmbər (ə.) daha öncədən rəvilərdən şeir dinləmiş və bir çoxunu əzbər olaraq yadda saxlamışdır. Belə ki, Əbu Vadaanın babasından rəvayət etdiyinə görə Peyğəmbər (ə.) bir gün Əbu Bəkrilə birlikdə Bənu Şeybə qapısının yanında dayanarkən

yanlarından keçən bir nəfər şeir oxuyur. Peyğəmbər (ə.) Əbu Bəkrdən “şair belə mi deyib?” deyə soruşur. Əbu Bəkr cavabında “səni haqq ilə göndərən Allaha and olsun ki, xeyir” deyir və şeiri düzgün şəkildə oxuyur. Peyğəmbər (ə.) də “mən də ravilərdən belə eşitdim” deyə buyurur. [4.səh.63-64]

Musiqinin körpəyə, heyvanlara göstərdiyi təsiri nəzərə alsaq, musiqinin təbii bir şey olduğunu demək olar və məlumdur ki, təbii şeylər də halal sayılır. Həcc musiqisi, marşlar, həməsə şeirləri, mərsiyyə, səma, toy mərasimini bildirmək üçün olan musiqilər, minacat, ilahi kimi dini musiqilər də həmçinin, halal sayılır.

Hədis külliyyatına nəzər salsaq musiqinin icrasını dəstəkləyən bir çox hədisin olduğunu görürük. Belə ki, “Halal (nikah) ilə haram (cinsi münasibət) arasındakı fərq (halal olanda) mahnı oxunması və dəf çalınmasıdır” kimi bir çox hədislər mövcuddur. Gözəli İslam aləmində musiqinin haram sayılması halını aşağıdakı vəziyyətlərə şamil edir:

- a. Günaha təşviq edən duyğuların yarandığı şəraitdə
- b. İçki və eyş-işrətlə əlaqəli məclislərdə çalğı alətlərinin müşaiyəti varsa
- c. Mahnılarda insanın aqlını başından alan sözlər varsa
- d. Dinləyəndə şəhvət hissləri oyadırsa
- e. Bu işin icrasına çox zaman sərf olunursa [2.səh.22]

Hədis mənbələrində musiqinin lehinə və əleyhinə olan rəvayətlər təxminən əlliyyə yaxındır və onların əksəriyyəti sırf səhabələrin dilindən verilərək birbaşa Peyğəmbərə şamil olunmur. Lehində olan hədislər isə səhih sayılan “kutubi sittə və ya tısa”da (səhih hədislər mənbəyi sayılan 6 və ya 9 hədis kitabı) zikr olunur. Musiqini haram saydığı iddia olunan ayələr isə Loğman (6-16), Nəcm (59-61), Ənam (35), İsrə (64), Qəsas (35), Furqan (72), Şüərə (224) surələrində zikr olunur. Lakin bu ayələrin musiqini haram sayması sübut edilməmişdir. Çünki içki içmənin haram, zəkat və orucun fərz olmadığı bir zamanda musiqi və “ləhvi” qadağan edən ayənin olması məntiqli deyil. [8.səh.385]

Dini musiqi hicri II əsrin ilk yarısından meydana gəlib və novhə, mərsiyyə orta əsr müsəlman mədəniyyətində mühüm yer tutmuşdur. Azan, taziyyə, mövlud, naşid, minacat, salavatın da dini musiqidə mühüm yeri var idi. Həmin dini musiqilər həm də bir çox dini mərasim, bayramların əsasını təşkil edirdi. Əş-Şirazi orta əsr traktatı olan “Dürrə əl-tac li gürrət əl-Dibac” əsərində yazır ki, musiqi yunan sözüdür, ərəb dilində onun qarşılığı “ləhn”dir. Qurani-Kərimin və duaların səslə oxunması da “ləhn” sayılır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Qurani-Kərimin oxunmasını da musiqiyə aid etmək olar və musiqi yalnız bizim anladığımız mənada deyil. Dini musiqi mədəniyyətinin əsasında məqam və metroritmik formula dayanır. Buna görə də bir çox müsəlman mütəfəkkirlər musiqi elmi ilə də məşğul olmuşdurlar. Bir çox hafizlər və müəzzinlər sonradan məşhur müğənnilərə çevrilmişdir. Lakin təcvid, tilavət, əl-qiraət kimi terminlər isə Qurani-Kərimin oxunmasının əsasında musiqi dayanmadığına dəlalət edir. [6.səh. 423-427]

Musiqinin İslam dinində haram və ya halal sayılmasından savayı onun qadın və ya kişi müğənni tərəfindən ifa olunması da ayrıca bir tədqiqat obyektidir. Bu məqam musiqi haqqında olan mübahisələrə də öz təsirini ciddi şəkildə göstərir. Əsrlər boyu bütün xalqların tarixində və dini inanclarında qadına, onların hüquqlarına, cəmiyyətdəki mövqeyinə müxtəlif münasibət mövcud olmuşdur. Bu münasibət onların musiqi ifa etməsində də özünü göstərmişdir.

Yunus əl-Katibin musiqi və qadın müğənnilər haqqında bir kitab yazdığı və bəzi hissələrin Əbu əl-Fərəc İsfəhani tərəfindən toplanaraq bizə gəlib çatdığı nəql edilir. Burada verilən məlumatlara görə hətta Yezidin sarayında müğənni cariyələr olmuşdur. [5.səh. 52-53]

Ərəblərin qədim və orta əsrlər tarixində qadın müğənnilər çox olmasa da az da deyildi. Azzə əl-Meyləi, Cəmilə, Səllamə Əlqas, Səllamə əz-Zərqai, Azzə əl-Meyləi kimi gözəl və məşhur qadın müğənnilər var idi. Azzə əl-Meyləi ilk Qiyan nəğmələri (Məhəmməd Peyğəmbərin hicrəti zamanı onu qarşılayarkən oxunan nəğmələr) oxuyan qadınlardan olub. [7.səh. 64-65]

Həmin qadınlardan ən məşhuru olan Cəmilə nəsəbi Bəni Süleymdən olan Bəni Bəhdən azad qadın idi. O Bəni Harisdən olan Bəni Zəxracın zövcəsi idi. Cəmilə nəğmələrin inkişafının kökündə dayanan önəmli şəxslərdən biri olmuşdur. Onun Mədinə şəhərində musiqi festivallarının təşkil olunduğu şəxsi evi var idi. O burada musiqi məclisləri keçirir, Abdullah İbn Cəfər və ona yaxın varlı şəxslər Cəmiləni dinləmək üçün buraya gəlirdilər. Cəmilə mütəmadi olaraq təkcə varlı şəxslər üçün deyil, həm də şəhər əhalisi üçün ifa edərək açıq qapı günləri keçirirdi. Məkkədən olan İbn Miscəh, İbn Sureyc, Əl-Ğariz, İbn Muhrəz kimi müğənnilər buraya gəlirdilər. Mədinə şəhərindən isə Məbəd, İbn Aişə, Nafi Bin Tunburə və başqaları həmin musiqi məclislərində iştirak edirdilər. Cəmilənin evini bu musiqi festivalı zamanı kişi müğənnilərlə bərabər Səllamə əl-Qas, Səllamə əz-Zərqai, Xuleydə, Rubeyha, Bulbulə kimi qadın müğənnilər də ziyarət edirdilər. Festivallar zamanı Cəmilənin evindəki müğənni qızlar xüsusi bahalı libaslar geyinir və çox gözəl

saç düzümləri edirdilər. Qeyd edilən dövrdə müğənnilər öz nəğmələrini pərdə arxasından oxumasına baxmayaraq mənbələrdə göstəriləndiyinə görə Cəmilə Abdullah İbn Cəfər və camaat qarşısında aralarında pərdə olmadan oxumuşdur. [7.səh.66]

Ərəblər arasında musiqiyə fərqli münasibət Cəmilənin də bu haqda olan düşüncələrinə təsir etmişdi. Bir gün Cəmilə xalqı yığaraq müğənniliyi atacağı bildirir və belə deyir: “Rəbbimin yanında məni gözləyən aqibətdən çəkinərək mahnı oxumağı atmağı düşünürəm”. Lakin fiqh adamlarından birinin musiqi haqqında olan gözəl moizəsi onu bu fikrindən daşındırır. [7.səh. 57-58]

Aişə bint Talhanın Mədinə şəhərində Qureyş qadınlarını yığaraq əvvəl ziyafət verdiyi, daha sonra isə Azzəni çağıraraq musiqi məclisi keçirdiyi deyilir. Ərəblərdə musiqiyə o qədər önəm verilirdi ki, nəğmə oxuya bilən cariyyə ilə bilməyənin satış qiyməti də fərqli idi. [7.səh. 59-60]

Nəticə

Bütün qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, əsrlər boyu müğənni qadınlar heç bir təzyiqlərə məruz qalmamış, təqib olunmamışdılar. Bu vasitə ilə ərəb mədəniyyəti və incəsənəti daha da çiçəklənmiş və vüsət almışdır. Ancaq qadınların səsinin naməhrəm kişilər tərəfindən eşidilməsinin haram olduğunu təsdiqləyən bir çox hədislər vardır. Daim tolerantlığı ilə fərqlənən İslam dini insanı heç də tərki dünyalığa dəvət etmir. Hər bir məsələdə həssas məqamları nəzərə alan İslam dini bu mövzuda da bəşəriyyət üçün xeyirli olan, insanı hisslərdən uzaqlaşdırmayan vərdişləri, həyat tərzini və əyləncələri dəstəkləyir və halal sayır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Qurani-Kərimin tərcüməsi. Bakı: “Azərənşər” nəşriyyatı, 1991, 710 s.
2. Atilla Sağlam. İslamda musiqi yasak mı? // Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara, 2001, №XIV/1, s.11-28
3. Büşra Koyuncu. İslam'da musiqi // Fârâbî e-dergi, Isparta, 2011, №1, s.55-65
4. Mehmet Yalar. İslami arap şiiri ve Hz.Peyğamber // T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 2009, №XVIII/1, s.61-88
5. Rıza Savaş. Emeviler devri eğlence hayatından kesitler ve dönemin bazı kadın şarkıcıları // İstem Dergisi, Ankara, 2016, №8, s.51-61
6. Екатерина Ф.С. Философия музыки в мусульманской средневековой культуре: Дис. ...канд. культ. наук., Санкт-Петербург, 2015, 218 с.
7. شوقي ضيف، الشعرو والغناء في المدينة و مكة لعصر بني أمية، القاهرة، دار المعارف، ١٩٦٤، ص٣٣٦
8. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/779/9978.pdf>

QƏHRƏMAN MEHDI HÜSEYNZADƏNİN OBRAZI YADDAŞLARDA VƏ SƏNƏTDƏ

Gülsəba HƏSƏNOVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
glsyba@bk.ru

XÜLASƏ

Məqalədə həm Azərbaycanın, həm də Sloveniyanın qəhrəman övladı Mehdi Hüseynzadənin döyüş yolundan və qəhrəmanlığından bəhs edilir. Həmçinin legion ədəbiyyatında məşhurlaşan “Qürbətəzadə” təxəllüsü ilə yazdığı şeirləri, müharibədən öncə çəkdiyi rəsm əsərləri haqqında da məlumat verilmişdir. Sloveniyada açılan memorial muzeyin yaradılması bu torpaqların azad olunması yolunda öz canından keçmiş Mehdi Hüseynzadə (Mixaylo) xatirəsinə olan ən böyük ehtiram olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: Mixaylo, Qürbətəzadə, xatirə muzeyi

Giriş

Tarix sübut edir ki, Azərbaycan öz təbii resursları və insan potensialı sayəsində zəfər çalmaq imkanında olmuşdur. Azərbaycandan minlərlə kilometr uzaqdan yerləşən Sloveniya torpağının alman nasistlərdən təmizlənməsində əlahiddə xidməti olan Mehdi Hüseynzadənin döyüş yolu və qəhrəmanlığı buna bariz nümunədir.

“Öz keçdiyi döyüş yolu sayəsində qəhrəmanlıq tarixi yazan Mehdi Hüseynzadə öz adını nəinki silahdaşlarının, eyni zamanda bütün sloven xalqının qəlbinə yazmışdır. Ölümündən onilliklər ötsə də, hər iki ölkə arasında dostluq bağlarının möhkəmlənməsində Mixaylo fenomeni öz sözünü deməkdədir”- bu sözləri Sloveniyanın müdafiə naziri Roman Yakıç 21 dekabr 2013-cü ildə Mehdi Hüseynzadənin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirdə söyləyib. [3]

Həqiqətən də Mehdi Hüseynzadənin 25 illik qısa ömrünə nəzər saldıqda həyata rəssam və yaradıcı insan kimi başlayan bir gəncin savaş meydanlarına üz tutmağa məcbur olduğunun, müharibədə alman əsirliyindən qaçaraq partizanlara qoşularaq ağır döyüş yolu keçdiyinin şahidi oluruq.

Mehdi Hüseynzadənin qəhrəmanlıq tarixçesini yaddan çıxarmamaq məqsədi ilə istər Azərbaycan, istərsə də Sloveniya ədəbiyyatında, yerli və xarici mətbuatda, dövrü nəşrlərdə müxtəlif fikirlər və məsələlər işıqlandırılmışdır. Keçmiş partizan V.Sokolovun “Partizanın qəhrəmanlığı” məqaləsində (1956), partizan yoldaşı Q.A.Jilyayevin “Mehdi Hüseynzadə (Mixaylo) haqqında xatirələr” (1956), silahdaşı Çiril Zupaniçin xatirələrində, Sloveniyalı yazıçı Peter Amaliettinin “Jeden za vse Mihajlovo Mascevanje” (Местъ Михайло в одиночку) ikicildlik romanının (2012), İmran Qasimov və Həsən Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” bədii əsərində (1958), akademik Rafael Hüseynovun “İki xalqın övladı” (2011), Şəmistan Nəzərlinin “Əfsanəvi Mixaylo” (2013) adlı kitablarında onun qeyri-adi igidliyindən, şeirlərindən, çəkdiyi rəsmlərdən bəhs edilir, ona aid arxiv materialları, nadir sənədlər, foto şəkillər yer alır.

Mehdi Hənifə oğlu Hüseynzadə 22 dekabr 1918-ci ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Hələ kiçik yaşlarından xüsusi istedadla malik Mehdi bir-birinin ardınca ayrı-ayrı təhsil müəssisələrində oxumuşdur. 1932-1936-cı illərdə Bakı Orta İxtisas Rəssamlıq məktəbində təhsil almışdır. 1937-1940-cı illərdə Leninqrad Xarici Dillər İnstitutunun “Fransız dili” fakültəsinin, 1940-1941-ci illərdə Azərbaycan Pədoqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin tələbəsi, 1941-1942-ci il illərdə Gürcüstan Tbilisi Hərbi Piyada məktəbinin müdavimi olmuşdur.

Sonralar Nasist Almaniyasının əsirliyində olan M.Hüseynzadə 1943-cü ildə digər legionerlərlə birlikdə Balkan yarımadası və İtaliya ərazisində Müttəfiq qoşunlarına qarşı döyüşlərə göndərilib. Burada yerli partizan birləşmələri ilə əlaqəyə girən M.Hüseynzadə Almaniya ordusundan qaçmış və 30-cu briqadanın 9-cu korpusu tərkibində fəaliyyət göstərən partizan dəstələrinə qoşulub. Sloveniya və İtaliyanın həmsərhəd regionlarında Almaniya ordusuna qarşı diversiya əməliyyatlarının hazırlanması və həyata keçirilməsində, mürəkkəb kəşfiyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində, mülki əhalinin qorunmasında, düşmənin hərbi və canlı qüvvəsinin məhv edilməsində xüsusi xidmətləri olan M.Hüseynzadə həm silahdaşları, həm də yerli əhalinin sevimlisinə çevrilib.

Mehdi döyüş prosesində də seçilirdi, qeyri-adi əməliyyatlar aparıb faşistləri lərzəyə salırdı. O, Triyest şəhərindəki zabitlər restoranını dağıtdı. Bu əməliyyat faşistləri bərk sarsıtdı. Bundan sonra Mehdi Hüseynzadə “Mixaylo” adı ilə məşhur oldu. Mixaylonun başı üçün qırx min lirə mükafat təyin olundu. Opçinadakı 270 nəfərlik faşist kinoteatrını, Triyest şəhərində faşist qəzeti “İl Pikkolo” redaksiyasını və mətbəəsini parladıqdan sonra Mixaylonun adı qəzet və vərəqələrdə iri hərflərlə çap olunmuşdur. [4.s.16-17]

Mehdi Hüseynzadənin ölüm səhnəsini tədqiqatçılar fərqli şəkildə təsvir edir. Mehdi Hüseynzadə haqqında çəkilmiş “Mixaylo” sənədli filminin rejissoru Tahir Əliyevin fikirlərinə görə - “O, 1944-cü il noyabrın 2-də əməliyyatlardan birində qəhrəmancasına həlak olub. “Uzaq sahillərdə” filmindən tamaşaçıya tanış olan Mehdiyin dostu Vesilinin əsil adı Sar olub. Mehdi onunla birgə əməliyyatdan qayıdarkən ikimərtəbəli evin çardağında gizlənilirlər. Bu zaman xəbər gəlir ki, almanlar artıq Vitovlye kəndinə hücum edib və onlar “Mixaylo” nun axtarışına başlayıblar. Mehdi ilə Sar almanlarla döyüş olacağını gözləmiş. Sar çardaqdan aşağı enərkən almanlar onu vururlar. Bunu gören “Mixaylo” pəncərədən tullanır və bu zaman snayper gülləsinə tuş gəlir. Ağır yaralanan “Mixaylo” düşməne təslim olmamaq üçün sonuncu gülləsi ilə özünü həlak edir. 1944-cü il noyabrın 16-da Çepovanda dəfn edilir”. [5]

Mehdi tək-cə döyüşçü yox, həm də şair olub. Legionçular arasında “Qürbətəzadə” imzası ilə yazan Mehdi Hüseynzadənin imzası ədəbi ictimaiyyətə məlum idi. Legion həyatı yaşayanların yaradıcılığının başlıca mövzusu vətənin müstəqilliyi, tezliklə azadlıqdan işğal olmasına inam hissi tutur. Mehdi legionda təşviqat və təbliğat işləri ilə məşğul olmuş və həmin müddətdə şeirlər yazmışdır. Qürbətəzadənin Almaniyada dərc olunan “Yar gəlir dedim”, “Görən olaydı”, “Dəli ceyran”, “Adriya sahilərində” adlı şeirlərində vətəndən uzaqda keçirdiyi hisslərini, vətən haqqında düşüncələrini necə acı ilə yazdığı duyulur. O öz şeirlərində vətəni tez-tez xatırlayır, onu sevgilisi hesab edir. Adriya sahillərini gözəlliyi onun heç diqqətini də çəkmədiyini, orda keçdiyi yollar onu çox yorduğunu, vətəndən, Xəzərdən uzaq düşdüyünü vurğulayır. O öz şeirlərində vətəni tez-tez xatırlayır, onu sevgilisi hesab edir:

Kaş mən bir sarı yarpaq olaydım,
Sabahın yelləri alaydı məni.
Aşib bəyaz qarlı hündür dağları
Vətən torpağına salaydı məni. [2]

Bu fikirlər Şəmistan Nəzərlinin “Əfsanəvi Mixaylo” kitabında Mehdiyə kömək edən “Katra” adlı qadının onun haqqında təsvirlərində bir daha özünü təsdiqləyir: Mehdi heç də misilsiz hünərlər, böyük igidliklər göstərən şəxs olaraq qalmırdı. Vətəni Azərbaycana olan dərya məhəbbəti bizi valeh və heyran edir. Mehdi hərtərəfli, son dərəcə istedadlı bir şəxs idi. O yaxşı rəsmlər çəkirdi, dağların rəsmi daha tez-

tez çəkdiyini görmək olardı. Dağlar ona doğma diyarını xatırladırdı. Bir dəfə küknar ağaclarının yanında tonqal başında o bizə tutqun səslə, lirik və təsirli bir şeir oxudu:

Gecə ay üzünə salırkən işıq,
Verir camalına hərdən yaraşlıq.
Adriya! Bil, sənə olmaram aşlıq,
Mən öz Xəzərimə vurğunam, a dost! [4.s.19]

Onun elə güclü istedadı malik olması rəssamlığında da özünü göstərirdi. Mühəribədən əvvəl çəkdiyi əsərlər: “Doğma məhəllə”, “Meşənin sakitliyi”, “Kəsilməmiş balqabaq”, “Abşeron üzümü-ağ Şamı”, “Adsız araba” kimi əsərlərində rəng və sujetin harmoniyasını, mənalı kompozisiyanı aydın görmək olar.

Tələbə yoldaşları xatirələrində qeyd edirlər ki, Mehdi Hüseynzadə dərin düşüncəyə malik, sanki taleyini irəlilədən görən bir şəxs idi. Mehdi 1936-cı ildə Rəssamlıq məktəbini bitirəndə şam ağaclarının arasında oturmış bir dəstə əsgəri təsvir edən kompozisiya çəkmişdir. Gənc rəssamın həmin ildə Bakıda buraxılan və üz qabığının şəklini çəkdiyi ilk kitab da “Döyüş yollarında” adlanır, orada da əsgərlər təsvir edilmişdi. Qəribədir ki, mühəribəyə hələ çox illər qalmışdı. Amma bu insan öz taleyini irəlilədən görürdü.

Mehdi Hüseynzadənin xüsusi bacarıqlarından biri də onun çox dil bilməsi idi. O vaxtlar sovet məkanında Mehdi nadir insan idi ki, bir neçə Avropa - fransız, alman, ispan, italyan və rus dillərində sərbəst danışdı. Mehdi bu dilləri Leninqrad Xarici Dillər İnstitutunda oxuyanda öyrənmişdi. Hətta onun şəxsi əşyaları içərisində bir neçə dillərdə danışmaq lüğətlərinin olması da bu fikirləri təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində araşdırılan sənədlərin içərisində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadəyə həsr olunmuş xatirələr, şeirlər, fotoşəkillər diqqəti cəlb edir. Arxiv fondunun baş fond mühafizəçisi N.M.Əsədullayevin “AR Pİİ SSA, f.1, siy.43, iş 402, vər.35” sənədində əsasən Mixaylonun cəbhə dostu Q.Jilyayevin yazdığı fikirlərdən öyrənirik ki, Mehdi Hüseynzadə korpus emalatxanalarında müxtəlif sistemli gec açılan və saat maxanizmi, elektrik və kimyəvi fuqas və minaları düzəldirmiş. Diversiya məktəbində həmçinin partizan diversiya taktikasının nəzəriyyəsinə keçmiş, onun təcrübəsi o zamanadək böyük idi. Mehdi hitlerçilərin partizan diversantları ilə apardığı bütün faşist hiyləgərliklərini və kələklərini yaxşı bilirmiş. Sovet batalyonuna bayraq üçün qırmızı ipək parça tələb olunanda 1944-cü ilin yağışlı may günlərindən birində Mehdi qərargaha həmin parçanı tapıb gətirmişdi. [1]

Əminliklə deyə bilərik ki, Mehdi Hüseynzadə daha çox ömür yaşasaydı muzeyləri bəzəyən təkərsiz tablo, lövhələr, rəvan üslubu ilə Avropa dillərinə tərcümə olunmuş əsərlər, insan duyğularını oyadan şeir kitabları olardı.

Mixaylo fenomeni və misilsiz qəhrəmanlığı yeni nəsillər üçün nümunə olmaqla yanaşı, Azərbaycan və sloven xalqları arasında dostluq bağlarının möhkəmlənməsində xüsusi rol malikdir. Lakin onun döyüş yollarında göstərdiyi rəşadət heç də qiymətsiz qalmamışdı. Gec də ols a, Mehdi Hüseynzadəyə (Mixayloya) 1957-ci ildə 11 aprel tarixli qərarı ilə ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir. Onun xatirəsini əbədləşdirmək üçün 1958-ci ildə Abşeron rayonunda “Mehdiabad” qəsəbəsi yaradılmış, 1966-cı ildə Sumqayıt şəhərində stadion inşa edilmiş, 1973-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Qələbə meydanında heykəli (heykəltəraşı Fuad Əbdürrəhmanov), Abşeron rayonunda Novxanı qəsəbəsində (heykəltəraşı Akif Əsgərov), Sloveniyanın Nova-Qoritsa şəhərində abidəsi (heykəltəraşı Akif Əsgərov) qoyulmuş, Lətif Feyzullayev, Cahangir Rüstəmov, Hüseyn Kərimov, Tağı Tağıyev, Cabbar Quliyev, Oqtay Sadıqzadə və başqa rəssamlar cəsur partizanın cəbhə həyatına dair portret əsərlər yaratmışlar.

Ən əlamətdar hadisə isə 2011-ci ildə Sloveniyanın Novo-Qoritsa şəhərinin Şempas qəsəbəsində Mehdi Hüseynzadəyə həsr edilən ayrıca xatirə muzeyi yaradılmasıdır. Muzeyin ekspozisiya planının müəllifi və qurucusu akademik Rafael Hüseynovdur. Muzeyin yaradılması münasibətilə akademik Rafael Hüseynov “İki xalqın övladı” adlı kitabını Azərbaycan, ingilis və sloven dillərində nəşr etdirmişdir. Həmçinin Rafael Hüseynov direktoru olduğu Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində Mehdi Hüseynzadə ilə əlaqədar ekspozisiya da açmışdır. Hər iki muzeydə yaradılan ekspozisiyada Mehdi Hüseynzadənin həyat və fəaliyyətini əks etdirən fotoları, təsviri sənət əsərləri, qəhrəmanın xatirə əşyaları, rəsmləri, heç bir yerdə işıq üzünü görməyən məktubları, ailə arxivindən indiyə qədər işıqlanmayan şeirləri və digər sənədləri toplanmışdır. [2]

Akademik 2011-ci ildə “Amerikanın səsi” radiosuna verdiyi müsahibəsində qeyd edir ki, Mehdi Hüseynzadənin yaşadığı ünvan Vitovlyədə, məzarı Çepovanda olduğu təqdirdə muzeyinin Şempasda olması da xüsusi məna daşıyır. Çünki bu ərazi həm Nova-Qoritsa şəhərinin mərkəzində yerləşir, həm də

yüzdən çox yaşı olan bu bina tarixi əhəmiyyətlidir. İstər yerli əhalinin, istərsə də ölkəyə gələn xarici qonaqları, dövlət nümayəndələri üçün daha maraqlı və əlverişlidir.

Deyənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, Mehdi Hüseynzadə (Mixaylo) din və dil cəhətdən heç bir yaxınlığı olmayan iki dövləti bir-birinə doğmalaşdıran və qardaş xalqlara çevirən şəxsiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Əsədullayeva N.M. *Tariximizin qəhrəmanlıq səhifələri* <http://presarxiv.gov.az>. 2016
2. Hüseynov R. Mixaylo: İki xalqın övadı (ingilis, sloven, Azərbaycan dillərində). Bakı: CBS, 2011. 48s.
3. Mixaylonun Sloveniyada yerləşən Xatirə Muzeyi. <https://azvision.az>. 09 May 2017
4. Nəzərli Ş.Ə. Əfsanəvi Mixaylo. Bakı: Qələm.-392 s.
5. Rejissor Tahir Əliyev: "84 yaşlı Anjelika Mehdi Hüseynzadənin məzarı önündə göz yaşını saxlaya bilmədi". <https://apa.az>
6. Rafael Hüseynov: "Mehdi Hüseynzadə ölümündən sonra da xalqına və millətinə xidmət edir" // www.amerikaninsesi.org. 7 iyun 2007

XX ƏSRİN SONU—XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ QUBA-XAÇMAZ REGIONUNUN SOSIAL- İQTİSADI VƏZİYYƏTİNİ YAXŞILAŞDIRMAĞA YÖNƏLMİŞ TƏDBİRLƏR

Əfşan NƏRİMANLI

Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı

E-mail: enerimanli@inbox.ru

XÜLASƏ

. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə bütün ölkə ərazisində, o cümlədən Quba-Xaçmaz regionunda sosial-iqtisadi inkişafın əsası qoyulmuş oldu. Heydər Əliyev gərgin əməyi sayəsində ölkə həyatında aparılan demokratik dəyişikliklərin, bütün sahələrdə tətbiq olunan islahatların möhkəm özünlünü yaratdı. Təhlil zamanı XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində bu islahatlar əsasında Quba-Xaçmaz regionunda əhalinin güzəranının yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin müsbət nəticələrini görmək olur. Xüsusilə, özəl sahənin və sahibkarlığın inkişafı sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricisi idi.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, sosial, iqtisadi, islahat, inkişaf, Quba-Xaçmaz.

Azərbaycan Respublikası XX əsrin sonlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Azərbaycan xalqının düçar olduğu ədalətsiz müharibə şəraiti, ölkədə bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünün olması, 20%-dən artıq əzəli torpaqlarının zəbt olunması respublikanın bütün sahələrinə, o cümlədən sosial, iqtisadi vəziyyətinə də ağır zərbələr vurmuşdur. Bu baxımdan maddi və mənəvi zərbənin təsirini hər bir ölkə vətəndaşı hiss edirdi. Çox təəssüf doğuran haldır ki, müharibə gedən rayonların əhalisinin, hərbi hissələrin tələbatını ödəməli olan digər rayonlarda vəziyyət olduqca acınacaqlı idi. Quba-Xaçmaz regionunda da iqtisadiyyatın bütün sahələrində, eləcə də sənaye və kənd təsərrüfatında çox ciddi geriləmələr baş vermişdi. İqtisadiyyatı dirçəltmək və mövcud geriləməni aradan qaldırmaq üçün cəhdlər yalnız Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra oldu. Məhz Heydər Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində istər aqrar, istərsə də sənayenin müxtəlif sahələrində böhranın, hərc-mərcliyin qarşısı alınmış, yeni iqtisadi münasibətlərə keçilməsi istiqamətində real imkanlar açılmışdır. Bu baxımdan ölkə prezidenti mütəmadi olaraq müşavirələr keçirir, ağır böhran vəziyyətindən çıxmaq üçün tədbirlər görürdü. 02 aprel 1996-cı il tarixdə aqrar bölmədə iqtisadi islahatların vəziyyətinə həsr olunmuş növbəti müşavirədə ölkə Prezidenti Heydər Əliyev yekun çıxışında söyləmişdir: "Beləliklə, aqrar bölmədə, kənd təsərrüfatında, iqtisadi islahatlar bizim strateji yolumuzdur, gələcəyimizdir. Bu yol ilə getməliyik və nə qədər tez getsək, respublikanın iqtisadiyyatının yüksəldilməsinə də bir o qədər tez nail ola bilərik, respublika əhalisinin tələbatının təmin edilməsinə nail ola bilərik. Buna bizim böyük imkanlarımız var" [1, səh.165]

1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət şimal rayonlarında da iqtisadi böhranı aradan qaldıraraq, burada bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə geniş yol açılmışdır. Aparılmış iqtisadi islahat nəticəsində dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi və azad sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmış, iqtisadiyyat inkişaf etmiş, əhalinin güzəranı yaxşılaşmışdır. Regionun sosial-iqtisadi həyatı, xüsusilə rayonların inkişafı və əhalinin məşğulluğu sahəsində əsaslı tədbirlər görülmüşdür. İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçid şəraitində məşğulluq probleminin həlli ilk növbədə regionun bütün ərazisində mükəmməl əmək bazarının, şəhər və kəndlər üçün səciyyəvi olan yeni iş yerlərinin yaradılması ilə şərtlənirdi.

Dövlət tərəfindən əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə bir sıra qərar və fərmanlar qəbul edilmiş, istehlak qiymətlərinin artım səviyyəsindən asılı olaraq əhalinin alıcılıq qabiliyyətini qorumaq

üçün minimum əmək haqqının yeni səviyyələri müəyyən edilmiş, pensiyaların, təqaüdlərin və aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin həcmi artırılmışdır. Artıq pensiya və müavinətlər əhaliyə vaxtılı-vaxtında verilir. Aztəminatlı ailələr daim dövlət tərəfindən himayə olunur, onlara ərzaq və pul yardımları edilir. Pensiyaçılara və aztəminatlı ailələrə qayğı göstərilməsi, onların pensiya və müavinətlərinin mütəmadi olaraq artırılması Heydər Əliyevin daim diqqət mərkəzində idi [10, səh.2; 6]. Artıq Azərbaycan xalqı tarix boyu apardığı mübarizədən sonra nəhayət ki, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, insanın mənəvi və təbii münasibətlərindən doğan tələblərə cavab verən ictimai quruluş, sivilizasiyalı dövlət quruluşuna malik olmuşdur. Ümumiyyətlə, respublikanın bütün bölgələrində bu inkişaf hiss olunurdu. Hətta qonşu respublikalarda baş verən maliyyə böhranının demək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri olmamışdı.

Respublika iqtisadiyyatının yenidən qurulmasında müsbət irəliləyişin baş verməsi, kənd təsərrüfatında yaranmış acınacaqlı vəziyyətin aradan qaldırılması məqsədilə torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi vacib idi. Bütün respublikada olduğu kimi Quba-Xaçmaz regionunda da ilkin olaraq dövlət mənzil fondunun özəlləşdirilməsi həyata keçirilmişdi. Yüzlərlə vətəndaş yaşadığı mənzili əvəzsiz olaraq öz şəxsi mülkiyyətinə keçirmişdir. Özəlləşdirmənin başlıca məqsədləri təsərrüfat obyektləri üçün xüsusi mülkiyyət və sərbəst rəqabət prinsipləri əsasında öz-özünü tənzimləyən bazar iqtisadiyyatı mühiti yaratmaqdan, xalq təsərrüfatı strukturunu bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurmaqdan, iqtisadi prosesə istifadə olunmamış ehtiyatları cəlb etməkdən, iqtisadiyyata investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar cəlb etməkdən, əhalinin həyat səviyyəsini və sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan ibarət idi. Özəlləşdirilən müəssisələrin satış üsulu müxtəlif idi. Bunlar əsasən əmək kollektivlərinin üzvlərinə satılırdı. Bu zaman güzəştli qayda tətbiq edilirdi. Özəlləşdirmədə bütün əhalinin iştirakını təmin etmək üçün dövlət özəlləşdirmə payından istifadə olunurdu [7, səh.3]. 1995-1998-ci illərdə dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin dövlət proqramına uyğun olaraq regionda fəaliyyət göstərən “Xudat konserv”, “Xaçmaz konserv” və “Xaçmaz eksperimental konserv”, “Xaçmaz şərab”, “Dəvəçi dəyirmanı”, “Siyəzən-Broyler”, “Quba konserv-1”, “Quba konserv-2” və s. müəssisələr səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilmişdir [2, v. 32].

Ölkədə Aqrar İslahatların aparılmasına xüsusi diqqət yetirən respublika Prezidenti Heydər Əliyevin “Torpaq İslahatı haqqında” qanunu işlənməsi üçün 13 mart 1996-cı il tarixdə “Torpaq İslahatı haqqında” qanunun tətbiq edilməsi haqqında və 10 yanvar 1997-ci il tarixdə “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” fərmanları imzalamışdır. Quba- Xaçmaz regionunun iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı təşkil etdiyindən bu sahədə verilən fərmanlar və qəbul olunan qanunlar bölgədə dərin sosial-iqtisadi dəyişikliklərin gedişi ilə xarakterizə edilir. “Torpaq islahatı haqqında qanun”un qəbul edilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar normativ-hüquqi bazanın yaradılması ölkənin şimal rayonlarında aqrar islahatların sürətləndirilməsinə təkan vermiş və kənd təsərrüfatı istehsalının ayrı-ayrı sahələrində irəliləyiş əldə edilmişdir. Prezident Heydər Əliyev respublika iqtisadiyyatının vəziyyətini, aparılan iqtisadi islahatları həmişə özünün qayğı və diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bu da onun xalqın maddi rifah halının yüksəldilməsinə böyük əhəmiyyət verdiyini əyani sübut edir.

Torpaq islahatının məqsədi iqtisadi azadlıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətləri yaratmaq, bazar iqtisadiyyatını və sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək, o cümlədən ərzaq təminatına nail olmaq və nəticə etibarilə əhalinin maddi rifahını yüksəltməkdən ibarət idi. Həmçinin qısa müddətdə ərzaq məhsullarına olan tələbatı ödəmək, hər bir vətəndaşı torpaqla təmin edib, xüsusi mülkiyyətə əsaslanan qurumlar yaratmaq islahatın əsas prinsiplərindən idi. Regionda aparılan islahatlar əhalidə sahibkarlıq hissini gücləndirmiş, onlarda yeni yaranan iqtisadi sistemə inamı artırmışdır [8, səh. 1]. Quba-xaçmaz regionunda aqrar sahədə xüsusi mülkiyyət münasibətlərinin yaradılmasının məntiqi nəticəsi odur ki, dövlət təsərrüfatları ilə müqayisədə şəxsi və özəl təsərrüfatlarda məhsulun bütün növləri üzrə daha yüksək məhsuldarlıq əldə edilirdi. Torpağın sahibi olan kəndli öz şəxsi mülkiyyəti ilə daha dərindən məşğul olduqca həm özünün həyat səviyyəsi yüksəlir, həm də rayon əhalisinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını ödəyə bilirdi. Torpaq mülkiyyətçiləri tərəfindən istehsal olunmuş meyvə, taxıl və tərəvəz məhsulları respublika bazarlarında satılır, meyvə və tərəvəzin bir hissəsi isə respublikadan kənara Rusiya bazarlarına da çıxarılırdı [2, v. 26]. Regionda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını artırmaq, kəndli fermerlərə öz istehsal sahələrini genişləndirmək üçün ssuda-kredit vermək məqsədilə qeyri-bank kredit birlikləri yaradılırdı [9, səh. 2].

Cəmiyyətdə gənclərin mövqeyini yüksək qiymətləndirən ölkə prezidenti Heydər Əliyev 29 iyul 1999-cu il tarixdə imzaladığı “Dövlət Gənclər Siyasəti haqqında” fərmanı gənclər siyasətinin həyata keçirilməsində, dövlət orqanlarının diqqətini gənclərlə bağlı problemlərə yönəltdi. Gənclər siyasətinin

başlıca vəzifələrindən biri də gənc oğlan və qızların iş yerləri ilə təmin olunmasıdır. Bu siyasətə uyğun olaraq təkcə Quba rayonunda 2000-ci il ərzində 70 nəfər, 2001-ci ildə 93 nəfər gənc işlə təmin olunmuşdur. Gənclərə diqqət ildən-ildə artırılırdı[11, səh.3].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin respublikada yaratdığı möhkəm ictimai-siyasi sabitlik nəticəsində regionun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Regionda ictimai-siyasi sabitlik, sağlam mühit və işgüzar şərait yaradılmışdır. Şəhər, qəsəbə və kəndlərdə yeni ictimai binalar, yaşayış evləri tikilərək istifadəyə verilir. Şəhər meydanlarında, parklarında bərpa-təmir işləri aparılır, uzun illər işləməyən su fəvvarələri əsaslı təmir olunaraq işə salınırdı. Quba şəhərinin mərkəzi meydanında “Dədə Qorqud” abidəsi, Xaçmaz şəhərinin mərkəzində Dağıstan-Azərbaycan dostluğunu şərəfinə abidə-kompleksi ucaldılmışdır. Qubada “Müstəqilliyimiz əbədidir” parkı salınmış, 1918-ci ildə erməni qəsbkarları tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilən qubalıların xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə “Xatirə kompleksi” digər obyektlər tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Siyəzəndə neft və qaz hasilatı sənayesinin sabit saxlanması üçün aparılan geoloji-texniki tədbirlər və boşdayanma hallarının azaldılması orta hesabla gündəlik neft hasilatını 14 ton artırmağa imkan vermişdir[3, v. 7]. Əhalinin sosial müdafiəyə ehtiyacı olan təbəqəsinə, xüsusilə şəhid ailələri, Qarabağ müharibəsi əlilləri, qaçqın və məcburi köçkün ailələri, Böyük Vətən müharibəsi əlilləri, ata-ana himayəsindən məhrum olan yetim uşaqlar və tənha-ahıl vətəndaşlara yardım məqsədilə regiona daxil olan hər rayonda “Xeyriyyə fondu” yaradılmışdır. Bu fond vasitəsilə bu kateqoriyadan olan insanlara nəgd pul, ehtiyacı olanlara tikinti, məişət avadanlıqları, ərzaq məhsulları ilə hər il yardım olunurdu. Fondun büdcəsi rayonda mövcud olan ayrı-ayrı idarə və müəssisələr hesabına formalaşırı. “Dövlətqaçqınkom” vasitəsilə də qaçqın və məcburi köçkün ailələrinə yardımlar edilirdi.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafını dərinlən təhlil edərkən ölkə prezidenti Heydər Əliyevin hər bir sahədə məsələlərə elmi yanaşdığı bir daha aydın olur. Heydər Əliyevin verdiyi fərmanlar kəndli üçün geniş imkanlar açmışdır. Hətta islahatdan sonra regiona daxil olan rayonlar üçün o qədər də xarakterik olmayan təsərrüfat sahələri inkişaf etmişdir. Siyəzən rayon İcra Hakimiyyəti başçısının 2000-ci ildə verdiyi hesabatından bəlli olur ki, bu rayonda islahatlara başlanıldığı ildən taxılçılıqla yanaşı əhali üçün xarakterik olmayan tərəvəzçilik, kartofçuluq və bostançılıq sahələri hər il 7-8 hektar genişlənərək ümumilikdə 100 hektara çatmışdır[4, v. 7]. Yəni əsas istehsal sahələrinin artımı ilə bərabər kənd təsərrüfatının digər sahələri də inkişaf edirdi. İslahatdan sonra regionda istehsal olunub bazara çıxarılan məhsuləsasən özəl sektorda istehsal olunurdu. Özəl müəssisələrin yaradılması bütün sahələrdə rəqabəti gücləndirmiş, qiymətlərin ucuzlaşmasına səbəb olmuşdur[2, v. 220]. “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 1999-cü il 22 mart tarixli 118 sayılı fərmanının əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Şimal bölgəsində də kənd təsərrüfatında istehsalçıların torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergilərdən 5 il müddətinə azad edilməsi, büdcədə olan borcların silinməsi güzəştli qiymətlə yanacaqın verilməsi və digər güzəştlər aqrar islahatların daha da sürətləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Fərmanının mahiyyətini əhaliyə daha dərinlən çatdırmaq məqsədilə Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsinin əməkdaşlarının iştirakı ilə geniş regiona daxil olan ayrı-ayrı rayonlarda seminar-müşavirələr keçirilirdi. Dövlət Proqramında istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının əhaliyə çatdırılması ilə yanaşı, emalına da ciddi fikir verilməsi nəzərdə tutulurdu.

XX əsrin axırları və XXI əsrin əvvəllərində təkcə bu regionda deyil, bütövlükdə respublika ərazisində yaranmış enerji böhranı, xüsusilə 1999-cu ilin sonunda iqtisadiyyatın və əhalinin enerji daşıyıcıları ilə təminatında yaranmış çətin vəziyyətlə əlaqədar ölkə Prezidenti bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Bu məsələ ilə əlaqədar 29 iyun 2000-ci il tarixdə prezident Heydər Əliyevin imzaladığı “Əhalinin və iqtisadiyyatın enerji daşıyıcıları ilə təminatının yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında” fərmanı bu cəhətdən xarakterikdir[5, v. 3]. Məhz Prezidentin diqqət və qayğısı nəticəsində əhaliyə enerji verilişi yaxşılaşdırılmış, gün ərzində enerji verilişində baş verən əsassız fasilələr aradan qaldırılmışdır.

Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin digər sahələrlə yanaşı, ətraf mühitin və ekologiyanın qorunmasına göstərdiyi qayğının nəticəsidir ki, Dünya Bankı ilə respublika hökuməti arasında əldə edilmiş razılaşmaya əsasən Xaçmaz, Quba, Qusar, Şamaxı və İsmayıllı rayonlarını əhatə edəcək “Milli park”ın yaradılması layihəsidir. Bu layihənin ümumi dəyəri 15 milyon ABŞ dolları məbləğində olmaqla adları qeyd olunan rayonları əhatə edirdi. “Milli park” layihəsinin əsas mahiyyəti rayonun ərazisində ekologiyanın yaxşılaşdırılması, təbiətin, o cümlədən meşələrin qırılmasının qarşısının alınması, suların, bulaqların, su hövzələrinin mühafizə olunması, əhalinin yanacağa və elektrik enerjisinə olan ehtiyaclarının ödənilməsinin yaxşılaşdırılması, bölgədə turizmin inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına yardım edilməsindən ibarət idi[2, v. 34].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “1999-2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Aqrar İslahatların dərinləşməsi və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafına kömək göstərilməsinə dair Dövlət Proqramı haqqında” 9 noyabr 1999-cu il tarixdə imzaladığı fərman ölkədə aqrar sahədə islahatların aparılması ilə bağlı qəbul edilmiş qanunların (“Aqrar islahatların əsasları haqqında”, “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında”, “Torpaq islahatı haqqında”, “Torpaq bazarı haqqında”, “Torpaq icarəsi haqqında” və s.) eləcə də digər normativ-hüquqi aktların icrasını təmin etmək zəruriliyindən yaranan Dövlət Proqramını həm də aqrar islahatların daha da dərinləşməsi istiqamətlərini, sahibkarlığın inkişafının və onların iqtisadi mənafeələrinin müdafiə edilməsi yollarını müəyyənləşdirmişdi. Qoyulan tələblərə uyğun olaraq Quba-Xaçmaz regionunda kəndlinin işləməsi üçün geniş imkanlar yaradılmışdı. Dövlət tərəfindən özəl kənd təsərrüfatının inkişafına yönəldilmiş tədbirlər kənd əhalisi tərəfindən rəğbətlə qarşılanırdı. Bu sahədə ciddi irəliləyişin əldə olunmasında kəndlinin həvəslə bu işə yanaşmasının əhəmiyyəti böyük idi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı. “Gənclik”. 2003.
2. ARDA-nin Xaçmaz filialı. F. 1, siy. 1, iş 11.
3. ARDA-nin Siyəzən filialı. F.2, siy. 1, iş 143, v. 7.
4. ARDA-nin Siyəzən filialı. F.2, siy. 1, iş 157, v. 7.
5. ARDA-nin Siyəzən filialı. F.2, siy. 1, iş 165, v. 3.
6. ARDA-nin Şabran filialı. F.36, siy. 1, iş 74, v. 52.
7. “Şəfəq” qəzeti, 25 may 1996-cı il.
8. “Şəfəq” qəzeti, 17 avqust 1996-cı il.
9. “Şəfəq” qəzeti, 26 fevral 2000-ci il.
10. “Şəfəq” qəzeti, 16 noyabr 2000-ci il.
11. “Şəfəq” qəzeti, 30 aprel 2002-ci il.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNDƏ SEÇKİ PROSESİ VƏ PARLAMENT ÜZVLƏRİNİN SEÇİLMƏSİ

Nurlanə MƏLİKLİ

Lənkəran Dövlət Universitetinin dissertantı
nurlanamalikli@yahoo.com

AXC Parlamentində seçki prosesi və ərazi proporsiyası Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il 20 noyabr tarixli iclasında qəbul olunmuş “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun”unda aşağıdakı kimi nəzərdə tutulmuşdu:

1 — Azərbaycan parlemarı (Məclisi-Məbusan) 120 əzadan ibarətdir.

2 — Azərbaycan parlemarı Azərbaycan Məclisi-Müəssisarı dəvət oluncaya qədər aşağıdakı tərtiblə intixab olunmuş əzadan təşəkkül edir:

a) Rusiya Məclisi-Müəssisarına dörd müxtəlif siyasi fırqə siyahıları mücbincə Mavərayi-Qafqaz əhaliyeislamiyyəsi tərəfindən intixab olunub da sonra Mavərayi-Qafqaz “Seym”ində əza sifətilə bulunmuş və bədə Azərbaycan Şurayı-Millisini təşkil eyləmiş 44 zətdan;

b) Azərbaycan bələdiyyələri müsəlman əzasilə əskidən mövcud bulunan Milli müsəlman komitələri əzasitərəfindən intixab olunmaq surətilə cəlb olunacaq zəvatdan;

p) Əqəliyyətdə bulunan millətlərin səlahiyyətdar müəssisəyi-milliyələrindən cəlb olunacaq zəvatdan;

t) Bakı Həmkarlar Şurası ilə Sovet siyezd, ticarət və ərbabi sənaye ittifaqından cəlb olunacaq zəvatdan.

3 — Əsasən mövcud olan 44 əzayə əlavə olunacaq əza bu nisbətlə cəlb olunacaq:

a) Əhaliye islamiyyə tərəfindən: Bakı — 5; Göyçay uyezd — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Cəvad — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Quba — 3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Lənkəran — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Şamaxı — 2; Gəncə — 3 (biri şəhər, ikisi uyezd); Ərəş — 2; Cavanşir — 1; Zəngəzur — 2; Qazax — 1; Cəbrayıl — 1; Nuxa

— 2 (biri şəhər, biri uyezd); Şuşa — 2 (biri şəhər, biri uyezd); Zaqatala — 2 (biri şəhər, biri mahal); İrəvan vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi — 3; Tiflis vilayətinin Azərbaycana keçən hissəsi — 1.

Qeyd: a) Bakı hissəsinə düşən 5 zət Bakı bələdiyyəsi müsəlman əzası tərəfindən seçiləcəkdir. Digər şəhərlərdə daxi şəhər hissəsinə düşən nümayəndəyi — ümumi intixabla seçilmiş müsəlman qlasnilərini seçəcəklərdir. Uyezd nümayəndələri isə uyezd milli komitələri tərəfindən intixab olunacaqdırlar.

b) Seçkilər gizli olacaq;

p) Əqəliyyət təşkil edən millətlərdən: erməni əhalisi tərəfindən 21, 8-i Gəncə erməni əhali komitəsindən, 8-i Şuşa erməni əhali komitəsindən, 5-i də Bakı erməni əhali komitəsindən; rus əhalisindən Bakıdakı rus milli şurasından — 10; alman əhalisi təşkilati-milliyəsindən — 1; yəhudi şurayı milliyəsindən — 1; Gürcü

komitəsindən — 1; Polyak komitəsindən — 1.

t) Bakı həmkarlar Cəmiyyəti Şurasından — 3, Bakı Sovet siyezd və ticarət-sənaye cəmiyyətlərindən müştərəkən — 2.

Qeyd: 1 — Bələdiyyəsi və milli komitəsi olmayan qəzalar nümayəndələrini köy obşestva nümayəndələrinin ictimaində təyin edə bilərlər. Bir ictimai hər obşestvadan birer nümayəndə göndərilmək surətilə hasil olur.

Qeyd: 2 — Əhvali fəvqəladə məruz bulunan yerlərin nümayəndələrini Şurayı-Milli bizzat təin edər.

Qeyd: 3 — Şurayı-Millinin əsaslı üzvlərini təşkil edən 44 əzadan biri istefa edər, mərhum olur və yaxud başqa bir səbəblə məclisdən çıxarsa, onun əvəzinə mənsub bulunduğu siyahının mərtəbi bulunan firqəyi müəssisani tərəfindən başqa birisi təyin olunur.

Qeyd: 4 — Cəlb olunacaq şəxsin intixabati şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, uyezdələrdə mirovoy sudyalər və ya onların müavini və əqəliyyətə mənsub millətlərdə Milli Şura rəislərinin təşəbbüs və nəzarəti ilə icra olunur və intixab olunacaq zəvətə kəndi imzaları ilə keyfiyyət intixabi müvəzzəh və müsəddiq etimadnamələr verilir.

Seçki qanunu siyasi, sinfi, dini, mulli fərqləri nəzərə almadan səsvermə hüququna malik bütün vətəndaşların iştirakını təmin edirdi. Milli Şura üzvlərinin qətiyyətli siyasi movqələri demokratik parlamentin (Məclisi- Məbusanın) formalaşmasma gətirib çıxardı.

1918-ci il dekabrın 3-də Azərbaycan parlamentinin (Məclisi-Məbusan) açılışı nəzərdə tutulurdu. Baş nazir F.x.Xoyskl yerlərdə seçkilərin keçirilməsinə ciddi nəzarət edir, parlamentin (Məclisi-Məbusanın) tezlikə formalaşması üçün səylər göstərirdi. Azərbaycan Milli Şurası da seçkilərin keçirilməsində fəal iştirak edirdi. Milli Şura 1918-ci il noyabrın 25-də erməni və rus milli şuralarına muraciət edərək öz nümayəndələrini parlamentə (Məclisi-Məbusana) göndərməvi təklifi etdi. Hər iki Şura parlamentdə iştirakdan imtina etdi. Erməni Milli Şurası bütün ermənilərin “mənafevini” parlamentdə təmsil edə bilməyəcəyini bəhanə gətirdi. Cənubi Qafqaz respublikalarının öz müstəqilliklərini elan etmələri isə ümumilikdə Rus Milli Şurasının mənfə rəyi ilə qarşılandı. Belə ki, Rus Milli Şurası Ümumrusiya Müəssislər Məclisi və beynəlxalq sülh konfransının yekun qərarlarının çıxarılmasına qədər Qafqazda hər hansı bir dövlətin müstəqilliyini qəbul etmədiyini və Cənubi Qafqazı Rusiya dövlətinin tərkib hissəsi kimi tanıdığını bəyan etdi . Bütün bu təzyiqlərə baxmayaraqparlament haqqında qanunda nəzərdə tutulmuş 120 deputatın əksəriyyətinin toplanması ilə 1918-ci il dekabrın 7-də parlamentin açılışı oldu.

Parlamentin 1918-ci il dekabrın 15-də keçirilən üçüncü iclasında parlamentin təşkili barəsində Milli Şura tərəfindən verilmiş qanun əsasında, parlamentə seçilərək daxil olmuş deputatlar regional milli şuralar tərəfindən ictimai müəssisələrdən və qəzalardan göndərilmiş nümayəndələrdən ibarət olmaqla müəyyən edilmişdir. Bütün bunlar yerlərdə keçirilən seçkilərin müvəffəqiyyətlə başa çatdığını göstərirdi. Bu iclasda etimadnamə komissiyasının məruzəsinə əsasən parlamentin bölgələr üzrə aşağıdakı nümayəndələrinin etimadnamə və protokollarının qəbulu və təsdiqi göstərilmişdir.

Milli Şuranın parlament seçkiləri haqqında qanunu qəzetlərdə nəşr edilmiş, protokolların fonnası isə qubernator və bələdiyyə rəislərinə göndərilmişdi. Azərbaycan parlamentinin yaradılmasının hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirən “Azərbaycan Məclisi-Məbusanın təsis haqqında” qanunda deputatların (məbusların) müəyyən edilməsi qaydalan təsbit edilmişdi. Qanun bütün prosedur qaydaları tənzimləyərək seçkilərin gizli səsvermə ilə keçirilməsi və 24 min əhaliyə bir deputat düşməsinə müəyyənləşdirmişdi. Qanunda göstərilirdi ki, cəlb olunacaq şəxslərin seçilməsi və seçkilərin nəticələri şəhərlərdə bələdiyyə rəisləri, qəzalarda ədalət məhkəmələri və ya onların müavinləri tərəfindən keçiriləcək. Seçki qanunu, həmçinin, parlamentin (Məclisi-Məbusanın) 44 nəfərdən ibarət olan keçmiş Milli Şura üzvlərindən hər hansı birinin deputatlıqdan (məbusluqdan) istefa verməsi və ya digər səbəbdən parlamenti tərk etməsi (ölüm və s.), onun yerinə daxil olan fraksiyanın hər hansı digər bir üzvünün namizədləri ilə əvəzlənməsi qaydasını dəstəhləşdirirdi.

Parlamentdə demokratiya ənənələrindən çıxış edən parlamentarilər (məbuslar) etimadnamə (mandat) komissiyasının hesabatında qanunun aliliyini rəhbər tutmaqla qanunverici orqan haqqında Milli Şuranın qəbul etdiyi qanuna əməl olunması tələbini irəli sürür, qəzalardan göndərilmiş üzvlərin həm seçki

protokollarının, həm dətimadnamələrinin olmasını zəruri hesabədirdilər. Qanunun bir maddəsini qəbul edib, digərini rədd etmək olmazdı. Mandatkomissiyasının məruzəçisi Zaqataladan göndərilən təmsilçinin mandatının ancaq qubemator tərəfindən imzalandığını qeyd etmişdi. Halbuki qanuna görə, mandat Zaqatala Milli Şuasının sədri, müavini və katibi tərəfindən də imzalanmalı idi. Bununla belə, komissiya Zaqatala nümayəndəsinin etimadnaməsinin nəzərə alınması təklifini irəli sürdü.

Azərbaycan parlamentarizm təcrübəsində deputatların mandatlarının təsdiq edilməsi qaydası üçüncü iclasın əsas müzakirə mövzusu olmuşdu. Parlamentarilərin (məbusların) bir qismi mandatları təsdiq edilməyincə məbusların parlamentin (Məclisi- Məbusan) işində iştirakını məqbul saymır, digərləri isə seçki protokollarını qaydaya salana qədər səs vermək hüququolmamaq şərtilə iştiraklarını mümkün hesab edirdilər.

ETNİK İDENTİKLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN FORMALAŞMASININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Fatma QƏNİYEVƏ

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin dissertantı və əməkdaşı
fatime.qeniyeva@gmail.com

Açar sözlər: identiklik, etnik identiklik, etniklik, etnik özünüdərkətmə, qloballaşma, şəxsiyyət

ETHNIC IDENTITY CONCEPTION AND ON STUDY OF ITS FORMATION SUMMARY

Key words: identity, ethnic identity, ethnicity, ethnic self-actualization, globalization, personality

The formation of ethnic identity in the development of society during crisis period is researched in the article. Components of ethnic identity and their role in the creation of civil society are emphasized. As well, the urgency of historical and psychological survey of ethnic identity phenomenon are researched in the article.

Elmi tədqiqatlarda etnik identiklik anlayışı ən çətin və mübahisəli mövzulardan biri hesab olunaraq bu məsələnin tədqiqatına nəzəri və metodoloji yanaşmanın müxtəlifliyi ilə şərtlənir. Qərb fəlsəfəsində xüsusi terminlər qismində identiklik və ona yaxın olan sözlər yunanlardan başlamış müasir analitik fəlsəfəyə qədər uzun yol keçmişdir.

Ancaq məhz E.Erikson identiklik konsepsiyasını ifadə etmiş və onu müasir sosial nəzəriyyədə mərkəzi mövqedə göstərmişdir. Etnik identikliyin xüsusi psixoloji fenomen kimi ayrılması uzunmüddətli proses olub və indiyə qədər müasir elm dünyasında “etnik identiklik” anlayışının məzmununa aid mübahisələr davam edir. Etnik identiklik özünün müəyyən olunmuş etnik ümumiliyə mənsubiyyətini və digər etnoslardan təcrid olunduğunu ifadə edir. Etniklik valideynlərin doğum yerinə, dilə, mədəniyyətə görə etnik mənsubiyyətinin bir sıra obyektiv göstəriciləri ilə təyin edilir. Etnik identiklik hər mədəniyyətdə dəyişən dəyərdir. Belə ki, kənddə insan özünü oranın sakini kimi hiss edir və başqaları kimi qəbul edilir. Şəhərdə isə xarakterik əlamətləri, dialekti, adət və ənənələri müəyyən olunmuş yerin nümayəndəsi kimi qəbul edilir. Başqa dövlətlə müharibə vəziyyətində o, öz ölkəsinin vətəndaşı kimi çıxış edir. Beləliklə, etnik identikliyin sərhədləri hərəkətlidir, dinamikdir və mədəni əsaslandırılmışdır.

Etnik identikliyin mahiyyətinin açılışından bəhs edərək ilk növbədə identiklik anlayışına baxmaq lazımdır. İdentikliyin tədqiqatı və bu anlayışın meydana gəlməsi öz başlanğıcını 1914-cü ildə Z.Freyd tərəfindən yazılan “Qrup psixologiyası və Eronun analizi” adlanan əsərində psixoloji kontekstdə ilk dəfə istifadə olunan eyniləşdirmə anlayışından götürür. [9. 5-8]. Z.Freyd eyniləşdirməyə təkcə uşaq və valideynlər arasında şüursuz emosional əlaqə kimi baxmır, həmçinin fərdlər və sosial qruplar arasında qarşılıqlı əlaqənin vacib mexanizmi kimi baxır. E.Erikson eyniliyi çoxsəviyyəli struktura malik mürəkkəb şəxsi təhsil kimi müəyyən edir, hansı ki, insan təbiətinin öyrənilməsi üç qarşılıqlı səviyyədən ibarətdir: fərdi, şəxsi və sosial. Psixoloji antropologiya sahəsində amerika antropoloqlarından C.De Voys və L.Romanussi Rossun identiklik haqqında tədqiqatları məşhurdur. Etnik identikliyin əsasını etnik özünü eyniləşdirmə təşkil edir. Təbii əhali sərhədlərinin sosio-mədəni uyğunluq şərti ilə etnik identikliyi bütün digər əhəmiyyətli eyniləşdirmələri özündə yerləşdirmək variantı kimi adlandırmaq olar. Şəhərdə insanlar kəndə nisbətən daha dinamikdirlər. Birincisi, sadəcə tənha qalmaq üçün daha çox imkana malik və başqalarından az funksional asılılığı olan kənddən fərqli olaraq şəhərdə insan digər çoxlu insanlarla funksional bağlı olur. C.De Voys adaptasiyanın təhlilini və problemin həllini konkret səviyyədə, məsələn, yaponlarda amerika mədəniyyətinə doğru, həmçinin bir başqa vəziyyətdə görür.

İdentiklik – çoxtərkibli, çoxvariantlı və ziddiyyətli fenomendir. Sosial-humanitar biliklər identiklik fenomenini üç əsas modallıqda ölçür: psixofizioloji, şəxsi və sosial. Birincisi, orqanizmin həyat səviyyəsinin psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərinə aid bütövlüyü olub onun fasiləsizliyini təmin edir. İkinci isə dünyanın fərdin oriyentasiyası dəyərlərində əsaslanmış mədəni-praktik və mənəvi inkişafının subyektiv invariant strukturunu özündə əks etdirir. Bu, məhz o mövqedir ki, insan səmərəliliyinin koordinatlar sistemində, hansından ki, şəxsi tarixilik və "mənliliyini" birləşdirərək xarici aləmdə aktyor kimi hərəkət etməyə və özünü fəaliyyətin subyekti kimi anlamağa başlayır.

"Sosial identiklik" və "etnik identiklik" anlayışları elmi dövriyyəyə ilk dəfə 1990-cı ildə E. Fromm tərəfindən daxil edilmiş və sonra 1996-cı ildə onlar E. Erikson tərəfindən dərinləşdirilmiş və genişləndirilmişdir. [9]

İlk olaraq bu terminlər sırf psixozanaliz çərçivəsində istifadə olunurdu və şəxsiyyətin identikliyin iki aspekti kimi ayrılımışdı. Psixologiyada etnik identikliyə öz nəticələrinə görə sosial olan şəxsiyyətin əlamətlərindən biri kimi baxılır. Etnik identiklik – bu müəyyən etnik birliyə öz mənsubiyyətinin dərk edilməsi və digər etnoslardan təcrid olunmasıdır. Etniklik bir sıra obyektiv göstəricilər üzrə müəyyən olunur: valideynlərin etnik mənsubiyyəti, yaşayış yeri mədəniyyət, dil. [8]

Etnik identiklik – müəyyən bazisə malik olan bu kompleks fenomen nəsil mexanizmləri, icma əlamətləri, həmçinin, identikliyin formalaşma şərtləri kimi üç elementi özündə birləşdirir. Etnik identikliyin nəsil mexanizmi dünyanın geosiyasi təsvirində etnik icmanın ictimai vəziyyətinin müəyyən olunmuş mövcudluğu kimi çıxış edir. Etnik identikliyin nəsil mexanizmi onun əsas təməlini və bunun ardınca başqa xalqlara münasibətini, dünyanın etnik xəritəsində öz icmasının proyeksiyasını müəyyən edir.

Həmçinin "etnik identiklik" və "etniklik" anlayışlarını ayırmaq lazımdır. Əgər etnik identiklik subyektivdirsə, o zaman "etniklik" anlayışı, əksinə, obyektiv əlamətləri özündə birləşdirir: valideynlərin etnik mənsubiyyəti, doğum yeri, mədəniyyət və dil. Həm də etnikliyin mədəni komponenti tədqiqatçılar tərəfindən etnikliyin əsasını təşkil edən bir anlayış kimi etnik identikliklə yanaşı qəbul edilir.

İdentikliyin göstəricisi həm pozitiv həm də neqativ qurula bilər. İdentiklik multikultural inkişafın vacib göstəricisidir. İnformasiya cəmiyyətinin məşhur nəzəriyyəçilərindən olan M.Kastelsin iddiasına görə, qloballaşma və identiklik müasirliyin iki simvolu kimi çıxış edir. Multikulturalizm və qlobal proseslər şəraitində Azərbaycanda insanların etnik identikliyinə formalaşması, tolerantlıq ənənələrinin qorunması və inkişafı, Azərbaycan cəmiyyətinin sürətli və münəfiq inkişafı üçün şərait yaradır. Tədqiqatın təhlilində etnik konfliktlərin idarə olunması və nizama salınması, etnik azlıqların hüquqlarında, qrup identikliyi, dövlət və regionların təhlükəsizliyi və stabilliyində əsas dayaq kimi götürülür.

Azərbaycanda çoxsaylı etnik identikliyin formalaşması tarixi ənənəyə malikdir. Burada müxtəlif etnik qrupların yaşaması, miqrasiya prosesləri, həmçinin, millətlərarası niğahlar mədəni və etnik sahələrin və müəyyən kateqoriyada azərbaycanlıların çoxsaylı identikliyinə formalaşmasını şərtləndirir. XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində struktur antropologiyasının banisi K.Levi Stross iddia edirdi ki, identikliyin krizisi əsrin yeni bəlasına çevriləcək. Stross irəli sürülən sosial-fəlsəfi və psixoloji baxışın fənlərarası yanaşma səviyyəsində genişləndirilməsi probleminin statusunu dəyişdirməyi proqnozlaşdırmışdı. Etnik identikliyi sosial identikliyin tərkib hissəsi hesab edərək müasir tədqiqatçılar eyni vaxtda ona xas xüsusiyyətləri ayırmaq cəhdlərini qəbul edirlər.

Belə ki, amerika etnoloqu C. De Voys mədəni ənənələrin keçmişə münasibətdə təcəssümü, indiyə və gələcəyə istiqamətlənmiş başqa formalardan fərqli olaraq, etnik identikliyə identikliyin bir forması kimi baxır. [7]

Psixoloji kontekstdən etnik identikliyə yanaşdıqda bunu söyləmək olar ki, hər bir xalq, hər bir millət özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətlərinə görə də bir-birindən ciddi surətdə fərqlənir. Bunlar hər bir millətə və ya xalqa xas olan etnik psixoloji xüsusiyyətlər adlanır. Həmin etnik psixoloji xüsusiyyətlərin mahiyyəti, səbəbləri, mexanizmi və təzahür xüsusiyyətləri xüsusi bir elm sahəsi - etnik psixologiya tərəfindən öyrənilir. Deməli, etnik psixoloji xüsusiyyətlər insanların müəyyən etnik qrupda, xüsusi etnik mühit və şəraitdə formalaşması ilə əlaqədar olaraq onların psixi simasında, psixoloji xarakterində baş verən dəyişikliklərin fonunda özünü göstərir.

Müasir nəzəri aspektdən yanaşdıqda identiklik əsasən etniklik, millilik, dövlətçilik, tolerantlıq və digər prinsipləri daşımaqla bu gün daha çox dəyər kimi təqdim olunur. İdentiklik konsepsiyasını iki mənada işlətmək olar. Birincini güclü və sərt, ikincini isə zəif və yumşaq konsepsiya adlandırmaq olar. İdentikliyin güclü və sərt mənada anlamı qrup məhdudiyyətinin və yekinsliyinin güclü anlamını təklif edir. İdentikliyin zəif anlamının tərəfdarları isə əksinə, bu termini adi mənəndən ayırırlar. Qafqaz

çoxmodellilik, müxtəliflik və çoxmədəniyyətliliyin etnik və konfessional (dini) gərginliyin mövcud olduğu ərazidir. Geoloji vəziyyət, landşaft xüsusiyyətləri, regionun sosial-mədəni və etno-mədəni sosial spesifikasiyasının müəyyənləşməsində, inkişafında tarixi-sosial proseslər mühüm rol oynayır. Son iki əsrdə isə onun bu istiqamətdə fəallığı dünyanın, demək olar ki, bütün qitələrinə yayılmışdır. Azərbaycan da Qafqazın bir hissəsi olub, tarixi, iqtisadi, mədəni baxımdan qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. İbtidai icma dövrü tarixçiləri belə hesab edirlər ki, ovçularda və yığıcılarda etnik identikliyin ilk forması kimi mövcud olan “etnik öncəsi birlik”, “əcdadın qana və nigah”ına əsaslanırdı. [5,s 466]

Bu misalları gətirməkdə məqsədimiz fəlsəfənin, sosiologiyanın, psixologiyanın, etnoqrafiyanın bu terminlə bağlı xüsusi mövqeyini diqqətə çəkməkdir. Bütün alimlərin identikliyə ayırdığı yer onu göstərir ki, bu anlayış həm ən vacib, həm də araşdırılması mühüm olan xarici biliklər sistemidir. İdentifikasiya fenomeninin mühüm tərkib hissəsi olan və intellektual həyatımıza yavaş-yavaş daxil olan bu anlayış etnik identiklik – təhlükəsizlik anlayışı və prinsiplərini özündə ehtiva edir. **Hər bir milləti digərindən fərqləndirən, onun identikliyinə ən önəmli elementlərindən biri onun adət və ənənələri, bu müstəvidə yüksək mənəvi dəyərlər sisteminə malik olmalarıdır.** “Etnik qrup” və ya “etnos” sözləri bəzi konseptual anlaşılmazlığı özündə əks etdirsə də, müasir elmdə “Özünün, məxsusi, özəl tarixinin kollektiv, (ictimai şüur səviyyəsində) anlamı, dərkə nəticəsində, dil, din, irq və milli identikliyə malik sosial qrupdur. Etnos bir neçə kollektiv identiklik formalarının daşıyıcısıdır. Bunlar mədəni, dini, milli identiklik formalarıdır. Etnik spesifikasiya və əlamətlər anlayışı mövcuddur. [3.495-498]. 1970-ci ilin ortalarında ABŞ-da müxtəlif etnik qrupların özünüdərkinin mənasının öyrənilməsinə maraq artdı. Etnikliyin öyrənilməsi psixoloji antropologiya tədqiqatlarının ana xəttini təşkil edirdi. Bu problemin öyrənilməsi iki mərhələdə baş verir. Birinci mərhələdə təhlilin vacibliyi Amerika cəmiyyətində etno-sosial vəziyyətin etnik plüralizmlə mövqeyinin öyrənilməsinə təşkil edir. İkinci mərhələ necə ki müasir dövrdə, həm də keçmişdə müxtəlif mədəniyyətlərdə şəxsiyyətin “mən”inin təhlili ilə xarakterizə olunur. Əgər XX əsrdə bütün bəşəriyyətin, xüsusilə Avropanın həyat və fəaliyyətini cüt anlayışlar təşkil edirdisə, bunlar müharibə-inqilab, kapitalizm-sosializm, demokratiya-totalitarizmdir. XXI əsrdə bu anlayışların sırasına daha bir cüt anlayış qloballaşma və identiklik əlavə olundu. Sözsüz, cəmiyyətin həyatında mənəvi mühit etnik identikliyin formalaşmasında böyük rol oynayır. Xalqın mənəvi mədəniyyəti etnos həyatının digər tərəflərindən daha çox etnik identikliklə bağlıdır. Mənəvi mədəniyyətin ciddi transformasiyası zamanı etniklik normal formalaşma və saxlanıla bilmir. Etnik sosiallaşma prosesinə və etnik identikliyin vəziyyətinə din və dil mühitində, ideoloji, xalq yaradıcılığında, mərasimlərdə, adət-ənənələrdə, tətbiqi incəsənətdə, davranış qaydalarında baş verən dəyişikliklər təsir edir. Elmi nəzəriyyədə etnik identikliyin bir neçə tipi mövcuddur: Monoetnik identiklik. O yaranır nə vaxt ki, ailədə valideynlər bir etnik qrupa aiddirlərsə və ya şəxsiyyət özünü valideynlərdən birinin mədəniyyəti ilə uyğunlaşdırırsa (əgər valideynlər ayrı millətdən, amma bir irqdəndirlərsə). İnsanların əksəriyyətində monoetnik identiklik üstünlük təşkil edir. Əgər insan polietnik mühitdə yaşayırsa, o zaman etnik identiklik onlar tərəfindən daha aydın dərk edilir və birliklər arasındakı fərqlər haqqında olan biliklər isə daha tez əldə edilir. Etnik identikliyin meydana gəlməsinə, formalaşmasına və dəyişməsinə siyasi, sosial-iqtisadi, psixoloji, ideoloji faktorlar təsir edir. Bunları nəzərə alaraq söyləmək olar ki, etnik identikliyin formalaşmasına ən çox təsir edən amillər aşağıdakılardır:

-Etniklər arasında ciddi dəyişikliklər sosial-siyasi, iqtisadi və mənəvi mühitdə olan dəyişiklərlə nəticələnir.

-Etnik mühitin həmcins və həmcins olmaması.

Birinci qrup faktorlara nəzər saldıqda aydın olur ki, bütün xalqın etnik identikliyinə aktivləşdirilməsini və yüksəlişini sosial-siyasi mühitdə əsas hadisələr sırasında tənzimləmək olar. İkinci faktor etnik mənsubiyyətin dərk edilməsi əsaslı olaraq insanların monoetnik və polietnik mühitdə yaşayıb-yaşamamasından asılıdır. Hazırkı dövrdə demək olar monoetnik mühit yoxdur. İnsanlar polietnik cəmiyyətdə yaşayır və inkişaf edir. Polietnik mühitdə etnik identikliyin formalaşma prosesi daha erkən başlayır, fərdlər müxtəlif etnik qrupları arasında yaşadığından çox informasiya əldə etmiş olur.

Fərdin psixoloji mühitində və ümümbəşəri dəyərlər sisteminə milli identiklik bəşəriyyətin gələcəyi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. İdentifikasiya prosesi özünü daha çox kütləvi urbanizasiya, miqrasiya proseslərində büruzə verir. İdentikliyin aparıcı sosial-siyasi faktorlarından olan tarixi yaddaşın öyrənilməsi məsələnin öyrənilməsinə zəruri edir. Tarixi yaddaşın əsas təməli ailədə əcdadlar haqqında yaddaş saxlanılmaqla, adət-ənənələrə hörmətin aşılınması, əldə olunan nailiyyətlərin qorunub saxlanılması ilə qoyulur. Bunun əsasında o dayanır ki, hər bir fərd öz xalqının tarixi haqqında informasiyanı cəmiyyətdə sosiallaşma prosesində əldə edir. Cəmiyyətdə etnik sosiallaşma təkcə tarixi yaddaşın deyil, həm də etnik

identikliyin formalaşmasına bütünlüklə təsir edən faktorlardan biridir. Əgər xalq öz mədəniyyətini və həyat tərzinin qorunub saxlanılmasına istiqamətlənmişsə, o zaman normal etnik sosiallaşma mövcud ola bilər. Etnik dəyərlər və normaların pozitiv formalaşması, qarşılıqlı anlaşma və razılığın inkişafı, dövlət və cəmiyyətdən asılıdır. Tarixi yaddaşın qorunub saxlanması millətlərin və etnik qrupların qarşılıqlı ünsiyyət və münasibətini, ümumi taleyini əks etdirən əvəzsiz sərvətdir.

Müasir dövrdə əhalinin sosio-mədəni adaptasiyasında, regional və etnik identikliyin təbliğində açıq səma altında olan muzeylər, muzey-qoruqlar xalqın etnogenezini sənədlərlə qoruyub mühafizə edən muzeylər əsas rol oynayır. Şirvanşahlar saray kompleksi, *Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu*, Qala Arxeoloji-Etnoqrafik Muzey Kompleksi və s. Açıq səma altında olan muzeylərdə, qədim memarlıq nümunələrinin qorunduğu qoruqlarda eksponatlar muzey məkanında fokuslaşmış informasiya mühiti yaradaraq mənəvi xalq mədəniyyətinin transformasiyasına imkan yaradır. Bu gün etnoqrafik muzeylərin eksponatlaşdırılmasında coğrafi prinsiplərdən istifadə olunur. Əgər dünya xalqlarının etnoqrafiyasını nümayiş etdirən muzeylərdən söhbət gedərsə, o zaman ekspozisiyanın coğrafi çərçivəsi olduqca geniş olur: Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Şərqi Asiya, Afrika və s. Etnik identikliyə müasir yanaşma bu prosesin çətin sosial-psixoloji fenomen kimi çoxölçülü tədqiqatını təmin edir. *Etnik identiklik milli özünüdərkətmənin, milli dəyərlərin əhəmiyyətini getdikcə artırır. Multikulturalizm prosesində etnik identikliyin tədqiqi müasir dövrdə daha da aktuallaşmış, bu problemə kompleks, hərtərəfli yanaşma artıq bir zərurətə çevrilmişdir. Təkcə sosial, psixoloji, pedaqoji deyil, etnik aspektlərə də malik olan identiklik həm də milli dəyərlərlə də sıx bağlı olan prosesdir.*

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNƏBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı. —Elm. 2007.
2. A.Şükürov. Qloballaşma: mahiyyəti və perspektivləri. Bakı, 2001.
3. Большой толковый социологический словарь. В 2-х т. Том 2. Перевод с английской. 2000.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. Москва, «АСТ», 2002.
5. История первобытного общества, 1986.
6. К.Леви-Стросс. Первобытное мышление. М, 1994.
7. Садохин, А.Этнология. М: Гардарики, 2005.
8. Султанбаева К.И. Курс лекций по дисциплине этнопедагогика и этнопсихология. – Абакан, 2010.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст]/ Э. Эриксон. М.: Прогресс, 1996.

KUR'AN'DA PETROL BİLGİLERİ

Terane RÜSTEMOVA

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi
M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü
e-posta: terane.mirzeyeva.rustemova@gmail.com

Malum olduğu gibi, Yüce Rabbimiz tum konularda insanoğluna bilgiler vermiş, onu cahillikden uzak tutmaya çalışmış, okuyan, bilgili aydınlar olmasını istemiştir. Bu yüzden de Kur'an'da çeşidli konularda ayetlər belli etmişdir. Mesela, “Andolsun, biz bu Kur'an'da, belki ögüt alıp düşünürler diye, insanlar için her bir örnekten verdik” (Zumer suresi, 27 ayet).

Böyle konulardan biri de petrol hakkındadır. Petrolün yüzyıllar önceden Kur'an vasıtasıyla söylenmesi dikkat çekiyor. A'la Suresinin, 1 ve 5-ci ayetlerinde Cenabi-Hakk buyuruyor: “Rabbinin yüce ismini tesbih et, ki O, yarattı, ‘bir düzen içinde biçim verdi’, takdir etti, böylece yol gösterdi, ‘yemyeşil-otlağı’ çıkardı. Ardından onu kuru, kara bir duruma soktu”.

Bilindiği gibi petrol, denizlerdeki bitki ve hayvanların çürüdükten sonraki kalıntılarından oluşur. Bu kalıntılar deniz yatağında milyonlarca yıl boyunca çürüdükten sonra, geriye yalnızca yağlı maddeler kalır. Çamur ve büyük kaya katmanları altında kalan yağlı maddeler de petrol ve gaza dönüşür.

Bilim adamlarının yaptığı Ala Suresi'nin tahliline göre bu ayrıntılar alınmıştır. Öyle ki, Ala Suresi'nin ilk dört ayetinde dikkat çeken üç husus petrolün oluşum aşamalarıyla son derece paralellik içindedir:

1. Birinci kelime otlak, kır, çayır anlamlarına gelen “*elmer'a*” ifadesi ile petrolün oluşumundaki organik kökenli maddelere işaretdir;

2. İkinci kelime **siyaha çalan yeşil, yeşile çalan siyah, karamsı, esmer, isli** renkleri tarif etmek için kullanılan “*ahva*” kelimesidir. Bu kelime de yer altında biriken bitki atıklarının zaman içinde siyaha dönüşmesi olarak düşünülebilir.

3. Üçüncü kelime **çer-çöp, süprüntü** olarak çevrilen “*gusaen*” kelimesidir. “*Gusaen*” kelimesi sel suyunun otları, çöpləri birbirinə katarak sürükleyip getirdiği ve derelerin etrafına fırlattığı ot, çöp, yaprak ve köpük gibi karışım anlamına da gelmektedir.

Görüldüğü gibi ayetteki bitkinin kara ve akışkan bir sıvıya dönüşmesi petrolün oluşumu ile son derece benzerdir. Nitekim petrolün oluşumu, ortaya çıkış şekli, köpüklü görünümü, rengi göz önünde bulundurulduğunda, ayetlerde kullanılan kelimelerin ne kadar hikmetli olduğu daha iyi anlaşılmaktadır.

“XAÇ YÜRÜŞLƏRİNƏ YARDIM” ADIYLA BURAXILAN VERGİ INDULGENSIYALARI

Günay HEYDƏRLİ

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
gunay.heyderli@gmail.com

ABSTRACT

Beginning from the middle of the XV century the struggle against the Ottoman Empire became the main question of foreign policy of a number of states of Europe. The Catholic Church for mobilizing Christians published innumerable bulls and indulgences. The main purpose of the thesis is to examine these publications.

Key words: Ottoman Empire, Catholic Church, bulls, indulgences

Giriş

1453-cü ildə Bizans imperiyasının süqutunu izləyən Papalığ Osmanlı türklərini Avropadan qovmağın yollarını axtarmağa başlamışdı. Bizans imperiyasının süqutu təkcə ən uzun ömürlü imperiyanın çökməsi deyildi, həm də xristian dünyasının Osmanlı dövləti ilə üz-üzə gələcəyi demək idi. Katolik kilsəsi xristianları səfərbər etmək üçün saysız-hesabsız kilsə bullaları (əmrnamə) nəşr etdirdi. Bundan başqa, əsgər toplamaq, maliyyə vəsaiti əldə etmək məqsədilə vəzlər verildi, indulgensiya buraxıldı, əhali üzərinə əlavə vergilər qoyuldu. Lakin bütün bunların qarşılığında türklərə qarşı mütəşəkkil bir xaç yürüşü təşkil edilə bilmədi.

Tezisin əsas məqsədi kilsənin buraxdığı bullalar, indulgensiya əsasında XV-XVI əsrlər Avropasının Osmanlı dövlətinə qarşı təşkil etmək istədiyi xaç yürüşlərinin təşkilatlanması məsələlərini üzə çıxartmaqdır.

1. Papalığın qazanc mənbəyi sayılan indulgensiya

Papalığ türklərə qarşı həm qurudan həm də sudan mübarizə aparmaq üçün yeni vergilər təyin etməyə qərara gəlmişdi. Din xadimləri onda bir, yəhudilər iyirmidə bir, qalan əhali isə otuzda bir ödəyəcəkdi. Bütün xristian dövlətlərdən yığılacaq bu vergi müzdlü əsgərlərə və digər xərclərə sərf olunacaqdı. Lakin bu vergi siyasəti Avropa dövlətlərini, ən əsası da Venesiyanı narazı salmışdı.

Venesiya göndərdiyi hesabatlarda müharibəyə çəkilən xərcin 810 min dukata çatdığı, buna qarşılıq isə yığılan vergilərin 22 min onda bir, 5 min iyirdə bir, 60 min otuzda bir olduğu, xərcin kiçik bir hissəsini qarşılığını məlumat verirdi. Venesiya bütün xristian torpaqlarından yığılacaq məbləğin ona verilməsini istəyirdi. Lakin İngiltərə, Fransa, Almaniya buna icazə vermədi.

Məbləğin hakim dairələr tərəfindən mənimənilədiyi xaç yürüşünə sərf olunmadığı məlum idi. Hələ 1457-ci ildə II Kalixt Milan dükü Karaksidoya göndərdiyi məktubda bu haqda yazırdı: “Xaç yürüşləri haqqında vəzlər verilməli və 1/10 toplanmalıdır. Toplanılana gəldikdə isə Dükün şikayət etməyinə lazım olmayacaq tədbirlər görməliyik. Tanrı bizi xaç yürüşlərinin ödənişlərinin bir qisminə əl qoymaqdan qorusun [5, 67].”

II Kalixt və xələflərinin yaratdığı xaç yürüşü sevdası xırda mozaikalardan yığılmış bir siyasətə bənzəyirdi. Papanın ancaq əlindən gələn sələflərinin fərmanlarını yenidən buraxmaq kralları tanrı qəzəbiylə təhdid etmək idi. II Piyin zamanında Papalığa qarşı açıq etirazlar başlanmışdı.

Papalar həm də əsgər göndərməklə bağlı indulgensiya buraxırdılar. Buna misal olaraq “Ezechielis prophetac” adlanan indulgensiya on nəfərlik bir dini qurumun bir əsgər göndərə bilməsini nəzərdə tuturdu [4, 149]. 1470-ci ildə monastrlarda səfərbərlik başlandı. 1498-ci ildə Frayburqda bütün monastrların əsgər göndərməsi və keşişlərin onlar üçün dua etməsi tapşırılmışdı. Yəhudilərə 1/20 verməklə xristianlarla ticarət edə biləcəkləri deyilmişdi. Bu da xaç yürüşünü dini öhdəçilikdən çıxararaq ictimai bir öhdəçiliyə çevrildiyini göstərir.

VI Aleksandrın zamanında yəhudilər vergi verməkdə saxtakarlıq edərdilərsə 1/20 vergisini iki qat verəcəklərlə təhdid olunurdular. Hətta günahları olanlara əlavə 1/25 vergisi də qoyulmuşdu. İtaliya dövlətlərində vergidən yayınanlar artmışdı. Mənbələrdə II Piyin təhdid yolunu seçərək Perucia şəhərinin ticarət mallarına əl qoymaqla hədələdi. Əhalinin vergidən yayınmasında əsas səbəb xaç yürüşlərinə olan şübhə idi. Türkləri vəhşi kimi təqdim edən kilsə vergiləri xalqa bir növ satırdı. Digər tərəfdən də Fransa ilə aparılan müharibə Fransanın da türklərlə bərabər vergi yığımaq üçün bəhanəyə çevirmişdi [2, 43].Xristianlığın düşməni olan türklər və imperiyanın digər düşmənlərinə qarşı adı altında əhali soyulub talan edilirdi. Bu düşmənlərə və türklərə kömək edənlərə ölkədən sürgün edilməklə bərabər malları da əllərindən alınırdı. 1500- cü ildə Habsburq kralı Maksimilian türklərə və fransızlara qarşı vergi elan etmişdi. Lakin bir il sonra kilsənin də indulgensiya elanı vəziyyəti daha da pisləşdirdi.

İndulgensiyalara nəzər salsaq görə bilərik ki, indulgensiya alıcısı bütün günahlarının kəffarəsini almış olurdu. İnsanları indulgensiya almağa cəlb etmək üçün xüsusi mərasimlər keçirilirdi. 1476- cı ildə IV Sikst Raqusa şəhərində indulgensiya alanlar üçün təmizləmə günah çıxartma ayinini yerinə yetirmək üçün şəxslər ayrılmasını tapşırırmışdı. Bu tipli mərasimlər böyük insan kütlələrinin müşayiəti ilə keçirilirdi. 1474- cü ildə Papalıq Macarıstana göndərdiyi Qabriel Ranqoniyə şəhər əhalisi arasında indulgensiya barəsində söhbət aparmaq tapşırılmışdı[10, 143].1502- ci ildə Maksimilianın arvadı Bianka Sforza 500 yaxın adamı üçün indulgensiya almışdı. İndulgensiya alanlar daha çox cinayət edənlər, din dəyişdirənlər, xristian olmayanlarla ticarət edənlər, müqəddəs əşyalardan gəlir əldə edənlər idi. Bu cənnət qəbzləri yeni bir vəzifənin ablasskomissaren (indulgensiya komissarları) adlı peşənin yaranmasına səbəb oldu. Ən məşhur ablasskomissarenlərdən Marinus de Freqon 1457- ci ildən etibarən İsveç, Norveç, Şimali Almaniyaya səfərlər etmişdir. Marinus II Kalikst, II Piy, IV Sikstin indulgensiya sataraq iyirmi il kilsəyə xidmət edib. Marinusun bu illər ərzində 18 min florin topladığı deyilir. İndulgensiyalarla bağlı vəzlər oxunarkən mətdən tutmuş seçilən xaça qədər əhəmiyyətli idi. Xaç yürüşünə qatılanların sinəsinə tikilən parçanın ipəkdən ya pambıqdan olmasının belə əhəmiyyəti vardı. İndulgensiya alan şəxslərin dörd üstünlük- lütf qazandığı vəd edilirdi. 1) Günahı mərasim şəklində çıxarılacaq.2) Bu indulgensiya ölənlərə də aid edilirdi.3) Alıcının öz günah çıxaranını özü seçməsi 4) Alıcılar ailələri ilə birlikdə kilsənin bütün mərhəmətli işlərindən istifadə edə bilərdilər[4, 84].

Papalıq indulgensiya ilə kifayətlənmirdi. Mətbələrdə müxtəlif xəbər bülletenləri, dini məzmunlu məktublar hekayələr çap edərək türk məsələsinin nə qədər ciddi olduğunu yayırdılar. Türklərin peyğəmbərimizin adıyla döyüşə çıxması , qələbələrin əsas açarını o adda görməsinə cavab olaraq xaçlılar da İsa peyğəmbərinin adını xaçın yanında işlədirdilər. İsa uğrunda ölənlər nə xəşbəxtidirlər. Çünki inanc üçün ölənlər müqəddəs şəhidlərlə birlikdə doğrudan da mələklər tərəfindən taclandırılacaqlar[1, 143].

XV əsrin 50- ci illərindən başlayaraq Papalıq həm də Caena Domisi (Rəbbin süfrəsi) adlı qərarlar buraxmağa başladı. Bunların arasında türklərlə ticarəti qadağan edən sənədlər də vardı. Mənbələrə baxdıqda belə qərarların köklərinin qədim dövrə dayandığını görə bilərik. IV əsrdə imperator Valentin barbarlarla ticarəti qadağan etmişdi [9, 36].

1470 – ci ildə II Pavel kafirlərlə, türklərlə və xristian adının digər düşmənləriylə at, silah, dəmir ticarəti edənləri həbsə atmaqla cəzalandırırdı. IV Sikst, II Yuli, X Leo da eyni tipli cəzalar tətbiq etmişdilər. 1563- cu ildə IV Piyin buraxdığı bullada deyilirdi: “ Bütprəstlər, türklər, İsa adının digər düşmənləriylə at, silah, qalay, ağac və digər mallar və ya xristianlara hücum etmək üçün lazım olan digər şeyləri daşıyanlar və ya xristianlar əleyhinə birbaşa və dolayı yolla türklərə, xristian dinin digər düşmənlərinə xristian dövlətinin vəziyyəti haqqında məlumatlar verənlər və hər nə şəkildə olursa olsun tövsiyə edənlər camaatdan kənarlaşdırılsın və sürgün edilsin.” Bu maddə IV Piy və XIII Qriqorinin də dövründə təkrarlandı [10, 107].. Lakin bu bullalar Fransada qəbul olunmurdu, protestantlar rədd edirdilər. Venesiyada isə “Coena Domini” ilə bağlı mübahisələr vardı.Türk məmləkətinə qazan, tava və buna bənzər əşya göndərənlər və ya çörək kəsmək üçün bıçaq gödərənlər də bullanı çeynəyən tacirlər arasında sayılacaqmı? Protestantlar isə əksinə Osmanlı kapitulyasiyalarından istifadə etməyə çalışırdılar. Covanni Kopellonun verdiyi məlumatlarda İstanbula qalay, polad, başqa məmulatlar gətirən çoxlu böyük gəmilər gəldiyi deyilirdi. Göründüyü kimi İngiltərə, Hollandiya tacirləri Papalıq cəzalarına fikir vermədən Roma hakimiyyətinə meydan oxuyurdular. Fransa kralları poladın, barıtın, çaxmaqlı tüfənglərin başqa ölkələrə ixracatını şiddətlə qadağan etsələr də bunu Papalığa görə deyil, ölkədə bu malların tükənməsinin qarşısını almaq üçün edirdilər[6, 120].1553- cü ildə II Henri Avinyon türklərin top emalatxanasından istifadə etmək üçün Şərq qalay göndərilməsinə icazə vermişdi. Kipr müharibəsi zamanında da IX Çarların Şərq ölkələrinə daşımaq üçün 6000 kental polad, 4000 kental misin aparılmasına icazə vermişdi [8, 114].

Qeyd edək ki, 1461- ci ildə Papalıq ərazisində yerləşən Tolfada zəy yataqları tapıldı. Ondan gələn gəlir xaç yürüşünə sərf olunacaqdı. Qərbdə nadir tapılan zəy ən çox Anadoluda yayılmışdı və Geniyalılar bu ticarətdə birinci idilər. II Piy “Commentaires”ndə bunu tapan Padovalı Covanni de Kastronu onun hüzuruna çıxmasını belə təsvir edirdi: ” Bu gün türklərə qarşı sənə zəfər gətirirəm deyərək sözə başlayan Kastro türklərin hər il boyamaq üçün 300 min dukat xristianlardan qazandığını qeyd edirdi. İndi yeddi zəylə dolu dağ tapılıb, yeddi dünyanı doydura bilər. Artıq xaç yürüşünə çıxma bilər. Beləliklə tanrı ehsanı sayılan zəy xaç yürüşləri üçün bir səbəb oldu. Covanni Kastro ilə zəy çıxarılması ilə bağlı razılığa əldə olundu. Tezliklə buna Mediči ailəsi də dəstək verdi. 7 aprel 1463- cü ildə “Caena Domisi” (Rəbbin süfrəsi) qərarlarına yenisi əlavə olundu: “ Tanrı bizə rəhmətindən ehsan edib möcüzə göstərib. Müqəddəs Pyer dağı yaxınlığında Etrinya Tolfa qalası ətrafında indiyə qədər kəşf edilməmiş zəy damarları üzə çıxartdığından, türklərin sərvətlərindən istifadə edərək möminlərin zərərini artırmasını nəzərə alaraq katolik kilsəsinə dəstək olmaq üçün bundan belə xristian adı daşıyan hər kəsə nə türklər nə də digər kafirlərdən zəy almamağa dəvət edirik.” Papalıq bununla türklərlə ticarəti qadağan edirdi [13, 110].

II Pavel hakimiyyətə gəldikdən sonra qərarları bir qədər də sərtləşdirdi. Tolfadan əldə olunan gəlirlərin bir xəzinədə cəmlənməsinə, kafirlərə qarşı yönəldiləcəyinə əmr verdi. Ən maraqlısı o idi ki, bu zəyin alınması hər bir xristianın üzərinə borc olaraq qoyuldu. 27 fevral 1474- cü il bullasında zəy Tanrının Papalığa türklərin xainliyinə qarşı , katolik inancının və xristian dininin müdafiəsi üçün bəxş edilmiş bir hədiyyə adlandırılırdı. (Pro defentione fidei catholicae et religionis christianae adversus Turcharum perfidiam) 1486- cı ildə VIII İnnokenti Tolfadan başqa hər cür zəy alışı və satışı sürgünlə cəzalandırıldı. II Yuli 1506- cı ildə sonuncu qadağanın daha çox insana yayılması üçün mətbəədən istifadə edən ilk papadır. 1520-ci ildə X Leo, 1546- cı ildə III Pavel, 1554-cü ildə III Yuli, 1561- ci ildə IV Piy bu qərarları yenilədilər[7, 96].

Osmanlı dövlətindən gələn zəyə mane olmaq üçün papalar təzkirələr (breffis) yazırdılar [3, 180]. 8 avqust 1485-ci ildə VIII İnnokenti Fransa və İngiltərə krallarına təzkirə göndərmişdi. Breffislərə nəzər salsaq burada Tolfadan gələn gəlirin dinsiz türklərə qarşı yönəldiyi göstərilir. Lakin bütün bu qadağalara baxmayaraq Venesiya Şərqlə zəy ticarətini davam etdirirdi. 1505- ci ildə II Yuli Venesiya doju Leonardo Loredən İspaniya və İngiltərə krallarına yazaraq, tədbirlər görülməsini istəyirdi. 1505- cildə İngiltərə yolu ilə Hollandiyaya Şərqdən çoxlu zəy gətirilməsi məlumdu. Papalığın maliyyə komissarı buna narazılıq edərək yerli dövlət orqanlarının mallarına qadağa qoydu və sonradan isə öz hesabına satmağa çalışdı. Amma bu ticarətlə məşğul olanlar rəsmi şəkildə sürgün olunsalar da tamamilə ticarətin qarşısını ala bilmədi. Hətta Hollandiyanın Flandriya məclisi xristian diniylə əlaqəsi olmayan bu yasaqların Hollandiyada qəbul edilməyəcəyini, üstəlik də dindən kənar işlərin imperatora aid olduğunu elan etdi. Papalıq bullaları Venesiya senatında da müzakirəyə çıxarıldı. Cəzaların ancaq ölümcül günahlar işləndikdə tətbiq olunacağı, hədəfə alınan ticarətə isə açıq icazə verildiyi elan edildi. XVII əsrdə Papalıq əsas zəy tədarükçüsü idi. Lakin gəlirlər kilsə xadimlərinin ciblərinə, Müqəddəs Pyer cəngavərlərinin maaşlarına sərf olunurdu[12, 76].

Nəticə

Papalığın buraxdığı bullalar, indulgenziyaları təhlil edərkən burada türklərin aşağılanması , dinsiz təsvir olunması silsilə olaraq müşahidə olunur. Kilsə reformasiya hərəkatından fikir yayındırmaq məqsədilə xaç yürüşləri təşkil etməklə diqqəti türklər üzərində cəmləyirdi. Türk məfhumu ilə əlaqədar araşdırma aparən Vinfred Şulz yazırdı: ” Birinin türk olması xristian düşməni ola bilməsi üçün kifayətdir [11, 106].” Onun fikrincə formalaşan türk qorxusu ənənəvi xristian –müsəlman təzadının, digər tərəfdən dini düşmənçiliyin nəticəsidir.

İstanbulun fəthindən sonra buraxılan kilsə fərmanlarının əsas məqsədi xristian əhalidə qorxu yaratmaq və bu qorxu hissindən kilsənin mənafeyini qorumaq üçün istifadə etmək idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bisaha, Nancy . Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006
2. Esposito ,L.John . The Islamic Threat : Myth or Reality?. Oxford: Oxford University Press, 1999
3. Goffman, Daniel. The Ottoman Empire and Early Modern Europe. Cambridge: Cambridge University Press,2005
4. Housley, Norman. Religious warfare in Europe 1400-1536. Oxford: Oxford University Press, 2009
5. Lewis, Bernard . Islam and the West. New York: Oxford University Press,1994
6. Lewis, Bernard . The Muslim Discovery of Europe. New York: W. W. Norton & Company, Inc,2001
7. Payne, Robert . The Dream and the Tomb: A History of the Crusades. New York: Dorset Press ,1990
8. Southern, R. W. Western Views of Islam in the Middle Ages. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1962
9. Storey, John . Cultural Theory and Popular Culture: An Introduction (5th ed).

10. Tolan, John . Saracens: Islam in the Medieval European Imagination. New York: Columbia University Press, 2002
11. White, Hayden . The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore: John Hopkins University Press.1990
12. Tolan, John . Saracens: Islam in the Medieval European Imagination. New York: Columbia University Press, 2002
13. White, Hayden . The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation. Baltimore: John Hopkins University Press.1990

AZƏRBAYCAN – TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TARİXİ VƏ MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Sahibə MUSAYEVA

ADPU, “Azərbaycan tarixi” kafedrası
aliyarbeyova.S@mail.ru, heila_jade@mail.ru

XÜLASƏ

Azərbaycan və Türkiyə ulu öndər Heydər Əliyevin müdrikliklə söylədiyi “bir millət, iki dövlət” sözünə sadıq olaraq, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən təhlükəsizlik, iqtisadiyyat, energetika, ticarət, hərbi-texnika və başqa sahələrdə sıx əməkdaşlıq edirlər. Yüksək səviyyəli qarşılıqlı əlaqələr ölkəmizin həyata keçirdiyi çoxsaylı birgə layihələr ikitərəfli münasibətlərimizin möhkəmləndirilməsinə böyük töhfələr verir. Hətta Sovet dönmənin ən ağır vaxtlarında belə Azərbaycanda insanlar həmişə Türkiyə ilə münasibətlərin yaxşı olması uğrunda nəşə etməyə çalışırdılar-ədəbiyyatda, musiqidə, incəsənətdə və müxtəlif sahələrdə həmişə Azərbaycan Türkiyəni öz milləti kimi bilib və həmişə onunla münasibətlərin olmasına can atıb.

Açar sözlər: Azərbaycan-Türkiyə qardaşlığı, əməkdaşlıq, siyasi münasibətlər, iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq münasibətlər.

Giriş

Azərbaycan –Türkiyə münasibətləri keçmiş dövrlərdən başlayaraq indiyə qədər mövcud olmuş, müasir mərhələdə dinamik şəkildə sürətlə inkişaf edərək qarşıda yeni imkanlar açmış, gələcəkdə əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. Tarixi miqyas və diplomatik əlaqələrin qurulması Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı yaxın əlaqələr, əsasən, ortaq tarix və köklərimizə əsaslanır. Belə ki, Azərbaycan Türkiyə əlaqələrini şərtləndirən amillər sırasında əsas yeri ortaq dil, din birliyi, oxşar mədəniyyət, vahid kök, adət və ənənələr təşkil edir.

Tədqiqat işinin müzakirəsi

İki ölkə arasında intensiv ticari-iqtisadi əlaqələr daim olmuş, onların mədəniyyətləri bir-biri ilə vəhdətdə, ümumtürk mədəniyyətinin tərkib hissələri kimi inkişaf etmiş, lakin siyasi münasibətləri isə heç də həmişə eyni səciyyə daşmamışdı[1,s.121]. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrdə Osmanlı dövründə bəzi ziddiyyətlərlə izlənilsə də, Cümhuriyyət dövründə bunun əksinə olaraq, müsbət nəticələr vermişdir. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyindən sonra bu əlaqələr daha da güclənmişdir. Qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yeni mərhələdə də uğurla inkişaf elətdirilməsi buna bariz nümunə ola bilər. Beləki, bölgədə gerçəkləşdirilən böyük layihələrdə Azərbaycan və Türkiyə dövlətləri strateji tərəfdaş kimi çıxış edirlər. Region dövlətlər arasında reallaşdırılan bu layihələr subregional inteqrasiyanın, sülh və sabitliyin, nəqliyyat təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin bir millət, iki dövlət olaraq xarakterizə etdiyi Azərbaycan-Türkiyə dövlətləri arasındakı münasibətlər bu gün hər iki ölkə rəhbərliyi tərəfindən həyata keçirilən düzgün, məqsədyönlü siyasətin məntiqi nəticəsi olaraq daha yüksək səviyyəyə çatmaqda, bir sıra sahələr üzrə isə keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməkdədir. Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələrin belə səviyyədə inkişafı təkcə bu dövlətlərin yox, həm də regionun ümumi tərəqqisinə, sabitliyin bərqərar olmasına mühüm töhfələr verir. Eyni zamanda, türk dünyasının daha sıx şəkildə bir araya gəlməsini bu gün şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də məhz Azərbaycan və Türkiyənin münasibətlərinin inkişafından keçir. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı bildirmişdir: “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri, eyni zamanda, bütün türk dünyası üçün də mühüm rol oynayır. Biz türk dünyasının birləşməsi, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin inkişafı üçün birgə səylər göstəririk”. Qardaşlıq əlaqələrinin təbii nəticəsi olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti 1991-ci il noyabrın 9-da, tam 73 il bundan öncə -1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini ilk tanıyan ölkə kimi müstəqilliyini yenidən bərpa edən Azərbaycan Respublikasını da tanıyan ilk ölkə oldu [2,s.23].

İki ölkənin daha sıx əməkdaşlıq etdiyi əsas mövzulardan biri Dağlıq Qarabağ problemdir. Türkiyə Azərbaycanın müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşı-qarşıya qaldığı Dağlıq Qarabağ probleminin ilk gündən etibarən yaxın təqibçisi olub, Azərbaycanın haqlı mövqeyini beynəlxalq sahədə və ikitərəfli görüşlərdə

gündəmə gətirməyə səy göstərmişdir. Türkiyə qardaş Azərbaycanın torpaqlarının işğal edilməsinə dərhal reaksiya verərək işğalçı Ermənistanla sərhədləri bağlamışdır. İkitərəfli əlaqələr baxımından bir dövlətin başqa bir dövlət üçün üçüncü dövlətlə sərhədini bağlaması münasibətlərin bənzərsiz olduğunun və başqa ölkə əlaqələri ilə müqayisə edilə bilməyəcəyinin göstəricisidir. Qafqazda israrlı sülh, sabitlik və xalqlar arasında inamın yenidən bərpa edilməsi Türkiyənin prioritetli hədəfidir. Dağlıq Qarabağ probleminin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi və işğal edilən Azərbaycan torpaqlarının qaytarılması Qafqazda əhatəli barış və sabitliyin ən əhəmiyyətli ünsürünü təşkil edir.

Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri çoxölçülülük və strateji səviyyədədir. İntensiv davam edən qarşılıqlı yüksək səviyyəli görüşlər əlaqələrin arxasındakı mühüm gücdür. İki ölkənin dövlət nümayəndələrinin digər ölkəyə səfər etməsi kimi bir ənənə mövcuddur. Türkiyə ilə Azərbaycanın yeganə quru əlaqəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Türkiyənin Azərbaycanla ikili əlaqələrində xüsusi yer tutur. Ermənistan, İran və Türkiyə arasında qalan və Azərbaycandan fiziki baxımdan aralı olan, tarixdə “türk qapısı” olaraq təsvir edilən Naxçıvan Türkiyənin Azərbaycanla bir başa əlaqə nöqtəsidir.

İki ölkə arasındakı münasibətlərə rəmzi baxımdan xüsusi gözəllik qatan mühüm məqamlardan biri də ölkə rəhbərlərinin seçkilərdən sonra etdikləri səfərlərdir. Türkiyə rəhbərliyi seçkilərdən sonra ilk rəsmi səfərlərini Azərbaycana, Azərbaycan Prezidenti isə Türkiyəyə edir. Dövlət başçılarının ilk rəsmi səfərlərini məhz qardaş ölkəyə etməsi bir daha təsdiqləyir ki, bu, artıq xoş ənənəyə çevrilməklə yanaşı, ölkələrimiz arasında strateji əməkdaşlığa və müttəfiqliyə verilən önəmin göstəricisidir. Məhz buradan qaynaqlanaraq Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycan Türkiyə xalqlarını “Bir millət, iki dövlət” adlandırmışdır. Bu iki türk dövlətinin bir-birinə nə qədər bağlı olduğunu göstərməklə bir daha nümayiş etdirir ki, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı münasibətlər türk dünyasının dahi şəxsiyyətləri olan Heydər Əliyevin və Mustafa Kamal Atatürkün vəsiyyətlərinə uyğun olaraq möhkəmlənir və sarsılmaz olur.

1994-cü il sentyabrın 20-də “Əsrin müqaviləsi” imzalanan zaman xarici neft şirkətləri konsorsiumunda “Türk petrolları” şirkətinin də təmsil olunması iki qardaş ölkənin arasında strateji əməkdaşlığın real təzahürü idi. 2006-cı ildə Azərbaycan neftinin Aralıq dənizinin Türkiyə sahillərindəki Ceyhan terminalı vasitəsilə dünyaya çıxarılması beynəlxalq transkontinental layihə ilə həyata keçirilmişdir. 2007-ci ilin əvvəllərində Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, 2010-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti ilə Türkiyənin BOTAS şirkəti arasında imzalanmış müqavilə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu və s. bu kimi beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin kökündə Azərbaycan – Türkiyə qardaşlığı və bu qardaşlığın monolit birliyi durur.

Hələ sovet dövründə birbaşa mədəni əlaqələrin olmadığı zaman Azərbaycanda Orxan Kamalın, Nazim Hikmətin, Rəşad Nuri Güntəkinin və başqa türk yazarlarının əsərləri sevilərək oxunmuşdur. O zamanlar Ankara, İstanbul, İzmir və başqa şəhərlərdə çıxış etmiş mayestro Niyazi, dünya şöhrətli bəstəkar Arif Məlikov, xalq artistləri Rəşid Behbudov, Zeynəb Xanlarova, eləcə də Leyla Vəkilovanın rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Rəqs Ansamblı haqqında bütün türk qəzetləri incəsənət ustalarımızın sənətkarlıq qüdrətindən yazmışlar. Bu mədəniyyətlərin bir-birinə nə qədər doğma və yaxın olduğunu göstərən faktlardır.

1967-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin Baş Naziri Süleyman Dəmirəlin, ondan iki il sonra 1969-cu ildə Türkiyə Respublikasının Prezidenti Cövdət Sunayın Azərbaycana səfər etməsi xalqlarımız arasında əlaqələrin gələcək istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində başlıca amil olmuşdur[3,s.187]. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra prezident Heydər Əliyev Türkiyəyə üç dəfə rəsmi, iki dəfə qeyri-rəsmi, on beş dəfə işgüzar səfər etmişdir ki, bu da Heydər Əliyevin xarici siyasət konsepsiyasında Türkiyəyə və bu iki xalq arasındakı münasibətlərə nə qədər əhəmiyyət verdiyini göstərmişdir.

Nəticə

Beynəlxalq münasibətlər sistemində Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikası münasibətlərini bu gün bir kəlmə ilə belə ifadə etmək olar – təbii müttəfiqlər. Tarixə nəzər salsaq görürük ki, hər iki toplum taleyüklü məsələlərdə, tarixi sınaq anlarında, şərtlər nə olursa-olsun, bir-birinə qardaş əlini uzatmışdır. Bu kontekstdə Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin iqtisadi, siyasi, hərbi əməkdaşlığı həyati önəm kəsb etməkdədir. Yaxın gələcəkdə, türkdilli dövlətlər birliyinin Azərbaycan – Türkiyə əlaqələrini örnək qəbul edərək, həyati önəm daşıyan beynəlxalq məsələlərdə eyni cəbhədən çıxış etməsi tarixi bir zərurətdir. Unutmayaq ki, biz eyni köklərə, eyni dilə, eyni tarixə, eyni dəyərlər sisteminə və nəhayət eyni mədəniyyətə sahibik. Bizi ümumi gələcək birləşdirir. Gəlin bu gələcəyi birgə yaradaq!

İSTINAD ƏDƏBİYYATI

1. Şahin Fazil Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası. Bakı, 1994.
2. Abdullayev M. Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri. Bakı, Mütərcim, 1998, 112 s.
3. Mehmet SARAY. Yeni türk cumhuriyyətləri tarixi. Ankara, 1999.

**EVLİYA ÇƏLƏBİNİN «SƏYAHƏTNAMƏ» ƏSƏRİ XVII ƏSR AZƏRBAYCAN
TARİXİNİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ**

Kəmalə NURİYEVA

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, fəl.ü.f.d.
kamala.nur@mail.ru

XÜLASƏ

Evliya Çələbi XVII əsr məşhur türk səyyahlarından biridir. Onun "Səyahətnamə" əsəri XVII əsr Azərbaycan tarixinin, coğrafiyasının, etnoqrafiya və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir. Bu məqalədə tanınmış səyyahın həyatı, əsəri haqqında məlumatlar yer alır, əsərin Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində rolundan danışılır.

XVII əsrin məşhur səyyahlarından biri Evliya Çələbi 40 ildən artıq bir müddət ərzində Osmanlı dövlətinin bütün torpaqlarını və ona qonşu olan əraziləri qarış-qarış gəzib dolaşaraq, Türk mədəniyyəti tarixində bənzəri olmayan böyük bir səyahətnamə əsəri qələmə almışdır. Onun həyatı haqqında məlumatlar səyahət xatirələrini topladığı on cildlik əsərinə əsaslanır.

"Səyahətnamə"sində verdiyi məlumata görə, hicri 10 muhərrəm 1020-ci, miladi 25 mart 1611-ci ildə İstanbulda dünyaya gəlmişdir. Atasını Dərviş Muhəmməd Zilli saray zərgəri olmuş və sultan I Süleymanın bir sıra yürüşlərində onu müşayiət etmişdir. 10 sultanın hakimiyyəti zamanı xidmət göstərmiş və 1648-ci ildə 117 yaşında vəfat etmişdir.[11,624] Anası Abxaz əsilli olub, sultan I Əhmədin zamanında saraya gətirilmişdir. Anası tərəfdən Məlik Əhməd Paşa, Dəftərdar zadə Mehmet və Mustafa paşa ilə qohumluğu olması barədə öz əsərində məlumat verir. Bu qohumluq onun sonrakı həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Əsərindən məlum olur ki, çox yaxşı təhsil almışdır. Şeyxu-İslam Həmid Əfəndi mədrəsəsində yeddi il oxumuş, eyni zamanda, Evliya Muhəmməd Əfəndidən də hafizlik dərsləri almışdır. Daha sonra Saray məktəbində (Əndərün) təhsilini davam etdirir, burada xəttatlıq, musiqi, nəhv və təcvid üzrə də dərslər alır. Əndərunda dörd il oxuduqdan sonra Sipahi kimi saraydan ayrılır. Onun elm və təfəkkürünün inkişafında Saray mühitinin əhəmiyyətli rol oynadığını qeyd etmək lazımdır.

Özünün də qeyd etdiyi kimi, atasının Sultan Süleyman zamanında olan yürüşlərindən bəhs etməsi onda səyahət istəyi və həvəsi oyatmışdır. Lakin səyahətlərinin səbəbini Muhərrəm ayının 10-da, yəni Aşura gecəsi gördüyü yuxu ilə bağlayır. Yuxusunu belə nəql edir ki, Həzrəti Peyğəmbəri məsciddə çoxlu insanlar arasında görür, həyəcədən "şəfaət, ya Rəsulullah" əvəzinə "səyahət, ya Rəsulullah" deyir. Həzrəti Peyğəmbər də şəfaəti, səyahəti və ziyarəti ona müjdə verir və ətrafda olan əshabdan biri ona gördüklərini yazmasını tövsiyə edir. Bu yuxunu yozan şəxs (Qasımpaşa mevləvixanası şeyxi Abdullah Dədə) isə ona İstanbuldan başlaması tövsiyə edir.

İstanbulu qarış-qarış gəzərək, müxtəlif məclislərdə iştirak edir və haqqında geniş məlumatlar toplayır. İstanbul haqqında verdiyi məlumatlar o qədər dəqiqdir ki, rus şərqşünası akademik İ.Y.Kraçkovski bu barədə "fotoqraf kimi İstanbulun dəqiq təsvirini vermişdir" [11,625] fikrini söyləyir. İstanbul xaricində ilk səyahətini 1640-cı ildə Bursaya etmişdir. Bursa səfərindən qayıtdıqdan sonra atası onun qarşısını ala bilməyəcəyini anlamış və səfərlərə izn vermişdir. Həyatını səyahətlərə həsr edən Evliya Çələbi bu səyahətlərini adi bir səyyah kimi reallaşdırmırdı. Hər hansı bir rəsmi səfər çərçivəsində müxtəlif vəzifələrdə nümayəndə heyətinin tərkibində Osmanlı dövlətini və digər qonşu əraziləri gəzib dolaşaraq öz əsərinin materiallarını toplamışdır. İlk uzaq səfərini Ömər Paşanın Trabzona vali təyin edilməsindən sonra həyata keçirir. Paşanın yanında dəniz yolu ilə Trabzona, oradan da Anapaya gedir. Daha sonra Kırıda Bahadır xanın qonağı olur, qışı Baxçasarayda keçirir və yazda yenidən dəniz yolu ilə İstanbula geri qayıdır. Bu səfərdən sonra təxminən 4 il səfərlərinə ara verir. 1645-ci ildə ordu tərkibində səfərə gedir. Növbəti ildə Dəftərdar zadə Mehmet Paşanın Ərzuruma göndərilməsi zamanı muazzin və müsahib olaraq onun nümayəndə heyətinin tərkibində Anadolunun bəzi şəhərlərini gəzir. Təbrizə qayıdan Səfəvi elçisinə yoldaşlıq edərək, Azərbaycan və Gürcüstanda olur, Bakı, Tiflis, İrəvan, Gümüşxanə və Tortum tərəfləri görür. 1648-ci ildə Şama gedən Evliya Çələbi Suriyanın bir çox yerlərini gəzir və oradan da Fələstinə səfər edir. Geri qayıdarkən Anadolunun digər şəhərlərini də gəzərək İstanbula dönür. Ümumiyyətlə, bütün səfərlərini müəzzin, şəxsi katib, qasid kimi vəzifələri icra edərək gerçəkləşdirir və bu yolla Bursa, Çanaqqala, Geliboyu, Ədirmə, Varad, Bosniya, Sofiya, Timişvar, Belqrad və s. yerləri gəzir və gördüklərini əsərinə toplayır. Avstriya və Macarıstanın bir qisminə də olur. Bir müddət sonra Kırım yolu ilə Qafqaza keçir və Volqaboyu əraziləri gəzir.

1671-ci ildə həcc ziyarətinə getməyi qərara alır. İki dostu və bir neçə köməkçidən ibarət kiçik qrupla yola çıxan Evliya Çələbi ilk dəfə idi ki, böyük bir heyətin tərkibində olmadan uzaq səfərə çıxırdı. Bu səfər də yolunu fərqli istiqamətdən salaraq Suriyaya keçir. Oradan Məkkəyə gedərək həcc ziyarətini yerinə yetirir və Misirə yola düşür. Əsərinin onuncu cildi məhz bu ərazilərə həsr olunub. Məlum olur ki, burada 10 ildən artıq bir müddətdə qalmışdır. Əsərin natamam şəkildə, nəticəsiz bitməsi səbəbindən ehtimal olunur ki, yazısını bitirmədən vəfat etmişdir. Vəfat yeri və tarixi haqqında da dəqiq məlumat yoxdur. Əsərindəki son hadisələrin 1682-ci ildə bitməsi məhz bu ildə vəfat etdiyini deməyə əsas verir. Lakin, 1684-cü ildə Misirdə dünyasını dəyişdiyi barədə də məlumatlar vardır. Həmçinin, Misirdən İstanbula dönərək orada vəfat etməsi və ailə qəbirstanlığında dəfn edilməsi kimi fikirlər mövcuddur.[5,531]

Evliya Çələbinin gəzib gördüyü yerlər və şahidi olduğu hadisələr haqqında topladığı on cildlik əsəri türk mədəniyyəti baxımından olduqca əhəmiyyətli bir ensiklopediya xarakteri daşıyır. “Səyahətnameyi-Evliya Çələbi” (Evliya Çələbi Səyahətnameyi) kimi məşhur olan bu əsərin bəzi nüsxələri “Tarix-i səyyah” (səyyahın tarixçəsi) adlanır. Əsər öz dövrünün memuar xarakterli, XVII əsrin tarixi-mədəni abidələrinin öyrənilməsi üçün birinci dərəcəli mənbələrdən biridir. Nəzərə çarpan çatışmazlıqlar olsa da, mütəxəssislər onu qiymətləndirirlər. Coğrafiya, etnoqrafiya, tarix, dil və mədəniyyət baxımından özündə böyük materialı cəmləşdirən əsər haqqında akademik V.V. Bartold qeyd edir ki, “... türk dilində orijinal coğrafi iş olan Evliya Çələbinin səyahətnameyi ehtiva etdiyi məlumatlara görə (coğrafi, etnoqrafik və linqvistik) klassik ərəb coğrafiyaşünaslarını çox geridə qoyur. Digər tərəfdən isə, açıq-aydın uydurma elementlər də mövcuddur.”[9,114]. Evliya Çələbi gördüyü yerləri nə qədər dəqiq təsvir edirsə, baş verən hadisələri bir o qədər mübaliğəli nəql edir. Ümumiyyətlə, yazılarında fikirlərini gözəl ifadə etməsi və üslubu oxucunun diqqətini özüne cəlb edir. Nəql etdiyi hadisələri yerli əhalinin dilinə (və ya ləhcəsinə) uyğunlaşdırmağa çalışır. Müəllifi olduğu əsər ənənəvi təsviri səyahətnameyələrdən fərqlənir. Oxucunun diqqətini cəlb etmək məqsədi ilə sadə ifadələrdən yararlanaraq, rəngarəng hekayələr, bəzən aqlın qəbul etməyəcəyi hadisələr uydurur. Hətta qarşılaşdığı insanları təqlid etməkdən belə çəkinmir. Səyahət etdiyi yerlərdə özündən bir iz qoymaq həvəsini divarlara “Evliya ruhuna əl-fatihə” yazaraq reallaşdırır. [5,533] Bütün bunlara baxmayaraq, müxtəlif xarakterli faktiki materialların bolluğu, çoxsaylı unikal məlumatların olması Evliya Çələbinin əsərini onun gördüyü yerlərin və xalqların öyrənilməsində çox əhəmiyyətli mənbəyə çevirir. “Səyahətname” canlı və aydın dillə qələmə alındığından kifayət qədər asan və böyük maraqla oxunur.

Evliya Çələbinin “Səyahətname”si müxtəlif xarakterli materiallar əsasında tərtib edilmişdir. On cildlik əsərin böyük bir hissəsi, səyyahın getdiyi yolu və gözləri qarşısında baş verən hadisələri çox ətraflı şərth etdiyi gündəlik xarakteri daşıyır. Bu hissədə müəllifin verdiyi məlumatlar çox qiymətlidir. Bununla yanaşı, əsərdə əfsanələr və rəvayətlərdən, həmçinin, Evliya Çələbinin səyahətləri zamanı ünsiyyətdə olduğu insanların məktublarından geniş istifadə edilmişdir. Səyyah əsərində epigrafik mənbələrə və tarixi əsərlərə də tez-tez müraciət etmişdir. Tarixi əsərlər arasında təkcə ərəb və fars dilində deyil, eyni zamanda yunan və latın dilində olan mənbələr də vardır.

“Səyahətname”nin birinci cildi iki hissədən ibarətdir: birinci hissədə özü, ailəsi və nəslə haqqında məlumat verir, daha sonra səyahətə çıxmasının və bu əsəri yazmasının səbəblərini açıqlayır. İkinci hissədə isə ilk səyahət etdiyi yerlər – İstanbul və ətrafı haqqında məlumatları qələmə alır. İstanbulun tarixi, fəthi, İstanbuldakı müxtəlif şəxslərin tikdirdiyi məscid, mədrəsə, türbə, təkkə, imarət, xəstəxana, qonaq evi, karvansara və s. tikililər; alimlər, sənətkarlar və dövlət xadimləri haqqında bildiklərini və səyahəti çərçivəsində öyrəndiklərini toplayır. Bu hissə daha çox gündəlik xarakteri daşıyır.

İkinci cildə Trabzon, Batum, Ərzurum, Azərbaycan, Gürcüstan və Qafqazın bəzi yerlərini təsvir etmiş, İstanbulun fəthindən əvvəlki Osmanlı sultanları, Bursanın alimləri və şairləri haqqında məlumat vermişdir.

Üçüncü cild İznik, Eskişehir, İlgın, Konya, Şam, Qəzza ilə başlayır, Qayseri, Sivas, İskilib, İstanbul, Köstence, Sofiya, Ədirnə ətraflı şəkildə təsvir edilir. Dördüncü cildə Diyarbəkir, Mardin, Bitlis, Van, Təbriz, Həmədan, Kirmanşah haqqında məlumatlar toplanmışdır. Beşinci cildə Bağdad, Siird, İstanbul, Ukrayna, Prut səfəri, İstanbula qayıtdıqdan sonra IV Mehmetlə çıxdığı Anadolu səyahəti və s. yer alır. Altıncı cild Evliya Çələbinin Erdelə səfəri ilə başlayır, Serbiya, Macarıstan və Rumıniya ilə davam edir. Bu ölkələrdəki şəhərlər ətraflı şəkildə təsvir edilir. Yeddinci cild Belqrad, Vyana səfərinə, Vyananın və qalasının təsvirinə, Krım, Şimali Qafqaz, Dağıstan xalqlarının dil, adət və ənənələrinə həsr edilmişdir. Səkkizinci cild Anadolunun bir sıra şəhərlərinin təsviri ilə meydana gəlmişdir. Doqquzuncu cildə artıq həcc ziyarətinə hazırlaşan Evliya Çələbi İstanbuldan Məkkə və Mədinəyə qədər Cənubi Anadolunun və Suriyanın bir sıra şəhərlərini təsvir edir. Onuncu cild isə tamamilə on ilə qədər yaşadığı Misirə həsr edilmişdir. Misirə yaxın ərazilər, Nil sahilləri, Sudan haqqında məlumatlar bu cildə yer almışdır.

Evliya Çələbi Misirdə olarkən Əmir Özbək bəy ilə dostluq münasibətləri yaranır, bu səbəbdən əsərinin X cildi onun kolleksiyasına daxildir. “Səyahətnamə”nin digər əlyazmaları isə Sultan I Mahmud zamanında məşhur Hacı Bəşir Ağaya hədiyyə edilməklə İstanbula gətirilmişdir.[5,531] Əlyazmanın bir neçə nüsxə üzü köçürülməsinə baxmayaraq əsər öz dövründə məşhurluq əldə etməmişdir. Əsərin yazıldığı janr osmanlı ədəbiyyatı üçün yeni idi və maraqlı, lakin, nizamsız xronika kimi qəbul edilirdi. Əlyazmalar hal-hazırda “Topqarı sarayı” Muzeyinin kitabxanasında mühafizə olunur. Onlardan bir nüsxəsinin orijinal olduğu barədə ehtimallar vardır.

Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsəri ilk dəfə Avstriya şərqsünası Jozef fon Hammer tərəfindən tədqiq edilmişdir. Əlyazma üzərində iş apararaq, ilk dəfə 1814-cü ildə “Səyahətnamə” materialları əsasında məqalə nəşr etdirir. 1834-1850-ci illərdə isə əsərin iki cildi ingilis dilində işıq üzü görür.[7] Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sinin tam mətni isə 1896-1938-ci illər arasında Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Bu çapda məntdəki dəyişikliklər səbəbindən I-VI cildlərin elmi əhəmiyyəti azalır. VII-VIII cildlər isə müxtəlif əlyazma nüsxələrinə əsaslanır və I-VIII cildlər əski əlifba, sonuncu iki cild isə latın qrafikası ilə çap olunmuşdur. Bu gün də məhz bu nəşrə əsaslanaraq bir sıra tədqiqatlar aparılır.

İstənilən bir ölkənin tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsində səyyahların, diplomatların və b. – həmin ölkə, onun əhalisi, məşğuliyyəti və məişəti ilə tanış olma imkanına malik şəxslərin fikirləri xüsusi yerə malikdir. Hadisələrin müasiri, bəzən iştirakçısı olan şəxslər tərəfindən nəql edilmiş, qələmə alınmış materiallar tədqiqatçılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu növ ədəbiyyatda yerli müəlliflərin diqqətini çəkməyən bir sıra məqamlar öz əksini tapır. Belə ki, əcnəbilər daha çox məişət, adət-ənənə, geyim, yaşayış, məskunlaşma, ticarət, sənətkarlıq və s. ilə maraqlanırlar. Azərbaycan haqqında da bir sıra müəlliflərin belə xarakterli əsərləri mövcuddur. Bunlardan biri də Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsəridir. Bu əsər tədqiqatçı üçün ilk növbədə bir sıra tarixi hadisələrin müasiri, şahidi bəzən isə iştirakçısı olan şəxsin əsəri kimi qiymətlidir.

Səyahəti zamanı qarşısına çıxan hər bir şey Evliya Çələbinin diqqət mərkəzində olmuşdur: arxitektura, istehkam, iqlim, təsərrüfat, hətta tarixi rəvayətlər və əfsanələr. O, tarixi və dini ekskurslara müraciət edir, bilavasitə iştirak etdiyi siyasi hadisələri təsvir edir.

Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsəri XVII əsr Azərbaycan tarixinin, coğrafiyasının, mədəniyyətinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Bu əsərdə toplanmış materiallar XVII əsr Azərbaycanı haqqında geniş məlumat verir. Bir neçə dəfə səyahət etdiyi Azərbaycan əraziləri haqqında yol qeydləri “Səyahətnamə”nin ikinci və dördüncü cildində toplanmışdır. 1640-1642 və 1646-1648-ci illərdə Evliya Çələbi diplomatik missiyanın tərkibində Şimali və Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərini gəzmişdir. E.Çələbinin səyahəti zamanı Azərbaycan tam olaraq Səfəvi dövlətinin tərkibində idi. XVII əsrin 40-cı illərindən etibarən Azərbaycan ərazilərində ciddi döyüşlər olmamışdır. Bu səbəbdən E.Çələbinin Azərbaycana səyahəti bu diyarın iqtisadi yüksəlişinə təsadüf edir. Bu da onun gördüklərini böyük heyranlıq və məftunluqla nəql etməsini izah edir. E.Çələbinin Azərbaycan əraziləri və yaşayışı haqqında geniş məlumatla malik olduğunu qiymətləndirərkən, onun qohum dil mühitində olmasını nəzərə almaq lazımdır.

E.Çələbi ilk növbədə Səfəvi dövlətinin inzibati ərazi bölgüsü haqqında məlumat verir: Səfəvi dövlətində mövcud olan inzibati bölgüyə əsasən Azərbaycan ərazisi 3 bəylərbəyliyə bölünür – mərkəzi Şamaxı olan Şirvan, mərkəzi Gəncə olan Qarabağ və mərkəzi Təbriz olan Təbriz bəylərbəyliyi.

Səyahət etdiyi vilayətlərdə kənd təsərrüfatı haqqında verdiyi informasiya regionun əkinçilik tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının dəqiq adlarını göstərməklə, onların müxtəlif növlərini sadalamaqla E.Çələbi Qarabağ, Naxçıvan, Mərənd, Təbriz, Marağa, Xoy, Gəncə, Niyazabad, Şamaxı, Bakı və s. civarında mövcud bağların, bostanların, əkin sahələrinin müfəssəl təsvirini verir.

Lakin E.Çələbinin Cənubi və Şimali Azərbaycanın şəhərləri haqqında verdiyi məlumatlar, şəhərlərin, qalaların təsviri daha artıq maraq kəsb edir. Azərbaycan şəhərlərinin təsvirində müəllif özünəməxsus sxem təqib edir: şəhərin adı, onun mənası, təsisat tarixi, qurucusu, qalaların xarakteristikası, şəhərin topoqrafiyası, əhalisi, onun məşğuliyyəti, şəhər ətrafları və məşhur yerləri haqqında məlumat verir. Bu sxemə, xüsusilə, Təbrizin təsvirində ciddi riayət olunur. S.Aşurbəylinin fikrincə, “Bakı haqqında olan bölməsində müəllif iqtisadiyyat, sosial həyat və siyasi hadisələr barədə kifayət qədər qiymətli məlumatlar verir. Onun Bakı haqqında verdiyi məlumatlar orijinaldır, başqa mənbələrdə rastlanmır və bu əsər XVII əsrin birinci yarısında Bakının sosial-iqtisadi və siyasi tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir.”[8,10].

Əslində S.Aşurbəylinin bu sözlərini, təkcə Bakının deyil, ümumilikdə, Azərbaycanın XVII əsrin birinci yarısında sosial-iqtisadi və siyasi tarixinin, eyni zamanda mədəniyyətinin öyrənilməsinə aid etmək olar.

Son iki əsr ərzində Evliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsəri üzərində bir sıra tədqiqatlar aparılmış, onun ayrı-ayrı hissələri müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir. Buna baxmayaraq, “Səyahətnamə” məlumatların müxtəlifliyi, sayı və keyfiyyəti ilə tədqiqatçıları təəccübləndirməkdə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atsız N. Evliya Çelebi Seyahetnamesinden seçmeler. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, 308 s.
2. Çelebi E. Seyahetname (giriş). hazır.: Parmaksızoğlu İ. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983, 350 s.
3. Dankoff R. An Ottoman Mentality: The World of Evliya Celebi. Leiden: Brill, 2004, 248 p.
4. İlgürel M. Evliya Çelebi / TDV. İslam Ansiklopedisi. c. IV. İstanbul: 1998, s.529-533
5. Kreiser K. Evliya Celebi: biography; a guide to the seyahatname of Evliya Celebi. Leiden: 2005, 200 p.
6. Narrative of travels in Europe, Asiya and Afrika, in the seventeenth century, by Evliya Efendi, transl. from the Turkish by the Ritter Josef von Hammer. London. Vol. I, pt. I, 1834, pt.II, 1846; Vol.II, 1850.
7. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VIII – начало XX вв.). Баку, 1964
8. Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России. Ленинград, 1925
9. Книга путешествия: Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме (1666-1667г.г.) Перевод и комментарии Е.Б.Бахревского. Симферополь: ДАР, 1999, 144 с.
10. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. т. IV, М-Л.: изд-во АН СССР, 1957, с. 624-657
11. Челеби Эвлия. Книга путешествия (Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана). Выпуск 3. Москва: Наука, 1983, 375 с.
12. Челеби Эвлия. Книга путешествия (Земли Северного Кавказа, поволжья и подонья). Ответственный редактор и составитель: Желтяков А.Д. Выпуск 2. Москва: Наука, 1979, 286 с.

PAKİSTANDA YAŞAYAN TÜRK MƏNŞƏLİ TAYFALAR

Aytən RAFİXANOVA

Bakı Dövlət Universiteti
ayten.rafikhanova@gmail.com

Açar sözlər: Pakistan, türk tayfaları, Kəşmir türkləri.

Köçəri həyat sürən və əsasən maldarlıqla məşğul olan türk tayfaları tarixin müxtəlif zaman kəsiqlərində dünyanın müxtəlif ərazilərinə köç etmişlər. Pakistanın ən şimal nöqtəsində, Himalay dağlarının ətəklərində, Kəşmir Muxtar Respublikası olaraq adlandırılan bölgədə Orta Asiyadan köç etmiş minlərlə türk ailəsi yaşamaqdadır. Türklərin Pakistana, xüsusən də, Kəşmir dağları yerləşməsi ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər vardır. Birincisi, Orta Asiyanın Xorasan bölgəsində yaşayan bəzi türk boylarının İslamı qəbul etməsindən sonra Sufi din adamlarının baqlığı altında Kəşmir bölgəsindən keçərək ilk dəfə Hind qitəsinə gəldikləri tarixi qeydlər arasında mövcuddur. Türklərin bu bölgəyə gəlməsiylə əlaqədar digər məşhur fikir isə ilk Türk-İslam dövlətlərindən biri olaraq qəbul edilən Qəznəvilərin qurucusu Sultan Mahmudun (998-1030) Hindistana təşkil etdiyi səfərlərdə özü ilə birlikdə gətirdiyi türk ailələrini sistemli şəkildə bu bölgəyə yerləşdirməsidir. Üçüncü görüş isə, Böyük Teymur İmperatorluğunun qurucusu Teymurləng olaraq bilinən Əmir Teymurun (1370-1405) Hindistanı fəth etdikdən sonra Orta Asiyadakı türk boylarının bu bölgəyə gəlib yerləşmələridir. Hər üç fikir tarixçilər tərəfindən mənimsənilsə də, Orta Asiyadan bu bölgəyə ən çox türk köçünün Əmir Teymurun Hindistan səfəri zamanı və sonrasında rast gəlinə bilənir. Tərtib olunmuş şəcərələrdə Kəşmirli türk ailələrin soyu ümumi olaraq Teymurilər dövrünə söykənir.

Dağlıq və çətin həyat şəraitində yaşayan və "Türk", "Osmani" kimi soyadları, "Raca" ön adını daşıyan türk əsilli kəşmirilərin 10-cu və 15-ci əsrlərdə Orta Asiyadan köç edib Himalay dağlarının ətəklərində yerləşdiyi hesab olunur. Yaşadıqları bölgənin yüksək və sıldırım dağlar ilə əhatə olunması səbəbiylə əsrlərdə xarici dünyadan təcrid olunmuş şəkildə yaşayan türk əsilli kəşmirilərin çoxu kəndlərdə yaşayır, bir qismi isə bölgənin mərkəzi olan Müzəffərabad, Balakot və Ravlakot şəhərlərinin ətrafındakı məhəllə və qəsəbələrdə yaşayır. Müzəffərabad Pakistan Kəşmirinin paytaxtı və ən çox əhalisi olan şəhəridir. Nilim və Celim çaylarının kəsişdiyi yerdə, dağların arasında yerləşir. Ərazi həddindən artıq dağlıq olduğu üçün kənd təsərrüfatı az inkişaf etmişdir. İnsanlar dağlarda oyub açdıqları dar tarlalarda əkinçiliklə məşğul olur. Heyvandarlıq isə arada bir görülən keçilərdən ibarət kiçik baş heyvan varlığından ibarətdir. Belə bir dağlıq yer üçün keçicilik bir kəndli üçün ən doğru seçimdir. Kəndlərdə yaşayan türklər heyvandarlıq və meşəçiliklə, şəhər və qəsəbədəkilər isə dövlət qurumları və özəl sektorda işləyərək dolanışıqlarını təmin edirlər. Bəzi kəşmir türkləri isə ticarətlə məşğul olur.

Kəşmir və ətrafında bir çox türk kəndləri var. Türklərin Azad Kəşmirdə yaşadıkları kəndlər: Girval (əksəriyyət burada yaşayır), Bararkot, Bheri, Lambian Pattian, Sova, Çancal, Madar, Kahori, Gari Dupatta,

Sanveyari, Çinari, Karnah (Lipa vadisi), Kohala. 15 min əhalisi olan Şovaide (suvay) həm Qucarlar, həm də Karluk türklərinin Səlcuq boyu yaşayır.

Pakistanın problemlı bölgəsi Kəşmiri vətən edən türklərin bir qismi isə Hindistanın nəzarətində olan Cammu-Kəşmir bölgəsində yaşayır. Burada 300-dən çox türk kəndi var. Pakistanın himayəsi altında olduqları üçün özlərini şanslı görən Kəşmir türkləri, Hindistan Kəşmirindəki soydaşlarının inanc və ifadə azadlığı baxımından rahat olmadığını və daha çətin şərtlər altında yaşadıklarını ifadə edirlər. Həqiqətən də Hindistanın nəzarətində olan Kəşmir torpaqlarında əksər əhali müsəlman olsa da, torpağın onda-doqquzunda İslam dinindən olmayan azlıqlar yaşayır.

Türklərin yaşadığı bölgədə həyat şərtlərinin çox çətin olması, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmanın mümkünəz olması, eyni zamanda, kənd yollarının olmaması və ya çox pis olması səbəbiylə Kəşmirde yaşayan türklər səslərini bütün dünyaya duyurmaq üçün 1976-cı ildə Azad Kəşmir Türk Dayanışma Dərnəyini qurmuşlar. TurkWA (Turk Welfare Association) tərəfindən çap olunmuş kitablarda tarixi hekayələr, türk tayfalarının Kəşmirə necə gəldikləri, bölgədəki türk ailələrin yaşadığı kəndlərin adları və bəzi ailələrin şəcərələri haqqında məlumatlar yer alır. Kitabda, Kəşmir türklərinin şəcərələrinin Əmir Teymur dövründə buraya köç edən türk əsgərlərinə qədər uzandığı görünür. 2012-ci ildən dərnəyin rəhbəri olan Raca Muhəmməd Zaman Türkə "Ata Türk" ünvanı verilmişdir. Raca Muhəmməd Zaman Türk və qardaşı kəndləri ev-ev gəzib orada yaşayan türklərin şəcərələrini üzə çıxarmış və kitab halına gətirmişlər.

Pakistanda yaşayan tayfalar arasında Qucarlar, Muğallar, Osmanilər, Papralar, Şirvanilər, Hunzalar, Karluklar və Karlukların boyu olan Səlcuqları misal göstərmək olar. Onlar zaman-zaman Pakistanın müxtəlif ərazilərində məskən salmışlar.

Qucar tayfaları Xəzər dənizinin cənubundan və Mərkəzi Asiyadan keçərək Pakistan ərazisində yerləşmişlər. Xəzər dənizi Bahre-Xazar adlandırıldığından tayfanın adı Xizar, Quzar, Qucur, Qucar olaraq tanınmışdır. Qucarlar bir neçə miqrasiya dönəmlərindən keçməli olmuşlar. Onlar Hindistanın şimal-qərb rayonlarında (indiki Racastan və Qucarat) yüksək kastadan olan döyüşçü adını almışlar. Bəzi Qucarlar, Racput klanı olmaq üçün Hindistanın şimal-qərbindəki Heftalitlərlə birləşmişlər. Alimlərin fikrincə, hazırkı Racastanda yerləşən Abu dağı Orta əsrlər dövründə Qucarların məskəni olmuşdur. Bu haqda bir sıra əlyazma və epiqraflarda məlumatlara rast gəlinir. Qucarlar 6-cı əsrdə Abu dağının dağlıq ərazilərindən köç edib Racastan və Qucaratda bir neçə bəylik qurmuşlar. Buna görə də Moğollar gələnə kimi Qucaratın böyük bir hissəsi Qucarabumi, yəni Qucarların torpağı kimi tanınırdı.

Muğal dolayı olaraq Moğol anlamına gəlir. Əmir Teymurun Hindistanı əsarəti altına almasından sonra türklər öz ordularıyla buraya gəlib yerləşmişlər. Özlərini Çağatay adlandırır, Muğal olduqlarını, amma Moğol olmadıqlarını söyləyir, Dehlidəki Muğallar kimi türk əsilli olduqlarını vurğulayırlar. Bəzi alimlər Hindistana gələn türklərin içində Monqol boylarının tapılmasından faydalanaraq onları monqollarla əlaqələndirmək istəsə də, bunun əksi sübut edilmişdir. Muğallar da özlərini türk adlandırır və bunu şəcərələri haqqında məlumatları üzə çıxarmaqla isbat edirlər.

Osmani türkləri Qucaratın Kaç bölgəsindən gəldikləri üçün onlara Pakistanda Kaçi türkləri deyirlər. Karluk türkləri kimi onlar da Türk soyadları ilə seçilir. Ulu babaları 1600-cü illərdə Şah Murad Buxarinin dövründə Buxaradan Kaç bölgəsindəki Mundraya gəlmişlər. Ana dilləri Kaçi olan yerli qadınlarla evləndiklərindən türk dilləri yox olmuşdur. Hal hazırda, Karaçi şəhərində 450-yə qədər Osmani ailə vardır. Digər bir qismi isə hələ də Mundrada qalmaqdadır.

Papralar sadəcə Pakistanda yaşayan 200 min nəfərlik bir türk tayfasıdır. Onlar daha çox Pəncəbın Pothohar bölgəsində, Celum rayonuna bağlı Pind Dan Xan qəsəbəsinin şərqində, 25 kilometrlik bir ərazidə, eyni zamanda, Pəncəbın Ravalpindi və Mandu Bahaiddin kimi bəzi rayon və kəndlərində yaşayırlar. Köklərinin 15-ci əsrdə Babur İmperatorluğu zamanında Pəncəb bölgəsində ticarət və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan Çingiz-Teymur köklü türklərə gedib çıxdığı məlumdur. Papralarda hər kəndin öz bəyi vardır. Bundan əlavə, papralar arasındakı problem və anlaşılmazlıqları həll edən və bütün Papra topluluğunun tabe olduğu bir bəy vardır. Bütün Orta Asiya türkləri və Türk cümhuriyyətləri kimi Novruz bayramını qeyd edirlər. Maraqlısı budur ki, Pakistanda türk tayfaları arasında Novruz bayramını qeyd edən yeganə tayfadırlar.

Şirvanilərin türk olduğu şəcərələr və tarixi qaynaqlarla sübut olunmuşdur. Ulu babaları Şah Hüseyinin başçılığı altında öncə Türkmənistandan Əfqanıstana, daha sonra isə hal-hazırda Pakistanın ərazisində yerləşən Dera İsmail Xana, sonra isə Hindistanın Maler Kotla ərazisində məskunlaşmışlar. 1947-ci ildə Pakistan dövləti qurulduğu zaman Pakistana geri qayıtmışlar. Hal-hazırda, Lahorda 25 min nəfəri əhatə edən Şirvani ailə yaşamaqdadır.

Hunzalar Çin və Əfqanıstan sərhədində, Pakistan Kəşmirinin şimalında, Tanrı Dağları və Himalay dağlarının qərb davamı olan Qaraqorum sıra dağları ilə Hinduş dağlarının arasında Hunza Vadisində yaşayan bir xalqdır. Əslində onlar Çin ilə deyil, bugünkü Çin dövlətinin sərhədləri içərisində Uyğurların yaşadığı Şərqi Türkistan ilə qonşudurlar. Hunzalar özlərini Hunzakut adlandırırlar. Kut, xalq inanclarında və Altay şamanizmində müqəddəs enerji, həyat qüvvəsi deməkdir. Hunzalar 7900 kvadrat kilometrlik bir ərazidə Hunza Vadisində yaşayırlar. Vadinin şimal şərqində Şərqi Türkistan, Şimal Qərbində Pamir dağları yerləşir. Hunza vadisindən Hunza çayı keçir. Hunzalar bruşo dilində danışırlar. Hunza bruşo dilində ox deməkdir. Məlum olduğu kimi, Oğuz sözü də ok və uz sözlərindən ibarətdir. Bruşo dilinin qonşu tayfaların Hind-Avropa dilləri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu dil daha çox Qafqaz mənşəli dillərlə oxşardır. İndi onlar urdu dilində danışırlar. Danışdıqları dilin heç bir türk dilinə oxşamaması səbəbindən bruşo dilinin türk dillərinə aid olmasını şübhə altında saxlayanlara çuvaş dilini misal göstərmək lazımdır. Çuvaş dili də başqa heç bir türk dilinə bənzəmir və Hun mənşəli bir dildir. Hunzaların dilinin də Hun mənşəli olması ehtimal olunur. Eyni zamanda, Pakistan və Hindistandakı türklərin dilləri də türk dilinə oxşamır.

Əmir Teymur dövründə Pakistan ərazisinə köçürülən tayfalardan biri də Karluk türkləridir. Karluk türklərinin ən çox məskən saldığı şəhər Abadabaddır. Burada 300 il bundan öncə qurulan və o zaman əhalisi 10 min nəfər olan Mohar Kalan kəndinin sakinləri tamamilə türkdür. Bu türklərin adlarının önündə Raca adı var. Soyadları isə Türkdür. Karluk Türklərinin yaşadığı digər bir ərazi isə Hazara bölgəsidir. Hazara bölgəsi Pakistanın paytaxtı İslamabadın şimalında, Indus çayı ilə Kəşmir arasında yerləşir. Karluk türklərinin məskunlaşdığı şəhərlərdən digəri isə Karaçidir. Burada yaşayan Karluk türkləri Türk Akademiyası adanan təlim – tədris müəssisəsi açmışlar.

Səlcuqlar Karluk Türklərinin bir növüdür. 1799-cu ildə Hazara bölgəsini idarə edən Sihlərin zülm və təzyiqləri səbəbindən Səlcuqlar Azad Kəşmirə köçmüşlər. Bu coğrafiyada ən az 200 illik tarixləri vardır. Bir çox adətəri, xüsusilə də, toy şənlikləri Azərbaycan ənənələri ilə oxşarlıq təşkil edir.

İSTİNADLAR

1. “Əmir Teymurun vəsiyyətləri” Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2012, özbək dilindən tərcümə edən Mətin Osmanoglu.
2. “Gaznelilər Devleti Tarihi” Merçil, Erdoğan, Ankara, 1989.
3. “Pakistan`daki Türklər” Bülent Pakman, Wordpress, 2016.
4. “Ethnologue” Gordon, Raymond G., 2005.
5. “Imperial Gazetteer of India” Digital South Asia Library.
6. “Early Turks: sketches of history and ideology” Y. Zuev, Almaty, 2002.

MULTIKULTURAL ÖLKƏLƏRDƏ TOLERANT MÜNASİBƏTLƏRİN ÇƏTİN PROSESLƏRİ

Günel BAXIŞOVA

Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin doktorantı
email:baxishgunel@gmail.com

XÜLASƏ

Bu məqalədə son illərdə dünyada multikulturalizm siyasətinə olan yanaşma, dini və etnik zəmində baş verən problemlərə toxunulmuşdur. Müəllif Avropa siyasətçilərinin məsələyə baxışına yer verərək, müsəlmanlara qarşı baş qaldıran torenatsızlığı ön plana çəkmişdir.

Açar sözlər: multikulturalizm siyasəti, tolerant münasibətlər, dini-etnik problemlər, anti-islam, terror.

Multikulturalizm hamımızın demək olar ki, günlük həyatda, KİV-də tez-tez eşitdiyi termin halına gəlib. Tədqiqatçıların deyimlərinə görə, siyasi xətt kimi ilk dəfə Kanadada qəbul edilsə də, sonrakı illər ərzində qərb ölkələri və digər inkişaf etmiş ölkələrin siyasi xəttində öz yerini tutmağa başlamışdır.

Günümüzdə demək olarki, bütün ölkələr, bölgələr çoxmədəniyyətlidir. Bu gün elm, ticarət, səyahət, miqrasiya, mühacirət və s. məqsədlərlə dünyanın müxtəlif ölkələrində qarşılıqlı axınlar müşahidə edilir. İqtisadiyyatın, texnologiyanın sürətli inkişafının nəticəsi olaraq, bugün hər ölkədə başqa mədəniyyətlərdən, dinlərdən, irqlərdən olan insanlarla rastlaşmaq, onların mədəniyyətləri, özəllikləri barədə informasiya əldə etmək, qarşılıqlı ünsiyyətdə olmaq və əməkdaşlıq etmək demək olarki, adi hala çevrilib. Coğrafi sərhədlər artıq anlamını itirməkdədir. Bütün bu sadaladıqlarımız hər ölkə üçün müsbət hal olduğu qədər, riskləri və təhlükələri də bərabərində daşımaqdadır. Təbii ki, bu risk və təhlükələrin qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirilməli, hər bir ölkədə mədəni müxtəlifliklərə həssaslıq və tolerant münasibət mühiti formalaşdırılmalıdır. Əks təqdirdə ölkədə dini, etnik zəmində münaqişələr

qaçınılmaz hal ala bilir. Bu da öz növbəsində mövcud olan sabitliyin pozulmasına və narazı kütlələrin formalaşması kimi mənfi hallara gətirib çıxarda bilər.

Bu gün ən çətin hallardan biri də digərlərinə qarşı kompromisə gedə bilməkdir. Etnik-dini baxımdan bir-birinə qara yaxma və tolerantsızlıq siyasi uyuşmanı da imkansız edir. Çoxluq təşkil edən etniklərin azlıqlara qarşı ayrı-seçkilik göstərməsi qruplar arasında bərabərsizliyi hər daim gündəmə gətirərək, münaqişə və çəkişməyə səbəb olur.

İnkişaf etmiş ölkələrə istiqamətlənmiş miqrasiyalar nəticəsində avropalıların "digərləri" kimi qəbul etdiyi fərqli dinlərdən və etnikdən olan insanlar artıq, kilometrərcə uzaqda deyil, yanlarında məskunlaşmaqdadır. Beləliklə, bir çox etnik qrupların bir siyasi sistemin içərisində biraraya gəlməsi baş verir və eyni zamanda etnik çəkişmələrin də bir araya gəlməsini qaçınılmaz edir.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində bugün qaçqın və köçkünlərə etnik və dini mənsubiyyətlərinə görə ayrı seçkilik edilərək, günahkar statusu ilə yanaşılır, sahib olduqları haqlar isə məhdudlaşdırılır.

Etnik qrupların öz mədəniyyətlərini və inanclarını yaşada bilmələri üçün şərait yaradılmalı, ölkələr bu mövzuya həssaslıqla yanaşmalıdırlar. Etnik və dini mənsubiyyət insanın ən dərin sosial xüsusiyyətlərindən biridir. Bu səbəbdən, etnik və dini mənsubiyyət şəxsiyyət kimidir, hansı dövlətə, hansı mədəniyyətə, hansı məkana aid olmaq barədə vacib məlumatlar verir. Məkan anlayışı cəmiyyətin siyasi maraqlarına təsir etdiyi qədər, orda formalaşan xalqın, mədəniyyətinə, ictimai koduna, psixoloji-siyasi düşüncələrinə, kimiyinin formalaşmasına da bilavasitə ilə təsir edir. Ümumilikdə deyə bilərik ki, coğrafi məkan insanların fiziki, psixoloji, mədəni və siyasi formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Aparılan tədqiqatlara görə, hal-hazırda dünyada 80 etnik qaynaqlı problem mövcuddur. Bununla yanaşı, iləri zamanlarda qaynar nöqtələrə dönüşmə ehtimalı olan 48 etnik qaynaqlı məsələ öz həllini gözləməkdədir.

Son zamanlarda kapitalist ölkələrinin müsəlmanların üstünlük təşkil etdiyi, eyni zamanda çoxetnikliyin də mövcud olduğu, zəif inkişaf etmiş ölkələr hesab olunan Tunis, Liviya, Misir, Suriya, Sudan, İraq, Əfqanıstan, Livan və s. ölkələrə müdaxilələri Samuel *Hantingtonun "Mədəniyyətlər qarşılıqlıdırması"* adı ilə 1993 cü il "Foreign Affairs" jurnalında dərc olunan məqaləsindəki irəli sürdüyü fikirlərini gündəmə gətirir.

Hantington məqaləsində deyirdi: "Mənim fərziyyəmə budur ki; bu yeni dünyada mübarizənin əsas qaynağı ilkin olaraq, ideoloji yaxud iqtisadi olmayacaq. Bəşəriyyət arasındakı böyük bölünmələr və hakim mübarizə qaynağı mədəni olacaq. Milli dövlətlər dünyadakı hadisələrin yenə ən güclü aktorları olacaq, lakin global siyasətin əsl mübarizəsi fəqli mədəniyyətlərə aid qrup və millətlər arasında olacaq".

Bugün təəssüflə qeyd edilməlidir ki, dünyada ən çox dini zəmində dözümsüzlük halları müşahidə edilir. Müxtəlif din mənsubları digər dinlərdən olanlara qarşı təhqiramız davranışlar sərgiləyərək, insanları din ayrımına görə cəmiyyətdə sıxışdırmağa səy göstərirlər.

Dünyanın 217 fərqli ölkəsində yaşayan 7,7 milyard insan müxtəlif etnik və dini mənsubiyyətə malikdir. Dünya əhalisinin 2,5 milyardı xristian, 1,5 milyardı müsəlman, 1 milyardı hindu, 35 milyon yəhudi, qalanları isə buddist, şintoistdir. ABŞ-ın Pew Tədqiqat Mərkəzinin nəşr etdiyi hesabatda deyilir ki, dünya nüfuzunun 32% xristianlar, 23% isə müsəlman təşkil edir.

Asiya-Sakit Okean bölgəsi müsəlman əhalisinin yüzdə 62%-ni, 20%-i Yaxın Şərq və Şimali Amerikada yaşayır, 16 %-i Sahara Afrikasında yaşayır. Avropada müsəlman əhalisi sadəcə 2%-dir. 2016-cı ildə Pew-in eyni zamanda Avropada İslam və müsəlmanlara olan baxışı təhlil etmək üçün .reallaşdırdığı anketə görə, İtalya, Polşa, Macarıstan və Yunanıstanda anket sorğusunda iştirak edənlərin çoxu müsəlmanlara qarşı mənfi yanaşmaları olduğunu bildirdikləri halda, Fransa, Almaniya və İngiltərə ilə Avropanın şimal və qərbindəki bəzi ölkələrdə müsbət düşüncələrin çox olduğu görünür.

Hər bir dünyəvi din kitablarının əsası sevgi və hörməti aşılamaq üzərinə qurulub. Dinlər müharibəni, terroru lənətləyir deyə bilərik. Yer üzərindəki heç bir din zorakılıq, terror və qan istəmir. Lakin, buna baxmayaraq, son illərdə terror və dinin birarada hallandığını və bir sıra dini məzmunlu terror hadisələrinin gündəmə gəldiyini görürük.

İslam ölkələrindəki demoqrafik artım, İslam dininin daha sürətli yayılması və İslam ölkələrinin silahlanması, Qərbin İslamı düşmən kimi görməsində əsas səbəb kimi göstərilir.

Terror, hərbi İslam kimi anlayışlar daha çox 1980-ci illərin sonunda dünya siyasi ədəbiyyatına girən anlayışlardır. "Mədəniyyətlər Qarşılıqlıdırması" nəzəriyyəsi ilə Qərbin qarşısına bir düşmən olaraq gətirilən İslam dini terrorla birlikdə xatırlanmağa başlanmışdır.

"Qərb daim istismar edir, güclüdür. Şərq isə istismar olunur və zəifdir. Qərb "biz" olduğu halda, Şərq "o biri" olandır, istənməyəndir, düşmən olunması lazım olandır": deyən Hantington dinin "biz" və

"digərləri" arasında fərq yaratdığına əsas gətirir. Hantingtonun fikrincə, din ayrı bir gücə malikdir və bu ifadəni belə izah edir:

“İnsanlar şəxsiyyətlərini etnik və dini terminlərlə tanımladıqca, fərqli din və etnik strukturlara mənsub insanlarla özləri arasında bir-birinə qarşı “biz” və “onlar” əlaqəsinin var olduğunu yəqin ki, görəcəklər”.

Son dövənlərdə Avropa, çoxmədəniyyətliliyi kirli göstərmək və etibarsızlaşdırmaq üçün əlindən gələni etməkdədir. Xüsusilə, Avropa iqtidarları Angela Merkel, Nikolas Sarkozi və David Cameron irqçi siyasətçilər kimi davranaraq, çoxmədəniyyətliliyi siyasətçilərin uğursuzluğu elan etməkdədirlər. Bu siyasətçilər *liberal miqrant siyasətindən üz döndərərək*, dini və etnik azlıqların hüquqlarını məhdudlaşdırmağa başladılar.

İslama qarşı propaqandalar həyata keçirilir. Hər hansı bir nəşrdə: kitablarda, jurnallarda, televiziya, radioda və s. xristian terroru başlıqlı xəbərlərə heç vaxt rastlamadığımız halda, İslam terrorizmi (İslam terroru) bəyanatları tez-tez önümüə çıxır.

Minarə və niqab üzərində gedən müzakirələr xüsusilə, müsəlman əhali üzərində böyük təzyiq meydana gətirməyə kifayət etdi. Merkelin müsəlman cəmiyyətindən narahatlıq duyması ilə bağlı hər dəfə dilə gətirdiyi fikirləri Avropa siyasətçilərinin əslində mədəni müxtəlifliyə baxışının iç üzünü göstərir. Son illərdə Avropada fərqli mədəniyyətlərə şamil olunan siyasi tətbiqlər multikulturalizm siyasətinin əksi olan siyasi xəttin izləndiyini göstərir.

Fransanın 2003-ildə məktəblərdə dini simvolların daşınmasını qadağan etməsi, xüsusilə bunu daha çox müsəlmanların baş örtüsünə olan qadağa ilə ön plana çıxarmasını aparılan anti-islam siyasəti kimi qiymətləndirmək olar. Avropada ortaya çıxan ifrat irqçi qruplar və Oslo qətliamı və s. Avropa ölkələrində mədəni müxtəlifliyə tolerant olmayan tənqidlərin mövcüdüğü ilə bağlıdır. Almaniyada sosial şəbəkələrdə nasizm təbliğatlı yazıların, çağırışların yer alması da ölkədə ksenofobiya və irqçilik hallarının artmasını təsdiqləyir.

Almaniyada ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq məqsədi güdən "Ayrı-seçkiliyə Qarşı Mübarizə Akt"-ı 2006-cı ildən qüvvədədir. Ancaq qanunun gündəlik həyatda qarşılaşılan təcridə, ayrıseçkiliyə təsiri çox zəifdir. Xüsusilə, müsəlman immiqrantların Almaniyada fərdi və kollektiv olaraq təcrid edilmələri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ayrıseçkiliklə Mübarizə Komissiyası tərəfindən də tənqid olunmuşdur. Avropa Şurasının irqçilik, ksenofobiya və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə təşkilatı ECRI Almaniyada yaşayan 3 milyondan çox Türkün türk adlarını daşdığı və alman dilini bilmədiklərinə görə iş və yaşayış yerlərində ayrı-seçkiliyə məruz qaldığını açıqlamışdır.

Federal və əyalət səviyyəsində addımların atılmasına baxmayaraq, xüsusilə müsəlman immiqrantlara istiqamətlənmiş ayrı-seçkilik və xarici düşmənçiliyinin qarşısını alına bilinmədiyi, əksinə davam etdiyi görünür.

Ötən illərdə meydana gələn karikatura krizisi və Avropada müsəlman xalqlarına qarşı məhdudiyətlər, Orta şərqdə baş verən münaqişələr, buddistlər tərəfindən müsəlmanlara qarşı törədilən soyqırımlar (Burma, Myanmar, Arakan) müasir dövrdə mədəniyyətlər arasında ciddi din müharibəsinin mövcüdüğunu göstərir.

Miqrasiyalar nəticəsində multikulturalizm fenomeni ilə üz-üzə qalan Avropa ölkələri öz daxillərində azlıqlara qarşı baş verən neqativ halları həll etməkdə çətinlik çəkməkdədir.

Nəticə

Bu gün dünyada etnik-dini problemlər aktuallığını qoruyub saxlayır. Ölkələrin güc göstəricisi kimi hərbi qüdrətini artırdığı bir dövrdə bu qəbildən yaranan problemlərin öz həllini tapmadığı halda və danışıqlar prosesinin yerini müharibələr, terror aktları aldığı zaman insanlar üçün nə dərəcədə kədərli nəticələr doğurduğunun şahidiyik. Bu səbəbdən etnik-dini qruplar arasında kompromis əldə edilməli, öz mədəniyyətlərini və inanclarını yaşada bilmələri üçün şərait yaradılmalı, siyasi ideologiyalarda anti münasibətlər dəyişdirilməli, bu cür münaqişələri alovlandıran KİV-vasitələrinin anti-reklam fəaliyyəti pislənilməlidir.

Multikultural cəmiyyətlərdə sülh və hörmətin mövcüdüğüna, xalqın bütünlüyə nail olmaq üçün sosial davranış formalarının yenidən formalaşdırılması lazımdır.

ARŞİV BELGELERİ VE BİLİMSEL KAYNAKLAR BAZINDA GENCE HANLIĞI TARİHİNİN ÖĞRENİLMESİ

Elnur HƏSƏNOV

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Gence Bölməsi
el-hasanov@mail.ru
Gence / AZERBAIJAN

1. Giriş

Azərbaycan halkı XVIII yüzüylün ikinci yarısında nesnel toplumsal-ekonomik nedenlerden feodal hanlıklara parçalanmışdır. Gence, XVIII yüzüylün ortalarında Azərbaycan'da kurulan yarı müstakil hanlıklardan biri olmuşdur. Tüm tarih boyunca bu hanlıklar arasında çıkar uğruna uzun savaşlar olmuş ve bunun sonucunda köyler talan edilmiş, ticaret zayıflamış ve köylü kitlesi yoksul hale düşmüştür [2]. Aynı ayrı hanların kendi hanlığını koruma istemesi ve birbirine güzeşte gitmemesi birleşme sürecine esaslı surette engel olmuşdur. Oluşmuş ortamda Azərbaycan'ı istila etmeye çalışan İran'ın ve Çarlık Rusyası'nın işgalcı planlarına karşı dura bilecek birlikdelik mevcut değildi [3, 29].

XVIII yüzüylün sonu-XIX yüzüylün başlangıcında böyle bir çelişkili ve istikrarsız uluslararası ortamda Güney Kafkasya, meseleleri, özellikle Azərbaycan meselesi önemli bir yer tutuyordu. Vahid Azərbaycan devletinin olmaması dış politikada da kendini gösteriyordu. Azərbaycan hanlıkları kendilerini korumak için tek bir yapı altında birleşmeleri mümkün değildi, bir yandan İran ve Osmanlı'ya, diğer yandan ise Rusya'ya eğilim ediyorlardı. Bunu 1768-1774 yılları Rus-Türk Savaşı döneminin politikası bariz şekilde göstermekteydi. Hatta savaştan sonra 1775 yılında Azərbaycan hanlıklarının büyük bir kısmının ilk önce Osmanlı'ya, sonra ise Rusya'ya istikametlenmesi de açık şekilde sergileniyordu. Cavad Han Rusya'ya birleşmeyin aleyhine idi, o Gence Hanlığı'nı bağımsız yönetmeyi ısrar ediyordu [4, 9; 5, 4]. Bu ise Rusya hükümetini tatmin etmiyordu. Cavad Han'ın döneminde Kazak, Şeki, Şemşeddil ve başka yerler Gence Hanlığı'na dahil edildi. O, Karabağ ile münasebeti sahmana saldı. Cavad Han sadakat sembolü olarak bir kızını ve bir oğlunu İbrahimhalil Han'ın yanına gönderdi. II. İrakli daima Gence'ye sahip olmaya can atıyordu, yerel feodallar ise onu sıkıştıran, Cavad Han'dan yardım bekliyordu [14, 167-171].

2. Gence Hanlığı üzerinde tarihi-siyasi politikalar.

1722 yılının yazında Rus Çarı I. Pyotr yüzminlik ordu ile Güney Kafkasya'yı ve İran'ı ele geçirmek ve daha sonra burada Hazar ülkesi yaratamak için askeri sefere çıkmış, Ağustos ayının sonlarında Derbent kalesini tutmuşdu. Güney Kafkasya'nın kendi ezeli düşmanı Rusya'nın eline geçmesine yol vermemek için Osmanlı Sarayı da güçlerini bu bölgeye sokmuşdu. 1725 yazında Sarı Mustafa Paşa'nın başkanlığındaki Osmanlı ordusu Gence'ye yaklaşmışdı. Osmanlılar Gence'ye geldiğinde genceliler onları sevgi ile karşılamışdılar. Osmanlı Gence'yi güçlendirmeye çalışıyordu. Karabağ beylerbeyliyinin arazisini Gence eyaletine dönüştürmüşdüler [1, 23-24].

Azərbaycan'ın bütün toprakları esasen 4 hanlık etrafında bütünleşmeye başlamışdı Bunlar; Azərbaycan'ın güney topraklarını kapsayan Tebriz Hanlığı, merkezi Şamahı olmakla geçmiş Şirvanşahlar devletinin temel arazilerini içine alan Şirvan Hanlığı, merkezi Gence olmakla Aras ve Kür nehirleri arasındaki araziye kapsayan Gence Hanlığı ve merkezi Yerevan olmak üzere Kuzey Azərbaycan'ın batı topraklarını kapsayan Çuhursed Hanlığı. Hanlıkların başında Safeviler devletinin yaradılmasında ve güçlendirilmesinde önemli rol oynayan tanınmış feodal hanedanlarının temsilcileri bulunmaktaydı [7, 121].

Gence'nin başı üzerinde yeni tehlike Rusya'nın Güney Kafkasya'daki politikalarının feallaşması ile ilgiliydi. Osmanlı Türkiye'sine (1768-1774) ve onun yakın müttefiki Kırım Hanlığı'na (1783) karşı başarılı askeri operasyondan sonra kendi topraklarını genişletmek amacı ile Çarlık Rusyası hükümeti tarafından Güney Kafkasya'yı işgal etmek için komple hizmet planı oluşturulmuşdu [7, 135].

Bu politikanın uygulanması sırasında Rusya geleneksel olarak askeri-diplomatik adımlar kullanıyor ve inandığı II İrakli'nin yardımına umut besliyordu. 1782 yılının sonunda II İrakli Rus İmparatoru II Yekaterina'ya onun Rusya'nın himayesine geçmesi hakkında başvurmuşdu. Onun sunduğu şartlar arasında Gürcistan'a bitişik arazilerin, Gence'nin ve Yerevan'ın yönetimi, Ahalsih ve Kars vilayetlerinin elde edilmesi. Bu şartların yerine getirilmesi için İrakli İran ve Osmanlı ile savaşta hizmet vaat ediyordu. Fakat 1783 yılının Temmuz ayında velilik hakkında imzalanan Morocco sözleşmesi İrakli'ye beklenen sonucu vermedi. Artık 1784 yılının sonbaharında II. İrakli Rus birliklerinin yardımıyla Gence üzerine yürüyüş yapmaya karar verdi. II. İrakli'nin niyetlerini önceden dikkate alan genceli Hacı Bey şehrin korunması için Dağıstan'daki Canqutay hükümdarı Ali Bey'i davet etti ve o da Karabağ hanı İbrahim Talebi ile gencelileri

savunmak için hazır olduğunu bildirdi. Bunun da sonucunda başta Albay Burnaşev olmakla Rus askerleri başarısızlığa uğradı ve o, Gence'yi tutmaktan vazgeçip Tiflis'e döndü [8, 134].

I Pyotur döneminde başlamış, II. Yekaterina sırasında devam ettirilmiş Azerbaycan'ı ele geçirmek girişimlerinden sonra XIX yüzyılın başlangıcında da çar Rusya, tüm Güney Kafkasya'yı istila etmeye hazırlanıyordu. Rus esilzadelerinin ve tüccarlarının çıkarları Çarlık Rusya'sının yeni topraklar istila etmeye, Rusya endüstrisi için hammadde kaynakları ve satış pazarları elde etmeye sevk ediyordu. Çarizm Hazar Denizi'ni kendi iç denizine dönüştürmek ve Güney Kafkasya'yı istila etmekle daha güneye - İran Körfezi'ne doğru yol açmak, Ortadoğu'nun ekonomik kaynaklarına, ayrıca pazarlarına sahiblenmekle İngiltere'yi sıkıştırmak planları mevcut realitelere dayanıyordu [9, 65].

3. Cavad Han döneminde Gence Hanlığı.

Gürcistan Rusya devletinin himayesine geçince general Georgi ile Cavad Han arasında anlaşmazlık oldu. Lazerev'in başkanlığında Gence'ye ordu geldi. Cavad Han bildirdi ki, hem ruslarla, hem de gürcülerle dostluk tutmak istiyor, tek şartla gerek Rus ordusu Şemşeddil'den çıkıp gitsin. Kafkasya'daki Rus birliklerinin komutanı atanmış ve burada Çarizmin sömürge politikasını zor gücüne gerçekleştiren general P.D.Sisianov Gence'yi istila etmeye özel önem veriyordu. Bu yüzden de Cavad Han'ın teklifini kabul etmedi [10, 78].

İlk savaş Gence'nin Kurukobu adlı bölgesinde oldu. Cavad Han düşmana ciddi direniş gösterdi. Fakat düşman onu sıkıştırmaya başladı. Cavad Han Gence kalesine çekildi. Sisianov 1804 yılı 3 Ocak sabahı kaleye her taraftan ateş yağdırmaya başladı. Karabağ kapısı tarafdansaldıran general Portnyakin orduya komuta ediyordu. Cavad Han'ın burada toplanan temel kuvvetleri iki kez Portnyakin'in saldırısını bertaraf edebildi ama üçüncü saldırıda ruslar kente gire bildiler. Düşmanın diğer bölümü Tiflis kapıları semtinden hücum ediyordu. Onlar ana kuleyi tuttuktan sonra savaş daha da şiddetlendi. Gencililer rus ordusuna karşı direnıyor, rusların üzerine dolu gibi kurşun, taş ve ok yağdırıyorlardı. Saldırı sırasında Cavad Han'ın savaşçılarında 500 kişiyi öldürüldü, 500 kişi esir alındı. Cavad Han ruslar tarafından öldürüldü [11, 4].

Gence'nin işgal edilmesi Çar Rusya'sı için büyük öneme sahipti. Azerbaycan'ın diğer hanlıklarının kaderi çözüldü. Rus birliklerinin Hazar kıyılarına çıkıp Haştarhan'la bağlantıları sağlamasına ortam oluştu. Güney Azerbaycan'a da yol açıldı. Bu nedenle Çarlık hükümeti Gence hanlığı üzerinde zaferi yüksek değerlendirerek, onu özel kaydetmişti. Bu galibiyete adanmış madalya tahsis edilmişti. Gence Hanlığı parçalandı ve hanlık olmaktan çıkmıştı. Gence'nin adı değiştirilerek I Alexander'ın eşi Elizaveta Alekseyeva'nın şerefine Yelizavetpol adlandırıldı. Gence sözünü diline getirenlere ise ceza başlatıldı [10, 95].

KAYNAKÇA

1. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları arasındaki ilişkilere dair arşiv belgeleri, Cilt, I (1578-1914), Ankara, 1992, İE.DH. 5 492 1012 Ra 07 1, s. 23-25
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, f. 14, s. 1, iş 13
3. Məmmədov, S., Azərbaycan tarixi. Dərslik, Bakı, 2004, s. 25-29, 53
4. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə filialı, f. 421, s.1, iş 17, v. 9
5. Hasanov, E., "Ethno-anthropologische merkmale der Gändschänischen Teppiche von XIX-XX Jahrhundert", Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, № 1, vol. 1, Vienna, 2014, s. 3-6
6. Zeynalov, C., Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992, s. 112-158
7. Altman, M., Gəncə şəhərinin tarixi oçerki, Bakı, 1991, s. 121-135
8. Necefli, G., Azərbaycan ve Osmanlı Devleti, Bakü, 2002, s. 134
9. Babayev, A., Rusya'ya kavuşmaq üzereyken, Bakü, 1988, s. 65
10. Babayev, E., Gence Hanlığı'nın tarihinden, Bakü, 2004, s. 78-95, 190-191
11. Azərbaycan'ın Rusya ilə birləşdirilməsi və onun ilericilik və mədəniyyət baxımından sonuqları, Bakü, 1996, s. 4
12. Bünyadov, Z., Azərbaycan Tarixi (eski zamanlardan XX. Yüzyıla), I. cild, Bakü, Azərbaycan Devlet Basını, 1994, s. 576-578
13. Aşırılı, A., Kafkaz İslam Ordusu, Cümhuriyyət dövrü mətbuatı, Bakü, 2007, s. 109-115, 150
14. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, Bakı, 2004, s. 144-179
15. Hasanov, E., "Aspetti culturali della ricerca delle tradizioni artigianali di Ganja dei Secoli XIX-XX", Mediterranean Journal of Social Sciences, vol. 6, № 2, supplement 1, Rome, March 2015, p. 372-375

1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANLI ALİMLƏRİN
FƏALİYYƏTİ AZƏRBAYCAN SOVET TARİXSÜNASLIĞINDA

Şəfa MÖVSÜMOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
"Azərbaycan sovet dövr tarixi" şöbəsinin doktorantı
shafa.mk@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan alimlərinin 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı etdiyi elmi kəşflər və ixtiraların Azərbaycan sovet tarixşünaslığında necə əks olunması göstərilmişdir. Həmçinin, son dövr Azərbaycan tarixşünaslığında alimlərimizin fəaliyyətinin araşdırılması.

Açar sözlər : 1941-1945-ci illər, müharibə, azərbaycanlıalimlər, elm, fəaliyyət, Azərbaycan sovet tarixşünaslığı.

SUMMARY

THE ACTIVITIES OF SCIENTISTS OF AZERBAIJAN IN THE WAR YEARS OF 1941-1945
IN THE AZERBAIJAN SOVIET HISTORIOGRAPHY

In the article was written a scientific discoveries and inventions of scientists of Azerbaijan, during in the war years of 1941-1945 in Azerbaijan Soviet historiography. Also, given the research activities of scientists in the Azerbaijani historiography in recent years.

Key words : 1941-1945 years, war, Azerbaijan scientists, science, action, Azerbaijan Soviet historiography

Hələ müharibənin qızgın dövrlərində arxa cəbhədə azərbaycanlı alimlərin fəaliyyəti Azərbaycan sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmışdır. Belə ki, keçmiş SSRİ EA Azərbaycan filialının əməkdaşı geologiya-mineralogiya elmləri doktoru Ə.Ə.Yaqubov 1942-ci ildə nəşr etdirdiyi kiçik kitabçada arxa cəbhədə Azərbaycan alimlərinin fəaliyyəti haqqında ümumi olaraq məlumat vermişdir. "Azərbaycan alimləri Böyük Vətən Müharibəsi günlərində" adlanan bu kitabçada müəllif Sovet rəhbəri İ. Stalinin SSRİ EA alimlərinin qarşısında mühüm bir tarixi tapşırıq kimi qoyulan teleqramını əldə rəhbər tutmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan ziyalılarının elmi və texniki düşüncəsi müharibə dövründə gərgin işləmiş və cəbhənin ən vacib ehtiyaclarına xidmət etmişdir. Bunun müqabilində Azərbaycan ziyalılarının ən yaxşı nümayəndələrinə Stalin mükafatlarının verilməsi qeyd edilmişdir [1, 9].

Alimlərə bu cür qiymət verilməsinin onların daha yaxşı çalışmalarına və ön cəbhədə ordunun yeni qələbələr qazanmasına təsirini yazan müəllif Azərbaycan mütəxəssislərinin tərkibində benzin çox olan, yüksək oktanlı neft çıxarılması ilə məşğul olduğunu göstərmişlər. Bunlardan S. Vəzirov, V. Məlikpaşayev və digər geoloq, qazmaçı və istismarçıların fəaliyyətindən müəllif yazmış, Azərbaycan Neft Tədqiqatı İnstitutunun əməkdaşlarının və texnoloqlarının fəaliyyətinə toxunmuşdur. Azərbaycan sintetik kauçuk zavodunun işçilərinin aviasiya benzininin təmizləməsi üçün çox mühüm reagent olan inqibitor istehsalını təşkil etmələri barədə yazmışdır. Həmçinin bəzi neft trestlərinin əməkdaşlarına qabaqcıl ixtira və səmərələşdirici təklifləri neftlə bağlı elmi tədqiqatçıların və geoloqların işləri haqqında ümumi məlumat öz əksini tapmışdır. Gənc alim Yusif Məmmədəliyevin rəhbərlik etdiyi laboratoriyada neft xammalından müxtəlif məhsulların alınması, yüksək oktanlı aviasiya yanacağı və müdafiə əhəmiyyətli bir sıra məhsulların alınma metodlarının tapılması göstərilib. Metal korroziyası sahəsində azərbaycanlı alimlərin avtomobil - traktor bazası üçü yeni məhsulların yeni materialların təklif olunması, gənc ixtiraçı Firudin Axundovun bir sıra original döyüş sursatı istehsal üsulunu müəyyən etməsi əsərdə yer almışdır [1,13]. Azərbaycan alim və konstruktorlarından İsmət Mehdiyeva, Əli Verdizadə, M. Abdullayev və digərlərinin müdafiə malları hissələrinin hazırlamaları, silah və döyüş sursatı hazırlayan leytenant Şmidt adına maşınqayırma zavodunun əməkdaşları, Bakı maşınqayırma zavodunun əməkdaşları-konstruktorlarının səmərələşdirici təklifləri ilə birlikdə dövlət planını yerinə yetirməsi müəllif tərəfindən qeyd olunub.

Əsərdə Azərbaycan EA əməkdaşlarından alim geoloq Şamil Əzizbəyov, Mirəli Qaşqay, Manaf Zairi və digərlərinin yeni kəşf və ixtiralarının ön cəbhə üçün əhəmiyyəti göstərilmiş, səhiyyə sahəsində dezinfeksiya preparatlarının hazırlanmasında uğurların SSRİ məkanında mühüm nailiyyət olduğuna toxunulmuşdur. Azərbaycanlı fiziklər Zahid Əlizadə və F. Əfəndiyevin rabitə sahəsində vacib olan, kömür tozunu almaları, energetik alimlərimiz prof. İ. Yesman və prof. Q. Qaziyev neft itkilərinin qarşısını almaq üçün səmərələşdirici təklifləri və yazdıqları əsərlər barədə yazan müəllif azərbaycanlı alimlərin arxa cəbhədə fəaliyyətinə ümumi qiymət vermiş və bunun ön cəbhə üçün böyük əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Botanika İnstitutunun əməkdaşları elmi işçilər R. Rzadə, Y. İsayev və b. dərman otlarından istifadə etmək üçün gördükləri axtarış işləri, təbabətdə yeniliklər, torpaqşünas alimlərimizin kənd təsərrüfatında

yüksək məhsuldarlığa nail olan təsərrüfat təcrübələri, Cəbrayıl Hüseynovun kartofçuluq sahəsində uğurları, pambıq üzrə mütəxəssislərimizin yenilikləri, şəkər çuğunduru sahəsində dos. Şəfəbəyov və prof. N. Malov, yağlı bitkilər üzrə mütəxəssislər Y. Ağazadənin kauçuklu bitkilər əklməsi, Qədimov və Əzimovun naftalardan müalicə kimi istifadə metodlarını işləyib hazırlamaları əsərdə vurğulanmışdır [1,19].Müharibə illərində hərbi qospital və xəstəxanada gərgin işləyən və hərbi tibb sahəsində yeni dərman və cihazlar tətbiq edən prof. M. Topçubaşov, prof. M.Mirqasimov, prof. İ.Şirokoqorov, Hüseyn Əliyev və başqalarının xidmətlərini arxa cəbhədə necə əhəmiyyət göstərdiyi qeyd olunmuşdur. Azərbaycan tibb işçilərinin müharibə illərində tətbiq etdikləri naftalan və gecə gündüz yaralılara xidməti, əczaçılıq sahəsində çalışanların fəaliyyətinin keçmiş SSRİ miqyasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilib.

Müəllif azərbaycanlı alimlərin arxa cəbhədə istər təbliğat, istərsə də əmək fəaliyyətinə toxunmuş, azərbaycanlı müəllimlərin tədris prosesində yanılmadan uğurla çalışmasını göstərmişdir. Ali məktəb müəllimlərinin tələbələr və gənc kadrların yetişdirilməsi fəaliyyətini qeyd edən müəllif Elmlər Akademiyasının elmi işçilərinin hərbi vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsərlərini göstərir,tarix muzeyinin əməkdaşlarının hərbi mövzuda sərəngilər təşkil etməsi, ədəblərin bu ruhda elmi əsər və məqalə yazmalarının arxa cəbhənin fəaliyyətinə təsirini qeyd etmişdir. Arxa cəbhədə müharibə illərində ictimai elmlərin qarşısında böyük vəzifələr qoyulduğu göstərilmiş,iqtisadçıların yeni kadrların yetişdirilməsi və iqtisadi sahələrin idarə edilməsinin əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Arxa cəbhədə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı elm və təhsil sahəsinin əməkdaşlarının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən müəllif bütün bunları "kommunist partiyasının uğuru" kimi dəyərləndirmişdir. SSRİ-də yaşayan "xalqların müdafiəsi və sosializmin faşist imperialistlərindən müdafiəsi" əsərdə göstərilmişdir.Müəllif Azərbaycan alimlərinin uğurlarının izahını "marksist-leninist inkişaf qanunları" prizmasından vermişdir. Ümumi məlumat verilməsinə baxmayaraq bu kiçik əsər müharibə dövründə arxa cəbhədə Azərbaycandakı elmi kadrların fəaliyyəti haqqında təsəvvür yaradır və 1941-1945-ci illərdə xalqımızın arxa cəbhədə qəhrəmanlığından bəhs edir.

Arxa cəbhədə Azərbaycan xalqının xidmətlərinə C. Hüseynovun 1958-ci ildə nəşr etdirdiyi "Böyük Vətən Müharibəsi illərində sovet xalqının əmək qəhrəmanlığı" əsərində rast gəlinmişdir. Əsərin müxtəlif yerlərində müəllif Azərbaycan xalqının müharibə illərində cəbhə üçün fədakarlığını təsvir etmiş,Azərbaycan iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində çalışanların fəaliyyətinə dövrün siyasi prizmasından qiymət vermişdir.Müəllif neft sənayesində çalışan azərbaycanlı fəhlələrin yeni neft yataqlarının istismarı zamanı əmək qəhrəmanlığını təsvir etmiş,neftçi qəhrəmanlardan Sona Quliyevanın, Baba Qafar Muradovun, eləcə də, Qaradağ neft trestinin fəhlələrinin xüsusi fəaliyyətinə toxunmuşdur. 1942-ci ilin noyabrında Azərbaycan rəhbərliyinin respublika sənaye müəssisələrinin işinin müzakirəsi zamanı Azərbaycanlı sənaye işçilərinin böyük uğurlar qazandığı qeyd edilmiş və burada fərqlənən sənaye zavodlarının və onların qabaqcıl mütəxəssislərinin adları göstərilmişdir.Neft trestlərində bir çox kadrların cəbhəyə yollanmasına baxmayaraq planın yerinə yetirilməsini yazan müəllif bunun vətənə sadıq, hakim kommunist partiyasının qarşıya qoyduğu mühüm iş və düşməne qarşı ümumi çağırışına dəstək kimi dəyərləndirmişdir. İstər SSRİ, istərsə də Azərbaycanda arxa cəbhənin fəaliyyətini "sovet xalqının" əmək qəhrəmanlığı kimi qələmə verən müəllif dövrün sərt siyasi təsir mexanizmlərindən kənara çıxma bilməmişdir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, Bakı şəhərinin neftçiləri və neft mütəxəssisləri neft çıxarılmasını artıraraq, müdafiə ehtiyacları üçün neft məhsulları və döyüş sursatı istehsal etmək haqqında hökumət tapşırıqlarını nümunəvi sürətlə yerinə yetirdiklərinə görə rəhbərlik tərəfindən orden və medallarla təltif olunmuşdur [2,13]

SSRİ-nin müxtəlif respublikalarının arxa cəbhədəki fəaliyyətindən ümumi məlumat verilən bu əsərdə müəllif Azərbaycan xalqının kənd təsərrüfatı sahəsində müharibə vaxtı gördüyü işləri də qələmə almışdır.C.Hüseynov əlavə edir ki, Azərbaycan kəndliləri Muğan düzündə pambıq,Lənkəranda limon,portağal və çay,Gəncədə üzüm, Tovuzda buğda və digər rayonlarda maldarlığın sayını artıraraq 485 nəfəri SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif etmişdir [2,20]. Bununla müəllif arxa cəbhədə azərbaycanlı kəndlilərə respublika rəhbərliyinin verdiyi qiyməti göstərmişdir.Ancaq müəllif burada kənd təsərrüfatı işçiləri və mütəxəssislərinin hakim partiyanın Mərkəzi Komitəsinin göstərişlərini vətənpərvərlik hissi ilə qarşılamasını qeyd edir. Əsərin sonrakı hissəsində müəllif ayrı-ayrı Azərbaycan kəndlilərində cəbhə üçün yerinə yetirilmiş məhsul istehsalçıları və onların arxa cəbhədə qəhrəmanlığına ümumi olaraq toxunulmuşdur.

Müharibə illərində SSRİ alimlərinin arxa cəbhədə fəaliyyətindən yazan müəllif Azərbaycan elm xadimlərinin işlərini də təsvir etmişdir. Müəllif bunu Kommunist Partiyasının vacib göstərişləri kimi göstərsə də bu məlumat tarixşünaslığımızda əhəmiyyətli faktlardandır. Tibb üzrə professor M. Mirqasimov,

əməkdar elm xadimi, professor M. Topçubaşov, prof. Fuad Əfəndiyev və prof. Məlikməmməd Məlikovun arxa cəbhədə elmi fəaliyyətinin çox böyük olduğunu vurğulayan müəllif, eyni zamanda, neft yataqlarını öyrənən geoloq və mineraloqların adlarını çəkir, onların əməyinə yüksək qiymət verildiyini göstərir. Bunlara misal Mirəli Qaşqay, Şamil Əzizbəyov, Heydər Əfəndiyev, Cəbrayıl Süleymanov, Şirəli Məmmədov və digərlərini adlarını qeyd edir, onların səmərələşdirici elmi təklif və kəşflərinin arxa cəbhədə böyük əhəmiyyətini göstərmişdir. Burada müəllif energetika sahəsində elmi müəssisələrin fəaliyyətinə ümumi qiymət vermişdir.

Qeyd edilən əsərdə müəllif müharibə illərində akad. Yusif Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən neftin tədqiqinə aid elmi işlərin SSRİ hərbi hava qüvvələrinin döyüş qabiliyyətinin və keyfiyyətinin artmasına təsirini nəzərə çatdırmış, keyfiyyətli döyüş texnikası üçün yanacaq məhsullarının istehsalının böyük əhəmiyyətini qeyd etmişdir. Y. Məmmədəliyevin rəhbərliyi ilə qazolin zavodlarının və qaz istehsalının artmasının arxa cəbhədə sənayə, ön cəbhədə döyüş texnikasına təsirini qeyd edən müəllif ona Stalin mükafatının verildiyini bildirir [2,32]. Müharibə illərində Azərbaycan Neft Elmi Tədqiqat İnstitutunda çalışan kadrların - Əli Quliyev və Yusif Məmmədəliyevin sürtgü yağları istehsalı ilə məşğul olmaları, kənd təsərrüfatı sahəsində Cəbrayıl Hüseynov, Bala Ağayev, Mirzəyev və İmam Mustafayev kimi alimlərin yeni elmi fəaliyyətlərinin arxa cəbhədə böyük uğurlara səbəb olması göstərilmişdir. Sonda müəllif keçmiş SSRİ mədəniyyət işçilərinin müharibə illərində ön cəbhədə vətənpərvərlik ruhunda çıxışlarına toxunmuş, S. Vurğunun və Bülbülün ön və arxa cəbhədə fəaliyyətini qeyd etmişdir. Bununla müəllif adı çəkilən əsərdə Azərbaycanın arxa cəbhədə fəaliyyətini keçmiş SSRİ-də yaşayan xalqların əmək qəhrəmanlığının təsiri prizmasından təhlil edir.

1941-1945-ci illər müharibəsində arxa cəbhədə böyük fədakarlıq göstərərək yüksək elmi nailiyyətlər əldə edən azərbaycanlı alimlər haqqında son dövrlərdə də araşdırmalar aparılmışdır. Belə araşdırmalardan biri tarix elmləri doktoru Zəmfira Hacıyevanın 2010-cu ildə nəşr etdirdiyi "Azərbaycan alimləri İkinci Dünya müharibəsi illərində" adlı əsərdir. Çoxsaylı arxiv materialları əsasında yazılmış bu əsərdə yer alan faktların əksəriyyəti Azərbaycan sovet tarixşünaslığında az rast gəlinmişdir. Müəllif II Dünya Müharibəsi iştirakçısı olmuş Azərbaycan alimlərindən yazmaqla yanaşı müharibə dövründə arxa cəbhədə elm və təhsil sahəsində kəşf və ixtiraları ilə Sovet İttifaqında elmə, texnikaya, hərbi sənayeyə və istehsalə səmərələşdirici yeniliklər gətirən azərbaycanlı alimlər haqqında geniş məlumat vermişdir. Əsərdə qeyd olunur ki, düşmən üzərində ümumi qələbəyə Azərbaycan xalqının verdiyi töhfə lazımcı qiymətləndirilməmişdir: Bakıya qəhrəman şəhər fəxri adı verilməmişdir. Müəllif əlavə edir ki, arxa cəbhədə çalışanların təşəbbüskarlığı sayəsində neftin davamlı hasilatı və emalı təmin edilir, silah, döyüş sursatı və mərmilərin yeni növlərinin istehsalı uğurla mənimsənilirdi [3,6]. Hərbi zavod və neftayırma zavodlarının işlərinin şücaəti əsərdə yer almış, arxa cəbhədə Azərbaycan elm adamlarının fəaliyyətinə yüksək qiymət verilmişdir.

Arxa cəbhədə yaralılara və qospitallarda müalicə alanlara Azərbaycan alim cərrahlarının fədakar əməyinə toxunan müəllif Mirəsədulla Mirqasımov, Mustafə Topçubaşov, Cəlil Hüseynov və başqaları haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Qeyd olunur ki, müharibə illərində 441 mindən çox yaralı və xəstə müalicə olunmuş, onlardan 70 faizi sağalıb yenidən ön cəbhəyə qayıtmışdır [3,28]. Naftalan neftindən uğurla istifadə və Bakıdakı Qanköçürmə İnstitutunun işçilərinin əhəmiyyətinə toxunulmuşdur. Neft sahəsində böyük irəliləyişlər edən akademik Y. Məmmədəliyev, Rüstəm İsmayılov, kimya sahəsində Şixbala Əliyev, Soltan Mehdiyev və digər yer və texnika elmləri sahəsində fərqlənən arxa cəbhənin qəhrəman alimləri barədə yazılmışdır. Arxa cəbhədə yüngül, toxuculuq və yeyinti sənayesinin ön cəbhə üçün hərbi sifariş olunan məhsullar istehsal etdiyi göstərilir. Müəllif yazır ki, müharibənin əvvəllərində bu müəssisələr 30-a yaxın hərbi məhsullar : şinel, yay geyimi, qulaqlı papaq, alt paltar, əsgər ayaqqabısı, kürk, jilet, əlcək, qoşqu ləvazimatı, texniki parça, böyük ölçülü iplik, ayaqqabı, sap, hiqroskopik pambıq, cərrahiyədə tətbiq dilən ipək və digər mallar istehsal edirdi [3,45]. Əsərin sonunda azərbaycanlı alimlərin müharibə illərində dövlət əhəmiyyətli 50-dən çox işin həyata keçirilməsinə görə aldıkları dövlət mükafatları və ön cəbhəyə verilmiş yardımlardan bəhs edilmişdir.

Tarixçi Zəmfira Hacıyeva digər əsərində Azərbaycan sovet tarixşünaslığında öz əksini tapmayan akademik Y. Məmmədəliyevin rəhbərliyi altında yaradılmış "Molotov kokteyli" adlanan partlayıcı maddədən yazmışdır. Müəllif yazır ki, Alman ordusu üzərində Sovet İttifaqının qələbəsində tank əleyhinə qarışıqın kəşfinin çox böyük əhəmiyyəti oldu. Onun tərkibi Y. Məmmədəliyev tərəfindən toluolun - partlayıcı maddə üçün xammalın - əldə edilməsi işlənilib hazırlandı (4., səh. 33). Əsərin müəllifi əlavə edir ki, qeyd olunan partlayıcı maddəni Britaniyanın Baş naziri U. Çörçill "Molotov kokteyli" adlandırmışdır. Bu kəşf barədə ona SSRİ Xarici İşlər Naziri V. Molotov məlumat vermişdir. Qeyd olunan əsərdə alimin SSRİ

təyyarəçilərinin döyüşdə fərqlənməsinə səbəb olan yüksək oktanlı təhlükəsiz yanacaqın növlərinin sınaqdan keçirməsi və buna görə Sovet rəhbərliyi tərəfindən yüksək mükafatlar alması kimi faktlara Azərbaycan sovet tarixşünaslığında rast gəlinir. Bunlar isə azərbaycanlı alimlərinin arxa cəbhədə misilsiz fədakarlığını göstərir (**4.,səh.34**).

Arxa cəbhədə xalqımızın fəaliyyətindən bəhs edilən tədqiqatçı Georgi Zapletin 2012-ci ildə nəşr etdiyi "Vətənə və elmə xidmət etdilər..." adlı əsərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Əsər Azərbaycan alimlərinin müharibə dövründə arxa cəbhədə elmi fəaliyyətinin araşdırılması və bu sahədə çalışan alimlərin işlərinin öyrənilməsi baxımından çox dəyərlidir. Əsərdə ayrı-ayrı elm sahələri üzrə arxa cəbhədə qazanılmış uğurlar və onların istehsalata tətbiqi yer almışdır. Müəllif "Müharibənin ağır sınaqları " adlandırdığı 1-ci hissədə döyüş meydanlarında iştirak etmiş azərbaycanlı alimlərdən çox geniş məlumat vermişdir. "Elmin döyüş meydanlarında" adlanan ikinci hissə Azərbaycan alimlərinin elmi kəşf və ixtiralar edilməsindən bəhs olunur ki, bu barədə Azərbaycan sovet tarixşünaslığında ümumi yazılmışdır. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşı Tamilla Kərimovanın "Böyük qələbəyə Azərbaycan alimlərinin töhfəsi" adlı yazdığı bölmədə bu əsərdə rast gəlinir. T. Kərimova haqlı olaraq göstərir ki, qələbənin əldə olunmasında Azərbaycan neft və kimyaçı alimlərinin xidmətləri yüksəkdir. Bu xidmətlərinə görə azərbaycanlı alimlərinin 100-dən çox SSRİ orden və medalları ilə təltif olunmuş, 7 alimə Dövlət mükafatı, 50 elmi işçiyə Azərbaycan əməkdar elm və texnika xadimi fəxri adı verilmişdir (**5.,səh.62**). Qeyd olunan əsərdə müəlliflər arxa cəbhədə Azərbaycan alimlərinin oynadığı rolu yüksək qiymətləndirir, elm, texnika, istehsalat, iqtisadiyyat, mədəniyyət və s. sahələrdə alimlərimizin xidmətini arxiv materialları əsasında tədqiq etmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının 1941-1945-ci illər müharibəsində arxa cəbhədə fədakarlığına xidmətlərini göstərir.

Son dövrlərdə Azərbaycanlı alimlərin müharibə vaxtına fəaliyyətindən bəhs edən ayrı-ayrı elmi məqalələrində də rast gəlinir. Tədqiqatçı-alim Məmmədəğa Sərdarovun mövzu ilə bağlı araşdırmasında qeyd olunur ki, Azərbaycan alimləri müharibə illərində geniş təbliğat-təşviqat işləri də aparırdılar. Onlar hərbi hissələrdə, sənaye müəssisələrində, hospitalarda, məktəblərdə, kənd əməkçiləri qarşısında vətənpərvərlik ruhunda məruzələr oxuyur, söhbətlər aparırdılar. Yaradılmış lektor qruplarında H. Hüseynov, M. Dadaşzadə, Q. Dadaşov, S. Vurğun, İ. Hüseynov, Z. İbrahimov, F. Valuyev, M. Qazıyev, E. Tokarçevski, B. Axundov, M. Səlimov və M. Qasımov kimi alimlər fəal iştirak edir, insanları qəsbkarlara qarşı mübarizəyə səsləyirdilər (**6.,səh. 14**).

Müəllif həmçinin göstərir ki, 1941-1945-ci illərdə kimya və neft-kimya sənayesində 60-dan artıq yeni istehsalat müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmiş, 300-dən çox mühüm ixtira və texnoloji üsul istehsalata tətbiq edilmiş, bu da nəticə etibarilə 100-dən çox kimyəvi məhsulun kütləvi istehsalına imkan vermişdi. Müharibə şəraitində də Azərbaycanda elmi kadrların hazırlanmasına diqqət azalmamışdı. Belə ki, 1941-1945-ci illərdə respublikada 3 nəfər doktorluq, 185 nəfər namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Yaqubov Ə. Azərbaycan alimləri Böyük Vətən Müharibəsi günlərində. SSRİ EA Azərbaycan filiali. Bakı, 1942.
2. C. Hüseynov, Böyük Vətən Müharibəsi illərində sovet xalqının əmək qəhrəmanlığı, Bakı-1958
3. Z. Hacıyeva, Azərbaycan alimləri İkinci Dünya Müharibəsi illərində, Bakı - 2010
4. Z. Hacıyeva, AMEA prezidentləri. Şanlı yolun mərhələləri, Bakı -2014
5. G. Zapletin, Vətənə və elmə xidmət etdilər..., Bakı - 2012
6. Sərdarov Məmmədəğa. "Azərbaycan" qəzeti, 15 may 2015-ci il, s.14.

OSMANLI İMPERİYASI DÖVRÜNDƏ ERMƏNİ KİLSƏSİNİN FƏALİYYƏTİ VƏ İNGİLTƏRƏ

Bədirə KƏRİMOVA

ADU

kerimova.badira@mail.ru

Açar sözlər: Osmanlı, imperiya, İngiltərə, erməni, din, patrik

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В ПЕРИОД ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И АНГЛИЯ РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается деятельность армянской церкви в отношении с Англией в период распада Османской империи. Англия, стремясь реализовать свои политические интересы, опиралась на религиозный фактор для ускорения распада Османской империи. Цель этих отношений со стороны армян создание независимого Армянского государства на территории Османской империи.

Ключевые слова: Османская, империя, Англия, армяне, религия, патриарх

**THE ACTIVITY OF THE ARMENIAN CHURCH IN THE PERIOD OF THE OTTOMAN EMPIRE AND ENGLAND
SUMMARY**

The article deals with the activities of the Armenian church in relation to England during the collapse of the Ottoman Empire. Striving to realize its political interests England relied on a religious factor to accelerate the collapse of the Ottoman Empire. The purpose of these relations on the part of the Armenians is the creation of an independent Armenian state on the territory of the Ottoman Empire.

Keywords: *Ottoman, Empire, England, Armenians, religion, patriarch*

Din amili ermənilər üçün sadəcə din anlamına gəlmir, ermənilər üçün din erməni millətçiliyinin əsası ermənilərin “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq xülyasını həyata keçirmək üçün başlıca strateji vasitələrdən biridir. Belə ki, yaranışından ta bu günə kimi kilsə siyasi və ictimai müzakirələrin mərkəzi olmuşdur. Tarixən ermənilərin dövlət yaratmaq ideyası erməni xalqının deyil məhz erməni kilsəsinin təşəbbüsü idi. Məqalədə Osmanlı İmperiyası dövründə müstəqil Ermənistan yaratmaq məqsədilə erməni kilsəsinin fəaliyyəti təhlil olunmuşdur. Məqalə tarixi-sistemli metoddan istifadə olunmaqla yazılmışdır.

Osmanlı İmperiyası ərazisində yaşayan ermənilərin dövlətçilik iddialarının yaranmasında erməni kilsəsi böyük rol oynamışdır. Osmanlı İmperiyası dinindən asılı olmayaraq burada yaşayan xalqlar üçün ümumi ev idi. Osmanlı İmperiyası haqqında qərb müəllifi qeyd edir ki, burada yaşayan xalqlara görə "Dar-ul-İslam" və ya "Sülh Məbədi" adlandırılan imperiyada qeyri adi ruh yüksəkliyi, güc, mükəmməl düzən hakim olduğu üçün müasirlər onun adı insan tərəfindən yaradılmasına şübhə edirdilər [14;13]. Lakin, Avropanın aparıcı dövlətləri əsrlər boyunca Osmanlı İmperiyasına qarşı ittifaq və sui-qəsdlər qururdular və bunların nəticəsi olaraq imperiya XIX əsrdə artıq tükənmiş, gücsüz və inkişafdan qalmışdı. Avropa dövlətləri tezliklə anlayır ki, imperiya ərazisində yaşayan ermənilər imperiyaya qarşı alət kimi istifadə oluna bilirlər.

1838-ci ildə Aralıq dənizi ticarətini inkişaf etdirməyi qarşısına məqsəd qoyan İngiltərə Rusiyanın Osmanlı dövləti əleyhinə olan siyasətinin qarşısını almaq üçün hər fürsətdən istifadə etməyə çalışırdı. Bununla yanaşı ingilislər öz nüfuzunu artırmaq məqsədilə Osmanlı Xristianları arasında protestant məzhəbini yayırdı. Bu yolla İngilislər Rusiya və Fransanın Türkiyədəki fəaliyyətini nəzarət altına almağı bacarmışdılar [1;101]. İngilislərin bu fəaliyyəti nəticəsində 1896-cı ildə Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan Gregoryan Ermənilərinin 15%-i Protestant məzhəbinə keçmişdir [3;107].

İngilislər Türkiyədə özlərinə dindəş bir qrup yaratmaqla bərabər Türkiyənin 1774-cü il Kiçik Kaynarca Razılaşmasından sonra Osmanlı Dövlətinin rusların təzyiqi altında olmasını və rusların burada yaşayan xristianları tərəfinə çəkməyə çalışaraq onlara vətəndaşlıq verməsindən xəbərdar idilər [15; 34-35]. Rusiyanın Osmanlı dövlətinin əleyhinə siyasəti və burada yaşayan Xristian məzhəbli Osmanlı vətəndaşları tərəfinə çəkməsi İngiltərə başda olmaqla Böyük Qərb dövlətlərini də narahat etməyə başladı. Bunun nəticəsi olaraq İngiltərə və Fransa Rusiya ərazisinin genişlənməsinə və Osmanlı dövlətində yaşayan xristianlara himayədarlığını əlindən almaq məqsədilə Krım müharibəsinə başladılar. Müharibənin sonunda 28 fevral 1856-cı il İslahat Fərmanına [2;258-264] görə Osmanlı Sultanı Abdülməcid imperiyada mövcud olan bütün subyektlərin – Müsəlmanlar, Xristianlar və Yəhudilərin din və hüquq bərabərliyini təmin edən Hatti-Hümayun və ya İmperiya İslahatlar Xartiyasını təsdiq edir. Həmin il mart ayının 30-u Fransanın paytaxtında Krım müharibəsinə son qoyan Paris Sülh Müqaviləsi imzalanır. Osmanlı İmperiyası formal olaraq Müqəddəs İttifaqa qəbul edilir və bununla da müstəqilliyi və bütövlüyünü təminat altına almış olur. Müqavilənin 9-cu maddəsində yazılır: “Əlahəzrət Sultan imperiyanın subyektlərinin rifahı ilə əlaqədar fərman imzalamışdır ki, bu fərmanda Osmanlı İmperiyasının Xristian əhalisinə qarşı olan xoş niyyətini, dini və irqindən asılı olmayaraq onların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını razılaşdıran tərəflərlə əlaqə yaratmaqla təsdiqləyir”. Paris Sülh Müqaviləsinin yuxarıda qeyd olunan maddəsi və digər şərtlərinin ingilis müəlliflər tərəfindən açıqlanmasına görə bu müqavilə ermənilər daxil olmaqla Osmanlı xristianları üçün “kollektiv protektorat” dövrünü açmış oldu.

29 Mart 1863-cü il tarixində Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin vəziyyətini daha da gücləndirən Erməni Patrik Məclisləri tərəfindən hazırlanmış “Nizamname-i Millet-i Ermeniyani” adlı nizamnamə qəbul olunur. Bu sənəd ermənilərə “dövlət içində dövlət” yaratmaq kimi geniş imtiyazlar verir. Nizamnamənin verdiyi imtiyazlardan biri imperiyada yaşayan erməni xalqını idarə etməkməqsədilə Osmanlı hökumətinin iştirakı olmadan qərar vermək imkanı idi ki, bu da tezliklə ermənilərdə canlanma ruhu yaradaraq “Erməni məsələsi”ni yaratmış oldu.

İngiltərə Türkiyəyə qarşı siyasətində din amilindən istifadə edirdi. İngiltərədə ermənilərin saylarının az olmasına baxmayaraq İngiltərə erməniləri etnik kimliklərini sonuna qədər qorumağı bacarır. Şübhəsiz

bunun əsas səbəbi ermənilərin dinlə bağlı məsələlərə həssaslıqla yanaşmasından irəli gəlirdi. Erməni xristianlığı erməni milli kimliyinin ən önəmli parçasıdır.[4;56-61] İngiltərədə ilk erməni kilsəsinin açılışı 1863-cü ildə Mançestrə olmuşdur. Təqribən 30 nəfər erməninin yaşadığı yaradılan kilsə erməni kimliyinin yerləşməsində böyük rolu olmuşdur.

1877-1878-ci ildə Rusiyaya-Osmanlı müharibəsi erməni kimliyini tanımaq üçün yeni bir fürsət oldu. Müharibə ərəfəsində erməni patriarxı Nerses Varjabedian Britaniya səfiri Elliotla görüşərək milli azlıqların Osmanlılara qarşı Balkanlarda apardığı üsyanlardan sonra qazandıqları üsünlüklərin ermənilərə də şamil edilməsini ondan xahiş etmişdi. Patriarx Rusiyanın ali baş komandanı Böyük Knyaz Nikolayla da görüşərək ondan müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq üçün dəstək istədi. Bir qədər sonra şəxsi xahişini çatdırmaq üçün patriarx Vanın keçmiş yepiskopu Mıgırdıç Hirimyanın başçılığı ilə nümayəndə heyətini böyük knyazın yanına göndərdi. Patriarx Osmanlı hökumətinin erməni xristianlarını təqib etməsindən şikayətlənir və imperiyanın altı şərq vilayətində müstəqil Ermənistan yaratmağa kömək göstərməyi ruslardan xahiş etdi. Böyük Knyaz erməniləri şəfqətlə dinlədikdən Osmanlılara qarşı fəaliyyəti davam etməyə ruhlandırırdı.

14 iyul 1878-ci il tarixində İngiltərə səfiri Ser Henri Layard xarici işlər naziri Leyarda yazdığı sənəddə rusların erməni əhalisi arasında apardığı fəaliyyət haqqında qeyd edirdi: “Ruslar artıq Türkiyənin Asiya hissəsində yaşayan ermənilər arasında qalmaqla yaratmağa başlayıblar. Rus kəşfiyyatçıları əyalətlərə ermənilər arasında hakimiyyətə qarşı narazılıq yaratmaq məqsədilə göndərilir. Paytaxtda erməni icmasının aparıcı üzvləri daxil olan rusları dəstəkləyən erməni tərəfi formlaşır.” [5:8]

Müharibədən məğlubiyyətlə çıxan Osmanlı İmperiyası Ayestefanos müqaviləsinə görə Şərqi Anadoluda “Rusiya təsirli Ermənistanın yaranması” Rusiyanın cənuba doğru irəliləməsi ingilislər üçün təhlükə yaradırdı. Ayestefanos Razılaşmasının Berlində dəyişdiriləcəyi xəbərini alan Patrik Varjabedian, hərəkətə keçərək konqresdə toplanacaq bütün dövlətlərlə əlaqə yaradaraq fəaliyyətə başlamışdır. Bu məqsədlə Beşikdaş Başyepiskopu Horen Narbəy Rusiyaya gedərək çar II Aleksandr tərəfindən qəbul edildi. Horen Narbəy çardan Osmanlı ermənilərini himayə etməsi və Berlin Konfransında onları müdafiə etməsini rica etmişdir.

Berlin Konfransında imzalanan razılaşmadan bir ay sonra 8 Avqust 1878-ci ildə Sultan II Abdülhəmidə İngiltərənin İstanbuldakı səfiri Layard tərəfindən ilk islahat layihəsi təqdim olunmuşdu. Bu layihənin göndərilməsindən sonra İngilislər islahat adı altında, hər fürsətdə Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərməyə çalışırdılar. İstanbul erməni Qriqoryan kilsəsinin patriarxı Nerses Varjabedian Xarici işlər naziri Lord Salisberiyə yolladığı 13 aprel 1878-ci il məktubunda yazırdı ki, ermənilərlə türkləri bir yerdə yaşamaları imkansızdır. Bərabərliyi, ədaləti və vicdan azadlığını yalnız Xristian idarəçiliyi təmin edə bilər. Şərqi Anadolu və Kilikiya ərazilərində Xristian idarəçiliyi qurulmalıdır.[6;173]

Patrik Nerses 17 mart 1878-ci ildə İstanbuldakı ingilis səfiri Layardı ziyarət edərək bildirmişdir ki, bir il əvvəl Osmanlı idarə sistemindən şikayətimiz yox idi, lakin rusların müharibədə qalib gəlməsi vəziyyəti dəyişirdi və biz şərqdə müstəqil Ermənistan yaratmaq istəyirik. Əgər siz yardım etməsəniz Rusiyaya müraciət edəcəyik. Səfir Ermənistan ərazisi haqqında soruşduqda patrik Van, Sivas, Diyarbəkir və Kilikiyanın adlarını qeyd etmişdir. 1880-cı ilin iyun ayında isə o, İngiltərə səfiri cənab Goshenə baş çəkərək komitələrinin fəaliyyəti üçün lazım olan islahatlar haqqında danışmışdır. O, inanırdı ki, beş il müddətinə təyin olunan Xristian General-Qubernatrunun başçılığı ilə böyük əyalətin yaradılması Avropa və ya İngiltərəyə məsələyə yalnız cavab verəcəklərini təmin edirdi. O, bildirmişdir ki, xaricdən onlara dəstək olmasa onlar istediklərinə nail ola bilməzlər. Lakin, Cənab Qoşen patriarxa söz deməyə tərəddüd etmişdir. [7].

Kiçik Asiyada islahatlarda bağlı Osmanlı İmperiyasının xarici işlər naziri Abedin Paşa İngiltərə səfiri cənab Goshenə xüsusi nota göndərmişdi. 1880-cı il iyul ayının 5-də Osmanlı İmperiyasının xarici işlər naziri cənab Qoşenə yazdığı notada qeyd etmişdir ki, Osmanlı dövlətinin rəsmi statistik məlumatlarına əsasən Van, Diyarbəkir, Bitlis, Ərzurum və Sivasda yaşayan erməni əhalisinin ümumi sayı 79% müsəlman 4% qeyri müsəlmanlarla nisbətdə 17% təşkil edir. [8]. Səfir Qoşen bildirmişdir ki, ermənilər məskunlaşan əyalətlərdə əhalinin sayı haqqındakı statistik məlumatların olması vacibdir. Polkovnik Vilson bildirmişdir ki, erməni patriarxının gösrərdiyi rəqəmlər şişirdilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq səfir Qoşen Qranvilə təcili araşdırma aparılmasını təklif etmişdir. [9]. O, hesab edirdi ki, Avropanın böyük gücləri əhali haqqında dəqiq məlumatları bilməsələr həlledici qərara gələ bilməzlər. Əgər ermənilər bu ərazilərdə azlıq təşkil edərlərsə onların tələb etdikləri cəmiyyəti qurmaq təhlükə törədəcək, yox əgər onlar çoxluq təşkil edərlərsə bu onların özləri üçün təhlükə törədəcəkdir. [10]. Erməni Patriarxı Nersesə görə Türkiyənin şərq ərazilərində əhalinin sayı bu ərazilərdə yaşayan əhalinin ümumi sayına 1.831.000 nisbətdə 776.500 nəfər

təşkil edirdi. [11]. Möhtəşəm Porta tərəfindən cavabsız qalmayan erməni iddiası məsələni çətinləşdirdi. Britaniyanın baş konsolu Polkovnik Vilson yazırdı ki, erməni patriarxı tərəfindən təqdim olunan rəqəmlər şübhəsiz yanlışdı və həqiqi rəqəmlər çox ehtimal ki, Sivasın erməni yepiskopunun təqdim etdiyi rəqəmlərlə Abedin Paşa və Bəkir Paşanın təqdim etdiyi rəqəmlər arasındadır. Bu rəqəmlər isə xristian və müsəlman əhalinin bir-birinə 1-3.7-ə olan nisbətinin göstəricisidir. [12].

1884-cü ildə Nerses Varjabedianın ölümündən sonra 1885-ci ildə Ərzurum Yepikopu Harutyun Vehabedian patrik seçilir. Vehabedian, Mıgırđıç Hırimyan və Nerses Varjabedianın siyasətini davam etdirmiş və Türkiyə ermənilərinin vəziyyətinin islah edilməsi üçün Avropadan ümüd gözləmənin faydasız olduğunu hesab edirdi. Harutyun Vehabedianın Patriarxlığı dövründə erməni inqilab komitələri təşkilatlarını genişlətməmiş, Avropa və Amerikanı şübhələnməyə vadar etmişlərdir. Erməni millətçiliyi muxtariyyət tələb edən kilsənin fəaliyyətinə arxalanan ihtilalçı hərəkata çevrilmişdi. [13; 90]

Bu hadisələrin ardınca 1887-ci ildə erməni Avetis Nazarbekyan Cenevrədə marksist-sosialist prinsiplərinə əsaslanan "Hıncak" adlı təşkilat yaratdı. 1890-cı ildə isə Tiflisdə millətçi-sosialist prinsipləri əsasında Erməni İnqilabi Federasiyası - Daşnaksütyun yaradıldı. Onun təsisçiləri Kristapor Mikaelim, Stepan Zartan və Simon Zavaryan idilər. Təşkilatlar yaradıldıqdan sonra Osmanlıda ermənilərin ardı-ardına başladığı üsyanlar və terror hadisələrinə "erməni qətliyyəmi" donu geydirilmişdir.

1892-ci ildə Britaniya hökumətində qəflətən Salisburonun Qlədstoun ilə əvəzlənməsi şəxsi, dini və siyasi səbəblərdən türklərə dərin nifrət bəsləyən ingilis baş nazirinin şəxsində ermənilərə geniş beynəlxalq dəstək verən və onların "ağrı-acısının" hər yerdə yayılmasını təmin edən etibarlı bir tərəfdaş tapmaq imkanı verdi. Məhz, elə həmin dövrdə Londonda Lord Braysın erməni komitəsi yaradıldı. Lord Brays I Dünya Müharibəsi dövründə ermənilərin təbliğat sənədi olan "Mavi kitab"ı nəşr etdirmişdir. Beləliklə, beynəlxalq rəyi manipulyasiya edə biləcək geniş əməliyyat vasitələri də əl altında idi. Bu dövrdən etibarən bir-birinin ardınca qiyam və nümayişlər baş verir.

Nəticə

Osmanlı imperiyasının dağılmasını arzu edən Avropa dövlətləri dövlətin zəifləməsindən istifadə edərək planlarını həyata keçirməyə çalışırdı. İngiltərə siyasi maraqlarını reallaşdırmaq məqsədilə ermənilərdən alət kimi istifadə edir. Ermənilər də çoxdan arzusunda olduqları müstəqil dövlət yaratmaq planlarını kilsə vasitəsilə həyata keçirmək üçün İngiltərə ilə əlaqə yaradır. Bu planları həyata keçirmək üçün kilsə və din amili başlıca rol oynayır. 1863-cü ildə "Nizamname-i Millet-i Ermeniyani" sənədinin qəbul edilməsi ermənilərin atdığı ilk addımdır. Bu sənəd Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərə müstəqil qərarlar vermə imkanı yaratdı. İkinci addım, Berlin konfransında ermənilərlə bağlı islahat layihəsinin qəbul edilməsi oldu. Bu layihə vasitəsilə ingilislər hər fürsətdə Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərirdilər. Bir müddət sonra isə qərb dövlətlərinin köməyi ilə erməni-terror təşkilatlarının yaradılması Osmanlıda ardı-ardına baş verən və "erməni qətliyyəmi" donu geydirilən üsyanlar və terror hadisələrinə səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Davut Kılıç, Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler, Ankara, 2000.
2. İslahat Fərmanı'nın metni. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, Ankara, 1983.
3. Y.Çark. Türk türk devleti hizmetinde ermeniler , 1453 – 1953.İstanbul, 1953.
4. Sedat Laçiner, "Ermeni kimlik bunalımı ve Güç politikasının Bir ürünü olarak Ermeni sorunu, 2023, İki bin iyirmi üç Dergisi, 15 Nisan 2002, No12"
5. Armenian atrocities: a compilation of views, Ministry of Foreign Affairs, Ankara 1999.
6. Bilal N. Şimşir, British Documents On Ottoman Armenians (1856-1880), Vol. I , Ankara 1982, s. 173, Belge Nu. 69.
7. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.doc. No14
8. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.Doc.No.20
9. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.Doc.No.21.
10. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.Doc.No.23
11. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.Doc.no 21/3
12. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.Doc.No 31/1
13. Louise Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement. The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles 1963.
14. Jason Goodwin "Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire", "Azbuka-Atticus", 2013.
15. The National Archives, Turkey, 17 (1877), part II, No.78, p.88-89; Bilal Şimşir, British Documents on Ottoman Armenians, V.I, Ankara, 1989.

AMEA MƏHƏMMƏD FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTUNDA
MÜHAFİZƏ OLUNAN “GÜLÜSTANI-İRƏM” TARİXİ ƏLYAZMASININ
MULTİDİSSİPLİNAR ƏHƏMİYYƏTİ

Zəhra QƏNİYEVƏ

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun magistrantı və əməkdaşı
zehra.qeniyeva@mail.ru

XÜLASƏ

«Gülüstani - İrəm» XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan tarixi haqqında yazılmış ən dəyərli əsərlərdən biridir. Əsər Azərbaycan tarixşünaslığının inkişafında böyük rol oynamışdır. Burada Azərbaycan tarixinin qədim zamanlardan 1813-cü ilədək olan dövrü əhatə olunmuşdur. Əsərin yazılması prosesində Bakıxanov çoxlu tarixi sənəd toplamış, tarixi mənbələrdən istifadə etmişdir. Əsərdə Azərbaycan xalqının formalaşması, Azərbaycanda dövlətçilik ənənələrinin inkişafı, xalqın xarici işğalçılara qarşı mübarizəsi qələmə alınmışdır.

Açar sözlər: tarix, əlyazma, əsər, fəsil.

Tarix — mənbələr üzrə insanın meydana gəlməsi və inkişafını, müxtəlif xalqların ən qədim zamanlardan bizim dövrümüzədək necə yaşamalarını, onların həyatında hansı hadisələrin baş verdiyini, insan həyatının necə və niyə dəyişib indi mövcud olduğu hala düşdüyünü öyrənən elmdir.

Əsrlər boyunca Azərbaycan xalqı milli və dünya mədəniyyətinin nümunələri olan əlyazma kitablarını yığır və saxlayırdı. Bu əlyazmalar yalnız tarixin, ədəbiyyatın və ölkəmizin dilinin öyrənilməsi baxımından deyil, həmçinin, bütün dünya elmi və mədəniyyəti üçün də həddindən artıq qiymətlidir. Tarixi keçmişə əks etdirən qorunub saxlanmış yazılı abidələr yüksək mədəniyyətə, mənəvi dəyərlərə və elmin müxtəlif sahələrində bizim əcdadlarımızın dərin biliklərinə parlaq şahidlik edir və tarixi-mədəni dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsi ardıcılığını təmin edən mədəni irsdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondlarında saxlanılan on minlərlə əlyazmalar çox qədimdən Azərbaycan xalqının inkişaf yollarını təqib etməyə imkan verir və elmi tədqiqatların həyata keçirilməsi üçün əvəzsiz məxəzşünaslıq bazasını təşkil edir. Vaxt ötdükcə fondun kolleksiyası hədiyyə kimi alınmış, ayrı-ayrı şəxslərdən əldə edilmiş yeni əlyazmalarla zənginləşir. Bundan başqa, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşlarının Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə arxeoqrafik ekspedisiyaları nəticəsində çoxsaylı əlyazma və əski çap kitabları əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan iş sayəsində AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun kolleksiyası saray xronikalari, inşalar, memuarlar, səyahətçilərin təsvirləri, ilahiyyətə dair əsərlər, coğrafi toplular, ensiklopedik məlumat kitabçaları, kosmoqrafik risalələr, mənzum və mənsur əsərlər əldə etmiş oldu. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma kolleksiyasında nadir tarixi nüsxələr, arxeoqrafik materiallar qorunub saxlanılır. İnstitutun kolleksiyasında olan fars dilindəki tarixi və coğrafi risalələrin nəşr olunmasına xüsusi fikir verilir.

“Gülüstani-İrəm” (“Cənnət bağı”) əsərinin müəllifi Abbasqulu Ağa “Qüdsi” Badkubi Bakıxanov 1794-cü il 22 iyunda anadan olmuş, 1847-ci ildə Məkkədə vəfat etmişdir. Azərbaycanlı tarixçi, şair, filosof, dövlət xadimidir. Bakı yaxınlığında - Əmircan kəndində qardaşı Bakı və Quba xanı Mirzə Məhəmməd xanın evində dünyaya göz açmışdır. “Qüdsi” təxəllüsü ilə Azərbaycan, ərəb və fars dillərində şeirlərin müəllifidir. Qubada “Gülüstani” adlı elmi-ədəbi məclisin (1835) təşkilatçılarından biri olmuşdur. O, Şərq dillərini və elmini, həmçinin, rus dilini Qubada öyrənmişdir. 1819-cu ildə general Yermolov tərəfindən Tiflisə tərcüməçisi və təvəllütçüsü təyinatına vəzifələndirilmişdir. Rus-İran (1828-1829-cu illər) və rus-türk (1826-1829-cu illər) müharibələrində, döyüşlərdə iştirak etmişdir. Tarix, fəlsəfə, astronomiya və coğrafiyaya aid əsərlərin müəllifidir. [1. 5-8]

XIX əsr Azərbaycan maarifçilərindən biri olan Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsəri ilə Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoymuşdur. Bu əsər müəllifin Azərbaycan, Şirvan və Dağıstanda yaşayantayfa və xalqların tarixi nəşrolunmuş, məşhur əsərlərindən biri olub, qədim dövrdən XIX əsrinə vətənlərinə kimi olan hadisələri əhatə edir. A. Bakıxanov Azərbaycan tarixinə aid olan materialları toplamış, onları müəyyən bir sistemə salmış və təsviri yolla “Gülüstani-İrəm” əsərini yazmışdır. A. Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərini yazarkən təqribən yüzdən artıq mənbədən istifadə etmişdir. Bu məxəzlər içərisində Herodot, Strabon, Tatsit, Plutarx, Moisey Xorenski, Təbəri, Məsudi, İbn Hövqəl, İbn Ələsir, Yaqut Həməvi, Əbülfida, Həmdullah Qəzvini, Mirxond, Xandəmir, Şərəfəddin Yəzdi, Məhəmməd Pəfi Şirvani, Katib Cələbi, Qolikov, Karamzin, Ustryalov və s. bu kimi məşhur yunan, Roma, rus, erməni, Azərbaycan, ərəb və fars müəlliflərinin əsərləri vardır. A. Bakıxanov yalnız bu mənbələrlə kifayətlənmə-

miş, dövrünün tələbinə görə arxeologiya, epigrafika, numizmatika, maddi mədəniyyət abidələri, xalq arasında yayılmış rəvayət və əfsanələrdən də istifadə etmişdir. Onun tətbiq etdiyi bu üsul Azərbaycan xalqının zəngin tarixini əhatəli göstərməkdə birinci addım olmuşdur. [2]

Əsər imperator I Nikolaya həsr olunmuş fəsildən, Şirvan və Dağıstanın ərazisi, sərhədləri, coğrafi vəziyyəti haqqında məlumatları əks etdirən giriş hissəsindən (müqəddimə), 5 fəsil (təbəqə) və sonluqdan (xətm) ibarətdir. “Gülüstani-İrəm”in müqəddiməsində Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri, qədim yunan, erməni, ərəb və rus mənbələrinə istinad edilərək bu ölkələrin xalqlarının mənşəyi, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumat verilir. Azərbaycan və Dağıstan xalqlarının tarixini Abbasqulu ağa Bakıxanov bu xalqların öz daxili həyatına və tarixin ümumi inkişafına görə deyil, mühüm tarixi hadisələrə görə 5 dövrə ayırmış və buna əsasən də əsəri 5 fəslə bölmüşdür: Birinci fəsildə Şirvan və Dağıstanın qədim zamandan ərəb işğalına qədərki tarixi təsvir olunmuşdur. İkinci fəsildə Şirvan və Dağıstanın ərəblər tərəfindən işğalından monqol işğalına qədər olan hadisələr şərh edilir. Üçüncü fəsildə monqol işğalı zamanından Səfəvilər dövlətinin yaranmasına qədərki dövrdən və Şirvanşahlar sülaləsinin hökmranlığından, onların səltənətinə aid hadisələrdən danışılır. Dördüncü fəsildə Səfəvilər dövlətinin yaranması Nadir şahın ölümünə qədər olan hadisələr haqqında məlumat verilir. Beşinci fəsil Nadir şahın vəfatından 1813-cü il Rusiya və İran arasında Gülüstanda sülh danışıqına qədər olan hadisələrə həsr olunmuşdur. Sonda müəllif Şirvanın alimləri, şairləri və məşhur insanları, qonşu əyalətlər haqqında məlumat verir.. [3. 7-15]

Əsərin birinci fəslində “Tarixi-Təbəri”, “Tarixi-güzidə”, “Nizamüt-təvarix”, “Kitabi-məsəlikül-məmalik”, “Xəritətül-əcaib” kimi qədim Şərqi mənbələrinə istinadən Nuhun tufanı, onun övladları, Yasəf, Ham və Sam nəsiləri, Yəcuc və Məcuc, skiflər, massagetlər, xəzərlər və Sasanilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti və s. haqqında yarımelmi, yarıməfsanəvi məlumatlar verilir. Bu fəsil müqəddiməyə və əsərin sonrakı fəsillərinə nisbətən zəif işlənmişdir. Əsərin ikinci fəslində Azərbaycan və Dağıstan ölkələrinin ərəb işğalçıları tərəfindən istila olunması, ümumiyyətlə, ərəblərin bu ölkələrdəki hakimiyyəti dövrünün tarixinə həsr olunmuşdur. Həmin fəsildə ərəb xəlifələrinin buraya göndərdiyi hakimlər, ərəblərin xəzərlərlə vuruşmaları, xarici işğalçıların istilasına qarşı Babəkin mübarizəsi, onun Bağdadda işgəncələrlə öldürülməsi və s. haqqında məlumat vardır. Lakin məşhur Babək üsyanı haqqında verilən məlumat həm müxtəsər, həm də çox sönükdür. Bu məlumat uzun illər ərəb işğalçılarına qarşı amasızcasına vuruşan və ərəb xəlifəsinin əmri ilə zülm və işgəncələrlə öldürülən bu cəsur xalq qəhrəmanının fəaliyyət tarixini qətiyyətlə işıqlandıra bilmir. Bunun səbəbi müəllifin tarixi hadisələrə xalq azadlıq hərəkatı nöqtəyindən yanaşa bilməməsidir. Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm”də məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Zeynalabdin Şirvaninin “Riyazüs-səyahət” əsərinə əsaslanaraq, Azərbaycan sözünü Babəkin adı ilə əlaqələndirir. Üçüncü fəsil Hülakülərin və Teymurilərin hakimiyyəti dövrünü işıqlandırır və Şirvanşahların səltənətinə dair tarixi məlumat verir. Bu fəsildə Ağqoyunlular və Qaraqoyunluların mənşəyi və məşhur alim Xacə Nəsirəddin Tusi haqqında da məlumat vardır. Əsərin böyük bir hissəsini təşkil edən dördüncü fəsil Səfəvi hökmdarlarının və onların süqutundan sonra İran taxtına oturan Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövrünə həsr olunub. “Fütuhati-Əmini”, “Tarixi-ələm-arayi-Abbasi”, Qolikovun “Böyük Pyotrün fəaliyyəti”, Ustryalovun “I Pyotrün səltənət tarixi” və s. rus, fars və osmanlı mənbələrindən istifadə edilərək, fəsildə I Şah İsmayıl, I Şah Abbas və Nadir şahın hərbi səfərləri, Rusiya və Türkiyə qoşunlarının Dağıstan və Azərbaycan ölkələrinə hücumları, Sultan Səlim Yavuzun qoşunları ilə I Şah İsmayılın qoşunları arasında Təbriz yaxınlığında baş vermiş məşhur “Çaldıran” döyüşü, bəhs olunan dövrdə yerli əmir və hakimlərin fəaliyyəti haqqında zəngin məlumat toplanılmışdır. “Gülüstani-İrəm”in beşinci və son fəslində Nadir şahın ölümündən (1747) 1813-cü ildə Rusiya və İran dövlətləri arasında bağlanan “Gülüstani” sülh müqaviləsinə qədərki 60 ildən artıq bir dövrü əhatə edir. Beşinci fəsil “Gülüstani-İrəm”in ən orijinal hissəsidir. Xanlıqlar dövrünün işıqlandırılması nöqtəyindən beşinci fəslin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. “Gülüstani-İrəm” “Nəticə” adı ilə verilən sonluqla bitir. Lakin bu “Nəticə” əsərdə verilən məlumatın yekunu və ya xülasəsindən ibarət deyildir. Bu, əsərə sadəcə bir əlavədir. Əlavədə Azərbaycanın məşhur alim, yazıçı və şairləri haqqında qısa məlumat verilir.

Əsərin Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nəşrləri vardır. Başlıqlar qırmızı mürəkkəblərlə nəsx xətti ilə yazılmışdır. Şəxslərin və yerlərin adlarının altından qırmızı xətt çəkilmişdir. Cildi qəhvəyi rəngli kartondur. Əsər 22 səfər 1260/14 mart 1844-cü ildə Əbdur Rəhim Molla İmam Əli Badkubeyi tərəfindən köçürülmüşdür. Əsərin bu günə qədər çap olunmamış farsca mətni müxtəlif əlyazmalar şəklində bizə gəlib çatmışdır. Ayrı-ayrı katiblər tərəfindən müxtəlif tarixlərdə yazılmış bu əlyazmalar arasında bir çox fərq vardır. Buna görə də “Gülüstani-İrəm” redaktə edilərkən, yenidən yoxlanılmış və 1844-cü ildə Tiflisdə,

1862-ci ildə Salyanda, 1867-ci ildə Qubada, 1879-80-ci ildə Dağıstanda yazılmış əlyazmaları və habelə A. Bakıxanovun xüsusi kitabxanasına məxsus bir nüsxə ilə də müqayisə olunmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Bakıxanov Abbasquli Ağa. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press. 2005. 488 s.
2. *Qarabağnamələr[Mətn] /tərt. ed. N. Axundov; elmi red. A. Fərzəliyev. Bakı, Şərq-Qərb. 2006. 248 s*
3. Бакыханов Аббас Кули Ага. Гюлистан-и Ирам. Выпуск 4. Баку. 1926

SƏFƏVİLİYİN TƏBLİĞAT ÜSULLARI

Günəl RƏHİMLİ

Bakı Dövlət Universiteti
gunelrahimli1@gmail.com

XÜLASƏ

Sufi-dərviş təriqəti kimi formalaşan Səfəviyyə təriqəti sonradan şüəlik meyilləri ilə seçilməyə başladı. Şeyx Cüneydin şeyxliyi dövründə siyasi meyillər də açıq şəkildə bəyan edildi. Təriqət liderləri bu ideologiyayı daha geniş əraziyə yayılmaq, tərəfdarlarının sayını artırmaq üçün müxtlif təbliğat üsullarından istifadə etmişdir. Məqalədə Səfəvi təriqətinin liderlərinin təriqəti yaymaq üçün istifadə etdiyi təbliğat üsulları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Səfəviyyə təriqəti, Səfəvi propoqandası, xəlifəlik.

Giriş

Bir dövlətin qurulması üçün əsas şərtləridən biri, hətta demək olar ki, birincisi onun tərəfdar qüvvəsinin olmasıdır. Səfəvilik ideologiyasının da təxminən iki yüz ilə qədər davam edən mübarizəsinin sonunda qələbə ilə bitməsinin əsas səbəbi ona inanan qüvvələrin varlığı idi. İsmayıl kimi güclü liderin rəhbərliyi ilə qızılbaş ideologiyasına köndüldən bağlı olan bu qüvvələrin də yardımı ilə Səfəvilərin şeyxliklə başlanan mübarizəsinin sonunda şahlığın yaranması ilə nəticələndi.

Şeyx Cüneydin Səfəviyyə təriqətinin rəhbəri olması ilə Qızılbaş ideologiyasının siyasiləşməsi prosesi genişləndir. Onun və oğlu Şeyx Heydər in apardıqları propoqandalar vasitəsi ilə təriqətin tərəfdarlarının sayı xeyli artır. Şeyx Heydər Ərdəbil təkkəsinə gələn müridlərinin bir hissəsindən hərbi birliklə yaratdığı halda bir hissəsini də xəlifə ünvanı ilə ya gəldikləri əraziyə, ya da başqa bir əraziyə göndərirdi.

Səfəvi şeyxlərinin propoqanda üsulları

Səfəvilərin yayılmasına təkan verən siyasi və sosial vəziyyətlə yanaşı Səfəvi şeyxlərinin yürütdükləri ağıllı propoqandanın da təsiri olmuşdur. Belə ki, Ərdəbil təkkəsi tərəfindən bu ideologiyayı yaymaq üçün vəzifələndirilən xəlifələrə göndəridikləri ərazilərdə təriqətin ideologiyasını təbliğ etmək tapşırılırdı. Münəccimbaşı qeyd edir ki, Anadoluda Səfəviyyə təriqətinin xüsusi xəlifələri var idi ki, bu da Səfəvilər dövlətini qurmaq arzusunu reallığa çevirməkdə ən vacib faktorlardan biri idi. Bu xüsusi şəxslər xəlifə kimi göndəridikləri ərazilərdən təriqətin möhkəm təməl üzərində dura bilməsi üçün maddi vəsait də yığmalı idilər. Onlar əhalidən nəzir və sədəqə adı ilə yığdıqları bu pulları gizli şəkildə Ərdəbil dərğahına göndəridirdilər. Ömər Faruk Təbər isə yazır ki, belə sərvətin Ərdəbilə axması elə bir hal almışdı ki, Səfəvilər böyük ölçüdə bu qaynaqdan bəslənirdilər.

Belə Səfəvi Xəlifələrdən biri də Anadolu bölgəsi xalqından olan Təkəli Həsən Xəlifə idi ki, o da Osmanlı əleyhinə Anadoluda üsyan qaldırmış olan Şah Qulunun atası olmuşdur. Bu Şah Qulu Osmanlıda daha çox Şeytan Qulu ləqəbi ilə tanınmışdır. Bu bağlılıq da Şah Qulu üsyanında Səfəvilərin də təsiri olduğunu göstərir. Hətta xəlifələrin bir vəzifəsinin də Osmanlı əleyhinə təbliğat apararaq belə üsyanların baş verməsinə təşviq etmək olduğunu deyər bilərik. Osmanlı kitablarında Şah Qulu üsyanından sonra 1512-ci ildə Osmanlıda baş verən Nur Əli xəlifə üsyanının da təşviqçisinin Səfəvilər olduğu yazılır.

Səfəvi xəlifələrinin vəzifələri haqqında Osmanlı arxivindəki Mühimat dəftərlərinin birində belə qeyd edilir ki, bu xəlifələrin bəzi vəzifələri var idi. Anadolu türkmən əhalisinin Ərdəbil təkkəsinə simpatiyasını artırmaq və onları təriqət haqqında məlumat vermək bu vəzifələrin birincisi idi. Bunun üçün xəlifələr Ərdəbil təkkəsindən Anadoluya şiə etiqadı ilə bağlı kitablar gətirir və bu ərazinin əhalisinə paylayırdılar, hər cür yollarla bu kitabları onlara oxutmağa çalışırdılar. Onu da deməliyik ki, xəlifələr eyni zamanda təriqətə bağlanan əhalinin toplu halda Ərdəbilə köçməsi üçün də şərait yaradırdılar. Bu köçlər sayəsində gələcəkdə Səfəvilər dövlətinin qurulması üçün lazım olan hərbi gücü əldə etməyə çalışırdılar. Belə ki, Səfəvi dövləti qurulduqdan sonra da iki əsr boyunca bu köçlər demək olar ki, davam etmişdir. Aşiq Paşazadə bu köç prosesini belə ifadə etmişdir.

Türklər türk edib diyarlarını

Satdılar yox bahasına davarlarını

Türkmən tayfalarının qızılbaşlaşmış hissəsi Səfəvilər dövlətinin qurulması ilə Osmanlı ərazisini kütləvi şəkildə türk edib Səfəvi ərazisində yerləşməyə başladılar. Mövzu ilə bağlı geniş araşdırmalar aparan Vladimír Minorski Kiçik Asiyadan İran platformasına köç edən üç köç dağasının olduğu olduğu haqqında məlumat verərək yazır ki, bunlardan birincisi Qaraqoyunlu, ikincisi Ağqoyunlu, üçüncüsü isə Səfəvi köç dalğasıdır. Osmanlı hökuməti bu köçün qabağını nə qədər almağa çalışsa da bu cəhdlər nəticəsiz qalmış, Anadoludan xeyli sayda Səfəvi müridi köç etmişdir. Hətta II Bəyazidin türkmənlərin sərhədi keçməsinə icazə verilməməsi barəsində bir neçə fərmanı olmuşdusa da realıqda bu fərmanların heç biri həyata keçirilməmişdir. Firudun Emercen yazır ki, II Bəyazid Səfəvilərlə mübarizə üçün uyğun zamanın gəlməsini gözləsə də türkmənlər üzərində nəzarəti itirməməyə çalışırdı.

Əslində 1496-cı ilə qədər yəni II Bəyazidə qarşı sui-qəsd planı təşkil edilənə qədər Bəyazidin qızılbaş türkmənlərə qarşı xüsusi nəzarət tətbiq etmədiyi yazılır. Bu sui-qəsd haqqında məlumat verən Əhməd Dürri Əfəndi yazır ki, Bəyazid hərbi səfərdən geri dönərkən İşıq adında bir qızılbaşın ona qarşı sui-qəsdə cəhd etməsindən sonra Bəyazid qızılbaşlara qarşı tədbir almağa başladı. Səfəvilərin Osmanlı ərazisində təriqət propoqandasının bu hadisədən sonra da davam etmişdir.

Hətta Şah İsmayıl dövründə Anadoluda təbliğatın davam etdirildiyin bariz göstəricisi yuxarıda adını çəkdiyimiz Şah Qulu üsyanının baş verməsidir. Üsyan 1511-ci ilə Təkəllilərin yaşadığı ərazidə baş vermiş və bu üsyan çətinliklə yatırılmışdır. İsmayıl Aka yazır ki, bu üsyandan sonra on beş minə qədər Təkəli cəmiyyəti Anadoludan İrana köçməsi üsyanın Səfəvilər tərəfindən dəsdəkləndiyini göstərir. Bu hadisələrdən sonra Osmanlı hökuməti Anadoludakı türkmənlərlə Səfəvilər arasındakı əlaqələri kəsmək üçün xüsusi tədbirlər görməyə başlamışdır. Lakin İsmayılın Bəyazidə müraciətindən sonra qızılbaşların Ərdəbili ziyarət edib geri qayıtmaq şərti ilə gedişlərinə qismən icazə versə də Sultan Səlimin hakimiyyət başına keçməsi ilə Anadolu türkmənlərinin sərhədləri keçməsi tam qadağan edilmişdir. Əslində Bəyazidin nisbətən yumşaq davranmasının səbəbi onların gücündən qorxması idi. Onlar Səfəvi eşqi ilə anıb tutuşurdular və hər cür üsullarla şahlarına (İsmayıla) qovuşmağa çalışırdılar. Bunu Anadoluda yaşamış qızılbaş ozanı Pir Sultan Abdal belə dilə gətirirdi:

Yaz selleri gibi akar çağlarım

Hançer aldım, ciğerciğim dağlarım

Garip kaldım, şu arada ağılarım

Açılın kapılar şaha gidelim

Təriqət rəhbərlərinin bacarığı və xəlifələrin təbliğatı sayəsində Anadolunun müxtəlif yerlərində yaşayan türkmənlər və qızılbaş ideologiyasına bağlanan digər tayfalar Azərbaycan və ətraf ərazilərində özlərini xəyallarında qurduqları dövləti yarada biləcəklərinə inanmışdılar. Bu inanc isə Səfəvilər dövlətinin qurulmasına gətirib çıxaran mühim səbəblərdən biri olmuşdur.

Səfəvilərin ən mühüm propoqanda aləti isə özlərinin Peyğəmbər soyundan, Əlinin nəslindən gəldiklərini söyləmələri və cəmiyyətdə insanın ən dəyərli varlıq olduğunu müdafiə etmələri idi. Türkmənlər arasında Əliyə qarşı xüsusi sevgi çox öncədən var idi. Bu bəlkə də onun döyüşçü ruhlu olmasından qanaqlanırdı. Hünər meydanında mübarizəni sevən türkmən xalqının qəlbində Əli sevgisi xüsusi yer tuturdu. Səfəvilər də bu nüansdan fərasətlə istifadə etdilər. Özlərinin Əli nəslindən olduqlarını iddia etməklə və Əli, Əhli Beyt sevgisini təbliğ etməklə türkmənləri öz ətraflarında birləşdirə bildilər.

Səfəvilərin istifadə etdiyi digər bir təbliğat mövzusu Həzrət Əli və övladının günahsızlığı, məsumluğu məsələsi idi. Gölpınarlı Şah İsmayılın Bisati təxəllüsü ilə "Mənəkübul Əsrar Behçətül Əxbar" adlı bir əsər yazdığını və Anadolunun Qızılbaş türklərinin könlünü qazanmaq üçün Əli ədəb və ərkanını burada əks etdirdiyini və bu əsərdən xüsusi propoqanda məqsədilə istifadə etdiyi haqqında məlumat verir. Bu məlumatın nə dərəcədə doğru olduğu haqqında fikir yürüdə bilməsək də Anadolu türkmənlərinin həqiqətən də qızılbaş ideologiyasına nə qədər bağlı olduğunu bilirik. Bu bağlılıqda mütləq ki, bu propoqandaların rolu böyükdür.

Bu cür ideoloji istiqamətlərlə təbliğatlarını davam etdirən Səfəvi xəlifələri də Cüneyddən etibarən təriqətdə siyasi məqsədlərin ortaya çıxması ilə siyasi fəaliyyət göstərməyə başladılar. Propoqandalarında siyasi məqsədləri ön plana çəktilər.

Nəticə

Səfəvi şeyxlərinin yürütdükləri təbliğatlar təriqətin möhkəmlənərək geniş ərazilərdə yayılması ilə nəticələndi. bu qədər tərəfdar kütləsi olan təriqət artıq bölgədə siyasi güc kimi də formalaşdı. Teymur kimi

güclü hökümdar Səfəviyyə təriqətini bölgədəki təsirinin fərqiindəydi və təriqət şeyxlərini öz tərəfinə çəkərək bu gücdən istifadə etməyə çalışırdı. Dövrün güclü hökmdarlarından bir çoxu isə Səfəvi şeyxləri ilə uzun müddət mübarizə aparsa da, onların dövlət qurmaq yolunda ilərləməsinə mane ola bilmədilər. Şeyxlərin başlamış olduqları bu uzun və çətin yolun sonunda Səfəvilər dövləti quruldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşik Paşazade. Osmanlıların tarixi. hazırlayan: Kemal Yavuz, Yekta Saraç. İstanbul: "MAS matbaacılık, 2003, 615 s.
2. Ayasofya kütüphanəsi. Mühimət belgeleri. BOA. XXVII. sıra nöm: 957
3. Ayhan Ürkündağ. Ahmet Dürri Efendinin İran Seyahetnəmesi. Afyon, 2006. 140s.
4. Faruk Sümer. Safevi dövlətinin kuruluşu və gelişiminde Anadolu türklərinin rolu. Ankara: " Güven matbaası", 1976, 265 s.
5. Feridun M. Emecen. Osmanlı Devleti'nin Sark Meselesi'nin Ortaya Çıkışı ve ilk Münasebetler ve iç Yansımalar. Tarihten Günümüze Türk-İran ilişkileri Sempozyumu. Ankara, 2003. s 40-52.
6. Gölpınarlı Abdülbaki. "Kızılbaş". İslam Ansklopedisi, İstanbul, 1991, numara VI, sayfa 789.
7. İsmail AKA. Anadolu'dan İran'a Göçler, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu. Ankara, 2003, s. 54-63
8. Mustafa Ekinci, Anadolu Aleviliği'nin Tarihsel Arka Planı, İstanbul: Beyan yayımları, 2002, 232 s.
9. Müneccimbaşı Dede Derviş Ahmed. Sahaif-ül- Ahbar. cilt III. Türkceleşdiren: İsmayıl Erünsal. İstanbul, 1869, s 286.
10. Oktay Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: "Azərənər", 1993, 299 s.
11. Ömər Faruk Təbər. XVI yüzilyda Kızılbaşlıq fərkiləşməsi. Ankara, 2005, 210s.
12. Salih Aliyev. "Erdebil". İslam Ansklopedisi, İstanbul, 1991, numara XI, s. 277.
13. Tadhkirat al-Muluk. (Ed. Minorsky), London, 1943. repress, Cambridge, 1980. 543 p.
14. Walther Hinz. Uzun Hasan və Şeyh Cüneyd. Çeviren Təvfik Bıyıklıoğlu. Ankara, Türk Tarix Kurumu Yayınları, 1992, 176 s.

FRANSA İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ ƏRƏFƏSİNDƏ

Şəfa ƏBDÜRRƏHİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
chafouniya85@yahoo.fr

1936-cı ilin əvvəllərində Fransa kapitalizm mərhələsini yaşayırdı. Totalitarizmin hökm sürdüyü İtaliya və xüsusilə Almaniyə qüvvələrini birləşdirərək Versal sistemini dağıtmağı və Avropada dominantlığı ələ keçirməyi qərara almışdılar. İkinci dünya müharibəsinə aparıb çıxaracaq bu yeni təhlükələrlə üz-üzə qalan Fransa çətin vəziyyətdə idi, belə ki, ölkədə ciddi iqtisadi problemlər, fikir ayrılıqları, rejimin böhranına yol açan uzun sürən siyasi qeyri-stabillik hökm sürürdü.

Yanvarın 22-si radikalların artan təzyiqləri qarşısında Şuranın prezidenti Pier Laval nəticədə istefa verir. Mətbuat qarşısında o, özünü hər şeydən razıymış göstərdi: "Düşünürəm ki, mən öz vəzifəmi yerinə yetirdim. Bütün sahələrdə götürülmüş ölçülər öz bəhrəsini verməyə başlayır və iqtisadi fəaliyyətin bərpasını göstərən əlamətlər artır."

Bu, çox qəribə bir məmnuniyyət idi. Halbuki Lavalın həyata keçirdiyi deflyasiya siyasəti məmurların narazı qalması və işçilərin əmək haqlarının 10% aşağı düşməsi ilə nəticələnmişdi. Bütün iqtisadi sahələr uzun sürən böhranın qurbanına çevrilmişdi. Sənaye məhsullarının istehsalı 30%-dən çox aşağı düşmüş, qiymətlər 20% yuxarı qalxmışdı ki, bu da əsasən tacirlər və fermerlərə öz təsirini göstərirdi. Beləliklə, 50 000 yardıma ehtiyacı olan işsiz var idi.

Ölkənin xarici siyasəti də bir o qədər yaxşı vəziyyətdə deyildi. Fransanın mövqeyi zəifləməkdə davam edirdi. 1935-ci ilin yanvarında Saar plebisiti Hitler üçün böyük müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Bu qələbədən güclənən və tərksilah konfransının uğursuzluğundan istifadə edən Furer martın 16-sı Almaniyənin yenidən silahlanmasını elan edə bildi. Belə ki, o, icbari hərbi xidməti bərpa etdi, 36 diviziyadan ibarət ordu təşkil etdi və Luftvaffe döyüş aviasiyası yaratdı. Versal müqaviləsinin əsas zəmanətlərindən birinin ləğvi yalnız Fransanın sözdə reaksiyasına və 11-14 aprel tarixlərində Böyük Britaniya və İtaliya ilə birlikdə Avstriyanın müstəqilliyini qorumaq məqsədi daşıyan "Stresa konfransı"nda iştirakına sövq etdi.

Digər dövlətlər də uzun müddətli razılıqlara gəldilər. "Sabitliyin" xoş niyyətinə inanan London rəsmi Parislə məsləhətləşmədən iyunun 18-i Berlinlə dəniz sazişi imzalamağa qərar verdi. Sazişə əsasən yeni alman donanmasına Royal Navy-nin (Krallıq Donanması) tonajının üçdə birini əldə etməsinə icazə verildirdi. "Stresa cəbhəsi"ne gəlincə isə o, payızdan etibarən ləğv olundu. Efiopiya hücumunun ardınca "sanksiyalara" səs verilməsi Mussolininin qəzəblənməsinə səbəb oldu və onu qərb güc dövlətləri ilə münasibətləri pozmasına sövq etdi.

Nəticədə 1935-ci ildə baş verənlər qaranlıq sonluğa doğru aparırdı. Fransa zəifləyir və getdikcə proseslərdən təcrid olunurdu. Yeganə müsbət tərəf SSRİ ilə hərbi əhəmiyyətə malik müttəfiqliyin yaradılması idi. Yeni yaradılmış kabinetə gəlinə, ona Albert Sarro rəhbərlik edirdi və o isə vəziyyətin düzəldilməsi yönündə heç bir addım atmırdı. Bu, yalnız növbəti ilin yazı üçün ümumi seçkilərin keçirilməsini gözləyən keçid hökuməti idi.

1936-cı ilin ilk ayları heç də yaxşı əlamətlərlə yadda qalmadı. Almaniyaya üçün mühasirə təhlükəsi yaradan fransız-sovet paktının ratifikasiyasından ehtiyatlanan Hitler martın 7-si Reynin yenidən hərbişdirilməsinə davam etmək qərarına gəldi.

Səhər əhalinin alqışlarla müşayiəti ilə Vermaxtın (Almaniya silahlı qüvvələri) əsas tərkib hissəsi Reyni keçərək Koblans, Kolon və Mayansa, axşama isə fransız sərhədi yaxınlıqlarına gedib çıxırlar. Bir il əvvəl Reyxin qərarı ilə yenidən silahlanma prosesinin ardınca bu hərbişdirmənin həyata keçirilməsi 1925-ci il Lokarno sazişləri ilə təsdiqlənən Versal müqaviləsinin əsasını sarsıtdı. Fransa birbaşa hədəf mərkəzində idi.

Albert Sarronun idarə etdiyi hökumətin hərəkətə keçməyi qərara alması görünürdü. Şuranın prezidentinin radioyayım vasitəsilə etdiyi bəyanat bunu sübut edirdi: “Biz Strazburqu alman toplarının atəşi altında qalmağa qoymayacağıq.” Lakin Matinyonda keçirilən yığıncaq zamanı Hərbi nazir, general Morən, Ordu və donanmanın baş qərargah rəisləri, general Qamlən və admiral Düran-Viel açıq-aydın reaksiya bildirdilər ki, ümumi səfərbərlik, ən azından bir çox zümrələrə çağırış edilməsə, Reynin sol sahilinin işğalı, yaxud alman sahillərinin blokadası qaçınılmazdır və bu da real müharibəyə təhrik etməyə təhlükədir. 1928-ci ildə bir illik hərbi xidmətin qəbul edilməsi nəticəsində fəal ordunun azalması ilə bu sonuncu tədbirin görülməsi Vermaxtın nizamlı birləşmələri ilə üz-üzə gələ bilmək üçün zəruri görünürdü. Vermaxt hərbi sahədə təcrübəsi olan (hücum bölmələri, polis...) 2 milyon nəfərlə gücləndirilmişdi. Fransa hərbi rəhbərlərinin ehtiyatlı davranmasının digər səbəbi o idi ki, hökumətin qətiyyətliliyindən şübhə edirdilər.

Əksinə, Londondakı kabinet gizləndirdi. İngiltərəyə görə Hitlerin zərbəsi təcavüz məqsədli deyil və onu Britaniyaya doğru təşviq edə bilməz. Fransanın cavabı sonda Millətlər Cəmiyyəti qarşısında etirazla məhdudlaşdı, o, tamamilə formal bir əqiddə nümayiş etdirdi ki, bu da olanlarla razılışmağa bərabər bir mövqe idi. Fransa geri çəkilməsi ilə böyük imkanları əlindən qaçırdı. Fransanın sərgilədiyi xülyanın əksinə olaraq Hitler fikrində ciddi idi. O, OKW – yəni Alman Silahlı Qüvvələrinin Ali komandanlığı ilə razılığa gələrək müqavimət göstərməyə və Reyn xəndəkləri yaxınlığında döyüşə girməyə qərar verdi.

Fransa əsl müharibə ilə üz-üzə qalmışdı, lakin bu elə bir müharibə idi ki, onun qalib gəlməsi üçün şansı çox idi, belə ki, həm silah-sursat, həm də ehtiyatda olan kadr baxımından üstünlük onun tərəfində idi. Lakin Şotan hökuməti İngiltərənin həyata keçirdiyi “qarışmamaq və təcavüzkarları sakitləşdirmək” siyasətini dəstəkləyirdi. Faşist dövlətləri tərəfindən həyata keçirilən təcavüzkarlıq siyasəti aktuallaşmışdı.

1936-cı ildə Berlin-Tokio oxu, 1937-ci ildə Berlin-Tokio-Roma üçbucağı yarandı. Şotan hökuməti 1935-ci ildə bağlanmış Sovet-Fransa müqaviləsinə əhəmiyyət vermədi. Bu hökumət çalışırdı ki, SSRİ hesabına Hitlerlə müqavilə imzalasın və xarici işlər naziri Bonne belə müqavilənin tərəfdarı idi. Almaniyaya tərəfindən Avstriya və Çexoslovakiyanın işğal ediləcəyini bilən Bonne 1937-ci ilin oktyabrında alman səfirinə bildirmişdir ki, Fransa Almaniyanın bu istəyinə qarşı çıxmıyacaqdır. Almaniyaya İngiltərə və Fransanın maneçiliyinin olmayacağını bildikdən sonra 1938-ci il 11 mart tarixində Avstriyanı işğal etdi və martın 13-ü Avstriya reyxin ərazilərindən biri sayıldı.

Sovet İttifaqı Almaniya qarşı təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsinin zəruriliyini İngiltərə və Fransa hökumətinə bəyan etmişdi. Avstriyanın işğalı ilk növbədə Fransanı və onun müttəfiqi Çexiyanı qorxuya salmışdı.

Şotan hökumətinin siyasəti nəticəsində Xalq Cəbhəsinin nüfuzu enməyə başladı. Fransa Kommunist partiyasının 1937-ci ilin dekabrında keçirilmiş IX qurultayı sosialistlərin tələblərini nəzərə alaraq Xalq Cəbhəsinin proqramına bir sıra əlavələr etdi. Buna misal, sənaye və sığorta komissiyalarının bir çox sahələrinin milliləşdirilməsidir.

Fransada Xalq Cəbhəsi iri kütləvi hərəkət idi. Xalq Cəbhəsi Fransada respublika quruluşunun saxlanılmasına nail oldu. Bu cəbhənin səyi nəticəsində əhalinin əmək haqqı artırıldı. Fəhlə sinfinin cəmiyyətdə rolu yüksəldi. Xalq Cəbhəsi illərində (1934-1938) Fransa Kommunist Partiyasının sıraları 10 dəfə artdı, yəni 32 mindən 350 minə çatdı. Öz sinfi mahiyyətinə görə Xalq Cəbhəsi fəhlə sinfinin orta təbəqələrlə ittifaqını zehni əməklə fiziki əmək arasındakı əlaqələri ifadə edirdi. Beləliklə, Xalq Cəbhəsi Fransanın sonrakı inkişaf tarixinə böyük təsir göstərdi.

Blumun II kabineti istefaya çıxdıqdan sonra 1938-ci ilin apreli Eduard Daladye Fransanın baş naziri oldu. Radikallar partiyasının sol qanadına daxil olan Xalq Cəbhəsinin tərəfdarı Daladye tədricən sağlarm

mövqeyinə keçdi. Daladye hökumətində kommunist və sosialistlər təmsil olunmadılar. Radikalların sağ qanadına daxil olan nümayəndələrlə yanaşı hökumətdə demokratik alians və başqa sağ mərkəzi qüvvələr təmsil olunmuşdular. Demokratik aliandsan olan Pol Reyno ədliyyə naziri, sonra isə maliyyə naziri oldu. Xarici işlər naziri faşistpərəst Jorj Bonne oldu. Birgə fəaliyyəti üçün az da olsa imkan yaratmaq üçün kommunist deputatlar Daladye hökumətinin lehinə səs verdilər. Hökumətin atdığı ilk addımlar onu göstərirdi ki, bu hökumət Xalq Cəbhəsinin proqramını yerinə yetirmək əzmində deyil. Frankın kursu 10% aşağı düşdü, bütün dövlət vergiləri 8% artdı.

Bu dövrdə Fransanın hakim dairələrində daxili və xarici siyasətdə 2 baxış yarandı ki, onlardan biri faşizmi Fransa üçün təhlükə hesab edir, İngiltərə və ABŞ-la sazişçiliyi müdafiə edirdi. Almaniya ilə toqquşmanın labüdlüyünü əsas götürən bu qüvvələr məğlubiyyətdən yaxa qurtarmaq üçün SSRİ ilə birgə fəaliyyət göstərilməsinin tərəfdarı idilər. İkinci qrup – iri burjuaziya Almaniya və İtaliyaya meyil edirdilər.

Xalq Cəbhəsinin fəaliyyəti bolşevizmin qələbəsinə gətirib çıxaracaqdı və “ancaq faşizm kapitalizm quruluşunu xilas edə bilər” söyləyirdilər. Burjua dairələrində “Hitler Xalq Cəbhəsindən yaxşıdır!” şüarı yarandı. Onlar çalışırdılar ki, müstəmləkə məsələlərində Hitlerə güzəştə gedilsin və ona Şərqi Avropada geniş əl-qol açmağa imkan verilsin. Bu məqsədə nail olmaq üçün ikinci qrup tərəfdarları qarşılıqlı yardım haqqında Sovet-Fransa müqaviləsindən imtina etməsinə hazır idilər. Faşistpərəst qüvvələrə həsəd apan Laval, Veyqan və marşal Peten faşist Almaniyası ilə əlaqələrin genişləndirilməsinin tərəfdarları idilər.

Daladye hökuməti hakimiyyətə gəldikdən sonra faşist Almaniyasının yeni işğalçılıq əməliyyatları ilə qarşılaşdı. Almaniya Avstriyadan sonra Çexslovakiyanı tutmaq istəyirdi. Bunun üçün bəhanə Sudet vilayətində yaşayan almanların hüquqlarının tapdalanması oldu.

Berlin muxtariyyət şüarı ilə çıxış etsə də, Çexslovakiya buna razı olmadı. SSRİ Çexslovakiya ilə müqaviləyə sadıq qalsa da, İngiltərə, Fransa və Amerika bunu etmədilər. Fransa hökuməti isə ancaq yalnız sözdə Fransa-Çexslovakiya müqaviləsinə sadıq qalacağını bildirdi. İngiltərə və Fransanın mövqeyini bilən SSRİ çex prezidenti Benişə bildirdi ki, əgər yardım üçün müraciət olsa, SSRİ kömək göstərəcək. Beniş Fransa və İngiltərənin mövqeyini bilmədən SSRİ-yə müraciət etməyə cəsarət etmədi.

Sudet vilayətindəki faşistlərin qiyamını çex hökuməti çətinliklə yatırdı. İngiltərə və Fransa bildirdi ki, 50%-dən yuxarı almanlar yaşayan çex əraziləri Almaniyaya verilmək üçün hazırdırlar. SSRİ bildirdi ki, o, Çexiyaya yardım göstərəcək, lakin çex hökuməti bundan imtina etdi.

1938-ci il sentyabrın 21-də Fransa və İngiltərə Çexslovakiyaya ultimatum verərək Sudet vilayətinin Almaniyaya verilməsini tələb etdilər. 1938-ci il sentyabrın 28-dən 29-na keçən gecə Münhendə Hitler, Çemberlen, Daladye və Mussolini görüşərək Münhen sazişini imzaladılar. Almaniya Sudet vilayətinə yiyələndi və Çexslovakiyadan tələb edildi ki, Polşa və macar azlıqları məsələsini nizama salsın.

Beləliklə, İngiltərə və Fransa faşist Almaniyasına şərqlə hücum planlarının həyata keçirilməsinə imkan yaratdı. İngiltərə, Amerika və Fransa hakim dairələri Münhen sazişini bəyəndilər. Həmin ölkələrin mətbuat orqanlarında Münhen sazişi sülhün qələbəsi kimi qiymətləndirildi. Çexslovakiyanı Almaniyaya hədiyyə edən İngiltərə və Fransa bu qənaətdə idilər ki, Almaniyanı qərbə hücum etməkdən çəkindirəcəklər.

Münhen sazişi imzalandıqdan bir gün sonra, yəni sentyabrın 30-da Hitlerlə Çemberlen İngiltərə-Almaniya bəyannaməsini imzaladılar. Bu sənəd mahiyyətə hücum etməmək paktı idi.

1938-ci il dekabrın 6-sı faşist Almaniyasının xarici işlər naziri Ribbentrop Parisdə səfərdə olarkən hücum etməmək haqqında Fransa ilə Almaniya arasında bəyannamə imzaladılar. Həmin sənəddə qeyd edilirdi ki, hər 2 dövlət sülh və qonşuluq münasibətlərinə əməl edəcək, həmçinin Fransa ilə Almaniya arasında heç vaxt həll edilməmiş ərazi məsələləri olmayacaq. Ribbentrop təsdiq edirdi ki, Fransa ilə Almaniya arasında möhkəm saziş o zaman imzalana bilər ki, Fransa Almaniyanın təsiri altındakı ərazilərə hörmətlə yanaşsın. Faşist Almaniyası ilə razılığa gələn Daladye hökuməti digər faşist ölkələri ilə də əlaqələrini yaxşılaşdırmağa çalışırdı.

1938-ci ildə Fransa İtaliya tərəfdən Efiopiyanın işğalını rəsmi surətdə tanıdı. 1939-cu ilin fevralında Fransa hökuməti İspaniya Respublikası ilə əlaqələri kəsərək general Frankonun hakimiyyətini tanıdı. Franko rejimində Fransanın səfiri irticaçı marşal Peten oldu. Daladye bu nəticəyə gəldi ki, o, faşist ölkələri ilə əlaqələri nizama sala bilib. Lakin baş nazir bu fikirdə tam yanılmışdı.

1939-cu il martın 15-də faşist Almaniyası bütün Çexslovakiyanı, martın 22-si isə Litvanı, Klayped də daxil olmaqla Memel vilayətini işğal etdi. 1939-cu il aprelin 7-də İtaliya Albaniyaya hücum edərək onu işğal etdi. Hələ aprelin 3-ü Hitler Polşaya hücum haqqında məxfi plana imza atdı. Vəziyyətin belə kəskinləşdiyini görən Fransa və İngiltərə nota mübadiləsi nəticəsində bildirdilər ki, əgər onlar hücumu məruz qalarlarsa, bir-birinə yardım edəcəklər. Öz növbəsində 1939-cu il mayın 22-də Almaniya ilə İtaliya arasında “Polad pakt” imzalandı.

Beləliklə, alman-italyan blokuna qarşı İngiltərə-Fransa koalisiyası qarşı-qarşıya durdu.

AXC DÖVRÜNDƏ QADINLARIN FƏALİYYƏTİ

Xəyalə AĞAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti, Regionşünaslıq kafedrası
khayalayahyayeva@yhoo.fr

Establishment of the Democratic Republic of Azerbaijan in 1918 allowed great opportunities for the Azerbaijani woman to become an active member of a democratic society. The first democratic state of the Middle East equalized men and women's rights. The women who played an active role during this period, their representation areas, material and moral support of the government are analyzed in the article.

Key words: the Democratic Republic of Azerbaijan, the women, educational activities, society

Создание Азербайджанской Демократической Республики в 1918 году создает условие для Азербайджанской женщины стать активным членом демократического общества. Первое Демократическое государство Ближнего Востока сравнил права мужчин и женщин. В статье находит место сведения о деятельности женщин этого времени, сферы, где они участвовали, материальная и моральная поддержка их деятельности.

Ключевые слова: Азербайджанской Демократической Республика, женщин, образовательная деятельность, общества

XIX əsrin sonlarında artıq Azərbaycan qadınlarının həyatında fəallıq hiss edilməyə başladı. Bəhs edilən dövrdə baş verən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslər bu fəallığı bir az da sürətləndirdi. Azərbaycanda qadın fəallığı öz yoluna maarifçilik və xeyriyyəçilik ideyalarını yaymaqla başlamışdı. Çünki, o dövrün görkəmli maarifçiləri çox yaxşı başa düşürdülər ki, təhsilsiz qadın heç bir zaman cəmiyyətdə layiq olduğu mövqeni əldə edə bilməyəcək.

Dünyəvi təhsilin tərəfdarları Azərbaycan qadınının təhsil alması üçün, səlahiyyətləri çərçivəsində əllərindən gələni əsirgəməməyə çalışırdılar. Yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvanda direktor vəzifəsində çalışarkən, öz məktəbinə səkkiz qızı cəlb edə bilmişdi. 1902-ci ildə on səkkiz azərbaycanlı qızın təhsil alması üçün Məmmədqulubəy Kərim Sultani İrəvanda kişi məktəbinin nəzdində xüsusi siniflər təşkil etmişdi. 1901-ci ildə Bakıda, nəinki Rusiya imperiyasında, ümumiyyətlə müsəlman Şərqi qızlar üçün nəzərdə tutulmuş ilk dünyəvi qadın məktəbi açıldı. Azərbaycanın maarifçilik tarixindəki bu mütərəqqi hadisə, görkəmli məsənət H.Z.Tağıyevin təşəbbüsü və dəstəyi ilə baş vermişdi (7). Məhz bu məktəbi bitirmiş qızlar, Azərbaycanın ilk qadın pədaqoq kadrlarının əsasını təşkil etmişlər.

1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması Azərbaycan qadınının demokratik cəmiyyətin fəal üzvünə çevrilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Yaxın Şərqi ilk Demokratik dövləti, kişi və qadın hüquqlarını bərabərləşdirdi. Buna qədərki dövrdə nəinki Azərbaycan qadınları, hətta kişilərinin də böyük əksəriyyəti səsvərmə hüququndan məhrum idilər. Yalnız 1918-ci ildə AXC, Şərqi ilk dəfə olaraq bütün vətəndaşlarına, o cümlədən qadınlara səsvərmə hüququ verdi (1,səh.152).

Baxmayaraq ki, bu qadınlar əsasən mədəni-maarif və ictimai sahədə tanınırdılar, onlar kökündə maarifçilik missiyası duran həm pədoqoji, həm də publisistik fəaliyyətlərinə görə kişilərdən geri qalmırdılar. Onu da yaddan çıxarmamalıyıq ki, 1918-ci ilin Azərbaycanında bir qadının ziyalı elitada çalışması, bu sahədə çalışan bir kişinin fəaliyyətindən ən azı iki dəfə çətin idi.

1918-ci ilin dekabr ayında AXC Parlamentində, işləyən qadınlar üçün xüsusi güzəştlər nəzərdə tutan iki maddə müzakirə edildi. Bəhs edilən 43 və 44-cü maddələrdə əks olunan güzəştlər əsasən bunlardan ibarət idi: qadınların sağlamlıqlarının təminatı üçün zərərli işlərdən uzaqlaşdırılması, doğuşdan əvvəl və sonra ödənişli məzuniyyətin verilməsi, qadınların iş yerlərində azsaylı uşaqların qayğısına qalan müəssisələrin yaradılması, səhhətlərində problem yarandığı təqdirdə dərman və əmək haqqının işə götürənin hesabına ödənilməsi (4).

Artıq qadınlar bir sıra mötəbər tədbirlərə də dəvət alırdılar. Onlar yaranmış fürsətdən istifadə edərək, söz alıb Azərbaycan qadınlarının həyat və problemlərindən danışirdılar.

Şəfiqə Əfəndizadə Qafqaz Müsəlmanlarının birinci qurultayına Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində göndərilmişdi. 1918-ci ilin məlum mart hadisələrindən sonra İstanbula köçən Şəfiqə xanım, AXC-nin qurulmasından sonra yenidən Bakıya qayıdır. Əsasən pədoqoji fəaliyyətlə məşğul olmasına baxmayaraq, o, dövrü mətbuatla da muntəzəm əlaqə saxlayırdı. Xüsusilə, AXC dövründə Şəfiqə xanım daha çox qadın azadlığı və vətənpərvərlik mövzularında məqalələr yazırdı (5).

XIX əsrin sonlarında olduğu kimi, AXC dövründə də qadınların maariflənməsi məsələsinə xüsusi həssaslıqla yanaşırdılar. Həmin dövrdə 4 qadın gimnaziyası, 3 müqəddəs Nina qız tədris müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu ilin avqustun 11-də Xalq Maarifi Nazirliyinin qərarı ilə Bakı, Gəncə və Nuxadakı (Şəki) müqəddəs Nina qız tədris müəssisələrinin adları dəyişdirilərək Bakıdakı birinci Azərbaycan qız gimnaziyası, Gəncə və Nuxadakılar isə qız gimnaziyaları adlandırıldı (2,səh.73).

Azərbaycan qadını maarif müəssisələrində yalnız müəllim vəzifəsində çalışırdı. Nadir hallarda olsa da, rəhbər vəzifələrə də cəlb edilirdilər. Həsən bəy Zərdabının xanımı Hənifə xanım Məlikova 1909-1918-ci illərdə Bakıda yerləşən “rus-müsəlman” məktəbində, AXC dövründə isə birinci qadın türk məktəbində müdir vəzifəsində çalışmışdır (3,səh.186).

Azərbaycan qadını təkcə maarif sahəsində fəallıq göstərmirdi. Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara, qaçqınlara, maddi cəhətdən zəif təmin olunmuş ailələrə yardım etmək məqsədi ilə xeyriyyəçilik qurumları yaradılırdı. Onlar bu qurumlar çərçivəsində xəstə və yaralı əsgərlərə, yetim və yoxsul uşaqlara yardım göstərir, tez-tez müxtəlif tədbirlər həyata keçirirdilər.

Belə cəmiyyətlərdən biri də, 1914-cü ilin noyabrın 21-də təsis edilmiş Bakı Müsəlman Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti idi. Liza Muxtarovanın (milyonçu Murtuza Muxtarovun həyat yoldaşı) rəhbərlik etdiyi Cəmiyyətin nəzdində yoxsul qızlar üçün peşə məktəbi də açılmışdı. Azərbaycanlı qızların savadlanmasında, onlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasında, öz hüquqlarını anlamasında böyük rol oynayan məktəb AXC Hökuməti tərəfindən 30 min manat vəsait də ayrılmışdı (2,səh. 231).

Bundan əlavə Liza Muxtarova, 1907-ci ildə yaradılmış və AXC dövründə də fəaliyyətini uğurla davam etdirmiş “Uşaq ölümü ilə mübarizə” cəmiyyətinin fəxri üzvü idi. Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd uşaq ölümünün artmasının qarşısını almaqdan ibarət idi. Haqqında bəhs edilən qurum, imkansız uşaqlara xəstəxanalarda tibbi yardım göstərir, onları pulsuz yeməklə təmin edirdi. Onun sərəncamında fəaliyyət göstərən müalicəxanalar (Balaxanı müalicəxanası-mədə-bağırsaq xəstəliklərindən əziyyət çəkənlər üçün, Zuğulba uşaq koloniyası-vərəmdən əziyyət çəkən uşaqlar üçün və s) da mövcud idi (3,səh. 415-416).

Mədəniyyət və incəsənət sahəsində çalışan qadınlar haqqında əməkdar mədəniyyət işçisi Zərifə Dulayeva yazır: «Qadınlar savadsızlığın ləğv edilməsinə dair xüsusi kurslar, teatr dərnəkləri yaratmağa başladılar. Bu olduqca mühüm məsələdir, belə ki, Qurana görə qadının aktrisa olmağa ixtiyarı yoxdur. Hələ 1917-ci ildə səhnədə qadın rollarını əsasən kişilər oynayırdılar. Lakin Üzeyir Hacıbəyovun musiqili komediyalarındakı qadın rollarının ifaçısı Göyərçin xanım Əliyeva oldu. Bakıda, Milanda musiqi təhsili almış Şövkət xanım Məmmədovanın, Rusiyada məşhur olan Fatma xanım Muxtarovanın konsertləri təşkil edilirdi. XX əsrin əvvəlində ilk azərbaycanlı pianoçular meydana çıxır: X.Qayıbova, N.Şah-mirzə, K.Əliyeva» (6).

Nəticə olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qadın məsələsinə çox həssaslıqla yanaşmış və qadın hüquqları istiqamətində düzgün siyasət həyata keçirmişdi. Məhz bu dövrdə atılan addımlar cəmiyyətdə qadının rolunu artırdı və xanımlar cəmiyyət üçün hazır kadr kimi yetişdirildi.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Ağayeva K. Azərbaycanda gender məsələləri, Bakı, 2014
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cildə I cild, Bakı, 2004
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cildə II cild, Bakı, 2005
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar, Bakı, 1998
5. Dünyaminqızı. Q, Şəfiqə xanım Əfəndizadə kim idi?. //Azərbaycan//.2011-21 iyul
6. Qadın fəallığı əsrlərin hüduqlarında https://www.gender-az.org/index_az.shtml?id_doc=490
7. Xalq təhsilinin fədakarları https://www.gender-az.org/index_az.shtml?id_doc=489

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ QARANLIQ SƏHİFƏSİ

Aybəniz MƏMMƏDOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti
aybeniz.mammadova1962@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istilasası, mühacirət ədəbiyyatı, Məmməd Sadıq Aranın ictimai-siyasi və ədəbi fəaliyyəti

Giriş

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin istilasından sonra onun qurucuları vətəndən xaricə mühacirət etməyə məcbur olmuşlar. Mühacirlərin bir qismi İran və Türkiyəyə, digər bir qismi isə Avropa ölkələrinə üz tutmuşlar. Harada yaşamalarından asılı olmayaraq, Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə aparmışlar. Belə mübarizələrdən biri də Məmməd Sadıq Aran olmuşdur. Bütün ömrünü yalnız Azərbaycanın deyil,

Türkdünyasının azadlıq və istiqlalına həsr etmiş Məmməd Sadıq Aran istər Xalq Cümhuriyyəti dövründə deputat olduğu vaxt, istərsə də onun süqutundan sonrakı dövrlərdə mübarizələrlə dolu bir həyat yaşamışdır. O, bu mübarizədə həm görkəmli siyasi xadim, həm də yaradıcı şəxsiyyət kimi iştirak etmişdir.

Sadıq Cəmiş oğlu Axundzadə 1898-ci ildə Zəngəzur qəzasının Qarakilsə nahiyəsinin indiki Sisyan rayonunun Urut kəndində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Onun babası Qafqaz Şeyxülislamı, atası molla Cəmiş bəy isə o dövrün tanınmış ziyalılardan idi. O, ilk təhsilini atasının kənd uşaqları üçün tikdirdiyi xüsusi məktəbdə, sonranahiyə mərkəzi Qarakilsədə ibtidai təhsil almış, daha sonra isə Naxçıvan şəhərindəki səkkizillik məktəbdə təhsilini davam etdirmişdir. Hələ uşaq yaşlarından ədəbiyyata maraq göstərən Məmməd Sadıq ədəbi yaradıcılığa Naxçıvanda oxuyarkən yazdığı satirik şeirlərlə başlamışdır. Şeirləri “Açıq söz”də və “Füyuzat”da çap olunmuşdur. Bu şeirlərin nəşri ilə Məmməd Sadığın ağırlı-acılı ömrü başlamış və bu acı onun bütün ömrü boyu davam etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, o, öz əqidəsi, amalı və məqsədinə sadıq qalmış, heç bir haqsızlıq onun iradını qıra bilməmişdir.

Məmməd Sadıq Naxçıvan səkkizillik məktəbini bitirdikdən sonra polisin təqibindən yaxa qurtarmaq məqsədilə İrana qaçmış, 1914-cü ilin əvvəllərindən Marağa şəhərində yaşamışdır. O, Marağada bir ibtidai məktəb açmış və orada müəllimlik etmişdir. 1916-cı ildə Osmanlı imperatorluğu cihad elan edir. Məmməd Sadıq cihadın müddəalarını yaymaq məqsədilə yenidən Qafqaza dönür, aylarla Qafqazın müxtəlif yerlərini dolaşır.

1917-ci ildə Məmməd Sadıq Gorusa qayıdır. Orada bir məktəb açır və türk uşaqlarının təlimi ilə məşğul olur. 1917-ci il inqilabından sonra həmin mahalda türklərə qarşı ermənilərin başladığı xəyanətkar əmələ qarşı Naxçıvana gedib, oradan Türkiyənin yardımını təmin edir.

“1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan Parlamentinə deputat seçilmiş, Azərbaycan Milli Parlamentinə Zəngəzurdan seçilən yeganə nümayəndə olub” [2, 196]. Bundan başqa, o, Müsavat Partiyasının mühacirlərlə əlaqədar olan komissiyasının üzvü vəzifəsində çalışıb. 1920-ci ildə 27 aprel istilasından sonra o, Müsavat Partiyasının Qarabağda yaradılmış gizli təşkilatının sədri seçilir. Buna görə də davamlı təqiblərə məruz qalır. 1921-ci ilin ikinci yarısında Müsavat Partiyası tərəfindən Türkiyəyə göndərilir və İstanbulda dövlət nümayəndələri ilə görüşlər keçirir. Azərbaycana qayıdan vaxt Batumidə həbs edilir. İki il ərzində Tiflisdə “ÇK”-nin zindanlarında ağır işgəncələrə məruz qalan Məmməd Sadıq məhkəmə prosesində özünü ruhi xəstə kimi qələmə verir və həbsdən azad edilir.

1923-cü ilin sonlarına kimi gizli Müsavat Partiyasının sıralarında fəaliyyətini davam etdirən Məmməd Sadıq yenidən İrana qaçmaq məcburiyyətində qalır və 1924-cü ilin yanvarında oradan Türkiyəyə gedir.

1924-cü ildən Məmməd Sadığın həyatının yeni dövrü başlamışdır. Müsavat Partiyasının Xarici Bürosunun qərarı ilə mədəniyyət komissiyasının nəzdində Azəri Türk Gənclər Birliyi yaradılır və həmin birliyin sədri seçilir. Birliyin əsas məqsədi – gəncləri təşkilatlandırmaq, onlarda milli ruhun yüksəldilməsinə nail olmaq, həm də ehtiyac hiss edən üzvlərinə yardım göstərməkdən ibarət olub.

Bu vaxtdan etibarən M.S. Aranın mübarizəsi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün türk ellərini əhatə edir.

“1929-cu ildə mühacirlər arasında ixtilafı dərinləşdirən əsas məsələlərdən biri də “Milli vərəq” məsələsi idi. 1932-ci ildən “Yeni Qafqaz” jurnalını M.Ə. Rəsulzadə ilə birlikdə nəşr etdirir. Bununla yanaşı, 1928-1931-ci illər arasında “Azəri Türk” jurnalını, 1928-ci ildə isə “Yaşıl Yarpaq” jurnalını nəşr etdirmişdir”. [4, 206]. Hər iki jurnalın sahibi və məsul müdiri olmuş, həmin dərgilərdə müxtəlif ictimai, siyasi, publisistik mövzularla çıxış etmişdir. Bu illərdə o, Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizə apardığına görə “Aran” təxəllüsünü qəbul etmişdir.

1932-ci ildə Finlandiyada yaşayan türklərin dəvəti ilə oraya gedir və oradakı türk uşaqlarının təlim-təربiyəsi ilə məşğul olur. O, eyni zamanda, türk və fin dillərində “Yeni Turan” adlı qəzet nəşr edir, həmin qəzetin də amalı türkçülük, türk-rus mücadiləsi və həmin mücadilənin tarixi kökləri və s. olmuşdur.

Orada İdil-Ural bölgəsindən olan Türklərin təlim-təربiyəsi ilə məşğul olmaq üçün bir məktəb açmış və həmin məktəbin müdiri olmuşdur. Aran Finlandiyanın Helsinki və Tampere şəhərlərində həm pedaqoji, həm də ictimai fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu gün də Kazan bölgəsindən oraya köçmüş türklər yaşayır, ticarət əsas məşğuliyyətləri olduğundan iqtisadi durumları orta vəziyyətdədir. Bunun nəticəsidir ki, mədəni inkişafa önəm verirlər. “Yeni Turan” qəzetinin redaktoru Məmməd Sadıq Aran olsa da, qəzetin maliyyə xərcləri Finlandiya vətəndaşı olan Abdullah Əhsən və İbrahim Arefullanın öhdəçiliyində olmuşdur.

Baş redaktor M.S. Aran olmaqla türklərdən ibarət redaksiya heyəti yaratmışdır. S. Tekin, Kızıl Arslan, F. Özdemir, Fəzilət Niyazi, Coşkun, Murad Baha, Y. Oğuz, Əhməd Can kimi imzalar bir daha sübut edir, “Türklük-Rusluq mücadiləsi” adlı siyasi-publisistik əsəri də həmin qəzətdə nəşr olunmuşdur.

1934-cü ildən Məmməd Sadıq təkrarən İstanbula qayıdaraq Azəri Türk Gənclər Birliyində fəaliyyətini davam etdirir. 1936-cı ildə isə fars və rus dillərini mükəmməl bildiyindən “Cumhuriyyət” və “Ulus”

qəzetlərini İran müxbiri sifəti ilə həmin ölkəyə göndərilir. Beş il İranda yaşayan Məmməd Sadiq Aran 1941-ci ildə İstanbula qayıdır. İranda yaşadığı müddətdə o, İran türklərinin həyatı ilə yaxından maraqlanır, Cənubi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti, tarixi görkəmli şəxsiyyətləri, ədib və şairlərindən bəhs edən “İran Türkləri” əsərini yazır.

Biz - İran türkləri əsrlərdən bəri İranın varlığını qoruduq, qanımızı İran istiqlalı üçün axıtdıq. İranda bir ovuc fars milləti bizi daima istismar etdi. Hər bir ağırlığı bizim üzərimizə yüklədi. Bizim məqsədimiz insani və mədəni haqlarımıza qovuşmaqdır. Bunu bizdən əsirgəyənlərlə daima çarpışacağıq. “İran türkləri” əsərində xüsusilə bütün türk yazarlarına xitabən bu cümlələrə yer verilmişdir: “Bəzi türk yazarları məhkum türklərin mübarizəsinin tarixini bilmədikləri və öyrənmədikləri halda tələsik yazılarla xalqların istiqlal mübarizəsini siyasət naminə baltalamağa çalışmışlar.”[4,12].

Əsər iki hissədən ibarətdir: Birinci hissədə (səh. 5-22) bölgənin təbii coğrafiyası tarixindən bəhs edir. İkinci hissə isə “İranda Türk şairləri” adlanır. Burada Hacı Mehdi Şükühi, Ə.Nəbati, Ə.Qaracadaği, M.Xalxali, S.Təbrizi, Raci və başqalarının yaradıcılığına müraciət edilmişdir. Əsərin sonunda isə ayrıca bir İran xəritəsi verilmişdir.

Ötən əsrin 1950-ci illərindən sonra Məmməd Sadiq Aranın mübarizələrlə dolu hərtərəfli fəaliyyətində insan psixologiyası, xalqın fikri və düşüncəsi əsas yer tutur. Bu illərdə o, “Azərbaycan Qarşılıqlı Yardım Cəmiyyəti”ni yaratmışdır. Xeyriyyəçilik adı altında fəaliyyət göstərsə də, cəmiyyətin əsas qayəsi Azərbaycan istiqlalını fikrini şüurlarda yaşatmaq, onun uğrunda mübarizə aparacaq gənclər yetişdirmək idi.

1951-ci ildə “Türk yolu” jurnalını nəşr etmişdir.

M.S.Aranın gənc nəslin vətənpərvərlik və millətsevərlik baxımından “Türkün altın kitabı”, “Millətlərin haqqı və məhkum türklərin davası”, “Qardaş köməyi”, “Gənclərə nəsihət”, “Qara köynək” kimi nəsr əsərləri, “Qaçaq Nəbi”, “Top səsləri” adlı pyesləri, yüzlərlə siyasi-publisistik məqalələri onun qoyub getdiyi irsin nümayəndələridir.

M.S.Aran imzası ilə 1944-cü ildə qələmə alınan və nəşr edilən “Türkün altın kitabı” əsəri Qədim Türk yazılı abidəsi olan “Kutadqu-biliy”in 900 illik yubileyi ilə əlaqədar yazılmışdır.

Əsərin ön sözündə müəllif qeyd edir: “Məqsədim Türk-Uyğur şivəsini bilmədiklərindən bu böyük türk xəzinəsindən faydalanmayanlara bir məsləhət verməkdir. Bir çox yazarlarımız “Kutadqu Biliy”in varlığından bixəbərdirlər. Hətta İstanbulda gündəlik bir qəzetin yazı işləri müdiri “Kutadqu Biliy”in türkcə olmadığını sıxılmadan iddia etdi. Mən də öz millətinin soyunu və ana şivələrini bilməyənlərə bir cavab olaraq bu risaləni yazdım.”

M.S.Aran 1972-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

M.S.Aranın yaradıcılığını küll halında nəşr edilib xalqımıza çatdırılmasına ehtiyac var. İnanırıq ki, onun əsərləri demokratiya milli müstəqillik uğrunda mübarizədə ictimai fikrin, Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının və milli mühacirət tariximizin mühüm səhifəsi kimi vərəqlənəcək, haqq işinin tərcümanı sayılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti. Bakı, Elm, 1996.
2. Həsənlı C. Azərbaycan tarixi 18-20-ci illər. Bakı, Elm, 1998.
3. Şimşir S. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi. Türkiyə, 2002.
4. Şimşir S. “Məmməd Sadiq Aran”. Türkiyə, 2012.

BABAK WASN'T AGAINST ISLAM

Əli MƏMMƏDOV

Bakı Mühəndislik Universiteti
Pedaqoji Fakültəsi, Tərcümə kafedrası
ali_mamedov_96@mail.ru

My article is about revolutionary leader Babak Khorramdin, the first half of the 9th century of Azerbaijan history. In most cases I heard that Babak wasn't a hero of Azerbaijan, he was against Muslims and he was against us. Mostly heard it from foreigners and some of our historians confirmed that it is true. Those approaches annoyed me. On the other hand think it is provocation of foreign politics, like they said that Nizami is a Persian writer. That is why I wanted to explore and analyze. My analysis base on facts and it denies what they say. Firstly Babak was born in 819 in peasant family. He was just leader of revolt. He wasn't a politician. Even if he was a politician he couldn't see our day, he couldn't see what we are or what

is our religion today. I want to note that in those times Islam religion was not spread widely in Azerbaijan.

Let's look at the history of the caliphate. Arab Caliphate is divided into three major caliphates which succeeded each other: Rashidun Caliphate (632-661), the Umayyad Caliphate (661-750) and the Abbasid Caliphate (750-1258). The caliphate was created after death of Islamic Prophet Mohammed. The dominion was based on Religion. People accepted Islam without resistance. Taxes were low. Government created a favorable condition for peasants, for agriculture. In a word the period of Rashidun was the condition of paradise. In 661 the control of Caliphate passed to Umayyad before the year 750. After Rashidun Caliphate, arbitrariness began to emerge. After Umayyad Caliphate in 750 the power passed to Abbasid Caliphate and after this event everything was changed. The taxes extremely were raised. Tough orders were accepted against aliens. They forced aliens with sword to accept Islam. They imposed taxes on each tree, on each animal. They imposed taxes also on empty lands. The robbers came to power. They exiled people who didn't accept Islam in occupied territories and sold people as slave who did not subordinate. They were indifferent to women or men. Innocent people were whipped. Babak Khorramdin Abdul oglu was born in 798 and unfortunately it was the period of Abbasid and he was a witness of these events. Before Babak the people of Azerbaijan started an uprisings and clashed with Arabs. From childhood he faced with many challenges. Arabs killed his father. After his father's death in his early teens, Babak was given the responsibility of his two brothers and mother during a Zoroastrian ceremony in a fire temple. He saw the people's hate to Arabs and saw how people stand against Arab Caliphate. From these events inside him grew up hostility and the spirit of revenge. Two rich men named Javidan and Abu Emran were then living in the highland around the mountain of Badd and contending for the leadership of the highland's Khorrami inhabitants. Javidan when stuck in the snow on his way back from Zanjan to Badd, had to seek shelter at Balalabad and happened to go into the house of Babak's mother. Being poor, she could only light a fire for him, while Babak looked after the guest's servants and horses and brought water for them. When Babak spoke to Javidan, he impressed Javidan with his shrewdness despite his lack of fluency of speech. Javidan therefore asked the woman for permission to take her son away to manage his farms and properties, and offered to send her fifty dirhams a month from Babak's salary. The woman accepted and let Babak go. In 816 Babak became the leader of Khorramids which was movement against Arabs bondage not against Islam Religion. Unluckily today some people think that Babak fought against Muslims and these ideas deny heroism of Babak. However he fought for the people, for us until the last drop of blood. If even they were Christians or Buddhists, he would again be battling. Because hostility of Khorramid's movement was only against boundless rulers of Caliphate. There was no any religion characters. I think If the Caliphs remained faithful to religion, today many things would be different. But the history have been written already and he is hero of Azerbaijan people. I proud of him and I suggest that learn the history exactly and love it. I love my folk, I love my nation. Love yourself so that you will be loved.

ABŞ-İN CƏNUBİ QAFQAZ SİYASƏTİNDƏ XƏZƏR AMİLİ

Aygün MƏMMƏDOVA

A.A. Bakıxanov adına Tarix institutunun
"Azərbaycan diasporu" şöbəsinin dissertantı
ADPU Ümumi tarix kafedrası, böyük laborant
kamandari_a@mail.ru

XÜLASƏ

ABŞ-ın 1990-cı illərdə Cənubi Qafqaz siyasətində aparıcı istiqamətlərdən biri kimi regionda Xəzər amili önəmli əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan etibarlı strateji tərəfdaş olmaqla öz daxili və xarici siyasət prioritetlərini daim inkişaf etdirib və yeni məqsədyönlü ideyalarla irəliləməsi dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əməkdaşlığa zəmin yaratmışdır. Təqribi sayı 50 milyon nəfər olan dünya azərbaycanlılarının 10 milyondan çoxu hazırda mühacirətdə yaşayır. Dünyanın 5 qitəsində məskunlaşan azərbaycanlılar siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni fəaliyyəti yaşadıqları ölkələr, oradakı şərait, mənəvi dəyərlər kimi müxtəlifdir.

Giriş

ABŞ-ın 1990-cı illərdə Cənubi Qafqaz siyasətində aparıcı istiqamətlərdən biri kimi regionda Xəzər amili önəmli əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycan etibarlı strateji tərəfdaş olmaqla öz daxili və xarici siyasət prioritetlərini daim inkişaf etdirib və yeni məqsədyönlü ideyalarla irəliləməsi dünyanın aparıcı dövlətləri ilə əməkdaşlığa zəmin yaratmışdır. Azərbaycan ABŞ əlaqələri özünü sentyabrın 20-si 1994-cü ildə "Əsrin

müqaviləsi”nin imzalanması ilə daha da genişləndirərək, Xəzər petrolları üzərinə Birləşmiş Ştatlar ölkəmizlə ilk müqaviləsini təsdiq etmişdir. Müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan birinci dəfə Qərbin iri neft şirkətləri ilə belə böyük miqyasda Saziş imzalamaqla Xəzər dənizində beynəlxalq əməkdaşlığın əsasını yaratdı, xarici investorların Azərbaycana axımını sürətləndirdi və Azərbaycanda yeni neft-qaz kontraktlarının bağlanmasına güclü təkan verdi [4, 3].

Tədqiqat işinin müzakirəsi

1996-cı ildə ABŞ-ın Exxon şirkətinin Azərbaycan filialı qarşılıqlı razılaşma əsasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda iki araşdırma bloklarının inkişafı və hasilatının pay bölgüsü ilə bağlı xüsusi hüquqlar almışdır. Exxon altı ay ərzində müqavilənin əsas prinsipləri üzrə Dövlət şirkəti ilə razılıq əldə etməyi və bir il ərzində həmin məsələlərlə əlaqəli danışıqları sona çatdırmağı nəzərdə tutmuşdur [2, 46]. 1997-ci ildə Ağ Ev tərəfindən təsdiqlənən "Xəzər hövzəsinin enerji inkişafı" adlı bəyanatda isə ABŞ-ın bu regiondakı siyasətinin dörd əsas istiqaməti təyin edilmişdir. Buna görə, müəyyənləşdirilmiş məsələlər daxilində ABŞ Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin həllinə çalışacaq; dünya enerji ehtiyatlarının artırılması, genişləndirilməsi çərçivəsində Xəzər hövzəsi enerji qaynaqlarını istifadə; Xəzər hövzəsi ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi üçün Rusiyadan keçən neft boru xətlərinə asılılıq aradan qaldırılacaq və alternativ ixrac yolları tapılacaq; İran təcrid ediləcək və bu ölkənin Xəzər enerjisi mövzusunda heç bir rol üstlənməməsi təmin ediləcəkdir [7].

Bu mənada “Əsrin müqaviləsi” kifayət qədər geniş imkanlar açaraq ölkəmizin dünyanın ən qüdrətli dövləti ilə münasibətlərini nizama salmasına şərait yaratmış oldu [1, 168]. Bu müqavilə Azərbaycanın yeni neft strategiyasının əsasında dayanaraq, bir tərəfdən, ölkənin milli inkişafı üçün lazımı maddi resursların əldə edilməsi və istifadəsi yollarını müəyyənləşdirdi, digər tərəfdənse onun beynəlxalq aləm üçün geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətini artıraraq, dünyaya inteqrasiyanı şərtləndirdi [5, 99]. Birləşmiş Ştatlarla münasibətlərimizin inkişafını şərtləndirən ən əsas məqamlardan biri ölkəmizin karbohidrogen ehtiyatları, həmçinin bu ehtiyatların daşındığı əsas tranzit ölkəsi olmasıdır. Məlum olduğu kimi, “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə ABŞ-ın bir sıra neft şirkətləri Xəzər dənizinin Azərbaycan sularında neft və qaz hasilatına cəlb edilmişdir. O cümlədən, Bakı-Tiflis Ceyhan və Bakı-Tiflis Ərzurum enerji daşınması layihələrinin reallaşmasında da Birləşmiş Ştatların marağı, dəstəyi olmuşdur. Tərəfdaşlıq çərçivəsində, bu amil, rəsmi Vaşinqtonun Cənubi Qafqazın aparıcı dövləti kimi Azərbaycana daha etibarlı strateji tərəfdaş, müttəfiq olduğunu hesab edirlər. Bu reallığı ifadə edən Amerikanın dövlət xadimləri, siyasi ekspertləri müttəfiqlik baxımından ölkəmizi hətta Avropanın bir çox dövlətlərindən üstün tutmasını qeyd edirlər. Belə ki, bəzi Avropa ölkələrinin ABŞ-la mövqeləri, bir çox digər dövlət əhəmiyyətli məsələlərdə də fikir ayrılığı olduğundan, bizə qarşı istiqamətlənən mövcud diqqət və marağı asanlıqla izah etmək olar. Amerikanın neft, texnika, iqtisadiyyat, kosmik tədqiqatlar, hüquq sahələrində nüfuz əldə edən soydaşlarımız barəsində qeyd edərək NASA-da tanınmış mütəxəssis Cavad Herti, 2009-cu ildə Filadelfiyada Benjamin Franklin institutu onu “qeyri-səlis məntiq” nəzəriyyəsinə aşkar etdiyinə görə Elektrik Mühəndisliyi üzrə Benjamin Franklin medalı ilə təltif edilmiş dünya şöhrətli alim Əli Əsgər Lütfi Zadə [8], qaz lazerini kəşf edərək 1993-cü ildə Albert Eynşteyn mükafatına layiq görülən Əli Cavan, neft sənayesi üzrə tanınmış alim Bican Fəzullahi, neft biznesmeni və neft sənayesi üzrə mütəxəssis Firudin Əminzadə və digər şəxslərin adlarını çəkmək mümkündür [3, 262]. Ümumiyyətlə, 1995-ci il ABŞ Milli Təhlükəsizlik Şurasının Rusiya, Ukrayna və Avrasiya Məsələləri üzrə İdarəsi ABŞ-ın Xəzər siyasətinin əsas hədəflərini müəyyənləşdirmişdi. Qafqazın həmin hədəflər sırasında xüsusi vurğulandığı müşahidə edilirdi. Belə ki, ABŞ-ın regiona mühüm önəm verdiyi məsələlər içərisində: Cənubi Qafqazın tərkibinə daxil olan Xəzər regionunda mövcud neft yataqlarına, enerji ehtiyatlarına və Xəzər mənbələrinə yönələn diqqətin artması məsələsini ayrıca qeyd etmək olar. Birləşmiş Ştatlarla ikitərəfli əlaqələr, həmçinin NATO ilə tərəfdaşlıq çərçivəsində görülən işlər ABŞ rəhbərliyi tərəfindən hər zaman müsbət qarşılanmışdır. Azərbaycan Amerikanın Cənubi Qafqazdakı sabiq strateji tərəfdaş olduğunu Birləşmiş Ştatların rəsmi nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə vurğulanmışdır. Xüsusilə hər iki ölkə arasında mövcud sıx əməkdaşlıq və birgə yaradılmış iqtisadi komissiyamı - Azərbaycan-ABŞ İqtisadi Tərəfdaşlıq Komissiyasının fəaliyyətini də diqqətə çatdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2002-ci ildə nəşr edilən ABŞ Milli Təhlükəsizlik Strategiyasına əsasən, Amerika Birləşmiş Ştatlarının milli strategiyasında enerji təhlükəsizliyinin çoxşaxəli istiqamətlər üzrə genişləndirilməsinə xüsusi önəm verilirdi. Ən əsası isə burada, Xəzər amili ayrıca vurğulanmışdır. Enerji təhlükəsizliyi baxımından Xəzər regionun təhlili Yaxın Şərq və Afrika ilə birgə eyni dərəcədə aparılmışdır. Xüsusilə buradan əldə edilən global enerjinin növ və qaynaq baxımından çeşidləndirilməsinə toxunulur [10, 19]. Sənəddə enerji

təhlükəsizliyi və Xəzər regionuna olan diqqətin məhz Birləşmiş Ştatların Cənubi Qafqaz siyasətinin amilləri daxilində bərabər qiymətləndirilmə imkanlarının mümkünlüyü qeyd edilmişdir. 2002-ci ildə dərc olunan ABŞ-ın Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında Xəzər regionuna göstərilən marağ nəzərə alınaraq, diqqət mərkəzində olan bölgələrdən biri kimi müzakirələrdə Xəzər məsələsinə də toxunulmuşdur. Sənəddə həmçinin strateji dövlət qismində Rusiyanın həssas bir bölgə olan Xəzər üzərindəki mövcud təsir qüvvəsinin ABŞ maraqları üçün bəlli bir həyacan kimi qarşılanacağını müşahidə etmək mümkündür.

Bakıda 2007-ci ilin fevralında keçirilən İqtisadi Tərəfdaşlıq Komissiyasının ilk iclasında, ölkəmiz Amerika ilə geniş iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin əsasını qurmuşdur [9]. Əməkdaşlığın əsas məqsəd və istiqamətlərini Şərq-Qərb dəhlizi boyu infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi, Respublikamızda Xəzər sahili neft-qaz sektorunun inkişafı və.s təşkil etmişdir.

2008-ci ilin sentyabr ayının 18-də Vaşinqtonda “ABŞ Azərbaycan strateji müttəfiqlik əlaqələrinin inkişafında enerji təhlükəsizliyi və diasporun rolu” mövzusunda ABŞ Azərbaycanlıları Şəbəkəsi (US Azeris Network-USAN) və Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə Corc Vaşinqton Universitetində konfrans keçirilmişdir. Tədbirdə ABŞ Azərbaycan strateji tərəfdaşlığının genişlənməsinə dair təhlil və tövsiyələr, Xəzər hövzəsinin enerji ehtiyatlarının ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərə təsiri ətrafında müzakirələr aparılmışdır [9]. 2012-ci ilin 24-26 aprel tarixlərində Amerika Birləşmiş Ştatlarının paytaxtı Vaşinqtonda təşkil edilən “Azərbaycan-ABŞ diplomatik münasibətlərinin 20 illiyi: Gələcəyə baxış” beynəlxalq konfransı xüsusi əhəmiyyət daşıyan genişmiqyaslı tədbirlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan-ABŞ münasibətlərinin qurulmasının 20 illiyi fonunda ölkəmiz etibarlı tərəfdaş imici qazanmış və hər iki dövlət arasındakı mövcud əlaqələr yüksələn xətt üzrə inkişaf edir. Konfransda həmçinin ABŞ Konqresinin nümayəndələri SOCAR-ın enerji təminatında artan rolunun mühüm mahiyyət kəsb etməsini və bu istiqamət üzrə hazırlanan layihələrin perspektivliyi nəzərə çatdırılmışdır. ABŞ Azərbaycanla əməkdaşlığını davam etdirərək Xəzər hövzəsinin əsas enerji istehsalçısı kimi Azərbaycanla əlaqələrin möhkəmləndirilməsi beynəlxalq ictimaiyyət üçün önəmli məsələlərdəndir [6].

Azərbaycanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı və dövlətimizin hərbi-geostrateji maraqları, ABŞ, NATO və Avropa İttifaqının Xəzər-Qara dəniz hövzəsi, eləcə də Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizlik siyasəti də önəmli məqamlardandır. Azərbaycanın region və dünya ölkələri ilə geosiyasi, milli inkişaf və təhlükəsizlik sahəsində yürütdüyü xarici siyasət strategiyasının əsas hədəflərindən biri ölkənin davamlı inkişafını və suveren dövlət hüquqlarını təmin etmək, beynəlxalq münasibətlərin əksər subyektləri ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmaq və milli maraqlar prizmasından çıxış edərək ABŞ-la çoxtərəfli münasibətləri genişləndirərək, “Xəzər” siyasətinin məqsədlərini diqqət mərkəzində saxlamaqdan ibarətdir.

Nəticə

Reallıqda ABŞ hər zaman Cənubi Qafqaz regionuna, xüsusən də, Azərbaycana böyük marağ göstərməkdədir. Regionun iqtisadi-siyasi baxımdan inkişaf edən, əhəmiyyətli nüfuzla malik olan Azərbaycanın global təhlükəsizlik, antiterror koalisiyasında iştirakı, Xəzər sahili zəngin neft-qaz yataqlarına malik olması, o cümlədən iki ölkə arasında mədəni-siyasi əlaqələrin dinamik surətdə inkişaf səviyyəsi rəsmi Vaşinqtonun diqqət mərkəzindədir.

İSTINAD ƏDƏBİYYATI:

1. Abdullayev. E. “Azərbaycan demokratik inkişaf yolunda” B, “Təhsil”, 2004. 280s
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Arxivi. ABŞ-da Azərbaycan Respublikasının səfirliyi tərəfindən buraxılmış xəbərlər bülletenləri (1993-1998-ci illər). Sənədlərin sayı: 47; vərəqlərin sayı: s 122. v 5-115.
3. Azərbaycan Diasporu Ensiklopedik məlumatlar toplusu. Bakı, “SƏS-2012” MMC, 2012., s 654.
4. “Əsrin müqaviləsi” - 10 il. Bakı 2004., s 36.
5. Həsənov Ə. Azərbaycan geosiyasəti. Zərdabi LTD MMC, Bakı 2015., s 1056.
6. Azərbaycan-ABŞ diplomatik münasibətlərinin 20 illiyi: “Gələcəyə baxış” www.socarplus.az/az/article/201/azerbaycan-ab%C5%99...
7. Azərbaycan-ABŞ münasibətləri <http://www.diaspora.gov.az>.
8. Dünya şöhrətli alim Lütfü Zadəyə yeni mükafat// www.amerikaninsesi.org/archive/azerbajjan/latest/.
9. Vikipediya: Azərbaycan diasporu 31/07/10. //https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_diasporu.
10. White House, The. (2002). The National Security Strategy of The United States of America. Military Education Research Library Network MERLN: www.merln.ndu.edu. s.19.

BƏRDƏ ŞƏHƏRİNDƏN AŞKAR EDİLMİŞ ŞÜŞƏ-PARFUMERİYA QABLARI

Aytən ƏSƏDOVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Email: ttm.17@mail.ru

XÜLASƏ

Bu məqalədə şüşə istehsalı və bu sənayedə bacarıqların inkişaf tarixi müzakirə olunur. Məqalə Orta əsrin başlanğıcını əhatə edir. III-XII əsrin arxeoloji qazıntıları zamanı Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində aşkar edilmiş bəzək əşyaları, şüşə qablar haqqında da məlumat verilir.

Açar sözlər: şüşə, qab, küp, şəhər, qum, sənətkar.

РЕЗИОМЕ

В этой статье обсуждается производство стекла и история развития мастерства в этой отрасли. Статья охватывает начало средневековья. Здесь также рассказывается об украшениях, стеклянных посудах, которые были обнаружены во время археологических раскопок III-XII вв в разных городах Азербайджана.

Ключевые слова: стекло, посуда, кувшин, город, песок, мастер.

SUMMARY

In this article reflects the glass production and mastery development history in Azerbaijan/ It covers a beginning of the Middle Ages. It is talked about glass about glass utensil and jewelries relating to the III-XII centuries during which were found during the archaeological excavations in Azerbaijani an cities.

Key words: glass, utensil, jug, city, sand master.

Şüşə məmulatı sırf şəhər mənşəli sənət hesab edilən Azərbaycanın qədim sənət növlərindəndir. Moisey Kalankatlının “Albaniya tarixi” əsərində Bərdənin şüşə məmulatına aid ilk dəfə olaraq məlumat verilir. Arxeoloji materiallar şüşə məmulatı və onun istehsalına aid olan ən qiymətli mənbədir. Müxtəlif dövrlərə aid külli miqdarda şüşə məmulatı Bərdədə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı aşkar edilmişdir. Şüşə məmulatı antik dövrdən son orta əsrlər dövrünə qədər olan bütün təbəqələrdən aşkara çıxarılmışdır.

Bərdə şəhərindən aşkar edilmiş şüşə-parfumeriya qabları adlı məqaləni işləyərkən elmi ədəbiyyatlara və arxeoloji hesabatlara istinad olunub.

Bu şüşə məmulatının tərkibinə müxtəlif tipli və müxtəlif çeşidli qab-qacaqlar, eləcə də bəzək əşyaları daxildir. Həmin şüşə qabların forması aşağıdakı kimidir: uzun və qısa boğazlı, yuvarlaq, armudvari, kubşəkilli, kiçik və böyük gövdəli, alçaq və hündür dabanlı, təsnifatına görə piyalə, qədəh, duzqabı, boşqab, kuzə, döyrə, bəni tipli süfrə qablarından; bundan başqa konusvari əşya, qıf, kolba, kiçik həcmli ətriyyat və dərman qablarından; asma, muncuq, üzük, qolbaq kimi müxtəlif növ bəzək əşyalarından ibarətdir.

Əldə edilmiş bu cür şüşə nümunələrinin elmi təhlili şüşə sənətkarlığının təkamül prosesini izləmək üçün geniş şərait yaradır. Belə ki, şüşə məmulatının araşdırılması zamanı aydın olur ki, şüşə bəzək əşyaları antik dövrdə, şüşə qab-qacaq istehsalı isə ilk orta əsrlərdə olmuşdur.

Sadə, ibtidai şüşə məmulatı istehsal üsulu olan qalibdə tökmədən başlayan Bərdə şüşə sənətkarları, yeni üsul- qalibdə üfurmə və sərbəst üfurmə üsullarını mənimsəyərək, müxtəlif çeşidli və müxtəlif formalı məmulat istehsalı ilə də məşğul olmuşdular. Müxtəlif dövrlərə aid olan (antik, ilk orta əsrlər və inkişaf etmiş orta əsrlər) müxtəlif növ şüşə məmulatı Bərdədə şüşə məmulatı və onun istehsal tarixi haqqında geniş məlumatla malikdir. Şübhəsiz ki, feodalizmin ilkin dövründə natural xarakter daşıyan şüşə sənətkarlığı inkişaf edərək, bazar üçün əmtə istehsal edən sahəyə çevrilərək inkişaf etmişdir. Orta əsrlərin nəhəng ticarət mərkəzlərindən biri olan Bərdə bazarlarının tələbatını şüşə sənətkarları ödəmə nail olmuşdular. “Şüşə qablar xarici bazarlara tək cə satmaq məqsədilə aparılırdı” desək, düzgün olmazdı. Əsasən içərisində qiymətli məhlulların daşınmasına görə şüşə qablar lazım gəlirdi. Yəqin bu səbəbdəndir ki, Bərdədən başqa ölkələrə şüşə məmulatının ixracına dair heç bir məlumat olmamışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Bərdə şüşə məmulatının oxşarlarına Qəbələ, Dərbənd, Mingəçevir, Beyləqan, Şamaxı, Naxçıvan, Gəncə, Şabran (Dəvəçi), Qırxcıraq (Salyan) abidələrində, eyni zamanda İran və Suriya şüşə məmulatları arasında görmək mümkündür (1).

Bərdədən aşkar edilmiş parfumeriya qablarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar kəmiyyət etibarlı ilə süfrə qablarını üstələyirlər. Bu bizə elə gəlir ki, hər şeydən əvvəl dərman və ətir üçün şüşə məmulatını birbaşa təyinatı ilə əlaqəlidir. Bundan geniş istifadə edilir. Əlbəttə ki, öyrənilən predmetlərin bu növü bu sahədə şəraitlə əlaqədar olaraq burada digər vəziyyətlər də diqqəti cəlb edir.

Bərdədən bir sıra laboratoriya təyinatlı tapılmış qablar içərisində alembiklər- əl kimyəvi qablar xüsusi yer tutur.

Göründüyü kimi, hər yerdən tapılan alembiklər bir formadadır, yalnız onlar ölçülərinə görə fərqlənir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, alembiklərə bütün Şərqi Şəhərlərindən rast gəlinir.

Yazılı mənbələrin məlumatına görə alembiklər çox müxtəlifdir və bu ondan irəli gəlir ki, onlar müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilmişdir. Bu baxımdan V.P.Fomenkonun Örenqala alembikləri haqqında fikri maraqlıdır. Lakin analogi materialın olmaması bu məmulatın təyinatını müəyyən etməyi çətinləşdirmişdir. Buna görə də, V.P.Fomenko həmin tapıntının əhalinin məişətində onların yeri barədə məsələni açıq qoyaraq onların təsviri ilə nəticələnmişdir. Buna görə də o, Örenqaladan tapılmış alembikə toxunaraq qeyd edir: “digər şüşə məmulatı sırasına böyük olmayan tünd yaşıl rəngli, kifayət qədər qalın divarlı yumru oturacaq qabı aid etmək olar. Qabın kənarında turbovari başlanğıcda enli, tədricən daralan lülək çıxır. Qabın hündürlüyü 6 sm, ağzının diametri 4,5 sm, dibinin diametri 2,5 sm, lüləyin diametri dibdən 2 sm-dir. Başqa qablara aid olan həmin turbovari lüləyin oxşarları Kiçik Şəhər ərazisindəki qazıntıdan aşkar edilmişdir. O, qara rəngdə olmuşdur. Həmin turbovari lüləyin uzunluğu 5,3 sm, onun diametri 2-dən 0,5 sm-dir. Belə formada oturacağın yuxarıda təsvir etdiyimiz qab kimi fraqmenti əldə edilmişdir. Bu məmulatın təyinatını müəyyənləşdirmək çətinidir. Lakin onların bir neçə variantda dərman saxlamaq və hər hansı bir mayenin buxarlandırılması üçün işlədildiyini hesab etmək olar. Əldə olan fraqmentlər belə məmulatların təyinatını tam aydınlaşdırmağa imkan vermir (2).

Fomenkodan fərqli olaraq, Orta Asiyalı alimlər bu qabı dəqiq təsvir edirlər və onların təyinatı barədə inamla danışırlar. Belə qablar barədə A.Abdurrazakov, M.Bezborodov və Y.Zadneprovski öz əsərlərində Orta Asiyanın qədim və orta əsrlər şüşəişləməsinə həsr etdikləri mühüm tədqiqatdır. Ümumiyyətlə, orta əsr arxeologiyası Ərrazinin (856-925) əlyazmasına əsaslanaraq, alembiklərin bir hissəsinin “civənin buxarını çıxarmaq üçün şüşə lüləkli” adlandırılır (3). Bu cihaz təsvirinə görə kolpa şəkilli, gövdədən qıfənzər, enli boğazdan yuxarıdan dairəvi qulpla gövdəyə daxil olur. Qabın divarının çöl tərəfindən aşağıya doğru meyillənən yuxarıdan enli və ortaya tərəf daralan boru yerləşir. Boru buradan eyni diametrdən başlanır. Bu fikri davam etdirən M.Əmincanova bu cihazların yayıldığı çərçivəni xronoloji və ərazi çərçivəsini qeyd edir və bildirir ki, Ər-Razi təsvir edilmiş cihazlar sırasına onu daxil edir və lüləkli alembik adlandırır. Ondan buxarlandırma üçün istifadə edilmişdir. Ər-Razi alembiklər minerallara həsr etdiyi fəsildə xatırladır (4).

K.Abdullayevin fikrinə görə “bütün şüşə məmulatlarından ən çox olanı özlüyündə stəkana oxşar ikitərəfli çıxış deşiyi olan qab təsvirü yaradan yarımsferik dibə uzun lüləyə malik olan alembiklərdir”. İstehsal texnikasına görə, üfurmə üsulu ilə, eləcə də qəlibdə üfurmə üsulu ilə istehsal edilmiş qabları bölmək olar. K.Abdullayev onun sərəncamında olan alembiklərin ölçülərinə görə “yuxarı hissədən kənarları 3,5-6,5 sm-dir. Ölçü və tutumuna görə alembiklərin tamamilə eyni ölçüdə olması ilə rastlaşılır, tökmə texnikasının mövcudluğunun mümkün olması barədə danışmağa imkan verir ki, öz növbəsində bu kimyəvi qabların geniş yayıldığını göstərir. Alembiklər Badrabaxdan IX-XIII əsr materialları arasında tapılmışdır” (5). Arxeoloji qazıntılar zamanı şəhərdə rəngli, daha çox qəhvəyi və yaşıl rəngli şüşələrə rast gəlinir. Ən çox kiçik həcmli qabların olması isə təsadüfi deyil. Çünki kiçik həcmli şüşə qablarla xaricə içərisində qiymətli məhlullar daşınırdı (6). 1976-cı ildə Bərdə şəhəri ərazisində aparılan tikinti işləri zamanı üç ədəd şüşə ətir qabı aşkar edilmişdir. Qablardan ikisinin səthi qabırğaları konnelurla bəzədilmiş, digəri isə sayadır. Qabın ikisi yaşımtil, digəri isə qəhvəyimtil rəngdədir. Bəzi alimlər və arxeoloqlar bu qabları dərman qabları, nadir məhlulların saxlanıldığı qab, bəziləri içki qabları hesab edirdilər. Hətta bu kiçik şüşə qablarını şamdan da adlandırmışlar. Bu qabların oxşarına Özbəkistanın Kuve əyalətində də rast gəlinir. Ətir qablarının hazırlanmasında əsasən bir texnoloji üsuldan, yəni üfurmə üsulundan istifadə olunurdu. Azərbaycanda bu tip laboratoriya qablarının VIII əsrin sonlarından yayılmağa başladığı ehtimal olunur. Beləliklə, alembik kimyəvi məhsul istehsal etmək üçündür. Buna heç bir şübhə yoxdur (7).

Qalır ki, qaldı alembiklərə onların dəqiq tarixinin müəyyənləşdirilməsində də fərqli fikirlər mövcuddur. Bunun üzərində alimlər eyni fikrə tərəfdar çıxırlar ki, alembiklər başlıca olaraq IX əsrdən etibarən meydana çıxmışdır (8). VIII əsrə aid olan Orta Asiya alembikləri istisnaqlı təşkil edir. Paykənd tapıntısının müəllifi bu qaba dair yazır: “Oxşar qablar Yaxın və Orta Şərqdə X-XI əsrlərdə geniş yayılmışdır. Bu qabların bir qədər əvvəlki ilk nümunələri İrandan aşkar edilmişdir və VI-VII əsrlərə aid edilir. Orta Asiyada nisbətən ilk tapıntıyı görünür əsasən alembik borusunu Paykənddə VIII əsrin II yarısı təbəqəsindən tapılmış hesab etmək olar”. Bərdədə alembiklərin bir bütövü və bir neçə (5 ədəd) fraqmenti tapılmışdır (9). Bərdənin bütöv alembiki konusvari formalı, enli ağızlı şəkildədir. Onun ağızı lentvari, əlavə kəmərlə haşiyələnmişdir. Ağızın azca aşağısında uzun, qabın dibinə doğru uzanan və tədricən daralan lülək var. Beləliklə, Bərdə alembiki çox miniatur və simmetrikdir (10). Bu göstərir ki, Bərdəli usta bu qabın istehsalını sonra da davam etdirmək üçün xüsusi məharət göstərmişdir.

Nəticə

Beləliklə, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda şüşə məlumatı və şüşə sənətkarlığı çox yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir və müasir dövrümüzdə qədər sənətkarlıq nümunələri gəlib çatmışdır. Bu dövrdə şüşədən əsasən bəzək əşyaları, muncuqlar, məişətdə işlədilən qablar, dərman və zərədlərin saxlanması üçün qablar, ətir qabları, kuzələr, surahi, piyalə, hətta zənginlik nümunələri də hazırlanırdı. Şüşə üzərində səthi, yaxud qabarıq formalı həndəsi və nəbati ornament motivləri ilə yanaşı yazı nümunələrinə də təsadüf olunurdu. Bərdədə aşkar edilmiş şüşə qablar içində kiçik həcmli qablar üstünlük təşkil edir. Bu da həmin dövrdə qablardan yerli tələbatla yanaşı xaricə içərisində məhlullar daşınması üçün istifadə olunurdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Arxeologiyası VI cildə VI cild. Şərq-qərb, Bakı 2008, s.630
2. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi, Bakı, Elm, 1981, 150 s;
3. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi (tərcümə Z.M.Bünyadovundur), Bakı, Elm, 1993, 235 s.
4. Nuriyev A.B. Bərdə arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı, 1984-cü il, AMEA AEİÇTİBA, inv. N: H-365;
5. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri, Bakı, Elm, 1979, 197 s.
6. Hacıyev Qasım. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə.ni-b.e.XVIII əsri), Bakı, "T" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2000, 320 s, s.105
7. Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji öçerkləri. Bakı, Nurlan, 2001, 182 s.
8. Osmanov F.L. Qəbələnin şüşə məmulatı. AMM. Bakı MEA Azərbaycan SSR. 1964, s.158
9. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв.). Баку, 2009, с.440
10. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Из серии ПМКА. Баку, Элм, 1986, 26 с.

**АДР КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ СОВРЕМЕННОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ****Ламия КАФАР-ЗАДЕ**

доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник Института Истории им. А.А.Бакиханова НАНА
leo_558@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье указывается, что создание 28 мая 1918 г. Азербайджанской Демократической Республики не только оставило след в истории национальной государственности как закономерный результат борьбы азербайджанского народа за независимость, но и послужило основополагающим фундаментом для государственного строительства современной Азербайджанской Республики. Установлено, что современный Азербайджан является историческим наследием АДР, т.к. приоритетные направления как внутренней, так и внешней политики сегодня построены именно на основе идей АДР.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Азербайджанская Республика, наследие, 28 мая, 1918 год, независимость, 100 лет.

28 мая 1918 г. создание АДР стало не только историческим событием, но одновременно и кульминационным моментом в национальном движении азербайджанского народа в I четверти XX в. В этом году исполняется ровно 100 лет со дня провозглашения Азербайджанской Демократической Республики, вошедшей в историю человечества не только как первая парламентская республика на всем мусульманском Востоке, основанная на демократических основах, но и запомнившаяся в истории национальной государственности как закономерный результат несломленных стремлений азербайджанского народа к независимости на протяжении более 100 лет, тем самым заложив крепкую основу для современной независимой Азербайджанской Республики. Отметим, что современный Азербайджан, являющийся динамично развивающимся государством и одним из уважаемых, сильных субъектов мировой геополитической системы, является воплощением идей АДР.

«Научно-теоретическая и практическая актуальность изучения исторического опыта Азербайджанской Демократической Республики предопределяется и тем важным обстоятельством, что почти все задачи того времени и сегодня стоят на повестке дня: построение государственного аппарата, обеспечение политического и экономического суверенитета, установление равноправных взаимовыгодных внешних связей, национализация всех сфер общественной жизни - системы государственного управления, образования и др., осуществление необходимых мероприятий в области культуры, противостояние внешней агрессии» [1]. К слову, несмотря на то, что независимость современного Азербайджана была провозглашена 18 октября, «Днем Республики» официально празднуется именно 28 мая - день создания АДР. И тот факт, что 10 января 2018 г. в

связи со 100-летней годовщиной образования АДР Президентом Азербайджанской Республики было издано знаменательное распоряжение об объявлении 2018 года «Годом Азербайджанской Демократической Республики» [5], еще раз доказывает, что АДР - историческое наследие азербайджанского народа.

Содержание самой «Декларации о независимости», принятой 28 мая 1918 г. членами Национального Совета Азербайджана, определило саму суть и дальнейшие направления деятельности внутренней и внешней политики созданной республики. Декларация 1918 г. провозглашала азербайджанский народ носителем суверенных прав, а сам Азербайджан – полноправным независимым государством, формой политического устройства устанавливалась Демократическая Республика, также отмечалось стремление АДР к установлению добрососедских отношений со всеми членами международного общения и, в особенности, с сопредельными народами и государствами; АДР гарантировала в своих пределах гражданские и политические права всем гражданам без различия национальности, вероисповедания, социального положения и пола; всем народностям, населяющим ее территорию, предоставлялся широкий простор для свободного развития и т.д. [см. 3].

Так, хотя Декларация 1918 г. и состояла всего из 6 пунктов, но именно они легли в основу Конституционного Акта «О восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики» от 30 августа 1991 г., ставшего логическим завершением длившейся чуть более 70 лет борьбы азербайджанского народа за возрождение своих древних традиций государственности. К тому же, по Конституционному Акту 1991 г. Азербайджанская Республика официально провозглашалась преемницей АДР [см. 4].

С момента принятия Декларации прошло ровно 100 лет, однако, как видно из вышеуказанного, основные принципы государственного строительства актуальны по сегодняшний день. Отметим, что государственность как АДР, так и современного Азербайджана зиждилась на идеологии *азербайджанства*, декларирующей равноправие и солидарность всех граждан и этносов Азербайджана, населяющих Азербайджан, стремления к строительству в стране гражданского демократического государства, основанного на светских принципах.

В силу своего географического расположения исторически Азербайджан являлся полиэтнической и мультиконфессиональной страной, что в свою очередь определило сегодня мультикультурализм одним из приоритетных направлений государственной политики Азербайджана, что, как видно из положений Декларации 1918 г., также было актуально еще в I четверти XX в. Отметим, что парламент АДР был неслучайно сформирован именно по принципу национального представительства.

Преемственность в идеологической политике современной Азербайджанской Республики наглядно видна даже в символике и основных атрибутах государства. Так, по закону Верховного Совета Азербайджанской Республики «О государственном флаге Азербайджанской Республики» от 5 февраля 1991 г. в качестве государственного флага был принят трехцветный флаг, тот самый флаг – триколор, состоящий из голубой, красной, зеленой полос с изображением в центре белого полумесяца и 8-конечной звезды, принятый в качестве национального флага АДР согласно постановлению Совета министров АДР от 9 ноября 1918 г. Цвета флага олицетворяли собой как приверженность историко-культурным традициям, так и идейную эволюцию национального движения азербайджанского народа. Так, данный триколор символизирует союз идей – «тюркскую национальную культуру, современную европейскую демократию и исламскую цивилизацию» [см. 1]. Отметим, что еще с начала XX в. Азербайджан превратился в авангард национального движения всех тюркских народов Российской империи. Сегодня же азербайджанцы после анатолийских тюрков являются вторым по численности крупным тюркским народом. К тому же, сегодня Азербайджан одно из немногих государств, тесно сотрудничающих как с европейскими, так и исламскими международными организациями, к примеру, с ООН, ОБСЕ, НАТО, СНГ, ОИК, ГУАМ, СЕ, ЕС и др. В стране проводятся такие международные мероприятия, привлекающие миллионы туристов со всего света, как Евровидение, Европейские игры, Гран-при «Формулы-1», Игры исламской солидарности и т.д.

Идея современного герба и гимна АР также была зарождена в период Азербайджанской Демократической Республики. Как известно, 30 января 1920 г. Совет Министров АДР принял постановление «О подготовке проектов военных орденов, национального гимна, герба и печати».

Принятие этих атрибутов на законодательном уровне намечалось ко второй годовщине Национальной Независимости - 28 мая 1920 г., которое, к сожалению, из-за советского вторжения и, как результат, падения Азербайджанской Демократической Республики 28 апреля 1920 г. не было реализовано [2, с. 399]. Лишь после восстановления государственной независимости законом Азербайджанской Республики «Об утверждении Положения о Государственном гербе Азербайджанской Республики» от 23 февраля 1993 г. сохранившийся проект герба АДР с небольшими видоизменениями был официально принят, 27 мая 1992 г. же был принят Закон "О Государственном гимне Азербайджанской Республики", согласно которому «Марш Азербайджана», составленный великим композитором Узеиром Гаджибековым и поэтом Ахмедом Джавадом в 1919 г., был утвержден в качестве государственного гимна Азербайджана.

Учитывая то факт, что национальный язык являлся не только средством национально-культурного самовыражения, но и составной частью общественно-политической борьбы азербайджанского народа, невозможно игнорировать стратегическую роль постановлений Совета Министров АДР от 27 июня 1918 г. о признании тюркского (азербайджанского) языка государственным языком АДР, о национализации низших и высших начальных школ, а также средних учебных заведений от 28 августа 1918 г., закон Парламента об отпуске 1 млн. руб. на приобретение для библиотек народных училищ книг на тюркском языке от 18 сентября 1919 г. [2, с. 103, 201, 225-226].

Идентичная языковая политика имела место и в современном Азербайджане. Так, в принятой 12 ноября 1995 г. путем референдума Конституции независимой Азербайджанской Республики азербайджанский язык был закреплен как государственный язык. Стратегическое значение имеют также Указ Президента Азербайджанской Республики «Об учреждении Дня азербайджанского алфавита и азербайджанского языка» (9 августа 2001 г.), Закон Азербайджанской республики «О государственном языке в Азербайджанской Республике» (30 сентября 2002 г.), регулирующий правовой статус азербайджанского языка как государственного, Распоряжение Президента Азербайджанской Республики «Об осуществлении массовых изданий на азербайджанском языке с латинской графикой» (12 января 2004 г.) и др.

Помимо символов и атрибутики государственности преемственность проявляется также во внутренней и внешней политике страны. Как известно, в период АДР были предприняты важные меры в области демократического государственного строительства, экономики, военного строительства, возрождения национального самосознания, развития просвещения и культуры, поддержки национального искусства, защиты территориальной целостности, которые создали экономический, интеллектуальный и культурный потенциал для существования нынешнего Азербайджана. Если 11 января 1920 г. результатом успешной дипломатической деятельности азербайджанской делегации на Парижской мирной конференции стало признание АДР великими державами де-факто, то сегодня Азербайджан не просто географическое понятие, а полноправный субъект системы международных отношений, представляющий большую важность, как в геополитическом, так и в экономическом отношении. Отметим, что диппредставительства современного Азербайджана открыты в 72 государствах мира.

Итак, вышеизложенные факты наглядно свидетельствуют, что современный Азербайджан не только де-факто, но и де-юре является историческим наследием современной Азербайджанской Республики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика [Монография] / Отв. ред. Н. Агамалиева. - Баку: Елм, 1998, 316 с. [Электронный ресурс]: <http://elibrary.bsu.az/yenii/ebookspdf/ADR.pdf> (Дата обращения: 25.02.2018)
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918—1920). Законодательные акты. [Сборник документов]. – Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
3. Балаев А. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. - Баку: Элм, 1998, 280 с. [Электронный ресурс]: http://elibrary.bsu.az/yenii/ebookspdf/aydin_balayev.pdf (Дата обращения: 05.03.2018)
4. Конституционный Акт Азербайджанской Республики о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики [Электронный ресурс]: http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf (Дата обращения: 22.02.2018)
5. Распоряжение Президента Азербайджанской Республики об объявлении 2018 года в Азербайджанской Республике «Годом Азербайджанской Демократической Республики» [Электронный ресурс]: <http://ru.president.az/articles/26711> (Дата обращения: 12.05.2018)

ƏLAVƏLƏR

DİAQNOSTİK QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN İNGİLİS DİLİ TƏDRİSİNDƏ ROLU

Şahnaz ƏLİYEVƏ

seliyeva023@gmail.com

Məlumdur ki, dövlətimizin təhsil siyasətindən biri də yüksək potensiallı kadr hazırlığıdır. Bu məqsədin tərkib hissələrindən biri isə xarici dil biliyinin olmasıdır. Ümumiyyətlə, nəzərə alsaq ki, güntümüzün gərəklidir ki, peşəsindən asılı olmayaraq işə qəbul zamanı tərcümeyi-halda yer alan əsas bacarıqlardan biri də xarici dil biliyidir. Xarici dil öyrənmək bizə dünyaya başqa pəncərədən baxmağa imkan verir və beynəlxalq arenaya çıxmaq, dünya həqiqətləri ilə üzləşmək, informasiyanı daha tez və düzgün əldə etmək, eləcə də ötürmək üçün xarici dil biliyi labüddür. İngilis dilinin müasir dövrdə ən geniş yayılmış beynəlxalq dillərdən biri olmasını göz önünə sərərək dilin tədrisinə diqqəti ikiqat artırmaqlıq. Gözlənilən nəticəni əldə etmək üçün gözəl başlanğıc etmək qaçınılmazdır.

Sevindirici haldır ki, hal-hazırda diaqnostik qiymətləndirmə müəllimlərin iş qəbulunda və şagirdlərin məktəbə qəbulunda icbari həyata keçirilir. Bildiyimiz kimi, şagirdin mövcüd biliyini qiymətləndirmək və ona uyğun olaraq siniflərə yerləşdirmək sinif və məktəb dəyişimi zamanı qaçınılmazdır. Eyni zamanda, müəllim tədris ilinin əvvəlində, eləcə də keçiləcək mövzunun əvvəlində və sair hallarda diaqnostik qiymətləndirmədən istifadə edə bilər. Diaqnostik qiymətləndirmənin faydalarını bildiyimiz halda biz onu ingilis dilinin tədrisində lazımcə dəyərləndirmirik, bəlkə də bunun vacibliyin fərqiində deyilik.

Bu müvzuya toxunmağımın başlıca səbəbi bu son bir il ərzində ingilis dili tədrisində şəxsi təcrübəm oldu. Təcrübə dövründə Akademik Zərifə Əliyeva adına liseyin 9-cu sinif şagirdləri ilə ünsiyyətdə olarkən və dərs prosesini müşahidə edərkən onların dil biliyi səviyyəsinin “pre-intermediate” olduğunu müşahidə etdim. Digər tərəfdən magistr təhsilində ingilis dili fənninin tədrisinin “elementary” səviyyəsində aparılması, dərslər və dərs vəsaitlərinin bu səviyyədə seçilməsi diqqətimi cəlb etdi. 9-cu sinif şagirdinin dil biliyi pre-intermediate səviyyəsində ola bilirsə, bu inkişaf meylini minimum sürətlə hesablasaq belə, həttə iki il ərzində daha bir səviyyə atladığını düşünsək, orta məktəbi bitirən yeniyetmə intermediate səviyyəsində dil biliyinə sahib olmalıdır. Nəzərə alsaq ki, yekun imtahanında və eləcə də universitetə bakalavr və magistrantura səviyyəsinə qəbul imtahanında bu fənnlə qarşılaşır, eləcə də bakalavr pilləsində də bu fənn tədris olunur, qeyd etmək lazımdır ki, bakalavr məzmununun dil biliyi səviyyəsi artıq upper-intermediate ola bilər. Bu fəndən imtahan verərək magistrant adını qazanan tələbənin bu fənnin magistranturada tədrisində elementary səviyyəsində təhsil alması mənə dil tədrisində boşluqlar olduğunu düşünməyimə səbəb oldu. Sinfin niyə elementary səviyyəsində təşkil olunmağının səbəbini araşdırarkən magistrantlar arasında dil biliyinin eyni səviyyədə olmadığı qənaətinə gəldim: bəzi magistrantlar ingilis dilində öz fikirlərini sərbəst ifadə etmə bacarığına sahibkən, mülahizələri sərbəst şəkildə dinləyərək seminar dərslərində aktiv olarkən, sinfin qalan hissəsi tədris prosesində çətinliklərlə qarşılaşırdı. Sinfin düzgün təşkil olunmaması isə hər iki qrup magistrantın dil biliyinin inkişafına açıq-aşkar mane olur. Sinfin təşkilində isə məktəbdə oxuduğum dövrdə şahidi olduğum bölgü tətbiq olunur: jurnalda adların əlifba sırası ilə bölgüsü əsasında aparılır, sinif iki bərabər hissəyə bölünür. Bu bölgüyə əsasən ikinci qrupa düşdüm və sinfin düzgün təşkil olunmaması səbəbiylə sinifdə disbalansın şahidi oldum. Bəziləri sərbəst danışarkən digərləri sadəcə susub onları dinləməyə məhkum idi. Bu isə onlar üçün vaxt itkisinə səbəb olurdu. Digər tərəfdən isə müəllim dilin qrammatikasını, quruluşunu, istifadə qaydasını və s. izah edərkən isə digər qrup üçün bu proses cansıxıcı və monoton keçirdi və beləcə dərs prosesi hər iki qrup üçün qazanc olmaq əvəzinə, vaxt itkisi idi. Halbuki, sinfin təşkili əvvəlcədən diaqnostik imtahan əsasında düzgün qurulmuş olsa idi, bu proses vaxt itkisi əvəzinə qazanca çevrilə bilərdi.

İngilis dilinin diaqnostik qiymətləndirilməsi (diagnostic assesment-bu bəzən placement test də adlanır) yalnız bir mərhələdən ibarət deyil. Dil istifadəsi fərqli bacarıqlar tələb etdiyi kimi, dilin diaqnostik qiymətləndirilməsində də müvafiq olaraq bu qaydanı gözləmək tələb olunur. Danışq, dinləmə, yazı və oxu bacarıqları dövlət standartlarında da öz əksini tapmışdır və bu məzmun xəttinə əsasən də diaqnostik qiymətləndirilmənin aparılması zəruridir.

Əgər məktəb dövründən etibarən sinif bu qaydada diaqnostik qiymətləndirmənin nəticəsi əsasında təşkil olursa, dil tədrisi də öz effektini verir. Universitetin bakalavr pilləsinə qəbul imtahanının və ya

məktəbdən buraxılış yekun imtahanının nəticəsi də universitetdə ingilis dili fənninin tədrisində sinfin təşkili üçün diaqnostik qiymətləndirmə rolunu oynaya bilər. Bu qayda, eləcə də magistratura pilləsinə şamil oluna bilər. Beləcə dərs prosesi daha səmərəli olar.

Bildiyimiz kimi hal-hazırda ölkəmizdə xarici dil kurslarının sayı olduqca çoxdur və bura insan axışının da çox olduğunu nəzərə alsaq, xarici dil öyrənmək zərurətinin həqiqətən gündəmdə olduğu unu anlayırıq və məktəblərdə, universitetlərdə, istər bakalavr, istərsə də magistr təhsil pilləsində diaqnostik qiymətləndirmənin nə qədər uğurlu dəyişikliyə yol açacağını təxmin etmək çox da çətin olmaz. Sadəcə bir imtahanın belə bir prosesi başlanğıc ola bilmə ehtimalı da, zənnimcə, biz müəllimləri bu məsələyə ciddi yanaşmağa və lazımı tədbirlər görməyə sövq etməlidir.

MƏTNİN TEMATİK PROQRESSİYASI

Xəyalə İSAYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti
kh.isayeva@gmail.com
AZƏRBAYCAN

Bədii mətnlər, bir qayda olaraq, mikromətnlər şəklində qurulur. Mikromətnlər sözlərin müəyyən ardıcılığı ilə təşkil olunur. Mətnin başlanğıcı və sonu həmişə bəllidir. Daha dəqiq desək, mətn birinci cümlə ilə başlanır və mətnin son cümləsi, yaxud söz ilə bitir. Mikromətnlərin başlanğıcı və sonunu təyin etmək lazım gəlir. Mətn abzaslardan ibarət olduğundan, növbəti abzasın başlanması fikrin əvvəlki fikirdən, mənanın əvvəlki mənadan müəyyən qədər uzaqlaşdığını göstərir. Burada zəncirvari əlaqələr, sanki, qırılır, mənanın yeni xətt üzrə genişlənməsi və dərinləşməsi baş verir. Den Braunun “Da Vinçi” əsərinin proloqunun birinci və ikinci abzasını xatırlayaq. Birinci abzasda Jak Sonyerin böyük qalereyaya daxil olması, divardan rəsmi qopartması və çərçivədə olan rəsmi onun üstünə aşması təsvir olunur. Abzasda hadisələr arasında ardıcılıq vardır. Jak Sonyerin bütün hərəkətləri ardıcıl təsvir olunur. Abzasın final cümləsi birinci mikromətni qapayır. Hadisəni təşkil edən şəxs nəzərdə tutduğu obyektə nəzərdə tutduğu şəkildə yerindən qoparır və həmin obyekt onun üzərinə aşır. Sonuncu hadisəni – yəni rəsm əsərinin çərçivə ilə bir yerdə onun üzərinə aşacağını Jak Sonyer, təbii ki, nəzərdə tutmamışdı. Bu ağır obyekt, sadəcə, yerə, parket döşəməyə düşüb gurultu yaratmalı idi. Hadisə personajın düşündüyündən bir qədər fərqli şəkildə baş versə də, “Sonyerin fikirləşdiyi kimi də oldu”. Yəni obyekt düşdü. İkinci mikromətnin başlanğıcında hadisə təsvir edilmir. Personajın əvvəl düşündüyünün doğruluğu təsdiq olunur. Adresata Jak Sonyerin əvvəl nə düşünməsi və ya fikirləşməsi barədə eksplisit informasiya verilmir. Lakin birinci cümlədən sonrakı iki cümlədə bir-biri ilə məntiqi bağlılığı olan iki hadisədən bəhs olunur. Birinci hadisə dəmir hörmənin gurultu ilə aşması, ikinci hadisə isə, siqnalizasiyanın işə düşməsidir. Adresat Jak Sonyerin düzgün fikirləşdiyinin nə olduğunu bu iki hadisədən birində, ya da hər ikisində axtarmalıdır. Rəsm qalereyasında nəyinsə aşması nəticəsində yaranmış gurultu siqnalizasiyanı işə sala bilər. İkincisi, hər bir rəsm əsəri asıldığı və ya bərkidildiyi yerə siqnalizasiya ilə əlaqəli şəkildə bağlanır. Yəni rəsm əsərinin divardan qoparılması onun yerindən götürülməsidir. Qiymətli əsər yerindən qəfil, siqnalizasiya söndürülmədən götürülürsə, siqnalizasiya işə düşməlidir. Proloqda siqnalizasiyanın işə düşmə səbəbi kimi irəli sürdüyümüz hər iki versiyaya aid hadisələr baş verir. İkinci abzasın son cümləsi siqnalizasiya uğultusunun eşidildiyindən xəbər verir. Final cümlə ikinci mikroteksti qapayır.

Əsərin VI fəslində bu məsələyə bir də aydınlıq gətirilir.

“Is that/// a *Caravaggio* on the floor?”

Fache nodded without even looking.

The painting, Langdon guessed, was worth upward of two million dollars, and yet it was lying on the floor like a discarded poster. “What the devil is it doing on the floor!”

Fache glowered, clearly unmoved. “This is a crime scene, Mr.Langdon. We have touched nothing. That canvas was pulled from the wall by the curator. It was how he activated the security system” [7, internet].

“Bu nədir...Karavacodur? Bax, orada, döşəmədəki?”

Faş baxmadan başını tərptədi.

Lenqdonun bildiyinə görə bu əsərin qiyməti iki milyon dollar olardı, ancaq tör-töküntü kimi döşəməyə atıblar? Onun səsindəki heyrət tonları, deyəsən, Faşa təsir etmədi.

–Bu cinayət törədilən yerdir, cənab Lenqdon. Biz özümüz heç nəyə toxunmamışıq. Rəsmi divardan kurator qoparıb. Bunu ona görə edib ki, siqnalizasiya sistemini işə salsın” [2, s.42-43].

Dilin nitq müstəvisinə köçürülməsi aktuallaşma ilə paralel baş verən bir proses də müşahidə olunur. Söyləmin yaranması zamanı nitq kommunikasiyasında yalnız məzmun strukturu üçün əhəmiyyət daşıyan bir sıra semantik vahidlər aradan götürülür, onlar səth/üz quruluşunda təqdim olunmur. Vahid prosesin bu iki aspekt arasındakı fərqi ondadır ki, virtual vahidlərin aktual vahidlərə köçürülməsi aktuallaşdırıcılar sisteminin fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Onlar qrammatik əlaqə formaları olub, hər bir dildə fərqlənə bilir. Semantik vahidlərin aradan götürülməsi presuppozisiya bazasında gedir və xüsusi linqvistik vasitələrlə öz ifadəsini tapmır. Müxtəlif dillərin aktualizator sisteminin özünün spesifik xüsusiyyəti olması ilə yanaşı, bu sistemlər təbiətinə görə, bir dil çərçivəsində bircins deyildir. Qarışıqlıq həm verbal elementlərin (məsələn, artıqlıq, işarə əvəzliyi, ədat və s.), həm də presuppozisiyanın iştirakında özünü göstərir. Müxtəlif aktuallaşma üsullarından istifadə etmək cümlənin mənasının əhəmiyyətli tərəflərini qabartmaq məqsədi daşıyır. Aydın olur ki, aktuallaşma termini daha geniş məna kəsb edir və bu proses formal üsullarla ayırma ilə yanaşı, presuppozisiyanın təsiri ilə də reallaşır [5, s.536].

Bir çox dillərdə müəyyənlik kateqoriyası leksik elementlərlə, daha çox artıqlarla ifadəsini tapırsa, başqa qrup dillərdə bu kateqoriya presuppozisiyaya əsaslanır. Ümumiyyətlə, müəyyənlik hansı üsulla ifadəsini tapır-tapsın, aktuallaşma prosesi ilə müşayiət olunur. *Give me a book; give me a pen; mənə bir kitab ver; mənə bir qələm ver.* Azərbaycan dilində presuppozisiyada “bir” sayının olması tema ilə aktuallaşmadan fərqli olaraq “kitab” sözünün müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik baxımından təyininə əlavə çalar yaradır: hansı kitabı verim? “Bir” sayı işləndikdə isə qeyri-müəyyənlik gücləndiyindən oxşar sual meydana çıxmır.

Beləliklə, mətn quruculuğunda tematik progressiyalar müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məna necə genişlənir, necə dərinləşir, alt mövzular necə açılır, necə qapanır, daha böyük mövzular mənanın genişlənməsi və dərinləşməsi ilə hansı bağlılığa malikdir, bütün bunlar yalnız aktual üzvlənmə üzərində qurulmur, həm də mətnin tematik progressiyasından asılı olur.

